

समस्त कार्य रेजिस्टरी करके कांकीन रका गया

पष्ठस्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारमणोजयति ॥

पष्ठस्कन्धः

महर्षिप्रवरश्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीभीमाश्रीधरस्वामिकृतभावायदीपिका, श्रीराधारमणदासगोस्वामिरचितदीपिन्यास्यतट्टिप्पनी,
श्रीमत्पिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रवाग्रिका, श्रीमद्विजयचव्जयकृतपक्वलावली, श्रीमद्वल्लभा-
चव्जयदीपिनी, श्रीगोवर्धनचव्जयवाचार्थप्रवरश्रीमजीवास्वामिकृतमसन्दर्भाख्यटीका,
श्रीमद्विभनाचव्जयवाचार्थदीपिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायिभीमकृतदेवकृतसिद्धान्त-
प्रदीपाख्यटीका इत्यादिभिर्भाष्यैश्च सुसूत्रम् ।

परमहंसपरिव्राजका

श्रीशानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्य

ब्रह्मचारिणा

वित्तम् ;

विवेशान्नर्गत तादास भूप

विनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय

मालि य बहादुरस्य

कृपयांसाहाय्येन

तच्च

मण्डलान्तर्गते 'कान्दूर' पं० श्रीरङ्गाचार्येण

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये "श्रीदेवकीनन्दन" यः

रचितम् ।

सम्बत १

श्रीमद्भागवतम् ।

षष्ठस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः

ओं नमः श्रीकृष्णाय ।

राजोवाच ।

निवृत्तिमार्गः यत्रैगुण्यति ॥ १ ॥
क्रमयोगोपलभ्यते गुणैः ॥ २ ॥
प्रवृत्तिलक्षा नाना ॥ ३ ॥
योऽसावन्त्याख्या ॥ ४ ॥
अधर्मलज्जानपको ॥ ५ ॥
मन्वन्तस्माद्रिमुखा ॥ ६ ॥
(१) प्रियत्र ॥ ७ ॥
दीपवर्षसह ॥ ८ ॥

श्रीधरश्चाकृतभावायैकीका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

पुत्रपारयवे मुक्तिः कनामसिद्धौ

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

(१) प्रियत्रोत्तानपादी ॥

॥ १ ॥

श्रीधरः ॥

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

विश्वकर्माय नमः ।

10-10-57

SECRET

१७. दिवस - सप्ताह वरतः सप्तति

संख्या: १००/१९८० दिनांक: १०/११/८०

जयशंकर प्रसाद

100-443887-100

[illegible]

1944

1. The first group of people who are not allowed to enter the country are those who are considered to be a threat to national security. This includes anyone who is suspected of being involved in terrorism or espionage.

1. The first step is to identify the problem or question that needs to be answered. This involves understanding the context and the specific information required.

Journal of Management Studies, 19(1), 67-80.

1. *Chlorophyll a* and *Chlorophyll b* were determined by the method of Arar and Collins (1971) using a Shimadzu 1601 UV-Visible Spectrophotometer. The concentration of chlorophyll was expressed in $\mu\text{g mL}^{-1}$.

10-10-1954

100-443887-100

100-443887-100

... ..

... ..

... ..

[illegible][illegible]

the 1990s, the number of people in the world who are illiterate has increased from 1.2 billion to 1.5 billion. The number of illiterate people in the world is projected to reach 1.7 billion by the year 2015. The number of illiterate people in the world is projected to reach 1.7 billion by the year 2015.

[illegible]

44-38861-1000

पुनः प्रमाणितः

1950年10月1日

1. 1990年12月15日，在北京市召开的“中国环境与发展”会议上，中国代表向国际社会提出了“中国环境与发展十大对策”，其中第一条就是“实施清洁生产”。

SECRET

11-11-61

7

7-10

... ..

100-443887-100

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".

1. The first of these is the fact that the majority of the population of the United States is now living in urban areas. This is a result of the process of urbanization, which has been going on since the beginning of the 20th century. The population of the United States has increased from about 100 million in 1900 to over 200 million in 1950, and the majority of this increase has been in urban areas. This has led to a concentration of population in a few large cities, which has in turn led to a number of problems, such as overcrowding, pollution, and traffic congestion.

[illegible]

$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) = \frac{\partial L}{\partial x}$

धरामहत्संस्थानं भाग्यलक्षणमानतः ।

ज्योतिषं विवराणां च यथेदमवजह्निभुः ॥ ५ ॥

अधुनेह महाभाग ! यथैव नरकाग्ररः ।

नानोग्रय तनान्नेयात्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

न चेदिहैवापचितिं यथाहसः कृतस्य कुर्यान्मनउक्तिपाणिभिः ।

ध्रुवं स वै प्रेत्य नरकानुपैति ये कीर्तिता मे भवतस्तिग्मयातनाः ॥ ७ ॥

तस्मात् पुरैवाश्विह पापनिष्कृतौ यतेत मृत्योरविपद्यतात्मना ।

दोषस्य वृद्धा गुरुष्वध्वं यथा भिषक् चिकित्सेत रुजां निदानवित् ॥ ८ ॥

राजोवाच ।

दृष्टश्रुताभ्यां पापं जानन्नप्यात्मनोऽहितम् ।

करोति नृपो विशः प्रायश्चित्तमथोत्तमम् ॥ ९ ॥

श्रीभक्तिकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वर्कः मोक्षधर्मः ।

तस्माद्भारत ! सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।

भोतव्यः कर्तितव्यश्च स्मृतव्यश्चेच्छता भयम् ।

इत्यादिना आदि तत्र मुमुक्षुपादेयत्वेन यथा यथावत्क-
थितः यत् येन ज्ञानयोगोपलब्धेन पूर्वपुण्याजितशुभजन्मतीर्थ-
वाससत्सङ्गादिकमयोपायुत्वेन प्राप्तेन अनुष्ठितेन असंस्तुति-
मुक्तिः स चान्येन क्लेशशक्य इति सूचयितुमाह । प्रवक्ष्या-
मिह देहधारिणा भक्तता स्वयेत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रवृत्तिरूपश्च देहिकामुष्मिकलोकापपककर्मानुष्ठानादी-
प्रवृत्तिरेव लक्षणं सन् यस्य सः पुरुषार्थत्रयसाधनरूपो धर्मः
तन्मन्वन्तया

जिह्व ! नृणां सन्ति सहस्रशः ।

वं गृहेषु गृहमेधिनाम् ।

इत्यादिना

तदेव विषयः

अभावी यस्य तस्य

तदुपलक्षितो जन्ममरण

दिभागद्वयपरत्वेन व्याख्यातो

आदौ स्फुटतुल्येऽपि वर्णि-

तुवाधानैश्चित्यान्मार्गद्वयस्य तत्रैवान्त-

मधर्मस्य लक्षणं फले येषु ते भो

द्विपद्वयः व्याख्यातः यतो यस्मिन्

व्याख्यातः प्रियव्रतोलानपदोर्वशस्तथारिणि

श्रीपादीन् भागनो लक्षणातो मातश्च

संस्थानं ज्योतिषां विवराणां च संस्थाभम् इदं गण्डं यथा

विभुविषयः असृजत् तथा च स्वमुक्तवानिति

॥ ४ ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

॥ दोहा ॥

रामानुज पद वन्दिकर, कृष्ण चरण चित्तबाध ।

भाषा पदस्कन्ध की, लक्ष्मणादास बनाय ॥ १ ॥

राजा परीक्ष जी बोले आपने पहिले निवृत्ति मार्ग का

न यथार्थ से किया है जिस मार्ग में क्रम से ब्रह्मज्ञान

होने पर संसारसे मोक्ष होता है ॥ १ ॥

त्रिगुण के प्रिय स्वर्गादि सुख को प्राप्त होने वाला

जि का प्रकृति सम्बन्ध नष्ट नहीं भया है तिस जीव के

वा प्रवार गुणों सृष्टि होने का प्रवृत्ति मार्ग भी आप

ने तयन किया ॥ २ ॥

प्रथम से त होने वाले अनेक नरक भी आपने वर्णन

हो मन्वन्तर भी आपने कहा है जिस में कि

शायम्भुव यये ॥ ३ ॥

प्रियव्रत उत्तम इन होने के बंध और उन के

रिष भी कहे उस प्रीपवर्ष तमस परत नदी उद्यान

इन सबों का क ॥ ४ ॥

श्रीधरः

विका ।

नाना उग्र यातन

गच्छेत्तन्मेषुना व्याख्या ॥ ६ ॥

तत्र तावन्मन्वाद्युते ययधिसं बिना नरका दुर्नि

इत्याह न चेदिति द्वाभ्याम् ययधिसं बिना नरका दुर्नि

हसस्तेरेवेहैवापचिति मा न कुर्यात्तेर्हि स पुरुषः

मृत्वा नरकान् ध्रुवमुपैति मया ये भवतः कीर्ति तिग्मा

दावया यातना येषु तां ॥

यस्मादेवं तस्मात् पाप प्रायश्चित्ते कतेत कदा मृत्योः पुरैव

तन्नापि विपद्यता मही

एवं नियमकृद्राजस्तुः शेषः । अथ ॥ १९ ॥

ALL INFORMATION CONTAINED HEREIN IS UNCLASSIFIED

श्रीमद्गीतापद्यवाच्यकृतभागवतचर्चामिश्रिता ।

एषाह भगवान् वादरायणः । कर्मयोगेन । कर्मणा प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तार्थेन कर्मणा कर्मणः पापकर्मणो निहारः आत्यन्तिकः पुनः पापसम्बन्धरहितो न ते कथोपदेश-मेव दुरितनिवर्तकं - प्रायश्चित्तं न तु वा । पुनरावस्थापि साकल्येन विनाशकमिति भावः तर्हि प्रायश्चित्तविधिवैद्य-व्यमन माह । अविद्वद्धधिकारित्वाद्बिदुषोऽपरमार्थोपासकस्याह-कुमारमकारागच्छेपादिमतः प्रायश्चित्तं अधिकारित्वाद्बिदुष उत्तरपूर्वाभयोरभेदविनाशकरस्य वेदनस्यैव सर्वत्र तत्पापनि-वृत्तये प्रायश्चित्तोपेक्षेति । यद्यपि तद्विधिवैद्यव्यये तदाप्यविदुषस्ता-त्कालिकरोगोपशामकौषधाविवक्तपिपदुरितनिरसनाय प्राय-श्चित्तमपेक्षितमिति न तद्विधिवैद्यव्ययेति भावः अत एवोच्यते । प्रायश्चित्तं विमर्शनमिति । विमृश्यत इति विमर्शः "कृत्यव्युटो-वहुलम्" इति बहुवचनार्थकं घञ् पापे निवर्तकत्वेन प्रायश्चित्तं विमृश्यत न कर्तव्येनेत्यर्थः । अत एव यत्ते विवि-च्यते पृथक्कृत्य निवर्त्यतेऽनेन पापमिति । ११ ॥
एवं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तान्यधिकारिणः कतिपयदुरित-निरसनक्षमाणि वेदनं तु निःशेषदुरितनिवर्तनद्वारा नरक-परिहारकमित्युक्तं तर्हि तादृशं वेदनं कुरुपनिष्पद्यते तन्निष्पत्तिप्रतिबन्धकनिरसनोपायेनियमेस्तद्विषयत एव । १२-प्राप्तमाह । नाश्नत इति । पथ्यमेवाग्रमश्नतः पुरुषस्य वा यो नाभिमन्यते न याचते हि हे राजन् ! एवं नियमकृत्यमायाया निबन्धनाद् शनैः क्षेमाय दुःखासम्भ्रमनिरतिशयसुखा-कल्पते क्षमते । कां भवतीत्यर्थः शनैरित्यनेनेव प्रणाल्यन्ता-भिप्रेता ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतापद्यवाच्यकृतभागवतचर्चामिश्रिता ।

भागवतो विभागतो लक्षणतो माननश्च ज्योतिषां स्वरूप-मिति शेषः विवरणं भोभुवनानां संस्थानमिति शेषः विभु-रिदं जगद्यथा येन एकः । अस्तुजसोऽपि द्वितीयतृतीयादौ कथित-शेषः ॥ १३ ॥

प्रवक्तुर्वाच्येन । एककारणाय स्वस्वोक्तार्थग्रहणसामर्थ्ये-न विवक्षितार्थं पृच्छति । अथुनेति । अधुनेममर्थं भवन्तं पृच्छामीति शेषः । १४ जं । लोके दुष्कर्मापि नरो यथा येन साध-नेन नानोप्रयाननारकाक्षेवात्र गच्छेदधुना दुष्कर्मपरिहारपटीयः साधनं व्याख्यातुमर्हसीत्यन्वयः "यातना नीववेदना" इत्यभिधानात् नानाविधा यातनास्तीव्रवेदनाभ्येन नरकेषु तथा तानिति नरक-विशेषणमेतत् ॥ १४ ॥

"न(१)वेदिहवेदीन्महती विनष्टिः" इति अत्यर्थं पश्यन्प्रपत्तिः । न वेदिर्न । यः दुःखः मन उक्तिपाणिभिः(२)मनोनाकायैः कृतस्थाहसः अपर्चितं प्रायश्चित्तोपलक्ष्यं नाशमिदं न कुर्याच्च । हे भूपापी प्रत्य नरकाधुनेतीत्यन्वयः कीदृशान्माह । यो कीर्तिना इति । वा इत्यनेन पारम्पर्येणेतीममर्थमाह । कथङ्कारमपचितिः स्मृदित्युक्तम् । यथेति । महतो गुरुलाघवं यथा तथा प्रायश्चित्तकं । अभिव्यर्थः न वेदोपाचारिकं ध्रुवं निश्चितमिति यस्मिन् जन्मन्माह । इति तस्मि-

(१) इदं पापप्रायश्चित्तं नावेदीन्महती विनष्टिः श्रुत्यर्थः ।

(२) पाणिर्हस्त इतिव्यातः रुदादिह उच्यतेऽभिधानम् ।

प्रायश्चित्तोपेक्षेऽपि किञ्च शुद्धोपनिवृत्तिवक्ष्यमाणवदिति स्थेनेन दर्शयति ॥ ७ ॥

यस्मादेवमनर्थमातिस्तस्माद्देहविद्योगात्पूर्वमेव कालरे-रेण पापानिष्कृतौ पापपरिहारे यतेत यतनमपि मध्यमे-वेत्यभिप्रायेणोक्तमविपक्षितं बाल्ये बाल्ये वा दौर्बल्ये-पापसम्भवात्तादयमे तद्विद्योगात्समर्थ इत्यर्थः अनेन-प्राय-सम्पत्तावेव प्रयतनीयमिति ध्वनितं यथेत्युक्तं विवृणोति । यद्-रमन इति । आत्मनो दोषस्य यदुत्वं च दृष्टं च तद्दृष्टा तद्-सारेणेत्यर्थः अत्रैव दृष्टान्तमाह । यथेति । राजा रानीयां "निदा-त्वाधिकारणम्" इत्यभिधानामुल्लिखितमिदं निषेधवद्वा य-धिकारसंज्ञं चिकित्सते आत्मनो दोषस्य गुरुलाघवज्ञानाभावे त-दुत्सादपि ज्ञात्वा कर्तव्यमिति सूचितमनेन दृष्टान्तेन । यद्वा । य-यावदात्मनो देहस्य मृत्योः सकाशाद्यन्तर्याम्यक्षणाविपक्ष-तस्मात्तावत्पुर्वं पापस्य गुरुलाघवज्ञानपूर्वकं निष्कृतौ यते-इममर्थं सहदृष्टान्तमाह । दोषस्येति ॥ ८ ॥

राजा निष्कृतेर्वैयर्थ्यं शङ्कते । इष्टेति । औद्योदिकारिणो राज-व्यङ्ग्यदिदर्शनेन "मृतो नरकमभ्यु-त्थिगम्यागमनाश्रयः" इति श्रुते-न आत्मनः पापमिदं दुःखसाधनं जानन्नपि विवशः स्वकर्म-निःभूयः पश्चादपि पापं करोतीति यद्यस्मादयो तस्मात्प्रायश्चि-कथं भवतीत्यन्वयः ॥ ९ ॥

असम्भवं विवृणोति । कश्चिद्भद्रात्प्रायश्चित्तेन निवर्तते कावे-त्तस्मिन्मममन्त्रमाश्रयतीति यद्यो तस्मात्प्रायश्चित्तमर्थं मम-निष्प्रयोजनत्वे कुञ्जरशौचेन ज्ञानं कथयति ॥ १० ॥

प्रायश्चित्तोपेक्षं कर्मापार्थमिति यद्वन् किं केवलं इत्यर्थ-त विवृण्विषयं विहितमाहोस्विन्नानपूर्वकमपि-यत् तदिति तद्विषयः सम्मत इत्याह । कर्मयोगोऽप्रायश्चि-तं कर्मणः कर्मनिहारः पापकर्मविनाशः आत्यन्तिक-निवृत्त्यर्थेन नैव उभयोरप्यज्ञानमूलत्वेनाधिकृतत्वात् द्विती-न इत्यर्थमित्याह । प्रायश्चित्तेति । विद्वद्भिरविदुषोऽधिकृत्य प्राय-श्चित्तं कर्म विमर्शनं कृत्वा विहितं कर्म व्यर्थं नेष्यते इति पूर्वोक्त-न ॥ ११ ॥

(३) तृतीयाहस्यापमिति जानता तदकुर्वाणेन कश्चिद्-यमाणासुः मया इति पापमिति । वा तस्येदं प्रायश्चित्त-मिति जानन्तीति । अथुनेति कियमाय कर्म व्यर्थं किन्तु साधक-मिति भावनाह । नास्ति इति । एवमिति वचनाद्येव्यव्याहृतं-व्यमवाग्रमश्नतः पुंसं व्याख्यो-भिमन्यते यथा देहमि-ति । "अत्यन्तुपानाश्रयः" इति तस्मात्तरो वद्विविक्तमा-मुदमुह्वारि पियदभू-दि शब्देनाक्षिप्तं स्पष्टयति । एवमिति । नियमकृत्वा-तं कुर्वन् शनैर्विदुषोऽप्य-पुण्यप्रचयेन ज्ञानात्-ते मायाय समर्थ-भवति ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतापद्यवाच्यकृतभागवतचर्चामिश्रिता ।

प्रष्टव्यमाह । अधुनेति । लोकानां यथेष्टसाधने-ज्ञाने त-निष्ठपरिहारसाधनमपि-इति भावः ॥ १३ ॥
अत्र क्षमते प्रायश्चित्तं-अनेनोपाद्विदुषमर्थमनुवर्तते । भ-इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

(३) जानन्तीति कियमायमिति ।

...मोक्षमिच्छा...
...॥ १० ॥
...॥ ११-१२ ॥

...विशेष...
...॥ १३ ॥

...मन्त्र...
...॥ १४ ॥

...यथा...
...॥ १५ ॥

...तस्मात्...
...॥ १६ ॥

...अथ...
...॥ १७ ॥

...पुनरपि...
...॥ १८ ॥

...अथ...
...॥ १९ ॥

...अथ...
...॥ २० ॥

...अथ...
...॥ २१ ॥

...अथ...
...॥ २२ ॥

...मोक्ष...
...॥ २३ ॥

...विशेष...
...॥ २४ ॥

...मन्त्र...
...॥ २५ ॥

...यथा...
...॥ २६ ॥

...तस्मात्...
...॥ २७ ॥

...अथ...
...॥ २८ ॥

...पुनरपि...
...॥ २९ ॥

...अथ...
...॥ ३० ॥

...अथ...
...॥ ३१ ॥

...अथ...
...॥ ३२ ॥

...अथ...
...॥ ३३ ॥

...अथ...
...॥ ३४ ॥

तपसा ब्रह्मचर्येण शमेन च दमेन च ।

त्यागेन सत्यशौचाभ्यां यमेन नियमेन च ॥ १३ ॥

देहवाग्बुद्धिर्जं धीरं धर्मज्ञाः श्रद्धयान्विताः ।

क्षिपन्त्यथं महदपि वेणुगुल्ममिवानलः ॥ १४ ॥

केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः ।

अघं धुन्वन्ति कात्स्न्येन नीहारमिव भास्करः ॥ १५ ॥

न तथा ह्यघवान् राजन ! पूयेत तपश्चादिभिः ।

यथा कृष्णार्पितप्राणास्तत्पूरुषानिवेषया ॥ १६ ॥

सध्रीचीनोऽथं लोके पन्थाः क्षेमोऽकुतोभयः ।

सुशीलाः सौम्यो यत्र नारायणपरायणाः ॥ १७ ॥

प्रायश्चित्तं तर्ह्यनि नारायणपराङ्मुखम् ।

न निःशङ्कोऽपि जायेन्द्र ! सुराकुम्भमिवापगाः ॥ १८ ॥

सकृन्मनः कृष्णं दत्तं शोर्निवेशितं तदुणरागि धैरिह ।

न ते यमं पाशभृतश्च तद्वान् स्वप्नेऽपि दृश्यन्ति हि चार्णानिष्कृताः ॥ १९ ॥

अत्र चोदाहरन्तीमां प्रतिहासं पुरातनम् ।

दूतानां विष्णुयमयोः सौम्यदस्तं निबोध मे ॥ २० ॥

भाषा टीका

तिस हेतु से मने से पहिले शीघ्रही देह केवल रहते ही पापों के प्रायश्चित्त करने का यत्न करे तिस में दोषों का गौर-
वलाघन देख कर प्रायश्चित्त करे जैसे कि रोगों के निदान
को जानने वाला रोग के अनुसार चिकित्सा करता ॥ ८ ॥

राजा बोले पापके दूरनेसे राजादिकोंसे दण्डको देखतेहैं
शास्त्रसे सुनतेहैं तब अपना अहित जानकरभी स्वभावके
परवश होकर फिरपाप करतेहैं तो प्रायश्चित्त कैसे होसकहि
॥ ९ ॥

यह मनुष्य कहीपर पापसे निवृत्त होजाताहै कही फिर
उसा पापको करताहै तिससे प्रायश्चित्त तो हाथिके स्नानसे
तुल्य व्यर्थही माझूम पडताहै ॥ १० ॥

श्री शुक्रदेवजी बोले कर्म से कर्म का नाश कर करना
तो अच्छी तरह से नहीं होता है क्योंकि केवल कर्मों से
कर्मों का नाश करने का उपाय योडे ज्ञानी के वास्ते कहा
है ज्ञानी के वास्ते तो परमात्माके स्वरूपादि का ज्ञानही
प्रायश्चित्त रूप होजाता है ॥ ११ ॥

जो पुरुष पथ्य पदों को खाता है मको रोग
नही लगते हैं हे राजा । इसी प्रकार शास्त्रोक्त नियमोंके
करने वाला पुरुष का रोग में संसार रोग से छूटकर
मोक्ष को प्राप्त होजाता है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

यतदेव विद्या इति द्वाव्यास । तपसा ऐकाग्रयेण ।

“मनसो निद्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः”

इति स्मृतः ब्रह्मचर्येणाष्टाङ्गेन तदुक्तम् ।

स्मरणं कीर्तनं कोटिः प्रेक्षणं शुद्धमाध्यात्मम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रिया विवृत्तिरेव च ॥

एतन्मैथुनमनं प्रवृत्तिरिति धियाः ।

विपरिणामोऽयमेतदेवावस्थाविशेषः ॥

इति । शमो मनसो निद्रमं दमो बाह्येन्द्रियाणां त्यागो दानं यमो
हंसादिः नियमो जपः इति ॥ १३ ॥ २४ ॥

अस्यातिदुष्करत्वान्मुनेः श्रितमाह । केचिदित्यनेन ।

एवम्भूता भक्तिप्रधाना श्रियति । केवलया तपसादि-

निरपेक्षया वासुदेवपर कारिविशेषणमेतत्किंत्व-

भ्येषां श्रद्धया तत्राप्रवृत्तेः स्थानादनुवादमात्रम् ॥ १५ ॥

एतच्च ज्ञानमार्गादं विदुर्मित्याह । न तथा पूयेत शुद्धेन

तत्पूरुषानिवेषया कृष्णोऽपि प्राणा येन ॥ १६ ॥

तत्र हेतुः सध्रीचीनः समीचीनः अयं पन्था भक्तिमार्गः

यतः ज्ञानो देवस्य हेतुः न तत्तन्निद्रिप्रादेनेयं कश्चित्पूयेवाह ।

सुशीलीः कृपाकवः सौम्यः निष्कामाः यत्र भक्तिमत्तानां धर्म-

निष्ठाः भक्तो न ज्ञानमार्गं ह्यासदायतानिमित्तं अयं वापि कर्ममा-

गंधमस्तदादियुक्तो भवमिति भावः ॥ १७ ॥

(१) अत्रैवादादरन्तात् मुखे इदम् ।

कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिदासीपतिरजामिलः ।
 नाम्ना नष्टसदाचारो दास्याः संसर्गदूषितः ॥ २१ ॥
 वन्द्यत्तकैतवैश्वैर्गर्हिता वृत्तिमास्थितः ।
 विभ्रत्कुटुम्बमशुचिर्यातयामास दाहिनः ॥ २२ ॥
 एवं निवसतस्तस्य लालयानस्य तत्सुतान् ।
 कालोऽत्यगान्महान्नाजन्नष्टाशीत्यायुषः समाः ॥ २३ ॥
 तस्य प्रवयसः पुत्रा दश तेषां तु योऽवमः ।
 वालो नारायणो नाम्ना पित्रोश्च वयितः प्रशम् ॥ २४ ॥
 स ब्रह्महृदयस्तस्मिन्नर्भकः तन्मापिपि ।
 निरीक्षमाणास्तल्लीलां सुसदं जगत् भूशम् ॥ २५ ॥
 भुञ्जानः प्रपिबन् खादन् श्रान्तः सन्निवृत्तः ।
 भोजयन् पाययन्मूढो न वेदागतमनः कम् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उक्तप्रायश्चित्तस्य दुष्करत्वात् वेणुगुल्ममिवावृत्त इत्यर्थः ।
 भूयः पापप्ररोहघातनाशसुखेवप्रसादरूपबलवन्निवाद्यादृष्टं ।
 मन्वानो भगवान् यादरायणिः सुहृदं सर्वपुरुषार्थदे सर्वसाध-
 नाङ्गीभूतं सर्वशास्त्रसारं सर्ववृत्तिप्रदं श्रीकृष्णभजनमाह । का-
 दित्यादिना । केचिदित्यनेन अभाष्यैः लौकिकैरज्ञानप्रभावा-
 द्वापितं वासुदेवः परमुक्कष्टमयनमाश्रयो येषां ते कवलयया पुरुष-
 साधने स्वतन्त्रया ॥ १५ ॥

अथवास्तस्य श्रीकृष्णस्य पुरुषाणां निषेधका हे-
 तथा कृष्णार्पितप्राणः कृष्णोऽर्पितः प्राणः इन्द्रिय-
 प्राणोपलक्षित आत्मा च येन सः श्रीकृष्णभजन्परः सन् ।
 पूयेत शुद्धयेत् तथा तपसः शिष्टं च येन श्रीकृष्णपरा-
 त्वात् ॥ १६ ॥

अयं पन्थाः श्रीकृष्णभजः समाप्तः । न समीचीनः ।
 श्रीर्ण्यं सम्पादितं निरुद्धं प्रायश्चित्तं ॥ १६ ॥

विष्णुदमयोदृतानां यः सन्धावस्तदा मकमितिहासमुदाहृत-
 तन्मे मत्तः शृणु ॥ २० ॥

तप ब्रह्मचर्य दाम धन वादिर गीतर-
 शौच अहिंसादि यम ज्ञादि भ-
 युक्त धर्मज्ञ धीर पुरुष मन-
 जैसे अग्नि वांसके पेड़ों को जलाने से तम नाश कर-
 देते हैं ॥ १३ ॥ १४ ॥

कोई वासुदेव के भक्त पुरुष त-
 ने सूर्य कुहड़ी का नाश करे तैसे संपूर्ण पाप को नाश-
 कर देते हैं ॥ १५ ॥

न ! तपसादिकों से पापी पुरुष वैसा पवित्र नहीं होता
 क श्रीकृष्ण चरणा कमल में मन लगाकर भगवद्भक्तों का
 सेवा करने वाला पवित्र होता है ॥ १६ ॥

इस लोक में यही एक सुन्दर सर्वत्र निर्भेद मार्ग है जिस
 से हमारे में नारायण परमेश्वर सुशील साधुजन चलते हैं ॥ १७ ॥
 हे राजेन्द्र ! अच्छे किये प्रायश्चित्त भी नारायण से विमुख
 पुरुष को पवित्र नहीं कर सकने हैं जैसे कि नदी एक भी मीढ़रा
 काल को नहीं पवित्र कर सकती है ॥ १८ ॥

जब पुरुषों ने भगवान् के गुणों के द्वारा युक्त मनको एक
 कथन भी श्रीकृष्णचरणारविन्दमें ल-
 धिष्ठ होकर वे पुरुष स्वप्नमें भी यम-
 राज को नहीं देखते हैं ॥ १९ ॥

इस विषयमें एक प्राचीन इतिहासको कहने हैं जिसमें
 श्रीविष्णुभक्त तथा यमदूत इन्हीं का सम्वाद है तिसको तुम
 मेरे भक्तवत्सल्य करो ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कुकुब्जे पूरे दास्याः पतिः नाम्ना अजामिलः ॥ २१ ॥

श्रीप्रह्लादाक्षय्य इत्यनेन कैतव्येश्वरार्थादिभ्यश्च वृत्ति जीविका-
 विभ्रत् पुष्पान् दातयामास पीडयामास ॥ २२ ॥

पुत्रः सम्बन्धी महान् कालोऽत्यगान् । सर्कियानित्यपेक्षाया-
 मष्टाशीत्या सहजवया युक्ताः समाः सम्बन्धराः ॥ २३ ॥

प्रवयसां वृद्धस्य ॥ २४ ॥

वर्षं हृदयं येन जरठा वृद्धः ॥ २५ ॥

एतच्च तदुपलक्षणमादि श्रीनारायणनामोच्चारणमाहात्म्येन तद्व-
 क्तिरवाभूदिति सिद्धान्तोपयोगित्वेनापि द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

दूरे क्रीडनकासक्तं पुत्रं नारायणाह्वयम् ।
 प्लावितेन स्वरेणोच्चैराजुहावाकुलेन्द्रियः ॥ २९ ॥
 निशम्य म्रियमाणस्य भुवतो हरिकीर्तनम् ।
 भर्तुर्नाम महाराज ! पार्षदाः सहसापतन् ॥ ३० ॥
 विकर्षतोऽन्तर्हृदयाद्दासीपतिमजामिलम् ।
 यमप्रेष्यान्विष्णुदूता वारयामासुरोजसा ॥ ३१ ॥
 ऊचुर्निषेधितास्तांस्ते वैवस्वतपुरःसरम् ।
 के यूयं प्रतिषेद्धारो धर्मः ॥ ३२ ॥
 कस्य वा कुत आयाता ॥ ३३ ॥
 किं देवा उपदेवा वा ॥ ३४ ॥
 सर्वे पद्मपलाशाक्षाः ॥ ३५ ॥
 किरीटिनः कुरङ्गलिने ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिनकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

एतच्च तदुपजातनादि श्रीनारायणनामोच्चारणमाहात्म्ये
 तत्प्रकीर्तितमिति सिद्धान्तोपयोगित्वेन द्रष्टव्यमिति श्रीस्वा-
 मिनः ॥ २७ ॥

श्रीनिधि । अजामिलेन कृतानामनन्तानामपि पापानां कानि
 वाचिकमनसत्वेन त्रैविध्यादय एव याम्या आगताः न
 यशुनामनश्चतुरक्षरवाचत्वारो विष्णुपार्षदा आगता
 ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

कान्यकुब्जे पुरे ॥ २९ ॥

वन्दीप्राणिनिप्रहक्रियः तथा मक्षेध द्यूतेन केतवे
 दिभिश्च गर्हिता वृत्ति आधिकारिस्तिष्ठति आश्रितः
 विभ्रहेहिनः यातयामास ॥ ३० ॥
 दुषितः ॥ ३१ ॥

तस्य दास्याः सुतान् वदन्तः ॥ ३२ ॥
 अत्यगात् तमेवाह । अष्टाश्विनः ॥ ३३ ॥
 नसराः ॥ ३४ ॥

तस्याजामिलस्य प्रवर्धः ॥ ३५ ॥
 कलमापिणि मधुरभः ॥ ३६ ॥
 वृद्धः ॥ ३७—३८ ॥

कान्यकुब्ज नाम ॥ ३९ ॥
 मिल नाम का ब्राह्मण ॥ ४० ॥

गया ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥
 ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥
 ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥
 ॥ ५५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थपिका ।

प्लावितेन प्लुनत्वं नीतेन ॥ २९ ॥

हरिकीर्तनं निशम्यापतन् । यतस्तद्भर्तुर्नाम ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पुरःसरा भृत्याः ॥ ३२ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्युक्ते यमदूतैस्तैर्वासुदेवोक्तकारिणः ।

तान् प्रत्यूचुः प्रहस्येदं मेघनिर्हृदया गिरा ॥ ३७ ॥

विष्णुदूता ऊचुः ॥

यूयं वै धर्मराजस्य यदि निर्देशकारिणः ।

ब्रूत धर्मस्य नस्तत्त्वं यच्च धर्मस्य लक्षणम् ॥ ३८ ॥

कथंस्विद्विद्यते दण्डः किंवास्य स्थानमीप्सितम् ।

दण्ड्याः किं कारिणः सर्वे आहोसित्कतिचिन्तृणाम् ॥ ३९ ॥

यमदूता ऊचुः ॥

वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ।

देवो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुम ॥ ४० ॥

येन स्वधाम्न्यमी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः ।

गुणानामक्रियारूपैर्विभाव्यन्ते यथातथम् ॥ ४१ ॥

सूर्योऽग्निः खं मरुद्भावः सोमः सत्याऽहनी दिशः ।

कं कुः कालो धर्म इति ह्येते दैवस्य साक्षिणः ॥ ४२ ॥

एतैरधर्मो विज्ञातः स्थानं दण्डस्य युज्यते ।

सर्वे कर्मानुरोधेन दणमर्हन्ति कारिणः ॥ ४३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लसन्त्यः पुष्करमात्राः सन्ति येषां ते ॥ ३४ ॥

नूतनं वयो येषां ते निपङ्क्तुः इषुभिः धनुर्निपङ्कशभिः कीः शोभा येषां ते ॥ ३५ ॥

विगतः तिमिर आलोक इतरप्रकाशश्च याव्यस्ताः ॥ ३६-३७ ॥

भाषा टीका

सब उसकी इन्द्रियां आकल होगी तब दूर में खल आसक्त नारायण नामक पुं स्वर से पुकारने लगा ॥ २९ ॥

हे महाराज ! मरते समय मुनिकर अपने पति का नाम जानकर हरि नामक शीघ्रही विष्णु के पार्षद आगये ॥ ३० ॥

शरीर हृदय के मध्य में से दायाँ पति अजामिल को खंचते हुए देखकर यमदूतों को विष्णुदूतों ने अपने तेज से निवारण किया ॥ ३१ ॥

निषेध करते मात्र यमराज के दूत उन विष्णुदूतों से बोले जिनसे कि धर्मराज के आज्ञा को निषेध करने वाले तुम को न हो ॥ ३२ ॥

किसके दूत हो कहाँ से आये हो क्यों इसका ज्ञाना निषेध

करने हो क्या देव हो अथवा उपदेव हो क्या कोर मित्र-श्वर हो ॥ ३३ ॥

आप सब कमल सरी के नेत्रों वाले हस्त रेसम के वस्त्रधारण किये हो किरौट कुण्डल धारण किये हो प्रकाशमान कमलको माला धारण किये हो ॥ ३४ ॥

सब नई अवस्था वाले हो सब सुंदर चार भुजों वाले हो धनुः तरफम तगरार गदा शंख चक्र कमल इनकी शोभा आपके हाथों में हो रही है ॥ ३५ ॥

अपने तेजसे दिशों को अन्धकार रहित अधिक प्रकाश करने हो धर्मराजके किङ्कर हमजोगों को क्यों निषेध करते हो ॥ ३६ ॥

आचारस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

महो दण्ड्यादण्ड्यादिभ्रान्तान्या एते चांग एवास्माद्व्या धर्मराजस्य किङ्करा इत्यनृते वदन्तीति विभ्रमेन प्रदस्य तान् प्रत्यूचुः मेघस्येव निर्हृदा ध्वनिर्यस्यास्तथा ॥ ३७ ॥

तत्त्वं स्वरूपं लक्षणं प्रमाणम् ॥ ३८ ॥

कथंस्विद्विद्यते प्रमाणं स्थानं विषयः कारिणः कर्मिणः नृणा-मिति तत्र एव न पश्चादयः तेष्वपि कतिचिदेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

वेदेन प्रणिहितो विहितो धर्मः वेदप्रमाणक इत्यर्थः अनेन

सम्भवन्ति हि भद्राणि विपरीतानि चानघाः !

कारिणां गुणमङ्गोऽस्ति देहवान्नह्यकर्मकृत् ॥ ४४ ॥

श्रीधर्मस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

यो वेदप्रमाणकः स धर्मो यो धर्मः स वेदप्रमाणक इति स्वरूपं प्रमाणं चोक्तम् । यथाह जैमिनिः “चादनालक्षणाऽर्थो धर्मः” इति व्याख्यातं च गृहे: “द्वयमेकन सृष्ट्या धृत्यार्थं नित्यते” इति अप्रुष्टस्याप्यधर्मस्य स्वरूपं लक्षणां च दग्दस्यानकथनायाहुः । तद्विपर्ययो यो वेदानांपदः सोऽधर्मः निषेधश्च तस्मिन् प्रमाणमित्यर्थः वेदस्य प्रामाण्ये हेतुः वेदो नारायणादुद्भूतः स एव साक्षादित्युपचारः स्वयम्भूरिति च निःश्वासमात्रेण स्वयमेव भवतीति । तथा च श्रुतिः । “अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्यद्वेद” इति ॥ ४० ॥

कोऽसौ नारायणस्तत्राह । येन स्वधामिन् स्वस्वरूपेऽमी भानाः प्राणिनो गुणाः शान्तत्वादयः नामानि ब्राह्मण इत्यादीनि क्रियाभ्याम्ययनाद्या रूपाणि वर्णाश्रमादयस्तेर्विभाष्यन्ते विविच्यन्ते यथानये यथावत् स नारायणः ॥ ४१ ॥

तथाप्यधर्मोऽनेन कृत इति कुतो ज्ञायते तत्राहुः । सूर्य इति । अहनी महश्च रात्रिश्च कमुदकं कुः पृथ्वी देहस्य जीवस्य यथाहुः

आदित्यचन्द्रावनिर्लोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उमं च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति ॥ ४२ ॥

व्यानमाहुः । एतैर्निमित्तभूतैर्विज्ञानः दग्दस्यानाहुः । सर्व इति ॥ ४३ ॥ विपरीतान्यभद्राण्यपि कर्मिणां सम्भवन्ति यत्स्नेपां गुणसङ्गोऽस्ति यदि कारिणो कर्ता स्यात्तर्हि तस्याभद्राणि न स्युर्न त्वेदस्तीत्याहुः । नहि देहवानकर्मकृदस्तीति अतः सर्वे कर्मिणाः कर्मिणां च पापस्यावश्यं भविष्यते सर्वे दग्दमर्हन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमङ्गाराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुक्ता विष्णुर्वापदा आहुरित्याह मुनिः । इत्युक्ता इतीत्यं यमदृतेरुक्तास्ते वासुदेवाश्चकारिणाः वापदाः प्रहस्य तान् यमदृतान् प्रतोदं वक्ष्यमाणं गर्जितमेवदग्दमर्भारया गिरा वागवाचुः ॥ ३७ ॥

उक्तिमेषाह । यूयमिति । धर्मराजस्येति हेतुगर्भं धर्म एव यमरूपेणावस्थित इत्यर्थे तस्य यदि यूयं निर्देशकारिणाः शासनकारिणाः तर्हि यूयमायं धर्माधर्मस्वरूपज्ञा भव्युरतो धर्मस्य तत्त्वं याथात्म्यं यदधर्मस्य लक्षणं स्वरूपं तच्च जोऽस्मभ्यं सृणु । यद्वा । धर्मस्याधर्मस्य च तत्त्वं लक्षणं प्रमाणं चेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

तत्र दग्दस्य प्रकारानपवादिकं पृच्छन्ति । कथं स्विदिति । दग्दः केन प्रकारेण क्रियते नित्यं दग्दस्य स्थानं विषयः किं स्थानमेव विकल्पयन्ति । दग्दस्य इति कारिणः । सर्वे नरा दग्दया आहोस्विन्कारिणां नृणां मध्ये कतिचिदेव ॥ ३९ ॥

एवमुक्ता यमदृता माहुः । वेदेत्यादिना । वेदेन प्रणिहितः कर्तव्यत्वेन योषितो धर्मः अधर्मस्तु तद्विपर्ययः अकर्तव्यत्वेन

योषितः अनेन वेद एवायं धर्मोऽयमधर्म इत्यत्र प्रमाणमिति मुक्तं वेदप्रणिहिततद्विपर्ययावेव धर्माधर्मयोः स्वरूपमिति चोक्तम् । ननु वेदस्यापि पौरुषेयत्वात्पुरुषस्य च धर्मविप्रलम्भादिदोषसम्भवात्कथं वेदस्य धर्मप्रमाणकत्वमित्यत आह । वेदो नारायण इति । साक्षान्नारायणादेव वेदः प्रसूतः ‘न पौरुषेयत्वाशङ्केति भावः कारणावाचिनो नारायणशब्दस्य कार्यकारणयोरेभदात्कार्यभूते वेदे वृत्तिः नारायणाद्वेदस्याविर्भावो लक्ष्यते “तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्यद्वेदः ऋचः सामानि जहिरे छन्दांसि जहिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत” इति च कार्यत्वप्रयुक्तानित्यत्वशङ्कां वारयति । स्वयम्भूरिति । स्वयमित्यात्मनेत्यर्थः स्वयमात्मनेवाविकृतरूपेणैवाविलुप्तपूर्वोत्पद्योप्रादुर्भवतीति स्वयम्भूरिति शुभ्रम् यमादिभ्य इति शेषः” ॥ ४० ॥

कोऽसौ नारायणः यतः प्रादुर्भूतो वेदस्तत्राह । येनेति । येन स्वधामिन् स्वस्वरूपेऽन्तःप्रविश्य भारकेऽमी भावाः वेददेवमनुष्यादयः पदार्था रजमादिगुणत्रयप्रचुराः गुणानामक्रियारूपेः यथायथं यथाकर्म भावयन्ते विभावयन्ते सृज्यन्ते स नारायण इत्यर्थः तत्र गुणाः शान्तिश्रमानोर्दयादयः नामानि वेदो देवो मनुष्यो ब्राह्मण इत्यादि क्रिया अर्थप्रत्यायनाध्ययनादयः रूपाणि शब्दात्मकत्वार्थात्मकत्वादीनि ॥ ४१ ॥

भवतु धर्मं वेदः प्रमाणं वेदप्रणिहितो धर्मः वेदश्च नारायणादुद्भूतो नारायणस्त्वैव शस्तथापि प्रतिज्ञासंसारिभिरनुष्ठितो धर्मो धर्मो वनन्तीकथं ज्ञायते तत्राह । सूर्य इति । समाकाशः अहश्च रात्रिश्चाहनी विविचनानिर्देशसामर्थ्याद्वात्रनिर्वक्षिता कमुदकं कुः पृथ्वी स्वयं सत्त्वाधर्मश्च आदयः तद्विदेवताः सूर्याग्निसोमाश्चैते चतुर्दश देहस्य देहस्य कर्म देहा ब्राह्मणादित्वात्कर्मणि स्यञ् बुद्धीन्द्रियमनःप्राणात्मकं देहेन क्रियमाणस्य कर्मणाः साक्षिणः साक्षाद्दृष्टारः सूर्यादिमुखेन देहो धर्मो ज्ञायत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एतरेवाधर्मोऽपि ज्ञायत इत्याहुः । एतैर्धर्मो विज्ञान इति तैजोपितोऽधार्मिको दग्दस्य विषय इत्याहुः । स्थानं दग्दस्य युज्यत इति दग्दयाः किं कारिणः सर्वे इत्यस्योत्तरमाहुः । सर्वे कारिणाः अतस्ते सर्वे कर्मानुरोधेन दग्दं प्रत्यर्हन्ति धर्ममनुष्ठिततामपि विषयपरत्वात्वाधर्मोऽप्यर्जनीयः अधर्मफलानुभवदेशायां च ते दग्दमर्हन्तीत्यभिप्रायेण सर्वे कर्मानुरोधेन दग्दमर्हन्तीत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

एतदेव प्रतिपादयन्ति सम्भवन्ति हीति । हे अनघाः ! भद्राणि पुण्यानि विपरीतान्यपुण्यानि च सम्भवन्ति भद्राणि कुर्वतामभद्राण्यवजनीयतया अपोतन्तीत्यर्थः कुतः यत्स्नेपां कारिणां गुणेषु शब्दादिविषयेषु सङ्गः व्यासक्तिरस्ति विषयपरवशत्वात्पामभद्राण्यपि सम्भवन्तीत्यर्थः धर्माधर्मपरिहारेण तूष्णीं वर्तमाना न दग्दमर्हयुस्तत्राहुः देहवान्नह्यकर्मकृत् नहि देहवानकर्मकृदस्तीत्यर्थः स्वरूपतः कर्मपरिहारेणावस्थातुं न कोऽपि ही प्रभुः गिति सर्वेऽपि देहिनः कारित्वात्पयोषण दग्दमर्हन्तीति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्त्वमनारोपितं रूपं लक्षणं व्यावर्तकधर्मम् ॥ ३८ ॥

कथं लिखितेन प्रकारेण स्यात् देशः विषयो वा नृणां मध्ये कर्मकारिणः सर्वेऽपि दृग्गताः किमाहोस्वित् कतिचि-
देवमेव तत्रापि किङ्कारिणो वा किमकारिणो वा इति
युत ॥ ३९ ॥

यथाधर्मस्य लक्षणमित्यत्राहुर्नित्याह । वेदेति । नैद एव धर्माधर्मो
मियो व्यावर्त्य वकीत्यनेन प्रमाणं लोके धर्मस्य तत्त्वं ब्रू-
त्यत्रोत्तरमाहुर्नित्याह । वेद इति । वेदो नारायणवक्तुकः तपःशक्त्या-
दष्टवेदवक्तृमुनिव्यावृत्त्यर्थं साक्षादिति तदुक्तम् ।

वेदानां प्रथमो वक्ता हरिरेव यतो विभुः ।

अतो विष्णवात्मका वेदा इत्याहुर्वेदादिनः । इति

देवदत्तवज्रनारायणोऽपि किमन्यस्मादवाप्तदेह इति
नेत्याह । स्वयम्भूरिति । अनेन नारायणवक्तृत्वेऽपीरूपेयत्वेना-
नारोपितरूपत्वाभावेन तदुक्तधर्माधर्मनिश्चयायां इत्याशङ्का परि-
हृता । तेषां स्वयम्भूत्वेनाभिप्यक्तिरेव हरिर्न तु पुराणादिबन्धना-
रचिततत्त्वम् “यावद्ब्रह्म विष्टितं तावती वाक्” इति श्रुतेः ॥ ४० ॥

नन्वेतावता नारायण इतरस्मात्कथं व्यावृत्ततया ज्ञायत इति
तत्त्वलक्षणमाह । येनेति । स्वधामिन् स्वाधारातया गुणाः शुक्लादयः
नामान्यहमहिषदेवदत्तादीनि क्रियाः पञ्चनिपटनीत्यादयः रूपाणि
त्रिपाष्ठतुर्ग्यादित्यादीनि क्रिया पञ्चविधं कर्मेति वा गुणाः शम-
दमादयः रूपाणि शुक्लादीनि । यथातथमसाङ्क्येण विभाव्यन्ते
उत्पाद्यन्ते ॥ ४१ ॥

किं वाह्य स्थानमीप्सितमित्यत्राहुर्नित्याह । सूर्योऽग्निरिति । गाव
आपः “नोभूमिरापः” इतिवचनात् सन्ध्यावाहव्य सन्ध्याहनी
कार्त्तमिमांसी देवः स्वयं पापपुण्ययोः कर्ता देवशब्दाच्चयः श्रीह-
रिर्वा कालः हृदयं मन इति द्वे स्वयमित्यनेन व्याख्याते धर्मस्येत्युप-
लक्षणम् अधर्मस्यापि साक्षादीक्षन्त इति साक्षिणः ॥ ४२ ॥

धर्माधर्मलक्षणपुण्यपापदर्शिमरेतः सूर्यादिभिः न धर्मो
यस्य सोऽधर्मः अधर्म इति विज्ञातो यः पुरुषः स एव दृग्दृश्य
स्थानं दृग्दृश्य इति युज्यते यमस्तु दृग्दृश्येनाधिकृतः कथं लिख-
विषये दृग्दृश्य इत्यस्योत्तरमाहुर्नित्याह । सर्व इति । कारिणः पापकारि-
रिणः सर्वे क्रमानुरोधेन पापकर्मान्तरस्यानुरूपेण दृग्दृश्याः किं
कारिणः सर्वे इत्यत्राहुर्नित्याह । सर्व इति । पापकारिणः सर्वे
दृग्दृश्यमर्हन्तीत्यनेन पापकारिण एव यमेव दृग्दृश्याः न पुण्यको-
रिण इति च ग्राह्यम् ॥ ४३ ॥

ननु धर्मेषामपि दृष्टश्रुताभ्यामिदं के सन्तु दुःखफले जानताम् उभ-
याविधकर्मसम्भवः कथमत्राह । सम्भवन्तीति । विपरीतानि पाप-
विरुद्धपुण्यवानि राज्याद्यवर्त्तनानि सत्सुखफलप्रदानं “माचतुर्दश-
माह्वयः कर्माणि नियमेन तु । दशावर्त्तनाम्” इत्यन्तिज्ज्ञादृष्टीनि
सम्भवन्तीति किं कारणमत्राह । कारणमिति । त्रिगुणसम्बन्ध एव कार-
मिति भावः । नन्वेतन्निर्गुणसिद्धिगन्तुकान्तं तस्य कर्माकरणा-
दित्याशङ्का स्थूलदेहविषयान्तरमिति भावेनाह । देहवानिति । यो
गुणसम्बद्धः पुण्यवान् कर्म करानि ज्ञानादिति चेतत्राह । देह-
वानिति वा । देहो चेदकर्मकृताभ्येव गुणानां तादृशशक्तिमन्नात्
“कार्येण ह्यवशः” इत्युक्तेः ॥ ४४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वेदे प्रणिहितो विहित इत्यर्थः साक्षादिति स्वयमेवेत्यर्थः । अत
एव स्वयम्भूः ॥ ४० ॥

येन परमेया हेतुना ॥ ४१ ॥

साक्षिणः आदित्यचन्द्रादित्यादिमन्त्रमयपरीक्षादौ तद्गद्गा-
मद्रव्यज्जकाः ॥ ४२ ॥

युज्यते भवतीत्यर्थः ॥ ४३—४५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवर्त्तिकृतसाराधर्शिनी ।

प्रहस्येत्येव धर्ममेव न जानीय किमित्यस्मद्भयेन धर्मराजस्य
किङ्कारा इति प्रुथ किन्तु यूयं प्रतावशेषा एवास्मद्भल-
पातिताः कथमद्य जीविष्यथेति भावः ॥ ३७ ॥

ननु वयं धर्मराजस्य दूता भवाम एव के तावदस्मात् परि-
चिन्वन्तीत्यत आहुर्नृणामिति । निर्देशो निर्देशः नास्मान् प्रति
तत्त्वं स्वरूपं लक्षणं प्रमाणम् ॥ ३८ ॥

कथमिति । दृग्दृश्य प्रकारप्रश्नः तिष्ठत्यस्मादिति स्थान-
मिति दृग्दृश्य कारणप्रश्नः कारिणः कर्मिण इति विषय-
प्रश्नः सर्वे इति किं पश्चादर्थोऽपि किं वा नृणां मध्ये कति-
चिदिति तत्र व्यवस्थाप्रश्नः ॥ ३९ ॥

वेदेन प्रणिहितो विहितः वेदविहितत्वं धर्मत्वमिति धर्म-
स्वरूपं तत्र वेदविधिरेव प्रमाणमिति प्रमाणशोके दृग्दृ-
कारणप्रश्नेनाधर्मस्यापि पृष्टत्वादधर्मस्य स्वरूपं प्रमाण-
आहुः । तद्विषययो यो वेदनिषिद्धः सोऽधर्मः वेदनिषेध एव
तस्मिन् प्रमाणमित्यर्थः स्वयम्भूरिति नारायणस्य निःश्वासमा-
त्रेण स्वयमेव भवतीति तथा च श्रुतिः “अस्य महतां भूतस्य
निःश्वासितमेतद्यद्वेदः” इति ॥ ४० ॥

कोऽसौ नारायणस्तत्राहुः । येन स्वधामिन् वैकुण्ठे स्थितेय
असौ भावाः प्राणिनः सङ्कल्पमात्रेणैव गुणाः शान्त्यादयः
नामानि ब्राह्मण इत्यादीनि क्रिया अध्ययनाद्याः रूपाणि वर्गाशमा-
दीनि तैर्विभाव्यन्ते विविधतया युज्यन्ते यथायथं यथावत् ॥ ४१ ॥

कोऽपि न जानात्विति पापं पुष्पिर्विषयके क्रियते अत्र सूर्यो-
दयो देहाभ्य जीवस्य सात्त्विको धर्मो विभाव्यन्त इति पूर्वगा-
वान्वयः अहश्च रात्रिश्च कमुदकं कुः प्रथिनी यथाहुः ।

आदित्यचन्द्रावजितोऽनलश्च धार्मिकप्रापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम्
इति ॥ ४२ ॥

स्मृतमाहुः । जनेरिति । दृग्दृश्यानाहुः सर्वे एव प्राणिनः ॥ ४३ ॥

सर्वेषां दृग्दृश्यत्वे हेतुः । सम्भवन्तीति । विपरीतान्यभद्राणि
पापानि यतः कारिणो कर्मिणो गुणसङ्गाऽस्त्येव गुणाश्च स्वधा-
याः पुण्यपापहेतव एव यावज्जीवमयं धार्मिकोऽधार्मिको वेति
तु भूयतेन व्यपदेशः । ननु कारिणामपि गुणसङ्गा इत्युच्यते ।
यदि कश्चिदकारि स्यात् स त्वदृग्दृश्य एवेति तत्राहुः । देह-
वानिति । देहधारी नरः अथ च कर्महेतु इति प्रत्यक्षविश्लेष-
त्यर्थः ॥ ४४ ॥

मनसैव पुरे देवः पूर्वरूपं विपश्यति ।
 अनुमीमांसतेऽपूर्वं मनसा भगवानजः ॥ ४८ ॥
 यथाज्ञस्तमसा युक्त उपास्ते व्यक्तमेव हि ।
 न वेद पूर्वमपरं नष्टजन्मस्मृतिस्तथा ॥ ४९ ॥
 पञ्चभिः कुरुते स्वार्थान् पञ्च वेदाथ पञ्चभिः ।
 एकस्तु षोडशेन त्रीन् स्वयं सप्तदशोऽनुते ॥ ५० ॥
 तदेतत् षोडशकलं लिङ्गं शक्तित्रयं महत् ।
 धत्तेऽनु संसृतिं पुंसि हर्षशोकभयान्तिदाम् ॥ ५१ ॥
 देहज्ञोऽजितषडंगो नेच्छन् कर्माणि कार्यते ।
 कोशकार इवात्मानं कर्मणाच्छाद्य मुह्यति ॥ ५२ ॥
 नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
 कार्यते ह्यवशः कर्म गुणैः स्वाभाविकैर्बलात् ॥ ५३ ॥
 लब्ध्वा निमित्तमव्यक्तं व्यक्ताव्यक्तं भवत्युत ।
 यथायोनि यथाबीजं स्वभावेन बलीयसा ॥ ५४ ॥

श्रीभरद्वाजमिकृतभाषार्थदीपिका ।

न केवलं सूर्यादय एव धर्माधर्मज्ञापकाः किन्त्वर्थापत्तिरपी-
 त्याहुः । यथेति । हे देवप्रवराः ! इह जन्मानि शान्तयोरमृदत्वेन
 वा भुङ्क्तुःकमिभत्वेन वा धार्मिकत्वादिना वा अविध्यं भूतेषु
 यथोपलभ्यते तथान्यत्र जन्मान्तरेऽनुमीयते अविधान्यपानुपपत्त्या
 कल्प्यते ॥ ४८ ॥

वर्तमानजन्मना पूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानं भवतीति सह-
 णान्तमाहुः । वर्तमानो वसन्तादिकालः अन्ययोर्भूतभाविष्ययोर्व-
 सन्तयोर्गुणाः पुष्पफलादयस्तेषामभिज्ञापका यथा एवमेतज्जन्म
 अन्ययोर्भूतभाविजन्मनोर्धर्माधर्मो निर्देशयतीति तथा ॥ ४९ ॥

अयं च धर्माधर्मज्ञानप्रकारोऽन्येषां धर्मगाजस्तु मनसै-
 र्बलं पश्यतीत्याहुः । पुरे संसृतिस्थां स्थित एव देवो यमो देह-
 स्थितोऽन्तर्यामी वा जीवस्व पूर्वरूपं धर्माधर्मादियुक्तं विशेषेण
 पश्यति अन्वन्तरमपूर्वं रूपं मीमांसते यद्यस्यानुरूपं तद्वि-
 चारयति । यतोऽसौ भगवानजः ॥ ४८ ॥

जीवस्त्वैश्वर्यापस्थापितं वर्तमानं देहं पश्यति न तु पूर्व-
 मपरं अत्याहुः । यथेति । महोऽनिर्घोषाधर्माधर्मस्तु व्यक्तमेव प्राचीन-
 कर्माभिव्यक्तं वर्तमानमेव देहाद्युपास्तेऽनुमीयते अन्यते पूर्वमपरं
 वा न वेद अत्र हेतुः । नष्टा जन्मनां स्मृतिरस्य अत्र दृष्टान्तः
 तमसा निद्रया युक्तो यथा स्वप्नेऽपि व्यक्तमेव देहाद्युपास्ते
 न तु जाग्रदहोदिपूर्वस्वप्नादिगतं वा तद्विचिंत्यते ॥ ४९ ॥

एतन्मनसं संसारं प्रपश्यति पञ्चभिः श्लोकेः ।
 ७ (१) अत्र जीवः एकः क्षणानादीन् कुरुते पञ्च शब्दा-
 अनुशतं इति धृत्यर्थः । मनसा सह सप्तदशः

षोडशोपाध्वन्तर्गतोऽपि स्वयन्वेक एव सर्वेन्द्रियविषयप्रतिसम्भा-
 नात् त्रीन् ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोविषयान् प्राप्नोति ॥ ५० ॥

तदेतत्षोडशरीरं शक्तित्रयं गुणत्रयकार्यं महदनादि पुंसि
 जीवे अन्वनु संसृतिं धत्ते ॥ ५१ ॥

नेच्छन्निच्छन्प्रप्येनेष कर्माणि कार्यते कोशकारः कीटविशेष-
 मुह्यति निगमोपायं न जानाति ॥ ५२ ॥

कार्यते इत्यत्रानुभवं प्रमाणायन्ति । नहीति । गुणैर्गुणकार्यराना-
 दिभिः स्वाभाविकैः पूर्वकर्मसंस्कारांगोष्ठैः ॥ ५३ ॥

कर्मवशेन च तदनुरूपो देहो भवतीत्याहुः । तद्वचनेति । अव्यक्त-
 महत् निमित्तं लब्ध्वा व्यक्ताव्यक्तं तदनुरूपं स्थूलं सूक्ष्मं च
 शरीरं भवति यथायोनि मातृसदृशं यथाबीजं पितृसदृशं स्वभावा-
 वासना शुक्रशोणितयोरेकत्वेऽपि कर्मवासनया मातापितृसदृशो
 देहो भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथं स्थितियते दण्ड इत्यस्योक्तमाहुः । येन गुणत्रयमेव-
 एतं जीवेन कर्मा यथा स्वस्वगुणानुपायानुसारेण धर्मोऽधर्मो वा
 यावान् देहसर्माहितः देहेन बुद्धीन्द्रियमनःप्राणसङ्गतकर्मेण
 देहेन करणान् सर्माहितः स कर्मा तावदेव तत्फलं स्वर्गनरका-
 दिरूपं धर्माधर्मफलमसृज भुङ्क्ते न धार्मिको नरको न वा अधार्मिकः
 स्वर्गं नाप्यनरपापान्महदुःखं नाप्यनरान्मानसहस्रान् भुङ्क्ते इत्यर्थः
 धर्मो यथेति दृष्टान्तो वा तद्व्याख्यानं यथा धर्मो यावान् देहस-
 र्माहितः तावदेव तत्फलं सुखमसृज स्वर्गं भुङ्क्ते एवमधर्मोऽपि
 यावास्तावदेव तत्फलं दण्डरूपं भुङ्क्ते इति ॥ ४९ ॥

न केवलं परत्रैव कर्मानुसारेण तत्फलभाग अपि विहाय लोके

श्रीमद्भिरराधवाचार्यैकनभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्राचीनकर्मानुसारं यौ फलभोग उपलब्धस्तद्वत्परलोकेऽप्यनुमीयत इत्याहुः । यथेति । हे देवप्रवराः ! इह लोके भू-पु गुणवैचित्र्यात्सत्त्वादिगुणान्मेपानिमित्तप्राचीनसात्त्विकादिकर्मवैचित्र्यात्त्रैविध्यं स्मृत्विश्वदुःस्मितमूढत्वरूपं त्रैविध्यम् उपलभ्यते गुणवैचित्र्यनिमित्तमितरे त्रैविध्यमिति सर्वत्रगीने ज्ञायते तथान्यत्र परलोकऽपि गुणवैचित्र्यान्त्रैविध्यमनुभूयत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं भूतभावित्यद्वन्मानकालत्रयमात्रेषु कारिषु कर्मानुसारं यौ फलभोगः कर्म च धर्माधर्ममिश्ररूपं तच्च सत्त्वादिगुणान्मेपानिमित्तमिति चोक्तम् इदानीं धर्मादिकर्म कर्म सत्त्वादिगुणान्मेपानिमित्तमिति कथं ज्ञायत इत्यपेक्षायां कार्यण कारणा-मनुमीयत इति महान्तमाहुः । वर्त्तमान इति । यथा वर्त्तमानः कालः सुखदुःखाद्यनुभवमहचरितः कालः अनयाहंसाधर्मयोगुणाः निमित्तभूताः सत्त्वाद्यस्तेषां सुखदुःखमोहरूपैः कारिरमिज्ञापकः यथा वर्त्तमानकालिकाधर्मादिनिमित्ताः सुखदुःखमोहाः स्मृतिमत्तभूतानां धर्मादीनां सत्त्वादिगुणान्मेपमूलत्वं ज्ञापयन्तीत्यर्थः एवमेतद्वर्त्तमानकालिकं दुःखादित्रयं जन्मान्ययोग्य-जन्मनाः बहुलवचनाद्विशेषणस्य परनिपातः पूर्वापरजन्मनाः धर्माधर्मयानिर्दर्शने तयोः सत्त्वादिगुणान्मेपमूलत्वाभिज्ञापकमित्यर्थः सत्त्वाद्ययो हि धर्मादिकपकर्मापादानद्वारा तत्फलत्वेन सुखदुःखादीन् जनयन्ति न सत्त्वाद्भूतः सुखादीनां सत्त्वादिका-र्यत्वात्कार्यभूतैः स्वनिमित्तभूतधर्मादीनां सत्त्वादिमूलत्वमनुमीयते कार्यण कारणा-नुमानादिति भावः ॥ ४७ ॥

येन यावान् यथाधर्म इति कर्मैव स्वानुरूपसुखदुःखाधिकार-णमित्युक्तं तस्य आशाकृत्वाकथ कालान्तरे सुखादीनामित्यव-मिष्यत आहुः । मनमेवेति । पुरे देहे देवः स्मृतजन्मा दीप्यमानः न तु जीवन्कर्मणा मकुचितज्ञान इत्यर्थः जीवन्तरास्मृतया-वस्थितः परमात्मा मनसैव नित्यामकुक्षितापरिच्छिन्नधर्मभूत-ज्ञानेनैव पूर्वरूपं प्राक्तनजन्मसंस्थितपुण्यपापादिरूपं विपद्यति पुण्यपापादिरूपदर्शनेन चिकीर्षितानुग्रहनिग्रहवान् भवतीति भावः तथाजो भगवाद् मनसा पूर्वाभूतं प्राचीनं कर्मानुभूत्यैव मीमां-सते तत्फलज्ञानादिकारणं विनश्यति कर्मणाः क्षणिकात्वेऽपि तत्तिमित्तानुग्रहनिग्रहवाद् परमात्मा तदनुसारेण सुखदुःखादि-फलदो भवतीति भावः ॥ ४८ ॥

यदि 'कर्मानिमित्तनिग्रहानुग्रहस्तदनुगोषिकत्वः परमात्मा ततोऽयं जीवः परमात्मानुग्रहाभावकं शुभमेव कर्माचरन् सुखमेव किं नाश्नुत इत्यत्राहुः । यथेति । तमसा युक्तः अन्धकारेणाभिभूतः अत एवाज्ञः यथा व्यक्तं शरीरमेवोपास्ते चिन्तयति न तु पूर्वं पुरः स्थितमपरं पृष्ठतः स्थितं च वेदं तिष्ठत्या युक्तं स्वप्नेऽभिव्यक्तं देहाद्युपास्ते न तु तदग्रदेहि वेदति वार्धः तथा जीवोऽपि तमसाज्ज्ञानेन युक्तः देहात्माभिमानस्वप्नत्वात्माभिमानयुक्त इत्यर्थः अत एवाज्ञः कर्मणा मकुचितज्ञानः व्यक्तं वर्त्तमानं देहमुपास्तेऽनुसन्धत्ते न तु पूर्वं प्राक्तनमपरं भविष्यच्च शरीरं वेदं तत्र हेतुः नष्टा जन्मस्मृतिः पूर्वापरजन्मस्मृतिर्यस्य सः पूर्वापरजन्मविषय-कस्मृत्युपायाकभलवत्तमानेदेहात्माभिमानशीलत्वाच्च तत्परव-शोऽज्ञो जीवः पुरुषः वेदसुखोचितमेव कर्म करोति न तु परमात्मप्रसादाभावाद् शुभं कर्मेति भावः ॥ ४९ ॥

एवं जीवानाद्यविद्याकर्मवासनाभिस्तिरोहितस्वरूपाणां सत्त्वादिगु-णात्रयसंसृष्टानां स्वस्वगुणान्मेपानिमित्तधर्माधर्ममिश्ररूपेण कर्मणां सुखदुःखमिश्ररूपफलानुभवाय देवतियैकमनुष्यरूपेण संसरतां धर्मादिनिमित्तेश्वरानुग्रहहेतुकः सुखाद्यनुभव उक्तः भूमेपां संसरणप्रकारं तद्वेत्ते च प्रपञ्चयन्तस्त्रिस्तराणां पायमाहुः । पञ्च-त्यादिभिः सप्तभिः । पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैः पाययादिभिः स्वार्थाद्युपादा-नगत्यादीन् पञ्च कुरुते अथ ननु पञ्चभिर्ज्ञानेन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः पञ्च शब्दादीन्वेद केन करोति वेदं च पोटशेन भूतपञ्चकदोशेन्द्रिया-पेक्षया षोडशे मनः तेन मनःसंयुक्तैः पञ्चभिः कुरुते पञ्चभिर्वेद-चैत्यर्थः कथंभूतः स्वयं जीव एक एव शरीरवद्देहकद्रव्यसङ्घातक-पत्वाभावादेक इत्युक्तमिति जीवनानात्ममत्र निषिध्यत इति न भ्रमितव्यं समदशः उक्तपोडशतत्त्वापेक्षया सप्तदशः त्रीन् सुखदुः-खमाहान् भुङ्क्तऽनुभवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

तदेतत् पोटशकत्वं पोटश कला अवयवा यस्य तत् पोटशकत्वं पोटशतत्त्वामक शक्तित्रयं शक्तीनां त्रयं यस्मिन्निति व्यधिकरण-पदो यद्विग्रहः प्रकाशाक्रियावरणाशक्तिमत्सत्त्वादिगुणत्रयात्मक-गतिद्याकर्मवासनारूपशक्तित्रयाश्रयं वा महत्कार्यदशायां स्थूला-कारं लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं पुंसि जीने हर्षशोकभयात्तिदामनु-संसृति गमजन्माद्यवस्थां परिवृत्तिरूपां धत्ते आपादयति पोटश-कलात्मकलिङ्गसम्यग्धर्निमित्तो जीवस्त संसार इति भावः ॥ ५१ ॥

एवं लिङ्गे संसृतिं पुण्याद्वर्तति सत्ययं देही ब्रह्मः देहात्माभिमान-वानत एवाजितपद्मगः अजितयद्विन्द्रियकार्यैः नेच्छन्निच्छन्नपि यलादित्यगैः कर्माणि धर्माधर्ममिश्ररूपाणि कार्यते शाक्तत्रयात्मकेन लिङ्गेनेति शेषः एवं कृतेन कर्मणा कोशकार इवात्मानं सूक्ष्मरूप-माच्छाद्य तिरोधाप्यमुष्यति देह एवाहमिति मोहं प्राप्नोति कोशकारः कीदृशविशेषः स यथा तन्तून् करणरूपेण सुष्ट्वा स्निग्धमेवायं न जानाति तद्वदिति दृष्टान्तायः ॥ ५२ ॥

नेच्छन् कर्माणि कार्यते त्येतदेव प्रतिपादयति । न हि कश्चि-दिति । काश्चिदेही जातु कदाचिदपि अकर्मकृत कर्माकुर्वन्न-तिष्ठति अन्ततस्तुगच्छेदादिकस्या कुर्वन्नेव तिष्ठतीति भावः स्वाभा-निकरनादिभिर्युगैः सत्त्वादिगुणैर्ललात्कर्माणि विपयादीनि कार्यते एवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

एतदव्यक्तं संसरता जीवेनाव्यक्तमनभिज्ञानं निमित्तं संसृति-निमित्तमरजनीयतया कर्म लब्ध्वा कर्मवासनाश्रयं सदैवत्यर्थः लिङ्गमिति कर्तृपदार्थाप्यायं व्यक्ताव्यक्तं स्थूलसूक्ष्मरूपं भवति उत्पत्तिदशायां देहरूपेण स्थूलाकारं मरणादशायां सूक्ष्माकारं च भवतीत्यर्थः यद्वाव्यक्तं मूलप्रकृतिरूपं प्रधानं कर्त्तृनिर्धामनं जन्मम-रणाभिहितं कर्म लब्ध्वाऽवलम्ब्य व्यक्ताव्यक्तं भवति कदाचित् पोटशकलात्मकत्वेनाप्यक्तं कदाचिद्देवाददेहाकारेण व्यक्तं भवति एकस्य प्रधानस्य स्थूलावस्था उत्पत्तिः तस्यैव पुनः सूक्ष्मावस्था मरणमिति हि जन्ममरणायाथात्म्याविद् आचक्षते तथा चार्त्तं भगवता ।

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमप्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव इति । यथा । कर्मानुसारं यौ पिपीलिकादिस्तथा । निरुपाः स्थूलाश्च देहा भवन्तीत्यर्थः तद्वत्परमं । येनेति । धर्मो वेति दृष्टान्त-त्याहुः । यथायोनीति । -मानुसारेण सुखवदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कर्मानुसारं । यद्वा । यथायोनि मातृसदृशं यथाबीजं पितृसदृशं च वक्ष्येति । यथायथा सात्त्विकादिकर्मवासनारूपस्वभावान्न भवन्त्यर्थः ॥ ५४ ॥

भीमक्षीरजयध्वजतीर्थकृतपरब्रह्मावली ।

किमत इत्यतः फलितमाह । येनेति । अमुत्र परलोके ॥ ४५ ॥

ननु *यावज्जीवं सुखं जीवेदमं कृत्वा घ्नं पियेत् ।

अस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

इति वक्ष्यतां एवामुत्र स्वकृतं भुङ्क्ते इति न घटत इत्यत्राह । यथेति । स्वकृतफलदानादौ हृदयन्तं प्रमाणात् इति शेषः । वाक्यप्रामाण्यानुसङ्गादपि प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकानुमानात्मिकमित्याह । त्रैविध्यमिति । सत्त्वादिगुणानां वैचित्र्याद्भेदेषु उत्तमाधममध्यमत्वभेदेन त्रैविध्यमुपलभ्यते यथा प्रत्यक्षेणेति शेषः । अन्यत्र जन्मान्तरं परलोके वा ॥ ४६ ॥

अनुमानस्य प्रामाण्यं ग्राहयितुं एतदर्थं सहस्रान्तमुपपादयन्तीत्याह । वर्तमान इति । वर्तमानः प्रतीयमानः वसन्तादिकालः अन्ययोः अतीतैष्यद्वसन्तयोः गुणानां फलपुष्पादिकार्याणामभिज्ञापको यथा एवमेतद्वर्तमानं जन्म धर्माधर्मज्ञापकमनयोः रतीतानागतजन्मनोः यौ धर्माधर्मा नौ नितरां दर्शयति ज्ञापयतीति *धर्माधर्मानदर्शनम् ॥ ४७ ॥

इतोऽप्यनुमानं प्रमाणादिति ज्ञापयितुं जीवसमवेतधर्माधर्मसङ्गात् हरः प्रत्यक्षं प्रमाणावन्तीत्याह । मनमेति । पुरं जीवशरीरं स्थितो देवः भीमारायणाः जीवस्य पूर्वरूपमपूर्वमनागतं रूपं च तस्मैसमवेतधर्माधर्मा च स्वमनसैव विपश्यति । अपरोक्षीकृत्य-वर्तते दर्शनस्य क्वापि बाधो नास्तीति लक्ष्मणः । अन्येपामदर्शनमेव किं नेत्याहुर्नित्याह । अनुमीमांसत इति । भजः परमेष्ठी भगवान्मनसानुमीमांसते तदनुग्रहेणाज्ञोच्य विचार्य पश्यतीत्यर्थः सर्वजीवसाधारणाजशब्दप्रयोगादन्यं देवा अपि यथायोग्यं जानन्तीति ग्राह्यम् । किञ्च जीवात्मनोऽपि धर्माधर्मसमवेतपूर्वापररूपे वर्तमानसिद्धे इत्याहुर्नित्याह । घाह । मनसति । सुरनरनिर्गमादिपुरं देवः क्रीडन् भगवान्भाग्यगुणोपेतः जीवः पूर्वानुभवसंस्कारमस्मृतेन मनसैव पूर्वरूपं धर्माधर्मसमवायात्मकं रूपं विपश्यति विजानाति अपूर्वमनागतं मनसानुमीमांसते विचार्यानुमिनोति (१) "अज्ञो ह्यहो जुपमाणाऽनुशंसते" इति श्रुतिः ॥ ४८ ॥

पूर्वापररूपं जानाति चेत्तर्हि कथमन्यत्रात्मनोऽन्यत्र जन्तोऽहमिति न जानातीत्याहुः । भीमारायणानुग्रहमन्तरेण तादृशज्ञानं न सुलभं । सन्निपात्यमिमेत्याह । यथेति । अज्ञोऽपि वैर्का अव्यक्तं प्रकृतिनिमित्तं दहमवापासते देहात्मनोऽभेदं कल्पयति । व्यक्तमेव पुरास्थितमेव जानाति न तु पूर्वापरं इति वा । तत्र कारणमाहुर्नित्याह । तमेति । विपरीतप्रत्ययापादकतमोगुणयुक्तत्वात् एव पूर्वमपरं च न वेद यावज्जीवं सुखं जीवेदिति चावाकमतमज्ञप्रलपितमिति ज्ञायत इति भीवः ॥ ४९ ॥

देही चेत्कर्म करोत्येवेत्युक्तं तत्र कर्मकस्याप्रकारं दर्शयति ।

(१) भजः जीवः एकः कर्म जुपमाणाः सेवमानः सन् शरीरं अनुशंसते इति श्रुत्यर्थः ।

पञ्चमिगिति । पञ्चमिर्गोमादिकर्मिन्द्रियैः स्वार्थान् स्वनिपयानभिवन्दनशिल्पगतिविसर्गान्दास्यान् पञ्चमिः भ्रात्रादिहानेन्द्रियैः पञ्चशब्दादीन् सप्तदश स्वयमेक आत्मा षोडशेन षोडशभेदयुक्तेन लिङ्गशरीरेण श्रीन् सत्त्वादिगुणैस्त्रिधा विभक्तं सुखं दुःखं मिथं च भुङ्क्ते "सत्त्वं सुखं संजयति" इत्याह । देहात्मनोर्भेदप्रकाशनाय सप्तदश इत्युक्तम् ॥ ५० ॥

नर्हि कस्मात्संसारोऽस्येति तत्राह । तदेतदिति । षोडश कलाः भ्रात्रादिन्द्रियाणि मनश्च पञ्च भूतानि यस्मिन्सत्तथा शक्तीनां प्रकाशकियावरणलक्षणां त्रयं यस्मिन्सत्तथा सत्त्वादिगुणशक्तियुक्तमित्यर्थः । अत एव महापुरुषार्थाभिभवसमर्थं त्रिशक्तियुक्तत्वात्तत्त्वात्तदं लिङ्गं लिङ्गशरीरं पुंस्यनु स्वकर्मोत्पत्त्येन संसृतिं भक्ष इत्यन्वयः । अधिकस्यात्वमात्रप्रदर्शनाय पुंसीति सप्तमी तस्मादभिमाननिमित्तमिदं सर्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

आत्मनः संसारप्रकारं निरूपयति । देहीति । अवशीकृतपण्डिन्द्रियवर्गोऽनच्छिद्राप कर्माणि कार्येण गुणाधीनपण्डिन्द्रियैरिति शेषः । निष्ठिगृहीतवज्जलात्कार्यमाणाश्चेत्स्वसंपादितं वेत्ति किं नेत्याह । कोशकार इति । यथा कोशकारः कृमिः स्वकर्मणा निर्मितकोशेनात्मानमाच्छाद्य कोश एव वसन्मुह्यति कोशनाशानाशी न जानाति तथा देहापि कर्मणात्मानमाच्छाद्य मुह्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

मोहोऽस्यास्तीति कुतो ज्ञायत इत्याहुः पुनः पुनः कर्मकरणादित्यभिसन्धिमतः स्वात्कार्यं प्रमाणं दर्शयन्तीत्याह । नहीति । ॥ ५३ ॥

जननमरणे अपि देहस्यैव आत्मनस्तदभिमानादुपसर्ग्येन इत्याहुर्नित्याह । लब्ध्वेति । संसर्गनिमित्तमव्यक्तं प्रकृतिकार्यं शरीरं लब्ध्वा व्यक्ताव्यक्तमुत जन्ममरणमपि भवति जीवस्योपचार इति शेषः । "देहस्य सर्वथा नाशादनाशाश्चतनस्य च" इत्यादेः निर्मितकारणमव्यक्तं प्रकृतिं लब्ध्वा प्राप्य व्यक्ताव्यक्तं जन्ममरणात्मकं शरीरं भवति जीवस्येति शेष इति वा कथं यथायौनि पश्वादियौनिमनतिजङ्घ्य यथावीजं कर्मराशिमनतिक्लेश सत्त्वादिनिमित्तस्वभावेन ॥ ५४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनुमीयते मर्यैरर्पति शेषः ॥ ४६ ॥

वर्तमानः पूर्वमन्ध्यादिवसन्तादिवो स यथा पूर्वभागे स्वपूर्वकालस्य राज्यादेः शिशिरादेर्वा गुणांशान् व्यञ्जयति । उत्तरभागे च स्वपरकालस्य दिवसादेर्निदायादेर्वा तथा वर्तमानजन्मापि स्वपूर्वजन्मादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

भगवानज इति यमपेक्षं तद्विभूतिवाङ्मत्या तदभेदनिर्देशः ॥ ४८—५३ ॥

लब्ध्वेति अहमेन निर्मितेन ये योनिवीजं प्राप्येते तत्स्वभावा-नुसारं देहो भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

भीमक्षीरनाथचक्रवर्तिकृतसर्गाभेदशिर्षी ।

कथं दण्ड इत्यस्योत्तरमाहुः । यावान् यत्प्रमाणकः यथा येन प्रकारेण अधर्मा धर्मा वा कृतः । तत्फलं दुःखं सुखं वा तावत्सत्प्रमाणकं शास्त्रदृष्टयेति शेषः ॥ ४५ ॥

भीमद्विधनायकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

सत्त्वादिगुणमङ्गः प्रत्यक्षमेवम्पलङ्घयतामित्याहुः । इह लोके त्रैविध्यं पुण्यपापमिश्रकर्मत्वेन नृणां त्रैविध्यं यथा तथैवान्यत्र परलोकं जन्मनि वा सुखिन्विमिश्रत्वदुःखित्वेन त्रैविध्यम् अनुमीयते शास्त्रदृष्ट्यैवेति भावः ॥ ४६ ॥

वर्तमानजन्मनैव पूर्वापरजन्मधर्माधर्मज्ञानं भवतीति सह-
ष्टान्माहुः । वर्तमानो वसन्तादिकालः अन्ययोभूतभविष्यतोर्व-
सन्तयोयं गुणाः पुष्पफलाद्यस्तेषामभिज्ञापको यथा एवमेतज्ज-
न्मैव अन्ययोभूतभाविनो जन्मनो धर्माधर्मो निदर्शयतीति तथा ॥ ४७ ॥

अथञ्च धर्माधर्मज्ञानप्रकारस्तन्वेषां प्रायिकः धर्मराजस्तु
मनसैव निश्चितमेव सर्वं पश्यतीत्याहुः । पुरे संयमन्यां स्थित एव
देवो यमः पूर्वरूपं पूर्वजन्मस्वरूपं धर्माधर्मादियुक्तं पश्यति । अनु-
मनन्तरमपूर्वं वर्तमानं भाविरूपं मामांसते । यद्यस्यानुरूपं तद्वि-
चारयति भगवान् सर्वज्ञः भजो ब्रह्मतुल्यः ॥ ४८ ॥

जीवस्य तु पूर्वापरज्ञानाभावात् पापादौ प्रवृत्तिर्न चित्रमित्याहुः ।
यथा तमसा युक्तः पश्चाद्विषयं वर्तमानदेहमेव उपास्ते यद्येष्टा-
दारायैः सुखयति तथैव नरोऽपि नष्टा जन्मनैव स्मृतिर्यस्येति
पूर्वापरज्ञानाभावे हेतुः ॥ ४९ ॥

ततश्च पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैरेष्टं स्वार्थान् कुरुते पञ्चभिर्ज्ञाने-
न्द्रियैः पञ्च शब्दादिष्वप्यभोगाननुभवति षोडशेन मनसा
इन्द्रियेण तु त्रीन् ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोविषयान् अश्नुते प्राप्नोति
स्वयं सप्तदशो जीवः ॥ ५० ॥

सप्तदशस्य तस्य तदेतद्विहङ्गशरीरं कर्तुं शक्तित्रयं गुणात्रयकार्यं
पुंसि जीवे अनुसंस्मृतिं भस्ते महत्तु दुर्निवारम् ॥ ५१ ॥

अनेन लिङ्गेनैव कदाचित् कर्म कर्तुमनिच्छन्नपि यत्नात् कर्माणि
कार्येते ततश्च कोशकारः कीट इव मुह्यति निर्गमोपायं न जानाति ५२
स्वाभाविकैः पूर्वसंस्कारोद्भूतैः ॥ ५३ ॥

एवञ्च निमित्तमहं लब्ध्वा तत्कर्मानुसारेण व्यक्ताव्यक्तं
स्मृतं सूक्ष्मञ्च शरीरं भवति यथायौनि कचिन्मातृसदृशं यथा-
बीजं कचित् पितृसदृशं कचिदुभयसदृशं स्वभावेन हिंस्रत्व-
सौम्यत्वेन च युक्तम् ॥ ५४ ॥

भीमश्लोकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कथम्विद्यमाने इह इत्यस्योत्तरमाहुः । येनेति । यत्नान् स्वरूपतो
यथा येन प्रकाशस्तयोरादिसंभावेन इह लोके येन धर्मः
कृतः स एव ता इह तथा तेनैव प्रकारेण तत्कृतं भुङ्क्ते येना-
धर्मा वा या इति यथा समीहितः स एव तावदेव तथैव तत्फलं
भुङ्क्ते एवेत्यन्वयः ॥ ५५ ॥

यानानिति शब्दः तावद्विशिष्टं च धर्माधर्मरूपस्य फलस्य
च सुखदुःखरूपस्य स्वरूपतत्त्वस्य सृष्टिं तत्स्फुटयत्याहुः ।
यथेति । भूतेषु पापपुण्यगुणानां सत्त्वादीनां त्रैविध्यत्रैवि-
ध्यम् उत्तममध्यमाधमसाधनकर्तृत्वमुपलभ्यते तथान्यत्र फल-
भागकालेऽपि त्रैविध्यं त्रिविधफलभोक्तृत्वमनुमीयते ॥ ५६ ॥

धार्मिकमधार्मिकं वा वर्तमानं जन्म पूर्वापरयोरपि जन्मनो-
धर्मेधर्मे च प्रायः ज्ञापयित्याहुः । वर्तमान इति । वर्तमानः

वसन्तादिः कालः अन्ययोभूतभविष्यवसन्तादिकाजयोः गुणा-
भिज्ञापकः पुष्पादिसमृद्धिसूचको यथा एवमेतद्वर्तमानजन्म
अन्ययोः पूर्वापरयोः धर्माधर्मो निदर्शयति ज्ञापयतीति धर्मा-
धर्मनिदर्शनम् ॥ ४७ ॥

परमेश्वरस्तु सर्वेषां सर्वेषां सर्वं धर्मादिकं जानातीत्याहुः ।
पुरे तत्तत्प्राणिदहे वर्तमानोऽजः तत्तत्पुरसम्बन्धिजन्मादिसंसर्ग-
रहितः परमेश्वरः मनसैव स्वसङ्कल्पेनैव पूर्वरूपं धर्मादिकं
विपश्यति तथा अपूर्वं धर्मादिकमनुमीमांसते स हि धर्मराजा-
द्विद्वारा धर्मादिकं ददाति न तु तत्र विघ्नकुरातीति भावः ॥ ४८ ॥

जीवस्तु अनादिमायापरियुक्तरूपत्वात् स्वकृतं धर्मादिकं पूर्व-
मपरं च न जानाति प्राप्तमप्राप्तं धर्माधर्मफलं सेवते स्मृतेः
कर्मभिः स्वर्गनरकादौ भ्रमतीत्याहुः । यथाह इति पञ्चभिः । अहः
अनादितां मायया सङ्कुचितज्ञानः व्यक्तं वर्तमानमेव कर्मफलमुपास्ते
निषेवते पूर्वं भूतजन्मसम्बन्धि अपरं भविष्यजन्मसम्बन्धि न वेद
यतो नष्टा जन्मना स्मृतिर्यस्य सः यथा तमसा निद्रया युक्तो व्यक्तं
स्वप्ने दृष्टमेव सेवते न तु पूर्वं पूर्वरात्रिगतमपरात्रिगतं
वेद तद्वत् ॥ ४९ ॥

पञ्चशब्देन पञ्चभूतमयो वेदोऽत्र गृह्यते तमाश्रित्येति शेषः
पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैः पाण्यादिभिः करणैः स्वार्थानादानादीन्
कुरुते पञ्चभिः ज्ञानेन्द्रियैः भोगादिभिः करणैः स्वार्थान् शब्दादीन्
वेद षोडशेन मनसा करणैश्च त्रीन् सुखं दुःखं मध्यमं च
हृष्ये शोकं भयम्वाश्नुते भुङ्क्ते अचेतनानां देहादीनां भोक्तृत्वा-
सम्भवात्स्वयमित्युक्तं सप्तदशः तेषां भूतेन्द्रियमनोऽयां विह-
ङ्ग्यः एकस्तेषां स्वामी जीवः ॥ ५० ॥

तदेतत् पूर्वोक्तं षोडशकला अवयवा यत्र तद्विहङ्गशरीरं
शक्तित्रयं शक्तीनां सत्त्वादीनां गुणानां त्रयं त्रिगुणमयमित्यर्थः
तन्महद् बहं पुंसि जीवे अन्वनु संस्मृतिं भस्ते योजयति जीवसं-
सृतौ निमग्नं भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अहः अत एव अजितपद्भुर्गः नेच्छन्ननिच्छन्नपि कर्माणि
कार्यते विहङ्गदेहेनेति शेषः कर्मणा स्मृतनेन कोशकारः कीट-
विशेष इवात्मानमाच्छाद्य मुह्यति मुक्त्युपायहरिभजनं हित्वा संस्-
तिप्रापकाणि कर्माणि करोति ॥ ५२ ॥

एतदेवाहुः । नहीति ॥ ५३ ॥

अव्यक्तं भगवच्छक्तिभूतां प्रकृतिं लब्ध्वा नादितोऽव्यक्तस्य
स्वभावेन वासनामयेन यथायौनि यथाबीजं मातृपितृसदृशं
व्यक्तं मनुष्यादिरूपमव्यक्तं च सूक्ष्मकीटादिरूपं शरीरं भवति
तत्तच्छरीरतादात्म्यं प्राप्नोति न त्वात्मानं विजानाति एवमुनादितो
जीवः संसारे भ्रमतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

माया टीका ।

इहापर जितने जितना तैसा रूपं किया होवे अथवा अधर्म
किया होवे सोई पुरुष उसी प्रकार के उस पाप पुण्य के फलको
परलोक मे भोगता है ॥ ४५ ॥

हे देवभट्ट हा ! इस लोक मे तैसोकी त्रिविधतासे जैसे
तीनप्रकार दीखते हैं सबप्राणियोंमे तैसाही परलोकमे भी
फलका अनुमान होता है ॥ ४६ ॥

एष प्रकृतिसङ्गेन पुरुषस्य विपर्ययः ।
 आमीन् स एव न चिरादीशसङ्गाद्विलीयते ॥ ५५ ॥
 अयं हि श्रुतसम्पन्नः शीलवृत्तगुणालयः ।
 धृतव्रतो मृदुर्दान्तः सत्यवान् मन्त्रविच्छुचिः ॥ ५६ ॥
 गुर्वग्न्यतिषिवृद्धानां शुश्रूषुर्निरहङ्कृतः ।
 सर्वभूतसुहृन्माधुर्मितवागनसूयकः ॥ ५७ ॥
 एकदासौ वनं यातः पितृमंदेशकृद्विजः ।
 आदाय तत आवृत्तः फलपुष्पसमिक्कुशान् ॥ ५८ ॥
 ददर्श कामिनं कञ्चिच्छूद्रं सह भुजिष्यया ।
 पीत्वा च मधुमैरेयं मदाधूर्णीतनत्रया ॥ ५९ ॥
 मत्तया विश्लेषन्नीव्या व्यपेतं निरपत्रपम् ।
 क्रीडन्तमनुगायन्तं हसन्तमनयान्तिके ॥ ६० ॥
 दृष्ट्वा तां कामलिप्तेन बाहुना परिस्मिताम् ।
 जगाम हृच्छयवशं सहसैव विमोहितः ॥ ६१ ॥
 स्तम्भयन्नात्मनात्मानं यावत्सत्त्वं यथाश्रुतम् ।
 न शशाक समाधातुं मनो मदनवेपितम् ॥ ६२ ॥
 तन्निमित्तस्मरव्याजग्रहग्रस्तो विचेतनः ।
 तामेव मनसा ध्यायन् स्वधर्माद्विरराम ह ॥ ६३ ॥
 तामेव तोषयामास पित्र्येणार्थेन यावता ।
 ग्राम्यैर्मनोरमैः कामैः प्रसीदेत यथा तथा ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

जैसे वर्तमान वसंतादि कालसे जीते तथा जानेवाले वसंतादि कालका पुष्पादिकों का अनुमान होता है तैसे ही वर्तमान जन्मसे भूत भविष्यत् जन्म का अनुमान होता है तैसे उह के धर्माधर्मों का अनुमान होता है ॥ ५७ ॥

यम मन्त्रयांसी देवतो अपने स्थानमें रहकर सब के धर्माधर्म पूर्व रूप को जान जाता है सो अज भगवान् पहिले ही मन से विचार कर लेता है ॥ ५८ ॥

जैसे एकही शरीरमें पशुआदि जीव वर्तमान कालको ही जानता है भूत भविष्यत् नहीं जानता है तैसे यह मनुष्य अपने जन्मों के स्मरण न रहने से दूसरे जन्म को ही जानता है ॥ ५९ ॥

सोलहमें मन के सहित सत्तरह वां एक जीव पांच कर्मेन्द्रियों से गमनादि स्वार्थों को करना है पांच ज्ञानेन्द्रियों से पांच शब्दादिकों को जानता है कर्मेन्द्रिय ज्ञानेन्द्रिय भन इन के विषयों को इसी प्रकार भोगता है ॥ ५० ॥

यह इस प्रकार षोडश कला वाला तीन गुण शक्ति वाला

अति कठिन यही लिंग शरीर पुरुष को हर्ष शोक मयदुःख देने वाले संसार को प्राप्त करता है ॥ ५१ ॥

जो जीव मज्ञानी है काम क्रोधादि पद्मों को नहीं जीनता है तो नहीं इच्छा करता है तो भी कर्म कराया जाता है जैसे कोशकार कांडा अपने आप से शरीर को टांक फेंग मरता है तैसे कर्म से यह जीव मोहित होकर बंध जाता है ॥ ५२ ॥

कौन भी किसी वस्तु में कभीभी क्षण मात्र भी बिना काम किये नहीं रहता है परवश होने से स्वाभाविक गुणों से जबर-दस्ती इसको कर्म करना पड़ता है ॥ ५३ ॥

पुण्य पाप रूप निमित्त को प्राप्त होकर बलवान् स्वभाव से भाना पिता के बीज योनि के सहश स्थूलसूक्ष्मरूप को धारण करता है ॥ ५४ ॥

अधिरक्षामिकृतभावार्थदीपिका ।

संसारचक्रमुपमंहरन्तो मुक्तिप्रकारमाहुः । एष इति । ईशमन्ना-
त्परमेश्वरभजनात् ॥ ५५ ॥

तदेवं सामान्यतो धर्मादिनिर्णयमुक्त्वा प्रस्तुतस्यात्रामिष्येधर्म

श्रीभरस्त्रामिकृतगाथार्थदीपिका ।

प्रपञ्चवन्तो दग्धवन्माहुः । अयं हीति यावद्व्यायममाप्ति । तत्र
क्राड्यां तत्पूयवृत्तान्तानुवादेऽस्यायातिरेकप्रदर्शनायः शीलं सुख-
भावां वृत्तं सदाचारो गुणाः क्षमादयस्तेषामालयः ॥ ५६ ॥

निरहङ्गनो निरहङ्कारः ॥ ५७ ॥

तत आहुतो वनात्परावृत्तः ॥ ५८ ॥

भुजिष्यया भोगाश्रया दास्या मैरेयं मधुपैर्पी सुरां पीत्वा
मदेनाभुजिष्ये नेत्रे यस्याः ॥ ५९ ॥

विशेषेण श्रुयन्ती नीवी यस्यास्तथा सह व्यपेतं स्वाचारा-
द्गुणम् ॥ ६० ॥

कामेन कामोद्दीपकेन तदङ्गरागेण हरिद्रादिना लिम्बेन ॥ ६१ ॥

स्मरं धैर्यं धृतं ज्ञानं तद्वलेन स्तम्भयन्नपि मदनं
कम्पितं मनः समाधातुं नियमितुं शक्ताऽनाभूत् ॥ ६२ ॥

तद्दर्शनमेव निमित्तं यस्य स्मरद्वयाजग्रहस्य तेन प्रस-
विचेतनो गतस्मृतिः ॥ ६३ ॥

यावता समग्रण ॥ ६४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रपाञ्चितं संसारप्रकारं तद्धेतुं चोपसंहरति । एष इति ।
गुरुपस्य जीवस्य प्रकृतिसङ्केतं यो विपर्ययः संसारः स एष
एवमिष्यः अथ संसारगतिस्तरगां पायमाहुः । असदिति । असदम्-
भोऽर्जुनः स एव विपर्यय एव । यद्वा । असदपुरुषार्थरूपः प्रकृतिकार्य-
रूपो वा परमार्थेन । त्रीन्विद्यमानो वा विपर्ययस्य प्रकृति-
सङ्गप्रयुक्तत्वस्यानुपपत्तयेऽक्तत्वादीशमङ्गादीश्वरभक्त्या न चिरा-
दाशु विलीयते विलीनो भवति निवर्तते इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एवं प्रदत्तान् परिहृत्य प्रकृतस्याजामिलस्य दग्धवन्मापनाय
तद्वृत्तिं प्रपञ्चयति । अयं त्वित्यादिना यावद्व्यायम् ।
अयमजामिलः तावच्छ्रुतसंपन्नः वेदशास्त्राध्ययनसम्पन्नः शीलं
सुखशानः वृत्तं सदाचारः गुणाः शान्त्यादयः एषामाश्रयः धृतं
ग्रनं श्रीमद्भिराहत्यामकप्रवृत्त्यर्थरूपं येन मृदुः कामलहृदयः
दण्डो जितवाहोन्द्रियः सत्यवागूतवादी मन्त्रवित्साविद्यादिमन्त्रो-
पासकः शुचिः सदा पवित्रः ॥ ५६ ॥

गुर्वादीनां शुभ्रः मेवकः मनहङ्कृतः । उक्तगुणकृताहङ्कार-
रहितः सनेभूतानां गृहप्रियकारी साधुः परकार्यसाधकः
मित्रवाग्यशोचतयक्ता अनसृजकः गुणेषु द्वापानाविष्कारकः ॥ ५७ ॥

एवम्भूतोऽसौ भिज्ज कदाचिन्पितृर्हिंशं पित्रा आदिष्टं प्रयो-
जने करोतीति तथा वने प्रति गतः ततो वनात्कल्यादीना-
दावावृत्तः ॥ ५८ ॥

पुनरिच्छत तत्र नमे भुजिष्यया दास्या सह वर्जमानं कञ्चित्कामिने
शुद्धं दृष्टवान् कथम्भूतया दास्या मैरेयं मधुपैर्पी सुरां पीत्वा
मदेन मैरेयमधुमदेनाभुजिष्ये नेत्रे यस्यास्तथा ॥ ५९ ॥

मत्स्याय एव विशुद्धप्रीत्या विशुद्धयन्ती संसमाना नीवी भूत-
वस्त्रप्रार्थयस्यास्तथा कथम्भूतं शुद्धं व्यपेतं सत्पथादपेतं बाहीक-
पित्यर्थः अत एव निरपन्नं निलज्जमेवम्भूतमनयोक्तविधया
भुजिष्यया सहान्तिके समीप एव क्रीडादिकं कुर्वन्ते शूद्रम् ॥ ६० ॥

कामेन गर्विनेन शूद्रेण कर्त्रा बाहुना भुजेन परिस्मिता-
मालिङ्गितां तां दामीं च दृष्ट्वा हृच्छयस्य मनसिजस्य वशं
जगाम प्राप कथम्भूतः सहसा बलादेवेन स्त्रीयादुरदृष्टेन
विमोहितः ॥ ६१ ॥

यावत्स्मरं यावद्वलेन यथाधृतं गुरुमुखाच्छ्रुतं मनोनिग्रहप्र-
रमनतिक्रम्यात्मना विवेकेनात्मानं मनः स्तम्भयन्नपि मदन-
वैपिनं मनः समाधातुं नियन्तुं न शक्नोति ॥ ६२ ॥

सा दामी निर्मितं यस्य सः स्मर एव व्याजग्रहः कपट-
पिशाचस्तेन प्रसूतः गृहीतः अत एव विचेतनः विगतपूर्वस्मृतिः
तां दामीमेव मनसा चिन्तयन् स्वधर्मात्मन्ध्योपासनादेविराम
धर्मं तस्याज हेति खेदे महो एवम्भूतस्येदृशी दशा प्राप्तेति ॥ ६३ ॥

यावता कृष्णेन पिष्टेण पितृसम्बन्धिना ग्रथेन विचेतन
तां दामीमेव तोषयामास तथा ग्राम्येष्टांमेषु साधुर्मर्मात्म-
पितः कामेवस्त्राभरणादिभिर्यथा प्रीयत सा तथा तां तोष-
यामास ॥ ६४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं संसारप्रसङ्गमुक्त्वा निवृत्त्युपायमाहुरित्याह । एष इति ।
य एषः पुरुषस्य विपर्ययः संसारः प्रकृतिसङ्केतासीत् स एष
ईश्वरसङ्गादीश्वरसेवालक्षणाश्च चिरात्तुष्टं विलीयते समूलं विच्छि-
द्यते ॥ ५५ ॥

विद्वत्तादिगुणसम्पन्नत्वेन बुद्धिपूर्वकमेव पापकारित्वेन प्राय-
श्चित्तानाधिकारित्वेन नाममात्रोच्चारणस्य प्रायश्चित्तत्वे सर्वेषा-
मपि मुक्तिप्रसङ्गे दग्धवन्माभावेन युष्मत्स्थास्याज्ञाकारिणां
यस्याज्ञालक्षुनदीप्रसक्त्याधिकारहानिलक्षणां यः स्यादित्यतो
यमसकाशं गन्वायं तत्र दग्धेन शुद्धो भवित्वेत्याहुरित्याह । अयं
चेति । मन्त्राविच्छेदकः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

आहुतो निवृत्तः ॥ ५८ ॥

भुजिष्यया दास्या मैरेयाख्यं मधुविशेषम् ॥ ५९ ॥

विश्रुयन्ती नीवी वस्त्रप्रार्थयस्याः सा तथा ॥ ६० ॥

स्येदम्पादिलक्षणाजनकेन कामेन लिम्बेन वशीकृतेन हृच्छयः
कामः तस्य वशम् ॥ ६१ ॥

यावत्स्मरं यथाशक्ति यथाधृतं "शूद्र्यां योनौ पनेद्रेनः"
इत्यादिशास्त्रश्रवणमनुसृत्य मदनवैपिनं कामबीजावपनस्य क्षेत्रा-
भूतम्वा ॥ ६२ ॥

स्मर इति व्याजग्रहेण प्रसूतः विचेतनः शास्त्रविरुद्ध-
ज्ञानः ॥ ६३ ॥

ग्राम्यैः कामभोगसाधनैः काम्यन्त इति कामाः विष-
यास्तैः ॥ ६४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

एष इति । अयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादिति वत् ॥ ५५ ॥

अत्र प्रकरणे तादृशस्वधर्मनिष्ठयापि पाताञ्चरक्षितोऽभूत्

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमस्तम्भः ।

किन्तु भक्त्यामासेनैव स रक्षित इति यमदूतवाक्यद्वारा भीम-
कदेवस्याभिप्रायः ॥ ५६—६८ ॥

• भीमद्विधनाय च कर्तव्यं कृतसाराण्यं दर्शनी ।

एव इति । प्रकृतिपुरुषयोः सङ्काश्यामेव बन्धमोक्षौ भवत
इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तदेवं धर्माधर्मादिस्वरूपमुक्त्वा प्रस्तुतस्याजामिलस्य दृग्दृ-
श्यापनार्थाधर्मं प्रपञ्चयति । अयं हीत्यादिना । तत्राप्यतिशयानौ-
चित्यं ज्ञापयितुं द्वाश्यां धार्मिकत्वमाहुः । शीलं सुखभावः वृत्तं
सदाचारः गुणाः क्षमादयः ॥ ५६—५८ ॥

भुजिष्यया दास्या सम्मज्ज्यमानया मेरेवं पैष्टं मधु मधं व्यपेतं
लोकभयरहितमनया सह ॥ ५९ ॥ ६० ॥

कामलिप्तेन कामोद्दीपकदारिद्र्यरसलितेन ॥ ६१ ॥

आत्मानं मनः सर्वं धैर्यं भुजं ज्ञानम् ॥ ६२ ॥

विरराम हेति । तादृशस्वधर्मनिष्ठया ज्ञानेन च स तथा पतना-
द्रक्षितुं शक्यो नाभूत् किन्तु नास्मिन् आत्मानेनापि तादृशधःपाता-
दपि रक्षित्वा वैकुण्ठं प्रस्थापयामास इति प्रकरणात्थेन धर्म-
ज्ञानमक्तीनां प्रानिस्त्विकं यत्नं दर्शितम् ॥ ६३ ॥

यावता अर्थेन स्थितं तावतेव इति शेषः । सा यथा प्रसीदते
तथा भवेष्टतेति शेषः ॥ ६४ ॥

• श्रीमच्छुक्लकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुक्त्वापुनर्यामाहुः । एव उक्तप्रकारः पुरुषस्य जीवस्व विपर्ययः जन्म-
मरणालक्षणाः संसारः इदं भगवान् यः सङ्ग आसक्तिर्भक्तिः
तस्माद्विलीयते विवर्तते ॥ ५५ ॥

प्रस्तुतमाहुः । अयमित्यादिना । भुजसम्पन्नः गुरुमुखाच्छ्रुतेन
शास्त्रेण संयुक्तः शीलं सुखभावः वृत्तं सदाचारः गुणाः क्षमा-
दयस्तदालयाः ॥ ५६ ॥

एवं बहुगुणाढ्योऽपि निरहङ्कृतः गताहङ्कारः ॥ ५७ ॥

ततो ननादावृत्तः परावृत्तः ॥ ५८ ॥

मेरेवं पैष्टं मधु मधं पीत्वा भुजिष्यया दास्या सह क्रीड-
न्मनुष्यायनं हसन्तं कञ्चिच्छुद्धान्तिके निकटे ददर्शति
द्वयोऽन्वङ्गः अवेनाधूर्णिते नेत्रे यस्यास्तया ॥ ५९ ॥

विशेषतः श्रद्धालो नीधी यस्यास्तया मनया नयराहतया
धर्ममयादरहितया कथा दूतं उद्योतं धर्ममयादरानां भ्रष्टम् ॥ ६० ॥

कामलिप्तेन मदनविष्टेन शूद्रेण कर्त्रा यावता कर्मणो
परिस्मितां दृष्ट्वा सहस्रैव विमुहितो हृत्क्षयवशं जगाम म-
नविष्टोऽभूत् ॥ ६१ ॥

आत्मैव चिन्तेन आत्मानं मनः यादस्मत्त्वं धैर्यं यथा
भुजं यथापरेण संसारादपि मन्नेन यपितं कश्चित् मनः समा-
धानं न शक्नोति ।

तद्दर्शननिमित्तेन स्मरव्याजेन मदनमिषेणाग्रहेण प्रसन्नचेतसो
नष्टस्मृतिः स्वधर्माद्विरराम विमुहोऽभूत् ॥ ६३ ॥

विष्टेण पितृसम्बन्धिना अर्थेन चित्तेन प्राश्यैः कामुकज-
नप्रियैः कामैर्वस्त्रालङ्कारादिभिर्यथा सा प्रसीदते तथा तामेव
तोषयामास ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

प्रकृति के संग से जो यह पुरुष का विपर्यय होता है
सोई थोड़े काल में ईश्वर के संग में नष्ट होजाता है ॥ ५५ ॥

यह भजामिल वेद पढ़ा था शील आचरण गुणों वाला
था मनों का धारण करने वाला था कोमल चित्तवाला
था इन्द्रियों को जीतने वाला सत्य बोलने वाला मन्त्रों को
जानने वाला पवित्र था ॥ ५६ ॥

गुरु अग्नि अतिथि वृद्धों की सेवा करने वाला महङ्कार
रहित सर्व भूतों का सुहृत् साधु थोड़े बोलने वाला निन्दा
नहीं करने वाला था ॥ ५७ ॥

एक दिन यह पिता की आज्ञा से यमको गया फल
फूल समिध कुशों को लेकर उहाँ में जल आता था
तब ॥ ५८ ॥

मदिरा के पीने से मदन के मारे जिसके नेत्र धूमरुंद हैं
ऐसी एक धर्माचारिणी स्त्री के साथ क्रीडा करने हुए
किसी शूद्र को रस्ते में हसने देखा ॥ ५९ ॥

नीचे का पहिरा वस्त्र जिसका खुलता सा था ऐसी मनवाली
व्यभिचारिणी के पास में उसी के साथ क्रीडा करना
था गाता था भ्रष्ट आचार वाला था निर्लज्ज था हसता था
ऐसे शूद्रको हसने देखा ॥ ६० ॥

काम उद्योपन करने वाले चन्दनादि में धातु भुजा में
आलिंगन करी हुई उस स्त्री को देखकर मोहित होगया शीघ्रही
काम के वश हो गया ॥ ६१ ॥

जितना इसका शरीर सुन्दर का ज्ञान था जितनी बुद्धि
थी तिससे मन में चित्तको बहुत रोका जा था कष्टों से
कंपित मनको नारायण ज्ञान भर सका ॥ ६२ ॥

उसके निर्मल नेत्रों में शरीर की प्रशंसा में अस्मिन् होगया चेतना
नहीं रही मन में शरीर का ध्यान करने से अपने धर्म से
निवृत्त होगया ॥ ६३ ॥

प्राश्य मन्तरम कामा से और पिता का जितना धन
मिला तिस में तैसी उस का मनोप होवे तैसी उस नारी
को संतुष्ट करना था ॥ ६४ ॥

विप्रां स्वभार्यामप्रौढां कुले महति लम्बिताम् ।
 विससर्जाचिरात् पापः स्वैरिण्यापाङ्गवेद्धधीः ॥ ६५ ॥
 यतस्ततश्चोपनिन्ये न्यायतोऽन्यायतो धनम् ।
 बभारास्याः कुटुम्बिन्याः कुटुम्बं मन्दधीरयम् ॥ ६६ ॥
 यदमौ शास्त्रमुल्लङ्घ्य स्वैरचार्यार्थगर्हितः ।
 अवर्तत चिरं कालमघायुरशुचिर्मलात् ॥ ६७ ॥
 तत एनं दण्डपाणोः सकाशं कृतकिल्बिषम् ।
 नेष्यामोऽकृतनिर्वेशं यत्र दण्डेन शुद्ध्यति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे

अजामिलोपाख्यानं श्रीविष्णुयमपुरुषसम्वादे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

लम्बिताम्परिणीताम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

अघरूपमायुर्यस्य मलमेव तदीयमन्नादिकमस्तीति मलात् ॥ ६७ ॥

अकृतनिर्वेशमकृतप्रायश्चित्तम् अस्यैव च हितायै नेष्याम
 इत्याहुः । यत्रेति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अप्रौढा मरुजः प्रादुर्भावां प्रियां सुन्दरीं महति कुले सत्कुले
 लम्बितां लब्धां भार्यामचिरादाशु विससर्ज पापः पापाचारः
 स्वैरिण्या कर्ण्यापाङ्गेन करण्येन विद्या विनाशिता धार्मि-
 बका यस्य सः ॥ ६५ ॥

न्यायतोऽन्यायतो वा यतस्ततो धनमुपनिन्ये आनीतवान्
 मन्दधीरयमजामिलः कुटुम्बिन्याः पुत्रवत्याः कुटुम्बं पुत्रादि-
 रूपं बभार पपाप ॥ ६६ ॥

एवं तस्य वृत्तिमभिधायामयमस्य दण्डं प्रत्यर्हतास्तीत्याहुः ।
 यद्यस्मादस्माज्जामिलः शास्त्रपथमतिक्रम्य स्वच्छाचारी आर्यः
 शिष्टैर्गर्हितः अघायुः पापामिष्ययायुष्कः दासीसङ्गरूपान्मलाग्नि-
 त्वमनुचिः सन् चिरङ्कालमवर्तत ॥ ६७ ॥

ततः कृतं किल्बिषं पापं येन अकृतः निर्वेशः निष्कृतिर्येन
 तमेव दण्डपाणोर्यस्य सकाशं प्रति नेष्यामः प्रापयिष्यामः सकाशं
 विशिनष्टि । यत्र दण्डपाणोः सकाशं दण्डेन नरकानुभवरूपेण
 शुद्ध्यति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्भरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(१) अप्रौढामनवासयौवनाम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

स्वैरचारी निरङ्कुशत्वेन वर्तमानः अघायुः पापजीवनः मला-
 द्वागादिदोषात् ॥ ६७ ॥

अकृतनिर्वेशं यावता निर्वेशेन पापशुद्धिः स्यात्तावत्पाप-
 प्रायश्चित्तं न कृतवांस्तं यत्र नीतो यममदकृतदण्डेन शुद्धो
 भवति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्भरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

लम्बितां तस्याः पित्रा विचार्यैव दत्तामित्यर्थः । स्वैरिण्या-
 पाङ्गति सन्धिरार्यः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

अघरूपमघार्थं वा आयुर्यस्य सः । मलं वेद्योच्छिष्टमेवा-
 स्तीति सः अकृतप्रायश्चित्तं यत्र शुद्ध्यर्हत्यस्योपकार एव
 प्रवर्तमानानस्मान् कथं वारयथेति भावः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

इति साराधर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ॥

षष्ठस्य प्रथमोऽध्यायः सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ १ ॥

(१) अनासयौवना प्रौढा विप्रा आव्यगिचारिणीति प्रमाणात् ।

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अप्रीदां किशोरीं खम्बितां परिणीतां स्त्रियपापाङ्गेत्यथ
सन्धिरार्षः अपाङ्गेन विद्या धीर्यस्य सः ॥ ६५ ॥

महार पुपांश ॥ ६६ ॥

स्त्रिचारी स्त्रेच्छाचारी अघरूपमायुर्यस्य सः मलं दास्या
उच्छिष्टमैकादिकमसीति मखाद्यनः अवर्तत ॥ ६७ ॥

ततो हेतोः अकृतनिर्देशमकृतप्रायश्चित्तं दण्डपाणोः सकाशं
नेत्यामः यत्र दण्डेन शुद्धयति पवित्रो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

ब्राह्मणी युवती अपनी भार्या जाँकि उत्तम कुल में प्राप्त

है तिमको उस पापी ने व्यभिचारिणी के नेत्रों के देखने
में मन के फसजाने से छोड़ दिया ॥ ६५ ॥

इस कुबुद्धि ने इधर उधर से न्याय से अन्याय से धन
लाकर उस कुटुंबवासी के कुटुंब को पापण किया ॥ ६६ ॥

जिस हेतु से यह ब्राह्मण शास्त्र के मर्यादा को उल्लङ्घन
करके सत्पुरुषों से निन्दित होकर यथेच्छाचारी होगया पापी
होकर बहुत काल पर्यन्त संसार में रहा है ॥ ६७ ॥

निम्न हेतु से पाप करने वाले इस को दण्ड पाणि
यमराज महाराज के पास खेजायेंगे इसने प्रायश्चित्त भी
नहीं किया है तब उहाँ दण्ड से शुद्ध होजायगा ॥ ६८ ॥

इति भीमभागवत पष्ठस्कन्धे प्रथम अध्यायका

भाषानुवाद खड्गमहाचार्यकृत

समाप्त ॥ १ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

—○:※:○—

श्रीशुक उवाच ।

(१) एवं ते भगवद्भूता यमदूताभिभाषितम् ।

उपधार्षाण तान् राजन् ! प्रत्याहुर्नयकोविदाः ॥ १ ॥

विष्णुदूता ऊचुः ।

अहो कष्टं धर्मदृशामधर्मः स्पृशते सभाम् (२) ।

यत्रादण्ड्येष्वापेषु दण्डा यैर्धियते वृथा ॥ २ ॥

प्रजानां पितरो ये च शास्तारः साधवः समाः ।

यदि स्यान्तेषु वैषम्यं कं यान्ति शरणं प्रजाः ॥ ३ ॥

यद्यदाचरति श्रेयानितरस्तत्तदीहते ।

स यत्प्रमाणां कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ४ ॥

यस्याङ्गे शिर आधाय लोकः स्वपिति निवृत्तः ।

स्वयं धर्ममधर्मं वा न हि वेद यथा पशुः ॥ ५ ॥

स कथं न्यर्पितात्मानं कृतमैत्रमचेतनम् ।

विश्रम्भणीयो भूतानां गृध्रणो द्रोघुमर्हति ॥ ६ ॥

अयं हि कृतनिर्वेशो जन्मकोट्यहसामपि ।

यद्व्याजहार विवशो नाम स्वस्त्ययनं हरेः ॥ ७ ॥

एतेनैव ह्यमोनाऽस्य कृतं स्यादघनिष्कृतम् ।

यदा (३) नारायणायेते जगाद चतुर्त्तरम् ॥ ८ ॥

श्रीधर्मस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्वितीये वैष्णवेर्याम्याश्राममाहात्म्यमङ्गतम् ।

आभयित्वा द्विजं विष्णोर्लोकं नीत इतीर्यते ॥ १ ॥

नयकोविदाः स्यायनिपुणाः ॥ २ ॥

धर्मदृशो सतां सभाधर्मः स्पृशति तदाहुः । यत्र सभायां धर्मैर्धर्मिभ्यस्तेषां तां सभाम् ॥ २ ॥

पितरः पितृवत्पालकाः शास्तारोऽनुशिक्षकाः वैषम्यमदण्ड्य-
दण्डनम् ॥ ३ ॥एतत्प्रवर्तितमधर्ममन्योऽपि करिष्यतीति महत्कष्टमभूदित्याहुः ।
यद्यादिति । अयान् श्रुतः ॥ ४ ॥विश्वस्तत्रादपीत्याहुः । यस्येति द्वाष्ट्याम् । निवृत्तो
निश्चितः ॥ ५ ॥निश्वासेन नितरां न्यर्पित आत्मा येन तं विश्रम्भणीयं विश्व-
मर्नः सगृणाथेत् ॥ ६ ॥नन्वस्य न्यर्पितो दण्डे किमर्थमाक्रोशः क्रियते तत्राहुः ।
अयं हीति । यद्यस्माद्विवशोऽपि हरेर्नोप व्याजहारोऽस्मादित्यन् न
केवलमप्रायश्चित्तमात्रं हरेर्नोमापि तु स्वस्त्ययनं मोक्षसाधनमपि

“मक्रवृक्षचरितं येन हरिगित्यन्तरङ्ग्यम् ।

वदः परिकरस्तेन मोक्षाय गमने प्रति” ॥

इति स्मृतः ॥ ७ ॥

(१) एतत्सं । (२) सताम् । (३) नारायण इति जगाद इति श्रीविजयः ।

भीमहरिनामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु कर्मसाङ्ख्ययुक्तं हरेर्नामेतियुक्तम् ।

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं सम्पूर्णां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

इत्यादिवचनात् स्वातन्त्र्येण तत्प्रतिवर्तकं हरेर्नाम कथं
स्यात्तत्राहुः । एतेनैवंति । अघानः अघवतः मघवच्छब्दवद्वृत्तं यत्
आ रति च्छेदः आर्षदाभासमात्रं चतुरक्षरं धर्मा जगाद्
एतेनैव केवलं चतुरक्षरमित्यनेनाधिक्यं च दर्शितं कथं जगाद्
नारायणाय आय आगच्छ इत्येवं विक्रान्तरूपेण पुत्राह्वानेन अयं
भावः कर्माङ्गत्वेऽपि हरिनाम्नः स्वादिशब्दादिवत्संयोगपृथक्त्वेन सर्व-
प्रायश्चित्तार्थत्वं युक्तमेव तथा हि “अनशेनापि यथास्ति कीर्तिने
सर्वपातकैः । पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहवस्तेर्मृगैरिव, इत्यादिभिः
पुराणैः तावत्सहस्रशो नाम्नः स्वातन्त्र्यमवगम्यते न चेत्तेऽप्येवादा
इति शङ्कनीयं विधिशेषत्वाभावात् न च विध्यभवाद्यादित्यशेषता
कल्पनीया “यदाग्रेयोऽष्टाकपालो भवति” इत्यादिवदप्राप्तार्थत्वेन
विधिकल्पनोपपत्तेः मन्त्रेषु च “मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरिनाम मना-
भहे विप्रासो जातवेदसः । आरुष जानन्नो नामचिद्विचकन”
इत्यादिषु नाम्नस्तपोदानादिसर्वधर्माधिक्यमवगम्यते उपपादितं
च मन्त्रार्थादानामपि स्वार्थं प्रामाण्यं देवताधिकरण्या तस्मा-
च्छ्रीनारायणनामाभासमात्रेणैव सर्वार्थानिष्कृतं कृतं स्यादिति ८

भीमह्रीरराधवाच्यैकतमभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं यमदूतैरुक्ता निष्पुदूता आहुरित्याह मुनिः । एवमिति ।
हे राजन् ! एवं यमदूतैर्विशेषणं भाषितमुपधायै अवश्येन मनसि
भृश्या न्यायनिपुणा भगवद्भूतास्तान् यमदूतान् प्रत्याहुः ॥ १ ॥

उक्तमेवाह । अहो इत्यादिना । “स वेद् परमं गुह्यं धर्मस्य भग-
वान् यमः” इत्यन्तेन अहो कष्टं प्राप्तं किं तद्धर्मदशां समाधर्मः
स्पृशते कोऽधर्मस्तत्राहुः । यत्र यमस्य समाधायमपापेष्वत
एवाद्गद्वेषु दण्डः यैर्भावैर्धर्मिषते कार्यतेऽयमधार्म इति
भावः ॥ २ ॥

धर्माधर्मविभागेन शास्त्राणां वैषम्यमनुचितमित्याहुः
प्रजानामिति । ये शास्त्रारो भवादृशाः ते समाः धैर्य-
म्वरहिताः साधवः दोषापाकगणरूपपरकार्यसाधका अत एव
प्रजानां पितरः हितकारिणः यदि ईदृशेषु भवत्स्वैव वैषम्यं
स्यात्तर्हि प्रजाः कं शरणं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

युष्मादृशः श्रेष्ठः कृत्स्नविद्ययात्कर्माचरति तत्तदेव कर्मतरोऽकृ-
त्स्नविद्ययाहते चेष्टेन सः श्रेष्ठान् यदेव शास्त्रं प्रमाणं कुरुते
प्रमाणमिति मन्यते तदेवतरो लोकोऽनुवर्तते अतः श्रेष्ठसां खानु-
ष्ठानेन धर्मप्रवर्तकानां वेदानुवर्तिनामिदमदृशदृशद्वयमनुचित-
मित्यर्थः ॥ ४ ॥

किञ्च सापराधलोकस्य दण्डयिता यमः न त्वपापिनामिति
विश्वासविषय एव प्राकृतवर्द्धपश्येयानपराधिनोऽपि दण्डयिता
स्यात्तर्हि विश्वस्तथातकतादोषः प्रमज्जते तल्लोकपरिपाटीमुख्यताहुः ।
यस्येति । यस्य विश्वमर्तायस्याहुः उत्सङ्गे शिरः आधाय विन्यस्य
यो लोको जनः निर्धुतः सुखितः स्वर्पित तमेव लोकं स एव
भूतानां विश्वमर्तायः कृपावाञ्छ कथं द्रोणमुहर्तनीत्यन्वयः

निर्धुतो लोकः कथम्भूतः यथा पशुः तद्वत् स्वयं धर्ममधर्मं वा न
वेद किन्तु केवलं ममायं हितकारीत्येवं वेदेति भावः ॥ ५ ॥

लोकं कथम्भूतं स्यापिनात्मानं नितरामर्पितः समर्पितः
आत्मा देहो येन कृतं भैत्र विश्वासो येन अचेतने न विद्यते चेतना
विवेको यस्य अकेतनमिति पाठे न विद्यते केतनं शरणमन्यद्यस्य
तम् ॥ ६ ॥

नन्वस्य पापिनो दण्डे किमर्थमाकोशः क्रियते तत्राहुः ।
अयं हीति । जन्मनां कोटिभिरर्जितानामहसां पापानां कृतः निर्वेशः
प्रायश्चित्तं येन तथाभूतोऽयं कोऽसौ निर्वेशः तत्राहुः । निर्वेशः
परवशोऽपि हरेः स्वस्त्ययने शुभायहं नाम व्याजहार जगादिति
यदसांश्च निर्वेश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु “नाम्यः पश्या अयनाय विद्यते” इति न्यासोपासनव्यति-
रिक्तोपायान्तरनिषेधात्कथं पारवश्यकृतस्य सङ्कुचितनामांश्चा-
रण्यास्त्रिंशदहसो निरसनद्वारेण मुक्तिसाधनत्वमित्यत्राहुः । एते-
नैवत्यादिना यत्स्नद्विषया मतिरित्यन्तेन । यदा प्रयाणसमये नारा-
यणाप्येतच्चतुरक्षरं नाम जगादिति यदेतन्वास्याघानः अघानां
निष्कृतं कृतं स्यात् ॥ ८ ॥

भीमह्रीजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भीहरिनामसंकीर्तनमाहात्म्यमस्मिन्नध्याये चर्त्तितवर्धे भीवि-
ष्णुदूता यमदूतान्प्रत्युपोद्दानं रचयन्तीत्याह । वादरावाणारिति (१)
तत्रकोविदाः प्रायश्चित्तशास्त्रोक्तस्यायस्कमपगिहताः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

यद्वाक्यं प्रमाणात्वेन करोति तद्वाक्यमनुसृत्य वर्तते लोको
जनः ॥ ४ ॥

स्वयं परबोधमस्तरेण पशुः पूर्वापरादिदिगन्तभिः ॥ ५ ॥

सः प्रमाणाभूतः पुरुषः आत्मन्यर्पित आत्मा सर्वस्वकृष्णो
येन स तथा तम् अचेतनमज्ञानिनं विश्वमर्तायो विश्वसनीयः “वृणु
द्रवीभावे, इति धातोः परक्लेशदर्शने यस्य चित्तं द्रवीभवति
स सपृणः ॥ ६ ॥

अकृतनिर्वेशमित्यत्राहुरित्याह । अयमिति । यमदूताश्च पुत्रं
साङ्कुचितमपि नारायणनाम स्मृत्यास्य नाम्नो हरिरेव मुख्यार्थ
इति प्राचीनपुण्यनिष्ठाभक्तिर्ज्ञानादयादृक्पञ्चभक्त्या विषया
इतीममर्थे हिशब्दो धर्त्तकः ॥ ७ ॥

विश्यासजननार्थं पुनरुक्तार्थं द्रवयति । एतेनेति ॥ ८ ॥

भीमर्जानगोन्नामिकृतप्रणमसन्दर्भः ।

अथ यत् के युयमित्यादिना यमदूतैः स्वप्रार्थनैराजन्वाहो-
कपालान्नं दर्शितं तदङ्गुपगमवादेन तदाक्षिपन्ति । अहो कष्ट-
मित्यादिष्वभिः ॥ १—६ ॥

विचशोऽपि अस्तु तावदेतमेव पुत्रमुद्दिश्य पूर्वपूर्वस्फुटं श-
रिततन्नाम्नो महिमेति भावः ॥ ७ ॥

ननु तर्हि तन्नामकस्यां प्रथमतस्तस्मै जन्मकोऽयं हसां नाशोऽ-
भूतदनन्तरं मुहुः कृतपापस्यास्य तन्ममार्थेनेनैवाभूदिति
वक्तुं युज्यते इत्याशङ्क्य पूर्ववाक्यामिप्रायं स्वयमेवाह । एतेनेति ।

(१) वादरावाणिरुवाचेति मूलद्वयम् ।

स्तेनः सुरापो मित्रघ्नब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

स्त्रीराजपितृगोहन्ता ये च पातकिनाऽपरे ॥ ९ ॥

सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम् ।

नामव्याहरणं विष्णोर्गतस्तद्विषया मतिः ॥ १० ॥

न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिस्तथा विशुद्धयत्यघवान् व्रतादिभिः ।

यथा हरेर्नामपदैरुदाहृतैस्तदुत्तमश्लोकगुणोपलम्भकम् ॥ ११ ॥

नैकान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते मनः पुनर्धावति चेदसत्पथे ।

तत्कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः खलु सत्त्वभावनः ॥ १२ ॥

अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिष्कृतम् ।

यदग्नौ भगवन्नाम त्रियमाणाः समग्रहीत् ॥ १३ ॥

माङ्गल्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।

नैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥ १४ ॥

पतितः स्खलितो भग्नः संदष्टस्तत आहतः ।

हरिगित्यवशेनाह पुमान्नाहति यातनाम् ॥ १५ ॥

गुरूणां च लघूनां च गुरूणि च लघूनि च ।

प्रायश्चित्तानि पापानां ज्ञात्वोक्तानि महर्षिभिः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले हे राजन् ! श्रीभगवान् के दूत इस प्रकार से बमदूतों के भाषण को सुन कर नीति में बड़े निपुण होने से इन वचनों को बोले ॥ १ ॥

विष्णुवृत्त बोले ब्रह्म बड़े कष्ट की बात है कि धर्म जानने वालों के समा में भी अधर्म का प्रवेश होता है जो लोग कि नहीं बूझने योग निष्पायी पुरुषों के ऊपर दंड व्यर्थ धारण करते हैं ॥ २ ॥

जो कि प्रजों के पिता के तुर्य हैं शासन करने वाले हैं सम बुद्धि वाले साधु हैं उन्हीं में यदि वैषम्य होगा तो प्रजा किस के शरण जायेंगे ॥ ३ ॥

श्रेष्ठ पुरुष जिस जिस क्रिया का आचरण करते हैं दूसरा भी उसी क्रिया का आचरण करेगा श्रेष्ठ लोग जिसको प्रमाण मानते हैं उसी को सब लोग अनुवर्तन करते हैं ॥ ४ ॥

पशु जैसे अपने मालिक के पालन के विश्वास से रहता है तैसे सब लोक जिसके गान्ध में परनक रख कर निर्भय होते हैं स्वयं धर्म या अधर्म जाना जाते हैं वह श्रेष्ठ पुरुष सब के विश्वास करने के योग्य होकर कृपाऽऽहोकर अपने आत्मा को समर्पण कर देने वाले मित्रता करने वाले अज्ञानि प्रजों को कैसे पीडा देने को योग्य है ॥ ५ ॥ ६ ॥

इस अज्ञानिजने तो कौटिल जन्मों के सब पापों का प्राय-

श्चित्त कर लिया है जो कि परवश होकर भी सब मंगल कारक भी हरि के नाम को इसने उच्चारण किया है ॥ ७ ॥

जो कि इसने नारायण ऐसे चार मन्त्र उच्चारण किये हैं इसीसे इस पापी के सब प्रायश्चित्त हो चुके अब कुछ पाप बार्की नहीं रहा है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्गदीपिका ।

ननु कामकृतानां बहूनां महापातकानां सहस्रश आचरितानां द्वादशाब्दादिकोटिभिरप्यनिवर्त्यानां कथमिदमेकमेव प्रायश्चित्तं स्यात्तत्राहुः । स्तेन इति द्वाष्टयाम् ॥ ९ ॥

सुनिष्कृतं श्रेष्ठं प्रायश्चित्तमिदमेव तत्र हेतुः । यतो नामव्याहरणान्तद्विषया नामोच्चारकपुरुषविषया भक्षयोऽयं मया सर्वतो रक्षणीय इति विष्णोर्मतिर्भवति ॥ १० ॥

श्रेष्ठमेषोपपाद्यन्ति । नेति द्वाष्टयाम् । ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभिर्नैवेदिभिर्निष्कृतैस्तथा न शूद्र्याति उदाहृतैश्चारितैर्यथा नामपदैरित्यनेन नमामीत्यादिक्रियायोगोऽपि नापेक्षित इति वक्षितं किञ्च तन्नामपदैश्चारणमुत्तमश्लोकस्य गुणानां चोपलम्भकं ज्ञापकं भवति न तु कृच्छ्रान्द्रायणादिवत्पापनिवृत्तिमात्रोपसृष्टमित्यर्थः ॥ ११ ॥

नैकान्तिकं नान्यन्तबोधकं तन्निष्कृतं यास्मिन् कृतेऽप्यसत्पथे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका

पापमार्गे मनो धावति चेत् कर्मणां पापानां निर्होरमात्यन्तिकं नाशमिच्छतां हरेर्गुणानुवाद एव प्रायश्चित्तं यतोऽसौ खलु सर्व-
भावनश्चित्तशोधकः ॥ १२ ॥

अथ तस्मादेनं मा अपमार्गेण नयत कृतमशेषाणामघानां निष्कृतं येन यद्यस्मात् समग्रहीतसम्पूर्णमुच्चारितवान् तामैक-
देशनाप्यलमिति भावः त्रियमाणा इत्यनेन पुनः पापान्तरासम्भव
उक्तो न तु तत्कालत्वमेव विवक्षितं तदानीं कृच्छ्रादिविधिवन्नामो-
च्चारणाविधेरप्यसम्भवात् न च विधि बिना काकतालीयनामो-
च्चारणं पापापहर्मात्रं प्रमाणमस्ति ॥ १३ ॥

नव्यं पुत्रनामाग्रहीतु न भगवन्नाम तत्राहुः । साङ्केत्यं पुत्रादौ
सङ्केतितं परिहास्यं परिहासेन कृतं स्तोत्रं गीतालापपूरणार्थं
कृतं ह्येतं किं विष्णुनेति साधकमपि च वैकुण्ठनामोच्चा-
रणम् ॥ १४ ॥

ननु नायं सङ्कल्पपूर्वकं वैकुण्ठनामाग्रहीत्किन्तु पुत्रलोहपर-
वशः संस्तवाहुः । पतित इति । अवशेनापि यो हरिरित्याह ।
स यातनां नाहति पुमानित्यनेन नात्र शर्गाधमादिनियम इत्युक्तम्
अवशस्त्वमेवाह । पतितः प्रामादोद्विष्टः स्खलितो मार्गे भग्नो
भग्नगात्रः संदष्टः सर्पादिभिः तप्तो ज्वरादिना आहतो वण्डा-
दिना ॥ १५ ॥

ननु महतः पापस्य महदेव प्रायश्चित्तं युक्तं नत्वयं नाम-
ग्रहणमात्रं पापनाशनयेन कृच्छ्रादितारनस्यवत् तत्राहुर्दुःखम् ।
गुरुणां पापानां गुरुणि प्रायश्चित्तानि लघूनां च लघूनि तार-
नस्यं ज्ञात्वा मन्वादिभिरुक्तानि भूतस्तत्र तथैव व्यवस्था हरि-
नाम्नस्तु नयं व्यवस्थोक्ता ।

“विष्णोः स्मरणाभावेण मुच्यते सर्वपातकैः” इति वचनात् न
च सुराश्विन्दुपाने महापातकत्वस्मरणवन्नाम्नस्तत्प्रायश्चित्तत्वस्म-
रणस्यायमतिभारः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भरतवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं प्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तादिचर्चित्तमं नामस्मरणं
कतिपयपापानां निष्कृतं किन्तु महापातकोपपातकसंकीर्णादि-
रूपेण गहृविधानां भवेयामपीत्याहुः । स्तेन इत्यादिना । स्तेनः स्त्रियो-
चोराः स्तेनादयो ये महापातकिनः ये च भित्रस्त्यादिहन्तार उप-
पातकिनः अपरे च ये नानाविधाः पातकिनः ॥ १७ ॥

तेषां सर्वेषामप्यघवतामिदमन्तिमं विष्णोर्नामव्याहरणमेकमेव
सुनिष्कृतमुक्तं प्रायश्चित्तं यतः विष्णोर्नामव्याहरणात्तद्विषया
विष्णुविषया मतिर्भवति भगवद्विषयकमत्युत्पत्तिप्रतिबन्धिमकल-
हृत्जननिरम्भनद्वाराण्यम्युत्पादकं स्मरणं तत उत्पन्ना च मतिर्भगव-
त्प्रातिप्रतिबन्धकनिरम्भनद्वारा मुक्तिहेतुरिति “नान्यः पन्था” इत्यस्य
न विरोध इति भावः । अन्वेनं नामोच्चारणेनैव मुक्तिसिद्धेरुपासन-
शास्त्रवैयर्थ्यम् । मैवम् । “यं यं वापि स्मरन्मात्रं त्यजत्यनेन कले-
वरम्” इत्युक्त्यायेन तत्तद्वन्तिमस्मरणस्य तत्तद्वापत्त्यापादक-
त्वाद्भगवत्स्मरणस्य भगवद्वापत्त्यापादकत्वे स्थिते भग-
वद्वन्तिमस्मरणोपायतया प्रयाणपर्यन्तमुपासनं तत्तच्छास्त्रेण

विधीयते नदेव स्मरणं प्राचीनसंस्कारवशादकस्मात्प-
रुपरि गङ्गानिपतनस्यायेन पतितं चेत्तैव मुक्तिः सति जीवनहेता-
वन्तिमस्मरणपर्यन्ताया भक्तेर्नामोच्चारणमध्यस्तेन सत् कर्मज्ञानयो-
गादिवदनुग्राहकम् अस्मति तु नावात्तिकस्मरणस्य साक्षात्मुक्ति-
साधनस्यानुग्राहकमिति न कोऽपि विरोधः । ननु जीवद्भिरस-
हृत्तमपि नाम न भक्तिनिर्वर्तकत्वेन दृष्टमिति चेत्तर्हि तैश्चुष्टिताः
कर्मयोगादयोऽपि तन्निष्पादकत्वेन न दृष्टाः अथ प्रबलप्रतिबन्धव-
शात्तत्कियोगानभिकाराद्वा विच्छिन्नस्य तद्वदेव नरकपरिहारकत्वं
पुनर्जन्मान्तरे भक्तियोगारम्भापादकत्वं च तदा भक्तियोगानु-
ग्राहकत्वाभावेऽपि जन्मान्तरेण प्राचीनसंस्कारवशादारभ्यमाणा-
भक्तियोगनिष्पादकाः कर्मयोगादय इति चेत्तर्हि नामोच्चारण-
मप्येवमेवेत्यवधेयं कर्मयोगादीनामभिसंहितफलानामैश्वर्यकैवल्य-
दिमाधनत्वमभिसंहितफलानां तु भक्तियोगनिर्वर्तकत्वं संयोग-
पृथक्त्वस्यायेन नामोच्चारणस्य तु सति जीवनहेतावत्कदाचित्तस्य
भक्तियोगोत्पत्तिप्रतिबन्धनिरसनेनाभिसंहितफलकर्मादियोगवद्भ-
क्तियोगानुग्राहकत्वम् । इयांस्तु विशेषः अस्ति त्वन्तिम-
प्रत्ययजनने न स्वतन्त्रस्यासंयोगवत्साक्षात्मुक्तिसाधनत्वमिति
अत्रमतिविस्तरेण ॥ १८ ॥

“सर्वेषामप्यघवतामिदमेव सुनिष्कृतम्” इत्यनेन कतिपयदुरित-
निवर्तकप्रतिपदोक्तप्रायश्चित्तात्तत्तद्वदुरितनिवर्तकत्वेन नामो-
च्चारणस्यात्कृष्टत्वं सूचितं नदेव प्रतिपादयति । नेति द्वाध्यायम् ।
ब्रह्मवादिभिर्मन्वादिभिर्द्वैतैकैर्मतादिभिः प्राजापत्यकृच्छ्रान्द्रा-
यणादिमतादिभिः प्रायश्चित्तैरघवान् पुरुषस्तथा न शुध्यत् कथं
यथोदाहृतैर्हरेर्भगवतोनामरूपैः नामपदैः शुध्येत् तत्र
हेतुः तद्वत्तमश्लोकगुणानुलम्भकमिति तद्वत्तमपदोदाह-
रणमुत्तमश्लोकस्य भगवतः तद्वत्तमनां चोपलम्भकं ज्ञापकम्
उत्तमश्लोकात्तद्वत्तमविषयकमत्युत्पादकमित्यर्थः जीवद्विषयाम-
नभिसंहितफलकर्मयोगादिभक्तिरूपमत्युत्पादकमन्तिमदशायां तु
साक्षात्मुक्तिसाधनान्तिमस्मरणरूपमत्युत्पादकमिति विवकः ॥ १९ ॥

ब्रह्मवादिभिरुक्तं निष्कृतं नैकान्तिकं नात्यन्तशोधकं
कुतः हि यतः निष्कृते तस्मिन् कृतेऽपि अस्तपथे पापमार्गे
पुनर्मनो धावति चेदित्येवकारार्थः निपातानामनेकार्थत्वाद्वाक्ये-
त्यर्थः तत्तस्मात्कर्मणां पापानां निर्होरमात्यन्तिकं नाशमभा-
व्यतामभिलसतां भूतानां हरेर्गुणानुवादः स एव प्रायश्चित्तं गुणा-
ग्रनूद्यन्ते येन स गुणानुवादः नामव्याहारः स हि सत्त्व-
भावनः सस्यज्ञानहेतुभूतस्सत्त्ववर्द्धकः ॥ २० ॥

अथ हे यमदुताः ! कृतमशेषाघानिष्कृतं येन तमेन मापनयत
माप्रापयत यमालयमिति शेषः कुतः यद्यस्मादस्मात्जामिलः
त्रियमाणा भगवतो नाम सस्यग्रहीदुच्चार ॥ २१ ॥

नन्वसौ पुत्रे सङ्केतिते नारायणात् पदमुच्चारितवज्जनतः
तत्पुत्रविषयकमत्युत्पादनद्वारा एते संसारयेदेव ननु भगवद्वि-
षयकमत्युत्पादनद्वारा मोक्षयेदित्यपेक्षायां यद्वच्छया भस्मादि-
बुद्ध्या वास्पृष्टस्याग्नेर्यद्वच्छया पीतस्यौषधस्य दाहकत्वारो-
ग्यजनकत्ववत्तूनां विलक्षणसत्त्वभावत्वात्सङ्केतितस्यासङ्केति-
तस्य वान्यादृशो भगवन्नाम्नः सर्वोद्योगवर्तकत्वं भगवद्विष-
यकमत्युत्पादकत्वं च स्वाभाविको धर्म इत्याहुः । साङ्केत्यामत्या-
दिना मन्त्रोऽप्युदाहृत इत्यन्तेन ग्रन्थेन । साङ्केत्यं पुत्रादौ
सङ्केतकृतं परिहास्यमुच्चारणासमर्थजनपरिहासकृतं स्तोत्रं

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

(१) निरालापकृतम् । यद्वा । भूताविष्टस्य मन्त्रशक्त्यादिभिरालापनं स्तोमस्तत्कृतमित्यर्थः । हेतुन स्वविरोधिजननिन्दाद्यन्तर्भूतम् । यद्वा । किं निष्पुनेति सावज्ञं हेतुरूपं वा अन्यथापि प्रकारान्तरमापन्नं वैकुण्ठस्य भगवतो नामग्रहणं निःशेषपापहरं विदुः नामसामर्थ्य-
याथात्म्यविद् इति शेषः ॥ १४ ॥

तथा पतितः प्रासादादेः मार्गे भगवदाज्ञारूपवर्णाश्रमधर्माद्वि-
स्मृतः । अग्नः भग्नपादाद्यवयवः संदष्टः सर्पादिभिः ततो
ज्वरादिना आहतो दण्डादिना एतद्व्यतमावस्थां प्राप्तः पुमान्
यद्यवशेनापि हरिरित्याह । तर्हि यातनाः प्रति नाहति ॥ १५ ॥

ननु महतः पापस्य महद्वैष प्रायश्चित्तं नन्वल्पं नामग्रहणं
पापतारतम्येन प्रायश्चित्तनारतस्यस्य मन्वादिभिरुक्तत्वाद्व्यप्या
प्रायश्चित्तशास्त्रवैयर्थ्यं स्वादित्यन्तरा कस्यचिन्मन्वाशक्तं निराकु-
र्वन्ति । गुरुणामिति । गुरुणां पापानां गुरुणि प्रायश्चित्तानि कृत्वा
अपूनि महर्षिभिर्यथावज्ज्ञात्वा यद्यप्युक्तानि ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न केवलं दास्यन्मरुत्पातपापहरं हरिनामकीर्तनं स्तेत्यादि-
प्राप्तसर्वपापक्षयकरमित्याहुरित्याह । स्तेन इति ॥ ६ ॥

• यतस्तीक्ष्णवेद्यनेन भक्तिपूर्वकममाह ॥ १० ॥

ब्रह्मादिभिर्देवादिभिः तस्मान्न उदाहरणमुत्तमलोकस्य हरेः
गुणानानन्दादीन्पुण्यमप्यति तत्प्रतिबिम्बभूताम् प्रापयतीति तदुत्त-
मलोकगुणापलम्भकम् ॥ ११ ॥

हरेर्नामसंकीर्तनेनैव पापनिर्मूलनं न तपआदिभिरित्येतदप-
वाहयति । इति । निष्कृते पापप्रायश्चित्ते कृतेऽपि अग्रयतः मनः
पुनरसंस्पृष्टे शास्त्रनिषिद्धमार्गे भावति चेत्तत्प्रायश्चित्तमकारिणं
नियतम् अद्यमिच्छारि न भवतीति यस्मात्तस्मात्कर्मान्तर्गता-
काङ्क्षमाणां हरेर्गुणानामनुवादः ऐकान्तिक एवेत्यन्वयः नन्वे-
नापि मनोदीक्षानाशे पूर्वस्माद्विशेषः स्यादिति तत्राह । अन्वेति ।
सन्वभावोऽन्तःकरणशुद्धिहेतुः खलु ॥ १२ ॥

अथ तस्मात् ॥ १३ ॥

नन्वेतेन न हरेर्नामाग्राहि किं तु पुत्रनामैवेति तत्राह । सांकेत्य-
मिति । पुत्रादिसङ्केतादिविषयत्वेन नारायणोत्यादिभिरात्मसंकी-
र्तनमशेषाग्रहणं तदुक्तमाचार्यः नारायणोऽयमित्यन्वेहेतुर्नामव्यव-
नोक्तमग्रहणमिति भक्तिपूर्वकमेवादाहते हरिनामाशेषाग्रहणमिति
तात्पर्यमर्थोक्त्यमेतदप्युक्तं 'सर्वथाग्रहणं विष्णोर्नाम तद्वक्तृपूर्वकं
अभक्त्यादाहते नैव फलदात् भविष्यति । नाम स्वामितया तस्य
स्मरणं जायते यतः । भक्त्यातो नामकीर्तिः संकेतादावपीरिता ।
अज्ञामितोऽपि स्मरणाद्भक्ताः मयोरमुच्यते' इति स्मरणप्राप्त्युपदर्श-
नाय साङ्केत्यादिस्त्वलबाहुल्यकथने संकेते कटिमात्रेण व्यवहार-
निर्वाहस्मरणासंभवेन परिहारेण तस्मात्स्मरणं संभवति चित्त-
विकासोद्रेकव्यवहारात् ततोऽपि स्तोमं स्मरणं कोपजननाय नम-

(१) निरालापकृतमिति निरालापः यथावद्वर्णाश्रमासमर्थः
कृतमुच्चरितमित्यर्थः यथा नारायणादि वक्तव्यं नाना ननेत्युक्तिः
एतच्च भीरहस्यत्रयसारप्रभावव्यवस्थाधिकारव्याख्याम् स्पष्टम् ।

वचनं स्तोमः मधुमक्षिकासूदनासमर्थस्त्वं किं मधुं स्मदितवान्
मसौ हरिहृत्स्वमधोवधामधुसूदन इत्युपपन्नमिति ततोऽपि हेतुन
नामस्वामिहरणं हरेरस्य नारायणादिनाम्ना पित्रादिभिर्देवतो-
पचरितं कञ्चनपुरुषं हृष्टा निन्दयेत्साक्षात्परोक्षशयो नारायणः
किलेति हरिहृत्पण्य हरिनामकीर्तनमग्रहणं न स्यात् "अभक्त्यादा-
हते नैव फलदात् भविष्यति", इत्यादिभ्यः नामस्वामिस्मरणाभाये
देवदत्तो नामपीडितार्थं भवति मधोः सूदनामधुसूदन इत्यर्थस्या-
भावात् हरो तद्भावाद्तोऽज्ञामिहेन भक्त्या नाम स्वामिनं स्मृत्वा
नामकीर्तनं कृतमिति ज्ञातव्यं तदुक्तं च "नामस्वामितया तस्य
स्मरणं जायते यतः" इत्यादि यानि यानि भीरुदेतामानि तानि
सर्वाणि पापहरणसामर्थ्योपेतानि भवन्तीति ज्ञापनाय वैकुण्ठना-
मेति अत्रैव हरिरित्यवशेनाह यः पुमानिति वक्ष्यति स्मरणं च
ज्ञानपूर्वकमपेक्षितमित्यनो विदुरिति ॥ १४ ॥

संदष्टः सर्पादिना आहतो खकुटेन घातनां दुःखम् ॥ १५ ॥

ननु नामसंकीर्तनेन पापपरिहारे गुरुष्वुपापपरिहारार्थं गुरु-
लघुप्रायश्चित्तविधानं व्यर्थमित्याशङ्क्य प्रायश्चित्तेन तत्तत्पाप-
परिहारेऽपि संसारहेतुभूतं पापसंस्कारव्यञ्जकं प्राकृतं जिह्वं मनो
भगवदनुग्रहेण क्षीयते नान्धेनेत्याह । गुरुणामिति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः

यत इति । तस्य विष्णोरनुभयोऽपि यतो भवतीत्यर्थो
वा ॥ १० ॥

ब्रह्मादिभिरिति । ब्रह्मात्र कर्मकाण्डमात्रं मुख्यत्वात्नारायणा-
दिभिः इति वज्रामरूपैः पदैः एकस्य नाम्न एवाद्यान्तरपदैः
उत्तमः श्लोकस्य गुणानामुपलम्भकमनुभवहेतुश्च ॥ ११ ॥

न केवलं नामैव तादृकं किन्तु गुणा अपि तादृकः । नैका-
न्तिकमिति । गुणानामनुवादोऽपि ॥ १२ ॥

अर्थेनमिति । प्रियमागोऽपीत्यर्थः । साङ्केत्यमित्यादिवक्ष्यमाण-
यज्ञात् तत्कालमात्रावश्यकत्वं विवक्षितमिति ॥ १३ ॥

परिहास्यमिति । परिहासोऽत्र प्रीतिगर्भमन्यर्पाभवावचनं न तु
निन्दागर्भं तत्पूषहास एवोच्यते तस्मात्तस्मात्प्राप्तं तत्तत्कं यत्
किञ्चिद्गवज्जामोक्तमित्यर्थः । हेतुनमत्र हेतुया गिरिकुट्टन इति
ध्यातनराहित्यमयमोच्यते न व्यवमानात्मकमिति ज्ञेयं तथा
सति धेगोऽपि दोषावहत्यं न स्यात् नाम्नो ज्ञातपराध्यां
चाभ्रदधानादिकं प्रत्युपदेशोऽपि दोषः श्रूयते अपराधजननेऽपि
प्राचीनपापक्षयः स्यादेवेति तु केचित् ॥ १४ ॥

न केवलं साङ्केत्यादिकन्तु प्रस्तुतदुःखहानीकृत्यापि तादृ-
शात्वमित्याहुः । अवशनापीति । पूर्व्येयत् यातना इति बहुवचनं
कचित् ॥ १५ ॥

गुरुणामिति । पञ्चत्रयेणैव विवक्षितप्रतिपादनं यानि प्राय-
श्चित्तान्युक्तानि तैस्मान्यप्राप्तं पूषते एव किन्तु दुर्वात्मना तु
इशानुगम्यैव पूषते तस्माद्यत्तत्तमः शैकीकनाम तत्पुनरज्ञानात्
ज्ञानात्ता सङ्कीर्तितं सत् पुष्मात्रस्याद्यमनन एव इव निःशेष-
मेव ददेदित्यर्थः ॥ १६-१८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवचसिंहकृतसाराधर्षिणी ।

ननु भवतु नाम पातकानां नाशः किन्तु कामकृतानां बहूनां महापातकानां सहस्रश आवाप्तितानां द्वादशाब्दकोटिभिरप्यनिव-
र्यानां कथमेकमेव नामाभासेन प्रायश्चित्तं कयादित्यत्र आहुः ।
स्तेनः स्वर्गस्तेयी इदमेव सुनिष्कृतं पापनिर्मूलोक्तशास्त्रेण प्राय-
श्चित्तम् । ननु द्वादशाब्दादिकम् पापनाशकत्वेऽपि पापनिर्मूलनासा-
मर्थ्यात् नाप्येतन्मात्रफलकं यतो नामव्याहरणात् तद्विषया नामो-
च्चारकपुरुषविषया मदीये ऽथ मया सर्वथा रक्षणीय इति विष्णो-
र्मतिर्भवतीति स्वाभिचरणाः । स्वनाम धृत्यैव तदुच्चारकमजा-
मिहं स्मृत्यैव तमानेतुगस्मानादिप्रवानिति किमुन सेव्यत्वेन विष्णो-
विषयामतिस्तस्य पुरुषस्य यदि कयादिति भावः । मनः यमद्वान्
स्नात्वाद्दर्शयितुमेवाजामिहस्य तदानीन्तनं नामव्याहरणं सर्व-
पापप्रार्थिभ्यस्तत्वेन विष्णोर्दत्ता ऊचुः । वस्तुनस्तु पुत्रनामकस्या-
समयमारभ्यैव पुत्राह्वानादिषु बहुशो व्याहृतानां नामां मध्ये
यत् प्रथमं तदेव सर्वपापप्रशमकमभूदन्यानि तु भक्तिसाधकानीति
व्याख्येयम् । यत्र याजहारंति परोक्षनिर्देशात् प्रथमं नामांद्द्वयेवो-
क्तम् । विवश इति पुत्रस्तेनद्विवश इति व्याख्येयम् । नच पुनः पुनर्नाम-
व्याहरणानन्तरमपि पुनः पुनरुपज्ञानां घेद्याभिगमसुरापानादीनां
सर्वेषां पापानां प्रशमनाथे मन्त्रिसमसमयोत्थमेव नामव्याहरणम-
पेक्षितं यदनन्तरं पुनः पापानुत्पत्तिरिति वाच्यम् “वैकुण्ठनामग्रह-
णमशेषाग्रहरं विदुः” इत्याशयेन पक्षोपादानात् । “वर्तमानञ्च यत्
पापं यज्जतं यज्जविष्यति । तत् सर्वं निर्देहत्याशु गोविन्दानल-
कीर्तनात्” इति । यत्राम सकृच्छ्रवणात् पुनश्चापि विमुच्यते
संसारत् इति चित्रं विदुरभिगतः सकृदाददीन यत्रामध्येयमधु-
ना स जहाति बन्धम्” इत्यादिषु संसारबन्धादिप्रयोगाच्च तत्र तत्र
समयविशेषनिवृत्तमानभिधानाच्च प्रथमनामग्रहणेनैव सर्वपापानां
तद्वासनायास्तन्मूलभूताविद्याया अपि नाशवगतेः पुनः पाप-
प्ररोहासम्भवात् । ननु तर्हि प्रथमनामग्रहणानन्तरमेवाजामि-
लेन निर्दिष्टं ततः कथं नापस्तुनं पापप्ररोहाभावेऽपि तस्यामेव
दास्यामासज्य तत्तदेव पापं तावत्कालपर्यन्तं प्रत्युन कृतम् उच्यते
संस्कारवशाज्जीवन्मुक्तानां कमेव तस्यापि तानत्कालपर्यन्तं
तत्तदेव पापं पुनः पुनरुत्पद्यमानमप्युत्पन्नातदं प्रेरणदंशवन्न फल-
जनकम् । किन्वा मतान्तरात्थानाभावात् भगवतैव पापबीजाभा-
वेऽपि पुनः पापं प्रवर्त्तनं भवेदित्येव व्याख्येयमन्यथा स्तुत्यर्थेवादि
कल्पनान्तरे वा व्याख्यायमानं “तथार्थेचादौ हरिनामिह कल्पनम्”
इति पाप्मोक्तनामापराधप्रसक्तौ । “नाम्नोऽपि सर्वसुहृदा अपरा-
धात्पतत्यथ” इति । “अथवाद् हरेर्नामिह सम्भावयति यो नरः । स
पापिष्ठः पुनरुपायां निगम्य पतति स्फुटम्” इति । “मन्त्राभकीर्तनं हले
विचित्रं निशम्य न भद्रवति मनुते यदुतार्थवादम् । यो मानुषस्त-
मिह दुरात्म्यं क्षिपामि संसारधारां विचरन्तिनर्पाडताङ्गम् । इति
श्रुतिस्तु तदुपायेषु नाममाहात्म्यवार्ताषु । ऽऽर्थवाद इति वयुने
तेषां विषयत्वं इति पाप्मकाल्यायनमेहितादिपरः सहस्रवचना-
दप्यन एव कयात् । मन एव श्रीविष्णुरातेन । “कचिद्विचरन्ते-
पाज्ञात् कचिन्वराति तैः पुनः । प्रायश्चित्तमथोऽपार्थं मन्ये कुञ्जर-
प्रौञ्चवत्” इति पुनः पापप्रवृत्तिदर्शने प्रायश्चित्तमाक्षिपन्पि नाक्ति-
प्रसङ्गे भवतानामपि कस्य कस्यांचित् पुनः पुनः पापप्रवृत्तिदर्शनेऽपि
नेवाश्रयः कृतः । अपि च यथा नामाभासवलेनाजामिलो दुताचा-
राऽपि वैकुण्ठे प्रापितस्तथैव समात्तादाः सदाचाराः सारुजा

अपि बहुशो नामप्राप्तियाऽप्यर्थवादकल्पनादिनामापराधवलेन घोर-
संसारमेव प्राप्यन्त इत्यतो नाममाहात्म्यदृष्ट्या सर्वमुक्तिप्रस-
ङ्गोऽपि नाशकः । तदेवं भगवन्नाम सकृत्प्रवृत्तमपि सद्य एव
समूहं पापं सहरदपि फलजपि वृक्षः काले एव फलतीतिन्यायेन
प्रायः किञ्चिद्विषयत एव स्वीयफललिङ्गं लोके दर्शयित्वा
यदिमुल्लशास्त्रमतोच्छेदाभावात् कचिन्न दर्शयित्वा च स्वव्याहृ-
जनान् स्वापराधरहितान् भगवन्नाम नयतीति सिद्धान्तो वेदितः
नन्वर्थवादादिनामापराधवतां नामापराधहेतुकोऽप्यपातो “भवतु
नाम तत्र न विवदामहे । नामग्रहणहेतुकः सर्वपापक्षयो भवति
न वा आद्ये कर्मिहानियोगिभक्तानां तद्विज्ञानामपि नृणां
मध्ये पारदारिकपरहिंसादिगम्येषु नरकेषु केनापि न गन्तव्यं
द्वितीये कर्मिप्रभृतिभिरिव भक्तेरपि पापभोगार्थं नरकेषु गन्त-
व्यमेव । अत्रोच्यते यथा महाजनः स्वाभितानामभयण-
तारतम्येन पालनतारतम्यं कुर्वन्नपि तानेव नैव पालयति
यदि ते तदपराधिनः स्युरिति तस्याप्रसाद एव स्वाभि-
तापालने कारणं न तु पालनासामर्थ्यं कल्पनीयम् ।
तेषामपराधक्षयतारतम्येन तेषु तस्य प्रसादतारतम्यञ्च !
सर्वापराधक्षये प्रसाद एव । एवमेव नामोपलक्षितां भक्तिर्द्वी-
ये गुणीभावेनाश्रयन्ते कर्मादिकलसिद्धयर्थं तेषु गुणीभूताया
भक्तैर्वर्त्तमानत्वेऽपि प्राधान्येन व्यपदेशा भवतीति व्यायेन ते
कर्मिहान्यादिशब्देनभिधीयन्ते । न तु वैष्णवशब्देन ते
च स्वरूपेण एवैकनामापराधवन्तः । यदुक्तम् । “धर्मव्रतत्याग-
हनादिसर्वशुभाक्रियामाश्रयमपि प्रसाद” इति नाम्नो धर्मा-
दिभिः साध्यमप्यपराधः किमुन धर्माद्यङ्गत्वेन गुणीभूतत्वाभि-
त्यर्थः । तदपि तादृशस्वाश्रयणं गुणवैशेष्येनैवैषां कर्म-
योगादयो मा विफलं भवन्तिवति स्वीयाक्षिप्येन आपकर्ष-
स्वीकृत्यापि भक्तिर्द्वी तेषां कर्माद्यङ्गभूतैव कर्मादिकलं
निष्प्रयत्नमुत्पादयति यथा तथैव तेषां पापमपि प्रायश्चित्ता-
ङ्गभूतैव नाशयति नान्यथेत्यनस्तेरेवाकृतप्रायश्चित्तेस्त-
त्पापफलभोगार्थं तेषु तेषु नरकेषु गन्तव्यमेव न तु वैष्णवैः
यदि च ते पुनरन्यानर्थवादसाधुनिन्दादीन् नाभापराधान्
कुर्वन्त्या एव धर्मादिकमनुनिष्ठान्ति तदा धर्माद्यङ्गभूतापि न
तत्तत्फलमुत्पादयति । “के तेऽपराधा विप्रन्द्र ! नाम्नो भगवतः
कृताः । विनिवृत्तानि नृणां कृत्यम्” इत्यादिवचनेऽथ । किञ्च । तेषा-
मपि तत्तदपराधेषु निवृत्त्य तदुपशमकनामकीर्तनादि-
परायां नामापराधक्षयतारतम्येन कर्मफलगातिनार-
तम्यं साधुसङ्गवशात् सर्वनामापराधक्षये तु भक्तिर्द्वी
सम्यक्प्रसादेन । नामफलगातिरेव निर्विवादा ऽ नन्व-
जामिलस्यापि “अथ हि धृतसम्पन्नः” इत्यादियमदूतवाक्यं
प्राक्तनं कर्मिन्वमवगम्यते । सत्यं मदिरापानाह्वाद्ययमप्यस्य
नष्टमेव किमुन कर्मित्वं यदुच्यते । “एवं स विष्णोर्भावितसर्व-
धर्मा दास्याः पतितः पतितो गहोर्कर्मणा” इति । कर्मापगमच्छा-
एव भक्तगुणीभावेऽप्यपगतः पुनश्च स्वपुत्राह्वानादौ नारायण-
नामाश्चर्यानिवन्धना केवलानन्यैव भक्तिरस्याभूति । ननु
कर्मज्ञानाद्यङ्गत्वे भक्तिं कुर्वतीति यदि विधिवाक्यमस्ति तर्हि
कुतस्तेषां नामापराधः । उच्यते भक्त्यैव सर्वेऽपि धर्माः सम्यगेव
सिद्धान्ति भक्तिलेशनापि महापातकान्यपि नश्यन्तीत्यादिपरः श-
तशस्त्रवाक्यैः स्वार्थाः स्वसृता कर्मज्ञानबोरेव भद्रालनां

नामापराधस्तथाभाष्येनावहनद्वानि पापानि अभुक्तफलान्येव
तिष्ठन्ति भक्तिवृत्त्या तद्व्यासेन नामापराधस्यैव सति सद्य एव
समूलपापव्याप्त्य भगवन्तं प्राप्तोतीत्यतो भक्तिवृत्त्यर्थमभक्तिप्र-
जन्मानि वैष्णवा अपि प्राप्नुवन्ति । तेषां हृदयमानानि
वैषयिकसुखानि भक्तिधर्मात्स्थानि यदुक्तम् । "धर्मस्य ह्यापव-
गस्य नार्थोऽर्थोऽपेक्षकत्वेन । नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो ह्यभाय
हि स्मृतः । कामस्य नैन्द्रियप्रीतिर्लोभा जीवेत वाधना" इति
दुःखानि तु कानचित् स्वभक्तभक्तिवर्जितचतुरेण भगवता लङ्घन-
कटुकौषधपायनादिभिः श्रुधावृत्तिप्रतिपादकेन मियजेय द्वापानि
"यस्याहमनुगृह्णामि हरिस्थं तद्वर्जं शनैः" इति तदुक्तं । कानिचित्
प्रवर्जनामापराधफलानि यतो दशसु नामापराधेषु मध्ये अर्थ-
वादाथान्तरकल्पनशुभकर्मसाध्यानीनि त्रयः । भास्वाठेष्णा-
वताया एव व्याघानकाः । तेषांऽप्येषु तु मध्ये व्याघतिप्रवर्जो
महदपराधनामवलङ्घनकपापप्रवृत्ति यतः क्वापि यानं कथ-
मु सहेतुं तद्विगर्हामिति "नाम्ने बलाघस्य हि पापवृत्तिर्न विद्यते
तस्य यमहिं शुद्धिः" इति विशेषविभीषिकांकरतस्तीं समुचित-
दुःखभोगसहितसन्ततनामकीर्तनेनैवोपसाध्यतो नाशयथा । अन्य
नामापराधास्तु सन्ततनामकीर्तनादिभिरेव शाश्वन्तीति ये च नामा-
पराधिनः कर्मज्ञानाद्विरहिताः श्रवणकीर्तनादिभक्तिमत्तः किञ्च-
नाश्रितगुरुचरणस्थानाद्विद्विज्ञानास्तेऽपि वैष्णवशास्त्रेनैवाभिधीयन्ते ।
तथा हि वैष्णव इति "मास्यं वचना" इतिमुत्रगाथा । "भक्तिः" इति
सूत्रगाथा च सिद्धयत्यतो येवीक्ष्यादधनीकृतविष्णो यो ये च भजन्ते
भजनीयीकृतविष्णवन्ते उभये भाव्यपदेशान्तररहित्याद्विष्णोवा
एवंत तेषामपि न स्यात्करकपाताद् पूर्ववदिति केचिदाहुः । नेतत्
सुसङ्गतम् । "यतो नृद्वेदमाद्यम्" इत्यादि । गुरुकणधारामस्तुक्तगुरु
विना न भगवन्तं सुखेन प्राप्नुवन्ति अतस्तेषां भजनप्रभावे-
णैव जन्मान्तरे भक्त्या भगवत्प्रामित्यन्यथेत्याचक्षते । अथ
क्षानाश्रितगुरोरप्यजामिन्नस्य सुखेनैव भगवत्प्रामिद्विदयत एव
तस्मादियमत्र व्यवस्था । ये गौगर्भादय इव विषयस्वेधे-
न्द्रियाणि सदा चारयन्ति को भगवान् को भक्तिः को
गुरुगिति स्वप्नेऽपि न जानन्ति तेषामेव नामाभासादि-
गत्या गृहीतहरिनाम्नामजामिन्नादीनामिव निरपराधानां गुण-
विनापि भवत्येवोद्धारः । हरिर्भजनीय एव भजने तत्-
प्रापकमेव तद्वपदेशा गुरवेन गुरुरादृष्टा भक्ता एव
पूर्वे हरिं प्राप्नुवन्ति श्वेकविशेषपदेवैव नो दीक्षां न च मत्-
क्रियां न च पुरश्चर्यां भगवतीक्षते मन्त्रोऽयं रमनास्फुराय फलति
श्रीकृष्णनामात्मक इति प्रमाणादृष्टया अजामिन्नादिश्रवन्त न च
किं मे गुरुकरगग्रमेणा नामकीर्तनादिभिरेव मे भगवत्प्रामि-
र्भाविनीति मन्यमानस्तु गुणैवज्ञानश्रवणमहापराधादेव भगवन्त
न प्राप्येति किन्तु तस्मिन्नेव जन्मनि तन्मान्तरे वा तदपराधस्त्य
मति श्रीगुरुचरणोश्रित एव प्राप्तोतीति । देवगन्तभक्तानां
पापपराधयोः कर्मिणामिव व्यवस्थेत्येक । भक्तिवैद्या आश्रयणा-
स्यापान्याभावात्ततोऽपि न न्युक्तत्वात् निविष्टा इत्यपरे । यदुक्तम् ।
"येऽप्यन्यदेवता भक्ता यन्ते अज्ञयान्विष्टाः । तेषां मामेव कोनेय
यजन्त्यविधिपूर्वकम् । अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च
नत मामभिजानन्ति नतः नादृश्यन्ति ते" इति । ये तु केवलमपरा-
धिन एव तेषां नैवोद्धारः । यदुक्तं "तानहं क्षिपतः कृपान संसारेषु
नराधमात् । क्षिपाप्यजन्तान्युमानासुग्रीयैव योनियु । आसुरी

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्षिकृतसारांशदर्शिनी ।

योनिमाप्ता मृदा जन्मति जन्मति । मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो
यान्त्यधमां गतिम्" इति । ये तु तेषामपि मध्ये कंसादयस्तेषाम्

कामाहुर्पाप्मायात् स्नेहाद्यथा भक्त्यंश्वरे मनः ।

आवेद्य तदर्थं हित्वा बहुवस्तुनैव गताः ॥

इत्यद्विचनमलान्नगवदावेशेनैव नामापराधयान्मुक्तिरिति
कंचित् । नामान्येव हरस्त्यगमित्युपलक्षणं ध्यानादीनामप्यतो
ध्यानपीतः पुन्यमवावेश इत्यन्ये । कृष्णावतारत्वे तदनैकान्तिकं
यतः कंचिदावेशरहिता अपि नरकवाणादिकैरवादिभैरवगतास्त-
ज्जन्ममग्नप्रभावात् कंचिद्वर्शनमात्रस्यापि प्रभावात् प्राप्तिरिति
पूर्वैर्वाच्यमित्यपरे ॥ ६ ॥ १० ॥

सर्वमहापातकप्रायश्चित्तत्वेऽपि नाम्नः परमेशिष्टमाहुः ।
नेति द्वाभ्याम् । प्रह्लादादिभिर्मन्वादिभिर्नामपदैः साङ्केत्यादिना
नाम्नाश्चत्वारः । यद्वा । नारायणादिनाम्नः एकनापि पदेन
सुवन्तशब्दमत्रैवापि बहुवं गौरवेण अर्थापेक्षापि नापेक्षि-
तव्यति भावः उदाहृतैरुदाहरितैरिति मनोनिवेशोऽपि नापेक्षितव्य
इति भावः । अथवा न कर्मिप्रभृतिभिश्च एव पापीत्युक्त्युक्त्या
व्याख्येयम् । न च नाम समुलपापनिवृत्तिमात्र एवोपक्षीयमित्याहु-
स्तन्नाम उत्तमः श्लोकस्य गुणानिश्चयमाधुर्यसौन्दर्यादीनामप्यु-
पलम्बयति प्रेम्णा अनुभावयतीति तत् । यद्वा । ननु तपोव्रतौदि-
महाकृच्छ्रैर्यन्महापातकं निवर्त्यते तज्जानः सुखोच्चारणमा-
त्रेणैव कथं निवर्त्यतामित्यत आहुः । तद्विति । उत्तमः श्लोकस्य
महापशस्त्रिनो हरेस्तद्वैद्य गुणस्य प्रभावस्य ज्ञापकं परमेश्वर-
स्वेयमप्येका परमेश्वरनेत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वादशादिप्रायश्चित्तानां ततो निकृष्टत्वमाहुः । नैकान्तिकं
नात्यन्तशोधकं तत्प्रायश्चित्तं यस्मिन् कृतेऽपि असत्पथे पाप-
मार्गे मनो धावति चेत् तस्मात् कर्मणां निहारमात्यन्तिकं नाश-
मभीप्सतां हरेर्गुणानुवादः नाम्नामिष गुणानामप्यनुवादेऽनु-
कथनं कर्म्याच्चिन्मुवाचक्रुः तानां तेषां पश्चात्कथनं "पश्चात्साह-
दयोरनु" इत्यमरः । सत्त्वभावनः वासनाया अपि नाशकत्वात्
सत्त्वशोधकः । ननु मनः पुनर्भावनीति प्रायश्चित्तानन्तरं पुनः
पापकर्मणं कथं निन्दते तस्यापि संस्काराधीनत्वादुत्खातदंष्ट्रो-
रगर्हशमदशत्रयमस्माभिर्व्याख्येयमिति चेद् भ्रान्ताः स्थः तथा
ज्वाल्यानमस्माकं नाम्नः सवासनपापनाशकत्वप्रतिपादकवच-
नानुरोधाद्वा न तु स्वकपोलकल्पितम् । भवतान्तु प्रायश्चित्तशास्त्रे
नाहशवचनाभावात् कर्ममार्गे ह्यर्थेवाज्यप्रत्यघायस्याप्य-
भवणात्कथं तथा व्याख्यातुं शक्तिरिति प्रागेवोक्तम् ॥ १२ ॥

अथ यस्मादेवं तस्मादेवं मा अपनयत । कृताशेषेति पुत्रनाम-
करणभमर्थे प्रथमेनैव नाम्नेत्यर्थः । एतेनाजामिषस्य प्राचीननामा-
पराधराहित्यमवगम्यते । यद्यन्तो निष्पापत्वादेव प्रियमाणाः
सज्जाम सभ्यगमहीत् पापसत्त्वे प्रियमाणास्य जिह्वायां कथं
नाम प्रादुर्भवेदिति भावः । यदुक्तं गीतासु "येषां त्यक्तगतं पापम्
इत्युपक्रम्य अन्तकाक्षे तु मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति
स मज्जायं याति नास्त्यत्र संशयः" इति । तेन मृत्युकाक्ष एव नामा-
नावपादुर्भावाभ्यां नामापराधसत्त्वासत्त्वे अनुमेये इति व्याच-
क्षते ॥ १३ ॥

कीदृशं नाम सर्वपापहरं स्वादित्यपेक्षायां कैमुत्येनाहुः । साङ्केत्यं
पुत्रादौ सङ्केतः स्वार्थे व्यञ्ज सर्वत्र तृतीयायै प्रथमा सङ्केता-
दिभिरपीत्यर्थः । पारिहास्यमिति प्रीतिगर्भमेव न तु निन्दागर्भम् ।
यथा भो विषयानकीर्त्तं ! कृष्णानाम दृष्टा तव कीर्त्तिर्यतो मां नृप-
कुंमराकस्तनमिति स्तोमं कथागीतालापादिपूरणार्थं
हेजनमत्र हेजया गिरिकुत इति वद्यन्तराहस्यमवाक्यते यथा
आहारविहारनिद्रादावप्यवहेजया एव यावन्ति कृष्णानामा-
न्यर्थं शृङ्गानि न तावन्त्यस्ये प्रयत्नेनापि प्रहीतुं शक्नुवन्तीति न तु
निन्दावत्तादिकम् । तथा सति "निन्दा भगवतः शृण्वन्" इत्यादेर्भग-
वतो निन्दके किम्वा विष्णुनेति तद्वचनन्तरि वेणादावपि दोषा-
वहत्वं न स्वाद्देशेवाग्रहरं वासनापर्यन्तसर्वपापनाशकम् ॥ १४ ॥

साङ्केत्यादिष्योऽप्यस्य पञ्चमस्य वैवस्वप्रमेदनाह । पतितः
प्रासादादिष्यः स्थलितो मार्गेण भग्नो भग्नगात्रः संदष्टः सर्पा-
दिभिः तप्तो ज्वरादिना आहतो दण्डादिना पुमान् कर्मि
प्रभृतिष्योऽप्य इति व्याख्यातयुक्ता हेयम् ॥ १५ ॥

ननु पापनाशकस्येन कृच्छ्रादितारनस्य शास्त्रे इत्यतः कथ-
मेक एव नामाभासः सर्वमहापातकानि विनाशयेदित्यत आहुः ।
गुरुणामिति । तेषां परिमितशक्तिरवाप्तया तथैव व्यवस्था नाम्न-
स्त्वविचिन्त्यमहाशक्रेकस्यैव महापातकपुञ्जमहर्तृत्वमेका-
शनेनैव यथा साम्बमोक्षेने प्रवृत्तस्य बलमद्रस्यैकस्यैव युर्योर्ध-
नादिसर्वकौरवसंहारश्चमत्त्वमनायासेनैवेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अपरे हीनप्रतिष्ठत्यक्तमनकृतप्रभृतयः ॥ ६ ॥

सुनिष्कृतं सुष्ठु प्रायश्चित्तं नामव्याहरणात्तद्विषया मतिः
नामोच्चारणकरक्षणाविषया मतिर्हरेर्भवतीत्यर्थः । यद्वा । हरिनामोच्चा-
रकस्य तद्विषया हरिस्वरूपगुणादिविषया मतिर्भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रह्लादादिभिर्हरेर्नामरूपैः पदैरुदाहृतैरथवा यथा विशुद्धानि
तथा कृच्छ्रादिवर्तादिभिर्निष्कृतैः प्रायश्चित्तैः सद्गुहितैः स न
शुद्धानि तद्धरिनामोच्चारणम् उत्तमकीर्तं हरेः गुणानामुपलम्बनं
ज्ञापकं भवति हरिनामोच्चारणेन निखिलपापनिर्नाशपूर्वकं हरिना-
मोच्चारकः सर्वपुरुषार्थ लभते यदि हरिनामोच्चारकस्यापि सर्वपुरु-
षार्थदे हरिप्राप्तयर्थं न भवत्यपि तु पापकर्मप्राप्तयर्थं भवति तदा
तस्य हरिनामोच्चारणमर्थवादादिकल्पनया नामापराधित्वं हेयम्

अर्थवाद् हरेर्नाम्नि सम्भावयति यो नरः ।

स पापिष्ठो मनुष्याणां निरये पतति स्फुटम् ॥

मन्नामर्कनिनफलं विविधं निशम्य

न भ्रह्मभाति मनुने यदुनार्थवादम् ।

यो मानुषस्तमिह दृःखचये क्षिपामि

संसारघोरविविधानिनिपीडिताङ्गम् ।

इत्यादिपुराणान्तरेभ्यः नामापरान्निवृत्तिरपि नामोच्चारणादृत्या
भवति ।

नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरस्त्यगम् ।

अविभान्तप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥

इति वचनात् ॥ ११ ॥

तैस्तान्यघानि पूयन्ते तपोदानजपादिभिः ।

नाधर्मजं तद्दृढं तदपीशाङ्घ्रितेवया ॥ १७ ॥

धर्मो योऽयमुपन्यस्तः परमस्तु सनातनः ।

क्रियतेऽहरहः शुद्धिरात्मनो वात्सलो यथा ॥ ० ॥ (१)

नैकान्तशुद्धिः स्यात् कर्तुः क्रियाऽकर्तृता यतः ।

अकर्तृरात्मनस्तस्माद्रजतेतानीहया हरिम् ॥ ० ॥

अज्ञानादथवाज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् ।

सङ्कीर्तितमघं पुंसो देहेदेषो यथाऽनलः ॥ १८ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

यस्मिन्निष्कृतेऽपि मनः अस्तपथे पापमार्गे धावति तन्निष्कृतमात्यन्तिकमत्यन्ततः शोभकं न भवति तत्तस्मात् कर्मनिर्हारमभीप्सतां हरेर्गुणानुवाह एव सत्त्वभावनः अन्तःकरणशोभकः मुख्यं निष्कृतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तदेवं धर्मराजनये निष्पापदण्डनासम्भवादस्य च सर्वथा निष्पापत्वाच्च "तत्र एते दण्डपाथोः सकाशं कृतकालिषं नेष्याम" इत्येवं सृष्ट्यादिनां गृहमेवैते नेतुं पापित्वभ्रमात्प्रवृत्ताः अतो माऽपनयन् ॥ १३ ॥

ननु पुत्रादेशेनोच्चारितं तन्नाम कथं निष्पापत्वाकारणमत्राहः । साङ्केत्यमिति । साङ्केत्यमस्यसाङ्केतेन कृतं पारिहास्यं पारिहासार्थं कृतं स्तोत्रं गीतालापपूर्यर्थं कृतं हेतुन सावधुक्किम्बिष्णुनेत्येवं "धेकुपट्टनामग्रहणमशेषाग्रहणं विदुः

अवशेनापि यस्माप्ति कीर्तिते सर्वपातकैः ।

पुमान् विमुच्यते सद्यः सिद्धस्तेर्मुनेरिव ॥

इत्यादिसृष्टयः तन्मूलभूताः अतएव "मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे । विप्रासो जातेवदसः आस्य जानन्तो नाम चिद्विजय" इत्याद्याः ॥ १४ ॥

तन्मनेन अवहिततया सङ्कल्पपूर्वकं नामग्रहणं न कृतमतो यातनाहोऽर्थात्तन्नाहः । पतित इति । पुमानित्युक्तश्रमोऽप्यर्थात्तन्नाम पतितः उच्चस्थानात् स्थलितः निम्नस्थानादियोगतः भग्नः स्रग्नादिना खण्डिताङ्गः श्वेदघ्नो वृश्चिकार्थना तमः उवरादिना आहतो दुःसत्यादिना एवमवशेन अवहितत्वेन दृग्गतिं य आह स यातनाः नार्हन्ति ॥ १५ ॥

अत्र यातनाप्रापकाप्रापकाधर्मजहृदयशुद्धिर्हरितामोच्चारणादिकपेशाङ्घ्रिमेवैव भवतीति हेतुमाह । गुरुणातिमि डाड्यां गुरुणा महतां लघूनामल्पानां पापानां महतिभिः ज्ञात्वा तत्तदनुकूपतया निश्चित्य गुरुणि लघूनि च प्रायश्चित्तानि यान्युक्तानि ॥ १६ ॥

आया टीका ।

* सुवर्णादि चोरी करने वाला मद्यपान करने वाला मित्रद्रोही ब्राह्मणघाती गुरुस्त्रीगामी स्त्री को मारने वाला पिता को मारने वाला राजा को मारने वाला और भी

जो पातकी हैं संपूर्ण पाप वालों को यही एक उत्तम प्रायश्चित्त है जो कि भगवान् के ध्यान पूर्वक भीविष्णु भगवान् के नाम का उच्चारण किया जाय ॥ १२ ॥

मन्वादिकों के कहें हुये प्रायश्चित्तोंमें पापी पुरुष नैसा पवित्र नहीं होता है जैसा कि उत्तमश्लोक विष्णु भगवान् के गुणों के प्रकाश करने वाले नामों के उच्चारण करने मात्र से पवित्र होता है ॥ १३ ॥

ये सब प्रायश्चित्त अत्यन्त शोभक नहीं हैं क्योंकि प्रायश्चित्त करने पीछे भी मन अमल मार्गों में जाता है तब तो पापों के नाश करने की इच्छा वाले पुरुषों को भगवान् का गुणानुवाद ही करना उत्तम है क्योंकि उसके करने से भगवान् अन्तःकरणको शुद्ध करदेंगे हैं तब फिर मन स्वोद्वेगमार्ग में नहीं जाता है ॥ १४ ॥

इसमें इसको मत लेनाओ क्योंकि इसने सब पापों का प्रायश्चित्त करलिया है जिससे कि इसने मरते समय में भगवान् के नामका ग्रहण किया है ॥ १५ ॥

किसी दूसरे वस्तुके संकेत से अथवा परिहास से अथवा गानके ध्वन्यादि में अवलम्ब लेनेको अथवा किसी प्रकार की अवश्रामे ग्रहण किया जो भगवान् का नाम नहीं सब पापों का नाश करनेवाला है ऐसा नाम माहात्म्य जानने वाले पुरुष कहेंगे ॥ १६ ॥

गिरने से टोकरके लगने से शरीर भङ्ग होने से किसी जन्तुके काटने से उवरादि नाप होने से दण्डादि आघात होने से परवश होकर भी जो पुरुष हरिः ऐसे दो अक्षरों को कहता है सो पुरुष मात्र को ही होंगे कभी यम दण्ड का नहीं प्राप्त होता है ॥ १७ ॥

छोटे बड़े पापों के दूर करने के वास्ते छोटे बड़े प्रायश्चित्त महर्षिजनों जान कर निरूपण किये हैं ॥ १८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावार्थदीर्घिका ।

किञ्च । तैस्तपोदानादिभिस्तान्यघाभ्येव पूयन्ते नष्टयन्ति अथ मां ज्ञाने मन्त्रेन न तस्य पापकर्तृहेदयम् । यथा । तेषामघातो हृदये

यथाऽगदं वीर्यतममुपयुक्तं यदृच्छया ।

अज्ञानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यान्मन्त्रोऽप्युदाहृतः ॥ १६ ॥

पतिं वः पृच्छत भटा ! धर्मेऽस्मिन् यदि शंसयः । (१)

स वेद परमं गुह्यं धर्मस्य भगवान् यमः ॥ ० ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

त एवं सुविनिर्णीय धर्मं भागवतं नृप ! ।

तं याम्यपाशाभिर्मुच्य विप्रं मृत्योरममूचन् ॥ २० ॥

इति प्रत्युदिता याम्या दूता यात्वा यमान्तिके ।

यमराज्ञे यथा सर्वमाचक्षुररिन्दम ! ॥ २१ ॥

द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतभीः प्रकृतिं गतः ।

ववन्दे शिरसा विष्णोः किङ्करान् दर्शनोत्सवः ॥ २२ ॥

तं विवक्षुमभिप्रेत्य महापुरुषकिङ्कराः ।

सहसा पश्यतस्तस्य तत्रान्तर्दधिरेऽनघ ! ॥ २३ ॥

अजामिलोऽप्यथाकर्ण्य दूतानां यमकृष्णयोः ।

धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम् ॥ २४ ॥

भक्तिमान् भगवत्याशु माहात्म्यश्रवणाद्धरेः ।

अनुतापो महानासीत् स्मरतोऽशुभमात्मनः ॥ २५ ॥

अहो मे परमं कष्टमभूदविजितात्मनः ।

येन विप्लावितं ब्रह्म वृपल्यां जायतात्मना ॥ २६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वप्नं रूपं संस्काराण्ये न शुभ्यति तदपीशाङ्गप्रमेवया कीर्त-
नादिना शुभ्यतित्यर्थः । अयम्भावः । महान्त्यपि पापानि सकृदुच्चा-
रेतनेष माझा नश्यन्ति सकृत्प्रवर्तिनेन दीपेनेष गाढध्यानानि
तदावृत्त्या तु पापान्तरस्यानुत्पत्तिः दीपधारणा इव तमोऽन्तरस्य
ततश्च वासनाक्षयाद्भयशुद्धिः एतदर्थमेव तत्र तत्रावृत्ति-
निवृत्तम् "पापक्षयश्च भवान् स्मरतां तमहर्निशम्" इत्यादिषु
तदेवात्राप्युक्तम् "गुणानुवादः सलु सत्त्वभावनः तदपीशाङ्गप्र-
मेवया" इति च मतोऽस्य हर्निशमेव सर्वपापक्षयो वासनाक्षयस्तु
महापुरुषदर्शनादिभिरिति ॥ १७ ॥

तथापि पापप्रायश्चित्तमिदमिति आत्वा नोच्चारितमिति चेत्त-
त्राहुः । अज्ञानादिति । बाह्यकृताज्ञानादापि प्रक्षिप्तोऽप्रियंथा काष्ठ-
राशिं दहति तद्वत् ॥ १८ ॥

नन्विदमपि पर्यवृत्तमुपदिष्टं श्रद्धाहीनं च कथं प्रायश्चित्तं स्यात्त-
त्राहुः । यथेति । अगदमपीपदं वीर्यवत्तममिति वक्तव्यं वीर्यतममित्युक्तं
यदृच्छया श्रद्धादिहीनमुपयुक्तं भवितं पर्यवृत्तमाज्ञानतोऽपि

स्वगुणमारोग्यं कुर्यान्मन्त्रोऽपि नामात्मकमनया स्वकार्यं कुर्या-
देव न हि वस्तुशक्तिः श्रद्धादिकमपेक्षते इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णु-
धर्मेषु ।

हरिर्हरेति पापानि दृष्ट्विहैरपि स्मृतः ।

अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥

इति ॥ १९ ॥

तं विप्रममूचन्मोचयामासुः ॥ २० ॥

प्रत्युदिता निराकृताः सन्तो यात्वा गत्वा यमराजाय यथा
वन्द्ययामासुः ॥ २१ ॥

दर्शनोत्सवो यस्य ॥ २२ ॥

विवक्षुं वक्तुमिच्छन्ते ज्ञात्वा ॥ २३ ॥

त्रैविद्यं वेदत्रयप्रतिपाद्यं श्रुत्याश्रयं यमदूतानां धर्मं कृष्ण-
दूतानां च भागवतं भगवत्प्रणीतं शुद्धं निर्गुणं धर्ममा-
कर्षयति योज्यं भक्तिमानासीदित्युत्तरस्यानुषङ्गः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अनुतापं प्रपञ्चयति । अहो इति अतुर्भिः । येनात्मना मया

(१) अयं सटीकः श्रीवीरराघवश्रीविजयध्वजार्थयोः पाठः ।

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका

पुत्रतया जायमानेन ब्रह्म ब्राह्मणजातिर्विप्लविते नाशितम् ॥ २६ ॥

श्रीमद्भिराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथापि तैस्तैः तपसादिभिः प्रायश्चित्तरक्षानि प्रतिनियतनिवर्त्यानि पूषन्ते निवर्त्यन्ते न त्वधर्मजमधर्म जनयतीत्यधर्मजं हृदयमनश्चित्तशुद्धिर्ना जायत इत्यर्थः तर्ह्यधर्मस्य निमित्तं हृदयं केन शुद्ध्यतीत्यत्राहुः । तदपीति । तद्वदयमर्पाध्वराङ्गप्रसवया नामस्मरणादकपया भगवत्संवया शुद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्तस्माज्ज्ञानादिदे भगवन्नामाशयाधानवत्कमिनि ज्ञानादयथा भजानात्मकेतुर्परिहासादिनिमित्ताद्वा सङ्कीर्तितमुत्तमभ्यासस्य भगवतो नाम पुंसः पापिनोऽप्यं रहस्येषु निवर्त्यन्त्येव यथानलोऽग्निः ज्ञानादज्ञानाद्वा स्पृष्टो वह्निः तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥

यथा च वीर्यममगदमौषधं यदृच्छया ज्ञानादज्ञानाद्वा उपयुक्तं भञ्जितं सद्विषयं जनयतीति शेषः तथा भगवन्नामात्मको मन्त्रोऽपि आत्मनः स्वस्य गुणो नास्ति सामर्थ्यमज्ञानतापि पुरुषेणोदाहृतः उच्चारितः सन्नयं दहत्येवेति पूर्वगान्वयः यस्तूनां विद्वक्षणस्यभावत्वादिनि भावः ॥ १९ ॥

यद्यस्मदुक्तार्थं युष्माकं सन्देहस्तर्हि स्वगतिं यमं पृच्छन्त्याहुः । पतिमिति हे भटाः ! हे दूताः ! यद्यस्मिन्नस्मदुक्ते धर्मं यदि संशयस्तर्हि वो युष्माकं पतिं यमं पृच्छत स तु धर्मं मूढमज्ञानातीत्याहुः । स इति । स भगवान् ।

लपन्ति प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वैत विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

इत्युक्तविधः यमः धर्मस्य भगवद्धर्मस्य गुणो रहस्यमन एव परमं श्रेष्ठं वेदं जानानित्यर्थः ॥ ० ॥

एवमुक्ता यमदूताः त्रिप्रं मुमुचुरित्याह मुनिः । न इति । हे नृप ! ते यममृता एवमुक्तविधं भागवते भगवन्नामाश्वारणात्तु धर्मं विनिर्णीय निःशेषदुरितक्षपणममर्थं विनिश्चित्य ते त्रिप्रं यास्य-पाशान्निमुच्य विमुक्तं कृत्वा सृत्योऽस्मूचन् मां चितवन्तः सृत्योऽस्मूचन्निमुच्ययावमभिप्रायः भाग्यः क्षयकरात्पापाधिक्यालस्य सृत्युः प्रसक्तः तस्मिन्ने च तमनन्ते यास्याः पुरुषा आजगमुः तस्मिन्नाधिकं पुनर् अस्मिन्नामोश्चाराणाकस्मादापनिनेन समुलं विनष्टं सन्ति सृत्योऽपि निवृत्तिरित्यत एव "स एव वर्तमानोऽज्ञा सृत्युक्ताल उपस्थिते मति चकार तनयं" इति पूर्वग्रन्थस्य "द्विजः पाशाङ्गिनि-मुक्तो गतमीः प्रकृतिं गतः" इत्युक्तरग्रन्थेन सह न विरोधः अन्यथा प्रसक्तसृत्योर्निवारणासम्भवात्पुनर्जीवनकथने भक्तियोगोपसंहारकथने च विरुध्यतेति ॥ २० ॥

ततो यमदूता द्विजो विष्णुदूताश्च किमकार्षुस्तत्राह । इतीत्यं प्रत्युदिताः प्रत्याख्याताः यास्या दूताः यमसमीपं यात्वा गन्वा यमराजे यमराजाय समासविधेरनित्यत्वात् एव आपत्वाद्वा हे अस्मिन्म ! यथासर्वमुक्तं सर्वमनन्तमित्याचक्षुः कथितवन्तः इति ॥ २१ ॥

द्विजो यमपाशाङ्गिनिमुक्तः गतभीर्निर्भयः प्रकृतिं पूर्वावस्थां यावत् पुनर्जीवितवन्ति ये विष्णोः शिष्याः शिष्याः इति नेत्यस्य

इथो यस्य तादृक् शिरसा वधन्ते नमस्कृतवान् हे अनघ ! ॥ २२ ॥

तं द्विजं विवक्षुं किञ्चिदुक्तमिच्छुमभिप्रेत्यालक्ष्य महापुरुषस्य भगवतः किङ्कराः सहसा आशु तस्य द्विजस्य पश्यतः सतः अन्तर्द्विरेऽन्तर्हितवन्तः अस्य भगवत्प्राप्त्यपेक्षाजननाशान्तर्जनम् ।

सर्वज्ञोऽपि हि सर्वेशः सदा कारुणिकोऽपि सन् ।

संसारतन्त्रवार्हिवाद्वापक्षामपेक्षतः ।

इतिहाकम् ॥ २३ ॥

अथ तदन्तर्जनानन्तरमजामिलः यमकृष्णयोर्दूतानां शुद्धं भागवतं धर्ममाकर्ण्य भगवन्माहात्म्यश्रवणाद्भगवत्कृतिमानासीदित्यन्तरेणान्वयः । तत्र यमदूतानां त्रिविध्यं गुणाश्रयं धर्ममाकर्ण्य कृष्णदूतानां शुद्धं भागवतं धर्ममाकर्ण्यत्यन्वयः त्रिविधो वेदः श्रुत्यनुसामात्मकत्वात्तद्विहितं त्रिविध्यं पूर्वभागवित्दत्तं कर्म गुणाश्रयं गुणत्रयवश्यजनाधिकारं शुद्धं सत्त्वगुणप्रधानजनाधिकारं भागवतं भगवतः सत्त्वन्धिमं भगवत्पाश्वेति पाठे आस्माद्वितीक्रियापदाध्याहारः आकर्ण्यत्यस्वाकर्णितं मनस्यवधार्यत्यर्थः अन्यथा तिर्योधानात्पूर्वमवाकर्णितत्वाद्यत्यनेन सह विरोधापत्तेः अथेत्यस्य तन्विति वार्थः ॥ २४ ॥

आत्मनः स्वस्याशुभं पापं स्मरतस्तस्य महाननुतापः परिताप आसीत् ॥ २५ ॥

तस्यानुतापप्रकारमेवाह । अहो इति । अविजित आत्मा मनो येन तस्य मे मम महत्कष्टमहो अभूत्किं तद्वदयां शुद्धायां जायमानेन येनात्मना मया ब्रह्म ब्रह्मत्वं निर्गुणितं विनाशितम इति यत् "तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः" इति श्रुत्यधर्मभिप्रेत्य जायतात्मानेत्युक्तम् ॥ २६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हृदयं बिभ्रुं मनः ॥ १७ ॥

अजामिलस्यापि सकृन्नामकीर्तनेन हृषीकेशज्ञापनापहारं गतदेहवियोगलक्षणमन्योर्मुक्तिः न तु संसारात्तदर्थं तस्मादोश्चाराणादिमेवाहरहः कर्तव्येति विधीयते । धर्म इति । धर्मा नामसङ्कीर्तनलक्षणः आत्मनः शुद्धिः अस्मिन्मनोनाशेन चिन्मनसः केवल्यलक्षणा शुद्धिर्भवति वाससो निर्गोत्रनेनेति शेषः ॥ ० ॥

नन्वीश्वरमेवया यथा मनःशुद्धिस्तथा निरन्तरप्रायश्चित्तक्रिययापि सा किं न स्यादिति तत्राह । नैकान्तशुद्धिरिति । अकर्तुः स्वकर्तृताग्रहितस्यात्मनः जीवस्य प्रायश्चित्तकर्मकर्तुः प्रायश्चित्तक्रियया एकान्तशुद्धिर्भूतः शुद्धिपूर्विका शुद्धिर्भवति अकर्तृता स्वतन्त्रकर्तृत्वं नास्तीति यतः तस्मादनीहया निमित्तकर्मोक्तगान निरन्तरद्विरेऽन्तर्हितलक्षणक्रियया हरिं भजेत्यन्वयः ॥ ० ॥

नामसङ्कीर्तनस्य कर्तव्यतामर्थवादरूपेणोपसंहरति । अज्ञानादिति । अज्ञानादित्येव सर्वोत्तमना ज्ञानाभावोऽपि न विवक्ष्यते किन्तु अस्मिन्निद्विजोऽप्यज्ञानाः गुणाः तेषामाश्रयो नाशयणः इत्याद्यर्थविषयवेदन भावः अन्यथा हरेः सर्वेश्वर्याच्यत्वेन घटपटादीनां तन्नामदेऽपि ताव्यिहाय नारायस्तर्हिदनामकीर्तनानुपपन्नं न उपचा यात्रमिदमिति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥

सर्वेश्वरतां भगवन्नामत्वेऽपि (१) तदाहस्यापि फलानुदयात्

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नारायणादिनाम्ना तदुदयोपलम्भादुभयेषां विशेषः कस्मादित्याशङ्क्य मन्त्रोऽप्यद्वयित्याहुर्नित्याह । यथेति । अजानत इत्यत्रापि उपदेशादिना सामान्यज्ञानमस्यैव सूचयुक्तमित्यस्योपदेशोपेक्षितत्वाद्यथैवमूलशब्दमात्रेणैव मन्त्रोपधयोः वैशिष्ट्यफलत्वं चेश्वरकृतमेवतामश्रितानात्तथाप्रापीति भावः ॥ १८ ॥

अर्वाङ्गस्मदुक्तार्थो विस्मयनीयः युष्मत्पृष्टस्वाम्युक्तार्थस्यैकत्वोपपत्तेरित्याशयेनाहुर्नित्याह । पति च इति ॥ ० ॥

सूत्योर्देहवियोगलक्षणम् ॥ २० ॥

विष्णुदूतैः सवृत्तरीकृताः याम्याः पुनः किमकुर्वन्निति तत्राह । इतीति ॥ २१ ॥

अजामित्येन मुक्तमृग्युता पुनः किमकारीति तत्राह । द्विज इति । प्रकृतिं गतः सार्वकावस्थां प्राप्तः ॥ २२ ॥

मत्येदेहस्थेन तेन द्विजेन संलुपायांसादिष्णुदूतैः किं कृतमत्राह । ते विवश्रुमिति ॥ २३ ॥

प्रकृतिं गत इत्युक्तं विवश्रुमिति । अथेति । त्रैविध्यं त्रिवेदविहितं धर्ममेतदेव स्पष्टयति । गुणोऽथयमिति ॥ २४ ॥

स्वर्गादिनिपत्यं श्रुत्वा पथिकपदुदासीनोऽभूत्किमत्राह । भक्तिमानिति । अभूदिति शेषः कृतोपप्राप्यश्रित्ताभावे हरीं भक्तिः सुहृदा न स्यादित्यतस्तत्प्राप्यश्रित्ताकियाप्रकारमाह । अनुताप इति ॥ २५ ॥

ब्रह्मा ब्राह्मण्यं विष्णोर्नामितं विनाशितं जायता रेतोरूपेण जायमानेन ॥ २६ ॥

श्रीमज्जीनगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

यथागदमिति । मन्त्रशब्देनात्र नामांकिः मन्त्रस्य तथा प्रभावे श्रद्धापेक्षत्वादस्य तु तदनपेक्षत्वाद्भैव मन्त्रशब्दस्य मुख्यं प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेण ज्ञेया । पूर्वपद्यस्य दृष्टान्तान्तर एव वा सर्वं पश्यम् ॥ १८ ॥

सुविनिर्णीयं । यद्यपि यमदूतास्तदानीं तत्र सम्यग्बुद्ध्याऽस्मत्प्राप्त्याममध्यं सुष्ठु विनिर्णीयानुवादं कृत्वाऽर्थः । अत्र साङ्केत्यमित्यादेः सकृज्जामाभासनापि यथाशेषाभ्युपगमोक्त्या वासनापर्यन्तस्य ३-ते । गुणानुवाद इत्यादेः न भक्त्यावृत्त्येवेति यत्तत्तु यथाकृतं नामापर्यन्तस्युक्तभजनापेक्षया ज्ञेयम् ।

नामापर्यन्तस्युक्तानां नामान्येव द्रव्यमयम् ।

अनिश्रान्तं प्रयुक्तानि नामान्यार्थकराणि यत् ॥

इति पाश्चात् तदर्थे नास्तः सर्वत्र स्वातन्त्र्येऽपि कर्मानः पूर्यर्थे तदङ्गत्वेन कृतमप्यपराध एव हुतादि-सर्वशुभक्रियाभ्यस्यमपि पाप्मदशापराध्यां गणितं तस्मात् तद्विपरीतार्थमेवेत्येतदपि तादृशापराधशान्त्यर्थमेव ज्ञेयम् । तन्नेवे चेन्निप्रयमाणांऽपि नामाप्रतीतिर्हि कथं सत्य एव पार्यर्देर्वकुपयं न निन्दे श्रूयते हि

यस्यानारगुणकर्माद्व्यवहारानि

नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति ।

तेऽनेकजन्मशमलं सहसैव हिवा

संयान्त्यपावृत्तमृतं तमजं प्रपद्ये ।

इति । अत्रोच्यते श्रीभगवन्नामग्रहणं खलु द्विधा भवति केवलत्वेन स्नेहसंयुक्तत्वेन च । तत्र पूर्वेषां प्रापयत्येव सद्यस्तल्लोकं तन्नाम । परेण च तत्सामर्थ्येण मपि प्रापयति । “मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कर्तते” इति चेत् यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापन इति तत्राक्यात् । किन्तु “नाहं तु सक्यो भजतोऽपि जन्तून् भजाभ्यमीयामनुवृत्तिवृत्तयः” इति तत्राक्यादिशा विवश्रुतेन प्रापयति । स्नेहस्त्वमीयामनुवृत्तिर्मदनुसंवेद्य वृत्तिर्जीवनहेतुस्तदर्थमित्यभिप्रायो दर्शितः । तदर्थं सत्यजामि-ल्लोऽप्ययमारोपिततन्नामः पुत्रस्य संबन्धेन तन्नाम्नापि स्निह्य-तिस्म तस्मिन् स्वनाम्नि श्रीभगवतोऽप्यभिमानसान्द्रो दृश्यते । यतस्तद्विषया मतिरित्यत्र । यतः पार्षदानामपि महानेव तत्रादरो दृष्टः तस्मात् स्नेहसंबलनया गृहीतस्वनाम्नि तस्मिन्नुक्तकथा-पूर्वकमात्माभिजिज्ञासनादिद्वारा साक्षात्तस्नेहं प्रकृष्टं दृष्ट्वा-नेतुमिच्छन्ति प्रभुरिति ज्ञात्वा सहसानात्मभिः सह ते नीतवन्त इति सर्वं समञ्जसम् ॥ २०-२२ ॥

ते विवश्रुमिति । तेन सहसम्भाषणमुत्कथनां वर्जयित्वा सम्यग्भक्तत्वापादनार्थं तदर्थमेव हि त्यागो बुध्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ उत्कथनापूर्वकमात्मात्तद्भजनमेव दर्शयति । अहो इत्यादिना धाम्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनविभिरित्यन्तेन ॥ २६-२८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च तेनैतथाविधैरपि पूयन्ते नश्यन्ति पुत्र विनाशे मधर्माज्जानं भगवानां हृदयं मूलं सूक्ष्मं रूपं तु न पूयते न नश्यति तदपि ईशाङ्गि-संबन्ध्या हरिचरणयोर्मत्स्या नवानां भक्तीनां मध्ये एकया प्राकरणीक्या कीर्तनरूपयापि वासनापर्यन्तपापक्षयात्तदपि शुद्धयति ॥ १७ ॥

तथापि प्रायश्चित्तमिदमिति ज्ञात्वा नोच्चारितमिति चेत्तत्राह । अज्ञानादिति । वात्सेयनाज्ञानादपि प्रसिद्धोऽप्रियंथा काष्ठुरादि दहति तद्वत् ॥ १८ ॥

न केवलमयदहनमेव करोति नाम किन्तु भगवत्प्रेमसाजि-ध्यादिकक्षेत्यतो दृष्टान्तान्तरमाह । यथा अगदमौषधं वीर्यवत्त-ममिति वक्तव्यं वीर्यममिम्युक्तं मतुलोपाद्वीर्यशब्दो यं व्याज-जन्तो वा यद्वच्छपा अकस्मादज्ञानेनापि इत्यर्थः उपयुक्तं भक्तिनं सदात्मगुणैर्गुणैः बलपुष्ट्यादिकञ्च करोति मन्त्रोऽत्र जाग्र-द्रूपमन्त्रेण नामेत्यर्थः । यद्वा । नामात्मकोऽयं मन्त्रस्तथा स्त्रकार्यं कुर्यादेव न हि वस्तुशक्तिर्ज्ञानादिकमपेक्षत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

प्रयुजिताः प्रत्याख्याता यमराजं यमराजाय ॥ २१ ॥ २२ ॥

मन्त्रहृदिरे इति । तस्यायुःशेषमस्त्वपि पापैरेव यथाशास्त्र-मायुः क्षयं ज्ञात्वा यमदूतैर्गकर्षणोपक्रमः कृत इति स एव समयो मग्नाकालेनोपचरितः वस्तुतः पापक्षयादायुर्भङ्गाभावादिनि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

यमदूतानां कृष्णदूतानाञ्च धर्ममाकर्षयं कृष्णदूतानां धर्मं शुद्धं गुणातीतं भागवतं भगवत्प्रणीतं यमदूतानान्तु प्रेषेयं वेदभयप्रतिषेधं गुणाश्रयमशुद्धम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

धिङ्मां विगर्हितं सद्भिर्दुष्कृतं कुलकज्जलम् ।
 हित्वा बालां सर्ती योऽहं सुरापामसतीमगाम् ॥ २७ ॥
 वृद्धावनाथौ पितरौ नान्यबन्धू तपस्विनौ ।
 अहो मयाधुना त्यक्तावकृतज्ञेन नीचवत् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मना मया वृत्त्यां जायता पुत्रतया आयमानेन ब्रह्म ब्राह्म-
 ण्यत्वं विख्यातं नाशितम् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

नैस्तपसादिभिः तान्येवाधानि पूयन्ते अथर्मजमधर्माजातं मज्जिनं
 तेषामधानां हृदयं सूक्ष्मरूपं तु न पूयते न शुद्धयति तदपी-
 षाङ्मिसेवया हरिकीर्तनादिना शुद्धयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ज्ञानिना अज्ञानिना वा कुरु हरिनामकीर्तनादिरूपे हरिसेवने स्व-
 भावत एव सफलमभवतीति सदृष्टान्तमाहुः । अज्ञानादिति ज्ञापयाम् ।
 अज्ञानता वा केनचित्प्रसिद्धोऽनलः एषां दृष्टेयं तद्वत् ॥ १८ ॥

यथा वीर्यतमस्य अमृतरसावनादि अगदमौषधं यद्वृक्षयो-
 र्पुष्पकं सेवितमजानतोऽप्यात्मगुणं कुर्यात्तथा मन्त्रोऽपि हरये
 नम इत्यादिः आत्मगुणं सर्वेषां परिनिर्वाणपूर्वकं परानन्दप्राप्तिकरणं
 मोक्षं कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

भागवतं धर्मं भगवन्नामोच्चारणादिरूपं धर्मं सुष्ठु विनिर्याय
 तं यावत्पाशाभिर्मुच्य मृत्योः अमृमुच्यन् मुक्तो भविष्यतीति
 सङ्कल्पमात्रेण जन्ममरणादिप्रवाहसङ्ख्यात् संसाराभ्योन्मयाभा-
 नुरित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रत्युहिताः प्रत्याख्याताः यमयति नरान् इति यमस्तस्य
 सम्बोधनं हे यम ! हे नृप ! राक्षे धर्माय अपारंत्वाद्दृजभावे तु
 यमराजे इत्येकं पदं यमान्तिके यात्या यथावत् कथया-
 माहुः ॥ २१ ॥

प्रकृतिं गतः स्वस्थः दर्शनेन तेषां दर्शनेनोत्सवो यस्य
 सः ॥ २२ ॥

विषयः / वक्तुमिच्छन्तमभिप्रेत्य तस्य पश्यतः अन्तर्द-
 धिरे ॥ २३ ॥

यमदृष्टानां त्रैविध्यं विहितनिषिद्धमिभमेदात्त्रिविधं स्वार्थं
 व्यञ्ज्य स्वार्थफलकं गुणाभयं सत्त्वादिगुणा आश्रयं निमित्तं
 यस्य तं गुणमयदेहाभिमानिजीवकर्तृकमित्यर्थः । कृष्णदर्शनां
 शुद्धं शुद्धाधिकारिविषयं भागवतं भगवत्प्राप्तिफलकं च धर्म-
 माकर्षयं भगवति भक्तिमानाभीत आत्मनः अशुभं स्मरतस्त-
 स्यानुतापप्राप्तीत् ॥ २४-२५ ॥

अनुतापं तच्चेष्टैव प्रपद्यति । अहो इति चतुर्भिः । वृत्त्याम
 आत्मना पुत्ररूपेण जायता मया ब्रह्म ब्रह्मत्वं विख्यातं खापि-
 तम् ॥ २६ ॥

भाषा टीका ।

उन तप दान जपारिहो के सेवन से पाप सच नष्ट हो जाते हैं
 परन्तु उन पापों का सूक्ष्म रूप तब भी होता है जो भी
 अज्ञानवश के तप जप दान से उत्पन्न हो नष्ट हो जाता है ॥ १७ ॥

जो यह परम सनातन धर्म कहा है इस से प्रति दिन आत्मा
 की शुद्धि होती है जैसे धोने से वस्त्र की शुद्धि होती है ॥ ० ॥

आत्मा जो स्वयं भक्तार्ता है उसकी अत्यंत शुद्धि कबल
 किया मात्र से नहीं होती है इससे निष्काम होकर हरि का
 भजन करे ॥ ० ॥

अज्ञान से अथवा ज्ञानसे कीर्तनकिया जो भगवान् का
 नाम सोई पुरुष मात्र के पाप को नाश कर देता है जैसे
 कि अग्नि लकड़ी को जलदी जलाय देता है ॥ १८ ॥

जैसे कि उत्तम गुण कारक औषध किसी प्रकार भी
 सेवित हो जान से नहीं जानने वाले पुरुष को भी अपना गुण
 दिखा देता है जैसे गरुडादिकों का मंत्र सर्प विष को नाश करदेता
 है तैसेही नाम भी उच्चारण मात्र से अपने फल को कर
 देता है ॥ १९ ॥

हे दूतों हो यदि इस धर्म में संदेह हो तो तुमारे पति यम-
 राज जी से पूछो वे धर्मराज भगवान् धर्म के रहस्य को
 जानते हैं ॥ ० ॥

श्रीशुक्लदेवजी बोखे हे नृप ! उन विष्णु पार्षदोंने इस प्रकार
 से भागवत धर्म का निर्याय करके उस ब्राह्मण को यमपास
 से छुड़ा कर मरने से भी बचा दिया ॥ २० ॥

हे राजन् इस प्रकार से विष्णु दूतों के निषेध करने से
 यमके दूत यमराज के समीप में गये जाकर यमराज से
 जैसा हाल सब कहने लगे ॥ २१ ॥

ब्राह्मण अजामिल तो पाशंभ से छूट गया भय के निवृत्त
 होने से अपने हास में आगया विष्णुपार्षदों के दर्शन से उस
 का आनन्द भया फिर उनको उसने नमस्कार किया ॥ २२ ॥

हे भगव ! विष्णुपार्षदों ने जब जाना कि यह कुछ कहना
 चाहता है तब उसके देखते ही वहीं पर अहस्य होगये २३
 अजामिलने भी श्रीकृष्ण के दूत तथा विष्णुके दूत इनके
 संवाद में यमदूतों से वैदिकत्रिगुणधर्म को सुना विष्णुदूतोंसे
 शुद्ध भागवत धर्म को सुना ॥ २४ ॥

फिर श्री हरि के माहात्म्य भवण करने से श्रीभगवान्
 ने उसकी भक्ति होगई और अपने अशुभों को स्मरण करने
 से उसको बड़ा भारी पश्चात्ताप हुआ ॥ २५ ॥

अहो मैंने अपने मन को नहीं जाना अब यदा कष्ट और हानी
 करी जा कि मैंने शूद्रों में अपने को पुत्र रूप से उत्पन्न
 करके ब्रह्म तेज को नष्ट कर दिया ॥ २६ ॥

श्रीभरद्वाजकृतभावार्थटीपिका ।

दुष्कृतं दोषकर्तारं कुलस्य कज्जलं कलकुम्भ ॥ २७ ॥

दुष्कृतं दोषकर्तारं कुलस्य कज्जलं कलकुम्भ ॥ २७ ॥

सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे ।
 धर्मघ्नाः (१) कामिनो यत्र विन्दन्ति यमयातनाः ॥ २९ ॥
 किमिदं खल्वन आहोस्वित् साक्षाद्दृष्टमिहाद्भुतम् ।
 क याता अथ ते ये मां व्यकर्षन् पाशपाणयः ॥ ३० ॥
 अथ ते क गताः सिद्धाश्चत्वारश्चारुदर्शनाः ।
 व्यमोचयन्नीयमानं बध्वा पाशैरधो भुवः ॥ ३१ ॥
 अथापि मे दुर्भगस्य विबुधोत्तमदर्शने ।
 भवितव्यं मङ्गलेन येनात्मा मे प्रसीदति ॥ ३२ ॥
 अन्यथा प्रियमाणस्य नाशुचेवृषलीपतेः ।
 वैकुण्ठनाम ग्रहणं जिह्वा वक्तुमिहार्हति ॥ ३३ ॥
 क चाहं कितवः पापो ब्रह्मघ्नो निरपत्रयः ।
 क च नारायणेतद्गवन्नाम मङ्गलम् ॥ ३४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

इदानीं तस्य विमर्शपूर्वकं मोक्षक्रममाह । किमिदमित्यष्टमिः ।
 साक्षात्प्रत्यक्षमिह जाग्रतेव दृष्टम् ॥ ३० ॥

ये मां व्यमोचयन्ते च क गताः ॥ ३१ ॥

बध्वाप्यहमस्मिन् जन्मनि दुर्भगः पापीयानथापि जन्मान्तरे
 नूनं पुण्यवानित्याह । विबुधोत्तमदर्शन इति निमित्तसप्तमी तेषां
 दर्शनार्थं पूर्वेषां मङ्गलेन महता पुण्येन भवितव्यं येन दर्श-
 नेन ॥ ३२ ॥

अन्यथा पूर्वपुण्यं विना कथम्भूतं वैकुण्ठनाम गृह्यते
 वशीक्रियते चित्तमनेनेति ग्रहणम् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मघ्नो विप्रवशाद्यकः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सद्गिरार्थविशेषणं गृहीतं मां भिक् "उभयसर्वतसोः कार्यां भिगु-
 पर्यादिषु" इति सम्बन्धसामान्ये पृष्ठपञ्चादिका द्वितीया भिगिति
 निन्दाद्योतकमध्ययं मां मम भिक् निन्दा निन्दोऽहमित्यर्थः
 कथम्भूतं मां दुष्कृतं दुष्टं कृतवान् दुष्कृतं कुलकज्जलं
 कुलकज्जलं किञ्च सतीं विगृह्णां बालां योषां स्त्रियं हित्वा
 सुरापां सुरां पितृतीति तामन एवास्तीमगामगच्छम् ॥ २७ ॥

बुद्धौ प्रवयसाधनार्थं गच्छकरहितौ न विद्यतेऽन्यो बन्धुः
 पुत्रादियथास्तां तपस्विनां तपन्ती पितरौ मानांपितरावकृतज्ञेन
 कृतघ्नेन मयाधुना तत्त्वज्ञानमेव नीचनेवाहो त्यक्तौ ॥ २८ ॥

स एवाश्वधोऽहं नूनं नितरां दारुणे नरके पतिष्यामि
 यत्र नरके धर्माद्याः यमादयः सन्ति कामिनो मादद्याश्च
 यमयातना विन्दन्ति ॥ २९ ॥

एवं तस्य परित्यागः इदानीं विमर्शपूर्वकं मुक्तिसाधन-
 धर्मानुष्ठानक्रममाह । विमर्शादिना ब्रह्मण्यनुभवात्मनीत्यनेन ।
 किमिदं यमकृष्णकृतागमन-तत्त्वमापणादिदर्शने स्वप्नः आहो-
 स्विदुत साक्षाज्जाग्रता मया महाद्भुतं दृष्टमयाधुना दत्ताः क

याताः ये पाशपाणयः सन्तो मामाकृष्टवन्तः ॥ ३० ॥

अथ ते चत्वारः प्रियदर्शनाः सुन्दराः सिद्धाः क गताः येपाशैः
 बध्वाधो भुवः नरकान्प्रति नीयमानं मां मोक्षितवन्तः ॥ ३१ ॥

यद्यप्यहं मन्दभाग्यस्तथापि मे दुर्भगस्यापि विबुधोत्तमानां
 दर्शने निमित्तसप्तमी दर्शनेन निमित्तमेत्यर्थः मङ्गलेन भवितव्यं
 किं तद्येन मङ्गलेन शुभकर्मणा ममात्मा मनः परमात्मा वा
 प्रसीदति ॥ ३२ ॥

अन्यथा यदि मङ्गलेन न भवितव्यं पुण्येन विमर्त्यर्थः
 वृषलीपतेरत एवाशुचेविजयमाणस्य मर्तुमुद्यतः न निह्ना
 वैकुण्ठस्य नाम ग्रहणं गृह्यते वशीक्रियते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥
 नामरूपं ग्रहणं वक्तुं नार्हति ॥ ३३ ॥

कितवो मुखो ब्रह्मघ्नः विप्रवनाशकः ॥ ३४ ॥ इति कण्ठे
 त्यक्तवेदः निर्लज्जोऽहं क मङ्गलावहं नारायणतद्गवन्नाम क
 ईदृशस्य ममान्तकाखे तन्नामोच्चारणं पुण्येन ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
 वेदितव्यः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपदार्थसंग्रहः

कुलकज्जलं ब्राह्मणकुलमपीभूतम् ॥ २७ ॥

भुवोऽधो नरकम् ॥ ३१ ॥

यत्किञ्चित्पुण्यमस्ति चेद्विष्णुकृतसंदर्शनसाधनं तत्स्यादिति
 प्रायेयते । अथापीति । येन पुण्येनात्मा मनः ॥ ३२ ॥

अन्यथा पूर्वविमर्शपुण्यभावे ॥ ३३ ॥

ब्रह्मघ्नः त्यक्तब्राह्मणयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः

सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामीति । स्वदोषमात्रदृष्टेयं नाममाहात्म्यं
 दृष्ट्वा तु धन्यते । अन्यथा प्रियमाणस्येति ॥ २९—३१ ॥

सोऽहं तथा यत्तिष्यामि यत्तच्चित्तेन्द्रियानिलः ।
 यथा न भूय आत्मानमन्वे तमसि मज्जये ॥ ३५ ॥
 विमुच्य तमिमं बन्धमविद्याकामकर्मजम् ।
 सर्वभूतसुहृद्भ्रान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥ ३६ ॥
 मोक्षये प्रस्तमात्मानं योषिन्मद्यात्ममायया ।
 विक्रीडितो ययैवाहं क्रीडामृग इवाधमः ॥ ३७ ॥
 ममाहमिति देहादौ हित्वा मिथ्यार्थधीर्मतिम् ।
 धास्ये मनो भगवति शुद्धं तत्कीर्तनादिभिः ॥ ३८ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवे ।

अधीपीत्यनेन प्राचीनास्य भक्तिरस्ति किन्तु केनाप्यपराधे-
 नाहताभूदिति गम्यते ॥ ३२-३८ ॥

भीमस्त्रिभुवनायकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

• बुभुक्षुतं पापरूपं दोषकर्तारं वा ॥ २७ ॥

अधुना अत्र जन्मनि ॥ २८-३० ॥

भुवोऽधः नरकं प्रति नीयमानम् ॥ ३१ ॥

विबुधोत्तमानां दर्शने विषये कारुण्यमेवं केनापि मङ्गलेन तच्च
 कस्यचिच्छकस्य कारुण्यमेवानुमेयं तेन विना तत्र भक्तिबीजव्यव-
 नाः ॥ ३२ ॥

नरकं कस्यचिच्छकः । वैकुण्ठनाम कीदृशी गृह्यते प्राप्यते अनेनेति
 ॥ ३३-३६ ॥

भीमस्य भुवःकुलदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

• कुलकज्जलं धंशदूषकम् ॥ २७ ॥

• पुत्रादिययोस्मौ तपस्विनौ मन्त्रिमित्तापयुक्तौ
 विवेकाहजन्मनि नीचवद्विवेकिवद्वि-
 ॥ २८ ॥

॥ २९ ॥

• इदं भुवःकुलदेवदर्शनादिकं संस्मृत्याह । किमिदमिति । इद-
 म् ॥ ३० ॥

ये भुवोऽधो नरकं नीयमानं मां व्यमोक्षन् विमोक्षितव-
 न्तस्ते च कृताः ॥ ३१ ॥

अमित्र जन्मनि दुर्गमस्य पापीयसोऽपि मे विबुधं तमादर्शने
 जाते कर्तव्यमङ्गले । जन्मन्तरीयेण पुण्येन भवितव्यं तेन दर्श-
 नेन मे आत्मा प्रसीदति ॥ ३२ ॥

अन्यथा जन्मान्तरीय भगवान्ने वैकुण्ठनाम गृह्यते तेन तत्र-
 वैकुण्ठनामैव भूतं वाक्यम् ॥ ३३ ॥

प्रह्लादः विप्रवधातकः ॥ ३४ ॥

भाषा टीका ।

मे अपने कुलको काला खगाने बाबा भया सन्पुरुष मेरी
 निन्दा करते हैं मेरे को धिक्कार है जिस मेरेक छोटी
 अवस्था बाबा स्त्री को छोड़के मद्य पान करने बाबा बुद्ध
 स्त्री का संग किया ॥ २७ ॥

जिनके कोई बंधु नहीं थे ऐसे अनाथ पिता माता को
 मे बहुत ही छोड़ दिया मेरे छोड़ने से इस बख्त मे बड़
 तपस्वी होकर भी दुखी होगये मे बड़ा निराश हूँ ॥ २८ ॥

निश्चित है कि सो मे अति कठिन नरक में गिरंगा जहाँ
 पर कि धर्म नाश करने बाबा कामी पुरुष यम बंड को
 भोगते हैं ॥ २९ ॥

क्या आज यह स्वप्न मेने देखा है अथवा साक्षात् मेने
 यह क्या बहुत देखा जोतीन हाथ में पाश लेकर मो को
 खेचने थे वे दूत कहां खड़े गये ॥ ३० ॥

और वे सुंदर दर्शन बाबा चार निख कहां गये जिनोंने
 कि पाशों से बांधकर पृथि के नीचे नरकमें डेजाले समय मेरे
 को छुटाया है ॥ ३१ ॥

तो भी अब तो उन देवतों के दर्शन होने से मेरे को
 दुर्भाग्य होने पर भी मंगल हो हांगा क्योंकि मेरा मन
 बड़ा प्रसन्न है ॥ ३२ ॥

यदि ऐसा न होता तो अति अर्पावन्न शूरी का पनि मेरे मरने
 समय मेरी जिह्वा कभी भी नारायण के नाम को कहने को
 योग्य न होती ॥ ३३ ॥

मे पापी यक्षघाती निखेज कपटी कहां और सर्व मंगल
 श्री भगवान् का नारायण ऐसा नाम कहां उसको मेने उच्चा-
 रण किया तो मलाही हांगा ॥ ३४ ॥

भीमस्त्रिभुवनायकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

अभिधायकः श्रीमद्भगवत्पदः सन ॥ ३५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इति जातसुनिर्वेदः क्षणसङ्गेन साधुषु ।

गङ्गाद्वारमुपेयाय मुक्तसर्वानुबन्धनः ॥ ३९ ॥

स तस्मिन् देवसदन आसीनो योगमाश्रितः ।

प्रत्याहतेन्द्रियग्रामो युयोज मन आत्मनि ॥ ४० ॥

ततो गुणोभ्य आत्मानं वियुज्यात्मसमाधिना ।

युयुजे भगवद्भक्तिं ब्रह्मण्यनुभवात्मनि ॥ ४१ ॥

यर्षुपारतधीस्तस्मिन्नब्राह्मीत् पुरुषान् पुरः ।

उपलभ्योपलब्धान् प्राग्वन्दे शिरसा द्विजः ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

मुक्तं सर्वमनुबन्धनं पुत्रादिस्नेहो येन सः ॥ ३९ ॥

प्रत्याहृत इन्द्रियग्रामो येन ॥ ४० ॥

गुणोभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं वियुज्य विशोध्य आत्म-
समाधिना चित्तैकाग्र्येण भगवतो धाम्नि स्वरूपे ॥ ४१ ॥

तस्मिन् भगवद्भक्तिं उपारता निश्चला धीर्यस्य स तस्मिन्का-
लेऽब्राह्मीदिति वा पुरः पुरतः ततश्च प्रागुपलब्धानेव तानु-
पलभ्य प्रत्यभिज्ञाय वचन्दे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भारवाचवाच्यैकतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

सोऽहं सिद्धदर्शनैकगुणनामब्रह्मादिसूचितधर्मयुक्तोऽहं यत्ताः
नियमिताः चित्तादयो येन तथाभूतः सन् तथा यतिष्यामि
यत्नं करिष्यामि कथं यथा भूयः पुनरात्मानमन्धे तमसि
नरके न मज्जये मग्नं न कुर्याम् ॥ ३५ ॥

किं कृत्वा अविद्या देहात्माभिमानमूलमहानं कामः शब्दादि-
विषयाभिज्ञायाः कर्म एभिर्जातं तमिमं बन्धं गर्भजन्माद्यवस्था-
पवित्रलिरूपं संसारं विमुच्योपाद्य कथम्भूतः सर्वेषु भूतेषु
सुहृन् शान्तः निगृह्णातान्तरिन्द्रियः करुणः सर्वभूतेषु कृपावाना-
त्मवान् प्रशन्तिमनस्कः ॥ ३६ ॥

योविद्व्याजया भगवन्मायया प्ररूपमात्मानं मोचये तां विशि-
नष्टि । यथैवाहमधमो ज्ञानशून्यः क्रीडामृग इव क्रीडितः ॥ ३७ ॥

देहे आदिशब्दात्तदनुबन्धिन्यहममेति वा मिथ्यार्थधीर्मता
एतेष्वपयायाधर्मधीर्देहाद्यर्थविषया धीरुतद्रूपा मतिस्ताम् । अहमर्थ-
देहाद्यर्थविषयकाहंजियो विपरीतरूपत्वान्मिथ्यार्थधीरित्युक्तं मोहा-
र्थधीरिति । इत्यान्तरं तत्रापि मोहात्मिकामहत्त्वेन देहा-
दिकृपाधर्मधीरूपोऽस्तिः हित्वा त्यक्त्वा भगवति तत्कीर्तना-
दिभिः शुद्धं मनो धाम्ये आधाम्ये ॥ ३८ ॥

इतीत्ये जात उत्पन्नः सुष्ठु नितरां निर्वेदो यस्य तादृशः
साधुषु क्षणमात्रसङ्गेन मुक्तं सर्वानुबन्धनं पुत्रादिस्नेहो येन सः
गङ्गाद्वारं हरिश्चम्र उयेयापोपगतवाद् ॥ ३९ ॥

सोऽजामिहः तस्मिन् देवसदने देवो भगवाद् सीदति सज्जितो
भवत्यस्मिन् गङ्गाद्वारे उपविष्टः योगी भगवद्भक्तिबोगमाश्रितः
भारभन्तत्यर्थः प्रत्याहृतः विषयेभ्यः इन्द्रियग्रामः अन्तर्बोद्धेन्द्रि-
यमकुलो येन तादृशः प्रथममात्मानं प्रत्यगात्मानं गुणोभ्यः गुण-
परिणामेभ्यः विविच्य पृथक्त्वेनानुसन्धाय तस्मिन्नात्मनि प्रत्य-
गात्मनि मनो युयुजे ॥ ४० ॥

तत आत्मनः जीवान्तर्यामिणः परमात्मनः समाधिना ध्यानेन
तस्मिन् ब्रह्माणि स्वरूपेण गुणोभ्य निरतिशयबृहत्पुण्यमात्मनि
ज्ञानस्वरूपे भगवद्भक्तिं भगवच्छब्दवाच्ये तेजसि युयुजे स्थिरी-
कृतचित्तः सन् यर्हि यदोपरता शब्दादिभ्यो निहृता धीर्यस्य
तादृशस्तस्मिन् काले पुरोऽग्रे पुरुषान् पूर्ववद्भक्तं भगवत्पार्वतभक्त्या-
शीततः प्रागुपलब्धान् प्राप्तान् पुरुषानुपलब्धान्निश्चयं द्विजः शिरसा
वचन्दे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्ममायया हरेरधीनया लोकमोहनशक्त्या यथा यथावत्
॥ ३७ ॥ ३८ ॥

गङ्गाद्वारं नाम तीर्थविशेषम् ॥ ३९ ॥

प्रत्याहृतो वशीकृत इन्द्रियग्रामो येन स तथा तस्योऽस्तिमकारं
चेति । आत्मनि हरी ॥ ४० ॥

गुणोभ्यः इन्द्रियादिभ्यः आत्मानं स्वस्वरूपं भगवद्भक्तिं
भगवत्पार्वतभक्त्या अनुभवमात्मनि ज्ञानात्मनि ॥ ४१ ॥

तत आत्मनः काये उपारताः बाह्यविषयाभिहृत्य हरा-
वत् नित्यं तस्मिन् निश्चयं काले स्वस्याग्रभूमौ प्रागुपलब्धान्
दृष्टान् ॥ ४२ ॥

श्रीमच्छास्त्रमकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं साधुमङ्गलपर्यन्तं नाम्नः फलमुक्त्वा साधुसङ्गं च फल-
विशेषमाह । इतीति । जातः सुष्ठु भगवद्भक्त्युत्पादनपूर्वत्वेन निर्वेदो
यस्य सः ॥ ३९ ॥

हित्वा कलेवरं तीर्थं गङ्गायां दर्शनादनु ।

सद्यः स्वरूपं जगृहे भगवत्पार्श्ववर्तिनाम् ॥ ४३ ॥

साकं विहायसा विप्रो महापुरुषकिङ्करैः ।

हैमं विमानमारुह्य ययौ यत्र श्रियः पतिः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र सति धार्ये मन इत्यादिना यद्विचारितं तत्र कृतैस्तत्-
कीर्तनादिभिः शुद्धेन तत्त्वभस्फुरणविशेषेण च मनसा पुनरिदं
विचारितम् । ईदृशस्यापि मनसो भगवत्पर्यवृत्ता गतिर्न स्यात् ।
“ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्” इति न्यायेन परात् परा हि सविशेषावस्थितिः
तस्मान्निर्विशेषतत्प्रकाशक्षणाब्रह्मानुभवार्थमेव प्रयतिष्ये ।
तदग्रिमवार्ता तु महाकृपालुना श्रीभगवतैव निर्वाहविषयते तदेत-
द्विचार्यत्वेन वक्तुं तदर्शयति । स तस्मिन्निति द्वाभ्याम् ॥ ४० ॥

यद्युपारतेत्यनेन ब्रह्मानुभवानन्तरमपि श्रीधैक्यवैभवाविर्भा-
व इति समर्थ्यते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यथैव क्रीडामृग इवाधमो लोको भवति तथैवाहमुत्तमो विप्रोऽप्य-
नया विकीर्तितः ॥ ३७ ॥

देहादौ निष्कामायाः प्रार्थना इति धीर्यस्य तथाभूतश्च सन्
ममाहमिति भावो निष्कामः ॥ ३८ ॥

मुक्त्यर्थं यत्नः, तत्रास्तीति पुत्राद्यासक्तिः ॥ ३९ ॥

योऽसक्तिः सोऽसक्तिः हरी ॥ ४० ॥

शुद्धिर्न विद्युज्यः विद्युज्य विद्युक्तीकृत्य आत्मसमाधिना
चित्तैक्येण भगवत्स्वरूपे ॥ ४१ ॥

तस्मिन् मन्त्रेण उपारतधीः निश्चलबुद्धिः पुरोऽग्र एव
पूर्वपरिचितम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सद्यः सत्त्वमयमुपायं करिष्यामीत्याह । सोऽहमित्यादिना ।
अपि तत्रास्ति विचारः यथा न मज्जये ॥ ३५ ॥

नियमः धर्मिकामकर्मजम् अज्ञानहेतुकसकामकर्मजं बन्धं
देहाद्यवर्त्तमानं विमुच्य ॥ ३६ ॥

आत्मनः परमेश्वरस्य मायया योषिन्मय्या आत्मानं
शोचये ॥ ३७ ॥

मिथ्या अर्थः यद्दं मनुष्योऽस्मि स्थूलोऽस्मि सूक्ष्मोऽस्मि शरीरं ममैवेत्येवं
यत्नः विषयो यस्याः सा धीर्यस्य सः देहादौ देहे अहमिति
यत्नः यत्नः च मति मिथ्यार्थी मिथ्य हित्वा भगवदंशभूतः
ज्ञानरूपः देहादिविच्छिन्नः भगवदीयमायामयदेहदेहादियो
विरक्तः सुख भगवति तन्नामकीर्तनादिभिर्मनो धार्य इत्य-
न्वयः ॥ ३८ ॥

तस्य कृत्यमाह । इतीत्यादिना । इत्येवं साधुषु क्षणसङ्गेन जातः
सुख निवेदो देहेदेहादौ वैराग्यं यस्य सः अतो मुक्तं सर्व-

मनुष्यधनं पुत्रादिस्नेहो येन गङ्गाद्वारमुपेयाय ॥ ३९ ॥

तस्मिन् गङ्गाद्वारे देवसदने भगवदाख्ये प्रत्याकृतः इन्द्रिय-
प्राप्तो येन सः आत्मनि स्नेहं मनो युयोज ॥ ४० ॥

गुणोऽयः विषयेऽयः ततः स्नेहनाथ आत्मानं मनो विद्युज्य
भगवत्पार्श्वे भगवत्स्वरूपे ब्रह्मणि बृहति अनुभवात्मनि पर-
ज्ञानस्वरूपे युयुज ॥ ४१ ॥

यर्हि यदा तस्मिन् भगवत्स्वरूपे उपारता धीर्यस्य सः तदा
पुरः अग्रे पुरुषान् अत्राक्षीत् तदनन्तरं प्रागुपलब्धानुपलब्ध
प्रत्यभिज्ञाय शिरसा ध्वजं ॥ ४२ ॥

भाषा टीका ।

सो अथ मे मन इन्द्रिय प्राण को रोककर ऐसा यत्न
करंगा कि जिससे यह मेरा आत्मा नरक में न गिरने
पावे ॥ ३५ ॥

अज्ञान काम कर्म से होने वाले इस बंध को मैं छोड़ूंगा
सर्व भूतों का सुख शांत होकर मित्र कल्याण वांछा होकर
आत्मज्ञानी होऊंगा ॥ ३६ ॥

स्त्री रूपी परमेश्वर की माया जो है जिसने मो, अधम
को क्रीडा मृगसा बनाकर मेरा आत्मा को प्रस लिया है
सो मैं अब छोड़ावूंगा ॥ ३७ ॥

मैं इसका मालिक हूं यह मेरी वस्तु है इस प्रकार से
देहादि को मैं भूटी यथार्थ बुद्धि को छोड़कर भगवान् के
दर्शनादि को से शुद्ध करे मन को भगवान् में लगाऊंगा ॥ ३८ ॥

अज्ञानात्र भागवतों के संग होने में इस प्रकार सुंदर वैरा-
ग्यका प्राप्त होने से सब बंधनों से छूटकर हरिद्वारक्षेत्र को अजा-
मिल चला गया ॥ ३९ ॥

शुक्तेवजी बोल यह अजामिल उस देव स्थान में स्थित
होकर योगका आश्रय करके सद्य इन्द्रियो का एकाग्र करके
मन को परमात्मा में लगाना भया ॥ ४० ॥

तदनन्तर आत्मसमाधि द्वारा सब गुणों में से मन को
रोककर अनुभव स्वरूप परब्रह्म भगवत्स्वरूप में डसने
संयुक्त किया ॥ ४१ ॥

उसी स्थान पर सब नरक से उसकी चित्तवृत्ति जब दूर गई
तब जिन विष्णु पुरुषों को पहिले देखा था उनको ही - सने फिर
देखा तब उनको प्राप्त होकर उसने मलक से प्रज्ञाप्त किया ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाध्यायटीका ।

उपसंहरति । एवमिति द्वाभ्याम् । विच्छाविताः सर्वे धर्मा
येन हतं व्रतं ब्रह्मरनिषमादि यस्य ॥ ४५ ॥

एवं स विष्णवितसर्वधर्मा दास्याः पतिः पतितो गर्ह्यकर्मणा ।
निपात्यमानो निरये हतव्रतः सद्यो विमुक्तो भगवन्नाम गृह्णन् ॥ ४५ ॥
नातः परं कर्मनिबन्धकृन्तनं मुमुक्षतां तीर्थपदानुकीर्तनात् ।
न यत् पुनः कर्मसु सज्जते मनो रजस्तमोभ्यां कलिलं ततोऽन्यथा ॥ ४६ ॥

य एवं परमं गुह्यमितिहासमवापहम् ।
शृणुयाच्छ्रद्धया युक्तो यश्च भक्त्यानुकीर्तयेत् ॥ ४७ ॥
न वै स नरकं याति नेक्षितो यमकिङ्करैः ।
यद्यप्यमङ्गलो मर्त्यो विष्णुलोके महीयते ॥ ४८ ॥
प्रियमाणो हरेर्नाम गृणन् पुत्रोपचारितम् ।
अजामिलोऽप्यगाधाम किं पुनः श्रद्धया गृह्णन् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

षष्ठस्कन्धेऽजामिलोपाख्याने

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कर्मनिबन्धस्य पापमूलस्य कृन्तनं छेदकमतः परं नास्ति
कस्मात्परं तीर्थपदस्यानुकीर्तनात् तत्र हेतुः यद्यतोऽनुकीर्तनात्
ततोऽनुकीर्तनादन्यथा प्रायश्चित्तान्तरे रजस्तमोभ्यां कलिलं
मलिनमेव तिष्ठति यत्तन्मनः कर्मसु पुनर्न सज्जते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

न चेक्षितो भवति ॥ ४८ ॥

प्रियमाणोऽवशात्वेन अजामिलोऽपि ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतिहासस्य अन्तर्गतं गङ्गायास्तीर्थं कलिवरं त्यक्त्वा गङ्गाया-
न्तीर्थं गङ्गायां तत्र गङ्गायां त्यक्त्वा तत्रैव सद्यः भगवत्पा-
दार्चनं कृत्वा तत्रैव तत्समानं रूपं जगृहे गृहीतवान् ॥ ४३ ॥
यः विष्णुं भक्त्या महापुत्रः पतिङ्कुरैः साकं ह्रैमं विमान-
मारुतं विमानं विमानं विमानं विमानं विमानं विमानं विमानं
भगवत्पादार्चनं कृत्वा तत्रैव तत्समानं रूपं जगृहे गृहीतवान् ॥ ४४ ॥
उक्तमितिहासमुपसंहरन् भगवन्नामकीर्तनात्तद्विषयमत्यापा-

दकमुपायान्तरमुत्कृष्टं नास्तीत्याह । एवमिति आश्रयम् । एवमिति
स द्विजः विष्णवितः विनाशितः सर्वः स्वधर्माभिमोक्षितः
धर्मो येन दास्याः पतिरत एव पतितः स्वधर्माभिमोक्षितः
निन्दितं कर्म यस्य हतं व्रतं भयं तु भूतसम्पन्नः शीघ्रं पुन-
गात्रय इत्यादिनां कर्म यस्य अत एव नरके निपात्यमानः यम-
भट्टेति शेषः तथाभूतोऽपि भगवन्नाम गृह्णन्नुत्तरन् सद्यः विमुक्तो-
ऽभूदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

मुमुक्षतां संसारबन्धनामोक्तुमिच्छतां तन्मूलकमप्यन्धस्य
निकृन्तनं कृत्यं छिद्यतेऽनेनेति कृन्तनमतस्तीर्थपदस्य भगवतोऽनु-
कीर्तनात्परमन्यथास्तं यद्यस्मादनुकीर्तनाद्रजस्तमोभ्यां कलिलं
कश्मलं मनः कर्मसु संसृतिहेतुषु पुनर्न सज्जते न सक्तं
भवत्यन्यथापायान्तरं न च न सज्जते इति न किन्तु सं-
सृतिहेतुषु कर्मसु सज्जत एवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इतिहासस्य अवगादिफलमाह । य इति । परमदीर्घं गुह्यं
पारमहंसीति । एवमितिहासं यः पुमान् श्रद्धया युक्तः
श्रद्धया युक्तः भक्त्या युक्तोऽपि भगवन्नाम गृह्णन्नुत्तरन् सद्यः विमुक्तो-
ऽभूदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

य एवं परमं गुह्यमितिहासमवापहम् । यमकिङ्करैरीक्षि-
तोऽपि न भवति । यमकिङ्करैः यमपि यमपि यमपि यमपि यमपि यमपि यमपि
कुर्वन्विष्णुलोके महीयते । यमपि यमपि यमपि यमपि यमपि यमपि यमपि
त्युत्पत्तिद्वारा भगवन्नाम गृह्णन्नुत्तरन् सद्यः विमुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं भगवन्नामकीर्तनात् योगारम्भस्य कैमुत्यन्क्येन यम-
वश्यतापरिहारकत्वं वक्तुं कथितमितिहासमजामिलदृष्टान्तन्या
येन तद्वद्वक्तुमशक्यं । प्रियमाण इति । अजामिलो प्रियमाण
पुत्रोपचारेण अमुष्यया इत्यादि प्रयुक्तमुपचारेण हरेर्नाम गृ-

भाषा टीका ।

मोक्ष चाहनेवाले को श्रीनारायण नाम कीर्तन से दूसरा उपाय कर्मबन्ध छुटाने वाला कोई नहीं है इस कीर्तन के करने में मन अन्यत्र नहीं लगता है और प्रायश्चित्तों के तो करने पर भी मन रजोगुण तमोगुण से लित होजाता है ॥४६॥

जो पुरुष इस पापहारी इतिहास को सुने अथवा भ्रष्टा से मुक्त हो यत्नवान् होवे भक्तियुक्त होवे ॥ ४७ ॥

वह पुरुष कभी नरक में नहीं जावेगा न यमपुरुष उसको देखेंगे यद्यपि पापी मनुष्य होवे तो भी विष्णु लोक में प्रतिष्ठित होवेगा ॥ ४८ ॥

मरते समय मैं पुत्र के निमित्त से हरिनाम ग्रहण करूं से ऐसा पापी भ्रामिल भी हरिनाम को चला गया तो जो मनुष्य भ्रष्टा से नाम लेंगे वे क्यों नहीं बैकुण्ठ के जायेंगे ॥ ४६ ॥

इति श्रीभागवत षष्ठस्कन्ध दूसरे अध्याय का

भाषानुवाद ब्रह्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

राजोवाच ।

निशम्य देवः स्वभटोपवर्णितं प्रत्याह किं तान् प्रति धर्मराजः ।
 एवं हताज्ञो विहतान् मुरारेनैदेशिकैर्यस्य वशे जनोऽयम् ॥ १ ॥
 यमस्य देवस्य न दण्डभङ्गः कुतश्चनर्षे ! श्रुतपूर्व आसीत् ।
 एतन्मुने ! वृश्चति लोकसंशयं न हि त्वदन्य इति मे विनिश्चिम् ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

भगवत्पुरुषै राजन् ! याम्याः प्रतिहतोद्यमाः ।
 पतिं विज्ञापयामासुर्यमं संयमिनीपतिम् ॥ ३ ॥

यमदूता ऊचुः ।

कति सन्तीह शास्तारो जीवलोकस्य वै प्रभो ! ।
 त्रैविध्यं कुर्वतः कर्म फलाभिव्यक्तिहेतवः ॥ ४ ॥
 यदि स्युर्बहवो लोके शास्तारो दण्डधारिणः ।
 कस्य स्यातां न वा कस्य मृत्युश्चामृतमेव वा ॥ ५ ॥
 किं तु शास्तृबहुत्वे स्यादूबहूनामिह कर्मिणाम् ।
 शास्तृत्वमुपचारो हि यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ ६ ॥
 अतस्त्वमेको भूतानां सेश्वराणामधीश्वरः ।
 शास्ता दण्डधरो नृणां शुभाशुभविवेचनः ॥ ७ ॥
 तस्य ते विहतो दण्डो न लोके त्वेधुना ।
 चतुर्भिरद्भुतैः सिद्धेराद्य ते निजैः पतिता ॥ ८ ॥
 नीयमानं दण्डं विस्तार्य तनागृहान् ।
 व्यमोचयस्व पातकिनां कृत्वा पाशान् प्रमह्य ते ॥ ९ ॥
 तांस्ते बाधेत्तुमिच्छामो यदि नो मन्यसे क्षमम् ।
 नारायणोऽहं हते माभैरित्याययुर्दुतम् ॥ १० ॥

ॐ श्रीधरस्वामिकृतमन्त्रार्थः ।

तृतीये तु यमेनापि वेष्टाः नर्षवर्णनैः ।

भगवत्पितृणां स्ववतास्ते वेष्टाः किङ्करीकृतः ॥ १० ॥

विष्णुदूतैर्निर्णीतिं शास्त्रार्थं यममुखेन प्रदयितुं तृतीयाध्या-
 यारम्भः । तत्र यदुक्तं यमराजे यथा सर्वमाचक्ष्वरिति ततः
 किं तत्र कुतश्चिन्ति पृच्छति । त्रिष्वधेयैः । मृत्युः । तत्र । तत्र । तत्र ।

श्रीभरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

रेवं विद्वान् भव एव हता आत्मा यस्य । यस्य वशवत्यं जनः सोऽपि तान् प्रति किमाह ॥ १ ॥

अत्याश्चर्यमेतदित्याह । यमस्येति । हे श्रुते ! यमस्य दण्डभङ्गः कुतश्चन कस्माच्चिदपि श्रुतपूर्वा नासीत् एतदेतस्मिन्नर्थं । यद्वा न श्रुतपूर्वं एतद्यमदूतनिराकरणं चासीत् भवः सर्वस्यापि लोकस्य संशयो वर्तते तं त्वत्तोऽन्यो न क्षिनत्तीति मे निश्चि-
रमतः कथयति शेषः ॥ २ ॥

भगवतः पुरुषैः प्रणिहत उद्यमो येषां ते याम्याः पुरुषाः ॥ ३ ॥
कति सन्तीत्याक्षेपोक्तिः त्रैविध्यं त्रिविधं स्वार्थं यत्र । यद्वा त्रैविध्यं यथा भवति तथा कर्म कुर्वतः तथा कर्मफलस्याभि-
व्यक्तिहेतवः कति सन्तीति ॥ ४ ॥

सन्तु बहवः को बाधस्तत्राहुः । यदीति । मृत्युर्दुःखममृतं सुखं तेषां विप्रतिपत्तौ ते उभे अपि कस्य स्यातां न कस्यापि परस्परविरोधेनोभयोरपि प्रतिवन्धात् ऐकमत्ये तु कस्य वा न स्याताम् एकः सुखं कर्तुमिच्छति दुःखं चान्यः ऐकमत्ये च तयोः परस्परकार्यानुमोदनेनोभयोरपि प्राप्तं कस्य वा ते उभे अपि न स्यातामित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया बहवः शास्त्रारो भवन्तु तथा सति नायं दोषः स्यात्तत्राहुः । बहूनां कर्मिणां व्यवस्थया शास्त्रबहुत्वे शास्त्रत्वं स्यात् घटेन किन्तु तदा यासर्वशास्तरि मुख्यं शास्त्रत्वं तदेकदेशे उपचारमात्रमेव स्यात् यथा चक्रव-
र्तिन एव मुख्यं शास्त्रत्वं मण्डलवर्तिनामुपचारमात्रं निरङ्कुशत्वा-
भावात् ॥ ६ ॥

यस्मादेवं शास्त्रबहुत्वं न घटतेऽतस्त्वमेक एव शास्त्रा शुभा-
शुभे विविनत्तीति तथा ॥ ७ ॥

विप्रलम्बिता वञ्चिता लङ्घितेत्यर्थः ॥ ८ ॥

तदेवाहुः । नीयमानमिति ॥ ९ ॥

ते त्वत्तः यदि नोऽस्माकं क्षमं हितं मन्यसे अन्यथा ज्ञान-
तस्तद्वज्जाने तवाप्यनर्थः स्यात् भवत्यर्थो हि तेषां प्रभावो यतो नारायणोति केवलमभिहिते माभयङ्कुर्विति वदन्तः शीघ्रमा-
गताः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयधर्मसूत्रिकृतभाषावतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिनिहासमुत्तेनाकर्णितभगवत्प्रामाद्व्यस्यः राजा "पति-
वः पृच्छत इति धर्मस्मिन् यदि शेषायः । स चेद परमं गुह्यं धर्मस्य भगवान् यम" इति भागवत्परिदेराप्रतमन्वेनाभिहितयममुत्तेना नाममा-
हा । न तथयिते पृच्छति दाश्याम् । निशम्येति । एवमित्यं देवो धर्मराजः
स्वभट्टेऽर्पितं निशम्याकर्म्यं मृगरेभगवतो नैदेशिकैराज्ञाकारिभिः
किङ्करीरिहते । निराकृतान् तान् किङ्करीरं प्रति स्वयं विद्वान् निरा-
कृता आत्मा यस्यै नाहशः किमुक्तवान् धर्मराजं विशनष्ट ।
यस्य धर्मराजस्य वशेऽयं जनः यद्वशवती अयं सांसारिकजनः
स किमाहेत्यर्थः ॥ १ ॥

हे श्रुते ! देवस्य यमस्य एतादृशो दण्डस्य भङ्गः कुत-
श्चिदासीदिति न श्रुतपूर्वं न श्रुत इत्यर्थः एतास्मकं सर्व-

स्यापि संशयो वर्तत इति शेषः हे मुने ! तमिमं नाह-
माहशस्य संदेहं त्वदन्यः न हि वृश्चति न क्षिनत्ति इति
मया सुनिश्चितम् ॥ २ ॥

उत्तरमाह मुनिः । भगवत्पुरुषैरिति । हे राजन् ! भगवत्किङ्करी-
हन्तः उद्यमो येषां ते याम्या यमभटाः पतिमधिपतिं स्यामि-
पुर्याः पतिं यमं प्रति विशापयामासुः ॥ ३ ॥

विजयप्रकारमंशाह । कर्तव्यादिना आययुर्देनमित्यन्ते
हे प्रभो ! यम इह लाकं त्रैविध्यं त्रिविधमेव त्रैविध्यं स्वार्थं य-
पुण्यपापतदुभयमिभरूपेण त्रैविध्यं कर्म कुर्वतो जीवलाक-
शास्त्रारः फलस्य सुखादिरूपस्य याभिव्यक्तिः प्रादुर्भा-
तस्या हेतवः कति सन्तीत्याक्षेपः ॥ ४ ॥

सन्तु बहवः को बाधस्तत्राहुः । यदीति । बहवः यदि इय-
भारिणः शास्त्रारः दण्डरूपशासनकारिणः दण्डपूर्वकशिष्ट-
कारिणो वा बहवः स्युस्तर्हि मृत्युर्दुःखममृतं सुखं च क-
वा न स्यातां कस्याप्युभं स्यातामित्यर्थः अयं भावः अन्य-
न्यविरोधिशशास्त्रबहुत्वे सति शास्त्रन्तराधीनस्य सुखदुःख-
शास्त्रन्तरण निवारणसम्भावनया कस्याप्युभं न स्यातां कि-
मयपरिहारेणोदासीनो लोकः स्यादिति ॥ ५ ॥

परस्परविरोधिशशास्त्रबहुत्वे यद्यप्युभे स्यातां तथापि शास्त्र-
मुख्यं स्यादित्याहुः । किंतिविति । धर्मिणां कर्मिणां यत्तशास्त्रमिरा-
द्यमानं सुखादि स्यादेव किन्तु शास्त्रत्वमुपचारः तेषां शास्त्र-
मुख्यं हि स्याद्वा यथा मण्डलवर्तिनामप्यजनपदाधिपती
शास्त्रत्व यथा न मुख्यं निरङ्कुशत्वाभावात् ॥ ६ ॥

तस्य त्वच्छाशनं न निरङ्कुशं दृष्टमनः शास्त्रबहुत्वं न घं-
नेत्यभिप्रेत्य त्वमेक एव शास्त्रा त्वच्छाशनं चेदानीं निहनमित्याहुः
शास्त्रेति । दण्डधरः पापिनां नृणां दण्डं धारयति कारणतो-
तथा शास्त्रा हितनिधनयोर्विविधस्य ज्ञापयिता शुभाशुभे पुण्य-
पुण्ये विविनत्ति विभजतीति शुभाशुभविवक्षकः । नद्यादित्य-
त्कर्तरि व्युः ॥ ७ ॥

तस्यैवभूतस्य ते नव दण्डः शासनं लोके काप्येतत्पर्यन्तं
विहतो न वर्तते किन्त्वविहत एवाधुना त्वभूतकृपेभूतमि-
सिद्धेस्ते तथाहा विप्रलम्बिता विनयीकृता ॥ ८ ॥

कथं विप्रलम्बितेत्यत्राहुः । नीयमानमिति । तत्राह शास्त्र-
भिर्यातनाशुहं नरकं प्रति नीयमानं पानकिनं ते निज्या व्यमो-
चयन् किं कृत्वा प्रसह्य यवात् पाशान् छित्वातः । निज्या-
नैवितुं तद्वलतदाधिपतिनामादिप्रभावादिकं स्वार्थं चेदितुमि-
च्छन् इत्यर्थः नोऽस्माकं क्षमं हितं यदि मन्यसे तर्हि कथ-
यति शेषः तन्निश्चिपति । नारायणोत्तेनास्मिच्छेदमिहित उच्चा-
रिते सति दुःखाश्वाययुराजगुः ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयधर्मसूत्रिकृतभाषावतचन्द्रचन्द्रिका ।

भक्तिपूर्वकं नामसङ्कीर्तनं मुक्तिसाधनमित्येतास्मिन्नध्यायेऽभिधी-
यते तत्र राजा पृच्छति । निशम्येति । हता आत्मा यस्य न हताज्ञः ।
मृगरेनैदेशिकैराज्ञाकारिभिः किङ्करीरित्यर्थः निहनान् प्रति-
हतान् स्वामिनिदेशकरणाशक्त्या पीडितानित्यर्थः अयं जनो
यस्य यमस्य वशो वर्तते ॥ १ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

दण्डभङ्गः आकाशभङ्गः दृश्यति क्षिणति ॥ २ ॥

"वाचं यमे प्रेतपती यमने च यमः स्मृतः" इत्य-
भिधानात् संशयनिराकरणाय संयमनीपतिमिति ॥ ३ ॥

फलाभिव्यक्तिहेतवः फलदातारः कति सन्तीत्यस्यायमर्थः ।
किमेकः शास्ताऽथवा बहवः । तत्रापीयस्त इति नियमोऽस्ति किं वा
नेति ॥ ४ ॥

द्वितीयं प्रत्याहुरित्याह । यदि स्युरिति । इयन्न इति सङ्ख्याना
बहवः सृष्ट्यमृतयोः दानसमाधौ उत न न द्वितीय इत्याहुरि-
त्याह । कस्येति । सृष्ट्युल्लङ्घनो बन्धः अमृतलक्षणा मोक्षश्च कस्य
स्यातामिति वक्तव्यं न कस्यापि स्यातां दानृत्वे सामर्थ्याभा-
वात् प्रथमं परिहरन्तीत्याह । न वेति । तौ कस्य न स्यातां सर्वेषा-
मपि स्यातां सामर्थ्यात् ॥ ५ ॥

नचैतद्युक्तमसम्भवात् मिथो विरोधापातादित्याहुरित्याह । किं-
त्वेति । मण्डलवर्तिनां मण्डलेश्वराणाम् ॥ ६ ॥

यत एवं बहुत्वे दोषः अतः एकः शास्ता सचैकस्त्वमेवेति
प्रथमपक्षोऽभिमत इत्याहुरित्याह । अत्र इति । शुभाशुभविधेयचनः
शुभाशुभविधेयकर्ता ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसद्भर्मः ।

लोकसंशयमिति । खरूप तु न संशय इति भावः ॥ १-९ ॥

अथ तेषां ज्ञानाय किञ्चिच्छेष्टादिकमुच्यतां तत्राहुः । नारायण
इति ॥ १० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराधर्शिनी ।

रक्षणे न दण्डं प्रादुर्भूतास्ते स्मावमाननम् ।

न चोचितजिज्ञासामास भक्तेरभ्यर्चनम् ॥

इत्युक्तं । अत्रैकैश्च यमो यद्यपि धिक् कृतः ।

न युक्तोऽयमुक्त आशिक्षणादनुत्तमवान् ॥ ० ॥

विष्णुः । इति आकाशे यममुखेनापि द्रवयितुं तृतीयाध्याय-
मारभत । अथ युक्तं यमराजे यथासर्वमाचक्षुरिति तत्र ततः
किं दत्तमिति पृच्छति । निश्चय्यति । नैदेशिकैर्हराकाकारिभिरव-
विहृतान् मान् अथवा इत्याह ॥ १ ॥

इत्युक्तं । इत्युक्तं । कस्मादपि न भुनक्तुः एतत् एतम् ॥ २ ॥ ३ ॥

इत्युक्तं । कस्मादपि न भुनक्तुः एतत् एतम् ॥ २ ॥ ३ ॥
इत्युक्तं । कस्मादपि न भुनक्तुः एतत् एतम् ॥ २ ॥ ३ ॥
इत्युक्तं । कस्मादपि न भुनक्तुः एतत् एतम् ॥ २ ॥ ३ ॥
इत्युक्तं । कस्मादपि न भुनक्तुः एतत् एतम् ॥ २ ॥ ३ ॥

सन्तु बह्वेकस्य दोषाश्च सन्तु भवन्ति । यदिति । समेकं हि
द्विविधं सृष्ट्युत्पत्तिकममृतं स्वर्गः । तत्रैकं स्वस्वमागमयितुमिच्छतां
तेषां प्रथमं कस्य ते हे स्यातामिति विरोधे सति न कस्यापि-
त्यर्थः । देहादेकमत्येन तेषामधिरक्षति । कस्य वा न स्यातामपि
तु ते हे अपि सर्वस्य स्यातां नत्वेकं विनिगमनाभावादिति पुन-
विरोध एव भवेदिति भावः ॥ ५ ॥

अथ बहुतां समिधोऽथैकस्यैव बहवः शास्तारो नृपस्येत्या-

सति नायं दोषः स्यात्तत्राहुः । किमिति । सर्वशास्त्रेभ्यः शास्त्रत्वं
मुख्यमेकदेशे तूपचार एव । यथै चक्रवर्तिनः एव मुख्यं शास्त्रत्वं
मण्डलवर्तिनां कर्मिणां त्वौपचारिकं निरुद्धशब्दाभावात् ॥ ६ ॥ ७ ॥
धिप्रलम्बिता धञ्जिता खण्डितेत्यर्थः ॥ ८ ॥

केन प्रकारेणेत्यत आहुः । नीयमानमिति । तेन तानत्रानीय यद्वि-
तदपराधदण्डं दातुं त्वं पारयिष्यासि तदेव त्वं शास्ता अस्माक-
मपि तुः खामिनिर्वाताति भावः ॥ ९ ॥

ननु ते स्वप्रभुस्थाने गताः सम्प्रति के तानत्रानीयन्तु यतो दण्ड-
यामीति चेत्तत्राहुः । तास्ते त्यक्तां महासमर्थज्ञात्वा धेदन्तुमिच्छामः
कस्य ते दृताः क वसन्तीति आनेष्यामस्तु बलाद्वयमेवेति भावः ।
यदि नः क्षमं हितं मन्यसे अन्यथा पराभवासहिष्णुतया वयं मरि-
ष्याम एवेति भावः । तान् ज्ञातुं तेषां चेष्टितं किमपि धर्मात् चवहा
हन्ताङ्गते तेषां धाष्टर्षमित्याहुः । नारायणोतीति । भावेर्भावेर्षारति
पापिनमप्युचुरहं अन्याय इति भावः ॥ १० ॥

भीमकृतकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिपार्यन्तवाक्यभंगनञ्जकैः सर्वपापनिवर्तकत्वं सर्वपुरुषार्थ-
द्वयं चोक्त्याय ध्याशुकः यममतेन खमतेन च भीमराजकृतैः
सर्वपापनिवृत्तिव्यं सर्वपुरुषार्थप्रदत्वं चाह तृतीयेनाध्यायेन ।
यमराजे यथासर्वमाचक्षुरित्युक्तं तदनन्तरं यमराजः किमुक्त-
वानिति पृच्छति । यस्य वशे अयं सर्वोऽपि जनः स एवमुक्त-
प्रकारेण मुरारिर्नैदेशिकैः इत्याह । अत्राह । यस्य सः स्वमदोपवर्गिणं
धृत्वा मुरारिर्नैदेशिकैर्विहृतान् खमदान् प्रति किं प्रत्याह प्रत्यु-
त्तरमाह ॥ १ ॥

हे ऋषे ! यमस्य दण्डभङ्गः कुतश्चन कस्मादपि भुनक्तुं
नास्तीति एतदेवं मे मम सर्वस्य लोकस्य च संशय-
त्वद्वयो न हि दृश्यति क्षिणति अतः कथयतां शपः ॥ २ ॥

प्रतिहनः उद्यमो येषां ते ॥ ३ ॥

त्रैविध्यं त्रिविधं स्वार्थं व्यञ्ज विहितं निषिद्धं मिश्रं कर्म
कुर्ध्वः जीवलोके कस्य फलानां सुखादीनामभिव्यक्तैर्निष्पत्तैर्दण्डः
शास्तारः शिञ्जकाश्च कति सन्ति ॥ ४ ॥

एवं धुमिताः कति शास्तारः सन्तीत्यादिष्वे किञ्चिद-
प्यमवलम्ब्य बहुशास्त्रसम्भवकथनपूर्वकां कस्येव भीमराजस्य
शास्त्रत्वं खयमेवाह । यदीति त्रिभिः । यदि बहवः शास्तारः
लोके स्युः तर्हि सृष्ट्युत्पत्तिकममृतं जन्मचैत्युभे कस्य शास्त्र-
राज्या वा स्वातां कस्य वा नैव स्यातामित्यन्वयः । ज्ञे-
यदा बहुतां शास्त्राणां पृथक् पृथक् वृत्तयः बहूनि च प्र-
कर्माणि तत्र कस्य चिच्छास्त्रः किञ्चित्कर्मविशेष-
प्राप्तिजन्ममर्त्या वस्मिन्निच्छेदो काले संभवे । अत्र
विशेषमवलम्ब्यान्यस्मिन् देशे काले संभवे । अत्र
स्यातां कस्य नैत्यर्थः अत्राह । बहवः ।
एव सम्भवतीति भावः ॥ ५ ॥

किन्तु इह कर्मलोके बहूनां शास्त्राणां शास्त्र-
त्वमुपचार औपचारिकं स्यात् मुख्यं शास्त्रत्वमस्यैव
सम्भवति यथा मण्डलवर्तिनामौपचारिकं शास्त्रत्वमस्य
शास्त्रत्वमिति भावः ॥ ५ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति देवः स आपृष्टः प्रजासंयमनो यमः ।

प्रीतः स्वदूतान् प्रत्याह स्मरन् पादाम्बुजं हरेः ॥ ११ ॥

॥ यम उवाच ॥

परो मदन्यो जगतस्तस्थुषश्च ओतं प्रोतं पटवद्यत्र विश्वम् ।

यदंशतोऽस्य स्थितिजन्मनाशा नस्योतवद्यस्य वशे च लोकः ॥ १२ ॥

यो नामभिर्वाचि जनान्निजायां बध्नाति तन्त्यामिव दामभिर्गाः ।

यस्मै वलितं त इमे नामकर्मनिबन्धबद्धाश्चकिता वहन्ति ॥ १३ ॥

अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः सोमोऽग्निरीशः पवनोऽर्को विरिञ्चः ।

आदित्यविश्वे वसवोऽथ साध्या मरुद्गणा रुद्रगणाः ससिद्धाः ॥ १४ ॥

अन्ये च ये विश्वमृजोऽमरेशा भृग्वादयोऽस्पृष्टरजस्तमस्काः ।

यस्येहितं न विदुः स्पृष्टमायाः सत्त्वप्रधाना अपि किं ततोऽन्ये ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिदं नानुप्रदीपः ।

अतो हेतोः स्वस्वरागाम ईश्वरानां नियन्तुभिः सहितानां
त्वमेक एव शास्ता नियन्ता ॥ ७ ॥

अधुना ते आज्ञा विप्रलम्बिता लङ्घिता ॥ ८ ॥

ते प्रमथ्य बलात् पाशान् छित्त्वा पातकिं व्यमोचयन्
विमोचितवन्तः ॥ ९ ॥

यदि नो क्षमं योग्यं तद्वेदने मय्यसे तर्हि ते त्वत्तो वेदि-
तुमिच्छामः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

राजा बोले जिस यमराज के वशमे यह सब जनमात्र है
नारायण के दूतों ने जब उनके दूतों को हटा दिया तब यम-
राजकी आज्ञा भंग होगई फिर अपने दूतों के वचनों को सुन
कर भगवान् ने उन दूतों से क्या कहा सो आप मेरे से
कहिये ॥ १॥

हे महर्षिजा ! यमदेव के दंड का भंग होना कभी कहीं
किसी से नहीं सुना या है न ! लोक के इस संशय को आप
के बिना दूसरा कोई दूर नहीं कर सकता है यह बात मेरे को
निश्चित है सो आप कहिये ॥ २ ॥

श्रीशुकदेव जी बोले हे राजन् ! भगवान् के पार्षदों ने जब
यमराज के दूतों का उद्यम नष्ट कर दिया तब अपने मालिक
क्षेममित्री पुरुषोत्तमपति को यमदूतों ने उस बात का निवेदन
किया ॥ ३ ॥

यमदूत बोले हे प्रभो ! जीव लोक के शासन करनेवाले
कितने पुरुष हैं जो कि तीन गुणों के किये कर्मों के फल के
प्रगट करने वाले हैं ॥ ४ ॥

यदि लोक ने बहुत से बंडधारी शासन कर्ता होंगे तब

तो किम पुरुष को सुखदुःख नरक स्वर्ग होगा किस को न
होगा ॥ ५ ॥

और भी बहुत बंड देने वाले होंगे तो कर्म करने
वाले मनुष्यों का शासन करने में किसी बंडधारी को छोटा
मानना होगा जैसे कि चक्रवर्ति के नीचे छोटे राजा होते हैं ॥ ६ ॥

इस से सब देवादिकों के भी ईश्वर आप एकही हो शासन
करने वाले मनुष्यों के शुभाशुभ विवेचन करने वाले हो ॥ ७ ॥

तब आपका बंड इस वकन नष्ट होगया लोक में नहीं है
क्यों कि चार भङ्गूत सिद्धों ने तुझारी आज्ञा को आज छुन
कर दिया है ॥ ८ ॥

आपकी आज्ञा से हम जब एक पुरुष को बंडधारी को ले
आने लगे तब उन चारों ने आकर हमारे पाशों को काट कर उस
पापी को भी छुटा लिया ॥ ९ ॥

यदि आप हमसे कहने का उचित समुक्ते तो उनको आपसे
जानना चाहते हैं जो कि चार पुरुष नारायण कहतेमात्र शीघ्रही
आगये थे ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

प्रजाः संयमंतीति तथा ॥ ११ ॥

मत्तोऽन्यो जगतस्तस्थुषश्च परोऽधीश्वरोऽस्ति । अहं तु जङ्गमा-
नामेव तत्रापि नृणामेव तत्रापि पापिनामेव तत्किङ्करः सन्नीश्वरः स
तु सर्वेश्वरः कोऽसौ यत्र यस्मिंश्चिद्विश्वमोतं प्रोतं चोर्ध्वनिर्यक्तनुषु
पटवन् यस्य त्वंशेषो विष्णुर्ब्रह्मरुद्रेभ्योऽस्य स्थित्यादयो भवन्ति
यस्य च वशे लोको वर्तन्ते नसि नासिकायां प्रोतबलीवर्धय ॥ १२ ॥

एतत्प्रपञ्चयति । ब्राह्मणादिनामभिर्वाचि निजायां तन्त्यां
दाम्भ्यां जगन् यो बध्नाति दामभिर्गा बलीवर्धयति त इमे जीवाः

य वै न गोभिर्मनसासुभिर्वा हृदा गिरा वासुभृतो विचक्षते ।
 आत्मानमन्तर्हृदि सन्तमात्मनां चक्षुर्यथैवाकृतयस्ततः परम् ॥ १६ ॥
 तस्यात्मतन्त्रस्य हरेरधीशितुः परस्य मायाधिपतेर्महात्मनः ।
 प्रायेण दूता इह वै मनोहराश्चरन्ति तद्रूपगुणस्वभावाः ॥ १७ ॥
 भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि दुर्दर्शलिङ्गानि महाद्रुतानि ।
 रक्षन्ति तद्भक्तिमतः परेभ्यो मत्तश्च मर्त्यानथ सर्वतश्च ॥ १८ ॥
 धर्मं तु साक्षाद्भगवत्प्रणीतं न वै विदुर्ऋषयो नापि देवाः ।
 न सिद्धमुखया अमरा मनुष्याः कुतश्च विद्याधरचारादयः ॥ १९ ॥
 स्वयम्भूर्नारदः शम्भुः कुमारः कपिलो मनुः ।
 प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकिर्वयम् ॥ २० ॥

भाष्यरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

॥मकर्मभिर्निबन्धैरुद्वन्धसाधनैर्वन्धा यस्मै यत्नि वहन्ति यद-
 श्मिनाः कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्य च लीला दुर्विभाव्येत्याह । ब्रह्ममिति शाश्वतम् ॥ १४ ॥

न स्पृष्टं रजस्तमश्च येः इहितमभिप्रेतं चेष्टितं वा न विदुः
स्पृष्टमावा मायया स्पृष्टाः ततस्तेभ्योऽन्ये न विदुरिति किं पुनर्ध-
नव्यम् ॥ १५ ॥

तस्याख्या विमोहितत्वाच्च जानन्मात्युक्तमविषयत्वाच्च तस्ये-
पाह । यस्मात्तत्त्वज्ञानादिप्रवृत्तिर्यादौ चित्तन न विचक्षते न पश्यति ।
यद्वा ज्ञानश्रुतिः प्रभूता न मनुते" इत्यादिभूतः आत्मनां जीवाना-
न्नात्मनो दृष्ट्वाद्यैर्भावेनयो रूपाणि चश्रुयेथा कर्मभूतं न जायति
। तः प्रमाणादपि प्रमाणकं न हि प्रमाता प्रमाणास्य विषय
ति भावः यच्च भूतविस्तारो मदन्वोऽस्तीति पूर्वगोचसम्बन्धः॥१६॥

परमेश्वरो ये पुनरस्माभिर्मत्स्यं पापिनं
 भिक्षुं तस्ते ये आनाह । तस्येति द्वाभ्याम् । तस्येव रूपं
 यत् । अस्मादाह । स्वभावो भक्त्यास्तन्यादिष्वप्यन्ते ॥ १७ ॥

तुदंशानि द्रष्टुमप्यशक्यानि विज्ञानि
विष्णुभक्तानि तद्वक्तृमनो विष्णुभक्ताद् परेश्वरः शत्रु-
घ्नः सर्वसम्पन्नादिष्वभ्य रक्षन्ति ॥ १८ ॥

मन्त्रः । एषामुक्तयेत्यथ मन्त्रं पश्य पातं कृतवन्तस्तथा ॥ १८ ॥
माते : सुतायाः साहयः ॥ १९ ॥

अनु वेदोऽपि विप्र जानन्ति तस्य सत्त्वे नि प्रसादा नवाह !
 वयम्भूतिनिर्वाहः सनत्कुमारः वयमित्यादिनामैव बहुभन्त्य-
 गानो निर्दिशति ॥ २० ॥

श्रीमहाराष्ट्रवाचार्थकृतः भागवतसूत्रसंग्रहः

एवमादि यमस्तान् प्रत्याह इत्याह मुनिः । इतिथ्यमापृष्टः प्रजानां
संबन्धः संयमयति शास्तीति तथा । अतएव व्युः यमो देवः प्रीतः
सुयमनसः इत्येव । इति । अत्राश्वमेधेन सन्निवृत्तान् प्रत्याह ११४ ।

उक्तिमेवाह । पर इत्यादिना पुरुषाय भूमन् इत्यन्तेन । मन्मथः पर
उत्कृष्टोऽन्योऽस्ति न केवलं मन्मथः परः किन्तु जगतः जङ्गमास्त्युषः
व्याघ्राश्चराचरात्मकादाप्रह्वान्मन्मथपर्यन्ताजगतः उत्कृष्टोऽन्योऽस्तीत्यर्थः
अतो भवन्त इव तच्छासनकारित्वाभ्याम्नाकं मुख्यं प्रशास्तुमृ-
षमिति भावः कोऽसौ यत्र यस्मिन्निदं विश्वं तन्तथः पर इषीतं
प्रान्तमायामतो विस्तरतश्च स्यूतं सर्वतो व्याप्तमित्यर्थः यस्य
चांशतः प्रंशादेवास्य जगतः जन्मादयो भवन्ति न स्योतवशा-
मिकायामातवत् प्रान्तवलीषर्दवद्यस्य वशोऽयं लोकः यद्वशवर्त्ययं
लोक इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं सर्वाभ्यधिकत्वसर्वव्यापकत्वसर्वजन्मादिकाग्राह्यत्व-
सर्वप्रशस्त्यन्तुत्वधर्मयुक्तो भगवानन्योऽस्तीत्युक्तम् अथान्यांश्च भग-
वतो धर्मान् प्रपञ्चयति । य इति । यो भगवान्भ्रजायां वाञ्छि वेदा-
त्मिकायां तन्त्यां दामन्यां नामभिर्वर्णाभ्रमनामभिर्जनं दामभिप्र-
न्थिमद्रज्जुभिः स्थूलतन्त्यां गाः क्षीवर्हानि च बध्नानि नामभिः रि-
त्यनेन ब्राह्मणप्राज्ञाचार्यादिषणां भ्रमनामनिर्वेशपुष्पकं वेदोक्ता घर्णा-
भ्रमधर्माः विवक्षिताः मैत्रिभराशकपाषां तदुत्तुङ्गं दण्डना-
पादिकायां वाञ्छि बध्नानि घागधानानि करोतीति यावत् ।
अस्मै च त इमे नामकर्माभिनिवन्धः कृतः बन्धो येषां तादृशाः
प्रतिनिवतनामकर्माणां श्रुतिता विप्रयतः बन्धि पूजं बहन्ति
कुत्र नात्यर्थः ॥ २३ ॥

अहं यमः प्रचेता वरुणः ईशानो रुद्रः अर्कः सूर्यः अश्विनः
 योमिर्भ्राता आदित्या अदितेः पुत्रा विश्वावसुप्रभृतयः एषां
 मित्राः सृजं वत्सादयः अस्पृष्टं रजस्तमश्च येः सस्मृत्प्रवृत्ताः स
 यस्याहितमग्निप्राये न विदुः तत उक्तं श्योः ॥ १४ ॥
 किं घक्तव्यम् ॥ अघं देनं हेतुः स्पृष्टं भाषा पश्यते ॥ १५ ॥
 त्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

असुभूतः प्राणभूतः ये गो. . . यमिहंदा चित्तेन गिरा वा कौशले ये न वि. . . न जानन्तीत्यर्थः । कथंभूतमात्मनां जीवन्मानसंभूतमा-

श्रीमद्भिराराधवाचाऽर्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रूपाणि ततः परमाकृतिभ्यो विवक्षयामाकृतीनां प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियं न विचक्षते तद्वदिति ॥ १६ ॥

एवं सर्ववशित्वसर्वांराध्यत्वसर्वाविज्ञाताभिप्रायत्वबाह्यमनसा-
गोचरापरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावत्वसर्वान्तरात्मत्वाद्यो धर्मो उक्ताः
परिचर्येभ्यः कल्याणगुणैश्चिद्विद्वत्कर्मजगतो विवक्षयामा-
कृतन्त्रस्य मायाधिपतेरधीशितुः सर्वेश्वरस्य महात्मनो निरतिशय-
प्रभावस्य हरेशो हाराः कृताः भगवत इव गुणरूपस्वभावा येषां
तादृशा इह लोके चरन्ति ॥ १७ ॥

विष्णोर्भूतानि किङ्करात्मकानि भूतानि सुरैर्ब्रह्मादिभिः पूजि-
तानि तुर्दंशोऽप्युज्ज्वलानि लिङ्गानि स्वरूपाणि येषां तानि महा-
ज्जुतानि दृष्टविसजातीयानि भगवत्प्रकृतमनो जनान् मत्तो मृत्यो-
श्चाप्येभ्यश्च सर्वेभ्यः रक्षन्ति ॥ १८ ॥

तद्वक्तृमनो रक्षन्तु नामायं त्वजामिहो निरतिशयदुष्कृत्कृ-
त्शुभ्यश्चेति कथमेतं रक्षितवन्तस्तत्राह । धर्ममिति । साक्षाद्भगवता
प्रणीतमभिहितं धर्ममृषिप्रभृतयस्ते विदुर्भागवतधर्मप्रभाष इदं
इति भावः ॥ १८ ॥

यदि केऽपि न विदुस्तर्हि स्तज्जर्मः शशविषाणवदमरकल्पः
स्यात्तत्राह । स्वयम्भूरिति । स्वयम्भुम् "अस्मदाङ्ग्रेयाश्चे" इति बहुवचन-
मेकत्वे वेदितव्यम् । स्वयम्भुर्ब्रह्मा शम्भुः रुद्रः कुमारः सन्तकुमारः
मनुः स्वायम्भुवः वैयासकिः शुक्रः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यमः मृदूनान् प्रति घृत्तीत्याह । इतीति ॥ १९ ॥

यदुक्तं भवद्भिस्त्वमेक एव शास्तेति तदनालोच्य कथितं
मदन्यस्याप्युक्तमस्य सत्त्वादित्याह । पर इति । मदन्यां जगतो अङ्ग-
मस्य तदुत्पुः स्यावरस्य च शास्तास्ति स क इत्यन उक्तम् । पर इति
"परोऽरिपरमात्मनोः" इत्यभिधानात् स शास्ता परः परमात्मा
तस्य लक्ष्यमाह । भोतमिति । अवमर्थः पटवद्यथा कन्धा पटः
सूत्रे तन्तो दीर्घतया भोतः तिरश्चीनतया भोतः तन्वाधार-
त्वेन स्थितः तथेदं विश्वं यत्र परमात्मनि भोतप्रोतधर्मेण तदा-
धारत्वेन स्थितं "यस्मिन्निदं सं च विचैति सर्वं" यथा (२) कन्धा
पटाः सूत्र भोताः प्रोताश्च संस्थिताः एवं विष्णोर्विदं विश्वभोतं
प्रोतं च संस्थितमित्यादिभूतस्मृतियत्नादेतल्लक्षणाभ्याप्यतिव्या-
प्याद्विदोषरहितं यद्यस्य धारको न स्यात्तर्हि पतिष्यति वेगा-
संस्काररहितशरवादित्यादितर्काच्च लक्षणात्तरं चाह । यवशत
३ । यस्यांशतो वासुदवादिस्ररूपांशैर्मिमांशैर्ब्रह्मादिभिरस्य
तः स्थितिजन्मसंहाराः भवन्तीति शेषः "यतो वा इमानि
नि जायन्त" इत्यादिभूतेः ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

तदात्मानं सृजाम्यहम् ।

देवैस्तु कुरुष्व धारकत्वं तस्येवेति निश्चयाय च शब्देन
ग्रहणं जन्मनाशब्दो लक्षणात्तरं इति जातपक्षपक्षि-

(१) कन्धानिमिमांशाया विज्ञाः पटाः यथा त्रिगुणोक्तसूत्रे भोताः
प्रोताश्च तथा ब्रह्माणि विश्वम् भोतप्रोतम् । तथा च सूत्रे पट-
शब्देन त्रिगुणोक्तसूत्रस्य विवक्षितत्वेन भेदाच्छब्दा नास्ति ॥

यत् पुनरस्याधीनं न स्यादिति नेत्याह । नसीति
नासिकाशामोता गाव इति च ॥ १२ ॥

हरेः शास्त्रत्वं नाम द्युदधरस्य द्युदेनैव न किं
लक्षणाया वाचेत्याह । य इति । य ईशः निजायां स्वरूपा
कायां वाचि वेदलक्षणायां नामभिर्ब्रह्मादिलक्ष्यैर्ब्रह्माति
मात्मीयनित्ययोः" इत्यभिधानं बन्धनेन किं प्रयोजनमत्राह ।
इति । नामकर्मणात्मानन्त्वप्रकटनाय बहुवचनमन्यथा नृ-
प्यामित्यलं दृढं बन्धो निर्वन्धस्तेन बद्धाः ॥ १३ ॥

लोकतः सर्वज्ञानात्मकां स्विपयज्ञानजनकारवमाहात
श्रीहरिलक्षणामित्याह । ब्रह्ममित्यादिना ॥ १४ ॥

न स्पृष्टा रजस्तमोऽयामस्पृष्टरजस्तमस्काः शुद्धसारिका ।
ततो भृग्वदिभ्यो अन्ये मन्वादयः सत्त्वप्रधाना इत्यनेन
प्रचुरमन्ये रजस्तमसी च किञ्चित् स्त इति ज्ञायते कुत
उक्तं स्पृष्टेति इहिति मिच्छाविषयमभिप्रायम् ॥ १५ ॥

तत्प्रसादमन्तरेणाह एलक्ष्यवेधवक्षुरादीन्द्रियाविषयत्वेन ।
पयं ज्ञानं दुष्करमित्याह । यं वा इति । गोभिश्च भूरादीन्द्रियैः ।
भूतो जीवाः आत्मनां जीवानामात्मानमन्तर्यामिणं स्वरूपा
चाह अन्तर्हृदि सन्तं अण्वारम्भनामन्तर्हृदि सन्तम् अ-
तयो रूपाणि स्वरूपाश्च चक्षुरिन्द्रियमनेन निक-
र्तिनां चक्षुरादीन्द्रियाभिमानिनां देवानामपि तद्विषयश्च
भाव उक्त इति ज्ञातव्यं स्वरूपत्वेन नाकृतयः पश्यन्त
चेत्तत्राह । तत इति । ततः आकृतिभ्यः परं विलक्ष्यं मि-
मित्यर्थः इदमपि हरिलक्ष्यं स पर इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १६ ॥

तांस्तु वेदितुमिच्छाम इत्यस्योत्तरमाह । तस्येति । मायाधिप-
लक्ष्मीपतेः आत्मतन्त्रत्वलक्ष्मीपतित्वे पूर्वोक्तलक्षणासाधके ।
ज्ञातव्यं प्रायेणेति कथितार्थनिर्धारणाय तस्य हरेः रूपं स्या
वर्णं गुणाः विप्रप्रियत्वादयः स्वभावो नित्यनिर्दोषत्वं येषां
तथा ॥ १७ ॥

तेषां किं कृत्यमिहेति तत्राह । भूतानीति । विष्णोर्भूतानि पार्य-
तुर्दंशोऽङ्गानि दर्शनायाग्यलक्षणाणि तद्वक्तृमनः विष्णुभति-
मतः ॥ १८ ॥

विष्णुदूनाश्चेत्तर्हि पातकिनं किमित्युदमूचमिति तत्राह । अ-
स्मिन् । तुशब्दात्सूक्ष्मज्ञानं युष्माकं नास्तीत्याह ॥ १९ ॥

तर्हि के विदुरीति तत्राह । स्वयम्भूरिति ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः

प्र. - इति । श्रीनारायणपुरुषत्वनिर्णयात् पूर्वं त्वयदीवत्त्व-
ज्ञाने दुःखं तमासीदिति ॥ ११-१५ ॥

यं वै इति । श्रीभगवद्रूप एव वागाद्यगोचरतया भूतिभिर्बध्यत
इति व्यज्य तस्य रूपकाशत्वं व्यञ्जितम् न विचक्षते न विषयी-
कुर्वन्ति ॥ १६-२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचिकृतसारांशदर्शिनी ।

स्मरन् प्रीत इति । नारायणनामभ्रवणमात्रादेवेति भावः ॥ ११ ॥

किमरे अपराधिनः ! प्रपद्य तत्त्वं शृणुष्येत्याह । पर इति । यं मां
जो कशास्तरं जानीय तस्मान्ममोऽपि मनुपलक्षितः आदिभ्योऽपि

द्वादशैते विजानीमो धर्मं भागवतं भटाः ! ।

गुह्यं विशुद्धं दुर्बोधं यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ २१ ॥

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः ।

भक्तियोगो भवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥ २२ ॥

नामोच्चारणमाहात्म्यं हरेः पश्यत पुत्रकाः ! ।

अजामिलोऽपि येनैव मृत्युपाशादमुच्यत ॥ २३ ॥

एतावताऽलमघनिर्हरणाय पुंसां सङ्कीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्नाम् ।

विक्रुदय पुत्रमघवान् यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण इयाय मुक्तिम् ॥ २४ ॥

प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं देव्या विमोहितमतिर्वत माययाऽलम् ।

त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानिके महति कर्मणि युज्यमानः ॥ २५ ॥

एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनन्ते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगम् ।

ते मे न दण्डमर्हन्त्यथ यद्यमीषां स्यात् पातकं तदपि हन्युरुगायवादः ॥ २६ ॥

ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ये साधवः समदृशो भगवत्प्रपन्नाः ।

तान्नोपसीदत हरिर्गदयाऽभिगुप्तान्नेषां वयं (१) न च वयः प्रभवाम दण्डे ॥ २७ ॥

तानानयध्वमसतो विमुखान् सुकुन्दपादारविन्दमकरन्दरसादजस्रम् ।

निष्किञ्चनैः परमहंसकुलैरसन्नैर्जुष्टाद्गृहे निरयवर्त्मभि वद्धतृष्णान् ॥ २८ ॥

जिह्वा न वक्ति भगवद्गुणानामधेयं चेतश्च न स्मरति तच्चरणारविन्दम् ।

कृष्णाय नो नमति यच्छिर एकदाऽपि तानानयध्वमसतोऽकृतविष्णुकृत्यान् ॥ २९ ॥

तत्त्वम्पतां स भगवान् पुरुषः पुराणो नारायणः स्वपुरुषैर्यदसत्कृतं नः ।

स्वानामहो न विदुषां रचिताञ्जलीनां क्षान्तिर्गरीयसि नमः पुरुषाय भूम्ने ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

जिन भगवान् को प्रणिमात्र मन चचन कर्म से हृदय से प्राणों से भी सब आत्माओं के आत्मा होकर हृदय में रहने पर भी नहीं जानते हैं जैसे कि घट पटादि रूपादिक वस्तु को नहीं देखते हैं तिस प्रकार सब से परे होने से उन परमात्मा को कोई नहीं जानता है ॥ २६ ॥

वे परमात्मा हरि स्वतन्त्र हैं सब के आधीश सब से परे हैं आका के अधिपति हैं महात्मा हैं उनके दून उनके ही, स्वभाव के गुणवाले इस जगत् में प्रायः करके बिचरते रहते हैं ॥ २७ ॥ कोई जिसके स्वरूप को देख नहीं सकता है देवता से जो सदा पूजित है वे भी अज्ञान ऐसे अधिष्ठा भगवान् के भृत्यजन बिचरते हुये भगवान् के आदेशों को अन्यायों से तयामेर बंध से भी रक्षा करते हैं ॥ २८ ॥

साक्षात् भगवान् ने प्रवृत्त किया जो धर्म है तिसको श्राद्धि अथवा देवता उत्तम सिद्ध असुर सिद्ध चारणादिक भी नहीं जानते हैं तो मनुष्य तो कहाँ से जान सकेंगे ॥ २९ ॥

प्रह्लाज्जी नारदजी श्रीमहादेवजी सनत्कुमारजी भनुजी प्रह्लादजी जनकजी भीष्मजी बलि महाराज श्रीशुकदेवजी इम ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

भटाः ॥ २१ ॥

तमेव धर्ममाह । एतावानिति ॥ २२ ॥

न चात्र प्रमाणं वक्तव्यं दृष्टवादित्याह । नामोच्चारणेति । वेभ्यः केवलेन सकृदुच्यते ॥ २३ ॥

ननु नामाभासेन अर्थ सर्वपापक्षयः स्यात् । अत्रात्रत्याह-स्वादेरपि विधानात् तर्थाह-“साधमातर्गुणान् भक्त्या दुःक-प्रामाद्विमुच्यते” इति अनुदिनमिदमादरेण श्रूयवन्निति । “अवर्ण्य कान्तं ध्यानं हरिर्भक्तकर्मणः । जन्मकर्मगुणानां च धर्मेऽङ्गित-चेष्टितम्” । इत्याद्यात्मनेव पुराणे तत्र तत्र पठ्यते पुराणास्तरे च “वाचस्पत्य भवति स्मरतां तद्दर्शनं” इति ।

तस्मात् सङ्कीर्तनं विष्णोर्जगन्मङ्गलमहसाम् ।

महतामपि कौरव्य ! विद्वयैकान्तिकनिष्कृतम् ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुक्लकण्ठसिद्धान्तप्रदीपः ।

भागवतं धर्ममर्थाद्भगवदनुग्रहादेव विजानीमः ॥ २१ ॥

यत्नस्तस्य विष्णोर्नामप्रहणादिभिरङ्गैः सहिता भक्तिर्भवति एतावान् धर्मः तथोक्तम् "प्रथमे स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोऽक्षजे" इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

भगवतो गुणानां कर्मणां नाम्नां च सङ्कीर्तनं पुंसां मघ-
निर्हर्त्ताय दुरितक्षयमात्राय भवतीति एतावता एतावन्मात्रेण
फलकथनेन अलं वारणं फलसङ्काच इत्यर्थः अलं वारणं "अलं
भूषणपर्याप्तशक्तिवारणवाचकम्" इति कोशात् यद्यनः भगवान्
अजामिलः नारायणं पुत्रं विद्वद्व्य मुक्तिमिषाय अवाप ॥ २४ ॥

भगवन्मायामोहिताः महाजनश्चैनं प्रसिद्धाः अपीदं न जान-
न्तीत्याह । प्रायेणैति । अस्यां कर्मप्रतिपादकवेदत्रयां मधुरं यथा
भवति तथा पुष्पितायां पुष्पं तत्तुल्यैरभेदादेः "अश्वरथं ह वै चातु-
र्मांस्ययाजिनः सुकृते भवति" इत्यादिवाक्यैर्मनोहरायां जडीकृता-
भिनिविष्टा मतिरस्य सः अत एव धैर्यानि के वेदप्रोक्ते महति
कर्माणि युज्यमानः अथ कर्मनिष्ठो महाजनः इदं भगवन्नाम-
कीर्तनादिरूपायाः भक्तैर्माहात्म्यं प्रायेण न वेद यतो देव्या
देवमाययालमत्यर्थं विमोहितमस्ति तत्तस्मात् प्राचीनवर्हिषके-
चिन्महद्वपदेशेन ज्ञानस्यपीति प्रायेणान्युक्तम् ॥ २५ ॥

भावयोगं भक्तियोगं विदधेन कुर्वन् उरुगायस्य बहुधा गीय-
मानस्य भगवतो वादो नामकीर्तनादिरूपा इति यदि किञ्चि-
त्पातकं स्याद्वस्तुतस्तु तेषां तन्नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

भृत्यान् प्रति धर्मतत्त्वमुपदिश्याद्यद्व्यान् दयद्व्यांश्चाह । त इति
त्रिभिः । तान्नोपसीदन् तत्समीपं न गच्छन् वयः कालश्च
न प्रभवति ॥ २७ ॥

परमहंसानां कुक्षेः समूहेर्जुष्टात् सेवितांमुकुन्दपादारवि-
न्दयोः सकलवस्त्रमस्तङ्कार्तिरमस्तस्मादजस्रं सततं नित्यं विमु-
क्तास्तर्पितयोगसहितस्तान् ॥ २८ ॥

तानेवान् । जिह्मन्ति । यथेषाम् ॥ २९ ॥

भगवन्सर्वं शमापयति । नः स्वपुरुषैः अस्मदीयैः सुष्ठु अपु-
रुषैर्निर्विकिर्भिर्यदभक्तमयुक्तं कृतं तत्सं दिनवत्सलत्वेन
प्रसिद्धा भगवान् लक्षणां महतामहो नामकीर्तनादि-
माहात्म्यं न विदुषामपिदुषा स्वानां रञ्जिताञ्जलीनां भृत्यानां
विशिष्टा क्षान्तिगरीयसि स्वार्थानि युक्तैवेति शेषः सर्वमङ्गलला-
भाय शमायति । नम इति ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

हे दूत हो यह वारण भक्त प्रति गुण विद्वत्तुर्वोद्य
भागवत धर्म का जानने है जिस धर्म का कि जान कर मनुष्य
मुक्ति को प्राप्त हो जावे ॥ २१ ॥

इस जगत् में इतनाही पुरुषों का परम धर्म है भगवान्
नारायण आदि नाम को प्रहणादि करके भगवान् ने भक्ति-
योग होता है ॥ २२ ॥

हे पुत्रो ! नारायण के नामोच्चारण के माहात्म्य को आप
लोग देखो ऐसा पापी अजामिल भी जिससे मृत्यु पास में से
छूट गया ॥ २३ ॥

मनुष्यों के पापों के नाश करने को इतनाही बहुत है जोकि
भगवान् के गुण कर्म नामों का कीर्तन करना है जिन भगवान्
के संबंध से ऐसा पापी अजामिल भी अपने पुत्र के पुकारने में
नारायण ऐसा कह कर मुक्ति को प्राप्त हो गया ॥ २४ ॥

प्राय करके भगवान् की माया देवी से अत्यंत मैति के
मोहित हो जाने से यह जीव खोटी पुष्प सरी की वेद की घाणी
में जड़ होकर बड़े भारी यज्ञादि कर्म में लग जाता है सो
भक्ति नहीं करता है ॥ २५ ॥

इस प्रकार विचार करके बुद्धिमान् लोग सब प्रकार से
भगवान् में परम भाव से नाम संकीर्तनादिक करते हैं वे
पुरुष मरे दण्ड के योग्य नहीं होते हैं यदि उनके कोई
पातक भी हों तो भगवान् का गुणानुवाद ही उस पातक को
नाश करदेता है ॥ २६ ॥

जो समष्टि वाले हैं भगवान् के भक्त हैं वे साष्टा-
हं देवता सिद्ध जन उनकी पवित्र कथाओं को गाते हैं
श्री हरि के गदा से वे रक्षित रहते हैं उनके पास तुम
लोग मत जाना उनके दण्ड देने में हम ब्रह्मादिक तथा काल
कोई समर्थ नहीं है ॥ २७ ॥

उन पुरुषों को तुम खे लामो जोकि नरक के माग
घर में तृष्णा को बांधे हैं तथा निष्किञ्चन परमहंस रसज्ञ
इनों के समूह से सेवित जो मुकुन्द भगवान् का चरण-
कमल रस तिस से निरन्तर विमुख हैं ॥ २८ ॥

और उनको खे आओ जिनकी जिह्वा भगवान् के गुण नाम-
धेयको नहीं कथन करती है जिन का चित्त कभी भगवान् के
चरणारविन्द को नहीं स्मरण करना है जिन का मस्तक एक
बार भी श्रीकृष्णचरण में नम्र नहीं होता है इसप्रकार जो विष्णु
भगवान् के सेवा नहीं करने वाले हैं तिन असत्पुरुषों को तुम
खे आओ ॥ २९ ॥

अपने नीचों के द्वारा जो हमने भगवान् का अपराध
किया है सो हम नहीं जानते ये अब हाथ जोड़ते हैं वे भीना-
रायण पुराण पुरुष भगवान् हमारे ऊपर क्षमा करें अष्ट पुरुषों
में तो क्षमा रहती है इसी से हम उन भूमा पुरुष के अर्थ
नमस्कार करते हैं ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तस्मादित्यादिः शुकोक्तिः जगतोऽपि मङ्गलम् ॥ ३१ ॥

शृण्वतां गृणतां वीर्याण्युदामानि हरेर्मुहुः ।

यथा सुजातया भक्त्या शुद्धयेन्नात्मा व्रतादिभिः ॥ ३२ ॥

कृष्णाङ्घ्रिपद्मधुलिण्ण पुनर्विसृष्टमायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु ।

अन्यस्तु कामहत आत्मरजः प्रमार्ष्टुमीहेत कर्म यत एव (१)रजः पुनः स्यात् ॥ ३३ ॥

इत्थं स्वभर्तृगदितं भगवन्महित्वं संस्मृत्य विस्मितधियो यमकिङ्करास्ते ।

नैवाच्युताश्रयजनं प्रतिशङ्कमाना द्रष्टुं च विभ्यति ततः प्रभृति स्म राजन् ! ॥ ३४ ॥

इतिहासमिमं गुह्यं भगवान् कुम्भसम्भवः ।

कथयामास मलय आसीनो हरिमचंयन् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् अजामिलोपाख्यानं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

येनाभितकत्वमेवाह । शृण्वतां गृणतां व्रतादिभिस्तथा न शुद्ध्यन्ते ॥ ३२ ॥

एतदुपपादयति । कृष्णाङ्घ्रिपद्मधुलिण्ण लेढि आस्वादयतीति तथा मधुलिहतातितुच्छत्वेन विस्मृष्टा ये मायागुणा विषयास्तेषु पुनरने रमते अन्यस्तु तन्मध्वास्वादरहितोऽन एव कामाभिभूतः सज्जात्मनो रजः पापं प्रमार्ष्टुमपि कर्मव प्रायश्चित्तरूपमीहेतुः कर्मणः पुनरपि रजः पापं स्यादेव कुञ्जरशोच-
न स्यात् ॥ ३३ ॥

विस्मितधियो यमयुः किं तु सत्यमुक्तमिहैव भेतिरेततः
मतिरिति आसीनो अस्मान्नेवैव हन्यादिति शङ्कां वहन्तस्तं द्रष्टु-
मिति स पाठान्तरं तु विस्मितधियो जाताः ते च ततः
प्रभृति स्म राजन् ॥ ३४ ॥

कुम्भसम्भवोऽगस्त्यो मलये पर्वते आसीनोऽव्यग्रो हरिमचंयन्
पुनः पुनर्वाचासायं हरः पादौ स्पृशन्नित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

एवं प्रत्याह किं ताव प्रातः पृष्टां यमोक्तिमभिधाय
मुपसंहरिष्यमाणोऽन्तरा राज्ञः सत्यं यथैव नरकाक्षरः नानो-
पाख्यानं नेषादित्यस्योत्तरं सङ्गमयति मुनिः । तस्मादिति त्रिभिः ।
स्मरन् । तस्मादितिहासमुच्यते नाममात्रादयस्य अतस्मात्

मोक्त्या सम्वादितायाश्च विष्णोः सङ्कीर्णं जगतो मङ्गलायहं महतां
विपुलानामप्यहं पापानामेकान्तवर्तनकृतिं मुख्यं प्रायश्चित्तं
विधिं जानीहि ॥ ३१ ॥

व्रतादिकं तु न मुख्यमित्याह । शृण्वतां हरेरुदामानि निपु-
जानि वीर्याणि यशांसि मृदुर्मृदुः शृण्वतां गृणतां कथयतां
चात्मा चित्तं भगवति श्रवणादना सजातया भक्त्या यथा
शुद्ध्यति तथा व्रतादिभिर्न शुद्ध्यति ॥ ३२ ॥

कृष्णास्याङ्घ्रिपद्मधुलिण्ण रमस्ते लेढ्यास्वादयतीति तथा
पुनर्वृजिनावहेषु दुर्गतापादकेषु विस्मृष्टेषु प्रकृतिकार्यगतशब्दा-
दिषु न रमते न सज्जते अन्यस्तु कृष्णाङ्घ्रिपद्मधुलिण्णरहितोऽन
कामैः शब्दादिमिहेतोऽभिभूतः आत्मनः स्वस्य रजः पापं प्रमा-
र्ष्टुमपनेतुं कर्म प्रायश्चित्तरूपमीहेतुः कुर्यादित्यर्थः कर्म विनाशयति ।
यतः कर्मणोऽनन्तरं पुनः रजः पापं स्यात् सम्भाव्यत पुनः इति
रेफलापं दीयते ॥ ३३ ॥

यमोक्तिमुपसंहरति । इत्यमिति । हे राजाप्रियं भर्ता यमेन गदितं
“कतृकशो” इति समासः भगवतो महिम्नं माहात्म्यं संस्मृत्य प्रत्य
विश्राय विष्णुदूतोक्तिर्गत्या एवं ज्ञात्वा विस्मिता धीर्यथा ते
पुराः तेन यमशामनेनाच्युताश्रयजनं प्रति शङ्कमानाः तेषां
अश्रयमनेनास्माकं भर्तृगदितं स्यादिति शङ्कमानाः ततः प्रा-
तः पृष्टां च विभ्यति अयं प्राप्नुयन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उक्तस्य प्रामाण्यप्रापनाय तस्याप्रमर्शितत्वात् । इतिहासः
मलये पर्वते आसीनो भगवान् कुम्भसम्भवोऽगस्त्यो हरिमचंयन्
यत्रिमं गुह्यमितिहासं कथयामास ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे

श्रीमद्भरस्वामिकृतभाष्यदीपिका

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत् स्वपुरुषैरमकृतं नोऽस्माकं तत् क्षमतामित्यन्वयः न विदुषां
हरेर्माहात्म्यमजानताम् । ननु क्षान्त्यर्थं को दण्ड इति तत्राह । रचि-
तेति । किमनेनानायासेनेति तत्राह । नम इति । द्रव्यादिष्वुपा-
गडमन्तरेण कथं क्षान्तिरिति तत्राह । क्षान्तिरिति ।
वरीयसि वरतरे परतमं पुरुषाय नमः इत्येतावता द्रव्यादि-
दानाधिकेन क्षान्तिर्भवतीति शेषः “भूयिष्ठान्ते(१)नम उक्तिं विधेम”
इति श्रुतेः सर्वदा सर्वाहिता सन्तिष्ठते महति क्षीयति सप्तमी ३१।३२
अहमां पापानांमकान्तविनिष्कृते नियते प्रायश्चित्तं न केवलं
स्त्रीशूद्रादीनां नामसङ्कीर्तनं विधायते अन्येषामपीति भावेनाह । मह-
तामिति ॥ ३३ ॥

सर्वाणि साधनान्यनुग्रीयमानान्यपि भक्तिसहितानि बलव-
न्तीत्यभिप्रेत्याह । शृगवत इति ॥ ३४ ॥

कुम्भसम्भवोऽगस्त्यः मलय पर्वते ॥ ३५ ॥

इति भीमङ्गावतं महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावल्याम्

तृतीयाऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्मादित्यादिश्रीशुक्रोक्तिः तस्मात् सङ्कीर्तनन्तु जगतां साप-
राधनिरपराधानां सर्वेषामेव महतामहसामपराधपयन्तानाम् ॥ ३१ ॥

सुष्ठु जातया रतिरूपया भक्त्या तु यथा मुक्तिपर्वन्तस्य किमुन
पापमात्रस्य वासनाक्षयप्रकारेणात्मा मनः शुद्धयेत् तथा व्रतादि-
भित्त्यर्थः ॥ ३२ ॥

तदेव व्यतिक्रमः । कृष्णाङ्गप्रोति । अन्यः भक्तिमात्रहीनः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

कुम्भसम्भवोऽगस्त्योऽपीत्यर्थः संहिताध्वजने श्रीद्वैपायनाच्छ्रुत-
त्वत् ॥ ३५ ॥

इति भीमङ्गावतं महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमद्विजयध्वजकृतसाराधर्षिणी ।

विष्णुदूतानां यमस्य च वाक्यप्रामाण्येन यदि यः कश्चित्
कीर्तनं सर्वपापक्षयस्तदा किमुन सम्पत्कीर्तनेनेत्याह ।
तस्मादिति श्रीशुक्रः ॥ ३१ ॥

अथवाकीर्तनं कृष्णासवतां भक्तानां सापराधानामपि भक्तिरेव
पूर्णा स्थापयुक्तमानामपराधयुक्तानां नामान्येव दृश्यते । अवि-
श्रान्तिप्रयुक्तानि तान्वेषार्थकराणि इति । तस्यां भक्त्यानु जीवात्मैव
शुद्धयेत् । किं पुनर्मन इत्याह । शृगवतामिति । आत्मा जीवः अवि-

(१) यत् ते तुभ्यं भूयिष्ठां महतीं नम इत्युक्तिं विधेम न तु त्वत्प्रीतिं
कर्तुं शक्नुम इति ।

यामाक्षिन्याद्यथा शुद्ध्यति न तथा व्रतादिभिः कर्मकृतेः प्राय-
श्चित्तैः पापक्षये सत्यपि पापबीजस्याक्षयान्मनः किञ्चिन्मात्रमेवा-
पातनः शुद्धयतीत्यर्थः । तेन भो राजन् ! “प्रायश्चित्तमथोऽपार्थं मन्ये
कुञ्जरशोचयत्” इति यस्त्वयाक्षिप्तं तत् सत्यमेव मूलपापक्षयो भक्तानां
भक्त्येव तेषामेव नरकगमनाभावां भगवत्प्राप्तिश्च तदभावात् कामै-
शान्तु पापपुण्यवशाज्जकस्वर्गयातायातं पुनः पुनरित्युपस्थानेन
सिद्धान्तः प्रतिपादित इति द्योतितम् ॥ ३२ ॥

तदेवं सापराधा निरपराधा वा भक्ता भक्तिमेव कुर्वीरन् न तु
प्रायश्चित्तं भक्तावधिभ्यस्ताः स्मार्त्तास्तर्थादादिकुनर्ककंश-
मतयः प्रायश्चित्तमेव । ननु नामकीर्तनमित्यतः प्रायश्चित्तशाल-
मपि सार्थकमित्याह । कृष्णाङ्गप्रपन्नयोर्मधुलिङ्गभ्रमरः स यथा
गोमुत्पादिमह्येषु घासौदनादिषु क्षुधा भ्रियमाणाऽपि न विष-
ज्जने तथैव भक्तः पूर्वदशायां दुर्विषयरतोऽपि भक्तत्वे सति विस्पृ-
ये मायागुणास्तेषु न रमते रमयानुप्रयोगात् यद्यपि कनिष्ठभक्तस्तान्
सेवते तदपि “जुषमाणाश्च तान् कामान् दुःखोदकाश्च गह्वरम्”
इत्युक्तीत्या तेषु नैव रमते । अन्यः स्मार्त्तस्तु आत्मनो रजः पापं
प्रमार्ष्टुं कर्म ईहेतैव प्रायश्चित्तं कुर्वीतैव यत एव रजः पापं कुञ्जर-
शोचयत् पुनः स्यादेव नामापराधवत्त्वादिति भावः ॥ ३३ ॥

अच्युताध्वजनं प्रति नैव गच्छन्तीति शेषः । तेनाच्युतेति पाठे
ते विस्मृतधियो बभूवुः पुनस्ते च विषयतीति ॥ ३४ ॥

कुम्भसम्भवोऽगस्त्यो मलयपर्वते आसीतोऽवप्रो हरिर्महर्षन्
पुनः पुनर्विश्वासाय हरेः पादौ स्पृशन्नित्यर्थ इति श्रीस्वामि-
शरण्याः ॥ ३५ ॥

इति साराधर्षिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्कन्धे तृतीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सनाम् ॥ ३ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जगतां मङ्गलं सर्वपुरुषार्थपरं विद्धि महतामहसं महापापा-
नामप्यैकान्तिकनिष्कृतिं च विद्धि ॥ ३१ ॥

संकीर्तनादिरूपाया भक्तः सर्वोहममैकान्तिकनिष्कृतिश्च-
माह । शृगवतामिति । हरेर्वीर्याणि शृगवतां सुजातया भक्त्या
यथा आत्मा सर्वपापमूलरूपवासनायुक्तं मनः शुद्धयेत् तथा व्रता-
दिभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिजनैः आदिना तपोयशोदिभिरु-
न्त्यर्थः ॥ ३२ ॥

मनसोऽङ्गिर्निर्वासनत्वं तत् कृष्णभक्त्यैव भवति नान्यथेत्याह
कृष्णोति । कृष्णाङ्गप्रपन्नयोर्मधु रसस्तत्त्वव्याख्यायतीति स
तथा कृष्णभक्तः वृत्तनावहेषु दुःखप्रदेषु मायागुणकार्येषु विषयेषु
विस्पृष्टेषु त्यक्तेषु पुनः रमते तज्ज्ञानसाराहितमनस्कत्वादित्यस्तु
कृष्णभक्तस्तु आत्मनो मन्तः रजः विषयवासनात्मकं रागं
प्रमार्ष्टुं प्रक्षालयितुं यतः पुनः राग एव स्यात्तत् कर्म यत्तत्पापवत्ता-
दिकर्माहेतव्यन्वयः ॥ ३३ ॥

तदनन्तरं यमदूतानां चेष्टितमाह । इत्यमिति । इत्थं स्वभर्तृगद्गितं
भगवन्महत्त्वं संस्मृत्य सत्यमेवोक्तमिति मत्वा नैव विस्मृतधियस्मि
ततः प्रभृतिं प्रतिशङ्कमानाः आत्मानं प्रति निष्ठापयन्ति ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

। द्रुमानाः अच्युताभयं जनं द्रष्टुं च विवृणोति स्म ॥ ३४ ॥

कुम्भसम्भवोऽगस्त्यः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

निस हेतु से हे परीक्षितजी ! जगत् का मङ्गलकारक तथा बड़े अपराधों का नाशक श्रीविष्णु के नाम संकीर्तन सब पापों का अत्यन्त प्रायश्चित्त है ऐसा जानो ॥ ३१ ॥

और श्रीहरिके मनोहर चरितों के बारम्बार सुनने वालों के कथन करने वालों के हृदय में अच्छी उत्पन्न हुई भक्ति से आत्मा शुद्ध हो जाता है अतादिकों से तैसा शुद्ध नहीं होता है ॥ ३२ ॥

श्रीकृष्ण चरण कमल का भ्रमर पुरुष तो स्वयं छाँड़े हुये पाप दुःखके देने वाले भाषा कृत गुणों में रत नहीं होता है अन्य पुरुष तो कामनाओं से हत होने से आत्मा के रजकों दूर करने को प्रायश्चित्तादि कर्म की चाहना करता है जिस के कि करने से फिरभी रजोगुण ही उत्पन्न हो जाता है ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार से अपने पति का कहा भगवान् का जो माहात्म्य निसको स्मरण करके बुद्धि से विस्मित होकर ये यमराज के किंकर उस दिन से शंका कर के नारायण भक्त के प्रति नहीं जाते हैं भगवद्भक्तों को दुःखकर भी डरजाते हैं ॥ ३४ ॥

इस पवित्र इतिहास को अगस्त्य भगवान् ने मलयाचल पर्वत के ऊपर भगवान् की पूजा करते समय में हमसे कहा है ॥ ३५ ॥

इति श्रीभागवत षष्ठस्कन्ध तीसरे अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

—○*○—

राजोवाच ।

देवासुरनृणां सर्गो नागानां मृगपक्षिणाम् ।
 सामासिकस्त्वया प्रोक्तो यस्तु स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ १ ॥
 तस्यैव व्यासमिच्छामि ज्ञातुं ते भगवन् ! यथा ।
 अनुसर्गं यया शक्त्या ससर्ज भगवान् परः ॥ २ ॥
 सूत उवाच ।

इति संप्रश्नमाकर्ण्य राजर्षेर्वादरायणिः ।
 प्रतिनन्द्य महायोगी जगाद मुनिसत्तमाः ! ॥ ३ ॥
 श्रीशुक उवाच ।

यदा प्रचेतसः पुत्रा दश प्राचीनबर्हिषः ।
 अन्तःसमुद्रादुन्मग्ना ददृशुर्गं द्रुमैर्वृताम् ॥ ४ ॥
 द्रुमेभ्यः कुह्यमानास्ते तपोदीपितमन्यवः ।
 मुखतो वायुमग्निं च समृजुस्तद्विधत्तया ॥ ५ ॥
 ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तानुपलभ्य कुरुद्वह ! ।
 राजोवाच महान् सोमो मन्युं प्रशमयन्निव ॥ ६ ॥
 मा द्रुमेभ्यो महाभागाः ! दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हथ ।
 विवर्द्धयिषवो यूयं प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७ ॥
 (१) अहो प्रजापतिपतिर्भगवान् हरिरव्ययः ।
 वनस्पतीनोषधीश्च ससर्जोर्जमिषं विभुः ॥ ८ ॥
 अन्नं चराणामचरा ह्यपदः पादचारिणाम् ।
 अहस्ता हस्तयुक्तानां द्विपदाश्च चतुष्पदः ॥ ९ ॥
 यूयं च पित्रान्वादिष्टा देवदेवेन चेज्जघाः ! ।
 प्रजासर्गाय हि कथं वृक्षान्निर्दग्धुमर्हथ ॥ १० ॥

श्रीशुकामिकृतभावायर्दीपिका ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रचेतःसुतश्चस्य वंशस्तावत् प्रतन्यते ॥ १ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

(१) आदौ प्रजापतिरिति श्रीवीर० श्रीविजय० ।

तपसा हंसगुह्यास्थस्तोत्रेण च निरूप्यते ॥ २ ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तेन स्वायम्भुवधुनान्वये ।

नामप्रभावमाकर्ण्य वंशव्यासं बुभुक्षते ॥ ३ ॥

देवासुरेति द्वाभ्याम् । सामासिकः संक्षिप्तो यः प्रोक्तस्तु
 तीयस्कन्धे ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

व्यासं विस्तारं ते त्वत्तो यथा शक्त्या यथा ससर्ज तां किं तत्प्रकारं च ज्ञातुमिच्छामि अनुसर्गमनुवृत्तं सर्गम् ॥२॥३॥

● दक्षादिकृपेण ससर्जति वक्तुं दत्तजन्मप्रकारमाह । यदिति ।
[चीनवर्हिषः पुत्रा यदा समुद्रमध्यादुन्मग्रा निर्गतास्तदा गां
ध्वीं द्रुमेर्धृतां ददधुः नारदोपदेशनः प्राचीनवर्हिषो निवृत्या भरा-
कं सति कृष्याद्यभावात् ॥ ४ ॥

तपसा दीपितो मन्युर्गेषां ते तेषां द्रुमाणां दग्धुमिच्छया ॥५॥
ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां दह्यमानांस्तान् द्रुमान् वगस्पतीनां
जा सोम उवाच मा द्रुमेभ्य इति तवभिः ॥ ६ ॥

हे महाभागाः ! धिवर्धयिषवो विशेषेण वर्धयितुमि-
च्छवः ॥ ७ ॥

प्रजापतीनां तद्भक्ष्यभोज्यदाहोऽनुचित इत्याह । अहो इति
श्रमिः । ऊर्जं भक्ष्यम् इयमज्ञम् ॥ ८—१० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमाकर्णितस्वायंभुवततपुत्रोत्तानपादप्रियमनसंस्मृतिचरित्रस्त-
प्रसंगात्पृष्ठभूगोलभगोत्रेषु तत्संज्ञानतत्प्रसंगात्पृष्ठनरकनिस्सारो-
पायः धुनपरिहारश्च पूर्वं संक्षेपणं भुनं मनुसर्गं विस्तरेण
बुभुसुः पृच्छति राजा । देवासुरेति द्वाभ्याम् । स्वायंभुवे मन्वन्तरे
सतु देवादीनां सर्गः सामासिकः संक्षिप्तः त्वया प्रोक्तः ॥ १ ॥

हे इत्यनुभवे ! त्वयैव सर्गस्य व्यासं विस्तारं त्वत्तो ज्ञातु-
मिच्छामि । कथं त्वत्तो ज्ञातुं त्वत्तो ज्ञातुं । भगवान् परः सृज्यमानप्रकृति-
प्रकृतिलक्षणः यथा शक्तः यथानुसर्गं यं यं व्यष्टिसर्गं ससर्जो-
करोत् ॥ २ ॥

एवमाकर्णितस्वायंभुवततपुत्रोत्तानपादप्रियमनसंस्मृतिचरित्रस्त-
प्रसंगात्पृष्ठभूगोलभगोत्रेषु तत्संज्ञानतत्प्रसंगात्पृष्ठनरकनिस्सारो-
पायः धुनपरिहारश्च पूर्वं संक्षेपणं भुनं मनुसर्गं विस्तरेण
बुभुसुः पृच्छति राजा । देवासुरेति द्वाभ्याम् । स्वायंभुवे मन्वन्तरे
सतु देवादीनां सर्गः सामासिकः संक्षिप्तः त्वया प्रोक्तः ॥ १ ॥

हे इत्यनुभवे ! त्वयैव सर्गस्य व्यासं विस्तारं त्वत्तो ज्ञातु-
मिच्छामि । कथं त्वत्तो ज्ञातुं त्वत्तो ज्ञातुं । भगवान् परः सृज्यमानप्रकृति-
प्रकृतिलक्षणः यथा शक्तः यथानुसर्गं यं यं व्यष्टिसर्गं ससर्जो-
करोत् ॥ २ ॥

एवमाकर्णितस्वायंभुवततपुत्रोत्तानपादप्रियमनसंस्मृतिचरित्रस्त-
प्रसंगात्पृष्ठभूगोलभगोत्रेषु तत्संज्ञानतत्प्रसंगात्पृष्ठनरकनिस्सारो-
पायः धुनपरिहारश्च पूर्वं संक्षेपणं भुनं मनुसर्गं विस्तरेण
बुभुसुः पृच्छति राजा । देवासुरेति द्वाभ्याम् । स्वायंभुवे मन्वन्तरे
सतु देवादीनां सर्गः सामासिकः संक्षिप्तः त्वया प्रोक्तः ॥ १ ॥

ताभ्यां वाय्वग्निभ्यां दह्यमानांस्तान् द्रुमान् वगस्पतीनां
जा सोम उवाच मा द्रुमेभ्य इति तवभिः ॥ ६ ॥

किमुवाचेत्येवमाकर्णितस्वायंभुवततपुत्रोत्तानपादप्रियमनसंस्मृतिचरित्रस्त-
प्रसंगात्पृष्ठभूगोलभगोत्रेषु तत्संज्ञानतत्प्रसंगात्पृष्ठनरकनिस्सारो-
पायः धुनपरिहारश्च पूर्वं संक्षेपणं भुनं मनुसर्गं विस्तरेण
बुभुसुः पृच्छति राजा । देवासुरेति द्वाभ्याम् । स्वायंभुवे मन्वन्तरे
सतु देवादीनां सर्गः सामासिकः संक्षिप्तः त्वया प्रोक्तः ॥ १ ॥

उक्ताः विवर्धयिषूणां प्रजापतीनामिदं वनस्पतिदाहनमनुचित-
मिति भावः ॥ ७ ॥

सत्यं विवर्धयिषवः प्रजापतवद्वच किं द्रुमैः प्रयोजनमित्यत्राह ।
आदाविति । प्रजापतीनां द्रुमादीनामपि पतिविभुर्ह्यखि-
द्रुमेष्वन्तरास्ते तथाप्यवयवः अनेकपृष्ठतद्गताविकारः भगवान् हरि-
रादौ जगदादिकां वनस्पतीनां पद्मादिव ससर्ज तान् तादृश
विशिनष्टि । ऊर्जमिषमिति । ऊर्जं पितृनुद्दिश्य दीयमानमक्षम् इषं
देवानुद्दिश्य दीयमानम् इषोर्जकृपा वनस्पतय इत्यर्थः । अयं भावः ।
देवपितृयक्षावाशिष्टाश्च प्रजानां जीवनं पिबन्ति यज्ञशिष्टाशिनः
सन्तो मुच्यन्ते सर्वकालिष्यैः इति स्मरणात् भुज्जते ते त्वद्यं
पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् इति यज्ञानवाशिष्टाशमशमनिन्दनाच्च
एवं देवाद्युपजीव्यान्कृपेण परिणममानान् वनस्पत्यादीन्निद्रांशुं
मार्हथेति ॥ ८ ॥

एतदेवोपपादयति । अन्नमिति । यावत् पादचारिणां चराणां
भूतानामपादचारिणां चराः अन्नगद्याः अन्नेषु भूतेष्वप्याल्लभाधो
नास्ति किन्तु तेषामुपभोग्यत्वाकार एक एवेति भावः चरंषु
त्वाकारद्वयमस्तीत्याह । अहस्ता इति । हस्तयुक्तानां द्विपदाम-
हस्ताः चतुष्पदः अन्नमदनीयाः सामान्यामिषाद्यकमेकैः
क्रीयत्वं च । चरेषु भयाकारकथनं व्यतिरेकदृष्टान्तार्थम् । यथा
चरंषु केषाञ्चिद्वृत्त्यन्वयेषामदनीयत्वं न तथा चतनपु किं
त्वदनीयत्वमेवेति सर्वोपभोग्यत्वाग्निरपराधत्वाच्च तदोहः न कार्यं
इति तात्पर्यम् ॥ ९ ॥

किञ्च । हे अनघाः ! यूयं पित्रा प्राचीनवर्हिषा देवदेवेन तपसा
तोषितेन भगवता च प्रजासर्गाय निर्दिष्टाः हि यतः एवमतः
कथं वृक्षादिद्रुमर्हणम् ॥ १० ॥

श्रीमद्भित्तयध्वजतीर्थकृतपद्मज्ञावली ।

मुद्राग्निं सूर्यं इत्यत्र गे यदुक्तं दद्याद्यज्ञेयमाहात्म्यं हरेस्त-
ज्जन्माद्यस्य यत इत्यत्र च यः सर्गेति शेषः प्रतिज्ञातः सोऽपि
भगवदेकनिष्ठ इति प्रतिपाद्यतेऽस्मिन् दद्यात् । तत्र तृतीयाधो कथितः
सर्गे भगवदेकनिष्ठ उतान्यनिष्ठः आहोर्ह्यन्त्यनिष्ठोऽपि भगवत्प्रभा-
दायत्त इत्यतिशय राजोक्तार्थमनुय तद्वत्स्वम् प्रहृत्याह । इति ।
सामासिकः संक्षिप्तः ॥ १ ॥

व्यासं प्रपञ्चं ते तव सकाशादनुसर्गं सगान्तरसर्गम् ॥ २ ॥
युक्तेन राजपञ्चमस्य परितोऽपि दद्यात् उपायादित्यन्वयान्तर-
मवाहयत्वा निमित्तानुसर्गं विवर्धयितुं शोचतां तान् ददात्
पितृभ्योऽनुसर्गं दद्यात् शोचितां अनेन युक्तेन कथं दद्यात्
किञ्च । शोचितादिप्रसङ्गस्य भवमेव भवमेव पारितोषिकम्

भगवत्प्रसङ्गादनुसर्गं सगान्तरसर्गम् ॥ २ ॥
युक्तेन राजपञ्चमस्य परितोऽपि दद्यात् उपायादित्यन्वयान्तर-
मवाहयत्वा निमित्तानुसर्गं विवर्धयितुं शोचतां तान् ददात्
पितृभ्योऽनुसर्गं दद्यात् शोचितां अनेन युक्तेन कथं दद्यात्
किञ्च । शोचितादिप्रसङ्गस्य भवमेव भवमेव पारितोषिकम्

तदा सुखतो वायुमग्निश्च ससृजुः । तेषां द्रुमाणां
द्विराहृत्य दहन्त्येव ॥ ५ ॥
तदा सुखतो तत्सर्गोपायतत्प्रकारं कथयति ताभ्यामिति ।
अत्राहृत्य दहन्त्येव ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमोहति तत्राह । मा द्रुमेभ्य इति । क्रुधद्रुहेत्यादिना चतुर्थी तत्र हेतुमाह । विवर्धयिष्य इति । विवर्धयिष्यः प्रजावृद्धिं करिष्यत्वः । ययं पतयः पानारः स्मृता इति यदतो द्रुमेभ्यो द्राग्धु नाहंभ्यन्वयः ॥ ७ ॥

दाहे नागायणानुग्रहदूरत्वं भयनां स्यादित्यभिप्रेत्याह । आदाविति । ऊर्जे पित्रात्म इयं देवात्म ॥ ८ ॥

वनस्पत्योपधीनामर्ज्यान्वयः कथमत्राह । अत्रमिति । अचराच्चराणामत्रम् इत्याद्यन्वेतव्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सामासिकः पष्ठादिमन्वन्तरजातविस्ताराकथनात् ॥ १ ॥

व्यासं तन्मन्वन्तरजातद्वानन्तरशाखोपशाखारूपम् ।

पूर्वसर्गस्य केनचित् कारणेन नष्टप्रावृत्त्यादनुसर्गम् ॥ २ ॥ ३ ॥

यदेति । उत्तानपादवृत्तान्तमारभ्य कथनं तस्यैवास्तिमराज्यत्वात् ॥ ४—८ ॥

ऊर्जमप्रातिरिक्तं भक्ष्यम् । अत्रमिति सवलानां दुर्ध्वान्नमसृजदित्यर्थः ॥ ९—२२ ॥

श्रीमद्विभवायस्वरूपसिद्धतसारार्थदर्शिनी ।

पुनश्च पोषणां वाच्यमिन्द्रस्वाचार्यघातिनः ।

सचाचार्यां विश्वरूपो दक्षकन्यासुतोद्भवः ॥ १ ॥

दक्षस्वानभ्युत्थान्ते संक्षेपेणोक्तजन्मनः ।

कथाध्वान्नयेणोद्भवः स्तब्धः वाच्यः सविस्तरम् ॥ २ ॥

राजापि सृष्टेः प्रस्तावे स्वायम्भुवसुतान्वयौ ।

सप्रसङ्गो समाकथ्यं भूयः प्रपञ्च तत्पुनः ॥ ३ ॥

चतुर्थं तु प्रचेताभ्यः जातो दक्षः प्रजाः सृजन् ।

हंसगुह्यस्तवेनेन तुष्टावेति निरूपणे ॥ ४ ॥

देवासुरेति द्वाभ्याम् । सामासिकः संक्षिप्तः यः प्रोक्तस्तृतीयस्कन्धे व्यासं विस्तारम् । ते त्वत्तः अनुसर्गमनुवृत्तं सर्गम् । यथा शक्ता यथा ममजं तां शक्तिं ते प्रकारश्च परो ब्रह्मा ॥ १—३ ॥

दक्षादिरूपेण सप्तजंति वक्तुं रुद्रापराधाच्छागमुत्सृज्य दक्षस्यावमानदुःखेन देहं त्यक्तवनः पुनर्जन्मप्रकारमाह । यदेति । गां पृथ्वा द्रुमेवृतां दहशुः । नारदोपदेशतः प्राचीनवर्हिषि विरज्य वने जे सत्यराजकादेव कृष्याद्यभावात् ॥ ४ ॥

करोदीपितेति । तपसः कोपादिप्रानत्वात् ॥ ५ ॥

सोमो विष्ठाता स एव वृक्षाणां राजा प्रशमयन्निनेति प्रथमे सामोपायने अन्धोरपगमासम्भवादिनि भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

ऊर्जमप्रातिरिक्तं फलादि भक्ष्यं वनस्पतिहेतुकम् । इयमन्नं गोधूमाद्योपधिहेतुम् । चराणां पक्षाभ्यां चरतां भ्रमरादीनाम् अचराः पुष्पजताया एवात्रम् । पादचारिणां पद्मिभ्यस्तां गार्गाहपादीनाम् अपहो घासाद्या एवात्र तेष्वेव हस्तयुक्तानां व्याघ्रादीनाम् महस्ताः

गवाद्यः द्विपदां पञ्चपां चरतां मनुष्याणां चतुष्पदां हरिणां चकारात् अचरा भान्वगोधूमाद्याश्च ॥ ८—१० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं पापकारिणो रक्षयामुत्स्वाथ चतुर्थे दक्षजन्मानुवात् पूर्वकं दक्षकर्तृकं भगवदाराधनं वर्णयन् पुण्यकारिणो दक्षस्य वृत्तपादनेन रक्षयाम् वर्णयति । तत्र तावत् संक्षेपतः उक्तां देवादि सृष्टिं भुत्वा तां विस्तरतो वृभुत्सुः राजर्षिः पृच्छति । देवां ज्ञेयम् । सामासिकः संक्षिप्तस्तृतीये स्कन्धे त्वया यः प्रोक्तः ॥ १ ॥

हे भगवन् ते त्वत्तः तस्यैव सर्गस्य व्यासं विस्तरं वेदितुमिच्छामि को विस्तर इत्यत्राह । भगवान् मुखो विद्वद्भूतः यः शक्त्या येन नियोज्यकर्त्रा यथा अनुसर्गमनुकृतं ससर्जं तत् भोतुमिच्छामीति योजना ॥ २ ॥ ३ ॥

दक्षेण नियोज्यकर्त्राऽनुसर्गमकरोदिति वक्तुं तज्जन्मानुवदति यदेत्यादिना । उन्मग्ना निर्गताः गां भुवम् ॥ ४ ॥

तद्विधत्तया द्रुमाणां दग्धमिच्छया ॥ ५ ॥

हे कुकुरह ! परीक्षित वनस्पतीनां राजा सोमः तां वायव्यमिच्छां नितरां दहमानान् तां द्रुमानुपलभ्य ज्ञात्वा मत्प्रचेतसां क्रोधबुधमयमनुवाच ॥ ६ ॥

तदुक्तिमेवाह । मेति नवभिः । हे महाभागा ! द्रुमेभ्यः द्रो द्रोहं कर्तुं माहंय यतो ययं विवर्धयिष्यः प्रजाः वन्दयितुं चक्षुः प्रजानां पतयः स्मृताः ॥ ७ ॥

प्रजावृद्धिकानानां प्रजापतीनां तद्भक्ष्यमोज्ज्वलाद्यो न काय इत्याह । महो इति त्रिभिः । ऊर्जं भक्षयिष्यमन्नं सप्तजं ॥ ८ ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

राजा परीक्षितजी बोले देवता अक्षुर मनुष्य नाम मृग-पक्षी इनों की सृष्टि संक्षेप से आपने कही है जो कि स्वायम्भुव मन्वन्तर में भई है ॥ १ ॥

हे भगवन् ! उसीका विस्तार मैं सुनने चाहता हूँ पर भगवान् ने अनुसर्गको जैसे जिस शक्ति से सृज है सो भी मैं सुनने चाहता हूँ ॥ २ ॥

श्रीसूतजी बोले राजर्षि परीक्षित के ऐसे प्रश्न को भक्ष्य करके मुनिसत्तम वादरायण पुत्र श्री शुक्रदेवजी परीक्षितजी की प्रशंसा करके फिर बोले ॥ ३ ॥

श्रीशुक्रदेवजी बोले जिस समय मैं प्राचीन वर्हि राजाके पुत्र दश प्रचेतसः समुद्र में से निकले तब उन्होंने सब पृथिवी को पेड़ों के मारे मरि हुई देखा ॥ ४ ॥

अन्नके न होने से बड़े क्रोध से दीपित होगये वृक्षां पर उनने बड़ा कोप किया तब उन वृक्षां के जलाने की इच्छा से मुखमें से अग्नि तथा वायु दोनों को पैदा किया ॥ ५ ॥

हे कुकुरह परीक्षित जी ! उन अग्नि वायु से वृक्षां को जलते देखकर उनके क्रोधको शान्त करने को सोम राज प्रचेतसों से बोलते भये ॥ ६ ॥

आतिष्ठत सतां मार्गं कोपं यच्छत दीपितम् ।
 पित्रा पितामहेनापि जुष्टं वः प्रपितामहैः ॥ ११ ॥
 तोकानां पितरौ बन्धू दृशः पक्ष्म स्त्रियाः पतिः ।
 पतिः प्रजानां भिक्षूणां ^(१) गृह्यज्ञानां बुधः सुहृत् ॥ १२ ॥
 अन्तर्देहेषु भूतानामात्मास्ते हरिरीश्वरः ।
 सर्वं तद्विष्णुमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ ॥ १३ ॥
 यः समुत्पतितं देह आकाशान्मन्युमुल्वणम् ।
 आत्मजिज्ञासया यच्छेत् स गुणानतिवर्तते ॥ १४ ॥
 अलं दग्धैर्द्रुमैर्देनैः खिलानां शिवमस्तु वः ।
 वार्त्ता ह्येषा वरा कन्या पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥
 इत्यामन्त्र्य वरारोहं कन्यामाप्सरसीं नृप ! ।
 सोमो राजा ययौ दत्त्वा ते धर्मेणोपपेमिरे ॥ १६ ॥
 तेभ्यस्तस्यां समभवदक्षः प्राचेतसः किल ।
 यस्य प्रजाविसर्गेण लोका आपूरितास्त्रयः ॥ १७ ॥
 यथा ससर्ज भूतानि दक्षो दुहितृवत्सलः ।
 रेतसा मनसा चैव तन्ममावहितः शुणु ॥ १८ ॥
 मनसैवाभूजत् पूर्वं प्रजापतिरिमाः प्रजाः ।
 देवासुरमनुष्यादीन्नभस्थलजलौकसः ॥ १९ ॥
 तमवृद्धितमालोक्य प्रजासर्गं प्रजापतिः ।
 विन्ध्यपादानुपव्रज्य सोऽश्वरहुष्करं तपः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

हे महाभाग प्रथेना हो दुस्त्रिण वृक्षोंपर कोप मनकरो
 तुमने प्रजाओं के पतिहो प्रजावृद्धि करने वालेहो ॥ ७ ॥
 अहो प्रजापतियों के पति भगवान् ईश्वर ने धनस्पाति
 ओपधियोंको पितरों का अन्न देवों का अन्न रूप मृता है ॥ ८ ॥
 चर जीवों के अन्न जीव आहार हैं पादचारी जीवों के
 आहार बिना पादचारी जीव हैं बिना हाथवाले जीव हाथ
 वालों के आहार हैं चार पांव वाले जीव हैं पांववालों
 के आहार हैं ॥ ९ ॥
 हे भगवन् हो भगवान् ने और आप के पिताने तो आप लोगों
 को सृष्टि के वास्ते आकाशिया हैं आप लोक कैसे वृक्षों
 का द्रोह करते हो ॥ १० ॥

अधरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अत आतिष्ठत आश्रयत सतां मार्गमुपक्रमं पित्रादिभिर्जुष्टम् ११

प्रजानां प्रजापतिरयं बन्धुरनस्तर्ज्जाविकानाशो न कर्तव्य
 इति दृष्टान्तपञ्चकनाह । तोकानां बालानां मातापितरौ अन्नानां
 ज्ञानदो बुध एव सुहृत् ॥ १२ ॥
 ईश्वराधिष्ठानस्यास्य भूतद्रोहो न युक्त इत्याह । अन्तर्देह-
 ष्विति । वो युष्माभिः ॥ १३ ॥
 आकाशादहं समुत्पतितमाकस्मिकमित्यर्थः । आत्मविचारं
 यो नियच्छेत् ॥ १४ ॥
 खिलानां शेषाणां वो युष्माकं च शिवमस्तु वृक्षरक्षणां
 तदीयां कन्यां ददाति वार्त्ता वृत्तः पालिता ॥ १५ ॥
 आमन्त्र्य सान्त्वयित्वा आप्मर्यामप्सरसः प्र-
 सुताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥
 दुहितृवत्सल इति । तस्य कन्यावंश एवेत्युक्तम् । तस्यो
 प्रजापतिर्दक्षः ॥ १८ ॥
 अवृद्धितमसं वृद्धं विन्ध्यस्य पादान् संश्रित्वा ॥ १९ ॥
 तस्य यस्मात्

भीमज्ञागवतवाचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सतां साधूनां मार्गमातिष्ठताश्रयत । कथंभूतं वः युष्माकं पित्रा प्रचेतसा पितामहेन तन्पित्रा ये च वः युष्माकं प्रपिता-
महादयः तैश्च जुष्टं सेवितम् । पित्राद्याचरन्तिमेव सन्मार्गमाश्र-
यतेत्यर्थः । दीपितं कोपं यच्छत उपसंहरत ॥ ११ ॥

किञ्च । भगवतः सर्वरक्तकस्य शरीरत्वाद्भनस्पतिषु क्रीडो-
ऽयुक्त इत्याह । तोकानामिति । तोकानां बालानां पितरौ यथा
बन्धु रक्तकौ यथा दशः पक्ष्म बन्धुः यथा च स्त्रियाः पतिर्बन्धुः
तथा प्रजानां नृपः यथा च मिश्रणां मिश्रत्यध्याहारः यथा
गुह्यज्ञानां प्रयोगकुशलानां बुधः यामांभाभिन्नः तथा भगवान्
रक्तकः सुहृच्च भूतानामन्तर्देहेषु हृदयेष्वात्मेश्वरः अन्तः प्रविश्य
नियन्ता हारिर्गन्तः सर्वे जगत् अस्य भगवतो धिष्यस्येवमीक्ष्यो-
ऽसौ भगवान् वः युष्माकं तोपितो भवति । यद्वा । प्रतिनियत-
रक्षकत्वव्यवस्थामुल्लङ्घ्य कथं द्राग्धुमर्हयेत्याह । तोकानामिति ।
पित्रादय इव प्रजानां चराचरात्मकानां नृपः बन्धुः रक्षकः
सुहृच्च । किञ्च । भगवच्छरीरत्वाच्च न द्रोहः कार्य इत्याह । अन्तर्दे-
हेष्विति । उक्त एवार्थः गुह्यज्ञानामिति मिश्रुविशेषणं वा गुह्य
रहस्यभूतं परमात्मस्वरूपादिकं ज्ञानमिच्छन्तां बुध इव तदुपदेशा
विद्वानित्यर्थः रक्षणां च सर्वत्रानिष्टपरिहारप्रपण्यात्मकमेव
॥ १२ ॥ १३ ॥

किञ्च । क्रीडोपशमस्याऽयुदयहेतुत्वाच्च नमुपसंहरतेत्याह ।
य इति । देहे आकाशात् समुत्पतितं यदच्छयोत्पन्नमित्यर्थः ।
यद्वा । देहे आकाशाद्भूदयविवरात् समुत्पतितमुत्पन्नं दुःसहं मन्युं
क्रीडमात्मजिज्ञासया स्वात्मपरमात्मयायात्म्यविचारणेन यच्छे-
दुपसंहरेत स पुमान् गुणान् सत्त्वादीनातिवर्षेत क्रमेण संसार-
बन्धान्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अतो दग्धैरत एव दीनैः द्रुमेरन्तं वीनद्रुमदाहनेनाकमित्यर्थः
खिलानामवशिष्टानां द्रमाणां वः युष्माकं च शिवमस्तु । वार्क्षी
वृक्षैः पालिता एषा वरा नृजलज्ञा अन्या मारिषास्या पत्नी-
त्येत्यर्थः । प्रतिगृह्णतां युष्मानिगितं शयः ॥ १५ ॥

स्त्रीत्यमामन्य सात्त्विकतात्पर्यसमस्वरतो देहादाविर्भूता-
मृषीर्निर्गमनां वरगोदां वरसर्वेदुमुदेदुयाग्यां कन्यां नेत्र्यो
दत्त्वा योमो राजा ययो गतः ततस्तं प्रदेयम् सर्वे धर्मग
तायुपयोगिनः निरादितवन्तः । धर्मगन्तव्यं "अपृथग्धर्मशीलानां
सर्वेषां वाः उपसंहरत । अपृथग्धर्मशीलेषु भुक्ता पत्युपिताशया"
इति भगवतो नृपस्यैकैकस्याः पालितप्रहो नोपायह इति शङ्का
न कार्यत इति ॥ १६ ॥

तेज्याः प्रदेयमप्यस्य तत्प्राप्तपत्नरस्यां ते राजन् ! दत्तः
प्रापतिः प्राचेतसोऽमुमुपपन्नः पूर्वं प्रज्ञागोऽदृष्टः ज्ञानो देवाधरे
हारावशात् देवे विद्यमानं मारिष्यां प्रविषसना-

सोमो नृगालोक्तं च नृपः यस्यां महद्वज्रानादजस्य-
प्रथमे सामोपाये प्राचेतसं विशनष्टि । यस्य प्राचे-
प्रजासर्गेण त्रयो लोका अपूरिताः प्रायशो
ऽस्तमस्तानरूपा इत्यर्थः ॥ १७ ॥

माघोपधिदुःसहम् । दुहितेषु भास्वरयुक्तः रतमा वीर्य्या
पुण्ड्रताया एवाज्जाताः प्रजाः ससजे काः देवादीस्तथा नम
अपहो वासाद्या एव लमेवोक्तः स्थानं येषां तान् ॥ १९ ॥

तमेवं मनसा क्रियमाणं प्रजासर्गमवहितमवृद्धमालोऽ
स प्रजापतिः प्राचेतसः विन्ध्यस्य पादान् प्रत्यन्तपर्वतानुपग्रम
उपागत्य दुश्चरामतरैः कर्तुमशक्यं तप आचरत् कृत
वान् ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मार्गे विशनष्टि । पित्रेति ॥ ११ ॥

अनन्पशरणां वृक्षाणां दाहे शरणागतवधर्दोषोऽपि युष्माकं
स्यादित्याशयवानाह । तोकानामिति । तोकानां बालानां पितरौ
मातापितरौ बन्धू इत्येतत् सर्वत्रान्वेतव्यं गृही गृहस्थः मिश्रणा
प्रज्ञानां ज्ञानदानाख्यजीवनेन ॥ १२ ॥

किञ्चानेनश्वरद्रोहोऽपि स्यादित्याशयवानाह । अनरिति
भूतानामिति विशेषणाद्भूददाहेनेश्वरदाहः कथं स्याद्भूतदाहाकर
णादिति नब्राह् । सर्वमिति । तस्य हरेर्धिष्यं निवासस्थाना
अनेन किं फलं स्याद्ब्राह् । एवमिति । असौ हरिः ॥ १३ ॥

इतोऽपि कोपो न कार्य इत्याह । यः समुत्पतितमिति । देो
आकाशाद्भूदयाकाशादुत्पतितमुज्ज्वलितं मन्युं यो यच्छे
कथमात्मनः परमात्मनः जिज्ञासया विचारण "अन्तर्बोहः
तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" इति श्रुत्यर्थपर्यालोचनय
भूतद्रोहेण भीमारायणद्रोह एव स्यादिति चिन्तया स पुमा
गुणान् संसारहेतुभूतांस्तरनीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

वार्क्षी वृक्षदुहिता वरा वरणीया ॥ १५ ॥

वरः श्रेष्ठः आरोहो नितम्बप्रदेशो यस्याः सा तथा ताम्
आप्सरसीम् अप्सरोजातिमतीम् ॥ १६ ॥

यस्य दत्तस्य ॥ १७ ॥ १८ ॥

पूर्वमादिमृष्टो इमाः प्रजाः मनसेवासृजत् प्रजोपतिर्ब्रह्मा ॥ १९ ॥

यो ब्रह्मणा कृतः प्रजासर्गः तमवृंहितमपूरो दृष्ट्वा ब्रह्मा-
नुशया विन्ध्यमिगेः पादान् प्रत्यन्तपर्वतानुपग्रम्य तपोऽचरत् स
प्राचेतसो दत्तः यो मनसासृजत् स तपोऽचरत्पदित्येकवाक्यं
वा ॥ २० ॥ २१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराधर्दशिनी ।

पित्रादिभिर्जुष्टं भगो मार्गम् । उपशममातिष्ठत ॥ ११ ॥

यूय हि प्रजोपालकाः द्रमादयः प्रजाः प्रजोपजीव्याश्चेत्येतान्
पात्यन् । नहि पालकानां नाशकत्वं दृष्टमित्यत्र दृष्टान्तपञ्चक-
माह । तोकानां बालानां स्त्रियाः पतिर्भर्ता प्रजानां पतिर्नृपः ॥ १२ ॥

इन्द्रादिभिरनुत्वाच्च भूतद्रोहो न युक्त इत्याह । अनरिति ।
यो युष्माभिरन्वै सर्वभूतदयैव असामीश्वरस्तोपित इति हि
न स्मर्येत भावः ॥ १३ ॥

ननु कोपकाले कृत एतान् विचारस्तब्राह् । य इति । आका-
शादिव देहे समुत्पतितमाकस्मिकमित्यर्थः । आत्मनो जिज्ञासया
विचारणेन यच्छेत् उपशमयेत् स गुणानिति अन्यथा यूयं गुणो-
रेव प्रस्ता भविष्येति सामोक्ता भेदश्च ध्वनितः ॥ १४ ॥

भेदाप्युपशमाभावमाजस्य वानमाह । ब्रह्ममिति । खिलानां
अपायां वार्क्षी वृक्षैः पालितवाधकन्या ॥ १५ ॥

तत्राधमर्षं माम तीर्थं पापहरं परम् ।

उपस्पृश्यानुसवनं तपसाऽतोषयद्धरिम् ॥ २१ ॥

अस्तौषीहंसगुह्येन भगवन्तमधोक्षजम् ।

तुभ्यं तदभिधास्यामि कस्यातुष्यद्यतो हरिः ॥ २२ ॥

॥ प्रजापतिरुवाच ॥

नमः परायावितथानुभूतेय गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे ।

अदृष्टधाम्ने गुणतत्त्वबुद्धिभिर्निवृत्तमानाय दधे स्वयम्भुवे ॥ २३ ॥

श्रीमद्विष्णुनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आप्सरसीय अप्सरसः प्रम्लोचायाः सुनाम् ॥ १६ ॥

समभवादिति दक्षस्य स्त्रायम्भुवमनुवंदयत्वात् स्त्रायम्भुवे
मन्तरे जन्म यस्य प्रजाविसर्गोऽथेति प्रजाविसर्गोऽस्य स्त्रायम्भुव
रथ

वायुवे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे काव्यविभूते ।

यः ससर्ज प्रजा इष्टाः स दक्षो देवर्षोदितः ॥

इति वतुर्गोत्रोः । तस्मान्मन्त्रे मन्वन्तरपञ्चकमभिव्याख्यास्य
तप एव यौर्वकाविकैश्चैवंप्राप्त्यर्थकमवगम्यते ॥ १७ ॥

• बुद्धिपुत्रस्य इति पुत्रवंशमावः सूचितः ॥ १८ ॥ १९ ॥

प्रजापतिर्दक्षः विष्णुस्य पादान् प्रत्यस्तपर्वतात् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यो युष्माकं पित्रादिभिर्जुष्टं सेवितं सतां मार्गमुपशमात्मक-
माक्षिप्यत आश्रयत ईपितं कोपं यच्छतोपसंहरत ॥ ११ ॥

तोकानां बालानां बन्धुः सहायः सुहृत् सखा ॥ १२ ॥

भगवत्परितोषार्थं सर्वेषु भगवदधिष्ठितेषु सहायभाव एव
कर्तव्यो न द्वोह इत्याह । मन्तरिति । यो युष्माभिः ॥ १३ ॥

यः आकाशाद्भृशकाशात् देहे समुत्पतितं मनुं निय-
च्छेदुपसंहरत् स आर्माजिज्ञासया परमेश्वरोपासनया गुणान्
अतिवर्तते त्रिगुणं प्रपञ्चमतिक्रम्य मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

खिलानामवशिष्टानां यो युष्मत्तः शिवमस्तु याक्षां वृचैः
पाजिता युष्माभिः पत्नीत्वे प्रतिगृह्यताम् ॥ १५ ॥

इत्येवमामन्त्रे सान्त्वयित्वा आप्सरसीं प्रम्लोचासुतां
दत्त्वा ययौ स्वस्थानमगात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

रेतसा वीर्येण मनसा सङ्कल्पमात्रेण मम मत्तः ॥ १८ ॥

प्रजापतिर्दक्षः पूर्वं मनसैवासृजत् ॥ १९ ॥

तं प्रजासर्गमवहितमसंवृद्धमाबोक्य विन्ध्यस्य पादान्
प्रवयवभूतान् पर्वतात् ॥ २० ॥

माया टीका ।

सत्पुरुषों के मार्गमें स्थिति करो प्रदीपित कोपको
शाप्तकरो ॥ नुमारे पिता पितामह प्रपितामहने जिस मार्ग
का सेवन किया है तिसी मार्ग को तुम सेवन करो ॥ ११ ॥

बादलों के बन्धु मातापिता होते हैं नेत्रके बन्धु

पशुना होते हैं स्त्री का बन्धु पति होता है प्रजाओं का
बन्धु नृप होता है मिश्रकों का बन्धु गृहस्थ होता है
प्रधानियों का बन्धु ज्ञानी होता है ॥ १२ ॥

सब देहों के भीतर में ईश्वर हरि आत्मा हैं सब जीवों
को भगवान् का स्थान जानोगे तब भगवान् सन्तुष्ट
हो जायेंगे ॥ १३ ॥

जो पुरुष देह आकाश के मध्यमे से उत्पन्न भये क्रोध
को आत्मज्ञान से निवारण करदेता है उस के तीनों गुणों
के दोष छूट जाते हैं ॥ १४ ॥

अब इन वृक्षों को मत जलाओ ये अतिपुष्पी हैं
याँकी जो वृक्ष हैं इन से आप का भी कल्याण होगा
इन वृक्षों की एक सुन्दर कन्या है तिसको तुम पत्नी
रूप से ग्रहण करो ॥ १५ ॥

हे नृप ! इस प्रकार से उनको कहकर उत्तम रूपवती
अप्सरसी कन्या को उन्हे देकर सोम राजा खले गये उनने
धर्मकी रीति से उसका विवाह किया ॥ १६ ॥

उन प्रचेतों में से तिस कन्या मे वषट् नामक पुत्र उत्पन्न
भया जिसके प्रजासृष्टि करने से तीनों लोक भर गये ॥ १७ ॥

जिस प्रकार से पुत्रियों के प्रेमी दक्ष ने सब भूतों को पैदा
किया वीर्य से या मन से तिसको तुम सावधानता से सुनो ॥ १८ ॥

प्रजापति ने पहिले मनहीं से इन प्रजाओं को सृजा है देवता
असुर मनुष्य आकाशचारी पृथिवीचारी जलचर इन सर्वों
को पैदा किया है ॥ १९ ॥

प्रजापतिने उस प्रजा की सृष्टि को नहीं घटती हुई
कर विन्ध्य पर्वत के नीचे स्थल में जाकर अतिकठिन
प्रारंभ किया ॥ २० ॥

धीरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

हंसगुहाद्येन स्तोत्रं कस्य च ॥ १६ ॥

पराय सर्वोत्तमाय नमो ॥ १७ ॥
अविनया अनुभूतिश्चर्त्तार्यस्य ॥ १८ ॥
निमित्तं माया च तयोर्वन्धवे नियम् ॥ १९ ॥
बुद्धियंतां तैर्जीवरूपे धाम स्वरूपं यस्य ॥ २० ॥
मानं यस्मात् पाठान्तरे निवृत्तं ॥ २१ ॥

न यस्य सख्यं पुरुषोऽवैति सख्युः सखा वसन् संवसतः पुरेऽस्मिन् ।

गुणो यथा गुणिनो व्यक्तदृष्टस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि ॥ २४ ॥

देहोऽसवोऽज्ञा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् ।

सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तर्हि कथं तस्य सिद्धिरत आह । स्वयम्भुवे स्वप्रकाशाय ॥ २३ ॥

महद्व्याप्तत्वं दर्शयन्नाह । नेति । पुरुषः सखा जीवोऽस्मिन् पुरे देहे वसन् संवसतः सख्युर्यस्य सख्यं करुणप्रवर्तकत्वादिकं नावैति न जानाति तस्मै कुतः व्यक्तदृष्टेः प्रपञ्चदृष्टुः न हि द्रष्टा दृश्यो भवतीति । प्रथमान्तपाठे व्यक्ते प्रपञ्च एव दृष्टेर्यस्य सः गुणो विषयो गुणिनां विषयिण इन्द्रियादेः सख्यं प्रकाशकत्वं यथा न वेत्ति तद्वत् ॥ २४ ॥

ननु गुणो जडत्वात् जानातीति जीवस्तु चेतनः किमिति न जानात्यत आह । देह इति । देहश्चासवश्च प्राणा अक्षान्द्रियाणि मनवश्चान्तःकरणानि भूतानि च मात्राश्च तन्मात्रा-यवात्मानं स्वरूपं दृश्यमन्यमिन्द्रियवर्गं तयोः परं देवतावर्गं च न विदुः पुमान् जीवस्तु सर्वमेतत्त्रयं वेद गुणांश्च तन्मूल-भूतान् वेद तज्ज्ञोऽपि सन् यं सर्वज्ञं न वेद तमनन्तमीडे स्तौमि ॥ २५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र चिन्त्यपादेपु त्रिकालमवर्णयित्वा पापहरं पुण्यं तीर्थ-मुपस्पृश्य तत्र स्नात्वेत्यर्थः तपसा हरिमतोषवदाराधितवान् ॥ २१ ॥

तथा भगवन्तमधीक्षुर्जं हंसगुहाख्येन स्तोत्रेणास्तौपीत-देव स्तोत्रं तुष्टमभिधास्यानि स्तोत्रं विशिनष्टि । यतो येन स्तोत्रेण हरिः कस्य प्रजापतेर्ज्ञेयस्यानुपपद्यतेऽभूत् । प्रसन्नोऽभूदित्यर्थः ॥ २२ ॥

हंसगुहाख्यं स्तोत्रमुपदिशति । ततः परायेत्यादिना । स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथमित्यन्तेन ग्रन्थेन । तत्र प्रथमं प्रकृति-पुरुषविलक्षणं सत्यसङ्कल्पं प्रकृतेर्नित्यन्तारमपरिच्छिन्नं प्रमाण-अन्याधि सर्वकारणं नमस्करोति । पराय चिद्विलक्षणाया ताव-च्चिद्व्यावर्तकधर्मयोगमाह । अवितथानुभूतये इति । अवितथा-ऽमोघाऽनुभूतिः सङ्कल्परूपात्मकं ज्ञानं यस्य सत्यसङ्कल्पाय-त्यर्थः । जीवस्त्वसत्यसङ्कल्प इति ततः तेनास्य व्यावृत्तिः अचि-द्व्यावर्तकधर्ममाह । गुणत्रयाभासनिमित्तवन्धवे गुणत्रयाभासः सर्वविद्युगुणत्रयान्मेषस्तस्य निमित्तं कारणं प्रकृतिः तस्या-न्धवे आश्रयभूताव प्रकृतिशरीरकाय तन्निबन्धे इत्यर्थः ज्ञे-नाद्विदोऽस्य व्यावृत्तिः एवं पदत्रयेन चिदचिद्व्यावृत्तिः । तन्मयं प्रजापतिवर्णोदताविर्भूतसत्यसङ्कल्पः प्रकृतिविमुक्तः किं गुको जीवः नेत्याह । गुणतत्त्वबुद्धिभिर्गुणत्रयकार्यभूतपृथिव्यादि-तत्त्वविषयबुद्धिभिरदृष्टमनुपलक्षितं धाम स्वरूपं यस्य मुक्तस्तु संसारदशायां पृथिव्यादिसङ्कलितपरिणामभूतशरीरविषयबुद्धि-भिर्वैदोऽयं मनुष्योऽयमित्युपलक्षित इति ततोऽस्यतेनैव व्यावृत्तिः तर्हि किं नित्यसिद्धः नेत्याह । निवृत्तं मानं यस्माद्विदुस्तानः

तादृशोऽवधिरित्येता यस्य स तथाक्तः प्रमाणशून्यावधये त्रिवि-धपरिच्छेदरहितस्वरूपायेत्यर्थः । नित्यसिद्धस्तु जीवः स्वरूपत-परिच्छिन्नः इति ततः तेनास्य व्यावृत्तिः स्वयम्भुवे स्वयं कार-णांतरशून्याय सर्वकारणायेति भावः ॥ २३ ॥

गुणत्रयाभासनिमित्तवन्धवे इत्यनेनचिदाश्रयत्वमुक्तम-चेतनवन्धुत्वमाह । न यस्येति । पुरे देहे संवसतः जीवा-न्तरात्मतया वसतः सख्युर्हितैककारिणः । यस्य परमात्मन-सख्यं तच्छेषभावं पुरुषो नावैति । गुणिनो रत्नाङ्गुण इव प्रभादिषत् अपृथक्मिद्व्यप्रकारभूतो वसन् तद्व्यावर्तनं वसन् सखा तद्वतातिशयाधानैकस्वरूपतया मित्रमयं पुरुषः नावैति नानुसन्धत्ते इत्यर्थः । तत्र हेतुरव्यक्तदृष्टिः । देहगोचरज्ञानः तस्मै सख्ये परमपुरुषाय नमस्करोमि । “ह्यस्तुपर्णो” इति श्रुत्यर्थोऽत्र विषयितः ॥ २४ ॥

नावैतीत्येतत् प्रपञ्चयति । देह इति । देहश्चासव इन्द्रियाणि प्राणा वा मनसः मनोवृत्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि वा भूतानि पृथिव्यादीनि मात्रा गन्धादीनि तद्वाहकाणि कर्मेन्द्रियाणि वा एताः आत्मानं स्वरूपं परं स्वेष्टयः विलक्षणमन्यं जीवात्मानं न विदुः पुमान् जीवस्तु यत् सर्वं देहादिकं तद्वेद जानातीत्यर्थः एवं तत्-ज्ज्ञो देहाद्यभिज्ञोऽपि जीवः देहादिकं स्वगुणान् स्वात्मानं च जानाति तं भगवन्तं सर्वज्ञं तद्गुणांश्च न वेद तमनन्तमपरि-च्छिन्नमीडे स्तौमि देहादयो दृष्टान्तार्थमुपास्ताः यथा देहादयोः स्वरूपं तस्माद्विलक्ष्य जीवात्मानं च न विदुरेवं पुमान् देहा-द्यभिज्ञोऽपि सर्वज्ञं तद्गुणांश्च न वेदेत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मात्रा हंसगुहेन स्तोत्रेण कस्य दक्षस्य यतो येन ॥ २२ ॥

सर्वनामसंज्ञाभावात्लोकवैलक्षण्यप्रदर्शनाय पराय नम इत्यन्वयः परत्वमुपपादयति । अवितथेत्यादिना । अवितथा यथार्था-काप्यप्रतिहतानुभूतिर्यस्य स तथा तस्मै भक्त्यज्ञानाय “भक्त्य-ज्ञानम्” इति श्रुतेः गुणत्रयेणाभासः सृष्टिस्तन्निमित्तयोः प्रकृति-पुरुषयोर्यन्धुभूताय तत्र स्थित्वा ताऽप्यां सृष्टौ प्रवर्तमानाय गुण-त्रयप्रतीतिर्निमित्ताव्यक्ताश्रयाय वा [१] “सतो वन्धुमसति-निरविवन्दन्” इति श्रुतेः गुणेषु शब्दाद्विविधेषु यथार्थबुद्धिर्यथा-ते तथा तैर्वाहमुर्ध्वरूपेण ज्ञातस्वरूपाय “न चश्रुया पश्य-कांश्रयनम्” इति श्रुतेः निवृत्तो मानावधिः परिमाणलक्षणा-यस्मात् स तथा तस्मै “मेतत्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः जन्मादिमतः । मन्तव्यमिति तत्राह । स्वयम्भुव इति । स्वयम्भुवे स्वतः सिग-या “म भगवान् कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि” इति श्रुतेः ।

[१] सतः मुख्यप्रमाणस्य यन्धुं हरिं असतिप्रलये नि-माप्नुमि श्रुतेः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुणान्वयबुद्धिभिरदृष्टात्मन इत्येवमुपपादयति । न यस्येति । यं पुरुषो यस्य सत्त्वं न वेत्ति तस्मै महेशाय शिवाद्यु-
माय, नमस्करोमीत्यन्वयः कौहशस्य अस्मिन् पुरे शरीरे
चित्तः स्वयं च सहैव वसन् "तद्वरे तदन्तिके," इति श्रुतः
युः स्वेत्येतेनैकस्मिन् पुरे वर्तमानत्वादुभयोः समम् । "त्रा
पुण्यां सयुजा सखाया समानं वृक्षम्" इति श्रुतः । अत्र
एतन्माह । गुण इति । यथा कश्चित्पुरतः स्थितोऽपि गुणभूतो
त्यः गुणिनः प्रधानभूतरूप राज्ञो ममासौ संवति गम्भीरेणा
ज्ञा चिन्तितं सत्त्वं न वेत्ति । कुतोऽत्राह । अव्यक्तेति । न रूप-
दृष्टिः भूतस्य स्थूलज्ञानत्वात् राज्ञः । सूक्ष्मदृष्टिर्वादिष्यते
गो रूपादिगुणानो द्रव्यस्य सम्बन्धं यथा न वेत्ति । कुतः
व्यक्तदृष्टिः दृष्टिरहितत्वाज्जडत्वादित्येतदपठ्याख्यातम्

यथा राज्ञः प्रियत्वं तु भूयो वेद न चात्मानः ।

तथा जीवो न यत्सत्त्वं वेत्ति तस्मै नमोऽस्तु ते ॥

त्यनेनापहस्तिनमिति ज्ञातव्यम् ॥ २४ ॥

मुह्यति यं सूर्य इति यदुक्तं तदधुना स्पष्टयति । देह इति ।
"ता माप पेश्मन्त" इत्यादिदेहादीनां जडानां ज्ञातृत्वादिधर्मा-
रूपपर्या तद्व्यतिरिक्तः कश्चित् ज्ञानाश्रयोऽङ्गीकर्तव्यः
जीवस्य ज्ञानाश्रयत्वेऽपि सम्यक्स्वरूपवेदानामर्थस्य प्रत्यक्षत्वेन
इस्य हरेस्तज्ज्ञानाविषयत्ववर्णनेन माहात्म्यमाविर्भूतं न क्या-
दिति कश्चिद्विशिष्टः सर्वज्ञोऽपेक्षितस्त्वस्य सर्वज्ञत्वविशिष्टा-
पसद्भावे घटते तेनान्यैश्च सम्भूयाप्यवेद्यमहिमा हरिरित्यनेन
हरेर्निरतिशयमाहात्म्यं विज्ञानं क्यादिति तदर्थे देहादिशब्देन
तदभिमानिध्वेन ते अक्षयन्ते संवत्सासपाहि प्रधानाभिमा-
निवाक्षेधव्याख्या देहादय इति समानाधिकरण्येनोच्यन्ते
ननु तादात्म्यात् देहः अभिमानी वैधव्यगः असवः प्राणाभि-
मानिनो मरुतः अक्षा इन्द्रियाणि तदभिमानिनः इन्द्राग्रध-
रणादय मनव इति मनसोऽन्तःकरणस्य वृत्तिवाहुत्वाद्यहवचनं
तस्याभिमानो रुद्रः भूतानामभिमानिनः पृथिव्याद्याः सुपर्णाद्याः
वा मात्राः शब्दादयः तद्देवताः रुद्रसूतवः सौपर्णाद्या वा इत्येते
देवाः वैश्वव्याद्याः आत्मानं स्वस्वरूपमन्यं स्वव्यतिरिक्तं प्रपञ्चं
न विदुः यदुभयस्मात् परमुत्तमं ब्रह्म तत्र विदुरिति किमुन तत्प्रसा-
दमन्तरेणेति शेषः पुमान् जीवाभिमानो ब्रह्मा स्वात्मानं प्रपञ्चं
चेति सर्वं वेद न केवलं नावहेव किन्तु तत्तद्वस्तुममयेतगुणांश्च
मादास्तद्विशेषांश्च क्रियादींश्च वेद तर्हि परमात्मानं वेद किं
नेत्याह । नञ्च इति । तानि संप्राप्तिं जानातीति तज्ज्ञोऽपि ब्रह्मा ते
सर्वज्ञे हरि न वेद यथासौ हरिः स्वात्मानं स्वव्यतिरिक्तं सर्वं
वेत्ति तथेति शेषः तहांसौ स्वपारिच्छेद्यत्वेन परिगिनः किं
नेत्याह । अनन्तमिति । अनन्तमात्मानमपारिच्छेद्यत्वेन ज्ञानार्थं तस्य
ज्ञानस्य यथावेत्तावतः स एव सर्वमुच्यः सर्वज्ञो न वदतीति

सावेत्त महं ब्रह्मास्मि" इति श्रुतिः विष्णोर्वै कं नीर्याणि इति

अथ एवमित्यं परमात्मानमीदं इत्युच्यते एतत् सर्वं

(१) देहाभिमानो वैश्वव्यासो मरुतः प्राणाभिमानिनः ।

(२) इन्द्राद्या इन्द्रियात्मनो रुद्राऽन्तःकरणान्तकः ।

(३) देहादयो न विदुरित्यत्र देहादीनां जडत्वेन तत्र ज्ञानप्रसक्तेर-

ित्तं विदुरिति असङ्गताभिमानोऽत्र देहादिशब्दविवादापेक्षामा-

नं देहादीनां जडत्वेन तत्र ज्ञानप्रसक्तेर-

नेते विदन्ति स्वात्मानं परं चापि विमोहिताः

जीवाभिमानो ब्रह्मा तु सर्वं वेद प्रजापतिः ।

सोऽपि वेद हरि नैव सम्यक्त्वेन हि सर्वं विदुः ।

इत्यनेन सिद्धम् ॥ २५ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

परापरक्रमेण निष्क्रमेण वा परमेश्वर एव भजनीयो
नाम्यस्तस्य मायाजीववशीकारिशक्तित्वादित्यस्य तस्मा-
त्वाचीनतुल्यशक्तित्वादिति । स्वायत्तक्रासिद्धिर्मुक्तं दर्शय-
स्तदर्थं स्तुतिविशेषेणोपतिष्ठते । नम इति । अविनश्यत्यभिवा-
रज्ञानच्छाशक्ती दर्शिते । गुणत्रयेति । तादृशक्रियाशक्तिदर्शिता
जीवमायानियन्तृत्वात्तासां तादृशशक्तीनां तत्तदन्तर्त्वेन
स्वरूपभूतत्वं च तथापि गुणेषु सत्त्वादिष्वेव तत्त्वबुद्धिः
कारणज्ञानं येषां तेरदृष्टं तर्कयितुमशक्यं किमुनानुभवितुमशक्यं
धाम तादृशशक्तिप्रकाशाऽपि किमुन स्वरूपतत्त्वांशकं
यस्य तस्मै सर्वत्र हेतुः स्वप्रकाशायति । गुणत्रयस्याभासः
स्वाज्ञानेनारोपो यस्मिन् स जीव इति जीवस्य चिद्रूपत्वे तत्र-
द्विज्ञानस्पृष्टत्वाभासतो निकर्ष एव व्यक्तीकृतः । राक्षस्यानी-
यत्वात्तस्य ॥ २३—२४ ॥

देहेति । अन्यं देवताधर्मं परं पुर्णसञ्च ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतभाराधेयश्रीनी ।

इदं गुह्यं स्तोत्रेण पूर्वसिद्धेनैव निगमेन न तु दक्षकृतेनेत्यर्थः
कस्य दक्षस्य ॥ २२ ॥

पराय जीवमायौगाधिकेभ्य इत्यर्थः । कुतः अविनयानुभूतये
सत्यानुभवाय गुणत्रयाभासो जीवः निमित्तं माया दयार्थत्वेन
एवमपि गुणेषु तत्त्वबुद्धिर्येषां तेजीविरदृष्टस्वरूपाय । तद्विभ्रंरपि
सम्बन्धनवगम्यधामित्याह निवृत्तो मानावाधः परिगायासीमा यस्य
तस्मै नेहतावद्गुणरूपेश्वर्यकः परमेश्वर इति कोऽपि धर्मो द्रष्टो-
तीति भावः । यदुक्तं ब्रह्मणा "गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं
हितावर्तनीयस्य क ईशिरेऽस्य" इति । निवृत्तमानाव दधे इति पाठो मानो
ज्ञानं दधे करोमि तदा नम इति कर्म पदे तर्हि कथं तस्य सिद्धि-
स्तत्राह । स्वस्वभूतं स्वप्रकाशाय ॥ २३ ॥

अदृष्टाभामवमुपपादयति । नेति । यस्य परमात्मानः सत्त्वं कर्म-
प्रसक्तकत्वादिकं पुरुषो जीवो नास्ति न जानाति अस्मिन्नेव पुर-
देहे वसतोऽपि सत्त्वापि आत्मारामत्वेऽपि सत्त्वादेव तत्कामि-
नात् विषयान् शोभयितुः स्वयं सम्भाषि तस्य तत्तत्सम्बन्धमनु-
भवन्नापि अत्रैव देहे तत्सर्वं नैव वेद व्यकृष्टैरिति पञ्चमनपाठे
बुद्धिर्द्रव्यादिप्रकाशादेव यद्विषयकं ज्ञानं व्यक्तमेव तत्पार्याश्रु-
रस्य प्रथमान्तपाठे तस्मादेव हेतोर्नयनकर्तृकं ज्ञानं व्यक्तम्
सोऽपि जीवः गुणः शब्दरूपशोदित्या गुणिनः श्रोतृत्वेति द्रव्य-
सत्त्वं समाप्तुर्वादिजापनतत्त्वं न वेत्ति तद्वक्तुं ॥ २४ ॥

ननु गुणो जडत्वात् जानात जीवस्तु चेतनः कथं न

जानाति तत्र सर्वत्र चेतनोऽपि परमेश्वर त्यजेतन एवेत्याह ।

देहश्च तत्रस्था असवः प्राणाश्च अक्षा इन्द्रियाणि च मनसोऽन्तः-

करणानि च भूतानि पृथिव्यादीनि च मात्राः शब्दादयश्च आत्मानं

यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसंप्रमोषात् ।

य ईयते केवलया स्वतन्त्रया हंसाय तस्मै शुचिसन्ने नमः ॥ २६ ॥

मनीषिणोऽन्तर्हृदि संनिवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृद्धिः ।

वह्निं यथा दारुणि पाञ्चदश्यं मनीषया निष्कर्षन्ति गूढम् ॥ २७ ॥

स वै ममाशेषविशेषमायानिषेधनिर्वाणसुखानुभूतिः ।

स सर्वनामा स च विश्वरूपः प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदेशिनी ।

स्वरूपम आत्मनां मध्ये अन्यमन्यस्वरूपम आत्मन्यः सर्वेभ्य एव परं जीवस्वरूपञ्च न विदुः । पुमान् जीवस्तु चेतनत्वात् सर्वम् आत्मानं देहादीन् गुणान् सत्त्वादीन्मूलभूताञ्च वेद जीवमूक्त्यवश्यां तं परमात्मानञ्च जानातीति तज्ज्ञः । तदपि सर्वज्ञं परमेश्वरं न वेद । ननु तज्ज्ञ इति ह्येव तदपि न वेदति कुतस्तत्राह । मनस्तम अप्राकृतगुणानामनन्तानामहानात्तदप्यहान-मेव यदुक्तम् “द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया” इति ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

तत्र विष्णुपादेषु ॥ २१ ॥

तत्रसगुणाख्यं स्तोत्रं ब्रह्मा येन स्तोत्रेण कस्य दक्षस्य अनुपपत्तौऽभूत् ॥ २२ ॥

पराय चेतनाचेतनेभ्यो विद्वत्प्रणय नमः तत्राचेतनेभ्यः प्रकृतिकाणादिभ्यः वैलक्षण्यमाह । गुणत्रयाभासनिमित्तबन्धवे इति । गुणत्रयस्य आभास उन्मेषो यस्मात्तत् प्राधानं निमित्तं कालस्तयोः प्रकृतिकाख्योर्बन्धवे नियन्त्रे अणुपरिमाणुकेष्वन्तेभ्यो वैलक्षण्यमाह । निवृत्तमानाबन्धवे इति । निवृत्तो मानाबन्धः स्वरूपगुणपरिमाणासीमा यस्मात्तस्मै सुमुमुक्षुषो ज्ञानप्रदोऽयमित्याह । अविनशा सत्यफला अनुभूतिरुपासकस्य यस्मात्तस्मै “ददामि बुद्धियोगं यं येन मामुपवाप्सि ते” इति श्रीमुखवचनात् नित्यवस्तुनां बुभुक्षणां दुर्लभोऽयमित्याह । गुणान्तरबुद्धिभिः गुणाः विषया एव तत्त्वमिति बुद्धिर्येषां तेरहृदभागे बुद्धेरुत्तररूपाय अनन्यसिद्धयमाह । स्वयम्भुवे इति ॥ २३ ॥

बुभुक्षुर्जीवस्य कृतघनत्वमाह । पुरुषो भगवद्विर्मुन्यो जीवः पुरे देहं वसन्नपि यस्य अस्मिन्नेव पुरे सम्यग् वसतः सगुह्यहितकारिणः सख्यं हितकारित्वं स्थितिप्रवृत्त्यादिप्रदत्वं नावैति तस्मै नमस्करोमि कुत इत्थं हेतुगर्भविशेषणं व्यक्त-रूपिः व्यक्ते संसारे एव दृष्टिर्यस्य सः यथा गुणो गुणकार्यो देहः गुणिनः देहिनः धारकत्वप्रकाशकत्वादिकं नावैति तद्वदयं भावः यथा देहस्य जडत्वाजीवस्वरूपगुणाद्विज्ञाने सर्वदायोग्यता तथा भगवदस्य संसारासक्तस्य जीवस्य चेतनत्वेऽपि भगवत्स्वरूपगुणाद्विज्ञानेऽयोग्यतेति ॥ २४ ॥

एतदेव वर्णयन्निर्गन्धजीवदुर्लभं भगवन्तं सर्वज्ञतया स्तौति । देह इति । सर्वज्ञमीडे स्तौति अज्ञा इन्द्रियाणि मनवः मनोबुद्धि-चित्ताहङ्काराः सूतान्याकाशादीनि मात्राश्च शब्दादितन्मात्राणि ।

आत्मानं स्वरूपं न विदुः अन्यं स्वविषयत्वं परं देहेन्द्रिया-दिभ्यः भ्रष्टं ज्ञानस्वरूपं यत्तत्त्वं जीवाख्यं तत्कृतो विदुः अचेतनत्वाच्चैव विदुरित्यर्थः । पुमान् गुणान्तरबुद्धिनिर्त्यवशो जीवः यतो ज्ञः ज्ञाता तत्तत्सर्वं सुखदुःखादिकं गुणान् विषयाञ्च वेद अनन्तं परमात्मानं न वेद अहो तस्याभास्यम् ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

यहां पर पाप नाश करने वाला अघमर्षणनामक ती है तीनों काल यहां ज्ञानादि करके तपस्या से दक्षजी भगवान् का स्तुति किया ॥ २१ ॥

अधोक्षज भगवान् को इसगुण स्तोत्र से उजने स्तुति किया सो हम तुमसे कहेंगे जैसे कि भगवान् दक्ष प्रजापति पर सन्तुष्ट भये हैं ॥ २२ ॥

दक्ष प्रजापति बोले यद्यप्यं ज्ञानवाले तमो गुणों से आमास निमित्त जीव माया इनो के बन्धु आपके अर्थ नमस्कार है गुणविषयो में यद्यप्यं बुद्धि रखने वाले आपने स्वरूप को नहीं जानते हैं आप सब परिमाणों से रहित । आप स्वयंभू हैं आपके अर्थ नमस्कार है ॥ २३ ॥

इस शरीर में निवास करने वाले सखा जीव जिस परमेश्वर सखा के सखामात्र को नहीं जानता है जैसे कि रूपादिक प्रकाश चक्षु आदि के प्रकाशकपन को नहीं जानते हैं जो प्रकाश के देखने वाले हैं तिन आपके अर्थ नमस्कार है ॥ २४ ॥

देह प्राण इन्द्रिय अंतःकरण पंचभूत तन्मात्रा ए सब अप को भी नहीं जानते हैं दूसर को भी नहीं जानते हैं पुरुष जीव । इन सबों को जानता है परंतु वह जीव भी जिनको नहीं जाना है तिन सर्वज्ञ अनंत आपको मैं स्तुति करता हूँ ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अहृदयामत्वमुक्त्वा स्वप्रकाशत्वमाह । यदा मनस उपराम समाधिर्न तु सुषुप्ताविगुणयो न च जाग्रदवस्थायां विद्येत तदाह नामरूपे रूप्यते येन तत्तया तस्य उपरामे हेतुः इष्टं दर्शनं स्मृतिः तयोः सम्प्रमोषाभावात् तदा यः केवलं स्वरूपज्ञानेन प्रतीयते तस्मै हंसाय शुद्धाय शुचि शुद्धं मनः सद्यः प्रतीतिर्या यस्य तस्मै नमः ॥ २६ ॥

एवम्भूतः केषां प्रतीयत इत्यपेक्षायामाह । मनीषिण इति

यद्यत्रिरुक्तं वचसा निरूपितं धियाक्षभिर्वा मनसा वोत यस्य ।

माभूत् स्वरूपं गुणरूपं हि तत्तत् स वै गुणापायविसर्गलक्षणः ॥ २६ ॥

यस्मिन् यतो येन च यस्य यस्मै यद्यो यथा कुरुते कार्यते च ।

परावरेषां परमं प्राक् प्रसिद्धं तद्ब्रह्म तद्धेतुरनन्यदेकम् ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

संख्यान्वयः ॥ ३० ॥

इयाम् । त्रिवैक्येनो यं निष्कर्षयन्ति त्रिविध्यं ध्यायन्ति स्म निर्वाण-
ब्रह्मानुभूतिभेदं प्रसीदतामिति द्वयोरन्वयः । एते निष्कर्षतां प्रतीयन्त
नि भावः । किमिति निष्कर्षयन्ति स्वशक्तिभिर्गुणप्रकाशमानं कानि-
मनैषभिः पुनश्च त्रिवृद्धिः त्रिगुणाभिः समन्वितायुपाधिभिर्गु-
णमष्टाभिश्च निष्कर्षयन्तीत्यर्थः । यद्वा नवभिः प्रकृतिपुरुषमहद्ब्रह्मा-
पञ्चतन्मात्ररूपाभिः । त्रिवृद्धिर्त्रिगुणात्मिकाभिः चकारात्पाद-
वाविकाररूपाभिश्च । कथंभूतं निष्कर्षयन्ति मनीषयान्तर्द्वि सञ्चि-
विशिनं निश्चलीकृतं पाञ्चदश्यं पञ्चदशसामिधेनीमन्त्रैः प्रकाश्यम-
लौकिकं बह्मिवाहङ्गुरास्वदादात्मनोऽन्यं परमात्मानं निष्कर्षयन्ती-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रशेषा विशेषा यस्यास्तस्या मायाया निषेधेन निर्वाणसु-
खेऽनुभूतिर्यस्य अप्रपन्ननिषेधासम्भवात्प्रसक्तिमाह । स एव सधे-
नामा स एव विश्वरूप इति । तद्रूपत्वेऽपि वास्तवत्वाभावाग्रिषेभः
समस्यतीत्याह । अनिरुक्ता आत्मनि शक्तिर्माया यस्य सः ॥ २८ ॥

ननु यदि केवलया स्वसंस्थया प्रतीयते तर्हि सर्वनामत्वं
विश्वरूपत्वं चानुपपन्नं नागाद्यगोचरत्वादित्याशङ्क्य सर्वनाम-
भिर्वाच्यं प्रत्यक्षादिदृश्यं च तस्य स्वरूपं वस्तुतो माभूत्तथापि
मायाया घटन इति श्लोकत्रयेणोपपादयन्नमस्कारोति । यद्यदिति ।
यद्यद्वचसा, निरुक्तमभिहितं धिया निरूपितं व्यवहितमक्षभिर्वा
इन्द्रियैर्निरूपितं गृहीतमपि मनसापि निरूपितं सङ्कल्पितं
यस्य स्वप्रकाशत्वं तस्य तत्स्वरूपं माभूत् स्वरूपत्वाभावं हेतुः
हि यस्मात्तत्तद्गुणानामेव रूपं पाठान्तरे गुणैर्बोधितम् स तु
गुणव्यतिरिक्तः । यतो गुणानामपार्थिवसर्गाभ्यां प्रलयोत्पत्तिभ्यां
लक्ष्यत इति तथा चेतनाधिष्ठानं विना तयोऽसम्भवात् । यत्त ।
यस्य स्वरूपं माभूत् भवति तस्मै नम इति तृतीयान्वयः ॥ २९ ॥

तदेवं वस्तुतो गुणस्वरूपत्वाभावात्तद्गुणानिरुक्तात्मशक्ति-
रित्यनेन द्योतितं मायाया सर्ववाच्यत्वेन विश्वरूपत्वमाह ।
यस्मिन्प्रतिकरणे यतोऽपादानाद्यन करणेन यस्य सम्यन्धि
यस्मै सम्प्रदानाय यदीप्सतनमं यः कर्ता कुरुते स्वतन्त्रः
कार्यते चान्येन प्रयोज्यकार्यो तद्ब्रह्मति प्रत्येकं भाष्यन्तः अत्र
च सप्तभिर्यच्छब्दैः सप्तविभक्त्यर्था दर्शिताः यद्येति च क्रिया-
कारकसम्यन्धप्रकारवाचिनामव्ययानामर्थाः कुरुते कार्यते चेति
स्वार्थपरार्थक्रियान्वयश्च सर्वेषां दर्शितः । चक्षुर्देन भावकर्मादि-
विहितप्रत्ययार्थाः सङ्गृहीताः । तद्ब्रह्मवेत्ति कुतस्तत्राह । तद्धे-
तुस्तेषां कारणं तत्कुतः सर्वेषां प्राक्प्रसिद्धम् । ननु ब्रह्मादयस्त-
द्धेतवः भूयन्तेऽवरे च दृश्यन्ते तत्कार्यं ब्रह्मैव तद्धेतुस्तत्राह । परेषा-
मवरेषां च हेतूनां परमं कारणम् । ननु सर्वकारणत्वे तस्य किं नाम
सहकारि भवेत्तदानीमन्यस्याभावात् सत्यं निरपेक्षमेव तत्कारणमि-
त्याह । अनन्यद्विजातीयान्यम् एकं सजातीयशून्यं च तस्मै नम इत्यु-

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वशमित्येतेनाभिप्रेतं परमात्मनः सर्वज्ञत्वं जीवस्य परमात्मनां
संश्लेषदशायामपि तदनभिज्ञतां चोपपादयति । यदेति । नाम-
रूपरूपस्य देवमनुष्यब्राह्मणादीनामरूपकस्य मनसो यदाहृष्टिस्म-
तिसंप्रमोपादृष्टस्य स्मृतिः स्मरणं स्वप्रावक्ष्योच्यते तस्याः संप्र-
मोपात्रिवृत्त्योपरामः सुषुप्तिः तदा यः परमात्मा ईशेन प्राप्यते
जीवने समन्वितो भवति "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं
किञ्चनवेद नान्तरम् एव सुप्तेषु जागर्त्ति" इति श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः
जीवस्याप्रयोधेऽपि परमात्मा प्रबुद्ध इत्यर्थः सर्वथा बुद्धेश्वरे-
ऽनुपास्यत्वं स्यादिति शङ्कां वारयति । यदेति । केवलया इत्यनुपपत्ते
यथा केवलया रागादिकालुष्यरहितया स्वसंस्थया स्वाभाविक-
ज्ञानेनयतेऽवगम्यते प्राप्यते वा तस्मै हेमाय शुद्धाय शुचिस-
त्वेन शुद्धान्तःकरणसम्यगेन उपासनीयशुद्धान्तःकरणं संनिहि-
तोऽत्यर्थः । यद्वा । केवलया स्वसंस्थया हेमाय पिशुद्धाय रागा-
द्यकल्पितेनापारिच्छितज्ञानन्दरूपनिर्णयकमित्यामकुञ्चितापारिच्छि-
यमभूतज्ञानेन विशुद्धायास्पृष्टचिदचिद्वर्गीय शुचिसत्त्वेन उपा-
सतया पिशुद्धमन्तःकरणं सदा अभिर्च्यक्तस्थानं यस्य तस्मै
इत्यर्थः 'हेमः शुचिपत्' इति श्रुत्यर्थोऽत्राभिप्रेतः ॥ २६ ॥

शुचिसत्त्वेन इत्येतेनैव प्रपञ्चयति । मनीषिणा इति । त्रिवृद्धिः
त्रयाणां बृहत्त्वेन यत्र तत्रिवृत्तिकर्मिण्यर्थः तद्रूपमिच्छकप्रय-
मापञ्चामिर्नि यावत् नवभिः शक्तिभिः । "धिया पृथ्वा गिरा
कान्त्या कान्त्यां नृप्रेतयोजया । विशयाविषया शक्त्या मायया
च निषेधितम्" इति वक्ष्यमाणाभिः शक्तिभिः कार्योपयोग्यपृथक्-
भिर्द्विविधैरुपाधिभिः शक्तिभिः सदान्तर्द्विर्भूतविशिनं स्वच्छ-
संनिविष्टं गृहे बाह्यं करणैरग्राह्यम् अनेन "ते दृष्टेर्गृहमनु-
प्रविष्टं गृहार्हते गृहरेष्टे पुराणतः । मायात्मयोगाभिगमेन देवं
मत्वा" इति श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः दृष्टेर्गृहं मनसा प्रहीतमशक्यं
गृहायां दृष्टये निहितं गृहं जीवे निष्ठुर्नान्यतरामनयेति
तथा ये मनीषिणः परमात्मयोगादवर्थावेचनकृशताः मनीषया
योगपरिशुद्धया प्रिया निष्पद्यन्ति प्रकृतिपुरुषाणां त्रिविध्यं
पश्यन्तीत्यर्थः यथा मन्त्रा मथतस्माद्येनोऽस्यार्थमना वाक्यपञ्च-
स्मरणार्थाः पाञ्चदश्यमन्त्रे निष्कर्षयन्ति तद्वत्पाञ्चजन्यं पञ्चदशी-
यकममेवनिननं दर्शयुगंमासानुष्ठानं हि पाञ्चदशपुष्कमन्त्रस्याधा-
नमर्पति वेदिकोऽग्निः पाञ्चदश्य इत्युच्यते ये निष्कर्षयन्ति सदा
इत्युत्तरगान्वयः ॥ २७ ॥

एवमुक्तविधेः परमात्मानमन्येऽत्र तद्वत्प्राप्तयेतिर्मेभिर्वाचि-
स्तदनुग्रहं प्रार्थयते । स वा इति । स वै उक्तविधो भगवान्येनोऽ-
सर्वे विशेषा विकारा यस्यास्तस्या मायायाः त्रिवृत्त्या यावर्था-

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका
 गामुखं दुःखासंभ्रं मोक्षमुखं तस्मिन्नुभूतिरनुभवो यस्य मुक्ता-
 नामनुभवविषय इत्यर्थः य ईदृशः स एव सर्वनामा सर्वः शब्दे-
 वाच्य इत्यर्थः सर्वशब्दनाम यस्येति वा “मर्वः शर्वः शिवः
 स्थाणुः” इतिनाम पाठात् सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्याभय इत्यर्थः
 सर्वनामत्वे हेतुः स च विश्वरूप इति विश्वशरीरकत्वात् सर्व-
 शब्दवाच्य इति भावः । विश्वान्तर्गतवस्तुवाचिनः शब्दास्तच्छरीरं
 तमेवाभिदधति शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिपर्यन्तबोधनशक्तेः
 यद्वा । सर्वशब्दस्य कृत्स्नजगद्वाचित्वात् तस्य च तच्छरीरत्वात्प्र-
 वृत्तिनिमित्तपौष्कल्येन तमेवाभिदधति इति भावः । ननु विश्वरू-
 पत्वं परगतधर्मासंस्पर्शनं चेति कथमुभयं तत्राह । अनिरुक्ता-
 त्मशक्तिः वाङ्मनसापरिच्छेद्याः स्वाभाविक्यः शक्तयो यस्य सः
 विचित्रशक्तिवात्तदुभयोपपत्तिरिति भावः । एवंभूतो भगवान् मम
 प्रसीदतां मामनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु यदि विश्वं तस्य शरीरं न तु स्वरूपं तर्हि केन लक्ष्यते
 इत्यत्राह । यद्यदिति । यद्यद्वचना निरुक्तं शब्देनाभिहितं जाति-
 गुणादिकं प्रवृत्तिनिमित्तकृत्य शब्देन बोधितं तथा धिया निरु-
 पितं व्यवसितमज्ञमिनिन्द्रियेण हीतमतापि मनसा निरुपितं
 सकुन्निपतं यद्यपि यस्य स्वरूपं माभूज भवति किन्तु शरीरमेवेति
 भावः । वचनादिभिर्निरुक्तादेस्तत्स्वरूपत्वाभावे हेतुः गुणरूपहेत्विति
 गुणरूपाः सत्त्वादिगुणगतमेव न तु तत्स्वरूपगतोऽसाधारण्यो
 धर्मो येन तदुपलब्धं परमात्मस्वरूपं स्यात् गुणरूपं हि तदिति
 पाठे हि यस्मात्तद्गुणानामेव रूपं गुणरूपं वर्जितमिति पाठान्तरे
 गुणरूपैः सत्त्वादिगुणगतेरसाधारणाकारैर्वर्जितमारब्धमित्यर्थः
 तथाप्यसौ परमात्मा गुणापावविस्मृच्छृणुः गुणकार्य-
 भूतप्रपञ्चस्य संहारसर्गो लक्षणं कस्य तथोक्तः अपावविस्म-
 र्गाभ्यां स्थितिरपि लक्ष्यते यद्यपि कार्योत्पत्तं जगज्ज परमा-
 त्मनो लक्षणं तथापि कार्यप्रपञ्चगतोत्पत्तिस्थितिप्रलयकार-
 गत्वं परमात्मनोऽसाधारण्यो धर्म इति तेन तत्स्वरूपमुपल-
 क्ष्यते इत्यर्थः । प्रपञ्चजन्मादिकारणत्वमपि न परमात्मनः स्वरू-
 पविशेषगतया लक्षणं कारणत्वस्य चिदचिद्विशिष्टब्रह्मनिष्ठत्वेन
 विशेष्यभूतब्रह्मस्वरूपनिष्ठत्वाभावात् । किं तु चन्द्रदेः शाखाप्रा-
 दिवत्तदुपलक्षणतया लक्षणमिति बोध्यम् ॥ २९ ॥

ननु देवमनुष्यादिशरीरान्वेष्यं कर्म तदात्मभूतजीवकर्तृकं
 तद्वन्धकं च दृष्टं यत्तस्य सुखादुःखादिबन्धनधर्मत्वादेवं कृत्स्नं
 चिदचिदात्मकं जगत् परमात्मनः शरीरज्ज्ञेयत्वापारोऽप्यनेक-
 कारकनिर्धैर्यः परमात्माश्रय एव स्यादिति तथा सति स यध्यत
 तथा च “निष्क्रियं निष्कलम्” इत्यादिश्रुतिविरोधः । किञ्चैकस्य
 चेतनस्यैकदेशकमेव शरीरं दृष्टमतः कथमेकस्य परमात्मनो देव-
 मनुष्याद्यनेकानि शरीराणीति न विश्वरूपत्वं परमात्मनः
 सम्भवति यद्यप्येकारणत्वात् कार्यभूतविश्वरूपः कार्यकारणयोर-
 भेदादित्युच्यते तर्हि वचनादिभिर्निरुक्तादिकं तस्य स्वरूपमेव स्यात्
 परिणामिकारणस्याधिष्ठात्रपेक्ष्यवदशनात्तस्याप्यधिष्ठात्रपेक्षेति पूर्वो-
 क्तपरव्यतिरेक इत्याद्याशङ्कं निराकरोति । यस्मिन्निति । तावदेक-
 कारकान्वेष्यस्य व्यापारस्य परमात्मायत्तत्त्वमप्युपगम्यत एवेति
 न तद्योर्दनीयमित्याह । यस्मिन्निति पूर्वार्धेन । तत्र यस्मिन्नि-
 त्यादिभिर्विभक्तिभिरधिकरणोपादानकरणासम्प्रदानकर्मकर्तृशक्तयो
 विवक्षिताः यस्येति षष्ठ्या तु सम्बन्धसामान्यं कुर्वन् इति
 प्रयोजककर्तृशक्तिः कार्यत इति प्रयोज्यकर्तृशक्तिः यदेत्यनेन कालः

उक्तशक्तीनां कालोपाधिकत्वात् । यथेति पाठे तत्कारण-
 शक्तिगताः प्रकारविशेषा विवक्षिताः कियते कार्यत चेति
 कृम्यातुना तत्कारकनिष्पाद्या क्रिया विवक्षितेति तत्कारका-
 भयत्वकृताः क्रियागतविशेषा वा निर्दिश्यन्ते यस्मिन्नित्यादीनां
 तदित्युत्तरेणान्वयः समस्यादिविभक्तिप्रकृतिभूतैर्यच्छब्दैस्त्वधिक-
 रणादिकारकशक्त्याभ्यां वस्तूनि विवक्षितानि कुर्वन् कार्य-
 चेत्यत्र लकारेण प्रयोज्यप्रयोजककर्तृशक्त्याभयं द्रव्यमपि विवक्षि-
 तं लकाराणां कृतिमत्त्वेव शक्तिरित्यन्वयः विस्तरः । सुमिद्वन्तस्य
 च प्रकृत्यर्थविशेषकः शब्दबोधः । एवं च तत्तद्व्यापारान्वेष-
 काधिकरणादिशक्त्याभ्यां द्रव्याणि सम्बन्धसामान्याभवात्
 च तद्वन्धैर्यः शक्त्याभयवस्तूनां परमात्मशरीरत्वेन विश-
 षणात्वात्तस्यैव मुख्यत्वेन कारकशक्त्याभयत्वादाधारशक्त्या-
 भयत्वात् सर्वस्य व्यापारस्य तदायत्तत्वमुपपन्नमिति भावः ।
 नन्वेवं कारकशक्त्याभयत्वप्रयुक्तं परमात्मनः सक्रियत्वं तत्प्रयुक्तं
 कार्यत्वं तत्प्रयुक्तमनित्यत्वं च प्रसज्येत तथाच “निष्क्रियं निष्क-
 लम् विभुम्” इत्यादिश्रुतिविरोधः अत आह । प्राक् प्रसिद्धमिति ।
 हेतुरिति च । हेतुः प्राक्प्रसिद्धमित्यनेन कार्यावस्थायाः पूर्वं कार-
 त्वेनावस्थितत्वमुच्यते । अयं भावः । तत्तद्व्यापारान्वेषितत्वं
 नुप्राविश्य सञ्च त्वद्याभवत् अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वोत्मा
 ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽजुन तिष्ठति” इत्यादिप्रमाणवशात् कार्यस्य
 जगतः चिदचिदीश्वरात्मकत्वमप्युपलब्धं कार्यसज्जानीयत्वाच्च
 कारणस्य तदपि तत्त्वत्रयात्मकमेव युक्तियत्वात् “सदेव सौम्येदमप्र-
 आर्मीत् प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वानादा उभावापि” इत्यादिप्रमा-
 णबलात्तदुपपन्नस्य तत्र कार्यावस्थायां कारणावस्थायां
 च “यः आत्मनि तिष्ठन् यः पृथिव्यां तिष्ठन् योऽक्षरमन्तरे सञ्चर-
 न् यस्याक्षरं शरीरं योऽव्यक्तमन्तरे सञ्चरन् यस्याव्यक्तं शरीरम्
 “इत्यादिप्रमाणवत्त्वादात्मत्वेन परमात्मनो विशेष्यत्वं “चिद-
 चित्ताः शरीरत्वेन विशेषणत्वं चेतिभ्यम् । एवं च कारणत्वेना-
 वस्थितं ब्रह्म सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं कार्यावस्थायां स्थूलचिद-
 चिद्विशिष्टत्वेनावस्थितमिति कारकशक्त्याभयत्वस्य तस्य तस्मिन्
 शरीरभूतचिदचिदात्मकत्वात्तत्प्रयुक्तं सक्रियत्वादिकमपि सद्भा-
 रकमेवेति विशेष्यभूते तस्मिन् तस्य साक्षात् प्रसङ्गः निष्क्र-
 यत्वादिश्रवणं तु विशेष्यभूतब्रह्मस्वरूपाभिप्रायकमिति न तद्वि-
 रोधः । कार्यावस्थकारणावस्थयोस्तस्य चिदचिच्छरीरकत्वादिव
 विश्वरूपत्वमप्युपपन्नम् । “पयोऽणुरात्मा” इतिश्रुतिवशा जीव-
 स्याणुपरिणामत्वावगमात्तस्यैकदानेकशरीरान्तःप्रवेशासम्भवेऽपि
 “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिश्रुत्या तत्स्वरूपस्यापार-
 च्छिन्नत्वावगमात्तस्यानेकशरीरेषु जीवान्तःप्रवेशेन नियमनं सम्भ-
 वतीत्यनेकशरीरकत्वापत्तिः कार्यावस्थायां कारणावस्थायां च
 चिदचिच्छरीरकत्वादिश्वररूपत्वमपि तस्योपपन्नम् । ननु विश्वरूप-
 त्वं नाम विश्वं रूपं शरीरं यस्य तस्य भावस्तस्मादिति
 न विवक्षितं तथा सति “सर्वं खल्विदं ब्रह्म येनदात्म्यम्”
 इत्यादिजगद्ब्रह्मतादात्म्यश्रवणविरोधापत्तिः । किं तु विश्वरूपत्वं
 नाम विश्वानन्यत्वमेव एवं च नमः परायेत्युपक्रान्तपरत्वविरो-
 धस्तत्राह । अनन्यदिति । विश्वानन्यदित्यर्थः विश्वरूपत्वस्य
 विश्वानन्यात्मकत्वेऽपि न विरोधः । यत्राक् प्रसिद्धं करिणं सूक्ष्म-
 चिदचिद्विशिष्टं तदेव कार्यावस्थायां स्थूलचिदचिद्विशिष्टमित्ये-
 कस्यैवावस्थाद्वययोगित्वेन कारणावस्थकार्यावस्थयोरैकद्रव्यग-

भीमद्विराराधवाचायैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नि विश्वानन्यत्वापपत्तेः अनेनासत्कार्यवाद्युदासः तथाच-
रितं सूत्रम् । तदनन्वयत्वरमणशब्दादिभ्यः ॥ २ ॥ १ ॥ १५ ॥

अनेन परत्वं तत्प्रयुक्तं निःसमाश्रयधिकत्वं च विशिष्टनिष्ठ-
पमिप्रयेण परमं परावरणमिति चोक्तं परावरणं प्रकाशि-
धानामपि परं कारणमात्रस्याधिष्ठात्रपेक्षशङ्कां धारयति एक-
ति । * निःसमाश्रयधिकमेकमेव प्राक्प्रसिद्धमित्यर्थः इदं चैकत्वं
रूपनिष्ठमिति विशेषाकारेण निमित्तत्वं विशिष्टा-
रण्या उपादानत्वमित्युक्तं भवति । लोके मृत्कुलालबोज-
त्वादसर्वशक्तित्वाच्च तयोर्निमित्तोपादानयोर्भेदः परमात्मनस्तु
इच्छिद्विशिष्टस्य सर्वशक्तित्वाज्जगदाकारेण परिणामस्य
वैश्वत्वाभिहितत्वस्य चोपपत्तिरित्यभिप्रायः । यद्वा । तद्वत्तु-
त्वेनेन निमित्तकारणत्वमुच्यते एकमित्यनेनैकमेवाद्विती-
मित्यादाविवाचिमक्तनामरूपसूक्ष्मचिदाच्छिद्विशिष्टत्वमुच्यते प्रप-
त्यनेककारकात्मत्वेन बहुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्तस्य च नाम-
पविभागनिबन्धनत्वात्तत्प्रतिसम्बन्धितामरूपविभागाभावनिवन्ध-
कत्वस्यैकपदप्राप्त्यौचित्यात् तथाचैकमविभक्तनामरूपत्वेन
इमचिद्विशिष्टं ब्रह्म प्राक्प्रसिद्धमित्यर्थः ब्रह्मेत्यनेन
मित्तत्वापादानत्वोपयुक्तसर्ववैश्वस्यसद्वत्त्वादिगुणानन्त्यरूप-
रतिशयवृहत्त्वमुच्यते ॥ ३० ॥

भीमद्विजबध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनुमानतोऽपि तज्ज्ञानं सुकरमित्याह । यदेति । यदा स्वप्नसु-
ष्यादौ नामरूपरूपस्य नामरूपात्मकप्रपञ्चापादकस्य मनसो
एस्मृत्तिसंप्रमोषाच्चाधुपस्मरणलक्षणज्ञाने प्रमुष्णापहृत्योपरामः
अप्यपारावस्था तदा चः केवलवा स्वसंस्थया इत्येतं जीव-
ास्त्रातन्त्र्यात् स्वप्रावबोधादिदर्शनाच्च जीवेच्छाराहित्येन शुद्धया
वरूपसत्तत्त्वा स्वप्रादित्वमकत्वेन जीवादस्य ईश्वरोऽस्तीति
ज्ञायत इत्यन्वयः । तस्मै हेमाच नित्यशुद्धाय ध्यामरूपाय वा नमः
उपास्तेर्विशिष्टाधिष्ठानेन च भाव्येति अतस्तद्भावमाह । शुचिस-
मन इति । शुचिर्वाचुरेव सग्न निवासस्थानं यस्य स तथा तस्मै
नामरूपात्मकप्रपञ्चविषये जीवस्य चाधुपमानसाक्षानापहाराद्वा ।

यदोपरामो मनसः स्वप्नसुषुप्तिव्यादिषु ।

तदावस्थाप्रबोधादिकारणत्वेन केशवः ॥

अज्ञानान्त्र्यात् जीवस्य विद्यतेऽन्यो नियामकः ।

जीववृत्त्यानुकूल्याज्ज्ञायतेऽसौ सदा विभुः ॥

तेनप्रमणानुगृहीतव्याप्तिकत्वात्तुल्यमव्यभिचारोति भावः ॥ २६ ॥

निष्ठान्त्र्यात्तुगृहीतत्वाच्च लिङ्गे यच्चिष्टमित्याशयेनाह । मनीषिणा
पि अनेनैवमतसमर्थाः मनीषिणाः मनीषयान्तर्हृदि सज्जिघोशितं
संशयः निवृत्त्यति निवृत्त्युक्तं जानन्तीत्यन्वयः कथमिव अप्रविष्टो
तस्यानुगृहीतः निमित्तं जानन्ति यथा तथा इह जीवराशि
तस्मै निमित्तं शेषः । त्रिवृद्धिः इच्छाज्ञानक्रियात्मना त्रिधा
तस्मात्तस्मै निमित्तं शक्तिमिर्लक्षितमिति शेषः । दशेन्द्रिय
तस्मात्तस्मै निमित्तं शक्तिमिर्लक्षितमिति शेषः । दशेन्द्रिय
तस्मात्तस्मै निमित्तं शक्तिमिर्लक्षितमिति शेषः । दशेन्द्रिय

पञ्चदशाभयत्वात्पाञ्चदश्यं मनोबुद्धिप्रमाणप्रधानकाः पराः ।
जायन्ते तत्प्रसादेन ताश्च पीठेऽभिपूजयन्त ॥
तद्विज्जीवास्तस्यैव प्रसादात्तत्समापगाः ।
इति अनेन नयमिः नवद्वाराभिव्यक्त्याभिः त्रिवृद्धिः गुणप्रयात्म-
भिरित्येतन्निरस्तम् । दशेन्द्रियाद्याभयत्वेन पाञ्चदश्य इति
व्याख्याते तत्र किं मानमितीयमाशङ्क्य ।

विष्णोः स्वरूपभूतायास्ताभ्यस्तप्राप्तिकाः पराः ।

जायन्ते तत्प्रसादेन ताश्च पीठेऽभिपूजयन्त ॥

तद्विज्जीवास्तस्यैव प्रसादात्तत्समापगाः ।

इति अनेन नयमिः नवद्वाराभिव्यक्त्याभिः त्रिवृद्धिः गुणप्रयात्म-
भिरित्येतन्निरस्तम् । दशेन्द्रियाद्याभयत्वेन पाञ्चदश्य इति
व्याख्याते तत्र किं मानमितीयमाशङ्क्य ।

दशेन्द्रियाणि च मनोबुद्धिप्रमाणप्रधानकाः ।

चतुर्दशेषां परमः पाञ्चदश्यो हरिः स्मृतः ॥

बुद्धिर्भेदेन चैतेषु पाञ्चदश्योऽप्यसंस्थिताः ।

इत्यनेन पारहर्तव्या । अनेन पञ्चदशाति सङ्ख्यातिथौ वर्तमानत्वा-
त्पाञ्चदश्यमित्येतदपवास्याने निरस्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥

यो मनोपिभिर्निर्मध्य ज्ञातः स हरिर्भेदं प्रसीदतामित्यन्वयः
किमन्येषो विशिष्य अस्य प्रसादः प्रार्थते "प्रजापते ! न त्वदे-
तान्यस्य" इत्यादिभ्युतेः अन्येषामप्यतिशयितमाहात्म्यप्रतीतिरित्या-
शङ्क्य "एष होव शतानन्दः" इत्यादिभ्युतेः इतरेषामानन्ददेरित्या-
विशिष्टत्वात् "एतस्यानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामपजीवन्ति
न ते विष्णो ! जायमानः" इत्यादिभ्युतेः । अस्यापरिच्छिन्नानन्दानुभ-
वरूपत्वादित्याह । अशेषेति । अशेषो विशेषः इत्यस्यास्यः अशेष-
विशेषः स च मायाप्रकृतिश्च ते अशेषविशेषमायं तयोर्निर्गन्धो
यस्य तत्तथा तच्च निर्वाणमशरीरभोग्यं च यत् सुखं तस्याशेष-
विशेषमायानिर्गन्धनिर्वाणसुखस्यानुभूतिः एतादृशानन्दोऽहमिति स
तथा अपरिमिताप्राकृतशरीरभोग्यानन्दानुभवरूप इत्यर्थः ।

इयत्ता तु विशेषः क्वादानन्दादां तदुज्जितेन ।

सर्वविशेषं रहित उच्यते हरिरन्वयः ॥

अप्राकृतस्वरूपवर्णाश्रमायधेति कथ्यते ।

इति अतोऽयमेवार्थ इति ज्ञायते प्रजापत्यादिशब्दमुख्यार्थोऽपि
अयमेवेति भावेनाह । स सर्वनामेति । अनतोऽन्यस्त्वा (१) श्रुतिः
सायकाशेति ज्ञातव्यम् "यो देवानाम्" इति श्रुतेः न नीरूपस्य सर्व-
नामत्वं कथमित्यत उक्तं स चेति विश्वानि रूपाणि यस्य स
तथा विश्वस्य रूपमिव रूपं यत्तत्तत्र विश्वरूपसदृशो विश्वरूप
इति अन्यथा योज्यम् । ननु प्रतीतिरपि पारत्यज्य अप्रसिद्धार्थ-
कल्पने किं कारणमित्यतश्च शब्दमूचितायाः ।

तद्रूपसदृशं रूपं यतः सर्वस्य सर्वदा ।

सर्वरूपो यतः शब्दमयार्थः सर्वनामकः ॥

इति स्मृतेः समाख्याने कारणां स स इति तच्छब्दद्वयेन तत्तच्छब्दयुक्त-
सर्वनामत्वसर्वरूपत्वं परामृशति । नन्वहृत्पदादेकस्य सर्वनाम-
त्वादिकं कथं युज्यते न च श्रोतव्यायुक्तम् । श्रुतीनामन्त-
न्वेककत्रान्यथोक्तसम्भवादिनि तत्राह । अनिरुक्तेति । "विश्वत्रयशक्तिः
पुरुषः पुराणः" इति श्रुतेः "गतिमामान्यात्" इति सूत्रेण श्रुतीनाम-
वविषयत्वेन ज्ञानोपादानधर्मत्वस्य निर्मातृत्वात् । ननु हरिः सर्व-
नामत्वं "अथचनेनेव शोवाच्च" इत्यादिभ्युतेः का गतिरित्येतो याह
अनिरुक्तेति । सर्वान्मनेति शेषः । अनिशोच्य मन्त्राया ज्ञानशक्तिः ।

(१) प्रजापते न र्वावित्यादि ।

श्रीमद्भिन्नव्यवहारीकतत्त्वदर्शनादौ ।

इत्येतच्छ्रुतेर्गुणानिर्मावत्तत्त्वायाः बाधाविष्कारोक्त्यसम्भवेना-
सङ्गते स्थादिति अत्रौक्तिकत्वाच्चो विष्णुरनिरुक्तो निरूपितः
तथापि धेदुपकत्वाद्भुक्तो रूपी स एव चेति वाक्यविरुद्धत्वाच्चोक्त
एवार्थः ॥ २८ ॥

स च विश्वरूप इति विश्वरूपोक्तिं विशदयति । यद्यदिति ।
यच्चमा घटत इति निरुक्ते विद्याऽक्षुभिमनसा निरूपितं यद्यत्ता-
त्त्वस्य हंसः स्वरूपं माभूत् भवति कुतः (१) सत्त्वादिगुणसमू-
हेन वर्धितत्वात्तर्हि स कीदृश इति तत्राह । स वा इति । सत्त्वा-
दिगुणानामपायः राहित्यमेव निःसर्गलक्षणं स्वाभाविकलक्षणे
यस्य स तथा ना टनते "केवलो निर्गुणश्च" इति श्रुतिं प्रमाणायति
अनेन तत्रादृष्टं त्रिगुणात्मकं भगवद्रूपमप्राकृतमिति निरगायि
माभूदित्यनेन जगत् साक्षाद्भगवद्रूपं न जानीहीत्यर्थोऽपि सूचित इति
ज्ञातव्यम् ॥ २९ ॥

कालकारणात्वे च द्रव्याः स्वरूपलक्षणमित्याह । यस्मिन्निति ।
यस्मिन्प्रतिकरणाभूते काले इदं वर्तते यतो यस्मादपादानभूता-
त्कालाद्भूतेन कारणाभूतेन कालेन जायते यस्य सम्बन्ध-
भूतस्य कालस्यार्थानमिदं यस्मै संप्रदानभूताय कालाय कल्पते
यं कर्मभूतं कालं प्रतीक्षते यः कर्तुंभूतः कालः प्रेरयति यथा
येन प्रकारेण पुण्यः कर्म कुरुते स्वयं आपरेण कार्यते तत्तस्य
सप्तभिस्त्रयस्य कालस्य प्रकाराणां प्रेरकस्य च यत् पराचरेण
प्रदादीनां सकाशात् प्राक्पूर्वं स्वमिदं कार्यकारणात्मकप्रपञ्च-
व्यतिरिक्तत्वेन खलु एव भिद्यम् । अत एव परममत्यन्तमम अनन्य-
दन्यसादृश्यरहितम् । एकमयनारादिरूपाभिन्नं तद् द्रव्य हेतुः कार-
णमित्यन्वयः । तत्कालस्य सदातनमसाप्रदन्वमस्यैव नान्यस्येति
योगनाय समनिर्वाक्यर्थत्वेन कालो विशेषितः । अन्यथा कालस्य
कारणां ब्रह्मेति कृतं स्थादिति तदुक्तम् "सर्वमसत्ताप्रदन्वतः" इति तत्त-
त्कालीनसर्ववस्तुसत्ताप्रदत्वाद्वा कुतस्तत्कल्पयत इति चेत्
विमर्शार्थस्य कालस्य प्रकाराणां च कारणम् । एक एव परो विष्णुः
इति स्मृतोः अवमेवार्थो न तु यस्मिन्नित्यादिना क्रियमाणकारक-
फलरूपेण प्रणिमावस्थितमिति "अनन्यः सदृशाभावादेको रूपाय-
भेदः" इति भवत्तादन्त्यदेकशब्दगोचरत एवार्थः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवशोभाधिकृतकमसन्दर्भः ।

स्वमेस्थया स्वरूपशक्त्या ॥ ३० ॥

मनीषिणा इति गुणकम् । त्रिवृत्तन्त्रशक्त्या चोऽस्ति कथं
स्वतो निर्वाहक एवार्थो नित्याह । अशेषति । अनुभूतिरवश्यं मन्त-
व्या तन्निता पुण्यार्थात्मिकः । तस्यां च सत्तात्वात् तदुद्गुणा-
त्मकत्वाच्च तद्वर्तते निरुक्तव्येति भावः । तत्राह । प्रसीदता-
मिति । तनु नाशो निष्कृष्टेभ्यः कथं तन्मयमननामरूपः तत्राह ।
अनित्यमिति । अविश्वशक्तिवर्धित्वार्थः ॥ ३० ॥ २८ ॥

तनु मम यजिर्वागमूलकस्य ब्रह्मास्य स्वरूपं तत्त्वानुभूतिक-
मेव भवतीति त्रिवृत्त शक्तिको भावः । यत् गुणरूपवर्हितं स्वरूपं
तत् तन्मयमेव भवेत् । जगत् सादृश्यात्तत्राह । यद्यदिति त्रिकेण ।
गुणरूपश्च त्रिवृत्तम असमोऽस्ति तन्मय यत् स्वरूपं तदपि । यच्च-

(१) हेतुगर्भविशेषकमित्यादिभाषाः ।

मादिर्गोचरो यद्यद्वस्तु तन्न भवति तत्र हेतुः । सर्व इति । सिगुणास्त-
र्हीतस्वरूपसत्त्वं गुणप्रलयमृष्टिभ्यां लक्ष्यते तर्क्यत एव तत्त्वानु-
भूयत इति । यद्वा । गुणानामपायोऽपगमो यस्मात्तस्मिन् विगत-
सर्गे नित्यमिदं वैकुण्ठे लक्ष्यते तद्विष्टातत्त्वेन दृश्यत इति ॥ २९ ॥

तदेव दर्शयति । यस्मिन्निति । यदिति यत्र विवदमानानां मूढ-
नाञ्च वादीनां तत्तद्भावेऽपि तादृशवस्तुतत्त्वच्छक्तय एव कारण-
त्वेनोपस्थिता इत्याह । यच्छक्तय इति । अत एवानन्तगुणात्वं भूमत्वं
च तस्येत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

श्रीमद्भिन्नव्यवहारीकतत्त्वसारांशदर्शिनी ।

ननु तज्जोऽपि न वेदति यदुक्तं तत्र तदेव वेद्यं वस्तु द्विविधं
सुज्ञेयं दुर्ज्ञेयं च । तत्र सुज्ञेयं निर्विशेषस्वरूपमाह । यदेति । यदा
मनस उपगमः उपरामातिशयः समाधिः । तनु सुपुत्राविव लयः ।
नच जाग्रत्स्वप्नोर्गोचि विक्षेपः कीदृशस्य नामरूपे रूप्यते येन तस्य ।
उपरामातिशये हेतुः दृष्टं दर्शनं स्मृतिश्च तयोः सम्प्रमोषात् सम्भक्-
तयैव नाशात् तदा यः केवलया स्वस्य संस्थेयैव निर्विशेषज्ञानगम्य-
तया वस्तुमात्रत्वेनेत्यर्थः । इयं प्रतीयते तस्मै हमाय शुद्धाय
शुचि शुक्ले चित्ते मय प्रतीतिस्थानं यस्य तस्मै । एतत् स्वरूपस्य
सुज्ञेयत्वमुक्तं ब्रह्मणा यथा । "तथापि भूमत् महिमाऽगुणस्त्व ते
निर्वाह्यमहंमत्त्वमज्ञानरात्मभिः" इति ॥ २६ ॥

दुर्विज्ञेयं सविशेषस्वरूपमाह । मनीषिणाः शुद्धभक्ताः गूढम्
अन्तर्हृदि सन्निवेशितं "प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण खानां भावसरोरुहम्"
इत्युक्तरीत्या भगवत्पुत्रा अन्तर्हृदि प्रवेशितं पुनर्मनीषया प्रेम-
भक्त्युत्थया निष्कर्षयति । अन्तर्हृदयाद्विष्कष्य चक्षुरादिभिर्निर्द्वै-
सोन्मयोदिमाभ्युपमास्वाद्यन्त्यात्यर्थः । कीदृशं सन्तं निष्कर्षयन्ति
स्वशक्तिभिश्चिच्छक्तिभिः सहितं कतिभिर्नैवभिर्विमलश्याभि-
स्तत्रापि त्रिवृत्तिश्चिच्छक्तेरेव तिसृभिर्वृत्तिभिः हृदिनी सन्निधनी-
सन्निधश्च सहितम् । यदुक्तम् । विष्णुपुराणे "हृदिनी सन्निधनी
सन्निध तस्यैका सर्वसंशये । ह्लात्तापकरी मिथ्या त्वयि नो गुण-
वर्जिते" इति । यथा दारुणि काष्ठे पाञ्चदश्ये पञ्चदशसामिधेनी-
मन्त्रैः प्रकाश्यमर्लोक्तिकं यदि निष्कर्षयन्ति स प्रसीदतामित्युक्त-
रेणान्वयः । अस्य सविशेषस्वरूपस्याप्राकृतानन्तगुणस्य दुर्वि-
ज्ञेयत्वं भक्तिहीनैरनुभवितुमशक्यत्वात् भक्तैरनुभूयमानत्वेऽपि
माध्यमैर्वर्गयोः पाराजानात् । यदुक्तं ब्रह्मणोऽहम् । "गुणात्मनस्तेऽपि
गुणान् निगान् हितावनीमस्य क ईशिरेऽस्य । कालेन यैर्वा विमि-
ताः सुकल्पैर्भूषांशवः सैर्माहिकाद्युमासः" इति ॥ २७ ॥

यत् तस्य मायिकं सविशेषं रूपं तद्व्यतिरिक्तमेव
ममोपास्यमित्याह । स मम प्रसीदताम् । अशेषा विशेषा यस्या-
स्तस्या मायायाः निषेधनं यजिर्वागसुखं वाणा हृदिदारका
मायात्मिकादिदृशशराः केऽपि न सन्ति यत्र तस्मिन्नेव सुखे
अनुभूतिर्यस्य सः "ह्लात्तापकरी मिथ्या त्वयि नो गुणवर्जिते"
इति वैष्णवोक्तेः । अस्य सन्निधेयसम्भवात् प्रसक्तिमाह । स एव
सर्वनामा स एव निष्कृष्ट इति ब्रह्मादितृणास्तानां यानि नाम-
रूपाणि तानि तस्यैवेत्यर्थः । मायायास्तच्छक्तिस्त्वेन मायिकविश्व-
स्यापि तद्रूपत्वात् तस्य स्वरूपभूता शक्तिस्तु मायाशब्देर्मयिका-
द्विश्वमाश्रान्तिरित्याह । अनिरुक्ता मायिकबाहुमनसाभ्यामनि-
रुक्तिविषयीभूता आत्मभूता शक्तिर्यस्य सः ॥ २८ ॥

यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसम्वादभुवो भवन्ति ।
 कुर्वन्ति चैषां मुहुरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥ ३१ ॥
 अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोरेकस्थयोर्भिन्नविरुद्धधर्मयोः ।
 अवेक्षितं किञ्चन योगसाङ्ख्ययोः समं परं ह्यनुकूलं बृहत्तत् ॥ ३२ ॥
 योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूलमनामरूपा भगवाननन्तः ।
 नामानि रूपाणि च जन्मकर्मभिर्भेजे स मह्यं परमः प्रसीदतु ॥ ३३ ॥
 यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां यथाशयं देहगतो विभाति ।
 यथानिलः पार्थिवमाश्रितो गुणं स ईश्वरो मे कुरुतान्मनोरथम् ॥ ३४ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति स्तुतः संस्तुवतः स तस्मिन्नघमर्षणे ।
 आविरासीत् कुरुश्रेष्ठ ! भगवान् भक्तवत्सलः ॥ ३५ ॥
 कृतपादः मुपर्णांसे प्रलम्बाष्टमहाभुजः ।
 चक्रशङ्खासिचर्मेषुधनुष्पाशगदाधरः ॥ ३६ ॥
 पीतवासा घनश्यामः प्रसन्नवदनेक्षणः ।
 वनमालानिनीताङ्गा लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः ॥ ३७ ॥

भीमच्छुक्लदेवकृतमिदं नान्प्रदीपः ।

आकप्रसिद्धं यतः परेषां प्रकृतिपुरुषकालादीनामवरेषां मह-
 दादीनां च ब्रह्मादीनां च परममाश्रयमनन्यत् विजातीयशून्यं
 एकं सजातीयशून्यं स्वगतभेदस्वभ्यतो हि स्वभावन एव द्वैता-
 द्वैतमित्यर्थः । तद्ब्रह्म प्रसीदतामिति सम्बन्धः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

जिस दशा में दर्शन स्मरण दोनों के नाश होनेपर मन
 की भातिवृत्ति होजाती है उस समय पर भी केवल
 स्वभस्या से जो स्थित रहते हैं ऐसे जो शुद्ध मनके मध्य
 में निवास करने वाले आप तिनके अर्थ नमस्कार है ॥ २६ ॥

मनके नियमन करनेसे समर्थ विवेकी योगी जन तीन गुणों-
 वाली शक्तियों से सहित अपने हृदय में विराजमान
 जिनको पृथक् करते हैं जिस कि यात्रिक लोग अराण्य
 में स्थित पशुदश स्तम्भधेनी में प्रकाश करने
 योग्य गुप्त अग्नि को मथनसे प्रज्वल करते हैं ॥ २७ ॥

अनेक विशेष वाली जो माया तिसके नियम होते से
 निर्माणा सुख अन्तर्भव रूप जो है सब नामों वाले है विश्व-
 रूप है जितकी शक्ति माया में कथन नहीं करी जाती है वे
 परते परतेपर प्रसन्न होते ॥ २८ ॥

जो कुछ पदार्थ वचन से निरूपण किया जाता है युक्त से
 इन्द्रियों से मनसे जो निरूपण किया जाता है वह सब
 स्मर्यादि गुणों का विस्तार है वह आप का स्वयं तत्ता है जो
 आप गुणों की उत्पत्ति स्थित नाश से वर्जित होते हैं ॥ २९ ॥

जिस आधार में जिस अपादान से जिस करण करके जिस-
 का संबन्ध जिस संप्रदान के अर्थ जिसका कर्म किया जाता-
 है और जो कर्ता है कार्य कारण सब से जो पूर्व है और परम
 प्रसिद्ध है सो ब्रह्म उन सबों का कारण सहस्र द्वितीयादित एक
 ही परब्रह्म है सो आपहां ॥ ३० ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नन्वेवं ब्रह्म चेद्विश्वस्य हेतुस्तर्हि न कदाचिदनीदृशं जगदिति
 वन्दतां भीमांसकाः कुतोऽत्र विवदन्ते तैश्चान्ये स्वभाववादिनः
 सम्बदन्ते ते च ते च तत्सर्वविद्विर्वाधिता अपि कुतः पुनः पुन-
 मुत्पन्ति तत्राह । यस्य मायाविद्यायाः शक्तयो विवाद्स्य
 काचित्सम्वादस्य भुवः स्थानानि भवन्ति तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

ननु किन्तद्ब्रह्म यस्य शक्तयो विवादादिभुवो भवन्ति तत्राह ।
 अस्तीति । योग उपासनाशास्त्रं तत्र हि विराड्रूपेणोपासनायां
 पातालपादादिकमस्तीत्युपास्यत्वेन विधीयते । नास्तीति साङ्ख्यं
 ज्ञानशास्त्रं तत्र ह्यपाणिपादः अचक्षुरश्रोत्रमिति च पादादि
 नास्तीति निर्गद्यते तयोयोगमाङ्गव्योपेतिकश्चित्सममनुधर्त-
 मानमर्थाक्षते प्रतीते तद् बृहद् ब्रह्म विवादास्पदं ब्रह्मेत्यर्थः । विवादं
 स्फुटयति । मित्रावस्ति नास्तीत्येवम्भूता विरुद्धी धर्मो बधो-
 स्तयोर्भिन्नविषयत्वेऽपि विरोधो न स्यादित्येकस्थयोर्जित्युक्तमेक-
 विषययोः । कुतो वस्तुनिष्ठयोः पादादिविधिप्रतिषेधो-
 र्भेदवस्तुनिष्ठत्वात् । समन्वे हेतुः । परं हि यतो विधिप्रतिषेधो-
 विषयस्तयोः पादादिविषयत्वात् । तथा तद्विषयस्य सङ्गं

महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः ।

काञ्चयङ्गुलीयवलयनूपुगङ्गदभूषितः ॥ ३८ ॥

त्रैलोक्यमोहनं रूपं विभ्रात्रूभुननेश्वरः ।

वृतो नारदनन्दाद्यैः पार्षदैः सुरगूथपैः ।

स्तूपमानोऽनुगायद्भिः सिद्धगन्धनेचारणैः ॥ ३९ ॥

रूपं तन्महदाश्चर्यं विचक्ष्यागतगाधनमः ।

ननाम दण्डवद्भूमौ प्रहृष्टात्मा प्रजापतिः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

के प्रमाणं तदाह । अन्तर्कलमाधष्ठानं विना पादादिकल्पना-
भागात् । अथपि विना तर्जपञ्चायोगाच्च । तथोरुपपादकत्वेन सिद्ध-
मत्यर्थः । तस्मै नम इति पूर्वस्यानुपपन्नः ॥ ३२ ॥

ननु दासीनस्य समस्य नमस्कारे को जायस्तत्राह । य इति ।
शब्दमूलं भजनामनुग्रहार्थं प्राकृतनामरूपराहितोऽपि जन्मभिर-
वतारैर्विशुद्धो जितस्त्वानि रूपाणि कर्मभिर्नामानि च यो भजे ।
तत्कुतः । भगवानचिन्त्यैश्वर्यः स मह्यं प्रसीदतु ॥ ३३ ॥

ननु त्वादृशाः सकामा गणेशादीन् प्रार्थयन्ते ते न तान्वि-
हाय किमिति भगवन्तमेव प्रार्थयसे तत्राह । प्राकृतैरवाञ्चीने-
हानिपथैरुपासनामार्गैर्वेद्याशयं तत्तत्त्वानुसारेण यो देहगताऽ-
न्तर्मीमांसां तद्वदेवतारूपेण विविधो भाति यथा वायुः पार्थिवं गुणं
चस्पकादिगन्धमेवमाभित्य ज्ञानागन्धवान्विभाति रेणुगुणं
धूमस्पर्शादिकमाभित्य ज्ञानारूपवान् प्रतीयते तद्वत्तस्यैव तत्त-
देवतारूपेण कलदाकृत्वात् स ईश्वर एव भेदमनोरथं सत्यं करोतु ।
किमन्तर्गतवदुर्भिर्देवतान्तर्गतैरित्यर्थः । तदुक्तं गीतासु ।

यो यो यो यो तन्मे भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्यागन्धनमीदते ।

उभये च नतः कपात् सत्येव निहितान् हि तान् इति ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

इति चेति ॥ ३४ ॥

संस्तुयतो वक्ष्ये स भगवान् पत्यश्रोऽभूत् ॥ ३५ ॥

तं वर्णयति सार्द्धं श्रुतिभिः । सुपणंस्पर्शो स्फुरन् कुनो पादो-
वेन । प्रहृष्टा अष्टौ महान्तो भुजा यस्य । चक्रादष्टाश्वपत्नः ॥ ३६ ॥
प्रसन्न वदनमीक्ष्यो च यस्य । वनमात्रया निर्वाते कण्ठकादि-
भादान्त्यग्रासमङ्गं यस्य । जलमन्त्रा श्रियस्सर्वोऽस्तुतो यस्य ॥ ३७ ॥

महान्ति । किरीटकटकानि यस्य । स्फुरन्ती मकरकुण्डले-
न ॥ काञ्चयङ्गुलीयवलयनूपुगङ्गदभूषितः । वलयमत्र पादभूषणं द्रष्टव्यं
॥ ३८ ॥

त्रैलोक्यमोहनं श्रीपुरुषोत्तमस्य सुरगूथपेल्लोकापत्तिः ॥ ३९-४० ॥

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचिद्रिका ।

ननु विश्वं परमाणुकारणकर्मेश्वरस्तु निमित्तमिति विशेष-
पिकादयः । प्रधानकारणाकं पुरुषानिरेकेणेश्वरः स्थानं वा पुरु-
षस्तु निमित्तमात्रमिति साङ्ख्यार्थो वदन्ति । किञ्च । अथैवमपि
वस्तु नित्यमनित्यं च भिन्नमभिन्नमिति । तथा सत्सत् सद-
सदात्मकमिति वदन्ति । अतः कथं कृत्स्नस्य जगतः प्रधानकारणात्वं
नवनन्यत्वञ्चोच्यते इतीमां शक्त्यां परिहरन्नमस्फुरति । गच्छकस्य
इति । चक्षुः । ग्रन्थनियन्त्रेण जगत्तत्त्वमुपदिशतामित्यर्थः । चादिनां
वार्त्तं कुर्वतां वैशेषिकादीनां यस्य परमात्मनः शक्तयः पृथिव्या-
दयः विवादास्त्वादयोः परस्परविरुद्धाविरुद्धयोः सादयोः भुवः
विषयभूता भवन्ति । शक्तिशब्देन पृथिव्यादय उच्यन्ते । तेषां भग-
वतः कार्योपयोग्यपृथक्कर्मविशेषमात्रात्तथा च भगवान् पराशरः
“एकदेशस्थितस्याग्नेर्योऽस्या चिन्ताविर्मा । यथा परस्य ब्रह्मणः शक्ति-
स्तथेदमखिलं जगत्” इति जगत्तत्त्वमकान् पृथिव्यादीन् शक्तिशब्देन
व्यपदिष्टवान् । ननु सर्वेषां पृथिव्यादिस्वरूपाश्चपमात्रानि कार्यवत्-
भूतस्तत्राह । कुर्वन्तीति । यस्य शक्तयः पृथिव्यादयः आत्मगोष्टे
स्वविषयकमोहे तेषां चादिनां कुर्वन्ति । पृथिव्यादिस्वरूपाश्चपमात्रानिपि
परमाणुकारणकत्वमित्यानित्यत्वनिश्चयान्नित्यत्वसदसत्त्वादिपक्षात्तथा-
प्रतिपत्तिं कुर्वन्ति । प्रधानकारणाकत्वविपरिपत्तिरपि तदपराका-
रवत्यः शक्तयो भवन्ति इत्यर्थः । तस्मै अनन्तगुणा-
यामङ्गवैयकल्याणगुणगमाय तस्मै स्तुतयः । तस्मै नमः ।
यद्यप्येव चादिनां निताजस्तथापि पृथिव्यादीनां परमात्मशरी-
रत्वत्कारणकत्वयोः पृथिव्यायवस्थायाः अतित्यत्वेऽपि द्रव्यस्य
नित्यतायाः तस्य सत्त्वगुणरसाद्योनामदानमकत्वानादेष्टुं श्रुति-
स्मृत्यादिवस्तुप्रमाणप्रतिपत्तिरनेनैविकानां कियत्वे विपरिपत्तिरिति
भावः । अतस्तु “यस्याऽस्या शरीरं यस्य पृथ्वी शरीरं यस्याक्षरं
शरीरं यस्यादयः शरीरं यस्यात्मन आकाशः यस्यात्मनः तोयं त्रिविक्र-
दिसप्तद्वी भूमी । त्रिदशमोक्षो सदाभीक्ष्णवानी नम आसीत्”
इत्यादयः पद्ययश्च । त्रिदशोः सदाशादुद्धृत्य अतः कृत्स्नस्य
जगतः प्रमाणं प्रत्यक्षं यथा । यद्वस्तु वैशेषिकः कायस्त्वतो विप्रः
वस्तुधरा । पराकाशः । पृथ्वी । पथेनाख्यादित्येवता । तदितद्वस्तु
नित्यं जगत् स्थायवत् । त्व । प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धयनादी उता-
वपि । सदाव एव जगतो मयोनो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यम-
न्यत” इत्यादयोऽनुसन्धेयाः । अनन्तगुणावित्यनेन निर्गुणत्वस्यारो-
धमनूनक इति सूचितम् । “यः सर्वज्ञः सर्वविन्” इत्यादिवदुद्धृतिभिः

श्रीमद्भारवाचस्पत्यैकतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कल्याणगुणाकत्वस्य सम्प्रतिपक्षत्वात् । भूय इत्यनेन जीवानामभ्यु-
गम्यं ज्ञापनम् । एवं पृथिव्यादिस्वरूपाभ्युपगमेऽपि तत्प्रकारवि-
प्रतिपत्तिरुक्तेति ॥ ३१ ॥

इदानीं परमात्मरूपप्रतिपत्तिं वदन् वादिविप्रतिपत्तीनां शास्त्रा-
नुसारं परिहार्यत्वमाह । अस्तीति । षट्पटादिवस्तुनिष्ठा-
वास्तव्यनास्तित्ववर्मा ह्यौ योगसाङ्ख्ययोर्मतयोः । तावकस्या-
वाश्वरविषयो चाद्वैतद्वौ स्याताम् । एवमास्तित्वनास्तित्वयोर्भिन्नयो-
र्विरुद्धयोर्धर्मयोर्वैविध्यमाणां योः सतोरप्यकिञ्चनापेक्षितं वेदान्त-
वाक्यमपेक्षितम् । अतीन्द्रियेश्वरविषयकास्तित्वनास्तित्वयोः प्रमाणा-
जिज्ञासायामनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायासम्भाव्यमानदोषगन्ध-
वेदान्तवाक्यमेव प्रमाणापेक्षितमित्यर्थः । तच्च वेदान्तवाक्यं
“सत्यं ज्ञानम्” इत्यादि । तद्वत्त्वं च सममेकरूपमनुकूलमानन्दरूपं
पर सर्वविलक्षणं ब्रह्मपरिच्छिन्नमतो वेदान्तवाक्यरूपं प्रमाणां
विहाय केवलान्तिव्यनास्तित्वविवादो भ्रममूलो व्यर्थः
इति भावः । यथा । अनन्तगुणवित्त्वेन गुणा न सन्तीति वादो
भ्रममूल इति सूचितम् । तद्वैपापपादयति । अस्तीति । “यः सर्वज्ञ”
इत्यादिभिर्गुणैर्ज्ञानमस्तीत्यवगम्यते निष्कलं निष्कलमित्या-
दिभिर्गुणैर्गुणं तौ वास्तित्वनास्तित्ववर्मावुभावेकवस्तुनिष्ठो चाद्वै-
तद्वौ । तयोश्च भिन्नाधिकरणयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोर्वैविध्यमनुनिष्ठयो-
र्वैकल्ययोः सतोरप्यस्मिन् वस्तुनि तयोर्विरोधे सतीत्यर्थः । तत्रा-
न्यतरवस्थापकं किञ्चिद्ब्रह्मस्वरूपशोधकं वेदान्तवाक्यं प्रमाणा-
मपेक्षितम् । एवं साङ्ख्ययोगशोरपि समं तत्त्वं तयोर्पोष्यस्वरूप-
सद्भावाभावद्वयोर्विरोधे सत्यन्यतरवस्थापकं किञ्चित्प्रमाणा-
मपेक्षितमित्यर्थः । तच्च वाक्यं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिकं
तद्वाक्यप्रतिपक्षं च तन्तु परमनुकूलं ब्रह्म । परत्वानुकूल-
त्ववृद्धत्वादिगुणायुक्तमिति निर्गुणत्वादौ निरीश्वरत्वादौ भ्रम-
मूलक इति भावः । योगसाङ्ख्ययोर्गिति दृष्टान्तार्थं तयोर्मध्ये यथा
निरीश्वरत्वादस्ताथागुणासत्त्वत्वादोऽपीति । अत्र परमात्मेन प्रकृ-
तिपुरुषविलक्षणवाचिना सत्यशब्दार्थो विवक्षितः । अनुकूल-
शब्देन ज्ञानशब्दार्थो व्याख्यानः । ज्ञानरूपज्ञानस्यैवानुकूलत्वात्
ब्रह्मज्ञानानन्तशब्दार्थः । स्वात्मोपा गुणैर्भाषापरिच्छिन्नं हि ब्रह्म-
व्यापकः । सङ्कोचकप्रमाणाभावात् ॥ ३२ ॥

एवं वादिनां विप्रतिपत्तिविषयत्वेन प्रामाण्यरूपतद्गुणाच्छ-
क्तीनां तुल्यत्वमकम् । अथैवं दुर्ग्यस्वरूपगुणाशक्तिरप्याश्रित-
सुलभ इति वदन् तदनुग्रहं प्रार्थयन् । यो भगवान् स्वपदभूत्वे
भजनामन्तरार्थं स्वामनारूपः । क्रमेकतनामरूपसर्वतोऽपि जन्म-
कर्मनिगमनारम्भेऽपि सदा नामानि दुरितक्षयप्रज्ञायाणि राम-
कृष्णादिनामानि रूपाणि ज्येष्ठोपात्तान्यप्राकृतानि शरीराणि च
भजे आत्मानं दर्शयितुं परिशुद्धताम् । स परमः निःसमाध्यायकः
मध्य प्रसीदताम् ॥ ३३ ॥

एवं ज्येष्ठोपात्ताप्राकृतदिव्यमनुकूलविप्रतिपक्षो भक्तानुग्रह-
मवतीति स्वैकपक्षयत्न इत्युक्तम् । विश्वरूपेणापि तैकपक्षयत्न इत्यु-
क्तः । प्राकृतार्थोऽपि । प्राकृतार्थोऽपि । ज्ञानवैविध्यवैविध्यमाणां योः सतोरप्यकिञ्चनापेक्षितं वेदान्त-
वाक्यमपेक्षितम् । अतीन्द्रियेश्वरविषयकास्तित्वनास्तित्वयोः प्रमाणा-
जिज्ञासायामनादिनिधनाविच्छिन्नसम्प्रदायासम्भाव्यमानदोषगन्ध-
वेदान्तवाक्यमेव प्रमाणापेक्षितमित्यर्थः । तच्च वेदान्तवाक्यं
“सत्यं ज्ञानम्” इत्यादि । तद्वत्त्वं च सममेकरूपमनुकूलमानन्दरूपं
पर सर्वविलक्षणं ब्रह्मपरिच्छिन्नमतो वेदान्तवाक्यरूपं प्रमाणां
विहाय केवलान्तिव्यनास्तित्वविवादो भ्रममूलो व्यर्थः
इति भावः । यथा । अनन्तगुणवित्त्वेन गुणा न सन्तीति वादो
भ्रममूल इति सूचितम् । तद्वैपापपादयति । अस्तीति । “यः सर्वज्ञ”
इत्यादिभिर्गुणैर्ज्ञानमस्तीत्यवगम्यते निष्कलं निष्कलमित्या-
दिभिर्गुणैर्गुणं तौ वास्तित्वनास्तित्ववर्मावुभावेकवस्तुनिष्ठो चाद्वै-
तद्वौ । तयोश्च भिन्नाधिकरणयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोर्वैविध्यमनुनिष्ठयो-
र्वैकल्ययोः सतोरप्यस्मिन् वस्तुनि तयोर्विरोधे सतीत्यर्थः । तत्रा-
न्यतरवस्थापकं किञ्चिद्ब्रह्मस्वरूपशोधकं वेदान्तवाक्यं प्रमाणा-
मपेक्षितम् । एवं साङ्ख्ययोगशोरपि समं तत्त्वं तयोर्पोष्यस्वरूप-
सद्भावाभावद्वयोर्विरोधे सत्यन्यतरवस्थापकं किञ्चित्प्रमाणा-
मपेक्षितमित्यर्थः । तच्च वाक्यं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिकं
तद्वाक्यप्रतिपक्षं च तन्तु परमनुकूलं ब्रह्म । परत्वानुकूल-
त्ववृद्धत्वादिगुणायुक्तमिति निर्गुणत्वादौ निरीश्वरत्वादौ भ्रम-
मूलक इति भावः । योगसाङ्ख्ययोर्गिति दृष्टान्तार्थं तयोर्मध्ये यथा
निरीश्वरत्वादस्ताथागुणासत्त्वत्वादोऽपीति । अत्र परमात्मेन प्रकृ-
तिपुरुषविलक्षणवाचिना सत्यशब्दार्थो विवक्षितः । अनुकूल-
शब्देन ज्ञानशब्दार्थो व्याख्यानः । ज्ञानरूपज्ञानस्यैवानुकूलत्वात्
ब्रह्मज्ञानानन्तशब्दार्थः । स्वात्मोपा गुणैर्भाषापरिच्छिन्नं हि ब्रह्म-
व्यापकः । सङ्कोचकप्रमाणाभावात् ॥ ३२ ॥

जगदाध्यात्म्यविज्ञानगहनं सति परमात्मा दृष्टो भवतीति ।
जगद्विलक्षणस्याप्यस्य विशिष्टतया प्रकाशो दृष्टान्तमाह । यथा
निल इति । स्वयं पृथिवीविलक्षणो वायुः पार्थिवगुणमाभिनः
पार्थिवपुण्यपरागसंस्पृष्टो गन्धवह इति प्रकाशते । तद्वज्जगदि-
लक्षणोऽपि जगच्छरीरकत्वात्तन्मात्ररूपभाक्तया परमात्मावभासते
इत्यर्थः । “काठिन्यवान् यो विमर्ति तस्मै भूष्यात्माने भवः” इति
त्युक्तम् ॥ ३४ ॥

एवं तुल्यमुपदिष्टेनानेन स्तोत्रेणाभिष्टुतो भगवान् प्राचेत-
सस्य प्रसन्नोऽभूदित्याह मुनिः । इतीति । हे कुरुभ्रे ! इतीत्ये-
वमुतो भगवान् तस्मिन्प्रधर्मयोगे तीर्थे संस्तुवतो दक्षस्य प्रादु-
रासीत् प्रत्यक्षोऽभूत् पुरत इतिशेषः । तत्र हेतुः भक्तवत्सलः ॥ ३५ ॥

प्रादुर्भूतं भगवन्तं वर्णयति । कृतपाद् इति । सुपयोग्यं गरु-
त्मनोऽसौ स्फुटयति । कृतौ विन्यस्तौ पादौ येन । प्रलम्बा आजानु-
लम्बिनः अष्टौ महाभुजा यस्य । शङ्खाद्यायुधधरः । तत्रासिः खड्गः
चर्म श्वेतः ॥ ३६ ॥

पीते वाससी यस्य सः । घन इव इयामः प्रसन्नं वदन्-
मीक्षणं च यस्य सः । वनमाजया निवर्तितमङ्गं यस्य सः । खसन्
धीवत्सः कौस्तुभश्च यस्य सः ॥ ३७ ॥

महागतिं किरीटं स्फुरन्तीं कटकं च यस्य सः । मकराकारं
कुण्डलं यस्य काञ्चयादिभिर्भूषितः अलङ्कृतः । तत्र काञ्ची कटि-
मञ्जरा वलयमत्र पादभूषणं कटकस्वोक्तत्वात् ॥ ३८ ॥

त्रैलोक्यं मोहयतीति त्रैलोक्यमोहनं नन्द्यादित्वात्तल्लुः । श्रीपु-
रुषोत्तममन्त्रोपास्यं श्रीपुरुषोत्तमाख्यं तद्रूपं विभक्तं त्रिभुवनेश्वरः ।
नारदादिभिः पार्षदैः कुर्याद्वैष्णवं परिवृतः । अनु पृष्ठतो गावः
भिन्नादिभिरनुवृत्तः अनुसृतः एवम्विधः प्रादुरासीदिति पूर्व-
शान्वयः ॥ ३९ ॥

तन्महदाभयं भगवतो रूपविशेषोक्तं गतपादः सः धीर्तमयः
प्रजापतिः प्राचेतसः प्रहृष्टचित्तो भूमौ दण्डवत्प्रसक्तवान् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यैकतपदरत्नावली ।

अनित्यकालमगतिरित्ये तद्विषयानि । यच्छक्तय इति । विवाद-
सम्बाद्धभुवः विप्रतिपत्तिप्रतिपत्त्योर्भूतो विषयः वदतां वाधे
पूर्वतो वादिनां मतमज्ञाननिमित्तमित्याह । कुर्वन्तीति ॥ ३१ ॥

निवादभ्रमादौ च कथंकारं क्वाताभिनि तत्राह । अस्तीति ।
यद्विषयार्थविरुद्धयोर्धर्मयोर्वैविध्यं विषयः किमाकारयोर्मद्व्य-
ईश्वरोऽपि नास्तीति वादिभिः प्रतिपाद्यमानयोः । विज्ञानवि-
रुद्धत्वं कथमत्राह । वस्तिवति । भिन्नवस्तुनिष्ठत्वात् एकस्मिन्व-
स्तुन स्थितयोर्विरुद्धीकारे विरुद्धयोः । यद्यप्येकस्य स्वरूपेण
भूत्वं एवस्वरूपेणावस्थितिर्ह्येव धर्मो सः तथापि नेताहन्ती
एव सत्तामरेव स्वरूपस्यैवति यत इति द्योतनायेति पदद्वयं
यस्य किञ्चनालोचकं यस्य साङ्ख्ययोगयोः समं कर्मानुष्ठान-
तुगायोगादिपादकर्मकाण्डे तत्तद्वद्वत्त्वेन प्रतिपाद्यं स-
च यथाज्ञानमाधनं वेदान्ते विचारितं तत्राह-
सर्वेषां प्रियतमं तत्तद्वादिनां तत्तद्विज्ञानकत्वेन
तुल्यफलदातृत्वेन वर्तमानं वा तत्परं ब्रह्म परं
प्रपद्य इति वाक्यशेषः सर्वदा वर्धमानं न कर्तव्य

● श्रीमद्विजयचरित्रजीयेकृतपदरत्नावली ।

अस्ति एवमो बृहदिति अस्ति एवमपि एव भवति त्वितरः । तस्य ह्यस्ति विशदीकरणाय स्वाङ्गयोगयोरिति विशेषणं "सर्वे वा वत्सवामनमिति" इति भूति हिशब्देन सूचयति । अस्ति न नैवति निष्ठा साङ्गयोगयोः नास्ति तद्वैत वत्सवामनमिति निष्ठासुरीत्यतो वा इति । तदुक्तम् "महत्त्वोऽस्ति सर्वेश इति विज्ञासुरं मतम् । अस्तीति देवमुनयोर्हरिरेव पेशितम् । निषेधविधोर्विषयः फलदाता च केशवः । तारुण्यः तारुण्यं च स्थानयोश्चोच्चनीचयोः" इति (१) ॥ ३२ ॥

इतोऽपि महत्त्व ईश्वरोऽस्तीति पक्ष एव भेदानित्याभिप्रेत्याह । अनुप्रहायमिति । योऽनन्तो भगवान् पादमूर्धं भजतामनुप्रहायं तत्प्रकर्मभिर्नामानि कृपाणि च भजे स परमो महो प्रसीदनामि-
त्यर्थः । भवौककत्वेन तं विशिनष्टि । अनामरूप इति । देवदत्तक-
विदीशकर्मणामप्रत्यक्षत्वाद्भिष्णुभिश्चरूपवद्दीशकृपाणामदर्शनाद्-
नामरूपः । न तु स्वकृपकर्मोक्तिनत्वात् "यदा पश्यः पश्यते रुक्म-
र्णं कर्तारमीशम् अथेनमाहुः सत्यकर्मैत सर्वकर्मो सर्वनामा
सर्वकृपः" इत्यादिभ्युते । भवन्तरेनामकर्मणां दर्शनात् । तदुक्तं "तत्क-
र्मणामहृष्टत्वादानामावाप्यदर्शनात् । अकृपकृपवतारेण कृपकर्मणि
दर्शयत् । नित्यरूपो नित्यकर्माप्यव्यक्तत्वमेष्वेव तत् । अकृपकर्म-
युक्तिर्नाम कृपकर्मोक्तिर्नैव" इति । किञ्च । भगवद्व्यतिरिक्तपुरुषानु-
पकार्यवाचिनाम् वत्सवामनसोऽनामा यथा मुक्तानां परमा गतिः कम-
हाकाश इति कंसादिनिग्रहाद्वातं कंसारिः सुरारिरित्यादि-
वाक्यार्थसमत्वात् सर्व नामा मूलकृपस्थात्यन्तमव्यक्तत्वादकृपः
अनामासोऽधिकार्यत्वादव्यक्तत्वादकृपः । कंसारिवाधिसाध्यायो
व्यक्तकृपवतारणः" इति "लोकवृत्त्याधिकार्यानि सूचनानामानि
केशव । अथ दामोदरादीनि लोकवृत्त्या समानि तु ।

.. आनन्दोऽव्यक्तकृपस्तु मूलकृपमुदाहृतम् ।

.. स एव व्यक्तिमापन्नः प्रादुर्भाव उदाहृतः ॥

इति अनेन उक्तस्मृत्यर्थोऽपि स्पष्टीकृत इति ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥

यथाधिकारं स्वविषयज्ञानस्य तारतम्यजनकत्वेन प्रमाणा-
सिद्धत्वाभ्युदयो नास्तीति अस्तीति मतमासुरमित्याशयेनाह । यः
प्राकृतैरिति । यो भवान् प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां स्वबुद्धयनुसृतसिद्धा-
न्तेन विभाति स ईश्वरो मे मनोरथं कुर्वादित्यन्वयः । क-
ल्पित इत्यत उक्तम् । हेहेति । अयं भावः । अद्यमानां जनानां जीव-
देहगतो जीवः तदभिज्ञ इति प्रतीयते । अहं ब्रह्मास्मीति मध्य-
मानां जनानां देहगतः सन् देहगतोऽनिर्णीत इति यावज्जीवन्-
दण्यो वा हरिरिति उत्तमानां जीवानां प्रकर्षेणाप्राकृतैर्ना-
त्पक्षिकेन ज्ञानेन देहगतो देहगाज्जीवाद्भिज्ञ इति शेषः । ईश्वरः
पूर्यान्न्दादिगुण इति प्रकाशने तत्रोदाहरणम् । यथेति । यथाऽनिर्णीत

(१) अस्तीति नास्तीति श्लोकस्यायमर्थः । भिन्नविरुद्ध-
अर्थयोः भिन्नविरुद्धधर्मप्रतिपादकयोः । एकस्थयोः एक-
वस्तुविषयकयोः अस्तीति नास्तीति च व्यतिरेकयोः मद्-
भक्तिरूपेण । मद्भवदीश्वराख्यं वस्तु अस्तीति दैवं मतं
अस्तीति नास्तीति आसुरं मतं तयोर्मतयोरित्यर्थः
विषयः किञ्चन लोकविरुद्धात्मसममुखान्तरस्था-
नमव्यक्तप्रदम् अनुकूलं तादृशमतभेदेन द्विविधबुद्धिजनकं
ज्ञानयोगकर्मभागयोः परं मुख्यतात्पर्यविषयं यत्
देवमस्तीति

वायुः पार्थिवं पृथिवीकार्यं गुणं सुखदुःखमोगसाधनं शरीर-
माभितः प्रकृतिविकृतैर्ज्ञानसाधनैरिन्द्रियैः प्राकृतानां भ्वास-
इति मध्यमानां शरीरः प्राण इति अप्राकृतानामुत्तमानां सर्व-
देवोत्तमः सूत्रास्तीति प्रतिभाति तथेति । "स्वदेहस्थं हरिं प्रादु-
रधमा जीवमेव तु । मध्यमाध्याप्यनिर्णीतं जीवाद्भिज्ञ जनार्दनम् ।
पूर्यान्न्दादिगुणकं सर्वजीवविलक्षणम् । उत्तमास्तु हरिं प्रादु-
स्तारतम्येन तेषु च । बुद्धिशुद्धयनुसारं यथा प्राणं शरीरिणाम् ।
भ्वासमात्रं जनाः प्रादुर्निर्णीतं च मध्यमाः । देवदेवश्चरं
सूत्रमानन्दं प्राणवेदिनः" इति स्मृतिसमाख्यासिद्धत्वादेविध्वना-
यैक्यं युक्तमिति भावः ॥ ३४ ॥

नेप स्तुतिर्जिह्वाग्रगुह्यत् स्तुते चित्तप्रवधिकारेहेतुरिति ।
भावेनाह । इतीति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

नेदं कृपं भाषाकल्पितं किन्तु निजमेव अर्थक्रियाकारित्वा-
दित्याशयेनाह । कृपमिति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्भवं ।

तत्र विवादावसरे तादृशगुणरूपवृत्तित्वरूपमपि सिद्धय-
तीत्याह । अस्तीति । योगः स्थूलोपासनाशास्त्रम् । तत्र हि भगवतो
नामरूपत्वं भूयते । तत्र हृष्टकल्पनालाघवात् घटपटादिवक्षणा-
लिखनामधेयत्वं पातालापादादिकत्वं चैति विधीयते । नास्तीति
शाङ्ख्यं ज्ञानशास्त्रमात्रं हि निषेधधृतिभिस्तस्य नामरूपत्वं वाञ्छि-
विध्यते तत् प्रापञ्चिकनामरूपत्वस्य कल्पितत्वात् सर्वथैव नास्तीति
निर्णीयते । तदुक्तमुभयमतस्यैव प्राक् । "स सर्वनामा स च
विश्वरूप" इत्यादिना । "यद्यज्ञरक्तं वक्षसा निरूपितम्" इत्यादिना
च । अस्तीति नास्तीति वस्तुनिष्ठा ययोः । तमेव विवादं स्फुटयति
मिथौ अस्तीति नास्तीत्येवभूतो विरुद्धो धर्मो यथोक्तयोः । नन्वा-
स्तामनयोर्विभिन्नविषयत्वं नेत्याह । एकस्थयोः समानविषययोः
तदर्थं विवादे सति तथोक्तकिञ्चित् समं समञ्जसत्वेनैव । अवैक्षितं
प्रतीतं वस्तु तद्वयोरपि बृहत् । बृहदनुकूलं भवति । किं तत्
समञ्जसं वत् परं नाम रूपादत्यन्तं तदभावाच्च विजज्ञायां यच्च युग-
पन्नामरूपत्वमनामरूपत्वमपि यत्कं शक्यते तादृशगुणं किमपि
नामरूपत्वमप्येव वास्तव्यर्थः । एतदुक्तं भवति । एकस्मिन्नेव
वस्तुनि नामरूपत्वविधिनिर्वाहोपायां परस्परं भूतयः पराहतायोः
स्तुः । अत्र तु परत्वेनोभयत्रापि प्राक्तनयुक्ता समञ्जसप्राकृत-
नामरूपत्वमेव विधानियेधधृतिनात्पर्यगोपस्थाप्यत इति तत्ता-
न्मते विवाद्भाजम् । इत्थमेव ध्याध्वेना निर्विवादत्वमुक्तम् । तिर्यक्
नगद्विजसरीस्पृष्टवद्व्यत्यन्तादिभिः पारिच्येन मद्महिम्नापम । कृपं
स्थविष्ठमज ते महदायनकं नातः परं परमं वाञ्छि न यच्च वादः"
इति ॥ ३२ ॥

तदेषु व्यनक्ति । यो नाम रूपरहित एव नामानि कृपाणि भजे
प्रकाटनवान् । जन्मकर्मभिः सहितानि च प्रकाटनवानित्येव । अयं वि-
रेके दोषमाह । अनन्तः यदि तस्मिन्नामरूपत्वादिना नास्ति तर्हि
तच्छक्तिमत्त्वं प्रति स्मरतत्वेमेव प्रसज्येतान् । तदुक्तं प्रवेत्ताभिः ।
नह्यन्तो यद्विभूतीनां सोऽनन्त इति गीयते इति ।

तत्तत् प्रकाशने हेतुः । भगवान् भगवत्कर्मकर्ममान-
तस्याः शक्तिर्मायात्वं निषेधति । परमः पराख्यशक्तिरूपा मा-
यादीर्यस्मिन् । अन्यथा परत्वव्याघातः स्यादिति भावः । "तस्मात्प्र-
मायया सर्वे सर्वमेश्वर्यसम्भवम् । अमायोर्द्वारा यस्मात्तस्मात्

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

परमं विदुः" इत्युक्तेः । ननु सर्वप्रथममिव रूपस्य तद्वाहित्ये च स-
न्त्येव तत्तदुपासकाः प्रमाणम् । अत्र के स्युरित्याशङ्क्याह । पादमूर्धं
भजतामनुग्रहार्थमिति । योगमांस्ययोस्तत्त्वं न सम्बद्धं प्रका-
शते किन्तु भक्त्यावेवा"भक्तिरेवेन दर्शयति" इत्यादिभ्युक्तेः । तस्माद्य-
दक्तं तयोर्धियादमात्रमिति भावः । अत एव लक्ष्यतेऽनन्तरमेव
इतीत्यादौ प्रादुरासीत् कुरुधेष्ट ! मगवान् भक्तवत्सलः । कृतपादः
सुपर्णाम् इत्यादि । पादमूर्धं भजतामित्यनेन तान् प्रति रूप-
प्राकृत्यात् पूर्वमपि रूपमस्त्येवेति व्यञ्जितम् । "अरण्यं पवित्रं विततं
पुराणम्" इत्यादिभ्युक्तेः । भज इत्यतीत निर्देशः प्रामाण्यदाख्याया-
नादित्ये बोधयति । अनन्तरपदस्य च नामाणि रूपाणि ज्ञानान्तर-
वेति भावः । अत्र प्राकृतनामरूपरहितोऽपीति टीका च ॥ ३३ ॥

ननु विभूतिकामस्य तव तत्तद्विभूतिसम्बन्धितगणपत्याद्युपा-
धिर्त्वेनैव ममोपासना युक्ता कथं सर्वार्थमना निरुपाधित्वेन स्तोत्रेपि ।
तत्राह । यः प्राकृतरिति । तत्र तत्रानिष्ठवत् स्वकार्यकारत्वं भवत
एव तन्पादोरिति स्थिते किमुपाधिभावतयेति भावः ॥ ३४ ॥
इतीति सार्धपञ्चकम् ॥ ३५—४० ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नन्वत्र मते सज्जतीयभिज्जतीयस्वगतमेवासहिष्णुत्वोभ्ये-
ऽङ्गितवादिनो विनन्दन्ते तैश्चान्ये नैयायिकाः षोडशपदार्थवादि-
त्वात् द्वैतवादिनो विनन्दन्ते तैश्चान्ये वैशेषिकाः सम्बन्धे । तेः
सर्वज्ञानं न कदाचिदनीदृशं जगदिति वदन्तो भीमांसका विन-
दन्ते तैश्चान्ये स्वभाववादिनः सम्बन्धेने च तत्त्वविज्ञानोपेक्षिता
अपि कुतः पुनर्मुह्यन्तीति तत्राह । यच्छक्तयः । यस्य मायाशक्ति-
वृत्तयो वदन्तां समादधतां वादिनां तत्राक्षेपकृतां विवादस्य कश्चित्
सम्बन्धस्य च भूय उत्पत्तिहेतवो भवन्ति प्रयोजनमाह । आत्म-
माहमिति । आत्मानं जिज्ञासमानानामपीत्यर्थः । मुहुरिति । तत्रावि-
च्छेदः सूचितः । अनन्तरगुणायत्यनन्तरशब्दस्यानकारार्थत्वेनाना-
शवाच्चत्वात् गुणानामनन्तरत्वं निःसामर्थ्यचोक्तम् । इमे ज्ञान्ये च
भगवन्नित्या यत्र महागुणाः" इति पृथिव्युक्तौ नित्या इति पदेन
"तान् गुणानामगुणस्य जन्मयोगश्चरा ये भवपाद्यमुखा" इति
भूतार्कौ च अगुणस्येति योगश्चरा इति पदाङ्गम् । ज्ञानशक्तिवै-
श्वर्यवीर्यनेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेतुगु-
णादिभिः" इति पराशरोक्तौ च विना हेतोरित्युपग्यासेन च तदीय-
गुणानामप्राकृतत्वं प्रमेऽप्यवास्तवत्वमाचक्ष्णायास्तोऽपराधिनः कथ-
मविद्यया न मुह्यन्तीति भावः ॥ ३१ ॥

ननु ते शास्त्राः किमिति निन्दन्ते शास्त्राणामेवैकमन्या-
भावेन परस्परविरोधादिति चेन्मैवं वादीरित्याह । अस्तीति ।
योगमाङ्गयोः योगो भक्तियोगशास्त्रं साङ्ख्यं ज्ञानशास्त्रं
तयोस्तत् प्रसिद्धं परं सर्वोत्कृष्टं बृहद्भूत सममनुकूलं च यथा-
स्यास्तथा व्यञ्जितम् । परस्परविरुद्धयोस्तयोर्द्वयोरेव शास्त्रयोरवे-
क्ष्यो किमपि धैर्यं प्रातिकुल्यं च नास्तीत्यर्थः । तयोः कथम्भू-
तयोः अस्तीति नास्तीति मिश्रविरुद्धधर्मयोः । योगशास्त्रं हि
"कृष्णं पिण्डाभ्यन्तरमनुजेत्तुं चतुर्भुजं शङ्खदायुधायुधम्" इत्या-
दिना नामरूपगुणप्राणवादायङ्गोपाङ्गपादपादधामादि अस्ती-
त्युपास्यत्वेन विधीयते । शाङ्ख्यशास्त्रे ज्ञानामरूपगुणम-

पाणिपादमक्षधुरजोत्रेकमहितीपमपि नामरूपादिकं भास्मीति
निषिद्धयते इत्येवं भूतौ भिन्नौ परस्परविरुद्धौ च धर्मा ययोस्तयो-
र्गिर्विषयत्वे विरोधो न स्यादित्येकस्ययोः एकस्मिन् प्रमाणेन
सिद्धत इत्येकं ब्रह्मेव विषयीकृतंतीत्यर्थः । ननु तर्हि कथमवे-
म्बमप्रातिकूल्यं वा तत्राह । वस्तुनिष्ठयोः वस्तुनिः वास्तव्यवस्तु-
भ्येव निष्ठा प्रतिपादकत्ववच्चया बयोः । तेन भक्तिशास्त्रविधिना
वास्तवं वस्तुत्वेन प्रतिपादयति वस्तुवास्तवम् । तथा ज्ञानशास्त्र-
निषेधेन वास्तवं वस्तुत्वेन प्रतिपादयति नान्वास्तवम् । तेन, भक्ति-
शास्त्रेण परमेश्वरस्य रामकृष्णादिभूतैर्नामरूपादिकवस्तु-
प्रतिपादने सिद्धे ज्ञानशास्त्रमपि कस्य वस्तुनिष्ठत्वोक्तं न स
नामरूपादिकं नैव निषेधति किन्तु तस्य मायिकभूतैर्पि-
राज एव अत एव पुनर्भक्तिशास्त्रमपि ज्ञानशास्त्रेनिषिद्धं विष-
द्वकपञ्चपास्यत्वेन नोपाहते । वक्तुम् ।

अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्षिते ।

उमे अपि न शृङ्गिति मावामृष्टं विपश्चितः ।

इति विराट्पस्यापि धारणावामुपादानं तु कस्यचित्त्वेन प्रथमदशा-
यामेव चित्तशुद्धयर्थमेव ननु सर्वोपासनायमिति भक्तिज्ञानका-
ख्योर्वस्तुतत्त्वविरोध एवेति शास्त्राविरोधेऽपि विवक्ष्यमानाः शास्त्र-
तात्पर्यमविद्वांसो दार्शनिका एव विगीता इति भावः ॥ ३२ ॥

अतो नामरूपादिविधिनियेधाङ्गं शास्त्रद्वयाविरोधं व्यञ्ज-
यन् भक्तवत्सलस्य भगवतः स्वस्मिन्नुग्रहं प्रार्थयते । य इति
प्रनामरूपः प्राकृतनामरूपादिरहितोऽपि जन्मभिरजन्तौर्गैशु
द्विजितसत्त्वानि रूपाणि कर्मभिर्नामानि च भेजे इति ख्याति-
चारणाः । भेजे अथ च प्रकटीचकार ॥ ३३ ॥

तदेवं न वस्य सख्यमित्यनेन "सर्वं पुमान् वेद गुणाश्च तजं
न वेद सर्वव्यमनस्तमीडे" इत्यनेन च जीवेश्वरयोरल्पव्यस्यस्य
ज्ञत्वाङ्गं वास्तवमेव पार्थक्यमवधारितमेव । ततश्च "यद्वेपरं
मनस" इत्यनेन मनीषिणाऽस्तद्वेदीत्यनेन च तस्यैवैश्वरस्यैकस्य
व्यवैधिकनिर्विशेषसविशेषज्ञानगम्यत्वेन निर्विशेषं सर्वा-
शेषरूपञ्च यथामति व्यञ्जितम् । पुनश्च स वै ममाशेषेति त्रयं
मायिकवस्तुनां तद्रूपत्वेऽपि तत्पञ्चरूपभूतत्वाभावात् उक्तः
पुनरस्तीति नास्तीति द्वयेन भक्तिशास्त्रज्ञानशास्त्रयोरविरो-
गूढोऽपि स्पष्टीकृतः । इदानीं ये जीवेश्वरयोः पार्थक्यमुपा-
कृतमेव न वास्तवमित्याचक्षते तेषां ज्ञानिमानिनामसमग्र-
पथगामित्वं व्यञ्जयन् स्वमनोरथसिद्धिं प्रापयते । यः प्राकृते
व्याप्तीनेर्ज्ञानमार्गेर्जनानां देहगतः यथाशयम् आशयमन्तःकर-
दुष्टं शिष्टं वा अनतिक्रम्य तद्धर्माक्रान्त एव विभाति जीवरूपे
भासते यथा वायुः पार्थिवं दुष्टं शिष्टं वा गन्धमाश्रितो ना
गन्धवान् भवति ननु वस्तुतः ॥ ३४ ॥

संस्तुषतो वक्ष्य ॥ ३५—३६ ॥

कटकः पादकटकः चलयं हस्तस्य ॥ ३७—४० ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु ब्रह्मेव विश्वहेतुश्चेतिर्ब्रह्मकारणवादिभिः कस्य प्र-
परमाणवाधिकारणवादिनः कुतो विनन्दन्ते इत्यत्राह । यदिति ।
ब्रह्मणाः तत्त्वः प्रकृत्याशा भजातगया वादिनां पूर्ववर्ति-
माङ्गवादीनां विवादन्य पूर्वपक्षस्य ज्ञानतः । च ॥ ३८ ॥

● श्रीमच्छङ्खदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इदमिदं सिद्धमिति सत्त्वात्स्य सिद्धान्तस्थापनस्य भूयो
मयः निमित्तानि भवन्ति । एषां चादिना भगवच्छब्दनभिधानां
इदममोहं च कुर्वन्ति तस्मै भूमे प्रह्लाद नमः । अथ प्रधा-
नविश्वेदेतत्वे भवोग्यतां प्रह्लादस्तत्र योग्यतां च दर्शयति ।
तन्मत्तगुणायैति । सृज्यमानविश्वेक्षणसृजनानियमनधारणपालना-
प्रमत्ताः अवाध्याः नित्या गुणा यस्मिन् तस्मै । ते च “अनन्त-
तयागुणात्मकोऽसौ” इत्यादिभूतिषु प्रसिद्धाः “ज्ञानशक्तिवै-
भववैवेनेजांस्थशेषतः । भगवच्छब्दवाचनानि विना हेतुगुणादिभिः ।
नि भीपराशरेणोकाश्च । अत्रापि “इमे स्वाभ्ये च भगव-
क्षित्या यत्र महागुणाः” इत्यादिषु प्रसिद्धाः । अचेतनानां प्रधाना-
नामोचित्वादिगुणहीनानां न जगत्कारणत्वमिति भावः ॥३१॥

तेषां मोहितत्वं दर्शयन् वेदप्रमाणकं ब्रह्मैव विश्वकारण-
स्याह । अस्तीति । एकस्यमीश्वरभावनिष्ठं योगशास्त्रम् नास्तीति
कस्मैश्वरसाङ्ख्यशास्त्रम् । एकस्य च एकस्य च एकस्ये तयोः
भेदविरुद्धमर्थोः अन्योऽन्यभिधौ विरुद्धो च धर्मो प्रतिपाद्यो
द्वयो ययोस्तयोः वस्तुतः तद्विमतं जगत्कारणं तन्निष्ठयोः
योगसाङ्ख्ययोः किमवेक्षितमहो किं विचारितं न च
कमपीत्यर्थः । अयमर्थः । साङ्ख्ये प्रोक्तमीश्वरो नास्ति प्रधानम-
तनस्य जगत्कारणं न ब्रह्मेति तदयुक्तम् “यतो वा इमानि
जायन्ते” इत्युपक्रमे “तद् ब्रह्म तद्विज्ञासस्व” इति भूतिवि-
ज्ञप्त्वात् “योगे साकमीश्वरोऽस्ति निमित्तमात्रं जगदुपादा-
नकारणं तु प्रधानमिति तद्व्ययुक्तं “तदात्मानं स्वयमकुलत
दैक्षत बहू स्याम” इत्यादिभूतिविरोधात् । तत्तन्मात् बृहद्ब्रह्मैव
परं जगत्कारणमनुकूलं ध्यातृणां हितं भवति । यतः समं
इदमिदं भूतमित्यर्थः “कारणं तु ध्येयम्” इति ध्येयः सध्यात्मभूतब्रह्म-
यानेनैव मुक्तिर्भवति न प्रधानाद्यनात्मध्यानेनेति फलिताऽर्थः ।
तेन सर्वे वेदविरुद्धादिनो भगवन्मायामोहिता इति बोधितम् ॥३२॥

एवं मायामोहिनैरज्ञातोऽपि यः पादमूलं भजतामनुग्रहार्थं
ब्रह्मभिः रूपाणि मूर्तीः कर्मभिर्नामानि च भजे स मह्यं प्रसीदताम्
इति रूपाणि नामानि चाप्राकृतानीति द्योतयितुं नामरूपे व्याक-
त्वाणीति भूतिप्रसिद्धेः अनित्यप्राकृतनामरूपसंयन्धमात्रं भगवतः
माह । अनामरूप इति ॥ ३३ ॥

एवं परायणितयानुभूतये इत्यादिना परस्वसर्वात्मन्त्रमायामो-
हेनजनयुज्यपव्यधिभुत्वस्वशास्त्रसर्वप्राकृतनामरूपविलक्षणत्वादि-
भैरुण्यैः स्वरूपतो जीवविलक्षण एव भगवानित्युक्तम् । अथ
प्राप्तास्तु देहे जीवः स एवेति जानन्तीत्याह । प्राकृतैः प्रकृतिमोहि-
तजीवप्रवर्तितैः ज्ञानमार्गैः जनानां यथाशयमाशयमन्तःकरण-
प्रतिक्रम्य यो देहगतो विभाति जीवधारकोऽपि जीवो विभाति
न तु स जीवः “अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सा स्पृशा सयुजा
सखाया” इत्यादिभूतिगुणव्याकोपास्तत्र दृष्टान्तमाह । यथा पार्थिव-
स्य गन्धं श्रितः तद्वारकः न तु पार्थिवगुणस्वरूपः अनिलः तथापि
गन्धोऽप्युपश्रितः जनानां विभाति तद्वदित्यर्थः । स मे मनोरथं कुरु-
तु ॥ ३४ ॥

इति भगवत्प्रकाशेण संस्तुवतो दक्षस्य स भगवानाविः प्रपद्यः
॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

महाभित्ति किराटककानि शिरश्चरणागनानि यस्य सः काञ्चना-
दिभिर्भूषितश्च वलयं हस्तभूषणं कटकस्याकृत्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
आगतसाध्वसः । आनन्दानि शयाज्ज्ञानसंभ्रमः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जिन परमेश्वर की अनेक विचित्र शक्तियों को देखकर
शास्त्रज्ञ लोगो के परस्पर में अनेक वाद विवाद उत्पन्न होने
हैं फिर भी वे कुछ निश्चय नहीं कर सकते हैं उनको मोहती
चारोंवार होना है उन अनन्ते गुण वाले व्यापक परमात्मा के
अर्थ नमस्कार है ॥ ३१ ॥

परमात्मारूप एक वस्तु में गुणादिकों का निवेश करने
वाला साङ्ख्यशास्त्र है गुणादिकों का विधान करने वाला योग
शास्त्र है इन दोनों में एक वस्तु में कथन किया जो भक्ति
नास्ति ये विरुद्ध धर्म प्रतीत होता है सो भी उसके विचार
से देखने पर विरोध नहीं होता है क्योंकि निवेश प्राकृत गुणों
का है विधान दिव्यगुणों का है इस प्रकार धर्म वाले सर्वत्र
व्याप्त सबके अनुकूल समरूप परब्रह्म है ॥ ३२ ॥

जो परमात्मा प्राकृत नाम रूप रहित भी है तो भी जरूर
कमल भजने वालों के अनुग्रह से अनन्त भगवान् होनेसे दिव्य
जन्म कर्मों को करके नाम रूपों को धारण करने हैं वे परम
ईश्वर मेरे अर्थ प्रसन्न हैं ॥ ३३ ॥

जो ईश्वर सब प्राणि मात्र के देह गत होने पर भी प्राकृत
बुद्धि के अनुसार अनेक ज्ञान मार्गों से अनेक देवताविरूप
प्रतीत होते हैं जिस प्रकार मैं धूँली को उड़ाने वाला पवन
धूलों के वर्ण से गिना जाता है ऐसी जिन की महिमा है सो
ईश्वर मेरे मनोरथ को पूरा करें ॥ ३४ ॥

श्रीशुकदेवजी वाले हे कुरुभट्ट ! इस प्रकार स्तुति करने से उस
अग्रमर्षण तीर्थमें भक्तवत्सल भगवान् स्तुति करने वाले दक्ष
के सम्मुख प्रगत भये ॥ ३५ ॥

श्रीभगवान् गरुडजी के काँधे पर विराजते हैं उनके लंबावमान
महा बाट भुजा हैं खफ शङ्ख तलवार ढाल बाण धनुष पाश गदा
इन आयुधों को भगवान् ने धारण किया है ॥ ३६ ॥

पीत पीतांबर को धारण किये हैं मेघ मरी के द्वाभ हैं मुलार
विन्द औ नेत्र भगवान् के अति प्रसन्न हैं वनमाला से शरीर
भूषित हैं श्रीवत्स कौस्तुभ से अति शोभायमान हैं ॥ ३७ ॥

बड़े भारी किराट कटुला इन में शोभित हैं मकरकुण्डल
प्रकाशमान हो रहे हैं कटि मखन मुद्रिका कडा नूपुर बाजूबन्द
इनों से भूषित हैं ॥ ३८ ॥

तीनों भुवनों के ईश्वर भगवान् तीनों लोकों के मोहन
करने के रूप को धारण किये हैं नारदजी नन्दारी देवता के
गुणपति पार्षदा से भगवान् संबन्धित हैं ॥ ३९ ॥

गान करने हुये सिद्ध चरणादिक भगवान् के गान करने हैं
और करने हैं बड़े आश्चर्य युक्त ऐसे रूप को दर्शन करने मात्र
भय भीत सा होकर नमस्कार दक्ष करने लगे ॥ ४० ॥

न किञ्चनोदीरयितुमशक्तीव्रया मुदा ।
 आपूरितमनोद्वारैर्हृदिन्य इव निर्भरैः ॥ ४१ ॥
 तं तथावनतं भक्तं प्रजाकामं प्रजापतिम् ।
 चित्तज्ञः सर्वभूतानामिदमाह जनार्दनः ॥ ४२ ॥
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

प्राचेतस ! महाभाग ! संसिद्धस्तपसा भवान् ।
 यच्छ्रद्धया मत्परया मयि भावं परं गतः ॥ ४३ ॥
 प्रीतोऽहं ते प्रजानाथ ! यत्तेऽस्योद्वह्मणं तपः ।
 ममैष कामो भूतानां यद्गयासुर्विभूतयः ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मा भवो भवन्तश्च मनवो विबुधश्चराः ।
 विभूतयो मम ह्येता भूतानां भूतिहेतवः ॥ ४५ ॥
 तपो मे हृदयं ब्रह्मस्तनुर्विद्या क्रिया कृतिः ।
 अङ्गानि क्रतवो जाता धर्म आत्मासवः सुराः ॥ ४६ ॥
 अहमेवासमेवाग्रे नान्यत् किञ्चान्तरं बहिः ।
 संज्ञानमात्रमव्यक्तं प्रसुप्तमिव विश्वतः ॥ ४७ ॥
 मय्यनन्तगुणेऽनन्ते गुणतो गुणविग्रहः ।
 यदासीत्तत एवाद्यः स्वयम्भूः समभूदजः ॥ ४८ ॥
 स वै यदा महादेवो मम वीर्योपबृंहितः ।
 मेने खिलमिवात्मानमुद्यतः सर्गकर्मणि ॥ ४९ ॥
 अथ मेऽभिहितो देवस्तपोऽतप्यत दारुणम् ।
 नव विश्वसृजा युष्मान् येनादानसृजद्विभुः ५० ॥

श्रीभरद्वाजमिहकृतमार्थदीपिका ।

मापूरितानि मनोद्वाराणि इन्द्रियाणि तैः । यथा हृदिन्यो नद्यो
 निर्भरैरापूर्णेन तथा महानन्दपूर्णत्वेनावृत्तिकृत्वाङ्गादीनां
 न किञ्चिद्वक्तुं शक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

यद्यप्यसौ नातोऽन्यथाऽपि चित्तज्ञ इहं वक्ष्यमाणमाह ॥ ४२ ॥

भावं भक्तिं गतः प्राप्तः ॥ ४३ ॥

यद्यतस्ते तपोऽस्य विश्वस्याऽद्वह्मणं बुद्धिकरमतस्तेऽहं प्रीतः
 मत्तपसो लोकमसृजयत्येवं त्वत्प्रीतिः किं कारणं तत्राह ।
 ममेति । भूतानां विभूतयः समृद्धया भूयासुरिति यदेष एव
 मम कामः अतो मत्कामपूरणाद्विवाहं प्रीतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

भूतिविस्तारप्रयत्नश्च ततोऽचित एवेत्याह । ब्रह्मेति । भवन्तः
 प्रजापतयः भूतकृद्भूतस्य हेतवः ॥ ४५ ॥

विश्ववृद्धयर्थेन त्वत्तपसाहं प्रीत इत्युक्तं तदेव तपः स्तुबन्
 प्रसङ्गादव्याप्यपि वाङ्मयबुद्धिकराणि विद्यादीनि स्तोति । तपो

यमनियमादिमहितं ध्यानं मे हृदयम विद्या साङ्गमन्त्रजपः
 ध्यानं ननातीति तनुर्देहः क्रिया ध्यानादिविषयः पुण्यापारो
 भावनाशब्दनाच्यस्तेन हि ध्यानादिकर्माक्रियत इत्याकृतिः ।
 जाताः सुनिष्पन्नाः क्रतवोऽङ्गानि शिरो वा "एतद्यत्प्रवर्ग्यः
 प्रीता उपसदश्चक्षुषी आज्यभागो" इत्यादिभुतेः धर्मः कृत्वा-
 यपूर्वमात्मा मनः हृदयाभयत्वात् । सुरा यक्षभुजस्तपसासवः
 प्राणाः सन्नपेक्षीयत्वात् ॥ ४६ ॥

तपसः सन्तानवृद्धिहेतुत्वं दर्शयितुं द्वितीयतृतीयोक्तमिति-
 हासमाह चतुर्थिः । अहमेवेति । वस्त्वन्तरव्यावृत्तिः आसमेवेति
 क्रियान्तरव्यावृत्तिः आन्तरं ग्राहकं बहिर्ग्राह्यं संज्ञानमात्रं चैत-
 न्यमात्रमव्यक्तमिन्द्रियवृत्तिभिरनभिव्यक्तम् अत एव प्रसुप्तमिव
 विश्वतः सर्वत्र ॥ ४७ ॥

गुणानो मायानः गुणमयो विग्रहो अज्ञायकं तत्तत्सर्वं
 अज्ञोऽयोनिजः ॥ ४८ ॥

खिलमसमर्थमिव ॥ ४९ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषावर्हीचिका ।

मे मया तप तपेभ्यमिहितः सन् । येन तपसा ॥ ५० ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

तीव्रया निरतिशयया मुदा आपूरितानि मनोद्वाराणीन्द्रियाणि
तेर्यया इन्द्रियो नद्यो निर्द्वेरापूर्यन्ते तथा महानन्दापूर्यन्त्यामनो-
द्वाराणां तैर्युक्तो न किञ्चिदपि मनीषितं कर्तुं शक्तोऽभूत्-
त्यर्थः ॥ ४१ ॥

तथा निरतिशयया मुदा स्वमनीषितविज्ञानेऽप्यशक्तमवततं
नर्त्ताभूतं प्रजाः कामयमानं भक्तं प्रजापतिं दत्तं प्रति सर्वेषां
सत्त्वानां भूतानां चित्तव्यभिचारायको भगवान् जनार्दनः इदं
वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ४२ ॥

उक्तमेवाह । प्राञ्चेतस इति । हे महाबुद्धिमन् ! प्राञ्चेतस ! भवान्
तपसा संसिद्धः । यत् यस्मात् परया भक्षया मयि परमुत्कृष्टं
भावं भक्तिं गतः प्राप्तवान् ॥ ४३ ॥

हे प्रजानाथ ! ते तुभ्यमहं प्रीतः । कुतः । यस्मात् ते तव तपः अस्य
जगत उद्बुद्धयं वर्द्धकं जगद्वर्द्धकत्वात्तपसस्तेनाहं प्रीत इति
भावः । एतद्वैधोपपादयति । ममेत्यर्थेन । ममाभवेव कामः कामोऽसौ
कामस्तत्राह । यज्ञतानां भूतयः समुद्ययो भूवासुः भवेयुरिति
युक्तमन्मनीषितं जगद्वर्द्धकत्वात्तपसस्तेनाहं प्रीत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ब्रह्माद्यनुभवेन भूतावस्तारप्रयत्नश्च तवोचित एवेत्याह ।
ब्रह्मस्येकेन श्लोकेन । ब्रह्मा चतुर्मुखः भवो रुद्रः भवन्तः प्रजापतयः
मनवः स्नायम्भुवादयः विबुधश्चरा इन्द्रादयश्च ये ते सर्वे
मम विभूतयः अंशाः । भूतानां भूतिहेतवः समुद्भिहेतवः पति
हेतव इति पाठे पतयश्च हेतवश्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

शिवबुद्धिकरत्वात्तपसाहं प्रीत इत्युक्ते तद्वैधस्तुवन् प्रसङ्गा-
द्विधान्यपि लोकबुद्धिकराणि स्तात । तप इति । हे ब्रह्मन् तपः
ध्यानं मम हृदये विद्या मन्त्रजपः तनुः शरीरं क्रियाः स्मार्त्तक्रिया
भाकृतिः संस्नानं कतवो यज्ञाश्च ममाङ्गान्यवयवाः । सोमसाध्या यज्ञाः
ऋतवश्च पुरोडाशादिसाध्या यज्ञा इति भेदः । कतवो ज्ञाता
इति पाठे कतवो ममाङ्गानि ज्ञाता इत्यर्थः । धर्मः स्मार्त्तं दाना-
दिरूपः आत्मा मनः अस्यः प्राणाः । तपसादीनां स्वहृदयत्वेन
रूपयं तत्स्तुत्य्य स्वस्य जगदुत्पात्तीर्णानलियहनुत्वाजगत्कारण-
स्वावयवत्वेन रूपयो हि तपसादीनां स्तुतिः सम्पन्ना भवति ।
यद्वा । हृदयतन्वाकृत्यङ्गमासुनां लोकं प्रीतिविषयित्वदर्शना-
त्स्वस्य तपसाद्यो नितरां प्रीतिविषया इति ज्ञापनाच्च हृदया-
दिभावेन रूप्यन्ते ॥ ४६ ॥

भगवतस्तपोपवृत्तित्वमेव वक्तुं नावजगदुत्पत्तेः प्राकारणस्य
वस्तुनोऽवस्थानप्रकारमाह । महमेवति । अग्रे सृष्टेः प्रागहमेवासम-
हमेक एवाविक्रमनामरूपविद्विच्छरीरकोऽवस्थित इत्यर्थः । त-
वोपपादयति । अन्यद्वान्तरं चिद्रूपं बहिराचिद्रूपं किञ्चिन्नासीत् कार्या-
वस्थापनं चिन्निस्तत्वं किञ्चिन्नासीदित्यर्थः । तदा जीवप्रकृतिस्र-
वत्तत्त्वं सृष्ट्यर्थमाह । संज्ञानमात्रमिति । संज्ञानातीति संज्ञानं
महमेव । अर्त्तं चिद्रूपं । तदेव तन्मात्रं मात्रशब्देन देवमनुष्यादि-
मात्ररूपानामागत्यावृत्तिः । नामरूपाविभागराहितं ज्ञानं तथा चिन्तनः
तन्मत्वेन प्रसृतं प्रज्ञानं सूक्ष्ममव्यक्तं प्रधानं च प्रसुप्तमिवेतीति

शब्देन तस्य जीनत्वेऽपि जगदात्मना परिणामशक्तिस्तस्या-
नपगतोति सूच्यते ॥ ४७ ॥

अनन्तकल्याणगुणाकरे स्वरूपतोऽप्यनन्ते मयि भासीदिति
क्रियापदविपरिणामान्त्ववः । मयि शरीरत्वेनावस्थितमासीदित्यर्थः ।
एवं सूक्ष्मविद्विच्छरीरकत्वेनावस्थितस्य मम शरीरभूताद्गुण-
यात्मकप्रधानान्महदादिकमेव गुणविग्रहः त्रिगुणपरिणामरूपो
ब्रह्माद्यैवात्मको विग्रहो मम वेदः यदासीत्तदा ततो गुणविग्रहादे-
वाद्यः समष्टिपुरुषः स्वयम्भुर्यानिजः अजो ब्रह्मा भासीत् ॥ ४८ ॥

स वै महादेवो ब्रह्मा मम वक्षिण्यं सद्रूपरूपज्ञानेन उप-
वृत्तितः अनेन जीवनात्मनानुपविश्येत्युक्तीत्या सद्रूपरूपज्ञानेन
व्याप्त इत्यर्थः । तदा सर्गकर्मणि जगत्सृष्टिकर्मणि उद्युक्तोऽपि
खिन्नमसमर्थमिवात्मानं स्नात्मानं मेनेऽवमन्यत ॥ ४९ ॥

अथासमर्थत्वेनात्मनो मनसो मननानन्तरं मे मयाभिहितः
तप तपेभ्यमिहितः दारुणं दुष्करं तपोऽनप्यन्तकरोत् । स च
तप्ततपा विभुर्ब्रह्मा येन तपोबलेन विश्वसृजः प्रजापतीन्
युष्मान् दत्त्वादीनसृजद्वत्तप एव विश्वस्योपवृद्धगामित्यभि-
प्रायः ॥ ५० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपट्टकणावली ।

इन्द्रियोः इन्द्रिनीभयो जलनिर्गमः ॥ ४१ ॥

इदमपि निजरूपत्वसाधकमित्याशयेनाह । तं तथेति ॥ ४२ ॥

भावं भक्तिम् ॥ ४३ ॥

बुद्धयं प्रजापूरणयोजनं कामोऽभिप्रायः ॥ ४४ ॥

विभूतयः मम विशेषेण सन्निधानस्थानभूताः । “विशेषव्य-
क्तिपात्रवाङ्मूलाद्यास्तु विभूतयः । तदन्तर्बोभिण्याश्चैव मर्यादा-
विभवा इति” इति वचनात् ॥ ४५ ॥

ब्रह्म पूर्णं तपो मे हृदये प्रियं कुतस्तपोऽभिमानो रुद्रः मम
हृदयाज्जातः तदाभितभ्यत्वेन व्याख्येयं विद्या मम तनुः स्वरूपं
विद्याभिमानिन्युमा तनोर्जाता तदाभिता क्रियाभिमानो त्विन्द्रो
हरेराकृतिः शृङ्गागद्यकाराज्जातस्तदाभितभ्यत्वेन कृतनो यज्ञाः
सद्रूपं वा तदाभिताश्च अभिमानो च पूर्वोक्त एव । धर्मो धर्म-
राजः हरेरात्मा मध्यवहाज्जातः तदाभितभ्यत्वेन सुराः सुशोभमा-
नमेव राः (१) कुल्याजं यस्य स सुराः वायुश्चैव ततः हरेरति-
प्रियः अस्य हरेः प्राणाज्जातस्तदाभितभ्यत्वेन अस्य इति यद्व-
यचनमपशब्दवत् (२) । ब्रह्माद्याः सुराश्च हरेरनुशब्दवाच्येभ्यः
भोत्रादीन्द्रियेभ्य उत्पन्नाः । तदाभितादधेति द्विरावृत्त्या व्याख्येयम् ।

तपोऽभिमानो रुद्रश्च विष्णोर्हृदयमाश्रितः ।

विद्यारूपा तथा चोमा विष्णोस्तनुमुपाश्रिता ॥

शृङ्गागद्यकृतिगतः क्रियात्मा पाकशसनः ।

अङ्गेषु कृतवः सर्वे मध्यवहे च धर्मराजः ॥

प्राणा वायुश्चैव ततो ब्रह्माद्याः स्वेपु देवताः ।

(१) राशब्दस्य कुल्याजवाचित्वात्कुल्याजमित्युक्तम् कुल्याजं
ज्ञातव्यकुलयोग्याजम् ।

(२) अपशब्दवदित्यनेन अपशब्दो नित्यं बहुवचनान्ते इति
सूच्यते “पुंसि भूम्यस्यः प्राणा” इत्याभिधानम् सुराः सुरार्थं सुराश्च
इति रूपम् ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतिप्रबन्धक एवार्थो ग्राह्यः । रुद्रादीनां हरेस्तद्गुणवद्वाच्यत्वम्
“यदाश्रयं यद्भवति तत्तज्जामकमीरितम्” इत्यभिधानात् सिद्धम् ॥ ४६ ॥

अत्राद्वैतवादिनां निर्गुणं वाङ्मनसागोचरं जगत्कारणं सगु-
णमिति द्विविधं कल्पयन्ति तन्मतनिराकरणायाह । अहमेवेत्या-
दना । “सत्तसु प्रथमा” इति सूत्रात् । अहं मम यदिदं स्वरूपं त्वया
तपसा दृष्टं तदेवाग्रे सृष्टेः प्राक् कथं आस अन्यद्वाङ्मनसागो-
चरं नाम “सतो बन्धुमसति निरविन्दद् हृदि प्रतीत्या कत्रयो
मनीषा” इति ध्रुनेः । अस्मात् प्रलये कीदृशमन्तर्बाहः सर्वान्तः स्थितं
सर्वस्माद्बहिरपि स्थितम्” अन्तर्बाह्यं तत्सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः” इति ध्रुनेः । तपसा दृष्टं प्राकृतं चेदुक्तार्थोपपत्तिरित्यत
उक्तं संज्ञानमात्रमिति समित्येन ज्ञानस्य स्वरूपाभेदं ध्वन-
यति मात्रशब्देन प्रकृतिप्राकृतरूपराहित्यमवताररूपाणां च तदा-
त्मस्य सूचयति “मयं ज्ञानम्” इति ध्रुनेः । अत एवाव्यक्तमति सूक्ष्मम्
“तदव्यक्तमाह” इति सूत्रात् । हरेः स्थापयन्तमपि लोकाव्यामोह-
नां प्रति भावेनाह । प्रसुप्तमिवेति । कृतचक्षुर्निमीलनमात्रं नवज्ञाना-
त्मकनिद्रया युतं भिन्नं विनार्यास्थितं स्वापायस्थाभागत्यर्थः ।
सर्वं हरो क्षीतं चेन्मुख्यनस्तद्विशेष एव किं न स्वादित्यत उक्तं
विश्वत इति । विश्वस्माद्विजयमिति, शेषः । अनेन हरेर्नानाव-
र्गात्वं तथा करचरणाद्यवयवत्वं भिन्नमस्तरंणावस्थानं ध्वनितं
तत्प्रकृते युज्यत इतीयमाशङ्क्य “नानावर्गो हरिस्त्वेको बहुशी-
र्षभुञ्जरुपात् । आसीत्येव तदव्यक्तं सूक्ष्मरूपं भिन्नं विना । असुप्तः
सुप्त इव च मीक्षिताक्षो भवेज्जरिः । अन्यजानादराच्छीश्च विष्णो
क्षीनेव कथयते । सूक्ष्मत्वेन हरो स्थानाल्लिनमन्यदपीष्यते” । इत्य-
नेन परिहर्तव्येति । सृष्टौ स्वीकृतनानावर्ग्यं ज्ञानात्मकावयवं
यद्रूपं दृष्टं तदेव प्रलये स्वीकृतनिप्रपञ्चनित्यप्रवृत्तमपि
स्वीकृतवन्धितं भीतरत्वेन मीक्षिताक्षमपारिच्छिन्नं भीहरिरूप-
मिति भावः ॥ ४७ ॥

खयमुक्त्वा सृष्टिमाह । मयीति । मयि मत्सम्बन्धनाभेः यत्प्रकाश-
सीत् ततः पश्चादेव स्वयम्भूः समभूदित्यन्वयः । कोऽसौ स्वयम्भूरि-
त्यत उक्तमज इति “अजा विष्णुहरच्छागा” इत्यतः कथं निर्णय इत्यत
उक्तमाद्य इति । जगदादौ भूतभूतुमुक्त एवेत्यर्थः । “अजः पितामहा
ब्रह्मा” इत्यभिधानात् । कीदृशं मयि अनन्तगुणं असङ्ख्यातज्ञानादि-
गुणं गुणानां नन्तं प्रत्येकशोऽप्यसङ्ख्यातं अनन्तविग्रह असङ्ख्यातरूपे
“प्रत्येकशो गुणानां तु निःसीमत्वमुदीर्यते । अनन्तत्वं तु गुणानस्ते-
जानन्ता हि संख्यया । अतोऽनन्तगुणो विष्णुर्गुणानां नन्त एव च”
इति वचने चात्र मानम् ॥ ४८ ॥

महादेवः देवेशो महानुत्तमः । स ब्रह्मा अकल्पमशक्तं स्रष्टु-
मिति शेषः ॥ ४९ ॥

अथ तदा मे मया येन तपसा ॥ ५०—५२ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसम्बन्धः ।

तीव्रया नितान्तया मुदा स्वात्मस्थिततन्मैकरूपया । आपूरितैः
सर्वेणाप्यंशेन पूरितैः सत्त्वैर्मनोज्ञैः ज्ञानैर्मिथैरिति तत्तदावेष्टात्
स्वात्मनः सर्वोऽंशेन पूरितैर्निर्देशैर्जज्ञानैर्मैर्देवैर् इवेति ॥ ४१—४४ ॥
तन्वकामस्य तव कथमभूतविभूतिकामना । उच्यते । भक्त-

सम्बन्धात्तदात्मस्थैर्नैवेत्याह । ब्रह्मेति । ब्रह्मादयो भक्ता हि मनवः
मम विभूतयः ते चान्येषां भूतिहेतव इति ॥ ४५ ॥

यतो भक्तिः खलु ममान्तरङ्गा शक्तिरित्याह । तप इति ॥ ४६ ॥

तत्र भक्त एव मम सृष्ट्यादिसम्बन्धे हेतुरिति दर्शयितुमाह ।
अहमिति । पद्यमिदं जगदाधिकृत्य नतु वैकुण्ठमधिकृत्यैति
क्षेयम् ॥ ४७ ॥

भक्तमेव दर्शयति । मयीति ॥ ४८ ॥

धीर्योपबृंहितः धीर्याज्जातः ॥ ४९ ॥

तस्य च भक्तिर्दर्शयति । अयेति । तस्माद्भवतोऽपि भूतिवि-
भूतिहेतुत्वं भक्तत्वादेवेति ॥ ५०—५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायहर्षिणी ।

यथा कृद्विष्यो निर्भरैरूपयन्ते तथा मुदा भागवत्वेन आपूरि-
तानि मनोद्वाराणि चक्षुरादीन्द्रियाणि तैर्देवैः किञ्चन उदी-
रयितुं धर्तुं द्रष्टुं भोतुं वा नाशकत् ॥ ४१—४२ ॥

मयि परं भावं परमात्मैवायमिति भेदां भावनाम् ॥ ४३ ॥

अस्य विश्वस्य उद्बुद्ध्यं शक्तिरं यत्ते तपोऽभूत् एव
ममेव कामः । मक्षिच्छयैव तव तपः सिद्धं बभूवेत्यर्थः । ननु किमा-
कारस्ते कामस्तत्राह । भूतानां विभूतयः समृद्धयो भूयासुरिति ।
यदेष एवेति ॥ ४४ ॥

नतु भवाद्वाशं निकृष्टा एवेत्याह । ब्रह्मेति ॥ ४५ ॥

कर्मयोगे समुचितं मे रूपं शृण्वित्याह । तपः यमनिय-
मादिकं मे हृदयम् । विद्या साङ्गमन्त्रजपो मे तनुः । क्रिया नित्य-
नैमिषिकाया ममाङ्गानिः आकारः । कतयो ममाङ्गानि शिरो वा ।
“एतद्यत् प्रवर्षे उपसदश्चक्षुषी भाज्य भागौ” इत्यादि भूतेः ।
जाता अभूवन् । धर्मः कृत्वाद्यपूर्वै ममात्मा मनः । ममास्यो
देवाः सार्वाङ्गान्दृक्स्वरूपस्य मम हृद्वाहिविभूतवस्तपश्चादयः ॥ ४६ ॥

भक्तियोगे समुचितं मे स्वरूपं शृण्वित्याह । अहमेव
त्वया दृष्टवैतत्स्वरूपस्याङ्गुलाराख्याहनपार्श्वदादिविशिष्ट एवाग्रे
सृष्टेः पूर्वमासमेव । तथैवाग्रे महाप्रलयानन्तरमपि भविष्याम्ये-
वेत्यग्रे इत्यस्य पूर्वोत्तरकालवाचित्वात्सङ्गते । साम्प्रतं त्वस्ये-
वेत्यस्य अत एव प्राप्तिरिति स्वस्य त्रैलोक्यिकी सत्ता दर्शिता ।
किञ्च । ममान्तरं बाह्यं अन्यत् किमपि नास्ति । परिकिञ्च-
न्यापि मत्स्वरूपस्य व्यापकत्वादित्यचिन्त्यशक्तिमत्त्वञ्च दर्शितम् ।
यद्यस्येति “न चान्तर्गते बाह्यस्य न पूर्वै नापि सापरम् । पूर्वोपरं
बाह्यान्तर्जगतो यो जगच्च यः । तं मत्पारमजमव्यक्तं मत्प्रेतल्लिङ्ग-
मपोक्षजम् । गोपिकोलूखले दास्या वयन्धं प्राकृतं यथा” इति । ज्ञान-
योगं समुचितं स्वरूपं शृण्वित्याह । संज्ञानमात्रं चैतन्ममात्रम् ।
अव्यक्तमिन्द्रियवृत्तिभिरप्राप्तं विश्वतः सर्वत्र ॥ ४७ ॥

स्वरूपसत्त्वमुपदिश्य सृष्टौ प्रवर्त्तयितुमितिहासमाह
मयीति । गुणतो मायातः । गुणविग्रहो महासमष्टिब्रह्माण्डं नृत्त
स्तन्मध्य एव स्वयम्भूयंमामकायाः ॥ ४८ ॥

सिद्धमसमर्थमिव ॥ ४९ ॥

मे मया तप तपेत्पुनः सन् येन तपसा ॥ ५० ॥

एषा पञ्चजनस्याङ्ग ! दुहिता वै प्रजापतेः ।

असिक्री नाम पत्नीत्वे प्रजेश ! प्रतिगृह्यताम् ॥ ५१ ॥

मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं प्रजासर्गमिमं पुनः ।

मिथुनव्यवायधर्मिण्यां भूरिशो भावयिष्यसि ॥ ५२ ॥

त्वत्तोऽवस्तात् प्रजाः सर्वा मिथुनीभूय मायया ।

मदीयया भविष्यन्ति हरिष्यन्ति च मे बलिम् ॥ ५३ ॥

भीमरुद्रकवेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निर्भरैर्हृद्विभ्यो नय इव मुदा आपूरितमनोद्वोरैरानन्दि-
तान्तःकरणबहिरिन्द्रि-
यैः किञ्चनाप्युदीरयितुं नाशकम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

भावं भक्तिम् ॥ ४३ ॥

यत् यस्मात् तपः अस्योद्वेदहृद्यं वृद्धिकरमतस्ते तृप्तं प्रीतोऽहं
प्रीतिमेव दर्शयति । भूतानां विभूतयः समुद्ययो भूयास्तु मे वेयुरिति
यदेव ममेव कामः ॥ ४४ ॥

भूतिहेतवो विभूतिवृद्धिकराः तपसेति शेषः ॥ ४५ ॥

प्रस्तुतं स्वप्रीतिजनकं तपः स्तुवंस्तद्विद्यादीन्यपि स्वप्री-
तिजनकानि स्तौति । तप इति । हृद्यं मनः । तनुर्हेहः क्रिया सदा-
चारः । आकृतिः आकारः । जाताः अनुष्ठिताः कृतवः मन्त्रानि
आत्मा स्वरूपम् ॥ ४६ ॥

ननु वस्तुपसा प्रीतोऽभूत् यस्य च ब्रह्मादवो विभूतयः
स त्वं कः कुतश्च ते तव विभूतय इत्यत्र अहं सर्वहेतुब्रह्मा-
दवो मत्कार्यत्वात्प्रभूतय इति सूचयन् पुनस्तपस्तौति । अह-
निति चतुर्भिः । अग्रं सुहः पूर्वम् अहं सर्वबीजभूतं ब्रह्मैव आस-
न्नेव अत्यन्ततः पृथगान्तरं भोक्तृत्वं बहिर्भोक्तृत्वस्तु किञ्चन किञ्च-
नापि नासीत् । सर्वस्य सूक्ष्मरूपेण महन्तर्गतत्वात् । कथम्भूतम् ।
संज्ञानमात्रं सम्पत् ज्ञानमात्रं हेतुस्य विश्वस्य अस्मिन्नुपसं-
हृतत्वादित्यर्थः । अत एवाव्यक्तं विश्वाकारं व्यक्तावस्थारहितम् ।
विश्वतः सधृतः प्रस्तुतमिव ॥ ४७ ॥

गुणतः शक्तिगुणोऽयः । गुणविग्रहो ब्रह्माण्डाख्यो मम देहः ।
ततस्तदनन्तरम् आद्यः प्रजानां पूर्वः अजोऽप्रोनिजः ॥ ४८ ॥

स महादेवो ब्रह्मा मम वीर्येणोपर्वाहनः उत्पादितः । सर्ग-
कर्मणि उद्यतः आत्मानं शिखमसमर्थमनार्थमिव मेने नाथे
मयि विद्यमानोऽपीति यातयितुमिच्छाच्छब्दः ॥ ४९ ॥

दारुणं दुष्करं विभुर्बिपुलबोधः ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

मम ॥ ५० ॥ तेन पृथिवी मे बंड की नाई गिरकर भगवान्
मम ॥ ५० ॥ वा बंड मारी आनन्द के होने से मुक्त से
मम ॥ ५० ॥ से समर्थ नहीं होसके ॥ ४१ ॥

जैसे भरनाभों से नहीं भरजाती हैं तैसे प्रजापति के मन
इन्द्रियद्वार सब आनन्द से भरगये स्तोत्र के फलरूप प्राप्त
परमात्मा को नमस्कार करते रहगये ॥ ४२ ॥

प्रजाओं की कामना करने वाले तिस प्रकार से नष्ट प्रजापति
को देखकर सब के खिस को जानने वाले जनार्दन भगवान्
इस वचन को बोले ॥ ४३ ॥

भीमभगवान् बोले हैं महा भाग ! प्राप्तेतस ! तुम अब तपस्व
से सिद्ध होगये जिससे कि परमभद्रा से मेरे मे परम प्रेम
कों करते हो ॥ ४४ ॥

हे प्रजानाथ ! मैं तुमारे ऊपर प्रसन्न हूँ जो तुमने प्रजा-
वृद्धिके लिये तप किया है सो हमारे को भी अभिमत है क्योंकि
हम चाहते हैं कि संसार में सबकी विभूति बढ़े ॥ ४५ ॥

ब्रह्मा महादेवजी आप मनुजों इन्द्र यह सब हमारी विभूति
हैं जोकि प्रजाओं की विभूतियों के हेतु हैं ॥ ४६ ॥

सृष्टिके पूर्वकालमें केवल मैंही रहा और भीतर अन्तः-
करण से बाहिर चक्षु आदि कों से जानने लायक कुछ नहीं
था सब जगत् सोया सरीका होगया था केवल ज्ञानमात्र ही
था ॥ ४७ ॥

अनन्तगुणवाले अनन्त मेरे विषे गुणों से सत्त्वादि गुणरूप
भारी गुणोंकी मूर्तिवाला सबका आद्यस्वयम्भु अज ब्रह्माभया ॥ ४८ ॥

वह ब्रह्मा जब हमारे वीर्यसे वृद्धिको प्राप्त भया तब भी
सृष्टि के कर्म में उद्यत होने पर अपने को ब्रह्मने असमर्थ
समुझा ॥ ४९ ॥

तब उस देव ब्रह्माने मेरे कथन से अनि कठिन तप
किया जिस तपके करने से समर्थ होकर ब्रह्माने आदिने
आप दत्तादि नौ प्रजापतियों को सृजा है ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मन्ततिष्ठद्गुणायमाह । एवेति । अङ्ग ! हे दक्ष ! पञ्चजनाख्याय
प्रजापतेः ॥ ५१ ॥

मिथुनव्य यो व्यवायो रतिः स एव धर्मो यस्य स त्वम् ।
तथाभूतायां तस्याम् ॥ ५२ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य भगवान् विश्वभावनः ।

स्वप्नोपलब्धार्थ इव तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे प्रचेतसां दक्षोत्पत्ति-

वर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मायया निमित्तभूतया । स्त्रिया सह मिथुनीभूय भविष्यन्ति
पुत्रादिरूपेणोत्पद्यन्ते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्द्विराद्यभाष्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सन्ततिवृद्धयुपायमाह । एषेति । मङ्ग हे दक्ष ! पञ्चजनस्य
प्रजापतेर्यासिस्त्री नाम दुहिता सैषा हे प्रजेश ! पत्नीत्वे भार्या-
त्वेनेत्यर्थः । प्रतिगृह्णतां त्वयेति शेषः ॥ ५१ ॥

मिथुनस्य यो व्यवहारो रतिः स एव धर्मो यस्य सः त्वं
मिथुनव्यवहारमिदं नामसिक्तयामिमं प्रजासर्गं भूरिशो भाषयि-
ष्यसि धर्मेतिष्यसीत्यर्थः । उभयोरपि मिथुनव्यवहारमभिव्येषणं
परस्परसानुकूलसूचनार्थम् ॥ ५२ ॥

त्वत्तोऽधस्तादधर्माब्जिताः प्रजाः सर्वाः मदीयया मायया मत्स-
ङ्गत्वेन मिथुनीभूय भविष्यन्ति । मिथुनीभूता भविष्यन्ति मिथुन-
कर्मणोत्पत्त्यन्त इत्यर्थः । त्वत्तोऽधस्तात् प्रजा इत्यनेन प्राचेतसा-
पूर्व केवलसङ्कुल्पादिभिर्पि प्रजानामुत्पत्तिरित्यसिक्तम् । तथा मे
महा च यत्ति हरिष्यन्ति । मदाराधनरूपं यथादिकर्म करिष्यन्ती-
त्यर्थः ॥ ५३ ॥

इतीत्यामुक्त्वा विश्वस्य भावन उत्पादको भगवान् हरिस्तस्य
प्राचेतसस्य मिषतः पश्यतः सतः स्वप्नोपलब्धार्थ इधंति
विस्मयनीयत्वे भिषद्वदित्वे च दृष्टान्तः । यथा "रुक्माभं स्वप्नधी-
गम्यं निद्यात्तं पुरुषं परम्" इति ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्द्विराद्यभाष्यकृतभागवतचन्द्र-

चन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावली ।

मदीयया मत्सृष्टया मायया स्त्रीरूपिण्या मधस्तादधर्माब्जिताः ।
यत्ति मे हरिष्यन्ति दास्यन्ति ॥ ५३ ॥

मिषतः पश्यतः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

मिथुनीभूयेति केवलं मिथुनीभूयेवेत्यर्थः ॥ ५३—५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भस्य

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकृतवसिष्ठकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्वमपि सर्वरूपे पैतृके धर्मे यतस्तेत्याह । एषेति ॥ ५१ ॥

मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोर्बो व्यवहारः रतिः स एव धर्मो त्वस्य
स त्वम् । तथा भूतायां तस्यामिति तादृशसंगुह्यस्तेन
स्तुतेनापि दक्षनिजभ्रीमृषिदर्शनप्रसादोऽपि उपदिष्टनिजतस्वोऽपि
दक्षो भगवता यत् कर्ममार्गगम्ये विषयभोगे निःसीमके
निश्चितो नतु स्वप्नेमाभूतसिन्धो । तत्काले स्वमहामक्तभीकृद्वा-
पराधोषस्याभङ्गुरत्वेन हेतुना इति गम्यते । अतएवानन्तराध्याये
श्रीमुनीन्द्रेणापि विष्णुमायोपबृंहित इत्याख्यास्यमानो दक्षो नार-
दमप्याक्षेप्यतीति पुनरप्यस्य महत्पराधः फलिष्यति । न च कर्ह-
मोऽपि भगवता विषयभोग एव निश्चित इति वाच्यम् । तस्यैवत-
सकामत्वमात्रस्यैव भगवता सावधिक एव विषयभोगवरोदत्तः ।
नतु निरवधिक एव । यत्तुक्तं तत्रैव "त्वञ्च सम्यगनुष्ठाय निदेशं
मे उवाचतः । मयि तीर्थीकृताशेषकियार्थो मां प्रपश्यसे" इति ।
स च कर्हमोऽपि अनुग्रहायास्त्वयीत्यादिना भक्तिमेवान्ते प्रार्थ-
यामास । एवं सकामा अपि सर्वे एव भक्ता ध्रुवादयो भक्तिमे-
वावकाङ्क्षन्तुव दत्तस्त्वजं भक्तिं नाकाङ्क्षन्ति स्म भगवानपि
तां नददावित्येनदवापराधोषस्यास्तित्वे लक्ष्यमिति ॥ ५२ ॥

भविष्यन्ति पुत्रादिरूपेण जनिष्यन्ते ॥ ५३—५४ ॥

इति सारार्थदर्शिनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्कन्धे चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सनात् ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

कुरुताम्ने मनोरथामिति तद्वाञ्छितं प्रजावृद्धयुपायमाह ।
एवेति ॥ ५१ ॥

मिथुनस्य स्त्रीपुरुषयुग्मस्य यो व्यवायो रतिः स एव धर्मो
यस्य । स त्वं तथाभूतायां प्रजासर्गे भूरिशः बहुप्रकारं भाव-
विन्यासि ॥ ५२ ॥

अधः अधस्तात्पश्चात् । मिथुनीभूय द्वन्द्वीभूय भविष्यन्त्यपत्य-
रूपैरुत्पत्स्यन्ते ॥ ५३ ॥

मिथतः पश्यतः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वृष्टस्कन्धे

श्री मच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्थाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

मम हे प्रजेश ! दृष्ट ! यह पञ्चजन प्रजापति की पुत्री

मसिक्री नाम की है इसको तुम पत्नी रूपसे ग्रहण
करो ॥ ५१ ॥

स्त्रीपुरुष के सङ्गसे रति करनेवाले तुम होवो यह भी मिथुन
धर्मवादी है इसमें तुम फिर बहुत प्रजाप्रीति उत्पत्ति करोगे ॥ ५२ ॥

हमारी माया से तुमारे से नीचे के सब प्रजा मिथुन धर्मवादी
होकर पैदा होंगे और मेरी सेवा करेंगे ॥ ५३ ॥

श्रीशुक्देवजी बोले विश्वपाखक भगवान् हरि इस प्रकार
कहकर दक्ष के देखते ही देखते स्वप्नमे मिथे पदार्थ सरीक
उसी ठिकाने अन्तर्धान होगये ॥ ५४ ॥

इति श्रीभागवत वृष्टस्कन्ध चौथे अध्यायका

भाषानुवाद ब्रह्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वृष्टस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

—○:~:○—

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

—०००—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

तस्यां स पाञ्चजन्यां वै विष्णुमायोपवृंहितः ।
 हर्यश्वसंज्ञानयुतं पुत्रानजनयद्विभुः ॥ १ ॥
 अपृथग्धर्मशीलास्ते सर्वे दाक्षायणा नृप ! ।
 पित्रा प्रोक्ताः प्रजासर्गे प्रतीचीं प्रययुर्दिशम् ॥ २ ॥
 तत्र नारायणमरस्तीर्थं सिन्धुसमुद्रयोः ।
 सङ्गमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् ॥ ३ ॥
 तदुपस्पर्शनादेव विनिर्धूतमलाशयाः ।
 धर्मे पारमहंस्ये च प्रोत्पन्नमतयोऽप्युत ॥ ४ ॥
 तेपिरे तप एवोग्रं पित्रादेशेन यन्त्रिताः ।
 प्रजाविवृद्धये यत्तान् देवर्षिस्तान् ददर्श ह ॥ ५ ॥
 उवाच चाथ हर्यश्वाः ! कथं स्तक्ष्यथ वै प्रजाः ।
 अदृष्टान्तं भुवो यूयं बालिशा वत पालकाः ॥ ६ ॥
 तथैकपुरुषं राष्ट्रं बिलं चादृष्टनिर्गमम् ।
 बहुरूपां स्त्रियं चापि पुमांसं पुंश्चलीपतिम् ॥ ७ ॥
 नदीमुभयतोनाहं पञ्चपञ्चाद्रुतं गृहम् ।
 कचिद्धं चित्रकथं क्षौरपत्रं स्वयं भ्रमिम् ॥ ८ ॥

श्रीभरस्त्रात्मकतमावगच्छदपिका ।

रञ्जमे नारदेनाथ वाचःकुटेस्तु नाशितान् ।

सुतानाकगर्भे दक्षोऽमुं शशापेति निरूप्यते ॥ १ ॥ १ ॥

अपृथग्धर्मशीला एकाचारस्वभावाः ॥ २ ॥

तत्र प्रतीचीं दिशि सिन्धोर्नद्याः समुद्रस्य च यत्र सङ्गमस्त-
 त्रस्थं नारायणमरोनाम तीर्थं प्रययुर्दिव्यन्वयः । सुमहदतिविस्ती-
 र्णम् ॥ ३ ॥

वितर्कितो मलो रागादिर्यस्मान् स नाशयो येषाम् ॥ ४ ॥

तान् शुद्धस्त्वानपि पित्रादेशजाड्यत प्रजाविवृद्धये यत्तान्-
 लुक्तान् ददर्श ॥ ५ ॥महो कष्टं मोक्षमार्गाधिकारिणः सन्त एते प्रवृत्तिनिष्ठैः
 कर्मभिर्नश्यन्ति कृपया तास्मिन्नुद्धार्योक्तैरुपाद्धान् स्म । तदाह ।
 उवाचेति चतुर्भिः । पालकाः सन्तोऽपि बालिशा मया यूयं यत् ॥ १ ॥कथं प्रजाः स्तक्ष्यथ । वेति खेदे । पालका इति पाठे बालिशत्वे
 हेतुः ॥ ६ ॥एक एव पुरुषो यस्मिन्तद्राष्ट्रमदृष्टेत्यनुपङ्गः । बिलञ्जन्यादि-
 त्तिर्नायान्तानामविज्ञाय कथं सर्गे कारय्येति तृतीयाना-
 न्वयः ॥ ७ ॥पञ्च पञ्चानां पञ्चविंशतस्तत्त्वं गृहं क्षौरपत्रं भ्रुवेः पवि-
 त्रितं च निर्मितमिमांसीनाङ्गां दृढं चेत्यर्थः । स्वयं स्वतन्त्र-
 भ्रमि भ्रमणस्वभावम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवाचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः प्राञ्चतमः कियकरोदित्यत्राह मुनिः । स इति ।

मायोपवृंहितः भगवत्सङ्कल्पेन व्याप्तः स विभुर्देवः तस्यां
 जन्मां पञ्चजनस्य दुहितरि हर्यश्वसंज्ञानयुतं

श्रीमद्भिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तन्निशितमिदं । हे नृप ! सर्वे दाक्षायणाः दक्षस्य पुत्राः । अनन्तरापत्ये कार्ष्णिः । अपृथग्धर्मशीलाः समानधर्माचरणशीलाः । प्रजाक्षमं निमित्तं पित्रा प्राचतसेन प्राक्ताः आदिष्टाः प्रतीचीं विंशं प्रययुः ॥ २ ॥

क सिन्धुसमुद्रयोरेव सङ्क्रमः यत्र नारायणसंशरणं सुम-
हत्पुण्यमन एव मुनिभिः सिद्धं निवेष्टितं तीर्थं वर्तते तत्र ययु-
रित्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्य तीर्थस्योपसर्जनं द्वयं विनिर्धृतमलः निरस्तमल आश-
योऽन्तेः करणां येषां तादृशास्ते । पारमहंस्ये धर्मे । परमहंसानां
ज्ञानानां कर्म पारमहंस्ये तस्मिन्निवृत्तिधर्मे प्रोत्पन्ना भविष्य-
तादृशाभाववन् ॥ ४ ॥

एवंभूता अपि पित्रादेशेन प्राचतमाज्ञया यन्निष्ठा चशीकृतः
उग्रं तप एव तेषां चक्रः । पारमहंस्यधर्मपरा अपि पित्रादि-
प्रजानां विविधानां पयुक्तं तप एव चक्रमित्यर्थः । एवं प्रजानां वृद्धये
यत्तान् प्रजामिदृश्यायुक्तयन्ते कुर्वाणास्तान् हर्यश्वान् देवयिः
श्रीनारदो ददर्श । इति देवपददर्शनस्य वीलंभ्यं द्योतयति ॥ ५ ॥

हर्यश्वा नृ प्रयुवाच उक्तमेवाह । कथमिवादितां सगं करि-
ष्यथेत्यन्तेन । हे वालका ! यूयं वालिशा अज्ञाः सन्तः प्रजाः कथं
स्रक्षथ अज्ञतामेवाह । अदृष्टुति । भूनाऽन्तमहद्वा कथं स्रक्षथेत्यन्वयः
यद्यपि भूनाऽज्ञानादिकं स्पृष्टव्ययोगीव प्रतिभाति तथापि न
तत्स्पृष्टव्ययोगितेनोच्यते । तस्य भूः क्षेत्रमित्यादिभिः स्पृष्टप्रति-
क्षेपकत्वावगमात् । किन्त्वहद्वा सगं कर्तुमुद्यताः हद्वा तु भवन्तः
सर्गाद्यानां निवृत्ता एव भवेयुस्त्यत्रोच्यते । कथंशब्देन भूनाऽन्त-
ज्ञानाद्युक्ताः सर्गाद्योगस्य सम्भाषना द्योत्यन्ते । अवि-
ज्ञाप्य कथं चित्तसगं कर्तुमुद्यताः विज्ञाय सुतयां नदृष्टाणां नि-
वृत्ता भवन्तः भवेयुस्त्यर्थः । भुवः पार्थिवस्य देहस्यान्तमवसान-
महद्वा नालोच्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

एकः पुरुष ईश्वरो यस्मिन्सद्वाष्ट्रम ईश्वरतियास्यं जगत् राष्ट्रा-
दीनां द्वितीयान्तानामविज्ञायत्यन्तनाम्नयः । अदृष्टान्तममन्विज्ञाननिर्ग-
मोपायं जीवात्मस्वरूपस्याधिष्ठानं हृदयविल बहुरुपायानं रूपो
स्त्रियं बुद्धिरूपं पुंश्चलया व्यभिचारिण्याश्चपलाया बुद्धः यति
तस्मै स्पृष्टव्यस्वरूपम् ॥ ७ ॥

उभयतोवाहो स्पृष्टव्ययकर्तुं नदीं मायारुपां पञ्चपञ्चाङ्गं
पञ्चविंशतितत्त्वात्मकं गृहं सतीवशरीररूपम् । चित्रकथं चित्रपत्ते
हंसे वन्धमोक्षद्वयापादानात्मककथाकथाभ्यां चित्रपत्ताभ्यां युक्त-
मोक्षमिति भावः । त्वापपद्यम श्रुतेः पविर्गिर्वैजश निमित्तं
नीक्षणं दृष्टं नित्यं । एवं निधे स्वये भ्रमणशीले कालचक्रमिति
भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानमन्त्रेणा केवलकर्मणां परमश्रेयसाश्चतस्रं निविध्यतेऽस्मि-
न् । नैत्रोपाद्धानं रचयति । न- शामिति । पाञ्चजन्यां पञ्चजन-
सिन्धुः आपतेः पुड्यास्य विष्णुमायया विष्णुमहिम्ना ॥ १२ ॥

तत्र प्रतीक्यां सिन्धुसमुद्रयोः सङ्क्रमोऽस्ति यत्र सङ्क्रमे

नारायणसंशरणं तीर्थं चास्ति सुमहान्तो मुनयश्च सिद्धाश्च सुम-
हत्सुनिमित्ताः तैर्निवेष्टितम् ॥ ३ ॥

तस्य तीर्थजलस्य ज्ञानाचमनादिना विनिर्धृतमलः आशयां
येषां ते तथाक्ताः ॥ ४ ॥

यत्तान् स्रक्षद्वा ॥ ५ ॥

हे हर्यश्वाः ! सज्जनलक्षणं कर्म प्रयोजनेन (२) भविष्य
(२) न-कथं संकल्पति न कथमपि (३) ज्ञानाभावात् । ज्ञानाभा-
वात्सर्ववैकल्यक्षणां वा इत्यनेन सूचयति "परोक्षाप्रया इव हि
देवाः प्रत्यक्षद्विपः" इति श्रुतेः । इतरथां दुर्याधाय हर्यश्वानामा-
त्मगिकज्ञानसद्भावप्रकटनाय च परोक्षमन्त्रेण ज्ञानाभाव दर्श-
यति । अदृष्टुति । यस्मादालकाः अतएव च वालिशा इत्युप-
चारमाश्रयन्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विषणोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

उवाच चेति चतुष्कम् । पञ्च गीताः पञ्च आश्रयिकया
यत्र तद्गमाश्रयरूपमद्भुतम् ॥ १-१४ ॥

श्रीमद्विषणोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

वाचः कुटेन हर्यश्वान्त्यांश्चाकृतं वेष्टयान् ।

पञ्चमे नारदः शमः स दक्षिणोति वगर्थे ॥ १-२ ॥

तत्र । दिशि नारायणसंशरणं महदृत्तेन । यत्र सिन्धोनेत्याः
समुद्रस्य च सङ्क्रमः ॥ ३-४ ॥

यत्तान् । उद्यतान् ॥ ५ ॥

शुक्रान्तःकरणं एते मोक्षधर्माश्चकारिणाः । अनुरोधान्
पितुः कस्मादत्र मज्जन्ति कर्मणि । तांस्मान् मोक्षये तत्तत्सप-
दिश्येन गृह्णाक । इति कार्मिका वाच कुटोस्तानाह नारदः ।
हे हर्यश्वाः ! भूनाऽन्तमहद्वा प्रजाः कथं स्रक्षथ व्याख्यानेषां
स्वयमेवात्र कार्मिक इति न व्याख्यायन्ते । तस्मान् यूयं वालिशा
मूर्खा एव यता वालकाः पालका इति पाठे प्रजानां पालका अपि
यूयं वालिशा एव । वनेति निम्नये । एक एव पुरुषो यत्र तद्वा-
ष्ट्रमित्यादिद्वितीयान्तानामविज्ञाय कथं सगं करिष्यथेति
नृनोपेक्षान्वयः । उभयतोवाहः । उभयादिफलवाहनो पञ्चपञ्चानां
पञ्चविंशतितत्त्वानामद्भुतं गृहं निष्ण पञ्चपञ्चाङ्गस्यप्रधानं
भक्तानां तानि नैत्रोपाद्धान्तोति भावः । श्रुतेः । पविर्गिर्वैजश
निमित्तमतिनाश्या कर्माव वन्तु । विपश्चितः सङ्कोचस्य ॥ ६-८ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तपदार्थः

पञ्चमे श्रीनारदपिणा हरिणा हर्यश्वादिपौषणो कृतमित्या-
द्युच्यते विष्णुविष्णुपतायः ॥ १ ॥

अपृथग्धर्मः गीतं ज्ञानावय येषां न ॥ २ ॥

(१) ज्ञानावय प्रयोजनेन । (२) न सज्जनम् ।

(३) ज्ञानावय प्रयोजनेन ।

कथं स्वपितुर्गदेशमविद्वांसो विपश्चितः ।
 अनुरूपमविज्ञाय अहो सर्गं करिष्यथ ॥ ९ ॥
 श्रीशुक उवाच ॥
 तन्निशम्पाथ हर्यश्वा औत्पत्तिकमनीषया ।
 वाचः कूटं तु देवर्षेः स्वयं निममृशुर्धिया ॥ १० ॥
 भूः क्षेत्रं जीवसंज्ञं यदनादिनिजबन्धनम् ।
 अदृष्टा तस्य निर्वाणं किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ ११ ॥
 एक ऐवश्वरस्तुर्यो भगवान् स्वाश्रयः परः ।
 तमदृष्टाभवं पुंसः किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १२ ॥
 पुमान्नैवेति यद्वत्त्वा विज्ञस्वर्गं गतो यथा ।
 प्रत्यग्धामाविद इह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १३ ॥
 नानारूपात्मनो बुद्धिः स्वैरिणीव गुणान्विता ।
 तन्निष्ठामगतस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्र प्रतीच्यां दिशि यत्र सिन्धोर्नद्याः समुद्रस्य च सङ्गमः
 तत्र सुमहन्नारायणसररतीर्थं प्रयशुरिति पूर्वशान्वयः ॥ ३ ॥

तस्मिन् सर्गमि उपरूपशानात् खानात् विनिर्धूतमज्ज आश-
 योऽनःकरणं येषां ने ॥ ४ ॥

पित्रादेशेन प्रजाविबुद्धये यत्तानपि पारमहंस्ये धर्मे प्रोत्पन्न-
 मातितया मोक्षाधिकारिणां ज्ञात्वा देवर्षिस्तान् ददर्श ॥ ५ ॥

अथ दर्शनानन्तरमुवाच मोक्षोपायं दशभिर्गुणैर्वाक्यैस्तान्
 प्रत्युपदिष्टवान् । हे हर्यश्वाः हे पाण्डकाः ! प्रजापतिपुत्राः भुनोऽ-
 न्तमहृष्टा मनएव वालिशाः अज्ञा नृपं कथं प्रजां स्वक्षयथ ॥ ६ ॥

तथा राष्ट्रादिकमविज्ञाय अहो कथं सर्गं करिष्यथेति त्रया-
 शान्वयः ॥ ७ ॥

पञ्चपञ्चानां पञ्चविंशतितत्त्वानामद्भूतं गृहमाश्रयम् । श्रुरैः
 पविभिश्च निर्मितम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका

श्रीशुकदेवजी बोले उन दक्षजी ने विष्णु की माया से संयुक्त
 हांकर उस पांच जनी भाषा में हर्यश्वा नामक दश हजार
 पुत्रों को उत्पन्न किया ॥ १ ॥

हे नृप दक्ष प्रजापति के वे पुत्र सब एक स्वभाव वाले थे
 उनको पिता ने प्रजा सृजने की आज्ञा दी तब वे सब पश्चिम
 दिशा को चले गये ॥ २ ॥

उस पश्चिम दिशा में भिंधु नाम की नदी तथा समुद्र के
 संगम में जहाँ सिन्धु से संवित बड़ा भारी नारायण सरोवर
 नाम का तीर्थ है ॥ ३ ॥

तहाँ उस तीर्थ में स्नान पान करते मात्र उनके मनके कलमप
 सब दूर होगय तिस से इन सबों की परम हंस धर्म में
 बुद्धि उत्पन्न होगई ॥ ४ ॥

पिता की आज्ञा के परवश होकर प्रजाओं की बुद्धि के
 निमित्त उग्रतपस्या को करने लगे उन को उस प्रकार यज्ञ युक्त
 होने पर देवर्षि नारदजी ने जाकर देखा ॥ ५ ॥

उन से नारदजी बोले हे हर्यश्वा हो तुम जगत् पालक
 होने पर भी अज्ञानी हो क्योंकि पृथ्वी के अन्त को न देखकर कैसे
 प्रजाओं की सृष्टि करोगे ॥ ६ ॥

तैसे ही एक पुरुष वाले राज्य को न देखकर पैठे
 पीछे नहीं निकलने लायक विलको न देखकर बहुत रूप
 वाली स्त्री को न देखकर पुंस्त्री की पति पुरुष को
 न देखकर दोनों तरफ को बहने वाली नदी को न देखकर
 पश्चिम वस्तुओं के अद्भुत घरको न देखकर विचित्र कथा
 वाले हंसको न देखकर छुराओं से बजों से बने हुये घूमने
 वाले पदार्थ को न देखकर कैसे सृष्टि करोगे ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विपश्चितः । सर्वज्ञस्य स्वपितुर्गदेशमात्मनोऽनुरूपमविद्वां-
 संऽज्ञानन्तः पूर्वोक्तं चैकपुरुषं राष्ट्रमित्याद्यविज्ञायाहो कथं सर्गं
 करिष्यथेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

वाचः कूटम् परोक्षवादेनार्थान्तरमिव प्रतीयमानं वचनम् ।
 औत्पत्तिकी सहजा मनीषा विचारशक्तिर्यत्रास्तथा विद्या
 स्वयमेव विममृशुर्बिचारितवन्तः ॥ १० ॥

तत्सङ्गभ्रंशितैश्वर्यं संसरन्तं कुभायवत् ।

तद्वतीरबुधस्पेह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १५ ॥

सृष्ट्यप्ययकरीं मायां वेलाकूलान्तवेगिताम् ।

मत्तस्य तामविज्ञस्य किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

नारदाक्तदशवाक्यानां तैर्विमृश्य निर्णीतानर्थानाह दशभिः ।
अदृष्टान्तं भुव इत्यत्र भूगदार्थमाह । भूरिति । क्षेत्रं तच्चात्र जीवसंज्ञं
लिङ्गशरीरं यन्नित्यव्ययमात्मनो व्यन्धकारणम् । अन्तशब्दार्थमाह ।
निर्वाणं ताशम् । असद्भिर्मोक्षानुपयोगिभिः कर्मभिः किं भवेत्
किमपि ॥ ११ ॥

एकपुरुषमित्यस्यार्थमाह । एक एवेति । तुर्यः सर्वमात्मी ।
स्वाश्रयः स्वाधारः । अमयं नित्यमुक्तम् । असद्भिरीश्वरासमर्पितैः
कर्मभिः ॥ १२ ॥

विलङ्घ्यादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमान् यद्वत्त्वा प्राप्य
विलस्यं पातालं गत इव नैवेति नावर्तते तत् प्रत्य-
क्षाम ज्योतीरूपं ब्रह्माविदोऽविदुषोऽसद्भिर्नैश्वर्यस्वर्गादिसाधनैः
कर्मभिः ॥ १३ ॥

• बहुकृत् स्त्रियमित्यस्यार्थमाह । नानारूपेति । स्त्रीरूपीष पुंश्च-
लीष विमोहकैः रजसादिगुणैरन्विता । तन्निष्ठानां तस्या अवसानं
विवेकमगतस्याप्राप्तस्य । असद्भिर्नैश्वर्यः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तस्याः सङ्गेन अंशितमे-
श्वर्यं स्वातन्त्र्यं यस्य । कुत्सिता भार्या यस्य तद्वत् । तस्या
गतीः सुखदुःखलक्षणाः । संसरन्तं गच्छन्तं जीवमबुधस्याजानतः ।
असद्भिर्वृत्त्यविवेकप्राप्तैः ॥ १५ ॥

नदीमुभयतोवाहामित्यस्यार्थमाह । सृष्ट्यप्ययौ करोतीत्युभ-
यतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलं प्रवाहपतिनानां निर्गमस्थानं
तपोविद्यादि तस्यान्ते समीपे वेगितां निर्गमप्रतिवन्धाय क्रोधा-
दङ्गारादिभिः कृतवेगां मत्तस्य तद्वेगेन विवशस्यात एव तां
तथाभूतामविज्ञस्याविचारयतः । असद्भिर्मोयिकैः । यद्वा । वेलाकूलं
समुद्रस्य व्यवहारस्थानं तस्य समीपे समुद्रवृद्धहामाभ्यां यथा-
भयनोऽन्तर्वहिः कृतवेगा नदी भवत्येवं समुद्रतुल्यस्यात्मनो
व्यवहारस्थानं वेह जन्ममरणादिभिः कृतवेगामित्यर्थः । वेगिनी-
मिति पाठो वेगवर्तीम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विषादितः सर्वज्ञस्य स्वपितृनन्तजन्मसु हितोपदेशेन चतुर्कस्य
शास्त्रस्यादिशमनुशासनमनुकूलमभिज्ञासो ययं कथंचित्सर्गं करि-
ष्यथ विज्ञाय तु न यतिष्यथेति भावः ॥ ६ ॥

एवमन्यापदेशरूपाणि देवप्रेक्षाकस्याकर्ण्य ताव हर्षद्वयाः
स्वयं विमृशुर्गत्याह मुनिः । तदिति । तदेवप्रेक्षां निशम्याकर्ण्य
हर्षश्चा अस्तिपत्तिकमनीषया स्वभावाविद्धा मनीषा विचार-
शक्त्यस्यास्तथा बुद्ध्या । देवप्रेक्षाः कृते कृतमथोचनस्तद्वदु-
भेयं वाचः कृते प्रच्छन्नाभिप्रायं वाक्यमित्यर्थः । विमृशुः विचा-

रपूर्वकमभिप्रायं निश्चितवन्तः ॥ १० ॥

कथं विमृशुर्गत्यापेक्षायां तैर्विमृश्य निर्णीतानर्थानाह । भूरित्यादि-
दशभिः । तावद्दशशब्दार्थमाह । भूः क्षेत्रमिति । जीवति प्राणान् धार-
यतीति जीवः संपाणः । स एव भक्ता यस्य तत्संपाणशब्दवाच्य-
मित्यर्थः । यद्वा । जीवः प्रत्यगात्मैव तेन सस्यग्रापते इति तज्जीव-
संज्ञं बाहुल्यकात्कर्मणि कः । जिवेन प्रेयमित्यर्थः । "पतयो वेत्ति
तम्" इति शरीरस्य जीवेन ज्ञेयत्वगानात् । अनादितज्जवन्धनमना-
दिपुण्यपापकर्मनिवन्धनं यत्क्षेत्रं तद्दशशब्दार्थं इति विमृशुर्गित्यर्थः ।
अन्तशब्दार्थं तैर्निर्णीतं वदन् समुद्रायाभिप्रायमाह । अदृष्टेति । तस्य
भूगदस्य विनाशितस्य क्षेपस्य निर्वाणमन्तशब्दविवक्षितं
प्रकृतौ वेहस्य प्रलयमदृष्टादनालोच्यासत्कर्मभिः किं भवेत्
जन्मजरामरणादिमहेहापादककर्मनिवन्धनमनिवर्त्तयद्भिः प्रत्युत संशु-
त्यापादकैः कर्मभिः न कोऽपि पुण्यार्थोऽस्तीत्यर्थः । अत्र सर्वत्र विचा-
रलोक्येपु किमसत्कर्मभिर्भवेदिति चतुर्थः पादो ज्ञेयः ॥ ११ ॥

तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्यस्य तैर्निश्चितमर्थमाह । एक इति । तयः
जागराद्यवस्थात्रयातीतः स्वाश्रयः अनन्याधारः परः प्रकृति-
पुरुषावलक्षणाः भगवान् पाङ्कगणपुष्पां निरस्तनिर्मिलदोष एक
एवेश्वरः अन्तः प्रविश्य धारणां नियन्ता तमेवं भूतममयं भव-
प्रतिभटमविदित्वानुपास्य । एक एवेश्वर इत्यनेन पुरुषशब्दार्थे
उक्तः । अनेनेवेश्वरप्रतिमस्यर्थांशितस्य जगद्राष्ट्रमिति फलितम् ।
अंशितस्यानामीश्वरानुननेत्येवोचितत्वादाराध्येश्वराननुरूपेरीश्व-
रैरमुस्यापादकैः कर्मभिः किमित्यर्थः ॥ १२ ॥

विलं चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमानिति । विलस्यं पातालं
गत इव पुमान् जीवः यद्वत्त्वा यद्वदयविलं प्राप्य "हृदयमात्मा
प्रतिष्ठितः" इतिवचनात्प्रैवेति नावगच्छति । यथा विलस्यं गतो नितरां
भोगासक्तः मदान्धः स्वस्वरूपादिकं न विचिन्तति ततो न निर्ग-
च्छति च तथा प्रत्यगात्मस्य प्रवृत्तिनियुक्तं यत्र हृदयदेशे
स्थितः नावगच्छति तज्जीवस्वरूपस्याभिधाने हृदये विलं चादृष्ट-
निर्गममित्यनेन निर्वाच्यमित्यर्थः । समुद्रायाभिप्रायमाह । प्रत्यक्षाम
हृदयविलस्यं प्राक् राजाज्ञं भाव ज्योतिः जीवान्मस्वरूप-
मविदुषः अजानतः असत्कर्मभिः देवमनुष्यादिशरीरहृदयविला-
सस्थापादकैः कर्मभिः किं भवेत् किमपि अयो नास्ति प्रत्यु-
तानर्थं एवेति भावः ॥ १३ ॥

नदीमुभयतोवाहामित्यस्यार्थमाह । नानैति । द्वाभ्यामनो जीवस्य या नानारूपा
नदीर्वातमती । रवीर्याध पुंश्चलीष रागादिमगुणैरन्विता
तुलिः भव बहुकृत् स्त्रियमित्यनेनाभिप्रेत्यर्थः । तस्या निष्ठाम-
नमानं विवेकमगतस्याप्राप्तस्य लोकेऽसत्कर्मभिः किं भवेत्
प्रत्युत संसाररूपानर्थं एवेति भावः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तस्मैवेति । तस्याः सङ्गेन
पातलक्षणेन अंशितमर्थमकर्ण्य ययं यस्य तमम एव कुत्सिता

श्रीमद्भिरराघवाचार्यैकतभागवतचन्द्रकान्तिका ।

मार्या यस्य । तेन तुल्यं कमार्यवत् । मार्याभिलषितवत्प्राभरणाद्यजना-
यामदुःखिनमिव स्मरन्ते जन्मजरामरणादिपरिवृत्तिरूपसंसारमनु-
भवन्ते संसृष्टजीवस्वरूपम् । तद्वतीः । बुद्ध्यायत्तस्वर्गनरकादिगतीश्चा-
बुद्धस्याजानतः । अस्तकर्मभिः स्वर्गनरकादिगत्यापादकैः कर्मभिः
किं भवेन्न किमपि भेषः सम्भवति । प्रत्युत दुःखमेव स्यादिति
भावः ॥ १५ ॥

नदीमुभयतोवाहामित्येतद्विद्योति । सृष्ट्यव्ययकरीमिति ।
जन्ममरणकरीमनेनोभयतः प्रवाहो दर्शितः । वेलाकूलशब्दौ तार-
ङ्ग्यपरो तयोरन्तस्वमाने वेगिनां संज्ञान्वेगाम् । इहलोकपरलोको
वेलाकूलत्वेन रूपितौ । वेगेनेहलोकपरलोकप्राप्तिकरीमित्यर्थः ।
एवम्विधां मार्यां तद्विषयस्य तत्त्वेनाविषयस्य तथाभूतामविष-
यस्याविचारयतः । तत्र हेतुः । मत्तस्य मायापरवशस्यास्तकर्मभि-
रिहपरलोकप्राप्तिहेतुभिः कर्मभिः किं भवेन्न किमपि प्रत्युता-
न्ततः स्थावरत्वादिप्राप्तिरूपोऽनर्थ एवेति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयभजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनुरूपमात्मानामविशेषकक्षणम् ॥ २ ॥

औत्पत्तिकमनीषया स्नाभाविकज्ञानसम्पन्नया धिया विचार-
मिश्रयुक्तया बुद्ध्या वाचः कूटं वचनसमूहं गुह्यभावात्मकत्वेन
कूटमिव प्रतीयमानं वा अल्पबुद्धिभिर्बुद्धिं वा स्वयं परापदेशं
विना विमृशुः विचार्यालोक्य निश्चिनवन्त इत्यर्थः । “मन्त्रेच्छा
मनीषा स्याज्ज्ञानं बुद्धिर्भक्तिस्तथा” इत्यभिधानम् । “कूटं तु कैतवं
ज्ञेयं समूहो मेलनं तथा” इति च औत्पत्तिकमनीषया निरूपणं
धिया विमृशुरिति वा ॥ १० ॥

कथं निश्चययुरिति तत्राह । भूः क्षेत्रमिति । भुवोऽन्तमित्यत्र
भूशब्देन क्षेत्रं सूक्ष्मशरीरं लिङ्गशब्दवाच्यमुच्यते । कस्य विद्य-
मानमत्राह । वीजं वीजसंज्ञस्य जीवस्य यच्छरीरमनादिका-
मारभ्य जीवं निजरां यन्मानीति अनादिनिवन्धनम् । अस्मिन् काले
प्रारब्धमित्यनियमादनादि (१) अनेन लिङ्गशरीरस्य भूशब्दवा-
च्यत्वे युक्तम् “भूस्तत्तायाम्” इति धातोः सत्तायास्तथात्वात् (२)
तस्य शरीरस्थानं निर्वाणं सर्वात्मना नाशमदृष्टानेनोपायेन नाशो
भवतीत्यज्ञात्वास्तकर्मभिरात्मानामविशेषकान्तकैः सज्जनलक्षणैः
कर्मभिः किं फलं न किमपीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तथैकपुरुषं राज्यमित्यस्य विमृष्टार्थमाह । एक एवेति । तुर्यो-
ऽवस्थात्रयानीति । असत्त्वं न भवः संसारः उत्पत्तिर्वा यस्य स तथा
तं नित्यमुक्तमित्यर्थः । महद्वाधिकाय पुरुषस्य पशुर्दिसालक्षणैः
भगवदपराबुद्धिशून्यैः यागादिकर्मभिः किं नित्यं फलं भवेन्न स्या-
दित्यर्थः । पुंसोऽनर्थं मुक्तिप्रदं वा ॥ १२ ॥

चित्रं चादृष्टनिर्गममित्यस्यालोचितार्थमाह । पुमानिति । पुमान्

(१) अनादिशब्देन ।

(२) अनादित्वात् ॥

वप्रत्यगात्मना सर्वात्मनानुगतं ब्रह्मस्वरूपं गत्वा नापि नदिनि
यितवजात्मकत्वाद्ब्रह्मशब्दवाच्यं ब्रह्माविदेऽज्ञानतः पुंस इह जं
लोके नित्यनैमित्तिकाद्यस्तकर्मभिः इतरविषयैः चित्रं स्वयं
व्यतिरेकदृष्टान्तः । अनेन महद्दृष्टनिर्गममित्यस्य पुनरावृत्तिशून्योऽ
इतरत्रानिष्क्रमणार्थ इति सूचितम् ॥ १३ ॥

यदुक्तमामित्यस्य युक्तार्थमाह । नानारूपेति । आत्मनो जीव
या बुद्धिः चिदचिदात्मिका सत्त्वादिगुणैरुपरका विकृता
अत एव नानारूपा “मज्जिमकां लोहितशुक्लकृष्णाम्” इति श्रुतेः । ना
विषयसंस्काराभिवासितत्वात्स्वैरिणी स्वच्छन्दवर्तिनी स्त्रीष तन्नि
तस्याः बुद्धेश्चेतनायाः निष्ठां भगवत्परतामचिदात्मिकायाः ना
मगतस्य भगवद्भक्त्यादिनामग्रीमकुर्वतः पुरुषस्य बुद्धिदोषनाश
समर्थः दानादिलक्षणैः कर्मभिः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्य विवक्षितार्थमाह । तत्सङ्केति
तस्याः रजस्तमःप्रकृतबुद्धेः सङ्गेन वशवर्तिनक्षणेन अंशि
विश्रस्तं नष्टमैश्वर्यं भगवद्भक्त्यालक्षणाशमदमादिलक्षणां वा यत्
स तथा तम् । अत एव संस्मरन्ते सुखदुःखं भुञ्जानं जीवं तद्वत्
तस्य जीवस्य गतीः स्वर्गनरकादिलक्षणाश्चाबुद्धस्याजानतः पुंसः
असद्भिः भगवद्बुद्धेन प्रसक्तैः कर्मभिः तीर्थस्नानादिलक्षणैः
दुःखनिवृत्तिः फलं भवेन्न किम् । कुरितस्ता शास्त्रलोकिनिन्दना भा
पुंश्चली यस्य । स तथा तस्य या नरकादिगतिः तद्वत् अनेन पुंश्च
लीपतिशब्दार्थ उक्तः ॥ १५ ॥

नदीमुभयतोवाहामित्यस्याभिमतार्थमाह । सृष्टीति । वेलाकूलश
ब्दाभ्यां सृष्टिसंहारौ लक्ष्येते । तयोरन्तर्बोहशब्दोपलक्षितवेगयुक्त
स्थितौ शनैः प्रवर्तमानां तथोक्तां (२) कर्मवृत्तकमतः उभयतो वाहत्य
एवम्विधां भीष्मरमाणां मत्तस्य विषयरोगण विस्मृतस्य अत एव
तद्विज्ञानात्तद्विषयज्ञावाभावादसाक्षिः कर्मभिः अभ्युत्थं कृतक
पमादिलक्षणैः मायाविनिर्गतकं फलं प्रसिद्धनद्याश्च बुद्धिदा
साध्याभुभयतो वाहत्य सिन्धुसङ्गमे दृष्टं नदीमातृके देहे
सस्यादिसंहार च ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्बन्धः ।

तत्सङ्गप्रतिशेनैश्वर्यमिति । जीवस्य स्वज्ञानादिरूपं स्वरूप-
सामर्थ्यं दर्शितम् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्भिजयभजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वाचः कूटं परोक्षवादेनार्थान्तरमिव प्रतीयमानं वचनम् ॥ १० ॥
नारदोक्तानि दश वाक्यानि सुखबोधार्थं स्वयमेव व्याख्या
दशभिः । तत्र महद्दृष्टान्तं भुव इति व्याचष्टे । भूरिति । क्षेत्रं तन्मात्र
जीवसंज्ञं लिङ्गशरीरमनादि आदिशुद्धं निजस्य जीवात्मनो
यन्धनं यतस्तत्तस्य निर्वाणाय अस्तं ज्ञानेन नाशमित्यर्थः ।
अस्तकर्मभिः अथास्तैः कर्ममार्गैस्तेन कर्मनिर्वाणाय-
मेव प्रत्युत यतश्चमिति भावः ॥ ११ ॥

तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्येतद्याचष्टे । एक इति । तुर्यः विश्वतैजस-
प्राज्ञेभ्यो भिन्नस्तुर्यः । राष्ट्रं जगादिति ज्ञेयम् । असत्त्वं न विद्यते

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

चः संसारो भक्तानां यतस्तम् । अदृष्टा भजनैरप्रत्यक्षीकृत्य । तेन मेव भजतेति भावः ॥ १२ ॥

बिम्बश्चादृष्टनिर्गममिति व्याचष्टे । पुमानिति । यत् प्रत्यग्भाम तेषां भगवतो भाम वैकुण्ठं गत्वा प्राप्य न पुनरति न पु-
रावर्त्तते । बिम्बस्त्वं पातालं गतो यथा तत्रैवासज्य तिष्ठती-
यः । अविदः अविदुषो जनस्य तेन वैकुण्ठप्राप्तये यत्प्रय-
मति भावः ॥ १३ ॥

बहुरूपां स्त्रियमित्येतद्याचष्टे । नानेति । स्त्रैरिणीष कुविषयोन्मुखी । तु कृष्णविषयोन्मुखी गुणाः सौन्दर्यवैदग्ध्यादयः । पाण्डित्या-
त्यध तैरान्विता । तस्या निष्ठां भद्राभद्रप्रवृत्तिमगतस्य
अज्ञानतः अविचारत इत्यर्थः । अतो विवेकेन बुद्धि कृष्णो-
न्मुखी कुरुतेति भावः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमिति व्याचष्टे । तदिति । कुत्सितभार्य्यं
गृहस्थमिव संसरन्तं जीवमनुभूयस्व अज्ञानतः षष्ठ्यभावात् आर्षः ।
तस्य गतीः स्वर्गनरकाद्या अप्यज्ञानतः तेनात्मानमात्मनो-
द्वरेतेति भावः ॥ १५ ॥

तदीमुभयतो बाहामिति व्याचष्टे । मृष्टयश्चो करोतीति । तां
मृष्टिकालं पूर्वपूर्वतस्तस्यानि निःसरन्ति अन्त्यकाले उत्त-
रोत्तरतः पूर्वं पूर्वं प्रविशन्तीमुभयतः प्रवाहो दर्शितः । चेला-
कुलस्यान्तं समीपं "वेला स्यात्सीरनीरवाः" इत्यभिधानात् । संसार-
प्रवाहपतितानां निर्गमनान्तं तपोविद्यादि तत्रैव वेगिनीं निर्गम-
प्रतिबन्धाय तपोविद्यादिमन्त्रुदृष्टेः कोपाहङ्कारादिभिः कृतवेगां
वेगितामिति च पाठः । मत्तस्य तत्तद्वेगेन विषयस्य । अत एव तां
तथामृतमविज्ञस्य अविचारतः । तेन लौकिकप्रतिष्ठादिकमपि
परित्यज्य चारं भजतेति भावः ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

निषक्षितः । सर्वज्ञस्य आदेशमाज्ञामतिद्विष्टः अज्ञानतः ॥ ८ ॥
आपत्तिकी स्वाभाविकी मनीषा यथावदर्थचिन्तनरूपा
बुद्धिबुद्धिस्तया धिया वाचः कूटं गूढार्थं वाक्यं विमृशुः
विचारितवन्तः ॥ १० ॥

ते कथं विमृशुस्त्विषाङ्गुलायां श्रीनारदोक्तदशकृदनां
तैर्विमृश्य निष्णीतानर्थानाह । भूगिति दर्शयति । तत्र तावत्
अदृष्टान्तं भुव इत्यस्यार्थमाह । सर्व संसारप्रापककर्मोदयस्थानं
जायति प्राणान् धारयतीति जीवः । स एव संज्ञा यस्य
तजीवमसंज्ञं जिज्ञासरीम् । तस्य निर्वाणं वाचोपायमदृष्टा अमज्ञिः
भ्रूद्रेः पितृलंकादिफलकैः मोक्षप्रतिबन्धकैः कर्मभिः किं
स्यात् ॥ ११ ॥

तथैकपुरुषं राष्ट्रमित्यस्यार्थमाह । एक इति । त्रयो जागरा-
वस्थाप्रवरहितः । ननु अवस्थाप्रवसाची जीवः किमित्यत आह ।
आश्रयः स्वतन्त्रः परः क्षाक्षरभिन्नस्वरूपः । नास्ति भवः
संसारो वैराग्यात्तददृष्टा अनव्यं असज्जितदृष्टेनानुपयोगिभिः
कर्मभिः किं भवेत् किमपीत्यर्थः ॥ १२ ॥

बिम्बश्चादृष्टनिर्गममित्यस्यार्थमाह । पुमानिति । बिम्बस्त्वं

पातालं गतो यथा नैति तथा यद्वत्था ज्ञात्वा नैवेति देहादि-
कमात्मत्वादिना नैव जानाति तत्प्रत्यग्जीवार्थं भाम
स्वरूपमविदः अज्ञानतः । अमज्ञिः प्रत्यक्स्वरूपरणानुप-
योगिभिः ॥ १३ ॥

बहुरूपां स्त्रियं चापीत्यस्यार्थमाह । नानेति । गुणान्विता
त्रिगुणान्विता तन्निष्ठां तस्याः निष्ठां संसारप्रदां प्रवृत्तिं तत्साध्य-
प्रदामगतस्य अज्ञानतः अमज्ञिः संसारप्रापकः ॥ १४ ॥

पुमांसं पुंश्चलीपतिमित्यस्यार्थमाह । तदिति । तस्याः बुद्धिः
सङ्गात् अंशितमैश्वर्यं ज्ञानं यस्य तं तस्याः बुद्धिर्गतीः
संसारप्रापकान् मार्गान् । संसरन्तं सम्पन्नसुखस्तमात्मानमनुभूय
अमज्ञिः बुद्धिपारवश्यकतेः ॥ १५ ॥

नदीमुभयतो बाहामित्यस्यार्थमाह । मृष्टयश्चो करोतीति । सृष्टि-
संहारकरीत्यनेनोभयतः प्रवाहो दर्शितः । चेलाकुलं जलनिधेः प्राप्ति-
करं तदं तद्विद्वे चेलाकुलं परमानन्दनिधेः प्राप्तिकरं भजनं तस्मिन्
अन्तो निष्ठा यस्य । तस्माद्भ्रूद्रेः वेगिनीं विद्रुतामविज्ञस्य
असत्कर्मभिः भगवद्भजानुपयोगिभिः मायाप्रापकैः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

विद्वान् अपने पिता की अपने अनुकूल योग्य आज्ञाको
न जानकर अहो किस प्रकार तुम सृष्टिकर्म ॥ ८ ॥

श्रीशुक्रदेवजी बोले वेदव्यवस्था नारदजी की उस अमकट
वाणी को सुनकर स्वभावमिद अमनी बुद्धि से उस वाणी
के अर्थ को विचारने लगे ॥ १० ॥

उस के अर्थ को कहते हैं कि अपना जो निद्राशरीर है
सोई भूमी है वही जीव के बन्धन का कारण है उस शरीर
को छुटा कर मोक्ष होने का उपाय नहीं जाना तो असत्
कर्मों से क्या होगा ॥ ११ ॥

जाग्रत आदि अवस्थाओं से परे एक ईश्वर पर अपने ही
आश्रम रहने वाला है अजन्मा है उस ईश्वर को नहीं जानने
से पुरुषको असत्कर्मों से क्या काम होगा ॥ १२ ॥

वहां जाने पाँछे पाताल को गया सरीका पुरुष फिर
नहीं आसक्त है उस उद्योतिरूपस्थानको न जान ने से असत्
कर्मों से मनुष्यको क्या होगा ॥ १३ ॥

जीवकी बुद्धि गुणों से युक्त होने से नाना रूपवाली
व्यभिचारिणी श्री सरीकी होजाती है उसको यथार्थ जाने
बिना असत्कर्मों के करने से पुरुष को क्या होगा ॥ १४ ॥

उस बुद्धि के मद्द से जिसका दिव्यज्ञानादि ऐश्वर्य नष्ट
होगा, है खोटी श्री वाच की नाई दुःख पाता है संसार में
गुमता है उस बुद्धि की गतिबों को जाने बिना असत्कर्मों से
इस पुरुषको क्या होगा ॥ १५ ॥

उत्पत्ति संहार करने वाली मोक्ष को जाने वालों को
भ्रूषा कर रोकने वाली भगवान् की मायाको न जानकर
प्रमाद से रहने वाले पुरुषको असत्कर्मों से क्या प्रयोजन
सिद्ध होगा ॥ १६ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतदर्पणम् ।
 अध्यात्ममबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १७ ॥
 (१) ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य बन्धमोक्षानुदर्शनम् ।
 विविक्तपदमज्ञाय किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १८ ॥
 कालचक्रं भ्रमिस्तीक्ष्णं सर्वं निष्कर्षयज्जगत् ।
 स्वतन्त्रमबुधस्येह किमसत्कर्मभिर्भवेत् ॥ १९ ॥
 शाम्भ्रस्य पितुर्गदंशं यो न वेद निवर्तकम् ।
 कथं तदनुरूपाय गुणानिस्त्रिभ्युपक्रमेत् ॥ २० ॥
 इति व्यवसिता राजन् ! हर्यश्वा एकचेतसः ।
 प्रययुस्तं परिक्रम्य पन्थानमनिवर्तनम् ॥ २१ ॥
 खरब्रह्मणि निर्भातहृषीकेशपदाम्बुजे ।
 अखण्डं चित्तमवेक्ष्य लोकाननुचरन्मुनिः ॥ २२ ॥
 नाशं निशम्य पुत्राणां नारदाच्छीलशालिनाम् ।
 अन्वतप्यत कः शोचन् सुप्रजस्त्वं शुचां पदम् ॥ २३ ॥
 स भूयः पाञ्चजन्यायामजेन परिसान्त्वितः ।
 पुत्रानजनयदक्षः सवलाश्वान् महस्रशः ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पञ्चपञ्चत्यस्यार्थमाह । पञ्चविंशतितत्त्वानां पुरुषोऽद्भुतयांसी अद्भुतदर्पणमाश्चर्यरूप आश्रयः अध्यात्मं कार्यकारणसंघाताधिष्ठातारं तमबुधस्य । असद्भिर्मिथ्यास्वातन्त्र्यकृतेः ॥ १७ ॥

कश्चिज्जंसमित्यस्यार्थमाह । ऐश्वरमीश्वरप्रतिपादकं विविक्तं पदं चिज्जडरूपं वस्तु येनेति हंसपदव्याख्यातम् । बन्धमोक्षावनुदर्शयतीति तथा । अनेन चिन्नाः कथा यस्यांत व्याख्यातं तदुत्सृज्यानश्यस्य अज्ञायपिदुयः । असद्भिर्विद्विमुखैः ॥ १८ ॥

क्षौरपथमित्यस्यार्थमाह । कालचक्रमिति । भ्रमिभ्रमभात्मकम् । तीक्ष्णमिति निष्कर्षयदिति च क्षौरपथ्यपदं व्याख्यातम् । तदबुधस्यातप्य फलस्य नित्यबुद्ध्या कास्यकर्मानुष्ठाने देगुणयबाहुल्यादसद्भिः ॥ १९ ॥

स्वपितुर्गदंशमित्यस्यार्थमाह । शास्त्रस्य स्वपितुर्हितीयजन्महेतोः । तदनुरूपाय (२) निवृत्त्यनुरूपाय निवर्तकमादेशं यो न वेद स कथं गुणविधर्म्या गुणमयप्रवृत्तिमार्गविश्वामिवान् सन्नुपक्रमेत् सृष्ट्यादी प्रवर्तनम् । "मांश्रशत्रुस्यर्जुनां जीवमायान्तरात्मनाम् । शास्त्रकालोपदेशानामजानं किमु कर्माभः" इति वाचः कूटमंत्रदश्लोकः ॥ २० ॥

इति व्यवसिता एषं निश्चितवन्तः । एकचेतस एकमत्ययुक्ताः । न नारदं प्रवक्ष्यामिष्ठित्यापुनरावृत्तिमार्गं प्रययुः ॥ २१ ॥

(१) ईश्वरम् इति भीमरराघवाचार्यपाठः ।

(२) निवृत्त्यनुरूपं नैलक्ष्ण्यपाठः ।

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

निर्भातः साक्षात्कृतो यो हृषीकेशस्तस्य पदाम्बुजे अनुचरन् दन्वचरदित्यर्थः ॥ २२ ॥

नाशमदर्शनं खधर्मभ्रंशं वा । शीलेन शालन्ने शोभन् इति तथा तेषामाकांक्षितं । सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रवत्त्वं शुचां शोकानां स्थानम् २३ अजेन ब्रह्मणा । सहस्रशः सहस्रसंख्या ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमरस्त्रारघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पञ्चपञ्चाद्भुतगुहाः तत्त्वानां तद्वृत्तानि । पञ्चविंशतितत्त्वानां जीवपर्यन्तानां सङ्घातकपं यत्पुरुषस्य परमपुरुषस्याद्भुतं तपसं शरीरमात्मस्यध्यातं परमपुरुषध्यानेनावस्थितमव्ययस्याविचारयतः । असत्कर्मभिर्विद्वान्ममस्वतन्त्रात्माभ्रमापादकैः कर्माभः किं भवेन्न किमपि प्रयुज्य ब्रह्मादिभ्रमप्रयुक्तोऽनर्थ एवेति भावः ॥ १७ ॥

कश्चिज्जंसं चित्तकथमित्यनङ्गवाच्ये । ईश्वरमिति । अनेन हंसशब्दार्थ उक्तः । हन्ति बाधयति हंसः निरस्तनिश्चिद्विद्वान् । तमीश्वरं शास्त्र शास्त्रेकमेव बन्धमोक्षानुदर्शनं बन्धमोक्षावनुदर्शयति बन्धमोक्षहेतुप्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मानुष्ठानेन नो दर्शयतीति तथा कर्त्तारं वयः । अनेन चित्रकथशब्दार्थ उक्तः । विविक्तं पदं यस्य न निवृत्त्यनुरूपं नैलक्ष्ण्यं इत्युक्तं । अनेन कश्चिज्जडार्थ उक्तः । उत्सृज्य त्यक्त्वा अज्ञाय उक्तं निश्चेतमालोक्य

भीमाद्भुवनायचक्रवर्तिकृतसागरवर्शिनी ।

पञ्चपञ्चाङ्गं गृहमित्यत्रवाच्ये । पञ्चेति । पुरुषो विष्णुः
अद्भुतदर्पण इति । भक्त्या हि स्वचित्तादीनि पञ्चविंशतिनस्त्वानि
विष्णोऽनयापेयानि तानि च विष्णुगतानि भूत्वा निर्मलान्ययाकृ-
तानि नित्यानि प्रतिबिम्बानां परित्यज्य विष्णुरूपदर्पणवर्मी-
त्येव भवन्तीति विष्णुरूपदर्पणस्याद्भुतत्वम् । अत्यदर्पणगतं
मुखादिकं तु यथास्थितरूपं यत्तत् प्रतिबिम्बमेव भवेन्न तु
दर्पणगतं तन्मूलप्र हीन्यर्थः । तेन पुरुषं विष्णुम् अध्यात्म आत्म-
न्येव यत्तमानम् । अतुल्यस्य सर्ववत्वेनाज्ञानतः । तस्माद्देहात्मानो
हरये समर्पयन्ति भावः ॥ १७ ॥

कच्चिद्धमे चित्रकथमिति व्याचष्टे । ऐश्वर्यमीश्वरप्रानपादक
वर्णमोक्षौ चित्रचित्राभिः कथाभिरनुदर्शयतीति । चित्रकथमिति
व्याख्यातं क्षीरतीर्थमिव चित्रकमात्मानमवबुद्धुं येनेति हेमपदं
व्याख्यातम् । चित्रकानि चित्रारयुक्तान्येव पदानि सुप्तिङ्गुतानि
ब्रूतेति तत्रैवास्तस्यमुच्यते । मोक्षार्थमीश्वरं मज्जतेति भावः ॥ १८ ॥

क्षीरपयं स्वयं भ्रमात् व्याचष्टे । कालचक्रमिति । क्षुरपाव-
ड्यामिव निवृत्तिमिति, भयप्रदत्वात् क्षीरपयं भ्रमणात्मकत्वा-
द्धमि । नाश्यान्वर्त्तक्यां निष्कपयत् विनाशयत् । तेन श्वः परश्वो
वा मारिष्यथ किमिति हरिं न मज्जतेति भावः ॥ १९ ॥

कथं स्वपितृगदेशमविद्धां इति व्याचष्टे । शास्त्रस्येति ।
नशाधानकर्त्तव्यं पिता किन्तु शास्त्रमेव तस्य पितृगदेशोऽपि निव-
र्त्तक एव न तु प्रवर्त्तकः । अना यद्यदेशं निवर्त्तकं न वेद् तदा
तदनुकूपाय आदेशानुसृत्य कर्त्तुं कथमुपक्रमेत् । यतोऽयं गुणो
प्रवृत्तिमार्ग एव विस्मयी अयमयादेश इति निश्वासवान् अतः
शास्त्रस्य शास्त्रानुसारिणः पितृश्च निवृत्तिवर्मे या आज्ञा सेवा
वास्तवी तमेव पालयन्तीति ध्वनिः । अतः शास्त्रानुसृत्यप्रति-
कूलमविद्धस्य पितृत्वाभावात्तदाज्ञाया अपालने यो नास्ति
प्रत्यवाय इत्यनुध्वनिः । तस्मान्मत्त एव विष्णोर्मन्त्रं गृह्यत्वा
ऋचिदेकान्त उपविश्य तं विष्णुमेव भजतीति सर्वानु-
ध्वनिः ॥ २० ॥

इति विशेषेण अव्यभिचारे निश्चिन्ने येस्ते एकचेतसः एकम-
त्यवन्तः परिक्रमन्ति । गुरुकरणाचरणामृतप्रहणदण्डवत्-
प्रणमनादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ॥ २१ ॥

हन्त हन्त एतावन्तो जीवा नरकादुद्धृतास्तत् प्रमोदयन्
उपवीणायामास्ति नारदस्यानन्दममुद्ग्रे निमज्जनमाह । स्वर्गः पङ्क-
जादय एव ब्रह्म तत्र निर्मातस्य खीलागनेन भास्वात् कृतस्य
हृषीकेशस्य सर्वैर्निद्राकारकस्य कृष्णस्य चरणकमल ॥ २२ ॥

नारी नैष्ठावत्येव गृहस्थानां मते नाशस्तम् । के दत्त । अन्त-
तप्यत । हन्त हन्त तादृशा मे पुत्रा नारदन भ्रातृणा इति
विषयाद् सुप्रजस्वं संप्रवर्त्ये शुचां पदं शोकानां स्थानं
शोकदुःखादृष्टवन्त एव लोकाः सुप्रजसा भवन्तीति त्रिललापः ॥ २३ ॥

सवलाभान् सवलाभसंज्ञान् सहस्रिणः सहस्रसङ्ख्या-
तान् ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमच्छक्रदेवकृतमद्भुतप्रदर्पणम् ।

पञ्चपञ्चाङ्गं गृहमित्यत्रार्थमाह । पञ्चेति । पञ्च विंशतिनस्त्वानां
जीनम् कृतस्य चतुर्विंशतिपङ्कतपदार्थमयस्य देहस्यत्यर्थः ।
पुरुषः अन्तर्यामी अद्भुतदर्पणः सर्वधारकरोऽपि सर्वदेवाकृ-
ष्टवनाश्चर्यरूपः आश्रयः तमध्यात्मं सर्वप्रकृतयामपि क्षिप-
न्तमपि अनुबध्य नियन्तृत्वेनाज्ञानतः असद्भिः मयैव स्नातव्यं
कृतमिति वृथास्नातव्यकृतेः ॥ १७ ॥

कच्चिद्धमे चित्रकथमित्यस्यार्थमाह । ऐश्वर्यमिति । ऐश्वर्यमीश्व-
रमध्याम्य शास्त्रमुत्सृज्य अत एव तदर्थभूतं चित्रकपदं कायका-
रणप्रकृत्यामश्रं पदं स्थानं मुक्तगम्य स्वरूपं वाविहाय असद्भि-
स्तपदाप्रापकैः कर्मभिः किं भवेत् ॥ १८ ॥

क्षीरपयं स्वयं भ्रमात् व्याचष्टे । कालचक्रमिति । भ्रमि स्वयं भ्रम-
णशीले तीक्ष्णं क्षुरवत् स्वतन्त्रं वज्रवदुन्निवारं निष्कपयत्
विनाशयद्व्युत्पत्त्यासद्भिस्तत्रैवागमनार्थः ॥ १९ ॥

स्वपितृगदेशमविद्धां इत्यस्यार्थमाह । शास्त्रस्येति । पितुः
हितोपदेष्टुः शास्त्रस्यादेशं चित्रचित्रकं निवर्त्तकं निषेधवाक्यं
च यो न वेद् स तदनुकूपाय स्व अनुकूपाय कथमुपक्रमेत् । हितं
अहितं वा केन प्रकारेण प्रवृत्तौ नियुक्तौ वा भवेत् । यतः स्वभा-
वतो बालवत् गुणावच्छिन्ना इन्द्रियाणि निश्वासवान् विषयार्थं
कर्म कुर्वन् संसारे भ्रमेण तु मुक्तो भवतीति भावः ॥ २० ॥

इत्येवं विशेषतो अव्यभिचारे निश्चितं येस्ते ते भीमारदं परि-
क्रम्य नास्ति निवर्त्तने संसारे पुनः पतने यस्मात्तं भगवद्भा-
षापतिप्रदं पन्थानं प्रययुः ॥ २१ ॥

“स्वतो रजयति भोतुश्चितं स खर उच्यते” इत्येवं लक्षणाः
पङ्कजादिवत् एव ब्रह्मदृष्टोपास्यमानत्वात् तस्मिन्मलक्या प्रव-
र्त्यमाने निर्मातो गुणगानेन साक्षात्कृतो यो हृषीकेशस्तस्य पदा-
म्बुजमक्षयडमविक्रयुतम् अनुचरत् अन्वचरत् अडभावं भावः ॥ २२ ॥

को दत्तः । शीलेन शास्त्रेण शोभन्ते इति तथा तेषां नारदा-
द्वैतभूतात् नाशं प्रवृत्तिमार्गाङ्गं निशम्य भूत्वा शोकवन्-
तप्यत । तत्र हेतुमाह । सुप्रजस्वमिति शुचां शोकानां पदं स्थानं
किं पुनर्दुःप्रजस्वमिति भावः ॥ २३ ॥

सहस्रशः सहस्रसङ्ख्याकान् ॥ २४-२५ ॥

भाषा टीका ।

पञ्चमि तस्यो का अन्तर्यामी पुरुष है सो आश्रय रूप है इस
प्रध्यात्म को जो नहीं जानता है उस के असत् कर्मों के करने
से क्या होगा ॥ १७ ॥

बन्ध मोक्षके जगते वाले अध्यात्म शास्त्रको जड चेतन
के भेदका न जानने से असत्कर्मों से क्या होगा ॥ १८ ॥

सब जगत् के खेचने वाले भ्रमण करने वाले स्वतन्त्र
काल चक्रको नहीं जानने वाले के असत्कर्मों से क्या होगा ॥ १९ ॥

शास्त्र रूपी पिताकी नियमोंकी आज्ञाको जो नहीं जान-
ता है सो गुणों का विश्वास करने वाला निवृत्ति मार्गको
कैसे प्राप्त होगा ॥ २० ॥

तेऽपि पित्रा समादिष्टाः प्रजासर्गे धृतव्रताः ।
 नारायणसरो जग्मुर्यत्र सिद्धाः स्वपूर्वजाः ॥ २५ ॥
 तदुपस्पृशनादेव निनिर्धूतमलाशयाः ।
 जपन्तो ब्रह्म परमं तेषु स्तेऽत्र महत्तपः ॥ २६ ॥
 अभ्यन्ताः कर्तिचिन्मासान् कतिचिद्वायुभोजनाः ।
 आराधयन्मन्त्रमिममभ्यस्यन्त इडम्पतिम् ॥ २७ ॥
 ओं नमो नारायणाय पुरुषाय महात्मने ।
 विशुद्धमत्तधिष्ण्याय महाहंसाय धीमहि ॥ २८ ॥
 इति तानपि राजेन्द्र ! प्रतिमर्गधियो मुनिः ।
 उपेत्य नारदः प्राह वाचःकृतानि पृथ्वत् ॥ २९ ॥
 दाक्षायणाः ! संशृणुत गदतो निगमं मम ।
 अन्विच्छन्तानुपदनीं भ्रातृणां भ्रातृवत्सलाः ॥ ३० ॥
 भ्रातृणां प्रायणं भ्राता योऽनुतिष्ठति धर्मवित् ।
 स पुण्यवन्धुः पुरुषो मरुद्भिः सह मोदते ॥ ३१ ॥
 एतान्दुक्त्वा प्रययौ नारदोऽमाघदर्शनः ।
 तेऽपि चान्वगमन्मार्गं भ्रातृणामेव मारिष ! ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! वे हयैश्वर्येण निश्चय करके नारदजी को परिक्रमा करके भगवन्मार्ग को चले गये ॥ २१ ॥

श्रीनारदजी स्वर ब्रह्म में प्रकाशमान जो हृषीकेशभगवान् निन के चरणकमल में मन को लगाकर लोकों में विचरने लगे ॥ २२ ॥

सुन्दर स्वभाव वाले पुत्रों का विरक्त होकर नाश होजाना सुनकर दक्षप्रजापति ने बहुत शोक किया क्योंकि सुन्दर पुत्रों का होना शोक का हेतु है ॥ २३ ॥

उनके पीछे ब्रह्माजीने उनका शान्त किया तब फिर दक्षजीने पांचजनी भार्या में शबलाश्व नाम के हजार पुत्रों को उत्पन्न किया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थटीपिका ।

परमं ब्रह्म प्रणवं वक्ष्यमाणमन्त्रं वा ॥ २६ ॥

इडम्पतिं वाचां मन्त्राणां पातं विष्णुमागच्छयामासुः ॥ २७ ॥

विशुद्धमत्तधिष्ण्याय परमहंसाय नमो धीमहि ॥ २८ ॥

प्रतिमर्गं धीर्बिपां तात् । वाचःकृतानि मरुद्भिस्तंभुय इत्यादीनि पूर्वोक्तानि प्राह ॥ २९ ॥

हे दाक्षायणाः ! संशृणुनेत्यादि पुनरप्येवमपि प्राह । निगममुपदेशम् । अन्विच्छन्तानुपदनीं कथम् ॥ ३० ॥

प्रायणं प्रकृष्टं गमनम् । पुण्यमयं बन्धुस्य मरुद्भिस्तंभुयस्मन्निर्देयः ॥ ३१ ॥

अमोघं दर्शनं यस्य हे मारिष ! आर्यं ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भागवतसंस्कृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

तेऽपि मन्त्राश्वाः पित्रा दक्षेण प्रजासर्गे निर्मिते स्वयं प्रादिष्टाः भूते व्रतं पित्रादेशकारणरूपं येन नारायणसरस्वत्यर्थं ययुः । यत्र नारायणसरसि स्वपूर्वजाः हयैश्वराः सिद्धा बभूवुः ॥ २५ ॥

तस्य नारायणसरस्वतीरूपोपपत्तिनादेव निनिर्धूतं निरन्तरं प्रसन्नो मने वामनारूपं येषां तादृशाः परममुत्कृष्टं ब्रह्म प्रणवं जपन्तः महत्तपस्तेषु भूतुः । ब्रह्मशब्दां वक्ष्यमाणमन्त्रस्याप्युपलक्षणकः । तस्य प्रणवप्रतिन्यादिति भावः ॥ २६ ॥

महत्तप एव प्रपञ्चयति । अभ्यन्ता इति । अथैव मत्तधर्मिनि तादृशाः कर्तिचिन्मासान् कर्तिचिन्मासान् वायुं भुञ्जन्तीति वायुमाजनाः कर्तारित्यर्थः । इमं वक्ष्यमाणमन्त्रमभ्यस्यन्तः इडम्पतिमीक्यन्तं कृत्यते- जनेनीं मन्त्रः । आर्यवाङ्मनः पारस्करादित्यामुद्र । तस्य प्रति-

समीचीनं प्रतीचीनं परस्यानुपपन्नं गताः ।

नाद्यापि ते निवर्तन्ते पश्चिमा यामिनीरिव ॥ ३३ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यैकनृपभाष्यचन्द्रचन्द्रिका ।

मधिदैवते भगवन्तमाराधयामासुः आङ्पूर्वाङ्गाधयतेलेङ् आङ्गाटोः
सवर्णोदीर्घः ॥ २७ ॥

मन्त्रमाह । ओमिति । नारदस्य जीवसमूहस्यायनाय प्राप्याय
प्रापकाधाराय च पुरुषाय हृदयकमलस्थाय परमात्मनेऽन्तः-
प्रविष्टाय नियन्त्रे विशुद्धमुपासनेन निर्मले सत्त्वमन्तःकरणे
धिगयमसिद्धिस्थानं यस्य । यद्वा । शुद्धं रजस्तमोऽभ्यासननुविष्टं
सत्त्वं धिगयं स्थानं यस्य तस्मै । परमोपासनालयायेति भावः ।
महाभ्यासो हंसस्तस्मै महाकल्याणगुणैर्महान् हंसो निरस्त-
निखिन्नदोषः । एवंभूताय नमः उक्तविधं ध्यामहि ध्यायम् ॥ २८ ॥

इतीत्यं मन्त्रं त्रयतः प्रजापतौ धीर्येण तान् सखलाश्वात्पि
हे राजेन्द्र ! मुनिर्नारद उपेत्य पूर्ववद्वाचः कृतान्वदष्टान्तं भुवं
युयमित्यादीनि प्राहोक्तवान् ॥ २९ ॥

पूर्वाङ्गात् किञ्चिद्विशेषमाह । हे दाक्षायणाः ! गदतो ब्रूवतो मम
निगममुपदेशं संशृणुत भ्रातृणामनुपदधीं मार्गानु-
सरणमन्विच्छन्त । अनुगता पदधीं अनुपदधीं “कुगतिप्राद्वय” इति
समाप्तः । यतो यूयं भ्रातृषु वत्सलाः ॥ ३० ॥

भ्रातृणां प्रायशो प्रकृष्टमनुवर्त्तने भ्राता धर्मविदनुतिष्ठति
करोति स पुण्यमेव बन्धुर्यस्य तादृशो मरुद्भिर्देवैः सह
मोदते ॥ ३१ ॥

अमोघं दर्शनं यस्य स परमार्थदर्शी नारदः । एतावद्वि-
शुक्त्वा प्रययौ । तेषां मारिषा दाक्षाः मारिषेति पाठे राज्ञः सम्बो-
धने मारिष इति तस्य नामान्तरं भ्रातृणामनुपदधानामेव मार्गं
परब्रह्मोपासनरूपमन्वगमनमुत्तममन्त्रः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिनृपसाराथदर्शिनी ।

अष्टममन्त्रः अष्टममन्त्रः । इडस्पर्ति इडापतिम् ॥ २७ ॥

विशुद्धसत्त्वधिगयाय विशुद्धसत्त्वगुणाभ्याय निर्दोषवल्-
क्षानस्वरूपाय वा महाहंसाय सारग्राहिभ्रष्टाय ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

प्रायशो प्रयागमाभ्रमप्राप्तिश्चयं पुण्यमेव बन्धुर्यस्य स
तथा मरुद्भिर्देवैः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिनृपसाराथदर्शिनी ।

ब्रह्म परमं वक्ष्यमाणं मन्त्रम् ॥ २६-२९ ॥

निगममुपदेशम् ॥ ३० ॥

प्रायशो प्रयज्य मरुद्भिर्भ्रातृवत्सलेर्देवैः । अयं दृष्टान्त
एवोक्तः । यूयं तु वैकुण्ठगामिभिरप्रजैः सह मोदित्वेव इति
भावः ॥ ३१ ॥

मारिष हे अयं ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

ब्रह्म वक्ष्यमाणं मन्त्रम् ॥ २६ ॥

इडस्पर्ति मन्त्राणां पतिं भगवन्तमाराधयामासुः ॥ २७ ॥

मन्त्रमाह । ओमिति ॥ २८ ॥

प्रजापतौ धीर्येण तान् । अलोक समाप्तः । पूर्ववत् वाचः कृतानि
अदृष्टान्तं भुव इत्यादीनि प्राह ॥ २९ ॥

अन्यदपि प्राह । हे दाक्षायणाः ! गदतो मम निगममुपदेशं
शृणुत भ्रातृणामनुपदधीमन्विच्छन्त अवलोकयत ॥ ३० ॥

प्रायशो प्रकृष्टमयनगनुवर्तनम् ॥ ३१ ॥

मारिष ! हे अयं ! ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

वे पुत्र भी पिता की आज्ञा पाकर इदं व्रत को धारण करते
उहां गये जहां कि अपने से पूर्वजसिद्ध भये हैं ॥ २५ ॥

उस नारायण सरोवर के स्नान पान करने से उनके मन
के मल नष्ट हो गये तब वे परं ब्रह्म प्रणव को जप करके भारी
तप को करने लगे ॥ २६ ॥

कितनेक महिनों तक जल पान करके रहे कितने महिने
वायु भोजन करके रहे इस मंत्र का जप करके भगवान् का
आराधन करते रहे ॥ २७ ॥

उस मंत्र का अर्थ यह है कि पुरुष महात्मा विशुद्ध सत्त्व
के स्थान महा हंस श्रीगङ्गारायण आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २८ ॥

हे राजेन्द्र ! इस प्रकार से रहते हुये उन दक्ष पुत्रों को प्रणि
भर्ग के मनोऽन्धी जान कर नारदजी पासमे आकर पहिले सरी
के कूट वचनों को कहने लगे ॥ २९ ॥

नारदजी बोले हे दक्ष पुत्र ! हो कहने से मेरी आज्ञा को तुम
अवगाह करो तुम तो भ्राताओं के प्रीति करने वाले हो तो भ्राताओं
की पदवी का अनुसरण करो ॥ ३० ॥

जा धर्मज्ञ भ्राता अपने भ्राताओं के मार्ग का अनुष्ठान करना
है वह पुरुष पुण्यवान् होता है देवों के सहित आनंद
करता है ॥ ३१ ॥

इतना कह कर सफल दर्शन देने वाले नारदजी चले
गये हे श्रेष्ठ राजन् ! वे कुमार भी अपने बड़े भ्राताओं के मार्ग
मे चलने लगे ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्णदीपिका ।

समीचीनं समीचीनम् । प्रतीचीनम् । प्रत्यक्षसिद्धयं अनुपपन्नं
मनुगुणं पन्थानम् । पश्चिमा यामिनीगता रात्रय इव ॥ ३३-३४ ॥

एतस्मिन् काल उत्पातान् बहून् पश्यन् प्रजापतिः ।

पूर्ववन्नारदकृतं पुत्रनाशमुपाशृणोत् ॥ ३४ ॥

चुक्रोध नारदायासौ पुत्रशोकविमूर्च्छितः ।

देवर्षिमुपलभ्याह रोषाद्विस्फुरिताधरः ॥ ३५ ॥

॥ दक्ष उवाच ॥

अहो असाधो ! साधूनां साधुलङ्घनेन नस्त्वया ।

असाध्वकार्यभकाणां भिक्षोर्मार्गः प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥

ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानाममीमांसितकर्मणाम् ।

विघातः श्रेयसः पाप ! लोकयोरुभयोः कृतः ॥ ३७ ॥

एवं त्वं निरनुक्रोशो बालानां मतिभिद्धरेः ।

पार्षदमध्ये चरसि यशोहा निरपत्रपः ॥ ३८ ॥

ननु भागवता नित्यं भूतानुग्रहकातराः ।

ऋते त्वां सौहृदघ्नं वै वैरङ्कुरमवैरिणाम् ॥ ३९ ॥

नेत्थं पुंसां विरागः स्यात्त्वया केवललिना मृषा ।

मन्यसे यद्युपशमं स्नेहपाशानिकृन्तनम् ॥ ४० ॥

• श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यदीपिका ।

पुत्राणां पारमहंस्यनिष्ठानुपभृत्य दक्षोऽपि प्रायशो विरक्तः स्याद्विति तदनुग्रहार्थं देवर्षिस्तत्पार्श्वं गतस्तदा तमुपलभ्य दक्ष आह ॥ ३५ ॥

साधोरिव खिङ्गं वेपो यस्य तेन त्वया नोऽस्मदीयानामभे-
कायामसाध्वकारि कृतं तदेवाह । साधूनां स्वधर्मे प्रवृत्तानां भिक्षोर्मार्गः स प्रदर्शितः ॥ ३६ ॥

ननु सन्त्यासिनो मार्गः साधुरेव मोक्षहेतुत्वात् । सत्यम् । ऋण-
त्रयापाकरणं विना तु महाननर्थ एवेत्याह । ऋणैरिति । “जायमानो
वै ब्राह्मणास्त्रिभिरऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एव वा अनृणो यः पुत्री यज्या ब्रह्म-
चारी वासि” इति श्रुतेः । ऋणैरमुक्तानां न मीमांसितानि न विचा-
रितानि कर्माणि यैः तेषां तावद्दण्डविमोको नास्ति तदुत्तरका-
लभाविस्थाच्च पुत्रोत्पादनयज्ञानुष्ठानयोरभावेन पितृदेवर्षिऋणा-
द्विमुक्तिश्च नास्ति । अतो हे पाप ! विषयभोगत्यागादिह लोके
श्रेयसो विघातः कृतः । मोक्षानधिकारित्वाच्च परलोकेऽपि श्रेयसो
विघातः कृत इत्यर्थः । तथा च मनुः ।

“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु संवमानो ब्रजत्यधः” ॥

इति ॥ ३७ ॥

बालानां मतिं पुत्रादिविषयां भिनत्तीति तथा एवं निर-
नुक्रोशो निर्दयो हरेर्यशोनाशकः संस्तत्पापदानां मध्ये कथं
चरसि ॥ ३८ ॥

[२६]

निर्जङ्गममेवाह । नन्विति । ननु त्वामृते भागवताः सर्वे भूता-
नुग्रहपरवशास्त्वं तु भूतविषयं कुर्वन् कथं न लज्जस इति
भावः ३९ ॥

ननु वैराग्यानुपशम उपशमाच्च भूतलोहपाशच्छेदनं भवति
न च विरक्तस्य ऋणत्रयापाकरणमावश्यकम् “बहुरेव विर-
जस्तदहरेव प्रमज्जेत यद्विचिन्तयथा ब्रह्मचर्यादिव प्रमज्जेत्” इत्यादि
श्रुतेः । अतो वैराग्योपदेशेन तेषां मयानुग्रह एव कृत इति चेत्तत्राह ।
नेति । यद्यपि त्वमेवं मन्यसे तथापि मृषा केवललिना ज्ञानं
विनायधूतवेषेण त्यजेत्थं मतिचालने कृतेऽपि पुंसां विरागो
नैव स्यात् । न च विरागं विनोपशमो न च तेन विना स्नेहपाश-
निकृन्तनमित्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्ते सध्याचीनं सहाञ्जति गच्छतीति सध्याञ्ज आनिर्वाहकः
सह गन्ता जीवः तेन गम्ये सध्याचीनं प्रतीचीनं स्वस्मै भासमानेन
ब्रह्मात्मकस्वात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारवता गम्ये प्रतीचीनं परस्य परम-
पुरुषस्यानुबन्धमनुकूलमर्चिरादिमार्गं गता अद्यापि न निवर्त्तन्ते
न पुनरावर्त्तन्ते “एते देवयानं पन्थानमापद्य न पुनरावर्त्तन्ते” इति
श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः । न पुनरावर्त्तन्ते ह्यन्तः । यामिनीरिव पश्चिमा
इति । पश्चिमा अतीता यामिनीर्वागमिन्योरात्रयो यथा न पुनरावर्त्तन्ते
तथेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नानुभूय न जानाति पुमान् विषयतीक्ष्णताम् ।
निर्विद्यत स्वयं तस्मान्न तथा भिन्नधीः परैः ॥ ४१ ॥
यन्नस्त्वं कर्मसन्धानां साधूनां गृहमेधिनाम् ।
कृतवानसि दुर्मर्षं विप्रियं तव मर्षितम् ॥ ४२ ॥
तन्तुकृन्तन ! यन्नस्त्वमभद्रमचरः पुनः ।
तस्माल्लोकेषु ते मूढ ! न भवेद्भ्रमतः पदम् ॥ ४३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

प्रतिजग्राह तद्वाढं नारदः साधुसम्मतः ।
एतान् साधुवादो हि तितिक्षेतेश्वरः स्वयम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां पष्ठस्कन्धे नारदशापोनाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

चिन्ह को धारण करके बड़ा मसाधु पना किया जो कि बाबूकों को भिक्षुक मार्ग दिखा दिया ॥ ३६ ॥

हे पापी ! जिन बाबूकों ने देवश्रृंग पितृश्रृंग ऋषिश्रृंग को नहीं दूर किया है जिन्होंने कर्म का विचार नहीं किया है उन के दोनों लोकों के पुण्य सुखका तेने नाश कर दिया ॥ ३७ ॥

तू इस प्रकार का निर्दयी है बाबूकों की मति बिगाड़ने वाला है यश के नाश करने वाला है निर्लज्ज है श्रीहरि के पापशो के मध्यम घूमता है ॥ ३८ ॥

क्यों रे भक्तजन तो नित्यही लोगों के अनुग्रह करने में लग्न रहते हैं एक तूही बिना धैर बाबूकों से धैर करने वाला सुहृदपन के नाश करने वाला है ॥ ३९ ॥

बिना ज्ञान के धिक्क होने वाले तेरे कहने से इस प्रकार से झूठ में किर्मा का वैराग्य नहीं होगा जो कि तू जानना है झह रूपी पास छूट जाय और शान्ति होजाय सो नहीं होना है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

इत्थं विरागो न स्यादित्यत्र हेतुमाह । नानुभूयाननुभूय विषयाणां तीक्ष्णतां दुःखहेतुत्वं न जानाति । तस्माद्विषयानुभवेन तीक्ष्णत्वज्ञानात् ॥ ४१ ॥

अतस्त्वयास्माकमप्रियमेव कृतं तथापि वयं न कुर्म इत्याह । यद्विति । कर्मसन्धानां कर्ममर्यादानाम् । कर्तुमन्धानामिति पाठे विप्रियं कर्तुमजाननामित्यर्थः । दुःसहं यत्त्वं कृतवानसि तन्मर्षितं सोढम् ॥ ४२ ॥

तथापि तथाभद्रं भविष्यत्येवेत्याह । तन्तुकृन्तन ! सन्तानच्छेदक । यद्यस्माद्भद्रं पुत्राणां स्थानश्रमचरस्तमास्तव लोकेषु भ्रमतः पदं स्थानं न भवेदिति मृदुच्छेदेन शापः ॥ ४३ ॥

वाढं तथेति स्त्रीकृतवान् । ईश्वरोऽपि प्रतिशप्तुं, समर्थोऽपि तितिक्षेत सहनेति यदनावांशः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे,

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुतः । यतः पुमानानुभूय अननुभूय विषयाणां तीक्ष्णतामन्तते दुःखरूपतां न जानाति । यथा विषयाननुभूय स्वयमेव तस्माद्विषयान्निर्विद्यत धिरज्येत । तथा परैर्भिन्नधीश्चाखितधीर्न निर्विद्येत ॥ ४१ ॥

यत्त्वं कर्मसन्धानां कर्मण्यासक्तचित्तानां कर्तुमन्धानामिति पाठे प्रातिविप्रियं कर्तुमजानतां गृहस्थानां साधूनामस्माकं दुर्मर्षादुमशक्यं विप्रियं कृतवानसि तदप्रियममर्षितमस्माभिरिति शापः । न मृश्यतेऽस्माभिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवं नारदाय कुतवान् दत्तः शशापः । तन्निवृत्ति हे तन्तुकृन्तन ! सन्तानच्छेदक ! यस्मात्त्वमभद्रं पुत्रविनाशमचर कृतवानसि चरतेषां मध्यमकवचनं हे मूढ ! तस्मात्सर्वेषु लोकेषु भ्रमतस्वयं पदं स्थानं न भवेत्काचिदपि भवाच्च चिरमवतिष्ठेदिकन आश्रयतिवति शापः ॥ ४३ ॥

तं च शापं साधूनां सम्मतो नारदो व ढं तथैवास्मिन् प्रतिजग्राह स्त्रीकृतवान् । कुतः हि यस्मादीश्वरोऽपि स्वयं प्रति

श्रीमद्गीतासुखाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तुं समर्थोऽपि तितिक्षेत सहेतेन यदेतावानेव साधूनां वादः । तु प्रतिपादप्रदानवाद् इति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे श्रीमद्गीत-

सुखाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीधकृतपदरत्नावली ।

कुनो व्ययं इति तत्राह । नेति । नानुभूयाननुभूय विषयमेवाम-
हन्वेत्यर्थः । विषयनीक्षणं समागवादनपदुनाम् । तज्ज्ञानाद्वैराग्यं
त्यागिकमिति तत्राह । निर्विशय इति । यथा विषयभोगेन तत्तत्क्षणं
गत्वा स्वयं परोपदेशमन्तरेण तस्माद्विषयग्रामाभिर्विश्रुते विरक्तो
भवति तथा परैर्मिश्रयोः प्रबोधितबुद्धिः न विरक्तो भवति
प्रज्ञातविषयनीक्षणात्वादिनि शेषः ॥ ४१ ॥

गालीवचनमन्तरेण क्रोधफलमाह । यदिति । त्वं दुर्मयं दुःसहं
वेरोधं कृतवानमीति यत्तत्परिणं सोढमेवेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

तर्हि किं मर्षितमिति तत्राह । तन्निवृत्ति । हे मूढ ! अस्मदभि-
पतविरुद्धबोधक ! तत्तत्कृतां सन्ततिकराणां नः तनयानामभद्र-
मुद्भक्तमुखानुभवविरोधिकपमचरः । पुनः यस्मात्तस्मात्क्रोधात्कं पुं भ्रम-
तस्ते पदमकत्र निवासलक्ष्यं स्थानं न भवेदित्यन्वयः ॥ ४३ ॥

स्वयं शोभनदेवो नारद ईश्वरः प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि न
यथाप वक्ष्यापे तितिक्षेत सहेत हि यदेतावान् साधूनां वादः स्व-
मावजक्ष्णः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजनीधकृतपदरत्नावल्यां

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसङ्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसङ्दर्भस्य

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीधकृतपदरत्नावल्यां ।

तस्मात्त्वमनामित्रो राजगर्भं ममः शृण्वित्याह । नेति ।
विषयाणां निक्षणातां दुःखपरत्वमननुभूय न जानाति । अतस्त-
स्माद्विषयभोगात्प्रादेव तदीयनीक्षणात्तज्ज्ञानात् स्वयमेव निर्वि-
श्रुते यथा न तथा परैस्त्वहमेभिर्मिश्रयोः विद्वांसमिति ॥ ४१ ॥

एवं तस्मा यथा मम निन्दनं मेनं कृतं तस्य प्रतिफलमहमपि
तत्तत्पुण्येन स्वयमेव दानं जज्ञोम्येव तथापि न ददामीति
पश्य गृहस्थानामप्यस्माकं निनिर्भासित्याह । यदिति । कर्मण्येव

कर्ममार्गे एव सन्धा मर्यादा येषां तेषां कर्तुमशक्यानामिति पाठे
परेषां विप्रियं कर्तुमशक्यानामित्यर्थः । दुर्मयं दुःसहमपराधमेव
ज्ञातुमाकर्ममर्यादाज्ञापस्य परं विप्रियं कर्तुं शक्नुमः । असाधोः
परमहंसाभिमिषः मर्षितं ज्ञान्तम् ॥ ४२ ॥

तथापि तथाभद्रस्तु भविष्यत्येवत्याह । तत्तत्कृतन ! सन्ता-
नच्छेदक ! अमर्षं मत्पुत्राणां स्थानक्षेत्रम् अचरः शकरोः पदं
स्थानम् ॥ ४३ ॥

प्रतिजग्राह । वादं तथेति स्वीचकार साधूनां समस्त इति ।
साधव एवमेव सहस्त इत्यर्थः । प्रतिजस्य माधुवादशब्दस्या-
प्येवैव निरुक्तिरित्याह । एतावानिति । ईश्वरः प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि ।
ननु दक्षमनुग्रहीतुमागतो नारदो दक्षेण बहुशस्त्रैरुक्तस्तत्र
तास्त्रैरुक्तान् भुक्त्वा नारदेन तत्समीपात् कथं नापसृतम् ।
उच्यते । नारदस्यायमभिप्रायः । क्रोधश्चोऽयं भुक्त्वास्त्रैरुक्तानपि
करोतु शापञ्च ददातु । ततश्च “क्रोधस्यैतत्फलोदयान्” इत्युक्त्यंवा
क्रोधः शापेन तत्र प्रति निरुक्तारादिकमकुर्वीत सन्नेमेष
सहमानमाक्रोध इत्यत इत्यत भगवत्क्रोधात् प्रतिरुक्तः शप्तश्चेति
नेकुयतगतानां सनकादीनामिवानुतापञ्च यदा भाविष्यति तदा
भक्तिवीजवपनयोग्यत्वेन भूतेऽस्मिन् शुद्धभक्तिवीजमुत्पन्ना यास्या-
मीति बुद्ध्या तावत्क्षणापर्यन्तमपि स्थितम् । दक्षस्य तु
तत्तदहृष्टा अहो चन्द्रार्जुनौत्तरपराधशेषप्राधल्यामिति स्मृत्या
ततोऽपसृतम् ॥ ४४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यो हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पष्ठस्य पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सनाम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्भक्तदेवकृतमिदं प्रदीपः ।

नानुभूय विषयानुभवमकृत्वा विषयाणां निक्षणातां दुःखो-
दकतां न जानाति तस्माद्विषयानुभवेन तत्तत्क्षणान्वदानात् स्वयमेव
निर्विश्रुते विषयेभ्यो विरज्येत परैस्त्वहमेभिर्मिश्रयोः तथा न
विरज्येत ॥ ४१ ॥

कर्मणि कर्ममार्गे सन्धा निष्ठा येषां नोऽस्माकं दुःसहमप्रियं
कृतवानसि यत्तत्तत्तत् मर्षितं ज्ञानं मया ॥ ४२ ॥

इदं तु तव मर्यादप्रियफाग्याः भाविष्यत्येवत्याह । हे तत्तु-
कृतन ! वेश्म ! यद्यनन्तं नोऽस्माकमभद्रमप्रियमचरिस्तस्मात्
भ्रमतः पदे स्थानं न भवेत् ॥ ४३ ॥

तच्छ्रुत्वा वादं तथापि प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् ।
ईश्वरोऽपि प्रतिशप्तुं समर्थोऽपि निर्विश्रुतेन यदेतावानेव साधु-
वादः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

श्रीमद्भक्तदेवकृतमिदं प्रदीपः

पञ्चमः अध्यायः प्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

पुरुष बिना अनुगम किये विषय की तीव्रताको नहीं जान सकता है जानने से स्वयं उससे निवृत्त हो जायगा तैसा दूसरों के बुद्धि भेदन से नहीं निवृत्त होगा ॥ ४१ ॥

पैदिक कर्म के सङ्कल्प बाधे गृहस्थ साधु हम लोगों का बड़ा दुःसह अभिष तेने किया है सो हमने एक वकत सह किया ॥ ४२ ॥

हे स्वस्ताननायक ! तेने जो हमारा फिर भी बुरा किया है

हे मूर्ख ! तिस से तेरे को संसार में घूमते घूमते कहाँ ठिक नहीं मिलेगा ॥ ४३ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले साधुओं के संमाम्भ श्रीनारदजी ने :
घाय को तयास्तु करके ग्रहण कर लिया जो कि समर्थ हो।
भी सह लेना है इतनाही साधुका साधुपना है ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चस्कन्ध पांच मे अध्यायका

भाषानुवाद खस्मन्नाचार्यकृत

समाप्त ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

—○:ॐ:○—

श्रीशुक उवाच ।

ततः प्राचेतसोऽतिथ्यामनुनीतः स्वयम्भुवा ।
 षष्टिं संजनयामास दुहितुः पितृवत्सलाः ॥ १ ॥
 दश धर्माय कायेन्दोर्द्विषद् त्रिणव दत्तवान् ।
 भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यो द्वे द्वे ताक्ष्याय चापराः ॥ २ ॥
 नामधेयान्यमूषां त्वं सापत्यानां च मे गृणु ।
 यासां प्रसूतिप्रसवैर्लोकं आपूरितास्त्रयः ॥ ३ ॥
 भानुर्लम्बा ककुब्जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती ।
 वसुर्मुहूर्ता सङ्कल्पा धर्मपत्न्यः सुताऽङ्गु ॥ ४ ॥
 भानोस्तु देव ऋषभ इन्द्रतेनस्ततो नृप ! ।
 विद्योत आसील्लम्बायास्ततश्च स्तनयितनवः ॥ ५ ॥
 ककुभः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
 भुवो दुर्गाणि जामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥ ६ ॥
 विश्वेदेवास्तु विश्वाया अप्रजास्तान् प्रचक्षते ।
 साध्यो गणस्तु साध्याया अर्धतिष्ठिस्तु तत्सुतः ॥ ७ ॥
 मरुत्वांश्च जयन्तश्च मरुत्वयां बभूवतुः ।
 जयन्तो वासुदेवांश्च उपेन्द्र इति यं विदुः ॥ ८ ॥

श्रीशुकामिहकृतमाचार्यदीपिका ।

षष्ठे दक्षेण सृष्ट्यां कन्याषष्ट्यां प्रकीर्तिताः ।
 पृथग्गणना यतो जातो विश्वरूपोऽदितेः सुताय ॥ १ ॥
 नारदात्पुत्राणां नाशमाशङ्कमानो दुहितृजनयामास ॥ २ ॥
 काय कश्यपाय द्विषद् द्विगुणाः षट् द्वादश यासु ताः ।
 त्रयोदशेत्यर्थः । इन्द्रोः सोमाय त्रिणव सप्तविंशतिं ताक्ष्यां
 नामान्तरं प्राप्ताय कश्यपायैव अपरा अष्टविंशतिस्ततः ॥ २ ॥
 सापत्यानामपत्यसहितामास । मे मत्तः गृणु । प्रसूतिप्रसवैः
 पुत्रपौत्रादिभिः ॥ ३ ॥ ४ ॥
 ततो केन ऋषभाय ॥ ५ ॥
 यतः कीकटाङ्गो दुर्गाणि दुर्गाणिमानिनो देवाः । जामेयो
 जायताः मुचः स्वर्गस्ततः स्वर्गाङ्गिः पुत्रोऽभवत् ॥ ६ ॥

तत्सुतः । साध्यानां सुतः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

नारदात्पुत्रनाशमाशङ्कमानो दक्षः पुत्रोत्पादनयत्नाद्विरक्तः सृष्ट्या-
 मवस्थितो ब्रह्मणा पारिस्वित्तस्ततो दुहितृजनयदित्याह मुनिः ।
 तत इति । प्राचेतसो दक्षः स्वयम्भुवानुनीतः अनुमानित्वनोऽसिक्त्यां
 मायायां दुहितुः पितृवत्सलाः षष्टिसङ्ख्याकाः संजनयामास ॥ १ ॥
 तासां मध्ये दश कन्यकाः भानुलम्बाद्याः धर्मायादीन् काय
 कश्यपाय द्विषट्कां च त्रयोदशेत्यर्थः । अदितिदितिनृकाद्वारि-
 षासुरमेखामुनिकोपवशात्ताम्रासुरभीसरमातिरम्या इति वक्ष्य-
 माणाः अद्यात् । इन्द्रोः सोमाय त्रिणव त्रयाणां त्रयाणां
 समाहारस्त्रिणव सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः कृतिकारोदितनयाद्याः
 नक्षत्ररूपा अद्यात् । भूतो रुद्रः भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यः त्रिणवः

भीमश्रृंगराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे हे कन्ये भद्रास्तत्र रुद्रस्य मरुपा मन्था च प्रसिद्धेति हे
भार्ये भद्रिस्तस्य कथा सती चेति हे कथाभ्यस्य स्वर्णिमिव-
खा चेति हे इति विवेकः । अपरावशिष्टाभ्यस्तस्यो दुहितुः
तास्याय तास्यो नाम कश्चिदेवः तस्मै भद्रादित्यर्थः ॥ २ ॥

अमीषां दक्षस्य दुहितृणां सापत्यानां पुत्रपौत्रादिमहितानां
नामधेयानि मे मत्तः शृणु ताः विशिनाष्टि । यासां दक्षकन्यानां
प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः त्रयो लोका अपूरिताः ॥ ३ ॥

तावद्धर्मस्य दश भार्या निर्दिशन्ति । भानुरिति । भान्वाद्यः
सङ्कल्पान्ताः दश धर्मस्य भार्याः तासां सुताश्च क्रमेण शृण्वि-
त्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्रैकैकस्याः सन्तानं क्रमेणाह । भानोस्त्विति । भानोर्धर्मभा-
र्यायां देवः ऋषभ इति द्वौ पुत्रौ तत्र ऋषभमिन्द्रसेनः हे
द्वय । कन्यायां विद्योतः पुत्रमासीत्ततो विद्योतास्तनयिजयः विद्यु-
स्तनयिस्तनुशङ्खौ तद्भिमानिद्वेषतापरो ॥ ५ ॥

ककुभः भार्यायाः कीकटस्तनयः यतः कीकटास्तकटः तन्मयोऽ
मवदित्यवयवः । जामेयाः जाम्याः पुत्राः भूमदुर्गाणि दुर्गाभिमानि
नोदेवाः ततः जामेयस्यः स्वर्गो नन्दिश्चाभवत् ॥ ६ ॥

निश्वायां धर्मस्य भार्यायां विश्वदेवाख्याः पुत्रा बभूवुः । तान्
विश्वदेवानप्रजानपुत्रान् प्रचक्षते कथयन्ति । साध्यायां साध्य-
गयाः बभूवुः तदनुतः साध्यगगानुतन्वर्षेभिर्जोऽभूत् ॥ ७ ॥

मरुत्पत्त्यां तु मरुत्तान् जयगन्धति द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । तत्र
जयन्तो वासुदेवस्य भगवतोऽशमूनः ये जयन्तमुपेन्द्र इति विदुः
वसोवैशस्य भूयस्त्वाद्यन्ते निर्देशः ॥ ८ ॥

भीमश्रृंगजयजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सदसज्जननारदस्यज्ञानं च भगवन्माहारम्यज्ञानोपयोगीत्यानि-
मेत्य दक्षपत्न्यसिक्तप्रसूतिप्रसवैः प्रपञ्चवत्यस्मिन्नध्याये । ततः प्राचे-
तस इत्यादिना ॥ १ ॥

काश्यस्य नयने ज्ञापने युकाः शोभ्याः सप्तविंशतिं द्वाविंशति शेषः
अपराः षट्षष्टाशस्तद्व्या तास्यः शिष्टाभ्यस्तस्यः कन्यास्तास्यस्य
दद्यादिति शेषः ॥ २ ॥

सापत्यानामपत्यनदपत्यादिभिः सहितानां प्रसूतिप्रसवैः पुत्र-
पौत्रादिभिः भान्वादिनां सपुत्राणां नामधेयं मे मम सकाशा-
दिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततो वेदवर्मात् । ततः । इन्द्रसेनात् ॥ ५ ॥

यतः सङ्कटात् जामिपुत्राः जामेयाः । दुर्गावयगन्धस्यानाभि-
मानिनः ॥ ६ ॥

अप्रजात् पुत्ररहितान् । तत्सुतः साध्यगगानुतः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमश्रृंगगोखामिकृतकमसम्बर्धनः ।

अर्मादयोऽप्येते पूर्वदक्षजामातृभ्योऽप्ये इति शेषः ॥ १-६ ॥

भीमश्रृंगनाथकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

षष्ठे दक्षस्य कन्यानां वंशाः पृथगुदीरिताः ।

यत्रादितेः सुताश्चतुर्भिश्चरूपोऽप्यजायत ॥

पुत्रशोकेन निर्दिश्याः पुनर्ब्रह्मवचनाद्वाहस्यं कृष्यं
नारदो मांय वैरं न हान्यतीति मत्वा तस्मात् पुत्राणां नष्ट
माशङ्कमानः कन्या एव जनयामासेत्याह । तत इति । सप्तसिक्त्य
भार्यायाश्च ॥ १ ॥

काश्च कश्यपाय द्विषद् द्विगुणिताः षट् द्वादशेति न्यून
सङ्ख्या व्यचिच्छन्ना तेन त्रयोदश इत्यर्थः । इन्द्रो सोमाय त्रिगुण
त्रिगुणिता नव सप्तविंशतिं हे हे इति । भूताय हे भद्रिसे
हे कथाभ्याय हे । अपरा अवशिष्टाभ्यस्तस्यः तास्याय तास्येनाशे
कश्यपायैव ॥ २-५ ॥

यतः । कीकटात् मुनो दुर्गाणि दुर्गाभिमानिनो देवाः यामेयः
याम्याः पुत्रः स्वर्गः ॥ ६ ॥

तत्सुतः । साध्यानां सुतः ॥ ७ ॥

ये विदुरित्यदिष्टाः पुत्र उपेन्द्र इव जयन्तोऽप्युपेन्द्रसंज्ञ
इत्यर्थः ॥ ८-११ ॥

भीमश्रृंगकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ दक्षकन्योद्भवेन्द्रादिपौत्राणां वक्तुं दक्षकन्यावंशानाह
षष्ठेनाध्यायेन । ततस्त्वन्तर्गन्तरमनुनीतः सार्वभतः ॥ १ ॥

ता भर्तृभिर्योजितवामित्याह । दुहितुः धर्माय काश्च
कश्यपाय द्विषद् द्विगुणाः षट् द्वादश वासुनाः त्रयोदश । इन्द्रो-
अन्द्रस्य त्रिगुण सप्तविंशतिं भूनादिभ्यः हे हे । अपराः शेषाः
अतस्तः तास्याय नामान्तरं गताय कश्यपायैव दत्तत्वात् ॥ २ ॥

मे । मभः प्रसूतिप्रसवैः पुत्रपौत्रादिभिः ॥ ३ ॥

ततो वेदऋषभतः ॥ ५ ॥

दुर्गाणि । तद्भिमानिनो देवाः ॥ ६ ॥

तत् । तेषां साध्यानाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

भाषा टीका ।

भीशुकदेवजी बोले तिसके धीके अज्ञाजी के समझाने से
दक्षपजावनि ने अम्बिकी भार्या में पिता के बड़े प्रेम करने
वाली साठ पुत्री उत्पन्न कीनी ॥ १ ॥

निन में से दश तो धर्मदेव को ही तेरा कन्या कश्यपजी को
दी सत्कारस चन्द्रमा को दीनी भूतको भद्रिमा को और कथाभ
को दो दो दो-बाकी जा बची सो कश्यप ही को देदीनी ॥ २ ॥

अब पुत्र सन्तानों के सहित इन सब कन्याओं के नामों को
तुम सुनो जिनके सन्तान के होने से तीनों लोक भरगये ॥ ३ ॥

मानु खरवा ककुप जामि विश्वा साध्या सुकृती वरु
मुहर्ता सङ्कृपा य दश धर्म की बनी हैं अब इन-के सन्तानों को
सुनो ॥ ४ ॥

मौहूर्तिका देवगणा मुहूर्तायाश्च जज्ञिरे ।
 ये वै फलं प्रयच्छन्ति भूतानां स्वस्वकालजम् ॥ ९ ॥
 सङ्कल्पायाश्च सङ्कल्पः कामः सङ्कल्पजः स्मृतः ।
 वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १० ॥
 द्रोणः प्राणो भ्रुवोऽर्कोऽग्निर्दोषो वसुर्विभावसुः ।
 द्रोणास्याभिमतैः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥ ११ ॥
 प्राणास्योर्जस्वती भार्या सह आयुः पुरोजवः ।
 भ्रुवस्य भार्या धरणिस्सूत विविधाः पुरः ॥ १२ ॥
 अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्पादयः स्मृताः ।
 अग्नेर्भार्या वसोर्धारा पुत्रा द्रविणकादयः ॥ १३ ॥
 स्कन्दश्च कृत्तिकापुत्रो ये विशाखादयस्ततः ।
 दोषस्य शर्वरीपुत्रः शिशुमारो हरेः कक्षा ॥ १४ ॥
 वसोराग्निरसी पुत्रो विश्वकर्माकृतीपतिः ।
 ततो मनुश्चाक्षुषोऽभूद्विश्वे साध्या मनोः सुताः ॥ १५ ॥
 विभावसोरसूतोषा व्युष्टं रोक्षिषमातपम् ।
 पञ्चयामोऽथ भूतानि येन जाग्रति कर्मसु ॥ १६ ॥

भाषाटीका

हे भूय ! मानु के देव ऋषभ दो पुत्र भये उस के इन्द्रसेन
 भया बम्बा के विद्योत भया तिस के मेघ भये ॥ ५ ॥

ककुभ के सङ्कल्पभवा उस का पुत्र कीकट भया तिस
 स पृथिवी के पुंग रथानों के अभिमानी देवताभवे जाभि
 का पुत्र खर्ग भया तिस से नन्दी भया ॥ ६ ॥

विश्व के विश्वेदेवा भवे वे विश्वेदेवा अपुत्रही रहगये
 साध्या के साध्यगण भवे उन साध्या का पुत्र अयं
 सिद्धिनामक भवे ॥ ७ ॥

मरुत्वती के मरुत्वान् जयन्त दो पुत्र भये जयन्त वासुदेव
 का भंश है जिस को उपेन्द्र कहते हैं ॥ ८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वसोर्विशस्य भूयस्त्वान्ते निर्देशः । मे मत्तः ॥ १० ॥

अभिमतितानं पत्नी तस्या हर्षादयः पुत्राः ॥ ११ ॥

सहभ्रायुश्च पुरोजवश्च पुत्राः । पुरः पुराणि ॥ १२ ॥ १३ ॥

स्कन्दश्च कृत्तिकासुतोऽग्नेः पुत्रः पायमानुर इत्यभिभूति
 च प्रसिद्धः । ततः स्कन्दात् ॥ १४ ॥

आकृतीपतिः शिल्पाचार्यः । ततो विश्वकर्मादयश्चाक्षुषो मनु-
 रासीत् ॥ १५ ॥

विभावसोरुवानाम भार्या । अथ मातपारपञ्चयामो दिवसो
 जातः । अत एव रात्रिस्त्रियामा प्रदोषप्रभूपयोर्दिवसस्यावय-
 वत्वात् ॥ १६ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मुहूर्तायां भार्यायां मौहूर्तिका मुहूर्ताभिमानिनो देवगणा
 उद्भवभूतः । तान् धिदिनाष्टि । ये वै मौहूर्तिकाः स्वस्वमुहूर्तकालजं
 सुखदुःखादिकं फलं भूतानां देहिनां प्रयच्छन्त्यप्ययन्ति ॥ ९ ॥

सङ्कल्पायाः सङ्कल्पस्तनयोऽभूत् । कामस्तु सङ्कल्पाज्जात
 इति स्मृतः । वसोः पुत्रास्त्वष्टा वसवः । तेषां नामानि मे मत्तः
 शृणु ॥ १० ॥

द्रोणादयो विभावस्वन्ता अष्टौ वसवः । तत्र द्रोणादीनां
 सन्तानमाह क्रमेण । द्रोणश्चेति । द्रोणास्याभिमितिः पत्नी तस्या
 हर्षादयस्तनया बभूवुः ॥ ११ ॥

प्राणस्य तु ऊर्जस्वती भार्या तस्याः पुत्रा आयुःसहपुरोजयाः
 भ्रुवस्य धरणिर्भार्या सा च विविधाः पुरः पुराणि पुराभि-
 मानिनो देवानस्तु ॥ १२ ॥

अर्कस्य तु भार्या वासना तस्यास्तर्पादयः पुत्राः । अग्नेस्तु भार्या
 वसोर्धारा तस्यास्तनयास्तु द्रविणकादयः ॥ १३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रविक्रिका ।

स्कन्दः कुमारत्वमेरेव कृतिकासु जातः वायामातुर इत्य-
भिभूतिरिति च प्रसिद्धेः । ये विशाखादयस्ते ततः स्कन्दाज्जाताः दोष-
स्य तु भार्या शर्वरी तस्याः पुत्रः शिशुमारः । स च हरेः कक्षा-
शभूतः ॥ १४ ॥

वसोराक्षिरासी भार्या तस्याः पुत्रो विश्वकर्मा स च कृती-
पतिः शिल्पाचार्यः ततो विश्वकर्मणः चाक्षुषाख्यो मनु-
भूमनोऽप्यभूत्स्य विश्व साध्याः सुता बभूवुः ॥ १५ ॥

विभावसोर्भार्या उषा सा च व्युष्टं रोचिषं ज्ञातये च
पुत्रानसूत प्रसूतवती अथातपापञ्चयामः दिवसः । अत एव रात्रि-
स्त्रियामा प्रदोषप्रत्युषयोः पूर्वोत्तरदिवसावयवत्वात्पञ्चयामशब्दः
तदभिमानिदेवपरः । तं विशिनष्टि । येन पञ्चयामेन भूतानि प्राणिनः
कर्मसु खल्वप्यपारेषु जायन्ति जागृककाणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिज्यष्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मौहूर्तिकाः मुहूर्ताभिमानिनः । यथाफलं यथोचितं फलं ज्ञ-
मुहूर्तजम् ॥ २ ॥ १० ॥

अभिमतिः अभिमानदेवता हर्षादयः हर्षाद्यन्तःकरणदे-
वताः ॥ ११ ॥

सहस्रायुः प्रभृतयः पुत्राः । पुरः पुराभिमानिदेवताः ॥ १२ ॥

वसोः पुत्रस्याग्रभार्या धारा स्वाहापरपर्याया ब्रविण्यकादय
स्तत्पुत्राः ॥ १३ ॥

स्कन्दश्चाग्निपुत्रः आग्नीत्वेन कृतिकापुत्रः उपचारमात्रमेतत्
मुच्यतस्तु सदाशिवपुत्रः ये विशाखादयस्ते ततः स्कन्दा-
ज्जाताः । दोषभार्या शर्वरी तत्पुत्रः शिशुमारः । कोऽसाविति तत्राह ।
हरेरिति ॥ १४ ॥

वसोर्भार्याक्षिरासी तत्पुत्रः विश्वकर्मा कृतिपतिः कृतीनां
शिल्पानाम् हरिश्चा तस्याः पतिः शिल्पिनां कुलाचार्य इत्यर्थः ।
कृत्याः देव्याः पतिरिति वा ततो विश्वकर्मणः ॥ १५ ॥

अथ पञ्चयामो दिवसाभिमानो जातपाज्जात इति शेषः । येन
पञ्चयामेन ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिज्यगोष्थामिकृतकमसन्दर्भः ।

वसोर्विशस्य भूयस्त्वाद्गन्ते निर्वेशः मे मत्तः ॥ १० ॥

अभिमतितर्जम पत्नी तस्या हर्षादयः ॥ ११-१४ ॥

ततो मनुस्मृत्येकम् । अयं भुवर्षशेषे पूर्व आतोऽपि ह-
वशिष्ठादिवत् पुनरत्र जात इति गम्यते ॥ १५-४२ ॥

श्रीमद्भिज्यनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ऊर्जस्वतीति सप्तम्यर्थे प्रथमा ॥ १२ ॥

कृतिकाश्चाग्नेर्भार्या ॥ १३ ॥ १४ ॥

आकृत्याः पतिः ततो मनुस्माभूत् इति भुवर्षशेषोऽप्यसौ ह-
वशिष्ठादिवत्पि जात इति गम्यते ॥ १५ ॥

अथ ज्ञातपात् पञ्चयामः । प्रदोषप्रत्युषयोर्विशसावयवत्वात्
पञ्चयामो दिवसः । अत एव रात्रिस्त्रियामा ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मे मत्तः ॥ १० ॥

अभिमतिः पत्नी तस्याः ॥ ११ ॥

प्रायस्सोऽर्जस्वती भार्या सहसादयः सुताश्च ॥ १२ ॥ १३ ॥

कृतिकापुत्रः कृतिकासु जातः स्कन्दश्चाग्नेः पुत्रः तत
स्कन्दात् दोषस्य शर्वरीपुत्रः शर्वरी जातः शिशुमारः पुत्रः ॥ १४ ॥

वसोराक्षिरासीपुत्रः आक्षिरा जातो विश्वकर्मा स च
कृतीपतिः शिल्पाचार्यः ततो विश्वकर्मणश्चाक्षुषो मनु-
मनोर्विश्व साध्याः पुत्राः अभवन् ॥ १५ ॥

विभावसोः सकाशात्पुषा व्युष्टादीन् जिनस्तु तत्रातपात्
पञ्चयामो दिवसो जातः । प्रदोषप्रत्युषयोः रात्रिगतयोरपि स्नाना-
द्विकार्यं दिवसे पृथीतत्वादतो रात्रिस्त्रियोमति वस्तुतस्तु
“यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे” इति मुख्यो व्यवहारः
प्राक् प्रदर्शित एव ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मुहूर्ता के मौहूर्तिक देवगण भये जोकि सवे भूतों के
अपने अपने काख के फल को देते हैं ॥ २ ॥

सङ्कल्पा के सङ्कल्प भया सङ्कल्प मे से काम भया वस्तु के
पुत्र भाठ वस्तु भये अब उन वस्तुओं के नाम मेरे से सुनो ॥ १० ॥

द्रोण प्राय भुवर्ष के अग्नि दोष वस्तु विभावसु । द्रोण की
भार्या अभिमति के हर्ष शोक भय आदिक भये ॥ ११ ॥

प्रायकी ऊर्जस्वती भार्या भई उसके सह आयु पुरो जब तीन
पुत्र भये भुवर्ष की भार्या धरणी भई उसने नानापुराभिमानो
देवतों को पैदा किया ॥ १२ ॥

अर्क की भार्या वासना भई उस के पुत्र तर्वादिक भये
अग्नि की भार्या वस्तुधारा भई उस के पुत्र ब्रविण्यका-
दिक भये ॥ १३ ॥

अग्नि से कृतिका का पुत्र स्कन्द उस के विशाखादि-
पुत्र भये । दोष की भार्या शर्वरी है उस का पुत्र शिशु-
मार है सो भीहरिका अंश है ॥ १४ ॥

वसु का आक्षिरासी मे विश्वकर्मा पुत्र भया अक्षु की भार्या
आकृती है उस से चाक्षुष मनु भया मनु के पुत्र विश्व-
और साध्य है ॥ १५ ॥

सरूपासूत भूतस्य भार्या रुद्रांश्च कोटिशः ।
 रैवतोऽजो भवो भीमो वाम उग्रो वृषाकपिः ॥ १७ ॥
 अजैकपादहिर्बुध्न्यो बहुरूपो महानिति ।
 रुद्रस्य पार्षदाश्चान्ये घोरा भूतविनायकाः ॥ १८ ॥
 प्रजापतेरङ्गिरसः स्वधा पत्नी पितृनथ ।
 अथर्वाङ्गिरसं वेदं पुत्रत्वे चाकरोत् सती ॥ १९ ॥
 कशाश्वोऽर्षिषि भार्यायां धूम्रकेशमजीजनत् ।
 धिषणायां वेदशिरो देवलं वयुनं मनुम् ॥ २० ॥
 तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनी इति ।
 पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी क्षत्रभानथ ॥ २१ ॥
 सुपर्णासूत गरुडं साक्षाद्यज्ञेशवाहनम् ।
 सूर्यसूतमनूरुं च कद्रूनागानेनकशः ॥ २२ ॥
 कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्दोः पत्न्यस्तु भारत ! ।
 दक्षशापात् सोऽनपत्यस्तासु यक्षमग्रहार्हितः ॥ २३ ॥
 पुनः प्रसाद्य तं सोमः कक्षा लेभे क्षये दिताः ।
 शृणु नामानि लोकानां मातृणां शङ्कराणि च ॥ २४ ॥

भाषा टीका

विभावसुकी भार्या ऊषा भर्तु उरुने श्युष्ट रोचिष मातप-
 तीन पुत्रो को पैदा किया। मातप से पञ्चयामद्विषसामिमानी
 देवता मया जिस से सब प्राणि कामों में जाग्रत रहते हैं ॥ १८ ॥

अथरक्षामिहृतभाषार्थदीपिका ।

भूतस्य द्वे भार्ये तयोर्वेशमाह । सरूपेति ॥ १७ ॥
 महानित्येवमेकादशरूपस्य रुद्रस्य पार्षदाः प्रेताद्योऽग्रे-
 ऽग्रेणां जानाः ॥ १८ ॥

आङ्गिरसः स्वधा सती चेति द्वे भार्ये तयोर्वेशमाह । प्रजाप-
 तेरिति । स्वधा नाम पत्नी पितृन् पुत्रत्वेऽकरोत् । अथ सती अथ-
 र्वाङ्गिरसं नाम वेदम् ॥ १९ ॥

कशाश्वस्यार्षिर्षिष्योति द्वे भार्ये तयोर्वेशमाह । कशाश्व
 इति ॥ २० ॥ २१ ॥

सुपर्णा विनता अनूरुमरुणम् ॥ २२ ॥

रोहिष्यामेव प्रमातिशयेनाभ्यासामुपेक्षयाऽकुपितस्य दक्षस्य
 शापाद्यक्षमग्रहार्हितः क्षयरोगपीडितः संस्तास्त्रनपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥

तं दक्षं प्रसाद्य केवलं कक्षा एव लेभे न त्वपत्यानि । कथम्भूताः

क्षये कृष्णपक्षे दिताः क्षयिताः सतीः पाठास्तरे क्षये सति
 पुनरेक्षितास्तेनैव वर्धिताः सतीः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अथमहिराक्षवाचाऽर्चकृतभागवतचन्द्रिका ।

एवं धर्मभार्याणां सन्तानमभिधायाथ कथयपसामयोः सन्तानं
 भूयस्त्वाद्वेषमायो भूतस्य तावत्सन्तानमाह । सरूपेति अतुर्भिः ।
 भूतस्य शम्भोर्भार्या सरूपा सा च रुद्रात् कोटिशः असूत
 प्रसूतवती । तत्र प्रधानानेकादश रुद्रात् गणनायकानाह । रैवत
 इति सांख्येन । यद्वा । रैवतादिकपेक्षोकादशधामिषस्य रुद्रस्य पारि-
 षदा घोररूपा प्रेतादिकपेक्षानेकविधा अग्रेऽग्रेणां भार्यायां च
 बभूवुरित्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

अथाङ्गिरसः सन्तानमाह । प्रजापतेरिति । आङ्गिरसः प्रजापतेः
 पत्नी स्वधा सती च । तत्र स्वधा पितृन् सती त्वथर्वाङ्गिरसं नाम
 वेदं वेदमिमामिति पुत्रं पुत्रत्वेनाकरोत् ॥ १९ ॥

अथ कशाश्वसन्तानमाह । कशाश्वः अर्षिषि भार्यायां धूम्र-
 केशं पुत्रमजीजनत् । धिषणायां पत्न्यां तु वेदशिरो देवलं वयुनं
 मनुं चेति पुत्रमजीजनत् ॥ २० ॥

अथ तार्क्ष्यस्य सन्तानमाह । तार्क्ष्यस्य विनताद्याश्चनक्षत्रो
 भार्या । तत्र पतङ्गी पतगान् पक्षिणः असूत । यामिनी तु क्षत्रभा-
 नसूत ॥ २१ ॥

भीमङ्गिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुपण्णं । विनताया एव नामीन्तरम् । सा तु साक्षाद्यज्ञेशस्य
त्रिष्णोर्वाहनभूतं गरुडं सूर्यस्य सूतमनूरुमरुणं चासूत कद्रुस्त्व-
नेकशो नागान् सपानसूत ॥ २२ ॥

अथ सोमस्य पत्नीराह । इन्द्रोः सोमस्य पत्न्यस्तु
कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि सप्तविंशतिः हे भारत ! स च इन्द्रोः
दक्षशापात् रोहिण्यमेव प्रेमातिशयेनाभ्यासुपेक्षारूपान्नि-
स्तादृक्षस्य शापाद्यक्षमग्रदेश्य राजयक्षमरोगण्य पीडितः सन्
तासु कृत्तिकादिष्वनपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥

न दशं पुनः प्रसाद्य प्रसन्नं कृत्वा केवलं कला एव खेमे
न त्वपत्यानि । कथंभूताः अये कृष्णपक्षे अर्दिताः खण्डिताः
क्षयैधिता इति पाठे क्षये सति पुनरेधिता वर्जिताः । अथ लोक-
मातृणां कश्यपपत्नीनां लोकस्य शं सुखं कुर्वन्तीति तथा
तानि नामानि शृणु लोकानां मातृत्वे हेतुः इदं जगद्य-
त्प्रसूतं याभिः कश्यपपत्नीभिः प्रसूतम् । ता निर्दिशति । अदि-
तिरिति । ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमङ्गिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावणी ।

भूतस्य सन्तनिमाह । भूतस्य भार्या नाम्ना भूता भार्या एका-
दश रुद्रानसूत तस्यान्या सुररूपा भार्या कोटिशो रुद्रानसूत तथा
रुद्राणां पार्षदासूत । तथा प्रतान् विनायकांश्च प्रथानरुद्ररूपाणां
नामान्याह । रैवत इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

आङ्गिरसः प्रजापतेः नाम्ना स्वधा पत्नी पितृनसूत । अथ तस्यै-
वाभ्या भार्या अथर्वाङ्गिरसं वेदं पुत्रत्वेऽकरोत् ॥ १९ ॥

वेदशिरा इति कुशाश्वस्य नामान्तरम् ॥ २० ॥

पुत्राणां जातिभेदसूचनाय यामिनी इति सम्भिकार्याभावः ॥ २१ ॥
अनूरुम् । ऊरुद्वितमरुणमित्यर्थः ॥ २२ ॥

यक्षमग्रहार्तिः क्षयरोगार्तः । कीदृश्यः कलाः कृष्णपक्षे अयाः
क्षीणाः शुक्लपक्षे एधिताः वर्धिताः वृद्धभावः क्षान्दसः । अथ एध-
वृद्धाविति धातोः । अथवा इषिदीप्ताविति धातुः निष्ठायां तुमां
लोपे इधिता इति रूपं सिद्ध्यति । तस्य गुणः । शङ्कुराणि
सूत्रकराणि ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमङ्गिध्वनायचक्रधर्तिकृतसाराधर्दिनी ।

भूतस्य द्वे भार्ये तयोर्मध्ये सरूपा ॥ १७ ॥

रैवतादय एकदश रुद्राः महानिति विशेषणम् । अन्ये रुद्रस्य
पार्षदा अन्यस्यां भार्यावाम ॥ १८ ॥

आङ्गिरसः स्वधा सती चेति द्वे भार्ये तयोर्मध्ये स्वधा ॥ १९ ॥

कुशाश्वस्याधिधिषण्णति द्वे भार्ये तयोर्मध्ये आधिधिषि ॥ २० ॥

तादृश्यस्य तादृशनाम्नः कश्यपस्य ॥ २१ ॥

सुपण्यां विनता अनूरुमरुणम् ॥ २२ ॥

रोहिण्यमेव प्रीत्यतिशयेनाभ्यासमुपेक्षणात् कुपितस्य दक्षस्य
शापात् । यक्षमग्रहार्तिः क्षयरोगपीडितः सन् तास्यनपत्योऽ-
भूत् ॥ २३ ॥

कला एव खेमे न त्वपत्यानि ! कीदृशीः क्षये कृष्णपक्षे दिताः
खण्डिताः सतीः । क्षयैधिता इति पाठे क्षये सति पुनरेधितास्ते-
नैव वर्जिताः सतीः ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमङ्गुकवेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धर्मपत्नीबंधमुक्त्वा भूतपत्नीबंधमाह । सरूपेति । तत्र मूलभूता
रैवतादयः सप्त । अजैकपादष्टमः अहिर्बुध्न्यो नवमः बहुरूपां दशमः
एकादशो महानित्येकादश रुद्राः । अन्ये अन्यस्यां जाताः रुद्रस्य
पार्षदाः ॥ १७ ॥ १८ ॥

आङ्गिरसो भार्याबंधमाह । स्वधा पितृन् पुत्रत्वे सती च
अथर्वाङ्गिरसं नाम वेदं पुत्रत्वे अकरोत् ॥ १९ ॥

कुशाश्वभार्यामन्ततिमाह । कुशाश्व इति ॥ २० ॥

तादृश्यपत्नीबंधमाह । तादृश्यस्येत्यादिना ॥ २१ ॥

सुपण्यां विनता सूर्यसूतम् । अपकायडभेदेन अनूरुमरुणं
तदनन्तरं बहुकायपकायडभेदेन कनिष्ठं साक्षात् यक्षेशवाहनं
गरुडं चासूतोत्पादितवती ॥ २२ ॥

चन्द्रपत्नीसन्तत्यभावमाह । कृत्तिकादीनीति । स चन्द्रः
सर्वासु समो भवेति दृष्टेयोऽपि रोहिण्यामत्यन्ततः प्रीतिमान-
भूतान्निस्तादृक्षशापात् यक्षमग्रहार्तिः क्षयरोगपीडितः तासु
अनपत्योऽभूत् ॥ २३ ॥

क्षयैधिताः क्षये सति एधिताः तेनैव वर्जिताः सतीः कलाः
खेमे अथ कश्यपपत्नीनां शङ्कुराणि कल्याणकराणि नामानि
शृणु । यतः बाध्यः इदं जगत् प्रसूतमुत्पन्नम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

भूत की भार्या सरूपा ने कोटिन रुद्रों को पैदा किया । रैवत
अज भव भीम वाम उग्र वृषाकपि ॥ १७ ॥

अज एकपाद अहिर्बुध्न्य बहुरूप महान् परवारह रुद्र हैं रुद्रजी
के पार्षद और भी प्रेत भूत विनायक हैं ॥ १८ ॥

प्रजापति अंगिरा की स्वधा पत्नी है उस ने पितरों को पैदा
किया अथर्वांगिरस वेद को उनकी सती ने पैदा किया ॥ १९ ॥

कुशाश्व ने आधि भार्या में भृशकेश को पैदा किया
धिषणा भार्या ने वेदशिरा देववध वधुन मनु इन पुत्रों
को पैदा किया ॥ २० ॥

तादृश्य की भार्या विनता कद्रु पतङ्गी यामिनी ए चार
भई तिनों में पतङ्गी ने पतिङ्गान को पैदा किया
यामिनी ने शरभों को पैदा किया ॥ २१ ॥

सुपण्या ने गरुडजीको पैदा किया जोकि साक्षात्
विष्णु भगवान् के वाहन हैं । और सूर्य के सारार्थ अनुक
को भी सुपण्या ने पैदा किया । कद्रु ने अनेक नागों को
पैदा किया ॥ २२ ॥

हे भारत ! चन्द्रमा की पत्नी कृत्तिकादिक हैं सो चन्द्रमा
की रोहिणी में आसाक होने से दक्ष ने शाप दिया तब

अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् ।
 अदितिर्वितिर्दनुः काष्ठा अरिष्ठा सुरसा इषा ॥ २५ ॥
 मुनिः क्रोधवशा ताम्रा सुरभिः सरमा तिमिः ।
 तिमेर्यादोगणा आसन् श्वापदाः सरमासुताः ॥ २६ ॥
 सुरभेर्महिषा गावो ये चान्ये द्विशफा नृप ! ।
 ताम्रायाः श्येनगृध्राद्या मुनेरप्सरसां गणाः ॥ २७ ॥
 दन्दशूकादयः सर्पा राजन् ! क्रोधवशात्मजाः ।
 इक्ष्वाया भूरुहाः सर्वे यातुधानाश्च सौरसाः ॥ २८ ॥
 अरिष्ठायाश्च गन्धर्वाः काष्ठाया द्विशफेतराः ।
 सुता दनोरेकषष्टिस्तेषां प्राधानिकाऽष्टृणु ॥ २९ ॥
 द्विमूर्धा शम्बरोऽरिष्टो हयग्रीवो विभावसुः ।
 अयोमुखः शङ्कुशिराः स्वर्भानुः कपिलोऽरुणः ॥ ३० ॥
 पुष्योमा वृषपर्वा च एकचक्रोऽनुतापनः ।
 धूम्रकेशो विरूपाक्षो विप्रचित्तिश्च दुर्जयः ॥ ३१ ॥
 स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यामुवाह नमुचिः किञ्च ।
 वृषपर्वणस्तु शर्मिष्ठां ययातिर्नाहुषो बली ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

चन्द्रमा को क्षयरोग की पीडा भई तिस से उन नक्षत्रों में कोई संतान नहीं भवे ॥ २३ ॥

फिर चन्द्रमा ने वृक्ष को प्रसन्न किया तब जो कथा मष्ट होते थे सो लब्ध होगये । अब लोकों के माताओं के नामों को तुम सुनो जो कि मनुष्यों के कल्याण करने वाले हैं ॥ २४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

अल्पत्वेन सुगमत्वाद्यथायथं व्युत्क्रमेण तासां वंशानाह ।
 तिमेरित्यादिना ॥ २६ ॥ २७ ॥

सौरसाः सुरसायाः पुत्राः ॥ २८ ॥

प्राधानिकान् मुख्यान्ष्टादश शृणु ॥ २९—३२ ॥

भीषिहीररायवाचार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अल्पत्वेन सुगमत्वाद्यथायथं व्युत्क्रमेण तासां वंशानाह । तिमे-

रिति । तिमेः कश्यपस्य भार्यायाः चादोगणाः आसन् । सरमायाः सुताः श्वापदाः श्वानः व्याघ्रमार्जारादवस्थासन् । सुरभेः पुत्रास्तु महिषा गावश्चान्ये द्विशफाश्चासन् । हे नृप ! ताम्रायाश्च पुत्राः श्येनाः गृध्राः आदिशब्देन श्येनादिशब्दा बाहिनः पक्षिणो विवक्षिताः । मुनेः सुतास्त्वप्सरसां गणाः हे राजन् ! क्रोधवशाया आत्मजास्तु दन्दशूकादयः इक्ष्वा-भावादयः सर्पा आसन् । इक्ष्वायास्तु सर्वे भूरुहाः आत्मजाः । सौरसाः सुरसायाः अपत्यानि सर्वे यातुधानाः । अरिष्ठाया-स्त्वामजा गन्धर्वाः । काष्ठायास्तु द्विशफेतराः एकशफुः अश्व-गर्दभाः बभूवुः । दनोः सुतास्त्वैकषष्टिस्तेषां मध्ये प्राधानिका-नष्टादश पुत्रान् शृणु ॥ २६ ॥ २९ ॥

द्विमूर्धा च शम्बरश्च अरिष्टश्च हयग्रीवश्च विभावसुश्च अयोमुखश्च शङ्कुशिराश्च स्वर्भानुश्च कपिलश्चारुणश्च पुष्योमा च वृषपर्वा च एकचक्रश्च अनुतापनश्च धूम्रकेशश्च विरूपाक्षश्च विप्रचित्तिश्च दुर्जयश्चेतेऽष्टादश ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एषां मध्ये स्वर्भानुः नमुचेः कन्यां दूहितरं सुप्रभांमुवाह वृषपर्वणस्तु कन्यां शर्मिष्ठां नाहुषो नहुषात्मजो बलीवाह ॥ ३२ ॥

वैश्वानरसुता याश्च चतस्रश्चारुदर्शनाः ।
 उपदानवी हयशिरा पुलोमा कालका तथा ॥ ३३ ॥
 उपदानवीं हिरण्याक्षः क्रतुर्हयशिरां नृप ! ।
 पुलोमां कालकां च द्वे वैश्वानरसुते तु कः ॥ ३४ ॥
 उपयेमेऽथ भगवान् कश्यपो ब्रह्मचोदितः ।
 पौलोमाः कालकेयाश्च दानवा युद्धशालिनः ॥ ३५ ॥
 तयोः पष्टिसहस्राणि यज्ञघ्नांस्ते पितुः पिता ।
 जघान स्वर्गतो राजन्नेक इन्द्रप्रियङ्करः ॥ ३६ ॥
 विप्रचिन्तिः सिंहिकायां शतं चैकमजीजनत् ।
 राहुज्येष्ठं केतुशतं ग्रहत्वं य उपागतः ॥ ३७ ॥
 अथातः श्रूयतां वंशो योऽदितेरनुपूर्वशः ।
 यत्र नारायणो देवः स्वांशेनावतरद्विभुः ॥ ३८ ॥
 विवस्त्वानर्थमा पूषा त्वष्टाथ सविता भगः ।
 धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विजयजयन्तीर्यंकृतपदरत्नावली ।

अत्रापि मिथो वैजयन्त्यद्योतनाय सन्धिकार्यभाषः ॥ २५ ॥
 सूचीकटाहस्यायेन प्रातिष्ठोभ्येन सन्ततिमाह । तिमिरिति ।
 ॥ २६ ॥ २७ ॥
 भूरुहाः वृक्षाः । सुरसायाः पुत्राः सौरसाः ॥ २८ ॥
 क्षिप्रफेतराः एकशकाः । प्राधानिकं प्रधानविषयसङ्कथानम्
 ॥ २९ ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सूचीकटाहक्रमेण तासां वंशानाह । तिमिरित्यादिना ।
 ॥ २६—३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तासां मतनीवर्णयति । तिमिरित्यादिना । यादोगण्याः जल-
 चरगणाः ॥ २६ ॥ २७ ॥
 सौरसाः सुरसासुताः ॥ २८ ॥
 प्राधानिकान् मुख्यान् शृणु ॥ २९ ॥ ३१ ॥
 प्राधानिकानुक्त्या तन्मध्ये कथाञ्चिद्वंशानाह । स्वर्भानोरिति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जोकि कश्यपजी की पत्नी हैं जिनसे यह सब जगत पैदा

भया है अदिति बिति वतु काष्ठा भरिष्ठा सुरसा इत्यादि ॥ २५ ॥

मुनि क्रोधवशा ताभ्यां सुरभी सरमा तिमि तिमि से
यदोगण्या भये सरमा के सुतश्चापद भये ॥ २६ ॥

सुरभी के गडमेंस भये हे राजन् ! और भी जो दो
खुर वाले हैं वेभी सुरभी के भये । ताभ्यांके द्येन युध आकि भये
मुनीके अप्सरा गण भये ॥ २७ ॥

हे राजन् दन्द शूकादिक क्रोध वशाके पुत्र हैं इत्याके सब
वृक्षादिक भये सुरसा के सब पातुधान गणभये ॥ २८ ॥

अरिष्ठा के गन्धर्व भये काष्ठा से एक खुर वाले जीव भये
वतु के सुत एक वटि हैं तिनो मे प्रधानों को सुनो ॥ २९ ॥

द्विभुर्भा शंखर भरिष्ठ हय ग्रीव विभावसु अयोमुख
शकुशिरा स्वर्भानुः कपिल भरुण ॥ ३० ॥

पुलोमा वृष पर्वो एक चक्र अनुतापन धूम्रकेश विरुपाक्ष
विप्रचिन्ति वुज्य ये हैं ॥ ३१ ॥

स्वर्भानु की सुप्रा नामकी कन्या को नमुची ने विवाहा
वृष पर्वो की कन्या शर्मिष्ठा से नहुष के पुत्र ययानि ने
विवाह किया ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वैश्वानरो दनोः पुत्रस्तस्य सुताः ॥ ३३ ॥

कः । प्रजापतिः कश्यपः उपयेम इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

विवस्वतः श्राद्धदेवं संज्ञासूयत वै मनुम् ।
मिथुनं च महाभागा यमं देवं यमीं तथा ।
सैव भूत्वाथ वडवा नास्त्यौ सुषुवे भुवि ॥ ४० ॥

• श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

दानवीपरिणयने हेतुः । ब्रह्मणा चोदित इति ॥ ३५ ॥
तयोः पट्टिस्तद्व्याणि निवातकवच्चाः पुत्रा जातास्तांश्च
स्वर्गनः संस्ते पितामहोऽजुनो जघान ॥ ३६ ॥
राहुर्ज्येष्ठो यस्य ॥ ३७—३८ ॥
असूयताजनयत् । भुवि वर्तमाना ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपदानवीहयशिरापुलोमाकाक्षिकाण्याः ॥ ३३ ॥
तासां मध्ये उपदानवीं हिरण्ययाक्ष उद्वहत् हयशिरां तु
क्रतुः प्रजापतिः द्वे वैश्वानरस्य सुते पुलोमाकाक्षिकाण्ये तु कः
कश्यपः उपयमे दानवीपरिणयने हेतुः । ब्रह्मणा चोदित इति ।
तयोः पुलोमाकाक्षिकाः पट्टिस्तद्व्याणि पुलोमास्तपामेव
निवातकवच्चा इति नामान्तरम् । तथा काक्षिकेयाश्च युद्धशालिनो
दानवा जाताः तांश्च दानवान् यज्ञप्राज्ञं ते तव पितुः पिताजुनः
कदाचिदङ्कः स्वर्गोक्तं गतः इन्द्रस्य प्रियङ्गुरो भूत्वा जघान
हतवान् ॥ ३४—३६ ॥

विप्रवृत्तिः सिद्धिकायां भार्यायां घतं वैकमेकघतं दानवानजी-
जनतुनैकघतमध्ये राहुर्ज्येष्ठः इतरे घतं तु केनचः राहुर्ज्येष्ठमिति
पाठे राहुर्ज्येष्ठो यस्य तत्केतुशतमित्यर्थः । कोऽसौ राहुर्ज्येष्ठ-
मजीजनतत्राह । यो ब्रह्मवमुपागतः प्राप्तः स्वयं दानवाधर्मोऽपि
भगवदनुग्रहवशात् ब्रह्मवमुपागत इत्युक्तं पञ्चमे ॥ ३७ ॥

अथ तिम्यादीनां वंशध्वजान्तरमतस्तासां वंशस्य भृ-
त्वादिदिव्यशः भूयताम् । मया कथ्यमान इति शेषः । द्वित्यंश-
स्वष्टादशाध्याये वक्ष्यते । अद्वितीयं विशिनष्टि । यत्र वंशे विभु-
र्नारयणो देवः स्वांशनामतरत् ॥ ३८ ॥

विषस्वदाहयः पुत्रास्तत्राकर्मो भगवान् साक्षाद्ब-
र्तीकः ॥ ३९ ॥

तत्र विवस्वतः भार्या संज्ञाया श्राद्धदेवं यमं यमीं चेति
मिथुनं च यमयमीरूपं च मिथुनमसूयत अमृत । हे महाभाग! सैव
संज्ञैव वडवा भूत्वा भुवि वर्तमाना नास्त्यावश्विनौ सुषुवे ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ते तव पितुरभिमन्योः पिताजुनः ॥ ३६—३९ ॥
भुवि वर्तमानेति शेषः । नास्तीति वडवा ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदीर्घा ।

वैश्वानरो दानोः पुत्रस्तस्य सुताः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
दानवीपरिणये हेतुर्ब्रह्मणा चोदित इति ॥ ३५ ॥
तयोः पट्टिस्तद्व्याणि निवातकवच्चा जाताः । तांश्च स्वर्ग-
गतः सन् तव पितामहोऽजुनो जघान ॥ ३६—३८ ॥
नास्त्यावश्विनौ कुमारौ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

या वैश्वानरस्य दनुपुत्रस्य सुतास्ताः शृण्वति शेषः ॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥

दनुपुत्रकन्यास्त्रीकारे कारणमाह । ब्रह्मणोदित इति । तयोः
पुलोमाकाक्षिकायाः पट्टिस्तद्व्याणि यज्ञप्रा अमुरा जाता इति
शेषः । ते च पुलोमाः काक्षिकेयाश्च दनुर्दोहप्रत्यादानवाः ।
तांश्च ते पितुरभिमन्योः पिता अजुनः जघान । इन्द्रस्य गुरोः
विद्यासमाप्तौ दानववधेन प्रियङ्गुरः । असूयत अजनयत् विवस्व-
त्प्रातः वडवा भूत्वा तत एवाश्वरूपिणः शकाश्चात् नास्त्यौ
सुषुवे ॥ ३५—४० ॥

भाषा टीका ।

वैश्वानर जो दनु का पुत्र है तिसके चार पुत्री उत्तम रूप-
वाली भई उपदानवी हय शिरा पुलोमा काक्षिका ये चार हैं ॥ ३३ ॥

उपदानवीको हिरण्ययाक्ष ने व्याहा क्रतु ने हय शिरा को व्याहा
पुलोमा काक्षिका दोनो वैश्वार की पुत्रियों को ब्रह्मा जी के
कहने से भगवान कश्यप जी ने विवाह किया
पुलोमा काक्षिका के पुत्र पुलोम कालकंय वडे युद्धशाली
भये सो साठ हजार हैं यहाँ के नाश करने वाले हैं हे राजन्
उनों को तुमारे पिता ने स्वर्ग मे जाकर इन्द्र के प्रीति के
वास्ते मारा है ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

सिद्धिका मे विप्रचि ने एकसौ एक पुत्र उत्पन्न किये तिस
मे सौ तो केतु भये जेष्ठ राहु मया जोकि ब्रह्म होगया है ॥ ३७ ॥

अथ क्रममे अद्वितीय के वंश को सुनो जहां पर नारायण
विभु भग्न सहित अवतीर्य भये हैं ॥ ३८ ॥

विषस्वान् अयमा पूषा तवया सविता भग भाना
विश्वाना वरुण मित्र शक्र उदक्रम ए अद्वितीय के पुत्र
भये ॥ ३९ ॥

विषस्वान् से संज्ञाने श्राद्धदेव मनुको पैदा किया और उस
महाभागी ने यम और यमुना दोनों को उत्पन्न किया उर्मिमे फिर
एवडवा होकर अश्विनीकुमारों को पृथिवी मे पैदा किया ॥ ४० ॥

छाया शनैश्चरं लेभे सावर्णिं च मनुं ततः ।

कन्यां च तपतीं या वै वव्रे सम्बरणं पतिम् ॥ ४१ ॥

अर्यम्णो मातृका पत्नी तयोश्चर्षणयः सुताः ।

यत्र वै मानुषी जातिर्ब्रह्मणा चोपकल्पिता ॥ ४२ ॥

पूषानपत्यः पिष्टादो भग्नदन्तोऽभवत् पुरा ।

योऽसौ दक्षाय कुपितं जहास विवृतद्विजः ॥ ४३ ॥

त्वष्टुर्देत्यानुजा भार्या रचना नाम कन्यका ।

सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥ ४४ ॥

तं वविरे सुरगणा दौहित्रं द्विपतामपि ।

विमतेन परित्यक्ता गुरुणाङ्गिरसेन यत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायां

वैयसिक्यां प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

ततो विवस्वतः ॥ ४१ ॥

चर्षणयः कृताकृतज्ञानवन्तः पश्यतिकर्मत्वेन निघबदा-
शुक्तेः । यत्र येषु आत्मानुसम्मानविशेषेण मानुषीजातिश्चोप-
कल्पिता तथाच भूतिः “गुरुष्वेषाविस्तरामात्मा” इति ॥ ४२ ॥

कुपितं हरमिति शेषः । विवृतद्विजः प्रकाशितदन्तः सन्
॥ ४३ ॥ ४४ ॥

यद्यदा विमतेनावज्ञातेन बृहस्पतिना परित्यक्तास्तदा द्विपतां
घन्र्या मागिनेयमपि विश्वरूपं पौरोहित्ये वृतवन्तः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भरारिचरणार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा छाया शनैश्चरं सावर्ण्यं च मनुं ततः च लेभे
सुषुप्ते । तथा तपतीं तपस्याख्यां च लेभे । या कन्या सम्बरणं
पतिं वव्रे ॥ ४१ ॥

अर्यम्णो वंशमाह । अर्यम्णः पत्नी मातृकाया तयोर्र्यम-
मातृकयोः कर्त्तरि षष्ठी ताड्यामित्यर्थः । चर्षणयः कर्मशीलाः
जनाः कृता उत्पादिताः । के ते चर्षणयस्तत्राह । यत्र येषु
मानुषी जातिर्ब्रह्मणोपकल्पिता मानुषजात्याभवाद्दि सदा स्वापा-

रिणो भवन्तीत्यतस्ते चर्षणयः कृषेरौणादिक इति प्रत्ययः ॥ ४२ ॥
पूषात्वनपत्यः अपुत्रः पूर्वं भग्नदन्तः पिष्टादः पिष्टभुगभवत्
भग्नदन्तत्वे हेतुं वदन्तं विशिनष्टि । योऽसौ पूषा दक्षाय कुपितं
वदं विवृतद्विजः प्रकाशितदन्तः सन् जहास प्रहसितवान् । अतु-
र्यं चेतद्वृत्तान्तः अमिष्यकः ॥ ४३ ॥

त्वष्टुर्देत्यानामनुजा रचना नाम कन्यका भार्या तयोस्त्व-
ष्टुरचनयोः सन्निवेशात् समावेशाद्विश्वरूपो वीर्यवान् जज्ञे
जातः ॥ ४४ ॥

तं विश्वरूपं द्विपतां देवानां स्वस्तीयं मागिनेयमपि देवाः
यद्यदा विमतेनावज्ञातेनाङ्गिरसः पुत्रेण गुरुणा बृहस्पतिना
परित्यक्तास्तदा वविरे वृतवन्तः पुरोहितं कृतवन्तः इत्यर्थः ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्भरारिचरणार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विवृतद्विजः प्रकाशितदन्तः दक्षाय कुपितं हरमिति
शेषः ॥ ४३ ॥

तथा रचनया त्वष्टुः सन्निवेशो नाम सुतो जज्ञे विश्वरूपश्चाः
भूदिति शेषः ॥ ४४ ॥

तं विश्वरूपं रचना देवानामपि स्वस्तीयं स्वस्तुः पुत्रं द्विपता-

भीमद्विजयवज्रजतीर्यकृतपदरत्नावली ।
मसुराणामपि स्त्रीयमित्यर्थः । देवैः सहस्रेण विमतेनावहृते-
नाङ्गिरसेन गुरुणा बृहस्पतिना परित्यक्ता अभूवन्निति यदतोऽ-
सुरजयार्थं विश्वरूपं वज्रिरे इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

• इति भीमज्जागवते महापुराणे वृष्टस्कन्धे

• भीमद्विजयवज्रजतीर्यकृतपदरत्नावल्याम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

पुरा पूर्वजन्मनि ॥ ४३-४५ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे वृष्टस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धस्य

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्विभनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथोर्यममातृकयोः चर्चणायः कृताकृतज्ञानवन्तः । यत्र
येषु मातृमातृसम्बन्धविशेषवत्सु मानुषीजातिरूपकविता ।
तथाच भृतिः “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा” इति ॥ ४२ ॥

कुपितं रुद्रमिति शेषः । विवृतद्विजः प्रकटितवन्तः ॥ ४३ ॥

दैत्यात्मजा रचना नाम कन्या रघुमार्द्या । तयोस्ताभ्याम् ॥ ४४ ॥

यत् । यदा विमतेनावहृतेन । बृहस्पतिना त्यक्तास्तदा
मत्पन्तरामध्यात् द्विषतां दैत्यानां दौहित्रमपि पौरोहित्येन
वज्रिरे ॥ ४५ ॥

• इति सारार्थदर्शिनीयां दर्पिण्यां भक्तचेतसाम् ।

वृष्टस्कन्धस्य षष्ठोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ज्ञाया संज्ञानिर्मिता ततो विवक्षतः ॥ ४१ ॥

तथोर्यममातृकयोः चर्चणायः कृताकृतविशेषज्ञानवन्तः स्मृताः ।

यत्र येषु “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा” इति भृतेः परमात्म-
ज्ञानोपयोगिरत्नेन ब्रह्मणा मानुषीजातिरूपकविताः ॥ ४२ ॥

यः पुरा दद्यात् कुपितं शिवं जहास स अनपत्योऽभूत् ॥ ४३ ॥

रघुमार्द्या रोचना नाम सा कन्या दैत्यात्मजा तयोस्ता-
भ्याम् ॥ ४४ ॥

द्विषतां दैत्यानां दौहित्रं तं विश्वरूपं सुरगणाः पौरोहित्येन
वज्रिरे । तत्र हेतुः । यद्यतः विमतेनावहृतेनाङ्गिरसेन आङ्गिरसः
पुत्रेण गुरुणा त्यक्ताः ॥ ४५ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे वृष्टस्कन्धे

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षष्ठोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

सूर्य की भार्या ज्ञायोने शनैश्चर को पैदा किया फिर सावित्री-
मनु को पैदा किया फिर तपती कन्या को पैदा किया उसने सम्भ-
रण पति को वरण किया ॥ ४१ ॥

अर्थमा की मातृका पत्नी है उन दोनों के चर्चणी पुत्र भये
जिनमे ब्रह्माजी ने मानुषीजाति कल्पना की है ॥ ४२ ॥

पूषा बिना पुत्र का है सतृष्णाके खाने वाखा है जिसने पहिले
दक्ष पर कोष करते महादेवजीको दांत खोजकर हंसाया वह
बिना दांत का है ॥ ४३ ॥

दैत्यो की अनुजा रचना की भार्या है उसका नाम रचना है
तिन दोनों में से सन्निवेश बीयेवाद् विश्वरूप भवा ॥ ४४ ॥

वह यद्यपि शत्रुओं का भेषता है तो भी देवतों ने पुरोहित
पना में उसको वरण किया था जबकी बड़े रोष से बृहस्पति ने
देवतों को छोड़ दिया था ॥ ४५ ॥

इति भीमज्जागवत वृष्टस्कन्ध के छठे अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ६ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे वृष्टस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

—○:※:○—

॥ राजोवाच ॥

कस्य हेतोः परित्यक्ता आचार्येणात्मनः सुराः ।
एतदाचक्ष्व भगवञ्छिष्याणामक्रमं गुरौ ॥ १ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इन्द्रस्त्रिभुवनैश्वर्यमदोल्लाङ्घितसत्पथः ।
मरुद्विर्वसुभी रुद्रैरादित्यैर्ऋभुभिर्नृप ! ॥ २ ॥
विश्वेदेवैश्च साधयैश्च नासत्याभ्यां परिश्रितः ।
सिद्धचारणागन्धर्वैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ३ ॥
विद्याधराप्सरोभिश्च किन्नरैः पतंगोरगैः ।
निषेव्यमाणो मधवान् स्तूयमानश्च भारत ! ॥ ४ ॥
उपमीयमानो जलितमास्थानाध्यासनाश्रितः ।
पाण्डुरेणातपत्रेण चन्द्रमण्डलचारुणा ॥ ५ ॥
युक्तश्चान्यैः पारमेष्ठ्यैश्चामरव्यजनादिभिः ।
विराजमानः पौलोम्प्या सहाधासनया भृशम् ॥ ६ ॥
स यदा परमाचार्यं देवानामात्मनश्च ह ।
नाभ्यनन्दत सम्प्राप्तं प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ ७ ॥
वाचस्पतिं मुनिवरं सुरासुरनमस्कृतम् ।
नोज्ज्वलासनादिन्द्रः पश्यन्नपि सभागतम् ॥ ८ ॥
ततो निर्गत्य सहसा कविराङ्गिरसः प्रभुः ।
आययौ स्वगृहं तूष्णीं विद्वान् श्रीमदविक्रियाम् ॥ ९ ॥
तर्ह्येव प्रतिबुद्धयेन्द्रो गुरुहेलनमात्मनः ।
गर्हयामास सदसि स्वयमात्मानमात्मना ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तमे विश्वरूपोऽसौ पौरोहित्ये वृतः सुरैः ।
गुरुणा सम्परित्यक्तैः पौरोहित्यमप्यकरोत् ॥ १ ॥
कस्य हेतोः कस्माद्धेतोरारमनः शिष्याः सुराः परित्यक्ताः
अक्रममपराधम् ॥ १ ॥

स इन्द्रो यदा सम्प्राप्तं वाचस्पतिं नाभ्यनन्दत नाहनवांस्तदा
स आङ्गिरसस्ततो निर्गत्य तूष्णीं स्वगृहमावयावित्यष्टानामन्वयः ।
अनादरं हेतुं मर्दं दर्शयितुं तं विशिनष्टि । त्रिभुवनैश्वर्यमदेनोल्ल-
ङ्घितः सतां पन्था येन सः ॥ २ ॥

परिश्रितः परिवृतः ॥ ३ ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकृतमाध्यायदीपिका ।

आस्थानं सभा तस्मिन्नाध्यासनं सिंहासनं तदास्थितः ॥ ५ ॥
पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैः । आसनस्याधे स्थितया पौलोम्बा सह
विराजमानः सन् ॥ ६ ॥

प्रत्युत्थानादिनां नाशयन् न नाहतवान् ॥ ७ ॥

न चाक्षिप्य आसन एव स्थितोऽपि किञ्चिन्न चञ्चितवान् ॥ ८ ॥

भीमदेन या विक्रिया तां विद्वान् जानन् ॥ ९ ॥

प्रतिबुध्यानुस्मृत्य ॥ १० ॥

भीमरक्षीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवाः विमनेन गुरुणा परित्यक्ताः विश्वरूपं विवर्धिते इत्युक्तं
तदेव सप्रपञ्चं बुभुत्सुः पृच्छति राजा । कस्येति । कस्मादेतौरा-
चार्येण गुरुणा आत्मनः शिष्याः सुराः परित्यक्ताः हे भगवन्मुने
एतदाचक्ष्व कथय तथा शिष्याणां गुरो विषये अक्रममपराधं
वाचक्ष्व ॥ १ ॥

एवमापृष्टो मुनिर्देवानां गुरो कृतमपराधं वक्तुमुपक्रमते ।
इन्द्र इति । इन्द्रो यदा सम्प्राप्तं वाचस्पतिं नाशयन् न नाहतवान्
तदाङ्गिरसः ततो निर्गम्य तूष्णीं स्वगृहमायया इत्यष्टा-
नीमन्वयः शिनादहन्तुं मद् दर्शयितुमिन्द्रं विशिनष्टि । त्रिभुव-
नैश्वर्यमनेनोत्कृष्टः सतां पन्था येन । हे नृप ! मरुत्तयादिभिः
परिश्रितः परिहृतः ब्रह्मवादिभिर्वेदान् पठन्निर्मुनिभिः सिद्धा-
दिभिश्च यथायथं निवेद्यमाणाः स्तूपमानश्च ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

जलिनं यथातथोपगीयमानश्च भगवानिन्द्रः आस्थानं सभा
तस्मिन्नाध्यासनं सिंहासनं तदास्थितः अधिष्ठितः हे भारत !
चन्द्रमण्डलवचाराणां सुन्दरेण पाण्डुरेण श्वेतेनातपत्रेण
उत्रेण ॥ ५ ॥

तथा पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैश्चामरादिभिर्युक्तः । अर्द्धासनया
आसनस्याधे स्थितया पौलोम्बा शच्या सह नितरां
विरोचमानः ॥ ६ ॥

स इन्द्रो यदा देवनामात्मनः स्वस्य च परमं पूज्यमाचर्य
सुरासुरवन्दितं मुनिभेष्टं बृहस्पतिं सम्प्राप्तं प्रत्युत्थानासना-
दिभिर्नाशयन् न नाहतवान् न चाक्षिप्य किं तु सभागतं प-
श्यन्नाध्यासन एव स्थित इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

तूष्णीं तदा कविर्विद्वान् प्रभुः समर्थ आङ्गिरसो बृहस्पतिः
भीमदेन या विक्रिया तां विद्वान् जानन् तूष्णीं स्वगृहं
प्रति गयो ॥ ९ ॥

तर्ह्येव इन्द्र आत्मनः स्वस्य गुरुहन्तं प्रतिबुध्यानु-
स्मृत्य आत्मना स्वेनैवात्मानं सदासि सभायां गह्वरमास-
निहतवान् ॥ १० ॥

• श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुरुद्वाराप्रसादकृदं त्विति वचनाद्वरप्रसाद एव वकीयान्
भक्तिज्ञानादिसमुद्रेकसिद्धये तद्भावाः सद्योऽनर्थपरम्पराहेतुरतो

वानाद्यर्थिना पुरुषेण स्वमेऽपि गुरुर्नाशमस्तव्यः । किन्तु निर-
स्तरे स यदुमानं प्रसादसमृद्धये निषेधणीय इत्यतस्मिन्ना-
ध्याये निरूप्यते । तत्र राजा पृच्छति । यस्येति । यस्य कस्य
आत्मनः आचार्येण शिष्याणां पुत्राणामक्रममपराधम् ॥ १ ॥

राजप्रश्नं परिहर्तुमुपक्रमते । इन्द्र इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

आस्थानं सभा तत्राध्यासनं सिंहासनमाश्रितः ॥ ५ ॥

पारमेष्ठ्यैः श्रेष्ठैः ॥ ६ ॥

नाशयन् न नाहतवान् सन्तुष्टया नापूजयत् ॥ ७ ॥

प्रत्येकशः पूजाहेतव इति द्योतनाय वाचस्पत्यादिविशेषेण-
वाहुल्यम् ॥ ८ ॥

श्रीनिमित्तमदृश्य विक्रियां विकारम् ॥ ९ ॥

तर्ह्येव तदानीमेव गुरोर्हन्तमवज्ञानम् ॥ १० ॥

भीमरक्षीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इन्द्र इति सार्द्धसप्तकम् ॥ १—२३ ॥

भीमरक्षिभनाथचक्रवर्तिकृतसाराधेर्दिशिनी ।

सप्तमे गुरुणा स्वर्कदेवैर्देवपराजितेः ।

विश्वरूपो गुरुत्वेन वृत्तो ब्रह्मोपदेशतः ॥

आत्मनः शिष्याः सुराः ॥ १ ॥

इन्द्रो यदा सम्प्राप्तं वाचस्पतिं नाशयन् न नाहतवान् तदा स स्वगृ-
हमाययाचित्यष्टानामन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

आस्थानं सभा तस्मिन्नाध्यासनं सिंहासनमाश्रितः ॥ ५ ॥

पारमेष्ठ्यैर्महाराजचिह्नैः । पौलोम्बा शच्या । अर्द्धमासनमेषा-
सनं यस्यास्तया सह मृगलोचनेति यदासनपदस्य वृत्ताव-
न्तर्भावः ॥ ६ ॥

आचार्यं बृहस्पतिम् ॥ ७ ॥

अप्रत्युत्थानमेव रूपयति । वाचस्पतिमिति । आसनादा-
सनमाहृत्य स्थितोऽपि किमपि न उवाचाञ्च न परंपदे ॥ ८ ॥

ततः । सभातः कविः एवं भविष्यतीति भायिकायैविहः ।

प्रभुः शास्त्रो समर्थः । विद्वान् गुरुर्वैवमानं हेतुत्वेन जानन् ॥ ९ ॥

प्रतिबुद्ध्य भीमदमदिरान्द्रात इत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्केशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुरुणा परित्यक्ताः सुरगणा विश्वरूपं धर्मिरे इत्युक्तं तन्प्र-
पञ्चबुभुत्सुः पृच्छति । यस्येति । यस्येति पृष्टी पञ्चस्येति । यस्मादेतोः
आचार्येण आत्मनः स्वकीयाः सुराः परित्यक्ताः अस्वकीयाः कृताः
एतत् एवम्भूतं गुरो शिष्याणामक्रमं व्यतिक्रममाचक्ष्व कथं-
त्यन्वयः ॥ १ ॥

अहो बत ममासाधु कृतं वै दध्नबुद्धिना ।
 यन्मयैश्वर्यमत्तेन गुरुः सदसि कात्कृतः ॥ ११ ॥
 को गृह्येत् परिदतो लक्ष्मीं त्रिविष्टपपतेरपि ।
 यथाहमासुरं भावं नीतोऽय विबुधेश्वरः ॥ १२ ॥
 ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधितिष्ठन्न कञ्चन ।
 प्रयुतिष्ठदिति ब्रूयुर्धर्मं ते न परं विदुः ॥ १३ ॥
 तेषां कुपथदेष्टृणां पततां तमसि ह्यधः ।
 ये श्रद्धयुर्वचस्ते वै मज्जन्त्यश्मपूना इव ॥ १४ ॥
 अथाहममराचार्यमगाधधिषणं द्विजम् ।
 प्रसावयिष्ये निशठः शीष्णां तच्चरणं स्पृशन् ॥ १५ ॥
 एवं चिन्तयतस्तस्य मघोनो भगवान् गृहात् ।
 बृहस्पतिर्गतोऽदृष्टां गतिमध्यात्ममायया ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उत्तरमाह । इन्द्र इत्यादिना । इन्द्रः यदा देवानामात्मनश्च परमाचार्यं वाचस्पतिं प्रत्युत्थानादिभिः नाश्रयन्त्यतेति तु किं वाच्यं सभागतं पश्यन्नपि आसनाजोष्यचाज तदा प्रभुरपि तन्नाशं कर्तुं समर्थोऽपि ततः स्रगृहं तूष्णीमाययावित्यष्टानामन्वयः । त्रिभुवनैश्वर्यमवेनोत्प्लुङ्कितः सतां पन्था येन सः ॥ २ ॥ परिभ्रतः परिवृतः ॥ ३—४ ॥

आस्थाने सभायां यद्वज्रासनं सिंहासनं तदास्थितः ॥ ५ ॥ पारमेष्ठ्यैः महाराजचिह्नैर्युक्तः पौलोम्या पुष्पोम्नोऽपत्यमनया अर्धे वामभागे आसनं यस्यास्तथा सह धिराजमानः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ततः । सभातः ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

राजा परीक्षितजी बोले बृहस्पतिजी ने अपने देवताओं को किस हेतु से छोड़ा है भगवन् ! इस बात को आपकहो जैसे कि शिष्यों ने गुरुका अपराध किया हो ॥ १ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले त्रिभुवन के ऐश्वर्य के प्राप्त होने से इन्द्र को मद्भया तब उसने सत् मार्ग का त्याग कर दिया तब हे नृप ! उनचास पवन आठवसु एकादश रुद्र द्वादश आदित्य ऋभु देवता ॥ २ ॥

विश्वेदेवा साध्य अश्विनी कुमार सिद्ध चारण गंधर्व ब्रह्मादि मुनि इनों से इन्द्र सहित थे ॥ ३ ॥

हे भारत ! विद्याधर अप्सरा किन्नर पतंग उरग ए सब इन्द्र की सेवा करते थे और स्तुति करते थे ॥ ४ ॥

बड़े ऊँचे सिंहासन पर इन्द्र बैठे थे और सब उनका गान

करते थे चंद्र के मंडल सरी का सफेद ऊत्र उनके मस्तक पर लगाया ॥ ५ ॥

और भी वामर पंखा आदि सब पदार्थों से सेवित अर्धे आसन में इन्द्राणी बैठी थी इस प्रकार से धिराज माये ॥ ६ ॥

तिसी समय पर सब देवताओं के और अपने भी परमात्मा देव दानवों के बंदनीय वाचस्पति मुनीश्वर को सभा में आ बुधे देखकर भी इन्द्रने प्रत्युत्थान आसन आदि से सम्मान, न किया आसन से उठा भी नहीं ॥ ७ ॥ ८ ॥

तब तो बृहस्पति भगवान् शीघ्र ही उहाँ से निकल क अग्नी के मद् के विकार को जानकर गुप गुप अपने घर को आये ॥ ९ ॥

तिसी समय में इन्द्र ने जब अपने से हुई गुरु की अवस्था को जाना तब उसी सभा के मध्य में अपने को आपही निव करने लगा ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मम कृतं कर्म अहो मसाधु यद्यस्माद्बुद्धिनाऽल्पमतिन मया कात्कृतः तिरस्कृतः ॥ ११ ॥

विबुधानां सात्त्विकानां देवानामीश्वरोऽप्यहम् ॥ १२ ॥

ननु सिंहासनस्थो राजाऽप्युत्थानं न कुर्यादिति बुद्ध्या बद्धनि तत्राह । ब इति द्वादशम् । धिषणमासनम् ॥ १३ ॥

कुपथं दिशन्त्युपदिशन्तीति कुपथदेष्टारस्तेषां वचः । अहमम लुभो येषां ते यथा मज्जन्तं लुभमनु मज्जन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥

अगाधा गम्भीरा धिषणा यस्य तमः । निशठश्चाठवहीन सन् ॥ १५ ॥

अधिकथा आत्ममायया ॥ १६ ॥

गुरोर्नाधिगतः संज्ञां परश्चिन् भगवान् स्वराट् ।
 ध्यायन् धिया सुरैर्युक्तः शर्म नालभतात्मनः ॥ १७ ॥
 तच्छ्रुत्वैवासुराः सर्वे आश्रित्यौशनसं मतम् ।
 देवान् प्रत्युद्यमं चक्रुर्मदा आततायिनः ॥ १८ ॥
 तैर्विमृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैर्निर्मिन्नाङ्गोरुवाहवः ।
 ब्रह्माणं शरणां जग्मुः सहेन्द्रा नतकन्धराः ॥ १९ ॥
 तांस्तयाम्पर्वितान् वीक्ष्य भगवानात्मभूरजः ।
 कृपया परया देव उवाच परितान्त्वयन् ॥ २० ॥

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

गुरोः संज्ञां ज्ञानोपायं परीक्षमाणोऽपि नाधिगतोऽप्राप्तः
 सध ॥ १७ ॥
 आततायिन उद्यतास्त्राः ॥ १८ ॥
 निर्भिन्नान्यङ्गान्युत्तमाङ्गानि शिरांसि ऊरवो बाहवश्च
 येषाम् ॥ १९—२० ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गर्हाप्रकारमाह । अहो इति पञ्चभिः । अहो वनाहो मम
 कष्टं प्राप्तम् । असाधु कर्म मया कृतं वै यद्यस्माद्-
 प्रबुद्धिगुणमतिनां पञ्चमस्तन मया सदसि गुरुः कारकतः
 तिरस्कृतः ॥ ११ ॥

परिडनो विद्वान्निष्ठा नित्यत्रिवेकसम्पन्नश्चेदित्यर्थः । को वा पुमान्
 त्रिविष्टपपतेः अल्लोकान्पातीति त्रिविष्टपं तस्य पतेः सत्यलो-
 काविष्टपेतरपि लक्ष्मीं गृह्येदमिकाङ्क्षेद्विस्तु नुच्छं मन्येनेत्यर्थः ।
 विदुषाणां सात्त्विकानामिच्छाऽऽद्यहमासुरं भावं मोहमिति यावत्
 तितः प्रापितः ॥ १२ ॥

ननु सिंहासनस्यां राजा प्रत्युत्थानादिकं न कुर्यादिति बहन्ति
 [स्नातत्राह । य इति द्वयमाह । पारमेष्ठ्यं विषयं परमेष्ठिं महारा-
 त्सनसम्पन्नासनं विषयं तद्विनिष्ठं कञ्चन प्रति मोक्षिष्ठेदिति
 दे ह्युक्ते परं केवलं धर्मं न विदुः ॥ १३ ॥

किञ्च । तेषां कुर्यादेष्टृणां कुमार्गोपदेष्टृणामन एवाधस्तमसि
 मरके पततां चक्षुः ये जनाः अदृष्ट्यन्तेऽदमप्लवाः बृहन्पायाण्यु-
 कल्लवाकटा इव मञ्जस्तयो यान्ति ॥ १४ ॥

अथानः अहममराणांमाचार्यमगाथा विषया बुद्धिर्यस्य न
 मरुतनापराधमगच्छयन्ते द्विजं वाक्पतिं प्रसादयिष्ये प्रार्थये
 कथंभूतः निशठः निर्गतशाठ्यः सन् । तस्य गुरोर्भरयो शीर्ष्णां
 स्पृशन् ॥ १५ ॥

एवं तस्य मघोन इन्द्रस्य चिन्तयतः सतः भगवान् बृह-
 स्पतिरध्यात्ममायया योगप्रमावेण गृहादहं गतिं गतः अदह्योऽ
 भूदित्यर्थः । ततो भगवान् खराडिन्द्रः गुरोः संज्ञां दर्शनोपायं

परीक्ष्य विचार्यापि नाधिगतः न प्राप्तः धिया ध्यायन् दर्शनोपायं
 चिन्तयन् गुणा शोकेन युक्तः आत्मनः अस्य धर्मं सुखं नालभत
 न प्राप ॥ १६ ॥ १७ ॥

तदिन्द्रस्य गुणपराधप्रयुक्तकृशचित्तादिकं भुत्वा तदेव औशन-
 ससमतनुशनसा मन्त्रितमाभित्य सर्वेऽसुराः तुमदा अनिर्वाह-
 मदाः आततायिनः जिघांसवः देवान् प्रत्युद्यमं युद्धोद्योगं
 चक्रुः ॥ १८ ॥

तैरसुरैर्विस्तृष्टैः प्रयुक्तैस्तीक्ष्णैर्विभुभिर्निर्मिन्नाङ्गान्युत्तमाङ्गानि
 शिरांसि ऊरवो बाहवश्च येषां ते इन्द्रसिंहता देवा नम्राश्चरन्तो
 ब्रह्माणं शरणां ययुः ॥ १९ ॥

अप्यर्चितान् तदा पीडितास्तान् देवान् वीक्ष्य भगवानात्मभूः
 परमात्मजः अजो ब्रह्मा परयाधिकया कृपया युक्तस्तान् सामवच-
 न्नुवाच ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सहस्रात्यनेनावधानस्योद्वेकतामाह । दध्नुर्दिनाक्यबुद्धिना
 कारकतः धिक्कृतः ॥ ११ ॥

को गृह्येदिति “गृधु” अभिकाङ्क्षायाम् ॥ १२ ॥

राजयोग्यमिहासनमधिष्ठितो न प्रत्युत्तिष्ठेदिति शास्त्रकार-
 चनात्कथमासुरं भावं नीत इति चेतत्राह । य इति । पारमेष्ठ्य-
 धिषयं सिंहासनस्थानमधिष्ठितं राजा कञ्चन मोक्षिष्ठेदिति
 प्रत्युत्थानं न कुर्यादिति चे परिडतमस्या ह्युक्ते परमं धर्मं
 न विदुरित्यन्वयः ॥ १३ ॥

तादृशानां वाक्ये विश्वासेन प्रवर्तमानस्यानर्थक्यहेतुत्वाद्वुद्धि-
 मता न कर्तव्यमित्यभिप्रेत्याह । तेषामिति । अदमना कृताः
 प्लवाः नावोऽदमप्लवाः ॥ १४ ॥

यत एवमनर्थोऽयं तस्माद्गावधिविषयं गभीरबुद्धिम ॥ १५ ॥

अध्यात्ममायया योगसामर्थ्येन अहं गतिमदह्यवक्ष्यामि
 त्विति ॥ १६ ॥

संज्ञां खरुपविषयज्ञानं खराडिन्द्रः ॥ १७ ॥ १८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निर्मिजान्यङ्गानि शरीराणि ऊरवश्च बाहवश्च येषां ते
तथा ॥ १९ ॥

आत्मनः परमात्मनो भवतीत्यारम्भः ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

कारकतः तिरस्कृतः ॥ ११ ॥

स्वस्वपक्षिमेव तिरस्कारहेतुत्वेन ज्ञात्वा निन्दति । को
गृध्येत वाञ्छेत ॥ १२ ॥

ननु "सिंहासनस्यो राजा कमपि नाशयुत्तिष्ठेत्" इति नीतिशा-
स्त्रज्ञा प्राहुः । सत्यं ते आस्ता एवेत्याह । ये इति । पारमेष्ठ्यं
विषयं परमंष्ठिनोऽप्यासनम् ॥ १३ ॥

अहमस्यः प्लवो येषां ते यथा मज्जन्तं स्वस्वमनुमज्जन्ति तथेति
राजनीत्युपदेष्टुं पुंस्वस्वयेषु कोपो व्यजितः ॥ १४ ॥

तस्मात्स्यां विपत्तौ कः कलूपायः स्यां विमृश्य स्वयमे-
वाह । अथाहमिति । निशठः शाठ्यहीनः सन् ॥ १५ ॥

चिन्तयतः । चिन्तयन्तमववन्तमनाहस्य । अधिकया आत्मनो
मायया ॥ १६ ॥

संज्ञां ज्ञानोपायं परीक्षन् परितः ईक्ष्माणोऽपि नाभिगतः
अप्राप्तः सन् ॥ १७-२१ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वन्द्वबुद्धिना अल्पमतिना कारकतः कर्तृकृतः ॥ ११ ॥

गृध्येदभिकाङ्क्षेत् ॥ १२ ॥

पारमेष्ठ्यं महाराजसंबन्धिष्वधिषण्मासनमधितिष्ठन् कंचन मति
नोत्तिष्ठेदिति ये ब्रूयुः ते परं धर्मम् ।

आयातमप्रतो गच्छेत् गच्छन्तं तमनुव्रजेत् ।

आशने शयने वापि न तिष्ठेदप्रतो गुरोः ।

इत्यादि शास्त्रेकं न विदुः ॥ १३ ॥

कुपयं कुत्सितं मार्गं दिशन्पुपदिशन्तीति कुपयदेष्टारस्तेषाम्
अत्र एवाधस्तमसि नरके पतनात् ये बच्चः अहप्युः ते अहमप्लवा
इव अहमा पापायः तन्मयः प्लवो येषां तद्वत् मज्जन्ति उप-
देष्टुभिः सहिताः अधस्तमसि पतन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

निशठः नितरां शठः कृतापराधः ॥ १५ ॥

एवं चिन्तयतः सतः अध्यात्ममायया अधिका या आत्मनो
माया अन्तर्धानशक्तिस्तथा ॥ १६ ॥

धिया ध्यायन् सूरैर्युक्तश्च परीक्षन् परितः ईक्ष्मा-
णोऽपि गुरोः संज्ञां दर्शनोपायं नाभिगतः अलभमानः सन् आत्मनः
स्वस्य शर्मं सुखं नाजमत ॥ १७ ॥

औशनसं मतम् "आपदि शत्रुः सपदि धर्मशीलः" इति उशनसः
शुक्रस्य नीतिम् । आतन्नाभिनः गृहीतशस्त्राः ॥ १८ ॥

निसृष्टैः क्षितैर्निर्मिजान्यङ्गानि उत्तमाङ्गादीनि ऊरवा बाहवश्च
येषां ते शरणं रक्षितारम् ॥ १९ ॥

अश्यार्हितान् पीडितान् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

अहो मैं अल्प बुद्धि वाला हूं मैंने बड़ा छोटा काम किया जो
कि मैंने ऐश्वर्य में मत्त होकर समा में गुरु का अपमान
किया ॥ ११ ॥

तीनों खोंकों के पति की लक्ष्मी को पण्डित होकर कौन
चाहना करेगा जिस लक्ष्मी ने देवेंद्वार होने पर भी मेरे को
असुर भाव को प्राप्त कर दिया ॥ १२ ॥

जो कोई पुरुष राजा के किसी स्थान को आश्रय करके
सिंहासन में स्थित रहने वाला किसी के वास्ते नहीं उठे ऐसा
कहते हैं वे लोग परमधर्म को नहीं जानते हैं ॥ १३ ॥

कुमांग दिखाने वाले उन खोंकों के बचन पर जो भ्रष्टा
करते हैं वे लोग पत्थर की नौका में चढ़े सरी के डूब
जाते हैं ॥ १४ ॥

अब मैं असुरों के गुरु भगवद्बुद्धि वाले ब्राह्मण गुरुजी
को प्रसन्न करूंगा कपट छोड़कर उनके शरण का स्पर्श
करूंगा ॥ १५ ॥

इस प्रकार से इन्द्र के विचारते तक बृहस्पति भगवान्
अपनी विद्या के प्रभाव से अदृश्य गति को प्राप्त होगये ॥ १६ ॥

इन्द्र भगवान् ने दूढ़ने पर भी बृहस्पति का पता नहीं पाया
देवतों के सहित बुद्धि से चिन्ता करते रह गये मन में शान्ति
नहीं प्राप्त हुई ॥ १७ ॥

इस बात को सुनते मात्र ही सब असुरों ने शुक्राचार्य के
मत को आश्रय करके बड़े अभिमान से शस्त्रधारी होकर देव-
तों के जीतने का उद्यम किया ॥ १८ ॥

उनके बचाये हुये तीक्ष्ण वाणों से देवतों के मस्तक जांच
वाहु कट गये तब इन्द्र सहित सब देवता मस्तकों को नष्ट करके
भीमद्विजय के समीप में गये ॥ १९ ॥

आत्म भू भज भगवान् ब्रह्माजी ने देवतों को तिस प्रकार
पीडित देखा तब ब्रह्म देव परम कृपा युक्त होकर उनके सांत्वन
करते हुये यह बचन बोले ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच ।

अहो बत सुरश्रेष्ठाः ! ह्यभद्रं वः कृतं महत् ।
 ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं दान्तमैश्वर्यान्नाभ्यनन्दत ॥ २१ ॥
 तस्यायमनयस्यासीत् परेभ्यो वः पराभवः ।
 प्रक्षीणेभ्यः स्वैरिभ्यः समृद्धानां च यत्सुराः ! ॥ २२ ॥
 मघवन् ! द्विषतः पश्य प्रक्षीणान् गुर्वतिक्रमात् ।
 सम्प्रत्युपचितान् भूयः काव्यमाराध्य भक्तितः ।
 (१) आददीरन्निलयनं ममापि भृगुदेवताः ॥ २३ ॥
 त्रिविष्टपं किं गणायन्त्यभेद्यमन्त्रा भृगूणामनुशिक्षितार्थाः ।
 न विप्रगोविन्दगनीश्वराणां भवन्त्यभद्राणि नरेश्वराणाम् ॥ २४ ॥
 तद्विश्वरूपं भजताशु विप्रं तपस्विनं त्वाष्ट्रमथात्मवन्तम् ।
 सभाजितोऽर्षान् (२) स विधास्यते वो यदि क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्म ॥ २५ ॥

श्रिशुक उवाच ।

त एवमुदिता राजन् ! ब्रह्मणा विगतज्वराः ।
 ऋषिं त्वाष्ट्रमुपब्रज्य पारिव्रज्येदमब्रुवन् ॥ २६ ॥
 देवा ऊचुः ।
 वयं तेऽतिथयः प्राप्ता आश्रमं भद्रमस्तु ते ।
 कामः सम्पाद्यतां तात ! पितॄणां समयोचितः ॥ २७ ॥
 पुत्राणां हि परो धर्मः पितृशुश्रूषणं सताम् ।
 अपि पुत्रवतां ब्रह्मन् ! किमुत ब्रह्मचारिणाम् ॥ २८ ॥
 आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।
 भ्राता मरुत्पतेर्मूर्तिर्माता साक्षात्क्षितेस्तनुः ॥ २९ ॥
 दयाया भगिनी मूर्तिर्धर्मस्यात्मातिथिः स्वयम् ।
 अग्रेरभ्यागतो मूर्तिः सर्वभूतानि चात्मनः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

वो युष्माकं कृतं करणं महदभद्रम् । तदाह । ब्रह्मिष्ठमिति । नाभ्य-
 नन्दत नाभिनन्दितवन्तः ॥ २१ ॥

परेभ्यः शत्रुभ्यो वः पराभव इति यद्यं तस्यानयस्या-
 न्यायस्य सम्बन्धी फलरूप आसीत् । उक्तं च

ब्राह्मणं कुलसम्पन्नं भक्तं विष्णोर्महात्मनः ।

आयान्तं वीक्ष्य गोक्षिप्रेत्स दुःखैः परिभूयते ॥

इति स्वयमेव धैरिणो हन्तारो येषां तेभ्यः ॥ २२ ॥

गुरुनिरङ्कारमत्कारावेवापचयोपचयकारणमित्यसुरदृष्टान्ते-

नाह । मघवजिति । द्विषतः शत्रून् । काव्यं भाग्यं गुरुमेवासे-
 व्योपचितान् । उपचितस्वमेवाह । आददीरन् गृहीयुः ॥ २३ ॥

अभेष्टो मन्त्रो येषाम् । अनुशिक्षितार्थाः शिष्याः । यतो विप्र-
 गोविन्दो गावश्चेश्वरा अनुब्राह्मका येषां तेषामेवाभद्राणि न
 भवन्त्यन्येषां तु भवन्ति ॥ २४ ॥

तत्सम्मात् । अथानन्तरमेव भजत । अस्य कर्मसुरपक्षपातम् ॥ २५ ॥

उदिता उक्ताः ॥ २६—२७—२८ ॥

अतिथीनां पितॄणां च प्रशंसार्थमाहुः । आचार्यं उपनीय वेदा-
 ध्यापकः । ब्रह्मणो वेदस्य मूर्तिः ॥ २९ ॥

(१) (अथ श्वो वा परश्वो वा इमास्ते बलशालिनः) अत्रायमधिकः पाठः श्रीवीरराघवाचार्यमते । (२) स भावितायां इति श्रुतिरिति

श्रीभरत्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

धर्मस्यात्मा मूर्तिरिति । स्वयं साक्षात् । आत्मनः श्रीविष्णोः । यद्वा । आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेष्वामरहितः कर्तव्यत्वर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह । अहो इत्यादिना क्षमिष्यध्वमुतास्य कर्मत्वमेतत् । हे सुरभेष्टाः । अहो बल महत्कष्टं यः प्राप्तं महद्भद्रमसाधु युष्माभिः कृतम् । किं नङ्गाह्यमतिशयेन ब्रह्मज्ञानसंपन्नो ब्रह्मिष्ठस्त्वं ब्राह्मणं दास्यं जितेन्द्रियमैश्वर्यान्महाकाङ्क्षमन्वितनाभिर्नाम्नितवन्तः ॥ २१ ॥

हे सुराः । परेभ्यः शत्रुभ्यः परामर्श इति यद्यं तत्त्वानयस्य संबन्धी फलरूपः आसीत्कथम्भूतानां यः प्रक्षीणैः परेभ्यः हि तेभ्यः सपरानेभ्यः समुद्धानां सम्पन्नानाम् ॥ २२ ॥

गुणितरस्कारसत्कारावेवापचयोपचयकारणमित्यसुरदृष्टान्तेनाह । मघनाभिः । हे मघवन् । द्विषतः शत्रून्सुरान् गुर्वतिक्रमाद्धेनोः प्रक्षीणान् संप्रति तु काव्यं शुक्रं भक्तिः आराध्य उपचिदान् समुद्धान् पश्य गुर्वीराजनायुष्मान् बाधन्त इति किं वक्तव्यम् । यत्नं मत्स्थानमपि गृहीयुरिति सम्भावयति । अद्येति । अद्यास्मिन्नहनि श्वः परास्मिन्नहनि परश्वः नतः परस्मिन्नहनि वा बलशालिनोऽन एव हताः गर्वितास्ते मम निखयने मम स्थानमपि आर्दीरन् गृहीयुः यतस्ते भृगुः शुक्रः काव्य एव देवता येषां तादृशाः ॥ २३ ॥

अनेघो मन्त्रो येषां ते भृगूणां भृगुकुलप्रभवानामनुशि-
क्षितार्थाः शिष्याः त्रिविष्टमपि किं गणयन्ति न गणयत्येवेत्यर्थः । विप्राः गोविन्दो भगवांश्च गावश्चेश्वरा अनुप्रादकाः पूज्या वा येषां तेषामेव अमद्राणि न भवन्ति इतरेषामीश्वराणामपि न भवन्तीति न किञ्चमद्राणि भवत्येवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

तत्तस्मादथानन्तरमेवाशु स्वपुः पुत्रमात्मवर्णनं जितेन्द्रियं तपस्विनं विश्वरूपस्य द्विजं भजनं यूयमनुवर्त्तस्व तम्पौ-
हित्ये वृणुतेत्यर्थः । न विश्वरूपः यः युष्मान् भाषितायां भाविनः निष्पादितः अर्थोऽभिजयितं प्रयोजनं येषां तादृशान् विधास्यते करिष्यति । अस्य विश्वरूपस्य कर्मोत्पत्त्युपातार्थं यूपमुन क्षमिष्यध्वं यद्दि क्षमिष्यध्वं तर्हि सविधास्यते इत्यर्थः । यद्वा । उत अग्निं तु तस्य कर्म क्षमिष्यध्वं सर्वथा तस्य कर्म युष्माभिः क्षतव्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमुक्ता विश्वरूपं प्रार्थयितुं देवा ययुरित्याह मुनिः । त इत्यादिना । हे राजन् ! ते देवा ब्रह्मणैश्वर्याथमुदिता उक्ता विगतः उचरः भाषयिष्यां ते स्वाष्टमृषि विश्वरूपमुपब्रूयन् उपेत्य परिष्वज्यालिङ्ग्य पुत्रवान् परिष्वज्येत्युक्तं न तु नमस्कृत्येति इदं वक्ष्यमायामब्रुवन् ॥ २६ ॥

उक्तिमेवाह । वयमिति । वयं ते तवानिषयः प्राप्ताः ते तवा-
भ्रमं भद्रमष्टयमस्तु आनिष्यामहे आभ्रमः हृत्य इति व्यप-
दिश्यत इति भावः । तथा नव पितृणामस्माकं समयोजिनः तत्काञ्चावितः कामः इच्छाविषयोऽर्थः सम्पद्यतां स्वतः संपन्नो भवतु ॥ २७ ॥

हे ब्रह्मन् ! पुत्रवतामपि सतां पुत्राणां पितृशुभ्रव्यं पा-
धर्मः ब्रह्मचारिणां सतां पुत्राणां पितृशुभ्रव्यं परो धर्म इति
किमुन किमु वक्तव्यम् । स्वतः ब्रह्मचारी पुत्रश्चेति अस्मच्छुभ्रव्य
मत्यन्तेति चिन्तयितुं भावः ॥ २८ ॥

किञ्चाचार्यो ब्रह्मणः परब्रह्मणो मूर्तिरिन्द्रियेण । आचार्यो
आराधनीय इति भावः । पिता तु प्रजापतेर्विन्द्रियस्य मूर्तिः प्राता इ
मरुपनेरिन्द्रियस्य मूर्तिर्माता साक्षात्क्षितेभ्यस्तनुर्मूर्तिः ॥ २९ ॥

भगिनी तु दयाया मूर्तिरात्मा स्वयं तु धर्मस्य मूर्ति-
रिति धृष्टु स्वयमेव आत्मनो मूर्तिरेव द्रष्टव्यः । स्वशरीरत्वेन
द्रष्टव्य इति यावत् । मङ्ग्यागतस्त्वग्रेराहवनीयादेर्मूर्तिः सर्वभूतानि
चात्मनो मूर्तिरात्मतुल्यत्वेन द्रष्टव्यानीत्यर्थः । यद्वा । परमूर्तिः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

य इति षष्ठी तृतीयायं युष्माभिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्त्वानयस्याप्यायस्य परिपाकः कोऽसाविति तत्राह । परेभ्य
इति ॥ २२ ॥

काव्यं शुक्रं निखयने युष्मदधिकृतं स्वर्गमिति शेषः । भृगुरेव
देवताः येषान्ते भृगुदेवताः जनः ममापि अनेघं निखयनमादर्शित्
दारयन्तीति वा ॥ २३ ॥

अनुशिक्षितः स्वयंकसाधितोऽर्थो वैरुनै तथा भृगूणां मन्त्राः
त्रिविष्टमनेघं गणयन्ति किन्तु ब्राह्मणशक्तिरचित्यविभवेत्याह ।
न विप्रैः । विप्राश्च गोविन्दश्च गावश्च ईश्वराः येषां ते तथा
तेषां विप्रमस्तिगोविन्दो भक्तयविनाभून्ति दर्शनं सहेषोक्तं
सापि तारतम्योपेता शुभमेत्यनो गधीति ॥ २४ ॥

तत्तस्मात्तपस्वित्वाद्विगुणाधिकं गुणोऽप्यस्तीत्याह । अद्येति ।
आत्मवत्त्वात्परः कल्याणगुणो नास्तीत्यत्रोऽर्थः । नैक एवार्थो-
नेन किञ्चनपक्षिना गोवार्थोऽप्यस्तीत्यत्रोऽर्थोऽर्थानि न जानां मुत्तरत्राप्य-
यमेवास्तिमित्यनो विधास्यत इति । तत्रैतिकर्तव्यतामाह । यदीति ।
उनाप्यर्थः ॥ २५ ॥

ते देवाः ॥ २६ ॥

पितृणां नः समयोजितः एतत्काञ्चावितः । काम्यन इति
कामोऽर्थः ॥ २७ ॥

सतां पुत्राणां ब्रह्मचारिणामपुत्रवतां पुत्राः उभयेषामपि
शुभ्रव्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

विप्रादिशुभ्रव्येन कदादिदेवताशुभ्रव्यमपि कृतं स्यात्तेषां तेषु
विशेषमभिधानादित्याह । आचार्य इति । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य मूर्तिः
मन्त्रिज्ञानस्थानम् । प्रजापतेः रुद्रस्य "प्रजापति" शिवः रुद्राणुरुमशो-
द्वयवहन" इत्याभिधानात् । मरुपनेरिन्द्रस्य अर्नाथ स्वयं धर्मस्यात्मा
मूर्तिः मङ्ग्यागतः प्रादुर्लोकः । आत्मनः सर्वभूतानि मूर्तिः "एको देवः
सर्वभूतेषु गूढः" इति श्रुतेः ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमच्छ्रीगोखामिकृतकमसम्भवं ।

त्रिविष्टपमिति । अत्र गोविन्देति द्वाष्टान्तेनोपपद्यते ॥ २४-४० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तितसारार्थद्विती ।

पदेभ्यः अभ्येभ्यः सकाशात् केभ्यः स्ववेरिभ्यः ॥ २२ ॥

गुरुतिरस्कारस्कारावेव विपत्सम्पदोः कारयमित्युक्त-
द्वाष्टान्तेनैवाह । मध्यममिति । अथैषां तथा वक्ष्यते यथा ममापि
निष्पन्नं सत्यलोकमादृशिरत् । तत्र हेतुः । भृगुदेवताः गुरु-
भक्ताः ॥ २३ ॥

अत्र सामान्यव्यवहाराः न सम्भवन्तो दृश्यन्ते । भेदो-
पपद्यते इत्याह । न भेदः मन्त्रो मन्त्राणां येषां ते सर्वत्र हेतुः ।
भृगुणां शुकाचार्योक्त्यामनुशिद्धिमेव अर्थः पुरुषार्थत्वेनोपादेवो
येषां ते । ननु तर्हि किं वक्ष्ये मरिष्याम एवेति तत्र साध्याह-
माह । न विप्रैः । विप्रो गोविन्दो गाव ईश्वरा मनुमाहका येषां
तेषाम् ॥ २४ ॥

तत्तस्मादयमेव सम्प्रत्युपाय इत्याह । विश्वरूपं गुरुत्वेन
भजत । वक्ष्ये विश्वरूपस्य कर्मास्तुरपक्षपातम् ॥ २५-२८ ॥

आचार्यों वेदाध्यापकः । ब्रह्मणो वेदस्य । मरुपतेरिन्द्रस्य
अतिथिस्तु धर्मस्वात्मैव मूर्तिरिति किं वक्तव्यमिति भावः ।
आत्मनः परमेश्वरस्य ॥ २६-३० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यो गुप्ताभिः महद्मन्त्रममङ्गलं कृतं तदेवाह । ब्रह्मिष्ठं
ब्रह्मसंपन्नं दान्तं ब्राह्मणमैश्वर्यात् प्रभुत्वमदात् नाश्वनन्दत
नामिनन्दितवन्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥

आदौ गुर्वतिक्रमात् प्रसीदन् संप्रति काश्चं गुरुमाराध्य भूय
उपचितान् द्विषतः शत्रून् पश्य गुरुतिरस्कारस्कारौ विपरसंप-
दोर्हेतुरित्यर्थः । यदि ममापि निष्पन्नं स्थानमादृशिरत्
वृद्धीयुः यतो भृगुदेवताः भृगवः भृगुवंश्याः शुक्रतत्पुत्रादयो
देवता येषां ते गुरुभक्ताः ॥ २३ ॥

तदा अभ्येधो मन्त्रो येषां ते तथा भृगुणांमनुशिद्धितार्थाः
शिष्याः त्रिविष्टपं किं गणयन्ति न किमपीत्यर्थः । अत्यन्ततो भीता-
गावश्च तच्छरणं सूचयति । नेत्यर्थः ॥ २४ ॥

विशेषतः आश्रयणीयमाह । तदिति । तत्तस्मात् समाजितः
सेवितः अस्य विश्वरूपस्य कर्म मातामहकुक्षपक्षपातं यदि
क्षमिष्यन्म क्षमिष्यन्मे ॥ २५ ॥

ते देवा एवमनेन प्रकारेणोदिता उक्ताः उपपन्नं तन्निकटं
गर्भेष्टमङ्गवत् ॥ २६ ॥

अमये, अस्मिन्नापत्कावे उचितः ॥ २७ ॥ २८ ॥

आत्मनोऽतिथिर्त्वं पितृत्वं च तं प्रति निर्दिष्टायातिथीनां
पितृणां पूज्यत्वं बहुभिर्द्वैतामैराहुः । आचार्य इति द्वाभ्याम् ॥ २६ ॥

धर्मस्य आत्मा मूर्तिरिति चिः आत्मनो जगत्कारणस्य भगवतो
मूर्तिः सर्वभूतानि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्माजी बोखे हे ! देवभेद हो तुम लोगों ने बड़ा बुरा काम
किया जो कि इन्द्रियों को दमन करने बाखे ब्राह्मण ब्रह्मपति
का तुमने ऐश्वर्य के मारे सम्मान नहीं किया ॥ २१ ॥

तिसी अभ्याय से तुमको शत्रुओं से पराभव भया है
पहिले तुमारे बैरी स्त्रीय होगये ये तुम बलवान् होगयेये
अब उस अभ्याय से तुमको दुःख की उत्पत्ती भई है ॥ २२ ॥

हे इन्द्र ! अपने शत्रुओं को तुम देखो गुरु के अतिक्रम करने
से स्त्रीय होगये ये वैही असुर अब भक्तिपूर्वक शुकाचार्य
की आराधना करने से अब मेरे स्थान को भी लेने के लायक
होगये हैं ॥ २३ ॥

भृगुओं के सिक्काने से अभ्येध मंत्रवाले होगये हैं सो
स्वर्ग को ए क्या गिनते हैं जो कोई भी ब्राह्मण गुरुगोविन्द को
ईश्वर मानते हैं तिन पुरुषों को कभी अमङ्गल नहीं
होता है ॥ २४ ॥

इस हेतु से अब तुम लोग स्वर्गाके पुत्र आत्महानी तपस्वी
ब्राह्मण के शरण जाओ उसकी सेवा करके उसके
असुर पक्षपात रूप कर्म को तुम सहते रहोगे तब वह विश्व
रूप तुम्हारे सब मनोरथों को पूरा करदेगा ॥ २५ ॥

श्रीशुक्लदेवजी बोखे इस प्रकार ब्रह्माजी के कहने से देवता
शोक रहित होगये फिर विश्वरूप ऋषि के पास जाकर आशि-
ङ्गन करके इस वचन को बोखे ॥ २६ ॥

देवता बोखे हम लोग तुमारे अनिधि होकर तुमारे आश्रम
में आये हैं तुमारा कल्याण होगा हे तात ! हम पिता लोगोंके समक
के अनुसार मनोरथ को पूरा करो ॥ २७ ॥

सब पुत्रों का परमधर्म यही है कि जो पिताओं की सेवा
करना यदि पुत्र वालों का यही धर्म है तो फिर ब्रह्मचारियों का
होवे इसमें क्या कहना है ॥ २८ ॥

आचार्य ब्रह्माकी मूर्ति है पिता प्रजापति की मूर्ति है बड़ा
माता इन्द्र की मूर्ति है माता तो साक्षात् पृथिवी की मूर्ति
है ॥ २९ ॥

वहिनन्द्या की मूर्ति है अनिधी धर्म की मूर्ति है पहिचान
का जो अङ्गवत् वह अग्नि की मूर्ति है सब भूत मात्र भगवान्
की मूर्ति हैं ॥ ३० ॥

तस्मात्पितृणामार्त्तानामार्तिं परपराभवम् ।

तपसापनयंस्तात ! सन्देशं कर्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥

वृणीमहे त्वोपाध्यायं ब्रह्मिष्ठं ब्राह्मणं गुरुम् ।

यथाञ्जसा विजेष्यामः सपत्नास्तव तेजसा ॥ ३२ ॥

न गर्हयन्ति ह्यर्षेषु यविष्ठाङ्घ्र्यभिवादनम् ।

छन्दोभ्योऽन्यत्र न ब्रह्मन् ! वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणम् ॥ ३३ ॥

ऋषिरुवाच ।

अभ्यर्थितः सुरगणैः पौरोहित्ये महातपाः ।

स विश्वरूपस्तानाह प्रसन्नः श्लक्ष्णया गिरा ॥ ३४ ॥

विश्वरूप उवाच ।

विगर्हितं धर्मशीलैर्ब्रह्मवर्च उपव्ययम् ।

कथं नु मद्विधो नाथा ! लोकेयैरभियाचितम् ।

प्रत्याख्यास्यति तच्छिष्यः स एव स्वार्थं उच्यते ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येदीपिका ।

परेष्ठः पराभव एवार्तिताम् ॥ ३१ ॥

सन्देशमाहुः । वृणीमहे इति ॥ ३२ ॥

ननुपाध्यायत्वे कनिष्ठस्य समाभिवादनं कारिष्यथ तस्य गर्हितं तत्राऽऽहुः । नेति । अर्षेषु प्रयोजननिमित्तं यविष्ठानामभिवादनं न निन्द्यति । किञ्च । छन्दोभ्यो मन्त्रेभ्योऽन्यत्र वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न तु मन्त्रेषु अतोऽस्मभ्यं मन्त्रदातृत्वेन त्वमेव ज्येष्ठो भविष्यति । यद्वा । छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदान्विहाय वय एव ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न भवति । किन्तु । वेदा एव मुख्यं कारणं तस्माभ्यं तु वयः । वेदज्ञत्वात् त्वमेव ज्येष्ठ इत्यर्थः ॥ ३३—३४ ॥

निन्दितमपीह मद्यान्त्राभङ्गमयेन करिष्यामीत्याह सार्द्धेन । विगर्हितं पौरोहित्यं धर्मशीलेः अपमं तु त्वात् । किञ्च । ब्रह्मवर्चं उपव्ययं पूर्वमित्यस्य ब्रह्मवर्चसो व्ययकरणं प्रत्याख्यातुं च माहशो नाहतीत्याह । कथं न्विति । तेषां शिष्यः शिष्यणाहः । स एव । प्रत्याख्यानामात्र एव हि शिष्यस्य स्वार्थं उच्यते ॥ ३५ ॥

मत एव सर्ववर्णानां गुरु त्वामुपाध्यायं वृणीमहे यथा येन प्रका-
रेणाञ्जसा सुखेनैव तव तेजसा ब्रह्मतेजसा सपत्नान् शत्रून्विजे-
ष्यामः तथानुगृह्यामिति शेषः ॥ ३२ ॥

ननुपाध्यायत्वे कनिष्ठस्य समाङ्घ्र्यभिवादनं कथं कारिष्यथ तत्तु
गर्हितं तत्राहुः । न गर्हयन्तीति । स्वार्षेषु स्वप्रयोजननिमित्तं यविष्ठा-
ङ्घ्र्यभिवादनं न गर्हयन्ति । हे ब्रह्मन् ! छन्दोभ्योऽन्यत्रैव
वेदाध्ययनादन्यत्रैव कर्मणि वयः ज्यैष्ठ्यस्य कारणं छन्दोभ्यो मन्त्रे-
भ्योऽन्यत्र वयो ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न तु मन्त्रेष्वतोऽस्मभ्यं मन्त्रदातृ-
त्वेन त्वमेव ज्येष्ठो भवसीति वार्थः । यद्वा । छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदा-
न्विहाय वय एव ज्यैष्ठ्यस्य कारणं न भवति । किन्तु । वेदा एव
मुख्यं कारणं तस्माभ्यं तु वयः अतो वेदज्ञत्वात् त्वमेव ज्येष्ठ
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवमुक्तो विश्वरूपो वेदानुशासकत्वाद् मुनिः । अभ्यर्थित इति ।
एवं सुरगणैः पौरोहित्यं पुरोहितस्य कर्म प्रति प्रार्थितः । स
महातपाः विश्वरूपः प्रहसन् श्लक्ष्णया मृदया गिरा तान्
देवानाह ॥ ३४ ॥

उक्तिमेवाह सार्द्धेऽस्त्रिभिः । विगर्हितमिति । धर्मशीलैर्विगर्हितं
तावद्दर्शनात् पौरोहित्यं विगर्हयन्तीत्यर्थः । किञ्च । तत्पौरोहित्यं
ब्रह्मवर्चसस्य व्ययकरणम् । आप्तत्वात् “ब्रह्मवर्चस्तेषां वर्चसः” इति
समाप्तान्ताभावः । एवं पौरोहित्यस्य विगर्हितत्वं स्वधर्मनाश-
कत्वेन चाभिभाष्यधुना तदप्रत्याख्येयं चेत्याह । कथमिति । लोके-
नैर्धर्ममाभिरभियाचितो मद्विधः पितृसेवकः कथं नु तदप्रत्याख्या-
स्यति नाम न प्रत्याख्यास्यत्येत्यर्थः । मद्विध इत्यनेनाभिप्रेतं
विशदयति । तच्छिष्य इति । तेषां शिष्यः शिष्यणाहः शिष्याऽपि प्रत्या-

श्रीमद्गीतासुवाचार्यकृतभागवतभाष्यम् । टीका ।

तस्मादेतात ! त्वत्पितृणामार्त्तानां पीडितानामस्माकं
शत्रुषुः पराभवस्यामार्तिं तपसा तपःप्रसाधेणापनयन्-
स्माकं सन्देशं कर्तुमर्हसि यांयां भवसि ॥ ३१ ॥

सन्देशमेवाहुः । वृणीमहे इति । ब्रह्मिष्ठं ज्ञानिनं तत्रापि ब्राह्मण-

श्रीमद्गीताध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतन्नाह । स एव । प्रत्याख्यानाभाव एव हि शिष्यस्य स्वार्थं
चक्षते मन्त्रिषो नाथ इत्येकवचनपाठे नाथा याचितनाथत्वेन
लुक्त्वेन याचितः स एव स्वार्थः इति लोकेषः शिष्यैर्नियु-
यते इति यतः स एव स्वार्थः परमो ज्ञान इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजोपनिषत्पदरत्नावली ।

लोकवाक्यस्य कर्तव्यत्वे हेतुमुक्त्वा निगमयन्ति । तस्मादिति ।
परमः शत्रुघ्नः प्राप्तपराभवलक्षणाभार्तिमपनयन् ॥ ३१ ॥
त्वा त्वाम् ॥ ३२ ॥

नन्वेहं युष्मदुपाध्यायश्चेत्कनिष्ठस्य मम पादामिष्वन्देन निन्दितं
भवतामिति तत्राह । नेति । अथैष प्रयोजनेषु यन्निष्ठस्य कनि-
ष्ठस्य "माचार्यादेव विद्या विदित्वा साधिष्ठे प्रापयति सर्वा
देवता वेदविदि ब्राह्मणे निषमन्ति" इत्यादिभूतेः । वेदाभिज्ञानमेव
उपेष्टव्यस्य कारणं न घब इत्याह । छन्दोभ्य इति । अत्र छन्दोभ्य
इत्यनेन तदभिज्ञानं लक्ष्यते । वेदाभिज्ञानमन्तरेण उपेष्टव्यकारणं
यथा न भवति तज्ज्ञानमेतत्तस्मात्तस्मात्स्वदङ्गप्रियवन्देन न
निन्दितं औश्यादौ पापदवादिनां दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥

* धर्मशीलेर्विगर्हितम् (१) पौरोहित्यमिति शेषः । कस्मादिति
तत्राह । ब्रह्मन्ति । ब्रह्मवर्चसः उपव्ययो नाशो यस्मात्तत्तथा पौरोहित्यं
ब्रह्मवर्चः उपगतव्ययं प्राप्तनाशं क्वाहिति यस्तस्माद्धर्मशीले-
र्विगर्हितमिति वा योजना । तर्हि तत्र शक्यमित्युच्यतामिति चत्त-
त्राह । कथं न्विति । हे नाथाः । लोकेशः अभिवाञ्छितो मन्त्रिषो
विप्रः कैश्च नु प्रत्याख्यास्यति कथमपि न निराकरोमीत्यर्थः ।
गुर्वीक्ष्यलङ्घने दोषापत्तित्यभिप्रेत्याह । तच्छिष्य इति । परकार्यत्वेन
निराकार्यमिति तत्राह । स एवेति ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजोपनिषत्पदरत्नावली ।

नन्वेवं धर्मोपदेशस्तुतिभ्यां प्रियञ्जितं धृत्यत्र आहुः
। तस्मादिति ॥ ३१ ॥

त्वा त्वां गुं गुरुत्वेन वृत्तीमहे । प्रयोजनमाहुर्धेति ॥ ३२ ॥

ननु मां गुरुं कुरुयति चेत् भ्रातृपुत्रत्वेन कनिष्ठस्य कार्यं
ममभिवादनं करिष्येति तत्राहुः । नेति । छन्दोभ्योऽन्यत्र अन्येषु
व्यावर्तककृत्येषु यन्निष्ठः कृष्यभिवादनं न गर्हयन्ति न अपि तु
गर्हयन्त्येव । यतो वय एव उपेष्टव्यस्य कनिष्ठस्य च कारणम् । अधिक-
वचस्त्वे उपेष्टः । अनपनयस्त्वे कनिष्ठ इति । छन्दस्स वेदिककृत्येषु
ननु तत्र छन्दोभ्यमेव उपेष्टव्यस्य कारणमित्यर्थः । तस्मात्तव वेद-
-

त्वाधिक्यात् त्वमेवास्माकं पौरोहित्यं कुर्वन् मन्त्रप्रदो गुरुर्भवेति
भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

धर्मशीलेर्विगर्हितः पौरोहित्यं विगर्हितः यतो ब्रह्मवर्चसः
ब्रह्मवर्चस उपव्ययोऽधिकव्ययो यतस्तत् । किञ्च । तदपि मन्त्रमिति
मम तत् कर्तव्यमेवाभूदित्याह । कथमिति । हे नाथाः । लोकेशो-
न्माभिः तच्छिष्यः तेषां युष्माकं शिष्यः । तस्मात् । स एव । प्रत्या-
ख्यानाभाव एव शिष्यस्य स्वार्थः ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वा त्वाम् ॥ ३२ ॥

हे प्रधान । छन्दोभ्योऽन्यत्र वेदाध्ययनादिव्यवहारव्यतिरिक्तं
लौकिकं व्यवहारे अर्थेषु प्रयोजनेषु यन्निष्ठाङ्गप्रयभिवादनं न गर्ह-
यन्तीति न अपि तु गर्हयन्ति हि यतः उपेष्टव्यस्य कारणं यथा भवति
वक्ष्येव उपेष्टः स्वीक्रियते । वेदाध्ययनादिव्यवहारं तु यन्निष्ठाङ्ग-
भिवादनं न गर्हयन्ति अतः पितृणां अपि वेदिकव्यवहारनिर्वा-
हाय पुत्रोऽपि त्वं गुरुर्भवितुमर्हसीति फलितोऽर्थः ॥ ३३ ॥

अश्वधितः प्रथितः रुद्रणया बहुगुणयुक्तया ॥ ३४ ॥

ब्रह्मवर्च उपव्ययं ब्रह्मवर्चोनाशकम् । स एव । प्रत्याख्यानाभाव
एव शिष्यस्य स्वार्थः उच्यते ॥ ३५ ॥

भाषा टीका ।

हे नाथ ! तिस हेतु मे पितर हम लोगों को बराये मे परामर्श
होने से जो दुःख है तिसको तुम तपस्या के प्रभाव से दूर करने
को हमारी आज्ञा को करने के योग्य हो ॥ ३१ ॥

अब हम लोग ब्रह्मपुत्र ब्राह्मण तुमको उपाध्याय गुरु करके
वरण करने हैं जिससे कि तुमारे तेज से शत्रुओं को
जीनेगे ॥ ३२ ॥

हे प्रधान ! लोक के चरणका चरदन मम व्यवहार कार्यो
मे निन्दित है तो भी वेदिक कर्मो मे निन्दित नहीं है तुम
वेद ज्ञानी उत्तम हो तिस से तुमारा चरण धेवन हम
करेंगे ॥ ३३ ॥

श्रुति भिक्षुकदेवजी बोले इत्यकार मे पुरोहित कर्म मे
देवों के चरण करने मे पडे तपस्या विश्वरूप प्रसन्न होकर
मरल पाणी मे घेले ॥ ३४ ॥

विश्वरूप बोले यथाव पुरोहित धर्म धर्मात्मा पुरुषों से
निन्दित है योकि उसमे ब्रह्म तेज का नाश होता है तो भी
आपका के वचन को मे कैसे नहीं मानेगा मे तो आपका
शिष्य हू मेर को तो यही स्वार्थ है ॥ ३५ ॥

(१) पौरोहित्यं स्वार्थकथं माटापणं नैव च ॥ यः करोति स
देवोऽपि श्रावणोऽपि समस्तुत इति कार्यविपाकाकः ।

अकिञ्चनानां हि धनं शिखोज्जनं तेनेह निर्वर्तितसाधुसक्रियः ।
 कथं विगर्ह्यं नु करोम्यधीश्वराः ! पौरोधसं हृष्यति येन दुर्मतिः ॥ ३६ ॥
 तथापि न प्रतिब्रूयां गुरुभिः प्रार्थितं कियत् ।
 भवतां प्रार्थितं सर्वं प्राणैरर्थैश्च साधये ॥ ३७ ॥
 श्रीशुक उवाच ।

तेभ्य एवं प्रतिश्रुत्य विश्वरूपो महातपाः ।
 पौरोहित्यं वृतश्चक्रे परमेष्ण समाधिना ॥ ३८ ॥
 सुरद्विषां श्रियं गुप्तामौशनस्यापि विद्यया ।
 आच्छिद्यादान्महेन्द्राय वैष्णव्या विद्यया विभुः ॥ ३९ ॥
 यया गुप्तः सहस्राक्षो जिग्येऽसुरचमूर्विभुः ।
 तां प्राह स महेन्द्राय विश्वरूप उदारधीः ॥ ४० ॥
 (यां प्रविश्यासुराञ्छ्वत् कक्ष्यां नारायणात्मिकाम् ।
 अजैषीदृषभस्तात सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ० ॥)

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे वैयासिक्यां पारमहंस्यां संहितायां
 षष्ठस्कन्धे विश्वरूपोपाख्यानं नाम
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु पौरोहित्येन धनलाभाद्धर्मः सिद्ध्येदित्यथा निर्धनस्य कुतो धर्मः । अत एव तेन लोको हृष्यति तत्राह । अकिञ्चनानां शिखोज्जनं हि धनम् । क्षेत्रे खाम्युपेक्षितकण्ठिशोपादानं शिखम् । हृदादौ पतितश्रीह्यादेरुपादानमुञ्जनम् । इह युदाद्धमे । तेनैव निर्वर्तितं साधूनां सत्क्रिया येन ॥ ३६ ॥

किञ्चेतत्प्रार्थितमल्पमेव । अङ्गवधिकमपि करिष्यामीत्याह । भवतामिति ॥ ३७ ॥

परमेष्ण समाधिना परमोद्यमेन ॥ ३८ ॥

वैष्णव्या श्रीनारायणकक्ष्यात्मिकया ॥ ३९ ॥

असुरचमूर्खत्वेनाः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

ननु पौरोहित्ये धनलाभाद्धर्मः सिद्ध्येदित्यथा निर्धनस्य कुतो धर्मः अत एव तेन लोको हृष्यतीत्यत्राह । अकिञ्चनानामिति । अकिञ्चनानां निष्कामानां शिखोज्जनम् "उञ्जः कण्ठश्च आदानं कण्ठिशाद्यर्जनं शिखम्" एतदित्यन्तरहृत्तिसरूपाद्यमेव हि धनं तेनैव उक्तान्यन्तरेणैव निर्वर्तितं निष्पादितं सत्क्रियाः पञ्चमहायज्ञादिरूपाः किंवा यैस्तादृशा भवन्ति यतो हे अधीश्वराः ! विगर्हितं पौरोहित्यं पुरोहितकर्मार्हं कथं नु करोमि येन पौरोहित्येन दुर्मतिमूर्खः नृप्यति पौरोहित्यं दुर्मतेस्तोषहेतुरकिञ्चनस्य तु शिखोज्जनमेवेति भावः ॥ ३६ ॥

तथापि पौरोहित्यस्य गर्हितत्वेऽपि न प्रतिब्रूयां प्रत्याखण्डे यद्यस्माद्गुरुभिः पितृभिर्युष्माभिः प्रार्थितं कियदिति भावः । किञ्चेतत्प्रार्थितम् इतोऽधिकमपि करिष्यामीति भावः । अतो भवतां सर्वं प्रार्थितं धर्मस्तपसादिभिः प्राणैश्च साधये प्राणपर्यन्तं यथा सामर्थ्यं साधय इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवमुक्तैर्देवैर्दुतः पौरोहित्यमकरोद्धिश्चरूप इत्याह मुनिः । नेष्टु इति । इतीत्यं तेभ्यो देवेभ्यः प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय महातपाः विश्वरूपः देवैर्दुतः पौरोहित्यं साधयानेन चित्तेन कृतम् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भिरत्तमवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पौरोहित्यकरग्रन्थेनाह । सुरक्षितमिति । औशनस्या उशनसः तस्याभिध्या विद्यया गुप्तं रक्षितमपि सुरक्षितं भवेत् वैष्णव्या रायण्यवमोक्तिरुक्ता मन्त्रविद्यया आच्छिद्य तेषु भाकृत्य विभु-र्वैभुः रूपं महेश्वराय प्रादात् ॥ ३६ ॥

वैष्णव्या विद्यया आच्छिद्यदादित्येतदेवं विशदयति । यथेति । तद्वत्तात् इन्द्रो यथा वैष्णव्या विद्यया गुप्तो रक्षितः अत एव वैभुः समर्थो भूत्वा सुरसेना जग्रे हतवान् तां विद्यामुद्धारधीवि-लुप्तमतिर्विश्वरूपो महेश्वराय प्राह विश्वरूपोपदिष्टवैष्णवविद्या-मरक्षितः शक्रः शङ्खजिह्व इति अयं लक्ष्यवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे श्रीमद्भिर-

रायण्यवमोक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेव स्पष्टमाह । अकिञ्चनानामिति । लूनसस्ये केवारे क्षामिना च परित्यक्ते एकैकावशिष्टमजरीप्रहणं शिखं तादृशे क्षेत्रे एकैक्रीहिप्रहणमुच्छनं शिखं चोच्छनं यत्नेनैव न प्रतिग्रहा-दिना निर्वर्तिताः साधूनां सत्यः क्रिया अग्निहोत्रवृक्षणा यस्य स तथा एतुविधो विगर्हितं पौरोधसं कथं करोमि । दुर्मतिः दुःखितमतिः विषयाकृष्टचित्त इत्यर्थः । येन पौरोहित्येन प्राप्तेन ह्यो भवति तदिति शेषः ॥ ३६ ॥

गुरुभिः प्रार्थितं कियदिति भिक्कुल्य न करोमीति न वच्मीति कथं तर्हि निर्णय इति तत्राह । भवतामिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

औशनस्या उशनसः शुक्रस्य विद्यमाना औशनसी तथा आच्छिद्य क्रीकृत्य विष्णुर्देवता मस्या इति वैष्णवी तथा ॥ ३६ ॥ ४० ॥

कस्यां कवचवस्त्राणां रक्षाम् ॥ ० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु पौरोहित्येन धनक्षामादर्थः सिद्धोऽह । अन्यथा निधे-नस्य कुतो धर्मस्तत्राह । अकिञ्चनानां शिखोच्छनमेव धनम् । क्षेत्रे साधुप्रेक्षितकण्ठोपादानं शिखम् । हृद्वादी पतितमीक्षा-देरुपादानमुच्छनम् । येन पौरोधसेन दुर्मतिः पुमानेव हृष्यति न तु सुमतिः । यद्वा । दुष्टा मतिरेव क्षान्तकृत्यात् हृष्यति ॥ ३६ ॥

न प्रतिष्ठायां न प्रत्याख्यास्ये कियदेतत् प्रार्थितमस्यैवमेव मन्त्रविक्रमपि करिष्यामीत्याह । भवतामिति ॥ ३७ ॥

समाधिना चित्तैकाग्रयेण ॥ ३८-३९ ॥

तां वैष्णवीं विद्याम् ॥ ४० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्य सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अकिञ्चनानां शिखोच्छनं शिखं क्षेत्रे पतितकण्ठोपादानं उच्छनं हृद्वादिपतितमीक्षायापादानं च धनम् । तेनैव निवेष्टिताः साधु सम्यक् सत्क्रिया येन सोऽहं कथं नु विगर्हितं पौरोधसं पौरोहित्यं करोमि येन पौरोहित्येन दुर्मतिर्हृष्यति धनलोभेन नृपति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तैर्भूतः समाधिना चित्तैकाग्रयेण पौरोहित्यं चक्रे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

यथा गुप्तः विभुः समर्थः सन्नसुरचमः जिह्वे तां महे-श्वराय सहस्राक्षाय प्राह उद्धारधारिति पदेन सा गोपनीयति सूचयते ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

हे अधीश्वर हो । अकिञ्चन ब्राह्मणों का धन तो क्षेत्रों में से बाख़ वृक्षानों में से दाना बीनना मात्र है उसीसे वह सुन्दर क्रियाओं को करना रहना है जिस पुरोहित पना में खोटे पुरुषको हर्ष होता है निमको मे कैसे करूंगा ॥ ३६ ॥

तो भी गुरु लोगों के प्रार्थितकों में निषेध नहीं करूंगा क्योंकि यह कितनी बड़ी बात है आपके प्रार्थना किये हुये सब बातों को मैं प्राणों से और धर्मों से सिद्ध करूंगा ॥ ३७ ॥

श्रीशुक्रदेवजी बोले उस महातपस्वी विश्वरूप ने वरणा करणे से नावधान से पौरोहित्यको स्वीकार किया ॥ ३८ ॥

देवतों के शत्रु असुरों ने शुक्राचार्य की विद्या से जो लक्ष्मी

भाषा टीका ।

संपादन की थी उस संपत्ति को वैष्णवी विद्या से छीन कर
महेन्द्र को विश्व रूप ने दे दिया ॥ ३८ ॥

जिस विद्या से रक्षित होकर इंद्र ने असुरों की सेना को
जीता था उसी विद्या को उदार बुद्धि वाले विश्वरूप ने
महेन्द्र के अर्थ कथन किया ॥ ४० ॥

जिसनारायण कवच नामकी कथा को धारण करके

इन्द्रने जैसे सिंहभुव्युगोंको जीतता है तैसे असुरोंको ज
जिता था सो वही विद्या है ॥ ० ॥

इति भीमागवत वृष्टस्कन्ध सातवें अध्याय का

भाषानुवाद सकलमन्त्राचार्यकृत

समाप्त ॥ ७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे वृष्टस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

—○:#:○—

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

—○:ॐ:○—

राजोवाच

यथा गुप्तः सहस्राक्षः सवाहान् रिपुसैनिकान् ।
 क्रीडन्निव विनिर्जित्य त्रिलोक्या बुभुजे श्रियम् ॥ १ ॥
 भगवंस्तन्ममाख्याहि वर्म नारायणात्मकम् ।
 यथातथायिनः शत्रून् येन गुप्तोऽजयन्मृधे ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच

वृतः पुरोहितस्त्वाधे महेन्द्रायानुपृच्छते ।
 नारायणाख्यं वर्माह तदिहैकमनाः शृणु ॥ ३ ॥

विश्वरूप उवाच

धौताङ्गघ्रिपाणिराचम्य सपवित्र उदङ्मुखः ।
 कृतस्वाङ्गकरन्यासो मन्त्राभ्यां वाग्यतः शुचिः ॥ ४ ॥
 (१) नारायणमयं वर्म सन्नद्येद्वय आगते ।
 (२) पादयोजानुनोरूर्वोरुदरे हृदयोरसि ॥ ५ ॥
 मुखे शिरस्यानुपूर्व्यादोङ्कारादीनि विन्यसेत् ।
 ॐ नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा ॥ ६ ॥
 करन्यासं ततः कुर्याद्द्वादशाक्षरविद्यया ।
 प्रज्ञावादिकारान्तमङ्गुल्यङ्गुष्ठपर्वसु ॥ ७ ॥
 न्यसेद्दृढय ओङ्कारं विकारमनुमूर्द्धनि ।
 षकारं तु भ्रुवोर्मध्ये शाकारं शिखया दिशेत् ॥ ८ ॥
 वेकारं नेत्रयोर्युज्यान्नकारं सर्वसन्धिषु ।
 मकारमस्त्रमुद्दिश्य मन्त्रमूर्तिर्भवेद्बुधः ॥ ९ ॥
 सविसर्गं फडन्तं तत् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ।
 ॐ विष्णावे नम इति ॥ १० ॥

भीष्मरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

अष्टमे विश्वरूपस्तु वर्म नारायणात्मकम् ।

इन्द्राय ग्राह्ये वेमेन्द्रो गुप्तो दैत्यानाजयत् ॥ १ ॥

विद्योक्त्यैः सम्बन्धिनी श्रियम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

मन्त्राभ्यामष्टाक्षरद्वादशाक्षराभ्यां कृतः आङ्गेषु करलोभ
न्यासो येन ॥ ४ ॥नारायणमयं वर्म सन्नद्येद्वयभीषात् । तत्राष्टाक्षरेण पादयष्टाङ्गेषु
न्यासमाह । पादयोरसि साधेन ॥ ५ ॥

(१) नारायणपरं वर्म इति श्रीमच्छुकदेवपाठः ।

(२) देवभूतात्मकर्मज्ञो नारायणमयः पुमान्) इति श्रीवीररा० श्रीविजयध्वज० मतेऽयमाधिकः पाठः ।

भीमद्विजयवर्जनीयकृतपदरक्षावली ।

मन्त्रमसुरनिरासमुद्दिश्य कुर्यादिति शेषः । मन्त्रमूर्तिः मन्त्र-
देवतासन्निधानयुक्तदेह इति विसर्गेण सहितं फडित्यक्षरावसा-
नमन्त्रमं अन्तं रक्षसां नाशकरं फडित्यं वा तं प्रकारं स्वाहा-
विक्षेपनीयसहितं फडित्यं चेति वा (१) इत्यस्योत्तरा विषयवे नम
इत्यन्वया प्रतीतिनिरासाय प्रतीकं पठति । ओं विष्णवे नम इतीति ।
अनन्तरं ज्येष्ठदेवताप्रकारं निरूपयति । आत्मानमिति । परमा-
त्मानं विप्रतिपत्तिनिरासाय प्रतीकं ज्येष्ठमिति । ऐश्वर्यादिपदशक्तिभिः
उत्पाद्यमभुमन्त्रज्ञानक्रियेच्छाशक्तिभिर्वा तपो नाम शत्रुसंतापनश-
क्तिर्ज्ञानं वा इमं मन्त्रमिति वक्ष्यमाणमिति ॥ ६-११ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवेः ।

यथेति युग्मकम् । यथा वर्मरूपया विद्यया यथा अन्नवत्
तं प्रकारं ज्ञात्वा हि ॥ १-१७ ॥

भीमद्विजयवर्जनीयकृतसारार्थवर्धिनी ।

नारायणात्मकं वर्म विश्वरूप उपादिशत् ।

शक्तं वेनाजवहेत्याह स इत्यहम् उच्यते ॥

मन्त्राऽप्यैमहाक्षरब्राह्मणोपासमाह ॥ १ ॥ ४ ॥

मन्त्राक्षरेण पादाद्यक्षरेषु न्यासमाह । पादयोरिति सार्जेन ।
प्रणवसंपुटितमोक्षारायेकैकाक्षरं विन्यसेत् । विपर्ययं यथा भव-
त्येवं शिरसादिपादान्तं वा विन्यसेत् । प्रक्रमेण सृष्टिम्यासं
व्युत्क्रमेण संहारन्यासं वा कुर्यादित्यर्थः ॥ ५-६ ॥

प्रणवादीति । प्रणवसंपुटितमेकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य
वामतर्जनीपर्यन्तमङ्गुलीषु परिशिष्टमक्षरचतुष्टयम् अङ्गुष्ठयो-
राद्यन्तर्पर्वसु न्यसेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रान्तरेणापि हृदयादिन्यासमाह । न्यसेदिति ॥ ८ ॥

मकारमस्रमुद्दिश्य ध्यात्वा तन्मकाराक्षरं मः अक्षाय फडिति
एवं सर्वदिग्बन्धे विनिर्दिशेत् ॥ ९ ॥ १० ॥

भीमचक्रुदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नारायणवर्मं अष्टमेनाध्यायेन प्रकाशयते । तत्र तावत् नारा-
यणवर्मं बुभुक्षुः पृच्छति । यथेति । यथा नारायणवर्मरूपया विद्यया
त्रिकां कयां या भीः संपत्ताम् ॥ १ ॥

नारायणात्मकं नारायण आत्मा विषयो यस्य तत् । मम
मह्यमाख्याहि कथय ॥ २ ॥

नारायणः आख्यायते कथयते येन तत् ॥ ३ ॥

शुचिः कृतस्नानः पुनर्धौताक्षुद्रिपाणिः उदङ्मुखः आसने उप-
विष्ट इति शेषः । सपवित्रः गृहीतकुशः आचम्य विधिवत्कुना-
चमनः मन्त्राऽयामहाक्षरब्राह्मणोपासनां कृतः स्त्रीषु अङ्गेषु
करयोश्च न्यासो येन सः । नारायणपरं नारायण एव परः

(१) न्याससमये वकारणकारयोः पृथगुक्त्या ।

साज्योऽर्थो यस्मात्कारायणापकमित्यर्थः । अनेनैतद्वाराण्यकं
नारायणमाप्तिरिति गम्यते । वर्मं कथयं संनहयेत् । फडास्तं
दधंयति । मय आगते इति । अङ्गेष्वक्षरेण न्यासं कुर्यादि-
त्याह । पादयोरिति सार्जेन । प्रणवाद्येकैकमक्षरं पादयुग्मादिशि-
रोऽन्तेऽङ्गेषु अनुक्रमेण विन्यसेत् । विपर्ययं यथा भवति तथा
शिरसादिपादयुग्मास्तं वा विन्यसेत् । अत्र केवलानामक्षराणां
न्यास उक्तः । ऋषिचक्रह्रस्वादिकं च नोक्तम् । यथोक्तस्यैव
सर्वेषु कथार्यमद्वैत्यास्तथापि यथावधि यथाशास्त्रं सानुसारं
प्रणवसंपुटितं वा नमोऽस्तं वा एकैकमक्षरं तत्र विन्यसेत् ।
नारायणमन्त्रसम्बन्धि ऋष्यादिकं च ज्ञेयम् । मन्त्रमाह । ॐ
नम इति ॥ ४-६ ॥

ब्राह्मणाक्षरेण करयोर्म्यासं कुर्यादित्याह । करन्यासमिति ।
ब्राह्मणाक्षरं मन्त्रमाद्यन्तायामक्षराभ्यां सूचयति । प्रणवादिब-
कारान्तमिति । एकैकमक्षरं दक्षिणतर्जनीमारभ्य वामतर्जनी-
पर्यन्तमङ्गुलीषु परिशिष्टानि चतुरक्षराणि अङ्गुष्ठयोराद्यन्तेषु पर्वसु
च विन्यसेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रान्तरन्यासमाह । न्यसेदिति ब्राह्मणम् । वकारणकारयोर्बि-
न्द्वेण न्यासमाह । वकारं भुवोर्मध्ये वकारं शिखया शिखायां
वेकारं नेत्रयोर्गुह्यात् नकारं सर्वसन्निधुषु करचरखसन्निधु
तदनन्तरं मः अक्षाय फडित्येवं सविसर्गे मकारं फडित्य-
मक्षयमस्रमुद्दिश्य ध्यात्वा सर्वदिग्धु विनिर्दिशेत् नज्यङ्गुष्ठान-
योगरूपया छोटिकमुद्रया दिग्बन्धने कुर्यात् । एवं मन्त्रमूर्तिर्नभे-
दित्यर्थः । मन्त्रमाह । ॐ विष्णवे नम इति ॥ ८-१० ॥

भाषा टीका ।

वृद्धकण्ठके आठ वे अध्याय में भीनारायण कवच का
कथन है तिस में बड़े छन्दवाले मिलकर ४३ श्लोक हैं अनु-
ष्टुप ४८ श्लोक हैं महाराज भीपरीक्षितजी प्रश्न करते हैं कि
हे भगवन् शुक्रदेवजी ! जिस विद्या मन्त्र सं रक्षित होने से इन्द्र ने
शत्रुओं के सेनापतिओं को बाहनों के सहित जेबते सरीकं
जीतकर तीनों लोकोंकी सम्पत्ति का भोग किया है जिससे
रक्षित होकर युद्धमें शत्रुचारि शत्रुओं को इन्द्र ने जीतलिया
है उस नारायण कवचको मेरे से कथन करो ॥ १ ॥ २ ॥

भीशुकदेवजी बोले हे राजन् ! विश्वरूपको जब देवतां ने
पुरोहितपनामें वरण किया तब इन्द्र के पूछने से इन्द्र के अर्थ
विश्वरूप ने नारायण कवचका उपदेश किया है मेरे कहनेसे
एकाग्रमनहोकर इहापर तुम सुनो ॥ ३ ॥

विश्वरूपबोले जिस समय में मनुष्यको भयप्राप्तहो तिस समय
में पुरुष स्नानादि नित्यकर्मों से पहिले निवृत्त होकरभी हाथ
पैरों को धोवे फिर वहिने हाथकी अनागिका अंगुली में कुश
या तामा माहि का पवित्रा धारण करे फिर कुश मृगवर्षादि
के आसनपर उत्तरको मुखकरके बैठे काम क्रोधादि वास्-
नाओं को छोड़कर भीतरकी शुद्धि करे मोनमत्त धारण करे
फिर महाक्षर ब्राह्मणाक्षर दोनों मन्त्रों से अङ्गन्यास कर-
न्यास दोनों करे ॥ ४ ॥

आत्मानं परमं ध्यायेद्ध्येयं षट्शक्तिभिर्युतम् ।

विद्यातेजस्तपोमूर्तिमिमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥ ११ ॥

ॐ हरिविदध्यान्मम सर्वरक्षां न्यस्ताङ्घ्रिपद्मः पतगेन्द्रपृष्ठे ।

दरारिचर्मासिगदेषुचापपाशान् दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः ॥ १२ ॥

जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्तिर्यादोगणेश्यो वरुणस्य पाशात् ।

स्थलेषु मायाबद्धवामनोऽव्यान्निविक्रमः खेऽवतु विश्वरूपः ॥ १३ ॥

दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः पायान्मृत्तिहोऽसुरयूथपारिः ।

विमुञ्चतो यस्य महादृहासं दिशो विनेदुर्न्यपतंश्च गर्भाः ॥ १४ ॥

रक्षत्वसौ माध्वनि यज्ञकल्पः स्वदंष्ट्रोन्नीतधरो वराहः ।

रामोऽद्विकूटेष्वथ विप्रवासे सलक्ष्मणोऽव्याद्धरताम्रजोऽस्मान् ॥ १५ ॥

मामुग्रधर्मादखिलात् प्रमादाभारायणाः पातु नरश्च हासात् ।

वृत्तस्त्वयोगादथ योगनाथः पायाद्गुणेशः कपिलः कर्मबन्धात् ॥ १६ ॥

सनत्कुमारोऽवतु कामदेवाद्धयशीर्षा मां पथि देवहेलनात् ।

देवर्षिर्बर्यः पुरुषार्चनान्तरात् कूर्मो हरिर्मां निरयादशेषात् ॥ १७ ॥

धन्वन्तरिर्भगवान् पात्वपथ्याहुन्द्वाङ्गयादृषभो निर्जितात्मा ।

यज्ञश्च लोकादवताजनान्ताद्वलो गणात् क्रोधवशादहीन्द्रः ॥ १८ ॥

द्वैपायनो भगवानप्रबोधाद्बुद्धस्तु पाखण्डगणात् प्रमादात् ।

कल्किः कलेः कालमन्त्रात् प्रपातु धर्मावनायोऽरुक्तावतारः ॥ १६ ॥

मां केशवो गदया प्रातरहयाहोविन्द आसङ्गवमात्तवेणः ।

नारायणः प्राह उदात्तशक्तिर्मध्यन्दिने विष्णुररीन्द्रपाणिः ॥ २० ॥

माया टीका ।

किर नारायणाय नमः कवचको धारी के अवयवों में धारणा करे तिससे पहिले नारायण मन्त्रके ओङ्कारप्राप्ति अन्तर्गत् को दोनो पादों मे दोनो पीडियोमे दोनो जाँघों मे उत्तर में हृदय में बलस्थल में स्थास करे ॥ ५ ॥

वाकी दो अक्षरों को मुखमें और मस्तक में न्यास करे। इन आठ स्थानों में जिस मन्त्र के अक्षरों का न्यास करना है सो मन्त्र विपरीत ऐसा है "यगागरानाभोगडोम" इस मन्त्र के अक्षरों का उल्टे से अथवा सीधे से न्यास करे ॥ ६ ॥

तिसके पीछे ब्राह्मणशास्त्रासुदेव ने सत्सङ्ग के भक्तों का संग्रह तर्जनी मध्यमा अनामिका कनिष्ठा करतलकरपुष्ट इनों में व्यास करे फिर हृदय शिर शिखा कण्ठ नेत्र अङ्ग इन अङ्गों में है भक्तों का व्यास करे ॥ ७ ॥

पडसर विष्णु मन्त्र के मातृकार को हृदय में विचार को

मस्तक में वकार को भों के मध्यमें शकार को शिखा में
स्थान करे ॥ ८ ॥

बेकार का नेत्रों में नकार को सर्व सन्धियों में व्यास करै नकार
का मन्त्र उद्देश करके साधक पुरुष मन्त्र मूर्तिवाला होजावे ॥२॥

विसर्ग के सहित फट इस अक्षर को सब दिशों में ग्यास करे उस मन्त्र का स्वरूप "ॐ विष्णवे नमः" इस प्रकारका है ॥१०॥

भीधरस्वामिकृतभाषायेदीपिका ।

ध्येयमीश्वररूपमात्मानं ध्यायेत् । षट्शक्तिभिरेश्वर्यादिभिर्भगवा-
न्द्वाच्याभिः । विद्या च तेजश्च तपश्च मूर्तिर्यस्य तत्र । इमं
यक्ष्यमायं श्रीमन्नारायणकवचाख्यम् ॥ ११ ॥

अष्टगुणोऽणिमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ॥ १२ ॥

यादस्तां गणा एव वरुणस्य पाशास्तस्मात् ॥ १३ ॥

श्रीभरतमित्राभिज्ञानभाष्यार्थपिका ।

अटवी आजिमुक्तं सङ्गमोपक्रमश्च आदित्येपां तेषु सङ्कटस्था-
नेषु ॥ १४ ॥

असौ प्रसिद्धो वराहो मामध्वनि रक्षतु । यक्षैरवयवरूपैः कल्प्यते
निरक्षित इति तथा । उक्तीता उद्धृता भरा येन सः । अद्रिकूटेषु
गिरिशिखरेषु रामो जामदग्न्यः ॥ १५ ॥

उग्रधर्मादभिचारदिग्गजात् । हासाद्गर्वाभरोऽवतु । दत्तो
दत्तात्रेयः । अयोमाधोगर्भशात् ॥ १६ ॥

पथि यदेवानां हेवनं तमस्कारमकृत्वा गमनं तस्मात् । पुरुषा-
र्चनस्यान्तराद्देवपूजाच्छिद्राद्वाग्निशब्दपराधरूपाभारदः ॥ १७ ॥

शोकाज्जनापवादाद्यः जननिमित्तो धोऽग्न उपघातस्तस्मा-
द्बलमग्नोऽवतात् । कृतान्तादिति पाठे कृतान्तराकाशाद्रक्षतु को-
पघातसर्पाणां गणात् अहीन्द्रः शेषः ॥ १८ ॥

काळमलभूताकलः कल्किः धर्मावनाय धर्मरक्षयापोरुम-
हात् कृतोऽवतारो येन ॥ १९ ॥

दिनस्य षट्सु भागेषु क्रमेण प्रातरादिसंज्ञेषु रात्रेऽपि प्रदोषा-
दिसंज्ञेषु रक्षा प्रायेणम् । मां केशव इति शिभिः । मासङ्गं सङ्ग-
वमभिधाय ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

एवं कृतस्माङ्गकरणासः परमात्मानं ध्यायन् मन्त्रमाधत्तेपेदि-
त्याह । आत्मानमिति । परमात्मानं ध्यायेत् कथम्भूतं ध्येयं ध्यातुं योग्यं
बाह्यविमलहृदिशिष्टेषु ध्यानेन मनः प्रसक्तं भवेत्तदशमित्यर्थः ।
‘वदशक्तिभिर्ज्ञानशक्तिवैश्वर्यवैभवंतेजसात्मिकाभिः शक्तिभिरपृथक्-
सिद्धप्रकारभूताभिः कार्थोपयोगिनीभिर्युतं वाचस्त्वत्तं युक्तमेवैविधं
परमात्मानं ध्यात्वा इमं वक्ष्यमाणं नारायणवर्माख्यं मन्त्रमुदा-
हरेत् पठेत् मन्त्रं विशिनष्टि । विद्यातेजस्तपोमूर्तिं विद्या ज्ञानं तेजः
प्रभावस्तपः सत्कर्म विद्यादीनां मूर्तिराभवः तं विद्याद्यो मूर्तिः
शरीरं यस्येति वाच्यं । सर्वज्ञानानां तेजसां तपसां जेतन्मन्त्र-
स्तस्मात्सर्वज्ञानादिसम्पत्तिकपोऽयं मन्त्र इत्यर्थः ॥ ११ ॥

वर्माह । ओमिति । “अवत्यनोङ्कृतं पूर्वम्” इति स्थावेन मन्त्रादाभोङ्कारः ।
प्रथमं शरणागतगजेन्द्रवत्प्राणावावतीर्णं हर्यवतारकं श्रीनारायणं
गजेन्द्रवत्पीडितस्वरक्षाय प्रार्थयन् । हरिरिति । हरत्याभिताना-
मार्तिमिति हरिः । मम सर्वतो रक्षां विद्धवात्कुर्यात् । मन्त्र एव
स्वजापकपुरुषगतं प्रार्थयितुं स्वस्मिन्नारोप्य प्रार्थयन् । कथम्भूतः
पतगेन्द्रस्व गुरुमतः पृष्ठं न्यस्तं अङ्घ्रिपद्मे अङ्गुली पद्मे इव अङ्घ्रिपद्मे
येन सः । हरः शङ्खः अरि चक्रं चर्म खट्वः अग्निः खड्गः दगादीन्
दधानः विभ्रत अष्टौ गुणा अग्निमाद्यो यस्य नित्यापिभूत-
निरुपाधिकापहतपाप्मत्वाद्यष्टगुणको वा अष्टौ बाहवो यस्य
सः ॥ १२ ॥

एवं संप्राप्तो रक्षाविधानं प्रादुर्भाव जलस्यवादिप्रदेश-
भेदेन रक्षयोपयुक्तमस्यादिमूर्तिभरं श्रीमन्नारायणं प्रार्थयेत् ।
जलेतिवति । यादसां जलजन्तूनां गणा एव वरुणस्य पाश

स्तस्माज्जलचरपुङ्गवप्रतिभटः मरुत्यमूर्तिर्भगवान् जलेषु मां
रक्षतु स्थलेषु निर्भयप्रदेशेषु मायावदुवामनः खलसङ्कटोपासव-
द्वामनरूपः स्थलजपुङ्गवतां शास्त्रा मामध्याद्रक्षतु खेऽग्निरिव
त्रिविक्रमः त्रयो विक्रमाः पदविन्यासाः लोकत्रयसंप्राप्तका
यस्यात एव विश्वरूपः कुरस्तविश्वव्याप्तरूपः खलञ्चरिण्युपुङ्गवतां
शास्ताऽवतु रक्षतु ॥ १३ ॥

अटव्यवयवमाजिमुक्तं युक्तोपक्रमश्चादित्येपां तेषु पुंशेषु सङ्क-
टस्थानेषु प्रभुः समर्थोऽसुरसेनानायकानामरिर्नृसिंहः खलभट-
प्रतिगटनिरसनधीलः पायात् रक्षतु । नृसिंहं विशिनष्टि । यस्य
नृसिंहस्य महात्तमदृष्टासं विमुञ्चतः सतः दिशो विनेतुः प्रात-
दध्वनुः गर्भाश्च २५पतन् सखंसिरे ॥ १४ ॥

असौ प्रसिद्धो वराहमूर्तिः मार्गेश्वरमागतपुङ्गविर-
ययास्तस्य हस्ता मामध्वनि रक्षतु । कथम्भूतः यक्षरूपः यक्षैः
कल्प्यते इति तथा यक्षावयवरूपेणोपास्यः स्वर्गपूजा करण्येन
उक्तीतोद्धृता भरा भूमिरेण अद्रिकूटेषु पर्वतशिखरेषु रामो
जामदग्न्योऽद्रिकूटस्थपुङ्गवतां हस्ता रक्षित्वनुपङ्गः । विप्रवासे
परदेशगमनदशायां सखसमयो भरतामजो दाशरथी रामः
देशान्तरस्थरावणादीनां हस्ताऽवतु ॥ १५ ॥

उग्रधर्मादभिचारदेरक्षिणाप्रमादाकारायणः अभिचारादि-
निरसनक्षमतामवाप्सिपुत्रः पातु हासाद्गर्वाभरः गर्भप्रति-
भटः मूर्तिपुत्रः पातु दत्तो दत्तात्रेयः बागविरोधिनिरसनक्षमो
योगाधोगविरोधिगोपातु । अयेति प्रार्थनान्तरारम्भध्यानकर्म
बोगनाथः योगेश्वरो गणानां सिद्धगणानामीशः कपिलः ज्ञान-
प्रदानेन कर्मवन्धनिरासकः कर्मवन्धात् तुरितकर्मवन्धनारथायाद्-
व्यात् । गणवर्गानीति गणाः प्रकृतिमद्वादिनस्त्वानां याथाभ्यवि-
धेचनं गणविचारस्तं सांख्यास्तं पामीश इति वाच्यः ॥ १६ ॥

कामद्वयाम्भदनात्मनस्तुमारोऽस्पृष्टकामः अवतु पथि देव-
हेजनात् देवानां हेवनं परिहासस्तस्माद्वयशीर्यः वेदापहरणा-
दिना क्षतमुखादिदेवहेजनं कुर्वतां मधुकुटभादीनां हस्ता माम-
वतु पुरुषस्य भगवतोऽखनमाराधनं तस्यान्तराद्रिच्छदादिवर्षिष्यः
नारदः अर्धच्छिन्नभगवद्वाराधनपरः पातु । अशेषाभारयाकर-
कत्कूमो हारराभितार्तिहा अथस्तामप्राणानुसारकः ॥ १७ ॥

अपध्याद्वन्धन्तरिः भिषकुभेष्ठः पातु । इन्द्राच्छीतोऽप्यादेः प्रथमः
निर्जितः आत्मा मनो येन जितात्मर्थास्तद्वयः शीतोऽप्यादिवनाह-
नस्तस्सहिष्णुः पातु । शोकाज्जनापवादात् यक्षः विष्णुः यक्षो धे
विष्णुः इति धुनेः । सर्वजनान्तरात्मा पातु । उत अपि तस्मिन्नात्मानं
जनेन कृतोऽग्नः उपघातस्तस्माद्बलो बलमग्नः पुर्जनकृतोपघातहा
पातु । नः कृतान्तादिति पाठे तु कृतान्तामृत्योर्बलमग्नो मृत्युहा
नः पतिवत्स्वयः । शोधवशात् संपायां गणाद्हीन्द्रः शेषः पातु ॥ १८ ॥

अग्रयोधावजानाद्गवान् द्वैपायनो ज्ञानदः पातु । अत्र नर-
वत्तान्तरात्मावर्षि यक्षाहीन्द्रद्वैपायना अंशावताराः जामदग्न्य-
वापिलधन्वन्तरिश्चुपभास्म्योवशावताराः इतरे पूर्णाः । जीयविशेष
प्राधिर्भाव प्राविशः कैदिचङ्गोः साक्षाद्वाग्भवांशः प्रमाहा-
मोहजनकात्पात्रगडानां गणाद्विजुः जगन्मोहपात्रगडगणहा काळ-
मलमुक्तकलः कल्किः कालमलकनिहा प्रपातु । कल्किं विशिनष्टि ।
धर्मावनाय धर्मरक्षाय उन्मेषान् कृतः अवनारो येन सः ॥ १९ ॥

भीमश्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ प्रातरादिकालेषु दिनस्य षट्सु भागेषु केशवादिमूर्तिभ्यो रक्षां प्रार्थयते । मामिति । केशवः गङ्गा युक्त इति शेषः । प्रातर्मासव्यात् प्रातः भूतः वेशुर्येन स गोविन्दः आसङ्गं सङ्गकालमभिधाय सङ्ग उदयानन्तरकाक्षः उदात्ता उद्धृता शक्तिरायुधविशेषो येन सः भीमजाराधयाः प्राङ्गे पूर्वाङ्गे श्रीरङ्गेश्वरकराजः स पाण्डो यस्य सः विष्णुः मध्यमदिने मध्याह्ने पातु रक्षतु ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरिर्विदध्यादित्यादिना नारायणाख्यं कवचमुच्यते अग्निमाद्यष्टगुणो वा व्यासगुणो वा अशङ्क्याप्ताविति धातुः शुभचक्षुषं शुभमंभ भुङ्क्ते नरवशुभचक्षुषं दुःकर्मिति वाद्यगुणः अशुभोजन इति धातुः “शुभं पिबत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः पिबेत्” इत्यादिः ॥ १२ ॥

“यावांसि जलजन्तवः” इत्यतो वक्ष्यपाशस्य बाधोग्यान्तर्भूतत्वेऽपि तद्गृह्यस्य मर्यादाविनाभूतत्वेन तत्परिहारार्थं पृथग्ग्रहणं मथ्नाति हिंसतीति मदसुरस्तं स्याति नाशयतीति मत्स्यः “मथि” हिंसायां शिरो ममथ तरसेतिप्रयोगाच्च इतरस्तु मथित्वा विजोऽप्य सरतीति मत्स्यः “मथ्यविजोऽने” इति धातुः सुगनावित्यस्मात् उपप्रत्ययः । मायधेच्छया गृहीतवदुषामननाममूर्तिर्बिम्बरूपः स्थूलरूपः ॥ १३ ॥

मटवी च आजिभ्य मुलब्धादिष्वेषां तानि तथा तेषु गर्भा असुरस्त्रीयामिति शेषः ॥ १४ ॥

अध्वनि मा मां खदेहेन यक्षं कल्पयतीति यक्षकल्पः यक्षो विष्णुस्तस्मै स एवेत्यतो वा रामः परशुरामः विविधप्रभासे भरताम्रजः दाशरथी रामः ॥ १५ ॥

छन्दःसारूप्योत्तनाय उग्रधन्वा अस्त्रिजप्रमादादित्युक्तम् । नरनामा विष्णुः हासादुन्मादकृतहासात् अवोगाजाराधयस्मरणाद्युपायवैकल्यात् ॥ १६ ॥

समत्कुमारो ब्रह्मचारिवपुः ब्रह्मपुत्रसनत्कुमारादिष्टः ।

सनत्कुमारनामा तु ब्रह्मचर्यवपुर्हरिः ।

सनत्कुमारमपरं ब्रह्मपुत्रं विवेक्षयः ।

स मां योग्येतरात्कामात्पातु बिम्बेश्वरः प्रभुः ।

इतिवाक्यमत्रमानं कामानयोग्यान् मद्यादिबिषयान् देवयति गमयति आत्मनीति देवः तस्माद्देवर्षिर्बर्षः महिदासः पुरुषान्तरार्चनात् विष्णोः परिवारत्वमन्तरेण प्राधान्येनान्यदेवताभ्यामाहोषात् ।

महिदासस्तु देवर्षिः पातु मां विष्णुरध्वयः ।

तदनर्पितकर्मभ्यस्तद्गमरयातस्तथा इति ।

अनेन ह्यनेनर्पितार्चनाख्यज्ञाकर्मणः तथा तस्यास्मरणपूर्वकानर्चनाच्च “महिदासस्तु देवर्षिः पातु मां विष्णुरध्वयः । तदनर्पितकर्मभ्यस्तद्गमरयातस्तथेतिवाक्योत्तनाय महिदासेति प्रसिद्धनामसुकृता देवर्षिर्बर्ष इत्यवधि अनेन वैष्णवानामेवात्राधिकारो नान्येषां

तेषामेव विशेषस्मरणज्ञानपूर्नेरिति सूचितम् । केचित्पुरुषार्थनान्तरादित्यनूद्यान्तरायवाचित्वमन्तराशब्दस्योच्चुस्तिष्ठित्यस्य “अन्तरः परिधानीये बाह्ये स्वीयेन्तरात्मनि” इत्यादौ एवं प्रयोगात् ॥ १७ ॥

शरीररोगजनकाद्यप्यवद्रव्याभिर्जितात्मा वशीकृतेन्द्रियप्रामः तत्कृतायत्नकर्मापादितान्निष्कलान्स्वर्गादेर्यज्जनामा यागप्रवर्तको विष्णुः । बलः बलभद्रः स एवाहीन्द्रशेषनामा “शेषदेवः सहस्राक्षः सहस्राक्षप्रशिरोभुजः” इत्यादिः “बलं शक्तौ बलौ रामे बलिष्ठे च बलस्तथा” इत्यभिधानात् बलिष्ठोऽहीन्द्र इति वा ॥ १८ ॥

धर्मावनाथ धर्मपरिपालनाय उरु प्रपान् भूयो भूयो रक्षत्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रातरारभ्य पञ्चमिः पञ्चमिर्घटिकाभिः अहोरात्रविभागं कृत्वा तेष्वेकेकां मूर्तिं सङ्कुट्ट्याह । मां केशव इति । गोष्ठ्यो निर्गत्य यदेकत्र गावः संयुज्यन्ते स काल आसङ्गवस्तस्मिन्काळे ॥ २० ॥

भीमस्त्रीवगोस्त्रीमिकृतक्रमसम्बन्धः ।

यक्षश्च लोकादित्यत्र बलदेवस्य शेषादित्यत्र कृतान्तादित्यधिकशक्तित्वं दर्शितम् । जनान्तादिति पाठे जनानामन्ताकाशविति स एवायं ॥ १८ ॥ १९ ॥

मां केशव इति सार्धकम् । अनेन मथुरावृन्दावननाथोर्नित्यप्रकाशत्वं दर्शितम् । प्रातराद्यः काला एवं युज्यन्ते । प्राङ्स्तावत् प्रथमभागः प्रातःसङ्कुषौ तु तस्यैवांशौ मध्याह्नौ मध्यभागः । तृतीयभागस्त्वपराह्णः सार्धसंस्थाभ्यामवाम्भरभेदभेदभिन्नः रात्रौ च प्रदोषः प्रथमभागः मध्यभागो निशीथः अर्धरात्रस्तु तत्रापि मध्यमघटिकाद्वयम् । अपररात्रस्तु तृतीयो भागः । तस्यैवान्तिमांशद्वयं प्रत्युषप्रभान्संज्ञम् । यथा सन्ध्याश्च तद्वान्तरभेदा अपि पूगरायन्त इति । क्रमगणनायां तु मध्याह्नाद्यनिक्रमापत्तेः प्राङ्गन्तु स्मृतौ न भिन्नत्वेन गणयते । तथाहि “मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावनेन तु सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तोऽथ अपराह्णाऽपि तादृशः । सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात् सर्वकर्मसु गर्हित” इति ॥ २०—३० ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ध्येयमीश्वररूपमात्मानं ध्यायेदित्यन्वैरधृष्यत्य कामनया अहं प्रहोपासना । विद्या तेजस्तपांसि मूर्तिर्धर्मस्य तमिमं मन्त्रं नारायणाकवचाय ॥ ११ ॥

समुद्रेण सह नदीनदादिवत् ध्येयरूपेण सहैक्यं प्राप्तोऽपि पूगभूयापि तिष्ठन् स्वरक्षाप्रार्थनमन्त्रमुदाहरेदित्याह । हरिरिति । अष्टगुणः अग्निमाद्यष्टैश्वर्ययुक्तः ॥ १२ ॥

सामान्येन सर्वतो रक्षां प्रार्थ्य देशविशेषेषु तत्तदधिष्ठातृस्वरूपेण भगवतो रक्षामन्त्रानाह । जलैष्विति त्रिभिः । यादसां गच्छा एव वक्ष्यस्व पादास्तस्मात् ॥ १३ ॥

भीमस्त्रिभुवाय कवचसिंहकृतसाराधर्षिणी ।

आजिमुक्तं युद्धसमुत्पन्नदेवः ॥ १४ ॥

यज्ञकल्पः यज्ञस्वरूपः स्वार्थिकः कल्पः । यज्ञाः । यज्ञाः कल्पाः
समर्था यतः सः । रामो जामदग्न्यः ॥ १५ ॥

अपरीक्ष्येभ्यः उपद्रवेभ्यः । रक्षामन्त्रानाह चतुर्भिः । उपद्रव-
मोदभिचारिणः । हासात् गर्वात् । प्रयोगात् योगश्रेश्ठात् ॥ १६ ॥

कामहेवात् कन्दर्पवेगात् । पथि यद्वहेत् न नमस्कारमकृत्वैव
गमनम् । पुरुषार्थनस्यान्तरात् देवपूजाच्छिद्रात् द्वात्रिंशद्वपराध-
कपादित्यर्थः ॥ १७ ॥

लोकाज्जापवादात् जनाग्रात् जनहेतुकोऽन्त उपघातस्त-
स्मात् कृतान्तादिति च पाठः । क्रोधवशात् सर्पाणां गत्यात्
अहीन्द्रः शेषः ॥ १८ ॥

कालमलकपात् । कल्लः कलिकः कीदृशः धर्मावनेत्यादि ॥ १९ ॥

काष्ठविशेषेषु तत्तद्विष्टातृस्वरूपेण भगवतो रक्षामन्त्रा-
नाह । मामिति त्रिभिः । केशवो मथुराधिपतिः । प्रातर्दिनस्य पञ्चम-
घटिकापर्यन्तम् । गोविन्दो बुन्दारनाधिपतिः । आसङ्गत् पृथ्वीट-
कामारभ्य दशमघटिकापर्यन्तम् । एकादशघटिकामारभ्य पञ्च-
दशघटिकापर्यन्तः प्राङ्मुखः । षोडशघटिकामारभ्य विंश-
तिघटिकापर्यन्तं मध्याह्नं तत्र । अरीन्द्रपाणिः चक्रहस्तः
एकविंशतिघटिकामारभ्य पञ्चविंशतिघटिकापर्यन्तमपराङ्मुखः ।
षड्विंशतिघटिकामारभ्य त्रिंशदघटिकापर्यन्तं सायं तत्र । त्रयः
सन्निधानन्दा भामानि पश्य सः ॥ २० ॥

• भीमस्तुतदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आर्मानमंशभूतं परमंशानं ध्यायेत् । अंशभूतोऽहमंशि-
पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात्तदभिजोऽस्मीति चिन्तयेत् । परमं विधि-
महि । ध्येयमुपाख्यम् । पञ्चभिः ।

ऐश्वर्यस्य सप्तप्रसूय धर्मस्य वशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चापि वयणां भव इतीकृता ॥

इति स्मृतिप्रोक्तमिदं विद्याद्वयो मूर्त्तयः शरीरवत् प्रिया
यस्य । सः इमं भीनारायणकवचरूपं मन्त्रमुदाहरेदावर्त्तेत्यर्थः ॥ ११ ॥

अष्टौ अष्टिमादिकृपा गुणा वस्य सः । मम रक्षां विदध्यात्
करोतु ॥ १२ ॥

एवमात्मनः सामान्यतो रक्षयां प्रार्थ्य जलज्वालादिषु तत् प्रार्थ-
यते । जलक्षित्यादिभिः । मायया भक्तविरागयथा कृपया बहुवा-
मनः बाह्यस्वरूपः ॥ १३ ॥

अटवीषु आजिमुक्तेषु युद्धाप्रभागेषु आदिना अग्न्याद्याशु-
तप्रदेशेषु ॥ १४ ॥

यज्ञाः कल्पाः फलदाने समर्थाः यस्मात्सः । यज्ञैः साहचर्येनोपासनार्थं
कल्प्येने निरूप्यते इति वा यज्ञकल्पः ॥ १५ ॥

अपरीक्ष्येनुकोपद्रवेभ्यो रक्षयां प्रार्थयते । मामिति चतुर्भिः ।
उपद्रवमोदभिचारिकृपात् । प्रमादात् अनवधानतः । हासात् गर्वात्
अयोगात् यागविघ्नात् ॥ १६—१८ ॥

प्रमादात् बुद्धिमोहात् यः पाण्डुरङ्गणः प्रवर्त्तते तस्मात् ।
काष्ठमलकल्लः ॥ १९ ॥

काष्ठमेवेषु रक्षां प्रार्थयते । मां केशव इति त्रिभिः । तत्र
दिनस्य षड् भागाः प्रातरादिष्वर्थः । तत्र प्रातः केशवः
अरीन्द्रपाणिः चक्रपाणिः ॥ २० ॥

भाषाटीका

छै ऐश्वर्य बाकी शक्तियों से सहित विद्या तेज तप इन्हीं
की मूर्तिबाले ध्यान के योग्य भगवान् का ध्यान करे फिर
इस मन्त्र का उच्चारण करे ॥ ११ ॥

शङ्ख चक्र ढाल तरवार गदा बाण धनुष पाश इन आ-
युधों को धारण किये आठ भुजों के सहित अष्टिमादिक
आठ ऐश्वर्यों के सहित भगवान् गरुडजी के पीठ पर चरणा
कमल को स्थापन किये हुये भी हरि मेरी सब प्रकार से
रक्षा करें ॥ १२ ॥

जलों के मध्य में जलचर जन्तुओं से वरुण के पास से
मत्स्यमूर्ति भगवान् मेरी रक्षा करें स्थलों में माया से बहुवा-
मन मेरी रक्षा करें आकाश में विश्वरूप त्रिभुक्तम रक्षा
करें ॥ १३ ॥

जिनके अट्टहास के छोड़ने से सब दिशा शब्दाव मान
होगई और असुर स्त्रियों के गर्भ गिर पड़े वे प्रभु असुरों के
यूथ के पति हिरण्यकशिपु के विदारण करने बाधे नृसिंह
भगवान् पर्वतादि दुर्गम स्थानों में तथा युद्धों में मेरी रक्षा
करें ॥ १४ ॥

अपने डाढ़ों पर पृथिवी को बठा खाने बाधे यज्ञ मूर्ति ए
भगवान् बाराहजी मार्ग में मेरी रक्षा करें पर्वतों के शिखरों
पर परशुरामजी रक्षा करें परदेश में भरतजी के बड़े भ्राता
भी रामचन्द्रजी लक्ष्मणजी के सहित हमारी रक्षा करें ॥ १५ ॥

सम्पूर्ण मन्त्रादि द्वारा मारण करने से और सब प्रमादों से
नारायण मेरी रक्षा करें अभिमान के पाप से नर भगवान्
रक्षा करें योग के भ्रष्ट होने से यागनाथ हस्तात्रेयजी मेरी
रक्षा करें कर्म बन्ध से गुणों के ईश कांपल भगवान्
रक्षा करें ॥ १६ ॥

काम के वेग से सनत्कुमार मेरी रक्षा करें भगवन्मन्दिर
के सामने नमस्कार नहीं करके रक्षा में चलेजाने के पाप से
हयग्रीव भगवान् रक्षा करें नारायण के पूजन में भ्रमराधों
से नारद भगवान् रक्षा करें सम्पूर्ण नरकों से क्रूर भग-
वान् मेरी रक्षा करें ॥ १७ ॥

मपथ्य पदार्थों के भक्षण से भ्रष्टन्तरि भगवान् मेरी रक्षा
करें शीतोष्णादि दुःखों से शरीर मन के जीतने वाले भग-
वान् श्रुपभन्ध जी रक्षा करें लोकापवाद्से यज्ञ भगवान्
रक्षा करें मनुष्यों के आघात से बलदेव भगवान् रक्षा करें
क्रोध वश सर्पादिकों के गण से शेष भगवान् रक्षा करें ॥ १८ ॥

अज्ञान से व्यास भगवान् रक्षा करें पाण्डव इन्द्र से
प्रमाद से बुद्ध भगवान् रक्षा करें काळी में मखिन कलिक
दोष से कलिक भगवान् रक्षा करें जिनमें कि धर्म का रक्षा
करने के निमित्त बहुत अवतार धारण किये हैं ॥ १९ ॥

देवोऽपराङ्गे मधुहोमधन्वा सायं त्रिधामावतु माधवो माम् ।
 दोषे हृषीकेश उतार्धरात्रे निशीथ एकोऽवतु पद्मनाभः ॥ २१ ॥
 श्रीवत्सधामापररात्र ईशः प्रत्यूष ईशोऽतिधरो जनार्दनः ।
 दामोदरोऽवपादनुसन्ध्यं प्रभाते विश्वेश्वरो भगवान् कालमूर्तिः ॥ २२ ॥
 चक्रं युगान्तानलतिग्मनेमि ध्रुमत् समन्ताद्भगवत्प्रयुक्तम् ।
 वन्दग्धि दन्दग्धिरसैन्यमाशु कक्षं यथा वातसखो हुताशः ॥ २३ ॥
 गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुल्लिङ्गे ! निष्पिण्ड निष्पिण्ड्यजितप्रियासि ।
 कूटमाण्डवैनायकयक्षरक्षोभूतग्रहांद्रूर्णय चूर्णयारीन् ॥ २४ ॥
 त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृपिशाचनिग्रहघोरदृष्टीन् ।
 दरेन्द्र ! विद्रावय कृष्णपूरितो भीमस्वनोऽरेर्हृदयानि कम्पयन् ॥ २५ ॥
 त्वं तिग्मधारातिवरारिसैन्यमीशप्रयुक्तो मम छिन्धि छिन्धि ।
 चक्षुषि चर्मन् ! शतचन्द्र ! छादय द्विषामघोनां हर पापचक्षुषाम् ॥ २६ ॥
 यन्नो भयं ग्रहेभ्योऽभूत् केतुभ्यो नृभ्य एव च ।
 सरीसृपेभ्यो दंष्ट्रिभ्यो भूतेभ्योऽहोभ्य एव वा ॥ २७ ॥
 सर्वाण्येतानि भगवन्नामरूपास्त्वकीर्त्तनात् ।
 प्रयान्तु संचयं सद्यो ये नः श्रेयःप्रतीपकाः ॥ २८ ॥
 गरुडो भगवान् स्तोत्रस्तोभश्छन्दोमयः प्रभुः ।
 रक्षत्वशेषकृच्छ्रेभ्यो विष्वक्सेनः स्वनामभिः ॥ २९ ॥
 सर्वापद्ग्रहो हरेर्नामरूपयानायुधानि नः ।
 बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् पान्तु पार्षदभूषणाः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

प्रातः काळ में केशव भगवान् गदा से मेरी रक्षा करें दूसरे आसंगव भाग में धेणु धारण किये गोविन्द भगवान् मेरी रक्षा करें तीसरे प्राह्ण काल में शक्ति को धारण किये नारायण मेरी रक्षा करें दिन के मध्य भाग में चक्रधारी विष्णु भगवान् मेरी रक्षा करें ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

त्रिधामा ब्रह्माविभ्रमूर्तिः भीमाधवः । दायं प्रदोषे । अर्धरात्रे अर्धरात्रिपर्यन्ते । काळे निशीथे चैक एव पद्मनाभोऽवतु ॥ २१ ॥

अपररात्रे ईशः श्रीवत्सधामावतु । प्रत्यूष ईशः श्रीजनार्दनः । श्रीदामोदरः प्रभाते । श्रीविश्वेश्वरोऽनुसन्ध्यं प्रतिसन्ध्यम् ॥ २२ ॥
 युगान्तानलवशिष्मा तीक्ष्णा नेमिर्यस्य तत्त्वकं भगवता

प्रयुक्तं सहरिसैन्यं दन्दग्धि दन्दग्धि अतिशयेन ब्रूति । तस्मात्वं स्वभाव एव न तु तस्मात्प्रार्थनीयमित्यर्थः । यद्वा । दन्दग्धीति-
 लोममध्यमपुरुषः । अत्र त्वमेवंभूतं चक्रमिति स्वरूपमुक्त्वा सम्बोध्य
 प्रार्थयतेऽतिशयेन ब्रूति । कक्षं शुष्कतृणम् ॥ २३ ॥

अशनिस्पर्शो येषां ते विस्फुल्लिङ्गा यस्यास्तस्याः सम्बोधनं
 हे गदे ! त्वमजितस्य प्रियासि । अहमव्युत्तस्य दासः । अतः कूटमा-
 ण्डादीनिष्पिण्ड निष्पिण्ड सञ्चूर्णय सञ्चूर्णय । अरीन् च चूर्णय
 चूर्णय । सर्वत्र बीप्सातिशीघ्रत्वाय ॥ २४ ॥

हे दरेन्द्र पाञ्चजन्य ! त्वं यातुधानादीन्विद्रावय विप्रग्रहा ब्रह्म-
 राक्षसा येऽन्ये च घोरदृष्टयस्तान् ॥ २५ ॥

तिग्मधारा यस्य हे तिग्मधार अस्तिवर कङ्कभेष्ट ! त्वं
 ममारिसैन्यं छिन्धि छिन्धि शतं चन्द्राकाराणि मण्डलानि यस्मिन्
 हे शतचन्द्र चर्मन् ! अघोनामघवतां द्विषां चक्षुषि छादय पाप-
 चक्षुषां चोदरदृष्टीनां चक्षुषि हर ॥ २६ ॥

यत् । येऽयो भयम् । अहोऽयः पापेऽयः ॥ २७ ॥

● श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

श्रियःप्रतीपका इष्टयाघातकाः ॥ २८ ॥

स्तोत्राणि बृहद्रथस्तरादिसामानि तैः स्तोत्रयते संस्तूयन् इति स्तोत्रस्तोमः छन्दोमयो वेदमूर्तिः “सुपण्डोऽसि गरुडमान्” इत्यादि-
भूते । ऐक्यपथाठे स्तोमा गीतिपूर्काक्षराणि स्तोत्रस्तोमिति पाठे सामाधारभूत ऋक् स्तोमः ॥ २८ ॥

नामानि च रुपाणि च यानानि च वाहनानि आयुधानि च नो बुद्ध्यादीन् मास्तु पार्षदभूषणाः पार्षदमुषवाश्च पास्तु ॥ ३० ॥

श्रीमहोदधिराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

उग्रं धनुर्यस्य स मधुहा मधुसूदनः स्त्रतेजसा दीप्यमानः
अपराहे त्रीणि धामानि तेजांस्यभिव्यक्तस्थानानि यस्य
“गामग्निः ब्राह्मणं चैव त्रीणि तेजानि न स्पृशेत्” इत्युक्त-
त्रीणि तेजांस्यत्र विधातुतानि । ब्रह्मा । योगिहृदगक्षीराधि-
रुपाणि त्रीणि धामानि स्थानानि यस्य सः । नाध्वः साय-
कूलं मामवतु । दोषे प्रदोषे हवीकेशः । अर्जुनपथस्तकाळे
निशीथे चैकः पद्मनाभोऽवतु ॥ २१ ॥

अपराधे श्रीधरमन्त्रिहः हर्षकमीदृशश्च ईशः श्रीधरः पातु प्रत्यये
असिधरः सुहृदो जनार्दनः पातु । अनुसन्धे प्रतिस्त्वे दामोदरः
पातु । प्रभाते भगवान् काक्षशरीरको निम्बानिवन्ता पातु । अत्र
केशवादिद्वादशमूर्तीनां मध्ये धामनात्रिकमर्माभावाद्दुवाम-
नोऽप्यात् त्रिविक्रमः अस्त्वस्ति रक्षकत्वेन प्रार्थितत्वात्तयो-
रत्रानुक्तिः * । नारायणमूर्तेरुक्तत्वेऽप्यायुधविशेषविशिष्टक्यात्र
रक्षितृत्वं प्राच्यते इति न पौनरुक्त्यम् । कमस्त्यविचक्षितः ।
* प्रातःप्रत्युषप्रभातशब्दा भूतमविष्यद्वर्त्तमानदिनावयवप्रातःकाक्ष-
पराः ॥ २२ ॥

अथ भगवतोऽस्त्रायसरिह्निरासकत्वेन प्रार्थयन्ते । अक्र-
मित्यादिना । युगान्ताद्यनिवृत्तीक्ष्णा नेमिर्बन्ध तत्तत्कं भगवता
प्रयुक्तं सद्दीक्षां सैन्यं हन्वन्ति अतिशयेन बहूनि । अरिसेन्य-
हाहकत्वं तस्य स्त्रभाव एवेति न तत् प्रार्थनीयमिति प्रथम-
पुरुषनिर्देशः । बहूने बहून्तः । दानुसहस्रोऽग्निः कथं शुष्कं
पृथं यथेति ॥ २३ ॥

अशनिवत् स्पर्शो येषां ते विस्फुलिङ्गाः यस्यास्तस्याः
सम्बोधनं हे गन्धे ! त्वमजितस्य भगवतः प्रियारुहं च तस्य
दासः । अतः कूटमायडादीन् निष्पिण्डि निष्पिण्डि आभी-
क्ष्ये त्रिवचनमतिशीघ्रत्वद्योतनाय बीजनायां वा । पुनःपुनर्नि-
तरां वेषयेत्यर्थः । तथारिन् शत्रून् पुनः पुनश्चूर्णय ॥ २४ ॥

* हे हरेन्द्र ! शङ्कराज ! पाञ्चजन्य ! त्वं कृष्णेन भगवता पूरितः
भीमः भयङ्करः स्वनो ध्वनिर्बन्ध तादृशः शत्रोर्हृदयानि
कस्पयन् यातुधानादीन् प्रहर्तिशेषान् येऽग्रे च घोरदंशनाः
तान् विद्रावय पञ्चायितान् कुरु ॥ २५ ॥

निगमा स्तीक्ष्णा धारा यस्य सत्त्वासाधनवदस्य तस्य सम्बोधनं
त्वम् ईशेन भगवता प्रयुक्तः ममारिसेन्यं क्षिन्धि क्षिन्धि शतं
अम्नाभन्द्रकाराणि मयदलानि यस्मिन् हे शतचन्द्र ! चमेन् खण्ड !

अथयतां द्विषां चर्षुषि कादम् पापचक्षुषामुग्रहृदीनां चर्षुषि
हर ॥ २६ ॥

प्रहाद्विषो यद्यज्ञये नोऽस्माकमभूतानि सर्वाणि भयानि
भगवतो नामरुपायवेवास्त्राणि तेषां कीर्तनात् । यद्वा । कीर्तने
स्मरणस्याप्युपलक्ष्यम् । भगवतो नामां कीर्तनाद्भूषायां दिव्य-
मूर्तीनामस्त्राणां च स्मरणम् । संस्तुये नामो मय एव
यास्तु प्राप्नुवन्तु । नत्र केतनो धूमकेत्वादयः । नरभौरादयः
सरीसृपाः सर्पण्यस्त्रभावाः हर्षिण्यः श्वापदादयः अघानि पाप-
अभावाणि भूतानि तथा येऽग्रे भयस इष्टस्य प्रतीपकाः
विघातकाः तेऽपि संस्तुये यास्तु ॥ २७ ॥ २८ ॥

स्तोत्राणि बृहद्रथस्तरसामादीनि तैः स्तोत्रयते स्तोत्रावय-
वत्वेन स्तूयत इति तथा । छन्दोमयः छन्दःप्रचुरः प्रभुः
समर्थो भगवान् गरुडः स्तोमस्तोत्रछन्दोमय इति पाठे स्तोमानि
गीतिपूर्काक्षराणि तद्युक्तानि स्तोत्राणि छन्दसि बृहदादीनि
गीत्वाधारमनानि छन्दसि तत्प्रचुरः तदवयवकल्पमास्तुपेक्षा-
नुसन्धेय इत्यर्थः । अशेषकृच्छ्रेऽयः अशेषपद्मयो रक्षन् कलाम-
मिर्विभक्तमेनो रक्षन् ॥ २९ ॥

तथा हरेनोमानि रुपाणि च यानानि वाहनानि च तथा
पार्षदप्रवरा भूषणानि च मम बुद्ध्यादीन् पास्तु ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दोषे रात्रिभोजनकाळे रात्रिसामान्यविषयायां शेषशब्दोऽ-
वयवाची स्त्रीलिङ्गा वा रात्रिभोजनकाळविषयायां पुल्लिङ्ग ।
निशीयात्पूर्वधामांऽधेरात्र उच्यते तस्मिन् काळे निशीथे पञ्चदश-
घटिकातुलिके एकः पद्मनाभ एवावतु ॥ २१ ॥

प्रत्युने अरुणोदयप्रारम्भे अनुसन्धेयं सन्ध्यानिकटे प्रभाते
सूर्योदयासमसमये ॥ २२ ॥

बुगान्तेऽप्रवृत्तिगमा तीक्ष्णा नेमिर्बन्ध तत्तथा । अक्षरपु-
स्तका सम्बोधयति । दम्भीतीति । हे सुदर्शन ! अरिसेन्यमाशु बन्धयिष्य
अतिशयेन बन्धयेनेन ।

सुदर्शन ! महाज्वाल । कोटिसूर्यसमप्रभ !

अज्ञानाध्यस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय । इति

मन्त्रोऽर्थत उक्तः ॥ २३ ॥

“स्पृश उपतानं” इति धातोः स्पर्शनं तपनम् अशनिवन्निघान-
वत्स्पर्शनास्तापकरा विस्फुलिङ्गा अग्निकणा यस्याः सा तथा
अशन्धोर्बेजयोः स्पर्शनेन सङ्गृह्णेत जाता ये विस्फुलिङ्गा यस्याः
सा तथा इति वा सम्बन्धेन अशनिशब्देन मेघवन्निहन्त्येते
तस्य स्पर्शनम् । सह विस्फुलिङ्गा यस्याः सा इति वा तस्याः
सम्बुद्धिः अशानस्पर्शनविस्फुलिङ्गे हे गन्धे ! निष्पिण्डि क्षित्वां
पिष्टं कुरु निष्पिण्डाणि पाठे “विषयेष्ये” इत्यस्य रूपम् ॥ २४ ॥

हरेन्द्र शत्रुभ्रेष्ठ ! यातुधानादिहृष्टवत् (१) घोरा हृष्टिषां ते
तथा तान् अग्निं विद्रावयेत्यन्वयः अनेन ।

(१) प्रहरानुमादि ।

श्रीमद्विजयधनजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पाञ्चजन्यनिजध्यानध्वस्तपानकमञ्जय !

पाहि मां पापिनं घोरं सनारार्थवपतिनम्

इत्ययं मन्त्रः स्मृतः ॥ २५ ॥

मम छिन्धीनि तुगागमा विकल्पेनेति चक्रव्यम् । द्विषां चक्षुषि
छाद्य नोऽस्माकमर्थं हरेत्यन्वयः । शतचन्द्रेति चर्मणो नाम ॥ २६ ॥

केतुभ्य इत्यनेन उल्कापाता गृह्यन्ते केताग्रहेभ्य इत्यनेन
गतार्थत्वात् अर्थेभ्योऽयमनेनभ्यः ॥ २७ ॥

भयःप्रतीपकाः भयोंविरोधनस्ते चासुराः ॥ २८ ॥

स्तोत्राणां स्तोमः समूहः स्तोत्रस्तोमः तल्लक्षणद्वन्द्वः
सामवेदस्मृत्यस्तत्प्रधान इत्यर्थः । भगवान् पूज्यः विश्वकसेनश्च
सेना यस्य स तथा । स्वस्य स्वामिनो नामभिः (१) । विश्वकसेनश्च
हरेर्निवेदिताशनः ॥ २९ ॥

यानं रथः पार्षदाश्च भूषणाश्च पार्षदभूषणाः भूषणाना-
मपि ज्ञानाभ्यस्त्यक्तापनाय पुल्लिङ्गप्रयोगः "तत्कण्ठं कौस्तुभ-
मास धाता" इत्यादेः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

पोढा विभक्तां दिवस्वरत्नानुक्त्वा पञ्चधा विभक्तरात्रिरत्ना-
गाह । दोषं रात्रेऽनुत्थयति कापयन्तं प्रदोषस्तत्र । पञ्च घटिकाभा-
रभ्य चतुर्दशघटिकापर्यन्तमर्द्धरात्रमन्तभागस्यार्द्धरात्रत्वात् तत्र ।
पञ्चदशघटिकापर्यन्तं निशीथस्तत्र ॥ २१ ॥

श्रीवत्सो धामनि शरीरे यस्य निशीथादूर्ध्वमरुणोदयात् प्राक्
अपररात्रः । प्रत्युषं रात्रिशेषघटिकाश्चतुष्टये । अनुसन्ध्यं दिन-
रात्रिसन्ध्ययोः ॥ २२ ॥

भगवदस्त्रैश्च रक्षामन्त्रानाह । चक्रमिति चतुर्भिः । युगास्ता-
मलवत् तिग्मा तीक्ष्णा नेमिर्भस्य तत् । हे समन्तात् भ्रमत ! भ्रम-
याशील ! त्वं चक्रं भगवत्प्रयुक्तं सत् भरिसेन्यं बन्धुं प्रतिश-
येन बह । कथं शुष्कतृणम् ॥ २३ ॥

अशनिवत् स्पर्शनं येषां ते विस्फुलिङ्गाः यतः । हे गदे !
निष्पिण्डि निष्पिण्डि चूर्ण्य चूर्ण्य ॥ २४ ॥

दरेन्द्र ! हे पाञ्चजन्य ! ॥ २५ ॥

हे तिग्मधार ! हे अस्तिवर ! हे खड्गभेष्ट ! हे शतचन्द्र ! शतच-
न्द्राकारयुक्त ! चक्षुषि हर आच्छाद्य च ॥ २६ ॥ २७ ॥

भयसः प्रतीपकाः प्रतिकूलाः ॥ २८ ॥

स्तोत्राणि बृहद्रथम्भराणि सामानि तैः स्तोत्र्यते संस्तूयत
इति स्तोत्रस्तोमः । ऐकपथपाठे स्तोमा गीतिपूरकाश्चराणि
स्तोत्रस्तोमेति पाठे सामाधारभूतश्रुतसमुदायः स्तोमः ॥ २९ ॥

पार्षदभूषणाः पार्षदमुक्त्वाः ॥ ३० ॥

(२) अयं विश्वकसेनः पार्षदः ।

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीणि ऊर्ध्वो मध्यलोकाख्यानि धामानि यस्य सर्वलो-
कस्य इत्यर्द्धरात्रश्च षड् भागाः दोषादिशब्दाख्याः तत्र दोषं
प्रदोषे हृषीकेशः निशीथे अर्द्धरात्रे चेति विभागद्वयेऽपि एकः
पञ्चनामः ॥ २१ ॥

दामोदरः प्रभाते उक्तं काखानामनुसन्ध्यं प्रतिसन्ध्यं च
विश्वेश्वरः ॥ २२ ॥

एवं भगवन् रक्षार्थं प्रार्थ्य तदायुधानि रक्षार्थं प्रार्थयते ।
चक्रमिति चतुर्भिः । युगास्तानलवत्समा नेमिर्धारा यस्य तदी-
हक् चक्रं त्वं भगवत्प्रयुक्तं समन्तात् भ्रमत सत् भरिसेन्यम-
स्मच्छत्रसमूहं बन्धुं द्विकृतिः शीघ्रत्वाय शीघ्रं दहेत्यर्थः । कथं
शुष्कतृणम् ॥ २३ ॥

अशनिर्वज्रं तद्वत् स्पर्शो येषां ते विस्फुलिङ्गा यस्यास्मक्या
सम्बुद्धौ हे अशनिर्विस्फुलिङ्ग ! हे गदे ! त्वमजितप्रियांसि । अतो-
ऽजितभजने विघ्नकरान् कूदमायडादीन् निष्पिण्डि शीघ्रं
पेषयेत्यर्थः ! ममारोहचूर्ण्य चूर्ण्य ॥ २४ ॥

हे दरेन्द्र ! शङ्कराज ! विमग्रहा ग्रहाराक्षसाः ॥ २५ ॥

हे तिग्मधार ! तीक्ष्णधार ! हे अस्तिवर ! खड्गराज ! त्वमीशप्र-
युक्तो ममारिसेन्यं क्षिन्धि क्षिन्धि शतचन्द्राकाराणि मयण्डलानि
यस्मिन् हे शतचन्द्र ! हे चर्मन् ! खेटं अघोनामघवतां मम द्विषां
चक्षुषि छाद्य तत्र पापचक्षुषामतिक्रूरदृष्टीनां तु चक्षुषि हर
उत्पाटयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

अर्द्धरात्र्यः पार्षदभ्यः ॥ २७ ॥

भयसां पुढवार्यानां प्रतीपकाः घातकाः ॥ २८ ॥

स्तोत्रैर्वृहद्रथम्भरादिसामभिः स्तोत्र्यते इति स्तोत्रस्तोमः ऊर्ध्वो-
मघो भेदप्रचुरः । प्रभुः समर्थो भगवान् गरुडः विश्वकसेनो
हरिश्च स्वनामभिः अशेषकृच्छ्रेभ्यो रक्षतु ॥ २९ ॥

हरेर्नामादीनि पार्षदभूषणाः पार्षदभेष्टाश्च सर्वापन्नयः
नोऽस्माकं बुद्ध्यादीन् पान्तु ॥ ३० ॥

उग्रधनुषवाले मधुसूदन देव अपराह्ण कालमे मेरी रक्षा करें
सायं काल मे ग्रहादि तीनों मूर्ति वाजे माधव मेरी रक्षा
करें प्रदोषकाल मे हृषीकेश रक्षा करें अर्द्धरात्र मे और
निशीथ काल मे पण नाम भगवान् रक्षा करें ॥ २१ ॥

पौन्यी रात में श्रीवत्स चिन्हवाले भगवान् मेरी रक्षा
करें प्रत्युष कालमे खड्गधारी जनार्दन भगवान् रक्षा करें
प्रभात समय में दामोदर भगवान् रक्षा करें प्रातः सायं
की सान्धियों में विश्वेश्वर भगवान् कालमूर्ति रक्षा करें ॥ २२ ॥

प्रलय काल के अग्नि सरीके तीक्ष्ण किनारों वाजे भग-
वान् के प्रयोग करने से चारों तरफ भूमते हुये श्रीसुदर्शन
चक्र बड़ी शीघ्रता से जैसे बायके साथमे अग्नि ज्वाले तृण को
जलावे तैसे शत्रुओं के सैन्यको दहन करो ॥ २३ ॥

हे गदे बज्रके स्पर्शसरी के अग्निकथा वाली आप ही
अजित भगवान् की बड़ी प्रिया हो सो कूदमायड विनायक

यथा हि भगवानेव वस्तुतः सदसञ्च यत् ।
 सत्येनानेन नः सर्वे यान्तु नाशमुपद्रवाः ॥ ३१ ॥
 यथैकात्म्यानुभावानां विकल्परहितः स्वयम् ।
 भूषणायुधलिङ्गाख्या धत्ते शक्तीः स्वमायया ॥ ३२ ॥
 तेनैव सत्यमानेन सर्वज्ञो भगवान् हरिः ।
 पातु सर्वैः स्वरूपैर्नः सदा सर्वत्र सर्वगः ॥ ३३ ॥
 विदिक्षु दिक्षुर्ध्वमघः समन्तादन्तर्बहिर्भगवान्नारसिंहः ।
 प्रहापयँल्लोकभयं स्वनेन स्वतेजसा प्रस्तसमस्ततेजाः ॥ ३४ ॥
 मघवन्निदमाख्यातं वर्म नारायणात्मकम् ।
 विजेप्यस्यज्जसा येन दंशितोऽसुरयूथपान् ॥ ३५ ॥
 एतद्वारयमाणास्तु यं यं पश्यति चक्षुषा ।
 पदा वा संस्पृशेत् सद्यः साध्वसात् स विमुच्यते ॥ ३६ ॥
 न कुतश्चिद्वयं तस्य विद्यां धारयतो भवेत् ।
 राजदस्युप्रहादिभ्यो व्याधादिभ्यश्च कर्हिचित् ॥ ३७ ॥
 इमां विद्यां पुरा कश्चित् कौशिको धारयन् द्विजः ।
 योगधारणया स्वाङ्गं जहौ स मरुधन्वनि ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

यद्य राक्षस भूत ग्रहों को औ शत्रुओं को पीसो औ खुर्यो करो ॥ २४ ॥

हे पाञ्चजन्य शङ्ख ! आप कृष्ण भगवान् के मुख के वायु से पूर्ण होकर बड़े भयंकर शब्द से शत्रुओं के हृदय को कंपाते हुये वातुधान प्रमथ प्रेत मातृ पिशाच विमग्र, द्वाचरदृष्टि वालों को दूर भगाओ ॥ २५ ॥

हे मलिवर ! अङ्गभेष्ट आप तीक्ष्णधारा वाले हो सो भगवान् के प्रयोग करने से मेरे शत्रुओं के सैन्य को बारम्बार छेदन करो हे चर्मन् ! दाख ! आप शतचन्द्र के तुल्य हो सो शत्रुओं के नेत्रों को टांक देवो पाप दृष्टि वाले के शत्रुओं के नेत्रों को हरण करो ॥ २६ ॥

जो हम को ग्रहों से भय होवे जो भय उदकापात से होवे जो भय दुष्ट मनुष्यों से होवे जो सर्पादिकों से होवे जो भय दांत वाले व्याघ्रादिकों से होवे जो भय पापों से होवे ॥ २७ ॥

ए सब भय भयकारक जितने हमारे घातक हैं सो सब भगवान् के नाम रूप अस्त्र के कीर्तन करने से जल्दी नष्ट हो जायें ॥ २८ ॥

बृहद्रथंनरादिक स्तोत्रों से स्तुति करने योग्य साक्षात् वेदमय प्रभु गुरु भगवान् हमको संपूर्ण कष्टों से रक्षित करें और विभक्तसेन भगवान् भी अपने नामों के ब्रह्म करने

से हमारी रक्षा करें ॥ २९ ॥

श्रीहरि के नाम रूप वाहन आयुध तथा भगवान् के अष्ट पार्षद हम लोगों के बुद्धि इन्द्रिय मन प्राणों की रक्षा करें ॥ ३० ॥

श्रीहरनामिकृतमावार्थदीपिका ।

सब असकल मूर्तामूर्ति यत्सर्व जगत् ॥ ३१ ॥

ऐकारम्बस्वानुभावोऽनुष्णान् येषां तेषाम् । विकल्पे भेद-स्तद्रहितोऽपि ॥ ३२ ॥

सत्यमानेन सत्यभूतेन प्रमाणेन ॥ ३३ ॥

पुनरपि श्रीनृसिंह एव प्रार्थ्यते । विदिक्षिष्यति । पात्सित्यनुपङ्गः यद्वा । नारसिंहः प्रहादः स्वनेन श्रीनृसिंहनामगर्जेन स्वतेजसा स्वप्रभावेण प्रस्तानि समस्तानि दिग्गजविवशस्त्रजजवाद्यगम्यादीनां तेजांसि प्रभावाः वेन खः ॥ ३४ ॥

दंशितः कवाचितः ॥ ३५ ॥

सोऽपि साध्वसात्तद्विमुच्यते ॥ ३६ ॥

तस्य तु भयं न भवेदेव ॥ ३७ ॥

एतद्विद्याप्रभावमितिहासेनाह । इमामिति साध्वैस्त्रिभिः

श्रीभरत्सामिहितभाषार्थदीपिका ।

मदधन्वनि निरुद्धो देशे । अनेन विद्यायाः क्षेत्रतीर्थानपेक्षारं
दर्शितम् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भरत्सामिहितभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भगवन्नामरूपाभूषणपार्षदादीनिष्टप्रापकत्वेनाभिनिवर्त-
कत्वेन च सम्प्रार्थ्य तन्नामरूपादिवत्तद्विभूत्यादिवत् तद्विषय-
कप्रार्थनायाः सत्यत्वं प्रतिजानीते । यथेति विभिः । यथा च यत्
सदस्यद्विद्विद्वत्तत्त्वं जगद्भूततो भगवानेव भगवद्भक्तमेवात्र
न तु विप्रतिपत्तिः “यस्य पूर्णधीः शरीरं यस्यात्मा शरीरं तदनु-
प्रविश्य सच्चिदानन्दम्” इति भूतेरिति भावः । तथापि सत्येन
सत्यभूतेनाभाषितेन दृष्टान्तेन तद्विषयकप्रार्थनाया नोऽस्मा-
कमुपद्रवाः तस्य जगद्भक्तवत्तद्विषयप्रार्थनापि न सिध्या
मविनुमर्हतीति भावः ॥ ३१ ॥

यथा च भगवानेकारस्यानुभावेन कृत्स्नद्विद्विद्वत्तत्त्वं जगदे-
कात्मनस्तत्त्वकृतभावेन विकल्पपरहितः । प्राकृतदेवमनुष्यादिनाम-
रूपात्मकमेव परहितः स्वमायया स्वसकृत्पदानेन स्वभक्तानेव
स्वेच्छया न तु जीववत्कर्मयोगेन । भूषणादीन् भवे विभर्ति भज
जिह्वादि विषयविग्रहा प्राक्थाः रामकृष्णादीनि नामानि यथा
भूषणादीनि सत्याम्येव विभर्ति तथा स्वविषयामपि प्रार्थनां सत्यां
कृत्वा तेनैव सत्यमानेन सत्यभूतेन भीयते प्रभीयतेऽनेनेति
मानं दृष्टान्तस्तेन सर्वस्वरूपेणास्त्रपार्षदादिवत्तत्त्वेन सर्वदा
सर्वकालेषु सर्वत्र सर्वेषु देशेषु सदा सर्वोपस्थासु च पातु ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

एवं प्रार्थनायाः सत्यतां प्रतिपाद्य पुनः क्षिप्रालोकनम्या-
येन श्रीनृसिंहं ज्ञातारं प्रार्थयते । विद्विषति । विद्विषाम्येयादिषु
विष्णु देवैर्वादिषु ऊर्षायामथ च विधि शरीरस्यान्तर्बहिश्च भग-
वात्कारसिंहः पारिविश्रुतपङ्कः । तं विधिनाष्टि । अनेन महादृष्टासेन
ध्वनिना लोकस्य स्वमकलोकस्य मयं प्रहापयन्नपुनरु ज्ञतेजसा
प्रस्ताभ्याच्छादितानि समस्तानि तेजांसि सूर्यादितेजांसि येन
सः “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्” इति भूत्यर्थोऽनेनाभि-
प्रेतः ॥ ३४ ॥

एवमिन्द्रादेवं नारायणबभौपदिष्टैतन्मन्त्रप्रभावेण शत्रून्
विजेत्सीति वदन्त्यमपि तत्प्रभावमाह विश्वरूप इत्याह । मघ-
वक्षिति । हे मघवन् । एवं नारायणात्मकं वरं तुङ्गमाख्यातं मयेति
शेषः । कथम्भूतं येन नारायणवर्मणा वंशितः कवचितः
भञ्जसा सुकंनैवासुरयूपपान् शत्रून्विजेष्यति ॥ ३५ ॥

एतद्वर्म भारवमाणः अनुसन्धधनुमान् यं वं भीतं पुरुषं चक्षुषा
पश्यति पदा वा संस्पृशेत्स भीतः साध्वसाङ्गयाद्विमुच्यते ॥ ३६ ॥

विद्यां नारायणवर्मरूपमन्त्रविद्यां भारयतः पुंसः कुतश्चिदपि
कर्हिचिदपि राजादिभ्यो व्याघ्रादिभ्यश्च मयं न विद्यते निर्भयो
जायत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एतद्विद्याप्रभावसूचकं कश्चिद्विद्वत्तत्त्वं । इमामिति सार्धै-
स्त्रिभिः । पूर्वस्मिन् काले कश्चिच्छौशिकगोत्रजो द्विजः इमां
विद्यामभ्यारयत् स च योगधारयया “स्वपार्थिनापीड्य गुहम्,

इत्यादिना द्वितीयस्कन्धोक्तया स्वशरीरं मय्यध्वनिं निरुद्धो
देशे जहौ तस्याज ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भिरत्सामिहितभाषार्थकृतपदरत्नावली ।

“सर्वं कश्चिदं ब्रह्म” इति भूतेः । भगवानेव परसर्वसत्त्वसु वस्तु-
तस्तन्निषामकतया तद्रूप उच्यते इति यथा सत्यम् “तन्मृगं तदे-
वानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्चिदानन्दम्” इति भूतिविहितत्वादस्य-
मिच्छरितेन सत्येन “द्रव्यं कर्म च कावचं स्वभावो जीव एव
च” इत्यादि वाक्यं च शब्दयुहीतम् । एवमप्येन “सत्येनानेन मां
देवः पातु विष्णुस्तुभुञ्जः” इति स्मारयति ॥ ३१ ॥

भूषणादीनामचेतनत्वेन चेतनवत्प्रार्थितत्वात्तत्त्वं कथमित्याशङ्क्य
तेषु हरेस्तत्त्वात्तत्त्वं कथमित्याशङ्क्य तेषां यथा सत्यं तेन सत्येन
हरिः पातित्याह । यथेति । ऐकारस्यानुभावेन तत्त्वस्तुतिरूप-
स्यामेकारमत्वापरोक्षत्वात्नेन विकल्पपरहितः अगतमेव कर्जितोऽपि
स्वमायया स्वकृपसामर्थ्येन स्वयमेव भूषणादिसंज्ञाः (१) स्वाधी-
नत्वाच्छक्तिशब्दाख्या भक्त इति यथा परस्परं तेन सत्येन
अनेन सत्यव्ययप्रमाणेन यथार्थेन सर्ववत्त्वमपि सत्यत्वे प्रमाणा-
मिति द्योतनाय विशेषणीकृतम् ॥ ३२ ॥

न केवलमायुधादिष्वेव सन्निहितत्वं किन्तु सर्वत्रापीति भावे-
नाह । सर्वैरिति ।

एक एव परो विष्णुर्भूपादेतिष्वजेऽवजः ।

तत्त्वच्छक्तिस्वरूपेण स्वयमेव व्यवस्थितः ॥

सत्येनानेन मां देवः पातु सर्वेश्वरो हरिः इति ॥

अतो भूषणादिषु विशेषतः सन्निहितत्वात् उच्यते इति
ज्ञातव्यम् ॥ ३३ ॥

सूक्ष्मरूपस्य सर्वगतत्वं नावतारस्येति शत्रून् परिहरन् सर्व-
गतत्वं यथा सत्यं तेन सत्येन तथा नारासिंहः पातित्यति
तत्पर्यायविशिष्ट्याह । विद्विषति । प्रहापयन्निति कार्यं विष्णु परि-
हरन्नित्यर्थः । अनेन ज्ञाता प्रस्तानि अभिभूतानि समस्तानि तेजांसि
सूर्यादीनि येन स तथा ॥ ३४ ॥

मघवन् ! धनवन् ! वंशितः कवचितः ॥ ३५ ॥

साध्वसाङ्गयाद्विमुच्यते ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

कौशिकः । कुशिकगोत्रे विद्यमानः । योगधारयया योगाभ्या-
सेन । मदधन्वनि निर्जलप्रदेशे ॥ ३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिहितकृतमसम्भर्तः ।

यथा येन प्रकारेण ॥ ३१ ॥

यथेति युगमकम् । ऐकारस्यानुभावानां केवलपरमस्वरूपवृद्धि-
परायां विकल्पपरहितः परमानन्दैकरसपरमस्वरूपतया स्फुर-
न्नपि यथा येन प्रकारेण क्षेत्रेण स्वस्वामितया मज्जन्तु
माया कृपा तथा हेतुना स्वयं विशिष्टशक्तिमयेन स्वस्वरूपेणैव

(१) भूषणादिनामचेतनत्वात्तत्त्वच्छक्तिशब्दाख्याः ।

श्रीमद्विष्णुसामिह्वनकमसम्भवेः ।

कारणभूतेन भूषणाद्याः शक्तीः शक्तिमयाभिभावात् भूते गोचरयति । तेनैव विद्वदनुभवसंख्येन सत्यप्रमाणेन तद्यदि सत्यं स्यात्तदेत्यर्थः । तेनैव भूषणादिलक्ष्यैः सर्वैः स्वरूपैर्विविध-
स्वरूपाविभावेनः पानु अत एव विष्णुजमे वक्षितवक्तव्यस्तौ
“यस्य रूपमर्णह्यमपि योगिभिरुत्तमैः” इत्याद्यन्तरम् । अत-
स्तस्य चक्रस्य नामिहमेव महीपते । त्रैलोक्यमखिलं दैत्यो रक्षबाह
भूभुजादिकम्” इति तदेवमेव नभमे श्रीमदम्बरीयेणापि चक्रमिदं
स्तुतमस्ति विज्ञानि गण्डाकारध्वजादीनि अनेन यत् कविदाक-
रिमकत्वमिदं भूयते तदपि श्रीमगवहाविर्भावउद्भवम् । अत्र
तृतीये “अस्यैव तत्त्वमखिलं मयि मस्य कथये” इत्यपि सहायम् ।
अतो ब्राह्मणेऽपि “कौस्तुभमध्यपदेणेन स्मृतमज्योतिर्विमर्त्यजः”
इत्यादिकं विराज्जुतत्वेनोपासनार्थमभेदरूपा द्योतमेव यथा-
सम्भवं साक्षाद्द्विप्रवृत्तत्वेनाप्यनुसन्धेयम् । तथाहि श्रीविष्णु-
पुराणे “स्वात्मानमस्य जगतो निर्धेयमगुणायाम्बम् ।
विमर्ति कौस्तुभमयि स्वरूपं भगवान् हरिः” इति ॥ ३२—३६ ॥

तर्हि कथं विद्याधारिणः फलं नास्तीत्याशङ्क्याह । न कुतश्चि-
दिति ॥ ३७—४२ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

यत् सदसद्वत् जगत् तद्वस्तुतो भगवानेव तस्यैव बहिरङ्ग-
मायाशक्तिकायेत्याह । सत्येन शपथेनानेन इति यद्येवंभूतो भग-
वान् सत्यः स्यात् तदास्माकमुपद्रवा नश्यन्तु । “यदि वेदाः प्रमा-
ण्यम्” इतिवत् ॥ ३१ ॥

देवकारणं विष्णुवत्त्वादेकस्वरूपमनुभावो लक्ष्यं वासां
तासां भूषणादीनां शक्तीनां विकल्पपरहितः स्वस्य तासाञ्च
विद्वत्परासेऽप्यो भेदरहितोऽपि भूषणाद्याख्यास्ताः शक्तीः
यथा भूते तथा तेनैव सत्यमानेन नः पारिवर्त्यन्वयः । तत्र भूष-
णानि कौस्तुभादीनि प्रायुधानि चक्रादीनि विज्ञानि चतुर्भुज-
त्वादीनि भाव्या नामानि यासां ताः शक्तीः स्वरूपशक्तिकृषी-
र्भवे । स्वमायया स्वरूपशक्त्या स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या माया-
कथया पुनः “अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति मनीषिणः” इति
मात्रभाष्यप्रमाणितभूतेः । तेनैव सत्यमानेन सत्यरूपप्रमाणेन
भूषणायुधादीनि चतुर्भुजत्वादीनि च स्वरूपशक्तिमयत्वात् खेना-
मिहाप्येव भगवान् भवे इति यदि सत्यं स्यात्तदा सर्वैः “हरिर्विद-
व्यात्” इत्यस्मिन्मोक्षैः स्वरूपैः सर्वत्र देशे काले च सर्वत्र सन्
पानु । सर्वत्र इत्यस्मिन् मनोगतमास्ति कथं भगवानेव जानातीति
शपथो ज्ञापितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

एवं नानास्वरूपैः स्वरूपां समाप्यापि पुनरपि सर्वेषां प्रति-
कूलानां भीषणोन्मेषेन नृसिंहस्वरूपेण स्वरूपाम्भमेकमाह । विद्वि-
क्षिति । पारिवर्त्यनुपद्रवः । यद्वा । नारसिंहः नरसिंहमकः प्रकाशः
खनेन भानुमिहनामगजनेन खतेजसा प्रस्नानं समस्तानां
दिग्गजविषयस्त्रज्जवाद्यम्बादीनां तेजांसि प्रभावा येन सः ॥ ३४ ॥

दंष्ट्रिः कवचितः ॥ ३५ ॥

कोऽपि साध्वसाहिमुच्यते किमुत देहे तद्वारयण-
मायः ॥ ३६—३८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्ते सदसद्वत् स्थूलं सूक्ष्मं च जडमजडं तत्सर्वं भगवानेव
सर्वेष्वेतानां चेतनस्य तदंशत्वादिना तत्पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभा-
वात् ॥ ३१ ॥

देकारणं स्वस्य भगवदंशत्वेन तद्वनतिरिक्तत्वं तस्यानुभा-
वोऽनुचितं येषां विकल्पो भेदः पृथग्वस्थानं तद्रहितः सत्य
एव यथा स्वयं च सर्वात्मा सत्य एव यथा भूषणानि कौस्तु-
भादीनि प्रायुधानि सुवर्णनादीनि विज्ञानि नृसिंहादीनि भाव्या
ब्रह्मनारायणादीनि नामानि शक्तीः प्रकृतिकावाद्याः सत्या एव
भूते यथा ॥ ३२ ॥

तथा तेनैव सत्यभूतेन मानेन प्रमाणेन सर्वैः स्वरूपैः शक्ती-
येषु वासेषु या माया कृपा तथा मोऽस्मान् पानु ॥ ३३ ॥

एकैकस्वरूपस्य नाममात्रं येन केनाप्युच्चारितं लोकस्य
यस्य कस्यापि संसारमयं सदा सर्वत्र निराकरातीति द्योतयितुं
पुनरपि नृसिंहः प्रार्थ्यते । विद्विष्यति । विद्विष्यति । विद्विष्यति । विद्विष्यति ।
समस्ताकाशयोगनः सर्वेषु काशेषु इत्यर्थः । अतः शुचिजन्मादौ
बहिरङ्गजन्मादौ च लोकस्य यथाभमादिनिरपेक्षस्य भवं भय-
मानं सर्वभयगर्भं संसारमयं खनेन हरिः इत्येवमानेन विम-
त्वाहिसम्भवाजितेनापि कुतश्चिर्निर्गतेनापि प्रहापयन् विराजते
इति शेषः ॥ ३४ ॥

यमं कवचं येन कवचेन दंष्ट्रिः कवचितः ॥ ३५ ॥

साध्वसाज्ज्यात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

मदधन्विनि निरुद्धके देशे ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

यथायं से सत् असत् जो कुछ है सो भगवान् ही
जैसे हैं तिसी सत्य से सब उपद्रव नाश को प्राप्त
होवें ॥ ३१ ॥

जैसे सब जगत् को ब्रह्म भावना करने वालों को
लौकिक पदार्थों के भेद से रहित होने परमी स्वयं भूषण
मूर्ति प्रायुध नाम की शक्तियों को अपनी ज्ञान माया से धारण
करते हैं ॥ ३२ ॥

तिसी सत्य प्रमाण से सर्वत्र भगवान् हरि सर्वगामी
सदा सर्वत्र अपने सब स्वरूपों से हमारी रक्षा करें ॥ ३३ ॥

विद्विषाओं मे विद्विषाओं मे ऊपर नीचे चारों ओर बाहर
भीतर नारसिंह भगवान् अपने तेजसे सब के तेषों के
प्रसन करने वाले शब्द से लोक भय को नाश करने वाले
हैं सो हमारी रक्षा करें ॥ ३४ ॥

हे इन्द्र ! यह नारायण स्वरूप कवच मेने तुम्हारे भागे

तस्योपरि विमानेन गन्धर्वपतिरेकदा ।

ययौ चित्ररथः स्त्रीभिर्वृतो यत्र द्विजक्षयः ॥ ३६ ॥

गगनान्यपत् सद्यः सन्निमानो ह्यवाक्क्षिराः ।

स बालखिल्यवचनादस्थीन्यादाय विस्मितः ।

प्रास्य प्राचीसरस्वत्यां स्नात्वा धाम स्वमन्वगात् ॥ ४० ॥

श्रीशुक उवाच ।

य इदं शृणुयात् काळे यो धारयति चादृतः ।

तं^(१) नमस्यन्ति भूतानि मुच्यते सर्वतो भयात् ॥ ४१ ॥

एतां विद्यामधिगतो विश्वरूपाच्छतक्रतुः ।

त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे विनिर्जित्य मृधेऽसुरान् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

षष्ठस्कन्धे नारायणवर्म नामा-

ऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

कहा है जिस को पहरकर तुम असुर स्युपतिओं को जलायास से जीतोगे ॥ ३५ ॥

इस कवच को धारण करके नेत्र से जिस जिस को देखे या जिस जिस को पाद से छूवे सो पुरुष शीघ्रही सब भवों से मुक्त होजाता है ॥ ३६ ॥

इस विद्यास्तोत्र को जो पुरुष धारण करे तिस से उस पुरुष को कहीं से भी राजा खोर महादि व्याघ्रादि हनो से कभी भी भय नहीं होता है ॥ ३७ ॥

पूर्व काळ में कोई कौशिक नामा ब्राह्मण इस विद्या को धारण करता था फिर योग धारणा से उसने निर्जल देश में शरीर का त्याग किया ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

यत्र द्विजक्षय क्षयो देहत्यागस्तस्योपरि ॥ ३६ ॥

सद्यस्तत्क्षणादेव गगनान्यपत्तत् । पाठान्तरे भङ्गनामिः सद्यः । बालखिल्योपदेशात्तस्यास्थीनि प्रास्य प्रक्षिप्य विस्मितः सद्यः धाम गन्धर्वलोकं जगाम ॥ ४०—४१ ॥

अधिगतः प्राप्तः सद्यः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य त्यक्तस्य देहस्योपरिष्ठाच्चित्ररथाक्षयः कश्चिद्वन्धवांश्यां पतिः स्त्रीभिः परिहृतः विमानेन कदाचिद्ययौ यत्र द्विजस्य क्षयो देहत्यागस्तत्र चित्ररथो विमानसहितो गगनाद्वाक्क्षिरा जघोमुखः सद्यो न्यपत्तत् । पुनरुत्थाय बालखिल्यस्य ऋचेः वचनात्कौशिकस्यास्थीन्यादाय शल्यानि शृहीत्वा प्राचीसरस्वत्यां नद्यां प्रास्य प्रक्षिप्य स्नात्वा विस्मितः ब्रह्मो एतद्विद्याप्रभाव इदंश इति विस्मितः । एवं धाम स्थान-मन्वगादिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एवंविधानेकप्रभावशास्त्रिनो वर्मणः भवणधारणाभ्यां न कुतश्चिज्ज्ञेयं भवतीष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह मुनिः । य इति द्वाभ्याम् । यः पुमानिदं वर्म काळे भवागमनकाळे शृणुयाद्यच्चादृतः कर्तृविकः आदर्युक्तः धारयति वा तं सर्वोऽपि भूतानि कूदमा-यडादीनि न पश्यन्ति सर्वतो भयान्मुच्यते ॥ ४१ ॥

शतक्रतुरिन्द्रो विश्वरूपादेतां विद्यामधिगतः प्राप्तः सन् मृधे युजेऽसुरान्मानवान् विजित्य निर्जित्य त्रैलोक्यलक्ष्मीं बुभुजे अनुबभूव ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(१) न पश्यन्ति इति श्रीबीर० ।

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

द्विजस्य द्विजमरणम् ॥ ३६ ॥

प्राप्त्य निरस्य ॥ ४०—४१ ॥

एतद्व्याख्यानमात्रं इत्यादिना यत् फलमुच्यते तस्य कस्माद्वैलक्ष-
ण्यदर्शनमिति चेदुच्यते गुरुशिष्ययोर्मध्ये योग्यतावैकल्यात् योग्य-
त्वेऽपि “नष्टम्वत्सरवासिने प्रभूयात्” इति विधेर्गुरुकुलवासापूर्त्या
गुरुप्रसादाभावेन लोकोपकारादिना वा गुरोः प्राप्ता विद्या
शिष्यस्य” यथोक्तफलदा न स्यात् ।

गुरुशिष्ययोरयोग्यत्वाद्गुरुत्वेरपूर्तिरिति ।

अप्रसादाद्गुरोर्विद्या न यथोक्तफलप्रदा ॥

इत्युक्तेः । तर्हि गुरुपदेशमन्तरेण यथाखिलतपाठादिना प्राप्ता
फलदा स्यादिति चेन्न गुरोः प्राप्ताया फलप्रदत्वात् “विद्या कर्माणि
च सदा गुरोः प्राप्ताः फलप्रदाः । अन्यथा नैव फलदाः” इत्युक्तेः
तस्मात्प्रसन्नगुरुदत्ता यथोक्तफलदा इति मन्तव्यम् “प्रसन्नोक्ताः
फलप्रदाः” इति वचनात् । अत उक्तफलसाकल्यादप्युक्तं नाभ्ये-
यमिति भावः ॥ ४२ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवेः ।

इति भीमज्ञागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवेः

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्विजस्य क्षयो देहत्यागः ॥ ३६ ॥

प्राचीसरस्वत्यामिति पुंस्त्वज्ञावाभाव आर्षः । स्त्रं धाम सविमा-
नोऽन्यथा गन्तुं नैवापारयिष्यदिति भावः ॥ ४०—४२ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां दर्शयित्वा भक्तचेनसाम् ।

षष्ठेऽथमष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

द्विजस्य कौशिकस्य क्षयो देहत्यागः ॥ ३६ ॥

बाह्यखिल्यस्य वचनादाह्वतः प्राप्त्य प्रखिल्य एवं धाम
गन्धर्वलोकम् ॥ ४०—४२ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

निसी के ऊपर होकर एक समय पर बिजय नाम
गन्धर्वों का पति खियों के सहित विमान पर बैठकर जहाँ
पर ब्राह्मण का शरीर नष्ट हुआ था उहाँ होकर गया ॥ ३६ ॥

तब वह गन्धर्व विमान सहित नीचे को मस्तक होकर
तत्काज गिरपड़ा फिर बाह्यखिल्य ऋषि के वचन से उस
ब्राह्मण के अवशेषों को खोजकर प्राची सरस्वती नदी में डाल कर
स्नान किया तब विमान पर बैठ अपने लोक को गया ॥ ४० ॥

भीमद्विजयजी बोले किसी काल में भी इस स्तोत्रको जो
सुने और आदर से धारण करे उस पुरुष को सब सूरत
नमस्कार करते हैं सब भयों से वह मुक्त होजाता है ॥ ४१ ॥

इन्द्र ने विश्वरूप से इस विद्या को प्राप्त होकर युद्ध में
असुरों को जीतकर तीनों लोककी लक्ष्मी का भोग किया ॥ ४२ ॥

इति भीमज्ञागवते षष्ठस्कन्धे अष्टमे अध्याये का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ८ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ नवमोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

तस्यासन्न विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत ! ।
 सोमपीथं सुरापीथमन्नादमिति शुश्रुम ॥ १ ॥
 स वै बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः ।
 अवदद्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप ! ॥ २ ॥
 स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान् प्रति ।
 यजमानोऽवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः ॥ ३ ॥
 तदेवहेलनं तस्य घर्मालीकं सुरेश्वरः ।
 आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्गुषा ॥ ४ ॥
 सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत् कपिञ्जलः ।
 कलविक्रः सुरापीथमन्नादं यत् स तित्तिरिः ॥ ५ ॥
 ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः ।
 संवत्सरान्ते तदधं भूतानां स विशुद्धये ।
 भूम्बम्बुद्रुमयोषिद्रथश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः ॥ ६ ॥
 भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेणा वै ।
 ईरिणं ब्रह्महत्याया रूपं भूमौ प्रदृश्यते ॥ ७ ॥
 तुर्यं छेदविरोहेणा वरेणा जगृहुर्दुमाः ।
 तेषां निर्यासरूपेणा ब्रह्महत्या प्रदृश्यते ॥ ८ ॥
 शश्वत् कामवरेणाहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः ।
 रजोरूपेणा ताल्वंहो मासि मासि प्रदृश्यते ॥ ९ ॥
 द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं जगृहुर्मलम् ।
 तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्धरति क्षिपन् ॥ १० ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नवमे विश्वरूपे तु हते शक्रेण कोपनः ।

त्वष्टा चोत्पादिते वृत्रे मीतैर्देवैर्दरेः स्तुतिः ॥ १ ॥

सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् । एवं सुरापीथम् । अन्नमस्तीत्य-
 न्नादम् । अत्र “विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहिता देवानामासीत्” इत्यादि-
 धिभूतिरनुसन्धेया ॥ १ ॥

तस्यासुरपक्षपातमाह । स वा इति द्वाध्वाम् । प्रत्यक्षं प्रकटं
 यथा भवति तथा सविनयं देवेभ्यो हविर्भागमिन्द्रायेदमग्नय
 इदमित्युच्चैरवदत् । अत्र हेतुः । यस्य पितरो देवाः सः ॥ २ ॥

असुरेभ्यस्तु परोक्षं गुप्तं भागं ददौ । तदेवाह । देवाश्च यजमानो-
 ऽसावसुरान् प्रति भागमवदत् केनाप्युपायेन प्रापयामास । यतो मातृ-
 स्नेहवशेनासुराननुगच्छति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

भीमद्विजयपञ्चतर्थाङ्कतपद्मनाभजी ।

शश्वत् कामेन निरन्तरधियसंवाभिलाषलक्षणेन वरेण रजो-
रूपेण रागरूपेण ॥ ६ ॥

द्रव्याणां पञ्चानां भूतानां मध्ये स्वरूपस्वरूपेण वरेण
“तापापनोदो भूयस्त्वमभसो वृत्तयस्त्वमाः” इत्युक्तः ॥ १० ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

तस्य शीर्षागयच्छिन्नद्वितीया वृहस्पत्यतिक्रमेण देवगणद्रोहेण
सर्वशक्तिहानात् ॥ १—४ ॥

कपिञ्जलश्चेति तित्तिरिः ॥ ५ ॥

ब्रह्महत्यामित्यर्थकम् । यदपीश्वरस्तथापि अज्ञातना साक्षात्
जापराधस्त्रीकारेण जग्राह । तादृशपापस्य तादृशोपापपहर-
णीयत्वात् । भूतानां विशुद्धय इत्यन्तस्तु सूक्ष्मरूपेण स्थितमेवे-
त्यर्थः । यदेतत् वृत्रहत्यामपि जनयिष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

ज्ञातपूरवरेणोति यद्यपि तत् पूर्वमपि वृष्ट्यादिना मृत्तिकादि-
पातेन पूरणं सम्भवति तथापि वरेणानेन स्त्रतो वृष्ट्यापीति
क्षयम् ॥ ७—९ ॥

द्रव्यशब्देनात्र द्रव एवोच्यते भावे कृत्यप्रयोगात् स्त्रार्थे
तद्विनाशात् । टीकायां मिथ्या इति । इतः पूर्वं मिथ्या एव न भवेयु-
रिति गम्यम् । निर्वोदमेति । इतः पूर्वं निर्वोदमात्रमधिकमेव
नासीदिति गम्यम् । द्रवभूय इति पाठे सांसिद्धिकद्रवत्वमिति । इतः
पूर्वं किञ्चिद्द्रव्यमासीदिति लक्ष्यते ॥ १० ॥

भीमद्विजनाथचक्रवर्तिकृतसाराधेर्धिनी ।

त्रिभुवणमहत् शक्रस्वप्ना वृत्तमजीजनत् ।

देवेस्तुतो हरिर्ब्रह्मास्ति नवम ऊचिवात् ॥ ० ॥

सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् तत् । अन्नमस्तीति अज्ञादम् । अत्र
“विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो देवानामासीत्” इति भूतिरनुस-
न्धेया ॥ १ ॥

तस्यासुरपक्षपातमाह । स वा इति द्वाभ्याम् । प्रत्यक्षं प्रकटं यथा
भवति तेषां सविनयं हविर्भागं इन्द्रायेदमग्रे इदमिति उच्ये-
रद्वत् । तत्र हेतुः । यस्य पितरो देवाः ॥ २ ॥

परोक्षं देवानां हृदि यज्जयित्वा द्वित्रवारं नीचैरित्यर्थः । वदौ
हरणा च भागमवहत् परोक्षमेव प्रापयामासेत्यर्थः । अत्र हेतुः ।
मात्रिति । यस्यासुरा मातामहा इत्यर्थः । भीतः असुरबलौघं विभा-
व्येत्यर्थः ॥ ३—५ ॥

आकास्मिकाभ्यां क्रोधमयाभ्यां तं हत्वैवाहो हस्त महापापं
क्षार्ज्यपूर्वकमेवाकरधं महानीचो न जाने कुत्र वा नरके पति-
ष्यामि तदेतत् समुचितं फलं शान्तमेव लभेयेत्यनुतापपुञ्ज निम-
मज्जोत्पाह । ब्रह्मेति । अनेजसा मां ज्वालयेति भावः । यद्यस्मात् मां
अधिकृतभक्त ईश्वरधर्मभूतिरूपस्तस्मात् कथमेवं विकर्मणा
अनुतापं न कुर्यादिति भावः । एवमनुतापेन क्षीणपापवेगः सम्भवत्स-

रपर्यन्तं तथैव विगीत एव स्थित्वा तदन्ते भूतानां स्त्रदेहस्य-
भूतानां पृथिव्यतेजोवायूनां ब्रह्महृत्यैवापवित्रीकृतानां विशु-
द्धये तदर्थं चतुर्जा व्यजमत् । आकाशवापाविद्यासम्भवात्
चतुर्णामिव भूतानां शुद्धये चतुर्जेति न्यायः । तेनान्तःकरणगत-
मघन्तु सूक्ष्मरूपेण तस्यावेव । यदेव बीजं पुनरपि वृत्रधधेन हृष्ट-
हृष्टां जनयिष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

तुरीयं चतुर्थभागं ज्ञातस्य गर्तस्य पूरः पूरणं तेन वरेण
यदि ज्ञातपूरणं स्त्रत एव भविष्यति तर्हि प्रहीष्यामीत्येवं भाषा-
वन्धेन जग्राहेत्यर्थः । ईरिणभूषरमत एवोचरे अध्ययनादि निवि-
ध्यते ॥ ७ ॥

छन्दे सति पुनर्विरोहः प्ररोहो भवत्विति वरेण । निर्यासेति
अत एव निर्यासाऽभक्ष्यः ॥ ८ ॥

शश्वत्कामः यदुसम्भोगोऽप्यलक्ष्मणभारः । गर्भवत्या अपि
गर्भानपकारकसंभोगश्च स एव वरस्तेन । रज इति । अत एव रज-
स्वत्वा अव्यवहार्यो ॥ ९ ॥

द्रव्याणां क्षीरादीनां भूयः भूयस्त्वं तस्मात् सम्पर्केण बहु-
तरत्वमेवास्माकं वरस्तेन द्रवभूय इति पाठे द्रवभूयस्त्वं सांसि-
द्धिकद्रवत्वं तेन तास्त्रस्तु बुद्बुदफनाभ्यां तन्मलं दृश्यम् ।
अत एव तत् बुद्बुदादिकं क्षिपन् व्रीकुर्वन् एव हरति अप
आहरति । न तु बुद्बुदादियुक्ता इत्यर्थः । यदि च तद्युक्ता
एव अपः कश्चिदाहरति तदा प्रापमेव हरतीति भावः ॥ १० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इन्द्रेण स्त्रहिताय पौरोहित्ये वृत्तस्य विश्वरूपस्य किञ्चि-
द्विहितकर्तुर्वधस्तद्भवसन्ततेन त्वष्टा इन्द्रवधाय वृत्र उत्पादितस्त-
द्भवनिवृत्तये देवेर्बिष्णुः प्रार्थित इति नवमेऽध्याये वर्णयति ।
तस्येति । सोमस्य पीथं पानं यस्मिन् तत् । अन्नमस्तीति तत् ॥ १ ॥

वर्हिषि यज्ञे देवेभ्यो हविर्भागं प्रत्यक्षं प्रकटमुच्येव-
द्वत् ॥ २ ॥

स एव हि असुरान् प्राति तु परोक्षमप्रकटं हविर्भागं वदौ
तदेव हेतुप्रदर्शनपूर्वकमावृत्तेहवशानुगः यजमानश्च अतो भाग-
मवहत् असुरानपि प्रापयामासेत्यर्थः ॥ ३ ॥

धर्मादीकं धर्मं कपटम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

ईश्वरः समर्थोऽपि जग्राह समर्थेनापि ब्रह्मवधफलं भोक्त-
व्यमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

ज्ञातस्य गर्तस्य पूरणं स्त्रतो भवत्विति वरेण तुरीयं चतुर्थं
भागं जग्राह ॥ ७ ॥

छन्देऽपि पुनर्विरोहो भवत्विति वरेण ॥ ८ ॥

शश्वत् कामवरेण अनुतापवि मोगानुच्छेदवरेण अंहः
पापम् ॥ ९ ॥

द्रवभूयोवरेण द्रवस्य शैत्येन क्षोपितस्य भूयः पुनर्भू-
यस्त्वं तद्वरेण तुरीयं भागमापः जगृहः । तन्मलं तासु बुद्बुदफ-
नाभ्यां दृष्टं दृश्यते । अत एव तत् बुद्बुदादिकं ब्रह्महत्याविज्ज-
त्वात् क्षिपन् अपसारयन् अपहरति गृह्णाति जवै जन इति
शेषः ॥ १० ॥

हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे ।
 इन्द्रशत्रो ! विवर्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम् ॥ ११ ॥
 अथान्वाहार्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः ।
 कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ॥ १२ ॥
 विश्वग्विवर्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने ॥ १३ ॥
 दग्धशैलप्रतीकाशं सन्ध्याभ्रानीकवर्चसम् ।
 तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नाकोप्रलोचनम् ॥ १४ ॥
 देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी ।
 नृत्यन्तमुन्नदन्तं च चालयन्तं पदा महीम् ॥ १५ ॥
 दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् ।
 लिहता जिह्वयर्त्ताणि प्रसता भुवनत्रयम् ॥ १६ ॥
 महता रौद्रवष्ट्रेण जृम्भमाणां मुहुर्मुहुः ।
 वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे विशो दश ॥ १७ ॥
 येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना ।
 स वै वृष इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

धीशुकदेवजी बोखे हे भारत परीक्षितजी ! उस विश्वरूप के तीन मस्तक थे एक सोमपीथ एक सुरापीथ एक अन्नाद् ऐसा हमने सुना है ॥ १ ॥

हे नृप ! वह विश्वरूप यह करते समय में अपने पितर देवताओं को ऊँचे स्तर से पुकार कर भाग निवेदन करता था और विनय करता था ॥ २ ॥

उसी ने माना के स्नेह के बराबर देवताओं के यजन करने के समय में भी खिया कर धीरे से असुरों को भी भाग अर्पण कर दिया ॥ ३ ॥

इन्द्र ने उस विश्वरूप के कपट सहित देवताओं की अवस्था को जानकर असुरों के बढने से डर कर शीघ्र से क्रोध करके उस के मस्तकों को काट दिया ॥ ४ ॥

उस का जो सोमपीथ मस्तक है सो कपिजिह्व पक्षी होगया जो सुरापीथ सो कबजिह्व पक्षी होगया जो अन्नाद् था सो तिस्रि पक्षी होगया ॥ ५ ॥

वद्यपि इन्द्र सब समर्थ हैं तौसी ब्रह्महत्या का उन को अज्ञाति से ग्रहण करना पडा फिर एक वर्ष में शुद्ध होने के बाद उस पाप के चार भागकर के इन्द्र ने पृथिवी जल वृक्ष स्त्री इन को बाँट दिया ॥ ६ ॥

अमीन के गढेबाँ के भरजाने के वर माग कर

पृथिवी ने पाप का चौथा हिस्सा खेलिषा सोई पृथिवी के ऊपर भूमि में ब्रह्महत्या का बिम्ब दीखता है ॥ ७ ॥

कटे घाव के भरजाने के वर से वृक्षों ने चौथा भाग खिया उस ब्रह्महत्या का रूप वृक्षों में गोंद रूप से दीखता है ॥ ८ ॥

निरन्तर काम भोग की इच्छा के वर माग कर वन्य भाग को स्त्रियों ने ग्रहण किया सो स्त्रियों में महिना महिना में राज रूप से ब्रह्महत्या दीखती है ॥ ९ ॥

पदार्थ को बढा देने के वरसे चौथा भाग को जलों ने ग्रहण किया सो जल में फेन बूझा रूप से ब्रह्महत्या दीखती है ॥ १० ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

इन्द्रायेन्द्र इन्तुम् । शत्रवे शत्रूपक्षे । तदाह । इन्द्रशत्रो विवर्धस्वेति । अत्र चन्द्रशत्रुपदस्यापुदात्तत्वात् "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्" इति स्मृत्यैव ह्यस्त्रीलिङ्गश्रयापत्त्या इन्द्र एव तस्य शत्रुर्भूतः । तदुक्तं भुम्पा । "यद्ब्रह्मास्वाहेन्द्रशत्रुवधेस्व इति तस्मादुत्प्रेन्द्रः शत्रुर्भवत्" इति । तथा च शिक्षायाम् ।

मन्त्रो हिनः स्वरतो वयोतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स बाग्बजां वजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ इति ॥ ११ ॥

अन्वाहार्यपचनादुत्थिताग्नेः तं वीक्ष्य वित्रस्ता लोका दश

तं निजघ्नुरभिद्रुत्य सगणा विबुधर्षभाः ।

स्वैः स्वैर्दिव्यास्त्रशस्त्रैर्धैः सोऽग्रसत्तानि कृत्स्नशः ॥ १६ ॥

ततस्ते विस्मिताः सर्वे विषण्णा प्रस्ततेजसः ।

प्रत्यञ्चमाविपुरुषमुपतस्थुः समाहिताः ॥ २० ॥

भीमरक्षामिकृतभार्यदीपिका ।

दिशो विबुधवुरिति पञ्चमेनाश्वयः ॥ १२ ॥

कथम्भूतम् । विष्वक्समस्तत इषुविशेषमात्रं प्रतिदिनं
वर्धमानम् ॥ १३ ॥

दग्धशैलप्रतीकाशं कृष्णवर्णम् । सन्ध्याभ्रानीकवद्वर्णो दीप्ति-
र्यस्य तं तप्तताम्रवच्छिन्नाः इमभूणि च यस्य । मध्याह्नार्क-
वदुभे लोचने यस्य ॥ १४ ॥

रोदसी आरोग्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

दरीवद्गम्भीरेण वक्त्रेण मुहुर्मुहुर्जम्भमायमित्यश्वयः । कथम्भू-
तेन । नमस्तत्तं पिबता ऋक्षाणि जिह्वा लिहता भुवनत्रयं
प्रसता ॥ १६ ॥

महता विस्तीर्णैर्न रौद्रा दंष्ट्रा यस्मिन् ॥ १७ ॥

वृत्रनामनिर्वर्ति । येनावृता इति । त्वाष्ट्रो मूर्तिर्यस्य तमसस्तेन
तथा च भृतिः “स इमाँल्लोकानावृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्”
इति ॥ १८ ॥

अग्रसज्जितवान् ॥ १९ ॥

अस्तं तेजो येषां प्रत्यञ्चमन्तर्यामिणं त्रिभुवनस्य तेन व्याप्त-
त्वात्कापि गमनासम्भवात्तत्रैव स्थित्वा तुष्टुवुरित्यर्थः ।

महाभये परित्रायामन्यतो न भवेदिति ।

हरिमेष प्रपद्यन्ते सुराः शरण्यामानुराः ॥ २० ॥

भीमद्वीरराक्षवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्त्वष्ट्रा इन्द्रेण हतः पुत्रो यस्य तादृशः इन्द्राय शत्रवे
जुहाव इन्द्रायात तार्थ्ये अनुर्थो तदर्थ्यश्चात्र तान्नृपुत्रिर्यशब्दस्य
निबृत्तेरपि वाचकत्वात् । यथा मद्याकार्यो धूमः मद्याकर्यया धूम
इति । इन्द्रविनाशार्थमजुहोदित्यर्थः । इत्येवं प्रार्थितवानित्याह ।
इन्द्र शत्रो इति । इन्द्रस्य शत्रो भाचिरमाशु विवर्द्धस्व स्वविद्विष-
मिन्द्रं जहि विनाशयेति ॥ ११ ॥

अथ होमानन्तरमन्वाहार्यपञ्चनादक्षिणाग्नेर्घोरदर्शनोऽमुर
उत्थितः उदितः तं विशिनष्टि । यः लोकानां युगान्तसमये प्रलये
कृतान्तो मूर्धुरिव स्थितः ॥ १२ ॥

तमस्पर्दं दिने दिने प्रतिदिनमिषुमात्रम् इषुप्रमाणं विश्वक्स-
र्वतो विवर्द्धमानम् । दग्धः साङ्गारो यः शैलः पर्वतः तत्प्रतीकाशं
तदुपमम् । सन्ध्याभ्रानामनीकस्य समूहस्येव वर्णो यस्य ।
तप्तताम्रवच्छिन्नाप्रभागो येषां तादृशानि इमभूणि यस्य ।
मध्याह्ने योऽर्कः सूर्यः तद्वदुभे लोचने यस्य देदीप्यमानास्तिष्ठः
शिखा यस्मिन्स्तिग्मं शूनं रोदसी चावापृथिव्यौ तदन्तर्बर्ति-

पदार्थजानमित्यर्थः । आरोग्यं नृत्त्यन्तम् उन्नतमुच्चैर्ध्वनन्तम् । पदा-
पादेन मर्ही चाख्यन्तं कम्पयन्तम् ॥ १३-१५ ॥

दरीवत्पर्वतद्रोणीवद्गम्भीरवक्त्रेण किम्भूतेन नमस्तत्तत्तं पिब-
तेव स्थितेन किञ्च जिह्वा ऋक्षाणि नक्षत्राणि लिहता आका-
शनं कुर्वता भुवनत्रयं प्रसता ॥ १६ ॥

रौद्रा भयङ्करा दंष्ट्राः यस्मिन्महता विपुलेनैवम्भूतेन वक्त्रेण
मुहुर्मुहुर्जम्भमायं वीक्ष्य विशेषेण त्रस्ता भीताः सर्वे लोका इति
दिशो दुष्टुः ॥ १७ ॥

त्वाष्ट्रो मूर्तिर्यस्य तेन त्वाष्ट्रमूर्तिभूतेन तपसा । त्वष्टुस्तपसा
येनेमे लोका आवृतास्तेन लोकान्तरावरणरूपप्रवृत्तिनिमित्तेन वृत्र
इति प्रोक्तः । वृत्रशब्दवाच्यः सोऽभूदित्यर्थः । तथा च भृतिः “स
इमाँल्लोकानावृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम्” इति वृत्रस्य वृत्रशब्दाभि-
धेयस्य वृत्रत्वं वृत्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तल्लोकान्तरावरणमेवेत्यर्थः । स
च पापः धर्मप्रतिपक्षः । लोकपालविरोधित्वा इति श्वः । पर-
मदाकणः दुःसहः ॥ १८ ॥

तं वृत्रमभिद्रुत्याभिमुखमागत्य सगणाः ससैन्या विबुधर्षभा
इन्द्रादयः स्वैः स्वैर्दिव्यानामस्त्राणां शस्त्राणां च भोवैः सङ्केर्नि-
जघ्नुरः प्रजहुः । तानि दिव्यान्वस्त्रादीनि स वृत्रोऽग्र-
सीत् ॥ १९ ॥

ततस्तं देवा विस्मिताः अहो एतस्य बुद्धेर्वत्त्वमिति विस्मिताः
प्रसूतं वृत्रेणापहृतं तेजो येषां ते । अत एव विषयणाः जिज्ञाः
प्रत्यञ्चं प्रत्यगात्मशरीरकं प्रत्यग्विगतं वा प्रतीक्यां दिव्यावि-
र्भूदिति तत्रैवाविर्भावस्य वक्ष्यमाणात्त्वात् । आदिपुरुषं जग-
त्कारणभूतं परमात्मानं समाहितचित्ताः सन्तः उपतस्थुस्तुष्टुः ।
त्रिभुवनस्य तेन व्याप्यत्वादन्यत्र गमनाभावात्तत्रैव स्थित्वा
स्थान्तरात्मानं तुष्टुवुरिति भावः ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इन्द्रशत्रव इत्यादिना “त्वष्टा हतपुत्रोऽपीन्द्रं सोममाहरत्”
इत्यादिवेदवाक्यं सूचयति । इन्द्रः शत्रुर्यस्य वृत्रस्य स इन्द्रशत्रुः
इन्द्र एव तस्य सम्बुद्धिरिन्द्रशत्रो ! इति अनेन यजमानस्या-
नभिप्रेतार्थोऽपि सूच्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ ११ ॥

मन्वाहार्यपञ्चनादक्षिणाग्नेः लोकानां क्षयाय ॥ १२-१३ ॥

सन्ध्याकाशभ्रमालाक्षरकपिशो वासो यस्य स तथा तं
तप्तताम्रवच्छिन्ना इमभूणि च यस्य स तथा तम् ॥ १४ ॥

तिष्ठः शिखाः शिरांसि यस्य तत्तथा तस्मिन् ॥ १५ ॥

द्विरागम्भीरवक्त्रेण गुहावद्गाममुखेन ॥ १६ ॥

भीमस्त्रिजयस्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

रौद्ररूपे दंष्ट्रे यस्य तत्तथा तेन मुक्तं जृम्भयन्तं
जाद्वानम् ॥ १७ ॥

निरुक्तिपूर्वकं नाम निर्दिशति । येनेति । त्वाष्ट्रस्य मूर्ति-
वन्त्यं तत्तथा तेन तमसा आहृता इति येन ततः सोऽसुरो
वृत्र इति वेद्यतः “वृत्रं जघन्वी अपतद्भवार” इति श्रुतेः “दैत्यभेदे
आन्धकारे वृत्रशब्दः प्रयुज्यते” इत्यभिधानाच्च । पातीति पः
पात्रः परमात्मन धर्मो वा तस्मादपगतः पापः एतदेव
सूचयति । पदमदाय इति ॥ १८ ॥ १६ ॥

भीमारायणानुग्रहमन्त्रेण वृत्रजयो दुःसाधन इति कृत्वा
देवानां हरिशरणप्रकारं वक्ति । तत इति । प्रत्यञ्चं प्रत्यगात्मान-
मादिपुरुषं सुहृदादी भक्तानुग्रहाय गृहीतपुरुषरूपम् ॥ २० ॥

भीमस्त्रीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इन्द्रशत्रो ! विवर्जस्वेति शत्रुः हन्ता तत्र तत्पुरुषे वृत्रस्य
हन्तृत्वम् । बहुव्रीहौ सतीन्द्रस्य हन्तृत्वमायाति तत्र च तत्पुरुषत्वं
“समासस्य” इत्यनेन समासान्तस्वरस्यान्तोदात्तविधिना व्यज्यते ।
बहुव्रीहिवत् तु तत्राधकेन “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इत्यनेन पूर्वपदे
स्वभावसिद्धाद्युदात्तस्थापकेन व्यज्यते । इन्द्रशब्दो ह्याद्युदात्तः
“इदि परमैश्वर्ये” इत्यस्योदात्तगणपठितत्वात् । तदेवं देवादाद्युदा-
त्तवपाठेन वैपरीत्यं जानमिति इन्द्र एव तस्य शत्रुरभूत् ॥ ११-१४ ॥

तत्र शूले आरोप्येवेति यावापृथिवीस्थसोकेस्तस्मिन् शूले
स्वप्रथनानिष्पत्तिमननात् ॥ १५-१७ ॥

येनेति तैः । त्वाष्ट्रमूर्तिनेति मूर्तिः स्वरूपं त्वाष्ट्रसम्बन्धेनैव
तस्य स्वरूपं भासत इत्यर्थः ॥ १८-२१ ॥

भीमस्त्रिजनायचकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सम्बरसरास्ते तद्यमिति पूर्वोक्तेराभिनमासारम्भे इन्द्रो
यदैव ब्रह्महत्यानो विमुक्तो बभूव तदैव तपोवनादागत्य स्त्रीप्र-
माभिनमामं पालयितुं प्रवृत्तः । त्वष्टा स्वपुत्रवधं धृत्वा क्रोध-
शोकाश्रयामिन्द्रवधोपायं चकारेत्याह । हतपुत्र इति । इन्द्राय शत्रवे
इन्द्ररूपं शत्रुं हन्तुं तत्र मन्त्रमाह । इन्द्रशत्रो ! विवर्जस्वेति । इन्द्रस्य
शत्रुः सन् विवर्जस्वेति तत्पुरुषसमासस्य विवर्जितत्वेऽपि इन्द्र
एव शत्रुर्यस्येति बहुव्रीह्यर्थ एव वैवादापत्तिनः स्वरूपनिक्रमात् ।
तथा हि “इदि परमैश्वर्ये” इत्यस्योदात्तगणपठितत्वादिन्द्रशब्दो
ह्याद्युदात्तः । तत्र “समासस्य” इति सूत्रेण समासमात्र एवान्तो-
दात्तत्वविधानात्तत्पुरुषे शेषम् “अनुदात्तम्” इत्यनेन इन्द्रशत्रो इत्य-
स्याद्यानुदात्तत्वम् “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इति तत्राधकसूत्रेण
पूर्वपदस्य स्वभावसिद्धस्वरस्थापनाद्बहुव्रीहादिन्द्रशत्रो इत्य-
स्याद्यानुदात्तत्वम् । त्वष्टा तु देवादाद्युदात्तस्वरूपेण पाठादिन्द्र एव
तस्य शत्रुरेव अमृत् । तदुक्तं श्रुत्या “यदब्रवीत् स्वाहन्द्रशत्रो !
विवर्जस्वेति तस्मादस्येन्द्रः शत्रुरभवत्” इति । तथा च शिक्षावाम ।

मन्त्रो हीनः स्वरतो यगोतो वा
मिथया प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्

इति ॥ ११ ॥

अथ तद्वन्तरमेव स्त्रीयपाठव्यतिक्रमेऽवगते सति अन्धा-
हार्यपचनात् स्वभावप्राप्ताद्युदात्तव्याजितबहुव्रीहादिपठनान्तरं
आहार्यताप्राप्ताद्युदात्तव्याजिन तत्पुरुषपाठादन्तोः स धोर-
दशन उच्यिनः स्वाभाविकपाठादिन्द्रोऽस्य हन्ता भविष्यति
पश्चादाहार्यपाठादिन्द्रोऽप्यनेन हतो भविष्यति सवाहनस्यापि
तस्यानेन निगिच्छिष्यमाणात्वादिनि भावः । अन्धाहार्यशब्दस्य
पायमासिकभाज्याचित्वाद्यव्याप्यन्तरं न घटते ॥ १२ ॥

तं वीक्ष्य वित्रस्ता लोका दश दिशो विदुर्बुधिरिति पञ्चमेना-
न्वयः । कीदृशं विश्वकलमन्ततः स्वस्य उज्ज्वला दशादिभ्यु-
विक्षेपमात्रं प्रतिदिनं वर्जमानम् । आरोप्य आरोप्येवेत्यर्थः । पिबता
पिबतेव ॥ १३-१७ ॥

त्वाष्ट्री तत्पुरुषस्येति मूर्तिर्वस्य तेन वृत्रेण इमे लोका
आहृता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १६ ॥

प्रत्यञ्चं प्रत्यग्भूतमन्तर्यामिणमित्यर्थः ॥ २० ॥

भीमस्तुक्रदेवकृतसिद्धान्तमर्शयः ।

ततस्तदनन्तरं हतः पुत्रो यस्य सः । इन्द्राय शत्रवे जुहाव
“तादर्थ्ये चतुर्थी” मत्कुशोऽयं धूम इतिवत् इन्द्रकपशशत्रुवधार्थं
जुहावेत्यर्थः । तत्र मन्त्रमाह । इन्द्रशत्रो ! विवर्जस्वेति । अत्राद्युदात्तं
पदं पठितं तेनानिष्टं जानम् । तथा हि तत्पुरुषविषयया पठितेऽपि
तत्पुरुषे शेषम् “अनुदात्तम्” इत्यनेन आद्यानुदात्तत्वे प्राप्त इन्द्रशत्रुपद-
स्याद्यानुदात्तत्वात् “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इत्यनेन बहुव्रीहिलक्ष-
णापत्त्या इन्द्र एव तस्य शत्रुर्जानः । तथोक्तं शिक्षावाम ।

मन्त्रो हीनः स्वरतो यगोतो वा मिथया प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥

इति “यदब्रवीत् स्वाहन्द्रशत्रो विवर्जस्वेति तस्मादस्येन्द्रः शत्रु-
रभवत्” इति श्रुतिरप्यनेनापवृंहिता ॥ ११ ॥

अथ होमानन्तरमन्वाहार्यपचनाद्विज्ञाप्रितः ॥ १२ ॥

तं वीक्ष्य लोका वित्रस्ता दश दिशो विदुर्बुधिरित्यनेन सम्बन्धः ।
विश्वकलमन्ततः स्वस्य उज्ज्वला दशादिभ्युविक्षेपमात्रं दिने दिने विवर्जमानं दग्ध-
शेषप्रतीकाशं कृष्णवर्णम् । सध्याभ्रममृदन्तः कार्त्तिकर्यस्य
तं तप्तताम्रवद्विरुद्धा शिखा दमभूति च यस्य मध्याह्ना
कवदुग्धे दुग्धं लोचने यस्य तम् ॥ १३ । १४ । १५ ॥

शूले गोदसी आरोप्येत्यनेन शूलस्यापि स्वस्वत्वं दृढत्वं सूचयते
दरीवद्गमिरिण्य वक्रं गग मुहुर्मुहुः जृम्भमाणागित्यन्वयः । कथम्भूतेन
नभस्तले पिवता अनिविपुलेन जिह्वाया ऋक्षाणि जिहता दंष्ट्रा-
जिह्वेन भुवनत्रयं ग्रसता दुष्पूर्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

त्वाष्ट्रः तत्पुरुषभूतः अन्धाहार्यपचनादुत्पद्यतो यः कृष्णवर्णः
पुरुषः स एव मूर्तिर्यस्य तपसस्तेन पुरुषाकारेण त्वष्टः तपस-
त्यर्थः । इमे लोका आहृताः अतो वृत्र इति प्रोक्तः । अनेन “म इमौ-
लोकानाहुयोस्तद्वत्स्य वृत्रत्वम्” इति श्रुतिरुपवृंहिता ॥ १८ ॥ १६ ॥

विषयणाः क्षिप्ताः प्रत्यञ्चमन्तर्यामिणमुपतस्थुस्तदुत्तुः ॥ २० ॥

॥ देवा ऊचुः ॥

वाय्वम्बरागन्धर्वान्निहतयस्त्रिलोका ब्रह्मादयो ये वयमुद्विजन्तः ।
हराम यस्मै बलिमन्तकोऽसौ बिभेति यस्मादरुणं ततो नः ॥ २१ ॥
अविस्मितं तं परिपूर्णाकामं सो नैव क्षाभेन समं प्रशान्तम् ।
विनोपसर्पत्यपरं हि बालिशः श्वलाङ्गुलेनातितितर्ति सिन्धुम् ॥ २२ ॥
यस्योरुभृङ्गे जगतीं स्वनावं मनुयंषाबद्धय ततार दुर्गम् ।
स एव नस्त्वाष्ट्रभगादुरन्तात्त्राताश्रितान् वारिचरोऽपि नूनम् ॥ २३ ॥
पुरा खयम्भूरपि संयमाम्भस्युदीर्णावातोर्मिरवैः करांल ।
एकोऽरविन्दात् पतितस्ततार तस्माद्भयाद्येन स नोऽस्तु पारः ॥ २४ ॥
य एक ईशो निजमायया नः ससर्ज येनानुसृजाम विश्वम् ।
वयं न यस्यापि पुरः समीहतः पश्याम लिङ्गं पृथगीशमानिनः ॥ २५ ॥
यो नः सपत्नैर्भृशमर्द्यमानान् देवर्षितिर्यङ्मृषु नित्य एव ।
कृतावतारस्तनुभिः स्वमायया कृत्वात्मसात्पाति युगे युगे च ॥ २६ ॥
तमेव देवं वयमात्मदैवतं परं प्रधानं पुरुषं विश्वमन्यम् ।
ब्रजाम सर्वे शरणां शरण्यं स्वानां स नो धास्यति शं महात्मा ॥ २७ ॥
श्रीशुक उवाच ।

इति तेषां महाराज ! सुराणामुपतिष्ठताम् ।

प्रतीच्यां दिश्यभूदाविः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

विश्वरूप पुत्र के मरजाने पर त्वष्टा ने शत्रु इन्द्र के मरने के वास्ते होम किया तिस होम में इस मन्त्र का उच्चारण किया कि इन्द्रशत्रु घट देर मत कर शत्रुको जीत ॥ ११ ॥

इन्द्रशत्रु शब्द में खरके फरक होजाने से इन्द्र जिसका शत्रु होवे ऐसे अर्थ होजाने से उस कुण्ड में से जा एक पुरुष उत्पन्न पाया भो गडा भयङ्कर रूपवाला प्रलय काल में सब के नाश करने वाला काल सरीका मालूम पडा ॥ १२ ॥

यह पुरुष रोज रोज एक बाण के बरोबर बढ़ने लगा जले पर्वत सरी का सन्ध्या काल की मेघमाळा सरी का छाछ ताँव सरीके जिसके केश और मूँछ हैं ॥ १३ ॥

मध्याह्न काल के सूर्य सरी के उग्र उसके नेत्र हैं तीन शिखावाले प्रकाशमान त्रिशूल को उठाकर आकाश पाताल के मध्य में नाचता था और गर्जकर पृथिवी को कंपाता था ॥ १४ ॥ १५ ॥

बड़े भारीगम्भीर कन्धरा सरीके मुख से आकाश पाताल को प्रसता सा था जीभ से नक्षत्रों को चाटता सा था जैसे कि तीनों भुवनों को प्राप्त करे ॥ १६ ॥

बड़े भयङ्कर दांतों से बारम्बार जमुहाई लेता था तिससे उसको देखकर सब लोग दशों दिशाओं भगने लगे ॥ १७ ॥

त्वष्टा के पुत्र उस स्वरूप अश्वकार मूर्ति से सब बाँक व्याप्त होगये तिससे उस परम दारुण का नाम हुत्र रखा गया ॥ १८ ॥

अपने गयों के सहित देवता लोग उसके पास जा दौडकर मारने लगे अपने अपने जितने अस्त्र शस्त्रों से मारे उन सब अस्त्रादिकों को उसने प्राप्त कर लिया ॥ १९ ॥

तिसके अगन्तर सब देवता उसके तेज से प्रभित होगये तब विषाह युक्त होकर विस्मित होकर अन्तर्यामि आदि पुरुष नारायण की स्तुति करने लगे ॥ २० ॥

भीष्मस्मामिहृतमावर्णदीपिका ।

वाय्वादीनि पञ्च महाभूतानि तैर्निर्मितास्त्रयो ढोकास्तेषाम-
धिपत्यो ब्रह्मादयश्च ततोऽर्वाचीना वयं च सर्वे यस्मै अस्त-
काय काळापोद्विजन्तः सन्तो बलिं हराम असाधपि यस्मा-
द्विभेति ततः परमेश्वरादेव नोऽस्माकमरुणं शरणं रक्ष-
मस्तु ॥ २१ ॥

आत्मतुल्यैः षोडशभिर्विना श्रीवत्सकौस्तुभौ ।

पर्युपासितमुन्निद्रशरदम्बुरुहेक्षणम् ॥ २६ ॥

दृष्ट्वा तमवनौ सर्व ईक्षणाह्लादविकलवाः ।

वण्डवत् पतिता राजन् ! शनैरुत्थाय तुष्टुवुः ॥ २७ ॥

धीधरस्त्रामिकुनभावाग्नेदीपिका ।

तत एवेत्यवधारणे हेतुमाहुः । अविस्मितं निरदङ्गारं कुतः-
हृत्स्थं वा । कुतः । प्रशान्तं रागादिशून्यम् । तच्च कुतः । स्वेनैव
जामेन परिपूर्णकामम् । तच्च कुतः । सममुपाधिपरिच्छेदशून्यम् । एवं-
भूतं परमेश्वरं विना परं यः शरण्यार्थमुपसर्पति स बालिशोऽङ्कः
यतोऽसौ शुनो बालूलेन पुच्छेन समुद्रमतितीर्तं अनितुंमि-
च्छन्तीत्यर्थः । यथा तेन समुद्रतरणं न भवति तथा निरीश्वरा-
भयणेन व्यसनाद्येतदरण्यं न भवतीति भावः ॥ २२ ॥

महामये स एव रक्षक इति दृष्टमिलाहुः । यस्येति द्वाध्वाम् ।
यस्य महाशृङ्गे जगतीं पृथ्वीमेव स्नानात् बद्धा मनुः सत्यमनो
बधावदुर्गं सङ्कटं ततार स एव वारिचरो मरक्यमूर्तिर्नोऽस्मान्-
प्याभिताम् सतो नूनं प्राप्ता रक्षिष्यति ॥ २३ ॥

संयमाभिसि प्रखयोदके उदीर्योत्कृतैर्वातैर्यै ऊर्मयस्तेषां रवेः
कराले भयङ्करे अरविन्दाक्रामिकमखात् पतितप्रायः एकोऽसहाय
एव तस्माद्भयाद्येन ततार स एव नः पारस्तारकोऽस्तु ॥ २४ ॥

किञ्च । वयं भगवतैव सृष्टाः पाणिनाम्बु बहुशोऽतस्तमेव शरण्यं
ब्रह्ममेत्याहुः । य एक इति त्रिभिः । येनानुगृहीताः सन्तो विश्वं
सृजामः । ननु यमेव अहरो नाभ्यो युष्माकमनुग्राहकोऽस्ति
तस्यादर्शनात्तत्राहुः । अस्मत्तः पुरः पूर्वमेवास्तर्धमितया समीह-
मानस्यापि यस्य सिङ्गं कपं न पद्यामः । तत्र हेतुः । पृथक् पृथ-
गीद्या इत्यभिमानिनः ॥ २५ ॥

देवादिपूज्यपरशुराममख्यरामादितनुभिः कृतावतारः सज्जा-
तमसाकृत्वा पाति च ॥ २६ ॥

आत्मभूतं देवतं कुतः विश्वं विश्वात्मकम् । तथापि विचारं
वारयन्ति । अन्वयः । विश्वात्मरवे हेतुः । परं कारणम् । ननु प्रधानं
पुरुषश्च विश्वस्य कारणं तत्राहुः । प्रधानं पुरुषं च तद्वारम-
कोऽपि स एवेत्यर्थः । स एव नः शं विधास्यति ॥ २७ ॥

प्रतीक्यां दिशि हृदि प्रथममाविरभूत् ॥ २८ ॥

पुनश्च तं पुरो दृष्ट्वा ईक्षणाह्लादेन विवशा अवनौ दृष्ट-
वत्पतिनाः सन्तः शनैरुत्थाय तुष्टुवरित्यन्वयः । कथम्भूतम् । श्रीव-
त्सकौस्तुभौ विना स्तुतयैः षोडशभिः स्तुत्यादिभिः परितः
सिद्धितम् । उन्निद्रशरदम्बुरुहेक्षणीक्षणे यस्य तम् ॥ २९—३० ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपस्थितिमेवाह । वाचिष्यादिना । तावत् "मीमांसाद्वान्तः पक्षे
एतस्य बाह्यस्य प्रशासने गार्गि ! चापापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः

एतस्य बाह्यस्य प्रशासने गार्गि ! प्राच्यो नद्यः स्वदन्ते" इत्या-
दिभ्युत्करीत्या सर्वस्य प्रशासितुः परमात्मनः शासनानुवर्ति-
नामात्मनां तदनन्वयशरदम्बुरुहेक्षणम् । वाचिषि । वायुश्चा-
म्बरं चाग्निश्चापश्च क्षितिश्च तास्तथा त्रिलोकाः लोकत्रयास्त-
गता ब्रह्मादयश्चतुर्मुक्तप्रभृतयो ये च ते सर्वे वयमुद्भिजन्तः
विधृतः सन्तो यस्मै परमपुरुषाय बलिं तच्छासनानुकरपमारा-
धनं वहामः प्रापयामः कुर्मः असौ प्रसिद्धोऽस्तको मृत्युरपि यस्मा-
द्विमेति तस्मात्परमपुरुषादन्वयः कः अरण्यं शरण्यं रक्षकोऽस्मा-
कम् ॥ २१ ॥

अथ शरण्यत्वोपविकगुणपूर्वत्वात्तस्यैव शरण्यत्वं तद्वितर-
क्याशरण्यत्वं च वदन्तः शरण्यं ययुः । अविस्मितमिति । अविस्मितं
स्वमहिम्नः स्वामाविकर्वादिस्मयरहितं परिपूर्णकाममवाप्तस-
मस्तकामम् । लक्ष्यते इति ज्ञातः स्वामाविकर्तृत्वे जामेन स्वातु-
मवान्नेन उपलक्षितं समं रागादिरहितं प्रशान्तमूर्तिर्बद्धकरहितं
एते हि शरण्यत्वोपविकगुणा गुणाः एतेन समस्तसोपाधिकमहिम्नोऽप-
रिपूर्णसमस्तकामस्योपाधिकानन्वयकस्य रागद्वेषादिप्राकृतगुण-
युक्तस्योर्भिषद्कपीडितस्य शरणागततुल्यत्वेनाशरण्यत्वं सूचि-
तम् । न हि शृङ्गक्षितस्तादृशमन्यं शरण्यं व्रजति । एवमीश्वरं
शरण्यं त्वां विना परमम्यं क्षुद्रं देवं यो बालिशोऽङ्कः
सन्तुपसर्पत्यनुवर्तते सः श्वबाङ्गुलेन प्लवमानस्य शुनः
पुच्छेन साधनेन सिन्धुं समुद्रमतितीर्तं अनीच तरितुमिच्छति
श्वबाङ्गुलेन सिन्धुं तिरौकुटिष नेष्टं प्राप्नोति प्रत्युत विहतो
भवति इत्यर्थः ॥ २२ ॥

यथा मनुचतुर्मुखादयः शरण्यपमापन्नयः प्रातारं भक्त-
त्सलं भगवन्तमाभिलेखापदोऽत्यवर्त्तन्त तथा वयमपि तमेवापन्न-
वृत्तये शरण्यं व्रजाम इत्याहुः । वक्ष्येति द्वाध्वाम् । यस्य महामरक्य-
स्योत्कृष्टं महाशृङ्गे जगतीं पृथ्वीमेव स्नां नाभमावध्य बद्धा मनुः
सत्यम्रतावयो दुर्गसङ्कटं ततार । अहमस्मत्प्रेऽप्यमितिहासः स्फुटी-
मविष्यति स एव वारिचरो मरक्यमूर्तिर्भगवानभिमानं शरण्यं
गतान्स्मान् दुरन्तादपारात्पादस्य वृत्रस्य मयाकृतं प्राप्ता
रक्षिता मविष्यति अतस्तमेव शरण्यं व्रजाम इति भावः ॥ २३ ॥

तथा पुरा जगद्वादी स्वयम्भुव्रह्मापि संयमाभिसि प्रखय-
संबन्धनि जले कथम्भूते उदीर्यः प्रखयङ्को यो वानः पवनस्तेन ये
ऊर्मयस्तरङ्गास्तेषां रवेः ध्वनिभिः कराले भयङ्करे संयमाभिस्यर-
विन्दाक्रामिकमखात् पतितः पतितप्रायः एकः असहायो कैल भग-
वता साधनभूतेन तस्माद्भयात्ततार स एव नोऽस्माकं पारः
पारयतीति पारः पादकोऽस्तु ॥ २४ ॥

किञ्च । वयं भगवता सृष्टाः पाणिनाम्बु स इदानीमप्यस्माकोपेक्षि-
त्यत्यन्तमेव शरण्यं व्रजाम इत्याहुः । य एक इति त्रिभिः । एकोऽ-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

द्वितीयः स्वस्मात्प्राधिकारव्याप्तरानपेक्षो निजमायया आत्मी-
यसङ्कल्परूपज्ञानेन यः परमपुरुषो नोऽस्मान् ससर्ज येन भगवता
सृष्टाऽनाः सन्तो वयं विश्वं व्यष्टिर्गो सृजामः यच्छब्दानां
तमंभानि तृतीये नावयः । यस्य च पुरः हृदयकुहरे समी-
हनः अन्तरात्मनया नियमयतः लिङ्गं दिव्यावग्रहं न पश्यामः ।
तत्र हेतुः । पृथगीशमानिभः यतः पृथगीश्वरा इत्यभिमानिनो
वयम् ॥ २५ ॥

यस्य सपत्नेः शत्रुभिः भृशं नितरामभ्यर्चमानान् पीडिताजोऽ-
स्मान् पाति ज्वरक्षत् । कथंभूतः । नित्य एव सदा ज्वरमानाम-
सारकृत्वा स्वकीयत्वेन मभ्यमानोऽस्मद्वक्ष्यामि युगे युगे प्रति-
युगं स्वमायया स्वकीयसङ्कल्परूपज्ञानेनैव न तु कर्मयोगेति भावः ।
तनुभिरुपेन्द्रपरशुराममत्स्यकूर्मबाराहाराभकृष्णादितनुभिर्देवादिषु
कृताद्यतारः धृताद्यतारः सन् ॥ २६ ॥

तमेव भक्तवत्सलमात्मनामस्माकं दैवतं प्रधानं पुरुषं
कारणावस्थाविशिष्टरीरकमन्यं चिद्विशिष्टविक्षयं परमकृष्टमत
एव शरण्यं शरण्यमर्हतीति शरण्यः तं सर्वं वयं देवाः
शरणां प्रजाम रक्षकत्वेनाप्यवस्थामः । एतावदेवास्माकृत्यमिति
भावः । तत्र शरण्यकृत्यं प्रकाशयन्तः शरणागत्यङ्गमात्मनां
महाविश्वासं दर्शयन्ति । खानामिति । खीयत्वेन परिशु-
द्धितानां नाऽस्माकं शं सुखं शत्रुनिरसनद्वाराकं नूनं धारयति
स तु महात्मा कृतस्वभक्तस्वादीवः । एवं रक्षिष्यतीति विश्वासः
प्रपत्यङ्गभूतो दर्शितः । स नाऽस्तु पार इत्यनेन गोप्तृवद्वारणम् ।
आत्मदैवतं प्रधानं पुरुषं विश्वं शरण्यं प्रजामेत्यनेन चिद्व-
शिष्टरीरकत्वकथनाच्छरीरस्य शरीरिदोषितैकस्वरूपत्वाद्धारमनः
परमात्मैकशेषवानुसन्धानरूपारमनिक्षेपः । न पश्यामः चिद्विस्तृत्य-
भ्रंशमर्थमानानित्यनेन च ज्ञानशक्तिवशाद्यभावकपमात्मनां
कार्ययमपि प्रदर्शितम् । तं विनोपसर्पत्यपरं हि बाधिश इत्यने-
नोपायान्तरनिष्ठत्वाविरुपप्रातिकूल्यवर्जनं प्रदर्शितम् । कस्त्वचिद्व-
शिष्टरीरकत्वकथनं नैव “चराचराणि भूतानि सर्वाणि भगव-
द्वपुरतस्तदनुकूल्यं मे” इत्युक्तीत्या भगवच्छरीरभूतसर्वभूता-
नुकूल्यमप्यात्मनां प्रदर्शितम् । न च सर्वभूतानुकूल्यस्याभि-
मतत्वे शत्रुनिरसनप्रार्थनानुपपत्तिः । अस्याः प्रपत्तेर्मोक्षादेषा-
मावात् तस्या एव हि सर्वभूतानुकूल्यरूपमङ्गमपेक्षितं
अस्यास्तु शत्रुनिरसनार्थत्वात्तद्व्यतिरिक्तभूतानुकूल्यसङ्कल्पमा-
त्रमेवापेक्षितमित्युपपद्यन्तु विचक्षणाः ॥ २७ ॥

एवं सुरैः प्रपद्यमानो भगवानाश्विरभूदित्यहं सुनिः । इतीति ।
हे महाराज ! इतीत्यं सुराणां देवानामुपनिष्ठतां प्रपद्यन्पूर्वकं
स्तुवतां सतां शङ्खचक्रगदाशरो भगवान् प्रतीच्यां प्रत्यगात्म-
सम्बन्धिन्यां विशिष्टदृष्टे "हृदि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितः" इति भूतः
प्रथमं हृद्याश्विरभूततः पुरत आश्विरभूदित्यर्थः । यद्वा । प्रतीच्यां
पञ्चिमायां विशिष्ट इत्यर्थः । देवानां पृष्ठत इति यावत् ॥ २८ ॥

तमाविर्भूतं भगवन्तं विजिनिष्टि ज्ञापयाम् । धीवत्सकौस्तुभौ
 विना मात्स्यना सह तुल्यैः धीवत्सकौस्तुभमात्राद्दिनेत्यर्थः । तयोः
 प्रधानपुरुषतत्त्वाभिमानित्वाज्ज्ञेनाधार्यत्वादिनि भावः । पौडशभिः
 सुगन्दादिभिः पर्युपासितम् । यज्ञा । भगवानाविरभूच्छब्दश्चक्रग-
 दाधरः तमाविर्भूतं प्रतीक्यां विधि पृष्ठः धीवत्सकौस्तुभमात्र-

रहितैरात्मतुल्यैः षोडशभिः पर्युपासितमिदमन्वयः । उज्जिमे
विकसिते शारदम्बुदरे इवेक्षण्यो नेत्रे यस्य ॥ २६ ॥

तं दृष्ट्वा ईश्वरो न यः आलहादस्तेन विचक्षणाः ईषत्परवशाः
सर्वे देवाः भूमी दण्डवत्पतिताः प्रथमुः । हे राजन् । धामैकतयाव
तुष्टुः ॥ ३० ॥

भीमद्विजयश्चजतीर्थकुतपहरत्नाचरि ।

वायवापमिमानिनो ब्रह्मादयो ये त्रिलोकाः तं वयं यस्मै
 वक्षि हराम त्रिलोकीवदिष्टं लक्ष्मीतत्त्वं तद्विनियतं कृतम्-
 मस्तीति शङ्कामाभूदित्याह । अन्तक इति । असावन्तकः मूलप्र-
 कृतिर्गुणादिनामभिर्भिजा यस्मान्महावन्तकादरेर्भिमेति भीतेषु
 तद्वशे घर्तते यतस्तनः स हरिर्नः अस्माकमरणं शरण्यम-
 स्तिष्यन्वयः । ननु ब्रह्मादयो वयं यस्मै वक्षि हराम यस्मान्म
 असावन्तकोऽपि बिमेति ततस्तस्मात्परमेश्वरादरण्यं क्षेमो भव-
 त्विति प्रतीत्यर्थः कस्मादपवर्ण्यत इत्येवम् ।

काखोऽन्तकः प्रधानं च मृत्युरव्यक्तमित्यपि ।

उच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा भीमं बुङ्गेति नामभिः ॥

सैव ब्रह्मादिभयदा विष्णोस्तु वशावर्तिनी ।

अभयापि विभेतीष तद्वशात्पादुकीर्यते ॥ ६

इति स्मृतिविरोधात् वायुश्च अम्बरं च अग्निश्च आपश्च क्षितिश्चेति
वाय्वम्बरान्यप्राक्षितयः ॥ २१ ॥

एवं स्थिते शिवाद्यम्बतमस्य शरणाभिच्छब्द बाधित इत्याह ।
अविस्मितामिति । यो ब्रह्माद्युपासपूजस्तं स्वेनैव ज्ञात्वेन स्वरूपा-
नम्बानुभवेनैव परिपूर्वकाममत एवाविस्मितं कुतूहलबुद्धि-
रहितं सममेकप्रकारं प्रशान्तं समुद्रवत् स्तिमितं घना योऽपरं
ब्रह्माद्यम्बतममुपसर्पति भ्रष्टाङ्गुणेन तरीस्थानेन सिन्धुं समुद्र-
मतिपिपतिं पारमतिक्रामति तदुचितमित्याह । इति । बाधशो
हि यस्मात्तस्मादुचितमित्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु यस्य कस्यचिद्वारिधारणमुपगतस्यापहृयं वसन्तरां
हृष्टपूर्वं चेत्तमन्तराभ्यां धारयां गच्छन् वाजिशिखेन श्वखाङ्ग-
खेनापारमकूपारं तितीर्षतीति परिहास्यः स्यात् तदेव कथ-
मिति तत्राह । यस्येति । मनुष्यस्य हरेदकाणि शृङ्गे जगतीं मही-
मयीं खगावं खस्य मनोरथेन क्लृप्तां तरी यथा यथाबहुदमा-
बध्य दुर्गमभ्योपायेन ततुमशक्यं प्रलयाद्यैवलक्ष्यं क्लेशं ततार
नूनमिदानीमपि स धारिचरो मत्स्वावतारो हरिरेवाभितान्ति-
त्यसंवारताम्रां पुरस्तात्पाद्मभयात्त्रातास्त्वित्यन्वयः । यथा ततार
तथा तरण्यायाभितानिति वा ॥ २३ ॥

इतोऽपि श्रीहरिप्रसादादने एतद्भयतरणं दुःसाधनमिति भावेन
स्तुवन्तीत्याह । पुरंति । पुरादिष्टौ संयमाम्भसि प्रतबीदके
स्थितादरविन्द्याप्रकृत्यात्मनः पश्चात्पतितः स्वयम्भूर्भयं ततार
स हरिर्नस्त्वाष्ट्रमभायां वस्य पारः पारप्रदर्शकोऽस्तिवस्यन्वयः ।
तत्रत्यां वायुरापि प्रकृत्यात्मा मन्यया नेहशं वक्षमन्यस्य स्यादित्यत-
स्तत्त्वयज्जलं विधिनष्टि । उदीर्येति । उदीर्येन वातेन प्रकृत्यात्मना

भीमजिज्जयजतीर्थकृतपद्मनाभली ।

वायुर्नाभमितानामूर्माणां रवेः कराले भयङ्कुरे पद्मादीनां प्रकृत्यामत्वं कस्माद्विशिष्योक्त्यत इति शङ्का माभूत् यत्र वायु-
दपद्मादिकपेय्य प्रकृतिः स्थिता ।

• एकस्तत्र विभेदब्रह्मा विचार्य मयमस्यगात् ।

अननर्गो हरिस्तस्य ध्यातो भयमपानुदधत् इत्युक्तेः ॥

मयनिमित्तमाह । एक इति । एकाकिंत्वात् द्वितीयवस्तुनोऽनुत्पत्त्यत्वात्
“सोऽविभेदस्त द्वितीयमेच्छत्” इति श्रुतेः । ननु किमर्थं ब्रह्मणा भयमदर्श-
यत उक्तमपीति स्मृत्यजनानां भयादिसंभावसम्भावनाथं ।
“जनिष्यतां जनानां तु स्त्रभायानां प्रसिद्धये” इत्युक्तेः । अपि सम्भा-
वन इति च सम्भावनामन्तरेण स्त्रभाधिकं किं न स्यादि-
त्यस्यापीदमुत्तरमपीति ब्रह्मणाऽपि भयमुत्पद्यते ब्रह्मणस्तु
तत्रास्ति “ब्रह्मादिगुणपूर्वस्य ब्रह्मणोऽपि” इत्युक्तेः । तर्हि किंयस्तं
काव्यमनुवर्तत इत्यस्यापीदमुत्तरं पूर्वाज्ञानस्य चिरकाशीनं
भयादिकं गार्हितं “क्षणाधर्गाः भयादिका भवन्तीव कथं तस्मिन्
स्थिराख्याः” इत्युक्तेः । स्मृत्यजनमयस्त्रभावप्रदर्शनमन्तरेणा-
न्यतिकप्रयोजनमित्यस्यापीदमेवोत्तरमपीति । भयप्रदर्शनेन भग-
वत्प्रीतिलक्ष्यमप्यपि विद्यत इत्यर्थः । “भगवत्प्रीतये नित्यं ब्रह्मणो
ये भयादयः । न ह्यथा तस्य भावः स्यात्काव्यसंज्ञि क्षणाधर्गाः”
इत्युक्तेः । भयादिकमपि किमेकवारं बहुवारमुत्पत्त्यस्यापीदमुत्तरं
नैकवारं किन्तु बहुवारमस्तीत्यर्थः

अज्ञानं तु चतुर्वारं द्विवारं भयमेव च ।

शोकोऽपि तावाज्ञानयत्र कदाचिद्ब्रह्मणो भवेत् इत्युक्तेः ॥

इदमपि हृदिप्रीतिजनकत्वेनोपलभ्यकारणम् । तत्रापि भगवत्प्रीत्या
उत्तरवैवाङ्मय तद्वन्तः” इत्युक्तेः ॥ २४ ॥

किञ्चास्माकं स्मृत्यत्वेन सम्भवत्त्वादपि निजस्वरूपं न बुद्ध्या-
महे किन्तु लक्ष्यमेव पश्यामः अतो वयं तमेव शरण्यं वाम
इत्याहुः । य एक इति । एकः केवल इति । ऐश्वर्यादिगुणपूर्वः
यो निजमायया स्वाधीनया प्रकृत्या नः ससर्ज येन वयं प्रेरिताः
• विश्वमनुभूताम यस्य पुरोऽग्रतः स्थिताः समेताः सङ्गता अपि
वयं जिह्मं लक्ष्यमेव पश्याम न तु स्वरूपं तत् स्मृत्यत्वेन तद-
नुगृहीतकर्तृत्वेन वाचिन्त्यैवमवमेव लक्ष्यं बुद्ध्यामहे न सवि-
दान्त्वादिसंस्वरूपम् । अदर्शने कारणमाह । पृथगिति । पृथक् पृथ-
गीशान्भिमानीत्वात् । अयं च कादाचित्क एव न तु सनातनः
तदुक्तम् ।

कदाचिद्भिमानीस्तु देवानामपि सन्निधौ प्रायः ।

कावेष्टु नास्त्येव तारतम्येन सोऽपि तु इति ॥

अनेन पृथगित्यनेनाभिमानस्य तारतम्यं ध्वनयति । हे ईश । अस्मि-
नानिनो वयं पृथक् तारतम्योपेता इति वार्थः सम्पद्यते ॥ २५ ॥

करचरणविदेहवस्त्रेऽपि देवदत्तवदनित्यदेहो नास्ति अतः
स्त्राभिमानसिद्धौ संप्रार्थनीय इति भावेनाहुः । यो न इति । तनुमि-
देवर्षादिषु कृतावतारांसि नित्य एव निर्विकार एव न तु
योनिभूतदुःखदिमात्रं न केवलमनुयुगं रक्षति हरिः किं तु अन्य-
बाधित्यर्थं च शब्दः ॥ २६ ॥

यस्यच्छरीरेषोक्तावशिष्टगुणैर्विशिष्य तं शरण्यं प्रार्थयन्ते ।

तमेवेति । अन्ययोगस्य च शब्देनार्थ एव शब्दः । देवा इत्यनेन देवाणां
शरण्यं हरिरेव नास्य इत्येव शब्दार्थो विद्वतः । वयमित्यनेन हरेः
स्त्रेषां च मिथो भेदाभिमानं ध्वनयति । न केवलमिदमेव तात्वेन
शरण्यं वामः अपि तु सर्वोत्तमत्वादियुगाविशिष्टत्वाच्चेति भावं-
नाह । परं प्रधानमिति । प्रकृतिः किं नेत्याह । पुरुषमिति । तर्हि
जीवः किं नेत्याह । विश्वमिति । न प्रपञ्च इत्याह । आद्यमिति ।
प्रपञ्चस्याविभूतम् “वासुदेवो वा इदमग्र आसीत्” इति श्रुतेः नृशंस
स्त्रभावश्चेत्कथमयमिष्टः स्यादन्नाहुः । शरण्यमिति । शरण्यमाप्यथा-
मनुशंसो न भवतीत्यर्थः । नास्मिन्नस्मात्तु विप्रतिपत्तिरित्याह । सर्व
इति । शरण्यं प्राप्तवपि उदासीनो न भवति किं तु वदान्य-
दभीष्टं ददातीत्याहुः । स्त्रानामिति ॥ २७ ॥

स्तुतिफलमाह । इतीति ॥ २८ ॥

प्रत्यक्षाभूतं तं भगवन्तं संदृश्य देवाः किं चकुरिति
तत्राह । आत्मतुल्यैरिति । अनेन हृदोनालक्षणायां किं
गुणविशिष्ट इति शङ्कापर्यहारि आत्मतुल्यैः आत्मनो भूतेः भन
एव आत्मतुल्यैः मूलभूतस्य हरेः सदृशैः सामर्थ्यादिगुणै-
रनैः षोडशभिर्षासुदेवादिदामोहरान्तैः पर्युपासितं तेषां मध्यस्था-
वृत्तिकपेय्य स्थितं मूलरूपस्याप्राकृतत्वात्तुर्भावात् शुक्रशोण-
तत्सम्पर्केण जातत्वात्कथमन्योऽन्यतुल्यत्वमिति तत्राह । विंशति ।
भीमत्सकौस्तुभौ यिना प्रकृतिपुरुषाभ्यां विना प्रकृतिपुरुषातीत-
त्वेन तदनिमित्तशरीरैरित्यर्थः । अनेन सततशरुपाययपि गुणक्रिया-
दिना विशेषरहितानीत्युक्तं भवति । भीमत्सकौस्तुभरहितैरारम्भतुल्यैः
षोडशभिः पार्ष्वभूमयैरुपासितमित्यङ्गीकारस्तु “भीमत्सः प्रकृति-
क्षया ब्रह्मण्यः कौस्तुभः पुमान् । तद्वतीतेः षोडशभिः स्वरूपै-
रन्युपास्यते” इति प्रमाणविरोधाद्भामाशयिकः । तेषां तद्वत्त्वावस्थ-
लक्षणातुल्यं चाप्रामाण्यिकम् । अतः प्रकृतिपुरुषानधीनत्वेनान्योऽन्य-
तुल्यत्वं वासुदेवादीनामेव । तदुक्तम्

अपुं प्रकृत्यधीनत्वाद्वासुदेवादिका हरेः ।

तुल्यत्वं केशवाद्याश्च न च भिन्नाः कथञ्चन । इति

अनेन मूलरूपस्यावताराणां मिथो भेदरहितस्य मुक्तमिति
ज्ञातव्यम् । हरेः प्रकृतिपुरुषरहितस्य च न कादाचित्कं किं तु
सनातनम् “भीमत्सकौस्तुभाभ्यां तु विना मावं प्रदर्शयेत् । पुं प्रकृत्या-
रम्भाभ्यां स भस्ते नित्यं जनार्दनः” इति शक्यात् । प्रकृति-
पुरुषरहितस्य च तद्वतीत्वं तद्वत्त्वं च । तदुक्तम् “यद्वत्त्वा-
ध्वामतीतीत्यं यद्वत्त्वा नानयोर्हरिः” इति “भीमत्सकौस्तुभभ्यां तु
विनाभावः स एव च” इति इयं चोपासिका भक्तानुक्तमिदमेव
हरेः परं क्रीडैव “आत्मेव समदशभा स्त्रयं भूत्वा जनार्दनः । मध्य-
स्थावृत्तिकपेय्य क्रीडते पुरुषोत्तमः” इत्युक्तेः संवीतभ्यतरामभिः
स्त्रसदृशैः भीमकेशवाद्यैरन्यथाचैरितरैरधीभ्यरमुल्लेखैर्जगद्विभक्त-
त्परम् । “संसेव्यं स्वयमन्तराम्भुजमहापीठे विराजन् हरिर्भूत्यै
भीपुरुषोत्तमो भवतु यः भीमलक्ष्मः सन्ततम्” इति तन्त्रान्तरोक्त-
मन्त्रानुसंधेयम् ॥ २९ ॥

पूर्वं हरेः प्रत्यक्षायाधुना स्त्राभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं स्तुतिरिति
विशेषः ॥ ३० ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवे ।

अविस्मृतं ततोऽप्यस्यापूर्वस्य वस्तुनोऽसङ्गावाहिस्ययरहितं
अनः स्नेहं स्त्रीयनैव स्त्रस्यैव कर्मभूतस्य क्रियाभूतेन कामेन
परिपूर्णकामं नाप्यस्येत्यर्थः । अनः सर्वत्र समम् । अतः प्रशान्तं
चित्तदोषरहितम् । तथोक्तम् "रजस्तमः प्रकृतयः समशीला भजन्ति
ये" इत्यादि अत उक्तं श्रीसत्यव्रतेन

न यत्प्रसादायुनभागलेशमन्ये न देवा गुरवो जनाः स्त्रयम् ।
कर्तुं समेताः प्रभवन्ति पुंस्तमीश्वरं वै शरणां प्रपद्ये । भीमहा-
भारते च ।

यस्तु विष्णुं परित्यज्य मोहादन्यमुपासते ।

स हेमराशिमुख्य पाशुगांश्च जिघृक्षति । इति
तद्विदं भक्तिसम्भवं विशेषेण विद्वन्मसि ॥२२—२८॥

आत्मेन शुभकम् । ईक्षणाहादेति वस्तुस्त्राभावात् आभीष्ट-
सिद्धिनिश्चयाच्च ॥ २६—३१ ॥

भीमस्त्रिभुवनयचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्माद्भजजनिताज्ञायात् परमेश्वरं विना न कोऽपि रक्षितुं प्रस-
विष्यतीति मत्वा तमेव शरणमाश्रयन्ते । वाच्यवति । वाच्यवाद्युपल-
क्षितानि त्रयोविंशतितत्त्वानि तथा वाच्यवादिभिः निर्मितान्त्रिलोका-
स्तथा तेषामश्रितयो प्रज्ञादयस्तथा ततोऽर्वाचीना वयं च ये
सर्वे यस्मान्मृत्योर्द्विजन्तो मीताः । असावन्तको मृत्युरपि यस्मा-
द्विभवेति ततस्तस्मात् अरणां शरणं रक्षामस्तु ॥ २१ ॥

तदन्यस्तु सुधिया नैवाभयणीय इत्याहुः । अविस्मृतमिति । तं
विना अपरं देवतान्तरं कर्मयोगं ज्ञानयोगमपरयोगं वा शरणार्थं
वाञ्छितं महामूर्खे एनोपसर्पन्ति । न तु विद्वः यथा शुभः पुच्छेन
सिन्धुमनितप्तुमिच्छति स आ एव सिन्धुं तर्तुं न शक्नोति किमुत
तत्पुच्छप्राद्विष्यं स आ एव दृष्ट्वा प्रथमं समुद्रमध्यं क्षिपति
निमज्जतीति भावः । भगवद्वाभवी तु संसारसिन्धुं यत्तरति तत्
किमपि नाङ्गममत्याह । अविस्मृतमिति । न विद्यते विस्मृतं किम-
प्यङ्गं यत्र न विना दुर्लभ्यस्यापि संसारमिच्छोक्ताख्ये अग्न्या-
निविस्मृतोऽपि तत्र न कोऽपि विस्मयः । सद्य एव तस्य गोपदी-
करणसामर्थ्यादिति भावः । स्नेहैव स्त्ररूपेणैव यो कामः
सौन्दर्यादिमाधुर्यमस्तकस्य प्राप्तिस्तेन सभं सह परिपूर्णाः
कामाः स्त्रीयज्जादिनीशक्तिवृत्ता भोगा यस्य तम् । प्रशान्तमनुग्रं
सेवापरोधिं जनेऽपि भक्तवात्सल्यत्वात् क्षन्तारम् ॥ २२ ॥

अयत्नगतिनिकृष्टाः सकामा अयस्मिन्महामय एव शरणं
वाप्तोऽपि तेन रक्षणीया एव यथापूर्वं इत्याहुः । यस्येति द्वाज्याम् ।
यस्य मत्स्यरूपस्य जगतीं पृथ्वीं यथा ततारोति वयमपि तथा
तरेमेति भावः । चारित्र्योऽपि चारित्र्येव चरन्नापि तत्रैव स्थित्वा
जगतीस्थानस्मान्नीश्वरत्वाद्गच्छतु ॥ २३ ॥

संप्रमादमनि प्रलयजले अरविन्दात् नातिकमलात् पतितः
पतितप्रायः येन हेतुना सः ॥ २४ ॥

स खलु सर्वत्र च वर्तमानोऽयस्माकं बहिर्मुखेन्द्रियाणाम-
द्वयोऽपि रूपयैव दृश्यो भूत्वा रक्षित्वित्याहुः । य इति त्रिभिः । पुरो-
ऽस्माकमप्र एव समीहमानस्य रामकृष्णादिरूपेण जीवां कुर्व-
तोऽपि तस्य जिज्ञं न पश्यामः । तत्र हेतुः । पृथगिति ॥ २५ ॥

तनुभिः उपेन्द्रपरशुरामादिस्वरूपैः स्वस्य मायया कृपया
विच्छत्तया वा नोऽस्मानात्मसात्कृत्य पातीत्यत एव साम्प्रतं
स्वरक्षणां निवेदनेऽपि न सकुचाम इति भावः । तमेवेति । विश्वं
मायाशक्त्या विश्वरूपम् । स्वरूपशक्त्या अयं विश्वस्माद्विभक्तम्
॥ २६ ॥ २७ ॥

प्रतीक्यां दिशि पश्चिमसमुद्रकूले देशान्तरस्थोत्तमस्य दैत्याका-
न्तत्वात् तत्र देवैः स्थातुमशक्यत्वात् । तत्रैव विविक्ते उपविश्य
स्तुतत्वात् ॥ २८ ॥

भीमस्तकौस्तुभौ विना चतुर्भुजत्वादिसंचिह्नवत्त्वाद्भार-
तुल्यैः सुनन्दादिभिः परित उपासितम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्मै अन्तकाय वाय्वाद्युपलक्षितानि लोककारणानि तत्त्वानि
त्रिलोकाः ब्रह्मादयो लोकनाथाः ये वयं तत्प्रजाभूताः उद्विजन्तः
सन्तो बलिं हरामः असावन्तकः काखोऽपि यस्माद्विभवेति ततो हेतोः
सः नोऽस्माकमरणां शरणमस्तु भवतिवक्षन्वयः ॥ २१ ॥

अथ भगवतोऽविस्मृतत्वपूर्वकामत्वादिशुभान् दर्शयन्तस्त-
द्वितरं जनं निन्दन्ति । अविस्मृतमिति । उपसर्पति शरणं गच्छति
यः स बाञ्छिशोऽङ्गः भवार्थवात्तरयोपायं न जानातीत्यर्थः । यथा
श्वलाङ्गुलेन यः सिन्धुमनितितर्ति तर्तुमिच्छति स बाञ्छिशो भवति
तद्वत् ॥ २२ ॥

तस्य स्वभक्तस्वरूपं सुप्रसिद्धं सः अस्माकमप्यापन्नयस्तार-
कोऽस्तित्याहुः । यस्येति द्वाज्याम् । यस्योऽरुट्के महच्छुङ्गे मनुः स्वनावं
जगतीं यथावद्वधत्वा दुर्गं सकुटुं ततार स एव अरिचरो
मत्स्यमूर्तिः त्वाद्भवात् वृत्रभयात् नूनं निश्चितं ज्ञाता
रक्षिष्यति ॥ २३ ॥

पुरा लोकरचनातः प्राक् उद्दीर्घवातेन ये ऊर्मयस्तरङ्गास्तेषां
रवैः कराखे संवमाम्भसि प्रलयजले एक एव स्त्रयम्भूः अर-
विन्दात्पतितः पतितप्रायः येन भगवता तस्माज्ज्ञात्ततार स
नोऽस्माकं पारस्त्वाद्भूतवात्तारकोऽस्तु ॥ २४ ॥

येन वयं सुष्टा यश्च अस्मान्नावावतारैः पति स एवास्मान्
सुखयिष्यतीत्याहुः । य इति त्रिभिः । निजमायया निजवयुनेन य
एक ईशः सर्वेश्वरः नोऽस्मान् ससर्ज येन नियुक्ताः यस्य पुनः
पूर्वमेवं समीहितः विश्वम् सृजतोऽपि तत्सुष्टमेव विश्वम् अनुपस्था-
त्युजामः यस्य जिज्ञं भगवतैव वयं सुष्टाः तेनैव सुष्टं तन्नियुक्ताः
किञ्चित्करवामेति तद्गुणस्वापकम् चिह्नमपि न पश्यामः एवम्भूता
महा वयमित्यर्थः । अत एवाज्ञानेन वयं पृथगीशमानिनः ॥ २५ ॥

यो नोऽस्मान् देवादिषु धामनजामव्यमत्स्यदाशरण्यादि-
तनुभिः कृतावतारः सन् स्वमायया स्वरूपया आत्मसात्कृत्वा पति-
च ॥ २६ ॥

प्रधानं प्रकृत्याव्यशक्तिरूपं पुरुषं जीवात्मकांशत्वे विश्वं
तदुभयात्मकप्रपञ्चरूपं चाकिनद्वतोः अंशांशिनोश्च स्वामधिक-
भेदाभेदसम्बन्धात् "उभयव्यपदेशात्त्रहिकुण्डलवत्" इति पारमर्ष-
सूत्रात् । ननु तर्हि सर्वे दोषाः ब्रह्मणि प्रसजेरन्नत्राहुः । अग्नमिति
सर्वदोषास्पृष्टस्वरूपम् । प्रकृतिपुरुषतदुभयात्मकजगद्विशेष-

देवा ऊचुः ।

नमस्ते यज्ञवीर्याय वयसे उत ते नमः ।

नमस्ते ह्यस्तचक्राय नमः सुपुरुहूतये ॥ ११ ॥

यत्ते गतीनां तिसृणामीशितुः परमं पदम् ।

नार्वीचीनो विसर्गस्य घातर्वेदितुमर्हति ॥ १२ ॥

ओं नमस्तेऽस्तु भगवन्नारायण ! वासुदेवाविपुरुष ! महापुरुष ! महानुभाव ! परममङ्गल ! परमकल्याण ! परमकारुणिक ! केवल ! जगदाधार ! लोकैकनाथ ! सर्वेश्वर ! लक्ष्मीनाथ ! परमहंसपरिब्राजकैः परमेणात्मयोगसमाधिना परिभावितपरिस्फुटपारमहंस्यधर्मेणोद्घाटिततमः कषाटद्वारे चित्तेऽपावृत्त आत्मलोकं स्वयमुपलब्धनिजसुखानुभवो भवान् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वरूपमित्यर्थः । यतः परं पूर्णं शरयं शरणागतहितकरं शरणं प्रज्जामः रक्षितारं जानीम इत्यर्थः । स एव नः शं सुखं धास्वति त्वाहमभिनिराकरधनेति शेषः ॥ २७ ॥

प्रतीक्षां दिशि तथा सुखं भजनार्थमाभितायां पाञ्चिमाया-
मुपतिष्ठतां स्तुतवतामाभिरभूत् ॥ २८ ॥

आरम्भतुल्यैः साकं प्राप्तेः पार्श्वैः पर्युपासितं दृष्ट्वा भवनौ
दृष्टवत्पतिताः पुनः शनैरुत्तराय सुपुङ्गवः स्तुतवन्त इति
द्वितीयः ॥ २९-३० ॥

भाषा टीका ।

देवता बोले वायु आकाश अग्नि जल पृथिवी तीनों लोक
ब्रह्मादिक हम सब लोग सदा उज्ज्वल होकर जिस काख
के वास्ते भेट पूजा देते हैं सो काख भी आप से
उरता है तिन आप के हम शरण में प्राप्त हैं, सो
आप हमारे रक्षक हों ॥ २१ ॥

आप अपने स्वरूपानन्द के लाम से परिपूर्णकामना
वाले हो अहङ्कार रहित हो शांत स्वरूप हो ऐसे आपको
बोड कर जो दूसरे के शरण जाता है सो मूर्ख कुत्ता
की पूँछ को पकड कर समुद्र के पार जाना चाहता है ॥ २२ ॥

जैसे मत्स्यमूर्ति आप के बडे भट्ट में पृथिवी रुपी
अपनी नौका को बाँधकर सत्यव्रत मनु प्रलयकाल के
भद्रामय को तरंगये तैसेही सोइ जलचर रुपवाले
आप शरणागत हम लोगों की रक्षा करोगे यह बात
निश्चित है ॥ २३ ॥

पूर्व में सुद्धि के समय में अति प्रबल शब्दवाले पवनो
से कराख प्रलय समुद्र में ब्रह्माजी कमल के ऊपर से
गिरने लगे तब जिन भगवान् के सहायता से ब्रह्माजी
अथको तरंगये सोइ भगवान् हमारे पार करने वाले हों ॥ २४ ॥

जिन एक ईश्वर ने अपनी माया से हम सबों को
पैदा किया है जिन के अनुग्रह से हम लोग संसार को सुझते
हैं पहिले सहि करनेवाले जिन भगवान् के विश्व को हम
मलग अपने को ईश्वर मानने वाले होने से नहीं जानते
हैं तिन के हम शरण प्राप्त हैं ॥ २५ ॥

शत्रुओं से अत्यन्त पीडित हम लोगों को देवता ऋषि
मनुष्यों में अवतार लेकर दिव्यमूर्तियों के द्वारा अपनी
कृपा से हम को अपना बनाकर जो भगवान् युग युग में
रक्षा करने हैं ॥ २६ ॥

कारण प्रधान पुरुष विश्वरूप देव आत्मदेवत तथा अन्य उग्री
भगवान् के हम शरण जाते हैं सो महारामा अपने भक्त हम
लोगों के कल्याण की विधान करेंगे ॥ २७ ॥

श्रीशुक्रदेवजी बोले हे राजन् ! उन देवताओं के इस प्रकार
से स्तुति करने पर शत्रु चक्र गदा पद्म धारण किये
भगवान् पश्चिमदिशा में प्रगट भये ॥ २८ ॥

श्रीवत्स तथा कौस्तुभ इन दोनों के बिना और सब
प्रकार से अपने सहस्र सुलभादिपौंड्र पार्षदों से भगवान्
चारों ओर से सेवित हैं शब्द श्रुत के सिद्धे कमल
सरीके नेत्रों से सुशोभित हैं ॥ २९ ॥

हे राजन् इस प्रकार के भगवान् का दर्शन कर के
सब देवता दर्शनके आनन्द के मारे विह्वल होगये फिर
पृथिवी में नमस्कार के वास्ते दण्डसरीके गिरपडे फिर
धीरे से उठकर स्तुति करने लगे ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

यद्यो वीर्य स्वर्गादिफलजननाय सामर्थ्यं यस्य तस्मै नमः ।
वयसे उत तत्कलपरिच्छेदककाशरामनेऽपि । तद्विघातकेषु ह्येत्य-
न्वस्तं प्रक्षिप्तं चक्रं येन । एवम्भूतैः प्रसाधैः सुपुरुहूतये श्रीम-
नब्रह्मणे ॥ ३१ ॥

दुरत्वबोध इव तवायं विहारयोगो यदशरणोऽशरीर इदमनवेक्षितास्मत्समवाय आत्मनैवा-
निक्रियमाणेन सगुणमगुणः सृजति पाति हरति ॥ ३४ ॥

भीमशरणाभिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु मम गुणातीतं रूपं विहाय गुणोपाधिकं यत्त्वधीर्य-
त्वादि किमिति वक्ष्यते तत्राहुः । यत्तत्र गुणत्रयस्येशितुर्नियन्तु-
स्त्रिगुणात्मिकानां तिसृणां मतीनां परमं पदं निर्गुणस्वरूपं तद्विस्म-
येत्यार्वाचीन इदानीन्तनो हे धातवेदितुं नार्हति । अतः केवलं
तस्मै ते नमोऽस्तु ॥ ३२ ॥

मिताक्षराणां पद्यानि न मीयन्ते हरेर्गुणाः ।

इति पद्यैरनुष्यन्तः सद्यो गद्येन तुष्टुः ॥

मकरमुद्रेकेण बहुधा सम्बोधयन्तो दुर्ध्ववत्त्वं प्रपञ्चयन्ति । भगवन्नि-
त्यादिना । परमं मङ्गलं शृङ्गो धर्मो यस्मिन् । आत्मयोगेनाष्टाङ्गेन यः
समाधिभिन्नैकान्यं तेन परिभाषितः सुशीलितः परिष्कृतो यः
पारमहंस्यधर्मो भगवद्भजनं तेनोद्घाटितं तमोऽरूपं कपाटं यस्मिन्
स्मिन् द्वारभूते चित्ते अपाहने प्रकट आत्मलोके प्रत्यक्षेण स्वमेधा-
पक्षधममिष्यकं यजिजसुखं तदनुभवरूपो भवात् ॥ ३३ ॥

ननु केवलानुभवरूपे मम सृष्ट्यादिकर्तृत्वं कथं तत्राहुः ।
दुरत्वबोध इव तवायं विहारयोगो यदशरादशरणो निराश्रयः ।
इदं विश्वम् । अनवेक्षितोऽस्माकं समवायो मेखनं साहाय्यं
येन सः ॥ ३४ ॥

भीमशरीरावधार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्तुतिमेवाह । नम इत्यादिना । तावत्सर्वस्य कष्टारमायुःप्रदं
आतारं प्रणततरङ्गाविलम्बासहिष्णुं नाममात्रस्मरन्निरस्तमहा-
भयं स्वर्गापवर्गादिप्रदं चाङ्गमनसापरिच्छेद्यस्वभावं नमस्कृत्यन्तः
स्तुवन्ति । नमस्त इत्यादिद्विधाभ्याम् । यत्तः धीर्यं सुद्विदितः सामर्थ्यं
यस्य “यद्वाङ्मवाति पञ्चैवः” इत्युक्तप्रकारेण यत्तुमुक्तेन प्रजाः
सृजत इत्यर्थः । यद्वा । धीर्यशब्दोऽर्वाचाजन्तः । यद्यो धीर्यवान्
यस्मात् यद्वाराधनरूपत्वे यत्तस्य सारवत्ता अनन्तस्थिरफलसा-
धनता भवतीत्यर्थः । अथवा तपास्थिरफलसाधनतेति भावः । वयसे
आराधनभूतयथायनुष्ठानोपयुक्तायुःप्रदाय ऊनये यद्वादिफल-
दानेनानिष्टनिवारणेन च रक्षाकराय आसक्तकाय प्रणततरङ्गा-
विलम्बासहनेन यद्वा धृतसुदर्शनाय पुकृतये स्मरन्मात्रनिरस्त-
महज्ज्योदारनाम्ने नमः पदावृत्तिर्गुणमेवाभिप्रायः ॥ ३१ ॥

तिसृणां स्वर्गापवर्गनरकाद्यामीशितुः निर्वाहकस्य दातुस्ते
तव परमं प्रकृतिपुरुषविलक्षणमुत्कृष्टं पदं स्वरूपं विसर्गस्या-
र्वाचीनः सुद्वेः पाश्चात्यः कार्यभूतः त्वत्सुदृष्टवद्विदितज्ञानशक्ति-
मांशः पुमान् हे धातः । वेदितुं ज्ञातुं नार्हति ॥ ३२ ॥

अथ पुकृतय इत्यनेनाभिप्रेतैर्भगवत्स्वाधारगौर्नामभिस्त्वं सम्बो-
धयन्तो नाभीचीनोऽहति वेदितुमिष्ट्युक्तदुर्ध्ववत्त्वनिर्मितानाभय-
शीवत्त्वशक्तं योगपारिशुद्धमनोप्राप्तत्वकपनेन निराकुर्वन्तो यत्त-

धीर्याप्येत्यनेनोक्तजगद्वापादस्य मृत्कुलाद्यादिव्यापारवैजायं लीला-
रूपतां चाभिहितः कारणांतरानपेक्षसृष्ट्यापुपयुक्तगुणयोगित्वं
च वदन्तस्तुवन्ति । ॐ नमः इत्यादिना । पाति हरति चेत्यन्तेन गद्येन
ॐ इत्यसाधारणं भगवतो ब्रह्मणो नाम “ॐ तत्सदिति” निर्देशो
ब्रह्मणोऽस्त्वधिभः स्मृतः, इति भगवद्गीतेः तथा भगवत्पारायणा-
दयः शब्दा अपि भगवन् ! पाङ्गुययपूयं ! नारायण ! नारं जीवस-
मूहस्तस्यायनं प्राप्यं प्रापक आधारश्च तस्य सम्बोधनं नारायण-
शब्दश्च योगरूढिभ्यां विध्यवसाधारणः न च केवलयोगेन कदा-
चिपरत्वमपि शङ्कितुं युक्तम् । कथमभावेन “पूर्वपदास्तंज्ञायामगः”
इति यात्वाभावप्रसङ्गात् च विष्णुपरत्वाङ्गीकारेण संज्ञापर-
त्वाभावात्तन्मनेऽपि न यात्वमिति वाच्यम् “भुजोऽसंज्ञायाम्” इति
सूत्रभाष्ये यदेतत्संज्ञा विधीयते तत्र न संज्ञायामभिधेयाया-
मित्यर्थः । किं तर्हि तत्कार्यविशेषेन चेतसंज्ञा गम्यत इत्यर्थः ।
इत्युक्तमत एव रघुनाथरामानुजादिशब्देषु न यात्वं न हि तत्र
कदाचित्त्वेन संज्ञावर्गितः किं तत्कृतयात्वेन “किञ्चानादिविधिनियुक्त-
संज्ञास्यं तु यथाविधिनियुक्तानामेव साधुधमम्” इति रघुनाथादौ यात्वा-
भावः अथपरिमाणसंज्ञाभूतगम्यतिशब्दे च न लोपः । अथवा संज्ञा-
त्वमङ्गापत्तेरित्यस्य च विस्तरः । वासुदेव ! सर्वभूताधार आदिपुरुष !
जगत्कारणपुरुष ! महापुरुष ! पुरुषोत्तम ! महानुभाव ! अविश्यम-
भाव ! परममङ्गल ! स्वयं मङ्गलरूप ! परमकल्याण ! अथेवां मङ्ग-
लावह ! परमकारुणिक ! स्वार्थनिरपेक्षपरदुःखासहिष्णु ! केवल-
जगदाधार । इतरानपेक्षजगदाधार ! स्वसमानरीहितलोकात्माय !
सर्वेषां ब्रह्मादीनामपीश्वरनियन्तः लक्ष्मीनाथ ! भियःपते ! परम-
हंसाः ज्ञानिनः परित्राजकाः संयासधर्मनिष्ठाः ज्ञानयोगकर्मेयो-
गनिष्ठा इत्यर्थः । तैः परमेष्ठोरुक्तेनात्मसमाधियोगेन परमात्मवि-
षयकध्यानयोगेन परिभाषितः संदीपितः अत एव परिष्कृतः
प्रत्यक्षतापको यः पारमहंस्यधर्मो भगवद्भक्तियोगरूपो धर्मः
तेनोद्घाटितं निर्मोक्षितं तमः कपाटं तमः अनाद्यविद्यात्मकमहानं
तदेव कपाटं परमात्मदर्शनविरोधि यस्य तद्द्वारं परमात्मदर्शन-
साधनं चित्तं यस्मिन्स्मिन्स्मिन्मात्रलोके आत्मेव लोकः लोकनीय इति
लोकः परमात्मापृथक्सिद्धत्वेन जीवस्यापि लोकनीयत्वात्स्मि-
न्मात्रलोकेऽपाहृतः आवरणरहितः उपलब्ध इत्यर्थः । कथ-
मपाहृतः स्वयमुत्थः स्वयमात्मनैव उत्थः नित्योदितो यो
निजसुखानुभवः निजानन्दरूपोऽनुभवो ज्ञानं तद्रूपः नित्यनिरुपा-
धिकाविभूतापरिच्छिन्नज्ञानानन्दानुभवरूपत्वेनापाहृत इत्यर्थः । एवं
भूतोऽसि । एवम्भूतस्य भगवान् तव विहारयोगः लीलाकारो योगः
जगद्वापादरूपो योगः जगत्सङ्कुलपमात्रनिष्पाद्यत्वज्ञापनाय
समाधिकरूपसङ्कुलपारपर्याययोगपदं प्रयुक्तम् । जगद्वापादस्या-
कर्मायत्तकेवलजीलारूपत्वज्ञापनाय विहारपदम् । स एव विहार-
योगो दुःखबोध इव लोकदृष्टमृत्कुलाद्यादिव्यापारजातीय-
त्वेन बाहुमशक्य इव वर्तते इवशब्देन सर्वज्ञस्य सर्व-
शक्तेरप्य उपपन्न एवेति सूच्यते । दुःखबोधकर्तव्येन विज्ञा-
दयन्ति । यस्तस्मिन् विद्वन्मशरयामनपेक्षितस्वव्यतिरिक्ताभवं

भीमहिरैराधवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

सृजति कुलाखादेवेष्टादीन् सृजनस्तु भूतलादिरूपः कश्चिदाधारोऽपेक्षित इति भावः । त्वं तु स्वस्मिन्नाधारभूते सृजसीति भावः । किञ्च । अथा त्वमनपेक्षितात्मस्वभावसहायः अस्मदादि-सहकारिस्समुदायनिरपेक्षः । कुलाखादिस्तु सहकारिसमवायसापेक्ष इति भावः । किञ्चागुणः गुणत्रयरोहितः कुलाखादिस्तु सर्वत्रादिगुणयुक्त इति भावः । ननु विशिष्टस्य कारणत्वाद्भूतकारकं कुलाखादिवैलक्षण्यपादादकमगुणत्वमुच्यते इति चेन्न । विशिष्टस्य उपादानत्वाद्भूतपगमेऽपि प्रकृतिपुरुषाभ्यामुक्तस्य विशेषस्य ब्रह्मणो निमित्तत्वाद्भूतपगमाद्विशेषांशे च सर्वत्रादिगुणत्रयाभावा-न्नैर्गुणं कुलाखादिवैलक्षण्यपादानमेव । एवं कुलाखादिनिमित्त-कारणवैलक्षण्यमुक्तम् । अथ मुदा उपादानवैलक्षण्यमाहुः । आत्मनै-वाविक्रियमाणेन सगुणमिति "तदात्मानं स्वयमकुरुते" इति श्रुत्य-योऽत्राभिप्रेतः । आत्मनैत्यनेन स्वयंशब्दार्थ उक्तः । सगुणमित्यनेना-त्मानमित्यर्थः । गुणशब्दश्चात्राप्यस्ति विशेषणार्था तथा-चाप्यस्ति स्वविशेषणभूतचिद्विशिष्टमात्मानं स्वनेन सृजति पालि रक्षति हरति च सूक्ष्मचिद्विशिष्टमात्मानमेव स्थूल-चिद्विशिष्टविशिष्टावस्थानिष्ठाकारेण परिणामयसीत्यर्थः । निर्विकार-भूतिविरोधपरिहारायान्तरं विशयिनि । अविक्रियमाणेनेति विकार-णां विशेषभूतचिद्विभूतत्वादिभिरविक्रियमाणेनैवात्मना सृजसी-त्यर्थः । मात्स्पर्श्यादिकं तु स्वाभिनेन कुलाखादिना घटादिरूपेण सृज्यते इति ततो यस्य वैलक्षण्यमिति चेन्न । आत्मनैवात्मानं सृजसीत्यनेन विशिष्टाविशेषत्वाकारात्प्राप्य उपादानत्वं निमित्तत्वं चैक-स्यैवोक्तं भवति । अविक्रियमाण इति समस्यन्तपाठे स्वस्मिन्वि-शेषभूतेऽविक्रियमाणो स्वरूपसमाधायामविक्रियमाणो सत्येव विशिष्टमात्मानं स्वनेन सृजसीत्यर्थः । नन्वेकस्यैव पदार्थस्य निमि-त्तत्वमुपादानत्वं च परस्परविरुद्धमिति चेन्नैकस्योभयविधकारण-त्वप्रतिषेधकैरपि कचित्कचित्कस्मिन्नेव तदुभयविधकारणत्वा-द्भूतपगमात् यथा स्वज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नादिकं शास्त्राभ्यासा-दिभिः स्वयमेव करोति जीवः तेन तत्र कर्तृत्वेन निमित्तकारणं भवति तथापि च स्वयमेव समवायिकारणं भवति स्वज्ञानादीन्प्रति कार्यं यत्र समवेति तत्समवायिकारणम् इति समवायिकारणवैलक्षण्यं स्फुटोपलभ्यते । किञ्च । ईश्वरोऽपि सर्वव्याप्तस्य स्वस्य सर्वत्रापि परमाववादिभिः संयोगं स्वय-मेव सृजति सर्वकार्यहेतुत्वात्तथा च तत्र कर्तृत्वेन निमित्त-कारणं भवति समवायिकारणत्वमपि तत्प्रतीतस्य दृश्यते परमाववादिस्वयं संयोगापेक्षत्वात्तेन यथा कर्तृत्वं सम-वायिकारणत्वं चेश्वरनिष्ठमेव भवन्मते भवति । तथास्मत्सि-द्धान्ते निमित्तत्वमुपादानत्वञ्चैतद्वस्तुनिष्ठमिति । नन्वेवमपि न विशिष्टरूपोपादानत्वं कापि दृष्टमिति चेन्न ऊर्ध्वनाभिप्रभृ-तीनामेव दृष्टान्तरात् । ननु ऊर्ध्वनाभिद्वयैवावस्था प्रामाण्यापि केवलान्तर्गताः तु देहविशिष्टास्तीति लोकोपलम्भः । भूतिश्च "यथोर्ध्वनाभिः सृजते गुरुते च" इत्यूर्ध्वनाभिदृष्टान्तत्वेन दर्शयति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

भीमहिरैराधवाचार्यकृतपञ्चमः ।

स्तुतेः प्रतीकं युक्ताति । नमस्त इति । वक्ष्ये वीर्यं रेतः कष्टे-त्यर्थः । तस्मै वक्षो वीर्यं यस्य सः तथाभिज्यक्य इति शेषः । तस्मै हे वक्ष ! वीरेषु स्थित्या वीर्यप्रदायेति वा । उत किं तु वयसे वक्ष्यक्यत्वा जीवानां संसारं वक्ष्यकाय "वय वक्ष्यते" इति धातोः "वयः सर्वस्य वयनाङ्गनाम् पुरुषोत्तमः" इति ध्वननात् वयशब्दोऽत्र वक्ष्यवचनः "मा तत्तुद्वेष्टि वयतो धियं मे मामात्राशाययमः पुरा कृतोः" इति ध्रुनेश्च "अतो वयो वि-दङ्गो विहगो विहङ्गमः" इत्यभिधानेऽपि प्रकृतानुपयुक्तत्वात् पक्षत्र प्राज्ञः ध्रुनेरयमर्थः । देवे धियं वयतो वक्ष्यतो मे तन्तुः सन्त-तिर्माच्छेदि उत्सन्नो माभूत् । कृतोः पुरा ज्ञातारपत्तेः पूर्व-मयसः कर्मणः मात्रा मानं परिमाणं माशारिः "गु हि साधाम्" इति धातोः कष्टत्वेन नष्टं माभूत् "कर्मणा ज्ञानमातनोति" इति ध्रुनेः ज्ञानमनुत्पाद्य न नष्टवित्यर्थः । स्मृतं वक्ष्यते स्वयमेव स्मृतं शक्तो नाश इति ज्ञापनाय सन्धिकार्याभावः । अत्राप्य पुनः सुष्ट्यादिकर्म करोतेत्येकमुक्तं द्वाभ्युपगम्य । सर्वदृष्टं चरेतेभ्यश्चाप्ये-कं वा । सर्वविषयपरिहृतं सुष्ट्यानाश्यावताराय वा । अत्राप्यन्य-साध्यकरणावस्थादिसर्वप्रदर्शनाय सन्धिकार्याभावः । पुरतो बहो हृतयो नामाग्नि यस्य सः तथा तस्मै "नामानि सर्वाग्नि यमा-विशन्ते" इति स्तुतेः "इन्द्रायाह विजयानो" इत्यादिबहुवचनैर्हृ-तिर्वक्ष्य सः तथा तस्मै वा "शुचिः शुचिजनः शुद्धः पुरुषः शुद्धिरुच्यते" इत्यभिधानात् । पुरुषः शुद्धा ऊतित्वेन सः तथा तस्मै वा ॥ ३१ ॥

ईशितुस्ते तव यत्तिष्ठतां गतीनां देवलोकात्पितृलोकादित्य-संज्ञानां सकाशात्परममुत्कृष्टं वैष्णवं पदं धेकुपठादिस्थानं तज्जा-तर्गह्मणो विसर्गस्य विविधसुष्टेरवाचीनाऽनन्तरकाशीन इदानी-मनो मनुष्या वेदितुं लब्धुं प्राप्तुं नाहति न योग्या विद्वानेव योग्य इत्यन्वयः ।

देवलोकात्पितृलोकादित्यस्यापि यत्परम् ।

तिष्ठत्यः परमं स्थानं वैष्णवं धेकुपं गतिः ॥

इति वचनात् "विदुर्लब्धम्" इति धातुः "पदं गतानो" इति च अनेन वैष्णवपदप्राप्तौ ज्ञानमेव प्रयोजकं न कर्मादिकमिति सूचयति ॥ ३२ ॥

इतः प्रसन्नतायां गुणोत्कर्षप्रकाशिका स्तुतिरेव प्रयोजकेति पद्येर्मथिताः कतिपयगुणा एव प्रकाशन्ते त इत्यतोऽपेक्षनाश-पगुणप्रकाशनायै गद्यैः स्तुवन्ति । नमस्त इति । भगवदादिशब्दै-राधिकृतगतये ने तृप्तं नम इत्यन्वयः । परिब्राजकाश्चतुर्विधाः कुटीचकवृद्धकहंसानिष्क्रिया इति तेषां मध्ये परमहंसपरि-ब्राजकैः परमेशोत्तमनामयोगेन परमात्मध्यानेन चः समाधि-स्थितेनात्मना तेन परिभाषितः प्रवर्धितः परिकुटितश्च प्रकाशितो यः परमहंस्यनामा धर्मः ज्ञानावयः तेनोदघाटितं तमःकृपाटङ्कार-मज्ञानावयकपाटद्वारं येन सः । तथा तेनापाहृतं प्रकाशितं आत्म-लोकं धेकुपठादिनाग्नि स्वयमुपलब्धः अग्रयनेन दृष्टः यो भगवान् स्वरूपमुक्तानुभवकनस्य तत्र विहारयोगः जगज्जन्मलयादिहेतुभूत-कीडोपायो दुःखबाध इव त्वन्ननुग्रहमन्तराग इवायं पञ्चमः । कुतो दुर्बान इति तत्राह । यदशरण इति । भगवताऽपेक्षानादि-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तोऽशरीरो ज्ञानसाधनशरीररहितोऽप्राकृतत्वादनवेक्षितोऽस्मत्सम-
वायः साहाय्यलक्ष्यो येन स तथा अगुणो निर्गुणः स्वयं स त्व-
मविक्रियामाद्योन कृतः परतो वा विकाररहितेनात्मनैव स्वभावे-
नैव भोगादिप्रयोजनमन्तरेणैव जगत्सृजति रक्षति संहरतीति
यद्यस्मात्तस्मात्कुलालादिविषयत्वादिति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बर्धनः ।

ननु प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानमिदं मद्रूपं विहाय गुणोपाधिकं
यत्तदीयत्वादिकं किमिति वयं यते तत्राहुः । यत्त इति ॥ ३२ ॥

आत्मलोके स्वरूपे लोके वैकुण्ठलोके ॥ ३३ ॥

नदेवं वैकुण्ठविहारो दुर्दृशोऽपि युक्तिसिद्ध एव गुणातीत-
त्वादिना तव योगत्वात् । प्रपञ्चविहारस्तु युक्त्यतीतः । सगुण-
त्वादिना वैपरीत्यादित्याहुः । दुरवबोध इति । कुखावादिर्हि सगुणः
किञ्चित् स्थानं समवायान्तरं चावच्छेद्य स्वशरीरञ्च प्रवर्त्य
मृदादिवस्तुमन्तरेण सगुणं घटादिकं करोति पाति हरति त्वं
त्वगुणव्याधिक्य एव च तत्तदवच्छेदनादिकं विनैवेष्टव्यमात्रेणा-
त्मनैव च सगुणं प्रपञ्चमित्यर्थः । अशरीर इत्यादिकं हि तदभिप्रा-
येणोक्तम् । इत्येवमिदं शक्तिरत्नादेव तदपि नातिशुद्धगम्यमिति
भावः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वामीश्वरमन्यतामात्रं व्यञ्जयन्तो यद्वैरस्मदाद्युपासकानां
फलप्राप्तिविधातयोर्मवानेष हेतुरित्याहुः । नम इति । यदस्य धीर्यं
स्वर्गादिफलोत्पादनलक्ष्यः प्रभावो यस्मात्तस्मै स्वर्गादिफल-
प्रापकायेति भावः । उत पुनः वयसे कायाय स्वर्गादिफलनाश-
काय च तथा अस्मत्तन्त्राय असुरेषु चक्रं क्षिप्त्वा तेषां निग्राह-
काय अस्माकं पालकाय च । एवं स्वर्गादिप्रापक इति स्वर्गादि-
नाशक इति असुरसंहारक इति देवपालक इत्यादिनामभिः
सुपुरुहितयेत्य तस्मै ॥ ३१ ॥

ननु, नश्वरतुल्यस्वर्गपदवाप्यर्थमेव स्तुवध्वे न त्वनश्वर-
नित्यसुखमयवैकुण्ठार्थमत्र को हेतुस्तत्राहुः । यत्त इति । तिसृणां
देवमनुष्यतिर्भगतीनामीशितुः प्रापकस्य तव यत् परमं पदं
वैकुण्ठधाम तत्तु निसर्गस्वार्वाचीनोऽस्मादहो जनो वेदितुमनु-
मन्ति नार्हति । न हि वासवुषादिकं विना पशुरन्वत् क्षीरा-
दिकं बाञ्छति खमते वा कुतश्चिदिति भावः ॥ ३२ ॥

पुरुहूतय इत्युक्तमतो बहुभिर्नामभिः सम्बोध्य स्तुवते । नम
इति । हे भगवन् ! पदैश्वर्यपरिपूर्ण ! परिपूर्णत्वमेवाहुः । हे नारायण !
त्वमेव स्वांशाधिक्यकमेण व्यष्टिसमष्टिप्रकृत्यस्तयोर्मित्वेन
क्षीरोदगर्भोदकारणार्थधर्माधी भवसीत्यर्थः । ततोऽपि पूर्णत्वात्
हे वासुदेव ! ब्रूहानामादिभूत ! ततोऽपि परिपूर्णत्वात् हे आदि-
पुरुष ! परमव्योमनाथ । ननु कथमेवमवगम्यते तत्राहुः । महापुरुषेषु
तत्तत्तत्केषु महान्तोऽनुभावा अनुकम्पमहाप्रभावा एव यस्य सः ।

ननु महाप्रलये मङ्गलमन्त्रमन्त्राकाराणां का वार्ता तत्राहुः ।
मङ्गलानि प्राकृतानि परममङ्गलानि अपाकृतमङ्गलवस्तूनि
त्वङ्गकधामादीनि तेषां परमकल्याणं कुशलित्वं यतः । तेषां
कालनियम्यत्वाभावादिति भावः । किञ्च । अपारैश्वर्यमाधुर्यसिन्धो-
स्तव कल्याणैव बहिर्देशिनो वर्यं काव्यप्रत्यमाना आभयाम इत्याहुः ।
हे परमकारुणिक ! अन्तर्देशिभिस्तु भवानुपलब्धनिजमुक्तानुभव
एव भवति । कदा । आत्मयोगैर्यमनियमादिभिर्यः समाधिभि-
स्तैकाग्र्यं नेन परि सर्वतो भावेन भावितः । कुतः । परिस्फुटः पार-
महंस्यधर्मो भक्तियोगस्तेन उद्घाटिततमः कर्पाटं द्वारं यस्य
तथाभूते चित्ते चित्तमन्दिरे अपाकृतः भगवतावरणः आत्म-
लोके वैकुण्ठधामनि वर्तमानः । चित्तस्यैतादृशत्वे सति तन्मध्ये
एव सह वैकुण्ठलोको भवान् स्फुरतीति भावः ॥ ३३ ॥

किञ्च । स्त्रीयवैकुण्ठलोके सदा विहरन्नात्मारामो गुणाती-
तोऽपि प्रपञ्चलोके अस्मदादिवर्तमानकारैः मृष्ट्यादिभिर्विह-
रतीत्याहुः । दुरवबोध इति । विहारयोगः क्रीडाशुकरत्वं दुरवबोध
इवेति त्वङ्गकविभिः सुबोधोऽप्यग्रेषु बोध इत्यर्थः । कुतः यदशरीरयो-
निराभव एव अशरीरः शरीररूपेण रहित एवेति । मृष्टिकर्ता हि
साकार एव "सहस्रशीर्षो" इत्यादिभूतेः । न अवेक्षितम् अस्माकम्
इन्द्रादीनां हस्ताद्यभिष्टातृणां समवायः साहाय्यं येन सः । आत्मनैव
स्त्रेनैव आत्मन उपादानत्वेऽप्यविक्रियमाद्येनैव विघर्तेवादाङ्गीकारे-
त्वविक्रियमाद्यत्वं न चित्रं चित्रं जलु तद्वनङ्गीकार एव अत एव
वक्ष्यते गजेन्द्रेण "नमो नमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणायानुत-
कारणाय" इति कारणस्यानुतत्त्वमुपादानत्वेऽपि निर्विकारत्वमे-
वेति । अगुणः सन् सगुणं विश्वं सृजति कुखावादिर्हि किञ्चित्
स्थानमवलम्ब्य स्वशरीरं च प्रवर्त्य सप्तहायो मृदादिवस्तुमन्तरेण
विक्रियमाद्येनैव सगुण एव सगुणं घटं सृजतीति दृष्टमितीदमेकं
दुर्बोधं स्पष्टौ ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

साक्षाद्भगवन्तं सर्वकर्मफलदं सर्वशक्तिं सर्वनामानं दृष्ट्वा कर्मका-
वादिर्कमीश्वरनैरेवेत्येया मुखादिहेतुं मन्यमाना बाबा इति सूच-
यन्तो भगवन्तं प्रणमन्ति । नम इति । यदस्य धीर्यं फलदाने
सामर्थ्यं यस्मात्तस्मै वयसे तत्फलमिदं कृपाशक्तये वक्षे
तत्फले च प्रतीपेषु अस्तं क्षितं चक्रं येन तस्मै सुपुरुहूतये
शोभनबहुनाम्ने ॥ ३१ ॥

ननु यत्तदीयं नम इत्यादिना यत्तद्वत्भूतस्वर्गाधिना ववमिति
सूचितं ननु मुक्तगम्यं मम धाम भवन्निमत्तः प्रार्थितमित्यत्राहुः ।
तिसृणां स्वर्गोपवर्गनरकगतीनामीशितुः प्रापकस्यापि तव यत्परमं
पदं मुक्तगम्यं स्थानं विसर्गस्य विशेषतः सुज्यते स्वपाद-
मूलप्राप्तिकामेषु तुच्छीकृतैहिकामुष्मिकपदार्थेषु इति विसर्गः कृपा-
वलोकः तस्य अर्वाचीनः पाश्चात्यः अविषयमाहो बुभुक्षुस्त्वर्थः
हे धातः ! तस्मैप्सायास्तु का कथा वेदितुमपि नार्हति । ॥ ३२ ॥

भगवन्लोकः भगवत्कृपावलोकविषयैर्तुल्य इत्युक्तमद्य विश्व-
सृष्ट्यादिकृपा भगवत्स्वीलापि तैर्तुल्येया भगवत्कृपावलोकविषयैस्तु
नित्यं हृदि निजलोकसहितो भगवान् सुखेव एव विश्वसृष्ट्या-
दिलीला च सुखेवेति वदन्तः नमः सुपुरुहूतये इत्यत्र सूचितानाम्

अथ तत्र भवान् किं देवदत्तवदिह गुणविसर्गपतितः पारतन्त्र्येण स्वकृतकुशलाकुशलं फलमुपा-
दत्त्याहोस्त्रिदात्माराम उपशमशीलः समञ्जसदर्शन उदास्त इति ह वाव न विदामः ॥ ३५ ॥

न हि विरोध उभयं भगवत्परिमितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्प-
वितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशास्त्रकल्लिप्तान्तःकरणाश्रयदुरवग्रहवादिनां विवादानवसर उपरत-
समस्तमायामये केवल एवात्ममायामन्तर्ह्ययं को न्वर्थो दुर्घट इव भवति स्वरूपइयाभा-
वात् ॥ ३६ ॥

समविषममतीनां मतमनुसरति यथा रज्जुखण्डः सर्पाविधियाम् ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुक्तेष्वकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बहूनां नाम्नां मध्ये केचित्प्रामाण्यः सम्बोध्य स्तुवन्ति । ॐ नमस्ते
इत्यादिनां हरकीर्त्यन्तेन गयेन । हे भगवन् ! ते तुभ्यं नमः कथ-
म्भूताय ॐ सर्वदेवहीजभूतप्रणववाक्याय प्रणवस्य परब्रह्मवाच-
कत्वात् "भोतस्त्विति निर्देशो ब्रह्मण्यस्त्रिविधः स्मृतः" इति श्रीमु-
ख्यचिन्ता । नमोयोगाच्चतुर्थस्तोऽत्र प्रणवः अथयत्वाच्चतुर्थो लोपः
भगवन्नित्यादीनि भगवन्नामानि स्पर्शार्थानि तत्र तत्र यथोपयोगं
व्याख्यातानि च आत्मनः स्वस्य लोके "योऽस्याध्यक्षः स परमे-
श्वोमन् । एते वै निर्यास्तात । लोकस्य परमात्मनः" इत्यादिभूति-
स्मृतिप्रसिद्धे अपाहृते निराचरण्ये स्वयमुपलब्धः भूतः स चासौ
निजसुखानुभवश्च स तथाभूतो यो भवान् स एव परमहंस-
परिब्राजकैः परमहंसाः बहुजन्मकृतवर्णाभिमोक्षितधर्मपूर्वकना-
नामोक्षसाधनैर्विमुक्तमतिथेन भगवत्प्रधानसमुद्गमिभ्यस्तथा विस्मृ-
ततद्गिरिकृत्याः परिब्राजकाः चतुर्थाधर्मियो हरिमक्ताः परम-
हंसाश्च परिब्राजकाश्च तैश्चिसे दृष्ट इति शेषः । कथम्भूते परमे-
श्वोरकृतेन आत्मनि भगवति जुष्यते इति योगः स चासौ समाधि-
क्षिप्तैकाग्र्यं च तेन परिभाषितः स्वनुष्ठितः पारिक्कुटः प्रशस्तः
परमहंसानां योग्यः पारमहंस्यो धर्मः सर्वआत्मना भगवत्प्रावयथं
तेनाद्वादिनं नमो माखिम्यरूपं कपाटं यस्य तदेव द्वारं भगव-
दर्शनकरणं तस्मिन् ॥ ३३ ॥

अथ "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते स ऐशत बहुस्यां
तदात्मानं खयमकुत अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" ।
प्रकृतिश्च प्रतिष्ठादद्यान्तानुपरोधात् १।४।२४। इत्यादिभूतिस्मृतिसृज-
सिद्धं भगवतो जगदभिक्रानिमित्तोपादानकारणत्वमाहुः । दुरवबोध
इति । तत्र अयं विहारयोगः विश्वसृष्ट्यादिखीलो योगः दुरवबोधः
दुर्बलः । इवशब्देन भवत्प्रसादेन तु सुखेय इति द्यायते । यद्यत
आत्मनैव क्षेत्रैव स्वरूपेण अविक्रियमायोनं निर्विकारेण ऊर्ध्व-
वामिर्ध्या निर्विकारेण स्वरूपेणैव तत्तुभ्यं स्वरूपं सृजति
तद्विदं स्वरूपं विविधविचित्रगुणयुक्तं विश्वम् "देवात्मशक्ति
अनुसृष्टिर्निगूढां प्रधानक्षेत्रवपतिर्गुणेशः" एषा परस्य शक्तिः "स्मिरा-
पोऽन्तो वायुः कं मनो बुद्धिरिव च । महकुल इतीयं मे भिन्ना प्रकृ-
तिरदृष्टा । अपरेयमितस्त्वन्मां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्" इत्यादि-
भुक्तिस्मृतिप्रसिद्धाऽयां प्रकृतिभ्यां सृजति पालि हरसि कुशाख-
कुम्भिहादयो गृहादियुक्ताः कायिकव्यापारवन्तः अव्यक्तित्वाद्योदि-
सम्बन्धाः रज्ज्वादिगुणवन्तः अनात्मकेन मृत्पिण्डतन्त्रवादिना

घटपटादिकं सृजति त्वं तु अक्षरव्यः भावतनामपेक्षः अक्षरीरः
शारीरव्यापारानपेक्षः नावेक्षितोऽस्मत्समवाचः साहचर्यं जेन
सः अगुणः रज्ज्वादिभिः निक्षिप्तेः प्राकृतेर्गुणैश्च
रहितः ॥ ३४ ॥

भाषा टीका ।

देवता बोले यह फल के हेतु काव स्वरूप आपके अर्थ
नमस्कार है तुझोंपर एक चढ़ाने वाले अनेक नाम वाले
आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३१ ॥

हे विधाता ! तीनों गुणों की गतिबो के प्रेरक आप हो
आपकी सृष्टि के पीछे पैदा होने वाला पुरुष हम सरी का
आप की गति को नहीं जान सकता है ॥ ३२ ॥

हे नारायण ! भगवन् वासुदेव आदिपुरुष महानुभाव
परममङ्गल परमकल्याण परमकारुणिक केवल जगदाधार
लोकैकनाथ सर्वेश्वर लक्ष्मीनाथ, परमहंस परिब्राजक जन
घडे भारी आत्मसमाधियोगसे निर्मल किये हुये भक्तःकरण
में प्रकाशमान जो पारमहंस्यधर्म तिस से हृदय में अभ्यकार
रूपी जो कवाट द्वार हैं तिन का खोल कर आत्मा के देखने
योग्य जो चित्त तिस में खरं प्राप्त सुख स्वरूप आप का
अनुभव करते हैं ॥ ३३ ॥

आपका यह कीड़ा का विहार बड़ा आश्चर्य जनाने वाला
है जिस से कि आप बिना प्राकृत शरीर वाले हो बिना आश्रय
के हो इन्द्रियों के अधिष्ठाता हम देवतों के समूह को भी नहीं
चाहते हो और किसी विकार को नहीं प्राप्त होकर भी खरं
अपने स्वरूपही से प्राकृत गुण रहित होकर भी गुणमय संसार
को सृजते हो पालते हो नाशकरते हो ॥ ३४ ॥

श्रीधरखामिहृतमाचार्यदीपिका ।

हुंक्षेयान्तरमाहुः । अथ तत्रेति । यथेह देवदत्तो गृहादि निर्माय
तत्र स्वरूपगुणमाश्रययोः फलमुपादत्ते एवं भवान् ब्रह्मस्वरूपो
जीवस्वरूपेण गुणविसर्गं पतितः सज्जपाद्वानि । यद्वा । समञ्जस-
मप्रयुतं दर्शनं चिच्छक्तियंस्व स भवानुदास्ते उदासीनः
साक्षितवा वर्तते इति ॥ ३५ ॥

स एव हि पुनः सर्ववस्तुनि वस्तुस्वरूपः सर्वेश्वरः सकलजगत्कारणभूतः सर्वप्रत्यगात्मत्वा-
त्सर्वगुणाभासोपलक्षित एक एव पर्ववशेषितः ॥ ३८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तदेवं विरोधेन दुर्बलत्वमुक्त्वा तत्परिहारेण ज्ञानप्रका-
रमाहुः । न हीति । विरुध्यत इति विरोधः । उभयं न विरुद्धमि-
त्यर्थः । न ह्यन्यदृष्टान्तेन त्वयि विकल्पो युज्यतेऽतकयैश्चर्यत्वा-
दित्याहुः । भगवतीति । अपरिमिता गुणगुणा यस्य तस्मिन्-
श्वरे अतश्चेन्नवगाह्यमतकयै माहात्म्यं यस्य तस्मिन् । विकल्प
एवं वा एवं वेति वितर्कः किमत्र युक्तमिति विचार इत्य-
मेवेति तत्र प्रमाणाभासास्तदनुप्रादकाः कुतर्काश्चात्रापीना वस्तु-
स्वरूपासंस्पर्शिनो ये विकल्पादयस्ते चेत्तु शास्त्रेण तेः कलिषं
व्याकुलमन्तःकरणमाभयो यस्य पुरवग्रहस्य तेन वादिनां
विवादाद्वानवसरेऽगोचरे । ननु अज्ञानाभ्रमेतत् । युक्तिरुक्ततां
तत्राहुः । उपरतो मायामयः संसारो यस्मिन्तस्मिन् केवलेऽप्या-
त्ममायां मध्ये निधाय को स्वयं कर्तृत्वादिर्न सम्भवति चेदि
वस्तुतः कर्तृत्वादि भवेत्तर्हि विरोधः स्यात्तु तद्वस्तीत्याहुः ।
स्वरूपद्वयभावादिति ॥ ३६ ॥

अनुग्रहनिप्रदादिकं तु तत्तन्मतिभेदेन त्वभाषया त्वयि
स्फुरतीत्याहुः । समा विषया च मतिर्येषां तेषां मतमभिप्रायम् ।
स्पर्धाविषया धीर्येषां तेषां यथा रज्जुजयदस्तथा तथा भाति ।
बद्धा । तमेवाविरोधं पुरुषमतिभेदेन दशयन्ति । समविषयेति ॥ ३७ ॥

तदेवं विरोधं परिहृत्य निश्चितं परमार्थमाहुः । स एव हि
नानारूपेण प्रतीयतः । वस्तुस्वरूपः सद्रूपः सर्वेषां गुणानां विष-
यायामाभासैः प्रकाशोरुपलब्धिनः । ननु तैर्जीव एवोपलक्ष्यते । न ।
सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वजीवान्तर्गतामित्याह । जडतादात्म्याभासेन
जीवस्यापि जडमायत्वात् तेन विना प्रकाश इति भावः । पर्वव-
शेषितो "नेति नेति" इत्यादिभूतानि ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भारतवार्तिका ।

ननु सत्यमीश्वरः सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन स किं कर्मनिष्ठचेतनो यथा
कुशाक्षः शूलमिधकर्मणि कृत्वा तत्फलानि सुखदुःख-
मोहात्मकानि भुङ्क्ते तथा सृष्ट्यादिकर्माणि गुणत्रयप्रयुक्तानि
कृत्वा तत्फलानि भुङ्क्ते । किं वा ज्ञाननिष्ठचेतनवदुदासीन एवास्ते ।
नाथः भोक्तृत्वेन संसारित्वापातात् । न द्वितीयः उदासीनस्य
कर्तृत्वानुपपत्तेः । अगोदासीनत्वं कर्तृत्वं चोच्यते इति चेत् ।
परस्परविरुद्धत्वादनयोरेत्याशङ्कते । अथेत्यादिना उदास्त इत्यन्तेन
नयेन । अथ ननु तत्र जगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वे सति हे भगवन् !
किंशब्द आक्षेपयोकः । आहोस्त्रिच्छब्दश्च प्रदनस्वरूपपरमपि बाक्य-
द्वयमाक्षेपनमेव । किं भवान्देवदत्तवत् कर्मनिष्ठसंसारिजीववदिह
गुणविसर्गे त्रिगुणकार्यरूपे प्रपञ्चे पतितः स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वेन हेतुना
अन कृतानि कुशाक्षकुशलानि सात्त्विकराजसादीनि कर्माणि तेषां
फलमुपाददाति स्वीकरोति भुङ्क्ते इति यावत् । आहोस्त्रिच्छब्दा
आत्माराम इवात्मयायात्स्यानुभवनिष्ठ इव उपशमस्वभावः

निवृत्तान्तर्बोद्धेन्द्रियव्यापारः । अत एव समञ्जसद्वैतः प्रती-
क्षिततत्त्वस्तुयायात्स्यज्ञान उदास्त इति परिहारे प्रतिजा-
मीते । इतीति । इतीत्यभिह त्वबीश्वरे । न विद्यामः
न जानीमः कर्मनिष्ठचेतनतुल्यतां ज्ञाननिष्ठचेतनतुल्यतां च
न विदाम इत्यर्थः । किन्तुदासित्वं कर्तृत्वञ्चोभयमपि त्वयि
विदाम इति भावः ॥ ३९ ॥

ननु परस्परविरुद्धमुभयमेकस्मिन् कथमुपपद्यते इत्य-
त्राहुः । न हि विरोध इति । न विरोधः अपि दुर्भवे भवति सम्भ-
वति । कर्मभावनया प्रज्ञाभावनया चाश्रितानां सर्वेषां चेतनानाम-
स्तरात्मभूते तद्विषय्ये विविधविशिष्टशक्तिमति त्वयि
सर्वमविरुद्धमित्यभिप्रायः । अविरोधापादकगुणजतेन ते विशि-
ष्टतो वादिर्विप्रतिपत्त्यविषयताञ्च वदन्तोऽविरोधमुपपादयन्ति
भगवतीत्यादिना । भगवतीत्यादिभिः सत्सम्यगैः पदैः कर्मप्रज्ञो-
भयभावनान्वितचेतनेऽप्यो वैलक्षण्यमुच्यते भगवति प्रत्येवाङ्गु-
यंऽपरिगणिता असङ्ख्याता गुणानां कस्याद्यगुणानां गुणा
यस्य ईश्वरे भावनाद्वयान्वितचेतनानामस्तरात्मन्भवगाणां कर्मा-
दिभावनाश्रितचेतनसजातीयत्वेन दुर्बोध्यं माहात्म्यं यस्य अर्वापीना
इदानीन्तनाः विकल्पः संशयः तन्मूलको वितर्कः एवं वा एवं वेति
वितर्कः तत्र यो विचारः किं युक्तमिति विचारः तद्व्यतिरिक्तसा-
धकाः ये प्रमाणाभासाः प्रमाणावस्थामासमानाः तन्मूलकं वदु-
धिततर्कात्मकं शास्त्रं तद्व्यासेन कलिषं दूषितमन्तःकरणं
तेनाधिकरोतीत्याधिकरणः न्यादित्वात्कर्त्तरि स्युः प्रारभमाणः
उत्पन्न इति यावत् । स पुरवग्रहो पुराग्रहो येषां तेषां
वादिनां विवादानवसरे विवादाविषयभूते उपरताः निरस्ताः
समस्या मायामयाः प्राकृतदोषा यस्मिन् । प्रलयदशाशानुप-
संहृतकार्थवर्गेऽत एव केवले एककूपे मायां प्रति खयमन्त-
र्जाप तिरोभूय स्थिते को स्वयं दुर्बल इव भवति कर्तृत्व-
कारयितृत्वसाक्षित्वानुमन्तृत्वफलत्वप्रदोदासितृत्वादिक्रयः
कोऽप्यर्थो न दुर्बल इत्यर्थः । कुतः । स्वरूपद्वयभावात् ।
स्वरूपे द्वयस्य विरुद्धाकारद्वयस्वभावात् कर्तृत्वोदासितृत्वयोः
परमात्मस्वरूपे विरोधाभावादित्यर्थः । अयं भावः । तावज्जगत्स्य
द्वयादित्वापारेण स्वातन्त्र्यरूपे कर्तृत्वं प्रयोजककर्तृत्वस्य कार-
यितृत्वात्मेरकत्वकूपं प्रयोजककर्तृत्वं चेत्परस्वोपपन्नम् । न च कर्तृ-
त्वसमन्वितमोक्तृत्वापत्तिः तादृशकर्तृत्वस्य कर्मावसरत्वात्प्रका-
सिन्नतरामावाच सर्वस्य शासितुरीश्वरस्येश्वरान्तरामावेका-
निहकर्तृत्वमावाच च स्वानिष्टापादकं कर्म स्ववशेन करोतीति
वक्तुं युक्तमुदास्तत्वापाताक्तया लोके यथा स्वर्वाङ्गुराणां
साधारणकारणं सलिलं विशेषकारणं बीजं इत्येवं सर्व-
त्वयि कार्येषु समानत्वाद्वासीनः । ननुदा सत्त्वं नाम
न साधारणकारणत्वंमपि तु कर्तृत्वाकर्तृत्वोभयपरिहारेण अवस्था-
तृत्वमिति चेत् । जगद्विषयकोदासितृत्वानुपपन्नमाह । तत्र कर्तृ-
त्वमेव हि साक्षादङ्गुपगतमस्माभिः । तर्हि विश्वव्यक्तमुदासितृत्व-
मीश्वरेऽङ्गुपगतमिति चेदुच्यते साक्षादङ्गुदासितृत्वव्यक्त-

भीमजीराजवाच्यं कृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

पुण्यापुण्यकर्मफलकृतत्वेन तत्कृतत्वापरिहारात् तेष्वेव कर्मसु मात्मीनवासनानुसारेण जीवमेकत्वेनाकृतत्वापरिहाराच्च तद्विषयकमुदाहरितमिति । एवं सर्ववस्थायाम् सर्वस्य दृष्ट्वासाक्षात् कर्मसु प्रवृत्तस्य जीवस्योत्तरोत्तरं प्रवृत्तकत्वाद्यनुमत्ता सर्वज्ञात्मिणेन समाभितसंरक्ष्यरूपफलस्वापि स्वफलत्वात्फला फलमत उपपत्तेः ॥३१॥३२॥ इति न्यायेन फलप्रद इति जीवस्तु रक्षणकर्मसिद्धेयाकरत्वात्कर्मवृत्तत्वात्प्रामाण्यामोहितत्वाद्विधया निरोहितस्मात्तत्वाच्च कुशलाकुशलफलमुपादत्त इति ॥ ३६ ॥

ननु विवादानवसरश्चेदमीदृशः तर्हि कथं विवादानामुद्वेगस्तत्राहुः । समेति । समा विषमा च प्रतिपेक्षा नैवां मतमाभिप्रायमनुसरन्ति वादिप्रतिपक्षीरप्रतिविषय तूष्णीं भवन्तीत्यर्थः । अत्रनिषेधे दृष्टान्ताहुः । यथेति । यथा सर्पादिभिर्धियां सर्पादिभिरग्निमर्ता मर्त रज्जुज्वलदोऽनुसरन्ति न प्रतिपेक्षते एवं त्वं चापि नामाविषयादिविप्रतिपक्षिमाक्षी तूष्णीमास्ते इत्यर्थः ॥३७॥

एवं जगत्कृतृत्वरूपनिमित्तकारणत्वे जीववरसंसारित्वादिशङ्का पण्डिता अयोपादानकारणत्वं स्वरूपे विकाराभयवशात्कुं परिजहुः । न एवेति । बोऽयं निमित्तकारणभूतः स एव त्वं सकलजगदुपादानकारणभूतोऽपि सर्ववस्तुषु हेवाद्विपदायेंषु स्थितोऽपि वस्तुस्वरूपः निर्विकारस्वरूपः यथोक्तम् "वस्तु कावास्तरेणापि नाम्यसंज्ञामुपेति वै । परिज्ञामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप ! तच्च किम् " इति कुनः सर्वप्रत्यगात्मत्वात्सर्वे प्रत्यगात्मानः शरीरे यस्य तस्य भावस्मर्यं तस्मादेतन्निश्चिष्टसर्वजीवशरीरकत्वाच्छरीरभूतविद्विद्वत्तत्वाधिकारायां न स्वरूपे प्रसङ्ग इति भावः । अत एव सर्वगुणभासः सर्वैश्वर्यविकाकादिभिरपृथक्सिद्धविशेषैरवभासत इति सर्वगुणवभासः साक्षादवस्थाभयवतनाचेतनविशिष्टत्वेनोपलक्षित इति भावः । समस्तपाठे शुभैः सत्त्वादिभिरवभासस्त इति गुणवभासाः गुणकार्यदेहेन्द्रियादयः तैरुपलक्षितः तद्विशिष्टत्वेनोपलक्षितः इत्यर्थः । अतस्त्वमेक एव पर्यवशेषितः एक एव समाश्रयधिकारहितः पर्यवशेषितः एवं विधौ नाम्य इति निर्णीत इति भावः ॥ ३८ ॥

भीमजिजवच्यजतीयकृतपरत्नाचक्षी ।

भगवत्स्वरूपनिर्धारणार्थं पूर्वपक्षवन्ति । अथेति । सूत्रादिकर्मणि प्रवर्तमानो भगवान् अथेह गुणविसर्गापतितः संसारान्तःपाती देवदत्तपरवशतया अकृतपुण्यापुण्यफलमुपादत्ते किमप्योदास्ते नोपास्ते किम् । कुतः । आत्मारामः स्वमहिम्नि स्थितः उपशमशीलः पूर्यान्त्यानुभवः समजसहर्षानः शुद्धज्ञानः एते प्रत्येकं हेतवोऽनुपादाने भवन्तीति न विदामो ह वाच न पुण्यामेह ह वाच्येत्याश्रयमज्ञानिन एवं वदन्तीति सूचयन्ति न ज्ञानिन इति । कस्मिन् सति किं स्यादिति तत्राहुः । न हीति । कुशलाकुशलस्योपादानमनुपादानं चैयुमयमितरत्र विदुःसम न हि विरोधः । कथं तत्राहुः । भगवतीति । भगवति को नु दुर्घट इव मंचति सर्वेः सुघट एवेत्यन्वयः । सौघट्यं बहुमिर्विशेषयैरुपपादयन्ति । अपारिगच्छतेति । न परिगच्छिताः गुणानां गच्छा

यस्य स तथा तस्मिन् कृत इत्यत्राहुः । ईश्वर इति । अस्मादित्यदकारवशात्किमस्यापुनर्मित्यर्थः । इतोऽपि गुणानाम् भगवत्तत्वं युक्तमित्याहुः । भगवन्नास्तीति । अपरिच्छेद्यमाहमत्वात् अयमीदृशः (१) स्वस्वतत्वात्तत्वात्क्रान्तपरिच्छिन्ननिष्ठाधिकार्यं भवत्वाद् घटवदित्यादिमहाविद्यालक्षणावितर्क्य देवदत्तवद्वयं कुशलाकुशलभोका न वेति निरूपेण । अत्र कर्मणः पुरुषार्थहेतुत्वसमर्थनादस्ति शास्त्रादिसङ्कतिरित्यादिब्रह्मण्यमीमांसया मयाकिमवगुह्ये व्याप्नोऽवर्णित्यादिविद्यमानेन प्रमाणावदवभासमानेन यदीदो दुर्गमशरीरे स्थितस्तर्हि देवदत्तवत्तत्तदुक्तभोगः प्रसज्येत इत्यादिकृतर्क्य (२) चावगाह्यमाहात्म्यत्वाद्वादिन (३) तत्राहुः । अर्थाचीनेति । अर्थाचीना व्याप्यादिरहिताः विकल्पादयो येषु तानि तथोक्तानि तैः शास्त्रैः वैशेषिकादिभिः कश्चिन्नेन व्याकुलितेनातःकरेण न ममसा दुरवग्रहां येषां न तथा ते च वादिनस्तेषां विवादानवसरे विप्रतिपक्षगोचरे इतोऽपि विवादाविषय इत्याहुः । उपरतसमस्तेति । केवलजगत्प्रामाण्यात् अद्वैतरूपसामर्थ्यमन्तर्भाववद्व्यप्योपरतसमस्तमायामये प्राकृतस्वभाववर्जिते एतन्निषेधेऽपि पुण्यापुण्यभोक्तृत्वं कथं न विप्रदे । ये वदन्ति ते मूढाः असुरप्रकृतय इत्यभिप्रेत्य अयमेव समावधते । अकरोति । "एकमेवाद्वितीयं निरनिष्ठो निरवयः", इत्यादिभ्यः । सुखी दुःखीत्यादिस्वरूपवृत्तयानुपपत्तेः न चायं संशयः सुराणां स्वतन्त्रः परतन्त्रो बाह्यो ह्यो दुःखी सुखी नु किं इत्यादिसंशयः क स्वाज्जानिनां पुरुषोत्तम इति विरोधात्तर्हि ज्ञानिनः कथं वदन्ति चेदुच्यते । अनन्तगुणात्वात्पूयंशक्तिरत्वाच्च स्वातन्त्र्यादिकमेव जानन्ति । तदुक्तम् ।

तस्यानन्तगुणात्वाच्च पूयंशक्तिरन्तो हरेः ।

स्वानन्द्यादिकमेवास्य विद्वां जानन्ति निश्चयात् ।

इति निरवयवस्य जीवस्य पुण्यापुण्यभोक्तृत्वं युज्यते ।

घटकत्वाद्युपलब्धं दुर्घटत्वाच्च सर्वशः ।

तच्छक्तेरविद्या जीवं परतन्त्रं वदत्यमुम् ।

एवं दुर्घटया शक्त्या बोऽज्ञानां परतन्त्रः ॥

इति वचनात् । यथा । पारतन्त्र्येण कुशलाकुशलादिकमनुभवनि किम् उत स्वातन्त्र्येणोदास्त इति संशयं न विदामः किं त्वनन्तशक्तेरनन्तगुणस्य हरेः पारतन्त्र्यादिकं कुतो घटत इति मिथ्यनुमः अस्मिन्नर्थे च स्वतन्त्रः परतन्त्रो बाह्यो ह्यो दुःखी सुखी नु किम् इत्यादिमानमनुसंधेयमितोऽपि न घटत इत्याहुः । न हीति । विरोधो हि यस्मात्तस्मानुभवमेकस्य न युक्तमित्यर्थः । ननु मिथ्यस्य हरेः गुणित्वमन् अकिञ्चनस्येतिवृत्त्यं

(१) अत्रसाध्ये अपवद्वयं बुद्धिरुत्थात्मपरमेष्ठ । परिच्छिन्ने निष्ठा अधेयता वस्येति व्युत्पत्त्या परिच्छिन्नस्वसमानाधिकार्य इत्यर्थः । अनाक्रान्तेत्यन्तमस्य विशेषणं तथा च आत्मवृत्तिरत्वात्मेतरवृत्तिर्येतदनुभवाभाववात् यः परिच्छिन्नस्वसमानाधिकार्यो धर्मः तदधिकार्यत्वं साध्यमिति दृष्टान्ते घटत्वाद्विधर्ममादाय साध्यस्तत्विनर्वाहः । पक्षे आत्मत्वाद्विधर्ममादाय साध्यसिद्धावपि तस्य परिच्छिन्नत्वासिद्धेः तत्सामानाधिकार्यस्य निषेधः ।

(२) परिच्छेद्यमाहात्म्यत्वात् ।

(३) तद्गुणानामपरिच्छिन्नत्वं कथमित्येवाप्याह ॥

श्रीमज्जीवगोखानिकृतकमसन्दर्भः ।

स्वयन्तिरिक्तहितस्य माहात्म्यम् अवाङ्मन्मगोखरस्य विचार-
विषयित्वम् अकृतुः कर्तृत्वमित्यादिसर्वं दुष्टमिति तत्राहुः ।
अगवतीति । तर्हि उपाधिमेवाहौष्ट्यपरिहारोऽस्ति चेति तत्राहुः ।
स्वरूपेति । ननु “मम निश्चितशरीरविमिश्रमाणस्यैव विलसत्कवचे-
ऽस्तु कृष्ण आत्मा” इत्यादि कथं सङ्गच्छन् इति चेत्तत्राहुः ।
समेति । सममतीनामनन्तं सच्चिदानन्दक्षणं ब्रह्मेति यथायु-
क्त्यानुसरति तथात्वेन प्रकाशस्य इत्यर्थः । विषममतीनाम-
सुरप्रकृतीनां मतमभूतिरित्यसुरा इति मिथ्याबुद्ध्या दुःखो
छिन्नो विद्य इत्याद्याकारेण हृदयस्य इत्यर्थः । अत्र हृदयान्तमाहुः ।
यथेति । यथा रज्जुजलद्वयः संपोऽयमिति मन्दाभ्यकारे मन्दिने-
न्द्रियस्य ज्ञानं स एव पुनराद्योकादिना बाधितं स्थले
निर्जुष्टेन्द्रियस्य रज्जुजलद्वय एव इति तदुक्तम् ।

यथा रज्जुः संपंधिया रज्जुबुद्ध्यावगम्यते ।

तथा यथार्थबुद्ध्या वा मिथ्याबुद्ध्यावगम्यते ॥

स्वच्छवैव महाविष्णुः फलद्वयानुसारतः ।

इति तथा स एव पुनर्मंगवात् सर्ववस्तुषु वस्तुस्वरूपोऽप्रति-
हतस्वरूपः “वासनादासयेद्वस्तु नित्याप्रतिहतस्वतः” इत्यादः तादात्म्यं
किं न स्यादत्राहुः । सर्वेश्वर इति । प्रत्यगात्मत्वेन सर्वेश्वरत्वं हरेरे-
वेत्याहुः । सकलति । ननु कुलाद्यादिष्वद्भ्यकारण्यत्वमस्तु नास्तः
परिच्छिन्नत्वापत्तेः । तथा च सकलकारण्यकारण्यत्वमथुक्तमत्राहुः
सर्वप्रत्ययिति । सर्वेषामपि प्रत्यगात्मत्वेनास्तयामित्वेन तत्तद्व-
स्तुनत्वेष्टादिकारण्यत्वेन अपरिच्छिन्नस्यापि आकाशवदुपपत्तेः
तद्वन्तः स्यस्य तत्तद्वृष्टप्राप्यवोर्भास्यप्राप्तिः स्यादत्राहुः । सर्वेति ।
सर्वगुणानामाभासेन सम्बन्धकाशोपलक्षितो ज्ञानिभिः सम्य-
गदृष्ट इतरेणुमीयत इत्यर्थः । न च स्थानभेदात्तस्य भेद इत्याहुः
एक इति । “स वा एव आत्मा नेति नेति” इत्यादिपरिशेषलक्षणाप्र-
माणात् एक एवेति निश्चिन इत्यर्थः । महतामनुभवापरपर्याय-
साक्षिप्रत्यक्षं हरेरेकत्वे निर्दोषत्वे संसारनिवर्तकमहामहिमत्वे
प्रमाणाभाहुः । अथेति । विष्णुया विष्णुना असङ्कल्लिडया निरन्तर-
सेवितया नितरां स्वप्नमात्रेण निरन्तरत्वेन निरन्तरेण स्वरूपमुत्पन्नं
हे मधुमयन ! यस्मात्सर्वं सर्वोत्तमः सर्वशुभापूर्णः सर्वोत्तमा
निर्दोषः सर्वान्तर्गामी अथ तस्मादेकाग्रितो हरावर्षितशरीरेन्द्रि-
यप्राणसर्वस्वाः भागवताः ये एते कथं त्वत्परमात्मजसेवां
विष्णुमन्त्रि एवेत्यन्वयः । ह वाच इत्येतैर्मिपानैः “परमः
पराधीनः” इति श्रुतेः महिम्नः परमपराधीनत्वं सूच्यते सर्वभूत-
प्रियाः संन्यामिनोऽजातशत्रवस्तेषां सुहृत् सर्वभूतानां परेणामी-
ष्टकर्तृत्वात् प्रियश्च सुहृश्च परेण प्रियनामेति वचनात् निर-
न्तरं सन्तुष्टमनसः अघिसर्जने कारणमाहुः । स्वार्थेति । यत्र त्वत्-
रणाजसंघायां परिवर्तः परिभ्रमणं स्वाभिप्रायं विज्ञापयितु-
मुपोद्गतमाहुः । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनमेवात्ममयत्वं यस्य स तथा
त्रिभुवनस्य य उपद्रवः सोऽवश्यं परिहर्तव्य इति द्योतना-
येदं निशेपणमिति ज्ञातव्यम् । एवमेवोत्तरविशेषणानि अभिप्राय-
गर्भाणि त्रीणि नयनानि यस्य स तथा नृनिह इत्यर्थः “विष्णो-
र्नृसिंहनामानि त्रिनेत्राप्रोक्तानि नृ० इति वचनात् नृसिंहसुह-
र्षनामयस्त्रिनेत्रादिनामानः त्रयो लोकास्त्रिलोकविषयाः ज्ञान-
लक्षणाः प्रकाशाः यस्य स तथा सर्वज्ञ इत्यर्थः । त्रिलोकस्य

त्रिलोकनिवासिनो जनस्य मनोहरोऽनुभावो यस्य स तथेति वा
“मायागुणव्यतिकराद्यदुर्विभासि” इति वचनाद्विभूतय इत्युच्यन्ते
देवाद्यां न तु स्वरूपत्वात् अपिशब्दान्तरस्यादय एव साक्षा-
द्विभूतय एव गम्यन्ते “विविधभावस्य पात्ररवात्सर्वं विष्णोर्वि-
भूतयः” इति च ये विभूतिशब्दाख्या दितिआद्याऽभूयन् तेषा-
मनुपक्रमसमयः क्षयप्रारम्भकाद्योऽयमिति मत्वा स्वात्म-
मायया स्वरूपभूतेच्छया स्वमहिम्ना शुक्रशोणितसम्बन्धमन्त-
रेण वा सुराद्याकृतिमिरवतीर्थं यथापराधं त्रैलोक्यापहरणा-
द्विलक्षणापराधमनुसृत्य वत्वादीनां धृतवानसीत्यन्वयः । मिश्रि-
ताकृतिभिर्नरसिंहादिभिः सुराद्याकृतिमिरित्यनेन विभूतिर्त्वं
विभूतिमिति ज्ञातव्यम् । किं बहुकेनापेक्षितं वक्तव्यमिति तत्राहुः ।
एवमिति । यदि मन्यसे कर्तव्यं तर्हीति शेषः । किं चेदं
कर्तव्यमिति प्रार्थयन्ते । अस्माकमिति । हृदयनिगडानां हृदयावय-
वशृङ्खलानां अक्रशङ्खादिखाञ्चनानां स्पष्टतया धारणान्तरमात्मा-
तानां तद्वद्भूतानामनुकम्पया रञ्जितं स्निग्धं च विशदं निमिषं
च शचिरं चारु च शिशिरं शीतलं च यस्मिन् तेन युक्ते-
नावलोकनेन निरीक्षणोन् विगच्छितं निर्गतं च मधुरं च मधुरितं मुख-
रितं मन्दं च यद्वच्चस्तेनामृतकलया युक्तेनेति शेषः । वचोवच-
यायामृतकलयेति वा बुभुक्षितवाङ्मयत्वं तस्य तव हृदयमा-
वातिरेकादुत्काधितमिषं बहिष्कापनमस्मदीयं तद्वद्भूतानामि-
मिश्रितमित्याभिप्रेत्याहुः । अथेति । दिव्यमायया स्वरूपेच्छया विनोदो
लीला यस्य स तथा निकायानां राशीनां ब्रह्मस्वरूपेण बहिः
प्रत्यगात्मस्वरूपेणाति यथा देवादिक्रियाविशेषणं तेषां देशका-
लादीनामुपादानोपलम्भकतया कारणत्वप्रापकत्वेनोपादानत्वे-
नोपालम्भकत्वेनेति वा सर्वमनुभवतः आकाशशरीरस्याकाश-
वत् सूक्ष्मरूपस्य “आकाशशरीरं ब्रह्म” इति श्रुतेः लिङ्गाशरीरस्य
व्यावृत्त्यर्थं परब्रह्मण्य इति मुक्तजीवस्य व्यावृत्त्यर्थं साक्षादिति ।
साक्षात्परब्रह्मत्वं चित्प्रकृतेरप्यसीत्यतः परमात्मन इति । हिरण्य-
रेतसोऽग्रेः महाप्रकाशस्य विष्णुलिङ्गादिभिरव्यप्रकाशैरग्निक्रमैः
अद्योतैश्च यतस्त्वमस्माकं सर्वापदां परिहर्तासि अतो वयं वत्का-
मेन त्वाद्ब्रह्मनलक्षणावाञ्छया तव पादकमलच्छायामुपगताः
तदुपसक्तानाम् “अर्थादि भगवो ब्रह्म” इति समित्पाणिशिष्यवच्छरण्यं
गनानामस्माकं तत्कार्यमुपकल्पय समर्थस्त्वैत्यन्वयः । बहुप्रार्थन-
यैव स्नामीष्टफलप्राप्तिः स्यादिति दर्शयितुमेवं गद्येन विज्ञापितमेव
पद्यप्रबन्धेन विज्ञापयन्ति । अथो इति । तेजांसि सामर्थ्यलक्ष-
णानि ॥ ३५-४४ ॥

श्रीमज्जीवगोखानिकृतकमसन्दर्भः ।

किन्निबद्धं तु नियन्तुं न शक्नुम इति यद्विमुक्तानास्तेषु सोऽल्ल-
यठमाहुः । अथेति । तत्र सृष्ट्याहो कर्मणि देवदत्तवत् संसारि-
जीवविशेषवद्विद्यया गुणविसर्गेपतितः सन्न अकृतशुभाशुभयोः
फलं देवतियगाद्यवताररूपमुपादत्ते । माहोक्तिर्यथा तद्वदे-
वदत्तकपदेऽपि विद्ययात्मारामः सन्नित्यादि ॥ ३५ ॥

यत्र विद्या सम्भाव्यते तत्राविद्यापि सम्भाव्यता स्यादिति
मायाशक्तिवृत्तिविद्याशक्तिमयेश्वरत्वादिनामुपहासार्थमिदमुक्तवन्तः ।
समतं पुनः स्फूर्तिमभिनयन्त इवाहुः । न हीति । उभय-

भीमजीवगांक्षामिकृतकमसम्भवं ।

मपीदं विवृण्वं भगवति नैव विद्यते । तत्र हेतुः । स्वरूपप्रवाभा-
वात् । संसारिजीववृद्धवृत्तमुक्तत्वावस्थाविशेषाभावात् । वृद्धत्वे
हि मुक्तत्वं तथा दिव्यातिदिव्यतत्त्वावतारादिलक्ष्मकोऽप्यर्थो
बुध्दं न भवति । यतः आत्ममायां निजेच्छाशक्तिमस्त-
र्जाय मध्ये निधाय तत्र तत्र सहायत्वेन संपाद्य तिष्ठति । सती-
त्यर्थः । उभयत्र हेतवो भगवतीत्यादयः ॥ ३६ ॥

तर्हि कथमन्वया प्रतीतिर्बहिर्मुखानां तत्राहुः । समेति । अनि-
श्चितबुद्धीनामित्यर्थः । तदेव स्थापयितुं जीवमुक्तद्वैलक्ष्ययमाहुः ।
स एव हीति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

भीमद्विज्जनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शिष्टानां पावनं हि दुष्टानां संहारं विना न भवतीत्यन्तर्गत-
संहारस्य पालनस्यापि बुद्धेयत्वमाहुः । अथेति । देवदत्तः प्राकृत-
जीवो यथा गृहादिकं निर्माय तत्र मित्रशत्रुदासीनविग्रहने
संसारे प्रविश्य स्वरूपधर्मफलं सुखदुःखं भुङ्क्ते तथैव
तत्र भवानित्यादरे त्वमपि गुणैः सत्त्वरजस्तमोभ्यो विविधः
सर्गो येषां तेषु गुणविसर्गेषु देवासुरराक्षसादिषु परस्पर-
विघातिषु मध्ये पतितः उपेन्द्रकृष्णरामाद्यवतारेषु शिष्टपा-
लनदुष्टनिग्रहयोः प्रवृत्तः भोगैश्वर्यसुखं सङ्ग्रामादिधर्मदुःखञ्च
यत् प्राप्नोति तत् किं पारतन्त्र्येण कर्माधीनत्वेन स्वकृतयोः पुण्य-
पापयोः कुशलाकुशलं सुखदुःखमुपाददाति स्वीकरोति आहं
स्वित् किं वा समञ्जसदर्शनः अप्रच्युतचिच्छक्तिकः उदासो
साक्षिर्वाच सुखं दुःखं स्वीकरोतीति न विद्वान् तत्त्वं न
विद्यः ॥ ३५ ॥

विरोधमुक्त्वा भक्तानां मते तस्य परिहारमाहुः । नहीति । विरु-
ध्यत इति विरोधः । उभयम् आत्मारामत्वमप्राकृतसुखदुःखित्वं
च त्वयि न विरुद्धमित्यर्थः । नह्यप्यद्वयान्तेन त्वयि विकल्पो
युज्यते अतर्क्यैश्वर्यत्वादित्यविरोधे हेतूनाहुः । भगवतीत्यादि । प्रथमं
सुखदुःखित्वं भगवतीत्यादिपदद्वयेनाहुः । भगवतीति "ज्ञानशक्ति-
वैश्वर्यवैधीनतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेतुगुणा-
विभिः", इति वैष्णवोक्तं प्राकृतज्ञानादिपदैश्वर्यवत्त्वज्ञानमूलकं
सर्वमेव प्राकृतं सुखदुःखं त्वयि नास्तीत्यवगतम् । ननु तर्ह्यन्ये सुख-
दुःखे मयि कुतस्ये तत्राहुः । अपरिणिगीतगुणानां प्रभवस्य त्व-
भक्तवात्सल्यादीनां गणा यस्मिन् तेन हासुरराक्षसादिभ्यस्त्व-
द्रक्तानां प्रहाद्विभीषणादीनां पाण्डवयादवादीनां नित्यपार्थ-
दानां साधकभक्तानामप्यनन्तानां भक्ताभासानामस्मदादिदेवा-
णाञ्च कष्टे वृत्ते सति तत्राहुः संहारार्थं विविधप्रयासज्ञापितस्य
त्वदीयदुःखस्य तथा तेषामेव तत्राह्निपदुस्तीर्णानामवग्रहजाव-
ल्यमानसत्त्वानां कादम्बिनीवृष्यमाणाभृत्तसिक्तानामिव लब्ध-
मवग्रहानां परमसुखे वृत्ते सत्यद्वैतस्य तत्र सुखस्य च भक्त-
वात्सल्यप्रभवस्यैकनिदानत्वादप्राकृते एव ते सुखदुःखे भवतः ।
किञ्च । सुखदुःखे अपि ते चिन्मयसुखरूपे एव प्रेक्षाश्चिच्छक्ति-
सारवृत्तिश्चात् । किं पुनर्ब्रह्मदेव्यादीनां वैदेह्याश्च सम्भोगविप्र-
लम्भजनितं सुखदुःखं ते तु प्रमपरमकाष्ठामयत्वात् परम-

सुखरूपे एव स्तः । ततश्च चित्स्वरूपस्य तत्र चित्स्वरूपयोः सुख-
दुःखयोः सममायस्यात्मारामत्वं सुखदुःखवत्त्वमेक्याद्विविध-
मेव प्रतिपादितम् । नन्वेवं केरपि दार्शनिकैर्नाहं निरूप्ये तत्राहुः ।
ईश्वरे त्वमिदं इदित्येव तेषां निरूपणायोग्यता युक्तैवेति
भावः । यतोऽनवगाह्यम् "भक्त्याहमेकया प्राप्ताः" इति त्वद्वचनात्तेषां
भक्तिहीनानामवगाहनानर्हं माहात्म्यं यस्मिन् । ननु युष्मत्प्रतिपा-
दिते मयैश्वर्याणां प्रेक्षाश्च चिन्मयत्वे तैर्बहुव्य एवानुपपत्तयः
उद्भूयन्ते तत्राहुः । अर्वाचीना वस्तुस्वरूपासंस्पर्शभो विकल्पा-
दयो येषु शास्त्रेषु तैः कथितं स्वाकुलं यद्वस्तुकरमाशयः तत्र
आचोरेते सदैव शयित्वा तिष्ठन्ति ये दुरवग्रहाः दुराग्रहास्तेष्व-
वादिनां नानाबाहोद्गाहवतां विषादस्वानवसरे भगवदरे तत्र
विकल्प एव वा एव वेत्याकारः चित्तकः किमत्र युक्तमित्यनिश्चयः
विचार इत्यमेवेति निश्चयः । तत्र प्रमाणाभावाः कुत्सितास्तर्का
इति । नन्वनुपपत्तौ सत्यां कृतो विवादाभावस्तत्राहुः । उपरताः
समस्ता मायामयाः मायिकाः पदार्था यत्र तस्मिन्निति विवादादीनां
मायाशक्तिकार्यत्वात् तत्र तु माया मायिकपदार्थातिरिक्तव-
स्तुत्वात् कुतो विवादप्रसक्तिसम्भावनापीत्यर्थः । ननु तदपि युष्म-
त्साहाय्यार्थं समुद्रमग्ननादौ पाण्डवसाहाय्यार्थं सारथ्यद्वयादौ
वाक्वपाकनार्थं जरासन्धाद्युपद्रवोत्थमवयवायनादौ । कर्मणि
प्रत्यक्षत एव सर्वैरेक्यमानं मदीयदुःखं कथं चिन्मयं सुखरूपं भवे-
दित्यत आहुः । केवल एवेत्यादि । त्वयि मायाशक्तिविनाभूते सत्त्वे
वा आत्ममाया अचिन्मययोगमाया तामस्तर्जाय मध्ये कृत्वा
को न्यथो बुध्द इति त्वदनुभवे सुखमये क्रः प्रवेष्टुं शक्नुयादिति
मात्रं प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रवर्त्तत इति भावः । "अचिन्मयाः क्वचि-
त्त्वा न तांस्तर्कैश्च योजयेत्" इति वचनात् । नन्वचमचिन्मयाशक्ति-
स्वीकारेण मम भगवत्स्वरूपेण भक्तवात्सल्योत्थमसुखदुःखा-
दिमत्त्वञ्च ब्रह्मस्वरूपेण सर्वत्र तादृश्यादात्मारामत्वमिति स्वरू-
पप्रत्ययकमेव धर्मव्ययमस्तु तत्राहुः । स्वरूपप्रवाभावादि । एक-
स्थैव भगवत्स्वरूपं निर्दिशेयज्ञानगम्यत्वमेव ब्रह्मत्वमस्वी-
किकविशेषज्ञानगम्यत्वमेव भगवत्स्वमिति दूरवर्त्तिभिर्ज्ञानिभि-
रलौकिकविशेषप्रहणासमर्थत्वमेव ब्रह्मसमीपवर्त्तिभिर्भक्तैर-
लौकिकविशेषप्रहणसमर्थभगवानिति त्वमवोच्यसे इत्यर्थः ।
तत्र कृपायाः परमाणुरवपरममहत्त्वं एव दूरत्वसमीपत्वयोर्हेतु-
भेदो ॥ ३६ ॥

किञ्च । तदपि संसारपरम्परानिश्चयार्थं तेषामभक्तानां मन-
नैवोच्छिन्नीकरोपीत्याहुः । समा ब्रह्मविषयत्वात् विषयमा तत्प्रतिकृ-
त्यवस्थाव मतिर्येषाम् । यद्वा । स्वरूपभूताभ्यां ब्रह्मत्वभगवत्त्वाभ्यां
समर्थाप्येकत्वेऽपि त्वयि विषयमा मायातीतस्य ब्रह्मण्य एव माया शाय-
देव सति भगवत्त्वमित्येवं धैर्यमवली मतिर्येषां तेषां मतमनुसरमि
प्राप्नोति मतमेवाहुः । संपादार्थ्यां रज्जुखण्ड इव ब्रह्मण्यत्मारामत्व-
मेव सत्यं भक्तवात्सल्यादीनां तु मायाप्रत्यायितत्वात्तन्मूलकं सुखदुः-
खादिकमलौकिकमेवेति नैवास्ति विरोध इति ॥ ३७ ॥

यस्मादेवं तस्मात् सर्वज्ञमतमपहाय त्वद्भक्तमममतमममेव
व्यमनुसराम इत्याहुः । स एव पूर्वोक्तभगवत्त्वादिविशेषगा-
विशिष्ट एव वस्तुस्वरूपः । यास्तववस्तुस्वरूपः सर्वेषां प्रत्य-
गात्मत्वात् इन्द्रियागोचरत्वादप्रत्यक्षोऽपि सर्वेषां गुणानां
बुद्ध्यान्द्रयादीनामाभासैः प्रकाशरूप आधिक्येन खण्डितः ज्ञातः

श्रीमद्भगवत्पञ्चकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अनुमित इत्यर्थः । यदुक्तम् “गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान्” इति । पर्य-
वशेषितः मायामायावस्तुमात्रनिषेधेन “नेति नेति” इत्यादिभूति-
मिरिति भागवतामृतदृष्टाः “विना शारीरवेषत्वं विना भूम्भा-
दिसंश्रयम् । विना सहायास्ते कर्माधिक्रियस्य सुदुर्गमम्” इत्याद्याः
कारिकाः अनुसृत्य दुरवबोध इत्यादीनि गद्यानि व्याख्यातानि ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवत्पञ्चकवर्तिकृतसाराधर्षिणी । अथ कुशा-
लविमोहितजीवानुप्रवृत्तिकीर्षया स्वोक्तविश्वहिनौ भगवति सर्वा-
त्मनि स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषे कीचदासक्तमन्वेष्टनासक्तं पुरुष-
विशेषमीश्वरमपि बाह्या मन्यन्ते तस्मत्तद्वयविरोधमारोप्य निरा-
कुर्वन्ति । अथेति । तत्र स्वकृते विश्वस्मिन् देवदत्तवत् यथा देव-
दत्तः पारतन्त्र्येण विषयपारवश्यतया गृहादिकं विधाय तत्र
स्वकृतशुभाशुभं फलं भुङ्क्ते तद्वज्रवान् गुणैर्विबुधतया सुव्यन्ते
इति सर्गाः देवमनुष्यादिवेदास्तेषु पतितः प्रविष्टः स्वकृतकु-
शलफलमुपाददाति तर्हि स्वतोऽपास्तसमस्तकामत्वेन विभुते
त्वयि इदं बुभुक्षुलक्ष्यं विरुद्धं स्वादिति भावः । आहो स्विन्न
देवदत्तयदित्यत्रापि योजयम् । यथा देवदत्तः मुमुक्षुः सन् आत्मा-
रामः स्वकृपातन्मद्वत्तः उपशमशीलोऽस्तदाहः समञ्जसदर्शनः
उदास्ते भोगाबुदासीनो भवति तद्वज्रवानस्ति तर्हि सर्वनिय-
न्तृत्वसर्वोत्तमत्वमुक्तोपसृत्वादिना विभुते त्वयि इदमात्माराम-
त्वोपशमशीलत्वादिकं मुमुक्षुलक्ष्यमपि विरुद्धं स्वादिति भावः
इतिशब्दः पूर्वपरामर्शपरः इति पूर्वोक्तं विरोधद्वयं न विद्वामः
त्वयि न विश्वः ॥ ३५ ॥

तदेवाहुः । नहीति । ईश्वरे बुभुक्षुमुमुक्षुसर्वजीवनियन्तरि
स्वकृतकुशलभोक्तृत्वेन बुभुक्षुत्वम् आत्मारामत्वोपशमशीलत्वादिना
मुमुक्षुत्वञ्चेत्युभयं नास्ति स्वकृपयाभावात् स्वकृपे ईश्वरस्वकृपे
तद्वयस्याभावात् ईश्वरशभूतजीवधर्मत्वाद्बुभुक्षुत्वमुमुक्षुत्वव-
यस्येत्यर्थः । हि हेत्वर्थः । अतो हेतोर्न विरोधः इति नकारस्वो-
भयत्र योगः । ईश्वरे बहुभिर्विशेषणैः बुभुक्षुत्वमुमुक्षुत्वाभावे-
षोपपादयन्ति भगवति “ज्ञानशक्तिबलैश्चर्वीर्यतेजांस्यशेषतः ।
भगवच्छब्दाच्यानि विना हेयैर्गुणैर्नृप” इति सञ्ज्ञास्त्रोक्तः । अपरि-
मिताः अनन्ताः स्वाभाविकाः गुणगणा यस्य तस्मिन् उप समीपे
आधेयधिनियम्यत्वकार्यत्वादिना रताः स्वस्वावस्थां प्राप्ताः समस्ता
मायामया तच्छक्तिमयाः महदादयः सृष्टिधेलायां यस्मात्तस्मिन्
संहारधेलायां च आत्ममायां प्रकृतिमात्मशक्तिमन्तर्धाय आकृष्य
केवले कारणो को न्वर्थो भोगमोक्षादिरूपो दुर्घटः न कोऽपीत्यर्थः ।
स्वतोऽपास्तसमस्तकामत्वात् अथार्वाचीत्ता माधुनिकाः विकल्पा-
दयो येषु इदमेव मुख्यं प्रमाणमित्येवं प्रमाणनया भासमानेषु
कुत्सिता घटविरुद्धाः तर्कयन्तं प्रतिपाद्यन्ते इति तर्काः विपगा
येषां तैः शास्त्रैः कलिखं गलितं यद्वन्नः करणं तदाभ्या ये
दुरवग्रहाः दुराग्रहास्तेष्वर्थादीनां विवादस्य नास्त्यवसरोऽ-
वकाशो यस्मिन् तत्र विकल्पः ईश्वरो नास्ति अस्ति चेति
वितर्को वेदविरुद्धो विविधपदार्थवादः विचारो वेदविरुद्धस्वक-
ल्पितपदार्थचिन्तनम् ॥ ३६ ॥

सर्वभेदकोऽपि तान्सन्मार्गे न निधोजयसि प्रत्युत तदनुकूलं

तानधोगमौ पातयितुं तस्मत्तमनुसरसीत्याहुः । समविषममतीना-
मिति । समे सर्वात्मनि सर्वकारणकारणे सर्वेश्वरे अस्मिन् विषम-
मतीनां तेषामन्वशास्त्रनिष्ठानां मतं स्वपराकृत्यस्वापादकं
सिद्धान्तमनुसरसि “यमेवो लोकेऽयं उज्जिनीयति तं साधु
कर्म कारयति यमेवो लोकेऽयं उज्जिनीयति तमसाधु कर्म
कारयति” इत्यादिवाक्यान्वयानुसन्धेयानि । तत्र दृष्टान्ताहुः । यथा
सर्पोऽयमिति धीर्येषां तेषां मतं सर्पतया भासमानो रज्जुखण्डः
मनुसरति तद्वत् ॥ ३७ ॥

एवमन्वशास्त्रविमोहितविवादाविषयत्वं भगवत् उपपाद्य
स्वतः प्रमाणभूतभूत्युक्तरीत्या भगवन्तं स्तुवन्ति । स एवेति । स
एव सकलजगत्कारणभूतः सर्वस्मिन् वस्तुनि कार्यमात्रं वस्तु-
स्वरूपस्तत्तद्वत्स्वाकारः सर्वेषां प्रत्यक्षानां जीवानां ज्ञानानामात्मा
आश्रयः स्थितिप्रवृत्तिप्रदस्तस्य भावस्तरत्वं तस्मात्सर्वेश्वरः
सर्वे सत्त्वाद्यो गुणा आभासन्ते प्रतीयन्ते येषु ब्रह्मादिमत्कुशा-
स्तेषु तैर्धार्थ्यव्येष्ट्यन्नादिस्त्रासाधारण्यगुणायुक्तैः सर्वाधारत्व-
प्रेरकत्वादिस्रासाधारण्यगुणायुक्तः लक्षितः ज्ञापितः । एवं सकल-
जगत्कारणत्वात्सर्वचेतनाञ्जनपदार्थगर्भोऽपि एकः सजातीयपदा-
र्थान्तररूप्यः एवकारेण विजातीयपदार्थान्तररूप्यः पुनर्भूयो
भूयः पर्यवशेषितः परितः सर्वभूतिसमन्वयेन सर्वविरोधपरिहा-
रेण च अवशेषितः सर्वकारणत्वेन वर्णित इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

और भी एक संदेह है किसी एक संसारी देवदत्त के-
तुल्य इस संसार में पड़ के आप भी परतंत्र होकर अपने
कर्मों के सुख दुःखों को भोगते हो अथवा आत्माराम शम
दम शील स्वभाव वाले दिव्य ज्ञान वाले होकर संसार से
उदासीन रहते हो इस बात को हम लोग नहीं जानते हैं ॥ ३५ ॥

तथापि भगवान् आप में इन दोनों बातों के होने का विरोध
नहीं है क्योंकि भगवान् तो असंख्यात गुण वाले हैं ईश्वर
हैं उन के माहात्म्य को कोई नहीं जान सकता है तो गवीन
नैयायिकादिकों के विकल्प वितर्क विश्वरूप दुष्टप्रमाणा
कुतर्क शास्त्र आदिकों से जिन के अंतःकरण भ्रान्त होगये-
हैं तिन आप्रद वालों के विवाद के अवसरसे दूर हैं समस्त
माया प्रपंच से दूर हैं केवल स्वरूप हैं आत्ममाया को अपने
में धारण किये हैं तिनको कौन सा मर्थ दुर्घट होसकता
है क्योंकि आप तो कर्ता अकर्ता दोनों अभिमान स्वरूप से
रहित हैं ॥ ३६ ॥

ज्ञानी अज्ञानी दोनों को आप दोनों प्रकार दीखते हो जैसे
कि रस्सी का टुकड़ा भ्रान्त को सर्प सा दीखता है और कौं
रस्सी दीखता है ॥ ३७ ॥

फिर विचार करने से वेही आप सब वस्तु में वस्तु-
स्वरूप ही सर्वेश्वर हो सब संसार के कारण के कारण ही
सब जीवों के अंतर्धामी होने से सब बुद्धि आदि गुणों के
प्रकाशक होने से जाने जाते हो एक आपही सब के दोषमें
गिने जाते हो ॥ ३८ ॥

अथ हंवाव तव महिमामृतरससमुद्रविप्रुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्पन्दमानानवरत-
मुखेन विस्मारितदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिनो भगवति सर्वभूतप्रिय-
सुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरन्तरं निर्वृतमनसः कथमु ह वा एते मधुमयन ! पुनः स्वार्थकुशला
ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वचरणाम्बुजानुसेवां विसृजन्ति न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः ॥ ३९ ॥

त्रिभुवनात्मभवन ! त्रिविक्रम ! त्रिनयन ! त्रिलोकमनोहरानुभाव ! तवैव विभूतयो दितिजदनुजा-
वयश्चापि, तेषामनुपक्रमसमयोऽयमिति स्वात्ममायया सुरनरमृगमिश्रितजलचराकृतिभिर्यथापराधं
दण्डं दण्डधर ! दधर्थ एवमेनमपि भगवन् ! जहि त्वाप्तं मुत यदि मन्यसे ॥ ४० ॥

अस्माकं तावकानां तव नतानां तत ! ततामह ! तव चरणनलिनयुगलध्यानानुबद्धहृदयनिगडानां
स्वलिङ्गविवरणेनात्मसात्कृतानामनुकम्पानुरञ्जितविशदरुचिरशिशिरस्भितावलोकनेन विगलितमधुरमुख-
रसामृतकलगा चान्तस्तापमनघार्हसि शमयितुम् ॥ ४१ ॥

अथ ह भगवंस्तवास्माभिरखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तायमानदिव्यमायाविनोदस्य सकल-
जीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि च ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रधानरूपेण च यथादेशकालदेहा-
वस्थानविशेषं तदुपादानोपलम्भकतयानुभवतः सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाशशरीरस्य साक्षात् पर-
ब्रह्मणः परमात्मनः कियानिह वा अर्थविशेषो विज्ञापनीयः स्याद्विस्फुलिङ्गादिभिरिव हिरण्य-
रेतसः ॥ ४२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अतस्त्वङ्गकिरेव परमपुरुषार्थ इत्याहुः । अथ हेत्यादिपर्यावर्तं
इत्यनेन । यस्मादेवमभूतस्त्वं परमेश्वरः । अथ ह्वाव अत एव हि ।
हे मधुमयन ! परमभागवता एते त्वत्पादाम्बुजानुसेवां कथं मुहूर्त-
दुर्विसृजन्तीत्यन्वयः । हि यस्मात्स्वार्थं पुरुषार्थं कुशला निपुणाः ।
अत एव आत्मा त्वमेव प्रियः सुहृद येषां ते साधवो रागादि-
शून्याः । तत्र हेतुः । तव महिमैवामृतरससमुद्रस्तस्य विप्रुषा विन्दु-
मात्रेण सकृदवलीढया आस्त्रादितया स्वमनसि निष्पन्दमान-
मतिशयेन अन्वयजिरन्तरं सुखं तेन विस्मारिता दृष्टश्रुतविषयाः
सुखलेशाभासा येषां ते । अत एव भगवति स्वयि नितरां निरन्तरं
निर्वृतं च मनो येषां ते । यत्र यस्यामनुसेवायां सत्याम् ॥ ३९ ॥

प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनेत्यादिना यावत्समाप्तिः । त्रिभुवन-
मात्मा स्वरूपं भवनं च यस्य त्रिभुवनस्यात्मा भवनं चेति वा
त्रयो विक्रमा यस्य त्रीँल्लोकात्रयनीतिं तथा त्रयाणां लोकानां
मनोहरोऽनुभावो यस्य । एवं चतुर्धा सम्योऽप्याहुः । तेषामनुपक्रम-
समय उद्यमकावो न भवतीति मत्वा । हे दण्डधर ! एवं यथा
दण्डं दधर्थं भूतवानस्येवमनं त्वाप्तंमपि जहि यदि मन्यसे इत्तुं
यदीच्छसि ॥ ४० ॥

प्रथमं तावत्स्वदीयानामस्माकमन्तस्तापं शमयितुमर्हसि । ताव-
कानामित्यत्र हेतुः । हे पितः ! हेपितामह ! तव चरणनलिनयुगलध्या-
नेन शानुबद्धो हृदये निगडः शृङ्खला येषाम् । स्वलिङ्गविवरणेन
निजमूर्तिप्रकटनेन स्वीकृतानाम् । केन । अनुकम्पयानुरञ्जितं सानु-

रागं च तद्विशदं रुचिरं शिशिरं च स्मितं तत्सहितेनाव-
लोकेन तथानुकम्पयैव विगलितो मधुरो मुखरसः प्रियवाक्
सैवामृतकला तथा च ॥ ४१ ॥

किञ्च । अस्मदभिप्रायस्त्वया ज्ञायन एव किमत्रास्माभिर्यि-
ज्ञापनीयमित्याहुः । अथ हे भगवंस्तवास्माभिरिह कियान्वार्थ-
विशेषो विज्ञापनीयः स्यादित्यन्वयः । यथा हिरण्यरेतसोऽग्रेस्त-
वंशभूतेर्विस्फुलिङ्गादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथा तवास्माभिः
कार्यैरप्रकाशनं न कार्यमित्यर्थः । अत्र हेतुगर्भायां विशेषणानि ।
अखिलजगतामुत्पत्त्यादिषु निमित्तायमानतया दिव्यमायया विनोदो
यस्य । अत एव सर्वजीवनिकायानामन्तर्हृदयेषु ब्रह्मस्वरूपेण
प्रत्यगात्मास्त्वर्षामी तद्रूपेण च बहिरपि प्रधानरूपेण आकाश-
देहावस्थानविशेषाननुलक्ष्यानुभवतः । कथम् । तेषामुपादान-
योपलम्भकतया च उपादानस्योपलम्भकतयेति वा । अत एव
सर्वेषां प्रत्ययानां बुद्ध्यादीनामपि साक्षिणः । साक्षित्वं हेतुः ।
आकाशशरीरं शरीरं स्वरूपं यस्य । अखिलत्वं हेतुस्तथा ।
साक्षात्परब्रह्मणो निरुपाधः परमात्मनः शुद्धसत्त्वमूर्तेश्च ॥ ४२ ॥

श्रीगङ्गीराराधनाचार्यकृतभाषावचनचन्द्रिका ।

यत एव भवाननितरसाधारणोदारदृष्टियोगपरिशुद्धम-
नोप्राप्तो नित्यनिरुपाधिकापरिच्छिन्ननिजानुभवकरो जगत्स-
द्विस्थितिसंज्ञितधीः सावैश्वस्यसत्त्वस्वभावपारमितायुगसागरोऽ-

भीमह्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नितरसाधारणविषयविषयशक्तिरशेषचिद्विच्छरीरकः सर्व-
ध्वरः सर्वसमांस्त एव त्वच्छरणारविन्दमधुरसास्त्राद्वनशीला-
स्त्वामविस्मरन्तोऽनन्तस्त्रिरफलरूपमुक्तिं प्राप्नुवन्तीत्याहुः । अथेत्वा-
दिना पर्यायसंत इत्यनेन गद्येन । अथ हवाय ननु भगवानत एव
हीति वाधः । हे मधुमयन । परमभागवता एकान्तिनोऽनन्यप्रयोजनाः
त्यत्पदाम्बुजसंघां कथमुहवा विभूजन्तीत्यन्वयः । हि यस्मात्ते स्वार्थ-
कुशलाः पुरुषार्थनिष्कपंकुशलाः अतः कथम्भूताः आत्मा त्वमेव प्रियः
सुहृद येषां साधवः साधुवन्ति परेषामभीष्टमिति साधवः रागा-
द्विरहिताश्च । तत्र हेतुः । तव महिम्नामृततरसमुद्रस्तस्य विप्रुषा
बिन्दुमात्रेण कथम्भूतया सकृद्वलीढयास्त्रादितया स्वमनसि
निष्कम्भमानमतिशयेन अवगिरन्तरं सन्ततं सुखं तेन विस्मा-
रिताः इष्टाः ऐहिकाः धृताः आमुष्मिकाश्च विषयाः सुखजंशा-
भासा येषां ते सर्वभूतानां प्रिये सुहृदि च सर्वान्तरात्मनि
भगवति त्वयि निर्द्वैतं सुखितं मनो येषां ते चरणाभ्युजसेषां
विशिष्यन्ति । यत्र त्वच्छरणाम्बुजसेवायां मुक्तिपर्यन्तायां सत्यां
पुनरयं संसारो न पर्यायसंतं न परिहृतिं प्राप्नोति
निवर्तन इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवमभिपूयाय प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनेत्यादिना । हे त्रिभुव-
नात्मजवन । त्रिभुवनस्यात्मान्तःप्रविश्य नियन्ता भवनमाध्वश्च
तस्य सम्बोधनम् । एवमग्रेऽपि । त्रयो विक्रमा यस्य सर्वान्तरात्म-
नस्तथाविदितमन्तरं नास्ति त्रिविक्रमस्य तवासाध्यमपि नास्तीति
भावः । हे त्रियनयन । त्रयश्चन्द्रसूर्याग्रयो नयनानि यस्य बाह्य-
मप्यविदितं नास्तीति भावः । त्रयाणां लोकानां मनोहरोऽनुभावो
यस्याश्मदभिलषितमपि तव कर्तव्यमेवेति भावः । एवं सम्बोध्य
विज्ञापयन्ति यथापि दितिजा हनुजाश्च तवैव विभूतयोऽतस्तेषां
बोधोपायाचन्तनमनुचितं तथापि तेषामनुपक्रमोऽयमित्य-
भ्युदयकाख्योऽयं न भवतीति मत्वा पूर्वं यथा स्वात्ममायया
आत्मसङ्कल्पेनैव उपात्ताभिः सुरादिसंमिभितैर्जलचराकृतिभिः
सुराद्यवतारैर्मत्स्वकूर्माद्यवतारैश्चेत्यर्थः । तत्र सुराकृतिरुपेन्द्राव-
तारः । नराकृतिः रामकृष्णादिः मृगाकृतिर्वराहादिः यथापराधमप-
राधानुसारेण दण्डं विरोधिनिरसनरूपं दण्डं कृतवानसि । एवं हे
भगवन् ! एवं त्वाष्ट्रं वृत्रमपि जहियद्युपमन्यसे हन्तुं यदीच्छसि ॥ ४० ॥

एवं प्रस्तुतं विज्ञाप्य स्वानुग्राहकं तद्वाक्यं श्रोतुकामास्तं
प्राप्ययुक्ते । अस्माकमिति । हे तत ! रक्षक ! पितामहेति वाधः ।
तावकानां त्वदीयानाम् । तत्र हेतुः । स्वलिङ्गविवरणेन आत्मीयवि-
ग्रहप्रकाशनेन आत्मसात्कृतानामात्मीयत्वेन परिगृहीतानां तव
चरणायुगलध्वनिनैव अनुवर्द्धं वशीकृतं हृदयं तदेव निगल्यो येषां
तेषां नः यत्तु कस्याप्यस्माद्विषया कृपा तयानुरजितं सानुरागं च तद्वि-
शदं रुचिरं च स्मितं तत्सहितनावलोकनेन तथानुकम्पयैव
निगलितो मधुरो मुखरसः प्रियवाक्सेवामृतकला तयान्तस्तापं
शमयितुमर्हसि ॥ ४१ ॥

अपरमहिमशालिनस्तवास्माभिर्विज्ञाप्यभेतत्किमदित्याहुः । अथे-
त्यादिना हिरण्यरेतस इत्यनेन । अथ । ननु हे भगवन् ! इस्मा-
भिर्विज्ञापनीयस्तव कियानर्थः प्रयोजनं स्यात् । तत्र दृष्टान्तः ।
विष्णुलिङ्गादिभिरिव हिरण्यरेतस इति । विष्णुलिङ्गादि-
भिरिवाग्नेः कार्यभूतैर्हिरण्यरेतसः कारणभूतस्याग्नेरिव त्वत्का-

र्यभूतैरस्माभिर्विज्ञापनीयः कारणभूतस्य तव 'कियानर्थ' इत्यर्थः ।
कार्यकारणभावमात्रपरोऽयं दृष्टान्तः । उभयोरप्यचेतनत्वे वि-
श्रुततद्वधृत्योरसम्भवात् । यद्वा । अग्नेर्विष्णुलिङ्गादिभिः क्रि-
मायाः प्रकाशः कियान् । तथास्माभिर्विज्ञाप्योऽर्थस्तव किय-
नित्यर्थः । यद्वास्माभिः कथम्भूतैरित्यत्र दृष्टान्तः । यथा विष्णु-
लिङ्गा अग्न्यायस्तसत्तस्थित्यादिमन्तस्तथा त्वदायस्तसत्तयादिमन्ति-
रिति । कथम्भूतस्य । तवास्त्रिजगतामुत्पत्तिस्थितिखयेषु निमि-
त्तायमाना विक्रयमाया या दिव्या माया सैव विनोदः परि-
करो यस्य सकलजीवसमूहानामन्तर्द्वये ब्रह्मप्रत्यगात्मस्वरूपेण
प्रत्यक्षीय आत्मा शरीरं यस्य तत्स्वरूपेण ब्रह्मशब्दाच्चेन
जीवशरीरकत्वेन स्वरूपेणेत्यर्थः । बहिः प्रधानं प्रकृतिः रूपं
यस्य प्रधानशरीरकत्वेन "यस्यात्मा शरीरं यस्य पृथिवी शरीरम्"
इति भूतः । देशकालदेहावस्थानविशेषाननुल्लङ्घयान्तिकस्यानु-
भवतः व्याप्तस्य । यद्वा । तेषामुपादानोपलब्धमकृतयानुभवत इत्य-
न्वयः । तेषां देशकालदेहादीनामुपादानं स्त्रीकारः । एतस्मिन्
देशे काले देहे एतत्सुखदुःखादिकमुपादेयमित्येवं रूपमुपादानं
तत्त्वोपलब्धमकृतया अभिज्ञापकतया निदानेन सह सर्वज्ञानजनक-
तयानुभवतः व्याप्तवत इत्यर्थः । सर्वप्रत्ययसाक्षिणः सर्वजीवानां
चित्तवृत्तिसाक्षिणः आकाशशरीरस्याकाशो दहराकाशः स
एव शरीरं मूर्तिर्यस्य आसमन्तात्प्रकाशते प्रकाशयति आकाशः
अप्रकाशं सर्वस्य प्रकाशमपरिच्छिन्नं ज्ञानं तदेव शरीरमाकरो
यस्मेति साक्षात्परब्रह्मणः मुख्यवृत्त्या परब्रह्मशब्दाच्चरस्य
परमात्मनः लोकत्रयमन्तःप्रविश्य धारकस्य ॥ ४२ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तदेवं बहिर्मुखानाक्षिप्य तज्जकान् स्तुवन्ति । अथ हेति ॥ ३६-४१ ॥

अथ भगवन्निति सम्बोध्य ब्रह्मपरमात्मरूपत्वेऽपि भगवद्रूप-
त्वस्यैव भेदप्रथमप्रेतमतः प्रधानरूपेण चेति सर्वभेदरूपेणानि
भगवदात्मेन ज्ञेयार्थः । आकाशशरीरस्येति आ सर्वतः काशते
विराजते यत्तत् परं ब्रह्मैव शरीरं यस्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

भीमद्विभवापचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

तदेवं बहिर्मुखानाक्षिप्य तज्जकान् स्तुवन्ति । अथ हेति । सकृ-
दप्यवलीढया आस्त्रादितया जनितेन सुखेन प्रेमानन्देन एका-
न्तिनः त्वत्सेवकतानमानसत्वात् देवण्यादीन् अनुपासीनाः ।
तदपि देवण्यादयस्तेषु बहुतरमेव प्रसीदन्तीत्याहुः । सर्वेषां भूतानां
प्रिये सुहृदि सर्वेषामात्मनि चेति । त्वत्सेवायां सत्यां तं
सर्वेऽपि सेविना एव बभूवुरिति भावः । स्वार्थकुशला इति । तेन
त्वत्सेवात्यागिनः कुयोगिप्रभृतयः स्वार्थचारिणः एवेति
भावः ॥ ३६ ॥

तज्जकेषु मध्ये सकामत्वाद्यमेवातिनिरुद्धा इति द्योतयन्तः
प्रस्तुतं विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनमात्मभवनं यस्य तज्जका देवमनु-
ष्यादयो यत्र स्थित्वा त्वां सेवन्ते तद्विदमसुराक्रान्तासूदिति

भीमर्द्धिभवाय च कवचसिं कृतसारायं दर्शनी ।

भावः । त्रिभिर्विक्रमैर्लोकान् नयसीति । यदेव त्रिभुवनं
धामनावतारे त्रिभिरेव पादैः प्रविष्टुं बलैः सकाशादानीया-
स्मभ्यं दास्यसीति भावः । त्रिलोकांत । सप्रत्यपि त्रिलोकस्था
जनास्तत्राभ्यां पश्यन् । दैत्यं संहरति भावः । ननु परार्हिसां
समुद्दिश्य मां यजध्वे तत्राहुः । तत्रैव विमूढयो यद्यपि तदपि
तेषामुपक्रमसमयो नायमिति ज्ञात्वा निवर्त्याम इति भावः ।
तस्मात् हे दण्डधर ! पूर्वं यथा दण्डं दधयं एवमधुनापि उप
समीपकाक्ष एव ॥ ४० ॥

एवं स्तुत्वा कृपावशो कमधुरमाभ्यासनागमूनें प्रार्थयन्ते । अस्मा-
कमिति । हे तन ! तान ! तनामह ! हे पितामह ! तव चरणानलि-
नयुगलमेव ध्वानानुबद्धदृश्यस्य निगडः शृङ्खला येषां त्वचरणा-
रविन्दामनोमधुपमाकण्डं न शक्नुम इत्यर्थः । स्वलिङ्गविन-
शेन निजमूर्तिप्रकटनेन विगलितः मुखचन्द्राग्निः सूनः मधुरो
मुखरसः प्रियवाक् स एवामृतकला तथा च ॥ ४१ ॥

तव त्वयि कियानर्थविशेषो विज्ञापनीय इत्यन्वयः । प्रत्यगात्मा
अन्तर्यामी तद्रूपेण बहिरपि विषयेषु प्रधानं भावा इन्द्रि-
यादिकं तद्रूपेण देशश्च कालश्च देहस्थानस्थानविशेषो बाह्या-
दयश्च ताननतिक्रम्य अनुभवतः । तेषां देवादिजीविकायानाम्
उपादानतया करणत्वेन उपलम्भकतया प्रकाशकत्वेन च दृष्टं
विज्ञापनीयं जानन इत्यर्थः । आकाशवज्रवैराग्यं शरीरं यस्य
हिरण्यरेतसो बह्वर्धस्फुलिङ्गादिभिस्तरकणभूतैरिवास्माभिः ॥ ४२ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिंखान्तप्रदीपः ।

अथ "कारणं तु श्रेयम्" इति श्रुतिमुपबृंहयन्तः संसारनिवृत्तये
त्यज्जनमेव कर्तव्यमिति सूचयितुं शिष्टाचारमाहः । अथेति ।
हे मधुमयन ! तव महिमा मृतरससमुद्रस्य विप्लवा बिन्दुना मकु-
द्वलीढया एकवारमप्यास्वादितया स्वमनसि निर्यन्द्मानेन
प्रकथमानेन अनवरते न अभ्यान्तेन सुखेन विस्मृताः दृष्टभूता
ऐहिकामुष्मिका विषयसुखलेशाभासा येस्ते भगवति नितरां
निरन्तरं निवृत्ते मनो येषां ते । अत एव स्थायिकशलाः आत्मा
परमेश्वरो भवान् प्रियः सुहृद् येषां ते । त्वचरणाभ्युजानुमेवां
कथं विलुप्तं नैव विस्मृजनीत्यर्थः । यत्र सेवायां सत्यामयं
संसारपर्यावर्तः जन्ममरणप्रवाहः पुनर्न भवति ॥ ३६ ॥

वयमर्थाधिनेन त्वज्जकेषु निकृष्टा इति सूचयन्तः प्रकृतं
विज्ञापयन्ति । त्रिभुवनेत्यादिना हे त्रिभुवन ! विराड्द्वय ! आरमेन
श्रेष्ठेन भवने यस्य हे तथाभूत ! त्रिषु कालेषु विविधः क्रमः
परक्रमो यस्य हे तथाभूत ! कालानवच्छिन्नपराक्रमः त्रिषु
कालेषु अनोदरोऽनुभावो यस्य हे कालानवच्छिन्नानुभाव ! यद्यपि
इतिजाद्योऽपि तत्रैव विभूतयः तथापि यतस्तद्रूपक्रमस्य
त्रैलोक्यराज्योद्यमस्यायं कालो नास्ति इति हेतोः । हे दण्ड-
धर ! यथा स्वकीयेषु भक्त्युपाय आरमेनस्तव माया कृपा सुरत-
राधाकृतिविध्यापरायं दण्डं स्वभक्तप्रतिकूलेषु भूतशान्ति
एवमेव त्वाहमपि यदि उत मन्वसे हन्तुमिच्छासि तर्हि
उहि ॥ ४० ॥

अतिदैन्ययुक्ताः शीघ्रं कृपां प्रार्थयन्ते । हे तन ! पितः । हे तना-
मह ! तव चरणानलिनयुगलध्यानमेवानुबद्धां दृष्टये निगडो येषां
तेषाम् । स्वलिङ्गविनश्येन स्वमङ्गलमूल्योचितकारेण त्वचरमसा-
रकृतानामनुकम्पया रजितो विशदो विपुलो रश्मिरो यः स्मिता-
घञोक्तः तेन विगलितया मधुरया मुखामृतरसकलया आस्त-
स्तापं हे अनघ ! प्रायुषकारादिवासगारुपाघण्य ! धामयितुम-
र्हसि ॥ ४१ ॥

सर्वात्मनि सर्वेषु त्वयि अस्माभिः किं विज्ञापनीयमिति सह-
ग्रान्तमाहुः । अथेति । हे भगवन् ! यथा हिरण्यरेतसः अग्नेस्तदंशभूतै-
र्धस्फुलिङ्गादिभिः प्रकाशो न क्रियते तथास्माभिरंशभूतैरहं तव
कियानर्थविशेषो विज्ञापनीय इत्यन्वयः । तत्र हेतुगर्भाणि विशेष-
ग्यानि अखिलजगतामनन्तकोटिब्रह्मायडानामुत्पत्त्यादिषु निमित्ताव-
मानया परमकारणेन त्वया महदादिभावं नीयमानया हिरण्य-
मायया विनोदो यस्य सकलाः सपरिकराः जीविकाया
जीवसमूहा येषु तेषामल्लिखानां जगतामनन्तकोटिब्रह्मायडानामन्त-
र्दृष्टेषु बहिरपि ब्रह्मव्यगात्मरूपेण ब्रह्म च तत्पदार्थलक्षणं
प्रत्यगात्मस्वरूपं च पदार्थलक्षणं तयोः समाहारद्वन्द्वैक्यम् । ब्रह्म-
रूपेण स्वांशभूतजीवरूपेण स्वशक्तिरूपेण च तेषां सकलजीवि-
कायानामुपादानतया उपलम्भकता प्रकाशकता तथा च देशादिक-
मनतिक्रमेति यथादेशकालदेहावस्थानविशेषमनुभवतः अनप्य
सर्वप्रत्ययसाक्षिणः आकाशवज्रसंज्ञमप्राकृतं यस्य शरीरं
तस्य ॥ ४२ ॥

भाषा टीका

हे मधुमयन ! इसी हेतु से जो आपकी महिमा कृपा प्रसन्न रस
का समुद्र है उसके एक बिन्दु मात्र से एक बारभी आस्वादन
करा भक्ति से हुआ जो अपने मन में अचल निरन्तर सुख
तिस से देखे सुने सब विषय सुखों के लेशमात्र भूल जाने है
जिन के ऐसे एकान्तिपरमभाग्यजन सब भूतों के सुहृद्
सर्वात्मा भगवान् में अनिश्चय से निरन्तर लगे हुये मन में सुखी
होकर यदि ये स्वार्थ में चतुर हों तो अपने सुहृद् आपकी
चरण कमल की सेवा को क्यों छोड़ेंगे जिन में कि फिर वह
संसार का भ्रमण नहीं होता है ॥ ३६ ॥

हे भगवन् ! तीनों भूवन आपके स्थान हैं तीनों लोक में आप
काही प्रभाव है तीनों लोकों में आपकी सीखा है वनुज
दैत्य ए सब आप की ही विभूति हैं तथापि यह उनके
उपद्रवका काल नहीं है इसलिये अपनी माया से देवता
मनुष्य मृग नृसिंह हयग्रीव जलचर आकृतियां धारण कर के
अपराध के अनुकूल दण्ड देते हो निर्मा प्रकार हम धृतासुर
को भी मारा यदि आपकी इच्छा होना कृपा कीजिये ॥ ४० ॥

हे तन ! हे पितामह ! हे अनघ ! हम आपके दास हैं आप
के चरणों में नम्र हैं आपके चरण कमल युगल में ध्यान
में हमारी शृङ्खला बंधा है आपने अपनी मूर्ति का दर्शन
कराकर हम लोगों को अपना बनाया है सो आपके कृपा
अनुगम युक्त अनि निमज्ज अनि सुन्दर अनि शीतल तागा
युक्त ननों के अलंकार से तथा मन्दहाम से तथा मुख से

अत एव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं भगवतः परमगुरोस्तव चरणशतपलाशच्छायां विविधवृजिन-
संसारपरिश्रमोपशमनीमुपशृतानां वयं यत्कामेनोपसादिताः ॥ ४३ ॥

अथो ईश ! जहि त्वाप्तं प्रसन्नं भुवनत्रयम् ।

प्रस्तानि येन नः कृष्ण ! तेजांस्यस्त्रायुधानि च ॥ ४४ ॥

हंसाय दहूनिनयाय निरीक्षकाय कृष्णाय मृष्टयशसे निरुपक्रमाय ।

सत्सङ्गहाय भवपान्थनिजाश्रमाप्तान्ते परीष्टगतये हरये नमस्ते ॥ ४५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

अथैवमीडितो राजन् ! सादरं त्रिदशैर्हरिः ।

स्वमुपस्थानमाकर्ण्य प्राह तानभिनन्दितः ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठाः ! मदुपस्थानविद्यया ।

आत्मैश्वर्यस्मृतिः पुंसां भक्तिश्चैव यया मयि ॥ ४७ ॥

किं दुरापं मयि प्रीते तथापि त्रिबुधर्षभाः ! ।

मय्येकान्तमतिर्नान्यन्मत्तो वाञ्छति तत्त्ववित् ॥ ४८ ॥

न वेद कृष्णः श्रेय आत्मनो गुणावस्तुदृक् ।

तस्य तानिच्छतो यच्छेद्यदि सोऽपि तथाविधः ४९ ॥

स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्न वक्तव्यज्ञाय कर्म हि ।

न राति रोगिणोऽप्यथं वाञ्छतो हि भिषक्तमः ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

विगलित जो मधुर वचन अमृत तिसके लेश से हम
लोगों के भीतर का जो वृत्तासुर के भयरूप ताप तिस-
को आप शांत करने के योग्य हो ॥ ४१ ॥

अब हम लोग आपको किमवात का विहापन करमके हैं
क्यों कि सम्पूर्ण संसार की उत्पत्ति स्थिति प्रलय की नि-
मित्त जो दिव्यमाया से आपका खेलमात्र है और आप
सब जीवों के हृदय के भीतर ब्रह्म रूपसे अन्तर्यामी रूप
से रहने हो बाहिर में प्रधानरूप से रहते हो इसीसे देशकाल
देह निगके विशेषोंके उनके उपादान कारण होने उनके
उपलम्भक होनेसे आप अनुभव करते हैं। सबकी बुद्धिके सबी
हों आकाशादि सब तत्त्व आपके शरीर हैं आप साक्षात्
परब्रह्म हो परमात्मा हो सो जैसे अग्नि के भागे चित्तगारी कुछ
गिनतीमें नहीं आती हैं तैसे हम आपसे कुछ जाना न हो
सकते हैं ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अत एव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेन यस्य कार्यस्य
कामेनोपसादिताः प्रापिनास्तदस्माकं कार्यं स्वयमेवोपकल्पय
सम्पादयेति । चरणमेव शतपलाशं कमलं तस्य छायां विविधैर्बृ-
जिनैर्यः संसारपरिश्रमस्तस्योपशमकरीमुपशृतानां प्राप्तानाम् ॥ ४३ ॥

पूर्वं भक्त्यत्कषोंकस्तत्कामवाङ्मा माभूदिति स्वकामं कथयन्ति ।
अथोऽनन्तरमेव ॥ ४४ ॥

श्रीशं तद्विधाय पुनः प्रणमन्ति । हंसाय शुद्धाय हरये
आर्तिहराय ते नमः । शुद्धत्वे हेतवः । दहूनिनयाय हृदयाकाश-
निकेनाय । निरीक्षकाय । बुद्ध्यादिसाक्षिण्यं । कृष्णाय सदानन्द-
रूपाय ।

कृषिर्भूवाचकः शब्दो शाश्व निवृत्तिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इति निवृत्तः । आर्तिहरत्वे हेतवः । मृष्टं रुचिकरं यज्ञो मृष्टं । निवृ-
पक्रमायदिशून्याय । सन्निः सङ्गुह्यन इति तथा तस्मै । भव-
पान्थो भवरूपे पथि वसमानस्तस्य जनस्य निजाश्रमामौ स्वश-
रणप्राप्तौ सत्यां संसारस्यान्ते परीष्टा सर्वतः पूजिता उत्तमा
गतिः फलं यस्तस्मै ॥ ४५ ॥

भीमरक्षामिह्नमाचार्यदीपिका ।

अभिनिन्दितः सन्तोषिनः ॥ ४६ ॥

मदीयमुपस्थानं स्तोत्रं तस्माद्विदया विद्यया ज्ञानेन । ज्ञानमन
देभ्योऽर्थमसंस्वारितं तस्य स्मृतिर्यथा । न हि विरोध उभयमित्या-
दिना । कर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्मायिकापेक्षेः भक्तिश्च यथा भवति ॥ ४७ ॥

अथ ह भगवन्नित्यादिना भक्तेः सर्वोत्कर्षोक्तेर्मत्कमनि-
गम्यति । किमिति ॥ ४८ ॥

यद्युक्तं देवैः स्वयं तदुक्तपथास्माकमित्यादि तत्सम्पादनं
कृपाकर्ममात्रुचितमित्याशयेनाह । न चेदेति छात्रायम् । गुणेषु
विषयेषु तत्त्वदर्शी । तान् विषयान् । तथाविधोऽह एव ॥ ४९ ॥

कर्म न वक्ति । प्रवृत्तिमार्गे न वक्ति हि । अपथ्यं यथा न
राति न ददाति भिषक्तमः सङ्केतः ॥ ५० ॥

भीमस्त्रीरराधवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत्न एवं ययमगोर्विष्कुञ्जिका इव त्वदायत्तसत्तादिमन्तः
अत एवास्माकं तदुपकल्पय तत्कार्यमुपकल्पय सत्त्वाद्यैः किन्तत्
यत्कामेन यत्प्रयोजनकामेन यत्तदुपपन्नादिनाः । ननु दिनित्तदनुमानामपि
मदायत्तसत्तादिमन्तार्थिक विभेदेण स्वकार्ये साधयेत्तदुपकल्पे इत्या-
शङ्कां निराकुर्वन्तः स्वात्मनो विधिपति । परमगुणैर्भवनभरणा-
धेवशतपञ्चाशे कुशंशवे तयोदकापामुपसृजानामभिनामां प्रपञ्चा-
नामिति भावः । कथम्भूतां छायां विविधैर्हृजिनैः पापैर्भैः संस्वारस्य
परिभ्रमः तस्य उपशमनीम् उपशमयन्त्यनभेदपुण्यशमनीं ताम् ॥ ५३ ॥

तदुपकल्पयेत्यन्तदेव विदधयति । अथो इति । अतः हे ईश !
भुवनत्रयं प्रसृजन् त्वाष्ट्रं हृन् जहि जेन त्वाष्ट्रं हे कृष्ण !
तोऽस्माकं तेजांस्यस्त्रायवायुधानि च प्रस्तानि ॥ ५४ ॥

तद्विषय पुनः प्रणयति । ईसायेति । ईसाय निरुक्त-
निष्कलक्ष्णाय प्रणयति इत्ये वा वहुं हृदयपुण्डरीकं तदेव
निष्कलं यस्य तस्मै अस्मदीयदुःखाभिजातेति भावः । निरीक्ष-
काय चित्तवृत्तिसाधये न कापट्येनास्माभिर्विज्ञापितमिति भावः ।
कृष्णाय भारापहरणेन भूमेः सुखकराय सुखशले विशुद्ध-
कीर्तये प्रपञ्चार्तिहरणेन न तवापकीर्तिरापि तु निष्कलक्ष्णाय
कीर्तिरेवेति भावः । निरुपक्रमः निर्गतः उपक्रमः अस्मदुद्योगो
यस्मात्तस्मै त्वत्प्रपत्तिव्यतिरेकेण नास्माकमुद्योगोऽस्तीति भावः ।
सत्तां कृपाशान्तानुवर्तिनां सङ्ग्रहाय स्वीयत्वेनानुग्राहकाय भय-
पाण्याः संसाराध्वगास्तेषां निजाधमाय स्वगृहभूताय यथा
"पान्थः स्वशरणं यथा" इत्युक्तरीत्या स्वगृहं प्राप्य सुख्यति
तथा भयपाण्यानां निजाधमाय न केवज्जैहिकानुग्राहय अपि स्वा-
मुष्मिकसुखदाय चेति भावः । शश्वत्सदा गरिष्ठा
गतिः फलतद्रूपाय निरतिशयपुरुषार्थरूपाय हरये तृप्तये नमः प्रपञ्चा-
गामनेकाधर्मेविकाशिमौक्तिकादिदुःखहरणशीलाय नमः नमः
॥ ५५ ॥

एवं वेदैः संस्तुतो विज्ञापितश्च भगवानुवाचेत्याह मुनिः ।
हे राजर् ! त्रिदशैर्देवैः साद्वर्मेवमीडितः स्तुतो भगवात्स्व
स्वकीयमुपस्थानं स्तोत्रमाकर्षयामिगन्धितः ताम्रत्याह ॥ ५६ ॥

उक्तिमेवाह । प्रीत इत्यादिना वाचदध्यायपरिसमाप्ति । हे सुर-
भेष्टाः ! मनुपस्थानविद्यया स्तुत्यात्मिकाया विद्ययाहं वा पुष्पपत्रं
प्रीतः विद्यां विशिनष्टि । यथा अमृता ययानया विद्यया पुंसां ताव-
न्मज्जतिस्तत आत्मैश्वर्यस्मृतिर्देहीनिरिकात्मनोपहतवाग्मत्वादि-
गुणा एककृपात्मैश्वर्यस्मृतिश्च भवति ॥ ४७ ॥

यद्यपि मयि प्रीते सति हे विष्णुपर्यभाः ! किं दुराधं किं दुर्लभं
न किमस्ति सर्वमपि चाच्छिन्नं सुलभमेवेति भावः । तथापि
मयेकान्तमतिरत्नप्रयोजनविषया मतिर्यस्य । अत एव तस्य-
विष्मत्तोऽप्यार्थिकश्चिदपि न चाच्छति मां प्रसाद्य प्रतिपक्ष-
जयकामा यूपमत्तद्विदो मन्दबुद्धय इति भावः ॥ ४८ ॥

एतदेवोपपादयति । नेति । गुणेषु शब्दादिविषयेषु वस्तुतः
पुरुषार्थदृष्टिस्त एव कृपयाः इन्द्रियवद्वयः पुमानात्मनः स्वस्य
श्रेयो निरतिशयपुरुषार्थरूपं न वेत् एव तान् शब्दादीनिष्कलः
तस्य पुंसः तान् शब्दादीनीशोऽपि निरतिशयपुरुषार्थप्रदान-
समर्थोऽपि यः पुमान् यच्छेदयाद्यदि सोऽपि तादृश एव कृपयाः
कृप्येत श्रेयोऽनभिधेन धुद्र पुरुषार्थं प्रार्थितोऽपि स्वयं परम-
पुरुषार्थप्रदानसमर्थोऽपि धुद्रफलं प्रयच्छत्कृपया एवेति भावः ॥ ४९ ॥

एतदेव दृष्टान्तमुक्तेन विदधयति । स्वयमिति । निःश्रेयसं निर-
तिशयपुरुषार्थं तत्साधनं च विद्वान् स्वयमपिज्ञाय परमपुरुषार्थ-
तत्साधनज्ञानरहिताय केवलकर्मात्मिकादुःखताय कर्मैव कुर्वन्ति
न वक्ति न बोधयति तथाहि भिषकुश्रेष्ठः वाच्छतः कामय-
मानस्यापि रोगिण्यः अपथ्यं न राति न ददाति ॥ ५० ॥

भीमस्त्रीरराधवाचार्यकृतपद्मरावली ।

हंसवत्सारमादयो दध्नित्तवाय हृदयाकाशनिवासाय
"तस्यान्ते सुविष्टस्तुभं तस्मात्सर्वं प्राप्तिमुत्तम" इति श्रुतेः निरीक्ष-
काय चेतनकर्मसाधये कृष्णाय "कृपिर्भूवाचकः शब्दो गात्र
निर्मुक्तिवाचकः" इत्यतः सत्तत्पुण्यानन्त्याय कृतो पूर्णो पणो बल-
प्राप्तो यस्य स तथा तस्मै निरुपक्रमाय अमजनकप्रयत्नम-
न्तरेण अगत्कथं "निरुपक्रमा हरिर्नित्यमप्रयत्नो ह्यप्रक्रमे" इत्यतः
सत्तां संप्रदां यस्य स तथा तस्मै भयपाण्याः संसारमार्गे वर्त-
मानाः तेषां निजाधमाय "निजमात्मीयनित्ययोः" इत्यभिधानं शश्व-
देकप्रकारा वारिष्ठा धर्मादिरत्युत्तमा गतिर्मत्किलक्षणा यस्मात्स
तथा तस्मै हरये आपत्परिहरणशीलाय ॥ ५५ ॥

अमुपस्थानं स्वाध्यायं स्तुतिम् ॥ ४६ ॥

मनुपस्थानलक्षणाया विद्यया पुंसामात्मैश्वर्यस्मृतिर्माहात्म्य-
स्मृतिः मायि भक्तिश्च भवतीत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

प्रीते प्रत्यक्षे तथापि फलप्राप्त्यन्तायासेऽपि भक्तिज्ञानप्रसादे-
भ्योऽप्यत । अतः हेतुस्तद्विधिनि । अनेनायमाधिकारिषु सुकृपाधिक्य-
प्राप्तियोग्य इति ज्ञायते ॥ ४८ ॥

तत्तद्विषयास्त्वभिलाषकस्य किं फलमिति तत्राह । नेति ।
यः कृपयाः कामानागिष्यन् स्वस्य मोक्षार्थं श्रेयो न वेत् । कुतः ।
गुणवस्तुतः स्वार्थेर्गमानां शब्दादिविषयाणां वस्तुतः अमति-
हनत्वदर्शी नित्यवज्ञानान्यर्थः । अद्विगच्छतोऽपि नित्यवक्तव्य तस्य

भीमज्ञानवचनजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तान् कामान् यच्छेदद्यां त्वां भजमानस्य तथाविधफलदातृत्वं तव कथं युक्तमिति तत्राह । यदिति । यदि स मां भजमानोऽपि तथाविधः नश्वरफलस्वीकारयोग्यः उत्तमाधिकारी न स्यात्तर्हि तस्मै पौष्टिकान् कामान् दद्यां यश्च त्रैविद्याऽन्युत्तमो न स्यात् तस्मै स्वर्गादिकामान् दद्यामिति विशेषमभिप्रेत्याचार्यैरुत्तमो न भवति चेदिति व्याख्यातम् । यच्छेदिति पाठोऽयमर्थः । त्वज्ज्ञकादन्यः कथमिति तत्राह । नेति । गुणवस्तुहक त्रिगुणजन्यशरीरादेर्वस्तुत्वज्ञानी दीनोऽप्युत्तमः श्रेयो मांश्चाकथं न वेद तद्विज्ञानवद्वाञ्छन्तस्य सेषकस्य सेव्योऽपि तथाविधोऽन्युत्तमो न भवति चेत्तर्हि तादृशान् कामान् यच्छेदद्यात् मत्प्रतिरिति शेषः ॥ ४६ ॥

कथमन्युत्तमो न भवतीति तत्राह । स्वयमिति । विज्ञांस्तत्तयो-
व्यमुक्तिविशेषं जानन्नन्युत्तमः स्वयमज्ञाय अज्ञानिने पुंस कर्म-
भिर्निःश्रेयसं न वक्ति नोपदिशति किं तु "तमेवं विद्वान्" इति
भूतेः । ज्ञानेनैव यथा पश्यमेव अभिविञ्चति ददाति नापश्यमि-
त्यनुपपन्नमिषक् भिन्नस्य रोगं सिञ्चति आप्याययति प्राणमिति
वा वैद्यः पानीयं वाञ्छन्तो ज्वरादिरोगार्तस्यापथ्यं पानीयादि-
द्रव्यं न रति न ददाति तस्मादनीदृश उत्तमो न भवतीत्यर्थः ।
ननु कृपणः कर्मणा सिद्धिकामित्वादि नात्युत्तम इत्यभिप्रेतं
तत्कथमुच्यते ॥

लोकसङ्ग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हमि ।

यदि ह्यहं न वर्तये जातु कर्मयतन्द्रितः ॥

इत्यादौ भगवतेव कर्मविधानादत्राह । स्वयमिति । मादृशो
विद्वान् स्वयं केवलैः कर्मभिरज्ञाय अज्ञानिने निःश्रेयसं न ददाति
किं तु ज्ञानद्वारा शुद्धान्तःकरणाय यथा भिषगपि केवलफल-
कामिन एव तादृशफलं दीयते अतः साफल्यफलस्वीकार-
योग्य इति नियम्यते तर्हि किमर्थं तस्मै तादृशमपि दीयत
इति चेन्न । युष्मज्जकत्वेन फलदानस्य युष्मादृष्टत्वात्तदेव मम
प्रियं युष्मत्कामाभावे तत्फलं न दद्यां भवतां च मत्प्रियका-
मित्वादेन चाचार्यैरुक्तम् । युष्मत्कामो मत्प्रिय एवाभ्ययान् दद्यामिति
भावः ॥

विष्णोः प्रियं कामयन्ति देवा नैवाप्रियं कश्चित् ।

यद्यप्रियं कामयन्ति न रातीशो द्वितो यतः ।

इति । एतन् यदि पुरुषेण निष्कामेण भवितव्यं तर्ह्यस्मत्कामो
निष्कलो भवतांऽनिष्टत्वादिति शङ्का माभूत् त्वापूहननस्य ममे-
ष्टत्वात्तद्विषमेव युष्माभिः कामितोमत्यतो वाचायैः युष्मत्काम
इत्याद्युक्तम् ॥ ५० ॥

श्रीमर्ज्जावगोस्त्राभिकृतक्रमसम्बन्धः ।

उत्कृष्टया पुनः कुरुऽनेव निन्दयन्ति । अयो इति ॥ ४४-४६ ॥

आत्मा जीवश्च इश्वरश्च आत्मेश्वरौ । तयोर्भावः आत्मेश्वर्यम्
उभयपदवृत्तः । तस्य स्मृतिरिदं विद्वक्तुं यस्याः अथ तत्र भवान् किं
देवदत्तयदित्यादिः ॥ ४७-४८ ॥

स्वयमिति । तस्मात्त बुद्धिर्देहं जनयेदित्यादिकम् । असमर्थो-
पदेष्टुमिषयं ज्ञयम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

भीमज्ञानवचनवचनसिद्धसाराधर्मादीनी ।

अत एव सर्वज्ञत्वादेव वयं यत्कामेन यस्य कामनया चर-
णपञ्चच्छायामुपसादिताः स्वयं स्वयैव प्रापिताः । तत्कार्यं स्वय-
मेव उपकल्पय सत्पादय । छायां कीदृशीमुपसृतानां भक्तानां
परिभ्रमोपकामनीम् ॥ ४३ ॥

सर्वज्ञैव स्तुतिषु शुद्धभक्तेरुत्कर्षकथनात् कदाचिद्भक्ति-
मेव ददाति भगवांस्तथा सति प्रमादकम्पादिमन्तो वयं स्वार्थ-
सुखेषु वैमुख्योदयात् पृथिव्यानेव पर्याट्टियामोऽस्मद्विरिण पवाम-
रावर्तमव्यास्य निराजिष्यन्त इत्याशङ्क्या गार्भोपाभावेन च
स्पष्टमेव काममाहूः । अथा इति ॥ ४४ ॥

तव चरणयोः पतामः शीघ्रं जहति वैकल्येन भीकृष्णरूपिणं
तं सर्वमेव स्वाभिलषितमभिरुच्ययन्तः प्रणमन्ति । हंसाय सारा-
सारौ विमृश्य सारप्रादिणौ । दह्निजलाय अस्मद्विषसरोनिके-
ताय । निरीक्षकाय तत्रास्मद्विषयु प्रस्तुतं काममपि निरीक्षमा-
याय । ततश्च मृष्टयशसे । अस्मत्प्रहाविपञ्चाय कत्तलक्ष्मणम् यशस्ते
लोकं गायन्तीति भावः । निरुपक्रमाय अस्मद्विषेदितकुलेषूप-
क्रमं विनैव न तत्तत्प्राप्तसमर्थाय । किं तु सतां भक्तानामेव
प्रयासेनापि सङ्ग्रहो न चान्यवस्तुनां यस्य तस्मै "नमोऽकिञ्चन-
चित्ताय" इति वचनात् । किञ्च । भवधर्मनिये पाण्यास्तेषामस्मदाद-
बुर्जीवानां शुद्धभक्तिरहितानामपि निजस्याभ्रमस्य प्राप्तौ अविद्यां
तीर्त्वा स्वानन्दविधिगमे सतीत्यर्थः । संसारस्य अन्ते एव सर्वतो
भाधेनेष्टा वाञ्छिता गतिः सायुज्यं सात्विक्यं दास्याद्विप्रेमा वा
यतस्तस्मै ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ममोपस्थानं स्तोत्रमेव विधा तया । आत्मैश्वर्येति । ये माम-
नया स्तुयन्ति तेषां ममैश्वर्यस्मृतिर्भवेत् । आत्मैश्वर्याविक्रियमा-
येन सगुणमगुणः सृजास हरासि पासीत्यतर्क्यैश्वर्योक्तः ॥ ४७ ॥

अहो दौर्भाग्यं मूलंता च युष्माकमनया विधया मां स्तुत्वापि
भक्तिं न प्रार्थयध्व इत्याह । किमिति ॥ ४८ ॥

यद्यपि ययं मूर्खो विषयानभिज्ञस्ततः स्वमद्भाभद्रं न जानीथ
तदप्यहन्तु निजस्तान् कथं युष्मज्यं दद्यामि । न हि माता सुनेभ्यः
स्वहस्तेन वियं ददातीत्याह । नेति । गुणान् विषयानेव वस्तुपुण-
वार्थं पश्यतीति सः । आत्मनः श्रेयो न वेद । तस्य तस्मै तानेव
यां विज्ञोऽपि यच्छेत् सोऽपि अह एव ॥ ४९ ॥

कर्म न वक्ति । प्रवृत्तिमार्गे नोपदिशति अपथ्यं यथा न रति
न ददाति भिषकमः सदैवः ॥ ५० ॥

भीमच्छुद्धवक्तुसिद्धांतप्रदीपः ।

अतो वयं यत्कामेन यस्य प्रयोजनस्य सङ्कल्पेन तव चर-
णपञ्चपञ्चाशच्छायामुपसादिताः प्रापिताः तदस्माकमुपसृतानां
चरणगातानां स्वप्नप्रकल्पय सत्पादय विविधैर्दृष्टिजनैः संसार-
परिभ्रमस्तस्य शमनीमिति विशेषयोगेन धिगस्माकं वामे प्रति येन
मुक्तिदां तव चरणकमलपञ्चच्छायां तुच्छप्रयोजनकृते नीतावय-
मिति द्योत्येन ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

दहो हृदयाकाशः गिलयो यस्य तस्मै । हृदिष्येयाय निरीक्षकाय
सर्वसाक्षिणे निर्गतः उपक्रम उत्पत्तिर्यस्यास्तस्मै । नित्यसिद्धाय

मधवन् ! यात भद्रं वो दध्यश्चमृषित्तमम् ।

विद्याव्रततपःसारं गात्रं यावत् मा चिरम् ॥ ५१ ॥

स वा अधिगतो दध्यङ्गुडश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम् ।

यद्वा अश्वशिरोनाम तयोरमरतां व्यधात् ॥ ५२ ॥

(१) दध्यङ्गुडार्घवणस्त्वष्ट्रे वर्मभिद्यं मदात्मकम् ।

विश्वरूपाय यत् प्रादात्तष्टा यत्त्वमधास्ततः ॥ ५३ ॥

युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां धर्मज्ञोऽङ्गानि दास्यति ।

ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्मितः ॥ ५४ ॥

भीमच्छुक्तेवकुनसिद्धान्तप्रदीपः ।

सद्भिः साधुभिः ऋषिभिर्मन्त्रैर्वा सङ्गृह्यते इति तथा तस्मै भवे
जन्ममरणाप्रवाहलक्षणो संसारे पापं बन्तमानो भवपाण्यस्तस्य
जन्ममरणाप्रवाहपतितस्यान्ते संसारनिवृत्तिकालं निजाभ्यासो
निजधामप्राप्तो परीक्षा परित इष्टा गम्यते अनया इति गातव्यः
स्वधामप्राप्त इत्यर्थः तस्मै ॥ ४५ ॥

त्रिदशैः साद्वर्माङ्गितः स्तुतः नन्दितः सन्तोषितश्च समु-
पस्थान स्त्वेतन्म ॥ ४६ ॥

मनुष्यस्थानविद्यया मदीयस्तुतिरूपया आग्नेश्वर्यस्तुतिर्मदीय-
श्वर्यज्ञानम् ॥ ४७ ॥

मयि प्रसन्ने कोऽपि पुरुषार्थो दुर्लभो नास्ति तथापि मङ्गकेन
भगवद्भजनमैव प्रार्थनीयमहमपि मङ्गकेऽयः प्राकृतान् विषयान्
दातु नोत्सहं तथापि मध्विः श्रेष्ठमिच्छे इदमनुष्ठेयमित्याह ।
किं दुरापमिति अन्तर्भिः ॥ ४८ ॥

गुणेषु वस्तुदृक् दृष्टिः तान् गुणानिच्छन्तः तानेव यच्छन्त
यदि तर्हि सोऽपि गुणदानस्मर्थोऽपि तथाविधोऽनिवर्त्तनी ॥ ४९ ॥
निःश्रेयसम् । निवृत्तिमार्गम् । कर्म । प्रवृत्तिमार्गम् ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

इससे भगवान् परमगुरु आपके अरुणकमलकी छाया
जो कि नानाप्रकारके दुःख संसार परिभ्रमको नाशकरने
वाली है तिसके हम शरण आये हैं सो जो हमारा मनोरथ
है तिसको आप पूरा करो ॥ ४३ ॥

हे ईश्वर ! इससे आप इस दुःखसुरको मारो जिसने कि
तीनों भुवनको तथा हमारे तेजों को अरुण आशुओं को प्रस-
न्न किया है ॥ ४४ ॥

हंसस्वरूप श्रीहरि हृदयमे निवास करनेवाले वृद्धादि के
साक्षी निर्मल यशवाले भीकृष्ण आदिअन्तराहित सत्पुरुषों
के सङ्काहक हो निज आपके अर्थ नमस्कार है ॥ ४५ ॥

भीशुकदेवजी बोले हे राजन् ! इस प्रकारसे जब देवनों
ने भगवान्की स्तुति की तब अपनी स्तुतिको सुनकर हर्षित
होकर उनसे बोले ॥ ४६ ॥

भीमगवान् बोले हे देवभेष्ठ हो ! मेरी स्तुतिरूपविश्वास
से मैं तुम पर प्रसन्न हुआ हूँ जि स्तुति से कि मनुष्यों
को हमारा ऐश्वर्य हमारी स्मृतिः अथावा मेरेमे भक्तिभी
होती है ॥ ४७ ॥

हे देवता ! हो मेरे प्रसन्न होनेपर कोई पदार्थभी दुर्लभ
नहीं है तो भी मेरेमे एकान्त भक्ति करने वाला पुरुष मेरे
से और कुछ लेने नहीं चाहता है ॥ ४८ ॥

गुणोंमें यथार्थबुद्धि करने वाला पुरुष अपने कल्याण-
को नहीं जानता है यदि जो वह चाहता है तिसीको यदि
प्रभु देवे सो भी मङ्गली ही होगा ॥ ४९ ॥

जो आमी स्वयं कल्याणमार्ग को जानता है सो अ-
ज्ञानी सेवकको बन्ध कर्मको नहीं सिखावेगा जैसे कि
उत्तम वैद्य रोगिके इच्छाकरने पर भी कुपथ्य पदार्थ नहीं
देता है ॥ ५० ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं तत्त्वकथनेनानौचित्यं परिहृत्य तदभिप्रायमनुसरन्नाह ।
मधवन्निनि । विद्यया व्रतैस्तपसा च सारं हठं गात्रं शरीरं
यावत्त अक्षध्वम् ॥ ५१ ॥

तत्र तदीयविद्यातिशयमाह । स वा इति आश्रयाम् ।
एवं ह्यत्र प्राप्त्या कथा ।

निशम्याथर्षणं दत्तं प्रवर्यप्रज्ञाविद्ययोः ।

दध्यञ्जं समुपागम्य तमृचतुश्चाश्विनौ ॥

भगवन् ! इति नो विद्याभिनि श्रुत्वा स चाब्रवीत् ।

कर्मण्यवशिष्टगोऽद्याह पश्चाद्वक्ष्यामि गच्छतम् ॥

तयोर्निर्गतयोरेव शक आगत्य ते मुनिम् ।

उनाच्च भिषजोर्विद्यां माघादीर्वाश्विनोर्मुने ! ॥

यदि मङ्गाक्षयमुल्लङ्घ्य श्रव्यापि सहभवे ते ।

शिरश्छिन्त्यां न सन्देह इत्युक्त्वा स ययौ हरिः ॥

इन्द्रं गते तथाऽप्येत्य नामत्यायचतुर्विजयम् ।

तन्मुखादिन्द्रगदिने श्रुत्वा नावृचतुः पुनः ॥

(१) कृत्स्नज्ञाथर्षणमिति भीविजयव्रजतीर्थपाठः ।

येन वृत्रशिरो हर्ता मत्तेज उपवृंहितः ।

तस्मिन् विनिहते यूयं तेजोऽस्त्रायुधसम्पदः ।

भूयः प्राप्स्यथ भद्रं वो न हिंसन्ति च मत्परान् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां भगवदुपदेशोनाम

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

आवां नव शिरश्छित्त्वा पूर्वमश्वस्य मस्तकम् ।
सन्धास्यावस्ततो ब्रूहि तेन विद्यां च नौ द्विज ! ॥
तस्मिन्निन्द्रेण संक्षिप्ते पुनः सन्धाय मस्तकम् ।
निजे ने दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यावं यथातथम् ॥
एतच्छ्रुत्वा तथोवाच दध्यङ्काथर्वणस्तयोः ।

प्रवर्ग्य ब्रह्मविद्यां च सत्कृतोऽसत्यशक्तिनः ॥

इति । तत्राद्यमर्थः । दध्यङ्क निष्कलं शुद्धं ब्रह्माधिगतो ज्ञातवान्
पाटान्तरे तु निष्कलं नितरां कृतं भवति धनं येन तं प्रवर्ग्य
आधिगतो ज्ञातवान् । ततोऽश्विभ्यां प्रादादित्युत्तरस्यानुपङ्गः । उप-
दिदेशेत्यर्थः । कथम्भूतं ब्रह्म । यद्वै अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्व-
शिरसानाम प्रसिद्धम् । तपोरमरतां जीवन्मुक्तत्वं व्यधात् । तथा च
श्रुतिः । “अश्वस्य शीष्णां प्रपरीमुवाच” इति ॥ ५२ ॥

मदात्मकं धर्मं श्रीनारायणकवचं चाधिगत इति पूर्वस्या-
नुपङ्गः । तत्र हेतुः । यस्मात्तद्वै प्रादात् । किं तत् । यत्तथा विश्व-
रूपाय पुत्राय प्रादात् । कीदृशम् । यत्त्वं ततो विश्वरूपादधा-
धृतवानसि । तदेवं विद्यया सारं गात्रं याचध्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

ननु प्रेष्ठं वेदं कथं दास्यति तत्राह । युष्मज्ज्यमङ्गान्व-
स्थीनि याचितः सन् दास्यति यतो धर्मज्ञः । विशेषतोऽश्विभ्यां
शिष्यप्रीत्या दास्यति । अस्थीनीत्यनेन हेतुत्वं दर्शितम् । तैरस्थि-
भिर्विश्वकर्मणा विनिर्मितं आयुधभेष्टो वज्रो भविष्यतीति शेषः ॥ ५४ ॥

येन भवान् वृत्रशिरो हर्ता हरिष्यति मम तेजसा उप-
वृंहितः सन् । तेजसास्त्राणि चायुधानि च सम्पदश्च भूयः
प्राप्स्यथ । महाकायस्त्रिभुवनप्राप्ती स एवास्मान् इत्यादिनि
शङ्काकुलचित्तान् प्रत्याह । मत्परान्श्च केऽपि न हिंसन्त्यनो
युष्माकं भद्रमेवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्गीतासभाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यप्येवं परिपाटिस्तथापि हे मयवन्निन्द्र ! ऋषिसत्तमं दध्य-
ङ्कं प्रति यात गच्छत वो युष्माकं भद्रमभिज्ञापितं भविष्यति
कथमित्यत्राह । विद्यादिप्रभावेण प्रवर्ग्यकर्मणा युष्मदपेक्षितार्थ-
दानशीलं गात्रं शरीरं याचत याचध्वं विलम्बं मा कुरुत ॥ ५१ ॥

द्वितीयो गात्रस्य सारवस्त्वमेवाह । स वा इति । अत्रेया प्रसिद्धा
कथावगन्तव्या । अश्वस्यो दध्यङ्कनाम ऋषिः कश्चित्प्रवर्ग्यकर्म-
धर्मनिष्ठाब्रह्मविद्यायां समर्थोऽभूत् न विद्याप्रमानशक्तिं निश्च-

स्याश्विनौ विद्याजिघृक्षुः तमुपेत्योचतुः नौ विद्यामुपदिशेति
तेन दधीचाधुना कर्मण्यासक्तोऽहं पश्चादुपदेश्यामीत्युक्तावश्विनौ
ययतुः । तत इन्द्र आगत्य न कस्मैचिदपीमां विद्यामुपदिश ययु-
पदिशेन्नव शिरः छिन्द्यामित्युक्त्वा ययौ ततः पुनराश्विनावाग-
त्योचतुः उपादिशेति स च नाश्यामित्युक्तमुक्त्वान् ततोऽपि पूर्व-
मेव तव शिरश्छित्त्वाश्वशिरः सन्धास्यावः अतो नौ उपदिशेति
स तथैव नाश्यामभिसन्धिनेनाश्वशिरसा विद्यामुपादिशदिति ।
तथा चोक्तम् ।

दध्यङ्काथर्वणो दक्षः प्रवर्ग्यब्रह्मविद्ययोः ।

इति ज्ञात्वाश्विनौ देवौ गत्वा तमिदमुचतुः ॥

ब्रह्मविद्यां प्रवर्ग्य च वेदं च साम्प्रतं द्विज ! ।

तदनाश्यां प्रवक्तव्यमागतौ त्वां तदर्थिनौ ॥

दध्यङ्कपि तदा प्राह तौ पश्चात्तद्वचोऽप्यहम् ।

कर्मण्यावस्थितोऽद्याहमधुना न तु साम्प्रतम् ॥

तच्छ्रुत्वा तौ तथैत्युक्त्वा जगमतुः स्वाख्यं किल ।

एतस्मिन्नन्तरे शक्तौ विद्यातिशयमात्मनः ॥

असहन् त्वरितो गत्वा दध्यङ्कमिदमब्रवीत् ।

प्रवर्ग्य ब्रह्मविद्यां न कस्मैचिद्वक्तुमर्हसि ॥

शिरश्छिन्धां यदि प्रया रागलोभादिना तव ।

तथा बहुनिधे काले नास्त्येषुपजगमतुः ॥

ऊचतुश्चाप्यथर्षाणां ब्रूहि पूर्वोक्तमावयोः ।

इन्द्रेणाहं निषिद्धोऽस्मीत्याह वै द्विजसत्तमः ॥

यदि वक्ष्ये शिरश्छिन्धादिन्द्रो मे नात्र संशयः ।

पूर्वमेव शिरश्छित्त्वा तर्ह्यश्वशिरसं तव ॥

सन्धास्यावस्तवमधुना ब्रूहि तेन प्रवर्ग्यकम् ।

तद्येदिन्द्रादिनस्याशु स्वकीयं शिरसं ततः ॥

सन्धाग दक्षिणां चैव दास्याम इति होचतुः ।

एवमुक्तोऽथ दध्यङ्क तु नयोस्तदुभयं जगौ ॥

प्रवर्ग्यब्रह्मविद्याभ्यां स तदा वीरवान् यतः । इति

सवा अधिगत इत्यादिना एवा कथा सूचिता । तत्रायमर्थः । स
दध्यङ्क ऋषिसत्तमः निष्कलं विमुक्तं ब्रह्म आधिगतः यथावज्ज्ञातवान्
निष्कलमिति पाठे न नितरां कृतमनुष्ठानं प्रवर्ग्य आधिगतः
यद्वावश्यं वक्ष्यामीत्यश्विभ्यां प्रतिज्ञानमित्यर्थः । तदेव निष्कलं
ब्रह्म निशिनष्टि । यद्वा । अश्वशिरसानामेव अश्वशिःसा प्रोक्त-
त्वादश्वशिर इति यत्तानिदं ब्रह्मैत्यर्थः । अश्विभ्यामित्यत्र
ततोऽश्विभ्यामनुपङ्गः । ततोऽश्विभ्यामश्वशिरो ब्रह्म प्रवर्ग्य
प्रादादुपदिदेश उपदिश्य तपोरमरतां मरणादहितं व्यधान्-
करोदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

भीमद्वीरदीपवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथायवर्णो दध्यङ् मदारमकं मदेवताकमन एवाभेद्यं वमं
नारायणवर्मं खेनाभिगते त्वष्ट्रेऽदादनेन च तद्वाग्रस्य सारवर्षं
तस्यापेक्षितप्रदत्तं च दर्शितम् । किं तद्धर्मं वरवष्टा स्वपुत्राय
विश्वरूपावादात् यत्वं ततः विश्वरूपादृतवानसि ॥ ५३ ॥

एवं दधीचो गात्रस्य सारवर्षमभिधायावश्यं याचितो
गात्रं स्वीयं दध्यङ् दास्वतीत्याह । युष्मज्यमिति । धर्मज्ञ इन्द्रा-
दिवेवतापुत्राणां प्रथमः दध्यङ्वाचितः सन् युष्मज्यमवश्यमङ्गानि
दास्यति । द्वादश किं तैस्माभिः कार्यं तत्राह । नन इति ।
तैर्दधीचैः । विश्वकर्मणा विनिर्मित आयुधभेष्टो भवि-
ष्यति ॥ ५४ ॥

येनायुधभेष्टेन मत्तेजसोपवृद्धिनः साहितशक्तिरिन्द्रो वृत्रस्य
शिरो हनौ भविष्यति । तस्मिन्वृत्र हने सति यूयं तेजांस्य-
स्त्राणि चायुधानि च पूर्ववद्भूतः प्राप्तस्य त्रिभुवनप्राप्ती स
एवास्मान् हन्त्यादिनि शङ्कुकुञ्चितान् प्राह । मत्परांश्च न केऽपि
बाधितुं क्षमन्ते वो युष्माकं भद्रमेव भविष्यति ॥ ५५ ॥

इति भीमद्वागवने महापुराणे पट्टस्कन्धे भीमद्वीर-

राघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतत्कृत इत्याशङ्क्य त्वाष्ट्रहननोपायमाह । मघवन्निति । गानं
ज्ञानं प्रायत इति गात्रं गतिसाधनत्वाद्वा ॥ ५२ ॥

जगतो धारकत्वाद्वा हि ब्रह्म तदश्नति गच्छतीति दध्यङ्
सोऽधिगतोऽधिकज्ञानवान् प्रवयानः "दध्यङ् ह यस्मध्वापर्वणो
वामश्वस्य शीष्णां प्रवदीमुवाच" इति धृतिः एतदेवाह । अभिष्या-
मिति । वस्मादधीचोऽश्विनीदेवताभ्यां ब्रह्मविद्यालक्षणं नितरां
कृतमापादितं स्वीकृतमिति वाच्यम् इति । यद्वा । निष्कृतं प्रव-
र्णार्थं कर्म ब्रह्म चाभिष्यामुक्तवानिति शेषः । यद्वा । * ब्रह्मा-
श्विनीदेवताभ्यामुक्तत्वात् । किमिति । निष्कृतं सत्यप्रतिपादननि-
मित्तं दधीचा ब्रह्म दास्वामीति प्रतिज्ञातत्वात् तदनुपदेशोऽनृतवा-
दित्वं स्यात् तत्रामाह । ब्रह्मशिरमिति । दधीचाश्विभ्यामुपदिष्टं
यद्य नयोर्विद्याविरयुक्त्वा हेतैर्दुर्लभीकृतान्मृतयोरश्विनोरमरतां
मरणादित्यं वचनात्तद् ब्रह्माश्वशिरं नाम । अत्रेति हासमाचक्षते ।
अथर्वणो दध्यङ् प्रवर्णब्रह्मविद्ययोर्देव इति तं विज्ञायात्मनोरमरत्वं
कामयमाणावश्विनौ देवी दधीचमुपागम्य त्वं प्रवर्णब्रह्मविद्या-
विशारद इत्याकर्मयोगताभ्यां तदभिष्यामावाभ्यां ते धक्तव्ये इति
विज्ञापयत्युक्तुः । कर्मकाण्डोक्तकर्मणि प्रवृत्तेन मया तस्मात्प्र-
काशान्तरे वक्ष्यते इति तेनोदितौ तौ निजगृहागयाजग्मतुः । एत-
स्मिन्नन्तरं आत्मनोऽस्यस्य विद्यानिशयमवहमानः सुस्पतिस्तृपि-
रुपपूज्य तया प्रवर्णब्रह्मविद्ये कर्मनिष्पन्नं रागलोभादिना
पदतस्तत्र शिरदिक्कस्यामिति तमनुशास्य एवं वदुतिथे कालेऽति-
क्रान्ते नासत्प्राप्तभागाव्य पूर्वोक्तविद्ये धक्तव्ये इत्युक्तो मुनिरह-

मिन्द्रेण निषिद्धोऽस्मीत्यजीगदत् ततोपायमाकलय्य निजशिरद्वन्द्व-
त्प्रागेव तत्र शिरदिक्कस्यान्यत्र निधाय कस्यचिद्ब्रह्मस्य शिरदिक्कस्या
गले सम्भाष्य तेनै ते विष्टे ब्रह्मि वदीन्द्रस्तदश्वशिरदिक्कसि तर्हि
स्वकीयशिरः पूर्ववद्गले संयोज्य तुभ्यं दक्षिणां च दास्यामः
इति ताभ्यां देवभक्तिसकाश्यामुक्तो दध्यङ्कस्याशिरमा ते विष्टं
तयोरुपदिदेश इत्यतोऽश्वशिरं नामिति प्रस्थापनमभूदिति "आपर्वणा-
याश्विनौ दधीचेऽश्विन्यं शिरः प्रत्यैरयते स्वयां गधु प्रमोक्षहतायं
त्वाष्ट्रं यद्वस्त्रावपि कस्यं वाम" इति धृतिः चात्रोदाहरन्ति । हेऽश्विना-
वाथर्वणाय दधीचेऽश्वस्यशिरः शिरः प्रत्यैरयते प्रतिमं हितमकुर्वते
स दध्यङ् वां गधु ब्रह्मविद्यालक्षणं प्रमोक्षहतायं च
हे इन्द्रो ! त्वष्टा विश्वरूपाय प्रोक्तं त्वाष्ट्रं कस्यं नारायणा-
कवचं च वामवाच । कीदृशं श्रुतायन् यगानर्थं विद्यां जानन्
विद्यां वक्ष्यामीति वचनं स्वयं स्वपादयन्निति वा ॥ ५२ ॥

किञ्च । नारायणकवचधारणाच्च दधीचाऽङ्गं धीर्वशवित्यभिप्र-
त्याह । कृत्स्नश्चेति । मदारमकं वमं नारायणकवचमापर्वणमापर्वणो
दधीचाधीतत्वात् कृत्स्नम् अङ्गापाङ्गसाहित्यानानूने त्वाष्ट्राय विश्व-
रूपाय प्रादात् वक्ष्य त्वं विश्वरूपादधाः ततस्तस्मात्त्वाष्ट्रं त्वष्ट्रविद्यमा-
नत्वात्तत्रामत्वात्तस्य विश्वरूपस्य विद्यमानत्वाच्च तथा ॥ ५३ ॥

युष्माकं वाच्यमभ्युक्तमयं माभूदित्याह । युष्मज्यमिति । अङ्गानी-
त्यववसाहित्यविषयत्वा बहुवचनं किञ्चिदपि नावशेषयतीत्यर्थः ।
याचितोऽभिष्यामिति पाठं अभिष्यां याचितो यथा ताभ्यां विद्यां-
प्रादात्तथा युष्मज्यमवश्यमङ्गानि ददातीत्यर्थः । तैर्दधीचैर्ब्रह्मकर्मणा
निर्मितं आयुधभेष्टो भवित्वनिर्देशः । येनायुधभेष्टेन मत्तेजसोपवृद्धिनो
मवान् तेजोऽस्मायुधसम्पदः तेन प्रस्ता इति शेषः । मत्पराश्च हिंसन्ति
केऽपीति शेषः । अत्र दधीचाकारित्वेन मुष्माद्विद्याचक्रया न देवानां
सामर्थ्यं गृह्यतेति शेषः "समर्थो अपि याचन्ति देवा मुष्मादिकान्
कञ्चित् । आद्यैव हरेस्तेषां वशोऽर्थमपि नाप्यथा" इति वचनात्
॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति भीमद्वागवने महापुराणे पट्टस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

निष्कल मायानीतम् ॥ ५२-५५ ॥

इति भीमद्वागवने महापुराणे पट्टस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धस्य

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथसकयतिर्कृतसाराथ्यदर्शनी ।

तदपि यदि देहागम्याद्विषयात् विना द्विषधे तर्हि तयो
पाथं शृणुतेत्याह । मयवन्निति । विद्यया प्रतेस्तपसा च सारं ह
गात्रं शरीरं याचत याचध्वम् ॥ ५२ ॥

तदीयं विद्यानिशयमाह । स वा इति शङ्काम । एवमत्र प्रमितः
कथा । निशयार्थवत् इत्थं प्रवर्णब्रह्मविद्ययोः । दध्यङ् मत्पुत्राय

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिनसाराधर्षिणी ।

तमुचतुरथाश्विनौ । भगवन् ! देहि नौ विद्यामिति धृत्वा स चा-
ब्रवीत् । कर्मण्यवस्थितोऽद्याहं पश्चाद्वक्ष्यामि गच्छतम् । नयोर्निर्ग-
तयोरेव शक्र आगत्य ते मुनिम् । उवाच भिषजोर्विद्यां मावादीर-
श्विनोर्मुने ! । यदि महाकथमुल्लङ्घ्य ब्रवीषि सहस्रेव ते । शिर-
दिच्छन्तां न सन्देह इत्युक्त्वा स ययौ हरिः । इन्द्रे गते तथाऽप्येत्य
नासत्यावूचतुर्द्विजम् । तन्मुखादिन्द्रगदितं धृत्वा नावूचतुः पुनः ।
आवां तव शिरदिच्छन्ता पूर्वमश्वस्य मस्तकम् । सन्धास्यावस्ततो
ब्रूहि तेन विद्याञ्च नौ द्विज ! तस्मिन्निन्द्रेण संछिन्ने पुनः
सन्धाय मस्तकम् । निजं ते दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यायो यथागतम् ।
एतच्छ्रुत्वा तयोवाच दध्यङ्कुडाथर्वणास्तयोः । प्रवर्ग्य ब्रह्मविद्याञ्च
सत्कृताऽमत्यशङ्कितः । इति । ततश्चायमर्थः । दध्यङ्कु निष्कलं शुद्धं
ब्रह्म अभिगतः ज्ञातवान् । निष्कृतमिति पाठे कृतादिनित्यपदार्था-
न्निष्क्रान्तम् । ततोऽश्विभ्यां प्रादार्दित्युत्तरस्यानुषङ्गः । ब्रह्म कीदृशं
यद्वै अश्वशिरसा प्रोक्तत्वादश्वशिरानाम तयोरमरतां जीवन्मु-
क्तत्वं व्यधात् । तथा च भुक्तिः “अश्वस्य शीष्णां प्रयतीमुवाच”
इति ॥ ५२ ॥

मदात्मकं धर्मं श्रीनारायणकवचं त्वष्ट्रे प्रादात् यत् कवचं त्वष्टा
विश्वरूपाय स्त्रपुत्राय प्रादात् । ततो विश्वरूपात्त्वं यत् अथा धृत-
वानसि अत एव विद्याया भारं गात्रं याचध्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥
नन्वेवं को दाता यः स्वगात्रमपि दद्यात्तत्राह । युष्मज्यमिति ।
विशेषतोऽश्विभ्यां शिष्यप्राप्त्या दास्यति । अश्विभ्यां हेतुज्यामिति
वा नैरङ्गैरस्थिभिः भविष्यतीति शेषः ॥ ५४ ॥

ननु सर्वप्राप्तिना वृत्रेण सार्धं योज्यं न शक्नुमस्तस्मात्तं हन्तुं
स्वयमेव यत्नस्वेत्यत्र आह । न हि सन्तीति । वृत्रस्तद्वशीभूता असुराश्च
मत्परान् युष्मान् न हन्ति वृत्रस्य परमभक्तत्वेन मर्त्ये स्वदेह-
मपि जिहासोर्वस्तुतो युष्मासु द्वेषो नास्त्येव यथा युष्माकं
तस्मिन्निति भावः ॥ ५५ ॥

इति साराधर्षिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठस्य नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

८ श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे भगवन् ! ऋषिमतमं दध्यङ्गं प्रति यात्र गच्छन् । वो भद्रं
वाञ्छितं भाग्यस्यति । तत्र गात्रं याचन याचध्वम् ॥ ५१ ॥

ऋषेर्विद्यावत्त्वसत्यप्रतिज्ञयादीन् गुणानाह । स, वा इति
ह्यङ्ग्याम् । इयं ग्रन्थान्तरे प्रविज्ञा कथा ।

निशास्यावर्ग्यं दक्षं प्रवर्धयद्ब्रह्मविद्ययोः ।

दध्यङ्गं मधुपागस्य तमुचतुरथाश्विनौ ॥

भगवन् ! देहि नौ विद्यामिति धृत्वा स चाब्रवीत् ।

कर्मण्यवस्थितोऽद्याहं पश्चाद्वक्ष्यामि गच्छतम् ॥

तयोर्निर्गतयोरेव शक्र आगत्य ते मुनिम् ।

उवाच भिषजोर्विद्यां मावादीरश्विनोर्मुने ! ॥

यदि महाकथमुल्लङ्घ्य ब्रवीषि सहस्रेव ते ।

शिरदिच्छन्तां न सन्देह इत्युक्त्वा स ययौ हरिः ॥

इन्द्रे गते तथाऽप्येत्य नासत्यावूचतुर्द्विजम् ।

तन्मुखादिन्द्रगदितं धृत्वा नावूचतुः पुनः ॥

आवां तव शिरदिच्छन्ता पूर्वमश्वस्य मस्तकम् ।

सन्धास्यावस्ततो ब्रूहि तेन विद्यां च नौ द्विज ! ॥

तस्मिन्निन्द्रेण संछिन्ने पुनः सन्धाय मस्तकम् ।

निजं ते दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यायो यथागतम् ॥

एतच्छ्रुत्वा तयोवाच दध्यङ्कुडाथर्वणास्तयोः ।

प्रवर्ग्य ब्रह्मविद्यां च सत्कृताऽसत्यशङ्कितः ॥

इति । श्लोकान्वयस्तु स वै दध्यङ्कु यद्वै अश्वशिरसो यदिष्टत्वा-
दश्वशिरानाम ब्रह्म निष्कृतं नितरामनुष्ठेयं प्रवर्ग्यार्थं कर्म च
ब्रह्मविद्यां प्रवर्ग्यार्थं कर्मविद्यां च अभिगतः ज्ञातवान् । ततः
अश्विभ्यां प्रादार्दित क्रियापदेनाश्वयः । तथा च भुक्तिः “अश्वस्य
शीष्णां प्रयतीमुवाच” इति तथा ब्रह्मविद्याया तयोरमरतां ब्रह्मज्ञता
व्यधात् ॥ ५२ ॥

स एव दध्यङ्कु यन्मदात्मकं कवचं त्वष्ट्रे प्रादात् स च
त्वष्टा विश्वरूपाय प्रादात् ततस्त्वष्टुः सकाशात् यत् त्वमथाः
धृतवानसि ॥ ५३ ॥

युष्मानिः विशेषतोऽश्विभ्यां च याचितः धर्मज्ञः ब्रह्मानि
अस्थीनि युष्मज्यं दास्यति । तेः अस्थिभिः आयुष्यधेष्टो बज्रो
भविष्यति हतो हरिष्यति । तेन वृत्रशिरां हतो हरिष्यति मत्ते-
जसा उपवृद्धितः सन् तस्मिन् वृत्रे विनिहते यूयं भूयस्तेज-
सादिकं प्राप्स्यथ । तदनन्तरं वो युष्माकं भद्रं मङ्गलमेव भवि-
ष्यति । ये तु विशेषतो मत्परास्तास्तु सर्वदा केऽपि न हिंसन्ती-
त्याशयेनाह । नेति । अहं परः पूज्यो येषां तान् केऽपि न हिंस-
न्तीति योजना ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

साया टीका ।

हे इन्द्र ! आपका भला होगा तुम लोग उत्तम ऋषि दधी-
च के पास जाओ फिर विद्या अत तपस्या से हठ उनके
शरीरको जल्दी मांगो ॥ ५१ ॥

वह दधीच मुनि निष्कल ब्रह्म को जानते हैं जिस ब्रह्म
ज्ञान का अश्व शिर नाम है उस विद्या को अश्विनो कुमार
को देकर उनसे उन दोनों को अमर कर दिया है ॥ ५२ ॥

जिस दधीचने मेरा स्वरूप नारायण कवच को त्वष्टाके खिये

भाषा टीका ।

उपदेश किया है उस त्वहाने विश्वरूप को दिया है विश्वरूप
ने तुमको दिया है ऐसी विद्या बाबे दधीच है ॥ ५३ ॥

तुम्हारे साथ में रहने बाबे अश्विनीकुमार के मांगने से
दधीच ऋषि अपने शरीरको दे देंगे तिससे विश्वकर्मा
केबानेसे हमारे तेजसे युक्त होनेसे विश्वकर्मा का बनाया ब्रह्म
आयुध हुआसुरके शिरको काटेगा तब तुम लोग आयुध भक्त

सम्पत्तिसे युक्त होकर फिर अपने स्थान को प्राप्त होबोगे
क्यों कि मेरे भक्तों को कोई नहीं मार सकता है ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

इति भीमागवत पञ्चस्कन्ध के नवमें अध्यायका

आशुवाद वस्मयाचार्यकृत

समाप्त ॥ ६ ॥

इति भीमार्जुनसंवादे महापुराणे पञ्चस्कन्धे नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ दशमोऽध्यायः ॥

—००—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इन्द्रमेवं समादिश्य भगवान् विश्वभावनः ।
 पश्यतामनिमेषाणां तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥ १ ॥
 तथाभियाचितो देवैर्ऋषिराथर्वणो महान् ।
 मोदमान उवाचेवं प्रहसन्निव भारत ! ॥ २ ॥
 अपि वृन्दारका ! यूयं न जानीथ शरीरिणाम् ।
 संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः ॥ ३ ॥
 जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः ।
 क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे ॥ ४ ॥

॥ देवा ऊचुः ॥

किं नु तदुत्स्यजं ब्रह्मन् ! पुंसां भूतानुकम्पिणाम् ।
 भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकेऽथकर्मणाम् ॥ ५ ॥
 ननु (१) स्वार्थपरो लोको न वेद परसङ्कटम् ।
 यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः ॥ ६ ॥

॥ ऋषिरुवाच ॥

धर्मं वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः ।
 एष वः प्रियमात्मानं त्यजन्तं सन्त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥
 योऽध्रुवेणात्मना नाथाः ! न धर्मं न यशः पुमान् ।
 ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि ॥ ८ ॥
 एतावानव्ययो धर्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः (२) ।
 यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति ॥ ९ ॥
 अहो दैन्यमहो कष्टं पाग्वयैः क्षणभङ्गुरैः ।
 यन्नोपकुर्यादस्वार्थैर्मर्त्यैः स्वज्ञातिविग्रहैः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

दशमे केशवादिषट्पञ्चङ्गुलिजयजुषुत् ।

इन्द्रोऽयुध्यत वृत्रेण सासुरेण स निर्जरः ॥ १ ॥ १ ॥

तथेति । मोदमान एव तन्मुखाद्धर्मं श्रोतुकामः प्रत्याचक्ष्माण इषोवाच अपीति आश्रयाम् । हे वृन्दारका ! अपि किं संस्थायां

मृत्यो योऽभिद्रोहो दुःखं तं न जानीथ ॥ २ ॥ ३ ॥

आत्मा देहः । वयं जानीम एव किं तु श्रीविष्णुरस्मन्मुखेन याचेत इति चेत्तत्राह । याचेते विष्णवेऽपि दातुं क उत्सहेत ॥ ४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाष्येकीपिका ।

पुण्यश्लोकैरीक्यानि कर्माणि येषाम् ॥ ५ ॥

बाचको यदि वेदं तर्हि न याचेत यदीश्वरो हानसमर्थ-
श्चेदुर्हि सोऽपि नेति नाह । अतो यथा तव सङ्कुटं स्वार्थपरा वयं
न जानीम एवं प्रत्याक्षयास्त्वमस्मत्सङ्कुटं न जानासीति भावः ॥ ६ ॥
मे मया प्रत्युदाहृताः प्रत्युक्ताः । मां त्यजन्तं त्यक्त्वा यास्त-
मात्मानं देहम् ॥ ७ ॥

अधुवेयात्मना देहेन हे नाथाः ! ॥ ८ ॥

भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण हृष्यति य आत्मा स्वयं
तस्य यो धर्म एतावानेवाव्यय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

पारक्यैः भवत्पुण्यविभक्तैः भवत्पुण्ययोगशून्यैः स्व-
विभक्तम् । ज्ञातयः पुत्रादयः विप्रहो देहः । तेनोपकुर्यादिति यत् ॥ १० ॥

भीमश्रीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हरिरेवमादिश्यान्तर्धेवावित्याह मुनिः । इन्द्रमिति । एवमित्यभिप्रे-
समादिश्यान्तर्धेवावित्याह सुखकरो भगवाननन्तर्धेवाणां देवानां
पश्यतां सतां तत्रैवान्तरधीयतान्तर्हितवान् ॥ १ ॥

हे भारत ! भगवदुक्तप्रकारेण देवैरभियाचितो दध्यङ्काय-
व्याः भयव्याः पुत्रः मुनिः परब्रह्ममननशीलः महान् "कृत-
कृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम्" इत्युक्तविशगुण-
सम्पन्नः अत एव मोक्षमानः हृष्टचित्तः प्रहसन्निव परिहासं
कुर्वन्निवेदं वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २ ॥

उक्तिमेवाह । अपीत्यादिना विष्णव इत्यन्तेन । तावत्तेषां विवक्षितं
श्रोतुकामः प्रत्याक्षियासुरिवाह दध्यङ्क । अपीति । हे दध्यङ्कारकाः !
शरीरिणां संस्थापामन्तकाले यो दुःसहः सोऽनुगशक्य-
भेतनापहः चैतन्यहरः अभिद्रोहः क्लेशस्तमपि किं
न जानीय ॥ ३ ॥

इह लोके जीवितुमिच्छन्तां जीवानामात्मा देहः प्रेष्टः प्रिय-
तमः । अत एवेतितः इष्टुं प्रेष्टं देहं भिक्षमायाय विष्णवेऽपि
दातुं को वा उत्सहेतोऽस्माहं कुर्यात् । न कोऽप्युत्सहेतेत्यर्थः ।
विष्णव इत्यनेन "अभ्यागतः स्वयं विष्णुः" इति प्रकारेण
विष्णुरूपाय याचमानायेत्यर्थ उक्तः ॥ ४ ॥

एवमुक्ता देवास्तमाहुः । किं न्विति । हे ब्रह्मन् ! पुण्यश्लोकै-
रीक्यानि कर्माणि चरित्राणि येषाम् । पुण्यश्लोकैरिति सम्बुद्धयन्तं
वा अत एव महतां भूतान्यनुकल्पयन्तीति तथा तेषां भूतानु-
कल्पाशीलानां भवादृशानां पुंसां किं नु तदुत्पत्त्यजमात्मपर्यन्त-
दातृणां न किमपि दुस्त्यजमस्तीति भावः ॥ ५ ॥

• यत्कृतमभिद्रोहं किं न जानीय इति तत्राहुः । नूनमिति ।
स्वार्थपरः स्वप्रयोजनासक्तः पुमान् परस्य सङ्कुटं नूनं न वेद
यदि परसङ्कुटं वेद तर्हि न याचेत यद्यथाक्यमान ईश्वरः
हानसमर्थस्तर्हि नेति न दास्यामीति नाह न ब्रून् अतो यथा
तव सङ्कुटं वयं स्वार्थपराः न जानीमस्तथा प्रत्याक्षयास्त्वमप्य-
स्मत्सङ्कुटं न जानासीति भावः ॥ ६ ॥

एवमुक्तो दध्यङ्क स्वाभिप्रायमाह । धर्ममिति चतुर्भिः । यो
युष्माकं धर्मं श्रोतुकामेन मया प्रकृतं प्रत्युदाहृताः प्रत्या-

व्याताः आत्मानं मां त्यजन्तं प्रारब्धमङ्गारस्त्वयमेव त्यजन्तं
तमेतं वः युष्माकं प्रियं देहमहं सम्यजामि सम्यगहङ्कारापो-
हेन त्यजामि ॥ ७ ॥

हे नाथाः ! यः पुमानधुवेयात्मना देहेन धर्मं यशो वा
भूतदयया नेहेतुन साधयेत् स पुमान् स्थावरेरपि शोचयः । स्थावरा
अपि हि स्वविनाशोनापि परैरप्युज्यन्ते । अतोऽनुकारकस्ते-
भ्योऽपि निकृष्ट इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

अव्ययोऽक्षयिण्युः धर्मः पुण्यश्लोकैरतावानेव उपासितः
उपाजितः किमान् । भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण हृष्यति
यः आत्मा स्वयमिति वः एतावानेव ॥ ९ ॥

मर्त्यैः कर्तुमिः पारक्यैः भवत्पुण्यविभक्तैः क्षणभङ्गुरै-
रस्थिरैरस्वार्थैरात्मोपयोगशून्यैः स्वज्ञातिभिर्धर्मप्रददेहैश्च साधने-
र्गोपकुर्यादिति यदेतद्देहो कष्टमहो देन्ये च ॥ १० ॥

भीमश्रीजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभली ।

शत्रुनिग्रहोऽपि भगवः प्रीतिजनकत्वेन मुक्तिसाधनं स्थादि-
त्यभिप्रेत्य कनिषदैरुपायैर्बुधवासवयोर्धुञ्जं निकृष्यते । अत्रादौ
सतामभीष्टमवश्यं कर्तव्यं पुरुषयति देवभ्यो वधीषेः स्वाङ्गहानप्र-
कारं बलुमाह । इन्द्रमिति । "सुरमस्यावनिमिथौ" इत्यमरः ॥ १२ ॥

संस्थापाम(१) चेतनापहो बुद्धिघ्नशकरो यो द्राहः दुःखलक्षण-
उपद्रवः तं दध्यङ्कारका देवा अपि युष्मन् जानीथेत्यन्वयः । सर्व-
प्राणिनां बुद्धिहृत्तिसाक्षित्वाद्भूततामित्यर्थः । अभिद्रोहस्य सर्व-
विषयहाननाशकत्वात् ॥ ३ ॥

"आत्मा देहं शरीरं च संस्मारिणि हरो तथा" इत्यभिधानात्
इह प्रियेषु वस्तुषु देहः प्रेष्टः प्रियतमः ईप्सिततम इति । यस्मात्
कः पुमान् भिक्षमायायातिधिरूपेण याचमानाय विष्णवेऽपि तं
देहं दातुमुत्सहेत प्रयतेत ॥ ४ ॥

पुण्यश्लोकैः पुरुषैरीक्यानि स्तुत्यानि कर्माणि देहदानादीनि
येषां ते तथा तेषाम् ॥ ५ ॥

नूनं प्रायः परसङ्कुटं परदुःखं दातुमशक्यं दातव्यं चेति
वा परसङ्कुटं वेद तर्हि न याचेत । सामान्यमुक्त्या निशेषमाहुः ।
नेनीति । अशक्यमपि दातुं यदीश्वरः समर्थस्तर्हि याचिनः सन्न
असौ दास्यामीति नेति नाह न वक्तव्यं ते जानन्तोऽपि देवा
याचनीय इति जानन्तो वयं दातुं समर्थं भवन्तं याचामहे
इत्यभिप्रायः । न चात्र देवानां स्वात्मनो नीचमायव्यां याच-
मानानामपि मानवक्षणेतेजःश्रुतिः शङ्कनीया । कार्यगौरवविषयया
तदभाषस्य प्रामाण्यकरवाक्याङ्गाकारस्याद्यः ।

आज्ञयैव महाविष्णोः कार्यार्थमपि च कञ्चित् ।

नीचानपि तु याचन्ते स्वात्मनो गुणवन्नराः ॥

नीचवाक्यं यदेयं सुरा नेतानता कञ्चित् ।

तेजःश्रुतिर्मवेदेयां जनकस्य यथाशक्तः ॥

इति वचनात् ॥ ६ ॥

(१) मरयो ।

श्रीमद्विभवायवजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रत्युदाहृताः निराकृता इवोक्ताः । त्यजन्त्यस्यत्यस्तम् ॥ ७ ॥
अभूयंशात्मना अनित्येन देहेन हे नाथा ! स्वाधरेः स्तब्धैर्वि-
वेकशून्यैरित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

पारक्यैः परेषां भवतुगालादीनां भक्ष्यभूतैः प्रक्षार्यैः पर-
प्रयोजनैः स्वस्वातिजनैः स्वविप्रद्वैः स्वदेहेभ्यः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

दशमोऽध्यायस्य क्रमसम्बन्धो नास्ति ॥

श्रीमद्विभवायवजतीर्थकृतसारायर्धर्शिनी ।

दधीचो याचितात् प्राप्तैरस्थिभिर्भ्रजनिर्मितिः ।

दशमोऽध्यायश्चाजौ देवानामसुरैः सह ॥०॥

मोदमानांसि प्रहसन्निव याच्यन्तप्रत्याचयानेन तान् तिर-
स्कृत्तवन्ति ॥ १ ॥ २ ॥

संस्थायां मृत्यौ ॥ ३ ॥

आत्मा देहः यथं जानीम एव किन्तु विष्णुरेवास्मन्मुखेन
याचने इति चेत्तत्राह । विष्णुर्वेऽपि दातुं क उरसहेत ॥ ४ ॥ ५ ॥

ऋषिराह । नूनमित्यादि न याचेतेत्यस्तम् । देवाः प्रत्याहुः । नून-
मित्यादिपद्यमेव न याचेतेति चतुरक्षरविनाशतम् । ततश्चार्था-
न्तरन्यासस्यात्र विशेषतोऽपमर्थः । याचको लोकः नूनं स्वार्थपरः
अर्गाद्यैर्भयभोगपरः । परस्य दातुः सकुटुम् अवेदास्थिप्रदाने
पीडां न वेद् । यदि देवत्वेन विवेकवशाद्देहं तर्हि न याचेतेति ।
तेन युष्माकं विवेकमावाञ्छ देवत्वं किन्तु व्याघ्रादिपशुतुल्यत्व-
मिति । ऋषिणोक्तं भ्रुत्वा देवैः प्रत्युक्तं दाता लोकोऽपि नूनं
स्वार्थपरः देहेन्द्रियादिषु ममत्वे चिरजीवित्वमुक्तपरः । परेषां
याचकानां सकुटुम् घोरशत्रुपदवादिदुःखं न वेद् । यदि ऋषित्वेन
विद्वानविवेकदयादिमत्त्वाद्देहं तर्हि नेति नाह न हास्यामीति न
ह्यात् । यद्यस्मादीश्वरः तद्दानसमर्थः तेन तथापि विद्वानाद्यमावाञ्छ
ऋषित्वम् । प्रत्युत शोकमोहादिसज्जावाद्वादिपशुतुल्यत्वमिति
भावः ॥ ६ ॥

धर्मं च भोक्तुकामेनेति । स धर्मो युष्मत्प्रत्युत्तरेणैव भुतः ।
यद्वा । धनिरयं वक्रोत्तरेण धर्मो न भुतः । किन्तु । वाक्यानुयै भुतम् ।
अवतु तावत् क्षामिप्रायं क्षापय इत्यत्राह । एव इति । आत्मानं देहं
त्यजन्तं सस्यक् त्यजामीति स देहो याच्यन्तं न त्यजति तावत्त-
दमेव तं त्यजामि युष्मद्वयं ददामीत्येतावद्भाग्यं मम भवतिवति
भावः ॥ ७ ॥

हे नाथा ! ॥ ८ ॥

आत्मा मनः ॥ ९ ॥

अदातारमाक्षिपति । अहो इति । पारक्यैः भृगुगालादिभिर्मर्क्यैः
स्व विस्तं दातव्यः पुत्रादयः विप्रहा देहास्तेः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थं स्वधवजस्य सदेवस्येन्द्रस्य सासुरेण हवेण सह
युद्धं वर्णयति । इन्द्रमिति दशमेन । अनिमेषाणां देवानाम् ॥ १ ॥

भगवता ममास्थीनि भिक्षुमेते प्रेषिता इति कथञ्चिज्ज्ञाप-
मोदमानः धर्मं भोक्तुमिदमुवाच । स्वार्थपरा पृथ्विषेऽपि
कर्मणि न लज्जन्ते इति तान् प्रति प्रहसन्निव्युक्तवान् ॥ २ ॥

अहो हे वृन्दारकाः ! संस्थायां मरणे योऽभिप्रीतो दुःखं
तमपि किं यूयं न जानीथ ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुण्यश्लोकैः पवित्रकीर्तिभिरपि इन्द्र्यानि कर्माणि वेषां
तेषाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

यो धर्मं भोक्तुकामेन मे मया प्रत्युदाहृताः प्रत्याचयाताः ।
मां त्यजन्तं प्रारब्धकर्मक्षयात् पतन्तं यो युष्माकं प्रियं वाञ्छि-
तमात्मानं देहं त्यजामि ॥ ७ ॥

हे नाथा ! देवाः ! आत्मना देहेन ॥ ८ ॥

यः आत्मा पुरुषः भूतानां शोकेन शोचति हर्षेण हृष्यति
यत एतावानेव धर्मः अवश्यः मोक्षपर्यवसायी पुण्यश्लोकै-
रुपासित आहतः ॥ ९ ॥

प्रक्षार्यैः आत्मोपबोगरहितैः क्षामभक्तैरनित्यैः पारक्यैः मानु-
षितुल्यभ्रान्त्यादीनां ममतास्पदैः स्वस्वातिविप्रद्वैः धनवन्पु-
त्रारिः यक्षोपकुर्यादिति यदेतद्देहो वैश्यमहो कष्टं च ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक्रदेवजी बोले हे भारत ! विश्वपावन करने वाले
भगवान् इन्द्र को इस प्रकार आवा देकर देवताओं के देख-
तेही वहीपर अन्तर्धान होगये ॥ १ ॥

हे भारत ! देवताओं के इस प्रकार मागने से महात्मा
अर्थवश दधीच जी आनन्दित होकर इसते सरीके इस
वचन को बोले ॥ २ ॥

यद्यपि आपबोग देवता हो तो भी नहीं जानते हो कि
देहधारियों को मरने में मूर्च्छा कर देने वाला जो
दुःख होता है ॥ ३ ॥

जीनेकी इच्छावाले जीवों को इस संसार में आत्मा
बड़ा प्रिय है उस आत्मा को यदि विष्णु भी मांगे तो
कौन देने को चाहेगा ॥ ४ ॥

देवता बोले हे ब्रह्मन् ! भूतों पर दया करने वाले
सत्कीर्ति वालों से कीर्तन करने योग्य कीर्ति वाले आप
सरीके महात्माओं को कौनसी बात नहीं त्यागने
योग्य है ॥ ५ ॥

दधीच जी बोले यह लोक सब बड़ा दुःख वाला है
सो दूसरे के सकुट को नहीं जानता है यदि जानता
होता तो नहीं मांगता देवता बोले यदि देनेवाला देने में
समर्थ होवे तो मांगने पर निषेध नहीं करता है ॥ ६ ॥

ऋषिबोले आपसे धर्म सुननेकी इच्छा से मैंने आपकों

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्कायवर्णस्तनुम् ।
 परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं संनयन् जहौ ॥ ११ ॥
 यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग्ध्वस्तबन्धनः ।
 आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे गतम् ॥ १२ ॥
 अपेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मणा ।
 मुनेः शुक्तिभिरुत्तिको भगवत्तेजसान्वितः ॥ १३ ॥
 वृतो देवगणैः सर्वैर्गजेन्द्रोपर्यशोभत ।
 स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव ॥ १४ ॥
 वृत्रमभ्यद्रवच्छेत्तुमसुरानीकयूथपैः ।
 पर्यस्तमोजसा राजन् ! रुद्धो रुद्र इवान्तकम् ॥ १५ ॥
 ततः सुराणामसुरै रणः परमदारुणः ।
 त्रेतामुखे नर्मदायामभवत् प्रथमे युगे ॥ १६ ॥
 रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां पितृवक्त्रिभिः ।
 मरुद्भिर्ऋभुभिः साध्यैर्विश्वेदेवैर्मरुत्पतिम् ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वा वज्रधरं शक्रं रोचमानं स्वमायया ।
 नामृष्यन्नसुरा राजन् ! मृधे वृत्रपुरःसराः ॥ १८ ॥
 नमुचिः शम्बरोऽनर्वा द्विमूर्द्धा ऋषभोऽम्बरः ।
 हयग्रीवः शुङ्गशिरा विप्रचिन्तितयोमुखः ॥ १९ ॥
 पुलोमा वृषपर्वा च प्रहेतिर्हेतिरुत्कलः ।
 (१) दैतेया दानवा यक्षा रक्षांसि च सहस्रशः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

प्रत्युत्तर दिया है वह देह वद्यपि प्रिय है तो भी कभी आत्मा को छोड़नेही बाधा है सो तिसको मैं आपके वास्ते छोड़ता हूँ ॥ ७ ॥

हे नाथ हो ! जो पुरुष इस अनित्य शरीर से धर्म या यज्ञ को नहीं करता है और भूतों की दया नहीं करता है सो पुरुष सबके छोड़ने योग्य है उसका स्थावर जीवभी छोड़ करते हैं ॥ ८ ॥

उत्तम पुरुषों का अनुष्ठान किया इतनाही बड़ा धर्म है जो कि भूतों के सुख से सुखपाना और भूतों के दुःखसे दुःखित होना ॥ ९ ॥

प्राणिमात्र को यही बड़ा कष्ट है यही बड़ा देय्य है

जो कि कुत्ता सुगाढादिकों के मल शरीर तथा धन वस्तु आदिकों से पराया उपकार नहीं करता है ॥ १० ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यटीपिका ।

कृतं व्यवसितं निश्चयो येन । आत्मानं खण्डं सन्नयनेकी-
 कुर्वस्तनुं जहौ ॥ ११ ॥

यता अक्षादयो येन । तस्त्वं पश्यतीति तथा । ध्वस्तानि बन्ध-
 नानि यस्य ॥ १२ ॥

अपेन्द्रोऽशोभतेऽप्युत्तरेणाम्बयः । मुनेः शुक्तिभिरस्त्रिभिर्नि-
 र्मितम् । उत्सिक्त ऊर्जितः मुनेरस्त्रिभिरिति वा पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥

असुरानीकानां यूथपैः पर्यस्तं परिहृतम् ॥ १५ ॥

भीमरक्षाभिमितभाषार्थदीपिका ।

रथः संश्रमः । प्रथमे चतुर्थ्युगे जेतायुगस्य मुखे आरम्भे ॥ १६ ॥ १७ ॥

नाम्न्यप्यज्ञासहस्र ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं कृतनिष्पत्त्यो देहं तस्याज दध्यङ्गित्याह मुनिः । एवमिति । एवम् इत्थं कृतव्यवसितः कृतव्यवसायः आधर्षणो दध्यङ्ग परब्रह्मण्यवात्मानं प्रत्यगात्मानं सन्नयन् समर्पयंस्तुं देहं जहौ तस्याज ॥ ११ ॥

कथम्भूतस्तस्याज यता नियता यथा इन्द्रियाणि येन । शोभनं विषयेभ्यः प्रत्याहृतं मनो बुद्धिश्च यस्य । तत्त्वं प्रत्यगात्मशरीरकपरब्रह्मयाधारत्वं पश्यतीति तत्त्वदृक् । ध्वस्तानि बन्धनानि पुण्यपापात्मकानि यस्मात् । परमम् “क्षपाधिना पीड्य” इत्यादिना द्वितीयस्कन्धोक्तं देहोक्तमप्ययोगमाश्रितः जहाविति पूर्वश्याम्ययः । ततो गतं देहं न बुबुधे ॥ १२ ॥

नय मुनेर्द्वितीयोऽस्थितिः शरीरैर्बिम्बकर्मणा विनिर्मितं वज्रमायुधमुद्यम्य उद्धृत्य भगवत्तेजसस्त्वितः अत एव उत्सृजकः ऊर्जित इन्द्रः ॥ १३ ॥

सर्वैः देवगणैः परिवृतो गजेन्द्रस्य पेशवतस्योपरि पर्यशोभत । ततो मुनिगणैः स्तूपमाक्री लोकावयं हर्षयन्निव शत्रो-रहतत्वाच्चर्चयन्निवेति इवशब्दः प्रयुक्तः ॥ १४ ॥

असुरसेन्यानां नायकैः पर्यस्तं परिवेष्टितं शत्रुं वृत्रमङ्गप्र-वदमिमुक्कमगात् यथा प्रलयकाले कृद्धो रुद्रः अन्तर्गं प्रति अन्तमवसानं गच्छतीति अन्तगः प्रपञ्चः तं प्रति । अन्तक इति पाठे अन्तं करोतीत्यन्तकः “अभ्येष्टोऽपि हृदयते” इति उः प्रत्ययः । जग-ज्जिनाशकृदित्यर्थः । अन्तकमिति द्वितीयास्तपाठे त्वन्तकं शत्रुं प्रति वेश्मभूतोपमेयम् ॥ १५ ॥

ततोऽसुरैः सह सुराणां परमदास्यो रथः सङ्क्रामोऽभूत् । कदा क नत्राह । प्रथमे चतुर्थ्युगे जेतानुके जेतानुगारम्भे प्रथमेऽन्तरे इति पाठे प्रथमे कृतत्रेतयोरन्तरालकाले प्रथममन्वन्तरे वा । नर्मदायां नयाम् ॥ १६ ॥

हे राजन् ! मृधे शुद्धे रुद्रादिभिः परिवृतं वज्रायुधधरं स्वया प्रभया रोचमानं मरुपतिमिन्द्रं दृष्ट्वा वृत्रप्रभृतयोऽसुराः नाम्न्यप्यज्ञासहस्र ॥ १७ ॥ १८ ॥

नमुक्यादयः ॥ १९ ॥ २० ॥

भीमक्षिजयस्वजतीयकृतपदरत्नावली ।

आत्मानं मनो ब्रह्मणि सम्पद्य नयन् आत्मानं देहम् ॥ ११ ॥

यथा इन्द्रियप्रणयमनोबुद्धयो येन स तथा हरेस्तत्त्वं रूपं पश्यन् योगम् (१) मूलाधारमारज्य ब्राह्म्यान्तपर्यन्तं प्राणो-क्षयनक्षयम् ॥ १२ ॥

(१) नासाप्रमारज्य ब्राह्म्यान्तब्रह्मरन्ध्रलक्षणतुल्यस्थानपर्यन्तम्

उत्सृजकः उन्नतः ॥ १३ ॥ १४ ॥

पर्यस्तं परिवृतम् ॥ १५ ॥

ननु कस्मिन् काले कस्मिन् देशे वृत्रवासवयोर्युद्धमभूदिति तत्राह । जेतानुके इति । अन्तरे अस्मिन्वर्तमाने वैवस्वतायामन्व-न्तरे तत्रापि प्रथमे युगे प्रथमचतुर्थ्युगे तत्रापि जेतानुके जेता-युगस्वादी नर्मदायां नर्मदातीरे गङ्गायां घोष इतिवत् तत्र तत्र लक्ष्योक्तया प्रथमरथस्तु नर्मदातीरे । द्वितीयरथस्तु मृत्तिकाखे । समुद्रतीरे इति विशेषो ग्रन्थान्तरेण च ज्ञातव्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

भीमक्षिभवाचकचर्चितकृतसाराधर्षिणी ।

आत्मानं मनः ॥ ११ ॥

योगं समाधिम् । गतं स्वस्माद्विच्युतम् ॥ १२ ॥

शुक्तिमिरस्थितिः कृत्किमिति च पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥

पर्यस्तं परिवृतम् अन्तकमिवेति रुद्रो हि यममपि संहर्युं शक्नो-तीत्यभिप्रायेण । यद्वा । सिंहः सिंहमिवेतिवदयं दृष्टान्तः ॥ १५ ॥

जेतानुके जेताइम्भे । प्रथमे युगे वैवस्वतमन्वन्तरस्य प्रथमे चतुर्थ्युगे “स्यात् शतर्षा चतुर्हस्ता ब्राह्मणकपटकसञ्ज्ञिता । बुभुयसी सर्वतो ब्राह्मणकपटकानुक्रमोच्चता” इत्यभिधानम् ॥ १६—२३ ॥

भीमशुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृतव्यवसितः कृतनिष्पत्त्यो ब्रह्मणि भंशानि तत्पदार्थे आत्मानं तत्त्वशून्यं तत्त्वपदार्थं सन्नयन् अपेयन् तन् जहौ तस्याज ॥ ११ ॥

यत्तन्व्यासीन्द्रियाणि अस्यः प्राणाः मनो बुद्धिश्च येन । तत्त्वे ब्रह्मणि आत्मारूपस्थाने इह दृष्टिर्यस्य ध्वस्तानि बन्ध-नानि यस्य सः । परमं योगं ब्रह्मणि चित्तैकप्रयमास्थितः देहं गतं न बुबुधे न ज्ञातवाद् ॥ १२ ॥

शुक्तिभिः अस्थितिर्निर्मितमुद्यम्य उत्सृजकः इन्द्रः अशोभते-त्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥

पर्यस्तं परिवृतं रुद्रः अन्तकं लोकनाशकं त्रिपुरमिव मृत्यु-मिवेति वा । आत्मारामत्वात् ॥ १५ ॥

यत्तन्मन्वन्तरस्य प्रथमे चतुर्थ्युगे जेतानुगस्य मुखे उपक्रमे ॥ १६ ॥

रुद्रादिभिर्युतं मरुपतिम् ॥ १७—२३ ॥

भाषा टीका ।

भीशुकदेवजी बोले हवीचजी ने इस प्रकार से विचार करके परब्रह्म भगवान् में मनको लगाकर जप । शरीर को त्याग दिया ॥ ११ ॥

इन्द्रिय मन बुद्धि इन सबों को रोककर तत्त्वदृष्टि से बन्धन में से छूटकर परमयोग को धारण किया तब उनमें जाते हुये शरीर को नहीं जाना ॥ १२ ॥

(१) इल्वलो वल्वलध्वैव दन्धशूको वृषध्वजः ।
 कालनाभो महानाभो भूतसन्तापनो वृकः ॥ ० ॥
 सुमाक्षिमाक्षिप्रमुखाः कार्त्तस्वरपरिच्छदाः ।
 प्रतिविधेन्द्रसेनायूं मृग्योरपि दुरासदम् ॥ २१ ॥
 अभ्यर्षयन्नसम्भ्रान्ताः सिंहनादेन दुर्मथाः ।
 गदाभिः परिघैर्बाणैः प्रासमुन्नरतोमरैः ॥ २२ ॥
 शूलैः परश्वधैः खट्वैः शतघ्नीभिर्भुशुण्डिभिः ।
 सर्वतोऽवाकिरञ्छस्त्रैरस्त्रैश्च विबुधर्षभान् ॥ २३ ॥
 न ते दृश्यन्त संछन्नाः शरजालैः समन्ततः ।
 पुङ्गवानुपुङ्गवतितैज्योतीषीव नभोधनैः ॥ २४ ॥
 न ते हास्त्रास्त्रवर्षाद्यासेदुः सुरसैनिकान् ।
 क्षिप्त्वाः सिद्धपथे देवैर्लघुहस्तैः सहस्रधा ॥ २५ ॥
 अथ क्षीणास्त्रशस्त्रौघा गिरिशृङ्गद्रुमोपलैः ।
 अभ्यवर्षन् सुरबलं चिच्छिदुस्तांश्च पूर्ववत् ॥ २६ ॥
 तानक्षतान स्वस्तिमतो निशाम्य हास्त्रास्त्रपूगैरथ वृत्रनाथाः ।
 क्रुमैर्दृष्टिर्विविधाद्रिशृङ्गैर्विजितान्स्तत्रसुरिन्द्रसैनिकान् ॥ २७ ॥
 सर्वे प्रयासा अभवन् विमोघाः कृताः कृता देवगणेषु दैत्यैः ।
 कृष्णानुकूलेषु यथा महत्सु क्षुद्रैः प्रयुक्ता रुशती रुक्षवाचः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

इसके अनन्तर विश्वकर्मा के बनावे उस वज्रको हाथ में ग्रहण करके मुनि की अस्थि के वज्र से बलिष्ठ होकर भगवान् के तेज से भी इन्द्र युक्त होगये ॥ २३ ॥

इन्द्र सब देवताओं के साथ युक्त होगये गजेन्द्र के ऊपर घोड़ित भये मुनिगण उनकी स्तुति करने लगे तीनों लोकों को हर्षातेसे इन्द्र दीक्षते लगे ॥ २४ ॥

हे राजन् । इस प्रकार तेज से युक्त होकर यम को मारने को क्रुद्ध हुये रुद्र के तुल्य होकर असुरों के सेना पतियों से युक्त हुआसुर के मारने को उद्यत भये ॥ २५ ॥

• तब सत्ययुग के अन्त जेता युगके आदि में नर्मदा के किनारे देवता असुरों के साथ में बड़ा मयङ्कुर संग्राम भया ॥ २६ ॥

रुद्र वसु आदित्य भविनीकुमार पितर अग्नि उज्जाल पवन ऋभु साध्य विश्वेदेवा इनों से संयुक्त वज्रधर अपनी माया से प्रकाश मान इन्द्र को युद्ध में देखकर हृत्त आविक असुर नहीं सह सके ॥ २७ ॥ २८ ॥

नमुचि शम्बर अनर्वा क्षिप्रुर्वा ऋषभ अम्बर हयग्रीव शकुशिरा विप्रचिक्षि नयोमुख पुलोमा वृषपां प्रहेति हेति उत्कल दैत्य दानव यस्य राक्षस हजारो दम्बव वल्वलध्वशूक वृष ध्वज काखनाभ महानाभ भूतसन्ताप न वृक सुमाक्षी माक्षी आदिक सब देव्यादि सुवर्णादि से भूषित होकर मृग्युसे भी अति भयङ्कर इन्द्र की सेनाको निषेधकरने लगे ॥ २३ २० ॥ २१ ॥

भीषरस्त्रामिक्तभाषार्थटीपिका ।

शतघ्नी च क्षतुर्हस्ता ब्रह्मकण्ठकसञ्ज्ञिता ।

भुशुण्डी सर्वतो वाहकण्ठकानुकमोजता ॥

इत्यभिधानम् ॥ २३ ॥

पुङ्गवो मूलदेशः एकस्य मूलदेशमनु तत्संलग्नोऽपरस्व पुङ्गवे यथा भवति तथा तमःस्यैवनेज्योतीषीवत्यनन तेवा तद्व्याप्तिः सूचिता ॥ २४ ॥

तामेवाह । न न इति । शस्त्राणामस्त्राणां च यानि वर्षाणि

तेवामोघाः नासेदुर्न प्रापुः सिद्धपथे आकाशे ॥ २५ ॥

क्षीणा अस्त्राणां शस्त्राणां च अर्घा वेवा गिरिशृङ्गैर् क्रुमैरुपलैश्च ॥ २६ ॥

ते स्वप्रयासं वितथं निरीक्ष्य हरावभक्ता हतयुद्धवर्षाः ।

पलायनायाजिमुखे विसृज्य पतिं मनस्ते दधुरात्तसाराः ॥ २६ ॥

वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान् मनस्वी प्रधावतः प्रेक्ष्य बभाष एतत् ।

पलायितं प्रेक्ष्य बलं च भग्नं भयेन तीव्रेण विहस्य वीरः ॥ ३० ॥

भीमरस्मामिकृतमाचार्यदीपिका ।

तानिन्द्रसैनिकान् शस्त्राणामस्त्राणां च पूर्णैः समूहेरक्षतान्
क्षनशून्यान् स्वस्तिमतः सुखिनो दुर्मादिभिर्भाविष्यतामिच्छाम्य
इष्टा । वृत्रो नाथो येषां ते तत्रसुभीताः ॥ २७ ॥

कृताः कृताः पुनः पुनः कृताः । कृष्णोऽनुकूलो येषां तेषु
देवगणेषु । कशतीः कशत्यः । अकल्याणयो रक्षाः परुषा वाचो यथा
महत्सु क्षोभकऽर्थो न भवन्ति तत्र ॥ २८ ॥

हतो युद्धे वर्षो येषां ते । आतः परैर्गृहीतः सारो यैर्ब येषां
ते अतिप्रसिद्धा अपि ते वैरवाः एवं ते इत्यस्यापौनरुक्त्यम् । आजि-
मुखे युद्धारम्भे पतिं विसृज्य पलायनाय मनो दधुः बतो
हरावभक्ताः ॥ २९ ॥

प्रधावतः पलायमानान् प्रेक्ष्य आकाशेव तीव्रेण भयेन पला-
यितं भग्नं च तद्वलं सैन्यं तच्च प्रेक्ष्य एतद्वत्त्वमाद्यं बभाषे ॥ ३० ॥

भीमश्रीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा सुमासिप्रभृतयश्च सर्वे कांसंस्वरपरिच्छदाः सुवर्णमयाः
परिच्छदाः परिकरा येषां ते मृत्योरपि दुरासहं दुष्प्रापमिन्द्रसे-
नाप्रमिन्द्रसेनाया भग्नं पुरोभागं प्रतिविध्यावदध्य ॥ २१ ॥

असम्भ्रान्ता अपरवशाः सन्तः दुर्मदा सिंहनादेनाश्वघ्नान्
गदादिभिः शस्त्रैश्च विषुषवमान् सुरान् सर्वतोऽवाकिरन् तत्र
शतश्रीं क्षतुर्हस्ता खोहकण्टकसंयुक्ता ॥ २२ ॥ २३ ॥

पुङ्गवो मूढदेशः एकस्य पुङ्गवमनु तत्संक्षमोऽपरस्य पुङ्गवो
यथा भवति तथा समस्तारपनिनः शरजात्रेः संछन्नास्ते देवा न
दृश्यन्त यथा नमोघ्नैर्नमःस्यैर्मेघैराच्छन्नाणि ज्योतीर्वि इत्यनेन
तेषां तदप्राप्तिः सूचिता ॥ २४ ॥

नामवाह । नन इति । ते शस्त्राणामस्त्राणां च यानि वीर्याणि
नेषामोघाः सङ्काः सुरसैनिकान्नासंघुर्न प्रापुः किन्तु ।
अनुहस्तेर्हस्तलाघवशालिभिस्तैर्देवैः सहस्रधा सिद्धपथे आकाशे
छिन्ना बभूवुः ॥ २५ ॥

अथ तीक्ष्णाश्छिन्ना अस्त्रशस्त्राणामोघा येषां ते दानवा गिरि-
शृङ्गैर्द्रुमैरुपलैः पाषाणैश्च सुराणां बलमश्वघ्नान् तान् गिरि-
शृङ्गादीन् द्रुमैर्देवाश्छिन्नकुशिलवन्तः ॥ २६ ॥

अथ वृत्रो नाथो येषां ते ऽसुराः सर्वे अशस्त्राणां पूर्णैः
सङ्केरक्षतानताडितानन एव स्वस्तिमतः सुखिनः तथा दुर्मै-
वर्जिनः पाषाणैर्विविधैरस्त्राणां शृङ्गैश्चाक्षतानिन्द्रसैनिकाजिह्वाभ्य
इष्टा सर्वेऽसुरास्तत्रसुः भीताः ॥ २७ ॥

देवगणेषु देवैर्देवैः ये कृताः प्रयासास्ते सर्वे विमोहा व्यर्था

अभवन् तत्र हेतुं वदन् देवगणान्विशिनष्टि । कृष्णानुकूलेष्विति ।
कृष्णोऽनुकूलो येषां तेषु तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । क्षुद्रैः प्रयुक्ताः
कशती कशत्योऽकल्याणयः कक्षाः परुषा वाचो यथा महत्सु
विमोहकाः क्षोभका न भवन्ति तथेति ॥ २८ ॥

हरो भगवत्त्वभक्ताः अत एवान्तःसुरैर्गृहीतः सारो बलं येषाम्
अत एव हतः युद्धे वर्षो गवो येषां तेऽसुरा वितथं व्यर्थं स्वप्र-
यासं निरीक्ष्य अधुनास्माकं सर्वे प्रयासाः व्यर्था एवेत्यालोच्य
ते ऽतिप्रसिद्धा अपि देव्या एवं ते इत्यस्यापौनरुक्त्यमाजिमुखे
युद्धारम्भे पतिं वृत्रं विसृज्य पलायनाय मनो दधुः बतुः ॥ २९ ॥

अथ वीरो वृत्रः प्रधावतः तीव्रेण भयेन पलायमानां-
स्ताननुगान् भूत्वा प्रेक्ष्य तथा किञ्चिद्भग्नमवशिष्टं पलायितं
बलं च प्रेक्ष्य विहस्येदं वदन्माद्यं बभाषे ॥ ३० ॥

भीमद्विजयचञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कांसंस्वरपरिच्छदाः सुवर्णालङ्काराः ॥ २१ ॥ २२ ॥

अवाकिरन् अवर्षन् ॥ २३ ॥

प्रावृषि वर्षाकाशे ॥ २४ ॥

अनुहस्तेः शीघ्रवेजिभिः देवैः सिद्धपथे ज्योति स्वरान्तेः
पूर्वं मध्यमार्गं एव छिन्नाः ॥ २५ ॥ २६ ॥

वृत्रो नाथो येषां ते तथा दवाग्निः पाषाणैः ॥ २७ ॥

प्रयासाः प्रहारक्षणाः प्रयत्नाः कृष्णोऽनुकूलोऽनुप्रहासि-
मुखो येषां ते तथा तेषु कशतीः हिंसनाः “कशरिश्च हिंसा-
याम्” इति धातुः महत्सु दुर्वासः प्रभृतिषु यतिषु क्षुद्रैः हिंसडिम्भ-
कादिजनकल्पैः ॥ २८ ॥

पतिं वृत्रम् अस्तसाराः निरस्तबलाः ॥ २९ ॥

मनस्वी प्रधास्तमनाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भीमद्विजयचञ्जतीर्थकृतसाराधर्षिणी ।

ते देवाः पुङ्गवः शरस्य मूढदेशः एकस्य पुङ्गवमनु पतिनो
यः शरस्तस्य पुङ्गवमश्वेन पतितैः । नमःस्यैर्मेघैर्ज्योतीर्षावेत्यनेन तेषां
नदप्राप्तिः सूचिता ॥ २४—२६ ॥

निशाभ्य इष्टा तत्रसुभीताः ॥ २७ ॥

कृताः कृताः पुनः पुनः कृताः यथा महत्सु वैष्णवेषु कशतीः

काशोपपन्नां रुचिरां मनस्विनामुवाच वाचं पुरुषप्रवीरः ।
हे विप्रचित्ते ! नमुचे ! पुलोमन् ! मयानर्वन् ! शम्बर ! मे शृणुध्वम् ॥ ३१ ॥
जातस्य मृत्युर्भुव एष सर्वतः प्रतिक्रिया यस्य न चेह क्लृप्ता ।
लोको यशश्चाप ततो यवि ह्यमुं को नाम मृत्युं न वृणीत युक्तम् ॥ ३२ ॥
हौ सम्मताविह मृत्यू दुरापो यदब्रह्मसन्धारणया जितासुः ।
कलेवरं योगरतो विजह्याद्यदप्रणीविरिंशयेऽनिवृत्तः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे वृत्रासुरयुद्धनाम-

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदीर्घिनी ।

कवयः यूयं शीघ्रं श्रियध्वमित्यकल्याणयः । कक्षाः परुषा वाचः रे
रे अभयमा ! इत्याद्याः ॥ २८—३१ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकस्य पुङ्खं मूलदेवमनुवर्तमान इतरपुङ्खो यथा भवति
तथा पक्षितैः नभोऽध्वैः नभःस्थमेवैः यथा ज्योतीर्षि न इत्यन्ते इत्य-
दर्शनमात्रे हृष्टान्तः ॥ २४ ॥

ते शस्त्रास्त्रवर्षाद्याः यतो देवैः सिद्धपथे आकाशे संक्षिप्ता
वतः सुरसैनिकान् आसेदुः प्रापुः ॥ २५ ॥

उपपक्षैः पाषाणैः ॥ २६ ॥

तानिन्द्रसैनिकान् शस्त्रास्त्रपूगैरक्षतान् वृत्रादिभिश्चाविश्रुतान्
अक्षितप्रतो निग्राह्य इह्वा वृत्रबाण्यः कञ्चुः ॥ २७ ॥

कृताः कृताः भूषोभूषः कृताः प्रयासाः विशेषतः मोघाः
निष्फला अभयन् रुचतीः रुचयः रीचयत्यः कक्षवाचः कक्षाः
गीरसाः वाचः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

उन मद्र वाळे असुरों ने सिंहनाद करके देवतों को गदा-
भोंसे परिघों से बाणों से प्राप्त तोमर मुद्गरों से त्रिशूखों से
फरसाओं से तरवारों से तापों से भुशुण्डियों से चारों
ओर से देवतों की अस्त्र शस्त्रों से प्रहारकिया ॥ २२ ॥ २३ ॥

जैसे आकाश में मेघ में चन्द्रादि ज्योति दृक्जानी हैं
तेसे बाणों की दृष्टि से सब देवता दृक् गये सो नहीं
दीके ॥ २४ ॥

असुरों के वे शस्त्र अस्त्रों के समूह देवतों के नहीं खगे देवतों
ने बड़े सफाई के हाथ से जो शस्त्र चलाये तिनसे वे शस्त्र आकाश
में कटगये ॥ २५ ॥

इसके अनन्तर असुरों के अस्त्र शस्त्र जब खीण होगये
तब पर्वतों के शिखर पथर आदिकों से देवतों के सैन्य
का मारने खगे तब देवतों ने पहिजे सरी के सब शस्त्रादि
काट दिये ॥ २६ ॥

फिर तो वृत्रासुर के संग वाले दैत्यो के जब पर्वतादिकों
से भी देवतों को कुछ नहीं भया और बड़े शस्त्र अस्त्र पथर
भी व्यर्थ होगये तब इन्द्र सेनापतियों का देखकर
असुर बड़े त्रास को प्राप्त भये ॥ २७ ॥

देवगणोंमें दैत्यो ने जो प्रयास किये सो सब व्यर्थ
होगये जैसे भीकृष्ण भक्तों को क्षुद्र जांगों के पथर मचन
कोई बाधा नहीं करते हैं ॥ २८ ॥

श्री हरि में अभक्त वे दैत्य अपने प्रयास को व्यर्थ देख-
कर युद्ध के गर्व के नष्ट होने से धैर्यसे कूट गये तब
समर को छोड़कर भगने के वास्ते मन में निश्चय करने
भये ॥ २९ ॥

अपने बलको भगते देखकर और भगते देखकर अपने
अनुगामी भागने हुये असुरों को देखकर बड़ा उत्साही
वृत्रासुर बोला ॥ ३० ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषाथ्यदीपिका ।

तदेव विशिनष्टि । काशोपपन्नामसरोचितानां मनस्विनां रुचिरां
हे मय ! हे अनर्थन् ! मे वाचं शृणुत ॥ ३१ ॥

ततो मृत्योर्बिह यज्ञो लोकः स्वर्गश्च यदि स्यात् । यय नहि
अमुं मृत्युं युक्तं समीचीनं प्राप्तं वा ॥ ३२ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ब्रह्मसम्भारण्याया कलेवरं जह्यादिति यस् एको मृत्युः वीर-
शय रणभूमौ निवृत्तोऽपराङ्मुखः सन् जह्यादिति यस् एकः ।
तौ द्वाविह शस्त्रे सम्मतौ मृत्युः । तथा च स्मृतिः

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिब्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ।

इति ॥ ३३ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतद्विभाव इत्येतदेव प्रपञ्चयति । पुरुषभेदः मनस्वी प्रशस्तमनस्कः
वृत्रः काळोक्षितां मनस्विनां रुचिरां च वाचमुवाच । उक्तमेवाह ।
हे विप्रचित्ते ! इत्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति । हे मय !
हेऽनर्घम् ! मे वाचं शृणुष्वम् ॥ ३१ ॥

सर्वतः सर्वस्य जातस्य अन्तरेण मृत्युर्ध्रुवः निश्चितः
मृत्युं विधिनाष्टि । यस्य मृत्योरिह लोके प्रतिक्रिया प्रतीकारः
न क्लृप्ता नास्ति । किञ्च । शत्रुभ्यो मृत्युभयनिमित्तात्पक्षाघातादयश्च-
रात्परलोकहानिकरात्तेभ्यो मृत्युरेव स्वर्गसंपादकः कीर्तिकरश्च
भेदान् सङ्ग्रामे शत्रुभ्यो मृत्युर्दुर्लभश्चातस्तमेव वृणोतेत्याह ।
लोक इति द्वाभ्याम् । मय हे दानवाः ! ततः सङ्ग्रामे मृत्यो-
र्यदि लोकः वीरस्वर्गः यशश्च स्यात्तद्युक्तं मृत्युं युक्तं प्राप्तं
को नाम न वृणोति किन्तु वृणुष्वदेव ॥ ३२ ॥

पुराणौ दुर्लभौ द्वौ मृत्यु इह लोके शास्त्रसम्मतौ कौ
तौ तावज्जितासुर्जितान्तर्बोह्येन्द्रियप्राणौ योगसकः ब्रह्मसम्भार-
ण्याया ब्रह्मविषयकधारण्यायोगेन कलेवरं त्यजेदिति यस् एकः
तथा वीरशये रणभूमौ अनिवृत्तोऽपराङ्मुखः कलेवरं जह्या-
दिति यस् सोऽपरो मृत्युः तथा चांकम् ।

५ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिब्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ।

इति ॥ ३३ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य मृत्योः प्रतिक्रिया परिहारः अथ यदि (१) यस्मा-
ल्लोको यशश्च स्यातां ततस्तर्हि कः क्षत्रियादिकल्पः युक्तं
युद्धमूर्द्धि प्राप्तं मृत्युं न वृणोति नामेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

इतोऽपि युद्धमरणं प्रशस्तमित्याहुः । द्वाविमौ । योगरतो
जितप्राणश्च यो ब्रह्मसम्भारण्याया ब्रह्मध्यानेन कलेवरं विजह्या-
दिति । यद्युद्धादनिवृत्तोऽप्रवर्णीः । यो वीराणामप्रतो गत्वा वीरशये
युद्धाङ्गणे शरीरं जहातीति । यश्च मरणम् । तयोर्द्वावेतौ मृत्यु-
रुपौ सम्मतौ शास्त्रविहितावित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदीशिनी ।

ततो मृत्योरिह यशः स्वर्गश्च यदि स्यात् अथ तर्हि अमुं
मृत्युं युक्तं समुचितम् ॥ ३२ ॥

वीरशये सङ्ग्रामे अनिवृत्तः अभिमुखस्यः ॥ ३३ ॥

इति सारार्थदीप्तिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसारम् ।

षष्ठस्य दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काळोपपक्षां तत्कालोक्षिताम् ॥ ३१ ॥

जातस्योत्पन्नस्य मृत्युर्ध्रुवः आवश्यकः । यदि तत आवश्यक-
दपि इह यशः लोकः स्वर्गश्च स्यात् । अथ तर्हि अमुं मृत्युं युक्तं-
योग्यं को न वृणोति ॥ ३२ ॥

इह लोके द्वौ मृत्यु सम्मतौ योग्यौ तौ च पुराणौ दुर्लभौ ।
यत्तासुः यत्ता असवः प्राणा इन्द्रियाणि येन । योगरतो भगव-
ज्ज्ञानभक्तिनिष्ठः स ब्रह्मसम्भारण्याया कलेवरं जह्यात् इत्येकः ।
यश्चाप्रवर्णीः सन् वीरशये सङ्ग्रामे निवृत्तो मृत इति द्वितीयः ॥ ३३ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

उस काळ के उचित और उत्साही पुरुषों को रुचिकर
वचन को वह पुरुषों में वीर हुआसुर बोला कि हे विप्र चित्ति ।

भाषाटीका।

हे ननुवि हे पुत्रोमन् ! हे मन् ! हे जनर्षन् ! हे शम्बर !
आप लोग मेरे बचन को सुनो ॥ ३१ ॥

बैदा होने वाले का अवश्य सब प्रकार से मरण होना है
जिस के • कि निवारण का कोई भी उपाय नहीं है तब
तो युद्ध में मरने वाले को ब्रह्म खोक और यश होता है
तो ऐसे मृत्यु को कौन नहीं चाहेगा ॥ ३२ ॥

इस संसार में दो मृत्यु बड़े दुर्लभ हैं जिस की सब

छात्र प्रसंघा करते हैं एकतो पवन को जीत कर ब्रह्म
धारणा से प्राण त्यागना दूसरा युद्ध में नहीं हट कर
सन्मुख में मरजाना ॥ ३३ ॥

इति श्रीभागवत वृष्टकण्ड के दशमे अध्यायका

भाषानुवाद वसुधायार्थकृत

समाप्त ॥ १० ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे वृष्टकण्डे दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

त एवं शंसतो धर्मं वचः पर्युरचेतसः ।
 नैवागृह्णन् भयत्रस्ताः पलायनपरा मृप ! ॥ १ ॥
 विशीर्यमाणां पृतनामासुरीमसुरर्षभः ।
 कालानुकूलैस्त्रिदशैः काल्यमानामनाथवत् ॥ २ ॥
 दृष्ट्वातप्यत संक्रुद्ध इन्द्रशत्रुरमर्षितः ।
 तान्निवार्योजसा राजन् ! निर्भर्त्स्येदमुवाच ह ॥ ३ ॥
 किं व उच्चरितैर्मातुर्षावद्भिः पृष्ठतो हतैः ।
 न हि भीतवधः श्लाघ्यो न स्वर्ग्यः शूरमानिनाम् ॥ ४ ॥
 यदि वः प्रघने श्रद्धा सारं वा क्षुल्लका ! हृदि ।
 अग्रे तिष्ठत मात्रं मे न चेद्ग्राम्यमुखे स्पृहा ॥ ५ ॥
 एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
 व्यनदत् सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥ ६ ॥
 तेन देवगणाः सर्वे वृत्रविस्फोटनेन वै ।
 निपेतुर्मूर्च्छिता भूमौ यथैवाशनिना हताः ॥ ७ ॥
 ममर्द पद्भ्यां सुरसैन्यमातुरं निमीलिताक्षं रणारङ्गदुर्मदः ।
 गां कम्पयन्नुद्यतशूल ओजसा नालं वनं यूथपतिर्यथोन्मदः ॥ ८ ॥
 विलोक्य तं वज्रधरोऽत्यमर्षितः स्वशत्रवेऽभिद्रवते महागदाम् ।
 चिक्षेप तामापततीं सुदुःसहां जग्राह वामेन करेण क्षीलया ॥ ९ ॥
 स इन्द्रशत्रुः कुपितो भृशं तया महेन्द्रबाहं गदयोग्रविक्रमः ।
 जघान कुम्भस्थल उन्नदन् मृधे तत्कर्म सर्वे समपूजयन्मृप ! ॥ १० ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एकादशे तु वृत्रस्य युध्यमानस्य बज्रिणा ।

भक्तिज्ञानबलौर्काश्चिन्ना वाचोऽनुवर्णिताः ॥ १ ॥

शंसतः कथयतः पर्युर्बचः ॥ १ ॥

कालानुकूलैः कालानुवर्तिभिः । काल्यमानां विद्राव्यमाणां ॥ २ ॥

अमर्षितोऽसहमानस्तांस्त्रिदशास्त्रिषार्ष निर्भर्त्स्य चेद् वक्ष्य-
 माणमुवाच ॥ ३ ॥

तदेवाह द्वाश्याम् । मातुरुच्चरितैः पुरीषप्रायेः । प्रथमास्तपाठे
 देवानां सम्बोधनम् । पृष्ठतो हतैर्दशैः किञ्चित् न यद्यो नास्ति
 धर्मः । तदेवाह । नहीति ॥ ४ ॥

प्रघने सङ्ग्रामे । सारं धैर्यं हृदि चेत्तर्हि हे क्षुल्लकाः ! सुद्राः ।
 मात्रं क्षणमात्रमग्रे तिष्ठत । न चेद्दिह लोकमोगे स्पृहास्ति ॥ ५ ॥

सुरगणान् रिपून् । सुमहान् प्राणो बलं यस्य । यन् विचेतसो
 बभूवुः ॥ ६ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वृत्रस्य विस्फोटनेन नादेन ॥ ७ ॥

उद्यतं शूलं येन । नाखं वनं नखानां वनम् उद्गतो महो यस्य
यूयपतिर्गजो यथा मर्दयति ॥ ८ ॥ १० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं वृत्रेण प्रतिबोधितानपि पलायमानानसुरान् वीक्ष्य स
पुत्रस्ताम्रिवाद्यं युयुत्सुरिष्टं प्रत्युवाचेत्याह मुनिः । त इति । एवं
हे नृप ! पत्युर्द्वयस्य धर्म्यं धर्मादनपेनं वचः शंसतः कथयतः
सतोऽपि भीताः । अत एव पलायनासकाः अत एवाचेन-
तोऽतिभयेन युधानासकचित्तास्ते असुराः नैषागृह्णन् पत्युर्बन्धो
नाशयन्वन् ॥ १ ॥

नतोऽसुरार्थमो वृत्रः कालोऽनुकूलो येषां तैस्त्रिदशै-
र्देवैर्विशीर्षमायां विशेषणं वीक्ष्यमानामत एवानाथवत् काल्य-
मानां विद्राव्यमायांमिसुरी पृननाम् सेनाम् ॥ २ ॥

इष्टामर्षिनोऽसहमानः संक्रुद्धः नितरां क्रुद्धः हे राजन् ! तां
पृननामोजसा स्वबलेन निवार्य निर्मत्स्यं वन्दं बहवमायां देवान्
प्रत्युवाच ॥ ३ ॥

तदेवाह द्वाप्याम् । मातुः स्वस्य जनन्या उच्चरितैः
पुरीषप्रायैरक्षुरैः प्रथमान्तपाठे देवानां सम्बोधनम् । धावद्भिः पला-
यमानैरपि पृष्ठतो हतैर्हर्म्यमनैरसुरैः किं प्रयोजनम् । न तद्व्यथेन
यशो न स्वर्गश्चेति भावः । तदेवाह । न हीति । भीतस्य
वचः क्षुरमात्मानं मध्यमानानां न हि श्लाघ्यः । नापि स्वर्ग्यः
स्वर्गहेतुश्च ॥ ४ ॥

अतो हे ध्रुलुकाः ! अत्यल्पाः ! वो युष्माकं इदि प्रधने युद्धे
अद्या सारं बलं वा यद्यस्ति विषयभोगेच्छा नो चेत्तर्हि मात्रं
क्षयमात्रं ममाग्रे तिष्ठत ॥ ५ ॥

एवं क्रुद्धो वृत्रः सुरगणान् रिपून् वपुषा देहेन भविष्यन्
महान् प्रायो वन्दं यस्य तादृशोऽप्यनवत् । नावं शिथिलादि । येन
नादेन लोका जनाः विचेतसः मूर्च्छिता बभूवुः ॥ ६ ॥

तेन वृत्रस्य विस्फोटनेन नादेन सर्वे देवगणाः मूर्च्छिताः
सन्तो भूमौ निपेतुः पतितवन्तः यथाशनिना हताः जनाः पतन्ति
निपतन्ति तद्वत् ॥ ७ ॥

आतुरं मूर्च्छितमत एव निमीलिनाखं सुरसैन्यमोजसा
बलेन पद्भ्यां ममर्दं मर्दितवान् । यथोन्मदो यूयपनिर्गजः नाखं
तालानां सम्बन्धि वनं मर्दयति । कथम्भूतो ममर्दं रणरङ्गे
दुर्निवारो महो यस्य । उद्यतं शूलं येन । इमां पृथिवीं
कम्पयन् ॥ ८ ॥

एवं स्वसैन्यं मर्दयन् वृत्रं विलोक्य वज्रधर इन्द्रोऽप्य-
मर्षिनोऽभिमुखं द्रवते आगच्छते शत्रवे महतीं गदां विसृज्य
प्रयुक्तवान् । स च वृत्रस्तामापतन्ती दुःसहं दुःखेनापि
सोदुमशक्यां गदां वामेन करेण लीलयामासुखेन जग्राह
गृहीतवान् ॥ ९ ॥

तथा च गृहीतवा गदया भृशं नितरां क्रुद्ध इन्द्रावृ-
त्रः उल्लङ्घनीय नदन् उरवो विक्रमाः पादविधासाः यस्य

तादृशो महेंद्रवाहभैरावतं जघान । कमवयवं तत्राह । कुम्भस्थजम्
मुधे युद्धे तस्य वृत्रस्य कर्म तद्रुद्ध्या तद्राहताडनरूपं कर्म
सर्वे द्रष्टारः समपूजयन् बहुमन्वन्त ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अचेतसो बुद्धिमत्प्रवृत्तिस्मरणरहिताः ॥ १ ॥

काल्यमानां विद्राव्यमायां ॥ २ ॥

भोजसा राजन् वीक्ष्यन् स वृत्रः तां स्वपुत्रनां निवार्य
द्रावयतो देवाभिर्भक्त्यैवं वाक्यमब्रवीत् ह किञ्च ॥ ३ ॥

हे देवाः ! यूयं मातुरहितरुचरिताः अवमेहनवाग्विर्गताः किम्
उभयेषामपि देवाभिरुच्यन्तवाविशेषात् कुतोऽस्माकमत्राह । धाव-
द्भिरिति । पृष्ठतो हतैर्धोवद्भिः असुरनायकैः यः युष्माकं किं
प्रयोजनम् अधर्मेत्वात् अयमपि कुतोऽत्राह । नहीति । स्वर्ग-
मासियोग्यः ॥ ४ ॥

हे ध्रुलुकाः ! अल्पाः ! देवाः ! युष्माकं इदि सारं धैर्यं चास्ति
मात्रं क्षयकाखं प्राप्यसुखे विषयभोगजनितानन्दे ॥ ५ ॥

विचेतसो मूर्च्छिताः ॥ ६ ॥

एतदेव स्पष्टयति । तेनेति । विस्फोटनं प्रकाण्डताडनम् ॥ ७ ॥

नाखं नखसमुदायखण्ड्यं वनं यूयपतिर्गजः ॥ ८ ॥

अभिद्रवते मज्ज्यागच्छते ॥ ९ ॥

महेंद्रवाहभैरावतम् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्पृष्टवद्भिः समवन्तीति क्रोधेनैवासम्भोकिः ॥ १-२४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एकादशे तु संग्राममध्ये वृत्रस्य वर्णिताः ।

शौर्यमय्यो गिरः काञ्चित् प्रेममय्यर्थं काङ्क्षन् ॥

अनाथवत् अनाथानिब तांस्त्रिदशान् ॥ १-३ ॥

प्रथमान्तपाठे सम्बोधनं हे मातुरुचरिताः ! पुरीषनृप्या देवाः !
पृष्ठतो हतैर्हैत्येः किम् । न यशो नापि धर्मः । तृतीयान्तपाठे देवानां
विशेषणम् । भीतानां वधो न श्लाघ्यः । कर्तृकर्मणोरुभयोरपि यशो-
धर्माभावव्यञ्जकत्वात् जुगुप्सित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रधने युद्धे सारं धैर्यं हे ध्रुलुकाः ! ध्रुवाः ! ॥ ५ ॥ ६ ॥

नै इति चार्थे विस्फोटितम् ऊरुमगदयोः करतलाघातस्तेन
च ॥ ७ ॥

आतुरत्वादेव मुद्रितनेत्रम् । नखानां वनं नाडम् । यूयपनि-
हन्ती ॥ ८ ॥

अभिद्रवते सम्मुखमागच्छते ॥ ९ ॥ १० ॥

पेरावतो वृत्रगदाभिमृष्टो विघ्नाशितोऽग्निः कुलिशाहतो मथा ।
 अपासरन्निन्नमुखः सहेन्द्रो मुञ्चन्नसृक् सप्तधनुर्भृशार्तः ॥ ११ ॥
 न सन्नवाहाय विषण्णचेतसे प्रायुङ्क्त भूयः स गदां महात्मा ।
 इन्द्रोऽमृतस्यन्दिकराभिमर्शवीतव्यथः क्षतवाहोऽवतरस्थे ॥ १२ ॥
 स तं नृपेन्द्राहवकाम्यया रिपुं वज्रायुधं भातृहणं विलोक्य ।
 स्मरंश्च तत्कर्म नृशंसमंहः शोकेन मोहेन हसन् जगाद ॥ १३ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

इन्द्रेण युध्यमानस्य वृत्रस्य पूर्वजन्मगतहरिभक्तत्वसूच-
 कानि वाक्यानि वर्णयति । त एवेत्येकादशोऽध्यायेन । धर्म युद्धधर्म
 शंसतः कथयतः ॥ १ ॥

कालानुकूलैरसुरपराभवकालानुसारिभिः । अनाथवत्काल्यमानां
 विद्राव्यमाणाम् ॥ २ ॥

अमर्षितः त्रिदशपराक्रममसहमानः तान् निषाय निर्भरस्य
 चेदं वक्ष्यमाणं सुरान् प्रत्युवाच ॥ ३ ॥

यो युष्माकं मातुरुच्चरितैर्मलनिभैः देवैः पृष्ठतो हतैर्देवैः किं
 न किमपि यशोधर्मविक्रमः । यतो भीतवधः गुरमानिनां स्थाव्यो
 न भवति । हे क्षुद्रकाः ! क्षुद्राः ! यदि वः प्रधाने युद्धे भडा
 इति सारं धैर्यं च प्राम्यसुखे स्पृहा च न चेत्तर्हि मे अग्रे
 मात्रं क्षणमात्रं तिष्ठत । सुमहान् प्राणो बधं यस्य सः । येन नादेन
 लोकाः विचेतस आसन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तेन नादेन विस्फोटनेन हस्ताभ्यामूरप्रताडनेन च ॥ ७ ॥

भयान्निमीलिताक्षम् । नाखं नखवनम् । यूथपतिः गज-
 राजः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

भीमच्छुकदेव जी बोले हे नृप ! अपने मालिक वृत्रासुर के
 उसप्रकार कथन को भी वहाँस होकर भय से प्रस्त
 होकर गगने में तत्पर होकर उन असुरों ने नहीं ग्रहण
 किया ॥ १ ॥

अनाथ सरीकी भगाई बिखरती हुई अपनी सेना को
 देखकर काल के अनुकूल होने से देवतों के बल को देख
 कर वृत्रासुर बोला ॥ २ ॥

हे राजन् ! इन्द्र का शत्रु वृत्रासुर नहीं सह कर कोषित
 होकर कुर्वाह कह कर निवारण करके देवतों से यह
 वचन बोला ॥ ३ ॥

तुम लोग केवल माता के मखरूप हो दौड़कर गगने
 भाते देवियों को मारने हो जो लोग अपने को गुर
 मानते हैं उनको तो भयभीत का मारना न यश कारक
 है न स्वर्ग दायक है ॥ ४ ॥

यदि तुम लोगों को युद्धमें भडा है हे क्षुद्र हो ! तुमों
 हृदयमें यदि बल हो और यदि विषय भोगों में इच्छा न
 होवे तो मेरे आगे खड़े मात्र रहो ॥ ५ ॥

इस प्रकार कोषित होकर शत्रु देवतों को डराता
 हुआ घोर शब्द का करने लगा जिस से तीनों खोब
 वेहोस हांगये ॥ ६ ॥

तिस वृत्रासुर के शब्द से सब देवता वज्र से मारे पर्वत
 सरीके मूर्च्छित होकर भूमि में गिरने लगे ॥ ७ ॥

तबतो युद्ध में बडा मदगला वृत्रासुर आँख मीच
 कर बड़े दुःखित देव सेना को दोनों पाशों से मर्दन
 करने लगा पृथिवी को कपावने लगा अपने बल से त्रिशूल
 को उठा कर ऐसा मर्दन करने लगा जैसे मत बाबा
 हस्ती नरशख के बल को टोड डाले ॥ ८ ॥

उस को देखकर वज्रधारी इन्द्र बडा कोषित भया
 दौड़ते हुये अपने शत्रु के मर्ध बडा गदा का प्रहार करता
 भया आती हुई उस गदा को वृत्रासुर ने सहज से धामे
 हाथ से बड़ी कठिन उस गदा को पकड़लिया ॥ ९ ॥

बड़े विक्रम बाधे उस इन्द्र शत्रु वृत्रासुर ने कुषित
 होकर इन्द्र के बाहन पेरावत के ऊपर उसी गदा को
 चलाया सो उस से पेरावत के कुम्भस्थल को मारा उस
 कार्य को देखकर सबों ने बडा आश्चर्य माना और बल की
 प्रशंसा करी ॥ १० ॥

भीमरत्नामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्तधनुःप्रमाणं देशम् ॥ ११ ॥

सप्तोऽवसप्तो वाहो यस्य तस्मै न प्रायुङ्क्त । अमृतस्यन्दी
 अमृतस्रावी यः स्पर्शस्तेनाभिमर्शः स्पर्शस्तेन धीतव्यथो गत-
 दुःखः क्षतो वाहो यस्येन्द्रस्य स तथाभूतोऽवतस्थे ॥ १२ ॥

स वृत्रः हे नृपेन्द्र ! आहवकाम्यया युद्धेच्छयावस्थितम् ।
 भातृहणं आता विश्वरूपस्तस्य हन्तारम् । नृशंसं कूरं तदेवाहः
 पापं तस्य कर्म स्मरन् ॥ १३ ॥

वृत्र उवाच

दिष्टया भवान् मे समवस्थितो रिपुर्षो ब्रह्महा गुरुहा भ्रातृहा च ।
 दिष्टयानृणोऽद्याहमसत्तम ! त्वया मच्छूलनिभिन्नदृष्टवाचिरात् ॥ १४ ॥
 यो नोऽप्रजस्यात्मविदो द्विजानिर्गुरोरपापस्य च वीक्षितस्य ।
 विश्रभ्य स्वप्नेन शिरांस्य वृश्चत् पशोरिवाकरुणः स्वर्गकामः ॥ १५ ॥
 ह्रीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्जितं त्वां स्वकर्मणा पुरुषादैश्च गह्वरम् ।
 कच्छ्रेणा मच्छूलविभिन्नदेहमस्पृष्टवर्णिं समदन्ति गृध्राः ॥ १६ ॥
 अन्येऽनु ये त्वह नृशंसमज्ञा ये ह्युद्यतास्त्राः प्रहरन्ति मह्यम् ।
 तैर्भूतनाथान् सगणान्निशातत्रिशूलनिभिन्नगलैर्यजामि ॥ १७ ॥
 अथो हरे ! मे कुलिशेन वीर ! हर्ता प्रमथ्यैव शिरो यदीह ।
 तत्रानृणो भूतबर्हि विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये ॥ १८ ॥
 सुरेश ! कस्मान्न हिनेषि वज्रं पुरःस्थिते वैरिणि मय्यमोघम् ।
 मा संशयिष्ठा न गदेन वज्रं स्यान्निष्फलं कृपणार्थं वाञ्छा ॥ १९ ॥
 नन्वेव गजस्तव शक्र ! तेजसा हरेर्दधीचेस्तपसा च तेजितः ।
 तेनैव शत्रुं जहि विष्णुयन्त्रितो यतो हरिर्विजयः श्रीगुणास्ततः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यो ब्रह्महा ब्राह्मणं हतवान् विशेषतः स्वगुरुं मम च भ्रातरं
 स भवान्प्रतः समवस्थितः एतदिष्टया भद्रं जानाम् । दिष्टयेत्यव्यय-
 मान्धार्ये । हे असत्तम ! मम जलेन निर्मिश्रं दृष्टुमर्हं हत हृदयं
 यस्य तेन त्वया निमित्तभूतनाथाचिरादेव भ्रातृनृणोऽहं
 स्वामेतच्छ दिष्टया ॥ १४ ॥

स्वर्गकामो यो भवान्वृश्चत् स्वर्गकामो याज्ञिकः पशोरिवेति
 वा ॥ १५ ॥

तं स्वामस्पृष्टवर्णिमदृष्टं समदन्ति । वर्तमानसामीप्ये च तं मानस
 जिर्देशः ॥ १६ ॥

अन्येऽपि ये अज्ञा इह स्वात्मां नृशंसमनु महामुशनास्त्राः
 मन्तो यदि प्रहरन्ति तैर्भूतनाथान् भैरवादीन् यक्ष्यामि । कथंभूतैः ।
 निशातलीक्षणीकृतं यन्मम त्रिशूलं तेन निर्मिश्रो गलो येषां तैः ॥ १७ ॥

अथो अथवा । हरे ! मो इन्द्र ! यदि भवानय मम शिरां
 हर्ता हरिष्यति तत्र तथा सत्यजुगो विमृश्यामि यजः सन्
 भूतेभ्यो बर्हि देहेन विधाय मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये धीराणां
 पदं प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥

जीविताद्वि मृत्युरेव ममाभिमत इत्याशयेनाह । सुरेशेति । न
 हिनेषि न बहि क्षिपासि । गदेन विफलां याच्यतांति संशयं
 माकार्षीः । कृपणादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा याच्यता यथा निष्फला
 तथा न स्वात् ॥ १९ ॥

अमोघत्वे हेतुं यद्वस्तं प्रोत्साहयति । नमिति । तेजितस्ती-
 क्षणीकृतः । शत्रुं मां जहि । विष्णुना यन्त्रितः प्रेरितः ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमैरावतो वृत्रस्य गदयातीव विद्वस्ताडितो वज्रायुधाहतोऽ-
 द्रिष्टिर्विधुर्गितो आर्यमाणाः भिन्नं मुखं यस्य सः । नितरा-
 मार्तः अमृतरक्तं मुखं सहेन्द्रः सप्तधनुःप्रमाणासपासरस्य-
 आदगच्छत् ॥ ११ ॥

स वृत्रो महात्मा युद्धधर्माभिज्ञः । अत एव सज्जवाहाय
 सजः अवसजः दुःखितो बाहो यस्य तस्मै दुःखितचित्तार्थेन्द्राय
 पुनर्गहां न प्रायुक्तः । तत इन्द्रः अमृतस्राविस्त्रकराभिमर्शनं
 विगता व्यथा यस्य । तथात्येन कृतो बाहो यस्य । तथाभूतोऽ-
 भितप्तो धुन्वाह इति पाठे पूर्वं कृतो वृत्रेण ताडितो यो
 बाहो गजः येनन्द्रेणामृतस्यन्द्रिकराभिमर्शनं क्षीतवधः गत-
 व्यथः अमृतस्यन्द्रिकराभिमर्शक्षीतवधः । क्षतो बाहो यस्येत्यर्थः ।
 अभितप्तो अभिमुग्धं स्थितः ॥ १२ ॥

हे नृपेन्द्र ! स वृत्रः आहवकायया युद्धच्छया अवस्थितं वज्रम
 आयुधं यस्य तम् । आतृहणं भ्रातृं विश्वरूपं हतवन्तं रिपुमिन्द्रं
 विलास्य तस्येन्द्रस्य कर्म भ्रातृहननरूपं नृशंसं कर्ममहः पापं
 शोकं हेतुना स्मरन्पश्चान्मोहत हसन् जगाद्विन्द्रं प्रच्युवाच ॥ १३ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गदितमेवाह । दिष्टयेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । यो भवान् रिपुः दिष्टया देववशात्समाप्रतः समवस्थितः प्राप्नः कथंभूतः वस्तुं ब्रह्माः ब्रह्मण्यं हतवान् । तथापि स्वयुद्धं मम च भ्रातरं हतवान् । हे असत्तम मच्छूलेन निर्भिजं हवस्तुल्यं हृदयं यस्य तेन त्वया निमित्तभूतेनाद्याचिरात्समं भ्रातुर्विश्वरूपस्यानृत्याऽहं दिष्टया भविष्यामि ॥ १४ ॥

कथ्यारहितः यो भवानोऽस्माकमग्रजस्य द्विजातेस्तत्रापि ब्रह्मविद्गुरोरपापस्य पुनर्दीक्षितस्य यक्षीयदीक्षायांमवास्थितस्य विश्वास्य शिरांसि खड्गेनाहृष्यच्छेदयथा स्वर्गकामो याज्ञिकः पशोः शिरांसि नचि तद्धत । द्विजातिस्वादीनि विशेषणान्यवध्यत्व-सूचकानि ॥ १५ ॥

अतो द्विजा खजया भिया सस्पदा द्यया कीर्तिभिर्योगोभि-
र्भोजितं परित्यक्तं निकृष्टेन स्वकर्मणा पुरुषादेः पिशाचैरपि
गर्ह्यं निन्द्यं त्वामद्य मच्छूलेन विभिज्जो देहे यस्य । अपृष्टव-
न्निहमद्वन्द्वहमित्यर्थः । शुभाः सस्यगदन्त्यस्यन्ति “वर्त्तमान-
सामीप्ये वर्त्तमानवत्” इति खट् ॥ १६ ॥

अपि अपि च नृशंसं त्वामनुसृत्य ये देवा ब्रह्माः मूढाः सन्तः
इह युद्धे उद्यतास्त्राः मर्ह्यं यदि प्रहरन्ति । तर्हि तैर्निशानेन
तीक्ष्णेन त्रिशूलेन निभिज्जा गच्छाः कण्ठा येषां तैः । सगच्छान् भूत-
नाथान् यजामि यस्यामि ॥ १७ ॥

एवं स्वपौरुषानुरूपमुक्त्वाथ युद्धे स्वं देहं जिहासुमी
जहीति शक्तं प्रार्थयते । अथा इति । अथवा हे हरे ! इन्द्र ! हे वीर !
भवानेव इह युद्धे कुलिशेन वज्रेण यद्वि मम शिरो हतो हरि-
ष्यति तत्र तथा सति महेहेन भूतेभ्यो वार्ष्णि विधायानृणः
विमुक्तकर्मवन्धस्सन् मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये पादरजः-
सहचरितं मार्गं प्रपत्स्ये ज्ञानिनां गतिं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥

हे सुरेश ! इन्द्र ! अग्रतः स्थिते वैरिणि तव शत्रौ मय्यमोघ-
मप्रतिहतं वज्रं कस्माद्धतोर्न हिनोषि न मुञ्चसि न प्रयुक्से
इत्यर्थः । गदावज्रिफलो भविष्यतीत्याशङ्कया न प्रहिणोमीत्यत्राह ।
गदेष गदावत्कृपणार्था कृपणपुरुषादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा
याच्चेष्टे च वज्रो न निष्फलः स्यादतो मा संशयिष्ठाः संशयं मा
कुरु किन्तु प्रहिष्यत्यर्थः ॥ १९ ॥

अनिष्फलत्वे हेतुं वदन् तं प्रोत्साहयति । ननु इति । हे शक्र !
तव वज्रः हरेर्भगवतस्तेजसा दधीचो मुनेस्तपसा च तेजि-
तस्तीक्ष्णोक्तः । अतः कारणात्तेनैव वज्रेण विष्णुना यन्त्रित
आदिष्टो मां शत्रुं जहि मारय । हरिर्भगवान् यतो यस्मिन् पक्षे
ततस्तस्मिन् पक्षे श्रीः राजसस्यद्विजयः शुभाः प्रभुत्वादयो
शुभाश्च भवन्ति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वृत्रगदाभिमुखोऽभिहनोऽपासरत् । तिर्यक् पृष्ठतो वा गतः ॥ ११ ॥
सप्तवाहाय विह्वलितवाहनाय पुनः गदां न प्रायुक्तं भृश-

आविष्टा करेण कृतेन अभिमर्शेन स्पर्शोर्ध्वयोन पीतवपः
वीता गता व्यथा यस्य सः । क्षुनः वाहो यस्य स तथा ॥ १२ ॥

भ्रातृहर्षा विश्वरूपस्य हन्तारमहः पापकृपं मोहेन मग्ना-
नेन ॥ १३ ॥

ब्रह्महत्यादिकमेकं विश्वरूपमपेक्ष्योच्यते । अनृत्यो भ्रातृमर्ष-
प्राप्तयेन हीनः हवस्तुला पाषाणवरकठिनहृदयेन ॥ १४ ॥

स्वर्गकामो यजमानः विक्रिय विश्वस्य ॥ १५ ॥

“हीधीक्षयाकीर्तिभिराजितं रहितं समदन्तु भक्षयन्तु । अपृष्ट-
वन्निमित्यनेन निःशेषनाशं सूचयति ॥ १६ ॥

त्वानु त्वामनु ॥ १७ ॥

हरे ! इन्द्र ! इह युद्धे तत्र तर्हि इहास्मिन् जन्मभ्येव मन-
स्विनां पूर्वं वीरस्वर्गगतानां पादरजः प्रपत्स्ये तेषां लोकं गमि-
ष्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥

हिनोषि मुञ्चसि मा संशयिष्ठाः संशयं माकार्षीः । भगानां
भाग्यानां सस्पदा देवनाथदातव्यो ब्रह्मवाजारेति निर्दा वा सूच-
यति । प्रयुक्तं वज्रं नितरां फलतीति निष्फलं प्रयोजनवत् स्यात् ।
किन्तु । कृपणार्था हरिद्विषया याच्ञा व्यर्था भवति यथा तथा
न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

हे शक्र ! य एव तव वज्रः हरेस्तेजसा दधीचेस्तपसा च
तेजिनो निधितः तेनैव शत्रुं मां जहीत्यन्वयः । विष्णुयन्त्रिनो
विष्णुवशो यतो यत्र हरिस्ततस्तत्रापि जवादिशुभाः स्युः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भिन्नमुखः विदीर्घवक्त्रः सप्तधनुरष्टाविधतिहस्तमात्रम् ॥ ११ ॥

सप्तोऽवमन्त्रो वाहो यस्य तस्मै । अमृतस्यन्दी अमृतस्वावी यः
स्वकरस्तस्याभिमर्शेन स्पर्शेन गतव्ययः ॥ १२ ॥

नृशंसं क्रूरम् ॥ १३ ॥

मच्छूलेन निर्भिजं हवस्तुल्यं हृदयस्य तथाभूतेन सता अद्याह-
मनृत्योऽभूत् ॥ १४ ॥

स्वर्गकामो याज्ञिको मर्षांश्च ॥ १५ ॥

समदन्तीति “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवत्” इति खट् ॥ १६ ॥

अन्ये ये त्वा त्वामनुगताः नैर्यजामि यस्यामि । असुरद्वारैव
तेन चासुरान् असुरेष्टेष्वान् भूतनाथांश्च प्रीणयामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथो अथवा । भूतेभ्यः शृगालादिभ्यो वार्ष्णि स्वदेहेनातिस्थूलेन
विधाय दत्त्वा अनृणः शोषितः सन् मनस्विनां भीतारदादि-
भक्तानां पादरजः प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥

त्वं यथा जीवित्वा स्वर्गीयविषयभोगमभिलषसि तथैवाहं
मृत्वा वैकुण्ठे भगवतः साक्षात्परणसेवामभिलषामीति तव च मम
चामीर्हसिष्यतु किमिति मन्त्रेण विह्वलित इत्याह । सुरेशोति । वज्र-
क्षेपस्यैवभूतं लक्ष्यं कदा प्राप्स्यसीत्याह । पुर एव केवलं स्थिते
न तु कमपि प्रतीकारं कुर्वतीत्यर्थः । ननु महासत्त्वं त्वयि कदाचि-
द्वज्रक्षेपो निष्फलः स्यादिति शङ्के तत्राह । अमोघमव्ययम् । ननु
गदा यथा मदीयैव त्वत्पाणिगता मम पीडाकरी साक्षादेवाभूत्

भीमहृन्नाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

।येवच यदि वज्रोऽपि स्वात्तदाहं किं करिष्यामीत्यत आह । मेति ।
।पयोदर्थे प्रयोजनं यस्याः सा वाञ्छा यथा निष्कला तथा वज्रं
नष्टकृतं न स्यात् ॥ १६ ॥

अमोघमे हेतुं वदन् प्रोत्साहयति । नम्रवति । हरेर्मंगलन-
तेजसा दधीचस्तपसा च तेजितस्नीक्ष्याकृतः । विष्णुना यन्त्रितः
रितः यतो यत्र पक्षे ॥ २० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गद्या अभिमृष्टः ताडितः भिन्नमुखो विदीर्घवक्त्रः सप्तधनुः
परिमितं देशम् ॥ ११ ॥

समष्टमा महाभनाः सज्जोऽवसज्जो बाहो यस्य तस्मै । विषय-
खेनसे भूयो गदां न प्रायुक्त । अमृतस्पर्शी पीयूषस्त्रावी यः करस्ते-
नाभिमर्शः स्पर्शस्तेन वाता व्यथा क्षतं च यस्य स बाहो
यस्य सः इन्द्रः अवतस्ये ॥ १२ ॥

तस्येन्द्रस्य नृशंसं क्रूरं कर्म तद्देवाहः पापम् ॥ १३ ॥

यो मे भ्रातृहा मनो रिपुः ब्रह्महा गुरुहा च मतः हे
असत्सम ! भ्रातृ दिष्ट्या भद्रं समवस्थितः । दिष्ट्या अथ मच्छूखेन
भिन्नं दृष्ट्वा पाषाण्येन सदृशं हृत् यस्य तेन त्वबाहमधिरा-
वृणुयः भविष्यामि भ्रातुरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अस्पृष्टवन्निर्मलपद्मादिक्रियम् । समदन्तीति वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानवत् इति खट् ॥ १६ ॥

येऽप्ये भन्नाः नृशंसं क्रूरं स्वामनु वधुयतास्त्राः मर्द्धं मां
प्रति प्रहरन्ति तदा तीक्ष्णीकृतेन त्रिशूखेन भिन्नो गवो वेधां
तैः । सगणान् भूतनाथान् यजामि ॥ १७ ॥

अथो अथवा । हे हरे ! इन्द्र ! यदि भवानिह कुञ्जिद्येन प्रमथ्य
मे शिरो हर्ता हरिष्यति तत्र तदा अनुयः वधर्थमुत्पादितः
पित्रा तत्कृते मृतस्य श्रद्धित्वाभावात् देहेन स्त्रीकेनेन भूत-
वर्ति कन्यादानां भोजनं विधाय मनास्त्रिणां पादरजस्तैः प्राप्तां
गतिं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥

मा संशयिष्ठाः संशयं मा कार्षीः ॥ १९ ॥

दधीचस्तपसा हरेस्तेजसा च तेजितः तेन शत्रुं मां
विष्णुना यन्त्रितः प्रवर्तितो जहि । यतो यस्मिन् पक्षे हरिस्त-
तस्तस्मिन् पक्षे विजयः भीः गुणाः सर्वादरणीयत्वाद्यव-
स्थुः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मासुर के गदा खगने से घेरावत अति दुःखित
होकर घूमने लगा जैसे कि वज्र के मारने से परबत होवे
तैसा मुख को मोड़ कर रक्त को गिराता हुआ इन्द्र के
सहित अठ्ठाईस हाथ पीछे हट गया ॥ ११ ॥

उस महारमा ब्रह्मासुर ने इन्द्र के बाह्य घेरावत के
दुःखित होने से इन्द्र के चित्त मोहित होने के समय में
धर्म युद्ध मान कर गदा नहीं चलाई थोड़ी देर में
अपने हाथ के अमृत भरने से व्याघ्र के मिट जाने से
इन्द्र उठ खड़े भये ॥ १२ ॥

हे नृपेन्द्र ! युद्ध की दृष्टि से वज्र की धारण कर के
खड़े हुए भ्राता के मारने वाले इन्द्र को देखकर ब्रह्मासुर
ने इन्द्र के पाप को स्मरण करके शोक मोह से युक्त
होकर यह वचन कहा ॥ १३ ॥

ब्रह्मासुर बोला आज ब्राह्मण के मारने वाला गुरु के
मारने वाला भ्राता के मारने वाला तू शत्रु मेरे भागे
खड़ा है सो अच्छा हुआ है असत्सम ! मेरे त्रिशूख से
पाथर सरीके तेरे हृदय को भेदन कर के आज मैं
अपने भाई के श्रेष्ठ से जल्दी तर जाऊंगा ॥ १४ ॥

जिस प्रकार से खर्ग कामना वाला पुरुष निर्दयी होकर
पशु के मस्तक को काटना है तैसे मैंने ब्राह्मण गुरु
निष्पाप दीक्षित आत्महानी हमारे बड़े भ्राता बिम्बरूप के मस्तकों
को बिम्बास से काटा है ॥ १५ ॥

लोक खज्जा लक्ष्मी क्या कीर्ति इनसे तू रहित है अपने
कुर्मों से राक्षसों के भी निम्हा के योग्य है मेरे त्रिशूख
के खगने से बड़े कष्ट से तू मरेगा तेरा अग्निस्फुटकार
भी नहीं होगा इहाँ पर गीध तेरे देह को काँचगे ॥ १६ ॥

तेरे से निर्दयी के साथ रहने वाले और जो ए सब
अज्ञानी हैं शस्त्र लेकर मेरे को मारते हैं उनके गदाओं को
तो तीक्ष्ण त्रिशूल से काटकर प्रेतादिगणों के सहित भैर-
वादिकों को मैं पूजोंगा ॥ १७ ॥

हे वीर ! इन्द्र ! अथवा यदि जवरदस्ती से तू ही मेरे मस्तक
को काटेगा तब तो मैं अपने शरीर से मांस मलक प्राणि-
योंको बलि देकर ज्ञानाके श्रेष्ठ से छूट कर महारमा नारदादिकों
के चरण रज को प्राप्त हूंगा ॥ १८ ॥

हे सुवेश ! मैं बेरी आग खड़ा हूँ तब मेरे पर वज्र
क्यों नहीं खोडता है तू संशय मतकर जैसे कि खोमी से
मांगना क्या हा जाता है तैसे गदा सरीका यह तेरा
वज्र व्यर्थ नहीं होगा यह वज्र तो सफल है ॥ १९ ॥

यह बात निश्चित है तेरा यह वज्र तो विष्णु के तेज
से और दधीची के तपसे तेजयुक्त है सो विष्णु की
आज्ञा को मानकर तिम वज्र से मो शत्रु को तू मार क्यों
की जिधर भीहरि होंग उधर ही लक्ष्मी और सब गुण
रहते हैं और वहाँही विजय होती है ॥ २० ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गदितमेवाह । दिष्टयेत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । यो भवान् रिपुः दिष्टया दैववशान्ममागतः समवस्थितः प्राप्नः कथंभूतः यस्तथं ब्रह्माहाः ब्राह्मणं हतवान् । तत्रापि खगुरुं मम च भ्रातरं हतवान् । हे असत्तम मच्छूलेन निर्भिन्नं हस्तुल्यं हृदयं यस्य तेन त्वया निमित्तभूतेनाद्याचिरान्मम भ्रातुर्विश्वरूपस्यानृणोऽहं दिष्टया भविष्यामि ॥ १४ ॥

कथयारहितः यो भवानोऽस्माकमग्रजस्य द्विजातेस्तत्रापि ब्रह्मविदः गुरोरपापस्य पुनर्दिक्षितस्य यक्षीयदीक्षायागवस्थितस्य विश्वास्य शिरांसि खड्गनाबुधश्चिच्छेदयथा खगंकामो याज्ञिकः पशोः शिरश्छिनत्ति तद्वत् । द्विजातिस्वादीनि विशेषणान्यवध्यत्व-सूचकानि ॥ १५ ॥

अतो द्विजा खजवा भिया सम्पदा दयया कीर्तिभिर्यशोभि-
र्भोज्यैः परित्यक्तं निकृष्टेन खकमेया पुरुषादेः पिशाचैरपि
गर्ह्य निन्द्य त्वामद्य मच्छूलेन विभिन्नो देहो यस्य । अस्पृष्ट-
न्निहमद्वधेहमित्यर्थः । युद्धाः सम्यगद्व्यस्तस्यन्ति “वर्त्तमान-
सामीप्ये वर्त्तमानवत्” इति खट् ॥ १६ ॥

अपि अपि च नृशंसं त्वामनुसृत्य ये देवा भद्राः मृदाः सन्तः
इह युद्धे उद्यतास्त्राः मर्ह्यं यदि प्रहरन्ति । तर्हि तैर्निशानेन
तीक्ष्णेन त्रिशूलेन निर्भिन्ना गच्छाः कण्ठा येषां तैः । सगच्छान् भूत-
नाथान् यजामि यस्यामि ॥ १७ ॥

एवं स्वपौरुषानुरूपमुक्त्वाथ युद्धे स्वं देहं जिह्वासुर्मा
जहीति शक्तं प्रार्थयते । अथो इति । अथवा हे हरे ! इन्द्र ! हे वीर !
अथानेव इह युद्धे कुक्षियेन वज्रेण बहि मम शिरो हतो हरि-
ष्यति तत्र तथा सति महेहेन भूनेभ्यो बाहिं विधायानृणः
विमुक्तकर्मवन्धस्सन् मनस्विनां पादरजः प्रपत्स्ये पादरजः-
सहचारितं मार्गं प्रपत्स्ये ज्ञानिनां गतिं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥

हे सुरेश ! इन्द्र ! अग्रतः स्थिते वैरिणि तव शत्रौ मय्यमोघ-
मप्रतिहतं वज्रं कस्माद्धेतोर्न हिनोषि न मुञ्चसि न प्रयुङ्क्षे
इत्यर्थः । गदावलिपङ्क्तो भविष्यतीत्याशङ्क्या न प्रहिणोमीत्यत्राह ।
गदेष गदावत्कृपणार्था कृपणपुरुषादर्थः प्रयोजनं यस्याः सा
याच्ञोष च वज्रो न निष्फलः स्यादतो मा संशयिष्ठाः संशयं मा
कुरु किन्तु प्रहियवत्यर्थः ॥ १९ ॥

अनिष्फलत्वे हेतुं वदन् तं प्रोत्साहयति । ननु इति । हे शक्र !
तव वज्रः हरेर्भगवतस्तेजसा दधीचो मुनेस्तपसा च तेजि-
तस्तीक्ष्णीकृतः । मनः कारणात्तेनैव वज्रेण विष्णुना यन्निहत
आदिष्टो मां शत्रुं जहि मारय । हरिर्भगवान् यतो यस्मिन् पक्षे
ततस्तस्मिन् पक्षे श्रीः राज्यसम्पद्विजयः गुणाः प्रभुत्वादयो
गुणाश्च भवन्ति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयव्यजनीयंकृतपदरत्नावली ।

वृत्रगदाभिमुखोऽभिहतोऽपासरत् । तिथेक् पृष्ठतो वा गतः ॥ ११ ॥

सप्तवाहाय विह्वलितवाहनाय पुनः गदां न प्रायुङ्क्त अमृत-

ज्ञाविद्या करेण कृतेन अभिमर्शेन स्वर्गोर्ध्वस्थेन धीतव्यः
वीता गता इयथा यस्य सः । क्षुनः बाहो यस्य स तथा ॥ १२ ॥

भ्रातृहर्षं विश्वरूपस्य हन्तारमंहः पापकृपं मोहेन भ्र-
मेन ॥ १३ ॥

ब्रह्महत्यादिकमेकं विश्वरूपमपेक्ष्योच्यते । अनृणो भ्रातृमर्या-
प्राप्त्यर्थेन हीनः हयजुदा पाषाणवत्कठिनहृदयेन ॥ १४ ॥

खगंकामो यजमानः विस्त्रय विश्वस्य ॥ १५ ॥

“हीभीक्ष्णकीर्तिभिर्कार्जकतं रहितं समदन्तु भक्षयन्तु । अस्पृ-
षक्किमित्यनेन निःशेषनाशं सूचयति ॥ १६ ॥

त्वानु त्वामनु ॥ १७ ॥

हरे ! इन्द्र ! इह युद्धे तत्र तर्हि इहास्मिन् जन्मस्येव मन-
स्विनां पूर्वं वीरखगंगतानां पादरजः प्रपत्स्ये तेषां लोकं गमि-
ष्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥

हिनोषि मुञ्चसि मा संशयिष्ठाः संशयं माकार्षीः । भगानां
भाग्यानां सम्पदां देवनाथदातर्वा ब्रह्मवाजारेति निर्मां वा सूच-
यति । प्रयुक्तं वज्रं नितरां फलतीति निष्फलं प्रयोजनवत् स्यात् ।
किन्तु । कृपणार्था हरिद्विषया याच्ञा इयथा भवति यथा तथा
न स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

हे शक्र ! य एव तव वज्रः हरेस्तेजसा दधीचेस्तपसा च
तेजितो निक्षितः तेनैव बाहु मां जहीत्यन्वयः । विष्णुयन्त्रिनो
विष्णुवशो यतो यत्र हरिस्ततस्तत्रापि जयादिगुणाः स्युः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचितंकृतसारायंदर्शिनी ।

भिन्नमुखः विदीर्णवक्त्रः सतधनुरद्याविशतिहस्तमाग्रम् ॥ ११ ॥

सक्रोऽवसक्रो बाहो यस्य तस्मै । अमृतस्यन्दी अमृतस्त्रावी यः
खकरस्तस्याभिमर्शेन स्वर्गेन गतव्यथः ॥ १२ ॥

नृशंसं क्रूरम् ॥ १३ ॥

मच्छूलेन निर्भिन्नं हस्तुल्यं हृदयस्य तथाभूतेन सता अघाह-
मनृणोऽभूवम् ॥ १४ ॥

खगंकामो याज्ञिको भवांश्च ॥ १५ ॥

समदन्तीति “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवत्” इति खट् ॥ १६ ॥

अन्ये ये त्वा त्वामनुगताः नैर्यजामि यस्यामि । असुरद्वारैव
तेन चासुरान् असुरेष्टदेवान् भूतनाथान् प्रीणयामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथो अथवा । भूनेभ्यः शृगाळादिभ्यो बाहिं खदेहेनातिस्यूलेन
विधाय दत्त्वा अनृणः शोभितः सन् मनस्विनां श्रीनारदादि-
भक्तानां पादरजः प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥

त्वं यथा जीविष्या स्वर्गीयविवयभोगमभिलषसि तथैवाहं
मृत्वा वैकुण्ठे भगवतः साक्षात्पश्यसेवामभिलषामीति तव च मम
चामीष्टं सिध्यतु किमिति मन्त्रेण विस्त्रयसे इत्याह । पुरेशोति । वज्र-
क्षेपस्यैवभूतं लक्ष्यं कदा प्राप्स्यसीत्याह । पुर एव केवलं स्थिते
न तु कमपि प्रतीकारं कुर्वतीत्यर्थः । ननु महासत्त्वे त्वयि कदाचि-
द्वज्रक्षेपं निष्फलः स्यादिति शङ्कं तत्राह । अमोघमस्यर्थम् । ननु
गदा यथा मदीयैव तत्पाणिगता मम पीडाकरी साक्षादेवाभूत्

भीमहिम्ननाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नयेच्च यदि वज्रोऽपि स्वात्तहाहं किं करिष्यामीत्यत आह । मेति ।
इष्यादर्थं प्रयोजनं यस्याः सा वाच्चा यथा निष्कला तथा वज्रं
निष्कलं न स्यात् ॥ १६ ॥

अमोघस्त्रे हेतुं यद्वत् प्रोत्साहयति । नन्वाति । हरेर्मगधन-
स्तेजसा दधीचस्तपसा च तेजितस्नाह्योक्तः । विष्णुना यन्त्रितः
मेरितः यतो यत्र पक्षे ॥ २० ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गद्या अभिमृष्टः ताडितः भिन्नमुखो विदीर्घवक्त्रः सप्तधनुः
परिमितं देशम् ॥ ११ ॥

समक्षमा महाभनाः सञ्जोऽवसजो बाहो यस्य तस्मै । विषय-
क्षेत्रं ध्रुवो गदां न प्रायुक्क । अमृतस्पर्शी पीयूषसात्री यः करस्ते-
नाभिमर्शः स्पर्शस्तेन बाता व्यथा क्षतं च यस्य स बाहो
यस्य सः इन्द्रः अवतस्ये ॥ १२ ॥

तस्येन्द्रस्य नृशंसं क्रूरं कर्म तद्देवाहः पापम् ॥ १३ ॥

यो मे भ्रातृहा अनो रिपुः प्रह्लादा गुरुहा च अतः हे
असत्तम ! भद्रान् दिष्ट्या भद्रं समवस्थितः । दिष्ट्या अथ मच्छुद्धेन
भिन्नं दण्डा पाषाणेन सहस्रं हतं यस्य तेन त्वयाहमचिरा-
दनृणः भविष्यामि भ्रातुरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अस्पृष्टवन्निमलधवाहक्रियम् । समवन्तीति वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानत्वं इति खट् ॥ १६ ॥

येऽन्ये अन्नाः नृशंसं क्रूरं स्वामनु वधुघतास्त्राः मध्ये मां
प्रति प्रहरन्ति तदा तीक्ष्णीकृतेन त्रिशूलेन भिन्नो गच्छो वेपां
तैः । सगणान् भूतनाथान् यजामि ॥ १७ ॥

अथो अथवा । हे हरे ! इन्द्र ! यदि भवानिह कुक्षिणेन प्रमथ्य
मे शिरो हर्ता हरिष्यति तत्र तदा अनृणः यदर्थमुत्पादितः
पित्रा तत्कृते मृतस्य श्रुतिस्वाभावात् देहेन अकीर्णेन भूत-
वर्धि क्रव्यादानां भोजनं विधाय मनास्त्रिणां पादरजस्तैः प्रार्ता
गतिं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥ १८ ॥

मा संशयिष्ठाः संशयं मा कार्षीः ॥ १९ ॥

दधीचस्तपसा हरेस्तेजसा च तेजितः तेन शत्रुं मां
विष्णुना यन्त्रितः प्रवर्तितो जहि । यतो यस्मिन् पक्षे हरिस्त-
तस्तस्मिन् पक्षे विजयः भीः गुणाः सर्वादरणीयत्वाद्बन्ध-
स्युः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मासुर के गदा खगने से घेरावत अति दुःखित
होकर घूमने लगा जैसे कि वज्र के मारने से पर्वत होवे
तैसा मुख को मोड़ कर रक्त को गिराता हुआ इन्द्र के
सहित अठोईस हाथ पीछे हट गया ॥ ११ ॥

उस महात्मा ब्रह्मासुर ने इन्द्र के बाहुन घेरावत के
दुःखित होने से इन्द्र के चित्तमोहित होने के समय में
धर्म युद्ध मान कर गदा नहीं चलाई थोड़ी देर में
अपने हाथ के अमृत भरने से अपना के मिट जाने से
इन्द्र उठ कड़े भये ॥ १२ ॥

हे नृपेन्द्र ! युद्ध की इच्छा से वज्र को धारण कर के
कड़े हुए भ्राता के मारने वाले इन्द्र को देखकर ब्रह्मासुर
ने इन्द्र के पाप को स्मरण करके शोक मोह से युक्त
होकर यह वचन कहा ॥ १३ ॥

ब्रह्मासुर बोला आज ब्राह्मण के मारने वाला गुरु के
मारने वाला भ्राता के मारने वाला तू शत्रु मेरे भागे
खड़ा है सो अच्छा हुआ है असत्तम ! मेरे त्रिशूल से
पत्थर सरीके तेरे हृदय को भेदन कर के आज मैं
अपने भाई के श्रेष्ठ से जल्दी तर जाऊंगा ॥ १४ ॥

जिस प्रकार से खर्ग कामना वाला पुरुष निर्दयी होकर
पशु के मस्तक को काटता है तैसे मैंने ब्राह्मण गुरु
निष्पाप दीक्षित आत्मज्ञानी हमारे बड़े भ्राता विश्वरूप के मस्तकों
को विश्वास से काटा है ॥ १५ ॥

लोक खज्जा लक्ष्मी दया कीर्ति इनसे तू रहित है अपने
कुर्मों से राजाओं के भी निन्दा के योग्य है मेरे त्रिशूल
के खगने से बड़े कष्ट से तू मरेगा तेरा अग्निसंस्कार
भी नहीं होगा इहां पर नीध तेरे देह को कांयगे ॥ १६ ॥

तेरे से निर्दयी के साथ रहने वाले और जो ए सब
अज्ञानी हैं शस्त्र लेकर मेरे कां मारते हैं उनके गलाओं को
तो तीक्ष्ण त्रिशूल से काटकर प्रेतादिगणों के सहित मेर-
वादिकों को मैं पूजोंगा ॥ १७ ॥

हे वीर ! इन्द्र ! अथवा यदि जवरक्ष्सी से तू ही मेरे मस्तक
को काटेगा तब तो मैं अपने शरीर से मांस मद्यक प्राणि-
योंको बलि देकर भ्राताके श्रेष्ठ से छूट कर महात्मा नारदादिकों
के चरण रज को प्राप्त हूंगा ॥ १८ ॥

हे सुरेश ! मैं बेरी आगे खड़ा हूं तब मेरे पर वज्र
क्यों नहीं खोडता है तू संशय मतकर जैसे कि खोभी से
मांगना हुआ हां जाता है तैसे गदा सरीका यह तेरा
वज्र व्यर्थ नहीं होगा यह वज्र तो सफल है ॥ १९ ॥

यह वान निश्चित है तेरा यह वज्र तो विष्णु के तेज
से और दधीची के तपसे तेजयुक्त है सो विष्णु की
आज्ञा को मानकर तिस वज्र से मो शत्रु को तू मार क्यों
की जिधर भीहरि होंग उधर ही लक्ष्मी और सब गुण
रहते हैं और वहांही विजय होनी है ॥ २० ॥

अहं समाधाय मनो यथाह सङ्कर्षणस्तच्चरणारविन्दे ।
 त्वद्वज्ररंहोलुलितग्राम्यपाशो गतिं मुनेर्याम्यपविद्धलोकः ॥ २१ ॥
 पुंसां किलैकान्तधियां स्वकानां याः सम्पदो दिवि भूमौ रतायाम् ।
 न राति यद्वेष उद्वेग आधिर्मदः कलिर्व्यसनं सम्प्रयासः ॥ २२ ॥
 त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र ! ।
 ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभो किञ्चनगोचरोऽन्यैः ॥ २३ ॥
 अहं हरे ! तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः ।
 मनः स्मरेतामुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक्कर्म करोतु कायः ॥ २४ ॥
 न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
 न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस ! त्वा विरहय्य काङ्क्षे ॥ २५ ॥
 अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।
 प्रियं प्रियेव व्युषितं विषयणा मनोऽरविन्दाक्ष ! विदक्षते त्वाम् ॥ २६ ॥
 ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ।
 त्वन्माययात्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ ! भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे वृत्रवाक्ये

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हननेन मम पीडा स्वादित्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह । अहमिति ।
 सङ्कर्षणो मत्पतिर्यथाह तथा तदीयचरणारविन्दे मनः
 समाधाय मुनेर्योगिनो गतिमहं यास्यामि तव वज्रस्य रंहसा
 लुलितश्लिखो ग्राम्यपाशो विषयभोगलक्ष्यो यस्य । अपविद्धलो-
 कस्त्यक्तदेहः ॥ २१ ॥

तर्हि भगवान् सङ्कर्षणः स्वभूत्याय महामेव स्वर्गादिसम्पदो
 दास्यतीत्यपि मा संशयिष्ठा इत्याह । पुंसामिति । स्वर्गे भूमौ
 रसातले च याः सम्पदस्ताः किल निश्चितं न राति न ददाति ।
 तत्र हेतुः । यथाऽयो द्वेषादयो भवन्ति ॥ २२ ॥

तर्हि स्वभक्तस्य किं विधत्ते तत्राह । त्रैवर्गिको भ्रमार्थकामवि-
 षयो य आयासस्तस्य विघाते विधत्ते तत आयासोपरमादनुमेयो
 न त्वैश्वर्यादिना भवतः सम्यग्भगवत्प्रसादाभावाच्च सम्पदो भवि-
 स्यन्तीति भावः ॥ २३ ॥

एवमिन्द्राय स्नामिप्रायं निवेद्य भगवन्तं प्रार्थयते । अहमिति । नव
 पादावेव एकं मूलमाश्रयो येषां तेषां दासानामनुदासो भूयो भवि-
 तास्मि भविष्यामि भवेयमसुपतेः प्राग्गनायस्य तव गुणात्मन मनः
 स्मरन्तु वागपि तानेव कीर्तयन्तु कायस्तथैव कर्म करोतु ॥ २४ ॥

गतुं किं दास्येन तुभ्यं महाफलाणि दास्यामि तत्राह । नाक-
 पृष्ठं ध्रुवपदं ब्रह्मलोकादिकं च हे समञ्जस ! निश्चितसौभाग्यनिधि !
 त्वा त्वां विरहय्य पृथक्कृत्य न काङ्क्षे नेच्छामि ॥ २५ ॥

तर्हि किमिच्छसि तत्राह । अजातपक्षाः खगा भूकादिभिः पीडि-
 ता यथा मातरं यथा च दासा वत्सा बाहवत्साः स्तन्यं यथा च
 व्युषितं दूरदेशगतं प्रियं कामेन विषयणा प्रिया तथा मे मनस्ताप-
 त्रयपीडितं कर्मभिर्वञ्जं च कामादिभिर्विषयणं च त्वां विदक्षते
 द्रष्टुमिच्छतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

उत्तमश्लोकस्य तव जनेषु भक्तेष्वेव सख्यं भूयात् त्वन्मायया
 देहादिष्वासक्तचित्तस्य भूयोऽपि तेष्वसाक्तिर्न भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु

आसुरीं योनिमापन्ना सृष्टा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यात्यधर्मां गतिम् ॥

इत्युक्तीत्यत्र नरकोटकस्वरूपार्थे किं मां प्रार्थयसे तत्राह । अह-
मिति । अहमसुरोऽपि नरकं न यास्यामि किन्तुस्मदैवतं गुरुभ्य
सङ्कषण्यो भगवान्प्रयाह उपदिदेश । मन्त्रधारिण्ये मनो निश्चये
निधयमिति । तथा तन्त्रधारिण्ये मनो निधाय तत्र वज्रस्य वेगेन
लुलितः क्षिप्तः प्राप्तेषु विषयेषु रागरूपः पाशो यस्य । वेह-
वनद्वारा प्राप्तेषु पाशोऽपि लुलितो भवतीति भावः । अपविष्टः
त्यक्तः शोकः स्वर्गादिलोको येन तादृशः मुनेर्गतिं मुनीनां
गतिं मोक्षं यामि यास्यामि असुरोऽप्यहं भगवत्सङ्कषण्योपदिष्टस्वो
मुक्तिमेव यास्यामि न त्वर्वाचीनलोकानिति भावः । यथाह सङ्कषण्य
इत्यनेन वृत्तः सङ्कषण्योपदिष्टस्व इत्यवगम्यते ॥ २१ ॥

किञ्च भगवाननन्वभावेनात्मानं भजतां स्त्रीयामेव गतिं
नूनं दास्यति न त्वर्वाचीनामित्याह । पुंसामिति सार्द्धेन । एकात्म-
धियां प्रयोजनान्तरादितमतीनामनन्वप्रयोजनानामित्यर्थः । स्वकानां
स्वभक्तानां पुंसामस्मत्पतिर्भगवान् सङ्कषण्यः द्विवि स्वर्गादौ
भूमौ रसायामतत्त्वादिलोके च याः सम्पदो विभवाः ताः न
ददाति । कुतः यतः तासु सम्पदसु द्वेयः परस्परमसहिष्णुत्वम्
उद्वेगो विनाशभयं तत्प्रयुक्त आधिर्मनःपीडा मदः विषय-
भोगनिमित्तो मदः तत्त्वज्ञानोदयप्रतिबन्धकः कष्टः विषयभोग-
विरोधिभिः सह कष्टः व्यसनमभिमतविषयाखामनिमित्तं
दुःखं प्रयासः क्षुद्रसुखाय प्रकृष्टो यत्नश्चैव भवन्ति । यतः
परमकृपीलुभैर्भगवानात्मभक्तानां मुक्तिमेव दास्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

नहि स्वकानां किं विधत्ते तत्राह । त्रैवर्गिकेति । हे शक्र !
त्रैवर्गिको धर्माधिकारविषयो य आयासस्तस्य विधातृविधत्ते अल्पा-
स्थिरात्रवर्गकर्मोपासपरिहारेणान्तस्थिरफलरूपमुक्तिं दास्य-
तीत्यर्थः । ननु । प्रसन्नो भगवानस्माकमपि स्वकानां त्रैवर्गिका-
यासविधातमेव विधत्ते नेत्याह । तत इति । यो भगवत्प्रसादो
यत अकिञ्चनगोचरः निष्कामस्वभक्तविषयः अकिञ्चनानामेव
नितरां भगवांन् प्रसन्नो भवतीत्यर्थः । ततोऽन्यैर्विषयभोगपरायणै-
स्तदर्थमेव भजतिर्भवाद्यैः स भगवत्प्रसादोऽनुमेयः अभिज्ञविता-
र्थविषयकत्वेनानुमेयः । यद्वा । योऽकिञ्चनगोचरो भगवत्प्रसादः
सोऽन्यैर्भवाद्यैस्ततोऽनन्वप्रयोजनभजनादनुमेयः । वयमप्यनन्वप्र-
योजना यदि भजेम तर्ह्यकिञ्चनगोचरो भगवत्प्रसादोऽस्मद्वि-
षयको भविष्यतीत्येवं भवाद्यैरनुमेय एव न तु सिद्धः ।
इदानीं विषयभोगपरायणत्वादिनि भावः । तथैव श्रुत्वा
भगवता "मयेकान्तमतिर्नाम्यमन्तो वाञ्छन्ति तत्त्वधित्"
इत्यादिनेति चेतिभावः ॥ २३ ॥

अथ मनसानुसंहितं वज्राग्रे दष्टं तदनु प्रविष्टं भगवन्तम-
मिमुकीकृत्याह । अहमिति । हे हरे ! भगवन् ! तव पादावेधैकं
मूढमाध्वो येषां हासानामनुदासोऽहं भूयो भवितास्मि । मदीय-
मनोऽनुपतेर्मेप्राणनाथस्य तव गुणानेवानुस्मरन्तु । वागपि
तानेव गुणान् पृथ्वातु कीर्तयतु । कायो देहस्त्वाराधनरूपं
कर्मैव करोतु ॥ २४ ॥

ननु किं महात्मेन तुभ्यं महदैश्वर्येभैर्हिकमामुष्मिकं च दास्या-
मीत्यत्र त्वदास्यं विनाशयकं काङ्क्षामीत्याह । नेति द्वाङ्गनाम् ।
नाकपृष्ठं वैकुण्ठं न काङ्क्षे तथा पारमेष्ठ्यं चतुर्भुजैश्वर्यं न
साधंभौमं कुरस्वभूष्याधिपत्यं न रसाधिपत्यं पातालादिलोका-
धिपत्यं योगसिद्धीराणिमाद्गिनपुनर्भवं कैवल्यं च न हि हे
समञ्जस ! सकलसौभाग्यनिधे ! त्वां विरहय्य पृथक्कृत्य विनेत्यर्थः
न काङ्क्षे न वाञ्छामि ॥ २५ ॥

किं नु हे भवविदाह ! अजातपत्न्याः खगाः पक्षिशावकाः
मातरमिव भूधा माताः पीडिताः वस्तवराः स्तन्यं दुग्धमिव द्युक्ते
विप्रोपितं दूरदेशगतं प्रियं विषयया दुःखिता प्रियेव मनस्वा
दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छन्ति ॥ २६ ॥

अत एव मामनुगृहायेत्याह । ममेति । उत्तमश्लोकस्य नव
जनेषु हासेषु एव मम स्वयं भूयात् । स्वमायया आत्मा-
दिष्वासक्तचित्तस्य स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमतो मम पुनः
तेष्वात्मादिष्वासक्तिर्न भूयादेवमनुगृहायेति भावः । तत्रास्मा
देहः ॥ २७ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे
भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इमे सात्त्विकचेतनाश्च स्वभावं दर्शयितुमाह । अहमिति । सङ्क-
षण्यो भगवांस्तन्मनः समाधानं यथाह । तथा मनस्तस्य सङ्कषण्यस्य
चरयारविन्दे समाधाय तत्र वज्रवेगेन लुलितः क्षिप्तो
प्राप्तेषु पाशो विषयभोगलक्षणाः पाशो यस्य स तथा । अपविष्टः
परित्यक्तो लोको देहो येन स तथा "मस्मात्लोकान्धेत्य" इति भूतेः
परिच्छेदतत्त्वोक्तस्थितिरिति वा अहं मुनेर्गतिं नो गतिं लोको
वैकुण्ठादिलक्षणां चासीत्यन्वयः । संन्यासलक्षणां वा ॥ २१ ॥

ननु परत्र लुक् वा दुःखं वा न निश्चितम् । तत्रात्र आकाशदेवै
हरीदृश्यते एतत्त्वोक्तत्वागे तदपि त्यक्तं स्यात्समाप्तव्यं शोको न
स्यात्किमित्याशङ्क्य सर्वेभ्यश्चराधीनत्वेन तदस्मत्तु खिरतर्
नाम्यत् । किञ्च । स्वभक्तैः स्वर्गादिकमपि न ददाति किमुत
पेदिकम् अतो न शोको ममेत्याशयेनाह । पुंसामिति । स स्वकानां
स्वर्गादौ याः सम्पदः सन्ति ताः स्वकानां पुंसां न दाति किञ्च
तासां सकाशाद्भयादिकमुत्पद्यत इति वस्मात्समादिति शेषः ॥ २२ ॥

इतो नु हरेर्भक्तानुकाङ्क्षितं पदं यस्याशयेनाह । त्रैवर्गिकेति ।
अस्मत्पतिर्भगवान् पुरुषस्य भक्तस्य तेन धर्माधिकारपरिभ्रमना-
थेन "यस्यानुग्रहमिच्छामि हरिष्ये तच्छने शनैः" इत्यादिः ॥ २३ ॥

अधुना "अहं समाधाय मनः" इत्यत्र कथितमनःसमाधानप्रकारे
निरूपयति । अहमिति । मनः आत्मपतेः आत्मपति स्मरेत् "नधी-
गयंद्वेषां कर्मणि" इति पृथी । नो वाक् तद्गुणान् पृथ्वातु काकः
कर्म प्रणामादि करोतु ॥ २४ ॥

मम धीरस्वर्गोऽपि वैकुण्ठादिरित्याशयेनाह । न नाकपृष्ठमिति ।
साधंभौममित्यनेन भूमौ चक्रवर्तिपदनाह । योगसिद्धीः अणिमादि-

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लक्षणाः अपुनर्भवं पुनरुत्पत्तिमात्रशून्यत्वेन सूक्ष्मपूर्वमावख-
क्ष्यां मोक्षं समजलं वैषम्येनैष्टुवबुद्धिशून्यं विरहदय विहाय ॥२५॥

स्तन्यं स्तनयुतं पयः वस्ततराः अतिशयेन बालाः स्तन-
धयाः प्रिया नवोढा भार्या अभ्युपितं प्रोवितमन्यतः स्थित-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥

भीहरिर्द्युनसाधनमाह । ममेति । न भूयात्सख्यमिति शेषः
॥ २७ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

सार्वभौमं भीमियज्जतीर्णामिव महाराज्यम् । रसाधिपत्वं पाता-
लादिस्वाम्यमपुनर्भवं मोक्षमपि अत्र नाकपृष्ठादिचतुष्टयस्या-
नुक्रमश्च न्यूनत्वविषयश्च । ततश्चोत्तरोत्तरं कैमुत्यमपि । ध्रुवप-
दस्य भ्रष्टं धिष्णुपदसन्निहितत्वात् । योगसिद्ध्यादिद्वयं तु
सार्वत्रिकमिति पञ्चाङ्गित्वस्तम् । अनयोस्तत्तरभ्रष्टयम् ॥ २५ ॥

अजातपत्न्या इत्यनेनानन्वाभ्यर्थं तदनुगमनासमर्थत्वं तथा
तत्सिद्धिनेन मातरमित्यनेनानन्वाभाविक्तत्वाल्लभ्यं तदीय-
व्याधिक्यञ्च व्यञ्जितम् । तेन च मातरि तेषामपि प्रीत्यति-
शयो दर्शितः । ततस्तत्साध्येऽपि तद्वद्वत्तमोऽपि भगवति प्रीत्या-
धिक्यहेतुका दिदृक्षा व्यञ्जिता । तथापि तन्मात्रा यद्वत्स्वन्त-
रमुपगच्छते तदेव तेषामुपजीव्यमाख्यां चेति केवलतन्निष्ठत्वा-
भावाद्परितोषेण दृष्टान्तान्तरमाह । स्तन्यमिति । अत्र दिदृक्षा-
योजनार्थं मातरमित्येवानुवर्त्तयितव्यं स्तन्यमित्युक्तिस्तस्यास्ते-
स्तद्वद्वत्साधुर्भावनया वस्तुतस्तस्य तदीयशरीरांशतया
च तदभेदविवक्षायां ततः स्तन्यं स्तन्यरूपतद्वद्वत्तमपि मातर-
मित्येव लब्धे तादृशी मातैव तैरुपजीव्यते भास्वाद्यते चेति पूर्वतः
भ्रष्टं दर्शितम् । तथा वस्ततरा अत्यन्तबाह्यवस्तुतस्त एव खामि-
वस्तुतया तदनुगतावसमर्था इति साधारण्येऽपि बहुसमयाति-
क्रमार्त्तं चुभार्त्ता इत्यनेन पूर्वतो वैशिष्ट्यम् । तथा गोजातेः
स्नेहातिशयस्वाभावेन च तदनुसन्धेयम् । अथ तथाप्युत्तरदृष्टान्ते
स्तन्यगताः कार्यकारणभावेन भेदं वितर्क्य दृष्टान्तद्वयेऽप्यजात-
पत्न्यादिविशेषयौरायस्यां तादृशप्रीतेरस्थिरतां चात्रोक्त्य
दृष्टान्तान्तरमाह । प्रियमिति । सख्यपि वाचकान्तरैर्गुणयोः प्रिय-
शब्देनैव निर्दिष्टात् स्वाभाविकाव्याभिचारिणीतिमन्तावेव तौ
गृहीतौ । यत्र वाञ्छके बाध्येऽपि सह विहारादिकं दृश्यते
तत स्नादृशी कापि प्रिया यथा तादृशं प्रियं व्युपितं विदूर-
प्रोषितं सन्तमनस्योपजीवित्वेन विषयया सती बिभृहते । खोजन-
द्वारा नदास्वाद्याय भृशमुत्कण्ठते तथा मम मनोऽपि त्वामित्यर्थः ।
अत्र दृष्टान्तिकेऽपि स्वकर्तृकमनुकृत्वा मनःकर्तृकाल्लेखनाद्वुद्धि-
पूर्वकमवृत्तिप्राप्तौ प्रीतेः स्वाभाविकत्वेनाप्यभिचारित्वं व्यक्तम् ।

तथारविन्दोऽस्मिन्निति मनसो भ्रमरतुल्यतासूचनेन भगवतः परम
मधुरिमोल्लेखनं च तस्यैवोपजीव्यत्वमाख्यातवञ्च दर्शितम् ॥२५॥

अथ तद्दर्शनमात्रं स्वस्थासम्भावयन्निवमपि मम स्वादि-
सवापमाह । ममोसमेति । तदेतच्छुद्धप्रेमोद्गारमयत्वेनैव भीम-
द्वजधोऽसौ विखल्यताच्छ्रीमज्जागवतलक्ष्येषु पुराणान्तरे
गणयते । “वृत्रासुरवधोपेतं तज्जागवतमिष्यते” इति ॥२७॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसार्वभौमि ।

अयमेवं मां प्रखोज्य पुनः पराक्रमाविष्कारेण वज्रञ्च निष्फलं
पुनरपि मां हनिष्यतीति मा मंस्थाः । अहं यत् करोमि तदेकाग्र-
मनाः गृण्यत्याह । अहमिति । सङ्कल्पेणो नोऽस्माकं प्रभुः यथा तथा
तच्छरणारविन्दे मनः समाधाय मुनेर्योगिनो गतिमहं वास्यामि ।
त्वद्वज्रस्य रंहसा लुब्धितः खण्डितः प्राण्यपाशाकार एतद्देहो
यस्य सः । अपनिखलोकः त्यक्तत्रिषोकेभ्यः ॥ २१ ॥

तर्हि त्वज्जकितोषितः सङ्कल्पेणस्तुभ्यमेव खर्गाद्यैर्भयं दास्य-
तीति मा वादीः गृणु रे शक्र । मत्प्रभोस्त्वञ्च भक्तोऽहं च भक्त-
स्तत्र तुभ्यमेव भोगैर्भयं ददाति न तु मद्यामित्यत्र कारणां मत्प्रभोः
अभावमेव गृण्यत्याह । पुंसामिति । याः सम्पदः ता एकान्त-
धीभ्यः पुंसो न राति न ददाति कुतः यद्यतः सम्पद्भ्यो द्वेषादयो
भक्तिसुखे विक्षेपका भवन्तीत्यतः ॥ २२ ॥

मां आपात्र्ये शीघ्रमेव नेतुं वज्रेण मज्जधोपायमुक्त्वा यस्तुभ्यं
मत्प्रभुर्भोगसम्पदं ददाति एतन्नेव त्वमात्मनि तस्यानुग्रहाभावं
मन्यस्वेत्याह । त्रैवर्गिको धर्मार्थकामविषयो च आयासस्तस्य
विघातं विषयं पुरुषस्य आन्तरङ्गमकस्य तत आयासोपरमा-
देव भगवत्प्रसादः अनुमेयः । नन्वेवमस्मदनुभवे तु न भाति
तत्राह । स अर्किचनगोचर एव मयैर्युष्माभिस्तु बुद्धेर्भो युष्मद-
गोचर एवेत्यतस्त्वयि तस्य सम्पदं प्रसादाभावात् तव सम्पदो
भविष्यतीति विश्वस्तो भूत्वा शीघ्रं वज्रं निक्षिपेति भावः ॥ २३ ॥

तदपि वज्रमनिक्षिपन्तमिच्छं दृष्ट्वा हन्त हन्त वराकमिमं शक्रं
बहिर्दर्शिनं किमिति प्रणीमि स्वप्रभोश्चरणारविन्द एव किं न निवे-
द्यामीति ध्यानाविर्भूतं भगवन्तमवकांक्ष्याह । अहमिति । तव पादा-
वेव एकं मूलमाभयो येषां तेषां दासानामनुशासो भूयः पुनरपि
भवितास्मि भविष्यामि तं तत्र कियान् विखल्यो वर्त्तते तं कृपया
कथय । उत्कण्ठया जर्जरीभनोऽस्मीति भावः । नन्वखल्यमेनैव
त्वामहमेव एवात्मसात् करोमि खामीष्टान् वरान् इष्टित्यतः
आह मनो मम अनुपतेः प्राणानास्य तव प्राणानाथं त्वां स्मरन्तु
वाक् गुणान् कीर्तयन्तु कायः कर्मे त्वत्पादसम्बन्धेन व्यजन-
ताम्बूलप्रदानादिकं करोत्विति कायवाक्कर्मना मे प्रार्थना ॥२४॥

ननु तुभ्यं खर्गापवर्गादीनि सर्वाण्येव फलानि ददामि गृहा-
येति तत्र सशिरोधूननं न नेत्याह । नेति । नाकपृष्ठं खर्गपदं त्वा
त्वां विरहय्य त्यक्त्वा त्वद्विरहं मम प्राणा उज्ज्वलि । खर्गादयः

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिष्ठतसारार्थदर्शिनी ।

किं मे सुखयिष्यन्तीति च्चिनिः । त्वत्संयोगे मम पूर्वश्लोकोक्तं चरित्रं भवेत्तदा तदेव मे स्वर्गापवर्गादिसर्वसुखतमम् । किमेतैर्गुणैरित्यनुचिनिः ॥ २५ ॥

किञ्च अत्युत्कृष्टावतोऽपि मम त्वत्प्राप्तिस्त्वर्धनेव । न च तत्र मे स्वतः कापि शक्तिरस्तीत्यत्र दृष्टान्तत्रयमाह । अजातपक्षाः जगाः जगवाजकाः घृकादित्रस्ताः क्षुत्पीडिताश्च मातरं कदा प्राप्स्याम इति प्रतिक्षणं दिदृक्षुमाद्याः पञ्चऽपि संचलन्ति आघाता मम मातेति बुद्ध्या कोमलं कलं कृजन्तश्चक्षुन् प्रसारयन्ति । ननु तर्हि नन्माता यथा बागवत् घृकादिभ्यो रक्षन्ती स्वतः पृथग्भूतैरानीतैः सुदृक्कीटैस्तच्छुम्भ्ये निहितैस्तेषां क्षुधामुपशमयति तथैवाहमपि त्रिविधतापेभ्य इन्द्रादिशत्रुभ्यश्च त्वां रक्षन् स्वर्गपारमेष्ठ्यादिभोगैर्देवैस्त्वर्धनीयं पूरयामीति । तत्र त्वन्माधुर्यं विना मम नाम्यत् किमप्यभीष्टमिति तथा त्वत्प्राप्तिप्रतिकूलं वृत्रावस्थूषसूत्रमदेहद्वयवन्धनं विना मम नाम्यत् किमपि तापत्रयमित्यतो दृष्टान्तान्तरमाह । स्तन्यं चाच्छन्तीति शेषः । वत्स-तरा अत्यल्पवयस्कं वत्सा गृहस्थगृहे दामवद्याः क्षुधाया मातुरेव दुग्धपानेकतानमनस्कत्वाद्वाद्याः । अत्रापि वत्सतरा मातु-र्दुग्धादेव स्वसुखमभिव्यक्तोऽपि मातुः कामपि तेषां न विद्वत्समाना इत्यवरितुष्य दृष्टान्तान्तरमाह । प्रियं प्रीतिमग्नं पतिं व्युपितं सुदूर-देशस्थं प्रियै प्रेमवती विषयया तद्विरहजर्जरिता दिदृक्षते सा यथा स्त्रीयसर्वेन्द्रियव्यापारैः संवमाना प्रियं सुखयितुं प्रियस्यैव सौन्दर्यसौख्यार्थादिभिर्गुणैर्वैदग्ध्यवादिभिश्च स्वसर्वेन्द्रियाणि सुखयितुमिच्छति तथैवाहमपि त्वां सेवेयेत्यत एव “मनः स्मरेता-मुपतेर्गुणानां गृहीतं वाक् कर्म करोतु कायः” इति चरित्रमवाञ्छ-मिति भावः । किन्तु सा दास्यसख्यष्टङ्कारैः प्रियं सुखयेदहन्तु कवलेनैव दास्येन त्वां सुखयेयमित्येतावानेव भेदः ॥ २६ ॥

अथ तत्त्वज्ञ एवातिद्वैतभावोदयेन हन्त हन्त ममाधमस्य कथमेतावत् सौमाग्यं सम्भवेत् एतदस्त्विति प्रार्थयते । मम उत्तमश्लोकजनेषु त्वज्जनेषु सख्यं भूयात् किन्तु त्वन्मायया आत्मात्मजाद्विषासकस्य जनस्य कस्यापि मयि सख्यं न भूयद्भवयेतज्जन्मनि असुराणां मयि सख्यमभूत् मम च, त्वज्जनेषु सख्यं नाभूदित्यपारं दुःखमन्वभूवमिति भावः ॥ २७ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठे एकादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वज्जूरहसा लुहितदिक्कः प्राग्यपाशः भोगानुरागो यस्य सः । अपविद्धस्त्यक्तः लोको बद्धजीवलोको येन सः । मुनः मननशीलस्य भगवत्स्थाननिष्ठस्य गतिं गम्यते इति गति-भगवांस्तमः ॥ २१ ॥

यथाश्वः द्वेषादयो जायन्ते ॥ २२ ॥

अस्मत्पतिर्भगवान् पुरुषस्य त्रैवर्गिकार्थे च आयासस्त-द्विधातं विधत्ते ततो विधातात् भक्तिजनगोचरः भगवद्भक्त्यजन-विषयः अन्वैर्दुर्लभो भगवत्प्रसादोऽनुमेवः ॥ २३ ॥

इन्द्रं प्रति स्वहार्दमुक्तवाच्य भगवन्तं प्रार्थयते । अहमिति । हे हरे ! तव पादावेकं मुखं मूढमाभयो तेषां तेषां दासानुदासः भविता भवेयम् । असवः प्राणाः इन्द्रियाणि तत्पतेः हृषीकेशस्य तव गुणान् मम मनः स्मरेत वागपि तान् गृहीत किं बहुना सकल-करणायुक्तः कायस्तत्करणांनुकूपं कर्म पूजनादिकं करोतु ॥ २४ ॥

हे समञ्जस ! सर्वसौभाग्यसम्पन्न ! त्वा त्वां विरहस्य विहाय नाकपृष्ठं ध्रुवलोको पारमेष्ठ्यं अनुरागनलोको सार्धभौमं सर्वभूमि-राज्यं रसाधिपत्यं बिलस्वर्गसुखं योगसिद्धीरणिमादिकृपाः अपुनर्भव जीवस्वरूपप्राप्तिवक्ष्यं मोक्षं परधैक्यदमाप्तिरूपां मुक्तिं वा न काङ्क्षे नेच्छामि ॥ २५ ॥

तर्हि किमिच्छसि तदाह । अजातपक्षा इति । स्तन्यं दुग्धम् । विषयया दुःखिता दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति ॥ २६ ॥

दर्शनाधिकारस्तु सत्सङ्गाज्जवति अतः सत्सङ्गं मम भूया-दित्याह । ममेति । उत्तमकीर्त्यैस्तव जनेषु दासेषु सख्यं भूयात् त्वन्मायया आसकाचित्तस्य अत एव संसारचक्रं स्वकर्मभिः भ्रमतः आत्मा देहस्तदादिषु सख्यं न भूयात् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

मैं तो सब स्वर्गादि लोकों की इच्छा को छोड़ कर स्थित हूँ सो जिस प्रकार से सङ्कुर्याजीने भरे को उपदेश किया है तैसे भगवान् के चरणारविन्द में मन को लगाकर तुमारे बज से विषय पाशमें मुक्तहोकर मुनियों की गति को प्राप्त होजाऊंगा ॥ २१ ॥

एकान्तबुद्धिवाले अपने भक्तों को भगवान् स्वर्ग मर्त्य पाताल की सम्पत्तियों को नहीं देते हैं जिस से कि द्वेष उद्वेग आदि भद् कलि दुःख प्रयास ये सब दोष सम्पत्ति में होने हैं ॥ २२ ॥

हे शक्र ! हमारे पति श्रीनारायण धर्म अर्थ काम इन्हींकों नाश कर देते हैं जब ऐसा अपने भक्तको भगवान् करदें तब भगवाद् की कृपा का अनुमान करना चाहिये जो प्रसाद भक्तिजन पुरुषों को ज्ञान है अन्यलोग उस को नहीं जानते हैं ॥ २३ ॥

इन्द्रासुर भगवान् से प्रार्थना करने हैं कि हे श्रीहरि मैं आप के चरणारविन्द के दामों का दास फिर भी होऊंगा मेरा मन प्राणनाथ आप के गुणों को स्मरण करे मेरी बाखी आप के गुणों का कथन करे मेरा शरीर आपकी सेवा को करे यह वर दीजिये ॥ २४ ॥

भाषा दीका ।

हे प्रभो ! हे सर्वगुणनिधे ! आप को छोड़ कर मैं न स्वर्ग को चाहता हूँ न ममलपद को चाहता हूँ न पृथिवी के चक्रवर्ति राज्य को चाहता हूँ न पाताल के राज्य को चाहता हूँ न योग सिद्धियों को चाहता हूँ न मोक्ष को चाहता हूँ ॥ २५ ॥

जैसे बिना पंकजाके चिड़िया के बच्चा अपनी माता को चाहते हैं जैसे बच्चा भ्रूषित होने से माता को चाहते हैं जैसे परदेष्ट को गये हुये पति को प्यारी स्त्री चाहती है तैसे मेरा मन आप ही के दर्शन करने को चाहता है ॥ २६ ॥

हे नाथ ! मेरे को उत्तमलोक जनों के साथ सख्यभाष होवे अपने कर्मों के बन्ध होकर संसार चक्र में घूमने से आपकी माया से देह स्त्री पुत्र गृहादिकों से आसक्ति मत होवे यही वर दीजिये ॥ २७ ॥

इति भीमावत पञ्चस्कन्ध के द्वारमें अध्यायका

भाषानुवाद ब्रह्मग्याचार्यकृत

समाप्त ॥ ११ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे पञ्चस्कन्धे एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

ऋषिरुवाच ।

एवं जिहासुर्नृप ! देहमाजौ मृत्युं वरं विजयान्मन्यमानः ।
 शूलं प्रगृह्याभ्यपतत् सुरेन्द्रं यथा महापुरुषं कैटभोऽप्सु ॥ १ ॥
 ततो युगान्ताग्निकठोरजिह्मविद्धय शूलं तरसासुरेन्द्रः ।
 क्षिप्त्वा महेन्द्राय विनय वीरो हतोऽसि पापेति रुषा जगाद ॥ २ ॥
 ख आपतत्तद्विचलद्रुहोत्कवन्निरीक्ष्य दुष्प्रेक्ष्यमजातविक्रवः ।
 वज्रेण वज्री शतपर्वणाच्छिन्नशृङ्गं च तस्योरगराजभोगम् ॥ ३ ॥
 क्षिन्नैकबाहुः परिधेण वृत्रः संरब्ध आसाद्य गृहीतवज्रम् ।
 हनौ ततोऽन्धमथामरेभं वज्रं च हस्तान्पतन्मघोनः ॥ ४ ॥
 वृत्रस्य कर्मातिमहाश्रुतं तत् सुरासुराभारणसिद्धसङ्घाः ।
 अपूजयंस्तत् पुरुहूतसङ्घटं निरीक्ष्य हाहेति विचुकुशुर्भृशम् ॥ ५ ॥
 इन्द्रो न वज्रं जगृहे विलज्जितश्च्युतं स्वहस्तादरिसन्निधौ पुनः ।
 तमाह वृत्रो हर आत्तवज्रो जहि स्वशत्रुं न विषादकालः ॥ ६ ॥
 युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां जयः सदैकत्र न वै परात्मनाम् ।
 विनैकमुत्पत्तिष्ठयस्मितीश्वरं सर्वज्ञमाद्यं पुरुषं सनातनम् ॥ ७ ॥
 लोकाः सपाला यस्येभे श्वसन्ति विवशा वशे ।
 द्विजा इव शिषा बद्धाः स काल इह कारणम् ॥ ८ ॥
 श्रोजः सहो बलं प्राणममृतं मृत्युमेव च ।
 तमज्ञाय जनो हेतुमात्मानं मन्यते जडम् ॥ ९ ॥
 यथा दारुमयी नारी यथा यन्त्रमयो मृगः ।
 एवं भूतानि मघवन्नीशतन्त्राणि विद्धि भोः ॥ १० ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्वादशोऽसि विषयस्येन स्वयमुत्साहितेन तु ।

महेन्द्रेण महायुद्धे वृत्रस्य वध इत्यंते ॥ १ ॥

महापुरुषं भीविष्णुम् । अप्सु प्रक्षयोदके ॥ १ ॥

युगान्ताग्निकठोरा जिह्वा शिखा यस्य तत् । आविष्ट भ्राम-
यित्वा ॥ २ ॥

तत् खे आपतदागच्छत् । विषयपरिभ्रमत् । प्रहृष्टोत्क-
ख प्रहोत्कं तद्वदुप्रेक्ष्यम् । शतं पर्वाणि यस्य तेन । उरगराजं
बासुकिस्तस्य भागो देहस्तदाकारम् ॥ ३ ॥

हनौ कपोलप्राप्ते । अमरेभमेरावतं च ॥ ४ ॥ ५ ॥

पुनश्च तमाह वृत्रः । हे हरे ! इन्द्र ! ॥ ६ ॥

सदा जयो नैव किं तु कुत्रचिज्जय एकत्र कुत्रचिज्जय । यथा
कुत्रचिदपि युयुत्सतां सदा जयो नैव किं त्वेकत्रैव कदाचिदे-

श्रीभरखामिकृतभाष्यदीपिका ।

वेत्यर्थः । परो देह आत्मा येषां पराधीनात्मनामिति वा । आद्य-
मनाहिम् । सनातनं नित्यम् ॥ ७ ॥

पराधीनतामेवाह । लोका इति सप्तभिः । यस्य वशे स्थिताः
स्वयं विश्वाः सप्तः श्वसन्ति चेष्टन्ते । द्विजाः पक्षिणः । शिवा
जातेन काष्ठैः कलयतीति भगवान् इह जयादौ कारणम् ॥ ८ ॥

भोजभादिरूपं काष्ठं तं हेतुमहायाविज्ञाय जडं सप्त-
मात्मानं देहं हेतुं मन्यते ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमभिलषितभगवद्वन्द्वदास्यो निरयोपमाभिमानविषये-
श्वयंकैवल्यं जिहासितस्त्रकलेवरो वृत्रो युयुध इत्याह मुनिः ।
एवमिति । हे नृप ! स्त्रकलेवरं हातुमिच्छुरत एवाजौ युयु-
ज्यान्मृत्युमेव वरं भृष्टं मन्यमानः शूलं गृहीत्वा सुरेन्द्रं मघ-
नन्तं प्रति मध्यपतन्तदभिमुखमगात् । यथा महापुरुषं भगवन्तं
प्रत्यप्सु प्रत्योदके कैटभाष्योऽसुरस्तद्वत् ॥ १ ॥

ततोऽसुरेन्द्रो वीरो वृत्रः प्रलम्बकालवर्हिहस्तकठोरा दुःसहा
जिह्वा शिखा यस्य तच्छूलमविध्य भ्रामयित्वा क्रोधेन
महेन्द्राय क्षिपत्वा विनद्य सिंहनादं कृत्वा हे पाप ! इतोऽस्तीति
जगाद् ॥ २ ॥

ततो वज्री इन्द्रः खे आकाशे आपतद्वागच्छद्विचलपरिभ्र-
मश्च प्रहोत्कवत् दुष्प्रेक्ष्यं दुर्निरीक्ष्यं च चच्छूलं प्रहृष्ट
उत्काशेति द्वाद्वातिः प्रहः सूर्यः उत्का भङ्गाराः तच्छूलं
तथा तस्य वृत्रस्य उरगराजभोगं वासुकिदेहाकारं भुजं
आजातविक्रमः अनुदिगभिर्धैः सन् शतं पर्वाणि यस्य तेन
वज्रेणाच्छिनत् भङ्गनं यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणं
शूलविशेषणं भुजविशेषणं वा ॥ ३ ॥

ततो वृत्रः क्षिप्रः एकः बाहुयस्य सः अत एव संरम्भः
नितरां क्रुद्धः गृहीतवज्रमिन्द्रमासाद्य समीपमागत्य परिचेद्यायुध-
विशेषेण तताड । अयामरेभैरावतं च तताड । एवं ताडितस्य तस्य
मघोन इन्द्रस्य हस्ताद्वज्रायुधं न्यपतद्विगलितमभूत् ॥ ४ ॥

तद्वृत्रस्य महदङ्गनं च कर्म निरीक्ष्य सर्वे सुरादयः अपूजय-
न्महो पतस्य पराक्रम इति वदन्मन्यन्त । तथा पुरुहूतस्येन्द्रस्य
सङ्कटे निरीक्ष्य भृशं हाहेति विबुधशुभ्रंशमिति सङ्कटविशेषणं
वा ॥ ५ ॥

तत इन्द्रः स्वहस्ताच्छूलमभिधौ च्युतं वज्रायुधमन एव लज्जितो
वज्रं पुनर्न जगृहे न गृहीतवान् । तमगृहीतवज्रमिन्द्रं वृत्र
आह वभाषे । उक्तिमेवाह । हर इत्यादिना अमुष्य पराजय इत्यन्तेन ।
हे हर ! इन्द्र ! पुनर्गृहीतवज्रस्यं स्वशत्रुं मां जहि । अयं विषादकालः
शाककालो न भवति ॥ ६ ॥

तनु पराजये न लज्जितोऽहं योऽहं नोत्सहे तत्राह । युयुत्सना-
मिति । आतनायिनां जिघांसनां योऽहमिच्छन्तां पुंसां सदा सर्वत्र
च जयो न वै न भवति । किन्तु कुत्रादिदेव कस्मिन्नि-
र्देश कालेऽप्य जया भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुं वदन् पुंसो

विशिनष्टि । परात्मनामिति । परः परमपुरुष आत्मान्तः
प्रविश्य तत्तत्कर्मानुसारेण निवन्ता येषां कर्मवद्वत्त्वात् परम-
पुरुषनिवास्यत्वाच्च तत्तद्देशकालकर्मानुरूपसुखदुःखविफलानुभ-
वाच्च जयापजयाधीश्वरकारिताविति न तत्र लज्जाशोकौ कर्तव्यौ
इति भावः । सर्वस्य नियन्तुरकर्मवद्वत्त्वं परमपुरुषस्य तु सर्वत्र
सर्वदा जय एव भवतीत्याह । विनेति । एकं परमपुरुषं विनाम्येषां
पुंसां सर्वत्र सर्वदा जय एव न भवति परमपुरुषस्य तु भवती-
त्यन्वयः । तत्र हेतुं वदन्तं विशिनष्टि । जगदुत्पत्तिस्थितिखयाना-
मीश्वरं कर्तारं तदुपयुक्तौ शुभ्य उच्यते । सर्वव्यमिति । अनेन कर्म-
सङ्कुचितज्ञानजीवत्वाद्भूतिः अनेनाकर्मवद्वत्त्वं नमप्युक्तं भवति । तत्त-
त्तद्देशकालनिमित्तकर्मायत्तकर्तृन्तरप्रयुक्तजयापजयौ न स्तः । किन्तु
सर्वदा सर्वत्र जय एवेति भावः । यदि जगदुत्पत्त्यादिकर्ता परम-
पुरुषस्तर्हि किमुपादानकारणं जगतस्तत्राह । आद्यमिति । आदौ
भवमाद्यं कारणात्वेनावस्थितमुपादानकारणमपि स एवेति
भावः । लोके पटाद्युपादानकारणस्य तन्वादेरपि कारणात्तरदश-
नात्कारणत्वापि तस्य कारणात्तरं सम्भाव्येत्याशङ्कं निराकुर्वन्
विशिनष्टि । सनातनमिति । नित्यमित्यर्थः । कार्यं ह्यनित्यं स तु नित्यः
कारणात्तररहित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्याकर्मवद्वत्त्वेन यास्मात्तन्मयमुक्तं तद्देशोदाहरणमुक्तेन
प्रपञ्चयति । लोका इति । सपाखाः पालकैर्मह्यद्विधिः सहिताः
सर्वे लोकाः विश्वाः परमपुरुषवशं गता यस्य परमपुरुषस्य वशे
वश इच्छा “वशं कान्तौ” इति आनुपाठात् वश इच्छायां निमित्तभू-
तायां श्वसन्ति अतस्त्रतस्तद्विच्छानिमित्तजीवना इत्यर्थः । तथा च
भूतिः “को ह्येवाभ्यात् कः प्राययाद्येव आकाश आनन्दो न स्यात्”
इति यथा शिवा पाशेन बद्धा द्विजाः पक्षिणः बन्धयितुर्वशो
श्वसन्ति तद्वत्स एव काष्ठरूप ईश्वरः इह जयापजयादिषु कारणं
हेतुभूतः ॥ ८ ॥

न केवलं जयापजययोरेव हेतुरपि लोकादीनामपि निर्वाहक
इत्याह । भोज इति । भोजः प्रवृत्तिसामर्थ्ये सहो वेगः बलं धारणसा-
मर्थ्ये प्राणो जीवनममृतं मोक्षं मृत्युः संसारः भोजमादीप्रति
तं परमात्मानं हेतुमहायाविज्ञाय आर्षत्वात्प्रयोगस्यानङ्गत्वं इति
न प्रतिषेधः अतोऽन्यत् । परमात्मानमेव भोजमादीनां कारणमकारवा
भोजः केवलं परमात्मा स्वात्मानमेव कारणं मन्यतेऽतो यं जडः
भङ्गो जन इत्यर्थः । जडमिति पाठे जडमङ्गः स्वात्मानम् एव कारणं
मन्यतेऽयं जन इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं परमात्मनो जयापजयाद्यभावे हेतुतया सर्वस्य
वशित्वं कारणाश्रय ईशितृत्वं शोक्तमथ जीवस्य तद्विपर्ययमाह ।
यथेति साख्येन । हे मघनम्प्रभा ! इन्द्र ! विभो ! परमात्महृद्येहं
सङ्बोधनं दादमयी दादयो विकारभूता नारी यन्त्रमयीः
यन्त्रबलादागतः यन्त्रेण गृहीतो मृग इत्यर्थः । यथा पुरुषतन्त्रः
आद्यमप्राणिदृष्टान्ताभिप्रायकम् । द्वितीयं तु प्राणिदृष्टान्ताभि-
प्रायकमिति वेदितव्यम् । एवं सर्वाणि भूतानीश्वरतन्त्राणां विश्व-
रतन्त्राण्येवैवैश्वरवद्वत्त्वात्वेत्यर्थः । वदित्यवयविशकारार्थकं
आदेराकृतिगण्यत्वात् । एवं जीवस्य पारतन्त्र्यमुक्तम् ॥ १० ॥

भीमद्विजयवर्ज्यजतीर्यकृतपदरत्नावली ।

वृत्रबासवसंवाद्यच्छेन हरेर्जीवेनाभेदज्ञानं तमःसाधन-
मिदमेतन्निरूप्यतेऽस्मिन्नाध्याये तत्रादौ वृत्रबासवयोर्बुद्धेशं च किं
एवं जिह्वासुरिति विजयं विजयात्मकं परं भुवः मन्वमानः
॥ १ ॥ २ ॥

भोगवत् भोगः पुष्टिर्वत् स तथा तं “भोगः सुखे स्त्रया-
दिभृतौ पीनसर्पशरीरयोः” इत्याभिधानात् । भोगो विषयमेवावा-
मदिवर्त्मणि पाठने । वर्तुषे स्थूलतायाञ्च जन्मन्याकाङ्क्षे तथेति
वररुचिः ॥ ३ ॥

इह इन्द्रः परिबुद्धः पतिरुत्तमसुखभाविष्यतः स्वामिमात्रेपी-
न्द्राब्दप्रयोगात्ततो विशिष्योक्तममरेणमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

हरे ! स्वशत्रुं मामिति शेषः ॥ ६ ॥

ननु हनने तव पराजय इत्याशङ्क्य पराजयपराजयौ न
निवर्तौ किन्तु वैवर्कताधित्याह - युयुत्सतामिति । युयुत्सतां युद्ध-
शीलानां मध्ये कुत्रचिद्युद्धे देवप्रकृतेरेकस्य सदा जय इतरस्य
सदा पराजय इति तत्राभिमतिस्तत्र स्थितावपि देहविभोग-
वृत्तयो जयः प्रतिक्षणमस्तीति दर्शयितुम् उत्पत्त्यनन्तरं स्वपक्षो-
पादानम् ॥ ७ ॥

हरेरेव सदा जय इत्यर्थं नियमः कुत्र इति तत्राह । लोका
इति । वत्स कथं स्थिताः भवसन्ति भवसमाधान इति धातुः सत्ता-
पि तदधीनेति विज्ञापयते शिखा जालवृत्तस्य तन्वा द्विजाः पक्षिणः
खगा इत्युक्तिं विना विदुषामपि वाक्तव्या नियतत्वमस्तीति
द्योतनाच्च द्विजा इत्युक्तम् इह जीवराशौ क्षितचोर्जयपराजययोः
कारणम् ॥ ८ ॥

भोज नाद्याधिक्यानाधिक्ये (१) उभयोर्हेतुत्वेन सिद्धे हरेर्धीन-
त्वं कुतः चक्रेकृत इति तत्राह । भोज इति । जयो जनः भोज-
स्त्रयादिगुण्यमूर्तिमन्तं भगवन्तमह्मात्मा (२) तयोर्हेतुमात्मानं च म-
न्यन् इत्यन्वयः स वै बलं बलिनो चापरेणमिति श्लोकेः भोज
आदिषु स्थित्वो जस्त्रयादिगुणप्रवर्तकोऽवमित्यजानन् जनो जह
इत्युच्यते भोजस्त्रयादि हेतुमिति वा ॥ ९ ॥ १० ॥

भीमद्विजयवर्ज्यजतीर्यकृतसारायर्दधिनी ।

यत् शौट्येण गतोत्साहः शक्तोभूयेन बोधितः तं संस्तुय-
महायुद्धेऽहमिति दादशे कथा मामवमितिकर्तव्यमूढो नहन्ति तद-
हमेवशौर्यं दर्शयन्निगुत्साहवानि कापयानि च यतोमाम-
यं शीघ्रं निहन्त्यादित्याशयेन पुनर्बुद्धं प्रवृत्त इत्याह । गूणमिति ।
अप्सुपलयोदके ॥ १ ॥

• जिह्वा शिखा आदिष्व भ्रमचिरथा ॥ २ ॥

आयतत् आगच्छत् ॥ ३ ॥

हनौ कपोलप्रान्ते ॥ ४ ॥

पुरुषत इन्द्रः ॥ ५ ॥ ६ ॥

आतताभिनां शास्त्रवतां कुत्रचित् शत्रुषु सदा जयः एकत्र
शत्रौ न जयश्च । यथा युष्माकं भस्मरेषु सदा जयः । मयि तु
न जय इत्यर्थः । यतः परः अनात्मास्त्रीवः अस्वाधीन आत्मा
परमेष्ठरो येषां परमेष्ठरस्य तु सदैव जय इत्याह । विनैकमिति ।
तेन स्वाधीनीकृतपरमेष्ठराणामर्जुनादीनामिव न युष्माकं
सदा जय इति भावः ॥ ७ ॥

तस्मात् युष्माकं कर्माधीनानां तु शुभाशुभादृष्टानुकुलः काष्ठ
एव जयपराजययोः कारणमित्याह । लोका इति । यस्व वयो स्थिताः
भवसन्ति चेष्टन्ते द्विजाः पक्षिणाः शिखा जालेन ॥ ८ ॥

भोज आदि रूपं तं काष्ठं हेतुमत्त्वाव प्रविष्टाय जहं सन्तमात्मानं
देहं हेतुं मन्यते ॥ ९ ॥

किञ्च तस्य काष्ठस्यापि वशयिता यः पुरुषः सोऽपि वस्य
वशे स स्वयं भगवानेव सर्वकारणकारणमिति सदृष्टान्तमाह ।
यथेति द्रष्टव्यं । ईदृशतन्त्राणि तस्मैश्वरस्याधीनानि ॥ १० ॥

भीमचक्रुर्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इन्द्रः वृत्रभयात्प्रथमं गतोत्साहः पुनर्बुद्धेऽहोत्साहितस्त्वं
वृत्रं संस्तुत्य युद्धे हनयामिति दादशेनाध्यायेन वर्णयति । एव-
मिति । आजौ शयो देहं जिह्वासुः चित्रये विष्णुप्राप्तौ विष्णु-
भवेद्वक्तव्यमाप्सुर्धुं चरं भेष्टं मन्वमानः अप्सु प्रवर्तयकेषु
केतव्यो महापुरुषं विष्णुमिव ॥ १ ॥

तदनन्तरं युगान्ताश्रित्य कठोरो जिह्वाप्रमाणो यस्य तत्
आविष्य भ्रमचिरथा महेश्वराय क्षिप्त्वा विनष्टं दे पाप !
गुरुम् । हतोसीति जगाह ॥ २ ॥

तच्छब्दं प्रहस्योक्ता च प्रहस्यं तद्विचक्षणं परिभ्रमत्
ये आपतत् आगच्छत् बुद्धेऽपि बुद्धिरीक्ष्यमपि निरीक्ष्य शतं
पर्वणिगं यस्य तेन यज्ञेयाऽऽच्छिन्नत उरग्राजभोगं वासुकि-
हसदशं भुजश्च चिच्छन्द ॥ ३ ॥

संरुचः क्रुद्धः हनौ कपोलप्रान्ते ॥ ४ ॥

पुरुषतस्येन्द्रस्य सङ्क्रुद्धं निरीक्ष्य भृशमलर्षं हा हेति विष्णु-
क्रुद्धः ॥ ५ ॥

हरे ! हे इन्द्र ! त्रिपादस्य शोकस्यायं काष्ठो नास्ति ॥ ६ ॥

आतताभिनां शास्त्रपाणिनां परात्मता परे उत्कृष्टे पदार्थे
आत्मा मनो येषाम् अत एव तदर्थं युयुत्सतां सदा जयः
कुत्रचिदपि न भवति किन्तु एकत्र कदाचिदेव आद्यं विभ-
र्थाजं धिना तत्र हेतुमत्तं विशेषणमेकं स्वसदृशप्रतिभटशून्यं
सनातनं नित्यम् ॥ ७ ॥

स एवैकः अन्येषां जयपराजययोर्हेतुरित्याह । लोका इति ।
शिखा जालेन काजः सर्वेषां हेतुभगवान् “हः काष्ठकाजः” इति
भुनेः । इह जयादौ ॥ ८ ॥

भोजनादिकपञ्च स एवैक इत्याह । भोज इति । जहमसमर्थम्
आत्मानं हेतुं जयादि हेतुं मन्यते जानाति ॥ ९ ॥ १० ॥

(१) जीवेष्ठरयोः । (२) आधिक्यानाधिक्ययोः ।

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमात्मा भूतेन्द्रियाशयाः ।
 शक्नुवन्त्यस्य सर्गादौ न विना यदनुग्रहात् ॥ ११ ॥
 अविद्वानेवमात्मानं मन्यतेऽनीशमीश्वरम् ।
 भूतैः सृजति भुतानि प्रसते तानि तैः स्वयम् ॥ १२ ॥
 आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यमाशेषः पुरुषस्य याः ।
 भवन्त्येव हि तत्काले यथाऽनिच्छोर्विपर्ययाः ॥ १३ ॥
 तस्मादकीर्तियशसोर्जयापजययोरपि ।
 समः स्यात्सुखदुःखाभ्यां मृत्युजीवितयोस्तथा ॥ १४ ॥
 सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ।
 तत्र साक्षिणमात्मानं यो वेद न स बद्धयते ॥ १५ ॥
 पश्य मां निर्जितं शक्र ! वृक्षायुधभुजं मृधे ।
 घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

अधि क्वाच । हे नृप ! ऐसे कहकर संग्राम में वेह त्यागन की इच्छा करता असुरेन्द्र विजय से मृत्यु को उत्तम मानता शूल लेकर छुरेन्द्र पर दौड़ा जैसे प्रलयकाल के जल में कैटभ देख महापुरुष भगवान् पर दौड़ा था ॥ १ ॥

तदनन्तर असुरेन्द्र ने प्रलयकाल की अग्नि के समान कठोर जिहा (अभी) दाखा शूल हाथ में उभोखन कर बड़े बेग से गेहन्द्र पर चलाया और चलाकर उस बीरने गर्भकर बड़े क्रोधसे वह कहा हे पाप ! तू मरा ॥ २ ॥

वज्रधारी इन्द्र ने खलते हुए ग्रह और उल्का के समान निर्भीक और आकाश में खले आते उस शूल को शत पथ वज्र से मध्य ही में काट दिया और अधिष्ठय होकर अर्पराज के अंगके समान वृत्रासुर की भुजा को भी खेदन कर दिया ॥ ३ ॥

क्रोधी वृत्रासुर ने एक बाहु फट जाने पर भी निकट आकर वज्रधारी इन्द्र को परिघ से हनू (कपोलके पास) में ताड़न किया और घेरावत को भी ताड़न किया । तब मधवा इन्द्र के हाथ से वज्र छूटकर गिरपड़ा ॥ ४ ॥

वृत्रासुर के इस महा अद्भुतकर्म को सुन, असुर, चारण्य, सिद्ध आदिक भव प्रसंशा करने लगे और पुरुहूत [इन्द्र] के इस सङ्कट को देखकर सब हा ? हा ?? करते आक्रोश करने लगे ॥ ५ ॥

अरिकी सज्जिधी में अपने हाथ से गिरे वज्र को बिखजित इन्द्र फिर नहीं ग्रहण करना चाहता था तब वृत्रासुरने कहा हे हरे ! वज्र ग्रहण करो और अपने शत्रु को (मुझे) विनाश करो यह काख विषाद करने का नहीं है ॥ ६ ॥

क्योंकि युद्ध करने वाले आतमी (शस्त्रधारी) पुरुषों में सदा हीका जय हो वह नहीं है वह सब जीव पर्यन्त है । इस जगत् की उत्पत्ति क्षय और स्थिति के ईश्वर सर्वज्ञ, सनातन, आदिपुरुष का ही जय निश्चय है उनके बिना औरों का कहीं जय भी होता है कहीं पराजय भी होता है ॥ ७ ॥

लोकपालों के सहित ये समस्त लोक विषय होकर जिसके वश में शिवा (जल) वज्र पक्षियों के समान परस्पर होकर जीवित हैं वही काख रूप भगवान् जय पराजय का कारण है ॥ ८ ॥

ओज (इन्द्रिय शक्ति) सह (मनःशक्ति) वज्र (शरीर शक्ति) प्राण अमृत और मृत्यु स्वरूप कालको न जानकर यह जन जड़ देहको जय पराजय का हेतु मानता है ॥ ९ ॥

हे मधवन् ! जैसे काठ की नारी (पुतली) और यन्त्र मय (कलका) मृग पराई इच्छा से क्रिया करते हैं ऐसे ही इन सब भूतों को ईश्वर पर तन्त्र जानो ॥ १० ॥

भीमरत्नामिकृतभाषाटीका ।

ननु आरम्भकप्रधानपुरुषादितन्त्रायाति युक्तं तत्राह-पुरुष इति । व्यक्तं महत्तत्त्वम् आत्माऽहङ्कारः ॥ ११ ॥

ननु स्वकर्मद्वारा जीव एव सृष्ट्यादिहेतुरितिमीमांसका मन्वन्ते तत्राह एवमविद्वाननीशमेवात्मानमीश्वरं स्वतन्त्रं मन्वन्ते ननु पित्रादयः अक्षरौ दृश्यन्ते व्याघ्रादिवरुहस्तारस्तत्रा भूतैरिति स्वामीश्वरः ॥ १२ ॥

ननु त्वया पराजितस्य मम जयादिशङ्केषु नास्ति किमिति मां यथायुक्ते प्रवर्तयसि तत्राह । आयुरिति । तत्काले जयादि काळे विपर्ययाः अकारिणादयः ॥ १३ ॥

प्राणाग्निहोऽयं समर इष्वक्षो वाहनासनः ।

अत्र न ज्ञायतेऽमुष्य जयोऽमुष्य पराजयः ॥ १७ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इन्द्रो वृत्रवचः श्रुत्वा गताढीकमपूजयत् ।

गृहीतवज्रः प्रहसंस्तमाह गतविस्मयः ॥ १८ ॥

॥ इन्द्र उवाच ॥

अहो दानव ! सिद्धोऽसि यस्य ते मतिरीदृशी ।

भक्तः सर्वात्मनात्मानं सुहवं जग^{१)}दीश्वरम् ॥ १९ ॥

भवानतार्पिन्मायां वै वैष्णवीं जनमोहिनीम् ।

यद्विहायासुरं भावं महापुरुषतां गतः ॥ २० ॥

श्रीभरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यस्मादेवं सर्वमीश्वराधीनं तस्मात्समः स्वाख्येविषादहीनो भवेत् ॥ १४ ॥

समदृष्टावुपायमाह । सस्वमिति । हर्षादिभिर्न बध्यते ॥ १५ ॥

हर्षविषादनिवृत्तये तवाहमेव गुरुरित्याह । पश्येति । हृष्यमाणुषं भुजश्च यस्य ॥ १६ ॥

प्रतिपत्तत्वं घनरूपकेणोपसंहरति प्राण एव गृहः पण्यो यस्मिन् इष्य पञ्चाङ्गाः पाशका यस्मिन् बाह्यान्वेष्टेतस्तत्तत्त्वा-
न्यमानाभ्यासनानि फलकानि यस्मिन् ॥ १७ ॥

गताऽलीकं निष्कपटम् ॥ १८ ॥

भक्तः सेवितवानसि ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुरुषः जीवः प्रकृतिः प्रधानं चित्तमसृष्टिं संसृष्टमचेतनं व्यक्तं महत्तत्त्वमात्माऽहङ्कारः भूतान्वाकाशादीनि इन्द्रियाणि ज्ञानक-
र्मोभवात्मकानि इन्द्रियाययाशयोऽनःकरणम् एते यस्य भग-
वतोऽनुग्रहाद्विना तदनुप्रवेशरूपानुग्रहमन्तरेणास्य विश्वस्य स-
र्गादौ उत्पत्तिस्थितिलयेषु न शक्नुवन्ति न प्रभवन्ति एषां
परमपुरुषकार्यत्वादिभिर्भावः । प्रकृत्यादिप्रदं दृष्टान्तार्थं यथा
प्रकृत्यादयोऽस्य सर्गादौ न शक्नुवन्ति तथा पुरुषश्चतुर्मुखादि-
जीवोपि तदनुग्रहं विनास्यसर्गादौ न शक्नोति तत्कार्यत्वा-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

* एवं कार्येषमुक्तमयानीश्वरमाह । अविद्वानिति । इमं परम-
पुरुषायचोत्पत्त्यादिमन्तं तत्परतन्त्रमन एवासीश्वरमात्मानमविद्वान-
नजासीश्वरं मन्वते स्वात्मानमीश्वरं मन्वते जन इति शेषः
“पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तम्” इति स्पष्टिष्ट्यादौ परमपुरुषस्यप्रयोजक-
त्वं प्रकृत्यादीनां तत्कार्याणां प्रयोजकत्वं व्यक्तं तद्व्यपपञ्चयति ।
भूतैरित्येवं । अयमात्मानाप्रयोजककर्ता स्थेनेत्यर्थः भूतैः पृथि-

वर्षादिभिः स्नानुग्रहीतैः भूतगृहीतैः भूतप्रदं प्रकृत्यादीनामप्युप-
लब्धं प्रकृत्यादिभिः स्नानुप्रवेशादिनृणां भूतानि इवमनुष्या-
दिष्वदिभूतानि सृजति तथा तैरेव भूतानि प्रसृते च स्पष्टिष्टः
सङ्कारकत्वकथनेन समष्टिस्वरूपकारकतेति सूचितम् “मनेन जीवेनात्म-
नानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरात्” इति अत्यर्थोऽनुसन्धेयः ॥ १२ ॥

अस्त्वेषं तथापि पराजितोऽहं पुनरात्मनो न जयं सम्भा-
षयामीत्यत्राह । आचुरिति । ह्यस्मादीश्वरायत्ता कश्चकर्मनुगुणैव-
मनुष्यादिष्वस्मादाचुरादयोपि तदावसानि बतः देशकालपरि-
च्छामकर्मनुगुणाः पुरुषस्य वा आशिषस्ताः सर्वास्तत्काले उचितकाले
तत्कर्मफलानुभवदशावामित्यर्थः भवत्येष तत्र दृष्टान्तः । यथेति
यथाऽनिर्ज्ञोः मर्यादादिद्वयादिकमनिर्ज्ञोऽपि पुंसः तद्विषयः आचु-
रादिविषयः मर्यादादिद्वयापकीर्तिप्रभृतयोपि भवन्ति तथा
आचुरादयोऽप्यित्यर्थः तत्रायुर्जीवने श्रीः सम्पत् ऐश्वर्यं प्रभृत्यं यदैश्वर्यं
सम्पत् श्रीस्तेजः भगवत्सहायस्य तेऽधुना आचुरादयो भवेयुरेवेति
भावः ॥ १३ ॥

यत् एव सर्वमीश्वरायत्तं कर्मनुगुणं ज्ञात एव न विनि-
येत विवेकीत्याह । तस्मादिति । यस्मात्सर्वमाचुरादिकम् ईश्वरायत्तं
कर्मनुगुणं विपर्यययद्भवति तस्माद्विषयो कीर्त्यकीर्त्योर्जयपराजय-
योस्तथामर्यादायनयोश्च निमित्तयोर्धं सुखदुःख तापयोर्कीर्त्या-
दिनिमित्तसुखादिना भिन्नं न प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १४ ॥

किञ्च भगवद्वक्तरीत्या मन्दकरीत्या च मुक्तेरेव निरतिशय-
पुरुषार्थत्वादिगमिसंज्ञितफलसङ्कलकस्य यथादि कर्मण आचुरा-
द्यानुपपन्नफलपणमाहारा तत्साधनत्वाच्चोक्तविषययुक्तकर्म कुर्वा-
न्नेहावसाने भुक्तापि भवतीत्याह । सर्वमिति । सर्वार्थो
गुणाः नात्मनः जीवस्य किन्तु प्रकृतेरेव गुणा इति निर्विघ्नात्
तत्र सत्त्वादिगुणपरिणामरूपे देहे स्थितमात्मानं यः पुमान्साक्षिणं
दृष्टारं मन्वते तत्कर्तृत्वं देहगते मन्वा आत्मानं कर्ता मन्वते
इत्यर्थः स तु न पश्यते किन्तु संसारवशान्मुच्यते इति भावः
॥ १५ ॥

अस्मिन्नर्थं मानेव दृष्टान्तभूतं पश्येत्याह । पश्येति ।

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे शक्र ! मृगे युधे वृक्षे क्षिप्रमायुधं त्रिगुलं भुजश्च यस्य तं निर्जितं पराजितमपि पुनस्तत्र प्राणान्हरन्मिच्छया वधाशक्तिं घटमानं वतमानं युयुत्सुं मां पश्य ॥ १६ ॥

यदि नूनं मम जयो भवेत्सर्द्धिं योऽस्यामीत्याद्यकुमानं प्रव-
दन्समरं घ्नन्त्वेन रूपयति । प्राणान्हरति । गृह्यत इति ग्लहः जि-
तेन गृह्यनायः पणः प्राण एव ग्लहो यस्मिन् बाहूनानि हस्तस्व-
भरणादीन्धेवासनानि भक्ष्यन्ते क्षिप्यन्ते इतस्तत्तद्भात्येत इत्य-
सनानि फलका यस्मिन्निवः शरा एवाद्याः देवनाद्या यस्मि-
त्सोऽयं घ्नन्सदृशः संप्रामः अत्र घ्नन्तुत्वे संप्रामे कस्य जयः
कस्य वा पराजय इति न ज्ञायते घ्नन् इव जयपराजयो ताव-
दुक्तयो इत्यर्थः इत्थं तु लोकदृश्योक्तं मया नूनं भगवत्सहायस्य
तत्र जय एव निश्चित इति भावः ॥ १७ ॥

एवं तत्त्वकथनेन युद्धाय प्रोत्साहितः उपासतवज्रः शक्रः तमा-
हेत्याह मुनिः । इन्द्र इति । गताक्षीकं निष्कपटं प्रत्रस्य वज्रः
भुरबाऽपूजबद्धमन्यतस्त्रीकृतवज्रायुधः शक्रो विगतस्मयः कानिनामियं
धीतिरित्याश्चर्यरहितः प्रहसन् सावधानं स्ववज्रः समाकण्ठनाय
प्रहसन्तं वृत्रमुवाच ॥ १८ ॥

उक्तमेवाह । भद्रो इत्यादिना स्वातकोटिकैरित्येतेन । हे दानव, एवं
सिद्धोऽसि कृतकृत्योऽसि सिद्धोऽहं इति कथं त्वया ज्ञातस्तत्राह ।
यस्य ते तव ईदृशी मतिर्भवेत्ते किञ्च सिद्धत्वापादिकानन्या भगवद्भ-
क्तिरेव सा च तवास्तीत्याह । भक्त । इति त्वं सर्वोत्तमोपायो-
येयादिभावेन जगद्भीष्मरमन्तरात्मानमत एव सुहृदं निरति-
शयप्रियं भगवन्तं भक्त आर्पत्वात्कत्तरिकः भवेत्तवान् ॥ १९ ॥

किञ्च जनान्मोहयतीति तथा तां वैष्णवीं मायां भवानार्थीः
कुनः यद्यस्माद्भवानासुरं भावं तामसत्वं विहाय महापुरुषतां
अष्टपुरुषतां सर्वोत्तरपुरुषतां इति यावत् गतः प्राप्तवानसि ॥ २० ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतपदप्रतावली ।

हिरण्यवर्गमादिनामोऽत्र आदिगुणान्प्रेषितुंत्वेन सत्त्वाजयपराजय-
योरेव तत्त्वितरत्वमपि क्षिप्रपराधमिति तत्राह-पुरुष इति । “हिर-
ण्यवर्गः पुरुष आत्मा वायुरुदाहृतः शेषोऽव्यक्तस्तथेष्टेन्द्र आशयः
समुदाहृतः” इत्यतः पुरुषादिशब्देन न संसार्यादिनामाभ्यानि
वस्तुनि गृह्यन्ते किन्तु विशिष्ट एव चेतन इत्येवं शास्त्रनिर्णये
सन्तु हिरण्यवर्गमादयो यदनुग्रहं भिन्नाऽस्य जगतः सर्गादौ न
शक्नुवन्ति तमात्मानमन्तःस्थिता दानादिकर्तारं श्रीहरिगनीशं
जीवं मन्त्रेण व्याहृतमिदमित्याह - ईश्वरमिति । कांसाविति तत्राह
अग्निद्वानेधेभि । अज्ञानादेव मन्त्रागस्य निरय एवावस्थानं नान्यत्रे-
त्यस्मिन्तं एव शब्दः ।

“अनीशं जीवकपेण परमात्मानमीश्वरम् ।

ये मन्त्रेण तांस्समीक्ष्य कोहाभिरयमाग्मबेत्” इति ॥
वचनात् ॥ ११ ॥

ननु तत्त्वदृष्टे प्रज्ञा अष्टेत्यादिक्रिः कथमिति । तत्राह - भूते-
रिति ॥ १२ ॥

इदं द्विगुणसंहरावपि तदधीनावित्याह । आयुरिति । पुरुष-
स्वोत्पन्नस्य वा आयुराद्याशेषो भवति ते भावाः काळे काळा-
त्मनो हराराधनोपयोगाव भवन्ति हि यस्मात्तस्मादकीर्त्यादेः समः

स्यादित्यन्वयः यथा दुःकायनुभवेच्छारहितस्यापि विषयं
दुःकादिवृक्षा इत्येते तथेति शेषः अनेन सर्वे भाव-
नाराधनाधीना इति निरव्यापि ॥ १३-१४ ॥

दुःकाद्यागमे प्रकृतिपुरुषविभेकाज्ञानं कारयामित्याह । सत्-
मिति । आत्मगो जीवस्यात्मानं परमात्मानम् ॥ १५ ॥

श्रीहयं धीनस्त्वेन जयादिकं तथापि प्रत्यक्षमिदं ॥ १६ ॥

प्राण एव ग्लहः पणो यस्य स तथा इपवः शरा एव अ-
यस्य स तथा हस्त्यादिवाहनाभ्यासनं फलकलक्षणां यस्य स तथा
घृतकल्पः संप्रामः अत्र घृतलक्षणे समरे ॥ १७ ॥

गताक्षीकं निर्व्याजम् ॥ १८ ॥

सिद्धः जीवन्मुक्तः “जीवन्मुक्ते जानिभेदे सिद्धः स्यात्साधितेपि
च” इति आत्मानं श्रीहरिं भक्तः भजमानः ॥ १९ ॥

ग्रामं गत इति च त्वं महापुरुषतां प्रति गतः । भक्तिज्ञानादि-
गुणसंपन्नत्वेन महत्त्वम् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतकमसम्बन्धः ।

बाहूनानि हस्त्यादीन्धेव आसनानि सारि स्थानीयानां बोध-
यामाधारभूताः फलका यस्मिन् ॥ १५ ॥

गतविस्मयः प्राप्तविस्मयः ॥ १६-१७ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतसारायं दर्शनी ।

पुरुषो महत्त्वमेषां आंशोपि किमुन प्रकृत्याद्य इत्यर्थः । वक्त-
महत्त्वमात्मा महत्कारः । एते यस्यानुग्रहादिना सर्गादौ न शक्नु-
वन्ति । न च पुरुषस्य स एव कथं तदनुग्राह्य इति वाच्यं । पर-
ब्रह्मणोपि तदनुग्राह्यत्वं भवत्यात् यथा “मदीयं महिमानञ्च परब्रह्मेति
शब्दितम् । वेत्त्यस्यनुगृहीतं मे संप्रैवेदिहृत् हृदि” इति ॥ ११ ॥

ननु अकर्मकारा जीव एव सृष्ट्यादि हेतुगति मीमांसका
मन्यन्ते तत्राह एवमविद्वान् । अनीशमेवात्मानं जीवं ईशं मन्यन्ते ।
ननु विज्ञादयः अष्टारो हस्यन्ते व्याघ्रादयस्तु हन्तारस्तत्राह भूते-
रिति ॥ १२ ॥

ननु त्वया पराजितस्य मम जयादि शक्यं नास्ति किमिति
वक्ष्यामि युधे प्रवर्त्तयसीति तत्राह-मायुरिति । तत्काळे अयुराद्य-
नुकूले काळे अतस्तथा जयकालस्त्वं जेष्यसीति भावः विष-
यभेदाः मृत्युहारिद्रादयः ॥ १३ ॥

समः समभावनायात् त्वात् सुखदुःखयोः ॥ १४ ॥

जयपराजयाद्याः गुणकार्या एव आत्मा तु गुणव्यातिरिक्त
एवेति विभेकेन हर्षविषादौ न कथयामित्याह । सत्यमिति । न व-
ध्यते संसारवन्धं न प्राप्नोति ॥ १५ ॥

अत्रार्थे महंश ने गुरुत्वात् ॥ पश्येति ॥ १६ ॥

युद्धमिदं घृतं क्रीडनमेव । इषुवुत्थारागिभिरपि स्वकृ-
मशक्यामित्याह प्राणएव ग्लहः पणो यत्र । इपव एवाद्याः
पाशका यस्मिन् । बाहूनानि हस्त्यादीन्धेव आसनानि फलका
यस्मिन् ॥ १७ ॥

गतविस्मय इति हन्त हन्त कथमसुरस्याप्येतद्वक्ति भक्तिज्ञान-
वैराग्याणीति प्रथमम् विस्मितो हास्यरहित एवाऽऽसीत् ततः
प्रज्ञां वक्षिप्रमितिस्मृत्या भक्तिरस्मादयोऽप्योऽपि कोदिगुणिता

खल्विदं महदाश्चर्यं यद्रजःप्रकृतेस्तव ।
वासुदेवे भगवति सत्त्वात्मनि दृढा मतिः ॥ २१ ॥
यस्य भक्तिर्भगवति हरौ निःश्रेयसेश्वरे ।
विक्रीडतोऽमृताम्भोधौ किं शुद्धैः खातकोदकैः ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति ब्रुवाणावन्त्योन्यं धर्मजिज्ञासया नृप ! ।
युयुधाते महावीर्याविन्द्रवृत्रौ युधाम्पती ॥ २३ ॥
आविद्ध परिधं वृत्रः कार्णायसमरिन्दमः ।
इन्द्राय प्राहिणोद्धोरं वामहस्तेन मारिष ! ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिष्मनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीर्घिका ।

अनन्यसुरेष्वपि संभवेद्देवेति विस्मयापाये तस्य महर्षेदेतुको हास-
आभूद्विचर्यः ॥ १८ ॥

भक्तः संवित्तानासि ॥ १९ ॥ २० ॥

महदाश्चर्यमिति । पुनरपि विस्मयोद्भवः । रजःस्वभावस्य तव
कथं दृढा मतिः प्रह्लादादौ तु नारदादिमहर्षिप्रदेष्टव्ये रजः-
प्रभाषापगमस्तिशोचतेव भक्तिरिति भावः । सत्त्वात्मनि शुद्ध-
तत्त्व मूर्त्तौ ॥ २१ ॥

तव आर्गादिभोगोपेक्षा युक्तैवेत्याह-यस्वेति । खातकोदकैः गणां-
दिजलापमैः स्नानादिभिः किम् अस्माकन्तु भक्त्यभावाद्देवैरेव निर्ह-
तिरिति शङ्कः ॥ २२ ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

पुरुषो जीवः व्यक्तं महत्तत्त्वं आत्माहङ्कारः भूतानि च
इन्द्रियाणि आशयोन्तःकरणञ्च ते तथा यदनुमहाद्विना
सर्गादौ न शक्नुवन्ति वरप्रदेशरूपमनुग्रहं विना सर्गादिकं कर्तुं
न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अनीशं खातन्ध्येयं किमपि कर्तुमसमर्थमीश्वरमिदं मयैव
कृतमिति समर्थं मन्यते यतो यः स्वयं भूतैर्भूतानि सृजति
तैस्तानि संहरति च ॥ १२ ॥

यथा पुरुषस्यानिच्छोरेव विपर्ययाः आयुगद्यमायाः भव-
स्येव तथा आयुराद्योपि भवन्त्येव ॥ १३ ॥

सुखदुःखाभ्यां सुखदुःखयोश्च समः स्वात् ॥ १४ ॥

समत्त्वसाधनं गुणसाक्षिभूतात्मज्ञानमित्याह - सत्यमिति ॥ १५ ॥

वृक्षं छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य तम ॥ १६ ॥

जयपराजययोरनियतत्वं धूर्तरूपकेण दर्शयति-अयं समरः
प्रायः ग्लहः पयो यस्मिन् तथाभूतः धूर्त एव इषूपलभतान्यायु-
धान्येव भक्षः पाशाः यस्मिन् बाहूनानि आस्यन्ते चिप्यन्ते
इत्यास्यानि फलका यस्मिन् ॥ १७ ॥

गतमन्त्रीकं मिथ्याभाषणं यस्मात्तद्वचः श्रुत्वा ॥ १८ ॥

आत्मानं परमात्मानं प्रति भक्तोमि ॥ १९ ॥

महापुरुषाः भागवतास्तस्य ॥ २० ॥ २१ ॥

भाषाटीका ।

पुरुष, प्रकृति, (व्यक्त) महत्तत्त्व पञ्चभूत इन्द्रिय और अन्तः
करण ये सब बिना जिसके अनुग्रह के बिना सृष्ट्यादिक में समर्थ
नहीं होसके हैं ॥ ११ ॥

ऐसे ईश्वर परमात्माको अविद्वान् पुरुष अनीश असमर्थ
मानता है, वह तो भूतों के द्वारा भूतों को रचकर उनहीं
के द्वारा उन भूतों को आप प्रमत्ता है ॥ १२ ॥

पुरुष इच्छा न करे तो भी उस समय पर जैसे आयु
श्री, कीर्ति, और आशिष ये सबही विपरित हो जाते हैं ॥ १३ ॥

निमीसे अवश और यश, जय और पराजय तथा मरण
और जीवन में भी सुख दुःख समान माने ॥ १४ ॥

सत्य, रज, तम ये तीनों प्रकृति के गुण हैं आत्मा के
नहीं । तिनमें जो आत्मा को साक्षी जानता है उसे बन्धकों
नहीं प्राप्त होता ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ! मांके तूने जीत भी लिया और मेरा आयुध
तथा हाथभी कट गया है तौभी उत्साह से मेरे प्राण
हरने की चेष्टा करताहूँ तू देख ॥ १६ ॥

ये समर नहीं एक जुझा है इसमें बाण ही फेकने के
पाशे और बाहुन ही लखने का घर है और प्राणों की वाजी खर्ता
है । इसमें किसकी जीत किसकी हार यह नहीं जाना
जाता ॥ १७ ॥

श्री शुकदेवजी बोले ॥ इन्द्रने युष्माक का सच्चायचन
सुनकर वही शत्रुता थी इन्द्रभी विष्णवको छोड़ ब्रज हाथ
में ले हैंकर बोला ॥ १८ ॥

इन्द्रबोले, हे दावन ! तूम सिद्ध हो जो तूमाही पसी मति
है रावें के मुहद और आत्मा जगदीश्वर के तूम सब प्रकार से
भक्त हो ॥ १९ ॥

तूम जनों के मोहने वाली वैष्णवी माया को तर गये जो तूम
आमरगावकों छोड़कर महापुरुष के भाव को प्राप्त भये हो ॥ २० ॥

श्रीभरम्यामिहृतभाषादीपिका ।

तस्य तव खातकोदकैर्गतादिजलापमैः स्नानादिभिः किम् ॥ २२ ॥
युधां संप्रामाण्यां पती मुख्यौ ॥ २३ ॥

स तु वृत्रस्य परिधं करं च करभोपमम् ।
 चिच्छेद युगपदेवो वज्रेण शतपर्वणा ॥ २५ ॥
 दोभ्यामुत्कृतमूलाभ्यां बभौ रक्तस्रवोऽसुरः ।
 छिन्नपक्षो यथा गोत्रः खाद्गृष्टो वज्रिणा हतः ॥ २६ ॥
 कृत्वाधरां हनुं भूमौ दैत्यो दिव्युत्तरां हनुम् ।
 नभोगंभीरवक्त्रेण लेलिहो^(१) लब्धजिह्वया ॥ २७ ॥
 दंप्राभिः कालकल्पाभिर्ग्रसन्निव जगत्त्रयम् ।
 अतिमात्रमहाकाय आक्षिपंस्तरसा गिरीन् ॥ २८ ॥
 गिरिराट्पादचारीव पद्भ्यां^(२) निर्जरयन्महीम् ।
 जग्रास स समासाद्य वज्रिणां सह वाहनम् ॥ २९ ॥
 महाप्राणो महावीर्यो महासर्प इव द्विपम् ।
 वृत्रग्रस्तं तमालक्ष्य सप्रजापतयः सुराः ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

हे मारिष्य श्रेष्ठ राजन् ॥ २४ ॥

उत्कृतं मूलं ययोस्ताभ्यां रक्तं कायतीति तथा गोत्रः
 पर्वतः ॥ २५ ॥

कृत्वाधराभित्यादेर्जग्रासेति तृतीयेनान्वयः नभोवद्भूमिरेण
 वक्त्रेण लेलिहः सर्पस्तद्वत्त्वयाया जिह्वया ॥ २७ ॥

कालकल्पपाभिः कालतुल्याभिर्द्वेष्टाभिर्ग्रसन्निव आक्षिपन् खा-
 यन् ॥ २८ ॥

निर्जरयन् चूर्णयन् ॥ २९ ॥

महाप्राणो महाबलः महावीर्यो महाप्रभावः ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्कनभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

किञ्चिद् महद्वाच्यं खलु किं तत् यद्रजःप्रकृतेः राजस-
 स्वभावस्य तव सर्वात्मनि पाङ्गुयवपुर्णं वासुदेवे निश्चयमतिरव-
 स्थितेति यत् ॥ २१ ॥

अन एव न तवैश्वर्यकैवलयादिव गतिरित्याह-यस्येति । नि-
 श्वसंश्चरे मोक्षप्रपन्नौ अभितानां संसृतिबन्धहारिणि भगवति
 यस्य पुंसां भक्तिस्तस्य अमृताभ्योर्धौ ब्रह्मानन्दसमुद्रे विकीडितः विह-
 रतः पुंसः भुङ्क्तेरन्वैः खातकोदकैर्गतां दकतुन्यैरेश्वर्यकैवलयादि-
 सुखैः किं तानि तव तुच्छानीति भावः ॥ २२ ॥

एवं परस्परं प्रवाणौ इन्द्रवृत्रौ युयुधाने इत्याह सुनिः-इतीति । इनी-
 तं भर्मेजिज्ञानया भगवज्जर्मविचारिण्य तत्पूर्वमित्यर्थः एवं भुवाणौ
 भावमाणौ युधां योधाणां पती मुख्यौ अपारवीर्यौ इन्द्रवृत्रौ हे
 नृप ! युयुधाने युद्धकृतवन्तौ ॥ २३ ॥

तवैवाह-भाष्येति । अरिन्द्रो वृत्रः काण्वायसं कृष्णलोहमयं

घोरं परिधं धामहस्तेनाविध्य धामयित्वा इन्द्राय माहिषोत्
 प्रचिक्षेप हं मारिष्य श्रेष्ठराजन् ॥ २४ ॥

स देवः इन्द्रस्तु वृत्रस्य परिधं करभोपमं दिग्गजशुण्डा-
 तुल्यं करं धामहस्ते च युगपदेव शतपर्वणा वज्रेण चिच्छेद
 छिन्नवान् ॥ २५ ॥

उत्कृतं छिन्नं मूलं ययोस्ताभ्यां बाहुभ्यां रक्तं कायतीति रक्त-
 स्रवोऽसुरो वृत्रः बभौ रराज यथा गोत्रो गिरिवंजिगोन्द्रेण
 छिन्नो पक्षो यस्य तादृशः खादाकाशाद्गृष्टो गलितां हतस्सन् भाति
 तद्वत् ॥ २६ ॥

स दैत्यो वृत्रः अधरां हनुं भूमौ उत्तरां हनुं दिवि कृत्वा
 निधाय नभोवद्भूमिरेण वक्त्रेण लेलिहस्सर्पः पुनः पुनरुत्ति-
 शयेन वा खेदि खेलिहः यङ्गुगन्तात्पचाय च तद्वत्त्वयाया क्रूरया
 जिह्वया सवाहनमैरावतसहितं वज्रिणां इन्द्रमासाद्य प्राप्य जगाम
 निगीर्णवान् कथंभूतस्सन् कालकल्पाभिर्मृत्युतुल्याभिर्द्वेष्टाभिर्जग-
 त्त्रयं ग्रसन्निवातिमात्रोच्छ्रितो महादेहो यस्यात एव तरसा
 बलेन गिरीनाक्षिपन् इतस्ततश्चाखयन् पादचारी पर्वतराडिष
 पद्भ्यां महीं निर्जरयन्चूर्णयन् पद्भ्यां गिरीनाक्षिपन्महीं निर्जरय-
 न्नेति वान्वयः महाप्राणो महाबलः महावीर्योतिप्रभावस्सर्पोद्विपं
 गजमिव जग्रासेति दृष्टान्तीभूतः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

वृत्रेण ग्रस्तं तमिन्द्रमालक्ष्य दृष्ट्वा ब्रह्मादिभिर्महर्षिभिश्च
 सहिताः सर्वे सुराः हा मयेन्द्रस्य कष्टं प्राप्तं इति निर्बिण्ण-
 श्विन्ताकान्ताश्चुकुशुः असुरेन्द्रेण वृत्रेण निगीर्णोपीन्द्रो न
 ममार न मृतः किन्तुदरं प्रविष्टो महापुरुषेण भगवता सन्नद्धो
 रक्षितः महापुरुषेण नारायणकवचात्मकेन सन्नद्धो दंशितो वा
 भगवन्मावाबलेन योगमायाबलोपहृतेनेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

हा कष्टमिति निर्विण्णाश्चक्रुः समहर्षयः ।
निगीर्णोप्यसुरेन्द्रेण न ममारोदरं गतः ।
महापुरुषसन्नको योगमायावलेन च ॥ ३१ ॥
भित्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिद्धिभुः ।
उच्चकर्त शिरः शत्रोर्गिरिशृङ्गमिवौजसा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्नातकोदकेः कूपतटाकादिजलेः तत्प्रायेः स्वर्गादिभिः ॥ २२ ॥
धर्मजिज्ञासया धर्मविचारेण युक्तौ युध्यतीति युधौ योधाः
पतिं पती युधसंग्रहार् इति धातुः अतपुंसकाद्युपपदे क्तिप्
प्रत्ययः पुंशब्दवत् ॥ २३ ॥ २४ ॥

"कतिष्ठकाधः करमः करिपोतऽपि तत्कर" इत्यभिधानात् अत्र
करमशब्दश्च युक्तोर्धो प्राह्यः ॥ २५ ॥

भृष्टो भ्रंशितः ॥ २६ ॥

खिलेह नम इति शेषः ॥ २७ ॥

कालकल्पामिः बमसरशीभिः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयनाथकवचसिंहकृतसारार्थदीप्ति ।

आविध्य भ्रामयित्वा मारिष्य हे मान्य ! ॥ २४—२५ ॥

गोत्रः पर्वतः ॥ २६ ॥

नमोवज्रध्वजरेण वक्रवर्ण खिलिहः सर्पस्तद्वदुल्लङ्घया जिह्वया
निर्जरयन् जीर्णोऽकुर्वन् तरसा जगत्सत्त्वन्वयः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य निःश्रेयसंश्वरे मुक्तिप्रदे हरौ भक्तिः स्यात्तस्य श्रुद्रैः
स्वर्गादिमुखैः किं प्रयोजनम् यथाऽमृताम्भोभौ क्षीराब्धौ बिक्री-
डनः स्नातकोदकेः किम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

हे मारिष्य श्रेष्ठ ! ॥ २४ ॥ २५ ॥

यथा वज्रिणा हतः स्वाङ्गष्टः पतिर्नृक्षप्रपञ्चो गोत्रो गिरि-
स्तद्वत् । अमुरः उरुहस्तं मूलं ययोरुत्ताङ्ग्यः रक्तं स्रवतीति तथा
यमौ ॥ २६ ॥

दैत्यः दैत्यपक्षपातित्वात् न तु हित्यपत्यत्वात् । अधरां हनुं
भूमावुत्तमं हनुं द्विविधं कृत्वा नम इव गभीरवक्रं उल्लङ्घ-
य जिह्वया च खिलिहस्मिन् इव प्रतीयमानः । वज्रिणं जगत्सि-
न्वयेनान्वयः ॥ २७ ॥

कालकल्पामिः कालकल्पामिः जगत्प्रयं प्रसन्नैव अतिमात्रः
अतिप्रमाणः महाकायो यस्य स तरसा वेगेन गिरिन् आचि-
पन् धरंयन् ॥ २८ ॥

निर्जरयन् जर्जरकुर्वन् ॥ २९ ॥

महाप्राणो विपुलबलः महावीर्यो विपुलपराक्रमः सर्पो द्विपं
गजमिव ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

यह बड़ा आश्चर्य है जो राजागुण की प्रकृति वाले
तुमारी शुद्धस्वस्वरूप भगवान् वासुदेव में दृढ मति
भई ॥ २१ ॥

जिस की मोक्ष के भी ईश्वर, हरि, भगवान् में भक्ति है ।
उस अमृतसमुद्रके गोता लगाने वाले को खोदके निकाले हुए
कूपादि के पानी से क्या प्रयोजन है ॥ २२ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले ! हे राजन् ! भ्रामाके पती धर्मकी
जिज्ञासा से परस्पर यों खोजते हुए बड़े बड़ा इन्द्र और
वज्रासुर दोनों युद्ध करने लगे ॥ २३ ॥

हे राजन् ! शत्रु के हसन करने वाले वज्रासुरने फटकारके
लौहेका एक घोर परिघ बायें हाथ से चलाया ॥ २४ ॥

इन्द्रेनेभी उस परिघ और वज्रासुर के हाथको (दातपर्व)
वज्रसे एकही बार काट दिया ॥ २५ ॥

मूलसे कटे हुये हाथों से रक्त बहाना हुआ वज्रासुर
ऐसा मालूम पड़ा कि जैसे इन्द्रके वज्र से कटे पक्षयाजा
आकाश से गिरा हुआ पर्वत हो ॥ २६ ॥

वज्रासुर गोचे का होठ पृथ्वी में ऊपरका होठ आकाश में करके
आकाश के सहस्र गभीर मुखसे सर्प के नाई उल्लङ्घय जिह्वा से
और काल के सहस्र डाढ़ों से तीनों जगत्को प्रसतासा बहुत ही
भारी शरीर वाले वेग से पर्वतों को चलाता हुआ पांवसे चलने
वाले बड़े पर्वत सरी का पृथ्वी को नृणा करता हुआ इन्द्र के
पास पहुंच कर वाहन सहित इन्द्र को प्रसन्न किया ॥ २७ ॥ २८ ॥

महाबल महाप्राण वाला सर्प हाथी को जैसे प्रसन्न ले । वेभूं
वज्रासुर के प्रसे हुए इन्द्र को देख देव, प्रजापति और मर्त्य, ये
सब ही अहो ? यडा कष्ट हुआ यों दुःखितहो कर आक्रोश करने
हुए । इन्द्र को तो वज्रासुर ने निगल लिया तो भी वह दारायण
कवच रूप महापुरुष ने कवचिन डोने के कारण और योग माया
बल के कारण उदर में जाकर भी मरा नहीं ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

महापुरुषेण कवचरूपेण श्रीनारायणेन सन्नद्धो दशितः
योगबलेन मायाबलेन च ॥ ३१ ॥

वज्रस्तु तत्कन्धरमाशुवंगः कन्तस्समन्तात्परिवर्तमानः ।

न्यपातयत्तावद्वर्गशो न यो ज्योतिषामयने वार्त्रहृत्ये ॥ ३३ ॥

तदा च खे दुन्दुभयो विनेदुर्गन्धर्वसिद्धाः समहर्षिसङ्घाः ।

वार्त्रघ्नलिङ्गस्तमभिष्टुताना मन्त्रैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन ॥ ३४ ॥

वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तमात्मज्योतिरिन्दम ! ॥

पश्यतां सर्वलोकानामलोकं समपद्यत ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैषासिक्यां वृत्रवधोनाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वसभिदिन्द्रः उषकस्तं चिच्छेद् ॥ ३२ ॥

तस्य कन्धरं कन्धराम् आशुषेगोऽतिषेगवान् उषोतिषां सूर्या-
दीनाम् अयं वृक्षिणोत्तरगतिकुपे संवत्सरे योऽहर्गणः पृथुत्तर-
दानत्रयात्मकस्तावताऽहर्गणेन चार्द्रहृत्ये वृष्यहत्यायोग्ये काले
ग्यपानयत् यद्वा स्नाथं तद्धितः वृषहत्यायां वृषहृतनार्थं परि-
षत्तमान इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पार्श्वप्रसिद्धिर्गृह्यन्तुर्व्याप्यप्रकाशकैः “पार्श्वद्वयस्य शवसेपृतनापा-
त्यायच” इत्याद्यैस्तमिन्द्रगभिष्वाना अभिष्वन्तः ॥ ३४ ॥

गङ्गोपलं लोकातीतं भगवन्तम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वज्रेण तस्य वृत्तस्य कुक्षि मित्वा विभुः बलमिदम् ।
कुक्षेः बहिर्निर्गत्य शत्रोर्वृत्तस्य शिरः पर्वतस्य शृङ्गमिव उच्चकर्तुं
चिच्छेत् ॥ ३७ ॥

अति विपुलां वृत्रस्य कन्धरां कियता कालेन चिच्छेदेत्यब्राह्म-
वज्रस्थितिं मानुषेणस्तीक्ष्णधारो वज्रो वज्रायुधं तस्य वृत्रस्य
कन्धरं कण्ठं पुंस्त्वनायै समन्तात्कन्धगयाः अभिनः परिघर्षमानः
कैन्दरुं छिन्दन् वार्त्रद्वये वृत्रहृत्यासम्बन्धिनि ज्योतिषामपने
संवत्सरे योऽन्हां पृथुत्तरप्रिशानसंख्याकानां गणाः तेन तावता
कालेनेत्यर्थः न्यपातयच्छूरो भूमौ पातितवानित्यर्थः ज्योतिषां
मूयादीनामपनं दक्षिणोत्तरगतिः तदात्मके संवत्सर इत्यर्थः
वार्त्रद्वये इत्यनेन दातृर्न्येन संवत्सरसम्बन्धितं वृत्रहृत्यायाः
सूचिनम् ॥ ३३ ॥

तदा वृत्राभिरश्चेदनातन्तरं खे दिवि देवपुत्रुभ्यो दध्नुः ।
महर्षीणां सङ्घैः सहिता गन्धर्वास्त्रिजामा धार्मेष्वालिङ्गैः वृत्र-
हन्तुर्गिद्रस्य प्रकाशकैर्मन्त्रैस्तं हृद्रमभिप्लवन्तः मुदा हर्षया
कुसमैरम्यथर्वन् ॥ ३४ ॥

हेहरिन्म ! वृत्रस्य देहाभिर्गन्तात्मज्योतिःज्योतिरूपः स्वप्राकाश
रूप आत्मा सर्वलोकानां पश्यतां सतां प्रबोक् प्राकृतलोकविषयं
भीषिकुण्डं समपद्यत स्वं लोकमिति पाठे मुक्तानां स्तनः
प्राप्तं स्थानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे वयस्कन्धे
भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
ब्रह्मदशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महापुरुषेण भगवता सन्नद्धः सहितो रक्षित इति यावत्
नारायणकवचार्थविधया समुद्धतो वा योगमायाबलेन अग्नि-
माहिमहिमबलेन उपायक्षणाभायाबलेन वा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अक्रत्रिमो बागो यस्य स तथा योऽपमहर्गण आदित्यादि-
ज्योतिषामयने दक्षिणोत्तरायणसंज्ञे संवत्सरे संभवति तावता-
हर्गणान् षष्ठ्युत्तरायणत्रयलक्षणेन पार्श्वहृत्य वृत्रहननसम्बन्धिनि स-
मरे काळे वा तावत्कालं समन्तात्कृत्वा परित्तमामो भ्रमन्वज्जुस्तं ।
न्यपातयदित्यन्वयः । अत्रेतिहासंपठति । प्रथमं युद्धं नर्मदातीरे
द्वितीयं तु समुद्रतीरे तत्र वृत्रेण केनचित्संकेतेन संधित
इन्द्रः सख्यंप्राप्तस्य तस्य स्निग्धतया करं प्रशुष्य फेनेनास्य
बन्धं कर्तुं विचरन्फेनेन मां जहतीति विनोदवचनं वृत्रेण वाद-
यित्वा तेन पादस्पर्शलक्षणां ताडनं कृत्वा युद्धाय सख्यः
एकसंवत्सरकालं युद्धं कृत्वा विष्णुशक्तियुक्तं वज्रं फेने निवेद्य
तस्मै विसृज्य श्रीनारायणं ध्यायतस्तस्य शिरः प्रजहार
“सन्धितः समयेनेन्द्रो वृत्रेणाथो करप्रहः । समुद्रतीरे विचरन्
फेनेन वधमस्य तु । नर्मद्या जहि फेनेन वाधयित्वा सुरेहवरः
पादस्पर्शं विचार्य च कृत्वा युद्धाय दंशितः । फेने वज्रं समावेद्य
विष्णुयुक्तं व्यसर्जयत् । अपानुवच्छिरस्तस्य ध्यायतो वत्सरेण्य-
सः” इत्यादिप्रमाणं करं गृह्णातीति करप्रहः ॥ ३३ ॥

कृतप्रस्थेन्द्रस्य संवर्धनीं विज्ञानिं ज्ञस्यानि स्तम्भितजल-
निर्गमनादीनि तानि येषु मन्त्रेषूपयन्ते ते वाचिष्ठिगोपास्तेभ्यः
"दासपत्नीरहिगोपा कतिष्ठिजकटा भापः पश्चिमेव गावः अपां वि-
लमपिहितं यदासीद्वज्र जघन्वान्। अपतद्भवार्" इत्यादिखस्यैः ॥ ३४ ॥

भ्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभधी ।

आत्मज्योतिर्जीवात्म्यं तेजः स्रजोक्तं स्नेनाधिकृतं विद्या-
रजोक्तम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

• श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभस्वामि

छादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भ्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्द्भः ।

न ममारेत्यत्र हेतुमाह-महापुरुषेण विश्वरूपोपदिष्टनारायण-
वर्मणा स्रजः । ननु गुरुवधेपि सा विद्याऽस्फुरदिति शास्त्रविदाम-
मस्मन्ते तत्राह-योगेति । सम्प्रतिलक्षणेन भगवत्कृत्तिलक्षणेत्यर्थः ।
चकारात्तद्वक्ष्येन पूर्वशक्तेरप्युद्भवो गमितः ॥ ३१-३४ ॥

वृत्रन्वेति आत्मज्योतिराविर्भूतपार्यदेहात्मकम् । अलोक्तं भग-
वदलोक्तम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

भ्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृत क्रमसन्द्भस्य

छादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

भ्रीमद्विजयध्वजकवर्त्तिकृतसारायं दर्शनी ।

महापुरुषेण श्रीनारायणकवचेन स्रजो दक्षिणः योगवलेन
स्त्रमायावलेन च तत्र योगोऽष्टाङ्गः । माया अस्तर्जाय पवनादि-
रूपेण स्थितिः ॥ ३१ ॥

उद्यकर्त्तुं चिच्छेत् ॥ ३२ ॥

आशुवेगोपि समन्तात् परिवर्त्तमानः कम्धरायाः सर्वतो दिक्षु
भ्रमन्नेव कुन्तन् न त्वेकतो दिशः । कम्धराया महासारत्वादिति
भावः । तावता महर्गणेन कर्त्तित्वा भूमौ स्थपातयत् योऽर्हणः
ज्योतिषां सूर्यादीनां सम्बन्धिनी अयने जे वक्षिणोत्तरे भगि-
न्याय्य भवेदित्यर्थः । अयने कीदृशे वार्त्तहस्ये वृत्रहत्यायोग्ये
दयडादियमत्ययान्तात् स्त्रार्थिके नाना तत्र भावार्थे नाना
वा रूपम् ॥ ३३ ॥

वार्त्तहस्येः “वार्त्तहत्याय शवसे पृतनासाह्याय च” इत्याद्यैर्मन्त्रै
स्तमिन्द्रमभिषुवाणाः ॥ ३४ ॥

अत्र यदेव वृत्रः सत्राहमिन्द्रं जग्राह तदैव मम हन्ता अन्यः
कोपि नास्तीति निश्चित्य योगवलेनैव देहं त्यक्त्वा कथं न शीघ्रं
भगवत्पार्श्वं यासीति चिन्तय्य समाधिश्चकार तदैवेन्द्रोऽचेतनस्य
वृत्रदेहस्य कुम्भिं विदार्य निःसृत्य शिरदछेदे प्रवृत्त इति गिरि-
शृङ्गाय चकरोति दृष्टान्तात् हेवम् । आत्मज्योतिः पार्यदेहात्मकः

प्रकाशः वृत्रदेहात् प्रथमभूतः । अलोक्तं लोकातीतं श्रीसङ्कर्षण-
वैकुण्ठम् ॥ ३५ ॥

इति सारायं दर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतनाम् ।

पष्ठस्य छादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः समाप्तः ॥ १२ ॥

भ्रीमच्छुक्तेषुकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महापुरुषेण वर्मरूपेण श्रीनारायणेन स्रजः दक्षिणः इन्द्र-
रक्षार्थं भगवत्प्रयुक्तमायावलेन च न ममार ॥ ३१ ॥

वक्षमिद्विन्द्रः तस्य कुम्भिं मित्रा विदार्य ततो निष्कस्य
निर्गस्य वृत्रोः वृत्रस्य शिरः उद्यकर्त्तुं अच्छिनत् ॥ ३२ ॥

आशुवेगः शीघ्रगतिर्वज्रः कम्धरायास्समन्तात् । परिवर्त्तमानः
परिभ्रममाणः तस्य कम्धरं पुंस्त्वमार्थं कम्धरां कुन्तन् क्षिप्त्वा
वार्त्तहस्ये वृत्रहत्यायोग्ये ज्योतिषां सूर्यादीनामयनं दक्षिणोत्तर-
गतिस्तदात्मके संवत्सरे योऽर्हणः पष्ठपञ्चशतत्रयद्विष-
समुद्हस्तावता महर्गणेन स्थपातयत् ॥ ३३ ॥

वार्त्तहस्येः वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य वीर्यप्रकाशकैः । “वार्त्तहत्याय
शवसे प्रतनासाह्याय च इन्द्रत्वावर्त्तयामसि” इत्याद्यैर्मन्त्रैः । तामि-
न्द्रमभिषुवाणाः । कुम्भैरप्यवर्त्तन् ॥ ३४ ॥

आत्मज्योतिः जीवात्मज्योतिः । अलोक्तं अकारार्थस्य
वासुदेवस्य लोक्तं वैकुण्ठं समपद्यत ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे

भ्रीमच्छुक्तेषुकृतसिद्धान्तप्रदीप

छादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

इन्द्रेण भी वज्र से वृत्रासुर की कुम्भि को फाड़कर बाहर
निकल के पराक्रमसे गिरिशिखर के शहर शत्रु के शिर को
काट दिया ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इन्द्र का वज्र भी वृत्रासुर के मारने के लिये अति वेग से
चारों तरफ भ्रमना हुआ उतने दिनों में वृत्रासुर के कम्धर को
गिरामका कि जितने में सूर्यादिक फिरते हैं अर्थात् एक वर्ष में
गिराया ॥ ३३ ॥

उस समय आकाश में दुन्दुभि वाजने लगी गन्धर्व, मित्र और
महर्षियों के समूह वृत्रासुर के मारने वाले इन्द्र के वीर्य को प्रकाश
करने वाले मंत्रों से इन्द्र की स्तुति करने लगे कुम्भों की चर्चा
करते भये ॥ ३४ ॥

हे राजन्! वृत्रासुर के देह से निकली जाति सबों के हृदये से
साक्षात् भगवान् को प्राप्त होगई ॥ ३५ ॥

इति श्रीमत् भागवत महापुराण पष्ठस्कन्ध
की भाषा टीका में छादश अध्याय समाप्त ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे छादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

—०००—*—०००—

श्रीशुक उवाच ।

वृत्रे हृते त्रयो लोका विना शक्रेण भूरिद ! ।
सपाप्मा ह्यभवन्सद्यो विज्वरा निर्वृतेन्द्रियाः ॥ १ ॥
देवर्षिपितृभूतानि वैत्या देवानुगाः स्वयम् ।
प्रतिजग्मुः स्वधिष्ण्यानि ब्रह्मेशेन्द्रावयस्ततः ॥ २ ॥

राजोवाच ।

इन्द्रस्यानिर्वृतेर्हेतुं भोतुमिच्छामि भो मुने ! ।
येनासन्सुखिनो देवा हरेर्दुःखं कुतोऽभवत् ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

वृत्रविक्रमसंविग्नाः सर्वे देवाः सहर्षिभिः ।
तद्वधायार्थयन्निन्द्रं नैच्छद्भीतो बृहद्वधात् ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच ।

स्त्रीभूजलद्रुमैरेनो विश्वरूपवधोद्भवम् ।
विभक्तमनुगृह्णन्निर्वृत्रहत्यां क माज्मर्हम् ॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रुवन् ।
याजयिष्याम भद्रं ते हयमेधेन मा स्मभैः ॥ ६ ॥
हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरम् ।
इष्ट्वा नारायणं देवं मोक्षयसेऽपि जगद्वधात् ॥ ७ ॥
ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो मातृहाऽऽचार्यहाऽघवान् ।
श्वादः पुल्कसको वाऽपि शुद्धेयरन्यस्य कीर्तनात् ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिहृतभाषार्थदीपिका ।

त्रयोदशे तु वृत्रस्य ब्रह्महत्यामहाभयात् ।

स्विरं गणेश्वितः शंको विष्णुनेति निरूप्यते ॥ १ ॥

मनिर्हृतं शक्रमपृष्ट्वा स्वयमेव प्रतिजग्मुः ॥ २ ॥

हरेरिन्द्रस्य ॥ ३ ॥

तस्य पुःसहेतुं वक्तुं प्रस्तावकयामाह-पुत्रविक्रमेत्यादिना

मार्थयन् प्रार्थयन् बृहद्वधात् ब्राह्मणवधाङ्गीतः सन् ॥ ४ ॥

एतः पापं विभक्तं विभज्य गृहीतं मार्जितं शोचयामि
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

भीमक्षीरराधिव्याघ्राद्वन्द्वतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं वृत्रवधेन सर्वं निवृत्तास्त्रस्त्रकोक्तान् जगदुरित्याह मुनिः
वृत्र इति द्वाभ्यां । हे भूरिह ! एवं वृत्रे हने सति शक्तं विना
सर्वं लोकपात्रैः संहिताः कोकाः सद्य एव बिज्वराः विगता-
भयः अत एव निवृत्तानि सुखितानि इन्द्रियाणि भग्नबाह्यानि तेषां
नाहशाः प्रगीतन् बभूवुः ॥ १ ॥

ततो देवाश्च ऋषयश्च पितरश्च भूतानि च तथा देव्याः देवाश्च
तदनुगाश्च तथा ब्रह्मा चतुर्मुखश्च ईशो रुद्रश्च इन्द्रश्च आदिशब्दा-
द्वये च स्वस्वर्गयोगानि प्रति स्वयं जग्मुः ॥ २ ॥

यदुक्तं यच्छ्रुत्वा विना सर्वं लोकविज्वरा निवृत्तेन्द्रियाः भगव
न्निति तत्रन्द्रस्यानिवृत्तौ देवानां निवृत्तौ च कारणं पृच्छति राजा-इन्द्र-
श्चेति । हे महामुने ! इन्द्रस्वर्गनिवृत्तौ हेतुं कारणं भोतुमिच्छामि
वृत्रवध एवेति चेत्तर्हि तेनैव देवानामप्यनिवृत्तिर्मेवेति हे तु कुतः
देवानां निवृत्तिरिन्द्रस्य दुःखमिति पृच्छति-येनेति । येन वृत्रवधरूपेण
हेतुना देवाः सुखिनः आसन् तस्मादेव हेतोरिन्द्रेणापि सुखिना
भावनस्यं कुतः कस्माद्विनाहरेरिन्द्रस्य दुःखमभूदित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं पृष्ठो मुनिरिन्द्रस्वर्गनिवृत्तौ देवानां निवृत्तौ च हेतुं
वदन्ताववृत्रवधोपायाकाङ्क्षिकं देवानां वृत्तान्तमाह मुनिः ।
वृत्रेत्यादिना यावदध्यायसमाप्तिः । वृत्रस्य पराक्रमेण भीताः सर्वे
देवा ऋषिभिस्सह वृत्रवधार्थम् इन्द्रमार्थयन् प्रार्थयन्त परस्मैपद-
मार्थम् एवं धार्थितोपीन्द्रो ब्रह्मधातुब्रह्मधारण्यं कृताद्विभारूप-
वधारकरिपमाद्यवृत्रवधाद्विभीतः सञ्जेच्छत् ॥ ४ ॥

एतद्विद्रोहिकमुखेन विशदयति-स्त्रीति । विभारूपवधोद्भवमेतः
पापं मामनुगृह्णहिः स्त्रीभूमिजवद्वैद्यतुर्भिविमर्क- विभज्य
गृहीतमभुजावृत्रहत्वा क कुत्र मार्गि संशोधयेयं वृत्रहत्वा-
द्भवं पापं कावस्थाप्याहं शुद्धो भवेयं न कायप्यतस्तं न हन्या-
मिदमर्थः ॥ ५ ॥

एवमिन्द्रोकोक्तो ऋषयस्तं प्रत्युच्यतेत्याह मुनिः । तद्विन्द्रस्य
वच उपाकथयं ऋषयो महेंद्रं प्रतीहं वक्ष्यमायां वाक्यमग्र्यन्
ऋषीणामुक्तिमवाह-याजविषम इत्यादिना अजनिप्रदोष्येनेन ।
हवमेवेताभ्यनेनेन यागेन करणेन तस्या कर्त्रा वयं याजविषमः
मगवन्ममिति शेषः । त्वं मास्मभैर्भयं माकार्षीः ते तव भद्रंमम
भविष्यति ॥ ६ ॥

तन्वभ्वमेवमात्रेण सत्पापं कथं निवर्तिष्यत इति शङ्कमानं
प्रत्याहः-हयनेचेनेति । परमात्मानं लोकत्रयमन्तः प्रविष्ट्य भर्तारं
मीश्वरं सर्वस्य प्रशासितारं स्तनेजसा दीप्यमानं परमपुरुषं
गारायणं हवमेवेतेष्टा आशङ्क्य कृत्स्नजगद्वधमिमित्तावपि पापा-
न्मोक्षये किमुन वृत्रवधमिमित्तावपापान्मोक्षयस इतीत्यर्थः

“तामोस्य यावती शक्तिः पापनिर्हृते हरेः ।

तावत्कर्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नरः” ॥

इत्युक्तीत्या स्मरणात्प्रमदापातकनिवर्तनशीलत्वादिप-
महामहिमशास्त्रमन्तनाम्नो भगवतः साक्षाद्वाराधनेन धर्मप्रति-
पन्नवृत्रवधमात्रनिमित्तं पापं न निवर्तते किमित्यभिप्रायेण
पुरुषं परमात्मानमित्याद्येतकनाम्नामुपादानम् ॥ ७ ॥

एतदेव विशदयतिः । ब्रह्महेतिद्वाभ्यां । यस्य भगवतो नाम्नः कीर्तना-
देव ब्रह्महेत्याहः शुद्धैरन् आहः श्रुतः पुनस्तः पापजातिः ॥ ८ ॥

भीमक्षीरजयपञ्चजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अभ्यमेधाहिकमज्ञानमनियन्तदुष्कर्मपरिहारत्वेन तस्माधम-
मित्येतद्विग्नव्याये प्रतिपाद्यते । भूरिह बहुप्रह ! स्वर्गमेवेति वा
“स्वर्गो भूरिहिरण्यस्य पुरतं निष्कहेमनि” इत्यभिधानाद्विरयवादि-
द्रव्यप्रदः ॥ १ ॥

ततः समुद्रतीरात् ॥ २ ॥

हरेरिन्द्रस्य “अकं गकं रमगज्जकनिष्पुनामवधायनः तुरङ्गसिंह-
शीतांशुवमाश्वा हरयो द्वा” इत्याभिधानम् ॥ ३ ॥

अपेयसिन्धुभयपदी अर्थमातिपदिकात् कृत्वात्तात्पर्योतीति
विधि कृते रूपं साधु वृद्धत्वात् ब्राह्मण्यवधात् ॥ ४ ॥

एतो ब्रह्महत्यापापं मार्गि संशोध्य परिहरामि ॥ ५ ॥

मास्म भैः भये माकार्षीः स्म ॥ ६ ॥ ७ ॥

यस्मात्सङ्कीर्तनादेन शुद्धा भवन्ति किं वक्तव्यं तद्यजो-
नेति भावेनाह-ब्रह्महेति ॥ ८ ॥

भीमक्षीरगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

वृत्रविक्रमेत्यादि वृत्रवाक्यध्वन्यान्तन्मयेत्येवम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
अथ यथा वृहस्पत्यवधारकं पापं विभक्त्यवधारकपापान्तरक
जनकं जातं । तथाच तच्च लोकगात्र हृष्ट्या विभक्तमपि वृत्रवधा-
त्मकपापान्तरजनकत्वेनावशिष्टमेव हरे इन्द्रः स्वयर्गपि तदवशेष-
मनुभूयान्तर्भाति एव बहिस्तान् प्रत्यावस्थाप्यस्तमपि पूर्ववत्संलोक-
संमहार्थमपलपति-स्त्रीति ॥ ५ ॥

ऋषयस्तु जगत्स्थास्थाय तस्याप्यारुरभावनशास्य भीमग-
वदावाचनेन संप्रयोजितवन्त इत्यभिप्रेत्याह-ऋषय इति ॥ ६ ॥

अतो दोषाभासत्वात् प्राक्शिक्षाभासमप्युद्गाधयन्ति-इयेति ।
तत्र वीर्यानिगताज्ञानदापनार्थमाहुः । नारायणमिष्टुं ।
केमुत्पार्थमाह ब्रह्महेति । आचार्यो धर्मगुरुः । कीर्तनमात्रात् । किं
पुनरसङ्कष्टाभोधात्तन्मयतयजनादित्यर्थः ॥ तत्र स्वप्रभावमपि
वदोयन्ति अस्माभिरिति । तत्र भगवन्तं स्वामिप्रायमपि वदोयन्ति
अस्मेति जगतस्तस्यच भद्रोभावात्तत्र दोष इति ॥ ५-६ ॥

भीमक्षीरनाथचक्रवर्तिकृतमार्ग्यवर्धनी ।

ब्रह्मेशेन्द्रोदय इति इन्द्रस्य स्वविष्णुयममनं तोषयत्येव वृत्र-
वधश्चात्र एव ब्रह्महत्यापद्वयप्रधानः । तस्मात्तत्र इत्यनेन मानस-
सरोवरावागत्य प्रवर्तिताद्वयमेवात् परत इति व्याख्येयम् ॥ १ ॥ २ ॥
हरेरिन्द्रस्य ॥ ३ ॥

तस्य वृत्रस्य वधाय मार्थयन् प्रार्थयन्त सञ्जेन्द्रो एतन् गेच्छत् ।
वृद्धत्वात् ब्राह्मण्यवधात्तः सन् ॥ ४ ॥

एतः पापं मार्गि संशोधामि ॥ ५ ॥

मास्मभैः मायेयीः ॥ ६-७ ॥

तमश्वमेधेन महामखेन श्रद्धाऽन्वितोऽस्माभिरनुष्ठितेन ।
हत्वा हि स ब्रह्मचराचरं त्वं न लिप्यसे । क खलनिग्रहेण ॥ ९ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं (१) सञ्चोदितो त्रिप्रैर्मरुत्त्वानहनद्रिपुम् ।
ब्रह्महत्यां हते तस्मिन्नासत्ताद वृषाकपिम् ॥ १० ॥
तयेन्द्रः स्मासहत्तापं निर्वृत्तिर्नामुमानिशत् ।
ह्रीमन्तं वाच्यतां प्राप्तं सुखयन्त्यपि नो गुणाः ॥ ११ ॥
तां ददर्शानुधावन्तीं चाण्डालीमिव रूपिणीम् ।
जरया वेपमानाङ्गीं यक्षमग्रस्तामसृक्पाटाम् ॥ १२ ॥
विकीर्य पलितान्केशां स्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणीम् ।
मीनगन्ध्यसुगन्धेन कुर्वतीं मार्गदूषणाम् ॥ १३ ॥
नभो गतो दिशः सर्वाः सहस्राक्षो विशाम्पते ! ।
प्रागुदीचीं दिशं तूणीं प्रविष्टो नृप ! मानसम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिच्छास्तप्रदीपः ।

वृषहत्याभिभूतस्तेन्द्रस्य विष्णुना रक्षा कृतैतिशब्दोद्देशो-
भ्यामेव वर्णयति—वृत्रं हते इति ॥ १ ॥

स्वयमिति तन्निष्ठमपुष्टैव देवादयः स्वयं स्मरिष्ययानि
प्रति जग्मुः ॥ २ ॥

येन वृत्रवधेन देवाः सुखित आसन् हरेरिन्द्रस्य दुःखं
कुतोऽभूत् ॥ ३ ॥

तस्य वृत्रस्य बधायार्थवत् प्रार्थितवन्तः प्रार्थितोपि सः वृह-
द्रथाङ्गाद्व्याधयथाङ्गीतः सन् नैच्छत् ॥ ४ ॥

विश्वरूपवधोद्भवमेतः पापं स्मर्यादिभिरनुगृह्णन्निर्भिन्नकं विमज्ज
स्वीकृतम् वृषहत्यां क मार्जितं प्रचक्षते ॥ ५ ॥

मास्म भैः भयं मा कुरु ॥ ६ ॥

जगद्भवादपि विमोक्षयसे किं पुनः वृत्रवधात् ॥ ७ ॥

यस्य नारायणस्य ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोलीं । हे वृद्ध दानी हे राजन् ! वृत्रासुरके
मरने पर इन्द्र के बिना लोकपालों सहित तीनों लोक तत्काल
ऊपर रहित और सुखित इन्द्रियोंवाले होगये ॥ १ ॥

देवता अपि पितृ भूत देवोंके पीछे जाने वाले देव
और ब्रह्मा महादेव इन्द्रादिक सब अपने २ गृहको जाते
भयं ॥ २ ॥

राजाबोध । हे मुने ! इन्द्रकी (अनिर्वृत्ति) अर्थात् असुख
के हेतुको मैं अवश्य करनेकी इच्छा करता हूँ । जिससे सब
देवता सुखी होंगे इन्द्रको दुःख क्यों भया ॥ ३ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले । वृत्रासुर के धिकमसे उद्धिग्न श्रुतिवा
सहित सब देवता उसके बधार्थ इन्द्रसे याचना किसे पर
ब्राह्मण के बधसे भयभीत होकर इन्द्रसे इच्छा नहीं की ॥ ४ ॥

इन्द्रबोले । विश्वरूपके बधसे भया जो पाप उसको
अनुग्रह करके छोड़ भूमि जल और वृक्षोंने बांटलिये वृत्रकी
हत्याको कहाँ शुद्ध करेगा ॥ ५ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले । श्रुतिधर्मों ने ऐसा सुन महेन्द्रसे कहा-
कि तुम गगन उड़ो तमारा मंगल होय हम तुमको अश्वमेध
यज्ञ से यजन करावेगे ॥ ६ ॥

अश्वमेध से परमपुरुष, परमात्मा, नारायण, देव का यज्ञ
करके जगत् के बध से भी विमुक्त होसके हो ॥ ७ ॥

जिग हरिके कीर्तन से ब्रह्महत्या बाला, पितृघाती, गोघ्न,
मातृहन्ता, गुरुहत्या, पापी, श्वभक्षी, या पुनकस जाती, ये भी
सब शुद्ध हो जाते हैं ॥ ८ ॥

श्रीभरखामिकृतभाषार्थटीपिका ।

वृषाकपिमिन्द्राय ॥ १० ॥

तथा देवादिभिः कारितया स्मेत्यवधारणे इन्द्र एव ताप
सहत् नाभ्यः अमुमिन्द्रं निर्द्वितीनां विशात् ननु, येषां दिगुखयुक्त
कुतोऽनिर्वृत्तिस्तत्राह—ह्रीमन्तं खज्जावन्तं वाच्यतां निर्वृत्तिताम् ॥ ११ ॥
यक्षमग्रस्तां क्षुरोगव्याप्ताम् ॥ १२ ॥

मीनगन्धेन गंधो यस्य स मीनगन्धिः सत्त्वासाधुसुख आ-
वायुस्तस्य गन्धेन ॥ १३ ॥

प्रागुदीचीं दिशं गतः संश्रुय मानसे सरः ॥ १४ ॥

(१) सञ्चोदित इति पाठास्तरम् ॥ बी०

स आवसत्पुष्करनालतन्तूनलब्धभो^(१)गो यदि हाग्निदूतः ।

वर्षाणि साहसूमलक्षितोऽन्तः स चिन्तयन्ब्रह्मवधादिभोक्षम् ॥ १५ ॥

तावन्निष्ठाकं नहुषः शशास विद्यातपोयोगबलानुभावः ।

स सम्पदैश्वर्यमदान्धबुद्धिर्नीतस्तिरश्चाङ्गतिभिन्द्रपत्न्या ॥ १६ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

स इन्द्रः महम् वर्षाणि पुष्करनालस्य तन्तूनलस्य कथं-
भूतः न लब्धो भोगो येन सः कुतः यद्यस्मादिह जले वस-
न्निद्रुतश्च स्वयम् भस्मश्च स्वदुतश्च हविर्भागाङ्गुर्जलेप्रवेशा-
सम्भवादलब्धभोग इत्यर्थः । नलब्धभाग इति पाठान्तरं न लब्धो
ब्रह्मभोगो येन सः ॥ १५ ॥

त्रिष्ठाकं न भक्तं दुःखं वस्मिन्निति नाकः पुण्यशोकः
तृतीयं नाकं स्वर्गं । ननु, मनुष्यस्य कुतः स्वर्गगम्यं तत्राह
विद्यादिभिरनुभावः स्वर्गप्राप्तिसामर्थ्यं यस्य सः तर्हि तस्मि-
न्सति कथमिन्द्रस्य पुनः स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह स नहुषः सम्पदै-
श्वर्याङ्गं यो मदस्तेनात्मा बुद्धिर्बलं स इन्द्रपत्न्या शक्या
तिरश्चाङ्गतिं संप्रैषाति नीत उपायेन प्रापितः एवं ह्याक्यावते
नहुषः किञ्च कदाचिदिन्द्राग्नीमुखाच्च इन्द्रस्तावद्दहमनस्तत्वं मां
भजेति तदा चावेदितवृत्तान्तो बृहस्पतिस्तामुखाच्च ब्राह्मणवाह्य-
शिविकायामारुहागतं त्वां मजिष्यामीति ब्रूहि ततोऽसौ ब्रह्म-
द्यापातयतिष्यतीति तया च तथोक्तो नहुषोऽगस्त्वादीन् शिवि-
कां बाहवामभ्य तदा शीघ्रं संप्रैषत्यगस्त्यं पदा पश्यशं तेन
कुपितेन संप्रैषोर्भवेति शनो महासर्पोऽजगरोऽभूदिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतासभाष्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नं महामहिमशाल्यनंतनामानं भगवन्तमस्माभिर्गुह्यितेनानु-
ष्ठापितेन अश्वमेधाकथमहावागेनास्मद्व्याकथमाविविधं मयुक्तस्त्वं
ब्रह्मणः शरीरभूतं चराचरार्थकं जगद्वत्त्वापि पापेन न क्षिप्यसे
किं कथस्य पुरातनो बृत्रस्य निग्रहेण बधप्रयुक्तेन पापेन
क्षिप्यसे किं न क्षिप्यसे एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं विप्रैः सञ्जोदितः शकस्ततो ब्रह्मं जघान स च तद-
धनिमित्तेन पापेन दुःखितश्चाभूदित्याह मुनिः—एवमिति । एवं
विप्रैः ऋषिभिः सञ्जोदितः प्रेरितः सञ्जोधिर्न इति पाठे सम्ब-
न्धोऽधितः मदस्त्वानिन्द्रो रिपुं बृत्रमहनश्चतवान् तस्मिन्बृत्रे हते
सति ब्रह्महत्या बृत्रस्य ब्राह्मण्यत्वाद्ब्रह्महत्येत्युक्तं वृषाकपिमिन्द्र-
माससाह मन्ववर्षत ॥ १० ॥

• तथा देवादिभिः कारितया ब्रह्महत्याया स्मेल्यवधारणे इन्द्र
एव तापमसहसहसह नाश्वस्ततः ब्रह्मं इन्द्रं निर्हृतिः सुखं
नाभिकादिन्द्रः सुखी नाभूत्किञ्च दुःखमेव प्रापेत्यर्थः ननु, दे-
वादिगुणबुक्त्वा कुतो न निर्हृतिस्तत्राह—हीमन्तं ब्रह्मवन्तं वा-
च्यतां निन्द्यन्तं प्राप्तं गुणं देवादिभ्यो न सुखमिति हि हि शब्देन
शोकपरिवादिः प्रदर्शयते ॥ ११ ॥

एवमिन्द्रश्चानिर्हृतिकारणमभिधायाथ तत्पापनिस्तारमकानं
वस्वमाद्यस्तत्पापनिमित्तदुःखानुभवप्रकारमाह - तामिति । ततस्तं
इत्यां इन्द्रो ब्रह्मं कथंभूतामनुसृत्य पृथुतो भावन्ती चायडाळी-
मिष तद्वदवस्थितां कपिणीम् मूर्तिभूतां जरथा वेपमानानि
कम्पमानानि शिरःपायवाद्यङ्गानि बस्यास्तां बहमप्रस्तां हय-
रोगव्याप्तमस्तुषट् रजोरक्तवस्त्राम् ॥ १२ ॥

पलिनान्केशान्विकीर्षं क गच्छसि तिष्ठ तिष्ठेति भाषमाणां
मीनस्य मत्स्यस्त्वेव गन्धो बस्य स मीनगन्धिः सन्नासावसुध
प्राणवायुः तस्य गन्धेन मार्गदूषणं कुर्वन्तीम् ॥ १३ ॥

ततः सहसाच्चः इन्द्रः नभः सर्वो दिशश्च गतः भ्रमन्
कापि विश्रान्तमवममान इत्यर्थः प्रागुदीचीम् ऐशानी दिक्षं
प्राप्य तत्रापि मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४ ॥

स इन्द्रः पुष्करनालतन्तूनानससरोवरव्यकमलनालतन्तूनलस-
त्सुखमरुपेणाभिलोकासेत्यर्थः कथंभूतः अलब्धभोगो बलीयभागो
येन तादृशः कुतः यद्यस्मात्स्वयमग्निदूतं भगिरेव कुतः हविर्भागा-
प्रापको यस्य तादृशः स्वदुतश्चाग्नेर्हविर्भागाप्रापकस्य जले प्रवेशाभा-
वाद्दलब्धभोग इत्यर्थः अन्तः पश्यनालस्यान्तः अलक्षितः ब्रह्महत्यायाऽ
क्षिप्तं प्रवृत्तः ब्रह्मवधनिमित्तात्वापापमोक्षं मोक्षोपायं विचिन्तयन्
सहस्रं वर्षाण्यवसदित्यन्तवः ॥ १५ ॥

यावदिन्द्रः पश्यनालतन्तूनलसत्तावन्नहुषो राजा विद्यातपो
योगैर्महानुभावः इन्द्राधिपत्यप्रापकं सामर्थ्यं यस्य तादृशग-
नाकं स्वर्गं शशास-द्रव्याकाराधिपत्यं कृतवानित्यर्थः ननु दुःखं
न विद्यते वस्मिन्नस नाकः भागदशः भौमपाताद्व्यापित-
भेदेन त्रिभिधाः सुखानुभवदशाः तत्र तृतीयो नाकः स्वर्गोक्तः
तर्हि तस्मिन्सति कथमिन्द्रस्य पुनः स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह - स न-
हुषः सम्पदैश्वर्याङ्गं भोग्यभोगोपकारगादिसमृद्धीन्द्राधिपत्या-
ङ्गं यो मदस्तेनात्मा विवेकशून्या बुद्धिर्मन्तिर्बलं तादृशः इन्द्र-
पत्न्या शक्या हेतुभूतया निरश्चाङ्गतिं संप्रैषाति नीतः प्रापितः
भ्रमेदमावधानमवगत्यैव स्वर्गाधिपत्यं कुर्वन्नहुषः कदाचिदिन्द्रा-
ग्नीमुखाच्च इन्द्रस्तावद्दहमनस्तत्वं मां भजेति । ततस्तवावेदित-
वृत्तान्तो बृहस्पतिस्तामुखाच्च इन्द्रवरविषाद्याशिविकामारुहा मन्-
द्यानागच्छसि चेत्तर्हि त्वां मजिष्यामीति ब्रूहि ततोऽसौ ब्रह्म-
द्यापातयतिष्यतीति । ननः सा ते तन्नेषोवाच ततः स नहुषो
अगस्त्वादिः शिवी च बाहवामभ्य स्वेनाकटां शिविकां तेषां ह्यङ्गास
तदा स शीघ्रं संप्रैषत्यगस्त्यं पदा पश्यशं तेन च संप्रै-
षोर्भवेति शान्तो नहुषो महासर्पोऽजगरोऽभूदिति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सब्रह्मेति चराचरात्पृथग्ग्रहणं ब्रह्महन्तदोषाधिक्यसूच-
नाय ॥ ९ ॥

वृषाकपिरिन्द्रः "वृषाकपिहरे शकं हरीतक्यां जनार्दने" इत्य-
भिधानम् ॥ १० ॥

स्महेत्येनो ब्रह्मध्वज्य लोके जुगुप्सितत्वेन स्मृतावपि नात्र
तथा इतीममर्थं सूचयतः सर्वस्य सुत्रस्य हेतुत्वात् नहि
किमर्थमस्य निर्दृतिर्नाभूत् सुकृतानां शौर्यादिगुणानामुन्मीलि-
तत्वाच्छुद्धननेनेति तत्राह—हीमन्तीमति । यद्यपि शत्रुवधसूचक-
शौर्यादिगुणाः सुकृतवस्त्वयापि ते ब्रह्महत्यया तप्तस्य नो
सुखयन्ति कुतः खञ्जाकरत्वात् इन्द्रादिदेवानां तदानीन्तनं
कर्म प्रारब्धकर्मणा प्राप्तदुःखस्य सूचकम् "प्रारब्धकर्मयोगैर्वेषां क्लृप्त-
दुःखस्य सूचकम् । तदानीन्तनकर्मत्वाद् ब्रह्महेतुर्यथा रथाः ॥ देवा-
दीनां स्थितप्रज्ञमात्रेणान्यथा भवेत् । प्रारब्धमपि तु कापि किञ्चि-
द्विधाटते गच्छेत्" इति ॥ ११ ॥

असृक्पटां रकरजितपटां रजस्वलामिव ॥ १२ ॥

मीनगन्धिनः क्षीयामीनधारिणश्चण्डाला दाशादयो ये तेषां
यो दुर्गन्धः तादृशेनासृगन्धेनासुरभिण्या ॥ १३ ॥

ततः सहस्राक्षस्तां परिहर्तुं सर्वां दिशो गत्वा विहाय-
सा नभो गतः समर्थयेक्षया प्रागुदीचीं दिशं दृष्ट्वा तां प्रविष्टो
मानसं नाम सरः प्रापेत्सन्धयः ॥ १४ ॥

तन्तुगावसदित्युपावध्याङ्कुसहति सप्तमर्थे द्वितीया भग्नि-
दूतो यस्य सोमिन्द्रः यानदिन्द्रः सरसि पुष्करनाखतत्तुष्यवस-
त्तावन्नहुपस्त्रिणाकं स्वर्गं भूयन्तरिक्षं स्वर्गस्थानं वा शशासेत्य-
न्वयः अत एव त्रैलोक्यपालनलक्षसर्वैर्भ्यर्भोगरहितः ब्रह्मवधा-
दुत्पन्नदोषमोक्षं तावच्च नाकमिति केचित्पठन्ति अत्र चशब्द-
एवार्थं नहुष इत्यनेन सम्यङ्कृते अभ्ययोगव्यवच्छेदार्थः तिरश्चा-
ङ्गतिम् आजगर्षी स्थितिम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसम्बन्धः ।

एवं तस्मात्तमि पापस्य नात्युपपत्तावपि साभिमाना तद्वि-
ष्टा प्रीतु तमभिभवितुमुद्यतेत्याह—ब्रह्महत्येति ॥ १० ॥

ततश्च तथा सर्वादिहृतया हेतुभूतया वस्तापस्तदपीन्द्रोऽसहत्
तेन इतिमर्थं न प्राप्तत्वात् । तदेवमपि निर्दृतिस्त्वमुं नाविद्यत् ।
तत्र हेतुः हीमन्तमिति ॥ ११—१३ ॥

ततस्तत् सङ्गतास्त्रय नभ आकाशं गतः । सर्वाश्च दिशोगतः ।
तूष्णीं तदनुद्भव विदूरं यथाख्यात् ॥ १४ ॥

अभिद्रुतस्तत् सहायाऽयं । तस्मात् जले न तिष्ठेदित्यवज्ञित-
स्तया सर्वैरन्यैश्च अतस्तदस्ति त्वात्सभावनाया तमुद्दिश्य हवि-
र्भागादागदलभभोगश्चेत्यर्थः ब्रह्मवधात्तद्विष्टावस्तास्तयाः सका-
शाजिमोक्षं तदुपायं श्रीमद्भागवतमित्यर्थः । अतस्मरध्यानेति वक्ष्य-
माख्यात् ॥ १५ ॥

नहुषः शशासेति वृत्रवधवृत्तं सप्तममन्तरगतमिति
लक्षणेन । तथापि पष्ठमन्तरगतानां नमुक्यादीनां कीर्तनं
तत्प्रतिनिधिरूपत्वेन तस्मात्ता केवाञ्चिदपेक्षयेति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवचित्कृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मिन् वृत्रे हते सति वृषाकपिमिन्द्रम् । अत्र प्रायश्चित्तवलेन
पापाचरणात् पूर्वोऽपीवमतिप्रवक्षा दुःखभोगेन विना केवलेन
प्रायश्चित्तेन न शक्येदित्यत एव ते तदानीमन्वमेधेन संनैव
यजयामासुरिति ज्ञेयम् । ते ऋष्याद्योपि प्रायश्चित्तवलेन पापप्रव-
र्तनाज्जप्यस्यापराधस्य फलं चिरकालव्यापिनीं दुरवस्थामिन्द्रपदा-
कण्ठेन नहुषेण तदानीमेव प्रापिता इति च ज्ञेयम् ॥ १० ॥

असहत् असहत् निर्दृतिरानन्दः अमुं इन्द्रं ननु, धैर्वादि-
गुणयुक्तस्य तस्य कुतोऽग्निर्दृतिस्तत्राह—हीमन्तं जनं वाचयतां ।
ब्रह्मघातीति प्रवादम् ॥ ११ ॥

वक्षमा महारोगः ॥ १२ ॥

मीनस्येव गन्धो यस्य स मीनगन्धिः स चासावसुः आसावा-
युस्तस्य गन्धेन ॥ १३ ॥

प्रथमं नभ आकाशं गतः तत्रापि तामनुधावन्तीं दृष्ट्वा सर्वां
दिशो गतः । तत्र तत्रापि तथा दृष्ट्वा प्रागुदीचीं दिशामीं गतः स
तत्र तूष्णीं मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४ ॥

पुष्करस्य कमलस्य नाखे ये तन्तवः तत्र अत्यलक्षितमिदं
अलक्षभोगः यद्यतोऽग्निदूतः अग्नेः स्वदूतस्य हविर्भागानेनु-
र्जले प्रवेशात्सम्भवादिति भावः । यद्यप्यग्निना जले न दुष्प-
वेशं तदन्तः स्थिताय वरुणायापि हविर्बहनात् तदपि तदीयं
जलं दुष्प्रवेशमेव दृष्ट्वा नुचरे रक्ष्यमाणात्वात् अत एव सर्वत्रा-
भिगामिनी ब्रह्महत्यापि तत्र गन्तुं न शक्नोतीति ज्ञेयं । साहच-
सहस्रवर्षाणि व्याप्य अलक्षितः सर्वैरदृष्टः ॥ १५ ॥

त्रिनाकं तृतीयं नाकं स्वर्गं । ननु, मनुष्यस्य कुतः स्वर्गदायं
तत्राह—विद्यादिभिरनुभावः सर्व्वेतिजोहरणसामर्थ्ये स्वर्ग-
पावनसामर्थ्यञ्च वक्ष्ये सः तस्मिन् सति पुनरिन्द्रस्य कुतः
स्वर्गप्राप्तिस्तत्राह—स नहुषः सम्पदैर्भ्यर्भ्यां यो मदस्तेनाम्ना
बुद्धिर्यस्य स इन्द्रपत्न्या तिरश्चाङ्गतिं सर्व्वेति नीतः उपा-
येन प्रापितः । एवं सुपाक्यायते नहुषः कदाचिदिन्द्राणीमुवाच
इन्द्रस्तावदहमतस्त्वं मां भजेति । तथाचावेदितवृत्तान्तो बृह-
स्पतिस्तामुवाच ब्राह्मणवाद्यशिविकामाकृष्टागतं त्वामहं मज्जि-
ष्यामीति ब्रूहि । ततोऽसौ ब्रह्मशापात्पतिष्यतीति । तथाच-
तथैवोक्तः नहुषः भगवत्यादीन् शिविकां वाहयामास तदाच-
शीघ्रं सर्व्वसर्व्वेत्यगस्त्यं पदा पश्यतां । तेन च कुपितेन शप्तोऽ-
जगरोबभूवेति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

तं नारायणम् ॥ २ ॥

तस्मिन् वृत्रे हते वाजकैर्ब्रह्माद्यैर्वरपादितः तस्य वृत्रस्य आ-
यात्वात्तद्वज्रा ब्रह्महत्या वृषाकपिमिन्द्रमाससाह मन्विर्यते ॥ १० ॥

इन्द्रस्तथा ब्रह्महत्या तापमसहस्म अतोऽमुमिन्द्रं निर्दृति-
नांविद्यत् स सुकृतो नैवाभूत् । ननु, बहुगुणयुक्त एकेन दोषेण
कुतः सुकृतोनाऽभूद्ब्रह्म-हीमन्तं वाचयतां निष्यतां प्राप्ते
न सूचयति ॥ ११ ॥

ततो गतो ब्रह्मगिरोपहूत ऋतम्भरध्याननिवारितायः ।
पापस्तु दिग्देवतया हतौजास्तं नाम्यभूदविनं विष्णुपत्न्या ॥ १७ ॥
तं च ब्रह्मर्षयोभ्येत्य हयमेधेन भारत ! ।
यथावहीक्षयाञ्चक्रुः पुरुषाराधनेन ह ॥ १८ ॥
अथेज्यमानं पुरुषे सर्व (१) देवमयात्मनि ।
अश्वमेधे महेन्द्रेण वितते ब्रह्मवादिभिः ॥ १९ ॥
स वै त्वाष्ट्रवधो भूयानपि पापचयो नृप ! ।
नीतस्तेनैव शून्याय नीहार इव भानुना ॥ २० ॥
स वाजिमेधेन यथोदितेन वितायमानेन मरीचिमिश्रैः ।
इष्ट्वाऽधियज्ञं पुरुषं पुराणमिन्द्रो महानास विधूतपापः ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मणा जगद्विष्णुः प्रस्ताम अमृत्पटां रक्तवसनाम् १२॥
पश्चिमात् शुक्लात् मीनस्वेष गर्भो यस्य स मीनगन्धिः
सत्तासावसुनिष्ठासवातश्च तस्य गर्भेन मार्गद्वयं कुर्वन्तीम् ॥ १३॥
तद्वर्णनादिस्तरं गमः सर्वा दिशाश्च गतः प्रागुदीची गतस्तत्रापि
मानसं सरः प्रविष्टः ॥ १४ ॥
तत्र तु स इन्द्रः पुष्करवाहस्तन्मूत्रं सहस्रमेव साहस्रं वर्षा-
न्नि आबसत् सूक्ष्मरूपेण तत्तन्मूत्रं आभिरुचोवास कथम्भूतः अक्ष-
चिन्तः सुप्तिभूतः अग्निसहावस्तथापि अक्षश्चभोगः विष्णुज्यानो-
ययोगितपोनिष्ठत्वात्सकभोग इत्यर्थः यद्यतो ब्रह्मवधायमोक्षं स्वा-
त्तन्मूत्रमरक्ष चिन्तयन् ध्यायन् ॥ १५ ॥
यावद्विन्द्रः कं सुखं तद्विपरीतमकं दुःखं नास्त्वयमत्रोति
नाकः तन्नाडादिवज्रलोपापमावस्तृतीयो नाकास्त्रिनाकस्तं त्रिनाकं
नाकमत्त । तावद्विद्यादिभिरनुभावः स्वर्गपावनसामर्थ्यं यस्य स
नहुषः शस्त्रास तदा सम्पदैश्चर्याऽर्था यो मद अहमेवेन्द्र इति
गर्वस्तेनाम्ना लुप्तचित्तोऽयं इन्द्राखी मां मजतु इत्येवं बोधवन्ती
बुद्धिर्बन्ध स इन्द्रपत्न्या तन्नाडोपायवत्याऽऽगस्त्यद्यापहारातिर-
व्याकृतिं सर्वभावं नीनः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

उस परमात्माको हम लोगों से अनुष्ठित महामन्त्र अश्वमे-
धसे वजन करके ब्राह्मणों सहित बराबर जगत को भी मार
कर पापसे छिन्न न होगे, फिर सबके निग्रहसे तो कहना
प्या ॥ ६ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले ॥ इस प्रकार ब्राह्मणों के प्रेरणासे
इन्द्रने हुनको मारा ॥ हुनके मरते ही ब्रह्महत्या भी इन्द्रको
प्राप्त भई ॥ १० ॥

उस हत्यासे इन्द्रने तब सदा सुख इन्द्रको नहीं प्राप्त
भया क्योंकि ब्रह्महत्या जो निन्द्यता को प्राप्त हो आय तो
उसके सुख भी उसको सुख नहीं देते ॥ ११ ॥

जराबस्थासे कम्पित गात्र बाजी, क्षयरोगसे ग्रस्त, रुधिर
क्षिप्त बलवाली, अफेद केशोंको छोड़कर रूपवती आयडा-
खिनी के सदृश इन्द्रके पीछे दौड़ती हुई बहारह २ ऐसे
कहने बाजी, मीनके गर्भ सदृश दुर्गन्धसे मार्गका दूषण
करने बाजी, उस हत्याको इन्द्रने देखा ॥ १२ ॥ १३ ॥

फिर इन्द्र आकाश और सर्व दिशाओं में प्राप्तहोकर
अतिशीघ्र (प्रागुदीची) पूर्वोत्तर दिशामें जाकर मानससरमें
प्रविष्ट हुआ ॥ १४ ॥

वह इन्द्र सहस्र वर्ष तक कमल की नाडी के भीतर
तन्मूत्रमें वास करना भया वहाँ इन्द्रको अपना भाग नहीं
मिलता रहा क्योंकि इनका भाग लेजाने वाला वृत्त तो
अग्नि है उसका जलमें प्रवेश कहाँ ? इसप्रकार अक्षचित्त
हो कर रहा और सदा वही चिन्ता रही कि इस ब्रह्म
वधसे कैसे छूटेंगे ॥ १५ ॥

तब तक अपने विद्या तप योग बलके प्रभावसे नहुष
राजाने स्वर्ग का राज्य किया । राजा जब सम्पन्न ऐश्वर्य
से महान्ध बुद्धि हो गया तब इन्द्रकी परीने तिर्यग गति
को अर्थात् सर्पपना को प्राप्त किया ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकीपिका ।

तत इन्द्रः स्वर्गं गतः प्रातः कथम्भूतः ब्रह्मगिरा ब्राह्मणवा-
क्येनोपहूतः सन् ऋतम्भरः सत्यपात्रकां हरिस्तस्य ध्यानेन
निवारितमर्धं येन प्रागपि तु पापो ब्रह्मवधस्तस्मिन् नाम्यभूत्-
स्याभिभवं नाकरोत् कुतः दिग्देवतया प्रागुदीच्यां विधि
स्थितया भीरुद्वेण प्रवितं रक्षितं सन्तम् ॥ १७ ॥

पुरुषस्य हरेराराधनं यस्मिन्नेन ॥ १८ ॥

सर्ववेदमयात्मनीति वा पाठः ब्रह्मवादिभिर्विततेऽनुष्ठितेऽश्व-
मेधे महेन्द्रेणोत्तमाने पुङ्खे सति ॥ १९ ॥

तेनैव पुङ्खेणैव शून्याय नीतः नाशित इत्यर्थः ॥ २० ॥

(१) भूत इति, विजय० पाठात्तरम् । वेद इति च० श्रीधर पाठात्तरम् ।

इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां प्रक्षालनं तीर्थपदानुकीर्तनम् ।

भक्तयुक्कृतं भक्तजनानुवर्णनं महेन्द्रमोक्षं विजयं मरुत्वतः ॥ २२ ॥

पठयुराख्यानमिदं सदा बुधाः शृण्वन्त्यथो पर्वीण पर्वणीन्द्रियम् ।

धन्यं यशस्यं निखिलाघमोचनं रिपुञ्जयं स्वस्त्ययनं तथाऽऽयुषम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैपासिक्यां इन्द्रविजयोनाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अधिकृता वक्ता येन तम् ॥ २१ ॥

पाठाद्विधातुमाख्यानं स्तौति-इदमिति । प्रख्यातवतेऽनेनेति प्रख्यातनं तीर्थपदस्यानुकीर्तनं यस्मिन् भक्तेरुक्त्वो यस्मिन् भक्तजनानामनुवर्णनं यस्मिन् महेन्द्रस्व मोक्षो यस्मिन् मरुत्वतो विशेषेण जवो यस्मिन् ॥ २२ ॥

इन्द्रियं तत्पाठ्यकरम् इन्द्रसम्बन्धीति वा आयुषमायुषम् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भररावभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत् इन्द्रः स्वर्गं गतः प्राप्तः कथम्भूतः ब्रह्मगिरा ब्राह्मणा-
वाक्येन उपहृतः सन् श्रुतम्भरः सत्यस्य भर्ता श्रीमन्नारायणः
तस्य ध्यानेन निवारितमयं ब्रह्महत्याकृतं बन्ध तादृशः तमागच्छन्तं
द्विदेवतया प्रागुद्दिश्यतमानसरोवरस्यपञ्चस्वया देवतया विष्णुप-
त्त्या श्रीमद्वाङ्मयाविनं रक्षितं पञ्चतन्तुषु बसन्तं इन्द्रमत एव इत-
मोजो बलं बन्ध तादृशः पापो ब्रह्मवधः नाश्वभूतपञ्चस्वया जहमी-
भगवद्भ्यानपरत्वादिन्द्रं पापाद्रक्षेत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ इत्यादिस्तारप्रकारमाह-तमित्यदिनाधिधृतपाप इत्यन्तेन ।
तन्मार्गम् इन्द्रमृषयोऽप्येवागत्य हे भारत ! पुरुषाराधानेन परम-
पुरुषाराधनरूपेण हयमेधेन यथाविधि दीक्षयाञ्जकः हयमेधं
कर्तुं दीक्षितं कृतवन्त इत्यर्थः हेतिहर्षेणदेवाहो इन्द्रस्येवविधाब-
ल्येति ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मादिभिर्देवादिभिः श्रुतिमिरारिज्वलतैर्वितते
विस्तृतं वयापन् क्रियमाणोऽयमेधे इन्द्रेण वज्रमानेन सर्व-
देवतानामन्तरात्मभूते सर्वस्यप्रशासितरि परमपुरुषे इज्यमाने
माराधयमाने सति ॥ १९ ॥

भूयानपि स त्वाष्ट्रवधः वृत्रवधनिमित्तः पापः हे पर-
न्तप ! तेनैवायमेधेन गून्वाय नीतः प्रापितः गून्वतां प्राप्त
इत्यर्थः यथा मातुना सूत्रेण नीहारः गून्वतां प्राप्यते
तद्वत् ॥ २० ॥

मरीचिमिश्रेः मरीचिसहितैः तत्प्रभृतिभिरित्यर्थः विताव
मानेन अनुष्ठीयमानेन वयोक्तं हयमेधेनाऽयमेधं वयेषु
प्रधानतया वर्तमानं पुराणं पुरुषं इष्टाराध्यं स वै इन्द्रः
विधूतं निगस्तं वृत्रहत्या रूपं येन तादृशः महाविप्रतिपक्षः
अवाप्तराज्यसम्पन्नासीत् ॥ २१ ॥

इदं वृत्रवधाख्यानपठनश्रवणादिकृतं बन्ध तद्विधि-
नष्टि-इदमिति ब्रह्मणा । महेन्द्रस्व मोक्षः ब्रह्मवधनिमित्तात्पापा-
भ्योक्षप्रतिपादनं यस्मिन्मरुत्वत इन्द्रस्व विशेषेण जवः तत्प्रति-
पादनं यस्मिन् तादृशं तद्विदं महाख्यानं गुणवर्णनं तदेवाह
मशेषायां पापानां प्रक्षालनं शोधकं निवर्तकं तत्र हेतुस्तीर्थ-
पदस्यानुकीर्तनं यस्मिन्स्तादृशं किञ्च भक्तयुक्कृतं भगवद्भक्ते-
रुक्त्वोऽभिप्रायैर्यस्मात्तथाभूतं तत्र हेतुः भक्तजनानां भगवद्भक्त-
जनानामनुवर्णनं यस्मिन् तत् ॥ २२ ॥

किञ्चेन्द्रियं इन्द्रस्व विज्ञमिन्द्रियम् इन्द्रः प्रख्यातात्मा तस्य विज्ञं
ज्ञापकं तथापाठ्यप्रतिपादनयुक्तत्वात् इत्येति भावः यद्वा इन्द्र-
स्वेदमिन्द्रियं इन्द्रियमिन्द्राजिज्ञमिति सूत्रे इति करणादर्थान्तरि
तत्प्रतिपातनायुपगमात् यद्वा इन्द्रवद्यत्तद्वत्त्वस्यार्थके उपचार-
वर्तते इन्द्रवद्विज्ञमिन्द्रियं यद्वा इन्द्रः पञ्चमेधरः इदिवर-
मेधवे इति धातुपाठात् तेन जुष्टं प्रीतिविषयत्वेन परिशुद्धिं
श्रवणादिद्वारा भगवत्प्रीत्यापादकमित्यर्थः धन्यं धनप्राप्तिस्वाप्तं
यशस्करं निखिलानामघानां मोचनं यस्मात्तथाऽशेषपाप्मनां
प्रक्षालनं मित्यनेन पापविनाशकत्वमुक्तम् अविद्याघमोचनमित्यनेन
तु पापाहन्त्रकत्वमुक्तमित्यतो न पौनरुक्त्यं स्वस्त्वचनं मङ्ग-
लावहं तथा आयुष्करं सर्वोपयेतानि फलानि भस्वाक्यानस्य
श्रवणपठनादिना भवन्ति न स्वरूपेणैवतौषधमुक्तिफलादिभिरे-
तदाख्यानपठनादिकं कार्यमित्युक्तं पठयुरित्यर्थेन यत् इत्युक्त-
फलमयोऽतो बुधाः सदा पठयुः पर्वीण पर्वीणि प्रतिपर्वं शृण्वन्त्यु-
रित्यर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्भररावभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमज्जीवजपजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपहृत ऋतम्भरेति ब्रह्मगिरा विरिञ्चवाक्येनोपहृतः बृहस्प-
तिवाक्येन वा भग्न्यावयदुतमुनेत्यर्थः ततः मानससरसः
ऋतम्भरस्य सत्यपात्रकस्य नृसिंहस्य ध्यानेन निवारितमहो येन
स तथा सर्वगतः भीनारायण इति प्रवहादोक्तवचनं सत्यं कर्तु-
स्तस्मादविश्वभूदिति यदतो हरिर्ऋतम्भर इति वेदवादिभिरुप-
हृतत्वाद्धरेस्तन्नाम नन्विदानीमृतम्भरध्यानेन निरस्तं गच्छेत् पूर्वं
तेनाभिभूत इन्द्रः किं तत्राह—पापञ्चेति । पापो ब्रह्महरवाक्य-
ज्ञयो जीवञ्चतस्मिन् नाभ्यभूदभिभूतं नाकरोदित्यन्वयः अत्र
हेतुगर्भविशेषणमाह—विश्वेदेवतयेति । इन्द्रहितकारिण्या विश्वेदेवतया
हतमोजो बलं यस्य इन्द्रमग्निस्य सर्वदिभ्यु भ्रमतः स तथा
कस्मात् गङ्गाजलपरिप्लुतमानससरसि प्रविष्टत्वेन बिभृषुपद्याडितं
रक्षितं तस्माञ्चेति ॥ १७ ॥

ऋतम्भरध्यानादिनाभिभवाभावे तदभिभवः स्यात्स्वरूपतो
नाशाभावाविति तत्राह—तमिति । भगवद्विषयेणाभ्यमेजेन स्वरू-
पनाशञ्च कथं स्यादित्यत उक्तं पुरुषेति । अत्र पुरुषशब्देन
बिभृषुकथ्यते “सहस्रशीर्षा पुरुष” इति श्रुतेः- हेत्यनेन श्रीहरिमा-
हात्म्यज्ञानपूर्वकं तत्करणाभावेन तत्फलं स्यादिति विपक्षं बाधकं
सूचयति “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च” इति स्मृतेः ॥ १८ ॥

यत एवं साङ्गो यज्ञः अथ तस्मान्महानपि त्वाष्ट्रवधस्तेन
यज्ञेन शृङ्गाङ्गु नीत एव सर्वात्मना महोभूत्कियाया विशिष्टत्वा-
दित्यन्वयः कथं विशिष्टत्वात्मित्यतस्तत्पर्यायुक्तमेव विशिनष्टि—इत्य-
मान इति । ब्रह्मवादिभिर्वितते विस्तृते अभ्यमेजे यज्ञे इन्द्रेण
सर्वभूतानां प्रक्षानाभ्यान्तर्धोमी च सर्वभूतमयात्मा तस्मिन्यज्ञ-
पुरुषे इज्यमानि । सर्वदेवमयारमणीति पाठे स एवार्थः वा इत्यनेन
“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माग्निः” इति वचनाद्भगवतः ज्ञानेन सर्वात्मना
पापस्य नाशोऽभ्यमेजेनेन्द्रस्य महत्त्वातिशयो भवतीति सूच-
यति ॥ १९—२० ॥

तत्कुतोऽवगम्यत इत्यत्राह—स वाजीति । मरीचिमिधैर्मरीचि-
मुखैः । ज्ञानाद्विधूनपापोपि इष्टा महानासेत्यर्थः ॥ २१ ॥

नेदमिन्द्रेण स्मर्येतयाऽनुष्ठितं किं तु लोकोपकारकत्वेन ।
यतोऽस्येन्द्रस्य पापं नष्टं तच्चरितस्य भवत्यादिना सर्वाभीष्टानि सिद्ध्यं-
तीति । तत्सौति—इदमिति । तीर्थपदस्य हरेरनुकीर्तनं यस्मिन्
तत्तथा महेन्द्रस्य पापमोक्षो यत्र तत्तथा मरुत्वतो विशिष्ट-
जयो यस्मिन्स्तत्तथा ॥ २२ ॥

इन्द्रियमिन्द्रियाणां शक्तिप्रदं किं विषयमाख्यातमित्यतो इन्द्रियं
इन्द्रसम्बन्धि वेत्युक्तम् ॥ २३ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे

भीमज्जीवजपजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

अथोद्देशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसम्भ्रमः ।

पापसद्विधावृत्तपस्तु तद्दिग्देवताहतोजाः न पुनस्तद्वृ-
द्धा समर्थं बभूव । तत्र हेतुः । बिभृषुः पतिरनीहदेवो यत्ना

ईशानकृपावास्तादृशेति । कृत भगवदाभयोऽयं कथमनेनाभि-
भाष्येतेतिभावः ॥ १७ ॥

ततो लोकापवादावशो यस्तत्पाप प्रचारः सोऽपिब्रह्मर्षिभि-
र्नाशित इत्याह ते चेति त्रिभिः ॥ १८ ॥

तत्र यथेति युग्मकम् ॥ १९—२३ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे

भीमज्जीवगोक्षामिकृत कमसम्भ्रमस्य

अथोद्देशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमज्जीवनाथकृत्सिद्धसाराधर्शिनी ।

ब्रह्मणो ब्रह्मणानाञ्जगिरा त्वामभ्यमेजेन वाजयिष्याम इति
वाक्येनोपहृतः सन् ततोमानसात् सरसः सकाशात् जग्गं गतः
ऋतम्भरः सत्यपात्रको बिभृषुः । अयं प्रायश्चित्तवचनेन पापाचरण-
ब्रह्मणोऽपराधः । पापः ब्रह्महत्या ब्रह्मणं पापं पुंस्त्वमर्थ ईशान-
दिग्देवतया श्रीकृद्रेण बिभृषुपत्त्वा मानस सरसः कमलवनस्थितया
ब्रह्मया ॥ १७—२१ ॥

भक्त्युत्कृष्टं भक्त्युत्कर्षयुक्तं । मरुत्वत इन्द्रस्य विशेषेण जयो
यत्र तत् इन्द्रियं इन्द्रियपाटवकरं आयुषमायुष्करम् ॥ २२—२३ ॥

इति साराधर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्त्यन्तसाम् ।

पष्ठे अथोद्देशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः स्वताम् ॥ १३ ॥

भीमज्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बिभृषुपत्त्वा दिग्देवतया बिभृषुभक्तेन दिक्पालेन श्रीकृद्रेणा-
बितं तमिन्द्रं हतोजाः सन् पापो नाभ्यभूत् ध्यानादहं न
कृतवान् ततस्तदनन्तरम् ऋतम्भरस्य बिभृषोऽध्यानेन निवारित-
मयं ब्रह्मवधकथं पापं येन सः ब्रह्मगिरा ब्रह्मण्यवाक्येन अग्नि-
प्रापितेनोपहृतो गतः स्वर्गं प्राप्तः ॥ १७ ॥

एवं बिभृषुध्यानेन निष्पापोऽपिन्द्रः कर्मानुष्ठानेन प्रत्यक्षप्राय-
श्चित्तेन लोकसंप्रदाये मुनिभिर्निष्पापः कृत इत्याशयेनाह—तमि-
त्यादि । पुरुषस्य विष्णोराधनं यस्मिन् तेन ॥ १८ ॥

सर्वदेवमय आत्मा यस्य तस्मिन् सर्वदेवान्तर्धोमिनीत्यर्थः ॥ १९ ॥
त्वाष्ट्रवधः अपि अन्योपि भूयात् पापवधः तेनैव पुरुषेणैव
शृङ्गाय नीतः ॥ २० ॥

अभियज्ञं यज्ञेषु भोक्तृत्वा वरदत्वेन च वर्तमानम् ॥ २१ ॥

प्रक्षान्पतेऽनेनेति प्रक्षान्नेन तीर्थपदस्य हरेरनुकीर्तनं यस्मिन्
भक्तदृष्टयो यस्मिन् भक्तजनानामनुबन्धनं यस्मिन् महेन्द्रस्य
मोक्षो यस्मिन् मरुत्वतो विशेषेण जयो यस्मिन् एवं भूनामहं
महाकथानम् ॥ २२ ॥

बुधाः सदा पठेयुः शृण्वन्ति शृण्वन्तु अथो नित्यमवकाशाभावं
पठेयि पठेयि पठेयुः शृण्वन्तु च कथंभूनामिन्द्रियमिन्द्रकम्बुधिः
इन्द्रयोऽवयविषयमित्यर्थः आयुषमायुष्करम् ॥ २३ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे

भीमज्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

विशोद्देशोऽध्यायार्थनकाशः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

पश्चात् हरि ध्यान से निवृत्त पापबाधा इन्द्र ब्राह्मण
बाबबसे कर्मको गया । ब्रह्मवैव का पाप तो श्रीकृष्ण की कृपा से
नष्ट पराक्रम बाबा रहा । इन्द्रका परामर्शन करसका क्योंकि
इन्द्रकी रक्षा श्रीकृष्णजीने करी रही ॥ १७ ॥

हे भारत ! ब्रह्मर्षि लोग इन्द्रके पास आकर इन्द्रको भग
वदाराधन रूप अभ्येधकी दीक्षा कराते मने ॥ १८ ॥

तदनन्तर ब्रह्मर्षियों ने अभ्येधका विस्तार किया ।
इन्द्रको सर्वदेवमथ परम पुरुष श्रीनारायणका यजन करने से
हे राजन् ! वह वृत्र का वध बड़ा भारी पाप का डेर भी
रहा तोभी उसी यजनसे जैसे सुबसे कुहर नष्ट होजाये तैसे
नष्ट होगया ॥ १९ ॥ २० ॥

इस प्रकार मरीचि आदि महर्षियोंके कराये हुये अभ्ये-

धेय ब्रह्मसे अभिविष्ट पुराण पुरुष श्रीनारायणका यजन करके
इन्द्र विगत पाप बाबा होगया ॥ २१ ॥

वह महाव्रतान संपूर्ण पापों का ब्रह्मासन करने बाबा है इसमें
तीर्थयाद श्रीहरिका कीर्तन है भक्तिका उल्लास है भक्तजनों का
वर्णन है इन्द्रके दुःख का मोक्ष तथा इन्द्रका विजय है ॥ २२ ॥

जो बुधजन इस ब्राह्मण को सदा पर्यन्त में चिढ़ेगे कुनेगे
उनको भन बध क्षति मायुका देने बाबा है तथा उनके पापों
को हटाने बाबा है और शत्रुओं को जिताने बाबा है ॥ २३ ॥

इति भीमज्जागवत पट्टमस्कन्धे

की भाषाटीकामें त्रयोदश अध्याय

समाप्त ॥ १३ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे पट्टमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

“महं समाधाय मनो बधाहं सकुर्वेण्यस्तव ह्यारविर्भवे” इत्य-
नेन वृत्रबाधयेन तस्य सकुर्वेण्योपदेशावगतस्यात्मवरमात्माविद्या-
यात्मवरवमूर्तं तदेव वित्तरेव भुञ्जतुः पृच्छति राजा—रज-

पवित्रिदिदिं पाठान्तरम् ॥ विज०

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यादिना सहस्राक्षमतोषयदित्यन्तेन । हे प्रह्लाद ! रजस्तमश्च स्वभा-
वो यस्यात् एव पाप्मनः पापकारिणः आसुरत्वादिति भावः
भगवति नारायणे दृढा निश्चला सिद्धिपर्यन्ता मतिर्भक्तिः हे महा-
मुने ! कथमासीत्सदुपदेशोऽसुरस्वभावस्य सिद्धिपर्यन्ता भगव-
द्भक्तिर्बुद्धिर्भवेति भावः ॥ १ ॥

भक्तेर्दोषमेव प्रपञ्चयति—शुद्धसत्त्वानां केवलसत्त्वप्रचु-
राणां देवानां तादृशममखचितानामृणीयामेव प्रायशो मुकुन्दच-
रणे भक्तिर्न जायते तेषामपि बुद्धिमा कथमस्य सञ्जातेति भावः ॥ २ ॥

“मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिन्नति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्नां घेत्ति तत्त्वतः” ॥

इत्युक्तरीत्या तावत्पृथिव्या रजोभीरेणुभिः सह समसंख्या-
काः जन्तवः तद्वदसंख्याकाः जन्तवः तेषां जन्तूनां ये केचन
मनुष्याश्च एव शास्त्रोक्तधर्माधिकारिणस्तावन्मनुष्यादिजन्म बुद्धि-
भवेति भावः ॥ ३ ॥

तेषामपि केचित्प्रायश्चित्तवर्गरूपश्रेयःप्रवृत्त्या मुक्तये न यत-
न्ते तावन्मुमुक्षुतैव बुद्धिर्भवेति भावः देवान्मुमुक्षुतां केषांचित्सहस्रेषु
कश्चिन्मुच्येत रागादिदोषैर्मुच्येत सिध्यति लब्धयोगो भवति ॥ ४ ॥

मुक्तानामपि सिद्धानां कोटिष्वपि हे महामुने ! नारायण-
परायणः प्रशान्तात्मा रागाद्यकलुषितचित्तः सुतरां बुद्धेयः ॥ ५ ॥

प्रश्नार्थमुपसंहरन् तस्योत्तरदामाय मुनिं प्रेरयति—वृत्रस्त्व-
तिहाय ॥ तु शब्देनोक्तचिपरीतमसत्त्वप्रधानत्वं द्योत्यते रजस्तमः-
प्रचुरो वृत्रः सर्वलोकोपनापनः सर्वलोकदुःखकारी अत एव
पापः इत्यमुक्तप्रकारेण कृष्यो भगवति दृढा मतिर्यस्य तादृशः
कथमासीत्कथं वा उद्वेगो दुःसहो ग्राम्ये शब्दादिविषये दृढ-
मतिः नासीदिति यत् ॥ ६ ॥

अस्मिन्नर्थे नोऽस्माकं भूयान्संशयो वसन्ते भो मुने, संशयं
विशगृह्णी-ह्रियस्मात्संशयोऽक्लृप्तुम उत्तरं श्रोतुं कौतूहलमस्माकं
अस्ति नन्विन्द्रमयावृत्रः कृष्यं शरणाङ्गन इत्यत्राह—यः
पौरुषेणोत्थेन । यो वृत्रः पौरुषेण सहस्राक्षमिन्द्रमतोषयजतस्य
इन्द्राङ्गपमस्तीति भावः ॥ ७ ॥

एवं राजा पृष्ठो मुनिरित्याहत्याहसूनः - परीक्षित इति । अथ
राज्ञः प्रश्नानन्तरम् अथ ननु हे शौनकादयः ! इति वार्थः परीक्षितः
समीचीनं प्रश्नमाकर्ष्य प्रतिनन्धाहं साधुपुष्टमित्यभिनन्द्य कथं
भूतस्य परीक्षितः श्रद्धाभानस्य उत्तरप्रवृत्त्याविषयकत्वरायुक्तस्य
उत्तरं विस्मययुक्तस्य वा इदं वक्ष्यमाणमप्रवीत् ॥ ८ ॥

भीमजीवपञ्चजतीयेकृतपदरत्नावली ।

अथ चित्रकेतुविषयेतिहासभवत्यादिना संसारविरुक्तिभूयि-
ष्ठतया भीमादाययाचर्याविन्दे भक्तिर्जायते इति तदर्थं परीक्षित-
प्र-
कर्षकं पूर्वकथितोपपत्तेन निरूपयितुमाह—रज इति । दृढा रति-
रिति ज्ञानभक्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

देवार्ता नामपि भीमान्तर्ग्रहभक्तिर्बुद्धिर्भा किमुतासुरप्रकृतेरिति

भावेन भक्ति—देवानामिति । शुद्धसत्त्वधुन्यनिर्मितशरीरत्वेन
शुद्धान्तःकरणानाम् अमकार्मनां तपोभिर्निर्भूतमनोमहानां च
प्रायेणोपजायत इत्यस्यायमर्थः निरन्तरभक्तिकरणयोगैरसुरादे-
शातिक्रियमाणस्य द्वेषस्य कादाचित्कत्वेनादृष्टत्वेपि महत्सर्व-
चारोऽन्यथा शुद्धसत्त्वानामित्यादिविशेषणविशिष्टायां देवानां
गुणबिज्ञानाम् इत्यादिनोक्त्यमानमात्मान्तिकभक्तिबलव्याप्राप्तं
स्यादतः प्रायशब्दस्य बाहुल्यार्थत्वेऽप्यत्रापि एवाधीनिकर्तृत्वः
प्रकृतप्रमाणातुरोधाद्भक्तिकरणं बुद्धिर्भवेत्यतो वा तथोक्तं न
तु तेषां तदभावात् । गच्छादुत्पत्त्यादृष्टत्वात् भक्तेस्त्वरतस्त्वप्र-
धानाय वा ॥ २ ॥

एतदेवाह । रजोभिरिति । इह कर्मभूमौ जन्तवः पार्थिवैः रजोभिः
तमसंख्याता वाचन्ति भूमेः रजांसि सन्ति तावन्तः शरीरिणो जीवाः
सन्ति अन्येपि निःशरीरा अनन्ताः सन्ति “परमाणुप्रदेशेपि ह्यनन्ताः
प्राणराशयः” इति श्रुतेः । न तेषामिहमानं क्रियते किन्तु युद्धीतदेहा-
नामेव तेषां मध्ये ये केचन गनुजादयः श्रेयः स्वर्गादिबलव्यामु-
द्दिश्य प्रवर्तन्ते वा इत्यनेन मनुष्याणां सहस्रेष्वित्यादिवाक्यं
सूचयति इहमानेष्वपि विशेषं वा ॥ ३ ॥

स्वर्गादीनां क्षणभङ्गुरसुखपरत्वं सम्ब्रियं चेष्टमानानां मध्ये
केचिदेव मुमुक्षवः मोक्षेच्छवः तेषां मुमुक्षुतां मध्ये केचि-
देव प्रयतन्ते तेषु प्रयतमानेषु सहस्रेषु कश्चिदधिकारिराशिषु
मुच्येत संसारामुक्तो भवति तत्रापि संसारामुक्तेष्वपि संसा-
राद्यप्राप्तिहानाविपूर्तिश्च्युत्पत्तिराशौ कश्चिदेव पूर्वजानी सिद्धयै
मानन्दादिपूर्णा भवति ॥ ४ ॥

सिद्धानामानन्दादिपूर्णानां मुक्तानां मध्ये नारायणावगो
बुद्धिर्भः नारायणावगानां कोटिष्वपि प्रशान्तात्मा प्रकृष्टमम-
विष्टायुक्तमनाः प्रकृष्टानन्दरूपो वा नारायणपरायणः सुबुद्धि-
प्रज्ञायुक्तमनस्तरेणात्यन्तबुद्धिम इत्यर्थः अधिकारिणां तारतम्य-
विषयैर्गच्छन्म ॥ ५ ॥

ततः किं प्रकृतमिति तत्राह - वृत्रस्त्विति । तु शब्देनास्त्वान्ता-
नुपपत्तिं सूचयति ॥ ६ ॥

पौरुषेण परमात्मविषयकोहेन ग्रहो हानवसिद्धोसीत्यु-
क्त्वात् ॥ ७—१० ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

देवानामित्यादि यद्यपि “सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानम्” इत्यादिना
“केवलं सार्विकं ज्ञानम्” इत्यादिना “सत्त्वं ब्रह्मदर्शनम्” इत्यादिना
नाम सत्त्वस्य ज्ञानकारणत्वमुक्तं तथापि देवानां शुद्धसत्त्वा-
नामित्युक्त्या मुक्तानामपि सिद्धानामित्युक्त्या सञ्जातेपि मनु-
ष्ये ज्ञानस्याप्यभावात् । रजस्तमः स्वभावस्येत्याद्युक्त्या तदभावात्
सञ्जात्वात् न सत्त्वस्यैव कारणत्वं । किन्तु तदुत्तरत्वेन तत्त-
त्पुण्यजन्मनि श्रीनारदादिसङ्गवर्णनवा “मैत्रेय” इति नाम्ना
रक्तमाङ्गं हृष्टस्त्वनर्थावगमो यदर्थः । महीवसां पौष्टिकोऽभि-
निष्कृजन्तानां न बुद्धीतयावत्” इत्युक्त्या च भगवत्कृपपरिमितज्ञान-
भूतस्य भीमतो महतः सङ्ग एव कारणं । तत्सङ्गस्युक्त्या च
नापि न स्वर्ग नापुनर्भवस्य भगवत्सङ्गसङ्गस्य मर्त्यानां किमुतावि-

भीमजीवगोत्राभिकृत कमसम्भवं ।

इत्युक्त्या निर्गुणावस्थातोपधिकार्यात् । परमनिर्गुण एव सत्तमे च । सप्तः त्रिषु सुहृद्गुणित्यादौ सगुणे देवादौ तत्त्वकृपा बाह्यी न भवति । किन्तु भीमप्रज्ञादादिष्वेवेति प्रतिपादनाम्भेतां निर्गुणावस्थामवस्था तत्सङ्गत्यापि निर्गुणत्वं व्यक्तम् ॥ १२॥३॥

मुच्येत जीवमुक्तो भवेत् ततश्च सिद्ध्यति “वेदेष्वेऽरविन्दाश्च विमुक्तमानिनः” इत्यादि व्याख्यानरीत्या जीवमुक्तानामपि पात अवस्थात् । तत्रापि कश्चिदेव निर्विप्रतां प्राप्नोतीत्यर्थः । मुक्तानां प्राकृतगरीरवस्थेपि तद्भिन्नानुग्रहानां सिद्धानां प्राप्तसाधो-क्यादीनाञ्च कोटिष्वपि मध्ये नारायणसेवामात्रकाङ्क्षी सुदु-र्लभः प्रद्यान्तात्मा सर्वोपद्रवरहितः ॥ ४—२० ॥

भीमद्विभवायचकवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चतुर्दशे चित्रकेतोर्विचिके कृपया सताम् ।

मुक्तश्च दुःखश्च सुतस्योत्पत्त्या मृत्युनाभवत् ॥

शुद्धसत्त्वानां शुद्धान्तःकरणानां प्रायेत्येति अन्तःकरण-द्वौ हानं वया अतः स्यात्तथा न भक्तिः तस्याः साधु-ज्ञाविनाभाविरथात् ॥ १२॥२॥

तेषां मर्त्ये वे केचनैव मनुजदेवगन्धर्वादयो भवन्ति न तु ते । तेषामपि मध्ये वे केचनैव भवो धर्मादि ॥ ३॥

मुच्येत जीवमुक्तो भवेत् ॥ ४॥

मुक्तानामपि मध्ये कश्चिदेवसिद्धयतीति—तत्रैतदुक्तं भवति तेषां साधनवन्तोपि बहवो मुक्ता न भवन्ति किन्तु केचि-व । मुक्ता अपि सर्वे सिद्धा न भवन्ति किन्तु कश्चिदेव । “जीवमुक्ता अपि पुनर्वन्धनं बाप्ति कर्मभिः । यच्चिन्त्यमहाशक्तौ भगवत्पराधिनः” इत्याद्युक्तेः ते च सिद्धाः । निहितसाधुत्वा एवोक्त्यन्ते तेषां मध्ये नारायणपरायण-ति निर्योख्यानुपपत्तेः पृथग्वै पञ्चम्यर्थ एव ततश्च मुक्तेश्चः तेष्वेवैव सत्तायात् नारायणपरायणः भेदथात् सुदुर्लभः । अत्र भवमत्र विवेकः हानं हि द्विविधं केचनं भक्तिसहितञ्च । त्र केचनानेन स्थूलतुषावधातिन इव मुमुक्षुषोपि न मुच्य-ते । भक्तिसहितं ज्ञानञ्च द्विविधं भगवदाकारे मायापुद्गला-प्रणादरेपि तद्वन्भक्तिसहिततया विनैव तदादरे सति तद्वन्-के सहितञ्च । तत्रापे कष्ट मुक्ता न भवन्ति किन्तु मुक्ता-भिमानिन एव । तादृश्या भक्त्या भविष्यां सम्बन्धिरस्य वि-योदयश्च सम्बन्धः सम्पाद्य सद्य एवान्तर्जानात् तथा विनाश उपपदार्थज्ञानाभावाच्च ब्रह्मणि लीयन्ते । तत्र वेदेष्वेऽरविन्दा-द्वेयादौ अनादतनुमद्वन्भव इति प्रमाणं भगवद्गीता च “अव-ज्ञानमि मां मुदा मानुषीं तनुमाभितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मोघाद्या मोघकर्मोद्यो मोघहाना भियेतसः राक्षसीमाक्षुरीश्चैव भ्रुकृति मोहिनी भिताः” अनयोर्दयः । मानुषीं तनुमाभितं मां मुदा अवजानन्ति कारुणिक्या मानुष्या-कर्मोर्विप्रावर्धनात् अदीनाया अपि तादृश्यादतनोर्भाविक-

त्वकल्पनमेव समाचक्षा मम मानुषीं तनुं कीदृशीं परं भावं भेष्टं सत्त्वं विशुद्धं सत्त्वमित्यर्थः । कीदृशं भूतमहेश्वरं । भूतानां ब्रह्मादित्युक्तजीवानां महेश्वरं परमकारणं मम मानुषीं तनुरेव स्वीकृता प्राकृतसम्बन्धस्तुकारणमित्यर्थः । मोघाद्या इति यदि तेमङ्गकाः स्युस्तथा ते मोघाद्या ममा-प्याशा तेषां स्वर्गो न स्यात् । यदि ते ज्ञानिनस्तथा मोघहाना-स्तेषां मोक्षो न स्यात् । तर्हि तेषां किं स्यादित्यत आह—रा-क्षसीमिति राक्षस्यादिवोनी जन्म स्वादित्यर्थः । द्वितीये तु भविष्याविषययोरुपरान्तेष्वनुपरतया ज्ञानशास्त्रवहरितया भक्त्या तत् पदार्थं ज्ञात्वा ब्रह्मसायुज्यं प्राप्नुवन्ति । एतुक्तं “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । सप्तः सर्वेषु भूतेषु-मङ्गकिं जमते पराम् । भक्त्या मामभिजानाति यावाद् यथा-स्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तद्वन्मन्तरम्” इति । किञ्च तेषां सिद्धानां मध्ये कोपि भक्त्या तत्पदार्थानुभवा-रम्भसमये यदि कस्मचिच्छुद्धमकस्व कृपया पूर्णः शुद्धां भक्तिं प्राप्नोति तदा तस्मादुर्वेदाभावात् सायुज्यमरोच्यविरा-नारायणपरायणः स्वादिति निर्योख्यापृथगपि व्याख्येया । तत्रानुप्राहकमकस्व शान्तत्वे शान्तभक्त इति दासादिशब्-दासादिरिति । अस्वातिवेरत्वेन दौर्लभ्यात् प्रकान्तसहज-शब्दमप्रयुज्य कोटिष्वपीत्याह स्म ॥ ५॥

एवं परमदुर्लभा त्रिगुणातीता, भक्तिसिगुणाभ्ये भङ्गरे हुने कथमवर्त्ततेति पृच्छति—द्वयस्तिथति ॥ ६॥७॥८॥९॥१०॥

भीममुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवमिन्द्रपोषणमुक्त्वाय नारादादिमूर्तिभिर्मगवता यया चित्रकेतुपोषणं कृतं तदुक्त्ये—चतुर्मिरप्यदिः । तत्र हुनस्य पूर्व-जन्मनि चित्रकेतुकपस्य पुत्रार्थं क्लिप्ततः पुत्रप्राप्तिस्तस्मिन्पुत्रे मृते सति शोकश्च वययेते—रजस्तम इति चतुर्दशेष्वप्येव । हुनस्य भगवद्भक्तिः केन हेतुनासीदिति पृच्छति—रज इति । पाप्मनः देवद्रोहकृपणपयुकस्य रजस्तमश्च स्वभावो यस्य तस्य ॥ १॥

मर्त्ये दुर्लभं सर्वं संसृत्य दर्शयति—देवानामिति चतुर्मिः ॥ २॥

अन्तर्धो जीवाः पार्थिवे रजोभिः समसंख्याताः असंख्येयाः ब्रह्मार्थः तेषां मध्ये वे केचनैव भवो धर्मादित्रिवर्ग ईदृशे कुर्वन्ति ॥ ३॥

मुमुक्षुः सर्वार्थैरुच्छः तेषां सहस्रेषु कश्चिदेव मुच्येत मुमु-क्षायातकात् सुहादिसङ्गात् तेषां सुहादिसङ्गानुक्तानामपि मध्ये कश्चिदेव सिद्धयति आत्मानारम्भरमात्मचिद्वक्तृत्वां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ ४॥

मुक्तानां मध्ये वे सिद्धास्तेषां कोटिषु नारायणः परम-व्यवसायो अजनीयो सर्वः ॥ ५॥६॥७॥८॥९॥१०॥

यद्योऽप्यीदृशरमणीयः ॥ ८॥

श्रीभुक्त उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजन्नितिहासमिमं यथा ।
 श्रुतं द्वैपायनमुखाम्नादोदेवलादपि ॥ ९ ॥
 आसीद्वाजा सार्वभौमः शूरसेनेषु वै नृप ! ।
 चित्रकेतुरिति ख्यातो यस्यासीत्कामधुङ्मही ॥ १० ॥
 तस्य भार्यासहस्राणां सहस्राणि दशभवन् ।
 सान्तानिकश्चापि नृपो न लेभे तासु सन्ततिम् ॥ ११ ॥
 रूपौदार्यवयोजन्मविदैश्वर्यश्रियादिभिः ।
 सम्पन्नस्य गुणैः सर्वैश्चिन्ता बन्ध्यापतेरभूत् ॥ १२ ॥
 न तस्य सम्पदः सर्वा महिष्यो वामलोचनाः ।
 सार्वभौमस्य भूश्चेयमभवन्प्रीतिहेतवः ॥ १३ ॥
 तस्यैकदा तु भवनमग्निरा भगवानृषिः ।
 लोकाननुचरन्नेतानुपागच्छद्यदृच्छया ॥ १४ ॥
 तं पूजयित्वा विधिवत्प्रत्युत्थानार्हणादिभिः ।
 कृतातिथ्यमुपासीवत्सुखासीनं समाहितः ॥ १५ ॥
 महर्षिस्तमुपासीनं प्रश्रयावनतं क्षितौ ।
 प्रतिपूज्य महाराज ! समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १६ ॥

* भाषाटीका ।

अथैनमः ॥ परीक्षित उवाच ॥ हे ब्रह्मन् ! राज तम स्वभाव
 वाले पापी इन्द्रासुर की बहुगुण युक्त भीमकारावण में
 कैसे रह मति हुई ॥ १ ॥

प्रायः करके मुकुन्द के चरणारविन्दमें कुछ सरसगुणी
 देवताओं की तथा निर्मलान्तःकरण वाले ऋषियों की भी
 भक्ति नहीं होती है ॥ २ ॥

ईस संसार में पृथिवी के राज के कर्णों के तरह जीवभी
 मग्न हैं । उनमें से कोई मनुष्यादिक अपने भय की
 चेष्टा करते हैं ॥ ३ ॥

हे द्विजोत्तम ! उनमें भी कोईक मुमुक्षु होते हैं । हजारों
 मुमुक्षुओं में भी कोई एक युद्धादिक सङ्गसे झूटकर तत्त्वको
 जानता है ॥ ४ ॥

हे ब्रह्मन् ! उन तत्त्वज्ञानी मुक्तजन और सिद्धजनों में भी
 शास्त्र स्वभाववाले नारायण परावण तौ कोटानकोट जनो में भी
 मग्न रह चुके हैं ॥ ५ ॥

फिर सब लोक को ताप देने वाला पापी जो इन्द्रासुर

उसकी घोर संग्राम के बीचमें कृष्णमें पसी रह मति कैसे
 हो गई ? ॥ ६ ॥

हे प्रभो ! इस विषय में हमको बड़ा संशय है । जीव
 भवण करने का भी बड़ा कुतूहल है । क्योंकि जिसमें एक
 में इन्द्र को सन्तुष्ट कर दिया ॥ ७ ॥

॥ सूत उवाच ॥

तदनन्तर अजाल परीक्षित के प्रश्न को सुनकर आनि-
 नन्दन करके व्यास नन्दन भगवान् श्रीभुक्तदेवजी बोले ॥ ८ ॥

श्रीभरक्षामिकृतभाष्यटीपिका ।

यथा यथावत् शृणु ॥ ६ ॥ १० ॥

भार्यासहस्राणां दश सहस्राणि कोटिरित्यर्थः सान्तानि
 स्वयं सन्तानाहोपि पुत्रोत्पादनजन्योपि तासु सन्तति न के
 सर्वास्ता बन्ध्या एव दैवयोगेन मिश्रिता इति भाष्यः ॥ ११ ॥

तदेवाह-बन्ध्यापतेरिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

उपासीदस्य समीपमुपविषेत् समाहितः संयतः ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीतावाचस्पत्यकृतभाष्यतत्त्वप्रकाशिका ।

तदेवाह मुनिः—शृणुष्वेवादिनाऽप्यत्रवेद्य । तावद्बुद्धस्य भ-
गवत्किमेतज्जन्मना कथा किन्तु पूर्वजन्मनैवेति वक्तुं तावत् तस्य
पूर्वजन्मवृत्तान्तं वक्ष्यत् तच्छ्रवणात् राजानमाज्ञापयति—शृणुष्वेति ।
हे राजन् ! ईमं वक्ष्यमामितिहासं अवहितसमाहितचित्तो यथा
यथावच्छृणु कथंभूतं द्वैपायनमुखादस्मत्पितृसकाशाचारवादेव-
वाच भूतं भवेति शेषः यथा द्वैपायनादिभ्यः भूतं तथा कथयतो-
मत्तः शृण्वति वाच्यः भूतं द्वैपायनादित्यादिनाऽस्वेतिहासस्या-
प्तप्रणीतत्वसूचनार्थेकेश्वास्मद्बुद्धिपरिकल्पितस्वयं कामूखकोऽस्मि
जानादरः कार्यं इत्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

तदेवेतिहासमाह—भासीदित्यादिना । हे नृप ! इद्रेण हतो वो
वृत्रः स पूर्वस्मिन् जन्मनि चित्रकेतुरिति प्रसिद्धः सार्वभौमः कृ-
त्स्नभूमेरधिपतिः गुरसेनेषु जनपदेष्वधीश्वरं तं विजित्वा - वक्ष्य
चित्रकेतोरितं मदीं कामधुक् कामवन्त इति कामा इष्टार्था-
न्नाह दोग्धिं प्रपूरयतीति तथासीत् ॥ १० ॥

तस्य चित्रकेतोर्भासहस्राणां दृष्ट सहस्राणि कोटिरित्यर्थः । साम्प्र-
तिकः सन्तानार्थेपि तासु भार्यासु सन्ततिं प्रजां न केमे न
प्राप्तवान् यथा साम्प्रतिकः स्वयं सन्तानार्थेपि पुत्रोत्पादन-
शक्तिमानपि तासु सन्ततिं न केमे सर्वास्ता वक्ष्या एव देवयोगेनो-
द्वाहिता इति भावः ॥ ११ ॥

वैशि । कपादिभिः सर्वैर्गुणैर्जनेः संपन्नस्य युक्तस्यापि तस्य
वक्ष्यानां सन्तानरहितानां भार्याणां पत्युरत एव चिन्ता पुत्राकाम-
प्रयुक्ता अभूत्तत्र रूपं सावययमौदार्यं सत्पात्रे ब्रह्मविनियोगशी-
लत्वं बभौ यौवनं जन्म सत्कुलप्रसूतत्वं विद्या शास्त्रजन्मं धर्मं
येभ्यः सार्वभौमत्वं श्रीमोक्षयोगोपकरणादिसम्पत् एते चिन्ता-
रहितमितिहेतवः अथाप्यपुत्रत्वमेकं सदा चिन्ताहेतुरासीदिति
भावः ॥ १२ ॥

तदेवाह—नेति । तस्यापुत्रत्वप्रयुक्तचिन्ताक्रान्तस्य सार्वभौ-
मस्य चित्रकेतोः सर्वाः सम्पदाः वामलोचनाः सुन्दरलोचनाः
लोचनप्रद्वयमन्वेष्टामन्वेष्टयथानामप्युपवक्ष्यामि हेतुवैधेयं कृत्वा
भूमिश्च प्रीतिहेतवो नामवत् ॥ १३ ॥

एवं सर्वसम्पत्सु प्रीतिरहितस्य केवलं पुत्रार्थमेव चिन्तयत-
स्तस्य चित्रकेतोर्मनसि गृहं प्रति भगवान्निद्रा श्रुतिः सिद्धः
शानकाष्ठां प्राप्तः अत एव वक्ष्यया लोकाननुचरत् कदाचिदुपागतः
प्रातः ॥ १४ ॥

तमागतमङ्गिरसं यथाविधि प्रत्युद्यानार्थव्याधादिभिः संपू-
ज्यातिथिर्ब्रह्म भोजनादिभिः सत्कृत्यैत्यर्थः सुखासुखविह-
मङ्गिरसमुपासयित तस्य समीप उपविष्टवान् कथंभूतस्वरूपं स-
माहितः संयतचित्तः सन् ॥ १५ ॥

उपासीमयुपविष्टं क्षितौ प्रभवेत्यावततं नम्रं तं चित्रकेतुं
प्रतिपूज्यं मदीं तव विनवादिस्मृतिरिति बहुसंभाष्य समाभाष्य
प्रभाष्यमामिदं कृत्वा महर्षिरंगिरा इव वक्ष्यमाश्नमसीत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतावाचस्पत्यकृतभाष्यतत्त्वप्रकाशिका ।

साम्प्रतिकः सन्तानार्थी । कश्चापितीति शेषः ॥ ११—१५ ॥
क्षितायुपासीम ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतावाचस्पत्यकृतभाष्यतत्त्वप्रकाशिका ।

भार्योसहस्राणां दृष्ट सहस्राणि कोटिरित्यर्थः । साम्प्रानि-
कः सन्तानप्रयोजनकः न केवलं विषयभोगार्थमेव तावत्तो
भाष्यो इति भावः ॥ ११ ॥

वक्ष्यापतेरिति सर्वोक्ता वक्ष्या एव देवयोगेन मित्रिता
इति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतावाचस्पत्यकृतभाष्यतत्त्वप्रकाशिका ।

मया यथा द्वैपायनादिभ्यः भूतं तथा मत्तस्यं गृणुष्व ॥ ६ ॥
सार्वभौमः सर्वभूमिपतिः कामधुक् सर्वकामदा ॥ १० ॥

तस्य चित्रकेतोः भार्योसहस्राणां दृष्ट सहस्राणि भगवन्
कोटिसङ्ख्याकाः भार्या आसन्नित्यर्थः स नृपः साम्प्रानिकः
सन्तानोत्पादनार्थेपि सन्ततिं न केमे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तं पूजयित्वा समाहितः संयतः उपासीदत् उपविष्ट ॥ १५ ॥
क्षितौ उपासीम ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

॥ श्रीशुक उवाच ॥

हे राजन् ! सावधान होकर इन इतिहास को सुनो । जैसे
हमने (द्वैपायन) व्यासजीके मुखसे तथा नारद जीके मुखसे
महर्षिसे भी सुना है ॥ ६ ॥

हे नृप ! गुरसेन देश में चित्रकेतु नामसे क्यात सार्व-
भौम राजा रहे जिनकी सब कामों को परिपूर्णा करने
वाली भूमि रही ॥ १० ॥

उन चित्रकेतु महाराजके एक (कोटि) गिरोह स्त्री
रहीं । राजा सन्तान के योग्यभी रहा तोभी उन स्त्रियों
में से राजाको सन्तान की प्राप्ति न भई ॥ ११ ॥

रूप, उदारता, भवस्था, कुल, विद्या, ऐश्वर्य, इत्यादि
गुणों से समृद्ध भी रहे तोभी उन स्त्रियों के पति, महा-
राज चित्रकेतु को बड़ी चिन्ता भई ॥ १२ ॥

उन राजाके सब सम्पद तथा मनोहर लेखवाली रानी
तथा सब भूमिका रक्षक वह सबही कृष्णप्रीतिके
नहीं भये ॥ १३ ॥

एक समय इरीष्या से इन स्त्रियों में विचरते भवे भगवान्
भगिराज श्रुति उन चित्रकेतु महाराज के मन में भये ॥ १४ ॥

आत्मनि मनसि ॥ २४ ॥

यतश्चोदितो नोदितस्ततस्त्वदनुज्ञया ब्रूयाम् ॥ २४—२६ ॥

भी शुकदेव जी बोले । कि हे राजर् ! विद्वान् मुनि
मंगिरा जी ने राजा से जब ऐसे पूछा तब राजाजी (अज्ञान
संताप की कामना करके भिन्न से नज़र होकर मुनि
बोला ॥ २२ ॥

लोकपालैरपि प्राध्याः साम्राज्यैश्वर्यसम्पदः ।
न नन्दयन्त्यप्रजं मां क्षुत्तृकाममिवाऽपरे ॥ २५ ॥
ततः पाहि महाभाग ! पूर्वैः सह गतं तमः ।
यथा तरेम दुस्तारं प्रजया तद्विधेहि नः ॥ २६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यर्थितः स भगवान् कृपालुर्ब्रह्मणः सुतः ।
श्रपयित्वा चरुं त्वाष्ट्रं त्वष्टारमयजद्विभुः ॥ २७ ॥
ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो महिषीणां च भारत ! ।
नाम्ना कृतद्युतिस्तस्यै यज्ञोच्छिष्टमदाद्विजः ॥ २८ ॥
अथाऽहं नृपतिं राजन् ! भवितैकस्तवाऽऽत्मजः ।
हर्षशोकप्रदस्तुभ्यमिति ब्रह्मसुतो ययौ ॥ २९ ॥
साऽपि तत्प्राशनादेव चित्रकेतोरधारयत् ।
गर्भे कृतद्युतिर्देवी कृत्तिकाऽग्नेरिवात्मजम् ॥ ३० ॥
तस्या अनुदिनं गर्भः शुक्लपक्ष इवोदुपः ।
ववृधे शूरसेनेशतेजसा शनैर्कैर्नृप ! ॥ ३१ ॥
अथ काश उपावृत्ते कुमारः समजायत ।
जनयन् शूरसेनानां शृण्वतां परमां मुदम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

चित्र केतु उवाच ॥

हे भगवन् ! तप ज्ञान समाधि से यह पाप धाखे मुनियों को जीवों के बाहर और भीतर का कौनसा समाचार नहीं, विदित है ॥ २३ ॥

हे ब्रह्मन् ! आप जानते हो तो भी आपके पुंछने से जो मेरे मन में चिन्ता है सो आपकी जीह्वा से प्रेरित होकर कहता हूँ ॥ २४ ॥

श्रीशुकामिषुत भाषार्थदीपिका ।

अप्रजमपुत्रं क्षुत्तृक्यामजपानकामपरे सूक्ष्मन्मादयो यथा न सुखयन्ति ॥ २५ ॥

पूर्वैः पित्रादिभिः सह गतं प्राप्तं तमो नरकं प्रजया यथा तरेम तच्छब्दं विधेहि ॥ २६ ॥ २७ ॥

यज्ञोच्छिष्टं यज्ञोपम ॥ २८ ॥

अग्न्या हर्ष मरणेन च शोकं प्रददातीति तथा इत्येव-
मुक्त्वा ययौ ॥ २९ ॥ ३० ॥

शूरसेनानामीशस्य तेजसा बीर्येण यो गर्भः स ववृधे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतासभाषार्थकृतमागवतचन्द्रचमिका ।

तावत् कस्य पुत्राक्षामप्रयुक्तायाश्चिन्ताया नितरामनिवृत्तिहे-
तुत्वं वर्तमानितमाह-लोकपालैरपि प्राध्यास्तेषा-
मापि दुर्लभा इति भावः साम्राज्यं सार्वभौमत्वं तद्रूपं यद्वैश्व-
तत्प्रयुक्ताः सम्पदः भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धयः अप्रजमपुत्रं
मां न नन्दयन्ति न सुखयन्ति यथा क्षुत्तृक्यामजपानादिकं कामय-
मानमितरे अक्षय्यमवनितादयो न सुखयन्ति तद्वत् ॥ २५ ॥

तच्छब्दात् हे महाभाग ! पूर्वैरस्मत्पित्रादिभिः सह यथा गतं
प्राप्तं दुस्तारं तमो नरकं यथा प्रजया पुत्रेण हेतुना यथा तौ-
म तथा विधेहि तवाभ्युपगच्छेत्तर्थाः "अपुत्रस्य गतिर्नास्ति"
इति किमद्वैतमनुसृत्य पूर्वैः सह गतं तम इत्युक्तं "प्रजया

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

विषयकबुद्धिमती कृतधृतिः हे भद्रे ! मे पुत्रमानयेति धार्त्री
सत्यदायिनीमचोदयत् ॥ ४५ ॥

सा धार्त्री शायनं सुप्तं तम् उपपन्न्य कुमारसमीपङ्गत्वा
उत्तारं उन्नते तारके कनीनिके यथास्ते खोचने यस्य तादृशं प्रायो-
रिन्द्रियैरात्मना जीवेन च त्यक्तं दृष्ट्वा हा हातास्मीति क्रोशन्ती
भुव्यपतत् ॥ ४६ ॥

कराभ्यामुच्चैरतितरां उरो ग्रन्थ्यास्ताडयन्त्यास्तस्या धाड्याः
नितरामातुरं दुःखयुक्तं क्षीनं स्वरमाकर्ष्य राक्षी कृतधृतिः त्वरया
भ्राम्यजस्यास्तिकं प्रविश्य सहसा सर्वथा मृतमेव बाधं मृतं
ददर्श ॥ ४७ ॥

ततः भूमौ पपात तथा परिदृष्ट्या पथमानवा शुचा शोकेन
मुमोह विचिन्ताभूत् । मोहमेव दर्शयितुं तां विचिन्तयि-विमृष्ट-
शिरोरुहाम्बरा विमृष्टाः विलुब्धिताः शिरोरुहाः केशा अंबरे च
यस्याः सा ॥ ४८ ॥

ततः नृपस्यान्तःपुरवासिनो जनाः हे नृपेति सम्बोधनं वा
जनानेवाह-नरानार्येभ्येति । नरा नार्यश्च सर्वे जना रोदनमाकर्ष्य
कुमारसमीपमागत्य राक्षा सह सुखदुःखाः सुखविता वस्तुः ।
तदा कृतागसः गरवानेन कृतापराधा अपि ताः सपत्न्यः समागत्य
व्यलीकं निष्कपटमिष यद्वा सकपटं यथा तथा मिथ्या वा वस्तुः
स्वाऽपराधं प्रच्छादयितुमिति भावः ॥ ४९ ॥

न लक्षितः मृत्युहेतुर्यस्य तं मृतं मृतं भूत्वा स चित्रकेतुः दुःखितो-
भूयति शेषः । तदेवाह-विनष्टदृष्टिरिति पुत्रे स्नेहानुबन्धः तेना-
नुबन्धेन हेतुना पथितया वर्धितया शुचा शोकेनातीव पीडितः
अत एव विनष्टदृष्टिः विनष्टा दृष्टिर्यस्याऽत एव पथि कश्चिप्रपतन्
कश्चिच्च स्खलन् कश्चिद्विमुर्छितः स राजराजः चित्रकेतुरनुसृत्य
गच्छद्भिः प्रकृतिभिरमात्यादिभिः द्विजैश्च परिभूतः ॥ ५० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

स्वामिनः स्नेहाभावे दासीत्वमप्रयोजकमित्याह । दासीना-
मिति ॥ ४१-४२ ॥

गूरं विधे ॥ ४३-४४

धार्त्री सनदात्रीम् ॥ ४५ ॥

उत्तारखोचनम् उन्नततारायुक्तनेत्रम् ॥ ४६-४८ ॥

अनुप्रकृतिः सप्रकृतिजनः ॥ ५०-५२ ॥

भीमद्विभनायकप्रवर्तितसारायंदर्शिनी ।

दास्या दासीव कस्याश्चिदुर्भगाया दास्या इव नवं दुर्भगा
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

राक्षोऽसुम्भता इतिभरिन् वासाम् ॥ ४२ ॥

दुर्मर्षा असहनायाः ॥ ४३-४६ ॥

बाधमेव मृतं तं मृतं ददर्शोत्सम्भवः ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥

ताश्च सपत्न्योऽपि ॥ ४९ ॥

अलक्षितोऽस्तको मृत्युहेतुस्तत्र तम् अनुप्रकृतिः अनुगतप्राप्त
सुदृढादिकः द्विजैर्भूतः पपातेति अमात्यादयो प्राणव्यादवश्च
पेतुरित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

दास्या दासीव दुर्भगा वचमिति शेषः ॥ ४१ ॥

राक्षो न समता इतिजीवनं वासाम् ॥ ४२ ॥

विद्वेषेण नष्टा मतिर्थासां ताः नृपति प्रति दुर्मर्षा क्रुद्धाः ॥ ४३ ॥

महद्वधं विषदानकं पापम् ॥ ४४ ॥

धार्त्रीस्तनदायनीमचोदयत् ॥ ४५ ॥

उन्नते तारे कनीनिके यथोक्ते खोचने यस्य तम् प्रायेण
इन्द्रियैः आत्मना जीवेन च त्यक्तं मृतं दृष्ट्वा ॥ ४६ ॥

कराभ्यामुच्चकैरः ग्रन्थ्या भृशतुरं स्वरमाकर्ष्य सहसा
बाधमेव मृतं मृतं ददर्श ॥ ४७ ॥

विमृष्टाः शिरोरुहाः अंबरे च यस्याः सा पृष्ठात मुमोह
च ॥ ४८ ॥

तदनन्तरं नृपस्यान्तःपुरवासिनो जनाः सुखयन्त्रसनाः अतः
एव सुदुःखिताः वस्तुः ताश्च कृतागसः सपत्न्यो व्यलीकं मृषैव
वस्तुः ॥ ४९ ॥

न लक्षितोऽस्तको मृत्युहेतुर्यस्य तम् मृतं भूत्वा विनष्टा
दृष्टिर्यस्य स स्नेहानुबन्धेन पथितया वर्धितया शुचा शोकेन
भृशं विमुर्छितः अन्नु अनुगताः प्रकृतयोऽमात्यादयो वस्य
सः ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

दासियों की क्या दुःख है क्योंकि उनको तो स्वामी
की सेवा से सदा मान ही मिलता है भाग्यहीन की तो
दासियों की भी दासी के सदृश हैं ॥ ४१ ॥

इस प्रकार सपत्नी की पुत्ररूप सम्पत्ति से जलने वाली
और राजाके असम्मत वृत्ति वाली उन रानियों को बलवाद्
विद्वेष पैदा हुआ ॥ ४२ ॥

एक तो जात की स्त्री माप ही दास्य चित्तवाली हू-
सरे विद्वेष से उनकी मति नष्ट होगई तब राजा के ऊपर
ममर्ष करके पुत्रको विष दे दिया ॥ ४३ ॥

राक्षी कृतधृति सपत्नियों के भारी कपट तो न जान
कर, सोता है ऐसे विचार कर देखकर के भी घर में विचार
ही रहा ॥ ४४ ॥

पपीत बालस्य स पादमूले मृतस्य विस्त्रस्तशिरोरुहाम्बरः ।
 दीर्घं श्वसन्बाष्पकलोपरोधतो निरुद्धकण्ठो न शशाक भाषितुम् ॥ ५१ ॥
 पतिं निरीक्ष्योरुशुचाऽर्पितं तदा मृतं च बाह्यं सुतमेकसन्ततिम् ।
 जनस्य राज्ञी प्रकृतेश्च हृद्रुजं सती दधाना विजलाप चित्रधा ॥ ५२ ॥
 स्तनद्वयं कुङ्कुमगन्धमण्डितं निषिञ्चती साजनबाष्पविन्दुभिः ।
 विकीर्य केशान्विगलत्स्रजः सुतं शुशोच चित्रं कुररीव सुस्वरम् ॥ ५३ ॥
 अहो विधातस्त्वमतीव बाक्षिशो यस्त्वात्मसृष्ट्यप्रतिरूपमीहसे ।
 परेऽनुजीवत्यपरस्य या मृतिर्विपर्ययभ्रेस्त्वमसि ध्रुवः परः ॥ ५४ ॥
 न हि क्रमभेदिह मृत्युजन्मनोः शरीरिणामस्तु तदाऽऽत्मकर्मभिः ।
 यः स्नेहपाशो निजसर्गवृद्धये स्वयं कृतस्ते तमिमं विवृश्रसि ॥ ५५ ॥
 त्वं तात ! नार्हसि च मां कृपणामनाथां त्यक्तुं विचक्ष्व पितरं तव शोकतप्तम् ।
 अजस्तरेम भवताऽप्रजदुस्तरं यद्भान्तं नयाह्यकरुणेन यमेन दूरम् ॥ ५६ ॥
 उत्तिष्ठ तात ! त इमे शिशवो वयस्यास्त्वामाह्वयन्ति नृपनन्दन ! संविहर्तुम् ।
 सुप्तश्चिरं ह्यशनया च भवान्परीतो भुङ्क्व स्तनं पिब शुचो हर नः स्वकानाम् ॥ ५७ ॥
 नाहं तनूज ! इदं हतमङ्गला ते मुग्धस्मितं^(१) मुदितवीक्षणमाननाजम् ।
 किं वा गतीरिह पुनरन्वयमन्यलोकं नीतोऽघ्रेण न शृणोमि कला गिरस्ते ॥ ५८ ॥

भाषाटीका ।

बुद्धिमती कृतकृति ने बहुत काज से पुत्रको सोचा स-
 पुत्रकर भाय से कहा कि हे भई ! मेरे पुत्रको ले आ ॥ ५५ ॥
 वह भाव सोते हुए बाळक के निकट जाकर हाथ ! मर
 गई ऐसे कह कर धरती पर गिरपड़ी ॥ ५६ ॥

उससमय दोनों हाथों से छाती कूटने वाली उस भाय के,
 ऊँचे खर को सुन कर बड़ी जल्दी रानीने पुत्रके समीप जाकर
 एका एकी मरे हुये बाळक को देखा ॥ ५७ ॥

वस उस बड़े हुये शोक के मारे रानी भी धरती पर
 गिर पड़ी और केश और बल खूब गये और मूच्छा को
 प्राप्त होगई ॥ ५८ ॥

तब तो राजा की रनिवास के मर और मारी सबही परि
 जन रोना सुन कर जल्दी जाकर मुख्य दुःख वाले थे तो भी
 और नसि दुःखित होकर रोने लगे । और जिनोने विपदिवा
 या वो भी सब जाकर मिथ्या रोने लगी ॥ ५९ ॥

राजा भी बिनाकरख माखून भवे पुत्र को मरासुन कर
 पन्था का होगया और मार्ग में गिरते पड़ते खोदानुबंध से प्रति
 मास बड़े हुये शोक के मारे बुद्धितहोता हुआ जनास्य प्राण

यादि कौ सहित बाळक के पास जाकर मरे भवे बाळक के
 पाउन में पड़गया । उस बलत केश और बल सब खूब गये
 बड़ी २ भास होता था और मांशुओं के मारे कंठ टक गया और
 कुछ भी बोलने को समर्थ न हुआ ॥ ५०—५१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीकीपिका ।

बाष्पकलाभिरभुविभुभिरुपरोधतः संवृतात्वेन निरुद्धः कण्ठो
 बन्ध ॥ ५१ ॥

उदशुचार्पितं बहुशोकैर्न श्वाभ्रम एकमेव सन्ततिरुपम ॥ ५२ ॥
 विगलत्स्रजः कञ्जो वेष्ट्यस्तान् केशान् ॥ ५३ ॥

आत्मसृष्टेरप्रतिरूपमननुकुर्यं चेष्टसे तदेवाह—तु अहो परे
 हुये जीवत्यपरस्य बाळस्य या मृतिस्तत् तदा हि वृद्धस्य
 सुदिसामर्थ्याभावे बाळे च मृते सति तय मृदिनेष्टा स्वा-
 दित्यर्थः । ननु, साम्रतं यमृष्टेर्परीतोऽस्मीति चेत्तत्राह—विपर्य-
 यो विपरीतोऽर्थः चेत्तर्हि त्वं प्राणिनामतिदुःखकारिवात् प्रयो
 निजः परः यन्मरिचि न तु कृषादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु, जीवकमानुसारेण जन्मादि कुर्वती मन कोऽपराधक-

श्रीधरकामिकृतभाष्यटीपिका ।

ब्राह्म—नहीति । पुत्रे जीवत्येव पिता प्रियते पितरि जीवत्येव पुत्रो जायत इति क्रमो नास्ति कर्माधीनत्वादिति चेत्तद्व्या-
त्मकर्मभिरेव तज्जन्मादिकमस्तु किं त्वया कृतं ? ननु, मयेभ्यरेण
विना जडेः कर्मभिरिदं कथं सिध्येत् ? भवतु नाम तथाऽपि
निजसर्गहृदये ते त्वया यः स्नेहपाशः कृतस्तमिमं स्वयमेव
विहृत्स्वसि छिनत्सीत्यादिक्रोधाति न ह्येवं विधं दुःखं दृष्ट्वा
कश्चिदपि पुत्रादिषु स्नेहं करिष्यतीति भावः ॥ ५५ ॥

अप्रजनुस्तरमप्रजानां दुस्तरम् अकरुणेन सह ॥ ५६ ॥

अशानया क्षुधा ॥ ५७ ॥

तनूज इं पुत्र । नाहं प्रथमं त्वत्पार्श्वमागता सती तव
मुग्धस्मितं वक्तुं दृष्ट्वा दृष्टव्यस्मि इदानीमपि गिरो न
मृद्योमि तर्हि किमपुनरन्वयं पुनरागमनं यथा न भविष्यति
तथा गतोऽसि ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मृतस्य बाह्वस्य पादसूत्रे पपात कथम्भूतः विभ्रष्टा शिरो-
रुहा अंबरे च यस्य हीर्यं यथा तथा भवन् भ्रातृं मुञ्चन्
बाष्पकलाभिरभुविभुमिदपरोक्षतः सम्भृतरथेन निरुद्धः कपटो
यस्य तादृशः भाषितुं किञ्चिदपि वक्तुं न शक्याक नाश-
कोत् ॥ ५१ ॥

तदोक्तमुवा महता शोकेनार्पितं व्याप्तं पतिं तथैकमेव
सन्ततिकर्तुं मृतं बाह्वं पुत्रं च निरीक्ष्य जनस्य राक्षः प्रकृते-
रमायादेव हृद्रुजम् मनःपीडां दधाना पुण्यान्ती सती कृतघुतिः
राक्षीति पाठे सती राक्षीजनस्य प्रकृतेश्च हृद्रुजं दधाना सती चित्रधाऽ
नेक प्रकारं विवक्षाप ॥ ५२ ॥

चित्रधा विवक्षापमेव प्रपञ्चयति—स्तनद्वयमित्यादिना, कलागिरस्त
इत्यन्तेन तावत्कुङ्कुमगंधेन कुङ्कुममिश्रहरिचम्पनेन मण्डितं भूषितं
स्तनद्वयमञ्जनयुक्तैर्वाष्पायिर्बुभ्रुभिरभुविभिर्निविश्रुती विगलन्ती
कक्षेऽप्यस्ताम्बुकाभिकीर्यं कुररीष पुत्रं प्रति सुखरं चित्रं यथा
तथा शुशोच ॥ ५३ ॥

हे विधातस्त्वमहो बालिशः मूर्खः निष्कपो वा कुतः
यत्प्रमात्स्येः स्वकर्तृकस्यैः पित्रादिक्रमनिबद्धाया अप्रतिरूपम्
अनुरूपम् ईहसे चेष्टसे तदेवाह—परे प्राकालजाते पित्रादौ
अनुजीयति सत्यपरस्य पञ्चात्कालजातस्य पुत्रादेर्वा मृतिर्मर-
णमिति तदेतद्व्यतिरूपमित्यर्थः विपर्ययश्चेद्यद्युक्तविपर्यय एव स्यात्पु-
त्रादौ जीयति पित्रादेरेव मृतिः स्वादित्यर्थः तर्हि त्वं भ्रुवं
नूनं परः सर्वोत्कृष्टो भवेः नियमेन तदभावात्सर्वं बालिश एवेति
भावः । यथा ननु सृष्टिस्तु पित्रादिक्रमेणैव मृतिस्त्वनियतेति
चेत्तत्त्वं भ्रुवं नूनं परः सर्वोत्कृष्टोऽक्षीत्यभिप्रेतः ह्येव इति
प्रथमाश्रयात् ननु त्वं गिरः शत्रुरसीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु, तदनुकर्मानुसारेण उत्पत्तिमरणयोः स्तः न चात्र क्रमोऽस्ति
न वा ममाभिरपराधोऽस्तीत्यत्राह—न हीति । इह प्रकृतिसमरस्य
अपीरियां मृत्युजन्मनो उत्पत्तिमरणयोः क्रमो नास्ति चेत्प-

आज्ञाते पुत्रे जीवत्येव पिता पूर्वं जातोऽत्रियत इत्येवंचि-
क्रमो नास्ति चेदित्यर्थः उत्पत्तिक्रमेणैव मृतिक्रमो नास्ति
चेत्यर्थः जन्मप्रद्वयं दृष्टान्ताद्येन यथा जन्मनि क्रमोऽस्ति
तथा मृतौ क्रमो नास्तीति चेत्तद्व्यात्मकर्मभिः स्वयमेवमिरेव
तत्तदुत्पत्तिमृत्यादिकं सर्वमस्तु किमीभ्यरेण त्वया कृतमस्ति ?
कर्मानुसारेण फलप्राप्तोऽहमिति चेत्तत्राह—य इति निज-
सर्गहृदये ते त्वया यः स्नेहपाशः पुत्रादिषु स्नेहरूपः पाशः कृत-
स्तमिमं स्वयमेव विहृत्स्वसि आपरेत्वात्पार्श्वमायां वद किन्पी-
त्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं ईदं प्रत्याकुश्याय मृतं बाह्वं प्रति विवक्षाप-त्वमि-
ति । हे तात पुत्र । मामनायामेतद्दुःखसागराद्ब्रह्मकरिहा दीर्घां
दुःखितां त्यक्तुं नार्हसि तव शोकेन तत्तं पितरं विवक्षुं
विचक्ष्य पश्य यद्यस्मात्स्वकर्तृकद्वयलोकाद्प्रजनुस्तरमनप्यस्य-
प्रयुक्तादपि क्लेशाव दुस्तरम् अप्रजनुक्लेशस्तु यथाकथञ्चित्तोदुं
शक्यः अयं तु नितरां सोदुमशक्य इति भावः । एवायं
शोकं तरेम यदि न पश्यसि तर्ह्येककथेन निरुद्धेन वनेन
कराभूतेन मामपि दूरं नय मामपि यमसमीपं नयेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

हे तात पुत्र । त्वमुत्तिष्ठ इमे वयस्वार्त्स्वसमानवयवः
शिष्यो बाह्वाः हे नृपनन्दन । त्वया सह संविदुं त्वामाह्वयति
किञ्च त्वञ्जिरं सुतः अशानया क्षुधा च परीक्षो व्याप्तः कृतः
स्तन्यं दुरथं पितृ स्वकानां गोऽस्माकं शुशो हरार्पमुद ॥ ५७ ॥

हे तनूज पुत्रक । ते त्वमिदं मुञ्चन्मममहं न दृष्ट्वा
न दृष्टवती कथम्भूतं मुग्धं स्मितं वक्तुं दृष्ट्वा दृष्टव्यस्मि इदानीमपि
गिरो न मृद्योमि तर्हि किमपुनरन्वयं पुनरागमनं यथा न भविष्यति
तथा गतोऽसि किञ्चित् ॥ ५८ ॥

श्रीमद्भागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भानुयां चित्रवाचा वदन्ती शुशोचेति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

शोकलक्ष्यं वाक्यं दर्शयति—अहो इति । अतीव बालिश
जडाजडः कथं मम जात्यमापाद्यत इति तत्राह—बालिश-
यस्त्वमात्मसुखेऽप्रतिरूपं प्रतिकृत्वं विदुर्महर्षे तु यम् “कु-
त्रैवधारये” इत्यभिधानात् कथमिदं विदुश्चेष्टाऽस्मादाह—पर-
परे पूर्वतमे पितरि मातरि वा जीवत्यपरस्य पञ्चात्पुत्रस्य पुत्र-
या मृतिः सा त्वयाऽऽपाद्यते यस्मात्प्रमादिति शेषः यद्यपि क-
रेऽयं क्रमस्तथापि जितानुपपन्नोऽयमिति सूचयति नूनोति ।
कथं तर्हि जात्यपरिहार इति तत्राह—विपर्यय इति । कथञ्चि-
पर्ययोऽन्वया पूर्वतमेव पूर्व मृतिः पञ्चात्पुत्रस्य पञ्चात्पुत्र-
यादि तर्हि भ्रुवं निश्चितं त्वं परोसि जडाहम्बः प्राक्षोसि क-
थानुसारिचेष्टादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

सन्तापकोषयगादिष्वनर्थक्यः कथिदितिवचनात्सन्ताप-

श्रीशुक उवाच ।

विलपन्त्या मृतं पुत्रमिति चित्रविलापनैः ।

चित्रकेतुर्भृशं तप्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥ ५९ ॥

तयोर्विलपताः सर्वे दम्पत्योस्तदनुव्रताः ।

रुरुदुः स्म नरा नार्यः सर्वमासीदचेतनम् ॥ ६० ॥

एवं कश्मलमापन्नं नष्टसंज्ञमनायकम् ।

ज्ञात्वाग्निरानाम मुनिराजगाम सनारदः ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां चित्रकेतूपाख्याने

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्नेन अत्र विशेषणैः विशेष्याध्याहारः एवं तुणावृतमहा-
शयैरित्यत्र महाशनशब्देन कथमवाधुरशब्दाध्याहार इति
शङ्का निरस्ता नीतः अन्यलोकं गतोसि ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

भाषाटीका ।

रानी भी उस समय पति को भारी शोक में डूबा हुआ
देखकर और एकही संगान ऐसे उन मरे भये बाछ पुत्रको देख-
कर निवास और प्रजा के दुःख को धारकर बहुत प्रकार
विखाप करती हुई ॥ ५२ ॥

कुंकुम चन्दन से खित दोगो स्तनों को कजरारे भांगुओं
से अत्यन्त सींचती हुई। पुष्पों की माला जिन से गिर गई
ऐसे केशों को बिखेरकर कुरी पक्षी के तरह पुत्रका बहुत
ही शोक करती हुई ॥ ५३ ॥

हे विधवा ! तू बडाही मूर्ख है जो तू अपनी मृष्टि के भी
प्रति दुःख चेष्टा करे है। मृष्टों के जीवने बाळक की जो मृष्ट्यु
होने है ऐसे विरहीत कलन बाळा जो तू है तो अशक्य तू सदां-
का बैरी है ॥ ५४ ॥

यदि इस संसार में प्राणियों का जन्म और मरण यदि
कमसे न होता होवे तो अपने कर्म से होता होगा परंतु अपनी
मृष्टि के वदने को जो तूने जेह रूप फांसी बनाई फिर उस
को आपही क्यों काटना है ॥ ५५ ॥

हे पुत्र ! मैं बडी हीन और अनाथ हूँ तू मोक्ष को देनेके योग्य
नहीं है शोक तपन अपने पिता को तो देख निपुत्रियों से पुत्तर
जो नम है सो तेरे सों हम सब विना भ्रम बातमें तरजावगे तुम
निर्दय बमराज के द्वारा दूरमतजाओ ॥ ५६ ॥

हे तात ! तुम उठो ये सब बालक तुमारे सखा हैं हे
नृपनन्दन ! ये खेलने को तुमको बुलाते हैं बहुत देर के
तुम सोये हो भोजन करो स्नानपान करो हमारे शोक को
हरो ॥ ५७ ॥

हे पुत्र ! नष्ट मङ्गल काल में तुमारे भोरो मुसकवातो
प्रसन्न दृष्टि बाळो मुख काल नहीं देख पावो क्या तुम
निर्दयने जहाँ से फिर न लोटे ऐसे शोक को पहुँचादिये
हो क्योंकि तुमारी बाणी नहीं सुन पडती ॥ ५८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषाप्रदीपिकायाम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्गीतरात्राचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं दम्पत्योरन्येषु च भृशं शोकाविष्टेषु सनारदः पुनर-
रङ्गिरास्तत्राययौ इत्याह मुनिः—विलपन्त्या इति । मृतं पुत्रं
प्रति चित्रविलापनैः प्रलपन्त्यास्तस्याश्चित्रकेतुरपि नितरां
शोकेन तप्तोऽत एव मुक्तकण्ठो रुरोद इति ॥ ५९ ॥

तयोर्विलपतां विलपतांस्ततोस्तदनुव्रताः सर्वे नरा
नार्यश्च रुरुदुः इतरस्सर्वजनजातमचेतनप्रायमासीदिति
वचनपर्यन्तः ॥ ६० ॥

एवं कश्मलं महदुःखमापन्नमत एव नष्टसंज्ञं विवेकरहितम्

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
अनायकं तत्त्वोपदेष्टृरहितं समुदायं ज्ञात्वा भीमारेण देवर्षि-
सहितोऽङ्गिरानाममुनिराजगामागतवान् ॥ ६१ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे
भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।
इयमेकैव बिलपम्बभूजाय इत्यतः पूर्वोक्तविद्यापं स्पष्टयति—
विषयपन्थामिति ॥ ५८ ॥

अचेतनं बुद्धिचूष्यं महमत्प्रवृत्तिगूढं पुरं वा ॥ ६० ॥
अनायकं बोधकरहितं अस्मिन्नवसरे सुहृदोंगिरस आगतिं
यकि—ज्ञातेति । अनेन ऋषिप्रिकाशदर्शयति स्पष्टितम् ॥ ६१ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे
भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।
अनायकं शोकनिवर्तकगूढं राजानमिति शेषः ॥ ६१ ॥
इति भीमज्ञागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे
• भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।
विषयपन्था सह ॥ ५८ ॥ ६० ॥

एवं सर्वनगरम् अचेतनमेव नष्टसंज्ञं ज्ञात्वा चित्रकेतोश्च मृत-
तुल्यत्वाद् अनायकम् ॥ ६१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
पष्ठे चतुर्दशोऽध्यायः सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वं तत्रत्यप्राणिजातम् अचेतनं नष्टसङ्गम् ॥ ६० ॥

सनारदः नारदज्ञानं घाति खण्डयतीति नारं ज्ञानं वा
इदातीति नारदस्तेन सह ॥ ६१ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे
भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुर्दशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले कि रानी मृत पुत्र को ऐसे विचित्र
तरह विद्याप करती रही और अत्यन्त तप्त चित्रकेतु राजा
भी कण्ठ खोज कर रोने लगा ॥ ५८ ॥

इन दोनों के विद्याप करने में उनके पीछे और भी सब
नर और नारी रोने लगे सर्व अचेतन प्राय होगया ॥ ६० ॥

एसे दुःख को प्राप्त और नष्ट संज्ञा पाखे राजा को असहाय
जानकर नारद जी को साथ लेकर अंगिरा नाम के ऋषि
राजा के समीप आये ॥ ६१ ॥

इति श्रीमत् भागवत महापुराण पष्ठस्कन्ध

कीभाषा टीका में चतुर्दश अध्याय
समाप्त ॥ १४ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पष्ठस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

—○:❖:○—

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

ऊचतुर्मृतकोपान्ते पतितं मृतकोपमम् ।
 शोकाभिभूतं राजानं बोधयन्तौ सदुक्तिभिः ॥ १ ॥
 कोऽयं स्यात्तव राजेन्द्र ! भवान्यमनुशोचति ।
 त्वं चास्यकतमः सृष्टौ पुरेदानीमतः परम् ॥ २ ॥
 यथा प्रयान्ति संयान्ति स्रोतोवेगेन बालुकाः ।
 संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते तथा कालेन देहिनः ॥ ३ ॥
 यथा धानासु वै धाना भवन्ति न भवन्ति च ।
 एवं भूतेषु भूतानि चोदितानीशमायया ॥ ४ ॥
 वयं च त्वं च ये चेमे तुल्यकालाश्वराचराः ।
 जन्ममृत्योर्यथा पश्चात्प्रागेवमधुनाऽपि भोः ॥ ५ ॥
 भूतैर्भूतानि भूतेशः सृजत्यवति हन्त्यजः ।
 आत्मसृष्टैरस्वतन्त्रैरनपेक्षोऽपि बालवत् ॥ ६ ॥
 देहेन देहिनो राजन् ! देहादेहोऽभिजायते ।
 बीजादेव यथा बीजं देहार्थं इव शाश्वतः ॥ ७ ॥
 देहदेहिविभागोऽयमविकेककृतः पुरा ।
 जातिव्यक्तिविभागोऽयं यथा वस्तुनि कल्पितः ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृत भाषार्थदीपिका ।

ततः पञ्चदशे चित्रकेतोः शोकापनोदनम् ।

कृतं तत्त्वोपदेशेन नारदेनाङ्गिरस्युजा ॥ १ ॥

मृतकोपान्ते शवसमीपे ॥ १ ॥

त्वं चास्य बन्धूनां मध्ये कतमः सृष्टौ प्रजाकृपायां
 अयं पुत्रोऽहं चास्य पितरिति चेत्तत्राऽऽह तुः—पुरेति । ये पूर्वजन्मनि
 पित्रादिकृपया संयुक्ता आसन् त एव मरणेन वियुक्ताः सन्तो
 वर्तमानजन्मनि कदाचित्तस्यैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवन्ति ते
 जन्मान्तरे तस्यैवान्यस्य वा कलत्रादयः शत्रुमित्रादयो वा
 भवन्त्यतो नायं नियम इति भावः ॥ २ ॥

तमेवाभिप्रायं प्रकटयति—यथेति । स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन
 यथा प्रयान्ति वियुज्यन्ते संयान्ति संयुज्यन्ते तथा कालवेगेन
 देहिनो जीवा अपि ॥ ३ ॥

तथाप्येतावन्तं कालं मम पुत्रो नाभूद्वार्धके जातो मृत
 इति दुःखमिति चेत्तत्राह तुः—यथा धानासु बीजेषु धाना बीजान्त-
 राणि भवन्ति कासुचित्कदाचिन्न भवन्ति नोत्पद्यन्ते नश्यन्ति
 च न तु भवन्त्येव तिष्ठन्त्येवेति वा नियमः एवमेव भूतानि
 पुत्रादिकृपायां भूतेषु पित्रादिषु । अतो धानानां जन्मजनकत्वेति
 यथा पितृपुत्रादिभाषा नास्त्वियमप्रापीति न शोकः कुर्यादिति
 भावः इदमाशयेरितानामेव भवन्ममभवनं न वस्तुतः ॥ ४ ॥

तस्य च सर्वसाधारणत्वात् पुत्र एव शोचनीय इत्याह तुः—

भीमशूरकामिकृत भावार्थदीपिका ।

।यज्ञेति । तुल्यकालाः वर्तमानकालीनाः जन्मनः प्राङ्मृत्योः । अथाथ यथा न सन्त्येवमधुनापि न सन्ति भो राजन्, प्रायश्चनयोरस्त्वास्वप्नवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

असत्त्वे, कथं प्रतीतिः कथं बाह्यमस्य जनक इत्याद्यभिमानस्मृतिराह—भूनेति । ईश्वरमायया सृष्ट्वात्प्रतीतिनिमित्तप्राप्तेनैव च भूतानामयमभिमान इति भावः नन्वीश्वरस्य सृष्ट्यादिभिः साधयमस्ति चक्षुर्गुणकामता प्राप्ता नास्ति चेत्कुतः प्रवृत्तिस्तत्राह—अनपेक्षोऽपि बाह्यवत् लीलया करोतीति ॥ ६ ॥

अथश्च जन्मादिव्यवहारो देहानामेव नत्वात्मन इत्याह—देहिनः पितुर्देहिनः देहिनः पुत्रस्य देहो मातुर्देहो देहादिभिजायते यथा बीजादेव बीजं जायते देहो तु शाश्वत एव अर्थो भूमादिव्यवहारो तद्वत् ॥ ७ ॥

ननु नृश्वरदेहप्रतिबोधिगिरादेहापि न शाश्वतः स्वात्तत्राऽऽह—देहदेहिनोरयं परस्परप्रतिबोधिभिभागः पुराऽनादिरविवेककृतोऽज्ञानकल्पितः जातिः सामान्यं व्यक्तविशेषस्तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सम्माने कल्पितः परस्परापेक्षसिद्धत्वेनानिरूप्यत्वात्तद्वदिति ॥ ८ ॥

भीमशूरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तन्नागतावक्रिरोनारदौ शोकापनयनाय तमुचतुरित्याह मुनिः—ऊचतुरिति । मृतकोपान्ते शब्दसमीपे पतितं मृतकोपमं शब्दसदृशं तत्र हेतुः शोकेनाभिभूतं तिरस्कृतविभेकं राजानं चित्रकं तु सवृत्तिभिः प्रकृतिपुरुषेश्वरबाधारम्भवेदिनीमिरुक्तिमिर्बोधयन्तौ विभेकमुत्पादयन्तावचतुः ॥ १ ॥

सवृत्तिमिर्बोधनप्रकारमेवाह—क इत्यादिना, वस्तुनि कल्पित इत्यन्तेन । तावज्जीवानां परस्परं निरुपाधिकसम्बन्धमाभावाद्वापाधिकसम्बन्धप्रयुक्तशोकमोहमयादेर्मिमित्तसम्बन्धस्यैव निवृत्तेन शोकहेतुरस्तीत्युच्यते—कोयमिति—हे राजेन्द्र, यं प्रति भवाननुशोचति सोऽयं प्रवाहकपायां मृदौ पुरा भूतकाष्ठे इदानीं शोचति सोऽयं प्रवाहकपायां मृदौ पुरा भूतकाष्ठे इदानीं वर्तमानकाष्ठे इतः परं भविष्यत्काष्ठे वा तव कः स्यात् स्वमप्यस्य शोच्यमानस्य कतमः ? यदि जीवात्मानं प्रति शोचसि तर्हि शोच्यस्य जीवस्य तव च कस्त्वसम्बन्धः ? काष्ठत्रयेपि नास्ति तव सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ २ ॥

देहद्वारकपितृपुत्रसम्बन्धेनानुशोचामीत्युच्यते—यथेति । अतोवेगेन प्रवाहवेगेन यथा बालकाः सिकताः कदाचित्संयान्ति संयुक्ता भवन्ति कदाचित् प्रयासित विप्रयुक्ता भवन्ति तथा कौञ्चन निमित्तेन देहिनोऽप्यन्येर्देहिभिः सह संयुज्यन्ते वियुज्यन्ते च देहिनां परस्परं काष्ठकर्मायत्तदेहद्वारकसम्बन्धस्वोपाधिकत्वाद्वाधिविषये तत्प्रयुक्तसम्बन्धस्यापि बिम्बवाङ्मितीसम्बन्धप्रयुक्तः शोको न कार्य इति भावः ॥ ३ ॥

ननु, पितृपुत्रत्वादि सम्बन्धो न केवलमारमगवः नापि देह

मात्रगतः अपि तु विशिष्टगतः अतो निशिष्टं प्रत्येवाहं निशिष्टरूपः शोचामीति चेदेवमपि न शोकः कार्य इत्याह—यथेति । यथा धानासु बीजेषु जातिगुणादिविशेषणाविशिष्टेषु तादृशयोधाना बीजान्तराणां ईश्वरसङ्कल्पेन भवन्त्युत्पद्यन्ते अपादानस्यैवाधिकरणात्प्रविशत्तया सप्तमी न भवन्ति नश्यन्ति च तथा भूतेभ्यः भूतान्तरागम्यपीश्वरमाययात्पद्यन्ते नश्यन्ति च । अथागिऽयोऽप्राणिनामिव प्राणिभ्यः प्राणिनामप्यत्यस्तेभ्योऽश्वरसङ्कल्पायत्तत्वात्तद्वत्प्राणिमिरपीश्वरमायार्थं भवमनुसन्दधान् स्तृण्यामिव स्थेयं न तु शोकः कार्यः किञ्च भिन्निष्टे विशेष्याशस्य र्जयस्य गन्तव्यश्च न शोकः कार्य इति भावः ॥ ४ ॥

ननु, गच्छन् विशेष्यांशो जीवः साक्षात्सम्बन्धापादकमवस्थितं देह प्रत्यनुशोचामीत्यत्राह—वयञ्चेति । वयं त्वं चान्वे इमे चराचराश्च सर्वे तुल्यकालाः वर्तमानकालीनायथा जन्ममृत्योः प्राक्पश्चाच्च न सन्ति जन्मनः प्राक् नास्त्यमृत्योः पश्चात् भविष्यन्ति भो राजन्, अधुनाऽयमप्येवमवस्थान्ति विशदयणाधारस्थमिमं देहमप्यसन्तं पश्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

यदीदमायया भूतेभ्यो भूतानि भवन्ति न भवन्ति तर्हि तस्य स्वातन्त्र्यरूपमोश्वरत्वमेव न स्वात्तज्जीवविशेषापेक्षया सुखदुःखप्रदत्वेन वैषम्यनेर्धृयप्रसङ्गात्तयोश्च कर्मवश्यजीवधर्मवाजीवधर्मकर्मवश्यप्रसङ्गादित्यत्राह—भूनेति । भूतेशः समष्टिद्वयस्मृत्यन्तर्गतस्थितानां सर्वेषां भूतानामीशः अन्तःप्रविश्य तत्तज्जीवकर्मानुसारेण प्रशास्ता आत्मना स्वेन सुष्टेरत एवास्थतः सृजतीत्यनेन तस्य स्रष्टृत्वकलेतरविलक्षणत्वं, सर्वोद्योक्तपुक्तत्वम्, अज इत्यनेन कर्मफलानुभवाय तदाद्यत्तात्पर्यादिराहित्योक्त्याऽवाप्तसमस्तकामत्वमप्युक्तं भवति । नन्वेवंभूतः सृजतव्यापि जगत्सृष्ट्यादेः केनचित्प्रयोजनेन अधितर्प्य निष्पाद्योजनस्य प्रवृत्त्यसम्भवात् तत्र शुद्धिपूर्वकारिणामारम्भे हि द्विविधं प्रयोजनं स्वार्थः परार्थो वा ? न हि परस्य प्रशङ्गाः स्वभावेन एवावाप्तसमस्तकामस्य जगत्सर्गेण किञ्चन प्रयोजनमनवाप्तमवाप्यते, नापि परार्थः । अवाप्तसमस्तकामस्य परार्थता हि परानुग्रहेण भवति नचेश्वरगर्भजमजरामरणरकादिनानिष्पातन्तुःखबहुलं जगत्कल्याणान् सृजतीत्याशङ्कमानं प्रत्याह—तुः—निरपेक्षापि बाह्यवदिति । प्रयोजननिरपेक्षापि बाह्यवत्सृजतीत्यर्थः इष्टान्तस्सारस्येन जगत्सृष्ट्यादेस्तदलोकप्रयोजनत्वमुक्तं निरपेक्षोपीत्यनेन लीलावर्तनरिक्तप्रयोजनान्तरनिरपेक्षत्वं चोक्तम् अतोऽनाप्तकामत्वमङ्गः नापि प्रवृत्त्यसम्भवः केवललीलेकप्रयोजनानां कंदुकाधारमाणां बाह्यमहाराजादिषु वशनात् नन्वेवमपीश्वरस्य देवतिर्कृतमनुप्यस्यावरात्मनोऽकृष्टमध्यमापकृष्टसृष्ट्या पक्षपातः प्रसज्येत अतिघोरदुःखयोगकरणाभेदेयं चावर्जनीयमिति शोकमानं प्रयुक्तं भूतेषां इति, अयं भावः एवं कष्टरापि न वैषम्यादिवैषम्यप्रसक्तिः सर्वभूतानां तत्तत्कर्मानुसारेण नियन्तृत्वाद्विषमसृष्टेः सुखदुःखादेश्च देवादिभ्यश्चकर्मसापेक्षत्वादिति भावः तथा च भूतिः “साधुकारी साधुभवति पापकारी पापोभवति पुण्यः पुण्येन कर्मणाभवति पापः पापेन कर्मणा” इति तथाचोक्तं भगवता पराशरेणापि देवादिभ्य-

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

खिद्ये हेतुः सृज्यानां क्षेत्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तिरवेति—

“निमित्तमात्रमेवामौ सृज्यानां सर्गकर्मणि ।

प्रधानकरणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥

निमित्तमात्रमुक्तं वै नान्यत्किञ्चिदप्यन्ये ।

नीयते नपतां भेषु स्वशक्त्या घन्तुमस्तुताम्” इति ॥

स्वशक्त्या स्वकर्मणैव घन्तु क्षेत्रज्ञयस्तु घन्तुनां देवादिवस्तुतां प्राप्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

किञ्च देहस्य जन्ममरणादिविज्ञानात्त्वादपुरुषार्थस्वरूपत्वादात्मनस्तु तद्विपरीतस्वभावत्वाच्च न देहस्य स्वल्पप्रयुक्तशोकाः कार्ये इत्याहुतः—देहं नति । हे राजन् ! देहिनो जीवस्य देहः देहेन पितृशरीरेण देहान्मानुशरीरादभिजायते यथा बीजादेव भूमौ निहिताद्वीजान्तरं जायते तद्वत् ‘विहउपचये’ इति धातुपाठादुपचयार्थकादिद्विधातेर्निष्पन्ना देहशब्द उपचयापचयादिषड्गावधिकारवद्वाचकः प्रयुक्तः तस्य तत्स्वाभाव्यसूचनाय एवं चाग्नेरीण्यं प्रणीव जलस्य शैत्यप्रणीव देहस्य मृतिप्रति शोको मुपेति भावः आत्मनो देहनिपरीताकारत्वं मुक्तं देहार्थं इव शाश्वत इति देही जीवः शाश्वतः नित्यः सनैकैकरूपभ्रातृ-एवार्थः पुरुषार्थरूपः आनन्दरूपः आनन्दो हि पुरुषार्थः । इति शब्द एवकारार्थः निपातानामनेकार्थत्वात् पुरुषार्थरूप एवेत्यर्थः नित्यत्वसत्तैकरूपत्वानन्तरूपत्वादिविज्ञानात्त्वात्मानुशरीरं विहाय तद्विपरीतं देहं प्रत्यनुशोको व्यर्थ इति भावः ॥ ७ ॥

देहिनो देहो जायते देहार्थः इव शाश्वत इति च नित्यसम्बन्धार्थकमर्थेनित्ययान्तेन जीवो निर्दिष्टः तत्र यद्यनन्त-तुःत्वाकरदेहमन्वन्तो जीवस्य नित्यश्चेदपुरुषार्थनित्यमन्वन्-विधेनोपपुरुषार्थरूपतेन स्यान्न तु पुरुषार्थरूपत्वमिति-शङ्कां निराकुर्वन्नागाहुतः—देहीनि । पूरा योयमविवेकः अगादिसिद्धो देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमरूपः परमार्थकर्ममूल-कस्तेन कृतो देहदेहिविभागः न स्वरूपतः अयं देहोऽयं देहीनि विभागरहिते आत्मनि देवमनुष्यादिदेहप्रति सम्बन्ध्य-यमात्मा नदात्मनिसम्बन्ध्यं देह इतिविभागः केवलदेहात्मादि-भ्रममूलतः सञ्जात इत्यर्थः यथाऽवस्तुनि रजतत्वज्ञात्याभय-रजतःशक्तिभिरे शुत्वादिघन्तुनि इदं रजतमिति रजतत्वतदाभय-व्यक्तोर्विभागः परमार्थसादृश्यादिकोपमूलकेन भ्रमेण कल्पित-स्तद्वत् यद्यपि दृष्टान्ते रजतत्वतदाभयरूपजातिव्यक्त्युभय-भिरे शुत्वाद्वा जातिव्यक्तिविभागः कल्पितः स च विभागः प्रमीनिमात्रविषयः न तु प्रमितिविषयः अत एव नेदं रजत-मिति तत्र वाच्यप्रवृत्तिः दार्ष्टान्तिके तु देहं प्रत्याभयभूत एवा-त्मरूपे घन्तुनि देहदेहिविभागः स च प्रमितिविषयश्च अत-एव हि तत्र नायं देहः नायं देहिनि पाश्चात्यवादीनादर्थेन चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विपर्ययं तथाप्युभयत्र जातिव्यक्तिविभाग-देहदेहिविभागयोर्भ्रमपूजकत्वस्य भ्रमकारणयोः सादृश्यकर्मणोः पारमार्थिकत्वस्य च सास्त्रादृष्टान्तदार्ष्टान्तिकमात्र उतपन्नः न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकत्वादे सर्वसाधर्म्यमवेक्षितम् अन्यथा तयो-क्तादात्म्यापत्त्या दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकमात्रस्यैव काव्यसङ्गतत्वापत्तेः

अविवेककृत इत्यनेनाविवेकं प्रति निमित्तभूते पुण्यपापात्मके कर्मणि परमात्मोपासनेन निःशेषं निरस्ते सति तन्निमित्त-देहात्मभ्रमादेरपि निवृत्तावपुरुषार्थसम्बन्ध्यात्मस्वरूपमनुभूतं भवतीति सूचितं यथा दृष्टान्ते सादृश्यस्य दोषत्वनिश्चयेन निवृत्तं भ्रमे जातिव्यक्तिविभागानर्हशुत्वादिवापारम्भमनुभूतं भवति तद्वत् देहीनि इति प्रत्ययो न नित्ययोगेऽपि तु सम्बन्धमात्र इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र संसारो नित्यस्तनुच्छेदो ज्ञानेनैव तदपि निरंतरोपासि-तश्रीनारायणानुग्रहादुत्पद्यत इति एतत्सर्वं निरूप्यतेऽस्मि-न् अध्याये तत्राङ्गिरोनाम्नापत्य किं चकतुरित्याद्यनुग्रहमाह-अंशुक इति । मृतकोपास्ते शबसमीपे ॥ १ ॥

यमनु शोचति अयं तव कः स्यात्कीदृशी बन्धुः स्यादि-दावी पुत्र इति आन्तिश्चेत्तर्हि चिरञ्छिस्तुष्टौ पुरास्तीतकावे त्वमस्य बन्धुनां मध्ये कतमो बन्धुः पिता मातुलो वा सहो-दरो वा अतः परं पश्यति कावे च कतमो बन्धुरिति शेषः अथवा पूर्वोपरकावयोस्तव कतम इति योज्यं यथा पूर्वोत्तर-कावे युगयोर्न कोपि सम्बन्धस्तयेदानीमपि आन्तिमन्तरेत्येततः शोको न कार्य इति भावः ॥ २ ॥

ननु, नर्हीदं सर्वं मायाकल्पितमस्ति तत्राह—यथेति । यथा बालुकाः सिकताः स्रोतोवेगेन नदीप्रवाहवेगेन प्रवाप्ति संघात्येकत्र संयुज्य राशीभवन्ति तथा ‘कलहाने’ इति धातोः काखेन ज्ञानमूर्तिना देहिनः संयुज्यन्ते सम्बद्धयन्ते ‘कल द्रावणे’ इति धातोः काखेन संहारमूर्तिना वियुज्यन्ते ॥ ३ ॥

ननु, त्यक्देहाः पुनर्देहान्तरमाप्नुवन्ति इत शून्यतां प्राप्नो-स्वित्तिवृत्तिबलव्यामवस्थामिति तत्राह—यथेति । धानासु बी-जेषु अङ्कुरादिसमृद्ध्या परिपक्वेषु ससु ततो धानान्तराणि बीजानि कञ्चित् भवन्ति कञ्चित् प्रतिबन्धात् भवन्ति यथा, तथा मृतेष्वपि ईशमाया नारायणेच्छया चोदितानि प्रेरितानि पुनर्दिव्य-वहारयोग्यतयापद्यन्ते । कश्चिद्भ्रजनादिविषयकर्मप्रतिबन्धानि बीजानि अङ्कुरादिकार्ये न जनयन्ति यथा, तथा ज्ञानाग्निमूर्ति-तत्संसारबीजानि भूतानि पुनरावृत्तिशून्यायत्नां मुक्तिलक्षणाभा-सानि नोत्पद्यन्त इतीमं विषये वा इत्यनेन दर्शयति ॥ ४ ॥

इतोपि पुत्राद्यात्मना सम्बन्धः एवमित्याह—यथमिति अस्मिन् क्षण एव मुख्यकाव्यत्वं अन्वयोः क्षणयोः यथा नास्ति । देहनाष्टाह । तथा प्रकृतेरपीति भावः । ननु, देहनाष्टाना-शाङ्कां सदा मुख्यकारवाभावश्चेत्तर्हि सर्वदा मुख्यकाव्यत्वं कस्येति तत्राह - जन्ममृत्योरिति । जन्ममृत्योः पूर्वोपरकावयो-वेष्टा सुष्ट्यादिकं करोति तथाऽपुनाप्येवमेवेति, अनेन हरेरेक-देहेन सदातनत्वमुपपादितम् अस्य चैतन्यसदातर-वेपि देहस्य नास्तीति विशेष इत्याभिप्रायः “देहस्य सर्वथा नाद्याहनाद्या-तनत्वम्” इति स्मृतेः ॥ ५ ॥

भीमजिह्वजघजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

केनोद्भूतैर्भूतैरिति तत्राह-आत्मेति । भूतानि स्वयमेव सृजन्तीति किं न स्वादिति तत्राह-अस्मत्प्रैरिति । न आर्थायीं सृजत्ययमन्नपेक्ष इति । अथास्मात्सर्जनात्प्रयोजनापेक्षा न स्यात्कथं तर्हि सृजनं प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्त्यवशनादित्यत्राह--बाधवदिति । यथा बाधः प्रीडनं क्रीडति तथा "लोकवस्तु लीला कैवलयम्" इति सूत्रात् ॥ ६ ॥

भूतैरुपकरणैरीश्वरः कथं सृजतीत्यतस्त्वं प्रकारं दर्शयति--देहेनेति । पितुर्देहेन संयुक्ताम्मातुर्देहादेहिन उत्पत्त्यमानस्य पुत्रवत्त्वज्ञाजीवस्य देहाभिजायते न तु चेतनः तस्य नित्यत्वात् । 'विह उपचये' इति धातोः देहशब्दोपलक्षितपूर्वकर्मणा फलदानायेश्वरप्रेरितेन देहिनः पितृमातृशब्दवाच्यस्य देहादुपादानभूता-देहः पुत्रस्येति शेष इति वा अभीत्युपसर्गोक्तानेकमुखपरम्परा-मृष्टिमुपलक्षयति अत्र दृष्टान्तमाह--बीजादिति, बीजात्पनसादिव-क्षणाज्जलतेजसादिसाधनसामग्रीसंवृतादङ्कुराख्यं वृक्षजीवशरीरं तेन सह जायते तस्माद्युक्तजबाध्यातसारात्पनसादिबीजात्तरमुत्पद्यते तस्माच्चेति यथा कार्यपरम्परा न चैवमनवस्था मूलकार्यस्य प्रकृत्वात्मकत्वात् तथा पितृमातृविकारशुक्रशोणितसम्बन्धात्कलिषादिवक्ष्यं कार्यमभिमानि जीवेन सह जायते तस्मात्परिणतावयवात्स्त्रीपुरुषभूताद्वेन आदिकमेण कार्यान्तरं जायत इत्यनेन क्रमेण भगवान् भूतैः मृष्टिं करोतीति स्थितिसंहारयोरवमृष्टं तद्देहेभ्यरेच्छावशादिति ब्राह्मं "अथातो रेतमस्मृष्टिः" इति श्रुतेः तस्मात्सर्वाणि कार्याणि कानि चिदाहृत्यारम्भेन नारायणायनानि कानिचित्परम्परया तथीनानि तत्रापि विशेषस्तु प्रमाणादवमन्तैः तदुक्तम्--

"नारायणायना देवा ऋष्याद्यास्तपरायणाः ।

ब्रह्माद्याः केचनैवं स्युः सिद्धो योग्यं सुखं लभेत्" ॥

अत्रापि कियन्त इतीयमाशङ्का च ।

"नत्र कोऽप्यस्तु देवानामृषीणां शतकोटयः ॥

नारायणायनाः सर्वे येकेचित्परायणाः" इति ॥

• एतद्व्याख्यार्थं सर्वस्य नारायणाभयेण वक्तव्यत्वात् "मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणापरायणः" (१) इत्यादौ नोदाहृतं उभयप्रापीदमेव प्रमाणमिति सन्तोष्यते । ननु, देहनाशवदेहिनाशे पुरुषार्थानुपपत्तिरत्राह-देहीति, देहदेहिनामेव देही शाश्वतः अभिमानमन्तरेण जन्मनाशरहिततया कालत्रयेणैकप्रकारः कथमिव अर्थ इव मोक्षलक्षणपुरुषार्थ इव शब्दार्थ इव वा तर्हि ब्रह्मसाम्यमायात्मित्वस्याप्येतदेवोत्तरं देहार्थः जीवार्थः पदार्थः शाश्वत इव नित्य इव "द्रव्यं कर्म च कालश्च" इत्यादिः जीवनित्यत्वस्य अनारायणाधीनत्वेनोपचरितत्वाज्जरेण निरुपचरितनित्यत्वमस्त्योर्न साम्यमित्यर्थः केचिदेवं व्याचक्षते अर्थः नरत्वादजातिमात्रमिव यथा जातेर्नित्यत्वं तथा जीवत्वापीत्येतद्विपर्ययं "कुतो भस्मत्व-भासस्य नरत्वं पुनरित्येत" इति वचनात् तत्तत्परत्वादेस्तत्तत्साधेन नाशसम्भवात्नित्यत्वानुपपत्तेः ॥ ७ ॥

कुशोऽं स्थूलोहमित्यभेदानुभवादेहिनो नित्यत्वं देहस्या-नित्यत्वमित्यर्थं विशेषः कथं घटत इति तत्राह--देहेति । भवि-वेककृतोऽज्ञाननिर्मितः नवायमाधुनिकः शुक्तिरजतवदित्यत उक्तं पुरेति पुरा पुरातनः अनादिमानित्यर्थः अनेन ज्ञानेनाज्ञाने नष्ट उक्तविशेषो घटन इत्युक्तं भवति अत्र दृष्टान्तमाह--जातीति, यथा गवादिवस्तुनि गोत्वगवादिपिण्डानां विभागो भेदः कणादादीनामज्ञानेन कल्पितः न तु वास्तवः अज्ञानकृतत्वमात्रे दृष्टान्तोऽयं तस्माद्देहाभेदस्य अप्रयोजक इति कणादादीनामपि तमोयोग्यत्वप्रकटनाय तस्मादोदाहरणं वस्तुनि हरी गोपाश्वत्वादिजानिव्यक्तिविभागो यथा कल्पितः आरोपितस्तथेति वा ॥ ८ ॥

भीमजिह्वगोस्वामिकृत क्रमसम्बन्धः ।

शुद्धात्मनो वस्तुतो देहित्वं नास्ति ततो न च तस्य देह इत्येवम् । तत्र दृष्टान्तः यथा न वस्तुनि सर्वकारणं परमात्मानं जातिव्यक्ति-विभाग इति ॥ १-८ ॥

भीमजिह्वनाथनकवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

अथ पञ्चदशे भूपमुहधारा मुनिप्रथमः ।

शोकान्मन्त्रमन्त्रपदेषु नारदः किञ्चिदब्रवीत् ॥ १ ॥

अयं तव को भवेत् पुत्र इति चेत् मत्तं स्वमन्यस्य पतनः पितेति चेत् तत्राह, पुरा सृष्टौ पूर्वजन्मनि किंचा इदानीं किंचा अतः परं भाविनि जन्मनीत्यर्थः चे पूर्वजन्मनि पुत्रादिरूपेण संयुक्ता आसन् त एव मरणे ततो विमुक्ताः सन्तः वत्समानजन्मनि कदाचित् तस्यैवान्यस्य वा पुत्रादयो भवन्ति ते जन्मान्तरं तस्यैवान्यस्य वा कजत्रादयः अशुभिन्नादयो वा भवन्तीति भावः ॥ २ ॥

तमेवार्थं प्रकटयति--यथेति । द्योतसः प्रकाहस्य योगेन चालुका यथा प्रयान्ति विद्युज्यन्ते संयान्ति संयुज्यन्ते तथा काल-धेनेन देहिना जीवा अपि ॥ ३ ॥

नन्वहमस्य पिता वा पुत्रो वा एतस्मिन् जन्मनि भव्यस्मिन् जन्मनि भवामि न भवानि घेत्वादि जिज्ञासया सम्प्रत्यक्षमेव किमस्य मरम-प्रेमास्पदस्य विच्छेददुःखमहं केनापराधेनानुभवामि तदज्ञानमिति चेन्नात्र कोऽप्यपराधः किमत्र काल एव कारणाभिरूपाहनुः यथेति, तदप्येतावन्तं कालं मम पुत्रोनाभूत् पार्श्वके जातो मृत इति महदुःखमिति चेत्तत्राहनुः धानासु यवेषु धाना यधान्तराणि भवन्ति कदाचित् भवन्ति नश्यन्ति च एवमभूतानि पुत्रादीनि भूतेषु वित्रादिषु । अतो यवानां अन्य जनकस्येपि यथा पितृ-पुत्रादिभावो नास्ति एवमत्रापि न शोकः कार्य इति भावः 'धाना ब्रह्मयवे स्त्रियः' इत्यभिधानात् । इत्येवमेव यथा धानासु ब्रह्मयवेषु धाना न भवन्ति, एवमभूतेषु देहेषु भवद्विषेषु अपत्यजन-कादहरितेषु भूतानि अपत्यानि न भवन्ति किन्तु हे ईश !

(१) एतत्स्कन्धीयचतुर्दशव्याख्यपञ्चमश्लोकोपमः ।

भीमद्विभवाद्यन्तर्गतसाराधर्षिणी ।

राजन् ! मायया प्रेरितानि भवन्ति चेत्तद्वद्विना एव त्वत्प्रबोधार्थं
मायया त्वत्पुत्रोऽभूवमिति भावः ॥ ४ ॥

शोचनीयश्चेत् न केवलं मृतः पुत्र एव अपि तु दारामात्य-
स्यजनादयः सर्वे वर्तमाना अपि शोच्या एवेत्याहुतुः—वयश्चेति ।
तुल्यकाला एककालस्थिता जन्मनः प्राक् मृत्याः पश्चाच्च यथा
न सन्ति एवमधुनापि न सन्ति न ह्यत्रैककालिकं वस्तु वास्तव-
मुच्यते नञ्वास्तवं वस्तु भव्यैर्गणनायामुपादीयते इत्यत-
स्तत् सत्यमप्यसत्यायमानमेवेति भावः ॥ ५ ॥

नच मयायं पुत्रो जनितः केनाप्यलक्ष्मिनेन दारुणोनायं नाशित
इति स्वस्मिन् जनकत्वलक्षणां गुणः परस्मिन् नाशकत्व-
लक्षणां दोषप्रसञ्जनीय इत्याहुतुः । भूतैः पित्रादिभिः सृजति—
राजादिभिरवाति, सर्पादिभिर्हन्ति आत्मसृष्टिरिति पित्रादीनामिभ्वर-
सृष्ट्वादीश्वराधीनत्वाच्चेत्यर्थः । ननु, पूर्णकामस्वैश्वरस्य किं सृ-
ष्ट्वादिभिस्तत्राह—अनपेक्षांसि याल्लवलीलया करोतीति ॥ ६ ॥

सत्यमुक्तमीश्वरसृष्टेन पित्रा मया जनितः पुत्रोऽयं मृत
इत्यतः शोचामीति तत्राहुतुः—देहेन पितुर्देहेन देहिनः पुत्रस्य
देहो मातुर्देहादभिजायते यथा बीजादेव यत्नं जायते अतस्त्वया
जनित्रस्य पुत्रदेहस्य तथापि एव वर्तमानत्वात् त्वं कथमधुना
शोचामीति भावः । नन्वयं संप्रति देहि जीवात्मा नास्तीति
शोचामीति तत्राहुतुः, देही जीवोनाम अर्थस्तु शाश्वत एव
न स त्वया जनित्र इति तेन सह न कापि ने सम्बन्धोऽ-
स्तीति भावः ॥ ७ ॥

ननु, नश्वरदेहप्रतियोगित्वात् देशपि न शाश्वतः स्यात्तत्रा-
हुतुः । देहदेहिभोरयं परस्पर प्रतियोगि विभागः पुरा अनादिः
अविच्छेदकृतः अज्ञानकल्पितः जातिः सामान्यं व्यक्तिविशेषः
तयोर्विभागो यथा वस्तुनि सन्मात्रे कल्पितः परस्परपेक्षसिद्धित्वे-
नानिरूप्यत्वात् ॥ ८ ॥ ६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीनारदाङ्कुरोऽयं यथोपदेशो राजानं प्रतिकृतस्तथोच्यते—
ऊचतुरिति पञ्चदशेन ॥ १ ॥

भवान् यमनुशोचति सोयम् पुरा सृष्टौ पूर्वजन्मनि इदा-
नीं वर्तमाने जन्मनि अतः परं भविष्ये जन्मनि च तव कः
स्यात्पञ्चास्य कतमः नायं तव कोपि न त्वं चास्य कतमो
पीत्यर्थः पितृपुत्रादिसम्बन्धस्यानियतत्वादास्तिरवाच ॥ २ ॥

यथा स्रोतसः प्रवाहस्य वेगेन बालुकाः प्रथीमिन् वियुज्य-
न्ते ते संयान्ति संयुज्यन्ते तथा देहिनः पितृपुत्रादयः कालेन
कर्मफलभगवच्छक्तिभूतकालवेगेन वियुज्यन्ते संयुज्यन्ते च ॥ ३ ॥

धानासृपादानभनेष्वन्नबीजेषु यथा तत्तज्जातिगुणादियुक्ता
धाना अन्नानि भवन्ति च तथेश्वर मायया वयुनेन सङ्कुलपेन
तत्तज्जातिकर्मानसारिणा भनेषु पित्रादिषु भतान्पत्न्यानि अन्नानि

न भवन्ति च पितृपुत्रादिसम्बन्धो नित्योऽनास्त्यतो मम पुत्रो
मृत इति शोकोऽयुक्त इति भावः ॥ ४ ॥

किञ्च सर्वभूतेषु शरीरस्यानित्यत्वेऽपि प्रकृतिरूपेणानित्यत्वे
जीवस्य तु सर्वथा नित्यत्वमेवेति वस्तुनाशाभावाच्छोकोऽयुक्त-
इत्याहुतुः वयं च त्वं चेमे तुल्यकालाश्चराचराः सर्वे रीया-
अधुना सद्रूपाः भवन्ति एवं जन्मनः प्राक् नासद् अपि तु
आसन्नेव मृत्याः पश्चाज् भविष्यत्यपि तु भविष्यत्येवैल-
म्बयः “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” ।

नन्वेवाहं जातु नासं न त्वं मेने जनाधिपाः ।

नचैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥

इत्यादि श्रुतस्मृतयोपपन्नानुसन्धेयः ॥ ५ ॥

पाञ्चभौतिकेभ्यो भूतेभ्यो चराचरेभ्यो भूतानि चराचराणि
भगवान् सृजति अयति हन्ति च बालघत् निरहङ्गुरः ॥ ६ ॥

देहिनः पुत्रदेहगतस्य जीवस्य देहेन पितृदेहेन देहान्मातृ-
देहात् देह एव जायते देही जीवस्तु शाश्वतो ध्रुवः अर्थ एव
सर्वशास्त्रार्थभूतपरमात्मैव ॥ ७ ॥

नन्वेवं भूतो देहिदेहविभागबोधः “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादि
श्रुतिप्रामाण्यात् शोकसागरनिस्तारको मम कुतो न प्रागासी-
दत्राहुतुः—पुरा उपदेशमातृ देहिदेहविभागबोधात् पूर्वमयं देहि-
देहविभागः अविच्छेदनाऽबाधेन कृतः छिन्नः ‘कृतिच्छेदे’ यथा
वस्तुनि पदार्थे मनुष्यादौ कल्पितः प्रजापतिना रचितः सत्योर-
पि जातिव्यक्तः मनुष्यवत्तदाश्रयव्यक्त्योर्विभागोयं पुरा मनुष्य-
वत्तदाश्रयव्यक्त्योर्बोधात्पूर्वं अविच्छेदनाबाधेन छिन्नो भवति
तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

माया टीका ।

भीरुकिमणीरमणो जयति ॥

श्री शुकउवाच ॥

अंगिरा और नारद यह दोनों ऋषि शोक से व्याप्त
और उस मृतक बालक के समीप पड़े हुये राजा को अंग
वाणी से बोध कराने लगे ॥ १ ॥

हे राजेन्द्र ! जिसका तुम शोक करते हो इस सृष्टि
में यह पूर्व में तथा इस समय में और इस से आगे
तुमारा कौन होता है, और तुम इसके कौन होते हो ॥ २ ॥

जैसे प्रवाह के वेग से बालू मिलती है और अलग
होजाती है, उसी प्रकार काल के वेग से जीव भी संयोग
और वियोग को प्राप्त हुआ करते हैं ॥ ३ ॥

जैसे अन्नादिक बीज से बीज होता है किसी समय नहीं
भी होता, ऐसे ही ईश्वर की माया से प्रेरित, प्राणियों के
पुत्रादि रूप प्राण होते हैं, कभी नहीं भी होते ॥ ४ ॥

इस तम और वर्तमान समय में जो चराचर प्राणि हैं

श्रीशुक उवाच ।

एवमाश्वासितो राजा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ।
प्रमृज्य पाणिना वक्रमाधिम्बानमभाषत ॥ ९ ॥

राजोवाच ।

कौ युवां ज्ञानसम्पन्नौ महिष्ठौ च महीयताम् ।
अवधूतेन वेषेण गूढाविह समागतौ ॥ १० ॥
चरन्ति ह्यवनौ कामं ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः ।
मादृशां ग्राम्यबुद्धीनां बोधायोन्मत्तलिङ्गिनः ॥ ११ ॥
कुमारो नारद ऋभुरङ्गिरा देवलोऽसितः ।
अपान्तरतमो व्यासो मार्कण्डेयोऽथ गौतमः ॥ १२ ॥
वसिष्ठो भगवान् रामः कपिलो वादरायणिः ।
दुर्वासा याज्ञवल्क्यश्च जातूकण्यस्तथाऽरुणिः ॥ १३ ॥
रोमशश्च्यवनो दत्त आसुरिः स पतञ्जलिः ।
ऋषिर्वेदशिरा बोधो मुनिः पञ्चशिरास्तथा ॥ १४ ॥
हिरण्यनाभः कौसल्यः श्रुतदेव ऋतध्वजः ।
एतै परे च सिद्धेशाश्चरन्ति ज्ञानहेतवः ॥ १५ ॥
तस्माद्युवां ग्राम्यपशोर्मम मूढधियः प्रभू ।
अन्धे तमसि मग्नस्य ज्ञानदीप उदीर्यताम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

ये जन्म और मरण के पहिले और पीछे जैसे न रहे इस समय में भी ऐसेही जानौं ॥ ५ ॥

ईश्वर निरपेक्ष भी होकर बालक के तरह अपने सृजे हुये अस्वतंत्र प्राणिमो के द्वारा प्राणिमो को सृजता है पालन करता है और संहार करता है ॥ ६ ॥

हे राजन् ! देही (पिता) के देह से माता के देह में यह पुत्र का देह उत्पन्न होता है, जैसे बीज से बीज उत्पन्न होता है । तिसमें भी देही (जीव) तो शाश्वत (गित्य) है ॥ ७ ॥

यह देह है और यह देही है इस प्रकार का विभाग (भेद) प्रथम अविवेक से है जैसे घट पटादि वस्तुओं में जाति व्यक्ति का विभाग कल्पित है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आधिम्बानं वक्रम् ॥ ९ ॥ १० ॥

उन्मत्तयेव लिङ्गं वेषां ते ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

मम प्रभू रक्षकौ बोधे समर्थावर्त वा अतो युवाश्चयं ज्ञानदीपः प्रवर्त्यताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्भारतमहाकाव्येकतमभागवतचम्पूखण्डिका ।

एवमुचिष्यां बोधितश्चित्रकेतुर्ज्ञानविवेकः स्तुतुवाचैत्याह मुनिः ।
एवमिति । द्विजयोर्द्विजोनादयोऽपि भिन्नेवमाश्वासितः परि-
सत्तिवतो राजा चित्रकेतुराधिना पुत्रयोर्केन स्थानं ग्लानं वक्रं
पाणिना प्रमृज्य विद्योऽपामापतोवाच ॥ ९ ॥

तदेवाह—कौ इत्यादिना, ज्ञानदीप उदीर्यतामित्यन्तेन । ताव-
द्वृष्टव्येवौ तो युवां कौ इति पृच्छति—कविति, ज्ञानसम्पन्नौ अत-
एव पूज्यानामपि पूज्यौ युवांतावकौ ? पश्यन्ति किं पृच्छसीत्यत्राह-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अवधूतेन क्षुद्रेण धेपेण गूढो तिरोभाषितस्त्वेषो इह समा-
गतो युधामन्यथा क्षुद्रस्यैतादृशज्ञावसम्पत्तिर्दुर्लभाति भावः ॥१०॥

"विष्णोर्भूतानि लोकानां मङ्गलाय चरन्ति हि" इत्युक्तरीत्या
लोकानुग्रहायैवमेवावधूतधेया ज्ञानिनश्चरन्तीत्याह - चरन्तीनि ।
ब्राह्मणा भगवद्भक्ता उन्मत्तस्यैव क्षिप्त्वा येषां तादृशाः सन्तो
ग्राम्यबुद्धिनां विषयासक्तानां संसारिणां माहशानां बोधाय
ज्ञानोत्पादनायावन्तौ भूमौ कामं यथेच्छं चरन्ति हि यस्मा-
द्भगवत्प्रिया उत्तमसिद्धिर्जन एव माहशानां बोधाय चरन्त्यतो
युवां कौ इति वान्धवः ॥११॥

ब्राह्मणान्भगवत्प्रियानुन्मत्तसिद्धिर्जने चरत एव दर्शयति-कुमार
इति चतुर्भिः । कुमारः सनत्कुमारः ॥१२॥

रामो भार्गवः ॥१३॥

इक्षो दत्तात्रेयः स प्रसिद्धः पतञ्जलिर्माहामुनिर्भरद्वाजः
मुनिरुच्चयः वेदांशरोच्चय इत्यत्र सन्धिरार्यः वेदांशरो बौध्व
इति पाठे बोधस्य गोत्रापत्यं बौध्वः आङ्गिरसः "कपिवोधा-
दाङ्गिरसे" इति यज्ञः ॥१४॥

एतं कुमारादयः तथा उपरं च ज्ञानमेव सम्पद्येयां ते
सिद्धेशाश्चरन्ति ॥१५॥

युवां यो कौचिद्वा भवेत् तावद्यद्यस्माद्युवां प्रभूमाहस्य बोधो-
त्पादने दक्षौ तस्माद्युवाङ्ग्यां मम ज्ञानमेव दीपः स उदीर्यतां
हीयतामित्यर्थः कथम्भूतः अन्धे तमस्यज्ञानरूपे मग्नस्यात
एव मूर्खेभ्यः अत एव ग्राम्यपशोः प्रामे भवो ग्राम्यो नरः
स एव पशुस्तस्य ॥१६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देहदेहाविभागप्रतीतिरेतनुभवात्कथं नानात्वादिप्रतीतिभ्रान्ति-
रित्यत आह—नानात्वमिति । अनङ्गर्गः यो जीवस्तस्मादभ्यस्य
देहस्य धर्माः सुरो नरो ह्मिल्यादिनानात्वाद्यो द्रष्टृजीवस्य विद्य-
माना इति भ्रान्तिः क्रियाफलमिति हेतुगर्भविशेषणं कर्मफल-
त्वात् भ्रान्तिना दाहस्येभ्यस्तस्य विक्रयाः वृद्धिभ्रयादिविकारा
भ्रान्तिरिति भ्रान्तिः भ्रान्त्येभ्यस्तसमृद्धौ समृद्धौऽभ्रान्त्येभ्योऽस्तीति
दयो द्रष्टृजीविनो हरेरतज्जमा इत्येव भ्रान्ति "नहि द्रष्टृ-
ष्टेर्भिरिहोपो विद्यते" इति श्रुतेर्नैव दर्शनभ्रान्त्यनेन न देहि-
देहभेदे प्रमाणासत्त्वं भवतीति वा ॥१७॥

इदमेव विवृणोति । त इम इति । ये ये प्रत्यक्षादि-
प्रमाणासिद्धा जन्मनाशादयस्त इमे जीवस्य देहसंयोगादात्मनि
जीवे मनासि वा भ्रान्ति कुतोऽसद्गहाद्देहोहमित्यभिमानात् अत्रो
दाहरणमाह—स्वप्न इति जाग्रदृष्टसर्पस्याग्रादिसंस्कारवशात्स्व-
प्नेपि यथा तद्दर्शनात्सर्वं भयमित्याद्यनर्थजातं भवति तथाऽना-
दिकाक्षीनामिदृशाभिमानादनर्थकरः संसारः स्यादिति यद्यस्मा-

तस्मात्तन्निवृत्त्युपायमाह—नान्यदिति, अन्यदुदनर्थकराय न ध्याये-
दित्यन्वयः ननु, शुक्तिकाधिष्ठाने रजतं यथा प्रतीयते तथा
जन्मादिकं किमधिष्ठानमित्येतां मन्दाशङ्कां वा परिहरति—त इति
आत्माधिष्ठानं शुक्तिरजतवज्जन्मादिकं मिथ्याभूतं भवेदित्यतः स्वप्न
पदार्थानामर्थक्रियाकारित्वाद्यथासत्यत्वमङ्गीकर्तव्यं तथा जन्मादी-
नामित्यभिप्रेत्याह—स्वप्न इति, अन्यदेहात्मत्वम् ॥१८॥

अनन्यध्यानफलं सदृष्टान्तमुपपादयति—प्रसुप्तेति । प्रकर्षेण-
सुप्तस्य प्रकर्षेण सुप्तेर्भरणापरपर्यायत्वात्तन्निवृत्त्यर्थं जीवतोपीति
भूतप्राणस्यापि ज्ञानपूर्वं बाह्यमवृत्तिश्चैतस्य पुरुषस्यानहम्मानादे-
हात्मत्वादिभ्रान्तिज्ञानराहित्याद्यथा घोरा संभृतिर्न भाति तद्व-
त्तथा विमुक्तस्य सा न भाति । कुतः ? विमुक्ताहम्भावबुद्धित्वाद्दे-
वानन्यध्यानेन कैवलयप्राप्तिः सूचिता भवतीति ॥१९॥

फलितमाह—तस्मादिति । यतोऽनहम्मानिनो घोरसंसारहा-
निरभ्यस्य तद्भावश्च तस्मादभ्यस्तुत्रादिकं मनोमात्रं मनोगतरा-
गद्वेषजनितपुण्यपापनिमित्तम् एतदुक्तं भवति अहम्मानेन मनसो
रागद्वेषो रथातां तयोः पुण्यपापे भवतः ताङ्ग्यां च पुत्रादि-
कमुत्पद्यते "मनसो द्वेषरायाङ्ग्यां पुण्यपापसमुद्भवः । पुत्रादिपुण्य-
पापाङ्ग्यां तस्मात्सर्वमनो भवम्" इति वचनात् अनेन पुत्रादि-
र्हीर्घाद्युत्पादिकं पुण्यपापानिमित्तं भवतीति सूचितमिति ननु,
तदस्तु ततः किं प्रकृत इति तत्राह—जहीति । तद्वन्ननोपायमाह—
वासुदेव इति आत्मनि विम्बभूते देहास्वनरेवपि तद्देहगतदुःखा-
द्यस्पर्शं समर्थं इति द्योतनायेच्चर इति मनोधारणयोर्व्यवह-
त्प्रसादोद्भूतज्ञानाभिना तमोऽहम्मतत्वाच्चक्षुषं निर्मुक्तयेत्यर्थः ॥२०॥

आधिना ज्ञानम् ॥२३॥

अवधूतेन धेपेण भूबिक्रयिताकारेण ॥२४॥

उन्मत्तस्य क्षिणमेवामस्तीति तथा ॥२५॥

मार्कण्डेयगीतमयोर्मध्येऽन्यो नास्तीति द्योतनावाधशब्दः ॥२६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अवधूतेन धेपेण निजाच्छादनार्थं तदाकृतत्वात् ॥२०॥

अवधूतोविशेषतो भक्तवरसलस्य सामान्यतोपि ब्रह्मण्यदेवस्य
पियाः ॥२१॥

कुमार इति चतुष्कं । व्यासबादरायण्यदीनां तदानीमनाभि-
भूतानामपि गणना शास्त्रदृष्टेयेति ॥२२—२७॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

अवधूतेन धेपेणेति स्वगोपनार्थं ताङ्ग्यां तथा कृतत्वात् ॥
२०—२७॥

(नानात्वजन्मनाशश्चक्षयो वृद्धिः क्रियाफलम् ।
 द्रष्टुं भ्रान्त्यतद्धर्मापथाग्नेर्दाहविक्रियाः ॥ ० ॥
 तद्देहेहसंयोगादात्मन्याभ्रान्त्यसद्गृहात् ।
 स्वप्नपथा तथानान्यद्वयायेत्सर्वम्भयञ्चयत् ॥ ० ॥
 प्रसुप्तस्यानहम्मानात्राधोरा भाति संसृतिः ।
 जीवतोपियथातद्वाद्दिमुक्तस्यानहम्मतः ॥ ० ॥
 तस्मादन्यन्ममोमात्रजह्यहम्मततातमः ।
 वासुदेवे भगवति मनो धेह्यात्मनीश्वरे ॥ ० ॥)

अङ्गिरा उवाच ।

अहं ते पुत्रकामस्य पुत्रदोऽस्म्यङ्गिरा नृप ! ।
 एष ब्रह्मसुतः साक्षान्नारदो भगवानृषिः ॥ १७ ॥
 इत्थं त्वां पुत्रशोकेन मग्नं तमसि दुस्तरे ।
 अतर्हमनुस्मृत्य महापुरुषगोचरम् ॥ १८ ॥
 अनुग्रहाय भवतः प्राप्तावावामिह प्रभो ! ।
 ब्रह्मण्यो भगवद्रक्तो नावसीदितुमर्हति ॥ १९ ॥

• श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आभ्यासितः प्रतिबोधितः आधिष्ठानं चक्रं पाणिना प्रमृ-
 ज्याभाषत ॥ ६ ॥

महिष्ठावतिमहान्तो ॥ १० ॥

उन्मत्तस्त्वेष विष्णुं भाषयामिहं येषां ते कामं वयेष्टम ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

• मम प्रभू दानोपदेशेन संसाराद्भक्तो अतो पुत्राभ्यां ज्ञान-
 मेष दीपः अज्ञाननाशक उदीर्घतामुदीच्यताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ ,

भाषाटीका ।

श्रीशुकउवाच ॥

राजा विजकेतु इस प्रकार के ब्राह्मणों के बचनों से
 आभ्यासन की प्राप्त होकर मनकी व्यवस्था से मखिन शुक
 को हाथ से पोंछ कर बोला ॥ ६ ॥

राजोवाच ॥

• ज्ञान से पूर्ण और बड़ों में बड़े आप दोनों अवधूत
 के वेष में छिपे हुए कौन वहाँ जाये हैं ॥ १० ॥

हमारे सहस्र ग्राम्य बुद्धियों को ज्ञान देने के लिये उन्मत्त
 के चिन्ह को धारण कर भगवत्प्रिय ब्राह्मण लोग पृथिवी
 में बिचरतेही रहते हैं ॥ ११ ॥

सप्तकुमार नारद ऋषि अंगिरा देवल अक्षित अपान्तरतम
 व्यास मार्कण्डेय और गौतम ॥ १२ ॥

वसिष्ठ भगवान् परशुरामजी कपिलदेव शुकदेव जी
 दुर्वाशा वासवस्वयं जातुकपयं और आरुणि ॥ १३ ॥

रोमघ उबबन हस्तात्रेय आसुरि पतंजलि और वेदधिरा-
 ऋषि तथा पञ्चधिरा मुनि ॥ १४ ॥

हिरण्यनाभ कौशिक्य क्षुतदेव क्रतुध्वज ये सब और भी
 बहुत से ज्ञान के हेतु (देनेवाले) सिद्धेश्वर बिचरतेहैं ॥ १५ ॥

तिसी से आप दोनों समर्थ हो अज्ञान रूप अन्धकार
 में डूबा हुआ मूढबुद्धि ग्राम्य पशु ऐसे मुँहको ज्ञान रूप
 दीपक का प्रकाश कीजिये ॥ १६ ॥

श्रीधरकामिष्ठतभाषार्थदीपिका ।

महापुरुषगोचर हरिमर्क त्वात् ॥ १८ ॥ १९ ॥

* एते चत्वारः श्लोका विजयचन्द्ररीक्षा अधिकतया विद्यन्ते येषां व्याख्याः १४४ श्लो नवादिवाच्यश्रुत्याः ।

तदैव ते परं ज्ञानं ददामि गृहमागतः ।
 ज्ञात्वान्याभिनिवेशं ते पुत्रमेव ददावहम् ॥ २० ॥
 अधुना पुत्रिणां तापो भवतैवानुभूयते ।
 एवं दारा गृहा राघो विविधैश्वर्यसम्पदः ॥ २१ ॥
 शब्दादयश्च विषयाश्चला राज्यविभूतयः ।
 मही राज्यं बलं कोशो भृत्यामात्याः सुहृज्जनाः ॥ २२ ॥
 सर्वेऽपि शूरसेनेमे शोकमोहभयार्तिदाः ।
 गन्धर्वनगरप्रख्याः स्वप्नमायामनोरथाः ॥ २३ ॥
 दृश्यमाना विनार्येण न दृश्यन्ते मनोभवाः ।
 कर्मभिर्ध्यायतो नानाकर्माणि मनसोऽभवन् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तदैव यदा पूर्वमागतोऽस्मि ॥ २० ॥

रायः अर्थाः ॥ २१ ॥

चला अनित्याः किञ्च महति ॥ २२ ॥

हे शूरसेन, इमे सर्वेऽपि शोकादिप्रदाः किञ्च आगमापयित्वेन गन्धर्वनगरतुल्याः गन्धर्वनगरं ह्यकस्मादेव कुञ्चिदायात्यपयाति चेति प्रसिद्धं तदेवमनिरुद्धं शोकादिहेतुत्वआगमापायित्वञ्चोक्तं मिथ्यात्वमप्याह—स्वप्नमाया च मनोरथश्च यथा, तद्वत् ॥ २३ ॥

एते मनोभवाः मनोमात्रविजृम्भिताः अत्र हेतुः अर्थेन तात्त्विक-स्वरूपेण विनैव दृश्यमानाः, तत्कुतः ? यस्मात्क्षणांतरे न दृश्यन्ते तात्त्विकत्वे हि क्षणांतरे बाधो न स्यात् अतो मनो-मात्रविजृम्भितत्वेन अप्रादिवर्गिमध्याभूता इत्यर्थः । नप्येते पुण्य-पुण्यकृत इति भीमांसकाः प्राहुस्तत्कुतो मनोभवत्वं ? तत्राह कर्मभिः कर्मवासनाभिरर्थान् ध्यायतः पुंसो मनस एव निमि-त्तात्कर्माण्यभवन् पाठान्तरे कर्म ईगिसिततममभिधायत इत्यर्थः कर्मयोऽपि मनोभवत्वात्तत्साध्या अर्था अपि मनोभवा एवेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुभावपि पृष्टौ तत्र तावदङ्गिरा आत्मानौ स्वाग-मनप्रयोजनञ्च यदङ्घ्रिकेतोर्ध्वराग्यमुत्पादयति—अहस्त इत्यादि-नापक्षममाविशेत्यनेन । हे नृप ! पूर्वं पुत्रं कामवमानस्य तव पुत्रो योऽङ्गिराः सोहमस्मि एव द्वितीयस्त्वयं साक्षाद्भगवतः सुतो मगबाकारदं श्रुतिः ॥ १७ ॥

किमर्थमागतावित्यत्राह—इत्यमिति । पुत्रशोकेनेत्यं वुस्तरे

तमस्यज्ञाने मगमतद्वद् शोकागर्हं महापुरुषगोचरं उत्कृष्टपुरुष-रनुप्राप्तं त्वामनुस्मृत्य प्रत्यभिज्ञाय भवतोऽनुप्राप्तं भवन्तमनु-गृहीतुमिह आवां प्राप्नुहे प्रभो ! प्रहययः प्रहयि प्रहयकुले साधु-र्माहययः तत्रापि मगवज्जकः त्वादशोऽवसीदितुं दुःखितं नार्हति ॥ १८ ॥ १९ ॥

यथा पूर्वमागतस्तथा त्वद्गृहं प्रत्यागतोऽहं ते तुङ्गं परं ज्ञानं ददामि मगवज्जकः इत्यत्रादिकर्मणिक्तः आरब्धमग-वज्जकभोगः भक्तिभोगारम्भभूतायाः सत्सङ्गतेः कृतत्वादिति भावः तर्हि पूर्वमेव ज्ञानं किं नादवास्तत्राह—ज्ञात्वेति, अस्या-भिनिवेशं पुत्राभिज्ञाय ज्ञात्वा ते तुङ्गं पुत्रमेवाहं ददौ दत्त-वानासम् ॥ २० ॥

ननु, ममान्याभिनिवेशो सत्यपि तस्य दुःखोदकतां ज्ञापयित्वा ज्ञानमेव किं न दत्तवानित्यपेक्षायामभिज्ञापितपुत्रप्रदानमन्तरेण दत्तमपि ज्ञानं न सुप्रतिष्ठितं भवति पुत्रोत्पत्तिविपक्षित्यामनु-भूतसुखदुःखस्य तद्दृष्टान्तेनेतरेषामपि वैषयिकसुखानां सुखो-दकतामनुमन्यमानस्य । सञ्जातवैराग्यस्य तु दत्तं ज्ञानं सुप्रति-ष्ठितं भवतीत्यालोच्य न दत्तवानस्मीत्यभिप्रायतः । पुत्रदृष्टान्ते-नेतरेषामन्वन्ततो दुःखहेतुनासिद्ध्यति - अधुनेति । यथैव भवता पुत्रिणां तापोऽधुनानुभूयते एवं दारादयोपि सर्वे, हे शूरसेनज्ञ ! शोकमोहभयार्तिदास्सन्त एवानुभविष्यन्ते भव-तैव भवनेवेति पाठे अधुना भवतेव त्वयेव सर्वेषामेव पुत्रिणां तापोऽनुभूयते सर्वैरपि पुत्रिभिस्नापोनुभूयत इत्यर्थः यथा पुत्रः शोकमोहादिप्रदः तथा दारादयोपीत्यन्वयः तत्र आरामा विहार-वनानि विविधा ऐश्वर्यसम्पदः प्रशास्तृत्वप्रयुक्ताभोगोपकरणादि समृद्धयः ॥ २१ ॥

तथा हे राजन्, भोगाः शब्दादयो विषयाश्च विभूतयो ऽपि मादयः मही राज्यं राक्षः कर्मभावो वा राज्यं वाजिरत्वं महा-राज्यं महीराज्यं सार्वभौमत्वमित्यर्थः बलं वलुपुङ्गुकं कोशो धनसङ्ग्रहः ॥ २२ ॥

श्रीमद्दीर्घप्रवाचायर्कृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

सर्वे चैते गन्धर्वनगरप्रस्थाः गन्धर्वनगरेण तुल्यं प्रस्थावन्ते प्रसिध्यन्ते इति तथा गन्धर्वनगरोपमत्वेन प्रसिद्धाः गन्धर्वाणां हि नगरमावासस्थानं न निषतं तद्वदेत्यनियताश्च भ्रात्राः भर्तृणा इति भावतु प्रसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह-स्रग्प्रमायामनोरथा इति, स्रग्मे ये मायामनोरथाः मायाशब्द आश्चर्यवाची, आश्चर्यरूपा मनोरथाः सङ्कल्पविकल्पात्मकमनोविषयाः देशान्तर-गमनराज्याभिवेकशिरश्चेदादयः तेषां आश्चर्यभूता एव तत्तत्पुरुषानु-भावेन चाप्यकालानुभावाप्यपुण्यपापारमकर्मफलत्वेन चेश्वरसृष्ट्यानां जायन्त्यस्यानुभावापरार्थेषु विवक्षणात्वात्स्र-ग्प्रमायामनोरथवदित्या इत्यर्थः इयंस्तु विशेषः स्रग्प्रमाया-मनोरथाः तत्कालमात्रावस्थायिनः एते तु तदपेक्षया किञ्चि-च्चिरकालावस्थायिन इत्यनित्यत्वं तत्त्वं तत्तज्जीवकर्मनुसारेण सृष्ट्यं मनःप्रभवत्वं सुखमात्राहेतुत्वं चोभयत्राप्यवशिष्टम् ॥ २३ ॥

तदेवाह-इदमना इति । अर्थेन परमपुरुषार्थेन निरति-शयानन्दन विना इदमनाः न इदवन्ते काक्षातरेष्वपि न इदवन्ते जाग्रत्स्वप्नावस्थायानुभाव्याः पदार्थाः मनोभवाश्च ननु, स्वप्नपदार्था मनोभवा इति तु प्रयुक्तं तेषां यथास्य स्वप्नरूपः कर्मनुसारेण मनःसङ्कल्पविकल्पो करोति तदनुसारेणोभवरसृष्टत्वेन मनोनिमित्तकत्वाद्वाग्रादवस्थायानुभाव्यानां तु पुनर्दारादीनां कथं मन-प्रभवत्वं ? तज्ज्ञाह-कर्मभिरिति कर्मभिरनादिवात्मनाकर्मैः कर्मभि-रपार्थिव्यवात्मनसा ध्यायतः पुंसस्तावत्कर्माणि मनसा अभवन् अनादिकर्मवासनावासितमनस्संयुक्तरिन्द्रियैर्विषयान् ध्यायंस्ताव-त्कर्माणि करोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुर्वासयावत्कयोर्विशेषद्योतकश्च शब्दः ॥ १६ ॥ क ॥

यो महाभाष्यकर्ता स पतञ्जलिनाम्ना बोध्यः ॥ १६ ॥ ख ॥

ज्ञानहेतवो लोकानामिति शेषः “ब्राह्मणा भगवत्प्रियाः” ।

“सिद्धेशा ज्ञानहेतवः” इत्येतैर्विशेषयोर्विशिष्टत्वेन प्रतिपाद्यमान-त्वात्तेषां सर्वेषां स्वरूपं “नारायणपरा देवा अनुप्यास्तत्परायणाः” इत्यादिस्मृत्या अन्तर्गतविशेषस्य ज्ञाप्यमानत्वात् । नारायणपरा देवा इत्यादिवाक्यं मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायण इत्यत्र ब्राह्मणा भगवत्प्रिया इत्यत्र च प्रमाथार्थस्मिन्नाध्याये उदाहृतं ॥ ब्रह्म ब्रह्मन्ति ब्रह्मते आश्रयते ब्रह्मणेवेति ब्राह्मणाः इति व्युत्पत्त्या देवद्वारा नारायणायनत्वं ब्रह्मं, योग्यसुखर-क्षेत्रमुभयं सिद्धं, ते च किञ्चन इत्याद्यंकोजवकोट्यस्तु देवानां ऋषयः द्युतकोटयः, इत्यादिकथा परिहर्तव्या ॥ १६ ॥ ग. घ. ॥

युवां युवाभ्याम् ॥ १७ ॥

महापुरुषगोचरं भक्तिस्मरणादिमत्त्वेन भीविष्णुविषयम् ॥ १८ ॥

नाश्वरीद्वन्द्वमिति पुत्रनिमित्तशोकेन नष्टो माभूदिति ॥ १९ ॥

तर्हि तदानीं पुत्रः किमिति दृष्ट इति तज्ज्ञाह-तदेति ।

तदा पूर्वोक्तमनामेव ज्ञानमेव वदामीति युद्धमागतोर्दं तदानीं-

मिनिवेशं पुत्रविषयाग्रहं ज्ञात्वा ते पुत्रं तुल्यं पुत्रमेवा-दमिदानीं ज्ञानं वदामीति शेषः ॥ २० ॥

इदानीं दातुमवसर इत्याह-अपुनरिति । न केवलं पुत्रवतामेव तापः किन्तु दारादिमतामप्यविवाभूतोयमित्याह - एवमिति ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥

स्रग्प्रमायामनोरथवदित्यत्वेन इदमनाः प्रतीयमानाः अर्थेन पुरुषार्थव्यययोजनेन विना इदवन्त इति यो नियमः स नास्ती-त्यध्याहृत्यान्वेतदर्थं तथाहि, योग्यतानुसारेण कदाचित्पुरुषार्थ-हेतुत्वेन इदवत्तात्कालावस्थितिं नियमात्कुना मनोभवाः मनसा भव उत्पत्तिर्भवां ते तथा तेन कल्पितत्वात्, एतदेव विवृणोति कर्मेति, निरन्तरं कर्म चिन्तयतः पुंसो मनसा मनःसाम्राजा-नाकर्माणि निरयमानुषस्वर्गमुक्तियोग्यानि कर्माण्यभवन् अभ-र्ताति चरमात्तस्मात्तदनुसारेण दारादिभंभवात्सदा पुरुषार्थहेतुत्वा-दिनियमो नास्तीति भावः ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

इयमिति युगकं । महापुरुषो गोचरोऽनुभव विषयो यस्य तम् । भगवद्भक्त इति पुण्यमेव तत्तत्कर्मभावेन मार्त-वीजोद्भावात् ॥ १८ ॥ १९ ॥

वदामि अदायमित्यर्थः । पुनश्च वदामि अददामित्यर्थः तिङातिङ्गं भवतीति छान्दसोऽत्र ब्रह्म ॥ २०—२६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

महापुरुषाः परमर्षयो भगवद्भक्ताश्च गोचराः मनोनेत्रादि-विषयाः यस्य तं अत एव ब्राह्मणार्थेणावसेविताद्वाग्राह्यो भग-वद्भक्तश्चोक्तः न तु वस्तुतस्तद्वत् इत्यर्थः ॥ १८—१९ ॥

वदामि अदायं पुनश्च इदानींस्वस्व अददामित्यर्थः । तिङां तिङो भवति इति वक्ष्येण ॥ २०—२२ ॥

तदेवं दारादीनामनित्यत्वमवास्तव्यवस्तुत्वं शोकादिहेतुत्व-मागमापादित्वञ्चोक्तं । येन दारादिभ्यः अन्येऽपि शोकमेव भया-र्तिताः अर्थाः स्वप्नादुत्थास्तेनार्मिध्याभूता एवेत्याह । गन्ध-र्वेति स्वप्नश्च मायाया इन्द्रजावं च मनोरथश्च ते तद्वत्त्वाः पदार्थाः ॥ २३ ॥

अर्थेन व्याघ्रसर्पादिना विनैव इदमनाः स्वप्नादिभङ्गे सति न इदवन्ते तदेवं दारादयोऽवास्तव्यवस्तुभूताः स्वप्नादिषु ऽवस्तु-भूताश्च सर्वे मनोभवाः मनोवासना जगत्स्वात्मनोभवाः मनो-भवत्वमेवाह कर्मभिः, कर्मवासनाभिरर्थान् ध्यायतः पुंसां मनस्येव निमित्तत्वात् कर्माद्यवभवत् कर्मभिर्ध्यायत इति पाठे कर्म इति तत्तममभिप्रायत इत्यर्थः । कर्मणांऽपि मनो-भवत्वात्तस्मात्तस्या अर्था अपि मनोभवा एवेति भावः ॥ २४ ॥

अयं हि देहिनो देहो द्रव्यज्ञान क्रियात्मकः ।
 देहिनो विविधक्लेशसन्तापकुदुदाहतः ॥ २५ ॥
 तस्मात्स्वस्थेन मनसा विमृश्य गतिमात्मनः ।
 द्वैतै ध्रुवार्थविश्रम्भं त्यजोपशममाविश ॥ २६ ॥
 (भोजनामनृतः स्वप्ने शत्रुप्रस्तान्नभोजनः ।
 दुःखन्दुर्विषहं प्राप्तः शोकमोहभयार्तिदम् ॥ ० ॥
 केचिद्विलुलुपुर्भोगानपरेऽवधिषुःश्रितान् ।
 पूर्ववैरप्रहैर्जाया अन्य आत्मशिरोहरन् ॥ ० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतर्हं शोकानर्हम् महापुरुषगोचरं विष्णुकृपाद्विविषयं
 पात्रमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

पूर्वमपि ज्ञानमेव दातुमागतस्तत्र निर्वन्धं दृष्ट्वा पुत्रं दत्तवानि
 त्याह-तर्हमेति । परं ज्ञानं ददामि अदाम्यम् पुत्रं ददामि दत्त-
 वान् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

हे शूरसेन ! हमें सर्वेपि शोकादिप्रदा गन्धर्वनगरप्रख्याः ग-
 न्धर्वनगरवत् प्रख्यायन्ते इति तथा गन्धर्वनगरं गन्धर्वैश्चर्यैव
 काचिदावाति अपवाति च न दृष्टजनेच्छामनुसरति तद्वद्विमे
 ईश्वरेच्छामनुसरन्ति न दृष्टजनेच्छामित्यर्थः किञ्च स्वप्ने वा
 मायाः सुषमरुपाः विभूतयः मनोरथाश्च कर्मविशेषफलदानाय
 भगवतैव सृष्टाः शोकादिप्रदाः गन्धर्वनगरप्रख्याश्चेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

किञ्च जागरेपि मनोभवाः पुत्रफलत्रादिपदार्थाः अकस्मा-
 देव मनसि हर्षकाक्षे शोकदाः रोदितव्यं हर्षदाः प्रसिद्धपुत्र-
 फलत्रादिविषयक्षाः स्वप्नमायामनोरथविषयक्षाश्चेत्यर्थः प्रव-
 र्तिताः ते च केचिद्विष्टा अर्थेन प्रयोजनेन विनेव दृश्यमानाः
 मनसि प्रस्फुरमाणाः केचिद्विष्टाः नैव दृश्यन्ते अतस्तेपि शोका-
 दिप्रदाः गन्धर्वनगरप्रख्याश्चेति पूर्वशान्दयः किञ्च मनसा
 कर्मभिर्ध्यायतः एवं स्मरितमेव कारिष्यामीति चिन्तयतः नाना-
 दितानि अदितानि मिभाशि च कर्मायवमवत् तान्यपि शोका-
 दिप्रदान्येव जानामीत्यर्थः मनसा इति पाठे मनसो निमित्त
 भूतानि अवबन्धित्यन्वयः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

॥ अङ्गिरा उवाच ॥

हे नृप ! पुत्र कामना वाले तेरे पुत्र का देने वाला मैं
 अङ्गिरा ऋषि हूँ । और ये दूसरे साक्षात् ब्रह्मा के पुत्र भग-
 वान नारद ऋषि हैं ॥ १७ ॥

हे प्रभो ! इस प्रकार पुत्र के शोक से दुस्तर सम्भकार

में डूबेडूबे और इस दुःख के अयोग्य ऐसे हरि भक्त तुम-
 को जानकर तुमारे ऊपर अनुग्रह करनेके लिये हम दोनों यहां
 प्राप्त हुये हैं क्योंकि ब्रह्मण्य भगवद्भक्त दुःख पानेके योग्य नहीं
 होते हैं ॥ १८—१९ ॥

जब हम पहिले तुमारे गृह आये रहे तब ज्ञान ही देने को
 आये रहे परञ्च तुमारी अभ्य में आसक्ति देख कर उस
 समय हमने तुमको पुत्र ही दिया ॥ २० ॥

इस समय पुत्र वालों को जो दुःख होता है सो तुमही
 जानते हो । ऐसेही स्त्री गृह द्रव्य और नाना प्रकार के ऐश्वर्य
 और सम्पद, और शब्दादिक विषय, राज्य की विभूति, पृथि-
 वी राज्य सेना कोश (खजाना) नोकर मंत्री और सुहृद-
 जग, हे शूरसेन ! ये सबही शोक मोह और भयके देने वाले
 हैं और गन्धर्व नगर के तुल्य, स्वप्न, माया और मनोरथ के
 तुल्य सब (अनित्य) और आगमापायी अर्थात् मिथ्या विद्युरने
 वाले हैं ॥ २१—२३ ॥

और ये सब बिना अर्थ के देख पड़ते हैं और काबां-
 तर में नहीं देख पड़ते हैं क्योंकि ये सब मनके संकल्प से
 हुये हैं । और कर्म की वासना से ध्यान करने वाले पुरुष के
 मनही से कर्म भी हुये हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भाषार्थटीपिका ।

तदेवं ममसारूपदानां पुत्रादीनां दुःखादिहेतुत्वमुक्तं तत्र
 देहसम्बन्धो मूलमित्याह—अर्थ इति । इत्यवधारणे अर्थ द्रव्य-
 ज्ञानक्रियात्मकः अभिभूताधिदेवात्मात्मरूपो देह एव देहिनो
 देहोऽहमिति मग्यमानस्य देहिनो जीवस्य विविधान् क्लेशान्
 तत्पात्रं करोतीति तथा ॥ २५ ॥

अस्थेनाध्यमेण गतिं तत्त्वं ध्रुवोऽयमर्थ इति विश्रम्भं
 विश्वासं प्रत्ययं वा त्यज ततोपशममाविश आश्रय ॥ २६ ॥

इत्थन्दुरन्तदुःखौघादुत्थितस्तदनुस्मरन् ।
तावद्भृशं सुनिर्विण्णो निर्जगाम ततो गृहात् ॥ ० ॥
दर्शयन्नात्मनात्मानं निःसङ्गः शान्तविग्रहः ।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणं कुलायन्नाविदञ्चतम् ॥ ० ॥)

नारद उवाच ।

एतां मन्त्रोपनिषदं प्रतीच्छ प्रयतो मम ।
यां धारयन्तस्त्रात्रात् द्रष्टा सङ्कर्षणं प्रभुम् ॥ २७ ॥

यत्पादमूलमुपसृत्य नरेन्द्र ! पूर्वं शर्वादयो भ्रममिमं द्वितयं विसृज्य ।
सद्यस्तदीयमतुलानधिकं महित्वं प्राप्नुर्भवानपि परं न चिरादुपैति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवतं महापुराणं षष्ठस्कन्धे पारमहंस्याम्
संहितायां वैयासिक्यां चित्रकेतूपाख्याने
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भी. भरखा मिहृत भाषा र्थदीपिका

अङ्गिरसोपदिष्टं नत्वं परमेश्वरप्रसादं विना न प्राप्नुत
इति तत्प्रसादाय मन्त्रविद्यां नारद उपदिशति—एतामिति । उप-
निषदं परं भेषोऽस्यामित्युपनिषत् मन्त्र एवोपनिषत्वां प्रतीच्छ
गृहायां ब्रह्मां ब्रह्मयति भवान् ॥ २७ ॥

अनुषं च तदनधिकं च समानाधिकशून्यं परं महिमानं
प्रापुः उपैत्युपैष्यति ॥ २८ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भौधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्तत्कर्मफलानुभवायास्य बेहिनः द्रष्टव्यज्ञानः क्रियात्मकः
द्रष्टव्यं भूतपञ्चकं ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि क्रियाः कर्मेन्द्रियाणि
एतदात्मकः एतत्सङ्घातकूपः अयं देहोऽस्य बेहिनः विविधक्लेशकप-
सस्तापं करोतीति तथा क्लेशसस्तापशब्दो वैषयिकसुखदुःखपरो वा
वैषयिकसुखस्यान्ततः क्लेशात्मकत्वासौ करोतीति विविधक्लेश
सस्तापकदुःखादितः प्राप्त इति कथित इत्यर्थः प्रथममनादि-
वासनावासितेन मनसा विषयचित्तत्वा तथाच विषयसामो-
पयुक्तानि पुण्यपापात्मकानि कर्माणि कर्मभ्यः क्लेशसंतापकदेहः
तेन च पूर्वजन्मकृतकर्मफलशब्दादिविषयमनुभवतः पुनर्विषयचि-
त्तना पुनस्तया कर्मणीत्येवमिदं परिवृत्तिः वासनावासितमनो-
मूढिकेति सर्वे मनःप्रमथा इति भावः ॥ २५ ॥

तस्मात्पुत्रदारादीनां सर्वेषां स्वाप्रकल्पस्थारम्भस्थेन विक्षेप-
रहितेन मनसा आत्मनः प्रत्यगारम्भो गतिं स्वरूपं विमृश्य
बुद्धीन्द्रियमनःप्राणादिभिर्जन्येन ज्ञानानन्दादिशक्त्यपेक्षामावर्त्येन
परमात्मशरीरत्वेन च विमृश्य ज्ञेते उक्तविधप्रत्यगारम्भ-
गतदेवबलुष्यादिभेदाभिज्ञस्थिरे शरीरे ध्रुवावधिस्त्रभं ध्रुवावधि
आत्मा तद्विस्त्रम्भमात्माभिमानं त्यज उपशमं वैराग्यमादिश
धिरक्तो भवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमङ्गिरसात्पादितविषंकाय चित्रकेतवे भगवाद्भारदां मन्त्र-
विद्यामुपदिदिधुस्तावत् तत् प्रभाषमाह-एतामिति । एतामुप-
देक्षमाणां मन्त्रोपनिषदं मन्त्ररूपमुपनिषदं प्रयतः समाहित-
चित्तस्त्वं मम उपदेक्ष्यतो मत्तः प्रतीच्छ स्त्रीकुरु यां मन्त्रो-
पनिषदं भारयमागो भवान् सप्तरात्रादूर्ध्वं भगवन्तं सङ्कर्षणो
द्रष्टा द्रक्ष्यति ॥ २७ ॥

सङ्कल्पं विधिर्वस्तस्य तत्साक्षात्कारकमाह-यदिनि । हे
नरेन्द्र ! यस्य भगवतः सङ्कल्पस्य पादमूलमुपसृज्य श्रित्य
पूर्वं कदाच्यः द्वितयं प्राच्यौ च स्व द्वितयं द्विद्व्यात्मकं
भ्रममाप्रवृत्तकत्वस्वतन्त्रात्मकत्वकपदव्यवस्थात्मकं भ्रमं विचि-
ज्यातुखानधिकं निःसमाप्त्यधिकं तदीयं सङ्कल्पसम्बन्धिभ्रमहृतं
माहात्म्यं प्रापुः तथा भवानप्यबिराहाद्यु परं महामाहात्म्य-
मुपैष्यति ॥ ६८ ॥

इति भीमन्नागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्खिकायाम् ;

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भीमङ्गिजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

देहादिर्यक्रियाकारित्वात् मिथ्यात्वं वक्तुमुचितं गन्धर्व-
नगरादिवदतो नञ्वरत्वं एव दृष्टांत इत्यभिप्रेत्याह—अयं हीति ।
देहिनांऽयं देहो देहिना जीवस्य विविधक्लेशसंतापकबुद्धादृत
इत्यन्वयः हिशब्दो हेनौ अभिमानाच्चतनस्य सुखादिभोगः
न तु देहस्येति द्योतनाय देहिन इति पुनर्वचनम् अयमित्युक्त्वा
स्थूलदेहसिद्धावपि स्पष्टत्वायाह—द्रव्येति । द्रव्यात्मकः पञ्चभूता-
त्मकः स्थूलदेहः गंडशैलादीनां स्थूलत्वेऽपि भोगायतनत्वाभावा-
त्कथमेतदिनि तत्राह—ज्ञानेति । ज्ञानेत्यनेन श्रोत्रादिपञ्चकम् एकं
मनश्च गृह्यते क्रियापदेनापि वागादिपञ्चकं कर्म च लक्ष्यते
ज्ञानोद्भूतयकमेन्द्रियमनमात्मकत्वेन वैलक्षण्यप्राप्तेर्भोगायतनत्वमुप-
पद्यते इन्द्रियकार्यज्ञानक्रियाशब्दाऽयम् इन्द्रियोक्तः कार्यकारण-
योरेकशब्दव्यवहृतिर्भवेदित्यतो युज्यते “असन्नपि क्लेशाद् आस
देह” इत्यादौ सिद्धत्वाद्बुद्धादृत इत्युक्तम् अनेनासदुपासनं क्लेश-
करं देहवदित्ययमर्थोऽपि ध्वनित इति ज्ञातव्यम् ॥ २५ ॥

यत एषं नानाक्लेशादो देहस्तर्हि कथंकारं न निवर्तत इति
तत्राह—तस्मादिति । तस्मादेहस्य क्लेशकरत्वात् हेने देहे भुवा-
र्थविस्मये त्यजेत्यन्वयः अन्यापेक्षागृहीतत्वात्परिहृतम् अदृष्टाद्य-
न्यापेक्षाप्राप्तत्वात् ज्ञेयं देहादि तत्रेति पदार्थां भुवत्वाच्चित्या
इति विश्वासं त्यज “अनन्यापेक्षनस्त्यको हरिरन्यद्वृत्तं स्मृतम् ।
अन्यापेक्षस्त्वतस्तेन प्राप्तत्वाद्भूतमुच्यते” इतिवचनात् देहिनां यत्कि-
ञ्चित्प्राप्तये द्वितीयत्वेन प्राप्तत्वाद्भूतशब्दवाच्यो देह इत्यर्थः ।
नेतावना पुर्यत इत्याह—उपशममिति, अहंकर्तृत्वभिमानोपशममा-
विशेत्पञ्चः किं च हरो निरन्तरनिद्रावृत्तगुणमुपशमं उक्तार्थ-
दादयेत्याह विमृश्येति आत्मनो हरेर्गतिं स्वानन्द्यादिलक्षणाभा-
त्मनो जीवस्यास्मानन्द्यादिलक्षणाञ्जति । केनेत्यत उक्तं मनमेति ।
तस्य प्रागपि सद्भावात् कुत ईदृशविचाराभाव इति तत्राह—
स्वप्नेनेति ॥ २६ ॥

शास्त्रभयशमननशाशलीदेन भक्त्यादिसाधनमामग्रीसम्पा-
दनेन गृहादिसंगत्यागः प्रथमसाधनमित्यत्रेतिहासमाह—भोजो
नामेति । शत्रुणा प्रसूते कवचिनं यद्वं तदेव भोजनं यस्य
च तथा शत्रूच्छृष्टाभक्षणा इत्यर्थः ॥ ० ॥

पूर्वं पुरातनं वैरं गृह्णातीति पूर्ववैरप्रहासैः कर्मभिः पूर्ववै-
राख्यप्रदः ॥ ० ॥

तुल्यदुःखानामोघो यस्मिन्स तथा तस्मात्स्वप्नात्स्वप्नानुभूतं
तावत्तदानीमेव ॥ ० ॥

आत्मानं उन्मत्तादिवद्दर्शयन्नात्मना मनसा आत्मानं दर्शय-
न्नालोचयन्निति वा निर्वाणं अशरीरेणाज्ज्वानन्दपूर्णं ब्रह्म
शीतारागणाख्यं प्रविष्टो मनमेति शेषः यस्मिन्कुलाये देह
स्थितः तं कुलायं नापिदन्न बुबुधे च शब्दो हेत्वर्थः असंप्रज्ञा-
तसमाधिस्थत्वाद्वा ॥ ० ॥

मनापेक्षविशेषायावत्सामाप्तं क उपाय इति तत्राह—इमा-
मिति । मन्त्राख्योऽनिषिद्धकालेन साध्यसाधिका च तत्किमनये-
त्यश्रद्धां गाकार्पारित्याह—यामिति, “रुद्राद्याः शेषदेहस्यं चिप्लुं

संकर्षणाभिधम् । शेषान्तर्यामिणं ज्ञात्वा स्वतद् प्रापुरज्जसा” इति
वचनात् शेषः संकर्षणोऽत्र गृह्यते किंतु तदन्तर्यामी द्वितीय-
मूर्तिरन्यस्य वेदान्तमूखनादिसामर्थ्याभावात् इति ॥ २७ ॥

संकर्षणं शेषस्यान्वभाषितैर्विशिनाष्टि-यत्पादेति । पूर्वं शर्षा-
दयो यत्पादमूलमुपसृत्योपास्य महित्वं प्रापुरित्यन्वयः महित्वं
नाम कीदृशं ? येन हरिप्रसादप्राप्तं स्यादित्यत उक्तं अतुल्येति-
अतुलं च तदनाधिकं चेति तथोक्तं साम्याधिक्यवर्जितमित्यर्थः
ननु, तर्हिदं भगवन्माहात्म्यविनाभूतं स्यादिति तत्राह—तदीव-
मिति, तेषां रुद्रादीनां योग्यं ननु, स्वीकृत्यप्राप्तौ क्लेशसाध्यावा-
किमन्योपासनायाः प्रयोजनं ? अतः सिद्धत्वात्तस्यैवस्याप्येतदे-
वोक्तं तत्प्रसादज्ञात्वात्तदीयमिति । तदीयं तस्य हरेरर्थीनं ।
तदुक्तं । “तेषां तेषां पदान्येव वैष्णवानि पदानि तु । तेषां
महित्वं च तथा हरेस्तद्वृत्तं यतः” इति । भगवन्महित्वाद्यस्य
महित्वस्य साम्याधिक्यस्य वर्जनं कथं घटत ? इत्यस्यापीदमुक्तं
तस्मादिन्द्रादिपद्माद्रुद्रादिप्राप्यशेषादिपदस्य साम्याधिक्यवर्जनं
युक्तं किञ्च शेषादिप्राप्यशेषादिपदस्य मौक्तिकस्य संसारे शेषा-
विपक्षमपेक्ष्यातुल्यानाधिक्यं च युक्तिमत् “अतुल्यानाधिकं वैष-
तस्य तस्यैव मुक्तिगम् । तस्यैव पूर्वमाहात्म्यमपेक्ष्य” इति वचनात्
ननु “परमं साम्यमुपैति” इति श्रुतेः हरेरेवातुल्यानाधिक्यमहित्वं प्रापु-
रित्यर्थः किं नस्यादत्रापीदमेव प्रतिवचनं तस्य विद्यमानं पदमा-
रित्यर्थः किं नस्यादत्रापीदमेव प्रतिवचनं तस्य विद्यमानं पदमा-
पुनर्हरेर्विद्यमानं निजमहित्वं तदुक्तम् । “न हरेः कश्चित्
माहात्म्यमन्यप्राप्यं स्यात् ने विष्णोः” इति श्रुतेरिति । रुद्रादि-
प्राप्यं न चेत् प्राप्तादिप्राप्यं किं न स्यादिति चेत् “प्रदोशानादि-
मिद्वैवैरप्राप्तुं नैवशक्यते तद्यत्स्वभावः केवलं स भवान्केवलो हरिः”
इति प्रमाणाविरोधात् । अत्रोपास्तावित्यभावमाह—भूममिति इ-
देहाद्यहंममाभिमानलक्षणां भूमं विहाय आचार्यैरप्येतदुक्तम् “देहा-
दावहंममाभिमानो भूमः”, इति वक्ष्यस्य त्यागमन्तरं तत्प्राप्तिः का
युक्तिमती तत्राह—तद्विनीयमिति, कार्यकारणयोरेकशब्दव्यवहृति
भवेदिति स्यात्कारण्येन कार्यं लक्ष्यते द्वितीयेनान्यथाज्ञानेन निर्मितं
बन्धं पुत्रादिजहल्लक्षणां विवृज्य सम्यक् त्यक्त्वा तदुक्तम् “ज्ञेतेन
बन्धसंस्थायाद्भूतस्यागीभक्त्युत” इति ज्ञेतेनोत्पन्नध्वंससंस्थागादित्यर्थः ।
अनेन मुक्तावपि शेषादिप्राप्यं पदमिति ध्वनितमिति ज्ञातव्यं साध-
नसामग्र्यां कावक्षेपो नास्तीत्याह—सद्य इति, ‘तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्षयेत् संपत्स्यत’ इति श्रुतेः । अनेन चिन्तकतोः किमागत-
मत्राह—भवानपीति भवानपि तमनन्तमुपास्य दृष्ट्वा तत्प्रसादेन
नञ्चिरात्स्वकर्मनिर्मितचरमशरीरपातानन्तरं तत्प्रसादज्ञात्वात्तदी-
यमपि तेन पूर्वमहिम्ना तुल्यमनाधिकं च परमम्यद्रुद्रादिमहित्व-
विलक्षणां निर्दुःखानन्दानुभवलक्षणां स्वयोरवमाहात्म्यमुपैतीत्यन्वयः

“यद्यपो परतादेवामाया वैशारदी मतिः ।

सम्पन्न एवेति विदुर्महिम्नि स्वे महीयते” ॥

इति स्मृति वचनात् ॥ २८ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

भीमङ्गिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्या

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तदेवं यदङ्गिरसोपदिष्टं तत्रापरितुष्टः श्रीनारद उवाच ।
सप्तरात्रमतिक्रम्य दिनकतिपयानन्तरमित्यर्थः ॥ २७ ॥
अथोपदेशे वैशिष्ट्यमाह यादिति ॥ २८ ॥

• इति भीमज्ञागवते महापुराणे पट्टस्कन्धे

• भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भस्य ।

पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥

भीमद्विधनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदेवं ममतास्पदानां दुःखहेतुत्वमुक्त्वा अहन्तास्पदस्यापि
देहस्याह भवमिति । द्रव्यज्ञानाक्रियात्मकः अधिभूताधि
देवाध्यात्मिकः देहिनः देहोहमिति मन्यमानस्य जीवस्य ॥ २५ ॥

स्वस्थेनाऽऽप्रेक्ष्य गतिं तत्त्वं । ज्ञेते अहन्तास्पदममतास्पदबहुले
इहन्तास्पदे जगति भूयो वास्तववस्तुभूतोऽयमर्थ इति विश्रम्भं
विश्वासं प्रणयं वा त्यज तस्य वस्तववस्तुमयत्वात् “शाश्वतस्तु भूयो
नित्यसदातनसनातनाः” इत्यमरः । ततोपशममाविश आभय ॥ २६ ॥

ननु, तर्हि भूयोऽर्थ एव कः ? तमेव मह्यं कृपया कथयेत्-
पञ्चायामङ्गिरसा प्रेरितो महाभागवतत्वाकारवत्त्वाह-एतामिति ।
मन्त्ररूपाम् उपनिषद्ं प्रतीच्छ्य गृहाण ॥ २७ ॥

भ्रमयति भवन्तमिति भ्रमन्तं द्धितयं ज्ञेते उपैति उपैष्यति ॥ २८ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचतस्राम् ।

षष्ठे पञ्चदशोऽध्यायः सङ्गुनः सङ्गतः सनाम ॥

भीमच्छुद्धदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च द्रव्यज्ञानाक्रियात्मकः भूतोभयोन्द्रियादिरूपो देहोपि
विविधकुशासन्तापकुटुम्बाहृतः न तु केवलसुखकुटुम्बाहृतः ॥ २५ ॥

• यस्मादेवं तस्मात् स्वस्थेन निश्चयेन मनसा आत्मनो जीवस्य
गतिं भगवत्पादपद्मं विमृश्य ज्ञेते पूर्वोक्ते पुत्रकलत्रादौ दैहिकं
देहं च भूवार्थविश्रम्भम एते देहदैहिकाः अर्थाः भूवा नित्या इति
विश्वासं त्यज उपशममाविश आभय ॥ २६ ॥

एतां वक्ष्यमाणां मन्त्ररूपामुपनिषद्ं मम मत्तः प्रतीच्छ
स्त्रीकुरु ॥ २७ ॥

यस्य सङ्कुपणस्य पादमूलमुपमृत्वाभित्य पूर्वे शर्वादयः
शिवादयः द्धितयं देहदैहिकादैहिकं तत्र भ्रमं भुवस्वभ्रान्तिम
देहं अहमिति दैहिकेषु ममवेते इति च भ्रान्तिं विमृज्य सद्य-
स्तवीयं महिम्नं तस्मात्पर्यमवापुः भवानपि परं तस्मात्पर्य-
मुपैत्यपैष्यति ॥ २८ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पट्टस्कन्धे

भीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

यह पुरुष का द्रव्यज्ञान क्रियात्मक जो देह है सो
जीव के नाना प्रकार के क्लेश और संताप करने वाला कहा
गया है ॥ २५ ॥

तस्मात् स्वस्थमन से आत्मा की गति को विचार कर
यह सांसारिक अर्थ नित्य हैं ऐसा विश्वास छोड़ कर शान्ति
का आभय लो ॥ २६ ॥

नारद उवाच ॥

हे राजन् ! तुम साधधान होकर इस मन्त्र रूप उपनिषद्
[वेदभाग] को हम से ग्रहण करो । जिसके धारण करने
से सप्त रात्रि में संकर्षण भगवान के दर्शन करोगे ॥ २७ ॥

जिनके चरणारविन्द के शरण जाकर पहिले शिव ब्रह्मा
दिक इस अहंता ममता के भ्रमको छोड़कर तत्काज भगवान
की असमाभ्यञ्जिक महिमा को प्राप्त हो गये । तुमभी उसी
महिमा को थोड़े काज में प्राप्त होगे ॥ २८ ॥

इति भीमत् भागवत महापुराण पट्टस्कन्ध

कीभाषा टीका में चतुर्विंश अध्याय

समाप्त ॥ १४ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पट्टस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

अथ देवऋषी राजन् ! सम्परेतं नृपात्मजम् ।
दर्शयित्वेति होवाच ज्ञातीनामनुशोचताम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

जीवात्मन् ! पश्य भद्रं ते मातरं पितरं च ते ।
सुहृदो बान्धवास्तप्ताञ्शुचा त्वत्कृतया भृशम् ॥ २ ॥
कलेवरं स्वमाविश्य शेषमायुः सुहृदृतः ।
भुङ्क्त्व भोगान् पितृप्रत्तानधितिष्ठ नृपासनम् ॥ ३ ॥

जीव उवाच ।

कस्मिञ्जन्मन्यमी मह्यं पितरो मातरोऽभवन् ।
कर्मभिभ्रान्त्यमाणस्य देवतिर्यङ्नृपोनिषु ॥ ४ ॥
बन्धुजात्यारिमध्यस्थमित्रोदासीनविद्विषः ।
सर्व एव हि सर्वेषां भवन्ति क्रमशो मिथः ॥ ५ ॥
यथा वस्तूनि पण्यानि हेमादीनि ततस्ततः ।
पर्यटन्ति नरेष्वेवं जीवो योनिषु कर्तृषु ॥ ६ ॥
नित्यस्यार्थस्य सम्बन्धो ह्यनित्यो दृश्यते नृषु ।
यावद्यस्य हि सम्बन्धो ममत्वं तावदेव हि ॥ ७ ॥
एवं योनिगतो जीवः स नित्यो निरहङ्कृतः ।
यावद्यत्रोपलभ्येत तावत्स्वत्वं हि तस्य तत् ॥ ८ ॥

भीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

षोडशे तत्सुनोत्तयेव विशोकीकृत्य तं नृपम् ।
आदिदेश महाविद्यां नारदः शेषतोषयाम् ॥ १ ॥
आदौ तावत् तत्पुत्रमुखेनैव पितृपुत्रादिसम्बन्धो मिथ्येति
दर्शयितुं योगबलेन तमेव ज्ञातीनां दर्शयित्वा जीवात्मनि-
त्याद्युवाच ॥ १ ॥ २ ॥

शेषमवशिष्टमायूरस्ति अपमृत्युना मृतत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेव कलेवरं प्रविश्योत्थितो जीव उवाच यद्वा अन्तराक्षे
प्रेतशरीरे स्थित्वेति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥
मपि मृते पुत्रदृष्ट्या शोकश्चेत् शत्रुदृष्ट्या हर्षः किं न
क्रियते? इत्याद्येन सम्बन्धस्यानियतत्वमाह-बन्धवो विवाहादिभि-
स्सम्बन्धिनः ज्ञातयः सपितृङ्गाः अरवो घातका मित्राणि
रक्षकाः मध्यस्था उभावद्यतिरिक्ताः साधारणाः विद्विषो
द्रव्यादिनिमित्तेन द्वेषिणः उदासीनास्तद्व्यतिरिक्ता इति भेदः ॥ ५ ॥
कर्मभिभ्रान्त्यमायुरवे दहान्तः यथा पण्यानि क्रयविक्र-

भीमरक्षामिकृतभावादिपिका ।

याद्यर्थाणि कर्तुं व्यवहर्तुं परिभ्रमन्ति एवं जीवोपि योनिषु जनकेषु ॥ ६ ॥

एकस्मिन्नपि जन्मनि सम्बन्धस्थानियतत्वं सहस्रांशमाह द्राष्टव्यं, नित्यस्य जीवतोपि अर्थस्य पश्चादेः अनित्यः अनियतः विक्रयादिना सम्बन्धनिवृत्तेः ॥ ७ ॥

एवं योनिगतः पित्रादिसम्बन्धं प्राप्तोऽपि स जीवो नित्यः देहजन्मादिना तस्य जन्माद्यभवात् अत एव वस्तुनो निर-
द्वन्द्वः ब्रह्मस्य पुत्र इत्यादिमानशून्यः यत्र पित्रादौ सम्बन्धानि यावदुपलभ्येत कर्मवशेन नत तावदेव तस्य पित्रादेस्तस्मिन् स्वत्वं न तु विक्रयादुत्तरकालमपि अणवेवं सम्बन्धः वस्तुं कलेवरम् स्वमाविश्येति तत्र तस्मिन् कले-
वरं ममेदानीं स्वत्वं निवृत्तमिति सहस्रांशमाह, नित्यस्य चिरकालावस्थापिनः सुवर्णादिः योनिगतो देहप्रविष्टः यत्र देहे तस्य जीवस्य तत्तस्मिन् देहे स्वत्वम् न तु मरणो-
त्तरकालमपीत्यर्थः शेषं समानम् ॥ ८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुपदेक्ष्यमाणमत्रोपनिषद्प्रसङ्गे तस्य कश्चिन्मुखाद्याङ्गि-
रमोपदिष्टेषु तैराग्यापादकेष्वर्थेषु चित्रकतुष्टुभूतानां त्रिस्तम्भो-
पनाय मृतके पुनर्जीवं स्त्रयोगमाहम्नाऽऽयद्येव तन्मुखेनाङ्गिरसोप-
दिष्टानर्थानभीवद्भगवाद्गारव इत्याह मुनिः—अर्थोति । हे राजन्,
मं देवर्षिर्नारदः सम्पत्तेः मृतं नृपात्मजमनुशोचतां ज्ञातीनां
चित्रकेत्वादीनां दर्शयित्वा योगप्रभावेनाविष्टजीवं प्रदर्श्य इति
वक्ष्यमाणम् उवाच हेत्याश्रये ब्रह्म भगवतो नारदस्य प्रभाषो
यन्मृतमपि पुनर्जीवयदिति ॥ १ ॥

उक्तमेवाह—जीवात्मनिति द्रष्टव्यं । हे जीवात्मन् ! भद्रं प्रवि-
ष्टशरीरस्य ते तत्र मातरं पितरं सुहृदो बान्धवाश्च त्वर्जामस्तथा
शुचा भृशान्नमान्पश्य बान्धवास्तथा इति प्रथमान्तपाठे मातरं
पितरं च पश्य बान्धवाः सुहृदश्च त्वत्कृतया शुचा भृशं तताः
अनन्तानपि पश्येत्यन्वयः ॥ २ ॥

शेषमवशिष्टमायुर्जीवं यस्य तत्कलेवरं समाविश्य, अप-
मृश्याना मृतत्वाच्छेषमायुरित्युक्तं सुहृद्भिः परिवृतस्य नृपासन-
मभिनिष्ठं पितृप्रसादं पित्रादितान् भोगान् भुङ्क्ष्व ॥ ३ ॥

भुङ्क्ष्वेत्युक्तो जीवस्तत्कलेवरमाविश्यावदादित्याह—कस्मिन्नित्या-
दिना इति शब्दस्यन्तेन, तावत्पितृपुत्रत्वादिसम्बन्धस्यानित्यत-
त्त्वमाह—कस्मिन्निति । देवतिर्यङ्मनुष्ययोनिषु कर्मभिः पुण्य-
पापकृपैः आश्रयमाश्रयं जायमानस्य अत एव तत्र तत्र तत्तत्पुरुष-
विशेषान्प्रति तत्तत्तत्कलेवरमादिमाधं प्राप्तस्य मूर्ध्नि मम
विभक्तिवत्त्वस्य आप्तः अमी चित्रकेत्वाद्यः कस्मिन् जन्मनि
पितरः मातरश्चाभवन् ? न सर्वेषु जन्मस्त्वभवन्, किञ्चेतस्मिन्ने-
व, अतः पितृपुत्रत्वादिसम्बन्धो न नियत इति भावः यद्वा
कस्मिन् जन्मन्यमी पितरो मातरश्चाभवन् ॥ ४ ॥

ननु, सर्वेष्वपि जन्मस्त्वभवन्नित्यत्राह—वन्तिपिनि । सर्वे तीयाः
सर्वेषां जीवानां क्रमशः जन्मपरम्परामिः मिथ प्रन्योन्यं पञ्चा-
दयो भवन्तीत्यन्वयः तत्र वन्तः विनाशकदिभिः सम्प्रलिनः
ज्ञानयः स्वपिण्डाः अरयो वातुकाः मित्राणि रक्षाः मध्यस्था
उभयव्यतिरिक्ताः विद्विषो द्रव्यादिनिमित्तेन द्राविणः उदासी-
नास्तद्व्यतिरिक्ता इति भेदः ॥ ५ ॥

कर्मभिर्भ्रातृमाश्रयं ह्यष्टमाह—यथेति । यथा पश्यानि
क्रयावहाणि हेमादीनि हेमविकारकपादीनि कटुताजुलीयका-
दीनि वस्तूनि कर्तुं व्यवहर्तुं नरोपचरन्तः पश्यन्ति एवं
जीवा अपि देवतिर्यङ्मनुष्ययोनिषु भ्रमन्ति संसरन्ति ॥ ६ ॥

एकस्मिन्नपि जन्मनि सम्बन्धस्थानियतत्वं सहस्रांशमाह—
नित्यस्येति द्रष्टव्यं । नित्यस्याविरुद्धस्य जीवं इति यावत् तस्य
पश्चादेरर्थस्य अनित्यः अनियतः सम्बन्धो नृपु ह्यः विक्रया-
दिना पूर्वस्मानिसम्बन्धस्य निवृत्तेरुत्तरस्यामिसम्बन्धदर्शनादे-
कस्मिन्नपि जन्मनि सम्बन्धो न नियत इति भावः तद्वाप-
पादयति—यावदिति, यस्य पुंसो येन पश्चादिना यावत्सम्बन्धः
क्रयादिनिमित्तसम्बन्धोऽस्ति तस्य ममत्वं स्वामित्वादिसम्बन्ध-
स्त्वावदेव हीत्यनेन लोकप्रसिद्धिं द्योतयति ॥ ७ ॥

एवं ह्यष्टाने उपपादितमर्थं दार्ष्टान्तिकं दृश्यति—एवमिति ।
म प्रतिज्ञां निरद्वयः यस्मिन् देहाभिमानमनित्योपि जीवः
कर्माणां योनिगतदेवादिशरीरेष्वनुप्रविष्टस्त्वयत्र देवादिशरीरे
नित्योऽपरित्यक्तदेहो यावदुपलभ्येत तावदेव तस्य स्वत्वं जीवत्वं,
तावदेव हि तस्य पित्राद्यः स्त्रीयाभवन्ति, तावदेव तस्येवनेः
पितृपुत्रत्वादिसम्बन्ध इति यावत् तत्तस्मान्नोपलभ्यमानत्वा-
दित्यर्थः यद्वा यत्र शरीरे यावदुपलभ्येत तस्य शरीरस्य ना-
वन्न कालं जीवात्मानं प्रति स्वत्वं तत्तस्मान्नोपलभ्यमानत्वा-
दित्यर्थः अनुपलभ्यते तु आत्मानिरूपितस्त्वत्त्वस्य शरीरेऽभावाच्छ-
रीरनिरूपितपितृपुत्रत्वादिसम्बन्धो दूरादप्येत इति भावः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

संसारस्य पुत्रपित्रादिवृत्तानियतत्वं संसारिज्जेतनस्य हरि-
नियतनित्यत्वं परमनेतनस्य परगनित्यत्वं तज्ज्ञानमेव पुरुषार्थ-
साधनमित्यादिकर्मास्मप्रश्रयाये निरूप्यते, अत्र नारदो योगमाहा-
त्म्यं विद्यालयत्र राजकुमारमुत्पाप्येदं वक्तव्याह—अशुक् इति
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एवं जीवात्मना किमवादि ? इत्याह, कस्मिन्निति ॥ ४ ॥ ५ ॥

पश्यानि विक्रयाणि नरेषु विक्रेतुषु रेतस्सेककर्तृषु पित्रा-
दिषु योनिषु मातृषु कर्तृष्वति वा ॥ ६ ॥

ननु, तर्हि हाटकादिष्वनित्यत्वमापतितं जीवस्येत्याशङ्क्य
सम्बन्धस्येयानित्यत्वं न तु जीवात्मन इत्याह—नित्यस्येति, यथा
सम्बन्धस्यानित्यत्वं तथा ममपुत्रोयमिति ममत्वमप्यनित्योक्त्याह
यावदिति, हि शब्दादर्थं प्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्धत्वं दर्शयति, एव
शब्देनायोगव्यवच्छेदं करोति ॥ ७ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निरहंकृत इति खभावात्मानं यत्र योनिषु स्वत्वं स्वकी-
यत्वम् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

संपरेतमतिवाहिकदेहं प्राप्तं । दर्शयित्वा योगबलेनाविर्भाव्य ॥
१ ॥ २ ॥

टीकायामपमृत्युनेति तत्कारणकोचिनपापविशेषो भवति ।
यतएव-पूर्णमायुर्मासयतीति ॥ कलेवरं स्वमाविश्येति विरोधात्
पञ्चान्तरमाह यद्वेति ॥ ३ । ४ ॥

मध्यस्थाः तस्मिन् तादृशेच मिलन्तः । उदासीना तयोरपि
न मिलन्तः ॥ टीकायामथ वैवंसम्बन्ध इत्यत्र ह्येककथयत्येति
शेषः ॥ ५—८ ॥

भीमद्विध्वनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बोद्धव्ये मृतपुत्रीत्या प्रबुद्धो नारदान्मनुम् ।

प्राप्य संस्तुय शेषान्तमुत्ताज्ज्ञानं नृपोऽप्यगात् ॥ १ ॥

ज्ञातीनामिति द्वितीयाथे षष्ठी ॥ १ ॥

नपि शोकमोहयोः शेषं दुर्वारमभिष्यद्य मृतपुत्र-
मुखेनैव तं प्रबोधयितुमाह-जीवेति शुचा शोकेन ॥ २ ॥

शेषमवशिष्टमायुर्व्याप्येत्यपमृत्युना मरणं राजानमूहयति ।
यस्तुतस्तु तस्य नास्त्येवायुर्मायिकत्वात् पितृप्रतान् पित्रा
दत्तान् ॥ ३ ॥

जीव उवाचेति तद्वे कलेवरं प्रविष्टो ऋषिर्जीवन्निव जीव
इत्यर्थः मह्यं मम ॥ ४ ॥

मयि मृते पुत्रदृष्ट्या शोकश्चेत् क्रियते, शत्रुदृष्ट्या हर्षः किं
न क्रियते ? इत्याशयेन सम्बन्धस्याऽनित्यतत्त्वमाह-बन्धवो विवाहा-
दिसम्बन्धिनः ज्ञातयः सपिण्डा अरयो घातकाः मित्राणि
हितैषिणः, मध्यस्थाः बहिरन्तर्मन्त्रिवैरवन्तः । उदासीना मैत्री-
घोरशून्याः । विद्विष उत्कर्षासहिनः । क्रमश इति जन्मान्तरे
शत्रुरप्यस्मिन् जन्मनि पुत्रोभवतीत्यर्थः । यस्तु पुत्रः सद्गुणोभूत्वा
अश्वते स न तु कुलाधिक्यप्रदत्तवाञ्छुर्बुवेति लाकोक्तिः ॥ ५ ॥

ननु, यदि शत्रुरपि पुत्रः स्यात्तर्हि तत्रात्मीयत्वेन स्नेहः
कथं ? स्यात्तत्र दृष्टान्तेन समाध्याति यथेति । पणयानि क्रय-
विक्रयार्हाणि हेमादीनि हेममुद्रिकादीनि यैव हेममुद्रा शत्रुगुह-
स्थिता स्ववध प्रयोजिका सैव देवादायगृहमागतमिमांसादीभूना
भोगप्रयोजिकाच भवति । एवमेव जीवबोनिषु मनुष्यगा-
र्हमादिषु ये कर्तार उत्पादकाः पितरो मातरश्च तेषु प्रवि-
शन्ति ॥ ६ ॥

मम जीवस्य चित्रकेतुपुत्रत्वमेतावन्तं कावमासीत्तावदसौ

कोहमकरोदेष अतः परमस्यपुत्रत्वं प्राप्तवामि स एव कोहं करि-
ष्यतीत्यर्थान्तरम्भासेनाह नित्यस्यार्थस्य स्वर्गामुद्राया एकास्या
अपि क्रयविक्रयादिव्यवहारेणैकस्मिन्नपि दिने अस्य जन-
हस्तगताया ममेयं ममेयं नान्यस्येति सम्बन्धो ह्यनित्यः तत्र च
यावदितिरूपम् ॥ ७ ॥

वस्तुतां निरहंकृत एव यत्र पित्रादौ तस्य पित्रादेः । यद्वा
निरहंकृत एव जीवो बाधद्यत्र देहे उपलभ्येत तावदेव तस्य
तस्मिन् जीवस्य देहे स्वत्वं नान्यदा अतोऽस्मिन् देहे सम्प्रति
मम स्वत्वाभावात् कथमत्राहङ्कारं करोमीति तस्मात् कलेवरं
समाविश्येति स्वप्रार्थितं न घटत एवेति भावः ॥ ८ ॥

भीमशङ्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मन्त्रोपनिषदि अत्यन्ततो विशोकस्याधिकारस्तदर्थमुक्तोपदे-
शेन विशोकस्यापि राज्ञः पुनरत्यन्ततो विशोकत्वासिद्धये तत्पु-
त्रमुखेनापि पितृपुत्रादिसम्बन्धस्यानित्यता तदनन्तरं मन्त्रोप-
निषच्च वक्ष्यते-बोद्धव्येनाध्यायेन अयेति संपरेतं नृपात्मजं
योगबलेन ज्ञातीनां दर्शयित्वा जीवात्मकित्याद्युवाच ॥ १ ॥

हे जीवात्मन् ! ते भद्रं भवतु ते मानरं पितरं तथा स्वत्कृतवा-
त्त्वदेककृतया धुचा शोकेन भृशं तप्तान् सुहृदो बान्धवांश्च
पश्य ॥ २ ॥

ते शेषमवशिष्टमायुरस्ति अपमृत्युना मृतत्वात् अतः कले-
वरमाविश्य नृपासनमाधितिष्ठ पितृप्रतान् पित्रा दत्तान् भोगान्
भुङ्क्ष्व ॥ ३ ॥

अमी चित्रकेतादयः पितरो ममैव नियमेन कस्मिन्
जन्मनि अभवन् पितृपुत्रादि सम्बन्धोऽनित्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तद्वनित्यतामवाह-बन्ध्विति । सर्वे एव सर्वेषां क्रमशो
बन्धवाद्यो भवन्ति ॥ ५ ॥

पणयानि क्रयविक्रयार्हाणि हेमादीनि यथा कर्तुं च व-
हर्तुं इत्यतः पर्यटन्ति एवं जीवो योनिषु देवमनुष्यादिषु
पर्यटति ॥ ६ ॥

नित्यस्य प्रत्यहं व्यवहारादेरस्य प्रामभृत्यादेरेकस्य मृदु एक-
स्मिन् दिने यत्कृतस्य भृत्यस्तेनैवास्मादिना क्रीतत्वात् एवम-
न्यस्मिन्नन्यस्यापरास्मिन्नपरस्येति अनित्यः सम्बन्धो दृश्यते यत्न-
यावत्सम्बन्धः, स्वामित्वं तावदेव तस्य ममत्वं मदीयोऽं भृत्यादि-
रितिधीः ॥ ७ ॥

एवं यो नित्यः शाश्वतो निरहंकृतः जाते ज्ञाने पुत्रत्वा-
द्यहंकाररहितोपि यद्वा पितृपुत्रादिसम्बन्धानुपलब्धे अहं चित्ता-
यपुत्र इत्याद्यहंकाररहितोपि सः योनिगतः पुनः पुनर्जन्मकाली-
गतः संसारे प्रविष्ट इत्यर्थः बाधत यत्र पित्रादौ पुत्रादिक-
पेण उपलभ्येत तावदेव तस्य तस्मिन् पुत्रादौ तस्य पित्रादेः
स्वत्वं स्वकीयत्वम् ॥ ८ ॥

एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म एष सर्वाश्रयः स्वदृक् ।
 आत्ममायागुणैर्विश्वमात्मानं सृजते प्रभुः ॥ ९ ॥
 न ह्यस्यातिप्रियः कश्चिन्नाऽप्रियः स्वः परोपि वा ।
 एकः सर्वधियां द्रष्टा कर्तृणां गुणदोषयोः ॥ १० ॥
 नादत्त आत्मा हि गुणं न दोषत्र क्रियाफलम् ।
 उदासीनवदासीनः परावरदृगीश्वरः ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युदीर्य गतो जीवो ज्ञातयस्तस्य ते तदा ।
 विस्मिता मुमुचुः शोकं ह्रित्वाऽऽत्मस्नेहशृङ्खलाम् ॥ १२ ॥
 निर्हेत्य ज्ञातयो देहं तथा कृत्वोचिताः क्रियाः ।
 तत्पजुर्दुस्त्यजं स्नेहं शोकमोहभयार्तिदम् ॥ १३ ॥
 बालधन्यो व्रीडितास्तत्र बालहत्या हतप्रभाः ।
 बालहत्याव्रतं चेरुर्ब्राह्मणैर्यन्निरूपितम् ।
 यमुनायां महाराज ! स्मरन्त्यो द्विजभाषितम् ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

अनन्तर हे राजन् ! देवश्रुषी (नारद) जी मेरे भये राज पुत्र को शोक करने वाले ज्ञातियों के आगे बोले ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

हे जीवात्मन् तुमारा भगवन् हो तुम अपने माता और पिता को देखो । और तुमारे शोके से मति तप्त, तुमारे सु-हृद और धनुषों को देखो ॥ २ ॥

अपने कक्षेपर में प्रवेश करके और नेत्र जो आयु है उसमें पिता के दिये हुए भोगों को भोगो और राजवस्त्र-हासन् का अधिकार लो ॥ ३ ॥

जीव उवाच ।

जीव बोलाकि देव तिर्यक और मनुष्ययोनि में कर्मों से भ्रमते हुए मेरे कौन जन्म में ये माता पिता हुए हैं ॥ ४ ॥

धनु, जातिवाले, बैरी, धीर के, मित्र उदासीन, और कौरव से द्वेष करने वाले, ये सब ही के सब कोई परस्पर कम हुआ करते हैं ॥ ५ ॥

जैसे ऋष विक्रय के योग्य सुवर्णादि वस्तु अलग १ मनुष्यों के समीप भ्रमती है इसी प्रकार जीव भी अनेक योनियों में भ्रमता रहता है ॥ ६ ॥

मनुष्यों में विद्यमान वस्तु का भी सम्बन्ध अनित्यदेह पड़ता है । जब तक जिस वस्तु में जिसका सम्बन्ध है तब ही तक उस में उसका ममत्त्व रहता है ॥ ७ ॥

एसे ही नित्य निरभिमानी जीव भी जब तक जिन-योनियों में देह पड़ता है तब तक ही उस में उसयोनियों के माता पिताओं का सम्बन्ध रहता है ॥ ८ ॥

श्रीभरद्वाजमिश्रकृतभाषार्थटीपिका ।

जीवस्य निवर्त्य साधयति, एष नित्यः तत्र हेतुः अन्वयः अपक्षवग्न्यः तत्कुतः ? सूक्ष्मः जगमादिग्न्यः तत्र कुतः ? सर्वाश्रयः जगमादिमतो देहादेराश्रयः न तु देहादिरूपः यतः स्वदृक् स्वप्रकाशः सर्वाश्रयत्वमुपपादयति आत्मनो मायागुणैरात्मानमेव विश्वं विश्वात्मकं सृजति "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इति श्रुतेः उपादानकारणात् सर्वाश्रय इत्यर्थः जीवस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वात् ब्रह्म एव विश्वकृत्विशिष्टस्येश्वरत्वेन सृष्ट्वाजीवः सृजतीति वाच्योयुक्तिः । यद्वा स्वकर्मद्वारा सृष्टि-निमित्तत्वेन सृष्ट्यर्थं ज्ञानस्य च सर्वस्य भोक्ताश्रयत्वात् सर्वाश्रयत्वं कोकमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

यदुक्तं सुहृद्वन् इति सुहृदो वाग्धर्मास्तत्तानिति च तद्वत्त्वाद् न ह्यस्येति तत्र हेतुः एकः सुहृदादिसङ्गहितः तत्कुतः गुणदोषयोर्हितादितयोः कर्तृणां मित्रादीनां याः सर्वाधिपोः विश्वत्रा पुनर्यः तासां द्रष्टा साक्षी ॥ १० ॥

त इत्थं प्रतिबुद्धात्मा चित्रकेतुर्द्विजोक्तिभिः ।

गृहान्वकूपान्निष्क्रान्तः सरःपङ्कजदिव द्विपः ॥ १५ ॥

कालिन्यां विधिवत्सनात्वा कृतपुण्यजलक्रियाः ।

मौनेन संयतप्राणो ब्रह्मपुत्रानवन्दत ॥ १६ ॥

श्रीभरद्वाजमुनिप्रणीतं भाष्यार्थदीपिका ।

यद्योक्तं भुङ्क्ते भोगानित्यादि तत्राप्याह--नादत्त । इति गुणं सुखं दोषं दुःखं क्रियाफलं च राज्यादिकम् उदासीनत्वे हेतुः परावरहक् कारणस्य कार्यस्य च साक्षी न तु मोक्ता यत ईश्वरः देहादिपारतन्त्र्यशून्यः अत एवम्भूतस्य मग च युष्माकं च सम्बन्धाभावाच्छोकं मा कुरुतेति वाक्यार्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

द्विजभाषितमङ्गिरसा प्रोक्तं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वं स्मर-
म्यः पुत्रकामनाशून्या निर्मत्सराः सत्य इति भाषः ॥ १४ ॥

निषिद्धपङ्क्तुत्वं गृहं विहाय निष्क्रमणमतिधीरस्य तस्यैव योग्यं नान्वर्त्तयति महर्षानमाह स इत्यमिति सरसः पङ्कज-
द्विपो गज इव ॥ १५ ॥

कृताः पुण्यजलक्रियाः पितृनर्पणाद्या येन संयतप्राणो
नियतेन्द्रियः ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतमागधतन्त्रद्वन्द्विका ।

तर्हि कीदृशं तस्य स्वरूपं? यस्वरूपगतो न भवत्यनि-
यतः पितृपुत्रत्वादिस्मरन् इत्यत्राह-एव इति । एष जीवो नियतः
आद्यन्तरहितः कुतः? अवयवः नाशरहितः तत्कुतः? सूक्ष्मः
निरतिशयसूक्ष्मः विनाशकैरव्याप्यः निरतिशयसूक्ष्मत्वात् विनाशकादि
जज्ञानिविषयस्त्राद्यो विनाशं व्याप्य विनाशयन्ति अस्य तु निर-
तिशयसूक्ष्मतया सर्वान्तःप्रवेशनस्वभावत्वेनाव्याप्यत्वाद्द्वयः
एकः ज्ञानेकाकारः "एको ब्रूहिः सुमम्पन्नः" इतिवज्ज्ञानभि-
प्रायकत्वकथनं न तु जीवस्वरूपेकाभाभिप्रायकं तस्वरूपनाना-
त्वस्य बहुप्रमाणप्रतिपत्तत्वात् सर्वाश्रयः सर्वेण बुद्धीन्द्रिय-
मनःप्राणादीनामाश्रयो धारकः स्वमात्मानं पश्यतीति स्वहृक्
प्रत्ययूपः यद्वा स्वेनैव हृदयत इति स्वहृक् स्वयंप्रकाशः अस्वी-
हं तस्य स्वरूपं किमयं स्वानर्थावहं देवमनुष्यादिशरीरं
स्वयमेव सृष्ट्वा तत्र प्रविष्टोऽनर्थमनुभवति उत स्वकीयकर्मणा
सृष्टेः प्रविष्टोऽनुभवतीत्यत्राह--आत्मेति, न स्वानर्थावहं शरीरं
स्वयं सृजति नापि केषलं कर्म, अपि तु परः परमपुरुषः
आत्मनः स्वस्य मायया तस्य गुणैः सत्त्वादिहिरास्मानं प्रत्य-
गात्मानं विश्वं देवमनुष्यादिविश्वाकारं सृजति ॥ ६ ॥

ननु, कोऽसौ परः पुरुषः यदि कश्चित्सिध्यति तर्हि सोपी-
दशदेवादिविषयमसृष्टिं गर्भजन्मजरामरणान्तनुःखगमो कुर्य-
त्वैषमनैर्गृह्ययुक्तः संसृष्टजीवात्तातिरिच्येत? तत्राह - नहीति ।

अस्य परमपुरुषस्य कश्चिदनीव प्रीतिविषयः कश्चिन्नामिवः
स्त्रीयः परकीयो वा नास्ति किंतु सर्वेषु समदृष्टिरिति भावः
तर्हि कथं विषयं सृजति? तत्राह एक इति, गुणदोषयोः पुण्य-
पापयोः कर्तृणां जीवानां सर्वबुद्धिवृत्तीनां एक एव सन् द्रष्टा
भवति । तस्य सामान्येन स्मृत्वेपि देवादिवैषम्यतत्तज्जी-
वसर्वान्निपुण्यपापमूलकत्वाच्च तस्य वैषम्यादिदोषप्रसक्तिरिति
भावः सर्वविधां द्रष्टृत्वेनैव तस्य सर्ववत्त्वं पुण्यपापकर्तृत्वं,
तत्फलभोक्तृत्वं चाभिप्रेतम् ॥ १० ॥

तदेवाह--नादत्त इति । आत्मा परमपुरुषो गुणदोषो नादत्ते
न स्वीकरोति गुणदोषकर्तृत्वमात्मानं न मन्यते अत एव
क्रियाफलं सुखदुःखादिकम् नादत्ते किन्तुदासीनवदासीनः
उदासीनवजीवान्तरात्मतया स्थितः परस्परयोनात्यन्तोदासीन-
त्वमाप नास्तीत्यावहितं गुणदोषयोस्तस्य प्रयोजककर्तृत्वात्साक्षात्क-
र्तृत्वाभावाद्बुद्धासीनत्वं तत्तत्पूर्वं पूर्वकर्मवासनानुसारेण प्रयोजयितुं
स्वाभावानुशासित्वमपि विषयभेदादुभयोरैकस्मिन् ईश्वरोऽयं इति
भावः । ननु, जीवस्यापि न गुणदोषयोः साक्षात्कर्तृत्वं तस्य
निष्क्रियत्वाद्देहस्यैव साक्षात्कर्तृत्वात् किन्तु देहेन्द्रियादिनियमन-
रूपमेव तस्य कर्तृत्वमप्येव प्रयोजयितृत्वं जीवपरयोऽभयो-
रप्यनशिष्टमिति कथमन्यतरस्य क्रियाफलोपादानमन्यतरस्य
नेति विभागस्तत्राह--परावरहमीश्वर इति, स्वयमीश्वरो जीव-
प्रभृतिदेहेन्द्रियमनःप्राणपर्यन्तानां नियन्ता सन् परावरहक्
परं प्रकृतिपुरुषाभ्यां विजृम्भ्य स्वरूपमपरं जीवस्वरूपं
प्रकृतिस्वरूपं च एतन्नित्यं यथावत्पश्यतीति परावरहक् जीवस्तु
कर्मणा तिरोहितस्य भावः प्रकृतिमेवात्मानं मत्वा तद्गते कर्तृत्वे
साक्षात्स्वस्मिन्मनुज इति च क्रियाफलभोक्ता भवति परमात्मा
तु नित्यामकुचितापरिच्छिन्नानुभूत्या स्वपरयाथात्म्यावत्वाद्दे-
हात्मभ्रमाभावेन क्रियाफलभोक्तेति भावः नहीत्यादिश्लोकद्वयं जीव-
परतयापि यथोचितं शक्यं तथा हि, पूर्वप्रस्तुतं जीवस्वरूपमेव
विशोध्यति--नहीति, अस्य जीवस्य स्वतः मियाप्रियो न भवतः
अपि तु कर्मकृतावित्यर्थः तथा स्वपरविभागोऽपि न, एकः एक-
रूपः ज्ञानेकाकारः देहगतविकारैरस्पृष्टत्वेन सदैकरूप इति वा
गुणदोषयोः कर्तृणां हेतुभूतानां सर्वविधां द्रष्टा आश्रयः ना-
दत्त इति विवेकज्ञानवान् आत्मा गुणदोषान्वधं नाभिमन्यते
इत्यर्थः ईश्वरः देहादिनियमनपरः परावरहक् स्वरूपप्रकृति-
स्वरूपयोर्द्वैत्युक्तवानातिष्ठो जीवः ॥ ११ ॥

तत उपरितनं वृत्तान्तमाह मुनिः--इतीति । इतीत्युक्ती-
र्योक्त्वा पुनर्जीवः कलेबराद्विनिष्क्रम्य गतः तस्य हृतस्य वे-
दातयः ते तथा विस्मृतास्तस्मत् आत्मनां क्षेत्रां यः पुत्रादि

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निवयकः स्नेहः स एव शृङ्गला तां क्षिप्वाऽपोह्य शोकं मुमुक्षुः ॥ १२ ॥

ततो ज्ञानयः तं शशमग्नौ निहृत्य दध्वा उचिताः मृनोद्देशेन कर्तव्याः क्रियाः कृत्वा शोकमोहादिप्रदं दुस्त्यजं स्नेहमनुगमं तत्पुत्रः ॥ १३ ॥

ततो बालस्यः याः गरुडदानेन बाधं हतवत्यः तास्सर्वाः द्विजेनाङ्गिरसा भाषितं स्मरन्त्यो यीडिताः खजिताः बाधहत्या-हनाः प्रभाः यासां ताः यदुयाहृत्याग्रं बाधहत्यापनादकं व्रतं ब्राह्मणैर्निरूपितं कर्त्तव्यत्वेन चादितं तद्यमुनायां हे महाराज, खेररनुष्ठितवत्यः ॥ १४ ॥

ततः स चित्रकेतुः इत्थं द्विजोक्तिमिरङ्गिरस उक्तिभिः जीवेन संवादितभिर्नारदोक्तिभिश्च प्रतिबुद्धः उचिनः आत्मविषयो यस्य तादृशः सरसः पद्मोद्भूज इव गृहमेवाधकूपस्तस्माद्वि-निष्क्रान्तः निर्गतः ॥ १५ ॥

काञ्चिच्छां यमुनायां त्रिष्युकप्रकारेण स्नात्वा कृताः पुण्याः जलक्रियाः पितृतर्पणादयो येन तादृशः मौनेन परमात्मस्वरूप-संशोभनेन हेतुर्थे तृतीया मौनार्थं संयतप्राणः नियमितान्त-र्वाहनिद्रयः इतरेः सम्भावयाराहित्यरूपेण मौनेन वा; ब्रह्मपुत्री नारदाङ्गिरसौ अव्यक्तं द्युज्ज्वलनाम् ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, तर्हि केन सहास्यं नित्यसम्बन्धः ? इति तत्राह - एष इति । यं आत्ममांशाद्युक्तैः स्थायिनप्रकृतिगुणैर्बिम्बं परावरं जग-त्सृजति, आत्मानं चावताररूपेण व्यनक्ति स एव सर्वाभ्यः सर्वनित्यसम्बद्ध इत्यन्वयः । अनित्यत्वात्कथं घटन इत्यत उक्तं नित्य इति, कोऽर्थ इत्यतो व्यय इति अनेन नित्यशब्दो व्या-वधानः अनुपलब्धौ हेतुमाह—सूक्ष्म इति, न चायं जीववद्व्यवृत्त-संस्थापेन इत्याह—एक इति मुख्यत एकरूपसंस्थाविशिष्ट इत्यर्थः सृष्टौ प्रवर्त्तमानस्य सृज्यसम्बन्धेन ज्ञानजोपो नास्तीत्याह—स्वह-गिति, स्वरूपभूतज्ञानस्यापि प्रवर्त्तमानसम्बन्धेनासिम्बन्धः किं न स्यादित्यत आह—प्रभुरिति, अनेन हरिणा नित्यसम्बन्धः पित्रा-दिभिरनित्य इति ज्ञापितम् “अनित्यसम्बन्धयुताः पित्राद्या नित्ययु-ग्धरिः” इति वचनात् ॥ ६ ॥

एवंविधस्य हरेर्योग्यतातिरेकेण न कावपि प्रियाप्रियौ न इत्याह—नहीति । कुतोऽतिप्रियायभावः ? इति तत्राह सर्वेति, गुणदोषयोः कर्तृणां पुत्रयाणां स्त्रीयाञ्च सर्वासां प्रियां कु-शाकुशलसाक्षिभ्यः तदनुसारेण फलदातृत्वादतिप्रियायभाव इत्यर्थः द्वितीयसंज्ञाये तत्त्वसात्कर्मिभ्योऽतिप्रियत्वादि संभवति न हि हरेस्तादृशोऽस्तीत्यभिप्रेत्याह एक इति ॥ १० ॥

साक्षित्वं स्पष्टयति-मेति । आत्मा परमात्मा कथं गुणाना-दानं हरेः “बाह्मर्गिकं जिघ्रति बह्वगुणेषु” इत्युक्तेरत उक्तं इति

हि शब्दो हेतौ गुणोपभोगेन लोकवद्वृत्त्यभाषो गुणानादा-नस्यार्थो न तु सर्वात्मनीऽभोक्तृत्वं तथात्वे “भोक्ता सद्गुणभो-क्तृत्वाच्च भोक्ता तद्वृत्तिनः । अचिन्त्यशक्तितत्त्वस्य गुज्यते परमे-शितुः” इति स्मृतिविरुद्धः स्फुटः उदाहरित इव सर्वस्मादुक्त-मत्वेन स्थित, एवं भोक्तृत्वाभोक्तृत्वं लोकविरुद्धे हरेः कथं घटने इत्यत उक्तमीश्वर इति पराधरहस्यमृतीयागाम्यस्तीत्यत उक्तमुदासीन इति तद्वस्तुषु चाष्टाध्वनरहस्यं तिष्ठत्येव परावरहस्यार्थः ॥ ११ ॥

ज्ञानयसास्मिन् जन्मनि सपिण्डाः आत्मनां स्वेयां तस्मिन्पुत्रे अहाक्यशृङ्खलां क्षिप्वा ॥ १२ ॥

ज्ञानेः सपिण्डस्य तस्य देहं निहृत्य दध्वा उचिताः क्रियाः आह्लादिवृत्त्याः ॥ १३—१४ ॥

तत्र चित्रकेतुः किं चकारेति तत्राह । स इत्यमिति ॥ १५ ॥

कृताः पुण्यजलैः क्रियास्तर्पणादिवृत्त्याः येन स तथा ॥ १६ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तदेवं जीवस्य पारतन्त्र्यमुक्ता तत्सिद्धयर्थं परमपि दर्शयति - एष इति भिभिः, एष प्रत्यक्ष एव भूमिभूमिभिः परमेश्वरः पुनरुक्तिर्निर्धारणार्थो सूक्ष्मो तुल्यैः ॥ ६ । १० ॥

आत्मा परमात्मा ॥ ११—१३ ॥

बाधजन्य इति सार्द्धकम् ॥ १४—१७ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं जीवस्य पारतन्त्र्यदर्शयार्थं ततोऽन्यः कश्चित् स्वतन्त्रः ईश्वरोऽस्तीति प्रतीयते स एव कीदृश इत्यपेक्षायागाह—एष इति । जीवस्य मायया आवरणोद्धारोऽपि परोक्षमायान्वात् तच्छब्दवाच्यत्वमुक्तम् । ईश्वरस्य मायया अनावरणान् प्रयो-क्तुरङ्गिरसंपि जीवमुक्तत्वेनाविद्यावरणादित्यादपरोक्षत्वेनैत-च्छब्दवाच्यत्वमुक्तम् एष इति, तत्र नित्यत्वमव्ययत्वं सूक्ष्म-त्वमिति साधारणधर्मत्रयमीश्वरस्य, पारतन्त्र्यमैश्वर्यमिति स्वसाधारणधर्मद्वयं जीवस्य पूर्वमेव व्यञ्जितम् ईश्वरस्याव्य-साधारणान् सर्वोद्धारवादीन् धर्मान् एकं पुनरप्येतच्छब्दमु-पन्यस्यति एष इति । आत्मशक्तिमत्त्वादात्मानम् ॥ ६ ॥

जीवस्य यन्मुद्रात्यरिमध्यव्यादयः अज्ञाननिवन्धा, नरपीश्वर-स्येत्याह नष्टास्तेति । यत्तु भक्तोऽतिप्रियः स्वभक्त्येयी अप्रियः परः शत्रुश्च इति तच्च “समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः । ये भजन्ति मे मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्” इति । “तानहं द्विपक्ष कूरान् संसारेषु नराधमान्” इति गीताकर्मकथ-त्त्वस्य भूषणमेव न तु दूषणं किञ्च जीवा बहवः ईश्वर-स्त्वेक एव गुणदोषयोर्हितादितयोः कर्तृणां मित्रादीनां याः सर्वप्रियः विधिना बुद्धयस्तासां द्रष्टा साक्षी ॥ १० ॥

जीवो हि मित्रामित्रयोर्गुणदोषौ दृष्टाति यतः क्रियाफलं

अथ तस्मै प्रपन्नाय भक्ताय प्रयतात्मने ।

भगवान्नारदः प्रीतो विद्यामेतामुवाच ह ॥ १७ ॥

अनमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि ।

प्रद्युम्नायाऽनिरुद्धाय नमः सङ्कर्षणाय च ॥ १८ ॥

नमो विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्तये ।

आत्मारामाय शान्ताय निवृत्तद्वैतदृष्टये ॥ १९ ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुखं दुःखञ्च भुङ्क्तं ईश्वस्तु नैवेत्पाह—नादत्त इति । अत एव उदासीनयत् सर्वान्तर्यामिस्त्वेनासीनः परावरे मद्राभद्रे सात्त्वित्वेन पश्यतीति सः उदासीन इवेत्यरिमित्रादिप्रतियोग्युदासीनस्तु नैवेत्यर्थः अतः ईश्वरगायानियङ्मानामेषां चित्रकेत्वादीनां महदनुग्रहमूलाभीश्वरप्रपत्तिं विना शोकमोहादिमयोऽयं संसारो दुस्तर एवेति किं मया बहुवक्तव्यमिति प्रकरणाद्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

बालहत्यादृतप्रभा इति दूतप्रभत्येनैव लक्षणेन बालहत्याः एता एवेति यदा सर्वे विदिततत्वास्तदा ब्रह्मिणास्तः सत्यं ययमेव पामयौ बालमहन्मति वचसा निष्कपटोभूयाङ्गरः प्रभृति ब्राह्मणोपरिष्टं प्रायश्चित्तमाचरेकः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, योनिशब्दनिर्दिष्टः संसारः केन सृष्टः यत्र प्रदिष्टो जीवः पश्यन् पुनः पुनः पश्यत्यं प्राप्नोमीत्यत्र परमात्मानमाह—एव इति त्रिभिः, सर्वान्तेतनपदार्थाश्रयः आत्ममायागुणैः स्वप्रकृतिगुणैः आत्मानमेव आत्मशक्तिपरिणामात् विश्वं सृजति "तदात्मानं स्रजमकुरुत" इति ध्येयः ॥ ८ ॥

सर्वेषां ब्रह्मादिमरुत्तुणास्तानां जीवानां धियां गुणदोषयोश्च द्रष्टा ॥ १०—११ ॥

विस्मिताः सन्तः आत्मानः स्नेहं तल्लज्जां क्षित्वा शोकं मुमुक्षुः ॥ १२ ॥

दुस्त्यजमपि स्नेहं तल्लज्जां ॥ १३ ॥

द्विजगापितं पुत्रादीनां दुःखहेतुत्वमङ्गिरसा प्रोक्तं स्मरन्त्यः ब्रह्मिणास्सत्यः यमुनायां यमुनानीरे बालहत्यायाः यत्र प्रायश्चित्तं चरुः इति मार्कण्डेयकान्त्यः ॥ १४ ॥

सरःपंकान्तरसः कर्दमात् द्विपो गज इव ॥ १५ ॥

कृताः पुण्यजले पुण्यप्रक्षेपादिजले क्रिया आचमन-तपस्याद्या येन सः संपत्ता वशीकृताः प्राणा इन्द्रियाणि येषां सः ॥ १६ ॥

मायाटीका ।

यह आत्मा नित्य अव्यय और सूक्ष्म है । और यह सर्व वेद मनुष्यादि देह के आश्रय और स्वयं प्रकाश है । और आत्ममाया गुणों से विश्वात्मक अपने को स्वयं समर्थ होकर सृजता है ॥ ८ ॥

न इसका कोई प्रिय न अप्रिय न कोई अपना न पराया यह एक ही गुण दोष की करने वाली सर्व बुद्धियों का द्रष्टा [देखने वाला] है ॥ १० ॥

यह आत्मा किसी के गुण दोष का नहीं प्रहण करता और परावर (कार्य कारण) का देखने वाला और ईश्वर (समर्थ) है ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

प्रेम कहकर जीव तो चला गया उस समय उसके सव ज्ञानि लोगों ने विस्मित होकर अपनी स्नेह रूप सांकर का तोड़कर शोक छोड़ दिया ॥ १२ ॥

ज्ञानि लोगों ने भी उस देह को ले जाकर अपने समर्थ के उचित संस्कार करके, शोक मोह भय और आर्ति (दुःख) के देने वाला जो दुस्त्यज स्नेह रहा उसे छोड़ दिया ॥ १३ ॥

हे राजन् ! बालहत्या से नष्टकान्तिवाली बालहत्यारी, अन्य रानियों ने भी वहां लज्जित होकर, जो ब्राह्मणों ने वतलाया उस बाल हत्या के घन को अङ्गिरा के वाक्य का स्मरण कर के यमुनाजी तीर में किया ॥ १४ ॥

इस प्रकार ब्राह्मणों की उक्ति से बोधको प्राप्त होकर वह चित्रकेतु तलाव के पंक से जैसे हस्ती, इस प्रकार गृह रूप अन्धकूप से निकलकर । काङ्गिदी में विधिवत् स्नान कर जलाञ्जलिदेकर । मौन हो श्वास रोककर दोनों ब्रह्म पुत्रों (अङ्गिरा नारद) को प्रणाम करता हुआ ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिहृतभाषार्थदीपिका ।

नमो धीमहि ध्यामेम मनसा नमस्याम इत्यादि ॥ १८ ॥

निवृत्ता द्वैतदृष्टिर्यस्मात् ॥ १९ ॥

आत्मानन्दानुभूत्यैव न्यस्तशक्त्यूर्मये नमः ।

हरीकेशाय महते नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ २० ॥

वचस्युपरते प्राप्य य एको मनसा सह ।

अनामरूपश्चिन्मात्रः सोऽयान्नः सदसत्परः ॥ २१ ॥

यस्मिन्निदं यतश्चेदं तिष्ठत्यप्येति जायते ।

मृगमयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥ २२ ॥

यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः ।

अन्तर्बहिश्च विततं व्योमवत्तं नतोऽस्म्यहम् ॥ २३ ॥

देहेन्द्रियप्राणमनोधियोऽमी यदंशविद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु ।

नैवान्यदा लोहमिवाप्रतप्तं स्थानेषु तद्रूपं दशमेति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भाषाधर्दीपिका ।

न्यस्ता निरस्ताः शक्त्यूर्मयो मायानिमित्ता राजद्वेषादयो येन ॥ २० ॥

मनसा सह वचस्युपरते सति य एव एक एव प्रकाशते वचसीति सर्वेन्द्रियोपलक्षणम् सोऽस्मान्वाप्यसदपरः कार्यकारणयोः कारणम् ॥ २१ ॥

तदेवाह—यस्मिन्निति । यस्मिन्निदं कार्यकारणं तिष्ठति अर्थेति च यतः यतश्च जायते मृगमयेषु घटादिषु मृज्जातिमृगमात्रमिव सर्वानुस्यूतं यत् तस्मै ॥ २२ ॥

ननु, सर्वानुस्यूतं चेन्मृज्जातिवत्प्रतीयेत तत्कथं मनोवचसो-रप्राप्तिलक्षणम् । यद्वद्व्यामिश्रितमपि अमयः प्राणाः क्रियाशक्त्या न स्पृशन्ति मन आक्षिपे च ज्ञानशक्त्या न विदुः तद्वद्व्या नतोऽस्मि ॥ २३ ॥

तेषां तद्वद्व्या हेतुमाह—देहेन्द्रियादयोऽमी यदंशविद्धा यथेतन्वांशेनाविष्टाः सन्तः कर्मसु स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति जाग्रदवस्थायाः अवस्था सुषुप्तिमूर्च्छाद्यौ नैव प्रचरन्ति यथा अमृतसं खोदं न दहति अतो यथा लोहमग्निशक्त्यैव दाहकं सदग्निं विना न दहति एवं ब्रह्मगतज्ञानक्रियाशक्त्योः प्रवर्तमाना देहादयस्तत्र स्पृशन्ति न विदुश्चेति भावः जीवस्तर्हि द्रष्टृत्वात् जानातु नेत्याह स्थानेषु जाग्रादादिषु द्रष्टृपदेषु द्रष्टृसंज्ञां तदेवेति प्राप्नोति 'नाम्यो जीवो नामास्ति 'नाम्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि धृतैः यद्वा द्रष्टृपदेषु द्रष्टृसंज्ञं जीवमपि नदेव एति जानाति न तु जीवस्तज्जनातीत्यर्थः तदुक्तं हेतुगुणसंज्ञे 'देहोऽसंशोऽद्याः' इत्यादि ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्तस्मै प्रपन्नाय यथाविधि गुरुपसंतिं कृत्वा स्थिताय भक्ताय गुरुभक्तियुक्ताय प्रयतात्मने श्रमणादिशुद्धप्रयतमनश्चैव भगवान्नामः प्रीतः शिष्यलक्षणैर्हर्षितः एतां चक्ष्यमाणां विद्या मन्त्रोपनिषदगुणाच्चापदिदेश ॥ १७ ॥

नारदेनोपादिष्टां विद्यामेवाह—नम इत्यादिना, परमांशमस्त-इत्यन्तेन । नायस्मकलेतरविजज्ञां परमात्मानं विशोभ्य प्रथमंति वासुदेवादिचतुर्गुणैः समनार्थास्थनाय तस्मै तुभ्य भगवते नमः एवंभूतं त्वां श्रीमहि ध्यायेमाहि ॥ १८ ॥

विज्ञानमात्राय कर्तव्यं जाड्यर्गादनाय निरतिशयानन्दस्वरूपाय आत्मानामायात्मस्थेन सममायाय सुखान्तरनिरपेक्षायत्यर्थः शान्ताय रागादिरहिताय निवृत्तद्वन्द्वस्तुत्यं मृष्टिद्वयः निवृत्ता द्वैतसृष्टिः आत्मादिकल्पना यस्य तस्मै आत्मादिकल्पनारहिता-येत्यर्थः निवृत्तद्वन्द्वस्तुत्यं इति पाठे निवृत्ता द्वैतसृष्टिः स्थूलसूक्ष्म-त्वादिभेदद्वन्द्वं यस्मिन् तथा न ध्रुयते "अश्रुत्मानयवहस्वमर्धांशमगोत्रमचक्षुःश्रोत्रं तदप्राप्तिपादम्" इत्यादि एवं भूताय भगवते षडगुणपूर्णाय नम इत्यर्थः ॥ १८ ॥

आत्मानन्दानुभवेनैव न्यस्ताः निरस्ताः शक्त्या स्वयमेव ऊर्मयः अज्ञानायापिपासाशोकमाहजगत्तरणरूपाः पञ्चमयो यस्य तस्मै हरीकाणामिन्द्रियाणां तदधिपतेभ्य ईशाय नियन्त्रे करणाधिपानेत्यर्थः महते स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयवृद्धं विविधविधिप्रज्ञानशक्तये तुभ्य नमः ॥ २० ॥

एवं नमनं विधायाय तस्मात्स्वरक्षां प्रार्थयते—वचसीति । मनसा सह वचसि उपरते निवृत्ते सत्यपेक्षभावाद्वाङ्मनश्चयो-निवृत्तयोस्ततोः यः प्राप्य अपरिच्छिन्नतया अनुसन्धेयः सत-यवैकः निःसमाश्रयधिकः प्राप्तेस्त्वविभक्तिकपाठे अप्राप्तेति छेदः

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा मनसा सहामायावधि वचस्युपरते सति यः अपरि-
च्छिन्नानन्दरूप इति शेषः बाह्यमनसापरिच्छेद्यापरिच्छिन्नानन्द-
रूप इत्यर्थः चिन्मात्रः ज्ञानैकाकारः अत्र एनैकः निःसगाश्रय-
धिकः कर्मकृतनामरूपरहितः सत्सत्परः चेतनाचेतनाश्रयां विख-
ल्यः सः प्रसिद्धः भगवानोऽस्मान् रक्षतु । अत्र प्रतिपक्षमुपनि-
षद्वा अभिप्रेताः विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्तय इत्यनेन “विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्म” इति श्रुत्यर्थः आत्मारामाद्येन “सर्वभूतसम्पन्नः
शम्भुराकाशमध्यगः” इति निवृत्तद्वैतदृष्टये इत्यनेन अनामरूप-
अश्रयनेन च “अस्थूलमनणु” इति आत्मानन्देत्यादिना “योऽशनाया
पिपासे शोकमोहो जरामृत्यु म्रियेति” इति दृष्टीकथायेत्यनेन “स-
कारणं करणाधिपाधिपः” इति महत्तत्त्वेन “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
इति अनन्तशक्तय इत्यनेन “परास्य शक्तिर्विधैश्च भूयते स्वाभा-
विकी ज्ञानयत्नक्रिया च” इति वचस्युपरत इत्यादिना “यतो
वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य ममसा सह आनन्दं ब्रह्मणः” इति
एक इत्यनेन “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चा-
श्रयाधिकश्च दृश्यते” इति सत्सत्परइत्यनेन “भोक्ता भोग्यं प्रेरि-
तारं च मत्वा, चरात्मा नाधीशते देव एकः, योऽव्यक्तमन्तरे
सञ्चरन्त्यस्याव्यक्तं शरीरं, योऽचरमन्तरे सञ्चरन्त्यस्याक्षरं शरीरम्”
इति श्रुत्यर्था अभिप्रेताः ॥ २१ ॥

एवं सकलैतरेष्विलक्षणमोपनिषद् ब्रह्म विशोध्य प्रशस्य ततः
स्वानिष्टनिवृत्तिं प्रार्थय अयतदेव ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणत्वेनोपलक्ष्य
प्रणमति यस्मिन्निनि । सत्सत्पर इत्यस्योदाहृतश्रुत्यर्थप्रत्यभिज्ञापकत-
या उक्तविधिरूपस्य परस्य ब्रह्मणश्चिद्विच्छरीरकत्वप्रत्यभिज्ञा-
पितोपनिषद्भिरेव प्रतिपक्षमित्यभिप्रेत्य चिद्विच्छिद्विच्छिदस्य जग-
त्कारणत्वलक्षणमत्रोच्यते, इदं स्थूलचिद्विच्छिदात्मकं जगत् यतः
सूक्ष्मचिद्विच्छिद्विच्छिदाद्ब्रह्मणो जायते यस्मिन्प्रप्यति लीयते यस्मि-
न्नुक्तविधे ब्रह्मस्वरूपे निष्ठति आधेयतया वर्त्तते “ ब्रह्म वनं
ब्रह्म सवृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवीनिष्ठतक्षुः” इति श्रुत्यु-
क्तीत्या आधारेण ब्रह्मेति भावः तत्र दृष्टान्तः मृगमये-
ष्विवमृजातिरिति मृज्जानिशब्दो मृजातीयपरः यथा मृगम-
येषु मृजातीयघटशरावादिकारणभूतेषु मृद्विकाररूपमृत्पिण्डेषु
मृजातीयो घटादिर्जायते अपादानस्याधिकरणत्वाविवक्षया स-
प्तमी मृगमयेष्वो यथा मृजातिर्जायत इत्यर्थः यद्वा मृगमयेष्विति
निमित्तमप्तमी निमित्तमत्रोपादानकारणं तथा च मृगमये-
ष्वो मृत्पिण्डेषु उपादानभूतेष्वो मृजातीयो घटादिर्जा-
यत इत्यर्थः, अथवा मृगमयेष्विति पदमेव मृद्विकारघटादिपरं
मृजातिर्मृत्पिण्डः मृगमयेषु घटादिषु कारणतयाऽनुस्यूतः अथवा
यस्मिन्प्रप्यतिष्ठतीत्यत्रेव दृष्टान्तः मृगमयेषु घटादिषु मृजाति
मृत्त्वमधिनिष्ठतीत्यत्रेव दृष्टान्तः मृगमयेषु घटादिषु मृजाति
मृत्त्वमधिनिष्ठति अपृथक्सिद्धप्रकारतया वर्त्तते तद्विदं चिद्व-
चिद्विच्छिदात्मकमपृथक्सिद्धप्रकारतया यस्मिन्वर्त्तते तस्मै ब्रह्मणे
नमः अत्रापि “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत्प्रयान्ति” इत्यादि श्रुत्यर्थोऽनुसन्धेयः ॥ २२ ॥

एवं प्रतिपक्षमोपनिषद्वा प्रत्यभिज्ञापनेन उपनिषदैकगम्यं
पदं ब्रह्मति सूचितं तदेष इदीकुरुं तदितरप्रमाणाविषयत्वं

वदप्रणमति-यमिति । “अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः” इति श्रुत्युक्तीत्या कृत्स्नं जगदन्तर्बहिश्च विततं, व्या-
प्य स्थितमपि व्योम व्योमशरीरकम् “आकाशरीरं ब्रह्म” इति
भूतेः यं मनोबुद्धीन्द्रियासन्नो न स्पृशन्ति न विदुः तत्र कर्म-
न्द्रियाद्यसम्बन्धः प्राणाश्च क्रियाशक्तिप्रधाना न स्पृशन्ति न वि-
पयीकुर्वन्ति मनश्च बुद्धिश्च चक्षुर्गादीनि ज्ञानान्द्रियाणि च यै न-
विदुस्त्यन्वयः बुद्धीन्द्रियाद्यविषयत्वेन तन्मूलकप्रत्यक्षविप्रमाणा-
विषयमिति भावः अतीन्द्रियत्वे हेतुः व्योमेति व्योमशरीरक-
त्वेन तदन्तर्प्रवेशयोग्यतया नतोपि सूक्ष्मत्वादिन्द्रियाविषयमिति
भावः तद्ब्रह्म त्वामहं नतोऽस्मि ॥ २३ ॥

किञ्च मन आदयः तदाहितज्ञानक्रियादिशक्तिमत्त्वेन तं न
विपयीकुर्वन्तीति सहष्टान्तमाह—देहेति । अमी देहेन्द्रियादयः
यदंशविद्धाः यस्य “परास्य शक्तिर्विधैश्च भूयते स्वाभाविका ज्ञान-
यत्नक्रिया च” इत्युक्तज्ञानक्रियादिशक्तिमतो ब्रह्मणोऽंशेन ज्ञानक्रि-
यादिशक्तिलेशेन अनुविद्धाः व्याप्ताः कर्मसु स्वस्व-
व्यापारेषु प्रचरन्ति प्रवर्त्तन्ते अन्यथा यदंशेनानुविद्धास्तु न
प्रचरन्ति तेषामन्तर्गतपरिणामरूपत्वेन वस्तुतो ज्ञानशक्तिविरहा-
दिति, भावः तत्र दृष्टान्तः खोहमिति यथा प्रतप्तं खोहं
दहति दाहकशक्तिनाभिनानुविद्धमेव खोहमितरदहदव्यभि न
दहति अग्नितानुविद्धन्तु इतरदपि न दहति तद्वत्परमात्मनि
नाहितज्ञानक्रियाशक्तयो देहेन्द्रियादयः स्वस्वविषयेषु प्रचरन्ति
न परमात्मनि अनाहितशक्तयस्तु स्वस्वकर्मस्वपि न प्रचरन्तीत्यर्थः
नन्विन्द्रियाणि स्वतो ज्ञानशक्तिविरहात् मा विपयीकुर्वन्तु जीव-
न्तु स्वभावतो ज्ञानशक्तिमत्त्वात् विद्यादित्यत्राह स्थानेष्विति,
तत्तेन जीवोपि स्थानेषु द्रष्टृपक्षेमेति दृष्टृत्वपक्षेमेति गच्छति
इन्द्रसत्कृत्वादेव जीवस्य ज्ञानविकास इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ तयोर्ब्रह्मपुत्रयोर्मध्ये नारदः हेतुर्ननाधिकारणुयाससम्-
बन्धस्य विद्योक्तफलं साकल्येन फलतीति ध्वनयति ॥ १७ ॥

चित्तसन्निहितं सम्बोध्य तुभ्यं नम इति वक्ति भगवन्-
इत्यादिविशेषणानि गुणसामग्रीद्योतकानि यथा सम्भवमू-
त्थानि ॥ १८ ॥

नित्यं निवृत्ता द्वैतदृष्टिः स्वावतारादौ भेददर्शने येन स तथा
तस्मै निवृत्तद्वैतवृत्तये इति पाठे निवृत्तेन द्वैतेनाप्यथाज्ञानेन
वृत्तिवर्त्तनं यस्य स तथा, तस्मै नित्यनिवृत्तदेहाद्यहंममामिमाना-
येत्यर्थः ॥ १९ ॥

सम्यक् लयकाः बहुर्मयो यन्त्येति तस्मै । यद्वा अज्ञानाया-
दिवद्भूमिरहिताय “योऽशनाया पिपासे शोक मोह जरां मृत्युमु-
त्थेति” इति श्रुतेः ॥ २० ॥

मन्त्रमुपदिशन्ध्यानप्रकारमाह । वचसीति बाह्यवृत्तिसा स-
वचस्युपरते नष्टे चिन्मात्रमनसा सह प्राप्यः सत्सत्परः स्थूल-
सूक्ष्मप्रपञ्चविलक्षणः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अधौकिकवस्तुनो लक्षणमन्तरेण तज्ज्ञानं दुःसाध्यमिति तल्लक्षणमाह—यस्मिन्निति । इदं जगद्यस्मिन्तिष्ठत्यप्येति च वतश्च जायते अत्र दृष्टान्तमाह—मृगमयेष्विति “जातिः सामान्यजन्मनोः” इत्यभिधानात् । मृगोजातिर्जन्म वृक्षादेः स तथा यथा वृक्षादिराशिर्भूयस्येषु मृद्विकारेषु पृथिवीपर्वतादिषु तिष्ठत्यप्येति तेष्वपि जायते च तथा मृज्जातिर्मृत्वं मृगमयेषु घटादिष्विवानुगतमित्यर्थो ब्रह्मणो बहुत्वाभावात् “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः

“पृथिवी पर्वताद्यैव मृगमयाः समुदीरिताः ।

तेषु मृज्जातयः सर्वे जायन्ते स्वावरादयः” ॥

इत्यनेन भिन्नद्वयानुपपन्नः ॥ २२ ॥

मनोबुद्धीन्द्रियास्य मनसादिवाक्स्वाकृषाः रुद्रादयो देवाः ॥ २३ ॥

भगवदनुग्रहमावाभावी तद्विषयकज्ञानाज्ञानकारणमित्युक्तं तत्स्पष्टमाह—देहेति । यस्य हरंश्चैर्बिद्धाः प्रेरिता देहेन्द्रियाद्यभिमानिनो देवा ज्ञानादिकर्मसु प्रचरन्ति प्रवर्तन्ते अन्वया यदंशप्रेरणाभावे नैव प्रवर्तन्ते इत्यन्वयः कथमिदं प्रतप्तमन्तर्निहितवह्निसामर्थ्याहोहं दाहकारणं प्रवर्तते अतस्तत्पे न हि अहं तद्गृह्य घारण्यमेभिः कीदृशं ? देहेन्द्रियादिस्थानेषु स्थितं द्रष्टृपदं साक्षिणम् ॥ २४—२८ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र श्रीभगवत्त्वेन नमस्यति—भगवत इति । तद्व्यवहृत्वेन वायुदेवायेति संकुर्व्यास्यान्ते पाठः स्वोपास्वत्वेन तत्रैव विधान्तेः ॥ १८ ॥

ब्रह्मत्वेन नमस्यति—विज्ञानमात्रायेति । अत्र मूर्तिः स्वरूपं निवृत्तद्वैतदृष्टय इति यस्मिन् दृष्टे अन्यत्र दृष्टिर्न भवतीत्यर्थः । तत्त्वज्ञानेन वादतो विशिष्य दर्शयति, आत्मानन्देति । स्वरूपानन्दस्यानुभवेन न्यस्ताः नानुसंहिताः शक्त्यान्तरपरम्परा येन तस्मै अनुभवस्य स्वरूपमिदमेव तृतीयाध्यायिकमात्रं स्वरूपव्यक्तिरेव सिध्यति, परमात्मत्वेन नमस्यति—पृथीकेशायेति, विश्वकारणत्वेन, महत इति, विश्वत्वेनानन्तमूर्त्येव इति ॥ १६ । २० ॥

पुनर्भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपत्वेन विशेषतः स्तोति—वचसीति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

परमात्मत्वेन स्तोति—वचोति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

देहेन्द्रिय इति । अत्राज्ञैतच्छारीरकेऽपि सांख्यमाक्षिप्योक्तं यथा, अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षित्वं प्रधानस्य कल्पेत यथागिनिमित्तमन्वयिष्यदेन्द्रियत्वं, तथा सति यन्निमित्तमीक्षित्वं प्रधानस्य तदेव सर्व्वं मुख्यं जगतः कारणमिति । श्रुतिश्चात्र “तदेव मातृमनुमाति सर्व्वं । कोट्योवात्मा कः प्रादुर्भाव यदेव आकाश आनन्दो न स्वात् । चक्षुषश्चक्षुः

भोजस्य भोजम्” इत्याद्या इति । टीकोत्थापितश्रुतीच, जीवो नामतो नाश्वः स्वयं सिद्धो नास्ति परन्तु तदात्मक एवेत्यर्थः । तथातोऽप्यो द्रष्टा नास्ति सर्व्वद्रष्टृस्त्वस्यापरो द्रष्टा नास्तीत्यर्थः इति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विभवायकवर्षिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एनां तु नमस्तुभ्यमित्यादि परमपरमं छिन्नमस्त इत्यन्तां । तुभ्यं श्रीमद्वि त्वां प्रसादयितुं श्यायेम ॥ १७ ॥ १८ ॥

परमात्मत्वेन जीववैलक्षण्यमाह—नवभिर्विधेष्वेतेषु । विज्ञानं चिच्छक्तिरेव मात्रापरिच्छदो यस्य तस्मै जीवस्त्वविद्यापरिच्छद इत्यर्थः । “मात्रा कर्माविभूषायां विस्ते माने परिच्छदं” इति मेदिनी परमानन्दमयी मूर्तिर्यस्य जीवस्तु पाञ्चभौतिकमूर्तिः । आत्मानन्द एव रममाणाय, जीवस्तु विषयानन्दे रमते । निवृत्तद्वैते मायिकप्रपञ्चे दृष्टिरासक्तिमयी यस्य जीवस्तु मायिकप्रपञ्चे नास्ति ॥ १६ ॥

न्यस्ताः नितरामस्ताः शक्त्यूर्मयो मायानिमित्ता रागद्वेषादयो यत्र जीवस्तु प्राप्तरागद्वेषादितरङ्गः । हर्षः क्रोधाद्य संपेन्द्रियनियन्त्रे जीवस्तु इन्द्रियनियन्त्रः महते जीवस्तु शुद्धः अनन्ता अविनाश्या मूर्त्यो यस्य जीवस्तु विनाशशरीरः ॥ २० ॥

निर्विशेषब्रह्मत्वेन प्रणमति—वचसीति ॥ २१ ॥

जगत्कारणत्वेन यस्मिन्नहं जगत्तिष्ठति यतो जायते यस्मिन्नप्येति लीयते । मृगमयेषु घटादिषु मृज्जातिः यथा कारणमित्यर्थः ॥ २२ ॥

इन्द्रियाद्यगम्यत्वेन प्रणमति—वर्दिनि । क्रियाशक्त्या न स्पृशन्ति ज्ञानशक्त्या न विबुः । तस्य विद्वत्त्वतिवादितां चेतत्राह, अन्तर्देहादीनामन्तरपि बहिरपि च ॥ २३ ॥

तेषां तद्वह्ने हेतुमाह—देहेन्द्रियेति । यदंशविद्धाः यद्येतस्यां शेनाविद्धाः सन्नः कर्मसु स्वस्वविषयेषु चरन्ति जाग्रत् स्वप्नयोः अन्यथा सुषुप्तिः मूर्च्छादौ नैव प्रचरन्ति—यथा अग्नि-तमं खौहं न दहति अतो यथा लोहमग्निशक्त्येव दाहकं सर्व्वमि न दहति । एवमेव ब्रह्मशक्त्येव स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमाना देहादयो ब्रह्म न स्पृशन्ति नापि जानन्तीति भावः जीवस्तर्हि द्रष्टृत्वा-जानातु तत्राह—ज्ञानेषु जाग्रदादिषु द्रष्टृपदंशं द्रष्टृसंज्ञं जीवस्य द्रष्टृत्वसिद्धयर्थं स्वीयः किञ्चित्तन्मयापयोगेन स्वयमेव तं प्राप्नोतीत्यर्थः । मन आदय इव जीवा अपि जरा इति च केत्वाच-क्षते । यद्वा तद्वैतं तं एति जानाति न तु जीवो ब्रह्म जाना-तीत्यर्थः बहुधा हंसगुणस्त्वे “देहोऽस्रबोद्धाः” इत्यादि ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रवतः एकाग्रतां नीत आत्मा मनो येन तस्मै ॥ १७ ॥

ओं नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सकलसात्वतपरिवृद्धनिकरकरकम-
लकुङ्कुमलोपलालितचरणारविन्दयुगल परम परमेष्ठिन्नमस्ते ॥ २५ ॥

भीमच्छुक्तेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवते तुभ्यं नमो भीमहि मनसा नमस्कुमः वासुदेवा-
दिमूर्तिभेदाय च ते तुभ्यं नमः ॥ १८ ॥

“विज्ञानं यत् तनुते” इत्यादिभूतिप्रसिद्धो विज्ञानपदवाच्यो
जीवो मात्रांशो यस्य तस्मै यद्वा विज्ञानमात्राय विशिष्टं ज्ञान-
मेव विज्ञानमात्रं ब्रह्म तस्मै मयूरविस्कादिस्वात्मसासः विज्ञानै-
कस्वरूपाय परमानन्दमूर्तये परमानन्दविग्रहाय निवृत्ता द्वैतदृष्टिः
अतदात्मकपदार्थदृष्टिरस्मात्तस्मै सर्वोत्तमने नमः ॥ १९ ॥

आत्मानन्दस्य परमात्मानन्दस्यानुभूत्या न्यस्ताः नितरामस्ताः
शक्त्युत्प्रेयः शक्तिभूतस्योपासकस्य जन्ममृत्युशोकमोहभ्रुमूल-
क्षणा ऊर्मयो यस्मात्तस्मै ॥ २० ॥

इयत्तानवच्छिन्नत्वं प्राकृतनामरूपशब्दरश्च भगवतो घट् न भग-
वान् अस्मान् अध्यादिति प्रार्थयते—वच्सीति । मनसा सह वच्सी-
मप्राप्य यस्य स्वरूपगुणादीयत्तामलम्भा उपरते चः एक एव
निःसमातिशयः ध्यातृदृष्टि प्रकाशते इति शेषः स नः अत्र्यात्
कथंभूतः सनामरूपः । ‘नामरूपे व्याकरवाणि’ इति स्वधिरचिते
प्राकृतं नामरूपं न विद्येते यस्य सः चिच्छेतनो जीवः
मात्रा अंशो यस्य सचिन्मात्रभेतनस्वरूपमात्रो वा न तु तार्क-
िकाद्यभिमतजडस्वरूप इत्यर्थः सदसत्परः स्थूलसूक्ष्माभ्यां देहदेहि-
स्वरूपाभ्यां परः “विजज्ञाः” यस्मात्तन्मनीनाहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” इति श्रीमुख-
गानात् ॥ २१ ॥

विश्वाधारत्वादिभगवद्गुणवर्णनपूर्वकं प्रणमति—यस्मिन्निति ।
यस्मिन्सर्वाधारे इदं विश्वं तिष्ठति यतोऽनन्तशक्तिमनः सर्वोपा-
दानरूपात् इदं जायते । यस्मिन्त्येति क्षीयते एवं सर्वेषु मृगम-
येषु घटादिषु आधारतयाऽपादानतया प्रवेशस्यानतया मृजातिभूमि-
रिव यदस्ति तस्मै ते ब्रह्मण्य नमः ॥ २२ ॥

सर्वाधारत्वादिभगवत्त्वेऽपि सर्वोपास्यपुष्टं ब्रह्मेति वदन् प्रण-
मति—यत्र स्पृशन्तीति ॥ २३ ॥

ननु, सत्यां प्राप्नोति निरेधो भवत्यतोऽचेतनान् मनसादीन्
प्रति न विदुरिति निषेधः कथं संगच्छते इत्यत्र जीवज्ञानसंसर्गा-
न्मनसाद्यचेतनगणः द्रष्टृपदेशमेतीत्याह—देहेन्द्रियेति । अमी
देहादयः यस्य ब्रह्मणः अंशेन एव परस्वांशः “ममैवांशो
जीवलोके जीवभूतः सनातनः” इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेन जीवेन
विज्ञाः प्राविष्टास्ततः कर्मसु स्वविषयेषु प्रचरन्ति चेष्टां
कुर्वन्ति अन्यथा जीवसंसर्गाभावे तु न प्रचरन्ति तं ननोस्मीति
पूर्वज्ञानव्ययः तत्र दृष्टान्तः यथा लोहमप्रतप्तमग्निप्रसंसर्गरहितं न
दहति तद्वत् एवं हि तद्वत्तमं मनसादिकं वस्तुस्थानेषु विषयेषु, द्रष्टृ-
पदेशमेति प्राप्नोति एवं प्राप्नोति सत्यां न विदुरिति निषेधः

सङ्गच्छते मनसादयस्त्वं स्वं विषयं जानन्ति भगवन्तं तु तत्कृपां
विना न जानन्तीति भावः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

अनन्तर जितांतः करण शरणागत उस भक्तिचक्रकेतु
को भगवान् नारद ने प्रसन्न होकर इस भागे कही हुई
विद्या का उपदेश किया ॥ १७ ॥

भगवान्, वासुदेव संकर्षण प्रद्युम्न और अनिच्छ कप
जो आप, तिनको मैं नमस्कार करता हूँ और मन से ध्यान
करता हूँ ॥ १८ ॥

निवृत्त द्वैत दृष्टि बाधे शांत आत्माराम परमानन्द मूर्ति
विज्ञान मात्र आपको नमस्कार हों ॥ १९ ॥

अपने ज्ञान और आनन्द से निरस्त किचे है मायाकृत
रागद्वेषादिक जिसने ऐसे दृष्टीकेश महान् विश्वमूर्ति भगवान्
को नमस्कार हों ॥ २० ॥

मगके सहित न प्राप्त होकर वाणी के उपराम होने से
जो एक प्रकाशित होता है, प्राकृत नाम रूपसे रहित
चेतनस्वरूप कार्य कारण से परे वह ईश्वर, हमारी रक्षा
करे ॥ २१ ॥

मृत्तिकाके घटादि कार्य जैसे मृत्तिका से उत्पन्न, और
मृत्तिका में स्थित, और क्षीन, होते हैं ऐसे ही यह जगत्
जिससे उत्पन्न, और जिसमें स्थित, और जिस में क्षीन
होता है, तिस ब्रह्म को नमस्कार है ॥ २२ ॥

आकाश की तरह अन्तर बाहर व्याप्त, जिस ब्रह्म को
मन बुझि इन्द्रिय प्राण न स्पर्श कर सके और न जान
सके है तिस ब्रह्म को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ २३ ॥

देह इन्द्रिय प्राण मन बुझि ये सब जिसके चेतन्यांश
से व्याप्त होकर अपने २ विषयों को आपत्त स्वप्नावस्था में
ग्रहण करते हैं और सुषुप्ति मूर्छा समय में नहीं, जैसे
छोटा जब अग्निमे तप्त होता है तब ही दहन करता है
अतस्त नहीं, ऐसे ही परमात्मा जीव को जानता है जीव
परमात्मा को नहीं जान सका है ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सकला ये सात्वतपरिवृद्धाः तेषां निकरः समूहस्तस्य
करकमखानां कुङ्कुमलैर्मुकुटैरुपलालिते चरणारविन्दयुगलं यस्य
तस्य सम्बोधनम् परम उत्कृष्ट परमेष्ठिन् सर्वेश्वर, ॥ २५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

भक्तायैतां प्रपन्नाय विद्यामादिश्य नारदः ।
यथावाङ्मिरसा साकं धाम स्वायम्भुवं प्रभो ! ॥ २९ ॥
चित्रकेतुस्तु विद्यां तां यथा नारदभाषिताम् ।
धारयामास सप्ताहमब्धन्तः सुसमाहितः ॥ ३० ॥
ततश्च सप्तरात्रान्ते विद्यया धार्यमाणाया ।
विद्याधराधिपत्यं स लेभेऽप्रतिहतं नृप ! ॥ ३१ ॥
ततः कतिपयाहोभिर्विद्ययेद्धमनोगतिः ।
जगाम देवदेवस्य शेषस्य चरणान्तिकम् ॥ ३२ ॥

मृणालगौरं शितिवाससं स्फुरत्किरीटकेयूरकटिन्नकङ्कणम् ।
प्रसन्नवक्त्रारुणलोचनं वृतं ददर्श सिद्धेश्वरमण्डलैः प्रभुम् ॥ ३० ॥
तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः स्वच्छामलान्तःकरणोऽभ्ययान्मुनिः ।
प्रवृद्धभक्त्या प्रणयाश्रुलोचनः प्रहृष्टरोमाऽऽनमदादिविरूपम् ॥ ३१ ॥
स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं प्रेमाश्रुलेणैरुपमेहयन्मुहुः ।
प्रेमोपरुद्धाखिलवर्णनिर्गमो नैवाशक्तं प्रसमीदितुं चिरम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

पूर्वं स नारदोऽगिरा आजगामेत्यङ्कुराः प्राधान्येनोक्तः
चित्रकेतोः पुत्रपदत्वेन तस्य पृथगुक्तत्वात् इह तु नारदोऽङ्कुरसा
साकं यथाविति नारदस्य प्राधान्यनिर्देशः तदुपदेशेन तस्य
वैराग्योत्पत्तेः प्रभो हे समर्थ, ॥ २९ ॥

यथा यथावधारयामास ॥ ३० ॥

विद्याधराधिपत्यं चावाप्तरफलं लेभे अप्रतिहतमस्वर्जि-
तम् ॥ ३१ ॥

कतिपयैरहोभिः विद्यया इहेन क्षीप्तेन मनसा गतिर्यस्य ॥ ३२ ॥

मृणालवत् गौरं शितिवाससं नीलाम्बरं स्फुरन्ति किरी-
टादीनि यस्य कटिन्नं कटिसूत्रं प्रसन्नानि वक्त्राणि यस्य
अरुणानि लोचनानि यस्य तच्च तच्च ॥ ३० ॥

प्रवृद्धा स तमादिपूरुषमभ्ययाच्छरणकृत्तः जनमलनाम कथ-
म्भूतः तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किल्बिषं यस्य स्वच्छ-
ममलान्तःकरणं यस्य प्रणयेनाभ्युक्ते लोचने यस्य प्रहृष्टानि
रोमाणि यस्य सः ॥ ३१ ॥

तं प्रसमीदितुं स्तोतुं चिरं नैवाशक्तं न शक्यं तत्र
हेतुः उत्तमश्लोकस्य पादाब्जयोर्विहरमासतम उपमेहयन् अमि-

विज्ञानं प्रेम्णा उपरुद्धः अलिखानां वर्णानां निर्गम उच्चारणं
यस्य सः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारविद्याचार्यकृतभागवतसम्प्रदायटीपिका ।

भगवते पूर्णपाङ्गुययाव पुरुषाय पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यमहा-
पुरुषाय अत एव महानुभावाय महाविभूत्योर्नित्यकीर्त्ताविभूत्यो-
रधिपतये तुभ्यं नमः सकलाः ये सात्त्वतपरिवृद्धा भागवत-
भेदास्तेषां समूहस्तेषां करकमलानां कुटुम्बल्लेखपञ्चाङ्गितं
चरणारविन्दयुगलं यस्य तस्य सम्बोधनं परम निःसंशय-
धिकं, परमेष्ठिन् परमे स्थाने स्थित, ते तुभ्यं नमः ॥ २५ ॥

हे प्रभो राजन्, भक्ताय प्रपन्नाय चित्रकेतवे एवमेतां विद्या-
मुपदिद्याङ्कुरसा सह नारदः स्वायम्भुवं धाम स्वस्वसाकं ययौ
पूर्वं नारदेन सहाङ्कुरा आजगामेति प्राधान्येनोक्तोङ्कुराः चित्र-
केतोः पुत्रपदत्वेन तस्य प्रथमं वैराग्यजननप्रारोपकारकत्वाद-
ह नारदोऽङ्कुरसा साकं ययौ इति नारदः प्राधान्येन निर्दिष्टः
विद्योपदेशेन तस्य महोपकारकत्वात् ॥ २९ ॥

एवमुपदिष्टचित्रकेतुस्तौ नारदेन भाषितां उपदिष्टां विद्यां
यथाविधि सुसमाहितचित्तोऽय एव मन्त्रयन् सप्त दिवसान्
धारयामास जज्ञाप ॥ ३० ॥

श्रीमद्भिराद्यथाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः सतरात्रान्ते धार्यमाणवा विद्यया तत्प्रभावेनेत्यर्थः
नृपभित्रकेतुः अविभक्तिकपोठ हे नृप ! विद्याधरायामाधि-
पत्यञ्च लेभे चशब्दोऽन्वाच्यपरः आनुषङ्गिकं विद्याधराधिपत्यं
फलं लब्धवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रधानं फलमाह—तत इति ततः कतिपयेरहोमिर्विद्यया
इत्येन दीप्तेन मनसा गतियस्य विद्याप्रभावेन यथेष्टगतिरित्यर्थः
देवदेवस्य शेषस्य सङ्कर्षणस्य चरणसमीपं जगाम पाताळ-
लोकादधः स्थितसङ्कर्षणसमीपं गतवानित्यर्थः ॥ २९ ॥

सङ्कर्षणं वर्णयन् तं वदंश्चाह—मृणालेति । मृणालवत्पद्मस्तनु-
वद्गौरं शुद्धं शितिवाससं नीलाम्बरं स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य
कटिचक्रं कटिसूत्रं प्रसक्तानि वक्राणि यस्य अरुणानि लोचनानि यस्य
तं निजेश्वराणां समूहैर्हृतं परिधेष्टं विभुं सङ्कर्षणं वदंश्च ॥ ३० ॥

ततस्तस्य सङ्कर्षणस्य दर्शनेन ध्वस्तं किल्बिषं यस्य अत
एव स्वच्छमस्तःकरणं यस्यात एव प्रवृत्तवा मत्तया प्रण-
याधु मानन्वेषापं लोचनयोस्य प्रवृष्टान्मुदञ्चितानि रोमाणि
च यस्य तादृशः आदिपूरुषं पुराणपुरुषं सङ्कर्षणमभ्ययाद्-
भिमुखं जगाम मानमत्प्रणतवान् ॥ ३१ ॥

ततः स चित्रकेतुरुत्तमश्लोकस्य सङ्कर्षणस्य पदाब्जविष्टरं
पादपीठं प्रेमाभुलेशैरानन्दवाष्पकणैः मुहुर्मुहुरपसेचयन्प्रेमोदन
प्रेम्णा उपरुद्धः अखिलानां वर्णानामचराणां निर्गमम् उच्चारयन्
यस्या त एव भगवन्तं तं प्रसमीदितुं चिरं नैवाशकक्षा-
शक्नोत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, विष्णुपासनया शेषसमीपगमनं कथं सङ्गच्छते ? इति
चेदुच्यते तत्तदेवान्तर्यामिविष्णुविषयोपासनया तत्तदेवसमी-
पप्राप्त्युपपत्तेः—

“अन्यान्तर्यामिणं विष्णुमुपास्यान्यसमीपगः ।

भवेद्योग्यतया तस्य पदं वा चाप्नुयान्नरः” ॥

इत्युक्तेः अनेन तत्तत्पदप्राप्तिभोग्यश्चेत्तुतरां तत्तदेवसमीपं
गम इत्युक्तं भवति तस्मादत्र चित्रकेतोरनेन प्रत्यक्षनिधामेन-
मुहुर्मुहुः शेषस्य सकाशमभ्ययादिति युज्यते चित्रकेतुना शेषा-
न्तर्यामिविष्णुरुपासित इति कुत इति चेत्—

“शेषान्तर्यामिणं विष्णुं चित्रकेतुरुपास्य तु ।

शेषाविष्टहरेर्भाषि वरान् प्राप्स्यापतप्रतिम” ॥

इति वचनवशात् ॥ २९ ॥

शितिवाससं नीलवस्त्रं कटिचक्रं काञ्चीशूणं “कटिसूत्रं सार-
सनं कटिचक्रं कटिभूषणम्” इत्यभिधानम् ॥ ३० ॥

अनस्य वायोऽर्पिः कारयन् पुरुषं पौरुषं बस्मिन्स तथा तम् ॥ ३१ ॥

उत्तमश्लोकस्य शेषान्तर्यामिणो हरेः पादपद्मबोर्बिष्टरं पीठं

उपरुद्धोऽखिलानां वर्णानां शब्दोपलक्षणाणां निर्गमो हारं
यस्य सः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विष्णुगोष्थामिहृत कमसम्बन्धः ।

साक्षाद्भगवत्त्वेन स्तौति ३० नम इति । तदर्थं सङ्कर्षणो
पासनापि द्वारमेव । तस्य सात्त्वत शास्त्रविग्रहत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्
परमं फलन्तु श्रीभगवानित्यभिप्रेतम् ॥ २५—३४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

महामन्त्रस्य ज्ञानप्रकाशकत्वमुक्त्वा भक्तिरसपरिपूर्णत्वमाह-
ओमिति । सकलसत्त्वतपरिवृद्धाः सर्वभक्तभेदास्तेषां निकरस्य
करकमलानां कुट्टमखेन उपलब्धितं लघुसंवाहनवैकल्या प्री-
णितं चरणारविन्दयुगलं यस्य हे तथा भूतेति मामपि क्षण-
दसंवाहनसेवायां स्थापयेत्यभिलाषो ध्वनितः ननु, स्वामतिनि-
रुद्धं तस्यामत्युत्कृष्टसेवायां कथं नियुञ्जे इत्यत आह हे परम-
परमेष्ठिन् परमपरमेश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुञ्च समर्थः ॥ २५ ॥

एतामिष्यनेकवाक्यगर्भमेकामेव विद्यां महतीं अत्र चित्र-
केतवे पुत्रप्रदत्त्वेनाङ्गिरसः प्राधान्यं मन्त्रप्रवृत्तेन क तु नारदस्य
अत एव पूर्वमङ्गिराः सनारद आजगामेत्युक्तं सम्प्रति यथावङ्गि-
रसा नारद इत्युच्यते हे प्रमो ! एतदाद्यभिप्रायज्ञाने परम
समर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

प्रथममवान्तरफलमाह—विद्याधराधिपत्यमिति ॥ २८ ॥

मुख्यं फलमाह—जगामेति ॥ २९ ॥

सितिवाससं नीलाम्बरं कटिचक्रं कटिभूषणम् ॥ ३० ॥

तद्दर्शनेति । किल्बिषमत्र भगवत्प्राप्त्यसम्भावनामर्थं दुःख-
क्षये इष्टा च अभ्ययात् अभिमुखो गच्छत् । अष्टयेत्यच्चाऽऽनमत् ॥ ३१ ॥

नत्वा च तुष्टावत्त्याह—स इति । विष्टरमासनम् उपमेहवद्
अभिपिञ्चन् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सकलसत्त्वतानां ये परिवृद्धाः भेदास्तेषां निकरस्य समूहस्य
कमलानां कुट्टमखेर्मुकुटैरुपलब्धितं प्रीणितं चरणारविन्दयुगलं
यस्य हे तथाभूतपरा मा यस्य हे परम, हे परमेष्ठिन् परमभा-
मवासिन् महाविभूत्योः नित्यविभूतिलीलाविभूत्योः पतये, ते
नमो नमः ॥ २५ ॥

प्रमो हे उपदिष्टार्थधारणसमर्थ, ॥ २६ ॥

यथा यथावद्वारयामास ॥ २७ ॥

विद्याधराधिपत्यमवान्तरफलम् ॥ २८ ॥

ततः समाधाय मनो मनीषया बभाष एतत्प्रतिलब्धवागतौ ।

नियम्य सर्वेन्द्रियवाह्यवर्तनं जगद्गुरुं सात्वतशास्त्रविग्रहम् ॥ ३३ ॥

चित्रकेतुरुवाच ।

अजित ! जितः सममतिभिः साधुभिर्भवान् जितात्मभिर्भवता ।

विजितास्तेऽपि च भजतामकामात्मनां य आत्मदोऽतिकरुणः ॥ ३४ ॥

तव विभवः खलु भगवन् ! जगदुदयस्थितिलयादीनि ।

विश्वसृजस्तेऽशांशास्तत्र मृषा स्पर्द्धन्ते पृथगभिमत्या ॥ ३५ ॥

परमाणुपरममहतोस्त्वमाद्यन्तान्तरवर्ती त्रयविधुरः ।

आदावन्तेऽपि च सत्त्वानां यद्द्रुवं तदेवान्तरालेऽपि ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुख्यं फलञ्च लब्धवानित्याह--ततः कतिपयाहोमिरिति ।
विद्यया इत्यादिना मनोभिरपि गतिर्यस्य सः शेषस्य चरणा
न्तिकं जगाम ॥ २६ ॥

मृषाखलवत्पश्यन्तुवद्वीरं शितिवाससं नीलवसनं स्फुरन्ति
किरीटादीनि यस्य कटिञ्च कटिसूत्रं सिद्धेश्वराणां मण्डलै-
र्हृतं ददर्श ॥ ३० ॥

तस्य दर्शनेन ध्वस्तं समस्तं किञ्चिद्यं यस्य खल्वमुज्ज्वल-
ममखं निर्मलं चातःकराणां यस्य मुनिर्मननशीलः प्रहृष्टया
मत्तया प्रणयाभूया लोचनयोर्यस्य प्रहृष्टरोमा आदिपुरुषमन-
मत ननाम अश्वगच्छत् शरणागतः ॥ ३१ ॥

स चित्रकेतुः उत्तमशोकस्य पवित्रकीर्तः पदा-
ञ्जयोर्विष्टरमासनं प्रेमाश्रयां लेशैर्विदुभिरुपमेहयन् सिञ्चन्
प्रेम्णोपकृष्टः अखिलवर्णनिर्गममार्गः कथं यस्य सः चिरं
समीक्षितुं नैवाद्यकत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

सकल पञ्चरात्रनिष्ठभक्तजनों के करकमलके कलियों से उप-
खाखन कियेगये चरणारविन्द दोनों जिनके ऐसे, हे पर-
मेश्वर ! हे परमेष्ठिन् ! आपको नमस्कार हो, आप पदैश्वर्य
सम्पन्न महापुरुष हो और महा प्रभाव वाले, महाविभूति के
पति हो आप को नमस्कार है ॥ २५ ॥

श्रीशुक्र उवाच ॥

हे मनो ! श्रीनारदजी शरणागत भक्त चित्र केतु को इस
विद्या का उपदेश करके अजित ! महर्षि के साथ ब्रह्मा के
धाम को चले गये ॥ २६ ॥

चित्र केतु श्री नारद की कही हुई उस विद्या को सा-

वधान होकर सप्त दिवस तक केवल जल भक्षण करके
धारण करता हुआ ॥ २७ ॥

हे राजन् ! तदनन्तर सप्तदिवस के पश्चात् धारण की
हुई उस विद्या से बीच में अघान्तर फल अस्थलित विद्या-
धरोके आधिपत्य को चित्र केतु प्राप्त हुआ ॥ २८ ॥

तदनन्तर कितने एक दिनों में विद्या से दीप्त मन की
गति होने से, देवों के देव श्री शेषजी के चरणों के समीप
में पहुँच गया ॥ २९ ॥

वहाँपर कमल नाज सहस्र गौर, नील वस्त्र को धारण
किये, स्फुरायमाया किरीट केयूर (बाजूबन्द) काँचीगुण्य (काँधीनी)
कंकणाँ को धारण किये, प्रसन्न मुखारविन्द और अ-
दृश नेत्र वाले निरेश्वर मण्डलों से उपासित प्रभु को देखा ॥ ३० ॥

उन शेषजीके दर्शन से नष्ट हुए समग्रपाप जिसके अतएव
निर्मल अन्तः करणवाला और मनन शील होकर समीपगया। वही
हुई भक्ति से प्रेमाश्रु और रोमाञ्च वाला आदि पुरुष को नमस्कार-
करता हुआ ॥ ३१ ॥

वह चित्रकेतु प्रभु के चरणारविन्द के पीठ को बारम्बार
प्रेमाश्रुओंसे अभिवेक करता हुआ, प्रेम से बहुत काल तक रुझ कंठ
होकर भगवान् की स्तुति करने को समर्थ न हुआ ॥ ३२ ॥

श्रीधरखामिहृत भाषार्थटीपिका ।

मनीषया बुद्ध्या मनःसमाधयेतद्वद्वभाष्यं बभाषे प्रतिलब्धा
वाग्येन सात्वतशास्त्रोको विग्रहो यस्य तत्र ॥ ३३ ॥

अर्थोऽन्वयेमजानन्निभूतास्त्वामिसेवकात् ।

अमिनवद्मुदा स्तौति दशभिः पञ्चभिर्विभुम् ॥

हे अजित ! अनैरजितोऽपि अवाग्राधुमिर्मेकैर्जितः काशीन
एव कृतः यतो भवानतिकरुणः तेऽपि च निष्कामाः अपि
भवता विजिताः यो भवान् कामात्मनामात्मानमेव ददाति ॥ ३४ ॥

क्षित्यादिभिरेष किलावृतः सप्तभिर्दशगुणोत्तरैराण्डकोशः ।

यत्र पतत्यणुकल्पः सहाण्डकोटिकोटिभिस्तदनन्तः ॥ ३७ ॥

विषयतृपो नरपशवो य उपासते विभूतीर्न परं त्वाम् ।

तेषामाशिष ईश ! तदनुविनश्यन्ति यथा राजकुलम् ॥ ३८ ॥

कामधियस्त्वयि रचिता न परम ! रोहन्ति यथा करम्भवीजानि ।

ज्ञानात्मन्यगुणमये गुणगणतोऽस्य द्वन्द्वजालानि ॥ ३९ ॥

जितमजित ! तदा भवता यदाह भागवतं धर्ममनवद्यम् ।

निष्किञ्चना ये मुनय आत्मारामा यमुपासतेऽपवर्गाय ॥ ४० ॥

भीमरस्त्रामिकृतमायार्थदीपिका ।

ननुमकैरेव जित इति कथं ? स्वर्धमानैरपि सृष्ट्यादिकर्तृभि-
रभ्येरीश्वरैर्जयसम्भवात्तत्राह—तथेति । जगत उदयादीनि तवैव
विमवां विमवने महिमा खिलेति यथात् आदिशब्देन
प्रवेशनियमादीनि विभ्रसृजस्तु ब्रह्मादयो नेश्वराः किं तु ते
तवांशो यः पुरुषस्तस्यांशः तत्र एवं स्थितेऽपि पृथक्पृथगी-
द्वरावयमिरयमिमानेन वृथैव स्वर्धन्ते ॥ ३५ ॥

त्वमेव सृष्ट्यादिकर्तृत्वेतदुपपादयानि—परमाणुः सूक्ष्ममूल-
कारणं परगमहृदन्तिमं कार्यं तयोस्त्वमेवाद्यन्तान्तरवर्ती आदा-
यन्ते चान्तरे मध्ये च घर्तितुं शीलं यस्य सः अत एव
त्रयविधुर आद्यन्तमध्यस्थो ध्रुवः ते च त्वया सृज्यन्ते न
तु ध्रुवाः कुत इत्यत आह—स्त्वानां सत्त्वेन प्रतीतानां
कार्याणामादायन्तेऽपि अन्तरात्रेऽपि च तदेव ध्रुवं सुवर्णा-
दिवत् ॥ ३६ ॥

एवं ध्रुवत्वेन कालजः परिच्छेदो नास्तीत्युक्तं देशतोऽप्य-
परिच्छेदमाह—क्षित्यादिभिरिति । पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरो-
त्तरैरधिहरावृतः यत्र त्वग्यणुकल्पोऽणुतुल्यः पतति परिभ्रमति
तत्तस्मादन्तस्त्वम् ॥ ३७ ॥

यस्मादेवं परमेश्वरस्त्वमेवान्ये देवास्तव विभूतयोऽनस्तां
विहाय विषयकामनयाऽन्योपासका अतिमन्दा इत्याह—विषयेषु
तुष्टः सृष्ट्या येषां ते नराकाराः पशवः कुतः ये विभूतीरि-
न्द्राद्या उपासते न तु परं त्वां ततः किं तत्राह—तेषामिति
तदनु उपासनाज्ञानान्तरे यथा राजकुलमनु राजकुलनाश-
नन्तरं तन्मेवकानामाशिषो नश्यन्ति तद्वत् अथवा परतोऽव-
धिर्मध्येऽपि नश्यन्त्येव ॥ ३८ ॥

विषयकामेनापि कृता त्वत्सेवा मोक्षफलैवेत्याह—कामधियो
विषयकामना अपि हे परम ! त्वयि रचिताः कृताभ्येत नरोहन्ति
देहान्तरारोपसमये न भवन्ति करम्भवीजानि मर्जितबीजानि यथा
यतोस्य जीवस्य गुणगणादेष द्वन्द्वसमूहा भवन्ति अतः
कामेनापि निर्गुणस्त्व तव भजनाच्छरीर्नैर्गुण्यं भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

फलकामनयापि त्वद्वाराधनं यदा मोक्षहेतुस्तदा कि
वक्तव्यं भगवन्ममाह्वारमिति वक्तुं तत्सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन
च भगवन्तं स्तौति—जितमिति । यदा भवाम्भागवतं धर्ममाह
तदा हे भगवन्, त्वया जितं सर्वोत्कर्षेण स्थितं तत्र हेतुः
ये निष्किञ्चनाः सनत्कुमारादयो मुनयस्ते यं भगवन्तमपवर्गाय
सेवन्ते तेन भवता जितम् यं धर्ममिति वा ॥ ४० ॥

भीमहरीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो मनीषया बुद्ध्या मनः समाधाय स्ववशीकृत्य प्रतिबध्ना
वाग्धेनासौ चित्रकेतुः प्रतिलब्धवाग्रस इति पाठान्तरं
तत्र प्रतिलब्धवागमृतः सर्वेन्द्रियाणां बाह्यवर्त्तनं बाह्यवापरं
नियम्य अपोह्येत्यर्थः सात्वतशास्त्रं पञ्चरात्रशास्त्रं (१) तत्प्रतिपाद्यो
भिप्रदे यस्य तं जगद्गुरुं सात्वततन्त्रोपदेष्टारं सङ्कल्पेण प्रति-
पन्नद्वयमायां बभावे वक्ष्यमाणां स्तुतिमकरोदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तामेवाह—अजितेत्यादिना, सङ्कल्पमूर्धन्येन, तादृशमय-
मौक्यापादकसौलभ्यवात्सल्यमहौदार्यगुणविशिष्टं स्तौति—अजि-
तेति । हे अजित ! इगुरैः स्नाधीनं कर्तुमशक्यं हे दुर्जनेत्यर्थः ।
तथापि साधुभिर्जितः भवान् सुखम् इत्यर्थः कथम्भूनेः स्नाधु-
भिर्जितः आत्मा मनो यैस्समर्पितभिः कृत्स्नं जगद्ब्रह्मात्मकत्वेन
पश्यद्भिः कथमेतत्साधुभिर्जितोऽहमिति तत्राह—यो भवाद्
भजतामकागात्मनाम् अनन्यप्रयोजनेन भजतामात्मानं खं कर्तुं
ददातीत्यात्मदः स्वपर्यन्तदातेत्यर्थः एवं सौख्यमुक्तम् आत्मदं
इत्यनेन महौदार्यञ्च; अथ वात्सल्यमाह—भवता त्वया ते साधवो
विजिताः कुतः ? यतस्त्वमतिक्रम्य आश्रितवारसदयविषयः
अत्यन्तवात्सल्येन त्वया साधवोऽपि वशीकृता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

मनु, परमं सत्युक्तं गुणत्रयमाभवात्सौकर्यापादकमभवा-
त्तृणस्त्वेव सौख्यं दारिद्र्यस्त्वेवोदार्थं पित्रादेरिव कारुण्यमकिञ्चि-
त्करं स्यादित्यत्र परत्वविशिष्टं स्तौति—तथेति । हे भगवन् !
जगतः उत्पत्तिस्थितिखयादीनि आदिशब्देन महान्मूलरूपमोक्षा-
न्तर्नियमनादिर्विशिष्टानि तव विमवः ऐश्वर्यम् आस्तव्यः परो-

(१) तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां वत इति प्रथमस्कन्धोक्तेः ।

भीमहीराष्ट्राचार्यकृतमागधतचन्द्रचन्द्रिका ।

मास्तीत्यर्थः एवं परत्वं तत् एव निरुपाधिकस्वामित्वञ्चोक्तं ननु, जगदुत्पत्त्यादीनि ब्रह्मरुद्रादीनां विभवा न ममेत्यत्राह-विश्वस्रज इति । विश्वस्रजो ब्रह्माद्यः ते तवांशांशाः भग्नेर्विष्णु-विद्मही इव अर्द्धांशाभूतत्वात् तेषां विभवो जगदुत्पत्त्यादिरित्यर्थः त्वन्निबोगेन ते जगदुत्पत्त्यादिकर्त्तार इति भावः ननु, तेषां वयं विश्वस्य स्रष्ट्यादिकर्त्तार इति स्पष्टं तत्राह—तत्रैत । तत्र तेषां त्वर्द्धांशत्वे सति तावन्मात्रेणैव वयमपि पृथगीश्वरा इत्यभिमानेन भग्नतमीशितृत्वं परमपुरुषायसम इत्यङ्गात्वा मुधा स्वयमेव स्पष्टं तेषां स्पष्टमात्रमवशिष्यते तस्मात् त्वं सिद्ध-तीति भावः ॥ ३५ ॥

जगदुत्पत्त्यादेस्तदेकविभवत्वं दृष्टान्तमुखेन विशदयन् स्तोति—पर-माश्रयति । परमाणुपरममहोत्तरत्वापत्तिं विपुलस्य च वस्तुनो वाऽन्याद्यन्ताराणि, सृष्टिसंहारस्थित्यवस्था इत्यर्थः तेषु वर्तत इतिवर्त्ती अन्तरात्मतया व्याप्य स्थितः त्रयविधुरः आद्यन्तम-ध्यरहितः त्वमेव कार्यस्य वस्तुनः कारणरूपतया यदादावव-तिष्ठतेऽन्ते च यदवशिष्यते तद्विभवत्वमेव हि कार्यस्य वस्तुनो दृष्टं यथा मृत्सुवर्गात्मकघटकटकादाविति दृष्टान्तोऽभिप्रेतः एवं समष्टिव्यवस्थात्मकस्य कृत्स्नस्य कार्यजातस्यादौ कारणत्वेना-वस्थानादन्ते आवशेषात्तद्विभव एव जगदुत्पत्त्यादिः न तु मध्यस्थचतुर्मुखादिति भावः कार्यं वस्तु मध्यस्थस्य विभवो नेति किं वक्तव्यमित्याह—आदाविति । स्वत्वानां कार्य-त्वेनावस्थितानां पदार्थानामादावन्तं च यत् भूवं स्थिरम् आदौ कार्यत्वेनावस्थितम् अन्ते आवशिष्टमित्यर्थः अन्तरालेपि तदेव अन्तरालावस्था तद्विभव एव आद्यन्तयोर्द्विस्त तस्य मध्यस्थवि-भवत्वं किं पुनर्भोयसिद्धमिति भावः एवं कालत्रयवर्त्ती त्व-मेवेति भावः अनेन कालतोऽपरिच्छिन्नत्वमप्युक्तम् अथ सर्वथा सर्वत्रान्तरात्मतया व्याप्य स्थितिकथनेन सर्ववस्तुसामानाधि-कारणरूपवत्त्वपरिच्छेदोप्युक्तः सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यमेव हि वस्तुपरिच्छेदः यद्वा स्त्रापेक्षयोर्दृष्टगुणवस्त्वन्तरादित्यं वस्तुपरिच्छेदः स हि जगत्कारणवत्तदुपयुक्तसर्ववस्तुसत्यसङ्क-ल्पत्वाद्याक्षितगुणजातस्य कथनेनाभिहितप्राय एव ॥ ३६ ॥

एवं द्विविधपरिच्छेदराहित्यमुक्तमथ देशपरिच्छेदरहितत्वं वद-नेतत्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमेव त्वय्यनन्तशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्त-मित्याह—क्षित्वादिमिति । पूर्वस्मात्पूर्वस्मादशुभमुत्तरैरधिकैः क्षित्वादिभिः पृथिव्यवस्त्रिवाटकाशाहङ्कारमहद्भिः सप्तभिरा-हृतः एषः परिदृश्यमानोऽप्यङ्कोशः ईदृशीमिरप्यङ्कोटिभिः सह सहितो यत्तत्त्वं ततोऽनन्त ! विभूत्यानन्त्याद्वनन्तत्वात्त्वमनन्तशब्द-वाच्य इत्यर्थः एतमप्यङ्कोशं विशिनष्टि यत्र एतस्मिन्नप्यङ्-कोशोऽप्युक्तव्यः जीवः पतति संसरति यद्वा यस्मादीदृशीमि-रप्यङ्कोटिभिः सह एषोऽप्यङ्कोशः यत्र यस्मिन् त्वयि अत्युक्तव्यः भाति परिभ्रमति तत्तत्त्वमनन्तः सर्वस्य चेतनाचेतनात्मकाप्यङ्-कोशरूपदेशस्य त्वद्वाप्यत्वादिदमन्तलीलोपेक्षरूपदेशपरिच्छेद-रहितत्वमिति देशापरिच्छेद उक्तः एतत्त्रिविधपरिच्छेदराहित्य-मपि परत्वाप्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं तस्य समाधयणीयोपयुक्तगुणवस्तुत्वादेवतान्तरस्य तदभावं वदन् तमेव स्तोति—विषयतुष्टि, ये विषयेषु शब्दादिषु तुष्टं तृष्णाभिजायो येषां ते फलकामा नरा एव पशवः ते विभूनीः त्वद्भिभूतिभूतान् रुद्रा-दीनुपासते न तु परं सर्वोत्कृष्टं विभूतिपतिमुपासते हे ईश ! तेषां विषयतुष्टां विभूतीरुपासीनानामाशिषस्त्वद्भिभू-तिभिर्देवा अर्वाचीनाः स्वर्गादिकलकपाः पुरुषार्थाः तद्वन् विभूति-विनाशमनु नश्यन्ति यथा राजकुलं यथा राजकुलविनाश-मनु तत्संयकानामाशिषो नश्यन्ति तद्वत् उक्तं च त्वयैव । “यो वो यां यां तनुं भक्तः” इत्यारभ्य ‘ब्रह्मे च नतः कामा-न्मयैव विहितान् हि तान् । अन्तर्बन्धु फलं तेषां तद्गुणव्यपमे धसाम्” इत्यन्तेनेति भावः त्वद्भिभूतीनां परत्वादिगुणपूर्वभावा-दिति तात्पर्यम् ॥ ३८ ॥

त्वदेकप्रयोजनत्वेन कृतास्त्वरसेवास्तु निरतिशयनित्यफलजनक-त्वात् नश्यन्तीत्याह—कामधिय इति । त्वयि विषयभूते रक्षिताः कृताः वाः कामधियः त्वदेकप्रयोजनास्त्वरक्षित्या उपासनाः हे परम, पुनर्न रोहन्ति न बन्धाय भवन्ति नित्यनिरतिशय-त्वदनुभवरूपानन्दापाहका एव भवन्ति न पुनर्जन्ममरणादि-रूपबन्धाय भवन्तीत्यर्थः पुनरोद्दे दृष्टान्तः यथा करम्भादी-जानीनि यथा भर्जितवीजानि पुनर्न रोहन्ति नाङ्कुरीभवन्ति तद्वत् पुनरोद्दे हेतुं वक्ष्यते विशिनष्टि—ज्ञानात्मनीति, गुणमयः सत्त्वादिप्रकृतिगुणविकारः स न विद्यते यस्य सांगुणमयस्त-याभूतं नित्यासंक्रान्तिपरिच्छिन्नज्ञानस्वरूपं त्वयि गुणमूख-कर्मवदवस्थासम्पूजकसङ्क्रान्तज्ञानत्वाकर्मसाध्यमोक्षाधिपत्वप्र-गुणजननिष्टपरिहारकरवतादृष्टप्रापणसमर्थत्वादिगुणयुक्तवार्त्तव्य रक्षिताः कामधियो न पुनरनर्थरूपबन्धाय भवन्ति हेव-तान्तराद्यान्मूखविपरीतगुणत्वात्तेषु रक्षिताः स्वर्गादिकामधियो नश्यन्तीति भावः तदेगाह—गुणगणन इति, अस्य धिरक्षिप्र-भृत्यक्षिप्रपर्वन्तस्य जीवधर्मस्य गुणानां सत्त्वादिप्रकृतिगुणानां ये गणा विकाररूपाः सङ्गाः तस्य गुणगणतः द्रष्टव्याजानि सुखदुःखादीनि द्रष्टव्याजानि भवन्ति उपास्यदेवतान्तरस्यापि उपासकवत्कर्मवदवस्थादियुक्तत्वात्तत्सेवाशुद्धिजन्य पुंसस्ता-दृशसेवावद्विष्टपरिहारेष्टप्रापणक्षमा न भवतीति भावः एवं ज्ञानशक्त्याद्याभितकार्यापाहकगुणपूर्वित्युक्ताः एवं समाधय-णीयरोपयुक्तपरत्वादिगुणपूर्वात्वेन देवतान्तरस्यो वैखान्त्ये तत्त्वेव समाधयणीयत्वं चोक्तं भवति ॥ ३९ ॥

अथ यत् एव भवानिन्द्रोऽयः परः अत एव त्वद्वाराधनात्म-कस्त्वद्भिहितो धर्मः तदनुष्ठानात्तत्त्वतरेवताराधनरूपधर्मतद-नुष्ठानादुच्यते विद्वद्गुण इत्याह—जितमिति त्रिभिः, हे अजित, अजित-शब्दप्रवृत्तिनिमित्ताश्रय, अथवा यथा जितं सर्वं स्वधर्मीकृत्य तस्मा-त्परत्वेनावस्थितम् एतदेवाजितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपि सूचनं तथा धर्मोति शेषः त्वद्वाराधनमनुधर्मोऽपि जितमित्यर्थः सोऽपि सर्वोत्कृष्टत्वार्थः कोसौ धर्मः ? तत्राह—यं भागवतं भगवत्स्तवादा-धनरूपमनवद्यं निरुद्धं धर्मं भवानाह पञ्चरात्रगीतादिमुख्येनोक्तवान् यच्च धर्मं निषिद्धजनाः अन्तर्ग्रयप्रयोजनाः आत्मारामाः ब्रह्मगुणा-

भीमङ्गिरात्रवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नुभवपरा ये मुनयः अपवर्गाय मुक्तय उपासतेऽनुति
ष्ठन्ति ॥ ४० ॥

भीमङ्गिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मनीषया धृतिरूपया प्रज्ञया प्रतिलब्धः सम्यक्प्राप्तो
वाग्रसां वचनधीर्धेनेन स तथा सात्वतानां शास्ता विग्रहस्तरयो-
पदेशविशेषो यस्य स तथा तं सर्वेन्द्रियाणां बाह्येषु विषयेषु
वर्तमानं व्यापारम् ॥ ३३ ॥

हे भजित ! अतिकरणो यस्त्वमकामानां भजतां साधूनामा-
त्मनो यस्मादतस्ते साधवोपि भवता विजिताः किञ्च जित-
मनस्कैः समबुद्धिभिः साधुभिर्भवानपि जितो वशीकृतः अश-
ब्दो नियतत्वं सूचयति ॥ ३४ ॥

तत्सत्त्वे प्रमाणमाह-नवेति । जगदुत्पत्त्यादीनि तव विभवः
स्वरूपलक्षणानि खलु यस्मात्तत्तत्र तस्यामवस्थायां शास्त्रेण
स्थितायां ते भिन्नांशाः विश्वसृजोऽहं जगदीश्वरो जगत्कृष्टेति
पृथक् जगदीश्वरत्वाभिमानेन मृषा निष्प्रयोजनं स्वर्भन्तीति
व्यत्यासेन हरेर्माहात्म्यस्यानन्तत्वं दर्शयति ॥ ३५ ॥

तवविभव इत्यादिना गुणानन्त्यमुक्तमधुनाकालदेशानन्त्ये
ब्राह्म-परमायिषति । त्वं त्रयविधुरः अणुमहम्मध्यपरिमाणुरहि-
तापि खलुः प्राकृतपरिमाणाभावात् परमाणुपरममहतोराकावन्तेऽ-
न्तरे च वर्तितुं शीलमस्यास्तीति ब्राह्मन्तात्पर्यवर्ती परमाणु-
लक्षणाकालावयवस्य परममहत्कालावयवस्य च मध्यकालावयवस्य
च वर्तते इति सत्त्वानामित्युपलक्षणं घटादीनामप्यादावुत्पत्तेः
पूर्वमन्ते प्रध्वंसादूर्ध्वं यत्ते स्वरूपं ध्रुवम् अव्यभिचारं तद्वे-
द्यान्तरकाले मध्यकालेपि वर्तते इति शेषः ॥ ३६ ॥

य आण्डकोशो दशगुणोत्तरैः सप्तभिः क्षित्यादिमिरावृतः
स एण्डकोटिभिः सह यत्र भगवति अणुश्रयोऽणुकल्पः सूक्ष्मा-
त्सूक्ष्मतरौ वर्तते तद्वरेः स्वरूपमनन्तमिति हेतुगर्भविशेषणम् अप-
रिच्छन्नत्वादुचितमिति भावः ॥ ३७ ॥

एवं स्वरूपमुक्त्वाऽन्ययव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानफलमाह-विष-
येति । विषयतृपः शब्दादिविषयतृप्यावन्तः अत एव नरपशवः
निभूनीर्ब्रह्मादिशब्दवाच्याः परं तेषां पातारं ज्ञानादिपूर्तिप्रदातारं
तेऽप्योत्तुलभं तदनु प्राप्तिसमनन्तरं किञ्चित्काळं फलानुभवानन्तरं
वा “तद्भास्यां ततः क्षीयत एव” इति श्रुतेः भराजकुञ्जं पाञ्चकन
राहा शून्या जनसमुदायो धर्मविरुद्धानां राक्षां कुञ्जं वा ॥ ३८ ॥

कामधियः शब्दादिगुणविषयज्ञाना अगुणमये प्रकृतिगुण-
विकृतदेहादिशून्ये ज्ञानात्मनि रचिताः यदित्युक्तं तर्हि पुनर्नारो-
हन्ति नोत्पद्यन्ते करममबीजानि भर्जितधानाः गुणगण्यतां विष-
यसमुदादस्य जगतो द्वन्द्वजातानि सुखदुःखादीनि भवन्तीति
शेषः ॥ ३९ ॥

दुःखात्मकसंसारनिवृत्तिः केन स्यादित्याद्यङ्ग्य भागवतधर्मा-

ऽनुष्ठानेन तन्निवृत्तिः स्यादित्याद्यवधानाह-जितमिति । हे भजित,
भवान्पदापवर्गाय मुनयो यं धर्ममुपासते तं भागवतधर्मेमाह ।
तदा भवता संसारस्वरूपं जितं भागवतधर्मकथनेन भक्तानां
संसारजयोपायो दर्शित इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमङ्गीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवं ।

विश्वसृजः ब्रह्मरद्रेन्द्राद्याः भंशंशाः अत्यन्तंशा इत्यर्थः ॥
३५ ॥ ३६ ॥

दशगुणा उत्तरोत्तरा येषां तैरित्यर्थः ॥ ३७-३८ ॥

जितमिति निजोत्कर्षं आविष्कृतः । भगवन्निति पाठः
स्त्रामिसम्मतः भवतेति तु प्रायः सर्वत्र ॥ ४० ॥

भीमङ्गिभवायचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

प्रतिलब्धत्वाक् तत्कृपयैवेत्यर्थः । सात्वतशास्त्रोक्तः सन्निदा-
नन्दमयो विग्रहो देहो यस्येत्यनेन ज्ञानशास्त्रोक्तस्य भावामयवि-
ग्रहत्वस्य प्रामाण्यं वारितम् ॥ ३३ ॥

परस्पर वशीभावलभ्यानन्तरसाम्बन्धौ । भजेतां भगवत्कौ
भक्त्यैवेत्याह-संस्तुयन् । हे भजित ! ज्ञानयोगिप्रभृतिभिस्त-
मजित एव साधुभिर्भक्तैस्तु भवान् जितः “अधीनीकृतः
सममतिभिः स्वकीयपरकीयसुखदुःखसमबुद्धिभिर्जितात्मभिर्जि-
तमनस्कत्वेन मनोधर्मस्यकामस्यापि जितत्वात् निष्कामैः तेषां
तदुपासने निष्कामत्वमेव त्वज्जये कारणमिति भावः । ते
साधवोपि भवता विजिताः यतो भजतामकामात्मनां भजन्नयो-
निष्कामेभ्यः यो भवानात्मनः आत्मानमेव ददाति । यदि क-
र्मां परिचर्य किमप्यपवर्गादिकमपि मत्तो नैव दृष्टुं तर्हि यथे-
रात्रिदिनं मामेव परिचरय मां ऋषीकुरुयेत्यात्मानं तेऽको-
ददेव ब्रह्मादात्मनः सौन्दर्यं सौख्यं सौरभ्यादीनि तज्जयन्
अव्याधीन्द्रिबभोगार्थमर्पयतीत्यर्थः तेन तद्विजये भवतोऽप्यात्मद-
मेव कारणमिति भावः । अत्र साधुभिरिति ज्ञानिभिरपीति न
व्याख्येयम् । उत्तरार्धे भजतामकामात्मनामिति विशेषणद्वयस्य
तद्व्यावर्तकत्वात् ज्ञानिनां भजनन्तु मोक्षसिद्ध्यर्थं साधनदंष्ट्रा-
यामेव । अत्र तु भजतामिति वर्त्तमाननिर्देशः । निष्कामत्वं
त्वात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिकामत्वात्तेषां नास्त्येव ॥ ३४ ॥

एवं प्रभुभक्तयोः परस्परवशीभावमाख्याय, प्रभोः प्रमा-
वमाह-तर्वेति त्रिभिः विभवो महिमा ननु ब्रह्मादयो जगदु-
दयादि हेतवो हृदयन्ते तत्राह-विश्वेति । ननु, ब्रह्मरद्रेन्द्रादिभक्ताः
स्वस्वसेव्यानामेव जगदीश्वरत्वं प्रतिपादयन्तो मिथः स्वर्भन्ते
इत्यत आह-तत्र मृषेति पृथगभिमतत्वा वधं हेरयगर्भोः शेषा
सौरा इत्याद्यभिमानवन्तः ॥ ३५ ॥

त्वमेव हृदयादि कर्ता वास्तव्य वस्तुरूप रक्षिपदावति
परमाणुः सूक्ष्म मूलकारणं परममहत् अस्तिमं कार्यं तयोस्तमेव
यन्तान्तरवर्ती ब्राह्मन्ते अन्तरे मध्ये च वर्तितुं शीलं यस्य स-

श्रीमद्भिन्नायकवर्षिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अत एव त्रयविधुर आद्यन्तमध्यशून्यो नित्यः यतः सत्त्वानां कार्य-
वस्तूनाम् आदौ अन्ते च यत् भुवं कारणात्वेन स्थिरं तदेव
अन्तरालेषु सुवर्णादिवत् । अतस्त्वमेव सर्वकारणं वास्तवं
वस्तु अन्यत्, सर्वं कार्यजातमवास्तवं वस्तित्वस्यैः ॥ ३६ ॥

एवं कावितः परिच्छेदाभावमुक्त्वा देशतोऽप्यपरिच्छेदमाह-
क्षित्यादिभिः क्षितिजवत्तेजमाकाशाहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतिभिः
सप्तभिः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् दशगुणाधिकैराकृतः यत्र त्वयि अणु
कल्पः पतति परिभ्रमति तत्तस्मादन्तस्त्वम् ॥ ३७ ॥

एवं प्रभोः सर्वोत्कर्षमाश्रयाय भक्तस्यापि तमभक्तनिन्दया
प्रथमं व्यतिरेकेणाह-विषयेति । विभूतीरिन्द्राद्याः न तु त्वां
तदनु उपास्य नाशानन्तरम् । यथा राजकुलनाशानन्तरं तत्सेव-
यानामाशिषो नश्यन्ति ॥ ३८ ॥

भक्तयोत्कर्षं कैमुत्तिकन्यायेनाश्रयेनाह-कामाराध्याद्यास्तदर्थं
विशेषो मतयस्त्वयि रचिताः कृताश्चेत् न रोहन्ति हेङ्गाम्भरोत्पत्तये
न भवन्ति, यथा, करमर्षीजानि भ्रष्टयवर्षीजानि तथैव । यद्यपि
कामधियोऽन्वयः रोहन्त्यो दृष्टाः, भ्रष्टवीजतुल्या न भवन्ति
तदपि विषयसाध्यव्याज्जवन्तीत्याह, ज्ञानात्मनि चिन्मये अणुयामये
गुणमयात् पदार्थाङ्गिणे अतो रसकूपपतितं वस्तु यथा रस एव-
मन्वेदेवं त्वयि प्रविष्टाः कामधियोऽपि चिन्मय्यो भवन्तीति कथं
तासां संसारहेतुत्वं स्यादित्यर्थः यतो गुणगण्यत एव द्रष्टृ जाजानि
संसारकारणानि भवन्ति ॥ ३९ ॥

यद्येवं स्वमहिम्ना सकामाया अपि भक्तेः श्रेष्ठ्यं तदा किमुत
निष्कामायाः किञ्च भक्तेर्निष्कामत्वञ्च त्वत्प्रवर्तितमतो निष्का-
मभक्तैर्येषां जयः पृथं प्रतिपादितस्तत्रापि परमकृपालुः स्वभक्तव-
शीमावेत्स्त्वमेव कारणम् । इत्यतो वस्तुतस्तत्त्वविशेषतो जय
इत्याह-जितमिति । हे अजित, भागवतं धर्मं अनवधं निष्कामं बह्वैव
भवानाह तदेव जितं भवतैव भक्ताः श्रद्धाङ्गिताः येनैव निष्काम-
भक्तियोगेन भक्तेर्भवात् जीयते तस्य त्वयैवोक्तत्वात्तद्व्युत्पत्त्यमेव
स्वमकाधीनत्वाभिवापसाधकं कृपाविशेषमास्वादयन्तः प्रयुक्तत एव
भक्ता स्वयमेव श्रद्धाभूय स्थिताः भवन्तीति भावः । ये निष्किञ्चना
प्रथमत एव शुद्धभक्ताः तथा तत्सङ्गतस्य त्वत्कनिष्ठा मुनयस्ताप-
सा आत्मारामाः जीवन्मुक्ताश्च, केचन यमेव धर्ममुपासते,
यद्वा, निष्किञ्चना इत्यस्यैव विशेषणद्वयं मुनयस्त्वमन-
शीला आत्मारामास्त्वयैव रममाणा इत्यर्थः अपवर्गाश्च अप-
कृष्टा वर्गाश्च त्वारोपि यतस्तस्मै प्रेम्णो अपवर्गश्च भवति ।
योसावित्यादि पञ्चमस्कन्धीयगद्योक्तवृत्त्याय भक्तिवोगा-
येति वा ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सात्वतशास्त्रे प्रतिपाद्यतया विग्रहोऽमाकृतो देही यस्य तं
ब्रह्मा सात्वतशास्त्रं विग्रहवत्प्रियं यस्य तम् ॥ ३३ ॥

[६८]

जितः आत्मा मनो यैस्तेः भक्तानः ऐहिकामुष्मिकभो-
गवासनाशून्यः आत्मा मनो येषां तेषाम् ॥ ३४ ॥

जगदुदयादीनि तथैव विभवः ऐश्वर्यं विभवसृजो ब्रह्म-
प्रेम्नादयः तत्तांशांशाः पृथगभिमत्या पृथक् पृथक् ईश्वरत्व-
बुद्ध्या तत्र जगदुदयादिषु सृष्ट्या स्पर्द्धति त्वां सर्वात्मानं सर्व-
कर्तारं विस्मृत्येति शेषः ॥ ३५ ॥

परमाणुः अतिसूक्ष्मः परममहान्समष्टिकार्यकः पदार्थः
तथोदाहोः स्रष्टृतया अन्ते संहर्तृतया अन्तरं मध्ये नियन्तृतया
वर्तमानस्त्वमसि खयं तु त्वं त्रयविधुरः स्रष्टृसंहर्तृनियन्तृगहितः
अत एव सत्त्वानां ब्रह्मादिस्त्वैवपर्थेनानामावाधनेऽपि यद्भुवं तदेवा-
न्तरालेषु बद्धभुवं तत्त्वमेवास्ति सर्वरूपोसीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

दशगुणोत्तरैः पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दशगुणमुत्तरैरधिकैः क्षित्या-
दिभिः सप्तभिरेव किलाकृतोऽणुकोशः सहागण्डकोटिभिर्वन्त्राणुकल्प
अणुतुल्यः पतति भ्रमत्यतः स त्वमनन्तोऽसि ॥ ३७ ॥

एवंभूतं परं पूर्णं त्वां मुक्तिदं ये नोपासते ते नरपणवः
नराकारपणवः यतो विषयतुल्यो विषयेषु इन्द्रियार्थेषु तृट् येषां
ते इन्द्रियार्थप्राप्तये विभूतीः भवन्तिभूतिभूतान् इन्द्रादीन् उपासते
तेषां नरपण्वनां आशिषः इन्द्रादिहताः सम्पदः तदनु इन्द्रा-
दिनाशानन्तरं यथा राजकुलमनु राजकुलनाशानन्तरं तद्वत्ताः तत्से-
वकाशिषो विनश्यन्ति तद्वन्नश्यन्ति । अन्यदेवभक्ता भक्तार्थो
एवेति भावः ॥ ३८ ॥

त्वत्प्रकेषु तु ये सकामत्वेन निकृष्टाः तेषां कृतार्थो भवन्ती-
त्याह-कामधिय इति । गुणाः विषयान्नेषां गण्यतः बुद्धिस्थवि-
षयवासनासमूहतः अस्य जीवस्य द्रष्टृज्ञानं जन्ममरणादीनां
जाजानि भवन्ति एवंभूता ये जन्ममरणजालवृक्षगर्भसारप्रापकाः
काम्यस्त इति कामाः, विषयगणान्तर्दधियः बुद्धयः हे परम
सर्वोत्तम, ज्ञानानां जीवानामात्मानि आभ्यं प्रियं च गुणमयः
संसारस्तज्जिह्वं मुक्तिप्रदे मुक्तौ प्राप्ये च त्वयि रचिताः कृताः
न रोहन्ति जन्ममरणफल्गुना न भवन्ति किन्तु भुवादीनामिव
कामाह दत्वा मुक्तिप्रापका भवन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

सकामा अपि भगवत्प्रका मुक्ता भवन्तीति भगवत्प्रजनमाहात्म्य-
मुक्त्वाऽपि निष्कामानां भगवत्प्रकानां श्रेष्ठ्यं निष्कामभजनस्य च
भगवत्प्रोक्तत्वेन सर्वभूतहितस्त्वदिना च परमं श्रेष्ठ्यं मध्ये
काम्यकर्मणोः दुष्टत्वञ्च वर्णयन् भगवन्तं स्तोति-जितमि-
तिश्रुतिभिः । हे अजित हे भगवन्, त्वया तदेव जितं सर्वोत्कर्षं
स्थितं यदा ये निष्किञ्चना मुनयः त्वमननशीलाः अस्मिनि
त्वयैवाराधो येषां ते मुमुक्षवः अपवर्गाश्च यमुपासते तमन-
वधं निष्कामं भागवतं धर्ममाह ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

तदन्तरं बुद्धि से मन का समाधान कर बाणी को
प्राप्त होकर सर्व इन्द्रियों की बाह्य वृत्तियों रोककर ब्रह्म-
रात्र शास्त्रोक्त विग्रह बाधे, जगद्गुरु भी शेषजी की इस
प्रकार स्तुति करने लगा ॥ ३३ ॥

विषममतिर्न यत्र नृणां त्वमहमिति मम तवेति च यदन्यत्र ।
 विषमधिया रचितो यः सह्यविशुद्धः क्षयिष्णुरधर्मबहुलः ॥ ४१ ॥
 कः क्षेमो निजपरयोः कियानर्थः स्वपरद्रुहा धर्मेण ।
 स्वद्रोहान्तव कोपः परसम्पीडया च तथाऽधर्मः ॥ ४२ ॥
 न व्यभिचरति तवेक्षा यया ह्यभिहितो भागवतो धर्मः ।
 स्थिरचरसत्त्वकदम्बेष्वपृथग्धियो यमुपासते त्वार्याः ॥ ४३ ॥
 न हि भगवन्नघटितमिदं त्वदर्शनान्नृणामस्त्रिलपापक्षयः ।
 यन्नामसकृच्छ्रवणात्पुल्कसकोऽपि विमुच्यते संसारात् ॥ ४४ ॥
 अथ भगवन्वयमधुना त्वदवलोकपरिमृष्टाशयमलाः ।
 सुरभ्रूषिणा यदुदितं तावकेन कथमन्यथा भवति ॥ ४५ ॥
 विदितमनन्त समस्तं तव जगदात्मनो जनैरिहाचरितम् ।
 विज्ञाप्यं परमगुरोः कियदिव सवितुरिव खद्योतैः ॥ ४६ ॥
 नमस्तुभ्यं भगवते सकलजगत्स्थितिलयोदयेशाय ।
 दुरवसितात्मगतये कुयोगिनां भिदा परमहंसाय ॥ ४७ ॥
 यं वै श्वसन्तमनु विश्वसृजः श्वसन्ति यं चेकितानमनु चिन्तय उच्चकन्ति ।
 भूमण्डलं सर्पपायति यस्य मूर्ध्नि तस्मै नमो भगवतेऽस्तु सहस्रमूर्ध्ने ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

चित्तुकेतु रुवाच ।

चित्र केतु बोला कि हे अजित ! सममति और रजितमन बलि साधुओं ने आप को जीतलिये और उनको भी आपने जीता है क्योंकि निष्काम भजन करने वालों को आप अपने को भी दे देते हो ऐसे प्रति करुणा वाले आप हैं ॥ ३४ ॥

हे भगवन् ! की उत्पत्ति पालन और संहारादिक ये आपका वैभव है । और विश्व सृष्टि करने वाले ब्रह्मादिक आप के अंश हैं । ती हम ईश्वर है, इस प्रकार पृथक् अभिमान से मिथ्या ही स्पर्धा करते हैं ॥ ३५ ॥

परमाणु और परम महान् (बड़े से बड़ा) इन के आप आदि मध्य और अन्त में वर्तने वाले हैं अन्त एव आदि मध्य अन्त शून्य है । प्राणियों के आदि और अन्त में जो है नित्य है मध्य में भी वही है ॥ ३६ ॥

पूर्व २ से दश २ गुने अधिक ऐसे पृथिवी आदिक सप्त आवरणों से आवृत (ढका हुआ) ऐसा यह ब्रह्मांड और कोटि २ ब्रह्मांडों सहित जिन आप में अणु के सदृश अमता है तिसी से आप अनंत हो ॥ ३७ ॥

विषय तृष्णा वाले जो नर पशु आपकी विभूति इन्द्र कद्रादिकों की उपासना करते हैं और उनसे पर जो आप हैं तिनको नहीं उपासते हैं । उनके बड़े २ वैभव भी देवताओं के नाश होनेपर नाश होजाते हैं जैसे राज्य नाश होनेपर राजाबुचर यह तो परम अवधि है बीच में भी नष्ट होता है ॥ ३८ ॥

हे परम ! ज्ञानात्मा, अणुअणु आपके विषय में कामना करके भी बुद्धि लगावे तो भी फिर जन्म मरण रूप संसार का अंकुर नहीं जामते, ये ब्रह्मज्ञाबतों जीव के गुणों से है ॥ ३९ ॥

हे अजित ! जो आपने अनवद्य भागवत धर्म कथन किये हैं इसलिये आप सर्वोपरिस्थित हो जिन धर्मों को आत्मा रागतिटकजन मुनिजन अपवर्ग के लिये उपानास करते हैं ॥ ४० ॥

भीष्मस्वामिकृत भाषाध्वनीपिका ।

अनवद्यतामेवाह—विषममतिर्यत्र यस्मिन्भागवते धर्मे नास्ति यदन्वय वधाभ्यस्मिन्काव्ये धर्मः ननु, सोपि वेदोक्तत्वादनवद्य एव तत्राह, विषमधिया शत्रुमरणादिकामनया रचितो चिह्नितो

भीषणदुःखामिहृतमावार्थदीपिका ।

यः संज्ञविशुद्धः रागद्वेषादिमत्त्वात् क्षयिष्णुश्च नभ्ररफलत्वात्
अधर्मवद्भवश्च हिंसादिबाहुल्यात् तदुक्तं शबरस्वामिभिः 'उभय-
मिह चोदनायां वक्ष्यते धर्मो नार्थश्च' इत्यादि ॥ ४१ ॥

प्रत्यक्षप्रपञ्चवति-कः क्षेमः किं कुशलं न किञ्चित् निजप-
रयोः स्वस्य परस्य च अपरद्रुहा स्वस्मै परस्मै च द्रुहणीति
अपरभृक् तेन यतः स्वद्रोहादत्यन्तकायक्लेशात्तव कोपः पीडा
सम्भवात् तदुक्तं गीतासु "कर्पयन्तः शरीरस्थं भूतप्राणमचेतसः ।
मां वैवाण्शदशरीरस्थं तान्विज्यासुरनिश्चयात्" इति तथा
परसम्पीडयाधर्मः च शब्दात्तव कोपश्च, अतस्त्वया रागाध्ममपि
कथञ्चिद्वेदमानं प्रवर्तयितुं काश्चिधर्मोऽभिहितो न तत्त्व-
दृष्ट्या ॥ ४२ ॥

भागवतधर्मेण तु न द्रोह इत्याह—नेति । न व्यभिचरति
न परमार्थे जहाति तव ईशा दृष्टिः, अव्यभिचारे हेतुः—स्थि-
रेति, स्थावरजङ्गमप्राणिसमूहेषु समबुद्धयो भागवता च धर्म
सेवन्ते ॥ ४३ ॥

एवम्भूतस्य भागवतधर्मप्रवर्तकस्य तव दर्शनारसवैपायस्यो
भवतीति किं चित्रमित्याह—न हीति ॥ ४४ ॥

अतोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह—अयेति । अयं अतो हेतोः तवाव-
लोकनेन परिमुष्टाः निरस्ताः आशये चित्ते मखा येषां ते
त्वदर्शनञ्च मम नारदोपदेशेन जातमित्याह—सुरभ्रष्टिष्येति ॥ ४५ ॥

यथा चाह पूर्वमतिमुद आसं यथा च नारदेनानुपृही-
तोऽस्मि तत्सर्वोत्तर्यामिण्यस्त्वमया किं प्रकाशनीयमित्याह,
विदितमिति । विशेषणं ज्ञाप्यं प्रकाशनीयं कियद्विषयं न किमपी-
त्यर्थः सवितुष्येया खद्योतैः प्रकाशनीयं नास्ति तद्वत् ॥ ४६ ॥

उक्तवक्ष्येण भगवन्तं प्रणमति-नम इति ज्ञायाम् । सकलस्य
जगतः स्थित्यादीनामीशाय समर्पणं पुरवसिता अविकाता
आत्मगतिर्निजतत्त्वं यस्य तस्मै केषां कुशोगिनां केन भिदाभेद-
दृष्ट्या ॥ ४७ ॥

इवसन्ति चेष्टन्ते चेकिनानं पश्यन्तमनु चित्तवो ज्ञानेन्द्रियायु-
क्कन्ति स्थावरा पश्यन्ति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत्र च धर्मे त्वमहं तव ममेति च वा नृणामन्वयान्वस्मिन्
धर्मे विषमा मतिः अहङ्कारममकाररूपा सा नास्ति स इत्यर्थः
सर्वेभ्यः समविप्रक्षिप्त्वादिदोषरहितेन परमकारुणिकेन भगवताऽ-
भिहितत्वाद् अहङ्कारममकारप्रयुक्तहिंसादिगर्भत्वाभावात्सर्वस्य ब्रह्मा-
त्मकत्वानुसन्धानगर्भत्वाच्चिरतिशयान्महद्देतुत्वाच्च त्वद्वाराधनरूपो
धर्मः सर्वोत्कृष्टः तथा तदनुज्ञातारोपि शब्दादिविषयसुकार्य-
धर्ममात्रस्य हिंसादिस्वभावत्वाच्चिरात्सर्वभूतसुहृत्त्वादि गुणयुक्त-
त्वाच्च उक्त्याः इतरधर्मतदनुज्ञातारस्तु कविपरिता इति भावः
तदेवाह—विषममिषेति, अहं ममेत्याद्यहंमममिमानेन रचितो
यो देवतान्तराराधनरूपः च क्षयिष्णुः रागद्वेषादिगर्भत्वा-

धर्मप्रचुरः शत्रुमरणादिकामनागर्भत्वात् क्षयिष्णुरास्थिर-
फलश्च ॥ ४१ ॥

विषममिषया रचितं धर्मेमेव निन्दति—क इति । अपरद्रुहोऽयं कर्तारं
परञ्च द्रुहणीति अपरभृक् मत्यन्तशरीरायासकारित्वाद् अतः संमृ-
निकृपानर्थहेतुत्वाच्च स्वभृक् शत्रुहिंसादिकामनागर्भत्वात्परभृक्तेन
धर्मेण देवतान्तराराधनरूपेण निजपरयोः कः क्षेमः किं कुः कं न
किञ्चिदपीत्यर्थः परप्रदं दृष्टान्तार्थं यथाऽभिचारादिकर्मणा
सुमूर्षोर्नक्षेमस्तथा तत्कर्तुर्पीत्यर्थः अस्तु वा कर्तुंस्तादात्मिकः
कश्चिन्नेमस्तथापि स कियानर्थः पुरुषार्थः अतितुच्छ इत्यर्थः
क्षयिष्णुत्वादिति भावः एवं पुरुषार्थहेतुर्भवेतीत्युक्तं प्रयुक्तानर्थ-
हेतुत्वेत्याह—स्वद्रोहादिति, स्वद्रोहात्स्वस्येवाहितकरणाद्धेतोस्त्व-
भ्ररस्य कोपः निग्रहः स्वाद्यं स्वस्येवाहितमाचरति किमुत
परस्वेत्यतोऽयमतीव निग्राह्य इत्येवं तव कोपः स्यात्—

"आत्मसम्भाविताः स्वस्था धनमानमहास्थिताः ।

पजन्ते नामयज्ञेस्ते हर्मेनाविधिपूर्वकम् ॥

अहङ्कारं यच्च द्रुपं कामं कांक्षञ्च संभिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रक्षिपन्तोऽप्यसूयकाः ॥

तानहं क्षिपतः क्रूरान्संसारेषु नराधमाद् ।

क्षिपायजलमशुभानासुराण्येव बाणिधु" ॥

इत्यादिना प्रतिज्ञातो निग्रहः स्यादिति भावः तवकोपः स्यात्
वा भवत्यर्थं परसम्पीडया परस्य द्रोहाद्धेतोर्धर्ममया स्यादेव अ-
कृतेन धर्मेण परस्य यादृशी पीडा भवेत्तादृशी पीडा हेतुर्धर्मोऽपि
ज्ञानुष्ठितधर्ममनु स्यादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवं धर्मोत्तरस्य न केवलमपुरुषार्थहेतुत्वं प्रयुक्तानर्थ-
हेतुत्वञ्चोक्तं त्वद्वाराधनरूपधर्मस्य त्वनिष्ठपरिहारेष्टप्राप्तिहेतु-
त्वमव्यभिचरितमित्याह—नेति । तव "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः"
इति भूत्युक्तसत्यसङ्कल्पस्य तवेष्टा—

"ये न सर्वाणि कर्माणि मयि सम्भवस्य मत्पराः ।

अनर्थमेव भोगेन मां ध्यायन्त उपासन्ते ॥

तेषामहं समुत्तरां मृत्युसंसारसागरात् ।

मयामि न चिरात्पार्थ मय्यार्वाशतचेतसाम्" ॥

इति कृतः सङ्कल्प इत्यर्थः न व्यभिचरत्ववधार्यो न भवति
यथा हेतुभूतयस्य वा भागवतस्त्वय सम्बन्धी त्वद्वाराधन-
रूपो धर्मोऽभिहितः प्रोक्तः पञ्चरात्रादिमुक्तेनेति शेषः भागवतधर्मो-
भिधाने उक्तविधे ईशेन हेतुत्वमया त्वज्जर्मोऽभिहिततया केचित्त्रिवि-
यासक्तो सति सर्वस्मिन् लोके समुत्तरं व्यापारार्थज्ञानं निर्वि-
षयास्यादिति भावः एवञ्ज्ञेसायाः सत्त्वत्वाच्चक्षिप्यत्वापादक-
भागवतधर्मोऽवनिष्ठपरिहारेष्टप्राप्तिहेतुत्वं न व्यभिचरतीति तात्पर्यं
यत् एवमन एव आर्योः त्वहीनामिहस्तद्विषयापादिकवा चराचरा-
त्मकभूतसमूहेष्वप्युपनिषया त्वद्वारात्मकवृद्ध्याऽमृतत्वाय मुक्तये उपा-
सन्ते धर्ममिति विमर्शपरिणामेनानुपपन्नः अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः त्वा-
मिति वा शेषः ॥ ४३ ॥

एवं समाश्रयणोपयुक्तसमाधितकार्वाचार्यकृत्यपूर्तिकथनमु-
क्तेन तद्वाराधनरूपधर्मस्यैव निरतिशयश्रेष्ठः साधनमुक्त इदानीं

श्रीशुक उवाच ।

संस्तुतो भगवानेवमनन्तस्तमभाषत ।

विद्याधरपतिं प्रीतश्चित्रकेतुं कुरुद्वह ! ॥ ४९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यन्नारदाङ्गिरोभ्यां ते व्याहृतं मेऽनुशासनम् ।

मंसिद्धोऽसि तथा राजन् ! विद्यया दर्शनाच्च मे ॥ ५० ॥

अहं वै सर्वभूतानि भूतात्मा भूतभावनः ।

शब्दब्रह्म परं ब्रह्म ममोभे शाश्वती तनू ॥ ५१ ॥

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि सन्ततम् ।

उभयं च मया व्याप्तं मयि चैवोभयं कृतम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जगत्कारणत्वादि योगोभिनिवेशोऽस्ति येषां तेषां सांख्यनार्त्तिकीनां मित्रा केवलेन जगद्गीश्वरभेदेन तुरवसिता दुर्गेमा आत्मगतिः स्वरूपज्ञानमार्गो यस्य तस्मै परमहंसाय अत्यन्तशुद्धाय ॥ ४७ ॥

यं त्वां भवसन्तं चेष्टन्तं विश्वसृजः ब्रह्मादयः भवसन्ति चेष्टां कुर्वन्ति "सृजामि तन्निष्क्रीयं हरो हन्ति तद्ब्रह्म" इति ब्रह्मोक्तं: यं चैकितानं पश्यन्तम भान्तम् चिन्तयः चिन्तिज्ञानं तदुपलक्षितं: मर्षाः चिन्तनाचिन्तनात्मिकाः प्रजाः अनु उच्यन्ति अनुपश्यन्ति अनुभान्ति "तमेवभान्तमनुभान्ति सर्वम्" इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भाषा टीका ।

जिस भागवत धर्म में हम तुम हमारा तुमारा ऐसी विषम गति नहीं है अन्य धर्म में है । क्योंकि वह विषम बुद्धि से रचागया है अत एव वह अविशुद्ध क्षयिष्णु (नाशवान) और अधर्म बहुत है ॥ ४१ ॥

अपने पराये द्रोह करने वाले धर्म से, अपना पराया क्या स्वप्न, और कितना प्रयोजन है खद्रोह अर्थात् अधिक काय क्लेश से आप अन्तर्वासी को कांप दूसरे को पीडा देने से अधर्म ॥ ४२ ॥

जिस दृष्टि से भागवत धर्म कथन किया वह आपकी दृष्टि कभी अन्यथा नहीं होती ॥ स्थावर जंगम, प्राणियों के समूह में अपृथक् धर्म वाले जो आगे लोग है वही उस धर्म की उपासना करते हैं ॥ ४३ ॥

हे भगवन् ! आपके दर्शन से जीवों का पाप नाश होना यह संसर्ग नहीं है क्योंकि जिन तुम्हारा एकवार अवयव से चंडाल भी संसार से मुक्त होता है ॥ ४४ ॥

हे भगवन् ! आपके दर्शन से हमारा अन्तःकरण निर्मल हुआ क्योंकि नारद का कहा हुआ झूठ कैसे होय ॥ ४५ ॥

हे अनन्त ! जगत् के अन्तर्वासी आपको लोकों का सब चरित्र ज्ञात ही है अतः परमशुद्ध आपको क्या जनाना है जैसे कि अद्योत सूर्य को क्या प्रकाश करसका है ॥ ४६ ॥

जगत् की उत्पत्ति स्थिति नाश के करने वाले आपको नमः होय क्योंकि आप परम हंस है और पावंडी भेद दृष्टि से आपके तत्व को नहीं जानते हैं ॥ ४७ ॥

जिसकी सत्ता से ब्रह्मादि देवता श्वास लेते है कर्मभ्रंश जाने द्रिय अपने २ विषय को ग्रहण करते हैं और जिसके शिरपर पृथिवी मंडल सर्ववत् प्रतीत होता है उस भगवान शेष जी के प्रणाम होय ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मेनुऽशासनं मन्त्रिष्य उपदेशः तेन तथा च विद्यया ऽस्माच्च दर्शनार्थेऽसिद्धोऽसि ॥ ५० ॥

तद्बोधवदादर्थाय स्वयमप्युपदिशति—महमित्यादिना । सर्वभूतान्पहमेव भूतानामात्मा भोक्ताप्यहमेव भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं मन्त्र्यतिरिक्तं नास्तीत्यर्थः यतोऽहं भूतभावनः भूतानां प्रकाशकः कारणं च, तनु, शब्दब्रह्मप्रकाशकं परं ब्रह्म कारणं च प्रकाशकं च सत्यम् ते उभे समैव रूपे दृष्टाह शब्दब्रह्मेति शाश्वती शाश्वरयो ॥ ५१ ॥

अतस्त्वमेव पश्येत्याह—लोको भोग्यप्रपञ्चे भोक्तृत्वेन वित्त-तमनुगतमात्मानं लोकं चात्मनि भोग्यत्वेन स त्वं व्याप्तं-तनुभयं च मया कारणात्मना व्याप्तम् मयि चैवोभयं कृतं-प्रकल्पितं स्मरेदिति तृतीयेनाश्वयः पश्येदित्यव्याहारे वा ॥ ५२ ॥

भीमशरीराद्युपायकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चित्रकेतुनेत्यं स्तुतो भगवाननन्तस्तमभावेत्याह—मुनिः, संस्तुतइति । इत्यनन्तगुणमहात्म्येन स्तुतो भगवाननन्तः प्रीतस्सह हे कुतूहल, तं विद्याधराणां पनि चित्रकेतुमभाषत ॥ ४६ ॥

तद्वाह—यदित्यादिना सिद्धोसीत्यन्तेन । नारदाङ्कुरोऽयां ते नुऽयं यद्व्यतिशक्तं तदनुशासनं प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपविषयकं विविचय ज्ञापनरूपं वचः मे ममैव मतसम्बन्धेवांतरात्मभूतमसङ्कल्पादेव ताऽयां ते व्याहृतम्—

“ईश्वरस्य च सौहार्दं यद्वच्छा सुकृतं तथा ।

विष्णोः कटाक्षमद्वयं आनुकूल्यं च सात्त्विकैः ॥

सम्भाषणं षडेति हि व्याचक्षेपप्रतिहेतवः”

इत्युक्तीत्या मधुप्रहमन्तरेण सहाचार्यप्राप्तैर्दुर्लभश्लाघादिति भावः अतो हे राजन्, तथा नारदोपदिष्टा मन्त्रविषया मम दर्शनाच्च संसिद्धोऽसि ॥ ५० ॥

ननु, मध्यमुपदिशतमिति न तौ प्रतिस्वमुक्तवानतः कथं तद्व्याहृतं त्वदनुशासनमेवेति जानीयां किञ्च तयोरेव वचोऽहमष्टाव न तु तवेत्यत्राह—अहं इति । तावत्सर्वाणि भूताभ्यहमेव सर्वाण्यपि भूतानि महामिमांसेष्वेव, किमुत “आचार्य मां विजानीयात्” “हानीत्यामेव मे मतम्” इत्युक्तामभिज्ञाभिमानविषयावंगिरोनाही महामिमांसेति भावः अतस्तद्व्याहृतं महनुशासनमेवेति तावत्तव, ननु, सर्वभूतान्ब्रह्मेत्युक्तोऽमेवः किं सृष्टात्मको घट इति घटस्वरूपामेव रूपस्तथास्वे सर्वविकाराभ्यवस्थापस्तिस्तत्राह—भूतात्मा सर्वभूतानामन्तरात्मा आत्मा देवो जात इत्यादिवच्छरीरात्मभाषयुक्तः सर्वभूतेः सह ममाभेदः विकाराणां शरीरगतानां जीवे बाध्यादीनामिव न मयि प्रसक्तिरिति तावत्पर्यं । शरीरात्मभाषानिबन्धनोऽमेवद्वयपदेशो बहुशी दष्टः ब्रह्मणोऽहं कुशोऽहं स्थूलोऽहमित्यादिः न चेद् रजनमिति नद्वयाधिनोऽयं व्यपदेशः नीलो घट इत्याद्यभेदव्यपदेशस्यापि बाधवशापत्तेः अथ जातिगुणादीनां व्यक्तिगुणप्रधक्षिजप्रकाराया तद्व्यतिशक्तव्यवस्थोऽप्येकिगुणपर्यन्तत्वान्न बाधस्तर्हि शरीरस्याप्यारमा पृथक्सिद्धप्रकारत्वेन तद्व्यतिशक्तव्यवस्थोरपि तावत्प्रतिस्वाद्यवस्थाधित एव, ननु, जात्यादेर्वैयर्थ्यादीन् प्रति प्रधक्षिजप्रकारत्वं प्रत्यक्षमस्य जातिव्यक्त्योरुभयोरपि प्रत्यक्ष, वेदवशात् आत्मनस्तु तद्विषयत्वात्कथं शरीरस्यात्मा पृथक्सिद्धविशेषणत्वमिति चेत् मास्तु जातिव्यक्त्योरिव शरीरात्मनोरेकप्रमाणाविषयत्वम् अथाप्यारमा पृथक्सिद्धप्रकारत्वं शरीरस्याइतमेव न हि भिन्नसामग्रीविषयत्वमात्रेण तद्व्याहृतं शक्यम् अन्यथा चक्षुर्ग्राह्येन्द्रियविषयोः पृथगीगन्धयोरपि निवतप्रकारप्रतिभाषानुपपत्तेरित्यस्य च विस्तरः न केवलं शरीरात्मभावनिबन्धन एव भूतैर्ममाभेदः, अपि तु कार्यकारणभाषानिबन्धनव्याहृतम्—भूतमान इति, भूतानि चिद्विद्यारमकानि देवमनुष्यानि भावयुग्मादयति अस्मादेवोपादानभूतादिति भूतमानः कार्यकारणयोरभेदस्वरूपमस्याधिष्ठानत्वेन बहूपपत्तिमिर्निरूपितः इति शङ्कितं तयोरेवऽवचोऽप्यहं ननु तथेति तत्राह—अथेति । उच्चारणकं ब्रह्म परं शब्देन वाच्यमनर्थात्मकत्वं च यद्ब्रह्म ते ब्रह्मणी ब्रह्म शाश्वती तत्त्वम् अस्तसमपृथक्सिद्धे मम शरीर-

भूते इत्यर्थः अस्मिन्मुख्यवृत्तो ब्रह्मशब्दः शब्दार्थात्मकयोः प्रपञ्चद्वयोः स्वशरीरव्यापुचरितः परब्रह्मणः स्तनुत्वकथनं दृष्टान्तार्थं यथा परब्रह्मणस्तर्गतनारदाङ्कुरसोमच्छरीरत्वम् एवं ब्रह्मब्रह्मणस्तर्गततद्व्यक्त्योऽपि मत्तनुत्वमित्यर्थः यद्यपि स्वस्य सर्वभूतात्मकत्वकथनेनैव सर्वभूतवचसां स्ववचस्त्वमपि कथितमात्रं तथापि नामरूपयोरुभयोरपि स्वशरीरकत्वज्ञापनाय पृथगुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ ५१ ॥

ननु, सर्वेषां भूतशब्दवाक्यानां देवादिशरीराणामात्मा जीवः स एव किं मयावेत्याह—लोक इति । लोकं परिहृयमानमित्यप्रपञ्चे देवादिशरीररूपे विततं व्याप्तं अन्तःप्रविष्टं धारकतया व्याप्तं प्रत्यगात्मानं द्वितीयास्तानां पद्वेत्यव्याहृतं नान्वयः तथा आत्मनि प्रत्यगात्मानं सन्ततं प्रातः धार्यत्वेनाव्याप्तं लोकं क्षेत्रं तदुभयं मया परमात्मानाऽनःप्रविष्टं भवति व्याप्तम् उक्तमुभयं मयि कृतं च महाधेयं कृतमित्यर्थः लोकं विततमात्मानमित्यनेन क्षेत्रेन जीवस्य व्याप्तिरुक्ता, लोकं आत्मनीत्यनेनाव्याप्तत्वं जीवधार्यत्वमुक्तम्, उभयमित्यनेन क्षेत्रनाव्याप्तत्वं जीवधार्यत्वं व्याप्तिरुक्ता, जीवधार्यत्वस्य धारकत्वं व्यापकत्वञ्चोक्तम् अतो नाहं जीवः भूतामेवैव भूतशब्दोऽन्वयतन्निर्दिष्टचेतनपरः इति भावः आत्मानमित्येकवचनं जात्यभिप्रायकं ब्रह्म एकमित्वं जीवव्यक्तिमुपादाय क्रमप्राप्तेषु देवादिशरीरेषु व्याप्तिरुच्यते, अतोऽन जीवकथनाद्भ्रमां न कर्तव्यः ॥ ५२ ॥

भीमश्रिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनन्तनामप्रवृत्तिनिमित्तकिं तावत्वादनन्त इत्यर्थः । हरिगुणान्तकथनदर्शनासमर्थत्वादनन्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नारदाङ्कुरोऽयां यस्मिन् शासनं तव व्याहृतं तत्कण्ठेन वा च मम विद्याधरस्ता तथा यच्च मम दर्शने तस्माच्च संसिद्धोऽसि प्राप्तापेक्षिताशेषपुरुषार्थोऽसीत्यर्थः ॥ ५० ॥

अधुनाऽहं पूर्वोक्तान्वरीकरण्याय किञ्चिद्विशेषज्ञानाय वा किञ्चिदुपदिशामीत्याह—अहमिति । सर्वभूतान्ब्रह्मेतिवचनव्यवहार इत्यनेन “सर्वे अस्मिन्ब्रह्म” इति श्रुतिं सूचयति अनेनोपदेशस्य कोभिप्राय इति तत्राह—भूतास्मेति । भूतानामन्तःस्थित्वा कुनादिकर्तृत्वात्तद्व्यपदेशः “हरिस्तु सर्वभूतानि लक्ष्मणोऽयमेकेश्वर” इति स्मृत्यः सत्ताप्रवृत्त्या तद्व्यपदेश इतिभावेनाह—भूतभावने इति, भूतानि भाषयति सत्तागतानि करोतीति अनेन “अहमस्मि” इत्यादिश्रुतिगतानि पदार्थव्यवस्थामिच्छि मुख्यवृत्त्या प्रवर्तन्त इत्युक्तं तथाचोक्तं “तिष्ठवद्वानि च सर्वाणि सुप्पदानि तथैव च । तस्मिन्नेव प्रवर्तन्ते मुख्यवृत्त्या विशेषतः” इति इदञ्च त्ववावर्धं ज्ञातव्यमित्याह—अथेति । देवादिशरीरादिव्यापकं ब्रह्म कश्चिद्व्यवस्थितं परं ब्रह्मेत्युक्ते “हे अपि ब्रह्मणी मम शाश्वती तन्मम प्रतिमाद्यकपमेदेन बाधवद्वा विहितं तावती वाक्” इति श्रुतेः “एव निवोऽवयः सूयः” इति पूर्वोक्तम् ॥ ५१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मानं जीवं लोके भुवने अविततमव्याप्तं जानीहि लोकं
आत्मनि जीवं वासनाकूपेण मनसि सन्ततं निर्व्यूढं विद्धि
विपुलस्य लोकस्यात्ममदेशमन्तरेण बाहुल्यायोगात् लोक आ-
त्मन्युभयं मया ब्रह्मरूपेण व्याप्तं, तर्हि, जीवलोकयोगधारः कः ?
इति तत्राह—मयीति । उभयञ्च मयि समाश्रितमयं, कुतः ? 'अह-
मेवोभयाधारः' इति समाधत्स्व ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अहमिति अत्र शब्दब्रह्मणः सादृचर्यात् परब्रह्मणोप्य-
शब्दमायाति ॥ ५१ ॥

नयैवानुभावयति लोक इति । आत्मानं परब्रह्म स्वरूपं—वितत-
माभ्यन्तरेण वर्त्तमानम् आत्मनि तस्मिन् सन्ततमाश्रितं पश्य मया
भगवद्रूपेण परब्रह्मणोपि मदीयानविशेषाविभायरूपत्वात्, अतः
एवोभयञ्च मयिकृतं मज्ज्ञाननिमित्तमेव निरूपितमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

मेऽनुशासनं श्रवणकीर्तनादिभजनं तेन तथा विद्यया
नारदादिष्टमहागन्त्रेण च तस्माध्यात्मम दर्शनाच्च ॥ ५० ॥

किञ्च भक्तितत्त्वं तथा ज्ञानभेदं तत्राजितजिनेत्यादिस्तुति-
रेव प्रमाणं जिज्ञासामैरपेक्ष्यार्थं ज्ञानतत्त्वमहम्भोपदिशामि शृ-
यित्वाह—अहं वै इति । अत्रेदं विवेचनीयं यस्तु तावत्
द्विविधं, वास्तवमवास्तवञ्च, ब्रह्म परमात्मा भगवान् सपरि-
कर इत्येवम् त्रितयमेव वास्तवं वस्तु, मायिकप्रपञ्चजातगिद्-
मवास्तवं वस्तु, अवस्तु च द्विविधं, कार्यमकार्यञ्च, कार्यस्वप्ने
न्द्रजातादिगतं । मकार्यं स्वप्नपञ्चशष्ट्यादि, एषां मध्ये
विष्टं वास्तवमत्र वस्तुनि प्रथमोक्तैर्वास्तवं वस्तु न एवोपादेयत्वं
वस्तुं प्रथममवास्तववस्त्वाह—सर्वभूतानि भोक्तृभोग्यात्मकानि ज-
गन्ति अहोमय मदीयजीवशक्तिमयत्वादिति भावः अत्र
जीवानामवास्तववस्तुत्वमविद्यावृत्तत्वाद्वाच्यं । वास्तवं वस्तुवाह
भूतानां समादिष्टगृहीतामात्मा अन्तर्यामीति द्वितीयः ।
तृतीयञ्च पुरुषोऽहं तथाभूतानि तानि भाषयत्युपादय-
तीति प्रथमः पुरुषश्चाहं तथाभूतानि दास्यसख्यादिभाव-
वन्ति करोतीति मूलभावनः कृष्णो रामश्च सम्प्रति त्वयादय-
श्चाहं किञ्च मन्त्रिष्वासकं यत् शब्दब्रह्म वेदः तथामन्त्रिविशेषा-
कारत्वेन ज्ञानिषु प्रतिपाद्यमानं यत् परं ब्रह्म तेऽभेदमैकत-
नुरूपं, वेदस्य शब्दरूपात्वाकाशगुणत्वेनानित्यत्वशङ्कायास्तथा
परब्रह्मण्यवगर्हदपत्वेनावस्तुत्वशङ्काया वारणायाह शाश्वती
शाश्वत्यौ नित्यसत्ये एव ॥ ५१ ॥

ननु त्वं मम चेत सर्वं भवसि तर्हि किं सर्वभूता-
ऽपेयोपास्यात्वेन ध्येयानि भक्तानामुत्तार्याम्बादिरुपासीति

तत्राह—लोके भोग्यपपञ्चे भोक्तृत्वेन वितुतमनुगतमात्मानं जीवं
तथा लोकश्चात्मनि भोग्यत्वेन सन्ततं सविस्तरमुपपच्छिर्षं तनु-
भयं मया कारणात्मना व्याप्तं मयि चाधिष्ठानकारणे उभयं
कृतं कार्यरूपं समेदिति तृतीयान्वयः तेन सर्वभूतानि
सच्छक्तिकार्याप्यनित्यान्वस्वरूपभूतानि नोपास्यात्वेन ध्येया-
नीति भावः ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते तुभ्यं मेऽनुशासनं मन्त्रिपयकं शास्त्रं मन्त्रोपनिषदित्यर्थः
तथा मन्त्रोपनिषद्रूपया विद्यया मे दर्शनाच्च संसिद्धोसि मदीयतां
प्राप्तांसि यः भगवदीयत्वं न प्राप्तः स रागाद्याभिभूतस्त्वासिद्ध
एवेत्यस्मिन्पुराण एवास्ति, 'तावद्वागादयस्तेन तावत्काराद्यहं तथा
तावन्मोहोऽग्निगडो यावत्कृष्ण न ते जनाः' इति ॥ ५० ॥

एवं सिद्धपदवीं प्राप्तो भवद्विधो जीवः सर्वोत्तमानं सर्वका-
रणमसूयास्पृहादिदोषराहित्येन ध्यायेदित्याह अहमितिचतुर्भिः ।
सर्वभूतानि चेतनाचेतनानि अहं यतः भूतानामात्मा "एष ते आत्मा-
न्तर्यामि" इति श्रुतेः ॥ "अन्तरात्मा नियताहं नियम्यनियन्त्राः । स्वाभा-
विको भेदाभेदः, इन्द्रियगणप्राणयोः न वै वाचो न चक्षुषि
न मन इत्यान्वृत्ते प्राणा इत्येवाचक्षते" इति छांदोग्ये प्रसिद्धः ।
यतः भूतभावनः भूतानि भाषयत्युपादयतीति स "तथा कार्य-
कारणयोः" स्वाभाविकोभेदाभेदः सर्वं कल्पितं ब्रह्म, तत्पुनर्यानि-
तीत्यनेन वाक्येन दर्शितः आत्मनि प्रमाणम् आत्मनः स्वरूपं
चाह, शब्दब्रह्म परं ब्रह्मचेत्युभे मम शाश्वती शाश्वत्यौ नित्ये
तन् वेदप्रमाणकपरब्रह्माभिन्नोस्मीत्यर्थः एवं भूतेन मयोमवे
ततमित्येवेहीत्यध्याहृतेन द्वयोरन्वयः ॥ ५१ ॥

लोके भोग्ये पदार्थे आत्मानं भोक्तृत्वेनान्वितम् आत्मनि
भोक्तरि लोकं च भोग्यतया संततम् उभयं च मया नियन्त्रा
व्याप्तं यस्मिन्मयि सर्वशक्तौ तनुभयं कृतं गुणिनि गुणवद्
निहितम् "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं
ब्रह्मेतत्" इति सनातनीभ्युत्था प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

भाषाटीका ।

श्री शुक उवाच ॥

हे राजन् ! अनन्त भगवान् देसे स्तुति से प्रसन्न होकर
विद्याधरोंके स्वामि चित्रकेतु से बोले ॥ ४६ ॥

श्री भगवान् उवाच ॥

हे राजन् ! नारद और अक्रुरा मुनिने जो मेरा स्तोत्र
कहा उसविद्या से और मेरे दर्शन से तुम निर्द्वन्द्व हुवे ॥ ५० ॥
सब लोकों का पावन करनेवाला सर्व भूतस्वरूप सब का
अन्तर्यामी मैं हूँ वेद और परब्रह्म सब लोगों मेरे नित्यदर्शनीय हूँ ॥ ५१ ॥

यथा सुषुप्तः पुरुषो विश्वं पश्यति चात्मनि ।

आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते स्वप्न उत्थितः ॥ ५३ ॥

एवं जागरणादीनि जीवस्थानानि चात्मनः ।

मायामात्राणि विज्ञाय तद्ब्राह्मणं परं स्मरेत् ॥ ५४ ॥

येन प्रसुप्तः पुरुषः स्वापं वेदात्मनस्तदा ।

सुखं च निर्गुणं ब्रह्म तमात्मानमवेहि माम् ॥ ५५ ॥

उभयं स्मरतः पुंसः प्रस्त्रापप्रतिबोधयोः ।

अन्वेति व्यतिरिच्येत तज्ज्ञानं ब्रह्म तत्परम् ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

संसार मे भोक्तृत्वं रूप से आत्मा व्याप्त है भोग्यस्वरूप से आत्मा मे जगत् व्याप्त है आत्मा और जगत् यह दोनों मुझ से व्याप्त हैं और मुझ मे स्थित है ॥ ५२ ॥

१. भीषरस्त्रामिकृत भाषार्थटीपिका ।

ननु, आप्रदायवस्त्रामेरेन भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वं स्फुटं प्रती-
यमानं कथं कल्पितं स्यादित्याशङ्क्य स्वप्नगतआप्रदायिदृष्टान्तेन
संभावयन्नाह—यथेति शङ्कां । यथा स्वप्ने सुप्तो विश्वं गिरिव-
नादिरूपं दृष्टान्तरत्नमात्मन्येष पश्यति स्वप्नमध्ये सुषुप्तिं स्वप्नं
च पश्यतीत्यर्थः तथा स्वप्न एवोत्थितः सत्तारमानमेकदेशस्थं
शयनदेशे स्थितं मन्यते आप्रदवस्त्रामनुभवति ॥ ५३ ॥

एवं प्रसिद्धामपि जागरादीनि जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धे-
रवस्त्राभूतान्यात्मनो मायामात्राणीत्येवं विज्ञाय तेषां ब्रह्मरमत
एव परं तदवस्त्रारहितमात्मानं स्मरेत् ॥ ५४ ॥

ननु, तेषां ब्रह्मरमिति कथमुच्यते? आप्ते इत्याभावेन ब्रह्मत्वा-
भावाच्चन्नाह—येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवो येन कवेय तदा आप-
कावे आत्मनः आपं निर्गुणमतीन्द्रियं सुखं च वेद तमात्मानं
ब्रह्म मामवेहि तदा आपसुखयोरसंवेदने सुखमहमस्त्राप्समिति
स्मृतेरसम्भवात् ॥ ५५ ॥

ननु, आपसाक्षिणा इहं कथं आप्रदवस्थः स्मरेत्? नह्यन्वेन
इष्टमर्थः स्मरति तन्नाह उभयं प्रस्त्रापं प्रतिबोधं च स्मरतोऽज्ज्ञ-
सम्बद्धतः तयोः प्रस्त्रापप्रतिबोधयोः प्रकाशकत्वेन सदन्वेति
ताङ्कां व्यतिरिच्येत यत् एकैकापायेऽप्यनपायात् तज्ज्ञानं परं
ब्रह्म तदेव न तु निश्चिन्त्यर्थः अतो वाक्ये इहस्य बोधने
स्मृतिवदवस्थान्तरत्वेऽपि स्वप्नस्थयोः स्मरणं घटत इति
भाषः तदेवं अतः प्रस्त्रात्मानमवेहीत्यनुवक्तुः ॥ ५६ ॥

भीमझीररायवाचाव्यक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, कथमेतद्विमर्शनीयं सर्वाव्यवेतनानि प्रत्यगात्मभि-
र्वाप्तानि उभयं तु स्वया व्याप्तमित्यपेक्षायां बुद्धिनेपुण्यमेति
सदृष्टान्तमाह—यथेत्यादिचतुर्भिः । तावज्जीवस्वरूपविमर्शनाय इष्टा-
न्तं शिञ्जयति यथेति, यथा सुषुप्तः स्वप्नद्रष्टा पुरुषः सुषुप्त इति
न सुषुप्त्यवस्थो जीव उच्यते स्वप्न उत्थितः इत्यनन्तरो-
क्तवाद्य सुषुप्तो विश्वदृशेनानुपपत्तेर्यत्र स्वप्नस्वप्नावस्थामेक-
स्मिन्नेव स्वप्नद्रष्टात्मनि विश्वं पश्यति गजस्कन्धारोहयदेष्टा-
न्तरगमनराज्याभिषेकश्चिरच्छेदाद्यै शरीरजातं पश्यति प्रकृत्यु-
पाधिकं पश्यतीत्यर्थः इष्टान्ते मायामात्राणीति वस्त्रमात्रात्वात्
उत्थितो आप्रदवस्त्रां प्राप्तस्वप्नात्मानमेकदेशस्थं कश्चिदपवराकादि-
शयनशरीरमात्रवर्तिनं मन्यते स्वप्नावस्था न स्वप्नद्रष्टृस्वरूपप्रयुक्ता
अपि तु आप्रजाप्रदवस्त्राद्व्याप्तवत्प्रकृत्युपाधिकस्वप्नद्रष्टृजीव-
कर्मानुगुणमीश्वरस्वरूपजादिपदार्थानुपपत्तेरप्यवकाशपूर्वकतत्तदर्थनर्क्येति
इष्टान्ते विवक्षितोऽर्थः ॥ ५३ ॥

इममर्थं बाह्यान्तिके दृश्यति—एवमिति । एवं स्वप्नावस्थाव-
जागरणादीनि च जीवस्थानानि एकस्य जीवस्य व्याप्य-
वस्थानानि अवस्था इत्यर्थः स्वप्नावस्थावजागराद्यवस्थाऽपि
नात्मस्वरूपप्रयुक्तः अपि तु प्रकृत्युपाधिकः स्वरूपप्रयुक्तत्वे तस्य
सर्वावस्थानुगतत्वेन तत्प्रयुक्ताः पूर्वपूर्वावस्थाः उत्तरोत्तरावस्था-
स्वरूपमेत न च प्रकृत्यवस्थतद्ब्रह्मेदवस्थाद्वितुं शक्यः कर्मा-
नुस्मृतिशब्दविध्यनुपपत्तेः । कमेतावत्सुषुप्तेन पूर्वकृतं पुण्यप्राप-
कं तत्त्वज्ञानात्प्राप्तमेव भोक्तृत्वं अनुस्मृतिरपि च एवाह सुप्तः
स एव प्रतिबुद्धोऽस्मीति शब्दः स्मृतिरपि सुप्तं प्रबुद्धं स एवेति
दर्शयति "त इह व्याप्तो वा सिद्धो वा इको वा बराहो वा
कीटो वा पतङ्गो वा दंष्ट्रो वा मशको वा बध्नन्विति तथा
भवन्ति" इति. विध्वज्ज मोक्षार्थोः सुप्तस्य पुनरुत्थितौ मन्थकाः
स्युःप्रसवेन स्वप्नावस्थावजागराद्यो न जीवस्वरूपप्रयुक्ताः अपि तु
प्रकृत्युपाधिका इति. तथापि जीवस्वरूपविमर्शने किमायातं?
तन्नाह—आत्मन इति । जागरादीन्व्यवस्थानाम्वात्मनो मायमा-
त्राणि परमात्मसम्बन्धिप्रकृत्युपाधिकानि न स्वरूपप्रयुक्तानीति
वाक्ये मायानो मायामात्राणीत्यनेन जीवस्य स्वप्नावस्था पर-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मात्रमायतेति दर्शितं तद्द्रष्टारं तत्तद्वस्थासाक्षिणं परं प्रकृति-
विलक्षणं जीवात्मानं स्मरेत् अचेतनस्य तत्तद्वस्थाद्रष्टृत्वानु-
पपत्तेः कर्मानुस्मृत्याद्यनुपपत्तेः एकैकं शरीरमेकैकेन जीवेन
व्याप्यं तत्स्वरूपञ्च तत्तद्वस्थाद्रष्टृत्वपूर्वपूर्वावस्थानुस्मृ-
त्वाहं प्रत्ययगोचरत्वादिभिर्जर्मैर्निपुणतरविवेकनावगन्तव्यमिति
भावः ॥ ५४ ॥

एवं परमात्मस्वरूपविमर्शनप्रकारमाह—येनेति । येन हेतुभू-
तेन परमात्मना प्रसुप्तः सुषुप्त्यवस्थां प्राप्तः पुरुषो जीवः
जीवस्य प्रसुप्तो परमात्मनो हेतुत्वाद्येनेति हेतुवर्धकतृतीयात्तेन
निर्देशः तथा हि 'स्वप्नांतं मे सौम्यं विजानीहि' इत्युपक्रम्य
'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सतासौष्य तदा सम्पन्नो भवति
स्वमपीतोभवति तस्मादेनं स्वपीति इत्याचक्षते स्वमपीतो भवति'
इति ज्ञान्दोग्ये धृतं स्वप्नांतं सुषुप्तिः सता ब्रह्मणा सम्पन्नो
भवति जीवः सता साकं सम्पत्तिर्नाशरीरेन्द्रियाधिष्ठात्मा-
दिव्यापारान्तरराहित्येन ब्रह्मणि स्थितिमात्रं नैव सुषुप्तिः खं
स्वशरीरकं परमात्मानं प्रत्यपीतो भवति लीनोभवति उक्तविधा
सम्पत्तिरेव च लयः कारण एव हि कार्यस्य लयः एवं सुषुप्त्या-
धारत्वात्तत्कारणत्वाच्च येनेति तद्धेतुत्वेन निर्दिष्टः एवं येन
सुषुप्तः पुरुष आत्मनः स्वस्य स्वापं वेदानुभवनीत्यर्थः तथाच
सुखं वेद सुखमहमस्यात्ममिति परामर्शानुगुणं सुखञ्च यत्स-
म्पत्तिकृतं वेद तं निर्गुणं हेतुगुणरहितं ब्रह्मशब्दाद्यं परमा-
त्मानं मामवेहि जननीहीत्यर्थः सुषुप्त्याधारत्वात्तत्कारणत्वसौषु-
प्तिकसुखहेतुत्वादिभिर्जर्मैः परमात्मस्वरूपं विमर्शनीयमिति
भावः निर्गुणात्मनि सुखविशेषणं वा निर्गुणं प्रबोधसमयेऽनु-
सन्धीयमानस्यात्मना वा वर्णाश्रमादिविशिष्टता तादृशगुणरहित-
माप्रबोधादहमित्येकाकारेण प्रतीयमानं सुखरूपमात्मानं तमो-
गुणामिभयानामगर्भानुभवाभावाद्वाविविक्तस्फुटप्रभासं वेदेत्यर्थः
सुप्तं स्थितस्य परामर्शानुगुणमेव हि सौषुप्तिकं सुखं
वर्गनीयं तत्परामर्शं श्रेयविधः सुखमहमस्यात्मने नाहं किञ्चिद-
वेदितमिति तथाहमस्यात्मप्रत्ययनात्मन्यस्यात्मनाऽनुवृत्तिर्वाशि-
ना सुखमिच्छनेन तस्य सुखरूपता नाहं किञ्चिदवेदितमित्य-
नेन तस्य बाह्यब्राह्मणवाद्याकारत्वेभ्यश्च दर्शितम् एवंविध-
न्तस्तुत्यामिति निर्दिश्य परामर्शाभावात्स्फुटत्वं च ॥ ५५ ॥

तत्र सुषुप्तो परमात्मस्वरूपविमर्शनप्रकारकथनमुक्तेन जीव-
स्वरूपमुभयमिच्छादिना विमुक्तजन्य ब्रह्म तत्परमित्यनेन ब्रह्मात्म-
कत्वं निश्चयम्—उच्यते । उभये प्रस्थापं प्रातिपाद्यं चेत्युभयं
स्मरतः पुंसो वेदिना यजमानं प्रस्थापप्रतिपाद्यधोरन्वेति व्यतिरिक्तेन
तत्तद्वस्थाश्रयेणानुस्मरेन् तदुपाः अधिगमे तत्तद्वस्थाविमर्शानिरिक्त-
स्वरूपान्तद्वस्थाताभयं स्थाप्य यथा उत्तरोत्तरावस्थानु पूर्वपूर्वा-
वस्थाव्यतिरिक्तं स्थाप्यतत्पर्याप्तशुद्धज्ञानस्वरूपाजीवात्परं विल-
क्षणं तदात्मभूतं ब्रह्मत्वार्थः यथा उभयं इत्यादिदृष्टान्तार्थे
यथा यज्जीवस्वरूपात्मकं ज्ञानं सर्वोपस्थानुवर्ति तद्द्रष्टु उत्तरो-
त्तरावस्थानु पूर्वपूर्वावस्थाव्यतिरिक्तञ्च तथा तस्मात्परं विल-
क्षणं सर्वावस्थानु जीवस्वरूपनियन्तृत्वानुवृत्तं द्रष्टु तत्तद्वस्था-

सम्बन्धिसुखानुःकाशनव्यवितया व्यतिरिक्तञ्च ब्रह्मत्वार्थः यथा
सर्वावस्थानुवर्तिस्त्वतद्द्रष्टृत्वज्ञानानन्दादिस्वरूपस्वभावतस्तत् -
वस्थानन्वयित्वाहं प्रत्ययगोचरत्वादिभिर्जर्मैः जीवस्वरूपं विशो-
ध्यं तथा ब्रह्मशरीरत्वेनापि तद्विशोध्यमित्याभिप्रायः पञ्च ब्रह्म-
शरीरत्वेन तदायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिकत्वरूपपारतन्त्र्यमप्यनुसंधे-
यमित्युक्तम् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, "व्यासाह्यात्मानश्चेतना निर्गुणाश्च" इति श्रुतेः कोके मित-
तमात्मानमित्यस्य प्रतीत्यर्थ एव किं न स्यादित्याशङ्क्य इहां-
तानुगुण्यात्कथ्यत इत्यभिप्रेत्याह—यथेति । यथा सुषुप्तः सद्
स्वप्नमनुभवन् पुरुषः विश्वं वासनारूपेणात्मनि स्फुरितं च
शब्दाद्विभक्तं पश्यति स्वप्ने आत्मानमेकदेशस्थं मन्यते न तु व्याप-
स्वप्नादुत्थितः प्रबुद्धोपि कदापि विद्यमाने स्वं मन्यते श्रुतिगतिस्तु-
परमात्मविषयत्वेन जीवचित्तद्रव्याविषयत्वेन वा कथ्यते ॥ ५६ ॥

यथा स्वप्नावस्थायां भगवत्कर्तृकत्वप्रमाणिकं "मायामात्रं नृ-
कार्त्त्येनानभिद्यक्तस्वरूपत्वात्" इति सूत्रासया जाग्रत्प्रभृत्यवस्थायां
अतः प्रबोधोऽस्मादित्यभिप्रेत्याह—एवमिति, यथा स्वप्नावस्था
प्रकृतिशब्दाद्यव्यवहारेच्छा निर्मिता तथा जीवस्य सुखोपभोगस्य
स्थानानि जागरणादीनि मायामात्राणि भगवद्विच्छाद्यव्यवह-
रतिनिर्मितानि विज्ञाय तासामवस्थानां मध्ये निषयणस्य जीवस्य
सुखोपभोगस्य द्रष्टारं साक्षिणं परं ततो भिन्नं स्मरेदित्यव्यव-
हारेण "मनश्चक्षुषो अभिष्ठाकशीर्त" इति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

तद्द्रष्टारमित्यत्र जीवात्मनः परमात्मा सत्यविविचय न प्रतीत
इति तद्विवक्षार्थमाह—येनेति । येन प्रसुप्तः प्रस्थापं प्रापितः सद्
पुरुषो जीवात्मा तदा सुषुप्त्यवस्थायामात्मनः स्वापम् इत्यन्तं काष्ठं
किञ्चन नाणं विषमिति स्वापशब्दोक्तमेव ज्ञानं सुखमहमस्यात्मि-
त्यनुभूतं सुखं च सुखिनं आत्मानं च वेद नान्यत्किञ्चिदे-
तमात्मा न निर्गुणं ब्रह्म ज्ञानादिगुणपूर्णं मामवेहीत्यव्यव-
हारेण ॥ ५८ ॥

इतोपि जाग्रदाद्यवस्थानुभविनो जीवाद्विभक्तं ब्रह्मत्वमाह—उभ-
यमिति । जाग्रत् सुषुप्तिश्चैत्युभये स्मरतोनुभवतः पुंसः जीवस्य
प्रस्थापप्रतिपाद्योत्तरोत्तरावस्थानुपरिज्ञानलक्षणे जाग्रति यद्व्यवेति
अनुवर्तते अयमपि प्रतिबुद्धः सुप्तावस्थापनात्तत्तद्व्यवहारेण
लक्षणसुप्तो यद्व्यतिरिक्तं स्यात् सर्वज्ञानसम्भवात् "प्रस्थापः
स्वपनं स्वप्नम्" इत्याभिधानात् अथाज्ञानलक्षणप्रस्थापपदोक्तस्वप्ने-
पि व्यतिरिक्तं वर्तते तत्परं "ब्रह्मविद्याप्रोनि परं" इति श्रुतेः 'तत्तत्स्व-
त्तज्ज्ञानं' "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुतेः अनेन सुषुप्त्यवस्थानुवर्ती
जीवोऽननुभूय तथा न तिष्ठन् परमात्मा ततो भिन्न इति ज्ञानपूर्व-
यथा जीवस्याज्ञानसम्भवात् तदा तदाभावाजीवस्याप्यनुगुणावस्था-
नन्तगुणावस्थाव्यतिरिक्तं स्थाप्यतत्पर्याप्तशुद्धज्ञानस्वरूपाजीवात्परं विल-
क्षणं तदात्मभूतं ब्रह्मत्वार्थः यथा उभयं इत्यादिदृष्टान्तार्थे
यथा यज्जीवस्वरूपात्मकं ज्ञानं सर्वोपस्थानुवर्ति तद्द्रष्टु उत्तरो-
त्तरावस्थानु पूर्वपूर्वावस्थाव्यतिरिक्तञ्च तथा तस्मात्परं विल-
क्षणं सर्वावस्थानु जीवस्वरूपनियन्तृत्वानुवृत्तं द्रष्टु तत्तद्वस्था-

भीमस्त्रिभुवनोत्थामिकृतक्रमसम्भवेः ।

ननु, यावद्विभवात्मनासक्तो न स्वात्मावत् कथं तज्ज्ञानं क्वा-
दित्येवमाशङ्क्य शुद्धजीवस्वरूपज्ञानपूर्वकं तज्ज्ञानमुपदिशति ।
यथेति युक्तमकन । अयमर्थः । यथा स्वप्ने मध्य एव सुषुप्तः कश्चित्
पुरुषः पुनः स्वप्नं पश्यन् भूमविशेषेण विश्वं गिरिवनादिकमा-
त्मनि पश्यति स्वस्मिन्नेवारोपयति पुनस्तस्मिन्नेव स्वप्ने उत्थितो-
च्छ्वाजागर इव सन् आत्मानमेकदेशस्थं तत्र शयनं कदेशं पश्यन्
तद्गिरिवनादिकं भिन्नमेव पश्यति तानि जागरादीनि यथा
आत्मनः परमात्मनो मम मायामात्राणि सन्ति जीवस्थानानि
जीवोपाधेर्बुद्धेरवावस्था भवन्ति । एवं सुषुप्त्यापि जागरादीनि
विज्ञाय विज्ञातस्य पुरुषस्य शुद्धजीवस्यापि द्रष्टारं मामेव परं
स्मरेदिति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

तमेव स्पष्टयति—येनेति । मायिकादङ्गाराख्ये जीवादिगत-
महाविच्छिन्नक्षयेन तत्त्वविशेषेण हेतुना स्वापः तत्र निर्गुणसुखञ्च
वेद तद्ब्रह्मावेहि आत्मानं परमात्मानं मां भगवन्नुपजावेहि । वदन्ति
तत्त्वविद इत्यादेः ॥ ५५ ॥

अतएव जीवज्ञानस्यापि ब्रह्मणि तात्पर्यमित्याह—उभयमिति ।
तज्ज्ञानं शुद्धजीव स्वरूपं तच्च ब्रह्मणि तत्परमिति ॥ ५६ ॥

भीमस्त्रिभुवनोत्थामिकृतसाराथदर्शनी ।

प्रत्युत तावत्वास्तववस्तुनि स्वरूपस्तुनीव त्यक्त्वा ममा-
न्तर्याम्यादि रूपमेवोपासीतेत्याह—यथेति ब्रह्मणा । स्वप्ने स्वप्नमध्यं
एव सुषुप्तः सुषु सुप्तः पुरुषः स्वप्नं पश्यन् भूमविशेषेण विश्वं
गिरिवनादिकमात्मनि पश्यति स्वस्मिन्नेवारोपयति पुनस्तस्मि-
न्नेव स्वप्ने उत्थितोच्छ्वाजागरस्वप्नजागृतमेकदेशस्थं तत्र शयन-
प्रदेशस्थं मन्वते जाग्रदवस्थामनुभवन् तद्गिरिवनादिकं भिन्न-
मेव मन्वते इत्यर्थः तदेवमवस्तुभूतः स्वप्निको जागरो यथा
तथैव प्राणिजो वस्तुभूतापि जागरो ज्ञेयो नभश्चरत्वादिस्थाह-
एवमिति । जीवस्थानानि जीवोपाधेर्बुद्धेरवावस्थाश्च आत्मनः
परमेस्वरस्य मायाशक्तिकाव्येत्वात्मायामात्राणि ज्ञात्वा तेषां
द्रष्टारं परं भेद्यमन्तर्यामिणमिति जीवात्मा स्वावृत्तः अत्र
स्वामिक्यो जागरस्वप्नसुषुप्तवस्था ज्ञापितया जीवेन अर्जा-
त्वादिब्रह्माभाषणवस्तुभूता एव प्रविष्टा जागरावस्थास्तु
मायाशक्त्या भगवता अष्टा मायामात्राः जन्मवस्तुभूता एव तथापि
स्वामिकं गिरिवनसर्पव्याघ्रहस्त्यादिकवत्स्वावृत्तया जीवेन
अज्यमस्त्वेवेति विवेचनमिदम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

ननु, तं द्रष्टारमन्तर्यामिणं कथमहं जानामीत्यत आह -
येनेति । प्रसुप्तः पुरुषो जीवो यदा स्वापं वेद तदेव सुषुप्तावा-
त्मनः स्वस्य निर्गुणं निर्विषयं सुखञ्च येनेव हेतुना वेद तं
आत्मानं अन्तर्यामिणम् अवेदि यएव गुणवदवस्थामावृतज्ञाना-
नन्दमपि जीवं रूपवा सुषुप्ती निजमेव गुणान् प्रविष्टाप्य
निर्गुणं तदीयं सुखं तमनुमावयति स एवान्तर्यामी स्वप्नमे-
वावगच्छतां न हि तं बिना ह्यस्तन्मो जीवः स्वयमेव स्ववन्दनं
विमोक्ष्य श्रीयसुखं द्रष्टुं शक्नुवानिति भावः । तमन्तर्यामिणमेव
निर्विशेषत्वेन प्रतीतं ब्रह्म ज्ञेयं ब्रह्मैव ज्ञापिष्ये मां भगवन्त-

मेवहि । एक एवाहं ब्रह्म परमात्मा भगवानिति त्रिरूपोभवाग्नि
न तु मत्स्वरूपस्य द्वित्वं त्रित्वं वा यदुक्तं देवैः स्वरूपद्रव्या-
भावादिति ॥ ५५ ॥

ननु, स्वापसाविद्या द्रष्टे जाग्रदवस्थः कथं सुखमहमस्मा-
त्सगिति स्मरेत् ? नह्यन्येन द्रष्टव्यः स्मरति तत्राह—उभयं
प्रज्ञापं प्रतिबोधं च स्मरतः अनुसन्दधतः पुंसन्तयोः प्रज्ञाप-
प्रतिबोधयोर्द्वन्द्वेति ताभ्यां व्यतिरिच्यते । एकैकापावप्यनपायात्
तदेव ज्ञानं जीव इत्यर्थः अतो बाल्ये दृष्टस्य यौवनं स्मृतिव-
दवस्थान्तरवत्त्वेपि स्वापान्तरयोः स्मरणं घटन इति भावः तत्
परं ततो जीवात् परं ब्रह्म न तु स एव ब्रह्मेत्यर्थः जीवस्य तद्रूप-
शक्त्येपि तद्रूपत्वेपि तस्य स्वरूपशक्तिरभावात् अतो भिन्न-
मेव ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भीमस्तुक्तद्वन्द्वतत्त्वस्यान्तर्प्रदीपः ।

यस्य संकल्पमात्रेण स्वप्नसृष्टिः जाग्रत्सृष्टिश्चास्ति तं मां
ध्यायेदित्याह - यथेति ब्रह्मणाम् । यथा सुषुप्तोऽत्र सुप्तः पुरुषः विश्वं
जीवेन अष्टमशक्यं रथाभ्यादिकं मम संकल्पनिष्पन्नमेव आत्मनि
मनसि पश्यति ततउत्थितः आत्मानं स्वप्नपदार्थद्रष्टारं केवलं
न तु स्वप्नं रथादिकं इदं मन्वते जानाति एकदेशस्थं स्वप्नद्रष्ट-
यादेवैत्र गन्धोपि नास्ति तत्र जाग्रत्सृष्टेशकदेशस्थं न तु निश्चिन्तो-
कत्वमित्यर्थः तन्निर्माणास्य तु का कथा परनिर्मितं तथा भूतं
पदार्थं द्रष्टुमपि न स्वप्नो भवतीत्यर्थः । अनेन स्वप्नसृष्टिर्जीवकृता
इति मायाधादिनां पक्षो दूरतस्त्याज्यः ॥ ५३ ॥

एवं जागरादीनि जीवस्थानानि जीवस्य भोक्तुः जागरणाद्या
भवत्वात्तत्र भोग्याः पदार्थाश्च यस्यात्मनः मम मायामात्राणि
व्युत्पत्तकसंकल्पकृतानि तत्त्वतोः परं कारणं द्रष्टारं स्वामिणं च
तं मां भवद्विधः स्मरेत् ध्यायेत् कारणं तु ध्यायामाति ध्युतेः ॥ ५४ ॥

एवं प्रतिबोधकात् स्मरणीयं जगत्कारणमात्मानं चित्रकं तु
प्रायुषादिद्वय सर्वे यद्रूपं सुषुप्तौ प्राप्यत तद्रूपमुपदिशति “सनासौश्च
तदा संपन्नो भवति” इत्येवं सुषुप्तौ प्रसिद्धेन मया सुषुप्तः पुरुषः
आत्मनः स्वापं सुखं सुषुप्तिगतमानन्दं वेद तं निर्गुणं ब्रह्म बृह-
त्स्वरूपगुणमात्मानं “एव तं आत्मान्तर्धामि” इति श्रुतिप्रसिद्धमेतयो-
मिथं मामवेहि ॥ ५५ ॥

अनफलमाह प्रज्ञापप्रतिबोधयोः शयनकाळे प्रबोधकाळे
च तत् परं ब्रह्म स्मरतो ध्यायतः पुंसः उभयं जन्ममरणयुग्मं
व्यतिरिच्येत तदेव ज्ञानं परं ब्रह्म भवेति च पुरुषमिति शेषः
परमपुरुषमावापुषिष्यमोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

माया टीका ।

स्वप्ने मे सोया हुआ पुरुष अपने मे संसार को देखता है
और जागर अवस्था में आत्मा को एक देश में स्थित देखता है ॥ ५३ ॥

यदेतद्विस्मृतं पुंसो मद्भावं भिन्नमात्मनः ।

ततः संसार एतस्य देहादेहो मृते मृतिः ॥ ५७ ॥

लब्ध्वेह मानुषीं योनिं ज्ञानविज्ञानसम्भवाम् ।

आत्मानं यो न बुद्ध्यत न कचिच्छ्रममाप्नुयात् ॥ ५८ ॥

स्मृत्वेहायां परिक्षेशं ततः फलविपर्ययम् ।

अभयं चाप्यनीहायां सङ्कल्पाद्विरमेत्कविः ॥ ५९ ॥

सुखाय दुःखमोक्षाय कुर्वते दम्पती क्रियाः ।

ततोऽनिवृत्तिरप्राप्तिर्दुःखस्य च सुखस्य च ॥ ६० ॥

भाषा टीका ।

ऐसे जीवात्माके जाग्रत आदि अवस्थाओं को भाषा रूप जानकर इन अवस्थाओं के द्रष्टा परमात्मा का स्मरण करो ॥ ५४ ॥

सोचा हुआ पुरुष जिससे अपनी सुषुप्ति अवस्था के अतीन्द्रिय सुख को जानता है वही ब्रह्म रूप परमात्मा मुझ को जान ॥ ५५ ॥

सुषुप्ति और जाग्रत को स्मरण करते हुए पुरुष को जो ज्ञान प्राप्त होता है उन दोनों अवस्थाओं से भिन्न भी होता है वह ब्रह्म रूप मुझे जानो ॥ ५६ ॥

भीमझागवतभाष्यटीका ।

विपक्षे दोषमाह यद्यपि एतन्मद्भावं मत्स्वरूपं ब्रह्म विस्मृतं तदात्मनः सकाशाद्भिन्नं भवति तत एतस्य पुंसः संसारो भवति संसारस्वरूपमाह देहादेहो जन्मानन्तरं पुनर्जन्म मृते-मृतनंतरं मृतिश्चेति ॥ ५७ ॥

योन्यन्तरेपि भोगादिसम्पादनं शक्यं ज्ञानार्थं त्वन्नैव यति-तत्पमित्याह—लब्ध्वेति । ज्ञानं शास्त्रोक्तम् विज्ञानमपरोक्षं तद्वि-सम्भवं यस्यां ताम् ॥ ५८ ॥

हेतुग्यार्थमाह—ईहायां प्रवृत्तिमार्गे तत ईहतः अनिहायां निवृत्तिमार्गे त्वभयं मोक्षो भवतीति च स्मृत्वा फलसङ्कल्पा-द्विरमेत् पाठान्तरे नोभयं परिक्षेष्टः फलविपर्ययस्य नास्ती-त्येवं स्मृत्वा ॥ ५९ ॥

एतद्विदुष्योति सुखायेतित्रिभिः । दुःखस्यानिवृत्तिः सुख-स्याप्राप्तिः ॥ ६० ॥

स्य मद्भावं भावः प्रकारः स्वीयत्वमार्थं मत्प्रकारत्वं विस्मृतं सत् भिन्नं भावप्रधानो भिन्नशब्दः भिन्नत्वं पृथक्स्व-स्वरूपस्वतन्त्रं स्यादित्यर्थः भिन्नत्वेनानुसंहितं स्यादिति भावः ततो हेतोरस्य जीवस्य संसारी भवति संसारस्वरूपमाह—देहा-देहः जन्मान्तरं मृतेरन्तरं पुनर्मृतिश्चेति ॥ ५७ ॥

एवं ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानेऽनर्थसंसृतिरूप उक्तः अवश्यं अनुस्यजन्मनैव परिहार्यो न तिर्यगादि जन्मनेत्याह—लब्ध्वेति । एष जीवः ज्ञानं शास्त्रजस्य विज्ञानं विमोक्षादिसंनिगसत्तज-सुपासनारमकं तयोः सम्भवो यस्यास्तां मानुषीं योनिं लब्ध्वा मानुष्यं जन्म प्राप्वापीत्यर्थः आत्मानमुक्तविधमात्मस्वरूपं यो न बुद्ध्यत स पुमान्कचिदपि क्षेमं नाप्नुयात् तिर्यगादियोगेषु ज्ञान-विज्ञानयोग्यतैव नास्ति “तद्योग्यां दुर्बलां मानुषीं योनिं प्राप्वा-पि ब्रह्मात्मकमात्मानं स्वशरीरकं ब्रह्म वायो नोवासीत्” स पुनः पुनः संसरेद्वेति भावः ॥ ५८ ॥

मानुषीं योनिं लब्ध्वतोपि विषयासक्तस्य कथं ज्ञानार्थं प्रतिष्ठितं भवेत्? तत्राह—स्मृत्वेति । ईहायां विषयसुखायां चेष्टायां प्रवृत्तिधर्मे परिक्षेष्टमत्यन्तशरीरायासादिरूपं तत ईहातः फलविपर्ययं फलविपर्ययोऽसं सुखार्थचेष्टातो दुःखप्राप्तिश्च स्मृत्वा सदृष्टातमार्-खोचयानीहायां निवृत्तिधर्मेऽभयमल्पत्वास्मिन्नुदुःखोदकैर्वादिभि-भिन्नमवरहितममृतत्वं च पश्यन् मुनिः स्मृतमपरमात्मवायात्मवमन-नशीलः तत ईहातः शनैर्विरमेत् उक्तविधाशोचनेन शनैर्वैराग्य-मुत्पादयेदित्यर्थः ततो ज्ञानविज्ञाने प्रतिष्ठिते भवत इति भावः ॥ ५९ ॥

ईहायां परिक्षेष्टफलविपर्ययावेव स्पष्टयति—सुखायेति । सुखाय तत्प्राप्तये दुःखनिवृत्तये च क्रियाः तदुपयुक्तान्वायायाश्च दम्पती यद्यपि कुर्वते तथापि ततस्तत्क्रियाभ्यः दुःखस्यानि-वृत्तिः सुखस्याप्राप्तिश्च दुःखस्य निवृत्तिः सुखस्य प्राप्तिश्च न भवति प्रत्युत विपरीतमेव भवतीति भावः ॥ ६० ॥

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

एवमनुसन्धानेऽनर्थमाह—बुद्धीति । यद्येतत्पुंसो देहिन आत्मनः

भीमस्त्रिभुवनमतीर्यकृतपदरत्नावली ।

विषये बाधकमुपपादयति—यद्वितीति । यदि पुंस आत्मनो जीवात् भिन्न एव मज्जाय उक्तो मम स्थितिप्रकारो विस्मृतस्तर्हि ततस्तयोः सयुजोः सख्योः जीवात्मपरमात्मनोः एकस्य सर्वभिक्षपरमात्मानं विस्मरतो जीवस्य संसारः स्यात् किं वक्ष्यक इति तत्राह— ईहादिति । हेतुयोगवियोगवक्ष्यो देहादेहः तदुक्तम् । “सर्वभिक्षं परात्मानं विस्मरन्संसारोदेह” इति सर्वभिक्ष इति विशेषणं विस्मृतस्तर्हि तस्य जीवस्य मृतेर्मृतिः नित्यदुःखारम्भकं तम एव प्राप्नोते एतदप्युक्तं “अभिक्षसंस्मरन्त्याति तमो नास्त्वत्र संशयः” इति ॥ ५७ ॥

मज्जायः मदेक्यवक्ष्यः अस्मादभिन्न इत्यर्थाङ्गीकार उत्तर- स्तोकेन विरुद्धत इत्यभिप्रेत्याह—वक्ष्येति । ज्ञानविज्ञानयोः ममबो यस्याः सा तथा ताम् इह जंघीये तत्रापि भारतखण्डे त्रिवर्णवक्ष्याय मानुषीम् आत्मानं जीवात्मानं परमात्मानं च निर्विशेषवादिना ज्ञाने सामान्यविशेषानङ्गीकारात् व्यावहारिकस्वाप्रामाणिकत्वाच्चेति ज्ञानं शास्त्रार्थविषयं विज्ञानम् अनुभवज- मित्ययं भेदोपि गतार्थ इति ॥ ५८ ॥

ननु, ज्ञानेन मोक्षो माभूयद्वादि कर्मणा स्यादिति तत्राह— स्मृत्येति । ईहायां वद्वादि कर्मकरणे परितः क्लेशं स्मृत्वा ततः कर्मणः फलविपर्ययं निरतिशयसुखाप्राप्तिं दुःखपरिहारं च पश्य- जनीहायां सुखकर्मणि हरी संन्यस्य ज्ञानमार्गप्रवृत्तौ पश्य- निरतिशयसुखप्राप्तिं दुःखपरिहारं तयोरभिपत्यं वा कारणा तज्जि- विषय तत्सादृश्यं कर्म विरमेज कुर्वादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

अभिहोत्रादिक्रियाकरणयोग्यौ देवतौ ततः क्रियातः दुःखस्य अनिवृत्तिः सुखस्य आप्राप्तिः ॥ ६० ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्बन्धः ।

तदज्ञाने दोषमाह—यद्यस्माद्भूयविस्मृतं । अनाद्यज्ञानेनानुसंहितं । ततस्तस्मादेव एतस्य जीवस्य संसारः तज्जामिमाद्यविशेषेण जीवाज्जिज्ञासेन अस्माज्जिज्ञासेन दृश्यते, आत्मनोभिन्नं, मम भावः सत्ता वन्न तदिति “मयं द्वितीयाऽमिनिवेशतः स्यात्” इत्यादौ- श्रुतमेव तदज्ञाने संसार इति ॥ ५७—५९ ॥

भीमस्त्रिभुवनपञ्चवर्षिकृतसाराधर्षिणी ।

जतो मज्जाजीवयोः अखरैक्यभावनमेवापराधोऽर्थहेतुरि- त्याह—यदेतदिति । आत्मनो जीवात् सकाशात् मज्जायं मय- मज्जुं भिन्नमेव जीवात्ममार्थं वक्ष्यति विस्मृतं स्वादिभिन्नमेव स्यात् ततो हेतोरेतस्याभिन्नदर्शिनः पुंसः संसारः स्यात् संसारो देहाह—देहादिति । अत एव “तत्त्वमसि” इत्यादौ जीवस्य तदीय- तदवस्थाकृतेन तादृशत्वादेव सूर्यतत्किरञ्जबोरिवैक्यं भाव- नीयमिति भावः तदेवमवास्तववस्तुनो विश्वस्य तच्छक्ति- धार्यत्वेनाभिन्नत्वात्वाङ्ग्यं । तादृशत्वेति तात्पर्यमाभावाज्जि-

जमेव नभस्त्वप्रबोजकं शुद्धजीवस्य त्वनभस्त्वाज्ञास्तव- वस्त्वन्तःपातिरपि तदवस्थाकृतात्तादृशमेव, न तु तात्- खरूपं मज्जापरपरमात्मभगवतां तु वास्तववस्तुत्वं अखरैक्य- यैक्यञ्च । भगवन्नित्यप्रयसी पार्वदभासां विच्छक्तिविलासत्वात् केषाञ्चिन्नित्यसिद्धत्वादि वास्तववस्तुत्वं तात्पर्यञ्च । केषा- ज्जिन्नित्यमुक्तमकत्वेन, केषाञ्चिन्नित्यभक्तिकैवल्यात्वेन, सिद्धानां दास्यादिवास्तवतां जीवानां तु नित्यदासाद्यन्तःपातिरपि अखरूपशक्त्याविष्टत्वादेव तात्पर्यञ्च, लक्ष्मभक्तिप्रधानेन सिद्धानां जीवानां शान्तभक्तत्वात् दासादिगत्यान्तःपातिरपि अ- वेन अखरूपशक्त्याविष्टत्वात्तादृशं वास्तववस्तुत्वं चेति भगवतो- ऽनेकशक्तिमत्त्वेनाज्ञेयं फलितमिति प्रसङ्गात् वैष्णवसिद्धान्तो- दयितः ॥ ५७ ॥

उक्तवक्ष्यज्ञानार्थमवश्यमेव वतितव्यमित्याह—लक्ष्येति । ज्ञानं शास्त्रार्थं विज्ञानमपरोक्षं तयोः सम्भवो यस्यां तां । आत्मानं जीवं परमेष्ठिनम् ॥ ५८ ॥

एतज्ज्ञानेऽनुज्ञातदृष्टादृष्टकर्मफलकः कर्मनिष्ठां सज- वित्याह—ईहायां सकामत्वे तत ईहात अनिहायां निष्कामत्वे ममयं सर्वत एव भावाभावः । गोभयमिति पाठे क्लेशविप- र्ययो न स्यातामिति स्मृत्या ॥ ५९ ॥

एतद्विदुष्योति—सुखायेति त्रिभिः । दुःखस्यानिर्दृष्टिः सुखस्या- प्राप्तिः ॥ ६० ॥

भीमस्त्रिभुवनदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भजनाभावे मुक्त्यभाव इत्याह—यदिति वदेतत् । स्मरणादि- मज्जायं मज्जजनं पुंसो भिन्नं सरसंगाद्यभावेन दूरीभूतं सत् विस्मृतं भवति ततो हेतोः एतस्यात्मनो जीवस्य देहादेहो मृतेर्मृतिः एवभूतः जन्ममरणप्रवाहवक्ष्यः संसार एव स्यात् ॥ ५७ ॥

ज्ञानविज्ञानयोः सम्भवो यस्यां ताम् आत्मानं यज्जिज्ञानेन सर्वं विज्ञातं स्यात् भगवन्तम् ॥ ५८ ॥

ईहायां प्रवृत्तौ परिक्लेशम् । तथेहितायं ज्ञानः अनिहि- तार्थज्ञानमेति । फलविपर्ययञ्च स्मृत्वा अनिहायां निवृत्तौ च ममयं स्मृत्वा ततो हेतोः संकल्पप्रवृत्तिमार्गसंकल्पत्वात् ॥ ५९ ॥ फलविपर्ययं स्पष्टयति—सुखायेति ॥ ६० ॥

भाषाटीका ।

अब यह मज्जा विस्मरण हुआ जीवात्मा से भिन्न हो जाता है तब इस मज्जामें जीव को बारम्बार जन्म मरण होते हैं ॥ ५७ ॥

इस संसार में ज्ञान विज्ञान की देने वाली मनुष्य बीजों को पाकर जिसने आत्माको स्वरूप को नहीं जाना उसको फिर जीव किसी बीज में शान्ति नहीं प्राप्त होती है ॥ ५८ ॥

एवं विपर्ययं बुद्ध्वा नृणां विज्ञाभिमानिनाम् ।
 आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणाम् ॥ ६१ ॥
 द्रष्टृश्रुताभिर्मात्राभिर्निर्मुक्तः स्वेन तेजसा ।
 ज्ञानविज्ञानसन्तुष्टो मद्भक्तः पुरुषो भवेत् ॥ ६२ ॥
 एतावानेव मनुजैर्योगनैपुणबुद्धिभिः ।
 स्वार्थः सर्वात्मना ज्ञेयो यत्परात्मैकदर्शनम् ॥ ६३ ॥
 त्वमेतच्छ्रद्धया राजन्नप्रमत्तो वचो मम ।
 ज्ञानविज्ञानमम्पन्नो धारयन्नाशु सिध्यसि ॥ ६४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

आश्वास्य भगवानित्थं चित्रकेतुं जगद्गुरुः ।
 पश्यतस्तस्य विश्वात्मा ततश्चान्तर्दधे हरिः ॥ ६५ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्याम्
 संहितायां वैयासिक्यां चित्रकेतूपाख्यानं
 षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

प्रवृत्ति मार्ग में बहुत क्लेश और निपरीत फल देखकर तथा
 निवृत्ति मार्ग में मोम जागकर बुद्धिमान् सङ्कल्पों से विराम
 को प्राप्त होजाय ॥ ५-६॥

स्वो पुरुष, सुखप्राप्ति और दुःख दूर होने के लिये कर्म करते
 हैं, परन्तु उस कर्म से दुःखकी निवृत्ति और सुख की प्राप्ति नहीं
 होती ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

श्रीकृष्णः उत्तमं प्रवीणा वयमित्यभिमानवतां स्थानत्रयविलक्षणां
 तुरीयां बुद्ध्या ॥ ६१ ॥

द्रष्टृश्रुताभिर्मात्राभिरेहिकामुष्मिकैर्बिषयैः स्वेन तेजसा विवे-
 कवलेन ॥ ६२ ॥

नञ्चातः परः पुरुषार्थोऽस्तीत्याह—एतावानिति । योगे
 नैपुण्यं यस्यां सा बुद्धिर्भवां परस्यात्मन एकं दर्शनमिति यदे-
 तावानेव ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

अनीहायामुभयं स्पष्टयति—एवमिति । विज्ञाभिमानिनां वय-
 मीहायां कुशला इत्यभिमानवतां नृणां ईहायामेवमुक्तप्रकारेण
 विपर्ययं बुद्ध्वा आलोच्य स्थानत्रयविलक्षणां जाग्रदवस्थासुख-
 तीतां केवलविषयासक्तैर्दुर्ज्ञेयामात्मनः प्रत्यगात्मनो गतिं ब्रह्मा-
 त्मकत्वाद्याकारं बुद्ध्या ॥ ६१ ॥

द्रष्टृश्रुताभिरेहिकयानुष्मिकीभिः मात्राभिः विषयसुखलेशैः स्वेन
 तेजसा स्वविवेकवलेन निर्मुक्तः मात्रासु जातविराग इत्यर्थः
 ज्ञानविज्ञानाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां सन्तुष्टः ज्ञानसद्वृत्तमगवदनुभव-
 रूपविज्ञानमात्रसन्तुष्टः मद्भक्तः मम निरतिशयप्रियः पुरुषो
 भवेत् एवञ्चोभयं तस्य ब्रह्मात्मकत्वमनुसन्धतः करस्यमिति
 भावः ॥ ६२ ॥

नटेनाह—एतावानिति । योगे नैपुण्यं यस्याः सा बुद्धिर्वै-
 तेमनुज्ञैः सर्वात्मना सर्वप्रकारेण ज्ञेयः स्वार्थोऽनिष्टपरिहार-
 प्रापणव्यमर्थं पुरुषेण प्रार्थनीयं वस्तु एतावानेव, एव एवेत्यर्थः
 स्वार्थवतिः यद्वा एतावानेवैतत्परिमित एव, कोसौ ? तत्राह—
 यत्परात्मैकदर्शनमिति, परस्य परमात्मनः आत्मनः स्वस्य च वै-
 क्यदर्शनमपूयकिञ्चिदसम्बन्धदर्शनमिति यदेतावानेवेत्यर्थः यत्
 परमात्मनः, परमात्मन ऐक्यदर्शनमेकत्वेन प्रकारि-
 त्वैकैकैवाकारेण च दर्शनं यद्वा परस्य परमात्मनः आत्मनः स्वस्य च ऐक्य-
 दर्शनं परमात्मनः प्रकारित्वैकैकैवाकारेण स्वस्य च तत्प्रका-

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वरूपेणैकेनाकारेण दर्शनं परमात्मैकादृशंगमितियदेतावा-
नित्यर्थः ॥ ६३ ॥

एवं परात्मैक्यद्रष्टा चेत्स्वमप्याशु मुक्तो भविष्यसीत्याह—
त्वामिति । हे राजन् चित्रकेतो, त्वमप्रमत्तः समाहितचित्तः
भद्रया ज्ञानविज्ञानसम्पन्नं सम्पत्तिः सम्पन्नं 'भावेकः' ज्ञान-
विज्ञानयोः सम्पत्तिर्यस्मात्सन्ममवचः धारयन् खानिष्ठं कुर्वन्
ज्ञानविज्ञानसम्पादकं मनुक्तार्थमनुतिष्ठितित्यर्थः ब्रह्मात्मकारवा-
नुसन्धानेन ज्ञानविज्ञाने प्रतिष्ठिते भवत इति भावः ज्ञान-
विज्ञानसम्पन्न इति प्रथमान्तपाठे स्पष्टार्थः आशु सिध्यसि
मुक्तो भविष्यसि ॥ ६४ ॥

एवमुपादिश्य भगवानन्तर्द्वौ इत्याह—मुनिः, आश्वास्येति ।
विश्वात्मा जगद्गुरुर्भगवान्हरिः सद्गुणैर्यथाश्रितकेतुमित्रमा-
श्वस्य नारदाङ्गिरउक्तिसम्वादिस्त्वचसा विश्वास्य तस्य चित्र-
केतोः पश्यतः सतस्तत्रैव पातालादभस्तात्कस्वाश्वादिशि
अन्तर्हितवान् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कर्मविषयविद्याभासे इयम्विद्येत्यभिमानिनां आत्मनो जिविक्य
परमात्मनश्च वैकुण्ठादिस्थानतया स्वाभिभूताप्रतिमभूतिमत्तया
विषयज्ञां जाग्रदादिस्थानत्रयातीतां च ॥ ६१ ॥

मात्राभिः शब्दादिभिः स्नेह तेजसा विशुद्धबुद्धिसान्ध्याति-
शयेनैव ज्ञात्वा पुरुषो भवेन्मुक्त इति शेषः ॥ ६२ ॥

उक्तज्ञानमन्वयोगाद्यवच्छिन्ननि—एतानामप्येति । किं नदित्यत
उक्तं यदिति । परात्मन एकत्वस्य साध्याधिक्यराहित्यस्य
दर्शनम् ॥ ६३ ॥

तत्र योग्यज्ञैतदेव नान्यदित्याह—यमेतदिति ॥ ६४ ॥

चिरन्धितत्वेन पुनरपि प्रश्नः स्वादिभ्येतस्य हरेरन्तर्धानमाह ।
आश्वास्येति ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पूर्वानुरूपमेवोपसंहरति—एवमिति यूगमेकम् । "मात्मारामाश्च
मुनयः" इत्यादिः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

तदेव प्रशंसति—एतावानिति । परमात्मनो भगवत एवैकं केवलं
दर्शनं अनुभव इति यत् ॥ ६३ ॥

सलिलोसिति । यत् पूर्वमुक्तम् अधुना च सिध्यसीति तद्र-
यमपि वर्तमानसामीप्येनैव ज्ञेयं तत्राप्यप्रमत्तः सन् मम वचो-
धारयसिति भाविषिमां हेतुरप्युद्दिष्टः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वाध्वजकृष्णार्चकृतसाराधर्मदीप्ति ।

स्थानत्रयविषयज्ञां तुरीयां मात्राभिर्विषयैः स्नेहेजसा स्वीय-
साधनप्रभावेन ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

परस्य श्रेष्ठारमनः परमात्मन एव एकं दर्शनं न तु विष-
यस्य ॥ ६३-६५ ॥

इति साराधर्मदीप्तिर्भां हर्षिययां भक्तवैतसाम् ।
षष्ठेय षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धाश्रमप्रदीपः ।

विज्ञाभिमानिना इहिनार्थनिष्पादनद्विजिगतामां कर्मिणां
स्थानत्रयविषयज्ञां स्वर्गनरकभूमेवध्वजतीर्थां वैकुण्ठसंवाग्धिनीम-
हिरादिरूपां च बुद्ध्या ॥ ६१ ॥

तेजसा हेयोपादेयविवेकेन मात्राभिर्विषयेर्निर्मुक्तः ज्ञानं चिद-
बिहङ्गस्वरूपगुणाद्विद्यापारम्यबोधः विज्ञानं सर्वं ब्रह्मात्मकमिति
बोधः ताभ्यां संतृप्तः सङ्गतो भवेत् ॥ ६२ ॥

योगे ज्ञानमत्तद्यादित्वाधनयोगे नैपुण्यं यस्याः सा बुद्धिर्येषां
तैः परात्मनोर्ब्रह्मजीवयोः अद्वैतयोर्देवकदर्शनं गुणगुणानां जगि-
ज्यन्तयोः प्रमाप्रमावतोः कार्यकारणयोश्च यथा अनेकयोरप्येक-
दर्शनं तद्वत् एतावानेव सर्वा प्रमा साकल्येन गार्थो ज्ञेयः "तत्त्व-
मासि" इति धृतिरप्यत्रानुसन्धेया ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धाश्रमप्रदीपे
षोडशोऽध्यायार्चप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

पवित्रनमस्य पुरुषो का इति प्रकार का विषयं ज्ञानकर,
आत्माकी सूक्ष्म चतुर्थगति समुत्कर्ष पुरुष ज्ञान विज्ञान में
सम्बुद्ध होकर हमारा भक्त हो जावे ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

भाषाटीका ।

योग में निपुण युधि वाखे मनुष्योंको सर्व प्रकार इतना ही स्वार्थ मानना चाहिये कि ओ परमात्मा का एक दर्शन हो जाये ॥ ६३ ॥

हे राजन् ! तुम भूखा से अभ्रमत्त होकर इस हमारे वाक्य का धारण करते हुए, विज्ञान सम्पन्न होकर शीघ्र ही सिद्ध हो जावेंगे ॥ ६४ ॥

श्री शुक उवाच ॥

जगद्गुरु भगवान् भी शेषजी इस प्रकार चित्रकेतु को आश्वासन करके चित्रकेतु के देखते २ विश्वात्मा हरि भी-सङ्कर्षणजी मन्तर्ध्यान होगये ॥ ६५ ॥

इति भीमङ्गावतमहापुराण षष्ठस्कन्ध पौष्पशब्दावली

भाषा टीका समाप्त ॥ १६ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पौष्पशब्दावः समाप्तः ॥ १६ ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

यतश्चान्तर्हितोऽनन्तस्तस्यै कृत्वा दिशे नमः ।
 विद्याधरश्चित्रकेतुश्च गगनेचरः ॥ १ ॥
 स लक्षं वर्षलक्षाणामव्याहतबलेन्द्रियः ।
 स्तूयमानो महापागी मुनिभिः सिद्धचारणैः ॥ २ ॥
 कुलाचलेन्द्रोणीषु नानासङ्कल्पसिद्धिषु ।
 रेमे विद्याधरस्त्रीभिर्गापयन्हरिमीश्वरम् ॥ ३ ॥
 एकदा स निमानेन विष्णुदेतेन भास्वता ।
 गिरिशं ददृशे गच्छन्परीतं सिद्धचारणैः ॥ ४ ॥
 आलिङ्ग्याङ्गीकृतां देवीं बाहुना मुनिसंसदि ।
 उवाच देव्याः शृण्वत्या जहासोच्चैस्तदन्तिके ॥ ५ ॥

चित्रकेतुरुवाच ।

एष लोकगुरुः साक्षाद्धर्मं वक्ता शरीरिणाम् ।
 आस्ते मुख्यः सभायां वै मिथुनीभूय भार्यया ॥ ६ ॥
 जटाधरस्तीव्रतपा ब्रह्मवादी सभापतिः ।
 अङ्गीकृत्य स्त्रियं चास्ते गतहीः प्राकृतो यथा ॥ ७ ॥
 प्रायशः प्राकृताश्चापि स्त्रियं रहसि विभ्रति ।
 अयं महाव्रतधरो विभर्ति सदसि स्त्रियम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

ततः सप्तदशोऽमोघमहर्षिं प्राप्य खे चरन् ।
 विदुष्य गिरिशं शापाद्युमाया वृत्रतां गतः ॥ १ ॥
 यतो यस्यां तस्यै दिशे नमः नमनं कृत्वा ॥ २ ॥
 स चित्रकेतुर्विद्याधरस्त्रीभिर्हरिं गापयन् रेमे इति द्वयोरन्वयः
 पञ्चाहते वलमिन्द्रियपाटवं च यस्य ॥ ३ ॥
 नानाविधाः सङ्कल्पेनैव सिद्धयो वासु तासु ॥ ४ ॥
 अकस्मादङ्गीकृतैश्चैवैगर्वाभ्यामीनकर्मतः ॥
 आसुरीं योगिमापन्नो भवानीशापतः स तु ॥

[७२]

तथाह—एकदेव्यादिना ॥ ४ ॥

अङ्गीकृतानुसङ्गेनैकीकृत्य देवीं बाहुनाऽऽलिङ्ग्य स्थितम्
 उवाच जहास च तस्यान्तिके स्थितः सन् ॥ ५ ॥
 धर्मं वक्ता ब्रह्मते शरीरिणां मध्ये मुख्यश्च भार्यया
 मिथुनीभूय चाऽस्ते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्दीपिकाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

तत उपरितनं चित्रकेतोर्बृहत्तानमाह—मुनिः, यत इति । यतः
 यस्यां दिशि सङ्कल्पोऽन्तर्हितवान् तस्यै दिशे नमस्कृत्वा स विद्या-

श्रीमद्भारवाचसंधीकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

धारः विद्याधरत्वं प्राप्नः विद्याधरैरिति पाठे तैः सह चित्र-
केतुर्गगनचारीभूत्वा तत्रतत्र चचार ॥ १ ॥

तदेवाह-स इति । महायोगी भगवान्म चित्रकेतुरव्याहतं
बद्धं येषां तानीन्द्रियाणि यस्य तादृशां लक्ष्यार्थां लक्ष्यवद्-
काव्यमित्यर्थः मुनिभिः सिद्धेभ्यार्याभ्य स्तूयमानः ॥ २ ॥

नानाविधाः स्वसङ्कल्पानुसारिण्यः मित्रयः भोग्यभोगोपक-
रणादिसिद्धयो वासु कुलाचलेन्द्रस्य मेवादेन्द्राणीषु विद्याधर-
स्त्रीमरीचरं हरिं गापयन् गानं कारयन् रेमे ॥ ३ ॥

स चित्रकेतुरेकदा कदाचिद्विष्णुदत्तेन ययासङ्कल्पं भग-
वता दत्तेन भास्वता प्रकाशमानेन विमानेन तत्रतत्र गच्छन् सञ्चर-
माणाः सिद्धेर्वांगमिष्य परीतं परिवृत्तं गिरिषां रुद्रं दृश्यते ॥ ४ ॥

कथंभूतं रुद्रम् अङ्कुरं उत्सङ्गं कृतां निधापतां देवीमम्बिकां
बाहुना आलिङ्ग्य मुनीनां मननशीलानां संसदि सभायां स्थित-
मिति शेषः ततो देव्यां शृण्वन्त्यां सखां उवाच जहास च ह-
सितवाञ्छ ॥ ५ ॥

तदेवाह-एवमिति त्रिभिः । एव रुद्रः साक्षाल्लोकानां गुरुर्हितो-
पदेष्टा किञ्च शरीरिणां धर्मं वक्ता सुखः प्रधानः स्वयमीदृश-
स्वन् सभायां भार्यया सह मिथुनीभूयाऽऽस्ते ॥ ६ ॥

किञ्च जटाः विभर्तीति तथा तीक्ष्णमुग्रं निनाम्तं वा तपो
यस्य स ब्रह्मवादी ब्रह्मज्ञानोपदेष्टाऽऽ च सभायाः पतिः प्रधानः
एवंभूतोऽपि लज्जाहीनः अङ्कुरं स्निग्धं कृत्वा निधाप्याऽऽस्ते उपविष्ट-
वान् यथा प्राकृतः अत्यन्तमूढस्तद्वत् ॥ ७ ॥

किञ्च प्राकृता अपि बहुशो रहस्येव स्त्रीयमङ्कुरं विभ्रति
निधापयन्ति अयं तु महावतधरोपि सदासि सभयानेवस्त्रियमङ्कुरं
विभर्ति अयं महान् व्यत्यास इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

यथाशास्त्रार्थतत्त्वेन ज्ञातः श्रीनारायणो मुक्तिं ददाति,
नान्यथा, यथाशास्त्रार्थतत्त्वं योग्यानामेव ज्ञातुं सुशक्तं, नायो-
गबद्धां "परोक्षप्रिया इव हि देवाः" इति श्रुतेः दुरवगाहं शास्त्रार्थ-
तत्त्वं हरेः प्रीतिजनकं तथा प्रतिपादनमित्यर्थं प्रकारः कथ्यते
अस्मिन्नध्याये, तत्र चित्रकेतोः रुद्राख्योऽपप्राप्तिप्रकारं वक्तुं
तावदाह-यतश्चेति ॥ १ ॥ २ ॥

कुलाचलेन्द्रस्य द्रोण्याषु निम्नतटीष्वत एव स्त्रीयां पुरु-
षाणां च नानासङ्कल्पसिद्धिषु ॥ ३ ॥

ततश्च किं प्रकृते तत्राह-एकदेति ॥ ४ ॥

दृष्ट्वापि किमभूदत्राह-उवाचेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसूत्रम् ।

सख्यमिति युग्मकम् ॥ १-३ ॥

तत्रापि प्राचीनमहर्षपराधान्तरस्य दुष्कृतमाह-एकदेति ॥ ४-८ ॥

श्रीमद्विभनाथकवर्षिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चित्रकेतुः समदशे विद्याधरपतिर्भवत् ।

विद्वद्व्य शङ्करं देव्याः शापतो वृत्रहामगात् ॥ ० ॥

यतः वक्ष्यां दिशि ॥ १-२ ॥

नानासङ्कल्पसिद्धिष्वपि सङ्कल्पान् विहाय हरिं गापयन्नेव
रेमे हरेर्गुणध्वजार्कासंनयोरेव रतोऽभूदित्यर्थः ॥ ३-६ ॥

"मक्तिं भूतिं हरिर्देव्या स्वविच्छेदानुभूतये ।

देव्याः शापेन वृत्रत्वं नीत्वा तं स्वास्तिकेऽनयत्"

अङ्गीकृतां स्वदेहाङ्गीकृतां प्राकृतां यथेति न तु प्राकृतः साक्षादी-
श्वरत्वादिति । दक्षवक्त्रायं शिवमिच्छतेऽपराधी शेष इति भावः ॥ ७ ॥

महाजनधरां नैष्ठिकब्रह्मचारी स्निग्धं विभर्तीत्यधिरत्यमैश्व-
र्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा चित्रकेतुर्भूतोऽभूत्समदशे उच्यते-यत इति । यतो
यस्यां दिशि अस्तर्हितस्तस्यै नमो नमनं कृत्वा गगनचारी-
भूत्वा तत्र चचार ॥ १ ॥

बर्षेक्षणायां बद्धं बहुकाष्ठं अव्याहतं न विनष्टं बलमिन्द्रि-
याटयं यस्य सः ॥ २ ॥

नाना अनेकप्रकाराः संकल्पेनैव मित्रयो वासु तावपि
विद्याधरस्त्रीभिर्हरिं गापयन् एव रेमे न तु काव्यशक्तोऽभूदिति
भावः ॥ ३ ॥

"मुक्तान्तराय भूतप्रादुर्भूतकर्मणस्तस्य तावदेव चिरं यावज्जिवमोक्षे"
इतिश्रुतिप्रसिद्धस्य फलभोगाय भवानीशापद्वारा वृत्ररूपेण प्रवृत्तो-
भूदित्याह-एकदेत्यादिना । मुनिसभायाम् अङ्गीकृत्वा उत्सङ्गे आरो-
पितो बाहुना आलिङ्ग्य स्थितं प्रति तद्वस्तिके उच्यतेजहास देव्याः
भूयवत्या उवाच च ॥ ४ ॥ ५ ॥

शरीरिणां मध्ये मुख्योऽत एव लोकानां गुरुत एव साक्षात्
धर्मं भगवद्भक्तिलक्षणां वक्ता वदति सभायां भार्यया मिथुनीभूय
चास्ते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्री शुक्र उवाच ॥

जिस दिशा में अस्तम्य भगवान् अस्तर्धान् हुय विद्याधर

श्रीशुक उवाच ।

भगवानपि तच्छ्रुत्वा प्रहस्यागाधधीर्नृप ! ।

तूष्णीं बभूव सदासि सम्पाश्व तदनुवताः ॥ ६ ॥

इत्यतर्हीर्यविदुषि ब्रुवाणो बह्वशोभनम् ।

रुषाऽऽह देवी घृष्टाय निर्जितात्माभिमानिने ॥ १० ॥

पार्वत्युवाच ।

अयं किमधुना लोके शास्ता दण्डधरः प्रभुः ।

अस्मद्विधानां दुष्टानां निर्लज्जानां च विप्रकृत् ॥ ११ ॥

न वेद धर्मं किलपद्मपोनिर्न ब्रह्मपुत्रा भृगुनारदाद्याः ।

न वै कुमारः कपिलो मनुश्च ये नो निषेधन्त्यतिवर्तिनं हरम् ॥ १२ ॥

एषामनुध्येयपदाब्जयुग्मं जगद्गुरुं मङ्गलमङ्गलं स्वयम् ।

यः क्षत्रबन्धुः परिभूय सूरौन्मृशास्ति घृष्टस्तवयं हि दण्डधरः ॥ १३ ॥

नायमर्हति वैकुण्ठपादमूलोपसर्पणम् ।

सम्भावितमतिः स्तब्धः साधुभिः पर्युपासितम् ॥ १४ ॥

अतः पापीयसीं योनिमासुरीं याहि दुर्मते ! ।

यथेह भूयो महतां न कर्ता पुत्र ! किल्बिषम् ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं शप्तश्चित्रकेतुर्विमानादवरुह्य सः ।

प्रसादयामास सतीं मूर्ध्ना नखेण भारत ! ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

चित्र केतु भी उसी विद्या का प्रणाम कर आकाश भाग से बिचर ने लगा ॥ १ ॥

मुनि सिद्ध चारणों से स्तुपमान अववाहन इन्द्रियवाला महायोगी यह चित्रकेतु गाना प्रकार सङ्कल्प से सिद्धियों को प्राप्त करने वाली कुलाचल पर्वत की गुहाओं में विद्याधरों की स्त्रियों से मगबाह का बरा गान कराता हुआ रमता-मथा ॥ २ ॥ ३ ॥

एक समय विष्णु के दिये हुए माखर विमान में बैठा हुआ जाता था उसी समय सिद्ध चारणों से व्याप्त महारव को चित्रकेतु ने देखा कि मुनि योगों की सभा में श्री पार्वतीजी का बाहू से आखिझग करके मङ्गु में बैठा ये हैं । तब तो पार्वतीजी के सुकृत २ इसकर उनके समीप में आकर बोला ॥ ४ ॥ ५ ॥

चित्रकेतु उवाच ॥

यह माखार लोक गुरु है और जीवों के मध्य में माखार धर्म का धका है तो भी सभा में भावों के साथ जोड़ा जोड़ कर बैठा है ॥ ६ ॥

जता को धारण किये, ब्रह्मपार्षी, भीम तप बाबा, पुमा-पति हाकर, जैसे प्राकृत मनुष्य, इस प्रकार निर्बल हाकर स्त्री को गोद में लेकर बैठा है ॥ ७ ॥

प्राय करके प्राकृत मनुष्य भी एकत्रन में स्त्री का गोद में धारण करते हैं यह महाव्रत के धारण करने वाला-सभा में स्त्री को धारण किया है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाचर्चाटीका ।

अगाथा गम्भीरा धीरैश्च सः ॥ ६ ॥

न तस्य धीर्यं प्रभावं विद्वान्तर्द्वार्यविद्वान्तिस्मिन् निर्ज-

श्रीधरस्वामिकृष्णार्थदीपिका ।

तात्माभिमानिने जितेन्द्रियाहमित्यभिमानवते इति रुपा क्रोधे-
नाह ॥ १० ॥

विशुद्धं प्रकर्षेण करोतिति विप्रकृत ॥ ११ ॥

अतिवर्तिनं शास्त्रमतिक्रम्य वर्तनशीलं ये नो निषेधन्ति न
निवारयन्ति ॥ १२ ॥

एषां ब्रह्मादीनामनुष्येयं पदाब्जयुग्मं यस्य तम् मङ्गल-
मङ्गलं परमधर्ममूर्तिम् सूरिन् परिभूयाऽन्नाहृत्वा जगद्गुरुं
यः प्रशास्ति तत्तस्मात् ॥ १३ ॥

ननु, हरिगोकोऽयं न दयडाह इति चेन्नानाह—नाथं साधुभिः
परिसेविनं धैर्युठस्य पादमूर्खोपसर्पणमर्हति यतः संभाषिता
अहमधिक इति कृता मतिर्येन अत एव स्तब्धोऽनघः ॥ १४ ॥

तदेवं स्वयं दंड्यत्वं निश्चित्य तं प्राह—अत इति । हे पुत्र !
यथा भूयो महतां किंश्चिपमपराधं न कर्ता न करिष्यसि तथा
याहीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भरतप्रसादाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रका ।

ततस्तच्चित्रकेतोर्वचः श्रुत्वाऽपि भगवान् रुद्रः भगवाण् गम्भीरा
धीर्यस्य तादृशोऽत एव प्रहस्य तूष्णीं बभूव, हे नृप, तथा तं
रुद्रमनुव्रतास्तदनुव्रताः सङ्गयाश्च तूष्णीं बभूवुः ॥ ६ ॥

अनङ्गीर्यविदुषि न तस्य रुद्रस्य धीर्यं प्रभाषं 'तेजीयसां न दो-
षाय' इति न्यायेन तेजोविशेषं विद्वांस्तस्मिन् अतङ्गीर्यविदु-
षि चित्रकेतो इति इत्थं ब्रह्मप्रह्लादमकं शोभनं शिष्यमिति श्रु-
त्वाऽपि सति देव्यधिकारं निर्जिततात्माभिमानिने जितेन्द्रियत्वाभि-
मानवतेऽत एव दुष्टाय चित्रकेतवे रुपा क्रोधेनोवाच ननु, तद-
नुव्रताः सङ्गयास्तूष्णीं बभूवुः कथं सा तमनुव्रता भवेति श्रुत्वा
तदनुव्रता देवी चित्रकेतुं शप्तवतीत्याशंक्य रुपेत्युक्तम् ॥ १० ॥

तदेवाह—अयमित्यादिना, किंश्चिपमित्यन्तेन । तावत्तमुपाख्यते
अयमिति द्वाऽप्या । अयमधुना किमर्थमागत इति शेषः अहो-
स्मान्दण्डयितुमधुनायमागत इत्युपाख्यते । तदेवाह, अहो निर्लेजा
नामस्मद्विधानां दुष्टानामयं शास्ता हिताहितयोर्विधिक्य क्रा-
पकः, शासनातिवर्तिर्ये दण्डधरः दण्डयिता प्रभुर्दण्डने समर्थ-
श्चात एव विप्रकृत दमनकारी ॥ ११ ॥

अहो पद्मयोग्यादयो धर्मं न विद्वन्ति यतस्तेऽतिवर्तिनं म-
र्यादातिवर्तिनं हरं रुद्रं नो निषेधन्ति न निषेधन्ति अयं तव-
धुना निषेधति इत्युपाख्यते । तत्र पद्मयोगिब्रह्मा कुमारः सनत्कु-
मारः मनुः स्वायंभुवः ॥ १२ ॥

तमेवमुपाख्ययामयं निप्राह इत्याह—एवमिति द्वाऽप्या ।
तावत्पतिपारम्पर्यदृष्ट्या रुद्रं विद्वानपि, एषां पद्मयोग्यादीनामनु-
ष्येयं ध्यातुं योग्यं पदाब्जयुग्मं यस्य जगद्गुरुं जगद्धितोपदेष्टारं
स्वयं साक्षात्सङ्गलानामपि मङ्गलं ईदृशं हरं सूरिनुषींश्चायं क्षत्रिया-
धमः परिभूय यद्यस्मात्प्रशस्तिं तत्तस्मादयं दुष्टो दुरात्मा

दण्ड्य एव सूरिस्परिभूय जगद्गुरुं गिरिषां प्रशास्तीति
वाच्यः ॥ १३ ॥

ननु, भगवद्भक्तोऽयं न दण्ड्य इत्याह—नाथमिति । साधुभिः
परिसेविनं सत्कृतं यद्वैकुण्ठस्य भगवतः पादमूर्खस्य उपसर्पणमनु-
सरणं सेवति यावत् तत्प्रति अयं क्षत्रवन्धुनाहंति, कुतः ? यतोऽयं
संभाषितात्माऽहमधिक इत्यभिमानवती मतिर्यस्य सः अत एव
स्तब्धः निश्चल इव स्थितः ॥ १४ ॥

एवं दण्ड्यतामभिधायाथ शपति—अत इति । अतः भगवत्से-
वानर्हत्वात् हे तुमहे ! त्वमासुरीं पापीयसीं योनिं याहि हे पुत्र,
यथा भूयो महतां किंश्चिपमपराधं न कर्ता न करिष्यसि
तथा याहीति ॥ १५ ॥

हे भारत ! एवम् इत्थं शतः स चित्रकेतुर्विमानाद्वरुणा सती
मन्त्रिकां नम्रेण मूर्ध्ना प्रसाध्यामास प्रसन्नामकरोत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इह श्रीधरस्येश्वरत्वं यद्वन्द्यैरसत्कारैः निर्विकारत्वमित्या-
शयेन गिरिशस्य क्षमाप्रकारं वक्ति—भगवानपीति । भगवा-
धीरस्यैरहातेवत्ता बुद्धिः ॥ ६ ॥

स्त्रीनिमित्ताऽसत्कारपरिहारः स्त्रियैव कार्ये इति परमेश्वरा-
मिसन्धिं जामती प्रावेती प्रतिवक्ति—इतीति । धृष्टाय प्रगल्भाय
निर्जित आत्माभिमानः आत्मदर्पो येन स तथा आत्मविज्ञानं
वा येन स तथा तस्मै “अभिमानस्तु विज्ञाने प्रणये दर्पोऽसि
योः” इति वादवः ॥ १० ॥ ११ ॥

अयं शापयोग्यापराध इति ज्ञापयितुमित्यभिप्रेत्याह—न
वेदेति । अतिवर्तिनमसम्प्रज्ञातसमाधित्वेन वर्तमानम् ॥ १२ ॥

अनिषेधे कारणमाह—एवमिति । एषां ब्रह्मादीनां पक्षे
ज्ञावरणाभिन्नादीनामनुष्येयं पदाब्जयुग्मं कृद्योगे पृथीयं नित्य-
सम्बन्धद्योतनाय वा तद्वरायामित्याचार्यैर्वाक्यात् अथ किम-
वच्छेद्योक्त्यत इति चेन्न—

“विष्णुप्रह्लादप्रणवीन्द्रास्तहारानप्युते हरः ।

ज्योहो हरेः वार्ष्णेयैर्ध्यायन्हरिचतुर्मुखौ ॥

प्रायामेषां तथा हाराण्यस्तत्रतया कञ्चित्” इति

वचनवशाध्ययात् । न तु ब्रह्मादीनामनुष्येयपदाब्जयुग्ममिति कृतं
प्रमाणाविरोधात् अत एवास्माभिः शास्त्रार्थोऽसौ परोक्षत्वेन देवमि-
यावाहुरवगाह इत्यभिहितं चस्मादयमपराधी तत्तस्माद्वरुणः ॥ १३ ॥

किं दण्डमर्हतीति तत्राह—नाथमिति । अनर्हत्वे कारणमाह—
संभाषितामेति ॥ १४ ॥

तदर्थं क उपाय इति तत्राह—अत इति । इह मनुष्य-
स्थितानां ॥ १५ ॥

शतस्य सङ्कलस्य तदुपसत्तिप्रकारमाह—एवमिति ॥ १६ ॥

भीमस्त्रिभुवाय चक्रवर्तिकृतसारवेदशिनी ।

तदनुमना इति । अतस्तदभिप्रायानुसारं यैव ते च तूष्णीं बभूवुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

देवा नु न चतुं शक्तवतीत्याह—इतीति । धीर्यमस्तत्तादृश लौकिकचारिभ्याच्छादितं मम्महाभागवतत्वं तदेव तथैवोक्तमगाधधीरिति ॥ १८—१७ ॥

एवमित्यस्य टीकायां अवकां कुर्वेति पाठे तेषामिति शेषः अत्रान् कृतेति अत्रान् मत्वेत्यर्थः ॥ १३—१४ ॥

तनञ्च तं भीतं मत्वा सकृपमाह—यथेति । एतदपराधधी-
जेन पुनस्तु पूर्ववन्महदपराधो न जनयिष्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमस्त्रिभुवाय चक्रवर्तिकृतसारवेदशिनी ।

प्रहस्येति मामपि सदाचारं स्थापितुमिच्छतीति भावः, सह-
सैव चित्रकेतोरभिप्रायज्ञानादगाधा सर्वेषु प्रवेशा धीर्यस्य
सः चित्रकेतोरभिप्रायज्ञानं अहंशश्च एव नास्य दुराचारत्वेऽपि
क्षतिः । यः अहंशमिहः इमं निर्दिशति तस्यापराधात् स्व-
नाशो भविष्यति यथा इहस्येत्यत इममचारस्यापि यदि सदा-
चारं स्थापयितुमहं शक्नुयां तदा लोकानां भद्रं स्यात् ।
तथा विष्णुः परमेश्वरो भद्र एव सुचरितश्चात्, रुद्रस्त्वभद्रो दुरा-
चारश्चादित्यप्रतिष्ठाप्यैव न भवेदिति । तदस्मै हितैषिण्य कठो-
रभाषिण्योऽपि हरिभक्त्या नाहं कुप्यामीति भगवतः शम्भोरभि-
प्रायानुसारिण्यः सप्तयाश्च तूष्णीं बभूवुरेव न तु चुकचुः । आशि-
वनिन्दनस्य तदभिप्रेतत्वे ते सप्तयाः सद्य एव कर्णौ पिधाय ततो
निरवास्यजिति ज्ञेयं । यत्तुक्तं “भगवन्निन्दनं भुत्वा तत्परस्य
जनस्य वा” इत्यादि ॥ ६ ॥

न तस्य धीर्यं प्रभावं वेत्तीति तस्मिन् न हि स्वतन्त्र ईश्वरः
कस्यचिदपि शिक्षया किमपि करोतीति भावः । अद्योभनं
भूवायो इति जगदीश्वरे नीतिशिक्षणाऽनौचित्यात् भूवाय निः-
शङ्कुभाषिणादिति प्रगल्भाय निःशेषेण जितो मया प्रेमवशीकृतः
आत्मा परमात्मा सकुपेय्योपीत्यभिमानवते । क्वेति चित्रकेतु-
महादेवयोरभिप्रायस्याऽज्ञानादेव रुडियमिति न व्याख्येया
किन्तु बहुमुखाय इति हितमप्येतदस्मदनुपादिरित्यतमयं
नैकहाद्वयं चारात् वापि त्रिचतुरात् किन्तु बहुनेव चारात् भूते
इति क्रोधे कारणं ज्ञेयम् ॥ १० ॥

विशेषेण प्रकर्षं करोतीति विप्रकृत्य शासनेन हितकवि-
त्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

परिभूय मुहुरपि कठोरोक्त्या तिरस्कृत्य सूरिन् पत-
त्समासहोऽप्यनभिवादं कारत्वा परिभूय जगद्गुरुं प्रधासति ॥ १३ ॥

कस्माद्विता अहं महामक इत्यभिमानवती मतिर्वस्वसः ॥ १४ ॥

अभिप्रायान्तरमेव अहो किं कृतं निरपराधो हरिभक्तः
शास इति पञ्चाक्षापवती प्राह—हे पुत्रेति । माता यथा पुनर्व-
पुत्रं अहस्तेन प्रहरति प्रकृत्यैव पुनः क्षिप्रमिति तथैव त्वानहं

दयङ्क्यामीति भावः । अत एव मातुसमुचितमेवाह—भूय इति ।
यादयकीडायापत्येन धरपृहर्षप्रियकारिणं शिशुं प्रहस्य
माना यथा भूते हे अदास्त ! पुनरेवं न करिष्यमीति तद्वदेव-
त्यर्थः अत एव गवाभ्याः सोऽभिप्रायश्चक्रकेतुं नाप्यकार
प्रत्युत वृत्रजन्मनि प्रेमवृद्धिमेव प्राप. सत्यां प्रेमस्वरूपसौ-
भक्त्यानां पार्वदतनुत्वं दैत्यतनुत्वं योरविशेषमननात् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमस्त्रिभुवाय चक्रवर्तिकृतसारवेदशिनी ।

तदनुमनाः सप्तयाश्च तूष्णीं बभूवुः ॥ ६ ॥

अतर्ह्योर्विबुधिं अन्धे जन्मादौ मदनमयः प्रविश्य तपोऽपादिकं
कुर्वाणाः मदनवद्वया भवन्ति, शिवस्तु स्त्रियमुत्संगे विधायपि
मदनवद्वयो न भवतीत्यादि शिवप्रभावानभिज्ञे ॥ १० ॥

विद्वज्ज प्रकर्षेण करोति तथा ॥ ११ ॥

पञ्चयोण्यादयो धर्मं न जानन्ति अतिवर्तिनं धर्ममुल्लंघ्य वर्तमानं
नोनिवेद्यन्ति न वारयन्ति अथ तेऽप्योऽपि वृद्धः यतो हरं दुराचारा-
हारवतीति भावः ॥ १२ ॥

एवमित्यनेनास्मिन्नेव पुराणे शिवस्य पितृत्वेन वर्धितत्वाद्विप्रकृत्यो
व्यतिरिक्तानां प्रहयाम एषां भृशवादीनाम् अनुध्वंसपदाजयुग्मं
सूरीनभिभूय प्रधासति अतो भृष्टः अतो दंड्यः ॥ १३ ॥

सम्भावितमतिः गर्वितवृद्धिः वैकुण्ठस्य हरेः पादमूषोप-
सर्पेण नाहति ॥ १४ ॥

किद्विषमपराधम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

भी शुक्र उवाच ॥

अगाध बुद्धि भगवान् श्री शङ्कर और उस सभा जो
सङ्घ थे वे सब ही इस बात को सुनकर हसकर चुप
होगये ॥ ९ ॥

श्री शङ्कर के प्रभाव को नहीं जानने वाले को सभा में
ऐसे अशुक्र बोलने पर जितोन्द्रियाभिमानी उस ठीठ से पा-
वतीजी क्रोधकर ऐसे बोली ॥ १० ॥

पार्वत्युवाच ॥

पार्वतीजी बोली कि आज काव लोक में क्या यह,
हमारे शरश कुट्ट निर्बल्यों का दण्ड देने वाला नियामक
जामी है ॥ ११ ॥

पक्ष बोलि (ब्रह्माजी) धर्म नहीं जानते और ब्रह्मा के पुत्र
भृशु मारदादिक तथा खनकुमार कपिल मनु वे सब भी
धर्म नहीं जानते हैं क्योंकि शास्त्र का अति-कमर्ष करके
बर्तने वाले भीमहादेव जी को वे योग निषेध नहीं करते
हैं ॥ १२ ॥

चित्रकेतुरुवाच ।

प्रतिगृह्णामि ते शापमात्मनोऽञ्जलिनाऽम्बिके ! ।

देवैर्मर्त्याय यत्प्रोक्तं पूर्वदिष्टं हि तस्य तत् ॥ १७ ॥

संसारचक्र एतस्मिन् जन्तुरज्ञानमोहितः ।

भ्राम्यन्सुखं च दुःखं च भुङ्क्ते सर्वत्र सर्वदा ॥ १८ ॥

नैवात्मा न परश्चापि कर्ता स्यात्सुखदुःखयोः ।

कर्तारं मन्यते प्राज्ञ आत्मानं परमेव च ॥ १९ ॥

गुणप्रवाह एतस्मिन्कः शापः कोन्वनुग्रहः ।

कः स्वर्गो नरकः को वा किं सुखं दुःखमेव वा ॥ २० ॥

एकः सृजति भूतानि भगवानात्ममायया ।

(१) एषां बन्धं च मोक्षं च सुखं दुःखं च निष्कलः ॥ २१ ॥

न (२) तस्य कश्चिद्व्ययितः प्रतीपो न ज्ञातिबन्धुर्न परो न च स्वः ।

समस्य सर्वत्र निरञ्जनस्य सुखे न रागः कुत एव रोषः ॥ २२ ॥

तथापि तच्छक्तिविसर्ग एषां सुखाय दुःखाय हिताहिताय ।

बन्धाय मोक्षाय च मृत्युजन्मनोः शरीरिणां संसृतयेऽवकल्पते ॥ २३ ॥

अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षाय भामिनि ! ।

यन्मन्यसे असाधूक्तं मम तत्त्वम्यतां सति ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

इन सर्वों के ध्यान करने योग्य युगल चरण कमल जिनका ऐसे जगद्गुरु स्वयं गंगल मूर्ति श्रीशंकर को ज्ञानियों का तिरस्कार करके, यह दीठ प्रशासन (शिक्षा) करता है तस्मात् यह दण्ड योग्य है ॥ १३ ॥

यह साधुओं से उपासित श्री गोविन्द के चरण की शरणा गति के योग्य नहीं हैं क्योंकि यह अपने को बड़ा मानने वालों और अनर्थ ॥ १४ ॥

इसीसे हे कुमते ! अति पाप प्रचुर आसुरी योनीं को तू प्राप्त हो है पुत्र ! जिससे फिर तू फिर ऐसे महत्पुरुषों का अपराध न करे ॥ १५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेव जी बोले कि ऐसे जब चित्र केतु शाप को प्राप्त हुआ तब हे भारत ! विमान से उतर कर नत मस्तक से श्री सतीजी को प्रसन्न करता हुआ ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

पूर्वदिष्टं प्राचीनकर्म प्राप्तमेव ॥ १७ ॥

अयं च संसारचक्रस्वभाव एव न चित्रमित्याह—संसारचक्र इति ॥ १८ ॥

अत एवात्र मम च तव च न कोपि दोष इत्याह—नैवेति ॥ १९ ॥

एवं तावत्सुखदुःखादिकमङ्गीकृत्योक्तमिदानीं तदपि चस्तुतो नास्तीत्याह—गुणानां मायामयानां प्रवाहे संसारे ॥ २० ॥

ननु, मायागुणानाञ्जयं प्रवाहस्तर्हि तेषां जडत्वादवस्थ-मोक्षायनुमयो न स्वात्तन्त्राह—एकः परमेश्वरो मायया निमित्त-भूतया भूतानि प्राणिनः सृजति एषां बन्धादिकं च सृजति निष्कलः स्वयं बन्धादिशून्यः ॥ २१ ॥

ननु, एवंभूतविषयसुखे तस्य किं कारणं ? प्रियादिवैषम्या-भावादित्याशंक्य, यद्यपि प्रियादयो न सन्ति तथापि तत्तत्कर्म-वशात्सर्वे घटत इत्याह—न तस्येति ह्युच्यते । प्रतीपोऽप्रियः न ज्ञातिर्बन्धुश्चेत्यर्थः तत्र हेतुः सर्वत्र समस्य तत्कुतः निरञ्जनस्य निःसङ्गस्य अत एव तन्निमित्ते सुखे रागो नास्ति (तन्नानुबन्धो-रोषः कुतः स्वात् ॥ २२ ॥

कीदृशं तर्हि जीवरूप स्वरूपं ? कुनन्तस्य कां ? यतो देवादि-
वैशिष्ट्यं व्यापारिकं चेत्यपेक्षायामाह—न कस्येति । वस्तुतः कस्यैपि
जीवरूप कश्चिदपि दयितादिनास्ति, कुतः ? सयेन व्यापिशक्तिरिति
समस्य समर्थवशावस्थितस्य ज्ञानैकाकारतया ज्ञानानन्दस्वरूपत्वेन
व्यावस्थितस्यैवः परस्परतारतम्ये हि प्रियाप्रियादिविभागः सये-
वामात्मनामेकरूपत्वाच्च स्वरूपकृतः प्रियाप्रियादिविभाग इति
भावः । ननु, देवादिरूपेण वैशिष्ट्यात्कथं समर्थं ? तत्राह—निरञ्ज-
नस्येति । अज्ञानं कृपात्तरापत्तिः तद्वहितस्य देवादिवैशिष्ट्यस्य प्रक-
ृतिगतवर्जावस्थारूपगतस्थाभावात्स सर्वत्र सप्त इति भावः, येन एव
सप्तो निरञ्जनश्च, अत एव तस्य वैशेषिकमुखे न रागः नाकर्षकः
सुखैकतानस्वरूपत्वेन वैशेषिकमुखे न तस्य राग इति भावः
यत एव मुखेन तस्य रागः कृपस्तदा ? तस्य वैशेषिकमुख-

श्रीमद्गीराद्यवाच्यं कृतभागवतचन्द्रिका ।

आमप्रतिबन्धकविषयो रोषः स्यादित्यर्थः तत्र द्युतः प्रीति-
विषयः अनुकूल इति यावत् प्रतीयः प्रतिकूलः क्षातिः सपिण्डः
वन्धुर्वाहकादिसम्बन्धवान् परोऽप्यद्वयः स्वः स्वकीयः ॥ २२ ॥

एवं प्रकृतिविलक्षणं स्वाभाविकं जीवस्वरूपमुक्तमयैवंभू-
तस्य देवादिष्वैवैव वन्धादिकं चोपपादयति-तथापीति । वध-
प्येवंभूता जीवाः तथाप्येषां शरीरिणां जीवानां तच्छक्तिसि-
सर्ग एव तस्य तज्जीवसम्बन्धिकर्मणां वा शक्तिर्वासनाकृपा शक्तिः
तस्या विसर्गः दृष्टिरुत्तरोत्तरकर्मैव सुखादिरूपसंस्तुत्ये
मोक्षाय चावकल्पने समर्थं भवति तन्निमित्तमित्यर्थः, अयं भावः,
स्वाभावतः पूर्वोक्तविधानामपि बीजाङ्कुरस्यायेनानादिकर्मवासना-
मात्रावशेषितानां कल्पान्ते परमात्मन्युपसंहृतानां पुनः कल्पादौ
परमकारिण्येकमेवैवैव आराधनेनेति नित्यरेयुरित्यनुजिघृक्षुणा प्र-
सक्तकरणाकलेवरधर्मोपेकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयतत्साधनावबो-
धिवेदाक्षयशास्त्राणामप्यनादिवासनया "अजं भोग्यं मनुष्याणां,
अवशूचिद्रुणाहारौ" इत्याद्युक्तरीत्या इहमानानां पुण्यपापकृप-
कर्मोपनिपाततत्कलानुभवपुनस्तदर्थकर्मोपनिपाततत्कलानुभवादि-
परंपरया सर्वमुपपन्नमिति, तत्र हिताहिताय सुखदुःखहेतुभूत-
धर्मोपनिपातस्य मृत्युजन्मनोः जन्ममरणानुसङ्गमित्यर्थः तादृश्यस्य
वन्धसामान्यत्वेन विवक्षया वष्टो प्रयुक्ता मोक्षाय च तच्छक्ति-
विसर्ग एवावकल्पत इत्यनेन भगवत्प्रसादहेतुः कश्चिदाहञ्जि-
कानुषङ्गिकप्रासंगिकाद्यभ्युपगमः पुण्यपापकर्मविशेष एव मोक्षो-
पायोपसंहारहेतुरिति सूचितम् ॥ २३ ॥

एवं वस्तुस्थितिमभिधाय त्वच्छायांऽनुग्रह एवेति वदन् आपराधं
प्रतिक्षमापयति-मत इति । अतः वस्तुस्थितेरर्थविधत्वात्, हे भामि-
नि, शापनिर्हणाय त्वां न प्रसादयं न प्राथये, किन्तु हे सति, मम
मया यदुक्तमसाधु यथातथा मन्यसे तत् क्षम्यतामिति त्वां
प्रसादये ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पूर्वदिष्टं पूर्वजन्मनि वत्पुण्यपापक्षयं कर्म देवैर्मेनुष्याव-
पत्प्रोक्तं विहितं तस्य मर्त्यस्य तत्कर्म होव सुखदुःखयोः कारणा-
मिति शेषः ॥ १७ ॥

तदेव विधिनष्टि-संसार इति । सर्वत्र जन्मसु ॥ १८ ॥

ननु, सुखदुःखोत्पत्तौ किं भोक्ता कारणाभ्युत्पत्तौ इत्याद्येक-
यद्भगवता कृतं तदेव नियतं कर्म कारणां ज्ञानी मन्यते तत्राज्ञानी
स्वमन्यं वा मन्यत इत्याह-नैवेति । आत्मा स्वयं परः स्वस्मादितरः
अं हरिं जानातीत्यर्थः श्रीहरितत्त्वज्ञः परमात्मानमेव मन्यत इति
च योजनाऽङ्गगत्या "यत्तद्भगवता कृतं तदेव नियतं भवेत्" इति
वचनात् ॥ १६ ॥

यत एवं श्रीहरिणा कृतमयातीत्यतः शापादिप्राप्तौ पुःस्वाविकं
न कार्यमित्याह-गुणेति । गुणप्रवाहे संसारे शापादेः श्रीहरिच्छा-

धीनप्राचीनसुकृतदुःकृतयोः कारणात्वात्स्वर्गद्वयं चानित्याद्यप्युक्त-
त्वात्तरकस्य किञ्चिदुक्तत्वात् क्षयसंभवात् सुखादेरानुपत्त्यादित्य-
त्वाच्च तदुक्तम्—

"अतोन्वेषां वरः शापो गुणदोषः प्रकृत्युता ।

स्वतः प्राप्ता भेदकृतिर्वासनाकृपिणो यथा ॥

विद्यमानस्य मनसि पुनः स्वप्नेपि दर्शनम् ।

भगवद्वशता यस्मात्सर्वेषां हेयमेव तत्" इति ॥

स्वतः स्वतंत्रादरेः प्राप्ताकरणा भेदकृतिर्दृश्यत इति शेषः अनेनै-
तदुक्तं भवति, मनसि विद्यमानस्य वासनाकृपिणो वस्तुनः स्वप्ने
यथा दर्शनं तथा परादित्यस्वप्नादिदर्शनं स्यात् न चैतत्सर्वं
स्वाधीनं किं तु हरीच्छाधीनमिति ॥ २० ॥

ननु, हरीच्छादिनियतत्वं शापादेः कस्मात्कल्पयत इति तत्राह-
एक इति । कर्मादिसत्तापीशेच्छाधीनेति सूचनायैक इति आत्ममा-
यवेत्तनेनानन्यनियत इति सूचितम् ॥ २१ ॥

हरेः समर्थं च स्वमकसेवानतिरेकेण फलदातृत्वं शत्रोरप्य-
पराधानतिरेकेण दण्डकरणात्वं सेवा योग्यातिरेकेण आनाम-
पि न दास्यति "अपराधातिरेकेण नाग्न्यस्यातः समो हरिः" इति
वचनात् ॥ २२ ॥

यद्यपि विशेषतोऽनुरागादिकं नास्ति तथापि तस्य हरेः
शक्तिर्विसर्गो विशिष्टस्य भाव एषां जीवानां सुखाद्यै कल्पत
इत्यन्वयः यद्यपि भगवानेव मुख्य कर्ता तथापि तेषां पूर्वकर्मणां
शक्तीनां विविधसर्गः समूहो येषां शरीरिणामिति वा ॥ २३ ॥

अथ तस्मादीश्वराधीनत्वात् तर्हि किमाकाङ्क्षसि तत्राह-
यदिति ॥ २४—२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसंभ्रमः ।

पूर्वदिष्टं हीति पूर्वादिष्टेनैव हि ममेषा बुद्धिर्जातेति ।
ननु, केवलगुणहेतुत्वे चेतनं कर्तारं विना वन्धमोक्षदिकं
जीवानां न स्यात् तत्राह—एक इति ॥ १७—२३ ॥

यद्यदि मन्यसे अनुगृह्णासि तत्तदा मम मत्ताभूतं
क्षम्यताम् ॥ २४—२६ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रतिगृह्णामीति ममानेन शापेन कापि क्षतिर्न भविष्यति
महादेवे त्वत्त्वय्युक्तापराधत्वादिति भावः, निरागस्याय भक्तिः
शापतत्त्वात्तथापि नात्र कोपि दोष इत्याह देवैरिति पूर्वदिष्टः
प्राचीनकर्म प्राप्तमिति भक्तस्य तस्य स्वस्मिन्तथा भावना-
देभ्येन समुचितैव वस्तुतस्तु जातप्रेम्यास्तस्य ज्ञानः कर्मस-
म्बोधोऽपि प्रेम पूर्ववद्शासनात् "जीवन्तेवाहं कस्मादिह भवि-
दृष्टेऽलिखामि" इत्यादिना सर्वं कर्मक्षोभोक्तैः । हरेर्मेकवक्त्रक-
प्रसिद्धिर्मेकानां कर्माधीनत्वे सति न किञ्चिद्वदति कर्म-

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रसाराधर्मिणी

कर्मोधीनो भगवन्तमधीनमायं वशीकुर्व्यादिति, ततश्च तस्य शापानुग्रहकर्णोपवर्गनरकादिसमर्थात्त्वमहाबलस्यापनार्थं विद्या-धराधिपत्यकुपयद्वीकरणार्थं स्त्रिबिहोमया प्रेमभृद्भिरुपवर्गनार्थं स्त्रीयैकुण्ठवतस्त्रिचरणसाक्षात्सेवामहामाधुर्यभोगप्रदानार्थं च स्त्रीनैवान्तःप्रेषितया देव्याऽभिशापः श्रीसङ्कल्पदेवेनैव भगवता स्नेहवता पित्रेव कारित इति तत्त्वं तत्तत्फलदर्शनादवगतम् ॥१७॥

अथ च संसारचक्रस्य भाव एव न निजम् इत्याह—संसार-
रेति ॥ १८ ॥

अप्राज्ञोऽधिवेकी ॥ १९ ॥

एवं तावत् सुखदुःखादिकमङ्गीकृत्योक्तम् । इहानीन्तु लब्ध्या-
करे पतितः सर्वो ज्वलारस इव संसारं सर्वं एव पदार्थः
संसार इति सुखदुःखादिभेदावगमो नापपद्यत इत्याह—गुण-
प्रवाह इति । न ह्यनलरूपशोभनाहमध्यं पतितस्य बाधस्तटा-
नवातिः तावत् किमपि वस्तुनः सुखायेत्यतः शापानुग्रहादिकं
सर्वमपि दुःखमेवेति भावः ॥ २० ॥

ननु, तद्यत्र गुणप्रवाहे को वा पानयिता ? को वास्मादुद्धर्ता ? इति
चेद्भगवानेवेत्याह—एक इति । आत्मभाषया रजसा सृजति, सत्त्वं
पात्रयति, तमसा संहरति, एषां त्र्यम्भाविद्यया सृजति, विद्यया
मोक्षञ्च, सत्त्वेन सुखं, तमसा दुःखञ्च, निष्कलः कला माया
तद्ग्रहितः ॥ २१ ॥

ननु, तस्य कश्चित् प्रियोऽग्रियश्च जीवोऽवश्यं वर्तत एव यतः
कमपि वर्धति कमपि मोचयति कमपि दुःखयति कमपि सुखप-
तीत्यत आह—नति । न ह्यनिर्बन्धुः तत्र हेतुः सर्वत्र समस्य
समत्वे हेतुः निरञ्जनस्य अञ्जने माया तद्ग्रहितस्य अतएव
सुखे विषयसुखे राग आसक्तिर्नास्ति विषयसुखप्राप्ति-
कृत्वे रोषो द्वेषः क्रुतः स्वात् यदुक्तम्—“इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे राग-
द्वेषौ व्यवस्थितौ” इति अतएव रागद्वेषमूलको दयितप्रतीपो
तस्य न स्त इति भावः ॥ २२ ॥

एवं तस्य भाग्यजेतर्हि कथं कमपि स सुखयति कमपि
दुःखयति ? इत्यत्र—अथापीति । यद्यपि स सर्वत्र समस्तदपि
तस्य शक्त्या मायया यो विसर्गः अनादिपुण्यपापाद्विमुक्त-
कर्मपरम्परा स एव सुखाद्यर्थमवकल्पते । अयमर्थः यद्यपि
मायायास्त्वच्छक्तिनात् स एव सुखदुःखादिकं सृजतीति
तस्य वैषम्यमेव, तदपि मायायाः स्वरूपशक्त्याभावात् स न
सुखदुःखादि सृजतीति, वस्तुतस्तस्य साध्यमेव, यथा मायि-
कश्चिद्वस्तु भगवत्पदस्यैव न भगवत्स्वरूपभूतत्वमिति यथा
तत्पर्यसम्बन्धित आतपस्य धुकुमुदादीनां दुःखदत्त्वेन चक्र-
वर्ककर्मजादीनां सुखदत्त्वेन वैषम्येऽपि सूर्यस्य तेषु वैषम्यं
युक्तोऽपि न वर्णयति तद्ग्रहित इति भावः ॥ २३ ॥

अथ अहं त्वां केषवं प्रसादयामि न तु शापमोक्षाय हे
मामिनि, अविचारेण कोपने । ननु, तर्हि किं प्रसादनेन तत्राह-
मयोक्तं सार्धं यदसाधु मन्यसे तदसाध्वेवास्तु त्वया वृथया

मम तु शापे शापान्ते वा दुःखसुखबोरभावस्ततः प्रसन्नापि
शापान्तं माकार्षीरिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वदिष्टं पूर्वेण भगवतैव प्रारब्धकर्मानुसारिणा दिष्टम्
आदिष्टम् ॥ १७ ॥

सर्वत्र सर्वेषु लोकेषु सर्वदा सर्वेषु भूनेषु पूर्वदिष्टमित्यनु-
पङ्गः ॥ १८ ॥

तमेव भगवन्तं सुखदुःखयोर्हेतुं मन्यमानः आत्मनः परस्य
च तदेतुतां निराकरोति—मैवेति । सुखदुःखयोः आत्मा स्वयं, कर्ता
न स्यात् परोऽन्यस्यापि नैव स्यात् अप्राज्ञस्तु आत्मानं परञ्च
कर्तारं सुखदुःखहेतुं मन्यते प्राज्ञस्तु परमात्मानमेव कर्तारं हेतुं
मन्यत इति भावः—

“सुखं दुःखं भवो भावो मयं चाभयमेव च ।

अहिंसा समता तुष्टिलपो दानं यशोऽयशः ॥

अवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः” ॥

इति श्रीमुखोक्तः ॥ १९ ॥

भ्रातृ प्रविष्टस्येव संसारं पतितस्य पुनः कः शापादिति
वैराग्यार्थमाह—गुणप्रवाह इति । गुणप्रवाहे भगवन्मायागुणप्रवाहे
संसारं ॥ २० ॥

एवमभूते संसारं प्रविष्टस्य जीवस्य जन्मवन्धनोच्चापि भग-
वानेव हेतुरित्याह—एक इति । मायया सत्त्वादिप्रभुगुणया भूतानि
देवतिथ्यर्थादीनि सुखदुःखादिभजनानि सृजति ॥ २१ ॥

सर्वत्र समस्यापि भगवतो विषमसुखदुःखादिदातृत्वे
तत्तत्कर्मैव कारणमित्याह—न तस्येति उक्त्याम् । प्रतीपः प्रति-
कूलः निरञ्जनस्य अञ्जने इत्यञ्जनं प्राज्ञादेर्हृदयसम्बन्धस्तद्-
ग्रहितस्य अत एव तदभिपक्षे सुखे रागो न भवति रागनिमित्तो
रोषः क्रुतो भवति ॥ २२ ॥

तथापि तस्य भगवतः शक्त्या सत्त्वादिप्रभुगुणया यो विसर्गः
सात्त्विकादिलक्षणं कर्म, एषां देवादीनां सुखाद्यर्थं कल्पते समर्थो
भवति तत्तत्कर्मनिमित्तादित्य भगवान् सुखादिकं देवादिभ्यो
ददातीति फलिताऽर्थः ॥ २३ ॥

अथ अतो हेतोः हे मामिनि ! त्वां शापमोक्षाय न प्रार्थये
किन्तु ममोक्तं सार्धं यदसाधु मन्यसे तत् हे सति, क्षम्य-
ताम् इति त्वां प्रसादयामि ॥ २४ ॥

मायाटीका ।

विभक्तुदवाच ॥

हे भविके ! आपकी शाप को अपनी अंजलि से प्रति ग्रहण
करता हूँ । क्योंकि देवताओं ने मनुष्य को जो कुछ कहा वह
उसकी पूर्ण प्रारब्ध है ॥ १७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति प्रसाद्य गिरिशौ चित्रकेतुरन्दिम ! ।

जगाम स्वविमानेन पश्यतोः स्मयतोस्तयोः ॥ २५ ॥

ततस्तु भगवान् रुद्रो रुद्राणीमिदमब्रवीत् ।

देवर्षिदैत्यसिद्धानां पार्षदानां च शृण्वताम् ॥ २६ ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

द्रष्टव्यसि सुश्रोणि ! हरेर्द्रुतकर्मणाः ।

माहात्म्यं भृत्यभृत्यानां निःस्पृहाणां महात्मनाम् ॥ २७ ॥

नारायणपराः सर्वे न कुतश्चन विभ्यति ।

स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः ॥ २८ ॥

देहिनां देहसंयोगाद् द्वन्द्वानीश्वरलीलया ।

सुखं दुःखं मृतिर्जन्म शापोऽनुग्रह एव च ॥ २९ ॥

अन्विकेककृतः पुंसो ह्यर्थभेद इवात्मनि ।

गुणदोषविकल्पश्च भिदेन स्रजिवत्कृतः ॥ ३० ॥

वासुदेव भगवति भक्तिमुद्रहतां नृणाम् ।

ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नेह कश्चित्त्यपाश्रयः ॥ ३१ ॥

नाहं विरिथो न कुमारनारदौ न ब्रह्मपुत्रा मुनयः सुरेशाः ।

विदाम यस्येहितमंशकांशका न तत्स्वरूपं पृथगीशमानिनः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस संसार चक्र में अज्ञान मोहित जंतु भटकता हुआ सदा सब जगै सुख और दुःख भोगता है ॥ २८ ॥

सुख दुःख का कर्ता न आप है न पर है । प्राक् पुरुष परमात्मा ही को कर्ता मानना है ॥ २९ ॥

हमों के प्रवाह बाजे इस संसार में आप और अनुग्रह क्या ? एवं स्वर्ग और नरक तथा सुख और दुःख क्या है ॥ ३० ॥

एक भगवान् अपनी माया से प्राणियों को रूजता है । और इनके बीच मोक्ष और सुख दुःख को भी रूजता है, और आप स्वयं निर्लेप हैं ॥ ३१ ॥

न उस परमात्मा का कोई प्रिय न कोई विरुद्ध, न ज्ञान न संशु न अपनः न पराया क्योंकि वह सर्वत्र सग है और निःसंग है उसका सुख में भी राग नहीं तो फिर देव कहाँ से होगा ॥ ३२ ॥

तथापि उसको मायाशक्ति की रचना जो है वही इन-

जन्तुओं के सुखदुःख, हित अहित, बन्धमोक्ष, इत्यादि रूप-संसार के लिये समर्थ होती है ॥ २३ ॥

हे भागिनि ! (कोपस्वभाववाली) मधु ने आप को शाप छुड़ाने के लिये नहीं प्रसन्न करना है । हे मति मेरे कथन को जो आपने बहुत समझा है, उसकी मात्र क्षमा कीजिये ॥ २४ ॥

श्रीधरस्यामिकृतभावाप्यदीपिका ।

गिरिशौ भनानीश्वरौ प्रसाद्य स्मयतोर्विस्मयज्जुष्योः सतोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

स्वर्गावेषेण तुल्योऽयं प्रयोजनमिति ब्रह्म शीघ्रं वेदां तथा ॥ २८ ॥

तत्र तदुक्तमेव हेतुगाह-भाष्यम् । देहिनां सुख दुःकमित्यादि द्वन्द्वानीश्वरस्य लीलया मायया भवन्ति तेषु च गुणदोष-विकल्पश्चेत्यर्थः ॥ २९ ॥

भीमद्वीराववाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इहां चेष्टां तरङ्गरूपञ्च न विदामः न जानीमः । ईहा च जगद्व्यापाररूपा चेष्टा । अज्ञाने हेतुः, संशयशकाः तदाहिनज्ज्ञानशक्तिलेशयुक्ताः तस्मात्तत्रैव वयमपि पृथगीश्वरा इत्यभिमानयुक्ताः, अनेन अस्मिन् स्वयंश्वरत्वशङ्का निवारिता । ईहिनं न विद्वानित्यनेन कारणात्तरङ्गशङ्कापि, सुप्रसादित्यापारम्य तत्कृतकत्वकथनात् । स्वरूपं न विद्वामेत्यनेन तत्स्वरूपस्यानन्तमहिमशालित्वमपरिच्छिन्नत्वञ्चोक्तं । तत्र विरिञ्चो ब्रह्मा कुमारः सनत्कुमारः ब्रह्मपुत्राः मरीचवाद्यः सुनयः तद्युतिरिक्ता अन्ये सुनयः सुरेशाः इन्द्रादयः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेर्भृत्यभृत्यानां माहात्म्यं देहवियोगलक्षणावस्थाप्राप्तावस्थासखलक्षणा ॥ २७ ॥

अस्यैव नैतादृशमाहात्म्यं किमन्येषामप्यस्नीत्यभिप्रेत्याह—नारायणेति । कुतो न विद्मतीति तत्राह—स्वर्गेति ॥ २८ ॥

ब्रह्मानीत्युक्तविषयं सुखमित्यादि ईश्वरलीलायां देहसंयोगात् ब्रह्मानि भवन्तीति शेषः ॥ २९ ॥

ननु, देहसम्बन्धाद्ब्रह्मादीनि चत्वरस्य भ्रष्टगालाद्याकारेण भेदः किं कुतः ? इति तत्राह—अधियेककृत इति । इहात्मनि जीवे स्वायं भ्रष्टगालोऽयमित्याद्याकारनिमित्तव्यवहारभेदः पुंसोऽपि वहेतुः स्वरूपं च स्वरूपनिवयज्ञानाभावेन कुतो यस्मात्तस्माद्विद्यमनयेपरस्परं किञ्चात्मन्ययं गुणयोस्त्वयं दोषोऽस्तीति विकल्पव्याप्येकेन कृतः कथमिषं स्वप्ने कल्पिता वासनोपादानकृता गजद्विलक्षणा भिद्वेव अनित्यवादेनैतत्साम्यं न तु मिथ्यात्वात् अन्यथायथायोग इति ॥ ३० ॥

तर्हि अस्यानर्थस्य निवृत्तौ किं साधनमिति तत्राह—वासुदेव इति । अन्यः कश्चिद्विशिष्टाश्रयो नास्ति भक्तिज्ञान एवेति शेषः ॥ ३१ ॥

देवदत्तज्ञानवदस्य ज्ञानं न सुसाधनमित्याह—नाहमिति ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दृष्टव्यमिषं भवच्छायेऽपि भयाभावेन तर्कितवत्यासि किम् ॥ २७ ॥

अनिनारागं विनात्यजं हामोपादानद्विरादित्यापवर्गं इव स्वर्गं इव नत्वेऽपि तुल्यमेकमेवार्थं नारायणरूपपुरुषार्थं द्रष्टुमनुभवितुं शीलं येषां ते तुल्यशब्दैकवाचित्वम् “रवाङ्गं नायाः समानपदे” इतिवत् ॥ २८—२९ ॥

अविभेकेत्यस्य टीकार्यां तेषु चेत्यध्याहृतं । इष्टानिष्टेति गुणद्वेष विकल्पस्य व्याख्येयं भिदा यथेत्यत्र भिदाचेति ज्ञेयं कदा राक्षवाच्यकृत इति पाठान्तरम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पृथगीशमानिनश्चेत्तर्हि वयमंशकांशका अपि यस्येदितं स्वरूपञ्च न विदामः किन्तु भक्ताश्चेत्तर्हि सर्वेपि विदुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

स्मयतोः धिस्मयवतोः सतोः ॥ २५ ॥ २६ ॥

हे सुभ्राता ! इति त्वं सौन्दर्यगुणैरेवाधिकमाहात्म्यासि न तु भक्तिज्ञानवैराग्यादिभिरिति परिहासो ध्वनितः । अद्भुतकर्मणा इति, हरेरिदमद्भुतं कर्म मया दृष्टं यत्त्वया द्यापं दापयित्वा तवापकर्षं एव तेन कृतः स्वभक्तस्य प्रेमसत्पादिरासदपि न्यूनतामप्राप्तस्यागणितदेवीशापस्वरूपप्रभावव्यापनया परमोत्कर्ष एव कृतः । महात्मनामिति त्वया कोपभरितयापि दत्तोऽभिशापस्वरूपे यदि स्ववीषदपि दुःखं दातुमपारिष्यत्तदापि ते शापः सफलोऽभविष्यत् इत्यत्र इत्यत्र व्यर्थं पद्यायमभूदित्यतो महत्तमसु प्रेमभक्तेषु त्वयाधारस्य नैवं व्यवहृत्येतिमिति शिष्टा ध्वनिता ॥ २७ ॥

नन्वेवं माहात्म्यवस्त्वे भक्तानां को हेतुस्तत्र नारायणैकनिष्ठत्वमेव नान्य इत्याह—नारायणेति । न केवलमेते चित्रकेतुप्रभृतयः एवमपि तु सर्वे एव स्वर्गेति त्रयाणामेव भक्तिसुखराहित्येनारोचकत्वाविशेषादिति भावः ॥ २८ ॥

नारायणनिष्ठत्वाभावे त्वेवं भवेदित्याह—देहिनामिति । ईश्वरलीलेति तदीक्षयालीलाखण्डलया माययेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तस्मान्मायिकमवास्तवं वस्तु सुखदुःखादिकमप्यिरवाद्यस्त्विव जानीयादित्याह—अविभेकेति । पुंसः स्वप्ने आत्मनि अर्थभेदः स्वीरभोजनपुत्रमरणादिरिव जागरेऽपि गुणदोषविकल्पसुखदुःखादिभेदो दृक्तां ज्ञेयः । तत्र दृष्टान्तः । अजि माळायां भित्ति रज्जुरिवमिति मयोऽयमिति भेद एव वत् यथेत्यर्थः “इष वहेति सादृश्ये” इत्यभिधानात्, अजि तदिति पाठे अजि माळायां तत्त्वतो हेतोर्भेदा भेद इव प्रथमे पाठे भित्तिरिवस्तः द्वितीये भिदा दृष्टान्तः ॥ ३० ॥

तदेवं ज्ञानिनां ब्रह्मेण ज्ञानाङ्गसाधनवस्तुबुद्धिपुष्करा भक्तानाम् ज्ञानवैराग्ययोर्भेदानुभावकत्वात् विनापि ज्ञानाङ्गसाधन तेष्वनुसन्धानमपि न भवतीत्याह—वासुदेव इति । इह संसारे कश्चिदप्यर्थो विशेषस्यापकर्षस्य आश्रयो नास्ति भक्त्यनुसन्धानादेव मायिकवस्तुनामुत्कर्षापकर्षानुसन्धानं नैव जायत इति भक्तानां तत्त्वमवधारयेति भावः ॥ ३१ ॥

अस्मंदादीनामपि तत्त्वं शृण्वेतित्याह—नाहमिति । ईहितमभिप्रायं लीलां वा न विदाम यतः पृथगीशमानिनः ॥ ३२ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गिरिचौ सतीमनौ स्मयतोः भाव्यं प्राप्तयोः सतोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रियः स्वः परोऽपि वा ।
 आत्मत्वात्सर्वभूतानां सर्वभूतप्रियो हरिः ॥ ३३ ॥
 तस्य चायं महाभागश्चित्रकेतुः प्रियोऽनुगः ।
 सर्वत्र समदृक्शान्तो ह्यहं चैवाऽच्युतप्रियः ॥ ३४ ॥
 तस्मान्न विस्मयः कार्यः पुरुषेषु महात्मसु ।
 महापुरुषभक्तेषु शान्तेषु समदर्शिषु ॥ ३५ ॥
 श्रीशुक उवाच ।

इति श्रुत्वा भागवतः शिवस्योमाऽभिभाषितम् ।
 बभूव शान्तधी राजन्देवी विगतविस्मया ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अर्गादिषु आधारत्वेन अन्तःप्रविष्टत्वेन वस्तुतः समर्थो
 भगवान् तद्दर्शिनः ॥ २८ ॥

ईश्वरस्य सर्वेश्वरस्य लीलयया तत्तत्कर्मानुरूपफलदा-
 नुरूपया ॥ २९ ॥

ननु, किं मूलस्तर्हीश्वरनैरपेक्षयेयाई समर्थत्वात्सुखी असौ
 असमर्थत्वात् दुःखीति गुणदोषविकल्प इत्यत्राज्ञानमूल इत्याह-
 आत्मनि अर्थभेद इव आत्मस्थाने स्थूलोद्दृष्टोद्दृष्टमिति अर्थभे-
 दोऽर्थान्तरभूतोऽनात्मा देहो वयाऽविवेककृतः अज्ञाननिरूपितः अथवा
 अनात्मनो देहस्वार्थत्वेन भेदो मतभेदः बाह्यपक्षरूपो विभागोद्भूतः
 पुंसः गुणदोषविकल्पः अविवेककृत एव अहं समर्थत्वेन
 गुणवान्मुखित्वात् असौ असमर्थत्वेन दोषवान् दुःखित्वात् इति
 गुणदोषभेदः सर्वमूलभूतभगवद्वनवबोधकृतः—

“ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोद्दृष्टकलवान् सुखी ।

आदृष्टोऽभिजनानन्दिम कोऽम्बोस्ति सहस्रो मया” इति ॥

‘मायेति शास्त्रोक्त इत्यर्थः दृष्टान्तान्तरम् । अजि मित्तवत्त मायायां संपो-
 वमिति भेद इव च गुणदोषविकल्पोऽविवेककृत एव “इव चक्रेति
 सादृश्ये” इत्यभिधानात् वदऽवयवं सादृश्यवाचकं पृथगेव अतः
 अजि वदित्यर्थमिच्छुकिरयुक्ता ॥ ३० ॥

उक्तप्रकारेण भगवानेव सुखादिप्रदः अतो भगवति भक्ति-
 मुद्रहतां कश्चिन्नगवदितरः अपाभवः सुखादिप्राप्तये सुखादि-
 निराकृतौ विशिष्टबुद्ध्या आभयो नास्ति ॥ ३१ ॥

परंविचित्र श्रीहरेः यथाहमनुगस्तथा चित्रकेतुरपीत्याह-
 नाहमिति त्रिभिः । अक्षकः पुरुषावतारस्तदक्षकाः इदिते अक्षकं
 वेदताचक्षिजतया न विदामः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

माया ईश्वरा ।

श्रीशुक उवाच ॥

हे हरिश्चम ! (शत्रुघ्नो के दमन करने वाले) चित्रकेतु

[७५]

इस प्रकार भवानी और शङ्कर दोनों को प्रसन्न कर,
 मुसकवाते हुए उन दोनों के देखते २ विमान पर बैठ
 कर चलाइया ॥ २५ ॥

तदनन्तर भगवान् श्रीशङ्कर, देव ऋषि दैत्य सिद्ध और
 पार्षदों के सुनते २ धीपावीजी ने ऐसे बोले ॥ २६ ॥

धी रुद्र उवाच ॥

हे सुभोग्य ! (सुन्दरानिन्द्य वाली) अद्भुत कर्मा हरि
 के निष्पृह दासानुदास ऐसे महात्माओं का माहात्म्य तुमने
 देखा ? ॥ २७ ॥

सबही नारायण परायण किसी से भय नहीं करते क्यों-
 कि वे लोग स्वर्ग नरक और अपवर्ग में भी एकाग्र दर्शी
 होते हैं ॥ २८ ॥

जीवों के देह के संयोग होने से ईश्वर की माया से
 सुखदुःख जन्म मरण शाप अनुग्रह रूप देह होते हैं ॥ २९ ॥

घटपटाद्यर्थ भेद के तरह आत्मा में देव अनुष्वादि भेद
 अविवेक कृत हैं गुण दोष विकल्प भी इसी प्रकार माया
 में संपादि भेद के तरह किया गया है ॥ ३० ॥

वासुदेव भगवान् में भक्ति करनेवाले और ज्ञान योग्य
 रूप धीरेबाबे भक्तों को इस संसार में विशेष आभयपूर्ण
 कुछ भी नहीं है ॥ ३१ ॥

श्रीशुक्लामिहकृतमाचार्यदीपिका ।

अत एव हरिरपि सर्वेषां भूतानां प्रियः ॥ ३३ ॥

अहम्बैवाच्युतस्य प्रियः तस्मात्प्रमास्मिन् कोषो नाभूदिति
 नायः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भीमद्वीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्ययं सर्वेश्वरः सर्वकारणभूतः तद्व्यस्य प्राकृतस्येवाश्रिते-
ष्वेव विविच्योक्तविधमाहारात्पादकः किमयं पक्षपातः तत्राह—
न हीनि । अस्य नारायणस्यासीव प्रियादिः कश्चिद्व्यसिन्, तत्र हेतुः,
आत्मत्वात्सर्वभूतानां प्रत्यादिस्तम्बपर्यन्तानां चिद्विदात्मकानां
भूतानामात्मत्वाद्नरात्मत्वात् न ह्यात्मनः एकं शरीरं प्रिय-
मेकमप्रियं भवतीति भावः, यत एवात्मा सर्वभूतानामतस्तेपा-
माश्रयः धारकः अग्नःप्रविश्य भर्तव्यर्थः । सर्वभूताश्रय इत्यनेन
शरीराणां सर्वभूतानाम् आत्मभूतपरमात्मानुवर्तनं युक्तमेवेति
सूचितम्, न हि शरीरमात्मानमनुवृत्त्यावातिष्ठते शरीरस्यात्मानु-
वर्तनस्यभावत्वात्, हरिरित्यनेन स्यानुवर्त्ततिहरत्वं सूचितम्,
एवञ्च ये स्वाभाविकं जीवपरमात्मनोः शरीरात्मभावं जानन्त-
स्तमनुवर्त्तन्ते तेषु नस्यानुग्रहः इतरेषु तदभाव इति तात्पर्यम्
अत एव तस्य वैषम्यमिहापि सूचितं, न ह्यनुवर्त्तिष्वननुग्रहमात्रेण
तस्य वैषम्यं, न ह्याभिताभीष्टप्रदस्य सुरद्रुमस्यानाभिताभीष्टा-
प्रदानमात्रेण तस्य वैषम्यमापादयितुं शक्यम् ॥ ३३ ॥

यत एवायमात्मा भूतानामाभितानामभीष्टार्थदोऽविषमश्चात
एव चित्रकेतुवद्वहमपि तमेवोपासे इत्याह—तस्येति । यथा महाभागः
विवेकी सर्वत्र समदृक् शान्तश्च चित्रकेतुस्तस्य नारायणस्या-
नुगः भृत्यः भक्तः अत एव प्रियः निरतिशयप्रीतिविषयः तथा
अहमप्यच्युतस्य प्रियः तान्निमित्तभोक्तृमाश्च ॥ ३४ ॥

तस्माज्जारायणाप्रियमाहात्म्ये न विस्मयः कार्ये इति वदन्नु-
पसंहरति—तस्मादिति । यस्माज्जारायणास्तज्ज्ञात्वा अस्मदादि-
भ्यो ब्रह्मज्ञानप्रभावाः तस्मान्महापुरुषस्य भगवतः भक्तेषु महा-
त्मसु प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यावमर्शनप्रवण्यचित्संस्वत एव समद-
र्शिषु शान्तेषु विरक्तेषु पुरुषेषु न विस्मयः कार्यः ॥ ३५ ॥

भगवतः शिवस्येष्टम् एवमभिभाषितं वचः श्रुत्वा गौरी
देवी विगतविस्मया विस्मयराहिता शान्तधीः क्रोधराहिता च
बभूव ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मत्वात्स्वामित्वात् न हि सर्वभूतस्वामिनः स्वपरभेदकल्प-
ना गृह्णात इत्यन्तरमाह—सर्वभूतेति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्धनः ।

भक्तमाहात्म्यमेव चित्रकेतुहृष्टान्तेन रूपयति—न ह्यस्येति द्वाभ्याम् ।
प्रियाप्रिययोः स्वपरदोश्च भेदो नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः, आत्म-
त्वादिति, आत्मत्वेन सात्म्यादनपेक्षणीयत्वाच्चेत्यर्थः । आत्मत्वा-
देव हेतोः सर्वभूतानां प्रियः निरुपाधिकप्रीतिविषयः ॥ ३३॥३४ ॥

विरुद्धं । अत एवाग्रे वक्ष्यते । 'इतिहासमिमं पुण्यं चित्र-
केतोर्महार्मणः' इति ॥ ३५-३८ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाधुवर्द्धिनी ।

हरेश्च तत्त्वं शृणु—नहीति । स तु हरिः सर्वभूतानां प्रिय
एव तदपि यत् स केषाञ्चित् प्रियो भवति केषाञ्चिद्व्यस्य
भवति तत्र तारतम्येन मायैव कारणमिति तन्मायायाश्च
तत्त्वं ज्ञापितम् ॥ ३३ ॥

तस्य च तथाभूतस्यापीत्यर्थः प्रियत्वे हेतुः सर्वत्र समदृक्
स्वर्गापवर्गादौ तुल्यार्थदर्शी अत एव शान्तः । उष्णनीचबुद्धि-
रहितः एतादृशगुणकत्वेन तत्प्रियत्वे इष्टान्तं दर्शयति—
अहं ज्ञेयेति, अहञ्च समदृक् शान्तश्च सन्नच्युतस्य प्रियः
अतो ममानासक्तत्वालौकिकलज्जाधनादरत्वाच्च समादौ भवदा-
याबिह्वलमपि न सङ्कोचहेतुरिति भावः । तस्मादच्युतस्या-
श्रयत्वात् ॥ ३४ ॥

पूर्वं भृष्टायेत्यादिना निन्दितं सम्प्रति त्वेतावत् साधुलक्ष-
णमिति स्तुतं तत्त्वञ्च तस्य व्यवहृतासाधुत्वमवलम्ब्योक्तत्वात्
किंत्वस्य चित्रकेतोर्ममं च तत्त्वं शृण्विषयाह—तस्य सर्वत्र सम-
स्यापि ।

"समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति च मां भक्त्या मयि ते तेषु चाऽहम्"

इति तद्वाक्यादेवायमनुगच्छित्रकेतुः प्रियः । ममापि भक्तत्वादहञ्च
प्रियः तस्मादावयोस्सङ्गुपश्याभक्तयोः परस्परसख्येनान्तःक्षेपत्वात्
कठोरोक्त्वादिक्मपि सख्यसुखलोपकमेव, स्वस्तु हृद्येह कोपिभूम् ।
किञ्च सत्यमहमीदृशी एव त्वमस्वात्मानं निष्किञ्चनमेकात्मिक-
भक्तत्वेन सर्वत्र दर्शयसि अथ च रहसि विद्याधरीसहस्रेण
सह रमसे तस्मात्त्वं कपटी महत्त्वात्मानं स्त्रीलाभपट्यमभं दोषं दर्श-
यन्निष्कपट एवास्मि, किञ्च त्वं भक्तिं दर्शयसि विषयमोगं
गोपयसि अहन्तु तद्विपरीत एव वसे इत्यावयोः अन्तरमेते
सङ्गा एव साक्षात्त्वेनाचक्षन्तामित्यादि नमोगोष्ठिरसास्त्रादोप्यद्या-
भविष्यदेव यदि त्वमन्तरा अन्तरायं नाकारिष्य इति त्व-
त्कोपवैरस्यादेव स नाभूदित्युपाजम्भो ध्वनितः । हस्त हस्त
क्षत्रधनुष्यवर्षाक्षिनेष्वधुनेन भक्तिमार्गमाकृतेषु तवैश्वरस्यानादि-
महामक्तस्याप्येतादृशेष्वप्येतावान् भावो नमस्तुभ्यं तदिति विस्म-
यस्यतां तस्यां सत्यमेतावानेव भाव इत्याह—तस्मादिति ॥ ३५ ॥

शान्तधीरिति । स्त्रीयपुंस्वभावस्मृत्यालज्जया पटाञ्जलेन
मुखमाच्छादयामासेति भावः ॥ ३६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अच्युतप्रियोऽहं तस्यानुग एक मयं चित्रकेतुश्च तस्य प्रियोऽ-
नुगः ममास्मिन् क्रोधो नास्ति त्वया तु वाक्याच्छापोनिधौ-
जित इति भावः ॥ ३४ ॥

विशेषतोऽस्मभो वयमुत्तमा इति गर्भः ॥ ३५ ॥

विगतविस्मया विनष्टगर्वा ॥ ३६ ॥

इति भागवतो देव्याः प्रतिशप्तुमलन्तमः ।
 मूढधर्मा सञ्जगृहे शापमेतावत्साधुलक्षणम् ॥ ३७ ॥
 जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ दानवीं योनिमाश्रितः ।
 वृत्र इत्यभिविख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ३८ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 वृत्रस्यासुरजातेश्च कारुण्यं (१) भगवन्मतेः ॥ ३९ ॥
 इतिहासमिमं पुण्यं चित्रकेतोर्महात्मनः ।
 माहात्म्यं विष्णुभक्तानां श्रुत्वा बन्धादिमुच्यते ॥ ४० ॥
 य इमंप्रातरुत्थाय श्रद्धावान् वाग्यतः पठेत् ।
 इतिहासं हरिं स्मृत्वा स याति परमां गतिम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां चित्रकेतूपाख्यानं नाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषा टीका ।

पृथक् ईश्वराभिमानी में ब्रह्मा सनत्कुमार नारद, ब्रह्मा के पुत्र मुनिलोग जिसके अंश के अंश है और जिसकी चेष्टा को और स्वरूप को नहीं जानते हैं ॥ ३२ ॥

न इस परमात्मा का कोई प्रिय न कोई अप्रिय, न कोई अपना न पराया, क्योंकि यह हरि सर्व प्राणिनों का आत्मा है इसलिये सर्वभूतप्रिय है ॥ ३३ ॥

तब हरि का यह महाभाग चित्रकेतु प्रिय अनुसर है । जैसा यह सर्वत्र सम दृष्टि वाला और शान्त हरि प्रिय, है ऐसे में मैं अकथित भगवान का प्रिय हूँ ॥ ३४ ॥

तस्मात् महापुरुष के भक्त शान्त समदर्शी महात्माओं के विषे कुछ विस्मय करने के योग्य नहीं है ॥ ३५ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार भगवान् श्रीशिवजी का भाषण सुनकर श्रीपार्वतीजीने भी शान्तबुद्धि होकर विस्मय का त्याग किया ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रतिशप्तं दानुमलन्तमः समर्थतमोऽपि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

असुरजातेरसुरभावेनोत्पत्तेः भगवति मतेऽथ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एतदेतम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्भरतस्य भाष्ये कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो भागवतचित्रकेतुर्गीर्वाणः प्रतिशप्तुं प्रतिशप्तुं प्रकृतमः समर्थोऽपि तस्याः शापं मूढधर्मा सञ्जगृहे शिरसावाह साधूनां खल्यमेतावदेव हि, अपकर्तुं स्वयंपकर्तुं त्वबुद्धिमेवमेव हि साधूनां लक्ष्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यपृष्टं राजा वृत्रस्यासुरस्य भावस्य " नारायणे श्रीवति कपमासीद्दामतिः " इति तस्योत्तरं सङ्गमयति--जज्ञे इति । योऽयमुक्तविधचित्रकेतुः स एव त्वष्टुः संकल्पादक्षिणाग्नौ जज्ञे जातः स एवासुरीं योनिमासुरं भावमाश्रितः वृत्र इत्यस्मिन् विख्यातः प्रसिद्धः स पूर्वजन्मसिद्धभगवत्प्रसादास्मिन्नपि जन्मनि ज्ञानविज्ञानाभ्यां युक्तः ॥ ३८ ॥

एवं त्वष्टुर्भगवत्प्रसादात्कृतमित्याह--एतदिति । यस्मिन्सुरजातेर्भगवत्प्रसादात् स्मृतेर्भगवतेः कारुण्यं परिपृच्छसि पर्यपृच्छः तस्यासुरमेतत्सर्वं समपद्यं ते तुभ्यं मया आख्यातं कथितम् ॥ ३९ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्य चित्रकेतिहासस्य अथवादिफलमाह—इतिहास-
मिति । महात्मनश्चित्रकेतोः सम्बन्धिनं पुण्यमिममितिहासं वि-
ष्णुमकामां माहात्म्यसूचकं भुत्वा बन्धात्संसारबन्धाद्विमुच्यते
मुक्तो भवेत् ॥ ४० ॥

यः पुमान् प्रातस्तथा च भञ्जावान् वाग्यतः निवमितवाक् हरिं
स्मृत्वा एतमितिहासं पठेत् । स परमां गतिं सर्वोत्कृष्टं भगवत्सा-
युज्यं प्राप्नुयात् अथवापठनाश्रयां शनैः परिमृश्य सकलबोणो मुक्तो
भवेदिति भावः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे बृहस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्भिजयचरितार्थकृतपद्मनाभली ।

अथ प्रसादये न त्वां शापमोक्षयेत्यर्थमनुभूतं सम्भाव्यते
शापोऽभिमत इति कृत्वा, तस्माच्छायाऽप्रसादनम् अनिष्टोपवर्ति-
त्वेन प्राप्नोमिमत इति कृत्वा वा, तदभिभवशकं इति कृत्वेति,
आहोस्वित् प्रतिशापदानसमर्थ इति कृत्वेति, कोऽयमर्थोऽनेनाङ्गी-
कृत इति तत्राह—प्रतिशप्टमिति, मूर्ध्ना सजगृह इत्यनेन
द्वितीयोभिमत इति ज्ञायते प्रभयस्य साधुलक्षणात् अथ
च साधुप्रेक्ष्यतुर्थपक्षस्योपेक्षितत्वेनाङ्गीकारो न भवति “देवा
एव तद्भ्येभ्यः शका मास्त्यत्र संशयः” इति वचनात् अत्र
यः कश्चिद्विशेषोस्तीति मतम्—

“अशका अपि शकानां शकाः शापादिषु स्फुटम् ।

तथाप्यशकैर्भिहिताः शापाद्याः शक्तिमस्तु च ॥

अत्यल्पा अल्पकाशाश्च न सस्यक् प्रभवन्ति च ।

बलेनापोदितुं शक्त्या उत्तमैस्तु न संशयः ॥

उच्येतेषु कृताः शापाः कर्तव्यां ज्ञानपुण्ययोः

निःशेषेण निहन्तारः” इत्यादि ॥ ३७ ॥

कुत्रापि जन्माभूत्तत्राह—जह इति ॥ ३८ ॥

परमप्रमेयमुपसंहरति—एतदिति । वृत्रस्य यत्परितं मां परि-
पृच्छसि किञ्च सर्वमेतत्सर्वं किञ्च तस्यासुरजातेरासुरवंशे
जननस्य यत्कारणं चैतच्च कथितमिति शेषः ॥ ३९ ॥

फलमाह—इतिहासमिति ॥ ४० ॥

भृङ्गकादिबन्धमोक्षोपि बन्धमोक्षः स्वात् न तु संसार-
बन्धमोक्षेण वैकुण्ठलोकप्राप्तिरस्माद्वगतेति शङ्कित्वाकाळविशेष
इतिकर्तव्येन सा स्वादित्याह—य एतदिति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे, बृहस्कन्धे

श्रीमद्भिजयचरितार्थकृतपद्मनाभली

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

असुरजातेः कारणं महदपराधः भगवन्मतेः कारणं महद्-
नुग्रहः ॥ ३९—४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे बृहस्कन्धे

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धस्य

सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

श्रीमद्भिजयचरितार्थकृतसाराधर्शनी ।

चित्रकेतुर्वाचीनत्वादल्पप्रभाव इति माऽवमंस्था इत्याह—
इतीति । देव्याः देव्यै मन्तव्यः अतिसमर्थोपि ॥ ३७ ॥
योनिं जातिम् ॥ ३८—४१ ॥

इति साराधर्शनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाय ।

बृहते सप्तदशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्येवं स भागवतः प्रतिशप्टुं प्रतिशार्प दातुमशक्तोऽ-
तिसमर्थोपि देव्याः शार्प मूर्ध्ना जगृहे एतावदेव साधूनां,
खल्वयम् ॥ ३७ ॥

स एव वृत्र इति विख्यातः जज्ञे जातः ॥ ३८ ॥

वृत्रस्यासुरजातेः असुरभावेनोत्पत्तेः भगवन्मतेः भगवन्लोक-
कारणमित्येतत्सर्वं ते तुभ्यमाख्यातम् ॥ ३९ ॥

उक्तेतिहासअथवादिफलमाह—इतिहासमितिहास्याम् ॥ ४० ॥

एतदिममितिहासं यः प्रातस्तथा च पठेत् हरिं स्मृत्वा परमां
गतिं याति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे बृहस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तदशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषाटीका।

हे राजन् ! वह परम भागवत चित्रकेतु पार्वती के प्रति शाप देने को मभी तरह समर्थ रहा तौमी पार्वतीजी के शाप को शिर से ग्रहण किया इतनाही तौ साधु का लक्ष्य है ॥ ३७ ॥

फिर वही बानवी बानि का आश्रय लेकर त्वष्टा की वृक्षियाग्नि-में वृत्रासुर इस नाम से विख्यात होकर उत्पन्न हुआ तब भी बान विद्यान से संयुक्त ही हुआ ॥ ३८ ॥

जो तुमने हमसे पूछा यह आख्यान हमने सर्व कथन किया जो कि भगवद्भक्त वृत्रासुर का मज्जुर जाति का कारण रहा ॥ ३९ ॥

यह महात्मा चित्रकेतु का पुण्य रूप इतिहास है और विष्णु भक्तों का माहात्म्य है इसको सुनकर मनुष्य संसार के बन्ध से छूट जाता है ॥ ४० ॥

जो इस इतिहास को प्रातःकाळ उठकर भ्रजापूर्वक वाक् संयम करके पठन करे और स्मरण करे वह परमगति को जाता है ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवतमहापुराण षष्ठस्कन्ध सप्तदशमोऽध्यायकी
भाषा टीका समाप्त ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

—*—

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

—○:~:○—

श्रीशुक उवाच ।

पृथ्विस्तु पत्नी सवितुः सावित्री व्याहृती त्रयीम् ।
 अग्निहोत्रं पशुं सोमं चातुर्मास्यं महामखान् ॥ १ ॥
 सिद्धिर्भगस्य भार्याङ्गमहिमानं विभुं प्रभुम् ।
 आशिषं च वरारोहां कन्यां प्रासूत सुव्रताम् ॥ २ ॥
 धातुः कुहूः सिनीवाली राका चानुमतिस्तथा ।
 सायं दर्शमथ प्रातः पूर्णमासमनुक्रमात् ॥ ३ ॥
 अग्नीन्पुगीष्यानाघत्त क्रियायां समनन्तरः ।
 चर्षणी वरुणस्यासीद्यस्यां जातो भृगुः पुनः ॥ ४ ॥
 वाल्मीकिश्च महायोगी वल्मीकादभवत्किञ्च ।
 अग्रस्त्यश्च वसिष्ठश्च मित्रावरुणयो ऋषी ॥ ५ ॥
 रेतः सिपिचतुः कुम्भे उर्यश्या सन्निधौ द्रुतम् ।
 रेवत्यां मित्र उत्सर्गमरिष्टं पिप्पलं व्यधात् ॥ ६ ॥
 पौलोम्यामिन्द्र आधत्त त्रीन्पुत्रानिति नः श्रुतम् ।
 जयन्तमृषभं तात ! तृतीयं मीढुषं प्रभुः ॥ ७ ॥
 उरुक्रमस्य देवस्य मायावामनरूपिणाः ।
 कीर्तौ पत्न्यां बृहच्छ्लोकस्तस्यासन्सौभगादयः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

आदित्यानां चतुर्गस्य त्वष्टृर्नृशप्रसङ्गनः ।
 प्रोक्तमिन्द्रकृतमिष्वरूपवृत्रवधाविकम् ॥ १ ॥
 अर्द्धः पञ्चमादीनां पुत्राणामन्वभक्तिभिः ।
 अष्टादशे दितेर्गर्भे शक्रा मरुतां भिक्षा ॥ २ ॥
 त्वष्टृर्नृशमनुक्रम्य सप्रसङ्गं दत्ताक्रमम् ।
 आदित्यानामथाप्येषां त्रैशानाह मुनीश्वरः ॥ ३ ॥
 वृक्षकन्यान्मयानुकथने आदित्याः द्वादश पुत्राः प्रोक्ताः ।
 “विषखानर्धमा पूषा त्वष्टा च सविता भगः ।
 धाता विधाना वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः” ।
 इति तत्रपद्याध्यायास्तमारभ्य विश्वरूपवृत्रचित्रकतृपावयानैस्त्वष्टुर्व-

शमनुष्यवैपदाजी सविनुर्वैसगाह—पृथ्विस्तु पत्नी । सावित्री-
 मिलादिषु प्रासूतेषु पुररयः नृपङ्गः पशुं पशुयागम् महामखान्
 पञ्च ब्रह्मा ॥ १ ॥ २ ॥

धातुर्भार्या कुहूः सायं पुनं प्रासूत एवं सिनीवाली दशमि-
 त्यनुक्रमात् ॥ ३ ॥

समनन्तरो विधाना क्रियायां भार्यायां पुरीषानग्नीन् पञ्च
 जितान् “पुरीषास्तो अग्नय इने पञ्च वा एतेऽग्नयो यजितयः” इति-
 भुनेः । चर्षणी वरुणस्य भार्यासीत् पूर्वं ब्रह्मणः पुत्रो भृगुर्यस्यां
 पुनर्जातः ॥ ४ ॥

वाल्मीकिर्बृहच्छ्लेषैव पुत्रोऽभवत् पत्नी वरुणस्यासाधारण्यौ
 पुत्रौ तयोत्सर्गादयोपि मित्रस्यासाधारणाः तयोरेव साधारण्यौ
 द्वौ पुत्रावाह अग्रस्त्यश्च वसिष्ठश्च ऋषी मित्रावरुणयोरभ्युत्पत्ता ॥ ५ ॥

श्री. धार्यामिकृतभाषापदीपिका ।

यत उभावापिकुम्भे रेतः सिषिचतुः“सबह जागो सिषिमा
नमोमिः कुम्भेरतुः सिषिचतुः समानम्” इतिश्रुतः द्रुतं एकप्रम ॥
६ ॥७७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशान्दिका ।

एवं दाक्षाययथाः कश्यपस्य भार्याया अश्विर्वंशमुपक्रम्य
विष्वक्कर्ष्यमपूष्णां तत्पुत्राणां वंशमभिधातुं नस्तर्ह्यनैवास्तदनु प्र-
युक्तजामिदितम अथ सवित्राक्षीनां वंशमुपक्रमते मुनिः—पृथिन-
रित्यादिना । सवितुः पत्नी पृथिनः सावित्र्याष्टमिमानिद्वयताः
प्रासूतेत्युत्तरस्यानुषङ्गः पशु पशुयागं तद्विमानिदेवताधि-
शेषमिति एवमुत्तरत्रापि महामखान् पञ्च महायजान् ॥ १ ॥

एवं भगवन् मायां सिद्धिरिति प्रसिद्धा भङ्गादीश्चतुरः पुत्रान् सु-
प्रतां सुगीर्वां वरपेहामयन्तसुखरीमाशीनांभौ कन्याञ्च प्राप्तुम्॥२॥

धातुः पत्यः कुहूपभूतपद्यतः अनुक्रमात् सायादीन्
चतुरः पुमान् ॥ ३ ॥

तथा धातुः समन्तरो विधाता क्रियायां पश्यामग्नीपुरी-
ष्वसंहकानिष्कथिताग्निना धत्त जनयामास ॥ ४ ॥

वरुणस्य स्वर्णलोनि प्रसिद्धा भार्या नाम्नात् भृगुः पृथं
 ब्रह्मणः पुत्रो यस्यां जर्षयणो पुनर्जानः तथा वरुणस्थेष पुत्रो घातमी-
 किर्माद्योगी अदमीकः दमचत एतौ वरुणस्यासाधारण्यो पुत्रौ ॥ ५ ॥

तथा रेवत्यां भार्यायां मित्रस्योन्मर्गादयोऽस्माधारणाः सुताः
उभयोऽस्माधारण्यो सुतौ जगन्मन्त्रिणौ श्रुत्वा, कथमेकैकस्योभय-
सुतश्चम् ? नन्वादरेत इति । कदाचिन्मित्रायकृतौ ऊर्ध्वदया अस्तरमः
सन्निधौ द्रुतं स्खलितं रेतः कुम्भे घटं निषिञ्चतुः सिकवन्तौ
तत्र कुम्भे वसिष्ठगस्त्यौ जातौ इति भावः रेवत्यामित्यर्थं व्या-
ख्यातप्रायं व्यधात् अनयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥

हे तात, प्रभुनिगुहसातः पौलोम्यां शक्यां पत्न्याञ्जयन्तमूर्धनं
तृतीयं शिबुषम् इति श्रीगुह्यान्ततन्त्रादिति नोऽस्माभिः श्रुतम् ॥ ७ ॥

तथाऋकमयः त्रिभिः पादकर्मैः लोकत्रयमाप्नाम्यवतो मायया
 ज्ञात्मीयः ब्रह्मपदं वामतर्कपेयावतीशंख्य कांस्यांख्यायां भार्यायां
 बृहच्छ्लोकः पुत्रा आसीत् तस्य बृहच्छ्लोकश्च सोमपादयः पुत्रा
 आसन् ॥ ८ ॥

भ्रीमतिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मिन्मध्यायं पूर्वोक्तं सृष्टिर्नोक्तं निरूपयति—पृथिविरिति ।
 तथाह्येतत्पूर्वस्मात्कवचिद्येषमाह—सावित्री गायत्र्यभिमानिनीत्यु-
 च्यते। अथैवमनुसंधेयम् ॥ १ ॥ २ ॥

“अग्ने इहं सिनीवाही अग्ने नएकवे कुहू.” धातुः (१) किया
नाम भार्याः साः कुहूसिनीवाल्वाद्याः ताः अथस्त ॥ ३ ॥

समनन्तरो विधाता च क्रियायां भार्यायां पुरीषाभ्यामग्नी-
नाधत्त वरुणनामनः सूर्यस्य वारुणा नाम भार्या पूर्वं ब्रह्मणो
जातत्वात्पुनरित्युक्तम् ॥ ४ ॥

वादमीकिञ्च वरुणधीर्वाह्वरीकादभूत् अह्वाजो वसिष्ठश्च
 पुलस्त्यजोऽगस्त्यश्च द्वौ ऋषी पुनर्मित्रावरुणयोर्जातो ॥ ५ ॥

तथा जनिप्रकारमाह--रेत इति । उच्यते । दशानाम्बुजिधौ
द्रुतं स्कलं रेतसद्वत्स्नरं मित्रावकण्ठौ कर्म सिधिवन्तुः तस्मा-
दुभाभयि कुम्भसम्भवाविति प्रसिद्धिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भूमिर्जायगोस्त्रामिहृतकमसद्भ्यः ।

पृथ्निस्तिष्ठति त्रिकम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अग्नौ नित्यं कम् ॥ ४-१६ ॥

भूमिद्विभूताय चक्रवर्त्तिकृतसारागंधर्शिनी ।

अष्टादशे हतसुता दिनिः कक्षा ग्रतं बधौ ।
 यं तस्मात्कृत्स्नं क्षिप्रं द्रुमांश्चैव मरुद्गणः ॥
 तुर्यस्यादिति पुत्राणां त्वष्टृस्त्वयकीर्तने ।
 प्रमज्जतः समागतां विश्वरूपधादिकां ॥
 क्षिप्रकक्षमिशापातां समाप्यैव कयासुधां ।
 अदितेः पञ्चमाक्षीनां सुतानां वंश उच्यते ॥

पशुं पशुयागं महागन्तान् पञ्चयज्ञान् प्राप्तून्त्युत्तरस्थानुषङ्गः ॥१-३॥

समस्तगतो विधाता क्रियायां भाषायां पुरीष्यात् पुरीष्य-
संज्ञात् अग्नीत् पञ्चाचमीः "पुरीष्याभ्योऽग्रयः" इति श्रुतिः । अयं गौ-
वर्णस्य भाषां आसीत् पुनरिति प्राणमप्युवांश्चि पुनर्वन्द्या
पुत्रोऽभूत् । मृगबाहमीकी वरुणस्यास्ताभारयो पुत्रो ॥ ४ ॥

तथोत्सर्गादयो मित्रस्यासाधारणाः पुत्राः बहवन्ते । भयो-
मित्रावरुणयोः साधारणौ ह्ये पुत्रौ जात—अगस्त्यस्य वसिष्ठ-
श्वेतौ श्रुत्वा मित्रावरुणगौरभमतः ॥ ५ ॥

यतो जेत इत्यादि “कुम्भे रैनः सिषिञ्चतुः समानम्” इति श्रुतः
द्रुतं स्कन्धम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

मायया स्वरूपभक्त्या वामन रूपगतः--

"स्वरूपभूतया निर्यशक्त्या मायाक्यया युतः ।

अतो मायामयं विश्वं प्रवर्तते मनीषिणः ॥

इति माध्वभाष्यप्रमाणितभूतः ॥ ८ ॥

(१) कमलानगविशिष्टभाषाः ।

तत्कर्मगुणवीर्याणि कश्यपस्य महात्मनः ।
 पश्चादक्षयामहेऽदित्यां यथैवावततार ह ॥ ९ ॥
 अथ कश्यपदायादान्दैतेयान्कीर्त्तयामि ते ।
 यत्र भागवतः श्रीमान् प्रह्लादो वल्लिरेव च ॥ १० ॥
 दितेर्द्वावेव दायादौ दैत्यदानववन्दितौ ।
 हिरण्यकशिपुर्नाम हिरण्याक्षश्च कीर्त्तितौ ॥ ११ ॥
 हिरण्यकशिपोर्भार्या कयाधुर्नाम दानवी ।
 जम्भस्य तनया दत्ता सुषुवे चतुरः सुतान् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दक्षकन्यायाः अदित्याः—

“विवर्जानन्द्यमा पूषा स्वष्टाय सविता भगः ।

धाता विधाता वरुणो मित्रः शक्र उरुक्रमः” इति ।

द्वादशमजाः प्रोक्तास्तेषां मध्ये पूषानपत्य इत्युक्तं त्रयाणां
 विवस्वदुर्धमत्वपूण्यां सन्ततपञ्चोक्ताः स्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपो देवैः
 पौरोहित्यं वृत्त इति चोक्तं षष्ठाध्यायात्ते तदनन्तरमेकादशमिर-
 ध्यायेस्वष्टुपुत्रविश्वरूपस्य देवपौरोहित्यप्रसङ्गतो नानाः कथाः
 कथिताः अथ सवित्रादीनामदितिपुत्राणां वंशं दितिसन्ततिश्च
 यथायन् दितिकोपादिन्द्ररक्षणादिन्द्रकोपादिनिपुत्ररक्षणां सर्वरक्षणां
 कर्तुर्भगवतः सर्वजनरक्षणाथमारभ्यतश्च यथैवति—पृथिनस्त्रि-
 त्वायध्यायकथेन । सविनुः पत्नी पृथिनस्तु सावित्र्यादिकन्याः अग्नि-
 होत्रादीन् सुतांश्च प्रासुनेत्युत्तरस्यानुषङ्गः तत्र पशुं पशुयागं
 कामं सोमयागं महामखान् पञ्च यज्ञान् ॥ १ ॥

हे अङ्ग ! भगस्य भार्या सिद्धिः महिमादिपुत्रत्रयम् आशिषं
 कन्यां च प्रासूत ॥ २ ॥

धातुः पत्नी कुहूः सावम् सिमीवाली इत्येव राका प्रातः
 अनुगतिः पूर्वमासञ्जेति अनुक्रमान् प्रासूत ॥ ३ ॥

अमनन्तरो विधाता क्रियायां पत्न्यां पुरीष्यान् अग्नीन् पञ्च
 चित्रीन् आधत्त जनयामास “पुरीष्यासो अग्नय इति पञ्च वा एते
 अग्नयो यद्विद्यतः” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

कश्यपस्य भार्या अर्षणी आसीत् यस्यां भृगुर्ग्रेहजोपि पुनर्जातः
 बालगिकिश्च वरुणस्यैव पुत्रो वरुमीकादभवत् एतौ वरुण-
 स्यातामभ्यां पुत्रौ ॥ ५ ॥

मित्रावरुणयोरसाधारण्यो पुत्रावाह—अगस्त्यश्च वसिष्ठश्चेति
 द्वौ षष्ठौ पुत्रौ पुनर्मित्रावरुणयोरभवताम्, वत्सो मित्रावरुणौ
 उर्यदशः सप्तपौ कुम्भे रेतो धीर्यं द्रुतं स्कन्धं सिचिचतुः ॥ ६ ॥

मित्रस्यासाधारण्यपुत्रानाह—रेवत्यामिति । स्वभावात् जनयामास
 पौत्रोभ्यां पुत्रोभ्यः कन्यायाम् ॥ ७ ॥

मायावामनरूपिणः स्वसङ्कल्पेन वामनरूपिणः कीर्त्तौ बृहच्छ्लो-
 क आसीत् तस्य सौमगादयः आसन् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिण्यीरभयो अयति ।

श्रीशुक उवाच ।

सविता की प्रसी नामक भार्या, सावित्री व्याहृति त्रयी
 अग्नि होत्र पशुयाग सोमयाग चातुर्मास्य और पंच महावहो
 को पैदा करती हुई ॥ १ ॥

भग नामक सूर्य की भार्या ने महिमा विभु ब्रह्म को पैदा
 किया, तथा एक सुमता वरारोहा आशिष नामवाली कन्या
 को पैदा किया ॥ २ ॥

धाता नामक सूर्य की, कुहू सिमीवाली राका और अनु-
 मति इन चारों पत्नियों ने क्रमसे, साथ-साथ दश प्रातः और पूर्व-
 मास इन चारों को उत्पन्न किया ॥ ३ ॥

विधाता ने क्रिया नामक भार्या में पुरीष्य अग्नियों को पैदा
 किया । वरुण की अर्षणी भार्या हुई जिस में फिर से भृगुने
 जन्म लिया ॥ ४ ॥

और दूसरे वरुण के पुत्र वरुमीक से महायोगी
 बालगिकि हुए तथा मित्र और वरुण इन दोनों के साधारण
 पुत्र अगस्त्य और वसिष्ठ हुए ॥ क्योंकि उर्यदश के सप्तपि-
 ण्य में मित्र और वरुण दोनों ने कुम्भ में रेत का लेबन किया
 इसी से दोनों के पुत्र हुए ॥ मित्रने रेवती के बिन्दु उर्यदश
 अरिष्ट पिप्पल इन को उत्पन्न किया ॥ ५ ॥ ६ ॥

इन्द्रने वीक्षोमी में जयन्त ऋषभ और भीमरूप इन तीन
 पुत्रों को उत्पन्न किया ऐसा हमने सुना है ॥ ७ ॥

माया से वामन रूप लेनेवाले उरुक्रमदेवने, कीर्त्ति
 नामक भार्या में बृहच्छ्लोक पुत्र उत्पन्न किया जिस बृहच्छ्लोक
 के सौमगादिक पुत्र हुए ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

पञ्चाहमस्कन्धे ॥ ८ ॥

अथेति कश्यपस्यादितेः पुत्राणां द्वादश्यादित्यानां कन्यासिद्धि-
 कत्वा दितेः पुत्रान्कथयामीत्यर्थः ॥ १० ॥

संहावं प्रागनुक्तावं ह्मावं प्रह्लादमेव च । (१)
 तत्स्वसा सिंहिका नाम राहुं विप्रचितोऽग्रहीत् ॥ १३ ॥
 शिरोऽहरयस्य हरिश्चक्रेण पिवतोऽमृतम् ।
 संहादस्य कृतिर्भार्याऽसूत पञ्चजनं ततः ॥ १४ ॥
 ह्मादस्य धमनिर्भार्याऽसूत वातापिमिल्वलम् ।
 योऽगस्त्याय त्वतिथये पेचे वातापिमिल्वलम् (२) ॥ १५ ॥
 अनुक्तादस्य सूर्यायां बाष्कलो महिषस्तथा ।
 विरोचनस्तु प्राह्लादिर्व्यास्तस्याभवद्बलिः ॥ १६ ॥

भीमशिराकामिकृतभावापदीपिका ।

हिरण्यकशिपुर्हिरण्यबाधेति प्रथमं द्वावेव तौ च कीर्तितौ
 तृतीयस्कन्धे ॥ ११ ॥ १२ ॥

विप्रचितो दानवाङ्गुः सकाशाद्राहुं पुत्रमग्रहीत् ॥ १३ ॥

ततः संहादादसूत ॥ १४ ॥

यो मेघरूपं वातापि पेचे तमिल्वलम् यं पेचे तं च वातापि
 चासूनेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमशिरादवाचावेकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

काश्यपस्य कश्यपपुत्रस्य महारमनः उरुक्रमस्य तानि प्रसि-
 द्धानि कर्माणि पञ्चमेयं लोकत्रययाचकनादीनि गुणाः स्वभक्त-
 विषयकानुग्रहादयः सर्वशक्त्यादयश्च धीर्याणि उरुक्रमगुणैरन्वयेभ्यः
 वत्कर्षो हि धीर्यं तद्रूपाणि धीर्बाणि च पञ्चादष्टमस्कन्धे वक्ष्यामहे
 तथा भविष्यां यथा वेन प्रकारेण अवततारं अवतीर्णवान् तत्र प्रकारं
 तत्रैव वक्ष्यामहे इत्यर्थः ॥ ६ ॥

• एवं साकश्येनादितेर्वैश्वामनुक्रमबाध दितेर्वैश्वामनुक्रमं प्रति-
 जानीते—अथेति । काश्यपादीनां विषयदादीनामादितेयानां
 दावादान् सपियङ्गान् शत्रून्वा दैतेवान् दितेः पुत्रान् ते तुभ्यं
 कीर्तयामि कथयामि तत्रैव भागवतानामभावात् तच्छ्रवणं
 मन्नापेक्षितमिति राक्षोऽभिप्रायमाख्ययाह—यत्रेति । यत्र दितेर्वैश्वे भी-
 मान् भगवता तुभ्यं कथायागुणसंयुक्तः महाभागवतः प्रह्लादः
 बलिश्च वसूवतुः ॥ १० ॥

तर्हि कथयेत्तत्राह—दितेरिति । दितेर्द्वावेव दावावो काश्यपान्
 वेचानां शत्रून् महतामदावाहरवस्य यक्षमाख्ययाह—वेचैर्युक्तं पुत्रौ
 देवैस्तत्पुत्रपौत्रादिभिर्दानवैश्च बन्धितौ बभूवतुः तौ च हिरण्य-
 कशिपुर्हिरण्यबाधेति कीर्तितौ प्रख्यातौ ॥ ११ ॥

६ तत्र हिरण्यकशिपोर्मर्षो जन्मस्य दुहिता दानवी दनुवं-
 शोद्भवा कयापुतिरिति प्रसिद्धा सा कयापुः प्रह्लादादीन् अनुरः
 सुताद्-सुपुत्रे ॥ १२ ॥

प्राक् प्रथमं प्रह्लादं ततः क्रमेणानुक्तावसंहादावान् सुपुत्रे
 इत्यर्थः तत्स्वसा तेषां प्रह्लादादीनां चतुर्थ्यां स्वसा भगिनी सिंहिकेति
 प्रसिद्धा बभूव सा विप्रचितः विप्रचितेर्भर्तुर्दानवास्काशाद्राहुं-
 पुत्रमग्रहीत् सुपुत्र इत्यर्थः ॥ १३ ॥

राहुं विशिनष्टि—शिर इति । यस्य राहोरमुनं पिवतः शिर-
 श्चक्रेण चिच्छेत् संहादस्य हिरण्यकशिपोस्तुतस्य भगिनीम
 भार्यां पञ्चजनाख्यं सुतमसूत सुपुत्रे ॥ १४ ॥

तथा ह्मादस्य भार्या धमनीति प्रसिद्धा वातापिमिल्वलम्
 सूत, इत्यर्थः विशिनष्टि—य इति, अतिप्रये आनिध्यायं निर्मात्र-
 तायातिथये अगस्त्याय इत्यर्थः मेघरूपं वातापि पेचे पपाञ्च
 तमिल्वलमित्यन्वयः । वातापिमिल्वलम् इति प्रथमास्तपाठस्तु
 सुगमः ॥ १५ ॥

तथा अनुक्तादस्य सूर्यायां भार्यायां बाष्कलो महिष इति
 द्वौ पुत्रौ बभूवतुः तथा धुर्यां प्रह्लादस्य भार्यायां विरोचनः
 प्राह्लादिः प्रह्लादस्यापत्यं पुमान् बभूव, तस्य विरोचनस्य पुत्रो बलि-
 रभवत् ॥ १६ ॥

भीमद्विजबध्वजतीर्थकृतपहरतावली ।

महारमनः कश्यपस्य पत्न्यामदित्यां यथाऽसावुरुक्रमोऽवत-
 तार तत्कर्मादीनि पञ्चादष्टमस्कन्धे वक्ष्याम इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

अथ मङ्गलमस्तु ननु, दैत्यवंशवर्धनं किमर्थं क्रियते ? तत्कथ-
 नस्य भयःसाधनत्वानुपयोगित्वादिति तत्राह—यत्रेति । यत्र
 दितिसन्तानं प्रह्लादबलिचरितकीर्तनभवयाऽयां भयःसाधनत्व-
 सम्भवादित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

विप्रचितः विप्रचितेः सकाशाद्राहुं सुतम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
 तस्य विरोचनस्य ॥ १६ ॥

(१) प्रह्लादं प्रागनुक्तावं ह्मावं संहादमेव च । इति पाठान्तरम् वार० । (२) इत्यन्वयः इति पाठान्तरम्—वीर०

बाणज्येष्ठं पुत्रशतमशनायां ततोऽभवत् ।
 तस्यानुभावः सुश्लोक्यः पश्चादेवाभिधास्यते ॥ १७ ॥
 बाण आराध्य गिरिशं लेभे तद्वणमुख्यताम् ।
 यत्पार्श्वे भगवानास्ते ह्ययापि पुरपालकः ॥ १८ ॥
 मरुतश्च दितेः पुत्राश्चत्वारिंशन्नवाधिकाः ।
 त आसन्नप्रजाः सर्वे नीता इन्द्रेण सात्मताम् ॥ १९ ॥

राजोवाच ।

कथं त आसुरं भावमपोह्यौत्पत्तिकं गुरो ! ।
 इन्द्रेण प्रापिताः सात्म्यं किं तत्ताधु कृतं हि तैः ॥ २० ॥
 इमे श्रद्धयते ब्रह्मवृषयो हि मया सह ।
 परिज्ञानाय भगवंस्तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ॥ २१ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी

पञ्चादष्टमस्कन्धे ॥ ८ ॥
 अथेति । कथान्तरारम्भे, दाबादान् पुत्रान् दैतेयान् वित्वां
 जाताम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 विप्रचितो दानवात् पर्युः सकाशात् राहुं पुत्रमग्रहीत्
 प्राप ॥ १३ ॥ १४ ॥
 य इत्यञ्जः भगस्त्याय भगस्त्वं भोजयितुं वातापि मेपरूपं
 पेक्षे ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृततिर्य्यक्तप्रदीपः ।

यथा अयत्तार तत्प्रकारः तस्यावतीर्णस्य कर्मादीनि च
 पञ्चादष्टमस्कन्धे सध्याम हे राजर् ॥ ८ ॥
 यत्र येन अगस्त्यः प्रह्लादो बलिश्च ॥ १० ॥
 कीर्तिं यो वर्धितौ तृतीयस्कन्धे ॥ ११ ॥
 जुंभ्य तनया तेन दत्ता ॥ १२ ॥
 तेषां सखा भगिनी सिद्धिकानाम् प्रसिद्धा सापि विप्र-
 चितो दानवाद्भुः सकाशात् राहुं पुत्रमग्रहीत् ॥ १३ ॥
 यस्य राहोः शिरो हरिश्चिच्छेद संहादस्य भार्या कृतिस्ततः
 संहादापञ्चजनमसूत ॥ १४ ॥
 हादस्य भार्या धमनिर्घातापिमिदं लज्जासूत य इत्यञ्जः
 वातापिभगस्त्यायतिथये पेक्षे पवाच ॥ १५ ॥
 प्राण्डाविः प्रह्लादपुत्रः तस्य विरोचनस्य देव्यां भार्यायां
 बहिरभवत् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

कश्यपके पुत्र भीष्मानजी के गुण कर्म बीयें भागे (अष्टमस्कन्धमें)
 कहेंगे । जैसे अदितिमें प्रकट हुये ॥ ८ ॥
 अब कश्यपके पुत्र दैत्योंको कहता हूँ जिनमें महा भाग-
 वत श्रीप्रह्लाद और बलि हुये ॥ १० ॥
 दैत्य दानवोंसे बन्धित बड़े प्रसिद्ध हरिश्चक्रादिपु और
 हरिश्चक्राच ये दो पुत्र दितिके हुए ॥ ११ ॥
 जम्भकी पुत्री दानवी हरिश्चक्रादिपुकी भार्याने चार
 पुत्र उत्पन्न किये ॥ १२ ॥
 वे चार ये हैं संहाद, अनुहाद, हाद, प्रहाद । और इनकी
 बहिन सिद्धिका ने विप्रचितिसे राहु को पैदा किया । अमृत
 को पान करने हुए जिसको शिरो हरिने चक्रसे काटा ।
 संहादकी कृति नामक भार्याने पतिसे पञ्चजन नामक पुत्रको
 उत्पन्न किया ॥ १३ ॥ १४ ॥
 जिस इत्यञ्जने भगस्वरूप अतिथिके धिये वातापी को
 पकाया उस इत्यञ्ज, और जिसको पकाया उस वातापी को अर्थात्
 इत्यञ्ज और वातापी इन दोनों को हाद की धमनी नामक भार्याने
 उत्पन्न किया ॥ १५ ॥
 अनुहाद की सूर्या भार्याने वाष्पक और महिष इनको
 उत्पन्न किया । प्रह्लादके विरोचन पुत्र हुआ जिस विरोचनकी
 भार्या से बलि उत्पन्न हुआ ॥ १६ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्थदीपका ।

ततो बलेः सकाशादभवत् तस्य बवेरनुभावः सुश्लोक्यः
 पुण्यकीर्त्यहः यद्वा अनुभावेन सन्निः स्तूयत इत्यनुभावः सुश्लोक्यः
 पद्य इति शेषः ॥ १७ ॥

सूत उवाच ।

तद्विष्णुरातस्य स वादरायणिवर्चो निशम्यादृतमल्पमर्थवत् ।
सभाजयन् (१) सन्निभृतेन चेतसा जगाद सत्रायण ! सर्वदर्शनः ॥ २२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हतपुत्रा दितिः शक्रपार्ष्णिप्राहेण विष्णुना ।
मन्युना शोकदीप्तेन ज्वलन्ती पर्यचिन्तयत् ॥ २३ ॥
कदा नु भ्रातृहन्तारमिन्द्रियाराममुल्बणाम् ।
अक्लिन्नहृदयं पापं घातयित्वा क्षये सुखम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

तस्य गणेषु मुख्यतां प्राधान्यम् ॥ १८ ॥
स्वामतां समानरूपताम् ॥ १९ ॥
स्वाम्यं देवत्वं प्रापिताः ॥ २० ॥ २१ ॥
आहतं आदरं अल्पं मिताक्षरं अर्थवत् बहुयुक्तं सत्रमयन-
माधयो यस्य हे सत्रायण शौनक ॥ २२ ॥
शक्रस्य शर्णिप्राहेण पृष्ठतः सहायेन ॥ २३ ॥
भ्रातृहन्तारमिन्द्रं मारयित्वा सुखिनी कदा स्वामिति चिन्त-
यामास दितिः उल्बणं क्रूरं अक्लिन्नहृदयं कठिनाविष्टम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो बभूवः शमनायां भार्यायां वायः उपेष्टा यस्य तत्पुत्राणां
शतमभवत् तस्य महादृष्टव्यं त्वं अनुमानः प्रभातः सुश्लोक्यः अनीच
वर्णनीचः स पप्रक्षेत् सत्रेन ऽहमे वा अमित्राभ्यन्ते कथयिष्यते ॥ १७ ॥
वायस्तु गिरिदं वद्रमाराध्य तत्पुत्रवर्णेन मुख्यतां जगत्
तत्रैव स्वजयत् वायं विशिनीष्ट, यस्य वायस्य पार्श्वे अद्यापि
पुरपाजकः स भगवान् गिरिश आस्ते ॥ १८ ॥
अन्यानपि दितेः पुत्रानाह—मरुतश्चेति । चकारो हिरण्य-
कशिपुहिरण्यवायोस्ममुच्चयाधेः मरुतो मरुताः स्वतर्दिशस-
याधिकाः एकोपञ्चाशत्संख्याकाः दितेः पुत्रा एव ते सर्वे
मरुतः अग्रजाः पुत्राः आसन् ते चेद्रेण स्वामतां समानरूपरं
देवत्वमिति यावत् नीताः प्रापिताः अतो न देवानां दायादा
इति भावः ॥ १९ ॥
यतदेव शुभ्रः पृच्छति राजा—कथमिति ब्राह्मणं । हे गुरो !
मने, ते मरुतः कगमौत्पत्तिकं जन्मसिद्धमासुरम्भानमपोहा स्व-
रूपा इन्द्रेण मारुतं देवत्वं प्रापिताः देवत्वप्राप्तौ तैर्मरुजिः
किं तस्यैव साधु हितं कृतम् ॥ २० ॥

न केवलमिन्द्रमेव शुभ्रपुत्रपि तु हे प्रह्वन्, इमे ऋषयोः
पि परिह्वानाय वेदितुं श्रद्धते अहो कुर्वन्ति. अतो हे भगवन्,
नोऽस्मभ्यं व्याख्यातुं कथयितुमर्हसि ॥ २१ ॥

एवमापृष्टो मुनिः प्रह्वमभिमतवन् यथावदात्मनो इत्याह
सुतः—तदिति । वादरायणस्याप्यं पुमान् । विष्णुरातः श्रीशुकः
अल्पं मिताक्षरमर्थवत्वाद्यर्थं तस्य राक्षसद्वयः आहतं सादरं-
यथा भवति तथा निशङ्क निभृतेन चेतसा पूर्णान्तः करेण तं
राजानं संभाषयन् सम्मानयन् सर्वज्ञो मुनिः हे सत्रायण, सत्रं प्रह्व-
सत्रम् अयनमाभयो यस्यस्य प्रह्वमत्रेण दीक्षित इत्यर्थः तस्य
सम्बोधनं हे शौनक, जगाद् ॥ २२ ॥

तदेवाह—हनपुत्रेति । शक्रपार्ष्णिप्राहेण शक्रमिन्द्रं पार्ष्णि पक्षे
स्त्रीयमेव प्राहिणा गृहीतवता विष्णुना हतो पुत्रो हिरण्यक-
शिपयकाक्षिपू यस्याः सा दितिः अत एव शोकेन दीप्ता या मन्युः
क्रोधस्तेन ज्वलन्ती परितपन्ती पर्यचिन्तयत् परितश्चिन्तामकरोत्
॥ २३ ॥

चिन्तामेव वक्ष्यमिति—कदेति । प्राणोर्द्विग्वयकशिपुहिरण्यवायोः
हन्तारं विष्णुद्वारा हन्तारं, तत्र हेतुः इन्द्रियारामं केवलमेव वि-
कसुग्रासः । उल्बणं क्रूरं अक्लिन्नहृदयम् अनार्द्रचित्तम् अत-
एव पापं पापारम्भं इन्द्रं घातयित्वा कथमहं सुखं यथातथा
क्षये सञ्जातनिद्राभवेयम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भजयजुजतीर्थकृतपद्मनाभषी ।

ततो बभूवस्त्वानुभावः पञ्चादष्टमस्कन्धे अनुभावमिति
पाठेऽभिजात्यते धेदिष्यति व्यास इति शेषः । अयं जग इति
वा ॥ १७ ॥

यस्य वायस्य पार्श्वे ॥ १८ ॥

स्वामतां समानजातितां सादरायम् ॥ १९ ॥

(१) सन्निभृतेनेति पाठांतरम्—विज्ञव० ।

कमिविदुर्भस्मसंज्ञाऽऽसीद्यस्येशाभिहितस्य च ।
 भूतधुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ २५ ॥
 आशासानस्य तस्येदं ध्रुवमुन्नद्धचेतसः ।
 मदशोषक इन्द्रस्य भूयाद्येन सुतो हि मे ॥ २६ ॥
 इति भावेन सा भर्तुराचचाराऽसकृत्प्रियम् ।
 शुश्रूषयाऽनुरागेण प्रभयेण दमेन च ॥ २७ ॥
 भक्त्या परमया राजन् ! मनोऽर्हैर्बल्लुभाषितैः ।
 मनो जग्राह भावज्ञा सुस्मिताऽपाङ्गवीक्षणैः ॥ २८ ॥
 एवं स्त्रिया जडीभूतो विद्वानपि विदग्धया ।
 बाढमित्याह विवशो न तच्चित्रं हि योषिति ॥ २९ ॥
 विलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापतिः ।
 स्त्रियं चक्रे स्वदेहार्धं यया पुंसां मतिर्हता ॥ ३० ॥
 एवं शुश्रूषितस्तात ! भगवान्कश्यपः स्त्रिया ।
 प्रहस्य परमप्रीतो दितिमाहाभिनन्द्य च ॥ ३१ ॥

कश्यप उवाच ।

वरं वरय वामोरु ! प्रीतस्तेऽहमनिन्दिते !
 स्त्रिया भर्तुरि सुप्रीते कः काम इह चागमः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

मारदिये तब शोक से दीप्त हुआ जो क्रोध तिससे जलती हुई इति चिन्ता करने लगी ॥ २३ ॥

किं आहों के मारने वाला विषयी, समाध से कर कठिन हृदय, पापी इन्द्रको मरवाकर, कब सुख से सांभुंगी ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ननु, राजा स्वदेहद्वार्यमग्न्येषां घातं करोत्येव किमत्र चित्रं ? तत्राह-कमीति । ईशः प्रभुरित्यभिहितस्यापि यस्य पूर्वेषां राज्ञां देहस्य मरणानन्तरं त्रिभिर्दिनावस्थितस्य कृमय इति, आदि-भिर्भक्षितस्य तु विद्येति, दग्धस्य मस्मेति संज्ञा आसीत्कृते तस्य देहस्यार्थं यो भूतेऽसौ द्रष्टाति स किं स्वार्थं वेद ? न वेदेव तत्र हेतुः, यतो भूतद्रोहादिरयो भवति ॥ २५ ॥

इदं देहादिकं ध्रुवं नित्यमाशासानस्य सम्बन्धमानस्यात उज्ज-
 मुकृन्मूलं चेतो यस्य तस्येन्द्रस्य यो मदस्तस्य शोषकः पुत्रो
 मे येन जेतना भूयाज्जवेत् ॥ २६ ॥

भर्तुः प्रियाचरणमेवेति भावेन सा भर्तुः प्रियमसकृदाचचार ॥ २७ ॥ २८ ॥

विद्यशः स्त्रीपरतन्त्रस्मद् बाढं तच्च मनोरथं पूराविध्यामीति यदाह तच्च चित्रम् ॥ २९ ॥

तत्र हेतुमाह-विलोक्येति । एकान्तभूतानि निःसङ्गानि मैथुनेन मृष्टिदृश्यार्थं स्वदेहार्धमेव स्त्रियं चक्रे ॥ ३० ॥

एवं स्त्रिया शुश्रूषितः सन् ॥ ३१ ॥

इह चकारात्परत्र च भगमोऽप्राप्यः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, सर्वोऽपि लोकः स्वसुखाय परस्वाहितमाचरति, किम-
 नेनाक्रोधेन ? तत्राह-कमीति । ईश्याभिहितस्य "ईश्वरोहमहं भोगी"
 इत्युक्तरीत्या स्वमेवेशत्वेनाभिहितस्य ईशं मग्नमानस्यापि यस्य
 पुंसः मरणानन्तरं देहस्य दाहमाये कृमिरिति, तत्समवे आदिभि-
 र्भक्षितस्य विद्येति, दग्धस्य तु मस्मेति, संज्ञा आसीत् कृते
 तादृशदेहद्वार्यं भूतधुक् भूतद्विसाकारी स किं स्वार्थं पुरुषार्थं

भूमिज्ञानराश्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वेद न वेदेत्यर्थः । कुतः ? यतो भूतद्रोहाऽतोस्तस्यां ततो निरयो नरक एव अतो भूतभुक् स्वार्थमपि न जानात्येवेति भावः ॥ २५ ॥

इदं शरीरमेवाशासानस्यमात्मानं मन्यमानस्य उच्छिद्यमुच्छि-
द्धं चेतो यस्य तस्येन्द्रस्य यो मदस्तस्य शोषकृत्पुत्रो मम
बेन कारयेन ध्रुवं नूनं भूयात् ॥ २६ ॥

हे राजन्, इत्थं भावेनाभिप्रायेण सा वितिभंशः कश्यपस्य
शुश्रूषादिभिरसकृत्प्रियं हितम् आचचार आचरितवतीत्यर्थः तत्र
शुश्रूषा सेवा परिचर्येति यावत् अनुरागः क्रोधः प्रभयो विनयः दमः
इन्द्रियनिग्रहः ॥ २७ ॥

भावज्ञा दितिवर्णगुभापितैः मधुराजापैः सस्मितैः मन्दहास-
सहितैः अपाङ्गुलीक्षुणैः कश्यपस्य मनो जग्राह स्ववशीकृतवती
बभूव ॥ २८ ॥

कथं जितेन्द्रियस्य तस्य विदुषः स्त्रीवश्यता ? तत्राह—एव-
मिति । विद्वानपि विदग्धया पुरुषवज्जननेपुण्ययुक्तया स्त्रिया ब्रित्या
जडीभूतः मोहं प्रापितः अत एव विनयः परवशः बाढमित्याह
सम्भोगार्थमङ्गीकृतवानित्यर्थः । योषिति स्वयङ्कामयमानायां स्त्रियां
पुरुषस्य तद्बाढमिति वचो न दिष्टं हीति लोकाचरित्रप्रद-
शनम् ॥ २९ ॥

प्रजापतिः कश्यपः आदौ प्रथमं भूतानि स्त्रीपुंसरूपाणि
भूतानि एकान्तभूतानि एकान्तरूपाणि । एकान्तान्येकदेश
इवाविभागेन स्वयमाख्यानि एकान्तभूतानि निष्ठाक्य
परस्परमेकशरीरवन्मिलितानि मयस्तीत्याद्योच्येत्यर्थः स्वयमपि
स्त्रियं स्वदेहस्याजंम् अर्द्धाणाञ्चक्रे मिथुनाभूतो बभूवेत्यर्थः एवं
करणे हेतुं यदन्तु सामान्यतः स्त्रियं मिथुनाष्टि—यया स्त्रिया पुंसां
मतिर्हेता भवतीति लोकाचरितुक्तिः ॥ ३० ॥

भगवान् कश्यपः स्त्रिया ब्रित्या एवं सम्भोगेन शुश्रूषितः
परिचरितः अत एव नितरां प्रीतः अभिनन्द्य तस्याः सम्भोग-
कोशलमभिनन्द्य प्रहस्य वितिप्रति इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ३१ ॥

तदेवाह—वरमिति । हे रामो ! हे अनिन्दिते ! वरमभीष्टं
वरय कामयस्व मनोरं स्त्रियाः नितरां प्रीते सति इह लोके
चकारान्तरं च लोके अतोऽप्यः कामः को वा ? न कोऽप्य-
स्तीत्यर्थः स्त्रियाऽप्यः इति वान्वयः ॥ ३२ ॥

भूमिज्ञानराश्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वाशब्दाऽत्र शब्दार्थः ईशाभिहितस्य ईशोऽहं राजाहमित्यादि-
शब्दनाच्ययार्थस्य देहस्य ते मर हात्तरकात्रे कुमिविद्धमस्मसंज्ञा
मवेच्छिरकावस्थाने कुमि रेति ईशा, आदिभिर्भक्षिते विदग्धया,
बन्दिहाहं मरमसंज्ञाः तत्कृतं तस्य देहस्यार्थं भूतभुक् सर्वप्राणि-
हितकृः स्वार्थं स्वप्रयोजनं किं वेद ? न किमपि वेदेत्यन्वयः । यः
स्वार्थं कुर्वते स वेद किं ? जानवान् किं न भवतीत्यर्थः इति वा ।
कुत इति तत्राह—निरप इति । निर्गतम् अयमिष्टप्रदं देवं यस्मात्

स तथा तादृशो भवतीति यतस्तस्माद्यतः स्वकपाङ्गमाह्रा भूत-
द्रोहाह्रा ॥ २५ ॥

इदं जगत् ध्रुवमित्याशासानस्य वाञ्छितः उद्धतबुद्धेरिन्द्रस्य
मदशोषणं येन सुतेन स्यात् स सुतो मे स्यात् ॥ २६ ॥

इतिभावेनाभिप्रायेण ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

जगदादौ प्रजापतिर्ब्रह्मा भूतान्येकान्तभूतानि परस्परस्नेहरेहि-
तानि केवलं मृत्युभूतानि विष्ठाक्य मिथःस्नेहबन्धार्थं स्वशरीराणां
स्त्रियं चक्रे ससर्जैत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मनोरं स्त्रीणामर्थं सुप्रीते सति किं कामः पुरुषार्थोऽगमः
प्राप्तुमशक्य इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

भूमिज्ञानराश्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आशामानस्येति येन भवेत् तत्तु भर्तृमित्राचरणमेवेति भावे-
नेत्यर्थः ॥ २९—४४ ॥

भूमिज्ञानराश्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ईशाभिहितस्य ईशो राजेत्यभिहितस्यापि देहस्य मरणान-
न्तरं द्वित्रिदिनावस्थितस्ते कृत्य इति, आदिभिर्भक्षितस्ते विष्टेति,
पुत्रादिभिर्दग्धस्ते मस्मेति, संज्ञा आसीत् । पूर्वपूर्वभूतपाप्मापि
तथा दृष्टत्वादिति भूतनिर्देशः तस्य देहस्य कृते यो भूतेभ्यो
द्रष्टाति स किं स्वार्थं वेद ? नैव वेद. यतः स्वस्यैव निरयो भवति
तस्मादिन्द्र एव विवेकशून्य इति वक्ष्यति. अथ च स्वयमेव
विवेक शून्या. यत इन्द्रजिघांसुः स्वयमपीन्द्रमेव भूतद्रुहं
स्वयमङ्कितदृष्टयापीन्द्रमेवाङ्कितदृष्टयं स्वयं स्वार्थानभिज्ञापि इन्द्र-
मेव स्वार्थानभिज्ञं मन्यत इत्यतो विवेकोप्यधिवेकिनामविवेक-
मेव दृढयतीति दर्शितम् ॥ २५ ॥

येमेव तेन बुद्ध्याष्टेन हेतुनैव तस्य मदशोषकः सुतो मे भूयादिति
प्रार्थनेत्यर्थः । तस्य कथंभूतस्य इदं देहादिकं ध्रुवं नित्यं
आशासानस्य मन्यमानस्य उच्छिद्धस्वज्वेतसः भर्तृरिति तुष्यति
स्त्रीणां मनोरथः मिश्रयति । तस्मादहं परिचर्यया पतिं तोष-
यामीति भावेन ॥ २६ ॥ २८ ॥

बाढं तव मनोरथं पूरयिष्यामीति यदाह तत्र चित्रम् ॥ २९ ॥

एकान्तभूतानि निस्वङ्गानि मतिर्हेता अत एव संसारप्रवा-
होऽविच्छिन्नोऽयदिति भावः ॥ ३० ॥

अगमः अप्राप्यः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भूमिज्ञानराश्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, स्वदेहस्यार्थं राजाम्बघातं करोत्येवेत्यं आह—कुमीति ।
पूर्वेषां राजाभीष्टाभिहितस्य ईशः समर्थः इत्येवं प्रोक्तस्यापि

पतिरेव हि नारीणां दैवतं परमं स्मृतम् ।

मानसः सर्वभूतानां वासुदेवः श्रियः पतिः ॥ ३३ ॥

स एव देवतास्त्रिभिर्नामरूपविकल्पितैः ।

इज्यते भगवान्पुम्भिः स्त्रीभिश्च पतिरूपधृक् ॥ ३४ ॥

तस्मात्पतिव्रता नार्यः श्रेयस्कामाः सुमध्यमे !

यजन्तेऽनन्यभावेन पतिमात्मानमीश्वरम् ॥ ३५ ॥

सोऽहं त्वयाऽर्चितो भद्रे ! ईदृग्भावेन भक्तितः ।

तत्ते सम्पादये काममसतीनां सुदुर्लभम् ॥ ३६ ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

देहस्य मरणानन्तरं द्वित्रिदिनावस्थितस्य कृमय इति, श्वादिभिर्-
भक्षितस्य विडिति, दग्धस्य भस्मेति च, संज्ञा आसीत्। तत्कृतं
तदर्थं यो भूतेभ्यो द्रुहति स किं स्वार्थं वेद? नैव वेदेत्यर्थः ।
अपि तु यतो भूतद्रोहाक्षिरयो भवति ॥ २५ ॥

इदं देहादिकं ध्रुवं नित्यमाशासानस्य मन्यमानस्य उग्रज-
मुच्छृङ्खलं चतो यस्य तस्येन्द्रस्य मदशोषको गर्वधनो येनो-
पायन मे मम सुतो भूयाशङ्करं भजनं कारिष्यामीति शेषः ॥ २६ ॥

इति भावेन इत्यादिप्रायेण सा मनुः शुभ्रपादिनाऽपकृतं
प्रियमाचचार ॥ २७ ॥

मावज्ञा अभिप्रायज्ञा ॥ २८ ॥

विश्वध्वर्षा मनुमैत्रेयप्रहस्यो निपुणया एव भजनेन विद्वानपि
जडीकृते मोहितः अत एव विवशः स्त्रीपरतन्त्रः बाढमित्याह,
त्वत्कामं सम्पादये इति स्त्रीकृतवचनित्यर्थः । तस्माच्चरितैः पुरुष-
विमोहनं योषिति चित्रमदभुतं न भवति ॥ २९ ॥

एवंविधा स्त्री प्रजापतिनैव सृष्टेत्याह—विलोकयेति । प्रजा-
पतिप्रज्ञा आदौ एकान्तभूतानि निःसङ्गानि विद्वोक्य स्वदेवार्जु-
नस्य चक्रे यथा पुंसां मतिर्हता दारापत्यगृहाद्याभिर्गोषिष्टा
कृता ॥ ३० ॥

बाढमित्याहविषय इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—एवमित्या-
दिना । भगवान् बहुज्ञोऽपि स्त्रिया एवं कपटेन शुभ्रपतः सन्
प्रहस्य परमप्रीतः दितिमभिनन्द्याह ॥ ३१ ॥

हे वामोरु ! मनोहरोरु, हे अनिदिते ! वरं वरय भर्तुरि प्रीते इष्ट
चात्पर्यं च कः कामः मनोरथः भगमोऽप्राप्यः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

जिस शरीर की राजा संज्ञा है अन्त में वही कृमि निष्टा
और मरुत संज्ञा बाधा होता है उस शरीर के लिये प्राणियों

से द्रोह करने वाला पुरुष क्या अपने स्वार्थ स्वार्थ को
जानता है? नहीं, क्योंकि उससे मरक होता है ॥ २५ ॥

देहादि को नित्य मानने वाले, और स्वतंत्र स्थित वाले,
उस इन्द्र के मद का नाशक पुत्र जिस प्रकार हो इस अभि-
प्राय से वह अदिति से वा अनुराग नञ्जना आदि से अपने पति
भी कश्यपजी का सदा प्रिय करने लगी ॥ २६ ॥ २७ ॥

हेराजन्! कश्यप के अभिप्राय को जानने वाली दिति ने
परम भक्ति और मनोहर प्रिय वचन, तथा सहास कटाक्ष
पूर्वक देखना, इन से पति के मनको वश कर लिया ॥ २८ ॥

इस प्रकार विद्वान भी भीकश्यपजी चतुर स्त्री के जडकी
तरह वश होकर उसकी प्रार्थना को स्वीकार करते हुए। वह
स्वीकार करना स्त्री के वश होकर कुछ भाव्य नहीं ॥ २९ ॥

क्योंकि सृष्टि के पूर्व में प्रधाने लोगों को संसार से
विमुक्त देखकर अपने देह के अज्ञ भाग को स्त्री कर दिया
जितसे पुण्य की मति हरा गई ॥ ३० ॥

हे तात (प्रिय) भी भगवान् कश्यपजी ऐसे दिति की
शुभ्रपा से परम प्रसन्न हुए। और इसकर दिति की स्तुति
करके योजे ॥ ३१ ॥

कश्यप उवाच ॥

हे अनिन्दिते ! (निन्दा के अयोग्य) हे वामोरु ! (सुन्दर
ऊरु वाली) हम तुम पर प्रसन्न हुं तुम वर मांगो क्योंकि
रामाजी के प्रसन्न होने पर ऐसा कीर्तन मनोरथ है कि जो
सिद्ध न हो ॥ ३२ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाषाटीका ।

मनु, परमेश्वर सुप्रीते सर्वकामप्राप्तिरिति प्रसिद्धं तथाह—
पतिरेवेति । मनु, मनसि स्थितः श्रीवासुदेव एव सर्वमीश्वरः परं
दैवतमिति प्रसिद्धं सत्यं स एव आधिकारेण कपटेनैवः पूज्यत
इत्याह—मानस इति साधनं ॥ ३३ ॥

दितिरुवाच ।

वरदो यदि मे ब्रह्मन् ! पुत्रमिन्द्रहणं वृणो ।
 अमृत्युं मृतपुत्राहं येन मे धातितौ सुतौ ॥ ३७ ॥
 निशम्य तद्वचो विप्रो विमनाः पर्यतप्यत ।
 अहो अधर्मः सुमहानद्य मे समुपस्थितः ॥ ३८ ॥
 अहो अयेन्द्रियारामो योषिन्मयेह मायया ।
 गृहीतचेताः कृपणः पतिष्ये नरके ध्रुवम् ॥ ३९ ॥
 कोऽतिक्रमोनुवर्त्तन्त्याः स्वभावमिहयोषितः ।
 धिङ्मां बतानुधुं स्वार्थे यदहन्त्वजितेन्द्रियः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

देवतालिङ्गैर्मूर्तिभिरुपलक्षितः ताभ्येषाह—नाम इन्द्रादि, कथं यज्ञहस्तस्त्वादि, ताभ्यां विविधकल्पितैः ॥ ३४—३६ ॥

इन्द्रहणं इन्द्रहन्तारम् अमृत्युं मृत्युशून्यं येनेन्द्रेण यिष्णुना सहायेन धातितौ ॥ ३७—३९ ॥

स्वभावमनुवर्त्तमानाया योषितः कोऽतिक्रमोऽपराधः ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, कर्मवश्ये इतीश्वरे भर्त्सरि प्रीते सति कथं सर्वत्र सर्वकामसौख्यम् ? तत्राह—पतिरिति । नारीणां पतिरेव हि सर्वोत्कृष्टं देवतम् अतः परमदेवप्रीयानेन सर्वकामसौख्यमिति भावः । ननु, “तं देवतानां परमञ्च देवतम्” इति श्रुत्युक्तरीत्या भियःपतिर्हि परमं देवतं, न भर्ता, तत्राह—मानस इति, यः सर्वभूतानां मानसः मनसःसाक्षा वासुदेवः सर्वान्तरात्मा भियः पतिः ॥ ३३ ॥

स एव भगवान्नामरूपाभ्यां विकल्पितैः विभिन्नेर्देवतालिङ्गैः अग्नौद्रादिदेवताकल्पैः शरीरैरुज्यते इदं दृष्टान्तार्थं “तदेवाग्निस्तद्वायुस्तस्यूर्यः” इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या पुंमिषंष्टुभिर्गन्धादिशरीरैर्द्रोणभूतैर्यथा तदन्तरात्मा भगवानुज्यते यागादिभिराराध्यते तथा स्त्रीमित्ये पतिरुपपन्नः पतिशरीरकः परमात्मैव नानोपचारैस्तोष्यत इत्यर्थः भगवति नुष्टे सति सर्वे कामाः सुखभाः इति भावः ॥ ३४ ॥

यत एव तस्मात् हे सुमध्यमे ! भयस्कामाः पतिव्रता नाभ्यः अनन्यभावेन अनन्याहोपत्वेन ईश्वरात्मकं पतिमनाराधयन्ति ॥ ३५ ॥

हे भद्रे ! यतोऽहनीहशभावेन अनन्यभावेन भक्तिनञ्च त्वया अर्चितः तत्तस्मात् तव काममिष्टं सम्पादये सिद्धवत्करोमि कथं भूतमसतीनामपतिव्रतानां सुतरां दुर्लभं लघुमशक्यम् ॥ ३६ ॥

एवं वराय चोदिता दितिराह—वरद इति । हे ब्रह्मन् !

मम यदि त्वं वरदः वरं दद्यास्तर्ह्यमर्थेदेवैः इत्यौ पुत्रौ यस्याः सा अहम् इन्द्रस्य हन्तारं पुत्रं वृणो येनेन्द्रेण प्रबोजकेन भगवता मयोज्यकर्त्रा मे सुतौ हिरण्यवाक्षिहिरण्यकशिपू धातितौ मारितौ ॥ ३७ ॥

एवं तस्याः दितेः वचो निशम्य विप्रः कश्यपः विमनाः स्निग्धं पर्यतप्यत परितापश्चकार, तमेव परितापप्रकारमाह—अहो इति अद्य महानधर्मो मम प्राप्तः अहो इति खेदे ॥ ३८ ॥

अहो अस्मादधर्मादहं नरके ध्रुवं नूनं पतिष्ये कथम्भू इन्द्रियारामः अत एव योषिद्रूपया भगवन्मायया गृहीतं चे यस्य स अत एव कृपणः शूनः ॥ ३९ ॥

स्वभावं स्त्रीस्वभावमनुवर्त्तमानायाः योषितः कोऽतिक्रमः कश्चिदपि, अपि तु मामेव स्वार्थमप्यजानन्तं भिक्षुं ब्रह्मेव स्वमप्यजानन्निष्ठ इत्यर्थः । कुतः ? यद्यस्मादहं लालितानीन्द्रिया येन तादृशः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु “तदेतत्प्रेत्य” इति भूतेरविगतेन सर्वजनस्य परमेष्ठे श्रीधर इति, यतः कथं पतिरेव नारीणामिष्टदेवतेति विद्ये कथं ? इति तत्राह—मानस इति । वासुदेवः मानसः सर्वभूमानसो मनसि स्थितस्सन् मनसा पूज्यः, को वासुदेवः ! तत्राह—भिय इति ॥ ३३ ॥

एतदेव विशदयति—स इति । वासुदेव एव नामकं विविधत्वेन कल्पितैर्देवतालिङ्गैः देवताभिन्नैः विद्येपतः सा तत्त्वेन स्त्रीभिः पुंमिष्येज्यते तत्र स्त्रीभिः पतिसहितत्वेन तदर्थं पतिरुपभृगिति, पुरुषैस्तु देवतालिङ्गनामरूपत्वेनेति, लक्ष्यं विमह्योच्यते ॥ ३४ ॥

यस्मात्पतावाहित ईशस्तस्मात्पतिपूजनं भगवानेष स्यादित्युपसंहरति—तस्मादिति । पति पतिस्त्वम् ॥ ३५ ॥

शरत्पद्मोत्सवं वक्रं वक्षश्च श्रवणामृतम् ।

हृदयं क्षुरधारामं स्त्रीणां को वेद वेष्टितम् ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपदरत्नावली ।

ईश्वराद्येन पतिव्रतः परमात्मा मह्यं प्रसीदस्विति बुद्ध्या ॥ ३६ ॥

अमृतपुमनीश्वरम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अमाचं गुप्तबोधेभाषमनुवर्तमानाया अतिक्रमोऽप्यायः अमाचं
सौख्यीत्यमनुवर्तमाना इति वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतसाराचर्यदीप्ति ।

पतिः अमृतम् जीव एव स कथं परं देवतमीश्वरः स्या-
त्तत्राह—मानसः मनसश्चित्तस्याधिष्ठाता यो वासुदेवः स एव
भगवान् देवतानां चित्तेऽभिहितोऽव्यक्ते कीदृशीनांम इन्द्रादि, रूपं
वज्रहस्तत्वादि, ताड्यां विविधं कल्पितैः इन्द्राय खाद्या अग्नये
खाद्या इत्यादिभिर्नामरूपमेवेन पुत्रिभिः कर्मिणोऽभंगवानेव इत्यते
वधा, तथा स्त्रीभिः पतिकपेक्षेत्यर्थः ॥ ३४-३६ ॥

इन्द्रहस्तं इन्द्रहस्तारं हस्तेर्गन्तव्यत्वात् पक्षे इन्द्रानुगम्य अमृतं
सर्वैरव्यक्तं पक्षे देवत्वाद्भगवत्त्वं ऊनपञ्चाशद्विरेक एव देवो
मातुल इत्येकवचनम्, विमना इति द्वितेरीदितोऽर्थस्तु इन्द्रभगवत्त्वं
विना न सम्भवति इति भावः ॥ ३७-३९ ॥

अतिक्रमोऽपराधः क्रौर्यं हि स्त्रीजातेः अमाच एव तमनु-
वर्तमानाः अनुवर्तमानायाः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनु, जीवे पञ्चादिके प्रीते कुतो मनोरथसिद्धि-
रित्यत्राह—वासुदेवः भिन्नः पतिः स्त्रीणां पतिरेव वासु-
देव इत्यत्राह—पतिर्मनोरथप्रदो भवतीत्यर्थः । किञ्च सर्वभू-
तानां मानसं हृदयान्तः परमं देवतं स्मृतम् “ईश्वरः सर्वभूतानां
हृदेऽर्जुन ! तिष्ठति” इति स्मृत्या वर्धितं तद्वद्वया पूजितानि
कर्माणि भूतान्यापि मनोरथप्रदानि भवन्ति न पतिरेवेक
इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अत एव पुत्रिर्वाञ्छिकैः स एव वासुदेवः सर्वहृत्प्रविष्टः
देवताचित्तैः इन्द्रादिवैभूतिभिरधिष्ठानभूतैर्निमित्तैः नाम्नेन्द्रा-
दिना कपेक्ष वज्रहस्तत्वादिना विकल्पितैर्विशेषतया समर्थितैः
रुच्यते तथा स्त्रीभिश्च पतिकपेक्ष पतिकपेक्ष भूष्योति अन्तर्दा-
मिकपेक्ष प्रगल्भते इति पतिकपेक्ष ॥ ३४ ॥

वस्त्रादेर्यं तस्मात् पतिव्रताः ईश्वरं सर्वनिवृत्तारम् आत्मानं
चोत्सवार्थं वासुदेवं पतिं पञ्चमिहं वदन्ते ॥ ३५ ॥

कामं वाञ्छितार्थम् ॥ ३६ ॥

[७६]

यदि वरहस्तर्हि इन्द्रहस्तारं पुत्रं दृष्टो ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अपेक्षानीमिन्द्रधारामोऽहं भूवं निश्चितं नरके पतिप्ये वतः
बोधिन्मया मायया गृहीतं चेतो यस्य सः क्षपुत्रनाशो तथा
प्रवर्तिताः इति यावत् ॥ ३९ ॥

अमाचमनुवर्तिन्वाः बोधितः अतिक्रमः अपराधः कः ? न
कोऽपि, यतोऽहमविजितेन्द्रियः अतः स्वार्थेऽपुत्रं मां भिक् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

पति ही स्त्रियों का परम देवत प्रसिद्ध है सम्पूर्ण प्राणियों
के हृदय में रहने वाले श्री पति वासुदेव ही परम देवत
प्रसिद्ध है ॥ वही वासुदेव भगवान् नाना प्रकार के नाम
रूपादि से विकल्पित अनेक देवादि मूर्तियों से उपासित
होकर पुरुषों से पूजित होते हैं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

हे सुमध्य मे ! इसीसे कल्याण की इच्छा वाली पतिव्रता
स्त्रियें अनन्य भावसे पति रूप परमात्मा का स्तुति करती हैं ॥ ३५ ॥

हे भद्र ! ऐसी भक्ति से जो तुमने हमारा पूजन किया
इसी से अवसति स्त्रियों को दुर्लभ श्री तुमारे मनोरथ को
हम पूरा करेंगे ॥ ३६ ॥

द्वितीयः ॥

हे भद्र ! आप यदि मुझे वर देने को प्रसन्न हो और
जिस इन्द्र ने विष्णु के द्वारा मेरे पुत्रों को मरवाया है उस
इन्द्र के मारने वाले और मृत्यु रहित पुत्र को आप से नष्ट
पुत्र वाली में मांगती हूँ ॥ ३७ ॥

कहवपत्नी श्री द्विती का वचन सुनकर बड़े उदास हो-
कर ताप को प्राप्त हुये । और बोले कि महो आज मुझे
बड़ा आश्चर्य प्राप्त हुआ ॥ ३८ ॥

महो इन्द्रधारामी हीन में स्त्रीमयी माया के बध होकर
मय निश्चय नरक में पहुँचा ॥ ३९ ॥

अपने अमाच में बधने वाली स्त्री का यह कथा श्रोण है
क्योंकि मैंही अजितेन्द्रिय हूँ अपने स्वार्थ न जानने वाला ऐसे
मुक्तको भिन्नार है ॥ ४० ॥

श्रीधरकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अमाचमेवाह—आश्वास । शरत्पद्मस्योत्सवो बिकाको अस्मिन्
अवश्ये भूती तथोरमृतं क्षुरधारोपमश्चितम् ॥ ४१ ॥

न हि कश्चित्प्रियः स्त्रीणामञ्जसा स्वासशिवात्मनाम् ।
 पतिं पुत्रं भ्रातरं वा ग्रन्थये धातयन्ति च ॥ ४२ ॥
 प्रतिश्रुतं ददामीति वचस्तन्न मृषा भवेत् ।
 वधं नार्हति चेन्द्रोऽपि तत्रेदमुपकल्पते ॥ ४३ ॥
 इति सञ्चिन्त्य भगवान्मारीचः कुरुनन्दन ! ।
 उवाच किञ्चित्कुपित आत्मानं च विगर्हयन् ॥ ४४ ॥

कश्यप उवाच ।

पुत्रस्ते भविता भद्रे ! इन्द्रहा देवबान्धवः ।
 संवत्सरं व्रतमिदं यद्यज्ञो धारयिष्यसि ॥ ४५ ॥

दितिरुवाच ।

धारयिष्ये व्रतं ब्रह्मन् ! बूहि कार्याणि यानि मे ।
 यानि चेह निषिद्धानि न व्रतं गन्ति यानि तु ॥ ४६ ॥

कश्यप उवाच ।

न हिंस्याद्भूतजातानि न शपेन्नानृतं वदेत् ।
 न च्छिन्यान्नखरोमाणि न स्पृशेद्यदमङ्गलम् ॥ ४७ ॥
 नाप्सु स्नायान्न कुप्येत न संभाषेत दुर्जनैः ।
 न वसीताधौतवासः स्रजं च विधृतां क्वचित् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्वाशिवात्मनां स्वार्थकामनयात्मवशेष्टत्वेन प्रतीयमानानाम् ॥ ४२ ॥
 तत्रेदमुपकल्पते योर्वधं भवति, अयं भावः । येषां व्रतं
 तावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्वाः शुद्धचित्तायाः इन्द्रं प्रति कोभो
 निर्वर्तिष्यते पुत्रस्त्वमसौ भविष्यति दीर्घकालत्वं च व्रतस्य कथं-
 चिद्वैगुण्ये सतीन्द्रस्य वधोऽपि न भविष्यतीति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 हे भद्रे ! अज्ञः यथावद्यदिधारयिष्यसि तर्हिन्द्रहा भवि-
 ष्यति ! वैगुण्ये तु देवबान्धवो भविष्यति येषां व्रतस्य कथं
 चिद्वैगुण्येऽपि सति सर्वथा नैकत्वाभावात् ॥ ४५ ॥
 कार्यः गयाद्यपकानि व्रतं यानि न गन्ति अवश्यकानि न च
 निषिद्धानि किन्त्वश्यनुज्ञातानि तानि सर्वाण्यपि बूहि ॥ ४६ ॥
 तत्रैकश्चिन्त्येवमनाह—न हिंस्यादिति पञ्चाशिः । न शपेन्नाक्रो-
 शेत् यदमङ्गलं कपालास्थ्यादिकं तत्र स्पृशेत् ॥ ४७ ॥
 नाप्सु प्रविश्य स्नायात् पूर्वविधृतां स्रजं पुनर्न धारयेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्रीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्त्रीणां स्वभावं प्रकाशयन्परितोषते—कारदिति । अहो स्त्रीणां
 वक्तुं मुक्तं शरणाग्रतुल्यं तथा वचनं अवगच्छाः कथं बोद्धुं
 तुल्यं इदं तु धुरस्य धरासदृशम्, अतस्तासां चेद्वि-
 को वेद ? न कोपीत्यर्थः ॥ ४२ ॥
 न हि स्त्रीणां अञ्जसा सञ्चिन्त्येवमुपकल्पितं प्रियोऽसि, ता-
 देतुः, स्वाशिवात्मनां स्वाशिवात् स्वापेक्षित एवार्थे आत्मा वि-
 यासां तासां स्वाशिवात्मनादिति भावः, अत एवार्थे स्वापेक्षित-
 तार्थनिमित्तं पतिं पुत्रं भ्रातरं वा गन्ति मारयन्ति ॥ ४२ ॥
 इदं महत्सङ्कुटमित्याह—ददामीति । यत्र प्रतिश्रुतं प्रति-
 रूपं मम वचः न मृषा भवेत् मिथ्या भवितुं नार्हति वचसं
 श्रुतत्वमनेन दास्यामि चेद्विन्द्रो हृष्येत इन्द्रोऽपि वधमिति नार्हो
 व्रत इदं महत्सङ्कुटमिति भावः । तत्रैतस्मिन् सङ्कुटे इदं मम
 वक्ष्यमाणम् एतत्सङ्कुटमिदं वच उपकल्पते योर्वधं भवति ॥ ४३ ॥
 हे कुरुनन्दन ! भगवान्मारीचः कश्यपः इतीति । स्वाशौच-
 किञ्चित्कुपितः मनसैवात्मानं गह्वरमुवाच ॥ ४४ ॥

● श्रीमद्गीतराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रिका ।

तदेवाह—पुत्र इति । हे भद्रे ! इदं त्वयोरुच्यमानं व्रतमङ्गः सत्यक संवत्सरपर्यन्तं यदि त्वं धारयिष्यसि करिष्यसि तर्हीन्द्रस्य हस्ता पुत्रस्तव भविष्यति नोचं देवानां बान्धवो भविष्यतीति ॥ ४५ ॥

तद्वचः श्रुत्वाह दितिः—धारयिष्य इति । हे भद्रे ! व्रतमहं धारयिष्ये मे कार्याणि मया कर्तव्यानि यानि प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपाणि यानि च कर्माणि व्रतं न घ्नन्ति न मारयन्ति वृत्तानि न भवन्ति वृत्तानि निवृत्तिरूपाणि च कार्याणि मे ब्रूहि ॥ ४६ ॥

एवमुक्त्वा वदताङ्गताजिह्वस्तिरूपां नियमानाह कश्यपः—
नेति । भूतजातानि प्राणिसमूहाणां हिंसात् न हन्धात् कञ्चन न शपेत् नाक्रोशेत् तथा अनुत्तमसत्यं न वदेत् वदमङ्गलं केश-
कपाटास्थितुषमस्मादि, तत्र स्पृशेत् ॥ ४७ ॥

अप्सु जलेषु प्रविश्य न स्नायात् कस्मैचिदपि न कुप्येत्
दुर्जनेन सङ्भाषेत्, अशौतमल्लजितं वासः वस्त्रं न नवीन
नाच्छादयेत् न विभूषां पूर्वं विभृतां त्यक्तां स्त्रजं च न पुनर्दा-
रयेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपदरत्नावली ।

स्वार्थे आशीषु आत्मा यासां तास्तथा तासां आशिषमि-
च्छन्तीनामित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

देवानां वन्द्युभूतः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अशौतवासः अनिर्दिष्टवस्त्रं न वसीत नाच्छादयेत् विभृता-
मन्योपमुक्ताम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीतगोक्षामिकृतकमसम्भवेः ।

पुत्रस्त इति । यदि व्रतं धारयिष्यसि तदा इन्द्रहा तथैव
देवानामसुराणाञ्च बान्धवो भविता । अन्यथा तु इन्द्रहा न भविता
देवानामेव बान्धवश्च भवितेत्यर्थः ॥ ४५—५० ॥

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतसारायर्थिनी ।

स्वभावमेवाह—शरदिति ॥ ४१ ॥

स्वस्य आशिषा कामनयैव आत्मा यस्मो वासां न न पत्यादि-
श्रुतापेक्षयेति भावः । अलुप्तमात्र आशिषा शब्दश्चाश्रयो
वा ॥ ४२ ॥

• तत्रेदमुपकल्पते योग्यं भवति, अयं भावः, वैष्णवं व्रतं
तावदुपदेक्ष्यामि तेनैवास्याश्चित्तशुद्धौ सत्यामिद्रे क्रोधो निव-
र्त्तयते तत्रोद्भवधमनाकाङ्क्षत्यानया विहितस्य वैष्णवव्रतस्य
पामिदमुक्तद्वानाहं वाचोद्गच्छामी भविष्यति किन्तु नरप्रायेण-
भूतानां कथयोरहितभातुप्रयोगादस्मिन् गत्यर्थेवादिन्द्रानुगोऽमरः
भविष्यति । तस्य च विषयः तत्रोद्भवधमनाकाङ्क्षत्यानया विहितस्य वैष्णवव्रतस्य
योग्यं

च किञ्चिद्विषयतीति तेनैवास्या भविष्यायाः मनःसमाधानञ्च
भविष्यति, वस्तुतस्तु वैष्णवव्रतस्य वैगुण्येऽपि फलसिद्धिर-
वश्यं भाविनीत्यस्याः भ्रमश्च सफल एव भविष्यतीति ॥ ४३-४४ ॥
इन्द्रहा इन्द्रघाती अदेवानामसुराणां बान्धव इति दितिबोधवि-
नुमिष्टोऽर्थः । इन्द्रहा इन्द्रानुगो देवानां बान्धव इति आभीष्टोऽर्थः
४५—४६ ॥

न हिंसादिति प्रथमत एवेन्द्रवधाशङ्का निविज्ञा ॥ ४७ ॥

अप्सु प्रविश्य न स्नायात्, अशौतं वासः न वसीत न
परिदध्यात्, विभृतां पूर्वभृतां स्त्रजं पुनर्न धारयेत् ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चोपरिस्वभावं वर्णयति—शरदिति द्वाऽवाम् । यासां वक्त शर-
त्पद्यादिबोरसवो द्योनेऽलुप्तो वस्त्रमात्रं वचः भवत्युचोः कथं-
बोरमृतममृततुल्यं क्षुरधाराया आभा उपमा यस्य तद्वद्वचः,
तासां स्त्रीणां चेष्टितं को वेद ? न कोपि, वदता को वदति तासां
कर्ता वेद नास्ति इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

स्वकीये आशिषि सुखे आत्मा मनो यासां तासाम् अङ्गसा
शुद्धभावेन कश्चिदपि न अर्थे कार्यसिद्ध्यर्थे पत्यादीन् श्रमिन्
घातयति च ॥ ४२ ॥

इदानीमिति वस्तुतस्तु प्रतिज्ञावाक्यरूपं वचस्तत्र नृणां भवेत्
इन्द्रोपि न वधमहेति तत्र काचैवसिद्धौ इदमुपदिश्यमानं
वैष्णवव्रतमुपकल्पते योग्यं भवति, अयं भावः, उपदिश्यमानवै-
ष्णवव्रतप्रभावाद्वाः एकस्य तु का कथा बहवः पुत्रा भ-
विष्यन्ति वन्द्युश्च परकीयो भवति इन्द्रस्तु परकीयभावं हिंसा
अस्या दासस्तथा गर्भे प्रविश्य पुत्रश्च भविष्यति अयमेव पर-
कीयभावस्यागलक्ष्यम् इन्द्रश्च वधो भविष्यति न तु वैदिकवच
इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

हे भद्रे कतवाणि ! यदीदं व्रतं सांवत्सरमङ्गः यद्यपदिदं
धारयिष्यसि तदा इन्द्रहा भविता भविष्यति वैगुण्ये तु देव-
बान्धव इन्द्रादिराधी भविष्यति व्रतस्य वैष्णवत्वात् सर्वेषां
शुक्तं भविष्यतीति भावः ॥ ४५ ॥

हे भद्रे ! व्रतं धारयिष्य यानि प्राप्तायेन हेतवेन न घ्नन्ति,
तामेव विमज्ज्याह, यानि कार्याणि यानि च इह व्रते निविज्ञानि
तानि मे ब्रूहि कथम् ॥ ४६ ॥

तत्र पञ्चमिर्निविज्ञानि वर्णयति—नेति । यदमङ्गलमपविष्टं
तत्र स्पृशेत् ॥ ४७ ॥

अप्सु प्रविश्य न स्नायात् स्त्रजं पुष्पमात्रं विभृतां पुनर्न
धारयेत् ॥ ४८ ॥

भाषाटीका ।

शरत्काक के कमल सरस जिनका मुक्त जीर कानों में जवूत

नोच्छिष्टं चण्डिकान्नं च सामिषं वृषलाहृतम् ।
 भुञ्जीतोदकयया दृष्टं पिबेदजलिना त्वपः ॥ ४९ ॥
 नोच्छिष्टाऽस्पृष्टसलिला सन्ध्यायां मुक्तमूर्धजा ।
 अनर्चिताऽसंयतवाङ्मासंवीता बहिश्चरेत् ॥ ५० ॥
 नाधौतपादा प्रयता नार्द्रपात्रो उदकिशराः ।
 शयीत नापराङ्मान्यैर्न नम्रा न च सन्ध्ययोः ॥ ५१ ॥
 धौतवासा शुचिर्नित्यं सर्वमङ्गलसंयुता ।
 पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्गोविप्रांश्चिप्यमच्युवम् ॥ ५२ ॥
 स्त्रियो (१) वीरवतीश्चार्चैस्तगन्धबलिमण्डनैः ।
 पतिं चाचर्योपतिष्ठेत् ध्यायेत्कोष्ठगतं च तम् ॥ ५३ ॥
 सांवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदाविप्लुतम् ।
 धारयिष्यसि चेतुभ्यं शक्रहा भविता रुतः ॥ ५४ ॥
 बाढमित्यभिप्रेत्याथ द्विती राजन्महामनाः ।
 काश्यपं गर्भमाधत्त व्रतं चाजो वधार सा ॥ ५५ ॥
 मातृष्वसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानद ! ।
 शुश्रूषणेनाश्रमस्थां दितिं पर्यचरत्कविः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

सदृश जिनके बचन हैं और इन्द्र जिनका सुरा की धार
 सदृश है ऐसी स्त्रियों के चरित्र को जान सकता है ॥ ४९ ॥

अपने स्वार्थ के लिये आत्मा के सदृश प्रिय माकूम होने
 वाली स्त्रियों का कोई प्रिय नहीं । क्योंकि वे अपने प्रयोजन
 के लिये पति पुत्र वा भ्राता को आप मार डालें और अन्ध
 से मरवा डालें ॥ ४९ ॥

जो हम कह चुके कि वर हैंगे यह वाक्य भी मिथ्या
 नहीं । और इन्द्र भी न मारा जाय वहाँ नहीं योग्य है ॥ ४९ ॥

हे कुलनन्दन ! मरीचिपुत्र भगवान् काश्यपजी ने ऐसे
 विचार कर अपने को भी निन्दित समझते हुये किञ्चित्
 कुपित होकर बोले ॥ ४९ ॥

काश्यप उवाच ।

हे समद्रे ! तेरे इन्द्र के मारने वाला और देवताओं का
 बन्धु ऐसा पुत्र होगा । यदि व्रत को एक वर्ष तक ठीक धारण
 करेगी तो ॥ ४९ ॥

दितिरुवाच ।

हे ब्रह्मन् ! मैं व्रत धारण करूँगी आप कहिये जो व्रत

में कार्य है और जो इस व्रत में निषिद्ध है और जिनसे
 व्रत क्षयित होता हो सो भी कहिये ॥ ४९ ॥

काश्यप उवाच ।

प्राणिमात्र की हिंसा न करे न आक्रोश करे न झूठ बोले
 न क और रोम का छेदन न करे और समस्त वस्तु क
 स्पर्श न करे ॥ ५० ॥

जब में घुसकर स्नान न करे न कोप करे तथा पुत्रों
 के साथ भाषण न करे और बिना धोये वस्त्र को न धारण
 करे तथा धारण की हुई माया को फिर न धारण करे ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

भोजने पञ्च निषेधानाह—नोच्छिष्टमिति । चण्डिकायां भा
 काच्ये निषेधितं पिपीलिकादिदूषितं वा अजलिना त्वयो
 पिबेत् ॥ ४९ ॥

गृहाद्बहिर्निर्गमे मत्त निषेधानाह—नोच्छिष्टेति । अनर्चिः
 मण्डनहीना असंवीताऽप्राहृता ॥ ५० ॥

शयने अही निषेधानाह—नाधौतपादेति । नापराकपलि
 शिराः ॥ ५१ ॥

(१) वरवतीरिति पाठान्तरम् । विज०

गृह।भिगंमे सप्त निषेधानाह-नोच्छिद्येति । उच्छिद्य प्रकृता-

नित्यं वनात्सुमनसः फलमूलसमित्कुशान् ।

(१) पत्राङ्कुरमृदोऽपश्च कालेकाल उपाहरत् ॥ ५७ ॥

एवं तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिद्रं हरिर्नृप ! ।

प्रेप्सुः पर्यवरजिह्वो मृगहेव मृगाकृतिः ॥ ५८ ॥

नाध्यगच्छद्व्रतच्छिद्रं तत्परोऽथ महीपते ! ।

चिन्तां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्याच्छिवं त्विह ॥ ५९ ॥

एकदा सा तु सन्ध्यायामुच्छिष्टा व्रतकर्षिता ।

अस्पृष्टवार्यधौताङ्घ्रिः सुप्वाप विधिमोहिता ॥ ६० ॥

लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो निद्राऽपहतचेतसः ।

दितेः प्रविष्ट उदरं योमेशो योगमायया ॥ ६१ ॥

चकर्त्त सप्तधा गर्भं वज्रेणा कनकप्रभम् ।

रुदन्तं सप्तधैकैकं मा रंदिारिति तान्पुनः ॥ ६२ ॥

श्रीमच्छुक्तेष्वकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अमना अस्पृष्टसज्जिता असलिला अस्ताता अनर्चिता अभूयिता
असम्भृता अनारुतसर्वाङ्गा ॥ ५० ॥

शयनेऽष्टौ तिथेयानाह—नाधौतपादेति । अग्रयना अषाढा पावित्र्यः
वृत्तद्रवात् किञ्चिन्नोऽग्निः अपराक् पश्चिमशिरा ॥ ५१ ॥

कार्थययाह—धौतवासा इति ङाङ्गवान् । प्रातराशात् प्रथम-
भोजनात् प्राक् गवादीन् पूजयेत् ॥ ५२ ॥

धीमतीः जीवद्भुतकाः अग्निर्गन्धैः बलिभिरुपायनैः मण्डनैः
अलङ्कारैश्चाचैत् पतिञ्चाच्यैः संपूज्योपनिष्टैः तस्मिन्निपरा-
समीपे स्थिता भवेत् कोष्ठगतमुदरगतं ध्यायेत् ॥ ५३ ॥

सांवात्सरं संवत्सरानुष्ठेयं पुंसवने पुत्रदम् तुभ्यं तव ॥ ५४ ॥

यादमिहसुपेत्य अङ्गीकृत्य ॥ ५५ ॥

कविः स्तार्यवित् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

माषाटीका ।

जुष्टा, काशीका भोग लगा हुआ, सामिप । गृध्रका लाया
हुआ, और पिपीलिकादि दूषित रजस्वला से दूष एतस्य मज को
अच्छा न करे और अङ्गलि से जलपान न करे ॥ ५२ ॥

जुष्टे मुख, विनाआचमन किये, संध्यासमय केछ आंज-
कर, अमण्डित होकर वाणी को न रंकर तथा शरीर उ-
घाड कर, बाहर न निकले ॥ ५० ॥

पत्राङ्कुरमृदापश्चेति पाठान्तरम्—धीरः ।

विना पगधौये, विना प्रयत्न से आर्क्षपग से, उत्तर को
शिर कर, पश्चिम को शिर कर, और किसी के साथ, न
होकर तथा दोनों संध्याओं में शयन न करे ॥ ५१ ॥

नित्य ही बस्त्र धोकर शुचि होकर सर्व मङ्गल संयुक्त
होकर प्रातःकालभोजन से पहिले, तौ ब्राह्मण लक्ष्मी औ
अच्युत (श्रीकृष्ण) की पूजा करे ॥ ५२ ॥

और जीवते पति वाली स्त्रियों की, माता 'अन्ध' में
अलङ्कार आदि से पूजा करे । और पति का पूजन कर
उपस्थान करे अर्थात् हाथ जोडकर खड़ी हांवे । और म-
नी कुक्षि में पति के प्राप्त होने का ध्यान करे ॥ ५३ ॥

एक वर्षनक इस पुंसवन व्रतको यदि तुम अखण्ड
धारण करोगी तौ तुमारे इन्द्र के मारने वाला पुत्र होगा ॥ ५४ ॥

हे राजन् ! बड़े उत्साह वाली दिती भी बहुत भला है ।
अभिप्राय कर कश्यपके गर्भ को और इस व्रत को वि-
धम से धारण करती हुई ॥ ५५ ॥

हे मानव ! इन्द्र भी मासी के अभिप्राय को जानकर ।
एक बटुके रूपके रूपको धारणकर, आभमणा दिती की अनु-
करके आप ही परिचर्यो करने लगा क्योंकि वह तौ व-
ही अतुर है ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावायदीपका ।

हरिरिन्द्रो व्रतस्य छिद्रं प्रेप्सुः प्राप्नुमिच्छुः जिह्वः कु-
साधुवेषः मृगहा लुब्धको यथा मृगवज्जनाङ्ग मृगवेषो ऽ-
तद्वत् ॥ ५८ ॥

ते तमूचुः पाठयमानाः सर्वे प्राञ्जल्यपो नृप ! ।

नो जिघांससि किं इन्द्र ! भ्रातरो मरुतस्तव ॥ ६३ ॥

माभैष्ट भ्रातरो ! मह्यं यूयमित्याह कौशिकः ।

अनन्यभावान्पार्षदानात्मनो मरुतां गणान् ॥ ६४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

केन मे शिवं स्वादिति चिन्तां प्राप्तः ॥ ५६ ॥

मरुपृष्ठवारिष्ठासावधौताङ्गिभ्यः ॥ ६० ॥

निद्रयाऽपहृतं चेतो यस्याः ॥ ६१ ॥

मा रोदीरित्युपखाद्यजिव तां पुनः सप्तधा चकतं चि-
च्छेत् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

कौशिकः इन्द्रः गणान् सप्त “सप्त गणा वै मरुतः” इति
श्रुतेः ॥ ६४—६६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नदेवाह-नित्यमहरहः सुमनसः पुष्पाणि फलानि च
मूलानि च सुमिषश्च कुशाश्च तान् पत्राणि किसलयानि च दूर्वा-
कुराश्च मृदः मृत्नाश्च आपश्च ताः काञ्चकाञ्च उचितकाञ्च
उपाहरत् आनीय समर्पितवान् ॥ ५७ ॥

एवं तस्यां द्विनौ व्रतस्थायां सत्यां हे नृप ! हरिरिन्द्रः व्रतस्य
छिद्रं वैकल्यं प्रेष्युः कामयमानः जन एव जिघां कटिल-
चिस्तः पर्यचरत् यथा, मृगस्थेवाकृतियस्य सः मृगाणां हन्ता
मृगाननुवर्तते तथा ॥ ५८ ॥

हे महोपते ! तत्परः व्रतछिद्रपर्यालोचनपरोपि व्रतछिद्रं
नाध्यगच्छत् नापहृत्य अथ नितरां चिन्तां प्राप्तः केन हेतुना मम
शिवं भद्रं स्वादिति तीव्रां चिन्तां प्राप्तः ॥ ५६ ॥

एकदा सा दितिः जनकशिला अत एवाद्यत्तया न रूपं वारि
जलं यथा सा अधौतावप्रच्छाखितावङ्ग्री यथा सा तादृशी अत एव
उच्छिष्टा सन्ध्यायां सायंकाञ्च विधिना दैवेन मोहिता सती
सुप्वाप ॥ ६० ॥

तदा तदन्तरं जनछिद्रं लब्ध्वा शक्रो निद्रया अपहृतं चेतो
वत्सास्तस्याः वितेरुद्रं प्रविष्टः, कथं परकायप्रवेशसामर्थ्यवत्-
स्य ? इत्यत्राह-योगेशः परकायप्रवेशसामर्थ्यापादकयोगयुक्तः अत
एव योगमायया विचित्रयोगसामर्थ्येनोदरं प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

उदरे प्रविष्टः शक्रो वज्रायुधेन तं जनकप्रमं गर्भं सप्तधा
चिच्छेत्, उदन्तमेकैकं गर्भस्य भागं मारोदीरिति वदन् तान् अण्डान्
पुनः सप्तधा एकैकं चिच्छेत्, चेतो मारोदीरिति तान् चिच्छेत्, अत
एव निमिच्छामरुच्छेदस्य तेषु ब्रह्मसिः भार्गवान्माशब्दस्य इत्यर्थः ।
“कर्मविकिप्” मा न विद्यते इन्द्रवाक्यात् रुद्रं रोदणं येषां ते
मरुतः ॥ ६२ ॥

हे नृप ! ते छिद्यमानाः सर्वे गर्भस्य भागा
भक्तपाणिपारायवदवाः प्राञ्जल्यस्तनः तमिन्द्र-
किमिति, हे इन्द्र ! तव भ्रातरो मरुतः मरुतसंज्ञा
किमर्थं जिघांससि हन्तुमिच्छसि ॥ ६३ ॥

इति तैरुक्तः कौशिकः शक्रो यदि यूयं
तर्हि मा भैष्ट मयं माकुर्वतेत्याह, तत
वान् पार्षदत्वं प्राप्तानन्यभाषान् जन-
मरुतां गणानाहेति पूर्व्यान्वयः ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

योगमायया योगसामर्थ्येन ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

जिघांससि हन्तुमिच्छसि ॥ ६३ ॥

माभैष्ट मयं मा कुर्वध्वं कौशिक इन्द्रः मरुतां गणानाह ॥
६४ ॥ ६५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

ने तमूचुरिति । अत एकस्यैव जीवस्य नानाका-
यत्वा, पूर्वमेकस्मिन् देहे यद्गुणां जीवानामध्यस्थत्वं, देहवि-
भागप्राप्तेरिति ज्ञेयम् ॥ ६३—६६ ॥

भीमद्विभवागचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हरिरिन्द्रो व्रतस्य छिद्रं प्राप्तुमिच्छति नोन्द्रस्याप्यविच्छे-
मेव, यतो विष्णोः स्मरणेन कीर्त्तनेन वा सच्छिद्रमपि विच्छिद्य
स्यात् तस्य विष्णोरिव व्रतं छिद्रेऽप्यच्छिद्रमेव भवेत् । यदुक्तं
“यस्य स्मृत्या च नामोक्ता” इति “मन्त्रतस्तन्त्रतद्विच्छेद” इत्यादि
च, किञ्चोपरिष्ठाद्विन्द्रेणापि व्रतस्य निश्छिद्रतामनुमविष्यता वक्ष्य
“महापुरुषसेवायाः सिद्धिः काव्यानुपाङ्गकी” इति जिघां कटिल-
मृगहा लुब्धको मृगवज्रनाभ यथा मृगाकृतिर्भवति तद्वत् तस्य
रिचरकलाकाकृतिः ॥ ५६ ॥

मरुपृष्ठवारिष्ठासावधौताङ्गिभ्यः ॥ ६० ॥

योगस्य परकायप्रवेशावयस्य सिद्धयर्था वा माया तथा ॥ ६१ ॥
मारोदीरित्युपखाद्यजिव तान् पुनः सप्तधा चकतं

न ममार दितेर्गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया ।

बहुधा कुलिशक्षुरणो द्रोण्यस्त्रेण यथा भवान् ॥ ६५ ॥

सकृद्विष्टाऽऽदिपुरुषं पुरुषो याति साम्यताम् ।

मंवत्सरं किञ्चिदूनं दित्या यद्हरिरर्चितः ॥ ६६ ॥

सजूरिन्द्रेण पञ्चाशदेवास्ते मरुतोऽभवन् ।

व्यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः ॥ ६७ ॥

श्रीमद्विष्णुनायकवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

विष्णुः । अत्रापकाय एव बहुपुण्यपापभोजिनो जीवस्य
शरीरं वा कायस्यैव इत्येकस्यैव जीवस्योनपञ्चाशत्का-
यस्यापकायमिति केचित् भाविरुपया प्रथममेवैकस्मिन्
देहे प्रविष्टानामेकानपञ्चाशज्जीवानामिन्द्रकृतविभागैर्नैकदेहप्राप्ति-
रित्यपरे, इन्द्रकृतकण्डेषवन्धेयामप्यष्टवारिंशज्जीवानां तत्त्व-
या एव प्रवेशो यथा, कृतागुलमानां केवाञ्चित् खगडं कण्ठीकु-
ल्यैव भूमाक्षरोपितानां पृथक् पृथक् प्ररोहोद्गमात् पृथक् पृथक्
जीवस्य प्रवेशोऽनुमीयते इत्यथेव च प्राहुः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

मया मम कौशिकः इन्द्रः गच्छाद् "सप्त गच्छा वै मरुतः"
इति धृतेः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मृगाया यथा मृगवञ्चनाय मृगाकृतिर्भवति तथा हरिरिन्द्रः
तस्याः प्रतच्छिद्रं प्रप्लुः प्राप्नुमिच्छुः जिह्वाः कुटिलः भृत्याकृति-
रसन् पृथक् ॥ ५८ ॥

मे वे गोपायेन शिवं स्यादिति तीर्त्नां चिन्तां गतः प्राप्तः ॥ ५८ ॥

सम्प्रायां शयनायोग्यकाये अस्पृष्टवारिभ्यासावधौताङ्गमिच्छ
सुप्वाप विधिना इन्द्रकर्मफलदेनेश्वरेश मोहिना ॥ ६० ॥

तदन्तरं तच्छिद्रं निद्रयाऽपहृतं चेतो यस्याः योगस्य तपो-
प्रतादिकपक्ष माया परकायप्रवेशरूपा शक्तिस्तथा ॥ ६१ ॥

कनकप्रभं तस्याः गर्भं वज्रेण सप्तधा चक्रेत् चिच्छेद्
पुनश्च तानेकैकं रुदन्तं मारोदीरिति वदन् सप्तधा चक्रेत् । ननु,
"अगाधंय आत्मा चेतना वेदितव्यः" इत्यादिभूतिप्रसिद्धस्य जी-
वस्यैकस्य बहुषु देहेषु युगपत् प्रवेशाद्यसम्भवात् कथं घटेत
तानेकैकं रुदन्तमिति ? अत्रोच्यते, देवात् प्रथमत एवैकस्मिन् देहे
प्रविष्टानामेकानपञ्चाशज्जीवानामिन्द्रकृतविभागैर्नैकदेहप्राप्ति-
रिति, प्रत एव एकस्मिन् गर्भे देवाप्रविष्टाः एकाधिकशतसङ्ख्या-
का जीवाः श्रीव्याम्बाश्च गान्धार्या तद्गर्भं खण्डाः पृथक् पृथक्
कुम्भेषु निहिताः कुपोधनादयः शतसङ्ख्याकाः पुत्राः जाताः
कन्या चैकोत्पन्नेनि, सोमपादयस्तु अकर्मजस्यदेहमाश्रित्य योगव-
लेन पृथक् पृथक् जीवयुक्तान् बहून् देवान् सृजति चेति
दिक् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

अचित्कुशिकान्वये जातत्वात्कौशिकः इन्द्रः गच्छाद् "सप्त गच्छा
वै मरुतः" इति धृतेः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

भाषा टीका ।

प्रति दिन यथोचित समय मे तन से पुष्प फल भूख
समिध कुश पत्र मंजूर (वृक्षादि) मृदु जल इन सबका उप-
हार करताथा ॥ ५७ ॥

हे नृप ! जैसे अधिक मृग वञ्चनार्थे खरं मृग रूप धा-
रणाता है वैसे कुटिल वेषधारी इन्द्र पूर्वोक्त व्रत में क्षित-
दिति के व्रत छिद्र को देख हुआ सेवा में रहताथा ॥ ५८ ॥

हे महीपते ! सदा छिद्रान्वेषण में तत्पर रहा परन्तु अब
छिद्र नहीं मिला तब इन्द्र को बड़ी चिन्ता हुई, अब मेरा-
कल्याण किस प्रकार से होगा ॥ ५९ ॥

एक समय व्रत से कुशित वह दिति सन्ध्या के समय
जुंटे मुख बिना आचमन किये बिना पग धोये हैव से
मोहित होकर सो गई ॥ ६० ॥

इन्द्रने भी उस अन्तर को पाकर अपनी योग माया से
निद्रा में सोई हुई दिति के उदर में प्रवेश किया ॥ ६१ ॥

इन्द्रने गर्भ के बज्र से सात टुकड़े करदिये । अब वह
गर्भ रोने लगा तब रोते हुए को, 'मरुतो' ऐसा कह कि
एक २ के सात २ टुकड़े करडाछे ॥ ६२ ॥

हे नृप ये सब ही फाटते हुए हाथजोडकर इन्द्रसे ऐसे
बोले कि, हे इन्द्र हम तेरे मरुतनामक भ्राता हैं हम कां
मारने की इच्छा क्यों करता है ॥ ६३ ॥

इन्द्र भी अनन्य भाववाले, अपने पार्षद मरुद्गणों से
ऐसे बोला कि जब तुम मेरे भ्राता हो तो मतडरो ॥ ६४ ॥

श्रीधरखामिहृतभाषार्थटीपिका ।

सज्जः सह ॥ ६७—७० ॥

दितिरुत्थाय ददृशे कुमाराननसप्रभान् ।

इन्द्रेण सहितान्देवी पर्यतुष्यदनिन्दिता ॥ ६८ ॥

अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् ।

अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतत्सुदुष्करम् ॥ ६९ ॥

एकः सङ्कल्पितः पुत्रः सप्तसप्ताभवन्कथम् ।

यदि ते विदितं पुत्र ! सत्यं कथय मा मृषा ॥ ७० ॥

इन्द्र उवाच ।

अम्ब ! तेऽहं व्यवसितमुपधार्यागतोऽन्तिकम् ।

लब्धवान्तरोऽच्छिदं गर्भमर्थबुद्धिने धर्मवित् ॥ ७१ ॥

कृतो मे सप्तधा गर्भ आसन्तस्य कुमारकाः ।

ते पिचैकैकशो वृक्षणाः सप्तधा नापि मन्त्रिरे ॥ ७२ ॥

श्रीभरणीकृतमाध्याह्नीपिका ।

दित्या निष्कपटमुक्ते सतीन्द्रोऽपि निष्कपटमेवाह-अम्बेति ।
वृक्षमन्तरं येन अर्थे एव बुद्धिर्यस्य ॥ ७१-७२ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवर्णिका ।

ततो दितेर्गर्भः कुबिशनं बजेण बहुधा छिन्नोऽपि श्रीनि-
वासस्य भगवतोऽनुकंपया अनुकंपापूर्वकानुग्रहविशेषेण न ममार न
मृतः यथा भवात्परीक्षित अभ्यर्थाभ्यांऽप्येव दृग्भवेदोपि भगवता
रक्षितस्तद्वत् ॥ ६५ ॥

अस्मिन्नर्थे उपपत्तिमाह-सङ्कल्पितः । पुमान्सङ्कल्प्यादिपुरुषं
भगवन्तमिन्द्रा आराध्य तस्माद्दत्तमेव दानैः सात्त्विकं समानकृपतां
याति किं पुनरसङ्कल्पिते भावः । यतः किञ्चिद्वृत्तं संवत्सरमेव
दित्या आराधितः इन्द्रेण सह जुषते सेवते इति सज्जः इन्द्रेण सह
वर्तमान इत्यर्थः । हरिर्भगवानुपेन्द्रः भगवन्तं आगत्य गर्भस्य
अवधानजीवयदित्यर्थः । ततः ते पञ्चाशत् एकोनपञ्चाशत् अग्न्या
"मरुतश्च दितेः पुत्राश्चरवारिणश्चवाधिकाः । अकर्तुं सप्तधा
गर्भम्" पुनरेकैकं सप्तधा चकर्तुं पूर्वोक्तसंख्याविरोधापत्तेः
मरुतो मरुतसंज्ञकाः मातुर्योषमासुररवापदेयं त्वर्या देवा अभवन् ते
च हरिणा इन्द्रेण भगवता वा सोमपाः सोमं पिबन्तीति तथा
बर्हीयमाणार्हाः कृता इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

ततो दितिरुत्थाय कुमारानभिमुख्यमकाशानिन्द्रेण सहितान्
ददृशे इन्द्र च देवी दितिरनिन्दिता वस्तुतः सुखभावा पर्य-
तुष्यत् ॥ ६८ ॥

अथानन्तरं इन्द्रमुवाच, तदेवाह-हे तात इन्द्र ! आदित्यानाम-
न्तरवर्त्यानां युष्माकं भयापादकमेकमपत्यमहम् इच्छन्ती सुदुष्कर-
तत्पुंसत्वं, व्रतमप्यहमापितव्यमस्ति ॥ ६९ ॥

मया त्वेकः पुत्रः सङ्कल्पितः कथं न भवति ।
दभयन् हे पुत्र, एतद्यदि तव विदितं तर्हि
मिथ्या मा कथय ॥ ७० ॥

एवमुक्तः शक्रस्तामाह-हे अम्ब, मे तव कथं
प्रेतम् उपधार्य ज्ञात्वाऽहं तवार्थितं स्वीयं तप्तः
मन्त्रं व्रतच्छिद्रं येन तादृशोऽहं गर्भमच्छिन्नं किञ्चिद-
हमर्थं वैषयिकपुरुषार्थं एव बुद्धिर्यस्य न भवेति

यतोऽहमीदृशस्तो मे मया तावत्सप्तधा गर्भः कृतः
इति पाठं बजेणेति शेषः एवं सप्तधा कृतः सप्त-
सप्तकुमारा आसन् ते हि पुनरेकैकशो वृक्षणाः सप्तधा
बभूवुः नापि मन्त्रिरे न मृगाश्च ॥ ७२ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

सात्त्विकं समानकृपतां हरिः श्रीनारायणो दित्या किञ्चिद-
संवत्सरमर्चितो वदतः सात्त्विकं वातीति किञ्चिद-
सङ्कल्पमुपय सात्त्विकं याति तस्मात् ॥ ६६ ॥

इन्द्रेण सज्जः सह अग्निश्वायुषसा सज्जितो
हरिरेन्द्रेण सोमपाः सोमं पिबन्तः ॥ ६७ ॥
पर्यतुष्यत्सचेतनत्वात् ॥ ६८ ॥

आदित्यानां अदितिपुत्राणाम् ॥ ६९-७२ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतमसम्बन्धः ।

हरिणा इन्द्रेण श्रीविष्णुनेति वा ॥ ६७-७१ ॥

ततस्तत्परमाश्रयं वीक्ष्याध्ववसितं मया ।
 महापुरुषपूजायाः सिद्धिः काप्यनुषङ्गिणी ॥ ७३ ॥
 आराधनं भगवत ईहमाना निराशिषः ।
 ये तु नेच्छन्त्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः ॥ ७४ ॥
 आराध्याऽऽत्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरम् ।
 को वृणीते गुणस्पर्शं बुधः स्यान्नरकेऽपि यत् ॥ ७५ ॥
 तदिवं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयति ! ।
 क्षन्तुमर्हसि मातस्त्वं दिष्टया गर्भो मृतोत्थितः ॥ ७६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंश्वरी ।

मे मया ॥ ७२ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायंश्वरी ।

सात्मना पुरुषसमानाकारत्वम् ॥ ६६ ॥

सज्ज सह ॥ ६७-७० ॥

दिव्य निष्कपटमुक्तं सति इन्द्रोऽपि निष्कपटमेवाह—
 अस्मेति शब्दाभ्यान्तरः प्राप्तच्छिद्रः व्यसितं, निश्चितं तदेवाह—
 महेति । शब्दद्वयेन कापि सिद्धिर्मुक्तिरपि आनुषङ्गिकी ॥ ७१-७३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वासुदेवानुक्त्यायां हेतुं संस्मारयति । आदिमुरुषं हरिं पुरुषः
 सकृद्विष्णुः सात्मना आत्मना हरिणा सह नर्तमानः सात्मा हरिस-
 हचरो मुक्तस्य भावः सात्मना तां यामि दिव्या तु सम्भारं
 सह हरिरेवितः ॥ ६६ ॥

अत एव इन्द्रेण सज्ज सह पञ्चाशदभवत् सकुलपितस्त्वे-
 कः देवाः अभवन् सकुलपितस्तु देवैश्चिद्र अत्यजुने हृदयैर्चनमा-
 हारमिति भावः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

शब्दाभ्यान्तरः प्राप्तच्छिद्रः अर्थे बुद्धिरस्य सः ॥ ७१ ॥

वक्तव्यः समिपुनाः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

भाषाटीका ।

जैसे अश्वत्थामाके गर्भ से तुम ऐसे ही बच्चे से बहुत-
 ही काटापरजद्विती का वह गर्भ भीनिवास की कृपा से
 नहीं मरा ॥ ६५ ॥

आदि पुरुष को एकबार भी पूजकर पुरुष उनकी सम-
 नाको प्राप्त होता है । फिर दितने तो कुछ कम एक
 वर्ष हरि का पूजन कियाया ॥ ६६ ॥

वे इन्द्र के साथी पञ्चाशत भक्त देव हुए । इन्द्रने भी
 के दोष को मागकर सोमपान करने बाधे कर दिये ॥ ६७ ॥

द्विनि उठकर अग्नि सहस्रप्रभावाले कुमारों को इन्द्र स-
 हित देखकर संतुष्ट हुए ॥ ६८ ॥

अनन्तर इन्द्रने बोली हे तात ! मैंने अद्विनि के पुत्रों-
 को भय प्राप्त करने बाधे पुत्र की इच्छा करके यह अति
 दुष्कर मन का आचरण किया ॥ ६९ ॥

एक पुत्र का सकुलप किया था परन्तु यह (सप्त सप्त)
 सात सात गुने अर्थात् उगम पचास कैसे हुए पुत्र ! यदि
 तुम को मालुम होयतो सत्य कहना, झूठ न कहना ॥ ७० ॥

इन्द्र उवाच ॥

हे अश्व मेने तुमारा व्यवसाय सुन तुमारे समीप आये
 और अन्नर पाकर गने का छेदन करदिया क्योंकि मैं
 प्रयोजन में बुद्धि रखकर धर्म को नहीं जाना ॥ ७१ ॥

मे सात प्रकार गर्भ को काटा तब सात पुत्र होगे
 उनसबको भी एक २ को सात २ तरह से छेदन किया तब उ-
 आस होगये पर मरे नहीं ॥ ७२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषायंश्वरी ।

अपि परं मोक्षमपि ॥ ७४ ॥

गुणस्पर्शी विषयभोगं बुधः को वृणीते यथस्वभाव-
 विषयभोगः स्मृतः ॥ ७५ ॥

महीयति हे महत्तम ! मृतः स्मृतोत्थितः ॥ ७६-७७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ।

मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥ ७७ ॥

एवं ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

मङ्गलं मरुतां जन्म किम्भूयः कथयामि ते ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां पञ्चस्कन्धे मरुजन्मकथनं नाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भिरराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

ततोऽनन्तरमिदं महदाश्चर्यं विचोक्ष्य मया निश्चितं अभ्यवसितं ।
नक्षितमाह—महापुरुषस्य भगवतः पूजायाः कार्यं पूजकामिल-
वितं प्रयोजनं तदनुषङ्गिकमप्रधानं फलं यस्यास्याः एक उपसर्ज-
नत्वेऽपि जीवार्थः सिद्धिर्मुक्तिर्मेवतीति असमाप्ताया अपि महापुरुष-
पूजायाः पूजकामिलायाः प्रयोजनाच्चहृत्स्वगन्धुनावलोकयामुत्सर्ग्यते-
नापि कृतायास्तत्पूजायाः परिपूर्णायाः मुक्तिरेव प्रधानं फलं, पूजका-
मिलवितं तु आनुषङ्गिकमिति मया निश्चितमित्यर्थः । यद्वा,
महापुरुषस्य पूजायाः सकामपूजायाः सिद्धिः परित्यागित्वा
कार्यानुषङ्गिकीकार्येण प्रयोजनेनानुवर्तते अनुवर्तते पूजका-
मिलवितप्रयोजनाच्चहृत् मवति न स्वपरिपूर्णा, सा तु विपरीतफल-
दैवेति मया निश्चितमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अन एव ये पुरुषाः निराशिषो निष्कामाः भगवत आरा-
धनं कुर्वाणाः परं मोक्षमपि नेच्छन्ति न एव स्वार्थं स्वस्थ निर-
तिशयपुरुषार्थं कुशलाः स्वस्य निरतिशयपुरुषार्थप्रसाधनकुशलाः
स्मृताः ॥ ७४ ॥

एवमननित्यसंहितफलं भगवदाराधनं प्रस्तुत्यामिमं द्रितफलं
निश्चितं—भाष्येति । आत्मप्रदं निरतिशयपुरुषार्थरूपमात्मानं निरति-
शयपुरुषार्थप्रदं देवं भगवन्तं तमाराधय बुद्धो विवेकी चेत् कः पुमान्
गुणस्पर्शो शब्दादिविवेकानुभवः कः पुमान् दृष्टीत कामयेन, गुणस्पर्-
शविवेकमिदं—स्वादेति, यत्तु गुणस्पर्शेन नरकेऽपि स्वास्तम्भेत् ॥ ७५ ॥

स्वापराधसमर्थं, तां प्रार्थयते—तदिति । हे महीर्वास पूज्ये !
मां विहास्य मूर्खेह मम तद्विदं गमेच्छन्नादिकं दीज्यं तुजं-

नस्य कार्यं हे मातः । त्वं क्षन्तुमर्हसि मातुराह—
त्यभिप्रायेण मातरिणि सम्बोधनं दिष्टया देवतायाः पुन-
रुक्तिरित्युक्तं ॥ ७६ ॥

एवमुक्त्या विशुद्धभावेन निष्कपटभावेन
अभ्यनुज्ञातः तां नत्वा मरुद्भिस्तैः प्रभुरिन्द्र-
जगाम ॥ ७७ ॥

एवं वत्पृष्टं “कथं त आसुरं भावम्” इत्यादि-
मुक्तमित्याह—एवमिति । मरुजन्मं जन्म त्वं मी परि-
पृच्छः तत्कृत्यवतां मङ्गलावहं सर्वं संप्रपञ्चं वदस्व मा-
तुः आख्यातं कथितम्भूयः किकथयामि यदि त्वं वि-
तर्हि तत्कथयामीति प्रश्नप्रोत्साहः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे

श्रीमद्भिरराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भिरराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिकायाम्

कार्यानुषङ्गिकी कार्यानुकूल्यं मङ्गलमयतीति

फलकामप्रियायोगभाविन्यर्थाऽनया सिद्धिरभूत् किं
चास्त्वनेति भावेनाह—आराधनमिति ॥ ७५ ॥

गुणस्पर्शो विषयसुखम् ॥ ७५—७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चस्कन्धे

श्रीमद्भिरराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

ततस्तदिति । व्यवसितं विचारितम् । तदेवाह—महेति ॥ ७३ ॥

७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भवंस्य
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

परं मोक्षमपि आर्यकुशला इति तेन यत्पाराधनेन मोक्ष-
निर्वाहः किं न विवक्ष्यताम् गुणयुक्तस्य कृतार्थो एवेत्यर्थः । बहुकम्
“सर्वं दिव्यं यद्विद्यते तदपि नृणां” इति ॥ ७४ ॥

इत्थं कथितं परं स्वात्मानं सुन्दरविग्रहम् ॥ ७५—७८ ॥

इति साराधर्शनीयां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठे अष्टादशोऽध्यायः सङ्कतः सङ्कतः समाप्तः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परं मोक्षम् ॥ ७४ ॥

स्वयं मोक्षभूतस्य आत्मानमन्वितां गुणस्पर्शी विषयभोग-
बुधः को हृषीत ? यद्यस्मात् विषयभोगो नरकेऽपि स्यात् ॥ ७५ ॥

हे महीयसि महत्तम ! बालिशस्य मूढस्य मम यद्दोषं तत्
ननुमर्हति दिव्या भद्रं गर्भो मृतस्तस्मिन् स्थितः ॥ ७६ ॥

महाविः सह दिवं जगाम ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

तिससे उस परमात्म्य को देखकर मैंने यह निश्चय किया
कि यह कोई महा पुरुष की पूजा सम्बन्धी नहीं सिद्ध है ॥ ७३ ॥
जो निष्काम होकर भगवान् के आराधन की चेष्टा करे
ते हैं और मोक्ष पर्यन्त की भी चाहना नहीं करते वे लोग
ही आर्य में कुशल समझे गये हैं ॥ ७४ ॥

आत्मा को देने वाले अपने अन्तर्यामी जगदीश्वर का
आराधन करके कान बुद्धिमान विषय भोगों को मागेगा, जो
नरक में भी हैं ॥ ७५ ॥

हे महीयसि ! (अति बड़प्पन वाली) हे मातः ! मेरी इस
पुर्जनता की क्षम करने योग्य है और यह भला हुआ जो
मृत गर्भ भी फिर उठ खड़ा हुआ ॥ ७६ ॥

श्री शुक्र उवाच ॥

इन्द्र के शुद्धभाव समुष्ट होकर इति ने इन्द्र को आवा-
ही तथा इन्द्र भी मरुत्तियों के सहित इति को नमस्कार करके
स्वर्गको गया ॥ ७७ ॥

हे राजन् ! जो तुमने हमसे पूछा सो हमने सब तुम से
मङ्गल रूप मरुत्तियों का जन्म तुम से कथन किया अब
और तुम से क्या कथन करे ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे षष्ठस्कन्धे

की भाषाटीका में अष्टादश अध्याय

समाप्तः ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥

॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

:०:

राजोवाच ।

व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन् भवता यदुदीरितम् ।
तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिर्भर्तुरनुज्ञया ।
आरभेत व्रतमिदं सार्वकामिकमादितिः ॥ २ ॥
निश्चम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमन्त्य च ।
स्नात्वा शुक्लदती शुक्ले वसीतालङ्कृताम्बरे ।
पूजयेत्प्रातराशात्प्राग्भगवन्तं भिया सह ॥ ३ ॥
अलं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम ! नमोऽस्तु ते ।
महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥ ४ ॥
यथा त्वं कृपया भूत्या तेजसा महितौजसा ।
जुष्ट ईश गुणैः सर्वैस्ततोऽस्ति भगवान्प्रभुः ॥ ५ ॥
विष्णुपत्नि महामाये ! महापुरुषलक्षणे !

(१) प्रीयेथा मे महाभागे ! लोकमातर्नमोऽस्तु ! ते ॥ ६ ॥

ॐ नमो भगवते महापुषाय महानुभावाय महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्बलिमुपजायते ।
अनेनाहरहर्मन्त्रेण विष्णोरावाहनार्घ्यपाद्योपस्पर्शनस्नानवासउपवीतविभूषणगन्धपुष्पधूपो-
पहाराद्युपचारांश्च समाहित उपाहरेत् ॥ ७ ॥

हविःशेषन्तु जुहुयादनले द्वादशाहुतीः ।

ॐ नमो भगवते महापुषाय महाविभूतिपतये स्वाहेति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ऊनविंशो नु यत्प्रोक्तं कश्चपेन वितेजस्तम् ।
यस्यैव विदितं लोकदिताय हरितोषणम् ॥ १ ॥
विशिनष्टिभारमिति शेषः ॥ १ ॥
स्वापराभासे शुक्लपक्षे आदितः प्रतिपदि ॥ २ ॥
विशिनष्टिभारमिति पाठान्तरम् । बी००

अनुमन्त्य पृष्ठा शुक्लाः दन्ताः बस्याः सा शुक्लपक्षा-
दन्ता अर्धकृता सती पूजयेत् ॥ ३ ॥

आदौ तावज्जर्मकारमन्त्रानाह भिभिः—ते तुऽधमं विदितं ।
सर्वं न किञ्चिदन्वैः कृत्यमस्त्यतः केवलं ते शुभं विदितम् ।
पक्षांतो देवतः, निरपेक्षाय हे पूर्णकाम ! महाविभूतिपतये सकलाः सिद्धयोऽस्मिन्माया यस्मिन् तस्मै ॥ ४ ॥

भीभरस्वामकृतभाषाथंदीपिका ।

मो ईश ! यथा यथावत् त्वं कृपादिभिर्जुष्टः अन्यैश्च सत्य-
सङ्गुष्ठाद्यादिभिः सर्वगुणैः ततस्तस्मात् ॥ ५ ॥

महापुरुषस्य परमेश्वरस्येव लक्ष्यानि निरपेक्षत्वादीनि यस्या-
ख्याः संबोधनम् ॥ ६ ॥

जामन्त्रमाह—मो नम इति ॥ ७ ॥

होःशेषमुपहारावशिष्टं होममन्त्रं दृश्यति-मोमिति ॥ ८ ॥

भट्टीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं भूय कथयामिति प्रश्नार्थं बोधितः पृच्छति राजा—अन-
मिति । हे भ्रात्र ! भयता यदुदीरितं पुंसघनाख्यं व्रतं तस्य
पुंसघनस्य प्रपञ्चमिति शेषः ज्ञातुमिच्छामि येन पुंसघनेन
तच्छूष्यते । भगवाद् प्रसीदति ॥ १ ॥

एवमायुः संप्रपञ्चं व्रतमाह मुनिः—शुक्लैस्त्याहिना । मार्ग-
शिरे मासि शुक्ले पक्षे कस्याञ्चिच्छुभं तस्यो भर्तुर्नुहया
योषिदिहं ज्यमाय्यं सार्वकामिकम् अभिषिषितस्त्वं पुरुषा यं स्थापनं
पुंस्तवनाचक्यं तमाह भवेत् ॥ २ ॥

तत्राविः प्रथमं मरुतां जन्म उत्पत्तिं श्रुत्वा ब्राह्मणाननु-
मन्याज्जगत् तैस्तुष्टातेत्यर्थः । स्नात्वा शुक्लाः धोताः दग्धाः
वस्त्राः । धौतहस्तेत्यर्थः अहते नूतने शुक्ले च ध्वरे वसित्वा
आतराक्षप्रागेव भगवन्तं धिया लक्ष्म्या सह सखस्मीं पूजयेत् ॥ ३ ॥

तावमस्मादमन्त्रानाह त्रिभिः—ते नृप्यं ब्रह्म पर्या-
प्तमेव भविष्यदर्थैः कृत्यमस्ति, तत्र हेतुः, हे पूर्णकाम भवा-
त्समस्तकाम । अथ एव निरपेक्षा ते नृप्यं नमः । पूर्णकामत्वमेव
विशदयंतं विचिनदि—महाविभूत्योर्विजयीकाविभूत्योरधिपतये
अत एव कलाहिनश्चयः अभिज्ञापितानि यस्मात्तमे ॥ ४ ॥

हे प्र ! यथा यतः त्वं कृपाहिनिः सर्वगुणायैरुदुः-
 शुक्तः तत्सर्वं भगवान् प्रभुरसि तत्र कृपा स्थापनपक्षपरदुःख-
 निराशितार्था भूतिरैश्वर्यं तेजः पराभिभवसामर्थ्यं महिमा खो-
 कोत्तरप्रापः श्रोगो वलं सर्वैरित्यनेनान्ये सर्वद्वयसंबन्धकि-
 त्वादयो गुणाः अभिप्रेताः ॥ ५ ॥

हे विष्णुपति ! हे महाभाये महाश्रयशक्तियुक्ते ! त्वह्य-
नेनयतिस्त्वया महापुरुषस्मिन्भूतस्यैः तथा महापुरुषस्य
प्रिये, हे भूमे, सर्वलोकसम्पदाशयभूते, हे लोकानां मातः, ते तुभ्यं
नमः ॥ ॥

पूजान्त्रमाह--भो नम इति । भगवते पूजां प्राप्नुयुष्यामिति स्त-
नित्त्रिंशोऽध्याय महापुरुषाय पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यमाहात्म्ययुक्ताय
महानृत्तयाय लोकविद्युत्तत्प्रमाया र महाविभूतेः महासहस्रापतये
विभूतेः सह सपर्यवैत्यर्थः, तस्यै वसिष्ठसंज्ञिकस्य उपहरानि
समाधत्मीत्यनेन मन्त्रेण महाराः विष्णोराधाहनाद्युपचारा-
न्नुपहरेत्, तत्रोपस्पर्शनमात्रमनं उपहारो नैवेद्यं हविः आदिशब्देन
तद्वर्गीकृतमादिकं पितृवित्तं देवं भगवते निवेदितं हविर्गते
ग्रह्याहुतीः जुहुयात् ॥ ७ ॥

तत्र मन्त्रमाह— भोजनम इति ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली । ८

अत्र निष्कामत्वेन क्रियमाणां पुंसवतृ नाम व्रतं श्रीनारा-
यणानुग्रहजनकं ज्ञानजनकत्वेन पुरुषार्थसाधनं भवतीत्यभिप्रायेण
प्रश्नात्तरपूर्वकमेतद्व्रतं निरूप्यते पुंसवनस्य विधानम् ॥ १ ॥ १

मार्गशिरे धनुर्मासि शुक्लपक्षे सार्वकामिकं भोक्षादिसर्वपुरुषा-
यसाधनमप्रादितः शुक्लपक्षमारभ्य प्रादितो महतां जगमेति वा ॥२॥
शुक्लं अम्बरे च ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥^६

भूमिजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ते तुभ्यमबं त्वदर्थं नान्येन प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

विष्णुपतीति । महामाये पराव्ययशक्तिरूपे ! अत एव महापु-
रुषस्तुयो तदेकस्वरूपे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विष्णुप्रसादनं चेतः कौट्यविध्वंसनं व्रतम् ।

नृपेण पृष्टोऽपहृणोदूनविशं मुनिः पुनः ॥ ० ॥

तस्य विधिमिति शेषः ॥ १ ॥

मार्गशिरे मार्गशीरे मासि आदितः प्रतिपदि ॥ २ ॥ ३ ॥

अलमतिशयेन तुभ्यं नम एवास्तु । देवान्तरो यथा निजैश्वर्यं
सिद्धयर्थं सेवकान्-अपेक्षते तथा न त्वमित्याह-निरपेक्षाय खामा
विक्रमहृदैश्वर्यधस्वादित्यर्थः । एवं पूर्णकामाय ते केन नैवेद्या
विना प्रीणयामि । महाविभूतिपतये तुभ्यं कैर्गृह्याद्यानरथगज
दासीभृत्यगीतकुन्दुभिषोषाद्यैः एवं सकलासिद्धये स्वर्गापवर्ग
प्रेमादिसिद्धिदात्रे तुभ्यं कर्मज्ञानयोगभक्त्याविसाधनापंथैः का
प्रीणयामीति भावः ॥ ४ ॥

तदपि त्वरूपया सर्वं घटन इत्याह—यथा त्वं कृप
जुष्टस्तथैव भूत्यादिभिश्च ततो हेतोस्तत्त्वमेव भगवानस्तीत्यश्वबः
अयमर्थः, कृपया शक्त्या जुष्टः सेवितस्त्वन् भक्तदत्ततुलसीय
मात्रमप्यपेक्षमात्रः अहमय ध्रुवासांसिम किञ्चिद्देहीति भक्ता
याश्चमानोऽप्युपेक्षामोपि भवसि मम गृहोद्यानादिकं सम्प्रति जी-
क विद्यासमीत्यादि स्वप्नान्तरं भुवन् विभूतिगन्धोपि भवसि
मणिमार्दिनसिद्धयुक्तोपि भक्तप्रेमरश्मनया बद्धः कापि गन्तुम-
न शक्नोषि तथैव भूत्या महाबलभ्या शक्त्या तेजसा सर्वानर्थ-
गतया शक्त्या महिम्ना विभूत्या शक्त्या च भोजसा बन्धेन सर्वैरस्यै-
सत्यसङ्कुलपत्न्यादिभिश्च सर्वत्र जगति निरपेक्षतत्पूर्यकामस्वर्गा-
मांश्च भवसीति त्वमेव भगवान् त्वमेव प्रभुर्भजनीय इ-
मावः ॥ ५ ॥

इत्थं भगवन्तं प्रणम्य लक्ष्मीं प्रणामेदित्याह-विष्णुपत्नीति
महामाये, मायाशक्त्या कृतिशक्तिशक्त्या सर्वोत्कृष्टादिभ्यो ।

श्रियं विष्णुं च वरदावाशिषां प्रभवानुभौ ।

भक्त्या सम्पूजयेन्नित्यं यदीच्छेत्सर्वसम्पदः ॥ ९ ॥

प्रणामेद्वन्द्वद्वमौ भक्तिप्रहेण चेतसा ।

दशवारं जपेन्मन्त्रं ततस्तोत्रमुदीरयेत् ॥ १० ॥

भीमस्त्रिभुवननाथकवचसिंहकृतसारायेंद्रीनि ।

एष महापुरुषस्व विष्णोरिष लक्षणाणि निरपेक्षत्वादीनि
वक्ष्याः ॥ ६ ॥

पूजामन्त्रमाह—ॐ नम इति ॥ ७ ॥

हविः शेषमुपहारावशिष्टम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भीमस्तुक्तदेवकृतसिद्धागतप्रदीपः ।

पुत्रदस्य व्रतस्य विष्णुप्रसादकरं विधिं पृच्छति—व्रतमित्ये-
कोनविधे । पुंसवनं पुत्रदं यद्व्रतं भवतोदीरितं तस्य येन वि-
ष्णुः प्रसीदति प्रसन्नो भवति तं विधिमिति शेषः वेदितु-
मिच्छामि ॥ १ ॥

मार्गेश्वरे तत्रापि शुक्ले पक्षे तत्रापि आदितः प्रतिपदि ॥ २ ॥

ब्राह्मणान् अनुमन्त्र्य पृष्ट्वा भक्तानां जन्म निश्चय एकः पुत्रः
सङ्कल्पितः व्रतप्रभावादेकोनपञ्चाशत्पुत्रा जाता इति व्रतमहात्म्य-
सूचकं भक्तानां जन्म ब्राह्मणोऽयः श्रुत्वेत्यर्थः तदनन्तरं ब्राह्मणान-
नुमन्त्र्य इदं करिष्ये इति पृष्ट्वा च स्नात्वा शुक्ले अष्टमृत्याम्बरे
मङ्गलद्रव्यैः संस्कृते पक्षे पक्षोत्पत्त्यन्वयः ॥ ३ ॥

प्रथमं नमस्कारमन्त्रानाह—अजमितिप्रिमिः । ते तुङ्गमखं पट्या-
ममेव सर्वं न किञ्चिदग्न्यैः कृत्यमस्ति अतो निरपेक्षायापि केषलं
ने तुङ्गं नमोस्तु पट्यामौ हेतुदशानायै सम्बोधनं हे पूर्णकाम ।
अनःपूर्णकाम, सकामैरस्मदादिभिः सिद्धिकामैश्च सेव्योमीति
विशेषणाभ्यां सूचयति महत्यो विभूतयो यस्याः सकाशादुपा-
सकानां सा महाविभूतिः श्रीः तस्याः पतये सकलाः सिद्धयो
यस्मात्तस्मै ॥ ४ ॥

हे ईश । त्वं कृपादिभिः सर्वैर्गुणैरैश्वर्यादिभिश्च यथा यथा-
वज्जुष्टोसि अतो भगवानसि ॥ ५ ॥

महती माया कृपा वक्ष्याः सा महामाया महती चासी
मायाशक्तिर्महामायेति वा तस्याः सम्बोधनम् महापुरुषस्य
विष्णोरिष लक्षणाणि सौर्वर्षादीनि यस्यास्तस्याः सम्बोधनम् हे
लोकमातः । ते तुङ्गं नमः प्रीयेथा प्रसन्ना भव ॥ ६ ॥

पूजामन्त्रमाह—ॐ नम इति ॥ ७ ॥

हविः शेषमुपहारावशिष्टं होममन्त्रमाह ॐ नम इति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

राजो उवाच ।

हे ब्रह्मन् पुंसवन नामक व्रत आपने जे क
उसको मैं जानने की इच्छा करता हूँ ।
भगवान् प्रसन्न होते हैं ॥ १ ॥

भी शुक उवाच ।

मार्गशीर्ष मास के शुक्ल पक्ष में
आधा लेकर आदि से इस सर्व
रम्भ करे ॥ २ ॥

मङ्गलार्थों का जन्म सुनकर
दातोंको मज्जन करके शुक्लपक्ष
लंकृत शुक्लपक्षों को धारण
के वस्त्रों सहित भगवान् का पूजन

हे पूर्णकाम निरपेक्ष आप को अन्य
नहीं आप को नमस्कार हो । महाविभूति
नमस्कार हो । सकलसिद्धिप्रद आपको नमस्कार हो ।
जिस कारण आप कृपा भूति (संपद)
पराक्रम इत्यादि संपूर्ण ईश गुणों से
वान है ॥ ५ ॥

हे विष्णु पति ! हे महामाये ! हे महापुरुष
वाही हे महा भागे मेरे ऊपर प्रसन्न हजिये
आपको नमस्कार हो ॥ ६ ॥

प्रणम रूप भगवान् महापुरुष महानुभाव
ऐसे आपको नमस्कार हो । महा विभूति
उपहार करता हूँ इस मंत्र ने भी विष्णु
आवाहन अर्घ्य पाद्य आचमन स्नान
अम्बुन पुष्प धूप दीप उपहार (होत) आदिक उपहार
हित होकर समर्पण करे ॥ ७ ॥

उपहार से अवशिष्ट हवि को अग्नि में
महापुरुषाय महाविभूतिपतये स्वाहा" इस मंत्र
आहुति हवन करे ॥ ८ ॥

भीधरखामिकृतमावायेदीपिका

प्रकर्षेण भवन्मात्रमिति प्रमथी ॥ ९ ॥

युवान्तु विश्वस्य विभू जगतःकारणं परम् ।
 इयं हि प्रकृतिः सूक्ष्मा मायाशक्तिर्दुर्त्यया ॥ ११ ॥
 तस्या अधीश्वरः साक्षात्त्वमेव पुरुषः परः ।
 त्वं सर्वयज्ञ इज्येयं क्रियेयं फलभुग्भवान् ॥ १२ ॥
 गुणव्यक्तिरियं देवी व्यञ्जको गुणभुग्भवान् ।
 त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीःशरीरेन्द्रियाशया ।
 नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमपाश्रयः ॥ १३ ॥
 यथा युवां त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ।
 तथा म उत्तमश्लोक सन्तु सत्या महाशिशः ।
 इत्यभिष्टूय वरदं श्रीनिवासं श्रिया सह ॥ १४ ॥
 तन्निःसार्योपहरणं दत्त्वाऽऽचमनमर्चयेत् ॥ १५ ॥
 ततः स्तुवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रद्वेण चेतसा ।
 यज्ञोच्छिष्टमवधूय पुनरभ्यर्चयेद्धरिम् ॥ १६ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इयं ब्रह्माभिनिवर्तकः पुरुषव्यापारो भावनाख्यः क्रिया
 लौकिकः ॥ १२ ॥

प्रत्यो नामरूपयोः प्रकाशकः अपाश्रयस्तयोराधारः ॥ १३-१५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदि सर्वसम्पदः इच्छेत्कामयेचेदेवं अभियं लक्ष्मीं विष्णुं च
 आशिषां मयौ प्रमदम्याङ्ग्यामिति प्रमदौ उभौ भक्त्या सम्पदं
 पूजयेत् ॥ ६ ॥

भक्त्यः प्रद्वेण नष्टेण शिरसेति शेषः चेतसा च दण्ड-
 वज्रमौ प्रमेत् । ततो मन्त्रम् । ओं नमो भगवते महानुभावाय महा-
 विभूतिषु इति मन्त्रं दण्डवारं जपेत् । ततो वक्ष्यमाणं स्तोत्र-
 मुदीरयेत् पठेत् ॥ १० ॥

तमेतद्-युवामिति । युवां विश्वस्य विभू विभुश्च विष्णोश्चविभू
 पुमान् नियेत्येकशेषः जगतः परं कारणं खर्यं कारणान्तररहितका-
 रणसूते इत्यर्थः । इयं लक्ष्मीः प्रकृतिः “स्त्रीनाम्नी लक्ष्मीर्मेनेय”
 इत्युक्तकारेण प्रकृत्यादिस्त्रीनामकपदार्थविभूतिमत्त्वात् प्रकृति-
 रित्युच्यते । प्रकृतिपुरुषाद्विपदायनां स्त्रीपुंससंभवात् तयो-
 र्विभूतिवर्णनात्मकमिदं स्तोत्रं विभूतिभूतां प्रकृतिं विशि-
 नति, सूक्ष्मा कारणावस्थायां निरतिशयसूक्ष्मा पुरवबोधस्व-
 क्ता वा माया आभ्यर्थरूपा शक्तिः कार्त्तव्ययुक्ता भगवद्वृत्त्य-
 विविधोपभूता पुरस्तथा भगवद्व्यपदेशनिति लक्षणा, कथं

भगवद्विभूतिभूतायाः प्रकृतेर्लक्ष्मीविभूतिरिति न शङ्कनीयं क-
 र्त्तव्यस्य कार्त्तकारणात्मकस्य जगत उभयोरपि विशेष्यत्वात् ॥ ११ ॥

तस्याः प्रकृतेरधीश्वरस्त्वमेव । हे पुरुषोत्तम ! त्वमेव सर्वयज्ञः
 इज्यादिव्यं लक्ष्मीः तत्र यज्ञः प्रधानयागः इज्यात्वज्ञभूता दीक्ष-
 णीयेष्टयादिका तथा स्मार्त्तक्रिया च इयं लक्ष्मीरेव तद्वारम्भ-
 मत्र तत्फलप्रदातृत्वेन तद्वाराध्यत्वेन च तद्विभूतिरिति प्रयुक्तं ।
 तदेवाह—फलभुगिति, त्वम् इयं लक्ष्मीश्च यन्नियं यत्फलं च-
 रुपुरोडाशादिकं तद्भुङ्क्ते इति तथा । भद्रा, क्रियेयं लक्ष्मीः
 कलभुक् क्रियाफलभोक्ता तु त्वमितीवाव्ययः क्रिया लक्ष्म्याः विभूतिः
 कर्त्ता तु त्वद्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तथा गुणव्यक्तिरियं देवी लक्ष्मीः या सर्ववस्तुगता गुणा-
 भिव्यक्तिः सा लक्ष्मीः तद्विभूतिरित्यर्थः भोगवत्त्वभोगोपकरण-
 त्वाद्विगुणानां सर्ववस्तुगतानामभिव्यञ्जकस्तु भवान् त्वद्विभूति-
 रित्यर्थः तथा गुणभुग्भावात् भुक्तिस्त्विदं देवीत्यपि बोधं त्वं
 सर्वशरीरिणाम् आत्मा शरीरं बन्धु तादृशः सर्वशरीरिणो
 जीवास्त्वद्विभूतिभूताः श्रीलक्ष्मीः सर्वेन्द्रियबुद्धिरूपा तद्विभूति-
 रिति त्वर्थः तथा नामरूपे भगवती लक्ष्मीः प्रत्ययः नामरूपविषयकः
 प्रकाशः अपाश्रयः आधारः नामरूपयोर्निर्वाण्डा च त्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं तौ स्तुत्वा तयोक्तधर्मवैशिष्ट्यवत्प्रार्थनाया आधि-
 सत्त्वरत्वं प्रतिजानीते-यथेति । युवां यथात्रिलोकस्य वरदौ पर-
 मेष्ठिनौ च यथेदमसत्यं न भवतीति भावः हे उत्तम श्लोक ! तथा
 ममाशिषः त्वद्विषयप्रार्थनाः सर्वोः सत्यास्तन्तु भिन्नं लक्ष्म्या
 सह सहितं श्रीनिवासं वरप्रदं इत्यनभिष्टूय तत् । आवाहि-
 तभगवत्सकाशादुपहरणमविशिष्टं पूजाद्रत्वं किंसाहं

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रपनीयं भगवते आचमनं समर्थं सम्यक् पुनरर्चयेत् ॥ १४ ॥ १५ ॥

ततः पुनः स्तोत्रेण स्तुवानां स्तोत्रं कुर्वाणाः भक्तिकृत-
श्रीभावेन चेतसा यक्षोच्छिष्टमाघ्राय पुनरपि हरिमर्चयेत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

प्रभवौ जनकौ ॥ ६ ॥

दशवारं दशसङ्ख्या तदूर्ध्वं यथाशक्ति तावती सर्वपा-
पेक्षिता ॥ १० ॥

सर्वयज्ञः सर्वान्तर्यामी इयं लक्ष्मीः इज्ज्वान्तर्यामिण्या क्रियास्त-
र्णामिणी—“अन्तर्यामी तु यद्वादेर्विष्णुरिज्यादिनां रमा ।

तत्तच्छब्दैस्ततोवाच्येन तु सर्वस्वरूपतः ॥

अन्तर्यामी श्रियश्चापि विष्णुरेष न संशयः ।

नान्तर्यामी कश्चिदस्ति विष्णोः कापि कुतश्चन” ॥

इतिवचनात् फलभुक् यक्षफलभोक्तिर यजमाने स्थित्वा तत्फलस्य
भोजकः ॥ ११ ॥ १२ ॥

सत्त्वादिगुणानां व्यक्तेः कारणं फलव्यञ्जकः गुणभोक्तिरि-
जीवे स्थित्वा तज्भोजकः शरीरेन्द्रियाणामभिमानिदेवता
नामरूपबोधगुणहेतुत्वात् श्रियश्च गुणानामभिमानिदेवताभोक्ते भोरि-
त्युच्यते प्रत्ययो निश्चयज्ञानं तत्त्वप्रसादजनकत्वम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

उपहरणं नैवेद्यं निःसारं मोक्षविम्बा ॥ १५ ॥

स्तुवानां स्तुतिं कुर्वाणा यक्षोच्छिष्टं पूजाद्येवं महापुरुषो
विष्णुरस्मिन्संज्ञित इति बुद्ध्या ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

युधामिति सार्धकं परात्परयोरपि तयोर्जगत्कारणत्वे हे-
तुमाह—इयं इति । प्रकृतिर्निजांशमासेनेति भावः ॥ ११ ॥

तस्या इति । “विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि” इत्यादेः ॥ १२ ॥

तथैवाह—तथमित्यादि ॥ १३—१४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इज्या यक्षामिनिवर्तकः पुरुषव्यापारो भावनायः । क्रिया
लीकिनी ॥ १२ ॥

प्रत्ययो नामरूपयोः प्रकाशकः अपाश्रयस्तयोराधारः परमे-
ष्ठिनौ परमेश्वरौ । तज्जिह्वास्यं निर्मलवापसारणं कृत्वा ॥ १३—१४ ॥

श्रीमद्भुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रकटं भगवत्प्राप्तमिति प्रभवौ ॥ ६ ॥

भक्तिप्रदं भक्त्या नम्रं ॥ १० ॥

यथा निश्चयः परं कारणं तत्त्वज्ञानं परं कारणमे-

कमलि कथमावयोः परं कारणत्वमत्राह—इयं वा सा
रूपा शक्तिः एषः प्रपन्नवरदो रमयात्मशक्त्येति तृतीयक
प्रकृतिरमादिसिद्धा सूक्ष्मा सर्वः प्राकृतेरीषेररूप
प्रकृतिकाशकर्मोद्भिर्बुल्लेख्यता नस्यास्त्वगधीश्वरः स्वामी
च्छक्तितया त्वत्पत्नीत्वेन त्वदन्तर्गतत्वादियं सुतरां
कारणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रियः भगवदनुपायनीत्वं प्रतिपादयति—स्वं सर्वयज्ञा
इज्या व्यापाररूपा क्रिया फलभोगानुकूलो भोक्तृव्य
गुणव्यक्तिः भवान् गुणव्यञ्जको गुणभुक् च प्रत्ययो
प्रकाशकः अपाश्रयोऽन्यनिरपेक्ष आधारश्च त्वम् ॥ १२ ॥

परमेष्ठिनौ परमस्थानवासिनौ ॥ १४ ॥

तदुपहरणं तन्नेवेद्यं निःसारं आचमनं दश
जलवादिनाऽर्चयेत् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

कामनाओं को पूर्ण करने वाले श्री लक्ष्मी
भक्ति से निरूप पूजन करें । जो सर्व स्वरूप
करे ॥ ६ ॥

भक्तिमन्त्र चित्त से भूमि में दंडवत्
मंत्र जपे पश्चात् इस प्रकार स्तुति करें ॥ १० ॥

आप दोनों समर्थ ही जगत् के
जो भी हैं सोई सूक्ष्म प्रकृति हैं श्री
शक्ति हैं ॥ ११ ॥

जिस कारण आप इन [श्री लक्ष्मी]
हैं इसी से आप साक्षात् परमपुरुष हैं
हैं, ये इज्या हैं, ये क्रियारूप हैं, आप फल भोग
गुणों की व्यक्ति ये भीदेवी हैं, आप फल
आप ही । आप सब जीवों के आत्मा हैं
इन्द्रिय अन्तःकरण रूप हैं, नाम और रूप भगवत्
के प्रकाशक और आधार आप हैं ॥ १३ ॥

जैसे आप दोनों लोक के घर देने
हैं । हे उत्तमशोक ! तैसे ही हमारी संध का
हो ॥ १४ ॥

इस प्रकार श्रीदेवी सहित श्रीनिवास
स्तुति करके जो उपहार समर्पण किया है उसको
आचमन देकर फिर पूजा करें ॥ १५ ॥

भक्ति नम्रचित्त से फिर स्तुति करें
आघ्राण कर फिर हरिका अर्चन करें ॥ १६ ॥

पतिं च परया भक्त्या महापुरुषचेतसा ।
 प्रियैस्तैस्तैरुपनमेत्प्रेमशीलः स्वयं पतिः ।
 विभृयात्सर्वकर्माणि पत्न्या उच्चावचानि च ॥ १७ ॥
 कृतमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि ।
 विष्णोर्व्रतमिदं विभ्रन्न विह्न्यात्कथञ्चन ॥ १८ ॥
 विप्रान्त्रियो वीरवतीः स्रग्गन्धबलिमण्डनैः ।
 अर्चेदहरहर्भक्त्या देवं नियममास्थितः ॥ १९ ॥
 उद्वास्य देवं स्वे घाप्ति तन्निवेदितमग्रतः ।
 अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामद्वये तथा ॥ २० ॥
 एतेन पूजाविधिना मासान्द्वादश हायनम् ।
 नीत्वाऽथोपचरेत्साध्वी कार्तिके चरमेऽहनि ॥ २१ ॥
 श्वोभूतेऽप उपस्पृश्य कृष्णामभ्यर्च्य पूर्ववत् ।
 पयःशृतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा ।
 पाकयज्ञविधानेन द्वादशैवाहुतीः पतिः ॥ २२ ॥
 (१) ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या साध्वन्नैर्द्वादशात्मवित् ।
 तेभ्यो दद्यात्तिबान् राजन् सोदपात्रान् * गुडान्वितान् ॥ ० ॥)
 आशिषःशिरसाऽऽवाय द्विजैः प्रीतैः समीरिताः ।
 प्रणम्य शिरसा भक्त्या भुञ्जीत तदनुज्ञया ॥ २३ ॥
 आचार्यमग्रतः कृत्वा वाग्यतः सह बन्धुभिः ।
 दद्यात्पत्न्यै चरोः शेषं सुप्रजस्त्वं सुसौभगम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिष्ठनभाचार्यदीपिका ।

महापुरुषचेतसा ईश्वरबुद्ध्यापनमेद्भजेत् पतिञ्च स्वयं प्रेम-
 शीलः सः पत्न्याः कर्माणि विभृयात् तदनुकूलो भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥
 यतो दम्पत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि भवति ॥ १८ ॥
 न विह्न्यान्न विच्छिन्त्यात् ॥ १९ ॥ २० ॥

अथ मासान्द्विषुक्ते कदाचित्काले मलमासे सति तेन
 सह द्वादशसंख्यायां सत्यां शुद्धस्यैकस्य त्यागः स्यात् हायनमित्युक्ते
 तन्मध्यपतितस्य तस्यापि प्रसङ्गः स्यात् तदुभयं वारयितुमुभय-
 भुञ्जीत उपचरेत्तुपचरेत् ॥ २१ ॥

(१) इत्योक्तोऽयमधिकः पठ्यते ॥ धीरो

श्वोभूते प्रभाते सति पयसि शृतेन पकेन पाकयज्ञविधानेन
 पाचय्यास्यालीपाकविधानेन ॥ २२ ॥ २३ ॥

सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रत्वमित्यर्थः वाग्यतस्सन् शेषम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभाषात्रिकोक्तम्

महापुरुषचेतसा ईश्वरबुद्ध्यापनमावः हे
 मिश्र पतिमुपनमेत् सत्पुत्रत्वमित्यर्थः सत्पुत्रत्वमित्यर्थः
 * इद्वान्वितान् पहरणमविशिष्टं उद्वास्य परया भक्त्या तेस्ते
 पतिरपि भार्यायां स्वयं प्रे

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।
गन्धाः कर्माणि सर्वाणि विभृयात् पोषयेत् उक्तधर्मानुकूलो
भवेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

एवमन्योन्यानुकूले कारणमाह—कृतमिति । इत्यन्योन्यातरे-
णापि कृतं कर्म उभयोरपि फलदं भवति यतस्ततोऽन्योन्या-
नुकूलेन भगवन्मिति भावः ॥ १८ ॥

अत एव परम्यामनर्हायाम् अशक्तायां सत्यां पतिरेव एत-
द्रूपं समाहितः समाहितचित्तस्तन् कुर्यात् परम्यशक्ताचेत् कर्तुं
भर्ता कुर्यादित्यर्थः । विष्णोरिदं व्रतं विभक्त्युत्तरेणापि हेतुना न
विहन्त्यात् अन्तरितं न कुर्यात् विप्रान् वीरवतीः पुत्रवतीः
जीवन्मृतकाश्च स्त्रियः स्रगादिभिः अहरहः एवं व्रतमास्थितः
पुमानयश्चयेत् ॥ १९ ॥

ततो देवं भगवन्तं स्वे धाम्नि स्वरूपाने हृदावाहित्यर्थः ।
उद्भास्य अग्रतः तस्मै भगवते निवेदितं हविः आत्मनो विष्णुर्गुरु-
सर्वकामप्राप्त्यर्थं च अद्यात् अस्नीयात् ॥ २० ॥

अनेन उक्तेन पूजाविधानेन द्वादशमासान् हायनं वरसरं
नीरवा कार्तिके मासि चरमे अहनि उपचरेत् व्रताद्यापनाङ्ग-
मुपचारं कुर्यात् द्वादशमासानित्युक्ते कदाचित्तन्मध्ये मङ्गमासे
सति तेन सह द्वादशसङ्ख्यायां सत्यां शुद्धस्वैकस्य त्यागस्यात्
हायनमित्युक्ते तन्मध्येपातिनस्तस्यापि प्रसङ्गः स्यात् तदुभयं वार-
यितुं द्वादशमासान् सम्बरसरमित्युभयोर्ग्रहणम् ॥ २१ ॥

उपचारमेवाह—श्वोभूत इति । श्वोभूते प्रातः अप उप-
स्पृश्य ज्ञात्वा पूर्वषड्गवन्तमभ्यर्च्य पयःशृतेन पयसि शीरे
पकेन चरुणा “शृते पाकः” इतिनिपातितः शृतशब्दः सहस्रपिपा
सपिसहितेन पाकयज्ञविधिना द्वादशोवाहुनीः पतिर्जुहुयात् ॥ २२ ॥

ततो द्वादशं ब्राह्मणान् साध्वजैः समीचीनाजैः भक्त्या भोज-
येत् आत्मवित्तं ब्राह्मणान् परमात्मरूपत्वेन पश्यन्नित्यर्थः तेभ्यो
ब्राह्मणेभ्यः पूज्यादिकपात्रैस्सहितान् गुहान्वितान् तिलान् चार्ज्याश्च
दद्यात् ॥ २३ ॥

द्विजैस्समीरिताः प्रयुक्ताः आशिषः शिरसा धारयन् तेभ्यः
प्रशंस्य ततस्तदनुज्ञां स्वयं भुञ्जीत ॥ २४ ॥

• ततो बन्धुमिस्सह आचार्यमग्रतः पुरः कृत्वा उपवेश्य
सुपजस्त्वसौभगवत्फलकं चरोहं विःशोषं परम्ये दद्यात् ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पतिः स्वयं यदि परम्यां प्रेमशीलस्तर्हि परम्ये परम्यर्थे, वच्चा-
वचानि सर्वकर्माणि पतिर्विभृयात् तर्हि तत्पत्नीकृतं न स्यादिति
शङ्का मास्य उभयोर्दम्पत्योरेकतरेण कृतमिदं परम्या कृतं
भवति ॥ १७ ॥

ईजोदशनादिनाम्नर्हायां परम्यां कथमेतदनुष्ठानमन्तरितं घटत
इति तत्राह—परम्यामिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

द्वादश मासान् तद्वत्तमं हायनं “सम्बरसरो वरसरोऽम्बो
हायनोऽस्मी शरत्तमाः” इत्यभिधानात् वर्षे नीरवा कार्तिके मासि
चरमेऽहनि ॥ २१ ॥

पयःशृतेन शीरेपकेन पाकयज्ञविधानेन स्मार्तसूत्रोक्तं
होममन्त्रस्तुक्तं च ॥ २२ ॥ २३ ॥

द्वादशमासवित्तोवादिद्वादशमूर्त्तिस्त्रिंशद्वेत्ता, ब्राह्मणा
द्वादश तत्प्रीतये भोजयेदित्यर्थः । सोऽपात्रानुद्पात्रसहितान् इ-
तान् भूमिसहितान् तिलान् भूमितिलमहितगुडशर्करा-
साधविकाजयुक्तानिति वा शोभनं प्रजास्त्वं येन स तथा

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अग्रत इति तदग्रिमदेशं त्यक्त्वा तदग्रे ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थः ।

दम्पत्योर्मध्ये एकतरेण कृतमुभयोरपि ॥ १८ ॥
न विहन्त्यात् न विहन्त्यात् ॥ १९ ॥

अग्रत इति व्यक्त्योपे पञ्चमी अग्रभागं यथोक्तिः ॥ २० ॥
चरमेहनि पौर्णमास्याम् ॥ २१ ॥

श्वोभूते प्रभाते सति पयसि शृतेन पकेन ॥ २२ ॥ २३ ॥
पार्श्वस्थाजीवाकविधानेन ॥ २४ ॥ २५ ॥

शोषं सुपजास्त्वं सुपजस्त्वकरं सुसौमगं सुसौमगकरं
बद्धा, ततस्तस्य सुपजास्त्वं स्यादिति वाक्येन ॥ २६ ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महापुरुषचेतसा विष्णुबुद्ध्या पतिचोपनमेज्जयेत्
सर्वकर्माणि विभृयादित्युत्तरेणाश्वयः ॥ १७ ॥

यत एकतरेण कृतमुभयोर्विपत्योर्भवति अनर्था-
रेव कुर्यात् न विहन्त्यात् न क्षियात् अग्रतः ॥ २० ॥
किंकलसिः अष्टैर्गुर्वेतिध्यादिभिः सह अद्यात् ॥ २१ ॥

श्रीनिवाकाय नमः । एतेन पूजाविधिना द्वादशमा-
सान् हायनं मङ्गमासयुक्तहायनव्यतिरिक्तमिदं
उपचरेदेवं पूजयेत् कार्तिके चरमेऽहनि अमावा-
स्यामास्यातः कार्तिकोऽत्र ज्ञेयः “शुक्ले मार्गशिरे
रनुज्ञया आरभेत व्रतमिदं साधकामिकमादितः”
नुसारात् ॥ २१ ॥

तत्र विधिमाह—श्वोभूतेहत्यादिना । श्वोभूते प्र-
उपस्पृश्य स्नानादिकं विधाय पूर्ववत् कुर्यात् ॥ २२ ॥
पयसि पकेन पाकयज्ञविधानेन पार्श्वस्थाजीवाकविधिना ॥ २३ ॥

तदनुज्ञया ब्राह्मणानुज्ञया ॥ २४ ॥
सुपजस्त्वं सुपजस्त्वकरं सुसौमगं सुसौमगकरं

एतच्चरित्वा विधिवद्भूतं विभोरभीप्सितार्थं लभते पुमानिह ।
 स्त्रीत्वे तदास्थाय लभेत सौभगं श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो मृहम् ॥ २५ ॥
 कन्या च विन्देत समग्रलक्षणां वरं त्ववीरा हतकिल्बिषा गतिम् ।
 मृतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्यम् ॥ २६ ॥
 विन्देद्विरूपा विरुजा विमुच्यते य आमयावीन्द्रियकल्पदेहम् ।
 एतत्पठन्नभ्युदये च कर्मण्यनन्ततृप्तिः पितृदेवतानाम् ॥ २७ ॥
 तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान्होमावसाने हुतभुक् श्रीहिरिश्च ।
 राजन्महन्मरुतां जन्म पुण्यं दितेव्रतं चाभिहितं महत्ते ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसहस्रिकायां पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां षष्ठस्कन्धे पुंसवनव्रतकथनं नाम

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तश्चायं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

हरिः ॐ तत्सत्

भाषाटीका ।

पति तो परम भक्ति से और परमात्मा की बुद्धि से तिन २
 भिन्न परमों को समर्पण करे और पति भी स्वयं प्रेम शील
 होकर पत्नी के ऊँचे नीचे सब कामों का भार आप लेंगे ॥ १७ ॥
 स्त्री स्वयं दोनों में एक कोई करे तो फल दोनों को होगा
 यदि किसी कारण पत्नी व्रत के अयोग्य होजाय तो समाहित
 होकर पति ही व्रत करे ॥ १८ ॥

इस विष्णु के व्रतका आरम्भ कर किसी प्रकार व्रत भंग
 न करे । नियम में स्थित होकर भक्ति से प्रति दिन पर-
 मात्मा की पूजा करे, तथा ब्राह्मण और पतिमती स्त्रियों
 का मासिक चंदन बलि अलंकार से पूजन करे ॥ १९ ॥

पत्नी परमात्मा को वैकुण्ठ धाम में उद्भासन (विसर्जन)
 करके उनके आगे जो समर्पण किया है उसको आत्मा की
 बुद्धि के बिये तथा सर्व समृद्धि के लिये भक्ष्य करे ॥ २० ॥
 ऐसे पूजा विधि से द्वादश मास अर्थात् एक वर्ष व्यतीत
 कर अर्तिक मास के अंतिम दिवस में सम्यक् उपचार
 करे ॥ २१ ॥

बड़े मातृकाल ज्ञान करके पूर्ववत् श्रीकृष्ण की पूजा
 करके घृत सहित, पाक यज्ञ विधान से दुग्ध एक चरु सिद्ध
 करे उस चरु से पति द्वादश १२ आहुती दहन करे ॥ २२ ॥

इसके हुए ब्राह्मणों से कथित आशीर्वाद को शिरसे ग्रहण

कर, शिर से भक्ति पूर्वक उनको प्रणाम कर, उनकी आज्ञा से
 भोजन करे ॥ २३ ॥

आचार्य को आगे करके, यतवाक होकर, सुन्दर प्रजा, पेशवर्ष,
 देनवाले, उस चरुशेष को पत्नी को देवे ॥ २४ ॥

भीधरखामिकृतभाषाटीकीपिका ।

अवीरा विश्रवा धनेश्वरी सत्यपि या सुदुर्भगा सा सुभगा,
 भवति ॥ २६ ॥

य आमयावी रोगी स विरुजा विशिष्टया रुजा विमुच्यते
 इन्द्रियैः सहितं कल्पं देहं च विन्देदिति शेषः पठन्त्यो ब्रह्मैत
 तस्य पितृणां देवतानां आनन्ता तृप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

उपसंहरति-राजसिद्धि । महत्पुण्यं जन्म महद् व्रतञ्च ॥ २८ ॥

षष्ठस्कन्धनिगूढार्थपदभाषाटीकीपिका ।

सङ्गिरासेव्यतासेवा यतिभीधरनिर्मिता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे षष्ठस्कन्धे भीधरखामि-
 विरचिताषास्त्रभाषाटीकीपिकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समञ्जसः षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

इति पाठः

श्रीमद्भिराध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सन्निभं प्रतस्मिन्वयं ननुष्ठानकवमाह—एतेति ।
एताद्विभोः परमात्मनः प्रतं यथाविधि कृत्वा पुमानिह लोके अभी-
प्सुतार्थं जन्ते श्री तु तद्व्रतमनुष्ठाय सोमाग्यसम्पत्पुत्रपतिवीर्य-
जीवनकीर्तिशुद्धान् लभते ॥ २५ ॥

अवीर्यमलम्भमर्तुका कन्या तु एतद्व्रतमाख्याय समप्रा-
प्तिं लब्धयानि यस्य तं पतिं विहेतुं जन्ते यद्वा अवीरा वि-
धवा तु हतं किलिबयं यस्याः तां गतिं सङ्गतिं लभते मृना
प्रजा पुत्रो यस्यास्सा जीवः सुतो यस्याः सा भवेत्तथा सुदुर्भगा
सोमाग्यरहिता सुमगा भवेत् ॥ २६ ॥

विकृपाऽन्यं श्रेष्ठं रूपं विन्देत यः पुमानामयावी रोगी-
सन्नेतद्व्रतं कृत्वा विक्रजः नामाविधरोगाद्भिमुख्यते इन्द्रियकल्प-
वेहं पदुतरेन्द्रियवेहं विन्देत एवमेतद्व्रतकल्पमभ्युदये क-
र्मणि पठन्यो वर्तते तस्य पितृणां देवानाञ्जानन्तर्पितभं-
वति ॥ २७ ॥

ते च पितरो देवाश्च तस्मै पठने सधाम्कामाग्रयणकृति
पितृदेवतयोर्होमयोरवसाने साक्षाद्भिरः भीष्म इतभुम्भ-
वेत् तावपि प्रसन्नो भवेतामित्यर्थः उक्तमुपसंहरति—राजनि-
ति, हे राजन्, मरुतां महत्पुण्यं जन्म तथा महत्पुण्यं हितेर्व्रतं
पुसचनं च ते तुभ्यं मया अभिहितम् ॥ २८ ॥

इति श्रीवैसाख्यपयःपारावारकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः

श्रीशैलगुरोः सुतेन तत्परयकमखपरिचर्याप्रसन्नतत्सुक्तिसम-

धिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णववाद्येन श्रीवार्स्य

श्रीवीरराघवाविदुषा विरचितायां श्रीमद्भागवतचन्द्र

चन्द्रिकायां श्रीमद्भागवतव्याख्यायां पट्टस्कन्धे

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

समाप्तोऽयं पट्टस्कन्धः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिराध्यायार्थकृतपट्टस्कन्धः ।

जीवपतिमायुष्मन्तं पतिं गृहान् गृहाणि शोभनं सोमाग्यं
येन स तथा तम् एतच्छब्दोपविशेषणम् ॥ २५ ॥

कन्या समप्रलब्धाय पतिं विन्देत अवीरा पतिरहिता मृतप्रजा
तु जीवस्तुताम्बिन्देत ॥ २६ ॥

विकृपा इष्टिविकृष्टरूपा अग्रयं रूपं विन्देत इन्द्रियवेह-
क्तिरहिता वा सा विक्रजो विविधरोगाद्भिमुख्यते अभ्युदये कर्मणि
मङ्गलकर्मणि पितृदेवतार्थं अनन्ततृप्तिमुपैतीति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

मकिमद्भ्रीवासकगतिसमुत्थितः सुरराशिमिमंश्चितश्रीमद्भाग-
वतोमनुष्यविषयमुकुटतटीघटितपद्मीठकं वन्दे ॥ लक्ष्मीकान्तं
घनरससंसाररक्तसरोरुहकोचनं सत्यज्ञानान्धकारं मुदित-
मुज्ज्वलं समुदायं मर्दितासुरसम्पदम् ॥ १ ॥

शुद्धा ।

कृता ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भिराध्यायार्थकृतपट्टस्कन्धे पादशिष्यस्य विजयध्वः

पट्टस्कन्धे श्रीमद्भागवते विजयध्वजटीकाय

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अनुकूलं यदादिष्टमभकारायस्य ह
प्रसादतो लब्धमिदं तदा पुण्यदम्स्तु

समाप्तोऽयं पट्टस्कन्धः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिराध्यायार्थकृतकमसम्

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पट्टस्कन्धे

कृतकमसम्भवे एकोनविंशोऽध्यायः

समाप्तोऽयं पट्टस्कन्धः

श्रीमद्भिराध्यायार्थकृतकमसम्

जीवतीतिजीवः सत्त्वासीपतिश्चे

अवीरा पतिपुत्रस्य वा मृतप्रजा

भवति । य आमयावी स विविधरोगा

सह कल्पं समर्थं देहञ्च विन्देत

अभ्युदये अभ्युदयिकभावाद्वा तुष्ट

२७ ॥ २८ ॥

इति सारार्थदीर्घ्यां हर्षितया

वष्ट एकोनविंशोऽयं सङ्गः सङ्गः

समाप्तोऽयं पट्टस्कन्धः ॥

श्रीमद्भिराध्यायार्थकृतकमसम्

कवमाह—एतदित्यादिना अवीरा पतिपु

पदकपाम ॥ २६ ॥

विकृपा विन्देत आमयावी विक्रजा विवि

इन्द्रियैः कल्पं देहं च विन्देत अभ्युदये व

वर्तते तस्य पितृणां देवानां च अनन्ततृ

रति—राजनि, हे राजन् मरुतां महत्पुण्यं

व्रतं च मया तेऽभिहितम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवतार्थकृतकमसम्

शुधीप्रणीते श्रीमद्भागवतसिद्धा

एकोनविंशोऽध्यायार्थप्रकाश

संख्या ॥ २६७५ ॥

समाप्तोऽयं पट्टस्कन्धः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

कामर्ष हरि के इस व्रत को करके पुरुष इस संसार में इ-
च्छित् मर्ष को प्राप्त होता है । स्त्री होकर इस व्रत को करती
सुमन भी सन्तान पति यश और गृह को प्राप्त हो ॥ २५ ॥

कर्म समग्र लक्षण वाले वर को प्राप्त हो विधवा निष्पाप
होकर गार्ह को प्राप्त हो । मृत पुत्रवाली पुत्रको और धनी होकर
को पुर्नगिरी है वह सुभागिनी है । कुरुपा सुन्दररूप को प्राप्त हो
और जोरोग है वह विशेष रोग से छूटे और इन्द्रियों सहित
समर्थ देह को भी प्राप्त होय ॥ और अभ्युदय वाले कर्म में इसे
पढ़े, तो विद्वत्पुरुषों को अनन्त तृप्ति हो ॥ २६ ॥ २७ ॥

इवम क्रिये ये के भोका ब्रह्मीनारायण सन्तुष्ट हो कर समग्र

कामनाओं को देते हैं । हे राजन् ! मरुत देवोंका क्रम और बड़ा
पुण्य कृति का व्रत मैंने तुम्हारे आगे बख्शन किया ॥ २८ ॥

भीमङ्गावते षष्ठस्कन्धभाषार्थबोधिनी ।

भाषा भागवताचार्यकृता पूर्ति समन्वयात् ॥

इतिभीमङ्गावत महापुराण षष्ठस्कन्ध एकोनविंश

अध्यायकी भाषाटीका समाप्त ॥ १६ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ॥

षष्ठस्कन्धकी भाषाटीका समाप्त हुई ॥ ६ ॥

हरि ओम् तत्सत् ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे षष्ठस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥ .

—*—

समाप्तभाष्यं षष्ठस्कन्धः ॥ ६ ॥

—*—

॥ हरिः ओम् तत्सत् ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

कमल काल्य रोजिस्टर करके छापीन रखा गया है।

सप्तमस्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारमण्यो जयति ।

सप्तमस्कन्धः

महर्षिप्रवरश्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीभीमाद्भीमरत्नामिकृतभाष्यदीपिका, श्रीराधारमण्यदासगोखामिहिरचितदीपिका, श्रीभीमदीररायवाचार्यकृतभागवतचन्द्राग्रिका, श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली, श्रीवाच्यकृतसुषोभिनी, श्रीगौडीयवेष्णवाचार्यप्रवरश्रीमजीवगोखामिकृतकमलसम्भाष्यटीका, श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायर्थदर्शिनी, श्रीमिम्बार्कसम्प्रदायिभीमचक्रदेवकृतसिद्धाप्रदीपावलीका इत्यहमिष्यामिमांषानुवादेन च समलङ्कृतम् ।

इदम्

परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीमत्खामिप्रकाशानन्दसरस्वतीपूज्यपादशिष्य

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ;

वङ्गदेशान्तर्गत ताड़ास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि :

श्रीवन्दनामिराय बहादुरस्य

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तच्च

काशीमण्डलान्तर्बर्ति 'कान्दूर' ५० श्रीरत्नाचार्यद्वारा संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

अफीये "श्रीदेवकीनन्दन" यन्त्रालये

मुद्रितम् ।

सन्वत् १९११

श्रीवृक्षमीनृसिंहाय नमः ।

श्रीमद्भागवतम् ।

सप्तमस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

राजोवाच ।

समः प्रियः सुहृद्ब्रह्मन् भूतानां भगवान् स्वयम् ।

इन्द्रस्यार्थे कथं दैत्यान्वधीद्विषमो यथा ॥ १ ॥

नह्यस्यार्थः सुरगणैः साक्षान्निःश्रेयसात्मनः ।

नैवासुरेभ्यो विद्वेषो नोद्वेगश्चागुणस्य हि ॥ २ ॥

इति नः सुमहाभाग ! नारायणागुणान्प्रति ।

संशयः सुमहान्जातस्तद्भवाञ्छेत्तुमर्हति ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

साधुपृष्टं महाराज ! हरेश्चरितमद्भुतम् ।

यद्भागवतमहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्धनम् ॥ ४ ॥

श्रीवृक्षामिहृतमाचार्यदीपिका ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

कथमुक्तपक्षपातेन तद्विषयविचारणम् ।

नृसिंहमूर्तं बन्धे परमानन्दविग्रहम् ॥ १ ॥

ऊतिः पञ्चदशाध्यायैः सप्तमे वयं वर्ततेऽधुना ।

ऊतिश्च वासनाप्रोक्ता वसन्तकर्मजुसारिणी ॥ २ ॥

अशुभा च शुभाचेति द्विधा सा हेतुमेवतः ।

अशुभा महतां कोपाच्छुभा महत्पुण्यदाय ॥ ३ ॥

हरेर्द्वारपथोर्बह्वैकपथे वसतोऽपि ।

अनुसन्तुषा विष्णुदेवायशुभवासना

यथा च दैत्यगर्भेऽपि प्रह्लादस्य सतः सि

नारदानुग्रहादास विष्णोः सन्नक्तिवास

श्रीभरस्वामिकृतभावायंदीपिका ।

स्वमकं च सदा विष्णुर्द्विषन्तमपिरस्मति ।
तृतीयेऽथ भवेद्वास्यावकरोदात्मसारपुनः ॥ ६ ॥
अतोमनीषिणा परमः कार्थोमहदनुग्रहः ।
इत्येतदर्थमृतीनामत्र वक्ष्यमुच्यते ॥ ७ ॥
तत्राहो वक्ष्यमिदं तत्पुत्रमतिभेदतः ।
महत्कोपापानुकम्पोऽथवा सनाभेद उच्यते ॥ ८ ॥
वासानाथ युज्येत कर्मभिः शुद्धचेतसः ।
स्तु पञ्चमिस्तस्मात्क्रियते धर्मनिर्णयः ॥ ९ ॥
स्तु प्रथमेऽध्याये हिरण्यकशिपोः सुते ।
विष्णुमके विरोधस्तु विप्रशापजह्यते ॥ १० ॥

वदुक्तं पूर्वस्कन्धात् “इतपुत्रा दितिः शकपा-
थिप्रोदे विष्णुना । शुकदीप्तेन उवलन्ती पर्येच्छित्तयत्” इति ।
तच्छ्रुत्वा विस्मितः परीक्षितपृच्छति—सम इति त्रिभिः । न हि
समस्य सुखं वैषम्यं नामास्ति नच प्रियस्य प्रीतिकर्तुं
वैषम्यं युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

किञ्च स्व वैः प्रयोजनं सिध्यति स तत्पक्षपीतीभवति
वैषम्योविमे, तादृशेषु हस्ति ननु तदत्रास्तीत्याह—नहीति ।
निःशेषं परमानन्दस्य आत्मा स्वरूपं यस्य असुरेभ्यश्चोद-
भयं नास्ति अतोविद्वेषोपि नास्त्येव तत्र हेतुः, अगुणस्ये
गुणाधीनं प्रीतिरेवावित्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीनारायणस्य गुणानुग्रहनिग्रहादीन् प्रति तत्तं संशयम् ॥ ३ ॥

मागत्स्य प्रहादस्य माहात्म्यं गीयत इतिसम्बन्धः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

पूर्वमिदं स्कन्धे अष्टादशेऽध्याये “इतपुत्रा दितिः शकपा-
थिप्रोदे विष्णुना” इति विष्णोरिन्द्रस्य पक्षपातित्वमुक्तम्
तत्र सांस्तारमनः सः भूम्सुहृदो निरतिशयप्रियरूपस्यावाम-
कामस्य निरस्ताखिलदोषस्य परमकायणिकस्य श्रीभगवतः
कथं प्राप्नुवद्देवस्यैर्घृणयादिकम् ? इति पृच्छति राजा—सम इत्या-
दिना त्रिभिः श्लोकेः । यद्यपि तत्तज्जीवकर्मगुणानुगुणयेनान्त-
रामृतयोः निषेधतुर्न वैषम्यार्थिदोषप्रसक्तिरिति तत्रतत्र वदुयार
मुक्तमिति न शङ्कायकाशः, तथापि तत्रतत्रप्रसङ्गायुक्तमेव
तदुच्यते किं गुणानां कर्मणां च प्रत्येकं सुखदुःखादिनिमि-
त्तत्वेन तत्समुच्चितानाम्, अथवा कर्मणामेव निमित्तत्वं, गुणानां
तु तत्तत्सुखदुःखं गुणानामेव तन्निमित्तत्वं कर्मणां तु गुणोपचया-
वच्छिन्ननिमित्तत्वमित्यदिगुण परिहायान् भोक्तुं च प्रदनः, सम
इति हे प्रह्लाद ! भगवान् पूज्योऽङ्गुययो निरस्तनिखिलदोषश्च
अनात्मकामर्त्यं सुखितम् तत एव स्वप्रयोजननिरपेक्षत्वात्
सः निरस्तनिखिलदोषत्वादेव द्वेषप्रियविभागरहितः स हि
प्रेषादिमुक्तः तदभावात्सम इति भावः । किञ्च सर्वभूतानां
देहिनां चाङ्गुयदीनां च सुहृदित्वात् आत्मत्वादिति भावः

नह्यारमनः किञ्चिच्छरीरे हितमन्वदहितमात्मत्वादेव च निरति-
शयप्रियः एवम्भूतः स्वयं साक्षादेवैन्द्रस्थायं प्रयोजनार्थं कथं
देवानवधीयतवान्, यथा विषमो रागद्वेषादिप्राकृतगुणयुक्त-
स्तद्वत् ॥ १ ॥

साक्षात्त्रिभेयसारमनः पुरुषार्थस्वरूपस्य निरतिशयान्द-
रूपस्येत्यर्थः अस्य भगवतः सुरगणैरिन्द्रादिभिर्नैर्घृण्यः तदनु-
गृहीतेन्द्रादिभिः साध्यः कश्चित्पुरुषार्थो न तस्मास्ति स्व-
मेव साक्षात्त्रिभेयसारमत्वादिति भावः तथा असुरेभ्य उद्वेगो
भयं तेषु विद्वेषश्च नास्त्येव तत्र हेतुं वदन् तं विचिन्तयि,
अगुणस्येति हि वस्मादगुणस्य सत्त्वादिगुणतन्मूलकरागद्वेष-
मयरहितस्य ॥ २ ॥

इतिरिथं हे महाभाग ! निगुणस्य श्रीनारायणस्य गुणान्प्रति
गुणविषयकोमहान् संशयो जातो वर्तते तद्गुणान् समत्वाद्य-
भेदात्, गुणाननुगुणेत्येतत्संशयारम्भकमज्ञानं छेत्तुमर्हति भवाने-
वाहंति नाम्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवमापृष्टो मुनिस्तावद्वाहः प्रह्नमभिनन्दति—साध्विति । हे
महाराज ! अज्ञानं प्राकृतवेष्टासजातीयत्वेन चिन्तयितुमशक्यं हरे-
श्चरितं प्रति साधु पृष्टं हरिचरित्रविषयकसंशयोद्धाट्यरूप-
त्वात्प्रह्नः साधीयानित्यर्थः । साधुत्वमेव प्रह्नस्य स्पष्टयितुं च-

विचिन्तयि—वदिति. यद्वरेश्चरितं भागवतानां माहात्म्यं
यास्मात्तादृशं अस्त्येवं ततः किं तत्राह, भगवद्भक्तिं वर्जयतीति,
भगवद्भक्तिवर्जनं भगवद्भक्तिवर्जनं वृत्त्यैस्मादिति वा भाग-
वतमाहात्म्येन भगवद्भक्तिवर्जकेन युक्तत्वाद्भगवच्चरित्रस्य तद्वि-
षयकः प्रह्नः साधुरिति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

॥ श्रीवायुपुत्राय नमः ॥

वदुक्तं स्कन्धाभिधे तीर्थे ज्ञातः सप्तमनाम्यथ ।

श्रीमद्भागवते स्नातुं प्रयते तत्त्वसम्बन्धे ॥ १ ॥

सेवा येषामपवर्गगतिर्जगताममलास्ते—

श्रीमद्भिराधवाचार्यसरोरुहयुगले भ्रमन्तः ।

सन्तः कुर्वन्तु दयां मयि विजयध्वजतीर्थे—

नित्यानित्याज्यस्तादिति जाङ्घ्रितनुनस्तीर्थसुतीर्थे ॥

सन्ततधेदास्तर्पणनिष्ठितानामपि श्रीनारायणपरमप्रसादमन्तरेणा-
नापादितसमीचीनज्ञानामृतकलानां कश्चित्कचिदसुरजनमोहात्
प्रवृत्तितुल्यकथोक्तसम्पर्कादिभिरिव भगवतः प्रादुर्भावेतत्त्वे सं-
शयालूनां सतां विसंशयार्थं श्रीनृसिंहावतारस्तत्प्रसक्तये नाना-
विधवर्णाभमाचारभेदविचारस्तत्पूजाप्रकारश्च निरूप्यते अस्मि-
न्स्कन्धे तदर्थं परीक्षितप्रपूर्वकमुपोद्घातं रचयति—सम इति ।
यो भगवान् भूतानां योग्यतातरकेण पक्षपरिग्रहशून्यः आत्मादे-
विषय “तदेतत्प्रयः” इति श्रुतेः सत्तादिप्रदावात्तरनुष्ठितसमर्थ-
नादिसुकृतस्य सुखलक्षणफलदातृत्वेनोपकर्तृत्वाच्च सुहृत् किमत
इति तत्राह, स्वयमिति. सः स्वयं विषम इवेन्द्रस्थायं स्वप्रयोजनमन्त-
रेण परप्रयोजनार्थं कथं देवानवधीयतवान् ॥ १ ॥

भीमद्विजयप्रजतीयकृतपदरत्नावली ।

ननु, सुरगणैः किममायस्य अप्रयोजनस्य सम्भवादवधी-
दिति किं न स्यादिति तत्राह—न हीति । हि शब्दो हेत्वर्थः
कुतो नास्तीत्यन्वह—निःश्रेयसात्मन इति, नित्यनिर्दुःखानन्द-
स्वरूपस्य त्राहशब्दं मुक्तस्याप्यस्तीति तत्राह—साक्षादिति,
नित्यनिर्दुःखानन्दानुभवस्वरूपस्य परमाप्यप्रयोजनाभावात्मुक्तस्य
तदभावात्. मन्वसुरप्रेषात्सुरहितं क्रियत इति तत्राह—नेवेति,
विद्वेषश्च तत्तत्स्वरूपद्योतनायासुरेभ्य इति पञ्चमी 'इत्याप्यर्थो पतति'
इति वत्कादाचित्कत्वाभावाज्जिज्ञेयं वधानुपपत्तिरन्वया वध-
स्यापि सन्ततानुवृत्तिः स्यादतो मोषपत्तिः प्रयादिति भावः
स्वामिभयक्षयभयात्तद्वध इति तत्राह—नेति, उद्वेगो भयक्षयार्थं
कुत इत्यत उक्तम् अगुणस्येति "प्राकृतगुणसम्बद्धस्य तादृक्-
स्वभावत्वाद्धरेस्तदभावाभिगुण्यम्" इति श्रुतेः अनेन निःश्रेयसात्म-
नोपि गुणसम्बन्धेन जीववत्तत्त्वं स्यादिति शङ्कापि निरस्तेति
ज्ञायते ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रामाणिकत्वद्योतनाय प्रश्नं स्तौति—साध्विति । तत्र हरिश्चरिते
भागवतानां माहात्म्यं भगवद्भक्तिवर्द्धनमित्यनेन तन्माहात्म्यं भगव-
त्माहात्म्याविनाभूतमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

॥ भीमकृष्णो जयति ॥

अथ सप्तमस्कन्धस्यक्रमसम्बन्धः ।

सप्तमक्रमसम्बन्धे सम्बन्धाणां समाहृतिः ।

क्रियते वक्षिद्येन स मेऽनन्वगतेर्गतिः ॥

परमात्मत्वेन समः सुहृद्वित्तकारी प्रियः प्रीतिविषयो भग-
वान् एवं सति साध्येनैवोपकर्तव्यत्वेन प्रीतिविषयत्वेन च सर्व-
ेष्वेवप्रतिषु कथं विषम इव दैत्यानवधीत् विषमत्वमुपलक्षयाम् ।
असुहृद्विषाप्रिय इव चेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

साधु पृष्ठमिति साङ्गमेवावहितम् । इमं महाराज ! एवं यत् पृष्ठं
तत् साधु सुविचारितमेव, किन्तु हरेश्चरितमद्भुतमपूर्वम् अवै-
षम्येपि विषमतया प्रतीयमानत्वेन विचारातीतत्वात्. यत् प्रश्न
हरेश्चरितं भगवद्भक्तिवर्द्धनं भागवतमाहात्म्यं भागवतानां भीम-
हृद्योपलक्षितभक्तवृन्दानां माहात्म्यं वर्धते । अनेन भागवतार्थ-
मेव सर्वं करोति भगवान् नित्यवार्थमित्यस्यैवार्थस्य पर्यवसा-
नं भविष्यतीति व्यञ्जितं । टीकाञ्च स्वभक्तपक्षपातेनेत्यादिना ।
अतः गीयतइति । परमं पुण्यं यथास्यासथा या गीयते तां कथामिति
वक्ष्येदोष्याहरेत्याशयः । अथ च तैर्भीयमानत्वेन भक्तैकसुखप्रयो-
जतस्त्वमेव व्यञ्जितम् ॥ ४ ॥

भीमद्विजयप्रजतीयकृतसारायं दर्शनी ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

प्रबन्धं भीमं भूयः श्रीकृष्णं कथयाम्येवम् ।

नमोऽस्तु ते भगवते श्रीकृष्णाय नमः ॥

गोपराजाजनप्राप्यमेयसेति प्रभृष्याये ।

तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददेः ॥

ऊतिः स्याद्वासना सात्र सप्तमे कथने द्विधा
अशुभाच्च शुभाच्चापि कोपतोऽनुग्रहात् स्वयमेव
सन्तश्च त्रिविधाः शुद्धभक्ता ज्ञानादिभिर्भित्ति-
भक्तिद्विधास्तन्मिभक्षानवन्तश्च कीर्तिना
हिरण्यकशिपोः स्वाभाविकीया वासनाऽप्यु-
तत्र हेतुः सनन्दादिकोपः प्राचीन एव स्व-
तस्यापि पुत्रो यस्तस्य प्रह्लादस्य शुभे-
शुद्धभक्तौ वासना भीनारदाङ्घ्रिकृपा-
तत् संरक्ष्य सनामागः कुञ्जरात् तत्पुत्र-
हीनता मानहत्वादि शिखाचलसमहाका-
भक्तिवल्ली नृभिः पाल्या अवस्थायाश्च-
एवं कथादशाध्यायां भक्तेः कैवल्यमिति
पञ्चाध्यायां कथामकं प्राधान्यं गुणानु-
तादृगभक्तगुरोर्लक्ष्यं दर्शयेत्तादृगास्त्व-
द्युत्थित्यु कमतः प्रमशान्तभक्तत्वमुक्तम् ।
एवं पञ्चदशाध्यायसप्तमः साधु के-
तवत् प्रथमे विष्णोर्वैषम्यं वारयामासि
तस्य पार्वद्वेराह सङ्क्षेपात्तन्निर्णीतम्

पूर्वस्कन्धान्ते "इतपुत्रा दितिः शक्रपातिर्गोप-
मन्युना शोकदीप्तेन उवखन्ती पर्वचिन्तयत्" इति

विष्णोर्वैषम्यमसहमान इव स्वयमवगतसिद्धतां
मुखादीप समाधानामृतमास्वादयितुमाह—सम-
कथं वैषम्यं ! प्रियस्य कथमसुरेषु प्रीत्यभावः ?
सौहार्दम् ? ॥ १ ॥

न चेन्द्रादिभित्तस्य सुखं सिद्धतीत्यनस्तत्त्वव्याप-
मित्याह—नेति । निःश्रेयसं परमानन्द एव आत्मा स्वयमेव
नहि सुखस्वरूपस्य कश्चिद्व्ययः सुखमाभ्येदिति भावः
मिरुञ्जकैस्तस्य दुःखं भवेद्यतस्तेषु विद्वेष इत्यादि-
उद्वेगो नास्त्यनो न विद्वेषस्तत्र हेतुः अगुणस्य-
गुणान् अनुग्रहनिग्रहादीन्प्रति ॥ ३ ॥

यद्यतः प्रश्नात् हरेश्चरितं तदुत्तरत्वेनावश्यं

भीमच्छुद्धकृष्णकर्तासिद्धान्तप्रदीपः

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीकृष्णं नियमानन्दं प्रसम्पेह सुखप्र-
सिद्धान्तघोतका दीपः सप्तमस्य चिरचर-
विधिधावासनास्वत्र कामदेषादिकारितार-
कृष्णं कृष्णप्रदाः प्रोक्ता अन्वेष्यप्रदा-
हरेर्गानं च भक्तिश्च तथा वर्णाश्रम-
अन्तःकरणशुद्धयो वस्यन्ते परमादरात्

अतिश्रान्तस्कन्धस्याष्टादशाध्याये "इतपुत्रा दितिः
प्राहण विष्णुना । मन्युना शोकदीप्तेन उवखन्ती पर्व-
विष्णोर्वैषम्यमसहमान इव स्वयमवगतसिद्धतां

गीयते परमं पुण्यमृषिभिर्नारदादिभिः ।

नत्वा कृष्णाय मुनये कपयिष्ये हरेः कथाम् ॥ ५ ॥

(१) (जिह्वां लब्ध्वापि यो विष्णुं कीर्तनीयं न कीर्तयेत् ।

लब्ध्वापि मोक्षनिभ्रेणिं स नारोहति दुर्मतिः ॥ ० ॥

तस्माद्भोविन्दमाहात्म्यमानन्दरससुन्दरम् ।

शृणुयात्कीर्तयेन्नित्यं स कृतार्थो न संशयः ॥ ० ॥

तस्मादिमां कथां पुण्यां गोविन्दचरणाश्रिताम् ।

महापुराणप्रदां यस्माच्छृणुष्व नृपसत्तम ! ॥ ० ॥)

निर्गुणोऽपि ह्यनोऽव्यक्तो भगवान् प्रकृतेः परः ।

स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां मतः ॥ ६ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ।

न तेषां युगपद्राजन् ! ह्रास (२) उल्लास एव वा ॥ ७॥

जयकाले तु सत्त्वस्य देवर्षीन् रजसोऽसुरान् ।

तमसोयक्षरक्षांसि तत्कालानुगुणोऽभजत् ।

ज्योतिरादिरिवाभाति सङ्घातान्न विविच्यते ॥ ८ ॥

भीमशङ्खकदम्बकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अगुण्यः उद्वेगादिकारिणीभूततमोरज आदिगुणरहितस्य ॥२॥

नारायणस्य गुणान् निग्रहानुग्रहरूपान् प्रति सुमहान् संशयो-
जातस्तं भवान् वेत्तमर्हति ॥ ३ ॥

एवमादि-
 वैषम्यादि-
 निग्रहादि-
 सर्वनियम-
 पृथगिति-
 बभूतं इ-
 भागवता-
 क्वकिं

होमुनिः राजप्रभाभिनन्दनपूर्वकम् नाहं भगवति
 भगवन्भावतस्पर्शोपि प्रकृतिगुणधिमोहितजीवकर्मानुरूपं
 जीवोपकारार्थं स्रक्तधर्मसेतुरच्चार्यं सर्वकर्ता
 स्वर्वात्मा सर्वेश्वरोभगवान् करोतीत्युत्तरमाह-साधु-
 पृथगिति-
 होमुनिः श्लोकैः । अद्भुतं सर्वपुरुषार्थप्रदत्वेनाभ्य-
 रितं मां प्रति त्वया साधु पृष्टम् । यद्वरेभ्यस्तरितं
 भागवता-
 त्वत्वं भागवतानां माहात्म्यं यस्मिन् तथाभूतं भगव-
 त्पतीति तथा ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

॥ श्रीरुक्मिणी रमणी जयति ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नत्वा भीरुमय्याकान्तं ध्यात्वा रामानुजं हृदि ॥

गुल्मखताद्वयान् प्रयास्य च ॥१॥

सत्यमहकम्भभाषार्थबोधिनी भक्तसम्मता ॥

माषा भागवतार्येण क्रियते सामिबर्जताम् ॥ २ ॥

રાજો ઘાણ ॥

हे भगवान् ! भगवान् स्वयं प्राणियों का सम और मित्र है । फिर इन्द्र के लिये विषम के तरह देवों को क्यों मारा ? ॥ १ ॥

साक्षात् परमानन्द स्वरूप इस भगवान का देवताओं से कुछ प्रयोजन नहीं तथा असुर लोगों से कुछ द्वेष नहीं, तथा प्राकृत गुण शून्य के कुछ उद्वेग नहीं ॥ २ ॥

हे महा भाग ! इस प्रकार भी नारायण के निग्रह अनु-
ग्रहादि कप गुणों का मुझ को बड़ा संशय उत्पन्न हुआ
है इस संशय के छेदन करने को आपही योग्य हैं ॥ ३ ॥

भीष्टुक ववाच ॥

हे वड मागी हे राजा ! आपने हरिका मनुत खरि
महा पूछा । क्योंकि जिसमें भगवन्नरि के बहाने बाबा भाग-
वत (भक्त) का माहारम्ब है ॥ ४ ॥

भीषणरुषामिहृतमाचार्येदीपिका ।

कृष्णाय नमः कृष्णं मुनिं नमस्तेत्यर्थः ॥ ५ ॥

१) व्याख्यानमस्तथा एते श्लोकाः अधिकाः दृश्यन्ते—वीर० (क) पुस्तके ।

(२) उपपाद प्रतिपादालयम्, विजयपुर

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

यस्मात्प्रकृतेः परः अतोनिर्गुणः अतएवाजः अतएवाऽऽद्य-
कोरागद्वेषादिनिमित्तभूतदेहेन्द्रियादिरहितः सोऽपि स्वमायागुणं
सत्त्वादिकर्माविशेषविष्टाया बाध्यप्रति यद्वा देवासुराणां पर-
स्परं या बाध्यबाधकता तां गतः प्राप्तः तत्र हेतुर्जात इत्यर्थः ॥ ६ ॥
तत्र गुणानां स्वीयत्वे सति प्राकृतपुरुषवद्विषयः इयात्तु
नास्तीत्याह—सत्त्वमिति । ननु, खेच्छया गुणाविष्टानेनापि पक्ष-
पातवैषम्यं स्वादेव न तस्य काञ्चकृतत्वादित्याह—न तेषा-
मिति साधेन । उल्लासोद्दिष्टः ॥ ७ ॥

सत्त्वस्य जयकाञ्च देवादीनृषीन्ध्यामजत तत्तद्देहं प्रविश्य
वर्धयतीत्यर्थः रजसोजयकाञ्च यक्षरक्षांसि तस्य काञ्चस्यानु-
गुणस्सन् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतस्तत्परमं पुण्यमतीवपुण्यतमं चित्रं नारदादिभिः ऋषि-
मिगीयते यतस्त्वत्प्रदत्तः साधुमनोहं कृपयाय व्यासाय मुनये
नत्वा हरेः कथां कथयिष्ये हरिगुणविषयकसंशयकृत्प्राप्त-
स्य तद्गुणवर्णनरूपकथाकथनेनैवास्तरयाभीत्यभिप्रायेण कथां
कथयिष्ये इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

एवं कथाकथनं प्रतिज्ञायाश्च सत्त्वादिगुणोद्भवमभिप्रा-
यित्वा देवादीनां जयपराजयो मत्त्वादिगुणाश्च तत्तज्जीवकमा-
वेषोद्भवमभिभवन्नः प्रमिष्टाः “कर्मवशा गुणांशेते सत्त्वाद्याः
पृथिवीपते” इत्यादिभिः, अतः सत्त्वान्तरात्मतया अवस्थाप्य तत्तज्जी-
वकर्मामनुगुणं गुणान्प्रेषयतः ईश्वरस्य न वैषम्यादिकमिति परि-
हरति—निर्गुणोपीति । निर्गुणः हेतुगुणरहितः रागद्वेषादिरहित
इत्यर्थः अव्यक्तः प्रमाणान्तरात्मगोचरः अनेन प्रत्यक्षादिप्र-
माणागोचररागद्वेषादिहेतुगुणयुक्तप्राकृतवैलक्षण्ययुक्तम्, अत एव
आजः कर्मयत्तोपस्थादिरहितः भगवान्पुण्यपाङ्गुण्यः प्रकृतेः
परः “भूमिरापोनक्षोबायुः” “अपरंयमितस्तत्त्वनाम” इत्युक्ताचिद्वि-
दारमकप्रकृतिद्विषयक्षणाः अपिशब्देनैवैवियस्य वैषम्याद्यनर्ह-
ता सूच्यते. यद्यप्येवंविधः तथापि स्वमायागुणमाविश्य क्वांश-
भूतां गुणविशिष्टां प्रकृतिमाविश्येत्यर्थः, भावेनाश्चात्र प्रेरणपर्वन्तः
“अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्” इति श्रुतेः । ईश्वरमीति वक्ष्य-
माणात्वाच्च बाध्यबाधकतां गतः बाध्यबाधकदेवासुरवर्गयोरन-
न्तरात्मतया तत्तच्छरीरकत्वेनावस्थित इत्यर्थः गुणकर्मामनुगुणप्रेर्यमा-
यच्छरीरभूतदेवासुरवर्गगतो बाध्यबाधकभावः, न प्रकृतिव्यवि-
द्ययुतद्वारात्मभूतपरमात्मगतः । यथा, देहादिगतावस्थाः नारमगता-
स्तथेति भावः ॥ ६ ॥

एतदेव प्रवक्ष्यामि तु तावद्गुणानां प्रकृतेरेव सम्यन्धित्वं तेषां
तत्तज्जीवकर्मामनुसारं परिणामस्वभावत्वाद्वाह-मत्त्वमिति । सत्त्वा-
दिवः प्रकृतेरेव गुणाः, न त्वारमनः परमात्मनः परमात्मशरीर-

सत्त्वादीनां सर्वेषां हासोऽभिभवः उल्लास उज्ज्वल
भवति किन्तु तत्तत्कर्मपरिपाककालानुगुणं कदाचित्
हासः कदाचिदुल्लासश्च भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ततः कथं वैषम्यपरिहारः ? इत्यत आह—जयकाञ्चो-
त्त्वस्य जयकाञ्च उत्कर्षकाञ्च कर्मवत्सत्त्वगुणोप-
रत्यर्थः देवानृषीन्ध्यामजतदनुग्राहको भवति रजसे
इत्यनुपङ्गः असुरानभजत् तमसोजयकालं तु पञ्चा-
तत्कालानुगुणस्तत्तत्कर्मविपाककालानुगुणाभजत्, अथ

“गुणप्रणाहपतितो भूतवर्गोपि बाल्ययम

कर्मवशा गुणांशेते सत्त्वाद्याः पृथिवी

इति भगवत्पराशरवचनात्. सत्त्वादिगुणानां तत्र
कालानुगुणहासोऽल्लासकपरिणामप्राप्त्यर्थं
केन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे । अत्र रजः स्वभा-
वीत्या देवादीनां स्वस्वकर्मायत्तसत्त्वादिगुणानु-
सत्त्वादिगुणानामुल्लासः सुखदुःखमोहाद्याप-
गीतम्—

“ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विदुर्देहं यमि-
क्षोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्व-

रजस्येतानि जायन्ते विदुर्देहं कु-
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोहः

तमस्वेतानि जायन्ते विदुर्देहं पुरुष-
ईश्वरस्य तु सर्वान्तरात्मनं बहुप्रमाण-
सत्त्वेनयुक्तं भवति. सर्वान्तरात्मनयावस्थित ईश्वरः
चिदेव विजयं कस्याचित्सर्वदा पराजय-
शानि. अपि तु तत्तद्देवादिर्कर्मपरिपाककालानुगुण-
जयकाञ्चेषु देवादीनां विजयं प्रतिदिशति अन्वेष-
सुद्भवमभिभवयोश्च कर्मोद्धानत्वात्तदनुपपन्न-
म्यमिति. ननु, कर्मपरिपाककालानुगुणोद्भा-
व्यदशायां तद्गुणप्रचुराणां देवादीनां जयमा-
ददत्त्वयुक्तं, रजस्तमसोरुपचयदशायामसुरक्षमा-
नपुपचयस्य दुःखमोहादिकलकत्वेन पराजया-
रजस्तमसोरुल्लासकाञ्चोऽसुरादीन् भजनीत्यस्य तेषां
नीत्यर्थः अपि तु रजस्तमसोरुल्लासकभूतदुःखमोहा-
पराजयादिकमावहनीत्यवश्यं सदेवासुरादीनामपि
परिपाकानुगुणं मत्त्वोल्लासस्तदा जयं प्रदिश-
पराजयम्. एवं देवादीनामपि कर्मविशेषपरिपाकानु-
द्रेकदशायां जयं, तेषामेव पुनः कर्मविशेषपरिपाकानु-
मकोऽल्लासं सति दुःखादिकं पराजयादिकमिति.
विशेषः, देवादीनां पुण्यकर्मणां सत्त्वप्रचुरत्वात्प्रा-
योऽल्लामात्रमायशो विजयः, कदाचित्कः पराजयः ।
तदनुगुणेन रजस्तमःप्रचुरत्वात्तयोरेव प्रायश उ-
पराजयः कदाचित्को विजय इति ॥ ८ ॥

भीमज्ञजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रश्नप्रतिवचनं भगवदनुग्रहमन्तरेण सुवचं न स्यादिति प्रकट-
नाय भगवन्तं प्रसाद्य धक्तव्यार्थं प्रतिजानीते नर्तते ॥ ५ ॥

रहस्यत्वधर्मो न घटत इति घटन् लोकध्वक्त्वादुन तद्वि-
श्वारब्धः सति बाधदीर्घं समस्वादिधर्मोपस्थासानुपपत्तं प्रथमः
अघटितघटकशक्तिमत्त्वेन सर्वस्यापपत्तद्वितीयो युक्त एवेति भावे-
नाह—निर्गुण इति. अयं भावः । भगवान् स्वमायागुणं स्वेच्छागुण-
अनुसृत्य स्वाधीनप्रकृतिगुणनिर्मितदेवासुरदेहं बाधित्य तत्र
स्थित्वा बहिष्ठा नृसिंहादिप्रादुर्भावस्वरूपासुरादिव्याधकतामसुरा-
दिव्याध्वस्तुषु नियामकत्वेन स्थित्वा बाध्यां गतो भवति किमत्र
मानमितीयं शङ्का बाध्यादित्यो हरिर्नित्यं बाध्यतादिगतेत्यपि गीयते ।
ननु, बाध्यत्वाद्यदोषयुतत्वेन इति भविष्यत्पक्षेवचनेन परिहर्त-
व्येति, हिश्वेन “लोकवन्तु लीलाकैवल्यम्” इति सूत्राद्रीक्षां प्रयो-
जयति निर्गुणत्वादिकं घलक्षयये लिंगमिति ज्ञापनाय प्रयुक्त-
पुरुषाणां गुणोपासारेण रक्षाभावेन समस्वादिकमपि न
युज्यत इति प्रदर्शनायापिशब्दः तर्हि कुतोऽविधिचय न ज्ञायत इत्य-
वश्यक इति—

“अधिस्रवतवत्काष्ठे वह्निवज्जनादनः ।

हिद्वियासु जीवेषु विविच्य ज्ञायते नतु ॥
इति । अतो विविचया ज्ञानं युक्तम् ॥ ६ ॥

स्वमायागुणमाविश्येत्युक्तं विवृणोति—सर्वमित्यादिना प्रकृतेः
स्वरूपभूता आत्मनः परमात्मनो ज्ञानादिविश्वस्वरूपभूताः किंत्वधीनाः
जीवस्याप्यभिमानादेव गुणानां भिन्नस्वभावाद्याद्युपपत्त्यनुपपत्त-
रित्यतः शक्तिप्रकटनप्रकारं दर्शयति गतेषामिति—ज्ञासोऽनुज्ञत-
त्वमुपहादउद्धृतत्वं क्षयवृद्धिक्रमयोति परिहारः ॥ ७ ॥

तं क्रमं निधिनक्ति—जयति । सत्त्वस्य जयकाले उज्जाहविषये
देवपीदं विजयानागामीत्यन्वयः रजसउज्जाहविषये असुरान्वर्ज-
यन् तमस उज्जाहविषये यक्षादीन्वर्जयन्तं गुणानां शक्ति
जृम्भयतीत्यर्थः । तत्रापि तं भावोस्तीत्याह—तत्कालेति, तत्तत्काल-
गुणानुसृत्य घटमानः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नर्तकेऽर्थकम् ॥ ५ ॥

तत्र नाघटयजिनार्थानुरूपमेव प्रहृतोत्तरमाह—निर्गुणोऽपीति ।
निर्गुणः प्रकृतगुणरहितः अत एवाज्ञा नित्यसिद्धः अत एव
बाधयः । मातृगदेन्द्रियादिरहितत्वाज्ज्ञानेन गजयत इति स्वयं
प्रकाशत्वादित्यर्थः । अतश्च प्रकृतगुणेषु रागोपादिरहितश्चेति
भावः । एवमेव भूतोऽपि स्वेपु भक्तेषु या माया कृता तत्रोचितो यो
गुणो लीलाकौतुकमयविश्वोऽजिनसत्त्वावस्तमाविश्य आलम्ब्य
मगवान् नित्यमेव प्रकाशतपद्गुणोऽर्थवत्सन् एतदनुपलक्षणं
कदाचिद्विद्यते ज्ञानः संतोकेन्द्रियेषु व्यक्तोऽपि सन् बाधव्याध-
कः गतः, कदाचिदसुरैर्योधातां पराजयं कदाचित् तेषां बाधकतां
जयमात इत्यर्थः । अत्र सत्यप्यर्थान्तरे भागवतानुग्रहप्रयोजनत्वेन-

शोपक्रान्तत्वादुपमंहरिष्यमाणात्वाद्गति तत्रामावाच्छमममायवा
तत्कर्तृत्वेऽप्यधिकदोषपाताच्च तत्रापि स्थिते. तस्माद्वक्तृविनोदैक-
प्रयोजनकस्त्रैरलीलाकैवल्येनान्यत्र रामद्वेषाभावात्तत्र वैषम्यमिति
भावः । अत एव बाध्यतामपि यातीति बाधकतया सदैवोक्तम्, तथा
निजस्वरूपशक्तिविलासलक्षणलीलाविष्कारेण सर्वेषामेव हितं
पर्यवस्यतीति सुहृत्वादिकञ्च नापयातीति ध्वनितम् ॥ ६

अथ तस्य बाध्यबाधकताव्यवस्थां स्थापयति द्वाध्याम्—तत्र ये तु
सत्त्वादयो गुणास्तेषु न तदीयत्वं न तदविशो न च सदैकावस्थात्वं
यतः पूर्वत्र पक्षे तस्य गुणस्यान्यतमत्त्वदर्शनाय स्वेति भाविष्येति च
विशिष्यस्वभावागुणमाविश्येत्युक्तम्. न तु मायागुणमुपभावेत्याह-
सत्त्वमित्यर्द्धकनः, सत्त्वादयो गुणाः प्रकृतेरेव नात्मनः परमेष्ठिनस्य तु
ये सर्वेऽपि नित्यमेवोलासिनो गुणास्ते तु तेन भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्

“सत्त्वादयो न सन्तीत्ये यत्र च प्राकृता गुणाः ।

स युजःसर्वगुह्यः पुमानाद्यः प्रसीदतु इति ॥

ह्लादिनी सन्धिनी सत्त्वस्त्रयैका सर्वसंस्थितौ ।

ह्लातापकरी मिथ्रा त्वयि नो गुणवर्जिते” ॥

इत्यादिष्वचनानि भगवत्सन्दर्भे दर्शितानि न तेषामिति
सार्वकम् । यस्माज्जात्मनस्ते तस्मादेव युगपदास एव
उल्लान एव वा नास्ति । किन्तु धिकारित्वेन परस्पर-
मुपमर्द्युपमर्द्यत्वात् कस्यचित् कदाचिदासः कस्यचित् कदा-
चिदुल्लासो भवतीत्यर्थः । ततश्च देवादीनां तत्साहाय्ये असु-
रादीनां तद्युद्धे योग्यतां दर्शयति तथा सत्त्वाद्युल्लासकाले तल्ली-
लायास्तदधीनत्वमेव यत् प्रतीयते न तदनुवदन् परिहरति
सत्त्वस्य जयकाले देवादीन्पीड्यामजन् भजति भगवां-
स्तत्तदेवमु सत्त्वोपाधिकं निजं तेजः सञ्चारयति चेन्न च
तान् सहायमानान् करोतीत्यर्थः । एवं रजसो जयकाले असु-
रेषु रज उपाधिकं तमसो जयकाले यत्तत्त्वस्तु तगुपा-
धिकमिति योजनीयम् । ततश्च येन तान् यक्षादीन् प्रतियोद्धन्
भगवान् कुर्वन् देवादीन् पराजितान् करोति स्वमपि तथा
दर्शयतीत्यर्थः । तदेवं भक्तसपोषकलीलावैचित्र्याय बाध्यवा-
धकतां यातीति दर्शितं यच्च क्षीरोद्धमने श्रूयते । “तथासुरा-
माविशदासुरेण रूपेण तेषां यक्षशीर्यगीरयन् ॥ उर्हीषयन् देव-
गणांश्च विष्णुर्दधेन नागेन्द्रमबोधरूपः” इति । अत्रापि तद्वै-
चित्र्यार्थमेव तथा तत्तदावेशस्तस्येति लभ्येत नन्वायाता
तस्य तत्तद्गुणोद्बोधककालपारवश्येन स्त्रैरलीलाहानिः ।
ततश्च गुणसम्बन्धातिशये वैषम्यादिकञ्च स्पष्टमेवेत्याशङ्क्याह—
तत्कलानुगुण इति । तेषां सत्त्वादीनां काल एवानुगुणो यस्य
सः भगवच्छरण इतिवत्. समासः स्त्रैरमेव क्रीडाति तस्मिन्
नित्यमेव तदनुगतिकया मायया यया तदनुसारयोगानादिसिद्ध-
प्रवाहं तं तं जगत्कर्मसमुदायं प्रेर्य, खलुसिधिशोपरूपत्वेन
प्रवर्त्यमानः सत्त्वादिगुणानां काल एव तदधीनो भव-
तीत्यर्थः । कालस्य मायासृष्टिमुदाहृतं कातो देवमित्यादौ
त्वन्मातैवेति । यद्वा तेषां कालोऽपि सदानुगतो भक्तानुग्रह-
मात्रार्थस्त्रैरप्येष्टात्मकप्रभावाच्चमो भगवो यस्य स इत्यर्थः ।
ततोऽपि तद्वैद्यनस्य

• श्रीमद्विष्णुगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

क्रम । "योऽयं कालस्तस्यने एकवर्षभोष्टेष्टामाहुश्चेष्टे येन विश्वम्" इति । तथा चोभयथापि न पारवश्यमित्यायातम् । इत्यमेव श्री-कपिलदेवेनापि "यः कालः पञ्चविंशकः" इति । "प्रभावं पौरुषं प्राहुः काष्ठीके यतो भयम्" इति च तत्र मायाव्यङ्ग्यत्वपुरुष-गुणश्वलक्षणीमतद्वयमुपन्यस्तवान् । अत्र चास्य चेष्टा प्रभा-वस्य भक्तिविशेषाद्यैव मुक्तावृत्तिः गुणोद्घोषादिकार्यन्तु तत्र स्वत एव भवतीति तत्र प्रवृत्त्याभास एव ततश्च पूर्वाशः स्वय-मेवेति स्वरूपशक्तेरेव विज्ञातः । परन्तु तदाभासरूप एव, त्याभासशक्तेर्मयाया एवातगतः । योऽयं काल इत्यादौ निम्न-पादिरित्युक्तिस्तु द्वयोरभेदविषयत्वेति ज्ञेयम् । अत एव व्याख्येयं यथा भूत्वस्यानुगतो भूत्यः अनुभूत्यः तथा तत्र तत्प्रभाव-लक्षणस्य गुणस्याऽनुगत आभासरूपो गुणः अनुगुणः तथा च तेषां काळोऽपि अनुगुणो न तु साक्षाद्गुणोऽपि यस्येति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृष्णाव व्यासाय ॥ ५ ॥

स्वमायागुणं सर्वार्थं प्रविश्य अधिष्ठाव बाध्यत्वं बाधकत्वञ्च गतः प्राप्तः गुणानां परस्परबाधत्वबाधकत्वलक्षणं वैषम्यगुणाधि-ष्ठातरि भगवत्यारोपितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वरूपतन्तु भगवान् सर्वत्र सम एवेत्याह-सर्वमिति । प्रकृतेरेव गुणाः नस्मात्प्रमो भगवतः प्रकृतेः स्वशक्तिर्वेऽपि स्वरूपभूतत्वा-भावादिति भावः तस्मात् सर्वत्र इदममानं भगवतो वैषम्यं गुण-वैषम्यमूलकमेव तच्च गुणवैषम्यं गुणानां हासाधिक्यरूपं तच्च हासाधिक्यं न योगपक्षेन भवति किन्तु क्रमेणैवेत्याह-ननेयामिति । हासो बाध्यत्वहेतुः उल्लास आधिक्यं बाधकत्वहेतुः । तेचनत्वा-दीनां हासाधिक्ये तदुद्भवानां देवापुररक्षसां हासाधिक्याभ्यामनु-मेये ॥ ७ ॥

• तत्र गुणानां स्वतो जाड्यादेव हासाधिक्ययोरप्यकिञ्चित्क-रत्वात्तत्र तत्राधिष्ठातृत्वेन भगवत्प्रवेशमाह-जयेति । सर्वस्य जयकाले आधिक्यसमये देवानृषीश्च भजन्त । तदा सर्वं यथा अधिकमभूत्तथा तत्राधिष्ठातृत्वापि तस्याधिकमभूदिति स तत्तदेवं प्रविश्य तत्तद्वचनमधिक्यम् असुरराक्षसादीन् बाधत इत्यर्थः । एवं रजसो जयकाले असुरान् तमसो जयकाले यक्षराक्षसि तस्य काळस्य अनुगुणः अनुकूपः सन्निति गुणाधिक्यस्यापि कारणं काळ एव न तु स इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नारदादिभिर्गीयते यतः परमम् पुण्यम् यतोदरेभ्यस्तरितम् इति पुनः कृतोऽतस्तत्पुनरुत्तरदानार्थं हरेः कथां कथयिष्ये कृष्णाय प्रपद्ये कृष्णदेवायने तत्त्वावगमस्तरे तथा ॥ ५ ॥

एवाऽजः प्राकृतगुणहेतुकजन्मरहितः अतएव अव्यक्तः एकश्चिद्विद्वात्मकं विश्वं तद्विजः सर्वदेवास्पृष्ट इत्यर्थः भगवान् स्वमाधिक्यैर्गोदिवङ्गुणयुक्तः प्रकृतेरिति पदं सामान्यतया परा-परशब्दवाच्यप्रकृतिद्वयपरम् ।

"भूमिगोपानलोवायुः सं मनोबुद्धिरंधव ।

अपरममिनस्त्वस्यां प्रकृतिं विजि मे पराम्" ॥

इति प्रकृतिद्वयात्परस्परबाध इत्यर्थः अत एव स्वमायागुणं स्वमायागुणपरिणामं जीवविशिष्टं देहेन्द्रियसंघातमाधिय अन्तर्गो-मितया प्रविश्य बाध्यबाधकतां जीवानां देवापुरादीनां परस्परं या कर्मयोगाद्वाध्यबाधकता तां हेतुतया गतोभवति तत्तत्कर्मानु-सारेण तां तां बाधकतां च देहिभ्यो ददाति स्वयं तु समपद्ये त्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वमायागुणमाविश्येयुक्त्वा शक्तिगुणाः कार्यकारणरूपाः शक्तिमन्ते सर्वान्मानं न विमोहयन्ति तदात्मकत्वात् जीवामानं तु हासद्वयादिकर्पेर्विमोहयित्वा शुभाशुभानि कर्माणि तेन कारयन्ति अतदात्मकत्वादिहाह सर्वान्मत्वादिना सत्त्वरजस्तम इति गुणाः प्रकृतेः भगवत्कृतेः, अतोभगवति न प्रभावं कुर्वतीति भावः आत्मनो जीवस्य तु न तदात्मका न भवन्ति तस्य सर्वान्म-त्वाभावात् अतस्ते न साधु असाधु च कर्म कारयन्तीति भावः गुणास्ततज्जीवकर्मपरिपाककाळानुसारेण विद्यमानवन्ति न तु युगपदित्याह न तेषामिति ॥ ७ ॥

सावस्य जयकाले देवादिकर्तृकस्माद्विकर्मपरिपाककाले भग-वान् तत्कालानुगुणः सन् देवादीन् भजन्त तद्विहेतुमेषति रजसोजयकालेऽसुरान् तमसो जयकाले यक्षराक्षसादीन् अभजति त्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

जो परम पुण्य माहात्म्य नारदादि जाता है । अथ मैं श्रीकृष्ण मुनि (नमस्कार करके हरि कथा को कहता हूँ)

जो पुरुष जिह्वा को पाकर की कीर्त्तन नहीं करता है वह दुर्मानि मोक्ष होकर भी आगेहण नहीं करता है ॥ ० ॥

तस्मात् आनन्द रज सुन्दर श्रीगोविन्द नित्य जो भजण करते हैं कीर्त्तन करते हैं इस में संशय नहीं ॥ ० ॥

तिसी से गोविन्द चम्पाधिन महापुण्य को हे नृपसत्तम ! आप भजण करो ॥ ० ॥

प्रकृति से पर भज अवश्य भगवान् नि-अपने माया के गुणों में । प्रविष्ट होकर, बाध को प्राप्त हुए हैं ॥ ६ ॥

सर्व रज और तम ये नीनो प्रकृति के के नहीं । हे राजन् ! उन गुणों का हास वा

विदन्त्यात्मानमात्मस्थं मथित्वा कवयोन्ततः ॥ ६ ॥
 यदा तिसृश्रुः पुरात्मनः परो रजः सृजत्येष पृथक् स्वमायया ।
 सत्त्वं विचित्रासु रिरंसुरीश्वरः शयिष्यमाणस्तम ईरयत्यसौ ॥ १० ॥
 कालं चरन्तं सृजतीश आश्रयं प्रधानपुम्भ्यां नरदेव ! सत्यकृत् ।
 (१) (सतत्रतत्रोभयसिद्धिमाप्नुयात्किंवात्मनोऽलिङ्गगुणाश्च सन्ति ॥ ० ॥)
 य एष राजन्नपि काल ईशिता सत्त्वं सुरानीकमिवैधयत्यतः ।
 तत्प्रत्यनीकानसुरानसुरप्रियोरजस्तमस्कान्प्रमिशोत्युरुश्रवाः ॥ ११ ॥
 (स वा पुनः स्वसृष्टस्य स्थितिरक्षानुवृत्तये ।
 सत्त्वं सुरगणान्विष्णुरूपवृंहयते मुहुः ॥ ० ॥)
 अत्रैवोदाहृतः पूर्वमितिहासः सुरार्षिणा ।
 प्रीत्या महाक्रतौ राजन् ! पृच्छतेऽजातशत्रवे ॥ १२ ॥

भाषाटीका

सत्त्व गुण के वृद्धिकाल में ईश्वर देव और ऋषियों के शरीर में प्रविष्ट होकर, और रजो गुण के वृद्धिकाल में असुरों के देह में प्रविष्ट होकर, तथा तमो गुण के वृद्धि काल में यक्ष राक्षसों के देह में प्रविष्ट होकर, तिस २ काल के अनु-गुण उनकी वृद्धि करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीभरद्वाजमिह्रतभाषार्थटीका ।

समस्यापि निमित्तभेदेन धैर्येण दृष्टान्तः ज्योतिरादिरिव ज्योतिरप्रिययाकाष्ठादिषु जलं यथा पात्रेषु आकाशो यथा घटा-दिषु तथा भगवान्नामरूपमाभाति, ननु, तर्हि तद्वदेव विवेकेन किं न प्रतीयते तत्राह, संघातासुरादिवेदाज विविच्यते न पृथक् प्रतीयते तर्हि तात्पर्यमिति कुतो ज्ञायते तत्राह, विदन्तीति, आत्मस्थं परमात्मानं कवयोनियुगाः मथित्वा कार्यदर्शनलिङ्गेन विचार्य उच्यन्ति अस्ततः स्वभावकालकर्मोदिवादिनिषेधेन विदन्तीति पाठे ज्ञानमपि ज्ञानमेव अत्रापि ज्योतिरादिरिवेति द्रष्टव्यं यथा सूर्यकान्माहौ दाहदर्शनाज्ज्योतिर्जायते यथा च गन्धदर्शनाद्वायुरि-त्यादि ॥ ६ ॥

तत्रैव मायागुणवशेनैवैवम् न स्वाभाविकमित्युक्तम्, तर्हि गुणान्तरतत्त्वावली ॥ १० ॥ यदा आत्मनोजीवस्व मो-नाय पुरः शरीराणि परः परमेश्वरः तिसृश्रुर्भवति तदा सायित स्थितं रजः पृथक् सृजति विचित्रासु तासु पूर्व-रितुः कीदृशमिच्छति तदा सत्त्वं पृथक् सृजति शयिष्यमाणः सं-रयत्यसौ तदा तमः पृथगीरयति प्रेरयति आश्रयं

नयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

यदा तिसृश्रुरित्यादिनिर्देशात्प्रतीतं कालपारतन्त्र्यं वारवप्र-धानपुरुषपारतन्त्र्यमपि वारयति-कालमिति । हे नरदेव ! प्रधानपुम्भ्यां निमित्तभूताभ्यां सत्यकृदमोघकर्ता ईशस्तयोः सहकारित्वेनाऽऽभय-भनं चरन्तं वर्तमानं कालं स्वयमेव सृजति स्वच्छाकरुपात्का-लस्य न तत्पारतन्त्र्यमित्यर्थः । तथाऽपि प्रस्तुते किमावातं तत्राह यद्यप्यकालः सत्त्वमेधयति वर्धयत्यतो हेतोरीशिताऽपीश्वरो-पि सत्त्वप्रधानं सुरानीकं देवसमुहमेधयतीति तत्प्रत्यनीकान-सुरानसुरप्रतिपक्षान्प्रमिशोति दितस्ति चेत्यन्वयः उक्तं प्रभूतं श्रवः कीर्तियस्य सः काळशक्तिश्रुभितगुणगतवैषम्यमिह स-न्निधिमन्त्रेण तदधिष्ठातरि स्फुरतीति प्रकरणात् ॥ ११ ॥

तदानीं तयोर्न सुरपक्षपातेन यद्यः किन्तु ब्रह्मसापेनासुरी-योनिं प्राप्तयोरनुग्रहार्थं एवेति वक्तुमितिहासमुपाक्षिपति—अत्रै-वेति । अत्र देवादिरहितस्यापि वैषम्ये नारदेनेतिहासः प्रस्ता-वितः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

“स्वमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकर्ता गतः” इत्यनेन तत्तद्वाच्य-बाधकेषु देवासुरादिवर्गेषु ईश्वरस्यानुग्रहेण उक्तः कथमनु-प्रविष्टो विज्ञायत इत्यपेक्षायां तत्तदनुग्रहेण अनुप्रविष्टस्य विविच्य द्रष्टुमशक्यत्वे सत्यगुणायैव विवेचनीयत्वे च दृष्टान्तमाह—ज्योति-रिति । काष्ठादिषु ज्योतिःप्रभृतिवस्तुवत् अनुप्रविष्टोप्याभाति तत्र-तद्गोचरपृष्ठः प्रकाशते, “अनभ्रजग्यो अभिवाक्यतीति” इतिभुते-रिति भावः सङ्घाताकाष्ठादिसङ्घातादिव देहेन्द्रियमोक्षवर्गक

भीमशिराववाचार्थेकृतमागततन्मन्त्रादिका ।

सकृदात्र विविच्यते प्रकृतिपुरुषेभ्यस्तत्त्ववाचार्थविभिन्नः प्रकृतिपुरुषाभ्यां विविच्यते न ज्ञायते इत्यर्थः कवयस्तत्त्वत्रयवाचार्थविदस्मात्प्रत्ययं जीवात्मनि स्थितम् "व आत्मनि तिष्ठन्, यो विद्वान् तिष्ठन्" इति श्रुतेः आत्मानं परमात्मानं मथित्वा चित्तकपूर्वकं तन्मन्त्रविशेषमभ्यस्यत्यर्थः अन्तर्गतोऽनेकजन्मावसाने विद्वान्ति साक्षात्कुर्वन्ति अमावास्यामाविश्यत्यनेन प्रेरणपर्यन्तानुप्रवेशो भवति ॥ ६ ॥

तदेवगुणप्रेरकत्वं विवृणोति-वदेति । एषः परः पुरुषो भगवान्वादा स्वमायया स्वसङ्कल्परूपज्ञानेन प्रकृत्या वा आत्मनो जीवस्य, आत्मनि प्रायमेकवचनम् आत्मनामित्यर्थः । पुरः शरीराणि निवृत्तुः स्रष्टुमिच्छुस्तदा राजः सृजति प्रेरयतीत्यर्थः तम ईरयतीत्यनेनैकाग्र्येण यदा सृष्टयन्तरं विचित्रासु पूर्वं देहेषु रिरंसुः रन्मन्त्रिच्छुः रिरिच्छुर्निरत्यर्थः । तदा सत्त्वं सृजति यदाचेभ्यः शयिष्यमाणा उपसज्जिहोपुस्तदासौ परमपुरुषस्तम ईरयति ॥ १० ॥

अथ तदा तत्कावानुगतोऽभजति सूचितं कावप्रेरकत्वं विवृणोति-कालमिति । हे नन्द ! ईशः परमात्मा चरन् प्रसंसमानमाभयं स्ववाप्यतया शरीरभूतं कावं सृजति निमेषकाष्टाद्यवस्य करोति एवं कावं सृष्ट्वा प्रधानपुरुषाभ्यां चित्वात्ममष्टिभ्यां सत्यकृत सत्चिद्व्यष्टिः सत्त्वमिद्व्यष्टिः तदुभयं करोतीति तथा सत्यच्छब्दयोश्चिद्व्यष्टयोः प्रयोगः "तदनुप्रविश्य सत्त्वमिद्व्यष्टिस्तु" इत्यादि श्रुतेः प्रसिद्धस्तथा सत्यच्छब्दयोस्तापत्ये श्रुतिः । "अथ यदेवेत्यः प्रागेभ्यश्च तत्सत्, अथ यदेवाः प्राणाश्च तत्त्वं तदेकया वाचा सममिव्याह्रियते सत्यमिति" इति देवाः देवाधिष्ठितानीन्द्रियाणि तेष्वः परः तत्समृद्धयेतनः सत् देवाधिष्ठितव्यष्टिस्तु त्वं तदेतदुभयं सत्यमित्येकया वाचा एकशब्देन सममिव्याह्रियते बोध्यते इति तर्कः । एतमीश्वरस्य तत्त्वजीवकर्मपरिपाकानुगतकावप्रेरकत्वमुक्तं तच्चात्मत्वेन तदनुप्रवेशपूर्वकमिति च, ईश्वराधीनः कावो देवादीनां तत्त्वकर्मपरिपाकानुगतसत्त्वादिगुणवृद्धिहेतुरिति च न स्यात्परात्मनया देवाधिकानुगतं गुणान् प्रेरयतो नेश्वरस्य वैषम्यमित्युत्तरमुपसहरति-वदति । हे राजन् ! ततः कर्मानुगुण्येनेश्वरस्य गुणकावप्रेरकत्वात् एषः गुणप्रेरकः कावः कालशरीरकः तत्प्रेरकः शोभिता ईश्वरः सत्त्वं कर्मपरिपाकायसत्कावकृतगुणोन्नेयसत्त्वगुणप्रसुरं सुरानीकमिव सुरानीकमेव 'इवशब्दोऽवधारणं' धरयति तस्यैव जन्मावहतीत्यर्थः तद्वृत्तेस्तत्प्रतिपक्षपक्षपूर्वकत्वात्परायां प्रियस्सन् तत्प्रत्यनीकान् सुरानीकप्रतिपक्षकान् राजस्मन्पुत्रान् प्रमियोति विनाशयति उच्यते वाः विपुलकीर्तिः सुरानीकविनाशनेन वैषम्यादिसम्भावना नापकीर्तिमानी ॥ किन्तु विपुलतमकीर्तिमान् इत्यर्थः ॥ ११ ॥

सर्वभूतसुहृदः समस्येश्वरस्य देवासुरादिजयापजयहेतुर्वापि कर्मानुगुणवादैषम्याभावे उक्तः इदानीं तस्य सर्वभूतसुहृद इतिहासं दर्शयति-वदेति । अत्रैव तस्य सर्वभूतसुहृद एव हे राजन् ! महाकौतो राजसूये प्रीत्या जत्यादरेण पृच्छते भजतश्च त्रये शुचिष्ठिराय सुरविद्या नारदनेतिहास उदाहृतः ॥ १२ ॥

भीमशिराववाचार्थेकृतपदरत्नावली ।

इममर्थमनुभाविकं करोति-उच्यतेतिरादिति । अयमर्थः उच्यतेतिरादित्युत्तराववादितादिगुणः केषाञ्चित्फलानामुपायं केषाञ्चित्कासं कुर्वन् तथा सत्त्वादिजयादिविषये उपायादिकालमनुवर्तमानो भाति तथेति कथमव्यक्तत्वं हरेरिति तत्राह-संघातादिति, देहेन्द्रियादिकार्यकारणसंघातात् विविच्यते पृथग्भूतो न ज्ञायते ज्ञापीदमेवोदाहरणं उच्यतेतिरादि घृतादि द्रव्यं द्रव्यादिद्रव्यो मन्मत्तपूर्वं न विविच्यते पृथग्भूतं न ज्ञायते न प्रतीयते तच्चात्माधीतिभावः "तेजोऽसितं त्रेधाविधीयते" इति श्रुतेः । मृतस्य उच्यतेः शब्दाभिधेयत्वं प्रामाणिकं "दधिक्षिप्तमृत्तकाष्टं वाह्नन्वजनादनं" इत्यादेभ्यः ननु, यदि केनचिद्देहादिव्यतिरिक्तत्वेनायं ज्ञायते तर्हि दधिक्षिप्तमृत्तवदित्यादिनिर्देशयितुं शक्यं, तदेव कुत इत्याह-विद्वन्तीति । कवयः ब्रह्मादयः शास्त्रेण मथित्वा ततो निर्गम्यात्मत्वं देहादित्यस्मात्मानं विद्वन्ति जानन्ति किन्वास्तत्त्वभ्रमनाये विद्वन्ति यमस्ये "जन्मनिष्पत्तौ" इति ज्ञातोः नितरां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः अनेन कवीनां ज्ञानमस्मिन्नर्थे प्रमाणात्मुक्तं भवति ॥ ९ ॥

देहादेर्विविक्तत्वेन ज्ञानं कस्मादोत्पद्यत इति आशङ्क्य सृष्टिशरीरेषु जीववत्प्रतिष्ठत्याज तद्विषयं ज्ञानमित्यभिप्रेत्याह-यदा सिन्धुरिति । यदा परमात्मात्मनोर्निवासाय पुरः शरीराणि सिन्धुः स्रष्टुमिच्छति तदा गुणवैषम्यायेन खेच्छया नियतो रजोगुणमुपादाय महदहंकारपञ्चमहाभूतानि सृष्ट्वा तेः प्रत्यक् तत्तद्योग्यतानुसारं शरीराणि सृजति । यदा चेश्वरस्तासु विचित्रासु सुरनरतियेकसंज्ञितासु पुरीषु रिरंसुः जीवगतस्वाद्वयोपयतामनुसृत्य सुखादिकमुत्पाद्य तत्साक्षित्वेन क्रीडितुमिच्छति तदा स्थितिहेतुत्वात्सत्त्वगुणमुपादत्ते यदा शयिष्यमाणो योगनिद्रां चिकीर्षति तदाऽसौ तमोगुणमीरयति तच्छक्तिकमुत्तुभयति ॥ १० ॥

किञ्च चरन्मतीतानागतवर्तमानभेदेन वर्तमानं कावं सृजतीत्यर्थः ईश आश्रय इत्येताभ्यां पदाभ्यां सज्जनभागतत्वेन अत्र प्रमाणात्-सत्यकृदिति, सत्यं भीमाभावात् न ज्ञायते इदानीं स्वसृष्टानामनःशयनप्रकारमाह-स तत्रैतन्मन्त्रं स्थितम् उभयसिद्धिं महति वस्तुनि महत्परिमाणेन मध्येप्रकटनमनुपरिमाणमणुसामर्थ्यं वाप्नुयात् "कावोऽयं महतोमहीयान्" इति श्रुतेः अत्रेदं चिह्नारमनो चिह्नगुणानुवर्तनं निदर्शनं च शब्द एवार्थे तथा जिनं शरीरस्थानीयं वाप्य तिष्ठन्निर्दिष्टास्मैरुच्यते तस्याभिनिर्दिष्टत्वेन महत्त्वात्तत्त्वलक्षणाः सन्ति महति काष्ठे महान् अणुः सिरिति "चिह्नं शरीरे चिह्नं च साधने शोफनस्मिन्" इति श्रुतेः सृष्टौ प्रवर्तमानेश्वरस्य निरपेक्षत्वात्प्राप्त्येव किञ्चित्कालात्तत्त्वः तदनपेक्षत्वे मृदंहादेरिवशक्त्याभावेन कार्यकारण इति तत्राह-चिह्नारमनः प्रधानादेः कारणस्य च चिह्नारमनः कार्यजनकशक्तिलक्षणाः सन्ति ते च चिह्नारमनः हरेः सन्ति विद्यमानास्तदधीनत्वादिति तत्राह "द्रव्यं कर्म च कालम्" इत्यादेः यत्रा लक्ष्यं कार्योपादनशक्तिलक्षणाः चिह्नारमनः पूर्वाभावि

भीमविजयध्वजतीर्थंकृतपदरत्नावली ।

हरेः सन्ति तेषां स्वरूपानिष्पद्योतनाय चशब्दः ऊर्णनामि-
स्तुरीयेमादिविना स्वरूपभूतखीलयेव यथा जावं करोति तथा-
यमित्यर्थपरांवा प्रधानसृष्टिप्रसङ्गाऽस्तु अस्मान्तरसृष्टिरवाप्तरका-
रणास्यात् कुलादिदेहसृष्ट्यादित्यतोवाह—स इति, तत्रतत्र का-
र्यकारणेषु प्रानिखिकेषु स्थित्याभ्यासिद्धिं जगत्कारणस्य जन-
कत्वञ्चयं कार्यस्य जन्यत्वफलं प्रापयति उभयोः शक्त्योरेत-
दधीनत्वादित्याह—लिङ्गात्मन इति, लिङ्गात्मनो सृष्टाद्विगुण्याः
कार्यजननशक्तयः सन्ति ते आनेन निबन्धा इति शेषः, लिङ्गा-
त्मनः कार्यस्य वे विगुण्या पृथुबुधोदराकारादिलक्षणाः सन्ति
ते च “तत्रतत्रान्वितो विष्णुस्तत्तच्छक्तिप्रबोधकः” इत्यादेः अने-
न बाध्यबाधकताङ्गन इत्येतत्स्पष्टीकृतं तथाहि तत्रतत्र देवासुरे-
षु उभयसिद्धिं जयपराजयलक्षणां कार्यसिद्धिं प्राप्नोति शिर-
स्त्राण्यधर्मादिलक्षणां वहतो भटस्य ये लिङ्गगुण्याः शौर्यादिल-
क्षणाजयापजयौ वा ते च हयंभीनाः “म वे बलं बलिनां वा
परेषाम्” इत्यादेः । अत्र सर्वस्य हयंभीनत्वदर्शनाय प्रधानपुरुषां
कार्यकारणस्यांकाजः सृजनीत्यङ्गीकारे प्रधानपुरुषावन्तरेण काल-
सृष्ट्यशक्तिहरेः प्रकटिता स्यादित्यन्यथा प्रतीतिनिरासायाचार्य-
स्ताभ्यां सहेति व्याख्यातम् ॥ ० ॥

नन्वत्र साम्यगुणाधिकरणस्य हरेर्वैषम्याधिकरणात्वं कथ-
मित्यस्य प्रश्नस्य परिहारः कथं स्फुटमायान इत्याशङ्क्य स्वनो
देवप्रियत्वमसुराप्रियत्वं मनुष्याणामुभयत्नमेव समत्वं नत्तद्यो-
ग्यतावतां तेषामन्यथा तदतिवृत्तेन त्वदभिमन्यैषम्यप्राप्तिसाम्य-
हानी स्यातामित्याशयवानाह—य एव इति । य एव हरिः काले
कालविषयेषु ईशता कालस्यापि प्रवर्तनसमर्थः प्रधानपुरुषयो-
रीशतुत्वं किं वक्तव्यमित्यपिपदं स विष्णुः सुरानीकमिषस्थ
तं सत्यमेवधति सत्त्वस्य देहादिकारणत्वात्सत्त्वगुणप्रधानान्
देवान् समंभयतीत्यर्थः रजस्तमस्कान् रजस्तमःस्वभावान् तत्प्र-
त्यनीकान् तेषां सुराणां शत्रुभूतान् असुरान् प्रमिष्योति निह-
न्ति ‘मिषद्विसायाम्’ इति धातुः सुरप्रिय इत्यनेनासुराणामप्रियो
मनुष्याणामुभयात्मकः स्वभावत इति ध्वनितं तदुक्तं—

“स्वभावतः प्रियत्वात् सदा देवप्रियो हरिः ।

अप्रियश्चासुराणां स स्वभावात्समर्थं नृणाम्” इति ।

सत्त्वमेवधति इत्यनेन वा सुखयोग्यता रजस्तमस्कानित्यनेन वा
बधोऽप्युता ये च देहेन्द्रियादेः कारणाभूतास्त्रयोगुणाः यश्च
गुणानामुन्नाहकरः काळः यश्च तेषां त्रयाणां गुणानां पुण्य-
पापोभयलक्षणां कर्म यश्च मूलकारणभूतं प्रकृतिपुरुषस्वरूपं
यश्च भक्त्यादिकमेतत्सर्वमवेष्टय देवानां भक्त्यादिगुणानितरेषां द्वेषा
दिदोषामनुष्याणामुभयात्मकमृत्पाद्यसुखासुखजयापजयजननमर-
णाद्विफलदातृत्वेन समस्त्युक्तं । तदुक्तं—

“वैशकाग्रौ गुणांश्चैव भक्त्यादीमप्यवेष्टय तु ।

योग्यताञ्च तथा कर्म सम इत्यभिधीयते ॥

अतः प्रियापि देवानामुत्पाद्यैव गुणानिमाद् ।

इतरेषां तथा दोषान्मुखदुःखे दद्यात्यजः ॥

उभवं तु मनुष्याणामतः सम इतीरितः” ॥ इति

ननु सुरादिषु स्थितानां गुणदोषाणां तत्तत्काशीनस्वेनोत्तर-
काळे नाशसंभवेनानित्यत्वे नियमो न स्यादित्याशङ्क्य शास्त्रविहि-
तत्वाभियमोस्तेष्वेत्याशयवानाह—उरुभवा इति, उरु बहु भूयते
इत्युरुभवाः शास्त्रं निबन्धप्रतिपादकं यस्यस्य तथा तदप्युक्तम्—

“अनादिनिबन्धाश्चैव गुणदोषाः सुरादिषु ।

यथाक्रमं पुनश्चैव नियमाद्वर्जितास्तथा ॥ ०

“विष्णुनैव ततो नित्यं विषमश्च जनार्दनः” इति नियमाद्वर्जितास्त-
वेत्येतत्कृत्रप्रमाणीक्रियते इत्यस्य उरुभवा इत्यत्रेति वक्तव्यम्, उर-
वर्जितलक्षणां भवो यस्य स तथेत्यर्थः । ननु, वैषम्यं तदवस्थे
वाभूदिति चेन्न योग्यतानिमित्तत्वात्तदुक्तम् “नविष्णोर्विषमत्वं तु
योग्यतापेक्षया कचित्” इति हरेर्योग्यतानियत्यायत् आगच्छतै-
षम्यलक्षणांमुरुभवस्तदा तदस्तुविहितत्वादतुक्तं उरुभवा इति
तदप्युक्तं “योग्यतायास्तन्निमित्त्या विषमत्वं भवेदिति” नन्वेवं
तर्हि कापि वैषम्यं नित्यापन्नमिति चेदुच्यते शुभाशुभयोर्विषयं
ये शुभवनामशुभकर्म अशुभवनामसुराणां शुभकर्मानुसृतफल-
दानेसति विषमत्वं विष्णोर्दोषाय स्यादिति यदतस्तत्तद्योग्यता
बलविहितशुभाशुभोभयकर्मानुसारेण तत्तत्फलस्य विकर्मैर्द्विपारे
अशुभकर्मैरेत्यलक्षणास्य दानेनेश्वरवैषम्यामित्यत उरुभवा-
इति जयस्तम्भकल्पनाय हरेर्युक्तं “इन्द्रस्यार्थकथं दैत्यानवधी
द्विषमो यथा” इत्यादि प्रश्नपरिहार इति सिद्धं “विषमत्वंतु दोषा
शुभाशुभविपर्यये । अतस्तादृशवैषम्यम् ब्रह्मसूत्रे निराकृतम् ॥
शुभाशुभनित्यत्वं न दोषो गुण एव सः । अतस्तीदृष्टं कृष्णस्य
ब्रह्मसूत्रकृतो विमोः” इतिवचनात् ॥ ११ ॥

सुरप्रिय इत्येतद्विद्वद्विरोधोति-सधा इति । अयमर्थः सत्त्वं सत्त्वगुण
सम्पन्नान् मुहुरनुगुणमुपवृंहयते सम्बन्धवर्धयति किं कारणम्
वाह—पुनरिति । स्वेन सृष्टस्य जगतः पुनःपुनः स्थितिरन्तानुवृत्तां
स्थितिपावनयोः प्रवर्तनार्थं वा इत्यनेन सृष्ट्यादिसृष्टकमपि हरेरे-
वंति दर्शयति—यदा सिम्भुरित्यनेन, यः प्रस्तुतस्तं स इति तच्छब्दे
परासृष्टिं तत्रापीश्वरशब्देन रुद्र उपक्रान्त इति भ्रान्तिनिवार-
णाय विष्णुरिति यद्वा यत्र कापि रुद्रादुरसर्जनादिकं प्रतीयते तदा
तत्स्थहरिणोति प्रकटनाय विष्णुरिति ॥

सुरप्रिय इत्येतद्विद्वद्विरोधोति-सधा इति । सुरप्रिय एव
नासुरप्रियो हरिरिति अन्ययोगव्यवच्छेदार्थ एव शब्दः ॥ १२-१४

भीमजीवगोश्रामिकृतकमसम्भवं ।

ननु, नेपुतेपु तेनाविद्यमानं नेजः कथं न लक्ष्यते ? तत्राह-
ज्योतिरिति । यद्यपि नेपुतेषु निजन्तजोशोनाविद्योऽसौ सकृदाता
संमिभ्रत्वात् न विविचयते लोकैर्विवक्तुं न शक्यते तथापि कदा
विवेकनिपुणाभन्तमो मथित्वा तस्यापि सादृश्यं तेनापि युक्तं
त्यादिकासम्भावयानिषेधेन विविचय तदंशमारमस्यं तत्तद्वत्स-
प्रविष्टं आत्मानमीश्वरं विद्वन्ति तत्र हेतुगर्भो दृष्टान्तः, अस्मात्तत्ते-
ज्योतिरादिपदार्थ इवाभाति दृष्टिष्विति शेषः । अत्रमर्थः यथा
नेदं मयोक्तेजःपूर्वमदर्शनात् । किन्तु तदातपसंसंयोगेन सौरं ते-
पधात्र प्रविष्टमिति सूर्यकान्तादी दूषादिद्वेन तदनुभवितुं तदानीं

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

यथाच पूर्ववदेव वायानयंगन्धः पार्थिवएव प्रविष्ट इति तेष्वामाति तथात्रापीति अथवा तन्वेद्यं तत्रनत्रावांशानैः स्वनेत्राभिरेव क्रीडतीत्यागुनं कथं नदितैरेपि क्रीडतीति हृदयतन्त्राह—उद्योतिरिति । यथा चक्षुरादिज्योतिर्भिः स्वांशं रूपमात्रं प्रकाशयमानं गन्धादि गुणपञ्चका मूदेवसौ प्रकाशत इति प्रतीयते यथा कर्णादिनभसा स्वांशं शब्दमात्रेऽपि गृह्यमाणं दुन्दुभिरेवासाविनि प्रतीयते । तच्च तत्तद्गुणानां संमिश्रत्वादेव भवति न चस्तुतः । तथाकथं आत्मानम् ईश्वरं तत्तत्संघातस्थितेनान्यैरजानन्ति विविक्कर्मापि आत्मस्वं स्वांशं उद्योतिभिरेव क्रीडन्ते जानन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेवं युद्धादिनिजजीवाभिर्मन्त्रविनोदनमेव प्रयोजनं विश्वपावनस्तु सत एव ततः सिद्धतीत्युक्त्वा सृष्टिप्रलययोः प्रकृतीक्षणादावपि सर्वशक्त्या निरासार्थमिति दिशन् त्रिष्वप्यविशेषमाह—यदेति । यदा यत्र स्वच्छेष्टाक्षणे काले एव परः परमेश्वरः स्वभावया भक्तकृपया आत्मनः पुरः प्राचीनसृष्टिगतसाधकभक्तरूपाणि स्वस्वाधिष्ठानानि सिमृश्रुमंभति । प्रकृत्या सह तेषु लीनेषु भाविभावनायर्थमीक्षां करोति । तदा पृथक् अरूपशक्तेरितरा असौ जीवमावाक्या शक्तिः पूर्ववत्तच्छेष्टात्मकप्रभावाभासोद्दिता रजः सृजति स्वांशभूताद्गुणत्रयसाम्यादभ्यक्ताक्षिपति उद्बोधयतीति वा । यथा वा पृथग्मायानुगत एव काष्ठ एव सृजति तथाऽसौ पदेन च काष्ठ एवोच्यते अथ विश्विज्ञासु नानागुणवैचित्र्यवतीषु तद्व्यभिज्ञासु पूर्णं यदा रन्तुमिच्छुर्भवति तदा सृजन् सृजति । यदा पुनस्तन्मिरेवामिच्छ्वा शक्तिरभ्यगाः शयितुमिच्छुर्भवतीत्यर्थः । तदाभौ तमः सृजतीति । ततो भक्तनिमित्तमेव सर्वो एव सृष्ट्यादिक्रियाः प्रवर्तन्ते इति भावः । यथाङ्गीकृतमेकादशस्य तृतीये टीकाकृद्भिरपि किमर्थं समर्जं । स्वमात्रमप्रसिद्धं । स्वं मिगीते प्रमिमीते य उपास्ते स स्वमाना । तस्यात्मनो जीवस्य प्रकृष्टायै निरूप्य इति । शयनमत्र पुरुषावतारस्य कदाचित् प्रत्योदयो योगनिद्रा कदाचिद्भगवत्प्रवेशो वा यद्यपि सर्वेष्वपि जीवेषु अन्तर्वासितया परमेश्वरसिद्धिर्गति तथापि तन्नामकत्वादस्थित एव भवति । स्वभक्तेषु तु समासकत्वाज तथेति । न च नन्दमङ्गादौ तस्येच्छन्ति यथोक्तव्याख्यानमेव यत्नवत् । तथा च श्रीगीतासु “मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः । न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्” इति “ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्” इति च । उक्तञ्च स्वभक्तिमुद्योदये । “भक्तानां हृदयं शाश्वतं सभिषो मे प्रियं गृहम् । वरामि तत्र शोभैव वैकुण्ठाख्यादिवर्णना” इति ॥ १० ॥

ततो च एव चेष्टारूपः काष्ठः स सर्वम् । सर्वप्रधानं सुरानीकमेवयतीव तत एव तत्प्रत्यनीकान् रजस्तमःप्रधानानसुरान् प्रमिषोतीव दिनस्तीव । ये तु देवेषु भक्ता असुरेषु भक्तद्वेषिणश्च तान् स्वयं पालयति दिनस्ति चेदंति पूर्वमेवोक्तम् । तस्मात्तच्छेष्टाक्षणास्य काष्ठस्त्वेवं वाचां तस्माद्दीशितापि एवयतीव प्रमिषोतीव चेति । हे राजश्रिति पूर्वाभिप्रायमेव । ननु यदि चेदितुः प्रयोजनं न भवति तर्हि कथं कदाप्यसुरानपि स्वपक्षान् विधाय देवेन युजेतेति तत्राह—

सुरप्रियः सुरेषु वर्त्तमानाः प्रिया भक्ता यस्य सः । सर्वप्रधानेषु सुरेषु प्रायशस्तेषां सर्वेषामनुगमनेनेव तस्यानुगमनम् । कदाचिद्दृष्टव्यत्वादिषु महत्स्वपराधे तेषामभित्वेन सुरत्वाच्छादनात्तेषां तस्य तेष्वनुगमनं न स्वाहिति जयकाष्ठे तु सर्वस्वेत्याशुक्रमिति भावः । ननु कथं तेषां ताजानुगच्छन्ति तत्राह—रजस्तमस्कानिति । अत्यन्तभगवद्ब्रह्मिन्मन्त्राकथोत्तयोर्गुणयोरारोचकत्वादिति भावः । ततोऽसौ सदैवासुराणां निग्रहमेव करोतीत्यथाप्यसामञ्जस्यमेवेत्याशुदुःसाह उक्तञ्चः वेदेयं यं नृपतय इत्यादि । अहोवर्क्यामत्यादिभिः उक्तं सर्वतो विस्तृतं महत्तमं वा भवः कीर्तिर्यस्य सः । तेषामप्यनुग्रहं करोतीति भावः ॥ ११ ॥

तदेवं सिद्धान्तं प्रदर्श्य तत्र स्वभक्तानुग्रहमात्रप्रयोजनस्तत्तत्काराणि परेश इति प्रतिज्ञातार्थादाहरणाय प्रह्लादजयविजयादिकृपासूचकमितिहासविशेषमाह—अत्रैवंत । अत्र विश्वादिराहित्वेन भक्तानन्दनार्थं खरवीक्षामात्रत्वं असुराणामपि परमहितपर्यवसायकस्वभावत्वं च । एवकारेण सिद्धान्तात्तरं व्यावर्त्यते ॥ १२ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्त्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

स्वस्वादीनामाधिक्यं न्यूनताभ्यामेव तदधिष्ठानस्याव्याधिक्यं न्यूनते इत्यत्र दृष्टान्तमाह—उद्योतिर्यथा—काष्ठेषु जलं—यथा—पात्रेषु आकाशं यथा घटेषु अधिकेष्वधिकरूपं न्यूनेषु न्यूनरूपं तिष्ठदपि न विषममुच्यते । तथैव देवनिष्ठसर्वोऽधिकं सति सोऽपि देवेष्वधिकरूपः तदैवासुरनिष्ठ रजसि न्यूनं तत्र न्यूनरूप इत्यसुराणां देववाध्यत्वे देवानामसुरवाधकत्वं सति सोऽपि देवपक्षपाती असुरवाधक इत्युच्यते । एवमसुरनिष्ठरजस्यधिके सोऽप्यसुरपक्षपाती देववाधक इति लोकोपनीत्या विषमोऽप्यविषम एवेत्यर्थः । जयकाले तु सर्वस्य देवर्षिनिष्ठमजिह्वत्वाधिकमजनमेव तत्र विषयित्वं तदेव देवपक्षपातित्वस्यैककम् । नन्वजयकाले केवलमभजनमेवेति ज्ञेयम् । ननु काष्ठादिषु उद्योतिरादियेवाऽस्मिन् काष्ठोऽयं चक्षुरित्येव विवेकं प्रतीयते तथा देवादिदेवैरपि भगवान् किं न प्रतीयते तत्राह मङ्गानात् देवादिदेवात् न निविक्रयते सत्यस्य इव न पृथक् प्रत्यक्षीयन्तीत्यर्थः । तर्हि स नान् भजतीति पुनो ज्ञायते तत्राह—विदन्तीति । आप्तस्य देहस्य परमात्मानं कनको निपुणा मयिन्वा कार्यदर्शनार्थं कुतानुमानाज्जानन्ति । अततः स्वभावकर्मादिवादिनिषेधेन विदन्तीति पाठोऽपि स्वभक्ते जानन्तीत्येवार्थः । नन्वसुरादिपक्षपाती भगवान् कदाचित् सर्वैः प्रत्यक्षीयन्त एवासुरान् इति । तथैव रजस्तमसोरपि इक्षी मत्यां कदाचिदसुरादीनामपि मयन् देवार्थान् दिनस्तु तदैवाकयुक्ता तस्य दिव्यत आह—उद्योतरादिरिति तमेव श्लोकं राभिवाधकं उद्योतिरादिरिव उद्योतिरादगतं च यथा सज्जते तद्वति चस्तुति नामानि स्पष्टतया तथा किञ्चित् सङ्गतात्तस्माज्जिज्ञेयते न पृथक्

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

भातिष्व किन्तु तदन्तर्गततथैव भाति एवमेव जगत्स्मिन् देवासुरादिषु मध्ये भगवान् कश्चित् रूपं भासते । काञ्चिदन्तर्गतं तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र उच्यतेऽपि सत्त्वप्राधान्याद्भाव-रकरत्वात् तद्गुणं रूपं यथा किञ्चिदुरेऽपि शुक्लमिदं सौरमिनि सुदूरं लक्ष्मणोऽपि चन्द्रोऽयं शुक्ल इति तत्र तत्र नयनेन्द्रियेण गृहीतं स्पष्टमाभाति तथैव देवादेः सत्त्वप्राधान्यात् सत्त्वं नावरण्यात्तद्गतं भगवांस्तत्पक्षपाती स्पष्टमेवापेन्द्रादिकप भाति यथा च जलादेस्तमोरजःप्राधान्यात्तनावरण्यात्तद्गतं जलरसगन्धस्पर्शं न स्पष्टमाभाति किन्तु तद्गतः पदार्थस्य योग एवेन्द्रियगोचरेषु तमोरजसोरपि किञ्चित् सत्त्वमरवात् स्वयं भावरण्याभावादेव तथाहि रसनायां रसवतो योग एव रसः । श्रोत्रे शब्दवत् आकाशस्य योगे सत्येव शब्दः । त्वचि शैत्यादिमहस्तुयोग एव स्पष्टः । नासायां गन्धवतो वायो-योग एव गन्ध इति तथैवासुरराजसादेरजसतमःप्राधान्यात् नावरण्यात्तद्गतं भगवांस्तत्पक्षपाती न स्पष्टमाभाति 'अत्र मेघातपाश्र्वाभावरण्यानावरणो सुखस्य यथा तथैव तमःसस्याश्र्यां भगवतो ज्ञेयः । ननु तर्हि स्पष्टमानाभावं असुरादिपक्षपा-तिर्यं तस्य कथं प्रतीमस्तत्राह—विद्वन्तीति । देवपराभवादिकार्यं दर्शनजिज्ञेसा जानन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

नचैवं गुणान्तरमयेन तस्याधिष्ठातृत्वनारन्यलक्षणायन्त्र-येन गुणाधीनत्वमाशङ्क्यं किन्तु गुणानामपि स्पष्टस्य तत्तत् सर्वैरक्षीकामयमवस्थाह—यत्र आत्मनो जीवस्य भागाय पुरः शरीराणि परः परमेश्वरः सिम्बुभुम्बान्तं तदा साध्येन स्थितं रजः पृथक् सृजति । विचित्रास्तु तासु पुरुषिरेतु शिष्टपालनलक्षणां रमणीयकीर्तुः सत्त्वं पृथक् सृजति शविष्यमायाः संहारिष्यन् तमः पृथगीरति प्रेरयति ॥ १० ॥

यदा सिम्बुभुर्त्यादिनिर्देशात् प्रतीतं कालपारतन्त्र्यमपि वारयति—कालमिति । हे नरदेव ! सत्त्वकारित्वेनाभ्यभूतं चरन्तं वर्तमानं स्वयमेव सृजति कालस्य तन्त्रेण रूपेणात् । अयमर्थः । जगत् सृष्ट्यादिकं हि नस्य बीजमेव, स्या च क्षेत्रज्ञाधीनैव नत्र यदा सिम्बुभा भवति तदा रजो वृद्धिसृष्टिकाशो जायते यदा विपाकविषा तदा सत्त्ववृद्धिपालनकाशः । यदा च जिहीर्षो तदा तमोवृद्धिनाशकाश इति कालविशेषस्तेनैव सृज्यते तत्र यदा सृष्ट्यादिकास्तदेव सिम्बुभादिकं स्यादिति यदा शब्दनाथः कावविशेष एव स तु सृज्य एव इति, जयकाले तु सत्त्वस्येत्यादिनापि प्रतीतं कालपारतन्त्र्यं वारितमिति-प्रधानेन मायाशक्त्या पुरुषेण आत्मेन च सह वर्तमानः एवं स सर्वकारणत्वात् तस्यैव स्वातन्त्र्यं तत्कार्यत्वाज्जगतस्त-दीनत्वं । ननु, नत् कार्यं जगद्वस्त्वैव सर्वस्तुतः किमधीन-त्वाधीनत्वविचारयेति केचिदाहुस्तत्राह सत्त्वकृत भगवच्छ-विकाशेन विश्वस्य मिथ्यात्वान्देत्वात् । कार्यमात्रस्यैव सिम्बुभावे तद्गुणमेव भगवत्यां प्रमायवाभावः प्रसज्येदिति भावः "यदेव क्षेत्रज्ञं विश्वमसृजते"ति माध्वभाष्ये प्रमाणात्ता भुतिश्च अतः कावस्य तत्कार्यत्वात्कारणत्वमर्थः कारणेन्युपचरित इत्याह—य

एव इति । अतएव ईशः परमेश्वरोपि सत्त्वं सत्त्वप्रधानं सुरानीकमेव-यतीत्यर्थः तत्प्रत्यनीकान् सुरप्रतिपक्षान् प्रमियोति दिनस्ती-त्यर्थः । तदेवं वैषम्यं गुणस्यैव मान्यस्य तत्र कावएव निमित्तं यथा पुरुष सृज्यत्वाधीनत्वाविशेषत्वेपि गृहाणानुष्ठानं शैत्यादिकं गृहाणामेव न पुरुषस्य तथा, किञ्च सुरप्रिय इति अथवा सुसत्यां मकत्वादेवस्यमपि भूषणमेव ननु दूषणमेवेति पृथगेकं सिद्धान्तः यदुक्तम् "समोहं सर्वभूतेषु" इति । कदाचित् स्वरायामसुरपरा-भूतत्वमु दितौषिया भगवतैव तन्मत्ततानिचारणार्थं कियत इति ज्ञेयं । ननु, नस्य सर्वप्रियत्वं सर्वसुहृत्त्वञ्च कथमित्यत आह—उक्तभुवाः "अहो वकीयं स्तनकाळकूटम्" इत्यादि वाक्-प्रकाशितानि महाबुद्धेः पतनादिगतिप्रदत्वलक्षणावधारणैव सर्वप्रियत्वं सर्वसुहृत्त्वञ्च विख्यापयन्तीति भावः ॥ ११ ॥

उक्तमेवार्थः । स्पष्टमेव बोधयितुमिति हासमुपपद्यति अत्रैव साम्यं सौहार्दप्रियत्वेत्यर्थे ॥ १२—१४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वमायागुणमभिधेयत्वं तत्र प्रविष्टस्तद्दोषाऽस्पृष्टव भगवान् वर्तते प्रकृतुर्लक्षणां तत्त्वज्ञैर्ज्ञायते इत्याह—'ज्योतिरा-दिरिवेति । काष्ठादिषु ज्योतिरिव वनादिषु वायुरिव जलादिषु खमिव सज्जांषु मायागुणकार्थेषु देहेन्द्रियादियेवतेषु तत्तद्दो-षास्पृष्टव भगवान् भाति प्रकाशने तथापि "संघातात् न विविच्यते भोक्तृभोग्यदेहविषयशक्त्या भोक्तृभोग्यनियन्तृपदार्थो-नभिज्ञैर्ज्ञायते कथयः क्रान्तदर्शिनो भोक्तृभोग्यनियन्तृस्वरूपया-धारम्यज्ञाः आत्मस्य देहेन्द्रियादिसहिते आत्मनि "ब आत्मनि नितिष्ठन्" इत्यादिभुतिप्रसिद्धे जीवे प्रेरकतया स्थितम् आत्मा परमेश्वरम् मथित्वा अक्षमयादिभ्यो जेतनेभ्यो भोग्यभूतेभ्यः भोक्तृ-विज्ञानमर्थोऽने वर्णितस्तद्वन्ते नियन्तानन्दमय इत्येवं मथनं कृत्व चतुर्थः कोशोऽयंते वर्तमानं निदग्निं जानन्ति साक्षात्कुर्वन्तं त्यर्थः ॥ ६ ॥

किञ्च जीवहितायैव सृष्ट्यादि काळानुसारेण गुणानपि वैषम्यादिदोषास्पृष्टोभगवानेव प्रेरयतीत्याह यदेति एवः पर परमात्मा आत्मनः समष्टिव्यष्टिजीवानां जातावेकवचनानित्यो नित्यानां जेतनज्येतनानामेको बहुनामिति भूतो जीवाव बहुत्वात् पुरः सिम्बुभुः समष्टिशरीराणि सिम्बुभुम्बानि यदा तव स्वमायया स्वकीयया प्रकृत्यास्वया शक्त्या हेतुभूतया पृथ-रजः सृजति प्रवृत्तेरिति विचित्रास्तु तासु पुरुषिरेतुः पालनर्ष-जया कीदितुमिच्छुः सत्त्वमीरयति प्रेरयति शविष्यमायाः संहारि-ष्यन् पृथक् पृथक् तम ईरयति ॥ १० ॥

कावमपि स्वशक्तिमूतं भगवानेव परमाववाहिकेण सृजति ननु तावतापि विषमोभयतीत्याह—कावमिति । चरन्तमित्युपलक्ष-जङ्गमं स्थावरं च प्रति आभवं तेषामुपपत्तिस्थित्यादिभिः परमाववादिद्विवरार्थान्तरं सृजति किञ्चिन्ना विविधविधि-विश्वकर्तृत्वेपि भगवतोऽप्यस्यादोषलक्षणात्तन्मत्तप्रतीत्यं नास्तीत्याशयेनाह हे नरदेव ! प्रधानपुरुषो अप्रकृतिभ्यां सत्यमेव वि-करोतीति सत्यकृत अयमेवाहुः सत्यकर्मैतिसत्यं क्षेत्रज्ञमसौ सृज

दृष्ट्वा महाद्भुतं राजा राजसूये महाक्रतौ ।
 वासुदेवे भगवति सायुज्यं चेदिभूभुजः ॥ १३ ॥
 तत्रासीनं सुरभृषिं राजा पाण्डुसुतः क्रतौ ।
 पप्रच्छ विस्मितमना मुनीनां शृण्वतामिदम् ॥ १४ ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।

अहो अत्यद्भुतं ह्येतदुर्लभैकान्तिनामपि ।
 वासुदेवे परे तत्त्वे प्राप्तिश्चैद्यस्य विद्विषः ॥ १५ ॥
 एतदेवितुमिच्छामः सर्व एव वयं मुने ! ।
 भगवन्निन्दया वेनो द्विजैस्तमसि पातितः ॥ १६ ॥
 दमघोषसुतः पाप आरभ्य कालभाषणात् ।
 सम्प्रत्यमर्षी गोविन्दे दन्तवक्रश्च दुर्मतिः ॥ १७ ॥
 शपतोरसकृद्विष्णुं यद्वह्म परमव्ययम् ।
 श्वित्रो न जातो जिह्वायां नान्धं विविशतुस्तमः ॥ १८ ॥
 कथं तस्मिन् भगवति (१) दुरवग्राहधामनि ।
 पश्यतां सर्वलोकानां लयभीयतुरजसा ॥ १९ ॥
 एतद्भ्राम्यति मे बुद्धिर्दीपार्चिरिव वायुना ।
 ब्रूहोतदद्भुततमं (२) भगवांस्तत्र कारणम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इतिभूतेः । उकार्यमुपसंहरति, हेराजन् । एव भगवान् यत ईशिता
 तत्तत्कर्मफलदानादिना सर्वभोक्तृभोग्यस्तुनियन्ता भूतः काळे
 मसुरस्यस्य सुरभृषेभ्यः काळे सत्त्वं सत्त्वप्रधानं सुरानीकम् ।
 एवमेव इवशब्द एवकारार्थे तत्प्रत्यनीकान् सुरानीकाविरोधि-
 नीमसुरान् प्रद्विष्योति दिनस्ति ॥ ११ ॥

एवं सामान्यतः तत्तज्जीवकर्मनुसारेणानुग्रहादिकं भगवान्
 करोति न तु वैषम्यादिविषयान् भवतीत्युक्तम् । अयेन्द्रार्थे
 देवयोर्वचं तु तयोरनुग्रहायैव कृतवानित्याह—अत्रैवेति ।
 अत्र इन्द्रार्थदेवयोरे इतिहासः सुरार्थेणा नारदेन भजातद्यजवे
 युधिष्ठिराय उवाहृतस्तं शृण्वति शेषः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

जैसे तेज (अग्नि) आदि पदार्थ काष्ठादि में नाना
 प्रकार प्रतीत होता है वैसेही परमात्मा भी नाना देहों में
 प्रकाशित होता है । और वेह से भिन्न नहीं प्रतीत होता ।

निपुणजन अन्त में आत्मा में अन्तर्यामि रूप से स्थित
 परमात्मा को जानते हैं ॥ ६ ॥

जिस समय परमात्मा जीवों के सुखादि भोग के लिये
 सृष्टि की इच्छा करता है तब समता से स्थित रजोगुण
 को पृथक् प्रकट करता है । ऐसे ही उन विभिन्न शरीरों
 में रमण की इच्छा वांछा सत्त्व गुण को तथा शयन की
 इच्छा वांछा तमोगुण को प्रकट करता है ॥ १० ॥

हे राजन् ! यह काळस्वरूप ईश्वर सत्त्व की इष्टि करते हैं
 तब सत्त्व प्रधान देव समूह को भी बढ़ाते हैं और सुरप्रिये भी
 हरि, उन देवताओं के बैरी रजोगुण तमोगुण वाले जो असुर हैं
 उनका नाश करते हैं ॥ ११ ॥

हे राजन् ! इस विषय में देवर्षि [श्रीनारदजी] ने राजस्व
 यज्ञ में पूर्वकाळ में राजा युधिष्ठिर के पूछने से यह इतिहास
 कहा था ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

चेदिभूभुजः शिशुपावस्य ॥ १३ ॥ १४ ॥

(१) दुष्प्रमाद धामनि—इति पाठान्तरम्, बिज० वीर० शुक्ल० ।

(२) भगवन्तत्र आरण्यम्, इति पाठान्तरम्, वीर०

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

एकान्तभक्तानामपि दुर्धर्मा प्राप्तिर्बिद्विषो जातस्त्वेतद्व्यङ्ग्यं
हि ॥ १५ ॥

तस्य तु वेनवन्नरकपात एवोचित इत्याह—भगवन्निन्देति ।
तमसि नरके ॥ १६ ॥

दमघोषस्य सुतः शिशुपालः कलभाषयाद् बाण्ये कोमल-
भाषयामारुह्य सप्रत्यक्षुनाऽप्यमर्षी क्रोधी मत्सरी वा ॥ १७ ॥

श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १८ ॥

दुरवगाहं दुष्प्रापं धाम स्वरूपं यस्य तस्मिन् ज्ञं
सायुज्यमीयतुर्जन्मनः अभूत्स्वापि दन्तवक्रवयस्य तज्जातकमा-
माययेन सिद्धवन्निन्देयः ॥ १९ ॥

एतद्व्यङ्ग्यतममत् एतत्प्रति मे धीर्मांस्यति भगवान् सर्वज्ञ-
स्त्वं हि ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

प्रश्नं तन्निमित्तञ्च विदुषोति—इष्टेति । राजसूयाक्षये महाकतौ
वेदिभूभुजः शिशुपालस्य भगवता द्विजशिरसः वासुदेवे भगवति
श्रीकृष्णे सायुज्यं संदलेषं महाद्वयं दृष्ट्वा विस्मितचित्तः पाण्डु-
सुतो राजा युधिष्ठिरः तत्र कतौ यज्ञसमायामासीनम् उपविष्टं
देवार्पि नारदं मुनीनां शृण्वतां सतामिदं वक्ष्यमाणं पप्रच्छ
पृष्टवान् ॥ १३ ॥ १४ ॥

तदेवाह—अहो इति वद्विभिः, अहो एतद्व्यङ्ग्यं तद्व्यङ्ग्यत्वे
हेतुः, एकान्तिभक्तानामप्यभोजनेन भगवन्तं भजतामपि दुर्धर्म-
कितम् ? परे तस्य प्रकृतिपुरुषविषयस्योभरतस्वरूपे श्रीकृष्णे
विद्विषः सौम्यस्य प्राप्तिरित्येतत् ॥ १५ ॥

मुने नारद ! एतत्सर्वं ययं वेदितुमिच्छामः केनापि
भावेन भगवन्तं स्मरतां तत्प्राप्तिर्भवत्येव किमत्र श्वित्रं, तत्राह-
भगवन्निन्देति । वेनः पृथोःपिता भगवन्निन्देति नन्दामात्रेण
हेतुना तमसि नरके द्विजैः श्रुतिभिः पातितः ॥ १६ ॥

दमघोषसुतश्चेष्टस्तु कलभाषयाद् बाण्यमधुरभाषयाद्दारुण्य-
बाणुषाद्दारुण्यैत्यर्थः सप्रति एतत्काण्डपर्यन्तं गोविन्दे श्रीकृष्णे
अमर्षी क्रोधी अतोऽयं नितरां पापात्मा तथा दन्तवक्रोपि
दुरात्मा ॥ १७ ॥

अनयोः परमप्रभूतं निर्बिकारं श्रीकृष्णमसकृच्छपतोः शिशु-
पालदन्तवक्रयोः जिह्वायां श्वित्रः श्वेतकुष्ठरोगोवापि न जातः
नाप्येतावन्धं तमो नरकमपि विविशतुः किन्तु भगवन्तमेव
विविशतुः ॥ १८ ॥

अतः सर्वलोकानां पश्यतां सतां दुरवगाहधामनि दुरवग-
म्योतिर्भवत्येव भगवत्पुत्रसा भनायात्वेन तत्प्राप्तिसाधनानु-
पानमस्तदेवेत्यर्थः कथं जयमीयतुः ? भगवत्सायुज्यं कथं प्रापतु-
मित्यर्थः ॥ १९ ॥

इतीर्थं वायुना दीपयिष्येव मम बुद्धिर्भोम्यति. हे भगवन् !
एतन्महद्भुतमतोऽत्र कारणं ब्रूहीति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभली ।

एक एवाप्तो निर्ययः येषामस्तीति भक्तिरेव पुद्गलार्थसाधनं
नाभ्युत्कर्मादिकमिति निर्ययवतां विष्णुरेव मुमुक्षुभिर्निषेध इति
निश्चयवतां वा ॥ १५ ॥

श्रीहरिनिन्दनं सतां कर्माग्राह्यमानमप्येतच्छ्रोतुं तद्विनि-
त्याशयवानाह—भगवन्निन्देति ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्वित्रः श्वेतकुष्ठम् ॥ १८ ॥

दुरवगाहं दुर्धर्मं धाम स्वरूपं यस्य स तथा तस्मिन् ज्ञं
सायुज्यसंज्ञायाम्, ननु, “अत्युत्कर्तैः पुरवपापैरिहैव फलमश्नुते” इति
वचनात् श्वित्रो न जात इत्यादिवाक्यं कथं संगच्छते ? भगवद्भोषि-
ष्योऽपि बहुविधाः, तत्र केचित्स्मरण्यानन्तरं पापफलं भुञ्जते, के-
चित्द्वैव. तत्कृतः ? इति चेन्न ॥

“निधमाश्रुयते पुमिधर्मो धर्मफलं मृतौ ।

कैश्चिद्वापि भुज्येत तस्मान्नाधर्ममाचरेत्” ॥

इतिवचनात् अनेन धर्मियोपि व्याख्याताः धर्मो स्वर्गं विधर्मो निरय-
मिति च अत्र कश्चिद्विशेषोऽप्यस्ति अवविजययोः सार्वकत्वेन भक्त्ये
नहरेरतिप्रियत्वात्सनकादिशापाद्सुरजन्मन्यपि कश्चिद्व्यलोपाय-
द्वेषफलभोक्तुरभ्यस्ताव द्वेषस्य पापिष्टासुरत्वादनयोः कपचरितत्वाच्च
अनेन स्यापराधनाशयज्ञस्यानुग्रहप्राप्तत्वेन प्रतिज्ञातशपथत्वेन च
हरेः सुरप्रियत्वं च विशदमभूदिति रहस्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

इष्टेति युग्मकम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

एकां नितरां परमज्ञानिनां “एकान्तमतिक्रिद्धो गृहो मूढ
इवेवते” इति पाप इत्यादिना तदुक्तं निन्दनञ्च तदोपाधिका
नुकरणमात्रमवश्यमेति ज्ञेयं । दन्तवक्रस्यापि भूतत्वेन निर्वेद
मुनिगण्य वचनेन निश्चितत्वात् ॥ १५—२१ ॥

श्रीमद्विजयनाथकवचितकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकान्तिनां निष्परिग्रहायामपि ॥ १५—१६ ॥

कलभाषयाद् बाण्यकोमलभाषयामारुह्य यत् परं
तं विष्णुं कृण्वन् ॥ १७—१८ ॥

प्रत्युत ज्ञं तात्कालिकलोकप्रतीत्या सायुज्यं किञ्चि
काकमेव सहयोगं सह युज्यत इति सयुक् तस्य भा
सायुज्यं ततः परं साकल्यमीयतुः भाविनमपि दन्तवक्रज्ज्ञं ना

श्रीशुक उवाच ।

राज्ञस्तद्वच आकर्ण्य नारदो भगवान् ऋषिः ।

तुष्टः प्राह तमाभाष्य शृण्वत्यास्तत्सदः कथाः ॥ २१ ॥

नारद उवाच ।

निन्दनस्तवसत्कारन्यकारार्थं कलेवरम् ।

प्रधानपरयोराजन्नविवेकेन कल्पितम् ॥ २२ ॥

हिंसा तदभिमानेन दण्डपारुष्ययोर्यथा ।

वैषम्यमिति भूतानां ममाहमिति पार्थिव ! ॥ २३ ॥

यन्निबन्धोऽभिमानोऽयं तद्वधात् प्राणिनां वधः ।

तथा न यस्य कैवल्यादभिमानोऽखिलात्मनः ।

परस्य दमकर्तुर्हि हिंसा केनास्य कल्प्यते ॥ २४ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराधंशिनी ।

मुखादेव श्रुत्वा तस्य जातप्रायस्त्वमननात्भूतनिर्देशः । पश्यता-
मिष्यस्मभवे वैस्तुनि प्रामाण्यवसिद्ध्यर्थमिष्यथः ॥ १६ ॥एतत् फलं प्रति आस्यति अत एतद्भूततमं ब्रूहि यतो
भगवान् सर्वज्ञः नन्वेतत्पदवाक्यमेव, किं तन्नाह तत्र अये
कारणम् ॥ २० ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चेद्दीनां देशविशेषाणां भूभुजः शिशुपालस्य भूपतेः ॥
१३ ॥ १४ ॥• परे तत्त्वे वासुदेवे श्रीकृष्णे एकान्तिनामपि दुर्लभा प्राप्तिः
विद्विषो जातेत्यद्भुतमस्माद्भयम् ॥ १५ ॥ १६ ॥कलं मधुरं भाषणं यस्मिन् तस्माद् बाल्यात् आरुप्य
सम्प्रति अद्यापि गोविन्दे अमर्षी विद्विषी ॥ १७ ॥अस्यैव नित्यचरिणीयां परं ब्रह्म यत् ययोः आपनोः
जिह्वायां श्वित्रः कुष्ठं न जातः अन्धन्तमो नरकं न विवि-
द्यतुः ॥ १८ ॥

तुरवमालं दुर्लभं धाम स्वरूपं यस्य तस्मिन् ॥ १९ ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

महा बलं राजसूय मे युधिष्ठिर महाराज ने श्रीवासुदेव भगवान्
के विषे परमाद्भुत शिशुपाल का सायुज्य बेलकर बड़ा बैठे हुए
आरुप्यसे सब मुनि लोगों के सुनते-२ वह प्रश्न किया ॥ १३ ॥ १४ ॥युधिष्ठिरजी बोले, कि प्रहो यह अति अद्भुत है परमेकांनि
लोगों को भी दुर्लभपरतत्त्व श्रीवासुदेव की प्राप्ति जैसी शिशुपाल
का कैसे हुई ॥ १५ ॥हे मुने ! यहवात हम सब लोग जानने की इच्छा करते हैं कथों
कि भगवान् की निन्दा करने से घनराजा को प्राणियों ने नरक में
गिराया था ॥ १६ ॥यह पापी दमघोष का पुत्र शिशुपाल तो बोलना सीखा
तब से लेकर अथतक गोविन्द के विषय ज्ञेय करनेवाला और
दुर्मेति इत्येक भी ऐसाही था ॥ १७ ॥ये मन्त्रात् परब्रह्म अव्यय विष्णु को कुवाक्य कहने लगे
इनदोनों के जिह्वा में कुष्ठ न हुआ और दोनों को नरक न हुआ ॥ १८ ॥दुःख से ग्रहण हो तेज जिनका ऐसे भगवान् में सब लोको
के देखते २ ये दोनों कैसे लीन होगये ॥ १९ ॥बागु से दीपकी जोत के सदृश मेरी मुखि भ्रमको प्राप्त
होती है यह अति आश्चर्य बात का उत्तर आप दीजिये । इस
में भगवान् ही कारण हैं ॥ २० ॥

भीमरत्नामिकृतभाषाधंशिविका ।

अभाष्य सम्प्रोध्य सीदति निषीदश्यस्यानिभि सप्त
तत्त्वाः सदः सदसः शृण्वत्याः सत्याः कथाः प्राह ॥अहोभगवान्भद्रकस्य नरकपातेन म
कोऽभिप्रायः भगवत्पीडाकरत्वेन वा तदभावेऽ
विद्वनिन्याकरण्यात् तत्र तावदेवाभिमानकृतः
व पीडादीनां भगवत्तत्त्व तदभावात् पीडाशङ्कास्ती

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

साहसिभिः । निन्दनं दोषकीर्तनम् न्यकारस्तिरस्कारः निन्दास्तु-
त्यादिज्ञानार्थं प्रधानपुरुषयोरविवेकेन कलेवरं कल्पितं
रचितम् ॥ २२ ॥

तदभिमानेन भूतानां यथा ममाहमिति वैषम्यं तत्कृतं
हिंसादिकं च भवति तथा न यस्येत्युत्तरेणान्वयः दण्डस्ता-
डनं पारुष्यं निन्दा तयोर्हेतुभूतयोर्हिंसा पीडा च भवति ॥ २३ ॥

यस्मिन्निबन्धोऽयमभिमानस्तस्य देहस्य वधाद्वधश्च यथा
तथा यस्याभिमानो नास्ति अतोऽस्य परमेश्वरस्य हिंसा केन
हेतुना कल्प्यते न केनापीति अभिमानाभावे हेतुः कैवल्याद-
द्वितीयत्वेनाभिमानस्याभावात् वैषम्याभावे हेतुः अस्मिन्नात्मनः
सर्वात्मन इति तर्हि किमिति हन्ति तैस्यास्तत्राह—परस्य दमकर्तुः
हिंसायं दण्डं करोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

इत्थमापुष्टो नारदः प्राहेत्याह मुनिः—राज इति । राज्ञो युधिष्ठिर-
स्य तत्प्रभुरूपं वक्षः श्रुत्वा भगवाञ्छारदस्तुष्टः समीचीनप्रश्नेन हृष्टः
सहसः सभायाः शृण्वत्याः सत्यास्तं युधिष्ठिरमाभाष्य स्व-
चः प्रवक्ष्यामिमुक्तं कृत्वा प्रश्नपरिहाररूपां कथां प्राह ॥ २१ ॥

तामेवाह—निन्दनमित्यादिना दशभिरध्यायैः । अस्य प्रश्नस्य
मुख्यमुत्तरं वक्तुं तावत्संसारिचेतनानामिवेश्वरस्य देहात्माभिमान-
प्रयुक्तस्तुतिनिन्दाद्यभिमानित्वं नास्तीति चेद्यस्य मुक्तिर्ददाविति
कश्चित्परिहारमाह—निन्दनेति । हे राजन् । निन्दनं दोषकथनं स्तवो
गुणकथनं सत्कारश्चन्दनजोपादिः न्यकारः पांशुक्षेपणादिरेषा-
मर्थो विषयः कलेवरं प्रधानशब्दो देहावस्थप्रधानवचनः परशब्दो
देहात्परजीववचनः तयोरविवेकेन परस्परविलक्षणत्वविषयक-
ज्ञानाभावेन देहात्माभिमानेनेति यावत् तेनाविवेकेन हेतुना
कल्पितं कलेवरस्य निन्दनादिविषयत्वमविवेककृतं, न तु ज्ञतो
जडत्वात्, न हि काष्ठं चन्दनजोपादिरूपसत्कारादिकं मन्यते
इति तावन्निर्दिष्टमित्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं स्थिते हे पार्थिव ! यथेह संसारे भूतानां देहात्मा-
भिमानिनां देवमनुष्यादीनां ममाहमिति वैषम्यं ममेवं निन्दा
निन्दितोऽहमित्यभिमानरूपवैषम्यं तदभिमानेन ममेवं निन्देत्य-
भिमानेन दण्डपाकूपयोर्निमित्तयोर्हिंसा च स्यात् दण्डः ताडनं
पारुष्यं निन्दनं परेषां दण्डपाकूपयोः कृतयोः सनोस्तप्रयुक्तो
ममेवं निन्दा निन्दितोऽहं ममायं दण्डो दण्डितोऽहमित्येवंरूपो
नानाविधोऽभिमानस्तत्प्रयुक्तं परेषु निन्दादिकारिषु हिंसा-
चर्यां च यथा लोकानां दृश्यते न तथा यस्येत्युत्तरेणा-
न्वयः देहविषयमपि दण्डपाकूपादिकं परकृतं देहात्माभिमाने-
नात्मगतं मत्वा तदभिमानेन परेषु हिंसास्वादित्यनेन यथा
हिंसाकारिषु दण्डपाकूपादिकं देहगतमेव नत्वात्मगतम्, देहा-
त्मनोरविवेकेन स्वात्मगतं न मन्यते तथा हिंस्यमानेष्वपि हिंसा

च देहगतैव नत्वात्मगता, देहात्माभिमानास्तु हिंसितोऽहमित्य-
भिमान इति सूचितम् ॥ २३ ॥

तदेव स्पष्टमाह—यन्निबन्ध इति । अयमभिमानो दण्डितानां
च लोकानां यथा दण्डितोऽहं निन्दितोऽहमित्यभिमानः यन्निबन्धो
यजेतुको देहहेतुक इत्यर्थः देहात्माभिमानस्य देहहेतुकत्वाद्देहात्मा-
भिमानहेतुको दण्डितोऽहमित्यभिमानो देहहेतुक एवेत्यभिप्रायेण
यन्निबन्धोऽभिमानोऽयमित्युक्तम्, एवं तद्वधाद्वधमानेषु तस्य देहस्य
वधाद्वध प्राप्तिनां देहात्माभिमानिनां वधः देहगत एव वधः
नत्वात्मगतो देहात्माभिमानास्तु हतोऽहमित्यभिमान इत्यर्थः । एवं
संसारिण्यां निन्दनादिकं सर्वं देहात्माभिमानकृतमित्युक्तम् अयो-
कार्यविषयमीश्वरे दृश्यति—तथेति । यथा संसारिण्यां देहा-
त्माभिमानस्तन्मूखको निन्दितोऽहमित्याद्यभिमानश्च यस्येश्वरस्य
नास्ति तस्यास्य अभिमानप्रयुक्ता परेषु हिंसा केन हेतुना च
कल्प्यते इत्यन्वयः, अभिमानाभावे हेतुः—अस्मिन्नात्मन इति, सकल-
जगदात्मत्वाद्भिमानो नास्तीत्यर्थः । नत्वात्मत्वेऽपि तस्य जीववत्
भिमानः स्वादिव तत्राह—कैवल्यादिति । निरस्तनिखिलदोषत्वा-
दित्यर्थः “अनृतेन हि प्रत्युदा” इति भ्रुत्युक्तीत्या जीवानां
मनादिपुण्यपापात्मककर्ममूखको हि देहात्माभिमानः तस-
त् परमपुरुषस्य सर्वान्तरात्मनो निरस्तनिखिलकर्मवद्वत्त्वादि
दोषत्वाद्भिमानाभाव इति भावः । निन्दितोऽहमित्याद्यभिमा-
न एव नास्ति किं पुनस्तत्प्रयुक्तं परेषु निन्दकेषु हिंसादिकरं
नास्तीत्याह—हिंसति, अस्य निन्दनादिना प्रयुक्तोऽभिमान इति
तस्य हिंसा निन्दककर्मिका केन हेतुना कल्प्यते हिंसाहेतोरभि-
मानस्याभावाद्देहवत्परमेश्वरार्थेनास्मात् नास्त्येवेत्यर्थः । ननु, कथं
कथ्यतेऽभिमानस्तत्प्रयुक्ता हिंसा च तस्य नास्तीति, अतोऽस्मदादि
समक्षमेव निन्दकं चेद्यं हतयानित्याशङ्कं निराकुर्वन्मीश्वरं विवि-
नष्टि—परस्य दमकर्तुर्हीति । परस्य निन्दकादेर्दमकर्तुः शिक्षायां
परस्य हिंसायमेव दण्डं कुर्वत इत्यर्थः शिक्षया परस्मै हिंसाचर-
णं चेद्यस्य निहीनामासुरी योनिं परिहार्यं निरतिशयपुरुषार्थं
रूपस्वप्नप्रयोगेनैवानीमिवास्मदादिभिरपरोक्षं दृष्टमिति भावः
एवं देहात्माभिमानाभावात्परमपुरुषस्य संसारिण्यामिव स्तुति
निन्दाद्यभिमानित्वराहित्यमुक्तम्, एवञ्च निरभिमानित्वाच्चैव
मुक्तिर्ददौ इति कश्चित्परिहारः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

देहाद्यभिमानवतः स्तवनिन्दनादिना मनःकोदहर्षादित्य-
नेन क्रोधादिकं स्वादरेस्तदभावाच्चिदनादिनाशेषाबुद्ध्या च
नित्यतुल्येन परप्राप्यप्रबोजनाभवात् तत्तद्योग्यतानुसारे
तत्तत्फलदातृत्वं युक्तमित्यादिकं बहुमुपक्रमते—निन्दनेति । नि-
बन्धोपसंकीर्तनं स्तवः स्तुतिगुणवक्षणासत्कारः काविकप-
न्यकारः काविकावका तेषां निन्दनादीनामर्थं विषयभूतं क-
वं प्रधानपरवोः प्रधानोद्देष्टव्याद्यात्मकत्परस्य जीवक-
विवेकेनामेवेन कल्पितं ज्ञतश्चिदानन्दस्य प्रकृतेरवात्मनो भो-
महादिदं जडवदीरं कल्प्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

भीमजिजयध्वजतीयकृतपदस्माधौ ।

ततः किं कर्तव्यं तत्राह—हिंसेति । तदभिमानेन देहाभिमानेन
पूतानामविशेषकानिना ममाहमितीह देहे हिंसा ताडनादिबलाया
पदुपाकरणयोर्निमित्तयोर्वैषम्यं विषमावस्था फलतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

ततश्च किं तत्राह—यत्किञ्चन इति । ममाहमिदमभिमानो यत्कि-
ञ्चनः यस्मिन् देहे निषिद्धः तद्विषयस्य देहस्य यथाहिंसादि-
बलायाः प्राणिनां चेतनानां च इत्युपचारः इति यत्तस्मा-
त्किञ्चनादिकं देहस्यैव फलति, नात्मनः; तस्य निष्फलमित्याशयः
। या, जीवस्य ममाहमिति देहाभिमानादनर्थपरम्परा तथा
तेरपि देहस्वरूपाविशेषास्साधारणिकनेत्याह—तथेति, अखिला-
मनोऽखण्डव्यामिनो यस्य न तथा जीवदेहाभिमानो
। अस्ति, कुतः ? केवल्यात् देहाद्यभावादेव, ननु, प्रकृत्यात्मकस्य
। हस्याभावो हेतुः किञ्चने सन्निधानम्दारमकदेहस्य चेत्येतयोरिद-
। बोधत्वं प्रकृत्यात्मकदेहादेरभावात्प्रकृतिप्राकृत्यैकतमिभिरादित-
। सन्निधानम्दारमकदेहसङ्गात् स देहः सुखमन्धमेत्यादेः ॥ अस्य
। व्यात्मनः इदमेवा हिंसा केन निमित्तेनास्तीति कल्पयते
। ममाभावाद्यैमित्तिकाभाव इत्यर्थः । अन्यस्मिन् हिंसादिकर्तृरि-
। ति हरो हिंसादिकमस्तीति कल्पयितुं शक्यते स च नास्ती-
। शययोगात्कम्य भक्तुंरिति, तस्यान्यः कर्ता न विद्यत इत्य-
। तौ तस्य हिंसाध्वेन यद्यस्यायुधादिना प्रहर्षो इद्वने तत्फलं
। दादिकर्तास्तीत्याह—“अच्छेद्योवमबाधोयम” इत्यादेः । तत्सर्वं कथ-
। मत्यत उक्तं परस्येति, आकाशविश्वस्य तद्वयं इत्यकल्प-
। तस्यापीदमुत्तरं परस्य ब्रह्मणः “ब्रह्मविद्यामोतिपरम” इतिभूतेः ।
। इं हिंसेति, अिह्मवत्यस्यो हिंसायाः कुरित्सत्त्वद्योतनाय “स्वल्-
। योऽनिययकुत्सनमेवेष्टु” इतिस्त्राज्जायते हरो हिंसाशङ्का कुरित-
। तेत्यर्थः “नास्य जरयेतजीयते न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं
। प्रहपरस्य हन्यते हन्यमाने शरीरे” इत्यादेः ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवं ।

तत्रोत्तरं भीमारु उवाच—निन्दन इति । तत्र निन्दैर्जने-
निन्द्यादिकं प्राकृतात् तममादिगुणानुद्दिश्य प्रवर्त्यते । ततः
प्रकृतिपर्यन्ताभ्यस्य तत्कृतनिन्दादेः अप्राकृतगुणविग्रहादौ तस्मिन्
प्रवृत्तिर्नास्तेव न च जीवस्य प्रकृतिपर्यन्ते वस्तुजाने भगवदभि-
मानोऽस्ति । ततश्च तेन तस्य पीडा नास्त्येवेति भगवतस्तत्ति-
न्दापस्यतेतया सिद्धातश्च पूर्ववत् ॥ २२ ॥

ततश्च हिंसेति सार्धशुभकम् । इह प्राकृते लोके यथा तत्क-
लेवराभिमानेन न तथेति केवल्यात् “देहेन्द्रियासु हीनानां
चैक्यदुपपत्तिनाम” इति केवल्यादिप्राप्तशुभत्वात् तादृश-
निन्दापस्यशुभसन्निधानम्विग्रहादित्यर्थः तस्य तद्वगम्य-
। त्वञ्च । “नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमावासमावृतः” इति श्रीभग-
वद्गीतादिभ्यः तादृशवैश्वस्ये हेतुः, अखिलानामात्ममूनस्य,
तत्र हेतुः परस्य प्रकृतिवैभवासङ्गरहितस्य । हिंसायाम् अवि-

षयत्वे हेतुवन्तरम् । इमकर्तुः परमाभ्यर्थान्तकृतिव्यात् सर्व-
। यामेव शिक्षाकर्तुंरिति ॥ २३—२४ ॥

भीमजिजयध्वजतीयकृतसाराथं दर्शनी ।

कीदृशं निर्वाहयुपविशग्यस्वामिति सत् सभा तस्याः
। श्रुत्यवस्थाः तस्यां कथाः श्रुत्यवस्थामित्यर्थः । आमाप्य इ राजन् !
। मयधेहीति सम्बोध्य ॥ २१ ॥

शिशुपालकृतनिन्दादिकं न भगवत्पीडाकरमिति बलं
। प्रथमं निन्दास्तुत्यादिकं ज्ञानिनां न दुःखसुखं किन्तु देहा-
। भिमनिनामेवेत्याह—निन्दनस्तथैवाचिकौ शेषगुणौ सत्कार-
। म्यकारी कार्याकौ मानसौ च सम्माननासम्मानने तदर्थे तत्सि-
। द्धयर्थं प्रकृतिपुरुषयोरविवेकेन आत्मानामविवेकाभावेन कल्पितं
। विरचितम् ॥ २२ ॥

तदभिमानेन देहाभिमानेन मामयं निन्दति स्तोत्रीत्यादिभि-
। र्बधा दुःखसुखे भवतस्तथैव मामयं हिनस्तीति हिंसावि-
। भवति कास्मिन् सति दृग्दस्ताडनं पारुष्यं त्वामहङ्कानयिष्या-
। मीति तज्जं तयोः सनोः एवञ्च भूतानामिह संसारं येषम्यं
। सिद्धं ममेते शत्रवो ममेते बन्धवश्च अहमेतान् इमि एतान्
। पाषवामि चेति प्रकारकम् ॥ २३ ॥

यस्मिन्निषिद्धोऽयमभिमानस्तस्य देहस्य यथाहिंसा यथा
। अज्ञानिनां तथा यस्य कृष्णस्याभिमानः प्राकृतो नास्ति अस्य
। परमेश्वरस्य हिंसा केन कल्पते न केनापीत्यर्थः । अभिमाना-
। भावे हेतुः, केवल्यात् केवलपरमात्मत्वात्, अयं भावः । यथा
। सर्वजीवानां अनारमा देह आत्मा जीवश्चेत्युभयं वर्तते ।
। तथा यदि कृष्णस्याप्यस्यास्यत् तदा कृष्णस्यापि जीवानामिव
। आदिषकोऽभिमानोऽभविष्यदेव । कृष्णस्य तु देहस्तदभिन्नः पर-
। मात्मैव तस्मिन् स्वरूपभूते कृष्णोऽहमित्यभिमानोऽपि तमय एव
। अन्वितात्मन इति तद्वशास्त्वान्तर्ध्यामिशोऽप्यस्वरूपभूते जीवे
। जीवदेहे वाभिमानो नास्तीति भावः । अत एव परस्य मायामा-
। यिकवस्तुजीनेष्यो भिन्नस्याऽनन्तस्त्वस्वरूपभूतेष्वभिमानाभावात्
। कस्तस्य द्वेषः को वा द्वेषा परमात्मभूते देहे यस्तस्या-
। भिमानः परमात्मैवाहमित्यात्मकत्वेन स के वा द्वेषे परमात्मानं
। जानन् तं वा को द्वेषु । तर्हि किमिति स्वद्वेषिणः शिशुपाला-
। दौ हिनस्ति तत्राह—इमकर्तुंस्तेषां हितार्थमेव दृग्दं कुर्वतः
। तस्य सर्वसुहृत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

भीमज्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

राजः तद्वचः प्रश्नरूपं वचः आकर्ष्ये सादृशं निर्वाह-
। न्युपविशति यस्वामिति सरस्वती तस्याः शुभवस्थाः दे-
। युधिष्ठिर ! इति आमाप्य सम्बोध्य कथाः प्राह ॥ २१ ॥

निन्दनादिना देहात्मबुद्धौ जीवस्य पीडा भवति न तु तद्वि-
। विदः भगवतस्तु सुतरां न भवति किन्तु निन्दनादिनाभिं भग-

तस्माद्वैरानुबन्धेन निर्वरेण भयेन वा ।
 क्लेहात्कामेन वा युञ्ज्यात् कथञ्चिन्नेक्षते पृथक् ॥ २५ ॥
 यथा वैरानुबन्धेन मर्त्यस्तन्मयतामियात् ।
 न तथा भक्तियोगेन इति मे निश्चिता मतिः ॥ २६ ॥
 कीटः पेशस्कृता रुद्धः कुड्यायां तमनुस्मरन् ।
 संरम्भभययोगेन विन्दते तत्सरूपताम् ॥ २७ ॥
 एनं कृष्णो भगवति मायामनुजईश्वरे ।
 वैरेण पूतपाप्मानस्तमीयुरनुचिन्तया ॥ २८ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

यति मनोनिवेशनं मोक्षहेतुर्गत्याह—निन्दनमित्यादिना । म्यङ्कार-
 स्तिरस्कारः निन्दनाद्यर्थे क्लेश्वरं प्रधानपरयोर्मायाजीवयोर-
 विषयेकेनाशोधेन कल्पितम् आत्मतयारोपितमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तदभिमानेन क्लेश्वरं आत्मस्वाभिमानेन यथा ममाहमिति
 वैषम्यं भवति तथा दण्डपारुष्ययोः दण्डे ताडने सति पारुष्ये
 निन्दायां च सत्यां हिंसा पीडा भवति ॥ २३ ॥

तथा यस्मिन् क्लेश्वरेऽयमभिमानो निबद्धस्तस्य वधात् प्राणिनां
 वधो लोके प्रसिद्धः स अभिमानः यस्य केष्वप्यात् देहेन्द्र-
 यमनोबुद्धिप्राणादिविलक्षणकेवलक्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञानात् नास्ति तस्य
 हिंसा केन कथ्यते अस्य प्रकृतस्य परस्य सर्वज्ञेयतनविलक्षणस्य
 अखिलात्मनः जन एव दमकर्तुः हितार्थं तद्विरुद्धं दमं दण्डं
 कुर्वाणस्य केन हिंसा कथ्यते इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

भाषाटीका

भीशुक उवाच ।

भगवान् नारद महर्षिर्भी राजा युधिष्ठिर का वचन सुन
 कर हंतुष्ट हो राजा को संबोधन देकर सभा के सुनते २ कथा
 कहने लग ॥ २१ ॥

नारद उवाच ।

निन्दा स्तुति मन्कार और तिरस्कार इत्यादि के ज्ञानार्थ
 यह क्लेश्वर प्रकृति पुरुष के अविवेक से रज्जा गया है ॥ २२ ॥

उस देह में अभिमानहोने से मैं मेरा इस प्रकार की विष-
 मता है और उन्ही विषमता में निन्दा ताडनादि हेतुक हिंसा
 अर्थात् पीडा और जिस देह में यह अभिमान पैदा है उस
 देह के वध से प्राणियों का वध जैसे है। ऐसा अखिलात्मा
 परमेश्वर की अभिमन नहीं तब हितार्थ दूसरे को दंड

देने वाले परमात्माको शत्रुहिंसा किस प्रकार कथन की
 जाय ॥ २३—२४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यस्माद्भगवतो निन्दादिकृतं वैषम्यं नास्ति तस्माद्येन केना-
 प्युपायेन ध्यायतस्तेनैव ध्यानेन निन्दादिकृतपापस्यापि नाशा-
 रसायुजं युक्तमित्याशयेनाह—तस्मादिति सप्तभिः । निर्वरेण
 नास्ति वैरं केनापि यस्मिन्नेन भक्तिबोगेनेत्यर्थः युञ्ज्याम्भ-
 इति शेषः यस्मादेतैरुपायैः पृथक्कृतं ॥ २५ ॥

तेष्वपि वैरानुबन्धः श्रेष्ठइत्याह—यथेति । न तथा भक्तिबो-
 गेनापि ॥ २६ ॥

अत्र ह्यन्तः, कीटः पेशस्कृता भ्रमरेण संरम्भोद्धोभयं च
 स एव योगस्तेन ॥ २७ ॥

वैरेण यानुचिन्ता चिन्तनं तथैव पूतः पाप्मा येषां ते
 प्रायुः ॥ २८ ॥

भीमश्रीराघवाचार्यकृतज्ञागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्वेवं भगवन्निन्दासु कस्यचिदपि पापं न स्याज्ज्ञ च निम्न
 प्रयुक्ताभिमानरहितनिन्दया नितरां पापित्यप्रसङ्ग इति वाच्यं
 तादृशस्यापि वैद्यस्य परमपुरुषप्राप्तिदर्शनेन निन्दाया अपा-
 रकत्वाद्वन्धया तादृशे निरतिशयमुक्तिप्रतिबन्धे पापे सां-
 तस्य मुक्त्यसम्भवात् किञ्चैवं भगवत्स्तोत्रादिषु पुण्यमपि न स्य
 तथा च सर्वशास्त्रार्थविरोधप्रसङ्गः । किञ्च—

“मामात्मपरदेहेषु प्रक्षिप्नोऽयस्यकाः ।

तानहं द्विषतः कुरांस्सारेषु नराधमाह ॥

क्षिपाम्यज्जमशुमानासुरीश्वेव योनितु” ॥

इति भगवद्भजनाविरोधश्च स्यात् । भगवतः स्तुतिनिन्दाभिर्मा-

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आभावकथनाद्वेनैवैषयोर्वैषम्यं च न सिध्यति अतो वेनैवैष-
योर्वैषम्यप्रश्नस्य किमुत्तरमित्यपेक्षायां साक्षात्परिहारमाह-तस्मा-
दिति । निम्नादिभक्तिसेवार्तुत्यवस्थापप्रवृत्तिरारम्भाय संसा-
रित्तनानामिष देहस्तुतिनिन्दायभिमानस्य भगवतो नास्तीति
तद्वैषम्यमभिमुक्त "निन्दनस्नघसत्कार" इत्यादिभिः श्लांके-
रिता वक्ष्यमाण एष साक्षात्परिहारो वेदितव्यः तस्माद्विश्व-
स्यैवविषयमावत्वाद्भैरानुबन्धनिर्धरभयकोहकामानां पञ्चानामन्यत-
मेन केनचिद्युज्यात् भगवति मनोयुज्जानेत्यर्थः "यथा भक्त्यभ्य-
सनमावह" इत्युत्तरप्रत्येकाध्यायात् वैरानुबन्धो वैराविच्छेदः
निर्वेद्योति न वैराभावो विवक्षितः अपि तु भक्तिविषयिता
उत्तरप्रत्यय परिगणितहेतुषु पञ्चसु भक्तैककत्वात् स्नेहः सो-
दाई बादशाहद्वयेनतत्पद्यतमविच्छिन्नचैरेण भगवति मनो युज-
नस्य भगवत्प्राप्तिः, वेनस्य तत्कानामन्यतमेनापि भगवत्पय-
कमनसां न मुक्तिः प्रत्युत निरयप्रामिर्निति वैषम्यमिति भावः ।
मनोयोजनस्य काष्ठामाह-कथंचिच्छेत्ने पृथगिति । पृथग्भगवतोऽ-
व्यहस्तु किञ्चिदपि कनापि प्रकारेण नेश्ने न विषयीकरोति
मनस्नया नद्युज्जान विजातीयप्रत्ययान्तराद्याविहताचित्तवृत्ति-
मवधया तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥

वस्तुतः प्रीतिपूर्वकानुभानात्मकभक्तियोगादपि वैरानुबन्धानु-
ध्याममेव श्रेष्ठ इति मया निश्चितमित्याह-यथोति । मयैः संसा-
री जावः भगवति यथा वैरानुबन्धेना आशु तन्मयताम इवात् प्रा-
प्नुयात् तथा भक्तियोगेन आशु नेयादिति मे मया मतिबुद्धिर्नि-
श्चिता, ममेतं बुद्धिनिश्चय इत्यर्थः । तन्मयतां तच्चिन्तनप्रचुरता-
मित्यर्थः । विकारावबधार्थममथात् प्राचुर्यमेवात्र मयद्वयः । पूर्व-
पूर्वाचिन्तनादुत्तरात्तरचिन्तनस्य प्राप्त्यै तच्च प्रत्ययान्तराव्यव-
हितस्वरूपम, यद्वा तन्मयतां तद्वमप्राचुर्यं प्राप्नुयादित्यर्थः
मुक्तानां प्राचुर्येण भगवत्तन्मयभवात् ॥ २६ ॥

यथा वैरानुबन्धयोगः अथानेवं भवयोगोऽपि भक्तियोगा-
च्छेद्यमिति वक्ष्येवैरानुबन्धभययोगयोर्भगवद्विषयकाचिन्तारुन्ता-
नात्मकयोस्तस्मात्प्राप्तहेतौ दृष्टान्तमाह-कीट इति । पेशस्कृता
भ्रमरेण कुड्यायां निरुद्धः कीटो यथा तमेव पेशस्कृतां स-
रम्भभययोगेन वैरानुबन्धभययोगादप्यम अनुस्मरन् तस्वरूपतां
पेशस्कृता साध्यं विन्दते तथा संरम्भभययोगिनी भगवत्स्वरू-
पतां विन्दते इत्यर्थः । तस्मैव स्वरूपे गम्य न स्वरूपस्वरूप भाव-
स्वरूपप्रता नां तुल्यरूपतां नश्यैक्यमित्यर्थः न हि पेशस्कृता
कृद्धः कीटस्तेनैकीभवति उभयोरप्युपलब्ध्यमानत्वात् अतः साध्य-
मेव दृष्टान्तरि सिध्यति ॥ २७ ॥

उकार्ये दार्ष्टान्तिके दर्शयति-एवमिति । भगवति पूर्णवाद्-
गुणयै मायामानुषं स्वसंकल्पोपासमनुजाकृतां साक्षाद्विश्वे रथी-
कृष्णे विषये वैरेणानुबन्धितया वैरपूर्वकानुध्यानेन पूतपाप्मानः
निस्त्यैरादिदोषाः तं कृष्णमायुः प्रायुः पूतपाप्मान इत्यस्याय-
मभिप्रायः । यद्यपि "वमेवैव वृणुते तेन वक्ष्यस्तस्यैव अस्माविष्टुणु-
ने ननु स्वाय" इति श्रुत्युक्तरीत्या निरतिशयप्रीतिरूपया भाव-
विश्वस्मृतिस्तत्तिरूपया भगवत्प्रेरेण तत्प्राप्तिहेतुत्वं, तथा

चोक्तम् भगवता-

"पुरुषः स परः पापं भक्त्या क्षयस्तत्तन्मया ।

भक्त्या त्वनन्यया शक्यं ब्रह्मैवंविधोऽर्जुन ॥

आतुं द्रष्टुं च तस्मै प्रनेष्टुं च परमप ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥

वदामि बुद्धिबानं तं येन मामुपवाप्सि ते ॥ इति ।

भुक्तिश्च "तमेवं विद्वानमृत इह भवति नाप्यः पश्चा
अपनाय विद्यते" इत्यादिका, भक्तिश्च प्रीतिपूर्वकमभिष्टमनुध्या-
नम् "प्रीतिपूर्वमनुध्याने भक्तिरित्यभिधीयते" इति भक्तिवक्ष्य-
यात्, संरम्भभययोगयोस्तु प्रीतिरूपवाभावात्प्रत्युत तद्विपरि-
रूपत्वाच्च न भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं तथाप्यव्यक्तसंरम्भकृतभावना-
प्रकृतेण सहतभूतसंरम्भभययोऽपि विस्मरणाज्ञावनायाश्च नि-
रतिशयान्तरावहन्नुभाभयविषयत्वेन प्रीतिरूपपक्षेनास्तस्या
अपि भगवत्प्राप्तिसाधनत्वमिति, एवञ्च येषां भावनाप्रकल्पेण
सहंतभूतवैरादिविस्मरणादिभावो वेनादीनां तेषां भगवत्प्री-
त्यादिप्रयुक्तभगवद्विषयकभावनाप्रकर्षाभावेन तन्मूलकनिम्नादि-
दोषानिष्मृतेर्भगवत्प्राप्त्यभावः, प्रत्युत तस्मिन्वादिदोषेण निरय-
प्राप्तिश्चेति वेनैवैषयोर्वैषम्यमुक्तं मयति, अत एव न स्तुति-
निन्दयोः पुण्यापुण्यव्यतिपादकशास्त्रविरोधापि भावनाप्रकल्पेणा-
विस्मृतवैराद्वापवपुरुषविषयत्वात्पुण्यापुण्यव्यतिपादकशास्त्रा-
द्याम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपद्मनाभजी ।

अत्रैवं हरिस्वरूपे स्थिते स्वगोचरान्नाविर्भावजज्ञानमोक्ष-
साधनक्षमा श्रीग्या भक्तिरेव द्वेषादिकर्मण्यवच्छेद्यं तत्तत्स्व-
भावज्ञापनार्थमुक्तम् इत्याशयेनाह-तस्मादिति । यस्माज्जडहारी-
रेन्द्रियाद्यभावेन हरिहं समाभिमाननिनिर्लोपद्रवो दूरं निवारितः
तस्माद्वैरानुबन्धादिना यो हरो मनो युद्धयाप्रयुक्तं स कथाञ्चि-
त्पृथक्तेत्तुं मनस्सत्तामानिवेशेन हरिभ्यं न चिन्तयति
तमेवानुस्मरतीत्यर्थः अनेन वैरादीनामकर्मण्येनापि हरो मनो
युज्जानो वैरादिमानेन भवतीति तत्तद्वस्तुस्वभावात्तथोक्त्यत
इति ज्ञातव्यं तद्वादितामर्थः "कथाञ्चिच्छेत्ने पृथक् तत्रैवमन-
सोभिवेशेन नश्यं नेच्छेन वैरादीनामकर्मण्येनापि यो मनो
युद्धयास तद्वश्यं नेच्छेन" इति स्वभावकथनम्, तन्मयत्वं युद्धया-
दित्यस्य प्रथमप्राप्तं विजयार्थमित्युक्त्यापार्थं कल्पनायामभूतकल्प-
नास्यादितिच्छेज "भक्त्या त्वनन्यया शक्यः" ब्रह्मैवंविधोऽर्जुन
"यमेवैव वृणुते तेन तद्वश्यः" "प्रियोद्विजानितोत्यर्थमहंसमप्राप्यः"
इत्यादिना भक्तेन भगवत्प्रीतिजनकयोक्तः "अननभूतिरयधु-
स्वानः" इत्याद्यनर्थभूतेषु अतो न विध्यर्थोद्विक्तार्थोऽयः तदप्युक्तं
न विधिरिति न केवलं द्रष्टुः स्वस्यैवानयोपि तु तत्पिभूता-
मपि ननु कम्-

कर्मणा मनसा वाचा यो द्विषाद्विष्णुमन्ययम् ।

मज्जास्त निन्दनस्य नरकं शाश्वतीः समाः ॥ इति ।

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नन्वेकदा कुतश्चैव प्राप्तनरकोपभोगेन स्त्रीणां दोषस्य पुनः शुद्धान्तः-
करणातया भक्तिकरणायोग्ययोनिप्राप्तिः स्यादिति तत्राह—

“नानहं द्विषतः कूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपात्पञ्चमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥
आसुरी योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यावत्पञ्चमां गतिम्” ॥ इति ।

कीदृशो द्वेष इति तत्राह—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाभिनम् ।
परम्भाषमजानन्तो मम भूतमेहम्बरम्” ॥ इति ।

‘स्वर्गकामोयजेत’ इत्यादेः सत्कर्मणा तेषां सद्गतिः स्यात्किञ्चे-
त्याह—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरी चैव प्रकृतिं मोहिनीं भिताः” ॥ इति

ननु तर्हि हिरण्यकशिप्वादेर्दुरन्ताघादुत्थितिः कथमभूदिति
तत्राह—

“यद्विन्दतिपिता मे त्वामविद्वान्स्नेज पेश्वरम् ।
नस्मात्पिता मे पूयेत दुरन्तादुस्तरादघातम् ।
हिरण्यकर्काशपुष्पाप भगवन्निन्दया तमः ।
विविधभुरत्यगात्सुनोः प्रहादस्यानुभावनः” ॥ इति

इति नन्वेवं तर्हि भक्तद्वेषिणोः शापवराभ्यां विपर्ययः स्यात्कि-
ञ्चेत्याह—

“वरतोपि न मुच्यन्ते द्वेषिणः शापतोपि तु ।
भक्ता गैव निपात्यन्ते धर्माधर्मैस्तथैतरेः ॥

इति योग्यताया बलवत्तादिति शेषः । नन्वेवं चेत्पुनश्चानयं आप-
न्न इति तत्राह—“अन्यावेशकृतं यत् तद्वराद्यैरपोह्यते । तद्विरुद्ध-
भावानामन्यथानकथञ्चन” इत्यादि हिरण्यकर्काशपुष्पाघादिविष्टास्तु कृत-
पापं प्रहादादिभिः परिहृतं न तु स्वतो सुरस्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

कुतः स्वतो सुरस्यपापं नपरिह्रियत ? इत्याशङ्क्य द्वेषाभिनि-
विष्टमनस्कत्वेन तद्योग्यत्वेन भगवत्प्रतिरतत्वेनाभीष्टनिवृत्तिरनेन
तदात्मकत्वादित्याशयेनाह—यथेति । मर्त्यस्तमोयोग्यो वैरानुबन्धेन
निरन्तरं वैरस्मरणेन तन्मयतां तत्तद्वेषविषयवस्तुनि यथा मन-
सोभिनिवेशम् इत्यात् प्राप्नोति तथा भक्तिबलवत्तयापावेन भक्ति-
विषये वस्तुनि मनोभिनिवेशं न करोति अत्र किं प्रमाणमिति
तत्राह—इतीति । निश्चिता मतिरित्यनेन साक्षिबलवत्ता मतिशृङ्खले
भक्तियोगेन इति इत्यत्र सन्धिकार्याभावो द्वेषाभिनिवेशिनां
बाहुल्यं भक्त्यभिनिवेशिनां कनीयस्त्वं च दर्शयितुं कुतः एत-
द्वगतमिति चेन्न यथा वैराभिनिवेशिन इत्याद्याचार्योक्तैः वैरिणां
बाहुल्यं अन्वेषणमल्पसङ्ख्यात्वं कथमिति चेन्न हरिणा भक्तानां
बाहुल्याकरणात् एतदप्युक्तं कथमन्यथेत्यादि ततः कनीयांस
एव देवाः ज्यायांसः असुरास्तत इति च भक्त्याऽभिनिवेशि-
ष्वपि कश्चिद्विशेषोऽस्तीति ज्ञापनाय वा सन्ध्यभाषः “ऋते प्र-
ज्ञायामवययम्” इत्युक्तेः असुराणां नित्यद्वेषाप्रहितप्रकटनायानु-

बन्धनेति “मागधाया यथा नित्यं द्वेषादाप्रहिण्यो हरौ । न तथा
प्रहिण्यो भक्ता ऋते प्रज्ञायामवययम्” इत्युक्तेः ॥ २६ ॥

ननु तन्मयतामित्यस्य तादात्म्यार्थः किं न स्यादिति
तत्राह—कीट इति । द्वेषेण निन्दितश्चैवस्य कृष्णेन सायुज्यं कथम-
भूदिति प्रश्नस्य परिहारः कथमागत इत्यतो वाह, कीट
इति यथा पेशस्कृता भृङ्गेण कुक्षे मिसिसुषरे षडः कीटः
इयमनामा कृमिः तस्यभृङ्गस्य सरूपतां समानाकारितां विन्दते
न तु तादात्म्यं ततो भिन्नत्वेन इदममानत्वात् कीदृशः यातं
उपर्यागल्य गभीरं नदन्तं भृङ्गं सरस्ममययोगेन ईषत्कोपमय-
युक्तस्नेहेनाहं सन्दहातीति स्नेहेन स्मरमानमाकृष्य ह्निष्ठा-
तीति कोपयुक्तमयेन चानुस्मरन् अत्र स्नेहस्यैव प्राधान्यं
प्राधान्यधारणपोषणयोः सन्ततमिष्टत्वात् कोपमययोस्तात्काशि-
कत्वादप्राधान्यमित्यतो योगस्य संरेभमयवोर्विशेषणतयोक्तैः
योगस्य स्नेहाद्यैर्वचम् ।

“प्रीतिस्नेहस्तथा योग प्रेमवन्धः इतीर्यते” इति

शब्दनिर्णये लिखम् ॥ २७ ॥

कृष्णो भगवत्येवं वैरेण युक्तया अनुचिन्तया भक्तिपूर्व
स्मृत्या धूतपाप्मानश्चैवावयः तं कृष्णमापुरित्वन्वयः अत्र
सज्जीवानां शापादिनासुराविष्टानामेव मुक्तिः न केवलानां तस्मा
तदाविष्टासुरा वैरेण प्राप्तपाप्मानः “असुर्यानामतेषोकाः” इति
श्रुतेः तं लोकसमुदायं प्रापुः सन्तो जयादयो अनुचिन्तया तं
कृष्णमवापुरित्वयं विशेषो वैरयुक्त्या अनुचिन्तयेत्याचार्योऽपि
शब्देन गद्गमिधादिना ज्ञातव्यः “अनुचिन्तति तौ प्रादुर्भक्ति-
पूर्वा तु या स्मृतिः” इति वचनात् भक्तिपूर्ववानुचिन्ताऽप्राभि-
प्रेतेति ज्ञातव्यम् अनोऽत्र चैद्यादीनां भक्तियुतत्वं प्रतिपाद्यत
इत्युपगन्तव्यम् अन्यथा कीटोदाहरणं निरन्धितं स्यात् उदा-
हरणस्यापि भक्त्यर्थत्वं कुत इति चेन्न ।

स्नेहादहं ददातीति स्वाकर्षणमयेऽपि वा ।

विद्यमानेऽप्यल्पकोपे सङ्कतिस्नेहस्तथा ॥

पेशस्कृत्प्रपतां कीटो यथा याति तथैव तत् ।

चैद्यादयोऽसुरावशाज्जरो द्वेषयुता भापि ॥

निजस्वभावया भक्त्या जाना हरिरुपपत्ताम् ।

तथापि करुणो विष्णुरन्यावेशाद्यदिद्विषत् ॥

ही रते किं ममानेन नित्यानन्दस्वरूपिणः ।

देहबन्धयुतानां हि द्वेषिणाऽपकृतं भवेत् ॥

ममकोट्यपराधेन निर्दोषसुखरूपिणः ।

प्रतो मध्यपराधस्तु स्वस्मिन्नेव न मे भवेत् ॥

प्रतो यद्यसुरावेशात्कृतमेतेन दुष्कृतम् ।

अनादिभक्तो यस्मात्मे मोक्षविषये तत्स्वहम् ॥

इति मत्वा मोक्षयति चैद्यादीनपि केशवः ।

इति वचनात् किं च निर्दोशेत्याद्युक्तमत्रानुसन्धेयं तेन स्नेहा
चायतनस्य देहस्य नाशादिना कीटस्वोपद्रवाभावाज्जरेरप्युपद्रवा
भावाऽनुमीयते “तथापि करुणो विष्णुरन्यावेशाद्द्विषत्
हीर्यते किं ममानेन नित्यानन्दस्वरूपिणः” इत्यादिना च ॥ २८ ॥

श्रीमच्छ्रीभगोक्तमिदं कृतकमसम्भवं ।

तदेवं “सकृद्यद्वैतमितिमास्तदादिता” इत्यादिबद्ध तदाभासमापि
व्यावृत्तस्तदावेद्यात् तत्र वैरेण्यापि व्यावृत्तस्तदावेद्येनैव
निष्कारितपावस्यापि नाद्यात्, तत्सायुज्यादिकं युक्तमि-
त्याशयेनाह—तस्मादित्यादिभिः, युज्यादिति । स्नेहकामादीनां
विधानुपपत्त्यात् सत्मावनायामेव जिह्वा वैरानुबन्धादीना-
मेकतरेण्यापि युज्यात् व्यायेत् चेत् तदा भगवतः पृथक् नेक्षते
तदाविष्टो भवतीत्यर्थः । वैरानुबन्धो वैरभावाविच्छेदः निर्वैरं
वैरभावाभासश्च औदासीन्यमुच्यते तेन कामादिरादित्यमप्यायाति
वैरादिभावराहित्यमित्यर्थः । तेन वा वैरादिभावराहित्येन युज्यात् ।
विहितत्वमात्रमुक्त्या व्यायेत्, व्यानोपपत्तिं मार्कण्डेयः
कुर्याच्छेत्त्यर्थः । स्नेहः कामातिरिक्तः परस्परमङ्गलमिदं प्रसवि-
शेषः स तु तेषु सापकेषु तद्विपरिचये ॥ २५ ॥

तदेवं सर्वेषां तदावेश एव फलमिति स्थिते ऋदिति तदा-
वेशसिद्धये तेषु भावमयमार्गेषु निश्चितेनापि वैरानुबन्धेन निधि-
मत्वा भक्तेन साम्यमित्याह—यथेति । वैरानुबन्धेनेति भवत्वा-
प्युपपत्त्यर्थं यथा शीघ्रेण तन्मयतां तदाविष्टतां भक्तिभोगेन
विहितत्वमात्रमुक्त्या क्रियमायेन तु न तथा ॥ २६ ॥

अस्तां तादृशवस्तुशक्तियुक्तस्य तेषु प्रकाशमानस्य भगव-
द्विप्रहामासस्य चातो प्राकृतपि तद्भावमात्रस्य भाव्यावेशकत्वं
महद्व्ययते इति सदृशान्तं तदेव प्रतिपादयति—कीट इति ।
संरम्भो द्वेषो भवश्च ताभ्यां योगस्तदावेशस्तेन तत्स्वरूपतां
तस्मै स्वरूपं आत्मीयं रूपं प्राकृतियेन तत् तां तत्सारूप्य-
मित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमिति । एवमपीत्यर्थः । नराकृतिपरमद्वयान्मायैव
प्राकृतमनुजतया प्रतीयमाने, ननु, कीटस्य पेशस्कृत् द्वेषे पापं
न भवति अत्र तु तत्स्यादित्याशङ्क्याह, वैरेण बानुचित्वा
तदावेशः तदैव पूतपात्रमानः तद्व्यानावेशस्य तादृक् शक्ति-
त्वादिति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मदर्शिनी ।

ननु, मास्तु निष्कारदेर्भगवत्पीडाकरत्वं निन्दकस्य दुर-
दृष्टजनकावस्तु इत्यादिबद्ध, बहुकं कैमुत्येनापि “निन्दां भगवतः
शृणोस्तत्परस्य जनस्य वा । ततो नापेति यः सोपि पातयः सुकृ-
ताच्छ्रुतः” ॥ इति सत्यम्, निन्दादि द्विविधा, आनुकूल्यमयी प्राति-
कूल्यमयी चतुर्थमयमया प्रेमविद्यासरूपेण “मृगयुरिव कपीन्द्रं विषये
लुब्धं भर्माश्रियमकृतं विकृतां स्त्रीजितः कामयानाम् । बलिमपि न वि-
मत्कावेष्टवन्मुक्त्वा च यस्तद्व्यमलितसत्त्वैर्दुस्त्वजस्तत्कार्यः” । इति
वा सा तु पुरुषार्थेषु कामादिमरीचिमञ्जरीषु प्रजयेवी तां विना न कै-
रपि कृष्या, द्वितीया द्विविधा, भगवद्भिमनिवेशोत्था भगवद्भिमनि-
वेशोत्था च, तत्र प्रथमया शिशुपालादिकृतनिन्दया जन्य-
मानमेवदुरदृष्टं तत्कारणेनैव भगवत्भिमनिवेशेन सद्य एव विन-
ष्टीकृत्य मार्कण्डेयेनापि समकक्षतां प्राप्य, विधियोग्यत्वमपि

प्राप्यत इत्याह—तस्मादिति सप्तमिः । यस्मादित्याद्या भगवत्पी-
डाकरत्वं नास्ति, निन्दकस्य च पापक्षयः सम्भवेत् तस्मादभि-
निवेशाद्वैरानुबन्धादिना युज्यात् भगवति मन इति शेषः । निर्वै-
रेण नास्ति वैरं केनापि यस्मिन् तेन भक्तियोगेनेत्यर्थः, बद्धा, वैरं
प्रतिपक्षत्वं निर्वैरं तत्प्रतियोगिस्त्वपक्षत्वं पुत्रादिभावः, यः कल्प-
प्रिमन्त्रोके सम्बन्धश्चाद्वैराद्यप्येव स्पष्टीभविष्यति तेन कोहा-
द्यः कामस्तेन प्रीतिजन्मेन कामेनेत्येव व्याख्येयम्, न तु कोहस्य
पृथक्साधनत्वं तृतीयान्तत्वप्रक्रममङ्गापत्तेः फलमाह—कथ-
ञ्चिदपि तं भगवन्तं पृथक् नेक्षते, किन्तु स्त्रीयभावात्पुत्रप्रेम तं
साक्षात् पश्यतीत्यर्थः । भगवैरभाववत्तावधिकारिणो प्रति तु
पृथक् नेक्षते किन्तु सायुज्यप्राप्त्या तं स्नामिष्येति इत्ये-
वार्थः एकस्यापि वाक्यस्य पात्रभेदादर्थभेदः श्वेतो भाव-
तीतिवदिति न्यायात् अत्र युज्यादिति जिह्वा वैरानुबन्धा-
दिना भगवति मनोभिमनिवेशं कुर्यादिति विधिरवगम्यते स
च शिशुपालादिषु न सम्भवति तेषां रागप्राप्तत्वात् शिशुपा-
लादिदृष्ट्या अग्रेष्वेवैवविधिरित्यपि न शक्यते उक्तावधानुम
भगवत्प्रातिकूल्यस्य विधानानर्हत्वात्, बहुकम् “आनुकूल्यस्य
प्रदयं प्रातिकूल्यस्य वञ्चनम्” इति, न च शिशुपालादिषु
हन्येषु जनेषु विहितोपि वैरानुबन्धो भगवद्भिमनिवेशं जन-
यति “तादृहं द्विषतः क्रूरा न संसारेषु नराधमान् । क्षिपाय-
जस्यमनुभानात्तुरीयेव येनितु” ॥ इत्यादि परस्मैहस्त्वचनविरोधात्
न च रागप्राप्तएव वैरानुबन्धो नरकं जनयेन तु विहित इति वाक्यं
शिशुपालादिषु व्यभिचारात्, न च शिशुपालादिभिरेष्वेवैव
व्यवस्थेतिवाच्यं विधिरित्या वैरानुबन्धस्य शिशुपालानादौनात्
तस्यैव वैरानुबन्धो भगवद्भिमनिवेशं जनयति यस्य हस्तुत्वेना-
भिज्ञातः धृतो द्रष्टा वा भगवान् सम्भावितोभवति यथा बांके
रुहं त्वेन निर्यासितेष्वेव वैरिण्याप्रसर्पादिषु मीतस्य चित्ताभिनि-
वेशो नाभ्येतिवति नरमादेतत् पद्यमेवं केचित्प्राप्यचनं यस्मात्
सथैरभाववतामपि दितं करोति तस्मात्तत्र वैरस्यानौचित्यात्
वैरभाववतिरित्तेनैव भावेन मनोभिमनिवेशश्चेदित्याह— तस्मा-
दिति । निःशब्दस्य न प्रयत्नादिर्धैरेण धैर्यावभिज्ञं बभूविभ-
पुत्रादिभावेन मनो युज्यात् कीदृशेन वैरानुबन्धेन वैरे इव अनु-
बन्धश्चित्ताभिनिवेशो यत्र तेन यो यस्मिन् अनुबन्धः स तस्मिन्भिमनि-
विष्टपदेति तादृश्यमानो धारितः तथा स्नेहात् कामेन कोहैकहेतु-
को यः कामस्तेन कीदृशेन स्नेहजनार्थपत्त्यागोरपगयवता
प्रजयुवतिकांनुगामिना कामेनेत्यर्थः भवेन धैर्या शब्दात्
निर्भयेन कामेन च रुक्मिण्यादिकामानुगामिना कामेनेत्यर्थः औपपत्यं
दापत्यबांङ्गयोरप्यस्ति प्रमाणम्, तथाहि “जारभावेन तुस्नेहं तुदृष्टं
सर्वतोऽधिकम्” इति ग्रहणमनम् “अग्निपुत्रामहात्मानस्तपसा स्त्रीत्य-
मापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विशुम्” इति कुर्मपुत्राणां ॥ २५ ॥

परमनिष्ठत्वात् वैरभावस्य चित्ताभिनिवेशाकरत्वांशेनैव महिमा
प्रपार एवेत्याह—यथेति । वैरेवैरभावे योऽनुबन्धः सातत्वेन तस्यैः
पूर्वाक्युक्तैः स्वस्य भगवद्भयवृत्तान्तविशिष्ट एव नाभ्यः । न-
न्मयतां स्त्रीमयः कामुकश्चित्तदेकाभिनिवेशवत्वं न तथेति
सद्य इति शेषः निश्चिता मतिरिति ममायं निश्चय एव कृत
इत्यतोत्र प्रमाणं न प्रष्टव्यं यदिभक्तियोगादपि वैरभावो मनो-

कामाद्वेषाद्गयास्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः ।
 आवेद्य तदर्थं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥ २९ ॥
 गोप्यः कामाद्गयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।
 सम्बन्धादृष्णायः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो ! ॥ ३० ॥
 कतमोऽपि न वेनः स्यात्पञ्चानां पुरुषं प्रति ।
 तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णो निवेशयेत् ॥ ३१ ॥
 मातृष्वस्त्रेयो वश्वेद्यो दन्तवक्रश्च पाण्डव ! ।
 पार्श्वदप्रवरौ विष्णोर्विप्रहापात्पदाच्युतौ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचसिंहकृतसाराधर्षिणी ।

मिनिवेशकत्वांशेनाधिकस्तदा किमुन वक्तव्यं तादृशाभि-
 निवेशवान् स भक्तियोग इति भावः । तेन श्वित्रं न जातः जि-
 ह्वायां नान्यं विविशतुस्तम इति त्वया शिशुपाखादीनाम निष्ट-
 साधनत्वबुद्ध्या वैरानुबन्धो निश्च्यते मयात्विष्टसाधनीशंराम-
 शोर्माक्षियोगादपि स्तूपते इति, कुतः शिशुपाखादीनां दुर्गति-
 संभावनापीति ध्वनिः । तेन भावमार्गैश्चतिनिष्ठोपि वैरभावो
 भगवद्भक्तिनिवेशशीघ्रसम्पादकत्वांशेनैव भक्तियोगात् शुद्धात्
 यदि स्तूपते तदा भावमार्गैश्चतिवद्यो पल्लववादीनां वास्तव्य-
 सख्याः किमुनतस्तं नृपादीनामात्यन्तिकतद्भक्तिनिवेशं प्रतिच-
 ग्गानिभूमसम्पादकः स्वस इत्यनुध्वनिः । तेनार्थाधीनानामपि श्री-
 नृपादिभाषानुसारेण वास्तव्यादिभाषेभ्यः रागानुगा भक्ति-
 वैरभक्तेः सकाशात्पुनरुक्तवतीति पर्यनुध्वनिः ॥ २९ ॥

तत्र वैरभाववर्गां मध्ये केचित् शिशुपाखादयः सारूप्य-
 मापरितिसरूपान्तमाह-कीटइतिज्ञापयाम् । पेशस्कृता भ्रमरवि-
 शेपेण संरंभोद्वेपः भयञ्च तयोर्योगिनः ॥ २७ ॥

माया कृपा सत्प्रतिप्रापणी मनुजेषु स्वदृष्टवपि यस्य न-
 स्मिन् यदा मायया स्वरूपगौत्र "मनुज स्वरूपभूतया निग्यशक्त्या
 मापाक्यया युतः" इति ध्रुवः । धैरेण वैरजनितध्यानावेशेन पूता-
 नष्टपाप्मा मज्जिन्दनतिरस्कारादियेषां ते ॥ २८ ॥

९

श्रीमच्छुकवेषकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्माद्भगवता निष्पन्नादिना पीडा न भवति प्रत्युत तदादृष्ट-
 प्राप्तिमाधने स्मरणं भवति तस्माद्धेतोः वैरानुबन्धेन निर्वैरं
 सर्वत्रमाधने भक्तियोगेनेत्यर्थः । युज्ययात् भगवति मनो योजयेत्
 पृथक् भगवद्व्ययत् यस्तु कथञ्चिदपि नेच्छते नेक्षते किन्तु, भगवति
 सर्वत्रमाधने मनो युज्ययादित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

पेशस्कृता भ्रमरं कुड्यायां रजः कीटः संरंभो द्वेषो
 मयञ्च नाशयो योगो न स पकाग्न्यं तेनानुस्मरन् तस्य पेशस्कृताः
 स्वरूपतां विन्दते ॥ २७ ॥

मायया कृपया भक्तवार्त्तमन्त्रेणैवः । मनुजे मनुवंशे मायामने
 चन्द्रवंशस्यापीडाद्वारा मनुवंशत्वात् वैरेण बानुचिन्ताऽनुमाने
 नेन पूतपाप्मानस्तमापुः ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

तस्मात् वैर के संबंध में भक्ति में भय में स्नेह में प्रयत्न
 काम में कृपा भगवान् में मन लगावे व किसी प्रकार पृथक् नहीं
 देखते हैं ॥ २५ ॥

राजन् ! हमारा नौ निश्चय ऐसा है कि मनुष्य जैसे वैर से
 तन्मयता को प्राप्त होता है वैसा भक्ति योग से
 नहीं ॥ २६ ॥

जैसे भीम में भ्रमर का रोका हुआ कीट (कीड़ा) संरंभ
 (द्वेष) और भय के योग से उसका स्मरण करते २ भ्रमर
 स्वरूप हो जाता है ॥ २७ ॥

ऐसेही कृपा से मनुष्य रूप को धारण करने वाले साक्षात्
 ईश्वर ऐसे भीकृपा भगवान् में वैर से पवित्र होकर सदा
 उन के चिन्तन करने से कृपा ही को प्राप्त हो गये ॥ २८ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदर्थं कामादिनिमित्तं पापं हित्वा ॥ २९ ॥

तानाह—गोप्यइति ॥ ३० ॥

तर्हि वेनः किमिति नरके पतितः ? तीव्रध्यानाभावात्पाप्म-
 तस्य फलितमित्याह—कतमोऽपीति । पुरुषं श्रीहरिप्रति पुरुषे
 पुरुषस्य कामासम्भवाद्गयादिभिश्चित्तयतां पञ्चाशौ भयं वेनो
 कतमोऽपीत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

तदेवमितिहासप्रस्तावकधामुक्त्वा श्रीकृष्णो शिशुपाख

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशः कस्य वा शापो हरिदासाभिर्मर्शिनः ।

अश्रद्धेय इवाभाति हररेकान्तिनां भवः ॥ ३३ ॥

देहेन्द्रियासु हीनानां वैकुण्ठपुरवासिनाम् ।

देहसम्बन्धसम्बन्धमेतदारुणपातुमर्हसि ॥ ३४ ॥

नारद उवाच ।

एकदा ब्रह्मणः पुत्राविष्णोर्लोकं पटच्छया ।

सनन्दनादयो जग्मुश्चरन्तो भुवनत्रयम् ॥ ३५ ॥

पञ्चषड्ढायनार्भाभाः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ।

दिग्वाससः शिशूनमत्वा द्वास्त्वौ तान्प्रत्यवेधताम् ॥ ३६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

वेरानुबन्धे कीदृशुरित्यपेक्षायां तमेवेतिहासं वक्तुमाह-मातृपक्षेय इति । पदद्वैक्युपहाच्छ्रुतो ॥ ३२ ॥

हरिदासावुमिष्टास्त्यमिमवतीति तथा कस्य शापः कीदृशो वा अश्रद्धेयोऽनादरणीय इव असम्भवात् भवोजन्म ॥ ३३ ॥

असम्भवमेवाह-जन्महेतुभूतैः प्राकृतेर्देहेन्द्रियासुमिर्हीनां शुद्धसत्त्वमयदेहानामित्यर्थः । प्राकृतदेहसम्बन्धेन सम्बन्धमेतद्वानमावयातुमर्हसि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

कथम्भूता पञ्च वा षड् वा ढायनानि वर्षाणि येषां ते प्रभां वावास्तव्यदामा येषां ते पूर्वेषां मरीक्यादीनामपि पूर्वजा-स्तेऽपि प्रथमं जाताः दिग्वाससो दिग्गमराः अतः शिशून् मत्वा ॥ ३६ ॥

भीमरक्षीरराजभाषार्थकृतभागवतचन्द्रिका ।

एवमुक्त्यै वार्तातिके निरुद्ध्यैः कैश्चिद्व्यभिक्त्याह-कामादिनि । यथा भक्तियोगेनेश्वरे मन आवेद्य भगवतो गतिं जग्मुस्तथा कामादिभिरपि तस्मिन् मन आवेद्य तदर्थं मनस आवेद्यननिमित्तं कामादिरूपमर्थं दिव्या अत्यन्तभावनप्रकर्षेण कामादिकं विस्मृत्येत्यर्थः बहवस्तद्वति प्राप्ताः ॥ २६ ॥

एतदेवोदाहरणविशेषेषु दर्शयति-नोपपत्तिः । भगवति कामा-द्रोप्यस्तद्वति गता इत्यनुषङ्गः भवात्कंसस्तद्वति गतः इति विमर्शविपरिग्रहः । यद्वा, गोप्यादयः सर्वे प्रतिनिधितकामा-दिभिरूपायैस्तद्वति गता इति योग्येतितात्पर्यः । सम्प्रजाद्रूप्यायः स्नेहादुपमिति वृत्त्या यो यूपश्च देहसम्बन्धकृतस्नेहादित्यर्थः । अन्यथा पञ्चप्रकारान्तर्भावायोगात् भक्त्या यत् नारदादयस्तत्र

स्नेहस्तुल्यमभिकुष्टविषयः प्रेमा भक्तिरुक्तविषयवेतिभेदः ॥ ३० ॥

एवमुक्त्यैनाथेन सिद्धं वेतवैद्ययोर्धैर्यमाह-कतमर्हति । उक्ता-नां पञ्चानां कामुकद्वेषविषयस्नेहवद्भक्तकृपाणां पञ्चानां मध्ये वेतवैद्योऽश्वरं परमपुरुषमिति कोपि न भवति कामाद्यप्यनमो नमवत्यतस्तत्किमद्या निरयप्राप्तिरिति भावः । तस्मादुक्तानां पञ्चानां मध्ये कनाप्यव्यतमेनोपायेन भगवति श्रीकृष्णे मनो निवेशयेत् निवेशिते च मनसि मगनिवेशननिमित्तं कामादिकम-पि विस्मृत्य ते प्राप्नोतीति भावः, अत एव हि भीमरक्षीरपुराणे "भगवन्क्षोषानुबन्धो भगवन्ममवाप" इति श्रुत्यः । ननु, संरम्भ-मययोगादीनामपि भक्तियोगवद्भगवत्प्राप्तिमाधनरथे यथा आरब्ध-त्रिच्छिन्नमगवद्भक्तियोगः पुनर्जन्मान्तरे "पूर्वाङ्ग्यामेत कौन्तेय" इत्यादिभगवदुक्तरीत्या पूर्वाङ्ग्यामेतोपपन्नस्मृत्पूर्वाभगवद्भक्ति-योगो भगवन्ते प्राप्नोति एवमारब्धविच्छिन्नसंरम्भमयादि-योगोपि जन्मान्तरे पूर्वाङ्ग्यामेत परिपूर्णोपायो भगवन्ते प्राप्नुयात् नचैवं युक्तम्, अन्यथा विष्णुर्होषणां सर्वेषामपि मुक्ति-प्रसङ्गः । एवञ्च "वः पुत्रः पितरं छेदितं विद्याद्वयंरत्नसम् । यो विष्णुं सततं छेदितं विद्याद्वयंरत्नसम्" ॥ इत्यादिविष्णु-दूषकनिन्द्यावचनामानवकाशाप्रसङ्गः । उच्यते, संरम्भमयादीनां तस्मिन्प्रथम जन्मनि स्वविष्णोर्भक्तभावनः प्रकृतोपादानामेव मुक्तिरेष्टं न तु विच्छिन्नानां जन्मान्तरमभ्यर्चनामपि प्रयुज्यते तेषां निरय-हेतुत्वमेव । भक्तियोगस्य तु विच्छिन्नस्यापि पुनर्जन्मान्तरे भावनप्रकर्षावहनद्वारा मुक्तिसाधनत्वमिति, तच्चात्र मानाभावः धर्मप्राप्तकामानस्य सत्त्वात् "पापं नैव ह नामृत्र बिनाशस्तस्य विद्यते" इत्यारभ्य "तत्र ते बुद्धिमयोगं खभते पोषं देहिकम् । यत्ने च ततो भूयः संसिद्धीं कुर्वन्मनः । पूर्वाङ्ग्यामेत तेनैव हृष्यते हवगोपि मः" इत्यन्तेन भगवन्तेवारब्धस्यापि भक्ति-योगस्य पुनः कान्तरे फलसाधनत्वस्योक्तत्वात् तत्पक्षे संरम्भ-मयादीनां सकृदारब्धानां पुनर्जन्मान्तरे भगवत्प्राप्तिमाधनप्र-माणं किञ्चिद्वचने विद्यते प्रत्युत "योविष्णुम्" इत्यादिनिन्द्या

भीमह्रीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वचनान्येष सन्ति यदि भगवन्निन्दादिकारिणामपि सर्वेषां द्वेषादिविस्मरकभावनाप्रकर्षः स्याच्छर्हि स्यादेव तेषां मुक्तिरिति न कोपि विरोधः ॥ ३१ ॥

एवं संरम्भयोगादीनामपि भगवत्प्राप्तिसाधनत्वेन चैद्यन्त-
वक्रयोनं मुक्तौ विस्मयः कार्य इत्यभिधाय न केवलं तयोर्भ-
गवद्विषयकभावनाप्रकर्षं तद्विषयकसम्बन्ध एव हेतुरपि तु
पूर्वसिद्धं भगवदानुकूल्यञ्चेति वक्तुमितिहासं प्रतुष्टुः प्रह्लादवसर-
प्रदानाय तयोस्तावद्विष्णुपार्षदत्वं विप्रशापाङ्गशस्त्राह-मातृत्वसे-
य इति । मातुः स्त्रिया भगिनी तस्या अपत्यं पुमान् मातृत्वसेयः
हे पाण्डव युधिष्ठिर ! यो भवतो मातृत्वसेयः चैद्यो दन्तवक्रश्च
ह्याविमो पूर्व विष्णोः पार्षदप्रवरी द्वारस्थितौ विप्रशापाङ्गेतोः
पदारस्त्रस्यानाकच्युतौ भ्रंशौ एवञ्च तयोः पाश्चात्यद्वेषातिशयात्प्रा-
कनात्यन्तभगवदानुकूल्यञ्च शापान्ते भावनाप्रकर्षसिद्ध्या मु-
क्तिरिति भावः । अथान्तर्वासीन्युपेन्द्रादिविष्णुलोके कस्मिं-
श्चित् "तनुपर्वेषि वादरायणः सम्भवात्" इति ग्यावेनोपे-
न्द्राद्युपासनया तद्वारपत्याधिकारं गतौ कौचिज्जीवौ स्थितौ पञ्चा-
द्विप्रशापात्पदच्युताविति नारदस्याशयः ॥ ३२ ॥

इममाशयमजानन्नेवं प्रह्लादवसरे इत्थं पृच्छति युधिष्ठिरः—
कीदृश इति द्वाभ्याम् । कीदृशः शाप इति शापप्रकारप्रश्नः कस्य
चेति तत्कर्तृप्रश्नः, तस्य विशेषणं हरिदासाभिर्मर्शिन इति
हरिदासानिमिश्रशक्तिं परामवनीतिहरिदासाभिर्मर्शिनं तस्य
अनेन तस्यानौचित्यं सूचितम्, हरेरेकात्मकानां निकटवर्तिनां
भवो जन्म मभक्ष्य इव अनादित्य इवाभाति प्रतीयते, अयं भावः
"एतं देवपानं पन्थानमापद्य न च पुनरावर्त्तते न च पुनरावर्त्तते"
इति श्रुत्युक्तरीत्या मुक्तानामेव पुनरावर्त्तनं विद्यते किमुनि-
त्यसिद्धानां भगवत्पार्षदानां भगवत्प्राप्तादुद्देशभाव इह जन्मा-
मवच्छेति अत इदं भगवत्पार्षदयोः तत्पदाद्भ्रष्टयोर्बहुमानमिह
जन्मानादित्ययं तज्जन्मप्रतिपादकं वाक्यम् "जरद्गवः कम्बल-
पातुकाभ्याम्" इत्यादिवाक्यवदसङ्गतार्थमिति ॥ ३३ ॥

तयोर्जन्मान्मभयमेव विपुलवपृच्छति—देहेन्द्रियासु हीनाना-
मिति । कर्मायसपाकृतदेहेन्द्रियप्राणरहितानां वैकुण्ठपुरवासिणां
नित्यसिद्धानामित्यर्थः । अनेन पूर्वमप्यसम्भाषितप्राकृतदेहेन्द्रिय-
प्राणसम्बन्धानामित्युक्तम् एवंविधानां देहसम्बन्धः प्राकृतदेह-
सम्बन्धस्तदनुबन्धिरागद्वेषादिसम्बन्धश्च तयोः समाहारः तदे-
तद्व्युत्पन्नं महामात्मानं कथयितुमर्हसि ॥ ३४ ॥

एवमापृष्टो भगवात्तदः प्रभस्योत्तररूपमितिहासं वक्तुमुपक्रमते-
वकदेत्यादिना । ब्रह्मज्ञानमुल्लस्य पुत्राः सनन्दनादयः आदिशब्देन
सनत्कुमारसनत्सुजाता विवक्षिताः एते भुवनत्रयं वरस्तः कदा-
चिद्यदृच्छया विष्णोर्लोकं जग्मुर्ययुः अयं विष्णुलोकश्चन्द्रो
ब्रह्माण्डान्तर्गतविष्णुलोकविषयः न तु मुक्तप्राप्यपरमार्थोमविषयः
"वैकुण्ठः कविपतो येन लोकलोकनमस्कृतः" इति वक्ष्यमाणा-
त्वात् मुक्तप्राप्ये अचिरादिमार्गेणैव गम्ये परमस्थोऽस्मि योगिना-
मपि सनकादिकानां गमनासम्भवाज्जित्यसिद्धानामिदोत्पत्त्यसं-
वाद्य ॥ ३५ ॥

सनन्दनादयः विशिष्यन्नाह—पञ्चेति । पञ्च वक्त्रा हायना वत्सरा
येषां ते अर्मा अर्भकास्तदाभासस्तद्व्यवस्थिताः तान्, अर्भकान् अभिप्रेतं
विदुषोति पूर्वेषां रुद्रादीनामपि पूर्वं जातान् दिग्वाससो दिग्म-
रानेयभूतांस्ताम्सनन्दनादीन् शिशून् शिशुत्वेनाश्रय विष्णोर्लोकस्थौ
द्वारि स्थितौ द्वारपौ प्रत्यवेक्षतां न्यवारयताम् ॥ ३६ ॥

भीमद्विजबन्धजतीयेकतपहरत्नावली ।

इतोपि भक्तिगर्भकामादिनैव भगवत्प्राप्तिरित्याह—कामा-
दिति । तृतीयार्थे पञ्चमी कामादिभिरपि यथा यथावत्
भक्त्या सहैव कृष्णो मन आवेद्य द्वेषादिना यद्व्यमपादितं
तदयं हित्वा तस्य कृष्णस्य गतिं लोकं गता इत्यन्वयः प्रथ-
मः कामादियुक्तया भक्त्या हरी मनः आवेद्य पञ्चाद्यप्यभू-
तया भक्त्याऽयं हित्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥

बहव इत्युक्तस्य विषयविभागमाह—गोप्य इति । कामाका-
मयुक्तया भक्त्या कंसः कंसाविष्टो भृगुः मययुक्तया भक्त्या
चेद्यादयः चैद्यादिसाजवाद्यः द्वेषयुक्तया वृष्णयः सख्यो
बन्धुना तन्निमित्तया यूयं पाण्डवः समतुलितबहुमानयुक्तया
वयं शुक्रादिशब्दवाच्याः केवलया भक्त्या अत्र कथन विशेषः—

"गोप्यः कामयुताभक्ताः कंसाविष्टः खयं भृगुः ।

द्वेषो मययुतो भक्त्येद्यादिसा जवाद्यः ॥

विद्वेषसंयुता भक्ता वृष्णो बन्धु (१) संयुताः ।

बहुमानस्नेहसाध्याह्वा भक्ताः प्रकीर्तिताः ॥

स्नेहोपसर्जनादिव बहुमानास्मृनीश्वराः ।

बहुमानापि देवानां ऋषिभ्योऽप्यधिको मतः ॥

ब्रह्मवीन्द्रेन्द्रकामादेरितरेषां यथाक्रमम्" ॥

इति वचनाद्व्यगस्त्यः ॥ ३० ॥

अस्यैव पुरुषार्थो न केवलद्वेषयोत्साशयवानाह—कतम इति
कामाद्युपसर्जनभक्तियोगानां पञ्चानां मध्ये कतमपि भक्तियो-
गेनस्य नास्ति मसौ (२) कथन द्वेषात्मक एव यस्माद्भक्ति
योगमन्तरेण पुरुषार्थो नास्ति तस्मात्केनापि प्रकारेणापादिते
नोपायेन भक्तिलक्षणेन कृष्णो मनो निवेशयेत् द्वेषादि
"उपायो भक्तिरिदं द्वेषाया अनुपायकः" इत्यभिधानात्
उपायो भक्तिरेव अतो भक्तिमन्तरेणोपायो नास्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पेशकृता रुद्र इत्यत्र चैद्यादयः स्वतो भक्ता असुरावेश
द्वेषिण इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—मातृत्वसेय इति । पार्षदप्रा-
रत्वं स्वतो भक्तावे विप्रशापादसुराविष्टत्वं द्वेषित्वे हेतुः ॥ ३२ ॥

हरिदासात् हरिमकात् अभिमृशति रूपगतीति हरिदा-
समर्शनः हरेरेकान्तिनां नियतभक्तानां भव उत्पत्ति
शरीरयोगवत्तयाः स्वपदभ्रंशवत्तयाः शापः मभक्ष्य इवाभा-
सयुक्तिकं निरूपयितुं न क्षममिति प्रतीयते ॥ ३३ ॥

तत्र कारणमाह—वेहेति । देहाद्यभावाच्च कुत्रत्यानामिति तथा

(१) भावप्रधानो निर्देशः (२) वेतः ।

(अष्टमः)

भीमजिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वैकुण्ठेति, तेषां प्राकृतदेहाद्यभावेन जन्मादिकं कथं घटन इति शङ्क्यते इत्यर्थः । देहसम्बन्धः देहयोगः तस्य सम्बन्धः निमित्तभूतः शब्द एतच्छापनिमित्तं अनेन देहयोगं तन्निमित्तशापं तन्निमित्तं च व्याख्यातुमर्हसीत्यर्थं समुदायो लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तदर्थजानं कुतोऽवगम्यत इति परिहारवचनादित्यत आदित्वादिन एकदिति ॥ ३५ ॥

पञ्चवङ्गदायनाभाभाः पञ्चवर्णाः पद्भ्याः अर्भाः अर्भका बालास्तद्वत्तामा इति तेषां ते तथा तत्समाना इत्यर्थः । शिशुस्मरत्वा पुरप्रवेशकारणाय वेषान्तरमापन्नानित्याशङ्क्यत्वर्थः द्वाः स्थौ द्वारि स्थौ जयविजयौ तान् सनन्दनादीन् प्रत्यवेधतां वेत्रविधानेन व्यवहारवतामित्यन्वयः द्वाः स्थौ विर्युत्ता जयविजययोः अधिकारस्थत्वं सूचयति तेन वैकुण्ठे अधिकारस्थिताः मुक्ताश्चेति द्विविधा जनाः सन्ति । तत्र अधिकारस्था देहादियोगित्वाद्दशापयोग्याः पञ्चानयोऽप्येति ज्ञायते तदुक्तम् "अधिकारस्थिताश्च विमुक्ताश्च द्विधा जनाः । विष्णुलोकस्थितास्तेषां वरशापादियोगिनः । अधिकारस्थिता मुक्तिं नियते प्राप्नुयन्ति च । विमुक्तानन्तरं तेषां वरशापादयो न तु । देहेन्द्रियास्तु युक्ताश्च पूर्वेष्वप्यप्यन्तैर्युताः ॥ अप्यमीमानिभिस्तेषां द्वैः खात्मात्तमेयुताः ॥" इति अनेन वैकुण्ठे मुक्तामुक्तस्थानद्वयमस्तीति ज्ञायते ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नच शास्त्रविहितेनैव भगवद्धर्मेण सिद्धिः स्यात् न तद्विहितेन कामादिनेति वाच्यम् । यतः कामादिपादिति । यथा विहितया भक्त्या ईश्वरे मन आवेदय तद्वर्ति गच्छन्ति तथेवाविहितेनापि कामादिना बहुषो गता इत्यर्थः । तदर्थं तेषु कामादिषु मध्ये यद्वैभययोरेवं भवति तद्विषये भयस्यापि ज्ञेयसम्मिश्रितत्वाद्घोत्पादकत्वं ज्ञेयम् । अत्र केचित् कामोऽप्यर्थं मन्यन्ते । तत्रेह विचार्यते भगवति काम एव केवलः पापावहः किं वा पतिभावयुक्तः अथवा उपपतिभावयुक्त इति । स एव केवल इति चेत् स किं ज्ञेयादिगणपानित्वात् तद्वत् स्वरूपेणैव वा, परम शुद्धे भगवति यदधरपानादिकं यच्च कामुक्त्वाद्यारोपणं तेनातिक्रमेण वा, पापभवणेन वा ? नाद्येन. "उक्तं पुरस्तादेतत्तैः वैद्यः सिद्धिं यथागतः । द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुनाधोऽनुजग्राहिवाः" । इत्यादौ ज्ञेयादेर्व्यङ्ग्यकृतत्वात् । तस्य तु स्तुतत्वात् । अतस्तत्र प्रिया इति स्नेहवत् कामस्यापि प्रीत्यात्मकत्वेन तद्वदेव न दोषः । तादृशीनां कामो हि प्रेमेैकरूपः. "यत्ते सुजातचरणाश्चुद्धं सनेषु भीताः शनैः प्रिवद्धीमहि कर्कशेषु । तेनाटवीमटसि तद्वद्यते न किं स्त्रित् कूर्पादिभिर्ममति भीमेवदायुर्षा नः" इत्यादावार्तिकस्यापि स्वसुखं ददातुं इत्येव एव तात्पर्यवद्दर्शनात्. सैरप्यास्तु माधो-

रिसाप्रायत्वेन भीमोपीनामिव च केवलं तत्तापवर्त्याभावात्-दपेक्षैव निन्द्यते न तु स्वरूपमः "सामङ्ग्यतन्त्रकुचयोः" इत्यादौ "मन-न्तचरयो न रुओमृजन्ती" इति "परिपश्य कान्तमानन्दमूर्तिम्" इति कार्यद्वारा तस्त्वृतेः तत्रापि "सहोष्यतामिह मेष्ट ! दिनानि कानिचिन्मया" इत्यत्र प्रीत्यागिष्यत्वेन । तदेवं तस्य कामस्य ज्ञेयादि-गणान्तःपतितत्वं परिहृत्य तेन पापावहत्वं परिहृतम् अथ कामुक्त्वाद्यारोपणाधरपानादिरूपस्तत्र व्यवहारोऽपि नाति-कामहेतुः यतो "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति न्यायेन लीला तत्र स्त्रभायत एव सिद्धा. तत्रच भीमलीलादिभिस्तस्य तादृश लीलायाः भीमेकुण्डादिषु नित्यसिद्धत्वेन सतन्त्रलीलादिनो-दस्य तस्याभिरुचितत्वावगमात्. तादृशलीलास्मोहस्त्राभा-विकं भगवत्पाद्यनुसन्धानमपि तत्कामुक्त्वादिमननमपि च तदभिरुचितत्वेनैवावगम्येत. तथा तत्प्रयत्नीजनानामपि त-त्स्वरूपशक्तिविग्रहत्वेन परमशुद्धरूपत्वात् ततो न्यूनत्वभावाच्च तदधरपानादिकमपि नानुरूपम् । पूर्वयुत्त्वा तदभिरुचितमेव । तासां तत्स्वरूपशक्तिविग्रहत्वं भीकृष्णसद्वर्णं दर्शितमसि दर्श-यिष्यते च भीदशमे, नच प्राकृतरामाजने दोषः प्रसजनीयः तद्योग्यं तादृशं माधं स्वरूपशक्तिविग्रहश्च प्राप्येव तद्विच्छेद-तत्प्राप्तेः । अथ पापश्रवणं च न पापावहोऽस्तीति तच्छ्रवणा-देव. अतः पतिभावयुक्तं च तत्र सुतरां न दोषः प्रभुत स्मृतिः श्रूयते "यस्मिन्मयैव चरन् प्रमृष्टा पादसंघातनादिभिः । जगद्गम भव-बुद्ध्या तासां किं वगयेते तपः" इति महानुभागतर्तानामपि तद्भावः श्रूयते । यथा श्रीमध्वानाचार्यभूते महाकौमिले च "अग्नि-पुत्रा महात्मानस्तपसा स्त्रीष्वमाधरे । अतोऽत्र जगद्योनि वा-पितृवन्मातृवज्जग्मि च ध्यायन्ति सरोऽपुकास्तं प्रोदीह नमो नमः" इत्यनेन अथोपपतिभावेन च न पापावहोऽस्तीति "यत्पत्य-पत्यसुहृदामनुवृत्तिः" इत्यादिना तार्किकोक्तान्तरत्वात् "गोपीनां तत्पतीनाञ्च" इत्यादिना, श्रोतुमर्हत्वेन "न पश्येहं निरवद्य संयु-जाम्" इत्यनेन अर्थे भीमगवता तादृशानामन्येषामपि तद्भावो ददगते यथादाहरिष्यते भीदशमे "पुरा महर्षयः सर्वे द-गडकारणयथाभिनः" इत्यादि । अतः पूर्वेष्वपि स्त्रीभावोऽप्य-त्वात् भगवत्प्रियत्वात् न प्राकृतकामवपरोऽप्यनिनः प्राकृतका-मोऽसौ किन्तु "साल्पान्ममयमममः" इति अथवात् आगमा-दौ तस्य कामत्वेनोपासनाच्च भगवदेकोदगाविनोऽप्युक्त एवा-सौ काम इति ज्ञेयम् अत एव मधुसूक्तमर्तान्यथाप्युक्तम-पि वाङ्मनोऽप्यनिनं दर्शितम् भीदशमे "एताः परं तनु भूतः" इत्यादिना. यतः श्रुतयोऽपि "नित्यमिह गोपिकाभ्यामाभि-जापिष्यः सत्यमनन्दयोग्यं तद्गणान्तःपतितत्वं यत्तु" इति "निभृतमममनाच्च" इत्यादि श्रुतिस्मृत्येव दर्शयिष्यते । तदेवं साधु व्या-ख्यातं कामादित्यादौ ज्ञेयमयथार्थं दर्शयति ॥ २६ ॥

अथ 'यहयत्तद्वर्ति गताः' इत्यत्र निवर्तनमाह-गोप्य इति मार्क-केन । गोप्य इति साधकचरीणां गोपीविशेषाणां पूर्वोक्त्यामन-लक्ष्योच्यते, वयमिति. यथा श्रीनारदस्य "प्रयुज्यमानं मेधं तां शुद्धां भगवतीं तनुम्." इत्याद्युक्तीत्या पापवद्वदेव सिद्धे तेन अयं वयमिति निजपूर्वावस्थामवलम्ब्योच्यते । तत्रैव येषां भक्तिः ।

भीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

अधुना स्वधरागस्य तस्य “नमस्तेकात्मभक्तानां गुणदोषोद्भवा-
गुणाः । गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तुभयवर्जितः” इति न्यायेन विध्य-
नधीना रागादिमैत्रेय विराजत इति, अत एव तद्वर्ति गता इति तेषां
फलप्राप्तेरप्यतीतवर्तिर्देशः एवमेव वक्ष्यते अयं भगवता
“केवलं हि भावं गोप्यः” इत्यादि । “मत्कामारमयम्” इत्यादौ
“सङ्गाच्छतमहश्च” इति च अत्र ता गोप्य इवाधुनिकयश्च तद्-
द्यादिभवयोनैव तद्भावा भवेयुः यथोक्तम्, “भूतमात्रोपि यः स्त्रीणां
प्रसङ्गाकपते मनः । उरुगायोः रुगीतो वा पश्यन्तीनां कुतः पुनः” इति ।
अथ पार्यञ्चरस्यापि वैद्यस्यागन्तुकोपद्रवाभासवशं नैव
साधकवर्तिर्देशः । सम्बन्धाद्यः स्नेहो रागस्नस्माद्वृष्णयो यथं
वेत्येकम्, ‘तस्माद्वैरानुबन्धेन’ इत्यादौ कामादित्यादौ चोक्तस्नेहा-
वैरयोः दहरणवाक्येस्मिन् तदेकार्थव्यवहारत्वात् पञ्चानामित्यनु-
रोधात् उभयत्रापि सम्बन्धस्नेहयोर्द्वयोरपि विद्यमानत्वात् ।
सम्बन्ध प्रदण्य वागस्यैव विशेषज्ञापनार्थं गोपीश्वत्रापि सम्बन्धे
स्नेहेव वृष्णविशेषः पावडवस्वन्धिविशेषश्च पूर्वाव-
स्थामवलम्ब्य साधकत्वेन निर्दिष्टः । अतः सम्बन्धे स्नेहोपि
तदभिरुचिमात्रं ज्ञेयम्, ‘मत्तया विहितया’ मस्या एव प्रतिलब्धत्वेन
भावमार्गं निर्द्दष्टुमुपक्रान्तत्वात् ॥ ३० ॥

यदि द्वेषेणापि सिद्धिस्तर्हि वेनः किमिति नरके पातित
इत्याशङ्क्याह—कतम् इति । पुरुषं भगवन्तं लक्ष्मीकृत्य प-
ञ्चानां वैरानुबन्धादीनां मध्ये वेनः कतमपि न क्वात् तस्य
तं प्रति प्रान्तिक्किन्दिमात्रात्मकं वैरं, नतु वैरानुबन्धः ततस्ती-
व्रध्यानाभावात् पापमेव तत्र प्रतिफलितमिति भावः । ततोऽसुर
तुल्यस्वभावैरपि तस्मिन् स्वमोक्षार्थं वैरानुष्ठानसाहसं न क-
र्तव्यमित्यभिप्रेतम् अत एव “ये धै भगवता प्रोक्ता उपायाह्यात्म-
सम्बन्धे” इत्यादिरपि तेषु श्रुतिव्याप्तिर्याह्वयते मनमिप्रेतत्वेनाप्रो-
क्तत्वात् यस्मादेवं तस्मादिनि अत्रापि पूर्ववन्निवेशयेदिति
सम्मतमात्रं न विधिः केनापि तेष्वप्युपायेषु युक्तमेनैकेन-
त्यर्थः । अहो यस्मादहश्चतुर्प्रयत्नसाध्यमार्गमिच्छा चिरात्
साध्यते स एव चिराद्भावविशेषमात्रेण तत्र च द्वेषादी-
नामपि तस्मादेवभूते परमसद्गुणसद्भावे तस्मिन् दू-
रेस्तु पामरजनमाव्यस्य वैरमेव वार्ता को वाधमः अविदास्यमवलम्ब्य
प्रीतिमपि न कुर्पादिति रागानुगायमेव तच्च युक्तमन्वमङ्गी-
कृतं भवति ॥ ३१ ॥

वैद्यदन्तवक्त्रो तु नामुरो किन्तु हरेः स्वभक्तिप्रवर्तक-
विप्रकुलदात्रियमयस्वैरलीलेच्छया तदनुकारिणावेवेत्यभिप्रायं
प्रदनांतरस्यां दर्शयितुमाह—मातृस्वयं इति । तत्र
तथोरन्यथाभावः सर्वथा न सम्भवत्येवेति प्रशस्त्यर्थः
“न च पुनरावर्त्तने” इति श्रुतेः । “अनावृत्तिश्चिदात्”
इति न्यायात् “मातृपेत्यत् कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते” इति
भीगीताश्वः । सन्यायधैवासौ सिद्धान्तस्तु तत्रेतिहासमात्रम्
तच्च पूर्वयुक्त्यैव सम्भवतीति तदभिप्रायः वक्ष्यते च स्वभक्त-‘निष्णु-
चक्रहनाह्नौ’ इति व्याख्यास्यते च तैः तयोः पापमेव हतं
न तु ताविति ॥ ३२—३४ ॥

एकदेति युग्मकम् । वक्ष्यते केनापि भाग्योद्येन विध्य-
लोकं जग्मुः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

मद्राभद्रभावन्तः सर्व एव तं प्राप्नुवन्ति साधनतारतम्या-
फलतारतम्यन्तु युक्त्या अयं विवेचनीयमित्याह—कामादिति
नरेवं द्वेषजन्यमघं हित्वा द्वेषजन्येनैवावेशेन विनष्टीकृत्येत्यर्थः ।
आत्र कामेऽयं व्याख्येयम् “द्विषन्नि द्वेषीकेशं किमुताधो जप्रियाः
इति तद्वतीनां प्रियात्वेनाख्यास्यमानत्वात् तद्वर्ति तदीयां गा-
प्रेमायां मोक्षश्च ॥ २६ ॥

भावानामास्वदानि नामप्रादहमाह—गोप्यः कामात् पूर्वस्या
ख्या युक्तैव स्नेहोपादेयं नतु सामान्यतः तादृगभिप्रायं
कुञ्जाद्या इति प्रयुज्येत मयात् स्वस्य कृष्णवर्णवस्त्रानत उज्ज्वा-
लवृष्णयो गादयाः यथं पांडवाश्च सम्बन्धात् पुत्रभ्रात्रादिभावा-
मातृजेयभ्रातृस्वजेयादिभावाच्च, कीदृशात् स्नेहात् स्नेहमया
इति सत्राजितप्रसेनशतधन्वकर्णबुधोभनादयो व्यावृत्ता
न चात्र स्नेहस्य पृथक् तत्राप्तिसाधनत्वं व्याख्येयम्, उत्तरवाकं
पञ्चसंख्यत्वेनैव भावानां निकृष्टत्वात् यथं नारदादयो भक्त्य
तद्वर्ति गता इति पूर्वस्यैवानुपगमः तत्र गोप्यः प्रेमवत् प्रेयसीमा-
कंसः सायुज्यं वैद्यदन्तवक्त्रोऽङ्काः सारूप्यं अन्त्येज्यायो यथा
योग्यं सायुज्यमाख्येयमिदं वृष्णायः पांडवाश्च सख्यादिभाव-
त्पार्षदत्वं नारदादय एवव्यवज्ञानवत् पार्षदत्वमित्येवं यथा साध-
तत्प्राकार्यिकवाक्यदृष्ट्या निर्धारिता गतिं तदीयां गताः अ-
“यादवानां हितार्थाय भूतो गोवर्द्धनो मया” इति हरिवंशवाक्यात्
नन्दादिगोपानामपि वृष्णवंशत्वादेवव्यवज्ञानशून्यत्वेन स्नेहव-
त्त्वाधिकत्वात् पुत्रादिसम्बन्धत्वादिदाढ्यमेवमेव प्राधान्ययो-
नकं ज्ञेयम् । ननु, तर्हि शिशुपाखवद्भगवन्निन्दान्यकारादिकत्वं
वेनः किमिति नरके पतितस्तत्राह—पुरुषं भगवन्तंप्रति पञ्चान
पूर्वभ्रूकोक्तानां भावानां मध्ये कस्याप्यनास्वदत्वात् कतमपि
भवति नतावद्रोपीव स्नेहवत्कामवान् न च कंसवद्भीनः न
मां हनिष्यतीति बुद्ध्या भगवद्व्यवज्ञानवशमया शिशुपाखवत् द्वेष-
नापि वृष्णपादिरिव तत्र कमपि सम्बन्धन्धानो नापि नारदा-
दिरिव भक्त इत्यर्थः तेन शिशुपाखादिभिन्नः प्रतिकूलभा-
विधीर्बुधेन इव नरकं वार्त्तीति भावः । यस्मादेवं तस्मात् केनाप्य
प्रतिकूलेनैव उपायेन कृष्णो मनो निवेशयेदिति विधेस्तस्माद्वैरानु-
बन्धेनेति श्लोकोक्तविधिना सहकार्यं ज्ञेयम् ॥ ३०—३१ ॥

नरेवं शिशुपाखप्रस्तावादायातं भावमार्गसिद्धान्तं तं समान्य
भीकृष्णो शिशुपाखस्य वैरानुबन्धे को हेतुरित्येवमेवायमाह—मौढं
व्यस्येव इति । पहाद्वैकुण्ठात् व्युत्थो ॥ ३२ ॥

हरिदासावप्यभिप्रेतवन्ति स्पृशति अभिषेकः शापवाक्ये
विश्वासो नोपपद्यते असम्भवादिति भावः ॥ ३३ ॥

अन्वयमेवाह—देह इति । जन्म हेतुभूतैः प्राकृतैर्देहेन्द्रियाद्
निर्हीनानां शुद्धस्वभावदेहानामित्यर्थः प्राकृतदेहसम्बन्धे

अशपन्कुपिता एवं युवां वासं न चाहयः ।

रजस्तमोभ्यां रहिते पादमूले मधुद्विषः ।

पापिष्ठामासुरीं योनिं बालिशौ यातमाश्वतः ॥ ३७ ॥

एवं शत्रौ स्वभवनात्पतन्तौ तैः कृपालुभिः ।

प्रोक्तौ पुनर्जन्मभिर्वा त्रिभिर्लोकाय कल्पताम् ॥ ३८ ॥

भीमद्विभवाय च कवर्त्तिकुनसाराय दर्शनी ।

सम्बन्धम् एतदाख्यानमाख्यातुमर्हसीति श्रीस्वामिचरणानां
व्याख्या ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पञ्च वा षड्वा हायनानि येषां ते अर्मा बाह्यास्तद्वदामा येषाम्ते
च पूर्वेषां मरीच्यादीनामपि दिग्बाससः शिशून् मर्या पुंश्चजाव-
भायः ॥ ३६ ॥

भीमकुलदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा भक्त्या तथैव कामादिना ईश्वरे मन आवेद्य तदर्थं
भगवत्पदप्राप्तिप्रतिबन्धकं स्वरूपं हिरवा तद्वति भगवत्पदं गताः
प्राप्ताः ॥ २८ ॥

तत्प्रकारमेवमकान् वर्णयति—गोप्य इति । वृष्णीनां युष्माकं
च यः कृष्णं सम्बन्धस्तस्माद्यः स्नेहस्तस्मात् वृष्णयो युष्म च तद्वति
गता इति योजना भक्त्या यथोक्तेन भजनेन ॥ ३० ॥

कामादिभिरेव भगवन्निस्तनपरायां मुक्तिरित्यपि नियमो
नास्तीत्याह—कतम इति । पुरुषं भगवन्तंप्रति कामादिभिश्चि-
न्तयतां पञ्चानां मध्ये वेनः कतमोपि न स हि “भगवन्निन्दया
वेनो द्विजैस्तमसि पातितः” इति वाक्यात्, द्विजैस्तमसि पातितोऽपि
भगवता पुत्रीभूतेन तमसः पुनरुद्भूतः “यद्वनोऽप्यनरत्नमः” इति वच-
नात्, अतो भगवन्निन्दया भगवति मनोनिवेशनेन तत्कृपापात्रतां
प्राप्त उक्तेष्वयः पञ्चभ्योऽन्यः तस्मात्केनाप्युपायेन कामादिपञ्चप्रकार-
वैकल्येन निन्दया च साङ्केत्यनामप्राप्तिरिति वा आसंत्वाजि-
ह्वासुत्थार्थिवाच्यपतमेन वा मनः श्रीकृष्णे निवेशयेत् इति
सिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

शिशुपालो दन्तवक्रश्चेति द्वौ न कर्मवशौ जीवौ किन्तु भगव-
त्पापेद्वप्रवरो भगवद्विच्छया भगवद्वतारभूतसगन्कुमाश्चापव्याजेन
वैकुण्ठाद्वागती, पुनर्वैकुण्ठं गतौ इत्याह—मातृस्वल्प इत्यादिनाः
पञ्चवैकुण्ठात् ॥ ३२ ॥

हरिदासौ अमिमृशति विपरीकरोतीति तथा किञ्च हरेः
प्रकाशितां भवो जन्म च अभिज्ञेय इवाभाति ॥ ३३ ॥

प्राकृतदेहादिहीनानाम् अप्राकृतदेहादिमतामित्यर्थः । देहसम्ब-
न्धेन जन्ममरणाहर्वाप्राकृतदेहसम्बन्धेन सम्बन्धमेतदाख्यानमा-
ख्यातुं वर्णयितुमर्हसि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पञ्च वा षड्वा हायनानि संवत्सराः यस्य तथाभूतो योऽर्मा-
बाह्यास्तद्वदामा येषां ते पूर्वेषां मरीच्यादीनामपि पुंश्चजाः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

बहुत जन काम द्वेष भय स्नेह और भक्ति से ईश्वर में
मन लगा कर कामादि से होने वाले पाप को त्याग कर पर-
मात्मा की गति को प्राप्त हुए ॥ २८ ॥

काम से गोपी, भय से कंस, द्वेष से शिशुपालादि राजा
छोग, संबंध से यादव छोग, स्नेह से तुमछोग है राजा । तथा
भक्ति से हम छोग गोविन्द को प्राप्त हुए ॥ ३० ॥

इन पापों में से राजा वेन तो भगवान् के प्रति कोई
भी नहीं हो सका है इसलिये वह नरक में गिराया गया
तस्मात् किसी न किसी प्रकार से श्रीकृष्ण में मन लगाना
चाहिये ॥ ३१ ॥

हे युधिष्ठिर ! तुमारी मौसी का पुत्र शिशुपाल और दन्तवक्र
ये दोनों विष्णु के पापों में भेष्ट थे, ब्राह्मणों के शाप से
अपने पद से व्युत्त हो गये ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरजी बोले, कि हरिदासों को स्पष्ट करने वाला कैसा
शाप और किस हेतु से शाप हुआ, भगवान् के एकही भक्तों
का हम संसार में जन्म लेना तो कुछ ठीक नहीं मालूम
पड़ता ॥ ३३ ॥

क्योंकि प्राकृत देह इन्द्रिय प्राणों में हीन ऐसे वैकुण्ठ
को इस प्राकृत देह के संबंध से होने वाले इस आशया
न को आप कहने योग्य है ॥ ३४ ॥

नारद उवाच ।

नारदजी बोले, कि एक समय प्रह्लाद के पुत्र सनन्दनादि
कों ने विष्णु के लोक की जाने की इच्छा की, और तानों भुव
नमें विचरते २ वैकुण्ठ लोक में पहुँचे ॥ ३५ ॥

देखने में पाँच छः वर्ष के बालक से जाने जाने परं
अथवा में तो पूर्व (मरीच्यादि) लोगों के भी पक्षिके उपज हुए
हैं दोनों ब्राह्मणों ने इनको नमस्कार कर बालक जान मान
जाने को राक दिये ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

वानमपि नार्हयः कुतः पुनस्तस्मैवामिति चकारार्थः
हे बालिशौ ! अतो हेतोरानु वानम् ॥ ३७ ॥

जज्ञाते तौ दितेः पुत्रौ दैत्यदानववन्दितौ ।
 हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो हिरण्याक्षोऽनुजस्ततः ॥ ३६ ॥
 हतो हिरण्यकशिपुर्हरिणा सिंहरूपिणा ।
 हिरण्याक्षो धरोद्धारे विभ्रता सौकरं वपुः ॥ ४० ॥
 हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।
 जिघांसुरकरोन्नाना यातना मृत्युहेतवे ॥ ४१ ॥
 सर्वभूतात्मभूतं तं प्रशान्तं समदर्शनम् ।
 भगवन्नेजसा स्पृष्टं नाशक्रोद्धन्तुमुद्यमैः ॥ ४२ ॥
 ततस्तौ राक्षसौ जातौ केशिन्यां विश्रवस्सुतौ ।
 रावणः कुम्भकर्णश्च सर्वलोकोपतापनौ ॥ ४३ ॥
 तत्रापि राघवो भूत्वा न्यहनच्छापमुक्तये ।
 रामवीर्यं श्रोष्यसि त्वं मार्कण्डेयमुखात्प्रभो ! ॥ ४४ ॥

धीमङ्गराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वां युषयोस्त्रिभिर्जन्मभिः लोकाय स्वस्थानप्राप्तये कल्पतां
 तावताऽयं शापः समाप्यतामिति पुनः प्रोक्तावित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

धरोद्धारे निमित्ते तत्प्रतिघाती हतः ॥ ४० ॥

हिरण्यकशिपोर्वधे कारणं सूचयति—हिरण्यकशिपुः पुत्र-
 मिति ॥ ४१ ॥

सर्वभूतानामात्मभूतं कुतः समं ब्रह्मैव पश्यतीति तथा
 ततः प्रशान्तं द्वेषादिरहितं अत एव भगवत्तेजसा स्पृष्टं व्याप्तम्
 उद्यमैः शस्त्राद्यप्रहारादिभिः ॥ ४२ ॥

विश्रवसः सुतौ ॥ ४३ ॥

न्यहनत् हतवानित्यर्थः । तर्हि तदेवकथनीयमित्युत्सुकं
 प्रत्याह—रामवीर्यमिति ॥ ४४ ॥

धीमङ्गराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ताभ्यां प्रतिपिच्छास्ते कुपिताः सन्तः पशुं वधयमागरीत्या
 अशपन्. शापप्रकारमेवाह—युयामित्यादिना । रागद्वेषादिरहिते
 भगवतः पादसूत्रे वासं कर्त्तुं युवां नाहंयः अत्राकृतं भगवत्पा-
 दारविन्दमूखमुपाश्रित्यात्र स्थातुं प्राकृतरागद्वेषादियुक्तौ युवां ना-
 हंयः इत्यर्थः किन्तु बालिशौ मूर्खौ युवामतो भगवत्स्थानादाशु
 शास्त्रं पापिष्ठां रागद्वेषादिवहुषामासुरीं योनिमासुरजन्मेत्यर्थः
 जातं प्राप्नुतम् ॥ ३७ ॥

एवमित्थं शप्तौ तौ पार्षदौ स्वस्थानात्पतन्तौ कृपाकुम्भितेः सन-
 कादिभिः प्रोक्तौ. तदेवाह—पुनरिति । पुनर्वा युषयोस्त्रिभिर्जन्मभि-
 र्लोकाय पुनरेतल्लोकप्राप्तये कल्पतां शापमोक्ष इति शेषः तावत्
 कालेन शापः समाप्यतामित्यर्थः ॥ ३८ ॥

तावेष पार्षदौ विप्रैः शप्तौ इह लोके दितेः पुत्रौ जज्ञां
 जातौ यभूवतुः तत्र हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठस्ततो हिरण्याक्षस्त-
 र्थानुजः ॥ ३९ ॥

तत्र ज्येष्ठो हिरण्यकशिपुर्ज्येष्ठो सिंहरूपिणा भगवता हतः द्वि-
 यथाक्षस्तु धरोद्धारे भूम्युद्धारे निमित्ते सौकरं वाराहं यपुर्विभ्रत-
 भगवता हतः ॥ ४० ॥

हिरण्यकशिपुर्वृत्तान्तप्रज्ञावतरणाय तद्वृत्तान्तं संप्रदेष्टुम् ।
 हिरण्यकशिपुर्निरति । स केशवस्य भगवतो निरतिशयप्रियं प्रह्ला-
 पुत्रं जिघांसुर्हन्तुमिच्छुः पुत्रमरणनिमित्तं नानाविधा यातना
 अकरोत् ॥ ४१ ॥

यातनाः कुत्राण्यपि हिरण्यकशिपुस्तं पुत्रं हन्तुमुद्यमैः सर्व-
 पायीरपि नाशक्रोद्ध. तत्र हेतुं वदन्तं निदिशति—भगवत्तेजसा
 स्पृष्टं व्याप्तं, तत्र हेतुः, प्रशान्तमज्ञानायापिपासादिरहितं प्रशान-
 तमेव भगवत्तेजस्पर्श इति भावः । यद्वा, अत एव प्रशान्तं तत्र हेतुः सम-
 शान्तं सुखदुःखादिषु ब्रह्मेषु समदृष्टिर्यस्य स एव प्रेशा-
 इति भावः । यद्वा, अत एव समदर्शनं सर्वभूतानामात्मा ईश्वर-
 ज्ञतं तत्प्रकारकतया तदात्मतामापन्नम् “शास्त्रदृष्ट्यातृपक्षो वामदे-
 वत्” इत्युक्तरीत्या यथा “वामदेवस्तद्देतदपक्षवज्रविर्भासदेवः प्रति-
 ग्रहं मनुरभवं त्वयं ब्राह्मं कक्षीवाज्रविरस्मिन्निभः” इति सर्वभूतान्त-
 र्मानं भगवन्तं स्वशरीरकं धीसारकृत्य सर्वप्रकारतया स एवावपि
 इति प्रकारभेदेऽपि प्रकार्यक्याचक्षुमिप्रायेणा वामदेवी मन्वादि

भीमक्षीराद्यवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

महात्मनो ऽमेदमनुसंहिनवानेवं प्रह्लादोऽपि “ अहं हरिः सर्व-
मेदं जनार्दनः ” इति प्रकाशक्याद्विशिष्टवस्त्रेकदेशेऽन्तरास्वस्मिन्स-
निष्ठस्वाभावाभावाभ्यामेव सर्वभूतान्तरात्मा भगवानित्यनुसंहि-
तवानित्याशयेन तस्य विशेषणं सर्वभूतात्मभूतमित्युक्तम् ॥ ४२ ॥

ततस्तावेऽहं हिरण्यकशिपुहिरण्यवाक्षौ द्वितीये जन्मनि कै-
कस्यां भार्ययां विभवस्तुतौ जातौ तत्र ज्येष्ठो रावणोऽनु-
जस्तु कुम्भकण्ठस्तावमौ सर्वलोकापतापवतः कन्दवत इति
सर्वलोकोपतापनौ ॥ ४३ ॥

तत्रापि जन्मनि भगवान् रावणो भूत्वा शापमुक्त्वा तयोः
शापोत्तरायाश्च गृह्णन् अनेन हिनकारित्वं भगवतः सूचितम्
कोऽसौ रावणः? कोऽहं तद्वीर्यम्? कथं वा हतवान्? इत्यत्राह-राम-
वीर्यमिति । वीर्यप्रदं तज्जन्माक्षीनामप्युपलक्ष्यं तद्वतारतद्वीर्या-
दिकं सर्वं, हं प्रभो ! मार्कण्डेयमुखाच्छ्राव्यसि अतो नात्र तस्मैवा
वितन्वत इति भावः ॥ ४४ ॥

भीमक्षिजवधजतीर्यकृतपदरत्नाधली ।

नानायातनाः बहुविधतीव्रवेदनाकारणानि ॥ ४१ ॥

सर्वभूतात्मनि चराचरान्तर्गतामिष्टिं हरावेव भूतं स्थितम् ॥ ४२ ॥

नन्वासुरीं योनिं यातम् इत्ययं शापः आसुरयोनिप्राप्तिहेतुः
तत्र जयविजययोः दिक्षां जन्म तदननुयं केशिम्यादिजन्म
कथं युज्यते? “ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं भिताः ”
इति भिन्नयोनिस्त्वादितिमां मन्दाशङ्काम्—

“ हिरण्यकशिपुर्भूतममम्यत मृतौ हरिम् ।

अनौ भयानको जातस्तत्र राजानमेव च ॥

मत्वा राजैव सजातः कृष्णं चक्रादिबभूवुः ।

मृतिकाले हरिश्चैव मत्वा भक्त्यैव केवलम् ।

ह्यास्त्वथं हरिमाविश्य प्रापेधमनुजोऽपि तु ” ॥

इत्यनेन परिहर्तव्यम्. “ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कले-
वरम् । तं तमेवेति कौन्तेय ! ” इत्यादेः सुरविठ्ठलत्वमुभयोः सम-
मित्यतो हरिद्वेषश्च सम इति भावः ॥ ४३—४५ ॥

भीमक्षिजवधोऽस्माकृतकमसम्भवं ।

अशपदिति सार्धकम् । रजस्तमोऽस्यां रहिते प्राकृतसत्त्वादि-
राहित्येऽपि तस्मात्पराहित्यस्य विवक्षितत्वात्. प्राकृतसा-
त्त्विकत्वेनेतादृशो दोषः सम्भवतीति ॥ ३७—४१ ॥

तमिति । यस्माद्भगवत्तेजसा स्पृष्टं नित्यतदाविष्टत्वात् तस्मात्
सर्वेषां भूतानामात्मभूतं परमप्रेमास्पृष्टं तस्मादेव प्रशान्तं वि-
शेषरहितम् अम्यत्र समदर्शनं रागद्वेषरहितञ्च तस्मादेव च
नाशकमिति ॥ ४२—४५ ॥

भीमक्षिभनायकवर्तितकृतसारार्थदर्शिनी ।

वीं युवयोस्त्रिभिर्जन्मभिर्वा युवां लोकाय वैकुण्ठं प्रापयितुं
कल्पतां समर्थौ भवतु शाप इति दोषः ॥ ३७—३८—३९ ॥

धरोद्वारे कर्तव्ये सति ॥ ४०—४१ ॥

सर्वेषां भूतानामात्मभूतम् आत्मवत्प्रेष्ठं अङ्गैर्येऽपि पितरि ज्ञेया-
भावात् प्रशान्ते अपरतुःकाक्षीनां तुल्यदर्शनात्समदर्शनम् ॥ ४२—४४ ॥

भीमक्षिजवधकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रजस्तमोऽस्यां रहिते रजस्तमोपलक्षितकार्यकारणप्रकृतिविवक्षया-
इत्यर्थः मधुह्रियः पादौ मूलाभाभयो यस्य तस्मिन् वैकुण्ठं वासं युवां
नार्हय एवं ते कुपिता अशपन् ॥ ३७ ॥

वाञ्छितौ मूढौ जनः आगु शीघ्रमासुरीं योनिं यातम् एवं
शप्तौ पतन्तौ तैः कृपालुभिस्त्रिभिर्जन्मभिः पुनर्लोकाय वैकुण्ठाय
कल्पतां प्राप्यताम् ॥ ३८ ॥

जहाते जातौ ॥ ३९ ॥

धराया उद्वारे कर्तव्ये सति ॥ ४० ॥

यातनास्तीव्रवेदनाः ॥ ४१ ॥

सर्वेषां भूतानामात्मा भगवान् स भूतोऽनुभूतः साक्षादष्टौ येन
तम् अनप्य भगवत्तेजसा स्पृष्टं व्याप्तम् अतएव उद्यमहेतुं नाश-
कोत् ॥ ४२ ॥

विभवस्तुतौ विभवः पुत्रौ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

तव उन्मोहे कुपित होकर शाप दिया कि तुम दोनों रज-
तम से रहित इस भगवान् के लोक में वास के योग्य नहीं हो ।
इस लिये हे मूर्ख हो तुम दोनों शीघ्र पापिष्ठ आसुरी योनि
को प्राप्त हो ॥ ३७ ॥

ऐसे शाप देने पर जब अपने यत्न से पतन होने लगे
तब कृपालु मुनिछोगों ने कहा कि तुम फिर तीन जन्म में कुल
लोक को प्राप्त हो जाओगे ॥ ३८ ॥

दोही दोनों वैकुण्ठानों से वंशित ऐसे द्विति के पुत्र
उत्पन्न हुए उनमें ज्येष्ठ हिरण्यकशिपु और छोटा हिरण्यव-
हुम्ना ॥ ३९ ॥

हिरण्यकशिपुको हरिने सिंहरूप धारण कर मारा, और
हिरण्यवहु को पृथिवी के उद्धार करने के समय (सूकर रूप)
बराहावतार धर कर मारा ॥ ४० ॥

गोविन्द के प्रिय और अपने पुत्र ऐसे प्रह्लाद को मार-
ने की इच्छावाला हिरण्यकशिपु पुत्र को मारने के लिये नाना
प्रकार की यातना (बास) देने लगा ॥ ४१ ॥

तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृपुत्रात्मजौ तव ।

अधुना शापनिर्मुक्तौ कृष्णचक्रहतांहतौ ॥ ४५ ॥

वैरानुबन्धतीव्रिण ध्यानेनाच्युतसात्मताम् ।

नीतौ पुनर्हरः पार्श्वे जग्मतुर्विष्णुपार्श्वदौ ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

बिद्वेषोदयिते पुत्रे कथमासीन्महात्मनि ।

ब्रूहि मे भगवन्नेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयातिकयां सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसम्वादे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

परं सर्वं प्राणिनो का आत्मभूत प्रज्ञां और समदर्शी तथा भगवत्सेवा से रक्षित ऐसे प्रह्लाद को हिरण्यकशिपु बहुत बर्षों से भी न मार सका ॥ ४२ ॥

फिर दूसरे जन्म में वे दोनों पार्वद विधवा श्रमि की पत्नी में सर्व लोकों को दुःख देने वाले राक्षस और कुंभकर्ण पैदा हुए ॥ ४३ ॥

उस जन्म में भी भगवान् ने भीराव होकर उनके शाप दूर करने के लिये उनको मारा, हे राजन् ! श्रीरामचरित्र तुम मार्कण्डेय जी के मुख से सुनोगे ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

कृष्णचक्रेण हतमहो बयोस्तौ तयोः पापमेव हतं न तु ता-
वित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

येन कारणेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता प्रच्युतेकचित्तरत्नं तदपि
ब्रूहीति शेषः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भिराववाचार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तावेव राक्षसकुम्भकर्णद्वेवाद्य अधुना तृतीये जन्मनि तव
मातृपुत्रात्मजौ क्षत्रियौ शिशुपावदन्तकौ आतावद्यशापेन निर्मुक्तौ
श्रीकृष्णचक्रेण हतमहः पापमूलकं शरीरं यवांस्तौ ॥ ४५ ॥

वैरानुबन्धेन नीलमुखः बलवान् भगवद्विषयकं तेनाच्यु-
तस्व भगवतः सात्मतामात्मनो भावः प्रकारः आत्मता समाना

आत्मता सात्मता तां साधर्म्यमित्यर्थः नीतौ प्रापितौ पुनर्विष्णु
पार्श्वदौ भूता हरः पार्श्वे जग्मतुः ॥ ४६ ॥

बहुक्तं "हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् । जिघांसुः
इत्यादिना प्रह्लादस्य केशवप्रियत्वं हिरण्यकशिपुः प्रह्लादे
रयोद्योगपर्यन्तो द्वेषश्चेति तद्विस्तरेण बुभुक्षुः पृच्छति युधि-
ष्ठिरः—विद्वेष इति । दयिते नितरां प्रीतिविषयं तथापि महात्मा
मद्गुणाभये हिरण्यकशिपोर्विद्वेषः कथमासीत्केन हेतुना नील-
दित्यर्थः तदेतत् या च येन कारणेन प्रह्लादस्याच्युतात्मता प्रच्यु-
तमभवति आत्मा मतिर्यस्य सोच्युतात्मा तस्य भावस्तत्ता तां
हे भगवन्, मे ब्रूहि ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
श्रीमद्भिराववाचार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावटी ।

वैरानुबन्धेन वैरयुक्तमत्त्या तीव्रग्रात्युत्कटमाच्युतसात्म-
श्रीकृष्णस्वरूपमेवशक्त्या हरैर्वैकुण्ठगमनानन्तरं पार्श्वदौ ज-
विजयावयमूलरूपेणैकीभूय हरःपार्श्वे जग्मतुर्वित्यन्वयः "म-
बन्धस्तु भक्तित्वाद्बन्धःस्नेह उदाहृतः" इत्यभिधानादनुबन्ध-
शब्देन नैरन्तर्याम्योऽनुपपन्न इति ॥ ४६ ॥

दयितरत्नं महात्मस्य प्रसन्नं कारणं येन केन निर्मा-
तेन मच्युते आत्मा मनो यस्य स तथा तस्मिन् ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावटीयाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवेः ।

वेराजुवन्नेति । तदेवं महाशापवर्धनेन ब्राह्मणादादिवर्धं
मुहुर्मुहुर्वर्धनेन युजेरुक्षां च कारणात्वेनोपपद्यस्तवान् युजेरुक्षे
तु मुक्त्वा वेदां यथा पार्षदयोः मुनीनामपि मातृविपरीता जाता यथो
क्तं तृतीये श्रीमगवतेव 'मतस्तु मे' इति । तथाप्यवन्तशा-
पाद्यस्तम्बादिदामास एव तत्कारणत्वेन दर्शितः विष्णुचक्रहतां
हस्तावित्यनेन पूर्वोक्तोक्तान्त एव विवेचनीयः ॥ ४६—४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीयस्य

श्रीमजीवगोत्रामिकृतकमसम्भवेः

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

विष्णुचक्रेण हतमहो ययोस्तौ तयोरेपराध एव बहिः
शिशुपाकदन्तवक्त्राकारतया परिणतो हनो न तु तावित्यर्थः
इति स्वामिचरणाः यथा बहिना कनकस्य माखिन्वमेव हन्वते
न तु कनकं तथैव जयविजययोर्बाह्यमखिनावरणबोर्नष्टयोस्ततोः
जयविजयावेव तेजः—पुञ्जाकारौ श्रीकृष्णं प्रविष्टौ जनैर्दृष्टाविति
भावः ॥ ४५ ॥

अव्युत्पन्नस्वदृष्टितौ आत्मानौ आकारौ ययोस्तस्य भावस्तत्ता
तां ध्यानेनेव नीतौ पुनर्मौषखीक्षांते हरेर्नारायणस्य पार्श्वे
जन्मनुरिति मौषखीक्षातः पूर्वं श्रीकृष्णशरीर एव नाराय-
णस्यापि प्रविष्टत्वात् पार्षदौ जयविजयावपि तत्रैव प्रविष्टव्यस्तथा
वितिनस्त्वं शिशुपाकदन्तवक्त्रौ कृष्णे सायुज्यं प्रापनुरिति तु लोक-
प्रतीतिः ॥ ४६ ॥

अव्युत्पत्तात्मतामव्युत्पन्नैकचित्त्वं येन तदपि ब्रूहीति शेषः ॥ ४७ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

सप्तमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सनाम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णचक्रेण हतमहः पार्षदयोस्तौ ध्यानेन अव्युत्पत्तात्मतां
नीतावित्युत्तरेणान्वयः । अत्रेदं बोध्यम्, विष्णुपार्षदाणां पापासम्भ-
वात् देहपातासम्भवात् वैकुण्ठात्पुनरावृत्त्याद्यसम्भवाच्च भगवतो-
बहुभिरवतारैर्विहर्तुमिच्छोरिच्छयेव मुनिशापेन राक्षसादिदेहयोगं
प्राप्य बहुकायमासुरेण भावेन भगवन्तमाराध्य पुनर्भगवद्विच्छ-
येव निर्मित इत्युक्तेर्भगवत्कारिताच्छापाद्विमुक्तौ भाविकृतपार्षद-
देहौ वैकुण्ठं गताविति ॥ ४५ ॥ ४७— ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमाध्यायायमकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

वेदी दोनों तुमारी माता की बहिन के पुत्र कन्निय हूये
अव शाप से छूट कर श्रीकृष्ण के चक्र से नष्ट हुआ पाप जिन्हों
का ऐसे वेदी होनो विष्णु पार्षद, तीव्र वैर के संघर्ष से
उत्पन्न हुए ध्यान से कृष्ण की समता को प्राप्त होकर फिर
भगवान के समीप पहुच गये ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

युधिष्ठिर बोले, कि—महार्जुन प्रिय पुत्र मे हिरण्यकशिपु
का विद्वेष क्यों मचा हे भगवन् ! जिस कारण प्रह्लाद की भग-
वान में प्रीति हुई सो आप मुझ से कहो ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण सप्तमस्कन्ध

प्रथम अध्याय की भाषाटीका

समाप्त ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

भ्रातर्येवं विनिहते हरिणा क्रोडमूर्तिना ।
 हिरण्यकशिपू राजन्पर्यतप्यद्रुषा शुचा ॥ १ ॥
 आह चेदं रुषा घूर्णः सन्दष्टदशनच्छदः ।
 कोपोज्ज्वलद्गथां चक्षुभ्यां निरीक्षन्धूम्रमम्बरम् ॥ २ ॥
 करालदंष्ट्रोऽदृष्टया दुष्प्रेक्ष्यभ्रुकुटीमुखः ।
 शूलमुद्यम्य सदसि दानवानिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 भो भो दानवदैतेयास्त्रिमूर्धैर्यत्त शम्बर ।
 हातवाहो हयग्रीव नमुचे पाक इल्वल ॥ ४ ॥
 विप्रचित्ते मम वचः पुलोमन् शकुनादयः ।
 शृणुतानन्तरं सर्वे क्रियतामाशु मा चिरम् ॥ ५ ॥
 सपत्नैर्घातितः क्षुद्रैर्भ्राता मे दयितः सुहृत् ।
 पाष्णिग्राहेण हरिणा समेनाप्युपधावनैः ॥ ६ ॥
 तस्य त्यक्तस्वभावस्य घृणोर्मायावनौकसः ।
 भजन्तं भजमानस्य बालस्येवास्थिरात्मनः ॥ ७ ॥
 मच्छूलभिन्नग्रीवस्य भूरिणा रुधिरेण वै ।
 रुधिरप्रियं तर्पयिष्ये भ्रातरं मे गतव्यथः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

द्वितीये विष्णुरोषेण लोकं विष्णाव्य दानवैः ।
 तद्धतभ्रातृपुत्रादीनितिहासैरस्मात्प्रवृत्तः ॥ १ ॥
 भगवद्देवपथं तद्देवैर्कारणमित्याशयेनाह-भ्रातरीत्यादिना ।
 एवं देवपक्षपातेन ॥ १ ॥
 कोपेन उक्तं अतिशयेन उज्ज्वलद्गथां कोपाग्निधूमेनैव धूम्रमम्बरं
 निरीक्षमाणाः ॥ २ ॥
 करालदंष्ट्राभिर्युक्तयोर्मया दृष्ट्वा दुष्प्रेक्ष्यं भ्रुकुटीयुक्तं मुखं
 पश्य सः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

समेनाप्युपधावनैर्भजनैर्निमित्तभूतैः पाष्णिग्राहेण सता ॥ ६ ॥

एवं त्यक्तः स्वभावः समस्तं येन तस्य घृणोः शुद्धते-
 जोमयस्यापि मायया बभौकसो घराडरूपस्य सतः अस्विरात्मजो-
 ऽवबस्थितचित्तस्य कुतः यो यो भजति तं तं भजमानस्वानु-
 सरतः ॥ ७ ॥

तस्य रुधिरेण यावत्तर्पयिष्यामि तावद्युषं भुजं यातेति
 तृतीयेनाम्बयः ॥ ८ ॥

भीमहीरराघवाद्यान्तर्गतभागवतचम्पूचम्पिका ।

एवं तयोः केशवात्मविवेचविस्तारबुभुक्षुना पृष्ठो भगवा-
ज्जगद्ब्राह्म—प्रातरिति । एवं देवपञ्चपातिना कोडमूर्तिना बराह-
रुचिणा भगवता प्रातरि हिरण्यवाचे विनिहते सति, हे राजन् !
रोषेण शुभा शोकेन चार्पितो द्वाप्तः पर्यंत्यस्त परितापज-
कार ॥ १ ॥ ३

इदं बहवमाद्यमाह च कथंभूत ब्राह्म तत्राह, कथा पृथो
अत एव सम्बुद्धः दशनच्छदः अधरो येन कोपेन उदतिशयेन
उपलब्ध्या चक्षुष्या धूम्रमम्बरमाकाशं कोपाग्निधूमेनैव धूम्र-
मम्बरं निरीक्षमाद्यः ॥ २ ॥

करावहंभूमिर्भयकुलंभूमिर्भयकथा उग्रया दृष्टया दुष्प्रेक्ष्यं
दुर्निरीक्ष्यं सुकुटीयुक्तं मुखं यस्य सदासि समायां शूकमुपम्य
उत्स्य भवेन असामर्थ्यं सूचितम् दानवाभ्यां इदमु-
वाच ॥ ३ ॥

तदेवाह—भोभो इति । सामान्येन तावत्सम्बोधनं भोभो दा-
नवा देतेयाश्चेति विशेषतः सम्बोधनं हिमूलेभित्यादिना ॥ ४ ॥

एते सर्वे यूवं प्रथमं मम उच्यते शृणुत ततः भवयानन्तर-
मेव मयुक्तमाशु युष्माभिः क्रियतां चिरं विशम्भं मा
कुरु ॥ ५ ॥

किं तत्तत्राह—सपत्नैरिति । समेन देवासुरवर्गयोः समेनापि उप-
धावनेरनुवर्ततेः पार्थिवप्रादेय पृष्ठोपोवृक्षकेन देवानां सहायभूते-
नेत्यर्थः । हरिणा प्रयोउचकत्रां मत्सपत्नैः प्रयोजककर्तुमि-
धुमेरुपवलेद्वैः प्रियः सुहृद मं आना हिरण्याक्षो
धातितः ॥ ६ ॥

तस्य हरेः कथंभूतस्य घृणः सूर्यवनेजोमयविग्रहस्यापि
मायावनौकसः मायोपात्तबराहकपस्य अत एव त्यक्तः स्वभावो
येन तस्य, देवतारूपत्वाविति भावः । भजन्तं स्वमनुवर्तमानं
भजमानस्वानुवर्तमानस्य बाळस्येवास्विरासनः अव्यवस्थित-
चित्तस्य ॥ ७ ॥

एवंभूतस्य हरेर्मम शूलेन भिक्षा प्रीति यस्य तस्य भूरे-
णा कश्चिरेण कश्चिर्मयं मम भ्रातरं गतव्ययोहं यावत्तर्पयिष्ये
तावद्युं भुवं यातेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भीमहिजवध्वजतीर्थंकृतपद्मनाभधी ।

हिरण्यकशिपुः अतो विष्णुभक्तोऽसुरावेशाच्छुषीत्यर्थं विवे-
कः तद्वचनेन तातुं शक्य इत्येतदर्थमस्वाध्यायस्य प्रारम्भः । तत्र
प्रह्लादनामि पुत्रे द्वयः कथं पितुरभूदित्यस्य प्रश्नस्य परिहारं
वक्तुमारभते—प्रातरिति ॥ १ ॥

हरिविषयकथा भ्रातृविषयशुभा दशनच्छदः भोष्ठः चक्षुषो-
रोचिषा यथा धूम्रं भवति तथा पश्य ॥ २ ॥

सुकुट्या नीलधिरवा युक्तमुखः ॥ ३ ॥

पाक १ ॥ ४ ॥ ५ ॥

[६]

धुमेरुस्यैः कपटिमिषो पार्थिवप्रादेय पृष्ठोपोवृक्षकेन
“देवानां दानवानां च सामान्यमधिदेवतम्” इत्यतः समेनाप्युप-
धावनेः शोदकनेः विषयेण ॥ ६ ॥

त्यक्तस्वभावस्य त्यक्तसाध्यावस्थस्य तत एवास्माभिः घृणोः
शोदकस्य “घृणिर्विभावसौ सूर्यं रश्मौ शोदके विषये” इत्य-
भिधानम् । भजन्तं आत्मानं सेवमानं भजमानस्य प्रत्युपकारं
कुर्वतः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतकमसम्भवं ।

एवं पर्यंत्यतेति सम्बन्धः । मूर्तिनेत्यत्र कपिणेति कश्चित्
॥ १—२ ॥

ब्राह्म वेदमिति यदुक्तं तदेव विशिनष्टि—करावहेति । भो भो
इति युग्मकम् ॥ ३—६ ॥

तस्वेति युग्मकम् । वास्तवोऽर्थस्त्वयं त्यक्तः भक्त्यो दत्तः
स्वभावः साकृत्प्रादिकं येन ‘घृणिग्रहणं’ इत्यस्मात् पृणोः ।
कृपया स्वीकृतं माया कृपा मायति क्लृप्तस्तृतीया लुक्
ततः सर्वत्रान्वयः कृपयेव वगोक्तः तत्प्रादिकस्तारयितुः
कृपयेव बाळस्येवास्विरासनः भक्तभानानुरूपनानाभाविस्मा-
रयितुः मच्छुर्वाङ्मना तद्गोचरभूता प्राधा तदुपलक्षितो
विग्रहो यस्य तस्य मे कश्चिरेण भोनुमिहन्तयाविर्भावे तस्मा-
ज्जनमदीयकश्चिरेण कश्चिरमियं भ्रातरं तर्पयिष्ये ‘यथा तरो-
मूलनिपचनेन’ इत्याहः ॥ ७—९ ॥

भीमहिजवध्वजकवर्तिकृतसारायर्धशिनी ।

द्वितीये भ्रातृशोकेन धर्मेनाशाय दानवान् ।

निबोध्य ज्ञानेति हासैर्मिश्राद्दृष्टं सहायान्वयत् ॥

भगवद्वेष एव प्रह्लादद्वेषे कारणमभूदिति वक्तुं प्रथमतो
भगवद्वेषमेव सहेतुं माह—प्रातर्ध्वमिष्यादिना ॥ १ ॥

अम्बरं निरीक्षन्ति हरेर्निवासं धेकुण्ठं हरिज्ज सहस्ते-
नैव ध्वंसयिष्यामीति भावः । धूम्रमिति चक्षुरग्न्योऽध्वमस्यासृषा-
दिति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

समेनापीति यद्यपि स हरिः सर्वत्र समस्तदपि उपधाव-
नेरुपासनेर्निमित्तभूतः पार्थिवप्रादेय कोमबद्यादेवपञ्चपाती संवृत्त
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

वयमप्युपधावीम इति केभ्यैः कृपं यूवं तावन्मनियुक्तं
कर्मणि तिष्ठत प्रहमेक एव तं हनिष्यामीत्याह—तस्येति ठाड्याम् ।
ननु, हरिर्हि परमात्मोक्तवते शास्त्रैरतस्तं कथं हनिष्यसि ? तत्राह,
त्यक्तस्वभावस्य सर्वत्रोदासीन्यरूपः स्वभावो हि परमात्मनः
प्रसिद्धः स यदि तेन त्यक्तस्तदा कुतस्तस्य सम्प्रति परमात्मव-
मिति भावः । प्रत्युत स परमात्मव त्यक्त्वा पशुरभूदित्याह

तस्मिन्कूटेऽहिते नष्टे कृत्तमूले वनस्पतौ ।
 विटपा इव शुष्यन्ति विष्णुप्राणा दिवौकसः ॥ ९ ॥
 तावद्यात भुवं यूयं विप्रक्षत्रसमेधिताम् ।
 सूदयध्वं तपोयज्ञस्वध्यायव्रतदानिनः ॥ १० ॥
 विष्णुर्द्विजक्रियामूलो यज्ञो धर्ममयः पुमान् ।
 देवर्षिपितृभूतानां धर्मस्य च परायणम् ॥ ११ ॥
 यत्र यत्र द्विजा गावोवेदावर्णाश्रमाः क्रियाः ।
 तं तं जनपदं यात सन्दीपयत वृश्चत ॥ १२ ॥

भीमश्रृंगनाथकवचवर्णितसारांशद्वितीया ।

वृणोः पूर्वं शुद्धतेजोमयस्यापि सम्प्रति मायापारतन्त्र्याद्वनो-
 कसः मत्स्वकच्छपादिकपस्य च किञ्च भजन्तजनमात्रमेव
 भजमानस्य बाह्यस्यैव एकेनैव खण्डलद्भुकेन वशीकृतस्येत्यर्थः ।
 वस्तुतस्तु तस्य भक्तवार्तसत्यादेव एकेत्यादिविशेषणपञ्चकम्भवति
 तस्य तस्य भूषणमेव न तु दूषणमिति भावः । वृणोः शुद्धतेजो-
 मयस्यापि मायया कृपया इत्यादि योज्यम् । मच्छुद्धाङ्गिणा पृथ-
 ग्भूता प्रीत्या यस्येति प्राकृतस्य मच्छुद्धस्य तत्र प्रवेशोऽपि न
 सम्भवेदिति भावः "कुङ्कुमं रश्मिं प्रोक्तम्" इत्याभिधानात् रुधिरस्य
 नक्षत्रागकुङ्कुमेन रुधिरप्रियं तन्निर्भास्यकुङ्कुमाग्रं भज्जातुं कारवा-
 दिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमश्रृंगकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विष्णुना हिरण्यवत्ते एते सति कुङ्को हिरण्यकशिपुर्ज्ञानवदै-
 तेषैर्लोकं विप्लाव्य भ्रातृपुत्रादीनि हिंसासौख्यं त्वदिति भ्रातृद्वे-
 वमिति द्वितीयाध्यायेन वर्णयति—कोऽमुर्तिना पराङ्मुखः ॥ १ ॥

संदष्टौ दशनच्छदाबोधौ येन सः फोपेन उक्त उत्पततः
 ज्वलज्यां चक्षुर्ध्या धूम्रमम्बरं गिरीक्षपद्ममाह ॥ २ ॥

कराखदंष्ट्राभिर्भयजनकदंष्ट्राभिर्युक्ताया उग्रदहया दुष्प्रेक्ष्यं
 दुर्निरीक्ष्यं भ्रुकुटीयुक्तं मुखं यस्य सः ॥ ३-५ ॥

समेतापि उपधाधनैराराधनैः पाषाणप्राहेण सहायेन
 हरिणा ॥ ६ ॥

वृणोस्तेजोमयस्यैव त्वरस्यापि भजन्तं भजमानस्य अत
 एव त्यक्तः स्वभावः सन्त्यक्त इति त्वरस्यापि तेन तस्य अत
 एवास्तिरात्मनश्चास्ति तस्य मायया दम्भेन कापत्येन वनौकसः
 वराङ्कपस्य ॥ ७-८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणीरमणो जयति ॥

नारदजी बोले, कि हेराजन् ! वाराह रूपधारी हरिने
 प्रकार भ्राता के मारने पर हिरण्यकशिपु रोष और शोक
 बहुत ही तप्त हुआ ॥ १ ॥

और क्रोध से प्रचलित होकर दांतों से होठ काट
 कोप से जलते हुए नेत्रों से धुर्भाधार आकाश को देखता हुआ
 बोला ॥ २ ॥

कराख डारें और उग्र दृष्टि से न देखी जाय मुख का
 भ्रुकुटि जिमकी ऐसा हिरण्यकशिपु समा में दानवों
 यह वाक्य बोला ॥ ३ ॥

हे २ देख दानवो ! हे मिमूखन् ! हेद्वय ! हे शम्भु !
 हे शतबाहो ! हे हयग्रीव ! हे नमुच ! हे पाक ! हे इन्दव ! ॥ ४ ॥

हे विप्रचित्त ! हे पुत्रोन्मत् ! हे शकुनादिको ! तुम सब
 मेरा बचन सुनो और पश्चात् जल्दी करो देर न करो ॥ ५ ॥

यद्यपि विष्णु सर्वों को सम था; तौ भी क्षुद्र बेरी बेवता
 ने उसको पीछे पड़ सहाय बनाकर उसी हरि के द्वारा
 प्रिय सुदत्त भ्राता को मरवा डाला ॥ ६ ॥

अब अपने समग्ररूप स्वभाव को छोड़ने वाले, और
 सेवक को भजने वाले, बालक के तरह अस्थिरमन वाले
 विष्णु के गले को अपने गूँघ से काट कर उसके बहुत
 रुधिर से रुधिरप्रिय अपने भ्राता का तपण करंगा तब
 व्या दूर होगी ॥ ७-८ ॥

भीमश्रृंगमिश्रितभाषाटीकीपिका ।

ननु, देवैस्तद्वधः कारितोऽतस्ते किं न हन्यन्ते ? तत्राह
 तस्मिन्हरौ कूटे कपटे अहिते प्रतिपक्षे कूटमीहितं यस्येति
 गष्टेऽष्टे सति देवाः शुष्यन्ति स्वयमेव नाथं यादृशन्ति, का

इति ते भर्तृनिर्देशमादाय शिरसाऽऽहताः ।

तथा प्रजानां कदनं विदधुः कदनप्रियाः ॥ १३ ॥

पुरग्रामब्रजोद्यानक्षेत्रारामाश्रमाकरान् ।

खेटखर्वटघोषांश्च ददहुः पत्तनानि च ॥ १४ ॥

केचित्त्वानि त्रैविंभिदुः संतुप्राकारगोपुरान् ।

आजीव्यांश्चिद्धुर्वृत्तान्केचित्परशुपाणयः ।

प्रादहञ्छरणान्यन्ये प्रजानां ज्वलितोल्मुकैः ॥ १५ ॥

एवं विप्रकृते लोके दैत्येन्द्रानुचरैर्मुहुः ।

दिवं देवाः परित्यज्य भुवि चेरुरक्षक्षिताः ॥ १६ ॥

श्रीधरखामिकृतमावायंशीपिका !

विष्णुरेष प्राप्नो येषां ते यथा कृतमूले हृदये ध्याताः स्वयं
शुभाशितं तद्वत् ॥ २ ॥

तपोयज्ञादियुक्तान्सूयध्वं घातयत ॥ १० ॥

तनु, तैः किमपराधम् ? तत्राह—विष्णुरिति । द्विजानां क्रिया अनुष्ठानं मुख्यं यस्य सः यतोऽनौ यज्ञो धर्ममयस्य देवादीनां परोपकारं परमं आशयः सतो बहुरूपास्य विष्णोः मुख्यत्वात्प्रामाण्यस्य तदाश्रयत्वाच्च ते षड्या इति भावः ॥ ११ ॥

तस्मात्परं मन्त्रं शृणुतेत्याह-यत्रयनेति । सम्शीलयत दहत
वृक्षत माजीव्यानां वृक्षाणां छेदं कुरुत ॥ १२ ॥ १३ ॥

पुरं हृष्टादिमत्तं ग्रामस्तद्वाहितः प्रजो गवां वासः उज्जानं
 कृत्रिमं घनं क्षेत्रं व्रीह्यादेः आश्रमाऽर्द्धाश्रमं घनम् आश्रमः
 ऋषीणां स्थानम् आकरं रत्नादीनां खटः कुर्याथजानां बागः
 सर्वतो निर्गद्गोण्याश्चो ग्रामः घोष आसीराणां वासः पत्तनं राज-
 धानी ॥ १५ ॥

खनित्रैः खननसाधनेः णाजीव्यानुपजीव्यान् जभ्यान्नफपि-
त्यादीन् शरणाग्नि गृहान् ॥ १५ ॥

विप्रकुते उपद्रुते यत्तन्नागनामभाषादिवं परित्यज्याकक्षिताः
सन्तो भुवि खरः ॥ १६ ॥

भीमदीराधवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, देवैस्तद्वधः कारितः अतस्ते किं न हृष्यन्त ? नन्वाह-त-
स्मिन्निति । अस्माकमहिते शत्रौ कूटं देवानामाभये तस्मिन् विष्णौ
नष्टं सति यथा वनस्पतौ द्विजे मूवं यस्य तास्मिन् सति
शाखाः शुष्यन्ति, तद्वद्विष्णुदेव प्राणो जीवतहेतुर्येषां ते विद्यो-
क्तः देवाः स्ववनेषु न हृष्यन्ति अतः तन्नाशाय न पृथग्यतनः कार्य-
युक्तिः साधः ॥ ६ ॥

वाचस्पत्यस्य तावद्यं ब्रह्मत्रक्याऽयं समेधिता ब्रह्मसू-
त्राणामित्यर्थः । भुवं पृथ्वी वात, गन्धा किं कर्तव्यम् ? तत्राह-
सूत्रयध्वमिति, तप आदीनां द्वये ततो मत्सर्वथाहनिः । तप आदिभि-
र्येकान् सूत्रयध्वं ज्ञातयत ॥ १० ॥

युक्तान् सुखदयस्य धीतयेत ॥ १० ॥
 ननु, नैः किमपराधम् ? तत्राह-विष्णुर्गतिः । द्विजानां क्रियामू-
 लो यो यतः स एव धर्मस्तन्मयस्वरूपादिति । पुमान् विष्णुर्द्विजक्रियामूल-
 इति भिन्नम् । ये द्विजानां क्रिया स्मार्त्ता मूलं यस्य औत्तयवत्कृप-
 धर्ममयेत्यस्यैव । पुमान् औत्तयस्मार्त्तधर्मोऽतीरक इत्यर्थः । तथा देवार्थ-
 पिदृग्भूतानां धर्मः देवापुद्गलको यो धर्मस्तस्य च परावर्ण-
 परम आश्रयः निर्वाहकः देवापुद्गलको यो धर्मस्तथाश्रय-
 इत्यर्थः । द्विजेषु तत्तत्कृतकयज्ञादिधर्मेषु च विनाशितेषु ऋषीरक्षिना-
 ज्ञान निष्पुंसपि पिनाशितो भवति तादृशोऽपि आश्रयपिनाशादभि-
 ते श्रीं विनष्टे सति यद्वर्धमानं च कुरुते तादृशादहविर्मांसादिद्रव-
 जीविकाया अगाधादेवादयोपि स्वयमेव विनष्टा भवन्तीति
 भावः ॥ ११ ॥

तस्माद्यत्र देशे ब्राह्मणादयो नान्येते तं तं जनपदं
 जेतुं यातुं वाच्छन्तु सन्दीपयन् दानत पुञ्जत शुनीन ॥ १२ ॥

इतीत्यं भर्तुर्दिग्यकारोपनिर्देशमात्रमभाहनामादयुक्ताः

ज्ञाना सादाय स्वीकृत्य कदनप्रियाः कदां भुतद्राह्मणदूःखं वा
तदेव विधेयं येषां न दानवा वैतयाश्च प्रजाः कदां सक्तः ॥१३॥

कदम्बक्रियायां प्रपञ्चयति-पुनरिति । तत्र पुनं हृष्टादिमत्तं धाम-
स्वरहितं प्रजो गन्धं धामः उभाते कृत्रिमं धनम् खेत्रं व्रीह्यादः

सहजिनः प्रजा गंधा धामः उद्योतं ह्रीन्म यन्म नृन प्राणिनां
आश्रमः सहजिम् वनय आश्रमं श्रुतीणां स्वानम आकरो रत्नानां

नामः खेडः कपकप्रागः खपेटो गारद्वीयवाधो ग्रामः खेड
आभीराणां नामः पत्तनं राजधानी एतानि केचिद्वदुः ज्ञानप्रसंग

कथित्यनिर्देशः यत्नसाधनेः सेतुं प्राकारान् गोपुङ्गव भन्तार्थी-

विभिन्नुः तत्र संततो जलवत्प्रार्थ निमित्तान्मटाकादयः कृषि-
कानां तपो मेवां ते प्राजीद्वानुपजीद्वानु फालनद्यूतादिदृष्ट्यां

परन्तु पापों सेनां तो आजीव्यानुपजावन्त फालनरन्ध्रनादिसिद्धि-
विधिदुः श्रम्ये च शरणान् गृहान् प्रादहन् प्रदग्धवन्तः ॥ १४ ॥

काश्यामुक्तेः साप्ताहकाष्टैः प्रजात्र जनान् जयन्तु ॥ १५ ॥

भीमज्जीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं देत्येन्द्रस्य हिरण्यकशिपोरनुचरेमुहुमुहूर्त्तौ विप्रकृते
उपद्रुने सति सर्वे देवाः स्वर्गे परित्यज्य असुरैरलक्षितास्तत्र-
तत्र भुविमंश्ये विषेरुजंगमुः ॥ १६ ॥

भीमज्जिवधजतीयंकृतपद्मरत्नावली ।

अन्तर्दुष्टं दृश्यमानममणीयं कूटम अस्थिरात्मनः कूटवादि-
भाववचनं मोहनायमासुरमतमूर्धारितमिति ज्ञातव्यं, तदुक्तम्—

“विष्णुभक्तेषु तज्ज्ञानादभ्यतो मुक्तिवाचकाः ।

विष्णोर्गुणानामसत्त्वः भीमज्जादस्तथा कमात् ॥

विष्णवादिद्वेषिण्यश्च सुखवाचस्तथा क्षिप्ताः ।

मोहनार्थाः समुद्दिष्टास्तथायंघोतकास्तथा” इति ॥ १० ॥

द्विजक्रियामूखः द्विजाश्च ब्रह्मादिक्रियाश्च मूखं यस्य स
तथा भक्तिज्ञानादिमन्तरेण केवलं यागादिक्रियाया प्रसक्ता भव-
तीति एतदासुरं मतम् “विष्णुभक्तेषु तज्ज्ञानादभ्यतो मुक्तिवा-
चकाः” इत्येतदत्रापि प्रमाणात्, द्विजैः क्रियमाणां यागादि-
क्रियां मूखयति प्रतिष्ठापयति इति द्विजक्रियामूख इत्येतद्वच-
नमतम् “मूखप्रतिष्ठापयाम्” इति धातुः इज्यत इति यज्ञः धर्ममयः
धर्मप्रधानः दानादिधर्मेण प्रसीदनीत्येतद्वचासुरमतम् “यथार्थ-
घोतकः” इति वचनाद्वारकतम इत्यन्योऽर्थः । परायणमुत्तमाश्रय-
मिष्येतद्वचनमतम् ॥ ११ ॥

सन्दीपयत दहत बृहत् छिन्त ॥ १२ ॥

कदनं कर्षीहिसायाम् ॥ १३ ॥

गवामावासस्थानं व्रजः गोपाखवसतिर्वा आश्रमो मुनिनिवासः
आकरो रत्नाद्युत्पत्तिस्थानं खेटः नाट्यस्थानं खर्चटो वसनवि-
क्रयस्थानं घोष आभीरपल्लुः वणिगिभरविष्ठिनं पत्तनम् ॥ १४ ॥

आजीव्यान् वृक्षान् नारिकेलक्रमुकाग्निसादीन् ॥ १५ ॥

विप्रकृते विपरीतमापादिते विनाशिते ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमज्जीवर्गाश्चामिकृतक्रमसम्भर्तुः ।

यतस्तस्मिन्निति । यद्वा ननु, तस्य तज्ज्ञानमस्यादिव्या गति
जातैवास्ति किं तत्पर्ययेन तत्राह—प्रस्मिन्निति । कूटे कूटस्थे
एककृततया सर्वकालव्यापिनि हिते मक्तमुद्दि नष्टे भव-
र्थां गते सति सर्वेपि प्राकृताप्राकृतद्विषीकसस्तदेकप्राण-
त्वाच्छुष्यन्ति सुखदानासम्पदापि शोचं प्राप्नुवन्ति तस्मा-
त्तद्वाराधनमेव कार्थमिति भावः । ततश्च यदि युष्माकमिच्छा तर्हि
यावत्तद्दर्शनं तावदेव यातेति ॥ १०—१४ ॥

प्रादह्नित्यर्थकम् ॥ १५ ॥

दिवं विमाम्बर्गं भुवं यातेति हिरण्यकशिपुना पूर्वमुक्तत्वात्
तस्य सुमेरुस्थितिप्राप्तेः ॥ १६—१६ ॥

भीमज्जिवधजतीयंकृतसारायंदिशिनी ।

कूटे हिते कपटचेष्टिते वस्तुतस्तु कूटेषु कपटिष्वपि
मज्जिषु ईदितं युद्धवेष्टा यस्य तस्मिन्नित्यहो मम माग्यमिति
भावः । देवानां तु सौभाग्यं किञ्चिद्वर्णीयं ते तु तदेकप्राणा एवेत्या-
तस्मिन्नेष्टे देवात् कदाचिद्दृष्टे सति नशेरदर्शनायंत्वात् छिन्नमूर्ते-
वनस्पतौ यथा विटपाः शुष्यन्ति तथा शुष्यन्ति ते विष्णुरेव प्राण-
येवाप्ते किं वा विष्णोरपि प्राणतुल्यास्ते परमधन्या एवेति
भावः ॥ ६ ॥

ब्रह्मचर्यायां तपोव्रतप्रभावाद्भवं सत्यगोचितां वञ्चितं
भुवं यात किमर्थं सूक्ष्मं घातयन्मम ॥ १० ॥

यतस्तेषां नाशे सति विष्णुः स्ववमेव नश्यतीत्याह-
विष्णुरिति । द्विजानां नाशे सति तत्क्रियाखोपात् विष्णोर्मुखो-
त्पत्तातः यज्ञस्य धर्मस्य च नाशात् तत्स्वरूपस्य नाशो भावी किं
देवस्यादीनां परायणं परम आश्रय इति देवस्यादीनां वधे तच्छो-
कादपि स मरिष्यतीति भावः ॥ ११ ॥

सन्दीपयत दहत इति जनपदस्य दहने तज्ज्ञानिनाम्नेषां खतपय दाह-
सिद्धेः बृहत् तदुपजीव्यवृक्षाणां खेदं कुरुत ॥ १२ ॥

कदनं कष्टम् ॥ १३ ॥

पुरं दृष्टादिमतं ग्रामस्तद्ब्रूतः व्रजोगवांवासः उद्यानं पुष्प-
प्रधानं वनं क्षेत्रं ब्रूयादेः आरामः फलप्रधानं वनम् आश्रमः ऋष-
णां स्थानं आकरो रत्नादीनां खेटः कृषीवलानां वासः खर्चटो गि-
रिद्रोयबाधयो ग्रामः घोषः आभीरणां वासः पत्तनं राज-
धानी ॥ १४ ॥ १५ ॥

विप्रकृते उपद्रुते यज्ञभागानामभावात् दिवं परित्यज्य ॥ १६

भीमज्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कूटे कपटे ॥ ६ ॥

तप आदीनि सन्ति येषां तान् सूक्ष्मं घातयन्मम ॥ १०

तप आदिनाशे विष्णुरपि न भविष्यतीत्याशयेनाह—विष्णु-
रिति । द्विजाः तत्कर्तृकाः क्रियाश्च तप आद्या मूखं वस्व ।
किञ्च यतोऽसौ ब्रह्मः धर्ममयश्च देवादीनां परायणं पर-
आश्रयः ॥ ११ ॥

सन्दीपयत अग्निना दहत बृहत् आयुधैः खेदयत ॥ १२ ॥

ब्राह्मताः भर्ता मानिताः कदनं कष्टम् ॥ १३ ॥

पुरादीन् ददद्दुः तत्र पुरं दृष्टादियुक्तम् ग्रामस्तद्ब्रूहि
व्रजो गवामालयः उद्यानं कृत्रिमं वनम् क्षेत्रं व्रीह्यादेः आराम-
कृत्रिमं वनम् आश्रमः ऋषीणां स्थानम् आकरो रत्नादेः खे-
कृषीवलवासः खर्चटो गिरिद्रोयबाधयो ग्राम-
पत्तनं राजधानी ॥ १४ ॥

हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः सम्परेतस्य दुःखितः ।

कृत्वा (१) कटोदकादीनि भ्रातृपुत्रानसान्वयत् ॥ १७ ॥

शकुनिं शम्बरं धृष्टं भूतसन्तापनं वृकम् ।

कालनाभं महानाभं हरिश्मश्रुमथोत्कचम् ॥ १८ ॥

तन्मातरं रुषाभानुं दितिं च जननीं मिरा ।

श्लक्ष्णया देशकालज्ञ इवमाह जनेश्वर ! ॥ १९ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

अम्बाम्ब इवधूः पुत्रा वीरं माऽर्हण्य शोचितुम् ।

रिपोरभिमुखे श्लाघ्यः शूराणां वध ईप्सितः ॥ २० ॥

भूतानामिह सम्वासः प्रपायामिव सुव्रते ! ।

दैवेनैकत्र नीतानामुन्नीतानां स्वकर्माभिः ॥ २१ ॥

नित्यन्मात्माव्ययः शुद्धः सर्वगः सर्ववित्परः ।

धत्तेऽसावात्मनो लिङ्गं मायया विसृजन्गुणान् ॥ २२ ॥

भीमशकुनद्वयकृतसिद्धात्मप्रदीपः ।

कनिष्ठैः खननसाधनैः आजीव्यान् जीवनहेतून् शरण्यानि
गृह्णात् ॥ १५ ॥

विप्रकृते पीडिते बहुभागानामप्राप्तौ दिवं त्यक्त्वा अख-
क्षिताः दानवदैतेषाद्यज्ञाताः भुवि चेरुः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

० उस कपटी शत्रु विष्णु के नष्ट हुए पर, वृक्ष की जड़
उखाड़ने से जैसे शाखाएँ आपही सूख जाती हैं इसी प्रकार
विष्णु जिनके प्राण हैं वो देवता लोग भी आप से नष्ट
होजाँवगे ॥ ९ ॥

मच्छा तो अब तुम सब लोग आकाश और क्षत्रियों से
पूरित पृथिवी पर जाओ और तप, यज्ञ, स्वाध्याय, व्रत, और
दान करने बाबों को मार डालो ॥ १० ॥

• क्योंकि ? यह स्वरूप विष्णु का मूल आकाशों की किया
वे हैं और विष्णु धर्म मय पुरुष है, देव ऋषि गितर भूत
[प्राणि] और धर्म का बड़ी परायण [उत्कृष्ट आश्रय]
है ॥ ११ ॥

इससे जहाँ २ आकाश गाये वेद वर्ण आश्रम और वैदिक
क्रिया होती है उसी २ देश को जाकर अग्नि से जन्मादो
जन्मादो डालो ॥ १२ ॥

कहन (नाश) करने में प्रीति बाजे वं दैत्य लोग भी बड़े आदर
से अपने भर्त्ता की इस तरह की आज्ञा को शिर से ग्रहण
कर प्रजा का नाश करने लगे ॥ १३ ॥

और पुर, ग्राम, व्रज, उद्यान क्षेत्र, बाटिका आश्रम खान
किसानों के निवास, पर्वतों के समीप के ग्राम, घोष और
राजधानी इत्यादि को जलाने लगे ॥ १४ ॥

कितने एक दैत्य कुदालों से सेतु गङ्गाकार गोपुर द्वारों
को और जीविका के वृक्षों को परसामों से काटने लगे
मन्थ दैत्य प्रजाओं के निवास स्थानों को जलाने लगे ॥ १५ ॥

जब हिरण्यकशिपु के अनुचरों ने ऐसा लोक का बहुत
विप्रिय किया तब देवता लोग भी अग्रे को छोड़ अखक्षित होकर
पृथिवी पर विचरने लगे ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषाटीका ।

तदेवं प्रजानां कदनं दानवेषु कुर्मस्तु खयं खगैराजवादि
साधयितुं तपस्तप्तुकामः प्रथमं वरकृतवांस्तदाह—हिरण्यक-
शिपुर्ब्रह्मादिना । कटोदकं प्रेताय प्रदयमुत्कचम् आदिशब्दाग्ने-
तन्मात्रादिकम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

हे वधूरिति भ्रातृभार्या सम्बोधयति ॥ २० ॥

मवतुनाम तस्य श्लाघो वधः तथाप्यस्माकं तावद्वधु-
नंत एवेति चेत्तत्राह—मृतानामिति । दैवेन प्राचीनकर्मणा एकत्र
नीतानां संबोजितानां पुनश्च खेः कर्मभिः उन्नीतानां वियोजि-
तानाम् ॥ २१ ॥

यथाऽम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव ।

चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते चलतीव भूः ॥ २३ ॥

एवं गुणैर्भ्राम्यमाणो मनस्यविकलः पुमान् ।

याति तत्साम्यतां भद्रे ! ह्यलिङ्गो लिङ्गवानिव ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

एवं लोकदृष्ट्या शोकं निवार्यं तत्त्वदृष्ट्या वारयति—नित्य इति । नित्यः मृत्युशून्यः अव्ययः अपक्षयशून्यः शुद्धः निर्मलः सर्वगतः सर्वनिष्ठः सर्वज्ञः, सर्वत्र हेतुः, परो देहादिव्यतिरिक्तः अतो मृत इति कथं इति मखिन इति विमुक्त इति ब्रह्म इति च मत्वा शोको न कार्य इत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य संसारः ? तत्राह—यत्ते इति । आत्मनो मायया स्वाविद्यया विद्धं मूर्तिबंधे गुणान् उच्चावचान् देहान् सुखदुःखादीन् वा विशेषणं सृजन् स्त्रीकुर्वन् विष्णुशरीरोपाधिः संसार इत्यर्थः ॥ २२ ॥

एतत्सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति—यथेति चतुर्भिः । तरवः प्रतिबिम्बिताः उपाधिधर्मा उपहिते मवन्तीनि दृष्टान्तमुक्त्वा ग्राहकधर्माग्राह्ये भवन्तीति दृष्टान्तमाह, चक्षुषेति ॥ २३ ॥

अविकलः परिपूर्ण एव तत्साम्यताम् मनःसम्भतामित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

ततो दुःखिनो हिरण्यकशिपुः संपरेतस्य मृतस्य भ्रातुः हिरण्याक्षस्य करोदकादीनि प्रेतोद्देशेन करेण हस्तेन देवं सखिलं जघं करोदकं तत्प्रभृतीनि प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्यानि कृत्वा भ्रातुः हिरण्याक्षस्य पुत्रात् अमांश्चकत् ॥ १७ ॥

भ्रातुः पुत्रानुद्दिशति—शकुनिमिति ॥ १८ ॥

तथा देशकालाभिज्ञो ऽसुरेभ्वरो हिरण्यकशिपुस्तेषां शकुन्यादीनां मातरं कषट्ठाजं अमातरं हितिञ्च स्मरन्त्या मृदया निपुणया वा निरा इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ १९ ॥

तदेवाह—अस्यांयत्यादिना, यावदध्यावत्समाप्ति । अस्माभ्येति द्वितेः सम्बोधनम्, हे वधुरिति भ्रातृमांसायाः, हे पुत्रा इति तत्पुत्राणाम्, कीरं हिरण्याक्षं प्रति शोचितुं यूयं नाहं कुतो बतो रिपोरभिमुखे शूराणां वज्रः स्मरन्त्यः प्रशस्तः ईप्सितः प्रशस्तस्तेनाभिमत इत्यर्थः ॥ २० ॥

अवतुनाम् तस्य वज्रः स्मरन्त्यस्तथाप्यस्माकं तावद्वधुर्नैत एवेत्यत्राह—भूतानामिति । इह संसारे भूतानां संवाप्तः सहावस्थानं प्रपायामिव प्रपिपत्यव्यामिति प्रया पाण्यानां पिपासूनां जलनिर्दिशनेन विधात्यर्थे धार्मिकैर्निर्मिता व्याख्या तस्यां यथा पाण्यानां सहावस्थानमखिरं तद्वदिह भूतानामपीत्यर्थः । अस्मिन्त्ये हेतुं वदन् भूतानि विधिनहि, अस्मर्त्तुमिदं भूतैर्नैत तत्तज्जीवकमनुगुणं प्रवृत्तेनेभ्यरेत्येत्यर्थः । एकत्र नीतानां संयोजितानां पुनरन्यत्रोद्गीतानां वियोजितानाम् ॥ २१ ॥

ननु, जीवतामेव संयोगवियोगौ प्रपादितु इष्टौ, कथं पुनरजीवतोऽत्रैव इत्यस्य तत्रनत्र संयोगवियोगौ ? इत्यत्राह—निर इति । देहस्याखिरत्वेऽप्यारम्भः स्थिरत्वात् तत्तत्कर्मावस्यशरीरत्व गोपादानादृशं तेस्तेः संयोगवियोगौ उपपन्नविविधे भावः । तौ तदुपपाद्यते, आत्मा अनित्यस्तत्र हेतुरन्यथः विनाशायवस्थारहित तत्कृतः ? शुद्धः प्रकृतिपरिणामानाभवस्वरूपः प्रकृतिपरिणामो । प्रकृतिगतः तत्कृतः परदेहाद्विषयः तत्कृतः सर्वविदेहेन्द्रियमन प्राणादीनां धित् मज्जत्वेन देहाद्विषय इति भावः । कथमेक शब्दः सर्वं वेत्ति ? तत्राह—सर्वगः स्वभूतज्ञानद्वारा कृत्स्नदेहाद्व्यापीति भावः । स्वतः एवभूताप्यसाधारमा मायया असं निविचित्रपुण्यपापात्मककर्मणा गुणान् स्वस्वादीन्द्रियसृज कर्मानुरूपं क्षोभयन्नित्यर्थः । आत्मनः स्वस्य कर्मफलभोगार्थमि शेषः । विद्धं शरीरं यत्ते विभर्ति गुणाद्यभस्य कर्मानुगुणत र्कर्मणः आत्मनः कर्तृत्वगुणविसर्गेऽपि कर्तृत्वमुक्तं गुण म्विसृजन्निन, उक्तविधोऽप्यनादिपुण्यपापात्मककर्मफलभोग तदनुगुणपरिणामसत्त्वादिगुणपरिणामात्मकं देहं विभर्ति इत्य तथाच तस्य तत्रनत्र कर्मावस्यदेहसौख्ययात्तरप्रयुक्तावेकं संयोगवियोगौ सम्भवत इति भावः ॥ २२ ॥

ननु, नायमात्मा देहाद्विषयः किन्तु स एव यतो देह मनुष्योऽहमिति देहाद्यभेदेन प्रतीयते तत्राह—यथेति । देवोहं त्यक्प्रतीतिर्भ्रान्तिकया न प्रमिनिरूपेति भावः । तदेवोपपादयति यथेति, यथा प्रचलता अम्भसा उदकनोपाधिना तरवो इ अपि चला इव कम्पमाना इव दृश्यन्ते यथाच भ्राम्यमाणेन चक्षु भूरपि चलतीव दृश्यते यथा तदभूत्यादिचक्षनप्रतीतिर्भ्रान्ति रूपेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं तथा हे भद्रे, गुणैः सत्त्वादिगुणपरिणामात् देहेन्द्रियादिभिः सह मनसि भ्राम्यमाणो व्यापुनवति, य गुणैः शब्दादिविषयेर्हेतुमिस्त्वं इति मित्यर्थः । मनसि भ्राम्यमाणो निषयीकुर्वन्ति सति पुमान् जीवः स्वयमविकलोऽपि निरवयवं देहाद्विषयोऽपीत्यर्थः । तत्साम्यतां देहदुल्लयतां याति देवोहं मनुष्य मित्यादिदेहकपेयात्मानं प्रत्येति इत्यर्थः । तत्तां यातीत्यनुकषाता त्म्यतां यातीतिवदतोऽवममिमावः देवोहमित्यादिदेहाकारमात्र मयमानस्यापि कदाचिद्व्यतिरेकमपि पक्षिरस्येवेति, तदेव किं यति, अखिङ्गो विष्णुवानिवेति, विष्णुच्छरीरादम्बः अखिङ्गः आत्मा वानिवात्मानं प्रत्येति ममेदं शरीरमित्येवं कपेयं विष्णुप्रतिसम्भवात्मानं प्रत्येतीत्यर्थः । ममेदं शरीरमिति शरीर, अनित्यकपेयना प्रतीतावपि देहात्मभ्रान्तिमतां तत्प्रतीतेरनुकषाद्येतानाम् विष्णु निवेतीवचक्षः प्रयुक्तः । एवं भावः, यथात्मनो देहाकार प्रतीतिः प्रमितिर्वा स्यात्तर्हि तद्विषयेन प्रतीतिर्भ्रान्तिक

। श्रीमहाराजवाचाव्यङ्कितमागवतचन्द्रावहिका ।

तथायुक्तं शरीरप्रतिभासदशायां तद्वर्तीनिदशायाञ्च सुषुप्त्या-
दावहमयंस्वात्मनोऽनुवृत्तत्वेन प्रतीयमानत्वादि । २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजार्थकृतपदवत्नावली ।

कटाक्षकं प्रेममुद्दिष्टं होयमानमृकम् ॥ १८ ॥

तस्मात्तरं तेषां मानरं नाम्ना कशद्विभानु विनि जननीं च
शुद्धत्वा गिरा इहमाहेश्वर्यः ॥ १९ ॥

हे यधूः हे सहोदरमायें हे पुत्राश्च परंथा यध पेटिकासुप्तिक-
जनद्वाराया न भवन्तीति कृत्वा शोक उतात्रैव काञ्चरकाञ्चं
जीवामीति प्रमोदहान्वाप्राप्तः आहोस्वित्पुत्रमातृपुत्रभावस्य
स्वयिकर्तेति तत्र प्रथमाह्वनीयौ प्रत्याह रिपोरिति ॥ २० ॥

तुनां मानरम् एकां कटाक्षीकृत्याह-भूतानामिति । इह कर्मभूति
दैवेन विविधताऽप्यत्र हरिया वा एकत्र नीतानां सर्वात्मि-
तानामुज्जितानां पुत्रपौत्रादिमृष्टिं प्रापितानां भूतानामेकत्र
सम्वासः सहवासः प्रपायां पानीयशालायांमिव यथाऽभूवत्त-
याऽनित्यो भवतोत्पन्नः । “प्रया पानीयशालायांममत्रशाला प्रति
भवः” इत्याभिवानम् ॥ २१ ॥

भूतानां सहवासोऽनित्यश्चेत्तर्हि केन सहवासो नित्यो भवतोत्पा-
शक्य सर्वगतत्वाज्जोष्येव मन आर्क्षिन्द्रियाधारत्वाज्जिज्ञासा सह-
वासो नित्यः “सना सौम्य तदा सम्पन्नोभवति प्राज्ञेनात्मना-
न्वाकृष्ट उत्पन्नंयति” इत्यादिना सुमिरमन्वावस्योरापि सहस्य-
कोरन्त्यदा किञ्चकस्यामत्याशयेन दैवं मतमाह-नित्य इति । अथी
हरिरात्मनो जीवस्य मन आर्क्षिन्द्रियध्वजान्धत्ते तस्याधारभूत इत्यर्थः
नित्यत्वादिकं स्वरूपमनोच्यते, पर इति, जीवस्यावर्तकं मायया
स्वच्छत्वा वासनया वा गुणान् वाद्यादीन् विस्तृजन् दशनः संसा-
रिण इव चिदभिद्वन्द्वेन मनआर्क्षिनां नित्यसम्बन्धो युज्यत इत्यतः
सर्वगत इत्युक्तम्, प्रपायां प्राणिंसहवासवत् परमात्मनो देहसम्बन्धो
नित्य इत्याशयेनासुरमतमत्त्वमनोच्यते गुणान् विस्तृजन् ह्यसुरसा-
चात्मा आत्मनो भोगायतनं लिङ्गं कर्मज्ञानेन्द्रियपञ्चवायुमपि
समुदितकपं शरीरं धत्ते मावेत्युत्पादनस्यो देहसम्बन्ध
इति ॥ २२ ॥

इतोपि अविद्याबलाद्वज्रद्वये संसरतीत्येतदासुरं मतमित्याश-
येनाह-वधेति । एवं गुणैर्भ्राश्यमाये इतस्तत्त्वज्ञातीक्रियमाये
मनस्वविकलः पुमाप्सुर्धुपुरुषः श्रीनारायणः तस्य जीवस्य
सादयं होषित्वं संसारित्वं यातीति प्रतीयते, कथमिव, लिङ्गवा-
निच जीव इव मनोदोषैरामासे ब्रह्मप्रतिबिम्बे जीवे कृपिते
तद्विषयज्ञानहीने सति तन्महामासिनो विम्बभूतस्य ब्रह्मणोपि
बुद्धत्वं कल्पयतीत्यर्थः । न चैनमुपपत्तमदित्याह-अलिङ्ग इति । नीकपं
तस्माद्विद्याविद्याकल्पितमित्यर्थः । अन्यत्र प्राकृतशरीर-
हितः, कथमिव, प्रचलितामसा तरवोऽपि प्रचला इव इदमने
यथा, जलसञ्चलनाजले प्रतिबिम्बितवृत्तसञ्चलनासदृशनिम्ब-
कञ्चलनं कल्पयत्यवस्तुमेति, तन्वच प्रतिबिम्बितवृत्तसञ्चलनेन
वैदस्यवृत्तसञ्चलनकल्पनमुपपन्नकल्पयामासः प्रत्यक्षमात्रा इदममा-

नत्वादिशुक्लता इहामात्तरमाह-वज्रवृत्ति, यथा, परिभ्रमतः
पुरुषस्य भ्राश्यमाणेन चक्षुषा भ्रमममतीव इदमने—

“असमः समतामेति भ्राग्निदृष्टेयं केवलम् ।

जीवेन ब्रह्म न समं तरवदृष्टा कथञ्चन ॥

यथोद्वाहनाद्ब्रह्मप्रतिबिम्बप्रचलनात् ।

तटस्थवृत्तसञ्चलन कल्पयेदनुधो नरः ॥

तथा मनमिज्जोषैरामासे कृपिते नरे ।

नामासिनो ब्रह्मणश्च होषमन्त्रः प्रकल्पयेत् ॥

आत्मनश्चक्षुषोभ्राग्निं यथा पश्येज्जमं भुवः ।

तथैव स्वात्मनो होषाहोषवज्रं पश्यति ॥

इत्येतत्तमाशासिञ्जनावुक्त एवार्थो न स्थिरः ‘विष्णुर्ब्रह्म-
क्रियामुक्तः’ इत्यारम्भोच्यमानं दैवमासुरभ्रेत्युभयमतज्ञापनाय—

“विप्रयक्षादियुक्तं तु हरिरित्यासुरं मतम् ।

हरिरेव हि सर्वस्य मूलं सम्बद्धमतं नृप” ॥

इत्येतद्वाक्यमाचार्यैरनोदाहृतमुपपन्नसम्भानाय वेति ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजार्थकृतकमसम्बन्धः ।

रिपोरर्थाभ्युक्ते किमुत भविष्योरिति च ॥ २०-२१ ॥

नित्य इत्यत्र जीवेऽपीभ्यधर्माकिरसुरोचित्यात् सर्व-
वस्याज्ञानमिति युक्तिविरुद्धं तदिति वाक्यार्थं तु सर्वं लोकं
गच्छति सर्वगः सर्वं शरीरं विन्दति सर्ववित् ॥ २२-२४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजार्थकवर्णिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कटाक्षकम् । प्रेताय प्रदेयमुक्तं आदिशब्दात् प्रेताञ्च ॥ १७-१८ ॥

हे यधूरिति भ्रातृभार्या सम्बोधयति ॥ २० ॥

वधुविकन्ददुःखद्वयं भावनायां निर्वापयामित्याह-भूतानामिति ।
प्रपायां पानीयशालायां उज्जितानां पुनर्विद्योऽजितानाम् ॥ २१ ॥

पुष्पमन्त्रोपाधायमुक्तमिदं लोकदृष्ट्या तत्त्वदृष्ट्यानु हिरययाज्ञः
अस्वामैव न तु देहस्तस्यात्मनश्च भ्रुकपं शृणुनेत्याह-नित्यः सृष्ट्य-
हितः भव्यः अपञ्चयशस्यः शुद्धः निर्मलः सर्वगः सर्वगतः श्री-
भरधर्मोक्तं जीवेष्वसुरस्वभावात् वस्तुतस्तु सर्वं लोकं गच्छतीति
सः सर्वं सुखदुःखादिकं विन्दतीति सः परो देहादिव्यतिरिक्तः
असावात्मा आत्मनः स्वस्य विगं देहं मावया स्वाविद्यया धत्ते किमर्थं
गुणान् उच्चावचान् स्थूलबुद्ध्यान् विशेषेण सुत्रजं स्त्रीकुर्वन् तथा तप-
दाहृत्या विस्तृजन् तैश्च स्थूलबुद्ध्यान् स्त्रीकर्तुं स्वकृच्छत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं बलिङ्गं धत्तेतस्मात् मूढमद्विद्याद्व्यामा भिन्नत्वेन दृष्टा-
न्ताश्रयमाह-यथा अग्नाया प्रचलना हेतुना अग्नेस्तु प्रतिबिम्बिता-
स्तरवोऽपि चलाइवेत्यने न तु चलाः अग्नेऽश्रयत्वेनाभिन्नत्वात् एव-
मेव लिङ्गधर्माः शोकमोहादयस्तदुपहिते आत्मन्यपि प्रतीयन्ते
तत्त्वमाशाकमोहादिमान्, तस्मात्लिङ्गाज्जिज्ञासादित्यर्थः । एवमुपा-
धिधर्मा उपहिते भवन्तीति दृष्टान्तमुक्त्वाप्राहकथमांशो भवन्तीति

एष आत्मविपर्यासो ह्यलिङ्गे लिङ्गभावना ।

एष प्रियाप्रियैर्वागो वियोगः कर्मसंसृतिः ॥ २५ ॥

सम्भवश्च विनाशश्च शोकश्च विविधः स्मृतः ।

अविवेकश्च चिन्ताचा विवेकाऽस्मृतिरेव च ॥ २६ ॥

भीमङ्गिभवाय च कवित्तुतसारायं दर्शयिमी ।

इष्टात्ममाह—चक्षुषेति । भ्राज्यमाणेन भ्रमिदोषाकर्ममाणेन चक्ष-
ती भ्रमनीयं यथा भूनाविष्टः पुरुषो भूतप्राण उच्यते एवं देहाविष्ट-
आत्मा देहप्राणो देहधर्माकर्म उच्यते इत्यर्थः । एवम् अविकलः
शुद्धएवात्मा तत्साधवतां मनःसमतां मनोधर्मप्राप्तिरयम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

कटोदकाक्षीनि प्रेतदेवतिष्ठाञ्जनादीनि ॥ १७—१८ ॥

तेषां हिरण्यवाद्यसुतानां मातरं कषाभानुं ऋक्षया मधु-
रया ॥ १९—२० ॥

देवेन प्राकर्मणा एकत्र नीतानां मातृपुत्रादिदेहसंयोजि-
तानां पुनः स्वकर्ममिच्छितानां मातृपुत्रादिसंयोगप्रददेहसंयोजि-
तानां संवासः संयोगः प्रपायांमव पानीयद्यादिकाया-
मिव अनिरय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु, कः स आत्मा ? यः कर्मभिर्देहादुपजीयते, केन देहेन ? त्यक्त्वा
देहादुपकृति केन च हेतुना नमपि बहं विभर्तीत्याकाङ्क्षाया-
माह—नित्य इति । यः कर्ममिच्छीयते स आत्मा नित्यो ध्रुवः यत-
अव्ययः विनाशाद्यवस्थाहितः अनप्य शुद्धः सर्वगः “इयं-
मात्मा, बुद्धेर्गुणोत्तमगुणेन चैव, क्षाराप्रमानो ह्यवरोपि दृष्टः”
इत्यादिभूतिभ्यो इष्टतोऽप्युत्तरूपेण सात्त्विककृपात् शुद्धात्
सर्वेषु पादशिरमादिषु व्याप्तः जन एव पादं मे सुखमित्येवं
सर्ववित् परः देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्यो विवक्ष्यः एवंभूत-
गुणान् प्रकृतिगुणपरिणामात्मकान् उत्तरदेहलक्षणे पूर्वपूर्वदे-
हान् विसृजन् जिज्ञं स्वप्नं देहम् आत्मनः स्थाने आत्मत्वेन
मायया धत्ते विभर्ति माययात्मत्वेन भूतेन लिङ्गदेहेन देहादे-
हात्तरं चातीत्यर्थः ॥ २२ ॥

जिगदेहे आत्मवभ्रान्तिमुपवादयति—यथेति द्वाभ्याम् । यथा-
भ्रमसा प्रचलता हेतुभूतेन तत्तीरगास्तरवोपि जलगतलक्षणाया-
द्वारा चला इव प्रतीयन्ते, भ्राम्येति शेषः । यथा च भ्राज्यमाणेन
चक्षुषा भूः भ्रमतीत्येव प्रतीयते ॥ २३ ॥

एवं गुणैरनादिप्रकृतिगुणैर्भाण्यमाणे तत्कल्पनात् आत्म-
माने भ्रमसि मनोपलक्षिते आत्मनि अधिकङ्गः सुखरूपोपि
अलिङ्गः देहमिच्छोपि पुमान् तत्साधवतां जिज्ञेदेहसाधवतां देहो-
दमिति भावं याति लिङ्गवानिव प्रसिद्धो देहवान् यथा स्थूलाऽस्मि
कृशोऽस्मीति मन्थते तद्वत् ॥ २४ ॥

माया टीका ।

हिरण्यकशिपु ने भी अपने मृत भ्राता के शोक से
दुःखित होकर उसको तिर्थाजखी देकर भ्राता के पुत्रों को
समुझाने लगा ॥ १७ ॥

शकुनि शंकर भूष्ट भूत सन्तापन इक काज नाम महा
नाम हरिदमधु और उत्कच, इन सब हिरण्यवाद्य के पुत्रों
को ॥ १८ ॥

और उनकी माता कषाभानु तथा हे जनेश्वर ! अपनी
माता दिति को देहकाल के जानने वाळा हिरण्यकशिपु-
मीठी वाणी से ऐसे कहना लगा ॥ १९ ॥

हिरण्यकशिपु बोला कि—हे जननि ! हे धनू ! हे पुत्रो
उस वीर का शोक करने लायक नहीं है । क्योंकि शूरवीर
का मरना तो शत्रु के सम्मुख ही स्वाधनीय है ॥ २० ॥

हे सुमते ! इस संसार में प्राणियों निवास [प्रपा]
प्याउके निवास के तरह जानो क्योंकि सब लोग देव योन
[प्राचीन कर्म भोग] से एकट्ठे होते हैं और उसी से फिर
बलग २ होजाते हैं ॥ २१ ॥

क्योंकि ? आत्मा तो नित्य अव्यय शुद्ध सर्व (देहेन्द्रियादि)
को जानने वाळा और ज्ञान द्वारा सर्व (देहेन्द्रियादि) व्यापी
है और देहादि से परे अर्थात् विवक्ष्य है ॥ ऐसा होकर
भी अपने पूर्व कर्मों से सत्त्वादि गुणों को सृजता हुआ
अपने प्रारब्ध भोग लिये शरीर को धारण करता है ॥ २२ ॥

जैसे जल के चलते से हृष्ट भी चलते से मानूस
पड़ते हैं ॥ और जैसे भ्रमते हुए नेत्रों से पृथिवी चलती
की मालूम पड़ती है ॥ २३ ॥

इसी प्रकार माया के गुणों से मनके भ्रमने से यह अविकल
पुरुष जीवात्मा भी हे भद्रे असंसारी होकर भी संसारी
की तरह मन समता को प्राप्त हो जाता है ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिहृतभावायं दीपिका ।

जिज्ञासावना देहाभिमानः एव आत्मनो विपर्यासोऽभ्यधायावः
तमेवाह—प्रियैर्वियोगोऽप्रियैर्वागम्य कर्म च संसृतेषां नानाभर्तृ-
प्रवेशः ॥ २५ ॥

ततश्च सम्भवउत्पत्तिः विवेकस्यास्मृतिरनुसन्धानम् ॥ २६ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यमस्य प्रेतबन्धूनां सम्बादं तं निबोधत ॥ २७ ॥

उशीनरेष्वभूद्राजा सुयज्ञ इति विश्रुतः ।

सपत्नैर्निहतो युद्धे ज्ञातयस्तमुपासत ॥ २८ ॥

विशीर्णरत्नकवचं विभ्रष्टाभरणस्रजम् ।

शरनिर्भिन्नहृदयं शयानमसृगाविलम् ॥ २९ ॥

प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं रभसा दष्टदृक्छदम् ।

रजःकुण्ठमुखाम्भोजं छिन्नायुधभुजं मृधे ॥ ३० ॥

उशीनरेन्द्रं विधिना तथाकृतं पतिं महिष्यः प्रसमीक्ष्य दुःखिताः ।

हताः स्म नाथेति करैरुरो भृशं घ्नन्त्योमुहुस्तपदयोरुपापतन् ॥ ३१ ॥

रुदत्य उच्चैर्दयिताङ्घ्रिपङ्कजं सिञ्चन्त्यश्रुतैः कुचकुङ्कुमारुहैः ।

विस्त्रस्तकेशाभरणाः शुचं नृणां सृजन्त्य आकन्दनया विलेपिरे ॥ ३२ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अत्रापि शोकहेतुं विना दृष्टेनायं शोक इत्यस्मिन्नर्थे प्रेतस्य मृतस्य कस्यचित् यं बन्धवस्तेषाञ्च सम्बादं शृणुत ॥ २७ ॥

उपासत तत्समीपे प्रावृत्य स्थिताः ॥ २८ ॥

विशीर्णं रत्नमयं कवचं यस्य विभ्रष्टान्याभरणानि अजस्रं यस्य शरेण निर्भिन्नं हृदयं यस्य असृजा रक्तेनाविधं क्षितम् ॥ २९ ॥

प्रकीर्णाः केशाः यस्य ध्वस्ते अक्षिणी यस्य रभसा संरम्भेण दष्टो दृक्छदः श्रोत्रो येन रजसा कुण्ठमावृतं मुखाम्भोजं यस्य छिन्न-मायुधं भुजश्च यस्य ॥ ३० ॥

तस्य पद्मोदरसमीपे आ समन्तादपतन् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

यत्वं देहाद्विच्छेदस्य नित्यस्यात्मनः कर्मपरिपाकानुगुण-सत्त्वादिगुणपरिणामरूपदेहसम्बन्धस्तदनुध्याननिमित्तस्तदभिज्ञ-त्वप्रत्ययश्च भ्रमरूप इत्युक्तम् । अथ यथा देहसम्बन्धस्तदनु-ध्याननिमित्तस्तदभेदभ्रमश्च यथा कर्ममूलकः एवं सुखदुःखादिक-मपि सर्वं कर्ममूलकमेवेत्याह—एव इति । अकिञ्चे जिज्ञास्यस्मिन् शरीराङ्गिणे आत्मनि छिन्नभाषणा देहत्वेनानुध्यानं देवोदमित्या-दिदेहाभेदप्रतीतिरित्येष आत्मनो विषयः अथवा प्रतीतिः कर्म-संस्मृतिः कर्मकृतसंसारो भवतीत्यर्थः । एवं त्रिषाधिरैरिष्टानिह-वस्तुभिर्वागते वियोगश्च सुखदुःखरूप इत्यर्थः ॥ २९ ॥

सम्भवः उत्पत्तिः विनाशो मरणं नानाविधः शोकः अविशेषः विविधस्यापारम्भाविशेषं विना विषयानुध्यानं विवेकस्या-

स्मृतिः कश्चिदामोपदेशादिना जानस्यापि विवेकस्याननुसन्धानश-स्य सर्वोऽपि कर्मसंस्मृतिरेव कर्मकृतसंसाररूप एव स्मृतः ॥ २९ ॥

अत्र शोकनिमित्तमन्तरेणापि यः शोकः स व्यर्थं एवेत्य-स्मिन्नर्थे इतिहासमप्युदाहरति तत्प्रविष्टः, इतिहासं विधिनधि-पुरातनं न स्वाधुनिककपोलपरिकल्पितं यमस्य प्रेतबन्धूनाञ्च सम्बा-दकं तमितिहासं नित्याद्यन्तं शृणुत ॥ २७ ॥

इतिहासमेवाह—उशीनरेष्वित्यादिना । उशीनरेषु देशेषु सुयज्ञ इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजा बभूव स च सपत्नैः शत्रु-भिर्युद्धे निहतः तं निहतं ज्ञातयः स्मरिषडाः उपासत परिहृत्यो-पविशिशुः ॥ २८ ॥

कथम्भूतं विशीर्णं रत्नमयं कवचं यस्य विभ्रष्टान्याभर-णानि अजस्रं यस्माच्छरेर्निहतां भिन्नं हृदयं यस्य असृजा रवि-रेण आविधं क्षितम् ॥ २९ ॥

प्रकीर्णाः केशा यस्य सप्तमे निक्षेपे अक्षिणी यस्य सुर-म्भेण श्रोत्रेण दष्टो दृक्छदः श्रोत्रो येन रजसा कुण्ठमावृतं मुखाम्भोजं यस्य मृधे युद्धे छिन्नमायुधं भुजश्च यस्य तम् ॥ ३० ॥

विधिना देवेनैवं कृतमुक्तक्षां प्रापितम् उशीनरेन्द्रं पतिं भर्तारं प्रसमीक्ष्य तपस्व्यः अतीव दुःखिताः हे नाथ । ययं हताः स्मेति वदन्त्यः करैः पाणिभिः भृशं निनरामुरो मुहुर्महर्ष्यः तस्य मर्तुः पद्मोदरस्योदरपापतन् समीपे समन्तादप-तन् ॥ ३१ ॥

तत उच्चैस्सरेण वदन्त्यः कुचकुङ्कुमेनारुहैः कुचवोः पतिता ततः प्रज्वलिरिति मावः । अग्रेः शोकजघनिषुभिः

भीमद्वीपरायवाच्यकृतभागवतसम्बन्धिका ।

द्वितस्य प्रत्युरधिपकृतं सिद्धयः विभ्रष्टाः केशाः आभरण्यानि
च यासां ताः नृणामपि शुचं सृजन्त्यः शृण्वतां उत्पादयन्त्यः
आक्रन्दनया रोदनेन सह विक्षेपिरे विष्ठापञ्चकः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परमात्मानमेवं जानतः किं फलं ? तत्राह—एवमिति । अलिङ्गे
प्राकृतदेहेन्द्रियादिरहिते अत एव परतन्त्रत्वादिसर्वदोषरहिते
परमात्मनि या लिङ्गभावना प्राकृतदेहेन्द्रियात्मत्वादिचिन्ता एव
आत्मनः स्वस्यैवायोग्यस्य जनस्य विपर्ययस्तमःप्राप्तिखण्ड्यांजनयो
भवति इहापि यथा परत्र तमोखण्ड्यांजनय एवं प्रियाप्रियादियो-
गवियोगखण्ड्यापूर्वकमानुसारेण संसृतिर्भवति ॥ २५ ॥

कीदृशीति विशेषाह—सम्भव इति । अज्ञानपूर्तिपर्यन्तं पुनः पुनः
सम्भवस्तस्मिन्सति स्वरूपविनाशः विवेकस्मृतिः अविवेकिन एव
विवेकज्ञानिः ज्ञानित्वज्ञानिः असुरसिद्धान्तनिष्ठितस्य हिरण्य-
कशिपोरेवं देवसिद्धान्तोपग्यासेन कथं स्वधन्वुबोधनमितीयमा-
शङ्का—

“मन्तर्हिरण्यकादीनां भक्तिरस्त्येव केशवे ।

असुरावेशतस्त्वन्वाह हरिस्तोतुं द्विपन्ति च” ॥

इत्यनेन परिहरणीयेति ॥ २६ ॥

पुत्रमित्रकलत्रादिभिः सह निवासो देवाधीन इति मत्वा शोको
न कार्य इत्यस्मिन्नर्थे इतिहासखण्डकयास्तित्याह—अत्रति । प्रेत-
बन्धूनां कस्यचिन्मृतस्य ज्ञातीनाम् ॥ २७—२८ ॥

असृगाविलं कथिरकथितम् ॥ २९ ॥

स्तब्धाक्षं निश्चलमेवं रजःकुण्डं धूलिधूसरं मुखाभ्युजं यस्य
स तथा तं क्षिप्रमायुधयुक्तौ भुजौ यस्य स तथा तम् ॥ ३०—३१ ॥
कुचकुम्भकुम्भिरुगधर्षणैराक्रन्दनया उद्यरोदनेन नृणां
शुचः शोकान् विमृजन्त्यः कुर्वाणा विक्षेपिरे परिदधनं चक्रुः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजकृतसाराधर्षिणी ।

एव इति युग्मकम् । अलिङ्गे देहातिरिक्ते आत्मनि ॥ २५—४५ ॥

भीमद्विजयध्वजकृतसाराधर्षिणी ।

अलिङ्गेवात्मनि लिङ्गभावना देहाभिमानः एव एवात्मनोविप-
र्यासः विपर्ययः तन्मादेवात्मनः एवः मित्रप्रियैर्योगोवियोगश्च
काराद्विपरीतश्च अप्रियैर्योगः प्रियैर्योगश्च कर्म च संसृतिश्च
नानागर्भेषु प्रवेशः ॥ २५ ॥

विवेकस्य सतोप्यस्मृतिरस्फुटिः ॥ २६ ॥

अत्रापि अशोक्यस्यापि शोके इतिहासमपि प्रेतस्य मृतस्य
ये बन्धवस्तेषाञ्च ॥ २७ ॥ २९ ॥

रमसा क्रोधेन दृष्टो दृच्छद्ः अधरो येन तं तत्स्य एव
सपत्नैः शस्त्रहतत्वात्तथाभूतत्वेनेव मृत्वापि स्थितमिच्छः ॥
३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देहात्माभिमान एव संयोगवियोगादित्याह—एव इति ज्ञा-
न्याम् । अलिङ्गे देहाभिमे लिङ्गभावना देहाभिमिति भावना सैव-
आत्मनोविपर्ययांसः अन्यथाभावः हि हेतो अत एव विपर्ययांसा-
ज्जतोः एव प्रसिद्धः प्रियाप्रियैर्योगोवियोगश्च कर्मभिः संसृतिः
संसारश्च ॥ २५ ॥

सम्भवो जन्म विनाशो मरणम् अविवेकः कार्याकार्वावि-
वेकाभावः कथञ्चिदुर्वादितो कथञ्च विवेकस्य अस्मृतिरनु-
सन्धानम् ॥ २६ ॥

उक्तार्थे इतिहासमाह—अत्रापिति । अत्र आत्मनो ध्रुवत्वेना-
शोच्यत्वे ॥ २७ ॥

उद्योगेषु देवेषु तस्य ज्ञातयः उपासव आहुत्य स्थिताः ॥ २८ ॥
कथंभूतं विशीर्य रत्नमयं कवचं यस्य चिह्नानि आभरण्यानि
सज्जो यस्य शरेण निर्भजं इदं यस्य असृगाविलं कथिर-
क्षितम् ॥ २९ ॥

प्रकीर्णाः केशा यस्य ध्वस्ते अक्षिणी यस्य रमसा सं-
भोग दृष्टो दृच्छद्ः येन रजसा कृष्णं मुखाभ्युजं यस्य छिन्नो
आयुधयुक्तौ भुजौ यस्य तम् ॥ ३० ॥

विधिना कर्मफलदेन तथा कृतं पञ्चार्थं नीतं तस्य पद-
योः उप समीपे वा समन्तात् अपतन् ॥ ३१ ॥

नृणां पश्यतां शुचं सृजन्त्यः आक्रन्दनया वैकल्यवायवा
विक्षेपिरे ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

यस्य यही आत्मा का विपरीत पना है जो कि अशरीरी
के विषय शरीरी की भावना हो जानी और इसी से प्रिय
अप्रियों से संयोग और वियोग होता है । और इसी से कर्म
निश्चयन संसार भी है ॥ २५ ॥

और इसी से शरीर की उत्पत्ति और विनाश और नाना
तरह का शोक अविवेक चिन्ता विवेक और विस्मृति भी
होती है ॥ २६ ॥

इस विषय में एक प्राचीन इतिहास कहते हैं ॥ इन्में
यमराज और प्रेतधन्वुओं का सम्वाद है उसे तुम्हें सुनो ॥ २७ ॥

उसीनर देशमें एक सुयस्य नामक राजा हुआ । उसको युद्ध
में बैरियों ने मार डाला उस के जाति लोग उसको कारों
तरफ से घेर कर बैठे थे ॥ २८ ॥

अहो विधात्राऽकरुणेन नः प्रभो ! भवान् प्रणीतो दृग्गोचरां दशाम् ।
 उशीनराणामसि वृत्तिदः पुरा कृतोऽधुना येन शुचां विवर्धनः ॥ ३३ ॥
 त्वया कृतज्ञेन वयं महीपते ! कथं विना स्याम सुहृत्तमेन ते ।
 तत्रानुयानं तव वीरपादयोः शुभ्रपतीनां दिक्षु यत्र यास्यसि ॥ ३४ ॥
 एवं विलपतीनां वै परिगृह्य मृतं पतिम् ।
 अनिच्छतीनां निहर्षमर्कोऽस्तं संन्यवर्तत ॥ ३५ ॥
 तत्र हि प्रेतबन्धूनामाश्रुत्य परिदेवितम् ।
 आह तान् बालकोभूत्वा यमः स्वयमुपागतः ॥ ३६ ॥
 यम उवाच ।

अहो अमीषां वयसाधिकानां विपश्यतां लोकविधिं विमोहः ।
 यत्रागतस्तत्र गतं मनुष्यं स्वयं सधर्मा अपि शोचन्त्यपार्थम् ॥ ३७ ॥
 अहो वयं धन्यतमा यदत्र त्यक्ताः पितृभ्यां न विचिन्तयामः ।
 अभक्ष्यमाणा अवलावृकादिभिः सरक्षिता रक्षति यो हि गर्भे ॥ ३८ ॥
 य इच्छयेतः सृजतीदमव्ययो य एव रक्षत्यवलुप्यते च यः ।
 तस्यावलाः ! क्रीडनमाहुरीशितुश्चराचरं निग्रहसङ्ग्रहं प्रभुः ॥ ३९ ॥
 पथि च्युतं तिष्ठति दिष्टरक्षितं गृहे स्थितं तद्विहतं विनश्यति ।
 जीवत्यनाथोऽपि तदीक्षतो वने गृहेऽपि गुप्ताऽस्य हतो न जीवति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

इस राजा का रत्नों का कवच बिखर गया था, आभरण और माखण्डें टूट गई थीं । बाथों से हृद्य विधीय हो गया था शरीर कपिर से भीग रहा था ॥ २९ ॥

केश बिखरे हुए आँखें बैठी हुईं, रोष के मारे दाँतों से होठों को दबाये हुए रज से धूमर है मुख जिसका ओ युद्ध में कट गये आयुध और गुजा जिसकी ॥ ३० ॥

मारण्य ने इस तरह जिसको कर दिया उग्र उशीनरेन्द्र राजा को शनिधो ने देखा कर बड़ा दुःख पाया ॥ और हे नाथ ! हम सब मर चुकीं ऐसे कह कर हाथों से छाती कूटने हुए उछ के पैरों में गिर पड़ी ॥ ३१ ॥

ऊँचे खर से रोती हुई अपने निष के चरणों को कुच कुङ्कुम से शयण अपने अधुपातों से धोने लगी । और गुल गले केष्ठ और आभरण जिनों के ऐसी ही रानियें बहुत ऊँचे खरसे चिछाकर मनुष्यों को शोक पैदा कराती हुई बिखाप करने लगी ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थटीपिका ।

विधात्रापेमाह—अहो इति दृश्यम् । अकरुणत्वमेवाहुः, येन विधात्रा दशमगोचरां दशां भवान्प्रणीतो गमितकृतेन विधात्रा त्वमधुना शुचां विवर्धनः कृतोऽसीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

हेमहीपते ! त्वया सुहृत्तमेन विना वयं कथं स्याम भवेम जीवेमत्यर्थः । अहो हे धीर, यत्र त्वं यास्यसि तत्र तेऽनुयानमनुगमनं तव पादयोः शुभ्रपां कुर्वतीनामस्माकं दिक्षु देहि ॥ ३४ ॥

निहर्षं दाहार्थं तयलमनिच्छन्तीनाम् अस्तमस्तान्छन्ति ॥ ३५ ॥

परिदेवितं रोदनं स्वयुगाभेन स्थित आश्रुत्य श्रुत्या तत्र स्वयमेवोपागतो यमो बालकोभूत्वा तानाह—अहो इत्यार्थना ॥ ३६ ॥

अहो आश्चर्यम् अस्मत्तां वयसाधिकानामपि लोकस्य विधिं जन्ममरणादिप्रकारं विपश्यतामपि विमोहः; मोहेनयाह, यत्र यस्मादव्यक्तादागतस्तथैव यतमपार्थं शोचन्ति तद्वत्कं गीतासु, “अव्यक्तानीं मृताणि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्ये च तत्र का परिदेयता” इति । किञ्च स्वयमपि सधर्माः मृतेन सह समाना मृत्युवद्वर्णा भवन्ति तेषां तथामृतानामपि ॥ ३७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकानि ।

अवस्थाः दुर्बला अपि वृक्षादिभिरभक्ष्यमाणाः। यथेन विचिन्तयामः
तत्र हेतुः, यो गर्भे रक्षति स एव सर्वत्र रक्षिता ॥ ३८ ॥

ननु, तस्य रक्षणे किम्प्रयोजनम् ? न किञ्चिदपि; किन्तु क्रीडेव
केवलमित्याह—य इति । य ईश इदं विश्वं सृजति रक्षत्यवलुपते
संहरति च भो अवस्थास्तस्येशितुश्चराचरं क्रीडासाधनमाहुः अतः
स एव निग्रहे संहारे सङ्ग्रहे पात्रने च प्रभुः ॥ ३९ ॥

प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—पथीति । दिष्टेन दैवेने-
श्वरेण रक्षितं तेनेश्वरेण विहतमुपेक्षितम् अस्य हतस्तेनो-
पेक्षितः ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीतरघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचण्डिका ।

विलापमेवाह—अहो इति द्वाभ्याम् । अस्माकं प्रभो हे भक्तः !
अकरुण्येन निष्कपेण विधात्रा ब्रह्मणा दृगनोचरां दशां भवा-
न्नीतो गमितः नः दद्यामगोचरामवस्थां प्रक्षीत इति बाष्पयः । येन
विधात्रा पुरा उक्षीनराणां तद्देशोज्ज्वलानां जनानां वृत्तिदः जीव-
नप्रदः कृतो भवानधुना तेनैव विधात्रा शुचां शोकानां विव-
र्जनः कृतोसि ॥ ३३ ॥

हे महीपते ! सुदृष्टमेव कृतज्ञेन च त्वया विना ते तव
सम्बन्धिषो बवं कथं स्याम, कथं जीवेमत्यर्थः । अतस्त्वं यत्र
यास्यसि तत्रैव, हे धीर ! तव पदयोः शुभ्रपतीनां सेवाकुर्तुं-
मिच्छन्तीनामस्माकमनुयानं सहगमने दिश देहि ॥ ३४ ॥

एवं मृतं पतिं परिगृह्य विजयस्तीनां निर्हारं दाहार्थं नय-
नमनिच्छतीनां सतीनाम् अर्कः सूर्यः अस्तस्य अस्ताच्चक्षुरिति
संन्यवत्तत् सन्निकृष्टो बभूव ॥ ३५ ॥

प्रेतस्य मृतस्य ये बन्धवस्तेषां परिदेवितं रोदनमाश्रित्य
स्वपुर्यामेव श्रुत्वा भगवान् यमः स्वयमेव बाणकोभूत्वा तत्रा-
कन्दनस्थाने समुपागतस्तानाह, हेत्याश्रये ॥ ३६ ॥

तदेवाह—अहो इत्यादिना । अहो इत्याश्रये किन्तु यज्ञवत्सा
मत्तः अधिकानामपि शोकविधिं जन्ममरणादिकोपपरिपाटीं
पश्यतामप्यमीषां प्रेतबन्धूनां विशिष्टो मोह इत्येतत्, विमोह-
मेवाह—यत्र भुवि सम्भवः उत्पत्तिः तत्रैव गतं पुनस्तत्रैव
कीनं मनुष्यमिति स्वयं सधर्माः मृतेन तुल्यं जन्ममरणादि-
भाजोपि अपार्थे मुखा शोचन्ति ॥ ३७ ॥

न्यूनवयस्का अपि वयमेवाहो धर्म्या भेषाः, कुतः ? यतः
पितृभ्यां मातापितृभ्यां त्यक्ता अपि वयं न विचिन्तयामश्मिन्तां न कुर्मः
अवस्था दुर्बला अपि बाला अपीति वा वृक्षादिभिरभक्ष्य-
माणा वयम्, तत्रहेतुः, यो हि गर्भे रक्षति जन्मेनः पश्चादपि स
एव हि ईश्वरो रक्षिता रक्षिष्यति ॥ ३८ ॥

कोसौ रक्षिता ? तत्राह—य इति । य ईश्वरः कोऽप्येव
न तु कर्मणा इदं कृत्स्नं जगत्सृजति तर्हि सोऽप्यस्मादधिक-
जन्ममरणादिमाक ? नेत्याह—अव्ययः अपञ्चबाहविकाररहितः कर्मा-
यत्प्राकृतदेहरहित इत्यर्थः । यश्च स्वेन सृष्टं जगद्वृत्ति यश्च स्वेन
रक्षितं जगत्पुनरवलुपते संहरति तद्योर्विध ईश्वरः कर्म-
वश्य—इदमेव किमर्थं करोति ? तत्राह—हे अवस्थाः ! तस्यैव

जगदुत्पत्त्यादिकर्तुं विहितो रक्षितस्तत्प्राप्ततयावस्थितस्य अरा-
जशर्मकामिदं जगत् क्रीडनं क्रीडापरिकरं जगद्व्यापारस्तस्य
क्रीडाकूप इति भावः । अत एव निग्रहसंग्रहयोः निग्रहानुग्रहयोः
प्रभुः समर्थः ॥ ३९ ॥

प्रभुत्वमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—पथीति । यथा पथि
च्युतं विव्रस्तमपि दिष्टेन दैवेन ईश्वरेण रक्षितमनुगृहीतं सत्
निष्ठिति पुनरुत्थं भवनीत्यर्थः । गृहे स्थितमपि तेन दिष्टेन विहृतं
सञ्चिनमपि एवमरण्ये अनायः रक्षकान्तररक्षितोपि तेन दिष्टेन
ईक्षितो जीवति तत्सङ्कल्पेव जीवति गृहे गुप्तोऽप्यस्य हतो अनेनो-
पेक्षितो न जीवति किन्तु विनश्यत्येव ॥ ४० ॥

श्रीमद्भजवज्रजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नो दशां चक्षुषामगोचरमविषयं नीतः येन विधिना ॥ ३३ ॥

स्याम सत्तां पाप्नुमः तर्हि किं कर्तव्यमत्राह—तमेति । यत्र
यास्यसि तत्र पादयोरनुयानं दिश ॥ ३४ ॥

निर्हारं दाहय ॥ ३५ ॥

हेत्यनेन कर्णातरप्रसक्तिं सूचयति वयः ॥ ३६ ॥

मा कुरुष्वं यूयं शोकं युष्मभ्यं सुयज्ञो दत्त इत्यादेरिति
तत्राह—अहो इति । शोकां विधिं जन्ममरणादिप्रकाशं विपश्यता-
ममीषां प्रेतबन्धूनां विमोहः अहो धिक् स्वयं सधर्माः जन्मादि-
समानधर्माः अमी बन्धवः यत्र यस्य मनुष्यदर्शनायोग्यात् स्वर्ग-
नरकादभ्यत्रोद्भव उत्पत्तिर्देहयोगलक्षणाभूतं तत्र तत् अस्मभ-
धुरगोचरं स्वर्गादिकं गतं मनुष्यमनुशोचन्तीति यत्तदपार्थं व्यर्थं
गतानुगतिकत्वात् “अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गतः” इति
वचनात्, यत्र स्वर्गादेरुद्भवो यस्य स यत्रोद्भवस्तत्र गतं स्वर्गा-
दिगतमिति वा अपार्थमनुशोचन्तीति वा सर्वस्य देवाधीनत्वं खानु-
भवसिद्धमिति ज्ञापयत्यहो इति, ब्रह्मा यत्र उत्पन्नं तत्र वृथिष्यां
गतं मनुष्यशरीरं प्रतिव्यर्थम् अनुशोचन्तीति ॥ ३७ ॥

तस्मात्सर्वं देवाधीनमिति मत्वा न शोकः कार्य इत्याशये-
नाह—अहोवचमिति । पितृभ्यां अवला दुर्बलाः कुतश्चिता नास्तीति
तत्राह—सरक्षितेति, यो गर्भेऽस्मान् रक्षति स भगवानधुना
बहिर्गतान् रक्षिता हि यस्मात्तस्मादिति शेषः ॥ ३८ ॥

न केवलं रक्षिता अपि तु मृद्यादिकर्ताप्यतो न संशयः कार्य
इति भावेनाह—यदृच्छयेति, अत्रेच्छयेतीच्छाग्रहणेन सर्वत्र सृष्टि-
प्रसङ्गे मायाशब्दस्येच्छार्थो जायते हे अवलाः मृद्यादिकर्ता
यतो अतः मरणावस्थस्य निग्रहस्य संग्रहे परिहारलक्षणे प्रभोः
समर्थस्य तस्येशितुश्चराचरं क्रीडनं वीजासाधनम् ॥ ३९ ॥

“देवाधीनं जगत्सर्वम्” इत्युक्तेः कथमीश्वराधीनं चराचरमित्या-
शङ्क्य दिष्टदैवादिशब्देन संस्तुतोऽप्युत इत्याशयेनाह—पथीति
मकावाभीष्टं विशतीति दिष्टशब्दाच्चो मुकुटः तेन रक्षि-
तम्

भीमहिम्नायकवर्तिष्ठतस्तान्निहोति ।
विद्यामाह-महो इति । प्रणीतो गमितः येन विद्याया तेन
मनुना उशीनराणां शुभां विवर्द्धनः कृतोऽसि ॥ ३३ ॥
युत्र त्वं यासि तत्र तेऽनुयानं अनुगमनं तव पादयोः
शुभ्रव्याप्यभिर्ययः । दिश देहि वयमपि प्रियामहे
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

निर्हारं दाह्यै नयनम् अस्तम् अस्ताखलं प्राप्तो न्यवर्तत च-
कनाकिहृत्तो विद्यान्तवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

स्वयमुपागत इति पुण्यवल्लीवानां निर्हारान्त एव यम-
पुरगमनं प्रायः सम्भवतीति केचित् तासामेव मध्ये कस्याश्चि-
द्वैष्णवस्त्रिभः तस्मिन्पाद्यमद्वैतैतुमशक्यत्वात् तस्मिन्पा-
द्वीकरणाद्यै स्वयं यम एवागत इत्येवै प्राहुः, बाळको भूवे-
त्स्येवां तत्र प्रवेशासामर्थ्यात् बाळमापितस्य मधुरत्वात् तत्कर्तृक-
त्वकथनस्यातिविस्मयावहत्वात्तत्रजिघृक्षोत्पादनसमयेत्वाच्च ॥ ३६ ॥

यत्र वस्माद्वक्तात् तदुक्तं गीतासु—

“अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधिनान्येव तत्र का परिद्विता” इति ॥ ३७ ॥

अस्माकमत्यल्पवयसामपि यो विवेकः सोऽप्येषां नास्तीति
साध्यत्वमाह—महो इति ॥ ३८ ॥

ननु, त्वां गर्भवासं ररक्ष इमस्मत्पतिं संग्रामे न
ररक्षेयत्र को हेतुस्तत्राह—य इति । इच्छया स्वेच्छयेव न तु
कस्याप्यनुरोधेनैवेति भावः । नन्वाहशीच्छैव किं हेतुका तत्राह—
इहः अस्मान्भीनपरमैश्वर्यवान् तत्कारणकल्पने तदैश्वर्यस्यैव
नाहशर्यं न सिद्धेदिति भावः । नन्वेवं सुष्टयादिकं किमर्थं
करोति ? तत्राह—हे अवलाः चराचरं तस्य क्रीडनमेवाहुः निग्रहे
संहारे सङ्ग्रहे पात्रने च स एव प्रभवन्शीलः ॥ ३९ ॥

प्रभुत्वमेवाव्यवस्थितरेकाध्यामुपपादयति—पथीति । दिष्टेन द्वेवेन
इश्वरेत्यर्थः । तेन ईश्वरेण विहृतं तेन ईक्षितः अनेक्षितोऽन्येनापि
रक्षते इत्यर्थः । अस्य हतः अनेनापेक्षितः अन्येनापि हन्यते
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महो इति केदं येन पुरा उशीनराणां नोऽस्माकं च वृत्तिदो
मन्नाह कृतः तेनैवाकरोणं दशामगोचरां दशां प्रणीतो
गमितस्तन् शुभां विवर्द्धनः कृतोऽसीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

हे वीर ! ते त्वदीया वयं त्वया विना कथं स्याम मवेम जीवेम
भवतः तव पादयोः शुभ्रवतीनां शुभ्रवां कुर्वतीनां यत्र त्वं या-
ससि तत्रानुवानमनुगमनं दिश देहि ॥ ३४ ॥

पञ्चकप्रकारेण कव्चीनां/निर्हारं दाह्यै निस्सारयाम
इति ॥ ३५ ॥

यमः परिद्वितं रोदनमाभृत्य बाळकोभूत्वा तत्र स्वयमेवां-
पागतस्तान् राजकारान् माह महो इत्यादिना ॥ ३६ ॥

अहो वयसा अस्मत्तोऽधिकानामपि लोकस्व विधिं जन्म-
मरणादिप्रकारं विधेयतः पश्यतामपि विमोहोभवति । विमोह-
मेवाह—यत्र यतः आगतस्तत्रैव गतं मनुष्यं स्वयं सधर्मा मर-
णाशीला अप्यवार्थं शोचन्ति ॥ ३७ ॥

एवंविधेषु वयोवृद्धेषु जनेषु वयं बाळा एव धन्या इति
साध्यत्वमाह—महो इति । अवला असमर्था एव पितृयां त्याका
वृत्तादिभिः अभव्यमाणाः सन्तः न विचिन्तयामोऽतो वयं धन्य-
तमाः यतो य ईश्वरो गर्भे रक्षति स एव सर्वदा रक्षिता ॥ ३८ ॥
हे अवला ! स्वरूपतो निर्विकारः ईश्वरः प्रकृतिपुरुषनियन्ता इच्छया
सङ्कल्पमात्रेणाहं विभवं सृजति य एव रक्षति यो लुप्तपने तस्ये-
वाशुभ्ररात्रं क्रीडनमाहुः स एव निग्रहसङ्ग्रहे निग्रहे संहारे
सङ्ग्रहे पात्रने च प्रभुः समर्थः ॥ ३९ ॥

प्रभुत्वमव्यवस्थितरेकाध्यामुपपादयति—पथीति । दिष्टेन-
द्वेवेन ईश्वरेण रक्षितं चेत्यादि व्युत्पत्तिरपि तिष्ठति तेन विहृतं
तादृशं गृहेऽपि स्थितं विनश्यति तदीक्षितः तेन कृपादृष्टिविषयी-
कृतः अनायोऽपि जीवति अस्य हतो गृहं गुप्तोऽपि न जी-
वति ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभो ! निर्दय विद्याताने तुभक्तो दीष्ट के अगोचर दशा को
प्राप्तकर दिया ॥ जो आप पाहले उशीनर देश के जीविका देने
वाले थे आज जिसने शोक के बढाने वाले कर दिये ॥ ३३ ॥

हे महीपते ! हम सब सुहृत्तम और कृत्तम ऐसे आपके बिना कैसे
रहेंगे । हे वीर ! आप जहां जायेंगे आपक चरणों की शुभ्रवा
करने वाली हम लोगों को भी उसी जगह अनुगमन की
आज्ञा कीजिये ॥ ३४ ॥

मृतकपति को पकड़कर ऐसे विलाप करने वाली और
दाहादि कार्य की इच्छा न करने वाली उन राजाओं के राते २
सब अस्त को प्राप्त हुए ॥ ३५ ॥

उस जगे उस मृतक के वधुओं का विलाप सुनकर खीयं
यमराज एक बाळक बनकर वहां आकर उन सबों से
बोले ॥ ३६ ॥

यम उवाच ॥ यमराज बोले, कि—महो बड़े आश्चर्य की
बात है लोक की रीति जानने वाले अवस्था से भी अधिक इन
लोगों का बड़ा मोह है । जहां न आया वहीं जाने वाले
मनुष्य को, आप भी वहीं जाने वाले होकर स्वयं शोच
करते हैं ॥ ३७ ॥

अहो बड़े खुसी की बात है कि हमही बड़े धन्य हैं जो
कि हमको माता पिताओं ने कांड़ दिये तो भी हम चिन्ता नहीं
करते हैं । तब तब के तब के जन्म भी मरने

भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिर्भवन्ति काले न भवन्ति सर्वशः ।
 न तत्र ह्यात्मा प्रकृतावपि स्थितस्तस्यागुणैरन्यतमो निबध्यते ॥ ४१ ॥
 इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं यथा पृथग्भौतिकमीयते गृहम् ।
 यथोदकैः पार्थिवतैजसैर्जनः कालेन जातो विकृतो विनश्यति ॥ ४२ ॥
 यथाऽनलो दारुषु भिन्न ईयते यथानिलो देहगतः पृथक्स्थितः ।
 यथा नभः सर्वगतं न सज्जते तथा पुमान् सर्वगुणाभयः परः ॥ ४३ ॥

सुयज्ञो नन्वयं शेते मूढा यमनुशोचथ ।
 यः श्रोता योऽनुवक्तृह स न दृश्येत कर्हिचित् ॥ ४४ ॥
 न श्रोता नामुक्ताऽयं मुख्योऽप्यत्र महानसुः ।
 यस्त्विहेन्द्रियवानात्मा स चान्यः प्राणदेहयोः ॥ ४५ ॥
 भूतेन्द्रियमनोबुद्धिज्ञानं देहानुच्चावचान्विभुः ।
 भजत्युत्तृजतिह्यन्यस्तच्चापि स्वेन तेजसा ॥ ४६ ॥
 यावल्लिङ्गान्वितो ह्यात्मा तावत्कर्मनिबन्धनम् ।
 ततो विपर्ययः क्लेशो मायायोगोऽनुवर्त्तते ॥ ४७ ॥
 वितथाऽभिनिवेशोऽयं यद्गुणेष्वर्थदृग्भवः ।
 यथा मनोरथः स्वप्नः सर्वमैन्द्रियकं मृषा ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

नहीं करने, क्योंकि ? रक्षक तो वही है जिसने गर्भ में रक्षा की है ॥ ३८ ॥

जो ईश अपनी इच्छा से इस जगत को सृजता है और जो अव्यय रक्षा करता है और अंत में जो इसका संहार करता है, हे अद्वैतात्मा ! सय चराचर जगत को उसी ईश्वर का खिलौना कहते हैं ॥ वही ईश्वर संहार और पालन में समर्थ है ॥ ३९ ॥

प्रारब्ध का रखाया हुआ पदार्थ मार्ग में गिरा हुआ भी स्थित रहता है ॥ और प्रारब्ध का मारा हुआ गृह में धरा हुआ भी नष्ट हो जाता है ॥ ऐसे ही अनाथ भी बन में भी उससे रक्षित जीवता है और उस का मारा हुआ घर में भी रक्षित हो तो भी नहीं जीता ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदेवमात्मनो जन्ममरणादिकगङ्गीकृत्येश्वराधीनत्वात् शोकः कार्य इत्युक्तमिदानीं तु देहानामेव जन्मादि न त्वात्मन इत्याह--
 भूतानीति प्रितिः । भूतानि देहा निजयोनिः स्वकारणभूतं

लिङ्गशरीरं तन्निमित्तैः कर्मभिर्भवन्ति जायन्ते न भवन्ति नश्यन्ति च सर्वशो देहादिदेहा अपि तत्र ह तदा प्रकृतौ देहे स्थितोऽप्यात्मा तस्याः प्रकृतेर्गुणोद्देहभेदेजन्मादिभिर्न निबध्यते न युज्यते यतोऽन्यतमो देहादित्यन्ताखिलक्षणाः ॥ ४१ ॥

नन्वयं कृशः इच्छा इत्यादौ वैलक्षण्यं न प्रतीयते तत्राह-
 इदमिति । इदं शरीरं मोहजमविवेकादात्मत्वेन जातय, वस्तुतः पृथगेव यत्न ईयते इदमेव भौतिकञ्च यथा गृहमित्यन्वयः अत्रैवं प्रयोगः द्रष्टुर्भौतिकाच्च पुरुषाच्छरीरं भिन्नं इदयत्वाज्ञा-
 तिकत्वाच्च यथाऽत्यन्ताविवेकिन आत्मत्वेनाभिमतमपि गृहं त-
 पृथक् तद्वदिति भौतिकत्वात्पुमान् विवृण्वन्नात्मनोजन्माद्यभा-
 मुपसंहरति यथा औदकैः परमाणुभिर्जातो बुद्बुदादिविषया-
 पार्थिवैर्जातो घटादिविषया अतैजसैर्जातः कुण्डलादिभिर्नश्यति न-
 तैरेव त्रिविधैः परमाणुभिर्जातो जनो देह एव विकृतः परिवर्-
 तन्निबध्यति नत्वात्मैत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पृथगवस्थानाभावेऽपि भिन्नत्वे दृष्टान्त इतिमाह--यथेति
 यथा अनलोदरुणैव स्थितोऽपि बाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन मि-
 एव प्रतीयते, यथा च देहगतोऽप्यनिलो मुक्तनालिकादिषु वृष-
 निरुपलब्ध इति ॥

जीवन्मुक्त्यामिक्तभावाधेदीपिका ।

- सर्वेषां गुणानां देहेन्द्रियानामाश्रयस्तेष्वभिहितो वा परः पृथगे-
वेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

न कश्च हे मूढाः, वननुशोचय सोऽयं युष्मद्भूतां सुयज्ञः शेते
किमिति शोचय नन्वेतावन्तं काष्ठमसौ शृणोत्यनन्तरं प्रति-
वक्ति च, इदानीं तस्यादर्शनाभ्युपगमोऽस्ति शोचामेति चेत्स तु
शोचयो न भवति प्रागपि तस्यादर्शनादित्याह—यः शोतेति ॥ ४४ ॥

ननु, मुखनासिकासञ्चारी प्राणः श्रोता वक्ता च दृष्टपत्रेति
चेन्नासौ श्रोता वक्ता वा चेतनत्वादित्याह—न शोतेति ।
महान्सर्वेन्द्रियचेष्टाहेतुः अत एव “मुख्यः प्राणो वै मुख्यः” इति
श्रुतेः । कश्चिद् श्रोता वक्ता च ? तत्राह—वस्तिवह देहेन्द्रियैस्तत्त-
दर्थद्रष्टा आत्मा स तु प्राणदेहाश्रयाश्चेतनाश्रयामन्य एव स
चेतनः ॥ ४५ ॥

ननु, चेतनत्वेऽन्यत्वे च तस्याहं कृत्तः स्थूलः काष्ठो वधिर
इत्यादिदेहसमोपलब्धिः कुतस्तत्राह, भूतेन्द्रियमनोभिर्जिग्यस्ते
त्त्वं पश्यति तथा तान्देहांस्तेऽशोऽन्य एव गजत्वमिति मन्यते तर्हि
कथं मोक्षस्तत्राह, तच्च भजनं स्वेन तेजसा विवेकबलनो-
त्पन्नत्वापि हीत्यनुभवं प्रमाणावति ॥ ४६ ॥

ननु, विवेकानन्तरमप्याहारादिकर्मसु प्रवृत्तेर्वन्धः स्यादेवे-
त्यन्माह—यानुदिति । यानुदित्वादिशरीरेणाश्रयस्त्वन्मनोमानवानात्मा
भवति तावदेव तस्य तत्कर्मनिबन्धनं बन्धहेतुर्भवति ततो वि-
पर्ययो देहसमभावात् ततः क्लेशाध्यानुवर्तते ननु जिज्ञासिमाने
निवृत्तेऽपि यतोऽयं मायायोगो विपर्ययादिः मायया युज्यत इति तथा
न परमार्थ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

ननु, सुखदुःखादीनां तत्त्वाधनानाञ्च सत्त्वत्वपर्वतानिः कुतो मा-
यामयत्वम् ? तथाच यद्वो वादिनः सत्यत्वेनैव न दन्ति तत्राह—वित-
थेति । वितथो मिथ्याभूतोऽयमभिनिवेशः कोऽप्यौ गुणेषु तत्कार्येषु
सुखदुःखादिवन्धः परमार्थ इति ह्यवच्येति यत् स कुत इत्यत-
आह—वथेति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतखण्डजन्दित्रिका ।

किं तद्योगीश्वरोपि निषमः ? नेत्याह—भूतानीति । सर्वोणि
भूतानि देवमनुष्यादीनि नैस्तेर्निजयोनिकर्माणि स्वस्वजातिप्राप्ति-
निमित्तकर्मभिः काळे निजयोनिकर्मपरिपाककाळे भवन्ति पुन-
स्तत्कर्मफलं न भवन्ति देवमनुष्यादिभूतानां भावाभावो तत्तत्क-
र्माभ्युपगमहेतुस्तथासौ, इति न तस्य वैषम्यमिति भावः । ननु,
मास्तु वैषम्यं तस्यापि तत्परात्मनयाऽवस्थितः स्वानर्थरूपं
संसर्गं स्वयमेवापादयत् किम् अयमर्थः ? नेत्याह—नेति । तत्र
प्रकृतौ देवादिशरीरं जीवान्तरात्मनया स्थितोऽप्यात्मा परमात्मा
न वध्यते न संसरतीत्यर्थः । हेन्द्रियक्रमेण देहेन्द्रियनस्यापेक्षस्य
न बन्धः अन्यतरस्य तु बन्धः अस्ति, विज्ञेयः इतरस्य बन्ध-

न्यतमो देहेन्द्रियादीनामन्यतमो जीवः इह परमात्मनोऽपि च
वाच्यमनिबध्यते निबध्यो भवति संसरतीत्यर्थः । यद्वा, गुणैः
शब्दादिभिर्भिषयैर्हेतुभिस्तद्गोचरेभूतेषु वस्तुषु निबध्यत इत्यर्थः
तद्गोचरे एव हि तस्य संसृतेः कारणास्ति भावः । तथा
च श्रुतिः “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तनभक्तयोऽभि-
वाक्यते” ॥ ४९ ॥

एवं सर्वभूतानामुपलक्षणयावेस्तत्तत्कर्माऽनुगुणप्रवृत्तेऽवस्थ-
तत्वाच्च शोकः कार्ये इत्यभिधायैदानीं देहस्य विनाशस्त्रमाव-
त्वादात्मनस्तु तद्विपरीतरूपस्यानुभावापि न शोकविषयाविति
चक्रे तावदेहात्मनोः परस्परवैलक्षण्यमाह—इदमिति द्वाश्रयम् । इह
परिहृद्यमानं राजादिशरीरं पुरुषस्य जीवस्य मोहजमविद्य-
सञ्चितकर्मकृतं पुरुषस्य मोहजम् इह शरीरम् इति व्यतिरेक-
निर्देशेन देहात्मनोः परस्परभेदो दर्शितः तत्र देहस्यानात्मत्वं
दृष्टान्तेनाह—यथा गृहं गृहिण्यः पृथक् भिन्नं तथा भौतिकं
भूतसङ्घातपरिणामाभेदं शरीरमपि पृथक् शरीरिणो भिन्नमवति
अवगम्यत इत्यर्थः । यथा गृहस्य गृहिण्यरूपत्वमत्यन्तासम्भा-
वितं तद्वत् देहस्य देहिण्यरूपत्वमिति दृष्टान्ताभिप्रायः । एवं
गृहदृष्टान्तेन जीवादेहस्य भेद उक्तस्तेनैव दृष्टान्तेन देहस्य विनाशि-
स्त्रमावत्वं चाह—तथेति । यथा मृत्काष्ठानि विनाशकारणं गृहं कालेन
विनश्यति तथा भौतिकं पार्थिवं स्तेजसैश्चैव वायवीयाकाशीकैश्च-
पृथक्पृथक् उदकादीनामैः कालेन तत्तदेवादिजातिप्राप्ति-
निमित्तकर्मफलपरिपाककाळेनेत्यर्थः । जातो जनो देहः अग्नयः
पश्चादपि विकृतः बाल्ययोवनस्थावस्थादिभिरवस्थाभिर्विकारै-
प्रायः पुनः स्वारम्भकर्मविनाशकाले विनश्यति ॥ ५० ॥

मयात्मनो देहादेव सदृष्टान्तमाह—तथेति । यथा जगत्तो-
ऽग्निर्द्वारुपे स्थितो भिन्न इत्येते दारुगतहस्तत्पदीर्घपक्षिद्विषा-
द्विधर्मरहितस्तेऽप्यो भिन्न एव हृदयेन यथा च देहगमोऽयनि-
वृत्ततः पृथगेव हृदयेन यथा नमः सर्वत्र प्राप्तमपि न सज्जतं
सर्वगतधर्मेन सम्यग्जाति तथा सर्वगुणाभयः सत्त्वादिर्सर्वगुण-
परिणामरूपदेहेन्द्रियाभयोऽपि पुमान् जीवः परः गुणेषु देहा-
द्विधः देहगतजन्ममरणादिभिरविकृतस्त्वमात्रिणश्चैव तत्तदेवावति-
ष्ठत इत्यर्थः । भावभागेनावस्थितस्यापि तद्वत्तत्त्वमात्रेण आद्यं
निर्देशेन विजातीयस्यापि सहावस्थानं द्वितीयं तृतीयं तु तद-
वस्थानेनैव पुनस्तद्वत्तत्त्वमात्रेण इति भेदः ॥ ५१ ॥

एवं देहात्मनोः परस्परविषयव्यतिरेकपर्यायमिति योरन्य-
तीवदेहात्मन्याऽनुशोचतां शोकगपनेतुं कः शोकार्थकमय-
मयइत्याशङ्क्य प्रातिस्पर्धित—सुयज्ञ इति । हे मूढाः ! अथर्ववे
यमनु शोचय सोऽयं सुयज्ञः शेते युष्माभिः शोचयः सुयज्ञः
शेते विद्यत एव किमर्थं शोक इति भावः । ननु, यथर्ववे
शायान एव हि सुयज्ञ इति शङ्कायस्तस्मिन्निक्षिपति—य इति,
य श्रोता भवति श्रोतापञ्चयज्ञस्य यश्चानुवक्ता प्रतिवचनज्ञश्च स
इह कर्हिचिदपि चिरं सुयज्ञं निरीक्षमाणाऽपि न हृदयेन
शायानो देह एव सुयज्ञश्चेद्वद्विलपितं किमिति न शृणोर्भन

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतसंग्रहचन्द्रिका ।

मन्त्रम् इत्याह—नेति । मुख्योप्यसुः प्राणो वा न श्रोता न भवद्भि-
क्षपितस्य श्रोता नाप्यनुवक्ता । किं पुनर्देह इत्यर्थः । ननु, श्रोतारं
प्रातिवक्तारं प्रत्येवानुशोभाम् इत्यत्राह—यस्तिष्ठति । यस्मिन्निन्द्रि-
यवाद् भवत्प्रातिवक्त्रनादिस्माधनश्रोत्रवागादीन्द्रिययुक्तः स त्वात्मा
इह शरीरे प्राणदेहाऽयामन्य एवासीत्, स तु तत्र तेषां देहेऽथः
अन्य एव सन्नित्यर्थः ॥ ४५ ॥

स्वेन नेजसा ज्ञानेनापस्त्राक्षितो भूतः पृथिव्यादिभिरिन्द्रियैः
 ज्ञानकर्माभ्येन्द्रियैः मनसा च लिङ्गयन्त्रे लक्षयन्त्रे इति तथा तान्
 वक्ष्याम्यान् उतकृष्टापकृष्टादेहान् भजति धर्माभिर् उन्मुञ्जति त्यजति
 च अपि हीत्यनुगमं प्रमाणायति इन्द्रियधानात्मा देहत्यागार्ग्यद्विपा-
 दानशीलः शयानमिमं देहं त्यक्त्वा गत इति सोऽपि इदानीं न
 शोच्य इति भावः ॥ ४६ ॥

तन्वस्माकमुपभोग्यमिमं देहमन्तरंगापि हेतुं त्यक्त्वा गत
इत्यनुशांश्चामस्तब्राह्म-तावदिति। यावाज्जिन्धनं देहसम्बन्धकारणं
कर्म पुण्यापुण्यात्मकं कर्म धत्ते तान्निवृत्तान्वितः देहेनान्विता
भवति आत्मा तत एव देहान्वयादेव हेतोर्विपर्ययो देहात्मभ्रान्तिः
ततः क्रुशः इत्येवंकृषो मायायोगः प्रकृतिस्मरन्धरूपमस्ति-
रनुवर्तते, अयं मावः, सति देहसम्बन्धनिमित्ते कर्माणां देहे-
नान्वयः, तस्मिंश्च सति मगायं पतिरहमस्य भार्या इत्यध्या-
त्मको देहात्मभ्रमः तस्मिंश्च सति क्रुशः तत्र निदर्शितस्य
कर्मण एव निवृत्तत्वात्मास्यात्मनः पुनः शयानदेहसम्बन्धस्यैवा-
भावार्थहेतुको व्यर्थश्च शोकः देहसम्बन्धावहकर्मनिवृत्तिरेव
एव देहात्मगं हेतरिति ॥३७॥

देहादियुपभोग्यत्वे प्रतिानुपपत्ति-चितयेति । अगममिनिवेशोपमिमानो
चितयो व्यर्थः, देहादेरपुरुषार्थरूपत्वाद्धिनि भावः । कांसावमिनि-
वेशः ? यद्गोषु सत्त्वादिगुणपरिणामात्मकेषु देहादिषु तदु-
भोग्येषु शब्दादिषु स्वाभिद्वयत्वः प्रयोजनत्वदर्शनपक्षेने इत्येवः
देहादिपुरुभोग्यत्वज्ञानं तद्व्यवहारभेदेत्यभिमानो व्यर्थः, वै तद्य-
मेव दृष्टान्तमुखेन विशदयति—यथेति यथा मनोरथरूपः स्वप्नद्रष्टृ-
कर्मानुगुणमनोवृत्तिरूपः सद्रूपविकल्पात्मकस्वप्नानुगुणतयैव-
रसृष्टपदार्थः मृगा अनित्यः स्वप्नकालमात्रावस्थायी तथा सर्व-
मैन्द्रियिकबाह्यैन्द्रियविषयः शब्दादिकमपि मृगा अनित्यः अनित्य-
त्वाद्पुरुषावः स्वप्नद्रष्टृकानुभाव्यतत्कालमत्रावस्थायिपदार्थसृष्टि-
निमित्तकमानुगुणमीश्वररसृष्टं स्वाप्नं पदार्थं प्रतीय जाग्रदव-
स्थानुभात्यसर्वैन्द्रियगम्यभोग्यभोक्तृदृष्टमानकालिकपदार्थं प्रत्यु-
पभोग्यत्वाद्यभिमानो व्यर्थः अनित्यत्वेनापुरुषार्थरूपत्वाद्धिनि-
भावः । मृगाशब्दस्यानित्यत्ववाचित्वम्, 'अथ नित्यमनित्यञ्'
इत्यनन्तरग्रन्थादधगम्यते, 'अनागो परमार्थञ्च कर्मरश्म्युपगम्यते'
इति पञ्चशरोक्तञ्च, परमार्थोनाद्यादिशब्दानामनाशिपरत्वमव-
गम्यते ॥ ४८ ॥

तदनुसारेणोति तत्राह—भूतानीति । निजज्ञानिकर्मभिः स्वजाति-
विहितकर्मभिः भूतानि विहितकाले भवन्ति न भवन्तीत्यात्म-
प्रेरितैरिति शेषः “द्रव्यं कर्म च कालश्च” इत्यादेः * कालशब्दा-
द्यपरमात्माधिकरण्यातया सृष्ट्यादिकमाप्नुवन्तीति वा. तनु,
जीवात्मनारुभयोरपि देहस्थितेः कस्य संसारबन्धामाद्य इति सुह-
र्द्भावेन पृच्छन्तमाह—न तत्रेति, तत्र तयोर्जीवरयोरन्यतम आत्मा
प्रकृतौ प्रकृतिनिर्मितशरीरे स्थितोऽपि तस्याः प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादि-
भिर्न निबध्यते ह किल—

"सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्त्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत" ॥

इत्यादिवाक्योक्तबन्धो नास्तीत्यर्थः । हेत्यनेन “तुच्छज्ञेनाश्वपि हितं
यदासीत्पसस्तन्महिमा जायतैकम्” इति वाक्यं सूचयति. सुविह-
जस्वरूपवाज्जीवादन्यतमो हरिरित्यतो हरेरन्यतमत्वं प्रामाणि-
कमेव परमात्मा न ज्ञ्यतेऽन्यतमो ज्ञ्यते इत्येतदुत्तरश्लोकेन
पुनरुक्तं स्यादित्यन्यथा व्याख्यातमाचार्यैरन्यतम आत्मा पर-
मात्मेति ॥ ४१ ॥

परमात्मनो बन्धामावधत्तेन जीवात्मनोऽर्थो भेदः प्रत्यादातः
स केन प्रकारेणास्याशङ्क्याह--इदं शरीरमिति । पुरुषस्य संसारिणो
मोहेनान्यथाज्ञानेन "मुह वैचित्र्यं" इति धातोः विपरीतज्ञानजं यस्मा-
त्तस्मादात्मनो भिन्नमिति ज्ञातव्यम् । तथा हि, भौतिकं भूतविकृ-
तैर्दुर्बैरचितं गूढं गूढस्यास्पृष्टमिषमसीयते यथा विनश्यति च
तथाद्वैतैः पार्थिवतैजसैः परमाधुभिः कालनाम्ना हरिणा चोदितै-
र्विकृतो विकारं प्राप्नो जातो अन्यत इति ज्ञानो वेदो विनश्यति
स्वकारणावस्थितिनामोतीति यस्मात्तस्माज्जीवाद्भिन्न इति निश्चीयते
"नित्यो नित्यानानाम्" इति श्रुतः । जीवस्य नित्यत्वात् ॥ ४२ ॥

तदेव ह्यष्टान्तरेण स्पष्टयति—यथेति । यथा ननु, जीवस्य शरीराद्भेदोऽस्तु तस्य नश्वरत्वात्परमात्मना जीवस्याभेदः किं न स्यादिति मन्दाशङ्कान् परिहरति—यथेति । शङ्कषु स्थितो बन्धु-
दांरूप्या भिन्नस्तद्गुणैस्तेषु न सज्जते यथा देहिनां देहगतो वायुर्देहात् पृथक् स्थितस्तद्गुणैश्च न लिप्यते यथा सर्वगतं
नमः सर्वस्माद्भिन्नं सज्जते सर्ववस्तुगुणैश्च न लिप्यते यथा तथा
ज्ञानानन्दादिसर्वगुणाश्च परः परमात्मा सर्वेषां जन्तूनां गुण-
भूतं भोगायतनं शरीरमाश्रयो यस्य सः सर्वगुणाश्च सर्वजीव-
देहगतः परो विज्ञप्तयो भिन्न इति यावत् । जीवाविति शेषः ।
प्रकृतत्वाज्जीवगुणैर्न लिप्येत इति, देहाद्भेदस्य प्रकृतत्वात्स
एवात्रोच्यत इति किं न स्यादिति शङ्का—

“देहकारुणतो प्राणधन्वी सनगतं नमः ।

देहादिभ्यो यथा भिक्षा न क्षिप्यन्ते च तद्गुणैः ॥

तथा जीवगतो विष्णुर्जीवान्निष्ठो न तद्गुणैः" ॥

इति वाक्येन परिहृतव्या, अत्रायं फलितोऽर्थः भगवन्माहात्म्य-
कथनेन सर्वस्य तद्वशात्वात् स एव भजनीयो एतेन न प्रबो-
जनमिति ॥ ४३ ॥

भीमद्विजयध्वजतथिर्ह्यप्यदरनाथजी ।

मृष्ट्यादिकं कुर्वन्नात्मा तत्तत्प्राणिन्युत्तमं कदाचित्

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत्येनं जीवपरयोर्भेदस्य जीवस्येन्द्रियवत्त्वमोपचारिकमित्यस्य बोधो
पादने प्रमाणां, जीवस्येन्द्रियवत्त्वमुपचारितं खेत कस्य तन्मुख्य-
मित्याशङ्क्या—

"लेपाभिमानो जीवस्तु स्वरूपानुभवी न च ।

मुक्तः प्राक् तेन मान्युक्तां न मानी विष्णुरुच्यते ॥

सर्वं ममेति पश्यन्नप्यल्लेपाभिमानिर्यतः ।

सम्यक् स्वरूपानुमवात्स्वतन्त्रत्वादबोधतः" ॥

इत्यनेन परिहृत्यथा स्वाधीने वस्तुनि स्वाधीनता बुद्धिर्लैपा-
भिमानः सौख्यास्तीत्येतादृशदोषो वितथामिनिवेश इत्युच्यते
हरेर्जीवदेहेन्द्रियादिषु स्वाधीनेषु स्वाधीनताबुद्धिर्लैपाभिमानः
स गुणा वयाथैवान्वक्तव्यः तस्मादरेदेहेन्द्रियादौ स्वामित्येन
लक्ष्ये मुख्यं तत्राविशेकप्रहणं कर्मनिवृत्तयेन ततो विपर्यय
इत्यादिबलवैर्जीवोऽनीदृशः भीताराधय इति स्मर्तव्यम् ॥ ४८ ॥

ध्यामज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भूतेन्द्रियेति । विविधं भवतीति विभुः स्त्रोतृजसा सर्वं क-
 ष्येतेनोपासितस्य भगवत्स्त्रोतृजसा जनाद्यविराद्युक्तस्य प-
 र्याप्तमेवेदम् "स्त्रोतं न सम्भवादस्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानतो भवेत्" इति
 श्रीभगवद्वाक्यात् ॥ ४६-५० ॥

भीमद्विभवाय चक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु, तर्हि तस्मिन् ईश्वरे वैषम्यं प्रसक्तं कस्याप्युपेक्षयात्
 कस्याप्युपेक्षयादिनि तत्राह—भूतानि मनुष्यपश्यादिवेहाः निजयो
 निकारणीभूतैः कर्माभित्यैस्तेतरणेन कर्मणा गौर्भवत्यत्रेन कर्मणा
 सूकरो भवेत्येषं शास्त्रप्रसिद्धैर्भवन्ति उत्पद्यन्ते न भवन्ति
 कालं न दृश्यन्ति च सर्वदाः सर्वाण्येव तत्र ह रूपं प्रकृतौ देहे
 स्थितोऽप्यारमा परमात्मा अन्यतमः पृथग्भूत एवातत्कृतस्यागुणैर्देह-
 धर्मजैर्माद्विभिन्नं निषध्यते केचन तत्सत्कृतगुणागुणकर्मफलं स्वस-
 भिवानमात्रेण जीवयतीत्येतदेव तस्यापेक्षायुपेक्षयाञ्जितं माघः ४१॥

तस्यान्यनमत्त्वमुपपादयति--इदमिति । मोहजं पुरुषस्य जी-
वस्य मोहद्वये जातं सन्न स्यात् परमात्मनः पृथगेव यथा मौ-
निकं भित्तिकादिमद्गूढं गृहस्थपुरुषात् पृथगीक्यते पार्थिव्यं-
नबोधोपपादयति-यथा मोदकैः परमाणुभिर्बुद्ध्यादिः पार्थिवैर्ग-
टादिः तैजसैः कुण्डलादिर्जायते नक्षत्रि- च तथा तैरेव
त्रिविधैः परमाणुभिर्जातो जनो देह एव विकृतः परिणतः
सन् विनश्यति तस्यात्मनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पृथगनस्थानामाद्येऽपि भिन्नत्वे दृष्टान्तमाह-यथा मनलो दा-
रुणश्चक्षितीति दाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन भिन्न एव प्रतीयते
यथा नभो न सज्जते कापि सङ्गं प्राप्नोति तथा पुमानपि

मवेषां गुणानां देहेन्द्रियादीनामाश्रयस्तेष्वभिहितो वा परः पृथ-
ग्वेत्यर्थः । अतस्तेन परमेश्वरेणोपेक्षितमिदं स्वकर्मवशात्सृज्यते इति
कथं नोपेक्ष्यते इति भाषः ॥ ४३ ॥

नन्वयं राजा सङ्ग्रामलक्ष्मणराज्यः संप्रति शेते कथमि-
मुपेक्ष्य निःस्नेहा भवितुं शक्नुमस्तत्राह—सुयश, इति । नन्व-
स्मद्विलापमतावन्तं कालमसावशृणोद्वन्धवाचकः, तत्राह—
य इति । कर्हिचित् प्रागपि मरूदहो नासीदित्यर्थः, वस्तु इदं
स इदानीमापि इदयन्तं देह इति भावः ॥ ४४ ॥

ननु, यावत् प्रायः स्थितस्तत्तदेव भ्रातृत्ववत्कृत्वे वधे न तु प्रायः गते सतीत्यतः प्रायः एव भ्राता वक्तव्यतत्राह—नेति । मुख्योपि “प्रायो वै मुख्यः” इति श्रुतेः । महान् सर्वेन्द्रियबन्धेहाहेतु-रपि न श्रोता । वक्ता च अथेतन्मत्वादिति भावः कस्तर्हि भ्राता वक्ता च तत्राह—यस्त्विह इन्द्रियवान् देहेन्द्रियादिमत्त्वेन प्रतीत आत्मा जीवः स-च प्रायःबहयोः प्रायःबहेन्द्रियादिभ्योऽन्ध एव सचेतनः ॥ ४५ ॥

तर्हि संप्रति कुत्र गत्या किं करोतीति तत्राह—भूतं
प्राप्तम् इन्द्रियमनोकर्षं लिङ्गं सूक्ष्मदेहो येषु तान् स्थूलदेहान् भजति
प्राप्नोति त्यजति च यद्येवं देहं प्राप्योदसृजदिति भावः । किञ्च
स्वर्गे तेजसा भाग्यलक्षणातबलेन तत्रापि लिङ्गं देहमपि कदा-
चिदसृजति ॥ ४६ ॥

छिद्रदेहत्यागं सत्येव कर्मबन्धान्मुच्यते नाभ्यया इत्याह
यावदिति ॥ ४७ ॥

तस्माद्युयमपि कार्वाणमोक्षायैव यतश्च न तु कर्मफलं
 स्रगायैवैषां कस्यचिदुक्तं स्यात्स्थिरत्वेन स्रजस्तुल्यत्वादिष्यते वितं
 व्ययं एवाभिनिवेशात् । कोऽसौ यत् गुणेषु गुणकार्येषु सुखादि
 अर्थः वास्तव इति रद्दं ब्रह्म “अपामसोमममृता मभूम अम
 र्गोमिर्विहगम” इत्यादि कमित्यर्थः । यथा मनोरथः स्रज्ज्ज्ञे इति म
 र्गोपनीतस्य धनपुत्रादिलाभानन्दस्य स्रज्ज्ज्ञे स्त्रीसंभोगादि
 स्वस्य च स्वर्गसुखस्य च तुल्यत्वादित्यर्थः । सर्वमैन्द्रियकम् इति
 यत्राहं जगदिदं मृदु मध्ये ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुद्धैश्वर्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तथा कर्तृत्वेऽपि शब्दस्य वैषम्यं बन्धनञ्च नास्तीत्याह—भू-
नीति । निजयोनयः भूतोऽयं हेतवः सत्त्वाद्यो मायागुणाः ।
क्षिप्तैः कर्मभिर्भूतानि मनुष्यादीनि भवन्ति विनश्यन्ति गुण-
निजवाद्दृष्टाच्यजविषयो नित्यमाह—अन्यतमः कर्मफलदातुरीश्वरः ।
भिन्नः कर्मकर्ता जीवः प्रकृतौ तस्यागुणैर्विध्यते तत्तत्कर्मप-
भोगार्थं जन्ममरणप्रवाहवच्चैः संसारं पात्यते इत्यर्थः ।
प्रकृतौ बहुरूपायां जीवकर्मफलादिद्वानाद्य स्थितोऽपि ज्ञात्वा शु-
नैव निबध्यते गुणानां तद्दृष्टव्यविनां च निबध्यते ॥ ४

सन्नेषां भूतानामुत्पत्तिमरणं किं तत्तत्कर्मणुसारं भूतानां
मृतः शोको न कार्य इत्युक्तमनुगम्य यत्कर्ममरणे न भवति
इति चेत् तदा भूतानां मृत्युः न भवति इति चेत् तदा भूतानां मृत्युः न भवति

अथ नित्यमनित्यं वा ॥ ४८ ॥
 नान्यथा शक्यते कर्तुं ॥ ४९ ॥
 लुब्धको विपिने कश्चिन्मोक्षोऽन्तकः ॥
 वितत्य जातं विदधे तन्मोक्षमभयन् ॥ ५० ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भाषाटीका ।

इदमिति द्वाभ्याम् । इदं प्रसिद्धं पुरुषस्य शरीरं मोहजं मोहहेतुं प्रकृतिसंज्ञितं यथा गृहस्थः पृथक् गृहं तथा शरीरं पृथगेवेत्येते प्रतीयते गम्यते इत्यर्थः । यथोदकैर्जलबिन्दुभिर्जातो विकृतः कार्यपदार्थः बुद्बुदादिः पार्थिवैर्मृत्पिण्डैर्जातो घटादिः तैजसैरग्निकणैर्जातः प्रदीपादिः कावेन विनश्यति तथा जनो देहः गुणैर्जातः कावेन विनश्यति न जीवः ॥ ४८ ॥

यथा दारुणु मत्तलोऽग्निः यथा च देहगतोऽग्निः प्राणवायुपृथगेव स्थितो देहे तथा नभः सननं सर्वस्मिन् स्थितमपि न सज्जते तथा पुमान् जीवः सर्वेषां गुणानां देहे प्रयादीनामाश्रयो धारकस्तेऽवः परः पृथगेव ॥ ४९ ॥

मन्विति चिन्तयेत् । हे मूढाः ! यं यमनुशोच्य स देहरूपः सुखदार्थोऽयं होने यस्तुभ्रोता योऽनुकृता भोतृत्वादिधर्मवान् सुखदार्थः इह अस्मिन् देहे आत्मा कृतवान् यमिह दृश्यते ॥ ४९ ॥

ननु, तर्हि प्राणादिरूप आत्मा निश्चयानुसारं ज्ञानस्वरूपभोतृत्वादिधर्मकात्मनस्त्वप्रतिष्ठापितः । अतएव जडवर्गो वक्ष्यमाणमात्मनो दृश्यते—न ओतेति ॥ ५० ॥

विभुर्धर्मभूतज्ञानवत्त्वात् तथोक्तं अकारणं तत्त्वकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रचयः । चेन्नं क्षेत्री तत्त्वप्रकाशयति भारत ।" भूतेन्द्रियमनांसि जिह्वाणि श्रोत्राणि चेतान् देहान् भजति स्वीकरोति उच्यते जनि च भवति । अतएव आत्मा स्वकी-
 ज्ञानरूपेण तेऽयोऽयः ॥ ५० ॥

ननु, देहविलक्षणस्यास्य देहसंज्ञायाः प्राणवायुः शरीरादिषु कियत्कालपर्यन्तं भविष्यतीति चेन्न—यावदिति । यावन्मायायोगः अनादिप्रकृतिसंज्ञितः प्राणमात्मा जीवान्मा जिह्वाश्रितः तावदेव बन्धनं स्यात् । अतएव शुभं कर्म अनु-
 वर्तते ततः कर्मानुष्ठाने तावदेव शुभं कर्म अनुवर्तते ॥ ५१ ॥

तावदेव यथा मनोरथः अतीव लघु सोऽहमिति स्वप्नोऽमृग-
 स्य सुगोहमिति च सकृत्तो मृगः अलक्षणाः चित्तार्थानिवेशः देहे अहमित्यसद्विनिवेशः अनुवर्तते यत् यत् एव गुणेषु गुणपरिणामभूतेषु दारापत्यादिषु अर्थदृग्बन्धः पुरुषार्थदृग्बन्धनं मम जीवनहेतुः एते इत्येवंभूतं वाक्यं अनुवर्तते । किञ्च यावन्मा-
 यायोगस्तावदेव सर्वमेन्द्रियकर्मिणोऽपि कर्मफलमुपवर्तते ॥ ५२ ॥

यथा प्राणी लोग भी अपने २ जन्म देने वाले निज २ जन्मपर होते हैं समय पर सब ही नहीं होते । तहाँ प्राणी लोग भी स्थित होकर भी उसके गुणों से देह से अत्यंत बंधता है ॥ ४९ ॥

यथा यह शरीर भी पृथिव्यादि से उत्पन्न गृहों के पृथक् है ॥ जैसे जल पृथिवी तेज (सुवर्णादि) वि होते हैं और काख पाकर नष्ट होजाते हैं शरीर भी है ॥ ४९ ॥

काष्ठ में भिन्न मालूम होती है । जैसे वायु देह में भी पृथक् रहता है ॥ और जैसे आकाश होकर भी किसी में सक्त नहीं होता है ऐसे ही देह भी इन सब से भिन्न है ॥ ४९ ॥

मूढो ! जिसका तुम शोच करती हो वही यह सुख सारदा है । जो सुनने वाला और बोलने वाला कभी देखा ही न जासका फिर शोक कि-

में कोई सुनने वाला और न कोई बोलने वाला है, केवल एक इसमें मुख्य महा प्राणा है, जो इन्द्रियों के वासना का ज्ञान आत्मा है वह इस शरीर से संबंध ही नहीं रखता है ॥ ४९ ॥

भूत इन्द्रिय मन लिंग और ऊँचे नीचे देहको धारण करता है और स्थायता है, तो भी वह आत्मा अपने तेज से पृथक् प्रतीत होता है ॥ ४९ ॥

जब तक आत्माको लिंग शरीर का संबंध है तब ही तक कर्मकृत यह शरीर है और उसी में विपर्यय क्लेश और मृया का संबंध भी लगा हुआ है ॥ ४९ ॥

जो कि गुणों में अर्थ की दृष्टि का वचन है वही मिथ्या अभिनिवेश है ॥ और जैसे मनोरथ तथा स्वप्न के पदार्थ अचिरयी है ऐसे ही सर्व इन्द्रियों के धिषय भी अनित्य हैं ॥ ४९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

उपसंहरति—अथति । अथ तस्मात् नित्यमात्मानमनित्यं देहं तद्विज्ञानित्यमनित्यं च जायते न चांशग्निरन्येषामुपदेष्टारोपि

कुलिङ्गमिथुनं तत्र प्रियं सप्तमं द्रव्यम् ।

तयोः कुलिङ्गी सहसा लुब्धकेन प्रलोभिता ॥ ५१ ॥

साऽसज्जत शिचस्तन्मोहाहिषी कालयन्त्रिता ।

कुलिङ्गस्तां तथापि निरीक्ष्य भृशदुःखितः ।

स्नेहादकल्पः कृपायां कृपायां पर्यवेवयत् ॥ ५२ ॥

अहो अकरुणो देहः स्त्रियाऽऽकरुणया विभुः ।

कृपायां मानुशोचत दीनया किङ्करिष्यति ॥ ५३ ॥

कामं नयतु मां देवः किमहेतात्मनो हि मे ।

दीनेन जीवता दुःखमनेन विधुरायुषा ॥ ५४ ॥

कथं त्वज्जातपक्षांस्तान् मातृहीनान्विभर्ष्यहम् ।

मन्दभाग्याः प्रतीक्षन्ति नीडे मे मानरं प्रजाः ॥ ५५ ॥

एवं कुलिङ्गं विलपन्तमारात् प्रिया योगातुरमश्रुकण्ठम् ।

स एव तं शाकुनिकः शरेण विव्वाध काक्षप्रहिता विलीनः ॥ ५६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायेदीपिका ।

शोचन्तो दृश्यन्ते तत्राह—नाग्ययेति । क्षान्दाकार्योपा-
रक्षभाषो न निवर्तत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथ सप्तमं अपीति यदुक्तं तत्रेतिहासमाह—लुब्धकस्या-
दिना । पक्षिणामन्तर्गत ईश्वरेण निर्मितस्तन् यत्र यत्र ते तत्र
तत्र तान् कणादिभिः प्रलोभयन् जातं विस्तार्य विशेषेण
भूतवान् पाठान्तरे तेषामभिषादिभिः प्रलोभनं कृतवानि-
त्यर्थः ॥ ५० ॥

कुलिङ्गः कन्दमूली पक्षिविशेषः कुलिङ्गयोर्मिथुनम् ॥ ५१ ॥

शिचस्तन्मोहादिभ्यः सुखेऽसज्जत वपुः प्रापः तामापजा-
मापदम्पताम् इष्टा कुलिङ्गः पक्षी तां मोक्षयितुमकल्पस्तन्
पर्यवेवयत् इत्युक्तं तत्राह—लुब्धकेनादृश्यत तयोः स्त्रीपुंस-
मध्ये कुलिङ्गी स्त्री सप्तमं वपुःनोपायेन लुब्धकेन प्रलोभि-
वभूव ॥ ५१ ॥

आकरुणया सर्वतोऽनुकम्पया स्त्रिया किङ्करिष्यति ॥ ५३ ॥

आत्मनो देहस्यार्धेन अनेन विधुरायुषा मायाशून्यजीवितेन
दुःखं यथा मयत्वेवजीवता किं मे प्रयोजनम् अतो मामपि कामं
नयत्वित्यन्वयः ॥ ५४ ॥

न जाताः पक्षा येषां तान्वाकवाद् कथं विमर्षि पुण्यामि
मन्दभाग्या मे प्रजा मातरं प्रतीक्षन्ते ॥ ५५ ॥

शाकुनिकः पक्षिहन्ता विलीनः स ॥ ५६ ॥

भीमरीरराजभाषायेऽन्तर्गतचन्द्रचण्डिका ।

एवं देहात्मनोऽवयवयोरा-
संहरति—मयेति । अथ दे-
हव्यवस्यमुक्तं सदेतकमुप-
संहरति—मयेति । अथ दे-
हव्यवस्यमात्रम् आनेतं देहं

प्रत्यपि तद्विदः देहात्मनोऽवयवयोरा-
हृदयार्थकः परमात्मनोऽवयवयोरा-
वस्तुनः स्वाभाविको धर्मः शोचतामा-
शोचन्निरवस्थायं कृति न शक्यते न ह्यात्मनः स्वाभाविक-
नित्यत्वमपनीयानित्यत्वं केनचिच्छोकाद्युपायेनापादयितुं शक्यं
वा देहस्यानित्यत्वमनुक्तं नित्यत्वमनित्यत्वं न हि बह्वैरोपपन्नयेन शैल-
मापादयितुं शक्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

यदुक्तं “अथ सप्तमं अपि शोचन्ति” इति तत्र दृष्टान्ततरे-
हासं प्रस्तौति—लुब्धक इति । कश्चिदनुकम्पको व्याधः पक्षिण-
मन्तकः मृत्युः निर्मितः ईश्वरेण मृत्युत्वेन निर्मितः अत एव स ता-
तत्र जातं विलपन् पक्षिणां प्रलोभनं वञ्चकं विदधे क-
वाद् ॥ ५० ॥

एवं लुब्धके प्रलोभयति सति तत्र समीपे कुलिङ्ग-
पक्षिणोर्मिथुनं प्रष्टुं सप्तमं वपुः लुब्धकेनादृश्यत तयोः स्त्रीपुंस-
मध्ये कुलिङ्गी स्त्री सप्तमं वपुःनोपायेन लुब्धकेन प्रलोभि-
वभूव ॥ ५१ ॥

सा महिषी कुलिङ्गमायां काक्षवद्या सती शिचस्तन्मोहा-
दिना असज्जता वपुः प्राप ततस्ताम् आपजाम् आपदं प्रा-
दीनां कामानुगुणेन कालेन वञ्चितां शिचस्तन्मोहादिना
महिषी भावी कुलिङ्गी वीर्य कुलिङ्गः पुमान् स्नेहाद-
दुःखितोऽकल्पो विमोचने अनेन अत एव केनचिच्छोका-
दीनास्तन् कृपायां दीनं यथातथा पर्यवेवयत् परितस्ता-
वभूव ॥ ५२ ॥

तदेवाह—अहो इति विमर्षः अहो देवो विधाताऽकरुणो
युवाः, अकरुणत्वेन वाचिष्यतीति स्त्रिया आकरुण्येति कर्त्तव्य-
कृपायां सर्वतोऽनुकम्पया स्त्रिया अथ मायाशून्यजीवितेन

काष्ठविशारदों ने उस जाखमें कैस गई ।
उसको उस जाखमें कैस कर कुबिल्ल भतिष्ठः खित
और भयभयं कलिली का वदत ।

एवं यूयमपश्यस्व आत्मापायमबुद्धयः ।
नैनं प्राप्स्यस्य पश्यन् पतिं वर्षशतैरपि ॥ ५७ ॥

ह्ययकविपुरवाच ।

बाह्य एवं प्रवदतिसर्वे विस्मितचेतसः ।
ज्ञातयो मेनिरे स्मनित्यमपथोत्थितम् ॥ ५८ ॥
यम एतदुपाशुना तत्रैवान्तैरधीयत ।
ज्ञातयोऽपि सुयस्य चकुर्यत्साम्परायिकम् ॥ ५९ ॥
ततः शोचन्त्याः परं चात्मानमेव च ।
क आत्मा कः वाऽत्र स्वयः पारक्य एव वा ।
स्वपराभिनिवेशेना ज्ञानेन हिनाम् ॥ ६० ॥

नाय उवाच ।

इति वैश्यपतेर्वाक्यं हेतिराकर्ण्य सस्तुषा ।
पुत्रशोकं क्षणात्स्वप्ना तत्त्वे चित्तमधमयत् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरारक्षसम्वादे दितिशोकपनयननाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषाटीका ।

और बोलाकि, अहो परमेश्वर तू बड़ा निन्दित मुझ-दी-
नको शोचनेवाली दयावाली उस विचारी दीन की साथ
मेरा वियोग कराकर तू क्या करेगा ॥ ५७ ॥

अलेही ईश्वर मुझे खोजाय क्योंकि ! अपने अर्द्धशरीर से
मेरा क्या प्रयोजन है इस दीन विचारी से तू क्या इस आयु से
दुःख पूर्वक जीकर भी क्या होगा ॥ ५८ ॥

अथ कहो जिनके पङ्क नहीं जाते ऐसे जिना माताके
उत छोटे २ बच्चोंका मैं कैसे पालन करूँ मन्दभागो मेरे
बच्चे माँकी वाट देख रहे हैं ॥ ५९ ॥

इस तरह प्रियके वियोग से चित्त रोते हुए मिलाप
करने वाले उसी कुलिङ्ग को दिते इधे उसी कुलिङ्गके वाणसे
बध दिया ॥ ६० ॥

श्रीधरखामिहृतभाषार्थदीपिका ।

आत्मापायं कुरुते ॥ ५७ ॥

अयथोत्थितं मित्राभिर्भूतम् ॥ ५८ ॥

साम्परायिकं परकं कृत्यम् ॥ ५९ ॥

अशोचतेतिपाठे अङ्गम आर्षः । स्वः पर इत्यभिनिवेश एव
ज्ञानं तेन धिना ॥ ६० ॥

सस्तुषा स्तुषासहितम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरखामिहृतभाषार्थदीपिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमद्वीराद्यव्याचक्षेपकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमितिहासं प्रस्तुत्य प्रकृतोपयोगित्वेनोपसंहरति-एवमिति । एवं यथा कुक्षिजस्तथा यूयमप्यारमापायं खमृन्मृम अपश्यन्तः अनालोच्यन्त्योऽतएव अवुक्षयः विवेकशून्याः सर्वशतेरपि शोचन्त्य एनं पतिं न प्राप्स्यथ ॥ ५७ ॥

एवं प्रेतवैद्यमसम्बाहकपमितिहासं प्रस्तुत्योपसंहरति हेतु-बाह्विति द्वाष्टयम् । एवम् इत्थं बाह्वे प्रवहति सति सर्वे हाताः सुयज्ञस्य सपिण्डाः विस्मिन् जेतो येषां ते अगयोत्थिताः श-वेत्वेनाप्रतीतिं किन्तु पुरुषार्थत्वेन विपरीतत्वेन प्र-देहादिकमनित्यमस्मिन्पुरुषार्थरूपं मेनि-वन्त इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

यमस्त्वेतदुक्तमुपाख्याय कथयित्वा तत्रैक-सुयज्ञस्य यत्कर्तव्यं सांपरायिकं मृतोद्देशेन-चक्रुः ॥ ५९ ॥

एवमितिहासमुपसंहृत्य तत्फलिनायं-तत इति । यतो देहात्मनोरेवं विश्वरूपमावोऽतः परमम्यमात्मानं खं प्रति वा यूयं मा शोचत-स गतस्त्वं विहायाहं कथं जीनामीत्येवं स्व-चतेत्यर्थः । खः पर इत्यभिनिवेशोऽभिमानो-यज्ञानमूलकेन कर्मणा विना देहिना कः परः-स्वकीयः पारक्यो वा स्वपराविभागः-सर्वोपपाद्यविद्यामूलककर्मायत्तदेहसम्बन्धप्र-युक्त औपाधिक आत्मनाम्बु केनापि प्रकारेण-शोकहेतुर्नविद्यते अतो मा शोचतेत्यभिप्राय-

उपरितनं दैत्यस्य वृत्तान्तं वक्तुं तावद्वाक्य-मितिप्रकारमाह भगवन् नारदः-इतीति । इ-फशिपोर्वाक्यमाकर्ष्य स्तुपया पुत्रस्य भा-अथमात्रेण पुत्रशोकं त्यक्त्वा तस्व देहात्म-यत् तस्वचिन्तनपरा धर्मेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे-भीमद्वीराद्यव्याचक्षेपकृतमागवतचन्द्र-द्वितीयोऽध्यायः ॥

भीमद्विजयजतीयेकतमः

अनेन प्रकृते किमभूत्तत्राह-एवमि-देहनाशं वा ॥ ५७ ॥

किं ज्ञातव्यो बाह्वभारितमित्यु-यदेहादिकं तत्सर्वमनित्यं मेनिरे-जाग्रदवस्थां मेनिरे "अहं ममा-इति स्मृतेः । नन्वेवं तर्हि महा-तत्समायातं तथोरपि सर्वोत्तम-तथा हि, यममहादि तत्सर्व-

नित्यत्वं भगवन्तमन्तरेण यथाऽस्मात्तद्वेद्य स्थितत्वा-तदुक्तं-

"महदादिवयोरेवं च नित्या अपि यथोत्थिता । अस्मत्तन्त्रेण प्रकृतिः खतन्त्रो नित्य एव च ॥ यथायंभूतश्च पर एक एव जगद्देवः" ॥ इति । महदादेरप्यनित्यत्वादिकं नास्तीति किमु हरेरिति न्यायो दर्शितः ॥ ५८ ॥

आपराधिकं मृतविषयम् ॥ ५९ ॥ आत्मपराबुद्धिद्वयं किमिति शोको न कार्य इति तत्राह-मिति । देहादिकमप्यपेक्ष्यात्मपरावाङ्मते तथा हि, आत्म-मृतत्वेन नित्यत्वाद्देहादेर्भौतिकत्वेन नश्वरत्वात्किं शब्-परत्वेन, नश्वरनिर्वचनीयः । तद्युद्धं पर इति व्यवहारस्य कि-मिति तत्राह-अपरंति, खः पर इति दुराग्रहस्यमज्ञान-मन्त्रं न किमपि कारणां तस्मादात्मनो बुद्धिः भीमासुदेवे मनोरतिरज्ञाननामशत्रुनाशश्चापावर्त्तनीयो पुरुषयेति निश्चे-तम्-

"न हि देहादिरात्मास्याज च शत्रुमहाहनः । अतो देहिकबुद्धौ वा लये वा किं प्रयोजनम् ॥ यस्तु देहगतो जीवः स हि नाशं न गच्छति । अतः शत्रुबुद्धौ वा स्वनाशे शोचनं कुतः ॥ देहादिव्यतिरिक्तो न जीवेशो प्रति जानताम् । अत आत्मबुद्धिस्तु घासुदेवे रतिः स्थिरा ॥ शत्रुनाशस्तथाऽज्ञाननाशो नान्यः कथञ्चन" ॥ तात्पर्यमवगन्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ६० ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे-भीमद्विजयजतीयेकतमपदरत्नावल्या-द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमद्विजयजतीयेकतमस्कन्धः ।

इति महापुराणे सप्तमस्कन्धोक्त-भीमद्विजयजतीयेकतमस्कन्ध-द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमद्विजयजतीयेकतमस्कन्धः ।

आत्मापायं नृ-सर्वे जगदन्तर्य-तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अथ पर इत्यभिनिवेशो देहात्मा विना ॥ ६०-६१ ॥ इति सांपरायिकार्थोपनिषत्सकचतस्राम् । सप्तमस्कन्धः समाप्तः ॥ २ ॥

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

आत्मनोऽपारं नाशमपश्यन्त्यः सर्वथातैरपि पति न भवति ।
एवं बाले प्रवदति अवधारितम् असृनेपि आत्मनो भवति ।
दृष्टेनोपपन्नं सर्वं शोकादिकम्, अनित्यं विवेकवाचकं भवति ।
प्रकारेण बाले प्रवदति सति अयथेवेति तन्मात्रं भवति ।
देहेन्द्रादिकमनित्यं मेनिरे नत्वात्मानमित्यर्थः ॥ ५८ ॥
साम्परायिकं पारलौकिकं यत् तच्छुः ॥ ५९ ॥
आत्मानं नित्यत्वात् परं देहादिकमनित्यत्वात् ।
"अथ वित्यमनित्यं वा नैव शोचन्ति तद्विदः" इत्युक्तं ।
तस्मै "स रक्षिता रक्षति योहि नर्मे । बहवः सन्ति ।
मध्यमः" इत्यादिना यमेनोपदिष्ट ॥ ६१ ॥

इति भीमज्ञानवृत्ते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमञ्जुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषा टीका ।

हे निबुद्धिमान् ! इसी तरह तुम सब
देखकर इसका शोक करते-सेकड़ों वर्ष
प्राप्त न होवेगी ॥ ५७ ॥

इति भीम

हिरण्य कशिपु उवाच ।

हिरण्यकशिपुवाक्यं किं, उच्च बालकं के ऐसे बोलने से
इति शब्द विस्मित चित्त बाले होकर सब संसार
अनित्य मानते हुए ॥ ५८ ॥

अपना भी इतना कहकर वही अन्तर्धान होगये अति
मूर्ख का जो मृतक का कर्मा है उसे
॥ ५९ ॥

तोच तुम भी सब दूसरे का और अपना भी कुछ
करा, इस संसार में कौन अपना और पराया
तक साथ कौन और दूसरा कौन है ॥ ६० ॥

तोच : मे मान के बिना यह सब अपना और पराया
माना है ॥ ६१ ॥
हिरण्य उवाच ॥ नारद जी बोले, कि-इस प्रकार
रक्षित होकर बचने लुन कर बधु सहित दिति ने
बोले तोच : मे मान में त्याग कर तरह में चित्त ब-
ना है ॥ ६२ ॥

भीमज्ञानवृत्ते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

द्वितीय अध्याय की भाषाटीका

समाप्त ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

नारद उवाच

हिरण्यकशिपूराजम्

आत्मानमप्रतिद्वन्द्वन् ॥ १ ॥

स तेपे मन्दरप्रोणं

ऊर्ध्वबाहुर्नभोदृष्टिः पादौ ॥ २ ॥

जटादीधितिर्भोजे सन्म

तस्मिंस्तपस्तप्यमाने वे ॥ ३ ॥

तस्य मूर्ध्नाः समुद्रतः

तिर्यगूर्ध्वधोलोकानतप

बुधुमुर्ध्वान्वन्तः सद्दीपा

निपेतुः सप्रहास्तारा जण्व ॥ ५ ॥

तेन तस्मै दिवं त्यक्त्वा ब्रह्म

धात्रे निष्ठापयामासुर्देवदेव

दैत्येन्द्रापसा तस्मा दिवि स्थ

तस्य शेषशमं भूमन् विधेहि

लोकान् यावन्नदृश्यन्ति बलि ॥ ७ ॥

तस्यायं किल सङ्कल्पश्चरतो दु

भूषां किन्न विदितस्तवाथापि

श्रीनारद उवाच ।

तृतीये तस्य तपसा तत्रैव जगद्विधिः ।

आगत्य विस्मृतस्तेषु संवत्सरेषु वरानवाप ॥

तदेवं साधूनां कर्तुं वागवादिषु बन्धूनां शोकं तत्त्व-

रूपेणापनीय यत्कृतवर्तस्तदा हिरण्यकशिपुर्दिवादिना ।

प्रतिपन्नं प्रतिपन्नं प्रीत्येव वरानवाप । तस्मात् सवितस्त कर्तुं

ऊर्ध्वोऽपि तस्य पादौ दृष्ट्यस्य पादौ दृष्टेनाभिताऽवनि-

येन ॥ २ ॥

जटानां दिधितिः भोजे भंशुभीरदिमभिः प्रलय-

कर्ता मर्क इव स तपसाः सन्तो भुवि विचेरुस्ते

देवाः पुनः ॥ ३ ॥

विश्वगीरिणा ॥ ४ ॥

हीरेरद्विभि ॥ ५ ॥ ६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायांहीपिका ।

तव बलिहाराः करप्रदाः पूजाकारिण्य इति वा मयि त्वत्प्रियम्
त्यभिभूः हे सर्वाधिपते ! पाठान्ते भो इति सम्बोधनम् ।
यत्र नक्षयन्तीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

ब्रह्मणस्तस्मिन्नेवमुत्पादयितुं तत्सङ्कल्पमाहुः—तस्योक्तिः
तस्य सङ्कल्पस्तव किं न विदितोऽप्याऽप्यस्माभिर्मिथेयं
भूयताम् ॥ ८ ॥

भीमरक्षाराराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचङ्गिका ।

एवं तत्त्वोपदेशेन दिव्यादीनां शोकं परिहृतवती दैत्यस्य
तत्तं वृत्तान्तमाह भगवान्भारवः—हिरण्यकशिपुर्दिवादिना ।
युधिष्ठिर ! हिरण्यकशिपुर्दिवादिनां स्थितस्तव विद्यातुमेच्छते
भूतम् अजयमितरेजैतुमशक्यम् जरामरणरहितम् अमर्त्यम्
तिपक्षरहितम् एकराजम् एकः स्वयमेव राजा इत्येकराजस्य
भूतमात्मानं साधयितुमेच्छदित्यर्थः । येन साधनेन स्वयमु-
च्योमवेत्तादृशं साधनं कर्तुमेच्छदिति यावत् ॥ १ ॥

तत्साधनानुष्ठानप्रकारमेव प्रपञ्चयति—स इति । कः यः
मन्दरगिरिर्द्रोण्यामत्युग्रं तपस्तेषां कृतवान् कथंभूतस्तस्य ऊर्ध्व-
वक्ष्य नमसि इष्टिर्यस्य पादाङ्गुष्ठानाभिताऽवनिर्भूमिर्वेन ॥

एवं तपः कुर्वन् दैत्यो जटानां दाधितिमिः काम्तिमि-
रदिममिः सावर्तकः प्रलयकालिकः सूर्य इव रेजे राज-
तस्मिन् दैत्ये एवं तपः कुर्वति सति ये देवाः पूर्वं दैत्यैरक्षिता-
स्तन्तो भुवि चेदस्ते स्थानानि स्वस्थानानि भोजिरे प्रा-
पक्षस्यासुरस्य तपःस्थितत्वात्तुपद्रवाभावात् स्वस्थानानि भोजिरे
इति भावः । तस्य दैत्यस्य मूर्ध्निः सकाशात्समुद्भूतनिष्का-
न्तस्तपोमयः तपस आगतस्तपोमयः तप्त आगत इत्यर्थे "मधूच-
" इति मयद्, तपःकार्यं भूतइत्यर्थः । यूमेन सहितोऽग्निः अस्तिर्ब-
गूर्ध्वमधश्च सर्गतो लोकानतपत् तताप ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततः उद्भवन्तः समुद्राश्च शुश्रुषुर्बैरद्विभिः सहिता भूः
भूमिः च्चाल प्रहेः सहितास्ताराः नक्षत्राणि च दृष्ट्वा विद्यां
जग्मलुश्च ॥ ५ ॥

तेन तपोभिना तप्ता देवा दिवं गता स्वर्गवा सत्यलोकं
ययुः प्राञ्च ब्रह्मण्यं विहाययामासुश्च । विहामेवाह—हे देवदेव
देवानामिन्द्रादीनामत्र देव, हे जगत्पते, हेन्द्रस्य तवत्ताः
वयं दिवि घुलोके स्थातुं न शक्नुमः ॥

हे भूगर्भ, यदि त्वं लोकानां हेमं पश्ये सदि हे ममिमो
सर्वाभिगच्छामि ! तव बलिहाराः हविर्भारदाः पूजाकारिण्यो वा
सर्वे लोकाः यावन्न नरुदयन्ति नाहं नरास्त्वन्ति तावदेव ततःपूर्व-
मेव तस्य दैत्येन्द्रस्य तपोभिरुपशान्तिं वरप्रदानरूपोपायेन वि-
धेहि कुर्व ॥ ७ ॥

दैत्यस्य गूढाभिसन्धिं ब्रह्मण्यं निन्दन् ब्रह्मण्यमुत्पादयितुं विद्या-
पयत्त माहुः—तस्येति । बुद्धरामने—तुमशक्यम् अपरतः कुर्वतः

तस्य दैत्यस्यायं किञ्च सङ्कल्पः यद्यपि सर्वदस्य तथा-
निविष्टं किन्तु, किमपि नास्ति. तथाप्यस्मिन्निवेदितं भूयतां त्व-
मेव किञ्च ॥ ८ ॥

भीमरक्षिजबध्वजतीर्थकृतपदरत्नाधली ।

यत्तुर्लोकसंख्या तत्कालेनानेकसंभारैराजिनैरबोध्यं दुष्प्रापं
तत्स्थानेनैवविश्राधनेः सुसाध्यं तृष्णी भावेनेत्यादिकं हिर-
ण्यपुत्रपञ्चरथकथनव्याजनाभिप्रेयतेऽस्मिन्नाद्ये स्थितस्त-
त्त्वश्च ॥ १-२ ॥

सर्वार्कः प्रलयसूर्यः स्थानानि गमनवर्जनातीतस्ततो यात्रां
कालानि भेजुः ॥ ३-६ ॥

परिहारम् बलिहारा उपहारार्थकाः ॥ ७-८ ॥

भीमरक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

सर्वकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

तत्तद्वा देवान् सुस्थितदुःस्थितान् ।
आधातात् स्तुतात् प्राप चरात् चरात् ॥
आत्मा देवत इत्येकराट् तं वक्ष्यमाणाभिप्राये
ब्रह्मण्यं तं त्वत्पुत्रं कामयमानोऽभूदित्यर्थः ॥ १ ॥

अस्मिन्नेव तपस्येति । तपस्येति । तपस्येति । तपस्येति ।
स्वस्थानानि भोजिरे प्रापक्षस्यासुरस्य तपःस्थितत्वात्तुपद्रवाभावात् स्वस्थानानि भोजिरे
इति भावः । तस्य दैत्यस्य मूर्ध्निः सकाशात्समुद्भूतनिष्का-
न्तस्तपोमयः तपस आगतस्तपोमयः तप्त आगत इत्यर्थे "मधूच-
" इति मयद्, तपःकार्यं भूतइत्यर्थः । यूमेन सहितोऽग्निः अस्तिर्ब-
गूर्ध्वमधश्च सर्गतो लोकानतपत् तताप ॥ ३ ॥ ४ ॥

अभिप्रेयते । त्वत्पुत्रं कामयमानोऽभूदित्यर्थः ।
सम्बोधनम् ॥

वृत्तान्तप्रदीपः ।

हिरण्यकशिपुर्दिवादिनां स्थितस्तव विद्यातुमेच्छते
यति तृतीये—तस्मै वरानदादिति
प्रतिज्ञादः प्रतिक्रिया—तस्मै वरानदादिति
तं स्थितस्तव विद्यातुमेच्छते एक एव राजते इत्येक

ऊर्ध्वो वाहू—तस्मै वरानदादिति
येन च दारयं तस्मै वरानदादिति

सर्वार्कः प्रलयसूर्यः स्थानानि गमनवर्जनातीतस्ततो यात्रां
कालानि भेजुः ॥ ३-६ ॥

परिहारम् बलिहारा उपहारार्थकाः ॥ ७-८ ॥

सृष्ट्वा चराचरमिदं तपोयोगसम्भवा ।
 अध्यास्ते सर्वधिष्णवेभ्यः परमे निजासनम् ॥ ६ ॥
 तदहं वर्द्धमानेन तपोयोगसम्भवा ।
 काळात्मनोश्च नित्यतात्साध्यस्य तथात्मनः ॥ १० ॥
 अन्यथेदं विधास्येऽयमथर्वमोजसा ।
 किमन्यैः कालविशेषकालाद्देध्यावादिभिः ॥ ११ ॥
 इति शुश्रुम निर्विकल्पकं तं राश्वितः ।
 विघत्स्वानन्तरं स्तब्धं तं मुनिनन्दर ! ॥ १२ ॥
 तवासनं द्विजगुणं तं तं जगत्पत ! ।
 भवाय श्रेयसे नूपैः तं तं त्रिपदाय च ॥ १३ ॥
 इति विज्ञाप्तिं देवैर्मन्त्रात्मसुखिभिः ।
 परीतो मृदुदक्षाद्यैर्ययौ देवयोः पुरा ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 विश्वगीरितः सर्वतः प्रसृतः तिर्यङ्मन्त्रोद्योक्तान्तपत्र
 तताप ॥ ४ ॥

नयन्मोदन्वन्तश्च नयुदन्वन्तः सुश्रुतुः श्रीरामिभिश्च सहिता
भूयन्वाद्य ग्रहैः सह ताराः निपेतुः ॥ ५ ॥

तेन तन्मूर्च्छसमुद्भतेनाग्निना ॥ ६ ॥

अभिमतो भवतीत्यभिभूतस्तस्मिन्नेव हे जगन्मो ! सदांश्रिते !
यावत्सर्व बलिहाराः पूजाकारिणः न नञ्छ्वायं ततः प्रागेव तस्यो-
पशमं विधेहि कुर्व ॥ ७ ॥

तुम्हारे तपस्वरतलस्वायं बक्ष्यमाणः यः स्वयः यद्यपि तव किं
न विदितं सर्वं विदितमेव. अथाप्यस्मात् निर्बोदितं स्वया श्रूय-
ताम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका

नारद उवाच ।

भीमारवजी बोले, कि-हे राजकी हिरववकशिपुने अपने को
मनेथ अजर अमर और अमरिणी एक राजा कर लिया ॥१॥

क्योंकि ? उसने मंदरपर्वत की गुहा में ऊँच का बाढ़
पड़ाकर आकाश में हडि जगाई औरके अंगुष्ठ मात्र से पृथ्वी

तप करने लगा तब देवता लोग फिर
आहुतिये गये जो कि पृथ्वी पर

निकला हुआ धुआँ सहित तपो मय अग्नि
 का जो तरफ के खोखों को तपाना हुआ ॥ ४ ॥

पुष्पों की लाली और समुद्र धुमिल होगये झाँपाँ सहित
नीले आकाश से ग्रहों सहित तारे टूट २ कर
सगे और वशों दिशा भी अखने खगी ॥ ५ ॥

[illegible]

होगा कि नहीं होगा ? रणयकद्वय का ऐसा संकल्प है । आपका क्या कहना है ? तो भी नियोजन सुनीइये ।

श्री भगवत्पदार्थसंग्रहाचार्यदीपिका ।

तपोयोगः सर्वविघ्नोद्धारः श्रेष्ठं निज-
संगं सत्यलोकात् प्रकृतिमुत्तुति ॥ ५ ॥

समस्तस्यैव तत्त्वस्य साक्षात्कारोऽस्ति ।

परमेष्ठी ब्रह्मणेति शेषः । निजासनं सत्यलोकम्
अध्यासेन तिस्रोऽङ्गैः । ततोऽधिकेन तत्परमे-

श्रीगणेशाय नमः ।

उत्तिष्ठोरिति भवति ॥ इति काश्यप ! ।

वरदोऽहमनुप्राप्तिमिदं वरः ॥ १७ ॥

अद्राक्षमहर्षतः ॥ इति संहृतम् ।

दंशभक्षितदेहस्यापि शेरते ॥ १८ ॥

नैतत्पूर्वयश्च ॥ इति शेरते ।

निरम्बुर्धारेत्येव ॥ इति शेरते ॥ १९ ॥

व्यवसायेन तेऽनेन ॥ इति शेरते ।

तपोनिष्ठेन भवति ॥ इति शेरते ॥ २० ॥

ततस्त आशिषः ॥ इति शेरते ।

मर्त्यस्य ते अमर्त्य ॥ इति शेरते ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुत्रासनमात्मनः साधयिष्ये । ननु, तद्वत्तथायुर्नास्तीत्यतः काकात्मनोर्नित्यत्वादिनि ॥ १० ॥

अहमिदं निष्कम्पस्य परमेष्ठिनामकारादश्वकारेण जय-
यापूर्व परमेष्ठिनिमिताद्विपरीतम् । अजसा कतेजसा मास्ये
कल्पान्ते कालनिर्जनेर्वैष्णवादिभिः किं प्रयोजनम् । निज-
नेषु वैष्णवस्यापि लोकस्य गणनाय तामसीबुद्धिबोधा "अधमे-
धममिति या मन्यते तमसावृता सर्वाधीनिवपरीत" बुद्धिः
सा पार्थ तामसी" इति श्रीशुक्लवचनम् ॥ ११ ॥

इति त्वत्पदापहरणे तस्य निर्वन्धं सकृदप्यं शुभं अत एव
परमं तप आस्थितः यद्वन्नयुक्तं तदन्तरमेव विधत्स्व
कुरु ॥ १२-१३-१४ ॥

घटमीकादिभिः प्रतिच्छन्नम् विपरीतिकादिभिः शीर्षं सर्वतो
भक्षितं मेदश्च श्वक्च मांसञ्च शोणितञ्च तं प्रथमं न
ददर्श ॥ १५ ॥

० पञ्चादशैरपिहितं छर्त्त रश्मिभिः विच्छेदय ॥ १६-१७ ॥

आशा टीका ।

वह कहता है कि ब्रह्मा होयने तब भी और समाधि के बल
से सब लोक से श्रेष्ठ सब लोक का गणनाता हुआ है ॥ ८ ॥

इस वास्ते में भी तप योग और समाधि के बल को बढ़ाकर
अपने को सिद्ध करेगा क्यों कि ? भय का भय नहीं और आत्मा
भी नित्य है ॥ १० ॥

इस जगत को मैं पुनः बचाऊँ के व्यवसाय करके जन्म

मर्त्यस्य ते अमर्त्य ॥ क्योंकि ? कल्पान्त में काल से
सब लोक आदि से क्या प्रयोजन है ॥ १० ॥
काका ऐसा निर्वन्ध सुना है इसी कारण
प्रयोजन है । आप स्वयं त्रिभुवन के ईश्वर ही जे
करते ॥ १२ ॥

पुनः ! आपकी परमेष्ठापने की गद्दी
प्रतिष्ठापन के लिये पालन और उत्कर्ष के लिये है ॥
ब्रह्माजी से देवताओं ने जब ऐसे वि-
परीतिकादि शृगुदृष्टादिकों के सहित दैत्य
हिरण्यकशिपु आदि उदरता था उस आश्रम पर गये ॥ १४ ॥
वह तब तब और वांसा से ढका हुआ,
विपरीतिकादि तब तब मेद मांस और द-
जिस्का

और तब तब तब रहा, जैसे मेघ से ढका
सूँ ऐसे तब तब तब वाहन ब्रह्माजी विस्मय
प्राप्त होकर ॥ १६ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

इससारं धेयं तपः श्रेष्ठं तपो विद्वतो देहो यस्य ॥
निरम्बुर्धारेत्येव ॥ इति शेरते ॥ १९ ॥
ते त्वया जयंते तपोनिष्ठेन भवति ॥ इति शेरते ॥ २० ॥
मर्त्यस्य ते अमर्त्य ॥ इति शेरते ॥ २१ ॥

नारद उांच

इत्युक्तवादिभ्यो देवो भक्षताः पिपीलिकैः ।
कमण्डलुजलेनौक्षादिनामोराधता ॥ २२ ॥
स तत्कचिकवलमीकसहजो बलान्वितः ।
सर्वावयवसम्पन्नो भूतसंहननो युवा ।
उत्थितस्तप्तहेमाभविभावोरिबेधसः ॥ २३ ॥
स निरीक्ष्याम्बुदिवं हंसवत्प्रवस्थितम् ।
ननाम शिरसा भूमौ तद्दर्शनमहोत्सवः ॥ २४ ॥

भीधरस्वामिकृतभावायंदीपिका ।

माद्यौ भवतीत्यादिमयो ब्रह्मा औक्षरमोक्षितयाव ॥ २३ ॥
 वज्रत्संहननगङ्गादार्थे यस्य तप्तस्य हेमप्राप्ता देहका-
 म्तिर्बस्य ॥ २३ ॥
 तस्य दर्शनेन महानुत्सवो यस्य ॥ २४ ॥

श्रीमद्दीशरायवाचायंकृतभागवतचरणान्विता ।

उक्तमेवाह—उत्तिष्ठेति । हे काश्यप ! उत्तिष्ठेतिष्ट ते तव भद्रं
शुभलभनीष्टमिति यावत् मन्त्रिष्यति यतस्तस्य तपस्विन्द्रः तपसा
सद्गुरुः फलपर्यन्ततपस्तपस्तपः अत एव च सद्गुरुर्ब्रह्मीहोहमनु-
भातः “अन इन्दित इष्टोऽर्थो विद्यतां वाक्याम् ॥ १७ ॥

ते तथैतत् इत्थारं धैर्यं महद्भुतमद्वाद्याह्वानमिदं हि यस्मा-
त्सौमन्वितो वेदो यस्य तस्य प्राज्ञा मन्त्रेषु शेरते अस्थानि
महावर्तान्निष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पूर्ववर्षा भृग्वादयोऽपि नैव विधाः तपः पुनः अग्रे सर्वाङ्गीना न
हरिश्चरतीति किम् पुनर्वक्तव्यम्. को वै यो देवमानेन घातं समाः
प्रांशि निरम्बु त्यक्तोक्तं यथामवाचितया प्राज्ञाभ्यारयेत् ? न
होपीत्यर्थः ॥ १८ ॥

हे दिननिन्दन ! मनसिभिर्योगिरपि दुष्करेण तेनानेन
व्यवसायेनैव तावजितोहं त्रयोभिरेव भवता तु सुतराजितः ॥२०॥
यतोहं जितस्ततस्ते तुभ्यम् हे अर्जुने ! सर्वा आश्रयः इष्टा-
र्था इदामि मर्त्यस्य मरणमर्थास्ते तव भ्रमर्त्यस्य तद्रहि-
तस्य मम दर्शनमफलसाधनं न भवति किन्तु सफलमेवे-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥
 वेत्तिथमुक्त्वा आदिदेवो ॥ अमोघराजसा अमोघप्रभावेन
 हंसवान् कमण्डलुजलेन पिबेत् ॥ कैर्नक्षितमङ्गं वश्य तं दैत्यं
 हन्मिप्रोक्षितवान् ॥ २२ ॥

निपादिमासुरप्रतिव उरिधतः वस्मीकं भित्त्वा बहिर्निगतं
 इत्यर्थः । कथंभूतः सहसा प्राणवशेन प्राञ्जसा इन्द्रियवशेन वशेन
 वेगवशेन आम्बितः तथा सर्वैरवयवैः पाणिपादादिभिः सम्पन्नो
 युवाः बज्रवत्संज्ञनमङ्गदाकार्यं वक्ष्य स युवा यौवनयुक्तश्च तत्तस्य
 वीर इवाभा वक्ष्य सः तत्तस्युपगन्तुस्त्वकान्तरित्यर्थः ॥ २३ ॥
 सर्वविधः उत्थायाम्बरं हंसनाहनमवस्थितमभिधुष्टं देवं
 प्रत्यक्षं निरीक्ष्य स देख्यस्तस्य प्रपद्यन्ना दशोनेन महासुरस्यः
 सत्पुत्रो वक्ष्य तादृशः शिरसा भूमौ ननाम ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तव हृदयस्य सारं दाढर्यं वंशाः सूचीमुखाः शुकाः ते
स्थिष्वेव कोरते इति यस्मात्तस्मादद्भुतम् ॥ १८ ॥

इत्युक्तमित्याह—नैतदिति । निरम्बुजखण्डानरहितः “निनिम्बय-
निषेधश्च । इत्यमरः “स्युरेयं तु पुनर्बं सेत्यवधारणायामकाः”
इत्यभिधाना इत्येतेन द्विव्ययतत्समास्येकापि किञ्चिदुक्ता
न भवति ॥ १६ ॥

इमः स तेन दृष्टवसायेन जमगस्त्रिभिर्मनोबलवहितैः पुष्क-
रेणा वृक्षनाथ जितो बशीकृतः "पराभूतं बशस्यञ्ज जितमित्यु-
च्यते पुनैः" इति शब्दनिर्णये ॥ २० ॥

चबते पुष्यः ॥ २० ॥
 बहामि हाहामीतीच्छामि मर्यास्य मर्यासीलमनुष्यशरीरं
 प्राप्तस्य ते तव मर्यास्य जगामर्याग्न्यस्य देवस्य मम
 सर्वानामभिजि यस्मिन्समाभिज्जुलं नैव ॥ २१ ॥

आदिर्हेरम्बो जगत्पथ्य स तथा विष्णुभूरित्यर्थः । सर्वस्यादौ
भवतीति वा औद्योगिकतया द्रष्टव्यत्वमाह, अमोघेति ॥ २२ ॥
एषसः इन्द्रमाह ॥ २३ ॥ १४ ॥

भीमजीबागामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

उत्तिष्ठेत्यनेन पूर्वं मूर्ध्नि निषण्ण पश्चादुपवेशः सूचितः ॥ १७ ॥

उत्थाय प्रमत्तं दृष्ट्वा विभुम् ।
हर्षाश्रुपुलकितं तस्माद्गृणात् ॥ २५ ॥

कल्पान्ते कालस्य ममसा वृत्तम् ।
अभिव्यनक्तुं जगत्प्रतिः स्वरोचिषा ॥ २६ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

दंष्ट्रभक्षितत्वं पूर्वं पिपीलिकामक्षितत्वं पश्चाद्वि-
॥ १८—३२ ॥

भीमह्रिभनाथचक्रवर्तिकृतसाराथेद्वि-

हृत्सारं धेयं ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

असुरजातिर्वेऽपि मरणाधर्मवत्त्वमस्यैव ते-
पिपीलिकैरिति । पिपीलिकादंष्ट्रादिभि-
ब्रह्मा भ्रमोद्यमव्यर्थं राक्षः संसाक्षयंतस्ते-
वान् ॥ २२ ॥

वज्रस्येव संहतमङ्गस्य दाढर्ये यस्य स-

भीमह्रिकदेवकृतसिद्धांशः ।

हृत्सारं धेयं दंष्ट्रैर्मक्षितो देहो यस्य-
शरते तिष्ठति ॥ १८ ॥

निरम्बु निर्जलं यथा स्यात्तथा विना-
सम्भरसरात् प्राणान् को धारयेत् को-
मनस्त्रिणां मनास्त्रिभुक्करेण-
सकुलपनेन अहं जितः तपोनिष्ठेन-
व्ययः ॥ २० ॥

आशिषः वाञ्छितानर्थान् ॥
इत्यादिप्रजापतिभ्यः आर्षो-
धर्मा सफलभावेन औचित्यान्-
राक्षसो विभावसुरिभ तस्मै-
वञ्चान्वितः मनश्चिद्व्यवहृशक्ति-
वस्य स उत्थितः ॥ २३ ॥

तस्य दर्शनेन महोत्सवो-

संग्रह हो तुम उठो २ हम बरदान देने वाले प्राप्त हुए
छत वर है उसे मागखो ॥ १७ ॥

बड़ा मज्जुत धैर्य देखा देखा तुमारे देह को वन
अक्षय कर लिया तुमारे प्राण तो अस्थियों में

विषों में भी नहीं किया और भी कोई लोग न कर
मम के देवताओं के सौ वर्ष तक कौन प्राण

मनस्त्रियों से भी दुस्कर तुमारे इस व्यवसाय
प्राणें ऐसे तुम से हम जित हुए अर्थात् हा

मि से हम तुमारी सब कामनाओं को देते ।
देह को हम सदृश देवताओं का दंष्ट्र
विनाश है ॥ २१ ॥

हृत्सार उवाच
भीमह्रिजी ने ऐसे कहकर पिपीलि-
ओंने देह को हिरण्यकश्यप के शरीर
ममोष्य के जल के जल से प्रोक्ष्य किया ॥ २१ ॥

वह देह वस्त्रीक से सह भोज वह से तु
अवयवों के हांग युवा सुवर्ण सदृश का
वाटा ऐसे प्रकार उठकर कड़ा हुआ

वह हिंसा के स्थित इस बाह्य भीमह्रिजी
देखकर उचल कर युक्त होकर फिर से धूमि
प्रणाम कर

हर्षेणाभ्यु-
अन्धेन नि-
न तु द्वास्तेन तम-
यस्य त्रिगुणेनाऽऽ-
संहरति च तस्मै-
परमेश्वराय नमः ॥ २५ ॥

हर्षेणाभ्यु-
अन्धेन नि-
न तु द्वास्तेन तम-
यस्य त्रिगुणेनाऽऽ-
संहरति च तस्मै-
परमेश्वराय नमः ॥ २५ ॥

ब्रह्माजी बोले कि हे काव-
तुम तपसे सिद्ध

आत्मना त्रिवृता चैव नृणां लुप्यति ।
रजःसत्त्वतमो धाम्ने परे नमः ॥ २७ ॥

नम आद्याय बीजाय ॥ ज्ञानमूर्तये ।
प्राणेन्द्रियमनोबुद्धिर्वि ॥ तमीयुषे ॥ २८ ॥

त्वमीशिषे जगतस्तस्थुषश्च ह्येन पतिः प्रजानाम् ।
चित्तस्य चित्तेर्मनइति भू भूतगुणाशयेन ॥ २६ ॥

त्वं सप्ततन्तून्वितं त्वहोप्रकविद्यया च ।
त्वमेक आत्मात्मवत् त्वहोप्रकविरन्तरात्मा ॥ ३० ॥

त्वमेव कालो निमित्तमनन्तरं प्रवयवैः क्षिणोपि ।
कूटस्थ आत्मा परमेष्ठिर्लोकस्थ च जीव आत्मा ॥ ३१ ॥

त्वचः परं नापरमपनेजसि । त्वत्कृतमस्ति ।
विद्याः कलास्ते नवश्च त्वत्कृतमस्ति बृहस्पृष्टः ॥ ३२ ॥

• श्रीधरस्वामिकृतभाषार्यदीपिका ।

अत्र च खप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशकत्वं तत्कारणत्वं तत्सदृश-
दिकर्तृत्वं परमेश्वरत्वं महत्त्वञ्चेति षड्विधत्वमुक्तं. तदेव प्रपञ्चय-
मस्फुरोति—नमश्चतुर्भिः । बीजाय कारणाय तत्र हेतुः प्रा-
णाय ज्ञानं कृतिर्विज्ञानं विषयाकारं ज्ञानं सृष्टिर्ब्रह्म तस्मै अनेन
खप्रकाशत्वं जगत्प्रकाशकत्वं च दर्शितम्. ज्ञानेति निमित्तत्वं
मुक्तम्. उपादानत्वमाह, प्राणादयो वै विकारस्तैरुपैर्यैकं कार्या-
कारमीयुषे प्राप्तवते ॥ २८ ॥

एवमात्मना त्रिभुता चेत्यनेनोक्तं काशाखं देवा दार्शितम्
महत्त्वमीश्वरत्वं चाह--त्वमिति । त्वमेव ततो जगत्स्य तत्स्युप-
स्थावरस्य च ईशिवे निवन्तामसि न मुक्त्येन प्रायेण सु-
पात्मकपेश भतस्त्वं प्रजानांपतिः तान् विस्तस्य चित्तोऽत्र तत्प-
द्यामभूताबाधेतनाया मनसश्च तच्चित्तानामिन्द्रियाणाञ्च पतिः
तत्त्वमेव महान् भूतानामाकाशादीनां तद्व्युत्थानां शब्दादि-
प्राधान्यामाशयानां तद्वासानां च पतेनेव संपृक्तम्
॥ २८ ॥

प्राप्तिं यच्च प्रवर्तकत्वेन तावन्मिति अगत्याख्यकत्वमाह—त्यमेव
अनुभिद्योमादियथाशक्तिस्तारया, कथम् ? त्रय्या तन्वा वेद-
स्यैव कथम्भूतया स्वकारो ह्येतरो वन्न तथातुष्टौत्रकं कर्म-
बन्धतया विधिया आत्मवतां शिनामात्मभूतस्त्वमेवान्तरात्मा
जाग्रत्यामी कुतः सतः कविः स्वर्गः संकुतः एकोऽलङ्घ्यः
तत्र हेतुः अनाविरणस्तवारयो नास्त्वन्तः कालतः पारम्भ देश-

तदेवं सृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपि निर्विकारत्वमे-
व हेतवः आत्मा ज्ञानरूपः परमेश्वरः परम-
महान् अपरिच्छिन्नः किञ्च जीयलोकाप-
वर्णनार्थं विभक्तियुक्तं स्वस्तु तस्य जीवा जीयन-
नियन्ता ॥ ३१ ॥

[illegible]

संस्कृतमागवतचन्द्रशम्रिका ।

ततः प्रह्लादो विप्रस्य प्रापिः प्रह्लः नम्रः दद्याच्छुष्या विभं
 प्रह्लादं निन्दन्ममिव ॥ २३ ॥ पुष्टकोद्बद्धो रामोत्तमश्च बरय
 तादृशः गद्रूपेण ॥ २४ ॥ सुखीवत् ॥ २५ ॥

तदेवाहं सर्वम् । तामसत्वाद्वदन्त्यागुमेव सर्व-
कारणं सर्वम् । यथा, परमेश्वरधर्मोपेयं
स्तौति-कल्पान्ते देवे दिनकल्पान्ते कालिन
निमित्तेन सुखे । अहिं जगत्पुनर्भ्यः खड्गेत्येति:

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका
स्वप्रकाशरूपः स्वरूपिणा अभिव्यक्तं अभिव्यक्तं
इत्युत्तराणां नवः ॥ २६ ॥

यश्च त्रिवृता सृष्ट्यादिशक्तिप्रयवता आत्मना
जगत्सृजति रक्षति लुप्तिं संहरति च तस्मै
यस्य धाम्ने आश्रयाय पराय सर्वोत्कृष्टाय महती
तुभ्यं नमः ॥ २७ ॥

यतएवमन एव आद्याय बीजाय कारणकारणाय
मूर्तेयं शास्त्रविशेषकोत्थज्ञानगम्यमूर्तेयं प्राणोर्गिन्द्रियै
मनसा बुद्ध्या चिकारैः पृथिव्यादिभूतैश्च व्यक्तं का
इत्युये प्राप्तवन्तं तुभ्यं नमः ॥ २८ ॥

एवं कार्यकारणरूपेणावस्थितत्वमुक्तं अथान्तरात्मन्य
त्वमिति । जगतां जङ्गमस्य तस्थुयः स्थावरस्य च त्वमेव
अन्तरात्मनया नियमनधारकत्वमाह-प्रायेण मुख्येन मुख्यप्राये
लक्षणैस्त्वमेव, मुख्यप्रायानिर्वाहकत्वमेवेत्यर्थः । अत एव प्रजा
प्रजातां पतिः यत एव मनःपर्यन्तसकलेन्द्रियधारकमुख्यप्रा
वाहकस्त्वनेव चित्तस्य चित्तवृद्धेर्मनस इन्द्रियाणां ना
निर्वाहकः न केवलं घटादिभूतलार्वादिचक्षुरारकः किन्तु महाभू
प्रथिव्यादीनां गुणानां शब्दादिगुणग्राहकाणामिन्द्रियाणामा
स्यान्तःकरणस्य चेतोऽन्तःप्रविश्य नियन्ताऽन्तःप्रविश्य प्रशा
धारक इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अन्तरात्मन्येव प्रपञ्चयति-समस्तन्तु सप्त विधान्
तन्यन्ते विस्तारयन्ते इति तन्तवः वेदिकाः क्रियाः पशु
सन्नाहोमष्टक चिदाग्ररूपेण समविधास्तान्, यद्वा
स्तन्यन्ते इति तथा तान् अथयुंदातुप्रस्तोतुप्रतिहन्तु
जमानैः समभिर्नितन्यन्ते इति वा समस्तन्तवस्तान्
संस्था वा नितनोपि अन्तरात्मनया प्रयत्नयसि, कया प्रपञ्च-
त्रयेण कथम्भूतया चतुर्दशविधया चतुर्दशविधया
विद्यायुक्तया, अनेन यद्वादिक्तुं कत्यमन्तरात्मन्योक्तं
नात्मकज्ञानप्रयत्नकत्वमाह-आत्मवर्ता प्रशस्तमनस
त्वमेक एवात्मा अन्तरात्मनया योगप्रवर्त्तक इति । अनादिः
सत्त्वादिवाक्यप्रतिपाद्यस्वरूप इत्याह-अनादिः
कालतः परिच्छेदरहितः अनन्तपारः अतो देशा
वस्तुतः परिच्छेदस्तदुभयं यस्य नास्ति अन्तपारः अने-
नान्तशब्दार्थोक्तः, कथिः सर्वज्ञः अनेन ज्ञान
राजान्तर्वाप्य गतविकारास्पर्शेन नियन्ता
शब्दार्थोक्तः ॥ ३० ॥

अथ कालान्तरात्मनया तन्त्रियन्तु-
अनिमित्तः कालः कायशरीरकर्त्तास्त्वमेव
वयवैस्त्वमेव जनानामनुजीवनं कि
कुटुम्बो निर्विकार आत्मा परमात्मा
धर्मी अजः कर्मयत्तजन्मादिशून्यः "ज्ञानज आत्मा" इति श्रुत्य-
र्थोऽभिहितः । कृत्स्नस्य जीवलो-
त्वमेव "कोह्यन्त्यात्माः प्राणयातु" तन्त्रियन्तोऽभिहितः ॥ ३१ ॥

किञ्चिदुना यत्किञ्चिदेजस्वरम अनेजत् स्थावरञ्च त्वत्तः
मुक्तमपरं तुल्यञ्च नास्ति तथा "व्यतिरिक्तमत्वहीनकञ्च
त त्वतोऽपकृष्टं त्वहात्मकञ्च सर्वं चराचरं जग-
त्यर्थः । एवं रूपस्य त्वहात्मकत्वमुक्तम्, अथ नाम्नस्तदात्मकत्व-
विद्याः वेदाः कलाः उपवेदाश्चः सर्वाः शास्त्रात्मिकाः ते
जवः शरीरभूताः हिरण्यगर्भोऽसि हिरण्ययात्मिकं ब्रह्मवदं
यस्य तथा भूतोऽसि "हिरण्यगर्भः समवत्तंतीमं" इत्याद्य-
नेत्यस्वरूपोसीत्यर्थः । स्वरूपेण गुणैश्च बृहत् प्रयाणां लोकानां
वर्तमानः परमव्योमनिलय इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ २५ ॥
द्विविधा स्तुतिर्वर्तते तत्र हिरण्यवक्त्रादिपुर्निभवा
स्तुत्या देवनातृभिर्भवतीति तादृश्या स्तौति-
। अत्र ये चतुर्मुखस्यासम्भाविता गुणास्ते
यन्तेनैकस्थानस्थिते सर्वोत्तमे हरी योज्या
ः न चैतावता स्तुतेर्भिन्नाधिकरण्यात्प्रमाण
तित्योपसंहियमाणा गुणान्तर्भूतत्वेन तच्छेष
गुणोद्भाससम्भवात्, तदुक्तम्-
स्तुतिशब्देषु भिन्ना वाचो हरिं विना ।
स्तुतिस्तत्र तन्त्रियन्तुहरेः परे ॥

यथावा द्विष्योः प्राधान्यतस्तथा ।
तथा तत्राभिज्ञाऽधिकृतं न चः" इति,
प्रमाणं तस्मात्सृष्टेनान्धेन तमसा दुर्गोभिमम
मानेनाभिहितं त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
जसामभिव्यक्तं त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
एतदेव अभिव्यक्तं त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
गुणात्मिकं त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
विशिष्टं कथं त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
सृष्ट्याशौ रजः त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
"अगोरणीया" इति भूतिमिन्द्रोभयविधानं संस्म
यति इत्यविशेषः त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
आगता परमं त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
प्रधानयेन सृजति त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
प्रधानया जातन त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
पराय रुद्राच्छ्रेष्ठाय नमः ॥ ३३ ॥

आद्याय पुरुषाय त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
श्रीनारायणस्तस्माज्जायते त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
जगदुत्पत्तौ बीजशक्तिस्तस्माज्जायते त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
यस्य स तथा तस्मै अर्पयामि त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
न्द्रियमनोबुद्धिजलवयोर्विकारं स त्वमेव अभिव्यक्तं कृतवान् स्वरूपि
राट्पुरुषतयेतिशेषः । उभयोरपि नमः ॥

मुख्येन प्रायेण सह त्वं स्थावराजगामात्मकमेवेति प्र

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चित्तस्य चित्तिः स्मरणशक्तिप्रदः साक्षी वा महाभूतानां शब्दादी-
नामाद्यवस्थान्तःकरणस्य प्रवर्तकः पुनर्ध्वजनं देनं दिनप्रवृत्त्ययम् २६

अथ तन्वा प्रतिमास्थानीयेन वेदत्रयेण चातुर्होत्राख्यमन्त्र-
प्रकाशये चतुर्होत्रं तद्विषयया विद्यया च सप्ततन्त्रं चित्तमो-
विस्तृत्य करैर्नैष द्रव्यमन्त्रक्रियादेवतास्वरूपेन बहिरुपदेष्टृत्वेन च
त्वेन कारयितृत्वेन शास्त्रेज्यास्तुतिप्रायश्चित्तादिरूपा च "आ-
जेपुरोहितं यज्ञस्वदेवमृत्विजं होतारं रत्नधानमम्" इत्यादि-
"यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः सप्ततन्त्रमन्त्रः ऋतुः" इति आत्मवत्ता-
वानिनां प्रेषः—

"आत्मा प्रेषे स्वरूपे च जीवे ज्ञातरि केदाच-
चायौ देहे स्वरं स्वान्ते नवसु प्रोच्यते बुधैः"

अनादिः कारणशून्यः पुरातनो वा अनन्तपारोऽप्रमेयोऽय-
मात्मा मनो यस्य स तथा "न भारती मेरु मूले
इत्यदिरस्यत्रावस्थानां मुक्तानामात्मा स्वामी "असंसा-
आचिरानन्द उच्यते" ॥ ३० ॥

अनिमिष इत्यनेन नित्यं जाग्रदवस्थां उ-
निर्विकारः आत्मा व्याप्तः परमेष्ठी सर्वोत्तमः महा-
विक इत्यनेन सर्वोत्तमत्वं निर्णयति. अन्य-
एव महानव्युत्थानेन तत्पुत्रत्वात् जीवलोका-
प्राणधारकः "जीव प्राणधारणो" इति धातो-
उक्तम् आत्मेति इष्टादानादिकतां "अथ स-
निरुपायं शब्दः सामान्यविशेषाभ्यां योज-

इदानीं भगवत्येव सत्माव्यमानेर्विशेष-
मिथाममिष्टोति-स्वस्त्येति । परमतीतमपरमे-
चिद्वैजत् स्थानवरमेज्जङ्गमश्च वस्तु तत्त्वं
नास्ति स्वयैवातर्थाद्वैद्यात्त्वात्. त्वामन्तो-
नालीत्यर्थः "अनर्थाद्वैजत्तत्सर्वव्यापक-
"सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म" इति च—

"परावरेषु यस्मात्त्वं व्याप्तो वि-
तस्मादव्यतिरिक्तत्वमित्याहुर्वैद्य-
अनस्वस्तो मित्रं नास्ति किन्तु स्वमे-
उक्त एवार्थः । ज्ञानं वेदादिनिधयेव तद्वै-
श्रितत्वात्स्वदुप्रदमन्तरेण सुशक्ताः परविद्यापरविद्योनि ते
विद्येति । विद्याश्च कलाश्च विद्याकृते कलाः चतुःषष्टि-
तनवः तच्च षण्णि स्थितत्वात्तद्वैद्या प्रतीतिनिरासायाचा-
ज्यां वा विद्या कला वेदाङ्गानिस्मिन्नर्थे—
वैविद्याश्च कलाश्चेति विपुलीति या यतः ।

"मूलाविद्याः कलाश्चैव तत्त्वज्ञानम्" ॥ इति मानञ्जोदाहरणं.
विद्यातत्तुरितिप्रादुरतत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञ-
मेवमाद्यमेवार्थेति इदञ्च मूला-
हिरण्यगर्भे इति. हिरण्यवत्त्वात्तन्नाम तत्त्वैव युक्तम्
स तथा गर्भोऽज्ञानम्" इति श्रुतेः । हिरण्यमयब्रह्म-

तन्नामसि. निगुणस्य हरेरेते गुहाः
मन्वेयुरब्रह्म—वृद्धिर्दति, गुणपूर्तिर्यादृशद्वय-
कृते ब्रह्मेति वृद्धन्तो ह्यस्मिन्गुणाः" इति श्रुतेः । मनु,
शब्दं किं न स्याद्ब्रह्म—अप्रपुष्ट इति । जाग्रदाद्यवस्था-
स्य स्थितत्वाच्चिपुष्टइत्युच्यते त्रयाणां लोकानां पृष्ठे चर्त-
इत्यपस्थाक्याननिरासाय तुरीय इत्याच्युराचार्या इति
सादृश्यविषं विष्णुं जानता हिरण्यकाशपुना तद्वन्त्या-
यगुणोरर्थं ब्रह्मा न स्तृषते किंस्वन्त्यामी स्तृषत इति वाप

युक्तम्—

"ब्रह्मणोऽप्यधिकं विष्णुं जानन्नपि हिरण्यकः ।

ब्रह्माणं तद्गुणैः स्नोति तद्विष्णुविषयत्वात्" ॥ इति.

असि महत्तत्त्वात्मकं चासीत्येकदेशीयैरिति व्याख्याने
प्रदायैहैरेमहत्तत्त्वात्मकमेवं गुणत्वेन सङ्गच्छन् इति निरूप्य
तावन्तद्गुणैः स्नोति तद्विष्णुविषयत्वात्" इत्युक्तत्वात् न च
आपत्तेन तदात्मकत्वमुच्यत इति धार्यं तर्ह्येव व्याख्याना
मुक्तस्य तद्विमानित्वेन घटनां तस्याप्युक्तदोषानिस्तारा-

॥ ३२ ॥

आत्मा आ-
जीवराजो-
कथं धत्त इत्य-
इति धातो-
र्यः ॥ ३१ ॥

भीमद्विजयनाथकृतवर्तितकृतसाराधर्शिनी ।

मिथ्यनक् योऽमिथ्यनकमकरोत् श्रीन् गुणान् पृथोति स्त्रीक-
त्रिवृत् आत्मा तेन ॥ २६ ॥ २७ ॥

यादयो ये विकारास्तेऽप्येकं कार्याकारम ईयुषे ॥ २८ ॥

ये नियन्ता भवन्ति केन मुख्येन प्राणोऽन सूत्रात्तत्त्वेषु अत-
स्मान् पतिः तासां चित्तस्य चित्तेश्च तत्परिणामभूता-
पतिः मनसश्च नाशयन्त्यानामिन्द्रियाणाञ्च पतिः तासां
महा-तद्गुणानाम आशयानां तद्व्यासनामीशश्च ॥ २९ ॥

तन्नामन्तुर् अग्रिष्टोर्मादृशान् त्रयो नेदत्रयं तद्वय-
तन्वा हीना उद्गाताना अङ्गुप्रदेशेति यत्र तद्यतुर्होत्रकः कर्म
तद्विषयत्वात् च आत्मवत्तां दर्शितो आत्मा जीवः अन्तर्गता
अन्तर्धर्मी ॥

कूटस्थः निन्दनेन काजव्यापी आत्मा अन्तर्यामी जीव-
बोकरस्य जीवचक्षुर्य जीवारुण आत्मा, पूर्वश्रुतेः कर्मप्रयो-
उत्तरप्रयोजकत्वाः कर्मिणानामन्वयपरमात्मत्वे उक्ते अत्र
त्वम्येषां सर्वेषामपि ॥

परं कारणं अपकार्यं अनेजत् व्यावरं एजत् जङ्गमे
विद्या वेदापवेदादिविद्युनानि कलाश्च तद्वज्जानि ते तत्त्व-
तनवः हिरण्यकृते ब्रह्माः गर्भे यस्य सः वृद्धं प्रक्षोभानि-
त्रयाणां गुणानां पृष्ठे पदं स्थितत्वाच्चिपुष्टः ॥ ३२ ॥

भुङ्क्षे स्थितो यमनिः । अव्यक्त आत्मा पुरुषः पुराणः ॥ ३३ ॥

[illegible]

अनन्ताव्यक्तरूपेण येनैव ततम् ।
 चिदचिच्छक्तियुक्ताय नमः ॥ ३४ ॥
 यदि दास्यस्यभिमतान् वरदोत्तम ! ।
 भूतेभ्यस्त्वद्विस्तृष्टेभ्यो नूनमम प्रभो ! ॥ ३५ ॥
 नान्तर्बहिर्दिवा तस्यैवैव चायुधैः ।
 न भूभौ नास्यरे नमो नमो नमो ॥ ३६ ॥
 ननु भवति तस्यैवैव नमो नमो नमो ।
 ननु भवति तस्यैवैव नमो नमो नमो ॥ ३७ ॥
 सवेष्टा कोऽपि नमो नमो नमो ।
 तपोयोगप्रदो नमो नमो नमो ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे
 सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ ३८ ॥

अध्यात्मिकतत्त्वमात्रं विवेचयितुं ननु, अष्टमस्कन्धे पुराणपुराणत्वं कथमेकस्मिन् अष्टमस्कन्धे
 हे अष्टमस्कन्धे, येन त्वया स्वकेन मनोवचनानां विवेचनं कृतं तत्त्वमात्रं
 तत् त्वया तस्मै तुभ्यं भगवते अष्टमस्कन्धे विवेचनं कृतं तत्त्वमात्रं
 हेतुः चिदचिच्छक्तियुक्ताय चिदचिच्छक्तियुक्ताय चिदचिच्छक्तियुक्ताय
 ताभ्यां युक्तावेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अन्यस्मात्स्वस्ववृत्तिरिकादपि भाष्ये तुभ्यं नमः ॥ ३६ ॥
 अष्टमस्कन्धे प्रायैः अष्टमस्कन्धे प्रायैः अष्टमस्कन्धे प्रायैः
 महिमा तथाऽप्रतिद्वन्द्वतादिकं देहीति च ॥ ३७ ॥

तपसा योगेन च प्रभाषो वेदां तेषां बह्विधाभ्यासैः
 रिभ्यति न नश्यति तच्च देहीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

अध्यात्मिकतत्त्वमात्रं विवेचयितुं ननु

एतौचोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्गीतासु अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे

अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे
 अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे
 अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे

अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे
 अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे
 अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे

अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे
 अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे
 अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे

अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे
 अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे
 अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे

अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे
 अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे
 अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे

अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे
 अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे
 अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे अष्टमस्कन्धे

अनं नृणां इति शेषः । आत्मनस्तत्र यो महिमा स यथा
विद्यते न नश्यति तथा मम महिमास्तु यो महिमा यथा
विद्यते न स्थितिः तथात्मनो मम महिमा न नश्यति-
॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

मूर्तिर्भेदीति । हस्तुर्जावदेहसाध्यः सप्राय-
 मणीयः । तनीयनस्त्राग्रभागस्य स्थकप्रायस्त्रा-
 ग्रीभागस्य श्रीरुक्मिणीदेवता "स्वकृद्भूमिरोम-
 नकलेयादिना प्राकृतानां निन्दयाऽप्राकृतानां
 तोषामानन्देन अत उक्तं धारादे "न तस्य प्राकृत-
 मूर्तिर्भेदीति ॥ ३६—३७ ॥

॥ ३३ ॥
 सां गुणान् विदुः परमं न तु पारमेश्वरे परमेश्वरे धाम
 नि स्वरूपे न तु स्वरूपतिरोधाने
 प्रतस्तत्त्वमस्य पदं पदार्थां पुराणपुराणा मग
 धां ॥ ३३ ॥

विष्णुविष्णुता अविष्णुकिर्माया
बाहिरु ताया गुणातीतगुण्यवीकार्य युकाय ॥ १५ ॥
कनेवा

॥ ३७ ॥
 अथैव योऽपि प्रमाणं जिनका ऐसे लोक पाषों की ओर
 माँ और ओ कभी किसी प्रकार नष्ट न हो ऐसी आपकी महि
 मा कहें हीजिये ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमद्भागवत महापुराण सप्तमस्कन्ध
 हिरण्यकश्यप धरवाक्येन
 दुतीयाध्याय समाप्त ॥ ३ ॥

१ श्रीमद्भागवते महापुराणे सममस्कन्धे सूतीषोऽहः ॥ ३ ॥

पतनमध्युवासाखिला

श्रीमद्दीरघाचर्यायां शिवतन्त्राग्रका ।
एवं देवेन कृतं कृतं दृष्ट्वा भगवात्पादः ॥

भीमजीराघवाचकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमित्यं हतो वाचितः शतधृतिर्ब्रह्मा हिरण्यकशिपोस्तपसा
तोषितः तस्य तुल्यमाश्वरात् प्रादात् ॥ १ ॥

इत्येवमाह ब्रह्मा—हे तात । मम मत्तो वाश्वरात् इच्छाये ते
इमे वराः पुंसो यद्यपि तुल्यमाः तथापि तुल्यमानपि ताश्वरा
अङ्ग हे हिरण्यकशिपो ! तुभ्यं वितरामि वर्तमानसामीप्ये
इत्युक्तवानस्मीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमुक्त्वा अमोघः सखोऽनुग्रही यस्य स विभुर्मगवान्
असुरचर्येण पूजितः प्रजेश्वरेभ्युदयायैः स्तूयमानः संजगाम ॥ ३ ॥

एवं लब्धा वरा येन स दैत्यो हिरण्यवत्प्रकाशबहुलं दे-
वप्रायो भ्रातृहिरण्यवास्तस्य वधं भगवत्कृतं स्मरन् भगवत्-
द्वेषसहितं भगवति द्वेषमकरोत् ॥ ४ ॥

तदेव प्रपञ्चयितुमुपोद्घातमाह—स इत्यादिना । स विहासुरो
हिरण्यकशिपुर्ब्रह्मलोकान् सर्वां दिशश्च विजित्य तथा देवादीन्
सर्वसत्त्वपतीन्सर्वभूताध्यक्षांश्च जिह्वा वशमानीय विश्वजिह्वभूत्
लोकपालानां तेजसा सह स्थानानि जहारापहतवान् ॥ ५—७ ॥

देवोद्यानञ्च जहारेत्यनुपङ्गः श्रिया सर्वसम्पत्ता जुष्टं पुनः
त्रिविष्टपं खर्गमध्यास्तेस्म अधिष्ठितवान् “अग्नीषोमसां कम्”
इति कर्मस्त्वम्, विश्वकर्मणा निर्मितं लोककर्मणा प्रायतन-
माश्रयं भोग्यभोगोपकरणादिसर्वसमृद्धिमन्महे इत्येवमनं साक्षा-
दभ्युवास अध्युषितवान् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवज्रजतियंकृतपदस्त्वभिधी ।

वरदानादिना सम्भूतं लवणाग्निजलवायुवायुसर्वं क्षणिकं
भगवदभक्तैश्चर्ये भीनारायणप्रसादाविर्भूतमभक्तकाक्षीनं शाश्वतं
साक्षदेवापाद्यं बुभुषुभिरित्यादितात्पर्यं निरूप्यते कतिपयेवैवध्या-
हेतुः तत्र हिरण्यकशिपवे ब्रह्मवरदानप्रकारं तेनास्य सर्वविज-
यप्रकारञ्च निरूपयति—एवं हृत इत्यादिना । अथवादेन न केवलं
ब्रह्मणो वरदानमेवोच्यते अपि तु हिरण्यकशिपुर्विना कथा सा-
कल्येन कथ्यत इति सूचयति ॥ १ ॥

मम सकाशाद्यपि तुल्यमान् अन्तर्गताः दुःखमापकात् “दु-
र्शोभनदुःखयोः” इति यादवः ॥ २ ॥

भगवान् पूज्यः अत्र प्रतिज्ञायं हृदयं च स्मरन्नाशीलानां मन्त्रानां
स्फुरणार्थं कृतव्याख्यानां वदन्तां पुनरपि तथा वचनं न बोधाय
तदर्थं हीदं प्रवृत्तमिति, अमोघाजुष्टः बोधायनामिति शेषः ॥ ३ ॥

अमोघैर्बोधिगुणरत्नाकरे पश्येत्तन्मकरोत्सुरावेशाजयंश-
त्वेन खलोमकोपीति तात्पर्यं, तन्मकरोत् “अतो भक्ता हिरण्यवायाः
परावेशादतो द्विष्टः” इति “यदेतन्मकरोत्” इत्यभिधानादत्र
परः शत्रुरसुरः तदावेशादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

सर्वसत्त्वपतीन् विहास्य सर्वभेदान्वा किं बहुना विश्वं च-
तुष्टं जितवानिति तेजसा ब्रह्मणेन सह जहार ॥ ७ ॥

विजितं इति—अनें श्रीणि स्थानानि सन्ति ततोपि भेदं
यदेतन्मकरोत्सुरावेशाजयंशत्वेन खलोमकोपीति तात्पर्यं, तन्मकरोत्
“अतो भक्ता हिरण्यवायाः” इत्यभिधानात् अत एवाजितं द्विष्ट-
मिदं विहास्य स्थानानि सकलसमृद्धिमन्त्रस्मिन्निति त्रिविष्टपद-
वायेषां लोकाणां यमयं स्तस्य धृते त्रिविष्टपदस्याप्यवशेषार्थः अ-
न्यथा विहास्य गतिर्वक्तव्येति ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-२४ ॥

भीमद्विजयनायकवर्त्तिरुतसाराधर्षिणी ।

वरान् लब्ध्वा द्विष्टन् विष्णुं देवदेवाजिराम सः ।

प्रह्लादस्यगुणः प्रेमयक्युत्पत्तयुं ईयते ॥

हिरण्यकशिपोः हिरण्यकशिपुना तस्य तस्मै ॥ १ ॥

यद्यपि यद्यपि तुल्यमास्तदपि इमान् तुल्यमान् वितरानि
व्यवहितान्त्वयः स्तोदय्यभेदेन व्याख्येयं वरान् कीदृशान्
यत् प्राप्नुवतामपि तुल्यमान् यान् प्राप्यापि न प्राप्नु-
वन्ति तानित्यर्थः ॥ २—४ ॥

मम गच्छजातयः पक्षिणः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
११ ॥ १२ ॥

भीमकृकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अत्र भगवत्पुत्रो हिरण्यकशिपोर्मगवति द्वेषं तन्पुत्रस्य प्रह्लादस्य
च भक्तिं प्रख्याप्य भीनारदो वर्यवति—एवमित्यं शतधृति-
र्ब्रह्मा ॥ १ ॥

मम मत्तो इच्छाये ते इमे यद्यपि तुल्यमास्तथापि वितरामि
तुभ्यं वदामि ॥ २ ॥

अमोघः सखोऽनुग्रही यस्य स विभुर्विपुलवान् ॥ ३ ॥
हेममयं सुवयं प्रकाशमानम् ॥ ४ ॥

स दिग्गजादीन् विजित्य लोकपालानां तेजसा सह स्थानानि
जहारेति अतुर्येनाम् ॥ ५—६ ॥

सर्वेषां सत्त्वानां जातीनां पतीन् जिह्वा वशमानीय
एवं विश्वजिह्व सत्त्वलोकाणां मिन्द्रादीनां तेजसा सह स्थानानि
जहारापहतवान् ॥ ७ ॥

देवोद्यानानां अग्निर्जुहोति विष्टपं देवलोकमध्यास्ते स्म अधिष्ठि-
तोऽभूत् तत्रापि साक्षात्तमेव भगवन्मधुवासेत्युत्तरेणाश्वयः ॥ ८ ॥

यत्र विदुः सारकता मुवः ।

यत्र स्फाटिकास्तम्भपङ्क्तयः ॥ ९ ॥

यत्र चित्रवितापनानि च ।

पयःफेननिभानि मपरिच्छदाः ॥ १० ॥

कूजद्विर्नूपुरैर्देव्याणां तस्ततः ।

रत्नस्थलीषु पद्मैश्चन्दरं मुखम् ॥ ११ ॥

तस्मिन्महेन्द्रभवने महापद्मैर्जितलोक एकराट् ।

रमेऽभिवन्द्याङ्घ्रियुगः सुरैर्जितचण्डशासनः ॥ १२ ॥

तमङ्ग ! मतं मधुनोरुमं त्वमशेषधिष्ण्यपाः ।

उपासतोपायनपाणिभिर्विजितलौजसां पदम् ॥ १३ ॥

जगुर्महेन्द्रासनमोजरं निजैर्जितरस्मदादयः ।

गन्धर्वसिद्धा ऋषयोऽपि त्वमस्य पाण्डव ! ॥ १४ ॥

स एव वणाभिमिति त्वमस्य पाण्डव !

इज्यमानो मधुनोरुमं त्वमस्य पाण्डव ! ॥ १५ ॥

अकृष्टपच्यं त्वमस्य पाण्डव !

तथा कारुण्यं त्वमस्य पाण्डव ! ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

॥ नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—जब हिरण्यकशिपु ने देखा कि
उसके तप से प्रसन्न होकर ब्रह्माजी ने हिन्दुओं को
तुल्य भी थे वर थे तो भी दिये ॥ १ ॥

प्रहोवाच ॥

ब्रह्माजी बोले, कि—हे नात ! जिन के
पुरुषों को वडे तुल्यम है, हे भाई ! यद्यपि
मे तुल्य को देता हूँ ॥ २ ॥

तदनंतर वर देकर असुरवर्ष से
बोले प्रजेश्वरों से स्तुयमान श्री
को गये ॥ ३ ॥

देव्य भी इस प्रकार वर पाकर
करता हवा भ्राता के वध का स्मरण
विष्णु में द्वेष करने लगा ॥ ४ ॥

वद महासुर दशों दिशाओं को
र तुल्य मुनी को जीत-

कर वे... गन्धर्व गण्ड उरग सिद्ध चारण विद्याध
ऋषिग... राक्षस पिशाच भूत प्रेत और इन
अधिप... पतिगों को जीत कर अपने वध
लाकर वि... सहित सर्व लोक पाण्डवों के स्था
को हरण... ॥ ७ ॥

देवता... वाले स्वर्गका अधिष्ठाता होव
त्रैलोक्य की... अखिलसमृद्धिवाले साक्षा
विश्वकर्ता के... में निवास करने लगा ॥ ८ ॥

अखिलसमृद्धिवाले... ॥ ९ ॥

मुक्तादामानि... ॥ १० ॥

सुवतीः सुवतीः... ॥ ११ ॥

ऊर्जितमधिकं... ॥ १२ ॥

मङ्ग हेराजन् !... ॥ १३ ॥

अत एव विदुः विद्याध... यस् तम् अशेषा
भयपाः सर्वलोकपाला... पदमाभयधृतम् ॥ १४ ॥

(अष्टावः)

उपासनप्रकारमाह—जगुरिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

महेन्द्रभवनं विशिनष्टि—यत्र भवने विद्रुममहा-
यासु ताः भुवःस्वर्गानि वेदिकादीनि महामारकता-
यत्र भवने स्फटिकमयानि कुड्यानि भित्तयः यत्र वे-
म्भपंकजः सन्ति ॥ ६ ॥

यत्र च चित्रवितानानि चित्रकविलराशि पद्म-
न्यासनानि च पयःफेननिभाः वृषभफेनमृदुजाः शुभ-
मुकादामानि परिच्छदाः परिकराः यासां ताः ॥ ७ ॥
यत्र च देव्यः देवानां सम्बन्धिन्यः सुदयः कि-
म्भिन्निद्रिन्पुनरेतत्रतत्र शब्दयन्त्यः शब्दं कुर्वन्त्यो रत्नल-
क्ष्मीं मुखं पश्यन्ति ॥ ११ ॥

तस्मिन्नेवंभूते महेन्द्रस्य भवनेऽधिवसन्त्यः स-
मवाहनमकुर्वन्तः अनप्य निर्जितो लोक-
राजा ऊर्जितमधिकं चण्डं तापकं शासनं य-
पिनैः सुरादिभिर्वन्द्यावज्ज्रीयस्य तादृशो र-
मः ॥ १२ ॥

अद्भुतं हे सुधिष्ठिर! उरुगन्धिनोऽग्रगन्थेन-
मतप्य विवृते विद्युग्धिते ताम्रं अचिन्त्यं-
बलस्य देहबलस्य शोभन इन्द्रियबलस्य-
मिर्विना ब्रह्मविष्णुशिखर्विना अन्ये स-
कपाणिभिरुपासत उपासितवन्तः ॥ १३ ॥

उपासनाप्रकारमेवाह—जगुरिति अ-
महेन्द्रस्यासनमास्थितमधिष्ठितं तं दे-
यत्र जगुर्गान्धकः, तद्गुणान् जगु-
कृपयश्च विद्याधरा अस्तरसश्च मुहु-
● स एवाऽसुरो पद्मांशमनिष्ठैर्वा-
वक्षिणा येषु तैः क्रतुभिर्मुहुर्मुहु-
हविर्भागानग्रहीत् ॥ १५ ॥

तस्यासुरस्य सम्बन्धिनी वा-
च्या कथंशेन विना फलिन्य-
देवता यथाकामं यथे-
अभूत् तथा नमः अन्तरिक्ष-
धविचित्रवस्तुप्रदमभूत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

सोपानमारोहावरो-
वितानमुपरिधा-
मुह्यः प्रशस्तइतपंकजः ॥ ११ ॥ १२ ॥

मिसे, १५५५-

“आदित्या वसवो रुद्रास्त्रिविधा हि सुरा वतः ।
मरुतश्चैव विश्वे च साध्याश्चैव च तद्भवाः ॥
अनक्षय इति प्रोक्ताश्चत्वारो मानुषाः स्मृताः ।
उपासयन्ते वदुः सर्वे विना देवान् हिरण्यके ॥”

इति वचनात् न ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैरित्यर्थो प्रायः किञ्चा-
तात्पर्यं तथा हि, त्रिविधा देवाः, यज्ञभागभुजस्तद्भुज इति.
प्रथमे त्रिधा त्रिधा जातिभिश्चत्वारो मानुषाः समूहेनाग-
व, चरमेषु सुरशब्दमात्रं धर्तते, तदन्तेवासवर्तमानाः-
“अयज्ञभागेऽपि तु सुरशब्दः प्रयुज्यते ।
यज्ञभागभुजस्येय त्रय इत्यभिशाब्दताः ॥

वचनादयं विशेषः कल्प्यत इति इतोऽप्यत्र चित्तमन्वया
उच्यन्त इत्यङ्गीकर्तव्यम्. दैत्यस्य देवोपास्यत्वं देवानां
यशोभाजामयशः स्यात्तदनुपपन्नम् प्रमाणाविरोधात्-
उभयभाक्त्वमितीश्वरकृतमभिधीयते—

यत्र कच यशः स्थानमप्येवामिति केशवः ।
यत्रापि तु देवानामित्यन्वाप्नुयन्त कचित् ॥
‘योगः सन्नहनः’ इत्यभिधानादपि मादिनानोपास-
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

उत्तेजनमन्तरेण सस्यादिपरिपाकोपेता ॥ १६ ॥

उत्तेजनाय च कर्तव्यं कृतमाराधनं दर्शनी ।

सागिभिरुपासत त्रिभिः ब्रह्मविष्णुकर्तृभिर्ना-
॥ १४—१५ ॥

यत्रापि तस्य राज्ञे महोपभूतयोऽकृपय-
वस्तुस्तदाऽप्ययं अयथा मत्तादीनां तत्क-
मभनेन येन न तादृकप्रमाण आसीत्
यत्रापि तस्य भुवोर्वादीनां तेजः प्रथममवा-
॥ १६ ॥

नैल्लो-
सोपानाः ॥ १० ॥

पद्मराग-
पयःफेन-
परिकराः यासां ताः ॥ ११ ॥

प्रतापितः प-
ऊर्जितमधिकं-
हे अद्भुत! त-
वदुगन्धेन मधुना-
वितानमुपरिधा-
मुह्यः प्रशस्तइतपंकजः ॥ ११ ॥ १२ ॥

रत्नाकरश्च रत्नयोस्तत्पत्न्यश्चोदुर्गमिभिः ।
 चारसीधुघृतक्षौद्रविहीनरामृतोदकाः ॥ १७ ॥
 शैला द्रोणीभिराक्रीडं सर्वेषु गुणान् द्रुमाः ।
 दधार लोकपालानामेक एव पृथग्गुणान् ॥ १८ ॥
 स इत्थं निर्जितककुवेकराविषयान् प्रियान् ।
 यथोपजोषं भुञ्जानो नातृष्वपि जितेन्द्रियः ॥ १९ ॥
 एवमैश्वर्यमत्तस्य दृप्तस्योच्छ्रायवर्तिनः ।
 कालो महान्वयतीयाय ब्रह्मशापमुपेयुषः ॥ २० ॥
 तस्योग्रदण्डसंविग्नैः सर्वे लोकाः सपातकाः ।
 अन्यत्रालव्यशरणाः शरणं ययुर्व्युतम् ॥ २१ ॥
 तस्यै नमोस्तु काष्ठायै यत्रात्म्य हरिरीश्वरः ।
 यद्गत्वा न निवर्तन्ते शान्ताः सन्यासिनोऽमलाः ॥ २२ ॥
 इति ते संयतात्मानः समाहितधियोऽमलाः ।
 उपतस्थुर्हृषीकेशं विनिद्रा प्रायुभोजनाः ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अक्षिणी यस्य तस्य त्रिभिर्हरिविरञ्जितहरेर्धिना मल्लिखितविषयाः
 उपायनयुक्तपाणिमिरुपासत ॥ १३ ॥

उपासनप्रकारं दर्शयति-जगुरित्यादिना ॥ १४-१५ ॥

अकृष्टपण्या कर्पणं विनैव संपन्नसस्या ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

जिस मयन में मृगा की सीढ़ी मरकतमयी की, उसे स्फटिक
 मणिके चोतरे वैज्यमयी की खंभों की पंक्तिवाली है ॥

और जहाँ पर विचित्र चँदेवा तन रहे पशु, मयिके आसन
 हैं ॥ बुध के फेन के सहस्र शय्यायें, मौक्तिकों की मालाओं के सब
 परिकर जिनके ऐसी शब्दायमान नूपुरों, जहाँ, तहाँ शब्द
 करनी हुई सुंदर वंतपंक्तिवाली अपने अपने कामों को रत्नस्थली
 में देख रही हैं ॥ १०-११ ॥

उस महेश्वरमयन में महापत्नी लोकों की जितने बाबा एक-
 राट सुरादिकों से धंदितचरणयुगल प्रणमन करि वरकशिपु
 रमण करना भया ॥ १२ ॥

हे राजन् ! बड़े सुगन्धि मधुसे, तब, निकलेहुए लाक-नेत्र
 जिसके ऐसे उस हिरण्यकश्यप को बड़ी विष्णु महादेव को

होड़कर और सब लोकों के अधिपति हाथों में भेट लेलेकर
 उपासना करते थे । क्योंकि वह तप योग बल पराक्रम का
 एकही माधव था ॥ १३ ॥

हे पाण्डव ! जब अपने पराक्रम से वह इन्द्रासनपर बैठा
 तब विश्वावसु तंहुको और अस्मदादिक तथा गन्धर्व सिद्ध ऋषि
 विद्याधर और अर्जुन आदि हम सब लोग उसी का गान
 करते थे ॥ १४ ॥

उस समय बर्षाभ्रम घाड़ी प्रजाओं भूरि दक्षिणावासे बड़ों
 से वही पूजित होकर अपने तेज से यज्ञ के भागों को ग्रहण
 करता था ॥ १५ ॥

उसके राज्य में भूमि बिना कमाई हुई फल को देती थी
 खर्गे भी कामनाओं को पूर्ण करना रहा और आकाश नामा
 आश्रय वाळा होगया ॥ १६ ॥

श्रीभरत्कामिनीभाषाटीका ।

तत्पत्न्यो नयः ऊर्ध्वहस्तिसु रत्नाकरानेवाह-चारेति ॥ १७ ॥

आक्रीडं क्रीडास्थानम् द्रुमं सर्वेषु वृक्षेषु शुषार पुष्प-
 फलादीन् सद्यः लोकपालानामुपविष्टान्मुखाभ्यर्चयन्वाहनशो
 पयादीनेकएव दधार ॥ १८ ॥

निर्जिताः ककुभो येन यथोपजोषं यथाग्रीति ॥ १९ ॥

(ॐ नमो भगवते तुभ्यम्पुरुषाय महार्त्मने ।

विशुद्धानुभवानन्दसन्दीहाय यतोऽभयम् ॥ ० ॥)

तेषामाविरभूद्वाणी अरूपा मेघनिस्सना ।

सन्नादयन्तीककुभः साधूनामभयङ्करी ॥ २४ ॥

भीमहीरगाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामुण्डा

महाकाव्यः एकसप्ततियुगानि किञ्चिदधिकानि

२१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

अरूपा वक्ररहिता ॥ २४ ॥

भीमहीरगाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामुण्डा

रत्नाकराः समुद्राः तत्पत्न्यो गङ्गादिनद्यश्च ऊर्ध्वतः प्रवृत्ताः
रङ्गे रत्नसमुद्रानूहः प्रापयामासुः रत्नाकरानेव ह-
र्षाधुः सुराद्योऽभिभूरसः अमृतं शुद्धं चारादिमन्त्रैश्च
येषां ते क्रमोऽत्र न विनक्षितः ॥ १७ ॥

शेषः पर्वतः जात्यभिप्रायमेकवचनम् द्रोणोमिः ककुभः
मान् दधार कथंभूतान् सर्वतुषु वसन्तादिषु पटसु सर्व-
गुणाः फलपुष्पादयो येषां तानाक्रीडान् कीडास्थानोप-
नवेतुषु सर्वाङ्गं वृक्षान्, सफलपुष्पादेव दधारत्यर्थः । तदेव
यति-लोकपालानां तदाधिपत्येलायामित्यर्थः । एको ह्रमः
गनादिकालनियमेन पृथग्गुणान् फलपुष्पादीन्दधार अरूपा
धिपत्ये अनिघनकाळे सर्वान्गुणान् दधारत्यर्थः । यद्वा अयम-
एक एव सर्वेषां लोकानां पृथग्गुणान् प्रतिनियताङ्गुण-
दधार सर्वेषामाधिपत्यमेक एव अकारत्यर्थः ॥ १८ ॥

इत्थं निर्जिताः ककुभो दिशो येन स दैत्यः एक एव राजा
सन् यथोपजायं यथाप्रीतिं प्रियानिष्टान्विषयाननुभवन्नपि नातृप्यत्
तृप्तिवान् यतोऽयमाजितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

इत्थमेवैषां मत्स्याऽनप्येव इत्स्याऽतप्येव च उच्छाल-
वर्त्तितः वैदिकमार्गाननुवर्त्तितः, उत्पद्यप्रतिपन्नस्येत्यर्थः । अष्टाशपं
सनकादीनां शापमुपेयुषः प्राप्तवतः महान् काळो बहुवर्षा-
त्मकः कालः व्यतीत्याय अतिक्रान्तोऽभूत् अष्टाशपमुपेयुष इत्यनेन
तज्जन्मावसानकाळः प्राप्त इति सूच्यते ॥ २० ॥

तदेव वक्तुं भक्तिमिदं तावदाह—तस्य दैत्यस्योग्रद्वन्द्वेनोग्र-
शासनेन संविप्राः भीताः सपालकाः सर्वे लोकाः अन्यत्राऽलब्धं
शरणं निवासस्थानं यैस्ते अकृणुन् भगवन्तं शरणं ययुः प्राप्ताः
अन्यत्राऽलब्धशरणा इत्यस्यानन्यतरुणा इति वार्थः । पूर्वं दैत्य-
तपःपीडितास्त्वपुपशमनाय अष्टाशपं शरणमुपगम्य घरप्रदा-
येन आनिष्टमेव अक्रुः पुनरेतन्निष्ठपरिहारो अष्टागापिकर्तु-
मशक्य इत्यालोच्योऽनन्यशरणा भगवन्तमेव शरणं ययु-
रित्यर्थः ॥ २१ ॥

शरणवराप्रकारमेवाह—तस्या इति । तस्यै काष्ठायै दिशो गमः
काष्ठां निशियन्ति, यथेति । यत्र यस्यां काष्ठावामीभरः सर्वनिघन्ता
हरिराभितार्तिहरो भगवानास्ते शान्ताः रागादिरहिताः अत एव
शुद्धात्मनःकरणाः संन्यासिनः न्यासविद्यानिष्ठाः यत् याज्ञ-
काष्ठां गत्वा प्राप्य न निघन्ते पुनर्नाघन्ते न पुनः संसरन्ति
तस्यै काष्ठायै नमः इति यस्यां विशि प्रजातार्तिहरो भगवानास्ते
तद्दिग्धोऽन्तोऽन्तर्मुखोपाय इत्यप्यवसायपूर्वकं भगवन्तं शरणं
ययुः, काष्ठायै नम इति दिक्शरणवराप्रकरणेन देवानामपि भगव-
तारूपं दुर्भङ्गमिति सूचितम् ॥ २२ ॥

इतीत्यर्थं ते देवाः संयतात्मानः स एव भगवान् रक्षिष्यतीति
अभयकमनसः समाहितधियः ब्रह्मा संयतात्मान इति वाह्य-
जय उक्तः, समाहितधिय इत्यनेनान्तरिन्द्रियजयः, वायु-
जय इत्यनेन प्राणजयः, गिनिद्रा इत्यनेन कायजयः एवं-
विशेषकशमपनस्थुस्तपुषु वक्ष्यमाणं मन्त्रं जेषुषां ॥ २३ ॥
यत्ने वाङ्मययपूर्णाय पुरुषाय सर्वान्तरात्माने महाभाने
अपायुक आत्मा मनो यस्य तस्मै विशुद्धः अनुगम्यो
रुद्धः सुखं तयोः सन्दीहः पूरः तद्रूपाय यतः यत्समा-
पितानामभयं तस्मै नमः ॥ ० ॥

तानामेवमुपातृतां वाणीं शब्दं आविरभूतैः शून्य-
ताना अरूपा महद्वक्त्रका मेघनिस्सना मेघघोषतुल्या
सन्नादयन्ती प्रतिध्वनयन्ती साधूनामभय-

अष्टाशपध्वजतीर्थकृतपद्मनायकी ।

अष्टाशपां पत्न्यो नद्यः चारं खयणम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

अष्टाशपं पत्न्यो नद्यः चारं खयणम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

अष्टाशपं पत्न्यो नद्यः चारं खयणम् ॥ २४ ॥

अष्टाशपं पत्न्यो नद्यः चारं खयणम् ।

तदेव वक्तुं भक्तिमिदं तावदाह—तस्य दैत्यस्योग्रद्वन्द्वेनोग्र-
शासनेन संविप्राः भीताः सपालकाः सर्वे लोकाः अन्यत्राऽलब्धं
शरणं निवासस्थानं यैस्ते अकृणुन् भगवन्तं शरणं ययुः प्राप्ताः
अन्यत्राऽलब्धशरणा इत्यस्यानन्यतरुणा इति वार्थः । पूर्वं दैत्य-
तपःपीडितास्त्वपुपशमनाय अष्टाशपं शरणमुपगम्य घरप्रदा-
येन आनिष्टमेव अक्रुः पुनरेतन्निष्ठपरिहारो अष्टागापिकर्तु-
मशक्य इत्यालोच्योऽनन्यशरणा भगवन्तमेव शरणं ययु-
रित्यर्थः ॥ २१ ॥

माभैष्ठ विबुधभेषः सर्वेषां भद्रमस्तु वः ।
 महर्शनं हि भूताणां सर्वभेयोपपत्तये ॥ २५ ॥
 ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं दैतेयापसदस्य च ।
 तस्य शान्तिं करिष्यामि कालं तावत् प्रतीक्षत ॥ २६ ॥
 यदा देवेषु वेदेषु गोषु विप्रे साधुषु ।
 धर्मे मयि च विद्वेषः स वा माशु विनश्यति ॥ २७ ॥
 निर्वैराय प्रशान्ताय स्वसुताय मह्यात्मनः ।
 प्रह्लादाय यदा द्रुह्यद्वनिष्येऽपि वरोर्जितम् ॥ २८ ॥

नारद उवाच ।

इत्युक्ता लोकगुरुणा तं प्रणम्य दिवौकसः ।
 न्यवर्तन्त गतोद्गमा मेनिरे चासुरं हतम् ॥ २९ ॥

श्रीमद्भिवमायचक्रवर्तिहृतसारार्थदीशिनी ।

अनेनासुरेण जिना इति भावः "काष्ठोत्कर्षे स्थितो दिशि" इत्यमरः ॥ २२-२४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतमिदं ज्ञानप्रदीपः ।

नस्पन्मः नयः ऊर्ध्वः प्रापयामासुः, रत्नाकरानाह—आरेति
 चराद्यायुक्तानि येषां ते तत्र सीधुः सुरा दौद्रिमिधुरसः मरु-
 शुक्रम ॥ १७ ॥

अः कीडं क्रीडास्थानम् पुष्पफलादीन् ॥ १८ ॥

निर्जिनाः ककुभो दिशो येन सः यथापञ्चेषु यथापञ्चेषु वि-
 पयान् भुजानोऽपि नात्प्यत् यनोऽजितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

उत्कृष्टवर्तिनः शास्त्रतुल्यस्य वत्तमानस्य ॥ २० ॥

काष्ठायै दिशो संस्थासिनः सम्यक् स्यामः आशु विनश्यति
 भगवति अर्थां सोऽस्ति येषां भगवत्प्रपन्नाः ॥ २३ ॥

मुरुषा वक्तृमूर्तिर्दशनरहिता हे विबुधभेषः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

समुद्र और नदी भी रत्नों के समूह को अपनी जड़ों से फैकने
 लगी समुद्रों से लक्षण गविरा घृन लक्षण दुग्ध अमृत
 और जल जो चाहो सो मिलने लगा ॥ १७ ॥

और उस समय पर्वत भी गुहों में क्रीडास्थान को
 धारण करने हुए, वृक्ष सब ऋतुओं के गुणों को धारण करने
 लगे तथा हिरण्य कशिपु भी एकही पृथक् सबलोक पालों के
 गुणों को धारण करने लगा ॥ १८ ॥

उह हिरण्यकश्यप इस तरह सब दिशाओं को जीतकर
 अपने प्रिय विषयों को भोगता हुआ भी तृप्त न हुआ क्योंकि ?
 अजितेन्द्रिय था ॥ १९ ॥

ऐसा ऐश्वर्य में मग्न आत्मा को छोड़कर वस्तुनेवाले विप्र शाप
 की प्राप्ति करनेवाले उस हिरण्यकश्यप का बहुत काल व्य-
 तीत होगया ॥ २० ॥

उसके उग्र रूढ़ से उद्विग्न होकर सबलोक लोकपाल अश्वत्थ
 कहीं स्थान को न प्राप्त होकर गोविन्द के शरण गये ॥ २१ ॥

और ऐसा बोले कि—उस दिशा को नमस्कार है जिसमें ह-
 मारा ईश्वर हरि है जहां आकर शान्त संस्थासी लोग फिर नहीं
 निवृत्त होते हैं ॥ २२ ॥

इस प्रकार मनको रोक बुद्धि को समाहित कर हृषीकेश
 भगवान् का उपस्थान करने लगे हैं कैसे कि ? रात दिन जिन
 को निद्रा नहीं आती और वायु का भोजन करते हैं ॥ २३ ॥

नव उन लोगों को मेघ महश शब्दवाणी, साधुओं का अ-
 भय देनेवाली दिशाओं में नाद करती हुई, भगवान् की वाणी
 सुनपड़ी ॥ २४ ॥

श्रीभरतस्वामिहृतमार्थदीपिका ।

मम दर्शनं भवय्य सर्वेषां भयसामुपपत्तये भवति ॥ २५
 २६ ॥ २७ ॥

ननु, देवादिबिह्वेषेऽप्यस्य विनाशो नास्ति अहंकारोर्जितस्य
 तत्राह—निर्वैरायेति । सर्वमहं सह न मज्जकद्रोहमिति भावः ॥ २८

असुरञ्ज हतं मेनिरे तदानीं तद्देवे प्रवृत्तवादिर्तिभाषः ॥ २९

तस्य दैत्यपतेः पुत्राश्चत्वारः परमाहुताः ।
 प्रह्लादोऽभून्महांस्तेषां गुणैर्महदुपासकः ॥ ३० ॥
 ब्रह्मण्यः शक्तिसम्पन्नः सत्यसन्धो जितेन्द्रियः ।
 आत्मवत्सर्वभूतानामेकः प्रियमुहत्तमः ॥ ३१ ॥
 दासवत्सन्नतार्याङ्घ्रिः पितृवद्दीनवत्सलः ।
 भ्रातवत्सदृशे स्तिक्ष्णो गुरुष्वीश्वरभावनः ।
 विद्याऽर्थरूपजन्माढ्यो मानस्तम्भविवर्जितः ॥ ३२ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषाणंदीपिका ।

तमेव द्वेयं षष्ठ्युमादौ सुतस्य महत्स्यमाह-तस्येति । गुणो-
र्महान्भूत् । गुणानेवाह, महदुपासक इत्यादिना ॥ ३० ॥

मत्या सन्धा प्रतिष्ठा यस्य एकपक्ष प्रियञ्च सुखं च
 दासवत्सम्यक्कृता अस्यांष्टामङ्गया येन गुणैः
 भावना यस्य ॥ ३२ ॥

५ श्रीमद्भारवाचस्पत्यायं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

बाणीनिवाह—माभेष्टति । हे दिव्यप्रेष्टाः ! यूयं मामे
माकुरुत वा, युष्माकं सर्वेषां भद्रं सुखंमयास्तु हि यस्मात्
दर्शनं कटाक्षो भूतानां श्रेयसे उपपद्यते प्राप्तये भवति ॥ २५ ॥

इति याधमस्य तस्य हिरण्यकशिपोर्गोदान्ध त
 धानं विदितमेव तस्य वैत्यस्य शान्तिं वधं करिष्यामि काशः तत्र
 विनकाशस्तावत्प्रतीक्षान् किञ्चित्कार्यावसर्म्बं सहध्वामत्यर्थः ॥२॥

काऽसौ तद्वधेचितः काशः ? तत्राह—यदेति । यस्मिन् काशे
 देवान्निषु तस्येति नितरां द्वेषस्तदा स आशु घिनवर्थात् ॥ २७ ॥

ननु, ईशादिषु चिद्वेषेण न तस्य नाशः, कथम् ? प्रह्लादवर्याऽजिन-
न्वादिषु ब्राह्म—निर्देशगोचरम् । यदा प्रह्लादाय ब्रह्मसदा धरेक-
जितमपि हनिष्ये हनिष्यामि कथम्भूताय मदात्मने ब्रह्ममेवात्मा यस्य
स मदात्मा तस्मै निर्देशाय सर्वभूतसुहृदे प्रजाप्ताय रागादिगडि-
ताय स्त्रस्यात्मजाय निरतिशयाऽप्रथमकावश्ये यदा ब्रह्महृद्वारयति
आश्वेतदा हनिष्यामि मङ्गकविषयापराधस्य मम नितरात्मसङ्ख्या-
दिति भावः ॥ २८ ॥

• इतीत्ये लोकगुरुणा भगवता देवाः द्विष्योक्तो देवाः भग-
वन्तं प्रपद्यन्त गतोद्देशाः गन्तुं उद्देशो भवं येषां तादृशात्मनो
न्यवैभवं, भगवदुपस्थितेरिति शेषः । असुरं हिरण्यकशिपुं हतप्रायश्च
मेतिरे ब्रह्मण्यन्त ॥ २६ ॥

तस्य पूर्वमेव विप्रशापमपेक्षुषः उचितकाले हनिष्यामीत्येवं-
विधमगवत्सङ्कटाविषयस्य दैत्यपतेर्हिंसायकाशिपोः परमाद्भुता-
श्चत्वारः प्रहानुद्वलङ्कावहकाश्वाः पञ्चास्तेषां मध्ये प्रहानो

गुणैरेकधादिभिर्महाऽच्छ्रेष्ठऽभूत् माहात्म्यावहगुणैस्तं विशिनष्टि,
महदुपासकत्वादिना महतां भागवतानामुपासकः भागवतमार्क्य-
यन्तमगमञ्जलिनिष्ठः इयमेव मगमञ्जलिः परा काष्ठानि भावः ॥३०॥

ब्रह्मण्यः ब्राह्मणकुले साधुस्तकृता ब्रह्मण्यः यथा ब्रह्मणि पर-
मजितरां साधुः ब्रह्मण्यः शोभेन सुखभावसङ्ख्यात्मकेन युक्तः
सत्यमार्गः सत्यमार्तज्ञः जितानि इन्द्रियाणि व्रतयोगानि येन स्व-
यानामात्मना तुल्यमात्मवत् एकएव असाधारणः प्रियतमः सु-
प्रियसुदुष्टतमः आत्मा यथा प्रियतमः स्नेहिताकेषां च
सपि सर्वभूतविषयकमीनयुक्तस्नेहिताकेषां च ॥ ३१ ॥

तस्यैव कृताः नमस्कृताः आराधनां महतामंघ्रयो येन पितृ-
पातस्तनययुक्तः भ्रातृवत्सहस्रं क्षान्त्येषु स्तम्भोऽनुरा-
रुषु ईश्वरत्वेन भावना दृष्टिर्यस्य विद्यादिभिर्हेतुभि-
र्गर्वा दम्भश्च ताड्यो विषर्जितः नञ्कार्यो विसं कथं
ह्यस्माभिर्जाप्यग्राहिनाम्दः प्रकारार्थः विद्यादिसहस-
्रानादिर्निमित्तं विवक्षितम् ॥ ३२ ॥

ममिहोऽयं जगत्पदं पदं ।

अथ यज्ञः ॥ २५ ॥ २६ ॥

विद्युषः स आशु साधनमामप्रयाम् । २७ । २८ ।

— 11 —

विशेषः तु किञ्चिदप्युक्तम् ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अमिमामाननिमित्तस्तम्भोपस्थितः ॥३२॥

नामिकृतकणसम्भ्रमः ।

गङ्गा ननु भवः ॥ २५ ॥ २६ ॥

यदा स्यात् तदा स वै प्रमिष्यौ भाष्येव

नद्वर्गः ॥

व्यसनेषु प्राप्तेष्वपि नाद्रिप्रचित्तः वदेषु भूरेषु गुणेषु विष
येषु निःस्पृहः यतस्तेष्वपि नानुरक्तः दान्ता इन्द्रियादयो यस्य
रहितः प्राप्सुरो भावो मत्सरादिर्यस्य सः प्राप्सुरोऽपि क्षुद्रः प्रद्यात्
कामः ॥ ३३ ॥

यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा नृप ! ।

प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः ॥ ३५ ॥

(१) गुणैरलमसङ्गैर्यैर्माहात्म्यं तस्य सूच्यते ।

वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिः ॥ ३६ ॥

न्यस्तक्रीडनको बाधो जडवत्तन्मनस्तथा ।

कृष्णग्रहगृहीतात्मा न वेद जगदीदृशम् ॥ ३७ ॥

आसीनः पर्यटन्नभ्रम् शयानः प्रपिबन्बुवन् ।

(२) नाऽनुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः ॥ ३८ ॥

कचिद्बुदति वैकुण्ठचिन्ताशबलचेतनः ।

कचिद्वसति तस्मिन् न पुनर्भवादृशाः कचित् ॥ ३९ ॥

नदति कचिद्वसति तस्मिन् न पुनर्भवादृशाः कचित् ।

कचित्तद्वावनमस्तस्मिन् न पुनर्भवादृशाः कचित् ॥ ४० ॥

भीमदीरराजवाच्यं कृतमागवतचन्द्रचम्पिका ।

अधुनाऽपि ते गुणा नापिधीयन्ते तिरोहिता न भवन्ति ।

साधुगाथासदसि साधुकथाप्रसङ्गवत्यां सभायां प्रह्लादम् प्रतिमानं दृष्टान्तम् रिपवोऽपि सुराः कुर्वन्ति कथं भवादृशाः विष्णुभक्ताः ॥ ३५ ॥

सूच्यते मया केवलं द्योत्यते सुष्ठु कथ्यत इति वा ॥ ३६ ॥

नैसर्गिकरतेर्बिम्बायाह-न्यस्तक्रीडनक इति पदभिः । तन्मनस्तथा तदेकचित्तत्वेन ॥ ३७ ॥

एतान्वासनादीनि गोविन्देन परिरम्भित आत्मना एकीकृतः ॥ ३८ ॥

बुदति रोदिति रीति वैकुण्ठस्य चिन्तया शबला व्यामिश्रा भ्रुमिता चेतना यस्य तस्य चिन्तयाऽह्लादो यस्य ॥ ३९ ॥

कचिद्वसति तस्मिन् न पुनर्भवादृशाः कचित् । कचिद्वसति तस्मिन् न पुनर्भवादृशाः कचित् । कचिद्वसति तस्मिन् न पुनर्भवादृशाः कचित् ।

भीमदीरराजवाच्यं कृतमागवतचन्द्रचम्पिका ।

असनेषु दुःखहेतुषु मोक्षिममभीतं चित्तं यस्य दृष्टेऽप्येहिकेषु भूते-वासुभिर्कोषु च अगस्त्याराज्यादिषु गुणेषु विषयेष्ववस्तुदगमित्युक्तियुक्तोऽत एव तेषु स्पष्टादिरहितः सदा दान्ताः निबन्धन वशी-कृताः हस्त्रिवादयो यस्य प्रशान्ताः क्षीमा यस्य, निरस्पृह इत्य-

अभिहितेषु विषयेषु इच्छाग्राह्यमुक्तम्. प्रशान्तकाम इत्यनेन अभिहितेष्वित्यन्ता न पौनरुक्त्ये. अयमसुरोऽपि रहितासुरः सासुरमावरहितः ॥ ३३ ॥

अनन्तरं ! यस्मिन् प्रह्लादे गुणा उक्ता वक्ष्यमाणा अन्ये च पुनर्भवादृशा भवति तथा गुणान्ते बहुमन्यन्त इत्यर्थः । क्रियाविशेषणमन्यथा सामानाधिकरण्यासमाप्तेऽपि न्यायापत्तिः महतः प्रह्लादस्य गुणा इत्यर्थे यस्मिन् न्यायापत्तिः महता गुणा इति वा, ते गुणाः अधुनापिधीयन्ते न तिरोहिता भवन्ति, न विस्मृता भवन्ति. यथा भगवतीश्वरे गुणाः पुनःपुनः कवि-रचित्यन्ते तद्वत् ॥ ३४ ॥

प्रह्लाद ! साधुगाथासदसि साधुकथाप्रसङ्गवत्यां सभायां प्रह्लादम् प्रतिमानं दृष्टान्तम् रिपवोऽपि सुराः कुर्वन्ति कथं भवादृशाः अन्य प्रतिमानं

असनेषु दुःखहेतुषु मोक्षिममभीतं चित्तं यस्य दृष्टेऽप्येहिकेषु भूते-वासुभिर्कोषु च अगस्त्याराज्यादिषु गुणेषु विषयेष्ववस्तुदगमित्युक्तियुक्तोऽत एव तेषु स्पष्टादिरहितः सदा दान्ताः निबन्धन वशी-कृताः हस्त्रिवादयो यस्य प्रशान्ताः क्षीमा यस्य, निरस्पृह इत्य-

(१) गुणैः परमसङ्गैर्यैः इति पाठान्तरम्—धीरो (२) नाऽनुसन्धत्त एतानि गोविन्दपरिरम्भितः ॥ ३८ ॥

श्रीमद्भारवाचापेकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नैसर्गिकलिङ्गानि वदन्विशिनष्टि-न्यस्तक्रीडनः । बाह्व्येष
वाह्व्यप्रभृतीत्यर्थः । तन्मनस्कतया भगवद्भूतद्वयत्वेन न्यस्तक्री-
डनकः पारित्यक्तयाजकीडः कृष्णप्रहः श्रीकृष्ण एव प्रहस्तेन गृहीत
आत्मा मनोयस्य, प्रहगृहीतवद्भूतमान इत्यर्थः । अत एव जगदी-
दशं न वेद बाह्यवस्तुविषयकाचिन्तारहित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एतदेव प्रपञ्चयान-मासीन इति । आसनाद्यनभ्यावास्थितोपि
एतान्वासनादीनि नानुसन्दधे नानुसन्दधितवान् तत्र हेतुर्यतो गा-
विन्देन भगवता परिरम्भितः संश्लेषः गोविन्दानुसन्धानरूप-
तत्परिरम्भविस्मृतवेदधर्म इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कचिद्भानिन्दानुसन्धानविच्छेदकशायो रुदति रोदिति आप्यन्वा-
च्छ्रयमुक्त, इहगुणाभावश्च । गोविन्दाच्यन्तया शयला व्यामिश्रा
धुमिता चेतना बुद्धिरस्य तादृशः कचिद्भूमति, कचिन्वाच्यन्तया
आह्लादो यस्य तादृश उद्योगायति गोविन्दगुणानि न शयः ॥ ३९ ॥

कचिच्छिन्नाह्लादएव नदति ध्वनति कचिदुत्कण्ठः क-
वठापरिवेषणहृयः विगतलज्जा नृत्याति उत्कण्ठा मुक्तकण्ठ-
स्सन् ध्वनयति वा कश्चित्ज्ञावनया भगवदनुस्मृत्या युक्तस्तम्भ
यस्तदात्मकः स्नात्मानं तदपृथक्सिद्धत्वेन पश्यन्नापि तदपि तदनु-
सन्धानेन विस्मृत्य तद्रूपतापत्यभिमानेनानुचकारानुकरोति
भगवानित्र चेष्टेन इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमत्त्रिजयध्वजतीर्थेकृतपदस्तावली ।

गुणेष्वाशब्दादिषु शरीरस्य दान्तत्वमुपवासादिना गहितासुरः
असुरस्तथावकमरिगतिः जात्यासुरः ॥ ३३ ॥

यथा भगवन्निश्चय इत्यत्रापि "अन्येषां हरिस्मायन्तु किञ्चि-
साम्यमुश्रीरितम्" इत्यादिप्रमाणमित्यत्रापि ज्ञातव्यमिति ॥ ३४ ॥

प्रतिमानं तन्मनस्य ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

कृष्णार्क्यो ग्रहणेन वर्ज्यकृतमनाः ॥ ३७ ॥

अनुसन्धय सत्पार ॥ ३८ ॥

तज्ज्ञातानुकः तस्य श्रीनारायणस्य ध्यानोपेतः तस्यस्त-
प्रधानः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जागवतः स्नामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

असंख्येयैर्गुणैर्लक्षणैर्न ते वक्तुं न शक्यामि ॥ ३३ ॥ अतस्तस्य
माह्व्येष मूढयेन शंखेन मात्रम् । यद्वा, अन्तःप्रेरक बाह्यमत्यर्थ
तस्य माह्व्येष शंखेन वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । उभयत्र च हेतुः
वा ॥ ३३ ॥

तन्मनस्कतया भगवद्भूतद्वयत्वेन न्यस्तक्रीडनः तदनन्तरं तमेव
जडमनस्कतया ततः पश्चात् कृष्णप्रहगृहीतात्मा प्रहणोव
कृष्णोर्वाग्नः सन् जगदीदशं न वेद न ददुःखं यथा लोकाः पश्यन्ति
न तथा । अन्तु तत्स्फूर्तिगतत्वेनैव ददुःखं यः । गोविन्देन परि-
स्फुर्गता परिरम्भित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

प्रधाना निम्ना त्रयोऽङ्गस्फुरिते द्वितीया संयोगे एवं विभोगे
कचिद्भूमति । संयोगे इत्यति । विभोगे ननु त उच्येराहूयते । संयोगे
विभोगे कचिच्छिन्नावना इति ॥ ३८-४० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

गहनो भगवतो गुणाः अप्राकृता भैरव्यान्मीत्यादयः स्वभावेनैव
स्थिताः कविमिर्विबेकमिश्रुह्यन्ते एते गुणा जीवनिष्ठा न भवन्ति
किन्तु भगवदीया एवेति शुद्धैर्मनसादिभिर्बुद्धैर्विषयव्याक्रियन्ते
इत्यर्थः । गुणानां नित्यत्वमाह-ने गुणा अधुना एतत्कालपर्यन्तं ना
पिधीयन्ते कालकर्मादिभिर्नाच्छाद्यन्ते एतावत्सु कालेषु गतेष्वपि
प्रह्लादस्नाहगुणाविशिष्ट एव वसुतले तथा वैकुण्ठे महावैकुण्ठे
च विराजत एवेति भावः ॥ ३४ ॥

प्रतिमानं दृष्टान्तं प्रह्लादतुल्योऽयं भक्त इत्येवम् ॥ ३५ ॥

असंख्येयैः सङ्ख्यातुमशक्यैरेवगुणैस्तस्याखं कः खलूक्तव्यं
इत्यर्थः । अन्ये पुरुषा गुणैरुत्कर्षणानां न तु प्रह्लादस्तस्य तत्कर्ष-
हेतुरन्यद्वत्स्वत्वं वर्नेत इति भावः । तदेव किं तत्राह-माहात्म्यं
मूच्यते सुष्ठु उच्यते किन्तु वासुदेव इत्यादि, यद्वा तस्य
माहात्म्यं मूच्यते नत अभिधातुमशक्यत्वादुच्यते मात्रं । कृष्णः
प्रह्लादगुणानामेवगुणैस्तत्प्रत्ये प्रह्लादशब्देनेति भावः । तस्य कीदृश-
स्येत्यन्वाचामाह-वासुदेव इति । नृसिंहाकारे इति कचिद्
प्रह्लादस्तुल्यमन्तरम् "आविर्भव भगवान् पीताम्बरधरो हरिः" इति
वैष्णवोक्तः कृष्णप्रह्लादगृहीतात्मति गोविन्दपरिरम्भितस्याग्रमौक्त-
म वासुदेवे यसुदेवनन्दनाकार एवेत्यन्ये प्रह्लादस्य पूर्वोत्तरद-
न्तयोः क्रमेण वासुदेवनृसिंहानिष्टमिमत्परं नैसर्गिकी तत्त्वव्यथा-
मिव पूर्वजन्मकृतेः साधनेः सिद्धेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

नैसर्गिकरतेर्लिङ्गाभाह-न्यस्तक्रीडनक इतिपङ्क्तिः । बाह्योपि
त्वक्तवाह्यलीलस्तन्मनस्तथा कृष्णोकाग्रमनस्कत्वेन जड इवाव्यं-
स्वमायाः नचाप्यभकेरिव तेन खमनः कृष्णविषयकं कृतं, किन्तु
कश्चित्प्रह्लादो लोभ्यं द्रव्यमिव कृष्ण एव यन्मनो गृहीतवनित्याह-
कृष्णोति । अत एव जगत् इदं व्यवहारमयं न वेद किन्तु कृष्ण-
मयमेवत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एतानि आसनधर्मभक्षयनीयपेयवस्तुव्यानि नानुसन्धय
न जानाति, कुतः ? गोविन्देन परिरम्भितः अतिवत्सलेन पित्र
मात्रा वा एकादिदो बाह्यो यथा प्रनिश्चयमेव परिरम्भ्य क्रो-
रुगोक्रियते तथैव प्रह्लादो भोजनशयनादिसमयेपि भगवता आवि-
र्यते इति प्रह्लाद एव पश्यति नान्य इति भावः ॥ ३८ ॥

ततश्च कचिदिति खबालकं स्वकोडस्थलाद्भूमौ निध-
गृहकल्पार्थमन्यत्र गतायां मातरि नामनालोच्य स वा
यथा रोदिति तथैव मामधुनैव परित्यज्य मत्प्रभुः क गत इ
तच्छिन्तया शयला व्यामिश्रा बिह्वला चेतना यस्य सः रुद-
रोदिति कचिद्भूमतीति तदैव पुनः स्फूर्तिप्राप्तेन भगवता
प्रह्लाद वत्स । जगमात्रमेव मामनालोच्य कथमेवं रोदित्वा
सति हसति चिरात् प्राप्तामात्रोत्कृती मातरमबलोच्य क्षु-
बाल इवेत्यर्थः । तच्छिन्नेति मत्प्रभुर्गामेवं कृपया स्वदर्शनदा
सुखयनोति चिन्तया आह्लादो यस्य सः ॥ ३९ ॥

नदतीति स्फूर्तिप्राप्तं हरिम् अतिदूरे दृष्ट्वा उत्कण्ठः उच्यते
कण्ठः भोः प्रह्लाद वत्स ! त्वामनालोच्योऽहं नैव निर्द्वयं
यतस्त्वमेव ममातिप्रिय इत्युक्तस्तन् आनन्दव्यातिशयेन विधि

क्वचिदुत्पलकस्तूष्णीमास्ते संस्पर्शनिवृत्तः ।

अस्पन्दप्रणयानन्दसलिलामीलितिक्षणाः ॥ ४१ ॥

स उत्तमश्लोकपदारविन्दयोर्निपेवयाऽकिञ्चनसङ्गलब्धया ।

तन्वन्परां निवृत्तिमात्मनो मुहुर्दुस्सङ्गदीनान्यमनःशमं व्यधात् ॥ ४२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्णिक्तसारध्वनिः ।

एव विलज्जो नृत्पति तदैव स्फूर्तिमङ्गलं सति तद्विरहसंदाधियन्त
तद्भावनातिशययुक्तः उन्मादभञ्जारिप्रावन्त्येन अहमेव हारारिति
तन्मयस्सन् तल्लीलां रामकृष्णध्वनारगतमपि अनुचकार अनु-
कृत्वात् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छकुन्तलसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यसनेषु आपस्तु नोद्विग्नचित्तः अनेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु
योहकेषु च गुणेषु विषयेषु यतोऽवस्तुहक अनित्यत्वहादिरतो
निस्पृहः दान्ताः वशागाः इन्द्रियादयो यस्य सः ॥ ३३ ॥

यथा भगवति तथा यस्मिन् ये महान्तो गुणाः ते कविभि-
र्विवर्किभिः स्तुतिमन् अधुनापि मुहुर्गुणान् पुनः पुनः संगृह्यति
ते चात्मनि न धीयन्ते अविवर्किभिरात्मनि धारयितुं न शक्यन्ते
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

हे नृप ! साधूनां गाथायाः गुणकथायाः सदसि समाज-
रिपवः सुरा अपि ये प्रह्लादं प्रतिमानमुपमानं प्रकुर्वन्ति अमुकः
साधुः प्रह्लादसम इत्येवं पर्यायवर्तीत्यर्थः । तर्हि भगवद्गताः साधवः
अन्ये रिपुभिन्नाः स्वीकृत्याश्च प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुत ॥ ३५ ॥

यस्य वासुदेवे भगवति नैसर्गिकी कथाविधी रतिः प्रीतिः
तस्य असङ्ख्येयैवेह भक्तिर्गुणैः पर्याप्तमिति तस्य साधारणं मृदयते
घोषते गुणस्तु मुख्यो वासुदेव रतिरेव तदैव सर्वे गुणाः सन्ति
नृदसां सर्वे गुणा दोषा एवेति भावः । उक्तं जैमिनिपुराणे स्कन्धे
“किं जन्मभिस्त्रिभिरेह शौक्यभावित्रयाजकैः” इत्यादिना ॥ ३६ ॥

तां नैसर्गिकीं वासुदेवे रतिं प्रह्लादस्य पर्यायवति भगवान्प्रादः
न्यस्तकीडनक इति पङ्क्तिः । तन्मनस्तथा वासुदेवविषयकचित्त-
त्वेन ॥ ३७ ॥

गोविन्देन परिश्रितः एतानि आसनपथ्यनादीनि नानुभ-
वन्त न युवन्ते ॥ ३८ ॥

धैर्यवृद्धचित्तया शय्या विह्वला चेतना यस्य तदति रोदिति
तस्य गोविन्दस्य चिन्तया ध्यानगद्गादो भरत सः ॥ ३९ ॥

क्वचिदुत्पलकः उष्णीकृतकण्ठस्मन् नदति धनानि कविषा
तन्मयी गोविन्दमयः सन् अनुचकार तल्लीलां सधं चकार ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

— व्यसन प्राप्त होने पर जिसका चित्त उद्विग्न नहीं होता

और सदा निस्पृह रहता तथा दृष्ट श्रुत (देखे सुने हुए) विषय
को कुछ समझ नहीं समझता था, इन्द्रिय प्राण शरीर और
बुद्धिका दमन करनेवाला सदा प्रशान्त कामना वांछा और
आसुर भाव से रहित था ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! जिस प्रह्लाद में बड़े २ गुण थे जिन गुणों को
बड़े २ महात्मा लोग प्रह्लाद करते हैं व गुण प्रह्लाद के
अप्य भी निरोद्धित नहीं हैं जैसे कि भगवान् श्रीमन्ना-
थयग में ॥ ३४ ॥

हे नृप ! साधु कथा प्रसंगवाला सभा में वेदा जो देवता
लोग हैं वो भी जिस प्रह्लादको उत्तम पुरुषों का दृष्टान्त
यनान्ते हैं फिर आप सदा विष्णुभक्तों का तो क्या ही
कहना ॥ ३५ ॥

उसके असंख्य गुणों का तो कहाँ तक कहें पर उसके
माहात्म्यमात्र की सूचना करते हैं कि जिसकी भगवान्
वासुदेव के विषे स्वाभाविक प्रीति थी ॥ ३६ ॥

जो कि कृष्ण में मन धरने से जड़ के तरह बाधक
रूप में भी शिखरों का कोड़ बैठता, और कृष्णरूप ग्रह से
हीन हुआ मन जिसका ऐसा प्रह्लाद, जगत् कैसा है वह भी
नहीं जानता हुआ ॥ ३७ ॥

बैठे खड़े सोते माने पति बोलने में भी गोविन्द में
पूर्ण प्रीति में चित्त लगजाने से प्रह्लाद को इन सब बातों
का भ्रम संज्ञान नहीं रहता था ॥ ३८ ॥

वेदों भगवान् की चिन्ता में श्रुतिगत हो गई चेतना
जिसकी ऐसा प्रह्लाद कभी चेतन प्रपन्न पथों से चले लगता
कभी परमात्मा की चिन्ता के आनन्द से माने लगता ॥ ३९ ॥

किसी को ऊँचे मार्ग से नष्ट करने लगता कभी
निर्लज्ज होकर लोभने लगता किसी लोभ प्रपन्न पथों से चले लगता
होकर तन्मय होकर भगवान् का अनुसरण करने लगता ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्णिक्तसारध्वनिः ।

संस्पर्शस्तज्जावा निरुत्तमं निवृत्तः अस्पन्दः विषयो यः
पण्यतेन य आनन्दमयः यस्सलिलं मेन गुण आर्माखिते
हेतुभिर्विने हेतुयो यस्य सः ॥ ४१ ॥

आत्मनः परां निवृत्तिं तन्वन्परां दीनस्यान्यस्यापि
मनः शमं शान्तं व्यधात् ॥ ४२ ॥

तस्मिन्महाभागवते महाभागे महात्मनि ।

हिरण्यकशिपूराजन्नकरोदधमात्मजे ॥ ४३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥

देवर्ष एतदिच्छामो वेदितुं तव सुव्रत ! ।

यदात्मजाय शुद्धाय पिताऽदात्साधवे ह्यधम् ॥ ४४ ॥

(१) पुत्रान् विप्रतिकूलान् स्वान् पितरः पुत्रवत्सलाः ।

उपालभन्तो शिक्षार्थं नैवाघमपरो यथा ॥ ४५ ॥

किमुतानुवशन् साधूंस्तादृशान् गुरुदेवतान् ।

एतत्कौतूहलं ब्रह्मन्स्माकं विधम प्रभो ! ॥

पितुः पुत्राय यद्वेषो मरणाय प्रयोजितः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे स्कन्धः सप्तमः ॥

वैयासिक्यां सप्तमस्तु

चतुर्थोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथ द्रोहमकरोत् ॥ ४३ ॥

प्रथमाध्यायान्ते पृष्टमेवाधर्मनिधिस्मयेन पुनः पृच्छामि-
 त्वेति । तत्र त्वत्तत्त्वव्याक्यमिति वा साधयेद्यमदात् साधक-
 कृतवानिति यदेतद्वेदितं ज्ञातमिच्छामः ॥ ४४ ॥

उपाजमन्ते आक्षिपन्ति मघन्तु नैव कुर्वन्ति
शत्रुरिव ॥ ४५ ॥

मनुवशाननुकूलान् साधून्तारागोषान् गुरुः
 तेषां तानुद्दिष्टार्थं न कुर्वन्भीति किमु वक्तव्यम्
 पुत्रमुद्दिष्टव पितुर्द्वेषः पित्रा कृतोद्वेषः पुत्रव्य
 जितः प्रवर्तित इति यद्येतत्कीदृहं विषममापकुर
 बोद्धव्यः स पितुर्मरणाय प्रयोजितोऽत पितु
 मेल्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भगवत्पद्मपुराणे श्रीमद्भगवत्पादोक्तम् ॥
 श्रीधरस्वामिकृतमाध्यायविंशतिः ॥
 अतर्थाध्यायः ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतम्

कश्चिच्च संस्पृशेनाऽविच्छिन्नानुःसृत्य विप्रसृत्यः प्रस्पृशः
स्थिरो यः प्रणयः स्नेहस्तेन च आनन्दोपभोगः प्रसृत्येनाऽऽसीद्यते
इवऽमीलिते ईक्षणे यस्य उपपन्नः प्रसृत्येनाऽऽसीद्यते॥ ४१॥

(१) पुत्रेषु प्रतिकूलेषु. [वि. ३. २. ४०]

अभिज्ञानसङ्को निरुपाधिकस्नेहस्तेन लब्धया
विशेषादस्य भगवतः पदारविम्बयोः निषेधया मुमुक्षुरात्मनः
विशेषात् निर्द्वितीयानन्दं तत्त्वन् वितन्वन्, मन इत्यापे-
क्षया विषयिणीकं पृथक् पदम्, यद्वा, तत एव सर्वविशेषायास्यापि
विशेषात् विषयासङ्गेन हीनस्य मनसः शानं शान्तिं रागा-
दिविषयं व्यधात्तं दुःसङ्गहीनस्येति विशेषणं लोकपरि-
चितं न तु तस्य कदाचिदपि विषयासकमभ्युत्थन इति
शङ्कः ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! तस्मिन्नेवमृते महाभागवतभेष्टे महाविषेकिमि
महात्मन्युक्तविषमहात्म्ये तत्राप्यात्मजे हिरण्यकशिपुरयं द्वाह
प्रकरोत् ॥ ४३ ॥

एवंविधस्य द्रोहानर्हत्वशङ्का पृच्छति शुचिद्विः—देवैर्
इति । हे देवैर् । एतदेदितं कानुमिच्छामः, किं तत् ? हे
सुमत् । शुकाय निरपराधाय साधवे महाभागवताय तत्राप्यात्म
जाय अनेन द्रोहानर्हत्वियत्यमुक्तम्. पितृव्येन द्रोहभूत्वानर्हत्वा
अयं द्रोहमपाद्यके इत्येतत् ॥ ४४ ॥
उक्तविशेषाद्यलङ्घ्यायैव विशदयति—पुत्रेष्विति । प्रतिकूलेषु पुत्रे
विषयसूतेषु पुत्रवत्तजाः पितरः शिष्याय केवलमुपाख्यमाने अ
स्तिपत्ति अपरे यथा शत्रयद्वायं द्रोहं नैव कुर्वन्ति. प्रतिकूलानां
पुत्रान् केवलं शिष्यायमुपाख्यमाने न तेषो दुष्टान्ति, किमुनरु
क्यान् साधून् गुरुः पितैव दैवतं येषां तानुपाख्यमाने न तु तेषां
दुष्टान्ति इति भावः ॥ ४५ ॥

मतो हे ब्रह्मन् ! अस्माकमेतत्कौतूहलम् एतत्प्रश्नकौतूहलं वि-
ममपनय हे प्रभो ! पुत्राय यः पितुर्द्वेषः स मरणाय पितुर्मरणा-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रयोजितः प्रयोजकोऽभूदिति यदेतत्प्रश्नकोत्तराभिमित्यन्वयः पितुः पुत्रविषयकत्वेः स्वस्यैव मरणप्रयोजकः कथमभूदित्येवं विध-
प्रश्नविषयकोत्तरं विधमेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्पर्शेषु विषयेषु स्पृहारहितः अस्पन्दप्राणः प्राणचेष्टारहितः
आनन्दसलिलेन सन्तोषाभुजलेन निमित्तेन किञ्चित् प्रस-
न्नः ॥ ४१ ॥

अकिञ्चनानां महतां सनां सेवालक्षणासङ्गेन

अर्थं मरणलक्षणे व्यसनम् ॥ ४३ ॥

“विद्वेषो दयिते पुत्रे कथमासीन्महात्मनि” इति
नरासक्त्या नारदेनापरिहृतम् जानन् राजा युधि-
जानकरोदधमात्मज इतिप्रसक्तं भूत्वा तद्देशं पृच्छन्
पुत्रस्य मरणकारणमासुरकर्म न तु शास्त्रोपनिमित्तम्
अथमिति साहित्यकार्यं न कृतम् ॥ ४४ ॥

अपरे शत्रवः ॥ ४५ ॥

विधम परिहर पुत्राय प्रयोजितो विद्वेषः पितुर्मरण-
वत्स्मात्कौतूहलमिति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

संयोगे कच्चिदुत्पलक इति । संस्पर्शः कृपामवतत्कर्मका-
लिङ्गनस्फूर्तिः ॥ ४१ ॥

दस्यपाठे स्वसमं स्वान्तःकरणतुल्यं व्यधात् ॥ ४२ ॥

महाभागवतस्यलक्षणे पूर्वमेव दर्शितम्. महान् मागो भाग्यं
धीनारदकृपाकृपं यस्य महान् पूज्य आत्मा धैर्यगाम्भीर्यादि-
युक्तः स्वभावो यस्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पुत्रागिति सार्द्धकम् ॥ ४५—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कच्चिदुत्पलक इति क यामि कुत्र प्रभुं प्राप्स्यामीति कदाचि-
तस्त्रिच्छन्ददुःखेन मुद्रितनेत्रं अकस्मात् स्वहृदय एव तमाशोक्य
तत्प्राणिरप्येवमिदं उत्पलकः न विद्यते स्पर्शो यस्य सः
प्रणयेनानन्दसलिलं यथास्तथाभूतं ईप्सुमुद्रिते ईक्षणे यस्य
स च स च सः ॥ ४१ ॥

ननु, तस्य हिरण्यकशिपुप्रभृतिदुःसङ्गत्ये कथं स्थिरा भक्ति-
स्तत्र प्रह्लादस्य तस्य सङ्गनाम्येपि दुःसङ्गनस्तत्सदृशबालाः
कृतार्था बभूवुः कथं तस्यैव दुःसङ्गाशङ्केत्याह--सदति । तुस्सङ्गही-
नस्यान्यस्यापि मनः शमं “शमो मञ्जिष्टता बुद्धेः” इति भगवद्व-
चनात् भगवन्निष्ठमकरोत् ॥ ४२ ॥

अथं द्रोहम् ॥ ४३ ॥

प्रथमाध्यायान्ते पृष्टमेवार्थमतिविस्मयेन पुनः पृच्छति
देवर्षे इति । तच्च त्वत्तः अर्थं दुःखम् ॥ ४४ ॥

नैव अर्थं प्रापयन्ति अपरः अनुवशान् अनुकूलान् ॥ ४५ ॥
कुतूहले गद्यं कौतूहलं सर्वदेहं विधम अपाकृत्य सर्वदेहः कः
पुत्राय पुत्रं हन्तुं पितुर्द्वयः यत् गो द्वयः मरणाय स्वस्य मरणार्थ-
मथ प्रकर्षणं योजितः ॥ ४६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिगयां भक्तचेतसाम् ।

सप्तमस्तु चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतस्मृतम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्तेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुत्रको जानरोमाश्रः संस्पर्शेन ध्यानरूपभगवच्छासंस्पर्शेन
सुखितस्त्वयामास्ते अस्पन्दप्राणान् अल्लप्रमणा य आन-
न्दसलिलेन युक्ते माभीक्षिते ईप्सुमुद्रिते ईक्षणे यस्य
महानां भगवदनन्यशरणानां सङ्गमेन लक्षणा उत्तम-
मितिहेतुः पदार्थविधयोनिषेधया आत्मनः परां निवृत्तिं
दुःसङ्गेन हीनस्येतरस्यापि मनः शमं भगव-
द्वचनात् ॥ ४२ ॥

हमिदमर्थः ॥ ४३ ॥

प्रथमवात् शुद्धं द्रोहं कृतवानित्यर्थः । एतत्
पृच्छामः ॥ ४४ ॥

विप्रतिपत्तयानपि शिक्षार्थमेवोपात्तमस्ते आ-
त्मा तथा अर्थं नैव कुर्मति किमुत नाद्य-
मिति ॥ ४५ ॥

पुत्राय पुत्रं हन्तुं पितुर्द्वयः स पितुर्मरणाय प्रयोजितः, पितुर्नि-
षेधः । ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धार्थे

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

किसी समय स्फूर्ति प्राप्त भगवत्स्पर्शानुभवसे आनंदित होकर रोमांचित होजाता और निश्चल होकर प्रेम से हुआ जो आनंदवाप्य तिससे किञ्चित् निमीलित है नेत्र जिसका ऐसा होकर तूष्णीं भाव को प्राप्त होजाता ॥ ४१ ॥

अकिंचनों के संग से प्राप्त हुई जो गोविन्द चरणारविन्द की सेवा उससे अपने आनंद की परा काष्ठा का विस्तार करता हुआ, बारंबार दुःसंग से दीनजनों के मन की भी शान्ति करता हुआ ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! उस घडमागी महारामा महा भागवत अपने पुत्र प्रवहाद में हिरण्यकशिपुने ऐसा पाप क्यों किया ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिरउवाच ।

युधिष्ठिरजी बोले, कि—हे देवर्षे ! हे सूत ! मैं आप से इतने

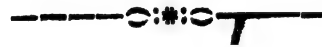
जानने की इच्छा करता हूँ कि परमसुशील अपने पुत्रको पिताने कैसे प्रोह किया ॥ ४४ ॥

पिता लोग पुत्रों के विषय में ऐसे बरसख होते हैं कि अत्यंत प्रतिकूल भी अपने पुत्रों को शिष्टा ही खिचे कुछ आक्षेप करते हैं, शत्रुके तरह कुछ अभिप्राय वाले नहीं होते हैं ॥ ४५ ॥

फिर गुरु लोगों को देवता के सदृश मानने वाले अपने वशंवद सुशील प्रवहाद सदृशों पर क्या ही कहना, हे प्रह्लाद यही मुझे बड़ा कौतूहल है कि पिताने पुत्र के खिचे मरणाये ड्रेप किया इस कौतूहल को आप दूर करौ ॥ ४६ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे सप्तमस्कन्ध
चतुर्थोऽध्यायः की भाषा टीका समाप्त ॥ ४ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे सप्तमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

पौरोहित्याय भगवान् वृतः काव्यः किलासुरैः ।
 शण्डामकौ सुतौ तस्य दैत्यराजगृहान्तिके ॥ १ ॥
 तौ राज्ञा प्रापितं बालं प्रह्लादं नयकोविदम् ।
 पाठयामासतुः पितृभ्यांश्चासुरबालकान् ॥ २ ॥
 यत्तत्र गुरुणा प्रपन्नो विष्णुपपाठ च ।
 न साधु मन्त्रसा मन्त्रेण सदासद्ग्रहाश्रयम् ॥ ३ ॥
 एकदाऽसुरराट् सुतं पितृभ्यां पाण्डव ! ।
 पप्रच्छ कथं तां वदन्ति साधु यद्ववान् ॥ ४ ॥

तत्साधु मन्येऽसुरवर्यं देवताः स मां हि प्रधियामसद्ग्रहात् ।
 हित्वात्मपातं गृहमन्धकूपं वनं मया हि माश्रयेत ॥ ५ ॥

नारद उवाच ।

श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्यः परमात्मनोऽभिप्रायः ।
 जहास बुद्धिबालानां भिक्षां प्रदत्तवान् ॥ ६ ॥
 सम्यग्विधार्यतां बालो गुरुणा विष्णुपपाठम् ।
 विष्णुपद्यैः प्रतिच्छन्नैर्न भिक्षां प्रदत्तवान् ॥ ७ ॥
 गृहमानीतमाहूय प्रह्लादं कैकेयस्य राज्ञः ।
 प्रशस्य श्लक्ष्णया वाचा समप्राप्तवान् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

- पञ्चमे गुरुतोऽधीतं स्वका विष्णुस्तुतौ रतम् ।
 चातयन्निपसर्पाद्यैः सुतं दैत्यो न चाशकत् ॥ १ ॥
 • भगवद्भक्तिरेव विद्येयं कारयामिति वक्तुमाह--पौरोहित्यायेत्या-
 दिना । काव्यः शुक्रः अतस्तस्य सुतौ दैत्यराजगृहान्तिके
 न्यवसतामिति शेषः ॥ १ ॥
 • पाठयामासदनीत्यादीन् पाठयामासुरबालकानिति वान्वयः ॥ २ ॥

अत्र पप्रच्छ इति पपाठ च किन्तु तत्साधु न मेने
 तत्र हे भगवन् इति प्रह्लादो मिथ्याभिनिवेशपराधयो यस्य
 तत् ॥ ३ ॥
 हे भगवन् इति प्रह्लादो मिथ्याभिनिवेशपराधयो यस्य
 सम्यग्गुणिभिः प्रपन्नो विष्णुपपाठम् ॥ ४ ॥
 यत्तत्र गुरुणा प्रपन्नो विष्णुपपाठम् ॥ ५ ॥
 यत्तदेवाह ॥ ६ ॥
 न साधु मन्त्रसा मन्त्रेण सदासद्ग्रहाश्रयम् ॥ ७ ॥
 एकदाऽसुरराट् सुतं पितृभ्यां पाण्डव ! ।
 पप्रच्छ कथं तां वदन्ति साधु यद्ववान् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

परपक्षे विष्णोः समाहिताः परिनिष्ठिताः हासं हेतुः
बुद्धिरिति ॥ ६ ॥

विष्णुपक्षे भागवते हेतुभूतेः ननु, त्वद्गते कृतस्तेषां प्रविशः
सत्यम् तथाऽपि प्रतिच्छन्नैर्वैपरीतैश्च ॥ ७ ॥

हेत्येवमुक्तमात्रेण ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवचनार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

एतमापृष्टद्वेषानिमित्तस्तद्वृत्तावदुपोद्घातमाह भगवान्भारवः—
पौरुहित्यायेत्यादिना । भगवान् काव्यः शुक्रः पौरुहित्याय पुरो-
हितकर्मकतुमसुरैर्दुतः, किञ्चानि प्रमादं द्योतयति तस्य
काव्यस्य सुतो शङ्खामकोऽर्थो हेत्यराजस्य हिरण्यकशिपोः गृह-
समीपं आस्तामिति शेषः ॥ १ ॥

नो च शङ्खामको हेत्यराजं प्रापितं नोतिशास्त्रपठनात् प्रापितं
प्रह्लादमभ्यासुरबालकांश्च पाठ्यान् दण्डनीत्यादीन् पाठयामासतुः
पठनं कारितवन्तो अत्र नयकाविद्विमानि क्रियाविशेषा यथा
नयकाविदाः नोतिशास्त्रनिपुणाभवन्ति तथा पाठयामासतु-
रिति ॥ २ ॥

तत्र एवं स्थिते प्रह्लादो यद्रुणा प्रोक्तं ननु भूतं भुनक्तुं अनु-
पठितवाञ्छं परन्तु तेषां मनसा साधुयथातया न मेने तत्र
हेतुं तद्वन् प्रोक्तं विज्ञानिष्टि—स्वपरापदप्रहाश्रयम् अयं स्वः
स्वकीया मित्रम् अयन्तु परः शत्रुरित्येवैकया यः सत्प्रह्लादं वृथा
प्रहृष्टोऽभिमानस्तस्याश्रयं हेतुभूतम् ॥ ३ ॥

एवं स्थिते हे पाण्डव ! कदाचिदसुरराट् पुत्रं प्रह्लादमु-
पेत्योत्सङ्गे निधाय हे वत्स पुत्र, भवानाचार्यप्रोक्तं पु-
त्रस्याधु मन्ते तत्कथयताम्, इत्येवं पप्रच्छ ॥ ४ ॥

एवं हेत्येन पृष्टः प्रह्लादस्तमाह—तदित्येकेन । हे असुरवर्य
हेत्यराज ! अमदप्रह्लाद देहात्माभिमानस्वतन्त्राभिमाननमूलशब्दा-
द्विविधाभिनिवेशादिकपादमदप्रह्लादोऽसुरा नित्यं समुद्रिप्रा-
नितरां माता भोयैर्पातेषां देहिनां कुम्भितदेहादिभिरात्मपातं पत-
न्यनेनेति पातम् आत्मनः अत्र पतनहेतुमन्त्रकूपमुक्तं गृहं त्यक्त्वा
घनमरणं प्राविशो हरिम् आश्रितवन्धरं भगवन्माभयेनेति
यत्तदेव साधु मन्ये इति, हित्वेति पदेन हेत्येनैः परः हरिमाभयेने-
त्यनेन उपादेयत्वेन तदनुष्ठानसंक्षेपः यत् न गतंति विविक्तदेशो-
पलक्ष्यम् ॥ ५ ॥

एवमुक्ताहेत्यराजः किमाहेत्याह वैश्विः—भूवेति । परपक्ष-
समाहिताः परपक्षे विष्णोः समाहिताः परिनिष्ठिताः पुत्रस्य
प्रह्लादस्य गिरः भूत्वा हेत्यो जहास हं पूर्वकमुवाचेत्यर्थः ।
तत्रेनाह—बालानां बुद्धिः परबुद्धिभिः परस्मिन् शत्रौ विष्णो
बुद्धिर्षेतां तैर्भिद्यते अन्वयाक्रियते विपरीतक्रियते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

नूनं गुरुगेहे प्रतिच्छन्नैर्विष्णोर्भक्तैर्हृजतिभिः प्राह्वयैः
अथ बाळां मियते विपरीतबुद्धिः किञ्चित् मनोऽस्य बालस्य

बुद्धयेया नमिषेत तथा सम्पादिविधार्थतां विधायेता-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननो हेत्ययाजकाः हेत्यपुरोहिताः स्वगृहम्पति हेत्यमरेतो-
नम् प्रापितं प्रह्लादम् आहूय प्रशस्य प्रस्तुत्य सामोक्तिभिः श्रद्धया
मृदुया उक्त्वा च सम्यगपृच्छन् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हिरण्यकशिपुप्रह्लादसम्वाद्धकृतेन भक्तिस्वरूपं हरेर्निरा-
शयस्वातन्त्र्यञ्च निरूपयत्वस्मिन्नभ्याये—काव्यः शुक्रः शङ्खश्च
मर्कश्च शङ्खामको तस्य शुक्रस्य हेत्यराजगृहान्तिके व्यवस-
तामातशेषः ॥ १ ॥

राज्ञा हिरण्यकशिपुना ॥ २ ॥

अपाठस्य विशेषणभूतेन हेत्येन संचितं हेतुमाह—नेति ।
असाधुष्वे किङ्कारणमत्राह—स्वरूपेति, “स्वातन्त्र्यास्वहृदिप्रोक्तः”
इत्यतस्त्वस्य स्वतन्त्रस्य हरेरुपस्थासत्त्वं शङ्खश्च गृह्णातीति
निराकारो दार्शयि यः पक्षः स आश्रयो यस्य तत्तथाभिरा-
कारपक्षविषयत्वादित्यर्थः । प्रपञ्चस्वरूपस्यासद्गृहः शून्यत्वप्रति-
पादकः शून्यवाहः स आश्रयो यस्य तत्तथा अद्वैतविषयत्वा-
दित्यर्थेति वा जीवपरस्वरूपधारमत्पृथगभावं “गृह्णातीति
स्वरूपासद्गृहः जीवपरमात्मानावभिज्ञाविति यः सिद्धान्तः स
आश्रयः यस्य तत्तथा अद्वैतविषयत्वादित्यर्थे इति वा, स्वरूपा-
सद्गृहः औत्पत्तिकद्वाराप्रह्लादवैष्णवपक्षपातः स आश्रयो यस्य
तत्तथा वैष्णवमिद्वैतविरुद्धत्वादित्यर्थे इति वा विन्यासमेव
एवायन्तात्पर्यतस्त्वेकमेवेति ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे असुरवर्य ! अमदप्रह्लादविषयाभिनिवेशात् समुद्रिप्रापिषां पर-
वशीकृतबुद्धीनां देहिनां तस्मात् संसारनिर्मुक्तसाधने मन्य इत्य-
न्वयः । किं तदिति, तत्राह—हित्वेति, आत्मपातं स्वस्य निरय-
पातम् अन्धमज्ञानं यस्यस्य कृपं निधानस्थानं गृहं हित्वा घनं
सज्जनसङ्गमलक्षणां गतः ॥ ५ ॥

सज्जननिगमार्थं प्रह्लादेन तत्त्वमुक्तं न तु तं प्राहवितुं
तस्यासुरावेशेन दुराग्रहगृहीतत्वात्तत्फलमाह—भूवेति । परिहासः
फलं परबुद्धिभिः प्रतिपक्षबुद्धिभिः परपक्षसमीहिताः पूर्वपक्ष-
विषयत्वेन प्रवृत्ताः ॥ ६ ॥

पुत्रज्ञेनेनाभिमतोऽयं न हासः किं त्वनाभिमत एवेत्यभिप्रे-
त्याह—सम्यगिति । विधायतामवधार्यतां विष्णुपक्षः प्रतिच्छन्नो
येषां ते तथा तैर्विष्णुसिद्धास्तमभिगृह्णास्तेरित्यर्थः ॥ ७ ॥

अवशवशीकरणाय चत्वार उपाया विहितान्तत्र द्विज-
नीनां सामोपाय एव धेयानिति कर्त्तायत् परकृतबुद्धिमेवैव
क्रातुं तत्रापि योग्यानां भगवत्स्वाध्यायज्ञाननिश्चयात्, च हेत्य-
भ्यास्य हेत्ययाजकाः प्रह्लादमपृच्छन्तिवाह । गृहमिति—सामनि-
वेचने ॥ ८ ॥

भीमजीह्वगोस्वामिकृतकमसम्दर्भः ।

॥ १—१० ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराथेर्दक्षिणी ।

शुक्राणांऽप्यापिनः पित्रा पृष्ठः कृष्णोऽस्तुवन् सुतः ।

पञ्चमं दिग्गाजाद्यैस्स हताऽपि स्वस्यराजन ॥ ० ॥

प्रहास्य भक्तिर्यद्विद्वेषकारणमिति वक्तुमाह—पौराहित्यावेत्यादिना । काव्यः शुक्रः अतस्तस्य सुतो तत्र व्यवसनामिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

यत् वयदनीत्यादिकं तत् साधु न मेने कुतः ? स्वः पर इत्यसद्वृत्तिं दुरभिमन्यंशमेव वा सम्यक्प्रकारेण भयते इति तत् ॥ ३ ॥

कठिनपक्षाणां प्रश्ने बाह्यस्यास्य स्तोमो भविष्यतीति मत्वा प्राह—यद्भवान् साधु मन्यते पाठनानां वस्तूनां मध्ये साधु मध्यस्तीकृतं यत् त्वं जानासि मद्मं वक्तुञ्च शक्नोषि तदेव । अवेति हिरण्यकशिपोभिप्रायः ॥ ४ ॥

प्रहास्यस्तु तदभिप्रायं ज्ञात्वापि जगत्स्मिन् जिज्ञास्यानां मध्ये भवान् किं वस्तु साधु मन्यते इति बुद्ध्या विचार्य स्वसम्मतीकरोतीति मां पृच्छति चेदस्य समुचितमुत्तरं शृण्वित्याह—तद्विति । हे असुरवट्ये ! असद्वृत्त्यात् अहं ममति मिथ्याभिमानवेणात् उद्विग्नचित्तां जनानां तदेव साधुमन्त्रं किं तत् ? आत्मपातहेतुं गृहं त्यक्त्वा वनं गतस्सन् यद्विमाभवेति, अत्र यत् हरिमाभवेत तदेव हरिचरणाभयं साधु मन्ये गृहस्थितापि स एव गृहमन्धकूपं हिंसा वनं गतः अन्यथा वनं गतोऽपि गृहमन्धकूपमेव भिन्न इति च व्याचक्षते ॥ ५ ॥

परपक्षे शत्रुपक्षे विष्णौ समाहिताः परानिष्ठिताः जहासेति बाह्यां यो यस्मादयति तदेव ध्वंसं यस्य को दोषस्तद्व्याप्य नास्तीति । काव्यः शुक्रः तस्य सुतो दैत्यराजगृहास्तिकं व्यवसतामिति शेषः ॥ ६ ॥

तदपि शुक्रो ह एव ते लोके वक्तव्या इत्याह—विष्णुपक्षेति ॥ ७ ॥

प्रहास्य ऋक्षण्येवमप्यथा बाह्यां भयेन स्त्रोपदेशकं वक्ष्यामि वक्ष्यतीति भावः ॥ ८ ॥

भीमकुलदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्भजनः प्रहास्यः पित्रा गजादिभिर्घातितोऽपि भगवदनुग्रहात् मृत इति पञ्चमे वक्ष्यति । भगवद्भजनरतं पुत्रं दद्यादिति हिरण्यकशिपुस्तं प्रति विद्वेषं कृतवानिति वक्तुमाह—पौराहित्यावेत्यादि । काव्यः शुक्रः तस्य सुतो दैत्यराजगृहास्तिकं व्यवसतामिति शेषः ॥ १ ॥

तो प्रहास्यमर्थास्त्रासुराणां बाह्यकान् पात्र्यान् पाठयामास्तुः ॥ २ ॥

वयदनीत्यादिकं शुक्रा प्रोक्तं तत् शुभ्रवे धृतवान् अनुभवयानन्तरं पपाठ च पठितवाञ्छ मनसा तु साधु न मेने यतः स्वपरकपो योऽसद्वृत्तौ प्रहोऽभिमन्येवस्तदाभवत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

असद्वृत्त्यात् नित्यस्वरूपो जीवः तद्विपरीतोऽनित्यो देहोऽसत्त्वस्मिन् यो प्रहोऽभिमन्येवस्तदावनात्मन्मात्रमभ्युपगम्य सदा समुद्रगतविषाम् आत्मनः पातो यस्मिन् तमन्धकूपं गृहं हिंसा वनं गतस्सन् यद्विमाभवेत तत्साधु मन्ये ॥ ५ ॥

परपक्षे विष्णौ समाहिताः स्वयगाहिताः संयोजिताः पुत्रगिरः भूत्वा बाह्यान् बुद्धिः परेषां बुद्धिभिर्भिद्यते इति मत्वा जहास ॥ ६ ॥

शुक्रगते बालः स्वयम्निष्ठावताम् अस्मद्भयात्प्रतिच्छेदं गुणस्योर्विष्णुपक्षे वैष्णवेर्हिजातिभिर्यथाऽस्य ध्यानं भिद्यते ॥ ७ ॥

दैत्ययाजकाः गृहमानीनं प्रह्वं ऋक्षणां मधुरया वाचा प्रहास्य सामभिः प्रियवाक्यैः समपृच्छन्त ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमवर्धनराजतनयाकुचकादमीरमुद्रितोरसे नमः ॥

नारद उवाच

नारदजी बोले, कि—असुर लोगों ने भगवान् भीष्मकाचारीजी को पुरोहित किया थे, उनके शंख मर्क नामक दो पुत्र दैत्यराज के महलों के समीप रहते थे ॥ १ ॥

वो दोनों राजा के भेजे हुए, नीतिनिपुण प्रन्हाव नामक बालक को पढ़ाते थे तथा और भी पढ़ने के योग्य छोट २ असुरबालकों को पढ़ाते थे ॥ २ ॥

जो कुछ वहाँ पाँडे ने पढ़ाया उसको सुना भी और पढ़ाते परंच अपना पराया झूठेमाग्रहवाला वह पढ़ना प्रन्हाव को मन से अच्छा न मान्दुम हुआ ॥ ३ ॥

ह पाँडे ! एक दिन दैत्यराज ने अपने पुत्र को गोद में बैठकर कहा कि हे वत्स ! तुम क्या अच्छा मानते हो ॥ ४ ॥

प्रन्हाव उवाच ॥

प्रन्हाव बोला, कि—हे असुरवट्ये ! संसार से सदा उद्विग्नचित्तों के प्रियों को तो मैं यही अच्छा मान्दुम करता हूँ कि वे पतन होने का गृह रूप मन्धकूप को छोड़कर वन में जाकर हरि का आश्रय करें ॥ ५ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—पुत्र की पाणी शत्रु के पक्ष में निष्ठावाली है, जो देह है, और योखा कि—बाह्यकों की बुद्धि पराधीन है, जो से भद्र को प्राप्त होजाती है अर्थात् विमर्श जाती है ॥ ६ ॥

इसी गृह रूप के मन्धकूप बाह्यकों को अच्छा न रह दिखता है कि जिधे भी वन में जाकर वन बालों से इस की बुद्धि न बिगड़े ॥ ७ ॥

दैत्य पुरोहिता ने भगवान् को भूय प्रन्हाव को बुझाकर मधुरवाणी से कहा कि तुम से पूछा ॥ ८ ॥

वत्स ! प्रह्लाद ! भद्रं ते सत्यं कथय मा मृषा ।
 बालानति कुतस्तुभ्यमेष बुद्धिनिपर्ययः ॥ ९ ॥
 बुद्धिभेदः परकृत उताहो ते स्वतोऽभवत् ।
 भग्यतां श्रोतुकामानां गुरुणां कुलनन्दन ! ॥ १० ॥
 प्रह्लाद उवाच ।

(१) स्वः परश्चेत्यसदग्राहः पुंसां यन्मार्यया कृतः ।
 विमोहितधियां दृष्टस्तस्मै भगवते नमः ॥ ११ ॥
 स यदाऽनुव्रतः पुंसां पशुबुद्धिर्विभियते ।

अन्य एष तथाऽन्योऽहमिति भेदगताऽसती ॥ १२ ॥

स एष आत्मा (२) स्वपरेत्यबुद्धिभिर्दुरत्ययानुकमणो निरूप्यते ।
 मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो ब्रह्मादमो ह्येष भिनत्ति मे मतिम् ॥ १३ ॥

यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन्स्वयमाकर्षसन्निधौ ।
 तथा मे भियते चेतश्चक्रपाणोर्यदृच्छया ॥ १४ ॥

नारद उवाच ।

एतावद्वाह्याणोक्त्वा विरराम महामतिः ।
 तं निर्भर्त्स्यार्थं कुपितः स दीनो (३) राजसेवकः ॥ १५ ॥

आनीयतामरे ! वेत्रस्माकमयशस्करः ।

कुलाङ्गारस्य दुर्बुद्धेः शत्रुणोऽस्योदितो दमः ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिहृतभावार्थदीपिका ।

बाह्यान्सर्वानति अतिक्रम्य तुभ्यं तव ॥ ९ ॥ १० ॥

अहो मायामोहिताः भवन्तो मामाक्षिपन्तीत्याद्ययेन तावदाह-
 स्वः परश्चेति । मिथ्याभिनिवेशो तदीयया माययैव कृतो न त-
 वास्तवः अत एव तदीयया मायया विमोहितबुद्धिनां भवतामेव
 दृष्टो ननु मम तस्मै अक्षिपत्यमायेभ्यराय नमः ॥ ११ ॥

अहो किमेतत्प्रलपसि तव बुद्धिभेदो यतो मातस्ते कथयेत्या-
 क्षितः संस्तप्त्रसाहायेत्युत्तरमाह—स इति त्रिभिः । स भगवा-
 न्पदानुव्रतोऽनुकमो भवति तदा पशुनामस्ति किनामिष बुद्धिर्भे-
 दगता भवतीति मिथ्या संसारविषया विभियते अभिजातमिष्टा
 भवति ॥ १२ ॥

भेदस्यासत्त्वं दर्शयन्नाह—स एव आत्मास्वैव स्वः पर इति-
 चाविभक्तिभिर्निरूप्यते युक्तश्चेतस्य यतो यस्य वर्त्मनि जिहा-
 स्यायां ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति, तत्र शत्रुः, दुरत्ययं दुर्ष-
 टमनुक्रमणमनुचरितमनुवर्णनं वा यस्य ॥ १३ ॥

ननु, निर्विकारस्य कथं मतिभेदः कथं ? तत्राऽह—यथेति ।

यथा अयो लोहमाकर्षस्यावस्कान्तस्य समीपे स्वयमेव भ्रमति
 तथा मे चेतश्चक्रपाणोः सन्निधौ तव कुतो जातस्तरसन्निधिः ?
 तत्राऽह—यदृच्छयेति, कस्य तपोदानादेः फलमेतदिति न
 ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

राजसेवक उवाचेति शेषः ॥ १५ ॥

अरे वेत्रं कशाऽऽनीयतां सामदानभेदव्यङ्गानां मध्ये चतुर्थो दमो
 दण्डोऽस्य दुर्बुद्धेरुदित उक्तः शास्त्रेषु दुर्बुद्धिरेव हेतुः कुलस्याङ्गार-
 वज्राद्यहेतोः ॥ १६ ॥

भीमझारराघवाचार्यकृतभागवतसंग्रहचन्द्रिका ।

प्रश्नमेवाह—वत्सेति आश्रयाम् । हे वत्स ! प्रह्लाद ! ते तव
 भद्रमस्तु, न त्वां ताडयाम इति भावः । सत्यं वचार्थं कथय मृषा
 मिथ्या मा कथय, किं कथयेयम् ? तत्राह—बालानिति । बालानिति
 अतिक्रम्य सर्वान् बाह्यान् विहाय तुभ्यं तवैव एव बुद्धिनिपर्ययः
 कुतो हेतोः ? अभूदिति ॥ ९ ॥

किमर्थं बुद्धिनिपर्ययः परैर्विष्णुपक्षपातिभिः कृतः

(१) परः स्वार्थेति पाठान्तरम्. श्रीरामचन्द्राय नमः । (२) स्वपरेत्यबुद्धिर्दुरत्ययानुकमणो—इति पाठान्तरम्. श्रीराम-
 (३) राजसेवकमिति पाठान्तरम्. श्रीरामचन्द्राय नमः ।

भीमद्विराजवाच्यैकतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इताहो आहोस्मिन् अत एव तथाभवत् हे दैत्यकुलनन्दन ! त्व-
पुरुषां भोतुकामानामस्माकं भययतां कथयतामिति ॥ १० ॥

एवमुक्त ब्राह्म प्रहादः—पर इत्यादिना चतुर्भिः । यत्पृष्टं बुद्धिमेव
परकृतः उत* आभाषिक इति तत्र तमिमं स्वपरविभागे देहा-
त्प्रामिमानरूपीज्ञानमूलकं भगवन्मायामोहितानामिति निन्दितुं
शब्देहात्प्रामिमानादिरूपमोहिनामस्तविचित्रमायाशक्तियुक्तं भग-
वन्तं नमस्करोति—पर इति, वस्येश्वरस्य मायया हेतुना ख
परश्रेत्यसद्ब्राह्मः इदं मित्रमयं शत्रुरयमेवो मनुष्यो ब्राह्मण-
इत्यादिदेहात्मभ्रमः कृतः सम्पादितः विमोहितधियां भगवन्मा-
यया विमोहिता धीर्येषां तेषां भवनामेव इष्टो न ममेति भावः
तस्मै पूर्योपाङ्गुणधाय नमः विमोहितधियामित्यनेन “दैवी त्वया
गुणमयी मममाया दुरत्यया” इति भगवदुक्तरीत्या भगवदप्रप-
न्नानां भवतामेवासद्ब्राह्मः न तु तत्प्रपन्नस्य मम इति सूचि-
तम् ॥ ११ ॥

तदेव व्यञ्जयन्नसद्ब्राह्मं निन्दति—स इति । स भगवान् यदा
पुमिरनुव्रतः आश्रितः तदा पुंसां पशुबुद्धिः पशुभिष्व बुद्धिः
देहात्प्रामिमानरूपा बुद्धिर्विमोहिते निरस्यते कासौ पशुबुद्धिः ?
या, अन्य एवः अन्योऽहम् इत्येवंरूपा सर्वशरीरेषु ज्ञानैकाकार-
तया परमात्मशरीरतया चावस्थिता नात्मनो विस्मरतां खः पर
इत्येकरूपा भेदगता अनात्मभूतदेवासुरमनुष्यादिशरीरगता अत
एवास्ती दुष्टा अनर्थावहा सैषा पशुबुद्धिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं स्वपरविभागहेतुभूतदेहात्मभ्रमादेर्भगवन्मायाहेतुकत्व-
कथनेन तद्विराजसिद्धिकथनेन च भगवत एवाज्ञानप्रदत्तं
तन्निवर्त्तकत्वञ्चोक्तम्, अथ ज्ञानप्रदातृत्वमपि तस्यैवेत्याह—स
इति । स उक्तविध एव अस्मा प्रकृतः परमात्मा स्वपरेत्यबुद्धिः
खः परइति बुद्धिरहितः सर्वान्तरात्मतया सर्वत्र समत्वादित्यर्थः ।
दुरन्ध्रं पुरुषान्तरेष्वघटमानमनुक्रमणं व्यापारो यस्य तादृशो
निरूप्यते अन्यैरशक्यं सर्वं सर्वशक्तिलीजया करोतीत्यर्थः । यस्य
अस्मिन् मार्गे यत्स्वरूपविमर्शने वेदवादिनो ब्रह्मादयोऽपि
मुह्यन्ति स एव एव परमात्मा मम मतिं बुद्धिं मित्त्यात्यर्थः ।
स्वपरेत्यबुद्धिरित्यनेन देवासुरादिविभागान्तरेण सर्वेषां ज्ञानप्रद-
त्वमुक्तम्, दुरत्ययानुक्रमण इत्यनेन सर्वशक्तित्वं अपेक्ष्यादिरा-
हित्यञ्चोक्तम्, यद्वर्त्तते ब्रह्मादयोपि मुह्यन्तीत्यनेन तत्प्रसादादेव
ब्रह्मादीनामपि ज्ञानोदयः अन्यथा केषलं तेषामपि मोह एवैवमु-
क्तम्, स्वपरेत्यबुद्धिगिरिति तृतीयान्तमपि पाठान्तरं तत्र खः
पर इति न विद्यते बुद्धिर्येषां तैः स्वपरविभागान्मकविषय-
रहितैरित्यर्थः । तादृशैर्दुरन्ध्रयानुक्रमणोऽनितरसाधारण-
व्यापारो निरूप्यते ज्ञायते इत्यर्थः । तत्प्रसादादिवृत्तदेहात्प्रामि-
मानादिभिः ज्ञानाज्ञानादिविषयेन परमात्मा ज्ञायते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं ज्ञानप्रदत्वमुक्तम् अथ तस्यैव तत्प्रदानेन स्वस्य प्रवर्त्त-
कत्वमाह—यथेति । आकर्षसजिधो भयस्कान्तसजिधाने प्रयो-
कोह स्वमेव यथा भ्रमति, भ्राम्यति चञ्चलं भवतीत्यर्थः । तथा
मम वेतोऽपि अकं पाणौ यस्य तस्य हरेः सजिधो यद-

वक्ष्या हेतवन्तरनिरपेक्षं भिद्यते तत्प्रसादावसततसाजिध्यादेव
ममेवविधा बुद्धिर्हृत्तरभूदित्यर्थः । अनेन “बुद्धिमेवः परकृतः
उताहो ते स्वतोऽभवद्” इति प्रश्नस्वोत्तरमुक्तं भवति ॥ १४ ॥

एवमुक्तोगुरुराहेत्याह—मुनिः—एतावदिति । ब्राह्मणान् दैत्य-
याजकान् प्रत्येवम एतावद्वेद्योक्त्वा महामतिः स प्रहादो विरराम
तूष्णीम्बभूव, ततो दीनः उपायान्तरेण तं स्ववशीकर्तुमशक्तो
गुरुः तं निभर्त्स्य कुपितस्सन् राजसंपकम् उवाचेति शेषः ॥ १५ ॥

तदेवाह—आनीयतामिति छात्र्याम् । अरं हे राजभट !
इयर्थः चेन्नं प्रहृष्टमाधनयष्टिविशेषमानीयताम् अस्माकमय
शोऽपकीर्तिदुरीतीत्ययस्सकृत्तस्य अतएव कुलस्य दैत्यकुलस्याङ्गा-
रवन्नाशकः तस्य दुर्व्यङ्गेरितः परं इमः शिष्योपायः चतुर्थं
एव स्यात् दण्ड एवो पायः कर्त्तव्यो, न सामादिरित्यर्थः । चतुर्थो-
ऽस्योदितो इम इति पाठो उदितः शास्त्रेपूतः चतुर्थो दण्डोपा-
य एवास्य इमो इमगसाधनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विराजवच्यैकतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तुभ्यं तव वो बुद्धिविपर्यय एव बालान् वयस्वान् अति-
कम्य कुतोऽभूदिति शेषः बालानां बुद्धिमतिक्रम्यैव बुद्धिमेवः
कृतः तस्मात्तुभ्यं शोचित इति वा ॥ १७ ॥

एतदेव विदुषवग्नि-बुद्धिमेव इति । अस्माकं तत्त्वमेव वक्तव्यं
त्वयैत्यतो गुरुणामिति ॥ १८ ॥

उत्तरं वक्ति—पर इति । पुंसां योऽयं परस्वधेत्यसद्ब्राह्मः
“एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः परमार्थवस्तुन एकत्वं प्रागागिकं सिद्धे
तत्र भीनारायणमन्तरेण परिपयकतृत्वं आविपयकतृत्वमिति
मेवः स्वानन्दवक्त्रपनाक्षयमन्यथाज्ञानम एव वस्येश्वरस्यैव
कृतः कल्पितः सर्वकतृत्वास्य तस्मा भगवते महामहिम्ने नम-
इत्यर्थः । तत्प्रत्यक्षमित्याह—विमोहितधियामिति, एष्टः प्रत्यक्षस्मा-
न्नाहस्वी बुद्धिर्भवाद्दर्शनं कार्येति शेषः । विमोहितेत्यनेनापीश्वरक-
तृत्वं ज्ञायते ॥ १९ ॥

यन्माययत्युक्तं स्पष्टं दर्शयति—स यदेति । स भगवान् यदा
पुंसां स्वात्मन इज्जिजनकधेगानुगतोऽनुकृष्टो भवति तदा पशु-
बुद्धिरनुव्रति । एते तत्कथामित्यत उक्तम्, अन्य इति, एव देवद-
त्तस्य स्वतन्त्र इति किमस्याधिकरणमिति
“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-
“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-
“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-

“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-

“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-

“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-

“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-

“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-

“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-

“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-

“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-

“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-

“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-

“अन्योसायन्वाह-
मिति पद-

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, यदि जीवपरो मिथो भिजो तर्हि किमिति घटपटमे-
द्विज्ञानवत्प्रतिपक्षान् नोत्पद्यन् इत्याशङ्क्य प्रतिपादयितुं दुःसा-
ध्यत्वादित्यादिप्रत्याह—स एव इति । यः स्वस्वकर्मानुसारं स्वस्व-
योग्यज्ञानमुत्पादयति स एव आत्मा परमात्मा स्वपरत्यबुद्धिभिः
यथावेदज्ञानविशेषज्ञानवाद्भिः पुरुषैर्दुरन्धयानुकम्पाः दुरन्धरं
बुद्धानुगतकम्पां तत्तद्योग्यनानुसारं प्रवेतनं यस्य स तथा
दुर्बलपक्षे इत्यर्थः । निरुच्यते निश्चयते ननु “वेदाहमेतं पुरुषं महान्म-
मादित्यवगमम्” इति श्रुतेः ब्रह्मादेस्तद्विषयज्ञानभ्रमणात्कथं प्रति-
पादयितुं दुःसाध्यं किं त्वितरेषामित्येता वाह—मुह्यन्तीति । ब्रह्मादीनां
भगवद्विषयज्ञानं दुःसाध्यं किं त्वितरेषामित्येता वाह—मुह्यन्तीति ।
हिशब्दोऽप्यर्थे हेतो वा वेदत्रादे कोविदाः ब्रह्मादयोऽपि यद्वर्तमानं
यत्र स्वरूपविषये मुह्यन्ति यस्मात्तस्मात्स एव दुरन्धयानुकम्पा
इति निरुच्यते अननद्वेरेणुप्रहमन्तरेण तद्विषयज्ञानं नोत्पद्यते
तस्मात् सति नरूप्यात् “यमेवैव वृणुते तेन लब्धः” इति श्रुतेः
अन्वयव्यतिरेको वक्षितविषयकं भवति, ननु, त्वदुक्त्यैव त्वदुक्त-
मेदजनकः कश्चित्स्यात्स क इति विचार्यते इति तत्राह—एव इति,
मुह्यन्तीत्येवद्विषयानुकम्पयते यद्वर्तमानं मुह्यन्त्येव हरिमम मति
भिन्नमिति विषयीकरोति सर्वस्य अचक्षते स्वस्यानस्याधीनत्वं स्वप्र-
सादान्मोक्षादिसकलपुरुषार्थेषामितिरित्यादिबुद्धि जनयन्तीति भावः
तदुक्तम् “आह तद्ब्रह्मगोपीनामिषा जीवाः सर्वे च त्व” इत्यादि ॥ १३ ॥

एतदर्थं सद्वृत्तमाह—यथेति । यथाकर्तव्यस्यायस्कान्तस्य सज्जि-
धो सत्ययः स्वयं ध्यायति आत्मानमुद्दिश्य गमनशक्तिं करोति
तदिति शेषः तथा मे चेतो यदच्छया तदच्छया चक्रपागो भिद्यते
तद्विषयीकरणशक्तीक्रियते अयोगमनशक्तिनञ्चतनस्यापि नैसर्गिकी
कोति भावः । एतेन सर्वे द्व्यधीनमित्युक्तं भवति, “एतस्य वा अक्षरस्य
प्रज्ञासंज्ञे गतिः । प्राकृतस्यो नष्टः स्यन्दन्ते य आत्मानमन्यमयेत्”
इतिभेदस्वरूप आहत्यादि धुनिरुत्तिष्ठयाम् । विशेषणचराचरस्य
सर्वस्य आहृत्यधीनप्रवृत्त्यवगमात् (१) पश्यन्नज्ञ इत्यनेन पशुबुद्धिरु-
द्धिभिरित्येतत्पद्व्याभिप्रायो दर्शितः ॥ १४ ॥

सूरीनः वाचा शिक्षार्था क्षीणोऽशक्त इत्यर्थः । राजसेवक इत्यनेन
भेदज्ञानासामर्थ्यं सूचितम् उभयोरपि वित्तसाध्यत्वात् ॥ १५ ॥

अयशस्कृतो दुःकीर्तिकरस्यास्य चतुर्थो दमो दण्डसंज्ञ इति
उक्तिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमलसूत्रम् ।

पर इति पुनः “अयं द्वितीयामिनिवेष्टा स्यात्” इत्यादिरी-
त्यानादित एव भगवद्विषयानां जीवानाम् एव एव स्यूनं संप्रिया
यस्य भगवतो मायया मोहितार्थिणां विषयीकृतस्य पूर्वक-
वेदात्मबुद्ध्या विशेषेण मोहितबुद्धीनामस्य यस्माद्यस्य परः
परकीयोऽर्थः स्वीयोऽपमित्यस्य ब्रह्मः कुतस्तस्मिन् भगवते तमः, तेषां
तदा प्रहृष्टान्तये तमेव तमस्कारांमीत्यर्थः । अत्राद्यमात्मवाचक-

(१) तात्पर्योक्तमिति निरुद्धम् ।

तायां नपुंसकमेव स्यात् “स्त्री ज्ञातावात्मनिस्त्वं विष्वात्मीये स्त्री
ऽस्त्रियां धन” इत्यमरः । तस्मादेवं व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

तत्र स यदेति कथञ्चिन्महत्तः प्रसङ्गेन तत्तत्सामुच्चये सति
यदा स भगवाननुकूलः स्यात्तदा पूर्वोक्ता पशुबुद्धिर्बिभृषते
नश्यतीत्यर्थः । ततस्तस्मिन् विबुध्य दर्शयति—अन्य इति, अर्थकाम-
शास्त्रानुसारिणां भक्ताननुगतानां तन्म्वरे सङ्कृता वंशात्मता मन-
नादिति भावः ॥ १२ ॥

स प्रसिद्धः परमात्मा तु एव मद्वादिगोचरतामिव गतः
पूर्वोक्तेः स्वपरत्यबुद्धिभिस्तु दुरत्ययानुकम्पायां निरुच्यते बुद्धि-
र्वाततया निश्चीयते ॥ अहो आसतां ते यतस्तद्वर्तमानं वेदवादिनो-
पि मुह्यन्ति नेत्यासतां ब्रह्मादयःपि मुह्यन्तीति स एव एव च
मन्मणिं भिनत्ति । भवन्मतात् पृथक्करोति ॥ १३ ॥

ननु, तेनैव त्वन्मतिमिद्यते न त्वस्माभिः तथा तथैव मतिस्तेन
भिद्यते न त्वस्माकमिति कथं ? तत्राह—यथेति । यदच्छया स्त्री-
नया कारणात्तरनिरेपक्षनयेत्यर्थः । “यदच्छया स्त्रीरता” इत्यमरः ।
आकर्षण्यस्योपेयासौ अभावस्तथावयोरपीति युक्तमेव
तत्तदित्यर्थः ॥ १४ ॥

एतावदित्युक्तम् । तमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

आनीयतामित्यस्याद्यं चरयो यस्माभिरिति द्वितीये यस्मादय-
मिति परार्द्धे यतो यस्येत्यध्याहारं “ज्ञानयध्वमरे वेदम” इत्यादिक-
तया तु यत्रोक्तं तत् तत्र तस्य कामक्षतां दृष्ट्वा नातिरूपं कर्तुं श-
कत्वा इति गम्यते ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसारायं दर्शनी ।

अत्र ते इति त्वदिष्टं मोक्षकादिकं दास्याम इति भावः । बाह्यान्
अतिक्रम्य तुभ्यं तव ॥ ६ ॥

भययतामिति यद्यं वैष्णवस्य कस्यचिन्नाम गृह्णाति तदा तं
वैष्णवं ज्ञात्वा राज्ञः सभां नीत्वा घातयाम इति भावः ॥ १० ॥

अहो मूढा इगे संसारे पापकृत्मानाः मां मुग्धबाहकं जानन्ती-
ति मनसि विभाष्याह—परः परपक्षः स्वः स्वपक्ष इति असद्व्याहः
असद्व्याहः स्तेनेषां पुनः संसारसिन्धुपतितानां प्रादो हि-
मज्जलजन्तुविशेषः कुतः मायया मृष्टः दष्टः पूर्वमनुमित
एवासीत् संप्रति तु प्रत्यक्षीकृत इत्यर्थः । अतो ययं तेन प्रति-
क्षयां चरन्त्ये एवेति भावः ॥ ११ ॥

बुद्धिमेवोऽयं तव कुत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—स इति ।
अनुगतोऽनुकूलः विशेषेण मिद्यते, विदीर्यते पशुबुद्धिरेव,
का ? तत्राह—अन्य एवोऽस्मद्विषयस्तथाऽन्योऽहमेतस्य घातयितेति-
भेदं गता अमती असाधुः “न हि गोप्यं हि साधूनामभिज्ञो-
दस्तविज्ञायाम” इति भगवदुक्तेर्वस्तुतस्त्वात्मदृष्ट्या सन् जीवानामेक-
रूपात् वेददृष्ट्यापि सर्वदेवानां पञ्चभूतात्मकत्वाद्भेदं नास्त्येवेति
भावः ॥ १२ ॥

उक्तलक्षणापशुबुद्धिमतां सुबुद्धेय इत्याह—स इति । एव परमात्मा
स्वः स्वपक्षः परो विपक्षः इति कुतस्ता बुद्धिर्बोधां तैर्दुरन्धरै-

श्रीमद्विश्वनाथप्रवक्तृविरचितसारायंदर्शिनी।

गमय अनुकमेयां अनुसरयां वक्ष्यसः न च सुबुद्धिभिः शास्त्रैः
 गमयेव तदनुसरयामिति वाच्यमित्याह—वक्ष्यमिति यस्यामि-
 त्तदनुसरयाक्ये भक्तिबागे वेदवादिनां वेदाद्यमाप्यर्थाविषेयका-
 णि मुह्यन्ति यूयस्तु ज्ञानस्यपुर्व्विदग्धाः किमुनेति भावः ।
 न भगवाद् मै मिति भिर्नास युष्मन्मतिभ्यस्सकाशाद्विधा-
 त्तेति ॥ १३ ॥

न एव मनेर्भेदः किमाकार इति चेत्तत्राह—यथा अगो लोहं
 तत्कर्तव्यायत्कालस्य सज्जिधौ स्वयं भ्राज्यति तथैव मे चेतः
 सकृपाशोः सज्जिधौ स्वयमेव भ्राज्यति भिद्यते युष्मन्नेनाश्रयः सका-
 तावृक्ष भवति यद्वृक्षेणेति नात्र मृतकमेतदोदानाद्वैतज्ञानं मम-
 न्निवर्त्यः । अवश्यं प्रयत्नात्मेन अशक्त्यैव लोहमाकृत्य स्वस-
 युक्तीकियते तत्र किमपि कारणां प्रयोजनञ्च नास्तीत्यवस्था-
 न्तव्यं स्वस्वभाव एव यथा तथैव चक्रपाशोरपि स्वभाव एवायं
 सकृपापरवशतया स्वभक्तस्य चेतसः स्वस्मिन्नाकर्षणमिति तत्र
 प्रसक्तिं ज्ञानव्यवस्थान्तिभावः ॥ १४ ॥

राजमन्त्रक उवाच ॥ शेषः ॥ १५ ॥

षेत्रं प्रहरणाद्वगडनिशेषः यद्ययमयशस्करस्तनोऽस्य द्रुमुंरुपा-
 दाणां मध्ये क्षत्रप्यां दमो ह्यडः उद्दिनः उक्तः शास्त्रेषु ॥ १६ ॥

भोमछक्रकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

बाबादपति उल्लङ्घ्य तुभ्यं तत्र बुद्धिनिर्घयः कुतो जातः ॥ ९ ॥
 ते बुद्धिभेदः प्रवृत्तिमार्गमस्मदाद्यनुष्ठितं त्यक्त्वा बाबुदेने
 बुद्धिमंवेशः पदेषु केनापि कृतः उताहा स्वतोऽभवदिति भगव-
 ताम् ॥ १० ॥

परः स्मर्येति असद्वाहः दुष्टाग्रहः यस्य मायया प्रकृत्या कृतः
 तथैव मोहनाधिष्ठा भवतां हृष्टो, न तु मम. तस्मै भगवते नमः
 सर्वस्य वासुदेवात्मकत्वात् यदनुग्रहो वासुदेवबुद्धिप्रवेशः स्तस्य
 श्रीमद्भूरोर्विशेषतः परत्वात्मभवात् हर्गगुरुपसाद् विना स्वतश्च
 वासुदेवं बुद्धिप्रवेशात्मभवात् बुद्धिभेदः परकृतः उताहो ते
 ज्ञानोऽभयविति वाक्यं सर्वथाऽनुपपन्नमिति भावः ॥ ११ ॥

तत्र बुद्धिभेदः कुत इत्यत्राह-सएषानि । स भगवान् यदा
अनुवृत्तः अन्तर्यामिरूपेण गुरुरूपेण च अनुकूलो भवति तदा एषो
ऽग्नोऽहमस्यः इति भेदगता इत्थं वासुदेवात्मकभ्रान्तितिलभितं
भेदं प्राप्ता अत एवासती संसारप्रापिका अत एव पशूनामिव
विवेकहीना बुद्धिर्विभ्रियते प्रवृत्तिमार्गाद्विभिन्ना भवति वासुदेवे
प्रविष्टासीत्यर्थः ॥ १२ ॥

—नन्वस्माकमनुमतः स कुतो नेत्यत्राह—स इति । स एव आत्मा परमात्मा दुरत्ययं दुरधिगममनुकमगम इत्यर्थवैयर्थ्यां यस्य अन एव अस्य परः शत्रुरिति अशुद्धिभिः परमात्मा भजनीय इति नास्ति शुद्धिवैयर्थ्यं तैर्निरूप्यते न तु मवाद्वास्तवप्रपञ्चा भवन्तीति भावः । “न मां दुष्कृतितो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययापहतज्ञाना साधुरां भावमाश्रिताः” इति श्रीभुक्तोक्तः ॥ भवतामस्यपक्षीयाणां तु

का वार्ता वेदवादिनो वेदत्रयीप्रोक्तकर्मनिष्ठास्तेभ्योऽपि भेदाः
प्रज्ञादयः सङ्गमर्मेति यत्प्रार्तिमार्गे मुह्यन्ति स्वपरेति सन्धिहार्यः ॥१३॥

तत्कृपया तु मन बाह्यस्थपि चैतकृतद्वर्तमानं प्रविशतीत्याह-
यथेति । यथा आकर्षणसंज्ञधौ भवस्कान्तमभीपे क्षया लाहः स्वयं
आम्रयति तथा मे चैनो बहकृपया चक्रपाशः संज्ञधौ भवतां
प्रकृतिमार्गाञ्जितं भवति, तद्वर्तमानं प्रविशतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तं प्रह्लादम् स ब्राह्मणो निर्भयस्याहिति शेषः ॥ १५ ॥

अरे वेचमानीयताम यतोऽयमस्माकमयशस्करः अनोऽस्य कुला-
ङ्गारस्य वैत्यकुलनाशहंतोः दमः दमनहेतुः उपायानां चतुर्यो
दयइ उदितः शास्त्रे उक्तः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

हे बरस प्रल्हाद ! तुमारा भला हो तुम सब कहो भूत
मत सोचो कि इन बालकों को भी प्रतिक्रिया करके यह
तुमारी विपरीति घुसि कैसे हई ॥ ६ ॥

गह तुमारी बुद्धि का भेद किसी दूसरे के मिलाने में है
प्रथमा जापही में है, हे कुलनन्दन ! हम तुमारे गुरु सांक
मन्त्री सुनने की इच्छा करते हैं तुम कहो ॥ १० ॥

प्रलहाद उवाच ॥

प्रन्हाइ बोले, कि यह अपना यह पगया ऐसा असत् प्रतगा
जिसकी माया से मोहित बुद्धि वाले असत्पुरुषों को हो रहा
है उस भगवान को नमस्कार है ॥ ११ ॥

वही भगवान् जय पुरुषों पर अनुकूल होता है तब यह
अन्य है मैं अन्य हूँ इस प्रकार पशुओं के तरह भेद का
प्राप्त जो कुछ बखि से भेदितह भेद का प्राप्त हो जाती है ॥ १२ ॥

जिसके चरित का अनुवर्गण दुष्ट है और अशुद्ध लोग जिस को स्व पर देखा करके वर्णन करते हैं और जिसके मार्ग में वेद वादि यज्ञ २ ब्रह्मादिक मोहित होते हैं वही परमात्मा हमारी मति का भेद करने है ॥ १३ ॥

‘ हे प्रह्वर ! जैसे चुंबक के समीप में लोह आवही खिंच जाता है इसी प्रकार मेरा भी चिन्त उन चक्रपाणि की इच्छा से भिन्न हो रहा है ॥ १४ ॥

ਸਾਰੰਦੁ ਤੁਸਾਨੁ ॥

नारदजी मैं कि—महागति प्रलहाद ब्राह्मण
 मैं इतना कह कर आपसे वृणाम ॥ यह विचार करीन ब्राह्मण
 राज सेवक, मैंने ५ दिन विचार कर कुपित होकर बोला ॥ १५०

अरे भैया, मैं तो जानती हूँ यद्द हमारी आफतें कि कहां
बाधा है उसे दूर करने के लिए कोई उपाय दंड ही
उचित है ॥ (५)

दैतेयचन्दनवने जातोऽयं कण्टकद्रुमः ।
 यन्मूलोन्मूलपरशोर्विष्णोर्नालायितोऽर्भकः ॥ १७ ॥
 इति तं विविधोपायैर्भीषयस्तर्जनादिभिः ।
 प्रह्लादं ग्राहयामास त्रिवर्गस्योपपादनम् ॥ १८ ॥
 तत एनं गुरुर्ज्ञात्वा ज्ञातज्ञेयचतुष्टयम् ।
 दैत्येन्द्रं दर्शयामास मातृमृष्टमलङ्कृतम् ॥ १९ ॥
 पादयोः पतितं बालं प्रतिनन्याऽऽशिषाऽसुरः ।
 परिष्वज्य चिरं दोर्भ्यां परमामाप निर्वृतिम् ॥ २० ॥
 आरोप्याङ्गमवघ्राय मूर्धन्यश्रुकलाऽन्वुभिः ।
 आसिञ्चन्विकसद्वक्रमिदमाह युधिष्ठिर ! ॥ २१ ॥
 हिरण्यकशिपुरुवाच ।
 प्रह्लादानूच्यतां तात ! स्वधीतं किञ्चिदुत्तमम् ।
 कालनैतावताऽऽयुष्मन् ! यदशिक्षदुरोर्भवान् ॥ २२ ॥

भीमरस्त्रामिकुलभाषायां दीपिका ।

तत्कृतः ? तत्राह—दैतेया एव चन्दनद्रुमास्तेषां यनेऽयंकण्टकद्रुम-
 तुल्यो जातः, तदेवाऽऽह, यस्य दैतेयचन्दनवनस्य मूलोन्मूलने
 परशुस्थानीयस्य विष्णोरयमर्भक एव नालायितो नालागवाचरत्
 यथा परशोद्वेदकत्वे कर्तुरादिद्रुमनिर्मितो दग्धः सहकारी तं विना
 क्लेशनासम्भवात्तथाऽयं विष्णोर्दैत्यमूलाच्छेद हेतुर्जात इत्यर्थः ॥ १७ ॥
 इति तं प्रह्लादं भीषयस्त्रयार्थकामयगस्य प्रतिपादकं
 शास्त्रमध्यापयामास ॥ १८ ॥
 ज्ञानं ज्ञेयमुपायानां चतुष्टयं सामानादि येन तं दैत्येन्द्रं
 प्रति माम्ना मृष्टमृष्टं स्नापितम् अलङ्कृतं भूषणतिलकादिभिः
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुलनाशकत्वं व्यनक्ति—दैतेया एव चन्दनद्रुमाः तेषां यने-
 ऽयं कण्टकद्रुमतुल्यो जातस्तन्मूलेषु तेषां दैतेयचन्दनवनानां
 यानिमूलानि तेषाम्मूलं क्लेशं परशोः परशुस्थानीयस्य
 विष्णोरयमर्भको नालायितः नालगवाचरत् यथा परशो-
 द्वेदकत्वे कर्तुरादिद्रुमनिर्मितो दग्धः सहकारी तं विना
 क्लेशनासम्भवात् तथा अयं विष्णोः दैत्यमूलोऽयं क्लेशः सहकारी
 जात इत्यर्थः ॥ १७ ॥

इतीत्येव च दत्तं तर्जनादिनिर्माणोपायैर्भीषयः प्रह्लादं तं त्रिवर्ग-
 स्योपपादनं धर्मार्थकामप्रतिपादकं ज्ञात्वा ग्राहयामास ॥ १८ ॥
 ततो गुरुरेनं प्रह्लादं ज्ञातं ज्ञेयामुपायानां सामानादीनां

चतुष्टयं यस्य तादृशं ज्ञात्वा बालस्य माम्ना मृष्टं उल्लस्य स्नापितम्
 अलङ्कृतञ्च प्रह्लादं दैत्येन्द्रं प्रति दर्शयामास, पितृसन्निधौ प्राप-
 यामासेत्यर्थः ॥ १९ ॥

ततः पादयोः प्रणमन्तं नमस्कृत्य तं बाह्वाम् आशिषां आशीःपूर्वकं
 प्रतिनन्य असुरो हिरण्यकशिपुः दोर्भ्यां भुजाभ्यां (पुत्रस्य शिरः)
 परिष्वज्य परमां निर्वृतिमानन्दं प्राप्तवान् ॥ २० ॥

ततः उत्सङ्गे निधाय मूर्धन्यश्रुपात्राय च अश्रुकलाम्बुभिर्दोर्भा-
 श्रुजलविन्दुभिरसिञ्चन् विकसद्वक्रमं यस्य तादृशो दैत्यः सुतं
 प्रीत्यैव यक्षमायामाह—युधिष्ठिरति पाठे सम्भाषणम् ॥ २१ ॥

तदेवाह—प्रह्लादेति । हे आयुष्मन् तात ! एव प्रह्लाद ! मया
 नैतावता कालेन गुरोः सकाशात्पुत्राशिक्षदधीतवांस्तन्मध्ये किं
 चिदुत्तमं स्वधीतं सम्यगावस्था गृहीतं तत् हे तात ! प्रह्लाद, अनु-
 च्यतां सम्बगनुक्रमेण पठयताम् ॥ २२ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उन्मूलयतीत्युन्मूलः स खासो परशुश्च उन्मूलपरशुस्तत्
 स्तदैतेयचन्दनवनस्य मूलं तन्मूलपरशुस्तस्य नालायितः मूल-
 पवसम्भवात् ॥ १७ ॥

त्रिवर्गस्योपपादनं शास्त्रम् ॥ १८ ॥

ज्ञातं ज्ञेयानां धर्मार्थपुरुषार्थानां चतुष्टयं येन स तथा तं ज्ञात-
 ज्ञेयसाधनचतुष्टयं वा मातृमृष्टं शरीरमलङ्कारेण स्नानं कारितम्
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

क्रियते भगवत्यद्वा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥ २४ ॥

हिरण्यकशिपु बोला, कि—तान प्रह्लाद ! तुमारी बधिं जीयु
हो इनन काख तक जो तुमने कुछ गुरुजी से सीखा और
जो अच्छा पढ़ा उस न हू ॥ २२ ॥

अथार्थदीपिका ।

पादमेवम् । यथा तद्वत्तत्त्वात् । दाक्यं कर्मापेक्षाम्, यत्तत्त्वं
तद्विधायादि, यथा तद्वत्तत्त्वात् । कर्मापेक्षाम्, यथा विक्रीतक्य
गयाश्वादिभरगापेक्षाम्, यथा तद्वत्तत्त्वात् । विक्रीते तथा देहं तद्वत्
तद्वत्तत्त्वात् ।

निशम्पैतस्सुतवचो हिरण्यकशिपुस्तदा ।

गुरुपुत्रमुवाचेदं रुषा प्रस्फुरिताधरः ॥ २५ ॥

ब्रह्मबन्धो ! किमेतत्ते विपक्षं श्रयताऽसता ।

असारं प्राहिता बाजो मामनादृत्य दुर्मते ! ॥ २६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषावर्णिका ।

इति नव लक्षणाणि यस्याः सा नवीते न चेद्भगवति विष्णो भक्तिः क्रियते साचार्यिनैश्च सती यदि क्रियेत न तु कृता सती पञ्चादर्थेन तदुत्तममधीनं मध्ये नवस्माद्गुरोरेधीनं शिक्षितं वा तथाविधं किञ्चिदस्तीति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥

न विद्यते सारं यत्र तदसारम् न विद्यते सारं यस्मादिति वास्तवोऽर्थः ॥ २६ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तमुत्तममधीनमध्ये किञ्चिदनुच्यतामिति तत्राह-भवगा-
मिति । यदुक्तं पूर्वं “वने गतो बद्धरिमाश्रयेन” इति तद्वाभयणां नि-
वृणोति, भवगामिति द्वाभ्याम् । पुंसां भवगादीनि नव लक्षणाणि
यस्याः सा भक्तिभ्रमश्च लक्षणा भक्तिप्रतिपादकशास्त्रमधीतं
चेत्तत्रैव स्वधीनमुत्तमं मध्ये न त्वधुना गुरोः सकाशादधीनं न तु
गुरुभिर्नाश्रयार्थमिति भावः । स्वधीनप्रदोत्तरनिगमनमुत्तममधी-
नमिति, भवगामित्यादि तु पुनोक्ताभयणाविवरणाय भगवत्पञ्चा-
क्रियते चेदधीनविद्याप्रतिपाद्या नव लक्षणाभक्तिनिष्कपटभावेन
भगवति क्रियते इति यत्कृतापि सा भक्तिविष्णावर्णिता
यच्च तदेतदुत्तमं मध्ये न केवलं नवलक्षणा भक्तिप्रतिपादकशास्त्रा-
ध्ययनमात्रमेवोत्तमम् अपि तु तदर्थानुष्ठानमनुष्ठितस्त्वैवैव समर्पणं
चेत्युत्तमं मध्ये केवलं ध्यानमात्रस्य व्यर्थं त्वादिति
भावः अपिना विष्णाविवर्णनेन भक्तेरनन्यप्रयोजन-
त्वेन कर्त्तव्यतोक्ता, तत्र विष्णाः भवगां तत्स्वरूपरूपगुणविभूति-
भ्रमम्, कीर्त्तनं नामोच्चारणाद्यात्मकम्, स्मरणं स्वरूपाद्विष-
यकमेव पादस्वनार्चनवन्दनदास्यसंस्थानानि तु तदीयपर्यन्तानि व-
न्दनं नमस्कारः पादस्वनं पादयोः सत्त्वाहनं तच्चाचार्य-
प्रददीपपादयोश्चेति चेदित्यर्थं परंभूद्विभवादेरतीन्द्रियत्वेन-
तत्पादस्वेवनामभवात् यद्वा भगवाद्भयमे मानसिकं तदीय-
विषये तु कायिकं विद्यमानम् आत्मनिवेदनम् “ओमित्यात्मानं युञ्जीत”
इति श्रुत्युक्तरीत्या तच्छेदपदानुसन्धानं यद्यपि भक्तिर्नाम ज्ञानो-
पासनादिशब्दवाच्याऽहरहरइत्यासाधेयातिशयं साप्रवाणादनुवर्त्त-
माना विवेकादिमाधनसमकानुगृहीता तैल्लक्षणावधिविच्छिन्नस्मृति-
सन्तानात्मिका प्रीत्यात्मिका प्रत्यक्षतापका भवानुस्मृतिः । नतु भ-
वगादिकेण नवलक्षणा, तथाप्युक्तविशेषा भक्तेरेव कर्म-
ज्ञानयोगादिवच्छ्रमदमदिवश्च भवगादीन्यप्येव लक्ष्येन निवर्त्तकान्यु-
च्यन्ते, यद्वा नवलक्षणा लक्ष्येन कश्चित् कश्चिन्नानि चिह्नानि द्वाप-
काणि भक्तियोगपरिपाकावस्थापकानीति भावः, उक्ताधमभक्ति-

योगनिष्ठेन रागत एव भवगादीनि क्रियन्ते, लोकेऽपि हि यद्वस्तुविषया
प्रीतिस्तद्विषयकभवगादीनि स्मृत एव प्राप्तानीति न तत्र यत्नेन
भवितव्यम्, अतः भवगादीनि प्रीत्यात्मकभक्तियोगकारिताव-
स्थाविशेषरूपाणि तन्निष्पत्तिसूचकानीति तात्पर्यम्, एवं प्रीति-
कारितभवगादिवर्त्यन्तभक्तियोगानुष्ठानमेव “वनङ्गतो यद्धरि-
माधयेत” इत्युक्तमाश्रयणमित्युक्तं भवति ॥ २३ ॥ २४ ॥

एतदेवंविधं सुतस्य वचो निशम्पकस्य तदा हिरण्यक-
शिपुः रुषा प्रस्फुरितः कम्पमानः प्रभरोष्ठो यस्य तादृश इदं
वक्ष्यमाणं गुरुपुत्रं प्रत्युवाच ॥ २५ ॥

तद्वाह—हे ब्रह्मबन्धो ब्राह्मणाभास ! किमेतत्ते स्वया
कृतमिति शेषः, अतीवानुचितमेतत्कृतमित्यर्थः । किंनर ? यन्मामना-
दृत्य विपक्षं शत्रुपक्षमाश्रयता अत एव असतां महामहितकारिणा
स्वया हे दुर्मते ! असारं प्राहिता बाज इति एतत् ॥ २६ ॥

भीमङ्गिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नियन्तृत्वेनात्मनि मयि स्थितो भगवानिति नितरां वेदन-
मात्मनिवेदनम्—

“मुक्तस्यापि मगान्नःस्थो नियन्तेव हरिः सदा ।

इति ज्ञानं समुद्दिष्टं सत्त्वगात्मनिवेदनम्” ॥

इत्येतदात्म समर्पणं नार्थः किन्तु एतार्थः इत्युक्त-
कारेण भवगादिभिर्लक्ष्यते असंभवव्यभिचारपरिहारेण ज्ञायत
इति ॥ २३ ॥

नवलक्षणा विष्णो भक्ति र्भस्मिन् शास्त्रेर्पिता प्रतिपादिता
पुंसा सा भगवत्युत्तमरूपे अद्या निर्वर्त्तनेन क्रियते चेद्याति
तर्हि तदधीनं शास्त्रमुत्तमं मध्ये नान्यदित्यन्वयः । नव भवगा-
दीनि लक्षणाणि चिह्नानि यस्यां सा तथा ॥ २४—२५ ॥

ते स्वया ॥ २६ ॥

भीमङ्गीरगोक्षामिकृतकर्मसम्भर्तः ।

भवगामिति युगमकं । तत्र भवगाभ्याम्, रूपगुणपरिकर-
बीजामवशाद्वानां भोजस्पर्शः एवं कीर्त्तनस्मरणयोःपि क्रमो
द्वेषः स्मरणं यत्किञ्चित्मनसानुसन्धानम्, पादस्वेवनं कावदेशा-
द्युचितपरिचर्या, अर्चनं विष्णुपूजा, यन्दनं नमस्कारः, दास्यं
तदासोस्मीत्याभिमानः, सख्यं बन्धुभावेन तदीयवृत्ताद्यंनम,

भीमशङ्खगोत्रामिकृतकमसम्भवं ।

“श्रीविष्णोः भवये परीक्षितमवत् वैद्यासिकिः कीर्त्तने-
प्रह्लादः स्मरण्यो तदङ्गमिजनं लक्ष्मीः पृथुः पूजने ।
अक्रूरस्त्वमिवन्दने कविपतिर्होत्रेऽथ सख्येऽनुजः-
सर्वस्वात्मनिवेदने बहिरभूत् कृष्णातिरेकां परम्” ॥ इति ।

तथापि भीमारदादिचरमोनुसर्गाद्भिः श्रीभगवता सह स-
म्बन्धविशेषं दीक्षाविधानेन श्रीगुरुचरणसम्पादितं चिकीर्षुभिः
कुनायां दीक्षायां चर्चनमवश्यं क्रियते यत् सत्सम्पत्तिमन्तो
गृहस्थास्तेषां स्वर्चनमार्ग एव मुख्यः तदङ्गत्वापि निष्किञ्चन-
वत्केवलस्मरण्यादिनिष्ठत्वे वित्तशाठ्यप्रतिपत्तिः स्यात्, पर-
द्वारा सम्पादने व्यवहारनिष्ठत्वात्सत्त्वस्य वा प्रतिपादकं ततो
अज्ञामयत्वादीनमेव तत्, किञ्च, गृहस्थानां परिचर्या-
मार्गे द्रव्यसाधनतया तद्वर्चनमार्गाद्विशेषेण प्राप्त्यर्थेन मार्गस्य
प्राधान्यम् अत्यन्तविधिसापेक्षत्वात्तेषां तथा गार्हस्थ्यधर्मस्य
वैधता यागरूपस्य शाखापट्टावादिसेकस्थानीयस्य मुख्यसेक-
रूपं तद्वर्चनमित्यपि तदङ्गत्वे महान् दोषः । दीक्षितानाञ्च
सर्वेषां तदङ्गत्वे गरकपातः श्रूयते । अशक्ययोग्यप्रति-
ष्ठापये “पूजितं पूज्यमानं वा यः पश्येद्भक्तितो हरिम् । भक्त्या
मोदयेद्यस्तु सोऽपि योगफलं लभेत्” ॥ इति, योगोऽत्र पाञ्चरात्रा-
द्युक्तः क्रियायोगः किञ्चास्मिन्नर्चनमार्गे अवश्यं विधिरक्षणीयः
तत्र वैष्णवसम्प्रदाय एव प्रमाणम् । ननु, भगवन्नामात्मका एव
मन्त्राः तत्र विशेषेण नमः शब्दाद्यव्यङ्गताः । श्रीभगवता श्री-
महर्षिभिराहितशक्तिविशेषाः श्रीभगवता समस्मात्सम्बन्ध-
विशेषप्रतिपादकाश्च, तत्र केवलानि भगवन्नामन्यपि निरपे-
क्षान्येव परमपुरुषार्थफलपर्यन्तदानसमर्थानि, ततो मन्त्रेषु
नामतोऽधिकसामर्थ्यं लब्धं कथं दीक्षापेक्षा ? उच्यते यद्यपि
स्वरूपतो नास्ति तथापि प्रायः स्वययधनो देहादिसम्बन्धेन क-
र्तव्यशीलानां विशिष्टचिन्तानां जनानां तत्सङ्कोचीकरण्याय
श्रीमहर्षिप्रभृतिभिरर्चनमार्गे कश्चित् काचिन्मर्बादा
स्थापितास्ति, ततस्तद्वर्चने शास्त्रं प्रायश्चित्तस्वमुद्भावयति तत्र
उभयमपि समञ्जसमिति, तदेतद्वर्चनं द्विविधम् । केवलं कर्म-
मिश्रञ्च, तयोः पूर्वनिरपेक्षणां अज्ञानताम् उत्तरं व्यवहार-
च्छ्रान्तिशयवत्ता यादृच्छिकमत्तनुष्ठाननत्तादिवत्तुल्यलभित-
भक्षानां । तथा तद्वैपरीत्यलक्षितभक्षानामपि प्रतिष्ठितानां भक्ति-
वान्तांमिश्रबुद्धिषु साधारणवैदिककर्मानुष्ठानलोपोपि मा-
भूदिति लोकसंग्रहपराणां गृहस्थानां दर्शितम् । अस्याङ्गानि
चामगर्वाद् ज्ञेयानि तथा श्रीकृष्णजन्माष्टमीकार्तिकादिप्रतेका-
दशीप्रगादिकम् अत्रैवान्तर्भाव्यम् अथास्मिन् पादस्वर्चनार्चनमार्गे
अपराधस्त्याज्या अत्रागमोक्तानुसारेण लिख्यन्ते—

“नानेवा पादकेवापि गमनं भगवत्पदे ।
देवोत्सवाद्यभेदा च अप्रणामस्तद्वर्तते ॥
उच्छिष्टं वाप्यशौचे वा भगवद्भूतनादिकम् ।
एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात् प्रोक्ष्यम् ॥
पादप्रसारणञ्चात्र तथा पर्यङ्कवर्चनम् ।
शयनं भक्ष्यञ्चापि मिथ्याभाषणमेव च ॥

उच्चैर्भाषा मिथो जल्पो रोदनानि च विग्रहः ।
निग्रहानुग्रहौ चैव नृपु च क्रूरभाषणम् ॥

कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः ।
अस्तीत्यभाषणञ्चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥
शक्तौ गीर्णोपचारञ्च अनिवेदितमक्षणम् ।
तत्तत्काञ्चोद्भवानाञ्च फलादीनामनर्पणम् ॥
विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं स्वजनादिके ।
पृथीकृत्यासनञ्चैव परेषामभिवादनम् ॥
गुरो मौनं निजस्तात्रं देवतानिष्ठनं तथा ।
अपराधस्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत् परिकीर्तितः” ॥

वाराहेच येऽन्येपराधास्ते संक्षिप्य लिख्यन्ते । राजाश्रमचरणम्
धाम्नागारे हरेः स्पर्शः विधि बिना हृदयपसर्पणं वाद्यं बिना
तद्द्वारांदाटनं कुक्कुरहृदये भक्ष्यसंग्रहः अर्चने मौनमङ्गः पूजा-
काले विदुरसंगोपगमनं । गन्धमाल्यादिकमदत्त्वा धूपनम् अन्नं
पुष्पेण पूजनं तथा—

“अक्रूरा दन्तकाष्ठञ्च कृत्वा निधुननं तथा ।
स्पृष्टारजस्वलां दीपं तथा मृत्कमेव च ॥
रक्तं नीलमधौतञ्च पारक्यं मलिनं पटम् ।
परिधाव मृत्नं दद्यात् विमुक्त्यापानमारुतम् ॥
क्रोडं कृत्वा इमशानञ्च गत्वा भुक्त्वाप्यजीर्णमुक् ।
भुक्त्वा कुम्भं पियपाकं तैलाभ्यङ्गं विधाय च ॥
हरेः स्पर्शो हरेः कर्मकरणां पातकावहम्” ॥

तथा तत्रैवान्यत्र । भगवच्छास्त्रानादरेण तत्प्रतिपत्तिः अन्यशास्त्र-
प्रवर्तनं तद्व्यतिरिक्तमूलचर्चणं परगडपत्रस्थपुष्पैरर्चनं आसुर-
काले पूजा पीठे भूमौ चोपनिषद् पूजनं जनपदकाले घामहस्तेन
तत्स्पर्शः पर्युपनिषत्तैर्वापुष्पैरर्चनं पूजायां ग्रीष्मं तस्यां जग-
त्प्रतिपादनं तिर्यक्पुण्यद्वृत्तिः अधौतपद्वर्षेपि तस्मिन्दिप्रवेष्टः
अवैष्णवपकनिवेदनं अवैष्णवदृष्टौ पूजनं निवृत्तेशमपूजावित्वा
कपालिनं दद्यात् वा पूजनं न स्थाभ्यसा स्तपनं घर्मोन्मुक्तिस्त्वेपि
पूजनम् इत्यादयः अन्यत्र निर्मात्यलक्षणं भगवच्छ्रुत्याद्योभ्ये च
यद्वचः अथ तथापि मामादिके भगवद्वपराधे पुनर्भगवत्प्रसादनानि
कर्त्तव्यानि, यथा स्कान्धे अवन्तीखण्डे श्रीव्यासवाक्यम्, “अह-
न्यहनि यो मर्त्यो गीताश्रयं पठेत्तु वै । द्वात्रिंशदपराधास्तु क्षमते
तस्य केशवः” इति तत्रैव द्वारकामाहात्म्ये “सहस्रनाममाहात्म्यं यः
पठेत् शृणुवादिपि । अपराधसहस्रेण न स लिप्येत कदाचन”
इति तत्रैव रेवाखण्डे—

द्वादश्यां जागरे विष्णोर्ध्वः पठेत्तुलसीस्तवम् ।
द्वात्रिंशदपराधान् हि क्षमते तस्य केशवः ॥ ।
तत्रैवान्यत्र । तुल्यारोपणं कार्यं भवयेन विशेषतः ।
अपराधसहस्राणि क्षमते पुरुषोत्तमः” ॥ इति ।
अत्रैवान्यत्र कार्तिकामाहात्म्ये—

तुलस्या कुरुते यस्तु शास्त्रप्रामाण्यार्चनम् ।
द्वात्रिंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः” ॥ इति ।

प्रह्लादपुराणे—

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।
मपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥ इति ।

आश्चर्यादे—

“सङ्करसरस्य मध्ये तु तीर्थं सौकरवे मम ।
कृतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुवात् ॥
मथुरायां तथाप्येवं सापराधः शुचिर्भवेत् ।
अनयोस्तीर्थयोरेकं यः सेवेत् सुकृती नरः ॥
सहस्रजन्मजनि कृतानपराधान् जहाति सः” ॥ इति ।

सौकरवे सुकरवेत्येवमप्यर्थं यथाचनमागं कश्चिन्मानसपूजावि-
हितास्ति यथा पापं उत्तरखण्डे “साधारणं हि सर्वेषां मान-
सज्जा नृणां प्रिया” इति. गौतमीये—संस्वासिनां मुमुक्षूणां मान-
सोपपत्तिः परा” इति. तन्महिमा यथा भीमार्जुनपञ्चरात्रे श्री-
नारायणवाक्ये “अयं यो मानसो योगो जराव्याधिमयापहः”
इत्यादौ—

“वञ्चेत्परया भक्त्या सकृत् कुर्यान्महामते ।
कमोदितेन विधिना तस्य तुष्णम्यहं मुने !” ॥ इति ।

एषा कश्चित् स्तुतत्रापि भवति—मनोमय्या मूर्तेरष्टमतया स्वात-
न्त्र्येण विधानात् “अर्चादौ हृदये वापि यथा खण्डोपचारकैः”
इत्यादिर्होत्रवधने वाशब्दात् । अत्र ‘ब्रह्मवैवर्ते’ कथाच.
यथा, प्रतिष्ठानपुरे कश्चिद्विप्र आसीत् स च दरिद्रोऽपि कर्माधीन-
मात्मानं मन्यमानः शान्त एवासीत् स तु सरलबुद्धिः कदा-
चिद्विप्रेन्द्राणां सदसि वैष्णवान् भर्मान् शुभाव ते च भर्मा
मनसापि सिद्ध्यन्तीति भूत्वा दरिद्रः स्वयं तथैवाचरितुमार-
ब्धवान् ततश्च गोदावरीस्नानपूर्वकं नित्यं कर्म समाप्य शान्त-
गतिर्भूत्वा विविक्तसनप्राणायामादिपूर्वकं स्थिरीभूयमनसैवा-
भिमतां हरिर्भूतिं स्थापयित्वा स्वयं दृक्कृत्वादिभिः परिभाष्य
दृढं परिकरं बद्ध्वा तत्सद्वर्तनं समाज्यं तां प्रणम्य च राजत-
सौवर्णघटैः सर्वेषां गङ्गादीतीर्थानां जलमाहृत्य तथा नाना-
परिचर्याद्व्यानुपनीय तदीयस्नपनादिकं आरात्रिकान्तं महा-
राजोपचारं समाप्य दिनम्विनं सुखान्तिशयमाप्नुवन्नासीत्
तदेवं बहुषु काष्ठेषु गतेषु कदाचिन्मनसैव घृतसहितं पर-
माङ्गं निर्माय सौवर्णपात्रेण तज्ज्ञेज्जनार्थमुत्थाप्य स्थितः तत-
तथा स्फुरिते तस्मिन् प्रविष्टमङ्गुष्ठयुगलं दग्धं प्रतिपन्न हस्त
तदिदं ब्रुवं ज्ञातमिति दुःखेन समाधिभङ्गेऽपि जाते दग्धङ्गुष्ठ-
तया बहिरपि पीडितो बभूव तदवधाय वैकुण्ठे समुपविष्टेन
भीमैक्युठनायेन हसता श्रीप्रभृतिभिस्तत्कारणं पृष्टेन च सता
स्त्रैकैर्धर्माभिर्माननयामासे तथाविधनया दर्शयामासे स्त्रि-
कैटघोर्यतया स्थापयामासे च । अथ ध्वन्द्वम्. तस्य यद्यप्यर्चा-
ङ्गत्वेनापि वर्तते तथापि कीर्तनस्मरणवत् स्वातन्त्र्येणापी-
त्यभिप्रेत्य मृथविधीयते एवमप्यत्रापि ध्वन्द्वस्य पृथग्विधानं
ज्ञानस्तगुणैर्भ्यर्च्यभवेत् तद्गुणानुसन्धानपादसेवादी विभृ-
तदैश्वर्यानां नमस्कारमात्रे कृताध्यवसायानामर्थे स एव नमस्का-
रस्तस्यार्चनत्वेनाप्यति दिष्टः नमस्कारेऽपराधाद्येते परिहृत्यः

विष्णुस्मृत्यादिदृष्ट्या ये काले एकहस्तकृतस्वस्मादुत्तरेहस्व-
मगवत्तद्वत्पृष्ठवामभागाद्यतज्जिकटगर्भमभिरगतत्वादिसमाः । अथ
हास्यम् “जन्मान्तरसहस्रेषु यस्य स्थाप्नन्तिरीदृशी । दासोऽहं
वासुदेवस्य सर्वान् लोकान् समुदरेत्” ॥ इतीतिहाससुखयोक्त-
लक्ष्यम् । अस्तु तावत्तत्तज्जनप्रवासः केवलतादृशास्वामि-
मानेनापि सिद्धिर्भवतीत्यभिप्रेत्योत्तरत्र निर्देशश्च तस्य एतस्य
कार्यभूतं परिचर्यादिकं केवलपरिचर्यादिकं केवलपरिचर्याकरत्वे
भेदो न स्यात्. अथ सत्यम् । यथा भगवत्संहितायाम्—
परिचर्यापराः केचित् प्रासादेषु च शरते ।
मनुष्यमिव तं द्रष्टुं व्यथयन्तुः शब्दुवन्” ॥ इति ।

अत एव “यन्मित्रं परमानन्दमित्यत्र मित्रपदविश्वासः कृतः ।
अस्य चोत्तरपाठः प्रेमविश्रम्भभावनामयत्वेन दासादप्युत्तमत्वा-
पेक्षया. किञ्च परमेऽश्वरेपि यत् सत्यं विधीयते तन्नाश्वर्यं
“नादेवोदेवमर्चयेत्” इति तज्ज्ञावस्यापि विधानभवयात् किन्तु
तज्ज्ञावस्तत्सेवा निरुद्ध इति भक्तैरपेक्षते सत्यन्तु परमसेवानुकू-
लमित्युपादीयते इति । तदेतत् साक्षाज्जनार्तमकं दास्यं सत्य-
ञ्च टीकायामपि दर्शितमस्ति तस्यैव मे सौहृदसत्यमैत्री-
दास्यं पुनर्जन्मनि स्यादिति भीष्मविप्रवाक्ये । यथा श्रीकृष्णस्य
भक्त्यास्तस्य दृष्ट्वा भक्तिं प्रार्थयते तस्येति सौहृदं प्रेम च सत्यं
हिताशंसनञ्च मैत्री उपकारकरत्वं दास्यं सेवकत्वञ्च तत्-
समाहार एकवचनं तस्य तत् सम्बन्धि मे मम स्यात् ननु
विभूतिरित्येतत् अत्र दास्यसत्त्वाभ्यां कर्मापेक्षविश्वत्सा न
स्यातां साक्षात् भक्तिस्वाभावात् कर्मापेक्षस्य फलं भक्तिविश्वा-
सञ्च भक्त्यभिनिवेशहेतुः श्रवणकीर्तनमित्यादौ विष्णोः
श्रवणं विष्णोः कीर्तनमिति अथात्मनिवेशनं तत् कार्यञ्चात्माय-
ज्ञेयाश्रयत्वं तन्व्यस्तारमसाधनसाध्यत्वं तदर्थक्येष्टामयत्वञ्च
इदं स्मार्त्मापेक्षं गोविक्त्रयवत् विक्रितस्य गोवर्त्तनार्थं विक्रीत-
वता ज्ञेया न क्रियते तस्य च भयःसाधकत्वं क्रीतघातेव
स्यात् स च गौस्त्वेव कर्म कुर्यात् न पुनर्विक्रीतघाता ज्ञेया
न क्रियते तस्य च भयःसाधकत्वं क्रीतघातव स्यात् स च
गौस्त्वेव कर्म कुर्यात् न पुनर्विक्रीतघातोऽपीति अत्र केचि-
द्दहापेक्षमेवार्पणमिति मन्यन्ते यथा भक्तिविवेके “चिन्तां
कुर्यान्न रक्षामि विक्रीतस्य यथा पशोः । तथाप्यन् हरी देहं वि-
रमेदस्य रक्षयात्” ॥ इति केचिच्छत्रुक्षेत्रज्ञार्पणमेव. यथा भीमदा-
लवन्दारस्तोत्रे “वपुर्वादिषु योपि कोपिवा गुणतो सानि यथा
तथा विधः । तदहं तव पादपद्मयोगहमर्थेन मया समर्पितः” ॥ इति
अत्र योपि कोपि धेनि वादिभेदान् स्वरूपतः अथवा गुणतो
यथा तथाविधा देवमनुष्यादिरूपः असानि भवानि काम-
चारे खोट नर्दयमिति सच्चासाधयञ्चेति विप्रहात् सोऽयमि-
त्यर्थः । तत्र केवलभक्त्यानिवेशं दानसमये बहिराजं दृश्यते
मानेषु मित्रेषु दातात्माननिवेशं भीमहृदयेऽपि प्रयत्नी भावेन
श्रीरुक्मिणीं दृष्ट्वा एषं सत्पादिनापि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
२६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सन्ति ह्यसाधवो लोके दुर्मैत्राश्चक्षुर्वेषिणः ।

तेषामुदेत्यथ काले रोगः पातकिनामिव ॥ २७ ॥

गुरुपुत्र उवाच ।

न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं सुतो वदत्येष तवेन्द्रशत्रो ! ।

नैतर्गिकीयं मतिरस्य राजन्निपच्छ मन्युं कददाः स्म मा नः ॥ २८ ॥

नारदउवाच ।

गुरुणैवं प्रतिप्रोक्तो भूय आहासुरः सुतम् ।

न चेद्गुरुमुखीयं ते कुतोऽभद्राऽसती मतिः ॥ २९ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

मतिर्न कृणो परतः स्वतो वा मिथोऽभिपद्येत गृहव्रतानाम् ।

अदान्तगोभिर्विशतां तमिह पुनःपुनश्चर्वितचर्वणानाम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

विप्राधमयोरनयोर्गुरुत्वं नास्तीति गुरोः श्रीनारदात् सका-
शात् केवलां भक्तिमेवाहमगतिश्चमनस्तामेव अवीमि इति
मनसि कृत्वाह-अवशमिति । पादसेवनं परिचर्या अर्चनं पूजा
दास्यं स्वस्य दासत्वभावनया सख्यं स्वस्य तन्निष्ठत्वभावनया
इहविश्वासश्च आत्मनिवेदनम् आत्मसमर्पणञ्च तच्च भाग-
विशेषण सहितं रहितञ्च यथा रुक्मिण्ययादीनां वैरोचस्था-
दीनां पुंसां पुष्पात्रेणैति नात्र लक्षांश्चमादिनियम इति भावः, पुंसा-
वस्य जीवमात्रकत्वात् स्त्रियापि नवखल्लयानि यस्या इत्येषां मध्ये
किमपिकृतञ्चेन्नदा भक्तिरित्यर्थः । अत्रा सत्त्वादेव ननु ज्ञानकर्मा-
विव्यञ्जकानेनेत्यर्थः । साच्च'अर्पितैवसतीयादिक्रियेन ननु कृता पश्चा-
दर्थ्यतेति श्रीस्वामिचरणाः । यद्वा सा यदि विष्णौ अर्पिता क्रियेत
विष्णुसुखोद्देशेनैव ननु तत्फलस्य स्वस्मिन् धिनिष्ठागेनेत्यस्या-
भिप्रायशून्यत्वं द्योतितं तदा उत्तमम् अधीनं मध्ये इति उत्तमा
भक्तिरिति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

ते त्वया वस्तुनस्तु न विद्यते सारो यतस्तत् ॥ २६ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिभजनेपदेशा गुरुर्गणेशतः उत्तमं कथञ्चित् हरिभजन-
तश्च श्रीनारदाद्वरिभजनं स्वधीतमार्गः । पादसेवनं
परिचर्या अर्चनं पूजा दास्यं दासत्वभावनया सख्यं मित्र-
त्वभावनया आत्मनिवेदनं सपरिकरत्वभावनया ॥ २६ ॥

इति नवखल्लयानि यस्याः सा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

अर्पिता तत्प्राप्त्यनैकप्रयोजनकता सङ्कल्पिता सती पुंसां क्रियतेष्वेव
तदधीतमुत्तमं मध्ये ॥ २४—२५ ॥

हे अश्वत्थो ब्राह्मणाधम ! मामनाहत्य असता त्वया लोकोऽ-
सारं ग्राहितः ॥ २६ ॥

माया टीका ।

प्रह्लादउवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि—विष्णुका भवण फीसंन स्मरन् पाद-
सेवन अर्चन वंदन दास्य सख्य और आत्मनिवेदन ॥ पुरुष
यदि साक्षात् विष्णु भगवान में इस नवधा भक्ति को सम-
र्पण करे तो मैं उसी को उत्तम पढ़ना मानता हूँ ॥ २३-२४ ॥

हिरण्यकशिपु भी पुत्र के इस प्रकार के बचन सुन
कर मारे रोष के होट फरकने लगे और क्रोध करके गुरुपुत्र
से इस प्रकार बोला ॥ २५ ॥

हे ब्राह्मणाधम हे दुर्मते ! विपक्षका आभय देने वाले
असत तुझने मेरा निरादर कर इस वाक्क को क्या असार
पढा दिया ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मित्रत्वेन प्रवर्तमानत्वापि तच्च विरोधात्तरुणं नासम्भावित-
मित्याह—सन्तिहीति । तुष्टं मैत्रे मित्रत्वं येषां ते दुर्मैत्राः
रोगहति "ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापः श्वावदन्तकः । स्वर्ध-
हारी तु कुनकी बुध्मर्मा गुह्यतदपगः" ॥ इत्यादिस्मृत्युक्तपाल-

न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं दुराशया ये बहिरर्थमानिनः ।

अन्धा यथाऽन्धैरुपनीयमाना वाचीशतन्त्यामुरुदाम्नि बद्धाः ॥ ३१ ॥

नैषां मतिस्तावदुस्क्रमाङ्गिं स्पृश्यन्तर्थापगमो यदर्थः ।

महीयसां पादरजोऽभिषेकं निष्किञ्चनानां न वृणीत यावत् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

किनां काखे मरकभोगानन्तरं रोगो यथावेति तथा तेषां दुर्जनानां सुजनत्वेन वर्तमानानामप्येवं विद्वेषादिकमुद्देशीत्यर्थः ॥ २७ ॥

मत्प्रणीतिं मया पाठितं नोऽस्मभ्यं कत कुत्सितं दोषं मास्म भद्राः ब्रह्मागम आर्यः, मयि दोषारोपं मा कृषा इत्यर्थः । इन्द्रशब्दो ! इति न हि ब्राह्मणेषु तव कोप उच्यते इति भावः ॥ २८ ॥

गुरुमुखी गुरुवाक्यजनिता हे भद्र ! ॥ २९ ॥

अस्मान्मयि यानां भवाद्दशानां निषयास्तकानामत्रानधिकारादित्याशयेनाऽऽह—मतिरिति । परतो गुरोः स्त्रतो वा मिथोऽप्येतो नाभिपद्येन न सम्पद्येत केनां गृह्यमानां गृह एव वतं सत्कल्प इति कुल्यचित्ता येषाम् अत्र एवाद्वाग्नेरनुपरेतैर्गोभिरिन्द्रियैर्हेतुभूतैस्तमिस्त्रं संसारं पिशतां तत्र चर्वितस्यैव चर्वणं येषाम् ॥ ३० ॥

ननु, श्रीकृष्णस्य परमानन्दस्वरूपत्वात्तेऽपि तन्निष्ठा एव किञ्च स्युः ? इति चेत्तदज्ञानादित्याह—नेति । ये दुराशयाः विषयवासितान्तःकरणान्ते हि विष्णुं न विदुः, तत्र हेतुः, स्वस्मिन्नेवार्थः पुरुषार्थो येषां गतिं गम्यताम् । ननु, तेऽपि गुरुपदेशाद्विष्णुं ज्ञास्यन्ति, तत्राऽऽह, बहिर्निषेधस्यार्थो येषां ते बहिरर्थोस्तानेव गुरुत्वं न मन्तुं शीलं येषां ते अतोऽन्धैरुपनीयमाना अन्धाः यथा पश्यान्तं न विदुः किन्तु गतं पतन्ति तथा तेऽपीशस्य तस्यां दीर्घरज्ज्वां वेदक्षणायामुक्त्या दामानि ब्राह्मणादिनामानि यस्यां तस्यां काश्येः कर्मभिर्वद्धा एव भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्—

“विषयाधिष्ठितानां निषयावेशः सुदूरतः ।

वाङ्मोहिनिगतं वस्तु ब्रजभैरवीं किमाप्नुयात् ॥”

इति ॥ ३१ ॥

ननु च “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” इत्यादिभूतप्रतिपादितं विष्णुं कथं न विदुः ? कुतो वा तेषां तमिच्छप्रवेशः ? तत्राऽऽह—नैषामिति । निष्किञ्चनानां निरस्तनिषयाभिमानानां महत्तमानां पादरजसोऽभिषेकं यावत् वृणीत तावच्छ्रुतिवाक्यतो जातायेषां मतिरुक्तमस्याङ्गिं न स्पृशति न प्राप्नोति, असक्तभावनादिभिर्विह्वल्यन्त इत्यर्थः । अनर्थस्य संसारस्यापगमो यदर्थो यस्यामङ्गिरुपशिक्ष्यामतेरर्थः प्रयोजनं महद्बुद्ध्याभावात् तत्त्वनिश्चयो नापि मोक्षस्तेषामित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्दीराधवाचार्यकृतमावार्थदीपिका ।

मित्रत्वेन, वर्तमानस्यापि तव विरोधाच्चर्यां नास्माद्विद-

मित्याह—सन्तीति । दुष्टं मैत्रं मित्रत्वं येषां ते अत एव असाधवद्दुष्टवर्षायाः कपटवेषधारिणो भवाद्दशा अपि हि लोके सन्ति तेषामर्थं द्रोहः काले उचितकाले प्रकटो भवति रोगः पातकिनामिव यथा “ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापी द्वाध्वन्तकः खर्वाहारी तु कुलखी दुष्टभां गुरुतत्पगः” ॥ इति स्मृत्युक्तः पातकिनां रोगः उचितकाले उदेति तथा तेषामर्थं द्रोहादिकमुचितकाले उदेतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमुपाख्य आह गुरुपुत्रः—नेति । न मया पाठितं नापि परेषां, किन्तु केवलमेव तव पुत्र एव वदत्येवं, हे इन्द्रशब्दो ! तव ब्राह्मणेष्वनुग्रह उचितो विषयत्वादिति भावः । न स्वपरप्रणीतं चेत्कुतोऽस्यामुद्रियं गतिः ? गत्राह—नैसर्गिकीति, हे राजन् ! अस्वत्पुत्रस्येवं मतिर्नैसर्गिकी स्त्राभाषिकी न तु परैरुपादिता, अतो मय्यु कोपे नियच्छ उपसंहर नोऽस्मभ्यं कत कुत्सितं कुःस्मित्यर्थः । मास्मभ्यः न दहतीत्यर्थः । माङ्गयोनेऽप्यङ्गयोः । कदनारत्नां न इति पाठान्तरम् । तत्र कदनारत्नां दीनारत्नां न मय्यु मद्रिपयं कोपे नियच्छेत्त्यर्थः ॥ २८ ॥

इत्थं गुरुणा प्रत्युक्तो दैत्यः सुतमाहेत्याह देवर्षिः—गुरुणीति । तदेवाह—न चेदिति, हे भद्र ! इत्थं सुखिगुरुमुखी गुरुपदेशजाता न चेत्तव कुतो हेतोस्तयासती बुद्धा मतिरभूत् ॥ २९ ॥

एवमुक्त आह प्रह्लादः—मतिरिति । यत्पुष्टं कुतस्त्वेषं मतिरिति तत्र महतामनुग्रह एवेदशीमतिहेतुरिति वक्तुं तावन्माह—झिरननुगृहीतानां भवाद्दशानामीदृशी मतिर्दुर्लभेत्याह—मतिरिति । माङ्गिर्यरत्नानां स्त्रतः परतो वा मिथोऽप्येतोऽप्यस्माद्वा कृष्णो मतिर्भेत्तामिका नाभिपद्येन तत्र हेतुं नवत् गृह्यमानाविधिनिष्ठ-अद्वास्तगोभिरिति, अद्वाग्नेरज्ज्मैर्गोभिरिन्द्रियैर्हेतुभिस्तमिस्त्रं निरयत्वे संसारं पुनः पुनर्पिशतां चर्वितमनुभुक्तं तस्यैव पुनः अर्चणामुपभोगो तेषां पूर्वपूर्वभुक्तमेव विषयं सुदृजानानां पूर्वपूर्वभुक्तानेव पतिनादीन् विषयान् पुनरपरेषुभुजानानामिति, वा एवं विषयामकचित्तानां त्वाद्दशां कृष्णो मतिर्दुर्लभा इत्युक्तम्, यद्वा चर्वितचर्वणाः पशवस्तत्पुत्र्यानां गतिः ॥ ३० ॥

मास्तु कृष्णो मतिः स्वधेवोऽपि न स्वयं जानन्तीत्याह—नेति । स्वार्थश्च गतिश्च स्वार्थगतित्वं स्वस्य पुरुषार्थेषु ननुपावभूतश्च विष्णुं गृह्यमाना न विदुः, तत्र हेतुं यद्वैकान्त्यविशिनपि, बहिर्दर्थमानिनः बहिः शब्दादिविषयेषु अर्थमानिनः पुरुषार्थाभिमानिनः अतस्तो अन्धैरुपनीयमाना अन्धा यथा पश्यान्तं न विदुः किन्तु अन्धं पतन्ति तथा तेषां ईशस्य तस्यां वेदक्षणायां स्थूल-रज्ज्वामुक्त्यामिन्द्रियैर्हेतुभिस्तमिस्त्रं निरयत्वे संसारं पुनः पुनर्पिशतां चर्वितमनुभुक्तं तस्यैव पुनः अर्चणामुपभोगो तेषां पूर्वपूर्वभुक्तमेव विषयं सुदृजानानां पूर्वपूर्वभुक्तानेव पतिनादीन् विषयान् पुनरपरेषुभुजानानामिति, वा एवं विषयामकचित्तानां त्वाद्दशां कृष्णो मतिर्दुर्लभा इत्युक्तम्, यद्वा चर्वितचर्वणाः पशवस्तत्पुत्र्यानां गतिः ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीतराववाच्यं कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुनःपुनः संसरन्तो दुःखमेव प्राप्नुवन्ति न तु निरतिशयानन्द-
रूपपुरुषार्थलक्षणां भगवन्तं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तदेव व्यनक्ति-नेति । एवामुक्तविधानां विषयास्तत्त्वज्ञानां
मतिर्बुद्धिः उक्तक्रमस्य निरतिशयमहिमशालिनो भगवतो निरति-
शयपुरुषार्थरूपमङ्गि न स्पृशति न विषयीकरोति तदङ्गिस्पर्शं
विशिनाष्टि; यदर्थं यत्पुरुषक्रमस्याङ्गिस्पर्शस्य अर्थः प्रयोजनं फल-
मनर्थापगमः दुःखनिरासरूपः कियत्पर्यन्तं न स्पृशति तत्राह—
बाधजिह्विकञ्जनानामनन्यप्रयोजनानां महीयसां महाभागवतानां
पादरजस्मेषां न वृणोत न वृणुयात् महत्सेवां न कुर्यात्तावन्न स्पृश-
तीत्यर्थः । मम मातृगर्भावस्थानदशावामेव महीयसः श्रीनारदस्या-
नुग्रहादियं बुद्धिरुक्तमस्याङ्गिस्पर्शविषयाभूदिति गृहोऽभिप्रायः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

साधुत्वेन वृत्तस्य गुणैर्गुमेते इति सप्रशोष निन्दनं कथं
घटते ? इति तत्राह-सन्तीति ।--

“गुरोरप्यवतिप्रस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पद्यं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥”

इति वाक्यं हिशब्देन स्मारयति पातकानां पापफलत्वेन
गोच उदेति यथा, तथा तेषामग्रगण्यलक्षणां व्यसनं प्रका-
शत इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

लोकं सम्भवसाधवः नाहं नाहशः यत्स्वयत्पुत्रो न मया
रक्षितं नापि परेषां पठत्यत इत्याह-नमदिति । तर्हि कस्मादियं
मतिरभूदिति तत्राह-नैसर्गिकीति । तदा तस्मिन्पक्षे ममा-
त्मनः स्वरूपाभिमानो मया ग्राह्यतेयं मतिरिति कस्तस्मात्
कापं संहरति ॥ २८ ॥

पत्राय क्रुध्यन्नाह-गुरुयेति । गुरुमुखी गुरुमुखादुत्पन्नेयं
मतिः ॥ २९ ॥

सम्यक् मन्मतिः सन्मतिरेवासतीति पितरं कटाक्षीकृत्य
परिहरति-मतिरिति । परतो गुर्वादिबोधनप्रयत्नेन ज्ञतः स्वय-
त्नेन तत्र निर्मितमाह-गृहेति । घनादिनिवासमन्तरेण गृह
एवावस्थानलक्षणां ज्ञेयं येषां ते तथा तेषाम्, ननु “कुटुम्बी शु-
चीन्दनं स्वाध्यायमधीयानः” इति धृतेर्गृहस्थानामपि श्रेयः-
प्राप्त्युपपत्तेरिति तत्राह-अज्ञानेति । अज्ञानानामिन्द्रियमिन्द्र-
रहितानां पुरुषाणां गोमिर्षागिभस्त्वमिन्द्र नरकसुखकल्पं विप-
यसुखं त्रिशतां भुञ्जानानां तत्रापि नूतनापूर्वभोगो नास्तीत्यभि-
प्रेत्याह-पुनरिति । पुनःपुनर्भुक्विषयानेव भुञ्जानानामित्यर्थः ।
अज्ञानगोमिर्षाशत्रुताभिर्षागिभस्त्वमिन्द्रमिन्द्रमतस्वार्थविषय-
मज्ञानम् अन्यभाजानञ्च विज्ञतां ग्राहमानानां न तत्रापि यतो
स्तीत्याह-पुनरिति वा ॥ ३० ॥

पदं रूपमाह-न त इति । दुष्टेषु प्रतीतिसुन्दरेषु परिणाम-
विषयेष्वशयो येषां ते तथा तत्र हेतुमाह-बाहरिति । बाहरयेषु
मुक्ततः प्रतीयमानार्थेष्वेव भावस्तात्पर्यानिश्चयो येषां ते तथा

भुवितात्पर्यानिश्चय इत्यर्थः । एते स्मार्थगतिं पुरुषार्थकल्पं
स्वभक्तप्रयोजनसाधकं वा कृष्यां न विदुरित्युक्तम् । अत्र
कारणमाह-वाचीति । ईशतत्त्वामीशस्य वेदार्थलक्षणात्तत्त्वा-
प्राप्त्यादिविबुधनामावयवस्य नामवाग्नि वद्धाः अत्रौवाहरण-
माह-अन्धा इति । अन्धैरक्षरपनीयमाना उपदिश्यमानकर्ममार्गाः
अन्धा अन्धा उपदिष्टान्यमार्गं यथा न विदुस्तथेति अनेन
“अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः” इति स्मृति स्मारयति ॥ ३१ ॥

नन्वेवं तर्हि गृहजनानां मुक्त्युपायः कः ? इत्याह-नैवामिति ।
यावदेषां गृहजनानां मतिर्महीयसां निष्किञ्जनानां सन्धा-
सिनां पादरजोऽभिषेकं न वृणीत तावन्तं कालमुक्तमस्याङ्गि
न स्पृशति न विषयीकरोति उक्तक्रमस्याङ्गिस्पर्शस्य किं फलम् ?
अत्राह-अनर्थेति । यस्य हरेरङ्गिस्पर्शोत्पन्नफलमनर्थापगमः संसा-
रनिवृत्तिः अथवाऽनर्थापगमो यस्मात् पादरजोऽभिषेकादुरित्यतः
प्रकाशितो भवति तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गुरुरेव मुक्तं द्वारं यस्याः सा गुरुमुखी ॥ २९ ॥ ३० ॥

स्मिन्नु श्रीविष्णोर्विचार्यः प्रेमरूपः पुरुषार्थो येषां तेषाम् ॥ ३१ ॥
अनर्थस्य तात्पर्यविज्ञस्याप्यगमः ॥ ३२—३५ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीयंकृतसारायं दर्शनी ।

मद्वैतपञ्चवर्ती त्वमेतावद्दिनान्ते मद्रौष व्यक्ताऽभूस्तद्वैद्य-
ते समुचितं दक्षिणां दास्यामीत्यर्थोऽनरस्य न्यासेनाह-सन्तीति
तुष्टं भेदं मित्रत्वं येषान्ते अघं द्वेषादिकं उदेति देवात् प्रकटी-
भवति रोग इति—

“ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः ।

स्वर्गहारी तु कुण्डी बुध्मा गुरुतल्पगः” ॥

इत्यादिऽमृत्युक्तः ॥ २७ ॥

हे इन्द्रशत्रो ! इति मयि कीने ब्राह्मणं कोपन्ते नोचित-
इति भावः । नोऽस्मभ्यं कत्त कुत्सितं दायं मास्म अदाः अडा-
गम आयः मयि दोषारोपणं माकृष्या इत्यर्थः ॥ २८ ॥

हे अमद्र ! असती वस्तुतस्तु मद्रा सती सर्वोत्तमा ॥ २९ ॥

सत्यामिदं कृष्णविषया मतिर्भवन्मते असत्येव किञ्चि-
मतिर्भवाद्दशानां साधूनां कुतोऽपि कदाचिदपि नोत्पद्यत इति
नकोत्स्या उपहसन्नाह-मतिरिति । परत ईदृशाङ्गुरान्यतो वा स्वतो
वा मिथोऽन्योन्यतो वा नाभिपद्यत न संपद्यत किन्तुत्तरप्रत्य-
दृष्ट्या महत्पराङ्मोऽभिषेकालिप्सारहितानामिति तद्वैयङ्ग्यतो-
क्तिरत्र इलोकेपि ज्ञेया केषां गृहजनानां गृहासकानां
गृहजनत्वमेवाह, अद्वान्तरवकीकृतैर्गोमिर्षादिभ्यस्तमिदं नरकम्
ननु, गृहजनाः कदाचित्कर्त्तव्याऽपि भवन्ति तत्राह-अपराध्यां

भीमद्विभवाय च कवचि कृतसाराधेर्दिशिनी ।

वर्धितस्त्वैव पुनः पुनश्चर्वणं येषां तेषां वेश्यालयः स्वर्गो वा तुल्य-
यवेति भावः ॥ ३० ॥

ननु, रे मूढ मामिन्द्रादिवन्द्यापादपीठं पितरमपि वक्रोक्तिवि-
चयीकुरुष्वे शृणु रे कुमते शृणु शुक्राचार्यस्य शिष्या महावि-
द्वांसस्त्वद्गुरुजः किं सर्वशास्त्रतात्पर्यं न जानन्ति ? यतस्तेऽथोऽ-
धीनमर्थं न त्वं साधु मय्यसे, इत्यत आह—नेति । ते स्वस्य
अर्थकुर्यां गतिं विष्णुं न विदुः किं त्वनर्थकुर्यादिति स्वर्गादि-
मर्थं जानन्तीति भावः । यतो दुराशयाः दुष्टान्तःकरणाः बहि-
र्विषयसुखमनर्थमेव अर्थं भवन्ते शीघ्रं येषां ते जनस्त एव यदि
विष्णुं न विदुः तदा कथं तच्छिष्या ह्यास्यन्तीति सहृष्टान्तमाह
अर्थैरूपनीयमानाः उपदिष्टमार्गः सन्तोऽप्या यथा गते पत-
न्ति तथैव बाबि वेदज्ञाणाया तन्मया दीर्घरज्ज्वां उक्थिष्यामि
ब्राह्मणादिनामानि यस्य तस्यां कर्मभिर्बद्धा एव भवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ननु, च यदि विष्णुरेव स्वार्थरूपा गतिः शास्त्रैरुच्यते
तदा त्वद्गुरुणां सर्वशास्त्रज्ञानामपि मतिः विष्णुनिष्ठोत्पद्यते
त्यनस्तेषां विष्णुनिष्ठमनित्वामावादेव विष्णुमक्तिरशास्त्रियेत्यनु-
मीयत इत्यत आह—नेषामिति । निष्किञ्चनानां “मत्कृतेत्यक्तक-
मांसास्त्यक्तस्वजनबाधयाः” इति भगवद्वाक्यविश्वासात् त्यक्तव्या-
वहारिकविशेषपुत्रकलत्राभिजायकर्मज्ञानादीनां भक्तिमात्रैकवास-
नत्वेन मदीयत्वां पादरजसा स्वस्य वैष्णवत्वेनाभिषेकं यावन्न
वृणीत तावन्मतिरुक्तमांघ्रि न स्पृशयति—

“यथा देवे परा भक्तियथा देवे तथा गुरौ ।

तस्मै ने कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महत्तमनः” इति ॥

“यमेवैव हृणुते तेन लब्धवस्तस्यैव आरामा विष्णुतेतनुं स्वाम्”
इत्यादि श्रुतिः अर्थस्य संसारस्य क्षपणमांशयम् स्वार्थः यथा
अङ्घ्रिस्पर्शिन्या मत्तर्पणः प्रयोजनमानुषङ्गिकमेव फलं मुख्यं
फलं त्वक्तमांघ्रिस्पर्शः स एव ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतमिदं नान्तप्रदीपः ।

असाधवः दुराचाराः कृष्णवर्षिणाः मित्रत्वेन वर्त्तमानाः
शत्रवः अत एव दुष्ट मैत्रं मित्रस्य येषां ने तेषामर्थं दुर्गि-
त्रत्वं पानकिनां रोगो यथा तद्वत्काले उद्देति प्रकटं भवति ॥ २७ ॥

हे इन्द्रशत्रो ! एव तव ध्रुवो यद्वदति तन्मत्प्रणीतं न पर-
मणीतं मत्प्रिपुषितामहादिपूणीतं वा न भवति किन्त्वर्थस्य
नैवर्गिकी मतिः मत्तोमर्थं निषकृष्ट उपसंहारोऽस्मभ्यं कत् कष्टं
मास्म अदाः अडागम स्वार्थः ॥ २८ ॥

गुरुमुक्ती गुरुपदिष्टा न चेत्तर्हि कुतोऽभूत् ॥ २९ ॥

कृष्णमतेराननः कृतार्थतां द्योतयितुमशक्यमतीनामकृतार्थ-
तामाह—मनिधिति दाड्याम् । गृह्यतानां प्रवृत्तिमार्गनिष्ठानां पुनः
पुनश्चर्वितचर्वणानां भुक्तविषयभोगरतानाम् अद्वान्तर्गाभिनि-
न्द्रियैस्तमिन्नं जन्ममरणप्रवाहलक्षणां संसारं विज्ञानाम्
मतिः परतः स्वतो मिथोऽन्यान्वयो वा नाभिपद्यत ते शोचया
इति भावः ॥ ३० ॥

ये दुराशयाः दुष्टे विषयसुखे आशयोऽन्तःकरणां येषां
तथाभूताः अत एव बहिरर्थेषु ध्यानान्दाद्यकैर्दूरतस्त्वकेषु
मानिनः पुरुषार्थाभिमानिनः बागीशस्य वेदस्वामिनो हरेः
तस्यां वेदज्ञानार्थादीर्घरज्ज्वानीयायामुक्थिष्यामि ब्राह्मणा-
दीनि नामानि तत्तद्व्यनस्यानानि यस्यां बद्धाः स्वार्थमतिं ज-
ह्यते इत्यर्थः । प्राप्नोऽर्थः स्वस्यार्थः स्वार्थमश्नते जनयेति गतिः
प्राप्यमार्गः स चासौ स च उपायोपेयरूपः तं न विदुः ते
संसारं एव पतन्ति अन्धा यथान्धैर्नीयमानाः गम्यं देवां त-
न्मार्गञ्च न विदुः प्रस्थुतं गते पतन्ति तद्वत् तेषामुपदेष्टारोऽपि स्वार्थ-
गतिं विष्णुं न जानन्ति संसारं एव निगच्छन्तीति दृष्टान्ताभि-
प्रायः ॥ ३१ ॥

अज्ञानहेतुमाह—नेषामिति । एषां मतिः यावदकिञ्चनानां
भगवत्परम्योक्तशरणां पादरजोऽभिषेकं न वृणीत तावत् उक्तमा-
ङ्घ्रिं न स्पृशति न विषयीकरोति यस्याम् उक्तमाङ्घ्रिस्पर्शि-
न्यामतेरर्थः प्रयोजनं मनर्थस्य अर्थो मोक्षस्ताद्विपरीतस्य बन्ध-
स्यापगमः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

शोक में कपट रूपी दुष्ट मैत्री नाखा धनुन से असाधु
(दुष्ट) हैं, कि जिनका पाप समय पाकर पानकियों के रोग
की तरह प्रकट होता है ॥ २७ ॥

गुरुपुत्रउवाच ॥

गुरुपुत्र बोला, कि—हे इन्द्रशत्रो ! तुमारा पुत्र न हमारा
बनाया हुआ न दुम्भरे का बनाया हुआ भी कहना है, इसकी
मति ऐसी आभासिक है राजन् ! आप क्रोध को रोकिये
हम लोगों पर मिथ्या दोषारोपण न कीजिये ॥ २८ ॥

गारुड उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—जब गुरु ने लोट कर फिर ऐसा
कथन किया तब असुर फिर पुन से बोला कि—यदि
तेरी महमति गुरुमुखा नहीं तो फिर यह शोर्टी मति कहाँ
से हुई ॥ २९ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि—गुरुजी बिना वाले और अमशकित
इन्द्रियों से बार २ चर्चित विषयों का खरेंग करने वाले
अत एव बारंबार संसार में प्रविष्ट होने वाले ऐसे लोगों
की मति कृष्ण में आप में वा गुरु के उपदेश से वा अन्य
किसी में नहीं लगती ॥ ३० ॥

बाह्यविषय में अर्थ यदि वाले जो दुराशय लोग हैं वे
परम पुरुषार्थ में प्रापक भी विष्णु को नहीं जान सके, हैं,
जबो के हाथ पकड़ के लखने वाले अन्धे जैसे मार्ग न
जान सक्ता किन्तु लङ्गेड में पड़ने हैं इसी प्रकार ये लोग भी ईश्वर
की वाणी रूप तर्ती में अर्थ हुए संसार ही में पड़ते
हैं ॥ ३१ ॥

इत्युक्त्वोपरतं पुत्रं हिरण्यकशिपूरुषा ।
 अन्धीकृतात्मा स्वोत्सङ्गान्निरस्यत महीतले ॥ ३३ ॥
 आहामर्षरूपाविष्टः कषायाभूतलोचनः ।
 वध्यतामाश्वयं वध्यो निस्तारयत नैर्ऋताः ॥ ३४ ॥
 अयं मे भ्रातृहा सोऽयं हित्वा स्वान्सुहृदोऽधमः ।
 पितृव्यहन्तुर्यः पादौ विष्णोर्वासवदर्चति ॥ ३५ ॥
 विष्णोर्वा साध्वसौ किं नु करिष्यत्यसमञ्जसः ।
 सौहृदं दुस्त्यजं पित्रोरहायः पञ्चहायनः ॥ ३६ ॥
 परोप्यपत्यं हितकृद्यथौषधं स्वदेहजोऽप्यामयवत्सुतोऽहितः ।
 छिन्द्यात्तदङ्गं यदुतात्मनोऽहितं शेषं सुखं जीवति यद्विवर्जनात् ॥ ३७ ॥
 सर्वैरुपायैर्हन्तव्यः सम्भोजयन्नासनैः ।
 सुहृद्विह्वलः शत्रुर्मुनेर्दुष्टमिवेन्द्रियम् ॥ ३८ ॥
 नैर्ऋतास्ते समादिष्टा भर्त्रा वै शूलपाणयः ।
 तिग्मदंष्ट्रकरालास्यास्ताम्रश्मश्रुशिरोरुहाः ॥ ३९ ॥
 नदन्तो भैरवान्नादांश्छिन्धि भिन्धीति वादिनः ।
 आसीनं चाहन्ऋतून्ः प्रह्लादं सर्वमर्मसु ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

इनकी मति जब तक निष्किञ्चन महजनों के चरखारज के अभिवेक को नहीं छीकार करता है तब तक इसकी मात भगवत्परायणविश्व का स्पर्श नहीं करती है जिस स्पर्श से संसार रूप अनर्थ दूर होता है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निरस्यत विधेय ॥ ३३ ॥

अमर्षोऽसह्यं तेन सहितया कषाऽऽविष्टो ज्ञातः कषाभीभूते आताम्रे लोचने यस्य हे नैर्ऋता राक्षसाः ॥ ३४ ॥

वध्यत्वे हेतुः यतोऽयं मे भ्रातृहा कुनः यो विष्णोः पादौ हासवदर्चति, तत्पक्षपातीत्यर्थः । अतः स एवायमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥

अहो विष्णोरप्यविश्वसनीयं किमिति स्वीकृतवानित्याह—विष्णोर्वेति महाजहौ ॥ ३६ ॥

ननु, तवायमपत्यं कथं वध्यस्तत्राऽऽह—परोप्यौषधमिव हित-
कृद्येवार्थपक्षमेव शेषः सुतः स्वदेहजोऽप्यहितकृद्येवामय इव शेषः

आसीनं ममतास्पदस्य कषा, अङ्गमपि च यत्करचरणादि तद-
प्यात्मनोऽहितं चेच्छिन्द्यादेवेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

अतः सर्वैरुपायैर्हन्तव्यः सम्भोजो भोजनम् भोजनादिषु विषा-
द्विप्रयोगैरित्यर्थः । यथा दुष्टमिन्द्रियं मुनेः शत्रुः ॥ ३८ ॥

तिग्मास्तीक्ष्णा दंष्ट्रा येषाम् करालास्यास्यानि भयङ्कराणि मुक्ता-
नि येषां ते च ते च ताम्राणि श्मश्रूणि शिरोरुहाश्च येषाम् ॥
३९ ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्युक्त्वोपरतं तूष्णीमासीनं पुत्रं कषा क्रोधेनाग्नीकृतः
आत्मा विवेको यस्य स हिरण्यकशिपुः स्वस्योत्सङ्गात् मही-
तले निरस्यतं पातयित्वा आह्वयेत्युत्तरेणान्वयः । निरस्यतीति
पाठे न्यपातयदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अमर्षः असह्यं तत्सहितया कषा आविष्टो ज्ञातः अतएव
कषाभीभूते आताम्रे लोचने यस्य सः आह च उक्तवाक्ये तदे-
वाह—वध्यतामिति । हे नैर्ऋताः ! इत एनं निस्तारयत बहि-
र्गमयत अयं बाहो वध्यो वधाईः अतः आशु वध्यतां हृष्यताम् ॥ ३४ ॥
वध्यत्वे हेतुर्यतोऽयं मे भ्रातृहन्ता कुतः सोऽधमधमः ।

भीमहीरराधयाचार्यकृतभागवतचैत्रचन्द्रिका ।

बाहः आग्नेः कृकीबाहः सुहृदोऽस्मान् हिस्वा पितृव्यस्य पितृभ्रातृ-
हिरयाक्षस्य हन्तुर्विष्णोः पादौ चरयो दासवदन्ति तपस्वपाती-
त्यर्थः । अतः स एवावमित्यन्वयः, हिस्वाऽसुहृद इति
पाठेः अयं मे भ्रातृहा कुतः यद्यस्मादधमोऽयं सुहृदः भिषानसुहृ
प्राण्यान् हिस्वा विष्णवे समर्प्य दासवत्सत्पादावर्त्तन्ति अतो-
ऽयमेव प्रहादो मे भ्रातृहेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

महृद्वाग्यैव विष्णोरप्यसावसमञ्जसोऽनुकूलः साधुकरिष्यति
किन्तु ? न करिष्यत्येव । अयमवस्थितचित्तराजित मायः । यतोऽ-
सौ पञ्चदायनः पञ्चवर्षवयस्क एवसन् दुस्त्यजं त्वकुम-
शक्यं पित्रोः मातापित्रोः सौहृदमहादत्त्वादीन् ॥ ३६ ॥

ननु, तत्रार्थं पुनः तत्कथं वध्यः ? तत्राह—परोपीति । परोऽपि शत्रुपक्ष-
प्रभवापि यथा औषधं तथा हितकृत हितकारी चेत्तर्हि सोऽपत्यं पुन
एव हेहाजातोऽप्यामयवद्भोगवद्विहो दुःखकृच्छेत्तर्हि आमयवत्परि-
त्याज्यः । आस्तां ममतास्पदस्य कथा हि यस्माद्यदङ्गं करचर-
णादिकमपि सर्वदेशमयादिवृषिन् सवात्मनोऽहितं दुःखकृच्छेत्तर्हि
तदङ्गं छिन्द्यादेव यस्य दुष्टाङ्गस्य विसर्जनात्परिहाराच्छेषमव-
शिष्टमङ्गं सुखं जीवति ॥ ३७ ॥

अतोऽयं सुहृद्विद्वधरः पुत्रवेपथ्वी शत्रुर्बया दुष्टमिन्द्रियं मुनेः
शत्रुः तद्वद्वर्त्तमानः सर्वैर्गरवादिमिथितसम्भोजनादिमिरुपायैर्ह-
न्तव्यः ॥ ३८ ॥

एवं भर्ता ह्येत्येन्द्रेण समादिष्टाः ते नैर्ऋताः शूलपाणयः
तिग्माः तीक्ष्णा दंष्ट्रा दन्ताः येषां कराखान्धास्यानि येषां ताम्राणि-
हमश्रुणि शिरोरुहाणि च येषां तादृशाः ॥ ३९ ॥

भैरवान् भवङ्कुराभ्रादाभ्रवन्तः कुर्वन्तश्छिन्धिभिन्धीति
वदन्त आसीनम् उपविष्टं प्रहावं सर्वेषु ममेस्थानेषु शूलैरहनन् हन्त-
वन्तः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयेकृतपदरत्नावली ।

कषाधीकृतलोचनः रक्तेत्रः ॥ ३३—३४ ॥

पितृव्यस्य हिरयाक्षस्य हन्तुः असावसमञ्जसः प्रवहादः
विष्णोः किं वा साधु करिष्यति ॥ ३५ ॥

कथमसमञ्जसो भूत्वाह—सौहृदमिति ॥ ३६ ॥

परः शत्रुरप्यवश्यं ज्ञेयेषां हि हितकृच्छेत्स एव सुतः यथा
औषधं तिक्रमेण “हरीतकी मनुष्याणां मातेव हितकारिणी” इति
वचनात् अदेहजोऽपि सुतोऽपि महितोऽपकारीचेत्तं छिन्द्या-
वामवत्त किञ्चात्मनः अस्य यद्विहितमङ्गं सर्वदष्टं तच्छिन्द्या-
त्तदेव विशिनष्टि—यद्विजर्जनादिति शेषमङ्गं सुखं जीवती-
त्यन्वयः ॥ ३७ ॥

संभोजो भोजनम् ॥ ३८—३९ ॥

भैरवं नादमुद्दिश्य ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भर्मे ।

पञ्चदायन इति । गर्भे चिरकायस्थितत्वात् ॥ ३६—३८ ॥

नैर्ऋता इति युग्मकम् । दंष्ट्रा इति कञित् । किन्तु आर्य-
सम्मतः ॥ ३९—४० ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयेकृतसाराधर्षिणी ।

अमर्षः असहनं तेन सहितया क्वा भाषिष्टः हे नैर्ऋताः !
राक्षसाः ॥ ३४ ॥

अयं मे भ्रातृहा, ननु, विष्णुस्ते भ्रातृहा प्रसिद्धस्तत्राह
स विष्णुरयमेवेत्यर्थः । कुतः हिस्वादि दासवदिति असुरमहा-
राजनन्दनोपि भूवेत्यर्थः विष्णुना अदासेषु असाकप्यापण्यात्
विष्णुरेवायमिति वध्यताम् ॥ ३५ ॥

विष्णुरप्यविश्वसनीयः कथमिमं बुद्धिमान् भूत्वा कथं विश्वस्तः
स्वादित्याह—विष्णोर्बेति, ॥ ३६ ॥

ननु, त्वत्पश्यमयमस्माभिः कथं हन्तुमर्हन्तत्राह—परोऽप्यौषध-
मिव हितकृच्छेत्तत्पश्यमिव ज्ञेयः । आस्तां ममतास्पदस्य कथा
अङ्गमपि यत् करचरणादि तदप्यात्मनोऽहितं चेत् छिन्द्यादेवे-
त्यर्थः ॥ ३७ ॥

भोज्यादिवस्तुषु विपाद्यप्येपरि हन्तव्यतामित्याह—अर्ध-
रिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

भीमकृष्णदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्येवमुक्त्योपरतं तूष्णीं स्थितम् स्वस्यांसङ्गात् महीतले
निरस्यत अपातयत् ॥ ३३ ॥

अमर्षेण पुनश्चिन्तान्तासहनं युक्त्या क्वाऽऽविष्टोऽभिभूतः
कषाधीभूतऽतिनाम्ने लोचने यस्य सः हे नैर्ऋताः अयं वध्यः
आशु निरुसारयत तदनन्तरं वध्यतामित्याह ॥ ३४ ॥

वध्यन्वे हेनुमाह—अयमिति । यो मे भ्रातृहा विष्णुः सोऽयं
प्रहादः तदासत्वात्तदन्य इत्यर्थः । तदेवाह, यः आशुमुहृदाऽस्मदा-
दीन् हिस्वा पितृव्यहन्तुर्विष्णोः पादौ दासवदन्ति सोऽयम
अधमः वधार्ह इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

वः पञ्चदायनः पञ्चवर्षः पित्रोः सौहार्दं दुस्त्यजम् अङ्गात्
अत्यजत् सोऽसावसमञ्जसः अविश्वसनीयः विष्णोर्बो किं
साधु प्रियं करिष्यति ॥ ३६ ॥

राजनीतिरियं बहुव्याप्तुत्रोऽप्येवंविधो वध्य इत्याह—पर इति ।
परः शत्रुरपि अपत्यं यदि हितकृत वधौषधम् अदेहजः सुतोऽप्य-
हितक्षेत्रपरः शत्रुरेव आमयवत् यदङ्गमङ्गल्यादि अद्विषयादिना
आत्मनोऽहितं तच्छिन्द्यादेव यद्विजर्जनात् शेषं शरीरं सुखं
यथा तथा जीवति ॥ ३७ ॥

यस्मादयं मुनेर्दुष्टमिन्द्रियमिव मुहृद्विधरः शत्रुरनः सम्भो-
जोभोजनं तदादिभिः विपदूषिताभ्रादानादिभिर्मारयोपायै-
र्हन्तव्यः ॥ ३८ ॥

परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये भगवत्यखिलात्मनि ।
 युक्तात्मन्यफला आसन्नपुण्यस्येव सत्क्रियाः ॥ ४१ ॥
 प्रयासेऽपहते तस्मिन्दैत्येन्द्रः परिशङ्कितः ।
 चकार तद्वधोपायान्निबन्धेन युधिष्ठिर ! ॥ ४२ ॥
 दिग्गजैर्दन्दशूकैश्च अभिचाराऽवपातनैः ।
 मायाभिः सन्निरोधैश्च गरदानैरभोजनैः ॥ ४३ ॥
 हिमवाद्यग्निशालिलैः पर्वताक्रमणैरपि ।
 न शशाक यदा हन्तुमपापमसुरः सुतम् ।
 चिन्तां दीर्घतमां प्राप्तस्तत्कर्तुं नाभ्यपद्यत ॥ ४४ ॥
 एष मे वदसाधूक्तो वधोपायाश्च निर्मिताः ।
 तैस्तैर्द्रोहैरसह्यैर्मुक्तः स्वेनैव तेजसा ॥ ४५ ॥
 वर्तमानोऽविदूरे वै बालोऽप्यजडधीरयम् ।
 न विस्मरति मेऽनार्यं शुनःशेष इव प्रभुः ॥ ४६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भर्ता हिरण्यकशिपुनाऽऽदिष्टाः तिरमाः तीक्ष्णाः वंष्ट्रा येषां
 करालानि भयङ्कराण्यस्यानि वेपान्ते च तथा तादृशयु-
 ग्यानि इमंश्रूणि शिरोरुहाश्च वेपान्ते ॥ ३६ ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

इतना कहकर लुप होने पर मारे रोष के अंश हो रहा जो
 हिरण्यकशिपु, उसने अपने पुत्र प्रह्लाद को गोद से उठाकर
 पृथ्वी पर पटक दिया ॥ ३३ ॥

क्रोध से व्याप्त होने से आज नेत्र जिसके पैरा हिरण्यकशिपु
 बोला, कि हे राजसूय हो ! यह लड़का यक्ष के योग्य है, इसको मारो
 और निकास दो ॥ ३४ ॥

यह श्रम हमारे भ्राता का घातक है, क्योंकि ? अपने सुहृदों
 को छोड़कर पित्र्य के मारने वाले विष्णु के चरणों को दास के
 तरह पूजता है ॥ ३५ ॥

जो पांच वर्षका ही अपने मा चापों से सौहृद छोड़ चुका यह
 छोटा विष्णु का क्या भला करेगा ? ॥ ३६ ॥

जो दूसरा होकर भी औपश के तरह हितकारी है वह
 अपना पुत्र है और अपने बंध से भी पैदा है पर रोग के
 तरह दुःखदायी हो तो वह पुत्रभी वैरी है जो अपना अहित

करने वाला अंग भी हो (जैसे सर्प की काटी अंगुली) तो
 उसे काट डाले, कि जिसके बिना शेष में सुख पूर्वक जीवता
 रहे ॥ ३७ ॥

भोजनादिक में विषादि प्रदान से ऐसे सर्व उपायों से इसे
 मारना चाहिये क्योंकि यह सुहृद का चिन्ह धारण करने वाला
 शत्रु है जैसे मुनि के दुष्ट इन्द्रिय शत्रु हैं ॥ ३८ ॥

अपने भर्ता की आज्ञा पाकर तीक्ष्णदाह और कराल मुख
 वाले लाख २ डाढ़ी मुख और केश जिनके ऐसे वे राजसूय लोग
 हाथों में त्रिशूल लेने से भयंकर, बैठे हुए प्रह्लाद के सर्व
 मर्म स्थानों में शूखों से प्रहार करने लगे ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीभरक्षामिकृतभाषाटीका ।

परे ईश्वरे युक्तः समाहित आत्मा मनो यस्य तस्मिन्प्रह्लादे
 तेषां नैर्ऋतादीनां प्रहाराः निष्फलाः आसन् जाताः तत्र हेतवः
 ब्रह्मणि निर्धिकारेऽनिर्देश्येऽवश्ये भगवति निरतिशयैर्ब्रह्म-
 ज्ञात्मनि शस्त्रादीनामपि निवृत्तयैर्वम्भूते परे अपुण्यस्य निर्देवस्य
 सत्क्रियाः महोद्यमा इव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दन्दशूकैः सर्पैः अभिचाराः कृत्यादयः अवपातनानि गिरि-
 गृह्णादयः पातनानि तैः मायाभिः शम्भरनिर्मिताभिः अवटानिष्ठ-
 सन्निरोधैश्च ॥ ४३ ॥

पर्वताक्रमणैः पर्वतानां तदुपरि क्रमैः बहुवचनैरभिचाराद्या-
 वृत्तिं दर्शयति तदनन्तं कर्तुं नाभ्यपद्यत न प्राप नाशक्तो-
 दित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अप्रमेयानुभावोऽयमकुतश्चिद्रयोऽमरः ।

नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता न वा ॥ ४७ ॥

इति तं चिन्तया किञ्चिन्लानभियमधोमुखम् ।

शण्डामर्कावौशनसौ विविक्त इति होचतुः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चिन्तामेवाऽऽह—एव इति त्रिभिः । मे मया असाधु परुषं यथा भवति तथोक्तः असह्यैरपकारैरभिचारैर्वा ॥ ४५ ॥

अविदूरे समीपे वर्तमानांऽपि बालोप्ययमजडधीर्निर्मयचित्ता मेऽन्धमन्यायं शत्रुत्वं वा न विस्मरति अजीगन्तस्य मध्यमपुत्रः शुनःशफोनामपितृश्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीतस्मन्यथा तयोपकारमविस्मरन्तस्त्रिपक्षं विश्वामित्रमाभित्य गोत्रान्तरमापन्नस्तद्वत् यद्वा स्वभावापरित्यागे दद्यान्तः शुनः शोफः पुच्छमिवेति ॥ ४६ ॥

अप्रमेयोऽपरिमयोऽनुभावो यस्य न कुतश्चिद्रूपं यस्य अमरमृत्युशून्यश्च न वा भविता मन्यथा मृत्युर्नैव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

वौशनसौ उशनसः पुत्रौ नीतिशौ विविक्ते एकान्ते ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनिर्देश्ये चेतनाचेतनसज्जतीयत्वेन निर्देष्टुमशक्ये अखिलात्मनि हन्तुहन्तव्याद्यन्तरात्मनि पृथगाहुगुण्ये परे ब्रह्माणि युक्तः नियुक्तः आत्मा मनो यस्य तस्मिन् प्रह्लादे नैर्ऋतेः कृता अपि शूलघातादयो मारणोपायाः अफलाः स्वर्थाः बभूवुः, मरणहेतवो दुःखहेतवश्च न बभूवुरित्यर्थः । यथा अपुण्यस्य पापघ्नस्य कृता अपि सत्क्रियाः सन्ध्योपासनादयः अफलास्तद्वैफल्यहेतुगर्भविशेषणम् अखिलात्मनि युक्तात्मनीति । अग्रे भावः, कर्मायत्तदेहसम्बन्धप्रयुक्तसुखदुःखभोक्तृत्वतश्चुगुणापुण्यपापकर्मत्वा—चुगुणं जीवपर्यन्तदेहेन्द्रियादिप्रत्यक्षरूपमखिलात्मत्वमवधारयितुम्, तत्र हन्तृन्मरणात्मतया हन्तव्यदुःखजननानुगुणदवापारा—चुगुणं नियमयन्नपि पुनर्हन्तव्यस्य हन्तव्यापारजन्यदुःखाननुभवानुगुणतया नियमयतीति, कथमेकस्यैवविधे परस्परविरुद्धं नियमनमिति शङ्कानिराचिकीर्षयाऽनिर्देश्य इत्युक्तम् दीपविबलक्षणाविविधविचित्रशक्तेरीदृशं नियतृत्वमुपपन्नमित्यभिप्रायः ॥ ४१ ॥

एवं शूलघातादिकपमरणोद्योगरूपे प्रयासे अपहते व्यर्थे सति वैर्त्यङ्गे हिरण्यकशिपुः परिशङ्कितः किमहो अयं शूलघातादिभिरपि नाह्वयत किमस्मादेव मम मृत्युर्मे भविष्यतीत्याशङ्कितः इत्युचिष्ठिर ! निर्बन्धेन तस्य प्रह्लादस्य वधोपायान् चक्रे ॥ ४२ ॥

विधिधापायानेव प्रपञ्चयन्तैरप्यद्वयत्वमाह—द्विगजैरिति । द्विगजाक्रमणैः दम्बशूकेभ्यः सर्पभेष्टदंशनेः अभिचारैर्मारणद्वेभ्यः

अवपातनैः गिरिशृङ्गद्वयोऽधःपातनैः मायाभिरकस्माद्दशनिपातनादिभिः सज्जितैर्भेदबन्धनधापिधानैः गरुडानैः विषप्रयोगैः अभोजनरूपवासैः ॥ ४३ ॥

द्विमादिषु पातनैः पर्वताक्रमणैः पर्वतानां तदपरि निक्षेपैः एवंविधैरुपायैरसुरैः प्रयोज्यकर्तुंभिः यद्वा निरपराधं सुतं हन्तुं न शक्या नाशकौत् तदा तत्कर्तुं तद्वननङ्कतुं नाशयपद्यत उपायान्तरं न लेभे इत्यर्थः । प्रत्युत दीर्घतमां चिन्तां प्राप्तः ॥ ४४ ॥

चिन्तामेव प्रपञ्चयति—एव इति । एव बालो मे मया असाधु यथा भवति तथोक्तः तथा वधोपायाश्च निर्मिताः कारिताः असह्यैरभिचारादिभिस्तेनैः द्रोहैः शूलघातादिभिश्च मुक्तांऽपि हनः स्वेनैव तेजसा माहात्म्येन उक्तापावश्यां विदूरे एव वर्तमानो बालोप्ययमजडा निष्ठा धीर्यस्य तादृशः मे मम अनार्य द्रोहं न स्मरति शुनःशोफ इव यथा शुनश्चे—फाल्यः पितृश्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीतस्मन् तयोपकारं विस्मरन् तद्विपक्षं विश्वामित्रमाभित्य गोत्रान्तरमापन्नस्तद्वत् यद्वा स्वभावापरित्यागे दद्यान्तः शुनःशोफः पुच्छमिवेति प्रभुः जितन्द्रियः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अप्रमेयोऽपरिमयोऽनुभावो यस्य न कुतश्चिद्रूपं यस्य अमरमृत्युशून्यः एतस्य विरोधेन हेतुना नूनं ममैव मृत्युः भविता भविष्यति न वा भविता एतद्विरोधेन मम मृत्युत्वमात्रं दुष्टवन्तरेण नैव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

हनीयं तच्चिन्तया पुत्रविषयकचिन्तया स्वानभियं निस्तेजस्कं किञ्चिद्रूपकमुक्ते मे हिरण्यकशिपुसोशनसौ उशनसः शुनस्य पुत्रौ शण्डामर्कादौ विविक्ते निजने देशे, तस्य प्रतिष्ठाभङ्गादिति भावः, इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ऊचतुः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीचैकनपदरत्नावली ।

अनिर्देश्यत्वाविगुणशालिनि हरेः युक्तात्मनि प्रयोजितमनस्के प्रह्लादे अपुण्यस्येव पापिन इव तत्क्रियाः तेषां नैर्ऋतानां ताडनादिक्रियाः ॥ ४१—४२ ॥

वधोपायमाह—द्विगजैरित्यादिना । अवपातनं गिरिशृङ्गादधःपातनं सज्जितैर्भेदनिर्गमनैर्मृदं निर्दिष्ट्य पातनैः पर्वताक्रमणैः पर्वतारोहणैः उपरि पर्वतपातनैर्वा ॥ ४३—४४ ॥

तत्कर्तुं हननं कर्तुम् ॥ ४५ ॥

असह्यैरसतां योग्यैः अविदूरे समीपे विदूरे वा वर्त-

भीमद्विजयवज्रजतीर्यकृतपद्मनाभवी ।

मानोऽजडधीः पटुतरबुद्धिः अनार्यं मूर्खकर्म मन्वायमिति पाठे नवशास्त्रविरुद्धं महामपरं शतं दृष्ट्वाहमेनं विशसिष्यामीत्याद्य-
जीगर्नकृतकर्म शुनःशेषेन यथा सोढुं तथेति ॥ ४६—४७ ॥

इति वक्ष्यमाणाप्रकारं हेतुयुक्तमानेयं तात्पर्यातिशयं वक्ति ॥ ४८ ॥

भीमद्विभवायवज्रवर्तिकृतसारायर्द्धशिनी ।

भगवति हरो युक्तः संयुक्तः आत्मा देहो यस्य तस्मिन् गोविन्द-
परिराश्रितः इत्यादि पूर्वोक्तः पित्रा स्वाङ्गुण्ये पुत्रे इवेति भावः
ननु, तर्हि किं भगवदङ्गोपरि शास्त्रप्रहाराः अभूवन्तत्र न
हि न ह्यसम्भवादेवेत्याह—परे इत्यादि । ब्रह्मणि व्यापके निर्वि-
कारे अनिर्देश्ये भगवति अनर्क्यशब्दं अखिलात्मनि शास्त्रादीनामपि
नियन्तरि शास्त्रघाताः कथं सम्भवतीति भावः अपुण्यस्य
दुर्भाग्यस्य ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अभिचारेः कृत्यादिभिः अवपातनैरत्युच्चदेशान्धः पातनैः
गतादिसन्निरोधैः बहुवचनैरभिचाराद्यास्तयः सूचिताः तज्ज-
ननं कर्तुं नाश्रयपद्यत नाशक्रादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

चिन्तामाह—एष इति त्रिभिः । असतां धर्मैरभिचारे इव ॥ ४५ ॥

अविदूरे वर्त्तमानोपि मे अनार्यं शत्रुं निष्पातुं न विस्मरति स्व-
भावापरित्यागे दृष्टान्तः शुनः शोकः पुच्छमिव वस्तुनस्तु शुन-
श्लोको नाम पितृभ्यां हरिश्चन्द्राय विक्रीणां मध्यमः पुत्रः स यथा
तयोरपकारमविस्मरन्ताद्विपन्नं विश्वामित्रमाश्रित्य गोत्रान्तरमाप-
न्नस्तद्वत् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

भीमकृतकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अखिलात्मनि परे अश्लिष्विष्वक्षणे बृहत्स्वरूपशुणादिमिति
भगवति युक्त आत्मा मनो यस्य तस्मिन् प्रह्लादे प्रयासा अफला
आसन् सम्यक् कृता अपि निष्फला जाता इत्यत्र दृष्टान्तमाह-
अपुण्यस्य पापिनः बहुपापाशरणेन सत्कर्मनाशकस्य सत्क्रियाः
नित्यनैमित्तिकानि सत्कर्माणि इव ॥ ४१ ॥

अपहते निष्फले जाते निर्बन्धेनात्माप्रदेश ॥ ४२ ॥

दिग्गजादिभिः हन्तुं यदा न शशाक तदा चिन्तां प्राप्तस्त-
र्कतुं नाश्रयपद्येतेत्येनान्वयः दिग्गजैस्तदाक्रमणैः दम्भशक्रे-
स्तद्वधनैः अभिचारेः कृत्यादिभिः अवपातनैः पर्वतादितः मायाभिः
आसुरीविद्याभिः सज्जिगैर्भैरवटादिषु ॥ ४३ ॥

पर्वताक्रमणैस्तदुपरिपर्वतनिषेधैः यदा हन्तुं न शशाक तदा
दीर्घनमां पुस्तकां चिन्तां प्राप्तस्तन् तद्वधातं कर्तुमुपायं नाश्र-
यद्यत न प्राप्तः ॥ ४४ ॥

चिन्तामेवाह—एषेत्यादिना । मे मया असाधु पुरुषं यथा
ह्याताथोक्तः बन्धोपायाश्च बहुधा निर्मिताः तैर्द्रोहैर्वधो पापैरसतां धर्म-

रसज्जिः कर्तुमुचितैः खेनैव तेजसा भजनवशेन मुक्तः ॥ ४५ ॥

यद्यप्ययं बाह्यस्तथापि अविदूरे वर्त्तमानः अजडधीः पण्डितः
प्रभुः समर्थश्च शुनःशोकः पुच्छमिव स्वभावापरित्यागीत्यर्थः
अतो मेऽनार्यं न विस्मरति ॥ ४६ ॥

अतश्च नूनं निश्चितमेतद्विरोधेन मे मृत्युमङ्गिता भवि-
ष्यति वाऽपवा अप्रमेयानुभावोऽपि अयममरो देवकः ममानार्यं
विस्मृत्य मां न घातयति ॥ ४७ ॥

औशनसो शुकपुत्रो अतः शुक्रोक्तनीतिशास्त्राभिमतवादि-
विके एकाग्रे इति वक्ष्यमाणावृत्तुः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

परब्रह्म अनिर्देश्य (प्राकृत इन्द्रियों का अविषय) आत्मल
जीवों का आत्मा ब्रह्मण्य सम्पन्न परमात्मा में चित्त लगा जिसका
ऐसे प्रह्लाद के उपर वे शत्रु सब निष्फल हो गये जैसे प्रारब्धहीन
पुरुष के उद्यम ॥ ४१ ॥

हे युधिष्ठिर ! देवों के प्रयास के नष्ट होने पर दैत्येन्द्र हिरण्य-
कशिपु शक्ति होकर निबन्ध से प्रह्लाद के वध का उपाय करने
लगा ॥ ४२ ॥

इस्ती सर्प अभिचार अवपातन नाना प्रकार की माया और
निरोध विपदान भोजन न देना ॥ द्रिम वायु आग्नि जल ऊपर पर्वत से
पटकना इत्यादिक उपायों से निष्पाप अपने पुत्र का असुर जब न
मार सका तब बड़ी दीर्घ शंका को प्राप्त हुआ और मारने के उपाय
को न प्राप्त हुआ ॥ ४३-४४ ॥

और बोला कि—इसको मैंने बहुत पुरुष कहा और मारने के
भी बहुत से उपाय रचे और द्राह भी किये परन्तु उन २ द्रोहों से
और अधर्मों से यह बाह्य अपने तेज से ही मुक्त होगया ॥ ४५ ॥

और मेरे समीप रहकर बाह्य होकर भी यह निर्मय चित्त
है और यह मेरी शत्रुता को नहीं भूलता, और इसका स्वभाव नहीं
त्यक्त होता, जैसे कुत्ते की पूँछ कितना ही घर्त्तन करो पर सीधी
नहीं होती ॥ ४६ ॥

इसके प्रभाव का प्रमाण नहीं होसका और इसको कहीं से
भय भी नहीं और यह अमर मालूम होता है क्या इसके विरोध से
मेरी मृत्यु तो न होगी ? ॥ ४७ ॥

इस तरह की चिन्ता से किञ्चित् म्लान हुई शोभा
जिस्की और नीचे को मुक्ककर बैठा हुआ ऐसे हिरण्य-
कशिपु से शुक्राचारी के पुत्र शंडामर्क होने एकांत में ऐसी
बोले ॥ ४८ ॥

जितं त्वयैकेन जगन्नयं भुवो विजृम्भणाग्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् ।

न तस्य चिन्तयं तव नाथ ! (१) चक्ष्महे न वै शिशूनां गुणदोषयोः पदम् ॥ ४९ ॥

इमं तु पार्श्वैरुणास्य बद्धा निधेहि भीतो न पलायते यथा ।

बुद्धिश्च पुंसो वयसाऽऽर्यसेवया यावद्गुरुर्भागव आगमिष्यति ॥ ५० ॥

तथेति गुरुपुत्रोक्तमनुज्ञायेदमब्रवीत् ।

धर्माहस्योपदेष्टव्या राज्ञा ये गृहमेधिनाम् ॥ ५१ ॥

धर्ममर्थं च कामं च नितरां चानुपूर्वशः ।

प्रह्लादायोचतूराजन् ! प्रभिताऽवनताय च ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

भुवोर्विजृम्भणेनैव त्रस्ताः समस्ता धिष्ययपात्रोक्तपात्राः यस्मिन् तस्य तव चिन्तयं न चक्ष्महे न पद्वामः पद्वामश्चनं नैवास्ति बद्धा शिशूनां दृष्टाङ्गदोषयोः पदं विषयो न भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

तथाऽपि तु बन्धनमस्योचितमित्याहुतुः—इममिष्यति । यावद्गुरुर्भागव आगमिष्यति तावद्बद्धा निधेहि ततः किमत ऊचतुः यतः पुंसो बुद्धिश्च वयसा तथा आर्यसेवया समीचीना भवति ॥ ५० ॥

अनुज्ञाय तथेत्यङ्गीकृत्य ॥ ५१ ॥

ततश्च तौ प्रह्लादाय धर्मादिकमुचतुः प्रभितश्चासाववनतश्च तस्मै ॥ ५२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—जितमिति । तव भुवो विजृम्भणेन चक्षनमात्रेण त्रस्ता भीताः सर्वे धिष्ययपाः कोकपात्राः यस्मिन् तज्जगन्नयं त्वयैकेनासहायेन जितम् एवंभूतस्य तव हे नाथ प्रभो ! चिन्तयं न चक्ष्महे न पद्वामः शिशूनां दृष्टमिति शेषः तद्गुणदोषयोः पदं विषयो न वै न भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अत इमं वाचं यावद्गुरुर्भागवत्भागवतः शुक्र आगमिष्यति तावद्गुरुस्य पार्श्वैः बद्धं निधेहि कुरु भीतोऽयं यथा न पलायते तथा बद्धं निधेहीत्यर्थः । ततः किं तत्राहुतुः वयसा आर्याणां सेवया च पुंसो बुद्धिर्भविष्यति ॥ ५० ॥

एवं गुरुपुत्रोक्तं तथेत्यनुज्ञायाङ्गीकृत्य दैत्येन्द्र इहं वक्ष्यमाणा-
मब्रवीत् । तदेवाह—धर्मादिति । अस्य वाचस्व धर्मा उपदेष्टव्याः, के ते ? ये राज्ञां ये च गृहस्थानां ते ॥ ५१ ॥

‘एवमुक्तौ गुरुपुत्रौ तथैवोपदिदिशतुरित्याह नारदः—धर्म-
मिति । धर्मार्थकाममरूपान् साधनान् नितरामत्यन्तमानुपूर्वशः
हे राजन् ‘प्रभवेद्य विनयेन भवनताय नम्राय प्रह्लादायोचतु-
रुपदिदिशतुः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धिष्ययपात्राश्चन्द्रादित्याहवः कोकपात्रा वा चक्ष्महे पद्वामः शिशूनां मेङ्गलायां शयनशीलानां बुद्धिविकासरहितानां वा नरक-
रथं गुणदोषयोः पद्वामरूपं न वै हि गुणदोषप्रदं बुद्धिवि-
कासाभावादित्यर्थः । शिशूनां गुणदोषयोः पदं नास्तीति वा ॥ ४९ ॥

तर्हि का परबुद्धिरित्यत्रोच्यते—इममिति । तुनाऽपुनेयमेष
बुद्धिरिति विशिनष्टि, कियन्तं कावमेवमिति तत्राह—ब्रवीति ।
तावदिति शेषः ततश्च किन्तत्राह, बुद्धिश्चेति । पापमिमी च
वयसा कावविशेषविशिष्टेनायुर्लक्षणेनायायां सेवया कयादिति
शेषः ॥ ५०—५१—५२ ॥

श्रीमज्जीवनास्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

शिशूनां गुणदोषयोः पद्वामश्चनं नास्ति । ब्रह्मस्य तौ
प्रवर्तन्त तदेव तेषां नास्ति सारासारविचारमात्रम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

गृहमेधिनां तत्रापि राज्ञाम् ॥ ५१—५२ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदाशनी ।

तस्य तव चिन्तयं स्त्रामिषयणीयवस्तुनोऽप्राप्त्या चिन्त-
नीयं किमपि न चक्ष्महे न पद्वाम इत्यर्थः पुत्रोऽयं मे बुद्धि-
रुत्तमभाव इति चेत्तत्राह—नेति । शिशूनां पदं व्यथनायं
गुणदोषयोर्मध्ये न चक्ष्महे न किमपि पद्वामः शैशवागते
सति बुद्धेर्भ्रामद्गुणं हास्याय इति भावः । वै इति चार्थः ।
चक्ष्महे इत्युभयत्रान्वयः ॥ ४९ ॥

भवतु सम्प्रति किं करोमि तत्राहुतुः—इममिष्यति । यतः पुमा-
त्रस्यैव बुद्धिर्बयसा वाचनान् परेयैश्च तथा आर्यस्य सेवया
च, कामार्थः ? कदा वा अनेन सेव्यः ? तत्राह—वाचदेवार्थः मार्गवः
शुक्राचार्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अनुज्ञाय अङ्गीकृत्य ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

(१) चक्ष्महे इति—चक्रवर्ति० ।

यथा त्रिवर्गं गुरुभिरात्मने उपाशिक्षितम् ।
 न साधु मेने तच्छिक्षां द्वन्द्वारामोपवर्णिताम् ॥ ५३ ॥
 यदाचार्यः परावृत्तो गृहमेधीयकर्मसु ।
 वयस्यैर्बालकैस्तत्र सोपहूतः कृतक्षणैः ॥ ५४ ॥
 अथ तान् शृङ्गण्या वाचा प्रत्याहूय महाबुधः ।
 उवाच विद्वांस्तन्निष्ठां कृपया प्रहसन्निव ॥ ५५ ॥
 ते तु तद्वैरवात्सर्वे त्यक्तक्रीडापरिच्छदाः ।
 बाला न दूषितधियो द्वन्द्वारामेरितेहितैः ॥ ५६ ॥
 पर्युपासत राजेन्द्र तन्न्यस्तद्वदयेक्षणाः ।
 तानाह करुणो मैत्रो महाभगवतोऽसुरः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां सप्तमस्कन्धे प्रह्लादचरिते

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे नाथ भूवोधिन्मुग्धमेन त्रस्ताः सगस्ताः क्षिप्ययथा यस्मिन्
 न जगत्त्रयं स्वयंकर्तुं जितं तस्य तव चिन्त्यं चिन्तारूपं न
 स्वप्नमेव न पश्यामः शिशूनां बालानाञ्च गुणदोषयोः पदं
 निमित्तं न चक्षते बालाः पित्रादीनामप्रियमपि कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तथापि देवेषु स्वर्ग्याञ्च पलायने यथा तथेयं यावद्भागव-
 त्प्राप्तमिष्यति तावत्कालं वरुणस्य पार्श्वेऽङ्गा निधेहि एकत्र स्थापय
 आर्गेय आर्गेयं तु विचक्षणोऽयं भविष्यतीत्याशयेनाहतुः बुद्धि-
 श्रुतिमर्गेऽपि जनः वयसा वृद्धमङ्गेन च ज्ञानवान् भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

गुरुपुत्रोक्तं तथेत्यनुज्ञाय स्त्रीकृत्येवमप्रवीत् ॥ ५१ ॥

तौ च प्रभिनश्चास्माद्यवनतश्च तस्मै धर्मादिकमुचतुः ॥ ५२ ॥

भाषाटीका ।

हे नाथ ! तम इत्यनेने ही भृकृष्टि के विक्षेप से तीनो जगत
 और समस्त लोकेशो जीत लिया अब आप के चिन्ता के लायक
 कुल नहीं दिक्काई देने फिर आप सदृशों को बालकों का
 चरित कुछ भी गुण दोष का विषय नहीं है ॥ ४८ ॥

और इस लड़के को तो वरुण के पार्श्व से बांधकर
 रखो कि जिससे भय के मार भाग न जाय और पुरुष
 की बुद्धि भी अतथा अधिक होने तथा भेटों के सेवा
 से अच्छी होजाती है और तब तक श्रीगुरुजी (शुकाचारी)
 भी आप जाते हैं ॥ ५० ॥

गुरु पुत्र के बचन को अंगीकार कर हिरण्यकशिपु बोला
 कि अच्छा तो अब इसको गृहस्थ राजाओं के जो धर्म हैं
 उनको उपदेश करो ॥ ५१ ॥

नारदजी बोले, कि-हे राजन् तदनंतर ये दोनों गुरुपुत्र
 प्रभय और नम्रता युक्त प्रह्लाद को क्रम से निरंतर धर्म अर्थ
 और काम का उपदेश करने लगे ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

यथा यथावत् त्रिवर्गमुपशिक्षितमपि न साधु मेने तसां शिक्षां
 च कुतः द्वन्द्वैः रागद्वेषादिभिर्विषयेष्वारमणं येषां तैस्तपश्चि-
 ताम् ॥ ५३ ॥

परावृत्तोऽन्यत्र गतः स उपहूतः सन्धिः पादपूरणाद्यं
 क्रीडार्थं कृतक्षणैः कुनोस्त्वैलंभावसरैरिति वा ॥ ५४ ॥

तन्निष्ठां तेषां निष्ठां जन्ममरणादिलक्षणां विद्वान् ॥ ५५ ॥

द्वन्द्वारामाणामीरितैरीहितैश्च न दूषिता धीर्येषाम् यतो-
 बालाः ॥ ५६ ॥

तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्ष्यञ्ज ये ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमद्वीरराववाचायंकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथावाचत् त्रिवर्गमात्मने खल्वै उपशिक्षितमपि साधु न मेने
नामस्यत तच्छिक्षाच्च कृतः द्वन्द्वैः रागद्वेषादिभिः विषयेष्वारमण्यं
येषां तैरुपवर्णिताम् ॥ ५३ ॥

किञ्च यदा आचार्यः गार्हस्थ्यधर्मेषु परावृत्तः परोक्षं प्रवृत्तः
व्यासङ्गात्तरपदै इत्यर्थः । तदा कृतज्ञयोः लब्धावकाशोः वयस्यैः
समानवयस्कैः बाजैस्तत्रोपहृतः सः प्रह्लादः ॥ ५४ ॥

महान्मुधीर्विद्वान् रुक्मण्या मधुरया वाचा तान् वाच-
कान्प्रत्याहूय सम्बोध्य कृपया प्रहसन्निव तन्निष्ठां विह्वलमा-
गंनिष्ठाम् उवाच ॥ ५५ ॥

ते तु बाजकाः सर्वे तत्रोत्थात् तद्वचनगौरवात् त्यक्ताः
क्रीडापरिच्छन्नाः क्रीडोपकराणि बैद्वन्द्वारामाणामोरितैरीदृतेभ्य
न दूषिता धीर्येषाम्ते ॥ ५६ ॥

हे राजेन्द्र ! तस्मिन्नेव प्रह्लादे न्यस्तं हृदयं मन ईक्ष्यञ्च
बैस्ते तं प्रह्लादमेव पर्युपासन शुभ्रपत्रः परिवेष्ट्योपविंशु-
रित्यर्थः । तान्पर्युपासीनान् कारुण्यमैवयुक्तो महाभागवतोऽसुरः
प्रह्लादः प्राह प्राह ॥ ५७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमद्वीरराववाचायंकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यथा द्वन्द्वारामोपवर्णितां रागद्वेषादिव्यापृतबुद्धिभिर्दयाख्या-
ताम् ॥ ५३ ॥

यदाचार्योऽध्यापनात्परावृत्त उपरतः गृहमेधीयकार्मस्यप्रियोवा-
चिच्छ्रयोषु व्यापृतो वा तत्र तदा कृतज्ञयोः कृत्यायस्यैः स्य-
स्यैर्बाजकैः स उपहृतः क्रीडार्थमिति तत्र 'मोक्षानुभूतशुभ्रगता
मोक्षिन्नुसर्गो' संप्रदाशरशीराम इत्यादिषु द्रव्ययोऽयं प्रयोगः ॥ ५४ ॥
अथागतस्मन् तस्यां क्रियायां निष्ठामित्तां विद्वान्तेषां ध्य-
स्यानां निष्ठां स्वस्मिन् स्नेहविशेषं वा ॥ ५५ ॥

द्वन्द्वारामोर्नैवचनैरीदितैः प्रवृत्तिभिश्च न दूषिताभिः ॥ ५६ ॥
स एषोऽसुरः "स एष प्राणः" इति श्रुतेः गुण्यप्राणं रमत इत्य-
सुरः ॥ ५७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यदेति तत्र तदा ॥ ५४—५७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भं

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

यथावात् त्रिवर्गमुपशिक्षितमपि साधु न मेने तां शिक्षाञ्च यतो
द्वन्द्वारामे सांसारिकलोकविषये एव उपवर्णितां न तु पारमा-
र्थिके ॥ ५३ ॥

परावृत्तः अध्यापनस्थानात् परावृत्त्य स्वगृहं गतः कर्मसु-
प्रावृत्तं तदा स प्रह्लादः कृतज्ञयोः क्रीडार्थं कृतोत्सवैः यदा
भक्तिशिष्टार्थम् अयं निभृतः समय इति कृतावसरे ॥ ५४ ॥

तेषां बाजानां स्वस्मिन् गुरुत्वनिष्ठां विद्वान् जानन् प्रहस-
न्निव अहो इमे अपि भगवदनुकम्पाजालं पतितः इति स्वस्व-
मतः ॥ ५५ ॥

द्वन्द्वारामाणां विद्वानां ईरितैर्व्याख्यातैरीदितैरेभ्यस्तेभ्य न
दूषिता धीर्येषाम्ते ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

इति साराधर्षिण्यां धर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

सप्तमे पञ्चमोऽध्यायः सङ्कतः सङ्कतस्सताम् ॥ ५ ॥

भीमचक्रुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रह्लादस्तु गुरुभिर्यथावदात्मने उपशिक्षितं त्रिवर्गं न साधु
मेने तच्छिक्षाच्च द्वन्द्वारामाभ्यामुपवर्णितां न साधु मेने ॥ ५३ ॥

यदाऽऽचार्यो गृहमेधीयकर्मसु परावृत्तः परोक्षो भूत्वा प्रवृत्तः
तत्रावसरे कृतज्ञयोर्लब्धावसरेः सः प्रह्लाद उपहृतः ॥ ५४ ॥

अथ तदाज्ञानानन्तरं संपि महावृत्तान्प्रत्याहूय सम्बोध्य प्रह-
सन् तन्निष्ठां तस्मिन् स्नेहापास्ये विपणौ निष्ठां कृपयोवाच ॥ ५५ ॥

न बाजकस्तु द्वन्द्वारामाणामनुगामांरितैर्वाक्यैरीदितैरेभ्य-
स्तेभ्य न दूषिता धीर्येषां तथा भूताः ॥ ५६ ॥

पर्युपासन प्रह्लादस्य परित उपविशन्, कथम्भूताः ? तस्मिन्
प्रह्लादे न्यस्तानि हृदयानीक्षणानि च यस्ते तथा ॥ ५७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमचक्रुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमाध्यायप्रकाशः ॥ ५ ॥

॥ पष्ठोऽध्यायः ॥

प्रह्लाद उवाच ।

(हन्तार्भका ! मे शृणुत वचो वः सर्वतः शिषम् ।
 वयस्यान्पश्यत मृतान् क्रीडान्वा माप्रमाद्यथ ॥ ० ॥
 न पुरा विवशं बाला आत्मनोऽर्थे प्रियैषिणः ।
 गुरुक्तमपि न ग्राह्यं यदनर्थेऽर्थकल्पनम् ॥ ० ॥
 यदुक्त्या न प्रबुध्येत सुप्तस्त्वज्ञाननिद्रया ।
 न श्रद्धयान्मतं तस्य यथाधोऽन्धनायकः ॥ ० ॥
 कः शत्रुः क उदासीनः किं मित्रं चेह आत्मनः ।
 भवत्स्वपि नयैः किंस्याद्वैवं सम्पद्विपत्पदम् ॥ ० ॥
 यो न हिंस्याद्धर्मकाममात्मानं स्वजने वशः ।
 पुनः श्रीलोकयोर्हेतुः समुक्तान्धयोतिदुर्लभः ॥ ० ॥)

प्रह्लाद उवाच ।

कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मान् भागवतानिह ।
 दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थदम् ॥ १ ॥
 यथा हि पुरुषस्येह विष्णोः पादोपसर्पणम् ।
 यदेष सर्वभूतानां प्रिय आत्मेश्वरस्सुहृत् ॥ २ ॥
 सुखमैन्द्रियकं दैत्याः ! देहयोगेन देहिनाम् ।
 सर्वत्र लभ्यते दैवाद्यथा (१) दुःखमयत्नतः ॥ ३ ॥
 तत्प्रयासो न कर्तव्यो यत आयुर्व्ययः परम् ।
 न तथा विन्दते क्षेमं मुकुन्दचरणाम्बुजम् ॥ ४ ॥

श्रीभरक्षामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।
 पष्ठे गुरो गृहदशमे प्रह्लादो दैत्यबाहकान् ।
 अनुकल्प्य परं तत्त्वं नारदोक्तमुपादिशत् ॥ १ ॥
 निरर्थकक्रियास्वापैरायुर्व्ययमजानताम् ।
 प्रह्लादः सद्यं प्राह धर्मं भागवतं कृती ॥ २ ॥

कौमार इत्यादिना इहेव मानुषजन्मनि धर्मानाचरेत्, यतोऽर्थ-
 दमेतत्. तत्र च कौमार एव यतस्तदप्यध्रुवम्; नर्त्तनभूतं जन्मा-
 म्परम् यतो दुर्लभम् तत्र धर्मानेवाचरेत् सुखायं प्रयासान्. तत्र
 भागवतानेव, न कास्यात् ॥ १ ॥
 इह भागवतानेव धर्मानाचरेदित्येतदुपपादयति-यथाहीनि,

इति श्लोकाः विजयध्वजरीत्याऽधिकाः पठ्यन्ते ॥ (१) यथाऽसुखमिति घोर० पा० ।

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अमुकवत्समाध्यासो वैषयिकसुखार्थप्रयासो न कर्तव्यः एवमविज्ञानता कुनोपि प्रयासः केवलमायुर्व्ययकर इत्याह—यत इति । यतोवैषयिकसुखार्थप्रयासात्परं केवलमायुःक्षय एव, नास्त्यकिञ्चिदस्ति प्रयोजनमित्यर्थः । ननु, जन्मान्तरे पुनरेन्द्रियकसुखलाभाय कर्तव्य एव युक्तस्तत्राह—तथेति, यद्यपि कुनोपि तदर्थप्रयासो जन्मान्तरेवैषयिकसुखलाभनस्तथापि तथा तद्व्यतिरेकं न प्राप्नोति । कथं यथा मुकुन्दचरणाम्बुजं, भजति शेषः । यथा भगवच्चरणाम्बुजं भजन् पुमान् निःशेषदुःखनिवृत्तिपूर्वकं नित्यनिरुपाधिकनिरनिशयाऽपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दानुभवाय श्रेयं प्राप्नोति, तथा वैषयिकसुखार्थं यतमानस्तदाहं क्षेमं न विन्दते किन्तु दुःखमिभानित्यलोपाधिकात्यज्यमिदानीमनुभूयमानसजातीयं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमक्षीरजयध्वजनीधेकृतपदरत्नावली ।

मुकुन्दचरणारविन्दनिस्तम्भेवेवेहामुत्रानभ्यरातन्दित्दानम्, नाप्यदगः सेव युभूपुमिभुविर्न कर्तव्येति विधीयतेऽस्मिन्नध्याये, तत्र प्रह्लादो वालकान् किमाहेत्याशंक्याह—हन्तेति । बालानुकाशपायां वाक्यारम्भे वा तद्वचःप्रवणार्थिकं फलं स्यादिति तत्राह—वदति । यः सैनः सर्वस्मात् शिवं सुखं स्यादिति शेषः कीदृशं तच्च इत्यतोवाह, व इति । शिवं शुभं मङ्गलम्, ननु, कस्मान्मङ्गलमिति तत्राह, वयस्मानिति संसारविरक्तजनकत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वात्सङ्गलमित्यर्थः । अनेनाधुनाऽस्माकं बाल्यमुत्तरत्र श्रेयःसम्पादनाय प्रयत्नामह इत्याशा भिरस्तेति शायते यतोऽस्मदायुः कृतान्तनिलुखितं तस्मात् कीडासकत्वेन युष्मद्विचित्रमशंभमादौ न कार्यं इत्याह—कीडास्या इति ॥ ० ॥

ननु, बालानां बालान्तरत्वं स्वाभाव्य इति तत्राह—नेति । इतः पुरातना बाला अन्तःकरणं कीडायां निवशं न कुर्वन्तीति नेपः तर्हि किङ्कारं वर्तते इति तत्राह—आगत्य इति, अर्थे जन्मप्रभृति आत्मनोऽर्थे आत्मनः प्रियंवदाः परमात्मनः ज्ञानच्छेदः भाक्षलक्षणाप्रियेच्छया वा आत्मनः प्रियंवदाः स्वयोजनमाकांक्षमाणा आनालपातप्रवर्तते इति वा, नन्यस्मान्तरपि शोडामाकांक्षयां गुरुश्यामुपविष्टत्रिगविषयशास्त्रप्रवर्गाभ्यां प्रवर्तते तत्र गुरुवसरप्रतीक्षणीयेयं कीडोति तत्राह—गुरुकर्मिति । कुनो न प्राप्नोति तत्राह—यदनर्थ इति, संसारहेतुव्यादनर्थं जयगंलक्षणे श्रेयस्यर्थकदानं यत्तस्मादिति शेषः—

“त्रैविद्या मां सोमपाः पूतापा यक्षरिष्टा स्वर्गानि प्राथयेयुः”

“इष्टापूर्वं मन्थमाना घरिष्ठं तान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः” इत्यादिश्च ॥ ० ॥

ननु, गुरुकर्मण्यर्थत्वेन ज्ञानहेतुत्वोपपत्तेः कथं तदनर्थोऽर्थकत्वमिति तत्राह—यदुच्यते । ज्ञानान्नक्षत्राणि त्रया सुगणितानि यत्तन्मन्त्राणां त्रयलक्षणे यथायंज्ञानविरोधिवादज्ञानं नास्ति

• ननु ज्ञानमुपश्रमावः सुप्तस्यापि गुरुकृत्वा प्रयोधो हि प्रयोजनं

स नोत्पद्यते चेत्तदुपदेशेन किं प्रयोजनं प्रयुक्तं तदनुष्ठानेनानर्थ एव स्यादिति भावः । अतः फलितं माह—नेति—अत्रोदाहरणमाह—यथेति, अन्यो नायको नेता यस्य स तथा हि शाब्देनोभयोरप्यन्वयत्वान्मार्गज्ञानं नोत्पद्यते यथा, तथात्रापीत्यस्माच्छ्रद्धा न कार्या ॥ ० ॥

ननु,

“समूहघातजन्तवः पराधोषं भूभृतः ।

निक्षिप्योर्द्ध्वं कक्षे शेरने ते भिमाकृतम् ॥

आपस्तु मित्रं ज्ञानायात्पुत्रमुत्तरजन्मनि ।

य उदासे स्वकार्येषु स निष्ठां यन्तवो नराः”

इत्यादि नीतिशास्त्रं शत्रुमित्रोदासलक्षणज्ञापकं दिनकारित्वाहित्याश्यां नो बोधयेत् तन्मते कथं न भदध्यादित्युच्यते इति तत्राह—क इति । यः शत्रुः स आत्मनो मम पक्षे कः न कोपीत्यादि योज्यं त्वत्पक्षे शत्रुघमावेत्यस्मत्पक्षेऽप्युच्यते तत्राह—अवस्थिति । मन्त्रपक्षेपि के शत्रुघ्नस्य स्युर्न केप्येता नयेर्नीतिशास्त्रप्रवणजन्तवोऽतिभिः किं फलं स्यात् किमपीत्यर्थः । नीतिशिरापरिहारः संप्रदायान्तिश्च स्यातामिति तत्राह, देवमिति । सर्वोच्छृष्ट्यात् भीमारायणा एव सम्प्रदायदात्रयो न नीतिशास्त्रस्यान्वयव्यतिरेकाभावात् अस्मत्पक्षार्थं दर्शनात् आत्मनो नेदस्य यः शत्रुविस्तस्य भगवत्सु स्थितैर्नयेः किं स्यात्परिहारार्थेयाभ्यगादिकं प्राप्यत एव कामादिकमज्ञानमन्तरेण न नयमश्रेय परिहृत्य इति शेषे पूर्वमेव ॥ ० ॥

ननु, तर्हि माभूच्छ्रेयस्य नीतिशास्त्रं प्राप्नुयितुं यथाशास्त्रमध्यसनीयं श्रेयानितुमादत्तात्—य इति । य आत्मानं परमात्मानमुद्दिश्य धर्मकामं धर्मच्छां न दिव्यान्न दिनज्जि न त्यजति किं यानुतिष्ठति स्तोत्रदुर्लेभः प्रशान्तात्माकोटिप्रापि महामनः श्लोके अत्रोदाहृत्यैन्द्रियग्रामस्य भगवद्विषयमनुलक्षणाधर्मच्छा कथं स्यादिति तत्राह—सज्जन इति, स्वेन सत् जन्म्यत इति सज्जनः इन्द्रियधामस्तस्मिन्निषेधे यथा न भवति यथाकृतमिन्द्रियधाम इत्यर्थः यदा पुत्रमित्रादिलक्षणे सज्जने यथा ग यानुष्ठानानुकूलपुत्रादिक इत्यर्थः अत एव नुत्तारण्यः उदाहृत्यैन्द्रियधामः नर्त्यतिकागुप्यकफलाकांक्षायां निवृत्तिधर्ममनुष्ठानः कथं न कक्षायासिः स्यादत्राह—पुनरिति । पुनरायं निवृत्तिधर्ममनुष्ठानेच्छायां नोर्तिह लोकपरलोकयोर्द्वेष भवति पुनर्निवृत्तिधर्ममनुष्ठानानन्तरं वा प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्ममनुष्ठानयोः पुनर्गोचरितं पुनर्यतः पानोभूत इयं लोकोऽज्ञानतरं वा विवर्तितं “स्त्रीया पुनये मल्यलोके विवर्तित” इत्यादिः । अन्यस्य ज्ञानसामग्रीं स्वस्याय ततः पुनरनेन धैर्यदलोकप्राप्त्यश्च स्यात् “स एवास्माज्जायमाना परान्तरं पुनिरायं पुनर्मायते य ये लोको मनसा स्मितानि विशुद्धमनसः कामानि यांश्च कामान् य ते लोको जयन्ते नात्र कामास्तस्मादात्मनो जयन्तेऽतिशयम्” इत्यादिः “पुनरप्रथमभेदे” इत्यमरः । यदा आत्मानं धर्मयुक्तः कामो यस्य स तथा त वा नरे नाहस्यान्न पीडयति आत्मानं प्रवृत्तिधर्ममनुष्ठानं पीडितं न करोति मोतिदुर्लेभः धर्मधारके इति कामा यस्य न तथा निवृत्तिधर्मनिरत इत्यर्थः । ते तत्रापातयन्ते यः सज्जनस्यनिरत-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तदेतन्नृशत्रुश्च भिरपेक्षितः समरः स्मृतः समरभावा लो-
कस्य ज्ञानस्यापरेष्वलक्षणस्य च पात्रं वा अत्र प्रवृत्तिनिवृत्ति-
लक्षणौ धर्मावतुष्टाव तत्कालनिवृत्त्येन भवगङ्गकिमनिशं कुर्वाणः
पुनरुत्तम इति तात्पर्यम् ॥ ० ॥

नन्यस्तु निवृत्तिधर्मानुष्ठानस्य श्रेयःसाधनत्वं तस्य नेदानी-
मवसरः वार्धके कर्तव्याऽविनाभूतत्वात्—

“ वार्धके विद्यां निषेधेन यौवने दारसंग्रहम् ।

स्थाविधेयं मोक्षमार्गमुत्सवंदा धर्ममाचरेत् ॥ ”

इति स्मृतेरिति तत्राह—कौमार इति । सर्वदेति विशेषगोष्ठिधा-
य्यास्तकालेपि मोक्षधर्मानुष्ठानं कर्तव्यमिति न तस्य स्मृतिविरोधः
नानाधर्माणि का योनिः श्रेयःसाधनमिति तत्राह—युल्लेखमिति ।
यन्मानुषं जन्म तदपि तद्व्यर्थं ज्ञानादिप्रयोजनप्रदम् अत एव
बहुपुण्यसाधनमन्यदुल्लेखं तर्हि चिरकालस्यापि किम् ? नेत्याह—
अध्वमिति । “सस्यमिव मय्यः पच्यते मस्यमिव जायते पुनः
अपि सर्वं जीविममप्यश्वमेव” इत्यादिभूतेः अध्वमपि मानुषं
यजन्म सुदुर्लभं तत्राप्यर्थं दुर्लभतरं “एतद्विदुर्लभतरं लोके
जन्म यद्विदुःशम्” इति श्रुतेः ॥ १ ॥

ननु, कथङ्कारं पुरुषार्थप्रदं तत् अन्यथा तद्वृत्तां सर्वेषा-
मपि पुरुषार्थः स्यान्न चासौ सम्भवति अदर्शनादभवत्या-
वत्याशङ्क्याचिकित्सामाह—यदाहीति । इह मानुषे यदा यदि
शुभ्रयोः पुरुषस्य विष्णोः पादोपसर्पणं सम्भवति तत्प्रयत्नं
“यावत्सेवापरे तत्रैव नावत्सुखविशेषता” इति, एतद्विशेषेन
सुचयति अतो मानुषी योनिरिव निःश्रेयसः कारणां नान्या
असङ्गत्वादेवानर्हत्वेनाप्यामाम्, अतः कौमारवय आरभ्य
अगवत्सेवा कर्तव्येति भावः । ननु, श्रीहरिसेवामन्तरेणाप्यसेवा
अर्थे किं न स्यादिति तत्राह, यदेव इति । सर्वभूतप्रियत्वा-
द्विशुण्णयुक्त एव इति यद्यस्माद्वैतसर्वेष्वप्युपार्थं नान्यसेवा
“तदेतन्धेयः” इति श्रुतेः “एव सर्वेश्वरः” इति च ॥ २ ॥

इतोपि अगवत्सेवालक्षणनिवृत्तिधर्मानुष्ठानमेव कर्तव्यं न
प्रवृत्तिधर्मभेदानं विषयसुखसंलक्षणाय तदनुष्ठानमिति नोच्यते
तदन्तरेणापि तदुच्यते यथा दुःखमित्याह—सुखमिति । सर्वत्र
नरकादावपि “सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम्” इति
स्मृतेः, देवात् प्रारब्धकर्मप्रकात् ॥ ३ ॥

अनञ्च किमिति तत्राह—तदिति । तस्मात्तत्प्रयासपेन्द्रि-
यसुखप्राप्तये प्रवृत्तिधर्मकरणे बहुल्लेखो न विधेयः, कुतो न
विधेयः ? इति तत्राह, आयासेति । परं केवलमायासेनायुषो
व्ययः क्षय एवावशिष्यत इति शेषः । प्रवृत्तिधर्मानुष्ठानस्य
दुःखासम्पन्नप्रदेशोद्देशात्तत्कथं दुःखकल्पत्वेन निर्यत इति
तत्राह, न तथेति । मुकुन्दचरणाम्बुजं भजन्पथा क्षेमं विन्दते
प्रवृत्तिधर्मानुष्ठायी न तथा नश्वरं सुखं लभत इत्यन्वयः
“क्षेपः ह्येते महदा यत्नरूपाः” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

भागवतान् धर्मानाचरेत् यतोऽर्थदमेनजन्म, देवादिजन्मनि
महार्णवपावेषात् पश्चाद्विजन्मनि विवेकाभावाच्च तत्रापि न
विजन्मेनेत्याह—कौमारे कौमारमारभ्येत्यर्थः । यतस्तदपि जन्म ध्रुवं
पुनर्दुर्लभञ्च तथाच प्रवृत्तिधर्मं “प्राप्यापि दुर्लभतरं मानुष्यं विबु-
धोऽप्यनम् । यैराश्रितो न गोविन्दस्नैरात्मा वञ्चितश्चिरम् ॥ अशीति
चतुरश्रं लक्षं स्नानं जीवजातिषु । ध्रुमज्जिः पुरुषैः प्राप्यं मानुष्यं
जन्म पर्ययात् ॥ तदप्यकङ्कनां जातं तेषामस्माभिमानिनम् । वराका-
ग्यामनाभित्य गोविन्दचरणद्वयम्” इति शास्त्रस्य प्रधान्येन मानुष-
मधिकृत्य प्रवृत्तत्वात् तदनुवादेनोक्तिरितं तद्विषयादिसामान्येन
मानुषत्वमारोप्येवेति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

तत्र भागवतधर्माचरणस्यैव युक्तत्वं दर्शयति—यथाहीति ।
यत् यस्मात् एव भूतानां स्वभाव एव प्रियः प्रेमविषयः प्रेमकर्ता च
तत्र हेतुः आत्मा परमात्मा पादोपसर्पणे हेतुवन्तरं वस्माच्चैव
इश्वरः कर्तुमकर्तुमव्याकर्तुं समर्थः सुहृत् सर्वेषां हितं चिकी-
र्षुश्चेति ॥ २ ॥ ३ ॥

मुकुन्दचरणाम्बुजकूपं क्षेमम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

पठेत्तु ग्राहयामास प्रह्लादो भक्तिमर्भकान् ।

आसक्तिं वेदगेहादौ त्याजयामास बोधयन् ॥

नानाह करुणो मैत्र इति पूर्वमुक्तं तत् किमाहेत्यत आह—कौमारे
धर्मानाचरेत्, ननु, कौमारे यथाधर्मधर्माग्यामनाधिकारस्तत्राह-
भागवतान् अथवा कौमारादीन् इह भारतभूमौ, ननु, तान् यौवानदा-
वपि कृत्वा कृतार्थी भवति, तत्राह, प्राज्ञ इति । यदि कौमारान्ते
एवमृतेषु स्वासर्हि किं भवेदिति प्रकृतज्ञानवान्, ननु, तत्र का चिन्ता ?
जन्मान्तरस्तु भावि तत्रैव भक्तिः कायेति तत्राह, दुर्लभं मानुषं
जन्म तदपि भार्यालुब्धमप्यध्वम अथ वर्त्तमानत्वेन तस्य भवः
स्थितौ निश्चयाभावात्, ननु, तर्हि तावन्मात्रकालेन कुतो भक्तिसि-
द्धिस्तत्राह, अर्थं मुहूर्त्तमात्रव्यापिभक्तिमतामपि खट्वाङ्गादीनां
सिद्धिदर्शनात् ॥ १ ॥

भागवतधर्मान् केन प्रकारेणाचरेदित्यपेक्षायामाह, यथा येन प्रकारे-
ण विष्णोः पादयोरुपसर्पणे सर्पणं प्राप्तिर्भवेत्तथा आचरेदित्यनु-
पगः तमेव प्रकारं चतुर्भिर्ध्वजयन् विष्णुं विशिनष्टि—यद्यस्मादेव
प्रिय इत्यादि तेन “वेदामहं प्रिय आत्मा सुतञ्च सखा गुरुः सुहृदो-
दैवमिष्टम्” इति अगवदुक्तिप्रामाण्येन काव्यभावशास्त्रिनिदास्य-
भावसखा भावानां मध्ये येन भावेन उपसर्पितुमिच्छेत्तेनैवोपसर्पयन्
भागवतान् धर्मानाचरेदिति रागमकावपि विधिव्यजितः । आत्मनु-
व्यस्तादात्मा सुत इति तन्नेयोक्त्या पञ्चैव भावाः प्रह्लादेनोपदिष्टा-
इति वा ॥ २ ॥

सुखगोपाधंमुद्यमस्तु मानुषं वेदं प्राप्य न कर्त्तव्य इत्याह
सुखमिति । वेदयोगेनेति सुखदुःखे वेदधर्मावेत्यर्थः । सर्वत्र पञ्चा-
दावपि ॥ ३ ॥

ततो यतेत कुशलः क्षेमाय भयमाश्रितः ।

शरीरं पौरुषं यावन्न विपद्येत पुष्कलम् ॥ ५ ॥

पुंसो वर्षशतं ह्यायुस्तदर्धञ्चाजितात्मनः ।

निष्फलं यदसौ रात्र्यां शेतऽन्धं प्रापितस्तमः ॥ ६ ॥

मुग्धस्य बाल्ये कौमारे क्रीडतो यानि विंशतिः ।

जरया प्रस्तदहस्य यात्यकल्पस्य विंशतिः ॥ ७ ॥

दुरापूरणं कामेन मोहेन च बलीयसा ।

शेषं गृहेषु सक्तस्य प्रमत्तस्यापयाति हि ॥ ८ ॥

भीमद्विधमायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथा तेन प्रकारेण क्षेमं न विन्दने क्षेममेवाह, मुकुन्देति ॥ ४ ॥

भीमशुक्रदेवकृतमिदं नान्तप्रदीपः ।

मगधजन्ममेव परमपुरुषार्थं इत्याहऽसुरबलकान्प्रति
भीमहादः—कौमार इति, पट्टेनाभ्यासेन । मानुषं जन्म दुर्लभम्
बहुपुण्यफलं यतोर्थं पुरुषार्थं न तत्स्मात् पुरुषार्थसिद्ध-
ये इह मानुषजन्मनि मगधतान् धर्मान् आचरेत्, ननु, धर्मा-
न्तराचरणं को दोषः ? अत्राह—प्राज्ञ इति । मगधर्माचरणेऽपुनरा-
वृत्तिपदप्राप्तिः तद्विपर्ययमाचरणे तु पुनरावृत्तिपदप्राप्तिरित्येवं
ज्ञानवानित्यर्थः—

“देवान् देवयजो यान्ति मज्जका यान्ति मामपि ।

आम्रह्मभुजना लोकाः पुनरावृत्तिर्नोऽर्जुन ॥

मानुषस्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते”

इति भीमशुक्रचतुस्रमन्त्रेण तत्रापि कौमारे आचरेत् तत्र हेतु-
माह, अम्रह्मभुजना लोकाः अनित्यकालस्यापि तत्कथं स्थायिरम् आश्र-
माह, अम्रह्मभुजना लोकाः न परीक्ष्यन्तः प्रत्यक्षार्थेन सर्वं त्यक्त्वा मगध-
मपरो भवेदित्यर्थः । तथा च धृतयः “यददरेण विरजेत्तदहमेव परि-
त्यजेत्” “किमर्थं वयं यजामहे येषामयमात्मा लोकाः किं धनेन किं
प्रजया त्यागेनैकेनामृतमामनु” इत्याद्याः । स्मृतिश्च “स्मृत्यः सततं
विष्णुः विस्मर्त्तन्मो न जातु भिन्नः । सर्वे विधिनिषधाः स्युरेतेयो-
रेव किङ्कराः” इति ॥ १ ॥

एतदेवोपादर्या—यथा ह्यिति, चतुर्भिः । पुरुषस्येह जन्मनि
विष्णोः पादोपसर्पणमेव यथा योग्यम् यस्मात् सर्वभूतानां
चेतनाचेतनानां भोक्तृयोग्यपदार्थानाम् ईश्वरः, ईश्वरत्वे हेतुः,
आत्मा आश्रयः सर्वेषां चेतनाचेतनानां तत्परापरप्रकृतिरूप-
त्वात्, अत एव प्रियः स्तिष्ठति वृत्तिदत्त्वात् अत एव सुहृत् सर्वदा
सुखं प्राप्नुयित्वा ॥ २ ॥

ननु, ऐन्द्रियकसुखमपि मानुषजन्मस्येव सुकरमतस्तदर्थं यति-

नयमित्यत्राह—सुखमिति । देवान् पूर्वकर्मवशात् यथाऽचरन्तो दुः-
खं लक्ष्यन्ते तथा सर्वत्र सर्वभूतेषु देहयोगेन सुखमपि ॥ ३ ॥
तत्स्माच्छ्रेतोः यत ऐन्द्रियकसुखप्रयासात्परं केवलमायुर्ध्वजः
तत्प्रयासो न कर्तव्यः, ननु, ऐन्द्रियकसुखरूपस्य फलस्य सत्त्वा-
त्कथं केवलमायुर्ध्वजस्तत्र भवतीत्यत्र आह, तथा तः दशनेन्द्रियक-
सुखप्रयासेन क्षेमं निरनिशयसुखं मुकुन्दचरणाम्बुजं न वि-
न्दते न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

माया टीका ।

प्रहाद उवाच ॥

प्रहाद बोधे, कि—इमं संसारं यह मानुष जन्म बड़े
प्रयोजन (मुक्ति पथ) का देगे वाला है पर बड़ा दुर्लभ है
सोभी मगध (मगध) है इमी में बुद्धिमान् कुमार अवस्था
में ही मगधन धर्म का आचरण करे ॥ १ ॥

इस संसार में पुरुष को श्रीविष्णुभगवान् के चरणोंकी
शरणजाना यही योग्य है, क्योंकि ? यह विष्णुकी सर्वप्रा-
प्तियों का प्रियमात्मा ईश्वर और सुहृद है ॥ २ ॥

हे देवबालको ! जीवों का ईन्द्रियों का सुख तो देह
के योग से प्रारब्ध के आधीन सर्वत्र ही मिलता है जैसे कि
ये दुःख आप ही मिलता है ॥ ३ ॥

उम सुख के लिये प्रयास नहीं करना योग्य है क्योंकि
इस में केवल व्यर्थ ही आयु गमना है पुरुष जैसा गोविन्द
के चरणार्गन्ध के शरण में सुख को प्राप्त होना है वैसा
अन्यत्र नहीं होता है ॥ ४ ॥

भीमशुक्रमिदं नान्तप्रदीपिका ।

भयमाश्रितः संसारं प्राप्तः पुरुषकृपं शरीरं यावत्पुष्कलमस्ति
न विपद्येत अक्षेमं न भयं न दंष्ट्रं नित्या नायच्छात्रं क्षेमाय यतेता ॥ ५ ॥

आयुर्ध्वजकमगाह—पुनरिति त्रिगिः । यद्यस्माच्छ्रेते ॥ ६ ॥

(१) (१२५६) मतिवैषम्यं ज्ञातीनां नः कुटुम्बिनाम् ।
 भ्रयो विधातादायामादीहतामनुसंसृतिम् ॥ ० ॥)
 को गृहेषु पुमान् मक्तमात्मानमजितेन्द्रियः ।
 स्नेहपाशैर्दृढैर्बद्धमुत्सहेत विमोचितुम् ॥ ६ ॥
 कोन्वर्तुष्यां विसृजेत प्राणैर्भ्योऽपि य ईप्सितः ।
 यं क्रीणाप्यसुभिः प्रेषैस्तस्करः सेवको नृणां ॥ १० ॥
 कथं प्रियाया अनुकम्पितायाः सङ्गं रहस्यं रुचिरंश्च मन्त्रान् ।
 सुहृत्सु च स्नेहसितः शिशूनां कलाक्षराणामनुरक्तचित्तः ॥ ११ ॥
 पुत्रान् स्मरंस्ता दुहितृर्हृदय्याभ्रातृन् स्वसृर्वा पितरौ च दीनौ ।
 गृहान्मनोज्ञोरुपरिच्छदांश्च वृत्तींश्च कुल्याः पशुभृत्यवर्गान् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

विशतिर्वैषम्यायुयानि ॥ ७ ॥

दुरापूरेण दुःखैः समन्नादापूर्यमाणेन ॥ ८ ॥

ननु, यौवने गृहासक्तोऽपि पश्चाद्विरक्तस्सन् स्वमं यास्यतीत्याशंक्य तदसम्भवं दर्शयन्कौमार एवाचरेदित्येतदुपपादयति-
 को गृहेष्विति सर्वाभिः ॥ ६ ॥

यमर्भगसुभिः क्रीणानि प्राणहानिगङ्गीकृत्यापि साधयति
 तस्कारादिः तस्मिन्नर्थे तृष्णां को नु विसृजेत् ॥ १० ॥

किञ्च कथमित्यादि प्रियायाः सङ्गादिकं स्मरन्कथं त्यजेनेति
 तृतीयेनाश्रयः । मन्त्रान्निहतशिक्षाणां सुहृत्सु च सङ्गम् तेषां
 स्नेहेन भित्तो बद्धः कलानि मधुराययक्षराणि येषां तेषां च
 सङ्गम् तेष्वनुरक्तं चित्तं यस्य ॥ ११ ॥

नाः भवशुभं स्थिताः हृदयं हृदयक्रमाः मनोज्ञा उरवः
 परिच्छदा येषु तान् गृहान् वृत्तीर्जीविकाः कुल्याः कुलपरम्परा-
 गताः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः कारणाद्भवमनर्थावहं संसारमाश्रितः पुमान् कुशलः
 द्वेषोपादिविभागकुशलस्सन् क्षेमायैव उक्तविधक्षेमार्यमेव यतेत कौ-
 मार एवेत्युक्तमवधारणं प्रतिपादयितुं तद्व्यवहारनि-शरीरमिति ।
 पौरुषं पुरुषस्य जीवस्य अस्य सम्बन्धि शरीरं यावत् पुष्कलं
 पटुतरगस्ति न तु विपद्येत विपन्नं न भवति तावदेव क्षेमाय
 यतेतेति पूर्वोक्तान्वयः बाल्यादारभ्यैव यतेतेति भावः ॥ ५ ॥

एतदेव प्रतिपादयन् विषयासक्तस्य केनच नृणां युद्धेयमाह—
 पुंस इति । पुंसो मनुष्यस्य तावद्वर्षंशतं शायजीवनयोग्यकालः
 शतवर्षपरिमितः तस्य शतवर्षपरिमितस्यायुषोऽर्धं पञ्चाशद्व-

र्षात्मकमजितेन्द्रियस्य निष्फलमेव यातीत्युत्तरस्यान्वयः । निष्फले-
 न याने हेतुं बद्धपुमानं विनाशनाष्टि, यद्वाहिनं, यद्यस्मादसावजितात्मा
 पुमान् राड्याम् अन्धन्तमः निद्रात्मकं प्रापितस्तृष्णां दोषे जितेन्द्रियः
 कौमार एवावस्थमक्तियोगरूपमगवद्धर्मयोगस्तु राड्यामपि मध्यमं
 यामद्धवं निद्राद्यमुपयोज्य पूर्वोत्तरयोर्धर्मयोगनियतं काष्ठं मग-
 वद्धर्ममाचरतीति भावः ॥ ६ ॥

एतं बाल्ये मुग्धस्य मूढस्य दशवर्षाणि कौमारे क्रीडतो-
 दशवर्षाणीत्येवं विशतिर्वैषम्यां यानि, जितेन्द्रियः कुशलस्तु
 तस्यापि विशत्यां मगवद्धर्ममनुतिष्ठतीति भावः । एवमुत्तरत्रायु-
 श्चाम्, जरया प्रस्तो वेदा यस्य अत एवाकलयस्यासमर्थस्य ज्ञान-
 धीनवेदस्य वर्षाणां विशतिर्याति बाल्यात्प्रभृत्यारभ्यमगवद्धर्मस्तु
 तद्व्यासशिक्षितवेदस्थात्तस्यामपि विशत्यां तमनुतिष्ठतीति
 भावः ॥ ७ ॥

एवमहर्भागः तस्माद्वर्षाण्युषश्चरति शतवर्षाणि गतानि शेषमव-
 शिष्टं दशवर्षात्मकमायुः दुरापूरेण दुःखैः समन्नादापूर्यमाणेन
 कामेन तदनुबन्धिना बलीयसा मोहेन चकारात् क्रोधेन च
 गृहेषु गृहधर्मेषु सक्तस्यात एव प्रमत्तस्य स्मृतिगजानतोऽपया-
 ति जितेन्द्रियस्तु कुशलः कामाद्युपशमनेन तस्मिन्नपि दशवर्षो-
 र्त्मके वयसि मगवद्धर्ममनुतिष्ठतीति भावः ॥ ८ ॥

एवमजितेन्द्रियस्य वैषम्यकसुखतरस्यायुषो निष्फलमाव-
 स्थमक्तियोगस्य कुशलस्य जितेन्द्रियस्य तु निद्राभ्यससाधन-
 मगवद्धर्मप्रसाधनोपयुक्तत्वेन माफलं भागवतधर्मागमोश्च निर-
 तिश्यभयस्साधनत्वं तेषाञ्च वर्तमानमनुष्यजन्मैवानुष्ठेयत्वं
 चोक्तम्, अथ वैराग्यमन्तर्यामिणादिष्टोऽपि भागवतधर्मः प्रति-
 ष्ठितो न भवतीति वैराग्येण तावदेवां भवितव्यं तच्च सत्सं-
 गतिमन्तरेण न सेरस्यतीति तथा भवितव्यम्, साञ्च विषया-
 सक्तचित्तजनसङ्गपरिहारमन्तरेण पुनर्भवेत्यभिप्रेत्य तत्परिहारञ्च
 गृहवित्तकलापत्यादिभ्यनुरक्तचित्तस्य यद्यप्यशक्यस्तथाप्युपा-

(१) शृङ्गाकाऽयमधिकः पठ्यते विज० ॥

श्रीमद्गीतरावधुवाच्यंकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

येन विवेकात्मना दुस्सङ्गः परिहार्य इति वक्तुं तावद्गृहादिष्वनुरा-
गस्य दुस्त्यज्जन्मनयोवद्वत्तत्वाह—को गृहं विनयादिना । तावद्गृ-
हानुरागस्य दुस्त्यज्जन्ममाह—क इति, गृहेष्वास्तकं ममेव गृहमित्य-
मिमानयुक्तं, इदं दुर्मौलनीयेः स्नेहा एव पाशास्तेष्वंशमात्रमानं
विमोचितगुणितेन्द्रियस्य कः पुमानुसहेन, कोऽप्युत्साहं न
कुर्वीदियं, । जितेन्द्रियस्तुस्नेहनेवेति भावः । अनेन “हित्वात्मपानं
गृहमश्वकूपम्” इति पूर्वमुक्तगृहाभिनिवेशस्याग एव भगवद्वा-
च्यस्ये मथमं कारयामि युक्तम् ॥ ६ ॥

तदभिनिवेशस्यागश्च वित्तकलत्रापत्याद्यनुरागस्यागपूर्वकः सो-
पक्षितेन्द्रियस्य दुहशक इत्याह—कोऽपि । अर्थतृष्णां वित्तस्पृ-
हाम् अजितेन्द्रियश्चेत् कः पुमान् निवृजन्त्यजन्तं दुस्त्यज्जन्मे हेतुं
वदन्तां विजानीष्ट-ए इति, योऽर्थः प्राण्यभ्योऽपि गरीयसीमिति,
प्राण्यस्पृहापेक्षया गरीयसी इदतरामित्यर्थः । प्राण्यभ्योऽपि गरीयस्त्व-
मेव दृष्टान्तमुक्तं दर्शयन्नर्थं विशिनष्टि—यमिति, यमर्थमसुभिः प्राणैः
तत्करश्चोरः सचकः आयुधोऽप्रीवी धन्यक् नाविकश्च क्रीयाति
प्राण्यहानमङ्गीकृत्यापि तत्करादियमर्थं साधयति तस्मिन्नर्थे
तृष्णां कोऽनु चितुर्ज्ञादित्यर्थः ॥ १० ॥

किञ्च अनुकम्पितया दयायुक्तायाः प्रियायाः रहसि भवं सङ्गं
रक्षिरान् मनोश्चान् हितान्नापांश्च सुहृत्सु च सङ्गं स्मरन् कथं
प्रियासङ्गादीन् प्रज्जेति नृतीयतामवयः । कथम्भूतः ? तस्नेह-
मितः तेषां प्रियादीनां स्नेहेन मितो बद्धः कलानि मधुराययश्चराणि
येषां तेषां शिशुनां च सङ्गमित्यनुवर्ज्यते सङ्गं तेष्वनुरक्तं चित्तं
यस्य सः ॥ ११ ॥

पुत्रान् हृदयाः हृदयङ्गमा बुद्धिः श्वशुरगृहे स्विताः तथा भ्रातृन्
स्वसृभ्रातृनीश्च स्त्रीनी मानापित्री च उरवः बहवः परिच्छन्दाः भ्राता-
पकराणां तेषु तान् मनोश्चान् गृहंश्च कुज्याः कुलकमागताः
हृत्तीर्ज्जविकाश्च पशून् भृत्यवर्गाश्च कथं त्यजेत कथन्तरां धिर-
ज्येत विरक्तः स्यात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

तस्मादिदमेव कर्तव्यमिति तत्राह—तत इति । चशब्दा-
वयवभीष्टं तत्प्राप्तय इत्याह—इतोऽपि यात्य एव मुक्तये प्रयत्ने-
नेत्याह—शरीरमिति । पौरुषं पुरुषस्य विद्यमानं पुष्कलं पुष्टमन्ध-
पङ्कवाद्यवयवैकदेशविभुसमित्यर्थः । विपद्येन मरणावस्थाय-
विपत्तिं प्राप्नोति ततः प्राप्तिर्यत्नेनेति शेषः ॥ ५ ॥

“शतायुर्न पुरुषः” इति वचनान् शतायुः शरीरस्थितेर्निश्चि-
तत्वात्तद्वन्तराजकाज्जन्मत्रेय समाज्जन्मोपपत्तेः बाल्य एव निवृत्त-
जन्मभवेत्सं यत्नीयमिति नियमो नापेक्षित इत्याशङ्क्य गमा-
वाप्तमारभ्य शतायुःपर्यन्तं सन्तः परतो वा शरीरस्य नाश-
दर्शनाच्च तद्विधितानि शयः शाश्वतः अस्तु वा कस्याचि-
, यथापि न भूयो यशो दरीदृश्यते अन्धव्यापारायासप्रस्तत्वेन

दिनमेकनक्षत्रिनक्षत्रमराणां कथायेवं न वक्ष्यमाणेष्वपि मुकु-
न्धचरणारविन्दसेवावक्ष्यभेदः सत्त्वाद्भवं सुशकमित्याह—पुंस
इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

पुरापुरेण न शक्यपुरेण विशब्धो हेनौ ॥ ८ ॥

निद्रादिकमन्तरेणावशिष्टकालास्तत्रालेपि भयो भित्तहेतुरस्ती-
त्याह—पश्यच्चमिति । कलहलक्षणां मतिरैवमर्थं अनुसंसृतिमित्यने-
नैकोपि क्षणो नावशिष्यत इति सूचयति ॥ ९ ॥

नन्वस्माकं भयच्छा नास्ति चेदनेन पु चेतनेषु कस्य चित्त्वा
स्याद्वचनमापद्येति तत्राह—क इति ॥ ८ ॥

ननु, प्रवृत्तिधर्मेण माभूच्छब्दयोरेन तस्यादतो मुकुन्धपाद-
संवा कुतो नियुज्यत इति तत्राह—कान्धिति । योऽर्थस्तदर्थतृष्णां
अर्थाभेदवशादेतृष्णावैवाजितस्य व्यये क्षिप्त्वाऽर्थेन सुकृतं साध-
येति बोधने साधविश्रामोति कथं ठोपरि गद्गदनिगद्गदनेव काष्ठो
यानेति पुरुषायुषेणापि वित्तेन सुकृताज्जन्तं दवीय इति वित्त-
व्ययमन्तरेण कायक्लेशेनैव श्रीहरिचरणानिवेशयं जगत्सफल-
कुरोतीति भावः तत्र दर्शनं प्रमाद्ययति तत्करादयो मृता अप्यर्थ-
तृष्णां न मुञ्चन्तीत्यनुपलक्ष्यं पारितः प्रत्यमलं नानाजी-
वानां वर्तते ॥ १० ॥

ननु, माभूच्छब्दोऽपि कामादस्त्वित्याशङ्क्य कीदृशो सौ
भगवद्भक्तिकामो त्रिययकामो वा न द्वितीयः अभिध्यायम्ब-
णोरनिप्रमोहानतिदीर्घजीवितं को रमेनेत्यादि शास्त्रनिन्दितत्वा-
त्ताद्यः त्रिययनिरक्त्या तस्यागेन भाव्यं तस्य दुःसाधनत्वा-
दित्याह—कथमिति, रहस्यं रहसि भवं सङ्गं मैथुनलक्षणां कथं
त्यजेतस्युत्तरेणावयः मन्त्रादिगृहीतानां संलुपापानां रसेनेति
शेषः ॥ ११ ॥

प्रप्ता दत्ताः हृदयाः हृदयप्रियाः रक्षिरकृद्भान् रक्षिरप-
रिकरान् कुज्याः कुलपरंपरया समागताः वृत्तीर्ज्जवनकरीः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

पुरुषरूपमिति स्वामीपौरुषमिति सम्बन्धोक्तः ॥ ५ ॥ ६ ॥

कौमार इत्यत्र कौशोर इति कचित् ॥ ७—२० ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

मथमाश्रित इति हरिभजनाभावे स्थानाङ्गुष्ठाः पतन्त्यश्च इति
मधेश्वर्येन वैधमक्तौ विधिरक्तः पुष्कलं जरारोगायभावाच्च
पुष्टं यत्नसमर्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥

मायुर्वर्धकमभाह—पुंस इति ॥ ६ ॥

कीदृश इति बाह्यैर्वाभिश्च सह ॥ ७ ॥

शेषवमशिष्टमायुः ॥ ८ ॥

त्यजेत कोशस्कृदिवेहमानः कर्माणि लोभादवितृप्तकामः ।

औपस्थयैद्वयं बहुमन्यमानः कथं विरज्येत दुरन्तमोहः ॥ १३ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसागर्यदर्शिनी ।

तत्रतत्र कृष्णं भजेदिति विवेकवरेपि भजनासामर्थ्यमाह-क
इति । तस्मात् कौमार्य एव भजने आरम्भमाग्रे भजन एवासक्ता
स्युत्पद्यमानवाग्यत्रानासक्त्या भजनं सिद्ध्यति नान्ययेति-
भावः ॥ ६ ॥

द्रव्याशक्तेः प्राबल्यं दर्शयति—कोन्विति । योऽर्थः अर्थस्य
प्राप्तेऽप्योऽपिप्रियत्वमाह, यम् अर्थं प्राप्तेः कीर्णाति प्राप्ताहानि-
मङ्गीकृत्यैव तत्करो द्रव्यार्थं रात्रौ धनिनां गृहं प्रविशति
सेवको राजकीयो युष्माभिमुखं चलति वणिक् समुद्रादि
दुर्गगामी ॥ १० ॥

स्त्रीपुत्राद्यात्मकेः प्राबल्यं दर्शयति—कथमिति । प्रियायाः सङ्गा-
दिकं स्मरन् कथं त्यजेदिति तृतीयान्तर्यः मन्त्रान् हितशि-
खालापान् मिनां बद्धः शिशूनाञ्च सङ्गं भवशुच्युद्धे स्थिताः
हृदयाः हृदयङ्गमाः वृत्तार्जोविकाः कुल्याः कुलपरंपराप्राप्ताः
॥ ११ ॥ १२ ॥

भीमचक्रुर्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ततो हेतोः भयमाश्रितः जन्ममरणप्रवाहलक्षणं संसारं
प्राप्ते बद्धजीवः कुशलो मुमुक्षुः सन् पौरुषं मानुषं शरीरं यावन्न
विपद्येत यावच्च पुष्कलं तावत् क्षमाय मुकुन्दचरणाम्बुजाय
तत्प्राप्तय इत्यर्थः यतेत ॥ ५ ॥

कौमारे यो हि क्षेमाय न यतेत तस्याकुशलस्य तु मुकुन्दच-
रणांबुजप्राप्तिर्न घटते इत्याह—पुंसदिति द्वादशभिः ॥ ६ ॥

मृगस्य दालये बालैः कीडतः कौमारे विद्याप्रदद्यादिना च
कीडतः विंशतिवर्षाणां आयुर्याति ॥ ७ ॥

दुष्पूरेण दुःखेनापि पूरयितुमशक्येन बलीयसा सप्तजीव
जयकैर्वा ॥ ८ ॥

गृहस्थात्मकगामानं स्नेहपाशैर्बद्धं विमोचितुं न उतसहेत-
न कोपिभ्यः कृपाभाजनं विनत्यर्थः ॥ ९ ॥

योऽर्थः प्राप्तेऽप्योपिप्रियतमः प्रियतमः यमर्थं तत्करः परगृह
प्रवेशेन राजसेवको यजेत वणिक् दुर्गमदेशप्रवेशेन असुभिः
प्राप्तेः कीर्णाति तस्यार्थस्य तृष्णां कोऽनु विसृजेत् ॥ १० ॥

प्रियायाः रहस्यं गोप्यं सङ्गं कश्चिन् मनोहरान् मन्त्रान्
मधुरभाषणानि शिशूनाञ्च कलभाषिणां सङ्गं सुहृदु सङ्गं च
स्मरन् जेहसितः प्रियादिस्नेहबद्धः प्रियासुरकचित्तञ्च कथं
त्यजेतात् तृतीयान्तर्यः ॥ १३ ॥

हृदयाः हृदयङ्गमाः ताः लोके प्रसिद्धस्नेहविषयाः मनोहाराः
उत्तमः परिष्कृताः ये तु तान् कुल्याः पितृपितृमहायागताः
पशूनां भृत्यानां च वर्गात् समूहान् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

तस्मात् कुशल पुरुष संसार को प्राप्त होकर अपने पर-
मस्नेह के लिये यत्नकरे जबतक कि वह अच्छा भला मनुष्य
शरीर विपत्ति को न प्राप्त हो ॥ ५ ॥

देखो पुरुष की सौ वर्षकी आयु है तिसमें भी अजितात्मा
पुरुष की अर्ध आयु निष्फल है क्योंकि ? वह अश्वत्थम-
को प्राप्त होकर राजा में सोता है ॥ ६ ॥

और बीस वर्षे भोजे भाले की बाल और कौमार अवस्था
में खेलने में जाती हैं । और बीस वर्षे जरा अवस्था से प्रस-
देह वाले असमर्थ की व्यर्थ जाती हैं अर्थात् उस समय कुछ
साधन नहीं बन सका ॥ ७ ॥

शेष मध्य की जो आयु है वह दुष्पूर काम और बलवान्
मोह से गृह में भासक अत एव प्रमत्त पुरुष की व्यर्थ चली
जाती है ॥ ८ ॥

अजितेन्द्रिय पुरुषों में ऐसा कोन होगा जो कि, गृह में आ-
सक्त और बद्ध स्नेह पाशों से बँधे हुए इस आत्मा का छुटाने का
उत्साह करेगा ॥ ९ ॥

भला प्राणों से भी जो प्रिय इस तरह के हृदय की तृष्णा को
कोन छोड़ सकता है, जिस हृदय का तत्कर चापर और वणिक्
अपने प्रिय प्राणों से कीनते हैं ॥ १० ॥

अनुकम्पित अपनी प्रिया के एकान्त सङ्ग को और
सुहृदुलोगों के स्नेह से बँधा हुआ, कौटे २ वर्षों की मधुर
वाग्मा से अनुरक्त चित्त, अपने हृदयंगम (बहुत ही प्रिय)
लडके लडकी और भ्राता लोंगों की याद कर २ तथा दीन-
निचाने माता पिताओं की और नाना प्रकार के मनोहर
उपकण्ठा बाल घरों की तथा अपनी कुल परम्परा और उत्तम २
पशु, और नोकर चाकरों की याद कर २ के इन सबों को
कोन छोड़ सका है ॥ ११ ॥ १२ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कोशस्कृत कोशकारी कीटः स यथा ग्रामनो हितं गृहं
कुर्वाणो निर्गमाय द्वारमपि नावेशयति तथा कर्माणीहमानः
नन्ववितृप्तकामोऽपि दासदर्शनेन विरक्तः संस्यजेत्प्राज्ञः—

कुटुम्बपोषाय वियन्निजायुर्न बुद्ध्यतेऽर्थं विहतं प्रमत्तः ।

सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा निर्विद्यते न स्वकुटुम्बरामः ॥ १४ ॥

वितेषु नित्याभिनिविष्टचेता विद्वांश्च दोषं परवित्तहर्तुः ।

प्रेत्येह चाथाप्यजितेन्द्रियस्तदशान्तकामो हरते कुटुम्बी ॥ १५ ॥

विद्वानपीत्यं दनुजाः ! कुटुम्बं पुष्पान् स्वलोकाय न कल्पते वै ।

यः स्वीयपारक्यविभिन्नभावस्तमः प्रपद्येत यथा विमूढः ॥ १६ ॥

यतो न कश्चित् क्वच कुत्रचिद्वा दीनः स्वमात्मानमलं समर्थः ।

विमोचितुं* कामदृशां विहारक्रीडामृगो यन्निगडो विसर्गः ॥ १७ ॥

ततोऽविदग्धात्पगृह्यते दैत्याः ! दैत्येषु सङ्गं विषयात्मकेषु ।

उपेत नागायणामादिदेवं समुक्तमङ्गैरिषिताऽपवर्गः ॥ १८ ॥

न ह्यच्युतं प्रीणायतो ब्रह्मायासांऽसुरात्मजाः ! ।

आत्मत्वात्मवर्भूतानां सिद्धत्वादिह सर्वतः ॥ १९ ॥

परावेषु भूतेषु ब्रह्मान्तस्थावरादिषु ।

भौतिकेषु विकारेषु भूतपञ्च महत्सु च ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

अपिपथं दीक्ष्य ज्ञेयञ्च सुखं बहुमन्यमानस्मन्नेवाधिकं मन्यमानः
अतो दुरन्तो मोहो यस्य स कथं विरज्येत विरक्तः स्यात् ॥ १३ ॥

दुरन्तमोहं दर्शयन्नाह, कुटुम्बपोषणाय वियन्निजमायुः
पुरुषार्थञ्च विहतं न बुद्ध्यते अत एव तापत्रयेण
दुःखिताचितोऽपि न निर्विद्यते तत्र दुःखबुद्धिं न करोति यतः
स्वकुटुम्बे रामो रतिर्यस्य ॥ १४ ॥

प्रत्युत चौर्यं करोतीत्याह-विरोध्विति । नित्यमभिनिविष्टचेतो-
यस्य स परवित्तहर्तुः प्रेत्य नरकलक्षणमिह च दण्डादिकथं
दोषं यद्यपि विद्वान् जानन्नथाप्यशान्तमिच्छापस्तपरचितं हर-
त्येव ॥ १५ ॥

तदेवं को गृहेषु पुमानित्यादि समभिः श्लोकैरुपपादितं गृहा-
दिषु प्रसक्तस्य वैराग्याद्यसम्भवमुपसंहरति-विद्वानिति । स्वलो-
कात्मात्मपरामर्शाय न कल्पते किन्तु विमूढो यथा तथा विद्वान-
पि तमोऽभिनिवेशमेव प्रपद्यते तत्र हेतुः, य इति । स्वीयमिदं
पारक्यमिदमिति विभिन्नो भावो भावता यस्य सः ॥ १६ ॥

नस्मात्कौमार एव भागवतान्धर्मानाचरन्ति सहेतुकमुप-
ह्वरन्ति-यत इति । यतः कश्चिदपि स्वमात्मानं मोचितुं न समर्थ-
स्ततो नागायणभूतेन शरणां यान्त्युत्तरं शान्त्वय । अस्मादर्थे हेतुः
अलं इति, लक्ष्यतः अतः कामो दृष्टि यासां तासां विहारं क्रीडायां
निमित्ते क्रीडामृगः, विहारमिति पृथक्पाठे तासां विहारसाध-
नमात्मानम् यतन्तासां क्रीडामृगः स इत्यर्थः । किञ्च यथासु-

निगडः शृङ्खलातुल्यो विसर्गः पुत्रपौत्रादिरूपो भवति ॥ १७ ॥

विद्वरादूरतः सङ्गं परित्यज्य यद्वा अविद्वरादर्कं नारायण-
मुपेत्यन्वयः यस्मात्स एवाऽपवर्गो द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥

ननु, बालानामस्माकं तद्वजनमशक्यमिति चेत्तत्राऽह-नदीति ।
ब्रह्मायासांऽतिप्रयासः ॥ १९ ॥

आत्मात्वात्मवर्षत्र सिद्धत्वादिति च हेतुद्वयमुपपादयति-परा-
वरेष्विति, चतुर्भिः । ब्रह्मा अतो येषां स्वापर आदिर्येषां तेषु भूतेषु
भौतिकेष्वजीवेषु यथादिषु महत्सु च भूतेश्चाकाशादिषु ॥ २० ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथम्भूतः कोशकृद्दिव कोशकारी कीट एव कर्माणीहमानो यथा
कोशकृद्गृहं कोशात्मकं गृहं कुर्वन्नात्मनो निर्गमाच्च द्वारमपि ना-
वशं यथा । तथा स्वबन्धकानि कर्माणि कुर्वन् इत्यर्थः । अवि-
तुमः कामो यस्य तादृशः अपिपथं ज्ञेयञ्च सुखं बहुभिः
मन्यमानः अतो दुरन्तो मोहो यस्य सः ॥ १३ ॥

दुरन्तमोहं दर्शयन्निर्गम-कुटुम्बपोषणाय वियन्निजमायुः
निजायुः परित्यज्य यस्य तादृशो निवेशेण हितमनुकूलमर्थं
परमं पुरुषार्थं न वेद, विहतमिति पाठे, विहतमपि स्वाभिप्र-
तमर्थं न वेद इत्यान्वयेन नानुसन्धत्ते सर्वत्र देश काले च ताप-
त्रयेण दुःखित आत्मा मनो यस्य तादृशो न निर्विद्यते संसृतो
ह्यस्यबुद्धिं न करोति यतः स्वकुटुम्बे रामो रतिर्यस्य ॥ १४ ॥

* विमोचितुमिति पाठांतरम्. बार्क- ३० ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

प्रत्युताकार्यं करोति इत्याह—विभेद्विनि । परद्रव्यापहारणो यो दापः प्रेत्य मरणानन्तरं नरकलक्षणाः इह च लोके दण्ड-रूपश्च तं विद्वान् जानन्नपि गिषेषु नित्यमभिनिविष्टं चेतो यस्य सोऽङ्गिनेन्द्रियाऽशास्त्रकामः कुटुम्बी च सन् तत्परस्य विभं हरति ॥ १५ ॥

एवं को गृहेष्वित्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैर्गृहादिष्वनुरागो दुस्त्यज इत्युक्तम्, अथ तस्यानर्थावहत्वंमाह—विद्वानिति । इदं विद्वानपि उक्तविधं संसारं जानन्नपि कुटुम्बं पुण्यान् विभ्रत यः स्वलोकाय आत्मयाथात्म्यदर्शनाय न कल्पते न समर्था भवति प्रकृतिपुरुषश्चर्यायाश्चमर्शनपरो न भवति, किन्तु इदं स्त्रीयमिदं परकीयमित्येवं विभिन्नो भावो यस्य, सर्वस्य परमात्मशेषनामजानात्तत्त्वर्थः, यथावत् विमूढः स तसो नरकमेव प्रपद्येत, यद्वा तत्त्वविदपि कुटुम्बमरणात्मको देहात्मभिमान-स्त्रात्मभिमानयुक्तो मूढनरकमेव प्रपद्येत, न मुक्तिम् किं पुनः केष्वमूढ इत्याह—विद्वानपीति । विद्वानपि प्रकृतिपुरुषश्चर्यायाश्च विदपि यः पुनः स्त्रीयपारक्यविभिन्नभावः इतरे कुटुम्बं पुण्यान्भवति सः स्वलोकाय परमपदप्राप्तये न कल्पते किन्तु नितरां मूढनरकमेव प्रपद्येत विदुष एवेयं गतिः, किं पुनरविदुष इति भावः यथा विमूढ इति दृष्टान्तवशात्किंपुनर्यायाऽत्रद्योत्यते ॥ १६ ॥

एवं गृहाद्यात्मके दुस्त्यजत्वमनर्थावहत्वंश्लोकम्, अथोक्तमुपसं-हरन् दुस्त्यजगृहाद्यनुरागस्यापनिमित्तमस्मत्पङ्क्तं परित्यज्य सत्स-ङ्गादिप्रसक्त्या भगवन्तमाश्रयेत्त्याह—यत इति । यतः कश्चिदपि पुमान् गृहाद्यभिनिविष्टश्चेदात्मानं कश्चिदपि काले कश्चिदपि देशे मांश्चित्तु गोचयितुमसमर्थस्तत इत्युक्तं गान्ध्याः । अनागर्थं हेतुस्तम-त्यर्थं हीनो विषयलंपटः वामा हशो यासां तासां विहारे क्रीडामृगः क्रीडार्थं संवर्द्धितशस्त्रास्त्रागृहादितुल्यः, विहारमिति पृथक्पदाठे विहारस्यानमात्मानमित्यन्वयः । वामहशां विहारक्रीडामृगतं विशि-नीष्ट, यदिति । यद्यस्माद्वामहशां क्रीडामृगत्वादेतोर्निगडरूपो विम-र्गः संसारवन्धो भवति अयमिति वा ऊहः यत् क्रीडामृग इत्येतदय-मेव निगडरूपः संसार इत्यर्थः यदिति ऊहपक्षे यच्छब्देन वामहशां वा परामर्शः यत् यासु निगडः शृङ्खलरूपो विमर्गः पुत्रादिरूपः मर्ग इत्यर्थः । अत्रिमर्ग इति वा ऊहः यद्यस्मात्क्रीडामृगत्वादविमर्गः । अविमोक्तयो निगडः शृङ्ख-लतुल्यः संसारवन्धो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत इति । ततः यतो गृहादिष्वामक्तः आत्मानं मोचयितुमसमर्थ-स्ततो विषयेषु शब्दाविषयेषु आत्मा मनो येषां तेष्वस्तस्य इत्येषु पङ्क्तं दूरात्परिहृत्य आदिदं जगदुद्यस्त्रिभूतलज्जलालं मनेजसा दीप्य-मानं नारायणो जीवानां प्राप्यं प्राणकमाधारञ्च भगवन्तम् उपेत तत्सङ्गादिप्रणाड्याशरणां यजेत यद्यप्यत्र सत्सङ्कोः कण्ठांकि-नास्ति तथापि स्वस्य सत्सङ्कनरेव हेतोर्हीनोदगस्य स्वेनेव स-ङ्गमाणात्वात्स्वसङ्गत्वेनैः सत्सङ्गैः कृतपागमाश्च तदनुकाशपि साभिप्रेतैव, एवं गृहाद्यात्मकस्य दुस्त्यजत्वबोधावहत्वादिकथनेनैव तेषां वैराग्यमुद्देश्यतीति वैराग्यमपि सङ्गादनीगमिति शब्दतो नोक्तं । ज्ञानोपदेष्टृत्वादाचार्यत्वेनावस्थितत्वाद्भूतविभगमन-

मपीहशब्दतः कतंयत्वेननोक्तम्, किन्तु भीशप्रपदनमात्रमेव कुर्वते निशब्देनोक्तम् धर्माभ्यागवतानिति भगवच्छब्देनाभिप्रेतं निष्कल-त्वंशब्दादुच्यमानं व्यनक्ति—स इति । स उपेतो नारायणः अपवर्गं परमपुरुषार्थलक्षणापवर्गहेतुत्वेन मुक्तः सङ्गो देहतदनुबन्धि-यैस्तौगणित इष्टः स एव मुक्तसङ्गानामिष्टोऽपवर्गः फलरूप इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एतदेव प्रतिपादयितुं तावत्तत्समाश्रयणस्य 'दुःशक्त्यशक्तु- निराकृत्याह—नहीति । हे असुरात्मजाः ! अच्युते सकृदाश्रयणाव-माश्रितान् कयावयतीति अच्युतः तं प्रीयातः पुंसो बह्वायासो न हि विद्यते देवतान्तरपरिग्रहाद्वक्तमाधनाऽनुष्ठानवद्भगवत्प्राप्त्युत्पादकत-द्धर्मानुष्ठाने नायासो विद्यते इत्यर्थः अनायासे हेतुः आत्मत्वादिति सर्वभूतानामात्मत्वात्सर्वतः सिद्धत्वात्सुखमत्वात्सर्वत इति "साध-विभक्तिकस्तमिः" वृत्त्यर्थः । इह लोके सर्वतः सर्वेषां देवासुरा-दिस्त्रीपुंसवशांभमादिभिर्भागमन्तरेण सर्वेषां सिद्धत्वादित्यर्थः अयमाभिप्रायः, न हि सुखमस्य तृणलोष्टादेरन्वेषणाय विदूरगम-नादिरूपः प्रयासोऽपेक्षितः सर्वत्र सर्वेषां सुखमत्वादेवं सर्वेषा-मात्मत्वेन सर्वत्र सुखमस्य प्रीयतेनातीवायास इति, यद्वा, सि-द्धत्वादित्यस्य स्वर्गादिवन्न साध्यः पुरुषार्थः अपितु सिद्धरूप-साध्यपुरुषार्थमाधने हि यागाद्यनुष्ठानरूपवासबाहुल्यम्, सिद्ध-स्यतु तल्लभोपयुक्तप्रीयतेनापायनत्समाश्रयणमात्रमपेक्षितमित्यर्थ-यद्वा, आत्मत्वादित्यनायासे पृथग्हेतुः आत्मा हि स्वशरीरे नि-रतिशयप्रीतियुक्तस्तद्वृत्त्याशीलश्च लोके इष्टः एव सर्वेषां जी-वानां परमात्मानं प्रतिशरीरत्वात्तद्विषयकप्रीतेस्तस्य स्वत-स्सिद्धाया अपि विपुलापराधैरनभिष्यक्तायास्तर्दभिव्यक्त्यावहं कि-ञ्चिदानुकूल्यादिकमात्रमपेक्षितमिति भावः । सिद्धत्वादिति तत्रै-वाप्यो हेतुः, न हि सिद्धस्य दिग्गमनिधेस्तत्परिज्ञानमन्तरेण तल्लभोपयुक्तोऽयः प्रयासोऽपेक्षितः एवं परमात्मनोपि निरतिशय-पुरुषार्थरूपस्य हृदये सिद्धत्वात्तल्लभोपयुक्तस्वामित्वबोधात्तद्वि-द्यायाश्चानुष्ठानपूर्वकतत्समाश्रयणमात्रेण तस्य समाश्रितविष-यकप्रीतिरुद्देश्यतीति नातीवायासो विद्यते इत्यर्थः ॥ १९ ॥

"आत्मत्वात्सर्वभूतानाम्" इत्येतदेव प्रपञ्चयति—पराधरेष्वि-त्तुभिः । यद्वा अतमुक्तोऽन्तो येषां स्थितः आदिर्घेषां तेषु परा-धरेष्वप्रावचेषु भूतेषु चराचरात्मकदेहमाश्रु चेतनोऽप्यर्थः तथा भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतपरिणामरूपेष्वचेतनेषु घटपटादिषु महत्सु पृथिव्यादिमहाभूतेषु ॥ २० ॥

भीमङ्गिजयश्वजतीर्यकृतपदरत्नावली ।

कोशकणः कोशकारी कीटः, एतद्वै स्पष्टयति—औपस्थ-मिति ॥ २१ ॥

यदिति क्लृप्तं निजमाभीयमायुर्गस्य स तथा शास्त्रवि-हितमर्थं श्रयोलक्षणां न बुध्यते स्वकुटुम्बे भार्गवो रामः क्रीडा यस्य स तथा न निर्विद्यते भिक्तो न भवति ॥ २४ ॥

परचित्तहर्तुभोरादेरिह देहात्मस्य युःपूर्वमार्जितस्य

भीमद्विजयपञ्चजतीर्यकृतपदरत्नावली ।

अथाप्यनन्तरमपि तच्च तदेव दुष्कर्म हरते नयतीत्यन्वयः पर-
लोकेपि विषयेष्वलं बुद्धिर्नास्तीति भावः ॥ १५ ॥

● अनुकविशेषप्रदर्शनाय कथितमेवार्थं विशिनष्टि—विद्या-
न्विनः । स्वलोकाय स्वकलूषमोक्षाय स्वयोग्यज्ञानाय वा तत्र हेतु-
माह—यदिनै, न केवलं मोक्षाय कल्पत इति, प्रत्युतानर्थं चा-
प्नोति, नम इति । विमूढो विपरीतज्ञानी यथा तमः प्रतिपद्यते
तथाऽयमित्यन्वयः ॥ १६ ॥

भीमनारायणानुग्रहमन्त्रेण विद्वत्साध्यकिञ्चित्करीत्याह—यत्
इति । शास्त्रगुरुपदेशेन विद्वान् संसारस्यानित्यतामिति शेषः दीनं
स्वात्मानं विमोचितुमर्थं समर्थो नेति यतोऽन इति शेषः यदि जीव-
राशौ कश्चिदस्तीत्यभिमानमर्हं कुत्र कस्मिन्काञ्च न कस्मि-
न्निदित्यर्थः । कुतोब्राह्म—वामहशमिति, अयं पुरुषो वामहशां
विहारार्थं निर्मितक्रीडामृगइति यत्कथमर्थं तथाभूदिति
तत्राह—निगड इति, आत्मानम्विमर्गः कटाक्षमोक्षो यस्य निगडः
शुक्ललाभितः तस्मात्स इति शेषः ॥ १७ ॥

एतानन्तं वैत्यान् कटाक्षीकृत्याकं प्रकटयन्मघितार्थमाह
तत इति । नन्वेवं तर्हि संसारमोक्षस्य दीर्घदशमापादितमिति
शंका माभूत् यथार्थितास्ति तर्ह्येव यद्वासीत्यतो वाह—तत-
इति । यतो धर्माधिक्यमैर्ब्रह्मार्पणमुखांश्चकिरभारहितैः संसार-
मोक्षो न सेत्स्यति ततो वैत्येषु सङ्गे दूरापरिहृत्य नारायणो
शरणमुपेत, यातेत्यन्वयः । सोपवर्गो मुक्तसङ्गः पुरुषैरिषितः
मातो भवति “इषुगर्तो” इति श्रुतः ॥ १८ ॥

नेह दुःसाध्यमित्याह—न हीति । सर्वभूतानामात्मत्वात्तमे-
ष्ट्वत्वात्सर्वत्र व्याप्तत्वेन सुखभरवाह्या ॥ १९ ॥

नारायणस्य भेदयत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह, परावरेष्विति ॥ २० ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कोशस्कृत् कोशकीटः स यथा गृहं कुर्वन्नात्मनो निर्गमाय द्वार-
मरत्नम् अग्रते तथैव कर्माणि ईहमानः सोपवर्ग्यं सुखं जेह्वयञ्च
सुखम् ॥ १३ ॥

विषयं क्षीयमाणं निजमायुः पुरुषार्थञ्च हनं न बुद्धते घटिका-
मात्रस्याप्यपचयन्तु बुद्धयन् एवेति भावः । तर्हि तस्मात्प्रति-
बिधेते ॥ १४ ॥

प्रत्येकं नरकलक्षणात् इह च राजदण्डादिकं दोषं यद्यपि
विद्वान् तर्हिपि तानि विस्तानि हरते ॥ १५ ॥

● विद्वानपि शास्त्रज्ञोऽपि स्वलोकाय काहं किं करोमीति स्वम-
वज्ञाकियतुमित्यर्थः । यथा विमूढस्तथैव हे दनुजाः ॥ १६ ॥

● यतः कुटुम्बात् कापि देशे कुत्रचिदपि काले समर्थं शास्त्र-
ज्ञानादिमार्गवर्तमानपि कश्चिदपि आत्मानं स्वीयं वा विमोचयि-
तुम् अर्थं न शक्नोति, विहारमिति पाठे आत्मानमित्यस्य विशेष-
णं समानीष्टं कर्तुविशेषणं याः कामदश एव निगडो यत्र

तथाविधः सर्गो जन्म भवेत् अपवर्गः संसारवन्धाविमोचकः
इति इष्टः ॥ १७ ॥ १८ ॥

प्रीणयतः परिचर्यया प्रीणयितुं न बह्वायासः, यथा कुटुम्बं
प्रीणयत इति भावः । न च तस्यान्वेषणो भ्रमः आत्मत्वात् हृद्येव
वर्त्तमानत्वात् न च तत्प्रीणनेऽपि भ्रमः सर्वतः सर्वैरपि प्रकारै-
र्मानसैरप्युपकारैस्तत्प्रीणनस्य सिद्धत्वात्तथा अच्युतं प्रीणयामीति
सकृत्प्रीणयामि प्रीतेः सिद्धत्वात् भ्रमणकीर्त्तनाद्यन्यतमेनापि
ना सिद्धत्वात् ॥ १९ ॥

न केवलं सखदृष्ट एव वत्तमानः परिचरणीयः अपितु
सर्वत्रैव वर्त्तमानः सर्वभूतानेनैव सन्तोषणीय इत्युपदेष्टुं
तस्य सार्वत्रिकी सार्वकालिकीञ्च सत्तामाह, द्वाऽयाम्, परावरेषु
उत्कृष्टनिष्ठेषु भूतेषु ब्रह्मा अतो येषां स्थावर आदि येषानेषु
भौतिकेष्वजीवेषु घटादिषु च महत्सु भूतेष्वकाशादिषु गुणसा-
म्ये प्रधानं गुणव्यतिकरं महत्त्वाद्वादी परः भूतादिषुः प्राकृतैः
प्रकृतेश्च स्वकशादस्य एकः परं ब्रह्मैति आत्मा परमात्मेति भगवा-
निति शब्दत्रयवाच्य ईश्वर इत्यत इत्युत्तरं गान्धवः । कीदृशः ?
अवयवः सर्वैरपि कालेष्वन्यः ॥ २० ॥ २१ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दुस्तो दुष्पागे मोहो यस्यात् एषोपस्थजेह्वयं सुखं बहु प्रजिकं
मन्यमानः नेष्टव्यवितृप्तकामः असमाप्तवासनः अत एव कोश-
स्कृत् कीटादिशेषो यथा स्ववन्धनाय काशं करोति तद्वत्स्व-
वन्धनाय कामाणाहमानः कथं विरज्येत पुत्रादिषु विरागं
कुर्यात् तान् विरागाभावात्कथं त्यजेत् ॥ १३ ॥

कुटुम्बपोषाय निजायुर्विषयं स्वियन् प्रमत्तो विहतमर्थं न
बुध्यते सर्वत्र तापत्रयेन दुःखित आत्मा यस्य स कुटुम्ब
एव रामः रमणस्थानं यस्य सः न निर्निधने ॥ १४ ॥

परविषयहर्तुः प्रेत्यह च दोषं विद्वान् जानन्नपि हरते
परविषयमिति शेषः । यतो विषयेषु नित्याभावनविष्टं चेत्ततो यस्य
सः तत्र हेतुर्गर्वाजनेन्द्रिय इति तत्रापि हेतुः आशाप्तकामः
प्रवृत्तयापनः ॥ १५ ॥

यो विद्वान् अपि इत्थं पूर्वोक्तविमूढयत् स कुटुम्बं पुण्यत्र
स्वीयपारक्यार्थाभ्रभावभेत् इत्थं स्वामिदं पारक्यामित्येव विमोक्षो
निर्वाणतो भावः सर्वात्मकयासुखेनभजने येन भः स्वलोकाय
विद्वत्प्राप्तलोकाय न कल्पते योग्या न भवति किन्तु यथा
विमूढस्तथा तमः संसारं प्रपद्येत शान्तुयादित्यर्थः ॥ १६ ॥

यतः कश्चिदपि कच्च कांक्षाभ्रवृत्तायेपि सति कुत्र-
चित्काष्ठे अत्मानं विमोचयितुं समर्था न भवति ततो वैत्येषु सङ्गे
परिहृत्य नारायणमुपेत्युत्तरं गान्धवः सत्तामर्थ्यं हेतुः अवम-
त्यर्थं दीनः अनाविमागान्धवः अत एव कामो एक यामां तासां
विहारं क्रीडामृगः निमोदप्रदः यत् तासां विसर्गः पुत्रादिकेषु
विनिधः सर्गो जन्मो बन्धनम् ॥ १७ ॥

नारायणमुपेत शरणं यात य मुक्तसङ्गः स्वकसर्वसङ्गे
परगर्भैरिषितः यतोऽपवर्गः मुक्तमाह ॥ १८ ॥

गुणेषु गुणसाम्ये च गुणाव्यतिकरे तथा ।

एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽव्ययः ॥ २१ ॥

प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् ।

व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः ॥ २२ ॥

केवलानुभवानन्दस्वरूपः परमेश्वरः ।

माययान्तर्हितैश्वर्यं ईयते गुणसर्गया ॥ २३ ॥

तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयां कुरुत सौहृदम् ।

आसुरं भावमुन्मुष्य यथा तुष्यत्यधोक्षजः ॥ २४ ॥

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनन्तआद्ये किन्तैर्गुणाव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः ।

धर्मादयः किमगुणेन च कांक्षितेन सारञ्जुषां चरणायोरुपगायतां नः ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अच्युतस्य सर्वेषां भूतानां चेतनाचेतनानामात्मत्वाभ्युल्लेखात् सर्वतः आरक्त्यनियन्तृत्वादितः इह जगति सिद्धत्वाभिपक्षत्वात् हेतोः अच्युतं प्राणिमनोयह्वापासो नहि ॥ १८ ॥

सर्वमूलत्वं सर्वत्र सिद्धत्वञ्ज-परावरेष्विति द्वाश्रयम् । भूतेषु चेतनाचेतनरूपेषु अस्तीति शेषः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

कांश कर कीड़े के सदृश चेटा करने वाला नाग प्र-कार के कर्मों को करता हुआ कामनाओं से तृप्त नहीं हो-कर दुरन्त मोहवाला इन्द्रियोंको घट्टन मानने वाले कैले वैराग्य को प्राप्त हो सकता है ॥ १३ ॥

कुटुम्ब पोषण में स्त्रीया होरहा जो आयु उसको और नष्ट हुए भये पुरुषार्थ को यह प्रमत्त नहीं जानता है सर्वत्र तापत्रय से दुःखित होकर भी उस दुःख को दुःख नहीं मानता है, क्योंकि ? अपने कुटुम्ब में रागवाला है ॥ १४ ॥

द्रव्य के बिर्से नित्य ही प्रविष्ट चित्त वाला होकर पराये के द्रव्य हरने में पर लोक और इस लोक में जो नरक और तण्डादि दोष है उनको जानता भी है तो भी अजिनेन्द्रिय मशान्त काम यह कुटुम्बी चोरी करता ही है ॥ १५ ॥

हे वनुजा ! ऐसे जानता हुआ भी कुटुम्ब पोषण करना हुआ आत्म विचार करने को समर्थ नहीं होता और अपने परार्थ पदार्थ में भिन्न भावना वाला होकर जैसे मूढ नरक को प्राप्त होता है तैसे ही जानता हुआ भी ॥ १६ ॥

जिसकाण्य कही भी कोई गं अपने आत्माको इस संसारसे छुड़ाने को समर्थ नहीं क्योंकि ? विचारा हीन स्त्रियोंके विहार

करने का क्रांटा मृग हो रहा है जिन स्त्रियों पुत्रपौत्रादि रूप-पादका बन्धन होता है ॥ १७ ॥

हेवत्स्य हो ! तस्मात् विषयात्मक दैत्यों के सङ्गको दूरमें परिष्काग करके अदिदेव भानारायणाके शरण जानों क्योंकि ? वही मुक्तसङ्ग मुनिजोगों का इष्ट है ॥ १८ ॥

हे असुरात्मजहो ! नारायणाको प्रसन्न करने में बहुत परिश्रम नहीं है क्योंकि ? वह सर्व प्राणिमों के आत्मा है और सर्व सिद्ध है ॥ १९ ॥

परा वर स्थावरों से लेकर ब्रह्मापर्यन्त प्राणिमों में तथा पञ्चभूतों के विकार घटपटादिक और पञ्च महाभूतों में । गुणों में प्रकृति में और महत्त्वादिकमें एकही ईश्वर अव्यय परमात्मा भगवान् श्रीमन्नारायण विराजते हैं ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

गुणसाम्ये प्रधाने गुणाव्यतिकरे महत्त्वादी च परो ब्रह्म-स्वरूपः ॥ २१ ॥

कथं तर्हि द्रष्टृदृश्यभोक्तृभोग्यादिभेदः ? माययेत्याह, प्रत्यगात्मा द्रष्टा भोक्ता तत्स्वरूपेण व्यापकतया निर्देश्यः दृश्यं भोग्यं देहादि तद्रूपेण च व्याप्यतया निर्देश्यो मायया ईयते इत्युक्त-यान्वयः वस्तुतस्तु स्वयमविकल्पितोऽनिर्देश्योऽपि सन् यच्च अनिर्देश्योऽप्येवंनिर्देश्यः सन् विकल्पित इत्यत इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

यतः केवलोऽनुभवात्मक आनन्द एव स्वरूपं यस्य ननु, स ए वचेत्सर्वत्र तर्हि सर्वत्र सर्वत्रैवाद्युपलभ्येत तथाऽऽह, गुणात्मक सर्गो ब्रह्माः सा गुणसर्गा तथा माययाऽतर्हितमैश्वर्यं येन सः ॥ २३ ॥

वस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु भूतेषु यथोचितं दयां सौहृदं कुरुत यथा दयया उन्मुष्य सन्त्यज्य ॥ २४ ॥

धर्मात्मिकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग ईक्षा त्रयी नपदमौ विविधा च वार्ता ।

मन्ये तदेतदखिलं निगमस्य सत्यं स्वात्मार्पणं स्वसुहृदः परमस्य पुंसः ॥ २६ ॥

ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह नारायणो नरसखः किल नारदाय ।

एकान्तिनां भगवतस्तदकिञ्चनानां पादारविन्दरजसाऽऽप्लुतदेहिनां स्यात् ॥ २७ ॥

श्रुतमेतन्मया पूर्वं ज्ञानं विज्ञानसंयुतम् ।

धर्मं भागवतं शुद्धं नारदादेवदर्शनात् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ततः किमत आह, तुष्टे च तत्र तस्मिन्किमलङ्घ्यम् तथाऽपि गुणपरिणामाद्देवादेव आसिद्धा अभ्यस्तः सिद्धा धर्मादेवस्तेः किम् अगुणेन च मोक्षेण काङ्क्षितेन किं तमुपगयातांऽस्माकम-
काङ्क्षितस्यापि तस्य सिद्धेः यद्वा माभ्युपगस्तस्य चरणयोः
सारं जुषां सुषां सेवमानानां तेनापि किमित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु, च धर्मादेरपुरुषार्थत्वे किमित्याचार्याभ्यां चेदोक्तत्वेन
सत्यपवाभिहितस्तत्राऽऽह, धर्मोऽर्थः कामश्चेति यास्त्रिवर्गस्तदर्थं
च य ईक्षाया अभिहिताः ईक्षा आत्मविद्या त्रयी कर्मविद्या नय-
दमौ तर्को द्युहनीतिश्च द्विविधा च वार्ता जीधिका तदेतत्सर्वं
निगमस्यार्थज्ञानं स्वसुहृदः स्वात्मर्यामिणः परमस्य पुंसः
स्वात्मार्पणसाधनं चेत्तर्हि सर्वं सत्यं मन्ये सत्यपरत्वात् मन्यथा
तदसत्यमेव यद्वा तदेतदखिलं निगमस्य त्रैगुण्यविषयस्य प्रति-
पाद्यं मन्ये सत्यं पुनर्निर्लेगुण्यवच्छेदं परमस्य पुंसः स्वात्मार्प-
णमेत्यर्थः । तदुक्तं भगवता "त्रैगुण्यविषया चेदा निर्लेगुण्यो
भवाञ्जुन ! " इति ॥ २६ ॥

तेषां पुनर्विश्वासार्थं गुरुसम्प्रदायमाह-ज्ञानमिति । यत्र नारदः
भोता तत्र कुतो माहशानामधिकार इति माहाङ्गीत्याह-भगवत एका-
न्तभक्तानां यत्पादरजस्तेनाऽऽप्लुतानां ज्ञातानां देहिनां सर्वेषामपि
तज्ज्ञानं स्याज्ज्ञानमानावेति निबन्धः ॥ २७ ॥

अत एव मयापि पूर्वं नारदाङ्गुलं विज्ञानसहितमनुभवप्रवेष्टं
ज्ञानं धर्मं च श्रुतम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यैकतमभाष्यतन्त्रचन्द्रिका ।

गुणेषु सत्त्वादिषु गुणानां सत्त्वादीनां सारं यस्मिन्स्तस्मिन्
प्रधाने मूलप्रकृतावित्यर्थः । गुणव्यतिकरे गुणवैषम्यवति महद-
हङ्कारादौ चेत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रत्यगात्मस्वरूपेण प्रत्यगात्मा जीवः खं स्वासाधारण्यं रूपं
शरीरं यस्य तेन प्रत्यगात्मशरीरकत्वेनेत्यर्थः । हृदयमन्तेन रूपं
यस्य तेन मन्तेन शरीरकत्वेनेत्यर्थः । एकः स्वसमानरहित एव पर
आत्मा परमात्मा अन्तःप्रविश्य मर्त्यामव्ययः अस्पृष्टशरीरगत-
विकारः निरस्तनिखिलदोषः पादगुण्यपरिपूर्णः ईश्वरो जीवकर्मा-

तुगुणं नियन्ता व्यापकव्यापकनिर्देशकः व्यापकेषु व्यापकतया निर्दे-
ष्टव्यः अविकल्पितः जातिगुणादिरहितः ॥ केचनोऽनुभवः दुःख-
प्रतिभटं ज्ञानम् ज्ञानम्भूतं तदेव स्वरूपं यस्य सः परमेश्वरः
स्वव्यतिरिक्तेश्वरान्तरहितः गुणसर्गया संसारिणां मोहादिगुणान्
सृजतीति तथा मायया अन्तर्हितेश्वरः संसारिणामप्रकाशमान-
महिमा ईश्वरे गम्यते सदाचार्योपदेशेन ज्ञायत इत्यर्थः । उक्तविधत्त-
याद्यात्मज्ञानपूर्वकं तत्समाभ्ययणमात्रमेव तत्प्राप्तिनिमित्ततत्प्राप्ति-
हेतुरुच्यते इति भावः । अत्र अविकल्पितः "कवचानुभवान्महत्स्वरूपः"
इति पदद्वयेन "अस्पृष्टमनगवत्स्वम्" "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" "विज्ञान-
मानन्दम्" इति भुत्वर्थप्रत्यभिज्ञापनेन प्राप्त्यं ब्रह्मस्वरूपमुक्तम्
अर्वाद्यैरेक एवेत्यादिभिः प्रथमान्तपदैः "प्रत्यगात्मस्वरूपेण"
हृदयरूपेण चेति पदद्वयेन च प्राप्त्यस्य गुणा उक्ताः, "पराधरपु-
भूतेषु प्रत्यगात्मस्वरूपेण सत्येन जीवस्य तच्छेषस्यापरपयायनच्छ-
रीरस्य कथनेन प्राप्तुस्वरूपमुक्तम् "गुणसर्गया माययाऽन्तर्हिते-
श्वरः" इत्यनेनाऽऽब्रह्मात्मकत्वस्थितत्वात्मात्माविकल्पमोहादिप्राकृतगुण-
गण एव प्राप्तिविरोधीति कथनेन विरोधिस्वरूपमप्युक्तम्. तत्प्रा-
प्तिकलत्तु तच्छरण्यकैङ्कर्याविरूपं "सारं जुषां चरणयोः" इति
वक्ष्यति. एवमर्थपञ्चकमुपादिष्टं भवति पृथक् "उपेतनारायणम्"
इति तत्समाभ्ययणं कर्तव्यत्वेन विहितं तस्य दुष्करत्वाद्गुणपरिहार-
प्रसङ्गात्समाभ्ययणोपयुक्तार्थपञ्चकज्ञानं सदाचार्योपदेशात्सम्पाद्य-
मित्युक्तम्. एवमर्थपञ्चकज्ञानपूर्वकतत्समाभ्ययणमात्रमेव तत्प्रा-
प्तादजननद्वारा तत्प्राप्तिहेतुरित्यभिप्रेतम्, तत्समाभ्ययणञ्च तर्ज्जिक-
प्रपञ्चन्यतरात्मकमधिकारभेदेन व्यवस्थितमिति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

चतुर्कं "न ह्यच्युतं प्रीणयतो ब्रह्मावाप्तः" इति तनुपमंहरम्
तत्प्राप्तिनिमित्ततत्सन्तोषजनकं हेत्वन्तरमाह-तस्मादिति । यद्विमात्र
सर्वोन्तरात्मन्यादिप्राप्यब्रह्मस्वरूपीद्विज्ञानपूर्वकतत्समाभ्ययण-
मात्रमेव तत्प्राप्त्यावहतत्प्राप्तिहेतुस्तस्माद्युक्तं सर्वं आसुरं
भावं भूतद्रोहशीलत्वादिस्वरूपम् उन्मुच्य समूहं त्यक्त्वा परमात्म-
शरीरेषु सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादितत्त्वपर्यन्तेषु यथोचितं दयां सोहृदञ्च
कुरुत गयादवया अर्वाक्षजो भगवांस्तुषति तादृशीं भूतेषु दयां
कुरुतत्यर्थः ॥ २४ ॥

तुषत्यधोऽजः ततः किमत आह-तुष्ट इति । तस्मिन्नाद्ये जग-
त्कारणभूते अनन्ते भगवति तुष्टे सति अलङ्घ्यं किमिति किमपि सर्वं
तस्मिन् तुष्टे सति अभिलषितं सुलभमेवेत्यर्थः । यद्यपि सुष्ठु तवापि
निरतिशयपुरुषार्थं रूपतत्त्वारविन्दानुभवकममृतमनुभवज्ञिः

भीमद्विजयश्चजतीयेकतपदरत्नावली ।

नेहं क्षमणीयोर्यं किन्तु सम्प्रदायतः प्राप्नोष्याच्छ्रद्धेयमि-
त्याह, ज्ञानमिति । नरसखोऽनन्तसखः अनेन विशेष्येन सनका-
दिभ्य उपदिष्टमिदमिति ज्ञापितम् । किञ्च शास्त्रेन पुरातनत्वेन
प्राचीनं दर्शयति ज्ञानाधिकारिण आह, एकान्तिनामिति ॥ २७ ॥

तत्र कुतः प्राप्तमेतदत्राह, भुतमिति ॥ २८ ॥

भीमजीवगांक्षामिकृतकमसम्भवं ।

पूर्वाक्तं तत्तद्रूपत्वमेवोपपादयति—पराधरेष्विति, चतुष्केण ।
तेषु तेष्विव एव पर आत्मा सर्वेषां मूलस्वरूपो भगवान्
स्वरूपभूताऽचिन्त्यतत्त्ववृत्तिः । अत एवेद्वरा दुर्घटघटनासमर्थः
अत एवाऽवयवः । अनेन तत्तद्भावेऽप्यधिकारी सन् स्वयमेव प्रत्य-
गात्मस्वरूपेण जीवरूपेण केषाञ्चित् तन्मात्रज्ञानानामीयते
केषाञ्चित् ततोऽप्यधमज्ञानानां हृदयरूपेण प्रधानरूपेण
चेषते । तत्र जीवरूपेण व्यापकत्वेन निर्देश्यो भवति । प्रधा-
नाद्विरूपेण तु व्याप्यरूपतयेत्यनेनेत्यर्थः । केषाञ्चित् अद्वैत
ज्ञानिनां स एव परमेश्वरः अनिर्देश्यः सखविकल्पितो भेदमात्र-
शून्यश्च सन् केवलानुभवानन्दस्वरूप एवेत्येत ननु स्वरूप-
शक्तिमयेश्वरप्रेयुक्तः । कथं ? तत्राह, माधयेति । तत् कृपया
मायास्तर्जाने सम्पक् सत्यैवेत्येत । न तत् प्रकाशत इति भावः
तस्यास्तच्छादकधर्मत्वमेव दर्शयति—गुणसर्गायेति । सर्वोदि
गुणविशेषिकायेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानिनामप्यस्ति सर्वगुण एवाधरक
इति भावः ॥ २१—२३ ॥

तस्मात् सर्वेष्वेव भूतेषु नत्वात्ममात्रसम्बन्धिषु दयां
कुरुत, भगवत एवाधिष्ठानत्वात् । सोऽहमात्मीयतुष्टि
कुरुत ॥ २४ ॥

पूर्वाहुसारंगैव भगवत्प्रेमस्य ब्रह्मसिद्धिर्ताऽप्युत्कृष्टं फल-
माह—तुष्टे चेति । अहो नद्वराणि कलानि तत्साधनान्यापि
यत् सम्प्रभेदानां श्वरत्वं फलाय कल्पन्त इत्याह—धर्मायेति ॥
२५—२६ ॥

एतादृश ज्ञानस्य विरलत्वं तद्वक्तृकपैकत्वमप्यत्राह—ज्ञान-
मिति । नरसख इति तत्र भीमश्वरस्य तद्वक्तृवरस्य कृपागाढा
यं दर्शितं यत् एवैकान्तिनामिति । साक्षात्तनुपदेशां तद्वक्त-
कृपापेक्षते, किमुतान्वयेति भावः ॥ २७ ॥

तत्रैव स्वस्व दर्शयति भुतमिति । ज्ञानं तत्प्रतिपादकं
वाक्यं यद्वै सत्त्वतुभयपर्यन्तं फलं तत्सहायत्वेन भगवतं
धर्मज्ञ भुतम्, तच्च शुद्धमेव ननु ज्ञानकर्मादिभिर्धर्म ॥ २८—३० ॥

‘भीमद्विभवायश्चकर्त्तुनसाराधर्शनी ।

ननु, स ज्ञायते चेद्विभक्तिकारेण निर्दिश्यतामित्यत्र आह—प्रत्यगा-
त्मैति । प्रतीक्षां सर्वजीवानामात्मा परमात्मा तत्स्वरूपेण व्यापकः

हृदयजगत् तद्रूपेण व्याप्य इत्येवं व्याप्यव्यापकनिर्देश्यः चतुस्तः
स्वयं ज्ञानिर्देश्यः अनिर्देश्योऽपि विकल्पितः उपासकमेवैवेष्टा परमा-
त्माभगवानित्येवं विकल्पविषयीकृतोपि केवल एकोऽनुभ-
वारमक आनन्द एव स्वरूपं यस्य सः एवं सर्वत्र स्वरूप-
भूतेश्वर्येण प्रकटमेव विराजमानोऽपि मायया आविधया हेतुना
आवेष्टुमशक्यत्वादन्तर्हितेश्वर्ये इत्येत, कीदृशः ? गुणानाम् ईन्द्रि-
यैरनुभूयमानानां शब्दादीनां संगः सृष्टिर्यतस्तयति शाब्दादिव
एवानुमादयन्ते न तु तत्रैव प्रति तथा स्वरूपा सखपीश्वरः ईश्वरं
प्रतितया स्वरूपा अधिधया जीवहेतुराधरणात्तन—

“देवी होवा गुणमयी मम मायादुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेनान्तरान्ति ते” ॥

इति भगवदुक्तस्तद्वक्तृवै मायातरयो सति स यथायोगं भक्तिता-
रतयेन निर्देश्योपि भवतीति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥

यतो भक्तिगम्य एव भगवान् साधुभक्तिः सर्वभूतबुद्ध्यासौहृदाभ्यां
सुस्थिरानिर्विघ्ना भवत्यतस्ते एव निश्चिते तस्मादिति सौहृदं स्नेहज
सर्वाङ्गीमानि भूतानि भगवत्कृतिमयत्वाद्भगवद्गुणायंस्वरूप-
णापि सर्वत्रैवेतेषु स मत्प्रभुर्विराजत एव भीमद्विगुणैश्च-
कृपया यदि मां भक्तिर्द्वी स्त्रीकरिष्यति तदा सोऽपि साक्षात्
द्रष्टव्य इति बुद्धयति भावः यथा दृश्य सौहृदेन च ॥ २४ ॥

नतश्च तस्मिन्नुष्टेयविधर्मादिभिः काङ्क्षातैः किम् ? न किमपि
फलमित्यर्थः । ये गुणानां व्यातिकरात् परिणामात् इह जगति
स्वत एव सिद्धाः अगुणान् मोक्षेण न किं यतः अरण्याः
सारङ्ग्यां स्नेहमानानाम् उपमोक्षादप्याश्रयेन गायतामिति अर-
ण्याः कमलत्वं सारस्वधीरश्रयमाधुर्यादित्ये तत्संयत्नां भ्रमरत्व-
मारोपितं भ्रमरत्वेन आभाषिकं काङ्क्षितान्तराभ्यासं व्यञ्जितम् ॥ २५ ॥

ननु, च धर्माद्विरूपरूपार्थं कथं न एव गुरुप्राप्त्यां वेदोक्तत्वं-
नोक्तास्तत्राह—धर्मायेति । ईत्सा आत्मविद्या त्रयी कर्मविद्या
नयद्वयी तयो दग्दनीतिभ्य विविधा च चार्त्ता जाधिका तदेतद-
स्त्रिंशं निगमस्येव सम्मगधि वेदात्मकमव मन्थ एव नत, दूषयामि
तादृशाधिकारिसम्प्रतत्वादिति भवः । सत्यं सदृशोऽहं न तु पर-
मस्य पुंसः परमं पुंसि आत्मापेक्षां स्वस्यात्मनःकदापीत्येवार्थं
भीष्मादिचरणास्तु तदेतद्विषयं निगमस्य त्रेगुणविषयस्य प्रति-
पाद्यं मन्थे सत्यं पुनर्निर्गुणत्वयुगं परम्य पुंसः स्वात्मापेक्षा-
मेवेत्यर्थः । तदुक्तं भगवता “त्रैगुणविषयया वेदा निर्वर्ग्युगो
भवाञ्जुने” इति व्याचक्षते स्म ॥ २६ ॥

तेषां विश्वासार्थं गुरुमप्रदायमाह—ज्ञानमिति । यत्र नारदः
भोना तत्र मारुतानां निरुपानां कुतोऽधिकार इति नाशकुनीय-
मित्याह, भगवता एतान्तमक्तानां यत्पाद्वरजस्मेनाप्लुतानां
स्नानानां देविनां सधेयामपि तज्ज्ञानं इत्यात् न नृत्मानामेवेति
नियमः ॥ २७ ॥ २८ ॥

भीमज्जुद्धेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुणसाध्ये प्रधाने च गुणव्यापकरे महदादी परः सर्वज्ञेनना-
चेतनाविषयस्वरूप इत्येतं धारकत्वानियन्तुःत्वाद्वाद्वा निश्चीयते

भीमकृकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

आत्मा सर्ववामात्मा मूलभूतः एको निस्समानातिशयो भगवानेव-
ननु, सर्वभूतत्वे सति तस्य विकारित्वं क्यालेत्याह, अन्वयः
निर्विकारस्वरूपः विश्वं सृजतीति भावः ॥ २१ ॥

स्वरूपेण निर्विकारत्वं सर्वमूलत्वञ्चोपपादयति, प्रत्यगात्म-
स्वरूपेण “मनुष्येण आत्मा चेतसा चेतसा बोधितव्य एवपरस्यांशः”
इत्यादिभूतिप्राप्तसंज्ञजीवस्वरूपेण सांशेन अद्वयेन दृश्यरूपेण
“देवात्मशक्तिः अगुणैर्निगूढा” इत्यादिभूतिप्राप्तसंज्ञशक्तिविकारेण
च व्याप्यव्यापकनिर्देश्यः व्यष्टिसमष्टिकार्यरूपतया निर्देश्यः स्वयं
न अविकल्पितः स्वरूपतो व्यष्टिसमष्टिकार्यभावेन नैव निकल्पितो
ऽनोनिर्देश्यः परिणामित्वस्थूलत्वकृशत्वादि निर्देशानर्ह इत्यर्थः ।
यतः प्रत्यगात्मा द्रष्टा भोक्ता तत्स्वरूपेण व्यापकतया अनिर्देश्यः
दृश्यं भोग्यं देहादि तद्रूपेण च व्याप्यतया निर्देश्य इत्यादि
व्याप्यतां तद्व्युत्पन्नं प्रत्यगात्मानुत्पत्तिपादकभूतविरोधात्
प्रत्यगात्मनो मोक्तव्यव्यापकत्वे सति उत्क्रान्ताद्यसंभवप्रसङ्गात् स्वर्ग-
नरकगतसर्वशरीरविषयकसुखदुःखाद्यनुभवप्रसङ्गाच्च ॥ २२ ॥

सर्वेषु जीवेषु न एकोक्तलक्ष्यः परमेश्वरो घटते इत्याह—
केवलानुभयानन्दस्वरूप इति । केवलो निस्समानातिशयः अनुम-
नो ज्ञानं स चाद्यासावानन्दश्च स्वरूपं यस्य सः गुणः गुणात्मकः
संसारः सृज्यते इति सर्गः कार्यं यस्याः तथा अन्तर्हितमा-
वृत्तैश्वर्यं ज्ञानं यस्य तस्मिन् जीवे जातावेकवचनं सर्वेषु
जीवेषु इत्येते “अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानाम्” इति श्रुते-
र्ज्ञायते ॥ २३ ॥

यस्मादेवं तस्मादासुरं भावमुमुच्य सर्वेषु भूतेषु दयां
सौहृदश्च कुपनएतदेव तज्जनं भवतामनुरूपमिति भावः । ययैव
अभोजयन्तुवति ॥ २४ ॥

तस्मिन्तुष्टे सर्वं यद्यदिष्टं तदवाचिनमेव खञ्जं भवि-
ष्यति धर्मादिकस्यायत्नलक्षणस्य का कथाऽतिदुर्लभोमोऽपि न
कामितव्यो निष्कामतया तज्ज्ञानमेव कर्मव्यमित्युपदिशति, तुष्टे—
चेति । तस्मिन् तुष्टे सति किमलक्ष्यं न किमपीत्यर्थः । एवं सति
उपगम्यतां तद्गुणादिकीर्तननिष्ठानां चरणायां सारं सौन्दर्य-
जुषतां सेवमानानां तच्चरणाध्यातृणां नास्माकं यदा अगुणो न
प्राकृतगुणसम्बन्धरहितेन मोक्षेणाप्याकाङ्क्षितेन किं, न किमपि
तदा गुणव्यतिकरात् प्रकृतिगुणपरिणामात् खलिसिद्धाः अयत्न-
लक्ष्याः अर्थात्संसारं भ्रमता जीवेन यत्र कचन लक्ष्याः एव
ये धर्मादयः धर्मार्थकामाः तैराकाङ्क्षितैः किं, न किमपीत्यर्थः
हरिदासेन यदि भजनफलभूते मोक्षेऽपि आकाङ्क्षा न कार्या तर्हि
धर्मादिषु कुत इति फलितोऽर्थः ॥ २५ ॥

ननु, वेदांक्तानि कर्मज्ञानाद्यात्मकानिबहूनि अयस्साधनाभ्यासा-
दित्य चरणायां सारं जुषामिति परमपुरुषचरणाध्यानमेव कुतोमुख्यं
अयस्साधनं मध्यमं इत्यत्र सर्वस्य वेदांक्तसाधनज्ञातस्य परमपुरुष-
चरणाध्यानाङ्गत्वाच्च कस्याप्यनादर इत्याह, धर्मार्थेति । परमस्त्विति
अधिकारस्य क्षेत्रव्यवस्थायाम्पि परमे पुंसि अंशानि आत्मनोऽश-
भूतस्याप्यंशं परमपुरुषस्वरूपगुणव्यतिथ्या नियोजनप्रतिनिगमस्यार्थं

भूतं यदेतद्विषयं धर्मादिकं अयःसाधनं सत्त्वं मध्ये इत्यन्वयः । धर्मादीनां
समाहारार्थं पुंस्त्वमार्थम् । धर्मादिकपक्षिर्धर्मो बोऽभिहितो धर्मितः
इत्या आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपगुणाद्विज्ञानम् त्रयी कर्मविद्या नय-
दमो तर्को दृश्यनीतिश्च विविधा वासां जीविकाः तत्र धर्मस्य दृश्य-
शुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वं ज्ञानस्य धृवास्मृतिपरमकियोगाद्विद्व-
वास्वपरध्यानसाधनत्वम्, अन्वयस्य सर्वस्य जीवनद्वारा धर्मसाधनत्व-
मितिदिक् “सर्वापेक्षा च यथादिभूतेरभवत्” इति धर्मज्ञानानुसन्धे-
यम् ॥ २६ ॥

यद्यप्यैतदुत्तरापां तदेतज्ज्ञानम् नारदाय अस्मदुरवे नरसको-
नारायण आह उक्तवान् तद्विधुना एकान्तिनां सुमुख्यां भगवतः
पादारविन्दरजसा आप्नुतदेहिनां स्वात्मन्येषाम् ॥ २७ ॥

विज्ञानेनाऽनुभवेन संयुतम् धर्मं धर्मरूपम् मागवतं भगवत्-
प्राप्तिसाधनम् एतज्ज्ञानं मया नारदाच्छ्रुतम् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

स्वयं अनिर्देश्य और अविकल्पित जो ईश्वर है वही
चेतनाचेन शरीर वाळा होने से व्याप्य और व्यापक पने से
निर्देश करके योग्य है ॥ २२ ॥

वही केवलानुभव और आनन्द स्वरूप वाळा होकर भी
परमेश्वर है अर्थात् ईश्वरों का भी ईश्वर निरवधिक नियंता है
परंच जीवों को मोहादि गुणों की सृष्टि करने वाली माया से
अन्तर्हित ऐश्वर्य प्रतीत होता है ॥ २३ ॥

हे दैत्य बाळकों ! तस्मात् तुम लोग आसुर भाव को छोड़
कर सर्व प्राणियों पर दया करो और सौहृद रखो जिससे
हृदि प्रसन्न होवें ॥ २४ ॥

सब से आदि में होने वाला और जिसका अंत नहीं ऐसा
जब ईश्वर प्रसन्न होजाय तब क्या अलक्ष्य है तथापि जो प्रारब्ध
के आधीन धर्मादिक आपसी सिद्ध हैं उन सब से क्या प्रयोजन
है और चरणा रजकी सेवा करने वाले और चरणों के गुण
गान करने वाले हम लोगों को मोक्ष से भी क्या प्रयोजन है ॥ २५ ॥

धर्म अर्थ और काम यह कथितजो त्रिवर्ग तथा आत्मविद्या
और कर्मविद्या तर्क दृश्यनीति और दो प्रकारकी जीविक
यह संपूर्ण निगमअर्थ, जो परम सुहृद परमात्माको जो आत्म
अपेक्षा करदेवेतो सर्व सत्त्व है, तहीतो असत्यही है ॥ २६ ॥

यह निर्मल और दुर्लभज्ञान नरके सखा भीमजारायणने नारद
को दियाइहा सो यह ज्ञान एकांती और भगवान के चरण
कमलकी रजसे स्नान करते वाले अकिञ्चनगह्वरामाओं के
होता है ॥ २७ ॥

मैंने यह ज्ञान प्रथम देव दर्शन भीनारदजी के मुखसे
सुना है और विज्ञान सहित शुद्धमागवत धर्म भी सुन
है ॥ २८ ॥

वैत्यपुत्रा ऊचुः ।

प्रह्लाद ! त्वं वयं चापि नर्तेऽन्यं विद्महे गुरुम् ।

एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां बालनामपि ह्रीश्वरौ ॥ २९ ॥

बालस्यान्तःपुरुषस्य महत्सङ्गो दुरन्वयः ।

क्षिन्वि नः संशयं सौम्य ! स्याद्वेद्विश्रम्भकारणम् ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां सप्तमस्कन्धे प्रह्लादानुचरिते

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तत्रातिविस्मिताः पृच्छन्ति-प्रह्लादेति । हे प्रह्लाद ! त्वं वयमेताभ्यां शण्डामर्काभ्यामुने ऽन्यं गुहं न विद्मः एतद्भागमनात्पूर्वमेवाहं नारदपार्श्वे गत इति चेत्तत्राऽऽहुः, बाळानामप्यतिशिशूनामस्माक-
मतावीश्वरौ नियन्तारावतस्तवान्यत्र गमने न सम्भवति ॥ २९ ॥

स एवात्रागत इत्यपि न सम्भवतीत्याहुः-बालस्येति । दुरन्वयो
दुर्घटः विश्रम्भकारणं विश्वासहेतुः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र विस्मिताः पृच्छन्ति वैत्यकुमाराः-प्रह्लादेति । हे प्रह्लाद !
त्वं वयमप्येताभ्यां गुरुपुत्राभ्यामुने विनाऽन्यं गुहं न विद्महे,
एतद्भागमनात्पूर्वमेवाहं नारदपार्श्वे गत इत्याहुः, बाळानामपि
शिशूनामपि सतामस्माकमेतावेवेश्वरौ नियन्तारौ अतस्तवान्यत्र
गमने न सम्भवतीति नः शङ्का वर्त्तते इत्यर्थः ॥ २९ ॥

नारद एवात्रागत इति न सम्भवतीत्याहुः-बालस्येति । अन्तः-
पुरुषस्य बालस्य तव महतो नारदस्य सङ्गो दुरन्वयो दुर्घटः
हे सौम्य, प्रह्लाद ! नाऽस्माकं संशयं क्षिन्वि अपनुद् विश्रम्भकारणं
विश्वासहेतुः स्याद्वेत् असम्भविनत्वेनाऽस्माभिरविश्वसनीयो
नारदसङ्गः स्वदुक्तस्तत्र यद्यस्माद्विश्वाहेतुरस्ति चेत्तदुपपादन-
पूर्वकं तत्सङ्गतिविषयं संशयं क्षिन्वीत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतस्मिन्नवसरे वैत्यपुत्राः प्रह्लादकथितार्थशङ्कया तं पृच्छन्ती-
त्याह-प्रह्लादेति । एताभ्यां गुरुपुत्राभ्यां शण्डामर्काभ्यामुने नाम्यं
गुहं विद्महे यस्मात् किञ्च विद्वानज्ञेश्वरविषयं विवक्षितं तदु-
पाधिनापि बाळानामभराभ्यासनिरतानामस्माकमीश्वरो न कश्चित्
इति यस्मात् अन्यगुहंभावंऽपीश्वर उपदेष्टा स्यादतो बाह, बाळाना-
मिति । बाळानामीश्वरोऽस्यपि किं नास्तिप्रतिपत्त्यभावात् ॥ २९ ॥

कस्मिन्निद्वसरे देशान्तरेऽन्यगुरुसङ्गतः किं न स्यादिति
तत्राह, बालस्येति । तस्मादुत्पन्नं नः संशयं जहीत्यन्वयः तत्र
कृत्यमाहुरित्याह, स्यादिति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भं ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भं

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदीर्घिणी ।

सविस्मयं पृच्छन्ति-प्रह्लादेति । एताभ्यामुनेऽन्यं गुहं न विद्मः
बाळानामीश्वराविति स्वयाऽप्येतद्व्यस्तात् अमुमोक्ष तत्पार्श्वे
गन्तुमशक्यमिति भावः ॥ २९ ॥

स एवात्रागत इत्यपि न सम्भवतीत्याहुः, बालस्येति ॥ ३० ॥

इति सारांशदीर्घ्याम् इर्विषयाम् भक्तवत्सलम् ।

षष्ठोऽध्यायः सप्तमस्कन्धे सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

॥ सप्तमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

एवं वैत्यसुतैः पृष्टो महाभागवतोऽसुरः ।
उवाच स्मयमानांस्तान्स्मरन्मदनुभाषितम् ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

पितरि प्रस्थितेऽस्माकं तपसे मन्दराचलम् ।
युद्धोद्यमं परं चक्रुर्विबुधा वामवान्प्रति ॥ २ ॥
पिपीलिकैरहिरिव दिष्टया लोकोपतापनः ।
पापेन पापोऽभक्षीति वादिनो वासवादयः ॥ ३ ॥
तेषामतिवबोद्योगं निशम्यासुरयूथपाः ।
वध्यमानाः सुरैर्भीता दुद्रुवुः सर्वतो दिशम् ॥ ४ ॥
कलत्रपुत्रमित्रास्तान् गृहान् पशुपरिच्छदान् ।
नाबेक्षमाणास्त्वरिताः सर्वे प्राणपरीप्सवः ॥ ५ ॥
व्यलुम्पन् राजशिविरममरा जयकाङ्क्षिणः ।
इन्द्रस्तु राजमहिर्षी भ्रातरं मम चाग्रहीत् ॥ ६ ॥
नीयमानां भयोद्विग्नां रुदतीं कुरुमीमिव ।
यदृच्छयागतस्तत्र देवर्षिर्दृष्टो ययि ॥ ७ ॥
प्राह मैनां सुरपते ! नेतुमर्हस्यानामसम् ।
मुञ्च मुञ्च महाभाग ! तर्ती परपरिग्रहम् ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

सप्तमे मातृगर्भे स्मिन्नारदभाषितम् ।
प्रह्लादो वर्णयामास शिष्यप्रत्यक्षिजने ॥ १ ॥
अथापि नारदादेतन्मया गर्भं इतीरितम् ।
तत्प्रस्तावकयामाह पयैः बोद्धव्यमिः सुधीः ॥ २ ॥ १ ॥
अस्माकं पितरि हिरण्यकाशिपौ स्वकृतैरेव पापेन पापो-
ऽसावमस्मि मक्षित इति हर्षेण वदन्तो युद्धोद्यमं चक्रुः ॥ २ ॥ ३ ॥
४ ॥ ५ ॥

राहुः शिविरमावाप्तं व्यलुम्पन् सर्वस्यापहारेण नाशितवन्तः
॥ ६ ॥ ७ ॥

अनागसं निरपराधाग्नेनां नेतुं माहंसीति प्राह, ॥ ८ ॥

भीमदीरराजवाक्यबहुतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दैत्यकुमारैरेवं पृष्टः प्रह्लादस्तत्सङ्गतिहेतुमुपपादयन्सर्वत्रय-
वायात्सोपदेशपूर्वकं सपरिकरं भगवद्भक्तियोगमुपदिष्टवानित्याह,

भीमजीराराधनायाव्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवान्नारदः—यत्रमिति । एवम् इत्थं दैत्यसुतेः पृष्ठे भागवतोत्तमः प्रह्लादस्नात्वा दैत्यपुत्रान्प्रति स्मरमानो मया नारदेनानुभाषितं स्मरन्नुवाच ॥ १ ॥

तदेवाह—पितरौत्यादिना, नाऽप्युनाऽप्यजहाम्स्मृतिरित्यन्तेन । अस्माकम् पितरि हिरण्यकशिपो तपसे तपः कर्तुं मन्दराखण्डं प्रति प्रस्थिते प्रयाते सति इन्द्रादयो विबुधा देवाः दानवान्प्रति युद्धायमे चक्रुः ॥ २ ॥

कथम्भनास्सन्तः खोकोपतापनः खोकानां दुःखकारी पापः पापात्मा स्वपापेनैव देवात्पिपीलिकैरहिः सर्प इव भ्रमसि भक्षितः इति वादिनो वदन्तः सन्तः वासव इन्द्रादिर्येषां ते युद्धायमे चक्रुरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३ ॥

ततः किं जातम् ? तत्राह—तेषां वासवादीनां बलोद्योगं वक्ष्यमुक्तयुद्धोद्योगं निशाम्य इष्टा सुरैर्वध्यमाना अत एव भीताः सन्तोऽसुरयूथपाः सर्वे त्वरिताः सर्वतो दिशं द्रुमुदुः पञ्चायितवन्तः ॥ ४ ॥

कथम्भूताः कलत्रादीन् नावेष्टमाणास्तेषु स्वकस्पृहा इत्यर्थः, तत्र हेतुः, सर्वे प्राणपरीप्सवः प्राणमात्रपरिचायेकवचः तत्र परिकलत्रा भोगोपकरणानि ॥ ५ ॥

ततो जयशालिनोऽमरा देवाः राज्ञो हिरण्यकशिपोः शिविरं गृहं व्यलुम्पन् सर्वस्वापहारेण नाशितवन्तः इन्द्रस्तु राज्ञो हिरण्यकशिपोर्भावी मम मातरमग्रहीत् ॥ ६ ॥

ताञ्ज्रेष्ट्रेण नीयमानामन एव भयोद्विग्नां कम्पितां कुररीमित्र क्रन्दन्तीं रुहतीं देवर्षिर्नारदो बह्वक्षयोपगतः पापि इदं प्राह च ॥ ७ ॥

तदेवाह—हे सुरपते ! अनागसं निरपराधामेतां नेतुं त्वं नार्हसि अतो हे महाभाग ! परेणाऽन्वेन हिरण्यकशिपुना परिगृहीतां परदारानित्यर्थः, मुञ्च मुञ्च ॥ ८ ॥

भीमज्जिजयच्चजनीयंकृतपदरत्नावली ।

भूनेषु सत्सु साधनानां भक्तेरेव प्राधान्यं हरेर्मुख्यप्रसादजनकृपाशक्तिरेव पुरुषेणापायेत्यादिकं निरूप्यतेऽस्मिन्प्रध्याये, भक्तिप्रतिपादनात्मकत्वादस्य शास्त्रस्य पुनः पुनस्तत्प्रतिपादनाज पुनरुक्तिश्चाङ्गु कार्या तत्र दैत्यपुत्रैः पृष्ठः प्रह्लादः किं चकारेति युधिष्ठिरशङ्कान्वितस्तां परिहरन्नारद आह—नारद इति । नारदस्य ममाऽनुशासनम् ॥ १ ॥ २ ॥

अहिः सर्पः पिपीलिकैर्यथा भक्ष्यते तथा खोकोपतापनः पापो हिरण्यकशिपोः स्वपापेनाऽभक्षि नष्टप्रायोभूत् दिष्ट्या सुखमस्तु लोकार्थमिति श्रुत्याः “दिष्ट्या समुपतोषज” इत्यमरः ॥ ३—५ ॥

व्यलुम्पन् जयकांक्षिणो जिनयुद्धाः असुरजयेन प्रकाशमानाः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तवोपभोक्तुं योग्या न भवतीत्याह—परपरिग्रहमिति ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

॥ १—२ ॥

भीमज्जिजयच्चकवर्तिकृतसारायेंदुर्शिणी ।

सप्तमे नारदात् प्राप यज्ज्ञानं मातृगर्भगः ।

तदेवोपादिशद् बाबान् भक्तिं प्रेम च तत्फलम् ॥

॥ १—५ ॥

राज्ञो हिरण्यकशिपोः शिविरं आनासं व्यलुम्पन् सर्वस्वापहारेण नाशितवन्तः ॥ ६—८ ॥

भीमज्जुकेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तद्विश्वासकारणं सप्तमे वक्ष्यते एवमुक्तरीत्या ॥ १ ॥

तपसे तपः कर्तुं मन्दराखण्डमस्माकं पितरि हिरण्यकशिपो प्रस्थिते सति तत्रापि पिपीलिकैर्भक्षिते सति तदा वासवाद्यः पिपीलिकैरहिरिव खोकोपतापनः पापः पापेन भ्रमसि भक्षित इति वदन्तो दानवान् प्रति युद्धायमे चक्रुरिति त्रयोरन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

अतिवलेन उद्योगं यत्नम् ॥ ४ ॥

नावेष्टमाणाः तत्प्रतीक्षामकुर्वाणाः ॥ ५ ॥

राजशिविरं राजस्थानम् व्यलुम्पन् सर्वस्वापहारेण शून्यं कृतवन्तः ॥ ६ ॥

यद्वक्ष्याम्य भागवतशास्त्रम् ॥ ७ ॥

परपरिगृहं परदारान् अनागसं नास्त्यागोऽपराधो यस्यास्ताम् एतां नेतुं नार्हसीति प्राह, ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमज्जिमन्त्रिकास्ताव नमः ।

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—इस प्रकार दैत्य पुत्रों ने महा भागवत प्रह्लाद को जब पृच्छा तब प्रह्लाद विस्मय को प्राप्त होनेवाले दैत्यपुत्रों के प्रति मेरे भाषण का स्मरण करता हुआ बोला ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

प्रह्लाद बोला, कि हमारे पिता जब तप के लिये मन्दराखण्ड

इन्द्र उवाच ।

आस्तेऽस्या जठरे वीर्यमविषह्यं सुरद्विषः ।
आस्यतां यावत्प्रसवं मोक्षयेऽर्धपदवीगतः ॥ ६ ॥

नारद उवाच ।

अयं निष्किल्बिषः साक्षान्महाभगवतो महान् ।
त्वया न प्राप्स्यते संस्थामनन्ताऽनुचरो बली ॥ १० ॥
इत्युक्तस्तां विहायेन्द्रो देवर्षेर्मनियन्वचः ।
अनन्तप्रियभक्त्यैनां परिक्रम्य दिवं ययौ ॥ ११ ॥
ततो नो मातरमृषिः समानीय निजाश्रमम् ।
आश्वास्येहोप्यतां वत्से ! यावत्ते भर्तुरागमः ॥ १२ ॥
तथेत्यवात्सीदेवर्षेरन्ति साऽप्यकुतोभया ।
यावदैत्यपतिर्घोरान्तपसो न न्यवर्त्तत ॥ १३ ॥
ऋषिं पर्यचरन्तत्र भक्त्या परमया सती ।
अन्तर्वत्नी स्वगर्भस्य क्षमायेच्छाप्रसूतये ॥ १४ ॥
ऋषिः कारुणिकस्तस्याः प्रादादुभयमीश्वरः ।
धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानं च मामप्युद्दिश्य निर्म्मलम् ॥ १५ ॥
तत्तु कालस्य दीर्घत्वात् स्त्रीत्वान्मातुस्तिगोदधे ।
ऋषिणानुऽगृहीतं मां नाधुनाऽप्यजह्रात्स्मृतिः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

को गये, तब देवताओं ने दानवों के प्रति युद्ध का बड़ा
उद्यम किया ॥ २ ॥

और देवता लोग बोले, कि-भला भया सब लोकों को दुःख
होने वाले पापी को उसी के पाप से सर्व के नाई पिपीलि-
काओं ने भक्षण कर लिया ॥ ३ ॥

देवताओं की सेना का उद्योग देखकर असुर यूयप लोग
भी भयभीत होकर ताड़ित हुए २ अपने २ स्त्री पुत्र मित्र
भात लोकों को तथा गृह पशु और उपकरणादि को न देख
कर बड़ी जल्दी सब दिशाओं को प्रायः लेकर भाग गये ॥ ४-५ ॥

जीत की इच्छा वाले देवता लोगों ने भी राजा के निवास
स्थान का भङ्ग कर दिया, और इन्द्र ने राजमहिषी मेरी माता
को प्रदत्त कर लिया ॥ ६ ॥

तब भय से उद्भिन्न कुररी (पक्षिणी) के तरह रोनेवाली
मेरी माता को इन्द्र ले चला, इतने में अकस्मात् उस मार्ग
में आय हुए नारदजी दिखाई पड़े ॥ ७ ॥

[१४]

और नारद जी बोले, श्री कि-हे सुरपते ! हे महाभाग ! तुम
इस विचारी निरपराधनी पराई स्त्री का खजाने के बाण्य
नहीं ही, इस विचारी सती को छोड़ो २ ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अविषह्यं दुःसहम् अतोऽनया प्रसवपर्यन्तमत्रास्थतायै तन-
आयस्य पदवीं मार्गं गतः प्राप्तः सन् जातं पुत्रं हत्वा मोक्षया-
मीत्यर्थः ॥ ६ ॥

साक्षान्महगुणैरेव महाज तु पित्रादिसम्बन्धात् त्वया हेतु-
भूतेन संस्थां मृत्युं न चाक्यति तत्र हेतवो निष्किल्बिष इत्या-
दयः ॥ १० ॥

अनन्तस्य प्रियो योऽहं स वा प्रियो यस्य तस्य मम भक्त्या
एषां प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ११ ॥

इहोभ्यतामिरयाहेति शेषः ॥ १२ ॥

अस्ति समीपे ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अन्तर्वत्नी गर्भिणी इच्छया भर्तुरागमनानन्तरं प्रसूतये
एवमपि स्वर्गमस्य ज्ञेया ॥ १४ ॥

तस्याः शोकशान्त्यै धर्मस्य तत्त्वं भक्तिवृत्त्याम् ज्ञानमा-
त्मानात्मविशेषस्तदुभयं प्रादात् ईश्वरः समर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पतिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युक्तमाहेन्द्रः—भास्त इति। मस्याः जठरे कुक्षावपि पक्ष्मस्माभिः
सौदुमशक्यं सुरद्विषो हिरण्यकशिपोः धीर्यं गर्भकण्ठे वर्द्धमान-
मास्ते तिष्ठत्यतोऽनया प्रसवपयन्तमाभ्यन्तम् मत्समीपे स्थितां
तन्भार्यस्य पदवीं मार्गे गतस्सन् मोक्ष्ये जाते पुत्रं हृत्वा
एतां त्यजामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमुक्तो देवर्षिराह—सोयमिति । सोयं गर्भस्थः शिशुस्त्वया
हं त्रा संस्थां मरणं न प्राप्स्यते । तत्र हेतुं यद् नमिमं विशिनष्टि,
निष्किल्बिषः मरणानिमित्तप्राचीनकिल्बिषरहितः, तत्कुतः ?
महाभागवतः भगवद्भक्त्यैव ध्वस्तकिल्बिष इति भावः । महा-
गुणैः भ्रेष्टः अनन्तस्य भगवतोऽनुचरः यत्नी महावज्रसम्पन्नः
यद्यपि गर्भस्थश्च शायं स्नानुप्रहात्पूर्वं न भागवतत्वाद्गो धर्मा-
स्तथापि समनन्तरमेव स्नानुप्रहात्प्राप्तमाणास्य पुनर्जन्मकाळे “जाय-
मानंहि पुरुषं यं पश्येत्” इत्युक्तीत्या भगवन्नेक्ष्यमाणास्य उक्तधर्मा-
न्वय इत्यभिप्रायेणा निष्किल्बिष इत्यादीनि विवेकगणान्युक्तानि ।
ननु, इन्द्रेण मुक्ताप्रति स्तोत्रपदेशे साततद्वर्गस्थस्योक्तधर्मसम्पत्तिः
तस्य तत्त्वमस्यतौ हि तद्धेतुकस्तत्त्वाग इतीत्येतराभ्यस्त्य-
मिति कथं देवर्षिणोपमुक्तमिति चेन्नैवं गर्भस्थं नितरामीश्वर-
कटाक्षविषयमत एव—

“ईश्वरस्य च सौदाहं बहच्छा मुकुतं तथा ।

विष्णोः कटाक्षं मन्त्रं आनुकूल्यं च सात्विकैः ॥

संभाषणं षडनानि ह्याचार्यप्राप्तिस्ततः” ।

इत्युक्तहेतुपदक्रमस्यैव देवतो देवर्षिराक्षयं त्वयेतस्याममु-
च्यमानायामप्यहमुक्तधर्मयुक्तं नूनं करवागपतोऽयं त्वया संस्थां
न प्राप्स्यतीत्युक्तवानिति नेतरेतराभ्यः ॥ १० ॥

इतीत्यमुक्त इन्द्रो देवर्षेर्नारदस्य वचो मानयन् गौरवाद्-
भ्युपगच्छन् तां राजमहिषीं विहाय अनन्तस्य भगवतः प्रियो योऽहं
तस्य भ्रम भक्त्या एतां मन्तातरं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य दिवं प्रति
ययौ ॥ ११ ॥

ततः वृषिर्नारदः गम पातरं स्वाभ्रमंप्रति समानीनं सम्यग-
नाशमेत उज्ज्वलं समीपस्थां भास्वस्य सान्त्वयित्वा हे वरसे, बाले !
तत्र भर्तुर्यावदागमः तावत्पर्यन्तं त्वया इत्यस्मिन्महाभ्रमे उपयतां
स्वीयतामित्युवाचोऽहं नारदः ॥ १२ ॥

तत्त्वज्ञेयवर्णाकृत्य स्या मन्माता देवर्षेरन्तिके समीपे नास्ति
कुतोऽपि भयं यस्यास्तादृशी ज्वरार्त्नीदुषितवर्णा ॥ हेत्यपनिरुप्रा-
प्तपत्नी यावत्तन्वयस्यैव तावत्पत्नी मन्माता अन्तर्वत्नी गर्भिणी
स्वर्गमस्य क्षमाप रक्षणापेक्षया स्वभर्तुरागमनानन्तरं प्रसूतये

च परमया भक्त्या ऋषिं नारदं पर्यचरत शुश्रूषित-
यती ॥ १३ ॥ १४ ॥

ततस्तां देवर्षिरनुजग्राहेत्याह—ऋषिरिति । ईश्वरः समर्थः ऋषिः
तस्याः परिचरन्त्याः मन्मातुर्मांस्पृष्ट्वा हिंस्य निमलं धर्मस्य तत्त्वं
ज्ञानज्ञेयुभयं प्रादात् धर्मो भगवद्भक्तियोगवञ्चयः तस्य ईश्वरं
याथाकथं तदङ्गभूतं ज्ञानं देहाधिविक्रमस्यगात्तमयाध्यात्म्यज्ञानं च
प्रादात् उपदिष्टवान् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तद्व्यायामुपदिष्टं तदुभयं मम मातुः स्तीरत्वात् कावस्य
दीर्घत्वाच्च निरोद्धे, निस्मृतमभूदित्यर्थः । ऋषिणा भगवता नार-
देनाऽनुगृहीतं मां तु सा स्मृतिस्तदुपदेशजनितं इत्युत्पात्मकं ज्ञान-
मधुनापि नाजहात् न तस्याज ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयचजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुरद्विषो हिरण्यकशिपोर्धौ रेतोवृक्षायामस्या यावत्प्रसवः
तावन्मम वशे भास्यतां पश्चाद्दं मोक्ष्ये ततःपूर्वं कस्माज्-
मुञ्चसीति तत्राह, अर्थपदार्थमिति ॥ ८ ॥

अनया प्रसूतः पुत्रो हन्तुं त्वया न शक्यत इत्याह, न त्वयेति ।
संस्थां मरणं कुतोऽत्राह, अनन्तेति ॥ १० ॥

अनन्तप्रियः श्रीनारायणो अस्य भक्त्या अनन्तस्य हरः प्रिया
बहुमानवृत्त्या भक्तिरनन्तप्रिया भक्तिस्तया वा ॥ ११ ॥

तावद्भ्रोष्यतामित्याह—यावदिति ॥ १२ ॥

अन्त्यान्तिके ॥ १३ ॥

अन्तर्वत्नी गर्भिणी ॥ १४ ॥

गर्भक्षेममिच्छाप्रसवक्षेत्त्युभयम्, ईश्वरो वरप्रदानसमर्थः नार-
दाच्छ्रुतमित्यनेन नारदस्य यदुक्तमभिप्रेतमेधविधिमित्याह—धर्म-
स्तेति । धर्मस्य हरेर्भागवतसंज्ञस्य वा तत्त्वं तदुभयविधज्ञानं च
यद्गर्भस्थं मामुद्दिश्य मात्रे उपदिष्टम् ॥ १५ ॥

तदुभयं तयोः कावस्यातिक्रान्तरत्वात् स्तीरत्वात् शब्दादि-
विषयलोप्याच्च मातुस्तिरोहितमभूदित्यन्वयः “अगुरेषधर्मः” इति
श्रुतिः । धर्मो हरिस्ततस्तच्च किमभूदिति तत्राह, ऋषियेति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनन्तानुचर इति । तस्य पूर्वत एव भक्तिसंस्कारो
दर्शितः ॥ १०—१४ ॥

ऋषिरिति । शोकमात्रशान्त्यै धर्मस्य तत्त्वं साधारणस्वरूपं
ज्ञानज्ञातमविषयं प्रादात् तत्रैव मामप्युद्दिश्य निमलं यद्-
मर्थैतत्त्वतश्च भागवताख्यम् “न शोभते ज्ञानमखं निरञ्जनम्”
इति न्यायेन ज्ञानञ्च यत्तदाकथं तत् प्रादात् तत्कथने तत्तदपि
प्रातिपादितवान् । किन्तु सा गृहीतुं न शक्नोति माधः ॥ १५ ॥

भवतामपि भूयान्मे यदि भवते वचः ।

वैशारदी धीः श्रद्धातः स्त्रीवालानां च मे यथा ॥ १७ ॥

जन्माद्याः षड्भिर्भावा दृष्टा देहस्य नात्मनः ।

फलानामिव वृक्षस्य कालनेश्वरमूर्तिना ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तद्विवृति तद्विषयः । तेनैव स्वमातरि श्रीनारदस्य सस्य-
गनुग्रहो नाभूदिति व्यञ्जितम् ॥ १६-१७ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसाराधेयश्रीनी ।

आस्थतां मत्कारागार एव प्रसवपर्यन्तमनया स्वीयतां प्रसव-
ध्वीं स्वार्थमात्रेण गतः प्राप्तस्सन् मोक्षये जातं पुत्रं हत्वा इमां
मोक्षयामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

त्वया हेतुभूतेन संस्थां मृत्युम् ॥ १० ॥

अनन्तप्रिये मयि वा भक्तिस्तया हेतुना परिक्रम्य एतद्वन-
स्थाया हरेर्भक्त्या नम इति प्रणम्य च ॥ ११ ॥ १२ ॥

अन्ति अन्तिके ॥ १३ ॥

भक्तुरागमनानन्तरमेव वा इच्छयाप्रसूतिकृत्य ॥ १४ ॥

उभयं गर्भक्षेमं स्वेच्छाप्रसवं च निर्मलमिति विशेषणान्
धर्मस्य तत्त्वं भक्तियोगं भागवतसम्मतं ज्ञानञ्च मामपीत्यपि-
कारेण मन्मातरमपि ॥ १५ ॥

तर्हि मनुस्ते भक्तिः कथं न दृश्यत इत्यत आह-नस्विति ।
तत्रापि बाह्यत्वात् कालवैध्याच्च कथं न तिरोक्ष्ये तत्राह, श्रद्धा-
योगेति । तेन मान्मातुस्तन्नुद्गीतसमावात् स्त्रीत्वकालवैध्याच्च तत्र-
प्राभूनामिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुरद्विषो हिरण्यकशिपोः । मापितं दूस्महं वीर्यमस्याः जठरे
आस्ते जनः अनया यावत्प्रसवमास्थतां ततश्चाप्यदर्शं गन्तव्य-
मधिपत्यं हत्वा एतां मोक्षये ॥ ६ ॥

यतोऽयमनन्तानुचरः अतो महात्मनी साक्ष्यान्महामागतः अन-
न्तत्वा संस्थां न प्राप्स्यते ॥ १० ॥

अनन्तप्रियस्य मम भक्त्या एतां परिक्रम्य तां तथाभूतां
संस्कृतां विहाय गयी ॥ ११ ॥

इहास्मिन् आश्रमे तपोप्यनतां स्वीयताम् ॥ १२ ॥

नास्मि कुतोपि भवे पश्याः सा अन्तिनकटे ॥ १३ ॥

इच्छया स्वच्छन्देन प्रसूते तत्रापि गर्भस्य स्थापय ॥ १४ ॥

धर्मस्य हरेर्भक्त्यन्तरं याथास्थ्यं तत्प्रधानं हरिहार्तन्मृत्युमयं
मामप्युद्दिश्य तस्याः प्रादात् ॥ १५ ॥

तत्तु गनुभयं तिरोक्ष्ये सुहृतां जातम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्र उवाच ॥

इन्द्र बोला, कि—इसके जठर में सुरद्विषी हिरण्यकशिपु
का असह्य वीर्य है, इस लिये जब तक इसके संतान पैदा
होगी तब तक रहने दीजिये पाँके उत्पन्न हुए पुत्र को नार
कर इसे छोड़ दूंगा ॥ ६ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—इसके गर्भ में जो बाधक है वह
निष्पाप है और साक्षात् महा भागवत है वह मेरे भे नहीं
मरेगा, क्योंकि ? यह अनन्त भगवान का अनुचर है और
शुद्धी है ॥ १० ॥

ऐसे जब बाधा तब देवर्षि का वाक्य मान कर मेरी
मा को छोड़कर मुझे अनन्त प्रियजान मेरी भक्ति से माता की
परिक्रमा कर स्वर्ग को चला गया ॥ ११ ॥

तत्पश्चात् ऋषि मेरी माता को अपने आश्रम में लाकर
आश्वामन धर्म बोले, कि—हे धर्म ! जबतक तुमारा पति न आवे
तब तक यहाँ निवास करो ॥ १२ ॥

टीकाहै, देवा कहकर मेरी माता भी जबतक देवर्षिपति दोरनय
से नहीं निवृत्त हुआ तबतक ऋषिके आश्रम में निर्भय होकर
रही ॥ १३ ॥

उस आश्रम में गर्भ धनी सती मेरी माता अपने भर्ता
के आगमन के अनन्तर प्रसव की इच्छा से ऋषि की परिचर्या
करने लगी ॥ १४ ॥

पद्म दयालु समर्थ ऋषि श्रीनारदजी ने उसकी शोक शान्ति
के लिये मेरे उद्देश्य परमे भक्ति और ज्ञान दोनों दिये ॥ १५ ॥

बहुत कालों में यह स्त्री के कारण मेरी माता को
भूल गया ऋषि को अनुग्रह से मुक्त हो अवपर्यन्त भी नहीं
भूला ॥ १६ ॥

श्रीवैशम्पायनकृतभाषाटीका ।

भूयान्मेव वैशारदी स्वार्थं तद्विजितः देहायहङ्कारच्छेदनि-
पुण्यवर्धः ॥ १७ ॥

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्ध एकः क्षेत्रज्ञ आश्रयः ।

अविक्रियः ^(१) स्वदृग्धेतुर्व्यापकोऽसङ्गधनावृतः ॥ १६ ॥

एतैर्द्वादशभिर्विद्वानात्मनो लक्षणैः परैः ।

अहम्मेत्यसद्भावं देहादौ मोहजं त्यजेत् ॥ २० ॥

स्वर्णं यथा प्रावसु हेमकारः क्षेत्रेषु योगैस्तदभिज्ञ आप्नुयात् ।

क्षेत्रेषु देहेषु तथात्मयोगैरध्यात्मविद्वद्गतं लभेत ॥ २१ ॥

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्तास्त्रय एव हि तद्गुणाः ।

विकाराः षोडशाचार्यैः पुमानेकः समन्वयात् ॥ २२ ॥

देहस्तु सर्वसङ्गतो जगत्तस्थुरिति द्विधा ।

अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेतिनेतीत्यतस्तद्वत् ॥ २३ ॥

अन्वयव्यतिरेकेण विवेकेनोपशान्ताऽऽत्मना ।

सर्गस्थानसमाम्नायैर्विमृशद्भिरसत्त्वैः ॥ २४ ॥

भीमरस्त्राभिकृतभावाथेदीपिका ।

काऽमौ वैशारदी धीरित्यपेक्षायां नारदोक्तमेव देहात्म-
विवेकप्रकारमाह-जन्मेति द्वाभिः । जन्माद्या जायते अस्ति वर्धते
विपरिणामतेऽपक्षीयते नश्यतीत्येवम्भूता इमे षड्मावविकारा वृद्धे
सत्येव यथा कलानां दृश्यन्ते तद्वदात्मनि तथैव स्थिते देहस्य
दृष्टा इत्यर्थः ईश्वरी विकारसमर्था मूर्तिर्यस्य तेन ॥ १८ ॥

तदेवं देहधर्मस्मद्वैषम्येनात्मनो देहाद्भेदो दर्शित इदानीमात्म-
धर्मेरेव भेदं स्फुटयन्तवहद्वारानिकं त्याजयति-आत्मेति । आत्मा
नित्यः “अविनाशी वारोऽयमात्मा” इति श्रुतेः, अव्ययोऽपक्षयशून्यः
“ऋचो अश्वरे परमे व्योमान्” इति श्रुतेः, शुद्धः “निरवयं निर-
जन्म” इति श्रुतेः, एकः “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः, क्षेत्रज्ञः “वि-
ज्ञानारम्भेकेन विजानीयात्” इति श्रुतेः, आश्रयः “यस्मिन्धीः पृथिवी
चान्नरिक्तम्” इति श्रुतेः, अविक्रियः “निष्कलशिष्यं शान्तम्” इति श्रुतेः
स्वरूपं “आत्मज्योतिःसम्राडिति होवाच” इति श्रुतेः, हेतुः “सहस्रल्लो-
कानसृजत्” इति श्रुतेः, उपायकः “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इति श्रुतेः
असंज्ञा “असंज्ञोऽयं पुरुषः” इति श्रुतेः, अनावृतः “पूर्णस्य पूर्ण-
मादाय पूर्णमेवावशिष्यते” इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

एतैर्द्वादशभिरात्मनो लक्षणैः परैः भेदैर्विवेकसमर्थैर्देहाद्भेदं
विद्वानसङ्गार्थं मिथ्याबुद्धिं त्यजेत् ॥ २० ॥

नन्वेवं विविकारमहानिर्माऽप्यपरोक्षानुभवेन ब्रह्मताप्राप्तिः
कथं स्वाद्यतोऽङ्गारानिकं त्यजेदित्यपेक्षायां तस्मात्प्रकारं
सहस्रान्तमाह-स्वर्णोक्तमेव स्फुरत्स्वर्णकणेषु प्रावसु योगैर्धर्मो-
पपायेस्तदभिज्ञ उपायाऽभिज्ञां हेमकारो यथा स्वर्णं प्राप्नु-
यात् । आत्मयोगैरात्मप्राप्त्युपायैः ब्रह्मगतिं ब्रह्मताम् अध्यात्म-
विद्वानाभिकृतकार्यकारणसंज्ञानता ॥ २१ ॥

अध्यात्मविवेकमात्रमाप्त्युपायमाह-अष्टाविति त्रिभिः । मूल-
प्रकृतिर्महदहङ्कारौ पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ, त्रयः सत्त्वाद्यस्ते
च प्रकृतिगुणा एव, न तु भिन्नाः एकादशेन्द्रियाणि पञ्च
महाभूतानि चेति षोडश पुमानात्मा एकः प्रोक्तः कपिलादि-
भिराचार्यैः । एकमेव हेतुः, एषु साक्षित्वेनान्वयात्, तदुक्तम् “मूल-
प्रकृतिरविक्रियमिहवाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु वि-
कारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति ॥ २२ ॥

जगज्जङ्गमम् तस्थुः स्थावरम् अत्रैव सर्वसङ्घातात्मके देह-
एव पुरुषो मृग्योऽन्वेष्टव्यः सुशकश्चेतदित्याह, नेतिनेतीत्यन्वा-
पौहे किञ्चमाद्यं स्वयमेवातत्पञ्च अनात्मवर्गात्पृथगुपकङ्कमान
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

मणिषु सूक्ष्मिषु सर्वत्रानुस्यूतत्वेनान्वयः अत एव मणिषुपृ-
ष्ठे सूक्ष्मेवैकव्यतिरेकश्च तयोर्द्वैक्यम्, तेन यो विवेकः पूर्वोक्तो वा
तेन उच्यतां शुद्धेनात्मना मनसा सर्गस्थानसमाम्नायैः सृष्टि-
स्थितिं संहारैः “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिभृत्युक्त-
सर्गाद्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । विमृशद्भिर्विचारवद्भिः असत्त्वैरव्यग्रैर्देह-
इति पूर्वव्याख्ययः ॥ २४ ॥

भीमरीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

तदेवम् “महादेवम्” इत्यादिना यदैत्युक्तमारैः पृष्टं तस्योत्तरमुक्तम्,
अथैतत्सत्संवादागतधर्मस्वरूपज्ञानजिघृक्षा वर्धते चेन्नृचनं
मदनुग्रहेण तदुभयं सम्पत्स्यत इत्याह-भवतामिति । यदि भवन्ती
मद्वचः अद्वयते मनुकाद्यं प्रहृत्य तद्दृढीकारविवये स्वरायुक्ता-
न्वेष्टव्यतामपि तदुभयं भूयात् अज्ञानान्तरेणोपदिष्टमपि तत्त्वम्,

भीमश्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न प्रतिष्ठिते भवतीत्याह-वैशारदीति । वैशारदी निपुणतरा धीः तत्त्वविषया बुद्धिः स्त्रीणां बालानाञ्च भवति एव भूयात् न तां विभेत्स्वयं । तत्र दृष्टान्तः, मे वधेति । यथा भवति ततः मम वैशारदी बुद्धिरभूच्छब्दाराहिताया मन्मानुनाभूत् एवं सर्वेषां बालानां स्त्रीणां च भवति एव ज्ञानं प्रतिष्ठितं मन्मथस्य यथा मन्मानुरिवाप्रतिष्ठितमित्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेवं तेषां भवामुपाया भवामुक्तान् शुभपुण्यैस्त्वकुमाराना-
कृष्य, तेषां भगवत्प्रकियोगमुपदिदिमुस्तावत्तद्वद्भूतप्रकृतिवि-
युक्तारमवाधारमज्ञानयोगमुपदिशति, जन्माद्याहत्यादिना । तावज्जी-
वात्मनश्चर्यं देहादिविषयं विवक्षुर्देहधर्मानाह-जन्माद्या इति । ईश्व-
री गुणपरिणामावाप्तनसमर्था मूर्तिराकारो यस्य तेन कायेन निमि-
तभूतेन “जायते अस्ति वसते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति”
इत्येवं रूपा इमे षड्भावविकाराः दृष्टाः प्रत्यक्षमुपलभ्यमानाः
देहस्वयैव धर्मो नास्ति यथा वृक्षं सत्येव फलानां जन्माद्यो
दृश्यन्ते न वृक्षस्य तद्वद्वात्मन्येकरूपत्वेनैवावस्थितेऽस्य देहस्य
दृष्टा इत्यर्थः । आत्मव्यतिरिक्तस्य स्थिरस्यैकरूपस्य वस्तुनोऽ
मावात्कथंचित्प्रदर्शनार्थमस्थिरः षड्भावविकारवानपि वृक्षस्या
आत्मस्थानीयत्वेन दर्शितः ॥ १८ ॥

तदेवं देहधर्मस्तद्वैकल्ययनारम्भो देहाद्देहो दर्शितः । अथ
आत्मैवेवात्मनो देहाद्देहमाह-आत्मैति । आत्मैति विशेष्यनिर्देशः
आत्मा प्रत्यगात्मानित्यः उत्पत्तिविनाशरहितः नव्ययः अपक्षयरहितः
अविक्रियः अविच्छिद्यमानप्रवरहितः यद्यपि दृष्टा देहस्य नास्ति इत्य-
मेनैव षड्भावविकाराराहित्यमुक्तम्, तथापि फलानामिव वृक्षस्येति
दृष्टान्तबलादप्या फलगतोत्पत्त्याद्यनाशयस्यापि वृक्षस्य स्मृतो-
त्पत्त्याद्यन्तराभ्यस्तत्वं प्रसक्तं तद्वत्त्वेन निविध्यते एवञ्च स्मृतो
ऽप्यतो वा षड्भावविकाररहित इति फलितम् । शुद्धः प्रा-
कृतरागादिगुणैरकल्पितस्वरूपः एकः धानेकाकारतया सर्वेषु
देहधर्मैकरूपः ‘एकोमीहि’ इति वज्रात्मभिप्रायक एकत्वव्यपदेशः
॥ न तु व्यक्तैकत्वाभिप्रायकः आत्मव्यक्तिवद्व्यवस्थेः बहुप्रमाणप्रति-
पक्षत्वात् क्षेत्रं शरीरं जानातीति तथा ममेवं शरीरमिति जागर्त-
त्यर्थः अनेन ज्ञानाभ्यवस्यमुक्तम् स्वहृत् स्वं पश्यतीति स्वहृत् कस्मै
मास्तमानः अनेन ज्ञानस्वरूपत्वमुक्तम् आत्मयः देहेन्द्रियादीनामा-
धारो हेतुर्देहेन्द्रियाणां व्यापारहेतुः व्यापकः धर्मभूतज्ञानेन व्यापक-
स्वरूपस्यानुत्वात् असङ्गी जीवात्मनोऽयं सम्बन्धरहितः अनादृतः
स्वरूपस्वभावतिरोधानरहितः इदं मुक्त्यवस्थं स्वाभाधिकं जीवा-
त्मस्वरूपम्, यद्वा, अनादृतः स्वरूपतिरोधानरहितः वज्रवशाद्यामपि
धर्मभूतज्ञानस्यैव कर्मणा तिरोहितत्वात् देहस्त्वन्तः स्वयवान-
शुद्धः देवमनुष्यादिरूपेण नामाविधः ज्ञानाऽनाभयोऽप्येषां वाच-
स्त्वसमनाश्रयः विरागहेतुर्बोध्यः पितृपुत्रत्वादिस्त्वन्धवान्
संकोचमाकुञ्चेति भावः ॥ १९ ॥

अस्त्येवं देहात्मनः परस्परवैधर्म्यं ततः किमत आह-एतैरिति ।
विद्वानित्यं देहात्मनोर्याथार्यविदेतैरुक्तीर्वाद्यभिरात्मनो कल्यः
परैः उत्कृष्टत्वापादकैर्देहादी आदिष्वप्येन देहानुबन्धिषु प्रादिष्वप्यहः

अहं मनेत्यसदभिमानं मोहजमज्ञानजं त्यजेत्, देहात्माभिमागादिकं
त्यक्त्वोक्तकल्यणवच्छिन्नात्मस्वरूपावबोधोक्तपरो गमेदिति भावः ॥ २० ॥

ततोपि किमत आह-कार्यमिति । यथा हेमकारस्तद्विधां हेम-
प्रकृतीनां प्राच्यामभिन्नः प्रथमं क्षेत्रं हेमप्राच्यामुत्पत्तिभूमिपु-
त्रोत्पत्तिवशादिभिरुपायैराप्नुयात्, प्राच्या इति शेषः । विभक्तिविप-
रिक्तमेनानुपपन्नं वा पञ्चाहनादिभिरुपायैः प्राप्तुं हेम आप्नुयात्
एवं देहकपेषु क्षेत्रेष्वारमयोगैर्देहविवक्षयात्मनोऽप्यविवेचन-
साधनेरुपायैरारम्भित् उक्तविध्यात्मनोऽप्यवशी पञ्चाह प्राच्याः
स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयवृद्धतः पुरुषोत्तमस्य गतिमवगतिं तस्या-
थार्यवज्ञानं ज्ञेयं प्राप्नुयात् यथावस्थिततत्साक्षात्कारं
ज्ञेयतेति यावत् ॥ २१ ॥

एवं ज्ञानयोगस्य भगवत्साक्षात्कारावहभक्तियोगाङ्गत्वमुक्तम्
‘एतैर्वाक्यैः’ इत्यादिनोक्तः सङ्गावल्यागप्रकारम्, “क्षेत्रं पुं देहेतुतया
त्मयोगैः” इत्युक्तमेव देहविवक्षयात्मस्वरूपविमर्शने च सम्प्रकारं
प्रपञ्चयति, अष्टावित्यादिभिः पञ्चभिः । तावदष्टौ प्रकृतयः-

“भूमिरापोऽनधो वायुः स्वं मनो बुद्धिरिव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा” ॥

इत्युक्तरीत्या उक्ता अष्टौ प्रकृतयः अत्र भूत्वादिशब्दैः गङ्गादिरामा-
त्रसद्विधानि पृथिव्यादीन्युक्त्यन्ते बुद्धिश्चक्षुर्न महत्तरं त्रयः सत्त्वा-
द्यस्तद्गुणा एव प्रकृतिगुणा एव नष्टारम्भो गुणाः षोडश
विकारा विकृतयः तेषां कर्मज्ञानोभयोर्द्विधाणि दृष्टा पञ्चप्रायाः
बुद्धिश्चित्तं वा एकं संभूय षोडश प्राचार्यैः गीताचार्यादिभिः
बुद्धिश्चित्तं वा एकं संभूय षोडश प्राचार्यैः गीताचार्यादिभिः
प्रोक्ताः पुमानेक एकस्मिन् शरीरे एकः पुमान् जीवः प्रोक्तः
कुतः ? सगन्धत्वात्, एवमेव हि प्रतिशरीरं नियोगेन सुखदुःखप्रति-
सन्धानजीवेश्वरयत्नमुक्तश्चित्ताचार्यव्यवस्थितव्यवस्थायाः सम्बन्ध-
यादुपपत्तिरिति भावः । सर्वशरीरेषु जीविकत्वे उक्तविधा व्यवस्था
नुपपत्त्या द्यादिति भावः ॥ २२ ॥

देहस्तु सर्वसङ्घातः प्रकृतिविकृतिसर्वसङ्घातात्मकः स च
जगज्जन्मस्तस्य व्यापारश्चेति द्विविधः एवं वस्तुस्थितिरिति
भावः । अस्त्येवं वस्तुतत्त्वात्मविवेचनस्य विमायात् ? तत्राह-
अत्रैवात । अत्रैव देहएव पुरुषः प्रत्यगात्मा मुख्यः विवेचनीयः कथं
किं कुर्वन्, नेतिनेतीति, इति शब्दः प्रत्यक्षदृष्टप्रकारद्योतकः इति नेति
एवंविधो न भवति गन्धवान् भवति रसवान् भवति रूपवान्
मधतीत्येवं प्रकारेणैव । अतः आत्मव्यतिरिक्तं यद्यप्युचि-
यथाहिवस्तु तत् त्यजन् तस्मिन्नात्मबुद्धिमकुर्वन् तद्विवक्षया आत्मा-
न्धेययोग इत्यर्थः । अनेन “अहं मनेत्यसङ्गाव देहादौ मोहजं त्यजेत्”
इत्युक्तं विदुर्न भवति ॥ २३ ॥

“तथात्मयोगः” इत्युक्ताऽनात्मयोगाग्नियवन् तेर्मृष्यते इत्याह-
अत्रैवेति, अत्रैवव्यतिरेकेणाप्यनेन व्यतिरेकेण नाहं जानामी-
कञ्चाहि ज्ञप्सीत्येनं बुद्धीच्छादीनां ज्ञानरूपाणां ज्ञातयेहमयं एता-
न्धेन व्यतिरेकेण मम शिरः पाणिः पाद इति सर्वोप-
पन्नो व्यतिरेकप्रतीत्या न्येत्येवंकपेण विवेकनानात्मनो विमा-
नेन उद्यता निर्मुक्तानात्मनाऽहं ममेति प्रतीयमानानात्मनाऽहं प्र-
तीत्याप्येत्यर्थः । समेकानसमाज्ञानाद्यैः अर्गावल्यादिपरदेहास्तत्त्वाव-
यांनुसन्धानैरुपायैर्देहादिष्वः परमात्मानं विशुद्धाङ्गरसरवैः

श्रीमद्दीरावधाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

अथप्रवृत्तैः पुंमिरात्मा मृग्य इतिपूर्वशास्त्रव्यः "सम्भवाः सौम्ये-
माः तर्वाः प्रजाः" इत्यादि सर्गस्थानादिसमाप्तायाऽनुसन्धाने-
रित्युक्तेश्चोपचारमविमर्शानोपायाः परमात्मशेषत्वतश्चरित्वाद्-
बोद्धवता भवन्तीत्यभिप्रायेण सर्गस्थानसमाप्तायैरित्युक्तम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततोऽस्माकं किं प्रयोजनमिति तत्राह—भवतामपीति । यथा
मे वैशारदी धीः भगवद्विषयज्ञानमभूत्तथा तर्हि भवतामपि भूषा-
दित्यन्वयः । न केवलं युष्माकमेव, स्त्रीणां बाबानाञ्च भक्षा-
तस्तत्स्वादित्याह—भक्षात इति । यदि स्त्रीबाबानां भक्षास्वाद-
स्तर्हि तेषामिति ॥ १७ ॥

प्रह्लादस्तेषां स्ववचसि भक्षामुपाय नारदोक्तं ज्ञानमुपदि-
शति—जन्माद्या इति । "जातः कंसवधार्थाय भूमारहरणाय च"
"जनिता तविष्णोः" इत्यादिषु हरेर्जन्मादिकं प्रनीयने तत्र जन्मादि-
मनो हरेरिनरवद्भुवंगशरीरस्थस्य तच्छरीरयोग्यभोगप्राप्त्या स्वा-
कुलचित्तस्य सर्वसमर्पणानुगुणफलदानं कथं घटत इत्यादि
शङ्कां दैत्यपुत्रचित्तस्थां परिहरन्नित्यतो बाह—जन्माद्या इति । इमे
वद्भवा जन्मास्तिसृष्टिपरिणामापक्षयविनाशाख्यविकारादेहस्य
दृष्टाः प्रत्यक्षेण प्रमिता आत्मनः परमात्मनो न सन्तीत्यन्वयः
"वद्विकाराः शरीरस्य न विष्णोस्तद्भनस्य तु" इत्यनेन निर-
स्तत्वात् । दृष्टाः इत्युक्तं स्पष्टयति, फलानामिति । वसन्ताद्यवयव-
विशेषेण कावेन वृक्षस्य चूनादिफलानां जन्मादिकं दृश्यते
यथा वृक्षस्य कालाधीनत्वं तथा देहस्येश्वराधीनत्वमिति ज्ञाप-
नावेश्वरमूर्तिनैर्युक्तं देवदत्तस्य सर्वमिदमवधीनमिति मित्रवा-
ज्ञाननिरासायोक्तमिदं नारपथमिति ज्ञानव्यं तदुक्तम् "तदधीनं
शरीरं च ज्ञात्वा तन्ममतां त्यजेत्" इति ॥ १८ ॥

"क्षेत्रज्ञः पुरुषो ह्यात्मा संसारी चेतनो मतः" इत्युक्तेरात्मा
जीवः किं नरुपादित्यनस्तत्त्ववर्तकस्वप्नगाह—आत्मेति । परैर-
व्याप्यादिदोषरहितैरेतैर्द्वैतशक्तिरात्मनोहरेर्लक्ष्यैः स्वरूपभूतरूपेत
इति, विज्ञानद्वं ममेत्यनङ्गावमतत्त्वं मोहजमज्ञानजं देहादौ त्यजे-
दित्यन्वयः । नित्यः स्वरूपतो विनाशरहितः अवयवादिद्वयो ना-
स्तीत्यन्वयः प्रकृतिनिर्मितशरीरत्वेनाविद्यारागादिदोषविधुरत्वा-
त्पुरुषः एको मुख्यः मुख्यत्वं हरेरेव स्वरूपज्ञानेन क्षेत्रज्ञ-
शरीरज्ञानात्प्राप्तं स क्षेत्रज्ञः आश्रय उपजीव्यः अविक्रियः स्वतः
परतो वा परिणामरहितः स्वमात्मानं स्वयमेव पश्यतीति स्वहृत्
"तद्ब्रह्मदेवाहं ब्रह्मास्मि" इतिभूतिवद्दोषपराधीनः स्वतंत्र इति यावत्
वशं बाधयति सर्वमितिवा व्यापकोऽन्तर्बहिर्द्विरित्येषः "माकाशो
नीलिमोदे" तिभूतेः भूताकाशस्य परिच्छिन्नत्वाद्द्वयाकृतस्य चित्र-
कृत्यात्मकत्वेन भगवदनुगृहीतत्वेन तस्याव्यापकत्वमुपपन्नमित-
नेनेति अवस्थं व्यापकः अनाकृतत्वात्सङ्गी "असङ्कोचं पुरुषः"
इति भूतेः । अनाकृतो ज्ञानाद्यावरणरहितः एवंविधलक्ष्योपेतस्य
विष्णोः सर्वं पुरुषाच्छरीरस्य तदधीनत्वेन तस्मिन्देहे ममतां
त्यजेदित्यर्थः ॥ १९—२० ॥

हरेर्देहादिभ्यो विविक्तत्वेन ज्ञानोत्पत्तिप्रकारं वक्ति—हेममिति ।
यथा हेमकारो प्रायस्तु क्षेत्रेषु निकषादमस्तु स्थानेषु हेमकारः
क्षेत्रेषु हेमवस्तु पाषाणेषु वा योगैर्हेमावाप्युपायैः कषायाभ्या-
नादिपरीक्षावश्याहंमप्राप्तुवादित्यन्वयः न सर्वस्य सुखकमि-
त्यतः उक्तं तद्विमल इति तथा मुमुक्षुः पुरुष आत्मयोगैर्यैत्युक्तिर्-
भक्त्याद्युपायैः देहेषु क्षेत्रेषु सम्भवाद्योक्त्य विविक्तं ब्रह्ममिति
क्षमेन देहादिभ्यो वैशेष्येन ब्रह्मविषयज्ञानमाप्नोतीत्यन्वयः
कोसावधिकारीत्यतः उक्तम् अप्यात्मविदिति, "तरति शोकमात्म-
विद्व" इति भूतेः । आत्मानमधिकृत्य वर्णमार्गं वेदान्तशास्त्रमप्यात्मं
तद्वेति सम्यग्ज्ञानातीति सार्वत्रिकादिस्वभावोऽप्यात्मं तद्वेतीति
वा महाभूतादिर्वाऽप्यात्मं तद्वेतीति अप्यात्मवित् ॥ २१ ॥

कानि महाभूतादीनीति तत्राह—प्रष्टविति । मूलप्रकृतिर्देहा-
द्यः * सत्त्वमद्यौ प्रकृतयः सत्त्वादिगुणानां प्रकृतावन्तर्भावस-
म्भवेनादृष्टं युक्तमितिभावेनाह, त्रय पदेति । तस्याः प्रकृतेर्गुणा-
स्तद्गुणाः प्रकृतिजत्वाद्विकाराश्च तद्गुण्येन गृहीता इति नादृष्टा-
सम्भव इत्याद्येनाह, विकारा इति । मनसा सदैकादेशोन्म्याणि
शब्दादिविषयाश्चेति विकाराः बोद्धेति पूर्वार्थायैः, संख्याता इति
शेषः । शरीरेष्वनुगतत्वेन विकारसम्भवादेतैः सह किं न पठित
इति तत्राह, पुमानिति । समन्वयादिति द्वयस्योपे पञ्चमी समन्वय-
मुनुगतं प्राप्येकः पुमाज्जायया एव केवलं शुद्धइत्यनो विकारेषु
न पठित इत्यर्थः । अत्रेदं तारपथ्यमवगन्तव्यम्, तथाहि, अमि-
मन्वमानजडापेक्षया पुमान् जीवः पञ्चविंशोभिमानचैतनविष-
क्षया विष्णुः वद्विद्य इति सम्यगन्वयाभियन्तृत्वेन अनुगति-
ज्ञानाज्ज्ञेय इति, तदुक्तम्—

"अभिमान्यपेक्षया विष्णुः पञ्चविंश इति स्मृतः ।

जडव्यपेक्षया जीवः सम्यग्ज्ञेयो हरिः स्मृतः" ॥ इति

यद्वा माकाशादिपञ्चभूतानि सत्त्वादित्रयोगुणा इत्यद्यौ प्रकृतयः
तत्र मूलप्रकृतिमहद्ब्रह्माराणामाकाशादिष्वनुगतत्वेन पृथग्प्रद्वयं
न क्रियते गुणानां तदारम्भकत्वेन गुणप्रद्वयेन तद्गुणोपपत्तेः
शेषपूर्ववत् ॥ २२ ॥

तत्त्वसंख्याकथनेन प्रकृते किमावातमिति तत्राह—देहस्त्विति ।
सर्वेषां प्रकृतितरकार्याणां सङ्गतः समूहः तन्निर्मित इत्यर्थः
तत्त्वेभ्योऽप्यतद्विमर्शिनो विविक्त्य परमात्मा ज्ञातव्य इत्यभिप्रा-
येण तत्त्वसंस्थानं कृतमितीमप्रत्यक्षं दर्शयति, तुशब्देन देहशब्देन
प्रपञ्चो विवक्षित इति कृत्वा तं देहं विमज्जति, जगद्विति । जग-
त्कक्ष्यो द्विराकृत्या व्याख्येयः तथाहि जगत्समस्तं जगज्जग-
त्तस्य स्थावरमिति द्विधा विभक्तं किं ज्ञान इत्यनं बाह—अमेति ।
तत्त्वाद्ब्रह्म तत्र भवतीत्यतःप्रकृत्यादिकं त्यजन् दिव्या स्तः सर्वदा
भिन्न इत्यर्थः । पुरुषः पूर्णः पद्गुणोऽत्रैव देहवश्या प्रपञ्चे मुख्यो-
ऽन्वेषणीयो विचार्यो ज्ञातव्य इति यावत् । शत्रुप्रत्ययेन सह
प्रकृत्यादित्यागो न काहाचित्क इति च सूचयति, तत्र किं प्रमाणं
मिति तत्राह—नेति । "स एव नेतिनेतीत्यात्मा" इति भूति
प्रमाणाभित्यर्थः । योऽतत्त्वजस्तद्गुणस्तद्गुणस्तेनेति वा अतत्त्वजती-
त्यतत्त्वकत्वेनातत्त्वजोति वा पाठः ॥ २३ ॥

* महत्सत्त्वाद्ब्रह्म तत्त्वपञ्चमहाभूतानि ।

भीमस्त्रिजयपञ्चतीर्थकणपदरत्नावली ।

कथा युक्ता मृग्यत इति तत्राह—मन्वेति । अन्वययुक्तस्य-
तिरेकेण च तत्र अगच्छत तत्र ब्रह्मेत्यन्वयः च तत्र ब्रह्म न
तत्र तत्र अगच्छति किञ्चन वा हि र्यातिरेकवत्तु युक्ताऽऽकाशवत्
अगच्छति तत्रेते यदेतत्सङ्गवत्तु पृथक्त्वेन वेति युक्ता निश्चि-
तेन विवेकेनाहुतेन युक्तेनात्मना मनसा, ननु, व्याप्तिग्राहकप्रमा-
णाभावेनामासत्त्वान्वाचित्यो न स्वादिति तत्राह—सर्गेति ।
अत्र सर्गेत्यानाश्रयां संहारादिकमुपलक्ष्यते न संहिता खरा येस्ते
अस्त्वशास्तेः “सर्वेश्वरा घोषवन्तो वज्रवन्तो वक्तव्या इन्द्रो
वज्रं ददातीति सर्वे ऊमाग्नौ प्रस्ता अनिरस्ता विहृता वक्तव्याः
प्रजापतेरारमानं परिददातीति सर्वे स्पशो ज्योतीनामनिहिता
वक्तव्या सृष्टोरारमानं परिदरणीया” इति भुतेः विमृशार्जः
विचारं कुर्वार्जः “कां न आत्मा किं ब्रह्म” इत्यादि भुतेः सर्गेत्याना-
श्रिवचयैः समाग्नयैः निर्दोषगुणोपेतैर्वेदैः “यतो वा इमानि
भूतानि जयन्ते येन जानाति जीवन्ति” इत्यादिलक्षणैः “अस्त-
र्वेदश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इत्यादिकेषांऽनुगृही-
तया ॥ २४ ॥

भीमस्त्रिजगोऽस्मिन्कृतकमसन्दर्भः ।

तत्र देहाग्रस्यासपरित्यागार्थं स्मृतात्प्रतिपक्षमात्मज्ञानमात्र-
मापन्न आह—जगमाया इत्यादिभिः ॥ १८ ॥

एको न तु देहेन्द्रियादिस्वभावकपः । क्षेत्रज्ञो ज्ञातृत्वादिभक्तः
हिन्द्रियादीनामाश्रयः स्थाभाविकज्ञातृत्वादेवा चिकिषः स्वरूप-
स्वरूपे स्वयं प्रकाशः हेतुः सर्गादिनिमित्तम्, तदुक्तं भीष्मतेन
“हेतुर्जीवास्व सगोदेरविद्याकर्मकारकः” इति, व्यापको व्याप्त-
शीलः असङ्गी अनादृतश्च स्वरूपः स्वप्रकाशरूपत्वात् ॥ १९ ॥

मोहजं त्यजेदिति । देहाद्यधिकरणकमोहजस्यैव त्यागो-
न तु स्वरूपभूतस्यैवमर्थस्य इति वक्ष्यते, तद्वत् जीवस्त-
द्वशास्वात् सूक्ष्म ज्योतीरूप इत्येके । तथैव हि कौस्तुभांशावेन
यजितम्, तथाच स्कान्दे प्रमासखण्डे जीवनिरूपणे “ननस्य
रूपं वर्णं वा प्रमाणं ददयते कश्चित् । न शक्यं कथितुं वापि
सूक्ष्मस्याऽनन्तधिग्रहः ॥ छायाप्रशान्ताभासश्च शनधा कल्पि तस्य
च । तस्मात् सूक्ष्मनरो देवः स ज्ञानस्याय कल्पने ॥ आदित्य-
वर्णं सूक्ष्मासमं विष्णुमिव पुरन्दरे । ननु त्रिमिव पश्यन्ति योगिना
ज्ञानचक्षुषा” इति ॥ २० ॥

स्वपदार्थज्ञानमप्याह—स्वर्णमिति ॥ २१—२८ ॥

भीमस्त्रिजगोऽस्मिन्कृतकमसन्दर्भः ।

पूयादिदशाशीर्वादेन स्त्रिभ्यम् वर्त्तमानं भीमस्त्रिजगोऽस्मिन्कृतक-
मसन्दर्भः भक्तिप्रकाशवशात् । यदि भवन्तः भवन्ते तदा वैशारदी-
यिशारदी मगधस्त्रिजगो भवन्त इति महदनुग्रहात् भवन्त-
भवन्तौ भक्तिः भक्तेः प्रमेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

केपां चित्तं मुमुक्षुभक्तानां तु ज्ञानमपेक्षितमिति तत्राह—जगमाया,
इति दशभिः । जायते अस्ति वर्जते विचारयामते अपक्षयते
नश्यतीत्येवमावाः षड्विकाराः सदा स्थितस्य वृक्षस्य प्रतिवर्षं
फलानामेव यथा न तु वृक्षस्य तथैव नित्यस्थितस्यैवाऽऽत्मनो
वेदस्यैव षड्विदे दृष्टाः न त्वात्मनः ईश्वरस्य मूर्तिः समष्टिद्वय-
त्मकं शरीरं यतो भवति तेन ॥ १८ ॥

जीवात्मनि षड्विकाराभावभावना त्वं पदार्थगुणैः सा च
तत्पदार्थस्य परमात्मनश्चित्तनरूपया भक्त्यैव स्वादित्यतः पर-
मात्मस्वरूपमाह—आत्मेति द्वय्याम् । आत्मा परमात्मा नित्यः “अवि-
नाशी वा अवेऽयमात्मा” इति भुतेः, अन्वयः अपक्षयवृक्षः “अक्षो-
क्षरेपरमे ष्वोमन्” इति भुतेः । शुद्धः “निरवयव निरञ्जनम्” इति भुतेः
एकः “एकमेवास्मिन्नीयम्” इति भुतेः । ईश्वरः “विज्ञातारमरेकेन जानी-
यात्” इति भुतेः । आश्रयः “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चाग्नरीक्षम्” इति
भुतेः । अविकिचः निष्कलं निष्कलं शाश्वतम्” इति भुतेः । स्वरूप-
“आत्मज्योतिः सन्नाडित हो वाच” इति भुतेः । हेतुः “स इमां
लोकानमृजत” इति भुतेः । व्यापकः “सस्य ज्ञानमनन्तम्” इति
भुतेः । असङ्गी “असङ्गा ह्यं पुरुषः” इति भुतेः । अनादृतः “पूयंस्व
पूयंमादाय पूयंमेवावशिष्यते” इति भुतेः ॥ १९ ॥

आत्मानः परमात्मनः परैर्जीवात्मनश्चोऽप्येकः
नित्यं चित्तमैरिति शेषः देहादौ देहे वैदिकेषु च असद्व्यक्त-
व्यभावपरमात्मचित्तनेविभा सत्यपि विवेके दिग्भ्रम इव मोहां न
निवर्त्तन इति भावः ॥ २० ॥

तत्त्वधर्मभूतः परमात्मा क वर्त्तते ? इति चेत् स्वदेहेऽपीति
तदुपलक्ष्यप्रकारं स्वदेहान्तमाह—स्वर्णमिति । प्राक्सु स्फुरत्स्वर्ण-
कणपाषाणेषु क्षेत्रेषु स्वर्णाकरस्थानेषु बोगैर्धर्मनादिभिर्गुह-
वक्राशितितरेकोपायैः तमुपाचामिहो देमकारो यथा स्वर्णमा-
प्नुयात् तथैव देहकपक्षेत्रेषु आत्मबोगैर्गामप्रापयुपायैश्चि-
न्तनायैः ब्रह्मगतिं ब्रह्मणः परमात्मनो गतिमुपलक्ष्यम् ॥ २१ ॥

अप्यात्मविदित्युक्तमतोऽप्यात्मवस्तुत्वाह—मष्टाविति साज्जं ।
मूलप्रकृतिर्महद्वह्नौ पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ । त्रयः सत्त्वा-
द्वयो विकाराः एकाद्व्योम्त्रियाणि पञ्च महाभूतानि चेति षोडश
आचार्यैः कपिष्ठादिभिः प्राक्ताः पुमानात्मा एकः समन्वयात्
एषु सत्यगन्धं सस्पर्शं प्राप्त्वं वर्त्तमानः यथा समन्वयं सस्पर्शं
अनति सततं प्राप्नोति “अत सतत्यगमने” किवन्तः ॥ २२ ॥

सर्वमज्ञानः उक्तलक्षणमवैवन्तसमूहकपः जगत् जङ्गमो
मनुष्यादिः तस्युः स्थावरो वृक्षादिः अत्रैव देह एव पुरुषः
परमात्मा मृग्यः । अन्वयप्रकारमाह—नतिनेतीत्यतः तज्ज्ञं
वस्तु तज्ज्ञं रयज्ज्ञित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु, तर्हि तन्मय एव अनन्यागो स्वप्नमेवाऽवशिष्यते इत्यत-
माह—मन्वेति । देहे परमात्मनोऽन्वयः परमात्मनि देहजनि-
रेको यः प्रभिज्जन्त ज्ञानामपि बुद्ध्यादीनां वदन्त्येवैव प्रवृत्तिः
बुद्ध्यादिद्वयतिरेकश्च यः परमात्मा देहस्य इति यो विवेक-
स्तेन तथा उज्ञाना ज्ञानेनात्मना मनसा सर्गेत्यानवमाग्नयैः
सृष्टिस्थितिसंहारेः परामुदेरिति शेषः “यतो वा इमानि

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्चिकृतसारायं दर्शनी ।

भूतानि जायन्ते" इत्यादि भूत्युक्त सर्गाद्यनुसन्धानेनेत्यर्थः । अस-
त्त्वरैरव्ययैर्मनुष्यः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्लवक्त्रकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

यदि भवन्तो मज्जन्तः भ्रष्टधने तर्हि भ्रष्टातो भवतां स्त्रीणां
बाह्यानाञ्चापि मे मम यथा वैशारदी विशारदो हरिस्तद्विषयक-
ज्ञानमकिञ्चिती धीः भूयाज्जवेत् ॥ १७ ॥

हरिमक्तिबोधं ज्ञानञ्च भाङ्गं तद्व्यवहारायोग्यनामिषादकार्माना-
त्मविषयकोपदेशपूर्वकं जन्माद्या इत्यारभ्य "एतावानेव लोकेस्मिन्
पुंसः स्वार्थे परः स्मृतः । एकान्तमक्तिर्गोविन्दे वत्सर्वत्रतदीक्षयम्"
इत्यन्तेन ग्रन्थेनोपादिशति, ईश्वरसर्वप्रवर्तकात् क्षणाद्विपरि-
तं विपरिणामाभ्यामुत्तिरिमिवकिञ्चिदस्य तेन वृक्षस्येव अतिप्रसिद्धपङ्क्ति-
काणां तत्फलानामिव च जन्माद्याः जायन्तेऽस्ति वर्ज्यं विपरि-
णामनेऽप्युच्यते विनश्यतीतीमे वदन्माविकाराः देहस्येव दृष्टाः
नरत्वात्मनः वृक्षगतस्य देहस्य चेत्यर्थः । एवं देहस्य पङ्क्तिवारयु-
क्तावेव च देहाद्याहं ममेत्यसदाग्रहो न कार्य इति भावः ॥ १८ ॥

अथ सर्वस्य चेतनाचेतनस्य भगवत्पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याभा-
वाच्छरीरत्वाच्च महं ममेत्यसद्भावं देहादौ त्यजेदिति वक्तुं भगवतोऽपि
जन्मादि पङ्क्तिवारहित्वं तदसाध्यात् एकत्वसर्वाभ्यस्तत्सर्व-
हेतुत्वव्यापकत्वानावृत्तत्वादीन् गुणान् माह—आत्मेति । आत्मा
"एष त आत्मान्तर्यामी, आत्मावाचरे द्रष्टव्यः" इत्यादिप्रसिद्धः
परमेश्वरः नित्यः जन्ममृत्युशून्यः अव्ययोऽपक्षयशून्यः किञ्चिदु-
त्तुष्टः सर्वदोषरहितः एकः निरुसमानातिशयः क्षेत्रज्ञः समष्टि-
व्यष्टिरूपसंशरीरः आश्रयः सर्वचेतनाचेतनानां स्थित्यादिप्रदः
हेतुः सर्वोपादाननिर्गमस्कारणभूतः तथापि अधिक्रियः स्वरूपता-
ऽधिकारी नित्यसिद्धाभिः स्वशक्तिभिः चेतनाचेतनरूपाभिः कुमा-
रूपसारणाऽप्रसारणव्यायेन सृष्टिहेतारो कारोति । तथोक्तम्,
भारते "प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मैः संहरते पुनः । एवं भूतानि
भूतात्मा सृष्ट्वा संहरते पुनः" इति स्वहृक् स्वरूपाशः व्यापकः
सर्वत्र सर्वदा वर्तमानः असङ्गी सर्वचेतनाचेतनदोषास्पृष्टः
अनादृतो निरावरणः । जीवपरो नायं श्लोकः "जन्माद्याः पांडमे
माया दृष्टा देहस्य नात्मनः" इत्यनेनैव जीवजन्माद्यभावप्रतिपाद-
नात् एकत्वादीनां भगवत्कर्माणां जीवे सम्भवात् सति शुक्लायै
अर्थातरपक्षपनाया ज्ञानात्पराभावात् ॥ १९ ॥

आत्मनः परमेश्वरस्य परैः परमेश्वरजस्योः नाहं देहकपः न
व्याहं स्मृतं प्रपञ्च मदीयः न च देहादिकं मम किन्तु भगवत
एव सर्वं देहदेहादिकमिहैव गहं ममाभिमाननिराकरणहेतुभूतैः
अहं ममेत्यसद्भावं देहादौ भवमानं मोहजमज्ञानकृतं त्यजेत् ॥ २० ॥

अचेतनं जडत्वव्यवस्थादिना तज्ज्ञं चातुर्वादिना चेतनं
चेतनाचेतनमिदं तदुभयान्वयत्वादिना सर्वोपास्यं सर्वोत्तमभूतं
ब्रह्म चेति तत्त्वज्ञानप्रकारमाह, अर्थमिति । यथा हेमकारः
रत्नमैकः प्रायस्तु स्फुरत्स्वयं कणेषु कर्ण्यं तत्प्रसिद्धो गैराप्नुयात् एवं
क्षेत्रज्ञयोगैः तद्विभक्तः क्षेत्रज्ञोऽप्येकदेहविक्रितीवस्तत्क्षयगुणादि

अवयवमननादिकपैयोंगैः चातुर्वाहमर्थत्वादियोगैश्च क्षेत्रेषु अपर-
शरीरेषु क्षेत्रत्वाचेतनत्वादिना क्षेत्रज्ञमिदं तदर्थमिति भाव्यते
क्षेत्रज्ञमिति शेषः । तथा देहेषु समष्टिव्यष्टिरूपेषु अकारभित् आत्मनि
क्षेत्रज्ञं नियम्ये अभिषत्मानमस्तारमानं वेत्तीति स तथा ब्रह्म-
विद् भागयोगैः आत्मा अन्तरात्मा तत्क्षयगुणादिव्यवयवमनना-
दिकपैयोंगैरुपायैः सर्वानियन्तुत्वादिभिश्च ब्रह्मगतिं परमात्मतत्त्वं
ब्रमेतेत्यर्थः ॥ २१ ॥

चेतनाचेतनब्रह्मपदार्थान् दर्शयन् अचेतने चेतनस्य रतिवन्ध-
हेतुः ब्रह्मणि भगवति रतिस्तु मोक्षहेतुरित्याह, अद्यो इत्याद्यदिभिः
प्रकृतिः महद्दंकारो पञ्च तन्मात्राणि चेत्यद्यो प्रकृतयः । तत्त्वः
प्रकृतेस्तयः सत्त्वाद्यो गुणाः एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि
चेति षोडश विकाराः अचेतनात्मकाः आचार्यैः प्रोक्ताः । पुमान-
चेतनञ्च प्रोक्तः जातावेकवचनम् "चेतनाचेतनानामेको बहूनां
यो विधाति कामान्" इति जीवबहुत्वभवत्वात् "सर्वं वेदा वरप-
दमामनन्ति" वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः "तनु समन्वयात्" इति भूति-
स्मृतिस्मृत्यर्थः समन्वयात् सर्वेषु वेदेषु विषयत्वेन समन्वयात्
एकः सर्ववेदायंभूतो भगवाञ्च आचार्यैरपि निषेधैः प्रोक्तः ॥ २२ ॥

तत्र भगवतो देहः सर्वसङ्घातः विराड्रूपः जीवस्य देहव्य-
माह, जगत्स्थितिरिति श्रियेति । तत्रोपाप्रकारमाह—गत्रैवेति साङ्ख्येन ।
विमृशद्विविधवारयज्ञिः असत्त्वरैरव्ययैर्मनुभूभिः उद्यतात्मना
भुजेन मनसा अत्रैव देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रायोऽप्यो जीवो भिन्नः
चेतनत्वादीश्वरवत् इत्यन्वयेन देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्रायोऽप्येकतमोऽपि
न जीवस्तस्य चेतनत्वाभावात् पापाद्यादिष्विति व्यतिरेकेण
च हेतुना एवं नेतिनेतीति देहाद्यात्मत्वनिषेधेन अतदनात्मभूतं
देहेन्द्रियादिकं त्यजन् देहो नात्मा पाञ्चभौतिकत्वात् गृहादिष्व
इन्द्रियेष्वेकतमोऽपि नात्मा करणत्वाद्वास्वादिष्वत् प्राणो नात्मा
वायुविशेषत्वात् व्यजनजन्यवायुवत् इत्येवमज्ञानगृहीतं तदनात्मत्वं
परिहरन् पुरुषो जीवः मृत्युः तन्नादिना पुरुषः परमेश्वरश्च सर्ग-
स्थानसमाप्तायैः सृष्टिस्थितिप्रतिपादकैर्वेदैः "यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते" इत्यादिभिः चेतनाचेतनरूपेभ्यः सृज्येभ्योभूतेभ्य-
स्तत्त्वशाधिष्वप्येति द्योतितो यो विवेकस्तन मृत्युः इति श्रयो-
रन्वयः ॥ २३—२४ ॥

भाषा टीका ।

जो हमारे वाक्य में अज्ञाहो तो तुमारी भी देहाद्यहंकार
क्षेत्र में निपुण मतिहो, स्त्री और बाबको की मति शुद्ध होसी
है जैसे कि मेरी ॥ १७ ॥

जन्मादिक ये जः माय देह के हैं आत्माके नहीं सो श्री
ईश्वरसक काव कृत है जैसे इसके रहते २ फूको के ॥ १८ ॥

और आत्मा तो नित्य अजय शुद्ध एक क्षेत्रज्ञ आश्रय विकार
रहित अहं हेतु और प्रकृति का व्यापक होकर भी असंगी
और अनादृत है ॥ १९ ॥

हम आत्मा के द्वादश लक्षणों से बिना देह देह गेहादि के

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः ।
 ता येनैवाऽनुभूयन्ते सोऽध्यक्षः पुरुषः परः ॥ २५ ॥
 एभिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैर्बुद्धिभेदैः क्रियोद्भवैः ।
 स्वरूपमात्मनो बुद्धयेष्टन्धैर्वायुभिवान्वयात् ॥ २६ ॥
 एतद्द्वारो हि संसारो गुणकर्मनिबन्धनः ।
 अज्ञानमूलोऽपार्थोऽपि पुंसः स्वप्न इवेष्यते ॥ २७ ॥
 * (मनोमयत्वात्सर्वाणां स्वप्नजागरयोः समाः ।
 दृष्टान्तानिपि ध्यातुः शोकमोहभयप्रदाः ॥ ० ॥
 परस्य निर्गुणस्यापि गुणसङ्गाजनिर्मृतिः ।
 व्यक्तं जन्माप्ययमोक्तं दायानस्येव न स्वतः ।
 हरिस्तश्चिन्तया सर्वे प्रयान्ति परमम्पदम् ॥ ० ॥)
 तस्माद्भवद्भिः कर्तव्यं कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् ।
 बीजनिर्हरणं योगः प्रवाहोपरमो धियः ॥ २८ ॥
 तत्रोपाससहस्राणामयं भगवतोदितः ।
 यदीश्वरे भगवति यथा यैरञ्जसा रतिः ॥ २९ ॥
 गुरुशुश्रूषया भक्त्या सर्वलब्धार्पणेन च ।
 सङ्गेन साधुभक्तानामीश्वराराधनेन च ॥ ३० ॥
 श्रद्धया तत्कथायां च कीर्तनेर्गुणकर्मणाम् ।
 तत्पादाम्बुरुहध्यानात्तल्लिङ्गेक्षाऽर्हणादिभिः ॥ ३१ ॥
 हरिः सर्वेषु भूतेषु भगवानास्त ईश्वरः ।
 इति भूतानि मनसा कामैस्तैः साधु मानयेत् ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

में मोह से उत्पन्न जो मैं मेरा वह असंज्ञाव तिसको छोड़ दे ॥ २० ॥

जैसे अग्निष्टुवर्णकार क्षेत्र (जेत) में सुनहले पाषाण में से उपायों से स्वर्ण को प्राप्त होता है, वैसेही अच्छात्मवत्ता आत्म योग से देह में ब्रह्मगति को प्राप्त होता है ॥ २१ ॥

भाषाओं ने अष्ट प्रकृति कहीं हैं और उनके गुण तीन कहें हैं तथा प्रकृति के विकार चौदश हैं और इन में साक्षित्वेन अन्वित होने वाक्का पुरुष एक है ॥ २२ ॥

सर्व संघात रूप देह स्थावर जंगम भेद से दो प्रकारका

है इसी देह में अनात्म वस्तु के लक्षणों से भिन्न आत्मा को ढूँढना चाहिये ॥ २३ ॥

अन्वय व्यतिरेक से हुआ जो विवेक तिससे और शुद्ध मनसे तथा सृष्टि स्थिति संहार के अनुसंधान द्वारा विचार करने वाले अव्ययपुरुषों से ढूँढने के योग्य है ॥ २४ ॥

भीषरजामिकृतभाषार्थटीपिका ।

विमर्शप्रकारमाह-बुद्धेरिति द्वाभ्याम् । अथवाः काशी ॥ २५ ॥
 अत एभिर्बुद्धिभेदैः परिणामैः पर्यस्तैः परितः क्षिप्तैरमात्म-
 धर्मत्वेन निरस्तैः बुद्धिधर्मत्वे हेतुः त्रिवर्णैस्त्रिगुणात्मकैः क्रियोद्भवैः

* २४ अष्टावर्णमौ विजयचञ्जरीत्याश्रयको पठ्यते ॥

श्रीधरखामिकृतभाषादीपिका ।

कर्मजन्मैः बुद्धेरैव त्रिगुणात्मकत्वात् कर्मकर्तृत्वाच्च तस्या एवेता अवस्थाः आत्मा तु बुद्ध्यान्वयात्तदवस्थानिवाभाति न तत्त्वत इत्यनात्मनः स्वरूपं बुद्ध्यानीयादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः कुसुमधर्मैर्गन्धैस्तदाभयं वायुमिव ॥ २६ ॥

ननु, तर्हि यथा कुसुमोपाधिकोपि वायोर्गन्धो विवेकज्ञानेन निवर्तते एवमात्मनः संसारो न निवर्तते इत्याशङ्क्याऽऽह, एतद्विहारो बुद्धिद्वारकस्तदवस्थाद्वारको वा संसारो न स्वतः हि वस्मात् बुद्धेरैव गुणाः कर्माणि च तैर्निबध्यत इति तथा संज्ञाज्ञानमृद्धोऽतोऽपार्थो मिथ्याभूतोऽपि स्वप्न इवेत्यते वायोस्तु गन्धद्रव्यसम्बन्धश्च वास्तवत्वाद्विषयो दृष्टान्तः ॥ २७ ॥

वस्मादेवं निवृत्तिर्घटते तस्माद्दर्शजमज्ञानं तस्य निहृयं दहनम् किं ननु योगः कथम्भूतः ध्रुवः प्रवाहं जाग्रदादिकपमुपरमयतीति तथा ॥ २८ ॥

तदेवं ज्ञानप्रकारमुक्त्वा तस्याधनं धर्मैश्च तत्त्वं नारदोक्तमेवाऽह-तत्रेति, पञ्चमिः । वैधर्म्येयथा यथावदनुष्ठितैर्वा भगवति श्रीनारायणे रतिरिति, यद्वयमुपायो भगवतोक्तः । तथा च गीता-सूक्तम्—

“यत्करोषि यद्वदनासि यज्जुहोषि वदामि यत् ।

यत् पश्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मद्गप्यम् ॥”

इति “भक्त्या मामभिजानाति यावाग्यश्चास्मि तत्त्वतः” इत्यादि च ॥ २९ ॥

तत्रैवान्तरङ्गान्धर्मानाऽऽह, गुरोः शुभ्रयथा भक्त्या प्रेम्णा सर्वेषां लब्धानामपयोगेन च ॥ ३० ॥

तस्य विज्ञानं मूर्तीनामीक्ष्यामर्हणमादित्येषां चन्दनादीनां तैश्च ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भारवाचवाचकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अन्वानपि तद्विशेषोपायान् वदन्तैः प्रत्यगात्मस्वरूपं देह-धिलक्षणावगच्छेदित्याह—बुद्धेरिति । जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति एनास्मिन्नो बुद्धेर्वृत्तयः व्यापारः ता वृत्तयो मेनेवाऽनुभूयन्ते च एव परः देहनिद्राबुद्ध्यादिव्याऽऽयः अध्यक्षो देहादीनां द्रष्टा धारको वा पुरुषः प्रत्यगात्मा जागरणं नाम बाह्येन्द्रियव्यापारानुविद्धा बुद्धिवृत्तिः स्वप्नस्तवननुविद्धा सुषुप्तिर्बुद्धिवृत्त्युपरमः तदुपरमोपि तत्सम्बन्धेवेति बुद्धेर्वृत्तय इत्युक्तम् एतद्वृत्ति-त्रयज्ञानाश्रयत्वेन यः प्रतीयते स प्रत्यगात्मेति भावः ॥ २५ ॥

एतदेव महदृष्टान्तं विशदयन्नैवमादिभिरुपायैरात्मस्वरूपं बुद्धेर्वृत्त्याह—एभिर्गति । एभिस्त्रिगुणैस्त्रिविधैः सत्त्वादिगुणत्रय-मूलकैर्वा पर्यस्तेरित्यर्थः । किमोद्भवैः पुण्यपापात्मककर्मनिमित्तै-र्बुद्धिमेदैर्बुद्धिवृत्तिमेदैर्जागरादिभिरुपलक्षितमात्मनः स्वरूपं विद्यात् यथा गन्धः कुसुमादिगतैरुपलक्षितं तदाभयं वायुं बुध्यति तद्वत्, कुनः ? मन्वयाजागरणाद्यवस्थात्रयेऽन्वयादनुवृत्तेः यथा पञ्च-मात्मककर्मणा नत्तत्पञ्चादिकुसुमादिगन्तं गन्धमानीय तदा-अवतया तद्वन्वितं प्रवहन्तं वायुं ततः पृथग्भूतमुपलक्ष्यते पार्थिव-

कुसुमादिगतस्य गन्धस्य न वायुराग्नवस्तद्वन्वयाच्च वायोः तदा अवतयम्, अत एव तद्वन्वयापाये केवलस्पर्शगुणस्य वायोऽव-लम्बः ततो गन्धात्पृथगेव वायुः स्वाभाविकस्पर्शगुण इति तै-यथोपलक्ष्यते तथा बुद्धिमेदो न स्वाभावतः आत्मगता तेषां स्वाभा-विकत्वेऽन्यतमबुद्धिमेदेऽन्यतमस्वोपलम्बप्रसङ्गः किन्तु कर्मवृत्ति-बुद्धिसम्बन्धप्रयुक्ततद्वन्वयात्तदनुभवोपलम्बः तस्मात्स्वोत्पत्ता तद्वन्वयनन्वितएव ततः पृथग्भूत इत्येवं तं बुद्धेर्वृत्त्यर्थः ॥ २६ ॥

तदेवं देहादावसद्भावत्यागप्रकारो देहविवक्षयात्वेनात्म-विमर्शनप्रकारश्चोक्तः अयैवभूतस्य प्रत्यगात्मनः कुतस्तदेहादि-सम्बन्धरूपः संसारो यस्मिन् न सद्भाव इत्याशङ्क्यां त्रिवर्णैः क्रियोद्भवैरिति परिहारः सूचितः । तमेवविशदयितुं स्वरूपव्या-त्म्यज्ञानमूलकदेहात्मभ्रमादिकपाऽनादिमोहनिमित्तगुणकर्मसम्बन्धप्रयुक्तः संसारस्तत एवात्मनः स्वरूपप्रयुक्तत्वाभावात्पुरुषा-र्थोऽप्यौपाधिकत्वाद्यावदुपाधिबुद्धिसम्बन्धद्वाराऽनुवर्तते इत्याह—एनदिति । एव बुद्धिसम्बन्ध एव द्वारं यस्य स संसारः स्वप्न इवावस्थास्थिरत्वात्स्वप्नतुल्योऽतएवापार्थः अपुरुषार्थोपि पुंसः प्रत्यगात्मनोऽप्येते प्राप्यते कर्तुः पुंसः शेषत्वविवक्षया षष्ठी पुंसां संसारः प्राप्यत इत्यर्थः । बुद्धिसम्बन्धे हेतुं वदन्संसारं विशिनष्टि—अज्ञानमूल इति । अज्ञानं मूलं कारणं वदन्नाज्ञानमूलः स्वपरयाथात्म्याज्ञानमूलकबुद्धीन्द्रियसम्बन्धनिमित्तोदेहतवनुबन्धि-रूपः संसार इत्यर्थः । कथमुक्तविधिव्यात्मनो ज्ञानसम्बन्ध-इति शङ्कां निराकुर्वन् संसारमेव विशिनष्टि, गुणकर्मनिबन्धन-इति । गुणकर्मधीनः सत्त्वादिगुणपरिणामानुगुणकर्मपरिपाका-धीन इत्यर्थः । अयं भावः । स्वाभावतः सर्वे प्रत्यगात्मानः “आत्मा नित्योऽव्ययः” इत्याद्युक्तविधा अप्यनादिकर्मणा सत्त्वादिप्राकृत-गुणसंस्पृष्टास्तत्र तत्कर्मपरिपाकवशाद्गुणपरिणामस्ततः स्वपर-याथात्म्याज्ञानं ततो गुणकर्मानुरूपं परमात्मसुष्ठुबुद्धीन्द्रियसम्बन्धः ततो देहतवनुबन्धिसम्बन्धरूपः संसारस्ततो देहात्मभिमान-स्ततः पुनः कर्म ततः पुनर्गुणपरिणामादिरित्येवं परिहृतिर्वा-वत्कर्मोपाध्यनुवर्तते इति ॥ २७ ॥

यतोऽयमुक्तविधिव्यात्मनो देहात्मभ्रमादिकपाऽज्ञानमूलककर्म-निमित्तः संसारस्तन्माज्ञावद्भिः कर्मनिर्धारणोपायोऽनुष्ठेय इत्याह, तस्मादिति । तस्मात्संसारव्याज्ञानमूलगुणकर्मोपात्तत्वात् त्रिगुणा-त्मनो सत्त्वादिगुणत्रयपरिणामहेतूनां कर्मणां बद्धीजं मूलं देहात्म-भ्रमादिकपं तस्य निहृयं निहृयणोपायात्मको यो योगो वक्ष्य-माद्यः स च ध्रुवः प्रवाहः शब्दादिविषयकं ज्ञानं तस्योपरति-रूपो मध्वज्जिः कस्तव्यः ॥ २८ ॥

वक्ष्यमाणाभगवद्भक्तियोगस्यैव बीजनिर्हरणोत्तमोपायत्वमाह, तत्रेति । तत्रावश्यं बीजनिर्हरणोपाये कर्तव्ये सति उपायसह-स्राणां मध्येऽयमेवोत्तम उपायः कथितो भगवता, कोऽसौ ? येः साधनेः भगवतोभ्यरे रतिरनुरागः प्रीतिरञ्जसा सुजेन यथा कथादि-त्येव, असाधनेरनुगृहीता भगवति रतिरित्येव एव उत्तम-उपाय इति—

“नाहं वेदेनं तपसा न दानेन न ज्ञेयया ।

भक्त्या त्वनन्यया शक्य ब्रह्मेवं विधोर्जुन !” इति ।

“न मे भक्तः प्रशस्यति” इत्यादिना तत्र तत्र भगवता प्रोक्त इत्यर्थः

श्रीमद्गीतराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रतिरित्यनेन निरनिशयधीतिरूपापवाप्तिकरुयनेनैवा एवसाक्षा-
द्भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं संसारनिवर्त्तकत्वञ्च सूचयते ॥ २६ ॥

सा च कैः साधनैर्निष्पद्यते इत्यपेक्षायां साधनानि चर्त्त-
स्तेष्वेवकृतेन, इवानयोगेन निष्पद्यते इत्याह—गुरुशुभ्रवेत्यादिभि-
रनुभिः । गुरुशुभ्रपया गुरुणां परिचर्यया गुरुभ्यस्तत्त्वध्व-
शुच्यया वा भक्त्या गुरुणां भक्त्या उपासनेन सर्वेषां गुणैर्भे-
दानां मध्ये कामः बध्यते इति कामः स्वस्य सुखं यत्तस्य सम-
पेक्षेन, यथाशक्ति तदपेक्षितसमर्पणेनेत्यर्थः । साधु यथा
भवति तथा भगवद्भक्तानां सङ्गेन साधवः कोषमात्रसंबन्धोभाशुभ-
मतिराहित्यरूपसाधुलक्षणव्यवहारा भक्तास्तेषां सङ्गेन वा ईश्वरा-
राधनेनार्चाविप्रहाराधनेन हृदयकमलस्थस्य मानसोपचारैरारा-
धनेन वा. अर्हत्यादिभिरित्यर्चाराधनस्य बह्वभावात् ॥ ३० ॥

तत्कथावामीश्वरकथायां भक्त्या भवत्यासक्त्या ईश्वरस्य
गुणानां कर्मणां कीर्तनेनैतत्स्वैश्वरस्य पादाभ्युजयोध्यानास्तत्ति-
क्तस्यार्चाविप्रहस्येक्षणाहंणादिभिर्दर्शनपूजादिभिः आदिशब्देन प्र-
णामपरिक्रमादिप्रसङ्गः ॥ ३१ ॥

किञ्च भगवानीश्वरः सर्वभूतस्वस्तरात्मनश्च वर्त्ततेऽतः सर्वाणि
भूतानि भगवद्भक्त्यात्मकानीति बुद्ध्या यथाशक्ति यथायोग्यं
तद्भूताभ्यर्पयितुं कैः साधु मानयेत्समानयेदित्यनेन च ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

विमृश्य नियोगप्रकारं दर्शयति, बुद्धेरिति । सर्वबुद्ध्यादिश-
ब्देस्तु जीवोपि कश्चिद्वार्यते इति वचनाद्बुद्धेर्जीवस्य जागरणा-
द्यावृत्तयोऽवस्थास्ता येन परमात्मना प्ररितेन जीवेनाभुवन्ते
“जाग्रदाद्याः कर्मैव सुखदुःखे च तस्य हि” इति वचनात् । स
परः पुरुषोऽप्यहः “जाग्रदादेः परो दृष्टा सुखानित्यो हारिः स्मृतः”
इति वचनात् । सोऽप्यहो जाग्रदादिनाभिर्गतेन्द्रियसुखदुःखपरो
जीवः परोविश्वादिविप्रहाजरेण्य इत्युत्तराहंस्यापेभदं ज्ञातव्यः
एव शब्देन काव्यादिकं व्यावर्तयति ॥ २५ ॥

“कार्यकारणवद्भौ तावित्येने विश्वनैजसो । प्राज्ञः कारण-
वद्भस्तु” इति वचनाद्विश्वदिविप्रहाजरायणादन्वयं जीवस्य
कथं जीवधर्माक्रान्तत्वात्सत्यं न चाह, एमिरिति । बुद्धीनां जीवानां
भेदस्नारनऽवलक्षणां यैर्ज्ञाप्यते तैर्जीवतारतम्यज्ञापकैरत एव पर्य-
स्तेरेकत्र समस्मैरभिस्त्रिग्योस्त्रिधावर्णोर्वर्णान् येषां न तथा तेजो-
प्रदादिभिर्यो वर्णाः शुक्लकृष्णापीतलक्षणा येषां ते तेः सत्त्वादि-
गुणैर्वै स परमात्माऽहजगद्व्यात्मनो जीवस्य स्वरूपं कथंयत्स-
मानरूपं कार्यादिवज्जं भक्त इति दर्शयते न तु प्राज्ञजनदृष्ट्या
तद्दृष्ट्या ज्ञानान्वादादिसमानं कं भूत्वा तत्स्वरूपं भक्त इति “स
जीवेन सहस्थानात्तत्स्वरूपः प्रहृष्टः” इति स्मृत्यैः । अन्यथाहं-
गाह्यादिभ्यनुगतत्वात्कीदृशैः क्रियैर्ज्ञैः क्रियया उद्भवो येषां
न तथा तेः कर्मजनितैः यद्वा क्रियाया उद्भवो येषां गुणोऽय-
स्ते तथा कैः शुक्लसर्वजसं जागरणं पीतरजोजसं स्वप्नं कृष्ण-

तमोजसं सुतिः कर्मावशेषांविधानि “अजामेकां ज्ञोहितशुक्ल-
कृष्णाम्” इति भूतेः । कुत्राप्येव्यवहारो दृष्ट इति तत्राह, गन्धे-
रिति । यथा गन्धैरन्वयात् सौरभ्याहिनन्धसम्पर्कात् सुगन्धो
दुर्गन्धो मिश्रगन्धो वायुरिति ऽववर्णयते न तावता तादात्म्यं
वाचोस्तथास्ते सर्वदा तथा स्यात् न वैधं तस्माद्विज्ञ एव वायु-
स्तथाहरिरपि “यथागन्धयुतोनिधः” इति च “तस्मिन् तद्वैवानु
प्राप्तिना तदनुप्राप्तिरप्यसंख्यमाभवत्” इति भूतेः । देहाद्यप्रपञ्च-
सम्पर्कोऽस्येव हरेरिति भावः ॥ २६ ॥

अभेददर्शने बाधकमाह, एतद्द्वार इति । इदमभेददर्शने द्वारं
यस्य संसारस्य स तथा पुंसः संसारः प्राप्यते हि यस्मात्
“अदृष्टेर्जीवपरमार्थेऽस्यान्तोनि संसृतिम्” इति वचनात् । अभेददर्शने
कारणमाह, गुणोति । अभेददर्शनजनकत्वेन गुणकर्मणोः संसार-
निमित्तत्वमाह, तस्येति । विशेषकर्मणः कारणमज्ञानं तद्द्वारा सं-
सारइत्याद्येनाह, अज्ञानेति । अज्ञाननिमित्तकपरम्परया मुग्ध-
मनसः पुंसोऽभेदनिश्चयादन्ततस्तमएव शरणाभित्याशयेनाह
अपार्ये इति । अपमाननिवृत्तिस्तमस इति शेषः

“अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाक्ये प्रयोजनं ।

व्यवहारे धने शब्दे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु” ।

इत्यभिधानात्, मशकार्थे भूम इति प्रयोगाच्च “अभेदनिश्चयाद्याति
तमो नास्त्यत्र संशयः” इति स्मृत्यैः । अपिशब्देन नित्यदुःखभूयिष्ठ-
तमःप्राप्तिं सूचयति, “दुःखरूपापि संसारो बुद्धिपूर्वमयाप्यते” इति
संसारस्तमः इन्द्रियाद्यैर्मशिकपादयोपलब्धिर्जाग्रत जाग्रदनुभव-
संस्कारोपलब्धपितविषयाभासोपलब्धिः स्वप्नः उपरतस्वप्नवृत्ती-
न्द्रियविषयज्ञानं सुप्तिः अत्र जाग्रददृष्टभूतपदार्थसंस्कारकृतः स्वप्नः
स्वाधिरद्वन्द्वनादिवक्ष्यमाणो दुःखार्तिहेतुर्गन्धः, तथा जाग्रदपि राजाऽहं
वहनोमयेपरम्परा इष्टिज्जीवपरयोरभेदं जानतः पुंस इहामुत्र दुःख-
बाहुल्यहेतुरित्यर्थः । “यथास्त्रमे विप्रदंष्टं स्वयं कृत्वाग्नोवशः ।
ततोऽदुःखमवाप्येत तथा जागरितेऽपि ॥ जानन्नप्यारमणो दुःख-
मवशस्तु प्रवर्तते” इति स्मृतौ दर्शनात् ॥ २७ ॥

अर्थक्रियाकारित्वात् न स्वप्नादिमिथ्यात्वमित्याह—मनो-
मयत्वादिनि । मनसा निर्मितकर्मनिमित्तत्वाद्निमित्तत्वाभिप्रायेण
स्वप्नजाग्रत्सांख्यम् अथवा शोकमोहमयप्रदा इत्येतदसम्भ्रम-
स्यात् न च शुक्तिरजतादिकं वक्ष्यकरणादियोग्यम् ॥ ० ॥ ० ॥

विषये बाधकमुक्त्या विषये पर्यवसानकृत्वेन संसारधीज-
निर्हणोपायमाह — तस्मादिति । यस्मात्पुंसो गुणकर्म-
निर्मिताभेददर्शनद्वारः संसारस्तस्माद्भेदनिमित्तत्रिगुणमयकर्म-
बीजमर्जनापायो भवति, कर्तव्यः तस्मात्प्रोत्साहिकमन्त्रेण
कर्मणा बीजभूतस्य विह्वलरिक्त्वं हननापायः । कीदृशो ? यमनि-
यमादिवक्ष्यमाणैरुक्तोभयत्र साधारणत्वेनानन्तरङ्गत्वात् अत आ-
पाकनिवृत्त्यामघटदहनयोग इवास्त्य तस्मात्तत्र यत्कथमिति तत्रा-
ह, प्रवाह इति । धियः प्रवाहस्य सजानीयप्रत्ययानन्तरान्ततया
विषयीकरणानिपुणोपासनाक्षयस्य उं रुद्रं पाति रक्षणी-
त्युपः “उपोधिकं” इति मुत्रादुपः सर्वाधिको वा परमेश्वरस्त-
स्मिन् रमणं निरन्तरभनिरावणचरणसरासिजसाञ्जलन-
क्षयणोपासनात् स एवेत्याभिप्रायः ॥ २८ ॥

भीमज्जिज्वलजतीर्यकृतपद्वरनावली ।

धियः प्रवाहस्यान्तरङ्गसाधनमाह, तत्रेति । भगवन्नेत्यनेन प्रा-
ह्यत्वे आप्तमूढत्वं दर्शयति-अन्यथा बाधकमाह-नेति ॥ २८ ॥

भक्त्या गुरुशुभ्रवत्वा "यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा
गुरौ" इति भूतेः सर्वज्ञाभार्येण हराविति शेषः "प्रज्ञापयं प्रज्ञा
हविः" इत्यादेः साधु भक्तानाम् "माऽनेष्यवाय हातव्यं नोद्विभुं
न तयदुखम्" इत्यादिनियमभगवद्भक्तानां सेवाजलक्षणाप्रसंगेन
"महत्संवां द्वारमाहुर्विमुक्तेः" इत्यादेः ईश्वराधनेन पञ्चरात्रोक्तेन
पञ्चकाशीनभगवत्पूजया पञ्चकाशपरायणं पञ्चकाशैकमनसा-
मित्यादेः ॥ ३० ॥

तत्कथायां अज्जसा "वानेन ते देवकथास्तुधायाः" इत्यादेः
गुणकर्मणां सङ्कीर्तनेः "कञ्चो सङ्कीर्त्यकेशवम्" इत्यादेः विमल-
विजयदध्यानिविधानार्थं तत्पदाङ्गुहध्यानादिति "सञ्चितयेद्भगव-
नभ्यरणाविन्दम्" इत्यादेः तस्य हरेर्किङ्क प्रानिमा तस्यैवा
वशं न भव्यं पूजनम् आदिशब्देन प्रदक्षिणादि गृह्यते "वहांवि-
तेते नयने नराणाम्" इत्यादेः ॥ ३१ ॥

"हरिः सर्वेषु भूतेषु" इत्यादिना हरिरेवपूज्यो न तु भूता-
नि योग्यतातिरेकेणोतीदमेव कथ्यते "ईश्वरो जीवकलया प्रविष्ट" इत्यादेर्वा ॥ ३२ ॥

भीमज्जीवगोस्त्रामिकृतकममन्दर्भः ।

अथ स्वप्रतिपत्तिं प्रतिपादयति-तत्रोपायेत्यादिभिः । तत्र
पूर्वोक्तं त्रिगुणात्मककर्मणां बीजनिर्हरणोऽपि उपायसहस्रैः
सिद्धानां मध्ये अयमेव उपायो भगवता भीमार्देन मां प्रत्यु-
पदिष्टः यैरुपायसहस्रैः सिद्धात् यद्यस्मादुपायात् यथा यथावत्
ईश्वरे भगवति अज्जसा व्यवधानान्तरं विनैव रतिः प्रीति-
र्भवति । अतः कर्मबीजनिर्हरणमपि तस्यानुपङ्गिकमेव फलमिति
भावः । यद्वा तत्र बीजनिर्हरणं निगच्छे यास्तुपायसहस्राणि
तेषामप्ययमेवोपायो भगवता भीमार्देनोदितः । अनेनैवोपादेन
कृतकृत्यानि भवन्तीत्यर्थः । कोऽर्हो ? तत्राह-यैरुपायैः सिद्धात्
यद्यस्मादुपायाद्भीमर्भगवति यथा यथावदज्जसा उपायान्तरं
व्यवधानं विना रतिर्भवतीति ॥ २८ ॥

गुरुशुभ्रवयेति त्रिकम् ॥ ३०-३२ ॥

भीमज्जिज्वलायचक्रवर्तिकृतसारायर्दशमी ।

विमर्शप्रकारमाह, बुद्धेरिति द्वाष्ट्याम् । यद्विवाताया एवबुद्धे-
स्ति सोऽवस्था उद्भवति सः परः पुरुषः परमात्मा ॥ २५ ॥

यस्त्वेतद्वृद्धवस्थात्रयवागाभाति स जीवात्मेत्याह-एभिः
बुद्धेर्भेदैः परिणामैः जागरादिभिः त्रिवर्णैः त्रिगुणात्मकैः क्रियो-
द्भवेः कर्मजम्बैः पश्येस्तेः अनात्मधर्मत्वेन निरस्तेरपि एभिरेव
आत्मनोऽशुद्धजीवस्य स्वरूपं बुद्धेर्जानीवात् यथा मन्वयात्

सम्बन्धमात्रादेव गन्धैः पुष्पादिगन्धैर्वायुं गन्धवन्तं जानीवात्
यद्विवाता बुद्धिः प्रवर्तते स परमात्मा चो बुद्धयन्वितः स जीवा-
त्मेति भेदः ॥ २६ ॥

एषा बुद्धिरेव द्वारं यस्य सः अत एव गुणकर्मण्यं तदी-
याङ्ग्यां निनरां बन्धनं यत्र सः किञ्चन ज्ञानं यस्य तथाभूतं मूलवैद्य-
सः, यस्य मूलं न ज्ञात इत्यर्थः । अपार्थः अवस्तुभूतोऽपि जीवस्य
संसारो देहाध्यासकपः अत्र इव अपर्यते इति तस्मिन् पुंसि परमेश्वर-
शक्त्यैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

तस्माच्चिद्वृत्तये यतितव्यमित्याह, तस्मादिति । बीजं प्राकृती
बुद्धिः तस्य निर्हरणं दहनं दहनमेव किं तदाह, धियो बुद्धेः
प्रवाहायां जागराद्यवस्थानां उपरमः स एव योगः फलम् "योगो-
ऽपूर्वार्थेऽप्राप्तौ सङ्गतिध्यानयुक्तिषु" इति भेदनी ॥ २८ ॥

तत्र बीजनिर्हरणे विषये उपायसहस्राणां मध्ये अयमुपायो
भगवता उदितः अन्धे त्वयैर्मुनिमिद्वित्वाद्स्मात्ते निष्कृष्टा एवेति
भावः । अयमेव कस्तत्राह, यदिति । यैरुगुशुभ्रव्याद्यैरुपायैः यत्
यस्माज्जिबोगाद्भक्तिर्भवति अयं भक्तियोग एवोपाय इत्यन्वयः ।
अत्र पञ्चम्यस्तयत्पदात् अज्जसा शब्दाच्च रतिरेव भक्तियोगस्य
मुख्यं फलं बीजनिर्हरणं त्वानुपङ्गिकमयत्नतएव शुद्धभक्तानां भवेत् ।
यदुक्तम्, "जरयत्याशु या कोपं निगीर्षमनलो यथा" इति ॥ २९ ॥

धर्मस्य तत्त्वं ज्ञानञ्चेति द्वयमुपदेष्टव्यत्वेन यत् प्रकान्तं तत्र ज्ञान-
मुक्त्वा धर्मे तत्त्वं भक्तियोग एवेति द्योतयन् पूर्वोक्तयत्पदवाक्यानि
तदङ्गाभ्याह-गुर्विति त्रिभिः । गुरोः शुभ्रवया स्तपनसम्वाहनादि-
कथा तथा सर्वेषां ज्ञानानां वस्तूनां तदपेक्षेन च तत्पार्यं भक्त्यैव
न तु प्रतिष्ठादिना हेतुना साधयः सदाचारा ये भक्तास्तेषां सङ्केनेति
दुराचारा भक्ताः सेव्या वन्द्या दर्शनीयाश्च न तु सङ्कार्यमुपादेवा
इति भावः ॥ ३० ॥

एव मेतत्प्रकारकथा भक्त्यैव निर्जितः पण्णां कामादीनामिद्वि-
याणां वा वर्गोऽस्तेर्गुरुशुभ्रव्याद्यैरङ्गैर्भक्तिरिति पूर्वोक्तं बुद्धि-
प्रवाहोपरमरूपमानुषंगिकं फलमुक्तं भक्त्युक्तं फलमाह, अवेति ।
रतिं प्रेमाश्चम् ॥ ३१-३३ ॥

भीमज्जुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जागरणाद्यवस्थानुवृत्तेषु जीवात्मानं बुद्धयेवेत्याह, बुद्धेरिति
द्वाष्ट्याम्, बुद्धेर्जागरणाद्याः वृत्तयो येन ज्ञानस्वरूपेणानुसूयन्ते
सोऽध्यक्षः बुद्ध्यादिसिद्धिमी परो बुद्ध्याद्यचेतनवर्गविषयः ॥ २५ ॥

एभिस्त्रिवर्णैः सत्त्वादिगुणत्रयमयैः पर्यस्तेरनिर्यैः अनि-
त्यत्वे हेतुं दर्शयितुं विशेषणं क्रियोद्भवैरिति क्रिया जीवकर्म-
तदनुसारेण जातेः यस्य जीवस्य शुभं कर्म तेन जीवेन कर्म-
जन्वा बुद्धिवृत्तयः सुखप्रदा अनुभूयन्ते अनुभूतकारिणो बुद्धि-
प्रदा अनुभूयन्ते यस्मते तु बुद्धेरेवकर्मत्वं तन्मतमुपेक्ष्यामि सर्जितः
"विज्ञानं ब्रह्म तनुते, "कर्ता आत्मार्यवत्वात्" इत्यादिभूतिसूत्रविरो-
धात् करणभूतायाः अचेतनायाः कर्तृत्वसम्भवाच्च तद्वत्प्रकृते-
रपि जगत्कर्तृत्वप्रसङ्गाच्च एवभूतैर्बुद्धिर्भेदैः बुद्धिर्वाचिभिः गन्धैस्त-
द्धारकं वायुमिष आत्मनः स्वरूपं बुद्धयेव अन्वयायुक्तावस्थासु
तद्वृत्तिसिद्धिर्वा जीवस्यैवानुवृत्तेः ॥ २६ ॥

एवं निर्जितषड्वर्गैः क्रियते भक्तिरीश्वरे ।

वासुदेवे भगवति यथा संलभते रतिम् ॥ ३३ ॥

निश्चय कर्माणि गुणानतुल्यान्वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।

यदाऽतिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कण्ठ उद्गायति रौति नृत्यति ॥ ३४ ॥

यदा ग्रहप्रस्त इव कचिद्धसत्याक्रन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।

मुहुः श्वसन् वक्ति हरे ! जगत्पते ! नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रयः ॥ ३५ ॥

तदा पुमान्मुक्तसमस्तबन्धनस्तद्भावभावानुकृताऽऽशयाकृतिः ।

निर्दग्धबीजाऽनुशयो महीवसा भक्तिप्रयोगेण समेत्यधोच्चजम् ॥ ३६ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एषा बुद्धिरेव द्वारं यस्य यतो बुद्धिगुणनिमित्तानि यानि जीवकर्तृकानि कर्माणि तैर्मितरां बन्धनं यस्मिन् ब्रह्मानं तत्त्व-
बोधाभावो मूलं यस्य अपगमोऽर्थः आत्मा परमात्मबोधरूपः
पुरुषार्थो यस्मात् एवम्भूतः संसारः जन्ममरणप्रवाहखण्डः
पुंसः पुंसि अर्पिताः, कर्मफलदेनेति शेषः । एवम्भूतसंसारभय-
शोनातिभीतान् प्रत्याह, स्वप्न इवेति । स्वप्नो यथा तात्कालिक-
कर्मफलदेन पुंस्यर्पितस्तेनैव गिराक्रियते तद्वत्स्वप्नाभितनं भग-
वतैव संसारो निवार्यते इत्यर्थः ॥ २७ ॥

नञ्जिह्वयुपायः कर्त्तव्य इत्याह-तस्मादिति । यस्मादेवं तस्माद्भ-
वीन्द्रः बीजनिर्हरणं पूर्वोक्तस्य संसारमूलस्याज्ञानस्य निर्हरणं दृढं
तद्दहनार्थं तत्त्वज्ञानसंवादनं कर्त्तव्यं धियो बुद्धेः कारणभूतायाः
यानि कर्माणि तेषां फलभूतस्य प्रवाहस्य जन्ममरणप्रवाहभूतस्य
संसारस्थोपरमो यस्मात् स योगः संसारतरणोपायश्च कर्त्तव्य
इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

तत्र तत्त्वज्ञानसंवादेन संसारतरणो धैर्यमः यथा यथायत्
अज्ञया भगवति रतिरिति यत् अयमेवोपायमहस्त्राणां मध्ये
मुख्य उपायः भगवतोदित-“भक्त्या मामभिजानाति यागान् यथा
स्मि तत्त्वनः” इति “मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीर्येतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते” ॥ इति ॥ २९ ॥

तस्याः परभक्तिरूपाया रतेः साधनरूपाय धर्मानाह-गुरु-
शुश्रूषयेति चतुर्भिः । गुरुशुश्रूषारूपाया भक्त्या सर्वेषां जन्धानां
प्रियपदार्यानां भगवति अपेक्षेन च ॥ ३० ॥

तस्य भगवतः कथायां भक्त्या गुणानां सर्वद्वेषादीनां
कर्मण्यां विश्वसर्जनादीनां कीर्त्तनेः तल्लिङ्गानां तस्य मूर्त्तीनाम्
ईश्वरमहेश्वरादियेषां चन्दनप्रणामादीनां तैश्च ॥ ३१ ॥

सर्वेषु भूतेषु हरिः आस्ते इति हेतास्तत्तद्विधैः कामैर्भू-
तानि साधु यथा भवति तथा मानयेत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जागरणं, स्वप्नं सुषुप्ति, बुद्धि की इन तीनों दशाओं का

[३७]

जो अनुभव करता है और बुद्धि से पर है वही अभ्यस्त पुरुष
है ॥ २५ ॥

क्रिया से उत्पन्न होने वाले त्रिगुणात्मक वस्तुन बुद्धि के
परिणामों से आत्मा के स्वरूप को जाने, जैसे पुष्प के गंध से
उसके आधय धातु को जानता है ॥ २६ ॥

गुण कर्म नियन्त्रण यह संसार बुद्धि की दशा द्वारा ही है
और ब्रह्मान मूलक और अकारण भी है, और पुरुष को स्वप्न
के तरह अनिरय है ॥ २७ ॥

तस्मात् तुल्य लोग त्रिगुणात्मक कर्मों के बीज की हानि के
लिये, बुद्धि के प्रवाह के उपराम करने वाले योग का साधन
करो ॥ २८ ॥

तहां पर हजारों उपायों के मध्य में यह उपाय भगवान्
ने कहा है, कि जैसे जिन धर्मों से साक्षात् भगवान् में रति
होवे ॥ २९ ॥

यही भगवान् में रति जिन अन्तरंग धर्मों से होती है उनको
कहते हैं कि गुरु की शुश्रूषा, भक्ति, जो प्राप्त हो तिस सर्वका
अपेक्षा, साधु और भक्तों का संग, ईश्वर का आराधन, ॥ हरिकथा
में भक्त्या, हरिके गुण कर्मों का कीर्त्तन उनके चरणकमल का
ध्यान और भगवत्प्रतिमाओं [मूर्तियों] का दर्शन पूजनादि,
इन सबों से ॥ ३० ॥ ३१ ॥

और सर्व भूत प्राणियों में हमारे ईश्वर भगवान् विराजमान हैं
इस प्रकार के मनसे प्राणियों को सम्बन्ध प्रकार से तत्पद
कामों से मानें ॥ ३२ ॥

धीधरस्त्रासिकुनभावार्थदीपिका ।

निजिनः पयसां कामकोधलोभमोहमदमरणाभिद्रियाणां
वा घर्गा ये ॥ ३३ ॥

भगवद्भक्त्याग्याह, निश्चयेति त्रिभिः । गुणात्मकवार्त्तव्यादीन्
मतिहर्षगोदृताः पुलका अभूणि च तैर्गद्गदं यथा मयस्येवं प्रोत्क-
ण्ठो मुक्तकण्ठ उद्गायति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तस्य भावश्चेष्टाद्वैतस्य भावो भावना तेनानुकृते आशयाकृती मनश्शरीरे यस्य निर्देष्टव्यं बीजमज्ञानमनुशयो वासना च यस्य सः सम्पद्येति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्येतैः साधनैर्जितैः पयसां कामक्रोधलोभमोहमदमास्त्रयाणां वर्गेभ्योऽप्येवमस्ति भक्तिः क्रियते कर्तव्येति तर्कः भक्तिरद्वैतार्थो-
नम् एवमद्वैतः क्रियमाणायाः (१) ध्यानात्मिकयोस्तरोत्तरसाक्षात्कारे-
च्छात्मिकया भक्तिपरंपरया यथा वासुदेवे ध्यानात्मिकावा-
भक्तेः प्रीत्यात्मिका भक्तिं जयते इत्याह—वासुदेवे इति ।
यथाऽद्वैतः क्रियमाणाया गुरुशुभ्रपादिसाधनानुगृहीतया अनु-
ध्यानात्मिकया उत्तरोत्तरसाक्षात्कारेच्छात्मिकपरमकृत्यपरंपरया-
यथा वासुदेवे भगवति रतिं परमभक्त्यपरंपरयाभूतां निरन्तरानु-
शुभ्रपादिकां तत्प्रीतिरूपां लभते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

एवं विधमभक्तियोगान्प्राप्तिर्लङ्घनं वर्द्धतेन परिनिष्पन्नेन
भगवद्भक्तियोगेन परमात्मानं प्राप्नोतीत्याह—निशम्येति त्रिभिः ।
यदा भगवतो गुणाननुशयाननिरसाधारणान् । तथा जीवातनुभिः
स्नेच्छोपात्ताप्राकृतविशेषावतारविग्रहेः रामकृष्णादिभिः कृतानि
कर्माणि चैष्टिनानि निशम्य भुत्वा अतिहर्षेणोद्भूता उद्विक्ताः
पुलकाः रोमाणि अभूयि आनन्दवाष्पविन्दवश्च तैर्गद्गदं यथा
भवत्येवं प्रोक्तयठः मुक्तयठः उद्गायति अत्युच्चैर्गायति रीति
ध्वनति नृपति च ॥ ३४ ॥

सर्वदाच ग्रहप्रस्त इव हसति कचिदाकन्दते रोदिति
कचिच्च ध्यायति कचिच्च जने भगवद्भक्त्यं वन्दते नमस्करोति कचिच्च
पुनः पुनः श्वसन् श्वासं मुञ्चन् गतत्रपो निर्लज्जः हे नारायण !
जगत्पते ! हरे ! इतीत्येव कचिच्च वदति तदेत्युत्तरैराम्बुधः इत्येव
भक्तियोगस्य निष्पत्त्यवस्थेति भावः ॥ ३५ ॥

तदा एवं परिनिष्पन्नभक्तियोगावस्थायां पुमानुक्तिविधमभक्तियोग-
निष्ठः महीयसा सर्वोत्तमेन भक्तियोगरूपेणोपायेन प्रारब्धाव-
सानं मुक्तं समस्तबन्धनं भगवत्प्राप्तिविरोधिपूर्वोत्तरपुण्यपापा-
त्मकाग्ररूपं यस्मात्तादृशो निर्देष्टो नितरां दग्धो बीजाऽनुशयः
संस्तुतिमूलभूतकर्मवासनात्मको यस्य तस्य भगवतो भावः
प्रकारैः आकृतिरित्यर्थः । तस्य भावो भावनानुध्यानं तेनानुकृतः
आशयोऽन्तःकरणम् आकृतिर्विग्रहश्च यस्य भगवता समानरूप-
इत्यर्थः । सर्वोत्तमं भगवन्तमुपैति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावर्धनी ।

यथा भक्त्या हरो रनिमुपासनां जयते तथा स्वरूपानन्दा-
ऽनुभवलक्षणां रतिं जयते इति परंपरया योज्यम् ॥ ३३ ॥

(१) ध्यानात्मिकया भक्त्या प्रीत्यात्मिकां प्रकृष्टां भावनां जयते
इत्याम्नाच्चरमुद्रित पुस्तके ।

सुखयादीनि कर्माणि कंसवधादीनि, वीर्याणि उद्गामादिकं
न सर्वमकसाधारणं तदुक्तम्—

“केचिद्भक्ताः प्रनुत्थानं गायन्ति च यथेष्टितम् ।

केचिन्मूर्च्छां भजन्त्येव केचिन्मोमवक्त्राणिः” ॥

इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

एतदेवाह— तद्भावेति । तस्य भावे यथा स्वरूपे भावोक्ति-
स्तस्यानुकृतेऽनुकृत्यत्वेन प्रकटित आशयाकृती भक्तकरणाकारौ
यस्य स तथा कश्चिदुद्गामेनाप्यन्तरा भक्तिं प्रकटयति, कश्चि-
द्वेदनाधुपातकरणेन कश्चिजनेन कश्चिन्मूर्च्छां भजनेनेति तस्य
प्रकाशो भावो जीवा तत्र वो भावो भक्तिस्तथा रन्धितामि-
प्रायाकार इति वा स्थानाभिप्राय आशय इति वा निर्देष्टव्यं कर्म-
बीजं यस्य स तथा स चानुशयोऽन्तःकरणं यस्य स तथा अनु-
शयः संसारो वा ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अथ तस्यैवोपायस्यैवाङ्गान्युत्तमान्याह—एवमिति । एवं
पूर्वोक्तगुरुशुभ्रपादिप्रकारेणैव न तु तदर्थं पृथक्पत्तनेन निर्जि-
तकर्मबीजलक्षणाकामादिभिर्जनैः पुनरपि भक्तिः क्रियते एव ॥ ३३ ॥

निशम्येति त्रिकम् ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमद्भिवनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

रतेभिर्हान्साह, निशम्येति । कर्माणि वधिपयश्चोर्ध्वादीनि गुणान्
भक्तवार्त्तस्यादीन् वीर्याणि गोवर्द्धनोद्धारणकंसवधादीनि ॥ ३४ ॥

हरे ! जगत्पते ! नारायणेति वाचा वक्ति आत्मना मनसा च
मतिमननं यस्य सः तस्मिन् भावा दास्यसख्याद्वयस्तेषां भावना
दासोऽहं सखाहमित्याद्यात्मनो मननं तेन अनुकृते अनुकृपिकृते
आशयाऽऽकृती मनः शरीरे येन सः न च शरीरसद्भावे एव
संसार आशङ्क्य इत्याह, निर्देष्टव्यं पूर्वमेवविनष्टं बीजं प्राकृती
बुद्धिः अनुशयो विषयवासना च यस्य सः महीयसा अनुराग-
मार्गवता सामतिः अधोक्षजसंयोगं प्राप्नोति ॥ ३५—३६ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं यथा गुरुशुभ्रपादिविग्रहकृपा वासुदेवे रतिं परां भक्तिं
जयते मुमुक्षुः सापि निर्जितः पयसाभिन्निपायाणां वर्गो वैस्तेरो-
क्रियते न त्वजितेन्द्रियैरित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

रतिशब्दोक्ताया परमकेर्ल्लिङ्गानि यद्वा तथा सर्वव्यापि-
निर्मुक्तो भवतीत्याह—निशम्येति त्रिभिः । वासुदेवस्य अनुकृत्यत्वं
सर्वेश्वरत्वसर्वेश्वदेकेश्वरत्वसर्वशक्तित्वसर्वोत्तमादीन् अनुपमां
गुणान् जीवातनुभिः स्नेच्छोपात्ताप्राकृतविग्रहावतारैः कृतानि
कर्माणि वीर्याणि प्रभावांश्च निशम्य भुत्वा अतिहर्षेणोद्भूताः
पुलकाः अभूयि वा तैर्गद्गदं यथा भवत्येवं प्रोक्तयठः प्रकृष्टो
उत्कयठः यस्य सः तथाभूतः यदा उद्गायति उच्चैर्गायति रीति
जबहृष्टोत्वादीन् पुण्यवान् शब्दान् करोति नृपति च ॥ ३४ ॥

आत्मनि परमात्मनि मतिर्यस्य यदा च ग्रहप्रस्त इव कचिच्च

अधोक्षजलम्भमिहाशुभात्मनः शरीरिणः संसृतिचक्रशातनम् ।
 तदब्रह्म निर्वाणसुखं विदुर्बुधास्ततो भजध्वं हृदये हृदीश्वरम् ॥ ३७ ॥
 कोऽतिप्रायसोऽसुरबाहकाः ! हररूपासने स्वे हृदि छिद्रवत्सतः ।
 स्वस्यात्मनः सख्युरशेषदेहिनां सामान्यतः किं विषयोपपादनैः ॥ ३८ ॥
 रायः कलत्रं पशवः सुतादयो गृहा मही कुञ्जरकोशभूतयः ।
 सर्वैर्ऽर्थकामाः क्षणभङ्गुरायुषः कुर्वन्ति मर्त्यस्य कियत्प्रियं चलाः ॥ ३९ ॥
 एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः साऽतिशया न निर्मलाः ।
 तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं भक्त्यैक्येशं भजतात्मजवधये ॥ ४० ॥

भीमस्कन्धकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मानं भगवद्वास्तवेन कृतार्थं मत्वा हसति कश्चिन्न भगवन्तं
 दुर्दैवं मत्वा स्वकृतसाधनानां तत्कृपां विनाऽकिञ्चित्करत्वं च मत्वा
 आक्रन्दते रोहिति कश्चिन्न भक्तवत्सलत्वदीनबन्धुत्वसर्वशरण्यत्व
 पतितपावनत्वादीन् भगवद्गुणान् स्मृत्वा तमेव भजन्तं हृदि विश्वा-
 सेन ध्यायति कश्चिन्न गता भगवन्नामोद्यारणादिसङ्कोचकरी
 भ्रमङ्गला त्रपा लज्जा यस्य सः हे हर ! इत्यादि वाक् ॥ ३५ ॥

तदा प्रारब्धक्षये मुक्तानि समस्तानि बन्धनानि यस्य सः
 निर्दग्धबीजरूपः संसृतिहेतुः अनुशयः संसारिकवासनाप्रधिर्यस्य
 सः तस्य भगवतो भावः कार्यकारणान्निगुणप्रकृतिविलक्षणस्व-
 रूपगुणविग्रहवत्त्वं तस्य भावो ध्यानं तेन अनुकृताऽनुयोजितः
 आश्रयोन्तः करणं तदुपलक्षिताप्राकृतसकलकल्याणकलापः आकृ-
 तिरप्राकृतविग्रहश्च यस्य सः भक्तिप्रयोगेण भक्तिरूपेण प्रकटयोगेन
 अधोक्षजं भगवन्तं प्राप्नोति “निरञ्जनः परमं साध्यमुपैति” इदं
 ज्ञानमुपाभित्य ममसाधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोदजायन्ते प्रलयं न
 व्यवन्ति च” ॥ इति भुक्तिस्मृतिप्रसिद्ध भगवत्साधर्म्यबन्धुणं मोक्षं
 प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार जितेन्द्रिय होकर जगन्निर्वृता भगवान्
 वास्तुदेव के विषय भक्ति करे, कि जिससे रति को प्राप्त
 हो ॥ ३३ ॥

भगवान् में रति प्राप्त होने पर, भगवान् ने लीला-
 शरीर को धारण कर जो कर्म किये, उन कर्म बीर्य और
 गुणों को स्मृत्कर जब भति हर्ष से पुष्पांकित गात्र और
 अङ्गुली से गङ्गा कण्ठ होजाता है तब मुक्त कंठ होकर
 उच्छेखर से गान करता है रोता है, और नाचता
 है ॥ ३४ ॥

जब प्रहृष्ट सरी का हो जाता है तब कभी हँसता है कभी

आक्रोश करता है, किसी समय ध्यान करता है, किसी समय
 मनुष्यों दण्डवत करता है, कभी बड़ी आस होता हुआ परमात्मा
 में मन लगा कर, हे हर ! हे जगत्पते ! हे नारायण ! इस प्रकार
 मिलेजुलकर नाम सङ्कीर्तन करता है ॥ ३५ ॥

पुरुष जब ऐसा हो जाता है तब समस्त बन्धनों से कूटकर
 भगवान् की चेटाकी भावनासे भावित हुआ भक्तिकारण और
 शरीर जिसका ऐसा, और महान् भक्ति के प्रयोगसे निर्दग्ध हो
 गया वासना रूप संसार का यीज जिसका ऐसा हो कर अधोक्षज
 भीहरिको प्राप्त होजाता है ॥ ३६ ॥

भीमस्कन्धकृतमाध्यायप्रदीपिका ।

ततः किमत ब्राह्म—अधोक्षजस्यालम्भं मनसा स्पर्शम् पाठा-
 न्तरे तस्याऽऽश्रयणम् अनुभात्मनः अनुभो रागादियुक्त आत्मा
 मनो यस्य संसृतिचक्रशातनं तन्निवर्तकं बुधा विदुस्तदेव प्रणयि
 निर्वाणं लसो मोक्षस्तदात्मकं सुखं विबुः हृदीश्वरमस्तयोमि-
 णम् ॥ ३७ ॥

भक्तिरशक्येति च न मन्तव्यमित्याह—क इति । छिद्रवत्का-
 शवद्भिर्निष्ठतः विषयाणामुपपादनैर्जनेः किम् । तत्र हेतुः सर्व-
 देहिनां सामान्यतः विषयनिष्ठत्वं मुक्तादिसाधारणयापत्तेरित्यर्थः
 न चेधमादौ पीनकृत्यदोषः नारदाक्तानुवादरूपावाहस्य प्रकर-
 णस्य ॥ ३८ ॥

अनर्थकं विषयार्जनमित्याह—राशोऽर्थाः क्षणभङ्गुरमायुर्न
 तस्येति कियत्प्रियं कुर्वन्ति तदुक्तमितिहासेषु “धनं हि पुरुषो
 लोके पुरुषं धनमेष वा । अवश्यमेकं त्यजति तस्मात्किं धनतृ-
 ष्णाया” इति ॥ ३९ ॥

“यश्चतुःक्षेत्रमाश्रमेन न च प्रकृतमनस्तनम् । अमिलापोपपन्नं च
 सुखं स्वर्गपहास्पृशम्” इत्यनंभूता । स्वर्गादिभोगा प्रापिनं संसाहो इत्याह,
 पयंहीति । क्षयिष्णुत्वे हेतुः क्रतुभिः कृता इति “तद्येव कर्मजनां लोके
 क्षायत एवमेवामुत्र पुण्यवर्जिता लोके क्षायते” इति भूते । अत एव

भीमरक्षामिहृतभावाद्यर्थदीपिका ।

पुण्यतः रतम्येन सातिशयाः न च निमज्जाः स्वर्गादिमत्स्यात् न विद्यते दृष्टं धृतं च दूषणं यस्मिन् ॥ ४० ॥

भीमर्क्षारराघवाचार्यकृतभावनचन्द्रचन्द्रिका ।

उपेतु ततः किमन आह—अधोक्षजेति । इह लोकेऽशुभा-
मगस्तापत्रयदुःखनमनसः शरीरिणाः संसृतिचक्रं चकष्य-
रिषत्मानानिष्टरूपा संसृतिस्तस्याः शासनं निवर्तकमधोक्षज-
स्यालक्षमः स्वशः प्राप्तिरितियाचत् एवं भगवत्प्राप्तेर्गतिवर्त-
कत्वमुक्तम् । अथेष्टमापकत्वमाह—तदधोक्षजालक्षमभनमेव प्रह-
निर्वाणसुखं प्रहममभ्यान्ध गन्निर्वाणो निर्वाणो मोक्षस्तदशा-
यामनुभूयमानमित्यर्थः । तत्सुखं यस्मिन्स्तादृशं, यथा, निर्वाणं
निर्गतिशयानन्दो प्रहमरूपं गन्निर्वाणो तस्य सुखमनुभवरूपं
यस्मिन्स्तादृशं युवाः प्रहमयवो गिदुः यतोऽतिप्रतिवर्तनप्रमाप-
गाक्षमभगवत्प्राप्तिसाधनभूतस्तज्जक्तियोगस्ततो यूगं हृदये हृदने
“अथ गतो” हृदयस्थानगतं जीवे इत्यर्थः । “हृदिह्यमात्मा गतिष्ठनः”
इति भूतेः । तस्मिन्भीमरक्षे नियन्त्रितयावास्थितं हृदयपुण्ड्रिकं
भगवन्तं भजयाम अनेन “तमात्मस्थं मेनु पश्यन्ति भीरास्तेषां
सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्” इति श्रुत्यर्थः, प्रत्यभिज्ञायते ॥ ३७ ॥

बोधं निर्गतिशयानन्दतत्त्विरफलभगवत्प्राप्तिसाधनधर्मानुष्ठा-
नस्य दुःशक्यत्वशून्या भिरासं “न ह्यक्षुभं प्रीणयतो बह्वायासः”
इत्युपक्रमेण तत्त्वमनन्दानुष्ठानप्रकाररूपेण तदाशङ्कान् निरस्यार्थ-
यस्मिन् सुकरं भगवत्प्राप्तौ न कोऽपि प्रयास इत्युपसंहरन्
वैराग्यजननाय स्वर्गस्वर्गाज्याद्यर्थाधीनपुरुषार्थस्य साऽतिशया-
न्नास्तिरत्यं वक्तुं तादृष्टान्ततया नैवयिकभ्येदकलौकिकसु-
खस्य तुच्छतामाह—क इति ठाड्याम् । हे असुरबालकाः ! खे-
लकीये हृदये किद्विषदाकाशवत् सतो वर्तमानस्य सत्यस्य सत्य-
कामत्वादिनित्याविर्भूतगुणाष्टकाश्रयस्य आत्मनः परमात्मनः अशो-
षदेहिनां सामान्यतः साधारणतया सख्युः “आसुपथौ” इत्यादि
श्रुत्युक्त सख्युक्तस्य हेरुपासनेन कोऽपि प्रयासः न कोऽपि-
त्यर्थः । निषयाणां शब्दादीनामुपपादनेरजैः किम् ? न किमपि ते
ऽनितुच्छा इति भावः । किद्वत्सत इत्यनेन “यावान्वा अथमाकाश-
स्तापानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः” इति बह्विधोदितभूताकाशदृष्टान्तो-
ऽभिमतः तत्र हि भूताकाशस्यैवाग्निवायुसूर्याचन्द्रमण्डिबुधशुक्रा-
दिकृत्स्नजगदाधारत्वं हृत्पुण्ड्रिकस्य हृदराकाशस्य प्रतिपादि-
तत् “उमावग्निश्चायुश्च सूर्याचन्द्रमसौ विद्यमन्नुत्राणि यच्चाऽस्य-
हाऽस्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्” इति, एवं हृत्पुण्ड-
रीके हृदराकाशरूपेण वर्तमानस्याऽवहतपाप्मत्वाद्विशुद्धाष्टक-
युक्तस्य हेरुपासने सुशकमित्याभिप्रायः ॥ ३८ ॥

“किं विषयोपपादनेः” इत्यनेन सूचितं विषयाणामलपास्तिरत्वमा-
निशयभरूपं तुच्छत्वमुपपादयति—राय इति । रायो धनानि सुतादय
इत्यादिशब्देनऽपि पित्राद्यां वेदान्तार्थिनो विवक्षिताः मही क्षेत्रम्
आर्ज्याधिकारं विषयो वा कुञ्जरा गजास्तेषां कोशः शाखा

धनकोशस्य राय इत्यनेनोक्तत्वात् भूतयः भोग्यभोगोपकरणादि-
समृद्धयः सर्वे च एते मयंकामाः काम्यमाना अर्थाः भूयोनालपका-
खेन क्षणभङ्गुरमायुरवस्थानं येषां ते अत एव चञ्चला अस्थिराः
मर्त्यस्य मरणाशीलस्य पुंसः कियत्प्रियं सुखं कुर्वन्ति जनयन्ति न
कियदपि, साऽतिशयमस्थिरमल्पमेव सुखं जनयन्ति न तु निरति-
शयमनन्तं स्थिरमेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथेतद्वदष्टान्तेन स्वर्गादेरपि साऽतिशयालपास्थिरत्वाभ्याह-
एवं इति । यथारैप्रभृतिजन्मानि सुखानि तुच्छानि एवं कर्तुमिर्था-
गादिकर्मभिः कृताः सञ्चिता भूमी स्वर्गादिवो लोका अपि क्षिप्यन्तो
नश्वराः साऽतिशयाः न निमज्जा अनिमज्जा दुःखमिमांशेत्यर्थः । अत्र
“तद्यथेह कर्मचिरो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचित्तो लोकः
क्षीयते, पुत्राणां ब्रह्मा यद्वरूपाः, परीक्ष्य लोकान् कर्मचित्तात्”
इत्यादि श्रुत्यर्थोऽभिमतः । यत एवं तस्माददृष्टभूतदूषणं न विद्यते
दृष्टं धृतं वा दूषणं यस्य भूतिस्मृतिप्रयामदूषितम्, किन्तु
प्रशस्तमित्यर्थः । तं भक्त्यैवापाबेन लभ्यं परं परमपुरुषमात्मबन्धये
भजत आत्मलाभाय आत्मलब्धये आत्मनः सत्ताये भजत । अथवा
संस्मरत आत्मनोऽन्ततः स्वावरत्वादिप्राप्त्या भस्मप्रायैव स्वात्
इति भावः ॥ ४० ॥

भीमर्क्षजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्त्यनन्तरं भगवत्कथा निर्वाणसुखजननीत्याह, अधोक्षजेति ।
अधोक्षजाजापं संसृतिचक्रशासनं नाशनं तद्विरिषयकथाक-
थनं प्रहमनिर्वाणसुखं प्रहमोऽनुप्रदात्माप्य मुक्तिसुखं विदुरिति
यत्ततो वेदहृदये स्थितं जीववत् हृदि स्थितभीमरक्षं भजयामित्य-
न्वयः “योऽयं बहिर्वा पुरुषाकाशो यो वै यं चोवस्यो यमन्तः
पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो यं वा वस्यो यमन्त-
हृदय आकाशः” इति भूतेः । हृदिभ्वरं मनः प्रेरकत्वेन तस्मा-
मिनं “स हि सर्वमनोवृत्तिप्रेरकः समुदाहृतः” इति वाक्याह ॥ ३७ ॥

भगवदुपासनं हृदीयस्त्वेन बहुपाद्येयसाध्यत्वेन मागीरथी
यात्रावत् दुःसाधनं । किं नेत्याह, कोऽतिप्रयास इति । अस्यात्मनो
जीवस्य स्वे स्वाधीने हृदि किद्विषदाकाशवत्सतः स्थितस्य
हेरुपासने कोऽतिप्रयासः न कोऽपि सर्वगतत्वेन समीपस्थत्वात्
“तद्वरेतद्वितिके” इति भूतेः । अशेषदेहिनां सामान्यतः साधा-
रणात्वेन हृदिस्थितत्वेन सख्युः तस्माद्विषयोपपादनेः किम् ? शास्त्रे-
रिति शेषः ॥ ३८ ॥

भक्तेरन्तरङ्गसाधनं वैराग्यमेवेत्याशयेनाह, राय इति ॥ ३९ ॥

विहितयज्ञसाध्यत्वेन स्वर्गादेर्नित्यत्वं सम्भावयामिति, नेत्याह,
एवमिति । एवं मर्त्यलोकवर्जनमेज्जाः प्राकृतत्वात् न दृष्टं भूतं दूषणं
यस्य स तथा तं सहचरीभूतवैराग्येयैकया मुखया आत्मलब्धये
स्वरूपानन्दादुभयवक्ष्यमुक्तिप्राप्तयेवमात्मनो देहादेर्विविधस्य स्वरूप
ज्ञानलक्षणाभाय वा ॥ ४० ॥

भीमजिह्वगोस्वामिकृतकमसम्भवे ।

नम्यधोक्ष्णजालम्भे सति संसारो विद्यते न वा तत्राह—अधो-
क्ष्णजति । शासनमिति धीक्षार्थे व्युद् । तत्त्वभावतः स्वत एव
लोकपि यातीति भावः ॥ ३७ ॥

• सामान्यतुः सव्युः “सयुजो सखायौ” इत्युक्तेः ॥ ३८—३९ ॥

आत्मलब्धये आत्मनः स्वस्यैवैवास्व लब्धये । यद्वा आत्मनो
लब्धये भजत । अन्यथात्मानं नाशयिष्यथ इति भावः ॥ ४०—४३ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधंशिनी ।

ननु, ब्रह्मनिर्वाणसुखमेव पुरुषार्थमार इति प्रसिद्धिः । सत्यं
तदपि अधोक्ष्णजसंयोगसुख एवान्तर्भवतीत्याह, अधोक्ष्णजस्यालम्भो
मनसा ईषत् स्पर्शं साक्षात् प्राप्तिं वा संसृतिचक्रस्य शासनं
निवर्त्तकं विदुर्ज्ञानान्ति, तद्वयं ब्रह्मनिर्वाणसुखं च अधोक्ष्णजस्यैव
ब्रह्मत्वात् तत्त्वरागमाधुन्यानुभवस्यैव परमानन्दरूपत्वेन निर्वाणसु-
खरूपत्वात् तत्र दास्यादिभावत्वेन ममताविशेषात् तत् सुख-
मधिकमपारमेव यथा सर्वजनसुभगे परमाह्लादके चन्द्रे दृष्टे यः स्वाभा-
विक आनन्दस्तस्मात् कौटिल्युक्तिं आनन्दः स्वयुक्ते पौडा धर्याधरेपि
सर्वजनसुभगेपि ममनोऽप्यः स्यादित्यन्ता भगवति दास्यादिभावत्वेन पर-
ब्रह्मणि स्वरूपोऽप्येव परमानन्दान्ध्रिस्तत्रैव यदि ममनोऽप्योपि स्या-
त्तदा किं चक्रवर्त्यमानन्दपारावारपरस्महस्रसम्मर्दमध्यपतित्वभोग-
गोक्तकर्महामहत्त्वम् अतएवोक्तम् “यानिर्दृष्टिस्तनुभूताम्” इत्याद्यन्यत्र
च “ब्रह्मानन्दो भवेदेव चेत् पराङ्मुखीकृतः । नेति भक्तिस्तुलाभिधेः
परमाणु तुलामपि” इति अधोक्ष्णजालस्यमिति पाठे अधोक्ष्ण जालस्यो
विषयालम्भनो यत्र तम् अर्थाह्लास्यमस्यादिरसं हृदीश्वरं हृदयना-
थमिति दास्यादिभावविशिष्टा भक्तिर्व्यञ्जिता ॥ ३७ ॥

सर्वभ्रष्टाया अपि भक्तेः सुखसाध्यत्वमाह, कोनोति । किद्वत्
आकाशवत् आत्मनो जावस्य सव्युः “सयुजो सखायौ” इतिभूतेः
न हि सव्युरुपासने किञ्चित् कष्टमिति भावः । उपास्यस्य स्वभो
विद्यमानत्वात् प्रियत्वाच्च उपासनस्य च श्रवणादिरूपत्वात् तत्सा-
धनानां श्रवणादीनाञ्च स्वन एव विद्यमानत्वात् नहि कुलभ्यन
काचन तत्सामग्रीं प्राप्तेतव्येति भावः । वरं नरकसाधनेऽपि भयो-
क्तीति व्यञ्जयन् वैषयिकसुखप्रवृत्तिं निन्दन्ति, विषयाणां, सक-
लभ्यनवनितादीनाम् उपपादनेद्रव्यादिनोपार्जनैः किम् ? तत्र हेतुः
सर्वदेहिनां सामान्यतः विषयनिष्ठत्वे सूकरादिमाधारणपाप-
रिति भावः ॥ ३८ ॥

न च कामिनां वैषयिकं सुखमपि वस्तुनोऽस्तात्याह, राधो धनानि
अर्थाश्च कामाश्च ॥ ३९ ॥

• स्वर्गादिभोगा अपि न सेवाहो इत्याह, एवं हीति । क्षुब्धिः
“सयथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवासुत्र पुण्यचितो लोकः
क्षीयते” इति भूतेः पुण्यतारम्येन सातिशयाः स्पष्टादिमद्वयाच्च न
निर्मलाः आत्मलब्धये आत्मकर्तृकहरिप्राप्तये परमात्मप्राप्तये

[३८]

वा यद्वा आत्मरूपरतस्य प्राप्तये अथवा तत्स्वर्गनरकादि
कर्तुं क्षितं नष्टमेव जानीतेति भावः ॥ ४० ॥

भीमस्तुकरेशचक्रवर्तिकृतसाराधंशिनी ।

यतः अधोक्ष्णजस्य जालम्भमभजनीयतया ग्रहणं अशुभं संसारे
आत्मा यस्य तस्य यश्चर्जावस्य संसृतिचक्रशासनं जन्ममरण-
प्रवाहनिवर्त्तकम् । तत्तस्मादधोक्ष्णजालम्भात् रागीरणां ब्रह्मणा-
ऽधोक्ष्णजेन सह निर्वाणं निर्गता वाणाः उपद्रवा यस्मात्तथाविधं
सुखं मुक्त्यानन्दं बुधा विदुः अतः हृदयं हृदीश्वरमधोक्ष्णजे
भजयन् ॥ ३७ ॥

अधोक्ष्णजस्य सुकृत्वमाह, हे असुरवाजकाः ! भशेषदेहिनां हृदि
सामान्यतः सतो विद्यमानस्यापि स्ये हृदि तु स्वकीयं भक्तहृत्-
सरोतं तु किद्वत् किद्वे इव सतः चोरो यथा महता यत्नेन
किद्वे धनलोभेन धानकप्रदं किद्वे प्रविष्टो भवति तद्वत्किरसखानेन
स्वभक्तहृदि प्रविष्टस्य हरेः आत्मात्मीयभक्त्यामवेक्षायां सर्वस्व-
हारिणाः स्वस्य भक्तजगस्य आत्मानः अन्तर्यामिणः सकृत्-
निर्वाहकतया सव्युश्च उपासने कोऽतिपयासः विषयोपपादने-
विषयाणां भजनेनैव दुःखासर्गादिभिरधिभिः किं प्रयोजनम् ? न किम-
पीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

विषयोपपादनस्य विषयोजनत्वं दर्शयति—रागइति । लुणभङ्ग-
मायुष्यस्य तस्य रागो धनानि कलप्रादयः सर्वे अर्थाश्च कामा-
श्च चलाः लुणभङ्गुराः किर्याप्रभं कुर्वन्ति ? न किमपीत्यर्थः । तपो-
कामनिहासभयमुद्योगं “सर्वं क्षुब्धान्ता निचयाः पतनास्ताः समु-
च्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ताः मरणास्तं हि जीवितम्” इति
भगवताप्युक्तं “ये हि सर्वपशोऽजामोगाः दुःखं यान्त्य एव ते । सा-
द्यन्तवन्तः कोन्तेय ! न तेषु रमते बुधः” इति ॥ ३९ ॥

यथा देहिनाः धनादिपदार्थाः चलाः एवं अमी स्वर्गादयः
कर्तृभिः कृता निर्मिताः क्षुब्धिणाश्च चला एव सान्तिशयाः क्रतु-
तारनश्यतेऽतिशयेन युक्ताः हर्षशोकपाटा इत्यर्थः । न निर्मलाः
मज्जिनाश्च यस्मादेवं तस्मात् परं निरतिशयानन्दमधि न वि-
द्यते इष्टं भूते च दुःखं यस्मिन्तम् ईशं सर्वानयन्तारम् आ-
त्मलब्धये तत्राप्यर्थम् एकया सर्वेभ्यः साधनेभ्यः भूषणा
भक्त्या भजत ॥ ४० ॥

भावा टीका ।

रागद्विभक्त मनवालों के संसार चक्र का नाश करने वाला केवल
भगवानर्ही का ध्यान है । उसी को बुध लोग निर्वाण ब्रह्म सुख
जानते हैं, तिसा कारणसे अपने हृदयमें हृदीश्वर (अन्तर्यामी)
भीहरि को भजो ॥ ३७ ॥

हे असुर वाजको ! आकाशवत् हृदयमें रहने वाले हरिके
उपासनमें कोनसा प्रसास है । क्योंकि वह सामान्यसे समस्त

यदध्यर्थेह कर्माणि विद्वन्मान्यसकृन्नरः ।
 करोत्यतो विपर्यासममोघं विन्दते फलम् ॥ ४१ ॥
 सुखाय दुःखमोक्षाय सङ्कल्प इह कर्मिणः ।
 सदाप्रोतीहया दुःखमनीहायाः सुखावृतः ॥ ४२ ॥
 कामान्कामयते काम्यैर्यदर्थमिह पूरुषः ।
 स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥ ४३ ॥
 किमु व्यवहितापत्यदारागारधनादयः ।
 राज्यं कोशगजामात्यभृत्याप्ता ममतास्पदाः ॥ ४४ ॥
 किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः ।
 अनर्थैरर्थमङ्गाङ्गैर्नित्यानन्दमहोदधेः ॥ ४५ ॥
 निरूप्यतामिह स्वार्थः कियान्देहभृतोऽसुराः ! ।
 निषकादिष्ववस्थासु क्लिश्यमानस्य कर्मभिः ॥ ४६ ॥
 कर्माण्यारभते देही देहेनात्मानुवर्तिना ।
 कर्मभिस्तनुते देहमुभयं त्वविवेकतः ॥ ४७ ॥
 तस्मादर्थश्च कामाश्च धर्माश्च यदपाश्रयाः ।
 भजतानीहयात्मानमनीहं हरिमीश्वरम् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

देहियों का सुखा और आत्मा है, उसीका उपासन करो, और विषयो के उपपादनसे क्या प्रयोजन है ॥ ३८ ॥

द्रव्य स्त्री पशु पुत्रादि गृह पृथ्वी हाथी खजाना संपदा ये, और सब चीजें, क्षण भंगुर आयुवाले इन प्राणी का कितना प्रिय वारते हैं ? क्योंकि आप भी चला हैं ॥ २९ ॥

जैसे इस लोक के पदार्थ नाशमान हैं ऐसे ही परलोक में यज्ञ यागादि में संपादित जो लोक हैं वे भी सब नाशमान और सानिध्य हैं (अर्थात् ऐसे तरतम भाग वाले हैं कि जिसमें एक दूसरे के भोग को देख कर जला करें) तस्मात् जिसका दोष कभी देगने तुलने में नहीं आया अपने आत्म लाभ के लिये उसी परमात्मा को भक्ति में भजौ ॥ ४० ॥

श्रीभरतामिकृतभाषार्थटीपिका ।

किञ्च यदध्यर्थं यत्सङ्कल्प्य अतः सङ्कल्पिताद्विपर्यासम् विपरीतं फलममोघमवश्यं प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

तदेव दर्शयति, सुखायति । इहया इच्छया किमया वा यः पूर्व-

मनीहाया हेतोः सुखेनावृतो व्याप्त आसीत्स इहया दुःखमाप्नोत्येव ॥ ४२ ॥

किञ्च कामान् भोगान् काम्यैर्विषयैः कर्मभिर्वा पारक्यः श्वादिभोग्यो न स्वात्मीयो भंगुरश्च ॥ ४३ ॥

किमु देहाद्व्यवहिता अपत्यादयो ममताविषयाः पारक्या इति वक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

किञ्च स्वयं पुरुषार्थरूपस्य किमेतैरतिमुच्छैरित्याह, किमेतैरिति ॥ ४५ ॥

भोगावसराभावाच्चेनैः क उपभोग इत्याह, निरूप्यतामिति । प्राचीनैः कर्मभिः क्लिश्यमानस्य कर्मभिः कियान्स्वार्थ इति वाऽन्वयः ॥ ४६ ॥

तनु, कुर्मसु समाप्तेषु भोगावसरः स्वात्माऽऽह—कर्मादीति । न चेदं कर्म तस्य फलं देहादिकञ्च परमार्थ इत्याह, उभयं कर्म च देहं च अविवेकतोऽज्ञानेनैव तनुते ॥ ४७ ॥

अर्थादयो यदपाश्रया यदधीनाः ॥ ४८ ॥

भीमद्वीररात्रुवाचायैकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च वैषयिकसुखादिपन्था कुर्वन्तपि न तत्प्राप्नोति किन्तु तद्विपरीतं दुःखमेवावस्थपत्युत्थ भगवन्तमेव भजन्तेत्याह—यदर्थं भूतिः विद्वन्मान्धे नरः विद्वान्मात्मानं मन्यते इति विद्वन्मानो कुशलकर्मयोगीसोपचितवृद्धिरित्यर्थः । नरो यदर्थं यद्वैषयिक-सुखार्थमिहल्लोके असह्यद्वारंवार कर्माणि यागादीनि करोति स ततोऽभिजायन्सुखाद्विपरीतं फलं दुःखात्मकमेवामोघमवश्यं विन्दते प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

तदेव दर्शयति—स चेति । यः पुमाननीहायां निर्मितभूतायां वैषयिकसुखार्थव्यापारारम्भात्प्रादुर्निर्वापागच्छतोः सुखावृतः सुखेन व्याप्त आसीत् स एवेहया आरब्धेन व्यापारेण हेतुना दुःखमेवाप्नोति स्वर्गादिसुखार्थयागादिव्यापारेण दुःख-मेवाप्नोतीत्यर्थः । भगवत्प्राप्त्यर्थं भक्तियोगानुष्ठानेन दशाधामपि निर-तिशयानन्दभगवदनुभवरूपं सुखमेव प्राप्नोति अन्ततस्तु नित्य-निरतिशयब्रह्मानन्दमग्नौ भवति स्वर्गाद्यर्थं यागादिकं कुर्वाण-स्तु जीवदशायां वित्ताद्याजनेन तदनुष्ठानप्रयामरूपं दुःख-मन्ततस्तु सतिशयान्तरादिपरिणामरूपं स्वर्गादिकं तन्निमित्तपुण्य-स्य तु नरकमिति वैषम्यमभिप्रेतम् ॥ ४२ ॥

किञ्चेह लोके पुरुषो यदर्थं यस्य देहस्य प्रयोजनाय काम्यस्त इति कामाः 'कर्माणि यत्र' तान् शब्दादीन् कामैः 'करणे यत्र' कामोत्पत्तिसाधनैः कामयते इत्युक्तिः स एव तु देहः पारक्यः श्वसृगालादिभक्षणः भङ्गो नश्वरः उपैति कदाचिदे-हिनमात्रिभूति कदाचिच्छापेति जहातीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

देहस्यैवैयमवस्था किपुनर्देहानुवर्तिनां दारादीनामित्याह, किमिति । देहैवैव साक्षादात्मनः सन्त्यन्था दारादिभस्तु देह-द्वारेति व्यर्थाहेत्युक्तम् उपनिहता ये दारादयः अगारं मन्दिरम् आदिशब्देन पशुपुत्रादयः कोशो नस्मादिपौटका यत्र चतुरङ्ग युक्तम् भूत्याः परिचारकाः एते सर्वे ममतास्पदाः ममेवेत्य-भिमानविषयाः उपयन्त्यपयन्ति चेति किमुक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ननु, न देहायो विषयायो व्यापारः किन्तु आत्मायै इति चेत्तर्हि नित्यानन्दसुखरूपस्यात्मनः समुद्रस्य विपुलत्वं किमेत-द्वैषयिकं सुखमित्याह—किमेतैरिति । नित्यानन्दः स एव नमः स एवोदकं तस्याश्रयस्यात्मनः एतदेवेन साकं नश्वरेण एव तुच्छैरुपैवस्तुतोऽनर्थः पुरुषार्थमनुवर्तमानोऽहोः एवार्था-भासेः कामैः किं प्रयोजनं तदनुभवजनितं सुखमिति उच्य-मित्यर्थः ॥ ४५ ॥

किञ्चाऽत्यायाभेनाजितमपि वैषयिकसुखमनुभवमानदुःखा-पेक्षयाल्पमेव तदनुभवायसराभावादित्याह—निरूप्यतामिति । हे असुराः ! इह संसारं कर्माणि प्राचीनैः क्रियमानस्य कुम्भयतः देहभूतो निषेकादिष्ववस्थासु स्त्रीसम्भोगाद्यवस्थासु स्वार्थ उत्पन्न आनन्दः कियान् नक्षिरूपयतां दुःखापेक्षया सुख-मल्पमिति भावः । यद्वा निषेकादिष्ववस्थासु पितृवते जारा मानु-यानिप्रवेशमभूतिषु इमशानान्ताः नासु अनस्थासु प्राचीनैः कर्माणि क्रियमानस्य अनेन दुःखप्राप्त्युपेयम् ॥ ४६ ॥

ननु, निषेकाद्यवस्थायाः कर्मनिमित्तत्वात्निषेधकमंघ्ये

प्रभूतं सुखं स्यादित्याशङ्कां निराकर्तुमन्तरां परमात्मापासनं न कदाचिदपि कर्म निवर्तते इत्याह—कर्माणीति । देहात्मानु-वर्तिना देहेन तावत्कर्माणि देहान्तरारम्भकाणि पुण्यपापात्मकानि कर्माणि कुरुते तैश्चार्ब्धं कर्मभिनिमित्तभूतैर्देहं तनुते विभर्ति, तेन पुनः कर्माणि तैश्च पुनर्देहमित्येवं बीजाकुलुष्या पारवृत्तिर्न निवर्तते इति न कदाचिदपि निषेधकमंघ्य इति भावः । कुत-स्त्विदं पारवृत्तिस्तत्राह—उभयं तु देहेन कर्माणां कर्मभिर्देहः इत्येतदुभयम् अभिवेकतः स्वात्मपरमात्मयायाऽप्याह्वानादेव हेतोर्भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

एव वैराग्यादयोर्यैर्हकामुपायकसुखस्यान्वयाऽश्चरत्वादितुःख-मिश्रत्वानर्थानहर्त्वादिकर्माभिभाषाऽप्यश्वरं भजतां यद्यपि सर्वं पुरुषायाः सुखमास्तथाप्यनस्यप्रयोजमत्येतेन तद्वृत्तं भव-इत्याह—न कर्मादीनां तस्मादेहकर्मणोः पारवृत्तिरुक्त्या संसारस्य कदा-प्यनिर्मात्तुर्प्राप्यकसुखस्यान्वयाद्वाश्चरत्वादितुःखमिश्रत्वाद्भूय-स्त्वाच्च तद्विपरीतं निराशङ्कं सदा हरिर्माभितानां संसृतेर्बन्धहर-इत्यर्थः अनीहया निष्कारेण भजत, हरिं विशिनष्टि, धर्मोद्धार्य-श्च कामाश्च यदपाशया यन्निवर्गस्यापि दाना तमित्यर्थः । तथा च धृतिः "इष्टापूर्तवद्बुधा जाते जायमानं विश्वं विभर्ति भुव-नभ्यनाभिः" इति, "को लोवास्यात्कः प्रागवात् यत्रैव आकाश आन-न्दो न स्यात्" इति "य आत्मदा यत्तदा य एको यद्वतां विवर्धति कामान्" इति च, अर्थादेषा यदपाशयान्त हरिर्गमनीहया भज-नेत्यनेन भगवत्पुरुषार्थोऽप्यनीहया भजतामनर्थकतं संसृतिवन्धं हरति, इहया भजतां त्वदितमात्रमेव ददातीति सूचितम् भवति ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयध्वजनीधकृतपदवर्तनयक्षी ।

भगवदन्तरिगुञ्जयानुष्ठितयज्ञादिकर्माऽनर्थहेतुस्तिपाशयेताह—यदर्थमिति । न जेत्यादि विधाद्वानि विषयोभं दुःखम् अमोघं सदा-तन्त्येनाद्येयम् ॥ ४९ ॥

एतदेव निवर्तते—सुखायति । प्रत्यापेमाजपुमानं करणा-मनीहानुत्पत्तयम् "अमयनेम करणाननीहानुत्पत्तयेतुषीः" इति ॥ ४९ ॥ शाश्वतनुभवानुभवायार्थं निहाय शरीर सुखकार्यं प्रयतमानो विपुलमेतानिदारायो दर्शयत्यशयेनाह—कामानिति । कामान् कामान् विषयान् यदर्थं यस्य शरीरस्वार्थं पारक्यस्तु श्वसृ-गालादिविद्यमानो न कर्त्तव्यः । व्यर्थाहताः शरीरमपेक्ष्य दूरस्थाः ॥ ४९—४९ ॥

ननु, विषययोगार्थं अनेन रात्रोपि विग्रहं गृह्णातीति चेन्नित्य-त्वात्, किमेतैरिति । आत्मनो हरेः तस्मात्स्वर्तात्तदात्मन्दकारकस्य जीवभावो जेत्येकदिना किं न किमपि हृत्तमित्यनेन वाह, कि-मेतैरिति ॥ ४९ ॥

विचारामहताश्वरेयादिना प्रयोजनमित्याह, निरूप्यतामिति । निषेकादिषु गमोपानादिष्ववस्थासु कर्माणि क्रियमानस्य देहभूतः कियाम्स्वार्थं इति निरूप्यतामित्यर्थः ॥ ४९ ॥

* अकारणाययमनुदशन ।

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकुतपदरत्नावली ।

संसारस्य प्रवाहरूपेण नित्यस्वाप्नहरेर्ज्ञानमन्तरेण निवृत्तिः
क्यादित्याशयेनाह, कर्माणीति । आत्मानुवर्तिना परमात्माधीनेन
कर्मदेहश्चेत्युभयमविवेकतोऽज्ञानात् ॥ ४७ ॥

नर्त्याश्वमेधायां भक्तिरेव प्रयोजिका चेन्नाद्यादिना प्रयो-
जनामत्याशङ्कं परिहरन्नुपसंहरति, तस्मादिति । अर्थादेहंरि-
विषयत्वे साफल्यं भवतीत्यर्थः । ननु, प्रतीते चेष्टाराहित्यमनीह-
शङ्कार्थं परित्यज्यान्वायंकलपने किं प्रमाणम् उक्तं हि प्रमाणमिति
चेन्न, तस्य यत्तर्थात्तत्वेन स्वाभिप्रेतार्थमन्वेष्टात् "कर्मणो कारणा-
कार्यं साधनेऽनुप्रादादिषु" इत्युक्तेरिति तत्राह, अनीहमिति, अम-
साध्याक्रियार्थादित्यादनादात्मन्यभ्यासकत्वात् (१) अप्रयत्नेनेति
विशेषणाच्च अमसाध्याक्रियाराहित्यमेवोच्यते--

"स्वप्नाद्यकारणाभेदे ध्यानपद्मापनादिषु ।

प्रत्ययस्य नाट्यभेदे गीतके कर्मणीन्द्रिये" ॥

इत्यस्वरवाक्ये कर्मण्यपि प्रयोगाच्च ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्तामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अनीहया निरुपाधिकया अनीहे तथैव निरुपाधिकपा-
करम् । "अहन्त्यकामस्त्वहन्त्यकस्त्वञ्च स्वाभ्यन्तपाधयः" इति वक्ष्य-
माणात् ॥ ४८-५० ॥

श्रीमद्भजनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शशिनी ।

यदर्थं गन्तुकुल्य भवतः सङ्कल्पितात् विपर्ययांसं विपरीतं
फलममोघमवश्यं प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

अनीहाया हेतोः सुखावृतः सुखपरिपूर्णः स्यात् ॥ ४२ ॥

कारणैः कर्माभिः अपैति नश्यति उपैति पुनरपि दुःखदानार्थम्
उत्पन्नायति ॥ ४३-४४ ॥

आत्मनः स्वस्य नित्ये भजनरूप आनन्दरसोद्भिर्धैर्यस्य तस्य
भक्तजन्मस्य ॥ ४५ ॥

क्रिदयमानस्येति भोगेऽवसर एव नास्तीति भावः ॥ ४६ ॥

देहेन मानुषशरीरेण कर्मसाधकेन देहे स्वर्गिशरीरम् उभयं
नहेद्वक्ष्ये अविधेयतः तदुभयस्य अर्द्धं कर्म कुर्वे इति, अर्द्धं कर्म-
फलं स्वर्गमूपभजे, इत्यभिमानमूलत्वात् तदभिमानस्याऽऽवयवकमूल-
त्वात् आत्मनश्च देहकृतानिरक्तत्वात् ॥ ४७ ॥

तर्हि विधेय एव कृतवाह, तस्मादिति । यदपाधया यदधीनाः
अनदुर्गा वृथागां कर्तृत्वभोगकृत्वादयः स्वाभ्यधीना इवेत्यर्थः अनी-
हया कामनाराहित्येन अनीहं निरपेक्षम् ॥ ४८ ॥

(१) तात्पर्योक्तिमदम् ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रक्षेपः ।

भगवद्भजनानिरिक्तकर्मगतिमाह, यदर्थं इति । ययोः सुख-
दुःखमोक्षधोरथं कर्माणि असकृत्करोति भवतः विपर्ययांसं विपरीतं
फलममोघं विन्दते ॥ ४१ ॥

एतदेव प्रपञ्चयन् कर्मफलेहा दुःखदा कर्मफलानीह सुखदे-
त्याह-सुखायेति । ईदृश्या कर्मफलेच्छया दुःखमाप्नोति, न सुखम्.
अनीहानीहायाः कर्मफलानीहातः सुखावृतः सुखव्याप्तो भवति ॥ ४२ ॥

पुरुषो यदर्थं कामान् भोगान् कारुणैः कर्माभिः कामयते स
देहस्तु पारक्यः परेषां पितृवृत्तिप्रदादिममताविषयः भङ्गोऽनि-
त्यश्च यतो याति जायते उपैति नाशं प्राप्नोति च ॥ ४३ ॥

यद्यव्यवहितोऽहन्तात्पदो देहः पारक्यादि दोषवान् तदा
व्यवहिताः ममतात्पदा अपत्यादयः पारक्यादिदोषवन्त इति
किन्तु वक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

किञ्च अनर्थैरुपगृह्यमाणैः अर्थसंकाशैः पुरुषार्थवद्भासात्मनैः
पतैरपत्यदारादिभिः वेहेन सह जश्वरैरनित्यैः नित्यानन्वमहादधैः
अपरिच्छन्नप्रपञ्चमनन्दानिधैः श्रीभगवतः सम्बन्धिनः संशभूतस्य
आत्मनः प्रत्यगात्मनः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

प्रार्थनैः कर्मणिनिषेकादिष्ववस्थासु क्लिष्टकामानस्य देह-
भृतो जीवस्य इह संसारे कियान् साधैः तन्निरूप्यताम् ॥ ४६ ॥

देहेन कर्माणि आरभते देहं तु कर्मभिरारभते एवमुभयं
कर्मदेहयुगलमविवेकतो द्वयोपादेयवैभाभावतस्तनुने न तु भग-
वद्भक्त्या मुक्तो भवतीति भावः ॥ ४७ ॥

अर्थादयो यदपाधया यदधीनाः अनीहया ऐहिकामुष्मिकपदार्थ-
वासनात्यागेन आत्मानमन्तर्यामिणम् "एतेन आत्मानन्तर्यामी" इति
वेदपरिच्छम अनीहं स्वतोऽयातसमस्तकामत्वात् भोगेच्छारहितं
भजत ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

पंडित मानी मनुष्य जिस संकल्प से बारं बार कर्म करता
है उस संकल्पित पदार्थ को न प्राप्त होकर विपरीत फल को
ही अवश्य प्राप्त होता है ॥ ४१ ॥

इस संसार में कर्म करने वाले पुरुष को सुख की प्राप्ति और
दुःख छूटने का ही संकल्प रहता है परंच जब तक चेष्टा
नहीं करता तब तक सुख में रहता है, और सुख के लिये
चेष्टा करने से सदा दुःख ही को प्राप्त होता है ॥ ४२ ॥

पुरुष जिस देह के पोषण के लिये विषयों के द्वारा नाना
प्रकार के भोगों की इच्छा करता है, वह देह तो पराया है
अर्थात् भ्रष्टगोत्रादिकों का भोग्य है, क्षण भंग्य है और आग-
मापायी है ॥ ४३ ॥

जब साक्षात् शरीर की यह दशा है फिर जो शरीर के
संबंधि ममतात्पद हैं जैसे कि पुत्र स्त्री गृह धन राज्य कोश
(खजाना) हस्ती अमात्य नौकर चाकर इत्यादि इन तुच्छों में
आत्मा का क्या प्रयोजन होने लाया है, क्योंकि ? आत्मा तो

सर्वेषामपि भूतानां हरिरात्मेश्वरः प्रियः ।
 भूतैर्महद्भिः स्वकृतैः कृतानां जीवसंज्ञितः ॥ ४६ ॥
 देवोऽसुरो मनुष्यो वा यत्नो गन्धर्व एव च ।
 भजन्मुकन्दचरणं स्वस्तिमान्स्याद्यथा वयम् ॥ ५० ॥
 नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः ! ।
 प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ॥ ५१ ॥
 न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च ।
 प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् ॥ ५२ ॥
 ततो हरौ भगवति भाक्तिं कुरुत दानवाः ! ।
 आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतात्मनीश्वरे ॥ ५३ ॥
 दैतेया यक्षरक्षांसि स्त्रियः शूद्रा ब्रजौकसः ।
 खगा मृगाः पापजीवाः सन्ति ह्यच्युततां गताः ॥ ५४ ॥
 एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंमः स्वार्थः परः स्मृतः ।
 एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत्सर्वत्र तदीक्षणम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां सप्तमस्कन्धे दैत्यपुत्रानुशासनं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

आषा टीका ।

नित्याऽऽम्ह का महासागर है, और ये सब अर्थ सहस्र जान डूबते हैं, और हैं अनर्थ तथा देह के साथ नष्ट होने वाले हैं, ॥ ४४—४५ ॥

प्रह्लाद कहते हैं कि-हे असुर पुत्रहो ! तुमही घतखामो कि इस संसार में निषेक आदि संपूर्ण अवस्थाओं में कर्मों से लेशित इस देहधारी का कितना स्वार्थ है ॥ ४६ ॥

देही (जीव) खाधीन देह से कर्म करता है, तथा कर्मों से देह को प्राप्त होता है तथा देह और कर्म दोनों अविवेक से अर्थात् हेयोपादेय के अज्ञान से होते हैं ॥ ४७ ॥

तस्मात् अर्थ काम और धर्म ये सब जिसके अधीन हैं कर्मों की संहार न करने अपने आत्मा-उस हरि ईश्वर को भजो ॥ ४८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भूतानां प्राणिनाम् जीवसंज्ञितोऽन्तर्यामी ॥ ४६ ॥

[३६]

असुराणामस्माकमत्राऽनधिकार इत्यपि न वाच्यमित्याह, देव इति पञ्चमिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अमलया नित्यकामया अन्यद्विडम्बनं नटनमात्रम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अच्युतताममृतमयम् ॥ ५४ ॥

अध्यायश्लोकमुपभेदरति, एतावानिति । तदीक्षणं गोविन्ददृष्ट्या सम्माननम् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभागवतचन्द्रविक्रिका ।

अथ दैत्यकुमाराणां सर्वपापानामां भगवद्भजनेऽनधिकार-
 शङ्कां निराकृत्यनीहया भजनामवातिर्दानवृत्तिरिष्टप्रतिभ्रानि
 स्वदृष्टान्तेनाह—सर्वेषामपीति आश्रयाम् । स्वकृतैः स्वचरैर्महद्भिः

श्रीमद्भिराववाच्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भूतेः पृथिव्यादिभिः कृतानां सृष्टानां भूतानां देवादीनां सर्वेषां भगवान् बीजसंज्ञितः आदिकारणभूतः आत्मा अत एव निरतिशय-
मिव ईश्वरोऽन्तःप्रविश्य नियन्ता तावद्भगवान् सर्वेषां साधारण्य
इति भावः ॥ ४० ॥

अतो देवादिजातिविभागमन्तरेण चः कश्चिन्मुकुन्दचरणं
भजन् स्वस्तिमाभिहृताऽनिष्टः प्राप्तेष्टश्च स्यादेव यथा वयमिति
वयमसुरा अपि भगवन्तं भजन्तः स्वस्तिमन्तो भूमः, तथेतरेऽपी-
त्यर्थः । यथा वयमिति हृष्टान्तस्वारस्याद्भगवतः सर्वभूतसाधारण्य-
प्रतिपादनस्वारस्याच्च निरुपाधिकोक्तिविधायित्वादिस्मयध्वजान-
पूर्वकमन्यप्रयोजनेन भजन्तः स्वस्तिमन्तो भवेयुरन्यथा तु
समीहितमात्रवन्त इति सूचितम्, तथा च भ्रुतिः “नान्यः पन्था
अयनाय विद्यते” इत्यादिका ॥ ५० ॥

तदेतदुपपादयति-नालमिति द्वाऽध्यायः । हे असुरात्मजाः !
द्विजत्यादयो मुकुन्दस्य प्रीयमाणाय प्रीतिजननाय नालं न प्रभवः
किं त्वमलया अनन्यप्रयोजनया भक्त्यैव हरिः प्रीयते अन्यदुपाया-
न्तरन्तु विडम्बनं नटनमात्रम्, द्विजत्वमिति वर्णाधिक्योपलक्षकम्
देशत्वमिति जात्याधिक्यस्य ऋषित्वमित्यतीन्द्रियद्रष्टृत्वादिकपणा-
नाधिक्योपलक्षणम् यदुक्तं नेति तु शास्त्रजन्यज्ञानाधिक्यस्य वृत्तं
पित्रादि परंपरागतं सद्ब्रुतिः ॥ ५१ ॥

दानं पात्रे वित्तत्यागः तपः कृच्छ्रादि इज्या यागः शौचं
स्नानादिकृतं शुचित्वं यतानि प्राजापत्यादीनि ॥ ५२ ॥

यतो भक्त्यैव भगवान्भ्रियते नोपायान्तरेणाऽतो हे दानवाः !
यूयमाश्रितसंसारवन्धहासिणि सर्वभूतानामन्तरात्मनि भगवति ईश्वरे
भक्तिमन्यप्रयोजनां कुरुत कथम्भूताः सर्वत्रात्मौपम्येन स्वा-
त्मनुदयवदृष्ट्या स्वस्मिन्निवेश्वरशरीरभूतेषु सर्वेषु दययो-
पलक्षिताः भगवद्भक्तिं कुरुतेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

किमेवं भजन्तः केऽपि मुक्ता वभूवुरित्यपेक्षायां पापजातयोऽपि
केनचिद्भगवत्सम्बन्धविशेषेणा मुक्ताः किं पुनरेवं भजन्तो मुच्यन्ते
इति वक्तव्यमित्याशयेनाह—इतेषा इति । रक्षांसि यककेद्यादयः
मित्रयः पूतनादयो ब्रजौकसो नन्दादयः शत्रुआणूरादयः खगाः
जटायुप्रभृतयः मृगाः मायामृगादयः एवंविधाः पापजीवा अत्य-
च्युतनां भगवत्साधर्म्यद्रुताः प्राप्तास्सन्ति हीति प्रसिद्धौ, त्रिका-
क्षत्वाद्भगवता प्रह्लादेनैवमुक्तम् ॥ ५४ ॥

अध्यायद्वयोक्तार्थं निष्कृष्योपसंहरति—एतावानिति । अस्मि-
ह्योके पुंसां पर उत्कृष्टः स्मार्थः पुरुषार्थः एतावानेव कियान् यत्
गोविन्दे भगवत्संक्रान्तभक्तिरनन्यप्रयोजना भक्तिर्यच्च सर्वेषु भूतेषु
तदीक्ष्यं गोविन्देक्ष्यं भगवदात्मत्वदर्शनमित्येतावानेव निरति-
शयपुरुषार्थसाधनभूत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भिराववाच्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिराववाच्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

हरेरेव भजने कारणमाह, सर्वेषामिति । अयंकारणाद्वीजकृत,
इति शेषः “व्यञ्जनाजगतो विष्णुर्बीजं न परिणामतः” इति वच-
नाच्च बीजशब्दस्य विकारोऽर्थः अयमेतन्नेति “अभिक्रियः अद्वयद्रुपः”
इति श्लोके ॥ ४६—५० ॥

भूतानामुत्पत्त्यादिना मत्तत्तमावे जातिविशेषे वृत्तादिवि-
शेषोऽप्येकान्त्रिक इत्याह, नालमिति । वृत्तमाचारः “वृत्तं अकूपे
चरिते” इति यादवः ॥ ५१—५२ ॥

आत्मौपम्येनात्मस्नेहवत्स्नेहेन ॥ ५३ ॥

वेदान्तादशास्त्रमधिकारित्वेन पापजीवत्वं ननु पापकरणात्
अच्युतनां व्युत्तिवर्जनं मोक्षं गताः सन्ति हि यस्मात्समात्
मुकुन्दभक्तिरेव सत्पाथा ॥ ५४ ॥

तात्पर्यात्पुनरेतदेव हि करणं भेद्य इत्याह, एतावानिति । तस्य
हरेः सर्वसत्ताप्रदत्वेनाविष्यतेरीक्ष्यं दर्शनं ज्ञानमिति यदीव
भक्तिरिति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भिराववाच्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिराववाच्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

नालमिति युग्मकम् ॥ ५१—५२ ॥

तत् इति सर्वत्र सर्वस्मिन् देशे कालेच आत्मौपम्येन आत्मानि
यथा आनुकूल्येन कायमनोवचनवृत्तिरूपं भजनं कुरुत तद्वदपि
कुरुतेति ॥ ५३ ॥

ब्रजौकसोऽत्र नीचसहपाठात् “किरातहृद्यान्धपुलिन्द पुदकसा
आभीरकङ्का वचनाः खगादयः” इत्यादिविव गवोपजीवना नीच-
जातिविशेषा एव आभीरा इषाः । ननु “कृषिवाग्निष्यगोरक्षाः
कुम्भीवं तुय्यमुच्यते । वास्तौ चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनि-
शम” इतिवद्वैद्यमेवा इति विशेषः प्रतिपत्तव्यः ॥ ५४ ॥

तस्य भागवत एव ईक्ष्यं स्फूर्तिः “सर्वभूतेषु यः पश्येत्”
इत्यादिः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भिराववाच्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिराववाच्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

यतः सर्वेषां देहश्च जीवश्च परमात्मा च प्रियस् वस्तुतो हृदिरेव
तस्मात् भजतेत्याह, सर्वेषां देवतिर्ध्वगादीनामपि आत्मा परमात्मा
स एवेश्वरः स्नेनैव कृतैः कृतानामिति देहोपि तत्कारणकारणात्
स एव जीवसंज्ञा सञ्जाता यस्य सः जीवस्य तदीयतदस्यश-
क्तिरुपत्तवान् । यद्वा सर्वेषां प्रियत्वादपि तमेव भजतेत्याह, सर्वेषां
भूतानां यो जीवसंज्ञः जीवनामा ततोपि प्रियः ॥ ५९ ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

अथदैत्यसुताः सर्वे श्रुत्वा तदनुवर्णितम् ।
जगृहुर्निरवद्यत्वान्नैव गुर्वनुशिञ्चितम् ॥ १ ॥
अथाचार्यसुतस्तेषां बुद्धिमेकान्तसंस्थिताम् ।
आलक्ष्य भीतस्त्वरितो राज्ञ आवेदयद्यथा ॥ २ ॥
श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुस्सहं तनयाऽनयम् ।
कोपावेशचलद्वात्रः पुत्रं हन्तुं मनो दधे ॥ ३ ॥
क्षिप्त्वा परुषया बाचा प्रह्लादमतदर्हणाम् ।
आहेक्षमाणः पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा ॥ ४ ॥
प्रश्रयावनतं दान्तं बद्धाञ्जलिमवस्थितम् ।
सर्पः पदाऽऽहत इव श्वसन् प्रकृतिदारुणः ॥ ५ ॥
हिरण्यकशिपुरुवाच ।

हे दुर्विनीत ! मन्दात्मन् ! (१) कुलभेदकराधम ! ।
स्तब्धं मच्छासनोद्धूतं नेष्ट्ये त्वाऽद्य यमक्षयम् ॥ ६ ॥
क्रुद्धस्य यस्य कम्पन्ते त्रयो लोकाः सहेश्वराः ।
तस्य मेऽभीतवन्मूढ ! शासनं किम्बलोऽत्यगाः ॥ ७ ॥
प्रह्लाद उवाच ।

न केवलं मे भवतश्च राजन्स वै बलं बलिनां चापरेषाम् ।
परेऽवरेऽमी स्थिरजङ्गमा ये ब्रह्मादयो येन वशं प्रसीताः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अष्टमेऽतिरुषा सन्तु निघ्नन् दैत्यो हतः स्वयम् ।
आविर्भूय नृसिंहेन स च प्रह्लादविभिः स्तुतः ॥ १ ॥
अन्तः कृपासुधापूर्णां बहिःक्रोभो नृकेसरी ।
दैत्येन्द्रमरिभावेन मजन्तं समभाषयत् ॥ २ ॥
एकान्तसंस्थितां प्रत्यङ्गनिष्ठाम् यथा यथावत् ॥ १ ॥ २ ॥
स च पुत्रं हन्तुं मनोदधे कथम्भूतः कोपस्त्वावेशेनोद्रेकेण
चलद्वात्रं वपुर्दधे सः ॥ ३ ॥

क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य पापेन सरोषेण तिरश्चीनेन चक्षुषा ॥ ४ ॥ ५ ॥
हेमन्दात्ममल्पबुद्धे ! मदाङ्गाऽनित्यं त्वामद्य यमाक्षयं
नेष्यामि ॥ ६ ॥

अभीतवत् किं बलं यस्य सः किम्बलः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवङ्गिका ।

एवं भगवता प्रह्लादेनोपदिष्टतत्त्वत्रयबाधात्सहेयोपादेयभग-
ज्जर्मतदनुष्ठानोद्योगान् दैत्यकुमारानालक्ष्याचार्यसुतो दैत्येन्द्राव

भीमस्त्रीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथेदवदित्वा हे शर्षिः—अथेति । भगवद्भूमौपदेशानन्तरं तेन प्रह्लादेनानुवर्तिनमाकर्षयन्निर्बुद्धत्वात्प्रह्लादोक्तमेव जगद्भूतैत्युक्तमाराः ननु गुर्वनुशिखितमसुरोपाध्यायानुशिखितम् जगद्भूतः ॥ १ ॥

• अथ तेषां दैत्यपुत्राणामेकान्तमंस्थितानामव्यभिचारं भगवद्भूमौविषयां बुद्धिमाध्वस्य विज्ञेयानां भीमस्वरितः सञ्जातः स्वरः यथावद्वा हिरेण्यकशिपवे भावेदवद्विज्ञापितवान् ॥ २ ॥

ततो दैत्यो हिरण्यकशिपुर्गुण्योक्तं सुनस्यामयमनीनि स्त्रमाणां अनुवर्तनम् अत एवाऽप्रियं तच्छ्रुत्वा कोपावेशेन क्रोध-व्याख्या चक्षत्रकम्पमानं गात्रं शरीरं यस्य तादृशः पुत्रं प्रह्लादं हन्तुं मनोदधे मनोरथं कृतवान् ॥ ३ ॥

कठोरया गिरा अतदहंशं तिरस्कारानर्हं प्रह्लादं क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य क्रोधेन तिरस्त्रिनेन वक्रं चक्षुषेक्षमाणाः आह उवाच ॥ ४ ॥

कथम्भूतं विनयेन नितरां नम्रं दान्तं तिरस्कारादिभिरस-ज्जातक्रोधं बहो अज्जखियेन तं सम्पुपुसमीपे स्थितं कथम्भूतः पादेनाहतस्ताडितः सपेदव भवन् भ्वाभं गुञ्जन् स्वभावेनैव क्रूरः ॥ ५ ॥

उक्तिमेवाह—हे दुर्धिनीति इति दाश्याम् । हे दुर्धिनीति ! मन्दागमजल्पबुद्धे ! मदाह्लातिलङ्घितं त्वामधुना यमालयं ने-प्यामि ॥ ६ ॥

यस्य मे क्रुद्धस्य सतः सपात्रास्त्रयोलोकाः परितः कम्पन्ते तस्य मे मम शासनमभीतवद्भयरहितवन्ममो गयरहितः कोऽपि नास्तीत्यभिप्रायेण वतिः प्रयुक्तः अत्यगाः अतिवर्तसे एवमति वनेने भवान् किञ्चलः को बलं यस्य तादृशः ॥ ७ ॥

एवमुक्त आह भगवान्प्रह्लादः—न केवलमिति चतुर्भिः । तावद्युक्तं किञ्चल इति तत्रांतरमाह, दाश्याम् । हे राजन् ! म न केवलं ममैव बलं किन्तु भवनोऽन्येषाञ्च बलिनां बलम्, कौडमी ? येन प्रह्लादयः अतुल्यप्रभृतयः उद्यावचाभराचरात्मकाः सर्वे श्लोकाः वशं स्ववशं प्रस्थाताः प्रापिताः ॥ ८ ॥

भीमस्त्रीजपध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वैराग्यायज्ञेपाङ्कवचिरभक्तिमुहुरीसुन्दरावयवसन्निवेशलक्ष-णापरमपुरुषार्थकरणं यदुत्तरचरितमित्येनजिदर्शयत् तस्मिन्हाव-नारो निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये, तत्र दैत्यसुतैः प्रह्लादवर्षिणिं श्रुत्वा किं कृतमिति बुधितिरस्य मानर्भी शङ्कां परिहरात, अथेति । निर-वद्यत्वाजिर्होषात् ॥ १ ॥

एकान्ते ऋषौ सम्पक् स्थितमैकवेस्थितामभिन्नविषया-मिति वा यथा यथावत्साकल्येन यथा तैस्तेनोक्तं गृहीतं तथेति वा ॥ २ ॥

तनयस्यानयं आसिद्धान्तविरुद्धसिद्धान्तम् ॥ ३ ॥

• पापेन वापसाधनेन ॥ ४—५ ॥

[४०]

यमस्य यमगृहम् ॥ ६ ॥

कस्य बलं यस्य स किञ्चलः मद्भगनाहत्य तव वक्षभूतः क इत्यर्थः ॥ ७ ॥

किञ्चलमित्यस्योत्तरमाह, न केवलमिति । वेत्यनेन “वक्षमानश्च भोजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम्” इति भूति सूचयति, पराध्यापराध पराधरे एतदेव विशदयति, स्थिरजङ्गमा इत्यादिना ॥ ८ ॥

भीमस्त्रीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

टीका पद्ये अस्मिन्नेन भजन्तमिति तदाकाङ्क्षतादृशद्विरङ्ग-नैव तेन भजन्तं स्त्रं प्रति भभावयत् प्रापयत्, भुत्वेति पदार्थं गौड-मिषिलयोर्नास्ति स्वाभ्यसम्पन्नश्च । सचेत्यध्याहारस्य वैष-य्यात् ॥ १—१३ ॥

भीमस्त्रीध्वनायनप्रवर्तितकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टमे स्त्रसूते हन्तुमर्हन्तमो गवाऽतुरः ।

स्त्रमोत्थास्तमहन् साक्षात्प्रसिद्धो देवतैस्तुतः ॥

एको मुख्यध्यासावन्तः सर्वेषां चेत्येकान्तो रिपुर्लक्ष्ययोगो वा तत्र संस्थिताम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

दुर्धिनीतेति ध्वन्यर्थं दृष्टव्यं विशिष्टं भीतं कृपाक-क्षणां यस्य परदुःखासहितपुत्रात् मन्दानामप्यात्मा मनो यत्र सर्वचिन्ताकर्षकत्वात् कुलमेवकणः कुलविशेषस्वरूपः प्रजापत्यो-ऽप्यधमा यस्मात् महाविभूतिमत्त्वात् स्त्रमश्च असुरेषु पूज्यबुद्धि-त्याभावात् मच्छ्रमनोऽनुते मदाह्लातमिति यमस्य यमालयं पक्षे यमानामप्रायोगानां क्षयं निवासभूतं त्वां तस्ये स्त्रायकत्वेनांगी-कल्पिामीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अभीतवत् किं बलं यस्य सः ॥ ७—८ ॥

भीमस्त्रीकृतकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

अष्टमे प्रह्लादे हन्तुं प्रवृत्तो हिरण्यकशिपुर्गुण्यो हनः स च प्रह्लादिमस्तुत इति वक्ष्यते—अथेति । निरवद्यत्वाजिर्होषात्तेन प्रह्लादेन वर्णिने जगद्भूतः ॥ १ ॥

एकस्मिन्भगवति अन्तःसमावेशो यस्य तेन प्रह्लादवाक्येन संस्थितां बुद्धिमाध्वस्य ज्ञाना ॥ २ ॥

तनयस्यानयं पक्षाभ्रयोगं तत्तादृशमप्रियं भ्रुत्वा कोपस्यावेशो-नोद्रेकेन चक्षत्रकम्पनं गात्रं यस्य सः ॥ ३ ॥

क्षिप्त्वा भस्त्रयित्वा पापेन बुद्धेन तिरस्त्रिनेन वक्रं ॥ ४—५ ॥

मच्छ्रमनोत्थादह्लादशुद्धं बहिर्भूतम् त्वा त्वा ॥ ६ ॥

किं किञ्चिन्मात्रं विष्णुनाशं बलं यस्य सः किञ्चलः अभीत-वत् प्रशासनम् अत्यगाः अतिक्रान्तवानसि ॥ ७ ॥

स ईश्वरः काल उरुकमोऽतावोजः सहः सत्त्वबलेन्द्रियात्मा ।
 स एव विश्वं परमः स्वशक्तिभिः सृजत्यवत्यन्ति गुणात्रयेशः ॥ ६ ॥
 जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः समं मनोधत्स्व न सन्ति विद्विषः ।
 ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थितात्तद्धि ह्यनन्तस्य महत्समर्हणम् ॥ १० ॥
 दस्यून पुरा षण्ण विजित्स्व लुम्पतो मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश ।
 जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनां साधोः स्वमोहप्रभवाः कुतः परे ॥ ११ ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

व्यक्तं त्वं मर्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकल्पसे ।
 सुमूर्पूर्णां हि मन्दात्मन्ननु स्युर्विप्लवा गिरः ॥ १२ ॥
 यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्यो जगदीश्वरः ।
 कासौ यदि स सर्वत्र कस्मात् स्तम्भे न दृश्यते ॥ १३ ॥
 सोऽहं विकल्पमामस्य शिरः कायाद्वरामि ते ।
 गोपायेत हरिस्त्वाऽद्य यस्ते शरणाभीप्सितम् ॥ १४ ॥
 एवं दुरुक्तैर्मुहुर्दयन् रुषा सुतं महाभागवतं महासुरः ।
 खड्गं प्रगह्वात्पतितो वरासनात् स्तम्भं तताडातिबलः स्वमुष्टिना ॥ १५ ॥

भीमरुक्कुक्षेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदुक्तं कियलइति तत्र बलमाह, हेराजन् मे ममेव स बलं
 नास्ति किन्तु भवदादीनां सर्वेषां बलम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणीपतये नमः ॥

॥ नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—तदनन्तर सब दैत्यपुत्रों ने प्रह्लाद का
 कथन सुनकर, क्रुद्ध होनेके कारण उसीको ग्रहण किया और
 गुरु का भिखाया हुआ नहीं ग्रहण किया ॥ १ ॥

अन्तर आचार्य पुत्र ने उन सबों की बुद्धि परमात्मनिष्ठ
 देख कर, भय भीन होकर उसी समय राजा से सब समा-
 चार निवेदन किया ॥ २ ॥

दैत्य (हिरण्यकशिपु) ने भी उस दुःसह अप्रिय पुत्र की
 अतीति को सुनकर, कोप के आवेश से खलायमान गात्रघाता
 होकर पुत्र के मारने का मन किया ॥ ३ ॥

नम्रता से अवगत दान्त और हाथ जोड़ योग्य प्रह्लादको
 कोप के आवेश से खलायमान गात्र अस्त्रा प्रकृति से हाथ,
 पादतार्डित सर्प के नाई खास लेता हुआ और शेषयुक्त तिरछी

दृष्टि से देखता हुआ हिरण्यकशिपु यों बोला ॥ ४—५ ॥

हिरण्यकशिपु बोला, कि—हे दुर्विनीत ! हे मण्डबुद्धे !
 अरे कुछ भेदक ! अरे अधम ! मेरी आज्ञा को उल्लंघन करने
 वाले स्तब्ध तुझ को अवदी यमराज के घर पहुंचाता हूं ॥ ६ ॥

जब मैं कुपित होता हूं तब लोकपाशों सहित तीनों लोक
 कांपने लगते हैं, हे मूढ़ ! तिस मेरी आज्ञा को निन्दर के नाई
 किस के बल से तूने उल्लंघन किया ॥ ७ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

प्रह्लाद बोले, कि—हे राजन् ! न केवल हमारा किन्तु तुम्हारा
 और संसार में अन्य जितने बली लोग हैं उन सबों का वह
 परमात्माही बल है, कि जितने पर अवर (बड़े छोटे) स्वामी
 जगम जो ब्रह्मप्रदिक जीव हैं सब को वश में कर के रखे हैं ॥ ८ ॥

धीधरस्वामिकृतभाषादीपिका ।

वशं प्रणीता इत्यत्र हेतुः—स ईश्वर इति । उरधः क्रमाः पादवि-
 क्षेपा यस्य बहुपराक्रम इति वा भोज आदिरूपः सत्त्वं धैर्यं
 बुद्धिर्वा ॥ ८ ॥

ननु, मरुद्गुरुरसौ कथं ममापि स एव बलं स्यादित्याहुः, जहीति ।
 आत्मनः स्वस्य भावं स्वभावं त्यज यतोऽजितादात्मनो मनसं ऋते

तदैव तस्मिन्निनदोऽतिभीषणो बभूव येनाण्डकटाहमस्फुटत् ।

यं वै स्वाधिष्योपगतं त्वजादयः श्रुत्वा स्वधामाप्ययमङ्ग ! मेनिरे ॥ १६ ॥

• श्रीधरस्वामिकृतमावायंशीपिकायाम्

जिनाऽप्ये विद्विषो न सन्ति किञ्च तस्मिन्नेव हि साम्येन मनसो-
धीर्यमेव समहंसापराधनम् ॥ १० ॥

ननु, मया विद्विषजये सर्वे रिपवो जिना जतः साम्प्रतं विद्विषो
न सन्तीति चेत्सत्यं तत्राऽऽह-दस्युनिति । एके मावाहया मन्दाः
पुरा आदौ लुप्यतः सर्वस्वहरतः पण्डित्यवस्थायान् शत्रून्
विजित्वाऽजित्वा दश दिशः स्वयंजिता मन्वन्ते साधोस्तु जित-
चित्तस्य देहिनां समस्त हस्त विदुषः स्वाज्ञानकल्पिताः परे
शत्रवः कुतः स्युः ॥ ११ ॥

व्यक्तं निश्चितम् विप्लवा अनन्यिता इत्यर्थः ॥ १२ ॥

हे मन्दभाग्य ! मन्दो जगदीश्वरो यदास्त, तदासौ कास्ति ? प्रह्लाद-
आह, स सर्वत्रास्ति, हिरण्यकशिपुआह, तर्हि कस्मास्तस्मिन्ने नास्ति
प्रह्लादस्तु तं स्तम्भं निरीक्षमाणो नमस्कृन्नाह, दृश्यति इति ॥ १३ ॥

हिरण्यकशिपुस्तु तत्र तमपश्यन्नाह, साऽहमिति । विकल्प-
मानस्य विपरितं द्रवाण्यस्य ते शिरः कायाद्वरामि पृथक्-
रोमि ॥ १४ ॥

प्रह्लादेन मूर्ध्नि वद्धाऽजितना निरीक्षमाणं स्तम्भं मुष्टिना ताडि-
तवान् ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रनिद्रिका ।

कोऽसौ तस्य नाम कथयेत्प्राह—स इति । स सर्वेषां बला-
धायकः ईश्वरः, कोऽसौ ईश्वरः ? उक्तमः उरवः लोकत्रयसंग्राहकः
कमाः पादत्रिभुवा यस्य सः त्रिक्रिम इत्यर्थः । "सर्वं पदं हस्ति-
भेदे निमग्नम्" इति न्यायेन पादत्रयेणैव लोकत्रयसंग्रहणरूपमहा-
महिमशालित्वस्य सज्जिषी त्वद्वत्त्वं कियदेनादित्यभिप्रायः न
केवलमुक्तमः सर्वेषां बलाधायक एव, किञ्चत्तावोज आ-
दीनामात्मा आश्रयो धारक इति यावत् । अोज राष्ट्र्यशक्तिः
सहः मनोबलं सत्त्वं चैव वलं देहवटम इन्द्रियाणि च तेषाम-
व्याभय इत्यर्थः । किञ्च स एवैकतमः परमः निरवमाश्रयिकः
स्वशक्तिभिः स्वांशभूतभिः प्रजितपुरुषकायात्मिकाभिः शक्तिभिः
कृत्स्नं विश्वं सृजति अवति रक्षति अस्ति भेदगति च स्वयं
गुणत्रयेशः सत्त्वादीनां त्रयाणां गुणानामीशो नियन्ताऽगुण-
वश्यो न कर्मवश्येति भावः ॥ २ ॥

ननु, शत्रुस्त्री कथं ममापि बलं क्यादत्त आह—उर्हीति ।
• त्वमिममात्मनः स्वस्याऽऽसुरं भावं जहि त्यज रामं निश्रामिभानु-
मन्वानरहितं यथा भवति तथा ममो धन्व भारय, तथा मनः
शिख्येत्यर्थः । एवं चेत्कोऽपि विद्विषो न सन्ति, किञ्च "अस्मिन्
• स्वामनो बभूवुरासौ रिपुरात्मनः" इत्युक्तीत्या आमेव रिपुत-

तदस्यः कोपि रिपुरस्तीत्याह—जुते इति । अजिताद्विधेयादत्त
एव उत्पद्ये दुर्विषये स्थिताऽस्मान्माणादात्मनोऽन्तःकरणादने न
सन्ति विद्विष इति पूर्वोक्तान्वयः तस्मिन्नेव मनसः साम्यमेव हान-
न्तस्य त्रिविधपरिच्छेदरहितस्य परमात्मनः समहंसा सम्पगारा-
धनम् ॥ १० ॥

किञ्च सर्वदिशां जयिनोऽप्यजितेन्द्रियस्य भवाहस्य केवलं
जयशालित्वाभिमानमात्रमेव न वस्तुनो जयित्वमस्तीत्यह-दस्यु-
निति । पुरा तावदलुप्यत आत्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणाऽएक-
रूपमैश्वर्यमपहरतः पण्डित्यरूपान् दस्युन् पुष्टजन्तुद्वयान् श-
त्रून् न विजित्वाऽजित्वा एके त्नाहयाः दश दिशः स्वजिताः
स्वेनैव जिना इति मन्यन्ते अभिमानमात्रमेतदित्यर्थः । जितात्मनो
जितेन्द्रियस्य तु हस्य स्वात्मपरमात्मयाचार्यवेदिनो देहिनां
समस्त्य सर्वाणि भूतानि परमात्मशरीरत्वेन समं पश्यतः स्वधोः
महाभागवतस्य स्वमोहमभयाः देहात्मभ्रमरूपतन्त्रात्मभ्रमनिमित्त-
परे शत्रवः कुतो भवन्ति न सन्त्येति भावः ॥ ११ ॥

एव सुक्तवस्तमाह हिरण्यकशिपु—व्याक्रान्ति । हे अनप-
बुद्धे ! त्वं स्वक्तं नूनं मर्त्यकामोऽसि मर्त्यमिच्छसि वस्तुमभ्यर्त्त-
निकल्पने अस्तेवं विकल्पने तव न क्यादिति भावः । हि तयाह
ममूर्ध्नेनां मर्त्यमिच्छतां विप्लवा अनन्यिता वाचो न नस्कृभेव-
युरेव ॥ १२ ॥

हे मन्दभाग्य ! यस्त्वया मनोऽस्यो जगत ईश्वरः उक्तः असौ
कास्ते ? यदि स भवद्भिमतो जगदीश्वरः सर्वत्रास्तीत्यतया व-
सेत तर्हि कस्मास्तेतोः स्तम्भं पुरोर्हीति न दृश्यते मन्वन्ते
जगदीश्वरः कोमावस्तीति नैत्यः प्राह ईशः सर्वत्रास्तीति प्र-
ह्लादः ईशो यदि सर्वत्रास्ते तर्हि स्तम्भं नास्तीति हिरण्यकशिपुः
प्रह्लादः स्तम्भं पश्यन्नाह, न दृश्यतेऽपि तु दृश्यते एवेति व्या-
ख्यातम ॥ १३ ॥

मोहं सर्वपापान्धरोहमेवं विकल्पमानस्य ते तव देहा-
स्तित्वे हर्षाणि क्षिप्यन्ति यो हस्तिव शरणागच्छतः ईप्सितः
साऽधुना त्वां गोपयेत् स रक्षिता चेदधुना त्वां रक्षिष्यतीति
अन्वयात् । तु तदेव मिथ्येति भावः ॥ १४ ॥

एवमित्थं कथा क्रोधेन लुब्धके मूर्ध्निगुणमहाभागवते सुते प्रह्लाद-
मदयेत् महागुणं हिरण्यकशिपुः खड्गं प्रयुज्य वरासनात्सिंहासना-
दुत्पन्नित उत्थिनोऽप्यन्ते यत्नं यस्य तेन रथमुष्टिना स्तम्भं तनाड
ताडितवान् बभूवु ॥ १५ ॥

तदैव ताडनात्तमेव तस्मिन्स्तम्भेऽतिभीषणो निनदो ध्वनि-
यंभूव, निनदं विदित्वा, येन निनदनाण्डकटाहं प्रह्लादकटाह-
मस्फुटन्निगमभूत् आह हे स्वाधिष्ठिर ! यथा निनदं भूया
स्वध्यानगता अजादयो प्रह्लादयः स्वाधिष्यतानां व्यथं तांश मे-
निरे प्रह्लादकाहममन्वन्तेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु “स्थाणुमन्यं प्रपद्यते शरीरवाय देहिनाम्” इति श्रुतेः शिवं वलं वदन्ति केचित् “कालाद्भवन्ति भूतानि मन्यन्ते काल-चिन्तकाः” इत्यतः कालमप्य कथमयं निर्णयः परमात्मबलमिति तत्राह, स इति ॥ ९ ॥

कुतो न सन्ति विद्विष इति तत्राह, ऋते इति । उत्पत्तिस्थितास्त-स्थगार्गविरुद्धमागंनिरनादजितात् अवशीकृतादात्मनो मनमादी-न्द्रियप्रामादने शुद्धमनमादिना विचार्यमाणं शत्रवो न सन्ति । तथैव ननु, तदीह “युद्धायमं परं च कुर्वितुं भावानवान्मनि” इत्यादि कथं सङ्गच्छन् इत्याशङ्क्य यथायोग्यतादर्शनलक्षणं समत्वं कर्तव्यम् अथवा शास्त्रविरोध इति भावेनोक्तमगत्वकत्रमाह, तद्विद्धीति । तत्तद्योग्यतानुसारेण तन्मनोधारणं हरेः समर्हणं विद्धीत्यन्वयः नैतद्वत्वं किन्तु महदित्याह, महदिति ॥ १० ॥

एतद्वैव विशदयति—वक्ष्यमिति । एके भवाद्दशाः पुरं शरीरं लुप्ततः पङ्क्तिर्युग्मं पङ्क्तिर्युग्मं चोराताविजित्य दश दिशः स्वेन जिता इति मन्यन्ते इत्यन्वयः । आन्तरशत्रुजयं विना कुतो बाह्यशत्रु-जय इति भावेनाह, जितेति । परं बाह्यशत्रवः यद्वा एके मादशाः षडिन्द्रियजयो नास्ति चेत् बाह्यशत्रुविषयादशदिशः सुष्टुजिता इति मन्यन्ते शेषं पूर्ववत् ॥ ११ ॥

असुरावेशोदधिप्रप्रवात्पुष्पोक्तं नरत्वं न तस्य भोजविवरग-तमभूत्प्रयुनाचिस्मत्याज्यहोमवदभूदिति भावेनोक्तमवतारयति, व्यक्तमिति । अतिमात्रं चकव्यांशादधिकं विकल्पमशब्दं भाष-से त्रिष्टुभामगङ्गाकलुतिवदसङ्गताः ॥ १२ ॥

यदि त्यक्तं युक्तं क्वात्तर्हि तथा प्रतीयेत तस्मादसम्बद्ध-मिति भावेनाह, यस्तथ्येति ॥ १३ ॥

अस्येदम्फलितमित्याह, सोहमिति । गोपायेन वक्ष्येति ॥ १४ ॥

यदिन्द्रियं जयस्वेति वचः न हार्दमसम्भावितत्वात्तत्राह, एवमिति ॥ १५ ॥

संभङ्गेनाधेयपानेन सङ्घानां शरीरचूर्णनादिव्यथा सम्भा-वितेत्याशङ्क्य भगवत्सन्निधानयत्नाद्भुजनिपुरस्तेभोत्थनिर्द्वाद्भूद्भि-त्याह, तथैवेति । अस्फुटत् अभिनत् स्वधिष्योपगमं स्वकीयत्वे-नाभिगमनं सत्यलोकं प्राप्तं स्वधामाप्ययं स्वलोकनाशम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्दर्भः ।

विकल्पमानस्येति—तत्तदुक्तेरात्मश्लाघायामेव पर्यवसा-नात् ॥ १४—१६ ॥

श्रीमद्विभवागचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जहि त्यज आत्मनः स्वस्य मनः समं स्वस्मिन्निव सर्वत्र तुल्यं कुरु, ननु, शत्रुषु खलमं मनः कथं करोमि तत्राह, विद्विषः शत्रवो नैव सन्ति अजितादवशीकृतादात्मनो मनसः ऋते मनसः

सर्वत्र खलुलपदर्शनलक्षणं साम्यमेव वशीभावस्तस्मिन् सति शात्रवादर्शनाच्च केपि शत्रव इति भावः । साम्यमेव समर्हण-माराधनम् ॥ १० ॥

एके युष्मादशाः मन्दा इत्युक्त्वा कामादीन् लुप्ततः सर्वत्र हतः स्वसङ्गस्थितानपि अविजित्य अजित्वा दश दिशः स्वेन जिता मन्यन्ते जितचित्तस्य चित्तजबेनैव विजितपदपत्तस्य हस्य विदुषः परे शत्रवः कुतो हेतोरपि तु नैव इत्यर्थः । यतः कामो-हप्रभवाः ॥ ११ ॥

विकल्पसे हरिभक्तत्वाद्दहमेव विजितपदमित्रो न तु ममायं जनक इत्यात्मश्लाघां करोषीत्यर्थः विद्वत्वा अगन्विताः ॥ १२ ॥

हे मन्दभागति यथा जगदैश्वर्यं मम तथैव मत्पुत्रत्वात्तथापि तन्त्रायप्राप्तमिति तत्त्वया त्यज्यत इति भावः । यद्यसावस्ति तर्हि कास्ति प्रह्लाद आह, सर्वत्रास्ति हिरण्यकशिपुनाह, कस्मात् स्तमे नास्ति प्रह्लादस्तु सप्रणामं पश्यन्नाह, दृश्यत इति ॥ १३ ॥

हिरण्यकशिपुस्तत्र तमपश्यन्नाह सोहमिति ॥ १४—१५

अस्फुटदिवेत्यर्थः यं निनदं अप्ययं नाशम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्तेर्वैकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

ईश्वरः सर्वनियन्ता कालः “कः कालकालः” इति श्रुतेः । उदयः क्रमाः पावनिसेपायस्य सः स एव भोजः इन्द्रियशक्तिः सहोमनश्श-क्तिः सर्वं धैर्यवलं वेदशक्तिः इन्द्रियाणि च तेषामात्माश्रयः ॥ ९ ॥

त्वमिममात्मनः स्वस्य आसुरं भावं जहि त्यज अजितादा-त्मनो मनसः ऋते मन्ये विद्विषः शत्रवो न सन्ति अनो मनः समं यथा भवति तथा धत्स्व धारय तद्धि साम्येन मनसो धारणं हि अनन्तस्य महत्समर्हणं श्रेष्ठं पूजनम् ॥ १० ॥

एके भवाद्दशाः पुरा आदौ भजनार्हमायुधनं लुप्ततः षडि-न्द्रियनामकान् इत्युक्त्वा विजित्य दशापि दिशः स्वेन जिता मन्यन्ते । जिता आत्मा मनोयेन तस्य मनोपलक्षितसकलेन्द्रियजयशीलस्य हस्य सर्वं भगवदात्मकमित्येवं ज्ञानवतः अतएव सर्वदेहिनां समस्य साधोः मोहप्रभवाः परे शत्रवः कुतो न कुतोपि ॥ ११ ॥

अतिमात्रमतिमर्यादम् विकल्पसं अतोवक्तं निश्चितं मर्तु-कामोसि तत्र जिह्ममाह ननु नूनं सुमूर्खणां गिरो विद्वत्त्वाः असम्बद्धाः स्युः ॥ १२ ॥

हे मन्दभाग्य ! प्रथमतस्त्वोश्वरो हमेव यदि मदन्यः मत्तः मन्योपि ईश्वरस्त्वयोक्तोसौ कास्ति ? प्रह्लाद आह सर्वत्र, हिर-ण्यकशिपुनाह कस्मात्स्वमे नास्ति प्रह्लाद आह दृश्यते ॥ १३ ॥

हिरण्यकशिपुस्तमपश्यन्नाह—सोहमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥

यं निनदम् अप्ययं नाशम् ॥ १६ ॥

स विक्रमन् पुत्रवधेष्वुरोजसा निशम्य निह्नादिमपूर्वमद्भुतम् ।
 अन्तःसभायां न ददर्श तत्पदं वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः ॥ १७ ॥
 सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिं च भूत्वेष्वाखिलेषु चात्मनः ।
 अदृश्यतात्पद्भुतरूपमुदहन् स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥ १८ ॥
 स सत्त्वमेनं परितोपि पश्यन् स्तम्भस्य मध्यादनुनिर्जिहानम् ।
 नायं मृगो नापि नरो विचित्रमहो किमेतन्नृमृगेन्द्ररूपम् ॥ १९ ॥
 मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो नृसिंहरूपस्तदलं भयानकम् ।
 प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं स्फुरत्सटाकेसरजृम्भिताननम् ॥ २० ॥
 करालदंष्ट्रं करवालचञ्चलधुरान्तजिह्वं भ्रुकुटीमुखोत्थणम् ।
 स्तब्धार्धवर्कशीं गिरिकन्दराद्भुतव्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम् ॥ २१ ॥
 दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवरघ्रीवोरुवक्षःस्थलमल्पमध्यमम् ।
 चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहैर्विष्णुभुजानीकशतं नलायुधम् ॥ २२ ॥
 दुरासदं सर्वनिजेतरायुधप्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् ।
 प्रायेण मेऽयं हरिणोरुमायिना वधः स्मृतोऽनेन समुद्यतेन किम् ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

क्योंकि ? बड़े पराक्रम वाला वही ईश्वर काष्ठ भोज सह
 सरव बल इन्द्रिय और मनोबल है, और वही परमेश्वर गुण-
 त्व का ईश्वर इस विश्व की सृष्टि स्थिति और संहार करता
 है ॥ १७ ॥

आप भी इस अपने आसुर भाव को छोड़ कीजिये
 और मन को शांत कीजिये, उत्पथ में स्थित और अनिर्जित
 [नहीं जीता हुआ] अपने मन के सिवाय संसार में कोई भी
 बैरी नहीं है, और मन को समता में खाना यही एक परमार्थ
 का भी बड़ा आराधन है ॥ १८ ॥

कितने एक प्रथम अपने देह में स्थिति पडिन्द्रिय रूप धैरियों
 न जीत कर हमने दशदिशाओं को जीत लिया, ऐसा मानते हैं, ॥
 जितेन्द्रिय और सर्व प्राणिमों को साधु विद्वान को स्वादान, से
 बने हुए शत्रु ही कहाँ ॥ १९ ॥

हिरण्यकशिपु काच ।

हिरण्य कशिपु बोला, कि-मय निश्चित ही तू मरने की
 इच्छा करता है क्यों कि ? मय तू बहुत विकृत्यन [वकवाद]
 करता है । हे मन्दारम ! मरने वालों की ऐसी ही
 विपरीत वाणी होती है ॥ २० ॥

और हे मन्द माग्य ! जो तूने मेरे से दूसरा जगदीश्वर
 बताया, तो फिर वह कहाँ पर है, यदि वह सर्वत्र है तो
 तममें क्यों नहीं देख पड़ता है ॥ २१ ॥

[४२]

सो मैं मय तेरे वकवाद करने वाले के दागीर से शिर
 को हरबेता हूँ, जिसको तू ने रक्षक समझा है वह हरि
 मय मेरी रक्षा करे ॥ २४ ॥

वह महा असुर ऐसी वृत्तियों से कोप के मारे महा-
 भागवत पुत्र को पीड़ा करता हुआ अश्व को हाथ में ले-
 कर सिंहासन में उत्तर कर बड़े जोर से अपनी सृष्टि से
 स्तम्भ को ताड़न करता हुआ ॥ २५ ॥

वस उभी समय उस स्तम्भ में से अति भयङ्कर घडा
 नाह हुआ, कि जिसके मारे ब्रह्माण्ड फूटने लगा और वह
 शब्द इतनी दूर तक पहुँचा कि जिसको सुनकर ब्रह्मादि
 कभी अपने २ धाम का अप्यय (नाश) मानने लगे ॥ २६ ॥

भीषरस्त्रामिहृतभावार्थदीपिका ।

तत्पदं नश्य ध्वनेराभयम येन नादेन ॥ २७ ॥

मगधास्तदा स्तम्भे विशाखाऽदृश्यत दृश्यो यभूव किमर्थम्
 निजभृत्येन प्रह्लादेन यद्वापिगं दृश्यत इति तत्सत्यं विधातुं कर्तुं
 तथाऽस्त्राखिलेषु भूतेष्वानमनोव्याप्तिश्च सत्यां कर्तुं स्तम्भऽदृश्यत
 तत्किमर्थम् "भोतिकपु च मायिषु भूतेष्वथ महत्तु च" भगवानास्ते
 इति तेनैव भूतेन यद्वापिगं तत्सत्यं कर्तुं तथाऽस्त्राङ्गनं दैत्यघात-
 कर्मातिघोरं रूपमुदहन् दधत् तत्किमर्थम् ? निजभृत्यैः घनकादिभिः
 शायानन्तरमनुत्तमैर्भाषितं बलं त्रिभिर्जन्मभिः शायमोक्षो मर्षाविति

एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद्गदायुधो नदन्नृसिंहं प्रति दैत्यकुञ्जरः ।

अलाक्षितोऽग्रे पतितः पतङ्गमो यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा ॥ २४ ॥

श्रीभरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तत्सत्यं कर्तुं तथाऽत्यङ्गतरुं ब्रह्मसृष्टावदृष्टमभूतञ्च रूपमुद्बहन् तच्च न मृगाकारं न मनुष्याकारमुद्बहन् समायां मध्येऽदृश्यत. तत्किमर्थम् ? निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना ब्रह्मायाम्प्राति यज्ञापितम् “भूतेभ्यस्त्वस्मिन्सृष्टेभ्यो मृत्युर्माभुर्मम प्रभो” इति तथा नान्तर्बहिरिति न नरैरिति न मृगैरपीति च ब्रह्मणा च निजभृत्येन तथास्तिवति यज्ञापितम् तद्वभयोर्वाक्यं सत्यं कर्तुं नहि तद्ब्रह्मसृष्टं भूतं न च नरो वा मृगो वा न च समागृहस्यान्तः न च प्राङ्गणवद्बहिः एवं ताभ्यां यज्ञापितम् तत्सत्यं कर्तुं यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितम्, “नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता” इति अकुतश्चिद्भयं सोऽमर- इति च, यच्च नारदेन निजभृत्येन भाषितमिन्द्रं प्रति “अयं महान् स्वभा संस्थां न प्राप्स्यति अनन्तानुचरः” इत्यनेन स्वभक्तपक्षपातित्वं च यज्ञापितं तच्च सत्यं कर्तुं तथा अदृश्यत चकारा- भिजभाषितञ्च. किं नत् “कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति” इति. तथा “तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसारसागरात्” इत्यादि तच्च सत्यं कर्तुं मदृश्यतेति दृष्टव्यम् अलमनिविस्तरण ॥ १८ ॥

स दैत्य एवमङ्गनं ध्वनिं श्रुत्वा तदाभयं सत्त्वं प्राणिविशेषं सर्वतो विभोक्तयन् स्तम्भमध्याग्निरगच्छत् नृमृगैर्द्रयोर्मिश्र रूपमहो किमेतदिति मांसांसितवानिति शेषः ॥ १९ ॥

तस्यैवमलं भयानकं तद्वृत्तिरूपं मीमांसमानस्याग्रतो नृसिंह- रूपो हरिः समुत्थितः, भयानकत्वमेव दर्शयन्तद्रूपमनुवर्णयति, प्रतप्तेत्यादिना विद्रावितद्वैत्यदानवमित्यन्तेन । प्रतप्तं चामीकं सुवर्णं तद्वत्पिङ्गानि चण्डानि खोचनानि दस्तिन् सटा जटाः केसराः कण्ठरोमाणि स्फुराग्निः सटाकेसरैर्जृम्भितं साटोपमानं यस्मिन् ॥ २० ॥

करालास्तुङ्गा वंघ्रा यस्मिन् करवाचः खड्गस्तद्वज्रञ्चला धुरा- न्तवशीक्षणा च जिह्वा यस्मिन् भुकुटीयुक्तेन मुखेनोन्वयाम स्वध्वावुन्नतौ शङ्खवद्वर्जौ कर्णौ यस्मिन् गिरिकन्दरवदङ्गुलं व्याप्तं प्रसृतमास्यं नासं च यस्मिन् हनू कपोलप्रान्तौ तयोर्भेदेन विदारयोन भीषणम् कर्णान्तमुखविस्तारमित्यर्थः ॥ २१ ॥

द्विस्फुरान् कायो यस्मिन् भलुकममामः अदीर्घा हस्ता पीशरा च स्थूला ग्रीवा यस्मिन् उरु विशालं वक्षःस्थलं यस्मि- न्तश्च तच्च मलपं मध्यममुदरं यस्मिन् चन्द्रांशुवर्द्धरैस्तनूरुहे- खौममिच्छुरितं व्याप्तम् विश्वञ्चः सर्वतः प्रसृता भुजास्तेषाम- नीकानि स्तोमास्तेषां शतानि यस्मिन् नखान्धेवायुधानि यस्मिन् ॥ २२ ॥

पुरासन्वं प्राप्तुमशक्यम् सर्वाणि च निजानि चकादीनी- तराणि प्रजादीनि त एवायुधप्रवेका. शस्त्रोत्तमास्तैर्विद्राविना दैत्यदानवा येन तद्रूपं मीमांसमानस्याग्रतः समुत्थित इति पूर्ववै- चान्धवः, तदाविर्भावप्रयोजनाविमर्शपूर्वकं तेन सह दैत्यस्व युज-

माह—सप्तभिः । प्रायेण महामाविना दहियामेऽयमेवंभूतो धी- मृत्युहेतुः स्मृतश्चित्तस्तथाऽप्यनेन समुद्यतेन किं न किञ्चि- त्स्वादिष्येवं ब्रुवन्त्यपतदित्यन्वयः ॥ २३ ॥

तथा सोऽसुरो नृसिंहस्यौजसि दीप्तौ पतितः सज्जसितोऽदृष्टोभूत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः किं जातं तदाह, स विक्रमजिति । भोजसा बलेन पुत्रवधेषुः पुत्रवधं कर्तुमिच्छुस्तदर्थं विक्रमन् पराक्रमं कुर्वन् स दैत्येन्द्रो यं निर्द्वाहं ध्वनिम् अपूर्वं कदाचिदपि न श्रुतम् अत एवादभुतमाभयंजनकं निशम्य श्रुत्वा तस्य निनादस्य पद्माभ- यमन्तःसभायां सभामध्ये न द्दर्शयेन निनादेन सुरारिसूयपाः दानवभेष्टाः वितत्रसुर्विशेषेण तत्रसुः त्रासं प्रापुरित्यर्थः ॥ १७ ॥

तदा भगवाभिजभृत्यस्य प्रह्लादादेर्भाषितं कृत्स्नजगदन्त- रात्मत्वादिभाषणं सन्नेषु चराचरात्मकेषु भूनेषु आत्मनः स्वस्य व्याप्तिश्च सत्यं यथा भवति तथा कर्तुमस्यदभुतकप- मुद्बहन् विभ्रत सभायां यस्तम्भस्तस्मिन्नदृश्यत तदृष्टो बभूव कथम्भूतं रूपं न मृगं नापि मानुषं रूपमपि त्वमभिभूमित्वर्थः निजभृत्यभाषितमित्यत्र बहुवचनान्तेन निजभृत्यशब्देन समास- स्तद्वचनार्थः, यत्तावत्प्रह्लादस्य निजभृत्यस्य भाषितम् “भौतिकेष्वपि भाषेषु भूतेषु च महत्सु च । भगवानास्ते” इति तत्सत्यं कर्तुं, तथाऽत्यङ्गतरुदैत्यघातकमनिघोरं रूपमुद्बहजिति तथा निज- भृत्यैः सनकादिभिर्भयंभाषितं त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षो भव- त्विति तत्सत्यं कर्तुं, तथा ब्रह्मसृष्टावदृष्टमभूतञ्चालङ्कृतं रूप- मुद्बहन् सभायां मध्येऽदृश्यत तत्किमर्थं निजभृत्येन हिरण्यक- शिपुना ब्रह्मायाम्प्राति यज्ञापितम् “भूतेभ्यस्त्वस्मिन्सृष्टेभ्यो मृत्यु- र्माभुर्मम प्रभो” इति तथा नान्तर्बहिरिति न नरैरिति न मृगैरिति च ब्रह्मणा निजभृत्येन यज्ञापितं तथास्तिवति तत्सर्वं सत्यं कर्तुं न च तद्ब्रह्मसृष्टं रूपं न च नरो न मृगो वा न च समागृहस्यान्तः न च प्राङ्गणवद्बहिः एवं ताभ्यां भाषितं सत्यं कर्तुं यच्च हिरण्यकशिपुना भाषितं “नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे भविता” इति तथा “अकुतश्चिद्भयं सोऽमरः” इति यच्च नारदेन स्वभृत्ये- नेन्द्रं प्रति भाषितम् “अयं महान् संस्थां न प्राप्स्यते” इति अनन्ता- नुचर इत्यनेन स्वभक्तपक्षपातित्वं च यज्ञापितं तच्च सत्यं कर्तुं मदृश्यत चकाराभिजभाषितं च यत् “कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति । तेषामहं समुद्धर्ता” इति तच्च सत्यं कर्तु- मदृश्यतेति ॥ १८ ॥

स दैत्येन्द्र एव ध्वनिं श्रुत्वा तदा सत्त्वं प्राणिविशेषं सर्वतो विभोक्तयन् स्तम्भस्य मध्याग्निरगच्छत् नापुं मृगं नापि

भीमद्वीपराजवाचान्वक्तृभागतत्त्वम्बुम्बिका ।

नरः किन्तु नृसृगेन्द्रयोरुपयोरपि रूपमहो किमेतदिति भीमांसि-
तवामिति शेषः ॥ १६ ॥

तस्मैव मन्त्रमयानकं तन्नुसिहरूपं भीमांसमानस्य दैत्येन्द्रस्या-
ऽप्रतः स नृसिहरूपो हरिः समुत्थितः भयानकत्वमेव दर्शय-
स्तद्रूपमनुवर्णयन्त, त्रिभिः । प्रततेति । प्रततं चामीकरं ख्यं तद्र-
त्पिशङ्गं चषड उग्रं खोचने यस्मिन् स्फुरन्वः सटाः जटाः
केसराः स्कन्धबोमानि च तैर्जुर्मितं साटोपमानने मुखं
वस्मिन् ॥ २० ॥

काराखा उग्रा दंष्ट्रा वस्मिन् कर्वालः खड्गस्तद्वत् चञ्चला
क्षुरांतवत्तीक्ष्णा च जिह्वा वस्मिन् भृकुटी युक्तेन मुखेनोद्वयं
स्तस्याबुद्धिस्तद्वर्द्धी कर्णौ यस्मिन् गिरिकन्दरवद्भुजं व्याप्तं
प्रसृतमाख्यं नाभं च यस्मिन् हनू कपोलप्राप्तौ तयोर्भेदेन
विदारणेन भीषणम् ॥ २१ ॥

द्विषि स्पृशन् कायो यस्मिन् मलुक्स्वमासः मदीयां
नृक्षा पीवरा स्थूला च प्रीषा उरु विशालं वक्षःस्थलं च
यस्मिन् अल्पं मध्यमं उदरं यस्मिन् चन्द्रांशुवर्गैरेकनूरुहै-
र्लोमिभिरुत्थितं व्याप्तं विष्वजः सर्वतः प्रसृताः भुजास्तेषा-
मनीकानि स्तोमास्तेषां शतानि यस्मिन् भुजा एषानीकं सेना
तच्छूनं यस्मिन्निति वा खेनानीकेन मर्दितामिति प्रयोगात् न-
खा एवायुधाणि यस्मिन् ॥ २२ ॥

बुरासदं प्राप्तुमशक्यं सर्वाणि निजानि चक्रादीनीतराणि
च वज्रादीनि त एवायुधप्रवेकाः शस्त्रस्तोमास्तेर्विद्राविना दैत्या
दानवाश्च येन तद्रूपं भीमांसमानस्याऽप्रतः समुत्थितमिति पूर्व-
णान्वयः ॥ २३ ॥

तथा आविर्भावे प्रयोजनविमर्शनपूर्वकं तेन सह दैत्यस्य युद्ध-
माह सप्तभिः—प्रायेणोति । प्रायेण महामायाविना हरिणा मे
मम अवमेधेभूतो वधः वधोपायः स्मृतिश्चिन्तितस्तथाप्यनेन
समुद्यमेन किं न किञ्चित्कस्यादित्येवं भूवन् गर्दैव आयुधं यस्य
स दैत्य एव कुञ्जरो गजो नदन् जगत् नृमिहं प्रत्यक्ष्यपत् अभि-
मुख्यमागन्वान् तदा सोऽसुरो नृसिंहस्योर्जासि दीप्तो पतितः
सज्जक्षितोऽदृष्टोऽभूद्यथा पतितः पतङ्गमः शलभस्तद्वत् ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्यंकृतपद्मस्तावली ।

तदा हिरण्यकशिपुः किंकृतवानिति तद्वद्व्यामाह, अभिक्रम-
जिति । पुत्रमभिक्रमन् पादचित्तेपं कुर्वन् तस्य निर्वाहस्य पदं
विषयं कर्तुंभूतं न दर्शयित्वयः येन नादेन अनेन हिरण्यकशि-
पोद्द्वयमारानिशयो दर्शित इति ज्ञायते ॥ २७ ॥

आकाशविशेषगुणस्य शब्दस्य चेतनाश्रयत्वेन दर्शनात्
किमिदमिति भीमसमानेषु सत्सु तदाश्रयोऽप्यदर्शि इत्याह, मय्यं
निष्ठातुमिति । रूपं विशिनष्टि, न मृगमिति नामावाग्यावरोधेऽप्य-
ति वचनात् न मृगं केवलं मृगस्य विद्यमानं न भवति न
मानुषं मानुषस्य विद्यमानं न किन्तु तयोः समाहार-
वचनम् ॥ २८ ॥

एवमिदं सर्वं प्राणविशिष्टं रूपमुद्भूतस्तस्याप्रतोऽमे समु-
त्थितोऽदृश्यतेत्यन्वयः । किञ्चित्शिष्टं स्तम्भस्य मध्याभिर्जिह्वा-
मुत्तिष्ठमानमेतन्मृगेन्द्ररूपं किमितिभीमांसमानस्य विचारं कुर्वतो
हिरण्यकशिपोः तद्रूपं विशिनष्टि, तद्वत्तिस्यादिना । चामीकरं
सुवर्णं सटाकसरैः कर्णगतरोमविशेषवत्सुखान्तर्द्वेषैर्जुर्मितं यिक-
सितमाननं यस्य स तथा ॥ १६—२० ॥

काराखाः क्रूरदंष्ट्रा यस्य स तथा कर्वालवत् चन्द्रासव-
चञ्चलं क्षुरान्तः क्षुरधारा तद्वत्स्थिता जिह्वा यस्य तत्तथा भृकु-
ट्या मुखेन पूर्वभागेनोद्वयं क्रूरं स्तब्धौ ददौ ऊर्ध्वोद्धृतौ च
कर्णौ यस्य तत्तथा तद्विरिकन्दरवत् भ्रज्जनं व्याप्तआख्यं नासा-
पुटं च यस्य तत्तथा तत् हनुर्भेदेन विदीर्णकपोलन भीषणं
भयजनकम् ॥ २१ ॥

प्रीषा चोरु च वक्षःस्थलं च तानि तथा मदीयांणि
पीवराणि प्रीवाचवत्स्थूला यस्य तत्तथा तत् "चन्द्रां हिमि
हिमांशौ ना चन्द्रकं रोचिषपिच" इत्याभिधानात् चन्द्रांशुवर्गवर्गो-
दैरुद्योस्तनूरुहैः क्षुरितं व्याप्तम् "पीतऽरुणं सितं गौरे" इत्याभिधानं
विष्वक् व्याप्तेर्भुजानीकशतैर्युक्तं बहुत्वापेक्ष्यानीकैर्युक्तम् ॥ २२ ॥

"निजमाभीवन्त्ययोः" इत्यमरः निजाम्भात्मीयानि नखा-
पेक्ष्येतराणि चक्रादीनि यानि तैरायुधप्रवेकायुधमुखैर्विद्रा-
विता दैत्यदानवा येन तत्तथोक्तं तत् यद्वा निजं सहजं नखवक्षणा-
मायुधम् इतराणि पृथक्स्थितानि चक्रादीनीति मे श्रीरभरिणा
निसर्गशत्रुणा हरिणा अनेन रूपेण प्रायेण मगायं वधः स्मृतो
निरूपितः किं स्मृतो वधाये किमितिवा कीदृशस्य मे पुत्रवधे
समुद्यतस्य पुत्रहन्तुर्योवधः शास्त्रेषु स्मृतो विद्वान् साधमय
प्राप्तः किञ्चेति ॥ २३ ॥

एवं विमृश्य वधाजिवृत्तः किमेत्याह, एवमिति । कमध्यपत-
दित्यनुरक्तं नृमिहं प्रतीति । दैत्यकुञ्जरो दैत्येन्द्रः निदशनमाह,
अलक्षितः इति । साहसिकः पतङ्गमः शलभः ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

भीमांसंति साहसिकं तत्र भीमांसत्यर्जकम् ॥ २०—२१ ॥

चन्द्रेति । भुजा एषानीकानि भेदाः ॥ २२—४० ॥

भीमद्विध्वनायचक्रयर्निकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्य ध्वनेः पद्माश्रयम् ॥ १७ ॥

निजभृत्यस्य प्रह्लादस्य भाषितं दृश्यत इति वचने सत्यं
विधातुं सत्यमेव तत्तुंकेपि सत्यत्वेन प्रकटीकृतमित्यर्थः । तथेवा-
खिलेषु भूतेषु आत्मनो नृमिहाद्याकारस्य द्यामि च सत्यां कर्तुं
स्तेभ्यः प्रदृश्यत दृष्टो न भूव, कीदृशः ? न मृगं न मृगसम्बन्धं नापि
मानुषं रूपं मगायामुद्भूतं अत्रापिहेतुः, सत्यमिति । निजभृत्यस्य
हिरण्यकशिपोर्भाषितम् "भूनेऽयस्त्वात्तद्वृष्टयो मृग्युमांभून्मम
प्रभो" इति तथानां तर्कं बहिरिति न तरेण मृगैरिति प्रार्थितं सत्यं

भीमाद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिनी ।

कर्तुं यतो न हि तद्गुणसृष्टं भूतं न च नरोवा मृगोवा न च समा-
गृह्यन्तः नापि प्रागण्यद्वयहिरिति एवञ्चकेचित् निजस्य भृत्यानां
नारदादीनामपि भाषितं सत्यं विधातुमिति व्याचक्षते तथाहि
“कौतये प्रतिजानीहि न मे भक्त प्रणश्यति” इति निजोक्तम् “अथंमहान्
संस्थां न प्राप्स्यतीति” प्रति नारदोक्तं “नूनमेतद्विरोधेन मृत्युर्मे
भविता” इति हिरण्यकशिपुना नीयमाने वरे तथास्तिवति ब्रह्मांक्तं
॥ १८ ॥

स वैत्यः एवंभूतं प्राणिविशेषं स्तम्भमध्याग्निर्यच्छतं परितः
स्तम्भस्य सुतुर्दिक्षु विपश्यन् किमेतादृति मिमांसितवानिति-
शेषः ॥ १९ ॥

तद्वचमनिशयेन भयानकं नृमृगैर्द्रुपं मीमांसमानस्य तस्या-
ग्रत एव नृमिरूपः समुत्थित इत्यन्वयः भयानकत्वं विवृणुत रूपं
विशिष्टं त्रिभिः, प्रतप्तं । चामीकरं सूत्र्यं सटाः जटाकेशराः
कण्ठरोमाणि ॥ २० ॥

करवालः खड्गः । मृकुटीयुक्तेन मुखेन उत्पद्यमानं कपोलप्रा-
प्तौ तथोभेदेन विदारणेन भीषणम् ॥ २१ ॥

अदीर्घा पीवराच प्रीवा यस्मिन् उरु विशालं तच्च स्थलं
यस्मिन् तत् अल्पमध्ये क्षीणमध्यदेशं चन्द्रांशुमद्गैरैः भवेति
विश्वक् सर्वदिक्षु स्थितानां भुजानीकानां शतानि यस्मिंस्तत् ।
नखान्वायुधतुदयानि यस्मिन् तत् ॥ २२ ॥

सर्वत्राणि निजानि चक्रादीनि इतराणि घञ्जादीनि ।
ताम्बेवायुधप्रवेकाः शस्त्राणमास्तेर्विद्राविता दैत्यदनवा यत्र
तत् तद्वृत्तं दृष्ट्वा तस्य मानसं वाचिकञ्च व्यवहारमाह—पाये-
त्येति । वधः स्मृत इति प्राक् चिकीर्षित एवासीत् । सम्प्रति
संस्मृतिविषयीकृत इत्यर्थः । तद्व्यन्येन हरिणा समुद्यतेन
तदर्थं कृतोद्यमेनापि किं न किञ्चिदपीत्यर्थः । मद्वलस्यानेन दुष्पा-
रत्वादिति भावः ॥ २३ ॥

स नृसिंहस्योजनि दीप्तौ पतितस्मन्नखक्षितोऽहरोऽभूत् ।
मन्वधामनि शुद्धस्वप्रकाशे हरौ तत् तस्य तमोमयस्या-
दर्शनं न विचित्रम् । यतः पुरा मृष्ट्यादौ प्रलयकालीनं तमोऽपि-
यत् महत्स्वमधिष्ठायैव नाशयामास । सम्प्रति साक्षत् स्वरूप-
भूतत्वेन किमुतेति भावः ततस्तस्मात् पृथग्भूय अभिपद्य
अभिमुखमागत्य ॥ २४—२५ ॥

भीमकुक्षेयकृतमिन्द्रान्तप्रद्विपः ।

तस्य निर्हावस्य पद्ममुद्रवस्थानम् ॥ २७ ॥

निजभृत्यभाषितम् निजभृत्यान्प्रति भीमुखेन भाषितं “न
मे भक्तः प्रणश्यति” इति मन्दाकिता यच्च भृत्येन प्रह्लादेन भाषितं
इत्यने इति तथात्मनोऽव्याप्तिं प्रति निजभृत्येन प्रह्लादेन भाषितं

सत्सर्वमेति तथा निजभृत्येन हिरण्यकशिपुना भाषितम-
कुनभिज्ञबोऽमरः एतद्विरोधेन मे मृत्युर्मेचितेति तथा हिर-
ण्यकशिपुना “यदि दास्यस्यमिमताम्बरात्मे वरवोत्तम! भूतेऽयस्व-
द्विद्वेऽयोमृत्युर्माभूतमम प्रभो” इत्यादिवरं प्रापिते सति यद्ब्रह्मणा
निजभृत्येन भाषितं “तामे वृद्धंभाः पुंसोवान् ब्रह्मणे वरान्धाम
तथापि वितराम्यहम्” इति तथा निजभृत्यैः सनकादिभिः शाबा-
मन्तरमनुमतेः त्रिभिर्जन्मभिः शापमोक्षोभवर्तिरिति भाषितं
तत्सर्वं सत्यं विधातुं कर्तुं अद्भुतं रूपमुद्रहन् इत्यत्र स्तम्भे
अहद्वत इत्योभभूव, भगवानिति शेषः ॥ २८ ॥

हिरण्यकशिपुः एवं ध्वनिरूपं कार्यं यथा ज्ञातवान्तद्वत्
तत्कर्तुं सत्त्वं प्राणिविशेषमपि ज्ञातुं परितः विपश्यन् विलोक-
यन् अनु अनन्तरं स्तम्भस्य मध्याग्निर्जिहानं निर्गच्छतं नृमृ-
गेन्द्ररूपम् विपश्यन् अहो मयं न मृगः नापि नरः एताद्वि-
शिष्टं किमिति मीमांसितवानिति शेषः ॥ २९ ॥

एवमलं भयानकं न मृगेन्द्ररूपं मीमांसमानस्य अग्रत नृसि-
हकपोमगवान् समुत्थितोऽभूत् । तद्वचमनुवर्णयति प्रतप्तेत्यादि
त्रिभिः । प्रतप्तं यन्मासीकरं स्पर्शं तद्वत्प्रशङ्गे चयडे ऽहो चोचने
यस्मिन् स्फुरत्यः सटाः जटाः केशराः कण्ठरोमाणि च यस्मिन्
तत् स्फुरत्सटाकेशरं जृम्भितमाननं यस्मिन्तज्जृम्भिताननं तच्च
तत् ॥ ३० ॥

कराला उग्रा दंष्ट्रा यस्मिन् करवालः खड्गः भूमत्करवाल-
यत् चञ्चला धुरान्तगन्तीक्षणा च जिह्वा यस्मिन् मृकुटीयुक्तेन
मुखेनोत्पद्यमानं कपोलप्राप्तौ तथोभेदेन विदारणेन भीषणम् ॥ २१ ॥

द्विस्फुटशदयुष्मः कायोयस्मिन् अलुकममासः अदीर्घा
पीवरा पुष्टा च प्रीवा यस्मिन् उरु विशालं बहु विशीर्षं
घञ्जस्थलं यस्मिन् तच्च तच्च तत् अल्पं मध्यममुदरं यस्मिन्
चन्द्रांशुमद्गैरैः तनूरुहैः विश्वक् परितः लुरितं व्याप्तम् भुजा-
एवोभयतोनीकशतं यस्मिन् नखान्वायुधतुदयानि यस्मिन् ॥ २२ ॥

पुरासदं आसादितुमशक्यम् सर्वाणि च निजानि सुवर्षा-
नादीनि इतराणि घञ्जादीनि एवायुधप्रवेकाः शस्त्रभेदास्तेः
विद्राविताः दैत्या दानवाश्च येन एवंभूतं रूपं मीमांसनं समु-
त्थितमिति पूर्वोक्तान्वयः प्रायः उरुमायिना अत्युन्नतशक्तिमता
हरिणा विष्णुना मे ममायं सङ्ग्रामे श्लाघ्यत्वेन प्रसिद्धोवधः स्मृत-
श्चिन्तितस्तथाप्यनेन समुद्यतेन किं स्यात् ॥ २३ ॥

सदैत्यकुञ्जरएवं सुवन् गदायुधः नदन् नृसिंहं प्रत्यभ्यपतदपि
तु पुनर्नृसिंहोऽसि पतितः सन् अग्नौ पतङ्गमो यथा तद्वत्क्षितो-
ऽभवत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

यह पुत्र वध की इच्छा करने वाला बड़े शरीर के
बल से पराक्रम करता हुआ अद्भुत और अपूर्व शक्ति को

न तद्विचित्रं खलु सत्त्वधामनि स्वतेजसा यो नु पुराऽपिबलमः ।
 ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महाऽसुरो रुषा नृसिंहं गदयोरुवेगया ॥ २५ ॥
 तं विक्रमन्तं समवं गदाधरो महोरयं ताक्ष्यसुतो यथाऽग्रहीत् ।
 स तस्य हस्तोत्कलितस्तवाऽसुरो विक्रीडतो यद्वदहिर्गुरुमतः ॥ २६ ॥
 असाध्वमन्यन्त हतौकसोऽमरा घनच्छदा भारत ! सर्वधिष्णयपाः ।
 पुनस्त्वमासज्जत खड्गचर्मणी प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे ॥ २७ ॥
 तं श्येनवेगं^(१) शतचन्द्रवर्मभिश्चरन्तमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः ।
 कृत्वाऽट्टहासं^(२) खरमुत्स्वनोल्बणं निमीलिताक्षं जगृहे महाजवः ॥ २८ ॥
 विष्वक्स्फुरन्तं ग्रहणातुरं हरिर्वालो यथाऽऽखुं कुक्षिशाक्षतत्वचम् ।
 द्वार्यूर आपात्य ददार क्षीलया नखैर्यथाऽहिं गरुडो महाविषम् ॥ २९ ॥
 संरम्भदुष्प्रेक्ष्यकराललोचनो व्याप्ताननान्तं विलिहन्स्वजिह्वा ।
 असृगलवाक्कारुण्यकसराननो यथाऽत्रमाली द्विपहत्यया हरिः ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

सुबकर, उस सभा के भीतर उस शब्द के आशय को न देखता था कि जिस शब्द से देख यथप लोग प्राप्त को प्राप्त हुए ॥ २७ ॥

प्रभु ने भी अपने निजदास के भाषण को सत्य करने के लिये और प्रहादोक्त निखिल भूतों में अपनी शक्ति को सत्य करने के लिये देखा अति अद्भुत रूप धारण करके दर्शन दिया कि उस सभा में उसस्तम्भ के मध्य में आप का रूप न सिंह का मालूम पड़ता और न मनुष्यका ॥ २८ ॥

हिरण्यकशिपु भी उस शब्द के कारण को चारों तरफ देखता हुआ, उस स्तम्भ के मध्य से निकलते हुए भीनृसिंह देखकर एक अपूर्व प्राणिविशेष को देखता हुआ, और देखकर बोला, कि यह न मृग है न नर है अहो अति आश्चर्य है यह मिलकर नरसिंह रूप क्या है ॥ २९ ॥

हिरण्यकशिपु ऐसा विचार करता रहा इतने में अग्रभाग में बड़े भयानक नृसिंह रूपसे भगवान उठ खड़े हुए वह नृसिंहरूप कैसा है कि प्रथम सुवर्ण के सदृश पीछे खोचन है जिसमें और स्फुरायण हो रहे जटा और कंठ रोम जिसमें ॥ २० ॥

वही ऊंची २ डोढ़े जिसमें खड्ग पुरीकी चंचल और झुड़ा सरीकी तीक्ष्ण जिह्वा, शंकु सदृश ऊंचे खड़े हुए कर्णों भिरि गुहा के सदृश अद्भुत पसरा हुआ है मुख और नाखिका जिह्वामें और हनु (डोड़ी) के विदारण करने से बड़ा भयानक ॥ २१ ॥

शरीर आकाश में स्पर्श कर रहा जिसमें, वही पुष्ट ग्रीवा बाबा भरी वक्षःस्थल वाला भव्य मध्य भाग बाबा और

चन्द्रकिरण वत् गौर खोम समूह से व्याप्त चारों तरफ फैली हुई सैकड़ों भुजाओं जिसमें और नख ही आशुष जिसमें ॥ २२ ॥

और बड़ा पुरासद, कि जिसको देखकर समीप न जा सके और निज तथा इतर जो चक्र बजादि आशुष तिनो से विद्रा वित किये हैं देखवानव जिसने ऐसे रूपको हिरण्यकशिपु देखकर विचारने लगा, कि प्राय करके बड़ा मायावी हम हरि ने मेरे वधका विचार किया है तो भी इसके उद्योग से क्या होता है ॥ २३ ॥

उस समय वह देखकुंजर हिरण्यकशिपु ऐसे कहता हुआ हाथ में गदा लेकर भीनृसिंह देश के ऊपर चढ़ा जैसे अग्नि पतंग गिरने से अलखित हो जाता है ऐसे ही वह नखुर भी नरहरिके तेज में अलखित हो गया ॥ २४ ॥

अधरस्वामिजनभाषाटीपिका ।

सत्त्वधामनि सत्त्वप्रकाशे हरो पतितस्य तमोमयस्यादर्शनं तद्विचित्रं न भवति तत्र हेतुः यो हरिः पुरा मृष्टयादौ प्रखण्डका-
 खानं तमः नु अहो अपिबलस्मिन् ॥ २५ ॥

विक्रमन्तं तनुरतः प्रहरन्तम् हस्तादुरकाक्षितो निस्सृतः ॥ २६ ॥
 तदा अमरा देवाः सर्वे धिष्णयपा असाध्वमन्यन्त हताशो-
 कांसि स्थानानि येषां ते तस्मिन् घनच्छदा मेघास्तरिताः सन्तः
 यस्य हस्तात्कथं मुकस्तं नृहरिं खड्गचर्मच्छिद्रं मध्यमानः खड्ग-
 चर्मणी प्रगृह्य पुनस्तमासज्जताऽप्यपद्यतेत्यश्वयः ॥ २७ ॥
 श्येनवेगं वेगो बन्धु तम् शतचन्द्रवर्मभिः खड्गचर्ममार्गैः

• (१) शतचन्द्रवर्मभिरिति-विज० । (२) करनिखनोत्पन्नः इति. श्री-बीर० ।

मखाङ्कुरोत्पाटितहस्तरोरुहं विसृज्य तस्थानुचरानुदायुधान् ।

अहन्समन्ताग्रखशश्च * पार्ष्णिभिर्दोर्दण्डयूथोऽनुपयान्तहस्तशः ॥ ३१ ॥

सटाऽवधूताजलदाः परापतन् प्रहाश्र तदृष्टिविमुष्टरोचिषः ।

अम्भोधयः श्वासहता निचुक्षुभुर्निर्ह्रादभीता विगिभा विचुकुशुः ॥ ३२ ॥

भीमरक्षाभिरुक्तमावाधदीपिका ।

अकिञ्चिद् यथा भवत्येवमुपर्यध्वरन्तम् अट्टहासमेवाऽऽह, खरं तीव्रम् उत्खनेन महाशब्देनोत्त्वयं भयङ्करम् तज्जयेन हरेस्तेजसा च निमीक्षिते अक्षिणी यस्य ॥ २८ ॥

प्रहये दृष्टान्तः व्याख्यो यथा आख्यं मूपकम् विदारयो दृष्टान्तः अहिं गरुड इवेति चित्रक सर्वतः स्फुरन्तं निःसरन्तम् प्रहयेनातुरं विषयम् इन्द्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन कुक्षिणेन न क्षता त्वगपि यस्य द्वारि सभायां नान्तर्बहिः ऊरे ऊरो निपात्य न भूमौ न चाश्वरे नखैः व्यसुभिरसुमङ्गिर्वा एवं दिवानकपरिहाराय संख्यायामिति द्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥

दैत्यवधमुक्त्वा तज्जयवधमाह, द्वाध्याम् । संरम्भेण पुष्पे-
कषाणि कराखानि लोचनानि यस्य अमृजो रक्तस्य लघ्वैर्विन्दुमी-
रक्ताः सिका अत एवाख्याः केसरा आननं च यस्य सः क इव
द्विपहस्यया गजवधेन हरिः सिंहो यथा एवंभूतस्तस्यानुचरान-
हक्षित्युत्तरेणाश्वयः आन्त्रायां माखा कण्ठे विद्यन्त यस्य ॥ ३० ॥

नखाङ्कुरैरुत्पाटितं हस्तरोरुहं यस्य तम् दोर्दण्डानां यूथानि
समूहा यस्य सः तं दैत्येन्द्रमनुपग्या येषां तान् अम्भानपि
तत्पक्षपातिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

दैत्यवधप्रसूय नृद्वेराटोपमाह द्वाध्याम् । सटामिदधूताः
प्रकम्पिता जलदा मेघाः परापतन् व्यशीर्षन्त अनेन ये मेघान्तरिताः
देवास्ते स्पष्टं पश्यन्तिवत्याणां दक्षयानित्यर्थः । तस्य दृष्ट्या विमुष्टं
रोचिर्घेषां प्रहाशां ते तिरस्कृतप्रभा अभवन्निति शेषः । विगि-
भा दिग्गजाः ॥ ३२ ॥

भीमह्रीरराधवाचायंकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सत्त्वधामनि शुद्धसत्त्वाभये हरी पतितममोमयस्य दैत्यस्याऽ-
दर्शनं वन्नविचित्रं न भवति तत्र हेतुर्धो हरिः पुरा सृष्ट्यादौ
प्रलयकालिकं तमः स्वतेजसा अपिबत ततो महासुरोऽभिपत्या-
भिमुखमागत्य रुपा क्रोधेन उरुवगया आस्यमायाया गदया
नृसिंहमङ्गहनत्ताडितमुचुक इत्यर्थः । सगदमग्रहीदित्युत्तरस्वार-
स्यादिति भावः ॥ २५ ॥

विक्रमन्तं कथञ्चित्प्रहर्तुमुद्यतवन्तं तं दैत्येन्द्रं गदाधरो
नृसिंहः सगदमग्रहीत् यथा तादृशसुतो गरुडमात्रं महासर्पं

तद्वदित्यर्थः । स गृहीतोऽसुरस्तदा विक्रीडतस्तस्य नृसिंहस्य हस्ता-
नुत्कञ्चितो विसृष्टो यद्यप्यथा विक्रीडतो गरुडमतोऽहिर्गञ्चितो भ-
वति तद्वत् भगवतस्तत्क्रीडनं तद्विसर्जनरूपमजानन्तो लोकपाशाः
सर्वे इन्द्रादयः सुराः हतं दैत्येन्द्रेणापहतम् लोकः स्थानं येषां ते
अतएव तज्जयेन घनच्छदा मेघेषु कृपाः सन्तः असाध्वमभ्यस्त अहो
भगवतोऽप्ययं बलीयाऽननेनैव तस्य किं स्वादित्येवममभ्यस्तेत्यर्थः
यस्य हस्तात्स्वयं मुक्तस्वन् नृहरिं खबीर्याच्छङ्कितं मन्थ-
मानोऽत एव महामना अहमेव बलीयानित्याभिमानयुक्तोऽसुरो
मृधे युद्धे जितधमः अमरहितः खड्गचर्मणी खड्गखेटे प्रयुष्म-
पुनस्तं नृसिंहं पुरा अमञ्जत अङ्गपतत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

इयन्त्येव वेगो यस्य शतचन्द्रवर्मेभिः शतचन्द्रवर्मे तस्य
वर्मेभिः खड्गचर्ममार्गिरेच्छिद्रं यथा भवति एवमुपर्यध्वर-
न्तं दैत्यं हरिरट्टहासं कृत्वा खरेण कठिनेन निस्वनेन ध-
निना उरुवयो भीषणो महावेगो निमीक्षितेऽट्टहासस्वरुनिस्त्रनाश्या-
निमीक्षितेऽक्षिणी यस्य तं जग्राह, खरनिस्वनोत्त्वयामिति द्विती-
यान्नपाठे तु खरेण निस्वनेन महाशब्देनोत्त्वयं भयंकरमट्टहासं
कृत्वा तज्जयेन हरेस्तेजसा च निमीक्षिताक्षमग्रहीत्
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ततः चित्रक सर्वतः स्फुरन्तं सर्वावयवान् प्रचाखयन्तमित्यर्थः ।
प्रहयेन हेतुना आतुरं विषयमिन्द्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन कुक्षिणेन
अक्षता त्वगपि यस्य तं दैत्यं द्वारि सभायाः नान्तर्बहिः ऊरा-
वद्धुः निपात्य न भूमौ न चाश्वरे नखैर्न तु व्यसुभिरसुमङ्गिर्वा एवं
दिवानकं विहाय संख्यायामिति द्रष्टव्यं खीख्या क्रीडया हदार
विदारितवान्, तत्र प्रहये दृष्टान्तः यथा व्याख्यः सर्वः आख्यं
मूपकमिति विदारयो दृष्टान्तः महाविषमहिं सर्वं गरुड इवेति ॥ २९ ॥

एवं दैत्येन्द्रवधमुक्त्वा तदशावस्थितं नृसिंहमनुष्यायन् दैत्येन्द्र-
भृत्यवधमाह संरम्भेणोति द्वाध्याम् । अहिते संरम्भेण क्रोधेन पुष्पे-
क्षं पुर्निरिक्षे कराखे लोचने यस्य व्याप्तं विकसितं यद्वा-
ननं मुखं तत्पर्यन्तं खजिह्वा विबिहस्तन् अमृजो रक्तस्य लघ्वैः
विन्दुभिः अकासिका अतएवाख्याः केसरा आननं च यस्य
आन्त्रमाखाधरः क इव द्विपहस्यया गजवधेन हरिः सिंहो यथा
तद्वत् ॥ ३० ॥

एवंभूतो नखाङ्कुरैः उत्पाटितं हस्तरोरुहं यस्य तदैत्य-
शरीरं विसृज्य तस्य दैत्येन्द्रस्यानुचरान् कथम्भूतान् दैत्यायुधानि
येषां तमनुपग्याः अनुवृत्तिर्येषां तान् दोर्दण्डानां यूथानि यस्य सः
नखा एव आकाशाययस्तेः समन्तात्सहस्रशो भवहन्त हत-
वान् ॥ ३१ ॥

* प्राणिमिरिति पीठः भीमि० विज० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देवत्ववधस्य नृहरेरुपमाह—सदिति ज्ञापयाम् । सदाभिरवधूताः प्रकल्पिताः जगदाः मेधाः परापतन् स्वर्गविन्त तस्य नृहरेरुपमा, विमुह्यमाने रोषः येषां तादृशाः प्रहाः सु-
योधुषोऽभूवन् आसेन हताः पीडिता अम्भोधवः समुद्राः सु-
भ्रुः संवेष्टुः जिनर्षदेन भीताः दिग्गमा दिग्गजाः मुह्यन् हर्षे जडः
तद्वज्रः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

द्विसप्तशोकेकारेः केवलं तुच्छीकराय भगवत्कृतवैशद्या-
च्च तत्त्वत इति नेत्याह—नतदिति । सत्त्वधामनि ब्रह्मज्ञानसमाहारमू-
र्तो पराक्रममूर्ती वा जगदादी तमः पानं पुरुषरूपेण अनेन जगदा-
वरकं तमः पानरतो हरेरसुरमयी कराय किमिति दर्शितम्, अथो
शोकं विह्वल्यतो हरेरसुरेण सह समरप्रकारं वर्णयति, तत-
इति ॥ २५ ॥

तस्य गदाशिखायाश्च भक्ति, स तत्त्वेति । हस्तोरकलितः
हस्ताद्विहित उत्प्लुतो वा ॥ २६ ॥

तस्य हरेर्विह्वलनम् अज्ञानतामसरागां निरूपणप्रकारं भक्ति,
असाधयति । हतौजसः स्रष्टावष्टमा इय धनेन च्छदा च्छादनं येषां
ते तथा मेघच्छायायां विलीना इव लुप्तोपमेवं सर्वधिष्ययपाः
सर्वनक्षत्रपतयः चन्द्रादयोऽमराः तदसाधमन्त्यन्तस्त्वन्वयः । तत्र हेतुः
तं मन्वमान इति, नृहरेस्तमुक्तोऽसुरः न नृहरिं निजधीर्वा आ-
त्मपराक्रमे शङ्कितं मन्वमानोऽभूदिति यत्तदिति हरेहस्तमुक्तोऽसुरः
पराव्रजत् उताऽपतन् ? इति संशयो गाभीर्याह, पुनस्तमिति ।
आसज्जत सकोभूयुद्धाय सज्जताभूदित्यर्थः । शतचन्द्रवर्गभिः
शतचन्द्रवर्गभ्यां स्रष्टावष्टमीति प्रकृत्यात् “मद्रं कर्णेभिः शृणु-
याम देवाः” इत्यादिभ्युतेः क्तादसाधिमप्रायेणायं प्रयोगः । मन्माव्यने
च परिश्रमये शिवाप्रकपेद्रूपणां द्वे एव वदनीव इत्यन्त इत्यन्तो
ना बहुवचनं युज्यते अचिच्छत्रं निधकाशमिति क्रियाविशेषणनैत-
देव सूचयति, असुरधीर्यमाशङ्कमानो हरिः किमिकरोदिति तत्राह,
हरिरिति ॥ २७-२८ ॥

विषयक परितः स्फुरन्तं भ्रमन्तमित्यनेनापि शिखोरकर्व ध्वन-
यति, हरिः पुनर्महद्येनातुर्मकरोदिति शेषः । अनेनातुरस्वरं स्रज-
यति, तत्र दृष्टान्तमाह, स्वाज्ञ इति । व्याजः स्रपः खननशीलत्वा-
दाहुः ब्रह्मवररक्षार्थमाह, द्वारिति । द्वारं धस्तिरश्मीनदारुणि
स्थित्वा उरावद्धेः उत्तानतयाऽऽपात्य अत्रापि दृष्टत्वं छादसं
स्तरमेव द्वेषादत्यान्तकफोपेन पुष्पेक्ष्ये करां लोचने यस्य
व्याप्ताननामन्तं विह्वलवदनस्याधरोष्ठम् असुखसया कथिर्विन्दुनाकं
कथिते अनर्ध्वीयकेसरानने यस्य स तथोक्तः स हरिः
सिंहः ॥ २९-३० ॥

न केवलमेतमेव इतवान् किन्तु तदनुचरानासुरानित्याह, नम्रा
कुरेति । अहन् इतवान् नखशस्त्रपाणिभिर्नखैः शस्त्रैः पाणिभि-
श्च हरेरुपमायां यथानुपपद्ये निरकारुष्टान् ॥ ३१ ॥

तद्वसरविक्रमं भक्ति, सदाविभूता इति । दिग्गमा दिग्गजा मर्द-
जडुस्त्यक्तवन्तः प्रोत्सर्पन्त मोहसर्पन्त उद्धतेत्यर्थः ॥ ३२-३३ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायंदिशिनी ।

हस्तावुत्कलितः निःसृतः । घनच्छदा मद्रधमेते विह्वल-
इति देवत्वोपमव्याप्तेरतिरताः हतौकसोऽसाधमन्त्यन्तेति
आकांक्ष्यपहनवानेव सत्यमिति यथार्थं जीवन्ति तदस्माकमवशि-
ष्टान् प्राणानपि हरिष्यतीति भावः । निजधीर्यशङ्कितं मन्व-
मानः यद्यस्मात् हस्तामुक्तः ॥ २६-२७ ॥

शतचन्द्रवर्गभिः स्रष्टावष्टमभिः अहृदासद्योदयभवेन
निमीलिते अक्षिणी येन तम् ॥ २८ ॥

व्याजो यथा मृषिकमिति प्रहयो दृष्टान्तः गरुडो यथाहि-
मिति, विदारयो कुक्षिशोनाक्षता र्वगपि यस्य तम् खिलवाऽवह-
ख्यैव हृदार द्वारि सभायां नाम्नर्न बहिः ऊरे ऊरो निपात्य
न भूमौ नाश्वरे नखैर्न स्वसुभिरसुमन्त्रिषो एवं दिवानक्तं परि-
हाय सम्प्रयायामिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

असृजो रक्तस्य लघैर्विन्दुभिराकाः सिकाः अत एवाकणाः
केसरा आननञ्च यस्य स्रान्त्रमासी माखारुपेणाश्रं दधान
इत्यर्थः । द्विपहस्यया हस्तिवधेनान्वितो हरिः सिंह इव नखा-
ङ्कुरैरुत्पाटितं हृत्सरुहं यथेति यत्राहमेव प्रनिक्षुण्णं सुख-
मयसं तत्र सम्प्रत्ययं मन्वमानः कोधमत्सरद्विकं तामसं
कथं वासयति स्मेति द्रष्टृमिषेयुत्प्रेक्षा सरोरुहकपकेण
व्यज्यते । अत एवाङ्कुररूपकं सरोरुहमङ्गाभावायैव वृद्धते
दोह्ययानां यथानि यस्य सः अनुपपद्ये अनुवर्तिनः ॥ ३०-३१ ॥

तत् प्रतापानाह, सट्ट्यादि ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सत्त्वस्थाप्राकृतस्य तेजसो धामनि आधये भगवति पतितस्य
तमोमयस्य देवत्वस्य यद्वशानं तद्विचित्रं न भवति यः पुरा सृष्ट्या-
दौ प्रलयकाङ्क्षीनं तमः नु महोऽपि यत् संक्षेपेणोक्तं पतनादर्शनप्रकारं
विस्तरेण वर्णयति ततइत्यादिना ॥ २५ ॥

विक्रमन्तं तनस्तनः प्रहरन्तं नाश्वसुतो गरुडो महोरगं यथा-
ऽप्रहीत् तथा विक्रीडतोऽहियेन्द्रात्कलितो भवेत् तद्वत् सोऽसुरः
तस्य हस्तावुत्कलितो मुक्तः ॥ २६ ॥

नेन हतौकसोऽमराः देवाः सर्वे धिष्ययपाः दिक्पाजाः घनच्छदाः
मेघान्तरिताः तदुत्कलनमसाधमन्त्यन्त महासुरः यस्य हस्तामु-
क्तस्य नृहरिं निजधीर्यशङ्कितं मन्वमानः स्रष्टावष्टमी प्रहृष्टा मृधे
जितधमः भ्रमशून्यः वेगेन पुनस्तमासज्जत् ॥ २७ ॥

न खरं खलं हिरण्यकशिपुं ह्येनस्त्वय वेगो यस्य स तथा
तम्, शतचन्द्रवर्गभिः स्रष्टावष्टमभिः अहृदासद्योदयभवेन अक्षिणी यथा स्वात्-
थोपपद्यन्त महाजयो हरिः, हरेत्वेनोकाद्विन्दुनाकं मयङ्कुरं

द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुचा प्रोत्सर्पत क्षमा च पदातिपीडिता ।

शैलाः समुत्पेतुरमुप्य रंहसा तत्तेजसा खङ्कुभो न रेजिरे ॥ ३३ ॥

ततः सभायामुपविष्टमुत्तमे नृपासने संहततेजसं विभुम् ।

अलक्षितद्वैरथमत्यमर्षणं प्रचण्डवक्रं न बभाज कश्चन ॥ ३४ ॥

निश्म्य लोकत्रयमस्तकज्वरं तमादिदैत्यं हरिणा हतं मृषे ।

प्रहर्षवेगोत्कलितानना मुहुः प्रसूनवर्षैर्ववृषुः सुरस्त्रियः ॥ ३५ ॥

भीमङ्कुलदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अट्टहासमुच्चैर्हासं कृत्वा अणुदे कथंभूतमट्टहासेन निमीक्षिते
अक्षिणी यस्य तम् ॥ २८ ॥

विष्वक् सर्पतः स्फुरन्तं गिस्सरन्तं ग्रहयोगासुरम् इन्द्रेण
सह युद्धे कुलियोनापि न क्षता त्वक् यस्य तम् यथा आसुं
भूषकं व्यासः सर्पविहारयेद्दत्तैरिति शेषः “व्यासोदुष्टगजे सर्पे”
इति क्रोधात् तथा गरुडो महाविषमहिं नखैर्विदारयेत् तथा
हारि नातर्न बहिः ऊरु ऊरो निपात्य न मूमी न व्योम्नि
नखैरेव ननु व्यसुमिरसुमग्निर्वा खीलयाम् द्वार दिवानका-
मावाय संख्यायामिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

हिरण्यकशिपुवधमुक्त्वा तदनुचरवधमाह-संरम्भेति द्वाङ्गवाम् ।
संरम्भेण कोपेन दुष्प्रक्षये दृष्टमशक्यं कराखे खोचने यस्य
अजिह्वया व्यासाननात्तं विजिह्वन् द्विपस्य हृत्पथा वधेन
हरिः सिंहद्वयं अनुक्लृषैरकवि-पुमिः आका अनप्य अग्न्याः
केसराः आत्मन च यस्य आश्रयाणां माला यस्य स हरिः ॥ ३० ॥

नखांकुरैरुत्पाटितहृत्सरोरुहं तं विसृज्य तस्य सहस्रशः अनुच-
रान् भृत्यान् अनुपयान् तमनुपन्या जीवन्मार्गो येषां तान् दौर्दण्डा-
यूथानि यस्य स नखादिभिः अहन् इतवान् ॥ ३१ ॥

तस्य निरतिशयं प्रणपमाह, सटैति द्वाङ्गवाम् । सटामिरवधूनाः
अपनीताः परापतन् दूरमगमन् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

सिंह हरि ने सृष्टि काख में प्रलयकाख के तम को पान
किया उस हरि में देख का अलक्षित होना कुछ विचित्र
नहीं ॥ तदनन्तर महाअसुर ने समीप में जाकर रोप से नर
हरि के ऊपर बड़े वेग बाजी गवा बखार ॥ २५ ॥

जहाँ नहाँ प्रहार करने वाले गदा सहित उस असुर को
पकड़ा जैसे भारी सर्प को गरुड का बाखक पकड़े इतने
ही में वह असुर भगवान के हस्त से सटकपया जैसे कि
गरुड के खेखने में हस्त है सर्प निकलजावे ॥ २६ ॥

हे भरत ! उस समय जिनों के घर द्वार खुलाये गये
को सब लोकपाख मेघों में छिपे हुए अच्छा नहीं मानते हुए
हिरण्यकशिपु भी जिनके हाथ से झूठा है उन भी नर हरि

को अपने वीर्य से शंकित मानकर, भ्रम को न मानकर फिर
भी खङ्ग चर्म (तरवार डाल) को लेकर संग्राम के निमित्त
वेग से प्रभु के समीप पहुँचा ॥ २७ ॥

इधेन सर्पों के वेग बाजे और नीचे ऊपर सब के बाजों
से निश्चिद्ध विचरते हुए और उच्च स्तर से भयंकर तीक्ष्ण
किंवा जो अट्टहास तिससे निमीक्षित (बंद) हुए नेत्र जिसके
पसे उस देख को भगवान ने पकड़ लिया ॥ २८ ॥

इन्द्र के वज्र से जिसके रथों में खरोट भी नहीं आई
सर्प के ग्रहण करने से भूषक जैसे ऐसे ग्रहण करने से आतुर
चारों तरफ छटपटाते हुए उस देख को द्वार में अपने जघन पर
पटक कर, महा विष हरे सर्प को गरुड जैसे ऐसे खींचाई से नखों
से विदारण करवाया ॥ २९ ॥

संरम्भ से निर्निरीक्ष्य (देखे न जासकें) और कराख भयानक
नेत्र जिनके, फाड़े हुए मुख की दोनों गालों को जिहासे
चाटते हुए खिंच करणों से सिंचा हुआ है मुख और केसर
(बाज) जिनके हिरण्यकशिपु की आँतों की माला पहिने हुए
ऐसे नर हरि हाथी की हिसा से सिंह जैसे, ऐसे शोभित हुए ॥ ३० ॥

नखों से फाड़वाला हृदय कमल जिसका ऐसे हिरण्यक-
शिपु को फेककर चारों तरफ शखों खिचे लड़े हुए जो हजारों
देखातुचरों को भुजा रूप ढंडों का समूह विद्यमान जिनके ऐसे ।
नर हरि नख रूप शखों से मारते हुए ॥ ३१ ॥

उस समय आपका रूप कैसा है कि जिनके शिरके बाजों
टकर के से मेघ तितर वितर होगये और जिनकी दृष्टि से
ग्रह और नक्षत्रों की कांति फीकी पड़गई, और जिनकी भास
से ताड़ित हुए २ समुद्र क्षुभित होगये, और जिनके शब्द से प्रस्त
होकर दिग्गज भी चिल्लाने लगे ॥ ३२ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाषावर्दीपिका ।

तस्य सटामिरवधूतानि विमानानि तैः सङ्कुचा व्यासासती
प्रोत्सर्पत खड्गानामकथं द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्ता ॥ ३३ ॥

अभ्युद्यैर्भवमिव मरवा कौतूहलेन तस्याऽऽसने उपविष्ट भया-
त्केः ॥ ३४ ॥ न बभाज नासेवत न अक्षितोद्वैरथः प्रातिबोद्धा देन ॥ ३५ ॥

तदा विमानावलिभिर्नभस्तलं दिदृक्षतां सङ्कुलमास नाकिनाम् ।

सुरानका दुन्दुभयोऽथ जग्निरे गन्धर्वमुखया ननृतुर्जुगुः स्त्रियः ॥ ३६ ॥

तत्रोपपन्नस्य विबुधा ब्रह्मेन्द्रगिरिशादयः ।

ऋषयः पितरः सिद्धा विद्याधरमहोरगाः ॥ ३७ ॥

(१) मनवः प्रजानां पतयो गन्धर्वाप्सरचारणाः ।

यक्षाः किम्पुरुषास्तात ! वेतालाः सिद्धकिन्नराः ॥ ३८ ॥

ते विष्णुपार्षदाः सर्वे सुनन्दकुमुदादयः ।

मूर्ध्नि बद्धाञ्जलिपुटा आसीनं तीव्रतेजसम् ।

ईडिरे नरशार्दूलं नातिदूरधराः पृथक् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मावाच ।

नतोऽस्म्यनन्ताय दुरन्तशक्तये विधित्रवीर्याय पवित्रकर्मणे ।

विश्वस्य सर्गस्थितिसंयमान्गुणैः स्वलीलया सन्दधते ऽव्ययात्मने ॥ ४० ॥

भीमरक्षामिहृतभावायैकीपिका ।

लोकत्रयस्य मरुतकउपरं शिरोऽवधेयं दुःसहम् प्रहर्षस्य वेगेनो-
त्कलितानि विकसितान्पाननानि भासां ताः सुरस्त्रियः पुष्पवर्षैः
मुहुरि ववृषुः ॥ ३५ ॥

नाकिनां देवानां विमानावलिभिर्नभस्तलं सङ्कुलमास सुरा-
णामानकाः पटहास्तेजग्निरे पादिताः स्त्रियो अप्सरसो ननृतुर्गन्धर्वाः
जगुः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

गन्धर्वाप्सरसश्चारणाश्चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नरशार्दूलं पुरुषोत्तमम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मादयो नृसिंहस्य शत्रुयाकुलचेतसः ।

आराधेषास्तु वन्द्य सप्तदशश्लोकैः पृथक् पृथक् ॥—

● अनन्तायानन्तं त्वां प्रसादयितुं नतोऽस्मि अनन्तस्य हेतुः दुरन्ताः
अनन्ताः शक्तयो यस्य, तत्कुतः ? धिक्त्रिणाशि वीर्याणि प्रभावा यस्य,
तत्किमर्थम् ? पवित्राणि भवद्यमात्रेण शोभकानि कर्माणि यस्य,
वीर्यत्वमेवाह, विश्वस्येति सन्दधते सम्बद्धकुर्वते एवमप्यव्ययात्मने
अप्रच्युतस्वरूपाय ॥ ४० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यैकनभागवतचन्द्रचण्डिका ।

तस्य नृहरेः सटमिरुत्तिमानि विमानानि तैः सङ्कुला
व्यासां द्यौः प्रोत्सर्पितस्तत्तल्लालितवाम्बुः नृहरेः पद्भ्यामतीव
प्रीडिता समा भूमिरम्बु अन एव तस्यासद्यो न रहसा वेगेन
बलेन वा शोभाः समुत्पेतुः उत्पलस्य पनितवन्तः तस्य नृहरेः
तेजसा समाकाशं ककुभो दिशश्च न रेजिरे ॥ ३३ ॥

नतोऽहमेव सर्वेश्वर इति लोकस्य प्रदर्शयितुं सभायामु-
त्तमे नृपात्मने उपविष्टं संभृतं संपूर्णं तेजो यस्य अलक्षितः न क्षिप्ति-
तां द्वैतः प्रतियोज्या येन प्रचयइमुत्र यत्र यस्य तं विभुं नृसिंहं
कश्चन कोऽपि न समाज नासेवन कोऽपि समीपं गन्तुं नाशक्तो
दित्यर्थः ॥ ३४ ॥

लोकत्रयस्य मरुतकउपरं शिरोऽवधायदुन्दुभसहं तमादिदेत्यं
हिरण्यकशिपुं हरिणा नृसिंहेन युञ्जे इति निशास्य दृष्ट्वा प्रहर्ष-
वेगेन उत्कलितानि विकसितान्पाननानि भासां ताः सुराणां स्त्रियः
पुष्पवर्षैः पुनः पुनर्मुहुरि ववृषुः ॥ ३५ ॥

तदा दिदृक्षतां द्रष्टुमिच्छतां दशोनाथं मागतानामित्यर्थः । नाकिनां
देवानां विमानपंक्तिभिर्नभस्तलं सङ्कुलं संमर्षं बभूव सुराणामानकाः
पटहास्तेजुःकुभयो जग्निरे नादिताः गन्धर्वभेष्टाः ननृतुः स्त्रियः
अप्सरसो जगुः ॥ ३६ ॥

तत्रोपपन्नस्य किञ्चित्समीपमागत्य ब्रह्मरुद्राभृतयो देवादयः हे
तात ! मूर्ध्नि यज्जगत्त्रिलिपुटानि येस्मि आसीनमुपविष्टं तीर्थं दुन्दुभसहं
तेजो यस्य तं श्रीनृसिंहं नातिदूरवर्तिनः पृथगेदं यथा ईडिरे नृहृषुः
॥ ३७-३८-३९ ॥

तावत्पारश्रिविधिविधित्रशक्तिवीर्यमकर्मायत्तजगद्व्यापारं जग-
त्कारणं स्तुतप्रमस्करोति ब्रह्मा—नतोऽस्मिहमिति । अनन्ताय स्वरूपत-
स्त्रिविधपरिच्छेदरहिताय दुरन्तशक्तये अपारशक्तये अचिन्त्यशक्तये
वा शक्तिः खेतरसर्वसामर्थ्यनिर्नादिका, “जगत् प्रकृतिभावा मे यः
सा शक्तिरुद्धारिता” इत्यादिका, यद्वा यदस्यैवशक्तत्वावघटित-
मिव धिमाति तद्वदनसामर्थ्यरूपा, यतस्त्वमुक्तविधदुरन्तशक्तिरन-
न्तशक्तिरत एव महद्रेण सर्वतोऽघटितमस्तीत्यं हेतुं हतघातस्मीनि
भावः । यतस्त्वमनन्तोऽन एवाऽन्तने स्तमेव्याविर्भूतोऽसीत्यभिप्रायः

(१) मनुः प्रजानामिति. वीररा० पाठः ॥

[४३]

भीमश्रृङ्गवचनार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनन्तपदेन हि सर्वव्यापित्वाद्दशपरिच्छेदराहित्यम्, सर्वकालवर्ति-
त्वात्कालपरिच्छेदराहित्यम्, साक्षात्परम्परया सर्वप्रकारत्वेन सर्व-
वस्तुसामानाधिकरण्याद्दशपरिच्छेदराहित्यम् विवक्षितम्,
येन केनापि प्राशस्त्येन स्वस्मादुत्कृष्टैः केचिद्वस्तुभिरधीकृत-
त्वाभावरूपं वा वस्तुपरिच्छेदराहित्यम्, इति त्रिविधपरिच्छेद-
राहित्यं विवक्षितम् । गन्धस्त्वेषं स्वरूपं कृत्स्नजगदुदयविभवव्यव-
लीलस्य कियदेतदेत्यहनर्नामस्यभिप्रयन्, तावज्जगत्कारणत्वप्रयुक्तं
विकारं निराह, विचित्रवीर्यायेति । वीर्यं नाम सर्वोपादानत्वे
सर्वसाधारण्ये सर्वनियमने विकाररहितत्वम्, यथोक्तम्, “विकार-
विरहो वीर्यं प्रकृतिर्व्यापि मे मदा” इत्यादि । विचित्रसम्पदेनैवविधस्य
वीर्यस्यानितरसाधारण्यमुच्यते, पवित्रकर्मणा अकर्मयस्तजगद्व्यापा-
राय त्वद्व्यापारं शृण्वतां दुरितनिवर्तनस्यमन्त्रापारायेतिवा, गुणैः स-
र्ववस्तुसर्वशक्तिव्यापिभिरजगत्त्रिभिस्तदुपादानत्वापयुक्तैः स्वनिर्वाच्य-
सत्त्वादिप्राकृतगुणैर्वा कृत्स्नस्य विभक्त्युक्तं सगोदीन् स्वलीलस्यैव न तु
कर्मणा सम्पन्नं विदधते अव्ययार्त्तमे एवमव्ययः विकाररहितः
आत्मा स्वभावो यस्य, स्वभावतोऽपि विकाररहितायेत्यर्थः
स्वरूपतोऽपि विकाररहितायेत्युक्तत्वात् ॥ ४० ॥

भीमश्रृङ्गवचनार्थकृतपद्मनाभजी ।

समावस्थानं तस्य वक्ति, तन इति । सम्भृततेजसं राशीकृतते-
जसं अक्षिप्तं न केनापि दृष्टम् ॥ ३४ ॥

गन्धयं जयः केनापि न क्षिप्तः तदङ्कुरव्यक्त्यदर्शनादित्या-
द्यङ्कुर, पुरुषकोपोपशमनं स्त्रीणांमिव सुशर्कामिनि गावेन सुरस्त्री-
पुष्पवर्षप्रकारमाह, निशम्पति । शोकत्रयस्य मस्तकज्वरं शिरो-
रोगायमाणां प्रहर्षातिरेकयोत्कलितं विकसितमाननं यासां
तास्तथा ताः ॥ ३५ ॥

सुरस्त्रीवृष्टपुष्पसौरभ्याद्याद्यो न किञ्चित्छान्तकोपत्वाद्भस्माक-
मप्यमनसर इति मत्वा गानादेवानां नभसि विमानावजिज्ञासु-
त्यप्रकारं वक्ति, तदेति । सुराणामानका दुर्बलभयः ॥ ३६ ॥

अगदभुग्धानाञ्जिज्ञासुत्वाद्दकरी स्तुतिरिवेति भावेन ब्रह्मादीनामु-
पक्रममाह, ननुपपद्यते । ये पूर्वमुपगतुं तत्रास ते ब्रह्माव्यस्तं
पृथगीदृश इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

नातिदूरचराः किञ्चित्समीपवर्तिनः ॥ ३८-३९ ॥

तत्र पृथक्पृथक्मनिलक्षणां स्तुतिप्रकारं ब्रूते, ननोऽस्मीति । गुणैः
सत्त्वादिभिः स्वलीलया स्वरूपभूतलीलया अव्ययार्त्तमे नित्य-
देहाय ॥ ४० ॥

भीमश्रृङ्गवचनार्थकृतसारांशदर्शिनी ।

सटाभिरुर्ध्वं क्षिप्तेभ्याजिनेर्मनैः सङ्कुला व्याप्ता इमा अ-
मोदसंपत ब्रह्मागमाभायतडावार्थी । तिर्यग्गूर्ध्वो भावेनातिष्ठतः ॥ ३३ ॥

नृपासने देवविहमिति येन यः पराभूयते तेन तदधिकारः
स्वीक्रियते इति राजनीतिं प्रदर्शयन्तमिदं । यद्वा । शापप्रस्तेषु
स्वधुर्ये स्वाभिमानत्वागाम्यवो व्यञ्जितः । यः किञ्च श्रुतिमि-
रपि समर्पितानस्यानुपहताभ्यन्तपूतानव्यासनाद्युपहारान् साक्षा-
त्काङ्क्षीकरोति स एव भगवान् स्वभक्तेनासुरभावप्रस्तेन श्लेष-
भ्रष्टेनाप्यव्यक्तमपि तदुपभुक्तमपि सिंहासनं यत् स्वयमेव्यस्त
तद्वक्तृभोग्यमेव सर्वान् दर्शयामासेति तत्त्वं । सम्भृततेजसं
सम्पूर्णप्रकाशं न क्षिप्तो द्वैरथः प्रतियोज्या येन तं न बभाज
अयाह्वाजनादिना अक्षांषि कोपि नासेवेत ॥ ३४ ॥

निशम्प हृष्टा मस्तकस्य ज्वरमिव तुःसहस्र ॥ ३५ ॥

नाकिनां क्षर्गिणां आस बभूव ॥ ३६-३७ ॥

अप्सरचारणा इत्यर्थम् ॥ ३८ ॥

सनकादीन् कोपयसि स्वभक्तौ प्रशयसि मया वरान् दाप-
यसि दैत्यगृहे भक्तराजमाविर्भावयसि । दैत्यं प्रेर्य भक्तं जिघां-
सयां भक्तरक्षार्थं स्वयमेवमाविर्भवसीवि तव विधिमांसते
न कोऽपि वेसीत्याह—नतोऽस्मीति । अनन्ताय नञ्छान्तं शक्योऽतो
यस्य तस्मै अनन्तं त्वां प्रसादयितुं दुरन्तशक्तये दुर्बोऽन्तो
यासां तथाभूताः शक्यो यस्य तस्मै अवित्रवीर्याय क्षण-
मात्रेण सर्वाजैर्बलैर्निहन्त्रे क्रोधवैदित्येपि मुख सखम-
यत्वात् पवित्रं कर्म यस्य तस्मै सद्भूते कुर्वते ॥ ३९-४० ॥

भीमश्रृङ्गवचनसिद्धान्तप्रदीपः ।

धौस्त्य सटाभिः क्षितैराकृष्टैर्मनैः सङ्कुला व्याप्ता
जाना यदा भतिपीडिता इमा मोदसंपत अनुव्यचलन्त अमुष्ण
रंहसा वेगेन तस्य तेजसा खं नभः ककुभो विशश्व न रोजिरे ॥ ३३ ॥

ततस्तदन्तरं सभावाभुक्तमे नृपासने प्रह्लादार्थं तत्प्रसादी-
कर्तुमुपविष्टं सम्भृतं सम्यक् स्वभावत एव भूतं पूर्णं तेजो यस्य
तं न क्षिप्तो द्वैरथः प्रतियोज्या येन तत् अव्ययार्त्तं प्रव्ययव्यक्त
भीत्या कश्चन कोपि न बभाज नासेवेत ॥ ३४ ॥

सुराणां स्त्रियः लोकत्रयस्य मस्तकज्वरं तुःसहस्रिःपीडा-
मिव तमादिदेत्यं हरिणा तुःक्षनाशकेन मृष्टे हतं निशम्य प्रहर्ष-
वेगेनोत्कलितान्याननानि यासां ताः प्रसूतवर्षैर्बहुः ॥ ३५ ॥

तदा तस्मिन्नवसरे दिदृक्षतां द्रष्टुमिच्छतां नाकिनां द्विवौकसां
विमानावजिनिर्गस्तलं सङ्कुलमास बभूव सुराणामानकाः दुर्बु-
भयश्च जगिरे तैर्वादिताः गन्धर्वमुखाः जगुः स्त्रियश्च
ननुतः ॥ ३६-३७ ॥

गन्धर्वाश्च अप्सरसश्च चारणाश्चेति द्वन्द्वे अप्सर इत्यत्र सकारो-
भावनः आपत्त्वात् ॥ ३८-३९ ॥

दुरन्तशक्तये नित्यशक्तये स्वलीलया स्वाधीनविहारेण हेतुना
गुणैः स्वशक्तिगुणैः रजभादिभिः विभक्त्युक्तं सगोदीन् विदधते
अतएवाऽव्ययार्त्तमे निर्विकारस्वरूपाय नतोऽस्मि ॥ ४० ॥

रुद्र उवाच ।

कोपकाक्षो युगान्तस्ते हतो ऽयमसुरो ऽल्पकः ।

तस्मृतं पाह्युपसृतं भक्तं ते भक्तवत्सल ! ॥ ४१ ॥

इन्द्र उवाच ।

प्रत्यानीताः परम ! भवता त्रायता नः स्वभागा दैत्याक्रान्तं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यबोधि ।

कालग्रस्तं कियद्विदमहो नाथ ! शुभ्रूषतां ते मुक्तिस्तेषां न हि बहुमता नारसिंहाऽपरैः किम् ॥ ४२ ॥

ऋषय ऊचुः ।

त्वं नस्तपः परममात्य यदात्मतेजो येनेदमादिपुरुषाऽऽत्मगतं ससर्ज ।

तद्विप्रलुप्तममुना ऽद्य शरस्यपाल रक्षागृहीतवपुषा पुनरुन्वमंस्थाः ॥ ४३ ॥

पितर ऊचुः ।

श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं तनूजैर्दत्तानि तीर्थसमयेऽप्यपिबत्तिलाम्बु ।

तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद्य आच्छेत्तस्मै नमो नृहरयेऽखिलधर्मगोप्त्रे ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

जब हुए जिनके शिरके केशों से उत्त्थित (चालित) जो विमान तिनसे व्याप्त भया स्त्रगं लोक भी चलायमान होगया तथा चरणाँ से पीडित पृथिवी भी प्रचलित होगई, और वेगसे चलते उखड़ गये तेज से आकाश और दिशा शोभित न होंगे खगी ॥ ३३ ॥

तदनन्तर सभा में उन्नम नृपामन के ऊपर बैठे हुए प्रशस्त तेज वाले और नहीं देखा गया शत्रु जिन का ऐसे प्रचण्ड बदन वाले असह्य रूप विभु भीमरहरि के समीप कोईभी न जा सकता ॥ ३४ ॥

तीन लोकों के मस्तक का उग्र रूप उभ आदि दैत्य को प्रभुके हाथ से मरा हुआ देखकर, हर्षके वेग से प्रसन्न हुए बाकी देवाङ्गनां पुरुषों की वर्षा करने लगी ॥ ३५ ॥

उस समय देखने वाले देवताओं के विमानों की पंक्ति-बो से आकाश व्याप्त होगया, और देवताओं के अनिक्त-कुम्हभि बाजे बाजने लगे, और गर्जने प्रभृति गाने लगे और अप्सरावे नाचने लगीं ॥ ३६ ॥

उस समय वहाँ पर ब्रह्मा महादेव प्रभृति देवता, ऋषि पितर सिद्ध निधीधर महीरग मनु प्रजापति गन्धर्व अप्सरा चारुण्य यक्ष किपुरुष वेताक्ष सिद्धेश किन्नर और रुतन्त्र कुमुदादिक सब विष्णु पारंग मस्तकपर अञ्जलि दीकर समीप आकर अति वृत्त्यन न होकर तीव्र तेज वाले भी नरहरिको पृथक् २ स्तुति करने लगे ॥ ३७-३८ ॥

प्रश्नो वाच ।

ब्रह्माजी बोले, कि-अन्न ग्रन्थ दुरन्त शक्तिवाले विचित्र वीर्यवाले और पवित्र कर्मा जो आप हैं तिनको नमस्कार हा, और अपने गुण और कीलासे अव्ययात्मा को नमस्कार हो ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

रुद्रस्तु तत्कोपकाक्षाभिर्नाथं कोपावसर इति ते प्राचक्षते, कोपेति । सहस्रयुगान्तस्त्वय कोपस्य कालः कोपायोगवशात्प्रसिद्धाह, अल्पकोऽल्परूपः अतः कोपानिवृत्त्या प्रह्लादं मा हिभीरित्याह, तस्मृतामिति । यथा अकालेऽप्ययं कोपोऽयं शक्तस्य रक्षार्थमिति चेत्तर्हीदानीं कोपं त्यक्त्वमं पार्हीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इन्द्रस्तु नारमाकं हविर्भोगविज्ञातः पुरुषार्थः, किन्तु त्वद्वच-निर्चयैव भवता पुनस्तेन संरक्षेय आचार्यमेव साधितं तस्य च सिद्धतादुपसंहरेण कोपमित्याशयेनाऽह, हे परम ! नो अस्मांस्त्रायता रक्षता भवता स्वीया एव भागा दैत्यात्प्रत्याहृताः अन्तर्यामिणास्तथैव यक्षेण भोक्तृत्वात् अस्मादीयं हृदयकमलं त्वद्गृहमेवेतावत्पर्यन्तं भयं हतं तेनास्मत्प्रभृतिपदे तिर्ये स्थितेन दैत्येनाक्रान्तं वदामं सप्रत्यवाधि भयापाकम्येन विकासे नीतम् । ननु, तव त्रैलोक्येश्वर्यमाधत्तार्थमयमुद्यम इति चेत्तत्राऽऽह—काञ्चप्रस्तमिति । ते त्वाम् हे नारसिंह नरस्य सिद्धस्य आकाराऽयमाभिभूत ! अपरैः खर्गो-दिभिः किम् ॥ ४२ ॥

ऋषयस्तु तपःप्रवर्तनेनास्माकं महाननुग्रहः कृत इत्याहुः,

सिद्धा ऊचुः ।

यो नो गतिं योगसिद्धामसाधुरहर्षीद्योगतपोबलेन ।

नानादर्पं तं नखेर्निर्दिदार तस्मै तुभ्यं प्रणताः स्मो नृसिंह ! ॥ ४५ ॥

विद्याधरा ऊचुः ।

विद्यां पृथग्धारणायाऽनुराद्धां न्यषेधदत्तो बलवीर्यदत्तः ।

स येन संख्ये पशुवद्धतस्तं मायानृसिंहं प्रणताः स्म नित्यम् ॥ ४६ ॥

नागा ऊचुः ।

येन पापेन रत्नानि स्त्रीरत्नानि हतानि नः ।

तद्वक्षःपाटनेनासां दत्तानन्द ! नमोस्तु ते ॥ ४७ ॥

मनवऊचुः ।

मनवो वयं तव निदेशकारिणो दितिजेन देव ! परिभूतमेतवः ।

भवता खलः स उपसंहृतः प्रभो ! करवाम ते किमनुशाधि किङ्करान् ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमन्वार्थदीपिका ।

एवं नो यदास्य परमं ध्यानलक्षणां तपः परमस्य हेतुः आत्मन-
स्त्वस्य नेजः प्रभावरूपं तदेवाहुः येन तपसाऽऽप्तानि क्षीनमिह
विश्वं समजं सृष्टवानस्मि तदमुता दैव्येन विप्रलुप्तं कुण्डितं
सत्त्वं हे शरण्यपाल ! अद्य रक्षाऽर्थं गृहीतेनानेन वपुषा पुनरपि
नयः कुरुनेत्यनुज्ञातवानस्मि तस्मै ते नम इत्युत्तररक्षां कञ्चतुर्थपाद-
स्यानुषङ्गः ॥ ४३ ॥

पितरस्तु आद्योद्धारणेन परमोपकारिणो श्रीनृसिंहं प्रण-
मन्ति—आद्यानि अद्यायुक्तानि पिण्डादीनि नोऽस्मभ्यं पुत्रैः
दत्तानि प्रसभं ब्रह्माद्यः स्वयमधिकृत्य बुभुभे किञ्च तीर्थस्नान-
समये दत्तं तिष्ठोदकमप्यपिषत् तानि च तस्योदराद्य आच्छं-
दाहृतवान् कथंभूतात् नखैर्विदीर्ष्यां वपा यस्य तस्मात् वपा-
विदारणस्य तद्गतपिण्डोद्धारणमेव फलमिति भावः ॥ ४४ ॥

योगसिद्धां गतिमणिमाविसिद्धिम् नाना अनेके दर्पा यस्य
तम, तस्मै तुभ्यं तं त्वामुद्दिश्य ॥ ४५ ॥

विद्यामन्तर्धानादिखलुयाम अनुराद्धां संप्राप्तां संख्ये युजे ॥ ४६ ॥

रत्नानि फणास्तु स्त्रियानि तथा स्त्रीरत्नानि चोत्तमाः स्त्रियः
आसां स्त्रीणां दत्त आनन्दो येन तत्सम्बोधनं पाठास्तरेऽस्माकं
दत्त आनन्दो येनेति ॥ ४७ ॥

नृसिंहनाथलोकितः सप्तो मूर्ध्नि ब्रह्माङ्गल्यो मनवः प्रोचुः
मनवा वयं धर्मपालकाः परिभूताः सेतवो बर्णाभमधर्ममर्यादाः
येषां ते अनुशाध्यनुशिक्षय ॥ ४८ ॥

श्रीमद्दीराघवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्ब्रह्माणोभिप्रेतं कस्मिन्जगत्सर्गादिकसुस्तव कियदेतदिति तदेव
विशदयन्वात्सल्ययुक्तं स्तौति, कद्रुः—कोपकाल इति. तव कोप-
काको युगान्तः द्विपराज्यवसानं कोपकाल इत्यनेन मद्गन्तव्यमितथा
मनुस्त्रेण संवत्सरां स्वमेवेत्युक्तं भवति. अयन्तु कोपाविषय इत्याह,
अयमल्पकोऽल्पकालो हन्ताऽतः कोपनिवृत्त्या हे भक्तवत्सल ! तव
भक्तं तत्सुतं तस्य दैन्येन्द्रस्य सुतं उपसृतं तव समीपमाग-
मिष्यन्तं पाहि संरक्ष ॥ ४१ ॥

इदंस्तु स्वदुःखमावेद्यन्स्वर्वरक्षकं सर्वांस्तारात्मानं समस्त-
पुरुषार्थं स्तौति—प्रत्यानीता इति । हे परम सर्वोत्कृष्ट ! नोऽस्मान्
प्रायता प्राप्ता भवता दैव्येनाकांक्षाः प्रसह्य गृहीताः स्वमागाः
स्वकीया यक्षीयभागा अस्मदादिमुखेन स्वमेवयज्ञभोक्तव्यमिमांसेषु
साधुभिः प्रयुक्तः प्रत्याहृताः दैव्याकान्तमिति द्वितीयास्तपोऽहं तु
दैव्यभयाकुलमिति हृदयविशेषणम्. एवं दैव्यवधेन स्वभागप्रत्या-
नयनेन च त्वद्गृहं त्वदावासाभूतम् अत एवाऽमलमस्माकं हृदयं
प्रत्यबोधि भवेन पूर्वं मुकुलितमिदानीं तवपारकरणेन विकसितं
भवतीत्यनुषङ्गः । एषां सेवतामस्माकं त्वत्तो लौकिकपुरुषार्थ-
प्राप्तिरित्येतत्कियदित्याह. हे नाथ स्वामिन् ! ते शुभ्रवर्तां परिच-
र्यापरायामिह लौकिकं पुरुषार्थजातं कालेन नश्यमाणां किमस्ति
यत्किञ्चिदेतदित्यर्थः । तदेवाह, तेषां त्वां परिचरतां मुक्तिरपि
न बहुमता त्वत्सेवासुखासक्तानां मुक्तिरपि न परमं प्रबोजनम्.
अतः हे नाराभिह ! अपरेरर्वाचीनैः पुरुषार्थैः किम् ? न किमपि
तेषामतितुल्यमर्वाचीनपुरुषार्थजातमिति भावः ॥ ४२ ॥

अथयस्तु सर्वगुरुं साधुपरिचारात् दुष्कृतिनाशकञ्च सुपुत्रः

भीमजीरराधवाचापंकुतभागवतचन्द्रचामिका ।

त्वमिति । परममुत्कृष्टं तपस्ववृत्तानरूपं नोऽस्माकं त्वमात्म उपदि-
ष्टवानसि । तपो विशिष्टमिति, यत्तप आत्मनस्तव तेजः प्रकाशकम् अ-
स्माकं त्वत्कृपावेदकमित्यर्थः । येन च तपसा आदिपुरुषश्चतुर्मुखः
इन्द्रजनात्मगतं परमात्मना त्वया गतमन्तरात्मतया इयमे ससन्नं
आदिपुरुषात्मगतमित्यत्र “गूढात्मा न प्रकाशते” इति त्वत्साम्प्रसार्यः
आदिपुरुषात्मैति पाठे आदिपुरुषेति लुप्तप्रथमान्नं पृथक्-
पठेत् । यथा हे आदिपुरुष ! इति सम्बोधनं ससन्नं ब्रह्मेति शेषः ।
तत् तपोऽमुना दैत्येन्द्रेण विप्रलुप्तं विशोषेण प्रक्षोभितमासीत् तद-
वाधुना हे शरयव ! शरयामर्हतीति शरयवः तथाभूत ! हे पावक !
रक्षागृहीतवपुश साधुपरिश्रमार्थं गृहीतेव नरसिंहशरीरेण
पुनरन्वमस्थाः अनुज्ञापितवान् । वः शत्रुर्मेवा विनाशितोऽतः पुन-
र्निर्भयं तपः कुरुतेति नोऽनुज्ञापितवानसीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

पितरस्तु स्वतुःस्वमावेदवन्तोऽस्मिन्नधर्मगोप्तारं हितकारिणं
स्तुवन्तो नमस्कृत्यन्त—आद्यानीति । अस्माकं तनूजैः पुत्रादिभि-
रस्मदुद्देशेन दत्तानि आद्यानि आद्यमन्वर्धानि पियडानि यो
दैत्यः प्रसभं बलात्स्वयमभिभुञ्जेऽनुभूतवान् । तथा तीर्थसमये
पुण्यतीर्थस्नानसमये अस्मत्तनूजैः यदसं तिस्रोदकं तद-
प्यपिबत् तस्य दैत्यस्य उदराच्छ्राजानि तिस्रास्तु च वः
पुनराच्छ्राज्यास्माकं दत्तवान् कथंभूतापुनरात् नखैर्विदारिता
वपा यस्य तस्य तस्मात् । वपाविदारणस्य तद्गर्तपिण्डोदरस्य-
मेव फलमिति भावः । तस्मै समस्तधर्माणां गोप्त्रे रक्षित्रे नृहरये
ते नमः तिस्रास्तु तिस्रोदकमस्ययः सभाऽनर्हो यो दैत्येन्द्रोऽ-
भिभुञ्जे पीतवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥

सिद्धा अपि स्वयोगगत्यापहारकदैत्येन्द्रवधद्वारा स्वयोगगत्या-
ध्यायकं परममुत्कृष्टं वर्ययन्तो नेमुः—य इति । योऽसाधुदुरात्मा
दैत्यो नोऽस्माकं योगसिद्धां गतिं भोक्तृयोगप्राप्तां गतिम् अणिमादि
रूपां स्वयोगेन तपोवलेन ब्रह्मार्थोदपहतवान् । तम् नानावर्षं
नानाऽजेकाः वर्षा यस्य तं नखैर्यो विदार विदारितवान् ।
तस्मै तुभ्यं हे नृसिंह ! धनं प्रणताः स्मो नमस्कृत्यः ॥ ४५ ॥

विद्याधरा अपि तेनापहतविद्याप्रत्यादानेन हितकारिणं स्तुवन्तो
नमन्ति—विद्यामिति । आरण्या मनोधारणयाऽनुगत्या संसिद्धां
विद्यामस्मत्सम्बन्धिनीमस्तर्हानादिवक्ष्याणां योऽहो मुखो बलवी-
र्वाङ्मो गर्वितो दैत्येन्द्रो न्यपेक्षितेपितवान् वधं देहवधं धीर्यं
पराभिभवसामर्थ्यम् । स दैत्यो येन संवधे युद्धे पशुवद्वतस्तं
त्वां मातानृसिंहमारमीवसकृत्पुपात्तनृसिंहतनुं नित्यं प्रणताः
हमः कर्त्तरिकः नमस्कृतवन्तः स्मेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

नागास्त्वेषं तद्वगहनरत्नप्रदानानन्दकरं स्तुवन्तो नेमुः—
येनेति । वेव पापात्मना नोऽस्माकं रत्नानि स्वीरत्नानि नागकन्या-
रूपाणि रत्नानि आपहतानि तस्य ब्रह्मविदारणेनासां स्त्रीणां दत्त
आनन्दो येन तस्य सम्बोधनं ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ४७ ॥

तवाज्ञापरिपावनरूपकैर्दुर्यविरोधिनिरसनेन कैर्दुर्यधावन
रूपहितकारिणं स्तुवन्तस्त्वेषं प्रार्थयन्ते मनवः—मनव इति ।
येषं तव निदेशकारिणः कैर्दुर्यधावयो मनव इति प्रसिद्धाः

ते वधमेतावन्तं कालं येन हितिजेन दैत्येन परिभूताः परि-
हापिताः सेतवः त्वरुताः वर्याधममर्यादा येषां तादृ-
शा वध्विषम अधुना स वधो दिनिकस्त्वया उपसंहृतो हतः
हे प्रभो ! निवृत्तकैर्कथंविरोधिनो वधं किं कैर्कथं ते तुभ्यं करणम्
तथा किकराहोऽस्मान् अनुशाधि विविचयाऽऽज्ञापयेत्तवः ॥ ४८ ॥

भीमजिज्ञयध्वजतीर्थेकृतपदरत्नायली ।

वेनायमसुरोऽतः ग धोपकाजो युगान्तो युगावसानोऽस्मि
नेहानीमत्यवपासुरहनने तस्मात्कोपं संहृत्वाऽनुवृत्तं शरणं प्राप्ते
तस्य सुते प्रज्ञां रक्षेत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

हे परम ! नम्रायता रज्ज्वा भगता वैरदहता वधेषु स्वभागा
अस्मद्योग्यहभिर्भागाः प्रत्यानीता इत्यन्वयः । तपोवलेन दैत्येनाक्रान्तं
निर्भीक्ष्णं च तव गृहं तव वासयोग्यं हृदयकमखं प्रत्ययाधि
निकसितमस्माकं भवतेति शेषः । विरक्तिर्भाक्तियामेव वशीकर्तुं
योग्यो नास्वेनेत्याशयेनाह, काकेति । नाथ ! यदि स्वर्गादिस्थानं
कालप्रसक्तं कियत्सुखजनकम् ? न किमपीति प्रत्या भजात । ते शुभ-
यतां त्वां भगवान्नातां तेषां करुणा मुक्तिरपि बहुमता न हि
वस्मात्तस्मात् हे नार्गसिंह ! तेषां भक्तानां अपरैर्धर्मादिभिः प्राप्तेः
किम् ? इत्यन्वयः ॥ ४९ ॥

हे आदिपुरुष ! त्वं यदाऽमरेज आरग्नो हरेर्बाललक्ष्म्यं तेजस्तपो-
नोऽस्माकं परमभेदसं आप्य येन तपसा आलोचनकरेण मदि-
भेदं समस्तमात्मगतं व्याप्तं हे शरयवपावक ! तमुना दैत्येन
विप्रलुप्तं नष्टं तत्तपो जगद्रक्षार्थं गृहीतवपुश नरसिंहारमना पुन-
रप्यस्मात्प्रति कटाक्षमन्वमस्थाः उदरिण्यामीति शेषः । “तप आलो-
चने” इति धातोः “यस्य ज्ञानमयं तपः” इति भूतञ्च । भगवज्ज्ञान-
साधुवाद्भ्यामनेज इत्यभेदवचने युज्यते विप्रलोपास्तिरोधानं न
स्वरूपनाशः ॥ ४३ ॥

यो भगवत्प्राप्तार्थोवपाज्जविदारितान्नाथ तस्य दैत्ययो-
दरादाच्छ्रितं “श्रुच्छगती” इति धातोः आद्यान्वस्माकमगमय-
दित्यन्वयः ॥ ४४ ॥

योगसिद्धामणिमाद्यैश्चर्यलक्ष्म्यां गतिं योगः पवनविजयः
तपः कायक्रेयलक्ष्म्यं तथार्थेन नानाधियां वर्षा वस्य स तथा ४५ ॥
पृथक् जगत्त्रिलोकस्य हरेर्धारायाऽलक्ष्म्याऽपासनयानुदयां
लक्ष्म्यां विद्यामन्तर्धानलक्ष्म्याम् ॥ ४६ ॥

प्राप्तं रत्नानामर्थं दत्तानन्द । ॥ ४७ ॥

निदेशः ... आद्याकारिणः ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोस्त्राङ्कितकमसम्भ्रमः ।

॥ ४९ ॥

इन्द्रस्तु सोपकारावरोपानुमोदनेन तं प्रसादयति—प्रत्येति ।
स्वभागा अस्मद्रूपस्यकवर्गाः प्रत्यानीताः पुनर्नष्ट एव
प्रापिताः तथा दैत्याक्रान्तमिति नावेनायेव परमोपकारी प्रलोचय
राज्यदानन्तु यत्किञ्चिद्व्याह—काकेति ॥ ४९—४३ ॥

समयेप्यपिपितृत्वात् इति पाठः स्त्रामिसम्मतः । मायानृसिंह-
मिति कृपाप्रधानं नृसिंहमित्यर्थः ॥ ४४—४७ ॥

भीमञ्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

मनवोऽत्र वर्तमानमनुसंहितास्तपःस्त्रिणाः अनीता इत्यर्थः
ते च भाविनोऽप्यात्मानमेतं मत्वा निवेद्यन्ति स्मेति मनव ऊचुः
रित्युक्तम् ॥ ४८—५० ॥

भीमद्विभवाथक्कनसिंहकृतसारथ्यदर्शिनी ।

तव घोरस्वरूपमाश्रय प्रलयशङ्कया सर्वे विभ्रयति
नरवहमित्याह—कोपेति । युगान्तः प्रलयः तव कोपस्य कालः
प्रलयस्तत्र संहारे कर्मणि अहमेव त्वदंशोवत्तएवेति भावः
मकषात्सद्व्यर्थमयं कोप इति चेत् अत्यक्तः त्वदपेक्षया अत्यल्पोऽयं
मसुरो हन्त एव । अनस्तत्सुतं प्रह्लादम् उपसृतमनुगतम् ॥ ४१ ॥

एतावद्दिनपर्यन्तं त्वच्छरणास्मरणाविमुक्त एवाहं वसें
इत्याह—हे परम ! नोऽस्मांस्त्रायता रक्षता भवता स्त्रीया एव भागाः
दैत्यात् प्रत्यानीताः प्रत्याहताः इन्द्रादीनां त्वदास्त्रानामस्माकं
वस्तुषु वस्तुनः प्रभोक्तव्यैव स्त्रावौचित्यात् किञ्चास्माकं हृदयं
कलु कमलं तत्र दाश्वत्थवैव ध्यातव्यास्वद्वप्रहं । तच्च कमलं
यथा निःश्रीकं रात्रौ तमसाक्रान्तं भस्मिन् निद्रितं भवेत्
तथैव दैत्यजगत्पर्यन्तं एतावद्दिनपर्यन्तं मयादैत्यस्यैव ध्यात-
त्वादैत्याक्रान्तं सम्प्रति तव नृसिंहसूर्यस्योदय मतिः प्रत्यबोधि
त्वच्छरणाक्रान्तं सद्भयकपदित्यर्थः । यद्वा, त्वद्वप्रहं धैर्यगुणं प्रति
अयोधि त्वच्छरणाभेदार्थं बुद्धिं प्रापेत्यर्थः । ननु, मन्त्राभिमानि-
क्षिप्तपदं गृह्यार्थेन तत्र सत्यमहं सकामो भक्तिसूत्रो गृही-
त्वामीत्याह, त्वजिष्कामभक्तानास्तु काष्ठप्रस्तमिति इममिन्द्र-
पदं अपरैः योगैश्वर्यादिभिः ॥ ४२ ॥

एतान्दिनपर्यन्तमस्माभिर्न तपस्तप्तमित्याहुः । त्वं नोऽस्माकं
परमं गुणज्ज्ञानमयं यत्तपस्तत् आत्मनः स्वस्य तेजः आर-
अस्मास्तु तपःगवर्तनार्थमिति भावः । येन तेजसा तपो रूपेण
आत्मनि लीनमिदं विश्वं ससजं भस्माक्षीः । ससजैरपि पाठः
“सृजामि तपमेवैदम्” इति त्वदुक्तेः । तत्तपः प्रमुना दैत्येन सौरं
तेजो राहुणोऽपि विप्रलुप्तं । तत् सम्प्रति रक्षार्थं गृहीतेनानेन
वपुषा नृसिंहाकारेणान् अन्यमंस्थाः पुनरप्यस्मत्कर्तव्यत्वेन
अनुगतं सम्भतमकरोः ॥ ४३ ॥

वयमेतावद्दिनपर्यन्तमुपवासपरा एवाभूमेत्याहुः । आह्वानि
आह्वयिगडादीनि तीर्थस्नानसमये तिष्ठाम्बु तिष्ठतर्पणादकं
तामि तच्च । तस्य उराय आच्छेत् आहतवान् । कथम्भूतात् नखै-
र्विदीर्णां वपा मेदो यस्य तस्मात् “वपा विवरमेदसोः” इति मेदिनी ।
नपाः विद्वत्पि पितृतिष्ठोदकादीन्येवास्मान् दर्शयामहेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

योगैश्वर्यसर्पत्तिहीना रङ्ग एव वयमेतं कालं प्रतीक्षामहे
इत्याहुः, यो नो गतिमग्निमादिसिद्धिं नानाद्रूपमनेकदर्पवन्तं
तमसुरम् ॥ ४५ ॥

वयमप्येतावद्दिनपर्यन्तं विद्या रहिता एवास्मेत्याहुः । विद्या-
मन्तर्ज्ञानादिलक्षणां राज्ञां सिद्धां संख्ये युजे । मासानृसिंहं
रुपाप्रधानं नृसिंहम् ॥ ४६ ॥

इतथना इतस्त्रीका एव वयमेतावद्दिनपर्यन्तं सन्तप्ता
एवेत्याहुः—येनेति । तद्वत्सः पाटनेन विदारयोन आसां स्त्रीणां
हे दत्तानम् ॥ ४७ ॥

नृसिंहेनाकस्माद्वक्षोऽप्यमाना मनवो मूर्ध्नि वखाज्जवो
वयं त्वदाङ्गाकारिणो मनवो भवामित्याहुः—एवमप्येवताचित्त
हेया मनव इति । सेतवो वर्णाभमभममर्यादाः ॥ ४८ ॥

भीमच्छुक्तेवकुतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रुद्रोपि भगवन्तं प्रणम्याहेति योऽयम् एवमप्रेऽपि यत्र नति-
नास्ति तत्र योज्यम् ते तव कोपस्य कालः युगान्तः प्रलयः
इदानीमपि सत्यमनुपपन्नं तव यस्मात् कोपः स तु अत्यल्पो-
ऽसुरो हन्तः अनः कोपं त्यक्त्वा तत्सुतं ते भक्तमुपसृतं त्वां
शरणं गतं पाहि ॥ ४१ ॥

हे परम ! नोऽस्मान् प्रायता रक्षता स्त्रमागाः “अहं हि सर्वेष-
्वानां भोक्ता च” इति स्मृतं स्त्रीया एव भागाः दैत्याप्रत्याहताः
“इश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽङ्गुलिनिष्ठः” इति अस्मदादिदृश्यकमलं
त्वदगृहमेव तच्छेतावत्पर्यन्तं दैत्याक्रान्तम् । तज्ज्ञात्वाहस्मृते स्त-
स्मृतेश्च तेन रुद्रम् इदानीं प्रत्यबोधि त्वत्स्वरूपगुणग्राहकं कृतम्
स्वर्गादिसुखं दुःस्वार्थकं सात्वा हरिभक्तानां सुखं निरुपाधिकं काम-
यमान आह, हे नाथ ! इवाच्य ! हे भक्तिरसप्रद ! हे नारसिंह ! काष्ठे
प्रस्तमिदं देवैश्वर्यं कियत् ते त्वां शुश्रूषतां मूर्तिरपि न बहुमता
अपरैः पुरुषार्थैः किम् ? त्वज्जनसुखं तावदनुपमं त्वज्ज्ञावापसि-
लक्षणास्य त्वज्जनफलस्य मोक्षस्य निरतिशयत्वं को वर्णयेदिति
भावः ॥ ४२ ॥

हे आदिपुरुष विश्वहेतो ! येनैवं विश्वं आरम्भगतं सूक्ष्मरू-
पेण त्वमपि वस्तुनं ससजं स्थूततया प्रकटितवान् नोऽस्मभ्यं
यदाय उपदिष्टवानसि कथम्भूतं परमं सर्वैश्वर्यप्रदम् आत्मनो
विभूतिरूपम् “नपां भद्र” इति श्रुतेः तदमुना दैत्येन विप्रलुप्तं पुनस्तव
रक्षार्थं गृहीतेन वपुषा नरहरिरूपेणान्वमंस्थाः तपःकुरुतेत्यर्थ-
जुष्टानवानभि ॥ ४३ ॥

योऽस्मभ्यो विद्वत्सभानर्हः आह्वानि आह्वयिनिमित्तानि पिण्डा-
दीनि तिष्ठाम्बु च तनूजैर्नोऽस्मभ्यं तीर्थसमये तिष्ठिपात्रादियो-
गकाले दत्तानि प्रसभं वखात् खयमभिधुभुजे तस्योदराज्जैर्वि-
दीर्णां वपा यस्य तस्मात् व आच्छेत् आहतवान् तस्मै नमः ॥ ४४ ॥

योऽसाधुः नोऽस्माकं योगसिद्धां तपश्चित्तकाव्यरूपयोगन
साधिनां गतिमग्निमादिसिद्धिमहापौरं अपहतवान् न नानादर्प-
मनेकाभिमानवन्तं यो नखैर्विदार विदारितवान् तस्मै तुभ्यं
प्रणमः स्मः ॥ ४५ ॥

योऽत्रः विद्यां अन्तर्ज्ञानादिलक्षणां पृथग्धारयया तत्तद्विद्या-
र्थमनोधारययाऽनुरुद्धां सम्पादितां न्यषेधत् सैवैव संज्ञये संज्ञाने
पशुवद्धतः तं मायया वयुनेन सङ्कल्पेन नृसिंहरूपेणाविभूतं नित्यं
प्रणमः स्मः ॥ ४६ ॥

रत्नानि मण्यपादीनि स्त्रीरत्नानि च आसां भवत्प्रजानां नस्तद्वत्सः-
पाटनेन दत्त आनन्दो येन तत्ससुरजो हे दत्तानम् ! ते तुभ्यं नमः ॥ ४७ ॥

प्रजापतय ऊचुः ।

प्रजेशा वयं ते परेशाभिसृष्टा न येन प्रजा वै सृजामो निषिद्धाः ।

स एष त्वया भिन्नवच्चा नु शेते जगन्मङ्गलं सत्त्वमूर्तेऽवतारः ॥ ४९ ॥

गन्धर्वा ऊचुः ।

वयं विभो ! ते नटनाट्यगायका येनात्मसादीर्यबलौजसा कृताः ।

स एष नीतो भवता दशामिमां किमुत्पथस्थः कुशलाय कल्पते ॥ ५० ॥

चारणा ऊचुः ।

हरे तवाङ्घ्रिपङ्कजं भवापवर्गमाश्रिताः ।

यदेष साधुहृच्छयस्त्वयाऽसुरः समापितः ॥ ५१ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निदेशकारिणः आज्ञाकारिणः येन परिभूताः निराकृताः
मेतन्मो वर्णाभ्यमयांशं येषां ते स उपसंहृतो हतः अतः अनु-
शाधि अनुशिष्य ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

रुद्र उवाच ।

श्रीमहादेवजी बोले, कि आपके कोपका समय तो यु-
गान्त अर्थात् प्रलय है यह तो आपने अभी छोट से असुर
को मारा है ॥ तस्मात् हे भक्तनरसख ! योगागत आपके
भक्त, उस के पुत्र प्रह्लाद की रक्षा करो ॥ ४९ ॥

इन्द्र उवाच ।

इन्द्र बोले, कि-हे नाथ ! हे परमेश्वर ! हे नन्दरे !
आपने बड़े प्रचण्ड दैत्य का बधकर के हमारे भाग हम
को दिवाये, और आपका निवासस्थान जो हमारा हृदय क-
● मख उसको आपने निर्मय करके प्रफुल्लित किया, और आज
प्रस्त यह ऐश्वर्य तो क्या है, पर आप के नरणा की शुभ्र-
या करने चाहे तो मुक्ति का भी यहुमान नहीं करते फिर
आरो से क्या है ॥ ५० ॥

ऋषय ऊचुः ।

ऋषिगण बोले, कि हे परमेश्वर ! हे शरययपाज ! जि-
स तपो बल से अपने में लीन हम जगत् को रचा और
जो आत्मा का तेज रूप है उसी तप की हम लोगों आ-
ज्ञा आपने दी है, आज हमारे उस तप का इस दैत्यने लोप
कर दिया, फिर जिन आपने रक्षार्थ वपु को धारण कर
उसी तप की अनुमति ही तिन आप को नमस्कार हो ॥ ५१ ॥

पितर ऊचुः ।

पितृलोग बोले, कि-हमारे पुत्रों ने आज में जो हम-
को पियड ● समर्पण किये इसने उनको बलात्कार से मोगा, और

आज काज में जो तिखाजखि हम को पुत्रों ने ही उसको
भी बही पी गया, जिन आपने उस के उदर से अपने
नखों से तपा को बिहीर्य कर लाये हुए सबरे पियड
निकाख दिये, अखिख धर्म की रक्षा करने चाहे नृसिंह दैत्य
आकोप नमस्कार हो ॥ ४८ ॥

सिद्धा ऊचुः ।

सिद्धलोग बोले, कि जिस दूष्टने अपने योग और
तपोबल से हमारी योग सिद्ध गति को लूराही उस नानावर्ण
नाले दैत्य को आप ने नखों से निराग्न किया । हे नृसिंह !
ऐसे आपके हम लोग प्रगत हैं ॥ ४९ ॥

विद्याधरा ऊचुः ।

विद्याधरलोग बोले, कि बल और बीर्य के वर्णन जिस अक्ष ने
हमारी पृथक धारणा से सिद्ध करी हुई विद्या का निषेध किया
उसका जित आपने संशय में पशु के गर्द मार दिया ऐसे
मायानृसिंह रूप आप को हम नित्य प्रणाम करते हैं ॥ ५० ॥

नागा ऊचुः ।

नाग लोग बोले, कि जिस पापी ने हमारे रान और
स्त्रीरत्न दोनों लूटा लिये, उस के वक्षस्त्र के फाटने से दिया
है आनन्द जिन ने ऐसे आप को नमस्कार हो ॥ ५१ ॥

मनव ऊचुः ।

मनु लोग बोले, कि हम आपके आज्ञाकारी मनु लोग
हैं । हे देव ! इस दैत्य ने हमारे मर्वादा मनु तोड़दिये परञ्च
आपने उसी अक्ष का उप संहार किया । प्रभो ! हम आपके
किन्नर क्या करें, आप हमको आज्ञा दीजिये ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाध्यायदीपिका ।

प्रजापतयोऽपि नृवलोकिना प्रोचुः, हे परेश ! हे त्वया
अभिसृष्टाः वयं प्रजेशा येन निषिद्धाः सन्तः प्रजा न सृजामः
स एषः भिन्न वच्चा यस्य सः नु निश्चितं मृतः शेते अतः परे

यक्षा ऊचुः ।

वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्ते मनोज्ञैस्त इह दितिसुतेन प्रापिता वाहकत्वम् ।
स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते नरहर ! उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ! ॥ ५३ ॥

किम्पुरुषाः ऊचुः ।

वयं किम्पुरुषास्त्वं तु महापुरुष ईश्वरः ।
अयं कुपुरुषो नष्टो धिक्कृतः साधुभिर्यदा ॥ ५३ ॥

वैतालिका ऊचुः ।

सभासु सत्रेषु तवाऽमलं यशो गीत्वा सपर्यां महतीं लभामहे ।
यस्तां व्यनैषीद्रुशमेष दुर्जनो दिष्ट्या हतस्ते भगवन्यथाऽऽमयः ॥ ५४ ॥

किन्नरा ऊचुः ।

वयमीश ! किन्नरगणास्तवानुगा दितिजेन विष्टिममुनाऽनुकारिताः ।
भवता हरे ! स वृजिनोऽवसादितो नरसिंह ! नाथ ! विभवाय नो भव ॥ ५५ ॥

विष्णुपार्षदा ऊचुः ।

अद्यैतद्हरिनर रूपमद्भुतं ते दृष्टं नः शरणाद ! सर्वलोकशर्म ।
सोऽयं ते विधिकर ईश विप्रशप्तस्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्मः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम् वैयासिक्यां

सप्तमस्कन्धे प्रह्लादानुचरिते दैत्यराजवधे नृसिंहस्तवो नाम

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

प्रजाः सुखाम इति दृश्यन्तः प्राहुः, हे सत्त्वमूर्ख ! तवायमवतारो जगतो मङ्गलम् ॥ ४६ ॥

तान्धर्वा अपि तदनलोकिताः प्रोचुः, हे प्रमो ! वयं ते त्वदीया नटा वृत्तं नाटये नृत्ये गावकाश्च येन स्थायीनाः कृताः कथम्भूतेन वीर्ये शौर्ये बलं शक्तिः लाङ्घ्यामोघः प्रभावो यस्य तेन स एव भवता इमां दशां मृतिम् नीतः उचितश्चैतदित्याहुः किमिति ॥ ५० ॥

भवापवर्गं संसारनिवर्तकम् । आभययो हेतुः यद्यस्मान् साधूनां हृदि भवजनकत्वेन शेते तिष्ठतीति तथा स एवोऽसुरः त्वया समापितः अन्तं नीतः ॥ ५१ ॥

मनोज्ञैः कर्मभिः तवानुचरेषु मुख्यास्ते वयं दितिसुतेन शिक्षिकावाहकत्वं प्रापिताः पञ्चतां मृत्युं हे पञ्चविंश ! चतुर्विंशति-तत्त्वनियामक ॥ ५२ ॥

किम्पुरुषास्तु त्वां स्तोतुं के वयं वराका इत्याहुः,—वयमिति । वयं किम्पुरुषास्तुच्छप्राणिनः त्वस्तु महान् अद्भुतप्रभावः पुरुषः नन्वयं महान् दैत्यो हत इति किं न वयमेते इत्याशङ्क्य कियदेत-दित्याहुः वयमिति यदा साधुभिर्भगवद्भक्तैस्तिरस्कृतस्तदैव नष्टः ॥ ५३ ॥

सत्रेषु यज्ञेषु ते त्वया हतः एतद्विष्ट्या भद्रं कृतम् ॥ ५४ ॥

अमुना दितिजेन विष्टि निर्मूल्यं कर्म अनु निरन्तरं कारिताः अतः परं नो विभवाय समृद्धये भव ॥ ५५ ॥

नोऽस्माकं सकानां शरणाद ! आभयप्रद ! सर्वेषां लोकानां शर्म मङ्गलमेतदद्भुतम् । रूपमयैव इष्टं ननु पूर्वं वि-
किङ्कुरः ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अभिहीराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सद्धारकतद्व्यापाररूपजगत्सर्गात्मकात्मद्व्यापारविरोधि-
निरसनेन तदधिकाराधायकं सर्वेषां शुभाधायकमूर्तिं तृष्टुः
प्रजापतयः-प्रजेशा इति । हे परेश ! परेषां ब्रह्मादीनामपीश ते त्वया
अद्विष्टा दृष्टिसर्वाय त्वया सृष्टाः प्रजेशाः प्रजापतय इति
प्रविष्टाः ते । यद्येतत्पर्यन्तं येन दैत्येन्द्रस्य निषिद्धास्मत्तः
प्रजाः न वै सृज्यामः न सृष्टवन्तः स एव दैत्यस्त्वया भिक्षं विदीर्य
वह्नी यस्य तादृशोऽनु शोते मृतः परं प्रजाः सृष्टवामः इति हृष्यन्त
ब्राह्मः हे सत्त्वयुते प्रजाकृतशुद्धसत्त्वविग्रह ! ते तवावतारो
जगन्मङ्गलं जगतो मङ्गलावहः ॥ ४६ ॥

तन्मृषोऽस्मासाथं नाट्यादिकैक्यविरोधिनिरसनेन तवा-
धायकं सुहृदं तृष्टुगन्धर्वाः-वयमिति । हे विमो ! ते तव नाट-
नाट्यगायका नटाः नर्तकाः नाट्ये कर्मणि गायकाश्च वयं येनैताव-
त्पथेन मास्मसाकृताः स्थायीनाः कृताः कथम्भूतेन धीर्य शौर्यं
वर्षं शक्तिः ताडयामोः प्रभावो यस्य तादृशेन स एव दै-
त्यो भवता विरतिशयकृपायुक्तेन इमां दशां मर्यामत्यर्थः
नीतः प्रापितः तथाहि उत्पथस्थः उत्पथे कुमार्गे पापकर्मणि
तिष्ठतीति तथा कुशलाय ज्ञेयाय कल्पते किम् ? क्षेमयुक्तं भ-
वति किम् ? न कल्पत एवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

तस्यापकुञ्जपरिचर्यविरोधिनिरसनेन पुनस्तदाधायकं
दितकरन्तुष्टुभारगाः-हरे इति । हे हरे-माभिनार्तिहर ! भवाप-
वर्गमैहिकामुष्मिकसुखहेतुं तवाङ्घ्रिपङ्कजमाभिताः परिचरन्तो
वयमनेन निषिद्धा इति शेषः स एषोऽसुरः साधूनां
प्रपन्नानां हृत्क्षयः हृदयरोगरूपस्त्वया समापितः उपसंहृतो हत
इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्वदुःखमावेदयन्तस्तज्जिन्धकं सुखाधायकं धर्षयन्ति यज्ञाः,
वयमिति । मनोभ्यः कर्मभिर्धेयं तवानुचरन्नेष्टाः ते वयमिह
तावदिति जेन वाहकत्वं यानादिवाहकत्वं मारवाह-
कत्वं वा प्रापिताः हे नरहरे ! तेन दितिजेन कृतं
तव नतजनानां भक्तजनानां परितापं जानता ते त्वया पञ्चविंशो
दैत्येन्द्राव्यो जीवः पञ्चतां मृत्युम् उपनीतः प्रापितः "विज्ञान-
घन एवैतेषां भूतेष्वः समुत्पाद्य तान्नेषाऽनुविनश्चति" इति
वत्पञ्चविंशस्व शरीरद्वारका पञ्चताप्राप्तिश्च विवक्षिता
पञ्चविंशति पाठे, हे जीवशरीरकेति सन्वोधनम्, स तु
जनपरितापमिति पाठे । यव दितिमुनेन वाहकत्वं नीताः
स तु पञ्चविंश इत्यन्वयः ॥ ५२ ॥

स्नानेनानुसन्धानपूर्वकमनितरसाधारणप्रभावं तृष्टुः किपु-
रुषाः-वयमिति । वयं किपुरुषाः कुत्सिताः पुरुषास्त्वं तु महापुरुषः
अनितरसाधारणशुभापूर्णः ईश्वरः सर्वान्तरात्मा च वयं ब्रह्मा
दैत्यो हतस्त्वयेति किं न धर्षयते इत्याशङ्क्य कियदेतदित्याहुः,
"वयमिति, किपुरुषः ईश्वरपुरुषः अस्मदपेक्षया वहीर्वास्त्वसो-
ऽधम इति धावः । ईश्वर्यं विभाषा पुरुषे" इति सूत्रेण कुशब्दस्य
कादेशः यदा साधुभिर्विकृतस्तिरस्कृतस्तदैव नष्टो नष्टप्रभः
गतः किपदेतुच्येति भावः ॥ ५३ ॥

[४३]

अस्मत्सम्मानावहत्स्वदुःखगानां विरोधिनिरसनेन त्वयैव
वयं बहुमता इत्याहुर्वैतादिकाः-वयमस्मिनि । तवामर्शं वयः स-
मासु सन्नेषु च गीत्वा वयं महतीं सपर्यां पूजां पूर्वं वभा-
महे तान्स्मान्धो दुर्जनो दैत्यः स्वयं यथा शक्नोति तथाऽनैवीत्
स एव दुर्जनः, हे भगवन् ते त्वया हतः एतद्विषया भङ्गं जातं
विषया दैवेन त्वयेति वान्धवः । यथा आत्मयः यथा शिरोऽवस्था-
रूपो रोगः पीडकारकः तद्वदयमासीत्किंलत शेषः ॥ ५४ ॥

स्वदुःखमावेदयन्तः सर्वसुखाधायकं लोकान्तिहरं तृष्टुः किन्नराः-
वयमिति । हे ईश ! वयं किन्नरगणा इति प्रसिद्धास्तवानुगाः
अनुचरास्ते वयमेतावदमुना दितिजेन निषिद्धमनुकारिताः
मृत्युवदितं कर्म विष्टिस्त्वामनुनिरन्तरं कारिताः, हे हरे अन्धरा-
तिहर ! स वृजिनः पापात्मा दैत्यो भवता उपसादित उपसंहृतः
हे नरसिंह ! हे नाभ ! नोऽस्माकं विभवाय दुःखसमृद्धये त्वं
भव ॥ ५५ ॥

स्वामिन्नष्टपूर्वं रूपं द्विषतामप्यनुग्राहकं धृतमानसीत्याहुः
विष्णुपार्षदाः-अर्थात् । नोऽस्माकं भक्तानां हे शरणाद् आश्रय-
प्रद ! निरतिशयपुरुषार्थसाधनभूतोपायप्रद ! इति वा, सर्वेषां लोकानां
शर्म सुखावहमेतदङ्गत्वं रूपमर्थव इष्टं न तु पूर्वं तं ईश !
स्वामिन् ! सोऽयं दैत्यस्तव विधिकरः निदेशकारी किङ्करः स च
विघ्नः सनकादिभिः शप्तः मध्ये कैङ्कर्यमिगो यो जान इति भावः ।
तस्य दैत्यस्येदं निधनं त्वत्कृतमनुग्रहाय पुनः किङ्करं ज्ञानरूपत-
दनुग्रहार्थमेवेति वयं जानीमः ॥ ५६ ॥

इति भीमद्वागधते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

अभिहीराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्णकृतवदरनायकी ।

हे परेश ! त्वयाभिष्टा येन दैत्येन निषिद्धावयं प्रजाः न सृज्यामो
धै रुदैत्यस्त्वयैव तु इदानीं भिन्नवज्राः शोते तथाऽयमधतारां
जगन्मङ्गलं जगति शुभसारभूतः जगतो मङ्गलमुद्दिश्य गृह्णानो-
वा ॥ ४६ ॥

नटो नटनं कथावन्धवचनं नाट्यं शृङ्गारादिभावदर्शनम् एत-
योगायकाः । एतदुक्तं "नटनं तु कथावन्धं नाट्यकं भावदर्शनम्"
इति धीर्यश्रीजम्मा योगात्मसात् आत्माधीनाः कृताः कल्पते
समर्थो भवति ॥ ५० ॥

साधून् हरन्तीति साधुहतः सज्जनारूपत्वात् भय आभवः
साधूनां हृदये भयति तापदत्वेनिति वा अस्मापिनो विनाशं गमितः
मयस्यापवर्गस्य त्यागो यस्मात्तत्तथा तद्गवात्संसाराम्भो यस्मा-
त्तत्तयेति वा ॥ ५१ ॥

पञ्चतां विनाशं हे पञ्चविंश ! अतुर्विंशानां मध्य इति शेषः
॥ ५२ ॥

किपुरुषाः पुरुषाभासाः ॥ ५३ ॥

भीमद्विजबन्धजतीयंकृतपदरत्नावली ।

सन्नेषु सभासु सन्नकारिणः विष्टया सुखं कर्तुम् ॥ ५४ ॥

वेतनहीनतया क्रियमाणां कर्म विष्टिं वृजिनं दुःखं करो-
तीति वृजिनः कर्त्रर्थः प्रत्ययः सः अपसादितोऽपहृत्य नाशितः
विभवाय संसारात्मकये ॥ ५५ ॥

हरिनरयोः सिंहनरयोरूपं विधिकरो भृत्यः किं विप्रशापात्
* असुरयोनिमाप्तस्य ॥ ५६ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे भीमद्विजबन्धज-

तीयंकृत पदरत्नावल्याम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

हरे इति पूर्वमनाभवाद्यो हेतुः साधुदृच्छय इति । सम्प्रत्या-
भवाद्यो हेतुः समापित इति ॥ ५१ ॥

हे नरहरे ! ते तव मनोज्ञैः कर्मभिरनुचरा ये शिवकुबेरादयः
ते मुख्याः स्वामिनो येषां ते वयम् ॥ ५२—५५ ॥

एते विष्णुपार्षदाः भीमिकुण्डानन्दनसम्बन्धिनो ज्ञेयाः भीम-
सिंहदेवनेकीभूय तस्यावतरणात् ॥ ५६ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धे

अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

भीमद्विजबन्धनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

हे परेश परमेश्वर ! निषिद्धाः अरे मा प्रजाः सृजतेत्या-
कृताः । हे सत्त्वमूर्ते तवावतारो जगन्मङ्गलम् ॥ ४८ ॥

येन दैत्येनात्मसाहकृतास्सन्तः स्तस्यैव नटा नाट्ये गाय-
काभ्याभूमेत्यर्थः ॥ ५० ॥

साधूनां हृदि तच्छ्रय्यायामपि शेते इति सः । अत एव
तदसहिष्णुनेव त्वया समापितः अन्तं नीतः । अत एवाधारभ्य
तेषां हृदि त्वमेव शेत्वेति भावः ॥ ५१ ॥

ते तव मनोज्ञैः कर्मभिरनुचरेषु मुख्याः । यद्वा । अनुचरा
स्त्वङ्गता एव मुख्या येषां ते वयमपि शिबिकावाहकत्वं
प्रापिताः । तेन दितिसुतेन कृते जनपरितापं जानता त्वया
पञ्चतां मृत्युं हे पञ्चविंश चतुर्विंशतितत्त्वनिबामक ॥ ५२—५३ ॥

नाम अस्मत्संप्रदानकसपर्यां यद्यं स्वाधीनतां विशेषेण
अनैषीत् नीतवान् ॥ ५४ ॥

विष्टिं निर्मूल्यं कर्म अनु निरन्तरं कारिताः । वृजिनो
दुःखदः ॥ ५५ ॥

* अष्टमोऽध्यायः पदम् ॥

सोऽयं हिरण्यकशिपुस्ते विधिकरो दासएव विधेः सनका-
दिभिः कृतः ॥ ५६ ॥

इति सारायंदर्शिनीं हर्षिययां भक्तवैतलम् ।

सप्तमस्याष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे परेश "सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णेन चापरे" इति
वचनात्सत्त्वेन स्वातन्त्र्येण मूर्तिर्यस्य तत्सम्बुद्धौ हे सत्त्वमूर्ते !
ते त्वया अभिसृष्टाः प्रजेशा वयं येन निषिद्धाः प्रजाः न सृजामः
स एव त्वया भिन्नवक्षाः भिन्नं विदारितं वक्षो यस्य स तथा
शेते तस्मात्स्वमङ्गलस्यैकस्य का कथा ते तवावतारो नु निश्चितं
जगन्मङ्गलम् ॥ ४८ ॥

हे विभो ! ते त्वदीयाः नटाश्च नाट्यगायकाः नाट्येषु तत्तद्-
नुरूपगानकसारं वयं वीर्यवज्जोसता वीर्यवज्जोभ्यां शूरत्व-
सामर्थ्याऽवामोजः प्रभावो वस्य स तथा एवंभूतेन येन आत्म-
सात्कृताः स्ववशगाः कृताः स एव भवता इमां दशां नीतः
उत्पथस्यः किं कुशलाय कल्पते नैव कुशलयोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

हे हरे क्लेशहर ! यस्मादेष साधूनां हृदि भवदत्वेन शेते
तिष्ठतीति तथाभूतः त्वया समापितो हतः अतो निर्भया वयं
भवस्य संसारस्यापवर्गो निवृत्तिर्ब्रह्मात्तत्त्वमङ्गिपङ्कजमा-
भिताः ॥ ५१ ॥

हे पञ्चविंश ! प्रकृतिर्महत्तत्त्वमहंकारश्चेति त्रिकम् पञ्च तस्मा-
न्नाशि पञ्च महाभूतानि एकादशोद्दिवाशि चेति चतुर्विंशति-
प्राकृतपदार्थनियन्तः हनरहरे ! ते त्वदीयाः मनोज्ञैः कर्मभिरनुचरेषु
मुख्याः वयं येन दितिसुतेन वाहकत्वं प्रापिताः स तु तत्कृतं
जनपरितापं जानता त्वया पञ्चतां मृत्युमुपनीतः अपि निर्भयाः
मनोज्ञैः कर्मभिस्त्वां मजाम इति भावः ॥ ५२ ॥

वयं किंपुरुषाः दीनाः त्वं महापुरुषो दीनबन्धुः अयं कुपुरुषः
न दीनो न दीनबन्धुः अतः साधुभिर्षिकृताः अतो नष्टः ॥ ५३ ॥
सपर्यां पूजां पुरा लभामहे यस्तां व्यनैषीत् स एव त्वया
यथाऽऽमयो रोगस्तद्वद्वतः एतादृश्या मर्त्यं जातम् ॥ ५४ ॥

हे ईश ! दितिजेनामुना विष्टिं निर्मूल्यसेवाय अनु निरन्तरं
कारिताः स वृजिनो दुःखदः हे हरे ! भवता अवसादितः उप-
संहृतः हे नरसिंह ! हे नाथ ! नोऽस्माकममवाय मोक्षाय भव ॥ ५५ ॥

हे शरणाङ्ग ! सर्वेषां लोकानां शर्म मङ्गलं तेऽङ्गुतमेतद्वरि-
नरूपमयं नोऽस्माभिर्दृष्टम् हे ईश ! सोऽयं विप्रकृतस्ते विधिकरः
किंकरोऽत एव तस्यैवं निधनम् अनुब्रूवाव विभो जानीमः ॥ ५६ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भावाटीका ।

प्रजापतय ऊचुः ।

प्रजापति लोग बोले, कि—हे परेश ! हम आप के रचे हुए प्रजेश हैं जिसके निषेध के मारे हम प्रजा को सृजन रहे, सो आपकी कृपा से विहीन वस्तुस्वस्त वाला सोरहा है हे सत्वमूर्ख ! जगत के मङ्गल के लिये आप का अवतार है ॥ ४९ ॥

गंधर्वा ऊचुः ।

गंधर्व लोग बोले, कि—हे विभो ! हमतौ आप के नाचने गानेवाले हैं इसने सबसे जबरजस्ती हम लोगों को अपने वश में कर लिये, तिसको अपने इस वशाको प्राप्त किया, भवों कुमार्गगामी का कब भला हो सकता है ॥ ५० ॥

चारणा ऊचुः ।

चारण लोग बोले कि । हे हरे ! संसार से पार लगाने वाले आपके चरयकमल का हमलोगों ने आश्रय लिया है, क्योंकि ? यह साधुओं के हृदय में खटकने वाला असुर आपन समाप्त कर डाला ॥ ५१ ॥

यक्षा ऊचुः ।

यक्ष लोग बोले, कि—हम लोग आपके मनोह कर्मों से अनुचरों में मुख्य है तिन हम को इस दैत्य पुत्र हिरण्य कशिपुने पाखकी उठाने वाले और घोषा उठाने वाले बना लिये हैं नर हरे ! तब अपने जनों के दुःख जानने वाले आपने उसको पञ्चता को प्राप्त किया आप कैसे हो कि पञ्चीसवां तत्त्व रूप है ॥ ५२ ॥

किपुरुषा ऊचुः ।

किपुरुष लोग बोले, कि—प्रभो हम लोग तो कि पुरुष (छोटे पुरुष) हैं और आप महा पुरुष ईश्वर हैं, और जब

साधु जनों ने चिकार कर दिया तब वह कुपुरुष गह होगया ॥ ५३ ॥

वैताखिका ऊचुः ।

वैताखिक लोग बोले, कि—हे भगवन् ! सभा और वह यागादिकों में हम लोग आप के निर्मल यज्ञ का गान करके बड़ी पूजा को प्राप्त होते हैं, जिस पुज्जनने हमारी उस पूजा को उडाकी इस पुज्जन को रोगके नाई आपने ठंडा किया है भगवन् ! यह बड़ा मङ्गल भया ॥ ५४ ॥

किन्नरा ऊचुः ।

किन्नर लोग बोले कि हे ईश ! हम लोग आपके अनुग किन्नर गण हैं इस देखने हम लोगोंको सदा के बेगारी बना लिये हैं हे हरे ! हे नरसिंह ! आपने इस पाप का नाश किया है नाथ आप हमारी के अर्थ होवे ॥ ५५ ॥

विष्णुपार्षदा ऊचुः ।

विष्णुपार्षद लोग बोले, कि—इस समय यह अद्भुत तरहरि रूप आप का देखा है आश्चर्य प्रद ! कैसा आप का यह रूप है कि सर्व लोक के सुख देने वाला है हे ईश ! तो यह विप्र शप को प्राप्त हुआ आप का किन्नर है इसका यह निधन (मरण) इसी के अनुग्रह के लिये है ॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराण सप्तमस्कन्ध, अष्टम अध्याय

की भागवताचार्यकृत भाषा टीका

समाप्त ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—*—

॥ नवमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरस्तराः ।
 नोपैतुमशकन्मन्युसंरम्भं सुदुरासदम् ॥ १ ॥
 साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ।
 अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शङ्किता ॥ २ ॥
 प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्माऽवस्थितमन्तिके ।
 तात ! प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् ॥ ३ ॥
 तथेति शनकैराजन्महाभागवतोऽर्भकः ।
 उपेत्य भुवि कायेन ननाम विधृताञ्जलिः ॥ ४ ॥
 स्वपादमूले पतितं तमर्भकं विलोक्य देवः कृपया परिप्लुतः ।
 उत्थाप्य तच्छीर्ण्यदधात्कराम्बुजं कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयम् ॥ ५ ॥
 स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः ।
 तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ हृष्यत्तनुः ह्लिङ्गहृदश्रुलोचनः ॥ ६ ॥
 अस्तौषीद्धरिमेकाग्रमनसा सुसमाहितः ।
 प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः ॥ ७ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

ब्रह्मादयः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः सत्त्वैकतानमतयो वचसां प्रवाहैः ।
 नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः ॥ ८ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतमायार्थदीपिका ।

नवमे प्रह्लादा भीला चोदितोऽसुरयाजकः ।
 कोपं प्रशमयन्नस्तौ नृसिंहमतिमीषणम् ॥ १ ॥
 “उग्रोऽप्यनुग्रह्यांश्च स्रमक्तानां नृकेसरी ।
 केसरीव स्रपातानामन्येषामुग्रधिग्रहः”—
 इत्याद्यागमोकां मक्तानुकाश्रितामाह—एवमिति सप्तभिः ।
 एवं दुरतयस्य स्थित्वा स्तुवन्तः मन्युना संरंभायेशो यस्य तं
 उप समीपं गन्तुं नाशङ्कन्नुवन् ॥ १ ॥
 श्रीर्षस्मीर्देवैः प्रेषिताऽपि महदद्भुतं तद्रूपं दृष्ट्वा शङ्किता
 सती तं नोपजगाम अद्भुतत्वे हेतुः अदृष्टेति ॥ २ ॥

उपेक्षुपगच्छ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कालपवाहितस्त्रमाश्रितस्ता धीर्येषां तेषां कृतमभयं वेन
 तत्कराम्बुजम् ॥ ५ ॥

तस्य श्रीनृसिंहस्य करस्पर्शेन धुतं निरस्तमखिलमशुभं
 यस्य सपदि तत्क्षणांमेवाभिव्यक्तमपरोक्षीभूतं परात्मदर्शनं ब्रह्म-
 ज्ञानं यस्य निर्वृतस्सन् हृदि दधौ हृष्यन्तीत्योमाश्रिता तनु-
 र्यस्य ह्लिङ्गं प्रेमाद्गृह्यन्त्यस्य अश्रूणि लोचनयोर्यस्य परमपुरुषा-
 र्थतया दधौ न साधनत्वेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सुसमाधिमेवाऽऽह—तस्मिन्नेव स्वस्तं हृदयमीक्ष्यन्त्यस्य
 नेति ॥ ७ ॥

भीमरस्वामिकृतभाष्येदीपिका ।

स्मृतिमन्त्रिणं संमन्तेषु तत्कृपाऽमृतहृदये ।

प्रह्लादस्तौत सत्पद्योर्द्विचत्वारिंशना हरिम् ॥

तत्र तावदात्मनो भगवत्स्तुतानामधिकारमिवाशङ्क्याधिकारं समीपयन्नाह—प्रह्लाद इति पञ्चमिः । सुतयो मननशीलाः सिद्धाः ज्ञानिनोऽपि कुप्यन्मृताः सत्य एवैकस्मिन्मनो विस्तारो यस्याः सा मतिर्वेषा तथाविधा अपि वचसां प्रवाहेरपि तथा बहुभिर्वचसां यैर्गुणैरपि यमाराधयितुं न पिप्रुनं पूर्णा न शक्ता इत्यर्थः स हरिर्मे मम कथं तोषं प्राप्तुमर्हति तत्र हेतुः उग्रजातेः उग्रा घोरा आसुरी जातियस्य ॥ ८ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रत्येकं प्रह्लादिभिः संस्तुतमप्यशान्तसरम्भम् इतरैर्दुरासदं भीमसिंहं चतुर्मुखप्रपितः प्रह्लादः प्रसादयामासेत्याह देवर्षिः—एवं प्रत्येकम् इत्थं स्तुवन्तोऽपि प्रह्लादयः सर्वे देवाः मनुजानां सरम्भं प्रापेशो यस्यान् एव दुरासदं दुष्प्रापं भगवन्स्तुपैतुं समीपं गन्तुं नाशक्युचन् समर्थो न बभूवुः ॥ १ ॥

किं पुनर्निरिणशयप्रिया साक्षात्प्रसिद्धा भीमेश्वरीरपि देवैर्ब्रह्मादिभिः प्रेषिता पतिसमीपमेहीति प्रार्थिताऽप्यज्ञतं महा-नृसिंहरूपं ईष्ट्वा पूर्वमहत्प्रभुनञ्च यत्तददृष्टाश्रुतपूर्वं तस्य भाव-स्तरवं तस्माद्वेनोः शंकिता सती नोपेयाय न समीपसमात् ॥ २ ॥

एवं स्थिते प्रह्ला चतुर्मुखोऽग्निके समीपेऽवस्थितं प्रह्लादं प्रेषयामास, प्रेषणप्रकारमेवाह—तातेत्यर्जुन । तात हे वत्स ! अ-पित्रे कुपितं कुरुं प्रभुं भीमगवन्तं प्रशमय प्रसन्नं कुरु उपेहि समीपं गच्छति ॥ ३ ॥

हे राजन् युधिष्ठिर ! तथेत्यभ्युपगम्य भागवतश्रेष्ठोऽभेकः प्रह्लादः शनैः समीपमेव प्राप्य विभूतो यद्विजालियेन तादृशो भुवि देहेन दग्धवज्रनाम नमस्कृतवान् ॥ ४ ॥

ततः स्वस्य पात्रयोः मूले पतितं तमर्भकं प्रह्लादं पित्रोऽप्य देवः भीमसिंहः कृपया परिप्लुतः परितः प्लुतो व्याप्तः तमुत्थाप्य तस्य प्रह्लादस्य शिरसि स्वकराभ्युज्जमद्भात् निहिण्वान् कथं-भूतं काळ एवाहिः संप्रस्नस्माद्विब्रज्जना मीता धीर्येषां तेषां कृतमभयमभयप्रदानं येन तादृशं संसृतिभिर्यानां कृतमभयप्रदा-नमित्यर्थः ॥ ५ ॥

स प्रह्लादस्तस्य भगवतः करस्य स्पर्शेन धृतं निरस्तम-खिलमशुभं यस्य तादृशः सद्य एवाभिव्यक्तौ प्रत्यक्षिनौ परा-त्मनो स्मृतपरमात्मानौ तयोर्देशेन याथात्म्यसाक्षात्कारात्म-कं, यस्य पूर्वं प्रत्यक्षतापन्नकपभगवद्भययज्ञानयुक्तः तत्क-रस्पर्शेन तु “बाहुं द्रष्टुं च तत्त्वं” इत्युक्तविधपरमात्मदर्शन-युक्त इत्यर्थः । अत एव निर्द्वयः सुखितोऽतएव हृदयस्तुतद्वि-तरामेयुक्तैतुः क्लिप्तं प्रेमाद् ईदृ हृदयं यस्य अश्रूयानन्दजानि लोचनबोधस्य तादृशस्तस्य भगवतः पादाब्जं हृदि दधौ धृत-वागिरतिशयपुष्पायत्नेनानुसंहितवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

[४६]

ततः प्रेमगद्गदा बाष्पा एकाग्रमनसा भीमगवदेकविषयेष्व मनसा हरिस्तौबीज कथम्भूतः स्मृतिमन्त्रिणः सुसमाधिमेवाह, तस्मिन्नेव स्वस्तं हृदयम् ईक्ष्याञ्च येनेति “हृदा मनोवा मन-साभिव्यक्तः” इति वक्षिणवृद्धिबुद्धीनाम् एकविषयस्वामिप्राबो-काग्रमनसा तन्मयस्तद्दृष्टेस्तथा इति चोक्तम् ॥ ७ ॥

स्तुतिमेवाह—प्रह्लाद इत्यादिद्विचत्वारिंशच्छ्लोकाः । तावद्भगव-त्स्तुतावात्मनोऽनधिकारमाशङ्कते—प्रह्लाद इति । चतुर्मुखप्रभुतयो देवगणाः सत्सैकतानमतयः सत्सत्सैकतानामुपयाभयभूता मतिर्वेषां ते केवलसत्त्वप्रधानमतय इत्यर्थः । अनेनात्र “तत्र सत्त्वं निर्मलाभाप्र-काशकप्रनामयम्” इत्युक्तरीत्याऽनीन्द्रियायैर्बोधनयोग्यत्वं सूचितम् एवंविधा अपि मनयः सिद्धाश्च स्वयन्वसां प्रवाहेऽनोमैः तथा वक्ष्यमाणैर्गुणैरपि यमाराधितुं स्तुत्यादिकपाराध-नद्वारा यस्य तोषमुत्पादयितुमशुनापि न पिप्रुः प्रागप्यितुं न पर्याप्तान समर्थो इत्यर्थः । स हरिः उग्रा आसुरी जातियस्य-तस्य मे अनेन च वक्ष्यमाणगुणराहित्यमुक्तम् । ईदृशस्य मे मम किं कथं तोषं तोषं प्राप्तुमर्हति, बाहुमनसाऽपरिच्छेद्यस्वरूप-रूपगुणस्वभावविभूत्यादिको भगवान् विपक्षवृद्धिभिर्ब्रह्मादि-भिरपि स्तोतुमशक्यः कथमल्पतुङ्गारासुरस्वभावस्य मम स्तुत्या-कथं तुष्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्गकृतपदवर्तनाधखी ।

अत्रापि भक्तमाहात्म्यमेव प्रकटयति, प्रह्लादिदेवतास्तुत्यन्तरे कथं कथाप्रसङ्ग इति भोतुरान्तरी शङ्कां पारहर्तुमाह—एवमिति । एवं स्तुवन्तोऽपि उपेतुं समीपं गन्तुं मभ्युसंग्रहे कोपसारभूतं “मन-अपयोधने” इति धातुः “ज्ञानसारं प्रत्ययसारम्” इति श्रुतेः । ज्ञानि-विषयैतत् । ननु, तर्हि कथं समीपं गन्तुं नाशकमभ्युपगमे ? इति चेद्वैभवस्वभावनार्यनि तात्पर्यम् । “न तत्र चक्षुर्गच्छति न शिरगच्छति, नेक्ष्यो ह प्रादुर्बभूव तत्र व्यवजानत” इत्यादिश्रुतेर्नदेव दर्शयति, सुदुरासदमिति । सुतेन विषयीकर्तुमशक्यम् ॥ १ ॥

एतदेव विवृणोति, साक्षात्किम् । भक्त्यादिदिव्यादृश्यं साक्षा-दिति अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादर्थः साधारण्येर्जनेति दोषः । ज्ञानिनौ नित्यमुक्ताधित्याहः । तर्हि नोपेयाय शङ्कितेनैतत्कथं घटतीति चेत् मयापीश्वरः परिच्छेदो न भवति किन्त्यन्यैरिति ज्ञापनाया-सुरजनमोहनायेति वा “अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादर्थः साधारण्येर्जनेः ॥ नृसिंहं शङ्कितेन भीमैकमोहाय नायया” इति नाकर्वाव्यक्षम् ॥ २ ॥

ममेवमीप्रह्लादे यात्सव्यानिशयोऽस्ति भक्तानां मत्स्येयानिश-यकजाधिकार्यमिति गगनमनोभाषनाय प्रह्लाद्या प्रह्लादः प्रेषित इत्याशयेनाह, प्रह्लादमिति । अयमपि जहमीकास्तसमीपागतनदन्त-रनया प्रह्लादे वात्सव्यानिशयो न प्रकटितः स्यात्तुक्तम् । “प्रह्लादे-वेव वात्सव्यं दर्शनाय हरेरपि ॥ हारवा मनसद्वा प्रष्टा प्रह्लादं प्रेषयन्तदा” इति प्रकृष्टा हारो निर्द्वयस्य स तथा इत्यनेन प्रह्लाद-शब्दनिर्दिष्टः सुखिता अदृष्टादिघटसक्ततां हित्वा प्रह्लादे तत्क-रणाज्जैर्बपमर्षाज्जोशङ्कनीया असुरजनमोहनायोपपत्त्येकं च “एकप्रैकस्य वात्सव्यं विद्योपादयोदेति ॥ भवदस्यापि मोहाय”

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति मत्स्यादिदानं नैव करोति किन्तु वास्तव्यानुसारेणो-
भिम्रायेण दर्शितं कर्मैवेवापि वास्तव इत्युक्तं उपेहि उपेत्य ॥ ३-४ ॥

नृहरेः प्रह्लादे वास्तव्यातिशयं दर्शयति—स्वपादमूले इति ।
ब्रह्मादिकराम्भुजेषुहरेः कराम्भुजं विशिनष्टि, काळाहीति । काळा-
व्यादिना निर्देष्टा प्रस्ता धीर्देवां ते तथा तेषाम् ॥ ५ ॥

इतरकरस्पर्शविशेषदशान्वेशकरस्पर्शफलाभिव्यक्तिं वक्ति ।
संश्रकर इति । समगवरकरस्पर्शविधत्तसमस्तपापपरात्तद्वय एव
सम्यगंकुरितपरमात्मज्ञानः अभिव्यक्तं परस्य हरेरात्मनः संसा-
रिणां दर्शनं स्वरूपविषयज्ञानं यस्य स तथेति वा क्लृप्तदृष्टकि-
ञ्चन्यामृतजलेनार्द्राकृताम्भुजोऽभ्युषा युक्ते शोचने यस्य स
तथा ॥ ६ ॥

तत्त्वज्ञानमस्योत्पन्नमित्यस्य किञ्चिद्विहिततत्त्वस्तुत्या व्यज्यत
इति भावेन दर्शयति, अस्तौपीदिति ॥ ७ ॥

सर्वे नित्याभिर्भूतबलज्ञानसमाहार एक एव नाम्न्य इति विता-
नमतिर्विस्तृतबुद्धिर्देवां ते सर्वैकतानमतयः ब्रह्मा सर्वे हराण्य
नियतबुद्धयः अधुना परतः परस्य वक्ष्यान्तं नापि नैव याप्ति
स हरिरुपजातेरसुरजातेर्मे तोष्टु स्तोतुमर्हति किमित्यन्वयः “ न
ते विष्णोः ” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

॥ १ ॥

साक्षात् श्रीरिति साऽपि तस्यैव प्रेषसी अदृष्टाभुतपूर्वत्वा-
त्वादिति । अत्रादृष्टाभुतपूर्वत्वं संभ्रमादेव जातमिवेत्युक्तम् ॥ २-५ ॥

अथ प्रह्लादस्य श्रीमद्वरसाक्षात्कारकृतसवाधधूननपूर्वकं
ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं भगवत्साक्षात्कारविशेषात्मकनिर्णयं
परमाभीष्टत्वेनाह, स तदिति ॥ ६-७ ॥

तत्र तावज्जिज्ञास्यतायां कैमुत्यं व्यज्यति—प्रह्लादस्य
इति । वक्षसां कर्मयोगज्ञानप्रधानानां शब्दानां प्रवाहेर्निरन्तरा-
ज्यासेः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

सर्वविद्यस्तदागन्तुमस्तिकं तवमे हरेः ।

प्रह्लादो ब्रह्मणाऽऽदिष्टस्तुष्टुं सन्निधि गतः ॥

रमापि यत्र न प्राभूत्स्वेषां तत्र का कथा ।

वात्सल्यं मूर्ध्नि मत् किन्तु प्राहरोऽनुबधूय तम् । ० ।

ननु, स्वस्वदुःखमनिवृत्तौ दूरत एव स्तुवाना देवादयः
किमिति समीपमेव नोपासते स्म तत्राह—एवमिति । मभ्युना
संरम्भ आवेशो यस्य तम् ॥ १ ॥

अदृष्टाभुतपूर्वत्वादिति नृसिंहकपस्य पूर्वकल्पदृष्टत्वेपि

नृसिंहस्य वैकुण्ठे सदैव दृष्टत्वेपि तदानीमदृष्टाभुत-
प्रतीतिर्लोकाशक्त्यैव कारिता । अन्तुपरसाक्षात्प्राप्यार्थमि-
त्याहुः ॥ २-४ ॥

कृतममयं येन तत् ॥ ५ ॥

असुरजातिस्वास्तवीयस्पर्शादिप्राप्यसंभावनाञ्चक्षुष्यमशुभं यत्
पूर्वमासीत् तत् भुतं निरस्तं यस्य सः । तत्करस्पर्श-
प्रभावात् अभिव्यक्तं पूर्वसिद्धमव नदानीं सर्वतोभावेन व्यक्ती-
भूतं परात्मदर्शनं परमात्मानुभवो यस्य सः ॥ ६ ॥

सुसमाधिमाह—आस्मिन्नेव स्थितं हृदयमीक्ष्यञ्च येन
सः ॥ ७ ॥

भो नुरवगमाध्वर्यं प्रभो ! मयि कं गुणमावश्यं कृपयसीत्याह,
ब्रह्मादय इति । सास्विकत्वमपि न ते कृपायाः कारणं किं पुन-
स्तामसत्वमित्याह, सर्वेषु धर्मज्ञानतपःस्यैव एकताना अनश्व-
वर्तिनी मतिर्येषां ते । किं पुनरधर्माज्ञानविषयभोगैकतान-
मतयो वयमिति भावः । “ एकतानोऽनन्यदृष्टिः ” इत्यमरः । नच केवलं
स्तुतिवादानामेव त्वत्पसादकत्वमित्याह, वक्षसां प्रवाहेः पुन-
गुणोर्ध्वनिगुणालंकारयुक्तैः प्रवाहपक्षे स्वच्छन्दशैत्यमाधुर्यं-
पावित्राद्यैः । आराधितुं स्वेषु स्तनोपयितुमित्यर्थः । न पिप्रुः
नाशकनुवर्जित्यर्थः । मे मयीत्यर्थः । उपजातेर्महातामसजातेः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नवमे प्रह्लादस्तोत्रेण विगतकोपोऽभूद्रिति वयर्थे—मभ्युना
संरम्भः आवेशो यस्य तमुपेतुमासादितुं नाशकन् ॥ १ ॥

देवैः तद्रूपस्य अदृष्टाभुतपूर्वत्वादेतोः साक्षात्नेकावतार-
चरितज्ञा श्रीः प्रेषिताप तदनुहरिकुपं महद्वद्भुतं दृष्ट्वा शङ्किता
इदानीं समीपगमने आनुकूल्यं प्रातिकूल्यं वा स्यादित्यर्थं जात-
शङ्का सा नोपेयाय समीपं नैवागता ॥ २ ॥

हे तात वरस ! स्वपित्रे कुपितं हरिं प्रशमय तदर्थमुपेहि शरण्यं
मज्जेत्युक्त्वा प्रह्लादं प्रेषयामास ॥ ३ ॥

उपेत्य समीपं यथा शिरसि विधृताञ्जलिः कायेन भुवि
ननाम ॥ ४ ॥

स्वपादमूले स्वचरणसमीपे कृपया परिप्लुतो व्वाप्तः उत्थाप्य
काल एवाऽहिस्तस्माद्विप्रस्ता धीर्देवां तेषां कृतममयं येन
तत्कराम्भुजं शीष्ययंश्चात् ॥ ५ ॥

स प्रह्लादः तस्य भगवतः करस्पर्शेन भुतानि निरस्ताभ्यखिलान्य-
शुभानि यस्य सपदि स्वरितमेवाभिव्यक्तं प्रोद्भूतं परस्योवाक्यस्य
व्यापकस्वरूपस्य आत्मन उपासकस्याणुस्वरूपस्य स, च दर्शनं यस्य
विप्रहृष्टोनामन्तरं स्वरूपाभुतभोजात इत्यर्थः । हृष्यन्ती आनन्दिता
तनुयस्य क्लृप्तं प्रेमाङ्गी हृदस्य अङ्गुलिं शोचनयोर्ध्वस्य सः निर्भूतः
सुखितः तत्पादपद्मं कार्यकारणप्रकृतिसम्बन्धनिवृत्तिपूर्वकतरसा-
धर्म्यप्राप्तिजज्ञानमोक्षार्थं दृष्टिं दधौ ॥ ६ ॥

मन्ये घनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभाववत्पौरुषबुद्धियोगाः ।
 नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूषपौ ॥ ६ ॥
 विप्राद्विषड्गुणायुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखाच्छुषं वरिष्ठम् ।
 मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणः पुनाति स कुलं न तु भूरिमानः ॥ १० ॥
 नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो मानं जनादविदुषः करुणो वृक्षीते ।
 यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीः ॥ ११ ॥
 तस्मादहं विगतविक्रुब ईश्वरस्य सर्वात्मना महि गृणामि यथामनीषम् ।
 नीचोऽजया गुणविसर्गमनुप्रविष्टः पूयेत येन हि पुमाननुवर्णितेन ॥ १२ ॥
 सर्वे ह्यमी विधिकरास्तव सत्त्वधाम्नो ब्रह्मादयो वयमिवेश ! (१) न बोद्धिजन्तः ।
 क्षेमाय भूतय उतात्मसुखाय चास्य विक्रीडितं भगवतो रुचिरावतारैः ॥ १३ ॥
 तद्यच्छ मन्युमसुरश्च हतस्त्वयाऽद्य मोदेत साधुरपि वृश्चिकसर्पहत्या ।
 लोकाश्च निर्वृतिमिताः प्रतियन्ति सर्वे रूपं नृसिंह ! विभयाय जनाः स्मरन्ति ॥ १४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं कृतध्यानः सपद्येव तस्मिन् भगवति न्यस्तं समर्पितं
 हृदयं मन ईक्ष्यञ्च येन सः एकाग्रं हारिमस्तौषात् ॥ ७ ॥
 “सर्वं स्थापितमुद्दिष्टं तच्च कुर्यात् न चापरे” इत्येभ्यो भगव-
 त्स्थापिते एकस्मिन् तानो विस्तारो यस्याः सा प्रतिपत्तिरिति
 भगवदुक्तार्थमिदं तत्पर्यः । प्रह्लादः प्रजापतये राजसाः सुरगणाः
 प्रजापलकाः सार्विकाः “यस्मत्त्वनः सुर गुणा रजसः-
 प्रजेशः” इति वक्ष्यमाणात् किं बहुना मुनयो मननशीलाः
 पराकरादयः सिद्धाः कपिजादयः गुणातीताश्च वचसां प्रसादेर्वैदेः
 पुरुगुणैः सृष्टिपालनमननध्यानैः यमाराधयितुं न विप्रैः पूर्णाः
 स हरिः उपजातः उग्रा देवत्वाच्चामसी जातिवैश्यस्य तस्य न
 किं कथं तोष्टमर्हति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमकिमर्पितये नमः ॥

॥ नारद उवाच ॥

नारदजीवांचे, कि—इस प्रकार प्रह्ला महादेव प्रभूति स-
 ऋण्य देवता लोग को पावेश युक्त, और अत्यन्त दुरासद,
 भी नृसिंह देवके समीप जाने का समर्थन हुए ॥ १ ॥

तब देवताओं ने सन्धात भी लक्ष्मीजी का भेजा, लक्ष्मी जी
 ने भी आप का ऐसा स्वरूप कमी न देखा सुना अत एव वो
 भी शक्ति होकर समीप में नहीं गई ॥ २ ॥

तब समीप में स्थित प्रह्लाद को प्रह्ला जी ने ऐसे कहकर
 भेजा, कि—हे तान ! अपने पिता पर कुपित प्रभु को समीप
 जाकर शरण करो ॥ ३ ॥

तब तो हे राजन् महा भगवन् भक्त । छंटासा लडका]

तथाऽहजन्त इति वीरः ।

प्रह्लाद 'जो माहा' ऐसा धीरे से कह कर प्रभु के समीप भे-
 जाकर हाथ जोड़कर शरीर में प्रविष्टीमें दण्डवत करता हुआ ॥
 तब प्रभु भी अपने चरणों में पड़े हुए उस भक्त [लडके]
 को देखकर कृपा में दुनगये, और उसका उठाकर काँध रूप
 सर्प से अस्त बुद्धि वालों को समय देने वाल अपने कर-
 कमल का, प्रह्लाद के गस्तक पर धारण करते हुए ॥ ५ ॥

प्रह्लाद का भी नरहरि के कर स्पर्श से सम्पूर्ण अशुभ नष्ट
 हुआ, और तत्काल में पर ब्रह्म के स्वरूप रूप गुण विभूति क-
 लाम बाधा होकर पुष्पिकितांग आर्द्र हृदय अशु चोचन और आ-
 नन्दित होकर हरि के चरणों को हृदय में धारण करता हुआ ॥ ६ ॥
 और एकाग्र मन से समाहित होकर प्रभु में हृदय और
 हृदि को लगाकर प्रमथक गङ्गा वाणी से स्तुति करने लगा ॥ ७ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

प्रह्लाद बोले, कि—सर्व गुण के एक विस्तार घाड़ीबुद्धि-
 वाले प्रह्लादिक देवता और मुनि भिन्न जंग वद् गुणयुक्त वा-
 यिके प्रवाहों में जिस हरि के आराधन करने को अवनत भीम
 समर्थ हुए वो हरि कदा भरे सहस्र उपजाति के स्तुति करनेके
 योग्य है ? ॥ ८ ॥

भीमरश्मिमितभाषाप्रदीपिका ।

एवं हरिनापणं स्वरूपाद्योपनामाशक्य योग्यतां सम्भाव-
 यति, मय्य इति व्याख्या । अभिजनः सन्कुले जन्म रूपं सौन्दर्य
 भूतं पाणिद्वयं भोज इन्द्रियनैपुण्यम् तेजः कान्तिः प्रभावः प्रतापः
 पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रज्ञा योगाऽप्राज्ञः एते घनादयो द्वादशाङ्ग
 गुणाः परस्य पुंस नाराधनाय न भवन्ति इति मतं ॥ १ ॥
 सत्त्वेव गजेन्द्राय तुष्टाऽमयत् ॥ २ ॥

नाहं विभेम्यजित ! तेऽतिभयानकास्यजिह्वाकनेत्रध्रुकुटीरभसोऽग्रदंष्ट्रात् ।

आन्त्रस्त्रिजः क्षतजकेसरशङ्कुकर्णाग्निर्द्वादभीतदिगिभादरिभिन्नस्वाम्रात् ॥ १५ ॥

प्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल ! दुःसहोऽग्रसंसारचक्रकदनाग्रसतां प्रणीतः ।

वद्धः स्वकर्मभिरुशन्तम तैऽग्निमूलं प्रीतोऽपवर्गशरणां ह्यसे कदा नु ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं भक्त्यैव केवल्यया हरेस्तोषः सम्भवतीत्युक्तमिदानीं भक्तिविना नान्यत्किञ्चित्तनोपदेतुरित्याह—विप्रादिति । पूर्वोक्ता धनादयो द्विषद् द्वादशगुणास्तेयुक्ताद्विप्रादपि श्वपचं धरिष्ठं मध्ये यद्वा सन्त्युज्जातोका द्वादशधर्मादयो गुणा द्रष्टव्याः । तदुक्तम् “धर्मश्च सत्यञ्च दमस्तपश्च धर्मात्सर्वं ह्रीस्ति तित्त्वाऽनसूया । यश्च दानं च धृतिः धृतं च प्रतानि चै द्वादश ब्राह्मणस्य” ॥ इति यद्वा—

“शमोदमस्तपः शौचं क्षान्त्याजविवरकताः ।

क्षान्त्यश्चान्नसन्नोषाः सत्यास्तिक्ये द्विषद्गुणाः” ॥—

इति कथम्भूताद्विप्रात् अरविन्दनाभस्य पादारविन्दान्निमुखात् कथम्भूतं श्वपचं तस्मिन् अरविन्दनाभेऽर्पिता मनभादयो येन तं ईदितं कर्म धरिष्ठत्वे हेतुः । स एवभूतः श्वपचः सर्वं कुलं पुनाति भूरिमानो गर्वो यस्य स तु धिप्र आत्मानमपि न पुनाति कुतः कुलम्, यतो भक्तिहीनस्यैते गुणा गर्वायैव भवन्ति न तु शुद्धयेऽनो ह्येन इति भावः ॥ १० ॥

तर्हि किं धनाद्यपेक्षान् संमानं प्राकृत इव भगवानपेक्षते ? नेत्याह—नैवेति । अयं प्रभुरीश्वरोऽविदुषाऽऽपकाज्जनान्मानं पूजा-मात्मनोऽप्ये न वृणीते नेच्छति यतो निजलाभेनैव पूयाः तर्हि पूजां नेच्छत्येव तत्राह, कर्णः कृपालुः ततो वृणीते च तत्र हेतुः यद्यदिति । यं च मानं यद्वा यद्यस्माद्यथेन धनादिना भगवते मानं विद्धीत तदेवाऽऽत्मने भवति नान्यत् यथा मुखे कृतेनैव तिष्ठकादिभ्यः शोभा प्रतिबिम्बस्य भवति ननु साक्षात्स्यैव कर्तुं शक्यते तद्वत् ॥ ११ ॥

यस्मादेवं भगवान्भक्त्यैव तुष्यति तस्मादहं नीचोपि विगतविह्वलागतशंकः सखीश्वरस्य महि महिमानं सर्वप्रयत्नेन स्मर-नीषानुत्तारेणाऽनुवर्णयामि अजानतोऽपि स्तुतिकरणे हेतुमाह—येनैव महिम्नाऽनुवर्णितेनाऽविद्यया संसारमनुप्रविष्टः पुमान्पूयते शुभ्रं तन्महि अन्यस्य तथा शोधकत्वाभावादित्यर्थः ॥ १२ ॥

तदेवमात्मनः स्तुतावनधिकारं परिहृत्यार्त्ता तं स्तुवन् कोपोपसंहारं प्रार्थयते—सर्वेहीति द्वाश्याम् । भो ईश ! अमी उज्जि-जन्तोविजयतः सर्वं ब्रह्मादयः सर्वदमूनेस्तत्र धिक्किरास्त्वत्रि-योगकर्तारो भक्ता एव नान्ये न च धयगभुरा इव वैरभावेनैते भक्ताः किन्तु अजयैव तव रुचिररघतारैर्विबिधं कीडनमस्य विश्वस्य क्षेमादिप्रयोजनाय न तु भयोत्पादनाय ॥ १३ ॥

तत्तस्मादेषां भयपरिहाराय मन्युं यच्छोपसंहारं यदर्थमयं मन्युः स चासुरः साधूनां सन्तोषार्थमय इतः । अतः परं क्रोधेन कार्याभावात् निवच्छ. नन्वश्वेषां वधेन साधुः किं मो-देत ? तत्राह—द्विष्यकादेः परोपद्रवकारिणोऽन्यतो जातया हस्या

वधेन तस्यैव तद्गुणं जातमिति साधुरपि मोदेतैव तर्हि बहूनां सुखावहत्वादयुं क्रोधं न त्यजामीति चेत्तत्राह—लोकाश्च निर्हु-तिमिताः प्राप्ताः सन्तः प्रतिपन्ति क्रोधोपसंहारं प्रतीक्षन्ते तर्हि जनानां पुनर्भयामाधाय मन्युं धारयामीति चेत्तत्राह—कृप-मिति । विभयाय भयनिवृत्त्यै एतद्रूपस्मरणादेव भयनिवृत्तेर्न मन्यु-धारणेन कृत्यमस्त्यर्थः ॥ १४ ॥

तं चेद्विभेपि तर्हि त्यजामीति चेत्तत्राह—नाहमिति । भो अजित ! तेऽस्माद्रूपादहं न विभेमि कथम्भूतात् आस्यं च जिह्वा चार्कसदृशनेत्राणि च अन्तरीक्षां रभस माटोपश्च उग्रा-दंष्ट्राश्च एताभ्यतिभयानकानि यस्मिन् तस्मात् अन्त्रमध्यः स्रजो यस्मिन्स्तदात्रस्य तस्मात् क्षतजाक्ताः केसरा यस्मिन् शङ्कुषु-जतो स्तब्धो कर्णो यस्मिन् तच्च तच्च तस्मात्, निर्वह्येन भीता दिगिभा यस्मात् मरीन् भिन्दन्त्यात्यरिभिर्निहन्तानि नखाग्राणि यस्मिन् एवंभूतादपि ते रुपादहं न विभेमि ॥ १५ ॥

महद्भयं त्वन्यदस्तीत्याह—प्रस्तोऽस्मीति । दुःसहोऽग्रसंसा-रचक्रे कदने दुःखं तस्मादहं प्रस्तोऽस्मि तत्र च प्रसतां हि-स्त्राणां मध्ये स्वकर्मभिर्बद्धः सम्प्रणीतो निक्षिप्तोऽस्मि हे कृपण-वत्सल ! हे उग्रशतम् ! कदा नु त्वं प्रीतः सन्नपवर्गभूतं शरणां तर्वाग्रिकमहं प्रति ह्यसे मामाह्वयसि ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमनधिकारमात्मन आकाङ्क्षया पुनरधिकारं सम्भावयितुं ताव-द्भयवतो जातिगुणवृत्त्यादितारतम्यानावरेण भक्त्यैकोत्पत्त्यव-माह—मन्य इति द्वाश्याम् । धनादयः परमपुरुषस्याराधनाय सन्तोष-निमित्ताराधनाय न भवन्ति इति मन्ये किन्तु भक्तिरेव परमपुरुषसन्तोषाराधनाय भवतीति मन्य इत्यर्थः । कुतः हि यस्माद्भगवान् गजयूयपाय धनादिविरहिताय गजेन्द्राय भक्त्यैव तुतोष. तत्र धनं निक्षेप, यमिजनः सत्कुले जन्म, कर्प सौम्यं तपः स्वधर्मः कृच्छ्रादिकर्प वाऽनशनकपं वा धृतं पायिद्वयम् अोज इन्द्रियधनं तेजः कायकान्तिः प्रभावः प्रतापः बलं शरीरं पौरुषमुद्यमः बुद्धिः प्रज्ञा योगः प्राणजयः ॥ ८ ॥

एवं धनाद्यभावेपि केवलभक्तेरेव श्रीभगवत्तोषहेतुत्वं निदर्शि-तम्. यतो भक्तेरेव श्रीभगवत्तोषहेतुत्वमप्येवैतदगुणसंपत्येषुवा श्रीभगवद्भक्तिसम्पत्तिरेव भयसीत्याह—विप्रादिति. द्विषद्गुणाः द्वादश गुणास्ते च—

“धर्मश्च सत्यं च दमः धृतञ्च धर्मात्सर्वं ह्रीस्ति तित्त्वाऽनसूया । दानं च यश्च धृतिः शमश्च प्रतानि चै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥

भीमदीरावधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतिसनस्तुजातोकाः भीमहामारते । एतैर्युक्ताहरविन्दनामस्य
पादारविन्दविमुञ्जद्वाद्याचक्रवपुः श्वपाकं वरिष्ठं भेष्टं मन्वेऽवपुः
विशिनष्टि । तदपितेति तस्मिन्नाविन्दनामे अपितास्समर्पिता मन
ब्राह्मणो येन तं तत्रैव हतं कर्म तस्य भेष्टत्वे ततो विप्रस्याऽवमत्वे
च हेतुः ब्राह्म, स एव भूतः श्वपचः कुष्ठं ककुक्षमपि पुनाति भूरिमानो
गर्भो द्विपङ्क्तुगुणप्रयुक्तो यस्य स तु विप्रः न त्वारमानमपि
पुनीतीत्यर्थः । यद्यप्युक्ता एव गुण्याः भगवद्भक्त्यनुग्राहका भक्तिश्च
वेदान्तविहितब्रह्मोपासनात्मिका तत्र आधिकार्येव शिष्यकश्चैव,
ननु शूद्रश्च एवञ्च शारीरकाऽप्यग्राधिकार्यन्यावसिद्धम्, एवं
च तत्र सुनरां श्वपाकस्याधिकारो न सम्भवतीति उक्तगुण-
युक्तात् द्विजाङ्गकियुक्तश्च श्वपाकस्य परव्यवधानमनुचितम्
तथाप्यत्र प्रकरणं भक्तिशब्देन भक्तिः प्रपत्तिश्चोच्यते प्रपत्तौ च
सर्वेषामधिकारो बहुप्रमाणप्रतिपक्षः अतएव हि—

“दैतेया वच्चरक्षांसि स्त्रियः शूद्राप्रजौकसः ।

खगामृगाः पापजीवा सन्ति ह्यव्युतनाङ्गताः” ॥ इति

स्त्रीशूद्रादीनामपि भगवति भक्त्या न त्साधर्म्यापत्तिरुक्तोपपत्ता
भवति “वनङ्गो यश्चरिमाभवेत्, उपेत नारायणमादिदेवम्, ॥
मन्येतदेतद्विजितं परमस्य पुंसः, स्त्रात्मापणं खसुहृदः परमस्य
पुंसः, इति प्रपत्तिरपि कर्तव्यत्वेन पूर्वमुक्तावेत्यतो न विरोधः ।
उपपादितश्चेत्पुरस्तात्मान आदीनां भगवति समर्पणं नाम तच्छ्रेष्-
त्वेन तदायत्तसत्तादिमत्वेन चानुसन्धानरूपाध्यवसायात्मकज्ञानं
प्राज्ञशब्दः प्राज्ञाश्रयप्रत्यगात्मस्वरूपस्याप्युपपन्नश्च एवञ्चात्ममी-
यादिसमर्पणेन भगवति न्यस्तस्वाभरः श्वपाकाऽपि भीमगवत्कोप-
कत्वावुकविशद्विप्राच्छेयानिति भावः । तदुक्तम् भीमगवता—

“अपिचेत्सुदुराचारो भजने मामनन्यमाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्मग्न्यवसिनो हि सः ॥

प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं च मम प्रियः” ।

इत्यादि—

अपिपापेष्वभिरता मङ्गताः पापवृत्तन् ॥

मुच्यन्ते पातकैः सर्वैः पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ इति ॥ १७॥

ननु, परिपूर्णस्य भगवतो जातिगुणवित्तादिनिहीनश्वपाक-
समर्पितमनब्राह्मिभिः किं प्रयोजनम् ? कथं वा तत्तत्तस्य नो ? ?
कथंचेतदेवंविधोपि मामनन्यमावेन भजितरं मत्प्रिय इति
भीमगवतोक्तम् ? इत्यत्राह—नैवेति । प्रभुरीश्वरो निजस्वामिपूर्याः निजन
स्वामाधिकेन लाभेन समस्तकामावाप्त्या पूर्णः अत एव मानं
स्वाराधनरूपं कर्म नैव जगाद् आत्मने इत्यपकृष्टेन आत्मने आत्मार्थ
स्वप्रयोजनाय न जगादेत्यर्थः । किन्तु करुणां वृणीते करुणाः करु-
णावाद् “गुणवचनेभ्यो मनुषो लुप्तकव्यः” इति लुप्तमनुयन्त-
पदं लुप्ततलुगिति टापो लुक् हेतुगर्भमिदं दयालुत्वाद्भक्त्या वृणीते
प्रबुद्धजान्स्वाराधनविधानेनांगीकरोतीत्यर्थः । करुणावाऽऽराधको-
जीवनार्थमेव शिरोधार्यं स्वीकरोतीति भावः । तदेव विशदयति, यद्य-
दाराधनं भगवते जनो विदधीत करोति तच्चात्मने न्यायमेव
भवति “यस्तुवस्तव्यतामेति वन्द्यमानश्च वन्द्यताम्” इति न्याया-
द्भगवत्पूजनेन स्वयमपि पूज्या भवन्तीत्यर्थः । कथमन्यस्य पूजनेन

[४७]

अन्यस्य पूज्यतेत्यपेक्षायां, तदधीनसत्तादिमतो वस्तुनस्तत्स-
त्कारेण तत्साम्यावाप्तौ दृष्टान्तमाह, यथा मुखभीः प्रतिमुखस्येति ।
यथा साक्षाद्वक्त्रादिजम्बा मुखस्य शीमा तदधीनकक्षायांमु-
खस्य भवत्येवं भगवतः पूजना तदाराधकानां तथैव भवतीत्यर्थः ।
“तद्यथा मातातृणावसं वत्सो वा मातरम्, क्वाथा सत्त्वमनुगच्छन्
तथाप्रकारः” इति श्रुतिर्हि जीवस्य च्छायावदीश्वरपारतन्त्र्यमवगम-
यति जनाद्विदुष इति पाठे । अविदुषः किञ्चिज्ज्ञादपि जनाम्मान-
मात्मापेन वृणीत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं भगवतो भक्त्यक्तोऽप्येवं ततोपस्य च भक्तोज्ज्वलार्थ-
त्वं चातं तदेव खल्योपजातेरपि तदभक्तस्य ततोपकस्तु-
तावनधिकारः सम्भावितः यत एवभूतो महमतो यथामति
स्तोष्यामीत्याह—तस्मादिति । यस्माद्भगवाभक्त्यक्तोऽप्येतस्मा-
न्नीचोऽप्यहं तद्भक्तियुक्ताहमतएव विगतविद्वद्भः गतशक्त्यसन्
सर्वात्मना करुणश्रवणेन श्वरस्य भगवतो महि महिमानं यथामति
स्तोमि गुण्यामि किमीश्वरस्य स्तुत्या प्रयोजनमिति शङ्कां निराकुर्व-
न्महिमामनुवर्णनं विशिनष्टि, येन श्वरगुणानुवर्णनेन अनुव-
र्णितेनेति भावकः भजया प्रकृत्या गुणविसर्गं गुणकार्यं शरीरमनु-
प्रविष्टः पुमान्पूज्यं शृण्वेत् स्तुत्या न तस्य कोऽप्यतिशयः किन्तु
स्तुवतएवामविशुद्धिरूपोतिशय इति भावः ॥ १२ ॥

एवमात्मनः स्तुतावनधिकारं परिहृत्य तत् स्तुतिं प्रतिज्ञाय तं
तदुपुक्तावत्कोपोपशमं प्रार्थयते—सर्वे इति द्वाऽङ्गम् । हे ईश
वयमिव यथा वयं तव किंकरास्तथा ममी सर्वे ब्रह्मादयोपि
सर्वथाऽनस्तव विधिकराः किंकरा एव अस्त्वर्थे ततः किमन
ब्राह्म उद्भिजन्तः त्वत्कोपाद्विषयतो यत्तन्ने ततो मय्युं यच्छ-
त्युत्तरं गच्छाम्यः सर्वथाऽन इत्यनेन शूद्रसत्त्वैकतानस्य तव कोपः
स्वाभाविको न भवति किन्तु कोकराद्येभिरुक्तस्य तव तद्रक्षण-
रूपक्रीडायां माहित इत्यभिप्रेतं तदेव व्यनक्ति क्षेमायेति अस्य
जगतः क्षेमाय लक्ष्मपरिरक्षणाय भूतयेवांगायलक्ष्मणमायात्म-
सुखाय ब्रह्मात्मकस्वात्मानंदानुभवजसुखाय च भगवत्तत्तव
रुचिरेः सुन्दरैरवतारैर्नृसिंहादिभिर्बिक्रीडितं भावकः विविधा-
क्रीडा इत्यर्थः इयं दुष्कृतिपयकाधार्मिकरूपा तव क्रीडा
लोकोत्तमाद्यर्थमिति भावः । एर्धविषकीडया हि दुष्कृतिना-
शद्वारास्त्विनपरिपाजनमपूर्वभयः प्राप्तिः भवणादिना क्रीडामनु-
भवतो लोकाश्च निःशेषवन्त्यकर्मक्षयरूपमोक्षद्वारागमसुखानुभूति-
श्च भवेदित्येतदर्थं तव निर्वर्तितमिति भावः ॥ १३ ॥

यतस्तव विक्रीडितं लोकाः सुमाद्यर्थं तत्तस्माद्वेनोः हे नृसिंह
मय्युं यच्छ उपभूत इतः परं न मय्युना प्रयोजनमस्ती-
त्याह—अधुनाऽस्तु मे मत्प्रिया त्वया हतः लोकाः निवृत्तिं सुख-
मिताः प्राप्ताश्च ननु लोका निवृत्तिं यान्तुनाम लोकास्तर्गतः साधु
जनस्तु मत्कृतामिमां भूतदिमां नानुमोदेत अत आह सा-
धुरपि लोकोपद्रवकारिर्बुद्धिश्चकसर्वादित्या मोदेन बुद्धिश्च-
सर्पादितव्यस्य ममिदुहेत्या साधुजनोपि मोदेनैवेत्यर्थः इति
शब्दः किञ्चनतः सर्वं ब्रह्मादयो निभयाः प्रतिपान्तु खस्था-
नानि प्रतिगच्छन्तु इतः परमिदं त्वद्रूपमवसाय जनाः
स्मरन्ति ॥ १४ ॥

श्रीमद्गीराधवाचायैकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, ब्रह्मादय उद्विजन्त इति विशेषेण ब्रह्मादीनामेव क्रोध-
युक्तान्मदुप्ररूपाद्भयं ग्रूये त्वन्तु न विमेषि किमतमाह-नेति । हेऽजि-
त ! तवास्माद्रूपादिति विशेषेणाध्याहारः अहं न विमेषि कथं-
भूतादास्यं च जिह्वा चाकंसदशे नेत्रे च शुकुटीनां रभस
आटोपश्च उग्रा वृष्टाश्चेतान्मयानकानि यस्मिन् अन्त्रमयः
रजो यस्मिन् क्षतजाः रुधिराक्ताः केसरा यस्मिन् तत् क्षतजकेसरं
शंकुवपुभूतो स्तब्धो कर्णो यस्मिन्स्तच्छंकुर्कर्णो द्वयोर्वहुर्गीहोः कर्म-
धारयक्षतजकेसरशंकुर्कर्णोनिर्द्वादेन भीत दिगिमा दिग्गजा
यस्मात् तत्पूर्वेण पुनः कर्णधारयः क्षतजकेसरशंकुर्कर्णोनिर्द्वादिमति-
दिगिमं तस्मादरीन् भिन्वन्तीत्यारिभिर्दि तानि नखाग्राणि यस्मिन्नेव
भूताद्रूपादहं न विमेषीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तर्हि कुतो विमेषि इत्यपेक्षायां तद्गीति इतो विमेषीत्याह-ब्रह्मो
स्मीति । हे कृपणवत्सव ! दुस्सहं यदुग्रं संसारचक्रे कदनं
तस्मादहं ब्रह्मः भीतोस्मि कथंभूतोहं प्रसतांप्रणीतः प्रसता-
मिति कर्त्तरिपट्टी प्रसङ्गः त्वच्छेषभूतं मत्स्वरूपं तिरोधापय-
द्भिर्वैहात्म्यभिमानस्वतन्त्रात्मभिमानगमकारादिभिः तत्र संसारे
प्रणीतः प्रापिनस्तन्मूलभूतैः कर्मभिश्च यद्गः निगलितः हे
उशस्तम कमनीयतम ! उक्तविधं मां ग्रीतः मद्भिषयकनिरतशगप्री-
तियुक्तस्त्वं ते तवाङ्घ्रिमुखं प्रति कथंभूतमङ्घ्रिमुखमपवर्गशरणा-
मपवर्गोपायभूतं कदाचिद्वयसे आह्वयसे कदा मां त्वर्धङ्घ्रि-
मुखं प्रापयिष्यसि तावन्मानुवर्त्तते भयमिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थैकृतपदरत्नावली ।

भक्त्या ननु भक्त्यैव यूपपाय गजैः द्राय "सन्तानेतरि नागेन्द्रे
यूपनाथः प्रणीर्तितः" इत्यभिधानम् अनेन धनादिकमपि भक्त्युपप-
त्तिर्न सफलमित्युक्तं भवति ॥ २ ॥

इतोपि भक्तिरेव हरेः प्रसादे प्रधानसाधनमित्याह, विप्रा-
दिति । द्विपङ्क्त्या द्वादशगुणा एतैर्युक्तात् "ज्ञानं च सत्यं च दमः
शमश्च अगात्मर्यं हीति तत्तत्तानसूया । दानं च यज्ञश्च तपः भूतं
च महाव्रतं द्वादश ब्राह्मणस्य ॥" एतेभ्यः प्रवरो द्वादशेभ्यः सर्वा-
मपीमां पृथिधीं प्रशिष्यात् त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतोवा विशिष्टो नास्य
समोऽस्तीतिबोद्धव्य इत्येते भक्तिमत् एव सम्भवति नान्यस्य
कश्चिन्मन्वेत्यन्ततो न तेभ्योऽर्थः स्यात् " अनेनविष्मद्वत्पुण्यं
कर्म करोति तस्यास्यान्ततः स्वीयतएव" इति श्रुतेः । तस्माद्भक्ति-
रेव प्रयोजकं तात्पर्यम्, सकलं मनमादिकं पुनाति विषयो-
परक्तं मलं निरस्य दर्पणवत्स्वच्छं करोति जगत्पुनातीति वा
"यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा सदा तस्येन्द्रियाणि
वदयानि सदृश्या इव सारथेः" इति श्रुतेः । अन्यत्र बाधकमाह-
मत्स्विति । भूरिमानोऽहं कुर्वन्त्यमिमन्ता नैव पुनातीत्यन्वयः "समर्थं
मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं पूजोदरं । तन्मिथ्या हि न मे कृत्स्नं प्रभावं
येत्य भारत ॥ मत्समो हि गदायुक्त्वं पृथिव्यां नास्ति भारत । नासी

त्कचिदतिक्रान्तो भविता वा न कश्चन" इत्यादि भारते पुर्योधनोक्ता-
हङ्कारप्रतीतेरेवविधो भूरिमान इत्यर्थः "नाभिरतो बुद्धिरिताकाशास्ते
नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात्" इति श्रुतेः
"शमोदमस्तपः शौचं स्वाभ्याजं च विरक्तता । ज्ञानविज्ञानसन्तोषाः
सम्त्याज्येऽपि द्विषद्गुणाः" इति केचित्, "सत्यं दमस्तपः शौचं
सन्तोषो हीः क्षमाजैवम् ॥ ज्ञानं शमो दया ध्यानं विप्रस्येते द्विषद्गु-
णाः" इति केचित् असम्प्रदायैकैकत्वाद्वा न प्रपञ्चेतमन्तद्वच-
मिति ॥ १० ॥

ननु, श्वपचं वरिष्ठमितीदमसम्भावितं वर्णहीनत्वेन तत्कृत-
सपर्यास्त्रीकारानुपपत्तेः " माहं तथापि यजमानहविर्वितानैः " इत्यादावन्वयाकथनाच्चेति तत्राह, नैवेति । अयं प्रभुरविषुषो ज्ञानो-
पदेशानधिकारणः पूर्वचीर्णोपुपयनिचवास्तज्ज्ञानेन यथार्थतत्त्व-
ज्ञानिनो वर्णहीनाज्ज्ञानान्मानं पूजां वृणीते स्त्रीकरोति इति यत्तदा-
त्मनोऽर्थं अप्राप्तप्राप्तये नैवेत्यन्वयः । कुत इत्येत उक्तं निजेति निजज्ञा-
नेन नित्यानन्देन पूर्णं इति हेतुगर्भविशेषणम् " कां होवाभ्यात् " " यो वैभूमा तत्सुखम् " इत्यादि श्रुतेः । ननु, स्वार्थमाधे
सपर्यास्त्रीकारे किङ्कारणमिति तत्राह-कण्ठ इति । कण्ठयतीति
कण्ठः " देवस्यैव स्वभावा यम यमेवैव वृणुते " इत्यादि श्रुतेः
कर्णः क्षणभङ्गत्वात् कृपया तत्कल्पप्रदानाय तस्त्रीकारोप-
चार इति तात्पर्यं विद्भिर्द्वाः क्रियमाणां मानं स्वार्थमपि किं
स्यादित्यासङ्ग्य विशेषमाह, यद्यदिति । विद्वद्विद्वद्भेदमन्तरेण
समानो जनः भगवते यद्यन्मानं विदधीत तत्तद्दामने च स्वप्रयोजना-
यैवेत्युपगन्तव्यम् अत्रहृष्टान्तमाह-प्रतिमुखस्थेति । तथैवद्वैतमुख-
श्रीर्दृष्ट्यादौ प्रतिफलितस्य प्रतिविम्बस्त्वङ्गमुल्लस्य स्वालंकारमन्त-
रेण श्रीर्लभ्यते तथा स्वविम्बभूतपरमात्मनो निर्दोषगुणाराशिध्यान-
क्षत्तुगमानेन तत्प्रतिविम्बत्वात्स्वस्यापि निर्दोषसुखक्षत्तुगश्रीर्ल-
भ्यतइत्यर्थः अनेन ब्रह्माद्विजीवराशिरत्यंतुच्छीभूतइति सूचितं
"श्वपचादपि कष्टत्वं ब्रह्मेशानादयः सुराः" इत्यादेः अयं तु नरसिंह
प्राप्तमप्यत्र न प्रभुः किन्तु सर्वस्याप्यतोऽप्युपैश्वर्यत्वात् चक्रवर्ती
करमियावितुयोजनान्मानं वृणीते अनेन विद्वज्ज्ञानमानाङ्गीकारो
व्याख्यातः स्वतः सिद्धत्वात्, ननु, जनपदाध्यादानादिना राज्ञः
स्वप्रयोजनोपलब्धिबद्धीश्वरस्यापि तथा स्यात्किञ्चेत्याह, निजेति.
ननुन्मत्तः किमीश्वरइति तत्राह, कण्ठइति, कस्माद्यै मानकरणमिति
तत्राह, यद्यदिति, कथमिध यथा मुखस्य मुख्यस्य स्वामिनोराज्ञो
मानलक्षणा श्रीः प्रातिमुखस्य राजमुखमनुवर्तमानस्य जनपदस्य
परोपद्रवराहित्येन जनध्याम्यादिसमृद्धिलक्षणा श्रीर्भवति तथा
हरिविषया क्रियमाणा मानभीरनुरक्तजनस्य संसारभङ्गलक्षणा
श्रीर्भवतीत्यर्थः ॥ बलमानन्दभोज्येत्यादिः ननु, हरेर्ज-
न्मादिमत्त्वेन विशेषमाहारम्यायोगात् देवदत्तवदतोयुक्तं विप्रादी-
तरजनपरिगृहीतत्वमिति तत्राह-नैवेति, अयं नृसिंहमात्मनोदेहा-
त्मभुः प्रभूतउत्पन्नो नैव किन्तु सत्मात् हृष्टत्वादिति शेषः अदे-
हस्य जननायोगात् जननवतएव विषयसुखानुभवोपपत्तेरतः कथं
हरेर्दिवयानुभूतिरिति तत्राह निजेति सत्यं परतश्चेत्प्रामाण्यं
तथा निजे लभो यस्य स तथा स्वतःसिद्धानुभवश्च पुर्योष्या-
सश्च नहि व्याप्तस्य परिकल्पनगर्भवासादिकं युज्यते "प्रादेशमात्रं
पुरुषम्" इत्यादौ परिकल्पेदप्रतीतिरिति चेत् "तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्"

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रुतेराकाशवदुपपत्तैरुपाधिकल्पनायामनवस्थाविशेषापसेरतः
‘अमृत्यभाषितं’ सत्यं कर्तुं स्वस्य सर्वत्र इषांति दृश्यंतु-
मितरत्र जातवद्दृष्टानमसुरजनमोहार्यमित्वाहि हातव्यं अमृत्य-
भाषितस्य सत्यकरणयित्येतत्कथमवगतमिति तत्राह—मानमिति.
अबिदुषः स्वरूपाहानिनोऽस्माज्जनाभ्यां दृष्टानि न केवलमस्मा-
ज्जनार्तिकन्तु सैवंस्मादिषि योग्यादित्वाशब्देनाह—यद्यदिति । शेषं
पूर्ववत्. श्रवणोपि भक्तपत्रवरीवाक्भक्तस्तस्य द्वैपित्येन दम्भा-
र्थत्वेन विहितपूजाया अस्वीकारादित्यनोवाह, नेति. अथ दारान-
नुषोनित्याहानिनोऽसुरजनादात्मनः स्वस्य मानं लोके दम्भाभि-
प्रायेण कृतपूजां नैव दृष्टान्ते अत्युत्तमार्थं च करानीत्याह करण्य
इति “क विज्ञेये” इति धातोः असुरजननिरसनशीलत्वाद्भ्यं तन्म-
एव प्रापयतीत्यर्थः “परा पूर्ववाक्” इति श्रुतेः तस्मादसुरजनकृतस-
पदानर्थजननीत्याशयेनाह यद्यदिति आत्मने जनार्थोयति शेषः
यथा मुक्षीः प्रधानभट्टयोग्यश्रीः प्रतिमुखरूपावस्य प्रतिभट्टस्या-
नर्थाय मरणलक्षणाया रूपादिति शेषः ॥ ११ ॥

तस्माद्विकिरेव प्रयोजकत्वाद्—तस्मादिति । यस्माद्विचिन्त्यम-
हिमत्वात्सर्वार्थमनेभ्यस्व्यं पदरूपं स्मृतं न शक्नोति तस्माद्विगत-
तविह्वलितधूतचापवयोहं यथामनीयं भक्त्या गृह्यामीत्यन्वयः स्तुतेः
फलमाह, नीचइति भजया प्रख्याता नीचगुणावितर्गं संसारमनु-
प्रविष्टं पुमान्येनानुबर्धितेन गुणमङ्गीर्तनेन पुंयेन शुद्धोभवति
हि यस्मात्तेन संसारमोक्षोभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथामनीयं गृह्यामीत्युक्तं विदुषोति—मर्त्यइति । अगो नयं प्रह्ला-
दश्च सर्वे सर्वस्वभान्तव्य निधिकराहि “विष्णोऽस्तिष्ठन्ति
प्रविशाविधर्मणि” इति श्रुतेः तत्र विशेषास्ति यथा वयं उद्भिजन्त-
स्तथा प्रह्लादयोऽनैवोद्भिजन्तः प्रधानभक्तत्वात्कुतएतत्तद्वयं निशप-
यतइति तत्राह ज्ञेयमर्थेन अस्य हरेरुचिरावतारेः विक्रीडितम
अस्य जगतः स्तुमाद्यनेकप्रयोजनाय स्यादिति यद्नेनास्मिन्प्र-
नेनास्माकमुद्देशोऽप्राप्तिरित्येन तेषामनुद्देशश्च ज्ञापनइत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथैवंकर्तव्यमित्याह—तद्यच्छांति । अथ त्वया असुरो हनश्च
यस्मात्तस्मान्मथनानि कलुषीकरोति ज्ञानमिति मन्युः कोपः
कृतेरेवामेवमिधोहरेस्तु खेदाभरक्कुराणादिविदुष्यनलक्षणादिकं
यच्छ संहर, प्रसक्तमात्रं दर्शयेत्यर्थः । मन्युश्च त्वद्विषयं ज्ञानं च
यच्छानुगृह्णोत्यर्थः । “मन अवबोधेन” इति धातोर्इति वा त्वद्वि-
षयं पूजालक्षणं यद्यमिति वा “मन्युः कोपे कर्तुं युक्तं” इत्यधि-
धानम्. सज्जनान्दाकांक्षापि भगवत्प्रसादकरीत्याशयेनाह मोदेनेति
वृश्चिकसर्पलक्षणासुरहननेन साधुः सज्जनोपि मोदेन साधुपि
मोदेनेति वा योगविभागः, वृश्चिकसर्पलक्षणासुरहत्या निवृत्तिमा-
नन्दमिताः प्राप्ताः सर्वे लोकाः प्रतिषान्तु स्वगृहमिति शेषः
गच्छा किदुर्वतीति तत्राह रूपमिति । हे नृसिंह ! जनाः तव नृसि-
हकारं रूपं वृत्तिनिवृत्तिलक्षणां विभवाय स्मरन्तीत्यन्वयः
साधुरहिंसापुत्रोपि वृश्चिकादिहत्या मोदेत किंपुनः सर्वलोका-
पुत्रवत्तु असुरहत्यातोवाह मोदेतेति इत्यामिति पाठे साधुः
शास्त्रनस्वर्गादुद्भवृश्चिकादिहत्यां यथा मोदेत तथादपि भगवद्-
द्वैपित्येन वृष्टवात्पुष्टत्वां मोदइत्यभिप्रेत्यातोवाह मोदेतेति.
नृसिंहोति सुयोधनं नामकरणाभिप्रायेणोति ज्ञातव्यम् ॥ १४ ॥

पूर्वमज्ञातनामत्वादिति तत्र कोपाकुलरूपदर्शनाङ्गीत्या लोकास्य
स्मरणं न सम्भाव्यतइति चेत्तच्छ्रमनं कर्तव्यमित्युक्तं तन्मम ज्ञात-
तस्वस्य विषयो न भवति मम भयं संसारचक्रादित्याह, नाह-
मिति. भयानकस्य ते तत्र रूपाभिप्रेतोऽन्यन्वयः कीदृशात् जिह्वे
वक्तं अभियुक्ते नेत्रे यस्य तत्तथा जिह्वाया भ्रुकुट्या रमणी
यस्य तत्तथा वप्रे वप्रे यस्य तत्तथा जिह्वाभिनेत्रं च जिह्वा
भ्रुकुटी रमभं च उग्रदंष्ट्रं च तत्तथा तस्मादात्ममेव अहं
माहा यस्य तत्तथा तस्मात्सुनजेन रुचिरेण सित्ताः केशराः
यस्य तत्तथा शङ्कुवस्त्रयुगलस्तथो कर्णौ यस्य तत्तथा क्षत-
जंकेसरं च शङ्कुर्कणं च तत्तथा तस्मात् निर्हादेन मीना हिमिमा
विगजा यस्य तत्तथा तस्मात् अरिभिर्हि नखाप्राणि यस्य
तत्तथा तस्मात् अरान् भिन्दन्तीत्यरिभिर्हि नखानामप्राणि
दुःमहं चोमं च संसारचक्रं च यत्नेन सह कदनात् हिमालय
गायत्र्यादुशस्तम सत्यकाम, भीमानां अपवर्गं भातिजनकसंसार-
नाशनमरणं शरणं समिधं यामि ॥ १५—१६ ॥

भीमजीवगोष्ठाभिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तस्मादेवं दृष्ट्यादेनं निर्णय इत्याह—मय इति । अरण्या-
प्रवेगा धनादयस्तत्तच्छास्त्राऽवासकतृकरूपान्तेपि नाराधनाय
न परिशोपाय । तर्हि केन तोयः स्यादित्यपेक्षायां दृष्टान्ता-
देन तदुद्देश्येति, भक्त्येति । प्रह्लादपि प्रह्लादिकान्तपयानां भक्त-
त्येति तेन तेन तु तेषामपि न पारितुष्टो न भवतीति विवक्ष-
योक्तम् ॥ १७ ॥

ननु, भक्तिव्यतिरिक्ता अपि केचित्ते पारितुष्टयोद्गुप्यन्ते
तथासहमान आह, विप्रदिति ॥ १८ ॥

भक्तास्तु भीमगन्तोपि स्तन एव परमाशीष्टरूपाः भक्ति-
रेवच भक्तानां सुलक्षणेति भक्त्या तुनोपेक्षेणात्कर्तव्यं अहं-
कृत्यत्वेन नामैव निर्गमयितुमाह—नैवात्मन इति । अथ प्रभु-
रात्मनो मानं पूजां जनात् निजभक्तात् न दृष्टान्ते नेच्छति ।
तत्र हेतुः । निजस्य भक्तस्य लाभेनैव पूर्णः परमसन्तुष्टः ।
इत्यन्तरं करुणः पूजायेनत्प्रयासावापनार्हादणुः कथंभूनात्
जनात् अबिदुषः । पितृप्रे वालकमनस्याप्रे न किञ्चिदपि जानतः
एवा स्वस्य जनेकयमर्थेन देव्योक्तः । यथा तदावशेनाभ्यत्
किञ्चिदपि न जानत इत्यर्थः । उभयत्र पक्षेऽपि तस्य तद्वत्
कारुण्यं हेतुरिति भावः । तर्हि किं जनस्तस्य मानं न कुरुत एवेत्या
शङ्क्याह—यदिति । सच जनोयत् यं यं मानं भगवते विद-
धीत संपादयति स सर्वोऽप्येतात्पार्थमेव तत्सम्मानमात्रेणैव
स्वसम्मानाभिमतनात् सुखं मन्यमानस्तन्मानं करोत्येवेत्यर्थः
तत्समानमात्रेण स्वसमानश्च तदेकजीवनस्य जनस्य युक्त
एवेति दृष्टान्तमाह—यथा मुने या शोभा क्रियते तन्मात्रमेव
प्रतिमुखस्य शोभायैव भवति नान्यदिति ॥ १९ ॥

निगमयति तस्मादिति ॥ २० ॥

नन्वेवं प्रह्लादाः भक्ताः न भवन्ति भवानेव तु भक्त इत्या-
शङ्क्यासुरकुलजन्मत्वात् देवेनात्मानमपि तत्स्वभावात्वेन

भीमजीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

निर्दिशन् ब्रह्मादीन् प्रसादविषयीकारयितुं व्यतिरेकदृष्ट्या-
ग्नेन तेषां भक्तत्वमेव इदमिति—सर्वं इति । नच ननु वयमि-
वासुरादिवोद्विजन्तः त्वदसमोद्धैभवदशनेनोद्वेगमीषांदि-
भावं प्राप्नुवन्तो भवन्ति । भवास्तु सर्वमङ्गलचरित एवेत्याह,
क्षेमायेति ॥ १३ ॥

ननु, परमसाधोस्तव हिमकोयमिति महाप्राप्तिनोऽप्यस्य मया
हननं साधवोऽप्येतत्त्वानामिहा एते ब्रह्ममरीच्यादयो न सह-
रन् । अत एवैतेष्वपि प्रसादो न युक्त इत्याशङ्क्याह—मोक्षेति ।
अहं को वराकः किन्तु वृद्धिकादिरिव सर्वहिंसकस्यास्य हननं
साधुजनोऽप्यनुमोक्षेन किमुनैव इत्यर्थः । किं वक्तव्यं त एव
मोक्षं लब्ध्वा इति । यतो जांकाश्चेति अनो विश्वसुखदत्त्वात्
साध्वेवानुष्ठितमिति । प्रसादस्यावसरोयं ननु मन्योरिति भावः ।
किञ्च । रूपमिति ॥ १४—१५ ॥

दुस्सहेति तद्वह्निर्मुक्तामयत्वादिति भावः । तत्रापि प्रसतां
त्वद्भक्तेः सर्वज्ञानानामसुराणां मध्ये ततो हे उशत्तम । न तवाग्नि-
मूले चरणारविन्द्याः नित्याभिष्टानं भीषेकुण्ठप्रति कदातु-
ह्यसे ॥ १६ ॥

भीमद्विभवाद्यचक्रवर्तिकृतनारायणदर्शिनी ।

नच बहुधन प्रदानादिमिदं तुष्यन्तीत्याह—मन्त्र इति । अमिजनं
सत्कुले जन्म भोज इन्द्रियनेपुण्यं तेजः कान्तिः प्रभावः प्रतापः
पौरुषमुद्यमः योगोऽष्टाङ्गः कर्मयोगो ज्ञानयोगश्च नाराधनाय
न सन्तोषणाय तर्हि कनाहं सन्तुष्टामीत्यत आह भक्त्येति
तुतोषेति भूतनिर्देशेन नात्र काप्यन्वा युक्तिरप्येष्टव्या किन्तु
भवतस्त्वभाव एवायं भक्त्या काप्यदुभुता शक्तिरिति धोतते ।
तेन च त्वत्सन्तोषान्वाधानुपपत्त्या मय्यपि भीनारदकृपाद्भूतो
भक्तिगन्धो वर्त्तत इति व्याज्जनम् ॥ ८ ॥

किमन्वद्वक्तव्यं भक्त्यभावसद्भावध्यामेधं विविच्यत इत्याह,
भक्तिहीनात् विप्रादपि श्वपचं वरिष्ठं मन्ये किमुन क्षत्रिया-
दिभ्यः तत्रापि द्विषट् पूर्वोक्ताधनादयो द्वादशगुणास्तैर्युक्तात्
किंतुत समाष्टत्रिचतुरादि गुणयुक्तात् किमुततरां तत्तद्गुण-
हीनात् तत्रापि वरिष्ठमतिशयेनाधिकमेव सनत्सुजातोक्ता
द्वादश वा गुणा द्रष्टव्याः तदुक्तं “ज्ञानञ्च सत्यञ्च दमः श्रुतञ्च
ह्यमात्सर्यं हींस्तिर्तत्त्वानमूया । यज्ञश्च दानञ्च भूतिः शमञ्च
महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य” इति अरविन्देति तेन ज्ञानयोगादि सत्त्वे
विप्रो भगवतिमुत्तमोच्यते इति मतं परास्ते श्वपचं कीदृशं
तस्मिन्नरविन्दनामे अर्पिता मन आदयो येन तम ईहितं कर्म
अर्थोपधनं विप्राद्विष्टम्ये हेतुः स श्वपचः कुलं स्वीयं सर्वमेव
पुनाति भूरिर्मनो लोकेष्वादरो यस्य तथाभूतोपि सन्तु विप्रः
आत्मानमपि न पुनाति कुतः कुलमिति भावः । भक्तिहीनस्यैते
गुणाः गर्वायैव भवन्ति ननु शुद्धये इति भीस्वामिचरणाः ॥ १० ॥

ननु, तर्हि श्वपचकीर्तनाहंयादिभिर्मत्सम्माननं हि भक्ति-
स्तयैव तुष्यामि ननु तपःभूतादिभिः पुनिष्ठैर्गुणैरिति चेन्नम
स्वार्थपरत्वं प्रसक्तं तत्र महि नहीत्याह—नैवेति । अन्ये प्रभुरीश्वरो
भवान् आत्मनः स्वस्य मानं संमाननं जनात् जनमात्रात् न दृष्टीते
कीदृशात् अविदुषः तदपेक्षया ब्रह्मादिस्तत्पदपर्यन्तः सर्वे एव ऊचो
ह्यविद्वानेवेत्यर्थः । नहि शास्त्रादिविद्याज्ञानशून्यजनकृतं सम्मा-
ननं भव्यः कश्चिद्व्यानीति मानाग्रहण्ये जननिष्ठोऽज्ञानलक्ष्यो
धर्मोऽहत्तुक्तः तत्र त्वजिष्ठो धर्मोऽपि हेतुरस्तीत्याह निजजाभेद
पूर्वाः किन्तु करुणः कृपालुः सन् दृष्टीते च यत् कुतश्चिद्वृ-
त्तिर्न इति इत्यने तत्तमनुग्रहात्तुमेति मानग्रहण्येपि करुणत्व-
लक्षणास्त्वजिष्ठो धर्म एव हेतुरस्तीति भावः । न च प्राकृतजन-
दत्तेन मानेन तव कश्चिद्वृत्तयोभवेदपि तु मानग्रहात्तुरेवेत्याह यद्यत्
यं यं मानं पूर्वा भगवते विद्भीन कुर्यात् तत्संमानः आत्मन
स्वस्मे स्वात्कर्पायैव भवेत् यथा मुलभीः मुलेकता तिष्ठकादि-
शोभा प्रतिमुखस्य प्रतिविम्बस्य भवेत् ननु प्रतिविम्बे कृता प्रतिवि-
म्बयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

यस्मादेवं भवान् भक्त्यैव तुष्यति ननु सज्जालादिभिः
यस्माच्च त्वत्संमाननं स्वदाभ्यामेव फलति तस्मादहं नीलोपि
महि महिमानं गृणामि स्तोमि येन त्वत्सहिष्णा अनुवर्षितेन
गुणविसर्गे संसारव्याधिमनुप्रविष्टो जनः पूयत तस्मान्मुच्यते
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

वयमसुरा एवास्मिन् जगत्प्रभक्ता मन्दभाग्याः क्षुण्येतु सर्वे-
तव भक्ता भूरिभागा एवेत्याह सर्वविधिकरास्वस्त्रियोगकर्ता-
रो दासा एव नच वयमसुरा इव वैरभाववत्त्वावुद्विजन्तः स्वतो
भीता अतोऽस्य स्वभक्तकपस्य विश्वस्य क्षेमाय भृतये संपत्त्यै-
च उत आत्मनः स्वस्यच सुखार्थं तवेदमसुरवधादिविक्रीडितं
भवेत् ॥ १३ ॥

यस्माद्विभ्वस्य क्षेमाद्यभूत् तस्मान्मन्त्रं बच्छ दूरीकृत ननु
परदुःखेन सुखित्वात् कथमस्य विश्वस्य साधुत्वं तत्राह सा-
धुरपि परोद्वेजकवृश्चिकसर्पादीनां हत्या हिंसाऽप्यकृतया मो-
दन्ति विधेनांसाधुत्वमित्यर्थः । प्रतिबन्ति तव दुष्टनिग्रह-
प्रपादनं कर्तुम् प्रतीतिं प्राप्नुवन्ति न ज्ञातः पर-
तोऽनादशावतारापेक्षापीत्याह हे नृसिंह ! तव रूपमेवेदं
वि शय भाषाभाषाय स्मरन्ति तवै तद्रूपस्मरणेनैवातः परं भिताः
असुरा नञ्जन्तीतिभावः ॥ १४ ॥

असुरजातिस्त्वेवमेषामसुराणामिव त्वतो न मे भयमित्याह
नाहमिति । ते अस्माद्रूपादहं न बिभेमि कीदृशात् अतिभया-
नकं आस्यं जिह्वा अर्कतुल्यनेत्राणि भ्रुकुट्यारभस आटोपः
उग्रा दंष्ट्रा च यत्र तस्मात् भग्नमय्यः स्रजो यत्र तदाम्बुलक्ष्
तस्मात् क्षतजाका केसरा यस्मिन् शुङ्कुवज्रपतौ स्रग्ध्री कर्णौ
यस्मिन् तच्च तच्च तस्मात् निर्द्वन्द्वेन भीता विगिमा यस्मिन्
अरिन् मिन्दन्तीत्यरिभिन्द तानि नञ्जाप्राप्य यस्मिन् तस्मात् ॥ १५ ॥

किन्तु त्वद्वैमुख्यप्रदायकतुःसङ्गादिभ्य एव भीतोऽस्मीत्याह
प्रस्तोऽस्मीति । दुस्सहं यत्स्वस्त्रिन्दा द्वेषादिमयत्वावुग्रं संसारव्यक-
कदनं तस्मादेव प्रस्तोऽस्मि ननु साधारणसंसारदिति ब्रह्मादा-

अभिज्ञानाथकृतकृतसारार्थवर्णिनी ।

मित्राथो व्याख्येयः "नैवोद्विजे परदुरत्ययवेनरययास्वहीर्य-
गायनमहासुनमप्रचित्तः" इत्यादिमतबुक्तेः यतः प्रसतां त्वज्जकं
मां भवितुमिवेच्छतामसुराणां मध्ये प्रणीतो निक्षिप्तः ननु त्वं
किं मया निक्षिप्तस्तत्र नहि नहीत्याह ब्रह्मः सन् स्वकर्माभरणं
तस्मात् कर्तुं प्रीतस्सन् अपवर्गभूतं भवत्यं तवाङ्गप्रकमखं प्रति
हृदये पादसम्वाहनार्थं मामाह्लास्यसि ॥ १६ ॥

भीमचक्रकक्षेकनसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च धनादिमिरपि भगवान् तुष्यति किन्तु भक्त्या तुष्यती-
त्याह, मन्ये इति । धनादयः परस्वाराधनाय न भवन्ति यतस्त-
द्रहिताय गजयूथपाय भगवान् भक्त्यैव तुतोष अभिजनः सत्-
कुले उद्भवः रूपं सौन्दर्यम् तपः कृच्छ्रादि धुनं शास्त्रभयणम्
भोजः हार्द्रयापाटवम् तेजः प्रकाशः प्रभावः प्रभुत्वम् एवं
देवान्तरापोसनादिभ्यः पौरुषं कार्यक्षमत्वम् बुद्धिर्यथारण्यशक्तिः
किंबहुना भक्तिविरुद्धाः युज्यन्ते इति यांताः सर्वे उपाया
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ हरिभक्तप्रशंसार्थं तद्वहिर्मुखनिर्वाहार्थं सर्वेऽऽधमस्यापि
श्रवणकथं हरिभक्तत्वे सति सर्वेऽधमत्वेऽपि अप्रसक्त्यपि विप्रसक्त्य
हरिविमुखत्वे सति सर्वेऽधमत्वेऽपि अप्रसक्त्यपि विप्रसक्त्य
नामभाद्वारविन्दविमुखास्तु पूर्वोक्तधनादिद्विपङ्गुणायुतात् यथा
"धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्मन्ये होस्तिर्नात्ताऽनसूया ।
यज्ञश्च दानं च धृतिः धुनं च व्रतानि च द्वादश ब्राह्मणस्य ॥"
इत्युद्योगपर्वणि धृतराष्ट्रं प्रति सनत्सुजानोक्तैर्द्वादशगुणैर्मुखादि-
प्रादपि तद्वर्णितमनोवचनेहितार्थं तस्मिन्हरिचिन्ताभे अपिनाः मन-
आदयो येन ते श्रवणमपि परिष्ठे मन्थे यतः स उक्तलक्षणः
श्रवणः प्राणं प्राणोपलक्षणमात्मानं सकुलं पुनानि, न तु
भूरिमानः उक्तलक्षणगुणायामिमानो हरिपादाराविन्दविमुखो विप्रः
कुलमात्मानं च पुनानि ॥ १० ॥

मनोवचनाद्यप्यगादिना पूजां स्नानमभक्तहितायैव भगवान्
स्वीकरोति न स्वमन्यतेत्याह, निजलाभपूर्णाः "एतस्यैवानन्दस्या-
न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति स्वाभाविकेन निजानन्दस्वाभे-
नेव पूर्णः अनिदुषः "आहो ब्रह्मजीवशास्त्री" इति श्रुति-
प्रोक्तस्वाभिजाजीवात् स्नानन्यापासकादित्यर्थः । मानं पूजां कृत्वा
कृपातुः आत्मनः सुखार्थं न वृथानि नेच्छति किन्तु यद्यन्मानं
पूजां जन उपासको भगवते विदधीत कुर्वाणस्तत् आत्मने
स्वस्यैव स्यात् यथा मुखं मुखं मुख्यः राजादिः तद्वर्णिता
प्रतिमुखेनाऽऽमात्यादिना श्रीः धनविद्यावित्तयादिकृपा क्षमीः
प्रतिमुखस्यामात्यान्तरेव सुखदा भवति तद्वदित्यर्थः । यथा आश्रय-
गते वस्तु आश्रितेपि गच्छतीति दृष्टान्तेनाह मुखे स्थिता श्रीः
प्रतिमुखस्य दण्डादित्यस्यापि भवतीत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन जीवां
भगवदंशभूतः स्वरूपतोऽपि स्थायत्तस्थितिप्रवृत्तिमात्रं भवति
यदा तदा केन पदार्थेन भगवत् उपकारं कुर्वादिति द्योतितम् अनेन

इहानेन ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इति शङ्का न कार्वा व्यापकस्य
प्रतिबिम्बासम्भवात् न आकाशस्य जले प्रतिबिम्बो दृश्यते इति
वाक्यम् आकाशगतस्य परिच्छिन्नस्य मेघादिद्रव्यस्य तथा द्रव्य-
मानत्वात् विलसस्तु अध्यासगिरिवज्जादौ द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

यस्माद्भगवान् भक्त्यैव तुष्यति तस्मात् अहं नीचाऽसुरजोऽपि
विगतबिह्वलो निःशङ्क इत्यस्य महि महिमानं यथामनीषं
यथामतिं सर्वांगमता सम्पूर्णं मनसा गृणामि वर्णयामि येन
महिम्नाऽनुवर्णिनेन अजया प्रकृत्वा गुणविसर्गं संसारमनुप्रविष्टः
पुमान् पुषेत शुद्धयेन ॥ १२ ॥

ब्रह्मादिषु कृपाबलोकनं कुरु मय्युं शोपसंहरेति प्रार्थनेन,
सर्वे इति द्वाऽयाम् । हे ईश ! सर्वव्याप्तः प्रकृतिसम्बन्धवर्जितं
स्वाभाविकं यत्सर्वं गुणविशेषस्तदाभ्यस्येत्यर्थः । अमी ब्रह्मादयः
उद्भिज्जन्तः बिभ्रयतः, भवदीयगौरवयम्बिता इत्यर्थः । न च वय-
मिवाधुनेष त्वां शरणं गताः किन्तु प्राञ्चः कृपाबल्लोकाहं
इति फालितोऽर्थः किञ्च तव रुचिरेरवतारेः विविधं क्रीडनं
अस्याधिकारजनस्य क्षेमाय रक्षणाय भूतये ऐश्वर्याय आत्मसुखाय
मोक्षाय च न तु भयात्पादनाय ॥ १३ ॥

तत्तस्मात् हे नृसिंह ! मय्युं नियच्छोपसंहर यदर्थेऽर्थं मय्युः
मोऽसुरस्त्वया अद्य हतः यथा वृश्चिकसपंहत्या परोक्षेजकस्य
वृश्चिकस्य सर्पस्य च नधेन साधुर्हिमकोऽपि जनो मोहेन
एकवधेन बहूनां भवतिवृत्तः तथा असुरनधेन लोका निर्बुद्धिं
सुखमिताः प्राप्ताः सन्तः प्रतिगन्ति भयतृपसाईं प्रतीक्षन्ते
जना मुमुक्षवः तथैतद्रूपं भगवाय मोक्षाय स्मरन्ति ॥ १४ ॥

किञ्चमस्मद्रूपाद्विभेति? नेत्याह-नाहमिति । हे अजित ! अति-
भयानकमास्ये च जिह्वा च एकवधेन च भृकुटीरभयश्च उग्रा दंष्ट्राश्च
यस्मिन् तस्मात् प्राञ्चस्यः स्त्रजो यस्मिन् क्षुब्धजो यस्मिन्
केसराः शङ्कुवृक्षजो यस्मिन् यस्मिन्निर्होदेन भीता दिग्भिर्भयस्मात्
अरीन् भिदन्तीति अरिभिर्हीनं नत्वाप्राणि यस्मिन् तस्मात्
कृपादहं न विभेमि कृपादित्यध्याहारः ॥ १५ ॥

तर्हि कुतस्तव भयमित्यत्राह, हे कृपावन्मम । नृः सहस्रं वस्त्र-
सारचक्रे कर्तुं नृः तस्मादहं वस्तोस्मि प्रसतां अस्मापर-
मात्मस्मृतिप्रानाभिन्दिवाणां अन्त्याश्रयानिनां ब्रह्मजीवानां वा
मध्ये स्वकर्माभरणः "वन्धको भवपाशनं भवपाशाश्च मोक्षकः"
इति स्मृत्यभेदेनैव प्रणीतो निक्षिप्तोऽस्मि हे उग्रशस्त्र ! अपवर्ग-
शरणं मोक्षाभयं तेऽग्निभूतं प्रति प्रीतः सन्मां कदा द्विपसे
आह्लास्यसि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

परञ्च मे जानताहं किञ्चन अस्मिन् कुलमे जगत्पुत्रप पाणिद-
त्य और तेज प्रभाव बल पौरुष बुद्धि इत्यादि मय जी परम पुरुष
भीगाविन्द की प्रसन्नता के हेतु नहीं हो सके हैं क्योंकि गजे-
न्द्र के ऊपर भगवान् केवल भक्ति मात्र से प्रशन्न हुए ॥ १७ ॥

यस्मात्प्रियाप्रियवियोगसयोगजन्मशोकाऽग्निना सकलयोनिषु दह्यमानः ।

दुःखौषधं तदपि दुःखमतद्वियाऽहं भूमन् ! भ्रमामि वद मे तव दास्ययोगम् ॥ १७ ॥

सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह ! विरिञ्चगीताः ।

अजस्तितर्क्यनुगुणान्गुणविप्रमुक्तो दुर्गाणि ते पदयुगालयहंससङ्गः ॥ १८ ॥

बालस्य नेह शरणां पितरौ नृसिंह ! नार्तस्य चागदमुदन्वति मज्जतो नौः ।

तप्तस्य तत्प्रतिविधिर्य इहाजसेष्टस्तावद्विभो ! तनुभृतां त्वदुपेक्षितानाम् ॥ १९ ॥

यस्मिन्पतौ यर्हि येन च यस्य यस्माद्यस्मै यथा यदुत यस्त्वपरः परो वा ।

भावः करोति विकरोति पृथक्स्वभावः सञ्चोदितस्तदखिलं भवतः स्वरूपम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

पद्मनाभ श्रीहरि के पादारविन्द से विमुख ब्राह्मण गुण विशिष्ट ब्राह्मण से मैं इतपच (चांडाल) को भेष्ट मानता हूँ वह चांडाल कैसा हो कि श्रीहरि में अर्पण किया है मन वाणी चेष्टा अर्थ (द्रव्यादि) प्राण पर्यन्त जिम्मे, वह चांडाल कुल को पवित्र करता है, और भक्त, गंध वाचा ब्राह्मण अपने आत्मा को भी पवित्र नहीं कर सका है ॥ १० ॥

और हमारे प्रभु श्रीहरि तो निज लाभसो पूर्ण हैं दयालु हैं अतएव ब्रह्मजन से मान की इच्छा नहीं करते परंच यह जन जो कुछ श्रीहरिके अर्थ मान (पूजाप हारादि) करता है वह अपने ही लिये होता है जैसे साक्षात् मुख का अलंकार प्रतिविम्ब में होता है ॥ ११ ॥

तस्मात् सर्व प्रकार से विगत शोका वाचा में भी यथा मति ईश्वर के महिमा को वर्णन करता हूँ यद्यपि मैं माया के गुणों से रचित संसार में प्रविष्ट और नीच असुर जाति हूँ तभी गुण वर्णन से पवित्र हो जाऊंगा क्योंकि ? जिसके गुण वर्णन करने से पुरुष पवित्र होजाता है ॥ १२ ॥

हे ईश ! ये सब ब्रह्मादिक स्वस्व भागा आप के किङ्कर हैं, और सब आप से डरते हैं, और हमारे असुर लोगों के सहश वैर भाव से भक्त नहीं किन्तु भ्रष्टापूर्वक हैं, और आपके लचिरावतार धारण करके जो विक्रीडित है वह इस जगत के क्षेम और वृद्धि के अर्थ हैं तथा आत्म सुख के लिये भी हैं ॥ १३ ॥

तस्मात् आप को शान्त कीजिये और इस असुर को आपने अच्छा मारा क्योंकि साधु जन भी वृश्चिक (विच्छु) सर्प की हिसा से सुख ही पाते हैं और संपूर्ण लोक भी सुखित होकर आप के फौज शान्ति की प्रतीक्षा कर रहे हैं हे नृसिंह ! और आप के इस रूप को मनुष्य भय निवृत्ति के लिये स्मरण करते हैं ॥ १४ ॥

हे अजित ! असंत भयानक मुख, जिह्वा, और सूर्य

सहश नेत्र, और भृकुटियों का आटोप और उग्रडाढे जिसमें, और आंनों की माखा, रुधिर की केसर, शकु सहश बड कणों जिसमें, शब्दा से डरे हैं दिग्गज जिसके, वैरी का भेदन करके चाखे नखात्र हैं जिसमें ऐसे आप के इस रूप से मैं नहीं डरता हूँ ॥ १५ ॥

किन्तु हे कृपावत्सल ! इस संसार के दुसह दुःख से मैं बड़ा दुःखी हूँ क्योंकि ? अपने कर्मों के बंधन में बंधा हुआ मैं इन हिंसक जीवों में पड़ा हूँ अतएव संसार के दुःखों से डरता हूँ हे अति कमनीय ! मेरे ऊपर प्रसन्न हो मांछ के गृह रूप आप के चरधारविन्दों में कब तुला-ओंगे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दास्ये सति मत्प्रतिरिति चेत्तर्हि नानायोनिषु क्लिश्यमानस्य मम दास्यज्ञानाभावात्तमेव तदुपदिशेति प्रार्थयते, यस्मात्प्रियै-रप्रियैश्च यथासंख्यं पियोगसंयोगादयां जन्म यस्य तेन शोका-ग्निना सकलयोनिषु दह्यमानोऽस्मि दुःखस्य प्रतीकारः कार्येति चेत्तत्राऽऽह दुःखस्यौषधं प्रतीकारस्तदपि दुःखमेव एवमप्यत-द्विया बेहाद्यभिमानेन मुद्यामि अतो हे भूमन्विभो ! मे तव दास्य-रूपं योगं निस्तारोपायं वद ॥ १७ ॥

ननु, दास्ययोगेन प्रवृत्तस्यापि तदन्तरायभूतानां पूर्वोक्तनाना-दुःखानां कुतः परिहारस्तत्राह—सोऽहं त्वहामः सन् मम नृसिंह ! तव लीलाकथा अनुगृह्यनुगुणां महादुःखान्यञ्जमानि तन्मि तरामि नगणयिष्यामीत्यर्थः । तत्र हेतुः गुणै रागादिभिर्विशेषेण प्रमुक्तः सन् तत्कुतः ते पदयुगमेवालयो यथा भक्तानां तपः हंसाः क्षान्ति-नस्तेः सङ्गा यस्य मम सोऽहम् कथंभूतस्य कथास्तत्राऽऽह प्रिय-स्येत्यादि कुतो ज्ञानाः विरिञ्चनगीतास्तत्सम्प्रदायप्रवृत्ताः तथाचा-र्थनशी भृतिः—“देवाह वै प्रजापतिमब्रुवन्” इत्यादि दास्ये प्रवृत्तस्य भवदनुग्रहेण सत्सङ्गस्ततोर्वीतरागतया भगवद्गुणानुषङ्गेन ततश्च न दुःखाभिभवः स्यादिति वाक्यार्थः ॥ १८ ॥

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

ननु, दुःखैस्तत्तत्प्रतीकारो लोके प्रसिद्ध एव किं महास्या-
दिना, तत्राऽऽह—बाह्येति । भो नृसिंह ! तत्तत् तत्प्रतिषेध-
प्रतीकार इह लोके योऽजस्रः स त्वयोपेक्षितानां तावदेव क्षण-
मात्रमेव नत्वात्यन्तिकः तदेवाऽह बाह्यस्य पितरो शरणं रक्षका-
विह न भवतुः ताभ्यां पालयमानेष्वपि तस्य दुःखदर्शनात्
कश्चिदजीगतादिषु ताभ्यामेव तद्वददर्शनाच्च, न चान्यस्य रोगिणा-
ऽन्यदौषधं शरणम् कृत्योपपद्ये मृत्युदर्शनात् न चोदन्ति समुद्रं
मज्जनः पुंसो नोः शरणं तथा सह मज्जनदर्शनात् अतस्त्वमेव
शरणमित्यर्थः । अथैवं काका व्याख्येयं तत्तत् तत्प्रतिविधये इह
तावत्प्रसिद्धः स त्वदुपेक्षितानां किमजस्रोऽपि नैष्टप्य यद्वा
वस्तावदिह प्रतिविधिरिष्टः स किमजस्रो नैवाजस्रेत्यादि योज्यम-
बाह्यस्येत्यादि पूर्ववदेव ॥ १९ ॥

ननु, कश्चित्कुतश्चिकेनचित्कदाचित्कश्चिद्रक्षकोपि इत्यतएव-
त्याशङ्क्य तत्रापि तत्तद्वेषां त्वमेव रक्षक इत्यरीकृत्य तर्पण-
सर्वात्मतामाह—यस्मिंश्चित् । अगरोऽर्वाचीनः पित्रादिः परो ब्रह्मा-
दिर्वा भावः कर्ता तत्कारकेत्येवमकरोति तत्तत्त्वमेव भवतएव स्वरूपं
नतु पृथक् यस्मिन्नधिकरणे यतोनिमित्तात् यर्हि यस्मिन्काले येन
करणेन येन हेतुकर्ता सञ्जादितश्च यस्य सम्बन्ध-
पादानाद्यस्य संप्रदानाय यदीप्तिमत्तमं यः कर्तव्येव सत्त्वमिच्छा-
याः यथा येन प्रकारेणेति क्रियाविशेषणभूतानामवयवानामर्थः
पृथक्स्वभावः सत्त्वादिप्रकृतिः करोत्युत्पादयति विकरोति रूपात्तरं
नयतीति ॥ २० ॥

भीमरक्षामिकाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, भयं चेत्तदुःखदर्शनं किन्तत्संसारचक्रे दुःखमित्यपेक्षायां
तदंशेष्वस्मान् विशिनष्टि—तस्मादित्यर्थः । येन कर्मणाऽहं
बद्धः तस्मात्कर्मणां निमित्तात्प्रियैरप्रियैश्च विषयेयथामर्थं वि-
योगसंयोगो ताभ्यां जन्म उत्पत्तिर्यस्य तेन शोकाग्निना सक्त-
स्थोनिषु दहमानोनीव दुःखितोऽहमित्यर्थः भ्रामास्यत्यर्थः तर्हि
दुःखनिमित्तकर्मनिवृत्त्युपायमनुनिष्ठत्वेपेक्षायां भवद्वाक्य-
मन्वञ्जिः शेषदुःखनिवृत्त्युपायः भूत नास्त्येव कश्चित्त्वदपि दुःखा-
त्मकमेवेत्याह दुःखोपशान्तिरिति यदुःखस्योपशान्तिं प्रतीकारात्मकं
तदपि दुःखं दुःखात्मकमित्यर्थः दुःखस्य प्रतीकारो हि दुःखनिमित्त-
दुरितनिरसनं भवति निरापदुरितनिरसनं केन न किञ्चिदप्यस्ति
प्रतिषेधाक्तमायश्चित्तादिकं न विनापदुरितनिरसनं केन पश्युम दुःखा-
त्मकं चेत्यर्थः अतो हे भूमन् अनस्तिताय तज्जनहिताय न भवति
अतश्चिवाहमिति पाठे अहं हेतुः ततोऽस्मान् अमामि अतस्त्वद्वाक्य-
योगं दिश तत्र नित्यदाकर्मसम्पन्नो देहि वदेति पाठे उपदिश-
नित्यप्रवृत्त्युद्वाक्यसंस्थानवाक्येण भवयेत् तथा मामनुगृहाणे-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं कौपोपशानः प्रार्थितः भगवद्वाक्यमेव दुःखोपशानि-
चोकम “युतेन येन हि पुमाननुवर्गिणेन” इति भगवद्वाक्यमस्म-
विशुद्धकर्मनित्यकर्म अथ त्वदनुग्रहं प्रवृत्तित्यभवात्

सम्बन्धोऽहं यथामति त्वां स्तुवद् दुःखनिमित्तकर्मभिर्विशुक्तः
सर्वाणि दुःखानि यथा तरेयं तथा अनुगृह्याम्याह—सोहमिति ।
सोहं त्वदनुग्रहेण प्रवृत्तित्यभवात्सम्बन्धोऽहं सुहृदो हिते-
षिणः प्रियस्य मम निरतिशयप्रीतिविषयस्य परदेवतायास्तव
प्रसादिभिर्गीताः खिलाकपचापारविषयाः कथाः अनुगृह्याद्
गुणविप्रयुक्तः सत्त्वादिगुणमूलककर्मवन्धैः रागादिभिर्वा विमुक्तः
ते तव पश्युमल्लभेष्वल्लभमाश्रयो येषां ते भक्तास्तव
हन्ताः परिशुद्धा जनास्तैः सङ्गो यस्य तादृशः अङ्गस्ति तर्हि
सुखं नित्यं अतिरामि तथानुगृह्याम्यामि प्रायः अत्रायं
क्रमः तावत्त्वदनुग्रहेण सत्सङ्गस्ततोऽभयपश्युमं ततोऽपराधः
तत्सर्वज्ञता दुःखनिमित्तकर्मसुखद्वारा संस्तुतस्तस्मादिति ॥ २२ ॥

एतत्सर्वं त्वदनुग्रहेणैव भाव्यम् ननुपायान्तरेणेति कैतव्यस्या-
येन वक्तुं तावत्त्वदुपेक्षितानां न दुःखप्रतिप्रियास्तीत्याह—बाह्य-
स्येति । हे नृसिंह ! इह लोके बाह्यस्य त्वदुपेक्षितस्य पितरो
मातापितरौ न शरणं न रक्षको एवमास्तस्य रोगपीडितस्य
त्वदुपेक्षितस्यागहमोपधं न शरणं तथादृश्वति स्वमुद्रे मज्जन-
स्तदुपेक्षितस्य नोनं शरणं पित्रादिषु सत्त्वादिषु बाह्यादीनां
विनाशदर्शनादिति भावः । अतो हे भिमो नृसिंह ! इह
लोके तत्तस्य दुःखितस्य तत्प्रतिविधिराप्रतीकारोपायः ताव-
त्प्रसिद्धः स त्वदुपेक्षितानां त्वामनाभितानां तनुभूतां शरीरमेव
पोषणपराणां किमजस्रः अपितु नैष्ट एव बाह्यादिदुःखोपश-
ाने एव पित्रादयो न प्रभवः किपुनर्निःशेषदुःखोपशाने न
प्रभवइत्यतस्त्वदनुग्रहेणैव निःशेषं दुःखात्मकसंस्तुतिनिवृत्तिरिति
संस्तुतिचक्रादुत्तारकस्यमेवेति भावः ॥ २३ ॥

यतस्त्वमेव भूतोऽनः संस्तुतिचक्रवर्तिन त्वत्प्रपन्नं मामुत्तारयेति
विद्यापयिष्यन् त्वत्प्रपत्तिमन्तरेण न कोऽप्यस्मान् तारयितुं
प्रभुरिति वक्तुं तावदाचार्यादिमुत्तमं कारितमापि तत्तद्वर्णावरणं
त्वत्कारितमेव यतस्त्वत्तत्क्रियाभयकत्रादिकारकपदकसम्बन्धि-
शरीरकत्वेन च कालशरीरकत्वेन च त्वत्तत्तत्स्थित इत्याह—
यस्मिंश्चित् । यस्मिन्ननाधिकरणाकारकनिर्देशः यत इति हेतुत्व-
शक्त्याभयं निर्दिश्यते यहीत्यनेन कावः येनेति करणत्व-
शक्त्याभयं यस्मिन् यस्मादित्युपादानत्वशक्त्याभयं यस्मि-
इति संप्रदानत्वशक्त्याभयं यथेत्यनेनोक्त्याधिकरणादितः प्रकारः
यदिति कर्मत्वशक्त्याभयं उतापच य इत्यनेन प्रयोजककर्ता
सञ्जादिति इत्यनेन प्रयोज्यकर्ता नाविनापरः परश्च यद्वा
पर उत्कृष्टः अपरोऽयतः भावः यदाभेः संप्रकारकारकपदकैरेव
सम्बन्धिरूपः कावत्परश्च यो यः यदाभेः पृथक्स्वभावमभिभक्तः
स्वभावो यस्य सः पृथक्स्वभावः कर्तृकर्मभागा तज्जिष्ठाक्रियाश्रय-
त्वमधिकरणत्वद्रव्यगुणाक्रियाविनानिकपिभवेतत्कारणत्वे च
भूति सत्त्वापारतिद्वयानिष्ठत्वे हेतुत्वे भानुपालव्यापारज्यकजा-
व्यतिहतपुण्यव्यापारश्रयत्वं करणत्वं सत्त्वस्यमानव्याश्रयत्वं सत्त्व-
निष्ठत्वं प्रकृतभानुपालव्यापारतामिष्ठत्वं भूति तज्जयविभागा-
श्रयत्वमपादानत्वं दानस्य कर्मणा क्रियया वा सत्त्वजानत्वं
संप्रदानत्वं भानुपालव्यापारज्यकज्यकजाश्रयत्वं कर्तृत्वं
प्रकृतभानुपालव्यापारानुक्तव्यापाराभयत्वं प्रयोजककर्म भानुपाल-

श्रीमद्गीतराजवाचाऽयंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

व्यापाराभ्यर्थं कर्तृत्वमित्येवं सत्त्वविभक्त्यर्थानां प्रविकृतस्वभावः
कालस्यैवात्मन्यनिरिक्तपरिच्छेदकत्वं स्वभावः एवं पृथक्स्वभावः
उच्चावचं रूपः करोति उत्पादयति विकरोति विनाशयति उत्पाद-
नाभयो विनाशनाभयोवा भवति तद्विच्छेदं कारकषट्कादिरूपं
वस्तु भवतः स्वाभाविकं रूपं शरीरमित्यर्थः एवञ्च सर्वभाषान्त-
रात्मनया तद्विपरिक्ततयावस्थितस्य तदेव सर्वं निग्रहानुग्रहादयः
सद्धारकव्यापारा इति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयस्वजनायंकृतपदरत्नावली ।

देवादिपौनौ सुखसम्भवात्समासंसारचक्रात्कथं विभेषीति
तत्राह—यस्मादिति । देवादिसकलयोगिषु प्रियस्य वियोगोऽप्र-
यस्य संयोगः तथोजन्म यस्य स तथा स च शोकाग्निस्तेन
प्रियादिवियोगादिना जन्मना च यः शोकाग्निस्तेन वा दह्यमा-
नोहं यत् दुःखपरिहारलक्षणां कर्म तदपि दुःखरूपमिति मत्वा
अतद्विद्या नतर्हीरतर्हीस्तथा दुःखपरिहारौषधाज्ञानेन भ्रमामि
कुत्रगतेन केनोपायेन वा मे सुखं स्यादित्यनवस्थितिं प्राप्नोम्येति
यस्मात्समासंसारसंसारनाशनमिति मत्वा भवन्तं प्रार्थये किं
तदाह वदेति तव दास्यलक्षणां योगमौपथं वदानुगृहाण्य-
त्यन्तयः ॥ १७ ॥

मनुपासनाद्युपायमन्तरेण दास्यमात्रेण तव किं स्यादित्या-
शङ्क्य बहुप्रयत्नसाध्यामुपासनामन्तरेणोपायोऽस्तीत्याह । संह-
मिति । गुणमयसंसारार्द्धप्रमुक्तः पादयुगलमेवास्त्रयमाश्रयेयं न
तथा ते च हंसाः निरुभङ्गाः परमहंसास्तेषां सङ्गः सेवालक्षणां
वस्य स तथा दुर्गायां कलत्रादीनि नरकाशी वा ॥ १८ ॥

नृसिंह आनन्दस्थितेन सन्ध्यकरणेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्म-
हद्वैलक्ष्ण्यमस्तीति ज्ञापनायाज्ञानजनबुद्ध्यवनाराय चेति ज्ञातव्यं
निदाघनस्य जलादिना तपेणविधिराप्यायनलक्षणापरिहारः उज्जरा
द्यिभूतस्य उज्जरादिपरिहारप्रकारोयत् इष्टः इष्टसाधनञ्च ॥ १९ ॥

ब्रह्माद्यन्यमष्टयः किं न स्यादित्याशङ्क्य कर्तृत्वात्तन्मिनस्य
ब्रह्मादेः सत्तायादपि यदा यदधीनत्वं प्रमाणिकं तदा सर्वस्मा-
ज्जरिष्टत्वं किं वक्तव्यमिति भावेनाह—यस्मिन्निति । अपरः काळा-
दिकः परो ब्रह्मादिवर्षा यस्मिन्नभिष्टाने स्थित्वा यतोमृदादेर्यद्भि-
यस्मिन्काळे येन चक्रसंख्येयादिना यस्यादृष्टादेः सहायेन यस्मै
जलाहरणाद्यर्थं यथाविधिना । यं भावं घटादिपदार्थं करोति
विकरोति सामान्यतोविशेषतोवा कीदृशः पृथक् स्वभावः कार्या-
ल्लिख्यस्वरूपः सञ्ज्ञादिनस्त्वाहशेन पुरुषेण प्रेरितः तद्विच्छेदं
कार्यकारणलक्षणां सर्वं भवतः स्वरूपञ्च त्वदधीनसत्तात्मक-
मित्यन्वयः “कर्तृकर्मक्रियादीनां सत्तावृत्तिस्तथैवच । विभक्तवधीनं
भवतः सर्वं सर्वरूपस्तदुच्यते” इति वचनाभावेदोत्रेति बोद्धव्यम् ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

ननु, यावदाह्वयामि तावत् पैतृकं राक्षससुखमनुभवेति चे
दुःखमेव तत् तावच्च प्रार्थनीयस्त्वेष एवेत्याह—यस्मादिति
दास्यं दासस्य कर्म तच्च श्रीमद्विजयप्रतिमापरिचर्या तदेव योग
स्त्वत्संयोगरूपस्त्वम् ॥ १७ ॥

तत्तदुपद्रवहानिस्तु तत्र स्वतस्सिद्धप्रकारादुत्तरेण मन्त्र-
स्फूर्तिविशेषादेव स्यादित्याह—सोहमिति ॥ १८ ॥

नान्यत् इत्याह—वाक्यस्येति । तर्हि कथं शास्त्रान्तरे तत्तत्
प्रतीकार इत्यतः तत्राह—तत्तस्येति च त्वनुपेक्षितानां सञ्ज्ञा-
त्वादिष्वोपेक्षाणां त्वद्विद्विमुक्तानामित्यर्थः । तेषामर्थं साक्षादुप-
देशन यः प्रतिविधिः तत्रतत्रेष्टः स तावदेव आपातधैर्यार्थं
मेवेत्यर्थः । तेषामतस्तत्रापि सर्वभक्ताभ्युपगमशक्तिना तया
रक्षयामिति भावः ॥ १९ ॥

तस्य तादृशत्वमेव दर्शयति—यस्मिन्निति । टीकायां योऽपरो
ऽर्वाचीन इति यद्यत् कारकैरिति च पाठोऽवगन्तव्यः । स्वरूप
मिति स्तोपादान कार्यभूतमित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

ननु, मन्त्रप्रतिषेधया किं करिष्यसि पैतृकं त्रिजगद्भैरवर्षसुख
तावद्भैरवेत्यत आह । यस्मात् प्रियैरप्रियैश्च यथा सख्यं वियोग
संयोगाभ्यां जन्म यस्य तेन शोकाग्निनासकलयोगिष्विति राज
देहोप तादृशशोकाग्निदाहस्य नासद्भाव इति भावः ननु शोकाग्नि
प्रतीकारा अपि बहवो धर्मेण इत्यत आह दुःखरूपोपधं प्रती-
कारास्तदपि दुःखमेव तदपि अतद्विद्या अदुःखबुद्ध्यैव सुकरा-
दियानावप्यहं सुखीति बुद्ध्यैव भ्रमामि अतस्तव दास्यस्य
योगमुपायं नद केनोपायेन तव दास्यं प्राप्नुयाम् तत्त्वमेवोपदिश
त्वादास्यवत्वे सति नानायोगिगतस्यापि न मे किमपि दुःख-
मिति भावः ॥ १७ ॥

ननु महास्ये वत्तमानेपि त्वया प्रस्तुत संसारिकदुःखस्योप-
मन्यद्वयनेष्टव्यमेवेति तत्र साटोपं स प्रगल्भास्फोटञ्चाह सोहं
त्वदनन्यभक्तः श्रीनारदभृत्यत्वेन प्रसिद्धः प्रह्लादोहम् अन्य इव
न ज्ञानकर्मादिकं स्वप्नेष्वङ्गीकरोतीति भावः । तव जीवा
कथागुणान् कीर्तयन्नेव गुणान् कीर्त्तयन्नेव गुणविप्रमुक्तो गुणा-
तीत इति यद्यहं गुणानीतोऽभवत् तदा मे कुतः प्रस्तुतदुःखं दुःखो-
पधं वेति भावः । ननु गुणातीतस्य भक्तस्यापि दुःखानि
दृश्यन्ते तत्राह दुर्गायां त्वद्विरहसन्तापान् अञ्जः शीघ्रं तितमि
अनिशयेन तदार्गाति त्वत्साक्षात्सेवाप्राप्तावपि त्वत्कीर्तनप्रसादा-
न्म नाति निलम्बो मावीति भावः त्वत्पदयुगस्य कमलत्वात् तव
लयेहंसेरुषत्पार्षदेमी नेतुमागच्छन्निः सहसंगो यस्य सः विरज
गीताइति कथानां प्रामाण्यं नच त्वत्कथाकीर्तने केषामपि
भ्रम इत्याह सुहृदः सखा भक्तानां सख्युः परदेवतायाः दास्यभक्ता-
नां मन्त्रिभानां प्रभो ॥ १८ ॥

माया मनः सृजति कर्ममयं वक्षीयः कालेन बोधितगुणाऽनुमतेन पुंसः ।

छन्दोमयं यदजयाऽर्पितषोडशारं संसारचक्रमज्ज ! कोऽतितरेत्त्वदन्यः ॥ ११ ॥

भीमादिभवाद्यवकवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

नञ् दुःखस्य प्रतीकारा अपि त्वां विनाफलन्तीत्याह—बाह्यस्य पितरौ शरणं रक्षकाविह न भवतः ताभ्यां पाल्यमानस्यापि तस्य दुःखदशनात् कचिदजीगतोऽपि तद्वधदशनाच्च तत्प्राप्तस्य रोगिणः भगवन्मौषधं शरणं कृतेष्वौषधे मृत्युदशनात् न च उद्वहति समुद्रे मज्जतः पुंसो नोः शरणं तया सहैव मज्जनदशनात् अतस्त्वस्य दुःखिनस्तत्प्रतिविधिदुःखप्रतीकारो य इह इष्टः स त्वदुपेक्षितानां त्वद्विच्छाया भविष्यीभूतानां जनानां नेति पूर्वेष्वाम्बयः तावद्विहित वाक्यालङ्कारे ॥ १६ ॥

केवाञ्छितं यः पित्रादिको रक्षको रहयते सोऽपि त्वद्रूप एवेत्याह—यस्मिन्निति । अपरोऽर्वाचीनजनः परः प्राचीनो ब्रह्मादिर्वाभावः कर्ता कारकैरेव यत् करोति, तत् सर्वं भवतो मायाशक्तियुक्तस्य स्वरूपं स्वीयं रूपमित्यर्थः । यस्मिन्नधिकरणे यतो निमित्तात् यर्हि यस्मिन् काले येन करण्येन येन हेतुकर्त्रा सञ्चोदितश्च यस्य सम्बन्धि यस्मादुपादानात् यस्मै संप्रदानाय यदोप्सिततमं यः कर्त्तव्येवं सत्प्रतिभक्त्यर्थः यथा येन प्रकारेणोक्ति क्रियाविशेषणभूतानामव्ययानामर्थोः त्वत्तो निगुणात् पृथक्स्वभावः सत्त्वादि प्रकृतिः करोति उत्पादयति विकरोति रूपांतरं नयति ॥ २० ॥

भीमचक्रकृदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चरणप्राप्त्युपायः भगवत्प्रसाद एवेति ग्रीन इत्यनेनोक्तमप्य स्वप्नसादकारणं त्वदास्यमेव तत्त्वमेवोपदिशति प्रार्थयते—यस्मादिति । यस्मात् तद्ब्रह्म न तदतस्संसारस्तद्विद्या संसाराभिनवेशेन प्रियाप्रियाभ्यां विभोगसंयोगो वियोसंयोगो च जन्म च तैर्यः शोकाग्निस्तेन सकलयोगिषु दह्यमानः तातप्यमानो भ्रमाम अस्य दुःखस्य त्वदास्यव्यतिरिक्तं यदौषधं तदपि दुःखमेव अतो हे भूमन् तव दास्ययोगं सर्वदुःखस्य मे मह्यं वद ॥ १७ ॥

हे नृसिंह ! मोहं भवहामस्सन् ते पादपद्मयुगे आलस्यो निष्ठा येषां परमहंसानां सारप्रादिणां भागवतानां संगो यस्य सः अत एव गुणैः रागादिभिः विशेषेण प्रमुक्तः तव लीलाकृपाः अनुगृह्यन्तु तुर्गाणि भज्जुः अनायासेन तितर्हि तरामि ॥ १८ ॥

हे नृसिंह ! हे विमो ! तावत्त्वदुपेक्षितानां त्वत्तोऽप्राप्तत्वदास्त्रानां मध्ये इह संसारे बाह्यस्य शरणं दुःखहरं पितरौ न आर्त्तस्य रोगार्दितस्यागदमौषधं शरणं न उद्वहति समुद्रे मज्जतो नोः न तत्तस्य च यस्तत्प्रतिविधिरिहाजसंस्तच्छरणं न किन्तु त्वमेव सर्वेषां शरणमिति भावः ॥ १९ ॥

“सर्वं कश्चिद् ब्रह्म, तत्त्वमसि” “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” “आत्मेति तूपागच्छन्ति प्राह्वयन्ति च” इति भूतिस्मृति-सूत्रसाधिकां स्वात्मनः त्वदात्मकत्वानुसन्धानं विना संसार-

[४६]

चक्रं कोऽतितरेदित्याह—यस्मिन्निति । यस्मिन्नधिकरणे यतो निमित्तात् यर्हि यस्मिन् काले येन करण्येन येन हेतु-कर्त्रा सञ्चोदितश्च यस्य सम्बन्धि यस्मादुपादानात् यस्मै संप्रदानाय यदोप्सिततमं यः कर्त्तव्येवं सत्प्रतिभक्त्यर्थः यथा येन प्रकारेण पृथक् स्वभावः करोति उत्पादयति विकरोति रूपांतरं नयति भावः अन्योप्यनुक्तः पदार्थः अपरः प्राकृतः परोऽप्राकृतः तद-स्त्रिंशं भवतः स्वरूपं भवदात्मकमित्यर्थः “एतदात्म्यमिदं सर्वम्” इति श्रुतेः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

हेभूमन् ! इसप्रिय अमिय पदार्थों के संयोग वियोग से उत्पन्न हुआ जो अग्नि निस्से सर्व धोनिधों में अलना हुआ दुःख की शान्ती के लिये जो औषध करताहूं वहभी दुःख रूपही है परञ्च उससमय मेरी उसमे दुःख की बुद्धि नहीं रहती है इस तरह से इस संसार में भटक रहाहूं इसलिये अब आप अपना दास्य कर्त्तव्य रूप सिद्ध महोपधि बताइये कि जिससे फिर न भटकूं ॥ १७ ॥

हे नृसिंह देव ! अब मैं परमप्रिय और सुहृद् तथा परास्पर देव जो आप तिनकी ब्रह्मादिकों की गार्ह दुई जो आपकी कथा ये तिनको गानाहुआ बिन प्रयास गुणों से छूटकर दुःखों को तर जाऊंगा केवल इतना अपेक्षित है कि आपके चरण कमल घर हैं जिनके ऐसे हंसों का सङ्ग मुझे हो ॥ १८ ॥

हे विमो ! हे नृसिंह ! आपने जिनोका उपेक्षा की है उन पुरुषों का कोई रक्षक नहीं, जैसे कि, इस संसारमें आपकी उपेक्षा होने से बालक के माता पिता रक्षक नहीं हो सके गेगी की औषध अच्छानहीं करसक्ती, समुद्रमें डूबने हुमे फो नौका नहीं बचासक्ती इसी प्रकारी तपकी शान्तिके लिये जो कुछ कहा उससे उसकी शान्ति नहीं हो सक्ती जवतक आपकी कृपा नहीं ॥ १९ ॥

ब्रह्मा से लेकर अपने पिता पितामह प्रभृति जो हुए है करते हैं विकार को प्राप्त होने हैं जिस अधिकरण में जिसकाव में जिस कारण से जिसके लिये जिस हेतु से असे जो कुछ कार्य जाता है वह सब आपकाही स्वरूप है ॥ २० ॥

भीमरक्षाभिकृतभाषार्थदीपिका ।

अतोऽस्यस्य रक्षकस्थाभाषादसंसारित्वाच्च नित्यमुक्तस्यमेव मां शरणागतं रक्षन्ति प्रार्थयते—मायेति द्वाभ्यां । त्वदास्य पुंसोऽनुम-तेनक्षणरूपेणानुग्रहेण मनो मनः प्रधानं विद्धुं माया सृजति

स त्वं निहत्य विजितात्मगुणाः स्वधाम्ना कालो वशीकृतविसृज्य विसर्गशक्तिः ।
 चक्रं विसृष्टमजयेश्वर ! षोडशारे निष्पीड्यमानमुपकर्ष विभो ! प्रपन्नम् ॥ २२ ॥
 दृष्टा मया दिवि विभो ऽखिलधिषायपानामायुः श्रियो विभव इच्छति यान् जनोऽयम् ।
 येऽस्मात्पितुः कुपितहासविजृम्भितभ्रूविस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥ २३ ॥
 तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषोऽज्ञ आयुः श्रियं विभवमैन्द्रियमाविरिश्वात् ।
 नेच्छामि ते विलुलितानुरुविक्रमण कालात्मनोऽपनय मां निजभृत्यपार्श्वम् ॥ २४ ॥

श्रीभरद्वाजिकृतमाचार्यदीपिका ।

कथंभूता कालेन चोदिताः चोदिता गुणा यस्याः कथंभूतं मनः कर्म-
 मयं कुर्वन्पुनश्च वशीकां वृजयम् कुंक्षामयं वेदोक्तकर्मप्रधानाच्च अजया
 जीवस्याविद्यया तद्भोगार्थमर्पिताः षोडश भरा विकारा यस्मिन् य-
 देवंभूतं संसारचक्रात्मकं मनस्तत् कोऽतनरेत्, मां अज । त्वद्वचः
 त्वत्तः पृथक् स्थितः स्वाममजजित्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु, ममापि मायासम्बन्धात्कतुंत्वाद्यविशेषाच्च त्वत्तः कोविशे-
 ष इत्याह—स इति । स्वधाम्ना चिच्छक्त्या नित्यं विजिता आत्मनोबु-
 ज्यगुणा येन स हि त्वमयतः कालो मायाप्रेरकः अतएव वशीकृता
 विसृज्यानां कार्याणां विसर्गाणां साधनानाञ्च शक्त्या येन अत
 इत्युक्त्यद्वयनिष्पीड्यमानं मामुपकर्ष स्वसमीपं नय ॥ २२ ॥

ननु, लोकपालानां भोगान्भुङ्क्ते पित्र्यं वा राज्यमिदं दास्यामि
 किमिति संसारादुद्दिग्धेन तत्राह—दृष्टा इति श्रिभः । श्रियः सम्पदः
 विभव उद्भवः आयुगादयो दृष्टा इति काका तुच्छतन्मुक्तम्, तदेवाऽऽह
 येऽस्मात्पितुः कोपहासविकृतभ्रूमङ्गमात्रेण विध्वस्ताः सच्च त्वया
 निरस्तः ॥ २३ ॥

यस्मादेवं तस्मादाशिषो भोगान् हस्तपरिपाकं विद्वानहमैन्द्रि-
 यमिन्द्रियैर्मोहं ब्रह्मणो भोगमभिव्याप्य किमपि नेच्छामि ते काला-
 त्मन उरुविक्रमेण विलुलितास्विध्वस्तानिगामादीनपि ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ त्वत्प्रपन्नमन्तरेण कः पुमानतितरेत्संसारचक्रमित्याह—
 मायामनइति । त्वद्वचः त्वत्समाभयविमुखः कः पुमान्संसारच-
 क्रमतितरेत्, न कोपीत्यर्थः । संसारचक्रं चक्रवत्परिवर्तमानं संसारं
 चक्रशब्देन तत्र पतितस्य दृढतरावबन्धनमन्तरेण न यथा ततो
 निष्क्रमणं सम्भवति तथा संसारे पतितस्याबन्धनभूतं श्रीभगवन्तं
 भवन्तमन्तरेण न तस्मादतितरेण सम्भवतीत्यभिप्रेतम् । संसारं
 चक्रत्वेन रूपयन् तं विशिनष्टि, यद्यस्मिन्मनसि नाभिरूपे
 पुंसः परमपुरुषस्य अजया भगवन्मायया हेतुभूतया अर्पिताः
 षोडश ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियव्यापाराः दश प्राणायानादिकृपाः
 पञ्च प्राणवृत्तयः मनोवृत्तिश्चेति षोडश एत एव भराणि
 यस्य तत्र तत्तज्ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियव्यापाराणां मनोव्यापा-

राणुविद्वत्स्वस्वामाव्यात् तद्व्यापारपूर्वकत्वाच्च तदायत्तत्वेन तद-
 र्पितत्वं मनोवृत्तेस्तु साक्षात्मनस एवाभयत्वात्तद्वर्पितत्वं यद्यपि
 मनःपर्यन्तानामिन्द्रियाणां प्राणायत्तस्थितित्वेन प्राणव्यापार-
 पूर्वकत्वेन च प्राणवृत्तीनां साक्षात्परपरया वा न मन आभयः
 तथापि मनोव्यापाराभावदशयां विद्यमानापि प्राणवृत्तिरज्ञाता
 अतएवाप्तप्रायेति, तद्वृत्तिसत्ताज्ञानस्य मनोव्यापारपूर्वकत्वात्-
 स्यात्तद्वर्पितत्वमवगन्तव्यम् । यद्वा अजया हेतुभूतया अर्पिताः षोड-
 शोकादशेन्द्रियाणि पञ्च भूतानीति षोडश विकारा एवाराणि
 यस्य यदेतत्संस्तुतिचक्रमित्यन्वयः । संसारस्य सर्वेन्द्रियव्यापार-
 पूर्वकत्वात्तद्वृत्तमवगन्तव्यम् । अस्मिन् पक्षे नाभित्वेन न किञ्चिदपि
 रूपिनं यद्वा अजया नाभिरूपया हेतुभूतया चार्पिताः षोड-
 शोकादशेन्द्रियपञ्चभूतात्मकानि भराणि यस्येत्यर्थः । संसार-
 चक्रस्यार्पितषोडशारत्वेऽज्ञाया हेतुत्वमुक्तम् । सा किं साक्षादेव
 हेतुः ? नेत्याह, मायेति । मनस्सृष्टिद्वाराहेतुरिति भावः । किं
 नहि तस्याः सहकारिकारणमनमाह, कालेनेति । कालेन सह
 माया मनस्सृजति कालसहकृता प्रकृतिर्मेनः सृजतीत्यर्थः । का-
 लोऽपि न स्वरूपेण प्रकृतेर्मनः समं सदकार्यपितु गुणबोभ-
 द्धारेति यद्वा कालं विशिनष्टि, चोदिनगुणानुमनेनेति चोदिताः
 कालेन शुभिनाः सत्त्वादयः गुणास्तैरनुमनेन सह कृतेन स्वचोदि-
 तगुणत्रयसन्धिनेन कालेन सहकृता भगवतो माया मनःसृजति
 संसारचक्रस्य दुस्तरत्वं भगवदाभिमुख्येत् सुतरत्वाच्चोदितं
 मनो विशिनष्टि, कर्ममयमिति । त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणामरूपत्वेन
 स्वमपि त्रिगुणात्मकत्वाद्भोगमयतया पुण्यपापरूपकर्मविषय-
 प्रवृत्तिप्रचुरं बलीयः अनतिवर्षेदेवं कुक्षोमयं सत्त्वानुयानाच्छा-
 स्त्रावगतिसाधनप्रचुरम् इच्छामयांमत्यर्थस्त्वनुपपन्नः कुक्ष्यब्दः
 इच्छावाची न तु कुक्ष्यब्दः अनेन सत्त्वप्राप्त्यर्थे सति श्री-
 भगवदाभिमुख्येन संस्तुतिचक्रं सुतार्यमित्यभिप्रेतम् । एवंभूतं मनः
 सृजतीत्यन्वयः । तदेवं मनोव्यापारसंसारानतिवृत्तिस्त्वत्समाभय-
 याविमुखस्येत्युक्तं भवति त्वद्वचः कः संसारचक्रमतितरेत् इत्य-
 नेन त्वदन्यस्त्वतितरेदेवेति सूचितम् ॥ २१ ॥

तदेवाविष्कुर्वन् त्वदन्यं मां संसारचक्राभिर्गमयेति प्रार्थ-
 यते—स त्वं हीति । यः स्वमाया मनःसर्गद्वारा संस्तुतिचक्रं
 जीवबोहं पातयति स त्वमजया स्वकीयया मायया षोडशारे
 चक्रे संसारात्मके विसृष्टमत एव नितरां पीड्यमानमधुना

भीमद्विभवाय च कथं किं कृतसाराय दर्शयिष्ये ।

तस्माद्विमोक्तमिच्छामि मां स्वचरणान्निकं नयेत्याह—स त्वमिति । यन्माया हि गुणमयं जीवोपाधि सृजति स त्वं स्वधाम्ना स्वरूपशक्त्या विजिता आत्मगुणा बुद्धिगुणा येन सः यो गुणान् लोभयति स काळोऽपि त्वम् अत एव वशीकृता विमृज्या मायाकार्यभूता उपाधयस्तेषु विमर्गो निक्षेपः शक्तिरविद्या च येन स अत इष्टुर्गडवर्जप्रोक्त्यमानं प्रपन्नं जनमुपकपं समीपं न य ॥ २२ ॥

न च त्वां विनाऽन्यं कर्मण्येवैवर्तनं पश्यामि यमहं प्रपद्ये यं यो मां संसाराद्बुद्धिरिष्यतीत्याह—दृष्ट्वा इति । दिविरूपानामखिललोकपालानामायुरादयो दृष्टाः भिद्यो धनसम्पदः विभव एवैव ये धिषण्यपाः अस्मत्पितुः कोपहासविकृतभूमङ्गमात्रेणैव निध्वस्ताः स च त्वया निरस्तः इत्यसाधारणप्रभावादपि त्वमेव परमेश्वर इति जानामीति भावः ॥ २३ ॥

एवञ्चेत् मत्तः परमेश्वरतः किमत आह—तस्मादिति । यस्मान्मत्पिता तादृशैश्वर्यसम्पत्तिमानपि निरस्तस्तस्मादहं आशिषो भोगान् अस्तत्परिपाकं विद्वान् ऐन्द्रियम् इन्द्रियैर्भोग्यं आविरिच्यत् ब्रह्मणा भोग्यमप्यभिप्रेत्याप्य किमपि नेच्छामि ते कालरूपेण विलुब्धितान् विध्वस्तान् अग्निमाहीनपि निजभृत्यपार्श्वमिति तदेव सर्वोत्तमं जानामीति भावः ॥ २४ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंभूतस्य सर्गो मनः पुंसः “पुरुष एवमे सर्वम्” इत्यादि श्रुतिर्यसिद्धस्य धीमगवत्तत्त्वं माया प्रकृत्याख्या शक्तिः संसारचक्रं सृष्टिमंदारप्रवाहम् सृजति पुंसो भवत एवानुमतेन शक्तिभूतेन कालेन चोदिता सृष्ट्यर्थविकृताराय संसारार्थसंकोचाय च प्रेरिताः गुणाः यस्याः सा यद्यस्मिन् अजया नित्यरूपया भवच्छक्त्या तथैव मायया अर्पिताः एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि चेति षोडश आराः अवयवा अस्मिन् वशीयः दृढतरं जीवबन्धनं मनस्तत्प्रधानं लिङ्गशरीरं भवति कथंभूतं कर्ममयं मायामोहितजीवकर्मफलभूतम् कन्धोमयं भागामोहितजीवामिलापजन्यं च “छन्दः पद्येऽभिलापे च” इति कोमात् हे अज ! तत्संसारचक्रं त्वदन्यः अंशस्य स्वरूपेण भिन्नत्वेऽपि अंशमिन्द्रियनिप्रवृत्त्याभावात् य आत्मानं त्वदन्तर्गतं जानाति सत्त्वदन्यः यस्तु “एव परमांशः” तत्त्वमसि “ममैवांशो जीवलोकं जीवधूतः सनातनः” “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” “अंशो नानाद्वयपदेशादन्यथाचापि दाशकित्वादित्वमधीयत एके” इति श्रुतिस्मृतिमूत्रोक्तरीत्यात्मनो भवदंशभूतस्य भवदन्यत्वं न जानाति स त्वदन्यः जीवब्रह्मणोऽत्यन्तनो एवेति श्लाघितमोहितः कोऽनितरत् न कोपीत्यर्थः त्वदन्यस्तु तरेदेवेति भावः ॥ २१ ॥

हे ईश्वर ! सर्वार्था सर्वशक्तिस्त्वं अग्रे संसारचक्रे तत्रापि षोडशारे लिङ्गदेहे अजया मायाव्यया भवच्छक्त्या विमृष्टं निष्पीड्यमानं च मां प्रपन्नं त्वां शरणं गतं हे विभो ! उप-

कपं संसारचक्रात् निस्सारय यतस्तत्त्वं बहुबन्धनयोः जीवमाद्योः स्वामीत्याह, वशीकृते विमृज्य विमर्गशक्ती विमृज्यते देवमनुष्यादियानिषु पात्यते माययामिभूयते इति विमृज्यो जीवः विमर्गं देवमनुष्यादिजीवयोनिजनने शक्तिर्यस्याः सा माया एवंभूते जीवमायो येन सः “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः” इति भूतः कथंभूतः काळः स्वशक्तिभूतो यः कालस्तस्यापि लोभको नियन्तृभूतः काळ इत्यर्थः “ज्ञः कालकालः” इति भूतेः ननु, अन्ये अन्यान् ब्रह्मरुद्रादीनर्पाश्वरान्मन्यन्ते ते एव भवन्तीति कुतः संसारचक्राभिर्गमनार्थं न प्रार्थयन्ते इत्यत्राह हि निश्चितं स्वधाम्ना स्वामाधारणोत्तररूपेण नित्यं सर्वदा विजिताः स्ववशे कृताः आत्मानः सर्वे ब्रह्मादयो जीवाः गुणास्तत्तद्गुणाश्च येन सः एव सर्वेश्वरः “एव सर्वाधिपतिः” इति भूतेः ॥ २२ ॥

ननु, संसारचक्रेऽपि भोगाः सन्ति तान् भुङ्क्ते किं मोक्षे शोत्यत आह—दृष्ट्वा इति अभिः । हे विभो ! यानयं बुभुक्षुजनः इच्छति ते दिवि अखिलधिषण्यपानां आयुः भिद्यः सम्पदः विभवः उद्भवः एते सर्वे मया दृष्टाः येऽस्मत्पितुः कुपितहासाभ्यां कोपहासाभ्यां विजृम्भितेन विकृतेन भूषिष्कृजितेन लुब्धिता निरस्ताः सन्तु ते त्वया निरस्ता इतः ॥ २३ ॥

तस्माद्वेतोः “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ” इति श्रुतिप्रसिद्धः अज्ञोऽल्पज्ञो जीवोऽहं भवदीगदास अभूः तनुभृतामाशिषो भोगान् आयुरादिकं ऐन्द्रियैर्भोग्यं आविरिच्यत् किमपि नेच्छामि ते त्वया कालात्मनोरुविक्रमेण लुब्धितान् निध्वस्तानग्निमादिपदार्थानपि नेच्छामि अतो मां निजभृत्यानां पार्श्वमुपनय ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

पुरुष की अनुमति से काल करके क्षुभित हुए गुण जिसके ऐसी माया कर्म प्रधान दुर्जन मनको सृजती है, हे अज ! अज्ञा (अविद्या) ने अर्पित किसे सोलह विकार रूप आरा जिसके ऐसे संसार चक्र वाले वेद मय मनको आपको विना अजन किये कौन तरसका है ॥ २१ ॥

हे ईश्वर ! सो आप मुझे अपना ज्ञान देकर इस षोडश आरे वाले चक्र में माया से पड़ा हुआ निष्पीड्यमान अर्थात् ऊँख के तर पिर रहा जो मैं तिसका हे विभो ! हे समर्थ ! आप खेचलो ॥ क्योंकि आपने इस माया के गुणों को अपने तेज (क्षैतन्यशक्तिरूप) से जीता है और आप काल रूप अर्थात् माया के प्रेरक हो और कार्य कारण शक्ति को आप ने वश में किया है ॥ २२ ॥

हे विभो ! मैंने स्वर्गसे आदि लेकर अनेक लोकपालों को आयु भी और वैभव देख लिये, जिनके लिये यह मनुष्य सदा इच्छा करता रहता है, उनके वैभव कैसे हैं कि मेरे पिता के कोप युक्त हास से विकराल भृकुटी के भंग क्षत्र से नष्ट

कुत्राशिशः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः केदं कलेवरमशेषरुजां विरोहः ।
 निर्विद्यते न तु जनो यदपीति विद्वान्कामानलं मधुलवैः शमयन्दुरापैः ॥ २५ ॥
 काहं रजःप्रभव ईश ! तमोऽधिकेऽस्मिन् जातः सुरतरकुले क तनानुकम्पा ।
 नं ब्रह्मणो न तु भवस्य न वै रमाया यन्मेऽर्पितः शिरसि पद्मकरः प्रसादः ॥ २६ ॥
 नैषा परावरमतिर्भवतो ननु स्याज्जन्तोर्पथात्मसुहृदो जगतस्तथाऽपि ।
 संसेवया सुरतरोऽग्नौ ते प्रसादः सेवाऽनुरूपमुदयो न परावरत्वम् ॥ २७ ॥
 एवं जनं निपतितं प्रभवहिकूपं कामाभिकाममनु यः प्रपतन्मसङ्गात् ।
 कृत्वाऽत्मसात्सुरर्षिणा भगवन्गृहीतः सोऽहं कथं नु विसृजे तव भृत्यसेवाम् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

होगये उस मेरे पिता को तो आपने सहज ही निरस्त कर-
 दिया ॥ २३ ॥

इसी कारण से मैं आप का अत्र दाम ब्रह्मादिक पर्यन्त के
 वैभव आयु लक्ष्मी इन्द्रिय सुख इत्यादिकों की इच्छा नहीं करता
 हूँ, क्योंकि ? ये सब तो काल स्वरूप आपके महान् पराक्रम से
 नष्ट प्राय हैं तस्मात् आप केवल मुझको अपने दामों के समीप
 में पहुँचा दीजिये ॥ २४ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किञ्च वर्तमानकालेऽपि न भोगाहो इत्याह—कुत्रेति । श्रुतिः भवगो
 तदेव सुखं यासु ताः मृगतृष्णिकावन्मिथ्याभूताश्चाशिशः क अश-
 षाणां रुजां रोगाणां विरोह उद्भवस्थानं कचेदं कलेवरम् । एवं
 चेत्सर्वोऽपि जनः किं न विरज्यते ? तत्राह—यद्यपि यद्यपि इति
 एवं विद्वानयं जगत्तथापि न निर्निश्चये विरक्तो न भवति कुतः
 काम एवानलरूपं मधुलवैः सुखलवैर्दुःसाध्यैरपि शमयन्, कामा-
 भिशमतव्यग्रस्य निर्विदावकाशो नास्तीत्यर्थः । यद्वा, अर्चिन्त्यमिदं
 स्वन्मायाचेष्टितमिति भावः ॥ २५ ॥

तर्हि त्वं कथं निर्विद्योऽसि अनेहैऽपि मयि प्रवृत्तया त्वत्कृप-
 येवेत्याशयेनाह—केति । रजसेव प्रभवो जन्म यस्य सः समस्यन्ते वा
 कुलविशेषणं तमोऽधिकं बस्मिन्स्मिन्मनुष्याणां कुले जातोऽहं क, क
 च तनानुकम्पा, तस्माद् ब्रह्मादीनां शिरसि यो नैवार्पितः स पद्मव-
 रसकलसन्तापहरः परः प्रसादः पुरुषार्थरूपो मे शिरस्यर्पित इति
 यत्तु वक्ष्यामि नुकम्पयेति वा ॥ २६ ॥

न च स्वयीदमत्रिचित्रमित्याह—नैवेति । एवं ब्रह्मादय उभयोः अ-
 यमसुरो नीच इत्येता परावरमतिर्जनतोः प्राकृतस्य यथा, तथा भवतो
 नैव स्यात्, अत्र हेतुः जगत आत्मनः सुहृदश्च तर्हि सर्वत्र मत्प्र-
 साद एवैकपक्ष किं न स्यात्तत्राह संसेवया तव प्रसादो भवति
 तत्र च सेवानुरूपं तत्तादृच्छानुसारेण भर्मादीनामुद्भवो भवति एवं

[५०]

सत्यपि वैषय्याभावे दृष्टान्तः सुरतरकण्या सेवकस्यैव मृगतृष्णा-
 नुत्पत्त्या कल ददाति न च विषमस्तद्वत् न परावरत्वमत्र कार-
 णमिति शेषः ॥ २७ ॥

एतच्च तद्वत्तत्कृपया मया प्राप्तमिति त्वत्कृत्यपार्थक्यं मां नये-
 त्याशयेनाह—एवमित्यादि । यथा त्वया अनुकम्पितोऽस्म्येवं तारदेनात्म-
 सात्कृत्या पूर्वमनुगृहीतः सोऽहं कथं नु त्वत्कृत्यसेवां विसृजामि
 कथम्भूतोऽनुगृहीताऽस्मि प्रभवणं नाहयुक्तः कथंस्मिन्कामानर्पितः
 कामयमानं जनं निपतितमनुत्प्रसङ्गात्प्रपतन्मोहम् तदेवं त्वत्कृ-
 त्यस्य तारद्वयानग्रहेण त्वयान्यन्मनुकम्पितोऽस्म्येवमेव च मम
 परमोऽनुग्रहो न पुनरिदमिति तुच्छं मन्त्राणां श्रृण्वाह ॥ २८ ॥

भीमहरीरायवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च श्रुतिः भवगो तदेव सुखं यासु ताः अत्र एव मृग-
 तृष्णिरूपाः भर्माभिकामावस्थिताः आशिशः कुत्र पुरुषार्थमाया
 आशिशः केत्यर्थः । अशषाणां रुजां रोगाणां विरोहः उद्भवस्थानं
 कचेदं कलेवरं दृष्टमेतदिति भावः । एवं चेत्सर्वोऽपि जनः कि-
 णिन्ति संसारात् निर्विद्यते तत्राह—निर्विद्यते इति । यद्यप्येकं सुखम्
 इतीदं मृगतृष्णिकानुत्पत्त्यं विद्वान् जानन्नपि न निर्विद्यते वि-
 द्वानपीत्यपिशब्दनाविदुषो नितरां निर्विदाभावः सर्वतः
 विदुषोऽप्यनिर्विदं हतं च वदन् विद्वान् विदित्वाह—दुर्गपेक्षं नैवार्पि
 तं यन्मशक्यं भूतं त्वयि कसुखं त्वं काम एवानलरूपं मृग-
 शमयन्मपयामस्तस्मिन् विद्वानपि न निर्विद्यत इत्यर्थः । विषया-
 सक्तस्य निर्विद्वत्त्वकाशो नास्ति इति भावः ॥ २५ ॥

एवं तन्मात्रेण तदनुग्रहं संप्राप्त्यै शिरसि द्रुवंभन तत्क-
 रणत्वनिश्चयनात्मानतः कृतार्थगमाभिकरोति—केति । हे ईश !
 तमोधिकं तमप्रचुरं रजःप्रभवं रजस उन्पत्तिस्थानं रजस्तमः-
 कार्यकामकोषो गोमादिमोहाप्रचुरं सुरतरकुले, असुरकुले जातोऽहं
 क कच तनानुकम्पा दृष्टमेतदित्यर्थः । किं तर्ह्यत्राह ब्रह्मादीनां
 शिरसि यो नैवार्पितस्तेषामपि द्रुवंभ इति भावः । सः प्रसादः

श्रीमद्गीरराधवाचायुक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रसादसूचकः पद्ममिव तापहरः करः मम शिरस्यर्पित इति
अदेतत् दुर्घटमिति भावः । अतोहमस्यैवामेन कृतायोऽस्मीति
तात्पर्यम् ॥ २६ ॥

नेतावनातव वैषम्यादि दोषप्रसङ्ग इत्याह—नैवेति । यथा या जन्तोः
प्राकृतस्य परावरमतिकृष्टापकृष्टबुद्धिर्विपमाबुद्धिरिति यावत्
सैषा बुद्धिर्भवतो नैव स्यात् ननु तदभावे हेतुं वदन्तं विशि-
नष्टि, जगत आत्मसुहृदः आत्मनोऽनरात्मनः सुहृदो हितैषिणश्च
आत्मन इत्यनेन जगतः शरीरत्वमवगम्यते नहि कस्मिंश्चिच्छ-
रीरे आत्मनः प्रीतिरन्वस्मिन्नप्रीतिरिति भावः । सर्वैश्चापि जगतः
स्वाभाविकसुहृद इति वाच्यं । नहि सर्वैष्वेककूपो मत्प्रसादः कि-
ञ्चस्यात्तत्राह—बह्वप्येवभूतस्त्वं तथापि वैषम्यरहितस्यापि तव
संसेवया प्रसादो भवति तत्र सेवानुरूपं तत्तदपेक्षानुसारेण
धर्मादिपुरुषार्थानामुदयो भवत्यपेक्षानुरूपफलदत्त्वे इष्टान्तः सुर-
तरोरिवेति । यथा सुरतरोः कल्पद्रुमस्य तत्तत्सेवकापेक्षानुसारेण
फलप्रदत्वं न च तावता तस्य वैषम्यं तद्वन्न परावरत्वं सर्वैष्वेक-
कूपप्रसादाभावे परावरत्वं वैषम्यं न कारणाभित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमात्मनस्तत्प्रसादेन कृतार्थतामाविष्कृत्याथ न केवल-
मधनैव तत्प्रसादविषयोऽहं जानः किन्तु यदा मातृगर्भस्थं मामनु-
जिगृक्षता त्वया सञ्जोदितेन सुरपिणानुगृहीतस्त्वद्वेष त्वदनु-
ग्रहविषयोऽममम अतो जन्मन आरभ्य त्वयानुगृहीतोऽहं त्व-
दभ्युत्थपार्श्वे न विमृज् इत्याह—एवमिति । हे भगवन् ! यः सुर-
पिणो नारदेनात्मसात्कृत्वा आत्माधीनं कृत्वा “तदधीनवचने च”
इति नातिप्रत्ययः पूर्वं विषयपरवशात्तेन तदधीनं मां स्वाधीनं
कृत्वेत्यर्थः । यद्वा, “अभिवाच्यो सम्पदा च” इति सातिः अभिवाच्यश्च
किञ्चिदन्वयात् पूर्वं भगवत्प्रातिकूल्येन स्थितं मां किञ्चित्त्व-
दनुकूलं कृत्वेत्यर्थः । गृहीतस्त्वत्प्रयोपदेशेनानुगृहीतः सोऽहं इदा-
नीं तव भृत्यसेवां दासानुशास्यं कथं नु विमृजे न कथं चिदपित्य-
श्वाभीत्यर्थः कथमभूतोऽनुगृहीतोऽस्मि प्रभवः संसार एवाहि-
कूपः सर्वजुष्ट कूपस्तस्मिन्कामाभिकामं काम्यन्त इति कामाः
विषयाः शब्दादयस्तान् कामवमानं जनं निपतितमभ्वनुसृत्य
तत्प्रसङ्गात्तस्य तत्र निपतितजनस्य यः प्रकृष्टः सङ्गस्तस्मा-
ज्जेतोः प्रपन्नहं विषयासकचित्तजनसङ्गात्प्रभादिकूपे पतन्नह-
मित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजनीर्षकृतपदरत्नावली ।

इतोपि संसारसुखं हेयमित्याह—कुत्रेति । श्रुतिं कथं सुखय-
न्तीति श्रुतिसुखा मृगतृष्णारूपा ऊर्ध्वोदकसदृशाः अशेषाणां
रुजां रोगाणां विशेषेण रोहो यस्मात्तत्तथा दुरापैर्मधुखनै-
रुद्विषिषुकल्पैः सुखं ज्ञेयं कामाग्निं शमयन् शान्तिं कर्तुमिच्छन्
यदपि पर्यायेण क्लेशवरं विषयसुखं चेत्पुमभं नभ्वरं विद्वानयं
जनः इहोभयस्मिन्नपि ननु निर्विद्यते निर्वेदं नैव प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

हरेर्मन्त्रास्तस्य प्रकटयन् प्रह्लादस्तस्वज्ञानविभुर इवायोग्य-
जनमोहायाह—काहमिति । हे ईश्वर ! तमोगुणप्रभुरे रजोगुणोत्प-
त्तिहेतो अस्मिन् सुरेतरकुले असुरकुले जातोऽहं क मकानुग्रह
बलव्या तवानुकम्पा क मियो विद्वज्ज्ञमावत्वात् किञ्चायमत्रेति
तत्राह न प्रह्लाद इति निरन्तरसेवा मे दूरक्षेत्रस्मादधिकं द-
योऽपीदानीं रमादीनां शिरसि नार्पितो मम शिरसि तव पद्मकर
पद्मोदरप्रभावरपाशविनिधानबलव्याः प्रसादोऽर्पित इति यत्तस्माच्च
तव चरितमित्यर्थः । “अर्धं ब्रह्म ब्राह्मीर्वाद्वाह्निकं तत्क्रीपुङ्गुता
तदग्रे च क्रमात्सर्वे सदा मुक्तौ मृतावपि । हरिभक्तो च
तज्ज्ञाने सुखेन निवर्तते तु । परतः स्वतः कर्मतो वा न कथं
चित्सदन्यथा” इति वचनायुक्त एवायं इति ॥ २६ ॥

सेवाधिक्यमेव फलाधिक्ये कारणं न त्वाभिजात्यादिकामि-
त्यभिप्रेत्याह—नैवेति । यथा जन्तोर्वा परावरमतिकृष्टवैषा भवतो न
स्यान्न तु कुत आत्मसुहृदः “तदेतमेव” इति भूतेः लोके यद्यप्या-
भिजात्यादिकं परावरत्वं निमित्तं तथापि लोकविषयमहिम-
त्वात् भवतः प्रसादः जगतः संसेवया सेवानुगुणः फलाधिक्यो
दयः स्यात् “यावत्सेवा परं तत्त्वे तावत्सुखाविशेषता” इति स्मृतेः
परावरत्वं च सेवानिमित्तं “शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोभि-
जायते” इति वचनात् ॥ २७ ॥

नन्वेवं सेवानुरूपफलोदये शालीये सिद्धे त्वं किङ्करोषीति
तत्राह—एवमिति । फलोदयस्य सेवानुविधाविशेषात् सोऽहं तव
भृत्यसेवां कथं नु विमृजे मम हितरूपत्वात्पितृत्वत्त्वद्व्यागं
कारणमाह । जनमिति । प्रमवाहिकूपे जन्मावसर्पविषयक-
लसंसारगतं पतितं कामाः विषयास्तानभिकामवत इति कामा-
भिकामस्तं जनमनु तस्य जनस्य प्रकर्षेण सङ्गः जन्मबलव्यास्त-
स्मात्प्रपन्नं आत्मसात्कृत्वाभीयेष्वेक इति बुद्धि कृत्वा सुरभ्र-
पिणो गृहीनोऽनुगृहीतोऽयः सोहमिति यस्मात्तस्मादिति
शेषः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

पुनः स्वस्यानिर्देयं दर्शयितुं सामान्यतो जीवानां दैभ्यं
दर्शयति—कुत्रेति । मधुरूपकं तेनाग्नेः प्रयुतं वृद्धेः ॥ २९ ॥

अथ स्वस्यापि दैभ्यं दर्शयन् तत्कृपया निरुपाधित्वं प्रावक्ष्यञ्च
दर्शयति—काहमिति । नच प्रह्लाद इति तदानीं तन वृत्तान्ता-
पेक्षया ॥ २६ ॥

यस्तु भवान् भक्ताननुगृह्णाति तच्च बह्वपि चित्रं तथापि
इष्टान्तसङ्गात् नातिचित्रं मध्यमप्रहस्तु तदभावाद्दीव्यं चित्र-
मिव पूर्वार्थमेवोक्तकथयितुमाह—नैवेति ॥ २७ ॥

अथैतादृश्याः कृपायाः कारणं स्मरन्नापि तत्रैवामिष्टं प्रार्थयते
एवमिति । एवं त्वत्कृपायोग्यं यथास्यात्तथा अनुगृहीतो यः
सोऽहं इह भगवद्भृत्यकृपातिशयत्वात् कथं विमृजे त्यक्तुं शक्नोमि
नैवेत्यर्थः ॥ २८ ॥

भीमद्विभवायककपर्षिकृतसारायंदिनी ।

तर्हि किमिति भोगैश्वर्यं सर्वं एव वोको वांछतीति चेत्स-
र्वोप्यनभिष्ट एवेत्याह—कुत्रेति । मृगतृष्णारूपाः मृगतृष्णा यथा
हृष्टिस्तुल्यरूपास्तथैवाशिषो राज्याद्या अपि भुतिस्तुल्यमादयः
स्वीकृत्यस्य रागद्वेषापावचित्तादिभिर्वस्तुतः सुखलेशस्याप्यभावात्
अस्तु वा सुखं तस्य भोगाऽसामर्थ्यात् महद्वैद्युः क्षमित्याह
कहमिति । यद्यतो विद्वानपि जन इति विचार्योपि न निर्विघ्ने
नतो मूलः किमुनेति भावः कीदृशः कामरूपमनखं मधुलवैः
सुखलेशैः शमयकिति नाह मधुलवैरनखः शाम्यति प्रत्युत दीप्यते
एव दुरापैरिति ते च सुखलेशा दुःखैरेवोपाज्जने ॥ २५ ॥

किञ्च यद्यपि माहशो नास्तिकोप्यधमस्तदपि त्वं मां सर्वो-
त्तममकरोस्तत्ते कृपामाहात्म्यं किं वयंयामीत्याह—काहमिति । यत्
यः पद्मकरः मम शिरस्वर्पितः सन् ब्रह्मण इत्यादि ॥ २६ ॥

न च त्वं सकृपया उत्तमाधमो गणयसीत्याह—नैवेति । पते
ब्रह्माहव उत्तमाः अवमसुरो नीच इत्येवपरावरमतिर्जतोः प्राकृ-
तस्य यथा तथा भवतो नैव स्यात् तत्र हेतुः जगत आत्मनः
सुहृदश्च तर्हि सर्वत्रैव सम एव मत्प्रसादोऽस्तु तत्राह संसेवया
यथा सुरतराभितस्त्वैव सङ्कल्पानुसारं फलं दददपि न
विषमस्तथैव त्वमपि तत्रापि सेवानुरूपम् उदयः सेवतारतम्येनैव
कृपाया उदयतारतम्यं नतु परावरत्वं उत्कृष्टनिष्ठैवमेव कृपा-
दयतारतम्यस्य कारणात्मित्वर्थः ॥ २७ ॥

ननु, मत्संसेवया त्वयि मम सम्पत् प्रसाद इत्यत्र सुरतर-
दृष्टान्तेन मद्द्वेषमं पर्येहार्थः किन्तु संसेवया किं कारणं तदप्र-
हीति तत्राह एवम् उत्कृष्टनिष्ठमावेन जनं सर्वमेव कामान-
भिकामयमानं प्रभव एवादिभ्युक्तः कृपस्तत्र निपातितम् अनु तत्
प्रसङ्गात् प्रयत्नश्चाहं सुरर्षिणा भिनारदेन आत्मसात्कृत्वा
अयं जीवो मदीयो भवत्विति मयि स्खलत्वमारोप्य गृहीतः
यज्ञात् स्वर्पाणिनैव गृहीत्वा ततः सकाशात् स्वातिकं नीत्वा
तन्मन्त्रराजमुपदिश्य स्वसेवकीकृत इति भावः सांज्ञं संसारकृप-
पतित एव संप्रत्यहं प्रह्लादस्त्वङ्गको यत्प्रसादादभवत् तस्य तव
भृत्यस्य भीमद्विभवाः सेवां कथं विमृजामि त्यजामि यथा कर्म-
ज्ञानियोगिनः फलप्राप्तौ साधनं त्यजन्ति, तथेत्यर्थः । भक्तिमार्गे
हि साधनस्यापि फलीभावात् भगवन्तं प्राप्तानामपि भूवार्त्तानां
साधुसङ्गादिसाधनस्पृहा यथा भक्तिं मुहुः प्रवहतां त्वयि मे
प्रसङ्गा भूयादन्तमहताममलाशयानामिति ध्यायन्धराभ्यानुगृहाण
यथास्मृतिः स्यादिति चानप्येव विचार्यैव मया प्रार्थितं मय मां
निजभृत्यपार्थम्यमिति ॥ २८ ॥

भीमस्तुल्यकन्दकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, स्वत एव भवान् कुतो न गच्छति ब्रह्माह—कुत्रेति
मृगतृष्णारूपाः मृगतृष्ण मृगतृष्णा यथा जलाभासरूपा तथा
पुरुषार्थमासाः भुतिः अथवा नद्वै सुखं वासु ताः आशिषः कुत्र
मशेषरजो विरोहो जन्मस्थानमिदं सकलेश्वरं च क इत्येवं यद्यपि

जगो विद्वान् तथापि दुरापैर्दुःखलेशैर्मधुलवैर्विषमस्तुल्यकन्दैर्दुःसु-
कामानखं शमयन् आस्ते ननु विरज्यते त्वज्जृम्भवाभ्यं न गच्छ-
तीति भावः ॥ २५ ॥

आत्मनो लब्धभगवत्प्रसादत्वमाह—काहमिति । रजसः प्रभवो
यस्मिन् तस्मिन् तमोधिकं यत्र तस्मिन् सुरेतरकुले जातोऽहं क
क च तवानुकम्पा यत् यथा प्रसादः प्रसाद्योतकः पद्मकरः
पद्मवत् सुखदः करः मे शिरसि अर्पितः नतु ब्रह्मणो न भवस्य
नतु रमायाः शिरसि अर्पितः यद्वा एवंविधः पद्मकरो ब्रह्मणो न
भवस्य रमाया अपि नेति बोध्यम् ॥ २६ ॥

ननु, अहो अयं परः उत्तमः अवमपरोऽधमः एषा प्रतिर्जतोः
प्राकृतस्य जीवस्य यथा भवति तथा जगतः आत्मनः परमस्वरू-
पस्य सुखदः हितकारिणो भवतो नैव स्यात् तथापि सुरतरोः
कल्पद्रुमात् सेवानुरूपमुदयो चांछितार्थलाभः इव संसेवया ते
प्रसादो भवति एवमयं पर उत्कृष्टः मम प्रसादाहं न त्ववर
इति तव प्रसादं परावरत्वं कारणां न भवति ॥ २७ ॥

प्रकर्षेण भवतीति प्रभवाः कामकोपलोभादवस्ते एषाह-
वस्तद्युक्ते कृपे कृपवद्दुस्तरं संसारे नितरां पतितं कामान् विष-
यानभिकामयतीति कामाभिकामस्तं जनं कलत्रापाद्यादिकृपमनु-
मनुसृत्य प्रसङ्गात् तस्मिन् जने प्रकृष्टो यः सङ्गस्तस्मात्प्र-
पन्नं योऽहं देवर्षिणाऽऽत्ममात्कृत्वा गृहीतां अनुकम्पितः सोऽहं
तय भृत्यसेवां कथं विमृजे अस्तव भृत्यपार्थं मां नर्वात
भावः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

अथवा रमणीय और मृग तृष्णा रूप आशिष (पैहिक
पारकष सुख सामग्री) तो कहाँ, और अनंत रोगों के
जघने की भूमि यह कलत्र कहाँ । ऐसा यह पुरुष जागता
है तो भी वैराग्य को नहीं प्राप्त होता, क्योंकि ? बड़े
दुष्प्राप्य काम सुख के विद्वानों में काम रूप अग्नि के
शमन करने में व्यग्र हो रहा है ॥ २५ ॥

हे ईश ! कहाँ राजागुण में उत्पन्न होने वाले तमोगुण
प्रधान इस असुर कुल में, मे उत्पन्न हुआ, और आपकी
निर्हेतुक कृपा कहाँ, क्योंकि यह प्रसाद तो ब्रह्मा को भी नहीं
मिखा शिवको भी नहीं प्राप्त हुआ, और निश्चय करके
रमा (श्रीवधभीजी) को भी नहीं मिखा जोकि ? मेरे असुर
बालक के मस्तक पर आपने अपना करकमल अर्पित
किया ॥ २६ ॥

ये ब्रह्मादिक उत्कृष्ट हैं और यह असुर नीच है इस प्रकार
की पर अवर माने जगत के आत्मा और सुहृद ऐसे आप
की कभी नहीं होता, तथापि कल्प वृक्ष के तरह आपकी
प्रसन्नता है, जैसे कल्प वृक्ष समीप जाने से और इच्छा करने
से फल देता है, ऐसे ही आप भी शरण माने से इच्छा के
अनुकूल फल देते हैं ॥ २७ ॥

मत्प्राणरक्षणमनन्त ! पितुर्वधश्च मन्ये स्वभृत्यश्रुषिवाक्यमृतं विधातुम् ।
 खड्गं प्रगृह्य यदवोचदत्तद्विधितुस्त्वामीश्वरो मदपरोऽवतु कं हरामि ॥ २९ ॥
 एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत्त्वमाद्यन्तयोःपृथगवस्यसि मध्यतश्च ।
 सृष्ट्वा गुणव्यतिकरं निजमाययेदं नानेव तैरवतितस्तदनुप्रविष्टः ॥ ३० ॥
 त्वं वा इदं सदसदीश ! भवांस्ततोऽन्यो माया यदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्था ।
 यद्यस्य जन्म निधनं स्थितिरीक्षणं च तद्वै तदेव वसुकालवदष्टितर्वाः ॥ ३१ ॥
 न्यस्येदमात्मनि जगद्विलयाम्बुमध्ये शेषेऽऽत्मना निजसुखानुभवो निरीहः ।
 योगेन भीक्षितदृगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणाश्च युङ्क्षे ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

संसार रूप सर्प विशिष्ट कूप में पड़े हुए जनों के प्रसङ्ग से मैं भी उसी कूप में गिरता हुआ वर्त्तमान था, भीमारवजी ने अपना करके मुझे ग्रहण किया हे भगवान् ! सो मैं आप के दासों की सेवा का कैसा भूल सकता हूँ ॥ २९ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

न चेदं त्वया मदनुग्रहार्थं कृतं किन्त्वन्यार्थमित्याह—भो अनन्त ! यदेतन्मत्प्राणरक्षणं मां हन्तुमुद्यतस्य मत्पितुर्वधश्च तदुभयं स्वभृत्यश्रुषिवाक्यमृतं सत्यं विधातुमित्यहं मन्ये कुतः यद्यस्मादसद्युक्तं विधितुः खड्गं प्रगृह्यावोचत् किं मदपरो मद्भृत्यतिरिक्छेदीश्वरोऽस्ति तर्हि त्वामिदानीमवतु तव कं शिरोऽहं हरामीति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः । यद्यदाऽवोचत्तदा मत्प्राणरक्षणमिति वाऽन्वयः एतच्च सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितमित्यत्रैव बहुधा व्याख्यातम् ॥ २९ ॥

न चेदं पक्षपानेन रक्षणं दैत्यहननञ्च त्वयि स्त्रामाविकं किन्त मायागुणोपाधिकं सर्वोत्तमके त्वयि स्त्रतस्तद्व्योगादित्याह एकदांत । एतच्च जगत् त्वमेवैकः यद्यनः अमुष्यादावन्ते च पृथगवस्यसि विरामं करोषि सम्प्राप्ततया कारणात्वेनावधिर्वेन च वर्तस इत्यर्थः । अतोमध्यतश्च त्वमेव कुतस्तर्हि भेदप्रतीतिरत्राह, निजमायया गुणपरिणामात्मकमिदं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वन्तेर्गुणैर्हेतुभूतैर्नानेव रक्षक इव हन्तेव व्यावसितः प्रतीतः तदुक्तं स्कन्धोपक्रमे “निर्गुणोऽपि ह्यजोऽव्यक्तोभगवान्प्रकृतेः परः । स्त्रमायागुणमाविश्य बाध्यबाधकतां गतः ॥” इत्यादिना ॥ ३० ॥

ननु, यद्येतज्जगद्वहमेव तर्हि जगतो वैषम्येण मम वैषम्यमपि किं न स्यादित्यत आह । त्वं वै त्वमेवेदं सदसत्कार्यकारणात्मकं जगज्जन्तु त्वत्तः पृथक् भवांस्तु ततोऽन्यः प्राच्यन्तयोः पृथगवस्थानात् यद्यस्मादेवमतोऽप्यमात्मीयोऽहं परहति या बुद्धिः साऽपार्था

मायैव कार्यकारणमेवं दृष्टान्तेन साधयति—यद्यतो यस्य जन्म ईक्षणं प्रकाशश्च यस्मिन्निधनञ्च स्थितिश्च तद्वै तदेव अद्वितीयं कारणं ततः कार्यं तयोर्वया वसुकालमात्रत्वम् अयमर्थः काव्यशब्देन नीलरवाद्यसाधारणगुणयोगात्पृथ्वी वसुशब्देन वस्तुमात्रं भूतसूक्ष्मं तत्र तयोर्वया पृथिवीमयवीजमात्रत्वं तस्य च यथा भूतसूक्ष्ममात्रत्वमेवं सर्वमपि कार्यकारणात्मकं जगत्परमकारणात्मकमेवेति तथाच पारमर्षे सूत्रं “तद्वत्त्वत्त्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” इति, अतिश्च “वाच्यारम्भणं विकारोनामधेयं मूर्तिकेत्येव सत्यम्” इति ॥ ३१ ॥

तत्र तावदन्ते पृथगवस्थानं दर्शयति—न्यस्येदमिति । इदं जगदात्मनैवामनि निक्षिप्य स्वसुखमेवानुभवन्निष्क्रियः सम्प्रत्ययो-इकमध्यं शयनं करोषि, तर्हि किं जीवस्येव ममापि तमोऽस्ति-रूपा निद्राऽस्ति ? नहि नहि, योग एव तु बहिर्बुध्यभावसांस्यान्निद्रोच्यत इत्याह—योगेन भीक्षिते इदौ येन आत्मना स्वरूपप्रकाशेन निपीता निद्रा येन यतस्तुर्येऽवस्थान्प्रयातीति स्वरूपे स्थितस्त्वं ननु सुप्त इवाऽऽत्मना तमोयुक्ते योजयसि न पदपासं न जाग्रत्स्वप्नयोरिव गुणान्विषयांश्चेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमभ्रातराद्यभाषार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यो नारदमुक्तेन मयि कृतः स एव परमोऽनुग्रहः न चेद-मनितुच्छं मत्प्राणरक्षादिरूपं न चेदं त्वया मदनुग्रहार्थं कृतं किन्त्वन्यार्थमित्याह—मत्प्राणरक्षणमिति । हे अनन्त ! यदेतन्मत्प्राणरक्षणं मत्पितुर्वधश्चोति तदुभयं स्वभृत्यश्रुषिवाक्यम् अतः सत्यं यथा भवति तथा विधातुं कर्तुं कृतमित्यहं मन्ये स्वभृत्यश्रुषिवाक्यमित्यत्र निजभृत्यभाषितम् इत्यत्रेवाप्यो द्रष्टव्यः किञ्च बद्धमपि ता विधितुमर्हतिमिति शेषः । मां जिघांसुरित्यर्थः । खड्गं प्रगृह्य मत्तोऽन्वयेदीश्वरस्त्वद्रक्षकोऽस्ति तर्हि—स त्वामिदानीमवतु रक्षतु तव कं शिरोहरामीति यदवोचत्तुक्तवान् तर्हि शिरोहारा-न्तरादित्यवयवः असदसत्यं च विधातुं मत्प्राणरक्षादिकं त्वया कृतमित्यहं मन्ये इत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं कोपोपशमनप्राप्तनानुक्तोक्तं आभिप्रेतं तदास्वयोगं

श्रीमद्गीतायां चतुर्थोऽध्यायः ।

तत्रास्ते पृथग्वर्णनिप्रकारमाह—न्यस्येति । इदं परिहृय-
मानं चिद्विद्यात्मकं जगत् आत्मानि स्वस्योपमं हृत्य शेषे शेषा-
नोति शेषात्मनेति पाठे, शेषस्य कारणात्मना वा शेषस्य चिद्विद्व-
द्रूपे स्वात्मात्मना स्वरूपेणात्मनि स्वस्मिन्नेवावाप्त्यन इत्यन्वयः ।
कथंभूतः स्वनो निरुपाधिकं निजसुखस्यानुभवो यस्यानप्य निरीहः
निष्क्रियः योगेन निजसुखानुभवरूपयोगेन मीक्षितदृक् निवृत्त-
संकल्पकपक्षानः मीक्षितदृशेति पाठे मीक्षितदृशा योगेन निवृत्त-
सङ्कल्पकपक्षानावस्थानयोगेन विशिष्ट इति शेषः । मीक्षित-
दृगित्यनेन प्रसक्तं निद्राप्रसङ्गं निराह, वीतनिद्र इति आधारा-
न्तरनैरपेक्षमाह आत्मानि स्थितः इति कथंभूते तुयै जाग्रदा-
द्यवस्थानवातीने प्रथमान्नपाठोऽपि इदं तत्रात्युक्त एवार्थः ।
तमः सूक्ष्मावस्था प्रकृतिः “नक्षरं तमसि क्षीयते” “मासी-
विद् तमोभूतम्” इति श्रीनृणां प्रयोगात् तमस्तद्गुणाद् सत्त्वा-
दीन् न युक्ते न सम्बन्धासि प्रकृतितद्गुणारूपृष्टो भवसी-
त्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां चतुर्थोऽध्यायः ।

स्वभूत्याभाषितमृतं कर्तुं स्तम्भाद्भूतिरिति यत्सूचितं पूर्वत्र तदि-
दानीं स्पष्टमाह—मत्प्राण्येति । मत्प्राण्यरक्ष्यं मम पितृवधं च
स्वभूत्यानारदशुविधाकथं च असद्विधिरसुः खड्गं प्रगृह्य हिरण्य-
कशिपुर्थादि मदपर ईश्वरोऽस्ति स त्वामवतु तस्य तथ कं शि-
रो हरामीति यद्वोचत् तच्च ऋत विधातुं अयमवतार इति मन्य
इत्यन्वयः ॥ २६ ॥

सृष्टिर्जुंभ्यानिभ्रंशितेन्द्राद्यैश्वर्यस्य मत्पितुर्हन्तमस्माकं चिन्त्रं
चैवपि न तथ । अत्र तस्य जगत्प्रकृतात् जगत् त्वत्सृष्टं त्वत्प्र-
सिद्धं त्वदधीनसत्ताकमतः स्तम्भादाविर्भावोऽपि युक्त इत्याह—
एक इति । अयमर्थः एतज्जगत्प्रमेव नान्यः कुतः एकः प्रधानः
प्राधान्यं च कुनोऽयमगम्यत इति तत्राह—अमुष्य इति । अमुष्य
जगत् आद्यन्तवारुपक्षः पूर्वं विनाशादूर्ध्वं च मध्यतः स्थिति-
कावे च त्वमेवावस्थासि सञ्चितनिर्गोतिऽसि शास्त्रेण इति यस्मात्
ननु जगत्प्रकृतिप्रकृतेन तद्विवर्तनेन वा त्वदवसानं युक्त-
मत्राह—पृथगिति । भिन्नत्वेनेत्यर्थः । पुनः सृष्टिकावे निजमायया
स्वसामर्थ्येन आधीनया चिद्विद्वत्प्रकृत्या चैव गुणव्यातिकरं
जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टस्त्वं तैर्भिन्नेः पदार्थैर्निर्मितः नानेव भिन्न-
इव ननु भिन्न इत्यवसितोऽसीति यत्तस्माच्च । प्रतिदृशमिव नैक-
धार्कमेकमिति स्वाकः “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इति श्रुतेः
“नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादि श्रुत्या नानात्वस्य निषिद्धत्वात्
नानेवानुविधावतीत्यादिनानपेक्षेतुत्वाच्च भेददृष्टेः ॥ ३० ॥

हरेजगद्व्यवस्थस्य स्पष्टमप्रतीतः तदर्थं पूर्वपद्योक्तं विशद-
यति त्वं वा इति । हे ईश ! इदं सदसत्काराखरक्षणां जगत्प्र-
सत्ताया अपि त्वदधीनत्वाद्यं व्यपदेशो न तादात्म्यात् तत्त्वतस्त-
दात्मत्वं किं न स्यादिति तत्राह—भवानिति । ततो जगतो भवान-
न्योऽपि स्ततोभिर्गोपीत्यर्थः मत्स्वातन्त्र्यवज्जगत्स्वातन्त्र्यमपि किं

त्वादुभयोर्मैवोऽपि दृढतरः स्यादिति तत्राह—मायेति । आत्मन्य-
पक्षप्रथम आत्मानात्मन्यवस्थां प्रपञ्च्य परत्वं बुद्धिः स्वातन्त्र्य-
ज्ञाने यत्मेवं मायाऽवस्थमाना कुन इति तत्राह—अपायेति ।
श्रीनारायणस्य तच्च ज्ञानस्य ज्ञाने यथा पुरुषार्थसाधने तथा-
न्यस्य स्वातन्त्र्यज्ञानमनपेक्षेतुरिति उभयं हि शब्देनासिद्धमिति
दर्शयति स्तम्भजीवात्मकत्वात्स्वतन्त्रं जगदित्येतोर्वाह—मायेति
आत्मनो जीवस्य परत्वं बुद्धिः जीवस्य परमेक्षे परमात्मना यत्तु-
न्मादिकं क्रियते तदनेनापि कर्तव्यम् । तदनुभवविरुद्धमतो यद्य-
र्थानि जन्मादिकं तद्वस्तु नद्वेषेति प्राधान्यविषयत्वा अनेदृश्य-
देशोपपत्तरिति प्रकारान्तरेण तत्रानिमाह—यद्यस्येति । अयमर्थः ।
यस्य जगतो जन्मादिकं यद्यर्थानं तज्जगत्तद्वेषेत्युच्यते इति यत्त-
स्माज्जगत्प्रमेवेत्यर्थः । अस्मिन्मये दृष्टान्तमाह—कदिवति । उचितार्थोः
वृक्षदाहवृक्षयोः काष्ठवत् काष्ठाधीनत्ववत् एतदेवावायं सत्य-
ग्विदुर्न यथा वृक्षश्च वृक्षदाहकश्च देवकाष्ठाधीनत्वादेवं काष्ठं
त्युच्यते एवञ्च त्वदधीनत्वात्सर्वस्य सर्वमित्युच्यते स्तम्भ-
द्विष्टोऽदीनि । “उष दाहे” इति धातुः अत्र कलु शब्दः साक्षादे-
क्यान्नेषे वर्तते “अखंखलुषाः प्रतिषेधयोः प्राणां कर्त्ते” इति सूत्रात्
अजमेक्यकथानिष्टमित्यर्थः । “यद्येव आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽह
मस्मि स एवाहमस्मि यद्येव चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि”
इत्यादि श्रुतौ स्वस्यान्यस्य परमात्मनोपदेशः प्रतीयते अतः
कथं भेदः कथ्यते इत्यनेवाह—मायेति । आत्माहं च परान्य-
श्च परश्च परमेश्वर एवेति यावुद्धिरियमवार्थो मायाभ्रंशितस्तस्मा-
त्तदधीनत्वात्तद्वस्तुर्मायित्वेन स्थितत्वाच्च सोऽहमस्मीत्युच्यते ननु
तद्वत्त्वादेतदव्याख्यार्थैरुक्तम् अहं चान्यश्च परमेश्वर एवेत्यवार्थाद्या-
न्तिस्तदधीनत्वात्सद्व्युच्यते न स्वकृत्त्वादित्यर्थः । इति ईश्वर्यं
ज्ञानम् ॥ ३१ ॥

मत्त्वमाद्यन्तयोऽरित्यन्तं श्रीहरिरवशिष्यते इत्युक्तं तं प्रकारं
दर्शयति—न्यस्येति । विषयानुमधे इदं जगदात्मनि स्फोदरे
न्यस्य शेषात्मनोभूत्वा नृयस्थितो जाग्रदाद्यवस्थाप्रवृत्तिशुभ-
मूर्तो स्थितस्त्वं तमः प्रकृतिं गुणान्सत्त्वादीन् आत्मनि युञ्जे नन्
“प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः क्षोभयामास” इत्यादौ प्रती-
तप्रस्तावनाः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतायां चतुर्थोऽध्यायः ।

मत्प्राण्यरक्ष्यदिकं तथैवेत्याह—मत्प्राण्येति ॥ २६ ॥

अथ रसान्तरेण तत्कोशमनं तथाहि कथमर्थं वराक-
स्तव कोषविषयो यत्त एक इत्यादि तथापि पूर्वेण सङ्कतिर्दृष्टे
तथाह—तद्वं भक्तानुग्रहसम्बन्धेन साक्षादेवावतीर्षास्मद्वि-
रक्ष्यं करोषीति स्थितं यत्त्वमन्तर्भावितया सामान्यनो विश्व-
रक्षणं तच्च त्वयैव क्रियमाणापि न साक्षात् किञ्चिद्व्यवहारेति
दर्शयन्तदनुसङ्गतः सृष्ट्यादि बीजामाह—एक इति ॥ ३० ॥

तत्र तस्य वैखल्ययं स्थापयति त्वम्वा इति ॥ ३१ ॥

प्रसङ्गेन महामकधिरुक्त्याद्यनुग्रहतः सृष्ट्यादिमयी साक्षा-
त्क्षोभावेव विद्येयतो वक्ष्यति—न्यस्येदिति सप्तमिः । आत्मनि

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसम्भवं ।

गर्भोदकशाश्विके जगत् प्रेक्षाकं योगमाह तुयं स्मृतुरीय-
तत्त्वे श्रीवासुदेवाक्षे स्थितः । तस्मात्प्रवेनारम्भयुरीकृत स्फूर्तिः
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारायंशशिनी ।

अतस्तत्र भक्तवत्पराङ्मुखकृपानुगामित्यं च लोकेषु तत्र कृपा
दृष्टा ननु त्वं स्वभक्तमनाभिनात् कांश्चिदपि कृपयसीति नन
कापि वैषम्यं मद्यपि तत्र स्वभक्तानुरोधेनैव सर्वं एवानुग्रह
इत्याह-महिनि । स्वभृत्यः श्रुपिर्नारस्तस्य वाक्यं सत्यं कर्तुमिच्छे
मन्वे मन्मात्रा मर्त्यं प्रार्थितेन श्रीनारदेन त्वत्पुत्रस्य विद्वेषकनाशा-
दिना कल्याणं भविष्यतीति वरदानात् यदुक्तम् "श्रुवि पर्येष्वस्तत्र
भक्त्या परमयासनी । अन्तर्वेत्नी स्वर्गस्य ज्ञेयापेक्षा प्रसूतये
श्रुविः काकणिकस्तस्याः प्रादावुभयमीश्वरः" इति यद्यस्मादस्मत्
भक्तिस्त्वं विधिस्तुः किं शिरो हरासीति तच्चाहि दिग्गजादिभ्यो
यथा मद्रक्ष्यं तथा तद्वस्तुजसम्भवतीति तद्वच्च त्वया कृत
इति एवं भगवतः सर्वत्र साध्यपि भक्तवत्पराङ्मुखं विशिष्यत
इति प्रह्लादेन ज्ञापितम् ॥ २६ ॥

एवं गुणातीतानां माहशमकानां गुणातीतेन त्वया भक्त-
वत्सत्वेन पाक्षेन गुणातीतमेव गुणमयस्य जगत्स्तु सृष्टिपात्रमं-
हारा उद्भासितेनैव त्वया गुणमया एवेति वदंस्तस्य जगत्कृतका-
रणकत्वात् स्वस्मत्पराङ्मुखत्वात्-एक इति । यद्यस्मादमुष्य आदौ अन्ते
मध्ये च अमुष्मात् प्रथमभूतोऽपि स्वमेव अवस्थसि अवस्थीयमे
विश्वकिमिः प्रतीयसे इत्यर्थः कुतस्त्वं न तथा न प्रतीतिस्तत्राह
निजमायया गुणपारणामात्मकमिदं जगत्सृष्टेति निगुणस्य
तत्र शक्तेः स्वरूपशक्तिरामावाहितभावः । तदनुप्रविष्टत्वं ते गु-
णैर्हेतुभूतैर्नानैव हेतवपात्रक इव उत्पादक इव अवस्थितः वस्तु-
नस्तु तमोगुण एव हन्ता सत्त्वगुण एव पालकः रजो गुण
एव ज्ञाता तत्त्वोद्भासित्येन त्वत्प्रवशाद्वत्त्वं हन्तेत्यादि व्यप-
देशः ॥ ३० ॥

ननु, जगतोमायिकत्वेपि मायाया मन्त्रिकृतिर्याजगतो धैर्ये
ममापि वैषम्यं किं नस्यादित्यत आह त्वं वै इदं सदस्तु कार्य-
कारणात्मकं जगत्प्राधानिकत्वात् सत्यमेव न तु स्वतः पृथक् ।
ततोऽस्माज्जगत्स्तु भवानन्यः पृथगेव आद्युत्तयोः पृथगवस्था-
नात् यद्यनु तस्मिन्नेव जगति आत्मा अयं गमात्मीयः परः
अयं ममशत्रुरिति बुद्धिः सा माया अविद्या जीवस्याविद्या
काद्वैतवैषम्यः । अपार्था सातु मिथ्याभूतवैषम्यः । कार्यस्य
कारणभेदमपि साध्यन् दृष्टान्तेन परमकारणस्य भगवतो
वैषम्यमपि निरूपकोति यद्यनः यस्य जन्मसंज्ञाश्च
प्रकाशश्च कस्मिन्निजने स्थितिश्च तद्वैतदेव अष्टि बीजं कारणं तदुः
कार्यं तथैवंसुकाजवत् वस्तुवकाजत्वे यद्यत्यर्थः वस्तुवत्त्वं
वस्तुमात्रं भूतसूक्ष्ममुच्यते काजशब्देन नीलत्वामाधारगुणा-
योगात् पृथ्वी काजशब्दाऽत्र नीलगुणवाची ततश्चकारणकार्या-
त्मकत्वाद्वैतवैषम्योरेव यथा पृथिवीत्वं गन्धत्वञ्च तथैव कारण-

कार्यात्मकस्य जगतः प्रधानत्वं परमेश्वरत्वं च अयमर्थः यथा
वस्तुमात्रवकाजस्य काजगात्रमर्थः अहिमात्रत्वं प्रधानस्य प्रधानमा-
त्रत्वं महदादीनां महदाहिमात्रत्वं देवतित्येगादिमर्थं जगतः, एवं च
तर्वाहि सर्वकार्यकारणात्मकं यथा भूतसूक्ष्ममेको गन्ध एव तथा
देवतित्येगादिसर्वकार्यकारणात्मक एको भवानेव तथा च पारमर्थ
सूत्रं "तदन्यत्परागारंभणशब्दादिभ्यः" इति, अतिश्च "वाचारादभ्यं
विकारानामभ्यं मृत्युत्वं स्येव सत्यम्" इति तेन पार्थिवपदार्थानां
कारुपायाद्यादीनां वैषम्येपि तत्परमकारणस्य गन्धस्य यथा
न वैषम्यं तथैव जगतो वैषम्येपि न भगवत इति ॥ ३१ ॥

आद्यन्तमध्यावस्थानेनोक्तं जगत्कारणत्वं प्रपञ्चयति-
न्यस्येति पञ्चमि । इदं जगत् आत्मन्येव स्यस्य विद्यमानं विगत-
लयात्यन्तभवाद्यं भवति यस्य तस्य कारणाद्यैवस्य मध्ये शेषे स्व-
पिचि आत्मना आत्मस्वरूपवत्तत्वे निजसुखस्यानुभवां यस्य सः
निरीहः मायिकलीलामनिकलुः तर्हि किं जीवस्येव ममापि नमो कृपा
निद्रास्ति नहि नहि बहिः इत्यभावसाध्याभिप्रेक्ष्यते इत्याह
योगेन मीलितदृशो येन आत्मना स्वरूपप्रकाशेन निधीता निद्रा
येन यमस्तुरीय अवस्थाप्रयातिरिक्तं स्वर्गं स्थित एव ननु तमः
सुषुप्तदृशं यक्षे जीवन्तु लोकरोपि नापि जाग्रत् स्वप्नोपरिव
गुणान् विषयान् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीनारदेनोक्तमिदं प्रति अतस्तानुचर इति तद्विषयार्थं आनु-
चरत्वसूचकतमद्रक्ष्यं सत्यं कृतमित्याह-महिनि । यत् यथा अस्म
द्व्युक्तं पुत्रं यथं विधानं अङ्गं प्रगृह्य मत्परः मद्यानिरिक्तश्चैदीश्वरो
ऽस्ति तर्हि त्वामिदानीमनु तन कं शिरो हरासीत्त्वत्तु मम
पितेति शेषः तदा यत् मत्प्रागारम्भं तदर्थं मरिपत्तुं यथैव तत्
हं जगत् । स्वभृत्यो य आरिपत्तुस्य अतस्तानुचर इति वाक्यमूर्तं
यथा भवति तथा विधातुमिति अहं मन्वे ॥ २६ ॥

एवं सर्वत्र स्वमनापि भगवता स्वभक्तपक्षपातिरवेनासुरं इत्या
मद्रक्ष्यं कृतोक्तमर्थेव सर्वहेतुत्वेन संप्रामाणापि त्वया बहुना
प्रह्लादादीनां बहुन मभ्युक्तमार्दान् इत्या वक्षा कृता इत्येवं भगवन्तं
कृतानि । एकस्त्वमित्यादिभिर्नर्वाभिः । एतादृशवैतारमकं जगत्स्वमेव
"सर्वं आलम्बं प्रह्ला" इति अतः एकः सर्वकारणभूतः "स कारणा
करणाधिपतिपतिः" इति अतः कृत एतद्वद्वर्त्तमान आह अक्षुष्य-
कार्यभूतस्य वक्ष्यम आद्युत्तयोर्गोच्यतो मध्ये च औपध्यादिभूमिरिव
स्वर्गस्य हेतुतया सर्वं इत्यर्थः ननु तर्हि संसारस्य जडत्वाद्यो
त्पादाः मायि स्मरित्यत्राह पृथक् आत्मैव तन्नाशनेन तत्कारणका-
यंभूताजगतः स्वरूपतो मित्र एवास्ति विश्वविद्यात्मकजगत्प्र-
पञ्चोपात्तः तथाह गणघातस्त्रकारः "तमयव्यपदेशात्वाहिकुण्ड-
लवत्" इति स्वार्थस्तु नदार्णकोत्तमे द्रष्टव्यः । यतः गुणव्यापकं
स्वर्गात्तुगुणपरिणामरूपं स्वांशभूतजायमागर्थ अपरिणामक-
स्वरूपमेवेदं जगत् मायया ययनेन सङ्कलं भवत्यर्थः ततः पृथक्
स्वरूप एव सृष्टा तत्त्वसृष्टं जगदनुप्रमिष्टः तेगुणाद्भूतान् प्राणा-
नालस्य निप्रहानुप्रह्लादिकं करोपि तेगुणैर्नानैव निप्रह्लादिकत्वे

तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या सञ्चोदितप्रकृतिधर्मणा आत्मगूढम् ।
 अम्भस्यनन्तशयनाद्विरमत्समाधेनाभिरभूत्त्वकणिगावटवन्महाऽब्जम् ॥ ३३ ॥
 तत्सम्भवः कविरतोऽन्यदपश्यमानस्त्वां बीजमात्मनि ततं स्वबहिर्विचिन्त्य ।
 नाविन्ददब्धशतमप्सु निमज्जमानो जातेऽङ्गरे कथमुहोपलभेत बीजम् ॥ ३४ ॥

भीमच्छुक्कद्वक्तृत्वसिद्धान्तप्रदीपः ।

अवस्थितः तमोगुणवृत्तेन जीवेन पापकर्मफलदत्त्वेन निग्रहकर्ता रजोगुणवृत्तेन ऐहिकपुण्यकर्मफलदत्त्वेनानुग्रहकर्ता सत्गुणवृत्तेन जीवेन पारलौकिकसुखदत्त्वेनानुग्रहकर्ता निश्चितः सन् इवमवसि ॥ ३० ॥

इमं कार्यकारणयोजगद्गुणयो मेवामेवसम्बन्धं दृष्टान्तेनोपपादयति, स्वमिति । अद्यतो यस्य जन्मात्पत्तिः निधनं समाप्तिः स्थितिः पावनमीक्षणं दर्शनम् तद्विज्ञमपि तदेव तदभिज्ञमेव वसुकाखवत् वसुकाखवोरिव वसुकाखवत् एको वै शब्द इवायं तस्य अष्टितयो-रिवेत्यन्वयः वसुकाखेन वसुधा गुह्यते तथा च वसुतः वसुधातः उत्पत्तिरौषधादः तद्वसुधाता भिन्नमप्यभिज्ञमेव कालतः समाप्ति-क्षणादस्तच्च ततो भिन्नत्वेऽप्यभिज्ञम् अष्टिताऽज्ञात्पावनं शरीरस्व नच ततो भिन्नत्वेऽप्यभिज्ञम् क्वतो दर्शनं हरिनादेस्तथापि ततो भिन्नम् एवं हे ईश ! यद्यपि भवान् स्वासाधारण्यरूपेण ततो जगतोऽन्योऽपि तथापि इदं चिद्विद्यारूपकं सदसत्स्थूलसूक्ष्मरूपं जगत् वै निश्चितं स्वमेव स्वतो भिन्नमप्यभिज्ञमेव तथा च भूतिः “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति” इति यत् या आत्मानि विश्वात्मनि स्वयि परबुद्धिः सत्तः सर्वथाऽन्योऽयमिति कथञ्चिदबुद्धिः सा माया दम्भरूपा अपार्या च “अन्यो सावन्मोऽहमस्मि न स वेद यथा पशुः” इति भूतेः ॥ ३१ ॥

अथ भगवतः महाप्रलयान्ते परे वैकुण्ठे शयनं तदनन्तरं प्रह्लादो-त्पादनं ब्रह्मोत्पादनं तद्वक्ष्यादिकं च चेष्टितं जीवहितायैवेति वर्णयति—न्यस्येत्यादिना । निरीहः स्वकलोकक्रीडेच्छः अत एव निजसुख-रूपाऽनुभवो यस्य सः स्मना आत्मना आत्मनि कारणरूपे कार्यरूपमिदं जगत् न्यस्य विषयानि विगतलयानि नित्यानि अप्राकृतानि अम्बूनि यस्मिन् तत्परमं धाम तन्मध्ये योगेन निजानन्दयोगेन निमीक्षितवत् प्राकृतनिद्राप्रसङ्गं निवारयति आत्मनिपीतनिद्रा इति आत्मना परा-नेच्छकैपप्रकाशेन निपीता निद्रा येन सः शेषं शयनं करोषि तस्य लोकस्य प्रकृतितद्गुणवर्जितत्वमाह, तुर्ये प्रकृता ये लोकाः ऊर्ध्वाधो मध्यमेदात् त्रिविधाः तद्वेषद्या चतुर्थे—

“ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः” ॥

इत्येवं त्रिविधजीवगम्ये इत्यर्थः । तत्र स्थितः तमः प्रकृतिं तदीयान् गुणांश्च न युक्ते न योजयसि तत्र प्रकृतितद्गुणतरकार्यव्यवहारं नैव प्रवर्तयसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे अनन्त ! आपने मेरे प्राणों की रक्षा और पिता को बंध ये दोनों जो किये सो में जानता हूँ कि अपने हास और ऋषि लोगों के वाक्य सत्य करने के वास्ते किये, जो मेरा पिता हाथ में खड्ग लेकर बोला कि मेरे से दूसरा यदि ईश्वर है तब तेरी रक्षा करे मैं तेरा मस्तक हरण करता हूँ ॥ इतने पर आपने रक्षा करी ॥ २६ ॥

यह संपूर्ण जगत् एक आपही का स्वरूप है इस जगत् के आदि अंत में आपही विराम करते हैं अर्थात् वर्तमान रहते हैं अत एव मध्य में भी आपही हैं आप अपनी निज भाषासे गुणों के परिणामात्मक इस जगत् को रचकर उसमें प्रविष्ट होकर नाना सरीके मालूम पड़ते ही ॥ ३० ॥

हे ईश ! यह कार्य कारणात्मक जगत् आपसे पृथक् नहा है आप तो जगत् से भिन्न हो क्योंकि ? यदि तथा अंत में स्थूल चेतनाचेतन युत जगत् नहीं रहता और आप तो स्थित रहते हो, और यह जो बुद्धि है कि “यह मेरा और यह पराया, सो अपार्थ माया ही है जिस परमात्मा से इस जगत् का जन्म नाश स्थिति और प्रकाश है उसी स्वरूप यह है, जैसे बीज और वृक्ष कार्य कारणा मात्र अवस्था से भिन्न हैं ॥ जो जिससे आरब्ध होता है वह भी तत्स्वरूप ही है जैसे मृत्तिका से हुआ घट मृत्त स्वरूपही है ॥ ३१ ॥

प्रलय काल के जल मध्य में आप अपने में इस जगत् को छीन कर, निज सुख भाग के अनुभव वाले निश्छेद होकर सोते हैं ॥ उस समय में आप योग से निमीक्षित दृष्टि वाले होकर आत्मा में निपीत की निद्रा जिसने ऐसे चतुर्थ अवस्था में स्थित होकर तम और गुणों का योग नहीं करते हैं ॥ ३२ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषाटीपिका ।

इदानीं कारणात्वेनाऽऽवपि पृथगवस्थानं दर्शयन्मध्यतश्च स्वमे-वेत्येतत्प्रपञ्चयति चतुर्भिः । यस्त्वमम्भसि शोवे तस्यैव ते इदं जग-द्वपुः स्वरूपं नाश्वस्य यतस्त्वं मध्यतोऽपि तस्य कथम्भूतस्य निजभा-कावशक्त्या सञ्चोदिताः प्रकृतेर्धर्माः सरवादयो येन स्वरूपत्वे हेतुः अनन्तशयनाच्छेषपर्यंकाद्विरमत्समाधिर्यस्य तस्य तव नामेः सकाशात् एकार्थबोद्धके महाब्जं लोकपद्ममभूत् कथम्भूतं अस्मानि तदस्यैव गूढं सत् सकलिकातः सूक्ष्मादृढबीजात्महावट इव ॥ ३३ ॥

स त्वात्मयोनिरतिविस्मित आस्थितोऽब्जं कालेन तीव्रतपसा परिशुद्धभावः ।
 त्वामात्मनीश भुवि गन्धमिवातिसूक्ष्मं भूतेन्द्रियाशयमये विततं ददर्श ॥ ३५ ॥
 एवं सहस्रवदनाङ्गिशिरःकरोरुनासास्यकर्णनयनाभरणायुधाढ्यम् ।
 मायामयं सदुपलक्षितसन्निवेशं दृष्ट्वा महापुरुषमाप मुदं विरिञ्चः ॥ ३६ ॥
 तस्मै भवान्हयशिरः^(१)स्तनुवं च विभ्रदेददुहावतिबलौ मधुकैटभाख्यौ ।
 हत्वाऽनयच्छ्रुतिगणांस्तु रजस्तमश्च सत्त्वं तव प्रियतमां तनुमामनन्ति ॥ ३७ ॥
 इत्थं नृतिर्यगृषिदेवज्ञावातारैर्लोकान्विभावयति हंसि जगत्प्रतीपान् ।
 धर्मं महापुरुष पाप्मि युगानुवृत्तं ह्यन्नः कलौ यदभवत्स्त्रियुगोऽथ स त्वम् ॥ ३८ ॥
 नैतन्मनस्तव कथासु विकुण्ठनाथ ! सम्प्रीयते दुरितदुष्टमसाधु तीव्रम् ।
 कामातुरं हर्षशोकभयैषणार्त्तं तस्मिन्कथं तव गतिं विमृशामि दीनः ॥ ३९ ॥
 जिह्वैकतोऽच्युत ! विकर्षति मा वितृप्ता शिश्रोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणां कुतश्चिन् ।
 घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्क च कर्मशक्तिर्वह्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

तद्वेषे कारणात्वेनानुगतः सम्प्रत्यक्षश्च त्वमेव वर्तस इत्युक्तम् ।
 एतदेव शुद्धसत्त्वस्य ब्रह्मणोऽनुभवेन स्फुरयितुं तस्य प्राक्तनी-
 मवस्थामाह—तस्मिन्मन्त्रे सम्भवो बन्ध कविर्ब्रह्मा अतः पश्चादव्य-
 दपश्यन् बीजमुपादानकारणभूतं त्वां स्मरिष्यामि सन्तमपि
 नाविन्दुत् युक्तं चेत्तत् उह अहो अङ्कुरे जाते सति बीजं तदनु-
 गतं कारणं पृथक्कथं नाम पुमान्पश्येत् ॥ ३४ ॥

अवदुपासनया तु स्मरिष्येव इष्टवानित्याह—सत्त्विति । परावृत्त्या-
 ध्यामास्थितः सन् तीव्रेण तपसा ध्यानेन अनेन सम्प्राप्तकृपाया-
 पादानतया दर्शनमुक्तम् ॥ ३५ ॥

ईश्वरत्वेन च दृष्ट्वा कृतार्थोऽभवदित्याह—एवमनेन प्रकारेण
 सहस्रमपरिमितानि यानि वदन्तीति तैराढ्यं समृद्धम मायामयं
 मायाप्रधानं सत्ता प्रपञ्चेनोपलक्षितः सन्निवेशः पादादिरचना
 बन्ध ॥ ३६ ॥

तदा च भवांस्तस्यानुग्रहं कृतवानित्याह—तस्मादिति । हय-
 प्रीवमूर्तिं विभ्रस्तन् रजस्तमोरूपौ मधुकैटभाख्यौ हत्वा तस्मै
 श्रुतिगणान्सनर्पितवान् तत्र हेतुः सत्त्वमिति ॥ ३७ ॥

एकस्त्वमेवेत्यादिमिरष्टमिः स्त्रोकैर्बहुक्तं पक्षपातेन रक्ष्यं
 तद्विपक्षवधश्च सर्वोपाधिको ननु स्वतः इति तदुपसंहरति-
 इत्यमिति । विमाधयसि पादवासि हंसि घ्राणवसि कलौ त-
 तन्नं करोषि यतस्तदा त्वं ह्यन्नोऽभवः अर्तास्त्वपि युगेष्वा-
 विमोचार्त्तस्य यत्तन्मनस्तत्त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः ॥ ३८ ॥

तद्वेषं प्रगवतस्तत्त्वं निरूप्य स्वस्य च तद्विचाराद्योग्यतां
 निवेद्यन्मार्थयते—नैतदिति त्रिभिः । असाधुवद्विमुक्तम् तीव्रं
 दुर्धरम् हर्षशोकभयैषणार्त्तयेण चार्त्तं दुःखितमपि तत्त्वकायसु

न संप्रीयते तस्मिन्नेवम्भूने मनसि सति कथं तव तत्त्वं विचार-
 यामि ॥ ३९ ॥

किञ्च जिह्वा अवितृप्ता सती भो अच्युत ! मा मां यनो
 मधुरादिरसस्तत आकर्षति उदरं तु श्रुपासन्तानं सम्प्रय-
 एव चत्किञ्चिदाहारमात्रं प्रति चपळा एक चक्षुः कर्मशक्तिः
 कर्मेन्द्रियाणि लुनन्ति ओटयन्ति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्दिका ।

एवमुपसंहृतजगतः कारणतयावस्थिताजगत उत्पत्तिप्रकारं
 मध्यतस्तदनन्तरप्रदर्शनायाह—तद्वेषेति । तस्योक्तविधमवस्थितस्य
 तव नाभेपुस्तच्छरीरभूतं जगदाकारं महाप्रजमधुदुग्धभूष-
 कथंभूतस्य तव निजकायशक्त्या स्वांशभूतया काळाव्यया-
 शक्त्या सञ्जायिता श्रुमिन्गुणा प्रकृतिरेव धर्मः अपृथक्सिद्ध-
 विशेषणं बन्ध तस्य अस्मिन् अनन्तशयनादिति त्वत्त्वापे पञ्चमी
 शेषपर्यङ्कानुगुणाय विरमस्त्वमाधिः जगद्व्यापारधर्मस्त्वनावर्ध्या-
 नरूपो बन्ध मिसृज्वोरिति कश्चितोर्थः, एवम्भूतस्य तव नाभेः
 त्वच्छरीरभूतं जगदात्मकमात्मनो त्वयि निगूढं सूक्ष्मावस्थापन्नं
 महाज्जं स्वकणिकात्मबीजाद्व्यवस्थितम् ॥ ३३ ॥

तत्सम्भवस्तन्महाप्रसम्भवः कविर्ब्रह्मा अतः पश्चादव्यव-
 मानः स्नातमन्यन्तगामनया तत्त्वं व्याप्तं बीजं पश्यत्य कारण-
 भनं त्वां स्मरिष्यामि त्वत्त्वावस्थितया अन्वयाने वपेशतमस्तु निमज्जमानो
 विचिन्त्यन्मन्त्रयन्मन्त्राविन्दुन् नोपलब्धवान् अहो तथाहि, अङ्कुरे
 जाते बीजं कथमुपलभते नोपलब्धमेवेत्यर्थः । यथाऽङ्कुरे जाते
 सति ततः पृथक्स्थितं बीजं नोपलभते लोकस्तथा सत्कार्य-

(१) त्रिभुतामिति पाठः वीर० ।

श्रीमद्भारवाचस्पत्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भूतं जगदात्मकं पदं मद्भिन्नमिति दर्शयितुं भवाग्वदुधा वि-
चिन्वतापि ब्राह्मणा नोपलब्धवन्ति भावः ॥ ३४ ॥

ततो भगवदुपासनया स्मिन्नेव दृष्टवानित्याह-सन्निविति ।
स तु विचिन्वन्नात्मयोनिर्ब्रह्मा भविष्यतिः अद्वैतपर्यन्ताभ्येष्टो-
नापि अनुपलभ्यप्रयुक्तविस्मययुक्तः परावृत्त्याज्जमाभितस्सन्
तीव्रेण तपसा ध्यानेन परिशुद्धमानः परिशुद्धमानाः निरस्त-
त्वद्दर्शनविरोधिकर्म हे ईश ! त्वामात्मन्येव विततं व्याप्तं द्दर्शं
कथंभूतं भुवि गन्धमिवातिस्मृमं स्वात्मनः पृथग्विभागानर्हम् अनि
स्मृमभूतेति समस्तपाठे भुवि गन्धमिवात्मनि धिततं द्दर्शं भुवि
गन्धमिवेत्यवस्थानमात्रे दृष्टान्तः अति सूक्ष्माणि विभागानर्हानि
कारणात्मतामापन्नानि भूतात्माकाशादीनि इन्द्रियायबाशयोक्तः-
करणाच्च तन्मयं तत्प्रचुरमवभूतं तावद्दर्शं ॥ ३५ ॥

ततः सहस्रमपरिमितानि यानि वदनादीनि नैराक्यं समृद्धमतएव
मायामयमाश्रयकं सदुपलक्षणसन्निवेशं सतास्त्वेनानित्यत्वतोपल-
क्षणीयः सन्निवेशः वदनाद्यवयवसंस्थानं यस्य तं सता सूक्ष्मरूपेण
सता प्रपञ्चनोपलक्षितः सन्निवेशो वदनादिविभ्यासो यस्य तमिति वा
एवंभूतं महापुरुषं दृष्टा विरिञ्चां ब्रह्मा मुद् हर्षमाप प्राप्तवान् ॥ ३६ ॥

तदा च तं भवाननुगृहीतवान् इत्याह-तस्मा इति । तस्मै
तीव्रतपसा परिशुद्धभावयोकनिधं त्वां दृष्टवते विरिञ्चाय भवान्
हयशिरस्तनुतां हयग्रीवरूपं विभ्रतश्रुतिगणान्स्पृष्टपायावेदकान्
वेदगणान् अनीय समर्पितवान् किं कृत्वा मानयत्तरजस्तमश्च रजस्त-
मोरूपो वदद्ब्रह्मैवदापहारगायतिवर्षा मधुकुटभाख्यातिबलावसुगं
हत्वा समर्पितवान् यतस्समर्पितवान् एव तत्र प्रियतमां तनुं हय-
शिरस्तनुं सत्त्वं शुद्धसत्त्वात्मिकाम् आमनन्ति धर्मस्थापनायां पात्तां
तनुं शुद्धसत्त्वमयीमामनन्ति जानन्ति अवतारयाथात्म्यविद् इति
शेषः ॥ ३७ ॥

एवं जगतउत्पत्तिप्रकार उक्तः अथ रक्षाप्रकारमाह, इत्यमुचि-
तकाष्ठेषु तैस्तेः स्वच्छोपातैः शुद्धसत्त्वमयैः नृतिर्यगृपिदेवक्षपा-
यतारैः रामकृष्णान्तराहपरशुरामोपेन्द्रमत्स्यावतारैः अवतारान्तरा-
णामपीदमुपलक्ष्यं लोकाद् विभाधयसि पालयसि जगद्विरोधिनो
रावणादीन्हसि च हे महापुरुष ! युगानुवृत्तं कृतादियुगेष्वनुवृत्तं धर्म-
वर्णाश्रममर्यादादिरूपं जगत्प्रतीपनिरसनंन पासि पाळयसि यतस्त्वं
कत्रो युगं लब्धोऽभवः भासीः अथ ततः त्रियुगशब्दप्रवृत्तिनिमित्ता-
श्रयांसि कृतत्रताद्वापरेष्वेवावतारमुख्येनाविर्भावात् त्रियुग इत्यभि-
धीयत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवमखिलजगदुद्धारविभवल्लयैककारणं तदन्तरात्मानं तच्छ-
रीरकं संस्तुष्य यथावत्स्वरूपरूपादिविदर्शने सम्मनो न सम-
र्थमिति वदन् किञ्चिन्प्राथम्येनेतिहिति त्रिभिः । हे विकुण्ठनाथ !
तुरितैर्बुद्धमतएवासाधुवृत्ति कामातुरं विषयप्रवणं हर्षणाभि-
मतविषयलाभं हर्षेण तद्विपरीतविषयलाभं तु शोकनेषण-
बा पुत्रहारधनैषणया चार्त्तं मदीयं मनः तव कथास्त्वेव न
सम्बद्धं प्रीयते, नासकं भवति त्यर्थः । तस्मिन्मनस्त्वेवं स्थिते सति
दीनः विषयपारब्धेन दुःखितोऽहं तव गतिं याथात्म्यं कथं विमृ-
शामि ॥ ३९ ॥

न केवलं मन एव ममैवं जानं किन्त्विन्द्रियान्तरायवपीत्याह-
जिह्वेति । हे अच्युत ! जिह्वा मा भवितुमा भवतासती एकतो मधु-
रादिरसान् प्रति मां विकषन्ति तथा शिह्नोप्युत्पन्नः त्वगादयश्च
कुनश्चिद्विकषन्ति तत्तद्विषयमोगाय कर्षन्ति अपवदन् चञ्चला दृष्टिः
कक्षाभिमतकपदशनाय विकषन्ति उदरशब्दः प्राणोपलक्षकः तथा
कर्मशक्तिः क्रियाशक्तिः पाणिपादादिरपि विकर्षन्ति कश्चिर्हृ-
पानि गृहस्थं बह्वयः सपत्न्य इव देहपतिम् इन्द्रियाणि कु-
नन्ति विकर्षन्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकुनपदरत्नावली ।

सृष्टेः प्रागित्युक्त दर्शयति-तस्येति । तस्य तुरीयस्यास्य जग-
त्कायस्य च कश्चिद्विशेषानास्तीति द्योतनायैवकारः आत्मनि
देहे जठरे गूढं निर्वाणमिदं जगज्जगदात्मकं महाज्जं यस्य तव
नाभेरभूतद्वजं तस्यैव ते वपुः सन्निधानविषयत्वात् प्रतिमा-
स्थानीयम् । कीदृशं स्वरूपं भूतसृष्टिकालशक्त्या संशोदितं सृष्ट्यं
प्रेरितं कटाक्षीकृतं कादशस्यास्य प्रकृतिधर्मिण्यः प्रकृतिमेरकधर्म-
वतः प्रलयोदकेऽनेनाख्यशयनादुत्थाय विरमन् समाप्तिं कुर्वन्
समाधिर्योगनिद्रालक्षणो यस्य स तथा तस्य कथमिव वदन्
वदलक्ष्णोऽकुरोयथा स्वर्काण्यकात् उत्पत्त्यमानकणिकात् काण्य-
काख्यवदबीजादित्यर्थः । नन्वयंविषयोदृष्टान्तस्तथाहि, कणिकानाम् ।
यद्वीजविकारोऽहि वटाव्यांकुरः न चायं प्रकृते सम्भवति. "निर्वि-
कारोक्षः शुद्धः" इति वचनादुच्यते स्वर्काण्यकादितिलिङ्गव्यत्ययेन
कश्चिद्विशेषोविज्ञायते कायमिति चेदुच्यते कणिकानामादृश्या
देवता सर्वस्थावरीजानामभिमानिन्यपि वटाव्यव्यबीजयोर्विशेषतः
मनिहिता अनस्तत्तद्वीजंयस्तदङ्कुरव्यंजनात्तत्रागपि तत्र स्थित्या
जानेत्युच्यते यथा, तथा भीहरेरपि प्रकृत्यादिस्त्राभिर्येन च
तत्सन्निहितत्वेन च स्थितस्तत्कार्येष्वनुविष्टत्वेन जातइत्युच्यते
"आत्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादौ भूतत्वात् तत्रापि
वदबीजाद्वदङ्कुरस्य साक्षादुत्पत्तिर्धट्टवृत्तिभ्येतनस्य चेतना-
भिमानादुत्पत्तिः उभयाभिमानिभ्या देवताया अभिव्यञ्जकत्वेना
ऽभिधायकत्वेन यथायोग्यं सत्त्वतमोभिभरजोगुणान् जग-
दात्मनः पञ्चस्य साक्षादुद्भवः पञ्चनो हिरण्यगर्भस्याभिमान-
जननं हरेः पुरुषान्तरेणाविर्भावइत्यादिकमिति, "स्थावराणां
तु सर्वेषां देवतायाभिमानिनी । विशेषाद्वदबीजं च अव्यत्ये
च व्यनस्थिता ॥ अहंया कणिका नाम सा वृक्षाद्व्यञ्जयत्यपि ।
अतोबीजमिति प्रोक्ता सा जनेत्यङ्कुरे स्थिता ॥ एवं हरिः कारयेत्तु
स्थितः कार्यजनेरनु । कार्याययनुप्रविष्टः सन् प्रथमं तत्र दृष्टवत्
इत्यनेनोक्तविशेषोविज्ञायतइति न कापि शंका कार्येति, तस्माद्वृ-
ष्टान्तभाष्टीतिकथोरुपपत्तिरस्तीति युक्तएव दृष्टान्तः ॥ ३३ ॥

तत्र विरिञ्चस्य लोकपञ्चलक्ष्णदेहाभिमानोत्पत्तिपूर्वकं हरे-
वदबीजाभिमानिदेवतावददृश्यत्वं प्रकटयन्तस्य श्रीमंस्तामाह-
तत्सम्भवइति । पञ्चस्य प्रकृत्यात्मकत्वेन तस्मात्पञ्चात् सम्म-
नो जननं यस्य स तथा लोकात्मकत्वेन तस्मिन्नेहस्यामीषेभि-
मानसम्भवो यस्य स तथा उभयोरप्यत्र विवक्षितत्वात् अतः

भीमद्विज्ज्वलजतविंकृतपद्मनाभौ ।

अज्जाद्वयद्वस्तु न पश्यन्तु निमज्जमानोनिमज्ज मूढं विचि-
न्वद् लोके बीजादङ्कुरे जाते नष्टं बीजमिव पृथिव्यां कथमुप-
लभेत पुरुष इति तस्मिन्तां दर्शयन्नेवं विधः कविर्ब्रह्माऽऽत्मनि स्त्रीस्मिन्नैव
अज्जातस्तस्माद्विद्वद्भित्तं व्यञ्जकत्वाद्बीजदेवतावत् बीजसंज्ञ-
त्वाभाविद्विद्वदोपलब्धवानित्यन्वयः ॥ ३४ ॥

आत्मा परमात्मा योनिः कारणं यस्य स तथा तुल्यद्वे-
कस्य हरेर्बहुधाजन्मास्तीति विशेषं दर्शयति स एव ब्रह्मा
अद्वैतसंज्ञितेन कालेन विचिन्त्य विविधपृथिव्याद्याधाराणा-
मनुपपन्नत्वादस्य केनचिदाधारेण भवितव्यं लौकिके बीजनाशाय
नाशायोगात् सन्नपि न दृश्यते कुतूहलमेतद्दिनि अतिविस्मि-
तोऽज्जमाभितस्तपेतिद्वयभरं भुतवान् तपसाहं द्रष्टुं शक्त इत्यनेनो-
क्तमभिजानन् तीव्रया तपसा परिशुद्धांतःकरणोभूतेन्द्रियाशये
जगति घितं त्वामात्मनि स्त्रीस्मिन् स्थितं ददर्शेत्यन्वयः कथ-
मिव भुवि व्याप्तमतिमूढं गन्धाख्यदेवतास्वरूपं यथा पश्यति
योगी तथेत्यर्थः गन्धाख्या देवता यद्वत्पृथिव्यां व्याप्य तिष्ठति
एवं व्याप्य जगद्विष्णुं ब्रह्मात्मकं ददर्श हेतिवाक्यं गन्धशब्देन
देवताकथनं युक्तमिति भावः ॥ ३५ ॥

यथा सूक्ष्मरूपं दृष्ट्वा मुमुक्षुः तथा विराड्भूतमपि तयोरीष-
दपि विशेषाभावादित्याह—एवमिति । अनेन ब्रह्मागडशरीरी
ब्रह्मा “पानाक्षिमंतस्य हि पादमूलम्” इत्याद्युक्तं यद्रूपमपश्यत्तदेव
पञ्चजोपीति ज्ञातव्यम्. आत्मयोनिरिति विशेषणायमायामयं ज्ञान-
रूपम्. अनिर्गच्छाधियामायानामेति—किन्त्यादित्यत्राह सार्द्धं ।
आनन्दोद्दिष्टाणाममुदाहरणम्. अथ कस्मादुच्यते सार्द्धं “सन्तो
ह्यस्मिन्नानन्दोऽजोऽक्षयम्” इति स्पष्टभूतः । “सन्निवेशश्च यः स्तोमः
समुदायोगात् स्मृतः” इत्यभिधानम् आनन्दोद्दिष्टाणां सान्नि-
वेशो यस्मिन् स तथा तं गुणगुणितोऽभेदास्वरूपत्वं सिध्यति
“विज्ञानमनन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेः, लक्षणावहापनायाद्विशब्देन ज्ञान-
ग्रहणम् ॥ ३६ ॥

रजस्तमःस्वभावावनिबद्धौ वेदद्वहौ मधुकैटभाख्यौ दृष्ट्वा
अनिगम्याननयत् आनीवासैः विरिञ्चायायोन्वादिति शेषेणान्वयः
अनेनैतत्सिद्धमभूदित्याह—सत्यमिति ॥ ३७ ॥

चतुष्पद्वर्गं पाप्मं यस्तं कलौ क्लृप्ताऽमवहति वरुणात्-
स्मात्स रवं त्रिगुण इति कथतः ॥ ३८ ॥

एवं हरेर्भक्त्यास्तव्यं विहाप्य स्वाशक्तिं विहापयति—नैत-
दिति । यदेतन्मनस्तव कथास्तु न मर्यादयते तस्मिन्मनसि तव
गुणैः कथं विमृशामीत्यन्वयः इत्यं विज्ञादीनामिति शेषः ॥ ३९ ॥

मनःसमाधानाभावाद्येन्द्रियाण्यपि मरुत्वार्यं विद्वानित्याह
जिह्वेति । स्वर्जभक्षणशीलवज्जिह्वा दुःमेनेन पुनःपुनश्चरति शी-
त्वात् शिखः “त्वय्य संपर्क” इति धातोः दुःसंपर्कशीलव्याख्यक-
उदारककुहं नमयतीत्युदरं कर्मशक्तिरित्यनेन कर्मोद्दिष्टायां नागा
र्हति लक्षयति गेहपतिं वेदस्वामिनं अन्यत्र गृह्यति ॥ ४० ॥

भीमद्विज्ज्वलजतविंकृतपद्मनाभौ ।

जानमात्रेऽप्यङ्कुरेऽधिकरणे स्वांशेन वर्त्तमानमपि स्त्री-
मुपलभते ? नैवेत्यर्थः । किन्तु तत्तत्र एवोपलभते तत्तु तस्यागण्य-
मवासी इति भावः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ततश्च समाधिना प्रथमं तावत् तत्रैव ब्रह्माख्यं सम्प्राप्त्येन
तमनुभूतवानित्याह—सत्यमिति ॥ ३५ ॥

ततश्च सच्चिदानन्दरूपं तस्य विग्रहमपि दृष्टवानित्याह-
एवमिति । ननु, कथं तल्लक्ष्यबीजस्थानीयस्य-तस्य तत्रैव दर्शनं
तत्राह एवं समाधौ घितं त्वानुभवप्रकारेणैवेति तद्विग्रहस्य
मध्यमपरिमाणतया दृश्यमाणात्त्वापि विष्णुत्वानुभवाविति भावः
मायामयं प्रचुरतच्छक्तिमिति प्रपञ्चाधिष्ठातृत्वात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तत्रतत्र साक्षाद्वर्तीयं तत्पावनं त्वेनोपसंहरति—इत्य-
मिति ॥ ३८ ॥

तदेवं तत्कथामनुय पूर्यपूयं जन्मस्वभावमनुस्मृत्य तच्च द्वेष-
नास्मिन् जन्मस्वाराधय तस्यामप्यतिवृत्त्या तामसंभ्रमानमिव
मत्वा स्मरन्स्मरन्स्मरन्ति—नैतन्मन इति ॥ ३९ ॥

तदेव दुःखसाहचर्यं जनदुःखमनुस्मृत्य कृपापरयशः
स्वरूपमप्यनादृत्य तदर्थमेव निधेयति—जिह्वेकत इति द्वाश्रयम् ॥
४० ॥ ४१ ॥

भीमद्विज्ज्वलजतविंकृतपद्मनाभौ ।

ततश्च तद्वैव तत्र पुनः सृष्ट्यारंभे गिज्जालशक्त्या सञ्चो-
दिताः प्रकृतेर्भेदाः सत्त्वाद्या यन् तस्य आत्मानि स्त्रीस्मिन्
गुढमेव इदं ब्रह्माण्डरूपं वपुः प्रकृतः सत्ताशात् प्रकटमभूत्
ततश्च अस्मिन् तद्गण्डगर्भे शयानस्य तत्र अस्मत्तयनात्
विस्मन् अमाधिष्ये तस्य नामः सत्ताशात् महाज्जम् अभूत्
स्वर्गाण्यकतः सूक्ष्माद्वर्जजान्महावट इव ॥ ३३ ॥

तत्संभवः तद्वज्जजानः कविर्ब्रह्मा अतोऽज्जाद्वयपदवत् तद्वर्जं
स्वशक्त्येवोपादानकारणं त्वाम आत्मानि स्त्रीस्मिन् घितं व्याप्य
सन्नमपि स्वयहरेव वर्त्तमानं विचार्य अप्रधानं व्याप्यस्वस्थ-
प्रापि ना विहतं युक्तं भवत् उ अहो अङ्कुरं जाते तत्र स्वांशेन
वर्त्तमानमपि बीजं तत्राङ्कुरेऽधिकरणे कथं उपलभते किन्तु
तत्तत्र एव उपलभ्यतेत्यर्थः । कमलशरणादीनां अङ्कुरेषूपशाप्य
नष्टेष्वपि बीजनाशदृष्टेः तत्तद्वत् तदानीं ब्रह्मणोऽगण्यमेवासी-
दिति भावः ॥ ३४ ॥

आस्थितं अन्वयमाश्रित्य अष्टमेवाश्रितस्मन् नीयतपसा
तदीयध्यानं आत्मानि स्वदेह एव भुवि कार्यभूतायां स्थितं
कारणं गन्धमिव रथां ददर्श ॥ ३५ ॥

एवमेतन् प्रकाशं सहस्रमपरिमितानि यानि यद्वर्णानि
नैरादृच महापुरुषं चिदानन्दं विग्रहयतो मायामयं स्वरूपभूतया
नित्यशक्त्या मायाकवया युतं “अतो मायामयं विष्णुं प्रवर्त्तति
मनीषणः” इति श्रुतिः यद्वा मायाया जीवस्वार्थावधया आमयं

श्रीमद्विष्णुनायकवार्तिकतसारार्थवर्णिनी ।

रोगमिव विनाशकं सन् समुचितत्वेनोत्तमः उप आधिक्येन
लक्षितः सामुद्रकलक्षणाकृतः सन्निवेशोनयनप्रीवादिविन्वासो
यस्य तं यद्वा तमेव कारणाकार्ययोरेकत्वात् सता प्रपञ्चेन
पातालादिना उपलक्षितः संनिवेशः पादादिरचना यस्य तथाभूतं
वेराजं मायामयं दृष्टेति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

स्वभक्तं तच्च पुनः पुनरवतीर्य त्वमरक्षीरित्याह-तस्मादिति ।
हयप्रीवमूर्तिं दधत् श्रुतिगणान् अनयत् तस्मै समर्पयामास
मधुकैटभाष्यो कीदृशो रजस्तमस्त्रभावावित्यर्थः तयोर्द्वन्द्वे हेतुः,
सत्त्वमिति, यद्यपि गुणमात्र एवोदासीनस्य हरेः सत्त्वगुणोऽन
प्रियः तदपि तत्स्वरूपभूते शुद्धसत्त्वे सत्त्वगुणस्य प्रति-
कृत्याभावदर्शनादेव प्रियतमत्वमुत्प्रेक्षितं न तु वस्तुतः प्रियतमत्वमपि
किंतु सात्त्विकलोकापक्षपातित्वमेव तव तादृशोत्प्रेक्षायां हेतुः
शिष्टपात्राणामेव तव वृष्टिनिग्रहो यत्तत् खलु गुणानामेव
स्वभाषो न तु वस्तुतस्तस्यैव वैषम्यमिति भावः ॥ ३७ ॥

यथा विरिञ्चस्य कृते हयप्रीवावनारस्तयैवान्वेषामपि भक्तानां
कृते अन्त्येष्वतारा इत्याह-इत्यमिति । विभावयसि पालयसि
हंसि घातयसि युगेयुगे अनुरूपं वृत्तं चरित्रं यस्य सः यत्
यस्मात् त्वं कलौ कृष्णः अन्त्यदीयरूपभावाऽर्थां बहिराच्छन्नः भूतः
स एव त्वं त्रियुग इति प्रसिद्धः सत्त्वादित्रियुगत्रय एव स्वस्य
प्रस्थापनात् न तु वस्तुतस्तस्यैव वैषम्यमिति भावः ॥ ३७ ॥

तदेवं मुहुरप्यवतीर्य त्वं स्त्रीरूपगुणलब्धामृतं वर्षसि
तदप्यस्माकं पापिष्ठं मनस्तत्र न प्रीयाति दुर्विषयविषगर्तं
एव मुहुः पतति किं कुर्म इत्याह-नैतदिति त्रिभिः । तव रूप-
गुणलब्ध्यादीनां कथासु नन्वतिसाध्वीष्वपि कथासु किमिति न
प्रीयते तत्राह दुरितबुद्धं यथा पित्तबुष्टा रसना सितास्त्रित्यर्थः
तीव्रं दुर्धरम् ईषणाधनादिवासना तस्मिन् मनसि तव गतिं तत्त्वं
कथं विमृशामि यद्यपि महाभागवतस्य प्रह्लादस्य मनो न प्राकृ-
तमेतादृशं त्वद्वीर्यगाननमहामृतमप्रचित्त इत्यस्यैवाभिमुखोक्ते-
स्तदपि प्रेम्णो विचित्रविधतर्ंगवस्त्वेनातिदैव्योदयादेव प्रेमिणो-
कस्यैव मुक्तिर्न विरुध्यते ॥ ३८ ॥

मनसो बुद्धश्चेपि मत्कीर्तनादिना जनः कृतार्थो भवतीति
चेत्तत्राह-जिह्वा वागिन्द्रियरसनन्द्रियञ्च अबितृप्ता सती मो
अच्युत मामाकर्षति प्राण्यकटुमिथ्यादिप्रज्ञापं प्रति मधुरादि-
रसंप्रतिचेति भावः । अन्त्यस्ततोऽन्त्यत्र कामिनीषु कर्मणि
धनोपार्जनादावव्यताडनादौ वा शक्तिः सामर्थ्यं लुनन्ति ओटबं-
त्यतस्त्वत्कीर्तनादाववकाशमेव न प्राप्नोमीति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदनन्तरं यः परमधाममध्येशयनं करोति तस्यैव तु पुनः
मृष्टिबेलायां निजकाव्यशक्त्या सञ्चोदिताः प्रकृतेः स्वशक्तेर्भवाः

सत्त्वाद्यो येन तथामृतस्य आत्मनि आस्मिन् गूढं सूक्ष्मरूपेण
संस्थितमिदं ब्रह्माण्डाख्यं वपुरभूत् खस्मात् स्थूलतयोत्पा-
दितमित्यर्थः । तदनन्तरं नारायणरूपेण अस्मसि ब्रह्माण्डातर्गते
अखे शयानस्य अनन्तशयनाद्विरमस्तस्माद्विषयस्य तस्य ते नामेः
सकासात् महापञ्चमभूत् स्वकणिकातः खलीजान्दृष्ट इव ॥ ३९ ॥

तस्मिन् सम्बन्धमोज्ज्वलं यस्य सः कविर्बुद्धो ब्रह्मा भर्ता-
पञ्चादप्यदप्यमानः त्वां बीजं आत्मनि खर्वाहस्य विततं वरु-
मानमपि जातेऽङ्कुरे बीजं कथमुपलभेतेति विचिन्त्यापि तदन्वेषणा-
र्थमद्दशतमप्यु निमज्जमानोपि नाबिन्दत् ॥ ३९ ॥

हे ईश ! आत्मा भावन् योनिः कारणं यस्य सः परावृत्त्या
पञ्चमास्थितस्तद् तीव्रेण तपसा ध्यानेन परिशुद्धभाषः आत्मनि
चेतने ततो बहिरपि भूतेन्द्रियाशयमयेऽचेतनवर्गे च भुवि-
गन्धमिव अतिसूक्ष्मं विततं त्वां दृष्टं ज्ञातवानित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

चेतनाचेतनबिलक्षणभगवत्स्वरूपज्ञानं निर्दिष्टयायाप्राकृत-
विग्रहमपि दृष्टवानित्याह-एवमिति । यथा स्वरूपं दृष्टं तथा महा-
पुरुषं महाविग्रहयुक्तमपि दृष्ट्वा विरिञ्चो मुहमापेत्यन्वयः । कथं-
भूतं सहस्राक्षपरिमितानि यानि बहनादिनि तैरादृत्यं समृद्धं
मायामयं माया कृपा तत्प्रधानं कृपाविष्कृतमित्यर्थः । सद्रूप-
क्षितिसन्निवेशात् सता वेदेन हिरण्यमभ्रः हिरण्यकेशः "आप्र-
नखात्सुवर्णः" इत्यादिनोपलक्षितसन्निवेशः अवयवविन्वासो
यस्य तम् ॥ ३९ ॥

मन्वान् हयगिरस्तनुषं हयप्रीवमूर्तिं बिभ्रत् वेदद्रुहो रजस्त-
मश्च रजस्तमःस्वभाषो मधुकैटभौ ब्रह्मणो वेदान् गृहीत्वा तद्विधाय
प्रवृत्तौ हत्वा तस्मै श्रुतिगणान् अनयत् दत्तवान् यतः सर्वं सत्त्व-
स्वभाषं जने तव प्रियतमां तनुं वासस्थानमामनन्ति सत्त्वस्वभाव-
जनहितार्थमसुरवधप्रह्वरक्षणावेदानयनानि कृतवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मणि कृतमनुग्रहमन्वज्रादिघाति-इत्यमिति । यथा ब्रह्माणं
पालितवान् एवं नृतिर्यगादिषु कृतैरवतारैः लोकान् धार्मिकान्
जनान् विभावयसि पालयसि जगत्प्रतीपान् अधार्मिकान् हंसि
घातयसि युगे अनुरूपं धर्मं पासि कथंभूतो यो धर्मः कलौ
कृष्णः कथंभूतस्त्वमभवः भवोपलक्षितसर्वविकारशून्यदेहवानि-
त्यर्थः । यद्यतस्त्वं त्रियुगः प्रीणि युगानि युगलानि षड्मनव-
गणानि यस्य सः भगवानित्यर्थः कलौ त्वं कलौऽभवः इत्यन्वये
प्राय इत्यध्याहारो बोध्यस्तत्रापि बुद्ध्याद्यवतारप्रसिद्धेः ॥ ३९ ॥

अथ स्वदेवनिवेदनपूर्वकं मां पालयेति प्रार्थयते-नैतदिति
त्रिभिः । हे विक्रयठनाथ ! एतत् दुरितैर्बुद्धम् अत एव मामाकर्षत्
विषवासकं तीव्रं दुर्धरम् हर्षशोकभयेणामिरार्ति मनःतन्मनसो
न सम्प्रीयते अतस्तस्मिन् मनसि सति दीनोहं तव गतिं विमृशामि
प्रिसाधनं विमृशामि ॥ ३९ ॥

किञ्च हे अच्युत ! मा मां जिह्वा रसनेन्द्रियमवितृप्ता कलौ
एकतो रसंप्रति तथा अबितृप्तेति पदं विद्वत्पश्येन कलौ
बोज्ज्वलं शिष्टो अन्त्यतो मैथुनान्दं प्रति त्वक् अन्त्यतः स्पष्टं
प्रति उदरं क्षुधासन्ततं अन्त्यत आहारं प्रति भवणं कविद शब्दं
प्रति आशो अन्यतः गन्धं प्रति अपखा दृक् दृष्टि कलु रूपं प्रति

एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्यमन्योऽन्यजन्ममरणाशनभीतभीतम् ।
 पश्यन् जनं स्वपरविग्रहवैरमैत्रं हन्तेति पारचर ! (१) पीपृहि मूढमघ ॥ ४१ ॥
 कोन्वत्र तेऽखिलगुरो ! भगवन्प्रयास उत्तारणो ऽस्य भवन्भवलोपहेतोः ।
 मूढेषु वै महदनुग्रह आर्तबन्धो ! किं तेन ते प्रियजनाननुसेवतां नः ॥ ४२ ॥
 नैवादिजे परदुरत्ययवैतरण्या (२) स्त्वहीर्यगायनमहाऽमृतमग्नचित्तः ।
 शोचे ततो विमुखचेतस इन्द्रियार्थमायासुखाय भरमुद्धतो विमूढान् ॥ ४३ ॥
 प्रायेण देवमुनयः स्वविमुक्तिकामा मौनं चरन्ति विजने न परार्थनिष्ठाः ।
 नैतान्विहाय कृपणान्विमुमुक्षु एको नान्यं त्वदस्य शरणां ध्रमतोऽनुपश्ये ॥ ४४ ॥

भीमच्छुक्तेवक्तृत्वसिद्धान्तप्रदीपः ।

तथा कर्मशक्तिः वाक्पाययादिकर्मैन्द्रियशक्तिः कश्च वचनशान्तिः
 विकं प्रति विकर्षति सर्वाण्येन्द्रियाणि संसारप्रापकस्वस्वनिष्य-
 गर्भपातनेन मां स्वस्वमुखं कुर्वन्तीत्यर्थः । बह्वयः सप्तम्यः गेहपति
 स्वस्वामिने लुप्तस्त्री च प्रोटगति यथा स्वस्वार्थनिर्बन्धेन तदिष्टा-
 र्थात् विमुखं कुर्वन्ति यथेष्टार्थः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

यह जगत् आपकी का शरीर है, क्योंकि ? जब आप की प्रत्यक्ष
 काष्ठ के जलमें शेषजी के शयन से समाधि विराम को प्राप्त हुए
 तब आपने अपनी काष्ठ शक्ति से प्रकृति के धर्मों को प्रेरणा
 की, उस समय आपके विषे गूढ़ रहा जो जगत् नहीं, बटके
 बीज से जैसे महाबट उत्पन्न होता है, उसी तरह आपकी
 नाभि से (चतुर्दशभुजात्मक) महाकमलरूप से उत्पन्न
 हो गया ॥ ३३ ॥

उस नाभि कमल से उत्पन्न हुआ जो प्रज्ञा वह उस कमल
 के सिन्धु और कुछ नहीं देखना हुआ, आत्मा के विषे ध्याम,
 उस कमल के बीज रूप आपकी अपने से बाहर बूटना हुआ,
 उन प्रलय के जलों में डूबना हुआ, लीकने तक मूल
 कारण को नहीं प्राप्त हुआ, यह भी तो ठीकही है क्योंकि ?
 जब अंकुर उत्पन्न होचुका तब अंकुर से पृथक् बीज
 उत्पन्न होवे ॥ ३४ ॥

वही प्रज्ञा अत्यन्त विभिन्न होकर सभी कमल पर
 लब्धा और बहुत काष्ठ में नीलनय करने से शुद्ध भाव
 होकर, है ईश ! जैसे पृथिवी में गन्ध इसी प्रकार
 जल इन्द्रिय अन्तःकरणमय अपने आत्मा ही में अनि-
 रूप रूप से आप को देखता भया ॥ ३५ ॥

इसी प्रकार फिर आप को हजारों बदन चरमा शिर
 हस्त, ऊरु नासा मुख कर्ण मन और आभरणों से युक्त,

माया मय, (कृपा प्रदान) और समीचीन उपलब्धित है
 निग्रह संनिवेश जिनका, ऐसे महापुरुषरूप को देख कर
 प्रज्ञा परम आनन्द ॥ ३६ ॥

तब प्रज्ञा के लिये १ हृद्यप्रिय स्वरूप को धारणा कर,
 वेदके द्राही प्रतिबन्धित मधु केटभ दैत्यों को मारकर, फिर वेद
 समर्पण किये, इसी से कुछ लोग राज तम और सर्व इनको
 आपकी प्रिय मनु कहते हैं ॥ ३७ ॥

हे महापुरुष ! इसी प्रकार आप मनुष्यों में (रामकृष्णादि)
 तिर्यकों में (बराहादि) ऋषियों में (कपिलादि) देवताओं में
 (वामनादि) अवतारों को धारणा करके, लोकों को पालन करने
 हो, जगत् के दुःख देने वालों का नाश करने हो, और युगान्
 गुण धर्म को पालन करने हो, और जिस कारण काल में
 आप छत्र (आहुत) होकर रहते हैं, और तीन युगों में धर्म का
 रक्षण करने इसी से आपका नाम त्रियुग है ॥ ३८ ॥

हे विकुण्ठ नाथ ! यह मेरा मन दुरितद्वय आमाधु तीक्ष्ण
 कामातुर हर्ष शोक मय इच्छाओं से आतुर है विकुण्ठनाथ !
 यह मेरा मन पाप कर्मों से दूष्ट हो रहा है, आमाधु तीक्ष्ण और
 कामातुर, हर्ष शोक मय इच्छाओं से आतुर है इसी से आपकी
 कथा में प्रीति नहीं होना है, मैं अति हीन हूँ इस मन में आपकी
 गति को कैसे विचारूँ ॥ ३९ ॥

हे अक्षयुज ! अवितृप्त मेरी जिह्वा मुझे एक ओर खींचती है,
 शिश्न एक ओर, भ्रूवा और ओर को, उदर और भ्रूवा किमी
 ओर को, घ्राण और ओर को, अथवा दृष्टि किमी ओर को, कर्म
 शक्तिएँ कहीं को खींचती हैं । जैसे बहुत सी पत्नी किसी के
 हो और वे अपने पति की खिन्नानी करती हैं वह दशा मेरी
 हो रही है ॥ ४० ॥

भीष्मस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

न केवलमहमेक एवैवं कदां दशमापन्नः किन्तु महा-
 जनोऽप्येवमेव क्रियन्मानः सर्वे जनं पालयन्ति प्रार्थयन्, एव-

स्वकीर्यमिति पाठः विज० ।

(१) पारमति पीपृहि मूढसत्त्वम इति विजय० । पिपृहि इति वीर० पा० ।

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

मिति । भवः संसार एव चैतरणी यमद्वारतश्चो तस्याम अग्यो-
ऽन्यतां याति जग्गादीनि तेऽन्याऽतिभीतिं स्वेपां परेषां च
विग्रहणं यथायथं वैरं मैत्रं च यस्य एवं मूढ जन पश्यं-
स्व हे पारचर ! तस्याः पारे स्थितमित्यमुक्तं हन्तेति अहो
कष्टमित्येवमनुकप्याद्य पीपृहि चैतरणीमुत्तायं पाजय ॥ ४१ ॥

एकेन मया कथं सर्वो जनस्तारणीय इति चेत्तत्राऽऽह कोन्विति ।
को नु ते अत्र सर्वजनस्तारणं प्रयासो न कोऽपि कुतः अस्य
विश्वस्य भवसम्भवापातामुत्पत्तिस्थितिसंहाराणां हेतोः
ततोऽपि किमेतदुत्कर्षमिति भावः । उचितं चेत्तदित्याह, मूढ-
त्विति । त्वां च त्वदीयांश्च तारायस्यामीमं दुराग्रहं मा कृषा-
इति चेत्तत्राऽह तत्र ये प्रियजनाः भक्तास्ताननुसेवमानानां
नोऽस्माकं तेनोत्तारणो न किम् । “कोऽति प्रयासोऽसुरबाहका
हरेः कोऽन्वत्र तेऽस्त्रजगुरां भगवान् प्रयासः । प्रह्लाद
इत्थमुपमद्व मिषो नराणामीशेन सख्यमकरोदपनीय
मायाम्” ॥ ४२ ॥

वस्तु प्रह्लाद ! त्वां तावत्तारयिष्यामि तावन्तैव कृतार्थः
स्याः किमेतत् निर्धन्येत्यत आह-नैवेति । हे पर ! सर्वोत्तम
त्वद्गीर्णगायनमेव महामुने तस्मिन्मग्नं चित्तं यस्य सोऽहं भव-
चैतरण्या नैवोद्भिजे किन्तु विमूढान् शोचामि, तानेवाह, ततो
महामुनाद्विमुखं चेतो येषाम् प्रत्युनेन्द्रियाभिनमिषं यस्माया-
सुखं तदर्थं भरं कुटुम्बादिभारमुद्धतः ॥ ४३ ॥

त्वं तावत्मुक्तिं गृहाण—तांस्तु तत्त्वज्ञा मुनय उपदेश्य-
न्तीति चेत्तत्राह, प्रायेणेति, न विमुमुक्षुं विमुक्तिं नेच्छामि
तन्मन्यं कमपि प्रार्थय मामेव किमिति निवधनामीति चेदत
आह त्वत्तोऽन्यमस्य जनस्य शरणं न पश्यामि ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलमहमेव दर्शयिष्यामि दशो प्रायः किन्तु मदीयां जनोऽप्येवमेव
क्षिप्रतया सर्वं मदीयं जनं संसारान्मोचयति प्रार्थयते, एवमिति ।
भव एव चैतरणी दुःखप्रदा यमलोकनदी तस्यां स्वकर्मभिः पुण्य-
यापातकैः पतितमन्योऽथे याति मरणादीनि शत्रूणां पुत्रादिज-
न्मनाऽस्तस्य भयं स्वस्य पुत्रादिजन्मना परेषां शत्रूणां स्वस्य भयं
स्वस्माच्छत्रूणां एव परैः स्वद्रव्यभक्षणोऽन स्वस्य भयं स्वेत पर-
द्रव्यभक्षणो स्वस्मात्परेषामिति यथा सम्भवमूह्यम् । तेऽन्यो जन्म-
जरामरणाशानेऽन्यो भीतभीतिं भीतादपि भीतिं स्वेषां परेषां
च विग्रहेषु देवेषु यथायथं वैरं मैत्रं च यस्य तमेवमद्यापि
मूढमग्नं जगं पश्यन् त्वं हे पारचर ! भवचैतरणीपारे चरतीति
तथा तस्य सम्बोधनम्, अति पिपृहि “पूपाखनपूरणयोः” इति धातुः
अतीव पाजयेत्यर्थः । यद्वा अतिपीपृहि हन्तेति अहो कष्टमित्यनुकप्य
भवचैतरण्या अतिपारय पारं नय संसारान्मोचयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननु, त्वदीयसर्वजनोत्तारणो मम महान्प्रयासो भवेत्तत्वाह-
कोन्विति । हे अस्त्रिजानां गुरो रितोपदेष्टः ! हे भगवन् ज्ञानशक्त्यादि

पाङ्गुययपूर्ण ! अस्मिन् मदीयजनस्योत्तारणं तव को
नुप्रयासः ? न कोऽप्यर्थः । प्रयासाभावे हेतुं वदन् भगवन्तं
विशिनष्टि, अस्य कृत्स्नस्य चिद्विद्वत्कर्मप्रपञ्चस्य भवसंभव-
लोपहेनोत्पत्तिस्थितिस्त्रयकारणस्य कृत्स्नजगदुदयादिमवलम्ब-
लोत्तस्य मदीयजनोत्तारणो न कोऽपि प्रयास इति भावः । युक्त-
चैतत्तत्वेत्याह, मूढत्वज्ञेषु विशेषणं महतामनुग्रहो भवतीति,
ननु, मम सेवामन्तरेणाहं नाऽति पारयामि, अन्यथी सर्वमुक्ति-
प्रसङ्गः तत्राह, हे आनन्दन्धो ! किन्तुनास्तवभूतस्थितिं यत्तेन नौ-
ऽस्माकं किं त्वत्सेवया क्यात्तवात्तवभूतनिर्वाहार्थं त्वत्सेवाया-
मप्यशक्ता वयमात्मानकंप्या इति भावः । सर्वमुक्तिप्रसङ्गं निरा-
कुर्वन्नात्मनो विशिनष्टि, ते तत्र ये प्रियाः भक्तजनास्ताननु-
सेवनां त्वहमाप्नुयाद्यं कुर्वन्नामस्माकमित्यर्थः । तावन्मात्रमपेक्ष
मज्जनोत्तारणोपपत्तेन सर्वमुक्तिप्रसङ्गश्चेति भावः । मामनु-
गृह्णानवधना त्वया मदीयजनस्य भवहामानुदास्यमपि संपाद्य-
मिति तात्पर्यम् ॥ ४२ ॥

इदमेव मया प्रार्थनीयमित्यभिप्रयज्याहं भवचैतरण्या विभेमि
किन्तु तस्यां पतिष्यमाणात्मज्जनानवलोक्य दुःखामीत्याह,
नैवेति । हे परम ! दुरतिक्रमणीयो भवः संसारः स एव चैतरणी
ततो नैवाहमुद्भिजे विभेमि उद्वेगाभावे हेतुं वदन्नात्मनं विशिनष्टि-
त्वादर्थेति, त्वद्गीर्णगायन त्वद्गीर्णसूचकगुणानामगायनमेव महद्भूतं
तस्मिन् मग्नं चित्तं यस्य सोऽहं भवचैतरण्या नैवोद्भिजे किन्तु
विशेषणं मूढान्मदीयान्प्रति शोचं तदर्थं शोचं इत्यर्थः । तत्र हेतुं
वदन्तान्विशिनष्टि, तत्त्वज्ञीयगायनाद्विमुखं चेतो येषाम्, इन्द्रि-
याभ्याः शब्दादयो विषयास्तेषां मायासुखोऽव तदनुभवजन्य-
प्राकृतसुखाय आदर्शभरं कुटुम्बादिभारम् उद्धहतीति तथा
तान् ॥ ४३ ॥

ननु, यथा श्रीनारदानुग्रहात्वं मुमुक्षुत्वात् त्वदीया अपि मह-
तामनुग्रहात् मुमुक्षुत्वात्तान् मोक्षयिष्याम्यतस्त्वेवमुक्ति-
मिच्छेयन्नाह-प्रायेणेति । हे देव ! प्रायशो मुनय आत्मनामेव मुक्तिं
कामयमाना विजने निजने अग्नयाविदेशे मौने शुभाश्व-
संशीलनं कुर्वन्ति, ननु परार्थम्, अन्येषां प्रयोजने निष्ठा येषां ते
भवन्ति अनस्तदनुग्रहो मदीयजनस्य दुर्लभ इति भावः । तत्र एतात्
रूपणान्विहाय आहमेको न मुमुक्षु न संसृतिबन्धं मोक्षमिच्छामि
तन्मन्यं कमपि प्रार्थय मामेव किमिति निवधनामीति चेत् तत्राह,
ध्रुमतः संसृतोऽभ्यास्यतोऽस्य जनस्य त्वत् त्वत्तोऽन्यं शरणं रक्षणी-
पायभूतञ्च नानुपश्यामि ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदस्तावली ।

स्वैः परैश्च सह विग्रहलक्ष्यं वैरं विकृष्टास्त्रणं मैत्रं
च यस्य तथा तं जनं पश्यन्नतस्तसो भवस्य पारप्रतिपीपृहि,
अतिपारं गमय मूढसत्त्वं मूढप्राणिनमसुरजातिस्त्वात् तिर्यग्जानि-
त्वात्तामसमिव स्थितं गजेन्द्रं पारं नीत्वा यथाऽपाजयस्तथा परं
च प्राप्य मां पाजयेति वा ॥ ४१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्षिकृतपदरत्नावली ।

मम संसारवारनेत्यर्थं तव दुःशकं नेत्याह—क इति । हे अन्न ! अन्धपातुरहित, भगवन् ! मम संसारोत्तारणे ते तव कोनु प्रयत्नो न कोपि अन्न जीवराशौ वा कुतो न प्रयास इति तत्राह अस्मेति । अन्ध जगतो भवो जन्मममयः स्थापनेन संभावने जायः सहारोयेषां हेतोः करुणस्यास्य जगत् उत्तारणे तव प्रयासो नास्ति मयीत्तारणे कोन्विति वा, कुत इति तत्राह, भवेति भवस्य संसारस्य संभव उत्पत्तिस्तस्य नाशहोस्तव किं प्रकृत इत्याशङ्क्यास्मद्वारमन्त्र-मन्त्रेण न किमपि प्रयोजनं त्वेत्याह—मूर्द्धास्विति । गजेन्द्रकल्पानं जनकस्यो मूर्द्धास्मत्सु यो महदनुग्रहस्तेन तव किं प्रयोजनम् तकिम-पीत्यर्थः । ननु, प्रयोजनाभावे किमर्थं तथाकरुणामित्याशङ्क्य स्वभाव इत्याशयेनाह—प्रियेति । प्रियजनाननुसंवेगमानस्त्वमिति यत् स तव स्वभाव इति शेषः ॥ ४२ ॥

संसारभीकृणां संसारध्वजतयुत्तरणोपायः क इत्याशङ्क्य निरन्तर-वेदान्तशास्त्रध्वजमननादियेषामस्ति तेषां तद्वयं नास्ति अन्यथा न कदापि तत् उत्तरणमित्याशयेनाह—नेति । स्वर्त्तांश्च तद्विषयं वेदान्तशास्त्रं तस्य गायन श्रुत्या मत्वा व्याख्याने व्याख्यापनं च तद्वै महाश्रुतं यस्तेन मत्त हृष्टं विषयं वा चित्त यस्य स तथा एवविधाह संसारध्वजतयुत्तरणोपायः । न विमेषि एव शब्देन स्वर्त्तांश्चैवाभावे संसारकदनाद्विभेगे तत्संभवेनल्योग-व्यवच्छेदः क्रियते अनेनासंगते प्रज्ञाद्वयनर्तामत्वेनदपि परिहृतं "सत्त्वस्य ततोदया" इति वचनात् इह च भाक्तलक्षणांमिति प्रकट-यत्नाह—शोच इति । ते स्वस्त इन्द्रियार्थेभ्यो विषयेभ्यो मायासुखं प्राकृतमस्वरूपं सुखं यत्तदर्थं भरे कुटुम्भारम्भ ॥ ४३ ॥

स्वप्नरेषु क्रियमाणा कृपा स्वाभिनेष्वेव कर्तव्या देवादिभि-क्रियमाणास्त्वादिभ्यभिप्रेत्याह—प्रायेति । देवा मुनयश्च विजनेनेकान्त-स्थलेन साधनेन साहताः काष्ठमोनादिव्रतं चरन्ति क इत्या-स्वकीयानां जनानां विमुक्तिः स्यादिति स्वविमुक्तिकामाः स ग-हतां स्वभावात्त्याह—परेति । परप्रयोजनतात्पर्येणा देवेषु तार्त्तिकं विशयतो मुनिषु कैश्चिदेवेति विशयप्रकाशनाय प्रायेति तदुक्तं भाभिनेषु कृपा कार्या विशयास्तार्त्तिकः सुः ॥ मुनिभिश्च तथा कैश्चित्कैश्चित्कार्यालिखेत्पि ॥ तथापि तार्त्तिकसुराः कृपाविषयतां गताः ॥ एत एव विमुच्यन्ते तदर्थं न कथञ्चन इति यतो देवादयोऽप्या-भिनेषु कृपां कुर्वन्ति अतोहमप्याभिनेतात्वरूपमात्रं कृपाविष-यान् विहाय एका न विमुक्तुं त्वमेको मन्त्रभादिन मुक्तो भव अन्ये-भ्येन वर्त्तमानाऽमुक्ताः स्मिन्विति तत्राह—नान्यमिति । स्वकर्मणां नाना-योनिषु भ्रमनो मामाश्रितजनस्यानुकूलं त्वदन्य शरणं नानुपपद्य-इत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

भीमज्जायगोस्त्रामिकृतकमभ्यर्चनः ।

तत्र स्मिन्मस्तदतिरूपणीयत्वाभिमानेन सप्रणयोपावृत्त-मिवापि निवेदयति, कोन्विति ॥ ४२ ॥

ननु, भवप्रियजनसेविनामपि भवादनुत्तीर्णानां तदुद्देग-

स्यादेवेत्याशङ्क्य नहि नहीति खं दृष्टान्तवति—नेति । स्वर्त्ता-याणां ये गायकास्तत्प्रियजनाः तत्सम्बन्धि यन्महाश्रुतं तद्भान-रूपमेव तत्र मग्नं चित्तं यस्य सोऽह नैवाह्निजे अन्न पूर्व वस्त्रो-रभ्यहमित्यादिकं यदुक्तं तत् खलु कस्य तद्विषयं माङ्गारोचकत्वेन । सस्वति नैवाह्निजे इत्यादिकं तत्कथामुक्तं माधुर्योविषयत्वेन मध्ये च नैतन्मम इत्यादिकमतिरूपणीयं विवेचनीयम् । भावानां विशिष्टगतिरित्याह ॥ ४३ ॥

यथा भीमगवन्ते कोन्वन् इत्यादिकमुवाच तथैव मुनीनापि गत्याह—प्रायेति ॥ ४४—४७ ॥

भीमद्विजयध्वजतयुत्तरणोपायः ।

न केवलमहमेक एव, अपि तु सार्वभारिकः सर्व एव जनः क्लिष्टयतीति तदुत्तारं प्रायेति—एवमिति । भव एवध्वजगी-यमद्वारनदी तस्यां स्त्रेयां परेषां च विप्रदे यथायथं नैरे मन्त्रं च यस्य ते हे पारचर ! एवंभूतनैतनयथाः पार एव विरचितं कीड इति हेतोर्हन्त कृपया पीपूहि ध्वजगीमुत्तारं पालय ॥ ४६ ॥

एकेन मया कथं सर्वो जनोत्तारणीयः ? इति केवलतत्राह—कोन्विति अखिलगुणे ! गुरुकृपाधारिणा एकेनापि स्वया परः परार्थेनापि भावेन समर्थेन सर्व एव जनो निरुपारयतामिति भावः । न केनापि सामर्थ्ये मे नास्तीति याचयामित्याह—मम्य विश्वस्य जन्मास्थिति-संहारकारणाय यदि जन्मादेः कारणमभूत्तदा उद्धारस्यापि कारणं भावेनमहमेत्येति भावः । उचितमेवेतिरित्याह—मूर्द्धास्विति । त्वां च त्वदीयांश्चतार्याप्यस्यामि इममतिदुराग्रहं माकृथा इति चेत् तत्राह, तव ये प्रियजना भक्तास्ताननुसंवेगमानानां सोऽस्माक-तेन स्वकृतंकोत्तारणान किं स्वकृतंतेषांप्रभावात्स्वयमेव यथं तरिष्याम इति भावः ॥ ४७ ॥

किञ्चाहं स्वार्थं तु संसारनारणं नैवार्थ इत्याह—नेति । हे पर सर्वेश्वर ! ध्वजतययाः सकाशाद्विज्ञे तत्र हेतुः स्वर्त्तायेति किन्तु निमुक्तान् शोचामि इन्द्रियार्थहेतुकं यन्मायासुखं सुखं तदर्थंभरे कुटुम्भारणार्थमनुग्रहः ॥ ४४ ॥

स्व तानन्मुक्तिं गृह्याम तान्त् तत्पश्चा मुनयो मुक्तिभाषणमुपदे-क्षन्तीति केवलतत्राह—प्रायेति । अहं तु न तथा बुभूयामित्याह, नैतानिति । त्वत्सोऽन्यमस्य जनस्य शरणं न पदयामि ॥ ४४ ॥

भीमच्छब्देपकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

एवमन्येऽपि संसारनद्यां निमग्ना अतः सर्वाऽनन्मावादीन पाव-यति प्रायेति—एवमिति । एवं स्त्रकर्मणिः भवो जन्ममरणप्रवाहल-भ्रमः संसारः स एव ध्वजगी तत्कथारत्नाभूता नदी तस्यां पानि-तम अन्वोऽन्यतो पानि जन्मादीनि तेषां गीतादपि भीतवत् केवां परेषां च विप्रदेषु कलहेषु देहेषु वा स्वप्रयोजनानुसारणं नैरमैश्च च यस्य तम मूढ स्वपुरुषार्थार्थार्थं जने मारुतम् त्वं पदयन् पार

यन्मैथुनादि गृहमेधिसुखं हि तुच्छं कण्डूयनेन करबोरिव दुःखदुःखम् ।
 तृप्यन्ति नेह कृपणा बहुदुःखभाजः कण्डूतिवन्मनासिजं निषहेत धीरः ॥ ४५ ॥
 मौनव्रतभृततपोऽध्ययनस्वधर्मव्याख्यारहोजपसमाधय आपवर्ग्याः ।
 प्रायः परं पुरुष ! ते त्वजितेन्द्रियाणां वार्ता भवन्त्युत न वात्र तु दाम्भिकानाम् ॥ ४६ ॥
 रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे बीजाङ्कुराविव न चान्यद्वरूपकस्य ।
 युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां योगेन वक्षिमिव वारुषु नान्यतः स्यात् ॥ ४७ ॥
 त्वं वायुरग्निरवनिर्वियदम्बुमात्राः प्राणोन्द्रियाणि हृदयं चिदनुग्रहश्च ।
 सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्नान्यत्त्वदस्त्यपि मनावक्षसा निरुक्तम् ॥ ४८ ॥

भीमस्तु कदेव कृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भवचैतन्मयविषये चरतीति तथा तस्य सम्बोधनं हे पारस्वर !
 हन्त अहो कष्टमित्येवमनुकम्प्य मयाधुना पीपृहि चैतरणीमुत्तार्य
 पालय ॥ ४१ ॥

दीनजनोत्तारणो विश्वसृष्ट्यादिकर्तुस्तव भूमो नास्ति अहं तु
 त्वहाम्भरणभेषधैव कृतार्थ इति प्रार्थयते, कोन्वचन्ति । हे अखिल-
 गुरु ! अस्य विश्वस्य भवसर्वभनखोपानां सृष्टिस्त्रितिसंहाराणां
 हेतोः ते तु निश्चितम् अत्र दीनस्य जनस्य तारणो कः प्रयासः ? न
 कोपीत्यर्थः । ननु, निर्मितजनोत्तारणो सर्वभोक्षप्रसङ्गः स्यादत्राह,
 मूढपुहं दीनबन्धो ! महतां त्वहाम्भानां त्वज्जनोपदेशरूपो अनुग्रहो
 भवत्कृपया भवतु इति शेषः । नन्वात्मतरणो कुतो न प्रार्थयते ?
 अत्राह, हे भगवन् ! ते प्रियजनान् भागवतान् सेवतां मोऽस्माकं
 तेन भवतर्दीनारण्येन किम् ? त्वत्प्रियजनसेवधैव कृतार्था
 इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

एतदेवाह-नैवेति । हे परं पूर्ण ! त्वद्धीर्यगायनं भवत्प्रियमेवा-
 ल्पतनद्धीर्यपराक्रमगानमेव महाऽमृतं तत्र मग्नं लब्धकचिं जितं
 यस्य सोऽहं दुरत्ययचैतरण्या नैवास्ति ते किन्तु तत्तत्स्वद्धीर्यगायन-
 महामृतात् मद्बहुगुहाभावेन विमुक्तं भेतो येनो तान् इन्द्रियार्थ-
 गिन्द्रियनिमित्तं यन्मायासुखं प्राकृतमानन्दं नर्त्यं ज्ञानादुःखं
 गृहकुटुम्बादिभरमुखहतांऽहं शोचामि अतस्तान् भवचैतन्मयाः
 उत्तार्ये पालयेति भावः ॥ ४३ ॥

त्वं मज्जजनेन मुक्तो भव एतान् मुनयस्तदर्थमुपदेशयन्तीत्यत्राह,
 हे देव ! यतः प्रायणं स्वमुक्तिकामा ननु परार्थनिष्ठाः मुनयो निजने
 मौनं स्वधर्मं चरन्ति, अतः स्वत् त्वत्तः अर्थं शरणं नानुपश्ये त्वं
 तान् प्रेरय इति भावः । अहं तु एतान् कृपयां विहाय एकः न
 विमुमुक्षे विमुक्तिमिच्छामि ॥ ४४ ॥

मावाटीका ।

मेरी ही यह दशा नहीं है—यह सब जने अपने कर्मों से इस
 भव चैतरणी में पड़े हैं । परस्पर जन्म मरण अशान और भव

से भीत हैं अपने पराये के बैर और मित्रता में खिन्न हैं हे पार-
 स्वर ! (आप इस चैतरणी के पार पर ही) कृपाकर इन मूढ़ों
 को मुक्ति देकर आज इसके पार उतार कर पालन
 कीजिये ॥ ४१ ॥

हे भगवन् ! हे अखिल गुरु ! आप इस जगत के जन्म
 स्थिति प्रलय के हेतु हैं इनको संसार चैतरणी से उतारने
 में आपको क्या प्रयास है ? हे आर्तबन्धो ! मूढ़ों पर अनुग्रह
 करना महा पुरुषों को उचित ही है । (भगवान् यह न कहें कि
 तुम क्यों जगत के निमित्त दुराग्रह करने हो तुमको और तुम्हारे
 सर्वों को उधार कहेँगे) यह विचार कर प्रल्हाद कहने लगे
 प्रभो ! आपके प्रियजनों के सेवन करने वाले हमको उससे (तरेसे)
 क्या है ? हमतौ आपके भक्तों के अनुग्रह से ही तरजायेंगे ॥ ४२ ॥

हे पर ! (सर्वोत्तम !) तुम्हारे खीला पराक्रमगान महा अमृत
 में मग्न मन, मैं इस दुरत्यय भव चैतरणी से उखिरन नहीं हूँ,
 मैं केवल उन मूढ़ पुरुषों का सोच करता हूँ जो आप की खीला
 गान से विमुक्तचित्त हैं । और इन्द्रियार्थ माया सुख के निमित्त
 भार वहन कर रहे हैं ॥ ४३ ॥

हे देव ! प्रायः बड़े २ मुनिजन अपनी विमुक्ति की कामना कर
 विजगत् वन में मौनधारण करने हैं किन्तु वे भी स्वार्थ रत हैं परार्थ
 निष्ठ नहीं हैं मैं इन कृपण जीवों को झाड़कर भकेला नहीं मुक्त
 होना चाहता हूँ क्योंकि इस भ्रमते जीव समूह का शरण तुम से
 अन्य में नहीं देखता हूँ । जो आप इनका उधार न करेंगे तो
 मौन करेगा ? ॥ ४४ ॥

भीमरत्नामिकृतभावार्थदीपिका ।

जन्मेते स्त्रीसम्भोगादिना सुखिन एव न कृपयास्तत्राह—
 यदिति । करयोः कण्डूयनेन सकृद्योनेव दुःखमनु दुःखं
 यस्मिन् तर्हि दुःखत्वादेव ततो निर्धिद्य मुक्पेरंस्तत्राह—कृपयाः
 काङ्क्षता बहुदुःखभाजोऽपीह गृहमेधिसुखे न तृप्यन्त्यवस्थिति
 न मन्यन्ते कण्डूतिवत्कामस्य दुःसहत्वात् । ननु, को वरकव

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अपि सहन्ते. कामं चेत्यत्राह—एतत्प्रसादात् कश्चिद्भीर एव मनसिजं कामं विवहेत न तु सर्वे अत्रापि कथङ्कितवदिति दृष्टान्तः ॥ ४५ ॥

• ननु, मौनादिभिर्मौलसाधनैः सुखमैव तेषामपि मुक्तिस्तत्राह, मौनेति । हे पुरुष ! अन्तर्यामिन् ! ये मौनादयो दश आपवर्ग्याः शेषवर्गहेतवः प्रसिद्धाः रहो विविक्तवासः ते तु प्राचशोऽजितेन्द्रियाणामिन्द्रिययोगायाथार्थं विकीर्यानां चार्ता जीवमोपाया भवन्ति द्वास्मिकानां तु चार्ता अपि भवन्ति वा न वा द्वास्मिकानिबलफलत्वात् ॥ ४६ ॥

एवञ्जानं भक्तिं विना सकामैर्मौनादिभिर्न भवत्येवेत्याह—रूपे इति, त्रिभिः । बीजाङ्कुराविव प्रवाहापक्वे इमे सहस्री कार्यकारण्य एव तं रूपे उपलब्धमभूने चेदेन मृदे प्रकाशिते नचाप्यत् स्वसमवेन गौरवादिकमिव देवदत्तादेः कुनः अरूपकस्य प्राकृतकपादिशून्वस्य अतो युक्ताः संवता एव भक्तिवर्गेन प्रत्यक्षं स्वामयत्र कार्यं कारणं चानुगते पश्यन्ति मयनेन दारुपु बहिमिव नाप्यनः स्वास्वज्जानमिति शेषः । यद्वा ज्ञानप्रकारमेवाह—एतदुभयमन्वतः प्रधानपरमात्मवर्गेन स्वात् “स ऐक्यत” इत्यादि भूतेः । अनस्त्वमेव कारणात्वात्सर्वत्रानुस्यूत इति ४७ ॥

तदेवाऽऽह—एवं वायुरिति । हृदयं मनः चिच्छिस्तम् अनुग्रहोऽहङ्कारो ह्येतावर्गो वा सगुणः स्थूलः बिगुणः सूक्ष्मः मनश्च पञ्चमः मनोवचस्तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि त्वत्तोऽव्यवस्थिति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, स्वर्गीया जना न दैन्यं प्राप्ताः किन्तु विषयानुभवेन हताः एवातस्तेषां दैन्यापादनेन त्वं किमितीत्यं प्रार्थयसे तत्राह—यदिति । यस्मैधुनादिकं गृहमेधिनो गृहस्थस्य सुखं नत्करवोः पाप्मादुपनिषाद्वन्तयोः कण्डूयनेन संघर्षात्तत्र तज्जन्यदुःखवदुःखदुःखमतीव दुःखात्मकं दुःखादुपरिदुःखं दुःखोदकं मीतवार्थः । अत एव तुच्छं तर्हि तस्य दुःखत्वादेव ततो निविद्यमुमुक्षुस्तत्राह—कृपयाः कामिनः बहुदुःखमाजोऽपीह गृहमेधिसुखं न तुल्यं स्वस्वमिति न मन्यते कथङ्कितवत्कामस्य दुस्सहत्वादनस्ते स्वानर्थमेव न जानन्तीति भावः । ननु, केचित्कथङ्कितमपि सहन्ते कामं चेत्यत्राह—सत्यं, धीरश्चेत्तदनुग्रहाजितेन्द्रियश्चेत्मनसिजं कामं सहेत नत्त्वजितेन्द्रिय इति भावः ॥ ४५ ॥

• तर्हि कैश्चिन्मौनादिभिरुपायैरिन्द्रियाणि जयन्तिरपवर्गः साध्यस्तत्राह—मौनेति । हे पुरुष परमपुरुष ! मौनादय आपवर्ग्याः जितेन्द्रियाणामपवर्गोपाया एवति सत्यमेव अजितेन्द्रियाणां तु चार्ता जीवमोपाया भवन्ति अथ मौनादिसत्त्वस्ततोऽस्मै दैन्यमिति मन्वमानेभ्य परेभ्यः लब्धचित्तो भवतीति जीवमोपाया भवन्ति सतीन्द्रियजये मौनादय आपवर्ग्याः ननु तस्मिन् असति भवदनुग्रहाच्च विषयवैतुष्येन भवितव्यमिति भावः । अपवर्गाथेतवा

अनुष्ठिता अपि मौनादयोऽजितेन्द्रियाणां चार्ता एव न त्वापवर्ग्याः किपुनर्ह्येव कृता आपवर्ग्याः न भवन्तीत्याह—उनेति द्वास्मिकानां मौनादयो चार्ता अपि भवन्त्युत । न वा किपुनरापवर्ग्या न भवन्तीति. द्वास्मिकानां द्वास्मिकत्वे प्रकटं सति जीवमहेनचोऽपि न भवन्तीत्युत न वा शब्दादेः, तत्र मौनं बाङ्गनियमः मनमनशनादिरूपं भुतमध्ययनं तपः कृच्छ्रादि अध्ययनमध्ययनजं पाणिद्वयं स्वधर्मः स्वधर्माभिमोचितो धर्मः व्याख्याऽध्यापनं रहो निर्जनदेशश्चसतिः जपो मन्त्रजपः समाधिध्यानं मनसिजं विषहेन धीर इतीन्द्रियजवमूलकः कामजय इत्युक्तं नचाजितेन्द्रियाणां चार्ता भवन्तीत्यनेन जितेन्द्रियाणां त्वापवर्ग्या भवन्तीति सूचितम् ॥ ४६ ॥

नर्हीन्द्रियजयः कथं स्यादित्यपेक्षायां सर्वोत्तमनिरनिहावा-नन्दरूपप्रज्ञोपासननिष्ठस्वार्थनिर्देशेन्द्रियजयः स्वादिति वक्तुं तावत्तुपासनाप्रकारं विषक्षुञ्जेनानाचेतनयोः परमात्मशरीरत्वमाह—रूपे इति । इमे सहस्री चिद्विद्वद्भूतयोरुपे बीजाङ्कुराविव स्थिते अरूपकस्य कर्माधीनदेहरादनस्य तव वेदद्वे वेदबोधिते रूपे शरीरे “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्याव्यक्तं शरीरम्” इत्यादिबोधितशरीर इत्यर्थः । बीजाङ्कुरो इत्यनेन कदाचित्कारणावस्थया कदाचित्कार्यावस्थया चाभयथावस्थिते उभे अपि चिद्विद्वद्वे तव शरीरभूते इत्युक्तं भवति । अरूपकस्य रूपे इत्यनेन तच्छरीरकत्वं न तव कर्माध्याधिप्रयुक्तमपितु निरुपाधिकमित्युक्तं यत उभयावस्थावस्थितयोश्चिद्विद्वतो-स्त्वच्छरीरत्वमत एव न चाप्यत्. अन्यदस्त्वदनात्मकं किञ्चिदपि वस्तु नास्त्येवमुभयत्र त्वच्छरीरभूतयोश्चिद्विद्वतोऽस्त्वां योगेनोपासनात्मकेन युक्ताः सन्तो मुनयो विचक्षते पश्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः, बह्निमिव दारुपु यथा दारुपु मयनाद्युपायेन बह्निं विचक्षते तद्वत्. अन्यतो योगावस्थान उपायान्नराज्ञत्वात् साक्षात्कार इति शेषः उपायान्तरेण साक्षात्कारो न स्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

न चाप्यदित्यनेनान्यत्स्वस्वामकं नास्तीत्युक्तं नाप्यनः स्वादित्यनेनोपायान्तरादप्यप्यत्र तदेतदुभयं प्रपञ्चयन् सर्वोत्तमकल्याणसाक्षात्कारादेव निःशर्पाभिन्द्रियजय इत्याह—त्वमिति, ज्ञाश्याम । तावत्सर्वोत्तमकत्वं प्रपञ्चयति, त्वमिति । त्वमेव वाटवादिकपेणावस्थितः तच्छरीरकत्वेनार्थावगम इत्यर्थः । पूर्वं “तव रूपे” इति व्यतिरेकनिर्देशादत्राभेदनिर्देशाच्च तादात्म्यं शरीरारम्भाच्च निवन्धनमित्यवगम्यते. तत्र मात्राः शब्दादयस्तन्मात्राः प्राणाध्यात्रियाणि हृदयं मनः चिदनुग्रहं ज्ञानोत्पत्त्यनुग्राहकं हृदयविशेषणं चिदनुग्रहधोनि पाठे ज्ञानोत्पत्त्यनुग्राहको महान् धातु-नत्त्वात्मक उच्यते किं यदुना सगुणाः सर्वोपाधिगुणयुक्तः प्रकृतिपरिणामात्मकः सर्वः पदार्थः बिगुणाः सर्वोपाधिगुणरहितस्तदपरिणामात्मको जीववर्गश्च मनश्च पञ्चमः तयोः समाहारो मनो-वचस्तेन निरुक्तं विषयाकृतं तदेतत्सर्वं त्वमेव त्वच्छरीरभूतमेव ॥ ४८ ॥

भीमज्ञानवतजनीयं कृतपदरत्नावली ।

सुखानुभवार्थं हि गोक्षाकांक्षानच्छब्दादिविषयेऽपि स्याद-
तोऽज्ञानमूलनयितमोऽसुखाय कौवा प्रेक्षावान् महाप्रयत्नं कुर्या-
दुभयसमस्तरेणानं तत्राह—यन्मैथुनादीति । मैथुनादिगृहस्थसुखं
यत् तल्लब्ध्वा देहकपणा देहमात्रपोषणपरायणास्तुप्यन्ति नाप्ये
प्रेक्षावन्त इति शेषः । तदपि न सुखमभित्याह, बहुदुःखेति, तत्र
सुखिमनैव कार्यमित्याह—कट्टतिवदिति । मनसिजं कामम् ॥ ४५ ॥

मुमुक्षुभिः प्रथमत इन्द्रियजय एव समर्थनीयोऽन्यथा मुक्तिसा-
धनानामपि मौनादीनां लोके जीवतोपायमात्रत्वं भवतीत्याह,
मौनेति । आपवर्ग्या मुक्तिहेतवः प्रायः सम्यग्भक्त्यानुष्ठिता इति
शेषः । हे पुरुष ! परं न चेत् न एवाजितेन्द्रियाणां पुंसां वार्तास्त-
त्काञ्च जीवन्मात्रोपाया भवन्त्युत अपि संभावनामात्रं ननु मुख्यत-
इत्यर्थः । लोकोमोहनार्थं मौनादिकमनुतिष्ठतां दाम्भिकानां तदपि
न सेत्स्यतीत्याह, अत्र जीवलोके वा यथा अजितेन्द्रियाणां
जीवनमात्रोपाया न तथा दाम्भिकानां भवन्तीति “वा विकल्पोप-
मानयोः” इत्यभिधानं नवा भवन्तीत्येकं वाक्यमिति वा ॥ ४६ ॥

मौनादीनां क्लेशसाध्यत्वेनैवार्थाधिकारिकत्वात् सर्वाधिका-
रिकोपासनाविषयं निरूपयति, रूपं इति । इमे सदसती कार्य-
कारण्ये तत्र रूपे त्वद्वयत्वात्स्वस्त्रिधानयोग्ये अत्रप्रमाणमाह,
वेदेति । “द्रावेष्ट ब्रह्मणो रूपे” इत्यादौ कार्यकारणत्वं किञ्चिकार-
भावेन निमित्तनैमित्तिकभावेन चेत्याशङ्क्य यथायोग्यमित्यूहनीय-
मित्यत्र दृष्टान्तमाह—बीजेति । व्याख्यातमेतत् “विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म” इतिवत् वेददृष्टे चेत् किं साक्षाद् रूपे इति ? नेत्याह—नञेति ।
अन्यद्विलक्षणं ज्ञानानन्दादिविलक्षणं नैव कुतोऽप्राह—अरूपक-
त्वेति । प्राकृतरूपाभावादित्यर्थः । महतां प्रत्यक्षं चात्रप्रमाणा-
मित्याह, युक्ता इति । भक्तियोगेनोभयत्र रूपद्वये युक्ता
उपासनालक्षणाध्यानेनेतिशेषः । युक्ता योगिनः उभयत्र सन्निहितं
त्वां पश्यन्तीति वा दर्शनप्रकारमाह—वह्निमिति । योगेन मयना-
ध्यायेन अन्ययोगं निवारयति—नान्यत इति । भक्तियोगादन्यनो-
ऽन्येनेति । साक्षात्स्वरूपादन्यत् प्राकृतं रूपं नैव “अरूपमक्षरं
ब्रह्म” इति श्रुतेः । अतो न साक्षाद्रूपे इति वा योजना, साक्षात्स्वरू-
पापेक्षया स्वरूपादन्यद्वयं नेत्याचार्यविवरणमत्र प्रमाणात् ॥ ४७ ॥

के ते कार्यकारणौ इत्यतस्तज्ज्ञाननिर्देशः तत्सत्ताप्रवृत्तेन
तद्वशत्वे तद्रूपत्वाभिप्राय इत्याशयेनाह—त्वमिति । चिदनुग्रहश्चेतन-
कर्मनसा वचसा निरुक्तं न त्वद्वयत्वं त्वां विना प्रवृत्तिमप्राप्ति
सगुणः संतारी शौक्यादिगुणयुक्तो वा. विगुणो मुक्त उत्पन्ना-
न्तरक्षणविशिष्टपदार्थो वा ॥ ४८ ॥

भीमजीवतोपायमिदं कृतकमसम्बन्धः ।

त्वमिति । इदमन्तरिन्द्रियं मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तात्मकं ।
चित् शुद्धो जीवः अनुग्रहः स्वसंमुखीकरणशक्तिः किं बहुना
सगुणो मायिकः विगुणध्यामायिकः सर्वार्थस्त्वमेवेति ॥ ४८ ॥ ४८ ॥

भीमज्ञानवतजनीयं कृतपदरत्नावली ।

मन्वेते स्त्रीसमोपायविभिः सुखिन एव न कृपायास्तत्राह-
यदिति । करणोः कण्डूयनेन सङ्कर्षणेनैव दुःखमनुदुःखं यत्र तत्
तर्हि दुःखत्वादेव ततो निर्विघ्नं मुक्तपरस्परप्राह—कृपणाः कामुक्यः
बहुदुःखमाजोपि इह गृहमेधिसुखं दुःखरूपेऽपि न तृप्यन्ति
अस्मांमिति न मन्यन्ते कण्डूतिवत् कण्डूनाशित्वेनैव ॥ ननु, कश्चित्
कश्चित्ततो निर्विघ्नोऽपि इदमेतत् सत्यं त्वत्प्रसादाद्वीर एव मनसिजं
कामं दुःखरूपमेव विषहेतुं न तु सर्वं ॥ ४५ ॥

ननु, ब्राह्मणानां नावमौनादिभिर्मोक्षसाधनैः स्वत एव
निजैर्मोक्षोऽपि स्वत एव निजस्तत्राह, मौनेति । हे पुरुष ! अन्तर्ध्या-
मिन् । त्वां किं विज्ञापयामीति भावः । ये मौनादयो दश आपवर्ग्या-
अपवर्गहेतवः प्रसिद्धाः रहः विविक्तवासः ते तु प्रायशः अजि-
तेन्द्रियाणां विषयभोगार्थमेव तां विक्रीयतां वार्ता जीवतोपाया
एव भवन्ति दाम्भिकानां तु वार्ता अपि भवन्ति न वा दम्भस्या
निवर्तकत्वात् ॥ ४६ ॥

त्वत्प्रसिद्धं भक्तियोगं विना मौनादिभिर्नैव भवतीत्याह—रूपे
इति । इमे सर्वसती कार्यकारण्ये बीजाङ्कुरादिव प्रवाहापके
समष्टिव्यष्टौ तवैव रूपे न च अन्यत्समष्टिव्यष्टौकार्मकं विभ-
मिदं त्वत्तो भिन्नं न भवति अरूपकस्य प्राकृतरूपरेहितस्य तव
अतो युक्ता विवेकिनः स्वाम् उभयत्र समष्टौ व्यष्टौ च विविध्वते
प्राप्तुमष्टिव्यष्टौ यत्तत्त्वं कारणात्वेनोभयत्र वर्तसे इति भावः ।
योगेन उपायेन भक्तियोगेनैव न चान्यतो ज्ञानादिना “मत्तयाह-
मेकया प्राह्यः” इति त्वदुक्तिरिति भावः । वक्षिष्वे योगेन मन्थ-
नेन अत एव भक्त्येत्यस्य रूपद्वयद्वयप्रयोगः ॥ ४७ ॥

उक्तमर्थं विवृणोति—त्वमिति । इदमेतत् मनः चित् चित्तं अनुग्र-
होऽनुप्राहको देवतावर्गः सगुणः स्थूलः विगुणः सूक्ष्मः मनश्च
वक्ष्यन् मनोवचस्तेन निरुक्तं प्रकाशितं किमपि त्वत्तो नास्ति ॥ ४८ ॥

भीमच्छुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, एते कृपणाः विषयसुखात्तद्दर्शनेन विरक्ताः सन्तो
मज्जिज्ञासया मुक्ता भविष्यन्तीत्यत्र त्वदनुग्रहं विना दुःखोदकात्
विषयसुखादपि ज्ञानां विरागो न भवतीत्याशयेनाह, यदिति ।
यन्मैथुनादिगृहमेधिसुखं यद्यपि तुच्छं क्षणमङ्गुरादिवोषणस्य
कण्डूयनेन सङ्कर्षणेन दुःखं यस्मिन् तत्तथाविधं च तथापीह
कृपणा बहुदुःखमाजो न तृप्यन्ति कश्चित्स्वरूपापात्रो वीर
एवं कण्डूतिनमनसिजं कामं विषहेतुं ॥ ४५ ॥

किञ्च मौनादयः आपवर्गाः सकल्पपायाः ते तु तथा भूता
अपि हे पुरुष ! अत्र लोके त्वजितेन्द्रियाणां बुभुक्षुणां परं केवलं
वार्ता जीवतोपाया न वा भवन्ति उत अपि च दाम्भिकानाम्
वार्ता जीवतोपाया वा न भवन्ति दम्भेन तत्फलनाशाव-
इत्यर्थः । तत्र मौनं वृथा वचनं त्यागः अतानि एकाद्वयुपवासा-
दीनि भुतं शास्त्रभयान्न तप आलोचनं ज्ञानम् अग्रवर्ण-
नीयम् ॥

नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये सर्वे मनःप्रभृतयः सहदेवमर्त्याः ।
 आद्यन्तवन्त उरुगाय ! विदन्ति हि त्वामेवं विमृश्य सुधियो विरमन्ति शब्दात् ॥ ४६ ॥
 तत्ते ऽर्हन्तम् ! (१) नमःस्तुतिकर्मपूजाः कर्म स्मृतिश्चरणायोः श्रवणं कथायाम् ।
 संसेवया त्वयि विनेति षडङ्गया किं भक्तिं जनः परमहंसगतौ लभेत ॥ ५० ॥

नारद उवाच ।

एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ।
 प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रह्लाद ! भद्र ! भद्रं ते प्रीतो ऽहं तेऽसुरोत्तम ! ।
 वरं वृणीष्वभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विधिवद्देवाध्ययनम् स्वधर्मः वयाधर्मधर्मः व्याख्या अध्यापनम्-
 रह एकाग्रवासः जपो मन्त्रजपः समाधिर्देवप्राप्तययम् एवं त्व-
 दनुग्रहं विभु भवदेवरायाः तरणं स्वल्पप्राप्तिश्च कस्याप्यधि-
 कारिणः केनाप्युपायेन न सम्भवतीति फलितोऽर्थः ॥ ४६ ॥

अथ त्वदनुग्रहप्रत्ययस्य सर्वत्र त्वदर्शनपूर्वकया त्वद्भक्त्यैव
 मुक्तिर्जनस्य स्यादित्याह—रूपे इति चतुर्भिः । चतुष्टये चदेन प्रका-
 शिते इमे सदसती स्थूलसूक्ष्मे बीजाङ्कुराणि च कार्यकारणौ
 कारणं प्रधानं कार्यं प्रधानादौ चेत्यर्थः । अरूपकस्य कर्मजन्यरूप-
 रहितस्य तत्त्वैव नान्यत् त्वदभ्यस्त किमपि न “पुरुष एवेदं सर्वम्”
 इति श्रुतेः । अत एव युक्ताः त्वदग्रहयुक्ता उभयत्र रूपद्वयं
 समक्षं यथा भवति तथा दारुणं बहिर्मुखं योगिन त्वदनुग्रह-
 लब्धबुद्धियोगेन त्वां विचिन्वन्ते प्राप्तुमन्विष्यन्ति नान्यतः स्यात्
 चैवमन्वेष्टयाम् अन्वयतः अधिकारिस्माध्यात् साधनसामर्थ्याच्च न
 स्वात् किन्तु त्वदनुग्रह एव स्वादित्यर्थः “ददामि बुद्धियोगं
 तं येन मामुपयान्ति ते” इति श्रीमुखवचनात् रूपे इमे इत्यनेन सुरा-
 चरयोर्ग्रहणं न भवति बीजाङ्कुरादिभिरिति निर्देशात् अत एव
 द्वितीये “अतः परं यद्वचकम्” इत्यत्र प्रधानस्यैव ग्रहणं न
 जवित्यर्थः ॥ ४७ ॥

सर्वे त्वदात्मकमेवेत्याह—वायुरादिसर्वमेव मात्राः शब्दादयः
 दृश्यमन्तःकरणम् चिच्छेतनवर्गः अनुग्रहोऽनुग्रहको देवतायगः
 संगुणः सर्वोपि प्राकृतपदार्थः विगुणः प्रकृतिगुणरहितः काशः
 अमरकृतलोकश्च किं बहुना मनश्च चक्षश्च तयोः समाहारस्तेन
 निकटं विधीयकृतं त्वद्वचः अन्वयत् नास्ति सर्वस्य त्वचन-
 नाचेतनलक्ष्मिभयत्वात् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

यह जो सांसारिक गृह मेर्थाय सुख है अति तृच्छ है जैसा हातो
 के खुजाने से फिर दुःख होता है एसाही यह भी दुःख दुःख है
 कृपणजन बहुत दुःख भोगने पर भी इससे तृप्ति नहीं होते हैं ।
 और पुरुष को उचिन है कंडांन (खुजाख) के समान भनासज
 (काम) को सहन करे ॥ ४५ ॥

मौन, मन, ध्यान, तप, गैराध्ययन, स्वधर्म, व्याखया, एकाग्र-
 निवास, जप, समाधि, ये दसों भुक्ति के साधन हैं, किन्तु वे
 पुरुष ! ये ही सब भजितेन्द्रियों की वार्ता (जीविका) होजाते हैं वे
 इन्हीं से धन उपाजन कर कुटुंब पालन करते हैं । और
 दांभिकों की भी वार्ता भी नहीं होसकते हैं । इन्हीं से स्वर्ग
 परिश्रम होता है ॥ ४६ ॥

(हे भगवन्) ये स्थूल सूक्ष्म कार्य कारण दोनों आप
 के रूप हैं चदेन प्रकाश किं है, बीजाङ्कुर के समान
 स्थित हैं आपसे पृथक् नहीं हैं । युक्त जन योग से इन दोनों
 में आप को प्रत्यक्ष कृद लेते हैं । जेसे कटोरे में अग्नि को, आपके
 बिना इस जगत् की सृष्टि नहीं होसकती है ॥ ४७ ॥

हे भूमन् ! वायु अग्नि पृथ्वी अकाश जल और पञ्चत-
 न्मात्रा प्राण इन्द्रिये मन चित्त अहङ्कार मय आप ही हो,
 स्थूल सूक्ष्म जो कुछ मन और धारणा से प्रदर्शित है वह
 आप से अलग कुछ भी नहीं है ॥ ४८ ॥

श्रीपरब्रह्मात्मकनभारार्थदीपिका ।

अवकारानु स्र जगत्तमपि त्वां न जानन्ति—नेन इति ।
 एते गुणानिमात्रा—नेना आद्यन्तवन्तो जः माध्यावनाद्यन्तं
 निकषाधि त्वां न विदन्ति हि यस्मात् सुधियो विदन्ति एवं विचार्य

श्रीभरस्त्रामिकृतभावाद्यं दीपिका ।

शब्दाद्व्ययनादिष्वपाराधुपरमस्ति त्वामेव समाधिर्नोपासत इत्यर्थः । तथाच भुतिः “किमर्थो वचमध्यस्यामहे किमर्थो वयं यस्यामहे” इति “नानुध्यायेद्ब्रह्म शब्दात्वाच्चो विग्राहपत्नं हि तत्” इति स्मृतिश्च—

“यदा ते मोहकल्लिखं बुद्धिं व्यनितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्बेदं भोगव्यस्य भुतस्य च” ॥

इत्यादिः ॥ ४६ ॥

उपसंहरति—तद्विति । हे महत्तम ! नमःस्तुतिकर्मपूजाः प्रणि-
पानस्तुति सर्वकर्मोपेयानि कर्म च परिचर्या चरणाद्योः स्मृतिश्च
कथायां भवत्येव चेत्येव षडङ्गया सम्यक्सेवया विना परमहंसानां
गतौ प्राप्ये त्वयि जनः कथं भक्तिं लभेत् ? यस्मादेवं भक्तिं विना न
मोक्षो न च भक्तिः संसेवया विनाऽतः प्राक् प्रार्थितं त्वद्वाक्ययो-
गमेव देहीति प्रकरणात् ॥ ५० ॥

एतावन्तो वर्धिता गुण्या यस्य यतमन्युरपसंहृतकोपः ॥ ५१ ॥

कामान्पूरयतीति तथा यद्गुरुवार्थप्रवाहोऽस्मीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नैत इति, गुण्याः सत्त्वाद्यः गुणिनः प्राकृतगुणपरिणामात्मकाः
महदादयः आदिशब्देनाहङ्कारतत्मात्राकाशादिभूतानि विवक्षि-
तानि सह देवमत्स्याः देवमत्स्यादिभिः सहिताः मनःप्रभुनगश्च कर-
णानि करणिनश्च ये इत्यर्थः । त एते सर्वे त्वां न विदन्ति गुण्याः
न विदन्ति गुणिनोऽपि न विदन्तीति प्रत्येकान्वयाभिप्रायेण नञ्-
द्वयोपादानं सकरणाः सर्वे देवमनुष्यादयः स्वान्तरात्मतत्वाव-
सन्तमपि न त्वामुपायात्तरेण विदन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुं यद्वस्तान्
विशिनष्टि, आद्यन्तवन्त इति । कर्मायत्तोत्पत्तिविनाशिनः कर्मणा
संकुचितज्ञानत्वाच्च विदन्तीति भावः । मुनयः सर्वान्तरात्मभूतत्वस्वरू-
पमननशीलास्तु । हे उरगाव ! त्वामेव सर्वात्मकप्रज्ञानुसन्धान-
नरूपयोगेन त्वत्साक्षात्कारविरोधिकर्मनिरासनेन विमृश्य
विमर्शनपूर्वकं साक्षात्कृत्य शब्दात् शब्दादिविषयाद्विरमन्ति
एवमेव हि निःशेषमिन्द्रियजय इति भावः ॥ ४६ ॥

एवमुपासनात्मकभक्त्येकवैद्यत्वं निरतिशयानन्वरूपत्वस्वरूपवि-
षयकभक्तियोगगतस्यार्थादेव शब्दादिविषयेभ्यो विरामभोक्तः
सा च भक्तिर्वैद्यमाणाषडङ्गसेवया विना दुर्लभेति षडङ्गुप-
संहरति—तद्विति । हे महत्तम ! तव नमस्तुतिकर्म नमस्क्रिया
नमस्कारः स्तुतिप्रिया च, पूजा अर्घ्यपाद्यादिनिवेदनात्मिका
कर्म परिचर्यात्मकम्, यज्ञा, प्रथमकर्मशब्देन पादसेवना-
दिपरिचर्यात्मकं कर्म उच्यते पूजाकर्म पूजात्मकं कर्म-
चरणाद्योः स्मृतिः स्मरणं कथायां विषयभूतायां भवत्येव कथा-
विषयकभक्त्यर्थं चेति त्वं षडङ्गया सेवया विना परमहंसानां
प्राप्ये त्वयि भक्तिं जनो लभेत् किम् ? तथैव लभेतेत्यर्थः ॥ ५० ॥

तदेवं प्रज्ञादेन संस्तुतो नृसिंहस्तमुपाचेत्याह देवार्थः—एता-

वदिति । भक्तेन प्रज्ञादेन भक्त्या एतावदेतावन्मात्रं वर्धिता गु-
ण्या यस्य एतावच्छब्देन गुणानामानग्ये सूचयति—निर्गुणो
ह्यगुणारहितः श्रीनृसिंहः यतमन्युरपसंहृतकोपः प्रीतः स्तुत्या हृष्टः
“स महात्मा सुदुर्लभः” इत्युक्तरीत्या दुर्लभस्त्वमकामेन वा प्रीतः
प्रयतं तं प्रज्ञादमभाषतोवाच ॥ ५१ ॥

तदेवाह—प्रज्ञादेति, त्रिभिः । हे प्रज्ञा चरत्स ! हे भद्रमनिह-
निवृत्तिरिष्टमाप्तिश्च भवेत् कुतः हे असुरोत्तम ! यतोऽहं ते त्वया
प्रीतः प्रीतिं प्रापितः अत एवाभिलषितं वरं वृणीष्व वरय
महं नृणामर्थिनां कामपूरः काम्यस्त इति कामाः भर्माह्वयस्ताव
पूरयति ददातीति तथाऽहमस्मि ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयचञ्जरीयेकतपदरत्नावली ।

पृथिव्यादिमहत्तत्वात्तं पदार्थजातं कार्यकारणमात्मना द्वित्वेन
कोटोक्तं भगवद्रूपं ततोभिन्नमित्युक्तम् इदानीं तद्व्यस्थितपरमा-
त्मानं तद्विममानिनो देवा अपि साकल्येन न जानन्तीत्येव । विधाऽ-
नन्तमाहात्म्याम्बुराशिरिति निश्चित्य, तमुपासते सन्त इत्याह, नेति ।
गुण्याः सत्त्वादिगुणाभिमानिनः गुणिनो गुणविकाराः सहदेवमत्स्या-
इत्यत्र देवशब्देन पृथग्विग्रहवन्त इत्यादौ पृथग्विग्रहो निश्चित-
शास्त्रायां शब्दाद्विद्विशब्दराशिप्रमाणादेते आद्यन्तवन्तत्वात् न
विदन्तीत्येव विमृश्य विचारोपासक तत्प्रसादेन संदृष्टं विरमन्ति
संसारार्थेति शेषः । “यज्ञाच्चानुयुजितम्” इत्यादि भूतेः शब्दाद्विरम-
तीत्यत्र शब्दस्यागो नार्थः किंतु शब्देन निर्णीततत्त्वस्य तत्त्वे निरन्तर-
स्यन्दमानबुद्धिज्वराशोः पुंसो हरिगुणानुस्मरणायासो नास्तीति
वा ॥ ४९ ॥

श्रीनारायणप्रसाद एव पुरुषार्थसाधनमित्युक्तं तस्य भक्ति
ज्ञाने तयोश्च षडङ्गोपासनासाध्यं ज्ञानं विना नाम्बद्धयया न
स्यादित्याशयेनाह—तत्त्व इति । विशब्देनाभ्ययाजीवच्छब्द इत्याह—अपि
शब्दात् पादौ तव क्षेत्रानुगमनेनियोज्यावितिप्राप्तं एवं षडङ्गया
सेवया विना जनो मुमुक्षुः परमहंसानां गतावाभयभूते त्वयि भक्तिं
ज्ञानं च लभेत् किम् ? साधनान्तराभावात्प्राप्तीत्यन्वयः । भक्ति-
ज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भावादेकग्रहणेन द्वयोर्ग्रेह्यं युज्यत इति भावः ।
“परा पुर्वेषां सङ्ख्या वृणक्ति” इति भूतेः ॥ ५० ॥

हररसुरेषु प्रज्ञेपाशयात्प्रज्ञादस्यापि तज्जातिस्त्वेन तत्स्तुत्या
कोपोपशमः स्यात्किम् ? प्रत्युताक्षपकरत्वेनाग्नौ शुष्केभ्यनप्रक्षेपश्च
वज्रज्जनाव स्यादिति तत्राह, एतावद्विति । योग्यतानुकूल्येन भक्त्या
भक्तेनेति विशेषणद्वयेन शङ्कानिरस्तेति ज्ञातव्यं जातिस्त्वमप्रो-
जकं भक्तिरेवेति सूचनेन देवदत्तचतुष्मसो न भवति भगवा-
निति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

मन्युशान्तेः किं गमकमिति तत्राह—प्रज्ञादेति । बरदानसामर्थ्ये
हेतुमाह—कामपूर इति । नृणां भक्तानामिति शेषः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्भिरगोखामिकृतकमसम्भवं ।

कर्म पूजापरिचर्या कर्मस्मृतिर्लोलास्मरणं चरणयोरिति सर्वप्राप्तिवन्तम्, भक्तिव्यञ्जकं तस्मात् सर्वकृतार्थतामूलत्वं प्रेम्णभक्तिसम्पादनीं षडङ्गां संसेवामेव सर्वेऽपि देहि. महज्ज त्वज्जककूपका साक्षाद्भूमिमुखप्राप्तौ त्वदसाक्षाद्वाक्यबागादौ वा कृतार्थतामिपत्रोऽपि तेनैव कृतार्थतां भक्ष्ये इति. ब्रह्मादिषु प्रसादो यः प्रथमं प्रार्थितः तस्यापि कैमुत्येन गमितत्वात् सर्वप्राप्यता वाक्यैकवाक्यत्वे सिद्धे तदनुगतानामन्वेषामपि वाक्यानां तत् खलःसिद्धम् ॥ ५० ॥

गुण्याः कारुण्यवाक्यः तत्तद्दानादिक्रियाशक्ति रूपाश्च ॥ ५१ ॥

तदेवं श्रीमत्प्रह्लादस्य सर्वजीवगतां रूपामनुमोदमानः तस्याश्च पूरकं च एतत् कीर्तयदिति पञ्चममाशंसनं करिष्यन्-
भीष्टान्तरमयंयितुमुत्साहयति-अभिमतमन्यमन्यमपि नरम् ॥ ५२ ॥ ५३

श्रीमद्भिरनायकवर्तितकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्वज्ज्ञानं त्वज्ज्ञतयेव भवेत् ननु शास्त्राध्ययनबुद्धिकौशलादिभि-
रित्याह—नेति । वक्ष्यते त्वां न विदन्ति तर्ह्येतैरेव मनोबुद्ध्यादिभिः
शास्त्राध्ययनाध्यापनादिभिर्विचार्य जीवाः कथं ब्राह्म्यमि-
विमृश्य, शास्त्राध्ययनादिव्यापारादुपरमगितथा च भूतिः “किमर्था
वयं बह्वयमः” इति “नानुध्यायेद्वृद्धं शब्दान् वाचो विग्राहयन् हि
तत्” इति स्मृतिश्च “यद्वा ने मोडकालं बुद्धिर्भवति नरिष्वपि । तदा
गन्तासि निर्वेदं भोतव्यस्य भुतस्य च” इत्यादि ॥ ४६ ॥

स्तुतिमुपसंहरति-तदिति । ब्रह्माध्ययनादिभिस्त्वज्ज्ञानं भवे-
त्तस्मात् त्वज्ज्ञानार्थमात्रं परित्यज्य सर्वपुरुषार्थसारस्व त्वत्प्रेम्णः
साधनार्थमेव यनेतेत्याह, हे महत्तम ! नमो नमस्कारश्च स्तुतिकर्म
स्तव करणञ्च पूजा अर्चनञ्च नाः कर्मपरिचर्या चरणयोः स्मृतिश्च
कथायां भवतां चेत्येवं षडङ्गया भेनया भक्त्या विना त्वयि किं
भक्तिः प्रेमायां खमेन ? नैव खमेनेत्यर्थः । परमहंसानां ज्ञानिनां गति-
श्रुतिर्यस्मात्स्मिन्निति कथंचिज्ज्ञातिमिद्विज्ञानेन मुक्तिमेव खमेनेति
भावः । तस्मात्सर्वकृतार्थता—मूलत्वेन भक्तिरूपेण संपादनीं षडङ्गां
संसेवामेव सर्वेऽपि देहि सा दुर्लभा चेत् मुक्तिमेव दत्त्वा संसार-
दुःखात्तावत्सर्वास्त्रायस्व महन्तु त्वज्जकमेवयैव कृतार्थीकृत एव नरं
इति न काचिच्छिन्तेति भावः ॥ ५० ॥

गुण्याः कारुण्यवाक्यः निर्गुणः प्राकृतगुणरहितः यन्मर्त्यः
मज्जकाय प्रह्लादायापि मृद्यतीति यो दुर्वारो मन्युरभूत् स प्रह्ला-
दस्यानन्वदशोनादुपशान्त इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अभिमतं वृण्विषेति मयिभृत्यवत्सखे परमोदारचूडामगौ
कः संकोच इति भावः । येषां कृतं त्वं मां प्रार्थयसे तेषामपि
नृणामहं काष्णपूरोऽस्मि पुरुषार्थप्रवाहक एव वरं. किं पुनरेकां
श्रुक्तिमेव वदे इति भावः । तेन प्रह्लादबुद्धिविषयीकृतास्मा
त्काञ्चिका जीवा निस्तीर्या एव जीवानामानभ्यात्तद्वैरेव जीवैः
तद्वन्तरं ब्रह्मायडमपूरीति वेद्यम् ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकोदयकृतीसङ्गात्प्रदीपः ।

एते गुण्याः सत्त्वाद्वा जडत्वात् त्वां न विदन्ति गुणिनो
महदादयो गुणकार्यभूता ये च मनःप्रभृतयस्ते सर्वे आद्य-
न्वन्तः जडाश्च ज्ञाता न विदन्ति । हे उरगाय ! सह देवमर्थाः
देवैर्मर्त्यैश्च सहिताः सुधियः साधवस्तु “एवं युक्ताः समक्षमुभ-
यत्र विचिन्वते त्वां योगेन बह्निमिव दारुणु” इत्युक्तप्रकारेण त्वां
विमृश्य शब्दात् ज्ञानोपायबाधकात् शास्त्राद्विरमति कथं प्राप्या-
ध्यापनाध्ययनभ्रमं विहाय त्वां ध्यायन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

हे महत्तम ! ब्रह्मात्ममेव सर्वात्मा तस्मात्से सेवया साधन-
रूपया भक्त्या विना परमहंसानां गती प्राप्ये त्वयि जनः भक्तिं
परां भक्तिं किं खमेन ? नैव खमेनेत्यर्थः । ज्ञानः सेवां देहि, यथा परा
भक्तियैवा जनस्य मुक्तिरिति फलितोर्थः । कथंभूतया नमो नतिश्च
स्तुतिकर्म स्तुतिंकरणं च पूजा अर्चनञ्च कर्म परिचर्या च चर-
णयोः स्मृतिः कथायां भवतां चेत्येवं षडङ्गया ॥ ५० ॥

निर्गुणो ह्येवगुणरहितः भक्त्या प्रह्लादेन एतावत् एतावत्मात्रं
वर्णितः गुण्याः कथनायकया यस्य सः जित उपसंहृतो मन्युरेव
सः प्रह्लादमभाषत ॥ ५१ ॥

कामात् पूर्यतीति कामपूरः ॥ ५२ ॥

आथा टीका ।

न ये गुण्य और न गुणी जो मनः प्रभृति हैं और म-
हदादिक हैं देवता और मनुष्यो सहित वे सभी आदि जन्म
वाले हैं हे उरगाय ! (वेदपुराणादिकों में आप बहुत गाये
गये हैं) इसी कारण से ये सर्व आपको नहीं जान सके
हैं ऐसा विचार कर ही सुजीजन शब्द अर्थात् बहुत पठन
पाठन की खट पट से विराम को प्राप्त हो जाते हैं ॥ ४६ ॥

हे महत्तम ! हे पूज्यतम ! आप को न मस्कार स्तुति
और सर्व कर्मापेक्ष परित्यक्त चरण... कथाभवता, इन
के मज्जे सहित आप की सेवा के विना पशुवदया परमहंसा
के प्राप्य आप में भक्ति को पासका है ? नहीं, किन्तु आप
की सेवा ही से भिन्ना भक्ति मिलनी है ॥ ५० ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—आप स्वयं निर्गुण हैं अर्थात् प्राकृत
गुण शून्य हैं, तो भी अपने भक्त प्रह्लाद ने भक्ति से आप
के गुण वर्णन किये, तब प्रभुने कांप शान्त कर प्रसन्न
हो प्रणत भक्त प्रह्लाद से भाषणा किया ॥ ५१ ॥

श्रीमदगवान् उवाच ।

श्री मगवान् अर्थात् श्री नरसिंह देव बोले, कि—हे मज्ज !
हे प्रह्लाद ! हे असुगोत्तम ! हम तुमारे ऊपर प्रसन्न हैं
तुम अपने भगिष्ठ चर मांगला में मनुष्यों का कामगामी को पूरा
करने वाला हो ॥ ५२ ॥

मामप्रीणत आयुष्मन् ! दर्शनं दुर्लभं हि मे ।

दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥ ५३ ॥

प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्वभावेन साधवः ।

श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासामाशिषां पतिम् ॥ ५४ ॥

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनैः ।

एकान्तित्वाद्भगवति नैच्छन्तानसुरोत्तमः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम् वैयासिक्यां

सप्तमस्कन्धे प्रह्लादाऽनुचरिते दैत्यराजवधे नृसिंहस्तवो नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अप्रीणतः अप्रीणयतः तप्तुमर्हति तप्तुमर्हति ॥ ५३ ॥

प्रीणन्ति तोषयन्ति ॥ ५४ ॥

एकान्तित्वाभिप्रायमभिमन्त्रित्वात् ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भीमराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे आयुष्मन् ! मामप्रीणतः प्रीतमकुर्वतः पुंसो दुर्लभं हि मम दर्शनं मां दृष्ट्वा जन्तुर्देही पुनरात्मानं तप्तुमर्हति तप्तुमर्हति ॥ ५३ ॥

अथानो धीरा जितेन्द्रियाः श्रेयस्कामयमाना महर्षिभागा विवेकिनः साधवः सर्वासामाशिषां पुरुषार्थानां पतिं दातारं मां सर्वभावेन करुणप्रपन्नैरेव प्रीणन्ति तोषयन्ति हि जलु ॥ ५४ ॥

एवं वराय चोदितोऽपि नैच्छन्सुरोत्तम इत्याह, नारदः एवमिति । लोकानां विषयातुराणां प्रलोभनैर्विमोहकैर्वैरेवमित्यं प्रलोभ्यमानोऽप्यसुरोत्तमः प्रह्लाद एकान्तमकत्वाद्नन्वप्रयोजनमगच्छत्कियुक्तत्वात्तान् धर्मादीन्बराभैश्छिन्नेरेव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भीमराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिवज्जयन्तीर्णकृतपदरत्नावली ।

मत्प्रसाद एव दर्शने कारणमित्याह—मामिति । मामप्रीणतोऽप्रीणयतः महर्षेणफलं च पारयदर्शनवशेत्याह, दृष्ट्वा ॥ ५३ ॥

यतो न तत्तास्त्रेया तस्माद्भीरा माधवं मां प्रीणन्ति प्रीणयन्ति केन सर्वभावेन पुण्यमस्तथा माधव इत्यस्यार्थो मङ्गलदेवतापतिरित्यभिप्रायेत्याह—सर्वेषामिति । सर्वेषामभिप्रायेणां या या अभिषिक्ता आशिषस्तासां तासामाशिषां पतिं पातुत्वेन दातारमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

प्रह्लादोऽपि सामान्यमको न भवति किंतु भक्तोत्तम इति प्रकटनाय भगवता विप्रह्लादोऽपि तान्बराभैश्छिदित्याह, एवमिति । एकान्तित्वाच्चैर्लोकप्रलोभनैः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीमद्-

विजयजयन्तीर्णकृतपदरत्नावलीयाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिवज्जयन्तीर्णकृतपदरत्नावली ।

अथ भक्त एव अभिमत वरेच्छात एव ॥ ५४ ॥

एवं पूर्वोक्त प्रकारेण वरैः स्वयमेव निर्दिष्टैः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भिवज्जयन्तीर्णकृतपदरत्नावलीयाम्

नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिवज्जयन्तीर्णकृतपदरत्नावली ।

अप्रीणतः अप्रीणयतः तप्तुमर्हति तप्तुमर्हति ॥ ५३ ॥
प्रीणन्ति प्रीणयन्ति मां प्रति तुच्छंतीति वा सर्वभावेन दास्यस्ययादिना ॥ ५४ ॥

भीमझिम्भनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकांशित्वात् "एकांशितो बन्धन कञ्जनार्थं बाष्पन्ति" इति तल्ल-
स्यात् ॥ ५५ ॥

इति सारार्थदर्शिनीं दर्शयन्तां भक्त्येतसाम् ।

सप्तमेनवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सताम् ॥ ८ ॥

भीमछलुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मामप्रियातोऽप्रीयावतः जनस्य मे दर्शनं दुर्लभम् भक्त्या प्रसक्तं
मां दृष्ट्वा तु आत्मानं तत्पुण्यं कामत्वेन सन्तापयितुं नार्हति ॥ ५३ ॥
सर्वभावेनाख्ययिष्यामि भक्त्या प्रीयन्ति तोषयन्ति ॥ ५४ ॥
एकांशित्वाजिष्काममकत्वात् ॥ ५५ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धीये

भीमछलुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमाऽध्यायार्थं प्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

हे आयुधम् ! मुझे प्रसन्न न करके मेरा दर्शन दुर्लभ है वरन्
मेरा दर्शन पाकर जन्तु सन्ताप को प्राप्त नहीं होसकता है ॥ ५३ ॥

साधुजन धीर पुरुष सर्व भाष से मुझे प्रसन्न करते हैं जो कि
भेष की कामना बाँधे महामाग है, मैं भी कैसा हूँ कि सर्व संपाति
और अमीष्ट पुरुषार्थों का देने वाला हूँ ॥ ५४ ॥

इस प्रकार बहुत लुभाने वाले वरों से प्रह्लाद को कोम
दिखाया परंतु असुरोत्तम भीमह्लाद जी ने भगवान् के एकांशित भक्त
होने से उनवरों की इच्छा नहीं की ॥ ५५ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे सप्तम स्कन्ध में

भीमह्लाद चरित में भीमरहरि स्तुति नामक

नवम अध्याय की भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ ८ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—:०:—

॥ दशमोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरातयाऽर्भकः ।

मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

मा मां प्रजोभयोत्पत्त्याऽऽसक्तं कामेषु तैर्वरैः ।

तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥ २ ॥

भृत्यलक्षणाजिज्ञासुरर्भक्तं कामेष्वचोदयत् ।

भवान्संसारबीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो ! ॥ ३ ॥

नान्यथा तेऽखिलगुरो ! घटेत करुणात्मनः ।

यस्त आशिष आशास्तेऽन स भृत्यः स वै वाणिक् ॥ ४ ॥

आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्पाशिष आत्मनः ।

न स्वामी भृत्यतः स्वाम्यमिच्छन्त्यो राति चाशिषः ॥ ५ ॥

अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः ।

नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरित् ॥ ६ ॥

यदि रासीश ! मे कामान्वरांस्त्वं वरदर्षभ ! ।

कामानां हृदयसंरोहं भवतस्तु वृणो वरं ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राणा आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ।

ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यन्ति जन्मना ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

इदमे त्वनुग्रहामुं भक्तमन्तर्हिने हरौ ।

प्रसङ्गाद्वरिणा रुद्रे कृतोऽनुग्रह ईर्यते ॥ १ ॥

तत्सर्वं वरजातम् ॥ १ ॥

उत्पत्त्या अभावेनैवात्मकं माम् तेषां कामानां सङ्गाङ्गीतः ॥ २ ॥

ननु, किमहं भक्तं प्रजोभयामि? नहि, किन्तु वरं वृणीष्वेति वद-
तस्तस्माभिप्रायोऽन्य एवेत्याह—भृत्यलक्षणेति । इदमस्य ग्रन्थिवद्-
बन्धकेषु ॥ ३ ॥अन्यथा अनर्थसाधने प्रवर्त्तनं न घटेनेत्यर्थः कथमेवं भृत्यलक्ष-
णाङ्गानं स्वात्तब्राह्मण्य इति । ते त्वस्तः ॥ ४ ॥ननु, कामनबाऽपि सेवसेवकयोः स्वामिभृत्यभावः प्रसिद्धः.
सत्यम्, सोपाधिकोऽसौ ननु तात्त्विक इत्याह—स्वामिभ्यात्मन
आशिषोऽपेक्षमायो नैव भृत्यः भृत्यहेतुकमात्मनः स्वाभ्युपनिषन्त्यो
भृत्याय वदति स च नैव स्वामी ॥ ५ ॥भावयोस्तु तात्त्विकोऽसावित्याह—अहं स्थितिः । अनपाश्रयो निर-
भिसन्धिः अन्यथा कामाद्यभिसन्धिनाऽर्थः प्रबोजनं नास्ति ॥ ६ ॥

ननु, तथाऽपि परमोदारस्य मम सम्तोषार्थं किमपि वृणीष्वेति

भीमरक्षामिकुनभावाद्यदीपिका ।

चेदुत आह—वदीति । कामाङ्कुराणामसरोहमनुत्पत्तिम् भवतः सकाशात् ॥ ७ ॥

ननु, कामोत्पत्तौ सत्त्वां को बोधस्तत्राह—इन्द्रियादीनि यस्य जन्मना नश्यन्ति आत्मा देहः ॥ ८ ॥

भीमहिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वराडनिष्ठायां हेतुं वदन् तं विशिष्यन् भगवन्तं प्रह्लादः प्राहेत्याह—देवर्षिः, भक्तियोगश्चेति । तज्जगत्ता चोदितं धर्मोद्दिष्टरजातं सर्वमनन्यप्रयोजनभक्तियोगस्यान्तराद्यतया विघ्नरूपतया मन्वमानः स्मयमानः ब्रह्मा मद्भिप्रायज्ञो मद्गतरात्मा सन्मामेवं प्रकीर्तयतीति स्मयमानो हृषीकेशं भगवन्मुवाच ॥ १ ॥

तदेवाह—दशमिः, मेति । उपस्था आभावेनैव कामेषु सक्रमासकमिति वा हेतुः उपपत्तिप्रभूतिकामेष्वसक्तं मात्मेः कामरूपेण देवो प्रकीर्तय प्रलुब्धं मा कुरु यतोऽहं तत्सङ्गेन कामासक्त्याऽनर्थावहया भीतस्तत्र कामेषु निर्विषयाः संस्तुतिव्याप्त्योक्तमिच्छुस्तथाभूतः शरणं गतः ॥ २ ॥

वरं हृषीकेशेति वराय चोदयतस्तत्र चोदनाद्वारा याचमानाव मया न वरप्रदानेऽभिप्रायः किन्तु भृत्यस्य मम मनःपरीक्षायामित्याह—भृत्येति । कामेषु भृत्यं मां चोदयन् भवान् भृत्यस्यानन्यप्रयोजनस्वरूपं वक्ष्ये जिह्वासुः सर्वज्ञोऽपि भवान् मम ज्ञेयं मम मनः परीक्षित्वा सुरेव भृत्यं मां मम मनः परीक्षार्थमेव मां भृत्यं कामेषु भवान् चोदितवानित्यर्थः । अथोदयवृत्तिं पाठः सुगमः अन्यथा वरवाञ्छायै चोदना कारययज्जघेर्हितोपदेष्टुर्भक्तानुग्राहकत्वादनर्थावहेषु कामेषु भृत्यं प्रति चोदना न घटन इत्याह—अन्वयेन चोदयतस्तत्र भृत्यवक्ष्ये जिह्वासुः तव कर्तव्यात्मनः कार्ययमूर्त्तैरखिलज्जाकहितोपदेष्टुरहितरूपेषु तुः करुणगर्भजन्ममरणादिरूपसंसारस्य बीजभूतेषु हृदयप्रस्थिवद्गोचरेषु न घटेन चोदयेति दावः । अतो भृत्यवक्ष्ये जिह्वासुः संज्ञव कामेषु मामचोदयदित्यर्थः । अत्र घटेन कर्तव्यात्मन इत्यस्यानन्तरं किञ्चित् “नष्टदृष्टेस्तमस्यन्धे त्वमेकः पारदर्शनः” इति पठ्यते. तत्रायमर्थः । इतोऽपि न कामेषु चोदना भवतो घटन इत्याह—नष्टदृष्टेरिति । अन्धेतमसि संसारतमके नरके नष्टदृष्टः स्वात्मपरमात्मयाथाव्यज्ञानराहितस्यान्धतमस्तरणोपायानभिज्ञस्य वा पुंसः त्वमेकः पारदर्शनोऽन्धतमसः पारभूतमात्मानं दर्शयतीति तादृशः, यत एवभूतस्त्वं ततस्तत्र न घटन इति ॥ ३ ॥

नन्वाशिवः कामयमानोऽपि भृत्यो मम इत्यत एवेत्यत आह—व इति । ते स्वतः निरतिशयपुरुषार्थस्वरूपायः पुमानाशिवः कामानाशास्ते त्वत्सेवापूर्वकं प्रार्थयते. स तत्र न भृत्यः न भृत्यवक्ष्यवर्जितः किं तर्हि स तु वक्ष्यकृत्यः यथा वक्ष्ययावत्प्रयोजनमन्यमनु वर्त्तते—तद्वत्सोपाधिकानुवृत्तिमानित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं भूत्वात्किञ्चिन्प्रयोजनमपेक्ष्य तस्मै कामाद्देहतः स्वामित्वमपि निरुपाधिकं नास्तीत्याह—आशासान इति । आत्मनः स्वस्य स्वामित्वाशयः कामानाशासानः कामयमानः न वै भृत्यः भृत्यो न भवति इदं दृष्टान्ताद्येन अस्यार्थस्य पूर्वमुक्तवाद्यथायं भृत्यो

न भवतीत्यर्थः । तथा भूत्वात्काङ्क्षं स्वामित्वः प्रयोजनं काङ्क्षं तद्विच्छिन्नामयमानो यो भूत्वावाशिषो राति ददाति सवै न स्वामी स्वामिशब्दवाच्य एव न भवति नित्यं निरुपाधिकं स्वमस्यास्मीति स्वामीति नित्ययोगार्थमर्थोऽप्यप्रत्ययान्तस्वामीशब्दवाच्य एव न भवति तस्य सोपाधिकस्वामित्वादिति भावः । अत्र “गति आशिव” इत्यस्यानन्तरम् “स वै स्वामी स वै भृत्यो गुणालुब्धो न कामुको” इति कश्चित् पठ्यते. तत्रायमर्थः को तर्हि स्वामिभृत्यौ इत्यत आह—सवा इति । यौ गुणालुब्धौ परस्परानुगमजनकसमूहमात्रमोहितौ न कामुकौ परस्परं प्रयोजनान्तरमनपेक्षमाणावनुवर्त्तते स एव भृत्यः स एव स्वामीति ॥ ५ ॥

भावयोस्तु भृत्यस्वामिभावः स्वामिभाव इत्याह—अहमिति । अहंभूतः, कीदृशो वा भवतु खोके भृत्यः अहं त्वकामोऽनन्यप्रयोजनः त्वज्जल्य इति तु वाच्यार्थः । त्वमनवाभयः स्वामीति त्वज्जकोऽहमकामोऽनन्यप्रयोजनः ।

“स्वत्वमात्मनि सज्जानं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितम् ।

नाम्यथा वक्ष्ये तेषां बन्धे मोक्षे तथैव च” ॥

इत्युक्तरीत्या प्रभुस्वमित्यनिरुपाधिकत्वात्काङ्क्षोऽहं त्वं तु निरुपाधिकस्वामित्वव्याप्यसायपूर्वकं नित्यं स्वस्य स्वात्मानुवर्त्तनेन स्वस्वरूपानुवर्त्तनीत्यव्याप्यसायेन परिहृतान्यप्रयोजनस्वरूपाऽस्मीत्यर्थः । अतोऽप्यथा प्रकारान्तरेणाप्योक्तिरहं स्वस्वामिभावार्थः प्रयोजनं नास्ति राजसंघकयोरित्येति व्यतिरेकदृष्टान्तः यथा राजसंघकयोः प्रयोजनान्तरमूलकः स्वस्वामिभावः तथा नावयोरिति तदेतन्मर्थस्त्वं जानास्येति भावः ॥ ६ ॥

अहो सर्वज्ञस्यापि किमेतद्वरायाज्ञायै चोदयतः सत्यमङ्कुरस्य मम वक्षसः प्रत्याख्यानं तत्र शोभते इति भगवदभिप्रायमभिप्रेत्य यदि भवतो मया वरप्रदानेऽभिप्रायस्तर्हि वरय इत्याह—यदीति । हे ईश ! वरदभेष्टस्त्वं मे मया कामानिष्टाभ्वरान् राति ददासि तर्हि भवत्स्वत्वाऽहं मज्जन्तं कामानां कामाङ्कुराणामसरोहमनुत्पत्तिकं वरं हृषीकेशोऽनुवर्त्तयितुं वक्ष्ये वरं याच इत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु, कामोत्पत्तौ सत्त्वां को बोधस्तत्राह—इन्द्रियादीनि यस्य हृदि सज्जानकामाङ्कुरस्य कामान् कामयमानस्येन्द्रियादीनि जन्मना जन्मपरस्परं नश्यन्ति कामानोऽन्तः कथावत्प्रमाणो इन्द्रियमनःप्राणात्मानः एवास्तप्राया मर्षन्ति किं पुनर्यमोक्षय इति भावः । नहीतोऽन्धः कश्चिदर्थो गिद्यत इति तात्पर्यम्, तन्मूर्ताप्रत्यगात्मा, धर्मो वर्णाश्रमाऽनुगुणो भगवद्वाराधनरूपः धर्मिर्धर्मिन्निष्ठजयो ह्यहंसाहिंणुता वा. मातः स्वात्मपरमात्मविषया. हीरनुचितकृत्यविषया वज्रा. भीष्मोत्तमस्पर्तिरर्थव्यथा. नेत्रोऽन्योऽनपेक्षता स्मृतिः ह्योपाद्व्याधिस्मरणात्मिका. सत्यं भूतार्दनं च सत्यवचनं वा ॥ ८ ॥

भीमहिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्मिन्नप्यायं अकथं पुरुषार्थो न द्वेयमप्येतन्प्रतिपादनं पुनः पुनर्मर्कः प्राधान्यवापनायाव्यहासुर्गोदनायेति तात्पर्यम्, वरानभिच्छेदं प्रह्लादो हरिं किमनुवाच इति हृषीकेशप्रदत्तं परिहरन्

भीमद्विजयवचनतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नारदस्तत्र वकीत्याह—नारद इति । यवसामंको ननु ज्ञानेनेत्येतद्विशेषप्रकाशनाय इति विशेषणं हि हेतावित्यमरः ॥ १ ॥

ज्ञातसर्वेन्द्रियवृत्तिस्वाधुषीकेशेन त्वया मम्मनोगतं ज्ञातमिति यदतो मनःपरीक्षयायै एतेर्मनप्रखोभनं न कुर्विति प्रार्थयते, इत्याद्यवेनाह—मामेति । गुरुवचनमज्ञातेष्वेवोपकत्वेन प्रमायं स्यादित्दं स्वभावत एव ज्ञातेष्वेवोपकत्वाद्भयर्थमिव प्रतिभातीत्याशयवानाह—उत्पद्येति । आसक्तमिनि खोकृत्वास्तप्रदशनपरं प्रह्लादस्वामिकावस्थामारभ्य विष्णुधर्मेकनिष्ठत्वात् यतो विषयसङ्गिनामनर्थपरम्परा दृश्यते तत्तस्माद्विषयः । विषयिणो विषयासिद्ध्या तात्कालिकप्रसूनमिर्वेदवन्नायं निर्वेद इत्याह—मुमुक्षुरिति । अनेन प्रह्लादस्याधिकारक्षयसामग्री विद्यत इति दर्शितम् ॥ २ ॥

ननु, भगवत्पदं कापि विप्रखम्भकं न भवति “अजस्वावकचेतसः” इति श्रुतेः । भवता तथैव प्रोक्तवते तथाच भगवत्पदवत्त्वा विश्वसनीयत्वं स्यादिति तत्राह—भृत्येति । बोद्ध्यात् बोद्धयति “विद्यो यो नः प्रबोद्ध्यात्” इति श्रुतेः ॥ ३ ॥

वञ्जनार्थमेव तथोक्तवत इति किञ्चस्यादत्राह—नाम्यथेति । अखिलगुरुत्वानुपपत्त्या न वञ्जनं युक्तमित्यर्थः । इतोऽपि भृत्यवक्ष्यजिज्ञासैव प्रयोजनं त्वद्वचनस्याभ्यया तवेष्टजनघातकत्वबोधापासिः स्वात् सा निर्दोषत्वेन न युक्तेरवाशयवानाह—नष्टेति । न केवञ्जितरगुरुत्वमार्गमात्रप्रदर्शकः किन्तु गम्यं च, अनो विप्रखोभनं न युक्तमनो बाह—नष्टेति । पारदर्शिनः पारं चार्त्तं द्रष्टुमिच्छन् ननु, मत्प्राप्तिकामावाशीर्दानवचनमस्तु नाम प्रखोभनं तत्कामुकस्याभीष्टदानवचनेऽनाकाङ्क्षितामिधानं स्यादिति तत्राह, वस्त इति । ते तव सकाशात् आशिषः सम्पदः सेवायाः । तर्हि स क इति तत्राह—स इति । “वन पण्य सम्भक्तौ” इति धातोः सम्भजनं विक्रमं द्रव्यं प्रसायं दानवक्ष्यं तत्कर्त्तावाङ्मये । हि अयं च किञ्चित्तु कृतकरणाक्षयदानेन भवादशाज्जनाः पुण्यलक्ष्यफलादानं करोतीति यस्मात्तस्माद्विगित्यर्थः । आशास्ते इच्छति अनेन फलवत्त्वं स्वामित्वं च विघटितं भवतीति दर्शितम् * तर्हि कयोः स्वामिभृत्यभाव इति तत्राह—सबा इति । “लुभ गाध्वे” इति धातोः भक्ष्यादिगुणोद्रेकाकाङ्क्षिणो गुणलुब्धो मिथः फलानि न कामुकौ ॥ ४ ॥

ननुमयोः फलकामित्वे को दोष इति तत्राह—आशासान इति । स्वामिनि समवेता आशिष आरमनः स्वरुवाशासानो यः स भृत्यो न वै नैव किन्तु प्रतिभट्ट एव वरदानादिना भृत्यारव्य स्वामित्वमिच्छन् यो भृत्यायाशिषो राति ददाति स स्वामी न च । कल्पितस्वामित्वेन तच्छब्दस्य मुख्यार्थोक्तमात्र ॥ ५ ॥

प्रकृतं किमभूदिति तत्राह—अद्विषति । अनपाभयो भृत्यप्राप्य फलमाभयः स्वामी अव्याहतस्वामीत्यर्थः । एतदेव दृश्यति, नाम्यथेति । निष्कामत्वेन भृत्यत्वं मम अनपाभयत्वेन स्वामित्वम् एतस्मादभ्यया प्रकारान्तरेणावयोरर्थो नास्ति किन्तुप्रकारान्तरं तत्राह—राजंति । इह लोके यथा राज्ञः सेवकस्य च स्वाङ्गानति-खड्गुनमीत्यादिखड्गव्यञ्जेतनादिखड्गव्यङ्ग्यार्थोक्ति तथेति ॥ ६ ॥

* “सर्वे स्त्रीभिः सर्वे भृत्यो गुणलुब्धौ न कामुकौ” इति विजय० पाठाधिकः ।

ननु, शास्त्रेषु प्रतिपाद्यमानसेव्यसंबन्धमात्रं ज्ञातुमेषामो-दावृत्तिकर्तृभाव इत्यादि सम्बन्धिसम्बन्धलक्ष्यार्थसम्भवादावयो-रर्थोनास्तीति निषेधः कथं क्रियते? इत्याद्युक्तं परिहर्तुमाह—वर्दीति । “नान्यथेष्टरभाषितम्” इति वचनात् भवतुक्तम् अन्यथा माभूदिति भीत्या च तं दृष्ट्य इत्यतो बाह—वर्दीति । “रादाने” इति श्रुतः काव्यस्ते कामाः अभिमता एव वरास्ताम् कामानां विषयाणाम् असंरोहं सव्यगनुत्पादं नाम वरं दृष्ट्य इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

केन दोषेण तेषामनुत्पादः प्रार्थयत इति तत्राह—इन्द्रिवा-य्यीति । येषां कामानां विषयाणां जन्मना इन्द्रिवावयो नष्टवन्ति तेषा-मिति शेषः “सर्वेन्द्रिवायां जरयति तेज” इति श्रुतेः । आत्माभक्तिः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

॥ १ ॥

मुमुक्षुस्तान् कामान् लप्सुमिच्छुः ॥ २ ॥

भृत्येति साहचर्यम् । भृत्यस्य वक्ष्यमाणं प्रसाधारण्यं धर्मजिज्ञासु-लोकेषु ज्ञापयितुमिच्छुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

यस्त इत्यहं कम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

व्यतिरेके दृष्टान्तः राजसेवकवोरिवेति ॥ ६—१० ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिनकृतसारायंदर्शिनी १

प्रह्लादाव वरं इत्वा दशमेऽन्तर्हिते हरो ।

तस्यैवानुप्रह्लादीशः पुरस्तिष्ठो द्वादह सः ॥

तत्सर्वं वरजातं स्मयमान इति मां बाहकमहं प्रखोभवद्-प्रभुरयं मद्बुद्धिं परीक्षते इति विचारोत्थं स्मितम् ॥ १ ॥

उत्पत्त्या ज्ञानावेनेव वरैर्वरदानेस्तेषां कामानां सङ्गाज्जीतः अत एव मुमुक्षुस्तान् कामान् लप्सुमिच्छुः ॥ २ ॥

ननु, किमहं भक्तं प्रखोभयामि? न हि न हि स्वभक्तस्य सर्वोत्कृष्टं निष्ठां लोके व्यापयामीत्याह—भृत्येति । मयादीयमानान् वरान् कथं न गृह्णासीत्युक्ते मद्भृत्य एव मद्भृत्यस्य वक्ष्यं कथं विषयतिष्ठन्मि प्रायस्तवावगम्यते इति भावः । प्रभुरिति सर्वैश्वर्यतव जिज्ञासा नोपपद्यत इत्यतः सर्वान् ज्ञापयितुमेवेति भावः । अखिलगुरोः सर्वोदतोपदेष्टुस्तव ब्रह्मरुद्रादीनामिवेति भावः ॥ ३ ॥

तद्ब्रह्मि भृत्यवक्ष्यमिति चेत्स्वामिभृत्ययोरुभयोरपि लक्ष्यं प्रधीमीत्याह—य इति । ते त्वत्तः वणिगिति तुभ्यं किञ्चित् पत्रपुष्पनैवेद्यादिकं दत्त्वा हस्त्यश्चरणादिमतीं सपत्तिं ब्रह्मेन्द्रादि-पदं वा जिघृक्षतीति भावः ॥ ४ ॥

उक्तमेवार्थं पुष्यति—आशासान इति । भृत्यहेतुकमात्मनः स्वाम्यमेश्वर्यं इच्छन् यो भृत्याय ददाति स च नैव स्वामी ॥ ५ ॥

आवयोस्तु स्वामिभृत्यभावस्तात्त्विक इत्याह—यद् र्विति । अनपाभयः सेवकाधीनमपकष्टमेश्वर्यं नाभयस इत्यर्थः । अन्यथा स्वकामितामिसन्धिना ते नामिसन्धिकः स्वामिभृत्यभावो लोके प्रसिद्धोपि खोपाक्षिप्वाङ्गीत एवेति द्योतितम् ॥ ६ ॥

विमुञ्चति यदा कामान्मानवो मनति स्थितान् ।

तर्त्यैव पुण्डरीकाक्ष ! भगवत्त्वाय कल्पते ॥ ९ ॥

श्रीमद्भिषगायकवर्तिकृतसाराधंदीपिका ।

ननु, तच्छापि मम परमोदारस्य सुखार्थं किमपि हृदिवाति चेदतज्ज्ञाह, असंरोहं मम हृदि कामा नोत्पद्यतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

यस्य कामस्य इन्द्रियादीनां स्वभावानुसारं प्रवृत्त्येव कुपयगामिता तेषां नाशः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

अथ प्रह्लादं प्रत्यनुग्रहं कृत्वा प्रह्लादं प्रत्येवविभो वरोऽमुरे-
प्रवृत्त्येव न ह्ये इत्युक्त्या हरिरन्तर्हितोऽभूदिति अनेन भक्त-
वत्सलेन हरिणा रावणादिमात्रं गतयोः अपावद्वोर्मुञ्चनीयत्वा
ऽनुग्रहः कृत इति शिष्येऽप्यनुग्रहः कृतः इति च वृत्तमे श्रीनारद
ज्ञाह—भक्तयोगस्वेति । भक्तियोगस्वात्तरावतया विच्छेदकतया
तत्सर्वं वरजातं मन्वमानः ॥ १ ॥

मामुत्पत्त्यास्वभावेनैव कामेषु सकं तैर्बरेमां प्रलोभय ततस्तेषां
कामानां सङ्गाद्भूतो मुमुक्षुरहं स्वामुपाश्रितोऽस्मि ॥ २ ॥

भृत्यवर्चसाजिहासुः जानन् अपि भृत्यवर्चसां वातुमिच्छुः
आंके वयापयितुमित्यर्थः । हृदये प्रान्विर्वासात्मकं मूलं येषां तेषु
संसारबीजेषु कामेषु मामचोदयत अन्यथा कुरुष्वारमनः कुरुष्वारा
आश्रयस्व कुरुष्वानिधेः तेषु भक्तप्रेरणा न घटेत ॥ ३ ॥

ते स्वतः आशिषः कामान् च आद्यास्ते प्रायेयते स वच्छिक्
न तु स भृत्यः किन्तु यः आत्मनः अकृते स्वामिनि आशिषः
नासाद्यानो वै निश्चितं स भृत्यो भवति । भृत्यतः स्वार्थं स्वार्थं
मिच्छन् यः आशिषां राति स स्वामी न भवति सोऽपि
वच्छिक् ॥ ४ ॥ ५ ॥

आचर्योः स्वस्वामिभावस्तु शुद्ध इत्याह—अहमिति । अहमकामो
निष्कामस्वच्छकस्त्वं च अनपाभयः खानन्दपूर्णः मम स्वामी
अतः आचर्योः प्रयोजनम् राजसेवकचोरिष अन्यथा इतरेत-
रप्रयोजनमूहो न हि ॥ ६ ॥

हे ईश ! यदि भक्तवासन्त्यतः मे कामान् वाञ्छितान् वरान्
राक्ष्येव तर्हि हे वरदर्पण ! कामानां विषयसङ्कुलपानाम् हृदि
असंरोहमनुवर्ति भवतः सकाशात् वरं वृणु ॥ ७ ॥

यस्य विषयसङ्कुलपक्ष जन्मना इन्द्रियादयो नश्यन्ति तत्रे-
न्द्रियमनःप्राणानां नाशोऽधर्मप्रवृत्तिकपः आत्मनो देहस्य
चिन्ताशोकविजम्बज्वरासंख्यकप आत्मनो जीवस्य वा अरु-
णविस्मरणकपः धर्मादीनां ततो निर्गमनकपः तथोक्तम्—

“देहीति वचनं भृगुवा देहस्थाः पञ्च देवताः ।

तत्संख्यादेव गच्छन्ति धीर्भीहीधुतिकीर्तयः” ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

नारद उवाच ।

नारद जी बोले, कि—छोटा सा बाबक प्रह्लाद, इन सब-
वरो को भक्ति के चिन्तकरी जानकर इसता सा हृदिकेछ
भीनरहरिसे बोला, ॥ १ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि—हे प्रभो ! मैं तो उत्पत्ति से ही
विषयों में आसक्त हूँ, मुझ वरो से मत लुमाइये, उस सङ्ग
से अब भीत निर्वेद को प्राप्त हुआ मैं मुमुक्षु आपके शरण
आया हूँ ॥ २ ॥

हे प्रभो ! आप अपने भक्त के वक्ष्य जानने की इच्छा-
से हृदय के प्रविष्ट रूप और संसार के बीज रूप कामों
के विषे प्रेरणा करते हो ॥ ३ ॥

हे भक्तिल गुरो ! अन्यथा परम दयालु आपका ऐसा
कथन कैसे घटे, जो आप से कुछ चाहना करता है वह
भृत्य नहीं किन्तु वच्छिक् है ॥ ४ ॥

स्वामी से अपने विषे कुछ चाहना जो करने वाला है,
वह भृत्य नहीं है, और वह स्वामी भी नहीं है जो अपने
भृत्य से स्वामीपने की इच्छा करता हुआ कुछ इच्छित प्र-
दान करता है ॥ ५ ॥

मैं तो आपका निष्काम भक्त हूँ, और आप मेरे निष्-
पाधिक स्वामी हैं, यदि जो कामादि की अभिसंधि होती
तो राजा और सेवक के तरह कुछ प्रयोजन ही नहीं
था ॥ ६ ॥

हे वरद भट्ट ! यदि आप मुझ वरही देते हैं तो आप-
से मैं वही वर मागता हूँ कि मेरे हृदय में किसी कामना का
अंकुर नहो । कि जिस से मैं फिर भी कभी वर न
मागूँ ॥ ७ ॥

क्योंकि ? जिस कामना के उत्पन्न होने से ही इन्द्रिय
मन प्राण आत्मा धर्म धृति मति ब्रह्मा भी तेज स्मृति सत्य
ये सब ही नष्ट होजाते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरखामिकृतमाध्याधंदीपिका ।

कामाभावे शुणमाह—विमुञ्चतीति । भगवत्त्वाय तत्संज्ञा-
श्रवणं तथाच भुतिः “वदा सर्वे प्रमुक्त्यन्ते कामा येऽज्ज
हृदि भिताः । अथ मर्योऽमृतो भवत्तम नष्ट समश्नुते”
इति ॥ ९ ॥

नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने ।

हरये ऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ १० ॥

श्रीनृसिंह उवाच ।

नैकान्तिनो मे मयि जात्विहाशिष आशासते ऽमुत्र च ये भवद्दिघाः ।

अथापि मन्वन्तरमेतदत्र दैत्येश्वराणामनुभुङ्क्ष्व भोगान् ॥ ११ ॥

कथा मदीया जुषमाणाः प्रियास्त्वमावेश्य मामात्मनि सन्तमेकम् ।

सर्वेषु भूतेष्वधियज्ञमीशं यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन् ॥ १२ ॥

भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं कलेवरं कालजवेन हित्वा ।

कीर्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां विताय मामेप्स्यसि मुक्तबन्धः ॥ १३ ॥

य एतर्कीर्तयेन्मह्यं त्वया गीतमिदं नरः ।

त्वां च मां च स्मरन् काले कर्मबन्धात्प्रमुच्यते ॥ १४ ॥

प्रह्लाद उवाच ।

वरं वरय एतत्ते वरदेशान्महेश्वर ! ।

यदनिन्द्यता मे त्वामविद्वांस्तेज ऐश्वरम् ॥ १५ ॥

विद्वामर्षाशयः साक्षात्सर्वलोकगुरुं प्रभुम् ।

भ्रातृहेति मृषा दृष्टिस्त्वद्भक्ते मयि चाघवान् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

निर्दोषात्कामादात्तुमिच्छन्तं प्रत्याख्यास्वन्नमस्यति, नम इति ॥ १० ॥

सत्यमेकान्तमकस्त्वं तथापि महात्मा करणीयेत्याह—नेति । मे एकास्तिनः कदाचिदपि इहामुत्र च मयाशिषो न वाऽच्छिद्यते च तथाप्येनमन्वन्तरमात्रं भोगान्भुङ्क्ष्व ॥ ११ ॥

ननु, तर्हि बन्धः स्यादित्यत्र आह, कथा इति द्वाभ्याम् । सर्वेषु भूतेषु सन्तमेकमीशं यज्ञाभिष्टातारं मामात्मन्मावेश्य यजस्व तर्हि—नेनैवपि कर्मणा बन्धः स्यात्तेत्याह, योगेन मय्यर्पणेन कर्म हिन्वन्त्यजस्यजस्व ॥ १२ ॥

किञ्च भोगेन सुखानुभवेन प्रारब्धं पुण्यं हित्वा मुक्तबन्धः सन् लोकानुग्रहार्थं कीर्तिं च विस्तार्य मां प्राप्स्यसि कुशलेन पुण्यावरणेन पापं हित्वेति विमीषामात्रम्, अन्यथा तस्य राज्येऽपृ-
वृत्तः । ननु तस्य प्रार्थनं पापमस्ति “तदधिगम उत्तरपूर्वाघो-
रश्रेष्ठविनाशो तद्व्यपदेशात्” इति श्रुत्यात् “तस्मिन्नुक्ततुक्ते विधु-
नुते” इति श्रुतेऽपि । नचैवं प्रारब्धं पापमिमात्रं तस्य भागैरेव क्षयात्
कुशलेन हित्वेति बन्धनाऽनुपपत्तेः नचाऽसाधविद्वानिति वाक्यं
भगवतैव कृतार्थस्त्वानन्तरं वक्ष्यमाणत्वात् अत एव योगेन

कर्म हित्वाकीर्तिरूपमपि लोकसङ्ग्रहार्थं कर्मणि प्रवर्तितस्वानुष्ठेयमात्रा-
येति सर्वमनवद्यम् ॥ १३ ॥

किञ्च य इति, त्वां च मां चेहं मन्थरिषं च स्मरन्नेतस्त्वोद्यः च
कीर्तयेत्सोऽपि कर्मबन्धाद्भिमुच्यते कुतस्तत्र बन्धशङ्केत्यर्थः ॥ १४ ॥

ईश्वराख्या प्राप्तकर्माधिकारः सात्त्विकनिष्कृतिं प्रार्थयते, त्रिभिः ।
वरं वरणीयमेतदपरं वृणोते त्वत्तः ॥ १५ ॥

विद्वोऽमर्षेण क्रोधेनाऽशयो यस्य ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवार्त्तिकम् ।

निष्कामस्तु त्वां भजस्त्वत्साधर्म्यप्राप्तोर्नीत्याह—विमुञ्चतीति
यदा मानवो मनुष्यः स्वहृदिस्थितान् कामान् विमुञ्चति मनश्च
प्रयोजनेन त्वां भजतीति भावः । हे पुण्डरीकाक्ष ! तर्हि तदा
स मानवः भगवत्स्वाय भगवतो भावः भगवत्त्वं तस्मै कल्पने
अपहतपाप्मत्वादिधर्माधिर्भावाय कल्पते आविर्भूतगुणादकव-
त्त्वेन भगवत्साधर्म्यमागतो मुक्तो भवतीति यावत् ॥ १६ ॥

मम हृदि कामानुद्भयरूपाद्विराडन्यं वरं सर्वथा मादा इति
प्रार्थनाऽभिप्रायेण भगवन्तं नमस्करोति—ओमिति मन्त्रवते पुण्यं-

भीमद्वीपराजवाचार्थकृतमागवतधर्मचरित्रिका ।

वाङ्मयवाच पुत्रवाच सचोत्तरात्मने महात्मने केचन भक्तानु-
प्रदेकस्वभावाच्च हरये आभितार्तिहराय भद्रनसिंहाय मादश-
मधुपुरिषाणांमुपात्तनुसिंहरूपाय ब्रह्मणे स्वरूपेण गुणैश्च निर-
तिशयवृद्धे परमात्मने लोकत्रयव्याप्तप्रवेशेन मन्त्रे प्रणवप्रति-
पाद्याच्च पुष्कलमः ॥ १० ॥

एवं प्रत्याववातवरयाञ्च प्रह्लादमाह भगवाच्छ्रीनिहः—नैकान्तिन
इति चतुर्भिः भवद्विधास्वाहाद्या मयि एकांतिन एकांतिभक्ता मन-
स्यप्रबोजनेन भजन्तः मे मत्तः जातु कदाचिदपि इहामुक्त्वा च
लोके आश्रितः कामाक्षाशासने, यद्यपि न प्रायश्चर्ये तथाप्येन-
मन्मन्तरपर्यन्तमन्त्रेण लोके हेतुश्वराद्यामधिपो भूत्वेति शेषः ।
भोगान् भुङ्क्ते ॥ ११ ॥

तर्हि वक्षः स्वामित्यत्राह—कथेति। प्रियः मम निरनिशयप्रियः
त्वं मदीयाः कथाः जुषमाद्यः सेवमानः प्रिया इति पाठे कथा-
विशेषणं मत्कथाः श्रुयन्स्त्वं न वक्षः स्वा इति भावः । नन्व-
निष्कलमपि वक्ष्याकामेषु किमर्थं योजयसीत्यन आह—आत्मनि
सर्वेषु भूतेषु चात्तरात्मनश्च सन्तप्रविष्टं यद्वाचिचिन्मिच्छं
मां मत्कियोगेन वज्रसाराशयक किं कुर्वन् मत्प्राप्तिवि-
रोधिपुण्यपापामकर्म हिन्वन्नपनुवन्ममोच्चैरप्युपगतमत्प्राप्ति-
विरोधिप्रारब्धफलस्य सुखदुःखात्मकस्यावहम्भमनुभावस्या-
दनिच्छन्तमपि त्वां कामेषु याजयामीति भावः ॥ १२ ॥

एतद्वच इत्यन्ति—भोगेनेति । पुण्यमभ्युपगतप्रारब्धपुण्यकर्म
तत्फलभोगेन हित्वा त्यक्त्वा अपनुद्यपापमभ्युपगतप्रारब्धावयं पापं
कर्म कुशलेन भोगेन हित्वा भोगकौशलेन हित्वेत्यर्थः । पापफलभो-
गस्य दुःखरूपत्वात्प्रमोदिकारः स्यादिति यथा मनो न विक्रियते
तथा भोगकौशलेनेत्यर्थः । “दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखं सु विगत-
स्पृहः । समदुःखसुखं धीरम्” इत्याद्युक्तरीत्याऽनुद्वेगसमत्वादिभोग-
कौशलेनेति भावतु, कुशलेन पुण्येन बह्वाहिकर्मणा पापमभ्युपगत-
प्रारब्धमपुण्यं कर्म हित्वेति नार्थः । अनुभवेकविनाश्यस्य पुण्यक-
र्मणा निवृत्तपुण्यपक्षः । न चात्र पापशब्दः सञ्ज्ञितानुभूतप्रारब्धगता-
दिपापपरः तस्य भक्तिभोगेनेव निवृत्तेः न च भक्तिभोगप्रति-
बन्धकपापपरः परिपूर्णभक्तिभोगनिष्ठत्वात्प्रह्लादस्य तन्निवृत्तेः
पूर्वमेव जातत्वात्समाध्यायकत्वार्थः, कालजनेन काष्ठधनेन कले-
धरे हित्वा कालधेगेन निमित्तेनानुभूतप्रारब्धावसाने कलेधरं
हित्वेत्यर्थः । सुखोकेपि गीयमानं स्त्रीयां कीर्तिं विनाय विस्तीर्य
मुक्तबन्धः भद्रभक्तिभोगेन विनष्टादिष्ठपूर्वोत्तराश्रयकर्मप्रति-
प्रतिवन्धको भामेष्यसि प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ १३ ॥

किञ्च यः पुमान् त्वां च मां च स्मरत्यदिदं मह्यं त्वया
गीतं मरुत्पुत्रात्मकं स्मोत्रं कीर्त्तयेत् स्यापि पुमान् काष्ठे प्रारब्धा-
ऽनुभवावसानकाले कर्मबन्धाभ्युपगतमभ्युपगतपुण्यपापामकर्म-
कपाह्निमुच्यते तन्मन्कीर्तनसञ्ज्ञातमन्त्रभोगिनिरस्मरप्रतिप्रति-
बन्धकर्मबन्धाह्निको मधतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

ईश्वराद्या प्राप्तदेव्याधिपत्यः स्वपितृनिष्कृतिं प्राप्तेत्यने-
तिभिः शब्दाः वरामिति । हे महाश्वर ! वन्द्यानां ब्रह्मादीनामधि-

ईश्वरादे त्वयोऽहमेतद्वरं वृणो, किं नत् ? वन्मे पिता ईश्वरस्य
न च सम्बन्धि तेजः प्रभावमविज्ञानजानम् ॥ १५ ॥

सर्वलोकहितोपदेष्टारं प्रभुं स्वामिन्प्राप्तचित्तवान्, कथं नत् ?
प्राप्तेति मृषाद्विदुर्भिमानीयुक्तः मन एव वृज्यामर्षाशयः
प्रह्लो योऽमर्षः क्रोधः तद्युक्त आशयोऽन्तर्यामि यद्वत् ता-
दृशः इत्येति पाठेऽप्यवमेवार्थः । विद्वेति पाठे विद्वोऽगधिनः
सच्चाभावमर्षयुक्तान्तर्यामि करण्येत्यर्थः । एवं भूयस्त्वा सर्वलोकहितो-
पदेष्टारं प्रभुमनिन्दयिष्यति यत् वक्ष्ये त्वज्जने मरुत्पुत्रान् वृणोति ब्रह्म-
कृतवानिति ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, कामाक्षीरोहो नाम काममोक्षो विवक्षितस्मरस्मार्तिक फलमिति
नवाह—विमुक्तनीति । भवाय पुनर्जननाय ॥ २ ॥

भयजमनादिबलव्या मक्तिभ्य तत्फलमित्याह—नम इति । भगवत इत्य-
नेन किञ्चिदुपसमाश्रयस्तुतिस्त्वत्यनः पुत्रावत्यननापि कश्चिदेवे-
त्यनो महात्मन इति, कोन्मावित्यनो हरश्च इति, हरिश्चावित्यनेका-
येश्वाद्य क इत्यनोऽनूनेति, निष्कृपाश्रित्वा स्वया किं स्वयवित्यनो-
ब्रह्मण इति, अस्याप्यनकायेश्वाद्य क इत्यनः परमात्मन इति ॥ १० ॥

अहं त्वकाम हर्येकोनभक्तवत्सलं वक्ष्येति नमस्त्वं तथापि
महाकाकारिणस्तव पुण्याभिप्रायः स्वात्न एतत्कर्तव्यमित्याह,
नैकान्तिन इति । किमर्थात् नवाह, तथापीति ॥ ११ ॥

ननु, कर्मजलस्नानाऽनिच्छत्वा त्वनात्मनं काठं मया कथञ्चो-
पगमकारि तद्वत्तयगोवनवह्मण्यंमभूयत्तव्यं तन्त्रेण स्नात्वाभ्युप-
विशस्यतस्त्वद्वाहानुलुङ्गया त्वमेव जानामीति शङ्कराचार्यगिरिमुक्-
त्वा सुखमाभ्युपगम्य विश्रान्त्यामीत्याशयवानाह—कथा इति । बहु-
वचनेन सर्वान्तर्यामिणो उपलक्षयति, भूतेश्वरपुत्रवत्सलं चत-
पुरोहतादिभ्योऽपि बह्मूर्तिस्मरिहन् इति योगेन भक्तियुक्तध्यानेन
हित्वन् नाशयन् ॥ १२ ॥

नन्वेतावना मम किं कालात्तरभाविनी त्वप्राप्तिः स्वादेवे-
त्याह—भोगेनेति । मुक्तायनाममं पुण्यं भोगेन क्षययित्वा प्राय-
श्चित्तादिकुशलकर्मणा पापं निर्मूलयित्वा विनाय विवृत्य ॥ १३ ॥

मया नवोक्तयोगकरणाशक्तव्यानायामसाध्यं योगमुपदिष्टा-
मीत्युपमंहरति—व इति । मह्यं मामुद्दिष्ट युक्तकाले ॥ १४ ॥

अभिमतमित्युक्तत्वादिभं त्वमभिमतं नरं वृणु इत्याह—वर-
मिति । ने स्वकाशान् जननं दान्तीकान्तावस्यन्धोऽनीति
जायते ॥ १५—१६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

अथापीति, श्रीनिहवाक्येनेताम् विहायेति नत्वार्थना-
नुसारेण सर्वलोककृतार्थोक्त्यामेव मरुत्वं प्रबोजनमभ्युपगुह्य-
मात्रं । तथैव वक्ष्यते “कीर्त्तिं विशुद्धां सुरलोकगीतां विनाय” इति ।
व एतदिति च ॥ ११ ॥

* नारदेनोपादिष्टं मे तवमन्त्रमिमं स्मरे । इत्यधिकः पाठः ।

हमारी प्रिय कथाओं का सेवन करते हुए, सर्वभूतों :
वर्तमान एक ईश्वर यहाँ का अभिघाता प्रे

तस्मात्पिता मे पूषेत दुरन्तादुस्तरादघात ।
पूतस्ते ऽपाङ्गसन्दृष्टस्तदा कृपणवत्सल ! ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिस्तप्तभिः पिता पूतः पितृभिः सह तेऽनघ ! ।
यत्साधो ऽस्य गृहे जातो भवान्वै कुक्षपावनः ॥ १८ ॥
यत्र यत्र च मद्भक्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
साधवः समुदाचारास्ते पूयन्त्यपि कीकटाः ॥ १९ ॥
सर्वात्मना न हिंसन्ति भूतग्रामेषु किञ्चन ।
उच्चावचेषु दैत्येन्द्र ! मद्रावेन गतस्पृहाः ॥ २० ॥
भवन्ति पुरुषा लोके मद्भक्तास्त्वामनुव्रताः ।
भवान्मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृक् ॥ २१ ॥
कुरु त्वं प्रेतकार्याणि पितुः पूतस्य सर्वशः ।
मदङ्गस्पर्शनेनाङ्ग ! लोकान्यास्यति सुप्रजाः ॥ २२ ॥
पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
मर्त्यावेक्ष्य मनस्तात ! कुरु कर्माणि मत्परः ॥ २३ ॥

नारद उवाच ।

प्रह्लादो ऽपि तथा चक्रे पितुर्यत्साम्परायिकम् ।
यथा ऽहं भगवान् राजन्नभिषिक्तो द्विजोत्तमैः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

आत्मा में आविष्ट करके मेरा यजन करी मेरे विषे कर्मों का अर्पण करते हुए त्याग करते जाओ ॥ १२ ॥

सुखानुभव करके पुण्य को और कुशलचरण से पाप को और काख के वेग से कलेवर को छोड़ कर तथा सुरलोक गीत विद्युत् कीर्ति को विस्तार समस्त बन्धनों से मुक्त होकर हमको प्राप्त होंगे ॥ १३ ॥

जो नर इस तुमारे गाये हुए स्तोत्र का कीर्तन करेगा तथा तुमारा और हमारा स्मरण करेगा वह समय पर कर्मों के बन्धों से मुक्त हो जावेगा ॥ १४ ॥

प्रह्लाद उवाच ॥

प्रह्लाद बोले, कि—हे महेश्वर ! घर देने वालों के ईश्वर आप से मैं यही घर मागता हूँ कि आप के देश तेज का न जानने वाला और “वह मेरे भ्राता का मारने वाला है” सिध्दा रहि वाला और क्रोध से विरहित

जिस्का, ऐसे मेरा पिताने, सर्व लोक के गुरु और प्रभु ऐसे आपकी जो निन्दा की है, और आप के भक्त ऐसे मेरे विषे अपराध किया है ॥ १५—१६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ते ऽपाङ्गेन सन्दृष्टो ऽतः पूत एव तथापि भोः कृपणवत्सल ! कार्पण्येन प्रार्थय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

यद्यपि कश्यपो मरीचिर्ब्रह्मा चेति तत्पितृत्व एव पूर्वजास्तथापि त्रिस्तप्तभिः सहति प्राक्कल्पगतपित्रभिप्रायेणां कं वदन्मातृ ॥ १८ ॥

सम्बन्धुसम आचारो येषां ते कीकटा अपि देशास्तत्पुत्रा वंशाश्च पूयन्ते शुद्धा भवन्ति ॥ १९ ॥

ननु, त्वद्भक्तानामयं महिमेति न चित्रं महं तु तारयो न भवामि

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

इति चेत्तत्राह—सर्वात्मनेति, द्वाऽयाम् । मङ्गादेन मङ्गत्वा विगता स्पृहा येयाम् ॥ २० ॥

त्वामनुगता ये केचित्पुरुषास्ते ऽप्येवं खलुयाः सन्तो मङ्गका मङ्गत्वातो भवान्मे भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपधृगुपमानास्पर्धं भेषुः खदिवत्यर्थः ॥ २१ ॥

मङ्गस्पर्शनेन सर्वेशः पूतस्यने पितुः पापशङ्कैव नास्ति केवलं पुत्रकृत्यानि प्रेतकार्याणि कुरु ॥ २२ ॥

मङ्गादिभिर्वैद्वाहिभिः उक्तमनतिक्रम्य मत्परः सन्कर्माणि कुरु ॥ २३—२६ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्मादुस्तरादघात पापान्मे पिता पूयेन विशुद्धयेत् एत-
द्भरं वरये इत्यन्वयः । यद्यपि ते तवापाङ्गेन सन्दृष्टो ऽतएव पूतएव
मम पिता तथापि हे कृपणवत्सख ! कार्पण्येन प्रार्थये
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं प्रह्लादेन प्रार्थितो भगवांस्तस्माह—त्रिसप्तभिरिति बह्वभिः ।
न केवलं तव पितैव पूतः अपितु हे भनघ ! त्रिःसप्तभिः पितृ-
भिः सह तव पिता त्रिः पूत इति त्रिवारमनुगृह्णामीत्यर्थः । त्रि-
सप्तभिरिति पाठे, एकविंशतिपर्यन्तैः पितृभिः सह पूत
इत्यर्थः । कुतः यद्यस्मात् हे साधो ! महाभागवनः कुलपावनो
भवान् तस्य हिरण्यकशिपोर्गृहे जातः । यद्यपि हिरण्यक-
शिपोः पितरः कश्यपो मरीचिर्ब्रह्मा चेति त्रय एव ; तथापि
ब्राह्मणगतपित्राद्यभिप्रायेणा त्रिसप्तभिरित्युक्तं मङ्गकस्य तव
जननादेवेद् त्वत्कुलं पूतमित्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

एतदेव स्वभक्तप्रभावप्रदर्शनमुखेनाह—यत्रेति । समदर्शिनः कृत्स्नं
जगत् ब्रह्मात्मकत्वेन पश्यन्तः प्रशान्ताः जितेन्द्रियाः सम्यगुत्तमः
आचारो येषां ते साधवः परोपकारशीलाः मङ्गकाः यत्र यत्र
वंशे सन्ति ते कीकटा अपि कीकटकस्वाभ्येच्छदेशा अपिशब्दात्-
प्रभवन् अपि पूयन्ते शुद्धाभवन्ति ॥ १९ ॥

ननु, मङ्गकानामयं प्रभाव इति न चित्रं नाहं तु तादृशः
इति चेत् तत्राह—सर्वात्मनेति, द्वाऽयाम् । हे दैत्येन्द्र ! लोके
ये मङ्गकाः पुरुषास्ते त्वां मङ्गकभेषुमनुग्रहा अनुवर्त्तमाना
भवन्ति, त्वं यथा मङ्गकभेषुस्तथा वयमपि भगवन्मङ्गका भवेम
इति त्वत्पदधीमनुवर्त्तमाना मङ्गका भवन्ति, अतः सर्वेषां
भक्तानां भवान् प्रतिरूपधृक् दृष्टान्तभूतः जनस्त्वं भागवतोत्तमो-
त्तम इति भावः । तदनुवृत्तिप्रकारमाह—उत्कृष्टेषु च भूतप्रायेषु
देवमनुष्यादिभूतसङ्घेषु सर्वात्मना करुणत्रयेण न किञ्चिदपि
हिसन्ति, मङ्गादेन मङ्गत्वा विगता स्पृहा येषां मत्साङ्गपाप्मनि-
स्पृहा इति वा तादृशाश्च भवन्ति, त्वदृष्टान्तेनैवात्मानं शिष्ययन्ती-
त्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

अतः सर्वथा पूतस्य विशुद्धस्य तव पितुः प्रेतकार्याणि

दाहादिकर्माणि कुरु मङ्ग हे प्रह्लाद ! शोभना प्रजास्वद्वयो
वस्य सः स्वपिता मङ्गस्पर्शनेन मङ्गरीरसंस्पर्शनेन हेतुना
लोकान्पुण्यलोकान् यास्यति प्राप्स्यति, पश्यतीति पाठे द्रव्यती-
त्यर्थः वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥ २२ ॥

पिडवं पितृमन्त्रि पित्राधिष्ठितं महेन्द्रभवनं विहाय पितुं
दानवाधिपत्यस्थानमधिष्ठित्यर्थः । हे तान ! मयि मन आर्षेद्य
ब्रह्मादिभिरुक्तमर्नानक्रम्य कर्माणि महाराधनरूपाणि मत्परः
महमेव परस्तेषां कर्मणां फलं वर्य तादृशः सत् कुरु ॥ २३ ॥

एवमुक्तः प्रह्लादो बधोकमकरोदित्याह नारदः—प्रह्लादोपीति ।
हे राजन् युधिष्ठिर ! यथा भगवानाह तथैव प्रह्लादः पितुं-
त्साम्पर्यिकं प्रतोद्देशेन कर्त्तव्यं तत्सर्वं चक्रे ततो द्विजोत्तमै-
रभिरिकञ्च बभूव दानवादीनामाधिपत्यमकरोदित्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयचञ्चलीयंकृतपदरत्नावली ।

शुद्धयर्थे साधनान्तरानुष्ठानं नापेक्षितमित्याह—पूत इति ॥ १७ ॥

न केवलमयमेव पिता पूतः किन्तु जन्मान्तरेपि विद्यमानाः
पितरः पूताः स्युरित्याद्यवधानाह—त्रिःसप्तभिरिति । सा विशुद्धि-
मत्कटाक्षपात्रीभूतस्वज्जन्मेत्याह—यत्साधोऽस्येति ॥ १८ ॥

एतस्याचमन्यत्रातिदिशति—यत्रेति । कीकटा इति पाठे आभीरा
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु, त्वङ्गकानामेवंविधमाहार्यं कस्मादित्याशङ्क्य तपो-
वृत्तिस्यहेतुर्हि साधमावादित्याह—सर्वात्मनेति । सर्वात्मना वदपि
किञ्चन कृकळामादिकर्मापि “तस्मात्प्राणभृतः प्राणं न विच्छि-
न्यादपि कृकळासस्य” इति भुनेः । तत्र निमित्तमाह—मङ्गादेनेति
“ईश्वरोजीवकलया प्रविष्टः” इति वचनात् सर्वत्र मम भावः सत्ता-
स्तीति भावो भावना निरन्तरानुस्मरणं तेन गतस्पृहाः नष्टस्पर्धाः
हिसायाः कारणं निमित्ताभावानैमित्तिकाभाव इत्यर्थः ॥ २० ॥

इह लोके ये मङ्गकाः पुरुषा भवन्ति विद्यन्ते ते न हिसन्ती-
त्यन्वयः मङ्गकत्वपि तव विशेषोऽस्तीत्याह—भवामिति । प्रतिरूप-
धृक् दृष्टान्तस्थलभूतः खलुशब्देन काञ्चिद्विध्यावशिष्टानां
सर्वेषामित्यर्थो गृह्यते तेन भावसावदित्यर्थः । “ऋते तु सार्विका-
न्धेवाभारदादींस्तथैव च । प्रह्लादादुत्तमः को नु विष्णुमको जगन्मते”
इति वचनात् “निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासाऽनुनेय ऊठ” इत्य-
भिधानम् ॥ २१ ॥

मपिता भगवद्गुणैरिति मत्वा तत्प्रेतकार्याणि न करोमीति
मतिर्माभूत् “श्रीनं स्मर्ते न लङ्घयेत्” इति वचनात् महात्मा तावपि
कर्त्तव्यानि “नावैष्णवाय दातव्यं नोद्विष्युं न तदनुचय” इत्येतद-
सम्बन्धिविषयत्वेन सावकाशमित्याशयेनाह मङ्गैति सुप्रजाः
सुपुत्रः ॥ २२ ॥

पितृमेवं कृत्वा विरज्य वर्त्तनं न ब्रज किन्तु राज्यं कुर्वि-
त्याह—पिडयमिति । राज्यं कुर्वन् पितृवल्लोकोपद्रवं न कुरु किन्तु
ब्रह्माद्युक्तधर्मयोगेत्याह बधोकमिति न तद्व्यभिचार्यम् ।

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मधिरयकमिह्याह—मयीति । कर्मणि सामादिविषयाणि पूजादीनि
वा ॥ २३ ॥

भगवदाज्ञानुलुब्धेन भगवत्प्रीतिः स्यादिति कृत्वा तदाज्ञाकरणा-
प्रकारमाह—नारद इति । साम्प्रदायिकं पारलौकिकम् ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

त्रिःसप्तभिरिति । यदि सप्तत्रयसङ्ख्यास्तव पितरः सम्भ-
वन्ति तदा तैरपि सह पुनः स्यादित्यर्थः । प्राक्कल्पगतत्वे यदिति
हेतुवाक्यं न सङ्गच्छते । भीमहाइस्यात्र जन्मना सह पूर्वपितृणां-
सम्बन्धात् स्तत्र एव सम्बन्धाच्च हिरण्यकशिपांश्च पूर्वजन्मा-
भावात् ॥ १८ ॥ १९ ॥

सर्वात्मनेति युग्मकम् ॥ २० ॥ २१ ॥

कुर्विति, अस्य भवता सुप्रजस्त्वं भगवत्प्रार्थनया भवद्-
पराधक्षयकृतमुत्तमलोकप्रापणञ्च करिष्यतीत्यर्थः ॥ २२—३९ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यद्यपि अपाङ्गेन दृष्टः एत एव तदपि भीमुखात् प्रसादवाचं
भोतुं कार्ययात्प्रार्थये इति भावः ॥ १७ ॥

त्रिसप्तभिरित्यस्मिन् जन्मन्मयं तव पिता पुन इति किं वक्तव्यं
न च त्रिसप्तजन्मसु च त्रिसप्तसङ्ख्याः पितरोऽभूवन् तेऽपि पूता
इत्यर्थः । पितृन् पुनामीत्येतमपि कियत् यतस्त्वं कुलपावनः
पितृमात्रादिकुलमपि ते पुनम् ॥ १८ ॥

मङ्गलः स्वसङ्गिने देशमपि पुनाति किमुन पित्रादीनि-
त्याह—यत्रेति । पूयन्ति पूयन्ते पूना भवन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु, त्वङ्गकानामयं महिमा न चित्रम् अहं तु तादृशो न
भवामीति चेत्तत्राह—सर्वेति । च पुरुषास्त्वामनुग्रहा भवन्ति तेऽपि
मङ्गला भवन्ति कीदृशाः मम भावेन प्रेम्णैव विगतविषयस्पृहाः
सर्वात्मना महिसकाशं भवन्ति, अतस्तव महिमा केन निरुच्य-
तामिति भावः । यतो भवान् मे भक्तानां प्रतिरूपभृक् उपमा-
नास्पदं तेषु भेष्टत्वादिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

मदङ्गस्पर्शनेनैव सर्वशः पूतस्य ते पितुः पापशङ्केषु नास्ति
तदपि प्रेतकार्याणि प्रेतस्त्वेष कृत्यानि कुरु, कथञ्च व्यवहार-
रुद्धार्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

यद्यपि मङ्गलस्य तव नास्ति कर्माधिकारस्तदपि मदाह-
यैव व्यवहाररुद्धार्य कर्माणि कुरु मत्पर इति कर्मसु अज्ञाशून्यः
इत्यतः कर्मणां करणमप्यकरण एव पर्यवस्यतीति मा शुच इति
भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यद्यपि हे कृपणवत्सव ! ते अपाङ्गेन दृष्टः तस्मादवात् ते
निन्दारूपात् मे पिता पुन एव तथापि पूयेत अपित्रादिज्ञा-
दित्येनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

त्रयो ब्रह्ममरीचिकद्वयाः अष्टादश जन्मान्तरीयाः एवं
त्रिसप्तमिस्ते पितृभिः सह ते प्रिता पूतो ऽस्ति । हे साधो !
वस्मादस्य गृहे भवान् कुलपावनो जातः । देवकुलमपि
त्वज्जन्मना पुनमित्यर्थः ॥ १८ ॥

किं बहुना सम्यगनुत्तमः मत्प्राध्वनप्रधान आचारो येषां
ते यत्र यत्र सन्ति ते कीकटा अपि देशास्तत्तुल्याश्च पूयन्ते ॥ १९ ॥

स्वभक्तस्तुतिपूर्वकं प्रह्लादमभिनन्दति—सर्वात्मनेति, द्वाष्टवाम ।
भूतग्रामेषु किञ्चन अपि न हि सन्ति उच्चावचेषु क्लेषेषु भवन्ती-
त्युत्तरेण सम्बन्धः । अतो हे इत्येन्द्र ! देवोस्मीति मा शुच इति
भावः ॥ २० ॥

त्वामनुग्रहाः ये देव्याद्वस्तेऽपि मङ्गला भवन्त्यस्ति भवांस्तु
मे भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूपभृक् प्रतिनिधिरूपभृक् ॥ २१ ॥

त्वज्जन्मना मदङ्गस्पर्शनेन च सर्वशः पूतस्वापि लोक-
संग्रहार्थं पुत्रकृत्यानि प्रेतकार्याणि कुर्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

वेदवादिभिर्मन्वादिभिर्बैथोक्तं तदनुसारेण कर्माणि कुरु
मत्परो मङ्गलजाऽविरोधेनेत्यर्थः ॥ २३—२४ ॥

भाषाटीका ।

उस दुस्तर पापसे मेरा पिता पवित्र होजाव, हे कृपण-
वत्सल ! यद्यपि उसी समय माप के कृपा कटाक्ष से पवित्र
हो गया है तो भी मैं अपनी कृपणता से ऐसा बर
मागता हूँ ॥ १७ ॥

भीमगः ॥ १८ ॥

भी भगवान् बाबे, कि—हे जनघ ! समर्थशक्ति पितरों
सहित तुमारा पिता पवित्र हुआ; क्योंकि ? हे साधो ! कुल
को पवित्र करने वाले तुमारे सरी के इस के घर में पुत्र
हुए ॥ १८ ॥

जहाँ २ प्रशान्त समदर्शी साधु उत्तमाचार बाबे मेरे
भक्त रहने हैं, वे कीकट (मगद्) देश भी पवित्र हो
जाते हैं ॥ १९ ॥

हे देवचन्द्र ! मेरी भक्ति मे विगत स्पृहावाले भोग ऊंचे
नीचे भूत ग्रामों को किसी प्रकार भी किञ्चित् पीडा नहीं
देते हैं ॥ २० ॥

लोक में हमारे भक्त भोग तुमारे सदृश होते हैं और
तुमारी सम्पूर्ण हमारे भक्तों में उपमा देने के योग्य हैं ॥ २१ ॥

मेरे भगवत्प्रेम से सर्व प्रकार पवित्र ऐसे तुमारे पिता के

प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ब्रह्मा नरहरिं हरिम् ।
स्तुत्वा वाग्भिः पवित्राभिः प्राह देवादिभिर्वृतः ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ।

देवदेनाऽखिलाध्यक्ष ! भूतभावन ! पूर्वज ! ।
दिष्टया ते निहतः पापो लोकसन्तापनो ऽसुरः ॥ २६ ॥
योऽसौ लब्धवरो मत्तो न वध्यो मम सृष्टिभिः ।
तपोगोबलोन्नद्धः समस्तनिगमानहन् ॥ २७ ॥
दिष्टया ऽस्य तनयः साधुर्महाभागवतोऽर्भकः ।
त्वया विमोचितो मृत्युर्विष्टया त्वां समितो ऽधुना ॥ २८ ॥
एतद्वपुस्ते भगवन् ! ध्यायतः प्रयतात्मनः ।
सर्वतो गोप्तु सन्त्रासान्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ २९ ॥

श्रीनृसिंह उवाच ।

मैवं वरोऽसुराणां ते प्रदेयः पद्मसम्भव ! ।
वरः क्रूरनिसर्गाणामहीनाममृतं यथा ॥ ३० ॥

नारद उवाच ।

इत्युक्त्वा भगवान् राजन् तत्रैवान्तर्दधे हरिः ।
अदृश्यः सर्वभूतानां पूजितः परमेष्ठिना ॥ ३१ ॥
ततः सम्पूज्य शिरसा ववन्दे परमेष्ठिनम् ।
भवं प्रजापतीन्देवान् प्रह्लादो भगवत्कलाः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

प्रेतकार्थ (मरणा नंतर के कृत्य) करी, तुमारे सहच सुन्दर
जिस्के पुत्र हैं, ऐसा तुमारा पिता उत्तम लोकों को जावेगा ॥ २२ ॥

ब्रह्मवादि लोगों की उक्ति के अनुगुण अपने पिता की
गादी पर बैठ कर मेरे विषे मन लगाकर मत्परायण होकर
कर्म करी ॥ २३ ॥

नारद उवाच

नारदजी बोले, कि—हे राजन् ! त्रिजोत्तमों से अभिषिक्त
होकर, प्रह्लाद ने भी भगवदाज्ञा के अनुगुण पिता का अंतिम
कृत्य बयावत किया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मम सृष्टिभिर्मया मृत्युर्भूतेः समस्ताऽजिगमाश्चर्मनित्यर्थः अहन्
हतवान् स त्वया हतः एतदिष्टया मम ॥ २७ ॥

समितः मरुक् प्राप्तः ॥ २८ ॥

सर्वतः सन्त्रासात् गोप्तु रक्षकम् ॥ २९ ॥

एवं वरस्त्वया न प्रदेयः क्रूरो निसर्गः स्वभावो वेधाम् अमृतं
क्षीरम् ॥ ३०—३४ ॥

श्रीमद्भारवाचनार्थकृतभागवतचन्द्रिका ।

ततः प्रसादाग्निसुखं सुन्दरं सुखं यस्य तं नरहरिं श्रीनृसिंह-
रूपं हरिमाभितार्तिहरं भगवन्तं दृष्ट्वा ब्रह्मा यदुक्तं देवा-

भीमजीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दिभिः परिहृतः पवित्रामिर्वाग्मिः स्तुष्ट्वा वाचां भगवद्गुण-
विषयकत्वेन लोकपावनकरत्वात्पवित्रामिरित्युक्तं प्राहोवाच ॥२५॥

● तदेव चतुर्मुखात्कामाह—देवेति चतुर्भिः । हे देवदेव, देवानामपि
देव । ननु, त्वम, इन्द्रादिदेवानामपि देवो नाहं तत्राह—हेऽजिष्ठा-
ध्यक्ष ! ननु, स्त्रीपि त्वमेव तत्राह—हे भूतभावन ! भूतानि भावयत्यु-
त्पादयतीति तथा ननु, भोपि त्वमेव तत्राह—हे पूज्य ! मगापि
पूर्वं कारणात्वेनावस्थितं लोकानां सन्नापनकरं ऽत एव पापोऽयम-
सुरो विष्टया देवासे त्वया निहतः विष्टया हत इति तद्वत्स्व-
वृत्करत्वं सूचितम् ॥ २६ ॥

तदेवाविष्कुर्वन् असुरं विशिनष्टि—योसाविनि । योसावसुरः
मत्तः खड्गो वरो येन तादृशः मम सृष्टिभिर्माया सृष्टेभूते-
न वध्यः हन्तुमशक्यः तपोयोग एव बलं तेनोन्नतः गर्वितः
समस्तनिगमान्शास्त्रीयधर्मान् हन् विनाशितवान् स तु त्वया विना-
शितः एतद्विष्टया जातमिति भावः ॥ २७ ॥

किं तदापि विष्टया जातं किमस्यासुरस्य तनयो महा-
भागवतोऽर्भकः प्रह्लादः त्वया मृत्योः सकाशात् विमोक्षित इति
खञ्ज त्वामतीक्ष्णं क्रोधाविष्टं सम्पत्तिः प्राप्नोऽधुनाचेति चेत-
दापि विष्टया जातमित्यर्थः ॥ २८ ॥

हे भगवन् ! त्वैनहृदुः नृनिहकृपं ध्यायतः प्रयानात्मनः समा-
हितमनसः पुंसः सर्वतः सन्त्रासात् भयाद्गोप्त्व रक्षकं जिघांसतः
हन्तुमिच्छतः मृत्योरुपि सकाशाद्गोप्त्व एतच्च प्रह्लादहृदस्तेना-
स्माभिरनुमितमिति भावः ॥ २९ ॥

एतमभिहितस्तमाह श्रीभगवान्—नेति । हे पद्मसम्भवा ! इतः प्रभु-
त्वेन विष्टो वरोऽसुराणां ते त्वया न प्रदेयः । क्रूरो निसर्गः स्वभाषो
येषां तेषाम् अदीनां सर्पाणाममृतं क्षीरं यथा क्षीरप्रदत्वेन
बद्धर्जनं यथा लोकोपद्रवकारि तद्वदिदं तेषां वरप्रदानमि-
त्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं ब्रह्मायामनुवाप्याप्तबन्धे हरिरित्याह—नारदः, इतीति ।
● हे राजन् ! इति श्रुत्यमुक्त्वा परमेश्विना पूजितः सर्वप्राणिनामहृदयः
हरिरित्युक्तत्वात्तद्वन्धेऽहदयोऽभूत् ॥ ३१ ॥

ततः प्रह्लादः परमेश्विनं ब्रह्मायं मयं कर्तुं प्रजापतीन् मरी-
च्यादीन् देवान् इन्द्रादीञ्च भगवत्कलाः भगवद्भयभूतान् सम्पुज्य
शिरसा धवन्दे गताम् ॥ ३२ ॥

भीमजिज्ञयन्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्रागतेषु देवेष्वेकतमेनापि संलापोदरेरभूत् वा माघे केन
जिगीषे—क्षेत्रेण एषां को विशेषः ? किञ्च सत्यसेवकादिभाषेन
ब्रह्मविद्याधिकारोऽप्युत्पादितः स्वादित्याश्रुतां परिहरति—प्रसा-
देति, देवादिभिर्भूत इत्यनेन तैरपि खञ्जद्वयचनं कृतमिति वाच-
स्पयम् ॥ २५ ॥

निगम्य सप्तमभूत् ॥ २६ ॥

मम सकाशात् खड्गं सज्जनमेवामस्ति ते मम सृष्टिनस्तेमेवासुष्टे-
रित्यर्थः ॥ २७ ॥

विष्टया सज्जनसुखहेतुतः मधुना तस्मै विष्टया सुखवचनो-
वरो हत इति बोधः ॥ २८ ॥

अनेन वपुषा न केवलं देवहननेनैव प्रयोजनं किमप्यवस्था-
स्तीत्याह—एतदिति ॥ २९ ॥

एवं स्तुनोभगवान् कमनुग्रहमकार्षीत्तेषामिति तत्राह—श्रीभगवा-
निति । निसर्गतः क्रूरायाम् अमृतं पयः “देवास्ते भवितुं क्षीरे
त्वमृतं नाविमुक्तिम” इति अत्र हिरण्यकशिपुमन्तरेणाम्येषां न
हातव्य इत्याह्ला क्रियते नत्वस्य हि । “यथा हिरण्यकस्यादाहन्तः
स्वितहरीरितः” इत्यादिना स्वप्रेरितत्वाद्यगमादिति ॥ ३० ॥

मङ्गल्यानामपि योग्यप्रत्यक्षत्वे “हरेरुपर्युपरि व्यवहारेण छा-
यमिति देवमनुष्याः” इति भूतेः । देवस्वभाषो यः स विहितः क्यादिति
मत्वा तद्वक्ष्यार्थं तद्विप्रदेयादहोऽभूदित्याह—नारद इति । सर्वभू-
तानामहृदय इत्यनेन भक्तानुकरित्वं प्रदर्शितम् ॥ ३१ ॥

अनन्तरं प्रह्लादेन ब्रह्मादयो देवाः सकृन्ता उतारमनोभगवदनुग्रह-
पात्रत्वेनाहम्भावेन भिक्कुताः ? माघे वैष्णवाचारः प्रवर्तितः
स्यात् द्वितीये भगवत्किञ्चन गजस्मान्तरस्यादिति तत्राह, तत-
इति । भगवतः कलाखेद्या येषु तथा भगवतो भिक्षाद्या वा ॥ ३२ ॥

भीमजिज्ञयन्वजतीर्थकृतसारायंदिशिमी ।

भूतभावनः ब्रह्ममरीक्यादयः पूर्वजाः प्रथमजाता यस्मात्
॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

मृत्योः सकाशादपि गोप्त्व ॥ २९ ॥

एवं वरो वरः मतिवृहत्तमो वरः ॥ ३०—३४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रणीतः ।

हे पूर्वज, सर्वेभ्यो ऽस्मदादिभ्यः पूर्ववर्तिन । पूर्व बहुधा
कृतावतार इत्यर्थः ॥ २६ ॥

मम सृष्टिभिः निगमान् त्वदाह्लाक्यान् वेदान् अहम् उपेक्षि-
तवान् ॥ २७ ॥

विष्टया भद्रं त्वां समिः सम्बन्ध प्राप्तः ॥ २८ ॥

गोप्त्व रक्षकम् ॥ २९ ॥

अह्निनामृतं यथा न देयम् तथा वरः श्रेष्ठः एवं वरो ते
त्वया क्रूरनिमर्गाणां दुष्टस्वभावाणामसुराणां मा प्रदेयः न
देयः ॥ —३०—३४ ॥

ततः काव्यादिभिः सार्धं मुनिभिः कमलासनः ।
 दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादमकरोत्पतिम् ॥ ३३ ॥
 प्रतिनन्द्य ततो देवाः प्रयुज्य परमाशिषः ।
 स्वधामानि ययू राजन् ! ब्रह्माद्याः प्रतिपूजिताः ॥ ३४ ॥
 एवं तौ पार्षदौ विष्णोः पुत्रत्वं प्रापितौ दितेः ।
 हृदि स्थितेन हरिणा वैरभावेन तौ हतौ ॥ ३५ ॥
 पुनश्च विप्रशापेन राक्षसौ तौ बभूवतुः ।
 कुम्भकर्णदशग्रीवौ हतौ तौ रामविक्रमैः ॥ ३६ ॥
 शयानौ युधि निर्भिन्नहृदयौ रामसायकैः ।
 तच्चितौ जहतुर्वेहं यथा प्राक्तनजन्मनि ॥ ३७ ॥
 ताविहाय पुनर्जातौ शिशुपालकरूपजौ ।
 हरौ वैरानुबन्धेन पश्यतस्ते समीपतुः ॥ ३८ ॥
 एनः पूर्वकृतं यत्तद्राजानः कृष्णवैरिणः ।
 जहुस्त्वन्ते तदात्मानः कीटः पेशस्कृतो यथा ॥ ३९ ॥
 यथा यथा भगवतो भक्त्या परमया ऽभिदा ।
 नृपाश्चैद्यादयः सात्त्व्यं हरेस्तच्चिन्तया ययुः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

अपने ऊपर प्रसन्न जानकर सुमुख भीमसिंहदेव की पवित्र बाणी से स्तुतिकर, सब देवताओं के सहित ब्रह्माजी बोले ॥ २५ ॥

ब्रह्मोवाच ॥

ब्रह्माजी बोले, कि—हे देव देव ! हे ब्रह्मिन्नाऽध्यक्ष ! हे भूतभावन ! हे पूर्वज ! लोगों को संताप देनेवाले पापी का आपने क्या किया वह बड़ा मंगल हुआ ॥ २६ ॥

एकतो इसने मेरेसे यह बरपाया था कि “मेरीसृष्टि से नमरे और दूसरे तप योग और बलसे उन्नत (मत्त) होने से इसने सब पेटों का नाश करदिया ॥ २७ ॥

यह भी बड़े मंगल की बात हुई, कि इसका छोटा सा पुत्र परम भाग्यत साधु एवं प्रह्लादको आपने मृत्युसे छुड़ाया, और यह उससे भी मंगल हुआ जोकि ? यह इसी समय में आपको प्राप्त होगया ॥ २८ ॥

हे मगधन् ! जोपुरुष आपके इसविषय मंगल विप्रह का ध्यान करेगा वह सर्वत्रासों से और मारते हुए मृत्युके त्रास से भी छूट जावेगा ॥ २९ ॥

भीमसिंह उवाच ॥

भीमरसिंहजी बोले, कि—हे पशुसंभव, हे ब्रह्माजी ! इसप्रकार क क्रूरस्वभावे वाले असुरों को तुम ऐसा बर मतदियाकरो । जैसे कि सर्पों को अमृत ॥ ३० ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले, कि—हे राजन्, हे युधिष्ठिर ! भीमजी ब्रह्माजी से ऐसे कहकर ब्रह्माजी से पूजित होकर सर्व प्राणियों के महदय होकर अंतर्धान होगये ॥ ३१ ॥

तबप्रह्लादने ब्रह्मा शिव प्रजापति और सर्व देवों को भगवानकी कथा जानकर शिर से बंदना की ॥ ३२ ॥

भीमरसामिकृतभाषार्थदीपिका ।

शिशुपालहस्तवक्रयोर्विषतोः श्रीकृष्णसायुज्यं कथमिति वत्पुष्टं तदेव तयोः पूर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमुपसंहरति—एवमिति सप्तभिः । दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्रशापेनेत्युत्तरस्यानुषङ्गः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

तच्चितौ भीरामे चित्सं बयोस्तौ ॥ ३७ ॥

करुणजो हस्तवक्रः हरौ सायुज्यं समीपतुः ॥ ३८ ॥

● श्रीधरखामिकृतमाध्याथंदीपिका ।

इष्टानिन्द्रादिना पूर्वकृतं च यदेनः पापं तद्व्यानेन तदात्मानः
सन्तो जडुः । तदात्मारवे दहान्तः, कीटः पेशस्कृतो ध्यानेन यथा
तदात्मा भवतीति ॥ ३८ ॥

प्रमिदा मेवदर्शनशून्यया हरेः सात्म्यं साकृत्तम ॥७०॥ ७१ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः कमलासनो ब्रह्मा काव्यादिभिर्मार्गवादिभिरुह सहितः
ब्रह्माहं वैश्यानां क्षान्तिवानां च पतिमकरोत् ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! ततो प्रह्लादयः सर्वे देवाः प्रह्लादं प्रतिनम्याहो
स्वप्रभाषोऽनितरसाधारण इत्यभिनम्य, परमाः भृष्टाः आशिषः
प्रयुज्य प्रह्लादेन प्रतिपूजिताः स्वधामानि स्वकीयस्थानानि
वयुः ॥ ३४ ॥

तदेवं शिशुपावदन्तवक्रयोर्मंगवन्तं श्लिषतोः कथं मुक्तिरिति
युधिष्ठिरप्रश्नश्च तत्पूर्वजन्मकथनादिमुक्तेनांकमुत्तरमुपसंहरति—
एवमिति, सप्तमिः । विष्णोः पाण्डौ स्थितौ विप्रश्चापेन सनकादी-
नां चापेन हितेः पुत्रत्वमेवं प्रापितौ वैरभावेन हेतुना खड्गवि-
स्थितेन हरिणा नृसिंहकथं विभ्रता हतौ ॥ ३५ ॥

पुनः कुरुमेकशरावणाख्यौ राक्षसौ बभूवतुः तौ च दश-
रथेः रामस्य विक्रमेहंतावभिभूतावित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तौ च रामस्य राघवस्य बाणैर्युधि निर्भिन्नं हृदयं ययो-
स्तौ तच्चित्तौ तस्मिन् श्रीरामे एव चित्तं ययोस्तौ तथा प्राक्तन-
जन्मनि तद्वदेव जहतुः सन्तत्यजतुः ॥ ३७ ॥

तासेवेह शिशुपालकरुषजौ, करुषजौ हन्तवकः शिशुपालहन्त-
वकरुषेण जातौ पुनर्हरिण्या हतौ वैराज्ययधेन हेतुना ते तव
पदवतः सतः स्वीकृतुः सायुज्यं प्रापतुः ॥ ३८ ॥

न केवञ्चं शिशुपावककृपजौ एव समीयतुः अपित्वन्येऽपि
 राजानः कृष्णवैरिणस्ते सर्वेपि यदेनः पापं पूर्वं कृतं तच्च
 उज्जहुः तत्पुत्रः तदात्मानः कृष्णात्मानश्चाभवन्. यथा पेश-
 स्कृताश्चिन्यमानाश्चेतोः कीटः तदात्मा भवति, तद्वत् तदा-
 त्मानस्तत्पुत्रवत्समाश्चाभवन् इत्यर्थः। आत्मशब्दः स्वभाववाची
 तस्यैवाऽऽत्मा स्वभावो येषां ते इत्युपमानबहुव्रीहिः अन्यथा ह-
 द्द्यान्तवैषम्यात्. न हि कीटः पेशस्कृता ऐक्यं वाति किन्तु
 तस्य समानाकारो भवत्यत एव हानन्तरप्रत्ये साम्यं यथु-
 रित्युक्तम् ॥ ३६ ॥

यथा अग्निधा अन्नम्बया भक्ष्या भगवतः साम्यं याति तद्वत्कास्त
 शांश्चेदादबोधिपि नृषास्तस्व भगवतश्चिन्तया संरम्भपूर्वकचिन्तया
 हरेः साम्यं भवः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवन्निस्त्रेण प्रपन्ना वेदमन्त्रादीत्याह—तत इति । अनेन
भक्तेन भगवद्भक्तेषु यथायोग्यं प्रेमकृतं सम्मिति शास्त्राचारो-
दर्शितः ॥ ३३ ॥

प्रह्लादचरितानामन्तरं भगवता स्वाचारयेन वदशोभनकारि
तद्वर्माभिरप्यनुष्ठेयमिति कृत्वा प्रह्लादा अपि खगुहान्मयुरित्वाह,
प्रतिनम्येति ॥ ३४-३५ ॥

इदानीं विशकलितोक्तमर्थं निश्चित्योपसंहरति—एवमिति ।
इति स्थितेन धैरभावेन हेतुना हरिणा हृतो ॥ ३६ ॥

प्राक्तजन्मनि जयविजयशब्दवाक्यौ पूर्वजन्मनि यथा
तन्निष्ठौ तथा ज्ञापीति शेषः । हिरण्यकशिपुहिरण्यवाङ्मात्रः पूर्व-
जन्मनि यथा तथेति वा ॥ ३७ ॥

वैराग्यबन्धेन वैराग्यसंज्ञेनाऽनुबन्धेन स्नेहेन समीपतुष्टिरिति शेषः । तत्रासुरो तम इवमृतिरित्यनुबन्धेन सम्बन्धमकल्पयेत् श्रीहरि-प्राप्तिः तदभावेन तम एवेति ध्येयनाय समित्युपसर्गः—

“मधुकैटभो भक्त्यभावाद्गुरौ मगधतो मृतौ ।

तम एव कृपादाता भक्त्या चैषा हरि ययौ ।

इति वचनात् ॥ ३८ ॥

अन्वेषामपि मज्जाधावेतदुपलब्ध्याप्यमुक्तिमिच्छामिमेत्याह—
एन इति । अत्रापि वैरानुबन्धेनेत्यनुवर्त्तते । वे राजानः पौषङ्कादि-
शब्दावकाशेनेत्यनुवर्त्तते । तेषां ते तथा तत्रापि
तस्मिन्कृष्यो आत्मा चित्तं येषां ते तथा तदनुष्ठितपुण्यफल-
स्वीकारार्थं तत्राविष्टास्तद्भक्ता इत्यर्थः । ते भक्त्यैव वत्पूर्वकृतं
तत्सम्बन्धाप्राप्तमेतत् पापं तज्जहुः तज्ज्ञत्वा हर्षाज्ञाकस्याप्राप्तपुण्य-
प्रचयेन तं हरिमीयुः त एव कृष्णवैरिणो ज्ञाद्विज्ञानमारभ्य
भगवद्वेषिण्यः कृष्णाश्च तामसाश्च वैरिण्यः वैरिणीयान् राजानां-
राजसाः तमप्रकृतबां वैरिण्यः तद्वात्मानो द्वेषकपिण्यः ते जन्मप्रभृ-
तिर्जीर्यं यदेतः तेन पापेन वैरानुबन्धेन निरन्तरवैरिण्यन्तत्वा पूर्व-
कृतं ब्रह्मणा पूर्वं कृतं तमो जहुर्जन्धुरित्यवयवः । “मोहा-
ङ्गनै” इति धातुः इति ‘सखे कदास्तेन्यस्व समकुर्वे सुपं
प्रवर्त्ते हास्ते, इति प्रयोगश्च । अन्ते मत्स्यादिसाधनसामग्र्यन्तरं
इतरा द्वेषपूर्वकान्तरमित्यत्र “तस्य तावदेव खिरम” इति श्रुतेः
“अनेवेविममहत्पुण्यं कर्म करोति तज्ज्ञास्याततः स्वीयते” इत्यादिभ्य-
कीटाः पेशस्कृतान्तरानया पेशस्कृताकारमाप्नुवन्ति ननु तदाभ-
त्वम् अत्र प्रमायाम् “पौषङ्के नरके चैव शास्त्रे कसेच हाकिमणि ।
आविष्टान्ते हरेभेकतास्तद्भक्त्या हरिमीचिरे ॥ असुरास्तु खवं ते न
मुहातमासि पातितः” इति वाक्यम् ॥ ३३ ॥

अत्रापि तारतम्यमस्तीत्याह, यद्येति । निर्दा विशेषम् "भक्षो वि-
शेषे दक्षणे" इत्यभिधानम् अभिधानमस्मत्कृतसमाश्रयवर्ण्यं ययुरिति
वा. साम्यं निर्दापरादिषु भुञ्जक्षयाम् । अन्यथा कीटाः पेशकृ-
तो ध्यानेन केचन पेशकृतो भवन्ति नतु स एव पृथग् दृश्यमा-
नत्वादित्यत्र दृष्टान्तोऽनर्थः स्यादिति ॥ ४० ॥

आख्यातं सर्वमेतत्ते यन्मां त्वं परिपृष्टवान् ।

दमघोषसुतादीनां हरेः सात्म्यमपि द्विषाम् ॥ ४१ ॥

एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महात्मनः ।

अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययोः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्गीतासंस्कृतमिदं ।

यथेति । यथा यथा भगवतः परया भक्त्या अन्ये सात्त्विकं ययुस्तथा चैद्यादयो नृपा अपि परमया तच्चिन्तया तद्ज्ञानावेशेन ययुः अभिदा स्ववधानशून्यया निरन्तरयस्यपि भक्तिचिन्तयोः विशेषणं तत्र चैद्यकारूपकयोः सात्त्विकाभिर्भाव एव तत्प्राप्तिरिति गम्यम् ॥ ४०—४२ ॥

श्रीमद्भिषनायचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

शिशुपाख्यवक्तव्योः सायुज्यं कथमिति वस्पृष्टं तत्तयोः पूर्वजन्मकथनादिभिरुपपादितमित्युपसंहरति, एवमिति ॥ ३५ ॥

एतौऽपराधः कृष्णनिन्दादिनेत्यर्थः । पूर्वकृतं यत् पापं तदपि तद्ज्ञानेन तदात्मानः सन्तो जहुः । तदात्मत्वे दृष्टान्तः कीटः पेशस्कृतः कीटविशेषस्य ध्यानं यथा तदात्मा भवतीति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

भक्त्या यथा यथा अभिदा अभेदेन ज्ञानिमक्ता हरेः सात्म्यं ययुः तथा चैद्यादयोपि तच्चिन्तया तद्ययुः भक्त्या कीदृश्या तदीयज्ञानवैराग्याद्विषयोऽपि परमया अभ्यवेष्टे "निभृत मरुत्तमः" इत्यत्र "तद्वरयोपि ययुः स्मरन्त्यात्" इति वक्ष्यते ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवद्द्रोहवासनया तौ जन्मद्वयानन्तरं भगवन्तं सात्म्यं गतावित्याह—एवमित्यादिना । हरेः पार्षदौ तौ जयविजयो दितेः पुत्रत्वं प्रापितौ विप्रघातेनेत्युत्तरस्याऽनुवृत्तः ॥ ३५—३७ ॥

तौ राक्षसौ वैराग्यध्वेन शिशुपालकपयौ शिशुपाख्यवक्तव्यो पुनर्जातौ ते पश्यतः हरो सायुज्यं च समीकृतुः ॥ ३८ ॥

कृष्णवैरिणो राजानः पेशस्कृतः सात्त्विकं तद्ज्ञानेन कीटो यथा प्राप्नोति तथात्मे तदात्मानः कृष्णसाधर्म्यं गताः सन्तः वस्पृष्टं कृतमेनः पापं तत् जहुः ॥ ३९ ॥

यथा यथा स्वस्वद्रोहानुरोधेन चिन्तया हरिस्मरणेन चैद्यादयो हरेः सात्म्यं सात्त्विकं ययुर्वेदा तदा नृपा अवरीषादयः भगवतो भक्त्या तत्रापि परमया तत्रापि अभिदा "आत्मेति तूपागच्छन्ति ग्राहयन्ति च" ४१३ इति पारमार्थसूत्रोक्ततदात्मकत्वानुसन्धानयुक्तया हरेः सात्म्यं ययुरिति किमुत वक्तव्यम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

तदनंतरं ब्रह्माजी ने शुकभादि मुनिगणों को साथ लेकर ब्रह्मा-दजीको देख्य और दानवोंका पति बनाया ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! उस समय ब्रह्मादिक सर्व देवता लोग पूजित होकर ब्रह्मादिकों के अभिषेक का अभिनंदन कर उत्तम आशीर्वाद देकर अपने-२ घर को पधारे ॥ ३४ ॥

एसे वे दोनों (जय विजय) श्रीविष्णुके पार्षद दिति के पुत्र होकर हृदयमें स्थित हरि के साथ वैरभाव से युद्धकरके हरि ही से मृत्युको प्राप्त हुए ॥ ३५ ॥

फिर वेहीदोनों सनकादिकों के शाप से कुम्भकण्ठ और रावण नामसे राक्षस हुए, जोकि ? सर्वलोकामिराम दुर्वा-दखदयाम श्रीचक्रवर्तिकुमार श्रीराघवेन्द्र के पूराक्रम से मारे गये ॥ ३६ ॥

संग्राममें श्रीराम के बाणों से विहीन हृदय पृथ्वीपर सोये हुए, श्रीराम में चित्त लगाकर देहको छोड़ने हुए जैसे पूर्वजन्म में (हिरण्यकशिपुके जन्ममें) छोड़ा ॥ ३७ ॥

वेहीदोनों फिर वहां शिशुपाल और दन्तवक्रद्वय भीहरि में वैरके संबंधसे आपसी को प्राप्त हुए ॥ ३८ ॥

ऐसेही श्रीकृष्ण से वैर करने बाधे और राजा योगभी पूर्वकृत पाप को छोड़तेहुए, और जैसे कीट [कीड़ा] भृङ्गी के मयसे भृङ्गीरूप होजाता है ऐसे ही, आपके स्वरूप को प्राप्त हुए ॥ ३९ ॥

भगवान से कुछ भेदभाव न रखकर अर्थात् कपट न रखकर परमभक्तिसे जैसे भक्तलोग आपको प्राप्त होतेहैं, ऐसेही शिशुपाखादिक रिपुगणभी हरि की चितासे आपके सात्म्यको (समान विप्रहयोग्य) प्राप्तहुए ॥ ४० ॥

श्रीचरखामिदंभाषार्थदीपिका ।

ब्रह्मादचरितार्थमुपसंहरति—एवेति, चतुर्भिः । अवतारः श्रीनृसिंहकृपस्तस्य कथा आख्यातेति शेषः ॥ ४२ ॥

प्रह्लादस्यानुचरितं महाभागवतस्य च ।

भक्तिज्ञानं विरक्तिश्च याथात्म्यं चास्य वै हरेः ॥ ४३ ॥

सर्गस्थित्यप्येषस्य गुणकर्मानुवर्णनम् ।

परावरेषां स्थानानां कालेन व्यत्ययो महान् ॥ ४४ ॥

धर्मो भागवतानां च भगवान् येन गम्यते ।

आख्याने ऽस्मिन्समाप्नातमाध्यात्मिकमशेषतः ॥ ४५ ॥

य एतत्पुण्यमाख्यानं विष्णोर्वीर्योपबृंहितम् ।

कीर्तयेच्छ्रद्धया श्रुत्वा कर्मपाशाद्भिमुच्यते ॥ ४६ ॥

एतं च आविपुरुषस्य मृगेन्द्रलीलां दैत्येन्द्रयूथपवधं प्रयतः पठेत् ।

दैत्यात्मजस्य च सतां प्रवरस्य पुण्यं श्रुत्वा ऽनुभावमकुतोभयमेति लोकम् ॥ ४७ ॥

यूयं नृलोके वत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयो ऽभियन्ति ।

येषां गृहानावसतीति साक्षाद्गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ॥ ४८ ॥

श्रीभरद्वाजमिह्रतभावाद्यदीपिका ।

प्रह्लादस्यानुचरितमित्यादेः समाप्नातमिति तृतीयनाम्नयः
अस्त्वन्नेनेकं सर्गस्थित्यप्येषानामाशस्य हरेर्याधारस्यं तत्त्वम्
मनेन कृतं हरेर्गुणकर्मानुवर्णनं चेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

परावरेषां देवदैत्यादीनां यानि स्थानानि तेषां व्यत्ययो विप-
र्यासः ॥ ४४ ॥

आध्यात्मिकमात्मानामविषेकादि ॥ ४५ ॥

एतच्छ्रद्धयादिक्रमाद्-य इति, इत्याम् । एतच्छ्रद्धया यः कीर्त-
येत् ॥ ४६ ॥

एतदंतां मृगेन्द्रस्य लीलां, नामेवाह-दैत्येन्द्रस्य यूथपानां च
पवधं यः शुचिरुत्पठेत् पुण्यमनुभावं प्रभावं मतिनिश्चयं वा
लोकं वैकुण्ठम् ॥ ४७ ॥

अहो प्रह्लादस्य भाग्यं येन देवो हृष्टो बभूव तु मन्दभाग्या इति
विशेषोक्तं प्रत्याह-यूयमिति, त्रिभिः । येषां यूयमाकं गृहामुनयः
अभियन्ति सर्वतः समायान्ति तत्कस्य देतोः येषु गृहेषु नराका-
गूढं सच्छीकृष्णाख्यं परं ब्रह्म साक्षाद्गृहसतीति ॥ ४८ ॥

श्रीभरद्वाजराधाचार्ययुक्तभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे नृकुलं मां यत्पृष्टवान् किं तद्विषयतामपि दग्धोपसुतादीनां
विशुषादीनां हरेः साम्यमित्येतत्सर्वं ते नृभ्यमाख्यातं कथितं
मयात शेषः ॥ ४९ ॥

तदेवं प्रशस्योत्तरमुपसंहृत्य तदेनदाख्यानं विशिष्यन् तत्की-
र्तयन् भक्तिक्रमाद्-एवेति, पठेति । ब्रह्मणि ब्रह्मकुर्वे साधु-

ब्रह्मययः स चासौ देवस्तस्य लोकप्रथमतः प्रविष्टश्च विप्रतः
कृष्णस्येयमवतारकथा पुण्या पुण्यवाचसा यत्र कथायामादि-
दैत्ययोर्हिरण्याक्षोहरिययकादिप्रावधः प्रतिपाद्यते ॥ ४३ ॥

तथा यत्र महाभागवतस्य प्रह्लादस्य चरित्रं भक्तिज्ञानं विर-
क्तिश्च, भक्तिशब्देन भक्तियोगानुष्ठानप्रकारो विवक्षितः विरक्ति-
शब्देन तदुत्पात्तिप्रकारः ज्ञानशब्देनात्मवाद्यात्मविषयेष्वनपेक्ष-
तदनुसन्धानप्रकारः । एतत्सर्वं यत्र कथायां प्रतिपाद्यत-
इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तथा जगत्सर्गस्थितिजन्यकारणस्य हरेर्याधारस्यं तत्त्ववर्णनं
तस्य गुणानां कर्मणां च वर्णनम् परावरेषां देवासुरादीनां
यानि स्थानानि तेषां कालेन निमित्तेन महान् व्यत्ययो वि-
पर्यासश्च ॥ ४४ ॥

भगवान् येन गम्यते लङ्घ्यते स भागवतानां धर्मश्च यथा-
ध्यात्मिकमात्मानामविषेकादि वर्तमानः बभूव चेति तदेतत्सर्वमस्मि-
न्नाख्याने सम्यगाख्यातम् ॥ ४५ ॥

यः पुमानेनविष्णोर्वीर्येण पराकमादिगुणजातेनोपबृंहितं
तत्प्रतिपादनेन विस्तीर्ण्यत एव पुण्यमाख्यानं श्रद्धया श्रुत्वा
कीर्तयन् स पुमान् कर्मपाशैः पुण्यपापारमकैः कर्मभारेण पाशैर्वि-
मुच्यते ॥ ४६ ॥

किञ्च यः पुमानादिपुरुषस्य मृगेन्द्रस्य सिंहस्येव वा लीला
दैत्येन्द्रयूथपवधार्थमात्मिका प्रतिपाद्या यस्मिन् तदेनदाख्यानं प्रयतः
समाहितचित्तः सतां प्रवरस्य दैत्यात्मजस्य प्रह्लादस्य पुण्यं प्रभावं च
श्रुत्वा पठेत्पठेत् सोऽकुतोभयं कुनश्चिद्भयरहितं लोकं वैकुण्ठाख्य-
मिति प्राप्नोति, पूर्वं कर्मपाशाद्विमुक्तं इत्युक्तमत्राकुतोभयं लोकमती-
त्युक्तं कर्मपाशाविमोचनद्वाराऽकुतोभयं लोकमतीत्यर्थः । अतोऽत्रान-
योगरक्त्यम् ॥ ४७ ॥

श्रीमद्गीतावाक्यान्वयकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहो प्रह्लादस्य भाग्यं येन भगवान् दृष्टः वचं तु मन्दभाग्या इति विधीयन्ते युधिष्ठिरमाह—युयमिति त्रिभिः । नृलोके युयमहो वतभूरिभागाः अहो बहुभाग्यवन्तः तदेव स्वज्ञवद् तांश्चिन्तयन्ति, येषां युष्माकं गृहान् लोकं पुनानाः मुनयोऽभिबन्ति सर्वतः समायास्यन्ति । तत्कनः मनुष्यविज्ञं मनुष्यस्त्वेव विज्ञं शरीरं यस्य तत् परं ब्रह्म श्रीकृष्णरूपं गूढं प्रच्छन्नं सर्वेषां युष्माकं गृहानावस्यति इति हेतोः समायास्यति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायं कृतपदरत्नावली ।

प्रत्याधिकमयापुनसंहरति, आख्यातमिति । अतश्चेद्यादयो दम-
घोषसुतादीनामित्यादि बहुवारोक्तिर्मक्तेरनादिकावसम्बन्धित्वयो-
तनायां अग्न्या वेनादीनामित्याद्युक्तिरपि स्यात् ॥ ४१ ॥

अज्ञाननाय स्तोति—एवेति । ब्रह्मवदेवस्य रामस्य च-
शब्दाक्षरसिंहस्य यत्र कथायाम् ॥ ४२ ॥

भक्त्यादिकमेव मुक्तिसाधनं न ज्ञेयादिकमित्येतदत्र प्रति-
पाद्यते इत्युपसंहरति—प्रह्लादस्येति । भक्त्यादिब्रह्मणो धर्मज्ञान-
कथित इत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

येन भक्त्यादिलक्षणधर्मेण हरिमितरेष्वेवोपस्थापयति, सगैति ।
अवस्थायो यथास्थितत्वेन ॥ ४४ ॥

आत्मानमधिकृत्य वर्तमानमिन्द्रियादिरूपं च कथितमस्मिन्ना-
ख्यान इत्याहुः, तदुपाख्यान इति । अत्रैवै पापं देहं विष्णोरित्याहुता-
नुकथनं च भक्त्यादिकं मुक्तिसाधनं न ज्ञेयादिकमिति ज्ञाप-
नाय येन भागवतधर्मयोगेव भगवान् गम्यते न ज्ञेयादिनां शेषः,

“भक्तिर्ज्ञानं चिरंकिञ्च नवकं भवत्यादिकम् ।

धर्मो भागवतः प्रोक्तस्तद्गतेषु तथा नव” ॥

इति वचनात् भागवतधर्मयोगेव भिदरं गम्यत इति कथमुच्यते ?
भक्त्यादिना विनेतीयमाशंका परिहृता भक्त्याधर्ममशब्दाच्च-
त्वात् अवश्यं कीर्तनं विष्णोरित्यादिभवत्यादि नवकम् ॥ ४५ ॥

अधुनाऽऽख्यानकीर्तनादिना यत्पुण्यं तदाह च इति ॥ ४६ ॥

सामान्यत उक्तं विदुषोति एतदिति ॥ ४७ ॥

ननु, प्रह्लादानुभवस्यात्युत्तमवर्णनेन युधिष्ठिरादीनां ततो-
ऽधमत्वं प्रतीयत इति मन्दाशङ्कां परिहरति—युयमिति । मुनय-
एतानिति वयातीत्य वर्तयन्ति वत विस्मये “वेदानुकम्पासन्तोप-
विस्मयामन्त्रये वतः” इति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीतागोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रह्लादस्येति त्रिकम् । अस्य श्रीकृष्णस्त्वस्य हरेर्वाध्यात्म्यं तत्स-

ध्यायन्माहात्म्यं सर्वावतारित्वात् । टीकायामस्येति पाठान्तरात्
व्याचष्टे, अनेन प्रह्लादेनोक्तमित्यादिकं गम्यम् ॥ ४३—४७ ॥

अहो प्रह्लादस्य भाग्यम् इति सविस्मयं तं राजानं प्रत्याह—
युयमिति, त्रिभिः । मनुष्यविज्ञमिति तदाकारे तद्वर्षिभावस्याऽपि
न तादृशत्वमिति व्यञ्जितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायं कृतसारायं दर्शनी ।

अनुचरितम् आख्यातमिति पूर्वेण समाप्तामिति परेण
वाच्यः । हरेर्वाध्यात्म्यं हरेः स्वरूपम् अनतिक्रम्य स्वरूपेण च सगैति
सृष्ट्यादयोऽपि उक्ताः परावरेणां देवदेवादीनां यानि स्थानानि
तेषां व्यत्ययो विनाशः ॥ ४१—४६ ॥

एतत् एतां मृगेन्द्रस्य सिंहस्य खीखाम् “मृगस्य राजमातङ्गाः”
इति वत्समास आर्यः । खीखामाह—देव्येन्द्रपुत्र युयपो हस्ती तस्य
देव्येन्द्रायां युयपस्य हिरण्यकशिपोश्च वधम् ॥ ४७ ॥

अहो !! प्रह्लादस्य भाग्यं येन देवो दृष्टः वचं तु मन्दभाग्या
इति विधीयन्ते राजानमिति वचं प्रह्लादात् प्रह्लादगुरोर्मे-
तोपि अग्रेष्वपि भक्तेष्वपि युष्मत्पूर्वजेष्वपि यत्पुनरुच्यते, प्रभृ-
तिष्वपि वसिष्ठमरीचिकद्वयपादिभिरपि ष्वोऽपि ब्रह्मकृपाश्रयामपि
भूरिसौभाग्यवन्त इत्याह, यं नृणां जीवानां लोकमध्ये भूरि-
भागाः तेषां युष्माकं गृहान् लोकं अदृश्यं नानादिना पवित्री-
कुर्वन्तोपि मुनयो अभि सर्वतोभावेन श्रीकृतार्थोक्तव्यादिना
हेतुनाऽपि गच्छन्ति । यतो गूढं सर्वतोऽपि रहस्यं यमनुष्यविज्ञं
नराकृतिपरं ब्रह्म तत्सम्पत् प्रकरेण युष्माभिरनादृतमप्यासक्ति-
पूर्वकं तेषां गृहेषु साक्षाद्भवति, सदैव । न हि प्रह्लादादीनां गृहेषु
नराकृतिपरं ब्रह्म साक्षाद्भवति न च तद्दर्शनेन कृतार्थो भविष्यति
मुनयो गच्छन्तीति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः :

उपसंहरति—आख्यातमित्यादिना । दमघोषसुतः शिशुपालस्त-
दादीनाम् ॥ ४१ ॥

कृष्णस्य अवतारः श्रीनृसिंहस्तस्य कथा आख्यातेति
विज्ञापयत्ययतः पूर्वैर्यान्वयः ॥ ४२ ॥

प्रह्लादस्यानुचरितमित्यादेः अस्मिन्नाख्याने । समाप्तामिति
तृतीयेनान्वयः । अस्य हरेर्वाध्यात्म्यं तत्त्वम् ॥ ४३ ॥

सर्गादीनामीशस्य हरेः प्रह्लादकृतं गुणकर्मनुवर्णनं च परा-
वरेणां ब्रह्मादिमनुष्यान्तानां यानि स्थानानि तेषां स्वरूपो
विपर्ययः ॥ ४४ ॥

आध्यात्मिकमात्मानमाधिकृत्य वर्तमानं जीवात्मादीं ब्रह्मात्म-
कत्वं चैतत्सर्वं समाप्तामिति ॥ ४५ ॥

आख्यानकीर्तनादिफलमाह—च इति, इति ॥ ४६ ॥

अकृतोभयमप्राकृतं लोकम् ॥ ४७ ॥

स वा अयं ब्रह्म महद्भिर्मृग्यं कैवल्यनिर्वाणसुखानुभूतिः ।

प्रियः सुहृदः खलु मातुलेय आत्मा ऽर्हणीयो विधिकुरुध ॥ ४६ ॥

न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुतयोपवर्णितम् ।

मौनेन भक्तयोपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सात्त्वतां पतिः ॥ ५० ॥

स एष भगवान्राजन् ! व्यतनोद्दिहतं यशः ।

पुरा रुद्रस्य देवस्य मयेनाऽनन्तमायिना ॥ ५१ ॥

राजोवाच ।

कस्मिन्कर्मणि देवस्य मयोऽहन् जगदीशितुः ।

यथाचोपचिता कीर्तिः कृष्णोनाऽनेन कथ्यताम् ॥ ५२ ॥

नारद उवाच ।

निर्जिता असुरा देवैर्युध्यतेनोपबृंहितैः ।

मायिनां परमाचार्यं मयं शरणमाययुः ॥ ५३ ॥

स निर्माय पुरस्तिस्त्रो हैमीरौप्यायसीर्विभुः ।

दुर्लक्ष्यापायसंयोगा दुर्वितर्कपरिच्छदाः ॥ ५४ ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

नृपमपि धन्या इति प्रसङ्गाद्वाजनमभिनन्दति यताहो नृलोके
यूयं भूरिभागाः येषां युष्माकं गृहान् लोको पुनाना ये मुनयस्ते ऽभि
यन्ति सत्तैः समायाप्ति। तेषां समागमने हेतुमाहः येषु गृहेषु गृहं
अतिगोप्यं ब्रह्म भीकृष्णाख्यं साक्षात् वर्त्तत कथंभूतं मनुष्यलिङ्गं
मनुष्यार्थं मनुष्योपलक्षितभक्तहितार्थं लिङ्गानि चक्रादीनि चिह्नानि
वर्णितानि रीतिर्योगपाशादीनि च यस्य तत् ॥ ४८ ॥

नारद उवाच ।

राजन् ! जो आपने शिशुपाखादि द्वेषियों को भी भगवत्प्रपन्न
का आस्थान हमसे पूजा सा हमने सब कहा ॥ ४१ ॥

यहसाक्षात् ब्रह्मययदेव महात्मा श्रीकृष्णकी नृसिंह अवतार
की कथा है, कि जिसमें दोनों आदिदेवों का बध है ॥ ४२ ॥

और महाभागवत श्रीप्रह्लादका चरित है जिसमें भक्ति
ज्ञान वैराग्य और प्रह्लाद को हरि के याधारम्य की प्राप्ति
की वर्णन है ॥ ४३ ॥

• स्तुति पावन और संहार करने वाले ईश्वर के गुणकर्मों का
वर्णन है, और देवदेवों के स्थानों के कालकृत व्यत्यास का
वर्णन है ॥ ४४ ॥

और जिनसे भगवान् प्राप्त होते हैं ऐसे भागवतों के
धर्मों का वर्णन है, और इस आस्थान में संपूर्ण आध्यात्मिक
॥ ४५ ॥

अविष्णुकं पराक्रमोसे पूरित इह पुण्य आस्थान को जो
भवयाकर भ्रष्टासे कीर्तन करे वह कर्मकी पाश (फौसी)
से छूटता है ॥ ४६ ॥

जो पुरुष आदिपुरुष श्रीनृसिंहदेवकी वैशेष्य युयपवधकप
मुनेन्द्रलीला का, और सत्पुरुषों में भेद ऐसे वैकात्मज भी
प्रह्लाद के प्रभाव को धवण कर प्रयत्न से पढ़ते हैं वे सर्वत्र
निर्भय श्री वैकुण्ठलोक को प्राप्त होते हैं ॥ ४७ ॥

हे राजन् ! यु । इह मनुष्यलोक में तुम तो बड़े बड़-
भारी हो, क्योंकि ? लोको को परिषद करने वाले मुनिजन
चारों तरफ से जिन तुमारे यहाँ आते हैं, और उरका भी बड़
हेतु है, कि तुमारे यहाँ मनुष्य के चिन्हां से छिपा हुआ बड़
गुण और स्वरूपसे सबसे बड़ा साक्षात् परब्रह्म निवास
करता है ॥ ४८ ॥

भीमरामकृतमाचार्यदीपिका ।

ननु, कृष्णोऽस्माकं मातुलेयः कथं ब्रह्मेत्युच्यते तत्राह, सत्वा इति,
सो ऽयं ब्रह्मेव कथंभूतः महद्भिर्मृग्यं यत्कैवल्यनिर्वाणसुखं निरु-
पाधिः परमानन्दस्तन्मनुभूतिरूपो वो युष्माकं खलु प्रियः सुहृदि-
त्यादिको भवति विधिकुरु आहानुवर्ती ॥ ४६ ॥

ननु, परं ब्रह्म केतकथं ब्रह्मसहस्रलीपु रतिः कथं वा धर्माद्या-
वरणं तस्येत्यत आह-नेति । यस्य रूपं तत्त्वं भवादिमिरपि धिया

ताभिस्तेऽसुरसेनान्यो लोकांस्त्रिंशेश्वरान्प ! ।

स्मरन्तो नाशयाञ्चक्रुः पूर्ववैरमलक्षिताः ॥ ५५ ॥

ततस्ते तेश्वरा लोका उपासाद्येश्वरं विभो ! ।

ब्राहि नस्तावकान्देव ! विनष्टांस्त्रिपुरालयैः ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

स्वबुद्ध्या वस्तुतयेदमित्यमिति साक्षात्पञ्चार्थितं स युष्माकं स्व-
मेव प्रसन्नः अस्माकं तु भीमादिसाधनैस्तत्प्रसादः प्रार्थनीय एवे-
त्याह-मौनेनेति । स एष सास्वताम्पाननः प्रसीदतु नहि प्रह्लादस्य
गृहेषु परं ब्रह्म वसति नच तद्दर्शनाय मुनयस्तद्गृहानभि-
यन्ति नच तस्य ब्रह्म मानुषेयादिकपेया वनेते नच स्वयमेव प्रस-
न्नमतो यूयमेव ततोऽप्यस्मत्तोऽपि भूरिभागा इति भावः ॥ ५० ॥

तन्मन्त्रैर्दुष्करं त्रिपुरभेदादिकं श्रीरुद्रः कृतवान् स एवम्भूतः
ईश्वरोऽप्यस्य तत्त्वं न जानातीति कथमित्यपेक्षायां तत्स्वाप्येतत्सा-
हाय्याहंवासी प्रमायो न केवलस्येति वक्तुमाख्यानमुपाक्षिपति—
सत्य इति ॥ ५१ ॥

राजा युधिष्ठिर उवाच ।

जगदीशतुर्देवस्य कीर्तिं कस्मिन्कर्माणि मयो हतवान् ॥ ५२ ॥

अनेन श्रीकृष्णेनोपबृंहितैः सम्बर्जितैः ॥ ५३ ॥

हैमी च रौप्या चायसी चेतितित्रः पुरो निर्माय तेऽथो ददा-
विति शेषः । तुल्यैक्यावपावसंयोगो गमनागमने यासां वृद्धितर्क्याः
परिच्छदा यासु ॥ ५४ ॥

सेनायः सेनापतयः पूर्ववैरं स्मरन्तः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, श्रीकृष्णोऽस्माकं मानुषेयः कथं परं ब्रह्मेयुच्यते? तत्राह,
स वा इति । सवै सोयं श्रीकृष्णो ब्रह्मेव; किन्तुब्रह्म? वदमिन्नः
श्रीकृष्णो वो युष्माकं न केवलं मानुषेयोऽपितु प्रियः सुहृत् आत्मा
अन्तरात्मा अर्हशीवः पूज्यः विधिकृन्नियोगकारी गुरुर्हितोपदेष्टा च
एवमनेकधा युष्माकं तत्सम्बन्धिनां भाग्यं कियदिति वक्तव्य-
मिति भावः । महद्भिर्गुणमित्यनेन महनामपि तत्स्वरूपं यथा
वद्दुरवगममित्युक्तम् प्रियः सुहृत् इत्यनेन तन्महद्भिर्गुणं ब्रह्म
स्वयमेव युष्माकं प्रसन्नमिति च ॥ ४६ ॥

तन्महद्भिर्गुणमेव प्रपन्नान् तत्प्रसादं प्रार्थयन्—नेति । वक्ष्य
भगवतो कपं भवपञ्चादादिभिः रुद्रब्रह्मादिभिः धिया स्वमनीषया
वस्तुनया वायारम्येन नोपयुक्तितम् उपयुक्तितं विपयीकृतं न भवति
वाङ्मनसागोचरस्वरूपसमाधेयसंरेतामन्विष्युपवर्गितुमशक्यमि-
त्यर्थः । किन्तु केवलं मौनेन शुभाश्रयसंशीलनरूपेण भक्त्योपा-
सनात्मिकया प्रीतिक्रिया उपशमनेन्द्रियजयादिना च पूजितः आ-
राधितः स सास्वतां योगेश्वराणां पतिर्भगवान् मे मया प्रसी-
दताम् प्रसन्नो भवतु ॥ ५० ॥

एवं सम्प्राप्य श्रीकृष्णस्य मनुष्यलिकृतस्य परब्रह्मत्वसूचकम्
इतिहासं प्रस्तोष्यन् तत्प्रदानावसरप्रदानाय श्रीकृष्णं विशि-
नष्टि-स इति । हे राजन् ! स एष भगवान् ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यादि-
वाङ्गुणययुक्तः श्रीकृष्णः पुरा अनन्तमायिनाऽनन्ताः बहुषो
माया यस्य तेन मयेन निमित्तभूतेन रुद्रस्य देवस्य यद्वि-
हतं यज्ञः तद्व्यतनोत् तेनानेन रुद्रादीनामपि यथा आदिगुण-
गृहस्थाध्यायकत्वकथनेन स्वयमबुद्ध इतरेषां तदाध्यायकत्वा-
योगात् सामर्थ्यात्तस्यापि तन्नामेन च परब्रह्मत्वं सूचितम् ॥ ५१ ॥

तदेवं ब्रह्मप्रदानावसरं युधिष्ठिरः बृहद्यथा उपचयप्रकारं बुभुक्षुः
पृच्छति-कस्मिन्निति । जगदीशितुः भगवदावसजगदीशितुत्वस्य
“विष्णोः कथं भगवत्कृत्स्नं विमलकं वृषध्वजम्” इत्यादिना भगवदाव-
सत्सामर्थ्यस्य वक्ष्यमाणात्वादेवस्य रुद्रस्य कीर्तिः कस्मिन् कर्म-
ययनेन श्रीकृष्णेन कर्त्ता मयेन निमित्तोपपत्तिता वर्जिता तत्
कथ्यताम् ॥ ५२ ॥

इति पृष्ट्वा आह देवर्षिः-निर्जिता इत्यादिना । अनेन रुद्रयो-
पबृंहितैराहितवर्जितैर्निर्जिता असुराः मायिना परमाचार्याणामप्या-
चार्यै मयं शरणं जग्मुः ॥ ५३ ॥

ततः स विभुः समर्थो मयः हेमो विवृतिर्हेमीरूप्यस्व
रजतस्य रौप्या आयसो लोहस्यावसी त्रयाणामितरेतरयोगरुद्रः
नास्तिकः पुरो निर्मायासुरेऽथो ददाविति शेषः । पुरो विशिनष्टि,
तुल्यैः दर्शनाविषयः अपायः संयोगश्च यासां ता इमाः पुरः
अजागताः इतो गताश्चेति जनैरलक्षिता इत्यर्थः । तथा वृद्धितर्क्याः
सावजनीनसाधारण्येन तर्कितुमशक्याः परिच्छदा उप-
करणानि यासां ताः ॥ ५४ ॥

ताभिर्विमानरूपाभिरपेक्षितदेशगमनक्षमाभिः पुरीभिरसुर-
सेनान्यः दैत्यसेनानायकाः हे नृप ! अलक्षिताः देवैरहदयमानाः
पूर्ववैरं स्मरन्तः तेश्वरान् सपादान् भीन् लोकां नाशयाञ्चक्रुः
नाशयितुमारब्धवन्त इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ततस्तं तेश्वरा इन्द्रादिलोकपाक्षैः सहिता लोका जनाः
ईश्वरं रुद्रमुपासाद्य प्राप्य आनताः सन्त ऊचुः, नदेवाह-हे
विभो ! श्रीया पुराणि आख्याः स्थानानि येषां तैर्विनष्टान्
तावकान् स्वदीयान् अस्मान् हे देव, रुद्र ! ब्राहि पाव-
येति ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, परब्रह्मणि मुक्तिगा इत्यतः परब्रह्मत्वेन

भीमद्विजुष्यजतीकृतपदरत्नावली ।

निर्ध्वः कथमिति ? तत्राह-स वा इति । केवल्येनाऽनासक्त्येन
वज्रिर्वाणसुखमशरीरसुखम् तस्यानुभूतिरनुभवो वक्ष्य स तथा
अनुभवोऽवस्थाकृपानन्दमनुभवनीत्यर्थः । अनेन विष्णुत्वं निरव्याधि
विधिकृदावकारि गुरुर्हितोपदेष्टा ॥ ४६ ॥

ननु, 'तुर्लोकपते हि विष्णुर्विष्णुः' नहि सुखेयमणुशेष आत्मा
न' इति श्रुतेः । स्वरूपानन्दानुभवित्वं सायुज्यमाजोऽप्यवस्थितः
कथं निर्णयः ? इति तत्राह-न वक्ष्येति ॥ ५० ॥ *

अस्मिन्नध्याये हरी भक्तिविधानार्थं रुद्रमाहात्म्यकथनव्या-
जेन तस्मादात्म्यं प्रतिपाद्यते. अधुना "तत्रैको रुद्रो न द्वितीयो
वतस्थे" इत्यादि श्रुतेः प्रतीयमानरुद्रस्वाध्वितीयायत्वं प्रतिपाद्य-
मानैर्जनेमहाद्रव्यव्ययेन पूज्यमानस्य "ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः
सर्वभूतानाम्" इत्यादि मन्त्रैः स्तूयमानस्य सतः रुद्रस्यासुरावेशात्सं-
शयो बभूव. इदं सर्वं भगवदधीनं नवेति तत्र द्वालुर्भक्तव-
त्सखः भीमारायणो रुद्रस्य तं संशयमपाक्ते कथं केनेति
तत्राह-स एव इति । स भगवान्भूभिह्वामना ब्रह्मक्षत्रेण
इतिरिचयकशिपुपुरस्तरासुरजानि निर्मूलयित्वा प्रह्लादादिभक्त-
मनुदायस्याऽनुग्रहीता स एव युष्मद्वचुभूतः भीकृष्णः पुरा
कल्पविशेषे वैवस्व हरेः स्तुतिध्यानादिकं कुर्वाणस्य रुद्रस्य
रोदनाद्यवगतनल्लक्षणात्पात एव तज्ज्ञानः शिवस्यानन्तमादिनाऽने-
कशतसहस्रमायावताऽन एवाधोदलेन मयेन वक्ष्यमाणप्रतीकारं
कृत्वा तस्य रुद्रस्य भगवत्कर्मप्रधान इत्यादि यशो विततं त्रिपुरना-
शनेन अयातमकरोद्दाम्नोऽतिशयस्वामिभवेन तदनुग्राहकत्वेन च
विमलमकृतैर्यन्त्रैः ॥ ५१ ॥

"नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात्" इति वचनारम्भसकं प्रमेयं विस्तृत्य
भोतुं राजा पृच्छति-कस्मिन्कर्मयोगेति । कस्मिन्कर्मयोगे मन्त्रोप-
रीतं चकार येनेति शतैवस्य यशोऽभूत् सा च कीर्तिः कृष्णेन यथा-
वयमुपदिना प्रविना स कथाभिधायो मम कथयनामित्यन्वयः ॥ ५२ ॥
नारदः प्रहृष्टः परिहरति-निजिता इति । अनेन हरिणोपहृष्ट-
तैः अयसहायिनासुरा जिता इत्येव हेतुना न दोषाय विष्णव्ये-
च्छास्य स्वतस्सिद्धत्वाद्देवानां सापेक्षं न तु दोषाय "यत्र
सिद्धमपेक्षितम्" इति वचनात् ॥ ५३ ॥

मयेन त्रिपुरनिर्माणकर्मविपरीतं कृतमित्याह-स निर्मम इति ।
स निष्ठाः तुल्येभ्यो तुर्ल्लेयोऽपायसंयोगो नाशसम्बन्धोऽतः प्रवे-
शसम्बन्धो वा यासां तास्तथाऽत एवादय बहुतरायुधादिपरि-
कराः ॥ ५४ ॥

असुरसेनान्यः असुरसेनानावकाः ॥ ५५ ॥

सेश्वराः महर्षयः अत्रापि विष्णुमहिनदेवानां रुद्रापेक्षित
तं न दोषाय त्रिपुरहननं रुद्राय कार्यमिति हरिणाकृतमत्वात्
इन्द्रादिभिर्वा ॥ ५६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

ननु, कैश्चिदस्यैतद्रूपमप्यवस्तुत्वेन मन्यते तत्राह-न यक्ष्येति.

* विजयध्वजटीकायामत्रैवदशमोऽध्यायः समाप्तः । इति

यस्य साक्षात् प्रत्यक्षमपि रूपं परमविद्वज्जिर्भवपञ्जादिभिस्तु
अवस्तुनया अपरमार्थेनवा नोपवर्णितं किन्तु परमार्थेनवा
निर्णीतमित्यर्थः । "तत्रैको रुद्रो न द्वितीयो वतस्थे" इत्यादि-
विना, प्रह्लादानामभिमन्त्रणं नरवर इत्यादौ, विराड्विदुषां तत्त्वं
परं योगिनाम् इत्यनेन च ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अनेनेति । सर्वत्र श्रीकृष्णमेव ज्ञातुम्वनर्धेनावतारित्वेन च
दर्शयति, एवमुत्तरत्रापि ॥ ५२-७० ॥

भीमद्विध्वनायकवर्तिकृतमाराधेर्दिशिनी ।

न च परं ब्रह्मैव नराकृतिः कृष्णोऽभूदिति वाक्यं किन्तु
कृष्ण एव परं ब्रह्म भवतीत्याह-सोऽयं प्रसिद्धो नराकृतिः कृष्ण
एव ब्रह्म कीदृशं महज्जिर्भिमृग्यं यत् केवल्यनिर्वाणसुखं निर-
वाधिः परमानन्दः तस्यानुभूतिरनुभवरूपमित्यर्थः । कृष्णस्तु
भगवान् स्वयमिति बहुवचनविधिवेद्यभावेन व्याख्येयमत्र
प्रमाणम् "ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इति गीतोपनिषदेव
एतावदर्थस्य निश्चायिकेति चेद्वाच्यः । न केवलं स युष्मद्वृद्धे
वसति मात्रं किन्तु प्रियः सान्निध्यं युष्माकं तेनानन्दगीयार्थं
सुहृदिति हिते प्रवर्तनीयत्वं मातुल्य इति सम्बन्धविशेषणानु-
गम्यत्वम् आत्मेति स्त्रीयशरीरभावेनाभिमतस्यायम् गर्हणीय इति
रूपया प्रतिपादयत्वं विधिकृत किङ्कुर इति सारण्यादिनां पा-
रुष्यं गुरुरित्यनुशासनीयत्वमिति. न च प्रह्लादादीनां सुहृदु
सगुरुकिङ्कुरादिभावेन निष्ठुनीति भावः ॥ ४६ ॥

मन्त्रेण साक्षात्परब्रह्मप्रतिष्ठाभूतस्यास्य प्राप्त्यानामस्मादज्ञानं
केङ्कुरादौ किङ्कुरणमिति चत् सत्यम्, अयमहम्भार्यस्य प्रमवद्व-
तायाश्च तत्त्वं विज्ञातुं कोऽयं वराको यतो ब्रह्माद्या अपि न जानन्ती-
त्याह-न यक्ष्येति । रूपं तत्त्वं वस्तुतया याथाव्ययेन इहमित्य-
मिति साक्षात्नोपवर्णितं धियेति तत्र बुद्धेः प्रवेशाभावादेवेति
भावः । मौनेत्यस्मदादयो यत् प्रसादं मौनार्थिभिः साधनैः प्रार्थ-
यते स कृष्णो युष्मतप्रसादं केङ्कुर्यादिना प्रार्थयत इति युष्म-
दस्मदाद्योरेतदेवागममिति भावः ॥ ५० ॥

ननु, पञ्चज्ञो न जानात् भवस्त्रीश्वर एव सत्यं तस्याधोऽश्व-
र्यमेतद्वत्तमेवेति वक्तुमारुगानमारुयते स एव इति ॥ ५१ ॥

राजा युधिष्ठिरः अहम् कीर्तिम् ॥ ५२ ॥

अनेन कृष्णेन ॥ ५३ ॥

तुल्येभ्यो अयायसंयोगो गमनागमने यासां ताः निर्मायासु-
रयो ददातिनिर्वायः ॥ ५४-५५ ॥

इश्वरं रुद्रम् ॥ ५६-५७ ॥

भीमद्विद्वकद्वक्तविद्यान्तप्रक्षीपः ।

भक्तहितकारिणं भगवतोऽर्णयति-म इति । सोऽयं यो युष्माकं
भक्तानां सुहृत् अनुकूलः विधिकृत इत्यसारण्यादिकस्य गुरु-

अथानुगृह्य भगवान्माभैष्टेति सुरान्विभुः ।

शरं धनुषि सन्धाय पुरेष्वस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ५७ ॥

ततोऽग्निवर्णा इषव उत्पेतुः सूर्यमण्डलात् ।

यथामयूखसन्द्वाहा नाऽदृश्यन्त पुरो यतः ॥ ५८ ॥

तैः स्पृष्टा व्यसवः सर्वे निपेतुः स्म पुरौकसः ।

तानानीय महायोगी मयः कूपरसेऽक्षिपत् ॥ ५९ ॥

सिद्धामृतरसस्पृष्टा वज्रसारा महौजसः ।

उत्तस्थुर्मघदलना (१) वैद्युता इव वह्नयः ॥ ६० ॥

श्रीमच्छुकरवक्त्रकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हितोपदेशा आत्मा अन्तर्यामी अर्हणीय उपास्यः सर्वथा प्रियः
प्रीतिविषयः कैवल्यनिर्वाणसुखं निरतिशयनित्यानेन्दुस्तदनुभव-
रूपः एवंभूतो मातुल्यः महद्भिर्मृग्यं ब्रह्मैव ॥ ४९ ॥

भगवतो गूढत्वं वर्णयन् तत्प्रसादं प्रार्थयते-नेति । यस्य रूपं
साक्षाद्भवपञ्चाद्विभिर्धिया निपुणया बुद्धयवस्तुतया इदमिद-
मिति भावेन नोपवर्णितम् स एषः श्रीकृष्णः सास्वतां भक्तानां
पतिः पाखकः मौनेन मुनिधर्मेण ब्रह्मचर्यादिरूपेण भक्त्योपश-
मेन पूजितोऽस्माकं प्रसीदताम् ॥ ५० ॥

भवाद्योपि तद्रूपं साकल्येन नैव वर्णयन्तीत्युक्तं तत्र हेतुं
दर्शयितुं भववृत्तान्तकथनेन तेषां भगवद्भक्तैश्वर्यत्वं द्योतयति, स
एष इत्यादिना ॥ ५१ ॥

जगदीशितुः शिवस्य कस्मिन् कर्मणि मयोऽहम् इतवान्
कीर्तिमिति शेषः । यथा ज्ञानेन कृष्णेन जगदीशितुः कीर्तिरुप-
चिता वर्जिता तथा कथयताम् ॥ ५२ ॥

अनेन श्रीकृष्णोपपद्युहितैः स्मरन्त्या सञ्जितैः ॥ ५३ ॥

तुल्यैवापावसंयोगाः तुल्योऽपायः तिराभावः संयोग
आधिर्भावश्च यासां ता निर्माय तेष्यो द्वाधिति शेषः ॥ ५४ ॥

पूर्वधैरमनुस्मरन्तस्ते असुराणां सेनान्यः सेनापतयः तामि-
पूर्भिः सेश्वरान् इन्द्रादिसहितान् नाशयाञ्चक्रुः नाशितवन्तः ॥ ५५ ॥
उपासाद्य निकटं गत्वा ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

यह श्रीकृष्ण वहीपरब्रह्म हैं जोकि-महात्माजनों के कूढ़ने
योग्य कैवल्य मोक्षसुख के अनुभवरूप, प्रिय, और सुहृद् और
आपके मामाके पुत्र, आत्मा पूजनीय और आज्ञा करने वाले
तथा गुरुभी हैं, तस्मात् तुमारे भाग्य धन्य हैं ॥ ४९ ॥

जिनके रूपका वर्णन वास्तव रीतिसे अपनी बुद्धिसे
शिव ब्रह्मादिक भी नहीं कर सके, किन्तु मौन होकर भक्तिसे और

(१) मेघ दलनादिति पा० वीर०

शान्तिसे पूजनमात्र किया, वो यह भक्तों का पति श्रीकृष्ण
मेरे ऊपरप्रसन्न हो ॥ ५० ॥

हे राजन् यह वही भगवान् हैं कि जिनोंने, बड़े आयाची
मयदानव से लड़ित हुए रुद्रके यशको फिर बिस्तार
किया ॥ ५१ ॥

राजा उवाच ॥

राजाबुधिष्ठिर बोले, कि-जगदीश्वर श्रीमहादेवजी के वश
को मयदानवने किसप्रकार नष्टकिया और फिर श्रीकृष्णजी कैसे
श्रीमोक्षानाथ की कीर्तिका बिस्तार किया, सोआप कहिये ॥ ५२ ॥

नारद उवाच ॥

नारजी बोले, कि-इन श्रीकृष्ण की सहायसे देवताओं ने असु-
रोंको जव जीता तब असुर लोग मायाविषाँके परम गुरु मय
देवके करण गये ॥ ५३ ॥

मयनेभी सोने चाँदी और लोहेकी तीन पुर ऐसे निर्माणा
किये, कि-जिनकी सामग्री तर्कना करने में न आवे, और
जिन के नाश का संवन्ध भी किसी को खयाल नहो ॥ ५४ ॥

हेराजन् ! उनतीन पुरोंसे वे असुरों के सेनापति लोग
देवताओं के पहिले धैरकी बादकर २ लोकपालों सहित तीनों लोकों
को नाश करने लगे ॥ ५५ ॥

तदनन्तर अधिष्ठाताओं सहित तीनों लोक श्रीशिवजी के
समीप जाकर बोले, कि-हे विभो ! तीन पुरों में रहने वाले राक्ष-
से नष्ट हुए ऐसे हम देव लोग आपके हैं हमारी आप रक्षा
करी ॥ ५६ ॥

श्रीधरखामिहृतभाषार्थदीपिका ।

अस्त्रमभिमन्त्रितं शरं पुरेषु व्यमुञ्चत् ॥ ५७ ॥

ततः शरात् सूर्यमयडलान्मयूखसद्वाहा रश्मिसर्पद्वौ इव यनौ
वेष्टयः ॥ ५८ ॥

कूपरसे खरं निर्मितकूपामृते ॥ ५९ ॥

विलोक्य भग्नसङ्कल्पं विमनस्कं वृषध्वजम् ।
 तदा ऽयं भगवान्विष्णुस्तत्रोपायमकल्पयत् ॥ ६१ ॥
 वत्स आसीत्तदा ब्रह्मा स्वयं विष्णुरयं हि गौः ।
 प्रविश्य त्रिपुरं काले रसकूपामृतं पपौ ॥ ६२ ॥
 ते ऽसुरा ह्यपि पश्यन्तो न न्यषेधन्विमोहिताः ।
 तद्विज्ञाय महायोगी रसपात्नानिदं जगौ ॥ ६३ ॥
 स्वयं विशोकः शोकार्तान्स्मरन्दैवगतिं च ताम् ।
 देवो ऽसुरो नरोऽन्यो वा नेश्वरो ऽस्तीह कश्चन ॥ ६४ ॥
 आत्मनोऽन्यस्य वा दिष्टं देवेनाऽपोहितुं हयोः ।
 अथाऽसौ शक्तिभिः स्वाभिः शम्भोः प्राधानिकं व्यधात् ॥ ६५ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाधर्षापिका ।

वज्रसाराः वज्रवद्वदङ्गाः महौजसो महाबलाः मेघदक्षनाः
 मेघमेदिनो विष्णुद्रूपा बहव इव ॥ ६० ॥ ६१ ॥
 काले मध्याह्ने ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥
 आत्मनो वा अन्यस्य वा ह्ययोरपि वा देवेन विष्टमुपकल्पितम्
 अपोहितुं परिहर्तुमिह कश्चिदपीश्वरः समर्थो नास्ति असौ भीकृष्णः
 प्रधानं संप्रामस्तस्माधनम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ तद्विज्ञापनानन्तरं तान् सुरान् मागेष्ट मयं माकाष्टं
 इत्यनुगृह्य भगवान् विभू रजः धनुवि शरं बाणं सन्ध्यायास्वं
 पाशुपतं तरिमन् संयोज्येति शेषः । पुरेषु व्यमुञ्चत ॥ ५७ ॥
 ततः शराद्यथा सूर्यमण्डलान्मयूखसन्धोहाः रश्मिममूराः
 तथाप्रिवर्णा इषभो बाणा उत्पेतुः यतो वेद्य इषुभ्यः
 पुरो नाद्वयन्त अनेरिति शेषः । तावज्जिरिपुभिः प्रच्छन्ना वभूयु-
 रित्यर्थः ॥ ५८ ॥

ततः किमत्र आह, तैरिपुभिः स्पृष्टास्ताडिताः श्रीणि पुरा-
 यचोकांसि स्थानानि येषां ते असुराः सर्वे व्यसवः विगता अ,
 सयो प्राणा येषां तादृशाः सन्तो निपेतुः पतितवन्तः तान्
 वसून्सुरानानीच महायोगी मयः कूपरसे स्वयं निर्मितकूप-
 गते रसेमृतसंजीवितर्यक्षिपदपातयत् ॥ ५९ ॥

तेषां सिद्धामृतरसेन स्पृष्टा असुराः वज्रसारवत् ददाङ्गाः
 महौजसः महाबलाः सन्तः मेघदक्षना मेघच्छन्दाद्विष्णुद्रूपा बहवः
 इषोत्स्थुर्कल्पितवन्तः ॥ ६० ॥

तथा भग्नः सङ्कल्पो यस्मात् एव विमनस्कं दुःखितमन-
 स्कं वृषध्वजं रजं विलोक्यायं भगवान् भीकृष्णरूपो विष्णु-
 स्तत्र सिद्धामृतरसविनाशो उपायमकल्पयत् ॥ ६१ ॥

[६१]

तदेवाह—वत्स इति । मयं भीकृष्णरूपो विष्णुः स्वयं गौर्धनु-
 रूपा आसीत् ब्रह्मा धनुर्मुखो वत्स आसीत् ततो गोकुलोऽयं
 विष्णुस्तत्रस्तः त्रिपुरं त्रयाणां पुराणां समाहारस्तत्रविद्य
 काले मध्याह्ने रसकूपामृतं रसरूपं कूपगतममृतं पपावपि-
 बत् ॥ ६२ ॥

तेऽसुराः पिबन्तीं गां पश्यन्तोपि भगवन्मायाविमोहिताः
 न न्यषेधन् न न्यवारयन्तः तत्पानं कृत्वा महायोगी मयः रसं
 कूपामृतरसेपाशयन्तीति तथा तान्सुरान् शोकार्तान् तां दैवगतिं
 स्मरन् भग एव विगतशोकः स्वयं स्मयन्निदं वक्ष्यमाणं जगौ
 उवाच ॥ ६३ ॥

तदेवाह—देव इति । आत्मनोऽन्यस्य वा ह्ययोरपि देवेनेश्व-
 रेणा विष्टमुपकल्पितं सुखं दुःखं वाऽपोहितुमिह लोके देवा-
 दन्यतमो यः कश्चिदेवादिनेश्वरः न प्रभुर्नसमर्थः देवमेव
 सुखदुःखादहेतुरित्यर्थः । अथ निःशेषकूपामृतरसपानानन्तरम्
 असौ भीकृष्णः धर्मादिभिः स्वाभिः शक्तिभिः शम्भोरद्वयस्य
 प्राधानिकं प्रधानं संप्रामः तत्साधनं यत् रसमूनादिकं तद्-
 व्यधात् क्रमेण धर्मादिसत्ताकीरेव रथादिरूपेण अकरोदित्यर्थः
 अथात्तादितशक्तिकमकरोदिति यावत् ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विभुः शिवः मामेष्टेऽगुक्ता पुष्पामित्येकवचनं जानिष्व-
 स्या ॥ ५७ ॥

ततो धनुषो मयूखसन्धोहाः रश्मिराघवः यतो वै शरैः पुरः
 पुराणि ॥ ५८ ॥

स्पृष्टास्तदा व्यसवः गतप्राणाः इदं च मयेन कृतं विपरीत-
 मित्याद्यप्यनाह—तानिति ॥ ५९ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सिद्धामृतनरोत्तमसजीवनरसः तस्मिन् दृष्ट्याः स्नाताः
विद्युताः विद्युत्सम्बन्धिनः चन्द्रदेन जलादिना यथा नाथो
नास्ति तथैवामिति सूचयति ॥ ६० ॥

कथं कृष्णेनोपचिता कीर्तिरिति प्रश्नं परिहर्तुमाह—विद्यो-
कवेति ॥ ६१ ॥

कोसाविति तत्राह—वत्स इति । हिशब्देन विष्णुब्रह्माणा-
मपेक्षते इति न बोधयेति तत्संस्कृतकारित्वेन सिद्धत्वादिति
सूचयति कावे माध्यन्दिने ॥ ६२ ॥

ग्रन्थान्तरसिद्धत्वादिशब्देन भगवत्प्रासादस्तम्भायातोऽपरि-
मितमाहात्म्यमस्तीति सूचयति, स्मृतापराधप्रहायाव स्त्रस्य
भगवत्प्रतिप्रकटभावः च भवन्तिद्वयवशान् च ममास्तीत्यभि-
प्रायेणाह—तदिति । तद्वैत्यवधोपायकरणां किञ्चित्कालमसुराणां
जबदायिनीमिदानीं देवानामिति दैवगतिं किं जगदिति तत्राह,
देव इति । आत्मनः स्त्रस्य भगवत्स्य देवदत्तस्य चेति द्वयोर्देवेन
विष्णुना दिष्टं कलम् व्यपोहितुम् अथवा कर्तुम् इह जीवराशौ
देवोऽसुरोऽप्यो वा कश्चनेश्वरः समर्थो नास्तीत्यतस्तूर्ण्यमात्र
एव वरीवानित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

ननु, सिद्धरसपानं व्यर्थमिव प्रतिभाति त्रिपुराणामनाशा-
दित्याशङ्क्य तत्राशङ्क्यमाह—अर्थेति । अथ दैत्यजीवन-
साधनरसनाशान्तरं स्वाभिः शक्तिभिः भूय्यादिभिः शस्त्रैः
प्राधानिकं युद्धसाधनं रथादिकं व्यवहादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

भीमद्विजयध्वजकवचसिंहकृतसारायर्चनी ।

यथेति सूर्यमण्डलादित्यस्मात् पूर्वं योग्यं यतो येऽय इष्टुष्यो
हेतुष्यः ॥ ५८ ॥

कूपरमे खनिर्मितकूपरसामृते ॥ ५९ ॥

मेघदलना मेघमेदिनो विद्युद्रूपावहयः इव मेघस्थाविद्युनो
यथा मेघकान्तिरिस्कारिण्यस्तथैव ते वीरा अपि दयामनिमान-
कान्तिरिस्कारिण्य इत्यर्थः ॥ ६०—६१ ॥

कावे मध्याह्ने ॥ ६२—६३ ॥

आत्मनो वा भगवत्स्य वा द्वयोःपि वा देवेनोपकल्पितं विष्टम्
अपोहितुं दूरीकर्तुम् इह कश्चिदपेश्वरः समर्थो नास्ति ॥ ६४ ॥

असौ कृष्णःप्रधनं संग्रामस्तर्ह्य रथादिकं स्वाभिः शक्तिभिः
धर्मादिभिरादिष्टं क्रमेण व्यवहति स्त्रशक्तीनामनश्वरत्वाच्च
तदाविष्टानां रथादीनामपि तादृशत्वं तत्र स्त्रीयधर्मस्य शक्तियोग-
स्वावेशो रथे शक्तियोगाश्रितानां ज्ञानादीनां रथाभितेषु सूत्रादिषु
ज्ञेयः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

भीमशङ्खकवचकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शरं शस्त्रविशेषं तद्वाक्यमभ्युपेतनाभिष्टितत्वात् ॥ ५७ ॥

ततः अस्त्राभिष्टिताकृष्टरात् यतो येऽयः पुरो नादृश्यन्त जनाः
अभवन् ॥ ५८ ॥

तान् व्यसूत मयः कूपरमे खनिर्मितकूपरसामृते ॥ ५९ ॥

वज्रस्यैव सारः काठिन्यं येषाम् महाजसो महाबलाः मेघ-
दलना घनमेदिनस्तडिद्रूपा वह्नय इवोत्तम्युः ॥ ६०—६१ ॥

काले सुरासुरसमृद्धसमृद्धिकरे ॥ ६२—६३ ॥

आत्मनोऽन्वस्य वा द्वयोर्वा देवेन कर्मफलदात्रा आदिष्टं
प्रापितं फलमपोहितुं परिहर्तुं देवोऽसुरा नरो वा नेश्वरः समर्थो
नास्ति असौ भीकृष्णः धर्मादिभिः स्वशक्तिभिः सह प्राधानिकं
प्रधन संग्रामस्तर्ह्य रथादिकं व्यधात् ॥ ६४—६६ ॥

भाषा टीका ।

तब तो भगवान् भीमशङ्ख असुरग्रह करके देवतां से बोले,
कि—तुम लोग मय मत करो वस इनका कहकर धनुष के
ऊपर बाण लगाकर भीमोद्यानाथ ने अस्त्र छोड़े ॥ ५७ ॥

तब तो अग्निके समान वणों वाले बाण भीमहादेवजी के
धनुष से चलने लगे, जैसे सूर्य मण्डल से किरणों का समूह
निकलें, जिन बाणों के मारे तीनों पुर गहदय होगये ॥ ५८ ॥

वस उन तीनों पुरों के रहने वाले जिन २ दैत्यों को बाणों
का स्पर्श हुआ, वो सब बिना प्राण के होकर पतन हुए, बड़े बोगी
मय दैत्य ने भी उन सबों को छाकर कूप के अमृत रस में
डाला ॥ ५९ ॥

उस कूप के सिद्ध उस अमृत रस के स्पर्श होते ही वज्र सहस्र
अंग वाले बड़े पराक्रमी एकही बार सब उठ खड़े हुए जैसे मेघों
का दहन करने वाली विद्युतों की अग्नि ॥ ६० ॥

उस समय वृषभध्वज भीमहादेव के संकल्प के मंग होने से
उदास होने पर, इनहीं भीकृष्ण ने वहाँ उपाय रखा ॥ ६१ ॥

तब ब्रह्माजी तो खल्ला घने और ये विष्णु स्वयं गौ वनें, और
समय पर त्रिपुर में प्रवेश करके उस कूप के अमृत रस का पान कर
गये ॥ ६२ ॥

ये असुर लोग सब देखने ही रहे पर आपकी माथा से विमो-
हित होकर देखने पर भी नियन्त्रण किया, ऐसा समाचार जान
कर बड़ा बोगी विमत शोक खाया स्वयं मय दैत्य, उस दैवी
गति का स्मरण करना हुआ शोक से व्याकुल ऐसे उन रस
पात्रों से बो बोला, कि देव असुर नर अधर्मा और भी कोई, देव
रचित प्रारब्ध के हटाने को समर्थ नहीं। वस वहाँ से तो भाते
होनी थीं इतने में इन भीकृष्ण ने अपनी शक्तियों से भोलाभाथ
भीमशङ्ख की संग्राम की सामग्री तयार कर दी ॥ ६३—६५ ॥

धर्मज्ञानविरक्तयुद्धितपोविद्याक्रियाविभिः ।
 रथं सूतं ध्वजं बाहान्वनुर्वर्मशरादि यत् ॥ ६६ ॥
 सन्नद्धा रथमास्थाय शरं धनुरुपाददे ।
 शरं धनुषि सन्धाय मुहूर्तं अभिजितीश्वरः ॥ ६७ ॥
 ददाह तेन दुर्भेद्या हरां ऽथ त्रिपुरो नृप !
 दिवि दुन्दुभयो नेदुर्विमानशतसङ्कुलाः ॥ ६८ ॥
 देवर्षिपितृसिद्धेश जयेति कुसुमोत्करैः ।
 अवाकिरन् जगुर्हेष्टा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ६९ ॥
 एवं दध्वा पुरस्तित्रो भगवान्पुरहा नृप !
 ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ७० ॥

एवंविधान्यस्य हरेः स्वमायया विडम्बमानस्य नृलोकमात्मनः ।
 वीर्याणि गीतान्यृषिभिर्जगद्गुरोर्लोकान्नुनानान्यपरं वदामि किम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां युधिष्ठिरनारदसंवादे त्रिपुरविजयो नाम

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अभिजिति मध्याह्ने ॥ ६७ ॥

विमानशतानि सङ्कुलानि सङ्कीर्णानि येषां ते देवादयः ।
 ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

आदित आरभ्य स्कन्धार्थं निगमयति, एवं विधानीति नृलोकं
 नराकारमात्मनो विडम्बमानस्याऽनुकुर्वतः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्भारतवाचस्पतिकृतशागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र शक्तिनाम आधुपक्षसिद्धिविशेषाभूतकार्योपयुक्ता सा-
 च धर्मविक्रूपेण बहुविधा तत्र धर्मशक्तिनाम साधुपरिभ्रात-
 सामर्थ्यात्मिका ज्ञानशक्तिरिह "यः सर्वज्ञः सर्ववित् सर्वदश स्वा-
 धीनोऽनादिः सर्वेश्वरः सर्वदत्तः" इत्यादिशेषोऽवगता सर्वसाक्षात्कार-
 सामर्थ्यात्मिका तथा लोकं श्रीमन्नारमुनिभिः "यो वासि युग-
 परसर्वं प्रपश्येय सदा ज्ञतः" इति विरक्तिनाम "सर्वमिद-

मश्यासोऽवाक्यनादरः" इति भूस्ववगताऽवामसप्तस्तकामरूपे तद-
 नादरेणाऽवस्थानसामर्थ्यात्मिका, आदिर्नामैश्वर्यम् "एष सर्वेश्वरः
 कृष्णः" इत्यादिप्रमाणाऽवगता सर्वान्तरात्मकेन नियन्त्रणसामर्थ्यम्,
 तपश्शक्तिनाम "स तपोऽतप्यत सतपस्तपसा इह सर्वमनुजितं"
 इत्याद्यवगता जगद्रक्षणापयुक्तसङ्कुलपक्षपक्षानात्मिका, विद्यानाम
 "सत्यकामः सत्यसङ्कुलपः" इत्याद्यवगता सम्बन्धकुलपक्षिका सत्य-
 संकल्पत्वं च स्वावताराद्यपूर्वमोक्षात्तरसुष्टौ जगदुपापारादिव
 चामोघसङ्कुलपक्षम्, क्रियानामाघाटितघटनात्मिका "आभातिका ज्ञान-
 यत्क्रियाश्च" इत्याद्यवगता, आदिशब्देन वक्ष्यमाणेन आदयस्तत्र
 यत्नं भ्रमप्रसङ्गादितं सर्वभारगामार्थ्यम् "एषमेतुर्विश्वरथः"
 इत्यादिशेषोऽवगता, वीर्यनाम, सर्वजगदोपि विचारगहितस्वमनैजः
 मर्याधीनसहकार्यनपेक्ष्यम्, रथमिति बाहानाभ्यान् यमं कवच-
 मादिशब्देन प्रमहाविकं गृह्यते ॥ ६६ ॥

भगवद्भक्त्यागमकं रथमारुह्य सन्नद्धः कवचित् ईश्वरो
 रुद्रः शरं धनुर्भाषादेर्भ्रातृनवान् ततो धनुषि शरं सन्ध्यावा-
 अभिजति मुहूर्तं अभिजिघामकं मुहूर्तं दिवस्वस्याष्टमे मुहूर्ते ॥ ६७ ॥

भगवतः भोक्तृणां तेजसां कविष्वेन युक्तान्निपुणं ददाह
 दद्यात्पुन्यकारेण हर्षणात् । हे नृप ! तदा दिवि दुन्दुभयो
 नेदुः दध्नुः विमानशतानि सङ्कुलानि येषां ते ॥ ६८ ॥

दध्नुर्भाषाः जयेति वदन्तः इति शेषः । उत्कर्षेण वक्ष्यन्ति

श्रीमद्दीरघवाचार्चकृतभागवतचन्द्रचम्प्रिका ।

वदन्तः कुसुमोत्करैः पुष्पवर्षैः शम्भुमवाकिरन् ववृषुः अमल-
रसांगयाश्च जगुर्ननुतुष्ट ॥ ६९ ॥

हे नृप ! एवमित्यं तिस्रः पुरः पुरीर्दग्धा पुरहा भगवान्
रुद्रः ब्रह्मादिभिः स्तूयमानः स्वस्थानं प्रत्यपद्यत प्राप्त-
वान् ॥ ७० ॥

श्रीकृष्णस्य परब्रह्माभिज्ञत्वमूचकप्रभावप्रतिपादनम् उप-
संहारम् प्रभातरावसरं प्रयच्छति—एवमिति । आत्मनः स्वस्य
मायया सङ्कल्पेन न तु कर्मणोति भावः । नृलोकं विडम्बमानस्या-
नुकुर्वतः इतरसजातीयेष्वेषां कुर्वत इत्यर्थः । हरेराभिनासिहरस्य
लोकस्य हितोपदेशुरस्य श्रीकृष्णस्य ऋषिभिरस्मदादिभि-
र्गीतान्येवंविधानि वीर्याणि लोके पुनानानि बहूनि सन्तीति-
शेषः । साकल्येन केनपि वक्तुं न शक्यानीति भावः । अपरमन्य-
रिकं वदाम् अतो अन्यत्किञ्चित्त्वया प्रष्टव्यमस्ति चेत् तत्कथयामि-
त्यर्थः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्दीरघवाचार्चकृत भागवतचन्द्रचम्प्रिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

धर्मादिवक्षोपेतत्वात् अभेद्याभिः किं तत्प्राधानिकमिति
तदाह—रथमिति । भगवतो हरेस्तेजसा गुप्तो रक्षितः ॥ ६६॥६७ ॥

यद्योचितप्रकारमाह—विधीति । जयेत्युक्त्या जगुरि-
त्यनेन यद्योचितप्रकारायते ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मोत्पत्तैः सनकादिभिः “इमा रुद्राय स्थिरधन्वि
ने गिरः क्षिप्रपथः” इत्यादिष्वेवाक्यैर्वा शम्भोः पुरवहनमाहात्म्यं
यत् तत् श्रीनारायणैकनिष्ठमित्याशयेनोपसंहरति—एवंविधा-
नीति । अपरं भगवच्चरितं न ब्रूद्वेति शेषः । अपरमन्यद्वस्त्वेषं विधि-
माहात्म्योपेतं किं वदामि न किमपीति वा ॥ ७० ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्याम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भर्तुः ।

एवमिति । नृलोकं तच्छेष्टम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्दीरघवाचार्चकृतभागवतचन्द्रचम्प्रिका ।
इत्येव पाठः

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भर्तुः

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतसारांशार्थिनी ।

अभिजिति मध्याह्ने ॥ ६७—७० ॥

स्वमायया विडम्बमानस्य अत एव मोहवशात् अत एव
नृलोकस्तं न भजत इति भावः ॥ ७१ ॥

इति सारांशार्थिनीयां हर्षियं भां भक्तचेतसाम् ।

सप्तमे दशमोऽध्यायस्तत्कृतः सङ्कतस्तस्यम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सप्तमो वर्जितः अभिजिति मध्याह्ने ॥ ६७ ॥ °

विमानशतानि सङ्कुभानि सङ्कुर्णानि येषां ते देवादयः जयेति
वदन्तः कुसुमोत्करैरवाकिरन् ववृषुः ॥ ६८—७० ॥

आत्मनः स्वस्य नृलोकं भक्तजनं स्वमायया विडम्बमानस्य
स्वरूपया अनुकुर्वतः ततस्तत्कृतानुक्तं चेदितं कुर्वतः अस्य श्रीकृ-
ष्णस्य हरेः भक्तदुःसहस्रिणः लोकान् पुनानानि वीर्याणि
ऋषिभिर्गीतानि एवम्विधानि सन्ति । तत्र किञ्चित्तु कर्मपरं किं
वदामि तदुक्तवतामिति शेषः ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमोऽध्यायार्थं प्रकाशः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

अर्थात् धर्मं ज्ञानं विरक्तिं ऋद्धिं तप विद्या क्रिया इत्यादि
को से रथ रत भवजा घोडे धनुष कवच बाण आदि जो
बाहिये से सबही कुछ रखदिया ॥ ६६ ॥

श्री शिवजी भी कटिबद्ध होकर रथ पर बैठ धनुषबाण
हाथ में लेकर मध्याह्न काळ अभिजित मुहूर्त में धनुष के
ऊपर बाण लगाकर ॥ ६७ ॥

भाषा टीका ।

हे नृप ! उस बाण से भीहर ने दैत्यों के तीनों पुर जलादिये, वस तब तो खग में सैकड़ों विमानों पर बैठकर देवता लोग गुंनुमी बजाने लगे ॥ ६६ ॥

देव ऋषि पितृ सिन्धेय जय २ शब्द करके कुसुमों की वर्षा करने लगे, और हर्ष के मारे गाने लगे अस्सरा गया नृत्य करने लगे ॥ ६७ ॥

हे नृप ! ऐसे भगवान् भी शंकर जी तीनों पुरों को जलाकर अपने धाम को सिंधारे ॥ ७० ॥

इस प्रकार मनुष्य लोक का अनुकरण करने वाले इन जगद्गुरु श्री हरिके पराक्रम है जिनको ऋषि लोग गान करते हैं, और जो लोकों को पवित्र करते हैं ऐसे भावके बीच हैं सो मैंने तुमसे कहे अब और क्या कहूँ ॥ ७१ ॥

इति भीमर्रागवत महापुराण सप्तम स्कन्ध में

दशम अध्याय की भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ १० ॥

इति भीमर्रागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

—○:॥:○—

॥ एकादशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रुत्वेहितं साधुसभासभाजितं महत्तमाग्रण्य उरुक्रमात्मनः ।
युधिष्ठिरो दैत्यपतेर्मुदायुतः पप्रच्छ भूयस्तनयं स्वयम्भुवः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनम् ।
वर्णाश्रमाचारयुतं यत्पुमान्विन्दते परम् ॥ २ ॥
भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः ।
सुतानां सम्मतो ब्रह्मस्तपोयोगसमाधिभिः ॥ ३ ॥
नारायणपरा विप्रा धर्मं गुह्यं परं विदुः ।
करुणाः साधवः क्षान्तास्त्वद्विधा न तथा परे ॥ ४ ॥

नारद उवाच ।

नत्वा भगवते ऽजाय लोकानां धर्महेतवे ।
वक्ष्ये सनातनं धर्मं नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ५ ॥
यो ऽवतीर्यात्मनोऽशेन दाक्षायण्यां तु धर्मतः ।
लोकानां स्वस्तये ऽध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे ॥ ६ ॥
धर्ममूलं हि भगवान्सर्वदेवमयो हरिः ।
❀ स्मृतं च तद्विदां राजन् ! येन चात्मा प्रसीदति ॥ ७ ॥
सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः ।
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥ ८ ॥

भीष्मस्मृतमिदं भाष्यं श्रीपिका ।

एकादशे नृणां धर्माः साधारण्येन वर्णिताः ।
विशेषेण च वर्णानां मुख्यामृत्याश्च बोधिताम् ॥ १ ॥
“तदेवं दशभिर्ज्ञानभक्तियोगाबुद्धिरितौ ।
अथ पञ्चभिरध्यायैः कर्मयोगो ऽनुवर्ण्यते ॥ २ ॥

दैत्यपतेः प्रह्लादस्य साधूनां सभासु सभाजितं सत्कृतमिदं

चरितं श्रुत्वा पुनर्नारदं पप्रच्छ कथम्भूतस्त्वेहितं महत्तमानाम-
ग्रण्यो मुख्यस्य तत्र हेतुः उरुक्रमे आत्मा मनो यस्य ॥ १ ॥अवयोच्छायां हेतुः यद्यतो धर्मादनुष्ठितात्पुनः ज्ञानं भक्तिं च
विन्दते ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु, स्मृतिकारैर्धर्मोक्त एव तत्राह-नारायणपरा इति ॥ ४ ॥

अजाय श्रीनारायणाय तस्यैव मुखाच्छ्रुतम् ॥ ५ ॥

* स्मृतेरिति पाठः, धीरराघ० ॥

भीमस्त्रीरामिकृतमाचार्यदीपिका ।

तन्मुखादात्मनः भवशां सम्भावयन्विशिनष्टि, य इति ॥ ६ ॥

प्रथमं तावद्धर्मं प्रमाणमाह—धर्मस्य मूलं प्रमाणं स्मृतं च स्मृतिः तद्विदां वेदविदां येन चाऽऽत्मा मनः प्रसीदति तुष्यति च । तथाच याज्ञवल्क्यः “भूतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिव स्मृतम्” इति । मनुश्च “वेदोऽस्त्रिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च” इति ॥ ७ ॥

तत्र तावन्नरमात्रसाधारणधर्ममाह—सत्यमिति, पञ्चभिः । तपः एकादशयुपवासादिः ईक्षा युक्तयुक्तविधेयः शमो मनसस्संयमः दमो बाह्येन्द्रियाणाम् । त्यागो ज्ञानं स्नाध्यायो यथोचितजपः ॥ ८ ॥

भीमस्त्रीरामाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं श्रुतप्रह्लादचरितोऽपरं वदाम किमिति प्रश्नाय चेदितो युधिष्ठिरः वर्णाभमादिधर्मान् तत्रतत्र भगवत्प्रतिवेगोक्तत्वेनोक्तान् बुभुक्षुः पप्रच्छ देवर्षिमित्याह भगवान् बाह्यबाह्याः, श्रुतेति । उरु-विक्रमे भगवत्यात्मा मनो यस्य तस्य दैत्यपतेः प्रह्लादस्य साधूभिः समाजितमनुसेवितम् आहृतं वा ईदितं चरित्रं श्रुत्वा मुखा हर्षेण मण्डितो युक्तो युधिष्ठिरः पुनर्महत्समानामप्रणयं प्रथमतो गणयं स्वयंभुवो ब्रह्मणः तनयं नारदं पप्रच्छ “साधु समासमाजितं महत्समाप्रणयउरुक्रमात्मनः” इति पाठास्तरे तत्र महत्समानामप्रणयः मुख्यः उरुक्रमे भगवति आत्मा मनो यस्य दैत्यपतेः प्रह्लादस्ये-हृतं साधूनां समायां समाजितं सत्कृतं श्रुत्येत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रश्नमेवाह—भगवन्निति, त्रिभिः । हे भगवन् ! अहं वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् आभमाणां ब्रह्मण्योद्याधमनिष्ठानां आचार्यैर्युतं नृणां सनातनमनादिपरंपरागतं नस्वर्षास्त्रीनपाशगण्डकारिपते वर्णाभमाचारयुतं नत्पयप्रतिपन्नजनआचारयुतम् एवंविधास्त्रमा-देव परमात्मानं विन्दन् इति भावः—

“वर्णाभमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते नाभ्यः पश्चास्ततोपकारणम्” ॥

इति स्मृतेः । धर्मं भोतुमिच्छागमि तच्छ्रमणेच्छायां हेतुं वद-विशिनष्टि—यद्यस्माद्धर्मात्परं परमपुरुषं विन्दते भक्तियोगनिष्प-त्तिद्वारा प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

नन्वेतद्धर्मविदो बहवः सन्ति अनस्तप्रति नाहं पृष्टव्य-कृतत्राह—भवानिति । त्वमिदानीं धर्मं गृह्यं न विदुस्तत्त्वमव-गृहीति भावः । तदेव उच्यते सन्ति विशिनष्टि, प्रजानां पर्युः परमे-ष्ठिनः स्नात्वाज्ञवानात्मजः पुत्रः सर्वोऽपि धर्मः परमार्थमुखांपदिष्ट इति ततो मृहीतधर्मरहस्यस्वरूपमेव तच्छ्रुत्वा समर्थ इति भावः । ननु, परमार्थिनः सुता अपि बहवः सन्तीत्यत्राह—हे ब्रह्मन् ! सुतानां मध्ये भवात्परमेष्ठिनः संमतः सुतः निजरां प्रातिविषयः सुतोऽतो धर्मरूपस्य तेन तुष्टमनुपदिष्टम् भवेदिति भावः ॥ ३ ॥

ननुपदिष्टधर्मरहस्योऽप्यहं तद्विस्मृतवानस्मीत्यत्राह—तप आदि-मिरुपायेनाराधयपराः नारायणः पर उरुष्ठ उपास्वो येषां तादृशां विप्रा येषं परं धर्मगुह्यं विदुः भगवत्प्रत्यक्षत्वेन वर्णाभमादिधर्ममनु-तिष्ठतां युष्माकं न तद्विषया विस्मृतिरिति भावः । जानन्तो येषं रहस्य-त्वादेव न कथयाम इति चेत्तत्राह—करुणा इति । करुणाः करुणा-वन्तः करुणावतां मम धर्मरहस्याऽज्ञानप्रयुक्तदुःखस्य निराचिकापी युक्तैवेति भावः । ननु, तच्छ्रमणत्वमनाधिकारीति शङ्कां निराकु-र्वन्विशिनष्टि, शान्ता रागादिप्रयुक्तवैषम्यरहिताः किं तथैव ब्रह्म-हस्योपदेशेन मम प्रयोजनं तत्राह. साधवः स्वार्थनिरपेक्षपरा-पकारशीलाः एतन्भूतास्त्वद्विधा एव न त्वपरे सन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमापृष्टो धर्मान् भगवान् नारदस्ताम्रिनभुः स्वस्य साक्षात्तुपदेशं धर्ममारायणं नमस्कृत्य प्रतिज्ञाय तं विशि-नष्टि—नन्वेति ज्ञाप्याम् । अजाय कर्मयत्तात्पत्तिरहिताय भगवते नारायणाय लोकानां याधर्मस्तस्य हेतवे नारायणाय प्रसक्तकाय नत्वा नारायणमुखाच्छ्रुतं सनातनं धर्ममहं वक्ष्ये ॥ ५ ॥

एवं प्रतिज्ञां कृत्वा ऽथ तन्मुखादात्मनः भवशां संभावयन् तं विशिनष्टि—य इति । यो भगवानात्मनोऽभूतेन तरेण सप्त दास्या-यवनां दक्षदुहितरि मूर्तिं धर्मो मूर्त्यो भक्तधर्माद्वनीये लोकानां स्वस्तये वदरिकाभमे ऽद्याप्यध्यास्ते ॥ ६ ॥

तावद्विद्विधे धर्मं प्रमाणमाह—धर्ममूलमिति, धर्मस्य मूलं प्रमाणं धर्मप्रमाणं भगवानेवेत्यर्थः । ननु, भगवतः प्रत्यक्षादि-प्रमाणात्तन्भूतत्वात्कथं तस्य धर्मप्रमाणत्वमिति शङ्कां निराकु-र्वन् तं विशिनष्टि, सर्वदेवमयः ऋग्यजुस्सामादिसर्वगवत्पुनः न साक्षाद्धर्मं भगवान् प्रमाणापितु साक्षात्प्रमाणभूतसर्वदेवादिप्रकार-द्वारेति भावः । तद्विषयकारकारकत्वं च तस्य श्रूयते “तस्य हृदापतस्य मन्त्रो भूतस्य निःश्वसितमेतद् बह्वेदे” इत्यादि. किञ्च हे राजन् ! तद्विदां वेदविदां स्मृतिश्च तद्धर्ममूलमित्यर्थः तद्विदामित्येन स्मृतीनां स्वमूलभूतश्रुत्यनुमापनद्वारा धर्मप्रमाणत्वमिति सूचितम् तद्विदां स्मृतय इत्येतेन नातद्वदनमूलकशाक्यादिस्मृतिर्यादृष्टिः । स्मृति-श्चेति च शब्देन शिष्टाचारादिसंग्रहः । तदुक्तं मनुना—

“वेदोऽस्त्रिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ इति.

याज्ञवल्क्यश्च—

“भूतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिव स्मृतम् ॥ इति.

धर्मं विशिनष्टि, येन धर्मेण स्माराधनभूतेनात्मा परमात्मा प्रसीदति परमात्मप्रसादहेतुत्वादेव तच्छ्रमणादिकर्तव्यम् इति भावः ॥ ७ ॥

एवं धर्मप्रमाणान्वयमिधाय तावन्मृतां ये साधारणा धर्माः तानाह—सत्यमिति पञ्चभिः । सत्यं भूतहितस्य दया स्वार्थनिरपेक्ष-परदुःखासहिष्णुत्वम्. तप अनशनादिरूपम्. शौचं स्नानादिज शुचित्वम्. तपस्सा शान्ताध्यानाद्व्यग्रसहिष्णुता. ईक्षा हेतोर्पादेष-विधेयः. शमोऽन्तरिन्द्रियजयः दमो बाह्येन्द्रियजयः आर्हिमा करणत्रयेणापि परपीडानिवृत्तिः । ब्रह्मचर्यमनुचितकालेषु

भीमह्रीराराधनायां कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्त्रीमङ्गराहित्यं त्यागो ब्रह्मराहित्यं स्नाय्याद्यो यथोचितमन्त्रजपः
प्राज्ञं मनोवाक्यानामैक्यकल्पम् ॥ ८ ॥

भीमह्रीजयस्वजनीयंकृतपद्मनावली ।

भगवत्पूज्यः यथावद्गीतवर्णाश्रमाचारचरणेन समुपजाऽप-
राधुष्टानेन प्रपन्नो हरिः स्वस्वयोग्यां मुक्तिं दद्यातीत्येतदर्थमु-
क्तेरामध्यायानामारम्भः । तत्र वर्णाश्रमधर्माऽच्छांतुकामो युधि-
ष्ठिरो नारदं पृच्छतीत्याह—भूयति । महत्तमानामप्रययस्य
भद्रस्य उरुक्रमे हराचारमा मनो यस्य स तथा तस्य दैत्य-
पतेः प्रह्लादस्य इति चरितं माधुसमासु समाजितं
महत्तमं महत्तमानां प्रह्लादीनां उत्तमस्य दैत्यानामपि
पशुकरकृपाश्रमो नरमिहस्येति वा ॥ १ ॥

धर्मं विशिनष्टि—वर्ण्येति । वर्णाश्रमाचारयुतं “यु मिश्रये” इति
धातुः ॥ २—५ ॥

पुरुषार्थोपयोगित्वाद्भक्तमिच्छामीत्याह—यो वर्तयेति । दाया-
ययां नास्मा मूर्तो धर्मतो धर्मप्रवर्तनार्थं “स्यादध्यधिक इश्वरः”
इत्यभिधानोद्दिश्वरः तप उद्दिश्य बद्रिकाश्रम नास्त इत्यम्बवः
वदरिकाश्रमे तपोऽध्यास्त इति वा ॥ ६ ॥

नानागुणधर्मविषये ज्ञाते क्षिप्रप्रवृत्तिः स्वाधिकारिणा-
मिति तमाह—धर्ममूलमिति । धर्ममूलं धर्मनिषयः सर्ववेदमयः
सर्ववेदप्रतिपाद्यो प्रधानः अनेन रुद्रादयो निवृत्ता इति ज्ञातव्यं
न केवलं धर्मविषय एव तत्प्रतिष्ठापकमेत्यतो धर्ममूलमित्यत्र
प्रमाणं सर्ववेदमय इति, प्रमाणात्तरं चास्मीत्याह—स्मृतिरिति,
प्रमायमिति शेषः । भगवत्प्रसादहेतुत्वात्प्रमायमित्याह—येनेति ।
अनेन भगवत्प्रसादेः स्मृतो धर्मो न कपिणादभिरित्युक्तं
भवति ॥ ७ ॥

निषयं निरूपय सर्वसाधारणं सर्वधर्मसाधनमाह—सर्व-
मिति । सर्वसाधारणमुपलक्षणमन्तरं तितित्वादिप्रमाणमिति ज्ञात-
व्यम् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्धः ।

इतस्तद्देहबान्मुदा युतः । अत एव राज्वाऽनुकूलैरधर्म-
कथामकरोदित्याह, पप्रच्छेति ॥ १ ॥

तामपि लोकहितायैव परमार्थमाश्रित्यैव भीनारहेन सममेव वाक-
रोदित्याह—यत् पुमानिति ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु, मन्वादयो नारायणपरा एव तत्राह—गुह्यमिति । गुह्यत्वा-
त्तेषां न प्रकाशवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

धर्महेतव इति । धर्मोऽत्र ज्ञानमक्षिजनको धर्मविशेषो
क्षेपः ॥ ५ ॥

आत्मवतामनुकम्पया तपोऽप्येक गतिश्चरतीति पञ्चमस्कन्धात्
आत्मनोऽपि नरेण ॥ ६ ॥

तस्य प्रमाणं—आऽर्थां तद्वद्विमुक्तधर्मस्य अपार्थित्वं भगवत्-
धर्मस्यैवावश्यकत्वं चोक्तम् अत एव “वेदोऽधिको धर्ममूलम्” इत्यादि
मनुस्मृतिवाक्यादप्यत्र विशिष्टतयोपदिष्टं तत्र युक्तं “धर्मः क्षी-
यश्च कृतवोऽत्र परमो निर्मलसाराणां सताम्” इत्याद्युक्तत्वात् येनैव
धर्मेण मनः प्रसीदतीत्यनेन यथास्मां सुप्रसीदतीतिवत् सुखम्
विशिष्टतया अनुकम्पयात्तच्छ्रवणकल्प्य साक्षात्करेण प्रशस्त-
त्वाच्च बोधितं येन चास्मेत्यात्मतोषोऽपि प्रमायमित्यर्थः ॥ ७ ॥

सत्यमित्यादि सार्धपञ्चकम् ॥ ८—१२ ॥

भीमह्रीभनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

वासनाभगवत्पूजकसङ्गात् साध्वी निरूपिता ।

दशमिः पञ्चमिध्याय सत्कर्म प्रमबोध्यते ॥

नृणां माधारणान् धर्मान् विप्रादीनां विशेषतः ।

स्त्रीणां सङ्करजातीनां चोवाचैकादशे मुनिः ॥

तदेवं निर्गुणभक्तिवासनायाः कारणात्वेन महत्कृपां दशमि
रध्यायेकत्वात् सगुणभक्तिवासनायाः कारणं निष्कामकर्मयोगं
पञ्चमिरवधार्यैवेकमारम्भते—अतरेति । साधूनां समासु समाजितं
सङ्कृतं महत्तमानामप्रययो मुख्यस्य प्रह्लादस्य ॥ १ ॥

सनातनं फलप्राप्तावपि स्वास्तु भक्तिगोममित्यर्थः । वर्णाश्र-
माचारयुगमिति वर्णाश्रमाचारधर्मं च भोतुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

नन्वेव मुनयः स्मार्ताः पृच्छन्त्यतमित्यत आह, नारायणेति ॥ ४ ॥

अजाय भीकृष्णाव ॥ ५—६ ॥

धर्मस्य मूलं कारणं प्रमाणं च हि निश्चितं भगवानेव यतः सर्व-
वेदेति तद्वत्तया विना धर्मो नैव सिद्ध्यतीति भावः । स्मृतं स्मृतिः
तद्विद्वां सर्ववेदमयमगवद्विद्वां तेन प्राथमिकविष्णुपूजाविरहित-
आद्यादिसप्तमीविजयरोहिण्यष्टमीप्रतादिविधायाः स्मृतयो व्या-
वृत्ताः येन च आत्मा मनः प्रसीदतीति,

“सर्वे पुंसां परो धर्मो ब्रह्मो भक्तिरधोक्षजे ।

अद्वैतस्य प्रतिपत्ता ब्रह्माऽऽत्मा सुप्रसीदति” ॥

इतिवत्सुखाद्यप्रयोगात् यथा केवलया मत्तया न तथा कर्मदि-
मिधया भक्तिमिधकर्मणा वा मनः प्रसीदतीति ज्ञापितं भक्ति-
रहितो धर्मस्त्वप्राप्त एव तेन—

“भूतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सङ्गं सङ्कुलपञ्चः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः

“वेदोऽधिको धर्ममूलं स्मृतिधीचे च तद्विदाम् ।

आचारध्यायि साधूनामात्मन स्तुष्टिरेवम्” ॥

इतिमनुकैरपि सकाशात् धर्ममूलं हि भगवानिति नारदोक्तिरेव
भयसी वक्तुं नारदो—

सन्तोषः समदृक्सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः ।

नृणां विपर्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ॥ ६ ॥

● भीमद्विभवापचक्रवर्तिकृतसारापेक्षिणी ।

● “सन्नकाहयो निवृत्ताख्ये ते च धर्मे नियोजिताः ।

● प्रवृत्ताख्ये मरीचयाद्या मुक्तैकं नारदं मुनिम्”

इति नारदस्यैव तेष्व उभवेऽयः भेदश्च सर्वधर्मसारचिह्नत्वं च चर्चितम् ॥ ७ ॥

तत्र तावन्नरमात्रसाधारणं सनातनं भक्तियोगं धर्ममाह, सत्यमिति, पञ्चभिः । तत्र सत्याद्या एकविंशतिभक्त्युपकरणीभूताः अवस्था नव तु साक्षाद्भक्तिरेवेति ज्ञेयं तप एकादशुपवासादिः दशो मनसो निग्रहः दशो बाह्येन्द्रियाणां आध्यायो यथोचितजपः ॥ ८ ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवमतिक्रान्तेन ग्रन्थेन भगवत्प्रियो भक्तियोगो ज्ञानयोगश्च वर्णितः अथ तत्प्रियः कर्मयोगः पञ्चभिरध्यायैर्वर्ण्यते तत्रैकादशना-
ध्यायेन सर्वेषामभिकारिणां साधारणा धर्माः विशेषतश्च वर्णानां स्त्रीणां च धर्मा वर्ण्यते । युधिष्ठिरः, महत्तमा हरिश्चाननिष्ठा-
लेषामग्रं हरिश्चानं नृत्यति वदतीति महत्तमाप्रणीतस्य मह-
त्तमाप्रणयः यतः उरुक्रमे हरौ आत्मा मनो यस्य तस्य दैत्यपतेः
प्रहादस्य साधुसमाप्तु समाजितं प्रशंसितमीहितं हरिश्चानभक्ति-
गर्भे सुचरितं भूत्वा पुनर्ज्ञानभक्तिसाधनभूतकर्मयोगज्ञानार्थं अयं-
भुवस्तनयं नारदं पप्रच्छ ॥ १ ॥

सनातनं नित्यसिद्धवेदप्रोक्तम् अथतो धर्मात् ज्ञानभक्तिद्वारा
परं परमेश्वरं चिन्तयेत् प्राप्नोति ॥ २ ॥

परमेष्ठिनः साक्षात्सुतः सुतानां मरीचयादीनां मध्ये
तपसादिनिमित्तैः सम्मतः प्रीतिविषयश्च ॥ ३ ॥

मध्वद्विधा नारायणपरा एव धर्मो जानन्ति ते परोपदेष्टुं
कुशलाः नान्ये इत्याह-नारायणपरा इति ॥ ४ ॥

अजाय भीनारायणाय ॥ ५ ॥

यः धर्मस्नग्धार्थां वाचावययां मूर्त्तौ आत्मना मेरुच्छया ग्रंथेन,
आशेष नरेण सह अवतीर्थं लोकानां अस्तये तपोऽध्यास्ते ६ ॥

धर्मे प्रमाणाद्माह-धर्ममूर्त्तमिति । आत्मा परमात्मा प्रसीदति
तस्य धर्मस्य सर्ववैद्यमयां वेदमूर्तिः भगवान् मूलं प्रयत्नेकः
प्रमाणाभिस्यर्थः । तद्विदां वेदविदां स्मृतं स्मृतिश्च धर्ममूलम् ॥ ७ ॥

प्रथमं सर्वसाधारणं धर्ममाह-सत्यमिति, पञ्चभिः । सत्यं
सार्वभिकं आयाध्वं तप एकादशुपवासादिः ईक्षा हेतोपादेय-
विशेषः दशोऽन्तरिन्द्रियसंयमः दशो बाह्येन्द्रियसंयमः स्यादो
दानम् आध्यायो यथाभिकारं गुरुवाक्यसाधारणम् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमकृष्णप्रियायनायाच नमः ॥

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले, कि—हे परीक्षित ! महत्तमों में अग्र गणव
भीहरि में खगचित्त दैत्यपति ऐसे भीमहादके साधु समामे
संख्याघनीय चरितों को सुनकर हर्षमें निमग्न हुए युधिष्ठिरजी
ब्रह्मपुत्र भीनारदजीसे फिर पूछने लगे ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरजी बोले, कि—हे भगवन् ! हे भीनारद जी ! मैं वर्णा-
भ्रम के आचार सहित मनुष्यों के सनातन धर्मों के अवलोकन करने
की इच्छा करता हूँ जिनसे पुरुष परमात्माको प्राप्त होता
है ॥ २ ॥

हे ब्रह्मन् आप परमेष्ठी भीमहाजीके पुत्र हैं तपयोगसमाधि
से सब पुत्रों में सम्मत हैं ॥ ३ ॥

कारणिक साधु शास्त्र आप सहस्र नारायणपरायण विप्रजन-
ही उत्कृष्ट ऐसा गुप्त जो सनातन धर्म है तिसको जानते हैं ऐसा
और हरिविमुख जन नहीं जानते हैं ॥ ४ ॥

नारद उवाच ।

नारद जी बोले, कि—भगवान् अजन्मा भीनारायण को
तमस्कार करके उनही भीनारायण के मुख से सुने हुए सनातन
धर्मों को कहता हूँ ॥ ५ ॥

जो साक्षात् अपने अंश से हस्तपुत्री भीमूर्ति मातामें धर्म-
से अवतार लेकर लोकों के स्थिति (कल्याण) के लिये भीषहरिका
आश्रम में तप आचरण करते हैं ॥ ६ ॥

धर्मका मूलतो हे राजन् ! सर्व देवमन्त्र भगवान् भीहरी ही
हैं, और वेदार्थ साक्षात्कार करनेवाले महर्षियों की स्मृतिमें हैं
कि जिनके आचरण से मन समुत्प होता है ॥ ७ ॥

सत्त्व दया तप शौच (शुद्धि) तितिक्षा (सहन क्षमा)
शम दम आहिंसा ब्रह्मचर्य त्याग आध्याय आर्जव ॥ ८ ॥

भीमरत्नामिहृतभार्यादीपिका ।

सन्तोषो वैषम्यधेनाद्यमुजिः समदृशां महतां सेवा, ग्राम्ये-
होपरमः प्रवृत्तकर्मणो निवृत्तिः, विपर्ययेहेक्षा निष्कलकियाामी-
हृद्यम्, मौनं वृथावापनिवृत्तिः, आत्मविमर्शेन देहादिभ्यतिरिक्ता-
त्मानुसम्मानम् ॥ ९ ॥

अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथाऽर्हतः ।
 तेष्व्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ! ॥ १० ॥
 श्रवणं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
 सेवेज्या ऽवनातिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ॥ ११ ॥
 नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहतः ।
 त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् ! सर्वात्मा येन तुष्यति ॥ १२ ॥
 संस्कारा यदविच्छिन्नाः स द्विजो ऽजो जगाद यम् ।
 इज्याऽध्ययनदानानि विहितानि द्विजन्मनाम् ।
 जन्मकर्मावदातानां क्रियाश्चाश्रमचोदिताः ॥ १३ ॥
 विप्रस्याध्ययनादीनि षडन्यस्याऽप्रतिग्रहः ।
 राज्ञो वृत्तिः प्रजागोप्तरविप्राद्वा करादिभिः ॥ १४ ॥
 वैश्यस्तु वार्तावृत्तिश्च नित्यं ब्रह्मकुलानुगः ।
 शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा वृत्तिश्च स्वामिनो भवेत् ॥ १५ ॥
 वार्ता विचित्रा शालीनं यायावरशिलोऽञ्जनम् ।
 विप्रवृत्तिश्चतुर्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

आत्मेति देवतेपि च बुद्धिः ॥ १० ॥

अस्य श्रीकृष्णस्य अवस्थादयो नव इज्या ऽर्चनम् ॥ ११ ॥

एवं त्रिंशल्लक्षणवान् ॥ १२ ॥

इदानीं वर्णधर्मान्वक्तुं द्विजानां लक्षणमाह—संस्कारा मन्त्र-
 वन्तो गर्भाधानादयो यस्मिन्नाविच्छिन्नाः स द्विजः तर्हि शूद्रस्यापि
 संस्काराविच्छेदे सति द्विजत्वं स्यात्तत्राऽऽह—अजो ब्रह्मा यमेवं-
 भूतसंस्कारयुक्तं जगाद स द्विजः शूद्रं तु न मन्त्रवत्संस्कारयुक्तं
 जगाद न चापनयनवन्तमतो नासौ द्विजः तथाच स्मृतिः “निना-
 हमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि जभतां सदा । न केनचित्समसृजच्छन्दसा
 तं प्रजापतिः” इति, श्रुतिश्च “गावइया ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा
 राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचित्छूद्रम्” इति अतो विवाहव्यतिरि-
 क्तसंस्कारस्यानावश्यकत्वादुपनयनस्य तु सर्वेषां निषेधात् तस्य
 द्विजत्वमित्यर्थः । पाठान्तरे वैदिकादय इति गर्भाधानादय इत्यर्थः
 त्रैवर्णिकानामावश्यकान्धर्मानाह—इज्येति । जन्मना विशुद्धेन कुलेन
 कर्मणा चाचारेण अवदातानां शुद्धानां पुष्कलानां दुराचाराणाञ्च
 नैतानि विहितानीत्यर्थः । ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिताः क्रियाश्च
 शूद्रस्य तु वर्णधर्मा एव आश्रमभेदकृतविशेषाभावात् ॥ १३ ॥

ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वृत्तिरूपान्धर्मानाह—विप्रस्येति साङ्गैः
 सप्तभिः । विप्रस्य षट् कर्माणि विहितानीत्यनुपपन्नः । तत्र त्वध्या-

पनं याजनं प्रतिग्रहश्च जीविका यथाह मनुः “षण्णां तु कर्मणा-
 मस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । बाजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च
 प्रतिग्रहः” इति, अन्यस्य क्षत्रियस्य अप्रतिग्रह इति प्रतिग्रहा-
 तिरिकं बाजनमध्यापनं चापद्यनुजानाति वक्ष्यति चान्तरमेव ऋते
 राजन्यमिति । भूयते चाश्रयपतिकैक्यप्रभृतीनां क्षत्रियाणामुपवेष्टृ-
 त्वादि प्रजापातने ऽधिकृतस्य क्षत्रियस्य वृत्त्यन्तरमाह—राज्ञ इति,
 भाविशब्देन दण्डशुल्कादि ॥ १४ ॥

वार्ता कृषिवाणिज्यादिलक्षणा वृत्तिर्यस्य शूद्रस्य द्विजानां
 शुश्रूषा विहिता स्वामिनो द्विजस्य तु शुश्रूषावृत्तिश्च भवेत् ॥ १५ ॥

विप्रस्य मृत्वाऽनुकल्पमेवेन वृत्त्यन्तरागयाह—वार्तेति । वार्ता
 विचित्रा कृष्यादिरूपा, शालीनं धातुयैवैवैव प्राप्तमयाचितम्, याया-
 वरं प्रत्यहं धान्ययाज्या शिकं शाखिलंप्रादौ स्वामित्यक्त-
 यिशोपादानं उञ्जनमापयादिपतितकणोपादानं शिलोऽञ्जनद्वय-
 मेकीकृत्य चतुर्धेयुक्तं श्रेयसी उत्तमा ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सप्तोषो वैवाल्लुब्धेनाल्लम्बुद्धिः समदक्षसेवा समदर्शा महतां
 सेवा प्राग्भेदाश्च; प्रवृत्तिकर्मभेदाश्च उपरमो निवृत्तिः नृणां

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

विवर्त्येहेहा निष्फलचेष्टानिरूपणं मौनं मितभाषणम् आत्म-
विमर्शनं देहविक्षयकारमवाधारमपरिशोक्तम् ॥ ६ ॥

भूतेषु यथायोग्यमज्ञाद्यमज्ञमज्ञं तदादेः संविभागः
विभज्य प्रदानं तेषु भूतेष्वामदेष्टाबुद्धिः आत्मेति च देव-
तेति च बुद्धिः आत्मनः स्वस्व देवता देवतं परमात्मा तद्-
बुद्धिः ब्रह्मात्मकत्वबुद्धिरिति वा स्वारामनुत्पत्ता बुद्धिः देवताबुद्धि-
मेति वा इष्टदेवताबुद्धिः । हे पाण्डव ! भूतानामप्ये नृपु मनुष्येषु
तु सुतरामतीवामदेष्टाबुद्धिरित्यर्थः ॥ १० ॥

महतां गतेः भक्तानां शरण्यस्व भगवतः भवणं गुण-
भवणं कीर्तनं गुणप्रतिपादकनामादिकीर्तनम् । स्मरणं
स्वरूपरूपगुणविभूतिस्मरणम् । सेवा पादपीडनादिरूपा इत्याऽ
र्यपाद्यादिनिवेदनरूपा भवनतिः नमस्कृतिः प्रहोभाषो वा ।
सर्वं सर्वोत्तमा आनुकूल्यम् । आत्मसमर्पणं स्वारामनस्त-
दनुबन्धनञ्च तदायत्तसत्तादिमत्त्वानुसन्धानं चेत्ययं त्रिश-
ल्लक्षणवान् सर्वेषां नृणां साधारणः पर उत्कृष्टो धर्मः उदा-
हृतः प्रदर्शितः येन धर्मेण सर्वान्तरात्मा भगवान् लुप्यति
प्रसन्नो भवति सोऽयं त्रिशल्लक्षणवानित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

एवं नृणां साधारणं धर्ममभिधाया नरविशेषाणां ब्राह्म-
णादीनां वर्णानां त्रयाणामावश्यकान् धर्मान्विवक्षुस्तावत् त्रैवर्ण्य-
कसाधारणेन द्विजत्वलक्षणमाह-संस्कार इति । यद्यत्र संस्काराः
गर्भाधानादयः षोडश अविच्छिन्नाः स द्विजः । ननु, शूद्रस्यापि
तद्विच्छेदे द्विजत्वं स्यात्तत्राह, अजो ब्रह्मा यमेव संस्कारयुक्तं
जगाद् भुतिस्मृतिमुखेन स द्विजः, शूद्रं तु न मन्त्रवत्संस्कार-
युक्तं जगाद् न चोपनयनवन्तमतो नाऽसौ द्विजः । तथा च
स्मृतिः—

“विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।

न केन चित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः” ॥ इति ।

भुतिश्च—गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत्त्रिष्टुभा राजन्वं जगत्या
वेद्यं न केनचित्कूटुम्बम्” इति । अतो विवाहव्यतिरिक्तसंस्कारस्या-
भावात् उपनयनस्य निषेधात् तस्य द्विजत्वमुच्यते इति
व्याचक्षते । वस्तुतस्तु, द्विजत्वादिकमष्टविशेषसम्बन्धरूपं न
जातिरूपं न ब्राह्मणादेर्ब्राह्मणवादिपूष्पतिमात्ररूपं केवलसंस्कार-
मात्रवत्त्वं वा अन्यथाऽऽदिकास्ते ब्राह्मणो मुखवाहुरपत्प्रभवानां पञ्चा-
द्विधामित्रप्रभृतीनां च ब्राह्मणवाद्यगावप्रसङ्गात् सन्तानविशेष-
प्रभूतत्वादिकं च तादृगष्टविशेषवत्त्वसूचकं सन्तानविशेषोत्प-
त्तेस्तन्मुखकसंस्कारादेव प्रकृष्टाष्टकार्यत्वाद्बौद्धिकप्रकर्षवि-
शेषकारणत्वाच्च । एवं च “कार्येण कारणानुमानम्” इति न्यायेन
यत्र कार्यभूताः संस्काराः अविच्छिन्नाः पित्रादिपरम्पराधि-
ष्ठिता इहाः स द्विज इत्यर्थः । सन्तानविशेषप्रभवत्त्वमुखक-
संस्कारादिमत्त्वानुमितादष्टसम्बन्धविशेषात् द्विज इति यावत्
‘संस्काराणां ब्राह्मणादेर्ब्राह्मणवादिषु प्रभूतस्यैव फलवत्त्वेन प्रजा-
पतिना “अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयति” इत्यादिभुतिस्मृत्यादिमुखेन प्रग-
दिताः तथा च वरसन्तानविशेषप्रभव संस्कारमजो जगाद् तस्म-

स्तानप्रभवत्त्वानुमितादष्टविशेषसम्बन्धवाद् द्विज इति कश्चि-
तोर्थः । त्रैवर्ण्यकानामावश्यकान् धर्मानाह-इत्येति । जन्मना कुलेन
कर्मणा चावदातानां शुद्धानां द्विजानां त्रैवर्ण्यकानामित्यादीनि
स्वाभिमन्योदिताः ब्रह्मचर्याधर्मेषु विहिताः क्रियाः चोदितानि
विहितानि एवामकरणे प्रत्यवाय इति भावः । तुर्यः अभिगमन-
प्रित्वेनेत्यावा अभावात्तदभिप्रायेण स्वाभिमन्योदिताः क्रिया
इत्युक्तम् । सांप्रित्ये इत्यादीनि त्रीणि स्वाभिमन्योदिताः क्रियाः
चेत्येतानि विहितानि अनप्रित्वेस्वाभिमन्योदिताः क्रियाविहिता
इत्यर्थः । अनाभिमन्यां विधुरादीनां तु पूर्वोक्तत्रिशल्लक्षणवान् धर्म
इति भावः ॥ १३ ॥

एवं त्रैवर्ण्यकानामावश्यकान् धर्मानभिधायाऽथ तत्र विप्रस्य
जीविकाधर्मानाह—विप्रस्याध्यापनादीनीति । आदि शब्देन याजन-
प्रतिग्रहो विष्वाङ्मनो याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः जीविकाधर्मो इत्याऽ
ध्ययनदानादीनि त्वावश्यकधर्मो इत्यर्थः । एवं संभूय विप्रस्य षट्
धर्मोः तथा चोक्तं मनुना—

“पयसां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः” ॥ इति ।

अथ क्षत्रियस्य जीविकाधर्मानाह—अथस्याऽप्रतिग्रह इति,
अत्रान्यस्य क्षत्रियस्याऽप्रतिग्रह इति प्रतिग्रहानिर्विकं याजनम-
ध्यापने चानुजानाति, षड्वर्षे चानन्तरमेव “ऋतेराजस्यम्” इति,
भूयते च अश्वपतिकेयप्रभृतीनां क्षत्रियाणामुपदेष्टृत्वादिप्रजापाक्षने-
ऽधिकृतस्य क्षत्रियस्य वृत्तवन्तरमाह—राज्ञ इतीति व्याचक्षते तन्नि-
त्यम् । “प्रभुत्वादात्विज्यं सर्वेषाणां स्यात्” इति द्वादशाध्याया-
न्त्याधिकरणे क्षत्रियादेर्वाजनाध्यापनयोः प्रतिपिद्धत्वात् । तत्र हि
दशोपयोग्यमासज्योतिष्टोमादिषु किं त्रिभिरपि द्विजानिभिरात्विज्यं
कारयितव्यमुत ब्राह्मणेरेवेति संशयस्तत्र त्रयोऽप्यात्विज्यमर्हति
विद्वत्त्वाद्वरणं पुनः पुरुषार्थमतः कर्मवैशुष्यं नास्ति । किञ्च
याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः ब्राह्मणैस्त्वेव वृत्त्युपाया इति नियमः
पुरुषार्थतया स्मर्यते न कर्तव्यतया तेन क्षत्रियवैशुष्यात्विज्यं
कुर्वन्तो नियमाऽतिक्रमात्कामं स्वधर्मात्प्रचयेयातां न क्रतोः कदा-
चिद्गुणहानिः तस्मात् त्रिभिरप्यात्विज्यं कारयितव्यमिति पूर्वपक्षं
प्रापय “द्विजोत्तमानामात्विज्यं ननु क्षत्रियवैशुष्ययोः ब्राह्मणा-
त्विज्यनियमः कर्तव्येनापि स्मृतः” यत् त्वावधारकाम इत्यु-
पक्रम्य “ब्राह्मणानामात्विज्यम्” इति यद्वत्प्रकाराः कर्तव्येन स्म-
रन्तीति स्पष्टमतत् । तथा च भगवद्गामाध्यापि—

“क्षत्रियो याजको यस्य अगडास्व विशेषतः ।

कथं सदास भोक्तारो हविस्तस्य सुरपयः” ॥ इति ।

सुरा देवता ऋषयश्च श्रुत्यिक्भूता इति देवताद्विर्भा-
गनिराकारणात् कृतवैशुष्यमदृशितम् “राजयाजकायजस्य
विनश्यति यथा हविः” इति ब्राह्मणात्विज्ये हविर्विनाशः स्मृतः
क्षिप्तानि च दर्शितानि “ब्राह्मणानामिदं हविः” इत्येवमादीनि तस्मा-
द्ब्राह्मणानामेवात्विज्यं भिज्यमिति राज्ञास्ति तम् । तस्मात् राजस्य-
वैशुष्योर्वाजनाध्यापनाधिकारः अश्वपतिकेयप्रभृतीनां यद्वेदा-
न्तेष्वेष्टृत्वमवगतम् न तदध्यापनरूपं किन्तु स्मृतीनामिह

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्मक्षरपतनुपासनाद्युपदेष्टव्यरूपम्, अद्यापनं नाम स्त्रोचारणा-
नूचाराणां च शिष्योद्देशेन भागवतस्यात्मकवेदराशेः साङ्गस्य स्वर-
वर्णाद्यनपमंशपूर्वकमुच्चारणम्, तस्मादप्रतिग्रह इत्यस्यायमर्थः ।
प्रतिग्रहग्रहणं याजनाध्यापनचोरपुपक्षक्षणात्, ये ब्राह्मणानां
याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृता वार्ताकृता धर्माः न ते राजन्वादेर्जी-
विका धर्मा इति, का तर्हि राजन्वादेर्वृत्तिरित्याह—राज इति,
तत्र राजन्वो द्विविधः प्रजापालनाधिकृतस्तदनधिकृतश्चेति, नाव-
दाद्यस्य वृत्तिरनेनोच्यते द्वितीयस्य तु ऋतामृताभ्यामित्यनेन-
वक्ष्यति प्रजागोप्तुः प्रजापालनाधिकृतस्य राज्ञो राजन्वस्याऽविप्रा-
द्विप्रेतरात् करादिमिदंस्तिः स्वामिप्राप्तभागः करः तदादिभिरा-
दिशब्देन द्यदशुल्कादिकं विवक्षितं वा शब्देन प्रजापालनानधि-
कृतस्य नु ह्यन्तरमेवेति सूचयति ॥ १४ ॥

अथ वेदस्यत्याह—वेद इति । नित्यं ब्रह्मकुलं विप्रकुलमनुगच्छ-
त्यनुवर्त्तते इति अनुगः नादशस्सन् वाचां कृषिवाणिज्यादिवक्ष्या-
वृत्तिर्यस्य स भवेत् । अथ शूद्रस्याऽवश्यं धर्मं वृत्तिरूपं चाह-
शूद्रस्येति । तत्र द्विजशूद्रा शूद्रस्यावश्यं धर्मः स्वामिनो
वृत्तिश्च भवेत्स्वामिदत्तेनास्मादिना जीवनं भवेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं चतुर्णां वर्णानामावश्यकान् जीविकारूपांश्च धर्मानभिधा-
वाऽयनेषामेषोकवृत्त्यलाभे ह्यत्यन्तराणि विवक्ष्यतावद्ब्राह्मणस्य
सुखायुक्तलपमेवेन वृत्त्यन्तरावाह—वासेति । विचित्रावासां कृषि-
गोरक्षादिरूपा शालीनं धार्यते त्रैलोक्ये प्राप्तमयाचितमित्यर्थः । “शालीन
कौपीने धृष्टा कार्ययोः” इति निपातितः शालीनशब्दः । एवं द्वितीयं
वायावर्षं यायावरः प्रवासी तस्य कर्म वायावर्षं प्रवा-
सादिना याज्ञापूर्वकमर्जनं तृतीयं शिखोऽच्छनम् “उच्छः कण्ठाभा-
दानं कण्ठाभादानं शिखम्” तदुभयमेकीकृत्य चतुर्थं विप्रस्य
वृत्तिरित्युक्तम् आसां चतसृणां वृत्तीनां पूर्णपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरा
भेदसी ज्यायसी उत्तमेति यावत् । यद्यपि पूर्वं विप्रस्याध्ययना-
दीनि पठन्यस्याप्रतिग्रह इति विप्रस्य प्रतिग्रहवृत्तेः कथि-
तत्वात् अत्र शालीनं वायावर्षमिति च न कथनीयम्; तथापि स
एव प्रतिग्रहो याज्ञापूर्वकस्तदङ्गीकरोति द्विविध इति वक्तुं शालीनं
वायावर्षं चतुर्थम् ॥ १६ ॥

भीमद्विजवधजतीयेकृतपदरत्नावली ।

ग्राम्येहोपरमः विषयभोगेच्छानिवृत्तिः विषयविपर्ययेहेत्वा
प्राणिनां खत एव निषिद्धकर्मचष्टा ईहा तस्याः पर्यालोचनं
मोक्षपिपरीतप्रवृत्तिदर्शनं वा मौनं मन्त्रार्थचिन्तनं प्रज्ञापवर्जनं
वा आत्मविमर्शनमात्मविचारः ॥ ९ ॥

तेषु नृषु आत्मदेवताबुद्धिः परमात्मस्थित इति ज्ञानम्
सुतरामित्यनेन नृषु विशेषतः कर्तव्यमिति सूचयति—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियसंयमः ।

इमः क्षमार्जवं दानं सर्वेषां धर्मसाधनम्” ॥

इति स्मृत्यवधारणं धर्माङ्गत्वं ननु धर्मत्वमिति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥

ननु, तर्हि कोऽर्थं धर्मो नामत्याशङ्क्य सर्वसाधारण्यं धर्म-

माह—अवश्यमिति । महतां वा गतिः स्थितिस्तस्याः सेवा
सङ्गतेः सेवेति वा हास्यात्मकमपेक्षयोरेकार्यत्वात् कथं पूष-
ग्रहणं कृतमित्याशङ्क्य—

अनाद्यनन्तकालेषु मुक्तौ संसार एव च ।

मयि स्थितोऽवस्थेको विष्णुर्मां सर्वदेव तु ॥

इति सम्प्रतिपक्षं ज्ञानं विद्यादात्मसमर्पणम् ।

बहिष्केभ्यश्चरासत्त्वं हास्यामित्युच्यते कुपे ॥

इत्यनेन परिहरणीया, अनाद्यनन्तकालं मयि स्थित्वा विष्णुः
सर्वत्र मां प्रेरयतीति प्रीतिपूर्वकज्ञानमात्मसमर्पणं प्रतिभादि-
सन्निहितभगवद्वास्तवज्ञानं हास्यम् ॥ ११ ॥

तारनम्यज्ञानार्थं ब्रह्मादिविषयभयव्यादिरपि धर्मः स्यादतो
विशिष्योच्यत इत्यत उक्तं पर इति, “एव मे सर्वधर्माणां धर्मो
धिकतमो मतः” इति वचनात्समुदाहृत इति समीचीनत्वं कृतो
ऽत्राह—त्रिशल्लक्षयेति । अनन्तलक्ष्यस्य हरेर्भिरल्लक्ष्ययुक्तत्वं
“तथापि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशसे” इति वक्ष्यात् भक्त-
प्रकाश्याकारविषयविवक्षया “सतपादभ्यतुर्हस्तः” इत्यादिश्लोकेषु
पुरुषलक्ष्यस्य निरूपितत्वात् इदं च भक्तिप्रवर्धनाय प्रोक्तमिति
ज्ञायते अनेन भगवत्प्रेषकरो धर्मो नाम्न्य इत्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

एवं धर्मस्वरूपं निरूप्य तदधिकारिण्यं निरूपयति—संस्कारा
इति । निषेकादिदमशान्ता ये संस्कारास्ते यस्याविच्छिन्ना
मलशिङ्गताः स द्विजः स एवाधिकार्यन्तेति शेषः । अविच्छेद्य-
त्वेन कर्तव्यत्वे कोहेतुरिति तत्राह—वैदिकेति । वेदप्रतिपाद्य-
त्वेन प्रामाण्यकत्वेन कर्तव्यत्वा इत्यर्थः । नन्विदं द्विजमात्रसा-
मान्यं किञ्चन्याह—आद्य इति स्त्रीणां ब्राह्मणजातित्वेपि मन्त्रेण
क्रिया एता इति यदतः शिष्टाचारत्वेन संयुहीतरत्वात् इदं
वैदिकत्वेपि कर्तव्यत्वं ननु स्त्रीणां वैदिकसंस्काराभावे यागा-
नाधिकारित्वमित्यस्येदमेवात्तरं वैदिकादय इति वैदिका अपौ-
काश्च सन्तीत्यर्थः तदुक्तम्—

“निषेकाद्याः इमशान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ।

गर्भाधानमृतौ पुंसवनं च स्थन्दनात्पुरा ॥

षष्ठेऽष्टमे वा सोमन्तो मासतो जातकर्म च ।

अहन्वेकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्कृतः ॥

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासे चूडा कार्पा यथाकुलम् ।

एवमेव शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥

तृण्यमिताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ।

इत्यादि—

तां पूषद्विषतमामेरयस्त्वस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति ।

वा न उर उरती विभयाते यस्यामुशन्तःप्रहराम शेषं ॥

उपोयमे परामृष्य मा मे वक्ष्यामि मन्त्राः ।

सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीयामिषाम्बिका ॥

इत्यादि संस्कारमन्त्राः ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैद्याः शुद्रास्तृत्वारः
वर्णास्तेषां आचार्यो द्विजाः तेषां साधारण्यं धर्ममाह इत्येति
“ब्रह्मक्षत्रिविद्यप्रा वर्णास्त्वाचार्यो द्विजाः” इति स्मृतेः “इत्या-
द्ययनदानानि विप्रस्य क्षत्रियस्य च” इत्यादेः एतावन्वि द्विज-
मात्रस्य न किन्तु विशिष्टानामित्याशयेनाह—अनेति । अन्त्या

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कर्मणा वा स्वदातानां "कारीषा यजेत वृष्टिकामः, मन्त्रवह्ना-
ससा न सम्बदेत्" इत्यादिबोधोदिताः क्रियाश्च विहिता इत्याह,
मिथ्या इति ॥ १३ ॥

• विशेषधर्ममाह—विप्रस्येति । अद्यापनवाजनप्रतिग्रहाः ततो
ब्राह्मणादन्यस्य स्त्रियादेरप्रतिग्रहः "प्रतिग्रहाधिको विप्रो वाज-
नाध्यापने तथा" इति वचनात् प्रतिग्रहादिनापि प्रवृत्तिमभिप्रेत्य
राजादिवृत्तिमाह—राज इति । आदिशब्देन न्यायतो दण्डा-
द्यागतं धनं गृह्यते प्रजागोप्तरित्यनेन प्रजागुप्त्यैव ततो धन-
माहर्तव्यम् अन्यथा दुष्कृतमेवादत्त इति सूचयति, वाशब्देन
देवा गृह्यन्ते देवविधौर्बिनेत्यर्थः दण्डार्हविप्रमन्तरेण चेति ॥ १४ ॥

वार्ता कुविगोरक्षवाणिज्यलक्षणा स्वामिनः सकाशाज्जीवनं
चेति शेषः । भृत्यानां स्वामिनः शुभ्रपा च वृत्तिरिति वा ॥ १५ ॥

विप्रवृत्ति कथं उक्त्वाह—वार्तेति । अत्र वार्तादिकमाप-
दीति ब्राह्मं विप्राऽनुकृष्य स्त्रियैवैव्यबोस्तस्वविज्ञापनं धर्म इत्यु-
च्यते ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

संस्कारा इत्यर्थकम् । ननु, शूद्रस्यापि तेषु संस्कारेषु कृतेषु
द्विजत्वं स्वात्तत्राह—अजो यं सृष्ट्वा द्विजं जगात् द्विजत्वेन निर्दि-
देश तज्जातिक एव संस्कारेषु लब्धेषु द्विजः स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अविप्राहेति वाशब्दात् कश्चिद्विप्रादपीत्यर्थः । वपनं द्रविण्या-
दानमित्यादेः ॥ १४ ॥ १५ ॥

भीमद्विभनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

• समदशां महतां सेवा विपर्ययेहेहा निष्फलक्रियास्तासां
पर्यालोचनं भौगं ह्या वाक्बलिवृत्तिः आत्मविमर्शनमात्मनो
देहभिरत्वभाषणा ॥ ६ ॥

अज्ञाद्यादेः अज्ञमोहनं प्रायं मोदकादि तत्तदादेर्व्यस्यक-
चन्दादेर्व्योचितं विमर्शैव ग्रहणम् आत्मवत् देवतावत् बुद्धिः,
भाषणा ॥ १०—१२ ॥

इदानीं वर्णधर्मान् वक्तुं द्विजानां लक्षणमाह—संस्कारा मन्त्र-
बुक्तो गर्भाधानादयो वस्मिन् स वा स द्विजः त्रिच्छिन्न-
संस्कारो द्विजवन्धुरित्यर्थः । अजो ब्रह्म यं जगादेति ब्रह्मसृष्ट्या-
रम्भतः शूद्र प्रवृत्तायां द्विजजातौ विशुद्धमातापितृकं जन्मैव मुख्यं
लक्षणमित्यर्थः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वृत्तिरूपान् धर्मानाह—विप्रस्येति सार्धैः
सप्तभिः । षट् विहितानीत्यनुवृत्तः । तत्र त्वध्यापनं वाजनं प्रति-
ग्रहश्च जीविका । तथा च मनुः—

[६४]

"यद्यद्यान् कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

वाजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः" ॥ इति

अन्यस्य स्त्रियस्य अप्रतिग्रह इति वाजनाध्यापने आपद्बृत्ती
प्रतिग्रहस्तस्यापद्यपि निषिद्धः प्रजागोप्तरिति पारम्पर्याभिः
प्रजाभिर्दत्तं प्रणयुपायनमेव वृत्तिरित्यर्थः । विप्रभिरात्त लोकात्
करद्वयद्वयशुक्कादिभिर्वा ॥ १४ ॥

वार्ता कुविवाणिज्यादयो वृत्तियस्य सः द्विजशुभ्रपा धर्मः
स्वामिनो द्विजस्य शुभ्रपा सेवा वृत्तिश्च ॥ १५ ॥

विप्रस्य वृत्त्यन्तराण्यह—वार्ता विचित्रा विविधा तत्र
शास्त्रीनमवाचितं यायावरं प्रत्यहं धान्यमात्रवाजा शिखं शाख-
क्षेत्रादौ स्वामित्यक्तकण्ठोपादानं उज्ज्वलं आपणादिपतितकण्ठो-
पादानम् ॥ १६ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः :

सप्तोषो न्यायागतेनाज्ञादिना ऽलंबुद्धिः प्राग्बोहोपरमः मधा-
मिकजनचेष्टात्यागः विपर्ययेहेहा विपरीतफलास्तु चेष्टास्तु हेवदष्टिः
भौगं निष्फलभाषणत्यागः आत्मविमर्शनं देहेन्द्रियमनोबुद्धिभ्यः
पृथक्भूतस्वार्थमनोऽनुसन्धानम् ॥ ६ ॥

तेषु भूनेषु आत्मवत् मानार्हत्वात् देवतावन्नगवद्वत् भगव-
देष्टव्यात् बुद्धिर्भाषणा ॥ १० ॥

अस्य श्रीकृष्णस्य सेवा परिचर्या इत्याऽर्थेनम् ॥ ११ ॥

नृणामित्युपलक्ष्यं तत्कलत्रस्यापि त्रिचलस्यवान् सत्य-
त्वादित्रिचलभागवान् येन सर्वोत्तम भगवान् तुष्टो भवति ॥ १२ ॥

इदानीं वर्णधर्मान् वक्तुं द्विजलक्षणमाह—यमजो ब्रह्मा
गायत्र्यादिना सृष्ट्वा जगात् द्विजकुलत्वेनोक्तवान् वस्मिन् गर्भा-
धानादयो संस्काराः अविच्छिन्नाः स द्विजः ब्रह्मप्रवर्तितकुलजः
संस्कारवान् द्विज इत्यर्थः । "नृणां ब्राह्मणमसृजत् त्रिष्टुभा
राजन्वं जगत्या वेदयं न केनः शूद्रम्" इति भुनिरत्रानुसन्धया
शूद्रकुलं मन्त्रपूर्वकं ब्रह्मणानुप्रवर्तितम् एव शूद्रस्य द्विजाति-
संस्काराभावात् द्विजत्वं "विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां
सदा" "न केनचित् समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः" इति भुतिः
द्विजावश्यकान् धर्मानाह—इत्येति । जन्मना ब्रह्मप्रवर्तितकुलोपस्था
कर्मणा संस्कारेण चावदाननां शुद्धानाम् आभिमन्योदिताः
ब्रह्मचर्याद्याभमविहिताः ॥ १३ ॥

चतुर्णां वर्णानामवश्यकान् जीविकारूपांश्च धर्मानाह—विप्रस्येति,
सार्धैः सप्तभिः । मध्ययनाध्यापनवाजनयाजनदानप्रतिग्रहाः इत्यध्व-
नादीनि षट् कर्माणि विप्रस्य, तत्राध्यापनवाजनप्रतिग्रहाश्च जीविकाः

"यद्यद्यां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविकाः ।

वाजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः" ॥ इति ।

मनुवचनात् अन्यस्य स्त्रियस्य अप्रतिग्रहः प्रतिग्रहाभावः
अर्थोऽप्रतिग्रहातिरिक्तानि मध्ययनाध्यापनवाजनयाजनदानानी-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

जघन्यो नोत्तमां वृत्तिमनापदि भजेन्नरः ।
 ऋते राजन्यमापन्तु सर्वेषामपि सर्वशः ॥ १७ ॥
 ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।
 सत्यानृताभ्यां जीवेत न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥ १८ ॥
 ऋतमुञ्छाशिलं प्रोक्तममृतं यदयाचितम् ।
 मृतं तु नित्ययाज्ञा स्यात्प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ १९ ॥
 सत्याऽनृतं तु वाणिज्यं श्ववृत्तिर्न चिन्तयेत् ।
 वर्जयेत्तां सदा विप्रो राजन्यश्च जुगुप्सिताम् ।
 सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो नृपः ॥ २० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृषिवाणिज्यादिरूपा वार्ता वृत्तियस्य सः शूद्रस्य द्विज-
 शुभ्रया भाव्यको धर्म इत्यर्थः । स्नामिन ब्रह्मादिदानेन निवत-
 कैक्यकारवितुस्तु द्विजस्य शुभ्रया वृत्तिर्जीविका भवेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

विप्रस्य जीविकान्तरमाह—वार्तेति । विचित्रा वार्ता कृष्यादि-
 रूपा शालीनमयाचितप्रहयम् याबावरं भिक्षाटनम् शिखोक्तं
 चेति चतुर्था ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

सन्तोष, समदर्शियों की सेवा, धीरे धीरे प्राप्त्य चेष्टाओं
 के विराम, मनुष्यों की दौकिक चेष्टाओं को निष्फल देखना,
 मोन और आत्मा का विचार ॥ १७ ॥

हे पाण्डव ! और यथा योग्य प्राणी मात्र को ब्रह्मादिका अच्छी
 तरह विभाग करना उन अतिथि प्रभृति प्राणियों में और मनुष्यों
 में निरन्तर देवत बुद्धि करना ॥ १८ ॥

आपने देवत भीहरिके गुणोंका भवण और कीर्तन तथा महज्जनों
 के प्राप्य श्रीगोविन्दकी सेवा पूजा साष्टांगप्रणाम, दास भाव सख्य
 भाव, और कामसमर्पण, अर्थात् पञ्चरात्र शास्त्रोक्त भगवत्-
 प्रणामागतिः ॥ १९ ॥

हे राजन् ! यह सर्व मनुष्यों का साधारण तीस (३०) वत्सव्य बाखा
 र्म कहा गया है सर्वात्मा भीमजारायण इसी के आचारण से
 तनुष्ट होते हैं ॥ २० ॥

और अविच्छिन्न अर्थात् परम्परासे संस्कार गर्भाधानादि
 परन्तर जिनके यहाँ खड़े आते हैं और ये संस्कार ब्रह्माने जिस
 शक्तिके कहें हैं वेही द्विज है । और द्विजन्माओं को अर्थात् ब्राह्मण

क्षत्रिय और वैश्यको जोकि जन्मकर्म से शुद्ध हैं उनको इज्या (यज्ञ
 करना) अध्ययन (वेदपठना) दान (दान देना) यह तीन कर्म
 वेद विहित हैं, और ब्राह्मण के उचित जो किया है वो भी विहित
 हैं ॥ १३ ॥

और ब्राह्मण को अध्ययनादिक के (६) कर्म विहित हैं, वो
 के ये हैं कि (यजन याजन अध्ययन अध्यापन, दान प्रतिग्रह)
 ब्राह्मण से अन्य को प्रतिग्रह (दानलेना) निषिद्ध है प्रजा-
 पादक राजा की जीविका यह है कि विप्र को छोड़कर और
 लोगों से पश्यांश कर लेवे ॥ १४ ॥

वैश्य की जीविका वार्ता (खेती, गोरक्षा, व्यापार, व्याज)
 है । और सदा ब्राह्मण कुलके अनुगामी रहना यह वैश्य का
 धर्म है शूद्र को तीन वर्णों की शुभ्रया करके जीविका करना
 यही शूद्र का धर्म है ॥ १५ ॥

खेती, १ दिठारंके बिना, बिना मागे मिछजावे; २ प्रतिदिन
 भक्ष की भिक्षा, ३ (शिख) खेत में शिखा धीनखे, ऊँछ बाजार
 में दाना धीनखे, ४ वस यह चार प्रकार की वृत्ति ब्राह्मण
 की हैं, इसमें उत्तरोत्तर भेष्ट हैं ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिहूनभावाधेदीपिका ।

वृत्तिष्वेव ऋतवस्थां दर्शयन्नापद्वृत्तीराह—जघन्यो नीचः उत्त-
 मामध्यापनादिरूपां ऋते राजन्यं क्षत्रियस्तु प्रतिग्रहादभ्यां
 भजेत् ॥ १७ ॥

चतुर्विधां पूर्वोक्तं विप्रवृत्तिमितरेषामपि दर्शयन्नाह—ऋतामृता-
 ऽभ्यामिति ॥ १८ ॥

स्तोत्रं व्याचष्टे ऋतमिति ॥ १९ ॥

तयोस्तद्वर्जने हेतुमाह—सर्ववेदमय इति ॥ २० ॥

शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् ।

ज्ञानं दया ऽव्युतात्मत्वं सत्यं च ब्रह्मलक्षणम् ॥ २१ ॥

शौर्यं वीर्यं धृतिस्तेजस्त्याग आत्मजयः क्षमा ।

ब्रह्मण्यता प्रसादश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणम् ॥ २२ ॥

देवगुर्वव्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम् ।

आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं नैपुण्यं वैश्यलक्षणम् ॥ २३ ॥

शूद्रस्य सन्नतिः शौचं सेवा क्षामिन्यमायया ।

अमन्त्रयज्ञो ह्यस्तेयं सत्यं गोविप्ररक्षणम् ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावायदीपिका ।

वर्णानामभिव्यञ्जकरूपान्धर्मानाह-शम इति, चतुर्भिः । अच्यु-
तारमरत्वं भीमिष्णुपरत्वं ॥ २१ ॥

शौर्यं युद्धोत्साहः वीर्यं प्रभावः तेजःप्रागल्भ्यम् त्यागो दानं
आत्मनो मनसो जयः ॥ २२ ॥ २३ ॥

अमन्त्रयज्ञः नमस्कारेणैव पञ्चयज्ञानुष्ठानं तथाच याज्ञवल्क्यः
“नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाप्रदापयेत्” इति ॥ २४ ॥

भीमह्रीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विप्रस्य याजनायकामे वार्तादिकृपा वृत्तिस्तत्राप्युत्त-
रोत्तरोत्तमत्वं शोकम् अयोत्तरोत्तरवर्णस्य स्त्रस्त्रवृत्त्यामरुपा
यदिपूर्वपूर्ववर्णस्य शोचोत्तरस्य वा वृत्त्याभयं वक्तुं ताव-
दनापदितवाभयं निषेधति—जघन्य इति । जघन्यवर्णो नरः
अनापदि स्त्रस्त्रवृत्त्यामरुपापदभावे उत्तमां पूर्वपूर्ववर्णसम्बन्धिनीं
वृत्तिं न मजेन्नाभवेत् आपत्सु तु राजन्यं विना राजन्यव्य-
तिरिक्तानां सर्वेषामपि यथाज्ञानं सर्वा अपि वृत्त्येव प्राश्रयणीया
भवन्ति सर्वेषां सर्वेषां इत्येतावत्युक्तं राजन्यस्य प्रजापालन-
प्रयुक्तकरादानरूपस्त्रवृत्त्यामरुपापदि याजनाध्यापनप्रतिप्रदादि
रूपपूर्ववर्णवृत्त्याभयं वार्ताश्रयमोत्तरवर्णवृत्त्योऽभाभयं
प्रसक्तमृतेराजन्यमिति निषिध्यते ॥ १७ ॥

अथ विप्रराजन्ययोः स्त्रस्त्रवृत्त्यामरुपापशुपादयो वृत्ति
निष्कृष्ट दशवज्जुत्तरोत्तरवर्णसंवाक्यां वृत्तिं प्रतिषेधति—ऋता
मृताश्चामिति । ऋताद्यन्वतमेन जीवेत अवृत्त्या तु कथञ्चन न
जीवेत सर्वेषां अवृत्तिं नाभयोदित्यर्थः ॥ १८ ॥

‘ऋतादिपदार्थाभाह—सार्धेन ऋतमिति । स्पष्टार्थः ॥ १९ ॥

न कथञ्चनेति उवाच—वर्जयेदिति । विप्रो राजन्यञ्च तां
नीचसेवां शोचोत्तरवर्णसेवां जुगुप्सितां निन्दितां परिवर्जयेत्
जुगुप्सितारवमेव वदन्विप्रराजन्यौ धिधिनधि—सर्ववेदमव इति ।
प्राच्ये मरुद् पूज्ययोः पूजकसेवानिन्दितेति भावः ॥ २० ॥

अथवर्णानामभिव्यञ्जकान् धर्मानाह-शम इति चतुर्भिः । शमा-
दिपदार्थानामर्थोक्तिशालिन्वधर्माभावावाचानुकाः । तत्र आस्ति-
रकोधः अच्युतारमरत्वं अच्युतप्रवणचित्तरत्वं । शमादिकं ब्रह्मलक्षणं
ब्राह्मणकुक्षामभिव्यञ्जकमित्यर्थः ॥ २१ ॥

शौर्यमिति । शौर्यादिष्वनलक्षणं क्षत्रिवर्णभिव्यञ्जकं तत्र
शौर्यं सगृह इव युद्धे प्रवेशसामर्थ्यं वीर्यं परैरनभिभाषत्वं धृतिः
धैर्यमापद्युःखित्वं तेजः पराभिभवसामर्थ्यं त्यागः क्षोभराहि-
त्यदानशीलता आत्मजयो देहजयः देहधर्मेनभिभाषत्वं क्षमा
सहिष्णुता ब्रह्मण्यता ब्राह्मणकुक्षानुवृत्तिः प्रसादोऽनुग्रहः रक्षा
प्रजापालनम् ॥ २२ ॥

एवं देवादिभक्त्यादिकं वैश्यलक्षणं तत्र देवगुर्वव्युतेभक्तिः
देवाश्च गुरुवर्णाणां ज्ञानवृत्त्यागावक्षेपां भक्तिः त्रिवर्गेण धर्मादि-
पुरुषार्थत्रयेण परितोषणं परितुष्टिः भक्तिं परलोक इति मतिर्यस्य
सः आस्तिकस्तस्य भाव आस्तिक्यं नित्यमुद्यमः अर्थार्जनं प्रयत्नः
तत्र नैपुण्यम् ॥ २३ ॥

शूद्रस्य सन्नत्यादिकं क्षत्र्यामित्यनुपङ्गः । सन्नतिः पूर्ववर्णो-
त्तरपदे नम्रता, शौचं स्नानादिजं स्त्रस्त्रामभिव्यञ्जकं निष्कपटभा-
वेन सेवा, अमन्त्रयज्ञः नमस्कारेणैव यज्ञानुष्ठानम्, तथाच
याज्ञवल्क्यः “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञाप्रदापयेत्” इति,
अस्तेयमचौर्यं सत्यमनुतावदनं गवां विप्राणाञ्च रक्ष-
णम् ॥ २४ ॥

भीमह्रीरराधवाचार्थकृतपदरत्नावली ।

तदभावे शूद्रस्य कथामिति तत्राह—जघन्य इति । जघन्यो
नरः शूद्रोऽनापदि तत्सङ्गावे उत्तमां वृत्तिं तत्त्वज्ञानलक्षणां न
मजेन् कुर्वादित्यन्वयः । अपदि तदभावे तदनुकूला कर्वादित्यतो
नापदीति विशेषणं पालनादि वृत्ति वा । ननु, वर्णहीनस्य कथ-
मित्यस्वेदमेवोत्तरं जघन्यो वर्णहीनो नापद्युत्तमां वृत्तिं न
मजेत् “वर्णेष्वेव वर्णेषु न ज्ञानी स्यात् कथञ्चन” इति श्रुतिः ।

श्रीमद्भगवत्पञ्चमोऽध्यायः ।

राज्ञानं विना सर्वेषां विप्रादीनामापद्युक्तसर्ववृत्तिभिर्जीवने दोषो नास्तीत्याह—ऋते राजन्वमिति ॥ १७ ॥

ऋणादीनामप्रतीतिर्यथाह—ऋतमित्यादिना । कर्षणम् कृषिः ॥ १८ ॥ १९ ॥

श्वसिर्वर्जनेहेतुमाह—सर्वेति । “सर्वो देवता वेदविदि ब्राह्मणे-वसन्ति” इति श्रुतेः नाविष्णुः पृथिवीपतिरित्यादेशः ॥ २० ॥

विप्रादीनां विविच्य ज्ञाने प्रथमं खल्व्यामाह—शम इत्यादिना । अकथुतात्मत्वं विष्णुमनस्कत्वम् ॥ २१ ॥

त्यागो दातव्ये मुक्तहस्तता आत्मजबो मनोजबः ॥ २२ ॥

त्रिवर्गैर्धर्मार्थकामैः ईश्वरपरिपोषणं त्रयो वर्गो येषां ते त्रिवर्गाः तेषां ब्रह्मादिना परितोषणम् ॥ २३ ॥

शूद्रस्याततः सकृत्स्पृष्टाभिरङ्गिराचमनखल्व्यां शौचं “ह-रकथतालुगभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः । शुष्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः” इति वचनात् केशश्मश्रुनखाद्यधा-रण्यं मौञ्ज्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भगवत्पञ्चमोऽध्यायः ।

आपद्रुत्सीराह—जघन्यो नीचः उत्तमां अध्ययनादिकृपां श्रुते राजन्वं क्षत्रियस्तु प्रतिग्रहादन्वां भजेत् ॥ १७ ॥

विप्रवृत्तीर्धैर्यवृत्तीश्च काश्चित् सर्वेषामप्यापद्यनुजानीते श्रुता मृताऽवमिति ॥ १८ ॥

श्लोकमिमं व्याचष्टे ऋतमिति सांख्येन ॥ १९ ॥

तथोस्तद्वर्जने हेतुमाह—सर्वेति । तेन धैर्यशूद्रयोः नीचसेव-याप्यापदि न तावान् दोष इति भावः ॥ २० ॥

वर्णानामभिव्यञ्जकानि खल्व्याम्बाह—शम इति चतुर्भिः । अकथुतात्मत्वं विष्णुमनस्कत्वम् ॥ २१—२४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जघन्यः कनिष्ठवर्णः उत्तमां भेषजवर्णोचितामनापदि न भजेत् श्रुते राजन्वं स तु अनापद्यपि उत्तमामपि बाजनरूपामध्यापन-रूपां च भजतिवत्यर्थः आपत्सु तु वयोक्तव्यत्वात् सर्वेषां सर्वशो-वृत्तयः ॥ १७ ॥

पूर्वोक्ताभ्युविधा विप्रवृत्तयो ऽम्बैरपि ब्राह्मणः स्नापेक्षया नीचसेवा तु न कर्तव्या विप्रराजम्बाऽनां तु विशेषतो नीच-सेवा वर्ज्येत्याह—ऋतामृताऽवमित्यादि सांख्येयैः ॥ १८—२० ॥

वर्णानां खल्व्याम्बाह शम इति चतुर्भिः । अकथुतात्मत्वं विष्णु-मनस्कत्वम् ॥ २१ ॥

शौर्यं न्यायप्राप्त्युत्तरेत्याहः शौर्यं प्रभावः तेजःप्रागवश्यम्

त्यागः उदारत्वम् आत्मजबो जितमनस्कत्वम् प्रसादः प्रस-जता ॥ २२ ॥

आस्तिक्यं अज्ञा उद्यमो ऽनाखस्त्वम् ॥ २३ ॥

शूद्रस्य सक्त्यादिकम् खल्व्यामिति शेषः अमावसा निष्का-पट्येन अमन्त्रवहः नमस्कारेण पञ्चबह्मानुष्ठानम् तथाच ब्राह्-मण्यः “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चबह्माभहापयेत्” इति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

नीचवर्ण्य ऊचे वर्ण्य की वृत्तिको अनापदकाळ में न करे एक क्षत्रिय को छोड़कर अध्ययनादिमात्र ब्राह्मण की वृत्ति करके, आपद के विनादूसरेकी वृत्ति न करे वह तात्-पर्य है सो आपदमेंभी ग्रह को छोड़कर सब कोई सब की वृत्ति करे ॥ १७ ॥

ऋत अमृत मृत प्रमृत इन चारों से अपना जीवन करे अथवा सत्यामृत से जीवै परञ्च श्वसि से कदापि जीवन न करे ॥ १८ ॥

ऋत, यह उछ शिख का नाम है । अमृत, वह विना मागे जो मिले उसकानाम है । मृत, वह नित्य भीख मागे से जो अमृत, वह खेती से प्राप्त किये का नाम है ॥ १९ ॥

सत्या मृत, वह वाणिज्य का नाम है । श्वसि, वह नीच सेवा का नाम है । ब्राह्मण और क्षत्रिय इस निमित्त वृत्ति को सर्वदा वर्जन करे क्योंकि ? वि सर्वदेव मय है, और राजा सर्व देव मय है ॥ २० ॥

शम, दम, तप, शौच, संतोष, शान्ति, (सीधायन) ज्ञान, दया, और गोविन्द में चित्त लगाना, सत्य, बोलना ये ब्राह्मण के लक्षण हैं ॥ २१ ॥

शूरता, वीरता, धृति, तेज, त्याग, मनका जितना, क्षमा ब्राह्मणोंकी भक्ति, प्रसजता, और सर्व वर्ण्य की रक्षा ये क्षत्रिय का लक्षण हैं ॥ २२ ॥

देव गुरु गोविन्द में भक्ति, अर्थ धर्म काम की पुष्टि आस्तिक्य होना, नित्य उद्यम करना, और निपुणता यह वैश्य का लक्षण हैं, ॥ २३ ॥

नम्ररहना, शुद्ध रहना, निष्कपट स्वामिकी सेवा करना विना मंत्र के यह करना खोरी न करना सत्य बोलना, गो-विप्र की रक्षा करना ये शूद्रके लक्षण हैं ॥ २४ ॥

स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छुभ्रूषाऽनुकूलता ।
 तद्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणम् ॥ २५ ॥
 सम्मार्जनोपलेपाभ्यां गृहमण्डनवर्तनैः ।
 स्वयं च मण्डिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा ॥ २६ ॥
 कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेन दमेन च ।
 वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा कालेकाले भजेत् पतिम् ॥ २७ ॥
 सन्तुष्टाऽलोलुपा दत्ता धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् ।
 अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत् ॥ २८ ॥
 या पतिं हरिभावेन भजेच्छ्रीरिव तत्परा ।
 हर्यात्मना हरेर्लोके पत्या श्रीरिव मोदते ॥ २९ ॥
 वृत्तिः सङ्गरजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत् ।
 अचौराणामपापानामन्यजान्तेऽवसायिनाम् ॥ ३० ॥
 प्रायः स्वभावविहितो नृणां धर्मो युगेयुगे ।
 वेददृग्भिः स्मृतो राजन् ! प्रेत्य चेह च शर्मकृत् ॥ ३१ ॥
 वृत्त्या स्वभावकृतया वर्तमानः स्वकर्मकृत् ।
 हित्वा स्वभावजं कर्म शनैर्निर्गुणतामियात् ॥ ३२ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

स्त्रीधर्मानाह—स्त्रीणामिति, पञ्चभिः । पतिरेव देवो वाप्यस्य तस्य
 पत्युरेव शुभ्रूषा पादसंवाहनादिभिः तदनुकूलता च हिताचरणं
 तस्य यद्व्रतं नियमस्तस्य धारणमाचरणं पतञ्जलपुत्रेण पतिव्रतानां
 लक्षणं धर्मश्च ॥ २५ ॥

किञ्च सम्मार्जनोपलेपाभ्यामिति—पतिं भजेदित्युत्तरेणान्वयः
 परिमृष्टा उद्धर्तनादिना निर्मलीकृताः परिक्षदा गृहोपकरणानि
 वचा ॥ २६ ॥ २७ ॥

किञ्च सन्तुष्टा बयासाभेन तावन्मात्रमोगेऽप्यलोलुपा दत्ता
 अनलसा प्रिया सत्या च वाग्व्यस्याः सर्वत्राप्यप्रमत्ताऽवहिता अप-
 तितं महापातकशून्यम्, यथाह, याज्ञवल्क्यः—“आशुभेः सम्प्रतीक्ष्यो
 हि महापातकदूषितः” इति ॥ २८ ॥

तत्परा सती भजेत् भीर्हरिमिव हर्षात्मना पत्या सह ॥ २९ ॥

अस्त्रिषोमजानुषोमजानां वृत्तिमाह—वृत्तिरिति । तत्तत्कुलकृता
 कुलपरम्पराप्राप्ता परम्पराप्राप्तमपि और्वेदिसादेकं च प्रतिषेधति,
 अचौराणामपापानां चेति तत्तत्प्रदर्शनार्थं कांश्चिदस्त्रिषोमजविशेषा-
 नाह—अन्यजेति—“रजकर्मकारश्च नटो बुरुड एव च । केवर्षमेदमि-
 न्वाह सप्तैते मन्त्रजाः स्मृताः” अन्तेऽवसायिनस्तु अयडाह-

पुदकसमातङ्गावचः तेषां परम्पराप्राप्तैश्च अस्त्रिषोमजानादिवृत्तिरि-
 त्यर्थः ॥ ३० ॥

भेदादपि परधर्मात् नीचोऽपि स्वधर्म एव भवानित्याह—प्राय इति,
 स्वभावेन सत्त्वादिप्रकृत्या विहितो धर्मः शर्मकृत्पुण्यहेतुः स्मृतः कैः
 वेदा एव इह च श्रुतयोः तैः भगवता लोकम्—अवाग्व्यस्यमो विशुध्यः
 परधर्मात्स्वधर्मात् इति ॥ ३१ ॥

ननु, स्वभाविकस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वात्कथं सुखहेतुत्वं तत्रा-
 ऽऽह—वृत्त्येति ॥ ३२ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ स्त्रीणां धर्मानाह—स्त्रीणामिति । पतिरेव देवो देवतं
 यासां तासां स्त्रीणाम् । तस्य पत्युः शुभ्रूषा परिचर्या तदनुकूलता
 च तस्य पत्युर्गन्धुषु पितृभ्रात्रादिषु अनुवृत्तिः तस्य तु व्रतं
 पत्युर्गन्धुषु नियमस्तस्य धारणमेतत्तद्व्रतं पतिदेवतानां पति-
 व्रतानां स्त्रीणां लक्षणं धर्मश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥

किञ्च सम्मार्जनोपलेपाभ्यां गृहकृत्येति शेषः । गृहकर्ममार्जनादिभिः
 पतिं भजेदित्युत्तरेणान्वयः । शेषः जलविशेषः मयस्कनं विष्टेरजकुरारः

श्रीमद्भिराद्यवाच्यैकतमगवत्सङ्गच्छिन्ना ।

वर्त्तनं नित्यं सगुह एवावस्थानम् एतैः कथंभूता अयं मण्डिता
अवकृता परिमृष्टाः विद्योभिताः परिच्छिन्नाः पात्रवस्त्राभूषणादयो
वया तादृशी ॥ २६ ॥

उच्चावचैर्नागाविधैः पर्युरपेक्षितैः कामैः प्रभवेद्य विनयेन दमेन
उपशान्त्या सत्यैः प्रियैश्च वाक्यैः प्रेम्णा च कावेकावे उचितसमये
उचितकामेषु सन्तुष्टा यथास्वामेन तावन्मात्रभोगेऽप्यखोलुपा
द्व्याऽनलसा धर्मज्ञा भर्तुंशुभ्रव्यमेव परं धर्मं जानातीति प्रिया
तयोका सत्या च वाग्यस्याः सा वाक्यैः सत्यैरिति पतिविषये
सत्यवाक्यमुक्तम् प्रियसत्यवागित्यनेन तद्वितरविषयेऽपीत्यतो न
पौनरुक्त्यम् ॥ २७ ॥

सर्वत्राप्यप्रमत्ता अवहिता शुचिः परिशुद्धा क्षिप्रं अनुरक्ता
पतिं भजेत्पतितं महापातकरहितं पतिं भजेत् तु शब्देन पतितं
न भजेदिति सूचितम् । बहाह, याज्ञवल्क्यः "आशुद्धः संप्रतीक्ष्यो
हि महापातकदूषितः" इति ॥ २८ ॥

एवंविधस्य भर्तुंभजनस्य फलमाह-येति । श्रीहंसमीहंरिमिष
वा स्त्री हरिभावेन तत्परा स पतिरेव परो वैधतं यस्याः सा पतिं
भजेत् सा ह्यर्थात्मना हरिरूपेण हरिसमानरूपेण पत्यासह श्रीहं-
रिया सहैव हरेर्वाकं मोदते शनैः पत्या सह मुक्ता भवेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ सङ्करजातीनां वृत्तिमाह-वृत्तिरिति । सङ्करजातयः प्रति-
कोमजाः अनुलोमजाश्चेति द्विविधाः तत्रोत्तरवर्णापूर्ववर्णायां
स्त्रिणां जाताः प्रतिकोमजाः पूर्ववर्णादुत्तरवर्णायां जातास्तनु-
लोमजाः तेषां तत्कुलकृता कुलपरम्पराप्राप्तैव वृत्तिर्भवेदिति ।
कुलकमागतमपि चौर्यहिसादिकं निषेधन् तान्निविशन्ति-अचो-
रायामपापानाञ्चेति । तत्र प्रदर्शनार्थं कांश्चिप्रतिकोमजविशेषानाह-
अन्यजाभ्यांतेवसायिनश्च तेषां सङ्करजातीनामित्यन्वयः तत्र-

"रजकश्चर्मकारश्च गटोवुरुडएव च ।

कैवर्त्तमेहमिल्लश्च सप्तैते अन्यजातयः" ॥

अन्तेऽवसायिनस्तु अयडाखपुलकसमातङ्गादयः तेषां परम्पराप्राप्तैव
वस्त्रनिर्माणनादिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

"भेयान् स्रग्धर्मो विगुणः परधर्माद् स्फुटितः" इति भगव-
नुक्तमर्थमाह-प्रायश्चित्ति, द्वाऽवयवम् । हे राजन् । नृणां ब्रह्मचर्यादिक-
पेयाहस्त्रितानां सर्वेषामपि प्रायश्चित्तः स्रग्धर्मावहितः सार्विकादि-
स्त्रभावावसारेण विहितः । यद्वा भावः प्रकारः वर्णाभमादिरूपः
स्त्रस्ववर्णाभमोदेधेन विहित इत्यर्थः । इत्याऽध्ययनादिरूपः स एव
धर्म इह लोके प्रेत्याऽमुत्र च लोके धर्मकृत सुखकृद्देहिमर्मन्वादिभिः
स्मृतयः कथितः ॥ ३१ ॥

एवं वृत्तिरपि प्रातिस्विकीज्यायसीति बह्वेववर्त्तमानस्य
फलमाह-इत्येति । स्रग्धर्मावकृतया वर्णाभमादिस्रग्धर्मावकृतया इत्या
अध्यापनादिरूपया जीर्णिकया स्त्रकर्मणीज्यादिरूपे वर्त्तमानः
स्त्रकर्मणानुतिष्ठन् स्त्रभापजं सार्विकादिस्त्रभावप्रयुक्तं प्राकृतस्रग्धा-
दिगुणवद्वयताप्रयुक्तं यन्त्रकं पुण्यपापात्मकं कर्म हित्वा "धर्मेण
पापमपनुदत्यविद्ययां मृत्युं तीर्त्वा" इत्यादि भुल्लघोऽन्नाभिसंहितः

शनैर्निगुण्यां स्रग्धादिगुणराहित्यं प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मुक्ति-
मितियावत् इवात् प्राप्नुवादिति शनैरित्येव भगवदुपासनमिह-
सिद्धारा प्राप्नुवादित्याद्यः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराद्यवाच्यैकतमगवत्सङ्गच्छिन्ना ।

स्त्रीणां सामान्यवक्ष्यमाह-स्त्रीयामिति । अनुकूलतोककारित्वं
"यत्रानुकूल्यं संपर्योक्ष्यमंगस्तत्रवर्त्तते । स्त्रीभिर्भर्तुवचः कावेमेव
धर्मः परं स्त्रियः" इति वचनात् तद्वन्धुषु भर्तुवन्धुषु भागिनेयादिषु
तद्वत्तभारणं पातिप्रत्यं तस्य यद्वत्तं तदेवास्या व्रतमिति वा ॥ २९ ॥

गृहमण्डनवर्त्तनेगृहालङ्कारकरणैः ॥ २९ ॥

कामैर्विषयैः ॥ २७ ॥

अखोलुपा मयोऽभाभिषापरहिता अपतितं ब्रह्महत्यादिपात-
करहितम् ॥ २८ ॥

अस्मिन् पत्यौ हरिः सन्निहित इति वा बुद्धिः स हरिभावः
"हरिरास्मिन् स्थित इति स्त्रीणां भर्तुरि भावना । शिष्यायाश्च
गुरो नित्यं शूद्राणां ब्राह्मणादिषु ॥ भृत्यानां स्वामिनि तथा हरिभाव
इतीरितः" इति वचनात्तयोरेक्यायः ह्यर्थात्मना हरेर्विशेषसन्नि-
धानवता पत्या सह ॥ २९ ॥

क्षत्रियाद्विप्रस्त्रीसूतानां विप्रात् क्षत्रियस्त्रीजातानां क्षत्रियाद्वि-
प्रस्त्रीसूतानां वैश्याकूटस्त्रीसूतानामिदमेवं जातानां का वृत्तिरिति
तत्राह, येषां जातिविशेषाः सम्बन्धनिषादपारश्वादिनाम्ना ज्ञातव्याः
तदुक्तं विप्राम्भूजावसिकास्त्री राक्षोऽम्बष्ठविशोऽङ्गना" इत्यादि अज्य-
यनमन्त्रेणाम्बष्ठादीनां संस्कारादिकं तत्कुलानुकूल्येन तेषां गुणमाह,
अचौराणामिति । यद्य यस्याविहितं तत्करणं चौर्यं तद्विहितं शूद्रा-
द्व्याह्वयं जाता अन्यजाः रजकादिसप्त कारवस्ततो जाता अन्ये-
ऽवसायिनः पुलकसमातङ्गादयः येषां तत्कुलविहित एव धर्मः
"ब्राह्मणं क्षत्रियात्सूतो वैश्यादेदेहिकस्तथा । शूद्राजातस्तु
अयडाखः सर्ववर्णाविगर्हितः" इति च ॥ ३० ॥

तत्तद्वर्त्तस्तत्स्रग्धर्मावेनानुष्ठितस्य धर्मस्य फलमाह-प्रायश्चित्ति,
सार्विकादिस्त्रभावावसारेण ब्राह्मणानां विहितः अत्रप्रमायमाह,
वेदेति स्मृतौ ग्रन्थस्वरूपेण कृतः प्रेत्य परलोके "नाश्रमः कारणं
धर्मे क्रियमाख्यो भवेद्वि सः ॥ अतो यदात्मानः पश्यं परस्व
न तदा चरेत् ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं धारयं ब्रज" इत्यादिवच-
नात् भक्त्युपबृंहितस्य धर्मस्यापेक्षिताशेषपुरुषार्थहेतुत्वं न केवल-
स्येत्यभिप्रायेण प्राय इत्युक्तम् । तत्र तत्तद्विशेषवर्णनं ग्रन्थबाहुल्यं
स्यादित्युपरचरते ॥ ३१ ॥

न केवलमनेन धर्मेण सर्गादिप्राप्तिरपि तु, भक्त्यादिसाधन-
पूथेन मुक्तिरपि स्यादित्याह-इत्येति । स्रग्धर्मावेन स्रग्धर्मावकृतया
प्रेरितया सार्विकादिस्त्रभावपूथेया वा वृत्त्या जडलक्षणाया भक्त्या
वा योग्यतया आविहितकर्मणि वर्त्तमानः पुरुषः शनैःशनैर्बहुनां
जन्मनामन्ते स्वभावजं कर्म पुण्यपापलक्षणां मुक्त्वा निगुण्यां
मुक्तिम्, "यदेव विद्यया करोति भज्योपनिषदा तदेव शीर्षवसरे

भीमद्विजयव्यजतीयेकतपदरत्नावली ।

मर्त्येति" इति श्रुतेः । ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितो नित्यानन्दाविर्भावश्चक्षुष-
पुरुषार्थस्य हेतुः बह्व्यनेवेविमहत्पुण्यं कर्मकरोति "तद्व्याप्ततः
संश्रुत एव" इति श्रुतेः तत्त्वज्ञानपूर्वकं भगवत्कर्मप्रवेष्टोपरकः प्रवृत्तो-
धर्मो नित्यदुःखाविर्भावश्चक्षुषपुरुषार्थस्य प्रेविद्या मां सोमपाः पत-
पावा यक्षैरिहृष्यं जर्गति प्रार्थयन्त इत्यादि नित्यं प्रार्थनादिगुणो-
परको नित्यसर्वगुणानिमित्तसुखचक्षुष्येत्यादि ॥ ३२ ॥

भीमद्विभवायकवर्षिकृतसारायेदधिनी ।

साध्वीनां लक्ष्यानि धर्माश्चाह—स्त्रीयामिति, पञ्चमिः । पति-
रेव देवः पूज्यो वासाम् ॥ २५—२८ ॥

हर्ष्यात्मना पत्या सह ॥ २६ ॥

अनुष्ठोमप्रतिष्ठोमजानां वृत्तिमाह—वृत्तिरिति । कुलकृता कुल-
परम्पराप्राप्ता यथा नापितरजकादीनां मयडनवस्त्रनिर्णयजनादिका
अपापानामिति कुलपरम्पराप्राप्तमदिरापानविधवाविवाहादिपा-
पवतां पापामाध उक्तः । यौर्वे तु तेषामपि प्रतिबिम्बितित्याह-
अचौरत्वे सत्ये वृत्तिः कुलकृता विहिता
पापामाधश्चोक्त इति भावः । तत्र प्रदर्शनार्थं काश्चित् प्रतिष्ठोमज
विद्योबानाह—अन्त्यजेति-

"रजकधर्मकारश्च नटो वरुड एव च ।

कैवर्त्तमेदमिच्छाश्च ससैते अन्त्यजाः स्मृताः" ॥

अन्त्येऽवसाविनस्तु चापडावाहयः ॥ ३० ॥

भेष्टादपि परधर्माधीचोऽपि स्वधर्मः भेषानित्याह—प्राय इति ।
वेदहर्मिर्वेदहैः धर्मकृतं सुखं हनुः स्मृतः भगवता चोक्तम् । "भेषान्
स्वधर्मो विगुणः परधर्मास्त्रघ्ननात् इति प्रायश्चर्यात् पुर्जातीनां
दुराचारत्यागस्तु नाशमकृतम् ॥ ३१ ॥

• शनैर्वहुजन्मान्त एव । यदुक्तम् । "स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः
पुमान् विरजितामेति" इत्यादि ॥ ३२ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ स्त्रीधर्मानाह—स्त्रीयामिति, पञ्चमिः । पतिरेव देवः पूज्यो
वासो तासाम् तस्य पत्युः शुश्रूषा सेवा अनुकूलता तच्चित्तानु-
सारित्वं तस्य यद्व्रतं नियमस्तस्यनित्यं धारणमिति चक्षुष्य-
मिति शेषः ॥ २५ ॥

* किञ्च संमार्जनौचिभिः पतिं भजेदित्यभिनेष्टव्यम् ॥ २६—२७ ॥

किञ्च भक्षोलुपेति श्रेष्ठः शिन्धवा प्रीतिमयी अपतितं भजेत्
महापातकी तु माशुद्धेः परीक्ष्यः तथाह—याज्ञवल्क्यः "माशुद्धेः
संपरीक्ष्यो हि महापातकवृत्तः" इति ॥ २८ ॥

हरिराज्ञा आभक्तो बहव तेन पत्या सह ॥ २६ ॥

अन्त्यजाभ्येवसाविनाम् अन्त्यजाभ्येऽवसाविप्रभृतीनां सङ्कुरजा-
तीनां प्रतिष्ठोमजानां तत्तत्कुलकृता तत्परम्पराप्राप्ता वस्त्रनिर्णय-
जनादिका वृत्तिर्भवेदिति परम्पराप्राप्तमपि यौर्वेदिसादिकं व्याज्य-
मित्याशयेनाह—अचौराद्यामपापानामिति । तत्रान्त्यजाः "रजकध-
र्मकारश्च नटो वरुड एव च । कैवर्त्तो मेदमिच्छाश्च ससैते अन्त्यजाः
स्मृताः" अन्त्येऽवसाविनस्तु चापडावाहयः ॥ ३० ॥

वेदहर्मिः वेदविद्भिः मन्वादिभिः क्षमावतः वर्णादिमावा-
नुसारेण विहितोऽनुवातः नृणां धर्मः इह प्रेत्य च धर्मकृतसुखदः
स्मृतः तथा च स्मृतिः "भेषान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मो भयावहः"
इति ॥ ३१ ॥

निगुणतां गुण्यातीततताम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

और स्त्रियों के लक्षण (धर्म) यही हैं कि पति को देवता
के सदृश माने, और उसकी शुश्रूषा करे, पति के अनुकूल रहे
और पति के वस्तुवर्गों का अनुवर्त्तन करे, तथा नित्य पति
ही के मत को धारण करे ॥ २५ ॥

संमार्जन (स्नान) उपवेश (क्षीपनापोतना) और
से मयडवर्त्तन (चौकपूरने) से गृह को मण्डित (भूषित) रखे
और नित्य आप भी अपने उपकरणों से स्वयं भूषित रहे ॥ २६ ॥
सुधीखा स्त्री घर के ऊँचे नीचे सब कामों से मज्जता से
इन्द्रियों के जीतने से तथा सत्य और प्रिय वाक्यों से प्रेम से
समस्त २ पर पति की सेवा करे ॥ २७ ॥

सदा सन्तोष राखे भोगों में छोलुपता छोड़े, चतुराई रखे
साक्षी मीठी वाणी बोले, प्रमाद छोड़कर शुद्ध रहे और
स्नेहवाली होकर पति को भजे यदि पति पतित न होय तो ॥ २८ ॥

जो स्त्री लक्ष्मी के नाई पति को हरि की भावना से भज-
ती है, वह हरिलोक में हरि स्वरूप अपने पति के साथ लक्ष्मी
के तरह मोक्ष को प्राप्त होती है ॥ २९ ॥

रजक आदि सङ्कुर जाति जांग, तथा अन्त्यज वर्णों वाला
लोग अपने-२ कुलोचित जीविका करे चोरी और हिंसा को छोड़
कर, ॥ ३० ॥

प्राय करके मनुष्यों का युग २ में वेद दृष्टाओं ने स्वभाव वि-
हित धर्म ही कहा है वही इस लोक और परलोक में सुख
करने वाला है ॥ ३१ ॥

अपने स्वभाव से प्राप्तवृत्ति में अपने कर्म को करना
हुआ वर्त्तमान रहे, काबांनर में धीरे-२ स्वभाव से जायमान
कर्म को भी छोड़कर, अर्थात् कर्म करता हुआ भी परमार्थमा
में समर्पण कर निगुणता को प्राप्त हो जावे, अर्थात्
गुणकर्म कृत बन्धन से छूट जावे ॥ ३२ ॥

उत्पमानं बहु क्षेत्रं स्वयं निर्वीर्यतामियात् ।

न कल्पतो पुनः सूत्या उत्पन्नं बीजं च नश्यति ॥ ३३ ॥

एवं कामाशयं चित्तं कामानामतिसेवया ।

विरज्येत तथा राजन्नाग्निवत्कामविन्दुभिः ॥ ३४ ॥

यस्य यत्क्षणां प्रोक्तं पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकम् ।

यदन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णयोनाम

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ननु, काश्यानि कर्माणि कुर्वन्तस्तत्फलभोगपरस्य कथं नैर्गुण्य-
त्वात्? तदुक्तं महादेन "औपस्थ्यजैह्वं बहुमन्वमानः कथं विरज्येत
पुरस्तमोहः" इत्यादि तत्राधिकारिभेदेन व्यवस्थां सहष्टान्तमाह—
उत्पमानमिति द्वाष्टयाम्. पुनः सूत्यै सस्यप्रसवाय ॥ ३३ ॥

कामा माशेरते वासनारूपेण यस्मिस्तत् । अयम्भावः उत्कट-
वासनाविद्यस्य सहसैव कामत्यागासम्भवाद्भोक्तानियमेन बहुधाः
कामाद् भुञ्जानस्यैव नित्यनैमित्तिकैर्निशुद्धचेतसस्तद्भवद्वन्द्वेन
यथातिसौभरिप्रमुञ्जानामिव शनैर्विरागो भवति यथा
स्य बीर्यं क्षेत्रं शनैर्निर्वीर्यं भवति यथाच प्रज्वलितो-
ऽग्निर्न घृतविन्दुभिः शाम्यति महता तु घृतपूरेण शाम्यत्येव
तद्वत् महाद्वक्तस्तुतो कौमार एव निवृत्त्युपदेशो मन्ववासनानाम-
धिकारेण । तदुक्तं तत्रैव "बालानद्विषितधियो ह्यन्धाराभिरितेहितैः"
इति मतः सर्वमनवद्यम् ॥ ३४ ॥

शमादिभिरेव ब्राह्मणादिव्यवहारो मुख्यो न जातिमात्रादि-
त्याह—यस्वेति । यद्यदि अन्यत्र वर्णाभिव्यञ्जकं दृश्येत तद्व्याप्तं तर्
तेनैव वक्ष्येतिमित्येव वर्ण्यं विनिर्दिशेत् न तज्जातिनिमित्त-
नेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

• इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

ननु स्वभावकृतया सूत्या स्वकर्माणि वर्तमानस्य पुनःकाम-
क्रोधादिवर्जकबन्धकर्मसम्भावनाया कथं नैर्गुण्यप्राप्तिरिति
वाङ्मनं निराकर्तुं गृह्यस्यैव ज्ञानधैराग्यवतः शास्त्राधिकार-
पानादित्येव रागवर्जकत्वाभावे तावद्दृष्टान्तमाह—उत्पमानमिति ।

यथा मुहुर्मुहुर्उत्पमानं क्षेत्रं निर्वीर्यतामसारतां प्राप्नुयात्पुनः
सूत्यै सस्यप्रसवाय न कल्पते न समर्थमत एव उक्तं बीजं
च नश्यति ॥ ३३ ॥

तथा कामानामाशयमाश्रयं चित्तं पुनः कामानामतीव
सेवया विरज्येत नाग्निवदिति घृतविन्दुभिरग्निरिव न बर्हते
इत्यर्थः यथा प्रज्वलितोऽग्निः घृतविन्दुभिर्न शाम्यति किन्तु महता
घृतपूरेण. तथा चित्तं कामवशेन शाम्यति महद्भिः कामै-
रित्यर्थः ॥ ३४ ॥

शमादिभिरेव ब्राह्मणादिव्यवहारो मुख्यो न जातिमात्रादि-
त्याह—यस्वेति । यस्व पुंसो यत्क्षणां वर्णाभिव्यञ्जकं प्रोक्तं
"शमो दमस्तपः" इत्यादिना तद्यत् यद्यन्त्रापि वर्णाभिव्यञ्जकं
दृश्येत तर्हि तद्व्याप्तं तर् तेनैव वक्ष्येतिमित्येव वर्ण्यं निर्वीर्येव
न जातिनिमित्तनेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचण्डिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिरजयचरितार्थकृतपदरत्नावली ।

ननु सगुणो धर्मः सगुणपुरुषार्थहेतुर्भवन्नुक्तत्वाविर्गुण-
पुरुषार्थस्य कथं विरुद्धत्वादित्याशङ्क्य मनो हि पुरुषार्थकारणं
तद्विषयोपरकं दुःखोदकविषयसुखाद्य स्वास्तद्व विषयाणां स्व-
भङ्गगुणाणां दुःखोदकाणां दुःसाधनत्वविन्तत्वा वैराग्यानन्वमार्जितं
पुनस्तद्विकुरीमावासमर्थे भगवत्परमेश्वरविन्दुमाकिंसाकिसिद्धं चेत्
तज्ज्ञानाङ्कुरीकरणनिदानं भवतीत्येतमर्थं सहष्टान्तमाह—उत्पमान-
मिति यथा बीजैरुत्पमानं पुनः मेतुरसाधनहीनं क्षेत्रं केदारवक्ष-
निर्वीर्यतां सस्यजननशक्तिराहित्येनेति तदेव स्फुटयति पुनरिति
सूत्यै उत्पद्ये न केवलमुत्पादनासमर्थं किन्तु बीजनाशहेतव्यं ॥ ३३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं यथा कामाशयं कामाद्याविधमं चित्तं विषयसेवासमये
दुःकस्य तदभावे सुखस्य च स्मरणसमये मनः कामानां विषया
युगमतिसेवया सुखरोगादिहेतुभूतया द्रव्यादिनाशकारणानित्यसु-
खाय विरज्येत विरक्तं भवति असारताबुद्धिं प्राप्नोति इदं च
योगदानमैव सायोग्यानामिति किञ्चिद्विषयसेवया किं स्वाविति
तत्राह-यथेति । कामानां बिन्दुभिः किञ्चित्सेवितैः मनो यथावत्पु-
रुषार्थहेतुतया न विरज्यते विरक्तं न भवति पुनः तृणातिशयः
स्यात् कथमिव मुक्तकान्तिहेतुस्वात्कामः प्राज्यं तद्बिन्दुभिर्वेधा
अभिर्वर्धते तथेति भावः ॥ ३४ ॥

नन्वत्र वर्णादिवानं यथा तारतम्यतःपूजापि यद्योग्यस्य निःशे-
वसी यस्य एतदभावे तद्वितकरणाद्यभीष्टा सिद्धिः स्यादिति तत्राह-
यस्येति यस्य ब्राह्मणादेः ब्राह्मणत्वादिव्यञ्जकं शमदमादिवक्ष्यं प्रोक्तं
शास्त्रमिति शेषः । तल्लक्ष्यं यद्यन्यत्र व्यक्तं इहैव अपिशब्देनाऽग्रा-
प्यादिवोषाभावं सूचयति-तर्हीतरल्लक्ष्येनैव तद्वस्तु ब्राह्मणादिक-
मिति निर्दिशेत् उपदिशेत् गोः किं लक्ष्यमिति पृष्टः सास्नादि-
माह गौरिति उपदिशति यदा तदा पुच्छवत्त्वभङ्गवत्त्वादि व्यभि-
चार्ये विहाय यं गोपियते सास्नादिमन्तं पश्यति यथा प्रत्येति
तत्प्रयुक्तं व्यवहारं करोति आत्मावोपदिशति च तथाऽत्रापि
विरक्तिबलभाक्तिरेव ब्राह्मणादेः मुक्तिसाधनं लक्ष्यमिति सकल-
शास्त्रतत्पर्यार्थः ततः सैव बुभुक्षुभिः सम्पादनीयेति भावः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भवं

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विभनायकवर्षिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अन्युक्तदवासानाविशिष्टानां तु वेदोक्तनियमेन कामत्याना-
सम्भवात् बहुधा कामान् निषिञ्चेतरान् यथातिसौभरिप्रमु-
खीनामिव भुञ्जानानामकुटिलचिन्तानां विरागः स्यादिति सदृष्टा-
न्तमाह-उपमानमिति, द्वाऽयम् । निर्धार्यतामवाह, कश्चित् सूत्रे
सस्य प्रसवाय न कल्पने कश्चित् उक्तमेव बीजं नश्यति उच्यते
कामा आसम्भवेन शेरते वासनाकपेण यत्र तत् नाप्रवर्धति यथा
प्रज्वलितोऽग्निर्न घृतबिन्दुभिः शास्यति किन्तु महता घृतपूरेण
शास्यत्येव तद्वत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

[६६]

किञ्च यस्य पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकं यल्लक्ष्यं वर्णं ब्राह्मणादिजा-
तिमभिव्यञ्जयति यत् तच्च सामान्यतो विहितमेव शमदमादिकं ननु
विशेषतो विहितं संख्योपास्यादिकं यद्यन्यत्र ज्ञात्यन्तरेऽपि इहैव
तज्ज्ञात्यन्तरमपि तेनैव ब्राह्मणादिशब्देनैव विनिर्दिशेदिति ब्राह्म-
णादितुल्यत्वात् खल्वयति न च "परधर्मो भवावहः" इति वाक्यं
शमदमादीनां परधर्मत्वाभावादिति भावः ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिनीं हर्षियतां भक्तचेतसाम् ।

एकादशः सप्तमस्य सङ्कः सङ्कतस्सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूत्रे प्रसवाय ॥ ३३ ॥

उत्तमाधिकारिपक्षे "कौमारे भावरेत्प्राहः" इत्यादिना सर्वभोग-
त्यागपूर्वकं भजनमुक्तम् मन्वाधिकारिपक्षे "गृही भूषा वनी भवेत्"
"कुर्वन्नेवेह कर्माणि, जिजीविषेच्छन्तं समाः" इत्याद्याभूतयः आध-
माहाभमान्तरगमनं यावज्जीवं तावत्कर्मानुष्ठानं च बहुभोगेन
विषयेऽप्यो निर्वेदोदयार्थमाहुः यद्योक्तकर्ममप्यादितबहुभोगेन
मनः शास्यति न स्वल्पभोगेन बहुभूतेनाप्रवर्धया शास्यति न
घृतबिन्दुभिरित्याह-एवमिति । कामाः विषयाः आशेरते वासनाक-
पेण यस्मिन् तत् मन्यसेवया बहुभोगेन विरज्यते विषयेऽप्य
उपरम्यते ननु कामबिन्दुभिः ॥ ३४ ॥

यद्यपि प्रजापतिप्रवर्तिता वर्णा मुख्यास्तथापि कावकृत-
सङ्कुरादिदोषतस्तज्जिज्ञासाभावे सत्यादिवल्लक्षणेन तत्तत्कुलं ब्राह्म-
णादिनिश्चयः कर्त्तव्यः अन्यवर्गेषूपि यद्यन्यवर्गल्लक्ष्यं इहैव
तर्हि तेन लक्ष्येनापि तं वक्षितं विजानीयादित्याह-वस्येति ।
यस्य पुंसो वर्णाभिव्यञ्जकं यल्लक्ष्यं यद्यदि अन्यत्र वर्णान्तरेऽपि
इहैव तद्वर्णान्तरं तेनैव लक्षणादिनिमित्तेन विनिर्दिशेत् "न च
विषयो ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वा ये यजामहे" इति भूतिः "जातिरत्र
महासर्पमनुष्यत्वे महामते । सङ्कुरास्तर्षवर्णानां तुष्परीकृतेति मे
मतिः ॥ तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्धं तत्त्वदर्शिनः" इति स्मृतिश्चात्रा-
नुसन्धेया ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

जिस जैन में बहुत अर्थों (चारोंबार) बीज बोया जाता है
वह खेती निर्धर्म आपही होजाता है, उसमें बोया हुआ बीज

॥ द्वादशोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्दान्तो गुरोर्हितम् ।
 आचरन्दासवन्नीचो गुरौ सुदृढसौहृदः ॥ १ ॥
 सायं प्रातरुपासीत गुर्वग्न्यर्कसुरोत्तमान् ।
 उभे सन्ध्ये च यतवाग्जपन्ब्रह्म समाहितः ॥ २ ॥
 छन्दांस्यधीयीत गुरोराहूतश्वेच्छुयन्त्रितः ।
 उपक्रमे ऽवसाने च चरणौ शिरसा नमेत् ॥ ३ ॥
 मेखलाऽजिनवासांसि जटादण्डकमण्डलून् ।
 विभृयादुपवीतं च दर्भपाणिर्षयोदितम् ॥ ४ ॥
 सायं प्रातश्चरेद्भैक्ष्यं गुरुवे तन्निवेदयेत् ।
 भुञ्जीत यद्यनुज्ञातो नो चेदुपवसेत्कचित् ॥ ५ ॥
 सुशीलो मितभुग्दक्षः श्रद्धवानो जितेन्द्रियः ।
 यावदर्थं व्यवहरेत्स्त्रीषु स्त्रीनिर्जितेषु च ॥ ६ ॥
 वर्जयेत्प्रममदागाधामगृहस्थो बृहद्व्रतः ।
 इन्द्रियाणि प्रमार्थीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ७ ॥
 केशप्रसाधनोन्मर्दस्नपनाऽभ्यञ्जनादिकम् ।
 गुरुस्त्रीभिर्युवतिभिः कारयेन्नात्मनो युवा ॥ ८ ॥

श्रीभरद्वाजिकृतभाष्यदीपिका ।

द्वादशे त्रयवन्ते धर्मो ब्रह्मचारिवनस्पृशोः ।

चतुर्थांशमाश्रमायां च साधारण्येन कश्चन ॥ १ ॥

वर्णादीनां धर्मो उक्ताः इदानीम् आश्रमधर्मो उच्यन्ते. तत्रा-
 स्मिन्द्वादशोऽध्याये ब्रह्मचारिवानप्रस्थबोरसाधारणाश्चतुर्थांश-
 साधारणाश्चोच्यन्ते. त्रयोदशे यतेर्धर्मोः, चतुर्दशे गृहस्थस्य
 पञ्चदशे सर्वधर्मसारसंग्रहः ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्गुर्वादीनुपा-
 सीतित्युत्तरेऽध्यायः ॥ १ ॥

तानाह-सायमिति । ब्रह्म नायत्री अपक्व सन्ध्यात्रयमुपासीत
 उभे सन्ध्ये तु वतवाक् सायं प्रातः सन्ध्याकाळनिमित्तं मोमे कुर्वा-
 दित्यर्थः ॥ २ ॥

उपक्रमे आदाववसाने अन्ते गुरोश्चरणौ नमेत् ॥ ३ ॥

यथोदितमिति, "पाञ्चाशो दृग्दो ब्राह्मणस्य" इत्यादिनियम-
 मनतिक्रम्य, जटाधारणं तु केशप्रसाधनाभावमात्रम् ॥ ४ ॥ ५ ॥
 यावदर्थं यथोपयोगमात्रमेव ॥ ६ ॥

बृहद्व्रतः ब्रह्मचर्यवान् प्रहस्यस्वतिरिक्तः सर्वोपि प्रमदागाथां
 वर्जयेत् तत्र हेतुः इन्द्रियाणि बलवन्ति संयतस्यापि मनो-
 हरन्तीति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतमागधतन्त्रचम्पिका ।

तदेवं चातुर्वर्ग्योर्विधमार्गमिधायऽथ चातुराश्रम्यधर्ममिधाय-
 स्नातवद्भक्ष्यार्थमभ्यर्चनाह-ब्रह्मचारीति। ब्रह्मचर्यं द्विविधमौपनिषदा-

श्रीमद्गीतराधाचार्यायंकृतमगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नैष्ठिकञ्चेति । तत्र गार्हपत्यादिवर्षेष्टिकमप्यौपकुर्वाणपूर्वकमेवेति-
वशयितुं तावदौपकुर्वाणब्रह्मचर्यधर्मा इत्यन्ते. यां गुरुकुले वसन्
स ब्रह्मचारी उपकुर्वन् ब्रह्मचारीत्यर्थः । कथम्भूनां वसन् दान्त
उपशान्तः दासवर्गीयः स्तनैक्यमनुसन्दधत् गुरोर्हितमाचरन् गुरो
सुखं सौहार्दं यस्य नादृशः ॥ १ ॥

किञ्च सावप्रान्ध गुरुमग्नीनर्कं सूर्यं सुरोत्तमं भगवन्मन्त्र
उपासीत उभे सन्ध्ये प्रातः सायं च यतवाङ्मौनी समाहि-
तचित्तो ब्रह्म गायत्रीं जपन् गुर्वादीनुपासीतेत्यन्वयः ॥ २ ॥

आहुतश्चेत्सुयन्त्रितः समाहुतो गुरोः कर्त्तासि वेदानधीयति
नित्यमध्ययनोपक्रमसमाप्त्योर्गुरोश्चरणौ शिरसा नमेत् ॥ ३ ॥

यथा विहितं मेखलादीनि विभृयात् जटाधारणं तु केश-
प्रसाधनाभावमात्रं धर्मं पवित्रं पाण्यौ यस्य सः ॥ ४ ॥

सायं प्रातश्च भैक्षं भिक्षाकर्म चरेत्कुर्यात् तज्जिज्ञया खञ्ज-
मन्त्रं गुरुवे निवेदयेत् गुरोः पुरगो निदध्यात् ततो यदि गुरुणा
ऽऽयनुज्ञातश्चेत् तदन्नं भुञ्जीत नोचेत् कदाचित्तुपवसेत् कदाचिद्वि-
त्यनेन तन्मनः परीक्षाये कदाचिद्गुरुनाज्ञापयेदिति सूच्यते ॥ ५ ॥

मितं भुङ्क्ते इति तथा सुशौचः सुस्वभावाः सदाचारो वा
द्वन्द्वोऽनन्तः भद्रधानः गुरुपदिष्टायेषु निश्वासायुक्तः जितानी-
न्द्रियाणि येन स्त्रीषु स्त्रीभिर्निर्जिता ये स्त्रीवद्व्याक्तेषु च बाधद्वयं
बाधप्रयोजनं व्यवहरेन्नाधिकं तामिस्तेष्वसम्पत्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रमदागाधां स्त्रीविषयां वार्तां वर्जयेत् यतः स्वयमगृहस्थो
वृद्धतः ब्रह्मचर्यवान् स्त्रीसङ्गाद्विरहितः । ननु, तत्राध्यामात्रेण
को दोषस्तत्राह—इन्द्रियाणीति । प्रमाणीनि बलवन्ति. अतः
संयतचित्तस्यापि मनः प्रमदागाधाभ्रवणकथनादिना खलवशुक्लं भिन्ना
अनृतां परिवर्जयेत् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

गुरुस्त्रीभिर्गुरुपत्नीभिरन्याभिश्च युवतिभिः केशप्रसाधना-
दिकं न कारयेत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नीचः प्रभितः हितं हिताचरणं । मनोवाकायकर्मभिरिति
शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

कश्चिदपराधे सति । एकाभ्यादनवर्धनार्थमुपवसेदित्युक्तम् ॥ ५ ॥

स्वार्थमात्रसिद्धिः तन्मात्रं यावदिति ॥ ६ ॥

वृद्धतो ब्रह्मचारी स्वयादिव्यवहारवर्जननिमित्तमाह—इन्द्रि-
याणीति । निर्जितेन्द्रियप्रामो यतिः । “ये निर्जितेन्द्रियप्रामो
यतिर्गो यतश्च ते” इत्यभिधानात् ॥ ७ ॥

प्रसाधनं संस्करणम्—

“मधुमांसोच्छ्रान्तं च गुरुकस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।

भास्करास्त्राकनास्त्रीजपरिवादाश्च वर्जयेत्” ॥

इत्यपव्याख्यानं न कर्तव्यम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतानोस्वामिकृतकमसुन्दरम् ।

१—४ ॥

नोचेदिति, गुरोरन्यत्र गमनाहौ ॥ ५—१० ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदधिभा ।

ब्राह्मणे वर्धितो धर्मो वनस्थस्याऽपि वर्यते ।

साधारण्यभाभमायां देहत्यागविधिस्तथा ॥

ब्रह्मचारी गुर्वादीनुपासीतेत्युत्तरेखान्वयः ब्रह्म गायत्रीम् ॥ १—५ ॥

यावदर्थं गुरुसेवार्थं गुरुगृहे भिक्षार्थं गृहस्थगृहेषु च ययो-
पयोगमेव च ॥ ६ ॥

अगृहस्थो गृहस्थमिक्षः सर्वोपि वृद्धमतो ब्रह्मचारी ॥ ७ ॥

कारयेदिति गुरुपत्न्यो हि शिष्यमपि पुत्रमिव वात्सल्येन
पश्यन्त्यो यदि केशप्रसाधनादिकं खेच्छयैव कुर्वन्ति तदपि न कार-
येदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मचारी वनस्थयोर्धर्मः सर्वाभमसाधारण्यं कश्चन धर्मो
ब्राह्मणेनाऽध्यायेन वर्यते. ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन् गुरोर्हितमाच-
रन् उभे सन्ध्ये ब्रह्म गायत्रीं जपन् गुर्वादीनुपासीतेति द्वयोः
अन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

जटाधारणं केशप्रसाधनाभावमात्रं यथोहितं “पाखाद्यो दण्डो
ब्राह्मणस्य” इत्यादिनियममनतिक्रम्य धर्मपाणिः कुशहस्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥

यावदर्थं भिक्षार्थम् ॥ ६ ॥

वृद्धमतः नैष्ठिकब्रह्मचर्यवान् अगृहस्थो वानप्रस्थादिश्च प्रमा-
णीनि बलवन्ति यतः जितेन्द्रियस्यापि ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीप्रियवल्लभाय नमः ॥

नारद उवाच ।

नारदजी बोले, कि—ब्रह्मचारी हमन शीख होकर गुरुकुल
में वास करना हुआ, गुरु का हित आचरण करे और दास के
नाई नीचाऽनुसंधान कर गुरु में इत सौहार्द रहे ॥ १ ॥

प्रातःकाळ और सायंकाळ में गुरु अग्नि सूर्य और देवताओं
की उपासना करे, और दोनों संध्याओं में मौन होकर, सावधानी
स गायत्री का जप करे ॥ २ ॥

गुरुजी के बुझाने से बड़ी नम्रता पूर्वक वेद का अध्ययन करें
पढ़ने के प्रथम और पश्चात् (अन्तमें) गुरुजी के चरणों को शिरसे
प्रणाम करे ॥ ३ ॥

नन्वग्निः प्रमदानाम धृतकुम्भमयः पुमान् ।
 सुतामपि रहो जह्यादन्यदा यावदर्थकृत् ॥ ९ ॥
 ॐ कल्पयित्वाऽत्मना यावदाभासमिदभीश्वरः ।
 द्वैतं तावन्न विरमेत्ततो ह्यस्य विपर्ययः ॥ १० ॥
 एतत्सर्वं गृहस्थस्य समाम्नातं यतेरपि ।
 गुरुवृत्तिर्विकल्पेन गृहस्थस्यर्तुगामिनः ॥ ११ ॥
 अज्जनाभ्यज्जनोन्मर्दस्यवलेखामिषं मधु ।
 स्रग्गन्धलेपालङ्कारास्त्यजेयुर्ये धृतव्रताः ॥ १२ ॥
 उषित्वैवं गुरुकुले द्विजोऽधीत्यावबुध्य च ।
 त्रयीं साङ्गोपनिषदं यावदर्थं यथावलम् ॥ १३ ॥
 दत्त्वा वरमनुज्ञातो गुरोः कामं यदीश्वरः ।
 गृहं वनं वा प्रविशेत्प्रव्रजेत्तत्र वा वसेत् ॥ १४ ॥
 अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेष्वधोक्षजम् ।
 भूतैः स्वधामभिः पश्येदप्रविष्टं प्रविष्टवत् ॥ १५ ॥
 एवंविधो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो यतिर्गृही ।
 चरन्विदितविज्ञानः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जसा शास्त्र में कहा है उसगीत से मेखला मृगचर्म वस्त्र जटा दंड कर्मडलु और दमों को धारण करे ॥ ४ ॥

सांझ सबेरें भिक्षाटन करके गुरुजी के अर्पण करे, जो गुरुजी आज्ञा देंवें तो भोजन करे नहीं तो कभी उपवास भी करजावे ॥ ५ ॥

सुशील मितमोजी चतुर अज्ञातान् और जिनेन्द्रिय रह कर, स्त्रियों में और स्त्रीनिर्जित अर्थात् जपटों में जितना प्रयोजन उतना ही व्यवहार रखे ॥ ६ ॥

बृहद्भक्त (बड़े भक्त वाला) विरक्त पुरुष स्त्रियों के गीत को न सुनें, क्योंकि ? इन्द्रियें बड़ी मयन करने वाली है बलात्कार से मन को हरखेती है ॥ ७ ॥

यदि आप युवा अवस्था वाला हो तो युवा अवस्था वाली गुरु पत्नियों से केशप्रसाधन, (केश संहारना) उन्मर्दन (उच्छेदन) स्नान, अभ्यञ्जन, (तेज लगावना) इत्यादिक कार्य न करावे ॥ ८ ॥

भाष्यरत्नामिहृतभाषार्थटीपिका ।

न कारयेदित्यत्र हेतुः—नन्विति । रहः एकान्ते अन्यदा केश-प्रसाधनादिव्यतिरिक्तावसरे अनेकान्तावसरे वा यावदर्थं तदुक्तं कुर्यात् ॥ ९ ॥

ननु, मिथ्यात्वात् अतिक्रमज्ज्ञात्वा स्वयं त्यक्तप्रायं कदाचि जग्यादिति कोऽयमतिनिर्वन्धः ? तत्राह—कल्पयित्वा । आत्मना स्वरूपसाक्षात्कारयोगे ईदृशेन्द्रियादिकम् आभासमात्रं कल्पयित्वा निश्चित्य यावदसौ जीव ईश्वरः स्यात्तत्रां न भवेत् तावत् द्वैतम् अहं पुमानित्ये स्त्रीति भवो न विरमेत् । ततः किमतः आह, ततो हि द्वैतार्हपर्ययः गुणाध्यासेन भोगवतामुक्तिः अतो जह्या-दयेत्यर्थः ॥ १० ॥

यतः सर्वं सुशील इत्याद्युक्तं गृहस्थस्य विशेषमाह—गुरु वृत्तिरिति ॥ ११ ॥

अज्जनादीनामभिप्रायानां द्वन्द्वैक्यम् अज्जनं शरीरस्य अभ्यञ्जनं शिरसः स्त्रियश्चापेक्षाञ्च स्निग्धकर्म स्त्रियां कुर्यादौ लेखनं वा तन्निरीक्षणं वा अत्राभ्यङ्गादि स्वरूपतो निषि-ध्यते पश्यन्तु कथञ्चिदापि प्राप्तमपि स्त्रीकर्तृकं निषिद्धमिति भवः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

मङ्गैः शिवादिभिरुपनिषद्भिश्च सहितां वेदत्रयीमधीत्य
अवबुध्य च तदर्थं विचारं यावदर्थं स्वाधिकारानुसारेण ॥ १३ ॥

यदीश्वरः शक्तः तर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्त्वा
यथाधिकारं गृहस्थाद्याभ्यं स्त्रीकुयांस्तत्रैव वा वसेत् नैष्ठिकः
इत्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वधामिभिः स्वाभ्यर्च्यैर्भूतैर्जीवैः सह तं नियन्तुं वा ॥ १५ ॥

चरन् एवमाचरन् विदितं विज्ञानं विज्ञेयं येन सः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुतस्तन्मात्रकरणोद्देशः? तत्राह—नन्विति । अग्निः अग्निसहस्री
प्रमदा यथाचातीवाग्निसहस्ररितं घृतकुम्भं क्षरति तथा पुमानपि
प्रमदासहस्रारि संमुखोदित्यर्थः । अतः सुतामपि पुत्रीमपि पुमान्
रह एकान्ते जह्यात् त्यजेत् अन्यदा केशप्रसाधनादिव्यतिरिक्ताव-
सरे भनैकात्म्यवसरं वा यावत्तुक्तमर्थं प्रयोजनं तावन्मात्रं करो-
तीति तादृशो भवेत् ॥ ६ ॥

एवं ब्रह्मचारिणो धर्मानभिधाव यदुक्तं “सुशीलो मितभुक्”
इत्यादि तद्यतिगृहस्थयोरपि ब्रह्मोपासननिष्ठयोरतिदेव्यन् ताव-
द्यावच्छरीरावसानमेवं धर्मो अनुष्ठेया इत्याह—कल्पयतीति । ईश्वरो
भगवान् यावद्विदमात्मन आभासं दृश्यं शरीरं कल्पयति प्रवृत्तिः
समर्थं करोति तावद्वैतं देवत्वमनुष्ठेयब्रह्मण्यत्वाद्यभिमानरूपं
भेदज्ञानमनुवर्त्तते इति शेषः । नन्वनुवर्त्ततां ततः किं तत्राह,
अस्य पुंसस्ततो ऽध्यासाद्विपर्ययः उत्तरांशविपर्ययः देहात्मभ्रमः
पुरुषार्थविपर्ययो वा भवति तस्माद्यावद्वैतानुवृत्तिः स्वधर्मो न
विरमेत् । कल्पयित्वा पाठान्तरम् तत्र यावद्विदमाभासं शरीरं ता-
वदीश्वरः प्रभुः समर्थः स्वधर्मानुष्ठानशक्त्स्वन् आत्मनः स्वस्य द्वैतं
मनुष्यत्वब्रह्मण्यत्वादिभेदं कल्पयित्वा स्थित इति शेषः । देहात्मा-
भिमानयुक्त इत्यर्थः । अत एव तावन्न विरमेद्भर्मादिति शेषः । विरामे
बाधकमाह—हि यस्मादध्यासाद्विरामाद्वाऽस्य विपर्ययः उत्तरां-
शरदेहात्मभ्रमः यद्वा यावद्विदं शरीरमनुवर्त्तते तावद्विदं द्वैतं
मनुष्यत्वादिकमात्मन आभासमात्रं कल्पयित्वा द्वैतं देहाकारो न
त्वात्माकार इति कल्पयित्वा देहविलक्षणमात्मानमनुसन्धाये-
त्यर्थः । ईश्वरः कर्तुं समर्थः न विरमेत् स्वधर्माज्जिरमेदि-
त्यर्थः ॥ १० ॥

उक्तं यतिगृहस्थयोरप्यतिदिशति—एतदिति । एतत्सुशील इत्या-
दिनां सर्वं व्रतस्थस्य ब्रह्मोपासनरूपव्रतनिष्ठस्य यतस्तुयांभ्रमि-
ण्यः अपि शब्दगृहस्थस्यापि समाधानं तत्र गृहस्थस्य किञ्चिद्वि-
शेषमाह—गुरुवृत्तिरिति । गुर्वी वृत्तिर्गुर्वनुवृत्तिः स्त्रीमङ्गरादित्यादि-
रूपा ब्रह्मचर्यवृत्तिः गृहस्थस्य तु विकल्पेन कदाचिद्भवेत् कदाचिन्न
स्यात् । कदा न भवेत् ? इत्यपेक्षायां न काव्यं निर्दिशन्विकल्पे हेतुं
यद्गृहस्थं त्रिनिष्ठं—ऋतुगामिन इति । ऋतुगामित्वाद्गुरुवृ-
त्तिविकल्प इति भावः । ऋतुकाव्ये गुरुवृत्तिर्नास्तीति च भावः
अस्या वृत्तेर्गुरुत्वाभिप्रायेण गुर्विति विशेषणमुपास्यम् ॥ ११ ॥

किञ्च ये धृतव्रताः गृहस्थास्ते भजनादीन् त्यजेयुः भजनाद्या-
मिपांतानां द्वन्द्वैक्यं तत्राज्जनं शरीरस्य तेषां जन्म
शिरसि भ्रष्टगज्जनमवशिष्टदेहस्य उगमः उद्गतः स्वयव-
हेत्वा कुड्यादिषु स्त्रीप्रतिकृतिखेननमामिषं मांसं मधु मद्यमिदं
क्षत्रियाद्यभिप्रायकं कृत् च गन्धर्वेपद्माऽऽङ्कुरंश्च तान् ॥ १२ ॥

एवं ब्रह्मचर्याभ्यधर्माभिधावायाभ्यामन्तरधर्मांस्त्विवधुस्तो-
षदाभ्यन्तरायाभ्युक्तविधब्रह्मचर्याभ्यधर्मपूर्वकत्वमाह । उपरिवैवमिति,
ह्याश्याम् । द्विजल्लैवर्णिकः एवमित्यं गुरुकुले, उपरिवा साङ्गो-
पनिषदं सांगसशिरस्कां त्रयीं यथाशुद्धिवत् यावत्स्वापेक्षितम-
धीत्याऽवबुध्य तदर्थं ज्ञात्वा अवबध्येति पाठस्तु चतः “वेदमधी-
त्याभिसमाहृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे” इति श्रुत्यर्थस्याऽत्र प्रत्याम-
ज्ञानादवबध्य समावर्त्तनं कृत्वा ॥ १३ ॥

यदीश्वरः शक्तोत्तर्हि गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्त्वा
गुरुणा ऽऽयनुज्ञातः गृहं वनं वा प्रविशेद्गृहस्थाभ्यं संन्यासा-
भ्रमं वा स्त्रीकुयादित्यर्थः । वनशब्दः शुचिदेशोपलक्षकः कुटुम्बे
शुचौ देशे इति श्रुत्यनुसंधायां तु वानप्रस्थाभ्योपलक्षकः
ब्रह्मचर्यान्तरं तत्परिग्रहानुपपत्तेः सहि गार्हस्थ्यान्तरमावि
“ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाङ्गनीभूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाङ्गनाङ्गा” इति जायानिष्ठुतेः गार्हस्थ्यान्तरं
प्रव्रजेत् प्रव्रजन्तु सभ्यासाभ्यमपरिग्रहो वानप्रस्थाभ्यमपरिग्रह-
भ्येयुमयविधं विवक्षितं यथेष्टं संन्यसेज्जनं वा प्रतिष्ठतेत्य-
त्यर्थः । तत्र वा वसेत् तत्र शब्देन ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यञ्च विव-
क्षितं ब्रह्मचर्यं एव निष्ठितो भवेत् गृहं प्रविश्य तत्रैव वा स्थितो
भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं यथेष्टं परिगृहीतानां सर्वाभ्यामनुगतं धर्मं तत्फलं
चाह—ह्याश्याम्, अग्राविति । अग्राविति तुर्वाभ्यमव्यतिरिक्ताभ्यामा-
भिप्रायकं तस्यानग्रावत् गुरावग्रावात्मनि स्त्रीस्मिन् सर्वभूतेषु
चान्तःप्रविष्टानियमनपूर्वकं धारकतयास्थितमिति शेषः । स्थितम्
अभोक्ष्यं भगवन्तं पश्येत् अभोक्ष्यं धामाऽऽधारो येषां तेभूतैरप्रतिष्ठं
पश्येत् व्याप्यवस्तुगतदोषासंस्पृष्टं पश्येत् प्रविष्टवन्न पश्येत्,
अन्तर्बहिश्च व्याप्यस्थितत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

एवंविधदर्शो ब्रह्मचर्याद्यन्यतमश्चरणाभ्यधर्मानुतिष्ठ
स्विदितं विज्ञानं विज्ञेयं स्वात्मपरमात्मयायात्स्यं येन तादृशः परं
ब्रह्माधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १६ ॥

श्रीमद्भजयज्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कुतो न कार्यमत्राह—नन्विति । अन्वदा, व्यवहारयोग्यस्त्व-
मये ॥ ६ ॥

ननु, बन्धनिवृत्त्यर्थं भगवदपेक्षाबुद्ध्या धर्मो अनुष्ठेय इति
विधीयते तस्य मिथ्यात्वेन स्वत एव निवृत्त्युपपत्तेर्न तद्विधान-
मत्रावश्यकमित्याशङ्क्येश्वरकल्पनस्य मिथ्यात्वासम्भवन ।
यद्बुद्ध्या यस्य षट्कुलाबन्धनस्य तत्प्रसादेन तद्विनिवृत्तिर्वि-

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथैवसाद्वज्रकर्मभ्रामो विषयोऽप्यथा बन्धानुत्थितिरित्याश-
यथास्तस्यैवैककल्पितत्वमाह-कल्पयेदिति । यावन्तं कालमीश्वरः
स्मृतमो जीवस्व ज्ञानवत्तत्परिहृते ज्ञानवत्त्वभासमानमिदमा-
भ्युत्थमानं, कल्पयेत्तावन्तं कालं ज्ञेयमयथावधानं न विरमेत्ता-
पगच्छेत् ततोऽ ज्ञानादस्य विपर्ययो बन्धाऽनुवन्ते इति
शेषः तदुक्तम्—

- (१) “यदुत्पन्नेन वस्तुना यथार्थज्ञानमुच्यते ।
अज्ञेयज्ञानमित्येव ज्ञेयज्ञानं तदन्यथा ॥
(२) यथा ज्ञानं तथा वस्तु यथा वस्तु तथा मतिः ।
नैव ज्ञानार्थयोर्भेदस्तत एकत्ववेदनम्” इति च ।

ननु, वर्णादिर्विहितो धर्मभ्रामः कियन्तं कालमनुष्ठेयो बहुसमय-
साध्यत्वे दुःखप्रवासत्वेनाशक्त्यविरक्त्यानधिकारिकः स्याद-
त्याशङ्क्याह—कल्पयेदिति । यावादीश्वर इदमाभासे मिथ्याभूतं
जगत्कल्पयेत् तावद् ज्ञेयं वर्णाभ्रमादिधर्मलक्षणं न विरमेत्
नापगच्छेत् ततोऽधिष्ठानं ज्ञानं स्यात्ततो विहितधर्मभ्रामस्य
विपर्ययो निवृत्तिरित्ययमर्थो हिशब्दसूत्रिनया “सत्यसृष्टावशक्ता
हि मायासृष्टिं वितम्बत” इति स्मृत्वा विरुद्धत्वेनानुपपन्नः ईश्वर
इत्यनेन सत्यसृष्टिसामर्थ्यं सूचयति तात्पर्येण विधानं आनुप-
पन्नं यत् उक्त एवार्थः ॥ १० ॥

नन्वेवं धर्मो ब्रह्मचारिणो भवेदुताभ्यस्त्वापि सम्भवति ?
नाथः प्रतिज्यातेः न द्वितीयः पृथग्विधानानुपपत्तिरित्यनोऽतिव-
शम्यायेन यथासम्भवमन्यस्यापीत्याह—एतदिति । अन्यद्वत्त्वमात्रं
न केवलं गृहस्थस्यैव किन्तु यत्नेरपीत्याह—यत्नेरपीति । यथासम्भ-
मित्युक्तं विवृणोति—गुरुवृत्तिरिति । गुरुवृत्तिर्गुरो वासः ब्रह्मचर्यं
मिक्षावृत्तिरित्येतत्सर्वं गृहस्थस्य निवर्तत इत्यर्थः । विकल्पेन
व्यवस्थितविकल्पेनोदितानुदितहोमवदित्यर्थः । कुतो निवर्तत इति
तत्राह—ऋतुगामिन इति ॥ ११ ॥

पञ्चयज्ञाद्याचरणाभासेन कालायापनं कुर्वतो गृहस्थस्यापि
• अनपारणो ब्रह्मचारिवत्पञ्चयज्ञादिकं वर्जनीयमित्याह—अजनेति ।
अवलेपे दर्पम् ॥ १२ ॥

अवबुध्य अर्थविचारं कृत्वा तत्त्वं ज्ञात्वा ॥ १३ ॥

गार्हस्थ्यधर्मस्य वानप्रस्थधर्मस्य यतिधर्मस्य आनुष्ठानेन
समर्थेभ्योऽप्यभीष्टं कुर्यादित्याह—यदिति—

“नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसंनिधौ ।
तदभावे * स्यतनये पर्याया वैभ्रानरेपिच” ॥

(१) वस्तुना बहुत्वेन बहुत्वप्रकारकवस्तुविषयकत्वेन यथा-
र्थज्ञानमेवाज्ञेयज्ञानमित्युच्यते । वस्तुवैक्याविषयकं तु ज्ञेयज्ञानं
मित्युच्यते नन्वेतन्निरुद्धम् ॥

(२) अज्ञेयज्ञानस्यैव वस्तुवैक्यज्ञानत्वेन वक्तव्यत्वादित्या-
शङ्क्यन्तद्वयनि-ययेति । ज्ञानार्थयोः सादृश्यप्रमाणमक्यमादाया-
ऽज्ञेयज्ञानं भेदज्ञानमित्युच्यते ननु वस्तुवैक्याविषयम् ॥

* गुरुपुत्रे गुरुपत्न्यांचेति

इति वचनात्. एतादृशस्य गुरो वासोऽनुवाचते नम्यस्य गुरो-
राज्ञया कुरं गत्वा गृहाभ्रम इति तदुक्तं “गुरोराज्ञानुरोधेन
कुरस्थो वा गृही भवेत्” इति चेति ॥ १४ ॥

भगवदप्येवमुक्त्वाऽप्येवौ क्रियमाणां कर्म तस्य बुद्ध्या
कर्तव्यं ननु तदेकबुद्धयेत्याशयेनाह अप्राप्ति—

“सगुरुः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मे ददाति च ।

उपनीय वदेद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ॥

एकदेश उपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकुरुमते ।

एते मान्या यथापूर्वमेऽथो मातागरीर्वास” ॥

इति वचनात् गुरुशब्देन सर्वे एते विषयवन्ते ख्यामभिरावासस्था-
नभूतैरप्रापितं सर्वगतं प्रविष्टवत्स्थितं अनुकूपवन्तं अप्रापितः
सर्वगतः प्रविष्टवत्स्थितानुपपन्नं “एवं द्विक्रपो भगवान्हरिको
जनाह्वनः” इति वचनात् ॥ १५ ॥

एवमाकारेण क्रियमाणास्य कर्मणः फलमाह एवं विध
इति ॥ १६ ॥

भीमद्विजयगोस्वामिकृतकमसम्बर्धः ।

गुरुवृत्तिरिति, गुर्वनुवृत्तिः ॥ ११ ॥

अजनेत्यस्य टीकायां स्त्रीकर्तृकं निषिद्धमिति विचार्यम् अत्र-
जनेनाति विशेषात् ॥ १२ ॥

उचिस्तेति युगमकम् ॥ १३—११ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र हेतुः—नन्वग्निरिति । रहः रहसि एकान्ते अन्यदा अन्यत्र
अनेकान्तेपि यावदर्थकृत यावताऽवस्थानेनार्थः प्रयोजनं सिद्धो-
त्तावदेवस्थितिं कुर्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु, निवृत्ताभिमानस्य विजितेन्द्रियज्ञानिनो युवतयः किम-
पकर्तुं प्रमथेयुः ? तत्राह—कल्पयित्वेति । ईश्वराज्ञानसमर्थोऽपि इदं
वेदवेदिकविषयाभिमानादिकं बाधितानुवृत्तिव्यायेनाभासे कल्प-
यित्वा तत्त्वज्ञानेन विजितं नाममात्रयोगं स्थितमकिञ्चिदपि
कृत्वाऽपि यावदात्मना मनसा सह वर्त्तेत, तावत् ज्ञेयं अहं पुमान्
इवं स्त्री इदं मे प्रियागदमप्रियमिति भेदबुद्धिर्न विरमेत्, ततश्च
विपर्ययः पूर्ववत् संसारावृत्तिः । यज्ञाननु, त्यक्तसुतभगिन्वादिबन्ध-
वर्गस्य जितेन्द्रियस्य किमस्माज्ज्ञेयं ? तत्राह—कल्पयित्वेति । स्ववह्नां
व्यावहारिकं वस्तु च त्यक्त्वापि आत्मना मनसा यावत् यत्
प्रमाणकम् इवम् आभासे इवं मे भगिन्वेव इवं माता इयं सुत-
त्यादिसम्बन्धमाभासे कल्पयित्वा ईश्वरः तत्तत्कृतस्नेहोत्पन्नसुखं
इतीति नाथत्वं तत्प्रमाणकं ज्ञेयं भेदो न विरभन्त तत्त्वस्य स्तोत्र-
त्वात् कल्पितत्वाच्च न काश्चिच्छिन्ता तत्राह—ततो हीनि ॥ १० ॥

सर्वं सुशीलं इत्याद्युक्तं विकल्पेन कर्तव्यावेत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिन्नायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अङ्गनं शरीरस्य अङ्गयङ्गनं शिरसः स्निग्धं च अयंललां चित्र-
कर्म च अत्राङ्गयङ्गादिकं स्वरूपत एव निबिडयने पूर्वन्तु कथञ्चि-
दापदि प्राप्तमपि स्त्रीकृतं निबिडयामिति भेदः ॥ १२—१३ ॥

यदीश्वरः शक्तस्तदा गुरोः काममपेक्षितं वरं दत्त्वा गृहं
प्रविशेत् गृहस्थो भवेदित्यर्थः । तत्रैव वा वसेत् नैष्ठिकब्रह्मचारी
स्यात् ॥ १४ ॥

स्वधामनिः स्वाभ्यैर्जीवैः सह तन्निगन्तुतया ॥ १५—१७ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्यथा अनेकान्ते यावदर्थं यथापयोगं तत्त्वज्ञानादिकम्
कुर्यात् ॥ १ ॥

सुताया एव का कथा सर्वोपि लोकवेदप्रसिद्धः प्राह्याऽ
प्राह्मभेदः यावन्महाप्रलयस्तावद्विचार्य एव यस्तु सर्वं प्राकृत-
मिदमेकमेव किमत्राप्राह्यं वति साहस्येन प्राह्याभेदं न स्वीकरोति
तस्य विपर्ययः स्यादित्याह—कल्पयित्वातेति । ईश्वरः सर्वात्मा जग-
ज्जेतुरिदं स्वशक्तिविकारभूतमाभासं आ समन्ततः प्राह्याप्राह्यादि-
तया भासमानम् आत्मना कल्पयित्वा यावद्वर्तते तावत् द्वैत-
मिदं प्राह्यामिदमप्राह्यामिति भेदो न विरमेत् अङ्गीकार्यं एव
भवेत् हि यस्तु नाङ्गीकरोति ततो अनङ्गीकारात् अस्वानङ्गीकर्तुः
अमृतवद्विषोदकपानेन अजयदग्निस्नानेन विपर्ययः शरीरनाश
एव स्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

एतत्सर्वं सुशील इत्यादिनोक्तं गृहस्थस्य यत्तेस्तुर्वाभमिष्य
उपलक्ष्यं यतेरित्युक्तिस्त्वानप्रस्थस्वापि समाश्नातम् गृहस्थस्य
गुरुशुभ्रपायां विकल्पे वदन् ब्रह्मचारिप्रभृतिभिर्नित्यं गुरुशुभ्रपा-
यापयोगं कर्तव्यं द्योतयति गुरुवृत्तिरिति गुरो वृत्तिर्धनेन
तच्छुभ्रपेत्यर्थः गृहस्थस्य विकल्पेन बोध्या तत्र हेतुगर्भं विशे-
षणम् ऋतुगामिन इति आवश्यककर्तुंगमनादिपरवशस्य नित्यं
गुरुशुभ्रपायाभावकाशाभावादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अङ्गनं नेत्रयोः अङ्गयङ्गनं शिरसः उन्मर्दश्च उन्मर्दनं शरी-
रस्य स्त्री च अयंलला च स्त्र्यादिप्रतिकृतिश्च आमिषं च
तेषां हन्त्रैक्यम् मधु मयं क्षगादिकान् च ये धृतव्रतास्ते
त्यजेयुः ॥ १२ ॥

अङ्गैः शिक्षादिभिरुपनिषद्भिश्च सहितां त्रयो वेदत्रयीम् द्विज
स्त्रीवर्णिकः अधीत्य तदर्थं चावयुष्य ॥ १३ ॥

बहीश्वरः समर्थस्तर्हि गुरोः कामं यथेष्टं वरं दत्त्वा यथेष्टां
दक्षिणां दत्त्वा गृहं प्रविशेत् गृही भवेत् विषयेभ्यो विरक्त-
भोजनं वनोपलक्षितं जिनेन्द्रियवासयोगं स्थानं प्रविशेत् तत्र
द्वैविध्यमाह—प्रव्रजेत् सन्यासी भवेत् तत्र वा वसेत् तत्रैव
ब्रह्मचर्याश्रमे वसेत् नैष्ठिकां भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

भूतैः जेतनाजेतनरूपैरधोक्षजशक्तियैः स्वधामभिः अथो
क्षमाभिहितैः सहाभोजनं सर्वभूतेषु अमविष्टमपि विमुक्तकपस्य

शक्तिद्वयं वितत्य संस्थितस्य प्रवेशायोगात् प्रावृष्टवत्पश्यत्
एकैकस्मिन् भूते क्षराक्षरभगवद्गुपाणि पश्येत् तथोक्तम्—

“क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषः स्वस्थः परमात्मैत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य विमलं वयम् ईश्वरः” ।

अग्नौ गुरो च तद्भेदेनोपासनार्थं पश्येत् आत्मनि चोपासके
भावि कृतमङ्गलमूर्तिं पश्येदित्यन्वादिपृथक् निर्देशाभा-
प्रायः ॥ १५ ॥

एवंविधः विदितं विज्ञानं तत्त्वत्रयज्ञानं येन सः ब्रह्मचारी
वानप्रस्थो वा यतिर्वा गृही वा चरन् प्रारब्धकर्मफलं भक्ष-
यन् परमधोक्षजं ब्रह्माधिगच्छति भगवत्प्राप्तिकया मुक्तिस्तत्त्व-
त्रयज्ञानपूर्वकभगवद्भ्यानिष्टा यस्मिन्नाश्रमे भवेत्तस्यै वाभमिष्य
स्थादिति फलितोक्तं ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

कथोक्ति ? यह निश्चित और प्रसिद्ध है, कि—स्त्री अग्नि
रूप है और पुरुष घृत कुंभमय (घीके कुप्पे के समान)
है, इस लिये प्रयोजन से अधिक अपनी पुत्री को भी
एकांत में त्यागदे ॥ ६ ॥

ज्ञान समर्थ होकर भी भान होने वाले ईस जगत
को जबतक अपने मनसे द्वैत भाव से अर्थात् स्त्री पुत्रादि रूप
भेद भाव कल्पना करके वर्तमान है, तब तक विहित
कर्मों से विराम को न प्राप्त होवे कथोक्ति ? विराम को प्राप्त
होने से ही इसको विपर्यय है अर्थात् उत्तरोत्तर संसार
है ॥ १० ॥

ये जो सुशील मितमोजी इत्यादि षष्ठ श्लोक में कहे
हुए धर्म हैं, सो गृहस्थ के और वति के भी हैं, और
ऋतु गामी होने से गृहस्थ को गुरुकी वृत्ति में विकल्प
है ॥ ११ ॥

जो अध्ययनादि व्रत धारण करने वाले हैं उनको
अंजन (काजर) अङ्गयजन, उन्मर्दन, स्त्री चित्र दर्शन,
आमिष मधु माजा चंदनलेप और अलंकार ये सब
वर्जित हैं ॥ १२ ॥

प्राह्याय इस प्रकार गुरुमुख वासकर पद अङ्ग और उपनिषदों-
सहित वेद का यावत्प्रयोजन और बुद्धिबलके अनुसार अध्ययनकर
के गुरुजीको दक्षिणा देकर गुरुका भावापाकर यथेष्ट गृहमें प्रवेश
करे, यदि समर्थ होय तो आह्वालेकर वनमें जावे अथवा
सन्यास ग्रहण करे, वा गुरु के समीप ही निवास करे
॥ १३ ॥ १४ ॥

अग्नि गुरु आत्मा तथा सर्वभूतों में अपने आश्रयरूप भूतों
सहित अर्वाष्ट भी ईश्वर को नियमन कर्तृत्व बुद्धिसे प्रविष्ट
सरीका देखें ॥ १५ ॥

इस प्रकार का ब्रह्मचारी हो वानप्रस्थ हो यति हो भी गृहस्थ

वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि नियमान्मुनिसम्मतान् ।
 यानातिष्ठन्मुनिर्गच्छेद्दृषिलोकमिहाजसा ॥ १७ ॥
 न कृष्टपच्यमश्नीयादकृष्टं चाप्यकालतः ।
 अग्निपक्वमथाऽऽमं वा अर्कपक्वमुताहरेत् ॥ १८ ॥
 वन्यैश्चरुपुरोडाशान्निर्वपेत्कालचोदितान् ।
 लब्धे नवेननेऽन्नाद्ये पुराणं तु परित्यजेत् ॥ १९ ॥
 अग्न्यर्थमेव शरणा मुटजं वाऽऽद्विकन्दरम् ।
 भयेत हिमवात्स्वग्निवर्षार्कातपषाट् स्वयम् ॥ २० ॥
 केशरोमनखश्मश्रुमलानि जटिलो दधत् ।
 कमण्डल्वजिने दण्डवत्कलाग्निपरिच्छदान् ॥ २१ ॥
 चरेद्वने द्वादशाब्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः ।
 द्वावेकं वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कच्छूतः ॥ २२ ॥
 यदा ऽकल्पः स्वक्रियायां व्याधिभिर्जरया ऽथवा ।
 आन्वीक्षिक्यां वा विद्यायां कुर्याद्वनशनादिकम् ॥ २३ ॥
 आत्मन्यग्नीन्समारोप्य सन्न्यस्याहंममात्मताम् ।
 कारणेषु न्येतैस्सम्यक्साङ्गात् तु यथाऽर्हतः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हो ऐसे आचरण करता हुआ विज्ञान को प्राप्त होकर पर-
ब्रह्म को प्राप्त होता है ॥ १९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

ऋषिलोकं महर्षीकम् ॥ १७ ॥
 अकृष्टमकृष्टपच्यम् अकालतः पाककाळात्पूर्वमेव निष्पन्न-
 मित्यर्थः । अर्कपक्वं फलादिः आहरेदश्रीयात् ॥ १८ ॥
 वन्यैर्नोषारादिभिश्चरुपुरोडाशान् कालचोदितानित्यान् पुराणं
 पूर्वसञ्चितम् ॥ १९ ॥
 हिमादीन्सह्यत इति तथा ॥ २० ॥
 केशादीन्मखं चाप्रक्षालनेन धारयन् कमण्डलवार्दीभ्य
 दधत् ॥ २१ ॥
 कच्छूतस्तपःकृष्टाद्यया बुद्धिर्न नश्येत्तथा चरेत् ॥ २२ ॥
 द्वादशाब्दाद्यनन्तरमपि यदि स्वधर्मानुष्ठाने शक्तस्तर्हि वन
 दध वसेत् यदि तु ज्ञानाभ्यासे योग्यस्तर्हि संन्यसेदित्युत्तरा-
 ध्याये वदति तदुभयरहितस्य तु यत्कृत्यं तदाह, यथाऽकल्पोऽ
 क्षमर्थः अणुस्वीक्षिक्यां विद्यायां ज्ञानाभ्यासे ॥ २३ ॥

[१८]

अनशनादिकरिष्यतः पूर्वकृत्यमाह—आत्मनीत्यादि, यावत्स-
 माप्ति । यथाऽर्हतो यथायोग्यं स्नकारणोष्वाकाद्यादिषु संघातं
 देहं स्वसंस्मरिष्यापयेत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूटीपिका ।

नावत् प्रस्थधर्मान् वक्तुं प्रतिजानीते—वानप्रस्थस्येति ।
 मुनीनां । यान् वानप्रस्थस्य नियमान् धर्मान् वक्ष्यामि, निष-
 वमान् विद्विष्ये—याज्ञियमानिह लोकं ऽनुतिष्ठन् मुनिरुत्तमा
 ऋषीणां लोकं महर्षीकं प्राप्य भगवतुल्यं वा गच्छेत् ॥ १७ ॥

नियमानाह—नेति । कृष्टपच्यं कृष्टाण्युपायैर्निष्पन्नं शास्त्रज्ञा-
 दिकं नाश्नीयाद्वनस्थ इति शेषः । अकृष्टपच्यमपि फलमुष्णादिक-
 मकालतः पाककाळात् पूर्वमेव परिपाकावस्थायाः पूर्वमेव तथा-
 भिपक्वमामञ्ज नाश्नीयात् उतापितु अर्कपक्वं सूर्यकिरणपक्वं
 फलादिकमेवाहरेदश्रीयात् ॥ १८ ॥

एवं वानस्थो धर्म उक्त अथावश्यकान् नियमानाह—वन्यैरिति ।
 वन्यैर्नोषारादिभिश्चरुपुरोडाशान् कालचोदितानित्यादिभ्योपेक्ष्य जीवा-
 रादिनिष्पन्नेषु चरुपुरोडाशेष्यादित्यधर्मान् कुर्यादित्यर्थः । नवेनने
 नूतने नूतनेऽन्नाद्येऽग्रे लब्धे पुराणं पूर्वसञ्चितमन्नाद्यं परित्यजेत् ॥ १९ ॥

श्रीमद्दीरायवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अग्न्यर्थमग्नीनां रक्षणाप्यर्थमेव उटजं पर्णांशाकारमकं शरयं
स्वगृहं कुर्यादयवादिप्रकन्दरं पर्वतगुहां वा भवेत् स्वयन्तु हिमं
च वायुश्चाग्निश्च वर्षश्च सूर्यातपश्च ताप्सहत इति हिमवायव-
ग्निवर्षाकांतपषाट् ॥ २० ॥

जटाः सन्त्यस्येति तादृशः केशादीन् वेहमखञ्जाद्यमर्थयोगेन
धारयन् कमयडल्वादींश्च दधदग्निपरिच्छदाः सुकुम्भवाद्युपकर-
णानि च दधत् ॥ २१ ॥

कुच्छतः क्लेशाद्यथा बुद्धिर्न विपद्येत न नश्येत् तथा द्वादशाब्दान्
संवत्सरानष्टौ वा चतुरो वा द्यौ द्यौ वा एकं वा चरेन्नियमानिति
शेषः ॥ २२ ॥

यदा द्वादशाब्दाद्यनन्तरं व्याध्यादिमिरुत जरया वा स्त्रियायां
स्त्रकीबधर्माचरणे आन्वीक्षिक्यामात्मविचाररूपायां विद्यायां तूरी-
याभ्रमधर्मे चाशक्तस्तदाऽनशनादिकमादिशब्देनाग्न्यारोपणादिकं
वक्ष्यमायं विवक्षितं तत्कुर्यात् ॥ २३ ॥

तदेवाह—आत्मनीति । अग्नीनात्मनि सभारोप्याहङ्कारममका-
रो संयस्य त्यक्त्वा यथायोग्यं स्त्रकारण्ये संघाते भूतसंघात-
रूपं शरीरेन्द्रियजातादिकं सम्बन्धं न्यसेत्पुनश्च न्यसेत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मचारिवानप्रस्थनियमानां कुच्छसाध्यत्वेन साम्बातप्रथमा-
भ्रमधर्मकथनानन्तरं वानप्रस्थधर्मानाह—वानप्रस्थस्येति । ऋषेः
सर्ववृक्ष लोके वैकुण्ठे “त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरसः” इति भूतेः
“ऋषिर्हरो तापसे च ज्ञानवलापि कीर्तितः” इति ॥ १७ ॥

कुच्छपच्यं कर्षणादिना पकं ग्रीष्मजं मकाजतो विहितका-
खमुल्लङ्घ्य आममग्न्यादिनाऽनातपाकम् आमलकादि ॥ १८ ॥

वन्धैर्देवग्रीष्मादिभिः काखचोदितान् तत्तत्काखविहितान् ॥ १९ ॥
अग्न्यर्थमग्निरक्षार्थम् उटजं पर्णांशां शरयं गृहं अन्यदा
हिमादिकं भवेत् आतपनमातपः ॥ २० ॥

अग्निपरिच्छदा द्वादयः ॥ २१ ॥

न विपद्येत क्लिष्टो न भवेत् ॥ २२ ॥

अकल्पोऽसमर्थः आन्वीक्षिक्यां आत्मविचाररक्षणायाश्च
अनशनमशनत्यागः तत्राशक्तौ मासे गते पक्षे वा दिवसे वा ऽह्नी-
यादित्यादिकमादिपदेन गृहीतं यथाह, याज्ञवल्क्यः “पक्षे गते
वा प्राप्तीवान्मासे वाऽहनि चागते” इति ॥ २३ ॥

त्रियमाशेन पुरुषंशा ऽध्यात्मं कार्यकारणजातं यत्तत्रैवं कार्य-
मेतस्मिन्कारण्ये विलीयते इति ध्यानं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह,
कारण्यविति । सङ्घातं कार्यजातं न्यासो ज्ञानपूर्वकं ध्यानं
“कार्यस्य कारणज्ञयज्ञानमात्रं विज्ञापनम्” इति वचनात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

अकाजतः पाककाखान्पूर्वमेव पकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

वन्धैः नीवारादिभिः निबन्धेन दध्यात् काखचोदितान् विहि-
तान् ॥ १९ ॥

हिमादीन् सहते इति सः ॥ २० ॥

मखानि दन्ताद्यधावनोरथानि ॥ २१ ॥

यदा द्वादशाब्दादि मध्य एव अकल्प- असमर्थः आन्वीक्षिक्यां
ज्ञानाभ्यासे ॥ २२—२३ ॥

अनशनादिकरिषतः पूर्वकृत्यमाह—आत्मनीत्यादि, यावत्
समाप्ति । यथाहृतः यथायोग्यं स्त्रकारण्येवाकाशादिषु सङ्घातं
देहं न्यसेत् प्रविष्टापयेत् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ऋषिलोकं महारादिलोकं सकामश्चेच्छ्रुत् उक्तरीत्या अधोक्ष-
जध्याननिष्ठस्य तु मुक्तिरुक्तैवेति विवेकः ॥ १७ ॥

कुच्छपच्यं कुर्यात् निष्पन्नं नाग्नीयात् अकुच्छमकुच्छपच्यमपि फला-
दिकमकालतः पकं नाग्नीयात् वन्धैर्देवग्रीष्मैः फलादिभिः काख-
चोदितान् काखेकाखे विहितान् चरुपुरोडाशान् निबन्धेन
दध्यात् पुराणं पूर्वसंज्ञितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

स्वयं हिमादीन् सहते इति तथा अग्न्यर्थे तु शरयं गृह्या
दिनिवारकं गृहमुटजम् पर्णादिनिर्मितमद्रिकन्दरम् वा
भवेत् ॥ २० ॥

जटाः सन्त्यस्येति जटिः केशादीन् मखं चोदयन्माना
द्यकरणेन कमयडल्वादीन् अग्निपरिच्छदान् सुकुम्भवादीन्
दधत् चरेदित्युत्तराग्न्यान्वयः ॥ २१ ॥

द्वादशाब्दान् अष्टौ वा चतुरो वा एकमहं वा यथा
कुच्छतः क्लेशाद्विषयं विपद्येत नावसीहेत् तथा वने चरेत्
विचरेत् ॥ २२ ॥

यदा स्त्रियायां स्त्रनियमे अकल्पः असमर्थः स्वात्तदा
आन्वीक्षिक्यां ज्ञानाभ्यासे यत्नेन अनशनादिकं वा कुर्यात् ॥ २३ ॥

अनशनादिकं करिषतः पूर्वकृत्यमुपदिशति—आत्मनीत्यादिना ।
आत्मनि अग्नात्समावेद्य प्रत्यहं पूज्यामग्नीपरमपूजे आत्मनि
परमात्मनि विस्तृज्य यथाहृतो यथायोग्यं स्त्रकारण्येवाकाशा-
दिषु सङ्घातं देहं न्यसेत् प्रविष्टापयेत् ज्ञेन भावयेत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

नारदजी बोले, कि—अब हम मुनि संमत वानप्रस्थों के,
उन नियमों को कहते हैं, इहां पर मनन शीघ्र होकर जिन
के अनुष्ठान करने से ऋषि लोक को प्राप्त होता
है, ॥ १७ ॥

खे खानि वायौ निश्वासांस्तेजस्यूष्माणमात्मवान् ।
 अप्स्रसृक्श्लेष्मपूयानि क्षितौ शेषं यथोद्भवम् ॥ २५ ॥
 वाचमग्नौ सवक्तव्यामिन्द्रे शिल्पं करावपि ।
 पदानि गत्वा वयसि रत्योपस्थं प्रजापतौ ॥ २६ ॥
 मृत्यौ पायुं विसर्गं च यथा स्थानं विनिर्दिशेत् ।
 दिक्षु श्रोत्रं सनादेन स्पर्शमध्यात्मनि त्वचम् ॥ २७ ॥
 रूपाणि चक्षुषा राजन् ! ज्योतिष्यभिनिवेशयेत् ।
 अप्सु प्रचेतसा जिह्वां प्रेयैर्घ्राणां क्षितौ न्यसेत् ॥ २८ ॥
 मनो मनोरथैश्चन्द्रे बुद्धिं बोधैः कवौ परे ।
 कर्माण्यध्यात्मना रुद्रे यदहम्ममता क्रिया ।
 सत्त्वेन धितं क्षेत्रज्ञे गुणैर्वैकारिकं परे ॥ २९ ॥
 अप्सु क्षितिमपो ज्योतिष्यदे वायौ नभस्यमुम् ।
 कूटस्थे तच्च महति तदव्यक्ते ऽक्षरे च तत् ॥ ३० ॥
 इत्यक्षरतया ऽऽत्मानं चिन्मात्रमवशेषितम् ।
 ज्ञात्वा ऽद्वयो ऽथ विरमेद्द्वयोनिरिवानलः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम् वैयासिक्यां
 सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसम्वादे आश्रमधर्मो नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

वानप्रस्थ, जोतने बाने से वेदा हुए अन्न को न भोजन
 करे, और बिना जोते बोये होने वाले कों भी यदि बिना
 समर्थ का हो, तो वर्जन करे, अग्नि पक वा कच्चा वा सूर्य के
 तेज से पक हो उसका आहार करे, ॥ १८ ॥

वन में स्वयं उत्पन्न होने वाले नीबारादि भान्ध से
 समय १ पर शास्त्र विहित पुरोडाशादि का निर्वाप करे,
 नये २ अन्नादि के प्राप्ति होने पर पुराने संस्य का त्याग
 करता जावे ॥ १९ ॥

अग्नि की रक्षा मात्र के लिये कुटी वा पर्वतादि की
 कंदैर (गुहा) का शरण ले, और आप तो स्वयं हिम
 नाथ अग्नि वर्षा सूर्य का आतप (धाम) इन सबों का
 सह ॥ २० ॥

केश मस्तक पर रोम शरीर पर, नख डाढ़ी मूँह,
 और शुष्क स्नान से शरीर पर मैल, जटा कमण्डल मृग-

चर्म दण्ड वल्कल और अग्नि के उपकरण [इर्भादि] को धारण
 करे ॥ २१ ॥

इस प्रकार वानप्रस्थ द्वादशवर्ष आठ वर्ष बार
 वर्ष दो वर्ष वा एकही वर्ष वन में निवास करे जिस
 प्रकार अति दुःख से शरीर न नष्ट होजावे, ॥ २२ ॥

जन्म व्याधियों से वा जरा अवस्था से अपने क्रिया
 करने में असमर्थ होजावे, अथवा ज्ञानाभ्यास करने में भी
 असक्त होजावे, तब अनशन व्रत को धारण करे, अर्थात्
 भोजनादि का त्याग कर दे ॥ २३ ॥

अहंकार ममकार का त्याग कर आश्रमा में अग्नि का
 समा रोपण करके भूत संघात शरीर को अपने १ कार्यों
 में न्यास करे ॥ २४ ॥

अधिरक्षामिहृतभाषार्थटीका ।

तदेव विमर्शयति, के आकाशे आनि देहगतच्छि-
 द्राणि आत्मवाग्धीमात्रं शेषमस्थिमांसादुकाटिनांशम् ॥ २५ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं स्थूलशरीरस्य खयमुक्त्या विह्वलशरीररूपस्याध्यात्म-
दित्रयस्य खयमाह—वाचमित्यादिना । तत्र यद्यपि यथोद्भवं
खयस्य युक्तत्वाद्वात्मादीनां खल्लकारणेषु राजसाहङ्कारादिषु
खयो वाच्यस्तथापीह तेषां खयभावेन यमाद्वितीयात्मप्रतिपत्ति-
परेति यथाकथञ्चित्तु ये मादये देवतानां प्रवर्तकत्वेन प्राधान्या-
दिन्द्रियतद्विषययोर्देवतासु खयः कथ्यते वक्तव्यसहितां वाच-
मग्नौ न्यसेत् एवं सर्वत्र पदानि पादौ यथासि विष्णौ ॥ २६ ॥

सनादेन शब्देन सह अध्यात्मनि वायौ अध्यात्मविहिति पाठे
वाचाधिति ज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥

ज्योतिष्यादिये रूपाणि रसगन्धबोधिरवन्द्रिबाधाकर्षकत्वेन
प्राधान्यविषयत्वाद्देवतासहितस्येन्द्रियस्य विषये खयमाह, प्रचेतसा
सह जिह्वां रसनमप्यु रसरूपासु प्राणशब्देनाभिनोरप्युप-
खल्लगां भविष्यां सह प्राणं ब्रैह्मैक्यैकपञ्चितायां क्षिता-
वित्यर्थः ॥ २८ ॥

परे कथौ ब्रह्मणि अध्यात्मनाऽहङ्कारेण अध्यात्मतामिति-
पाठे कर्मायहङ्कारं चेत्यर्थः कथमभूत् कथं यद्यस्माद्ब्रह्ममता-
पूर्विका क्रिया भवति तस्मिन् सत्त्वेन चेतनत्वा गुणैर्गुणत्रय-
कार्थः प्रागवशिष्टैर्देवैः सह । यद्वा सत्त्वादिभिर्गुणैर्बहुभूतैः
वैकारिकं मोक्तृत्वादिबिकारवत्तं क्षेत्रज्ञं परे निर्विकारे
ब्रह्मणि ॥ २९ ॥

ननु, विकारवतः कथं परेऽविकारे खयः स्यात् ? विकार-
हेतूनां सर्वोपाधीनां खयद्वारेणेत्याह—अपिस्ति । अतो ज्योतिः तच्च
नमः कूटस्थेऽहम्नत्वे तच्च कूटस्थं महति महत्तत्वे तदव्यक्ते
प्रधाने तच्चाव्यक्तमक्षरे परमात्मनि ॥ ३० ॥

इति सर्वोपाधिष्वप्याह्नोरवशेषिते चिन्मात्रमात्रमात्रं क्षेत्रज्ञ-
मक्षरतया ह्यात्वाऽद्वयः सन्धिरमेत् दग्धकाष्ठो यथाऽनलः ॥ ३१ ॥

इति भीमङ्गावतम् महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव मविस्तरमाह—नदित्यादिना । ज्ञे आकाशे खानि
शरीरगतच्छिद्राणि प्रजीनानि भाषयेत् निश्वासान् देहगतानुच्छा-
न्मादीन् प्राणान् वायौ तथा ऊष्माणं तेजसि न्यसेत् आत्म-
वान् धीमान् अष्टमृधिरं च श्लेष्म च पूं मूत्रादिकं चेत्येतान्बन्धु
शेषमास्थिमांसादिकं कठिनांश्च क्षितौ इत्येवं यथोद्भवं यद्यत उत्पन्नं
तथा नदनतिक्रमेण स्त्रकारणेषु प्रजीनानि अनुसन्धीत ॥ २९ ॥

एवंभूतसङ्घातात्मकभरीरावयवानां यथोद्भवं स्त्रकारणेषु खया-
ऽनुसन्धानमुक्तमप्य सत्त्वापाराणां वागादीन्द्रियाणां आऽधिदेवतेषु
लयानुसन्धानप्रकारमाह—वाचामिति । यद्यप्याधिदेवतेष्वो नेन्द्रिबा-
णामुत्पत्तिरिति तत्र तेषां खयाऽनुसन्धानकथनमसङ्गतं तथापि तेषां

तत्प्रवर्तकत्वेन प्रधान्यासत्तावत्संश्लेषाऽनुसन्धानं तेषामपि
स्त्रकारणेषु खयानुसन्धानाय कथ्यते—वक्तव्यमुक्तिः भावे
तद्वयः सवक्तव्यां सोक्तिकां वाचं वागिन्द्रियमप्राधाधिदेवते वि-
निर्दिशदित्युत्तरेणान्वयः । करौ शिल्पमादानादिकं व्यापारं के-
न्द्रे तदधिदेवते गत्या सह पादौ वयसि काक्षात्मके विष्णौ-
रत्या सहोपस्थमिन्द्रियं प्रजापतावधिदेवते ॥ २६ ॥

सोत्सर्गं पुरीषोत्सर्गादिद्वयापारसहितं अपानं पायुमिन्द्रियं
मूल्याधिदेवते यथास्थानं यत् वक्ष्याधिदेवतरूपं स्थानं तदनतिक-
मेण निर्दिशेत् संश्लेषमनुसन्धीत एवं कर्मेन्द्रियाणां तदधिदेवते
संश्लेषाऽनुसन्धाने क्रम उक्तः । अथ भोत्रादीदीनान्द्रेषाणामाह,
दिक्ष्विति । भोत्रमिन्द्रियं नादेन शब्देन विषयभूतेन सह विष्णु
अधिदेवतासु त्वचमिन्द्रियं स्पर्शेन विषयेण सहाध्यात्मनि
वाचाधिदेवते; हे राजन् ! चक्षुरिन्द्रियेण सह रूपाणि तद्विषय-
भूतानि ज्योतिषि सूक्ष्माधिदेवतेऽभिनिवेशयेदभिनिविष्टं संश्लिष्टं
भाषयेत् ॥ २७ ॥

जिह्वां रसनेन्द्रियमप्यु रसेषु विषयभूतेषु अप्रशब्दो रसोपख-
ल्लकः प्रचेतसा वदयेनाऽधिदेवतेन सहाभिनिवेशयेदित्यनुपङ्गः
त्रयाणां संश्लेषमात्रविषयत्वा प्रचेतसेत्यभिधाने तृतीया ब्रैह्मैक्ये-
विषयैः सह प्राणमिन्द्रियं क्षितौ क्षितिशब्दोपखल्लितयोरभि-
नोर्न्यसेत् मनोरथेर्वापारैः सह मन इन्द्रियं चन्द्रेऽधिदेवत
बोध्यविषयैः सह बुद्धिं परे भेदे कथौ चतुर्मुखेऽध्यात्मना आ-
त्मनि देहेवर्तमानेनाहङ्कारेण सह तत्कर्माणि देहात्माभि-
मानादिकृपाणि अहङ्काराधिदेवते कथं न्यसेत् अहङ्कारक-
र्माययेव दर्शयति, यद्यस्माद्ब्रह्मकारात् ब्रह्ममताक्रियाः । देहेऽहङ्कि-
र्हेहानुबन्धिषु ममकारस्तन्मूलाः क्रियाः प्रवृत्तयश्च भवन्ति चित्त
चित्तावस्थमन्तःकरणं सत्त्वेन सत्त्वगुणाकार्यभूतस्त्रच्छत्रप्रका-
शत्वादिकृपाचित्तवृत्त्यां सह क्षेत्रज्ञेऽधिदेवते न्यसेत् ततो वै-
कारिकं सात्त्विकाहङ्कारं गुणैः स्त्रकार्यभूतरिन्द्रियैः सह परे
तत्कारणेषु महत्तत्वे न्यसेत् ॥ २८ ॥ २९ ॥

एवं वैकारिकाहङ्कारस्य महति लयाऽनुसन्धानमुक्तं पूर्वं ज्ञे
खानीत्यादिना तत्तत्कार्यप्रलयाऽनुसन्धानमुक्तम् अथ तद्वैः सह
तत्कारणभूतस्य तामसाहङ्कारस्य महति खयाऽनुसन्धानप्रकार-
माह—अपिस्तित्यादिना । तावत्क्षितिमप्यु प्रापो ज्योतिषि अदः ज्योति-
र्धोषावमुं वायुं नमसि आकाशे तच्च कूटस्थे तामसाहङ्कारे तच्च
महति महत्तत्वे तच्च महत्तत्त्वम् अव्यक्ते चित्तसमष्टिसंस्तुष्टे अपिस्ति-
माष्ट्यारमके प्रधाने तच्चाक्षरे परमात्मात्मके जीवे न्यसेत् ॥ ३० ॥

अन एवमवशेषितं प्रत्यगात्मानमक्षरतया परमात्मशरीरात्म-
कत्वस्त्राभाविकस्त्ररूपतया ह्यात्वाऽद्वयः आत्मनि जातिगुणाद्यभिमा-
नराहितः विरमेत् दग्धयोर्निर्निर्दग्धकाष्ठोऽनलोऽग्निर्धया विरमति
तद्वत् भ्रमोऽनुष्ठानेऽशक्तो बानप्रस्थ एवमनुसन्धानो देहत्यागा-
यानशनमन्तं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति भीमङ्गावतम् महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयवज्रनीर्णकतपहरनावली ।

‘वधाईत इत्युक्तं विदुषोति—ये जानीति । ये आकाशे जानि शरीरावच्छिन्नाकाशानि भ्यासं शरीरवायुवाहवायौ शरीरम्-
पुण्यं कारयतेऽसि भारमवाद् परमात्मज्ञानवाद् वशीकृत-
मना वा श्रेष्ठमपूयाद्युक्तावयवेषु लीयन्त इति चिन्तयेत् शेषं
गन्धं क्षितौ । गन्धाकाशादेर्बाधवादीनामुत्पत्तेः कथमिवसामेव
लक्ष्मिस्त्यत इति तत्राह—यथोज्ज्वलमिति—

“आकाशाह्लासवं सौहमं शब्दं भोजं तथा वज्रम् ।
वायोस्तु प्रेरया चेष्टा व्यूहं सौहममेव च ॥
अग्नेस्तु दर्शनं शक्तिरौघ्यं रूपप्रकाशकम् ।
रसेऽप्यो रसनं शैल्यं स्नेहहृद्भेदनमाह्वयम् ।
भूमेर्गन्धस्तथा ग्राह्यं गौरवं मूर्तिरेव च” ॥

इति वचनात् उत्पत्त्यनुसारेण खयमिस्तनीय इत्यर्थः ॥ २५ ॥

इदानीं वागादीन्निद्रायाणां अग्न्यादिदेवताधीनत्वमपि चिन्त-
नीयमित्याह—वाचमिति । सचकम्बमिति क्रियाविशेषणं प्रजा-
पतौ दत्ते ॥ २६ ॥

वधास्यानमित्यनेनाभिमानिनामभिन्त्यमानानां तत्तदुत्पत्ति-
कारणमनुसृत्येत्युच्यते समादेन भोतव्येन सह त्वत्वं त्वनि-
न्द्र्यं स्वर्णेन सह वाचाविति शेषः ॥ २७ ॥

उच्योतिष्यादित्ये निवेशयेत् निविशतीति चिन्तयेत् जिह्वां
रस्तेनेति शेषः परे कवौ बृहस्पतौ उशनसोऽपि कविशब्द-
वाच्यत्वात्तद्व्याहृत्य पर इति अग्न्यात्मनाऽहङ्कारेण सह
कर्माणि कर्तुं तत्र हेतुर्बुद्धिमिति क्रिया यत् अहं संमता अह-
ङ्कारादुत्पन्नत्वेन संमता इति यत्तस्मादिति शेषः सत्त्वेन साधु-
पुण्यकर्मणा सह चित्तं क्षेत्रज्ञे हिरण्यगर्भे निवेश्य एतल्लक्षणं
विलयं स्मृत्वा वैकारिकतामानं हिरण्यगर्भं गुणैः सह क्षेत्रज्ञात्वे
परे परमात्मनि लक्ष्मीद्वारा खयमार्गं चिन्तयेत्—

“चित्तं-हिरण्यगर्भं तु विहाप्य परमात्मनि ॥

क्षेत्रज्ञाख्ये सापेक्षे ततोनाम्यस्मरेद्बुधः”

॥ इति आचमानम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

इदानीमवाहीनां खयप्रकारं निरूपयति—अपिचि । तच्च नमः
कूटस्थे वैकारिकतैजसतामसकूटस्थे ऽहङ्कारस्थे तदहङ्कारस्थं
महनि महत्तत्त्वे तन्महत्तत्त्वमव्यक्ते तदव्यक्तमक्षरे हरो विज-
यप्रकारं स्मरेत् अहङ्क्य स्वरूपैक्यमभिमानिनो जीवस्य प्रवे-
शक्षणात् तत्तत्कार्यस्यहिरण्यगर्भस्वात्तरूपेणैक्यं हिरण्यगर्भ-
स्थहरेरप्युत्तरोत्तररूपैकीकरणमिति खयमेवं तु शब्दो ज्ञाप-
यति ॥ ३० ॥

इति शब्दो खयप्रमाणिसूचकः “कूटस्थोऽक्षर उच्यते” इति
वचनान्तं अक्षरनाम्न्यां चित्प्रकृतौ स्थित्वा ऽक्षरलक्षणमित्यव-
हेत्तत्त्वाद् अक्षरनामत्वेन स्थितमात्मानं परमात्मानं चिन्मात्रमवशो-
यिते सुखादिवापारोवासीनां ज्ञात्वा ऽद्वयो हरिद्वयतिरिक्त-
वस्तुतात्पर्यस्मरणरहितो ऽयं कल्याणद्विरेमदित्यन्वयः कल्याण-
मोक्तिरत्र कथमित्याह—द्वययोनिरिति । द्वययोनिरिन्धनसंज्ञया

[६६]

येन स तथा वधाऽप्रेरिन्धनदहनात्परे कृत्यं कश्चित् तथा भीमा-
रायणोपासकस्य सविकासं तत्त्वज्ञानात्परे कृत्यं नेति भावः
“न हरिस्मरतः कृत्यं दग्धेन्धनदुनाशयत्” इति वचनात् ॥ ३१ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमद्विजयवज्रनीर्णकतपहरनावल्याम्

ब्राह्मणोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

इति भीमज्ञागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवं

ब्राह्मणोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयवज्रनीर्णकतपहरनावली ।

ज्ञानि देहच्छिन्नाणि अभिनिवेशयेदित्युत्तरेणैव सर्वेषामन्वयः
शेषं अस्थिमंसादिकठिनांशम् ॥ २५ ॥

इत्युक्तशरीरस्य खयमुक्त्वा चिह्नशरीरखयमाह—वाचमिति ।
इन्द्रियाणां तद्विषयाणाञ्च प्रवर्तकत्वेन देवतास्तेषाञ्च लब्ध उक्तः,
वयसि विषयो यथास्थानं स्थानमनतिक्रम्य तत्तत् स्थानं स्पृष्ट्वा
विनिर्दिशेत् प्रथमं इमं वाचमग्नौविलापयामीति प्रयुज्यते ततोऽ-
भिनिवेशयेदित्यन्वयः ॥ २६ ॥

स ज्ञानी नादेन सहेत्यर्थः अग्न्यात्मनि वायौ उच्योतिषि सूत्रे ॥ २७ ॥
प्रकृतं जेतो यत्र स प्रच्योतोमधुरादिरसस्तेन सह जिह्वां अप्सु
जलाधिष्ठातरि वरुणे प्रवेष्टिष्विषगन्धेः सह ग्राह्यं गन्धं क्षितौ
क्षीयते क्षीयने ऽर्जति क्षितिस्तद्विष्ठातृदेवता तस्यामभ्यन्ता-
वित्यर्थः । मनोरथेर्भेदनीयैर्विषयैः बाध्यैर्विषयैः परे कवौ ब्रह्मणि
अग्न्यात्मना अहङ्कारेण सहकर्माणि तद्विष्ठातृत्वं यद्यस्मादहं
ममता पूर्विका क्रिया भवति तस्मिन् कर्तुं सत्त्वेन जेततया सह-
क्षेत्रज्ञेचित्ताधिष्ठानरि वायुदेवे गुणैर्गुणाकार्यैर्देवैः सहति वासुदे-
वस्य गुणकार्यैश्चामात्मनोऽपि नरेरित्यर्थः । वैकारिकं जीवं परे
ब्रह्मणि ॥ २८—२९ ॥

ननु, तदपि कथमहङ्कारप्रज्ञानं, क्वात् ? ममद्विन्धनां पुनि-
ध्यादीनां नर्तमानत्वादिति चेत्तेषामपि यथोज्ज्वलं खयं ज्ञानवत्
पथेत्याह—अपिचि । अतो ज्योतिः अमुं यायु तच्च नमः कूटस्थे ऽह-
ङ्कारे तच्च कूटस्थं महनि महत्तत्त्वे तदव्यक्ते प्रधाने तदक्षरे पर-
मात्मनि ॥ ३०—३१ ॥

इति सारांशदर्शित्यां दर्शित्यां मत्तत्त्वेनाम् ।

सप्तमे ब्राह्मणोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्सनाम् ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः ।
 ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चरेन्महीम् ॥ १ ॥
 विभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम् ।
 त्यक्तं न दण्डलिङ्गादेरन्यत्किञ्चिदनापदि ॥ २ ॥
 एक एव चरेद्भिक्षुरात्मारामोऽनपाश्रयः ।
 सर्वभूतसुहृच्छान्तो नारायणपरायणः ॥ ३ ॥
 पश्येदात्मन्यदो विश्वं परे सदसतोऽप्यथ ।
 आत्मानं च परं ब्रह्म सर्वत्र सदसन्मये ॥ ४ ॥
 सुप्तप्रबोधयोः सन्धावात्मनो गतिमात्मदृक् ।
 पश्यन्बन्धं च मोक्षं च मायामात्रं न वस्तुतः ॥ ५ ॥
 नाभिनन्देद्दुःखं मृत्युमधुवं वा ऽस्यजीवितम् ।
 कालं परं प्रतीक्षेत भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ६ ॥
 नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् ।
 वादवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षं कं च न संश्रयेत् ॥ ७ ॥
 न शिष्यानुवन्धीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् ।
 न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत्कचित् ॥ ८ ॥
 न यतेराश्रमः प्रायो धर्महेतुर्महात्मनः ।
 शान्तस्य समचित्तस्य विभृयादुत वा त्यजेत् ॥ ९ ॥
 अव्यक्तलिङ्गो व्यक्तार्थो मनीष्युन्मत्तबालवत् ।
 कविर्मूकवदात्मानं स दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम् ॥ १० ॥

भूतिचरस्त्रासिक्तमाधार्थदीपिका ।

त्रयोदशो बतेर्धर्मः साधकस्योच्यते महान् ।

अवधूतेतिहासेना सिद्धावस्था च दर्शयेत् ॥ १ ॥

एवं ध्यात्वा कस्यो माश्रमादिकं कुर्वीत आत्मवैशिक्यां कल्प-
 स्त्वेवं ध्यात्वा परिव्रजेति सम्बन्धः । किञ्चिद्ब्रह्मसाम्यं देहस्य-

तिरिक्तं सधर्मित्याह—देहमात्रेति । तद्वचः धर्मानाह ग्रामैकरात्रेति
 तत्राभिः ॥ १ ॥

कौपीनं गुह्यमाच्छाद्यते यावन्ता तावन्मात्रं परं केवलमन्व-
 हिति वा त्यक्तं प्रेषोन्धारणारपूर्वमेव ॥ २ ॥ ३ ॥

सदसतः परे कार्यकारणव्यतिरिक्ते ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

नन्वात्मानं परं ब्रह्मेति कथं सामानाधिकरण्यानिर्देशः ? नहि ब्रह्ममुक्तबोरेकं सम्भवति तत्राह—सुतेति । सुपुत्रो हि तमसा-
वृतमात्मतत्त्वं आप्रपन्नयोस्तु विक्षिप्तं प्रकाशते सन्धौ तु न
तमो नापि विक्षेपः अतस्तदा आत्महृत्मात्रं लक्ष्यकृत्य स्थितः
सन्नात्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन् अत एव बन्धं मोक्षं च माया
मात्रं पश्यन् आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यन्वयः । तदुक्तं
योगप्रस्थे—

“निद्राद्यौ जागरस्यान्ते चो भाव उपजायते ।
तं भावं भावयन्नित्यं मुच्यते नेतरो वतिः” ॥
इति ॥ ५ ॥

अस्य देहस्य प्रभवोऽप्ययञ्च यस्मात्तं काव्यम् ॥ ६ ॥

असत्कृतास्त्रेष्वात्मपरेषु जीविकां नक्षत्रविद्यादिदृष्टिम् वाद-
वादात् जल्पवितंडादिनिष्ठान् कञ्च कमपि पक्षं निर्बन्धेन न
संभवेत् ॥ ७ ॥

शिष्यान्नानुबन्धीत प्रबोभनादिना ब्रह्माज्ञापादयेत् आरम्भा-
न्मठादिस्थापारान् ॥ ८ ॥

परमहंसस्य विशेषमाह—न यतेरात्मनो धर्मार्थः कथम्भूतस्त्व
यतेः महात्मनः तस्य ब्रह्मणं शान्तस्येत्यादि प्राय इत्यस्यायं भावः
ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं बहुदकादिबिज्जमाभित्य सस्वशुद्धयर्थं यमाजि-
यमांश्चावरत्रेव ज्ञानोत्पत्तौ यतेत उत्पत्ते नु ज्ञाने न नियमैः कृत्य-
मस्ति यमाश्च स्मृत एव स्युः अतस्तदा बिज्जादिभिः प्रयोजना-
भावाकांक्षप्रदायै धारयेद्वा त्यजेद्वा ॥ ९ ॥

तस्यैव ज्ञानदाढ्याभावे योगग्रन्थपरिहारार्थमाह—न बह्व्येकं
क्षिगं यस्य व्यक्तार्थः प्रयोजनमात्मानुसन्धानं यस्य स मनीष्य
प्युम्मतत्त्वज्ञावचनं कविरपि सूक्तवद्वात्मानं नृणां दृष्ट्या दर्शयेत्
ने यथोभत्तादिरूपं मन्वेरस्तथा वसेत् अदृष्टयेति पाठे बाह्या-
नुसन्धानाभावेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रव्याख्या ।

एवं स्वधर्मानुष्ठाने तुर्यांशमधर्मे चाशक्तस्य वानप्रस्थवैवम-
नुसन्धानपूर्वकानशनमनेन देहत्याग उक्तः अथ तच्छक्तस्य तुर्यां-
शमपरिग्रहं वदन्तस्त्वर्मानाह त्रयोदशमाध्यायेन—कल्पयति । आ-
भ्रमात्तरधर्मानुष्ठानसमर्थभेदेधमनुसंक्षरपरिग्रज्य संन्यस्य
देहमात्रेणावधेयिनः देहातिरिक्तं तदनुबन्धि सर्वं परित्यजेत्यर्थः
प्राभेकरात्रविधिना एकैकस्मिन् प्राप्ते एकैकरात्रनयनविधिना
निरपेक्षो मही चरेत् ॥ १ ॥

यद्यसौ परिग्राह्यं त्यक्तं देहाद्यतिरिक्तं किञ्चन विभूयाचे-
त्तर्हि कौपीनमाच्छाद्येन येन तच्च वासः परं केवलं विभूयात्
दण्डकमण्डलुभ्यामभ्यर्त्तिश्रद्धयापहि न विभूयात् दण्डपात्र
प्रहणमुपवीतकटिसूत्रादेरप्यावश्यकस्योपलक्ष्यम् अनावहीत्यनेन

शीताद्यसहिष्णुत्वरूपापदितु किञ्चित्तन्निवारकं वासोन्तरादिक-
मपि विभूयादिति सूचितम् ॥ २ ॥

अनयाभयः परित्यक्तनियतनिवासहेतुः एकोऽसहायः भिक्षुः भिक्षा-
नोपजीवी आत्मारामश्चरेत् सर्वेति सर्वभूतेषु तरतमेषु सुदृक्-
गवदात्मकत्वानुसन्धानेन नितरामनुकूलः शान्तः क्रोधरहितः
नारायण एव परायणं प्राप्त्यं प्रापकमाधारभूतस्यैवैवसाययुक्त
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सदसतः चिदचिदृक्षां परे विवक्षयोऽतएवाव्यये स्वरूपतः
स्वभावतश्च विकाररहिते आत्मानि परमात्मन्यदः इदं विश्वं पश्ये-
त्तदायत्तसत्तास्थितिप्रवृत्तिमन्वेन तच्छरीरत्वेन च पश्येद-
ित्यर्थः । तथा परं ब्रह्मात्मानं परमात्मानं सदसम्भवे चिदचिदा-
त्मके सर्वत्र जगति नियन्तृतवात्मतया च स्थितं पश्येदेव बाह्य-
देवशब्दार्थानुसन्धानमुक्तम् ॥ ४ ॥

सुतेति । सुतप्रबोधयोः सन्धौ साधनप्रातरित्यर्थः ब्रह्मा तयोस्सन्धि-
मध्यमावस्थायामित्यर्थः स्वप्रावस्था तदानीं शयानवेहात्मनोऽवतिरेकः
सुप्रहः परमात्मनो विविच्यसृष्टियोगश्च “न तत्र स्थानरथयोगा-
नपन्थानो मवत्त्यथ स्थानरथयोगावपथः सुज्ञत” इति भूतिः एवं
च सुतप्रबोधयोः सन्धौ स्वप्रावस्थायामात्मरुदेहविकल्पाप्रत्य-
गात्मस्वरूपविमर्शनपरः आत्मनः परमात्मनो गतिं विविच्य पथरथ
योगादिकष्टत्वादिप्रकारं पश्येदनुसन्धीत तथा बन्धं मोक्षं च
मायामात्रं न वस्तुत इति पश्येत् सम्बन्धादिकमीश्वरसंकल्परूप-
ज्ञानाधीनं नन्वात्मस्वरूपप्रयुक्तमिति पश्येदित्यर्थः । भाषाशब्दश्च
ज्ञानपर्यायः “माया च व्युत्पन्नं ज्ञानम्” इति नैघयट्टकाः बन्धमो-
क्षयोश्च परमात्मसंस्काराधीनत्वं सूचितम् “पराभिध्यानास्तु तितो-
हिंनं ततोऽस्य बन्धविपर्ययो” इति बन्धमोक्षयोः प्रकृत्यन्वय-
व्यतिरेकरूपत्वाच्च मायामात्रत्वं ननु कथंमोक्षस्य स्वरूपप्रयुक्त-
त्वाभावः ? बन्धप्रतियोगित्वादिति ब्रूमः नह्यवदस्य मोक्षसं-
भवः ॥ ५ ॥

ध्रुवं निश्चितं मृत्युमध्रुवमस्थिरं जीवितं च नामिनंदेष्टुमृत्यु
मितिदृष्टान्तार्थम् वा यथा मृत्युं नामिनन्दति तथाऽध्रुवं जीवितमपि
नाभिनन्देदिति परं केवलं तु मृतानां प्रमत्तावयौ यस्मात्समुत्प-
त्तिप्रवयहेतुं काव्यमेव प्रतीक्षेत काव्यगतिमेवावबोधये-
दित्यर्थः ॥ ६ ॥

असत्कृतास्त्रेष्वाध्यात्मशास्त्रेषु न सज्जेत न सक्तो भवेत्
जीविकां जीवनोपायभूतां वृत्तिं नोपजीवेत् अतिवादान् जल्प-
वितण्डादिनिष्ठान् तर्कान् त्यजेत् कमपि पक्षमाग्रहेण ना-
भयेत् ॥ ७ ॥

शिष्यान्नानुबन्धीत तद्विस्तरोभामावादिति भावः बहुन्
प्रत्याक्षेवाश्रयसंज्ञैवपठेत व्यख्यां नोपयुज्जीत न पाठयेदित्यर्थः ।
चित्तस्यान्यपरत्वंप्रसङ्गादिति भावः आरंभात् माठपत्याचारंभात्
कश्चिदपि नारमेत् न कुर्वेत् निग्रहानुग्रहादिवैवम्वप्रसङ्गादिति
भावः यद्वा आरम्भात् गृहाचारंभात्आरमेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

शान्तस्य समचित्तस्य महात्मनो यतेरात्मनः प्राबो न धर्म-
हेतुः अपितु ज्ञानप्रयोजकः अतो धर्मं विभूयाद्वा त्यजेद्वा भर्-
त्यागौ व्यवस्थितविकल्पौ ज्ञानहीनः संन्यासाभ्रमद्विष्टः धर्मं

भीमद्वीरराजवाचार्थकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

प्रयोजनत्वेन विभूयात् ज्ञानवांस्तु धर्माद्यं फलं त्यजेदित्यर्थः । यद्वा उपवासादिदेहेद्वैतशक्यरूपधर्मः शरीरदौर्बल्यमुखेन योग-विघातको न चेत् विभूयात् विघातकत्वेन त्यजेदित्यर्थः । यद्वा ननु, शिष्यानुबन्धनप्रत्याश्यासत्याख्योपयोजनादिभिः कश्चिदर्थं पर्याजितं स्यादिति किमर्थं ते निविध्यन्ते ? इत्यत्राह—नेति । यदि यत्पराधर्मो धर्माद्यः स्यात्तर्हि कर्तव्याः स्युः शिष्याऽनुबन्धना-दयः सन् प्रायशो न धर्महेतुः यस्याधर्मस्य धर्महेतुत्वाभावे हेतुत्वं यद्वा तं विधिनधि-शान्तस्त्विति । शान्तस्य जितेन्द्रियस्य धर्मसाध्वीदिकामुपेयकशब्दादिविषयभोगादिरहितस्य समचि-त्तस्य अधर्मस्य इव धर्मस्यापि खफलजननद्वारा मुक्तिप्रति-बन्धकारणत्वत्वेन धर्माधर्मयोः समचित्तस्य प्राय इत्यनेन कश्चिदाध्याधर्मस्यापि धर्महेतुत्वमस्येति सूचितम् । अतो यदि यतिधर्मप्रयोजनकत्वाधर्मनिष्ठोच्छेदकत्वाऽनुबन्धनादीन् विभूयात् धर्महेतुत्वाभावे न त्यजेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु, शिष्याधनुबन्धनाद्यभावे स्वस्य ज्ञानित्वादिमाहारस्य न प्रकाशितं स्यादित आह—अव्यक्तखिन्न इति । अव्यक्तलिङ्गो मरुफुट-खिन्नः स्वमाहारम्बमनाविच्छिन्नं वर्त्तयतिरिति भावः तथा च शरी-रकं सूत्रम् “अनाविच्छिन्नं स्वभावम्” इति श्रुतिश्च “तस्माद्वाह्याः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाह्येन तिष्ठान्ते” इति बालस्य कर्म स्वमाहारम्बा-ऽनाविष्काररूपं बाह्यं तेन तिष्ठान्तेदित्यर्थः । ज्ञानित्वाद्यनाविष्कारा-भिप्रायेण दृष्टान्तयति—उन्मत्तबालवदिति । उन्मत्तबालवच्च किञ्चाव्यक्तार्थः परैरविवक्षितप्रयोजनः मुनिराख्यसंश्लेषनशीलश्च वर्त्तताऽऽख्यसंश्लेषनं शुभाश्वपरिशौचनभेतदेव “बाह्यश्च पाण्डि-त्यञ्च निर्विघ्नाऽयं मुनिर्भवति” इति मुनिशब्देन विहितं तद्विषयकं चेद् सूत्रम् “सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विद्यादिवत् ॥ ४४६ ॥” इति । नत्वत्र बालवदिति दृष्टान्तेन बाह्यस्य यत्कर्म काम-चारादिकं तदभिप्रेतम् “नाविरतो बुद्धरिताज्ञाशान्तो नाऽसमाहितः नाऽशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात्” इति बुद्धरितस्य परिनिष्पन्नसाधनविरोधित्वप्रवृत्त्यात् मनीष्युन्मत्तबाह्यवदिति पाठे मनीष्युन्मत्तादिवचनरिति यथोक्तं एतार्थः । कविर्विद्वानपि सुनिपुणं भाषितुं समर्थोपि स्वमात्मानं सूक्ष्मिव नृणां दृष्ट्वा दर्शयेत् यथोन्मत्तादिरूपं मन्वेरन्तथा वर्त्तत स्वरूपेति पाठे स्वरूपेति देवविजयया स्वात्मदृष्टयेत्यर्थः ॥ १० ॥

भीमद्विजयव्रजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कमप्राप्तं यतिधर्मं निरूपयति—कल्प इति । एवमुक्तं कृच्छ्रं सोढुं कल्पः अन्वर्थस्तु शब्दस्तर्हि परिमज्ज्य सन्त्यस्य मर्हा चरेदित्यन्वयः । देहमात्रावशेषित इत्यनेन प्रयजनं विधिनधि—
“अधीतवैदो जपकुपुत्राद्याऽऽनन्ददोऽग्निमान् ।
शक्त्या च यत्कृन्मोक्षे मनः कुर्यान्नुन्यथा” ॥ इति नियमं मुखादेन वारयति, “अदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रयजेत्” इति विशेषविधानात् ब्रह्मचारिणोऽपि तृयाधमप्रदृशोपपत्तेरत एव कल्प इत्युक्तं कामक्रोधादिसहजशुभ्रवसमर्थ इत्यर्थः—

[७०]

“उपनीय युतः शिष्यं महादवाहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेत्पञ्चाच्छीवाचारंश्च शिष्येयम्” ॥

इति वचनात् ब्रह्मचारिणोऽध्ययनप्रारम्भेणाऽधीतवैदत्वं युज्यत इति वा सम्वासाधमश्रुताभिधाने कुटीरको बह्वको हंसः पर-परमहंस इति तत्र परमहंसधर्मः कथ्यत इत्यर्थेऽधीतको वा मुखाद्यो निरपेक्षः अवलुपः ॥ १ ॥

देहमात्रावशेषित इत्यस्यापवादमाह—विभूयादिति । यद्यसौ भिक्षुरस्तु त्यक्तं वासः परं पञ्चाग्रनिनिधिलक्ष्यं विभूयाद्-तुमिच्छेत्तर्हि कौपीनलक्ष्यमाच्छादनं विभूयाद्यथा कौपीनं शीनातपनिवारकमेकमाच्छादनं च विभूयात् परं न विभूया-दित्यर्थः—

“शीनातपनिवारार्थमेकमाच्छादनं यते ।

कौपीनात्परमित्याहुरेके नाम्यज्जिना वपुः” इति—

वचनात् कौपीनाच्छादनं खल्वेकवज्रावः । नन्वयं वतिरिति केन कृतं शक्यते तत्राह—न विज्ञेति । विज्ञेयदृष्ट्यां विना किञ्चित् न विभूयात् विज्ञं चक्रशङ्खादिमुद्राधारणं कमण्डलुवदिकं वा “सर्वभुगाहितः शान्तस्त्रिदण्डो सकमण्डलुः” इति वचनात् वाक्का-वचेतसां वसनं त्रिदण्डत्वं विज्ञेयदृष्ट्यामिति विशेषणा-देक एव नु लक्ष्यो दण्डोऽप्यथा परमहंसत्वं न स्यात् दण्डो वादेहेतवसामिति वक्ष्यति ॥ २ ॥

अनपाश्रवः ग्रामाद्यावासविधुरः यथाह, याज्ञवल्क्यः—

“एकारामः परिमज्ज्य भैक्षार्थं ग्राममाश्रयेत् ।

अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं स्वाध्यायेऽनुपलक्षितः” ॥

इति वचनात् ॥ ३ ॥

नारायणपरत्वं दर्शयति—पश्येदिति । अतो विश्वमात्मनि पश्येत् तदाधारत्वेन स्थितमिति शेषः । आत्मनीति जीवः किं न स्यादिति तत्राह—पर इति । सहस्रतः परं उक्तं यथाचित्त्वेन विकल्पात् सर्वनामसंज्ञा नास्ति जीवस्य संसारित्वेनाऽनुकृष्ट-त्वात्तदाहोऽन्यो एतीत्याह—अद्वयः । नैनावता पूर्यत इत्याह, आत्मानं चेति । सर्वत्र सदसम्भवे । अस्मात्सत्तात्मानं परं ब्रह्म पश्येदिति नामचिन्तनम् ॥ ४ ॥

सुप्तप्रयाधवाः सुमिजाग्रतोः सन्धौ अरुणोदयकाखे राय-नप्रारम्भकाखे आत्मनः स्वस्य गतिं “सता सोम्य । तदा सप्तपञ्चो मर्षति” “अतः प्रबोधां स्मात्” ३।२।८ इत्यादि प्रमाणावधारणमा-धीनलक्षणां स्थितिं हरेस्त्वातन्वयलक्षणां पश्यन् सर्वं मोक्षं मध्या-मात्रमयं हरिरच्छया निर्मितं ज्ञानं पश्यन्वस्तुतः स्वातन्त्र्येण नाम्नाधीनत्वेन पश्यन् ॥ ५ ॥

मृत्युं ध्रुवमिति नाभिनन्देत् स्वजीवितं वाऽ ध्रुवमिति तर्हि कथं निश्चय इति तत्राह—कालमिति । भूतानां प्रसवाप्ययं काला-व्यमगवदधीनं प्रतीक्षेत किं यदुना सर्वं भगवदधीनमिति पश्येत् ॥ ६ ॥

जीविकाश्रेतनादिलक्षणां वेदवाङ्मतीत्य तर्काभेद्येविका-दिशास्त्रनिष्ठताद् अमयोजकं पक्षं सिद्धान्तं “नामयोजनपक्षी स्यात्त इया शिष्यवत्प्रकृतः । न खोदासीनशास्त्रार्थं न विर-ज्यानि वाच्यसेव” ॥ ७ ॥

मीमांसाजिज्ज्वलीयकृतपदरत्नावली ।

"न व्याख्ययोपजीवेत न निषिद्धास्तमाचरेत् । एवंभूतो यतिर्याति तदेकशरणो हरिम्" इति निर्यातमानं बहून् ग्रन्थान् वेष्ट्यावाभासात् मोक्षविरुद्धान् वास्तव्यायनादीन् उवाचिःशास्त्रादीन् व्याख्ययोपजीवनं न कुर्यात् आरम्भाजिज्ज्वलीयकृतपदरत्नावली ॥ ८ ॥

कृत्यादिनोत्पन्नद्रव्येषु दानादिधर्मसम्पादनोपपत्तेः कथमारम्भाभारभेतेत्युच्यते इति तत्राह—न यतेरिति । प्राचो यतेराभ्यो धर्मेहेतुर्न भवति किन्तु निरन्तरोपासनाया दानहेतुः दानाधिकारे प्रवृत्तस्य कर्माधिकारप्रवृत्तिरधःपातहेतुः स्यात् ईश्वराहोह्युक्तनदोषापातात् समे प्रवृत्तिं चितं सततस्मरणसमर्थमन्तःकरणं यस्य स तथा तस्यैवमिष्यस्य यतेः आधमयस्युदयडावि आधारेण न चावश्यकमित्याह—विभूयादिति । यदाह बाह्यवक्तव्यः "नाधमः कारणं धर्मं क्रियमाणो मवेद्वि सः । अतो बह्वात्मनः पदं परस्य न तदाचरेत्" ॥ ६ ॥

बाह्यविज्ञानमात्रेऽप्यन्तरं विज्ञानस्तीत्याह—अव्यक्तेति । अव्यक्तं जनेनाज्ञातं मानसं कर्तुं विज्ञं यस्य स तथा विद्या तप आदिभिरप्रकटितस्वरूपो वा तस्यैव किं वक्तव्यमत्राह—व्यक्तार्थ इति । अपरोक्षीकृतभगवत्स्वरूपलक्षणपुरुषार्थः अनेन विज्ञादिद्वयद्वाराण्यमेवंविधस्य नावश्यकमस्येत्युक्तं भवति मनीषी निरन्तरमननशीलः अव्यक्तस्वरूपं दर्शयति—अदृश्यः प्राकृतजनाज्ञेयः कविरतिक्रान्तदर्शी ॥ १० ॥

मीमांसाजीवगोत्रामिकृतकमसम्बन्धः ।

१-११ ॥

मीमांसाजिज्ज्वलीयकृतपदरत्नावली ।

प्रयोदशे यनेधर्मस्तस्य जाजगरी परा ।

दद्यादवधूतप्रह्लादसम्बादेनैवधर्यते ॥

एवं व्याख्याऽकल्पश्रौतशानादिकं कुर्यात् आम्भीक्ष्णिक्यं कल्पस्त्वेव गच्छन्त्या परिजय्यते इति सम्बन्धः तस्यै धर्मानाह—आमेकराचेति, त्रिभिः ॥ १ ॥

त्यक्तं व्यावहारिकजनसङ्गं न विभूयात् विज्ञाद्वयद्विकाद्वयद्वयैवपि न अनापदीति आपदि तु देहद्वयार्थं स्वकमपि आचरेत् ॥ २-३ ॥

सदसतः परे कारणाकारण्यन्तरिके ॥ ४ ॥

सुप्ते सुषुप्ते हि तमसा दूनमात्मतत्त्वं जाग्रदवस्थोत्पुष्टिचितं प्रकाशते सन्धौ तु न तमो नापि विज्ञेयः अनस्तदा आत्मदृक् आत्मानं लक्ष्मीकृत्य स्थितः सजात्मनो गतिं तत्त्वं पश्यन् अत एव बन्धं मोक्षं च मायामात्रं पश्यन् आत्मानं परं ब्रह्म सर्वत्र पश्येदित्यन्वयः तदुक्तं योगप्रस्थं—

"निद्रादौ जागरद्वयान्ते योमात्र उपजायते तं भावं मायवेक्षित्वं मुच्यते नेतरो यतिः"

इति ॥ ५ ॥

अस्य देहस्य ॥ ६ ॥

किञ्च कमपि पदं न संभवेत् ॥ ७ ॥

नानुवर्त्नीयात् प्रबोधनादिना बलात्कुर्यादित्यर्थः । आरम्भान् मठादिव्यापारान् ॥ ८ ॥

संवासिनां मध्ये परमहंसस्य विशेषमाह—न यतेरिति । यतेराधमो न धर्मप्रबोधजनकः तस्य बन्धुयं शास्त्रस्वेत्यादि प्राय इत्यनेन कथाञ्चिद् कश्चिदपरिपक्वानस्तु सर्वशुद्ध्यर्थं यमनिबन्धमोक्ष चरेदपि ज्ञानपरिपाके तु न नियमैः कृत्यमस्ति यमात्र स्वत एव स्युः अतस्तदा लिङ्गादिभिः प्रबोधनाभावात्लोकासंप्रहार्यं आचरेत् त्यज्जेह्या इति ॥ ९ ॥

स च योगश्रृंगपरिहारार्थमेवंभूतो मवेदित्याह, न बहिर्व्यसं लिङ्गं यस्य स व्यक्तार्थः प्रबोधनमात्मानुसन्धानं यस्य सः ॥ १० ॥

मीमांसाजीवगोत्रामिकृतकमसम्बन्धः ।

प्रयोदशे तृतीयाधमर्मानाह—कल्प इति । ज्ञानस्य प्रवृत्तिनिबन्धनस्योऽकल्पोऽनशानादिकं कुर्यादित्युक्तं नियमास्तमाप्यापिकल्पो दृढदेहेन्द्रियश्रोत्रे न गच्छेत्किन्तु परिजय्यते, तु तृतीयाधमो भूत्वा ग्रामैकरात्रवासविधिना मर्ही चरेत् ॥ १ ॥

यद्यसौ वासो विभूयात्तर्हि कौपीनमाच्छाद्यते येन तस्यौपीनाच्छादनं परं केवलं विभूयात् विज्ञाभूतद्वयद्वयदेरन्यत् स्वकं परित्यक्तं बलादिकमन्वदनापदि न विभूयात् ॥ २ ॥

नारायणपरायणः नारायण एव परमजनमाधमो यस्य सः ॥ ३ ॥

सदसतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञतः परे पुरुषोत्तमे अद्वौ विश्वमात्मानं च पश्येत् सर्वत्र सदसम्भवे जडचेतनमवे विश्वस्मिन् आत्मनि च परं ब्रह्म पुरुषोत्तमं च पश्येत् ॥ ४ ॥

सुप्तप्रबोधयोः सन्धौ साधं प्रातश्च आत्मदृक् देहेन्द्रियमनोबुद्धिमायादिविषयलक्षणस्वरूपदृक् आत्मनः स्वस्योपासकस्य गम्यते इति गतिर्भगवान् तं पश्यन् व्यावन् मायात्रिगुणा प्रकृतिस्तथा ज्ञादितस्तत्पुरुषबुद्ध्या वृत्तितया बन्धः तुःअत्रवमयास्वक्या मोक्षः एवं मायामात्रं न वस्तुतः केवलस्वरूपनः बन्धं मोक्षं च पश्यन् विचरेदिति शेषः ॥ ५ ॥

अस्य देहस्य भुवमावश्यकं मृत्युम् अभुवमनित्यं जीवितं च नाभिनन्देत् प्रमवाप्ययो जन्ममरणं यस्मात्तत् ॥ ६ ॥

असच्छास्त्रपुष्कल्यानविरोधिषु जीविकां चिकित्सानक्षत्राः विनिद्यावृत्तिं नोपजीवेत् वादवादान् आरम्भजनबोधात् वाहप्रतिवादान् तत्राह हेतुवादान् त्यजेत् किञ्च कमपि पदं न संभवेत् मगवज्ज्ञानविच्छेदनं न कुर्यादिति भावः ॥ ७ ॥

शिष्याजानुवर्त्नीयात् प्रबोधनादिना आत्मसेवार्थं बह्यान् कुर्यात् नाभ्यसेत् पठेत् व्याख्यानं नोपयुज्यते न पाठयेत् आरम्भान् जीविकाव्यापारान् ॥ ८ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीमामितिहासं पुरातनम् ।

प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥ ११ ॥

तं शयानं धरोपस्थे कावेर्यां सहासानुनि ।

रजस्वसैस्तनूवैर्निगूढामक्षतेजसम् ॥ १२ ॥

ददर्श शोकान्निचरैल्लोकतत्त्वविविक्तसया ।

वृतो ऽमात्यैः कतिपयैः प्रह्लादो भगवत्प्रियः ॥ १३ ॥

कर्मणा कृतिभिर्वाचा लिङ्गैर्वर्णाश्रमादिभिः ।

न विदन्ति जना यं वै सो ऽसाविति न वेति च ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शान्तस्व“शान्त उपासीत” इतिभूत्युक्तध्यानार्हशान्ति प्राप्तस्य समे भगवति चित्तं यस्य भगवत्स्थाननिष्ठस्य परमहंस-
भागवतनिष्ठां गतस्व महान् प्रतिविशुद्धः आत्मा चित्तं यस्य
तस्य यतेः आश्रमः प्रायो धर्महेतुर्न भवति धर्मः प्रवर्तनीय-
तया हेतुनिर्मितं फलं यस्य स तथा धर्मप्रवृत्त्यर्थं न भवति
किन्तु मुक्त्यर्थे इत्यर्थः । अतः आश्रमसूत्रकलिकादिभिः प्रयो-
जनाभावादाश्रमस्वाभिमानं त्यक्त्वा तानि धारयेत्यजंज्ञान
सिद्धान्तः “मौनानीहानिजायामदयडा वाग्देहचतसाम । न ह्येते
यस्य सत्यं वेणुभिर्न भवेद्यतिः ।

ज्ञाननिष्ठो विरक्तोऽश्रमज्ञको वा नपेक्षकः ।

सखिज्ञानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेद्द्विविधोचरः” ।

इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ ६ ॥

अव्यक्तं खिन्नमाश्रमचिह्नं यस्य सः व्यक्तोऽपरोक्षोर्ध्वः परम-
पुरुषार्थः भगवत्प्रावण्यं यस्य सः मनीषी भगवदनुसन्धान-
परः कविरपि-स्वकीये ध्वजे भगवति दृष्ट्या निमग्नचित्ततया
मूकचक्षुरमानं दर्शयेत् ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्णमार्गिकान्ताय नमः ॥

नारद उवाच ।

नारद जी बोले, कि—ये अनशनादिक तो शरीर यात्रामें अ-
समर्थ के कहे, और यदि समर्थ होयें तो संन्यास लेकर सब का
परित्याग करके, एक देहमात्र अवशिष्ट रखें, और ग्रामेकरात्र वि-
धिसे अर्थात् एक ग्राम में एक ही रात्रि रहना अधिक नहीं, इस
प्रकार निरपेक्ष होकर पृथिवी पर बिचरे ॥ १ ॥

यदि कुछ रखने की इच्छा हो तो केवल एक उज्जांग ढाकने के
लिखे कौपीन रखें, और आस्ती इच्छा हो तो एक शरीर के आ-
च्छादन (ओढने) के लिये वस्त्र रखें वस्तु इससे आस्ती नहीं, और
अनापद काल में दण्ड और संन्यास के बिन्दु के सिवाय त्यागफिय

हुए किसी पदार्थ को न ग्रहण करें, यदि कोई आपद (दुःकादि)
आ पड़े तो उतने मात्र काब की चिन्ता नहीं ॥ २ ॥

आत्माराम होकर किसी का आश्रय न लेकर सर्व प्राणिमो
का सुख और शान्त होकर संन्यासी एकछा ही बिचरे, परञ्च
सदा नारायण परावण्य होकर ॥ ३ ॥

इस विश्वको कार्य कारण से पर अवश्य पर ब्रह्म में देखें, और
आत्मा जो पर ब्रह्म है उसको कार्य कारण मय समस्त विश्व में
अनस्युन अर्थात् व्याप्त देखें ॥ ४ ॥

और वह आत्महानी दोनों सध्याओं में अपने आत्माकी गति
का चिन्तन करे, तथा बन्ध और मोक्षको माया मात्र जाने वास्तव
में नहीं ॥ ५ ॥

ध्रुव (निश्चित) मृत्युका अभिनन्दन न करे, अथवा अशुभ
इसके जीवित को भी न चाहे, केवल भूतों के उत्पत्तिनाश का हेतु
काब मात्र की प्रतीक्षा करे ॥ ६ ॥

असत् शास्त्र में आसक्त न होवे, और किसी जीविका का उप-
जीवन न करे और शुष्कवाद विवाद को त्यागवे, और केवलतर्क
में किसी का पक्ष न लेवे ॥ ७ ॥

और बहुत से शिष्य न करडावे और बहुत से ग्रन्थों का
अभ्यास न करे, लोकप्रतिष्ठा के लिये बड़ी व्याख्या का उपयोग
न करे, और बहुत से कार्यों का आरंभ न करे ॥ ८ ॥

प्राय करके यति का धर्महेतु कोई आश्रम नहीं है, शान्त हो
समचित्त हो तो आश्रम को धारण करे वा त्यागदे कुछ चिन्ता
नहीं ॥ ९ ॥

अव्यक्त चिह्नों बाह्य अवकट प्रयोजन बाह्य मनीषी व्याख्यान
ममर्थ होकर भी अपने को उग्रमत्त और बाह्यक के तरह, तथा
हानी होकर भीनेको मूक सरस्य जनावे, ॥ १० ॥

श्रीचरकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

परमहंसधर्ममेवैतिहासेन स्फुटयति—अत्रापीति वादव्याव-
यमाति । राजगराजस्य मुनेज्ज ॥ ११ ॥

तं नत्वा ऽभ्यर्च्य विधिवत्पादयोः शिरसा स्पृशन् ।

विवित्तुखिदिमप्राचीन्महाभागवतो ऽसुरः ॥ १५ ॥

विभर्षि कायं पीवानं सोद्यमो भोगवान्यथा ।

वित्तं चैवोद्यमवतां भोगो वित्तवतामिह ।

भोगिनां खलु देहो ऽयं पीवा भवति नान्यथा ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभावाथेदीपिका ।

धरोपस्थे भूपृष्ठे सहाद्रेस्तटे रजोभिर्धूसरेस्तनूदेशैर्देहावयवैर्निगू-
ढममखं तेजो यस्य तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्मादिभिर्जना यं न विदुस्तं पादयोः शिरसा स्पृशन्तवा
अमाक्षीदित्युत्तरेणाश्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥

उद्यमसहित इव भोगवानिव पीवानं स्थूलं देहं धारयसि
नत्र हेतुं वदेति तृतीयेनाश्वयः उद्यमं विनैव मम भोगोऽस्तीति
चेत्तत्राह, वित्तं चेति ॥ १६ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आजगरस्य सस्यासाभमाऽनपेक्षित्वेऽपियदृक्कयोपनत-
सस्तोषस्य मोक्षविरोधिप्रवृत्त्युपरत ज्ञानानाविष्कारस्य च तद-
पेक्षितत्वात् तद्व्यगमनाय तद्विनिर्वाहं प्रकरोति—अत्रापीति । अत्र
स्वमहास्थानाविष्कारादिना ज्ञानिनोऽवस्थाने इतिहासमपि
दृष्टान्तत्वेन उदाहरन्ति निदर्शयन्ति इतिहासं विशिनष्टि—पुरातनं
नरवस्मत्कपोलकल्पितं प्रह्लादस्याजगरस्याजगरव्रतपरस्य मुनेश्च
संवादरूपम् ॥ ११ ॥

तमजगरस्य सहापर्वतस्य सानुनि कावेर्यो कावेरीतटे
धरोपस्थे भूपृष्ठे शयानं रजस्वलेषूखिभिर्धूसरेस्तनूदेशैर्देहा-
वयवैर्निगूढं प्रच्छन्नमखं तेजो देहकान्तिर्यस्य तं प्रह्लादो
ददर्शेत्यश्वयः ॥ १२ ॥

कथम्भूतः भगवत्प्रियः कतिपयैरमात्रैः परिब्रूतो लोकानां
तत्त्वस्य विनिर्वाहो वेत्तुमिच्छया चरन् कर्मादिभिर्धूसोऽस्तौ
भवति न भवति चेत्येवं जना न विदुः । तं पादयोः शिरसा
स्पृशन् नत्वा विधिवदभ्यर्च्य, वेत्तुमिच्छुर्गुह्यमहाभागवतः प्रह्लाद इव
वक्ष्यमाणमप्राचीत् पृष्ठवान् ॥ १३—१५ ॥

तदेवाह—विभर्षि साखैस्त्रिभिः, । उद्यम्यद्यमसहितः भोग-
वान् देहपोषणशीलो यथा तद्वत्त्वं पीवानं कायं देहं विभर्षि
इति सन्देहः । ननुद्यमं विनैव मम प्रारब्धवशाद्भैव भोगः
सम्प्राप्नोतीत्यत्राह— इह लोके तावदुद्यमवतामेव वित्तं धनं
भवति वित्तवतामेव भोगः । त्वस्तु निरुद्यमः कुतस्तव वित्तं
कुतस्तरां भोग इति भावः । अतरेणापि भोगं मम देहः पीवा
इत्यत्राह—भोगिनां भोगवतामिव देहः पीवा भवति भागेन

पैपीवा भवत्यन्वया तु कथमिवति तत्कथमन्तरेणापि भोगं
देहपुष्टिरिति भावः ॥ १६ ॥

भीमक्षिजयस्वजतीयेकृतपदरत्नावली ।

अत्राऽपरोक्षज्ञानाय यस्याचारे इतिहासशब्दार्थमाह—पुरातन-
मिति । आजगरस्य अजगरव्रतधारिणः ॥ ११ ॥

सहासानुनि सहास्यपर्वततटे कावेर्यो कावेर्युत्पत्तिक्षेत्रे
तनूदेशैः शरीरावयवैः ॥ १२ ॥

विवित्तवता वेदितुमिच्छया ॥ १३ ॥

स एव देवदत्तो सौ न चेति नाविन्दत न ज्ञातवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥

भोगवान् सम्पन्नः ननु परिग्रहमानस्य देहस्य पीनत्वं
विशेषः परिग्रहामोऽपि कस्माच्चित् स्वान्मादेरासेभ्यस्येव किमत्र
चोद्यमत्राह—वित्तमिति । सत्यं कृत्वाद्युद्योगवतो देहिनो व्रीह्या-
दिवित्तं भवतीदृशोके तद्वतां भोगः खलु भोगिनामर्थं देहः
पीनो भवति, हेत्वन्तरं नास्तीत्याह—नान्यथेति ॥ १६ ॥

भीमक्षिणगोस्वामिकृतकमसम्बर्धनः ।

तं शयानमिति युग्मकम्, तनू इत्यत्र त्वङ्ग इति पाठो बहुत्र ॥
१२ ॥ १३ ॥

कर्मयोगेति युग्मकम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

विभर्षीत्यर्थकम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमक्षिणनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आजगरस्य अजगरवृत्तेः ॥ ११ ॥

सहासान्नः तनूदेशैः तन्वयवयवैः ॥ १२ ॥ १३ ॥

जनास्तज्ज्ञानमभूनिवासिनोपि विवित्तुर्विविदिषुः महामाग-
वत इति महामागवतत्वादेव तत्र सविष्ठाकर्षणक्षेत्रेणैव तं
महानुभावं निश्चित्येति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

न ते शयानस्य निरुद्यमस्य ब्रह्मन्नु ह्यर्षो यत एव भोगः ।

अभोगिनो ऽयं तव विप्र ! देहः पीवा यतस्तद्वद नः क्षमं चेत् ॥ १७ ॥

कविः ॐ कल्पो निपुणदृक् चित्रप्रियकथः समः ।

लोकस्य कुर्वतः कर्म शेषे तद्दीक्षिताऽपि वा ॥ १८ ॥

नारद उवाच ।

स इत्थं दैत्यपतिना परिपृष्टो महामुनिः ।

स्मयमानस्तमभ्याह तद्वागमृतयन्त्रितः ॥ १९ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

वेदेददमसुरश्रेष्ठ ! भवान्नन्वार्यसम्मतः ।

ईहोपरमयोर्नृणां पदान्यध्यात्मचक्षुषा ॥ २० ॥

भीमद्विभवाद्यकवसिंकृतसारायंदीप्तिः ।

पीवानं स्थूषं न च स्वभावेनैव मरकायः पीवेति वाक्यमित्याह-
उद्यमवतां विसं विसवतां भोगः भोगवतामेव देहः पीवेति पीवत्य-
स्यादि कारणाद्युद्यम एव ननु स्वभाव इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

परमहंसभगवत्कर्ममेवेतिहासेन दर्शयति—अन्नार्पात्यादिना ।
आजगरस्य आजगरवृत्तदेवस्य ॥ ११ ॥

धरोपस्थे भूपृष्ठे कावेर्यौ तत्समीपे सहासानुनि सहागिरि-
तटे रजोऽवाप्तेस्तनूद्देशैः शरीरावयवैर्निगूढमगच्छतेजो वस्य
तथ ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्मणा निवृत्तिप्रवृत्तिरूपेण आकृतिभिः अनाद्यकृतशक्त्या-
द्विषेष्टावज्जिरङ्गैः तथा वागादिभिर्जना ये न विदग्धि पादयोः
शिरसा स्पृशन् नत्वा अङ्गुल्यै च अप्राप्तीदित्युत्तरेणान्वयः ॥ १४ ॥
अप्राप्तीत् पृष्ठवान् ॥ १५ ॥

लोद्यमो व्यापारपरो भोगवान् यथा पीवानं पुष्टं देहं वि-
अर्षि स देहो यतः पीवा तत्रो वदेत्यनेनान्वयः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकारसे मैं एक पुरातन इतिहास को उदाहरण
करती हूँ जिसमें और आजगर मुनि भी वृत्तात्रेय का संवाद
है ॥ ११ ॥

एक समय की बात है कि—भगवत्प्रिय भीमद्विज

कितने एक मन्त्रियों सहित लोकों के तत्त्व जानने की इच्छा
से लोकों में विचरते हुए, भी कावेरी गंगा के किनारेसह
पर्वत की शिखर पर पृथिवी के ऊपर पड़े हुए, धूलि भरे
हुए, शरीर से गूढ़तेजवाले एक मुनि को देखते हुए
॥ १२ ॥ १३ ॥

जिन को देखकर कर्म आकृति बायीं और वर्याधर्मोंके
चिन्हों से मनुष्य नहीं जान सके थे किसे वही प्रसिद्ध
वृत्तात्रेय जी महाराज हैं ॥ १४ ॥

प्रह्लादजीने उनकाविधिवत् पूजन करके मस्तक से चरणों
को छूकर नमस्कार किया, और महा भगवत् असुर प्रह्लाद
जी ज्ञान की इच्छा करके या पूजने लगे ॥ १५ ॥

प्रह्लादजी बोले, कि आप शरीर को तो ऐसे पुष्टको
धारण करते हो, कि जैसे बड़ा उद्यम बाधा भोगों को
भोगने बाधा अपने शरीर को पुष्ट रखता है परन्तु भोग
तो विस से होता है और विस (धन) से भोग प्राप्त होता
है, यह देह तो भोग भोगने वालों का ही ऐसा पुष्ट होता
है आपस वशों का और धिना भोग भोगने के नहीं ॥ १६ ॥

भीमद्विभवादिभक्तभाषाचंदीपिका ।

तु इति निश्चयं इ इति प्रसिद्धी तत्रार्थो नास्तीति प्रसिद्ध-
मेत्यर्थः । वतोऽर्थादेव वतो हेतोः पीवा क्षमं योगं चेत् ॥ १७ ॥

किञ्च वित्तार्जनाद्यसमर्थोप्ययं जनस्तदर्थमुद्यमं करोति त्वं
तु समर्थोऽपि किमिति न करोषीत्याह—कविर्निद्वान् कल्पो वक्षः
निपुणदृक् चतुरः चित्राः प्रियाः आकरजनाः कथा वस्य तथा-
ऽपि लोकस्य कर्म कुर्वतः सतः शेषे तद्दीक्षिताऽपि तत्सर्वं पश्य-

यस्य नारायणो देवो भगवान् हृदयः सदा ।

भक्त्या केवलया ज्ञानं धुनोति ध्वान्तमर्कवत् ॥ २१ ॥

• अथापि ब्रूमहे प्रश्नांस्तव राजन् ! यथाश्रुतम् ।

सम्भावनीयो^(१) हि भवानात्मनः शुद्धिमिच्छताम् ॥ २२ ॥

तृष्णाया भववाहिन्या योग्यैः कामैरपूरया ।

कर्माणि कार्यमाणोऽहं नानायोगिषु योजितः ॥ २३ ॥

यदृच्छया लोकमिमं प्रापितः कर्मभिर्भ्रमन् ।

स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च ॥ २४ ॥

भीमरत्नामिहृतमाचार्यदीपिका ।

अपि पाठान्तरे न द्वेष्टि, तत्कर्म न द्वेष्टि, नोपि वा न च स्तोषी-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

तस्य वागेवामृतं तेन वमिषतो वशीकृतः सम्प्राह ॥ १९ ॥

अध्यात्मसङ्गवाऽन्तर्द्वया भवान्भेदेन आर्याणां ज्ञानिनां सम्मतो
ननु भवान् इदमिति यदुक्तं तदेवाह—नृणामीहोपरमयोः प्रवृ-
त्तिनिवृत्त्योः पदानि स्थानानि कथानीत्यर्थः ॥ २० ॥

वेहेत्यत्र हेतुः, वस्येति । इदं प्रविष्टस्त्वज्जानं धुनोति नाशयतीति
अर्को यथा वहिर्वाग्मत् ॥ २१ ॥

यथाश्रुतमित्यौद्धत्यपरिहाराद्योक्तम् ॥ २२ ॥

लोकः कर्मसु प्रवर्तते त्वं तु निवृत्तः सन्नि शोभे इति यदुक्तं
तत्राऽऽह—तृष्णायेति, अतुर्भिः । भवप्रवाहकारिण्या वयोचितैरपि
विषयैः पूरयितुमशक्यया तृष्णया कर्मसु प्रवर्त्यमानोऽहं पूर्वं नाना
योगिषु प्रवेशितः ॥ २३ ॥

तथैव तृष्णायेमं लोकं मनुष्यदेहं बहच्छया प्रापितः कथममृतं
लोकं भर्मेण स्वर्गस्य द्वारं साधनम् । भर्मेण तिरश्चां भ्रमूकरा-
दियोगेर्द्वारं मिभाङ्ग्यां ताङ्ग्यां पुनरप्यस्य मनुष्यस्वस्य द्वारं सधतो
निवृत्त्याऽपवर्गस्य द्वारमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमश्रीराघवाचार्यकृतगानवतचन्द्रचम्पिका ।

तदेव विवृण्वन् पृच्छति—नेति । हे ब्रह्मन् ! शयानस्यात एव
निद्रामस्य निद्रापादस्य तव । न हाऽयं नूनं विष्टं नास्ति हि
तु इति निश्चये हृदयि प्रसिद्धौ तवाद्यौ नास्तीति प्रसिद्धमेवेत्यर्थः
यतो विस्तारदेव हेतोर्मोहाः देहपोषणादयो भवन्ति अतो भोग-
रहितस्य तव देहो हे विप्र ! यतो हेतोः पीवाऽभवत् तत्कारण्यं नो-
ऽस्माकं श्रोतुमिति शेषः । अमं भोगं चेत्तर्हि बहू कथय भगोप्यं
चेत्तर्हि वर्यवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

किञ्च त्वं कविर्बिद्वान् कव्यः दक्षः निपुणश्च चतुरः
चित्राः प्रियाः लोकरज्जनाः कथा यस्य स एवमूतोऽपि लोकस्य
कर्म व्यापारं कुर्वतः सतः तद्दीक्षिताऽपि सम उदासीनस्सन्
तृष्णां शोभे शयानोऽसि तत्कारण्यं च वदेति भावः ॥ १८ ॥

एवं दैत्यपतिना प्रह्लादेन पृष्टस्सन् महाभुनिस्तस्य प्रह्लादस्य
वागेवामृतं तेन वमिषतः शोषितः स्मयमानः समज्यादाऽभिमुख
मुक्तवान् ॥ १९ ॥

तदेवाह—वाक्वध्यायममिति, वेदेति । असुरभेद ! एवं किन्त-
नृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः पदानि कार्यानीति वक्त-
विदं भवानध्यात्मसङ्गवा सर्वलोकमनोभिप्रायविषयकज्ञानेन-
वेद जानात्येव कुनः यतस्त्वमाचार्याणामतीन्द्रिबाध्यं दर्शितां सम्मतो-
ऽप्रेसरः ॥ २० ॥

किञ्च भगवान् वाङ्मयपूर्यः स्ततेजसा दीप्यमानो ना-
रायणोऽनन्यप्रयोजनया भक्त्या तुष्टो यस्य स्वादृशस्य सदा
हृदगतः सन्नर्कवत् सूर्यवत् ध्वान्तमज्ञानरूपमन्धकारं धुनोति नि-
रस्यति निःशेषनिरस्ताज्ञानानां सर्वज्ञानां भवाहशां किमविहित-
मस्तीति भावः ॥ २१ ॥

यद्यप्येवमथापि हे राजन् ! यथाश्रुतं त्वं प्रश्नान्प्रति ब्रूमहे
प्रश्नानामुत्तराणां यदामित्यर्थः । यथाश्रुतमित्यौद्धत्यपरिहाराद्यो-
क्तम् आत्मनः स्वस्य शुद्धिमिच्छता पुनः भवानवश्यं सम्भाव-
नीयो हि ॥ २२ ॥

लोकः कर्मसु प्रवर्तते त्वं तु निवृत्तः सन्नि शोभे इति यदुक्तं
तत्र तावदुत्तरमाह—तृष्णायेति, अतुर्भिः । तावदहं योग्यैर्यथोचितै-
रपि कामैरपूरया पूरयितुमशक्यया भववाहिन्या जन्मपररूपत-
कारिण्या तृष्णाया निषयेच्छया कर्माणि पुण्यपापात्मकानि कार्य-
माणाः कर्मसु प्रवर्त्यमानः पूर्वं नानायोगिषु योजितः प्रवेशितः ॥ २३ ॥

तथैव कर्मभिर्भ्रमन् यदृच्छया देवादिमं लोकं मनुष्यजन्मप्रापितः
लोकं विशिनाष्टि स्वर्गमोक्षयोः तिरश्चां तिर्यक्त्वानां पुनरस्य मनु-
ष्यत्वस्य च प्रातेर्द्वारं कार्याम् । भर्मेण स्वर्गस्य द्वारं ज्ञान-
सम्पादनेन त्वपवर्गस्याऽभ्यासं तिरश्चां तिर्यक्त्वस्य पूर्व-

भीमदीराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सजातीवस्तुताऽऽचरन्ते न तु पुनर्मनुष्यावस्य च कार-
मित्यर्थः ॥ २४ ॥

• भीमद्विजयश्चतुर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रकृतेऽपि तथा स्यादिति तत्राह, न त इति. अर्थोचितं यतो वि-
चारपीवेति यत्तस्मात् तत विस्मयो जायते ङांके निमित्तान्तराभावे
सति पीनत्वं भोगित्वेन दृष्टम् अत्र भोगित्वं न दृश्यते पीनत्वं तु दृश्यते
तस्मिन्निमित्तान्तरमस्ति तदस्माकं भोतुं क्षमं चेद्वदेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

इतोऽपि निमित्तान्तरेण भाव्यमन्वया कविस्त्वाद्यो भोगि-
गुण्य न स्युरित्याह—कविरिति । न चेत्तर्हि वेदानुभवसि “अत्र-
मयं हि सौम्य ! मन आपोमयः प्राणस्नेजोमयी वाक्” इति श्रुतेः
“यः कथं कथं विदुर्दति चम्पनेभ्यः क्षिप्रपति—

अकृष्टो परिकृष्टश्च समस्तस्य स तस्य च” इति श्रुतेः

सर्वस्य समः न द्वेष्टि न द्वेषं करोषि नीषि स्तुतिं
करोषि अनेन समत्वं विवृतम् ॥ १८ ॥

इतरत्र विरक्त्या भक्त्या भीमाराववाचरव्याविन्दस्मरण-
मकरन्दपानमेव पीनत्वे निमित्तमिति परिहारमभिप्रेत्य प्रकाशं
प्रति श्रुते इत्याह—नारद इति ॥ १९ ॥

ज्ञानिभ्योको भवानिदं वेदेत्यन्वयः । इदमिति किं केन साध-
नन चेदं प्रकाश—वेदेति । भवानध्यात्मचक्षुषा परमात्माऽनुभवो-
त्पन्नज्ञानेन नृणामीहोपरमयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिवस्तुव्योमार्गयोः
पदं निश्चितं विषयस्थानं वेदेति शेषः ॥ २० ॥

वेदिनामज्ञानसम्भवात्तद्वेदेकत्वात् ममाऽपि तद्विषयं ज्ञानं
नास्तीति किं न स्वादित्याशङ्क्य सत्यं विदित्वाऽस्ति तवेत्याह—
यदेवेति । इदमतत्वं सामान्यमिति मत्वा त्रिषु इत्युक्तं कथञ्चन
कथानामाकाङ्क्षया ध्यान्तमज्ञानलक्षणम् अन्यत्रान्यकारमज्ञानं
तत्त्वाप्रतिपक्षी कारणात्वेन दृष्टं यत्तत्त्व नास्ति तस्माज्ज्ञानं
आनासीत्यर्थः ॥ २१ ॥

यद्यपि वक्तव्यांशो नास्त्यथापीदमप्राप्तिर्वित्येकविषय-

• प्रश्नः कृतः परिहारे प्रश्नानित्याद्यनेकविषयः कथमयं सङ्गच्छत
इति चेत्, निरुद्यमस्य विस्तं कथम् ? निर्मितस्य भोगः कथम् ?
अभोगिनः पीनत्वं कथम् ? इति प्रश्नानामपि बहुधात् इदमित्यस्या-
व्ययत्वेन ज्ञानविशेषत्वेन आपपत्तः तत्र प्रश्नान् भूमद इत्यनेन
तदनुवादः कथ्यते उत परिहारः नाद्योऽदृशेनात् द्वितीयाऽपि
तद्वाचकपदप्रयोगाभावादनुपपन्नः तत्र गहनानुद्दिष्ट परिहा-
रान् भूमद इति पक्षोऽपि गौरवादयुक्त इति चेदुच्यते “भू-
व्यकाशां वाचि” इति धातोर्व्यक्तिर्नाम स्पष्टीकरणं तस्य परि-
हारार्थोपपत्तेः यथाश्रुतमित्यनेनापि स्पष्टीकरणप्रतीतेरिति. ननु,
यद्वाक्यवाचकं तदेवोपादेयं न चेदं तथा प्रकाशस्य भगवदनु-
ग्रहेण ज्ञाताऽशेषविस्तारतः कस्मै स्पष्टीक्रियत इत्याशङ्क्य
तदज्ञानमस्माभिर्न योज्यते किन्तु महत्सम्भावयल्लक्षणात्से-
वयाऽन्तर्करणाशुद्धिः स्यादिति मत्वा स्पष्टीक्रियत इत्याह—
सम्भावयणीय इति । अनेन भूमद इत्यनेनपदार्थो विवृत इति
वाचते ॥ २२ ॥

निवृत्तिमार्ग एव संसारोन्मूलनहेतुरिति वक्तुं प्रवृत्तिमार्गस्तु
नानादुःखहेतुत्वेन हेतुः प्रवृत्तिहेतुत्वेनानुभवसिद्धमित्याह—पृथ-
येति । भववादिष्या नदीवद्वर्तमानया संसारावादिष्या वा इतरम-
दीनामनुभवेन पूर्वपूर्वी स्यातां नास्याः कदापि पूर्विरित्याह—
प्राग्भवेति ॥ २३ ॥

यद्वक्तव्यं हेतुवत्त्वात् ङांके शरीरम् “अस्मात्साकारमेव” इति श्रुतेः
न केवलं ङांकादेर्ङांरं किन्तु तिर्यगादिजन्ममोऽपि कारणाभि-
त्याह—तिर्यग्नामित । अस्य मनुष्यशरीरस्याऽपि द्वारमिति
शेषः ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवेः ।

तद्विज्ञेतापि इत्यत्र त्वं न द्वेष्टि नीषि चेति पाठः न द्वेष्टीति
गोऽपाठः ॥ १८—१९ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराचर्चशिखी ।

मनु, ‘पीनो देवदत्तो दिवा नभुङ्क्ते’ इति वचनमोद्यमादिकमनुमी-
यतामिति चेत्तत्राह—नेति । नुनिभये ह स्पष्टं ह विप्र ! इति प्रका-
शतेजैव विप्रवस्थावगमात् ॥ १७ ॥

किमेवं ते विचारेणेति चेत् त्वेहेदं सामुद्रिकसल्लयदृष्ट्या
कविरवकदपराधिकमनुमाय त्वया त्वं कृतार्थीकर्तुं कमप्यावापा-
युतमिच्छामीत्याह—कविरिति । कर्म कुर्वतः कर्मोद्यमवत्तं लोक-
मनादस्य तमपश्यन्नेव शेषं शयनं करोषि तस्य वीक्षिता कौतु-
केन तं पश्यन्नेव वा ॥ १८ ॥ १९ ॥

अध्यात्मचक्षुषा अन्तर्दृष्ट्या इदं भवान् गेदेव किम् ईहोपरमयोः
स्वकामस्त्वनिकामत्वयोः पदानि स्वानानि कृतानीत्यर्थः । भोगार्थ-
मुद्यमैर्द्वैतपुष्टीकुर्वतां ङांकानां दुःखं यद्यहं नाशक्यं तदा उद्यम-
महमप्यकरिष्यामिति भावः ॥ २० ॥

वेदेत्यत्र हेतुः यद्येति केवलया ज्ञानकर्माद्यभिप्राया ॥ २१ ॥

अतो मया त्वं सम्माननीय एवेत्यनः समं भोनयतापि त्ववि-
मोनमनादयैवोक्त्यने इत्याह—अथापीति । यद्यपि भवान् वेदेव
अथापीति यथाश्रुतं ननु स्वकपोक्षकल्पितम् ॥ २२ ॥

यद्यहं निरुद्यमोऽस्मि तत्र कारणां श्रुतिप्रत्याह—तृष्णायेति त्रिभिः ।
भवसंश्लिष्टत्वाद्याहस्या नद्यति यथा नद्या अतो दुःखापस्तथा तृष्णा-
या अपि किञ्च नदी इन्द्रया इत्यन्तरेण त्रिभिः पृथ्यते इयं तु प्रत्यगापि
दृश्यमाद्यैः कानेन पृथ्यते इत्याह याग्यैर्नाति यथा च नद्या वाहिनी-
ऽन्तरेण कानां पृथ्याय कगटकादिषु योऽवने तथेवात्रमपि नानायो-
निषु यथा च नद्या प्रादुक्कल्पपाषाणैर्वादिभिर्विनायकात्तत्पारजायाय-
नानासाधनानि काटयेन्ने तथेवात्रमपि कर्माणि ॥ २३ ॥

यथा च नद्या कदाचिन् कश्चिन्नृत्पयमकतदेशमपि प्राप्यते
तथेवात्रमपि साम्प्रतमिदं ङांके नृशरीरं कीदृशं पुष्येन ङांरं ह
द्वारं साधनं ज्ञानमार्कियामपवर्गस्य पापेन तिर्यग्नां सुकरादि-

अत्रापि दम्पतीनां च सुखायाऽन्यापनुत्तये ।
 कर्माणि कुर्वतां दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि विपर्ययम् ॥ २५ ॥
 सुखमस्याऽऽत्मनो रूपं सर्वेहोपरतिस्तनुः ।
 मनःसंस्पर्शजान्दृष्ट्वा भोगान्स्वप्स्यामि संविशन् ॥ २६ ॥
 इत्येतदात्मनः स्वार्थं सन्तं विस्मृत्य वै पुमान् ।
 विचित्रामसति द्वैते घोरामाप्नोति संसृतिम् ॥ २७ ॥
 जलं तदुद्रवैश्छन्नं हित्वा ऽहो जलकाम्यया ।
 मृगतृष्णामुपाधोवेद्यथाऽन्यत्रार्थद्वयतः ॥ २८ ॥

भीमज्जागवतस्य कवचवर्णितसारांशदर्शनी ।

यानेऽपि पुण्यपापाऽपि चकारात्तद्भोगान्ते च पुनरप्यस्य नृजन्म-
 मोऽपि द्वारम् ॥ २४ ॥

भीमज्जागवतस्य कवचवर्णितसारांशदर्शनी ।

भूमं भावयितुं च योग्यं चेत्तर्हि मोऽस्मभ्यं वद ॥ १७ ॥
 त्वं कविर्वादिगुणयुक्तोऽपि लोकस्य कर्म कुर्वन्तः कुर्वन्तं न ज्ञेयं
 न स्तौयिष्यस्व च शेषे अन्तर्हृत्तरिमि यतस्तद्वदेति पूर्वगान्ध्याः
 कविः कान्तदर्शी वक्षः समर्थः निपुणश्च स्वायं दृढदृष्टिः चित्राः
 अज्ञताः प्रियाः कथाः यस्य सः सर्वत्र तुल्यदृष्टिः ॥ १८ ॥
 स्मयमानः मन्दस्मितयुक्तः तद्वानेवामृतं तेन यन्त्रितो वशी-
 कृतः ॥ १९ ॥

हे असुरभेद ! तन्वहो भवानार्थस्मरतः नृणामाहोपरमयोः
 प्रवृत्तिनिवृत्तयोः पदानि स्थानानि फलानि अध्यात्मचक्षुषा अन्त-
 र्दृष्ट्या वेद ॥ २० ॥

केवलया तदेकनिष्पत्तिर्या भक्त्या नारायणो देवः सदा
 हृद्गतः अहानं धुनोति ध्वानं तिमिरमर्को यथा ॥ २१ ॥

यद्यपि भगवाद् वेद तथापि भूमहे यथाधृतमित्यनेनौख
 त्याभावः सूच्यते ॥ २२ ॥

तवपाहिण्या जन्ममरणवृत्त्यसंसारवाहिन्या योग्यैरपि
 कामैर्धियैरपूरया कर्माणि कार्यमाणाः कर्मसु प्रवर्त्यमानः नाना-
 योनिषु योजितः ॥ २३ ॥

इमं लोकं नरहृदय ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

परंच हे भगवन् ! आप तो बिना उद्यमके सोये हुए हैं, आपको
 धन कहाँ से प्राप्त होभका है, और बिना धन के भोग कहाँ ? हे
 बिभ्र ! बिना भोग के आपको यद देह जो पुष्ट हो रहा है इसका
 क्या कारण है ? यदि हमारे कहने के योग्य हो तो कहिये ॥ १७ ॥

आप तो कवि (पंडित) समर्थ निपुणदृष्टि वाले और चित्र-
 प्रिय बोलने वाले हैं, और लोगों को कर्म करते हुए देखकर भी
 सोते रहने हैं ॥ १८ ॥

नारद उवाच ॥

नारदजी बोले कि,—उन महासुनि भीक्षुजनेय को जब हैस-
 पति प्रह्लादजी ने इस प्रकार पूछा, तब प्रह्लाद की वांछी रूपमय
 के वश होकर किञ्चित् हँसते हुए मुनि बोले ॥ १९ ॥

ब्राह्मण उवाच ॥

ब्राह्मणजी बोले, कि—हे असुर भेद, हे प्रह्लाद ! आप भेद
 लोगों के समस्त हैं और ज्ञानदृष्टि से, मनुष्यों की चेष्टा और
 उपराम से जो फल होता है उसको भी जानते हैं ॥ २० ॥

क्योंकि ? जिन तुमारे हृदय में केवल भक्ति, मे भगवाद् श्री
 नारायण के वश सदा स्थित हैं, और सूर्य जैसे तम को
 तेसे ही अहान को नाश करते हैं ॥ २१ ॥

हे राजन् ! तथापि तुमारे प्रश्नों का उत्तर जैसा सुना है तैसा
 कहते हैं क्योंकि ? आप तो आत्मा की शुद्धि की इच्छा वाले
 महाजनों के भी माननीय हैं वा संभाषणीय हैं ॥ २२ ॥

योग्य कार्यों से जिस्का कभी पूरा न पड़े ऐसी तृष्णा के
 वश होकर मैंने ऊँचे नीचे बहुत प्रकार के कर्म किये फिर उन
 कर्मों से नाना योनियों में जाता गया ॥ २३ ॥

फिर हरीच्छा से भ्रमने २ इस मनुष्य देह को भी प्राप्त
 हुआ जो मनुष्य देह स्वर्ग और अवर्ग (मोक्ष) का द्वार है,
 और इन्हीं देह के कर्मों से जीव तिर्यक् योनि को तथा फिर
 भी इसी मनुष्य देह को प्राप्त होसका है ॥ २४ ॥

भीमरस्मामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अत्रापि मनुष्यत्वेऽपि अन्यापनुत्तये तुः कनिष्ठस्यै विपर्ययं दृष्ट्वा
 निवृत्तोऽस्मि ॥ २५ ॥

मनु प्रवृत्त्या कदाचित्सुखं क्याजिष्यस्या तु किंवाहिति
 चेत्तत्राह—सुखमस्य जीवस्य स्वस्वरूपमेव, तर्हि किं न प्रकाशत ?
 तत्राऽऽह—सर्वैति । ततोतीति तनुः सर्वकियांनृत्तो अतएव प्रका-

देहादिभिर्देवतत्रैरात्मनः सुखमीहृतः ।

दुःखात्पयं चाऽनीशस्य क्रिया मोघाः कृताः कृताः ॥ २६ ॥

आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरविमुक्तस्य कर्हिचित् ।

मर्त्यस्य कृच्छ्रोपनतैरर्थैः कामैः क्रियेत किम् ॥ ३० ॥

पश्यामि धनिनां क्लेशं लुब्धानामजितात्मनाम् ।

भयादलब्धनिद्राणां सर्वतोऽभिविशङ्किनाम् ॥ ३१ ॥

राजतभोरतः शत्रोः स्वजनात्पशुपक्षितः ।

आर्थेभ्यः कालतः स्वस्मान्नित्यं प्राणार्थवद्भयम् ॥ ३२ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

शत इत्यर्थः । भोगांश्च मनःसंस्पृष्टांश्चान्मनोरथमात्रजानशाश्वतान्
दृष्ट्वा स्वप्स्यामि निरुद्यमोऽस्मीत्यर्थः । तर्हि कदाचित्कथं भुङ्क्षे ?
तत्राऽऽह—संविद्यन् प्रारब्धभोगाभ्युज्जान इत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवञ्चैकोपि संसारं न प्राप्नुवात्तत्राऽऽह—इत्येतदात्मनः
सुखात्मकं रूपं स्वार्यं स्वस्मिन्नेव सन्तं पुरुषार्थं विस्मृत्य अ-
सत्यपि ज्ञेते ॥ २७ ॥

ततश्च देहं हृष्टान्तेन स्पृहयति—जलमिति । तदुद्भवैस्तृणशैवावा-
दिभिः जलकाश्च वा जलेच्छया जलं भात्मस्वरूपद्वयं पुरुषार्थं
पश्यन् ॥ २८ ॥

एवं स्वस्य निरुद्यमत्वे कारणासुकरवा विपर्ययं दृष्टेति यत्तु
तद्विदुषोति—देहामिरिति, पञ्चभिः । इह त इच्छतः अनीशस्य
निर्देवस्य पुनःपुनः प्रारब्धाः क्रियाः मोघाः विफला एव
भवन्ति ॥ २९ ॥

क्रियाणां सफलत्वेऽपि फलत्वाऽनुपयोगमाह—आध्यात्मिका-
दिभिरिति । मर्त्यस्य मरिष्यतः कृच्छ्रेण दुःखेनोपनतैः प्राप्तेः ॥ ३० ॥

• कृच्छ्रं विनैव प्राप्तेऽप्यर्थं दुःखं तदवस्थमित्याह—पश्या-
मीति ॥ ३१ ॥

मयं प्रपञ्चयति—राजत इति । स्वस्मान्नित्यं एव कथञ्चित्स्या-
भोगविस्मरणादिना नाशः स्यादिति । अज्ञानमयं वतां च मयं
नित्यम् ॥ ३२ ॥

भीमहीराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत्रापि अस्मिन्पुत्रे मनुष्यजन्मनि स्वर्गापवर्गवेऽपि दम्पतीनां
वशमेतुनादिसुखं तदर्थं मयापनुसये दुःखनिवृत्तये च कर्माणि कुर्वतां
लोकानां विपर्ययं सुकार्यं कृतेऽयः कर्मजः दुःखप्राप्तिकरं
विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मि ॥ २५ ॥

ननु, प्रवृत्त्वा कदाचित्सुखं स्यादपि किं निवृत्त्या स्यादित्यत्राह-
सुखमिति । सुखमस्वात्मनः प्रत्यगात्मनो रूपं स्वरूपभेदातो न

तदर्थं यतः कार्यं इति भावः । तर्हि ज्ञानः सुखरूप आत्मा तत्त्वेन
किं नोपलभ्यते इति शङ्कां निराकरोति—सर्वासासीदानीं
देहगतव्यापाराणामुपरमः अभावोऽस्वात्मनस्तनुराकारः निष्क्रियं
सुखमेव तस्य तनुरित्यर्थः । कास्वर्त्येनेहोपरमपूर्वकं तद्याप्यारब्ध-
विमर्शनेन सुखरूपतथोपलभ्यत इति भावः । यत एवमतोभोगान्
शब्दादिविषयभोगान् मनसस्संस्पृष्टांश्चान्मनोरथमात्रजानशाश्वतान्
दृष्ट्वा संविद्यन्नात्मवाद्याभ्याऽवलोकने प्रविष्टोऽहं प्रारब्धानुमयं
प्रविष्टो वा स्वप्स्यामि शयानोऽस्मि ॥ २६ ॥

तर्हि सर्वोपि लोकस्त्वमिव सुखरूपमात्मानं किञ्चोपलभ्यते
इति शङ्कां निराकृत्य स्वाभाविकसुखरूपमस्वरूपविमर्शना-
लोकदेहात्मप्रमेयं न शक्ते किन्तु संसरतीत्याह—इतीति । इत्येतदा-
त्मनः सुखात्मकं रूपं स्वार्यं स्वस्य पुरुषार्थरूपं ज्ञत एव सन्तं
विस्मृत्य ज्ञत एव सन्तमात्मनः सुखरूपं स्वरूपात्मकं अपुरुषार्थं
विस्मृत्येत्यर्थः । पुनान् देही अस्मि ज्ञत आत्मव्यविधायिपि ज्ञेते
देवमनुष्यादिभेदे देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यभिमानरूपं देहं मोहनि-
मित्तं ज्ञेतेत्यर्थः । विचित्रां गर्भजन्मजरामरणादिरूपामत एव
श्रोतं भयङ्करां संवृत्तिमाप्नोति ॥ २७ ॥

एतदेव दृष्टान्तमुच्यते—जलमिति । जलं तदुद्भवैस्तृणशै-
वादिभिर्दृष्टं जलं हिरवा मयो यथा जलकाभ्यया मृग-
तृणां जलप्रप्रतीकानामुपधावेतथा ज्ञतः सुखरूपमात्मनः
स्वरूपं विस्मृत्याऽन्यत्र धैर्यविकसुखेभ्यश्चैकं पुरुषार्थदृष्टिर्भावति
लोकः ज्ञत आत्मनोऽन्यत्र देहादीं पुरुषार्थदृष्ट्या ॥ २८ ॥

विपर्ययं दृष्ट्वा निवृत्तोऽस्मीत्येतदेव विदुषोति—देहादिभिरिति,
पश्यामि । देवतत्रैः कर्मायस्यैर्देहनिद्रयादिभिरात्मनः स्वस्य सुखं
दुःखनिवृत्तिश्च देहः इच्छत अनीशस्य कर्मणश्च पुनः कर्मणि
पश्या इच्छता कृता कृताः पुनःपुनरारब्धाः क्रियाः मोघाः स्वर्पाः न
सुखजनका नाऽपि दुःखनिवर्तकाश्च दृष्ट्वा इति भावः ॥ २९ ॥

कथञ्चित्क्रियाणामभोगत्वेऽपि तज्ज्ञानं सुखमनुभूयमानदुःखेऽप्यो-
ऽप्यमित्याह—आध्यात्मिकादिभिः । आदिशब्दांश्चैवैकाधिभौ-
निके प्राप्ते तैर्दुःखैः कर्हिचित्कदाचित्पि आधिमुक्तस्य मर्त्यस्य
मरणाशीलस्य कृच्छ्रोपनतैर्दुःखेनाजितैरर्थैर्विनिर्लभमिति कामैश्च
किं कियत्सुखं क्रियेत न किमपीत्यर्थः ॥ ३० ॥

भीमहीराद्यवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मनु, धनार्जने हि दुःखं लब्धधनानां तु सुखमेवेत्यत्राह—पश्यामीति । धनिनां लब्धधनानामपि क्लेशं पश्यामि क्लेशित्वे हेतुं धनं धनिनो विशिनष्टि—लुब्धानामिति । लुब्धानामलब्धधनलुब्धस्य लब्धधनलब्धवभयेन च क्लिश्यतामिति भावः । अजितारम्भनामजितेन्द्रियाणां कामानामपर्याप्त्या च क्लिश्यतामिति भावः । भयादलब्धा निद्रा येस्तेषां चोरादयो धनमपहरेयुरिति भयाद्विगतनिद्राणामित्यर्थः । इतोऽपि क्लेश इति भावः । भये हेतुं वदन्विशिनष्टि—सर्वतः सर्वेभ्योऽप्यतीव विशाङ्किनामपहरेयुरिति शङ्कां कुर्वताम् ॥ ३१ ॥

एतदेव विवृणोति—राजत इति । राजादिभ्यः पशुतः पशुभ्यः गजाभ्यादिभ्यः पक्षितः पक्षिभ्यः सस्यादिमन्त्राण्ये प्रवृत्तेभ्यः कावतः खस्माद्दानभोगयोः प्रवृत्तात् खस्माच्च प्राणस्तनुव्यमर्थं श्रेयामस्तीति तथा तेषां नित्यं भवमनुवर्तते ॥ ३२ ॥

भीमर्जुनसंवादे अतीत्यकृतपदरत्नावली ।

कृष्णायुधोगवतो विसं स्यादित्यादिना यदुक्तं सुखं स्यादिति तत्परिहरति—अत्रापीति । अत्रापि मनुष्यशरीरेऽपि दम्पतीनां विपर्ययं दुःखं दृष्ट्वा निवृत्तिमार्गमाश्रितोऽस्मीत्यन्वयः । अस्यापनुत्तये सुखादम्बस्य दुःखस्य निरासाय “सुखाय कर्मणि करोति लोको न तैः सुखं नाप्यनुपारमं वा” इति श्लोकेः ॥ २५ ॥

कर्मणो निवृत्तस्य दुःखस्य निरासाय सुखावाप्तौ किमन्तरङ्गमित्याद्युक्त्ययं यदि सुखं स्वरूपाङ्गिणं तर्हि तत्प्राप्तौ यत्नः कर्तव्यो न चेवं स्वरूपत्वात् सुखस्य तद्व्यक्ती स्वरूपाच्छादकसर्वनिविजकर्मनिवृत्त्याविभूतमगवत्प्रसाद एव मुख्यनिमित्तमित्याह—सुखमिति । “बलमानन्द भोजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम् । स्वरूपायैव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विभोः” इत्यादि हिशब्देन दर्शयति, अस्यात्मनो जीवस्य स्वरूपभूतं यत्सुखं तत्सर्वेहोपरतेः प्रसङ्गात्सर्वा पूर्णदा चेष्टा यस्य स सर्वेहः “को ह्यवान्यात्” इति श्रुतेः । उपाधिका इत्यधिकारनिरानन्दो यस्य स उपरतिः “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इति श्रुतेः । सर्वेहश्च उपरतिश्च सर्वेहोपरतिसत्त्वात्तस्माद्वरेण्यविभवतीति शेषः । “उपाधिके” इति सूत्रात् । ततः किं तत्राह, मनःसंस्पृशजानिति । मनोऽधिष्ठितेन्द्रियाणां विषयैः संस्पृशनात्मन्यन्धात् जानाच्छक्तान् अगादिभोगाश्च सम्प्रेषेत, न संवेत बुद्धिमानिति शेषः ॥ २६ ॥

एतदङ्गीकारविरुद्धस्य बाधकमाह—इतीति । आत्मन इत्येतदुक्तमित्येवं तत्र सिद्धमिति शेषः । इति शब्दः प्रकारवचनः तच्च पुमान्स्मर्त्तुं सदातनं स्वार्थं पुरुषार्थं विस्मृत्य असति भगवत्प्रसादेन निवर्तमाने द्वैतेऽन्यथा ज्ञाने विषये विचित्रां सुररादिमानाद्योनिविषयां घोरां संसृतिमाप्नोतीत्यन्वयः ॥ २७ ॥

स्वतृष्णाया अनिवृत्तकृतात्संसारस्य घोरत्वमितीममर्थं सप्रधानमाह—जजामिति । तदुद्भवैजंजोद्भवैः शेषवादिभिरुक्तो

ज्ञानरहितो भ्रजितेन्द्रियो मृगतृष्णां सूर्यमरीचिसम्पृक्तसविद्ययोपधावेत्तथा स्वतः स्वतन्त्राद्वरेण्यं देवदत्तादावर्थक्यं पुरुषार्थदर्शी ॥ २८ ॥

मनु, पुरुषार्थसाधनत्वेन जातेर्देहादिभिरनुष्ठिताः क्रियाः सुखादिहेतवः स्युरित्याद्युक्त्ययं भगवत्पुरुषार्थविहितसाराहृता व्यर्था इत्याह—देहादिभिरिति । वा याः कृताः कृताः क्रियास्तास्ताः सर्वा अपि मोघाः तत्र हेतुगर्भे विशेषणम् अनीशस्येशविद्वजस्य ॥ २९ ॥

इतोपि विज्ञापादने न प्रयतनीयम् । आध्यात्मिकादिक्लेशप्राह—गृहीतश्चेन कुटुम्बप्रस्तमयद्वयसमृद्धशरीरवशाभावात् कृतात्पाशवज्रगलस्य पुरुषस्य पुरतो निहितक्षीरासववद्वयर्थं चित्तमित्याह—आध्यात्मिकादिभिरिति । कामैः शब्दादिविषयैः ॥ ३० ॥

कस्याचिददृष्टवत्तादुपार्जितचित्तस्य समृद्धशरीरवशस्याऽपि लोभाभिभूतमनस्कत्वेनाऽपि भोगो दुर्घट इत्याह, पश्यामीति ॥ ३१ ॥

प्राणार्थवज्रवत् अर्थवतः प्राणमयं भवति प्राणवतोऽर्थवतश्चेति वा ॥ ३२ ॥

भीमर्जुनसंवादे अतीत्यकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

अत्रापि मनुष्यत्वेऽपि अन्वापनुत्तये दुःखनिवृत्तये विपर्ययं दुःखमेव दृष्ट्वा निवृत्तोस्मि कर्ममात्रेभ्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥

कर्मणा कदाचित् सुखं स्वादृष्टि सर्वकर्मनिवृत्त्या किं स्यादिति चेत्तत्राह—सुखमस्य जीवस्य मम स्वरूपमेव तर्हि किं नप्राकाशते तत्राह—सर्वेति । सर्वा ईहाः कर्मणि तज्जेतुः तृष्णाश्च तासाम् उपरतिरेव तनुः तनुं विना यथा सुखं मोक्षयते तथा तामपि विनेत्यर्थः । भोगास्तु प्राकृतात् मनःस्पृशजान् मनोरथमात्रजान् क्षणभङ्गुरान् दृष्ट्वा तत्राद्विरेष संविशन् स्वाभाविकान्धकारात्मसुखमुपभुञ्जानः स्वप्स्यामि अपिमिवैतृष्णादिविषयकुसुमशय्यायामिति स्वस्य पीनत्वे सुखभोग एव हेतुरक्तः “निवृत्तिः पुष्टीकरणात्” इति वैद्यकोक्तः यद्वा स्वप्स्यामि संप्रत्यपि तृष्णाभासस्त्वानिवृत्त्या यद्यपि सम्यगात्मसुखानुपलभस्तथापि पञ्चवैर्दिनेस्तस्यापि निवृत्त्या सम्यक् संविशन् शयिष्य इत्यर्थः । “सम्बेशः स्वापक्षीरतवग्भयोः” इति मेदिन्युक्तेरत्र सामान्यत एवोपभोगवाची संवेशशब्दोऽर्थः ॥ २६ ॥

एवं चेत् सर्वेभ्यं किमिति सुखिनो नस्युस्तत्राह—इत्येतदिति । स्वार्थं स्वीयं सुखरूपमर्थं विस्मृत्य द्वैते दुःखरूपे असति देहादौ वस्तुत आत्मनः अविद्यमानेऽपि यद्वा असति असाङ्गकालिके ॥ २७ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—जजामिति । तदुद्भवैजंजोद्भवैर्ननु जलापुद्गतैस्तृणशैवाद्यादिभिर्दृष्टमिवात्मसुखं तत्रोद्भूतैर्मौलिकतृष्णादिभिः क्लेशैश्च स्वतोऽन्यत्र पुरुषार्थं पश्यन् ॥ २८ ॥

विपर्ययं दृष्ट्वा यदुक्तं तद्विवृणोति—देहादिभिरिति पञ्चमिः । सुखं दुःखात्ययश्च ईदृश ईदृमानस्य क्रिया मोघाः निष्फलाः ॥ २९ ॥

भीमश्चिन्वायकवर्षिकृतसारार्थद्वितीयः ।

यदि कदाचित् सफलः स्युस्तदपि फलभोगाऽस्माभ्यं-
माह—मध्यात्मिकादिभिरिति । दुःखसहितः सुखभोगोऽपि नैवाह-
मर्थस्य अकस्मादेव सम्भावितमृत्योः ॥ ३० ॥

तदेकमर्थेनेदुःखनिवृत्तिः प्रयुत दुःखाधिक्यमेवेत्याह, पश्चा-
मर्तति ॥ ३१ ॥

कस्मादिति मत्तएव कथञ्चिद्भानमोगविस्मरणादिना नाशः
स्यादिति प्रायेणु अर्थेषु चास्तिकिमतां भये प्राणोऽत्र शरीरवत्
सम्भोगादिप्रयोजकं हेतुं जीवनमाश्रयु विहितमेव “आवश्य तत्त्व-
जिज्ञासा” इत्यादौ ॥ ३२ ॥

भीमश्चिन्वायकवर्षिकृतसारार्थद्वितीयः ।

अत्रापि नरदेहेऽपि सुखाय अर्थस्य दुःखस्यापनुत्तये कर्माणि
कुर्वतां विपर्ययं सुखाभावं दुःखप्राप्तिञ्च दृष्ट्वा निवृत्ताऽस्मि तादृश-
कर्मत इति शेषः ॥ २५ ॥

सुखं तु अर्थस्य दृष्टि दृश्यमानस्य भगवतः रूपं सर्वैः कृतो
नाऽनुभूयते—अत्राह—सर्वासामीहानामुपरित्येस्मात्समाधिः अस्या-
ऽभ्यस्तनुः शरीरम् ध्यानसमाधिभ्यैर्जनेनाऽनुभूयते इति फलितो-
ऽर्थः—अतः मनःसर्वपर्यञ्जान् मनसा संस्पृश्यते विचार्यते इति
मनःसंस्पृश्यं प्रारब्धं कर्म तज्ज्ञान भोगान् दृष्ट्वा आवश्यभोग-
तया निवृत्त्यर्थं संविद्यन् भुञ्जन् स्वप्न्यामि शयानो ऽस्मी-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

इत्येतद्भगवद्व्याकरणमन्तरात्ततः कार्यं संपुष्टार्थं सन्तं साधु-
मङ्गलावहमित्यर्थः । विस्मृत्य असत्यमङ्गले ज्ञेते द्वाभ्यां चेतना-
चेतनाभ्यां युतं द्वितं तदेव ज्ञेयं द्वयोर्मात्रो द्विताद्विज्ञेयं ज्ञेयं वा
• तस्मिन् चेतनाचेतनात्मके प्रपञ्चे जगति घोरं भयङ्करं संसृति
जन्ममरणद्विक्रवामाप्नोति ॥ २७ ॥

यथा तदुज्ज्वलस्वप्नादिभिः कृत्वा जलं हिंसा मृगतृणाम्
एवोपधावेत् तद्वत्सतः स्त्रीयादीश्वरादभ्यन्तार्थेहक भव एव
स्यात् ॥ २८ ॥

तस्यानीयस्य ईश्वरादभ्यन्तार्थेदशः वेदादिभिः सुखं दुःखा-
ऽत्ययञ्च इच्छतः कृताः कृताः पुनः पुनः प्रवर्तिताः किंवा मोघाः
निष्फलाः स्युः ॥ २९ ॥

• कर्हिचित् कुदाचित्कृत्वेण कष्टसाध्यया कदाचित् कियया
उपनैतेः प्राप्तेरपि अर्थः धनेः कामैर्मोगैश्च मत्स्यस्य मार-
• यतः मध्यात्मिकादिभिर्दुःखैरमुकस्य किं न किमपि सुख-
मित्यर्थः ॥ ३० ॥

प्राप्तार्थस्य प्रयुत दुःखं पश्चात्मीत्याह—पश्चात्मीति,
द्वाभ्याम् ॥ ३१ ॥

राजादिभिः प्रायोपवृत्तितदेवतामर्थयतां च निवृत्तं मयं
भवति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस योगि में भी सुख और दुःखनिवृत्ति के लिये काम
करने वाले स्त्री पुरुषों के विपरीत फल को देखकर अथ
में सुखादि की कामनाओं से काम करने से निवृत्त
भवा हूँ ॥ २५ ॥

सुख तो इस आत्मा का स्वरूप ही है, पर वह मन-
को स्पृशकरने वाले विषयों से जायमान भागों को देख
कर, सर्वे चेष्टाओं से उपराम को प्राप्त होकर अनुभव कर-
ने से हात होता है, ऐसे ही प्रारब्ध से प्राप्तिवाले भागों
को भोगते हुए हम भी सो रहे हैं ॥ २६ ॥

पुरुष इस प्रकार के सत् स्वार्थ को विस्मरणा करके
देव मनुष्यादि जैत भाव को असत् होने पर भी विचित्र घोर
संसृति को प्राप्त होता है ॥ २७ ॥

जल से उत्पन्न होने वाले शैवाल (सिमर) काई प्रभृ-
ति से जल (ठके हुए) जल को छेड़कर, अथ पुरुष जल-
की कामना से जैसे मृगतृणा को बाँडता है । और फल-
को नहीं प्राप्त होता, ऐसे ही अपने अन्तर्बोधि से अन्वेष
अर्थ दृष्टि करने वाला भी निष्फल प्रयत्नवान् होता है ॥ २८ ॥

प्रारब्ध के परतन्त्र इन वेदादिकों से स्वार्थ असमर्थ
होकर भी सुख प्राप्ति और दुःख के छूटने की चेष्टा करने
वाले पुरुष की करीबुई सब क्रियायें निष्फल होती हैं ॥ २९ ॥

कदाचित् बड़े कष्ट उठाने से द्रव्य प्राप्त भी होजाये तो-
भी माध्यात्मिकादि दुःखों से नहीं छूटनेवाले पुरुष का द्रव्य
से क्या स्वार्थ किया जायगा ॥ ३० ॥

और तुम कहते हो कि धन के बिना भोग उपपन्न नहीं
होता है, पर हम तो जिन लुब्धोंने धन जोड़ कर इकट्ठा
किया है, अजितेन्द्रिय ऐसे उग धनियों को भी मैं बड़ा
तुःखी देखता हूँ । मय से निद्रा उन को नहीं आती, सब ही
लोगों से सदा शत्रुा करने रहने हैं ॥ ३१ ॥

राज से शोरों से शत्रुओं ने खजनों ने पशु से पक्षियों
ने याचकों से द्रव्यवाले को भय रहता है । ऐसे ही प्राण्य
वाले को भी ॥ ३२ ॥

शोकमोहभयक्रोधरागक्लेश्यश्रमादयः ।

यन्मूलाः स्युर्नृणां जह्यात् स्पृहां प्राणार्थयोर्बुधः ॥ ३३ ॥

मधुकारमहातपौ लोकेऽस्मिन्नो गुरुतमौ ।

वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छिक्षया वयम् ॥ ३४ ॥

विरागः सर्वकामेभ्यः शिञ्चितो मे मधुव्रतात् ।

कृच्छ्राप्तं मधुवदितं हत्वा ऽप्यन्यो हरेत् पतिम् ॥ ३५ ॥

अनीहः परितुष्टात्मा यदृच्छोपनतादहम् ।

नोचेच्छये बह्वहानि महाहिरिव सत्त्ववान् ॥ ३६ ॥

कचिदल्पं कचिद्भूरि भुञ्जे ऽन्नं (१) स्वादस्वादु वा ।

कचिद्भूरिगुणोपेतं गुणहीनमुत कचित् ॥ ३७ ॥

श्रद्धयोपाहतं कापि कदाचिन्मानवर्जितम् ।

भुञ्जे भुक्त्वाऽथ कस्मिंश्चिद्विवा नक्तं यदृच्छया ॥ ३८ ॥

क्षौमं दुकूलमजिनं चीरं वल्कलमेव वा ।

वसे ऽन्यदपि सम्प्राप्तं दिष्टभुक् तुष्टधीरहम् ॥ ३९ ॥

कचिच्छये धरोपस्थे तृणापर्णाश्मभस्मसु ।

कचित्प्रासादपर्थङ्गे कशिपौ वा परेच्छया ॥ ४० ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अतोऽनर्थहेतुत्वात्प्राये जीवनेऽयं च स्पृहा न कार्पस्याह-
शोकेति ॥ ३३ ॥

नन्वेवमनर्थाननुभवतो ऽपि न केचिन्निरज्यन्ते न च यथाद्या-
भेन तुल्यमिति त्वं तु कथं वैराग्यादिकं प्राप्तोऽसि ? तत्राऽऽह, मधु-
कारेति. मधुमक्षिकाऽजगौ ययोः शिष्या वृत्तपर्यालोचनया ॥ ३४ ॥

मधुकाराच्छिञ्चितमाह—विराग इति । विसर्पति हत्वाऽन्यो विसं
हरेदित्येवम् ॥ ३५ ॥

अजगराच्छिञ्चितमाह—अनीह इति । सत्त्ववान्येवैवान् ॥ ३६ ॥

पीतत्वे हेतुं यदृच्छया प्राप्तात्परितोषं प्रपञ्चयति—कचि-
दल्पमिति, कचिद्भूः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

क्षीरं जीर्णवस्त्रखडम् वसे परितोषे दिष्टभुक् प्रारब्धकर्म-
फलभोगी ॥ ३९ ॥

प्रासादमर्थे पर्यङ्गे तत्रापि कशिपौ तृणिकायाम् ॥ ४० ॥

भीमङ्गीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

न केवलं भयमेवापितु शोकमोहभयादयः सर्वे यन्मूलाः

(१) स्वादस्वादु इति धीरः पा० ।

यद्यमेव मूलं येषां ते नृणां स्युर्मवेयुः तस्माद्बुधः हेतोपादे-
यवियेकवान् तयोः प्राणार्थयोः स्पृहां जह्यात् त्यजेत् ॥ ३३ ॥

यदुपवेशात् स्वमीदृशं निवृत्तिधर्ममास्थितस्तं कथयेत्तत्राह-
मधुकारेति । अस्मिन् लोके नोऽस्माकं गुरुभेद्यौ मधुकारमहातपौ
मधुमक्षिकौ अजगरावेवेदशधर्मशिष्यौ भवतः तदेवाह—
ययोर्मधुकारमहातपयोः शिष्या वृत्तिपर्यालोचनया एवं वैराग्यं
परितोषं देवाल्लुब्धात् सन्तोषं च प्राप्ताः तत्र मधुकाराद्वैराग्यं
महासर्पात् परिणोषं च प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

पतुर्भवे विवृणोति—विराग इति, व्याख्याय । तावत्सर्वेभ्यः
विरागो मया मधुव्रतादुन्नमराच्छिञ्चितः तच्छिञ्चया मम वैरा-
ग्योऽय इत्यर्थः । किं तच्छिञ्चितम् ? तदाह—यथा मधुव्रतैरितस्ततः
पुष्पेभ्य आनीय कचिन्निघोषितं मधु तत्तन्नामिनो मधुव्रताद्
हत्वाऽन्यो हरति तथा मधुव्रतं दुःखेनार्जितं धनमभ्यः पति
धनस्यपतिं हत्वा हरेदित्येवमधुव्रताच्छिञ्चितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अजगराच्छिञ्चितमाह—अनीह इति । महाहिरिवाऽहमप्य-
नीहः निर्व्यापारः यदृच्छोपनतादेवाल्लुब्धात्तदे! परितुष्टात्मा
सन्तुष्टचित्तः नो चेत् यदृच्छोपनतं नो प्राप्तं चेत्तर्हि सत्त्ववीर्यं धैर्य-
वान् बहून् महानि शयं शयानोऽस्मि ॥ ३६ ॥

पीतत्वे हेतुत्वेन यदृच्छया प्राप्तात्परितोषं प्रपञ्चयति—

भीमहीरराजवाच्यार्थकृतमागवतचन्द्रचम्पिका ।

कविद्वयमिव । कविश्च कदाचिद्वयं कदाचिच्च भूरि बहु
कविश्च साधु कविश्चासाध्वसमीचीनममृष्टं कविश्च गुणवद्-
सुवत् कदाचिन्निरुणाम ॥ ३७ ॥

कदाचिद्वयं नानं कदाचिन्निरुणामपूर्वकमानानं वाऽप्रादिकं
भुञ्जे प्रथिं कदाचिद्विद्या नक्तं च वदन्त्या प्राप्तं भुञ्जे ॥ ३८ ॥

एवं वदन्मपि दुकूलाद्यन्यतममन्वहा दैवाल्लभं वसे आच्छा-
दयामि परिदधे च भीरं जीर्णवस्त्रञ्च एवं विष्टभुक् प्रारब्धभुक्
सम्पुष्टचित्तश्चाहम् ॥ ३९ ॥

कविद्वयपुष्टेयं कविश्च तुष्यादिवु शये कविश्च प्रासादोपनि
पर्यङ्के तत्रापि कशिपौ वा तस्य शौचं शय्याङ्कं निराह-परेशमि-
च्छयेति । इवमुत्तरत्राप्तनुवर्जनीयः ॥ ४० ॥

भीमहिजयज्वजनीयंकृतपद्मनाथजी ।

ननु, सर्वाऽनर्थशमने किं कारयामित्याशङ्क्य स्पृहा सर्वा-
पक्षे निदानमतस्तस्याग एव प्रथमतः कारयामित्याह-शोकेति ।
या स्पृहा मूलं येषां ते तथा प्राये ऽयं च स्पृहां नैष्णवसि-
ज्जाने तद्विरोधिना जनात् प्रायसङ्कटे प्राप्ते प्रायस्सुखे स्पृहा-
ऽपि न कार्यो किमुतार्थ इति प्रदर्शनाय प्रायप्रहयाम् ॥ ३३ ॥

वित्तवर्तः प्रायमयं वित्तस्पृहया शोकादिकं स्यादित्याद्यु-
क्तमर्थं मधुकराजगरदृष्टान्तेन बोधयति-मधुकरेति । गुरुत्तमाद्या
शिक्षा साऽऽश्रयमेवास्तेति गुरुत्तमावित्युक्ते ॥ ३४ ॥

यथा च तं मधुमत्तं हत्वा ऽन्यो मधु हरति तथा वित्त-
पादकं हत्वा कृच्छादजितं राजाद्यन्यतमो हरेत् मधुमत्तस्थितिं
दृष्ट्वा सर्वकामेभ्यो विरागः शिक्षितः ॥ ३५ ॥

उदरपोषणप्रयत्नशून्योऽनीहः नोपेयहृच्छया ऽप्राप्तं चेन्म-
हादिरजगरः ॥ ३६ ॥

भूरिगुणोपेतं कस्मिन्नविद्याऽद्वयेव भुक्त्वा नक्तं भुञ्जे
• कस्मिन्नविद्विने नक्तं भुक्त्वाऽद्वि भुञ्जे ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सौमं दुकूलमित्यादिकमेकस्मिन्नजन्मनि यद् जन्मनि चेति
वथायोग्यमङ्गीकर्तव्यम् दैववशेन भुञ्जे इति विष्टभुक् क्षीमा-
द्याच्छादनं गजादिमिश्रणं भुज्जन्मनि प्रासादादिशयनं भृश-
शयनं च पश्चाद्विजन्मनि मस्मादौ शयनं श्वानाद्विजन्मनि यात्ये
च अजिनादि अजिनाद्याच्छादनमृष्याद्विजन्मनि अस्मिन् जन्मनि
जन्मान्तरे वा दिग्वासाः दिग्गवरः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतकमसम्बन्धः ।

कविद्वि, सार्धकं । स्वाङ्गस्वादु वेत्यत्र साध्वसाधु वेति
कविन् पाठः ॥ ३७ ॥

भुञ्जे इत्यर्थकम् ॥ ३८-४४ ॥

भीमविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

“प्रायार्थयोः स्पृहां जह्यात्” इति शरीरवलाधिकपार्थ धना-
धिकार्थं च न यतेन स्वल्पेनापि बलेन स्वल्पेनापि धनेन पारमार्थि-
ककृत्यसिद्धेति भावः ॥ ३३ ॥

ननु, कस्माद्गुरोरेतत्त्वया शिक्षितम् ? तत्राह-मधुकारेति ॥ ३४ ॥
मधुमक्षिकानः शिक्षितमाह-वित्तपतिं हत्वाऽन्यथो धितं
हरेदिति मे वित्ते विरागः ॥ ३५ ॥

अजगराद्विद्वित्तमाह-मनीह इति । शये स्त्रापि सत्यवान्
धैर्यवान् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वसे परिदधे ॥ ३९ ॥

धरोपस्थे धराकाङ्क्षे “उपस्थः शोफसि तथा काङ्क्षे मदनमहिरे”
इति मेदनी ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भीमच्छुकरेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अतो नृणां शोकादयो यस्मूलाः स्युस्तां प्रायार्थयोः स्पृहां
बुधो जह्यादिव ॥ ३३ ॥

वच्छिन्नया यद्वृत्तिपर्यालोचनया वैराग्यं परितोषं च ययं
प्राप्ताः ॥ ३४ ॥

हत्वा पीतं वित्तपत्तिम् ॥ ३५ ॥

यद्वच्छोपनताद्विद्वित्तः ना चेदनुपनते अस्मादौ सत्यवान्
धैर्यवान् शये स्त्रापि ॥ ३६-३७-३८ ॥

भीरं वस्त्रवस्त्रम् वसे परिदधे विष्टभुक् प्रारब्धभुक् ॥ ३९-४० ॥

भाषाटीका ।

शोक मोह भय क्रोध राग द्वेष भग ॥ शिक सर्वा का
मूख कारणा नो, प्राय और द्रव्य की स्पृहा है, सर्पात्
चाहना है, बुद्धिमान उस छोड़ देंगे ॥ ३३ ॥

मधुकार और महासर्प ये दोनों इस लोक में हमारे
उत्तम गुरु हैं, हमने वैराग्य और सन्तोष नहीं की शिक्षा
से पाया है ॥ ३४ ॥

मनं कामों से वैराग्य हमने मधु की मांझी से सीखा
है । जैसे कि ? मधुमक्षिका मधु जोड़ती है, फिर फल को नहीं
प्राप्त होती है, कोई दूसरा पुरुष पति को मारकर खेता है
ऐसे ही धन की दशा है ॥ ३५ ॥

और अजगर से हमने यह सीखा है, कि बिना खड़ा
किये हीच्छा से जो प्राप्त हो जाये, उसी से सन्तोष करे,
यदि कभी कुछ नहीं प्राप्त होवे । तब धैर्य को धारणकर
अजगर के तरह सांते रहते हैं ॥ ३६ ॥

क्वचित्स्नातो ऽनुलिप्ताङ्गः सुवाताः स्रग्व्यसङ्कृतः ।
 रथेभाश्वैश्वरे कापि दिग्वाता ग्रहवह्निभो ! ॥ ४१ ॥
 नाऽहं निन्दे न च स्तौमि स्वभावविषमं जनम् ।
 एतेषां श्रेय आशासे उतैकात्म्यं महात्मनि ॥ ४२ ॥
 विकल्पं जुहुया^(१) चित्तौ तां मनस्यर्थविभ्रमे ।
 मनो वैकारिके हुत्वा तं मायायां जहोत्यनु ॥ ४३ ॥
 अत्मानुऽभूतौ तां मायां जुहुयात्सत्यदृक् मुनिः ।
 ततो निरीहो विरमेत् स्वानुभूत्या ऽऽत्मनि स्थितः ॥ ४४ ॥
 स्वात्मवृत्तं मयेत्थं ते सुगुप्तमपि वर्णितम् ।
 व्यपेतं लोकशास्त्राभ्यां भवान्हि भगवत्परः ॥ ४५ ॥

नारद उवाच ।

धर्मं पारमहंस्यं वै मुनेः श्रुत्वा ऽसुरेश्वरः ।
 पूजयित्वा ततः प्रीत आमन्त्र्य प्रययौ गृहम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्
 वैयासिक्यां युधिष्ठिरनारदसंवादे यतिधर्मे
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषा टीका ।

कभी थोड़ा कभी बहुत खातु वा भखातु जैसा भज-
 मिष्ठे वैसा भोजन करछेते हैं, कभी बहुतगुण वाला, कभी किसी
 जगह गुणहीन भी मिलता है, तो उसी से लगतुष्ट रहते हैं ॥ ३७ ॥

किसी समय भस्म से लाधा हुआ, कभी मानवार्जन, किसी
 समय दिन में, कभी रात में, यहच्छा से भोजन करछेते हैं। कभी
 न भोजन करके भी रहजाते हैं ॥ ३८ ॥

यहुत उसम श्रोम (अतस्तीका वस्त्र) कभी देशभी कभी मृग
 चर्म वा चीर अथवा वस्त्रकल अथवा और जो कुछ प्राप्त होगया
 उसको पहिन खेते हैं। और प्रारम्भ को भोगते हुए उसी में बुद्धि-
 का सन्तोष करछेते हैं ॥ ३९ ॥

किसी समय पृथिवी के पृष्ठपर कभीवृक्ष पर, कभी पत्तोंपर,
 कभी पथर पर, कभी धूलि वा भस्म में पड़े रहते हैं, किसी
 समय दूसरे की इच्छा से महलों में पर्वक के ऊपर, कभी जहाँ
 के ऊपर सो जाते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

खरे चित्ररामि कचिद्वृषहवह्निगम्बरो विचरामि ॥ ४१ ॥
 न च मानापमानकर्तुं मम वैषम्यमित्याह—नाहमिति । ना।
 निन्दामि न च स्तौमि महात्मनि चित्तौ ॥ ४२ ॥

एवंभूतत्वेन स्थितावुपायमाह—विकल्पमिति, द्वाऽयाम् । चित्तौ
 तद्विप्राहकमनोवृत्तौ अर्थरूपो विभ्रमो यस्मिन्मनसि तन्मनो वैका-
 रिकं ऽहङ्कारे तमहङ्कारमन्वयन्तरे महत्तत्त्वद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

सत्यमेव पश्यतीति तथा ॥ ४४ ॥

मन्दहृष्ट्या लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं ननु तत्त्वदृष्ट्या वत
 भवान्भगवत्परः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमजीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्मात्तन्मुक्तिं चन्द्रेण चाङ्गं यस्य शोभनं वासो वक्ष्य-
यस्य अग्निरलंकृतः दद्याद्विमर्शिनः चरे सञ्चरामि कश्चि-
द्विधासा दिवम्बरः प्रहवन्दे हे विभो ॥ ४१ ॥

• न • मानावमानादिकर्तुं मम धैर्यमिह—नाहमिति ।
कृपावत् एव विषमं जने स्तुतिनिर्गम्योः कर्तारं न स्तौमि न निर्दे-
क्ष्यते तेषां जनानां सर्वेषां श्रेयः धर्मादिरूपम् उताऽपि न महारमणि
मगधत्वेकार्त्तमेकचित्त्वं चाशासे प्रार्थये ॥ ४२ ॥

इत्यमरस्याप्यवस्थितौ उपायमाह—विकल्पमिति । विकल्पं
जानिकृपादिविकल्पं चित्ते मनोव्यापारे जुहुयात् प्रक्षीनं भाव-
वेत्तचित्तमर्थविभ्रमं देहात्मभ्रमं हतो मनसि मनस्य वैकारिकं
सार्वकालिकं तं च वैकारिकं भाषायां मूलप्रकृतौ जुहु-
यात् सर्वत्र होमोनाम ज्ञानानुसन्धानरूपः ॥ ४३ ॥

तां च मायां आत्मानुभूतौ जुहुयात् ततः सत्यं आत्मशरीरं
परमात्मानं पश्यतीति सत्यरूपं मुनिः तन्मननशीलः निरीहो नि-
ःश्रेष्ठः आनुभूत्यात्मनि परमात्मात्मके परिशुद्धजीवकरूपे स्थितः
तदनुसन्धानपरः विरमेत्प्राक्भावस्थाने कलेबराद्विरमेत् ॥ ४४ ॥

उक्तं कुरुत्तमुपसंहरति—आत्मवृत्तमिति । इत्थं मया गुप्तमपि
आत्मबो मम वृत्तं मन्दहृदया लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं न तु
तत्त्वदृष्ट्या व्यपेतं बहिर्भूतं ते तुभ्यमुपवर्णितं हि वस्माज्ज-
वाद् भगवत्परोऽनो गुप्तमुपवर्णितमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

एवं मुनिनोपवर्णितं पारमहंस्यं तृत्यां भ्रमनिष्ठानां गुणं
धुरवाऽसुरेश्वरः प्रह्लादः तं वार्ति प्रीतस्सन् पूजयित्वा आत्मन्य-
भनुवाच अगृहं प्रति ययौ ॥ ४६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमजीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमज्ञिजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

सत्त्वादिगुणस्वभावेन विषमं सार्विकराजसतामसमेवं भिन्नं
सर्वेभ्यो भयं भक्त इति यन्निर्धर्मत्वात् भूतानां भद्रमेवाशाने
तत्रापि भगवत्स्वामित्वं न विस्मरामीत्याह—भाषास इति । उते-
त्याशास इत्यनुवर्तते जगत एक एव स्वामीति भावमेकार्त्तयम्
उताशासे कस्मिन्विषये महारमणि भगवद्विषय इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तुर्थावस्थेन विहितोपासनान्तरमिदं च कर्तव्यं ब्रह्ममाप्ति-
मार्गत्वादित्याह—विकल्पमिति । विकल्पं जगच्चित्ते मनोवृत्त्य-
भिमानिनि न्यसेज्जुहुयात् जगच्चित्तावस्थान्धधीनमिति चिन्त-
येत् चित्तमग्नियर्थेण भ्रममायो भगवत्प्राधान्यमने मनसि मनो
नामेन्द्राधीनतया तिष्ठतीति चिन्तयेत् मन इन्द्रं वैकारिकं रुद्रं
ह्रस्वा सञ्चित्यामुं रुद्रं भाषायां प्रकृतिविकारे महत्तत्त्वे विरिञ्चं
सञ्चित्वा तां मायां तं विरिञ्चं वाऽऽत्मानुभूतौ चित्प्रकृतौ जुहु-

यात् चिन्तयेत् “चित्तावस्थाऽग्रेधीनं हि जगदेतद्विचिन्तयेत् । मनो
नामेन्द्रवशागमग्निं च प्रतिचिन्तयेत्” इति वा वाक्यात्सर्वमव-
गन्तव्यम् । अत्र जडकार्यस्य जडकारणत्वात्कल्पं चेत-
नस्य चेतनाधीनत्वं चिन्तनीयमित्यर्थः । तामात्मानुभूतिं आनु-
भूतेष्वस्त्वा आत्मनि आत्मनि पत्यौ निरन्तरं चिन्तयेत् ततो
मुनिरनन्तरं कृतकृत्यो “वृत्तं वेद्यस्य सर्वस्य मुनिः सञ्चित्वा-
हृतः” इत्युत्पलमाज्ञापयन्नात् । किञ्च सत्यं साधुगुणपूर्णं विष्णुं
पश्यतीति सत्यरूपं स्वानन्दानुभवात्मनि अमहिम्नि स्थितः
“महिम्नरूपे महीयते” इति वचनात् स्वकृपावद्विद्वान्नामग्नौ ब्रह्म-
णि स्थित इति वा निरीहः अत एव निषिञ्चंश्चरति विरमेत् कृत्यादिति शेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

प्रतिपादितमर्थं निगमयति—आत्मेति । मया आत्मनो मम
वृत्तं तुभ्यमुपवर्णितमित्यन्वयः । आत्मनो जीवस्य वा परमा-
त्मनो वा कीदृशं मुक्तनो लोकशास्त्राभ्यां व्यपेतं रहितं भास्त-
रनो विपरीतस्थेन प्राप्तं शास्त्रमिच्छन्नाकलास्वीयमित्यर्थः—

“भवास्वीकृतान्मुक्तनः शास्त्रापेक्षमिदं विदुः ।

शास्त्रनिर्णयगम्यन्नाकलास्वीयमभिधीयते” ॥

इति वचनादुक्तं एवार्थः । इदं सिद्धिर्मात्रमिदमेत्याह—भवा-
निति ॥ ४५ ॥

ततः प्रह्लादेन किं कृतमित्यनन्तरमनाह—नारद इति ।
पारमहंस्यं परमहंसानां निवृत्तिमार्गस्थानां विद्यमानम् ॥ ४६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमज्ञिजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावलाम्

अयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

भगवत्पद इति कश्चित् पाठः ॥ ४५ ४६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धार्थे

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धे

अयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमज्ञिध्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंर्हिनी ।

अथो भक्तियोगं तस्य भगवतः सकाशाद्दुर्लभस्वभावं प्रकाश-
यतीति । एकार्त्तं मोक्षं महारमणि परमात्मनि ॥ ४२ ॥

एवंभूतत्वेन योगिनः स्थितानुपायमाह—विकल्पमिति, द्वाध्यायम् ।
विशिष्टं कल्पन इति विकल्पो व्यवहाररूपं चित्तो मनोवृत्तौ नन
एव तस्य प्रवृत्तः सां मनसि अर्थाणां विशिष्टं अगण्यं यानायातं
यत्तस्मिन् वैकारिकेऽहंकारे न महति नञ्च महत्तं भाषायां
अत्र तं महतीति पदद्वयमप्याहार्थम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

गृहस्थ एतां पदवीं विधिना येन चाजसा ।

याति देवऋषे ! ब्रूहि मादृशो गृहमूढधीः ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

साधु पृष्टं महाराज ! लोकान्साध्वनुगृह्यता ।

एतत्तुभ्यं प्रवक्ष्यामि नैष्कर्म्यं कर्मणो यतः ॥ ० ॥

गृहेष्ववस्थितो राजन् क्रियाः कुर्वन् गृहोचिताः ।

वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महामुनीन् ॥ १ ॥

भृशवन्भगवतोऽभीक्ष्णमवतारकथामृत्तम् ।

भद्रधानो यथाकालमुपशान्तजनाऽऽवृतः ॥ २ ॥

सत्सङ्गाच्छनकैः सङ्गमात्मजायात्मजाविषु ।

विमुच्येन्मुच्यमानेषु स्वयं स्वप्नवदुत्थितः ॥ ३ ॥

यावदर्थमुपासीनो देहे गेहे च पण्डितः ।

विरक्तो रक्तवत्तत्र नृलोके नरतां न्यसेत् ॥ ४ ॥

ज्ञातयः पितरौ पुत्रा भ्रातरः सुहृदोऽपरे ।

यद्वदन्ति यद्विच्छन्ति चानुमोदेत निर्ममः ॥ ५ ॥

द्विष्यं भौमं चाऽऽन्तरिक्षं वित्तमच्युतनिर्मितम् ।

तत्सर्वमुपभुञ्जान एतत्कुर्यात्स्वतो बुधः ॥ ६ ॥

यावद्भ्रियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि वह्निनाम् ।

अधिकं वोऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥ ७ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चतुर्दशो गृहस्थस्य परमो धर्म इत्येते ।

देशकालादिभेदेन पुनः भयो विधेयकम् ॥ १ ॥

गृहस्थमुत्कृष्टं मोक्षं प्रत्यन्तरङ्गत्वे प्रथमं वनस्थयतिधर्मे-
भ्यश्चिह्नितेषु तर्हि गृहस्थस्य मोक्षो न स्यादिति शङ्कितचित्तः
पृच्छति, गृहस्थ इति ॥ १ ॥तस्य* मोक्षधर्मानाह—गृहेष्वित्यादि, बाधद्वयायसमाप्ति ।
साक्षाद्वासुदेवार्पणं यथा भवत्येवं कुर्वन्नुपासीत ॥ २ ॥ ३ ॥स्वप्नेषु मुच्यमानेषु विमुच्यमानेषु यथा स्वप्नावुत्थितः पुमान्
स्वप्नदृष्टेषु पुत्रादिषु सङ्गं विमुञ्जति तद्वत् ॥ ४ ॥नभ्येष्वभूतस्य कुञ्जैरभिभूयमानस्य कुतो गृहोचिताः क्रियाः
स्युक्तम् ॥ ५ ॥—यावदर्थमिति । अन्तस्त्वनासक्तो बहिस्त्वनासक्त इव
गृहोक्तं जनमध्ये नरतां मनुष्यतां न्यसेत् पुरुषकारमाविष्कुर्वा-
दित्यर्थः ॥ ५ ॥

आग्रहं तु कपि न कुर्यादित्याह, ज्ञातय इति ॥ ६ ॥

नभ्येषं सर्वानुमोदनं विस्तृष्टप्रसङ्गात्कुतो जीयन् कुतो
वा कर्मकराणां तत्राह—द्विष्यं गृह्यादिसिद्धिर्जातं धान्यादि भौमं

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

निधानादि, आन्तरिक्षमकस्मादेव प्राप्तम्. एवं स्रत एवाऽऽयुत-
निर्मितं देवद्वयं यत् एतत्पूर्वकं कर्मादि ॥ ७ ॥

देवाङ्गरिचामे जातेऽपि तत्राऽभिमानो न कार्य इत्याह—याव-
दिति । श्रियेत पूर्वत ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

एवमाभुताभमत्रयधर्मो गृहस्थाभमधर्मान् बुभुक्षुः पृच्छति,
युधिष्ठिरः—गृहस्थ इति । हे देवश्रेष्ठ ! सन्ध्यमात्रे भाष्यः गृहे-
ष्वेव मूढा धीरस्य गृहासक्तचित्तो यादृशो गृहस्थाभमस्थः
पुमान् वेन विधिना एतां पदवीं तुर्याभिमगम्भां पदवीं मार्गे
मुक्तिमित्यर्थः । यायात् प्राप्नुयात् तं विधिं ब्रूहि ॥ १ ॥

एवमापृष्टगार्हस्थ्यधर्मो देवर्षिस्तत्प्रश्नमभिनन्दन्तान् धर्मान्
बभूवुः प्रतिजानीते—साध्विति । हे महाराज ! जानतापि त्वया
लोकान् साधु यथा तथाऽनुगृह्णता साधु पृष्टमेतत्स्वपृष्टं गार्हस्थ्य-
धर्ममहं तुभ्यं प्रवक्ष्यामि यतः कर्मणः मया वक्ष्यमाणागार्ह-
स्थ्यधर्मात् कर्मणां मुक्तिप्रतिषेधकानां पुण्यपापात्मकानां निरास-
द्वारा नैष्कर्म्यं ज्ञानयोगलाभो भवेत् ॥ ० ॥

एवं प्रतिज्ञाय गार्हस्थ्यधर्माह—गृहस्थित्यादिना यावदध्या-
वसमासि । यद्यपि प्रथमाभमधर्मकथनानन्तरम् एवैतदाभमधर्म-
वर्णनेन युक्तं क्रमप्राप्त्यास्तथापि गार्हस्थ्यधर्मोऽस्मात् बाहुल्यान्म-
हता प्रबन्धेन वर्णनीयत्वादाभमान्तरधर्मवर्णनानन्तरं ते कथ्यन्ते
कगानाद्वारा । अत्र केचिद्वदन्ति मोक्षान्तरङ्गत्वेन प्रथमं वनस्थ-
यतिधर्मानमिधाय पश्चाद्गृहस्थधर्मानमिदधातीति, तन्मन्दम् “अत-
स्त्वितरज्ज्वायोजिह्वा” ३४।३९ इति शारीरकन्यायेन ब्रह्मविद्याऽ-
नुभाहकालपधर्मोऽभमान्तरापेक्षया तदनुभाहकधर्मकगार्हस्थ्य-
स्यैवान्तरङ्गत्वादतो यथोक्त एवाशयः । हे राजन् ! गृहस्थवस्थितः
गृहाभमस्थः गृहाश्रिता नाभमाऽनुगृह्याः क्रियाः कर्माणि सन्ध्यो-
पासनपञ्चमहायज्ञादीन्वाचस्पतिकानि साक्षाद्वासुदेवापर्यं यथा भवति
तथा कुर्वन् फलसङ्गकर्तृत्वत्यागपूर्वकं कुर्वन् महाभुङ्गीनुपासीत
भगवद्गुणमननशीलान्महाभागवतानुपासीत सेवतेत्यर्थः ॥ २ ॥

कथमभूतः तेषो भगवत अवतारकथामृतममीक्ष्य पुनः पुनः
वयाकालमावश्यकधर्मानुष्ठानावशेषितं कावमुपशान्तजनेः सहितः
अद्यापूर्वकं शृण्वन् ॥ ३ ॥

एवं सतां सङ्गात् देहहारपुत्रादिषु शनकैः सङ्गं विमुञ्चेत्स्वहं-
समताश्चभिमानं त्यजेदं मुच्यमानेषु मुक्ताऽभिमानविषयेषु सत्सु
देहादिषु स्वतन्त्रवृत्तिनां यथा स्वप्ने गच्छिष्ये पुत्रादौ तस्मादुत्थितः
तत्कावगात्राऽनुमाष्यतां मातवन् ॥ ४ ॥

तथा देहे गेहे च जन्माद्वारादिषु च पवित्रतः अस्थिरत्वा-
ऽपुरुषार्थज्ञानवान् तत्र देहादौ स्वयं विरक्तोऽपि रक्तवदासक्तव-
द्यावदर्थं प्राणधारणाऽपेक्षितमर्थमुपासीतः स्त्रीकुर्वन् नृलोके
नृशरीरे नरतां नृसेवनुसन्धीन नरत्वादिकं देहगतमनुसन्-
धीन नरत्वात्मननुसन्धीनत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

जात्यादयस्तेऽप्योऽप्येव यद्वदन्ति वक्ष्यन्ति तत्स्व-
निर्मेयः ममकाररहितो मोदेताऽनुमोदेत ॥ ६ ॥

यावदर्थपरिग्रहइत्येतदेव विवृणोति—यद्यज्ञगवता निर्मितं प्रापितं
दिव्यादिभेदभिनं विचं तत्र दिव्यं विचं बृहद्यादिभिर्जातं धान्यादि
भौमं भूम्याजातं सुवर्णादिरूपम् आन्तरिक्षमकस्मादेव प्राप्तम्
यद्वा दिव्यं विचमर्काऽऽलोकादि आन्तरिक्षं वर्धं भौमं तृणादि
तथैतत्सर्वमुपयुज्जानो विनियुज्जान अनुभोऽपिवेकी चेत् स्रतः
स्त्रवेन कुर्यात् अनुभवेत्तदेतत्सर्वं स्त्रवेनाभिमन्येतेत्यर्थः । यद्वा
बुध इत्येवमर्कः विवेकी तत्सर्वमुपयुज्जानः एतद्यथोपयुक्तं स्रतः
कुर्यात् स्त्रवेन स्त्रीकुर्याद्देहधारणमात्रोपयुक्तमेव स्त्रीकुर्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अधिकं न स्त्रीकुर्यात् इत्यभिप्रयज्य तस्मिन् स्त्रवाभिमानं कुर्या-
दित्याह—यावदिति । हि यस्माद्यावज्जठरमुदरं श्रियेत पूर्वत
तावदेव स्त्रवं देहिनामुदरभरणोपयुक्त एव हि विष्टे देहिनां
स्त्रवाभिमान इत्यर्थः । एवं हि बोधिकमपि स्त्रवेनाभिमन्येत
स पुमांस्तेनभोरएव यत् एवं ततो दयडमेवाहति इह दयडमावे
ऽप्यमुत्र दयडमर्हस्येव यद्वा संवृत्तिकं दयडमर्हतीति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजनीधकृतपदरत्नावली ।

सर्ववर्णाभमाणां गृहाभममूलत्वात्स्त्रीकटाहस्यावेन वर्याया-
भमधर्मं निकृप्य गृहाभमधर्मं निकृपयत्यस्मिन्नध्याये, तत्र “भापृष्टः
कन्यचिद्व्रयात्” इति न्यायात् युधिष्ठिरः पृच्छतीत्याह—युधिष्ठिर
इति । एतां पदवीमन्याभमविषयां विधिना प्रकारेण ॥ १ ॥

* नैष्कर्म्यं मोक्षसाधनत्वम् ॥ ० ॥

गृहोचिताः क्रियाः पञ्चयज्ञश्चक्राः—

“पञ्चयज्ञप्रसिद्धयर्थं विद्यां आध्यात्मिकीं जपेत् ।

ब्रह्मकर्मस्वभाहोमस्त्राध्यायातिपिसत्क्रियाः ॥

भूतपित्रमरप्रणमनुष्याणां महामखाः”—

इति याज्ञवल्क्यः । वासुदेवापर्यं कुर्वन्ति शेषः ॥ २ ॥

उपशान्तजनेन संन्यासिजनेनाहतं कामितम् ॥ ३ ॥

स्वप्ने इष्टोत्थितः स्वप्नदृष्टपदार्थसङ्गं यथा जहाति तथा
जायाविसङ्गं मुञ्चेदित्यन्वयः ॥ ४ ॥

यावदर्थो यावद्देहयात्राप्रयोजनो देहादावुपासीनो ऽवतिष्ठ-
मानस्तत्र देहादौ रक्तवत् स्निग्धवज्ररतां नरत्वं न्यसेत्स्वजेत्
यतिर्भवेदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षं चात्रापृथिव्योर्मध्यमवमच्युतेन निर्मितं यद्विस्तृत-
पयुज्जीरन् लोका इति शेषः तत्सर्वं जानन् स्त्रीकुर्यादिति न
स्त्रीकुर्यात् ॥ ७ ॥

यावदर्थ इत्युक्तं विवृणोति—यावदिति । जठरं यावदर्थं श्रियेत
गृह्णाति तावदर्थं स्त्रवं स्त्रीकुर्यादिति स्त्रीकुर्यात् ततो ऽपिका-
दाने दयडयोग्यमित्याह, अधिकमिति ॥ ८ ॥

* साधु पृष्टं महाभाग लोकानामनुगृह्णता । तत्त्वेन तदहं वक्ष्ये
नैष्कर्म्यं वेन कर्मणाम् इति सूत्रग्रन्थे ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भः ।

गृहस्थ इति युग्मकम् ॥ १ ॥

साक्षादिति । तत्प्रतीत्यर्थमेव न तु फलसादृश्यायमित्यर्थः ॥ २—११ ॥

भीमज्जीवनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निवृत्तं त्रिषु निर्वच्यं प्रवृत्तस्तु गृहाभमे ।
देशाकाशादिभेदेन धर्म उक्तश्चतुर्दशे ॥

तदेवं ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतिषु त्रिष्वधिकारिषु निवृत्तधर्म-
मुक्त्वा प्रवृत्तधर्ममेकस्मिन् ग्रहस्थ एवाधिकारिणि वक्तुं प्रवर्त-
मानं मुनिं प्रत्यक्षं प्रवृत्तधर्मेण जन्ममृत्युप्रवाहानुकूलेन वक्तव्यं न
वदिष्य प्रवृत्तधर्मेणापि निवृत्तिधर्मफलं मोक्षः सिद्धयेत्यर्हि तं ब्रूही
त्याशयेनाह—गृहस्थ इति ॥ १ ॥

वासुदेवार्पणं यथा स्यात्तथा कुर्वन् महाशुनिन् उपासीत
यथाकालं काळेकाळे अपराह्णादौ उपशान्तजनावृतस्मन् कथा-
ऽधृतममदिशं शृण्वन् न तु कथाभवकाले वाचांस्तरं शृण्वन्नि-
त्यर्थः ॥ २—३ ॥

अथमेव मुख्यमानेषु विद्युज्यमानेषु यथा उस्थिनः प्रबुद्धः
पुमान् स्वप्नदृष्टेषु पुत्रादिषु सङ्गं मुञ्चति तद्वत् ॥ ४ ॥

उपासीनो भोगवद्विषन्तीति शेषः । देहे गेहे च विषये
पविष्टत इति तत्र तत्र औदासीन्येन वर्तमान इत्यर्थः । एकवत्
अन्तर्विरक्तो वदित्वा सक्तवत् तत्र गृहमध्यवर्तिनि नरतां पुरुष-
त्वं गृहसेत् पुरुषकारमाविष्कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

निर्ममः अनासक्त एव अनुमोदित ॥ ६ ॥

दिव्यं वृष्ट्यादिभिर्जातं आम्वादि भौममाकराद्युत्थम् आन्त-
रिक्षमकस्मात् प्राप्तं तत्तद्रूपत्वेन सर्वमच्युतेनैव विनिर्मितमनो
विशयं नैव चिन्तां कुर्यादित्यर्थः । एतत् पूर्वोक्तं नित्यनैमिषि
० कादिस्यतः सं वित्तं तेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

देवाद्भूरिवाभे जातेऽपि न तत्राभिमानो नापि वषेष्टोपभो-
गः कार्य इत्याह—वाचत वाचता श्रियेत पूज्येत ॥ ८ ॥

भीमज्जीवकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

गृहस्थधर्मो वच्यते, चतुर्दशोऽध्याये तदेव पृच्छति—गृहस्थ-
इति ॥ १ ॥

वासुदेवार्पणं यथा स्यात्तथा यथोचिताः क्रियाः कुर्वन्
महाशुनिन् वासुदेवावगन्तुन् ॥ २ ॥ ३ ॥

अथर्थागमापाविन्वेन मुख्यमानेषु आत्मा देहस्तदादिषु सङ्गं
मुच्येत यथा उस्थिनः प्रबुद्धः स्वप्नवत् स्वप्नदृष्टेषु सङ्गं विमु-
ञ्चति तद्वत् ॥ ४ ॥

वाच्यताः कार्याऽकार्यादिव देहे गेहे चांके च वाच्यार्थ

यथाप्रयोजनमुपासीत सङ्गं कुर्यात् इति विरक्तस्तत्र एकवद्व-
र्तेन नरतां नरताभिमानं गृहसेत् महतां परित्यजेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्वनिर्वर्णं विहाय आत्मादीनामुक्तिमिच्छांति चानुमोदित नि-
र्ममो ममतारहितो भवेत् ॥ ६ ॥

बुद्धः अच्युतसामर्थ्यादिव दिव्यं देवप्रसादसिद्धं भौमं
भूमिजं आन्तरिक्षमकस्माद्वागने वित्तं सर्वमच्युतनिर्मितमिति
मत्वा भुञ्जान एतन्मागुक्तं कुर्यात् ॥ ७ ॥

वाचत वाचता अन्तरमुदरं श्रियेत पूज्येत नाचक्ष्ण्यं
देहिनः यस्तु अधिकमभिमन्येत स तु स्तेनश्चौरः अतो दण्ड-
मर्हति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भीमज्जीवगोशो जयति ।

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरजी बोले, कि—हे देवर्षे ! इस आप की कही
हुई पदवी (मोक्षोपयोगिदशा) को जिस विधि से मेरे स-
दश भूत बुद्धि गृहस्थ भी सुखमसे प्राप्त हो जावे, सो विधि
आप कहिये ॥ १ ॥

नारद उवाच ।

नारदजी बोले, कि—हे राजन् ! गृह में स्थित रहकर ही
पुरुष गृह के वचित क्रियाओं को करता हुआ भी ऐसा
करे कि जिस में वे क्रियायें देवतान्तर के अद्वारक साक्षात्
और वासुदेव के अर्पण होतीं जाय—ऐसा करता हुआ महा
मुनि अर्थात् ज्ञानियों की उपासना करा करे ॥ २ ॥

और सदा शास्त्र जगों के संरक्षण में रहकर अज्ञा युग
होकर, निरन्तर गोविन्द के अवतार कथा रूप अमृत को
सुनता रहे ॥ ३ ॥

और अपने को आप ही छोड़ने वाले ऐसे पुत्र कलत्रा-
दिकों में से, सन्त सङ्ग के प्रभाव से, धीरे-२ सङ्ग को छोड़
ना जाय, जैसे कि—स्वप्न से उठा हुआ पुरुष, स्वप्न के
देखे हुए पदार्थों में से ममता को छोड़ देता है, ॥ ४ ॥

ज्ञानी पुरुष, प्रयोजन के अनुगुण देह भेदादिकों में उदा-
भीन रहे, परञ्च विरक्त होकर भी, ऊपर से रागवान् के तरह
कुछ उद्यमता करता रहे ॥ ५ ॥

अपने जानि के लोग माता पिता पुत्र भ्राता और सह-
लोग, जो कुछ कहें और जो रूखें करें, ममता दूरे होकर
उमका अनुमोदन करता रहे ॥ ६ ॥

अगं भूमि और आकाश में होने वाले जो पदार्थ पर-
माणु के बराबरे दूर हैं, उन सवों को भोगना हुआ प्राप्त-
मान पुरुष आप से ऐसे ही (पूर्वोक्त ज्ञानि के कार्यों को ही)
क्रिया करे ॥ ७ ॥

मृगोष्ट्रखरमर्काखु सरीसृपखगमक्षिकाः ।

आत्मनः पुत्रवत्पश्येत्तैरेषामन्तरं कियत् ॥ ९ ॥

त्रिवर्गं नाऽतिकृच्छ्रेण भजेत गृहमेध्यपि ।

यथादेशं यथाकालं यावद्देवोपपादितम् ॥ १० ॥

आश्वाधान्तेऽवसाधिभ्यः कामान्संविभजेद्यथा ।

अप्येकमात्मनो दारां नृणां स्वत्वग्रहो यतः ॥ ११ ॥

जह्याद्यदर्धे स्वप्राणान् हन्याद्वा पितरं गुरुम् ।

तस्यां स्वत्वं स्त्रियां जाह्याद्यस्तेन ह्यजितो जितः ॥ १२ ॥

कुमिविड्भस्मनिष्ठान्तं केवं तुच्छं कलेवरम् ।

क तदीयरतिर्भार्या कायमात्मा नभश्छदिः ॥ १३ ॥

सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैः कल्पयेद्दत्तिमात्मनः ।

शेषे स्वत्वं त्यजन्प्राज्ञः पदवीं महतामियात् ॥ १४ ॥

देवानृषीन्नुभूतानि पितृनात्मानमन्वहम् ।

स्ववृत्त्यागतवित्तेन यजेत पुरुषं पृथक् ॥ १५ ॥

यह्यात्मनोऽधिकाराद्याः सर्वाः स्युर्यज्ञसम्पदः ।

वैतानिकेन विधिना अग्निहोत्रादिना यजेत् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

प्राणियों का उतना ही खरब है, कि—जितने से जठर पूर्ण होता है, उतने से अधिक पदार्थ को जो अपना मानता है वही तस्कर है, और इण्ड के योग्य है ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कत एव च कमपि स्वगृहं क्षेत्रं वा प्रविश्य भुञ्जानं न निवारयेदित्याह—मृगेति । मर्को मर्कटः सरीसृप सर्पः माक्षिकाश्च तैः पुत्रैरेषां मृगादीनां कियदन्तरम् ॥ ९ ॥

अतिकृच्छ्रेणाप्य न भजेत्किन्तु यावद्देवप्रापितं तावदेव भजेत् ॥ १० ॥

आनञ्ज्य अथाञ्ज्य पतिताः अन्तेऽवसाधिनश्चायडाह्लादयः तानभिदवाप्य यथाहं कामान् संविभजेत् अमोञ्ज्याद्विमञ्ज्य दद्यात् यद्यप्येकैवात्मनो दारा भार्या तस्यामतिथिशुभ्रपथे नियुक्तायां खस्य शुभ्रया ह्येते यस्यां च नृणां स्वत्वग्रहो ममेवमि-त्याप्रहस्तामेकामपि संविभजेत् अतिथिशुभ्रपथे नियुक्तीते-त्यर्थः । नत्वन्यथा मन्तव्यम् यथाऽहं विभजेदित्युक्तत्वात् ॥ ११ ॥

एवञ्चेत्तनेश्वरो वशीकृतः स्यादित्याह—अह्लादिति । यदर्थं यन्निमित्तम् अन्धैरजितोऽपीश्वरस्तेन जित एव ॥ १२ ॥

ननु, कथमेवं तस्यां खस्वाभिमानो हातुं शक्यस्तत्स्वविषा-रेणेत्याह—कुमिविड्भस्मसु निष्ठा पश्यन्सानमन्ते यस्य तदीया देहार्था रतिर्यस्यां सा स्वमहिम्ना नभोऽपि जादयतीति, तथा ॥ १३ ॥

किञ्च सिद्धैर्देवैर्यज्ञावशिष्टार्थैः पञ्चयज्ञशेषैरजाहिभिः महतां निवृत्तानां परमहंसानाम् ॥ १४ ॥

एतद्विषयवत्ताह—देवादीन्पञ्चयज्ञदेवताः आत्मानं च एवं पृथक् पुरुषमन्तर्यामिणमेव यजेत ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमह्रीराधवाचार्यकृतभागवतचम्पूचान्द्रिका ।

बतोऽधिके स्वस्वाभिमानो दृग्दहेतुरत एव तद्गरणे प्रवृत्ता-मृगोष्ट्रादीनात्मनः खस्य पुत्रवत्पश्येत् पुत्रानिव मन्थेत ननु निवृ-ह्नीयादित्यर्थः । तथाहि तैः पुत्रैः सह एषां मृगादीनां कियदन्तरं न किञ्चिदप्यन्तरं न किञ्चिदपि तारतम्यमस्तीत्यर्थः । तच्च मृगाः शुन-कमाजारादयः मर्को मर्कटः आलुः मूषकः सरीसृपा, अन्ते सर्पव-

श्रीमद्भिरावयुक्तमङ्गलतन्त्रचन्द्रचन्द्रिका ।

अमाना अन्तः । अविमर्शिकाः विशदः पादपूरणार्थः विशदम-
शिका इति वा सरीसृपगति वा पाठः ॥ ६ ॥

● विद्वत्तन्त्रमुपसंहरति—अविमर्शमिति । अन्तः गृहस्थोऽप्यनेन तदु-
क्तमुक्तमङ्गलनिष्ठता सूच्यते, अन्तिऽकुच्छेदाऽनिप्रवासेन विमर्श-
प्रयोगकामार्थं भजेत न सेवेत, देवाग्रामेरेव तुषेदित्यर्थः । तद्
बाह—बाह्यदेवेन देवकाद्याऽनुगुण्येन प्रापितं तदेव यथोपयुक्तम्
भजेत ॥ १० ॥

अन्तःप्रमाण—आत्मज्ञाना अतिपाप्मानाऽन्तेऽवसायिन-
क्षयदावाद्यस्य तानभिधायकं तेषु यथोचितं कामान् संवि-
भजेद्यथाशक्ति तदर्थेऽपि नान् अन्तर्निष्ठादित्यर्थः । सङ्गमात्मा-
जावास्तुतादिषु विमुञ्चेदित्युक्तं जायासङ्गत्यागमुपपादयति—अपीति ।
आत्मनः स्वस्व दारान् भाग्यमेकामपि जह्यात्स्वस्यां स्वत्वाऽभिमानं-
अजेदित्यर्थः । एतदेव वक्तुं तावत्तस्यानुसृत्यजत्वमाह—यतो यस्यां
भाग्यां नृणां स्वत्वग्रहः समैवेयमित्याग्रहः ॥ ११ ॥

यद्येव वज्रायार्थं स्त्रीयाद् प्राणाग्निपरं गुहं वा हृत्वात्
एवं वृत्त्यजा भावैर्युक्तम् । एवंभूतायां तस्यां स्त्रियां
भाग्यां स्वत्वं जह्यात्स्वत्वाभिमानं न कुर्यादित्यर्थः । यः पुमा-
नेवं जह्यात्तेन पुंसा अजितः कैरप्यजितः परमात्मा जितः वशीकृतो
भवति ॥ १२ ॥

कश्चमेवं तस्यां स्वत्वाभिमानस्त्यक्तुं शक्यः ? तत्त्वविचारोक्त्याह,
कुमीति । कुमिविद्वत्समस्तु निष्ठा पञ्चवसानमन्तो यस्य तद्विद्वं
कलेवरं क. तदीया देहायो रतिर्यस्या सा भाग्यं क. तमश्नतः
आकाशस्यापि कादयिता आकाशतुल्यो निर्लेप इत्यर्थः । ईदृश
आत्मा कलेवेन तत्त्वविचारण जह्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

यावदर्थपरिग्रह इति देवास्तुभ्येष्वपि प्राणमात्रो-
पयुक्ताकादिपरिग्रह उक्तः इदानीं नैरपि यज्ञाऽवशिष्टैरेवायं-
रात्मनो वृत्ति कल्पयेदित्याह—सिद्धैरिति । सिद्धैर्देवास्तुभ्यैः यज्ञाव-
शिष्टैः पञ्चमहायज्ञादिभिरवशिष्टैरेवायं रात्मनो निरात्मनः स्वस्य
● वृत्ति प्राणधारणरूपां कल्पयेत्, शेषे यज्ञाद्यनुपयुक्ते स्ववृत्त्यनुपयुक्ते
च देवास्तुभ्येष्वपि स्वत्वाभिमानं त्यजेत् प्राज्ञः एवंविधज्ञानवान्
महतां पदवीं महद्भिर्गम्यां मुक्तिरूपां पदवीं प्राप्नुयात् ॥ १४ ॥

एतद्विद्वत्तन्त्रमाह—देवानृषीन् नृन् मनुष्यान् भूतानि पितृन्
पञ्च महायज्ञदेवता आत्मानं च स्ववृत्त्या याजनाध्यापनादिपूर्वा-
कवृत्त्या भागतेनाजितेन चित्तेनाऽप्यहमहरहः पृथक् पृथक्
देवाद्यन्तरात्मानं परमपुरुषं यजेत् एकमेव परमपुरुषं देवादिशरी-
रभेदेनात्मनोऽप्यहमहरहः इत्यर्थः ॥ १५ ॥

● किञ्च यदि वदामनः स्वस्याधिकारः “अर्थी समर्थो विद्वां-
श्च” इत्युक्तोऽधिकारः स्वात्तदा सर्वा वदसम्पदः स्युरेव यथाधि-
कारं सर्वं यज्ञाः कर्तव्या एवेत्यर्थः । वितानो यज्ञप्रणयः श्रौत-
● कल्पसुडादिकपस्तुकेन विधिनाऽभिग्रहोऽत्रादिकर्मणा परमपुरुषं
यजेत ॥ १६ ॥

● सरीसृपविमर्शिका इति मूलपाठः ।

[७५]

श्रीमद्भिरावयुक्तमङ्गलतन्त्रचन्द्रचन्द्रिका ।

“आस्तुभ्युक्तं वृत्तं यज्ञं मार्जारो मर्कं उच्यते” इत्यभिधानं यः
पश्चिः अन्तरं मेहः कियान् कोपि पराधीनत्वाविद्येवाह ॥ १७ ॥

अतिकुच्छेदात् आत्माविहितमार्गेण शत्रुप्रतिग्रहादिकच्छेदेन
गृहमेव गृहस्थोऽपि समोभवत्येव विद्वेषोपपादितं यथादि-
मीदृजातमयाचितोपपन्नं वा ॥ १८ ॥

कर्मज्ञं वेदप्रवक्ष्यं प्रयोजनं न प्राप्त्यभोगः तद्यथा तदा-
द्यापूरणस्य दुःसाध्यत्वेन तत्प्रवर्तने महाशोक आपद्येत तद-
मिप्रायेयाह—आप्येति । यद्येव देवामर्थे कामपूरणार्थं स्वप्राणात्
जह्यात् पितरं वा हृत्वात् तद्विरोधे सतीति शेषः । किञ्च यतो
येभ्यो नृणां सर्वप्रहो सर्वगुणग्रहो धैर्यनिग्रहो भवतीति
शेषः । तानेतात्माहतो दारानापवा कामान्यथायोग्यं संविमज्ज
भयसे घटेतेति शेषः ॥ १९ ॥

यद्यङ्गना प्राणाद्यपहारिणी तर्हि नवा भवसे घटनं कथम् ?
इत्याशङ्क्याह—नस्यामिति । सर्वप्रह इत्यादिकमुत्तरमापि
सम्बध्यते अजितोऽपि यस्याः सर्वप्रहस्तस्यां स्त्रियां तेन
सर्वेन जितो यथा गतः स पुमास्तस्यां स्त्रियां सः तस्या-
दित्यन्वयः । यदि आत्मानमुल्लङ्घ्य सा वर्तते तर्हि तस्यास्त्वान्
एव वरीयानिति इममर्थं हि शब्देन दर्शयति—

“हनाधिकारी मलिनां पियडमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामघःशस्यां चास्वेष्टयमिचारिणीम्”

इति च—

“वज्रानुकुलं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तस्य वर्ज्यते ।

मृने जीवति वा पत्यो या वाचमुप गच्छति ॥

सेह कीर्तिमघामोनि मोक्षे चोमवा सह ।

स्त्रीनिर्मदुर्बलः कायमेव धर्मः परः स्त्रियः” ॥

इति च ॥ १९ ॥

प्राप्त्यभोगेण शरीरमेवानित्यं श्रमिकं भवप्रकृतं भवमुपजा-
यते ननु नित्यमनश्च नित्यदुःखं शरीरं च कुर्मिबद्धमस्माऽव-
सायि न वरमेतनाकाशशरीरप्रदानं दुःखापादमेतत्कठ्यामन्त-
रेणाऽतो दुःखहेतुत्वाद् दुःखरिप्राप्तीत्याग एव भवानित्याद्यथा-
नाह—कुमीति । तदीयवदेन कियमाणा रतिर्यस्याः सा तथा
आत्मा परमात्मा अत्रात्मा जीवः किं न स्वात्तरीरप्रसङ्गादि-
त्यन उक्तं नमद्विद्वदिति नमसद्विद्वदिरात्तदात्तं यस्य स तथा
नमो दवाप्यावस्थित इत्यर्थः । “आकाशरीरं ब्रह्म” इति श्रुतेः “अशु-
द्धोऽपि आत्मा च वा एते स नीनः पुण्यं च पापञ्च” इति श्रुतेर्जी-
वस्वानुपरिमाश्रयेन सिद्धत्वात् ॥ २० ॥

“यज देवपूजामङ्गलिकरण्यादानेषु” इति धातोः यज्ञो नाराव-
णावयदेवपूजा तत्करणावशोभितैः सिद्धैर्दानसाधनयोगैरर्थैः
स्ववृत्ति देहप्राप्तावश्यां कल्पयेत् तथापि शेषेऽवशिष्टे वस्तुनि
स्वत्वं स्वीकार्यं त्यज्यः स प्राज्ञो महतां संख्यासिनां पदवी-
माप्नोतीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयजयन्तीयं कृतपदस्तावली ।

देवादियागेषु तदन्तर्भावमिदमेतत् ततो मिदमेतत् न भगवत्पूजैव
विधेयेत्याशयेनाह—देवानिति ॥ १५ ॥

यदि यदाऽप्य यथाधिकारोऽस्ति यदा वा सर्वा यदसम्पदः
स्युस्तदा वैतानिकाविधिनाऽग्निहोत्रविधिना वा यजेदित्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

जह्यादिति, अजितवशीकारेणैव तादृशत्वं सिद्ध्यतीति
भावः ॥ १२ ॥

आत्मा परमात्मा ॥ १३—१६ ॥

श्रीमद्विजयजयन्तीयं कृतसारायं दर्शनी ।

पुत्रवदिति । यथा पुत्रेऽप्यो भोज्यं विभजेत् तथैव यथोचित-
मेऽप्यपि विभजेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अतिकृच्छ्रेण सम्पत् संपाद्य न भजेत् किन्तु अल्पाया-
सेनैव देवप्रापितं यावत् तावदेव न तु भूरि संसारमये-
त्येतेत्यर्थः । अपिकाराद्विग्रहचर्यादिस्तु गुरुकृत्यादिषु किमुतेति
भावः ॥ १० ॥

आनन्द आनन्दः पतिता आनन्देऽवसायिनश्च यदाहादवश्च
तान्त्वमिदं यथाह कामात् स्वमोक्ष्यात् दारामिति स्त्रीत्वे-
कत्वे भावे यद्यप्येकैवात्मनः सैव भार्या तस्यामतिविशुभपणे
नियुक्तायां स्वस्य शुभ्या हीयते तदपि तामपि विभजेत्
अतिशयादिशुभपणे नियुज्यते। न त्वन्यथा मन्तव्यं यथाह
संविभजेदित्युक्त्यादिति श्रीस्वामिचरणैः अन्वयेत्यप्यपि
व्याचक्षते यतः यस्याम् ॥ ११ ॥

स्वभार्यायामभिमानत्यागोऽतिदुष्कर इत्याह, जह्यादिति ॥ १२ ॥

तस्यामभिमानत्यागे विवेकं दर्शयति—कमिविद्भस्मस्य
निष्ठा पर्यवसानमन्ते यस्य तद्वीया रतिर्यस्यां सा क, आत्मा
परमेश्वरः स्वमहिम्ना नमोऽपि छादयतीति स केति, यदि
तस्यामभिमानत्यागेनैव स प्राप्यते तर्हि कियदेतदिति
भावः ॥ १३ ॥

याचना उदरभरणं स्वात्तावत्येव वस्तुन्यभिमानं कुर्या-
दिति यत् पूर्वोक्तं तत्रापि व्यवस्थामाह—सिद्धैर्दिव्यभौमान्त-
रिचैर्यथावशिष्टार्थः पञ्च यज्ञशेषैरजादिभिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मर्कटः सरीसृपः सर्पः अन्तरं भेदः ॥ ६ ॥

गृहमेध्यपि त्रिवर्गं धर्ममर्थं कामं च यथादेशं यथाकामं
यावद्देवोपपादितं भजेत् अतिकृच्छ्रेण तु न भजेत् ॥ १० ॥

आ सारमेयः अथ पतितः अन्तेऽवसायी चाष्टाङ्गादिः तान्-
मिदं यथायोग्यं कामात् अजादीन् विभजेत्, यतः यत्नं
स्वत्वग्रहः आत्मीयत्वाग्रहस्तामेकां अष्टाङ्गत्वे अन्तर्गतरहित-
मपि यथायोग्यं अतिशयाद्यर्थेन विभजेत् ॥ ११ ॥

जनो यदर्थं यस्याः प्रयोजनार्थं प्राच्यान् रक्षादौ स्वात्
बन्धून् अजाद्यविभागेन जह्यात् पित्रादिकं च हन्यात् स्वकु-
रादिना, त्वस्यां वः स्वत्वं जह्यात्तनाऽजितोऽपि भगवात्
जितः ॥ १२ ॥

अहो अत्यल्पे पदार्थे ममत्वत्वागेन परमपदार्थत्वात् इत्याह,
कमीति । कृत्यादिषु निष्ठा पर्यवसानमन्ते यस्य तनुच्छेदं कलेष्वरं
क, क पुनस्तद्वीया कलेष्वरार्थं रतिर्यस्यां सा, क चाऽयमात्मा
अजितः स्वैवमेव नमोऽपि छादयतीति तथा ॥ १३ ॥

सिद्धैर्दिव्यभौमान्तरिचैः यथावशिष्टैः पञ्चयज्ञशेषैरर्चैरजादि-
भिरात्मनो वृत्तिं कल्पयेत् शेषं स्वनिर्वाहादधिके स्वत्वं त्यजन्
महतां निवृत्तानां पदवीं मोक्षमार्गमिच्छात् ॥ १४ ॥

एतदेव विदुषवकाह—देवादीन्पञ्चयज्ञदेवताः आत्मानं च स्व-
त्यागतवित्तेन अन्वहं प्रतिदिनं पृथक् पुरुषमन्तर्भावमिच्छामेव यजेत्
अङ्गभूतेषु देवादिषु तदङ्गिनं भगवन्तं पूजयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

यदि आत्मनोऽधिकाराद्याः अधिकारः यथाधिकारस्त-
दाद्याः अर्थित्वसमर्थत्वादिसर्वाः यदसम्पदः स्युः तदा वैतानि-
केन वितानः कर्मप्रतिपादको ग्रन्थस्तदुक्तेन विधिना अग्निहो-
त्रादिना यजेत् पुरुषमित्यन्वयः ॥ १६ ॥

भावाटीका ।

मृग, उष्ट्र, खर, मर्कट, मूषक, सर्प, जग, मल्लिका, इन
सबों को अपने पुत्र आदि देवे, क्योंकि ? इनसे और पुत्रादिकों
से क्या भन्तर है ॥ ६ ॥

गृहमेधी पुरुष भी त्रिवर्ग को बहुत कष्ट से न सेवन
करे, किन्तु देश काष्ठ के अनुकूल जो प्रारम्भ से उत्पन्न
हो जावे, उसी से त्रिवर्ग को खजावे ॥ १० ॥

आन चांङ्गाद्य पर्यंत यथायोग्य अजादि का सम्बन्ध,
विभाग कर दिया करे, और जिस स्त्री के विषे मनुष्यों
का 'स्वत्वग्रह' नाम वह स्त्री केवल जनम्य होकर हमारी ही
है, ऐसा ज्ञान है, उस अपनी स्त्री को भी अतिथि आदि की
सेवा में उचित रीति से विभक्त कर दे ॥ ११ ॥

जिसके लिये पुरुष अपने प्राणों को त्याग देता है और
पिता वा गुरु को मार डालता है उस स्त्री में जिसने

न ह्यग्निमुखतो ऽयं वै भगवान् सर्वयज्ञभुक् ।
 इज्येत हविषा राजन् यथा विप्रमुखे हुतैः ॥ १७ ॥
 तस्माद् ब्राह्मणदेवेषु मर्त्यादिषु यथाऽर्हतः ।
 तैस्तैः कामैर्यजस्वैनं क्षेत्रज्ञं (१) ब्राह्मणाननु ॥ १८ ॥
 कुर्यादापरपक्षीयं मांसि प्रौष्ठपदे द्विजः ।
 भ्राह्मं पित्रोर्यथावित्तं तद्वन्धूनां च वित्तवान् ॥ १९ ॥
 अयने विषुवे कुर्याद्वयतीपाते दिनक्षये ।
 चन्द्रादित्योपरागे च द्वादशीश्रवणेषु च ॥ २० ॥
 तृतीयायां शुक्लपक्षे नवम्यामथ कार्तिके ।
 चतसृष्वप्यष्टकासु हेमन्ते शिशिरे तथा ॥ २१ ॥
 माघे च सितसप्तम्यां मघाराकासमागमे ।
 राकषा चानुमत्या वा मासर्क्षाणि युतान्यपि ॥ २२ ॥
 द्वादश्यामनुराधा स्याच्छ्रवणास्तिस्र उत्तराः ।
 तिसृष्वेकादशीवासु जन्मर्क्षश्रोणयोगयुक् ॥ २३ ॥
 त एते श्रेयसः कासा नृणां श्रेयोविवर्द्धनाः ।
 कुर्यात्सिर्वात्मनैतेषु श्रेयो ऽमोघं तदायुषः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

अपने स्वत्व का अभिमान छोड़ दिया है, उसने अजित (भीहरि) को भी जीत बिना अर्घ्य नश कर लिया ॥ १२ ॥

अन्त में कृमि विष्टा और मूत्र भाव को प्राप्त होने वाला कहाँ ? यह तुच्छ कलेवर, और कहाँ इस की रति का साधन भाव ? और आकाश के तरह निर्लेप और हानकृत विभुत्व से आकाश को भी आच्छादन करने वाला यह आत्मा कहाँ ? ॥ १३ ॥

और प्राज्ञ, पञ्चमहायज्ञ, अथवा भविष्य के आराधन से अवशिष्ट जो सिद्ध पदार्थ, किसी से अपना जीवन करे, और बाकी पदार्थों में से अपने स्वत्व को छोड़ता ज्ञान, तो पूर्वोक्त परम हमों की पदवी को प्राप्त होता है ॥ १४ ॥

तथा देवों को ऋषियों का मनुष्यों को और भूत तथा पितृगणों को एवं आत्मा अन्तर्यामी पुरुष भीमकारायण को अपनी वृत्ति से प्राप्त जो वित्त तिससे पृथक् यजन करे ॥ १५ ॥

यदि अपने को अधिकार से प्रादि लेकर सर्व संपदा यज्ञ की प्राप्ति होवे, तो वैतानिक विधि से अग्निहोत्रादि यज्ञ से भी यजन करे ॥ १६ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

न पुनरतिनिर्बंधो यदार्थं कार्यं इत्याह—नहीति । विप्रमुखे हुतैरर्कादिभिर्यथा इज्येत पूज्येत न तथा ऽग्निमुखतो हविषा इज्येत ॥ १७ ॥

ब्राह्मणेषु च देवेषु पञ्चयज्ञदेवतासु च मर्त्यादिष्वप्येवमपि नरेषु पश्यादिषु च क्षेत्रज्ञान्तर्यामिणं ब्राह्मणाननु मर्त्यादिपुत्रे ब्राह्मणयजनान्तरमन्त्रेषु यजस्त पठान्तरे ब्राह्मणा ज्ञानं वस्वतम् ॥ १८ ॥

प्रौष्ठपदे भाद्रपदे ॥ १९ ॥ २० ॥

शुक्लमासि वैशाखे शुक्लपक्षे अक्षयतृतीयायामित्यर्थः । हेमन्ते शिशिरे च मागशीर्षादिमासचतुष्टये ऽपि यावत्तज्जोऽष्टकास्तारु ॥ २१ ॥

सम्पूर्णचन्द्रः पूर्णमासी राका म्युनचन्द्रा सेवानुमतिः तथा मासर्क्षाणि तत्तन्मासनामप्रवृत्तिनिमित्तानि तत्तत्राणि युतानि यदा व्युत्पन्ना तदुक्तं त्रिकायडायाम्—

'पुण्यं पूर्णमासी पौषी मासे तु यज्ञ सा ।

नाम्ना न पौषा माघाद्याश्चैवमेकादशापरं" ॥

इति ॥ २२ ॥

श्रीधरकामिकृतभाष्यटीपिका ।

अनुराधा भवत्य उत्तराफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तराभाद्रपदा वा द्वादश्यां यदा स्वात् आसुनरास्त्रेकादशी वा यदा स्वात्तदा च जन्मनक्षत्रस्य भवत्यस्य वा योगेन युक्तं दिनं यदा तदा, योग-प्रदं सन्ध्याहुत्वार्यम् ॥ २३ ॥

न केवलं भाद्रपदेने कालाः किन्तु धर्ममात्रस्येत्याह—न एन इति, द्वादश्याम् । तद्भाऽऽयुषः अमोघं साफल्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अग्निमुखाराधनाद्विप्रमुखाराधनमनीव भगवत्स्तोषकदित्याह, नहीति । हे राजन् ! विप्रमुखे हुनैरक्षादिभिर्बन्धायं सर्ववह-भुरभगवानिज्येनाऽऽराध्यं न तथाऽग्निमुखो हविषाऽऽराध्यत ॥ १७ ॥

तस्माद्ब्राह्मणेषु देवेषु पञ्चमहायज्ञदेवेषु मत्यादिषु च यथा-शक्ति यथायोगं च तैस्तैः कामैरक्षादिभिर्ब्राह्मणाननं ब्राह्मण एवाननं मुखं यस्य तमेनं क्षेत्रज्ञं परमात्मानं देवाद्यवस्थजा-शरीरकं वा यजस्वाऽऽराध्य ब्राह्मणानमिति पाठे ब्राह्मणेषु यज नानन्तरमन्त्रेषु मन्त्रादिषु यजत्येत्यर्थः । युधिष्ठिरस्य गृहस्थत्वात् सत्वाप्येवमाराधनमवश्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाऽऽह यजस्वेति मध्यमपुरुषप्रयोगः ॥ १८ ॥

किञ्च प्रोष्ठपदे भाद्रपदे मासि द्विजः त्रैवर्णिको घनबांश्चेत् यथावित्तं वित्तानुसारेण पित्रोर्मातापित्रोस्तद्वत्पूजाभापर-पत्नीयं कृष्णपत्नीयं भाद्रं महालयाचं कुर्यात् ॥ १९ ॥

किञ्चायनादिषु काष्ठेषु पित्रोः भाद्रं कुर्यादित्यन्वयः तत्रा-यने कर्कटमक्रान्तिर्मकरसक्रान्तिश्च मेघतुल्यं विषुवसंबन्धे तथा च हस्तवसिष्ठः—

“अथकर्कटसक्रान्तीं हेतुद्वयद्विधायने ।

विषुवे तु तुलाभवे गात्रमध्ये ततोऽपराः ॥ इति कुर्नष्टेनुकला चन्द्रादित्ययोरुपरागो ग्रहः ॥ २० ॥

शुक्लपक्षे तृतीयायाम् अक्षयतृतीयायामित्यर्थः । कार्तिके मासे शुक्लपक्षे गवम्भां हेमन्तशिशिरे च ऋतौ चतुस्त्वष्टकासु मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयकृष्णार्द्रीषु ॥ २१ ॥

माघे मासि सितसप्तम्यां शुक्लसप्तम्यां मघानक्षत्रपौर्ण-मास्योत्संयोगकाष्ठे च सम्पूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका कला-हीनचन्द्रा पौर्णमासी सानुमती ताभ्यां युक्तानि यानि मास-र्चाणि मासनामप्रवृत्तिनिमित्तानि नक्षत्राणि तदुपलक्षितेषु च काष्ठेषु ॥ २२ ॥

यद्वा द्वादश्यामनुराधाभवत्युत्तराफल्गुनी उत्तराषाढोत्तराभाद्रं नि तिष्ठ उत्तरा वा स्युः अनूत्तरासूकासु तिसृषु एकादशी वा यदा स्वात्तदा च जन्मनक्षत्रयोगयुक्तजन्म-नक्षत्रस्य भवत्यनक्षत्रस्य वा योगेन युक्तः कालः तदा च योग-प्रदं सन्ध्याहुत्वार्यमापनायेति सूचितम् ॥ २३ ॥

न केवलं भाद्रपदेने कालाः किन्तु धर्ममात्रस्येत्याह—न इति, द्वादश्याम् । त एने अवनादयः नृणां भवसः भवस्तावन्-धर्मानुष्ठानस्य योग्याः भवो ब्रह्मवर्तीति तथा तादृशाः कालाः तस्मात्सर्वार्थना करणत्रयैक्येन एव काष्ठेषु भवः भवस्तावन्-वश्यमात्रं स्नानादिकमनुतिष्ठेत्तदेव द्वायुषः अमोघमोघत्वं साफ-ल्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयचञ्चलीर्यकृतपदरत्नावली ।

ननु, मुख्यं होमादिकरणं भगवत्प्रीतिजनकं किम् ? तत्राह, नहीति ॥ १७ ॥

उपसंहारमुक्तेनोक्तार्थं निर्धारयति—तस्मादिति । ब्राह्मण आननं यस्य स तथा तम् ॥ १८ ॥

ननु, यद्यसम्भारं सनि विशिष्टफलप्रदः कालः क इति तत्राह, कुर्यादिति । प्रोष्ठपदे कृष्णस्य सिंहमासामावास्यामारभ्य कृष्ण-मावास्यापर्यन्ते तत्राक्षरपरपत्नीयकालं भाद्रं कुर्यादित्युपलक्ष्य-म्वेत्यं तद्वत्पूजां पितृमातृवत्पूजां पितामहमातामहादीनाम् ॥ १९ ॥

अयने उत्तरदक्षिणसङ्घं विषुव सन्ध्यामरान्तमक्षमणं कुला-ममावास्यायां भवत्येषु भवत्यादिषु यथाद्वारसप्तम्यादिषु त्रयोदश्यां च तदुक्तम्—

“सप्तम्यादित्रयं चैव तथा चैव त्रयोदशी ।

अतस्तत्त्वष्टकाः प्रोक्ताः सर्वपञ्चाङ्गिचतः”

इति ॥ २० ॥

द्विजिकमासामावास्यामारभ्य मकरमासामावास्यापर्यन्तः काष्ठो हेमन्तः तदुपरिकाष्ठः शिशिरः “हेमन्ते शिशिरे चैव नित्यभादे गुणोत्तरम्” इति वचनात् अथमपि विशिष्टकाष्ठः ॥ २१ ॥

राकापौर्णमासी मघा पौर्णमास्योः सङ्गमे “शशिनि सिनी-वासी स्वात्, दृष्टं नष्टं कृद्धरमावास्या । अनुमनिकने राका सम्पूर्णं पौर्णमासी च” इति इलायुषः राकयाऽनुमत्या युतानि मासनक्षत्राणि ॥ २२ ॥

यास्तिस्रः भवत्यादितारा आसु तारासु मासेकादशी पुनर-काष्ठो ऽत्र भाद्रकरणं च विकल्पः एकादश्यां भाद्रकरणस्य निषिद्धत्वाच्च वैष्णवसिद्धाग्निरस्तदाचरन्ति त्रैविद्याचरन्ति च वा यथेकादशी पुनर्यदिनम् अत्र क्रियमाणं कर्म सफलं तथा-तिसृष्वपि तारास्त्रिति वा जन्मनक्षत्रं भाद्रकाष्ठ इति शेषः । सौम्ययोगयुग्मं मृगशिरःसम्बन्धयुक्तं दिनं च ॥ २३—२७ ॥

श्रीमन्नृचणोक्तकामिकृतकमसन्दर्भः ।

अयने इति चतुष्कम् ॥ २०—२२ ॥

तिसृष्वेकादशी चाविति—तत्रोपवासा ब्राह्मः वैष्णवानाम्

भीमज्जिह्वागोत्रामिकृतकमसम्बन्धः ।

तत्र 'आञ्जनिवेशात् तथाहि ब्रह्मपामने "आञ्जजैकादशीदिने" इति दीक्षासङ्कल्पनिषेधः । ब्रह्मवैवर्ते "ये कुर्वन्ति महीपात्र आञ्जजैकादशीदिने । त्रयस्ते नरकं याप्ति दाता भोका परेतकः" इति पात्रोत्तरकाण्डे—एकादश्यास्तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतेऽहनि । तद्दिनस्तु परित्यज्य द्वादश्यां आञ्जमाचरेत् ॥ पुष्करकाण्डे—"एकादश्यां यदा राम आञ्जं नैमित्तिकं भवेत् । तद्दिनस्तु परित्यज्य द्वादश्यां आञ्जमाचरेत् ॥ २३-२४ ॥

भीमज्जिह्वायक्षकवर्त्तिकृतसारायेंदुर्दिनी ।

न पुनरनिनिर्बन्धो बहार्थमेव कार्य इत्याह—नहीति । यथा विप्रमुखे हुनैरक्षादिभिरिज्येत तथा न अप्रिमुखे इज्येत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

ब्राह्मणा एव देवास्तेषु भोज्यद्वैतः क्षेत्रज्ञं परमेश्वरं यजन् ब्राह्मणाननु ब्राह्मणपूजानन्तरं मर्त्यादिषु च ब्राह्मणान्नमिति पाठः स्पष्टः ॥ १८ ॥

प्रौष्ठपदे माद्रपदे ॥ १८ ॥

अयने विषुवे च कुर्यादिति आञ्जमिति पूर्वस्यानुवङ्गः एवमपि ॥ २० ॥

शुक्लपक्षे अक्षयत्मीयायामित्यर्थः । हेमन्तशिशिरेषु च बाह्यततोऽष्टका भवन्ति तासु ॥ २१ ॥

मासर्चाणि वैशाखादिमासेषु विशाखादीनि राक्या पूर्ण-चन्द्रया पौर्णमास्या अनुमत्या न्यूनचन्द्रया वा नया यदि युक्तानि स्युस्तदा तेष्वित्यर्थः । "कलाहीने सानुमतिः पूर्णराका निशाकरे" इत्यमरः ॥ २२ ॥

अनुराधाभवणउत्तराफाल्गुनी उत्तराषाढे उत्तरमाद्रपदा वा यदि द्वादश्यां स्यात् आसु उत्तरासु तिसृषु एकादशी वा स्यादिति अत्रोपवासानहंविजैकादश्येव ब्राह्मणं तत्र आञ्जनिषेधात् षडुक्तम् ब्रह्मवैवर्ते—

"ये कुर्वन्ति महीपात्र आञ्जं जैकादशीदिने ।

त्रयस्ते नरकं याप्ति दाता भोका च प्रेतकः" ॥ इति

उपवासानहंवास्तस्या अप्राप्तौ तु परदिने, षडुक्तम्—

एकादश्यां तु प्राप्तायां मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

द्वादश्यां तत्प्रदातृत्वं गोपवासदिने कञ्चित् ॥

पुष्करकाण्डे च—

एकादश्यां यदा राम आञ्जं नैमित्तिकं भवेत् ।

तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां आञ्जमाचरेत्" ॥ इति

जन्मर्षे स्मृतं तस्य आञ्जस्य अवयवस्य वा योगेन युक्तं यदि दिनं स्यात्तदा तथापि योगप्रदं सम्बन्धबाहुल्यार्थम् ॥ २३ ॥

[७६]

अथसो धर्ममात्रस्यैव न केवलं आञ्जमात्रस्यैव । तदेव आयुषः अमोघममोघरश्म ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमज्जिह्वाकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

किञ्च यद्यार्थमपि नास्तिदृढः कर्त्तव्य इत्याह—नहीति । अथम् "अहं हि सर्वयज्ञानां भोका च प्रभुरेव च" इति प्रसिद्धः सर्वयज्ञ-भुग्भगवान् यथा विप्रमुखे हुनैरक्षाद्यैरिज्येत तथा अप्रिमुखतो हविषा नेज्येत ॥ १७ ॥

वस्मादेवं तस्माद्ब्राह्मणेषु पञ्चयज्ञदेवेषु ब्राह्मणाननु ब्राह्मणा-र्जनानन्तरं मर्त्यादिषु मनुष्यपञ्चादिषु च तैस्तेः कामैरेनं क्षुण्णमन्तर्यामिणं यजन् ॥ १८ ॥

प्रौष्ठपदे माद्रपदे मासि अत्रामावास्यापर्यन्तो मासो बोध्यः ॥ १८ ॥

अयने मकरकर्कसङ्क्रमणयो मकरकर्कसङ्क्रमाग्नी "हेतुवद्वि-यायने" इति वृद्धवसिष्ठवचनात् । विषुवे मेघतुषासङ्क्रमणयो "विषुवे तु तुषामेघं गोक्षमध्ये तनोऽपरा" इति वृद्धवसिष्ठवचनात् "सम-रात्रिदिने काळे विषुवद्विषुवं च तत्" इति कोशाच्च कुर्याच्छ्राद्धमिति पूर्वस्यानुवङ्गः एवमपि द्विनक्षत्रे त्रिदृष्टातिथौ ॥ २० ॥

शुक्लपक्षे वैशाखे इति शेषः । तृतीयायामक्षयत्मीयाय कार्तिके शुक्लपक्षे नवम्याय हेमन्ते शिशरे मार्गशीर्षादिमासचतुष्टये चतसृष्वष्टकासु अष्टमीषु ॥ २१ ॥

मघानक्षत्रसम्पूर्णचन्द्रयुक्तपौर्णमासी समागमे राका सम्पूर्ण-चन्द्रा पौर्णमासी सैव कलाहीनचन्द्रयुताऽनुमतिः "कलाहीने सानुमतिः पूर्ण राका निशाकरे" इति कोशाच्च तथा मासर्चाणि तत्सम्मासनामनिर्बन्तकानि नक्षत्राणि युतानि यदा स्युः तदा च यदुक्तं नामबिह्वानुशासने "पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषमासे तु यत्र सा । नास्ना स पौषा माघाद्याभेदेकादशापरे" इति ॥ २२ ॥

यदा द्वादश्यामनुराधा भवत्येव वा उत्तराफाल्गुनी वा उत्तराषाढा वा उत्तरमाद्रपदा वा स्यात् आसुत्तरासु एकादशी वा स्यात् तदा स्नानदानादिकं विशेषतः कुर्यात् आञ्जं तु तज्जि-मित्तं द्वादश्यां कुर्यात्—

"एकादश्यां यदा राम ! आञ्जं नैमित्तिकं भवेत् ।

तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां आञ्जमाचरे ॥

इति पुराणाभ्यां जन्मर्षेभोगयोगयुक् जन्ममनक्षत्रयुक्तं भव-युक्तं वा दिनं यदा तदाऽपि आञ्जं कुर्यात् ॥ २३ ॥

न एते भयमः पुण्यमात्रस्य काळाः न आञ्जमात्रस्य न एतेषु सर्वात्मना भयः कुर्यात् तत्ततः आयुषः अमोघममोघरश्म इत्याह ॥ २४ ॥

एषु स्नानं जपो होमो व्रतं देवद्विजार्चनम् ।
 पितृदेवनृभूतेभ्यो यदत्तं तद्वयनश्वरम् ॥ २५ ॥
 संस्कारकालो जायाया अपत्यस्यात्मनस्तथा ।
 प्रेतसंस्था मृताहश्च कर्मण्यभ्युदये नृप ! ॥ २६ ॥
 अथ देशान्प्रवक्ष्यामि धर्मादिभ्येय आवहान् ।
 स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते ॥ २७ ॥
 बिम्बं भगवतो यत्र सर्वमेतच्चराचरम् ।
 यत्र ह ब्राह्मणकुलं तपोविद्यादयाऽन्वितम् ॥ २८ ॥
 यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः भ्येयसां पदम् ।
 यत्र गङ्गादयो नद्यः पुराणेषु च विश्रुताः ॥ २९ ॥
 सरांसि पुष्करादीनि क्षेत्राण्यर्हाभितान्युत ।
 कुरुक्षेत्रं गयशिरः प्रयागः पुलहाश्रमः ॥ ३० ॥
 नैमिषं फाल्गुनं सेतुः प्रभासो ऽय कुशस्थली ।
 वाराणसी मधुपुरी पम्पा बिन्दुसरस्तथा ॥ ३१ ॥
 नारायणाश्रमो नन्दा सीतारामाऽऽश्रमादयः ।
 सर्वे कुलाचला राजन् महेन्द्रमलयादयः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! सर्वे यज्ञों के भोका ये भगवान् श्रीकृष्ण, जैसे ब्राह्मणों के मुख में प्रेम से हविष्वाज के हवन करने से तृप्त होते हैं, वैसे अग्नि के मुख से नहीं तृप्त होते, ॥ २७ ॥

तस्मात् ब्राह्मण देव मनुष्य आदिकों में इन श्रीकृष्ण का यथा योग्य वजन करी, और ब्राह्मणों के पश्चात् अपने क्षेत्रज्ञ का भी वजन करी ॥ २८ ॥

ब्राह्मण, प्रौढपद नाम (माद्रपद) मास में कृष्णपक्ष में जिसके द्रव्य हो तैसा माता पिता का भाज करे, और विपत्तवाला हो तो उनके बन्धुओं का भी महालय भाज करे, (यहां अमान्त-मास मान कर पितृपक्ष को माद्रपद के कृष्ण पक्ष में जानना चाहिये) ॥ २९ ॥

नवम अर्थात् दक्षिणायन उत्तरायण के सूर्य की गती के समय में, जैसेक फर्फ और मकर के सूर्य में, और विषुव नाम तुला और मेष के सूर्य में, व्यतीपात में, चव तिथिमें, सूर्यग्रहण में, चन्द्रग्रहण में, और द्वादशी अवयव मन्त्र में, ॥ ३० ॥

अक्षयतृतीया में, कार्तिक शुक्लनवमी में और हेमन्त शिशिर ऋतुओं में चार अष्टका नाम तिथियों में ॥ ३१ ॥

माघशुक्ल सप्तमी में, मघा और अमावास्या के संगम में,

माघशुक्ल पूर्णमासी में, और अमावास्या वा पूर्णिमा से शुक्ल मास प्रधान मन्त्रों में, (जैसे कि ? क्षेत्रमें विनायुत अमावास्या पूर्णिमा वैशाख में विशाखा युत इत्यादि) ॥ ३२ ॥

जब द्वादशी में अनुराधा अवयव उत्तरा भाद्रपद मन्त्र होवे, और तीनों उत्तराओं में यदि अनिविद्ध एकादशीभाज प्राप्त होवे, तो, भाज कर और जन्म मन्त्र तथा अवयव मन्त्र में भाज करे ॥ ३३ ॥

ये सब मांगलिक काल हैं, मनुष्यों के भ्येयकी वृद्धि करने वाले हैं, तस्मात् इनकालों में भाजादि शुभकर्म करे तब भाजक अमोघ भेष होता है ॥ ३४ ॥

श्रीभरन्नामिकृतभाषार्थटीका ।

संस्कारकाल इति, जायायाः पुंसवनादि अपत्यस्य आर्ति-कमादि. आत्मनो बन्धहीनादि. प्रेतस्य संस्था इहनादि. मृताहश्च नांवरसरिकं यदा अन्त्यस्मिन्पञ्चशुद्धयर्थे कर्मणि अथः कुर्वा-दित्यनुषङ्गः ॥ २६ ॥

यत्र यस्मिन्नेतच्छराचरमास्ति तत्र भगवतो बिम्बं रूपम्

भीमदुष्कामिकृतमावापदीपिका ।

सर्वान् वज्रं कश्यपे स वै पुण्यतमो देशः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

अर्हैश्चमेराभितानि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

● भीतावारामस्थ आश्रम आदिर्देवां द्वयोः पुण्यप्रदं विद्यो-
गुणाभाभिप्रायेण ॥ ३२ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एषु काष्ठेषु कृतं यज्ञपादिकं यच्च पित्राद्युद्देशेन वचं 'भावेकः'
दानं च तद्वृत्तमभ्यस्तमस्तद्वचसाधनम् ॥ २५ ॥

किञ्च हे नृप ! जायापत्यात्मनां संस्कारकाष्ठे । तत्र जायायाः
संस्कारः पुंसवनादिः अपत्यस्य संस्कारो जातकर्मादिः आश्रमः
अस्य संस्कारो यज्ञदीक्षादिः एतेषां काष्ठेषु यदा प्रेतस्य संस्था
दहनादि कर्म मृनाह्वय तदाऽभ्यस्मिन्नभ्युद्धार्य कर्मणि कृतं
स्नानादिकमनभ्यस्मिति पूर्व्यान्वयः ॥ २६ ॥

एवं भयस्कराः काष्ठा उक्ताः अथ देशाभ्यस्तुं प्रतिजानीते—
अधीते । कर्मादि भयस आबहानाधायकान् देशान् प्रवक्ष्यामि
नात्रद्वयं मुखो देशः भयस्कर इत्याह-स इति । यत्र देशे सत्पानं
कश्यपे ॥ २७ ॥

यत्र अस्मिन् सर्वमेतच्छराचरमाधेयतया निवास्यतया चाऽस्ति
तस्य भगवतो विम्बं यत्र च देशे वर्तते यत्र च देशे तपोविद्याद्या-
भिर्युक्तं ब्राह्मणकुलं वर्तते ॥ २८ ॥

यत्र यत्र देशे इदमेतत्तोऽर्हो पूजा प्रवर्तते स सर्वोपि देशः
पुण्यतमः भयसां पदं भयःसाधनधर्माऽनुष्ठानयोग्यं स्थानं
किञ्च यत्र येषु देशेषु पुराणेषु प्रसिद्धाः गङ्गादयो नद्यः
सन्ति ॥ २९ ॥

तथा पुष्करप्रभृतीनि सर्तसि च यत्र सर्तानि पूर्व्या सं-
वन्धः । उक्तं किञ्च बानि आर्हाभितानि महार्हाभिरभिष्टानि
क्षेत्राणि सन्ति, ताभ्येव दशयति-कुलक्षेत्रमिति । यद्वा कुलक्षेत्र-
आदिभ्यस्तिरिक्तक्षेत्राभिप्रायेणोक्तमर्हाभितानीति । गवस्यास्तुरस्य
शिरः तत्पतनस्थानं गवैर्त्यर्थः । पयानो गङ्गाबमुनयोऽसङ्गमस्थानं
पुण्यदाऽऽश्रमः साखप्रामक्षेत्रम् ॥ ३० ॥

कल्युणी नदी गयायामेव तत्स्थानं कल्युणम् सेतुः रामसेतुः
प्रभासः प्रत्यक्षसरस्वतीसंगमस्थानं कुशस्थली द्वारवती पम्पा
सरोवरम् विश्वसरः कर्माश्रमः ॥ ३१ ॥

नारायणाश्रमो वदरिकाश्रमः तन्वा भलकनस्थानं भीता-
रामबोराश्रमश्चक्रुडादिः । एतप्रभृतयः । तथा हे राजन् महेन्द्र-
मन्त्रयाहवः सर्वे कुलगिरयश्च ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयचञ्जलीचक्रनपदरत्नावली ।

सत्पानं विशिनष्टि-विश्वमिति । यस्मिन्देशे भागवतस्तस्मिन्-
अराचं सर्वे जगद्स्तीति ज्ञातव्यम्—

"यनिर्वक्ष्य गृहं भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते हरिः कवचम् ।

हरिर्वक्ष्य गृहं भुङ्क्ते तत्र भुङ्क्ते जगदवचम्" इति

वचनम् ॥ २८ ॥

अर्होः, साखप्रामादिप्रतिमाः पुराणेषु, भागवतादिषु
विभूताः ॥ २९ ॥

कल्याणवयादवचं क्षेत्राणि पुण्योत्तमादीनि अर्हैः पुण्यै-
गस्त्यादिभिर्गामाभितानि ॥ ३० ॥

कल्युणं स्थानं हरपुरं कल्याणं वा "कल्याणं कल्युणं कल्याणम्
हरपुरं च तत्" इत्यभिधानं वारणसीपुरी काशी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयचञ्जलीचक्रनपदरत्नावली ।

संस्कारकाष्ठे जायायाः पुंसवनादि अपत्यस्य जातकर्मादि
आश्रमो यज्ञदीक्षादि प्रेतसंस्था प्रेतस्य दाहनादि मृताहः
पित्राहः सौवर्त्मरिकं आश्रम एतेषु अभ्यस्मिन्नभ्युद्धार्ये च भयः
कुर्वाद्यत्यनुपङ्गः ॥ २६ ॥

सन् साधुभ्यामौपात्रेति सत्पानं तत्र कीदृशं ? यत्र चरा-
चरमेतज्जगत् तस्य भगवतो विम्बं विम्बनृचमित्यर्थः । प्रतिमा हि
प्रतिविम्बरूपेति तस्याः सत्पानादपि मत्तस्योत्कर्षः अत एव
मङ्गलः पूजाध्यधिकेति—

"अर्चावामेव हरये पूजां यः भजयेद्वत् ।

न तज्जङ्घु चाभ्येषु स मकः प्राकृतः स्मृतः" ॥

इति च वक्ष्यति अर्हो प्रतिमा साखप्रामादिष्वपि ॥ २७ ॥ २८ ॥

अर्हो स्थिरप्रतिमा भीमजगत्पदिस्तदाभिता उत्कर्षा-
दिवः ॥ २९—३२ ॥

भीमद्विजयचञ्जलीचक्रनपदरत्नावली ।

अनभ्यरं बहुफलम् ॥ २५ ॥

जायायाः भार्यायाः संस्कारकाष्ठे पुंसवनादी अपत्यस्य
जातकर्मादी आश्रमो यज्ञदीक्षादी प्रेतस्य पित्राहः संस्था दाह-
नादिस्तत्र यदा पित्रादिमृताहस्तत्र सावर्त्मरिके अभ्यस्मिन्न
अभ्युद्धार्ये कर्मणि भयः कुर्वाद्यत्यनुपङ्गः ॥ २६ ॥

तत्र सत्पानं "उत्तमादिति निर्देशो ब्राह्मण्यविशिष्टम्" इति
भगवद्वचनात् सत्पानवाच्यस्य भगवतो भजनीयस्य वासस्थानं
भगवत्पूजक इत्यर्थः । यत्र कश्यपे स पुण्यतमो देशः ॥ २७ ॥

यत्र सर्वमेतच्छराचरं तस्य भगवतो विम्बं शब्दमयी वेद-
भागवतादिकया मूर्तिः । ब्राह्मण्यं कुलं च यत्र देशे स पुण्यतमो
देश इति पूर्व्यान्वयः ॥ २८ ॥

अर्हो मूर्तिः ॥ २९ ॥

अर्हैः शिष्टैराभितानि ॥ ३०—३१—३२ ॥

एते पुण्यतमा देशा हरिर्चाभिताश्च ये ।
 एतान्देशान्निषेवेत श्रेयस्कामो ह्यभीक्ष्णशः ।
 धर्मो ह्यप्रोहितः पुंसां सहस्राधिकलोदयः ॥ ३३ ॥
 पात्रं त्वत्र निरुक्तं वै कविभिः पात्रवित्तमैः ।
 हरिरेवैक उर्वीश ! यन्मयं वै चराचरम् ॥ ३४ ॥
 देवर्ष्यर्हस्तु वै तत्सु तत्र ब्रह्मात्मजादिषु ।
 राजन्यदम्पूजाया मतः पात्रतया ऽप्युतः ॥ ३५ ॥
 जीवराशिभिराकीर्णं आण्डकोशाङ्घ्रिपो महान् ।
 तन्मूलत्वादप्युतेज्या सर्वजीवात्मतर्पणम् ॥ ३६ ॥
 पुराण्यनेन सृष्टानि नृतिर्यगृषिदेवताः ।
 शैते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ॥ ३७ ॥

भाषा टीका ।

इन काखों में स्नान जप होम अन्न देवपूजा ब्राह्मण-पूजा, और पितृ देव मनुष्य भूत प्राणियों को जो दिया जाय वह-नष्ट नहीं होता है ॥ २५ ॥

हे नृप ! स्त्री के पुंसवनादि काख में, पुत्र के जान-कर्मोदि काख में, आप के यज्ञादि दीक्षा काख में, प्रेत के संस्था वहनादि काख में, और मृतक के वार्षिक काख में, और अन्य काखों में भी अशुभकर्मों में भेष करे ॥ २६ ॥

नारद जी बोले कि ? अब हम धर्मादिभूतों को प्राप्त करने वाले देशों को कहते हैं, एक तो यही निर्भय है, कि यही अ-ति पुण्य देश जानना जहां सत्पात्र पुरुष मिलते होवें ॥ २७ ॥

और जिसमें यह सर्वेश्वराक्षर स्थित है, ऐसे भग-वान् की भीमूर्ति जहां पर विराजमान हैं, और जहां तप विद्या और दया सहित ब्राह्मण कुछ विद्यमान है ॥ २८ ॥

और जहां ९ भी हरि की अर्चा (पूजा अथवा) विद्यमान है । और जहां पुराणों में विख्यात भीमज्ञा आदि पुण्य नहीं विद्य-मान हैं, यही देश भयोंका स्थान है ॥ २९ ॥

और जहां पुष्करादि सरोवर हैं, और महारामों से आभित जो क्षेत्र हैं, और कुवक्षेत्र, गया, प्रयाग, पुलहा-भूम ॥ ३० ॥

भोमिषारण्य, फालगुनतीर्थ, सेतु, प्रभास, द्वारका, काशी, मधुपुरी, पंपासरोवर, विन्धुसरोवर ॥ ३१ ॥

भीमदरीनारायणाभूम अलकनन्दा, भीमिषकूट से आदि लेकर हे राजन् ! महेंद्र, मलय, प्रभृति सबपर्वत ॥ ३२ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अर्चाभिताश्च स्थिरप्रतिमाभिताः पूर्वं तु शास्त्रिग्रामशिखा-द्यर्चनदेश उक्त इत्यपौरुषत्वम् । अत्र एषु देशेषु ईदृशः कृतः सहस्रगुणमधिकस्य फलस्योदयो यस्मात्स तथा ॥ ३३ ॥

अथ पात्रमाह, हरिरेव पात्रं निरुक्तं निर्णीतम् ॥ ३४ ॥

तद्वाऽऽह, देवेषु च ऋषिषु चार्हस्तु च तपोयोगादिषु सिद्धेषु ब्रह्मात्मजादिषु सनकादिष्वपि तत्सु तत्र त्वदीये राज-सूये यद्यस्मादप्युत एव पात्रतया सम्मनः ॥ ३५ ॥

संमतत्वे हेतुमाह, जीवराशिभिर्व्याप्तो ब्रह्माण्डकोश एव योऽङ्घ्रिषः सर्वजीवानामात्मनश्च तर्पणम् ॥ ३६ ॥

एतदेव पुरुषनामनिरुक्त्या द्रष्टव्यं-पुराणीति । नृतिर्यगादि-रूपाणि पुराणि शरीराणि तेष्वन्तर्गतामिरूपेण प्रत्यगंशेन च यतः शैते अतः पुरुष इति प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥

भीमजीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा ये हरिर्चा स्थिरा पूजा प्रतिमाया तथा आभिताः अर्चिष्ठि-तास्त एते सर्वे पुण्यतमा देशाः विम्बे भगवतो यन्ति साक्षग्राम-शिखाद्यर्चन देश उक्तः । अत्र तु वेङ्कटाद्रिस्थानादीषु क्वचन इत्यपौरुषत्वम् भेषस्कामः पुमानभीक्ष्णशः पुनः पुनरेताम् देशाभितरां संवेत ॥ ३३ ॥

पुंसां यत्फलसाधनत्वे यो धर्म उद्धितो विहितः स पूर्य देशेषु कृतः सहस्रगुणमधिकस्य फलस्य उदयो यस्मात्तादृशो भवेत् । एवं देशकाखौ उक्तौ । अथ पात्रमाह—पात्रं त्वित्यग्रदना । हे उर्वीश ! पात्रवित्तमैः सत्पात्रवाचाभ्यविज्ञिः कविभिः हरि-रेक एव पात्रं निरुक्तं हरिरेक एव सत्पात्रमिति निर्णीतमित्यर्थः । पात्रं पूज्य समर्पणीयं यस्तु हरि

भीमजीरायवाच्यैकतमागतवद्विज्ञायाय

विशिनष्टि—वतवराचरारमकं जगद्यमयं यद्विप्रचुरमेतेन तस्मै
मह्येन सर्वे समर्हिता भवन्तीति सूचितम् ॥ ३४ ॥

हरेरेव वाच्यं यतो राजसूये ऽभूना त्वयैव दद्यामित्याह,
देवेभ्येति । हे राजन् ! देवेषु ऋषिषु ब्रह्मसु तपोयोगादिसिद्धेषु
ब्रह्मादिषु सनकादिषु सस्तु तत्र त्वदीयराजसूये यद्य-
स्मादभ्युत एवाग्रपूजायां पात्रतया मनो ज्ञातः ॥ ३५ ॥

हरेः समर्ह्येन सर्वेषामर्ह्यं कृतमायमित्याह—जीवेति । जी-
वराशिभिराकीर्ण्यं व्यातः ब्रह्मायडकोश एव यो महानङ्घ्रिपो
वृक्षस्तस्य मूलरवात् कारणात्मादभ्युनस्येज्या ऽऽराधनं सर्वेषां
जीवरात्मनां तपसां तृप्तिकरं यथाङ्घ्रिपस्य मूलं ऽर्पितं जवं तच्छा-
न्वोपशास्त्रानां वृद्धिकरं तथा ब्रह्मायडकोशमूलाभूनेऽभ्युने कृते कृत-
मर्ह्यमण्डान्तरगतेषु सर्वेषु कृतमायमेत्यर्थः । अतः स एवो-
क्तं पात्रमिति भावः । इतरत्रापि तद्वद्वयैवाऽर्ह्यं कार्य-
मिति च ॥ ३६ ॥

एतदेव पुरुषनामनिरुक्त्वा दृढयति—पुराणीति । मनुष्यनिर्गृहि-
देवतारूपाणि पुराणि शरीरारमकान्यनेन भगवता सृष्टानि सृष्टेषु
च पुरेषु यतो भगवान् जीवेन रूपेण जीवाक्येन शरीरेण
“वस्यात्माशरीरम्” इति श्रुतेः । पुरे शोभे अतो ऽसौ पुरुषः पुरुष-
शब्दः पुष्कलप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यः । पुरं शोभे इति पुरुषः शकारस्य
मकारः मकारस्यकारश्च व्यत्यात् “अन्वेष्यपि दृश्यते” इति दृश्य जीवेन
रूपेणेत्यनेन केवलं सर्वकारणत्वादेव तद्वर्ह्यं तत्कार्यपयं तं पयं-
वसक्तमपि तु तत्तद्वृत्तरात्मतया तत्तद्वृत्त्या ऽवस्थितत्वाच्चैत्युक्तं
भवति ॥ ३७ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपद्मरत्नावली ।

हरेरर्थाभिताः हरिश्चेन्नादयः पुनर्वचनं सर्वस्मात्सेषां श्रेष्ठ-
यांतनाय ॥ ३३ ॥

एतद्देशनिषेवणेन किं विशेषफलमिति तत्राह—धर्म इति ।
“कृष्णातरङ्गसम्भूतपवनस्पर्शमात्रनः ।

निर्धूतपातकाः सर्वे जना विष्णुपदं ययुः ॥ ”

इत्यादिवाक्येषु सहस्राधिकफलोदयत्वेनोदितः पात्रेणपि तार-
तम्यमस्ति तत्र मुख्यपात्रं हरित्याह—पात्रमिति । पात्र-
नारतम्यविसृष्टैः कविभिः पात्रं च निरुक्तं वै मुख्यत्वेन
निर्णीतं ह्यित्यन्वयः, किं तत्? इत्यत उक्तं हरिरिति, चराचरं यमयं
यत्स्वामिकं यद्व्याप्तं सर्वं यस्मात्सस्माद्धरिरेव मुख्यं पात्रमि-
त्यन्वयः ॥ ३४ ॥

इदं भवतोऽपि सिद्धमित्याह—देवेति । ब्रह्मात्मजादिषु सस्तु
देवीषु ऋषयश्च देवर्षयस्त एवाहन्तः पूजायोग्या येनपि
सस्तु तत्र तत्र ब्रह्मशाक्त्यामच्युतो गुणतो वयनः स्वरूपतश्च
च्युतिरहितत्वात् भीमारायणो ऽग्रपूजायां पात्रतयामतस्त्वया
ज्ञात इति वदतो मुख्यपात्रं हरिरित्यवधारणा युक्ता ॥ ३५ ॥

किञ्च प्रत्येकं पूजापि न विधेयो भगवत्पूजया तन्मति

[७७]

सम्भवात्सम्भूतत्वात्सेषां तदभ्युनस्येव च शाक्तानामिमेति मुख्य-
वैष्णवांसिद्धान्तमाह—जीवराशिभिरिति ॥ ३६ ॥

मनु, मुख्यपात्रालाभे विहितकमानुष्ठानविषयामावेन तद्वि-
धानं स्वयमित्याशङ्क्य तत्तद्योग्यपात्रं वक्तुं कञ्चन सुविप्रका-
रमाह—पुराणीति । अनेन दयालुना हरिणा नृनिर्गमादिसंवि-
तानि पुराणि शरीराणि सृष्टानीत्यन्वयः । ततः किम् ? तत्राह, शोभ
इति । भीहरिरेषु पुरेषु भोगावतनेषु जीवेन रूपेण व्यप्रतिवि-
म्बेन सह शोभे इति यत्स्मादसौ पुरुष इत्युच्यते जीवोऽपि
तज्जोमोत शेषः । “पुरिषायनात्पुरुषः” इति श्रुतिं हिताभ्येन सूच-
यति ॥ ३७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

देवर्षीति—तत्र, राजसूये ॥ ३५ ॥

सर्वेषां जीवानामात्मनश्च तपसांरूपा नैव भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

पुराणीति जीवेन जीवयित्रा जीवान्तर्गामिकरूपेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिंकृतसाराधर्षिणी ।

देशांतरारसहस्रगुणाधिकस्य फलस्य उदयो यस्मात्
सः ॥ ३३ ॥

अत्र धर्मार्थं कस्मै देवमिति चेत् साक्षात्कार्ये वैष्णवेऽप्यो
ब्रह्मणोऽयः सर्वप्राणिभ्यश्चेति यत्कं प्रथमं दानस्य पात्र
निर्वर्त्तकं मात्रमिति ॥ ३४ ॥

हरेः मात्रत्वे निर्विवादत्वं तत्र राजसूययज्ञ एव सिद्ध-
मित्याह । देवेषु ऋषिषु ब्रह्मसु तपोयज्ञादिसिद्धेषु ब्रह्मादिषु
तदात्मजादिषु सनकादिषु च अग्रपूजायां पात्रतया भ्युनस्य
एव मतः ॥ ३५ ॥

संमतत्वे हेतुमाह—जीवेति । य आग्रहकोशस्तस्य मूल-
त्वात् ॥ ३६ ॥

अनस्तस्यावतारमये साक्षात्समा एव इत्येवात् तदुक्ताय
सत्पात्रं यत्र लक्ष्यते विषयं भगवत इति पूर्वोक्तः । तन्-
नन्तरं तु प्राणिमात्रेऽप्य इत्याह—पुराणवनेनेति ॥ ३७ ॥

भीमचक्रुक्तेषुकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरेरर्थाभिता इति पुनरुक्तिः अर्थाभिदेशस्याऽतिपुन्यतम
स्वाभिप्राया हि यतः अत्र एव देशेषु इहिनः कर्तुं वाञ्छितो-
ऽपि धर्मः किमुताऽनुष्ठितः सहस्रगुणमधिकस्य फलस्योदयो
यस्मात्स तथाभूतो भवति ॥ ३३ ॥

प्रसङ्गात्पात्रमाह—पात्रमिति । हे उर्ध्वश ! हरिरेवैकः पात्रं पूज्य
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तेष्वेषु भगवान्नाजंस्तारतम्येन वर्त्तते ।

तस्मात्पात्रं हि पुरुषो यावानात्मा यथेयं ॥ ३८ ॥

दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणांमवज्ञानात्मतां नृप ! ।

त्रेतादिषु हरेरर्चा क्रियायै कविभिः कृता ॥ ३९ ॥

ततो ऽर्चायां हरिं केचिन्मत्संश्रद्धाय सपर्यया ।

उपासत उपास्तापि नाऽर्थदा पुरुषद्विषाम् ॥ ४० ॥

पुरुषेष्वपि राजेन्द्र ! सुपात्रं ब्राह्मणं विदुः ।

तपसा विद्यया तुष्टया धत्ते वेदं हरेस्तनुम् ॥ ४१ ॥

नन्वस्य ब्राह्मणा राजन् ! कृष्णस्य जगदात्मनः ।

पुनन्तः पादरजसा त्रिलोकीं दैवतं महत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्वागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां सप्तमस्कन्धे सदाचारनिर्णयो नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमकृष्णकेशकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे राजन् ! तत्र त्वदीये राजसूये देवेषु ऋषिषु अर्हत्सु ब्रह्मशि-
वादिषु ब्रह्मात्मजादिषु अर्थात्पूजयेत् पूजकं च सत्सु यत् यः मयोक्तः
अच्युत एव अग्रतः पूजायां पात्रतया मनः तथोक्तं राजसूयप्रकरणे
“कृष्णकमलपत्राक्षं नार्चयिष्यन्ति ये जनाः ।

जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न सम्भाष्या कदाचन” —

इत्यादि ॥ ३५ ॥

अच्युतपूजनेन सर्वपूजनं भवतीत्याह—जीवानां ऋषिभिः
समूहेराकीर्णो व्याप्त आगडकोश एवाङ्घ्रिपः तत्सूयाच्युतस्य
मूर्त्तत्वादुक्ताङ्घ्रिपमूर्त्तत्वाच्युतेज्या सर्वजीवानामात्मनश्च तपंश्च
भवति ॥ ३६ ॥

तस्य सर्वत्र पूजार्थं सन्निहितत्वमाह—अनेन अच्युतेन नृति-
र्यगाद्याख्यानि पुराणि सृष्टानि तेषु पुरुषे रूपेण अन्तर्भाविरूपेण
शानं, किमर्थम् ? तत्राह—जीवेन पालनीयेन सह शेते जीवपाखनार्थ-
मित्यर्थः । अतो असौ पुरुषु शेते इति पुरुष इत्युच्यते ॥ ३७ ॥

भाषाटीका ।

ये सद्यः पुरुषतमदेश हैं । और जोर भी इसीकी अर्चाभित
देश है वे बड़े पुरुषतम देश हैं अथ की कामना वाला-
पुरुष इन देशों का निरन्तर सेवन करे, इन देशों धर्म की
चष्टा करने से पुरुषों को सहस्राधिक फल होता है ॥ ३३ ॥

हे राजन् ! अच्छे पात्र अपात्र जानने वाले लोगोंने तो,
जिन से चराचर जगत् व्याप्त हो रहा है, उन एक भी-
हरि ही को पात्र कहा है ॥ ३४ ॥

क्योंकि ? हे राजन् ! देव, ऋषि, और ब्रह्मपुत्रादिकों में पू-
जनीयों के मध्य में भी, इनही की अग्र पूजा हुई । और बड़े
बड़े कविजोगों ने पूजयेवन इन ही को पात्र बताया ॥ ३५ ॥

असंख्येयजीव राशियों से व्याप्त यह ब्रह्माण्डही एक
महान् वृक्ष है, उस वृक्ष का मूल रूप होने से अच्युत (भी-
कृष्ण) की पूजा सर्वजीवात्माओं की तृप्ति करने वाली है ॥ ३६ ॥

इन श्रीकृष्ण ने मनुष्य, तिर्यक् ऋषि, देवता, आदि रूप
बहुत से पुरुषों की सृष्टि करी है, और जीव रूप से आप उन-
में शयन करते हैं, इसी से इनका नाम पुरुष भी है ॥ ३७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तारतम्येन तिर्यगादिभ्यः पुरुषे वस्मात्तादधिक्येन वर्त्तते
तस्मात्पुरुषः पात्रमत्रापि यावानात्मानांशो यथा यथा ईयते
तप आद्ययोगेन यत्र यत्र प्रतीयते, तथा तथा असौ पात्र-
मित्यर्थः । तथाच भूतिः “पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा” इत्यादि ॥ ३८ ॥

तर्हि प्रतिमादौ हरः किमिति पूजां कुर्वन्ति ? तत्राह—इष्टुनि
ब्राह्मणम् । मिथोऽवज्ञानमसम्मानस्तस्मिन्नात्मा बुद्धिर्येषां तेषां भावः
दृष्ट्वा क्रियायै पूजाचर्यम् ॥ ३९ ॥

भीमरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

हरिमुपस्थते उपायिताऽप्यर्था पुरुषद्वेषिणामर्थदा न भवति पुरुषेषु द्वेषं हिंसाऽर्जिता सती साऽपि मन्दाधिका-
रिणां पुरुषार्थप्रदा भवत्येवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

पुरुषेष्वेव ज्ञात्वा तप आदिभिश्च पुनर्विशेषाभ्यस्तमाह—
पुरुषेष्वप्येति श्रयो धत्ते तं सुपात्रं विदुः ॥ ४१ ॥

एतदेव कैमुत्यन्यायेन द्रढयति—नन्वस्येति ॥ ४२ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमरक्षामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

अनुद्देशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमह्रीराराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतोऽपि पुरुषशब्दाच्चयः असमर्हणो नान्येषां तदाध्यायक-
त्याह—तेषां न । हे राजन् ! निर्यगादप्यस्तेषु पुरुषेषु तारतम्येन
अकीयज्ञानशक्त्यादिगुणविर्भावतारतम्येन धत्ते भगवानतो-
ऽसौ पुरुषः पुरु अधिकं पुरुषं शत इति पुरुषः यत एवभूतोऽत-
स्तद्वैद्यैर्वादिगमहंसीयेषु मन्त्रेषु पुरुषेषु विधेयमिति भावः यतो
हवमनुष्यादितुरप्यन्तर्यामिनया जीवशरीरकतया च भगवान्
वर्तते यतश्च मन्त्रं पुरुषा देवाहयो भगवच्छरीरभूतास्तेन तार-
तम्यं व्याप्ताश्च तस्मादात्मा परमात्मा पुरुषः परमपुरुषो वाचा-
न्यावद्गुणविर्भाववान् यथा यत्र यत्र ईयते प्रतीयते तत्संपात्रं
यत्र यत्राधिकं भगवतो ज्ञानशक्त्यादिगुणविर्भावस्तदुत्तमम्
पात्रं न्यूनाविर्भावश्चमुत्तममिति भावः तद्वैद्यं भगवत
एवोत्तमपात्रत्वमितरेषामपि तदात्मकत्वेनाहंसीयत्वं तदपि
तदाविर्भावानुसारेण व्यवस्थितमिति चोक्तम् ॥ ३८ ॥

ननु, भगवत्तत्तदात्मकानां पुरुषाणामिवाहंसीयत्वे स्मृति-
कारादिभिराराधनीयत्वे विहितं हरिर्पतिकृतिः पूजिता न फल-
दा स्वादिति चेन्न तद्गोहृणां व्यर्थमेत्याह—दृष्टान् ब्रह्मणामिधो-
ऽवज्ञानं तिरस्कारः तस्मिन्नात्मा बुद्धिर्देवां तेषां भावं दृष्ट्वा हे
नृप ! हरेः क्रियायै पूजार्थमर्चाप्रमाणं कविभिः त्रेतादिपु-
युगेषु कृता पूज्यत्वेन विहिता त्रेतादिष्वित्यनेन प्रायशः कृते
सर्वात्मकब्रह्मोपासनमेव विहितमिति सूचितम् ॥ ३९ ॥

तत्रार्चायां पूजार्थप्रतिमायायां केचिद्विद्वि संश्रद्धाय अद्या-
पूर्वकमुपासते एवमुपास्ताराधिताप्यर्चं पुरुषद्विषां भगवदात्मकान्
पुरुषान्द्रष्टव्यमिति पुरुषद्विषः तेषां नार्थदा न पुरुषार्थदा भवति पुरु-
षाद् बहुमध्यमानानामेवाचाराधनं फलवदित्यर्थः ॥ ४० ॥

यदुक्तं “तस्मात्पात्रं हि पुरुषः” इत्यादि, तद्विद्वानिति—पुरुष-
त्वमिति । हे राजन् ! पुरुषत्वेनैव ब्राह्मणं सत्पात्रं विदुः सुपात्र-
तयाऽऽयामिदं सुपात्रत्वं हतं यदाविज्ञानेन, इदं ब्राह्मणतमकं
सुपात्रं तपसानशनेन विद्ययाऽऽत्मन्याऽवज्ञानपूर्वकभगवद्-
पासनकपुष्टिपया नृपया देवास्तुभ्यस्तोषेण च दं स्वधर्मशम-

इमाहीनामप्युपलक्षणम् एभिर्गुणैर्हरेस्तनुं धत्ते विमर्ति चशब्दः
पादपूरणार्थः एवकारार्थं वा हरेरेव तनुं धत्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एतद्वैद्य कैमुतिकत्वात्वेन द्रढयति—नन्वस्येति । हे राजन् ! न
त्रिकोर्कां पादरजसा पुनस्तः पवित्रीकुर्वन्तः जगहन्तरात्मनः
ओक्तुं शक्यापि ब्राह्मणा महद्देवते किमुताभ्येषामस्मद्विधानां
ब्राह्मणा देवतमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमह्रीराराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अनुद्देशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमह्रीजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदो भगवांस्तेषु पुरुषेषु स्थितः पुरुषनामसु जीवेषु च तार-
तम्येन तत्तद्भक्त्यादिगुणतारतम्यानुसारेण सन्निधानतारतम्येन
वर्तते इति यस्मात्तस्मात्तत्तद्योऽनुसारेण पुरुषो जीवराशिश्च
पात्रं तदनुसारीगृहीतस्मरणापूर्वकमिति शेषः अत्र सन्निधानतार-
तम्यमेव हरेस्तनुं स्वरूपतारतम्यं तदुक्तं—

“ब्रह्मादित्याचरान्तेषु न विदोषो परे कश्चित् ।

व्यक्तिमात्रविशेषेण तारतम्यं वर्हन्ति च” इति.

अत्रापि त्वं भाषमाह—यावानिति । पुरुषे तु आत्मा यावान्
महिम्ना यथा येन प्रकारेण ज्ञायते तदानुक्रमेण जीवराशिः
पात्रमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

हरिर्प्रतिमापूजायां पुरुषस्थितपुरुषनामसो हरेः पूजा सत्यक
फलवतीत्याशयेनाह—दृष्टुं । कथिगिद्धेतेषां नृणां मिथ आत्मनो
हरेरवस्थां दृष्ट्वा त्रेतायां सपर्याक्रियार्थं हरेरर्चां कृता यस्मात् ॥ ३९ ॥

ततः केचित्संश्रद्धया सपर्यया अर्चायां हरिमुपासन्ते ते तेषां
पुरुषस्थितहरिद्विषां संपादैकफलमन्तरेण परमपुरुषार्थप्रदा
न भवतीत्यन्वयः ॥ ४० ॥

मूक्यपात्रमाह—पुरुषत्वमिति । कीदृशो ब्राह्मणो मूक्यं पार्थमि-
त्यन्तर्गताशनाह—तपसां । तनुं प्रतिमास्थानं अत्र “शिक्षावप्र-
तिमाः सन्तो विप्राद्याश्च हरेः स्मृताः” इति वचनात् विप्रादि-
मात्रं हरिर्गोहृणाभ्यामाय न किन्तु तप आदिगुणविशेषब्राह्मणकृत्वं
अथवा हरेरर्चायां सा पुरुषार्थप्रदा न स्वादिति तदुपासां विनाश
सुपात्रं ब्राह्मणं विदुर्गति कथने स्वयं स्यादन् एव ब्राह्मण इति
नरपदं प्रायोज ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

भीमह्रीजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।

(पञ्चदशोऽध्यायः) भीमह्रीत्या अनुद्देशः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकममन्दर्भः ।

नेष्विति तस्मात् तारतम्यवर्तनात् पुरुषः प्रायो मनुष्यः
पात्रं तत्र ज्ञानादिकं विशिष्टमिति भगवत्सत्तन्स्याऽतिशयात्
तत्रापि आत्मा यावान् यथा ज्ञानादिपरिमाणादिकः तथा पात्र-
मित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं स्थितेपि कावेनोपासकदोषोत्पत्तौ सत्यां वेददृष्ट्या
विशिष्टमधिष्ठानान्तरं प्रकाशितमित्याह—इष्टेति । क्रियायै पूजा-
वर्धम् अर्चा कृता तत्परिचयांमागदर्शनाय सा प्रकाशितेत्यर्थः ।
एतेन तादृशदोषयुक्तेष्वपि कार्यमाधकत्वात् श्रीमदर्थ्या
आधिक्यमेव व्यञ्जितम् प्रतिमास्वरूपबुद्धीनामित्यत्रात्पबुद्धीनामपी-
त्यर्थः । श्रीनृसिंहपुराणादौ ब्रह्मास्वरीषादीनामपि तत्पूजाभव-
त्वात् ॥ ३९ ॥

ततः एवं प्रभावात् केचिदित्यधिष्ठानवैशिष्ट्येन पूर्वतोऽप्यु-
त्तमसाधनतत्परा इत्यर्थः । तन्वचक्षातुर्द्विषांपि सिद्धिः स्वादित्या-
द्यकुशातिप्रसन्नपरागाच्छ्रया प्रस्तुतपुरुषरूपाधिष्ठानाद्वरच्छ-
या च तं वारयति, उपास्नापीति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

प्रथमपुरुषे पूर्णं ब्राह्मणरूपं पात्रमेव स्तौति-नन्वस्येति,
जगदात्मनः जगति लोकसम्प्रदधर्मादिप्रवर्त्तनेन तन्नियन्तु-
रित्यर्थः । दैवतं त्रीजया पूज्यत्वेन दर्शितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकममन्दर्भे

अतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विभवाथक्वर्तिकृतसाराधर्शनी ।

तारतम्येन तिर्यग्गाद्विषयः पुरुषे यस्मादाधिक्येन वर्त्तते
तस्मात् पुरुषः पात्रं तत्रापि यथायथा ज्ञानवैराग्यादिभिर्या-
वानात्मा जीवः उत्कृष्टो भवेत् यः स पात्रं तथाच श्रुतिः
“पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मा” इत्यादि ॥ ३८ ॥

स्वर्वाधिमानासमर्थानामवज्ञा स्पर्धादिमतां तु भगव-
त्प्रतिमैव पात्रमित्याह—इष्टेति । मिथः परस्परमवज्ञाने पञ्चात्मा-
बुद्धिर्धेयां तेषां भावस्तत्ता ताम् ॥ ३९ ॥

उपास्ता उपासितापि पुरुषद्विषां नाधर्शयति अवज्ञादिभ्योपि
द्वेषेऽपराधाधिक्यं सूचयति ॥ ४० ॥

पुरुषस्येव ज्ञात्या तपसादिभिश्च भैष्ठ्यमाह—पुरुषेष्वपीति ।
वेदं ब्रह्मशब्दवाच्यं यो धत्ते ज्ञानेन स ब्राह्मण इति तदधीने
तद्वेदस्यैवा ब्राह्मणपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥ ४१ ॥

कृष्णस्य महत् दैवतमिति तेनाप्याद्रिषते ब्रह्मण्यत्वात्
न च तद्दैवतत्वात् ब्राह्मणास्तस्मात् सकाशादपि तस्तुत एव

पूज्या इति सिद्धान्त एवेति वाच्यं राजसूये बहुष्वपि ब्राह्मणेषु
विद्यमानेषु कृष्णस्यैवाप्रपूजनात् ॥ ४२ ॥

इति साराधर्शनीयां धर्शनीयां भक्तचेतसात् ।

अतुर्दशः सप्तमस्य सङ्गतः सङ्गतस्तताम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेष्वेव नृतिर्यगादिषु भगवान् तारतम्येन वर्त्तते यस्मात्त-
स्मात् यावान् यथा इषते तावान् यथा आत्मा तदन्तरात्मा
पुरुषः पात्रम् नृतिर्यगादिषु यथा वधेयते तथा तथा पूज्य
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं नृतिर्यगादिषु प्राणिषु भगवद्वर्त्तनमुक्तम् । अथ तद्दृढीकर-
णार्थं महर्षिभिः संस्थापिता भगवत्प्रतिमा पूजा पुरुषार्थेदापि
प्राणिद्रोहिण्यां नाधर्शयेत्याह—इष्टेति, द्वाध्वाम् । मिथोऽवज्ञानेऽन्यो-
ऽन्यतिरस्कारं आत्मा बुद्धिर्धेयां तेषां भावस्तत्ता तां दृष्ट्वा क्रियायै
भगवत्पूजार्थम् अर्चा प्रतिमा कविभिः त्रेतादिषु कृता प्रकटी-
कृता ॥ ३९ ॥

तत्रार्चायां प्रतिमायां केचिन्मनुष्यवः हरि संभ्रज्याय सपर्य-
योपासते ततस्तान्प्रत्यर्थं भवति, पुरुषद्विषां नृतिर्यगादिप्राणि-
पीडया परमेश्वरद्वेषिणां तु तद्वर्त्तनाप्रदृष्टेनोपास्ताऽपि न भवति
किमुनाधर्शं न भवतीतिवाच्यम् ॥ ४० ॥

पुरुषेऽप्य नृप च ब्राह्मणं सुपात्रं विदुः यतस्तपसादिभि-
र्धर्शं हरेस्तनुं मूर्तिं च धत्ते अध्ययनेन ध्यानेन च ॥ ४१ ॥

पाद्वरजमा त्रिबोकीं पुनस्तः ब्राह्मणाः । ननु, ब्रह्मो जगदा-
त्मनः सर्वात्मनः श्रीकृष्णस्यापि महदैवतमादराविषयाः किमुनाभ्य-
वामित्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अतुर्दशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

माषा टीका ।

हे राजन् ! इन सर्व पुरो (देहों) में भगवान् 'तारतम्य'
से वर्त्तमान हैं, पर जिन कारण से पुरुष में अधिकता से वर्त्त-
मान हैं, तस्मात् पुरुष ही पात्र है, पुरुषों में भी ज्ञानी लोग और
भी पात्र है ॥ ३८ ॥

भाषा दीक्षा ।

असम्मान में अर्थात् अन्ध के तिरस्कार में जिनों की बुद्धि लज्ज रहती है, ऐसे मनुष्यों की भी जैसे भी हरि में प्रीति होवे । हे राजन् ! इसी हेतु से वेदवेत्ताओं ने जेतादि युगों में क्रिया के अर्थ भीहरि की अर्थां प्रतिष्ठादि करी है, ॥ ३९ ॥

तिसी से कितने एक अन्ध महात्मा जन सम्बन्ध अज्ञाकर के अर्थां ही में भीहरि की पूजा करके उपासना करते हैं, परन्तु वह उपासित मूर्ति भी पुरुष द्वैतियों को अर्थदेने बाधी नहीं होती है, अर्थात् भूतग्रोही का प्रतिमा पूजन व्यर्थ है ॥ ४० ॥

हे राजेन्द्र ! मनुष्यों में भी महाजन, ब्राह्मण को सुन्दर पात्र जानते हैं, क्यों कि ! वह, तब विद्या और सन्तोष से साक्षात् भीहरि के तनु रूप वेद को धारण करता है ॥ ४१ ॥

हे राजन् ! वे ब्राह्मण लोग इन जगद्गत्मा भीकृष्ण ही के शिव और परम देवत अर्थात् पूजनीय हैं ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवत सप्तमस्कन्ध में चतुर्दश अध्याय की

भागवताचार्य कृत भाषा दीक्षा समाप्त ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठा नृपापरे ।
 स्वाध्याये ऽन्ये प्रवचने ये केचिज्ज्ञानयोगयोः ॥ १ ॥
 ज्ञाननिष्ठाय देयानि कव्यान्यानत्यमिच्छता ।
 दैवे च तदभावे स्यादितरेभ्यो यथा ऽर्हतः ॥ २ ॥
 द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।
 भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि श्राद्धे कुर्यान्न विस्तरम् ॥ ३ ॥
 देशकालोचितश्रद्धा द्रव्यपात्रार्हणानि च ।
 सम्यग्भवन्ति नैतानि विस्तरात्स्त्रजनार्पणात् ॥ ४ ॥
 देशे काले च सम्प्राप्ते मुन्यन्नं हरिदैवतम् ।
 श्रद्धया विधिवत्पात्रे न्यस्तं कामधुगक्षयम् ॥ ५ ॥
 देवर्षिपितृभूतेभ्य आत्मने स्वजनाय च ।
 अन्नं संविभजन्पश्येत् सर्वं तत्पुरुषात्मकम् ॥ ६ ॥
 न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ।
 मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुर्हितया ॥ ७ ॥
 नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छताम् ।
 न्यासो दण्डस्य भूतेषु मनोवाकायजस्य यः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ततः पञ्चदशे सर्ववर्णाभ्यनिबन्धनम् ।

सारतः सङ्ग्रहेणाऽयं वयं यते मोक्षलक्ष्यम् ॥

सर्वेषामपि मोक्षधर्माणां सारसङ्ग्रहायैमध्यायप्रारम्भः, तत्र
 आरुगताम्बिषोपानाह-कर्मनिष्ठा इति । स्वाध्यायादिषु परिनि-
 ष्ठिता इति शेषः ॥ १ ॥

कव्यानि पितृनुद्दिश्य देयानि दैवे च द्रव्यान्वपि तस्मै
 देयानि यथाहंत इति सर्वत्र ज्ञानादितारतम्येन ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु, विस्तरः कुतः प्राप्तो येन निषिध्यते तत्राह, स्त्रजना-

नामर्पणात् जामाता चेन्निसन्धते तस्मिन्नादयः कथं वज्जं
 इत्येवं प्राप्ताद्विस्तरादित्यर्थः ॥ ४ ॥

मुन्यन्नमारयणं ग्रीष्मादि हरिदैवतं हरये निवेदितं सन् ॥ ५ ॥

पुरुषात्मकमीश्वरस्वरूपम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

दण्डस्य न्यासो हिंसावास्त्यागो य एतादृशो ऽन्धो धर्मो
 नास्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रबान्धवा ।

तपसा विद्ययात्यादिना ब्राह्मण्येऽपि तप आदिगुणतारन-
 म्येन पात्रत्वं तारतम्येन व्यवस्थितमिति सूचितम्, एतदेव

भीमहीराशयवपुर्वाव्यक्तमंगवत्तन्मृगमित्रिका ।

विह्वलवपुर्वाव्यक्तमंगवत्तन्मृगमित्रिका ।
नपि आशीषनियमानाह, देवर्षिः—कर्मनिष्ठा इत्यादिना । हे नृप !
केचित् द्विजाः, वैवर्षिकाः कर्मनिष्ठाः स्वर्गाभिमोक्षितकर्म-
निष्ठाः केचित् आशनादितपोनिष्ठाः केचित् स्वाध्याये प्रवचने
अध्यापने च वसिनिष्ठिताः केचित् ज्ञानयोगबोधमयोरपि निष्ठिता
इति शेषः । ज्ञानमात्रस्याप्यात्मज्ञानपूर्वकमगवदुपासनात्मकम्
योगोऽभिमोक्षितफलकर्मयोगः ॥ १ ॥

तत्र ज्ञाननिष्ठाय ज्ञानकर्मयोगानुगृहीतमगवदुपासनात्मकज्ञा-
नयोगनिष्ठाय पितृनुद्दिश्य देवानि कव्यानि आद्याक्षाणीनि ज्ञान-
न्यमपरिमितं फलं मोक्षरूपं फलमिच्छतां पुंसां देवानि तथा
देवे च कर्मणि हव्यामपि ज्ञाननिष्ठपितृ देवानि तदभावे
ज्ञाननिष्ठस्याभावे इतरेभ्यः कर्मनिष्ठान्निष्ठयोऽपि यथायोग्यं ज्ञानादि
तादृशमेव देवं स्यात् ॥ २ ॥

देवे विश्वेदेवस्थाने ह्यो ब्राह्मण्यो पितृकार्ये पितृप्रयोजने
पित्रर्थमिति यावत् । प्रीत् ब्राह्मणानुमयत्र द्वयोरपि स्थानयो-
रेकेकं वा ब्राह्मणं भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि धनाढ्योऽप्येवं ब्राह्म-
णान् भोजयेत् न तु आजे विस्तरं कुर्यात् ॥ ३ ॥

आज्यविस्तारादौपमाह—देशेति । देशकालपात्राणि यथो-
क्तान्येव उचिता अद्या विश्वासः कर्तव्यविषया त्वरा वा गर्ह्यं
पूजासाधनं तानि समीचीनामपि स्वजनार्थान्निष्ठतराणि सम्य-
ग्भवन्ति विशुद्धान्येव स्मरितव्यः । मनु, कुतो विस्तरः प्राप्तः येन
निविध्यते इति शङ्कां कारयितुं स्वजनार्थान्निष्ठयुक्तं स्वजना-
नामर्पणादौहित्रो निमग्नितश्चेत्तत्पुत्रादयः कथं वर्ज्या इत्याद्येवं
प्राप्ताद्विस्तरादित्यर्थः ॥ ४ ॥

आजे विष्यवर्धमपि ब्राह्मणं भोजयेदित्याह—
देश इति । देशे पूर्वोक्ते कार्त्तिकेऽपर्यंसादिके मृताहादि-
रूपे च काले प्राप्ते कर्तव्यत्वेन प्राप्ते आजे पात्रे सत्पात्रे
विधिवच्छ्रद्धया स्वस्तं मुख्यभारण्यं ग्रीष्मादिजन्मपक्षं हरि-
देवतं विष्णुदेवतं तस्मै निवेदितं तदुद्देशेन च दत्तमन्नं काम-
युक् कामदमययफलदं मुक्तिसाधनं चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्वोभमसाधारणान् कार्त्तिकमाह—देवर्षीति । देवादिभ्य
प्राप्तये स्वजनाय वपुर्जनाय चाक्षं विभजेद्विभज्य दद्यात्
तदेवद्विकं सर्वं प्राण्यजातं पुरुषात्मकं भगवदात्मकं पश्येत् ॥ ६ ॥

आमिषं मांसं आजे पित्राद्युद्देशेन न दद्यात् इव चात्र-
वामिषात्मकं तथा धर्मवायात्स्ववित्स्वयमन्वामिषं नाश्रीयत्
यथा मुच्यतेरपि परोरुष्टा पित्रादीनां प्रीतिः स्यात्तथा पशुहि-
सत्वा न स्यात् ॥ ७ ॥

किञ्च सखमीमिच्छतां नृणामिहाह—एवं पर उरुष्टो
धर्मः कीदृशी ? यी भूतेषु मनीषीकौजस्य दण्डस्य ग्यासस्त्रीगः
कपलजयेषु भूतलोहाभाव एव नृणां परो धर्म इत्यर्थः । एता-
दृशोऽप्युः परो धर्मो नास्तीति भावः । न दद्यादामिषमित्य-
नेन पशुभूतादिहिंसागर्भमांसादिद्रव्यकभाज्येदरपि मुख्येनापि
कृतं आज्यद्विकं नितरां पित्रादीनां प्रीतिकारिण्युक्तं नेतादृश
इत्यनेन भूतहितमेवोक्तद्वयम इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

भीमहिजयव्यजतीर्थकृतपहरत्नावली ।

कर्ममार्गो ज्ञानमार्गश्च कार्योऽर्थो कारखेपु जयः प्रवेशक-
ख्ये च तत्साधनं च मपञ्चस्वरूपं च निरूपयत्यास्मिन्नध्याये । तत्र
प्रथमतो ब्राह्मणादपि ज्ञाननिष्ठमुत्तमं पात्रं देवोपलब्धेन द्रव्ये-
त्येव नियमैर्मित्तिक्रियाकरणं धर्मो धर्मविवेकश्च कल्पते । तत्र
ब्राह्मणान्विवेचयति—कर्मति । कर्मनिष्ठा गृहस्थाः तपोनिष्ठा ज्ञान-
प्रस्थाः स्वाध्यायनिष्ठा ब्रह्मचारिणाः प्रवचननिष्ठाः कुटीरकाः
वृद्धकाश्च योगनिष्ठा हंसाः ज्ञाननिष्ठाः परमहंसाः ॥ १ ॥

तत्र सन्तरेरानन्त्यं मुक्तिं चेच्छन्ता ज्ञाननिष्ठाय परमहंसाय
कव्यानि पितृनुद्दिश्य देवमानाम्यजानि दातव्यानीति विधिरित्य-
न्ययः । देवे कर्मणि च तस्मा इति शेषः । तदभावे परमहंसा-
भावे इतरेभ्यो हंसादिभ्यः आद्यादिज्ञानं स्यात् तत्रापि यथा-
हृतः यथायोग्यम् ॥ २ ॥

अत्र भोक्तुः सङ्ख्या निबमानाह—द्व्याधिति, ॥ ३ ॥

कुतो निस्तारो न कर्तव्य इति तत्राह—देशेति । स्वजनार्प-
णात् आरमीयापण्यलक्षणात् विस्तारादेतानि देशकालाचिन्तभा-
ज्यानि सम्यक् न भवन्तीति यत्तस्माद्विस्तारं न कुर्यादिति
पूर्वेणाश्रयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

यतेः आज्यभोजने मुखाधिकारिष्वे मांसनिधानं कथमुप-
घत इति तदपवादत्वेन विधत्ते—न दद्यादिति । शास्त्रान्तरवि-
धिमीहितेन केनचित्कामपरिमोक्षयोगेन मर्कारणा न भोक्त-
व्यमिति विधत्ते—नचेति । तत्र आज्यमङ्ग इत्याह, धर्मेति—

“विना मांसं मधुना विना दक्षिणयाऽऽशिषा ।

अन्नं भवति आज्यं वनिष्ठु आज्यभोज्यम् ।

प्राप्ते वा नगरेऽरण्ये ज्ञातजिभुवेत्येवम् ।

तमन्तरं च रुक्माजं तदासुरमयो भवेत्”

इत्यादि स्मृत्यैः । तद्विधायकशास्त्रमासुरजनमोहनायंयेन देशका-
लविशेषविषयत्वेन वा योजनीयम् आमिषाभावे भोक्तुः सौहि-
त्याभावेन पितृणां सौहित्यं न स्यादिति तत्राह—मुनीनामिति,
मुनीनां संघमिनां यथा मांसान्नेन परा प्रीतिः सौहित्यं
स्यात्तथा पशुहिंसया जातमांसेन न स्यात् । यथा मुनीनां पितृणां
यतिभोजनेन परा प्रीतिस्तथा पशुहिंसाजातमपभोजनेन न
स्यादिति द्विराहृत्वायोजनीयम् “वाचां यमे च सर्वेऽहं मुनिशब्दः
पितृष्वपि” इत्यभिधानम् । मुनीनां सर्वज्ञानां देवानां यथा ब्रह्मा
प्रीतिः तथा पशुहिंसाखद्योगं यागेन नेति वा ॥ ७ ॥

आजे चतुर्धाभ्येव पूज्य इति निबन्धः प्रायिकः तद्वर्गं
यस्याऽस्ति सांख्ये मांस्य इत्याद्येनाह—नेतादृश इति । सखमीमि-
च्छतां नृणां भूतेषु मनीषाकायकर्मजस्य दण्डस्य ग्यासः सख्या-
गो य एतादृशो धर्मः परोऽप्यो नास्ति । अयमेव मुख्यो धर्मः
तस्मादृतादृशधर्मोऽपि आजे मांस्य इत्याशयः । “वैगुर्मिन् भवे-
द्यतिः” इति वक्ष्यति न केवलं पञ्चाङ्गमानकषण्यहिंसाभावात्मु-
नीनां प्रीतिजनकोऽपि तु मनसादिना क्रियमाणदण्डसख्यहिं-
सामात्रोपलभ्यतो वाह, नेति ॥ ८ ॥

भीमजीवगांस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

अथ तेषु सर्वोत्कृष्टमाह-द्राक्ष्याम, कर्मनिष्ठा इत्यादि ।
कर्मणा गृहस्थवानप्रस्थब्रह्मचारिसंन्यासिनो देयाः अनेन यथाऽत्र
मुमुक्षुप्रभृतीनां ज्ञानिपूजैव भुक्त्वा । पुरुषान्तरपूजा तु
तदभावे एव, तथा प्रेमभक्तिकामानाम् प्रेमभक्तपूजापि
देया । ततः प्रेमभक्तानामपि यच्चित्रस्य परमाश्रयकृपं च
नदमिष्येत्कः सुतरामेषां चाभाधिक्यमपि । एवं तदाश्रय-
कृपस्य विजयप्रकाशरादेव भीमिष्योः व्यापकत्वेऽपि शास्त्र-
प्रामाद्विषु निर्धारणं तद्वत् पुरुषवत्प्राप्त्यामिहृष्टमेकं
किन्तु स्वभावनिर्देशः

“तत्र भास्वं अपो होमः सर्वे कोटिगुणं भवेत्” ।

“शास्त्रप्रामसमीपे तु कोशमात्रं समस्ततः” ।

कीकटोऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः” इति ।

तस्मादेषां भाधिक्यमेव स्थितम् ॥ १—१२ ॥

भीमद्विभवायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गृहस्थस्यैव धर्मांतः सर्वधर्मनिरूपणम् ।

अत्र पञ्चदशे सारसङ्ग्रहाख्ये प्रदर्शितम् ॥

पूर्वत्र ब्राह्मणोत्कर्षः प्रतिपादितः तेषु ब्राह्मणेष्वपि तार-
नम्यमाह—कर्मनिष्ठा गृहस्था विप्राः तपोनिष्ठा वानप्रस्थाः
अग्रे स्थाध्याये प्रवचने इति नैष्ठिकब्रह्मचारिणः केचित् ज्ञान-
योगबोरिति संन्यासिनः समासाम्त्वर्त्तिना ऽपि निष्ठापदेनात्राधु-
वर्त्तिनेन ज्ञानयथा निष्ठावस्तो व्याख्येयाः ततश्चेषां यथोत्तरमेव
श्रेष्ठ्यं दर्शितम् ॥ १ ॥

कव्यानि पितृदेवकवस्तूनि देवे च इत्यानि देवोद्देश-
कवस्तूनि च ज्ञाननिष्ठाया देयानि ज्ञानस्य मोक्षं पितृणां
अस्यवेति मोक्षार्थिना गृहस्थेन संन्यासिन एवाधिक्येन भोज-
नीया इति पञ्चाध्याय्या अस्या मोक्षप्रकरणावस्थात् अत एव शुद्ध-
भक्तानां कर्मानधिकारात् गृहस्था अपि ते अत्र कर्मज्ञानप्रक-
रणेन पठिताः तेस्तु सुप्रतिष्ठैर्येष्वहोरात्राभारताम्बरीयादि-
मिरिव स्वप्रतिनिधिद्वारा कर्मकरणेन भक्तिमार्गनिष्ठावावायु-
त्थानार्थमेव क्रियत इत्युक्तं पञ्चमे, एकादशे च प्रतिपादयि-
ष्यते तस्मान्मोक्षार्थिनां यथा ज्ञानिपूजैव भुक्त्वा पुरुषान्तर-
पूजा तु तदभावे एव; तथा प्रेमभक्त्यर्थिनामैकान्तिकभक्तपूजैव
भुक्त्वा ज्ञापितमत्रापि “स वै पुण्यतमो देवः” इति पञ्च-
आख्यायाम्—

“मुक्तानामपि सिद्धानां नारायण परावयः ।

सुबुधैः प्रसास्तात्मा कोटिष्वपि महासुने ।” ॥

इत्यादिना ज्ञानिष्वोऽपि तदुत्कर्षं भवत्यात्—

“नमोऽभक्तभृत्यैर्ही मङ्गलः श्रवणः प्रियः ।

तस्मै देयं ततो प्राज्ञं स हि पूज्यो यथाह्वयम्” ॥ इति

ब्राह्मणेतरेत्यादि तस्य संप्रदानत्वभवत्याह यथा च
ज्ञानिनामर्चायां पूजा हि “ब्रह्मा तेषां मिथो नृणां” इत्यनेन कनि-
ष्ठाधिकारिणां व्याख्याता न तथा भक्तानां व्याख्येया तेषां हि

भुक्त्वाधिकारिणामपि मर्चायां पूजादिकं भुक्त्वमेव भक्त्यङ्गं भु-
क्तमेकादशे—

“महिम्नमङ्गकजन इयंस्पर्शनाचनम् ।

परिचर्यास्तुतिप्रहृष्टगुणकर्मोऽनुकीर्तनम् ॥

ममाचारापने अज्ञा ज्ञतः संहत्यचोद्यमः” ॥ इति ।

“ब्रह्मोपवीताभरणपत्रजगन्मन्त्रधेनवैः ।

मङ्गकुर्वीत सप्रेम मङ्गको मां यथोचितम्” ॥ इति ।

“प्रतिमास्वप्नबुद्धीनाम्” इत्यादिकं तु ज्ञानिपरमस्वप्नबुद्धीनाम-
पीति वा व्याख्येयम् । नृसिंहपुराणे ब्रह्माम्बरीयादीनामपि तत्पू-
जाभवात् तस्याः महिमाधिक्यं विष्णुधर्मे च तामधिकृत्य-
अम्बरीयं प्रति भीमिष्युवाक्यम्—

“तस्यां चित्तं समानेव स्वजता ऽस्याह व्यापकवात् ।

पूजिता सैव ते भक्त्या ध्याता वैभोपकारिणी ॥

गच्छंस्तिष्ठद् आपद् भुञ्जंस्तामेवाग्रे च गृह्यतः ।

उपर्यधस्तथा पार्श्वेचित्तंस्तामप्यारमनः” ॥ इत्यादि

स्काण्डे च “शास्त्रप्रामाद्विषा यत्र तत्तीर्थे योजनमवम्” इति
पाठे च

“शास्त्रप्रामसमीपे तु कोशमात्रं समस्ततः

कीकटोऽपि मृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः” ॥

इति ॥ २ ॥

विस्तरं भोक्तृवाहुस्त्वम् ॥ ३ ॥

अजनेपेयात् अजनेप्योऽज्जवानात् जामाता चेन्निमज्जते
तत्प्रिभादयः कथमुपेक्षाया इत्येवं प्रासात् विस्तरात् ॥ ४ ॥

मुन्यजम् नारयणं श्रीह्लादि न्यायार्जितं वा हरिदेवतं प्रथमं हरे
निवेदितं ततः तदेव पितृभ्यो दत्तं ततः पात्रे च्वस्तम् ॥ ५—७ ॥

इत्यहस्य हिसनस्य स्वासस्वागः ॥ ८ ॥

भीमशुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वधर्मसारः पञ्चदशे उच्यते, तत्राहो भास्वगताम् विशेषा-
नाह—कर्मनिष्ठा इत्यादिना । द्विजाः कोचिर्कर्मनिष्ठाः अपरे तपो-
निष्ठा अग्रे स्थाध्याये वेदादिपाठे प्रवचने तदर्थव्याख्याने च परि-
निष्ठिता इति शेषः । केचित् कर्मादिना निर्मलास्तःकरणा ज्ञान-
योगयोः ज्ञानभक्तयोः परिनिष्ठिताः ज्ञाननिष्ठाव ज्ञानभक्त्योरत्यन्त-
मेवमावादेकस्य निर्देशः ज्ञानभक्तिसम्पत्तायेत्यर्थः । कव्यानि
पितृनुद्दिष्ट देयानि देवे इत्यानि च देयानि तदभावे इतरेभ्यः
कर्मनिष्ठादिभ्यो यथाहंतो देयं स्यात् ॥ १—२ ॥

देवे विभेदेवकार्ये ह्रीं ब्राह्मण्यो पितृकार्ये श्रीं उभयवैदे-
कं वा भोजयेत्सुसुखोऽपि जनाभ्योऽपि भास्वं विस्तरं न
कुर्वीत् ॥ ३ ॥

विस्तरं शेषमाह—देवोति । विस्तरात् अजनेप्यो निमज्जिते-
भ्यो उच्चार्ययात् देवकाकोचितानि भ्रह्मादीनि सव्यङ्गं न
भवन्ति ॥ ४ ॥

एके कर्ममयान्यज्ञान् ज्ञानिनो यज्ञवित्तमाः ।
 आत्मसंयमने ऽनीहा जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ ९ ॥
 द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति ।
 एष माऽकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ह्यसुतृब्धुवम् ॥ १० ॥
 तस्माद्वैवोपपन्नेन मुन्यन्नेनाऽपि धर्मवित् ।
 सन्तुष्टो ऽहरहः कुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः ॥ ११ ॥
 विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः ।
 अधर्मशाखाः पञ्चेमा धर्मज्ञो ऽधर्मवत्पजेत् ॥ १२ ॥
 धर्मबाधो विधर्मः स्यात् परधर्मो ऽन्यच्चोदितः ।
 उपधर्मस्तुपाखण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छलः ॥ १३ ॥
 यस्त्विच्छया कृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात्पृथक् ।
 स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशान्तये ॥ १४ ॥

भीमरुक्कुक्षदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिदेवितं हरये निवेदितं मुख्यकारणं त्रीणादिकं भज-
 योक्तपात्रे न्यस्तमर्पितं सर्वकामधुगन्धं च भवति ॥ ५ ॥

देवर्ष्यादिभ्यः सर्वत्राऽपि विमज्जन् तत्सर्वं देवर्ष्यादिकम्पु-
 रुषात्मकं भगवद्भक्त्यर्थं पश्येत् ॥ ६ ॥

उत्तमाधिकारी हिंस्रं कर्म त्यजेदेवेत्याह—न दद्यादित्या-
 दिना ॥ ७ ॥

भूतेषु मनोवाक्कायजस्य दयदस्य हिसनस्य न्यासस्वागो-
 वः स सज्जं भगवद्भक्तिलक्षणं समीचीनं धर्ममिच्छतां परो-
 धर्ममेष्टो भक्तिसाधनं एतादृशोऽप्यो धर्मो नास्ति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

॥ भीरुकिमयीरमयचरणनिखिनेऽप्यो नमः ॥

॥ नारद उवाच ॥

नारद जी बोले, कि—हे राजन् ! कितने एक ब्राह्मण, कर्म
 निष्ठा वाले हैं, कोई तप में निष्ठा वाले हैं, बहुत साध्याय में
 निष्ठा करते हैं, अन्य ब्राह्मण लोग प्रवचन (वेद पढ़ाने) में
 निष्ठावाले हैं, कितने एक ज्ञान में कितने एक योग में निष्ठा-
 वाले ब्राह्मण लोग हैं ॥ १ ॥

परन्तु देव पितृ कार्य में कस्य (देवताओं के निमित्त प्रदे-
 य अथ) इत्य (पितरन के निमित्त प्रदेय अथ) केवल ज्ञान
 निष्ठावाले ब्राह्मण को ही देना चाहिये, यदि ज्ञाननिष्ठ न मिले
 तो क्या योग ज्ञान तारतम्य देखकर औरों को देवे ॥ २ ॥

[७६]

देवकार्य में दो ब्राह्मण, पितृकार्य में तीन ब्राह्मण.
 अथवा दोनों कार्य में बड़ा धनी भी एक ही एक ब्राह्मण
 को भोजन करावे, भ्रातृ में विस्तार कभी न करे ॥ ३ ॥

देव काल के उचित भक्षा, द्रव्य, पात्र, पूजन, इन सबके
 विस्तार से, और भ्रातृ में खजनों के अर्पण करने से, ये
 सब भ्रातृदिक कर्म समीचीन (अच्छे) नहीं होते हैं ॥ ४ ॥

भ्रातृ के देव काल प्राप्त होने पर, प्रथम भीहरि को
 निवेदन कराकर उसी निवेदित मुख्य (मुनियों के अथ,
 भोदनादि) को भक्षा से विधि पूर्वक सत्पात्र को भोजन-
 करावे, तब वह कामनाओं को पूर्ण करने वाला और अक्ष-
 य होता है ॥ ५ ॥

देव, ऋषि, पितृ, भूत, (प्राणी) आत्मा, और खजनों को
 अन्न का विभाग करता हुआ सबों को भगवद्भक्त्यर्थे ॥ ६ ॥

धर्म के तत्त्व को जानने वाला भ्रातृ में मांस न देवे ।
 और आप भी स्वयं मांस भक्षण न करे, जैसी पितृ लोगों को
 मुनि अन्न से परमप्रीति अर्थात् तृप्ति होती है, वैसी पशु हिंसा
 से नहीं होती है ॥ ७ ॥

यस समीचीन धर्म की इच्छा वाले मनुष्यों को इससे
 प्राप्ति बड़ा परमधर्म और कोई भी नहीं है, जो कि ? मन बायीं
 और शरीर से प्राणियों के बँडका त्याग, अर्थात् अपने मन बायीं
 और शरीर से प्राण्य मात्र को पीडा न देना ॥ ८ ॥

भीधरजामिहृतभाषार्थदीपिका ।

अत एवोत्तमाधिकारिणो ब्राह्मणानि कर्माणि त्यजन्तीत्याह, एक
 इति । अनीहा निष्कामाः ज्ञानदीपिते आत्मस्फूर्तिमय्यात्मसंयमने

धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं वा ऽधनो धनम् ।

अनीहा ऽनीहमानस्य महाहुरिव वृत्तिदा ॥ १५ ॥

सन्तुष्टस्य निरीहस्य स्वात्मारामस्य यत्सुखम् ।

कुतस्तत्कामलोभेन धावतो ऽर्थेहया दिशः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

जुहति मनो निबध्य तदन्तरायतया त्यजन्तीत्यर्थः । तदुक्तं सर्व-
हन्तृकैः—

“प्रत्यक्स्फूर्तिरस्फूर्तिस्तनुनिष्ठानिष्ठानिष्ठानिकम् ।

संख्यस्य सन्त्यजेत्कर्म त्यजन्निष्ठप्रदतो ऽप्यथा” ॥

इति ॥ ६ ॥

मा मामेष ध्रुवं हस्यादिति कुनः अकलगाः तत्कुतः असु-
तृप् प्राणतर्पकः तत्किम् अतज्ज्ञः आत्मनश्चाऽनभिज्ञः तथाच
भूतिः—

“न तं विद्वाऽपि य इमा जजानाऽप्यद्युष्माकमन्तरं बभूव
नीहारेण प्राहृता जलप्या चासुतृप् उक्थशास्त्ररग्नि”
इति ॥ १० ॥

प्रस्तुतमनुवर्त्तयति—नस्मादिति ॥ ११ ॥

अधर्मवत्साक्षात्पिबिषवत् ॥ १२ ॥

कर्ममनाहस्य पञ्चापि व्याचष्टे—धर्मबाधो धर्मबुद्ध्याऽपि यस्मिन्
क्रियमाणो स्वधर्मबाधः अण्वस्य चोदितो ऽप्यस्य परधर्मः उप-
मेति व्याचष्टे—उपधर्मोऽस्त्विति । शब्दस्य भित् भेदो ऽप्यथा व्या-
ख्यानं यस्मिन् यथा दशावराभोज्योदयुक्ते दशभ्यो ऽवराणिनि,
शब्दभूदिति पाठे धर्मशब्दमात्रं विभर्तीति तथा यथा गां दद्या-
द्विषुक्ते मरिचमस्या गोर्दानम् ॥ १३ ॥

स्वधर्मोऽनुष्ठानाऽनन्तरं धर्मभूयस्त्वायंमपि परधर्मो नाऽनुष्ठेयो
ऽनुपयोगादित्याह—स्वभावाविहित इति ॥ १४ ॥

किञ्च अधनो धर्मार्थं धनं नेहेत नापेक्षेन धनार्थं न व्यापि-
येनेति वा वैषोपपक्षेनैव स्वधर्ममिच्छेत्कदाचित् यात्रार्थमपि नेहेते-
त्येतत् प्रपञ्चयति—अनीहेति, सार्धैः षड्भिः ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभाष्यनवव्याख्यानिका ।

यत्न एवमन एव केचिज्ज्ञाननिष्ठा हिंसागर्भद्रव्ययज्ञान् जहति
ज्ञानयज्ञनिष्ठाश्च भनन्मीत्याह—एक इति । यज्ञवित्तमा यज्ञयाथा-
न्यविद्ः अनीहा निष्कामाः केचिद् ज्ञानिनः पूर्वोक्तोत्कृष्टधर्मज्ञान-
वन्तः कर्ममयान् यज्ञान्पशुपुरोडाशादिद्रव्यकाव्यज्ञान् ज्ञानदीपिते
आत्मसंयमने जुहति, ज्ञानेन परमात्मोपासनात्मकं न दीपिते प्रज-
न्तिने आत्मनो मनसः संयमो नियमस्त्वस्मिन् योगाग्रावित्यर्थः ।
तत्र जुहति “नश्येन विदुषो यज्ञव्याप्या यजमानः भ्रष्टा पत्नी
शरीरमिधमयुरो वेदिर्लोमानि बर्हिः” इत्यादि पुरुषविद्याक-

विषया क्रियामयान् यज्ञान् हित्वा ज्ञानमयान् यज्ञान् अनुति-
ष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं जुह्वनामयं भाव इत्याह—द्रव्ययज्ञा इति । द्रव्ययज्ञैः
पशुपुरोडाशादिद्रव्ययज्ञैर्यजमानो यज्ञा भूतानि पञ्चादीनि पय
यजमानाणो निष्टुणोऽङ्गान्मासुतृप् अस्माकमसुभिः तृप्यतीति तादृशः
मां ध्रुवं नूनं हस्यादिति विषयतीत्याशयेन द्रव्ययज्ञान् हित्वा
ज्ञानयज्ञाननुतिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

तस्मात् पूर्वोक्तभूतसुहृत्स्वरूपोत्कृष्टधर्मवित् पुमान् देवाहु-
पननेन मुख्येनाऽपि न तु मांसादिना ऽहरहः नित्यनैमित्तिकाश्च
क्रियाः सन्तुष्टः कुर्यात् यद्यप्यत्र “मुख्यैः स्यात्परा प्रीतिस्तथा
न पशु हिंसया” इत्यनेन “द्रव्ययज्ञैर्यजमानाश्च” इत्यनेन च मांस-
आद्याप्रीयोमीयादिकर्मणां हिंसागर्भत्वेन पापमिधर्मं प्रतीयते तच्च
“अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ ११ ॥” इति शरीरकाधिकरण्याभ्यायविषयं
तत्र ह्यप्रीयोमीयादिकर्मणां पशुहिंसादिरूपपापमिधर्मेनाऽशुद्धि-
युक्तत्वं परिचोद्य, नैतद्युक्तम् कुनः शब्दादप्रीयोमीयादेः संज्ञ-
पनस्य स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुत्वा हिंसात्कामावशात्प्राप्तोर्हि संज्ञ-
पनमिच्छां स्वर्गलोकप्राप्तिं वदन्तं शब्दमात्रमस्ति “हिरण्यश-
रीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेति” इत्यादिकमतिशयिताऽप्युदयसाधनभूतो
व्यापारोऽप्यनुःकरोऽपि न हिंसा, प्रयुत रक्षणमेव तथा च
मन्त्रवशात् “न वा उ वैतरण्यासेनरिष्यसि देवा ७० इवेषी
पनिभिः सुगेभिः यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्रादेवः
सचिता दधातु” इति, चिकित्सकश्च तादृशकारणपुरुःकारिणमपि
रक्षकमेव वदन्ति पूजयन्ति च तज्ज्ञा इति हिंसात्वाभावः
मिद्वान्तिनः । तथाऽप्यत्र हिंसागर्भवमात्रे पञ्चादिहिंसायाश्च सर्वं
भूतसुहृदो ज्ञानिनामनुरूपत्वे च तात्पर्यं ननु यागीयहिंसायाः
पापत्वेऽपि, न एव केवलं भूतानि विषयतीत्येतादेवोक्तं ननु तद्धिं-
सायाः पापत्वमपीत्यतो न शरीरकस्यायविरोधः ॥ ११ ॥

नदेनं प्रातिस्निकान् साधरणांश्च वर्णाश्रमधर्मानभिधायाऽथ
तेषां धर्माभासेऽप्यो विविकृत्यज्ञापनाय तान् सङ्गृह्य दशोचन्
तेषां त्याज्यत्वमाह—विषयं इति । विषयमादयः पञ्चमे धर्माभासा
अधर्मवत्त्वं ब्रह्मरूपस्य शाखाः शाखाभूताः ततस्तान् धर्मयाथा-
त्म्यवित् अधर्मवस्यजेत् ॥ १२ ॥

विषयार्थी पञ्च व्याचष्टे—धर्मबाध इति । धर्मबुद्ध्या यस्मिन्
क्रियमाणो स्वधर्मबाधः स्यात् स विषयं इत्यर्थः । अण्वस्य चोदितो,
यादेभ्योदितो, चिदितो धर्मः स ब्राह्मणादेः परधर्मः उपधर्म
इति पाठयद्वाः वेदविरुद्धागमोक्तः इमो वा परवज्जनायी वा
उपधर्म इत्यर्थः । छलं व्याचष्टे—शब्दमिच्छेत् इति । शब्दस्य प्रमापक-
स्य मिदप्यथा व्याख्यानं वास्मिन् । यथा द्वादशानरात् भोजयेद्

निरस्तं भगवदुपासनामृतपायिनो ऽर्थाह पश्मान्दकास्मा-
गित्याह-सन्तुष्टयेति । यदुक्तं सन्तुष्टयं यत्सुखं कामलोभेन
कामभोगैरुक्तयार्थं हया अनयाचनप्रवृत्त्या च द्विषो भावतः पुनः
कृतः कामाकर्मणस्तत्सुखं लक्ष्यते । इत्युच्यते ॥ ६६ ॥

अभिज्ञानवचनमिदं कृतकमसम्भवं ।

धर्मबाध इति सार्धकम् । एवञ्चो वेदवाङ्मयः इमः सक-
पटः ॥ १३ ॥

स्वभाव इत्यर्थकम् ॥ १४—१७ ॥

अभिज्ञानवचनकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

अन एवोक्तमाधिकारिणो बाह्यानि कर्माणि त्यजन्तीत्याह—
एक इति अनीहा निष्कामाः आत्मनो मनसो यत् संयमने निग्रहः
ज्ञानेन दीपितं तत्र कर्ममयान् यज्ञान् कर्माणि जुहति मनो-
नियमनस्याग्निरावतया त्यजन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

एषः अकरुणो मामां हन्यात् इतिव्यति अतज्जः आत्म-
तरवाऽनभिज्ञः तथाच भूनिः “न तं विद्याय य इमा जजानाऽप्य
यस्माकमग्निरभ्यभूय नीहारेण प्रावृता जल्प्या (तार्किकाः मीमां-
सकाः कर्मिण्यः) आसुतुप उक्षयशावः (कर्मिण्यः) अरन्तीति ॥ १० ॥

सर्वत्र सन्तुष्टः भूताभ्यां हि सन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

अधर्मवत् निषिद्धमिव ॥ १२ ॥

क्रममनादस्य पञ्चमा व्याचष्टे—धर्मबाधः धर्मबुद्ध्यापि यस्मिन्
क्रियमाणे स्वधर्मबाधः स विधर्मः अस्यस्य बाधितो विहितो
यः सां ऽस्यस्य परधर्मः यः पाषण्डः जटामस्मादिधारणमयः
इमः स्वस्य धार्मिकत्वहापनामयो वा स उपधर्मः उपमा धर्मस्यो-
पमा न तु धर्म इत्यर्थः । शब्दस्य भिन्नं भेदः प्रकारान्तरेण व्याख्या-
नं यत्र दशावरान् विप्रान् विभोजयेदित्यत्र बहुव्रीहिं त्यक्त्वा
दशभ्योऽवरान् नवाहो वा मन्वेकादशेति तत्पुरुषव्याख्यानं
यः शब्दभिन्नं स ज्ञः । शब्दभूदिति पाठे धर्मशास्त्रमात्रं विमं-
तीति तत् यथा गां दद्यादित्युक्ते मरिच्यस्यागोर्दानम् इच्छया
कृतः कल्पितदेवतापूजादिमयो यः स आभासः ॥ १३ ॥

तस्मात् स्वस्य भावेन जन्मनेव प्राज्ञायादि—जात्यैव विहि-
तः ॥ १४ ॥

अधनो निर्जनः बाधार्थं देहनिर्वाहार्थं न ईहेत न बाधेन
धनं प्रति न बोधेतेति वा अनीहमानस्य अवाङ्मयः अनीहा
निष्कामत्वं निष्वापारत्वं वा महाहेरजगरस्य ॥ १५ ॥ १६ ॥

अभिज्ञानवचनकवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतदेव सदाचारेण वहीकरोति—एके इति । एके उत्तमाधि-
कारिणः उत्तमत्वमाह—यद्विस्तारः—

“यत्करोषि यदभासि यज्जुहोसि ददासि यत् ।
यत्तपस्यासि कौतेय ! तत्कुरुष्व मर्षयाम् ॥

ममना भव मज्जको मयाजी मां नमस्कुरु ।
मामेवेत्यासि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे” ॥

इति भगवदुक्तरीत्या यद्वदस्यवाः ज्ञानिनः भगवद्विषयकज्ञान-

वन्तः अनीहा निष्कामाः कर्ममयान् ज्ञानमकियाध्यावरहितान्
भगवद्वाराधनविक्रान् संसारफलकानित्यर्थः । आत्मनो मनसः
संयमने भगवत्प्राप्तये ज्ञानदीपिते भगवानेव सर्वोत्तमोऽऽराध-
नीय इत्येवंभूतेन ज्ञानेनोदीपिते जुहति निःस्पृहं न कुपं-
न्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्मात्सकामाधिकारिविषयानि भूतमयावहानि हिंसा नि-
ष्कामः सन् भगवद्वाराधनात्मकानि कर्माणि कुर्यादित्याह—द्रव्य
यदेति, द्वाभ्याम् । द्रव्ययज्ञैर्भूतमयावहपशुपुरोडाशादिसाधैः
मा माम् ॥ १० ॥ ११ ॥

अधर्मो निषिद्धाचारः पापद्रव्यस्तस्य शाखाः ॥ १२ ॥

धर्मस्य स्वधर्मस्य बाधो यस्माद्धर्मद्वया क्रियमाणात्स-
विधर्मः स्यात् अन्धेनोदितः वनस्यादेर्विहितो गृहस्यादेः परधर्मः
पाषण्डः वेदविक्रान्स्मृतिप्रोक्तः इमो वा स्वस्य धार्मिकत्वव्या-
पनाय प्रकाशितो वा उपधर्मः उपमा शब्दस्य भिन्नं भेदं दुरा-
प्रहादिना मुख्यार्थाद्वियोजनं ज्ञः ॥ १३ ॥

यस्तु आध्यात्मपृथक् स्वेच्छया कल्पितः स आभासः अधर्म
प्रशंसति—स्वभावेति । स्वभावविहितो वेदेन स्वभावेनः स्वायं
प्राप्तयतो विहितो धर्मः प्रशान्तये कस्य नेष्टः सर्वस्वेष्ट एव
तस्मादधर्मशाखाः दूरतस्त्वाज्या इति भावः ॥ १४ ॥

अधनो धर्मार्थं स्वमोर्गार्थं वा धनधर्मं न कुर्यादित्युक्तं प्रजु-
वानेन धर्मरक्षायं कुर्यादित्याह—धर्मार्थमपीत्यादिना ।
अनीहोपरामः ॥ १५ ॥

स्वस्य क्षेत्रज्ञः स्वार्थमाप्तयामी तद्वारामस्यान एव सन्तुष्टस्यान
एव निरीहस्य यस्तुल्यं तत् कामस्य भोगस्य लोभेन वा अधस्य
धनस्येहा तथा दिशो भावतः कुतो न कुतोऽपि ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

कितने एक यह के परमवेत्ता ज्ञानीयोग, ज्ञान से ही-
पित आत्मसंयम रूप अग्नि में कर्ममय यज्ञों को दहन
करते हैं, अर्थात् मन का नियमन कर कर, उसके विभिन्न
रूप कर्म की लटपट छोड़ केवल भीहरि ही में चित्त-
लगते हैं ॥ ९ ॥

द्रव्य यह से यजन करने वाले को देखकर सब जीव
बड़ा भय करते हैं, कि अब यह प्राण पोषक, निर्दयी,
धर्म के तत्त्व को न जानने वाला, इन विचारों से ही जीवों को
मारगा ॥ १० ॥

तस्मात् धर्म को जानने वाला, प्रारब्ध से प्राप्त जो
मुनिव्रत उसी से सन्तुष्ट होकर दिन २ प्रति नित्य नैमित्तिक
क्रियाओं को चलावे ॥ ११ ॥

विधर्म, परधर्म, आभास, उपमा, ज्ञः, ये पांच अधर्म
की शाखाएँ हैं, इसलिये धर्मज्ञ पुरुष इन को अधर्म की तरह
दूर से त्याग देवे ॥ १२ ॥

सदा सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ।
 शर्कराकण्टकादिभ्यो यथोपानत्पदः शिवम् ॥ १७ ॥
 सन्तुष्टः केन वा राजन्न वर्तेतापि वारिणा ।
 औपस्थ्यजैह्वकार्पण्याद्बृहपाप्मायते जनः ॥ १८ ॥
 असन्तुष्टस्य विप्रस्य तेजो विद्या तपो यशः ।
 स्रवन्तीन्द्रियक्षौल्येन ज्ञानं चैवाऽव कीर्यते ॥ १९ ॥
 कामस्याऽन्तं च क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात् ।
 जनो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुवः ॥ २० ॥
 पण्डिता बहवो राजन् ! बहुज्ञाः संशयच्छिदः ।
 सदसस्पतयो ऽप्येके असन्तोषात्पतन्त्यधः ॥ २१ ॥
 असङ्कल्पाज्जयेत्कामं क्रोधं कामविवर्जनात् ।
 अर्थानर्थेक्षया लोभं भयं तत्त्वावमर्शनात् ॥ २२ ॥
 आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ दम्भं (१) महदुपासया ।
 योगान्तरायान्मौनेन हिंसां (२) कायाद्यनीहया ॥ २३ ॥
 कृपया भूतजं दुःखं दैवं जह्यात्समाधिना ।
 आत्मजं योगवर्गैश्च निद्रां सत्त्वनियेनया ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जो धर्म की बाधा करे वह विधर्म होता है, परायण का आचरण के लिये कहा हुआ धर्म परधर्म है । पाखण्ड अथवा दम्भ का नाम उपमा है जिसको उपधर्म भी कहते हैं, जो धर्म के अर्थ का अनर्थ करने से सिद्ध हो, उसको खल कहते हैं ॥ १३ ॥

आभास उसे कहते हैं कि जो आधमधर्मों से पृथक् पुरुषों ने अपनी इच्छा से कल्पन किया हो ॥ मर्षा जिस जाति वर्य या आधम को उन के समावसें जो शास्त्र विहित धर्म है, वह धर्म किस मनुष्य को शान्ति नहीं दे सका है ॥ १४ ॥

निधेन पुरुष धर्मार्थ भी धन की प्राप्ति के लिये बेछा (उपाय) न करे, एवं देह वात्रा के लिये भी धन प्राप्यर्थ बेछा (उपाय) न करे, यह बेछा का न करना ही उस पुरुष को अजगर के तरह इत्ति (जीविका) देने वाला है ॥ १५ ॥

निधेह सन्तुष्ट स्त्रात्मारामों को जो सुख है, काम के लोभ से धन की इच्छा से इष्टों दिशाओं को दौड़ने वाले पुरुष की वह सुख कहां से होगा ! ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

उपानहो पादुबोर्यस्य स उपानत्पासस्य ॥ १७ ॥

बृहपाखः आ नद्वदाचरति ॥ १८ ॥ १८ ॥

क्षुधा लुपा च जनः कामस्यान्तं याति अजोदकातिरिक्तकामा-
 स्तराभावात् क्रोधस्य वाऽन्तं याति एतस्य क्रोधस्य च फलं हिंसा
 तस्यादयाक्षिपतेः दिशो जित्वा अपि भुक्त्वा भुक्त्वा अपि लोभस्य
 नैवास्ते बानीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

इदानीं कामादिजयोपायानाह—सङ्कल्पादिति, अतुभिः । अये-
 दिनि यथापेक्षमन्वेति अर्थे अनर्थदर्शनेन तत्त्वावमर्शनादित्याऽनु
 सम्धानेन ॥ २२ ॥

आन्वीक्षिक्या आत्मानामविषेकं महतां सात्त्विकानां सेवया
 योगस्यान्तरायात् लोकवार्तादीन् ॥ २३ ॥

बेद्यो भूतेभ्यो भयं जायेत तेष्वेव कृपया हिनाचरणेन देवं
 देवोपसर्गमिदं दृष्ट्वा मनःपीडादि ननुक्तं यादवत्कर्म “विमना
 विफकारमः संसीदस्वमिदं” इति आत्मजं देहजम् । योगवर्गैश्च
 प्राण्यावामादिबन्धेन सर्वनिवेनया सात्त्विकादारादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥

(१) महदुपासया (२) कामाद्यनीहया इति विज० पा० ।

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं हेतुपनतया वाच्ययाऽर्थोक्तायास्त्वाज्यत्वमुक्तम् अथाऽनन्तो-
पस्य दुःखहेतुत्वं वक्तुं तावत् सन्तोषस्य सुखहेतुत्वमाह,
सदेति । सदा सन्तुष्टं देवानुपनतेनैव सन्तुष्टं मनो यस्य तस्य
पुंसः सर्वा दिशः सुखमवाः यत्र कापि गतस्य तस्य सुख-
मेवेत्यर्थः । यथा उपानहौ पादत्राणे पादयोरेव स उपानत्पात्
तत्सोपानत्पदः शर्करादिभ्योऽपि शिवं सुखमेव तद्वत् ॥ १७ ॥

हे राजन् ! सन्तुष्टश्चेत्को नु पुमान् वारिण्यापि न वर्तेत सन्तुष्ट-
स्तु वारिण्यापि यात्रां विधाय सुखनीत्यर्थः । असन्तुष्टश्चेज्जन औ-
पस्य-जैह्वकाप्येवमुपस्थजिह्वासुखार्थेदेव्याजिमित्ताद् गृहपा-
लायते गृहपालः श्वा तद्वत् भावरति ॥ १८ ॥

किञ्चाऽनन्तुष्टस्य ब्राह्मणस्य तेज आद्यः स्वप्ति तेजो
ब्रह्मवर्त्तसे विद्या शास्त्रजन्यं ज्ञानं तप अनशनादिरूपं यशः
प्रथा तथेन्द्रियबोधेनेन्द्रियार्थासक्त्या ज्ञानं विवेकादिजन्यमव-
कीर्यते च विक्षिप्यते च अपगच्छतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

किञ्च कामक्रोधादयः सावधिकाः क्षोभस्त्वसन्तोषात्मको
निरवधिक इत्याह—कामस्येति । जनः कामक्रोधात्मवान् जनः
ध्रुत्वद्वयाम् निवृत्ताभ्यामिति शेषः । निवृत्ताभ्यां ध्रुत्वद्वयाम्
निमित्तभूताभ्यां कामस्यान्तं याति अन्नोदकादिना ध्रुतिपासादौ
निवृत्ते सति अन्नादिव्यतिरिक्तकामाग्नराभावात्कामस्यान्तं गच्छ-
तीति भावः । तथा क्रोधस्याप्यन्तं तत्फलोदयात् तस्य क्रोध-
स्य वरफलं परपीडादिरूपं तत्सोदयाद्विपत्तेः हेतोर्वाति क्षोभ-
स्यान्तं तु भुवो दिशो जित्वा भुक्त्वाऽपि नैव याति ॥ २० ॥

अत एव हे राजन् ! बहवः पण्डिताः शास्त्रजन्यज्ञानवन्तः
बहुधाः बहुविधबौद्धिकवैदिकन्यायामिहाः अत एव संशयान्-
क्षिप्सन्तीति तथाऽत एव सदसः समाधाः पतयोऽप्येके जनाः
असन्तोषाज्जेतोरधो नरके पतन्ति ॥ २१ ॥

एवमसन्तोषस्याऽनर्थोपहृत्यमुक्तम् अथ कामादीनां जयोपाया-
नाह—असङ्कल्पादिति, अतुर्भिः । असङ्कल्पाज्ज्ञोर्गार्हनाबुद्धिर्जना-
त्कामं शब्दादिविषयस्पृहां जयेत् । क्रोधं तु कामविवर्जनाज्जये-
दित्यनुपङ्गः । क्रोधः कामानुभावविरोधिविषयकोऽमर्षः क्षोभ-
त्वमन्तोषात्मकम् अर्थाऽनर्थेक्षयाभये धनेऽनर्थेक्षयाऽनर्थहेतुत्वदर्श-
नेन जयेत् । भयं तु तत्प्रापमर्शनात् चिद्विहीश्चरयाथाव्य-
रूपनस्त्वत्रयाऽनुसन्धानात् ॥ २२ ॥

ब्रान्धीक्षिक्या—

“जानस्य हि भ्रुवो मृगुर्ध्रुवं जग्म मृनस्य च ।

तस्मादपरिहर्षेऽर्थे न त्वं शोषितुमर्हसि” ॥ इत्यादि-
पञ्चोक्त्यन्येत्यर्थः । जातरूप विनाशो भ्रुव इति पर्यालोचनया
शोक मोहौ, इममन्तु. महतामश्रिमिकानां ज्ञानिनामुपास-
नया सेवया. योगान्तरायाद् योगस्यान्तरावभूताद्, शोकवा-
र्त्तादीन्तु गौतेन. भूतहिसां कायाद्यनीहया अवेहादिषु निस्पृ-
हया जयेत् ॥ २३ ॥

भूतजं दुःखमाधिभौतिकं दुःखं रूपया चेष्टयो भूतेभ्यः अस्व
दुःखं तेष्वेव रूपया देवमाधिदैविकं दुःखं समाधिगा, इदं प्राप्त-
मेव किमस्माभिर्विधेयमित्येवं मनःसमाधौनेन आत्मजं देहज-

माध्यात्मिकं दुःखं योगबीर्षेण योगबलेन प्राप्तायामादिना मित्रं
सर्वनिषेधया सारिकाहारसेवनेन जह्यात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयचञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दुस्त्यजेषु विषयेषु सर्वतो दिशं आपस्तु निष्कर्मणः कथं
सुखमुपलभ्यते ? इति तत्राह—सदेति “यस्त्वाभ्यन्तरेव स्यादात्म-
तुल्यमानवः” इत्यादेः एतमर्थं निदर्शयति—शर्करेति । शिवं सुख-
माप्नोतीति शेषः । शर्कराः पावाश्चशकलानि ॥ १७ ॥

अन्नाद्यजनायासामावेऽपि प्राणधारणार्थं पानीयादिप्रयत्नः
स्यादेव “आपोमयाः प्राणाः” इति श्रुतेः । इति तत्राह—सन्तुष्ट इति ।
केन वा येन केनापि प्रयत्नमन्तरेणोपनतेन द्रव्येण शोकविक्ष-
येन परमात्मना वा सन्तुष्टः विषयाद्यन्तुष्टिमात्रं वारिण्याऽपि
न वर्तेतेत्यन्वयः । ननु, सर्वोत्तमा सर्वनिषेधस्य कोऽभिप्रायः ? इत्या-
शङ्क्य किञ्चिदप्यनुह्यते महान्दोषः स्याज्जलस्वप्नवत् विधि-
विना स्वतन्त्रजनस्य कार्यवचर्शनाच्चेत्याह—औपस्येति । गृहं
पावयतेऽनौ गृहपालः सारमेयस्तद्वत्ति—

“कुशः कायाः अजः भव्यार्गहतऽपुच्छविकलौ

मयी पूयल्लिखः कृमिकुलघतेराहततनुः ॥

श्रुधाकान्तो जीर्णो ह्यपि वरकपाक्षार्पितगवः

शुनीमन्वेति श्वा हतमपि च हस्त्येव मदन.”

इत्यादेः ॥ १८ ॥

उक्तार्थाऽनङ्गीकारे बाधकमाह—असन्तुष्ट्येति । तेजः शापानुप्र-
हशक्तिः रेतोवृक्षणं वा. विद्या शास्त्रविषया, ज्ञानं मनोऽप्यम-
खण्डं शास्त्रानुपेक्षि दीपज्वालाभिर्ममवकीर्यते विक्षिप्यते शिखा-
निक्षिप्तपांसुपिपडवज्जलहयतीत्यर्थः । ‘कु विक्षेपे’ इति धातोः वृषभ-
निपाशाहतभेतुवत् सुडागमाभावः खान्दसः “मवकीर्णो स्वतमतः”
इत्यभिधानम् असन्तुष्टस्य विषयानलम्बुजेः ॥ १९ ॥

अत्रानलम्बुजिर्देहा विषयाणामुपयुं परिभोगतृष्णैका द्वितीया
विभ्रान्तविभ्रान्तेन तत्पर्याप्तं भवतीत्यतो न व्यवसि किन्तु राक्षी-
करामीत्याकाङ्क्षा तत्र प्रथमाया अलाभे कामः क्रोधश्च तत्रोदमयोः
शान्तिरनायाससाध्या द्वितीयाया क्षोभाऽपरपर्यायाया नाशो
तुःसाध्य इत्याह—कामस्येति । जमोऽङ्कुरिताभ्यां ध्रुत्वद्वयाम् काम-
स्योपस्थादिविषयतृष्णापरपर्यायस्यान्तं नाशं याति कुत इत्यत
उक्तं हीति “विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य देहिनः” इति श्रुतेः
प्रसिद्धेः एतत्फलोदयात् एतयोः ध्रुत्वोपशानपानलसखमो-
गाभ्यां तृप्तिवृक्षणफलोत्पत्तेः तदलाभोत्पन्नस्य क्रोधस्य च शान्ति
याति. दिशो जित्वा भुवो भुक्त्वाऽपि क्षोभस्यान्तं वागाद्युपाधिना
वित्तव्ययेकलालक्षणे न यातीत्यन्वयः ॥ २० ॥

ननु, बहुत्यागेन वित्तव्ययेन स्वयं नष्टः कथात्

“अल्पसारस्तु यो मोहाद्विस्तारं कर्तुमिच्छति

स विनश्यति दुर्मैत्रा नारिकेलान्नकं यथा”

इति वचनात् तस्मात्क्षोभो महान्गुणो देहप्राप्तेहेतुत्वादिवचनाद्,
पण्डिता इति । पाण्डित्यं नाम सभाकम्पादिबोवराहित्यं तत्पूर्व-
स्यापि किं न स्यादित्यत उक्तं, बहुधा इति । सर्वत्र घटदीपप्रमावचे-
त्याह—संशयवच्छिद् इति । एवंविधधर्मवन्तः क इति तत्राह, सदस-

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वल्प इति । इत्यादिवाच्यं केचनेत्याह—एक इति । एवविधा अपि-
असतोबाह्योभावात् कीदादियोनौ पतन्तीति यस्मात्समादौष्यव-
विषय एव बोधो गुणो ननु वैष्णवविषय इति भावः । एके असतो-
बाह्येति सन्धिकार्याभावात् यदि तर्हि इति पदद्वयाध्याहारसूचनायः
यदि विधा असतोबाधया योग्यं यथाह्यद्वयं यथाप्राप्तं न
निर्गुणं तर्हि यः पतन्तीत्युपगमसिद्धातो ऽयं न केवलमसत्तु-
ष्टस्य विधादि नाद्यो ऽपि स्वयं ऽपातः स्यादित्यतो बाह—पविडना
इति ॥ २१ ॥

इदानीं कामादिजयोपायमाह—असत्कृत्वादिति । अत्र सकृदपि ऽपि
त्रिविधः पुण्यविषयः पापविषयश्चेति अत्रासत्कृत्वापापविषयपुण्य-
विषयादित्यर्थः । कामान् निषिद्धान् क्रोधः कामितालाभकारणकः
कारणान्तेन कार्यनाश इत्यर्थः । अनर्थकार्यस्य लोभस्य नाशः
केनेति तत्राह—मर्थेति । मर्थेषु राजादिनिमित्तानर्थदर्शनेनासद्वययो
नभ्यस्फुल्लेतरिति निरीक्ष्यन् च तत्त्वावमर्शनात् तत्त्वज्ञानाभ्यं
वैष्णवसिद्धान्तसञ्चलनम् “भी भयसञ्चलनयोः” इति धातुः ॥ २२ ॥

शोकमोहो देहगताऽस्तऽकरणास्तेव नाम्यस्य ज्ञतास्त्रिहान्द-
खरूपस्या ऽसत्संवात् इत्यादिकया आम्भीक्ष्ण्येन अनुकूलतर्को-
पेतक्यासिद्धाभेन आत्मस्वावद्यमानमहिमारेपो इक्ष्मः महतां प्राव-
यथादिगुणाकाराणां आत्मस्तुतिविज्ञानां पुरुषाणां निरन्तरनि-
वेवया सद्गुणाभावात् सत्त्वया योगान्तरायां भगवदुपासना-
विज्ञानमौनेन सत्प्रभाववर्जनेन जयेदिति शेषः । कामाद्यनीहया
कामादिनिषिद्धं ज्ञातसिद्धयेन विवादाक्षय्यां हिंसां जयेद् इत्य-
न्वयः ॥ २३ ॥

भूतजं मौक्तिकं दुःखमुन्मादिकं वा कृपया मन्त्रौषधसामर्थ्येन
‘कृत् सामर्थ्यं’ इति धातुः अनुकांशजक्षयगुणान् वा देवमाधिदेविकं
दुःखं समाधिनेन्द्राविदेवताध्यानेन “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्वात्तां
ध्यायन्नुषद् करिष्यन्, “कारिर्ध्यायजेन हृष्टकामः” इति धृतेः । अना-
दृष्ट्यादिदुःखं ज्ञात् क्षीरसागरतरङ्गसीकराश्रुतभानारायण-
ध्यानेन वा आत्मजमाध्यात्मिकं दुःखं योगवीर्येण मथाङ्गसामर्थ्येन
• पवनवशीकरणेनेत्यर्थः । सर्वानपेवया सार्वत्रिकपुरुषनिवेवयानिद्रा-
महानम् ॥ २४ ॥

भीमजीवगांआमिकुलकममभ्रमः ।

सन्तुष्ट इति । केन वा न वर्तेत अपितु वारिण्याऽपि प्रचै-
तेत्यर्थः ॥ १८-२१ ॥

असत्कृत्वादिति गुणकम् । तत्त्वावमर्शेन परमेश्वराधीनता-
विचारणं कृपयति साङ्गकम् ॥ २२-२४ ॥

• भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतसारथ्यदर्शिनी ।

उपानहो पादयोर्ध्वं स उपानत्पात् तस्य ॥ १७ ॥

केन वा न वर्तेत अपितु वारिण्यापि वर्तेनेत्यर्थः । उपस्यस्य
कर्म औपस्यं तत्र कार्ययात् गृहपाकः आ ॥ १८ ॥

अपकीर्यते अयः क्षितं भवति ॥ १९ ॥

अमन्तोषो हि बोधसूचको भवति बोधस्य तु बुद्धेर्वा-
दसतोषो दुर्बोह इत्याह—कामस्येति, द्वाध्याम् । क्षुत्तुष्ट्यामिति
मोक्षस्वाहाभं क्षुत्तुवोगतिदीप्तत्वे धानुवाहप्रवृत्तेरिति भावः । एत-
स्य क्रोधस्य यत्कलं हिंसा तस्योदवाग्निरपस्तः दिव्यो ज्ञिवाऽपि
भूयो भुक्तापि बोधस्य वास्तनामकस्यान्तं न प्राप्नोति भवविष-
यकबोधस्य तद्वत्त्वं चार्तिरिति बुद्धपशमनाभावाभासो
पृथग्निर्दिष्टः ॥ २० ॥

लोभप्रावृत्ते गुणानां वैषम्यमाह—पविडता इति ॥ २१ ॥

तर्हि कथमेतात् जयेत् ? इत्यवेष्टायामाह—असत्कृत्वात् ली-
स्मरणादिना कामोत्पत्तावपि नैव ली मया सत्क्रोकोप्येति
सकृत्पसदवाग्निरवात् कामं जयेत् सारस्ये नम् यथाय न मोक्ष-
र्वाप्नोति निश्चये सत्पुपवासादौ क्षुत्पिपासाजयः कामविषज-
नात् काम इच्छाविषयः कोऽपि न हिंसनीय इति (जिघांसा
नैव कार्येति) हिंस्यत्वावर्जनात् क्रोधं जयेत् । अथे छांध्ये वस्तुनि
आवस्थामनर्थदर्शनादवासाहोमे तत्त्वावमर्शनात् प्रारब्धफलस्या-
वश्यमोग्यत्वेन कः कस्य दुःखहेतुर्इत्यादितत्त्वाविचारान् आम्भी-
क्षिकया आत्मानामविचारणं ॥ २२ ॥ २३ ॥

वेद्यो भूतजो दुःखं जयेत् तेष्वेव कृपया हितावरणं-
नेत्यर्थः । हेवं वेद्योपसर्गनिमित्तद्वयामनःपीडादि । ननु कं याह-
वत्कथं “विमना विफलादभः संसीदत्यनिमित्ततः” इति समा-
धिना भगवति चित्तैकाग्र्येण आत्मजं देहात्थं दुःखं योगवी-
र्येण प्राप्तायामादिवर्धनं सत्त्वनिवेवया सार्वत्रिकापाहारादिना
प्राप्तिमात्रपरिचर्यया वा रजस्तमसी सत्त्वेन सत्त्वाधिक्येन
सत्त्वं च उपशमेन तत्कार्येद्योदासीन्येन ॥ २४ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपानहो पादयोर्ध्वं सः उपानत्पात् तस्य शिवमयाः कल्पा-
यप्रचुराः ॥ १७ ॥

सन्तुष्टः वारिण्या अपिशब्दाच्छाकादिना केन वा “कं भक्ष” इति
भूतेः । विभ्रंभरेण भगवता वा न वर्तेत न जीवेन अपितु
जिघैतेत्यर्थः । असन्तुष्टो जनस्त्वौपस्यजैह्वयोः शिभरसनसु-
खयोः कार्ययात् गृहपाकायंतं गृहपाकः आ तद्वत्त्वरिति
॥ १८-१९ ॥

अत्रोदकातिरिक्त कामान्तरा ऽभावात् एतत्फलोदवात्क्रोधस्य
यत्कलं जयपराजयाहि तदुच्यते ॥ २०-२१ ॥

कामादिजयोपायं दर्शयति—असत्कृत्वादित्यादिना । मयं संसार-
मयं तत्त्वावमर्शनात् तत्त्ववर्तकभगवत्प्राज्ञादुक्तेः ॥ २२ ॥

आम्भीक्षिकया आत्मानामविचेकेन योगस्य ध्यानस्य अन्तरा-
यान् निष्कलवादादीन् ॥ २३ ॥

कृपया भूतहितावरणेन देवं समाधिना पद्वेद्यामि-
वेद्येन आत्मजं मनो मयं योगवीर्येण चित्तैकाग्र्येण ॥ २४ ॥

रजस्तमश्च सत्त्वेन सर्वं चोपशमेन च ।

एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या पुरुषो (१) ह्यञ्जसा जयेत् ॥ २५ ॥

यस्य साक्षाद्भगवति ज्ञानदीपप्रदे गुरौ ।

मर्त्याऽसह्यः श्रुतं (२) तस्य सर्वं कुञ्जरशौचवत् ॥ २६ ॥

एष वै भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ।

योगेश्वरैर्विमृग्याङ्गिर्लोको (३) वै मन्यते नरम् ॥ २७ ॥

षड्वर्गसंयमैकान्ताः सर्वा (४) नियमघोदनाः ।

तदन्ता यदि नो योगानाबहेयुः श्रमावहाः ॥ २८ ॥

यथा वार्तादयो (५) ह्यर्था योगस्यार्थं न बिभ्रति ।

अनर्थाय भवेयुस्ते पूर्णमिष्टं तथाऽसतः ॥ २९ ॥

यश्चित्तविजये यतः स्यान्निःसङ्गोऽपरिग्रहः ।

एको निर्विकल्परणो भिक्षुर्भिक्षामिताशनः ॥ ३० ॥

देशे शुचौ समे राजन् ! संस्थाप्यासनमात्मनः ।

स्थिरं समं सुखं तस्मिन्नासीतर्ज्वङ्ग ओमिति ॥ ३१ ॥

प्राणापानौ सन्निरुन्ध्यात्पूरकुम्भकरेचकैः ।

यावन्मनस्यजेत्कामान् खनाताग्रनिरीक्षणाः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

सदा ही सन्तुष्ट मन वाले को सब दिशाये आनन्द से भरी हुई हैं । जैसे कि ? पगरखी (जोड़ी) पहिरेले वाले को काँकर कंठक आदि से कभी कुछ भी दुःख नहीं ॥ २७ ॥

हे राजन् ! संतोषी पुरुष तो जलमात्र से भी संतोष कर रह सकता है, और उपस्थ इन्द्रिय और जिह्वा की कीनता से पुरुष भवान् के समान घर २ से अपमान का पात्र होता है ॥ २८ ॥

असन्तुष्ट ब्राह्मण के इन्द्रियों की अपवृत्ति से, तेज, विद्या, तप, वश, और ज्ञान, ये सब अवकीर्ण (नष्ट) हो जाते हैं ॥ २९ ॥

काम का अंत अर्थात् नाश तो भूख व्यास से होजाता है, जिसके लिये क्रोध किया जाय उस फल के होने पर क्रोध भी नष्ट हो जाता है, परञ्च मनुष्य दशों विद्याओं को जीतकर सब पृथिवी का राज्य भोगकर भी लोभ के अंत को नहीं पहुँचता है ॥ ३० ॥

हे राजन् ! बड़े २ पंडित लोग बहुत और संशय के जेहन करने वाले कितने एक समापति लोग भी संतोष के न होने से ग्रस्त : पान को प्राप्त होने हैं ॥ ३१ ॥

मन में सकलप के न करने से काम को जीने, और काम के वर्जन से क्रोध को जीते, धन में अनर्थपने की दृष्टि से लोभ को जीने, और तत्त्व विचार करने से मय को जीत लेते ॥ ३२ ॥

ब्रह्मविद्या के विचार से शोक और मोह को, महात्माओं की सेवा करने से दम्भ को, योग के विद्वानों को भोग धारण करने से, और शरीर की चेष्टा न करने से हिंसा को जीत लेते ॥ ३३ ॥

जिनप्राणिनों से अपने को दुःख होता हो, उनपर कृपाकरे, अर्थात् यों विचारले कि ? ये गरीब आपही देवी माया के बश होकर हमको दुःख देते हैं, ये क्या स्वाधीन छोड़े हैं, बस इस विचार से भूतज दुःखको जीतले, समाधि से वैचिक दुःखको जीतले, और अपने से होनेवाले दुःख को योग के बल से जीत लेते, तथा सर्व के सेवन से निद्रा को जीतले, अर्थात् सात्त्विक भोजनादि से निद्रा न्यून हो जावेगी ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मनु, कथं गुरौ भक्त्या सर्वस्य जयः स्वात् ? तस्याऽपि मनुष्यत्वेन तदवस्थत्वात्तत्राह-वस्येति । मर्त्याऽसह्यमिदं नृप इति पुबुंभिः तस्य शास्त्रधर्मां कुञ्जरस्नानवद्वयम् ॥ २६ ॥

मनु, गुरोरपि पुत्रादयस्तं नरमेव मन्यन्ते इति आह-एष गुरुः

(१) मनसा (२) अभिसन्धिः श्रुतः (३) वंमन्यते (४) निगमघोदनाः (५) विज्ञा इत्येवं विजयवज्रपादाः ।

श्रीहरनामिकुमाराचार्यदीपिका ।

साक्षाद्गवाक्षेय भवेत् लोकस्य नरोऽभाविति बुद्धिर्ज्ञानि-
त्यर्थः । यद्वा नहि तत्पुत्रादेर्मनुष्यबुद्ध्या प्रतीयमानोऽपि गुहमे-
गवाक्ष भवेत् यथैव श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं सर्वैरुपायैः कामादिवेगं जित्वा नियमेन्द्रियो भूत्वा ध्यान-
वरो भवेत् अगुह्या तं प्रतिसंवेशात्मनैकतयं स्वाहिस्याह-बहुर्गति ।
सर्वा अपि नियमबोहना इष्टापूर्त्तादिविधयः षड्विन्द्विषयवर्गस्य यः
संबन्धस्तस्मिन्नेवैकस्मिन्मतो वासां तदेकपरा इत्यर्थः । नच तावता-
ऽपि चरितार्था इत्याह-तदन्ताः सत्योऽपि यदि योगाभ्यासा-
ध्यानसमाधीनो भावहेतुर्न साधयेयुस्तर्हि केवलं भगवहा एवे-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनाह-यथा वातादयः कृप्यादयोऽर्थास्तफ-
लानि च योगस्यार्थं मोक्षं न साधयन्ति प्रत्युताऽनर्थाय संसारवैव
असतो बहिर्मुखस्येष्टापूर्त्ताद्यपि तथा ॥ २९ ॥

एवं योगं युज्यतेऽपि यस्य कुटुम्बादिसङ्गेन चित्तं बिभ्रियेत
तस्य कृत्यमाह-यश्चित्तस्य विजये यत् उद्युक्तः स मिथुः स्वात्
सम्बन्धेन तथाच स्मृतिः-

“इन्द्राहृतस्य गार्हस्थ्यं ध्यानभङ्गाधिकारणम् ।

अक्षयित्वा गृही रूपं संन्यसेद्विचारयन्” इति

मिथुया प्राप्तं मितमद्यं यस्य नः ॥ ३० ॥

अनुसममङ्गं यस्य सः सुखं यथाभवत्वेवमासीत् ओमित्यु-
च्चारयन्निति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रजस्तमस्य सत्त्वेन सात्त्विकाहाराद्युपजानसत्त्वगुणद्वयास-
त्त्वमन्तःकरणमुपशमेन हर्षाजननमुक्तेन एतदुक्तं कामादिकं
सर्वं पुरुषो गुरो भक्त्या त्वज्जमा सुखेनैव जयेत् ॥ २५ ॥

गुरुभक्त्यभावे सर्वं कामादिजयार्थकं व्यर्थमित्याह-यस्येति ।
साक्षाद्गवति “आचार्यं मां विजानीयात्” इत्युक्तरीत्या भगवद्भि-
त्त्वेन हर्षादीनि क्लान्तमेव हीयस्तत्र दे महेपकर्त्तरि गुरो यस्य
पुंसो मत्वेबुद्धिः ‘सोऽपि मादृश एव कश्चिन्मत्स्यः’ इति बुद्धिस्तस्य
कृतमध्ययनं सर्वं कामादिजयार्थकञ्च कुञ्जरगोचरमुत्थं यथा कुञ्-
रस्य स्नानं पुनर्धूषणप्रक्षेपेण कृतमप्यकृतं तद्वत् इत्यर्थः ॥ २६ ॥

गुरोर्भगवत्सर्वं श्रीकृष्णदृष्टान्तेनाह-एव इति । एव श्रीकृष्णः सा-
क्षात्प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरोऽत एव योगेश्वरैरस्मदादिभिः चि-
तृष्वो ज्योयो भङ्ग्री पादौ यस्य स भगवानेव नात्र सम्यग्देहः
यत्वं भूतमपि यं श्रीकृष्णं नरं मन्वते तत्स्वरूपाऽनभिज्ञो लोक-
देनवा गुहवायास्त्वाऽनभिज्ञस्तं नरं मन्वते तथायात्स्वचित्तु सा-
क्षाद्गवत्सर्वं मन्वत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं गुरुभक्त्यभावे सर्वं विफलमित्युक्तं अथावश्यकानां
सर्वेषां वर्ण्यभर्माद्यामात्मभर्माणां षेन्द्रियजयार्थकं तदभावे
तद्वैयर्थ्यमिन्द्रियपश्येन्नानामपि तेषां भगवदुपासनात्मकयोग-

[८१]

नित्याहक्य एव साफल्यमभ्यसा वैफल्यं चाह-यज्येति ।
सर्वा नियमचान्दनाः वर्ण्यभमानुगुण्याऽऽवश्यकधर्मनियमवि-
धयः बोधनाशब्देन बोधमुपबहयते बोहिता धर्मा इत्यर्थः । यद्वा
नियमस्य बोधनाः तेषु ते धर्माः । बहुर्गः मनः पर्यस्तषड्वि-
न्द्विषयवर्गः तस्य स्वैक्यो नियमः तदैकाग्रताः तदैकप्रयोजना
इत्यर्थः । अन्यथा तेषां वैफल्यमेवेति भावः । तदन्ताः बहुर्गनि-
यमपदव्यंता अपि यदि योगाद् योगावयवान् धारणाध्यान-
समाधीनावहेयुर्न साधयेयुस्तर्हि केवलं भगवहा एवे-
त्यर्थः ॥ २८ ॥

एवमावश्यकधर्माणामिन्द्रियजयद्वारा योगावश्यकमेव साफल्य-
मभ्यसा केवलमभ्यसक्यत्वात्कम् अथ वृत्तिधर्माणामपि योग-
प्रयोजकत्वाभावे वैयर्थ्यं प्रत्युतानर्थावहत्वं तेः सहावश्यकानामपि
वैयर्थ्यं चाह-यथेति । वासां दयो हर्षा इत्येर्जीवनस्येमे वासां
मार्था याजनादयः यदा योगस्यार्थं न बिभ्रति योगानुष्ठानैकप्रयो-
जने जीवनं न बिभ्रति न पुण्याग्नि न कुर्वति तदाऽनर्थाय नेर-
थं क्वाय भवेत् अत्यर्थं व्यवहृत्पानर्थाय मधेयुरिति वा तथासत-
स्तथा वर्त्तमानस्य वात्तानर्थायोगैकप्रयोजनजीवनमात्रोपयुक्तान-
कुर्वतः पुरुषस्य पूर्णं स्मार्त्तं कर्मे इष्टं यागादिकं वैदिकं कर्मे
वानर्थक्याय भवेताम् ॥ २९ ॥

अर्थोद्भयजयपश्येन्नवर्णाभ्यधर्मकामादिजयनिष्ठस्य भगव-
त्प्रत्योयोगानुष्ठानप्रकारमाह-य इत्यादिना । यः पुमान् चित्तस्य
विजये यत्तं प्रायत्तो दक्षः स्वात् तर्हि निःसङ्गस्य कलत्रपुत्रादि-
सङ्गाऽपरिग्रहः शरीरमात्रावशेषिनः मिथुस्तुर्थाभगी भूत्वा मिथु-
भूत्वा वैकोऽनहाराः विविकशरणाः निर्जनदेशावस्थितः मेघं
मिथुया खल्वं मितं आशानमकं यस्य मेघं मितं आदनातीति
वा कर्त्तरि न्युः ॥ ३० ॥

गुहो परिगुहे समेऽनिम्नोक्ते च देशे हे राजन् ! आत्मनः
स्वस्यासने “त्रैलोक्यजिनकुशोत्तरम्” इत्युक्तविधमास्याप्यस्थिरं चा-
क्षरपरिहितं सुखं च यथा भवति तथा तस्मिन्नासने आसीत् उप-
विशेत् अज्वङ्गः अज्वङ्गकमङ्गं यस्य अनुकायः सकोम इत्य-
नुसन्धदिति शेषः ॥ ३१ ॥

पूरकमकरचक्रेः प्राण्याऽपानौ नाभ्यप्रवृत्त्याऽपानेन
प्राण्याभिमयो रेचकः प्राण्याऽपानाभिमयो पूरकः उभयोः
समानः कुम्भकः यान्मनः कामान् शब्दादिविषयांस्त्यजेत्
नाऽनुसन्धधीनं नावत् स्वत्वं नासाया अग्रं निरीक्षत इति निरी-
क्षणः कर्त्तरि न्युः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

मन्त्रगुणोत्तम रजस्तमसी उपशमेन भगवत्पुण्या सर्वत्राऽपि
भगवत्प्रतिरेव प्रयोजिकेत्याशयेनाह-एतदिति ॥ २५ ॥

विषये बाधकमाह-यस्येति । अभिसन्धिरातिप्रमथं मत्तनु-
सन्धानराहित्यं अवहतेति यावत् ॥ २६ ॥

कथमवकाशकारः ? इति तथाह-एव इति एव एवविधमाहाराभ्यो-

श्रीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

येतो लोको * येन नरं सुखदुःखमोक्षारं मयत इत्येवमवज्ञाप्रकार इत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु, हरेः प्रकृतिनिर्जीनत्वेन नरत्वं सम्भाव्यते "गुणयोगाऽव-
पिहितं यदासीत्प्रकृतौ जीनः संसारमेति सद्यत्कथामवत" इति
श्रुतेः । इति तत्राह—यदुर्गेति । सर्वांगिममोक्षदनाः "सध्यामुपासीत"
इत्यादिबैद्विधयाऽपि हरौ भक्तियोगे न कुयुक्तर्हि भगवद्वाः क्लेश-
हेतव एवेत्यन्वयः । भावहन्ति चेतकथंकारमित्यत उक्तं यद्विनि,
यद्विद्विद्यायां संयमो विषयादाहृत्य ह्येकविषयकारणवस्तुतः
तस्मिन्नेकैकान्तो निश्चयेन तात्पर्ये यासां ताः तथाऽप्युत्तात्पर्ये किञ्च
स्यादिति तत्राह—तद्वन्ता इति । नरत्वं भक्तियोगस्यान्तो निश्चयो
यासां तास्तथा यथा वदुर्गसंयमैकान्ताः सर्वा । निगमचोदनाः
तद्वन्ता निगमा यदि योगं नो भावहेयुरिति वा ॥ २८ ॥

इष्टापूर्वादिना पुरुषस्य पुरुषार्थसम्भवेन तद्विधापिषेदः
पूर्याथो लभत इत्यनो वेदस्य भगवद्वात्वं कथम् ? अत्राह—यथेति ।
यस्य पुंसो या वातादयो विद्यास्ता अर्थे न विधत्ति प्रत्युतानर्थाय
मवेयुश्च तथा ऽसतस्तस्य पुनर्मिष्टं चार्थं न विधत्त इत्यन्वयः
पूर्वादेरनित्यफलहेतुत्वेन निन्दितत्वात् तदर्थविधापिषेदं वेदस्य
तु गुणितमन्नस्तद्विधानं भगवद्वात्वं प्रकटमित्यर्थः । "इष्टापूर्वं
मन्यमाना वरिष्ठम्" इत्यादिश्रुतेः ॥ २९ ॥

* यदि नो योगमित्यत्र योगशब्देन ध्यानं चोच्यते तदा
तद्व्याप्तं ध्येये मनो निधायेपासनापरपर्यायं भवेत्तत्र जलचर-
स्येवान् स्थानस्य मनसो जयेन सफलं स्यादतस्तदुपायमाह-
यश्चिन्तेति । यश्चिन्तयिष्येच्छुः स्यात्स भोमिति मन्त्रमुच्चार्य तस्मि-
न्नाभीतिलेख्यः । तद्विजयोपायमाह—निःसङ्ग इति । निःसङ्गत्वं कथ-
म् ? अत्राह—निष्परिग्रह इति । नरफलमेक इति एकस्यापि खजनरहि-
तस्य जननामध्यस्थितस्य नानावार्त्ताभवाद्येन विक्षिप्तस्य पुंसो
मनोजयः कथमुपपद्यते ? इत्यत उक्तं विविके एतदपि गृहस्थस्य
न घटन इत्यत उक्तं, मिथुरिति । तस्याप्यशमचित्तया द्वितीया-
पेक्षामोक्तं न युक्तमित्यत उक्तं, भैक्षयेति । भैक्षयमपि बहुसम्पन्नं न
भोगोपयोगि स्यादित्यत उक्तं मितेति ॥ ३० ॥

ऋज्वङ्कः समीकृतकायशरोम्रीषः ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

उपशमेन निवृत्त्यात्मकेन सत्त्वेन एतदित्यर्थकम् । श्रुतिश्च ।
"यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यै ते कथिता
ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महारमनः" इति । अतो ब्रह्मवैवर्ते "गुरुभक्त्या
स मिश्रति स्मरयात् सेव्यते बुधैः । मिश्रितोऽपि न लङ्घयेन
जीवैरहमिकापदैः" इति । पाप्मे देवश्रुतिस्तुतौ "भक्तिर्यथा हरौ
मेऽस्मि तद्विरिष्ठा गुरौ यदि । ममाऽस्ति तेन सत्येन खं हृद्य-
यतु मे हरिः" इति ॥ २५ ॥

* हरिम् ।

* अष्टाविंशत्योक्तस्य प्रतीकम् ।

मर्यादसंज्ञीरिति । अत एवोक्तं प्राचीनैः । "मर्यादं विष्णो
शिखाधीशुर्गुरु नरमतिर्वैष्णवं जातितुर्जिर्विष्णोर्वा वैष्ण-
वानां कश्चिममयने पादतीर्थेऽमुर्गुरुः । शुद्धं तन्नास्ति मन्त्रं
सकलकलुषहे शब्दसामान्यबुद्धिर्विष्णौ सर्वेश्वरेण तदितर
समधीत्येव वा नारकी सः" इति ॥ २६ ॥

न चेदं लोकेऽप्यमर्यादं साक्षाद्भगवति तथा गुणनन्दित्याह,
एव इति ॥ २७—४० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवचसिंहकृतसाराधर्षिणी ।

अज्ञसा शीघ्रमावाप्तमावेन सर्वं जयेत् मन्त्रोपयोगिभक्त-
मुच्यमेकमेव महोपधमिवेत्यर्थः । अत्र कामादिजयो ज्ञानिनो गुरु-
भक्तेरनुसंहितं फलं शुद्धमक्तानां त्वानुषङ्गिकमिति विशेषो
द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥

किञ्च मत्वां भूयस्यामपि भक्तौ गुरौ मनुष्यबुद्धिरपि सर्व-
मेव उपर्ये भवतीत्याह—यथेति । साक्षाद्भगवतीन् भगवद्वा-
द्विद्विष्यते गुरौ न कार्येति भावः । यत्र उपास्ये भगवत्येव
साक्षाद्भगवतमे मत्वाऽसंज्ञीः मत्वं इति बुद्धिस्तस्य श्रुते भग-
वन्मन्त्रादिकं शास्त्रादिकं अवगमननादिकं च व्यर्थमि-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु, गुरोः पितृपुत्रादयः प्रतिवेशिनश्च ते नरत्वं मय्यन्ते
कथमेक एवायं शिष्यस्ते परमेश्वरं मय्यताम् ? अत्र आह—एव इति,
भगवान् यदुनन्दनो रघुनन्दनो वा वै निश्चितमेव प्रधानपुरुष-
योरीश्वरः ये लोकस्तद्वतारकालोत्पन्नो जनः नरं मय्यन्ते
तेन किं न नरो भवति ? अपितु परमेश्वर एवेत्येव गुरुदपीति
भावः ॥ २७ ॥

किञ्च य कामादिजयो गुरुभक्त्या साध्यते स एव सर्व-
शास्त्रोक्तानामाधनानामपि वास्तवं फलमित्याह—यदुर्गेति—सर्वा
अपि नियमचोदना इष्टापूर्वादिविषयः यद्विद्विष्येयस्य च संयमः
तस्मिन्नेकैकान्तो यासां तदेकपरा इत्यर्थः । ननु, च यथा
गुरुभक्त्या कामादयो जीयन्ते भगवानपि प्राप्यते "तुष्येवं सर्व-
भूतात्मा गुरुगुभूषया" इति "तरम्यजो भवायैवम" इति च भगवद्भुक्तेः
तथा नियमचोदनाभिः वदुर्गसंयमः साध्यते । भगवान् लङ्घ्यते
न वा तत्राह—तद्वन्तास्तद्वत्परत्वादेव योगान् भगवद्भूतानादीन्
न भावहेयुः न साध्येयुः कुतो भगवन्ते प्रापयेयुरित्यर्थः । यदि च
नावहेयुस्तर्हि भगवद्वा एवाऽत्रैकः सन्देह इति भावः ॥ २८ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनाह—यथा वार्त्तादयः कृष्णाद्वोऽर्था भोग्या-
नर्थांश्च साधयन्तोऽपि योगस्यार्थं मोक्षं न साधयन्ति यदि च
मोक्षं न साधयन्ति तदा ते अनर्थाय प्रयोजनाभावादेव मवे-
युस्तथैव असतो भगवद्भक्तस्य इष्टापूर्वादि विफलत्वादेव ॥ २९ ॥

तदेवं ग्रहस्थस्यापि कामादिजयो मोक्षप्रकाशकः
यस्य तु कुटुम्बादिसङ्गरोषेण कामादिजयो यतमानत्वाऽपि
न स्यात् स तु निःसङ्गः मिथुरेव स्यादित्याह—य इति । यतो
यतवान् स मिथुः स्यात् तथा च स्मृतिः—

भीमिह्मनायकवर्षिकृतसारायंर्हिनी ।

“ब्रह्मादित्य गार्हस्थ्ये ध्यानभङ्गादिकारणम् ।

वृद्धवित्ता गृही स्पष्टं संन्यसेदाचारवत्” ॥

इति ऋतु सममकुं वत्स सः श्रीमिति समुच्चारयन्निति शेषः ३०-३३॥

भीमच्छुकेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपशमेनोपशान्त्या एतत्कारमाहकं सर्वं गुणे भक्त्या ॥ २५ ॥

उक्तार्थे परमावनादिदोषनिवृत्तये श्रीगुरौ मानुषभाववनः सर्वशास्त्रभ्रष्टादि निरर्थकमेवेति वदन् श्रीगुरोर्माहात्म्यमाह-
यस्येति, ब्राह्मणम् । अयं मर्त्यो मनुष्य इत्यस्यैवेत्य नस्य
भूतमित्युपलक्षणम् जपतप आदि कुञ्जरशौचवर्षाभक्त्यं भवति २६

एव श्रीगुरुरूपी साक्षात् भगवान् श्रीकृष्ण एव लोकः
अहो जनः नरे मय्यते तस्याभाग्यमिति भावः ॥ २७ ॥

अथ सर्वे उपायोः भगवत्प्राप्तिसाधनानां ज्ञानभक्त्यादीनां
योगानामुत्पादका यदि न स्युस्तर्हि कृप्यादिबन्धनोपायनया
संसारपर्यवसायिन एव न मुक्तिपर्यवसायिन इत्याह—बहुर्गति,
ब्राह्मणम् । सर्वा अपि नियमचोदना इष्टापूर्णादिविधयः बहि-
न्द्रियवर्गद्वय यः संयमस्तस्मिन्नेके साध्यभूते साधनतयाऽन्तः
पर्यवसानं यासां ताः तदन्ताः स बहुर्गः अन्ते अग्रे यासां
ताः स्वफलेन बहुर्गोन्मयेन सहिता इत्यर्थः । यदि योगान्
मुक्त्यपायान् नावहेयुर्न साधयेयुस्तर्हि भगवद्वाः संसारप्रदा
एव ॥ २८ ॥

यथा वार्त्तादयः कृप्यादयः अर्थास्तरफजानि च योगस्य
ज्ञानवेदाग्यभक्तिरूपस्य अर्थे मोक्षे न विभ्रति ज्ञानाद्युत्पादन-
द्वारा मोक्षे न साधयन्ति, प्रत्युत अनर्थाय शिश्नाद्वरपर्यवसा-
यितया संसाराय भवेयुः तथा असतो हरिभिमुखस्य पूर्ता-
दिकम् ॥ २९ ॥

मुमुक्षुर्गुहं तिष्ठन्मुकरीत्या कामादिविजयेन नानानिष्पत्त-
यवर्गसंयमेन साधितेर्ज्ञानभक्त्यादियोगैर्मुक्तः स्वाद्यदि कुटुम्बा-
दिसङ्गं सर्वसाधनमूढभूतमनानिग्रहो दुष्करस्तर्हि गृहात्परि-
मयेद् कुर्वादित्याह—य इति, वृद्धिः । यत्किञ्चित् विजये यदाः
उद्युक्तः भिक्षुवा प्राप्तं मितमल्पमशनं यस्य सः दयडादिभिक्षु
युक्ततया—

“ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मज्जको वाऽनपेक्षकः ।

सखिज्ञानाभमास्थित्वा चरेदविभिन्नोत्तरः” ॥

इति भगवदाख्या आश्वमल्लिकादिपरित्यागेन वा भागवतो भिक्षुः
स्वात् यतिर्भवतु ॥ ३० ॥

हे राजन् ! भूयो देशे पवित्रस्थाने आसनमास्थाय ऋज्वङ्कः
समकारिणोऽप्रीयः सुखं यथा मवत्येवमासीन श्रीमत्युच्चार-
यन्निति शेषः । प्राणापानौ सखिरुज्यादित्यभिप्रेत सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

पूरकादिभिः प्राणापानौ संनिहन्त्यात् प्राणापानं कुर्वीत
तद्विधिमाह—वाचस्पतः कामाद् स्वजेदिति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

रज और तम को सरस से जीते, उपशान्ति से सरस को भी
जीते, और पुरुष इन सर्वों को गुरुके विषे भक्ति करने से तो अपना
वास ही जीत सका है ॥ २५ ॥

जिस पुरुष की साक्षात् भगवत् स्वरूप ऐसे, ज्ञानदीपप्रद
गुरु में खोटी मनुष्यपने की बुद्धि है, उसका सर्व भूत (वेदादिका
सुनना) कुञ्जर शौचवत्, है अर्थात् हाथी के गहनें मुक्त है ॥ २६ ॥

नारद जी समा में बैठे हुए श्रीकृष्ण को खस्य कर गुरु के
विषे दृष्टान्त देने को बांछे, कि हे राजन् ! वे जो तुमारी समा में
मनुष्याकार से बैठे हुए श्रीकृष्ण हैं, वे मनुष्य नहीं है, किन्तु
साक्षात् प्रधान (प्रकृति) और पुरुष (जीव) के नियन्ता है, और
बड़े योगेश्वरों के बूढ़ने योग्य खरग कमख बांछे हैं, तो भी लोक
इनको नर अर्थात् मनुष्य मानना है, इसीप्रकार गुरु भी मनुष्य
नहीं हैं किन्तु साक्षात् भगवान् ही हैं ॥ २७ ॥

यद् इन्द्रियों के जीतने में परम उपयोगी सम्पूर्ण नियम और
शास्त्रीय विधियों का इन श्रीकृष्णमें ही पर्यवसान है, यदि सर्व
नियम विधि आदि के अनुष्ठान से भी इनमें प्राप्ति न हुई, तो ये
नियमादि सब भ्रम मात्र होने वाले जानों ॥ २८ ॥

ऐसे कि—कवि वाण्युव आदि वृत्ति योग के अर्थ को नहीं
सिद्ध करसकी है, ऐसे ही इनमें जिसकी प्राप्ति नहीं ऐसे असव
पुरुष के इष्ट, आपूर्ति, आदि सब कर्म अनर्थ के ही करने वाले
होंगे ॥ २९ ॥

जो पुरुष चित्त के जीतने का उद्योग बांछा हो तो संभाव
लेकर सर्व सङ्ग और परिग्रहों (उपकरणों) का छोड़कर एकल
ही एकान्त स्थल का आश्रय लेकर मित्रा से मित भोजन करत
हुआ ॥ ३० ॥

हे राजन् ! सम और शुद्ध प्रदेश में स्थिर सम और सुखदा
ऐसे अपने आसन को बिछाकर, उस पर ऋतु (सीधा) भग्न क
कर प्रखण्ड (उन्कार) का उच्चारण करता हुआ बैठे ॥ ३१ ॥

पूरक कुंभक रेचक प्राणापानां से प्राण और अपान क
प्रच्छेद प्रकार निरोध करे जब तक कि अपना मन कामनाओं व
न छोड़ देवे, और अपने नासिका के अग्र भाग का निरीक्षण भी
करता जावे ॥ ३२ ॥

यतो यतो निःसरति मनः कामहृतं भ्रमत् ।
 ततस्तत उपाहृत्य हृदि रुन्ध्याच्छनैर्बुधः ॥ ३३ ॥
 एवमभ्यसतश्चित्तं कालेनाल्पीतया यतेः ।
 अनिशं तस्य ^(१)निर्वाणं यात्यनिन्धनवद्विवत् ॥ ३४ ॥
 कामादिभिरनाविद्धं प्रशान्ताखिलवृत्ति यत् ।
 चित्तं ब्रह्मसुखस्पृष्टं नैवोत्तिष्ठत कर्हिचित् ॥ ३५ ॥
 यः प्रव्रज्य गृहात्पूर्वं त्रिवर्गाऽऽवपनात्पुनः ।
 यदि सेवेत तान्भिक्षुः स^(१) वै बान्ताश्यपत्रपः ॥ ३६ ॥
 यैः स्वदेहः^(१) स्मृतो नात्मा मर्त्यो विट्कृमिभस्मसात् ।
 त एन मात्मसात्कृत्वा श्लाघयन्ति ह्यसत्तमाः ॥ ३७ ॥
 गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो बटोरपि ।
 तपस्विनो ग्रामसेवा भिक्षोरिन्द्रियलौल्यता ॥ ३८ ॥
 आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रम^(४)विडम्बकाः ।
 देवमायाविमूढांस्तानुपेक्षेताऽनुकम्पया ॥ ३९ ॥
 आत्मानं चेद्विजानीयात्परं ज्ञानधुताशयः ।
 किमिच्छन्कस्य वा हेतोर्देहं पुष्पाति लम्पटः ॥ ४० ॥

भीमरत्नामिश्रितभाषार्थदीपिका ।

एवमनिशमभ्यस्यतस्तस्य यतेऽचित्तं निर्वाणं शान्तिं प्राप्नोति ॥ ३४ ॥

नच पुनर्विद्विष्येनेत्याह-कामादिभिरभ्रुभितं यच्चित्तं तज्जो-
 तिष्ठेत् यतः प्रशान्ता भविष्या वृत्तयो यस्य कुतः ब्रह्मसुखेन
 स्पृष्टम् ॥ ३५ ॥

यस्तु प्रव्रज्यां कृत्वा ऽपि भोगमभिक्षिप्तुः स्यात्तं निन्दति,
 च इति । प्रयाणां भ्रमादीनां वर्गं आसमन्तादुप्यते यस्मिन्स्तस्माद्
 गृहात् तान्भ्रमादीन् बान्ताशी कर्हि न भोजी निर्लेज्जा ॥ ३६ ॥

नचेहमघटितं हृदयबाहिराह-यैः पूर्वं स्वदेहो ऽनात्मादिकपः
 स्मृतमभितस्त एव पुनरेनमात्मेति मर्त्या श्लाघयन्ति स्तां-
 यन्ति हि ॥ ३७ ॥

यतिमुपलक्षणीकृत्याऽन्यानपि स्वधर्मत्यागिनो निन्दति-गृह-
 स्थस्येति, ब्राह्मणम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

नन्वात्मतत्त्वज्ञस्य भिक्षो र्निन्द्रियलौल्येऽपि को दोषस्तत्राऽऽह,
 आत्मानं परं ब्रह्म चेज्जानीयात् ज्ञानेन धुता निरस्ता आशया
 वाचना यस्य तस्य ज्ञानिनो लौल्यमेव न सम्भवतीत्यर्थः । तथाच
 भूतिः—

“आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाश्च शरीरमनुसज्जये” ॥

इति ॥ ४० ॥

भीमश्रीराराधनाचार्यविरचितमागवतसंग्रहप्रदीपिका ।

कामैः शब्दादिविषयध्यानेर्हृतं चित्तं सम्मनो भ्रमयतो यतः
 यं यं विषयं निःसरति विषयीकरोति ततस्ततो विषयात् तन्मनः
 उपाहृत्य प्रत्याहृत्य बुधस्तत्प्रत्याहारविद्वद्भि हृदयस्थे शुभाश्रये
 शनैर्निरुन्ध्याच्छुभाश्रयिन्ताप्रवणं कुर्यात् अत्र निश्चयोऽप्येवमिदः
 चित्तविजय इति नियम उक्तः स्थिरं सुखमासीतेत्यासनम् ।
 प्राणापानावित्यादिना प्राणायामः वायव्यमन इत्यादिना तनस्तन
 उपाहृत्य इत्यन्तेन प्रत्याहारः निरुन्ध्याच्छनैर्बुध इत्यनेन ध्यान-
 धारणौ चोक्ते ॥ ३३ ॥

अथ समाधिमाह-एवमिति, ब्राह्मणम् । एवमनिशम् अहरहः
 सर्वदा वाऽभ्यसतः तस्य यत्तच्चित्तमरुपीवसेव कालेन निर्वाणं
 प्राप्नोति बहिर्वाताविनाशं प्राप्नोति भ्रमिन्धनवद्विवत् यथाऽनिन्दितः उवा-
 लाधुमाहिरहितो दाह्यरहितो ऽङ्गारकपेयाऽ वयोपितोऽग्रजहत्
 इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(१) आविषययज्ञ (२) सपापो निरपत्रपः (३) यस्यदेहः । इति विज० पाठ० (४) विडम्बितः । इति विज० बीर० पाठ० ॥

भीमहीरराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

• न तु विद्वत्संभवनीत्याह—कामेति । यद्यस्मात् कामादिभिः शब्दादिविषयानुध्यानादिभिरनाविज्ञमसंक्रान्तं प्रज्ञागता अप-
गता मन्त्रिणा वृत्तयो व्यापारारम्भा यस्य तादृशं चित्तमभूत्
तस्मात्तद्विषयं ब्रह्मसुखरूपं ब्रह्माऽनुभवसुखादिषु सत् कर्हि-
चिदपि तैर्वाङ्मिष्टेन शुभाभावात् प्रकृतं भवति, अयमेव समाधि-
र्धं ब्रह्माऽनुभवमप्रविशतेति ॥ ३५ ॥

एवमहाङ्गयुक्तमगवज्जकिशोर्गनिष्ठं तत्फलत्वेन त्रिवर्गं कामय-
मानं यति निन्दति—य इति । त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामरूपस्यावपनात्
क्षेत्रभूताद् गृहप्रत्यय पुनर्यः पुमांस्तान् धर्मादीनेषु सेवेत सवे
भिधुर्निरपन्नपो निर्वाजो बाष्पाशी कर्हिताजमसी उद्गीर्णा-
जमवापितुस्य इत्यर्थः । यद्वा प्रत्ययाप पुनर्भागासक्तं यति
निन्दति—य इति ॥ ३६ ॥

न केदमघटितं दृष्ट्वादित्याह—यैरिति । येः परिव्राजभिः पूर्वं
अवेदो नात्मा स्मृत आत्मत्वेन न निश्चिनः किन्वात्मनः स्वतिरिक्तो
मर्यः मर्यादाविः विद्वद्भिमिभस्मसाश्चान्ततः क्रियाद्यवस्थाभाप-
रस्थमानश्चिन्तितः त एव पुनस्तमेन देहमेव आत्मसारकृत्वाऽऽत्मा-
ऽभिज्ञं कृत्वा द्वाद्ययन्ति हि, केचिदसत्तमाः परिव्राज
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

भोगाऽऽसक्तयतिनिन्द्याप्रसङ्गात्तेन सहाऽऽभ्यासपरस्थानपि
अज्ञानादित्यागिनो निन्दति—गृहस्थस्येति । क्रियात्यागः स्वर्गा-
भ्रमोचितक्रियात्यागः वटोर्ग्रहाचारिणो जनत्यागः गुरुकुलवासोद्-
व्रतत्यागः तपस्विनो वानप्रस्थस्य ग्रामसेवा पुनर्ग्रामवासः
निश्चोः सत्यासिन इन्द्रियखोलता ॥ ३८ ॥

एते आभमापसदा येषां गृहस्थादीनां चतुर्णां क्रिया-
त्यागादयस्त एते आभमेव आभमस्येषु अपसदा निकृष्टा इत्यर्थः
एते आभमान् विद्वद्भ्यस्तनुकुर्वन्तीत्याभमविद्वद्भिनः विद्वत्भन-
मात्रमेवैषां नत्वाभमसिद्धिरित्यर्थः । अतस्तान् भगवन्मायया विभू-
दान् अनेन नित्यनिरतिशयाऽऽनन्दरूपपरमात्मप्रसिद्धाधनभूततदुपा-
सनतद्भक्त्याऽऽनुष्ठानोपयुक्तमनुष्यजन्मवर्णाऽऽभ्यासकृत्पसामर्ग-
लक्षणापि ये अज्ञानादित्यागिनस्ते नूनं देवमाया मोहिता इत्युक्तम्
भवति । अनुकल्पया अहो इमे उच्यपतिताः किं विधेयमित्यवमनु-
कपापूर्वकाचित्तया तानुपेक्ष्य नानुवर्ततेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

आत्मपरमात्मतत्त्वज्ञस्य ब्रह्माऽनुभवसुखमृत्तस्य तु यतेगिन्द्रि-
यबोध्यमेवासम्भावितं तस्य देवमाययामाहाभावादित्याह—
आत्मानमिति । परं प्रकृतिपुरुषविज्ञानात्परमात्मनः यद्वा
आत्मानं परं परमपुरुषं च विजानीयाच्चैतत्तज्ज्ञानेन निर्धून
वासनः कस्य कामाद्य इष्टसम्पत्तये व्यपटः किमिच्छ-देहं
पुण्यातिं देहपोषणेन आत्मनः परमपुरुषस्य च नेष्टं सम्पद्यते
ऽनस्त्यजत्वेत्यर्थः । यद्वा इच्छन् शब्दादिविषयान्कामयमानः कस्य
अपरयोरेवतरस्य कस्य कामावेष्टये देहं पुण्यानि किम? न पुण्या-
त्यन्तेत्यर्थः । कस्य कामावेत्यनेन देहपोषणं न आत्मनो नाऽपिपर-
मात्मनश्च सुखाधायकं तयोः ज्ञान एव निरतिशयसुखरूपज्ञा-
दिति सूच्यते, निरतिशयानन्दपरमात्मोपासनात्मकतदनुभवमृत्तो

निरीहो देहपोषणजसुखार्थं न यतत एव, किन्तु परमात्ममा-
स्य एव यतत इति सूचितम् । देवमायाविमूढानित्यनेन परमा-
ऽऽनन्दरूपपरमात्मप्राप्तिसाधनाऽनुष्ठानोपयुक्तशरीरेन्द्रियादिसा-
मर्गो लक्षणाऽपि ये न यतन्ते ते देवमाया विमूढा इति चोक्तम् ॥ ४० ॥

भीमत्रिजयध्वजतीर्थकृतपरमहन्तावली ।

उपाहृत्य हृदि स्थिते हरी ॥ ३३ ॥

इन्धनरहितो वह्नियेषा निर्वाणं नाशं यानि तथा क्षित
प्राकृतं नाशमेति अप्राकृतं स्वरूपभूतं शरीराभिमानरहितं ब्रह्म
यानीत्यन्वयः । “वाणं शरीरं सम्प्रोक्तं वाणो वह्निसुते शरः” इत्य-
भिधानम् “निर्वाणममृतममरं ब्रह्म” इत्यभिधानम् ॥ ३४ ॥

एवं विषयीकृतब्रह्मणोऽप्राकृतस्य क्षितस्य स्वभावफलमाह,
कामादिभिरिति । यस्मिन् कामादिभिरनाविज्ञरतात् प्रज्ञागता-
क्षितवृत्तिरनाह ब्रह्म पुमांस्तनुकपं रूपं विषयीकुर्वन् तत्कर्हिचि-
त्ततो नोत्तिष्ठेन ततोऽन्यत्र न गच्छतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु, कस्यचित्तेनोऽन्यत्र गच्छति चेत्किन्तुपुण्यामित्याशङ्क्य
तस्य पापकर्मत्वेन सवेहात्यर्थं नृपणमित्याशयेनाह—यः प्र-
जयेति । त्रिवर्गावपनाद्वर्गाधकामवीजानामावपनक्षेत्रभूतात् तान्
कामादीन् यद्वा सेवेत तर्हीति शेषः ॥ ३६ ॥

एवं विधा असुरजातय इत्यभिप्रायेणाह—अन्वयि । यस्य
देहिनः अनारम्भा देहो विद्वद्भिमिभस्मवस्मृतः तस्य तमेव देहं
नामदशमेव भोगावतनं आत्मसारकृत्वाऽहमंशमेति कृत्वा यं
देहं श्लाघयन्ति ते असत्तमा असुरा इत्यन्वयः । “आत्मेव हायान्”
इति भूति हिशब्देन सूचयति—येः स्वदेह इति पाठं येमरेवैरनारम्भा
स्वदेहा विद्वद्भिमिभस्मवस्मृतः ते तमेव आत्मसारकृत्वा श्लाघ-
यन्ति तर्हि असत्तमा इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

न केवलं यतेराभमत्यागे नृपणमपि तु गृहस्थानामपि
स्वधर्मत्यागं शेषः कथादित्याह—गृहस्थस्येति । यस्याहः
कस्य कस्य धर्मत्यागे शेषः कथादित्यतो वाऽऽह—गृहस्थ-
स्येति । वटोर्ग्रहाचारिणः यद् गृहस्थादीनां क्रियात्यागादयः सन्ति
नर्हीने आभमापसदा हीत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

नन्वेतावनाऽपि फलं स्वार्थिकं नेत्याह—वदन्ति । आभमानिव
इत्ययन्ति अनुकुर्वन्तीत्याभमविद्वद्भिनः अस्तु आभमफलहेतुत्वा
दित्यर्थः । निषेधवाक्याल्लकारादौ अस्तुशब्दप्रयोगात् न चैतं पुण्या-
शया माया इत्याह—देवेति । अतो भगवन्महिमेति भगवद्विषयेषा-
ऽनुकम्पा प्रेमविशेषः ॥ ३९ ॥

यतः स्वधर्मत्यागी निषोऽनो विहितानिरंकणं देहपोषो न युक्त
इत्याह—आत्मानमिति । विवेककामेन भूताशयः यशीकृतान्तः कस्याः
पुरुषः आत्मानं स्वस्वरूपं परमात्मानं च विजानीयात् चेत्तर्हि
स किं सुखमिच्छन् कस्य हेतोः सुखस्यार्थं वा व्यपटो रागी-

श्रीमद्विजयश्रवजतीयैकतपदरत्नावली ।

इन्द्रिबलोल्लसो भूया देहं पुण्यातीत्यन्वयः "सुखार्थी वा लजेन्द्रियां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत्" इति वचनात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयश्रवजतीयैकतपदरत्नावली ।

निर्वाणं शान्तिं याति ॥ ३४—३५ ॥

त्रिषर्गं वा उपपन्ने यस्मिन् तस्मात् गृहात् पूर्वं प्रव्रज्य पुनः पश्चात् तानेव गृहस्थधर्मान् संवेत् वान्ताशी कर्हितभोजी निर्लज्जः ॥ ३६ ॥

अनात्मा देह आत्मा न भवतीति विन्नितः विद्वन्मिथस्म-
वदित्यस्ते विद्वन्मिथस्मरूपो भविष्यतीत्यतोऽधुनापि विद्वन्मि-
थस्मत्पुत्र इत्यर्थः । त एव एनं देहम् आत्मसात्कृत्वा आत्मानमेव
मत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

बौद्धता बौद्धम् अनुकम्पया सह उपेक्षेत अनुकम्पया
नवन्तिकमुपेत्य तत्सोपदेशादिकं न कुट्यात् तस्य तेषु
वैयर्थ्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

नेष्वपि मध्ये भिक्षुं विशेषतो निन्दति—आत्मानमिति । अत्र विजा-
नीयादिति विविधैकं तेन चायमर्थ आक्षेपवज्जो भवति ज्ञानधुता-
क्षयः सन् आत्मानं विजानीयादिति विधेर्विषयीभूतः स्याद्ये-
त्तदाकिमिच्छन्तित्यादि देहं पुण्यातीति जिह्मेन्द्रियबोलं खण्ड-
यत्युपस्थबौद्धज्ज उपजितं परं देहात् पृथग्भूतम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भ्रमद्वन्द्वस्थितम् यतो यतो यत्र यत्र विषये ॥ ३३ ॥

अनिशं निरन्तरमेवम् अक्षयस्ततस्तस्य यतेभ्यस्तं निर्वाणं नैश्च-
र्यम् ॥ ३४ ॥

अनादिश्रमधुमितम् अत एव प्रशान्ता अखिला वृत्तयो
यस्य तत् ब्रह्मणः चिन्तनीयस्य भगवतः सुखेन स्पृष्टं यत्
यर्हि त्वेच्छदा कर्हिचिदपि नोत्तिष्ठति ॥ ३५ ॥

ब्रह्मसुखस्पर्शाऽभावे तृप्तिष्ठति विषयेषु यतेभ्यस्ततः स नि-
न्द्यो भवतीत्याह—त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गं वा समस्तानुप्यते
यत्र ततो गृहात्प्रव्रज्य यदि तान् गृहस्थोचिन्तान् धर्मादीन्
पुनः संवेत् स वान्ताशी कर्हितभोजी अपत्रपो निर्लज्जश्च
भवति ॥ ३६ ॥

आत्मविद्वापि अनात्मानं देहं वे श्लाघयन्ति ते निन्द्या एवे
त्याह—वैरिति । येऽखदेहः अनात्मा आत्मभिन्नः मत्स्यो मरक-
धर्मा कुमिविद्वन्मत्ससात् च स्मृतः चिन्तितः पुनरेवमात्मसात्
कृत्वा श्लाघयन्ति त असत्तमाः ॥ ३७ ॥

यतिमुपलब्धीकृत्यान्वापि स्वधर्मत्यागिनस्तत्तज्जमेवहीकरणा-
यं निन्दति—गृहस्थस्येति, श्लाघ्याम् ॥ ३८ ॥

अनुकम्पया उपेक्षेत ननु गुरुत्वा पीडयेत् ॥ ३९ ॥

"आत्मानं वेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनु संउचरेत्" ॥

इति भूत्यर्थमुपवृद्धयन् जाते आत्मज्ञानेऽपि देहासक्तं निन्दति—आ-
त्मानमिति । परं देहादन्वयम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

कामनाओं की ताड़ना से भ्रमता हुआ मन जहाँ २ से निकले
तहाँ २ से रोक कर बुझिमान् धीरे से इदृश में रोके ॥ ३३ ॥

इस प्रकार निरन्तर अज्ञास करने वाले यति का चित्त थोड़े
ही काह में शान्ति को प्राप्त होजाता है, जैसे, कि—विना इन्धन
का अग्नि ॥ ३४ ॥

कामादिकों से लोभ को नहीं प्राप्त होने वाला शान्त होगा
सर्वे वृत्ति जिसकी और ब्रह्म सुख का स्पर्श करने वाला एसा
यति का चित्त फिर कभी कामनाओं की तरफ नहीं उठता है ३५
औ पुरुष त्रिषर्ग के क्षेत्र रूप अपने गृह से सन्ध्यास लेकर
त्यागी होकर यदि फिर उन विषयों का सेवन करे, तो वह निर्ल-
ज्ज वान्ताशी है, अर्थात् वमन करे हुए का भक्षण करने वाला
है ॥ ३६ ॥

क्योंकि, जिन्होंने पहले इस देह को अनात्मा और विद्या कुमि
भस्म रूप समझा फिर वे ही इसको आत्मा मानकर श्लाघा करें
और पावन पोषण करें तो उनके सहश असत्तम निन्दनीय और
कीन है ॥ ३७ ॥

गृहस्थ होकर क्रियाओं का त्याग, ब्रह्मचारी होकर अर्तों का
त्याग तपस्वी होकर भ्राम संवा और भिक्षु होकर इन्द्रियों की
बन्धनता जिनकी है ॥ ३८ ॥

ये लोग आभ्रम धारियों में नीच हैं, और आभ्रम का बिड़बन
करने वाले हैं, भीहरि की माया से मोहित एसे मूढ़ों को कृपा
करके दूरसे उपेक्षा करें अर्थात् उनके समीप न बैठें ॥ ३९ ॥

जिसने ज्ञान से वासनाओं का निरास किया है, ऐसा आत्म-
ज्ञानी यति किस इच्छा से और कौन से हेतु से देह का पोषण
करेगा, और वह खण्ड ही क्यों होगा अर्थात् ज्ञानी एसा कर ही
नहीं सक्ता है ॥ ४० ॥

आहुः शरीरं रथमिन्द्रियाणि हृषानभीषून्मन इन्द्रियेशम् ।
 चर्माणि मात्रा विषयां च सूतं सत्त्वं बृहद्वन्धुर^(१)मीशमृष्टम् ॥ ४१ ॥
 अक्षं दशप्राणमधर्मधर्मौ चक्रे ऽभिमानं रथिनं च जीवम् ।
 धनुर्हि तस्य प्रणां पठन्ति शरं तु जीवं परमेव लक्ष्यम् ॥ ४२ ॥
 रागो द्वेषश्च लोभश्च शोकमोहौ भयं मदः ।
 मानो ऽवमानो ऽसूया च माया हिंसा च मत्सरः ॥ ४३ ॥
 रजः प्रमादः क्षुब्धिर्द्रा शत्रवस्त्वेवमादयः ।
 रजस्तमः प्रकृतयः सत्त्वप्रकृतयः क्वचित् ॥ ४४ ॥

यावन्नृकापरथमात्मवशोपकल्पं धत्ते गरिष्ठचरणार्चनया निशातम् ।
 ज्ञानातिमव्युतबलो दधदस्तशत्रुः स्वाराज्यतुष्ट उपशान्त इदं विजह्यात् ॥ ४५ ॥
 नो चेत्प्रमत्तमसदिन्द्रियवाजिसूना नीत्वोत्पथं विषयवस्युषु निक्षिपन्ति ।
 ते दस्यवः सहयसूतममुं तमोऽन्धे संमारकूप उरुमृग्युभये क्षिपन्ति ॥ ४६ ॥
 प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैविकम् ।
 आवर्त्तत प्रवृत्तेन निवृत्तेनाऽऽनुते ऽमृतम् ॥ ४७ ॥
 हिंस्रं द्रव्यमयं काम्यमग्निहोत्राद्यशान्तिदम् ।
 दर्शश्च पूगोमाशश्च चातुर्मास्यं^(२) पशुः सुतः ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अहस्व तु खौलयेन नरकपातापत्तरप्रमत्तेन सदा तत्त्वज्ञाने
 यतितत्त्वमितिममर्थम् "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च"
 इत्यादि श्रुत्युक्तं रथरूपकद्वारेणाह-आहोति, पशुभिः । इन्द्रियेश
 मनोऽभीषून् रश्मिनाहुः मात्रा शब्दादीन् चर्माणि गन्तव्यदेशानाहुः
 • सत्त्वं चित्तं बृहद्वन्धुरापि बन्धुरं बन्धनं चित्तं विना स्थानिव-
 क्षमिव शरीरं भवति ईशस्युपमिति बन्धनकर्ता त्रीश एवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥
 प्राणादयः पञ्च "नागः कूर्मश्च कृकक्षा वेवदत्तो धनञ्जयः"
 इत्येवं दशविधं प्राणमक्षयम् अभिमानं साहङ्कारं जीवं रथिनं शुद्धं
 जीवं शरं परं ब्रह्म लक्ष्यं यथा धनुषा शरं लक्ष्ये निपात्यते
 तथा प्रणवेन जीवो ब्रह्मणि निपात्यत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

रागादयो जेतव्याः शत्रवः ॥ ४३ ॥

तत्र रजोऽभिनिवेशः कश्चिद्विरुद्धसमाधेः सत्त्वप्रकृतयोऽपि
 परोपकारादिप्रवृत्तयः शत्रवः ॥ ४४ ॥

• नृकायकं दृष्टमात्मवशः उपकल्प इन्द्रियादिपरिकरो यस्मि-
 स्तथाभूतं यावत् धत्ते तान्देव गरिष्ठानां शुक्यां चरन्त्येव यथा
 निक्षिप्तं ज्ञानकञ्च विप्रदृष्टुताभवः सन्निरस्तशत्रुरपचातः
 ज्ञानन्देन तुष्टो भूत्वेवं रथाविकमुपेक्षेतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अव्युताभयामावे बाधकमाह-नोऽङ्घ्रिदि । असन्तो बहिर्मुक्ता
 ये इन्द्रियवाजिनः सूतश्च ते उत्पथं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषया
 कयेषु दस्युषु निक्षिपन्ति हयैः सूतेन च सह चर्तमानं तमो
 ऽन्धे तमसा स्वांस उरु मृग्युभये यस्मिन् ॥ ४६ ॥

तनु, वेदनिहिनेष्टापूर्तादिकारिणः पुंसः कथंमवमन्यप्रानि-
 स्वादित्याशङ्क्य वेदांककर्मणां द्वैविध्यं दर्शयन्त्येवमाह-इह न
 चेति, बर्हमिः ॥ ४७ ॥

हिंस्र इवेनादि कर्म अशास्त्रिकमत्यासक्तियुक्तम् आदिशब्दा-
 यैर्विचरणां दर्शयेति पशुः पशुयागः सुतः सोमयागः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भारवाचवाचकृतनागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं मयेव शरीरेन्द्रियाहः परमात्मप्राप्तिसाधनाऽनु-
 ष्ठानोपयुक्तसामग्रीरवमुत्पत्ते, अपि त्वपनिषद्वाक्यैः—

"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनःपशुं मेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्निषयांस्तेषु गोचरात् ।

सोऽन्धनः पारमात्रेति तद्विषयो परमं परमं" ॥

श्रीमद्दीराक्षवाचार्चकृतमागवचनचन्द्रिका ।

इत्यादीनि संसाररुच्यः पारं वैष्णवं पदं वेष्टुस्तगात्मानं रगि-
त्वेन नन्दरीरादीनि रथयादिकृतेन रूपविधा तदाहुरित्याह—
आहुरिति । शरीरादीन् रथादिभावेन रूपयन्तस्तेषां परमा-
त्मप्राप्तिसाधनाऽनुष्ठानोपयुक्तसामग्रीत्वमभीष्टदेशमिच्छोर्विजिमी-
षोश्च प्रसिद्धरथादीनां साधनत्वमित्याहुर्वेदास्ता इत्यर्थः ।
शरीरं रथं रथस्थानीयमिष्टियाणि हयानश्चानिष्टियाणामश्वस्था-
नीयानामीशं मुख्यं मनः अभीष्टान् रश्मीन् रज्जुगिति यावत्
मात्राः शब्दादीन् वर्तमानि मार्गस्थानीयान् धिषणां बुद्धिस्तु
सारणि सत्त्वं यत् बृहद् दृढं बभ्रुरं देहादीनां बन्धनम् ईश-
सृष्टिमिति यथायोग्यं विभक्तिनपरिणामेन शरीरादीनां विशे-
षणम् ईशेन परमात्मना सृष्टमीशसृष्टम् ॥ ४१ ॥

दशानां प्राणानां समाहारो दशप्राणं प्राणादिपञ्चकं नाग-
कूर्मकलदेवदत्तधनं जपाभ्योपमाणापञ्चकामकम् अक्षमत्स्या-
मीवम् अधर्मधर्मौ पुण्यपापं चक्रं पुण्यपापामकयोः कर्मयोगेव
रथत्वकपितशरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात्तदायत्तत्वेन च अक्षत्वेन रूपगम्
अभिमानेन देहाभिमानं जीवं रथिनमाहुः तस्य रथिनः प्रणव-
मोक्षुरं धनुः पठन्त्याहुः शरं तु जीवं परं परमात्मानं तु
क्षयं पठति "प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा प्रवृत्तसृष्ट्यमुख्यते । अ-
प्रमत्तेन वेष्टव्यं शरत्वस्त्वमयोभवेत्" इति श्रुत्यत्राप्युक्तं विप्रक-
ष्टयोः शरत्वस्योरिव जीवपरयोः सम्बन्धज्ञापनहेतुत्वात्प्रणवो
धनुर्लक्षम् ॥ ४२ ॥

रथित्वेन रूपिजीव एव शरत्वेनापि रूपयते तत्र जेतव्यामाह-
राग इति । रागः शब्दादि विषयाऽऽसक्तिः द्वेषः तद्विरोधि-
षयाऽपीति क्रोधोऽप्यन्तापः मोहः कार्याऽकार्याऽप्येकः भयमागा-
मिदुःखदशानं जनिक्लेशानं मदो गर्वः मानो बहुमानः अवमान-
स्मिरस्कारः असूया गुणेषु सत्स्ववि शोभाविष्कारः माया वञ्च-
नं हिंसा भूतद्रोहः मत्सरः परकृतद्रोहविह्वला ॥ ४३ ॥

रजः क्रोधः स चामर्षः प्रगाढोऽनवधानता एवमादयः
एतत्प्रभृतयः शत्रवो जेतव्यास्त एते रजस्तमःप्रकृतयः
कश्चित्स्वरूपप्रकृतयश्च रजस्तमसी प्रकृती कारणो येषां ते सत्त्वं
प्रकृतिः कारणं येषां ते चेति बहुमोहिः रजस्तमभोरप्यतर-
मिश्रस्वरूपप्रकृतय इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

तदेनं शरीरिन्द्रियमनोविषयबुद्धिबलमाशाधर्माधर्मजोनाः रथ-
रथादि रथयादिभावेन परमात्मप्राप्त्युपायसाधनाऽनुष्ठानोपयु-
क्तवक्ष्यापनाय रूपिताः प्रणवजीवेशास्तु जीवपरयोः सम्बन्धज्ञान
जनकत्वपरमात्मैकशेषत्वप्राप्त्यवज्ञापनाय धनुःशरत्वस्यभावेन रू-
पितमः हेयत्वज्ञापनाय रागादयः शत्रुत्वेन रूपिताः अथ यस्यैते रथा-
दयो वशे तिष्ठन्ति स एवध्वनः पारं वैष्णवपदमाप्नोतीति "सोऽ-
ध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" इति श्रुतेरर्थमभिप्रयञ्
रथादिकमपि उपेक्षेन इत्याह—यावदिति । यावत्कलरीरं अभीहितसा-
धने दक्षं स्वयशं च तावदेव ज्ञानास्तिना जितरागाद्विशुद्धि-
स्वाधनमनुनिष्ठं शरीरादिषु निःस्पृहो भवेदित्याह—यावदिति ।
नृकायरथं नरशरीररूपं रथं यावदात्मवशोपकल्पं स्थाधीनमयो
पकल्पं यथा भवति तथा धत्ते तावदेव गरिष्ठानां महतां चरणाच्च-

नयाकल्पं निशान्तं ज्ञानरूपं कर्तुं इधम् विद्वाद्यः अस्ता निरस्ताः
शत्रवो रागादयो येन अच्युतः आभिर्ताम्रक्याद्युत्तीर्युच्यते
मगधानेव यत् यस्य तादृशं उपशान्तः रागाद्यकल्लविषयः
स्वाराज्यचतुष्टयः स्वाराज्यकर्मवदयः तस्य भावः स्वाराज्यं
मुक्तेभ्यर्षे तेन तुष्टः अवश्यमच्युतः स्वाराज्यं दास्यतीति
सन्तुष्ट इहं नृकायरथादिकं विजिज्ञातुपेक्षेन तेषु स्पृहारहिते
भवेदित्यर्थः । इहमेतद्विस्तारकं फलं वा विवर्धितम् ॥ ४५ ॥

अच्युतविधो न स्वात्तदा तस्यानर्थमाह—मेति । मोक्षेनच्युतविधो
न भवेत्तदा प्रमत्तमिमं देहिनमसन्तो बहिर्मुखा इन्द्रियवाजिन
इन्द्रियाववेवाश्वाः सुनो बुद्धिश्चैते उत्पद्यं प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा
विषयकपेषु दस्युषु निक्षिप्तान्ति ते विषयाक्या दस्यवः ह्यैः
सूतेन च सह वर्तमानममुं प्रमत्तं देहिनमुर्ध्वकिं सृष्ट्युभयं
परिमन्त्रये तमव्यवधतामिभनरकनुष्येः संसारकूपे क्षिपन्ति ॥ ४६ ॥

तदेवं वर्णाधर्मधर्माद् तदनुप्राप्तं भक्तियोगं शरीरेन्द्रिया-
दीनां तदनुष्ठानोपयुक्तत्वं तैरनुष्ठितेन वर्णाधर्मधर्मानुग्रहितेन
भक्तियोगेन स्वाराज्यप्राप्तिं सांसारिकफलविषयानुष्ठितानां
तु धर्माणां संसृतिरूपानर्थावहरत्वं चाभिधायाऽयं तेषामेव धर्मा-
णामिष्टापूर्तमेवेन वैविध्यं सांसारिकफलसाधनत्वेन कृतानां
प्रवृत्तकर्मावयत्वं पुनरावृत्तिहेतुत्वमुपासनानुप्राहकतया कृतानां
तु निवृत्तकर्मावयत्वं तस्याऽपुनरावृत्तिहेतुत्वं चाह—प्रवृत्तिमिति ।
वैदिकं वेदविहितं कर्म प्रवृत्तं निवृत्तिमिति द्विविधं तत्र प्रवृत्तेन
कर्मणा भावर्त्तने फलाऽनुभवाय लोकात्तरं प्राप्य तत्र तदनुभवा-
ऽवशिष्टेन कर्मणा ततः पुनरिहावर्त्तते निवृत्तेन त्वमृतमश्नुते
तत्फलरूपममृतं मुक्तिं प्राप्य ततः पुनर्नावर्त्तते ॥ ४७ ॥

प्रवृत्तनिवृत्तमेवमिदमस्य वैदिकस्यैव कर्मवृत्तत्वं अरूपमि-
ष्टसंज्ञकत्वं च वक्तुं तद्विशिष्टतत्त्वान्तरभेदाद्वर्धयति—द्विज-
मिति । अग्निहोत्रनामधेयकं कर्म आह्वयस्य तदग्निहोत्रादि आदि
शब्दप्राज्ञान्दर्शयति—दर्शयति । दर्शयः शब्दाः कर्मेनामधेयानि
पशुः पशुवागः सुतः सोमवागः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

नन्वयं वेदो हेयश्चेत्किमनेनार्थे इत्याशङ्क्य महाप्रयोजनम-
स्येवं कृतं चेदित्याशयेनाह—आहुरिति । अभीष्टं प्रग्रहं इन्द्रियेण
भोत्रादीन्द्रियनेतारं मात्राः विषयाः धिषणा बुद्धिः ईशस्य धाम
गृहस्थानीयं सत्त्वंमन्तरेकरणविशेषम् ॥ ४९ ॥

दशप्राणं प्राणदशकमक्षमाहुरिति सर्वत्र बोध्यं प्राणान-
जानोदावसमाननागकूर्मकलदेवदत्तधनयानामां दक्ष प्राणाः
अधर्मधर्मौ पापपुण्यलक्षणे चक्रे शकटपदस्थानीये अस्मिन्नि-
महकुललक्षणे जीवं रथिनं पठन्तीत्यवयवः । शरं तु जीवमि-
त्यत्र तु शब्देनैतत्प्रवृत्तिविशेषभेदं सूचयति—ननु अक्षयमेव
"प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा" इति श्रुतेः । अथ देवदत्तस्य वास्तुजि-
रिति च परं ब्रह्म ॥ ४९ ॥

भीमश्चिज्जवज्जतीयेकतपदरत्नावली ।

• अस्य रङ्गिनो जेतव्यानाह-राग इत्यादिना "अपूज्ये पूज्यबुद्धि-
स्तु मानः सङ्गिरदाहृतः" इति "मानो भूमिमानोऽप्येव परिमाणं
च पूजने" इति च "अभिमानोऽर्थादिद्वये ज्ञाने प्रत्यक्षद्विसयोः" इति
च माया केनच रागादय आत्मरीयाः शत्रवः बाह्याः शत्रवः
सहोदरादयः आदिशब्देन दुरदुष्टादयः सुखीयवाक्यादयः ते
सर्वे शत्रवो रागादय उपायेन परिहर्तव्या इति शेषः ॥४३॥४४

एवं चर्योनोपयोगमाह-यावदिति । नृकावर्यं मनुष्यशरीरा-
वर्यं "रथ गतौ" इति धातोर्ज्ञानसाधनत्वात्तच्छब्दश्चाभितं याव-
दात्मवशोपकरणं स्वशस्त्रेण कल्पितं धत्ते तावन्नृगिष्ठवर्या-
र्कनवा महापुरुषधीपादपूजनेन निशतं धीतं ज्ञानासि हृष्य-
कृतो वलं यस्य स तथा भवति वलं यस्य स तथेति वा
अस्त्यनुः निरस्तरागादिशत्रुः स्वाराज्येभ्यश्चरेण हृष्टेन तुष्टो
विषयात्म्युज्जिमानुपशान्तः पूर्वस्मादाधिक्येनोपात्तमगवचिष्ठः
पुरुष इदं संसाराख्यं देवत्वेन संपनिर्भोकवत् कृतं वस्तु ज्ञा-
दित्यन्वयः ॥ ४५ ॥

इतोऽन्यथाऽप्य मुक्तिरेव न सेरस्यतीत्याह-नोचेदिति । नोचे-
द्विद्विषयमात्रमवशं कृत्वा ज्ञानासिना संसाराऽनुच्छेदः शब्दादि-
विषयानिष्ठावशेयहि तर्हि असन्तोषिता इन्द्रियहृष्यबुद्धिस्तुताः
प्रमत्तं रागान्धीभूतक्षुब्धममुं रथिनं उत्पथमशास्त्रमार्गं नीत्वा
शब्दादिविषयखण्डेषु हृष्युषु दुःखाकारेषु चौरैषु निक्षिपन्ति
ते विषयचौराः सहवसुतं इन्द्रियबुद्धिस्तुतिमं रथमुत्तम्युभये
तमोक्षसाक्षात्ज्ञानाख्ये चक्षुरविषये संसारकूपे क्षिपन्तीत्यन्वयः ॥४६॥

ननु, स्वर्गकामो यजेत इत्यादिशक्यार्थध्वन्यसमन्तरंतनुक-
र्माणि प्रवर्तमानदुष्प्रापावारसंसारकूपे पातयन्तीति कथमुच्यते
तस्यापि वैदिकत्वेनाङ्गीकारेतादृशस्य सर्वधर्मपरित्यागस्यावैद-
िकस्यापि संसारोच्छेदकत्वं च कथं सर्वधर्मात्परित्यजेति स्मृते-
रिति तत्राह-प्रवृत्तं चेति । चः समुच्चये द्विविधमित्यनेनारम्भ-
मिश्रविषयत्वं दर्शयति-वद्यप्यनेनैव हि महापुण्यं कर्म करोति
"तज्ज्ञात्वास्ततः क्षीयते" नारायणोऽसौ परमो विचिन्त्यः" इत्या-
• दिना वैदिकत्वाच्च ॥ ४७ ॥

कीदृशं तत्प्रवृत्तं येनाऽनुष्ठितेन पुनरावृत्तिः स्यादिति तत्राह,
द्विस्मित्यादिना । अन्वयादिद्रव्यच्छेदनात्मकत्वादिस्मयान्तिदं
मुक्तिविपरीतफलप्रदम् ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

जाहुरिति शुभमकम् । अथर्म्मोऽत्र धर्मपरित्यागरूपः
सम्भवासः । तदेवं सर्वेषां रथसामान्यां सत्यामपि धनुरा-
दिकं विना वैधर्म्यमेवेत्याह-धनुर्हीति ॥ ४९-५० ॥

• द्विष्टमिति शुभमकम् । सुरादयादिकृत्यं पूर्वजं प्रवृत्ता-
स्यामित्यर्थः ॥ ५०-५१ ॥

भीमश्चिज्जवज्जतीयेकतपदरत्नावली ।

वदेव देहेन्द्रियादिकं प्रमत्तस्यानर्थहेतुस्तदेवाममत्तस्य योगि-
नस्त्वहसाधनमितीममर्थम् "आत्मानं रथिनं बिद्धि शरीरं रथमे-
व" इत्यादि श्रुत्युक्तव्यरूपकद्वारेणाह-जाहुरिति, वदमिः । इन्द्रि-
येषां मनोऽभीष्टं रक्षमीनाहुः मानाः शब्दादीन् वार्त्तानि गन्त-
व्यदेशानाहुः सर्वं चित्तं बृहत् देहव्यापि बन्धुरं बन्धनमाहुः
चित्तं विना शरीरगमिष्यं भवतीति भावः । ईशासुष्टमिति वक्ष-
नकत्वा रथीय इति भावः । ईशासुष्टमिति रथादीनां सर्वेषामेव
विशेषणं दद्याद्विषयं प्राथम्यम् अभिमानमभिमानमयं जीवं रथिनं
पठन्ति. प्रत्यक्षं गुरुप्रसादरूपमहामुख्यमाप्तं धनुः शुद्धं जीवं
शरं परं प्रह्लादस्यं यथा धनुषा शरो लक्ष्ये निपात्यते तथा
प्रत्यक्षेण जीवं प्रह्लाद्य निपात्यत इत्यर्थः । ननु, तर्हि रथादिरूप-
कसाहचर्यात् परब्रह्मणोऽपि अहवत्वेन शत्रुरूपकत्वमायात्वं
शत्रूरेव रथमाकृष्ट शरेण भिद्यते युज्यते च तस्य जीवशत्रु-
त्वम् स्वमायाशक्त्या जीववशकत्वात् सत्यम् । "निभूतमरुमनो-
ऽसुहृदयोगयुजो ह्यहं यन् मुनय उपासते तद्रथोऽपि वयुः स्मर-
यात्" इत्यारिसाहचर्येण मुनेनां मुक्तिरिव साधर्म्यं व्यक्तिक उभ-
येवामपि परमेश्वरं शरानिःक्षेपकत्वात् परमेश्वरस्तु स्वीयवी-
ररससुखोपकारं ज्ञानास्तर्पतिगुणीभूतस्वभक्तिः आत्माऽऽहव
उभयेऽप्य एव तेऽयो मोक्षं ददातीति कीदृशं । अथे न पर-
मात्मनो अहवत्वेऽपि द्रौपद्यादिस्वयंवरत्नमाधारकवर्तिमीनाय-
मानस्वमेव नरवत्त्वया यथा चाहुनाद्यान् स्वयंवरत्नमेव शरं
मित्रा द्रौपद्यादिकां प्रापुस्तथैव ज्ञानिनोऽपि भक्तवत्त्वेनैव मुक्ति-
मित्याचक्षते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

यथा च स्वयंवरकन्याप्राप्तिप्रतिबन्धकदुराज्यावर्तिभ्येन
हस्यते तथैव भगवन्नृक्तिवत्त्वेन यतिना ज्ञानासिमाद्य राग-
द्वेषाद्या हन्तव्या इत्याह-राग इति, त्रिभिः । रागद्वेषादयो रज-
स्तमःप्रकृतयः कश्चित् परांकारादयः सत्प्रकृतयः ॥४३॥४४॥

नृकावर्यं रथम् आत्मवश उपकल्प इन्द्रियादिपरिकरो
यस्मिन् तथाभूतं वाद्ययन्त्रं तान्देन गरिष्ठानां गुरुतां चर्या-
सेधया निशतं ज्ञानस्त्रं विस्तृतं मरुयुतःकिञ्चलः सञ्चल निर-
स्तशत्रुभूत्वा स्वाराज्यस्य आऽऽनन्दस्य प्राप्त्या तुष्टो भवति
रथादिकं त्यजेदुपयोगाभावादेवेत्यर्थः । अत्र यथासाध्यस्य शत्रु-
जयस्य स्वाराज्यलाभस्य च सिद्धौ रथादिकात् धनुःशरादि-
काश्च पुरुषो विद्युज्यते तथा वलात् शरीरास विद्युज्यते एव
मेव ज्ञानी प्राधानिकादुपाधेर्मुक्तिसाधनाज्ज्ञानाच्च विद्युज्य ज्ञाना-
न्तर्भूतया केवलत्वा मक्तिकत्वा सहित एव परमात्मनि सायुज्यं
लभते ननु ततो विद्युज्यते तस्याः स्वरूपशक्तिवृत्तत्वेन पर-
मात्मैकत्वात् ज्ञानाऽज्ञानयोस्तु मायाशक्तिवृत्तिवत्त्वात्तद्व्यापेक्षास-
मुचितैव. अत एव "धनुर्हि तस्य प्रत्यक्षं पठन्ति. शरं तु जीवं
परमेश्वरं लक्ष्यम्" इत्यादिपि यथा रथादिऽयो धनुषश्च विद्युज्यापि
शरः पुरुषवत्त्वेन वेगवत्तामापन्नं सदैव तत्प्रभावादेव लक्ष्यं प्राप-
यति; तथैव शुद्धजीवं देहेन्द्रियादिकमशुद्धजीवं चाज्ञानस्वरूपा-
मविद्यां त्यक्त्वा मुक्तिसाधनज्ञानकारणप्रत्यक्षस्वरूपां विद्यां च
त्यक्त्वा अशुद्धजीववर्तिन्या मक्तिकलयेन केवलत्वा सहितमव-

भीमद्विभवाद्यक्षकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आवादेव परमात्मानं ज्ञात्वा तत्र सायुज्यं लभते । यदुक्तम् भगवता

“ब्रह्मभूतः प्रसज्यात्मा न धोषति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मज्जति लभते पराम् ॥

मत्तया मामभिजानाति बाबाद् यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विद्यते तदनन्तरम्” ॥

इत्यस्य पद्यद्वयस्यापमर्थः भक्तिमिष्यज्ञानपरिपाकनोपाध्यपगमे
ब्रह्मभूतः अनादृत्यैतन्मयत्वेन ब्रह्मरूप इत्यर्थः । गुणमाश्लिष्यापग-
मात् प्रसज्यासाधारमा चेत्येति स ततश्च पूर्ववश्यामिष नष्टं न
शोचति न चाप्राप्तं काङ्क्षति देहाद्यभिमानाभावादिति भावः ।
भूतेषु ब्रह्माऽमद्रेषु समः बाह्यानुसन्धानाभावादिति भावः । ततश्च
निरिन्धनाप्राप्तिश्च ज्ञाने शान्तेऽनन्तरं ज्ञानान्मभूतां मज्जति
लभते तस्या मत्स्वरूपवृत्तिवृत्तिर्वेन मायाशक्तिमिष्यत्वात् अवि-
द्याविद्ययोरपगमेऽप्यनपगमात् अत एव परां निष्कामकर्मज्ञावा-
द्युर्वैरितत्वेन केवलां लभत इति । पूर्वं ज्ञानवैराग्यादिषु मोक्षसि-
द्ध्यर्थं कृत्वा वर्तमानाया अपि सर्वभूतस्वभूतार्थमिष्य इव तस्य
रूपष्टोपलब्धिर्नासीदिति भावः । अत एव कुरुते इत्यनुक्त्वा लभत
इति प्रयोगः । मायमद्रेषु मिलितां कालेन तेषु नष्टमप्यनष्टां
काञ्चनमणिर्कामिव तेषु पृथक्त्वा केवलां लभत इति यत् सङ्ग-
र्थायाः प्रेमभक्तेस्तु तदानीं आभसम्भावना नैवास्ति नापि तस्या फलं
सायुज्यमित्यतः परांप्रेमलक्षणाभिनि न द्याव्येयं ननु तथा लब्धत्वा
भक्त्या तस्य किं स्यादित्यन्तर्दोषस्यासेनाह—भक्त्येति । ब्रह्म यावान्
यश्चास्मि तस्मां तत्पदार्थं ज्ञानी वा नानाविधो भक्ता वा भक्त्यैव
नत्त्वतो अभिजानाति “भक्त्याऽहमेकया प्राज्ञः” इत्यादिमदुक्तेः । यस्मा-
देवं तस्मात्तत्त्वतया भक्त्यैव तदनन्तरं विद्योपरामादुत्तरकाञ्च एव
मां ज्ञात्वा मां विद्यते मत्सायुज्यसुखमनुभवति मम मायातीत-
त्वात् विद्यायाश्च मायात्वात् विद्ययाऽप्यहमगम्य इति भावः
यत्—

“साङ्ख्ययोगो च वैराग्यं तपोभक्तिश्च केशवे ।

पञ्चपर्वेति विद्येयं यथा विद्वान् हर्षि विभक्तम्” ॥

इति विद्यावृत्तिवृत्तेन भक्तिः भूयते मत्सायुज्यं सुखमनु तत् अलु
हानिनीशक्तिवृत्तेरेव कला काश्चिद्विद्यासाफल्यार्थं विद्यायां प्रविष्टा
यथा कर्मसाफल्यार्थं कर्मयोगेऽपि प्रविशति तथा विना कर्मज्ञानयो-
गादीनां भ्रममात्रत्वात्केरतो निर्गुणा भक्तिः सत्त्वगुणमय्या विद्याया
वृत्तिवृत्तुनो न भवतीति किञ्च “सत्त्वात् सज्जायते ज्ञानम्” इति
स्मृत्यः । सत्त्वजं ज्ञानं विद्येयं यथा तथा भक्त्युत्पत्तं ज्ञानं भक्तिरेवेति
ज्ञानमपि द्विविधं ब्रह्मव्यम् ॥ ४५ ॥

अच्युतबलत्वाभावे साध्यं न सिद्ध्येत प्रत्युताधःपातश्चे-
त्याह—नोचेत् यदि रथिनो बलं न स्यात् पक्षे जीवस्य यदि
भक्तिर्न स्यादित्यर्थः । प्रमत्तं जीवं बलाभावेऽपि लक्ष्येवार्थे रथा-
रोहणमेव प्रमादः पक्षे भक्त्यभावे मृदुलमेव प्रमादः ते दृश्यवः
गणद्वेषाद्याः ॥ ४६ ॥

ननु, विषयभोगोऽपि शास्त्रेण विहितो न केवलं निषिद्ध एव
सत्यम्, अधिकारिभेदात् फलभेदाच्च तत्र उपवक्ष्याहृदयेत्याह—प्रवृत्तं
चेति, दशभिः । भावर्षते गृहस्थः भ्रमृतमश्नुते यतिः ॥ ४७ ॥

द्विहं इयेनादिकर्मं अद्यान्तिदं अत्यासक्तिप्रदम् । आदिष्टाया
विहृणोति—दशंभेति । पशुः पशुपागः सुतः सोमपागः ॥ ४८ ॥

भीमज्ज्ञानदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च” इत्यादिं भ्रमार्थम्
बृहद्वद् भीमज्ज्ञानदेवकृतसिद्धान्तमक्तिप्रदां सुखदेहादिसम्प-
त्तिको भवेदिति उपदिशति—आहुरिति, पञ्चभिः । शरीरं रथा-
दिष्टयाणि इत्याह इन्द्रियेण मनोऽभीष्टं रथमीह मात्राः शब्दादि
विषयाश्च वर्तमाना उल्लङ्घनीयाश्च देशाश्च विषयां बुद्धिं स्वयं सत्त्वं
चित्तं इत्येव जीवकर्मानुसारिणा सुष्टं बृहद्वद्वन्दुरं पूर्णं बन्धन-
माहुः ॥ ४९ ॥

प्राण्यापानव्यानोदानसमानागकूर्मकलदेवदत्तधनजयाऽभिधं
दशप्राणमस्य भर्माभर्मो चके अभितो देहादौ मानो यस्य तं
साधनावस्थावन्तं जीवं रथिनम् प्रणवं भगवन्मन्त्रं धनुः प्रापकं
जीवं विमुक्ताभिमानं सिद्धावस्थावन्तं शरं गन्तारं परं पुरु-
षोत्तमं लक्ष्यं गम्यं पठन्ति, प्रणवादिभगवन्मन्त्रजपभाषितो जीवो
भगवन्तं प्राप्नोतीति फलितोऽर्थः ॥ ४९ ॥

शङ्खगाह—राग इति । द्वाऽयाम् ॥ ४९ ॥

रजोऽभिनिवेशः सत्त्वप्रकृतयोऽपि बहुपुण्यकर्मप्रवृत्तिका-
रिणो हि साधनावस्थायां हिता अपि ध्याननिष्ठस्य शत्रव
एवात आह—सत्त्वप्रकृतयः कश्चिदिति ॥ ४९ ॥

आत्मवशः स्वायत्तः उपकल्प इन्द्रियादिनामकाभ्यादिपरि-
करो यस्य तथा भूतं नृकायरथं यावज्जीवं तावदेव गिरिष्ठस्य
गुरोर्भरणसेवका निशिनं ज्ञानलङ्घनं दधत् अच्युतबलः भग-
वदन्यभक्तः जितरागादिः सन् स्माराज्वलुष्टः भगवत्स्थानान-
न्देन तुष्ट इदं संसारं विजह्यात् मुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

गुरुचरणसेवालङ्घनमत्तभावे संसारनिवृत्तिर्न स्यादि-
त्याह—नोचेदिति । असन्तो भगवद्ज्ञानमत्तानुपयुक्ताः ये इन्द्रि-
यवाजिनः स्तब्ध ते उत्पद्ये प्रवृत्तिमार्गं नीत्वा विषयद्वन्द्वेषु
निक्षिपन्ति ते इत्यवस्तु अमुं रथिनम् उरु मृत्युमयं यत्र तस्मिन्
तमोन्धे तमसा द्वाते संसारकूपे क्षिपन्ति ॥ ४९ ॥

एवं भगवद्ज्ञानभक्तिसम्पन्नो मुक्तो भवेत्तदसम्पन्नः संसारं
प्राप्नोतीत्युक्तम् । अथ प्रवृत्तकर्मनिष्ठतया तस्यैव भगवज्ज्ञानभक्तिही-
नस्य धूममागेष्यादृश्या संसारं निवृत्तकर्मनिष्ठतया तस्यैव भग-
वज्ज्ञानभक्तिसम्पन्नस्यार्चिरादिमार्गेण्यमुक्ति आह—प्रवृत्तमिति,
दशभिः । भ्रमृतं मोक्षम् ॥ ४९ ॥

प्रवृत्तं कर्माह—हिंस्रमिति, द्वाऽयाम् । द्विहं इयेनादिकर्मं पशु-
शब्दः पशुपागपरः सुतः सोमपागः ॥ ४९ ॥

भाषा टीका ।

बुधजन इव शरीरं को ईश्वर का बनाया हुआ रथ कहते
हैं, इसमें इन्द्रियें घोड़े हैं, इन्द्रियों का ईश्वर अर्थात् नियन्ता एसा
मन बागडोर है, विषयों की वासनायें गमन के मार्ग हैं, अथवा
प्रदेश हैं बुद्धि सारथी है और चित्त इसका बन्धन है ॥ ४९ ॥

एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं हुतं प्रहुतमेव च ।

पूर्तं सुराक्षयाऽऽरामकूपाऽऽजीव्यादिलक्षणां ॥ ४६ ॥

द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्च^(१) धूमो रात्रिरपक्षयः ।

अपनं दक्षिणं सोमो वर्श ओषधिवीरुषः ॥ ५० ॥

अन्नं रेत इति क्षमेश ! पितृयानं पुनर्भवः ।

एकैकद्रव्येनानुपूर्व^(२) भूत्वा भूत्वेह जायते ॥ ५१ ॥

निषेकादिद्रमशानान्तैः संस्कारैः संस्कृतो द्विजः ।

इन्द्रियेषु क्रियायज्ञानं ज्ञानदीपेषु जुहति ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणि मनस्यूर्मी वाचि वैकारिकं मनः ।

वाचं वर्णममाम्नाये तमाङ्कारे स्खरे न्यसेत् ।

ओङ्कारं बिन्दौ नादे^(३) तं तं तु प्राणो महत्पमुम् ॥ ५३ ॥

आग्निः सूर्यो दिवा प्राहः^(४) शुक्लो राकोत्तरं स्वराट् ।

विश्वश्च तैजसः प्राज्ञस्तुर्ग आत्मा समन्वयात् ॥ ५४ ॥

भाषा टीका ।

और दशों प्राण अथ अर्थात् घुरी हैं अथमं और धर्म ये दोनों एक (पहिये) हैं, उसमें अभिमानी जीव चढ़ने पाछा रथी है, इसका प्रणव (ओंकार) ही अनुष है और शुद्ध जीव-स्वरूप ही वाण है, और लक्ष्य (निशाना) परमेश्वर है अर्थात् जैसे वाण निशाने में लगता है ऐसे ही जीव को परमेश्वर में लगना चाहिये ॥ ४२ ॥

राग, द्वेष, लोभ, शोक, मोह, भय, मद, मान, अवमान, असूया, माया, हिंसा, मत्सर, ॥ ४३ ॥

रजोगुण, प्रमाद, क्षुधा, निद्रा, ये सब जीतने के योग्य इसकें शत्रु हैं। और रजोगुणी तमोगुणी प्रकृति तथा कचित्त सतोगुणी प्रकृति भी शत्रु है ॥ ४४ ॥

जब तक मनुष्य वेद रूप रथ अपने वश का और समर्थ है तब तक ही गुरुजनों के चरणों की सेवा से तीक्ष्ण ज्ञानरूप खड्ग को धारण कर परमेश्वर के बलका आश्रय लेकर सर्व शत्रुओं का अस्त (नाश) कर उपशान्त होकर ब्रह्मानन्द में मग्न होकर इस रथाधिक की उपेक्षा कर देवे ॥ ४५ ॥

यदि अल्पान अर्थात् अपने अक के कार्य से कभी न चूकने वाले भीगाविन्द के बल का आश्रय न लेवेगा तो दृष्ट इन्द्रियरूप-घोड़े और बुद्धिरूप सारथि ये सब इस रथी को उत्पथ अर्थात् कर्मार्ग में खेजाकर त्रिष्वरूप चारों में छोड़ देंगे हैं। वे चार, घांटा और साराथि सहित इस रथी को बड़े मृत्यु के भय वाले

संसार रूप घोर अंधकूप में डाल देंगे हैं ॥ ४६ ॥

वैदिक कर्म होप्रकार का है एकप्रवृत्तकर्म, दूसरा निवृत्तकर्म नहीं प्रवृत्तकर्म के आचरण से फिर पुनरावृत्ति होती है, और निवृत्ति प्रधान कर्म के आचरण से अपुनरावृत्ति पूर्वक अमृत (मोक्ष) का प्राप्त होना है ॥ ४७ ॥

हिंसा प्रधान इवेनवागादि द्रव्यमय काश्य अग्नि होनादि ये अशान्तिप्रद है, और दशं, पीयामास, चातुर्मास्य पशुप्राण सोमयाग ॥ ४८ ॥

श्रीधर्मशामिकृतभाषाटीका ।

हुतं वैश्वदेवम् प्रहुतं बलिहर्णम् एतत्सर्वमिष्टमुत्पन्नं एत-
देव यदि काश्यमशान्तिदश्च तर्हि प्रवृत्ताख्यमपीत्यर्थः । आजीवं
प्रपादि ॥ ४६ ॥

प्रवृत्तेन कर्मणा आगेहावरोहाभ्यामावृत्तिप्रकारमाह, द्रव्यस्य
चरुपुरांडाशादेः सूक्ष्मो विपाकः परिणामो देहाभ्यन्तरमको येन-
सर्वपरिणतो गच्छति य एव धर्मो अप्रशब्देनोक्तः "इति तु
पञ्चदशमाहुनायापः पुरुषवत्सो भवन्ति" इति पाठाभ्यन्तरं द्रव्य-
शब्देन तेजोमात्राशब्दाकार्मादिद्रव्याणि ऊष्मविपाकशब्देन हृद-
याप्रप्रधानः तथा च श्रुतिः "स इमास्तेजोमात्राः समप्रवाह-
द्वानां हृदयमेवात्मकामर्शितं तथा तस्य हृदयं हृदयाग्रं प्रया-
तने तेनैव आत्मा तत्कामर्शित" इति धुमादिशब्देनैव तद्विमा-

देवयानमिव प्राहुर्भूत्वा भूत्वा ऽनुपूर्वशः ।

आत्मयाज्युपशान्तात्मा ह्यात्मस्थो न निवर्तते ॥ ५५ ॥

य एते पितृदेवानामयने वेदनिर्मित ।

शास्त्रेण चक्षुषा वेद जनस्थो ऽपि न मुह्यति ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

निम्नो देवताः तत्रापक्षः कृष्णपक्षः सोमः सोमलोकः तत्र भुक्तभोगस्यावरोहणप्रकारमाह—दर्श इत्यादि, विपरीतं लक्ष्य-
या विशिष्टभोगक्षयशोकाग्निना देहक्षयेनादर्शनमुच्यते एतदुक्तं
भवति भूतसूक्ष्मयुक्तो धूमाद्यातिवाहिकदेवताभिः सोमलोके
प्रापितस्तद्भोगावसाने विधीनदेहो वृष्टिद्वारेणैषविधीरुधादिसा-
म्बापक्षक्रमेण जायते एवं पुनर्भवहेतुः पितृयानं प्रवृत्तकर्म-
मार्गं इति ॥ ५० ॥

इमंश, हे भूपते ! पुनर्भवमेवाऽऽह—एकैकक्षयेन प्रत्येकं क्रमेण
भूत्वा तत्तत्प्राप्यं प्राप्येह भूमौ जायते ॥ ५१ ॥

तत्राधिकारिण्यमाह—निषेकादीनि । अन्यस्मिन्प्रादिकार्यपक्षे
जन्म जन्मत इत्यर्थः । निवृत्तकर्मनिष्ठस्योपासनादिविशेषमुपदिश-
न्निषेकादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिमाह—इन्द्रियेष्वित्यादिना । यद्वा
द्रव्यवशेषु हिंसायां दुर्निवारत्वादिति मुख्यं निवृत्तं कर्मैव दर्श-
यन्माह—ज्ञानेन दीप्यन्त इति तथा तेषु इन्द्रियव्यापाराणामि-
ष्टापूर्वादीनामिन्द्रियतावन्मात्राणां भाववन्तीत्यर्थः । एवमुत्त-
रत्रापि ॥ ५२ ॥

ऊर्ध्वं दर्शनादिसङ्कल्परूपे मनसि वैकारिकं विकारयुक्तं
मनो बाह्यं विद्यादिलक्षणाया वाचा हि मनः कर्तृत्वादिवि-
कारं मज्जति, वर्णानां समाप्तये समुदाये तद्विशेषवाद्याचः स्मरे
अकारादिस्वरत्रयमके ओङ्कारं बिन्दौ तं च नादं प्राप्य सूत्रा-
त्मनि महति ब्रह्मणि ॥ ५३ ॥

अग्निगिति तत्तदमिमानिभ्यो देवतास्ताः प्राप्नोतीति पूर्व-
वत् विवाऽहः प्राङ्गस्तस्त्वेषान्तः राका शुक्लपक्षस्यान्तः यद्वा
प्राङ्को राका इति च पुराणमतम् उत्तरं त्वयनम् खराद् ब्रह्मा
एवं ब्रह्मलोकं गतस्य भोगावसाने मोक्षप्रकारमाह—धिश्च इति ।
विश्वः स्थूलोपाधिः सस्थूलं सूक्ष्मं विज्ञाप्य सूक्ष्मोपाधिरनै-
जसो भवति सूक्ष्मं कारणं विज्ञाप्य कारणोपाधिः प्राङ्को भवति
कारणं च सर्वसाक्षित्वेनावधारसाक्षिस्वरूपे विज्ञाप्य तुषो भ-
वति तेषां च व्यभिचारिणां साक्ष्याणां ज्ञये शुद्ध आत्मा भवति
मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

यद्येतरो भूत्वा निवर्तते तथा न निवर्तत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

वेदेन निर्मिते “ते धूममभिसम्भवन्ति” इत्यादिना “ते अर्चिरभि-
सम्भवन्ति” इत्यादिना च निश्चयेन विविक्तं ज्ञापिते इत्यर्थः ।
जनस्वा ऽपि देहस्थो ऽपि न मुह्यति ॥ ५६ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हुतं वैश्वदेवं प्रवृत्तं बलिहरणं तदेतत्सर्वं वैदिकं कर्म इह-
मिष्टाव्ययं यद्यतदेव कर्म हिंसाद्रव्यमयं हिंसा विषयद्रव्य-
प्रचुरम् । हिंसामिति पाठे पञ्चादिहिंसागर्भं पुरोडाद्यादिद्रव्य-
प्रचुरं च काम्यं स्वर्गादिकामार्थमशान्तिं पूर्वोक्तरागाद्यनिवृत्ति-
हेत्यासदा प्रवृत्ताव्ययमकाम्यं शान्तिं हेत्यासदा निवृत्ताव्ययमि-
त्यर्थः । अथ पूर्वसंज्ञकं कर्माह—पूर्वमिति । देवाद्यर्थादिनिर्माणाकर्म
कर्मपूर्वम् आर्जाव्यमाजीविका ॥ ४८ ॥

तत्र प्रवृत्तिधर्मपरायणस्य त्रैवर्णिकस्य तत्फलानुभवाय
लोकान्तरारोहणमार्गं फलानुभवाऽवसाने ततः पुनरवरोहणमार्ग-
मेवं सञ्चरतो भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तत्वं चाह—द्रव्येत्यादिना, साक्षं ज्ञेयम् ।
निषेकादिमशान्तैः गर्माधानादि मशान्तैः संस्कारैः संस्कृतो
द्विजलैवर्णिकः इष्टापूर्वदत्तकारी देहत्यागानन्तरं द्रव्यसूक्ष्मविपाकः
द्रव्याणां पृथिव्यादिभूतानां सूक्ष्मा विपाकाः सूक्ष्मावस्थाः यस्य
सूक्ष्मावस्थपृथिव्यादिभूतयुक्तः भूतसूक्ष्मपरिष्वक्त इति बाधत्
हे इमंश, पृथिवीपते ! धूमादयः शब्दास्नर्द्धमभिनिवेशनापरा तत्र
अपक्षयः अपरपक्षः अयने दक्षिणं दक्षिणायने सोमश्चन्द्र इति
शब्दः प्रत्येकगन्धेति । धूम इति रात्रिरिति तानैकैकश आनु-
पूर्वेण भूत्वा भूत्वा । भूमासावात्मनेपदीति भवति तत्र प्राप्यर्थकः
प्राप्य प्राप्येत्यर्थः । धूमादिक्रमेण चन्द्रं प्राप्य तत्राभूतमवशरीर-
युक्त इष्टादिकर्मफलमनुभूय ततः दर्शः दर्शस्य चन्द्रकलाक्षयहेतु-
त्वादिना दर्शशब्देन चन्द्रं प्राप्तस्याऽमृतमवशरीरनाशो लक्ष्यते
विनष्टाऽमृतमवशरीर इत्यर्थः । चन्द्रमसः स्थानात् क्रमेणोपध्यादीन्
प्राप्येह लोके जायते एतच्च पितृयानं पुनर्भवहेतुरित्यर्थः । यद्वा
चन्द्रपर्यन्तं पितृयानं ततो रेतः पर्यन्तं पुनर्भवयानमित्यर्थः ।
तत्र दक्षिणायनसोमयोर्मध्ये पितृलोकः आकाशश्च द्रष्टव्यः
ओषधेः पूर्वं क्रमेणाकाशवायुधूमाग्नेमवधर्षाणि द्रष्टव्यानि तत्रा-
रोहणं धूमराज्यपरपक्षदक्षिणायनवयमासपितृलोकाकाशचन्द्र-
क्रमेण अवरोहणम्तु चन्द्रमसः स्थानादाकाशवायुधूमाग्नेमवधर्षा-
वधिधीरुद्धमतराजरेतःक्रमेणेत्यर्थः । तथा च भूयते छात्र्येण
“अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्वं दत्तमित्युपासते ते धूममभिसं-
भवन्ति धूमाद्रार्चिं राजरेपरपक्षमपरपक्षाद्यान् पश्यदक्षिणेति
मासास्तानेष्वेते सञ्चरसरमभिप्राप्नुवन्ति मासेऽवः पितृलोके पितृ-
लोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा तद्देवानामर्चं तं
देवानलक्ष्यन्ति तस्मिन् यावत्सम्पातमुत्पिबार्थैतमेवाध्वानं पुनर्निव-
र्तन्ते यद्येतमाकाशमाकाशाद्यां वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो
भूत्वा अग्निं भवति अग्निं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा वर्षति

श्रीमद्दीक्षितरायवाचस्पत्यकृतभाष्यतत्त्वसंग्रहचन्द्रिका ।

इहं ग्रीहियन् ओषधियन् स्वतयास्तिष्ठन्मावा जावन्तेऽतो वै बलदुर्नि-
 प्रपतन् यो वो ह्यन्नमसि वो यो रेतः सिञ्चति तज्जुष एव भवति
 नृप इह रमणीयवरया अश्याशो ह वसे रमणीयां वोनिमापयेत्
 ज्ञाह्यायोनिं वा श्वभिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथडाह्ययोनिं वा
 ब्रह्म व इह कपूयवरया अश्याशो ह वसे कपूयां योनिमापयेत्
 श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा आयडाह्ययोनिं वा" इति. तत्रारोहय-
 दशार्वा भूमाद्यभिमानिदेवताहोक्कगमनमेव भूमादिभावः, प्रवरोहयो-
 र्वाकाशवायुभूमाश्रमेघवर्षेणु तज्ज्ञाबोनाम तत्संसर्गकृततत्सादृश्याप-
 त्तिरेव "तस्मात्तान्यापत्तिरूपपत्तेश्च॥१२२॥ इति शारीरकस्याभात्
 ग्रीह्यादिभावोनाम जीवास्तदाधिष्ठितग्रीह्यादिसंश्लेषमात्रम् "अस्याधि-
 ष्ठितं पूर्वैवद्विधापात्त॥१२३॥ इति स्यात् एवंवाच्यः । द्रव्यसूक्ष्म
 विपाक इति. द्रव्यसूक्ष्मविपाकाद्य इत्येते सोमपर्यन्ताः पितृयानं
 दशाहयो रेतःपर्यन्ताः पुनर्मंत्रः गर्भाधानादिद्व्यष्टानाग्नैः संस्कृत
 इष्टादिकारि भानुपूर्यान्तकमेव भूत्वाभूत्वा राश्यादीन् प्राप्य
 प्राप्य पुनरिह जायते इति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

मथापुनभयं देवायानं वक्तुं तेन जिगमिषोर्निवृत्तधर्मेनिष्ठस्य तावत्
कृत्यमनुसन्धानमाह-इन्द्रियेष्विति श्लाघ्यामाज्ञानदीपेषु ज्ञानदीपकेषु
चक्षुरादीन्द्रियेषु क्रियावक्त्रात्मैर्निष्ठपदवापारान् जुह्वात देवया-
नेन जिगमिषव इति शेषः । चक्षुरादिभिर्ज्ञानेन्द्रियैः पाणिपादा-
दिकर्मेन्द्रियाणि निषकल्युरित्यर्थः । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ज्ञाने-
न्द्रियाणि सङ्कल्पविकल्पादिकृपांमिमति मनसि जुह्वाति मनसा
नानि निषकल्युरित्यर्थः । वैकारिकं सत्त्वोत्तरं वाचि शास्त्रात्मिका-
यां मनः मनसः उच्छास्त्रप्रवृत्तिं निरुद्ध्यादित्यर्थः । वाचं
वर्णसमाप्ताये पञ्चाशदक्षरात्मकामनुसन्धीरन् वर्णस-
माप्तायमोक्षोरेऽन्तर्गतं विदुः तमोकारं विदुनादे चतुर्थ्या मात्रायां
विदुनादश्च प्राणो प्राणसहचारिणि मकारवाक्ये जीवे वा-
चकत्वेनान्तर्भावयेयुः । अमुं जीवं महति महदात्मनि परब्रह्मणि
समर्पयेयुरिति मुमुक्षोरनुसन्धानप्रकारउक्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

अथ तस्य गतिहेतुभूतमर्चिर्वादिमार्गमंशतो दर्शयति-अप्रिरिति । मग्ग्यादिशब्दास्तदभिमानिदेवतापराः अत्र न क्रमविषया आनक्रमविरोधात् ननु सूर्याग्नेरनन्तरं दिवसादिभ्यः पूर्वं भूयते किन्त्वेवम्"तथादृश्यं विदुष्यं चेमेऽरवये अर्थां तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभि-संभवन्त्यर्चिषांऽहरह मापूर्यमाणपक्षाद्यान्बुद्धं ज्ञेतिमासांस्तान्मा-नेभ्यः संवत्सरं सम्वत्सराहादित्यमादित्यः सन्द्रमसं सन्द्रम-सो विद्युनं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्मणमयत्येव देव-यानः पन्थाः" इति । अत्र सम्वत्सरादनन्तरं वायुं विद्युनोऽनन्तरं वरुणोन्द्रो च जानीयात् कौषीतकिब्राह्मणे "एनं देवायानं पन्थानमापद्याग्निशोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं सौ-आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिबोकम्" इति भव-यात् अत्राहन्मानवः प्रजापतिर्वा अयं च सकलश्रुत्यविरो-धेन निर्णीतः क्रमो वरदगुरुभिरभिहितः "अप्रिरहःसिनपक्षा-नुदगयनाध्मरुहकैन्दुर । अपि वैद्युनवरुणोन्द्रप्रजापतिनातिवा-हिकानाहुः" इति पूर्वोद्गोराका खानधीतशास्त्रान्तरेऽनामन्तर्ग्यो उत्त-

रम् उत्तरायणम् एवं मुक्तप्राप्यभगवत्सौक्यमार्गो दर्शितः तत्र प्रा-
प्यस्य भगवत्प्रत्युद्भवविशिष्टतामाह—विश्व इति । यथा सर्व-
व्यसेहितायाम् “सृष्टिस्थित्यन्तकारिणः शक्यस्तत्र ऊर्जिताः”
इत्युपकृतम्—

“मकारशक्तिर्बिम्बाख्या उकाराख्या तु तेजसी ।
मकारशक्तिः प्रज्ञाख्या तासां रूपं पुनःशृणु” ॥

इत्यादिना आप्रदायवस्थामव्यादिकमुक्त्वा—

“एतास्तिष्ठां दृष्ट्वास्तिष्ठः शक्तीः संप्रियायन्ति ताः ।

अग्निरुद्रादिरुपास्ताः भोक्तुः शर्काभिर्निमित्तयेत् ॥

अर्द्धमात्राऽधिया द्विव्याऽप्रकाशः।यंप्रकाशिका ।

‘वासुदेवमयीं शक्तिं विद्धि तामनुपस्कृताम्’ ॥ १२५॥

प्रतः सुदृशधिष्ठाता आपदेवस्थानिर्वाहकोऽनिरुद्धो विश्वः
स्थित्यधिष्ठाता स्वप्ननिर्वाहकः प्रद्युम्ननैजसः संहति-
शस्त्रधिष्ठाता सुपुतिनिर्वाहकः संकर्षणः प्राज्ञः एने वाऽकारो-
कारमकारवाच्याः । सर्वकारणभूतः सर्वशक्तिमौल्यमन्त्रः प्रत्युवाच-
मात्रावाचो वासुदेवस्तुप्रेक्ष्यतुंगमात्रासहितप्रणवस्य पूर्वमनुसम्भ-
यतया प्रकृतशब्देनैव तस्यार्थः फलदशार्था प्राप्यनयोक्तुः । इदं
प्रदर्शनायमुक्तम् । परव्यवहृतिभवादिसर्वोपस्थानिविशिष्टा भगवान्
मुक्तप्राप्य इत्यर्थः । समन्वयारसत्वेनां व्यवहृतीनां प्राप्या-
न्तर्भावादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

इदं देवायानं प्राहुर्वेदाप्ता इति शेषः । आत्मयात्री परमात्मा-
सकः अनुपूर्वशः क्रमेणाधिपरादीन् प्राप्य उपशास्तः निःशेष-
बल आत्मा प्रकृतिर्यस्य तादृशः आत्मनि परमात्मनि स्थितः
क्षेयतया स्थितः आत्मस्याधिर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाश्चक्युक्त-
प्राप्तके स्वरूपे स्थितः उक्तविधप्रज्ञाशेषशेनात्मानमनुभव-
त्यर्थः । पुनस्ततो न निवर्त्तते एवं देवयानपथगोभूत्वा न निवर्त्तते
ममरणादिकं तज्जुम्भतपुनरावृत्तिं च न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

"नैते सृती पार्थजातम्बोगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कांक्षेषु योगयुक्तो भवार्जन ! " ॥

इति श्रीमगवदुक्तमार्गद्वयवर्णितफलमाह-य एत इति । यः
पुमान्मुमुक्षुर्वेदनिर्मितं वेदबोधिने एते पितृदेवानां अयने वर्त्तनी देव-
यानपितृयाने शास्त्राभ्यसेन चक्षुर्या वेदं सांपि पुमान्महानि
जनस्थोपीडिति पाठे, देहस्थोऽपीत्यर्थः । आनुष्ठेयमगवद्वर्त्तितं
मोहं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भामह्विजयध्वजनीपंकुनपदरत्नावली ।

हुनं नैश्वर्यं प्रदुनं हुन्वा बलिहरणमेतद्व्यभिष्टं सुगन्ध्या-
द्विपाकागताः पुनश्च आजीव्याः सर्वसेवयाः कुट्टिममूला विद्वत्-
तशाखाः नखः ॥ ४८ ॥

ब्रह्मसूत्रमभिवाकः पुनोद्देशादिब्रह्मजननापूर्व फलं धूम-
इत्यादिना धूमादिशब्दाभ्यादिब्रह्माऽत्र गृह्यन्ते इति ज्ञानव्यम-
मपत्त्यः कृष्णपक्षः श्लोमभ्यन्तः पूर्ववर्तमानाद्यं तत्प्रयुक्तकर्म-
विशेषो ऽत्र तु न दक्षिमागिरेवा उच्यन्ते. अनेन सांख्य गनव्य

भूमिज्ञानवर्तकतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गतिप्रकारमाह—मोक्षधीति । पितृवानं गतः अम्बुद्वयादि-
द्वारेण भुवं प्राप्तः मोक्षध्यादिर्भवति ॥ ५० ॥

अत्राप्येष पितरं प्रविश्य रेतोऽप्येष मातरं चेति पुनः
पुनर्भवतीति पुनर्भवः, स्यादिति शेषः । न केवलमोषध्यादिभावो-
ऽस्य, किन्तु धूमादिभावोऽप्यस्तीति भावेनोक्तं विशदयति—एकै-
कस्येति । अत्रानुपूर्व्यात्कमात् । “अथ इमे ग्राम इष्टापूर्णे इत्तमि-
त्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति” इत्युपक्रमेण ‘यो यो ह्यजमस्ति
यो यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवत्यस्ते’ अनेनावमर्थः प्रप-
ञ्चयते ॥ ५१ ॥

अत्र च “त इह रमणीयचरणाऽयाशो ह यस्ते रमणीयां
योनिमापयेत् न ब्राह्मणयोनिं वा” इत्यादिरेभिप्रायं दर्शयति—निषे-
कादीति । निषेको रेतःसंकः अनेनापि पुनर्भव इत्यस्य भावो
विधूत इति ज्ञायते देवयानापरपर्यायादिरात्रिमासाभिमानीदेव-
चक्रं वदित्यस्तस्मात्तद्विषयं भूतसाधनमाह—इन्द्रियेति ।
क्रियावद्वा क्रियारमकयज्ञाभिमानीदेवान् ज्ञानं दीपयन्ति जन-
यन्तीति ज्ञानदीपानि ज्ञानमेव दीपो येषां तानि तथा तेष्व-
िन्द्रियेष्विन्द्रियाभिमानीदेवेषु जुहति इव नं नाम तत्तद्वशात्वेन
स्मरणं, तदुक्तम्—

“यज्ञाभिमानीनो देवान् स्मरन्तीन्द्रियमानिनम् ।
वशागांस्नात्मनो मानिसुरेन्द्रस्य वशे स्थितान् ॥
वेदास्मिकायाः पार्श्वस्थास्तं तां रुद्रवशे स्थिताम् ।
वर्णप्रयात्मकं रुद्रं शेषे तु प्रणवात्मके ॥
विष्णुरूपे सरस्वत्यां तं तां तस्यां पुनर्यजेत् ।
मूलस्थनादरूपायां तां वायो नं जनार्देन ।
प्रकृत्यामववा प्राणं तामेव पुरुषोत्तमम्” ॥

इति ॥ ५२ ॥

इन्द्रियाणि तदभिमानीदेवात्मनमि मनोभिमानीन्द्रवशे
मानेवं पूर्ववत्स्मरन्तीति शेषः । विशिष्टाकारपरक्रमकमण्यं
कर्मास्यास्तीति वैकारिकं मनोऽभिमानीनमिन्द्रं वाचि वेदाभि-
मानिभ्यां पार्श्वस्थां तामुमां वर्णसमात्मनो पद्वर्णस्वरक्रमायां
सम्भगात्मनायः सम्भवाद्योऽन्यथापाठकृत्वा यस्मिन् स तथा
अकारोकारमकाराणां त्रयाणां वर्णानां समात्मनो मेखनं
यस्मिन् ओकारे स तथा तस्मिन् तदभिमानीनं रुद्रं स्थिता
मिति शेषः । तुशब्देन भार्याभर्तृभावं पूर्वस्माद्विशिनष्टिः तं रुद्रम्
ओङ्काराभिमानीनं खं परमात्मानं रमयतीति स्वरः शेषः तस्मिन्
स्थिते रम्यसेत् मनस्त्रिषयं करोति ॥ ५३ ॥

तमोङ्कारं शेषं विन्दुनादे विन्दुनादरूपसरस्वत्यां तदाधार-
त्वेन स्थितं तुशब्देन पूर्वयोरेकत्र त्वमत्र स्नामिभावं सूच-
यति—तां विष्णुरूपां मूलाधारस्थनादरूपायां प्रकृतिनाम्न्यां सर-
स्वत्यामेकीभूय स्थितिशब्देन तयोरेकत्वं दर्शयति—तं तां नाद-
रूपां प्राणं प्रकृष्टानन्दरूपे वायौ स्थिताम् अत्रापि त्ना भार्या-
भर्तृभावमाह—अम्बु वायुं महति जनार्देन स्थितं स्मरन् अथवा
प्राणनामानं वायुं महति प्रधानं प्रकृतिशब्दात्वं स्थितं अम्बु-

मयूरं प्रकृतिनामानं महति पुरुषोत्तमे स्थितमिति महति शब्दो
द्विरावृत्त्या व्याख्येयः एतत्सर्वं विष्णुरूपसरस्वत्यां तं तां तस्यां
पुनर्यजेत् इत्यादिपूर्वोक्तेन मानेन सविस्तरमुक्तम् । इदानीमर्चिग-
द्विर्माणं देहादुत्क्रान्तस्य ज्ञानिनः प्राप्त्वाद् देवानाह—अग्निरिति ।
द्विषा दिवसाभिमानी शुक्रः शुक्रपक्षाभिमानी रक्षा पूर्णमासक-
भिमानीनी उत्तरमुत्तरायणाभिमानीनी करालिन्द्रः ॥ ५४ ॥

अत्र न केवलमग्न्यादय एव प्राप्त्वाः, अपि तु विश्वाद्या अग्निरु-
द्धाद्या भगवतो भूमिर्बिषोबाश्च प्राप्त्वा इत्याशयेनाह—विश्व इति ।
अथवादेनाऽनिरुद्धादिग्रहणं तेषामुभयेषां विष्णुरूपत्वं सूचयति,
“विश्वाद्या अग्निरुद्धाद्यास्त द्विषा संप्रकीर्तिताः ।

विष्णुरूपस्तद्व्ये च तास्वर्वांश्चाति मोक्षुः” इत्युक्तेः
किञ्चाग्न्ये च दिवस्पुत्रास्तजिकटवर्णिनः सन्ति तेऽप्यथ
शब्देन सूचिताः—

“तद्व्ये च दिवस्पुत्राः सर्वे च युसमीपगाः ।

ते दिवं प्रापयत्येनं स वायुः स हरि पृथक् ॥

विश्वदिकपं तुर्यं वासुदेवञ्च नापरः” ।

इत्युक्तेः गतिकमोक्षनेन ज्ञानदयः । न परं विश्वादिकमोक्षात्तद्व्यं
किन्तु तस्मैरूपो हरिराप्तव्य इत्याह—आत्मेति । आत्मा विश्वा-
दिको हरिः सत्यगर्वायते अनेन ज्ञानेनेति सम्भवः तदुक्तं
स हरि पृथग्विश्वादिकपमिति वासुदेवो तुर्याद्व्यो नेत्याह—
तुर्य इति । तुर्य आत्मा वासुदेवः “अतः सातत्यगमने” इति
धानोः सतनगमनं व्याप्तिः “यश्चाऽस्य सतताभावः” इति श्रुतः
सर्वत्र वसनशीलत्वात् कीडाकपत्वात् अपाकुसुमाद्युपाध्यावि-
खरफटिकवर्णिमंजलानरूपत्वाद्वासुदेवः—

“शुद्धफटिकसंकाशं वासुदेवं निरञ्जनम्” इति स्मृतिः ।

ऐकारम्यप्रत्ययं सारं प्रपञ्चोपशमं शिवम् ।

अद्वैतं तुर्यं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः” ॥ इति स्मृतं:

तुर्यं वासुदेवञ्च नापर इति च किञ्च मार्गस्थानां सर्वेषां देवाना-
मपि परमात्मनि समन्ययोऽस्तीति ज्ञापनाय समन्यय इत्युक्तम्
एतस्य नाम निर्दिशति । देवयानमिति । “सर्वसरो वै प्रजापतिस्त-
स्यायने दक्षिणं चोत्तरं च” इत्यारभ्य ‘एतस्माज्ज पुनरावर्तन्त’
इत्येष निरोधः” इत्यन्तं वेदान्ताः प्राहुरित्यन्वयः । अस्य फलमाह
भूमेति । अनुपूर्वशः क्रमेणोपर्युपरि सुखादिभिरधिकं भूत्वात्मनो
मुक्तो न निवर्तन्त इत्यन्वयः कुत आत्मयाजी परमात्मपूजकत्वात्
पुनरावृत्तिकृत्वापि तस्य नास्तीति भावेनाह, उपशान्तात्मेति
पूण्यान्न्दस्वरूपः धूमादिभागवदस्यापि पुनरावृत्तिर्भिरस्ति किमि-
त्यतो भूत्वेति ॥ ५५ ॥

तनु, किमेतज्ज्ञानेन प्रयोजनम् ? येनावश्यं वक्तव्यतामियादिति
तत्राह—य एने इति । जनस्यो देहस्यः “तद्य इत्थं विदुर्ध्वं जमरगं
अज्ञातप इत्युपासते तेष्वमभिसम्भवन्ति” इत्यर्धना शास्त्रेण न
केवलं मोहं प्राप्नोति नीचां गतिमपि न यातीत्यतोऽप्युक्तं
“भोक्तानामार्गविधेव नीचां गतिमवाप्नुयात्” इति स्मृतं ॥ ५६ ॥

आदावन्ते ॥ जनानां सहस्रिन्तः परावरम् ।

ज्ञानं ज्ञेयं वचो वाच्यं तमो (१) ज्योतिस्त्वयं स्वयम् ॥ ५७ ॥

(२) आवाधितोऽपि ह्याभासो यथा वस्तुतया स्मृतः ।

दुर्घटत्वाद्वैन्द्रियकं तद्वदर्थविकल्पितम् ॥ ५८ ॥

भूमिचक्रदेवकनसिद्धान्तप्रदीपः ।

नेम स्मिन् विद्मं दृष्ट्वाऽऽदित्यं तथैव तेन चन्द्रमसं तेन विष्णु-
दभिमानीनं देवताविशेषं नीलस्तनश्च वरुणोऽप्रजापतीन् प्राप्य
प्राकृतमण्डलं निर्भिद्य विरजां प्राप्नोति तदा परस्मिन् लिङ्गशरीरं
दृष्ट्वा तां नदीस्तीर्त्वा परब्रह्मलोकं प्रविश्य परब्रह्मसाधर्म्यं प्राप्नो-
तीति ॥ ५४ ॥

आत्मयाजी परमात्मनि तदंशत्वेनात्मनिष्पत्तिकां पूर्वोक्त-
वक्ष्यो गत्वा अग्न्यादिकमनुपूर्वशां भूत्वा भूत्वा येनात्मस्थः
मुक्तगम्य परमात्मस्थः सन् न निवर्तते तद्विद् देवयानं प्राप्नु-
रित्यन्वयः ॥ ५५ ॥

अनयोर्माग्योर्होयां पाद्व्ययोर्ज्ञानमात्रेण यजोऽपि विगतमोहो
भवति किमुन हेयं विहायोपादेयेन मोक्षं लब्ध्वा न विमृशतीत्याह, य
इति । "ते धूममभिसम्भवन्ति" इत्यादिना "तेऽर्चिपमभिसम्भवन्ति"
इत्यादिना च वेदेन निर्मिते निर्याति पितृदेवानां अयनेमागीं यो वेद
स जनक्यो जनानां मध्येवत्समानोऽपि यज्ञावस्थायामपीत्यर्थः । न
विमृशति पितृयानं रुचिं देवयाने रुचिं च न करोति किमुन
मुक्तः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

इत प्रवृत्त अर्थात् वैश्वदेव, बलिहरण, ये सब कर्म इष्ट
नाम से प्रसिद्ध हैं, और मंदिर वगीचा कूप तडागादि कर्मों को
आपूर्ति कहते हैं और यही सब कर्म कामना से किया जाय
नौ प्रवृत्तकर्म कहते हैं ॥ ५६ ॥

द्रव्ययज्ञका फल यही है कि--वाहिकपुरुष चतुपुरोडाशादि
के सूक्ष्म विपाक अर्थात् शरीरान्तर से धूमाभिमानी देवके
लोक को जाता है, वहांसे कृष्णपक्ष के अभिमानी देवके लोक
का जाता है, वहांसे दक्षिणायन के अभिमानी देवलोक को
जाता है, वहांसे सांमलोक को जाता है, इस प्रकार भोग भोगने
के पश्चात् विलीनदेह होकर ब्रह्मद्वारा औषधि धीरुधात् के
माय्यको प्राप्तहोकर, हे राजन्! अन्न वीर्य आदि क्रमसे फिर
इसी संसार में उत्पन्न होता है यस इसी प्रकार प्रवृत्तकर्म के
आचरण से इसी प्रकार हो होकर फिरफिर जन्म लेता है ५० ५१ ।

निपेक्षसे आदि लेकर इमान्त संस्कारों से संस्कृत द्विज
लोग ज्ञान दे प्रकाशक इन्द्रियों में क्रिया यज्ञों को हवन करते हैं

अर्थात् ज्ञानेन्द्रियों से कर्माेन्द्रियों के व्यापारों का निवर्तन करने
हैं ॥ ५२ ॥

आर ज्ञान इन्द्रियों संकटपातमक मन में और सात्त्विक मन
को शास्त्ररूप बाणी में और बाणी को पञ्चाशत् अक्षरात्मक वर्ण
समूहय में इसको अक्षरात्मक ओंकार में उसको चतुर्थी मात्रा
विन्दुनादमें उसको प्राण सहचारी जीवमें स्वास करे अर्थात्
अनुसन्धान करे ॥ ५३ ॥

इस प्रकार निवृत्त कर्मानुष्ठानी ज्ञानी पुरुष अक्षिरादि
मार्ग से जाने समय प्रथम अग्नि लोक को जाता है फिर सूर्य
लोक को पश्चात् दिवनाभिमानी देव के लोक को फिर शुक्र
पक्षाभिमानी देव के लोक को अनंतर उत्तरायणाभिमानी देव
के लोक को, इत्यादि क्रम से मोक्ष में प्राप्त होकर मरणाद् होता
है ॥ अर्थात् उत्तरायणाभिमानी देव लोक से वर्षाभिमानी
देव लोक में वहां से वायु लोक में वहां से सूर्य लोक में वहां से
चंद्र लोक में वहां से विद्युत लोक में वहां से वरुण लोक में
वहां से इन्द्र लोक में वहां से प्रजापति साक्षोत् ब्रह्मा के लोक
में पूजित होकर आतिवाहि कों के द्वारा सीमांत में विरजा
स्नान कर भीषेकुंड में प्राप्त होकर निश्च सेवा पात्र को
होता है, वहां पर भी अनिरुद्ध, प्रद्युम्न, संकर्षण रूप से आप
पर ब्रह्म विराजते हैं और इन सबों का जिनमें सम्भव्य ऐसे
पूर्ण पुण्य पुरुषोत्तम श्रीवासुदेव भगवान् सपरिकर विराजने
हैं उन को प्राप्त होता है ॥ ५४ ॥

सकल वेदांत इसका देवयान कहते हैं । आत्मायाजी अर्थात्
परमात्मा पासक पुरुष क्रम से इस देवयान को प्राप्त होकर अत्रि
भूत गुणाष्टक होकर परमात्मा में आधेय विधेय रूप से स्थित
होकर सर्व विधेय वा परायण होकर फिर इस संसार क दुः-
खों को कभी नहीं प्राप्त होता है ॥ ५५ ॥

जो पुरुष ईश्वर निर्मित इन दोनों पितृयान देवयानों को
शास्त्र रूप चक्षु से जानता है वह संपूर्णजनों में स्थित रह कर
भी मोह को प्राप्त नहीं होता है ॥ ५६ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तत्र हेतुमाह-आदाविति । जनानां देहनामाही कारणात्वेनात्म-
नाऽवधिस्त्वेन यस्सत्तथा बहिर्भोग्यमन्तर्भोग्यपरमवरं बोधयन्तीत्यम्

* जनानांशम् । इति विज० जनानां यो इति वीर०

(२) अवाधित इति । विज० वीर० पाठा दृश्यन्ते

(१) ज्योतिश्च सत्त्वयम्-इति बीज० ज्योतिश्च यस्त्वयम्-इति वीर०

क्षित्यादीनामिहार्थानां ज्ञाया न कतमा ऽपि हि ।

न सङ्कतो विकारो ऽपि न पृथक् नान्वितो मृषा ॥ ५६ ॥

धातवो ऽवयवित्वाच्च तन्मात्रावयवैर्विना ।

न स्युर्हासत्यवयविन्यसन्नवयवो ऽन्ततः ॥ ६० ॥

स्थात्सादृश्यभ्रमस्तावद्विकल्पे ऽसति वस्तुनः ।

जाम्रत्स्वापौ यथा स्वप्नं तथा विधिनिषेधता ॥ ६१ ॥

भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं द्रव्याद्वैतं तथात्मनः ।

वर्तयन्स्वानुभूयेह श्रीन्स्वप्नान्धुनुते मुनिः ॥ ६२ ॥

कार्यकारणवस्त्वैक्यमर्शनं पटतन्तुवत् ।

अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते ॥ ६३ ॥

यद्ब्रह्मणि परे साक्षात्सर्वकर्मसमर्पणम् ।

मनोवाक्कनुभिः पार्थ ! क्रियाद्वैतं तदुच्यते ॥ ६४ ॥

भीमरत्नामिकुनभावाथदीपिका ।

तमो ऽप्रकाशः ज्योतिः प्रकाशः तनु सर्वमयं ज्ञानी स्वयमेव
न तस्माद्व्यतिरिक्तं वस्तु किमिदंस्ति येन मुह्योदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

ननु तर्हि कथं पृथगर्थस्तस्या ऽपि प्रतीयते तत्रा ऽऽह—भावा-
धितस्तर्कविरोधेन सर्वतो बाधितो ऽप्यभासः प्रतीयमानादिवस्तु-
तया यथा स्मृतस्तद्वैद्विषयं सर्वमर्थत्वेन विकल्पितं न तु पर-
मार्थतः बुध्दत्वात् ॥ ५८ ॥

तदेवाऽऽह—क्षित्यादीनां पञ्चभूतानां ज्ञाया ऐक्यबुद्ध्यालङ्घनरूपं
देहादिसङ्घातारम्भपरिणामानां मध्ये कतमाप्यवयवतमापि न भवति
न तावत्तेषां सङ्कतो बुद्ध्याख्यामिव धनम् एकदेशाकर्षणे सर्वा-
कर्षणानुपपत्तेः न ह्येकस्मिन्बुद्ध्याकृष्टे सर्वे धनमाकृष्यते न च
विकार आरब्धो ऽवयवी अपिशब्दाश्च परिणामोपि कुतः स
किं ज्ञावयवेष्वप्यः परिणतेभ्यो वा पृथक् तद्वन्वितो वा न ताव-
द्व्यस्तं पृथक् तथा ऽप्रतीतेः न चान्वितः स किं प्रत्यवयवं सर्वो
ऽवयवेष्वन्वयेन वा भावे अङ्गुलिमात्रेपि देहबुद्धिः स्यात् द्वितीये
तस्याप्यवयवाङ्गीकारे सत्यनवस्था स्यादगो मृषैवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्त्वा तत्तत्तानां क्षित्यादीनामपि मिथ्या-
त्वमाह—धारयन्तीति धातवो महाभूतानि तन्मात्रैः सूक्ष्मैरवय-
वैर्विना न स्युः अवयवित्वात्तेषामपि तद्वयवयवः सत्य इति चेत्त-
त्राऽऽह, उक्तप्रकारेणावयवविन्यसत्यवयवोऽप्यन्ततोऽसन्नेव स्यात्
अवयवप्रतीत्यभ्यानुपपत्तिं विना तत्सङ्गाधे प्रमाणाभावादि-
त्यर्थः । तदुक्तं पञ्चमस्कन्धे “एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तम्”
इत्यादि ॥ ६० ॥

अवयवविनोभावे आगमावाचितु वात्वादितु सोऽयं देवदत्तः

[५५]

इति प्रत्यभिज्ञानं न स्यात् तदुक्तं भैः “आविर्भावतिरोभावधर्म-
केश्वनपाधि यत् तद्वर्मी” इति तत्राह—स्यादिति वस्तुनः परमात्मनो
विकल्पे भेदे ऽसति यद्वा वस्तुनो ऽविद्यया विकल्पे सति पूर्व-
पूर्वरोपसादृश्यात् एवेति भ्रमः स्यात् स च तावदेव बाधवि-
द्यानिवृत्तिः । ननु, सर्वमिथ्यात्वे शास्त्रस्य विधिनिषेधकता कथम् ?
तत्राह—स्वप्नमध्ये जागृत्वापस्वपस्या वधेति ॥ ६१ ॥

इदानीमुक्तमेवाह—भावनान्नयोपदेशेन दृढीकरोति—भावाद्भे-
तमिति चतुर्भिः । वर्तयन्मात्रावयवम् स्वानुभूत्या आत्मतत्त्वानुभवेन
श्रीन् जाग्रदादीन् त्रय भावसंख्यात्मयः स्वप्न इति भूतः यद्वा
वस्तुभेदबुद्धिरकः स्वप्नः ततस्तदधिकारभेदेन कर्मभेदबुद्धिर्द्वितीयः
ततो मरकमसाधितमेतत्फलं ममेव भोग्यमिति तृतीयः साधुनुते
निवर्तयति ॥ ६२ ॥

कार्यकारणयोर्वैक्यस्य मर्शनमात्रावयवं तन्तुरेव न पट
इति ॥ ६३ ॥

मनोवाक्कनुभिः कृतानां कर्मणां समर्पणं तेः समर्पणमिति वा
उद्देश्यफलभेदो हि क्रियामेदे हेतुः ईश्वारापेक्षे च तदभावात्क्रि-
यायामद्वैतम् ॥ ६४ ॥

भीमश्रीराराधवाचार्यकृतमागवतचम्पूचम्पिका ।

अथ प्राक्तनया प्रकृतस्य भगवतः सर्वोपकल्पमाह—अदा-
विति । आदौ सृष्ट्यादौ भस्ते प्रकृतं च मध्यस्थानां जनानामन्तर्बहिः
सन्वर्तमानः । किञ्च वापरावरमुत्कृष्टापकृष्टं वा तत्रोत्कृष्टमाह

भीमहीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ज्ञानं ज्ञानात्मकं जीवस्वरूपं देवमधिष्ठस्तु परं वचोनाम वाच्यं रूपं नामरूपात्मकं चिद्विद्यात्मकं सर्वं वस्तु इत्यर्थः । ततो मूळ-प्रकृतिः उच्यते । समष्टिजीवस्येतत्सर्वं साक्षादयमेव परमात्मैव परमात्मात्मात्मकमेवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

एवं सर्वोत्पत्तमभिधाय तस्यैव प्राप्यस्य ब्रह्मणो निरति-शयपुरुषार्थत्वभाषनाय प्राकृतदेहस्य तदनुभाष्यशब्दादिविष-वाद्यापुरुषार्थत्वमाह—अबाधित इति । आभासो दृश्यो देहः स अबाधितोऽपि अविनष्टोऽप्यनुवर्तमानोऽपि अवस्तुतया अपुरु-षार्थतया स्मृतः । एवं शब्दाद्यर्थरूपेण विकल्पतमैश्वर्यकवस्तु-जातमप्यवस्तु अपुरुषार्थं यद्वा ब्रह्मरूपगोचरं शरीरं यथा-ऽनित्यं देवं तथा ममकारगोचरः शब्दादिरप्यपुरुषार्थः न स्थिरः तस्यानित्यपुरुषार्थतया दुर्घटत्वादित्यर्थः । यद्वा आभासः स्वप्नदेहः स तदानीमनिवृत्तोऽपि प्रबोधवेलायामवस्तुतयाऽनात्मतया स्मृतः आद्यादिविकल्पितजाग्रद्विभक्तिरपि तद्वदनात्मा आत्मध-माणां नित्यत्वादीनां तत्र दुर्घटत्वादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

शरीरस्य सर्वत्र सर्वकाले सर्वस्मिन्नप्यारम्भनाविनास्थित्य-भावाच्छरीरमप्यारम्भा स्यादिति शङ्कानिरासार्थमाह—क्षित्या-दीनामिति । क्षित्यादीनां पृथिव्यादिपरिणामरूपाणां वृक्षाणां ज्ञाया संघातादिवर्षेषु न कतमोऽपि सङ्घातादिविकारपृथग्भूतया वाचद्वयमभिधु न कश्चित्त्वदीत्यर्थः । तदेव विवृणोति—न सङ्घात इति । वृक्षसङ्घातो न ज्ञाया नापि वृक्षविकारः नापि वृक्षापृथक् वृक्षं हित्वा स्यात्तु न योग्यः नाश्वितः नाविना-भूतः यावद्वृक्षसत्ताकं नाश्वितोऽप्यर्थमिप्रायः पुच्छिन्ननिर्देशः मृषा अनित्या एवं शरीरमप्यारम्भनाविनास्थित्यभावात्प्रतिच्छाया सदृशं न चारम्भसङ्घातः शरीरं न चारम्भविकारः न चारम्भानं हित्वा तिष्ठति न वाचद्वयमभिधी अनित्यत्वात् अतो नात्मा शरीर-मित्यर्थः ॥ ५९ ॥

शरीरस्यानित्यत्वाद्वात्मप्रतिपत्त्यर्थं तत्पुन्यन्यायेषु पृथिव्या-दिविषयित्वमुपपादयति—धातव इति । पृथिव्यादयो धातव अवय-वित्वात्सङ्घातकत्वात्तन्मात्रावयवैर्विना न स्युरवयवविनाशे सङ्घातो नश्यतीत्यर्थः । सङ्घातकत्वमेव प्रतिपादयति—असतीति-यतोऽवयवसंघातकपोऽवयवो अतएवावयवविन्यसति विनष्टो अतस्तोऽवयवोऽसन्नेव अवयवविन्यनुपलभ्यमानोऽवयवो एव धातवो ननु-पलभ्यमानो एवमवयवित्वादनित्यं शरीरं नित्यमात्मा न भवती-त्यर्थः ॥ ६० ॥

तर्हि स्थूबोहमितिप्रतीतिः कथमित्यपेक्षायां भ्रान्तिरित्याह— । स्यात्साहचर्यमिति । तत्रसंसर्गनिमित्ता भ्रान्तिरिति प्रतिपत्त्यर्थं साह-चर्यनिमित्तत्वं प्रतिक्षिपति—स्यादिति—द्वयोरप्यर्थयोर्ज्ञानाद्विगुणाधि-कल्पे सति कस्यचिद्वस्तुनः केनचित्साहचर्यं भ्रमभेदनिमित्तं स्यात् । देहात्मनोस्तु समानजानिगुणाद्यभावात्साहचर्यमनुपपन्नम् । उक्तज्ज्ञमिति संसर्गभ्रम इत्यर्थमिदम् एवमात्मविषयकज्ञाना-भावेऽपि जानामि न जानामीति विभागप्रतिपत्तौ दृष्टान्तमाह— जाग्रदवस्थाविवर्तनादिति । काश्चित्सुषुप्तेष्वप्यमेव सुप्तं प्रबुद्धात्मानं

पश्यति यदा प्रबुध्यते तदा जाग्रदवस्थाविवर्तनात् न वास्तव इति बुध्यते एवमनात्मविदां संसारिणां कदाचिद्देहात्मनोऽपि विधिनिषेधता विधिनिषेधौ जाग्रदवस्थाविवर्तनात्तदवस्थारहित्यः संसारिणामात्मज्ञानाभावाद्वाद्यायं विषयज्ञानमप्यज्ञानमुत्पन्नामि-त्युक्तं भवति यथा “तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽप्युक्तम्” इति न शास्त्रविद्वद्वाच्यं विषयज्ञानभ्रान्तिरित्यं ज्ञानिनां नास्तित्वाह-भावाद्भेदमिति । यद्वा एवे देहविवक्षयात्मज्ञानिनामपि वाच्यं स्थूबोहं ब्राह्मणोऽहमिति देहात्मज्ञानानुवृत्तिराप्रवाच्यं तावद्विधि-निषेधात्मकशास्त्रवद्वेत्त्याह—जाग्रदवस्थाविवर्तनात् । यथा जाग्रद-वस्थौ जाग्रदवस्थाविवर्तनात् जाग्रदवस्थाविवर्तनात् प्रबुद्धस्य तु तावमो-निवर्तते तद्वदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवं वाचदेहात्मज्ञानानुवृत्तिस्तावद्विधिनिषेधता स्थूबोहं ब्राह्मणोऽहमिति प्रतीतेर्देहात्मनोरभेदे भ्रममूळकत्वेन प्रति-पिद्ये किमेवमेव सर्वमज्ञेयं भ्रमविषयम् ? उतकिञ्चित्प्रमिति-विषयमस्तीत्याशंकायां यच्छास्त्रानुमतमज्ञेयं तत्प्रमाविषयं तन्मु-मुक्षोरनुसन्धेयमेवेति वक्तुं तदनुमतं त्रिविधमज्ञेयं दर्शयन् तदनु-सन्धानस्य भ्रममूळकज्ञेयनिरासकत्वमाह—भावाद्भेदमिति । यथा देहात्मनोर्भेदः शास्त्रानुमतोऽनुसन्धेयः तथा भावाद्भेदादिकल्पं त्रिवि-धमज्ञेयमात्मनः स्वस्य वस्तुयन् यद्वा आत्मनो मनसो वस्तुयन् मनसि प्रतिष्ठितं कुर्वन्नाश्वर्यमिति—यावत् इह मुनिः पर-मात्मोपासकः खानभूत्या देहविवक्षया ब्रह्मात्मकत्वात्तदवस्थाविवर्तना-नुमतेन श्रीं क्षमात्भावाद्भेदकर्मज्ञेयद्रव्यज्ञेयज्ञानानि भ्रमात्मकानि भुजते निरस्यति ॥ ६२ ॥

भावाद्भेदादिकल्पं विवृण्वन् त्रिविधभ्रान्तिनिरासं श्लोक-त्रयेण विवृणोति—कार्त्तव्यं । तत्रोपादानस्य कार्यस्य चानन्तर-परोभावाद्भेदविषयः श्लोकः यत्कार्यकारणयोर्वस्तुनोरैक्यदर्शनं तद्भावाद्भेदं कार्यकारणयोरेक्ये पटतन्तुवदिति दृष्टान्तः यथा तन्तु-नामेव व्यतिषङ्गविशेषभाजां नामरूपात्मकावस्थान्तरापर्याय पटा-वस्थितमिति पटस्य तेऽवोऽनन्यत्वं तद्वत्कृत्स्नं जगच्चिद्विद्विभरा-त्मकं सूक्ष्मचिद्विद्विद्विष्टाद्ब्रह्मणोऽनन्यदित्येतद्भावाद्भेदं भावयोः कार्यकारणवस्तुनोरज्ञेयं भावाद्भेदं अवस्तुत्वात्तद्विधिवत्त्वेनेन भावज्ञेयं निरस्यति विकल्पस्योपादानातिरिक्तद्रव्यकल्पनरूपाज्ञान-स्यावस्तुत्वाद्भेदस्तुष्टुम्यत्वाच्च भावयोर्ज्ञेयं किन्तुज्ञेयमेवेत्यर्थः । एव-मसत्कार्यत्वाद्भ्रमो निरस्तः ॥ ६३ ॥

क्रियाज्ञेयं विवृणोति—यदिनि । हे पार्थ ! साक्षात्परे ब्रह्मणि यत्करणात्रयेण सर्वकर्मणां समर्पणं तत्क्रियायामज्ञेयं भगवद्वा-राधनत्वेन सर्वकर्मणामेकफलवाचकत्वात् क्रियाज्ञेयमनेन कर्मणामी-श्वरप्रतिपत्तिमन्येदवस्थातरेण फलवत्त्वमो निरस्तः ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जाग्रदाद्यवस्थाप्रवर्तकविश्वादीन् कल्पितानतिक्रम्य प्रपञ्चो-पशमं तुषोर्मा भूत्वा निर्द्वन्द्व आस्ते इति केचिद्व्याचक्षते तन्मत-

भीमद्विजयजतीयेकृतपदरत्नावली ।

दुग्धवाह-भावाविति । आदावुत्पत्तिकाले मुक्तिकाले च यज्जना-
नाथं जननं विनाशं च “जनी प्रादुर्भावे” इत्यस्मात् टाप् कृते
जनेति रूपं सिध्यति अथवा तत्कालो माजोरमुपकल्पत यच्च
वैदिरन्तर्विद्यमानि परावरमुत्तमाधर्मं भूतं भविष्यद्वा यच्च ज्ञाना-
दिकं सर्वस्य ग्लापकत्वात् ग्लानिजनकत्वात्तमः प्रकृतिज्योतिस्त-
द्विभासकः स्वप्रकाशश्च यस्तेतस्सर्वं ज्ञयं तुर्यामा भीहरित-
स्तत्ताया अपि तदधीनत्वात्स इत्युच्यते ननु तद्वारमकत्वात्
“पुरुष एवेदं सर्वम्” इति श्रुतेः आदौ यथा तदधीनत्वं तथास्तेपि
भीनारावच्छाधीनत्वमित्यतो वाह आदाविति उक्तार्थः श्लोकः
निरुपचरितापराधीनत्वं हरेरेव न मुक्तस्याधीनत्वो वाह आदा-
विति, आदावस्ते उत्पत्तेः प्रागुद्भवम् अथ परमात्मा वर्तते इति
शेषः । कथङ्कारमन्त्राह-जनेति । जनकत्वेन नाशकत्वेनेत्यादिरूपेण
सर्वकर्तृत्वत्वात्तद्वेष्य तद्वद्वत्वाच्चरत्वं हरेरेत्युक्तं तमःशब्दस्य
ग्लापकत्वाविति णिच् प्रत्ययान्तरत्वेन विवरणाद्यमर्थो ज्ञात
इति ॥ ५७ ॥

ननु, सत्तायास्तदधीनत्वं प्रामाणिकत्वेन ब्रह्मत्वेनोक्तिर्घटते
ततः कात्र युक्तिरित्याशङ्क्योपपादयति-अवाधिन इति । प्राकृत-
वेकृतलक्षणाकार्येषु विशिष्टकान्तिमत्तया भासते विद्योतत इत्या-
भासो हेतुः प्रतिविम्बलक्षणा यथावस्तुतया “वसनाद्भासयेद्वस्तु
नित्याप्रतिहतत्वतः” इति स्मृतेर्वस्तुपरमात्मा तत्त्वेन स्मृतः “इदं हि
ब्रह्म भगवन्निवेतनः” इत्युक्ते मायाभिः “इत्यादिना ननु हेतुस्य सर्व-
तत्सत्ताया भगवदधीनत्वेन तद्वक्तुं युक्तं तस्य दृग्धुपटभास-
वर्धयैक्रियानर्हत्वादिति तत्राह, अवाधित इति. शुक्तिकायां प्रति-
भासितं रजतं वक्ष्यकरणाद्यर्थक्रियानर्हत्वेन नेदं रजतमिति
वाधितं स्याद्यथा न तथाऽयं वाधितः हानोपादानाद्यर्थक्रियाबो-
धत्वात् अपिशब्दोऽत्र स्वातन्त्र्यशक्तं सूचयति, हिशब्देन प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वेन दृग्धुपटभासवैलक्षण्यं दर्शयति, तद्वस्तुवैग्निय-
मिन्द्रियविषयं प्रतपटादिकम् अर्थशब्दो भावप्रधानः अर्थत्वेनार्थ-
क्रियावत्वं प्रयोजनतया कल्पितं समर्थितं, परमात्मनेति शेषः
“कर्तृकर्मक्रियादीनां सत्तावृत्तस्तथैव च । विषयवधीनं वनः” इति
वचनादर्थक्रियासामर्थ्यस्य भगवदधीनत्वेन “सर्वं कल्पितं ब्रह्म” इति
सर्वस्य तत्त्वं युक्तमिति भावः । एवमनङ्गाकारं बाधकमाह—
दुर्घटत्वादिति । ईश्वरान्तेन कर्तुमशक्यत्वात् ॥ ५८ ॥

दुर्घटत्वमेव दर्शयति-क्षित्यादीनामर्थानां पदार्थानां कतमोऽपि ज्ञाया कतमोऽपि प्रकारो विचार्यमाणं
सति न घटत इति शेषः “ज्ञाया रीतिः प्रकाशश्च भावश्चेत्य-
भिधीयते” इत्यभिधानम्. इह कार्यप्रपञ्चे हिशब्दो हेत्वर्थः निर्जा-
रणावधिना तमपत्यत्वेन कस्यापि प्रकारस्यासंभवोक्तेः
वरनेश्वरकल्पितत्वेनेतत्कार्यं सत् इति वक्तुं युक्तं प्रकारमाव-
मुपपादयति-न संकृत इति । परमेश्वरकल्पनामन्तरेण कार्यं
भवतीति वदन् प्रष्टव्यो भवति क्षितिलक्षणां कार्यं केवलमप्यं
पुञ्जः सङ्किारो वा तद्व्यतिरेक्योत्पन्नं वा वृक्षवत्संयोगवदु-
भयोः संयोगमात्रं वा ? न प्रथम इत्याह—नेति । अयं संघातो न
अखण्डत्वात्. क्षितेः कठिनावयववारंभवात्केवलमप्यद्वैतत्वेन

तत्कार्यं पर्वतादीनां मज्जनापत्त्यावृत्तेः अक्षय्यप्राप्तेः आधारा-
भावेन सर्वप्राप्तिप्राप्तनाशप्रसङ्गात् न द्वितीय इत्याह—विकार
इति । अथ नमः अद्याहारः कर्तव्यः अपां विकारे ? नोप-
पद्यते कालुष्यादिवक्ष्यविकारमात्रेण क्षितित्वानुपपत्तेः न
तृतीय इत्याह—न पृथगिति । अज्ञयः क्षितेः पृथक्स्थित्यर्थ-
नात् नापि चतुर्थं इत्याह—नास्त्विति इति । सहावस्थानमात्रेण
कार्योत्पत्त्यर्थेनात् क्षित्यादीनामर्थानां पदार्थानां मध्ये कतमा-
पि ज्ञाया कतमोऽपि भावः पदार्थः कार्यजननशक्तिमाह न घटते
विचारसहत्वात्. तथाहि, “अज्ञयः पृथिवी” इति भूयते तत्र प्रस्तु-
तात्मशक्तिमन्तरेण केवलानामप्यं पृथिवीजनकार्यं कथमिति वा
शेषं पूर्ववत् ॥ ५९ ॥

ननु, विभिन्नानां पदार्थानामर्थोऽयं महर्काद्योत्पादवसाम-
र्थ्यमस्तु । संश्लेषानां नेवमनुपपत्तिरित्याशङ्क्य भीनारायणकटा-
सर्वाजमन्तरेणावयवावयविनोत्पत्त्यनुपपत्तिः स्यादेवेत्याह—धातव
इति । धातवः क्षित्यादिप्रपञ्चभूतादिपदार्थाः तन्मात्रावयवैर्धिना
गन्धादिष्वतिरेकेण सूरभिगन्धवती पृथिवी शुक्लमास्त्रं सखि-
लमित्यादिव्यावर्तकधर्माभावे स्वरूपाभावप्राप्तिरव स्यादित्यर्थः
अवयवविवाहिति नष्टवयविनोऽवयवाभावे अवयविनव्यवहारो
युक्तस्तस्मात् अशब्द एवार्थं समुच्चयार्थं वा प्रत्यक्षसिद्धत्वा-
दवयवविवाहोऽपि अयं निरर्थः कुत्र इष्ट इति तत्राह—अस-
तीति इव यथा आसत्सम्प्राप्तज्ञावयवाः सर्वात्मना तन्मुलभ्या ।
अवयवा नष्टा यदि तत्सदवयविनि तन्मुरहिते पटे पटव्यव-
हारोऽपि नष्ट इति शेषः तन्मुलभिनरेकेण पटभावात् यथा-
वयवाभावो अवयवी नास्ति तथा अवयविनि निवृत्ते अवयवा
अपि निवृत्ताः स्युरित्यतो वाह—आसत्ज्ञानवयवा अपि नष्टाः
स्युरित्यर्थः यथाऽऽसत्ज्ञानवयवा आतानविनाभाववयवसंसर्ग-
प्राप्तास्तन्मुलभ्या अवयवाः प्रागसत्यवयविनि पटे पटव्यव-
हारं न जनयन्ति तथा गन्धाद्यवयवाः प्रागसत्सु क्षित्यादिषु
पञ्चाक्षर्यादिव्यवहारं न जनयन्तीत्यनर्हत्वाभावे तदभावः स्पष्ट
इत्यवयवव्यतिरेको दर्शयामिति ज्ञातव्यमिति एवं दुर्घटत्वेना
विद्याकल्पितप्रपञ्चस्याविद्याबाधान्तरमनुवृत्तत्वापि न वस्तु-
तत्त्वमिति कल्पनमनुपपन्नं “विश्वं सत्यं मयवाना युवोरिदं प-
ञ्चन प्रमितास्ति वनं” “वा वज्रियुक्ता विरुध्यन्त तदीशकृतमेव
हि” इति भूतिस्मृतिप्रसिद्धां युक्तिशब्देन दर्शयति अमलकत्वा-
यविन्यामज्ञानवयवा न चेतिकेचिदपठन्ति अयमर्थः गन्धाद्यवयव-
व्यतिरेकेण पृथिव्याद्यवयविनो न स्युश्चेत् किं नहिदृक्त्वमिति
तत्राह—असतीति । क्षित्यामवयवविन्यसति गन्धाद्यवयवा एव
नासन्क्षित्यवयवः अवयवाभावेऽवयवत्वभावे कारणाभावापत्त्या
सर्वासत्त्वप्रसङ्गलक्षणाच्छब्द इति भावः ॥ ६० ॥

नववयवावयविनोः साहचर्यमात्रेण तदवयवमवयव इति
व्यवहारस्तस्मात्तद्व्यतिरेकेण स्यापि नास्तीति कथमापद्यत इति
तत्राह—स्यादिति । सत्यं साहचर्यमत्रः स्थानान्तरकर्मिन् स-
तीति तत्राह—विकल्प इति । वस्तुनो विकल्पे भेदं समीप्यन्वयः
यथा पट्यादिषु रूपमवयवोपय तन्मस्कारवतः सत्त्वविकल्पा-
सम्पर्केण चकाशमानं कापि शुक्तिकाशकं संहृदय इत्याः

श्रीमद्विजयधरजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सादृश्यमात्रादिदं रजतमिनि भ्रमो दृश्यते तथाक्षित्यादंगंधा-
देर्भेदं वस्तुसादृश्यमात्रेण व्यवहारः स्यात् नचात्रभेदो यज्यते
स्वरूपज्ञानरतो वयवभागेन व्यवहारमात्रं आपद्यते स्वरूपसा-
दृश्याभावात् पटस्य प्रत्येकं तन्तुना भेदोऽपि समुदायकयोगा-
भेदादुक्तं युक्तमिति नन्ववयवविपर्ययसङ्गान्ने इयं चिन्ता न
एव नास्ति परमाणुत्र एव पुञ्जाभूय कार्यं जनयतीत्यङ्गीका-
र्येणाप्रतिपक्षं विनाशाच्च भवेद्ग्राह्यप्रत्यासङ्गायाश्च संस्कारज-
नितसादृश्यमात्रावयवनया भ्रान्तिरिति द्रव्यतो वाह-स्यादिति ।
वस्तुनां भेदो भवति तदुक्तं सत्यं स्यात्तदेव नास्ति एकत्वस्य
साक्षात्प्रत्यक्षेणानुभूयमानत्वात् साक्षात्तां भ्रान्तिर्ये सर्वस्य
विनाशस्यावकाशोऽपि व्याप्तिग्राहकप्रमाणप्रामाण्यस्य साक्षात्प-
रमाणुपुञ्जपक्षेऽपि निगदिनद्वयानिस्कारात् परमाणुमिर्विना
पुञ्जाभावेन स्वरूपं न स्यादतो बुध्दघटकेन केनचिद्भूतवित्त्यं
न सादृश्यकर्मणोऽभेदनाश्रयत्वेन पृथक् सामर्थ्याभावाच्चैन-
मव भवेत् चेन्नसामास्यस्वादिताकाश्यादिना पारमस्यप्रतीति-
निश्चयवशत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च तत्प्रवर्तकत्वेनाघटितघटकत्वेन
महत्त्वाकारपरमत्वेतन्परिकल्पनयैव शरीरपदार्थोपादानभूतपृथि-
व्यादियोगो दृश्यत इति सिद्धम्—

“कार्यकारणान्तर्नां विशेषो न निरूपितः ।

तथापिशेच्छेयवासो दृश्यते नियतोऽपि च” इति स्मृतेः
एतादृशो विशेषः कुत्र दृष्ट इति तत्राह—जाग्रदिति ।
यथा स्नेह जाग्रदिवसं स्नेह इति विशेषोऽभ्यवहेच्छया दृश्यते “य
एव स्नेहादृश्यते” इति भूतः न तत्र “रथा न रथयोगा न पश्यानां
भवन्ति भय रथान् रथयोगान् पथः सृजतः” इत्यादेः स्वप्ने
प्रतीयमानं सर्वमीश्वरं च्छाकर्तुं कमिति ज्ञायते तथा विधिनियं-
विशेषोऽभ्यवहेच्छाकल्पनयैव प्रवर्तते इत्याह—तथेति । “अग्निष्टोमेन
स्पर्गकामो यजेत” इत्यादि महाविधिष्वं अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहा-
यस्या गवां सामं क्रीणानीत्याद्यवन्तरविधिष्वं । तथा ब्राह्मणो
न हन्तव्य इत्यादि महानियंघरं न मृषा वदेदित्याद्यवन्तर-
नियंघरं च भ्यवहेच्छाकल्पनमित्यन्वयः “स इदं सर्वं सृजत” इत्यादेः
संकोचेकाश्याभावात्सुखार्थ एवाङ्गीकर्तव्यः । अत्र तत्तद्वि-
शेषस्य परमेश्वररूपत्वनिश्चयाय मिथ्याभूतजाग्रदवग्रहणं न
तु तद्वत्प्रत्ययापि मिथ्यात्वनिश्चयाय तत्कार्यक्रियाकारित्वेन
सत्यत्वनिश्चयात् अनेन सर्वस्य मिथ्यात्वे रज्जुसर्वस्य मिथ्या-
त्वं रज्जुखण्डं सत्यमीतीयं व्यवस्था कृत इत्याद्यदुक्तं मिथ्या-
भूतस्वप्नेऽपि जाग्रदस्वप्नव्यवहारवत् व्यवहारमात्रमत्र चेत्त्यादि
भृत्योच्यते इति ॥ ६१ ॥

एवं, सर्वस्मादात्मन उपकारकत्वेन प्रवृत्त्याद्येन विना तत्प्र-
सादो न भवेद्यस्मिन्सति सजावतीति भगवन्नि तत्समर्पणसमये
तं भवानाप्रकारं दर्शयति—भावेति । मुनिः शास्त्रतत्त्वज्ञानी आत्मनः
भावाद्भेदं किवाद्भेदं तथा ब्रह्माद्भेदं चेत्यन् स्मरणं कुर्वन्
स्वानुभूत्याभिर्भूतस्वरूपज्ञानेन । इह जगति सतस्वीन् ज्ञानान्
जाग्रदाद्यवस्थानुभवमिति साक्षात्तत्त्वज्ञानादपानर्थात् ध्रुवते निरस्य
तीत्यन्वयः ॥ ६२ ॥

किं तद्भावाद्भेदादिकं येन तदवयवमनुभवेयमिति तदाह ।
कार्यकारण्येति । महादिकाद्येषु प्रकृतितत्त्वसाधककारण्येषु च
स्थितस्य वस्तुनो नित्याप्रतिष्ठितस्य हरेरेकत्वदर्शनं तत्प्रत्यक्षं
पटतन्तुवत् पटस्य तन्तुनां चामेकत्वस्यैकत्वं यथा प्रामाणिकं
तथेत्यर्थः । “प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविष्टं पुरुषोत्तमः” इत्यादेः मृदु
इति सामानाधिकरण्यात् कार्यकारण्ययोरभेदोक्त्या भीर्हारसम्बन्ध-
प्रतीतिः प्रकृतासङ्गतं स्वाभिदर्शनं चैकत्वप्रदर्शनपरमित्युक्तं
एवार्थः प्रतीतिर्ये परित्यज्याप्रतीतिर्ये कथं किं कारणात्तत्राह
अवस्तुत्वादिति । घटादिप्रपञ्चस्यानित्यत्वेन प्रतिष्ठितत्वात्कृत एव
कार्योपादानसामर्थ्याभावात्तदवस्तुत्वादिसामर्थ्याद्विशिष्टत्वाग्नि-
क्षितत्वात्कार्यजननशक्त्यभावाद्वा, इदं च भगवन्माहृत्यप्रकटनं
गणं युगपदाविशदिति शोकेः कार्यकारणानुविष्टानां भगवद्-
पाश्यामत्येकमेकत्वं “तत्सुखा तदेवान् प्राविशत्” “समाधिगतो
स्मिन्विद्युनमदमोहः” इत्यादिभूतिस्मृतिभिरुच्यते इति ज्ञानपूर्वमुपा-
सनं कार्यमिति शेषः ॥ ६३ ॥

न श्रुते त्वग्निकृते किञ्चनारं महामर्कं मयं च विवमर्षेति
किवाद्भेदम् ॥ ६४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसंक्षेपः ।

मोहाभावकारणं सर्वस्य परमात्मन्यत्वं विवृणोति ।
आदाविति । यत् परमात्मन्यत्वं वस्तु तत् सत्, वस्तुमात्रं
तदेव स्वयं बहिर्भोग्यम् । उपोतिः प्रकाशश्च स्फुरति नाभ्यत ।
अन्वस्य तद्विना श्रुतः स्फुरणानिरूप्यत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥

ननु, कथं तर्हि तस्मादत्यन्तपृथग्विपर्ययात् प्रतीयेते
तत्राह—आवाधितः स्नातऽयसत्तायाः सकाशाच्चिरस्तोपि
यथा आभासः सूर्यादिप्रतिरश्मिः बाष्पादिभिः पृथक् प्रकाश-
मानादर्शनाद्वस्तुतया स्वतन्त्रपदार्थतया स्मृतः कल्पितः ।
तद्वद्देश्यकं सर्वं मूढैः स्वतन्त्रार्थत्वेन विविधं कल्पितम् ।
तत्तु न तत्त्वदृष्ट्या स्नातऽयनिरूपणस्य बुध्दत्वादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

क्षित्यादीनामिति, तैः तत्र कुत इत्यगते स किम् अव-
यवेभ्यः पृथगारभते परिणमते च तद्विभक्तो वेद्यश्च । मनो
मृषवेत्यत्र अतो देहादेः स्नातऽयेत्यावस्थितमृषवेत्यर्थः
इति ज्ञेयम् ॥ ५९ ॥

एवं देहादेः स्वातन्त्र्येणानिरूप्यत्वमुक्त्वा तदेतन्नाह विज्ञा-
दीनामपि तथेवानिरूप्यत्वमाह—जातव इति । तद्येवमेव एव स्व-
तन्त्र इति चेत्तत्राह, उक्तप्रकारेणावयवमिति निरूपयितुमसति
अवयवोपपत्तौ निरूपयितुमसंशये स्वात् तस्मादैकवस्तुत्वाच्चान्न-
रूपम् यत् प्रतीयेते तत् सर्वत्र परमाणुखण्डं सर्वकारणं वस्तुवेति
साधूकः आदावन्ते जनानाम् सदित्यादिना एवमेव तृतीयेत्युक्तम्
“इति तासां स्वशास्त्रीनां सतीनामसमेत्य सः । प्रसुप्तलोकात्तत्राह
निशाभ्य गतिमीश्वरः ॥ काशखंडां ततो देवीं विप्रच्छक्तिमुत्तमः ।
त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत्” सोऽनुभवो भगवन्नेहो
रूपेण तत् गणमात्मिकं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयत्” इति अत
एव “यस्य पृथिवी शरीरम्” इत्यादौ भूतो परमात्मशरीरत्वेन प्रविष्टः

भीमजीवमोक्षामिकृतकमसम्पन्नः ।

परमात्मनस्तु शरीरित्वेन तदेवगवयवकपेय प्रथानपरिणामः सर्वमावयवीति परमात्मवस्तुवेति सिद्धं ततोऽप्यभिधवास्वमेव जगत उपपद्यते ॥ ६० ॥

७ ननु, यदि परमात्मवस्तुस्य सर्वमावयवी देहः स्यात् । तदा तस्यैव प्राणव्यादि संज्ञा प्राप्तेर्गुणदोषहेतुविधि- निषेधावपि स्वातांती च न सम्भवतः । तस्मादप्यत्र वावयवी युज्यते इत्याद्युपाह-स्यादिति । वस्तुतः परमात्मनः विकल्पे संशये कर्तृति तस्य तादृशत्वेन निरूप्यो वाच्यः स्यादित्यर्थः । नावदेव तस्मात् सर्ववस्तुनिदानात् पृथग्देहेक्यनिदान- बुद्धिः सादृश्यभ्रमः स्यात् । पुर्वापरावयवानुसङ्गाने सति परस्परमासङ्गेकत्र स्थितत्वेनावयववसाधारयत्वेन कैक्यसाद- दृशत्वात् । यतो प्रत्यवयवमेकतया प्रतीतेः सोऽयं देह इति भ्रम- एव भवतीत्यर्थः । प्रतिबुद्धं तदिदं वनमिति वत् यथोक्तं ज्ञयं भगवता "सोऽयं दीपोऽर्धिशं यद्वत् स्रोतसां तदिदं जलम् । सोऽयं पुमानिति नृणां मृषाधीर्गोमृषायुषाम्" इति । ततश्च तत्रैव प्राणव्यादिवाद्यभिमाने सति स्वप्नविषयकौ जाग्रत्स्वप्नाविव नाद्विषयकौ विधिविषयो स्यातामित्याह । तथा तेन प्रकारेण विधेर्विधिता निषेधस्य निषेधनेत्यर्थः । एवं "परमात्मवस्तुमिच्छां न प्रशंसेज गृह्येत् । विश्वमेकारमकं पश्यन् प्रकृत्या पुरुषेण च" इत्यादिदेहादृष्टाद्विधितमाध्यायोपि ज्ञेयः । नत्र "किं मद्रं किममद्रं वा ज्ञेयस्यावस्तुनः कियान्" इत्यादिकं स्यात् सादृश्य भ्रम इत्याद्यानुसारेणैव व्याख्येयम् । अवस्तु यत् ज्ञेयं तस्ये- त्यर्थः । तस्मात् स्वातन्त्र्येण निरूपणाशक्त्या परमात्मनोऽनन्य- देव सर्वमिति प्रकरणात् ॥ ६१—६३ ॥

असिद्धज्ञानवशात्तथापि स्वयमर्थमेव कुरुष्वदित्याह—यदीति । ॥ ६४—६५ ॥

भीमविश्वनाथकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अत्र सर्वं ब्रह्मेति भावनैव मोहाभावे नैव हेतुरित्याह—आदाविति जनानां देहादीनां आदौ कारणत्वेन अस्ते वावयित्वेन यत् सत् स्वयं ब्रह्म तदेव बहिर्भोगं मायिकं वस्तु अस्तमोक्षजीववृन्दं परावरं उरुहृदिनिकृष्टारमकं ज्ञानमिन्द्रियं ज्ञेयं शब्दादिवचो घट- पटादिवाक्यं आत्मादि तमो जीवस्यानिष्टा ज्योतिर्विद्या तस्मा- द्भयतिरिक्तं वस्तु किमपि नास्ति येन मुह्येदिति भावः ॥ ५७ ॥

ननु कथं तर्हि तस्मादत्यन्तं पृथग्विधार्थं प्रतीयते तत्राह— हेतु मोक्षमोक्षार्थवस्तुनां सर्वजनेरेव पृथकया प्रतीयमानत्वात् कथमेका यतिरेव सर्वं ब्रह्मेवेदमिति प्रत्येतु तत्राह—आदाविति इति । अत्र अद्वयं ज्ञानमेव ब्रह्मोपासनायां पद्धतिः साच विविध- शक्तिर्विधीमयस्य विश्वस्य सत्तास्यप्रतीती नमिन्द्रियेदतस्तदर्थं ज्ञानमधिकारिणं विश्वस्य मिथ्यात्वं प्रत्यावयितुं विवर्तवादी-

यमद्वयिः प्रवृत्तेषु यथा भक्तिमते "तस्मात् केनाप्युपायेन मनः कृष्ये निवेद्यते" इत्युक्तं तथैव ज्ञानिमतेऽवमुपायो ज्ञानिमनो ब्रह्म- मावयवद्वयार्थः विश्वस्य सत्तास्य मनसा निमित्ते तेन निरासंभन मनसा विश्वस्यावयवार्थं निवेद्यकोटिभिरपि कुर्वेदमित्यतोऽववि- वर्तवादेपि शास्त्रस्य तात्पर्यमित्यवसरे विश्वदेव भगवज्ज्ञानम- रूपदेहसत्यस्वमननेन ज्ञानिनोऽवधः पात इति प्राक्प्रतिपादितं प्रतिपादयित्वेन च यथास्थानमुपरिष्ठादपि भीमरतेनापि पृ- थग्व्यवधानार्थम् "अयं जनो नाम चक्षुष्यिष्याम्" इत्यादिना विश्व- मिथ्यात्वमुक्ता तर्हि किमित्यपेक्षायां भगवच्छब्दसंसं "ब्रह्मसुखं कथं वदन्ति" इत्युपसंहृतम् अथ प्रकृतमनुसरामः आमासो हि चन्द्रादिर्मिथ्याभूतोपि यथा वाद्यैर्वस्तुतया स्मृतः तद्वैमिथ्यकं सर्वमर्थत्वेन कल्पितमेव ननु वस्तुतः कुर्वेदवात् ॥ ५८ ॥

एतदेवाह—श्रुत्यादीनां पञ्चभूतानां छाया ऐक्यबुद्ध्या ब्राह्मणं देहादिकं संघातारं न परिणामानां मध्ये कतमापि न भवति न तावत् पञ्चभूतानां सङ्घातः बुद्ध्यामिष वनम् एकदेशाकर्षणेन सर्वाकर्षणानुपपत्तेः नष्टोक्तस्मिन् वक्ष्ये आकृष्टे सर्वं वनमाकृष्यते न च पञ्चभूतानां विकारः पञ्चभूतेरारब्धोऽवयवीत्यर्थः । कुत इति चेत् तत्राह—न पृथक्स्थित इति । अवयवेऽप्योऽवयवी नता- वदित्यन्तं प्रथक् तयाऽप्रतीतेः अवयवात्पृथगवयवविद्यानां मने दोषान्तरमपि दृश्यं तद्यथा ज्ञेयघटमहं देह इति वाक्यपू- र्वकज्ञेयघटज्ञानानन्तरं तद्व्यघटावयवस्य कपाडादिपृष्ठे न ब्राह्म- णस्य ज्ञेयस्तेयजस्यं पानित्यं स्यात् दातृतस्तनुनाशकस्य दान कर्मत्वाद्दत्तस्य घटपदार्थं घटपद सर्वं न घटस्यैव स्वप्नना- शात् कपाडादेस्तस्य घटपदार्थमिच्छत्वात् प्रकारान्तरस्वीकारस्य गौरवसहस्रपरहतराहेतुप्रतमनुपादेयमेव न च तेष्वन्वितः स किमप्रत्यवयवमवयवी सर्वं एवावेति प्रयोग वा आद्येमाद्यौ पागव- कुट्यादौ वा बह्वुखौ तन्नाशो देहो नष्ट इति प्रतीतिरापद्येत द्वितीये अश्रुत्वाप्यंशङ्गीकारे अनवस्था स्यात् अविकारात् पञ्चभूतानां परिणामोपि यतो न पञ्चभूतेऽयः स पृथक् नापि तेष्वन्वितइत्यतो मृद्वैव मिथ्येवेति विवर्तवाद्यप्युपादेय इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एवं देहादेर्मिथ्यात्वमुक्ता तद्धेतूनां श्रुत्यादीनामपि मिथ्या- त्वमाह—धातव इति । धारयन्तीति धातवो महाभूतानि तन्मात्रैः सूक्ष्मेरवयवैर्विना न स्युः अवयववशात्तपामपि तद्व्यवयवः सत्य इति चेत्तत्राह उक्तप्रकारेणावयवविश्वसति अवयवोऽप्यन्ततोऽसंज्ञेय स्यात् अवयवप्रतीत्यप्यनुपपत्तिं विना तद्व्यवयव प्रमाणाभावादित्यर्थः तदुक्तं पञ्चमे "यं निद्रकं स्थितिशब्दस्य" इत्यादि ॥ ६० ॥

ननु, तदपि श्रुत्यादीनां सत्यत्वेन प्रतीतिः कुतो नयनीत्यत आह— स्यादिति । विकल्पे श्रुत्यादावसति मिथ्याभूतेपि वस्तुनः सत्यभू- तस्य भगवन्नित्यधामर्ण्याश्रुत्यादीनां सादृश्येन भ्रमः सत्यस्य जलस्य मरीचिकावामित्यर्थः । यथैव सत्य एव तेजसि सत्य- स्यैव जलस्य भ्रांतिमूखकं आरोपे मति मरीचिका जलं भवेत् तथैव सत्य एव ब्रह्मास्ति सत्यस्यैव भगवज्ज्ञानस्य श्रुत्यादेरज्ञान- मूखकं आरोपे सति जगदिदं भवेदित्यर्थः । न च भगवज्ज्ञानमर्ण्या-

श्रीमद्भगवत्पञ्चविंशतिसारार्थवर्णिनी ।

विषयः प्रवर्तत इति तद्व्यसत्यमिति वाक्यं भूगोचरे सत
पुण्या भवति तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरीहीति गोपाक-
तापिनीभूत्या गोपाकपुत्रां ब्रह्मरूपभूतप्रतिपादनात्तामामिति-
निर्धारणपट्यासाक्षादिति ब्रह्मेति पदयोश्च वैयर्थ्यादव्यवस्थानामिव
ब्रह्मणि गोपालपुत्रयोरपितत्त्वमिति स्वाव्याप्तमशक्यत्वात् किञ्च
अर्थाचीना ब्रह्मेतवादिनस्तु मायाशक्त्या तत्त्वतः विनोप्य भावे
भागमापायिषु वात्पादिषु सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानं न स्यात्
तदुक्तं भवेः "आविर्भावतिरोभाव धर्मकेष्वनमापियत् तद्वर्त्तते" इति
तत्राह—स्यादिति । वस्तुतः परमात्मनो कल्पमेवो प्रसूतिय इव
वस्तुनो विकल्पे सति पूर्वपूर्वरोप सादृश्यात् एवेति श्रुतः स्यात्सत्त्व-
तादेवविद्यानिवृत्तिः ननु, सर्गमिच्छयात्वं शास्त्रस्य विधिनिषेधता
कथयते तत्राह—स्वप्नमध्ये जाग्रत्स्वप्नं यथावयेति इतिस्वामि-
चरणातिरिक्तामंतरङ्गाद्वादिष्यादिवार्त्तिकं तद्विज्ञासात् भग-
वन्नित्यधामस्त्वित्यादींश्च मन्थमाना अन्धपरंपर्यैव विषयं
मिथ्याभूतस्यैव सादृश्यभ्रममाचक्ष्णाणां विगीयन्त एव नन्वेवं
जगत्तो मिथ्यात्वे सर्वज्ञतापि वदेन विधिनिषेधौ कथमवच्छेदते नहि
मरीचिका जलस्य गुणद्वयो विज्ञेनापदिश्यते इत्यन आह—जाग्र-
त्स्वप्नाधिति । स्वप्नमध्ये यथा जाग्रत्स्वप्नव्यवस्था तथैव मिथ्या-
भूता जगति तावपि मिथ्याभूतावेवेत्यर्थः । आब्रह्मदधिकारित्वा-
दिति "त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवान्जुन" इत्यादः ॥ ६१ ॥

इदानीमुक्तमेवात्रैतं भावनात्रयोपदेशेन दृढीकरोति—भावा-
द्वेनमिति चतुर्भिः । तत्त्वयन्त्राद्योचयन् स्नानुभूत्या आत्मतत्त्वानु-
भवेन वस्तु भेदबुद्धिरैकः स्वप्नः तत्तत्तदधिकारभेदेन कर्मभेद-
बुद्धिर्द्वितीयः मरकमसाधितमेतत्फलं ममेव भोग्यमिति
तृतीयः तात् पुनुरेति निवर्त्तयति ॥ ६२ ॥

कार्यकारणयोर्वैकल्यस्य मर्शनमात्रोक्तं तंतुरेव न पटे इत्येव
जगत्प्रकृत्योः कार्यकारणयोरैक्यम् ॥ ६३ ॥

मनोवाकनुभिः कृतानां कर्मणां अक्षयपर्यायमिति उद्देश्यफल-
भेदा हि क्रियाभेदेनतुः ईश्वरार्पणोच तदभावात् क्रियायाम-
ज्ञेयम् ॥ ६४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुक्तप्राप्तस्य भगवतो मार्गविशेषगम्यत्ववर्णनेन प्राप्तमेकदेशि-
त्वं निराकरोति—भावाविति । आदौ उत्पादकरूपेण अन्ते प्रवेश-
स्थानत्वेन बहिर्धारकत्वेन अन्तः प्रेरकत्वेन सत् सर्वदा सत्ता-
प्रदत्त्वेन जनार्ण स्वयं साक्षादयमेव भगवान् अस्ति परं का-
र्यामवरं कार्यं चायमेव ज्ञानं च ज्ञानतत्त्वं ज्ञेयमव्यक्ततत्त्वं चा-
यमेव तयोः परावरभगवच्छक्तिर्येन भगवत्पुण्यगवस्थानाभावात्
तयो वाक्यं शब्दार्थौ चायमेव तयो ज्योतिः प्रकाश्यं प्रकाशकं
वस्तु अयमेव सर्वात्मत्वात् ॥ ५७ ॥

शरीरादुक्तस्य वित्तवानेन सोमलोके देवत्वानेन परं पदमा-
त्मा वासीत्युक्तं तत्र देहेन्द्रियादिविकल्पयामात्मतत्त्वं प्रतिपादयन्
भूतसंघात एवामेति पक्षं बहुपदार्थसंयोगे मन्वन्तीतिवैयर्थ्य-
यते तद्वद्भूतव्यापते शरीरे विज्ञानमुपपद्यते इति पक्षं च तथा
चक्षुराद्यात्मवादे च बाह्याभिमतं निराकरोति—भावाविति इत्यादि-
चतुर्भिः । आभासं भूगादिकपेयाभासमानः स्वप्नमेवो यथा-
भवस्तु तथा अवस्तुभूगादिकपेऽहंभूतमात्मतत्त्वं तद्विज्ञतत्त्वं स्वप्नः
अपि निश्चये हि हेतो यतो हेतोः निश्चयेन भावावितिः प्रयो-
धसमये नाहं भूगादिकप इत्येवं निराकृतः तद्वत् ऐन्द्रियकं
शरीरं अर्थविकल्पितम् अर्थात् आत्मस्वरूपव्यापिकरूपेण भेदेन
निर्णीतम् कुतः दुर्बलत्वात् तस्मिन् आत्मत्वासम्भवा-
दित्यर्थः ॥ ५८ ॥

इह वस्तुनि जीवे स्त्वित्यादीनां भूतानां तथा उपेयामिन्द्रि-
याद्यर्थानामव्यक्ततत्त्वार्थानां कतमा ज्ञावापि नास्ति न संघातः
न विकारः तेषामव्यक्ततत्त्वानां मध्ये पृथगेकतमः अव्यक्तः स्त्वित्-
रूपो ना पदार्थस्तत्र नास्तीति किमु वक्तव्यम् तस्माद्भूत-
संघातात्मवादः बहुपदार्थसंयोगजतद्विकारभूतमव्यक्तविकल्पं भूत-
संघातोत्पत्तिविज्ञानात्मवादश्च सूत्रेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

भूतभौतिकानामनात्मत्वदर्शनाय तेषामनित्यतां दर्शयति—धार-
यन्ति नाना अवयवान् इति भातवो देहाः अवयवित्वात् पांच-
भौतिकत्वात् तस्मान्नावयवैर्देहसंस्थानमात्रावयवैर्भूतत्वैर्धर्मिण्य-
न भवन्तीत्यर्थः । एवं अवयविनि देहे असति नष्टे अन्ततः
स्वकारणे भूते लयात् अवयवः भूतत्वान्न असृज्यति कारणा-
कारं सूक्ष्मभावं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

तर्हि देहे मृते तज्जिज्ञ आत्मा नैवास्तीति वा ह्यपञ्चो
वरीयान् अत्राह—स्यादिति । कोहपिंड अग्नौ सति अग्निसादृश्य-
भ्रमो भवति यथा, एवं विकल्पे आत्मभिन्ने देहे वास्तवकात्-
पर्यन्तं वस्तूनि सति तावदेव वस्तुनः सादृश्यभ्रमश्चेतनस्य-
भ्रमः स्यात् तस्मिन् असति न तु स्यात् तद्वस्तुदेहविकल्प-
नित्यमित्यर्थः । तर्हि देहविभिन्न आत्मा देहो नास्तीति आत्माना-
त्मविज्ञानप्रतिषेधो कदा स्वाताम् ? जाते ज्ञाने भवत, इत्याह—जा-
ग्रत्स्वप्नाधिति । यथा अवं जागरः नायं स्वापः इत्येवं विहित-
प्रतिषेधौ जाग्रत्स्वप्नौ अस्वप्ने प्रबोधे एव भवतः एवं
ज्ञाने आत्मानात्मज्ञाने ज्ञानस्वरूपोऽहमात्मा जडवर्गो देहेन्द्रि-
यादिकूपो नास्तेत्युभयोर्भिधितिनिषेधता स्यादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

एवमात्मस्वरूपज्ञानदाढ्यार्थं नास्तिकानां संघाताद्यात्मभ्रान्ति-
वादा निराकृताः अथ तार्किकमीमांसकाविभ्रान्तिवादानन्तश-
क्तिमत्त्वार्त्तमभूतपरमात्मज्ञानदाढ्यार्थं निराकरोति—भावाज्ञेयमिति
चतुर्भिः । भावयोर्जगत्परमात्मनोरज्ञेयं क्रियायां परमात्माभूत-
जीवकृतानां परमात्मन्यपेयात्मकमज्ञेयं द्रव्याणां भोक्तृभोक्तृ-
पदार्थानां परमेश्वरात्मकरूपमज्ञेयं स्नानुभूत्या वेदपुस्तकव्या-
ज्येन स्नानुभावेन वस्तेषु चिन्तयन् आत्मनः श्रीम्, स्वप्नात्,
स्वप्नवदागस्तुकाद् बोवात् तार्किकाः जगत्परमात्मनोरज्ञेयं मेवमाहुः
तच्छास्त्रभ्रमवादेकः मीमांसकाः जीवकृताः क्रियास्तनजीवभो-

भीमश्रुकोदयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अर्थात् ननु पुरमेभ्यरेऽप्येवमिति तच्छास्त्रमवस्थात् द्वितीयः उभयपक्षे-
पि भोक्तृभोग्यवधारणामत्यन्तमेव स तृतीयः आगन्तुको दोषः
एवं विनाश् दोषाश् इहास्मिन् लोके मुनिर्विद्वान्भोक्तृत्वावज्ञता
धुनुते निराकराति ॥ ६२ ॥

● कार्यकाण्डोऽजगत्परमात्मनोऽवस्तुनोः कार्यकारणत्वाभ्यां
भिन्नशरीरपि पटतन्तुवद्वैक्यस्य मर्दानमनुसन्धानं तद्भावाऽद्वैत-
मुच्यते भूतिभिः "ब्रह्मैवेदमग्र आसीत् सर्वे सौम्येदमग्र आ-
सीत् सर्वे कदिवदं ब्रह्म" इत्यादिभिः परमात्मनोऽत्यन्तं भिन्नं
जगत् परमाणुमयत्वादिति विकल्पस्य अत्यन्तमेवस्य अवस्तु-
त्वात् पटतन्तुवदिति दृष्टान्तेन ब्रह्म सत्त्वं जगत्मध्येति प्रकृत-
बोद्धव्यं पक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । तन्तुनां मिश्रत्वं न पट-
मिश्रत्वावस्थासंभवात् यद्यप्यासवादनिराकरणवर्जिते कौतुहले
नहिं अज्यासगिरिवज्राक्योऽग्रन्थो द्रष्टव्यः । पटस्य तन्मयमिच्छत्वं
दृष्टान्ते दाहान्ते तु जगत्स्येतनाचेतनरूपपरमात्मशक्तिद्वाराऽभिन्न-
त्वमिति विवेकः ॥ ६३ ॥

साक्षाद्ब्रह्मणि परे भीषुर्योक्तमे सर्वकर्मणां कार-
यितरि फलदातरि मनोवाक्तनुभिः सर्वकर्मसमर्पणं वक्तव्य-
क्रियाद्वैतम् ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

जनों के आदि अन्त में तथा बाहर और भीतर और जगत्
में जो पर, अवर, ज्ञान, ज्ञेय, वचन, वाच्य, तम, और ज्योति
अर्थात् समष्टि जीव हैं वे सबही स्वयं भगवानही हैं तस्मात्
पूर्वोक्तज्ञानी को सर्ववस्तुके भगवद्भक्तिक समुद्धाने से कुछ मोहका
कारण ही नहीं है ॥ ५७ ॥

भावहोनेवाला जात्यादि के विकल्पास्पद् यहदेह सत्यहोकर
भी शास्त्र में अवस्तुत्वेन अर्थात् अपुरुषार्थत्वेन कहा है,
क्योंकि—इहमे आत्मधर्म दुर्घट है इहदेह के तरह जितने
इन्द्रियों के विषय हैं वे भी अपुरुषार्थ रूपही हैं ॥ ५८ ॥

इहाँपर पृथिवी के परिणाम रूप वृक्षादिकों की जाया
जैसे न वृक्षों का समुदायरूप है, न वृक्षोंका विकाररूप है, न
वृक्षों के बिना स्थिति के योग्य है और न वृक्षोंके अन्वित
अर्थात् सदा वृक्षों के साथ रहनेवाली है, क्योंकि अनातप
समयपर नहीं रहती है, इसी प्रकार यह शरीर भी न आत्मा
का संघात न निकार न पृथक्स्थिति योग्य और न अन्वित
तस्मात् मृषा अर्थात् अनित्य है, इसी से आत्मा शरीर नहीं
हो सका है ॥ ५९ ॥

येही पृथिव्यादि धातुओं को भी अवयवि होने से नित्य
नहीं कहसके हैं क्योंकि वे अवयवों के बिना नहीं रहसकीं
हैं, और अवयविक असत् काळ में अर्थात् नाश होने पर

अन्त में अवयवों की भी उपलब्धि नहीं होती है, इस प्रकार
अवयवि होने से अनित्य शरीर नित्य आत्मा नहीं हो सका है
॥ ६० ॥

यदि कहे कि शरीर आत्मा नहीं है नव स्थूलाहं अर्थात्
में स्थूलाहं इस प्रकार की आत्मा का विषय करने वाली अहं-
मतीति इस देह में क्यों होती है ? तहाँ पर कहते हैं कि—वस्तु
के विकल्प (संशय) होने पर तो सारद्वय और भ्रम हुआ क-
रते हैं तहाँ जड़ और चेतन का सारद्वय न होने से सारद्वय
से तो ब्राह्मणोहं अर्थात् (में ब्राह्मण हूँ) इत्यादि मतीति हो
नहीं सकती । किन्तु अग्नि के संसर्ग से जैसे उष्ण जल (जल-
उष्ण है) ऐसा ज्ञान होता है, ऐसे ही शरीर और आत्मा का
संसर्ग (सम्बन्ध) होने से शरीर गत स्थूलत्व आदि धर्मों
का आत्मा में भ्रम होता है, भ्रमों यदि आत्मा शरीर नहीं
है ? तो विहित और निषिद्ध का अनुष्ठान तो शरीर ही से
होता देखते हैं फिर शास्त्र आत्मा के विषय क्यों विधि
निषेध कहना है ? तहाँ कहते हैं कि—जैसे सोते हुए पुरुष
को खजाबख्श में भी खजाबख्श और जाग्रत अवस्था का
अनुभव होता है, और जागने पर सोते समय की होनी
अवस्थाओं के अनुभव का उस का सम्बन्ध नहीं रहता, इसी
प्रकार आत्मा को भी प्रकृति सम्बन्ध तक ही अज्ञानकी शय्या पर
सोने से विधि निषेध का सम्बन्ध है, और ज्ञान दशा होने
पर (मुनयोऽपि न गन्तव्याः) अर्थात् मुनि लोग भी बन्धन
से छूट जाते हैं ॥ इस उक्त प्रकार से खज्जकपादि का पूर्ण
ज्ञान होने से विधि निषेध का पात्र नहीं होता है । और
आविर्भूत गुणार्णव होकर मुक्त होने पर भी केवल आत्मा
को विधि निषेध से कुछ प्रयोजन ही नहीं रहता ॥ ६१ ॥

आत्मा का यह तीन प्रकार का अद्वैत है एक भाषा-
द्वैत, दूसरा क्रियाद्वैत, तीसरा द्रव्याद्वैत, तहाँ भग्न शीघ्र
ज्ञानी लोग आलोचना करते हुए आपदादितीनी अवस्थाओं
को निवृत्त कर देने हैं, ॥ ६२ ॥

तीन प्रकार के अद्वैत में भाषाद्वैत यह है, कि पट तन्तु
(वस्त्र सूत) के तरह विकल्प (रंग प्रनुषादि अवस्था)
को कुछ वस्तु न होने से अर्थात् स्थिर न होने से कार्य
कारण वस्तु का जो ऐक्य विचार है, ॥ ६३ ॥

हे युधिष्ठिर ! जो कि साक्षात् पर ब्रह्म परमात्मा में
मन वाणी और शरीर से कर्मों का समर्पण है उस का
क्रिया द्वैत कहते हैं ॥ ६४ ॥

आत्मजायासुतादीनामन्येषां सर्वदेहिनाम् ! ।
 यत्स्वार्थकामयोरैक्यं द्रव्याद्वैतं तदुच्यते ॥ ६५ ॥
 यद्यस्य वा ऽनिषिद्धं स्याद्येन यत्र यतो नृप ।
 स तेनेहेतु कर्माणि नरो नान्यैरनापदि ॥ ६६ ॥
 एनैरन्यैश्च वेदोक्तैर्वर्तमानः स्वकर्मभिः ।
 गृहे ऽप्यस्य गतिं यायाद्वाजंस्तद्भक्तिभाङ्गनरः ॥ ६७ ॥
 यथा हि यूयं नृपदेव ! दुस्त्यजादापद्गणादुत्तरतात्मनः प्रभोः ।
 यत्पादपङ्केरुहसेवया ॐ भवानहारषीभिर्जितदिग्गजः क्रतून् ॥ ६८ ॥
 अहं पुरा ऽभवं कश्चिद्वन्धवं उपबर्हणः ।
 नाम्ना ऽतीते महाकल्पे गन्धर्वाणां सुसम्मतः ॥ ६९ ॥
 रूपंशलमाधुर्यसौगन्ध्यप्रियदर्शनः ।
 स्त्रीणां प्रियतमो नित्यं मत्तस्तु पुरुषम्पटः ॥ ७० ॥
 एकदा देवसत्रे तु गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 उपहूता विश्वसृग्भिर्हरिगाणोपगायने ॥ ७१ ॥
 अहं च गायंस्तद्विद्वान्स्त्रीभिः परिवृतो गतः ।
 ज्ञात्वा विश्वसृजस्तन्मे हेलनं शेषुरोजसा ।
 याहि त्वं शूद्रतामाशु नष्टश्रीः कृतहेलनः ॥ ७२ ॥

भीमश्रृंगवतमिदमवार्थवर्षिका ।

आत्मनः स्वस्य जायादीनां च स्वार्थं च कामस्य तयोः देहा-
 दीनां पञ्चभूतारमकत्वेन भोक्तुं च परमात्मत्वेनाभेदाद्योचनेनार्थ-
 कामयोरैक्यव्यवधानमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

उक्तानां भवधर्मान्स्त्रिष्याह—यदिति । यद्भवम्येनोपायेन यतः
 सकाशात् ॥ ६६ ॥

प्रस्तुतमुपसंहरति—एनैरिति । अस्य भीकृष्णस्य गतिम् तद्भ-
 क्तिमात्रं तस्य भक्तः ॥ ६७ ॥

एतत्सर्वसाधारणमुक्तम् भक्तस्य तु भक्तिरेव सर्वपुरुषार्थहे-
 तुरिति पाण्डवानेव कश्चीकृत्याह—यथाहीति । हे नृपदेव ! नृपैर्वैश्व-
 सहायैर्दुस्त्यजादिति वा आत्मनः भीकृष्णादेव प्रभोर्होताः अह-
 भाव आर्षः उत्कर्षिणानरतैर्वर्धः यथा यथावत् तमेव भजतेति
 शेषः ब्रह्मा यथा आपद्गणादुत्तीर्णस्त्वम् यथा च क्रतून्हर्षोत्तया
 भीकृष्णादेव तारकारसंसारवपुस्तरनेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

भीकृष्णसेवा महनामवक्ष्या प्रह्वयति तत्कृपया च सिध्यतीति
 दर्शयन्पूर्ववृत्तमाह—प्रह्वयति सार्द्धैः पञ्चभिः । नाम्ना उपब-
 र्हणः ॥ ६९ ॥

पेश्यं सौकुमार्यं रूपादिभिः मियं दर्शनं यस्य ॥ ७० ॥ ७१ ॥
 तदाहानं विद्वान् उन्मत्तः सन् गायञ्च गतः ॥ ७२ ॥—७४ ॥

भीमश्रृंगवतमिदमवार्थवर्षिका ।

द्रव्याद्वैतं विवृणोति—आत्मेति । अर्थशब्दो धनपरः काम-
 शब्दः काम्यस्य कृष्णानादिभोग्यवस्तुविषयः सच भोगोपकरण-
 भोगस्थातादि प्रदर्शनार्थः यदर्थकामयोरारमजायादि 'सर्वदे-
 हिनामैक्यं तद्द्रव्याद्वैतं विसृष्टदेहप्रापन्नैक्यवदनादीनामात्म-
 जायाद्यनेकमोक्तृवर्गसाधारणत्वं द्रव्याद्वैतमित्यर्थः । ते एतेन
 गृहादीनां स्वासाधारण्यसंज्ञानिरस्तः यद्वा द्रव्ययोश्चिद्विद्रव्ययो-
 रद्वैतं द्रव्याद्वैतं तत्र चिद्विद्रव्यद्वैतं दर्शयति । आत्मजायेति । आत्मादीनां
 सर्वदेहिनां जीवानां ज्ञानैकाकारत्वेनैकरूपेण दर्शनं चिद्वैतं प्रका-
 राद्वैतम् अर्थकामादीनामचिद्व्यपारिणामरूपसंज्ञमस्य निरस्तः
 ज्ञानाद्वैतमिति पाठेऽप्येवंविधदर्शनं ज्ञानाद्वैतमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

न केवलं त्रिविधमवार्थवर्षितमनुसन्धेयमपि तु अन्यदपि शास्त्रा-
 नुमतं चेत्तदप्यस्याह—यदिति । हे नृप ! येन, शोचिष्यं यस्य पुंसः

भीमजीराववाचकतुमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वहव वस्तुनो यतो वस्माद्वस्तुनः सकाशाद्यवहेतमनिविद्धं किम्व-
नुगमं स पुनश्च तेनाह्वेनाऽनुवन्धीयमानेनेति शेषः । तदनुसन्धान-
पूर्वकमेव कामांश्चि कर्तव्यानीहेत कुर्यादभ्येः शास्त्रप्रतिषिद्धेस्तु न
कुर्यात् यतोऽयमेवापदि न विद्यते आपत्त्येवारा यतस्तस्यां ज्ञाननि-
वृत्त्यां वृत्तमानः यथा “वाचारमयं विकारो नामधेयम्” “वहव-
स्तुनारिमका बुद्धिरहेह कुरुन्मनः” इत्यादिशास्त्रेण भाषाद्वैतादिकं
प्रतिपाद्यते तथा प्रकाराद्वैतप्रकाशद्वैतगुरुत्वताद्वैतादिकमपि शास्त्रैः
प्रतिपाद्यत इति तदनुपादेयमेवेत्यभिप्रायेणाऽयं श्लोकः प्रवृत्तः तत्र
प्रकाशद्वैतं नाम ब्रह्माद्वैतं “सर्वव्यतिरेकं ब्रह्म” इत्यादिब्रह्मप्रकरणे
सामानाधिकरण्येन ब्रह्माद्वैतप्रतिपादनात्सामानाधिकरण्यवत्त्वं च
प्रकारभेदविशिष्टप्रकारैक्यपरत्वाच्च ब्रह्माद्वैतमेव प्रकाशद्वैतं “नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्” इत्यादिभूतिभिर्जीवैक्यरूपभेदप्रतिपादनेन
आकुरेणाभेदानुपपत्तेः ब्रह्मकादिव्यवस्थाऽनुपपत्तेः सुखादिव्यव-
स्थाऽनुपपत्तेश्च कविजीवैक्यप्रतिपादनं प्रकारैक्याभिप्रायकमेवेति
तद्वैतमेव प्रकाराद्वैतम् “आचार्ये मां विजानीयात्” “आचार्येहं वो
भव” “आचार्यः स हरिः साक्षात्परकपी न संशयः” इत्यादिभिर्गुरु-
देवतादीनामद्वैतं प्रतिपाद्यत एव ॥ ६६ ॥

यत्पुंश्च “गृहस्थ एनां पदवीं विविता येन आजसा । वाचां हवन्तुं
वृद्धे” इति वक्ष्योत्तरमुपसंहरति—एनेति । हे राजन् ! वेदांके-
रति वेदशब्दस्त-मूलकस्मृतिपुराणादीनामपि प्रदर्शनायः वेदा-
दिभिर्गुरु कर्तव्यत्वेनांकेरेतेनांवाह्वेनाऽनुसन्धानादिभिरित्यभ्ये-
देहारमजीवैक्यादिभेदाऽनुसन्धानः स्वस्वार्थाभ्योचितकर्मभिश्च
तस्य भगवतो मक्तिमात्रमधिकुर्वन् गृहोपजिनः गृहस्थाऽपि
जनोऽस्य श्रीकृष्णस्य गतिं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

“मादशो गृहमुद्धधीः” इत्यनेनाभिप्रेतां अस्य मुक्तिदौर्लभ्य-
वाङ्मनं किमुपन्यासेन निराकरिष्यमाणः तावच्छ्रीकृष्णसं-
वैव तरिष्यसीत्याह—यमिति । हे नृप देव ! यथा प्रभोः सर्व-
शक्तेरारम्भोऽन्तरारम्भः श्रीकृष्णादेव हेतोर्गुरुं पुस्त्यजादपदां
गच्छावुत्तरत मजभाषः अन्तर्देशाभाव आत्मनेपदजापांश्च उद्-
नरत उच्छीर्षाः यथा च अवाह यस्य श्रीकृष्णस्य पादपङ्कजयोः
सेवया हेतुभूतया निर्जिता विजनादिकपालकाः येन तादशः सन्
महर्षिभिः सह कतूनकार्षीदिति शेषः तथा तस्यैव सेवया मोक्षवस
इत्यव्याहारः ॥ ६८ ॥

अन्तर्देशाभावमात्रेण हेतुना मादशानां मुक्तिसम्भवे
किं पुनः साक्षात्कृतसेवानां तादशार्थित प्रतिपन्नार्थ
आपूर्वजन्मवृत्तान्तमाह—महर्षिभिः । अतीते ब्रह्मकल्पे पूर्वजन्मस्यैव
नाम्नोपबर्ह्य इति प्रसिद्धः कश्चिद्गुरुर्भव भूवन्म आत्मानं
विशिष्टादि-गन्धर्वाणां सुमन्मतः ॥ ६९ ॥

रुपादिभिः प्रियदर्शनः प्रियं यथा भवति तथा हृदयन
क्षति तथा कुरु सौम्यं पेशकं सौकुमार्यं दृष्टिचक्षापद्वारिणेन
रसावष्टयं सौगन्ध्यं अकचम्भनादिगन्धवत्त्वं कर्पादिभिः
प्रियं दर्शनं वक्ष्यति वा स्त्रीणां मित्रं सदा प्रियतमः मत्त-
वर्धचक्रे मत्पटः विषयवाहकः एवं भूतोऽहं स्थितः ॥ ७० ॥

तत्रैकदा देवसमे हरिगुणाऽनुगन्तकप्रहसने विभ्रमार्गः

प्रजावतिभिः हरिकथागावने निमित्तं तद्व्यंमत्तरसां गच्छा
वपुःकृताः ॥ ७१ ॥

तथाऽहमपि तद्गन्धर्वाङ्गानां जानन् स्त्रीभिः परिहृतः गावन्
हरितरगाणां गावत्तत्र गतः अगापिनि पाठे अगावत्तत्र गत इत्यर्थः
तत्र मे मम हृदयमपराधं हारवा विभ्रमृजः भोजसा तपोचक्रं
शेषः ॥ ७२ ॥

भीमजीवजन्मजतीयेकतपदरत्नावली ।

आत्मजावादीनामन्वेष्टा च देवदत्तादीनां भगवदधीनत्वव-
शेन यद्यप्यर्थकामयोरैक्यं भगवद्विषयत्वदर्शनेन तत्सर्वं ब्रह्मा-
द्वैतं “मन्वे तद्वर्तिनमनोवचनानामगेहमाद्यः पुनानि” इत्यादिनोक्त्यन
इत्यन्वयः जनेन जीवस्य भीहरिणा द्वैतमुच्यते तत्रैव चाद्वैत-
वाच्यार्थप्रदं ननु आकुरेक्यमिति शिवाप्राप्नोति वायत
इति ॥ ६५ ॥

उवाचनाप्रकारं निरूप्याधुनाचंनाविप्रकारं दर्शयति—वय-
स्येति । यस्य पुरुषस्य येन द्रव्येण यत्र यस्मिन्देशे कावे वा
यतो वस्मादुपात्तमतिपिच्छं भूतिस्मृतिर्वाकावहानं स मरुतेन
तस्मिन् देशे कावे वा तस्मात्पुरुषाद्वातेन कर्माणि पूजाव-
द्यानीहेत कुर्यात् अभ्येतिपदेने कुर्यादित्यन्वयः । नन्वेव तयो-
पचपरम एव प्राप्न इति तत्राह—अनापदीति ॥ ६६ ॥

एनेरनापदि विहितरम्भेरापाद विहितैः अस्य हरिर्गतिं ज्ञान
स्थानं वा वापादिति खड्गे विद्ध आप्रोतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

उक्तमर्थमनुभवार्थं करोति—यथेति । दिग्गजशब्देन दिग्वा-
द्यानुपलक्षयति तस्य सेवा कर्तव्येति शेषः ॥ ६८ ॥

ममाप्यनुगमार्थं दर्शयितुं स्वर्गात्तमाह—महर्षिभिः । कश्चि-
द्विद्यारमानं निम्नयत्यथ नास्नोपबर्ह्या गन्धर्व इति । पूर्व
जनेन महाकल्पे अतीतब्रह्मकावे “ब्रह्मकावः परश्चेति महाकल्पश्च
कीर्तितः” इति ॥ ६९ ॥

तत्पुलकपटः तासां पुरे गृहे खड्गपटः स्यात्पुस्तक-
मनाः ॥ ७० ॥

गन्धर्वादिगणा अगावन् ॥ ७१ ॥

तद्विद्वत्ता गतः स्त्रीभिः परिहृतोऽगाव हृदयेन विभ्रमृजं
पुरतः स्त्रीभिः सञ्भूय महापरकगावत्तमाह ॥ ७२ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्भवं ।

यथा येन मक्तिमात्रप्रकारेण आत्मनः स्वस्य चः प्रभु-
श्रीकृष्णः तस्मादेव हेतोर्गुरुमापन्नत्वात् उत्तरत वलारिष्यथ
तदेव प्रत्यापयति । यदिति ॥ ६८ ॥

तत्र अपि हृदयनयति—महर्षिर्वाहना । तत्राहर्षिर्गति
युग्मकम् । यत्रैव मक्तिमात्रप्रकारेण नारदस्यमपि अन्वयानह-
मिति प्रकरणापः ॥ ६९-७० ॥

भीमहिम्ननायकवर्षिकृतसाराधर्मिणी ।

आत्मनः स्वस्य जायादीनाञ्च अन्वेगाञ्च स्वसम्बन्धरहितानां
स्त्रीबोधैसाधनं कामञ्च तत्प्राप्तं यज्ञोपवस्तयोः साधनसाध्यबोरेक्या-
देक्यमाचनन्ति यावेकार्यकामौ स्वस्य तावेव सर्वेषामेव देहा-
दीनां पञ्चभूतात्मकत्वेनैकयात् सर्वेषामेव जीवात्मनो भोक्तृत्वे-
नैकयाज्ञेहाभावादिति भावः ॥ ६५ ॥

उक्तानाभ्रमधर्मान् संक्षिप्त्वाह-यद्ब्रूवं येनोपायेन यतः
सकाशात् ॥ ६६ ॥

प्रस्तुतमुपसंहरन्-परैरिति । अस्य भीकृष्णस्य गतं गृहे
गृहस्थोऽपि यदि तज्जन्तिमाङ्ग इत्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

एषा च पञ्चाऽध्यायी सर्वसाधारण्येनैकोका देकान्तिक-
भक्तानां तु सिद्धानां साधकानां च भगवानेव गतिः तत्र च
सिद्धान् स्वधर्मपरास्मीभूत एव भगवान् स्वधर्मतरेण नर्त-
यितुं सम्पद्भिपद्भावसंगमितास्तात् यथावदेव कारयति तथैव
ते कुर्वन्ति तन्निमित्ताचरणमेव तेषां भजनमिति तत्र पाण्डवानेव
प्रमाणीकुर्वन्नाह-यथा इति । नृपैर्वैश्व सहयैः दुस्त्वजात् आप-
दाङ्ग्यात् स्वप्रभोर्ध्यानादिखलुवाचरणासेवैवाचरेत उतरये-
त्यर्थः । यत् यथा च भवत्सत्यैव कर्तुं महार्थोत् तथैवाभ्ये
उग्रसेनाद्योपि तं सेवते इति शेषः । तेन मादशो गृहभूदधीर-
त्युक्त्वा स्वेषां गृहस्थार्कैर्मिष्टान्तर्भाषो न भाव्य इति
भावः ॥ ६८ ॥

बाह्यैकिकसाधुसङ्गलभ्यभक्तीन् साधकाञ्च "धर्मान्
मन्त्र्युपवः सर्वाग्मा भजेत् स च सत्तमः" इत्यादि भीमागव-
तशास्त्रस्वरूपेण स एव भगवान् यथादिशति तथैव ते कुर्वन्ति
"सर्वज्ञानाभ्रमांश्यकत्वा चरेद्विधिगोचरः" इति भगवदुक्तं
विधिवाक्यमेव प्रमाणीकुर्वन्तो यथाभ्रमाचारार्थिकं नापेक्षन्ते
तत्र पुनर्जन्मनि स्वमेव प्रमाणीकुर्वन्नाह-अहमिति, सार्द्धैः पञ्चभिः ।
पेशलज्ञातुर्थम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

तदाहानं विद्वान् उन्मत्तः सन् गायत्रेव गतः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

भीमच्छकुदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मनः स्वस्य जायादीनां च स्वार्थस्य स्वरूपस्य कर्मफल-
भोक्तुः काश्यते इति कामः भोग्यवस्तुजातं तस्य चैक्यं सर्वा-
र्थभूतेन भगवता सह अपृथक्त्वं यत्तद्द्रव्ययोर्भोक्तृभोग्ययोरद्वै-
तम् "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्राक्तं त्रिविधं प्रज्ञा
भवत्" इति भुतिरत्राऽनुमन्धेया ॥ ६५ ॥

अनादि द्रव्येशकाद्यानुसारेण कार्याणि कुर्यादित्युपदि-
शन् प्रस्तुतमुपसंहरन्-यद्यन्वेगादिना । हे नृप ! यस्य कर्तुः
यत्कार्यज्ञानम् येन द्रव्येण यतः सकाशाच्च यस्मिन् द्रव्ये काळे
च अनिबिद्धं स्यात् स कर्ता ताम्येव कार्याणि तेन द्रव्येण
तत्तत्साधेव तस्मिन्द्रव्ये काळे च समीहेत नान्यत्कुर्या-
दित्यर्थः ॥ ६६ ॥

एनेकप्रकारेणैरनुकैवेदोक्तकर्मभिर्हेतुभूतैः तस्य भीकृष्ण-
स्य भक्तिभाङ्गतरः गृहेऽपि वर्तमानः अस्य भीकृष्णस्य गतिं
पदवीं यावात् मुक्तो भवतीत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यं कर्मव्यामस्तः
करणशुद्ध्युपास्योपासकस्वरूपज्ञानद्वारा प्रेमवत्त्वमा भक्तिः सा
जातायां तस्यां प्रेमगृहगृहीतस्य सिद्धमकस्य । कर्मयवत्त्व
द्याभावात्कर्मत्यागः "धर्मात्संस्वयवः सर्वोऽग्मा भजेत् स सत्तमः"
इत्यस्मिन् शास्त्रे एव सत्तमशब्देन सिद्धमको निर्दिष्टः स्यात्
कस्य तु कर्माभावेऽतः करणशुद्ध्यभावात् ज्ञानभक्तिर-
तदभावे मुक्त्यभाव इति दिक् ॥ ६७ ॥

हे नृपदेव ! यथा यूयं आत्मनः स्वकीयादुपास्वभूतात्मनोः
भीकृष्णादेव हेतुभूतात् आपद्गुण्यानुसरतं ब्रह्मभावं प्राप्यः
उत्कर्षेणातरत्यर्थः । यथा च भवान् यत्प्राप्त्यर्थेकदसेकया कर्तुं
महार्थोत् तथा असौ प्रसिद्धोऽप्योऽपि गृहे वर्तमानः तज्जन्ता-
कृतार्थः स्यादिति भावः ॥ ६८ ॥

भीकृष्णर्माकमाहारम् सुखयितुं खलुस्तान्माह-अहमिति
सार्द्धैः पञ्चभिः । नास्मा उपवर्हणः ॥ ६९ ॥

रुपादिभिः प्रियं द्रव्यं यस्य सः तत्र पेशलं चानुर्थम्
॥ ७०—७१ ॥

अहञ्च तदाहानं विद्वान् स्त्रीभिः परिवृतः उन्मत्तः सन्
गायत्रेव गतः ॥ ७२—७३—७४ ॥

भाषा टीका ।

अपनी स्त्री पुत्रादिकों का तथा अन्य सब प्राणिमों का
जो अपने अर्थ और काम के निमित्त एकता होनी है इसी
को द्रव्याद्वैत कहने हैं ॥ ६५ ॥

जिस मनुष्य को जिस शास्त्र से जिस विषय में जिस
उपाय से जिस कार्य का निषेध नहीं किया है, हे नृप !
वह पुरुष अनापद् काल में उसी उपाय से अपने कार्यों को
चलावे और से नहीं ॥ ६६ ॥

हे राजन् ! वेदोक्त इन कर्मों का अथवा और अन्य वे-
दोक्त स्वकर्मों का आचरण करता हुआ भीहरि में भक्ति-
वाला पुरुष अपने गृह में रहकर भी भीकृष्ण की गति
को प्राप्त होता है, अर्थात् मोक्ष को प्राप्त होता है ॥ ६७ ॥

हे राजन् ! वडे २ राजाओं से और देवों से दुस्त्वज ऐसे
आपद्गुणों से आप को जैसे प्रभु ने लुहाये है ऐसे ही
संसार के भी पार उतारेंगे क्योंकि इनही के चरण कमल
की सेवा से आपने त्रिविजय करके उत्तम यज्ञ किये
गये हैं ॥ ६८ ॥

अब नारद जी अपनी पहिली कथा कहने लगे । नारदजी
बोले, कि—अतीत कल्प में मैं गन्धर्वों का मांथ्य उपवर्हण
नामक एक गन्धर्व भया रहा ॥ ६९ ॥

सौगन्धर्व सौकुमार्य सौगन्धर्व गुण वाला और अति प्रिय-
दर्शन वाला महा स्त्रियों को बड़ा प्रिय और उन्मत्त और
बड़ा लपट रहा ॥ ७० ॥

तावद्वास्यामहं जज्ञे तत्रापि ब्रह्मवादिनाम् ।

शुभ्रूषया ऽनुषङ्गेण प्राप्तो ऽहं ब्रह्मपुत्रताम् ॥ ७३ ॥

धर्मस्ते गृहमधीयो वर्णितः पापनाशनः ।

गृहस्थो येन पदवीमज्जसा न्यासिनामियात् ॥ ७४ ॥

यूपं नृलोके बत भूरिभागा लोकं पुनाना मुनयो ऽभियन्ति ।

येषां गृहानावसतीति साक्षाद्गृहं परं ब्रह्म मनुष्यक्षिप्रम् ॥ ७५ ॥

स वा अयं ब्रह्म महद्दिमृगं कैवल्यनिर्वाणसुखाऽनुभूतिः ।

प्रियः सुहृद्वः खलु मातुलेय आत्माऽर्हणीयो विधिकुरुश्व ॥ ७६ ॥

न यस्य साक्षाद्भवपद्मजादिभी रूपं धिया वस्तुनतयोपवर्णितम् ।

मौनेन भक्त्योपशमेन पूजितः प्रसीदतामेष स सास्वतां पतिः ॥ ७७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति देवर्षिणा प्रोक्तं निशम्य भरतर्षभः ।

पूजयामास सुप्रीतः कृष्णं च प्रेमविद्वजः ॥ ७८ ॥

कृष्णपार्थावुपामन्त्य पूजितः प्रययौ मुनिः ।

श्रुत्वा कृष्णं परं ब्रह्म पार्थः परमविस्मितः ॥ ७९ ॥

इति दाक्षायणीनां ते प्रथम्वंशाः प्रकीर्तिताः ।

देवासुरमनुष्याद्या लोका यत्र चराचराः ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायाम्

वैयासिक्यां प्रह्लादाऽनुचरिते युधिष्ठिरनारदसंवादे सदाचारनिर्णयो नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तश्चायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

हरिः ॐ तत्सत् ॥

भाषा टीका ।

एक समय देवताओं के बड़ में विश्व सृष्टियों ने हरि गाथा गान के लिये बहुत से गन्धर्व और अस्त्रराजों को बुलाये रहे ॥ ७१ ॥

७ उस समय उन के आह्वान को जानता हुआ स्त्रियों के झुंड झुड़ित उमल की तरह गाता हुआ मैं भी गया, विश्व सृष्टियों ने मेरे अपराध को जान कर एका एका मुझे शाप दे दिया ॥ ७२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

तत्र तु कृतार्थं एवेति हर्षेण पुनः पूर्वश्लोकानेष पठति यथामिति शेषं स्पष्टम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

सप्तमस्कन्धगूढार्थपदभाषाटीका ।

संसेव्यतां सदा सद्भिर्देविश्रीधरनिर्मिता ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे श्रीधरस्वामि-
विरचितायां भागवतभाषाटीकायाम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

श्रीमद्गीतासुखाचार्यकृष्णभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शापमेवाह—याहीनि । कृतं हेतुन येन सत्त्वं महा भीः
गन्धर्वशोभा यस्य स तादृशः भागु शूद्रत्वं वाहि शूद्राणि प्रा-
प्नुहीति तावत्तादृशं दास्यां शूद्राणां जडं जानः तत्रापि शूद्रजन्म-
न्यपि ब्रह्मणादिनां शुभ्रयाऽनुपपन्नं न सङ्गेन च हेतुना अस्मि-
न्कल्पे ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य पुत्रतां प्राप्तेः ॥ ७३ ॥

अध्यायद्वयोक्तार्थमुपसंहरन् तच्छूद्राणां अनुष्ठानकथनाह—धर्म
इति । ते तु त्वं गृहमेधीषो धर्मो वर्धितः कथंभूतः पापमाशनः
येन गृहमेधीषेन धर्मेण धूनेनाऽनुष्ठितेन च गृहस्थः सत्या-
सिनां भगवति संव्यस्तामनां पदवीं मुक्तिरूपामिवाऽप्राप्नुवा-
दित्यर्थः ॥ ७४ ॥

त्वं तु कृतार्थं एव इति हर्षेण पूर्वश्लोकामेव पुनः पठति
यूयमिति । श्लोकाः पुरस्तादेव उपाख्यताः केवल्यनिर्वाण-
मुक्ताऽनुभूतिः निर्वोचनिर्दुःखसुखरूपनिश्चयमयः विधिर्वाङ्मयो-
गकारी संस्तुयया इत्यन्ता ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

स्कन्धाद्युपकान्तम् “मन्त्रेणोदाहृतः पूर्वमितिहासः सुवर्षिणा”
इति नारदयुधिष्ठिरसंवाहमुपसंहरति भगवान् शुकः—इतीति ।
इत्थं देवर्षिणा प्रोक्तं निशाभ्याकथयं भरतर्षभो युधिष्ठिरः सुशान्तः
कृष्णं श्रवणवेद्यायां पार्थं स्निग्धं अशब्दाद्वर्षिं च प्रेम्णा
विह्वलः पूजयामास ॥ ७८ ॥

ततः पूजितो देवर्षिः कृष्णपार्थाकुपामभ्यव अनुष्ठाय ताड्या-
मनुष्ठानः प्रययौ पार्थो युधिष्ठिरः कृष्णं परब्रह्मामिदं श्रुत्वा
परमविरहितः निरतिशयाश्चर्ययुक्तो बभूव ॥ ७९ ॥

यत्पृष्टं षष्ठस्य तृतीयाध्यायादौ “दाक्षसुगृह्यां भर्गो नागानां
मृगपक्षिणाम्” इत्यादिना तस्योत्तरं ततः अभूत्तावत्पदमेतन् उक्तम्
उत्तरप्रश्नान्तरावत्तरप्रश्नाच्च उपसंहरति—इतीति । इत्थं दाक्षाय-
ज्ञियाणां दिव्यादीनां वंशाः पृथक् तत्परपरम्परापूर्व्यां प्रकीर्तिताः
कथंभूताः यत्र वंशेषु देवाद्यश्चराचरात्मकाः जाना इति शेषः ।
यद्यपि दाक्षावर्षींश्चर्याणोपसंहारः षष्ठ्यान्तर्गतास्तत्रैव
समाप्तेः तथापि तद्विशान्तर्भादितिजप्रसङ्गानुप्रसक्तशङ्कापरि-
हारननुपसक्तवर्णनात्मकत्वात्स्य स्कन्धस्यैतद्वन्त एव दाक्षा-
वर्षींश्चर्याणमुपसंहृतमित्यवगतव्यम् ॥ ८० ॥

इति श्रीवत्साम्बपयःपारावारकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः

श्रीशैलशूराः सुमेन नन्दरायकमलपरिचर्याप्रसन्नतत्सूक्तिसम-

धिगतश्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवार्त्स्य-

श्रीमद्गीतासुखाचार्यविशुषा विरचितायां श्रीमद्भागवतचन्द्र-

चन्द्रिकायां श्रीभागवतव्याख्यायां सप्तमस्कन्धे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिजयचर्यातीर्षकृतपदरत्नावली ।

तावत्तदानीमेव अनुपपन्नेय निरन्तरसेवकस्य सङ्गेन भक्त्या
वा “तीमस्नेहोऽनुपपन्नोऽयं निरन्तरानुसन्धनम्” इत्यादि-
जानात् ॥ ७३ ॥

अत इत्येतद्व्याख्यानं निगमयति—धर्म इति । धर्मसिनां पद-
निवृत्तिमार्गेण अर्चिरादिमार्गेण वैकुण्ठं वा ॥ ७४ ॥

यूयमित्यादिपद्यमुक्तार्थम् ॥ ७५ ॥

केवल्येन प्रकृतिप्राप्तमभिधत्त इत्येतात्तं वर्णितं यद्युक्तं
पशुत्वं तस्यानुभूतिरनुभवो यस्य स तथा ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

यत्र यस्य प्रेमरससन्धस्य स स्नातः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

परममेवमुपसंहरति—इतीति । दाक्षावर्षींश्चर्यायां शाकोप-
शाकामेदेन वर्धितत्वात्—इतिशब्दः समाप्तिचक्षणः यत्र वे-
वंशेषु जानमात्रं विहाय कथावरसंग्रहणाय चराचरा इति ७९-८०

भुजविषसितसौर्वे भुजङ्गमजितं विष्णुम् ।

कन्दे भुजगशयनं भुजगुगलद्विपत्तरीवम् ॥

पदरत्नावलीशेषा सप्तमस्कन्धसङ्कता ।

तुलसीय हरेः प्रीत्यै भूषाङ्गिमवधारिणः ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतापञ्चमोऽध्यायविजयचर्यातीर्षमुनीन्द्र-

कृतायाम् पदरत्नावल्याम् श्रीभागवतटीकायां सप्तमस्कन्धे

पञ्चदशोऽध्यायः (विजयचर्यातीर्षाद्योऽयः) ॥ १५ ॥

समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिजयचर्यातीर्षकृतपदरत्नावली ।

कृष्णपार्थानिति पूर्वं तावद्वृत्त्यै ज्ञानेन विस्मृतं मासी-
देव । मधुना तु परमवृत्त्यै ज्ञानेन परमं विस्मृतं मासी-
दित्यर्थः ॥ ७९-८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे सप्तमस्कन्धे

श्रीमद्भिजयचर्यातीर्षकृतपदरत्नावली

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिजयचर्यातीर्षकृतपदरत्नावली ।

तत्रापि शूद्रजन्मन्यपि यथा तादृशाऽभिधायं मतिं अत्र
तादृशेतिहासकथनं भक्तेः प्रागभाववापनार्थम् अनुपपन्नं पुनः
पुनः सङ्गेन अनुकूलनं संगेन वा ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

यूयन्तु प्रह्लादादिसर्वभक्तयो यथा भेदास्तथा विप्रादि-
वर्णेषु ब्रह्माचर्यायाधर्मैक्यञ्च परमभेदा इति तद्वृत्त्यै पूर्वो-
क्तमेव श्लोकवर्षी पुनराह—यूयमिति ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

भीमहृन्मनाथकचर्चितसारायं दर्शनी ।

कृष्णं चकारभारादहं स्वमेवंभूतो मम भ्रातेति प्रेम्णा
मेवम् ॥ ७८ ॥

कृष्णपायी कृष्णान्नौ कृष्णयुधिष्ठिरो वा प्रयागसमवे पुनरपि
जितः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

इति सारायं दर्शिन्यां हविष्यां भक्तचेतसाम् ।

वक्रादयः सप्तमस्कन्धः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

भीतिवशो मौढ्यवशाद्विनीत्यं यद्वेदि तद्विषमं मनो विनोदात् ।

पुत्राः कृष्णं गच्छतं बह्व्यूषः पुरः स्फुरन्स्फुरन् नोऽनुकूलाः ।

पौषस्व कृष्णोकादद्यां गान्धर्वाः सरस्तटे ।

अपूरि सप्तमस्यापि टीकेयं सप्तप्रसादतः ।

समाप्तोऽयं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मनुष्यायामिव छिन्नानि वस्त्रावकुमारादीनि यस्य तत्
॥ ७५-७६ ॥

वस्तुतया साकल्येन गोपवर्णितम् ॥ ७७-८० ॥

शुक्ले विपुला स्वरूपः सम्प्रदायानुरोधतः ।

सप्तमस्कन्धगो दीपः कृतः श्रीकृष्णमीतये ॥

इति भीमज्ञागवतसप्तमस्कन्धे श्रीशुक्रदेवसुधी-
प्रणीते भीमज्ञागवतसप्तमस्कन्धे सिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १५ ॥

प्रस्थसंख्या २७००

समाप्तश्चायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तर में फिर दासी में उत्पन्न हुआ वहां पर भी
ब्रह्मवादि ब्राह्मणों की और महारामों की शुभूषा के प्रसङ्ग
से ब्रह्मा जी के पुत्रत्व को प्राप्त मया ॥ ७३ ॥

नारदजी बोले, कि-राजन् ! पापोंका नाशक ऐसा गृहस्थों का
जैसे हमने वह तुमारे आगे वर्णन किया है कि जिस धर्म क

माचरण करने से पुरुष घर में रहकर भी सम्वासियों की
पहची को प्राप्त होजाये ॥ ७४ ॥

बस राजन् ! मनुष्य लोक में तो तुम लोग बहमागी हो,
क्योंकि ? जिनके घरों को लोकों को पवित्र करने वाले बड़े २
मुनि लोग चले जाते हैं, सो भी क्योंकि ? तुमारे घर में साक्षात्
पर ब्रह्म मनुष्य नाट्य से किया हुआ वास करता है ॥ ७५ ॥

ये श्रीकृष्ण वहीं ब्रह्म है कि जिनको महारामा लोग समा-
धिस्थ होकर दूढ़ते हैं और वहीं केवलव सुख अनुभव के-
दने वाले हैं । परन्तु आपका तो प्रिय सुहृद्, मातुजेय, (मामा का
पुत्र) आत्मा, पूजनीय, आकाशकारी, और गुरु भी यही हैं ॥ ७६ ॥

जिनके रूप का साक्षात् शंकर और ब्रह्मादिक अपनी
शुद्धि से वास्तव्यरिति से (ठीक २) वर्णन नहीं करसकें और
किन्तु केवल मोन और शक्ति पूर्वक भक्ति से
पूजा होते हैं ये भक्तों के पति हम पर प्रसन्न होवें, ॥ ७७ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-युधिष्ठिर महाराज ने भीमार्जुन
के इस प्रकार के कथन को सुनकर बड़े प्रसन्न होकर राजा
युधिष्ठिर जीने भीमार्जुन की पूजाकरी और श्रीकृष्ण के माहा-
त्म्य को सुनकर प्रेम से विह्वल होकर श्रीकृष्ण की भी पूजा
करी ॥ ७८ ॥

तदनन्तर नारदजी भी श्रीकृष्ण और युधिष्ठिर से पूजा
होकर श्रीकृष्ण और युधिष्ठिर से पूजकर यद्वक्त्रा से चले गे
और श्रीकृष्ण को परब्रह्म सुनकर युधिष्ठिर भी परम विस्म
को प्राप्त हुए ॥ ७९ ॥

हे परीक्षित, हे राजन् ! इस प्रकार इसकी पुत्रियों
पृथक् २ बंध हमने तुमारे आगे वर्णन किये, जिनके बंध
हैं असुर मनुष्य आदिक चराचर लोग सभी उत्पन्न हु-
ए ॥ ८० ॥

भीमज्ञागवतेऽस्मिन् कबिरकथः सप्तमस्कन्धः ॥

भागवतार्थविनिर्मितभाषाटिकासमन्वितो जयति ॥ १ ॥

इति भीमज्ञागवत सप्तम स्कन्ध में, पञ्चदश अध्याय की
श्रीशुक्रदेवसुधी भागवतार्थ कृत भाषा टीका समाप्त ॥

सप्तमस्कन्ध भी समाप्त मया ॥

श्रीदक्षिणामूर्तिरमयो जयति ।

इति भीमज्ञागवते 'महापुराणे सप्तमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

समाप्तश्चायं सप्तमस्कन्धः ॥ ७ ॥

संशोधको चारु प्रथरत्नस्य का० 'कान्दूर' औरज्ञाचार्य-शुक्रदेवसुधी भागवतार्थ-
[८८]

